

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN 20. YÜZYILIN
BAŞLARINA KADAR OSMANLI DEVLETİ VE
YENİ TÜRKİYE'NİN DOĞUŞU
(MODERNLEŞEN TÜRKİYE)

1

Cumhuriyetin 100. Yilina Armağandır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ-I

19. Yüzyılın İkinci Yarısından 20. Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı Devleti ve Yeni Türkiye'nin Doğuşu (Modernleşen Türkiye)

KİTAP EDITÖR KURULU

Neşe Özden ♦ Mehmet Temel ♦ Yasemin Doğaner ♦ Zehra Aslan
Mustafa Sıtkı Bilgin ♦ Ömer Osman Umar ♦ Abdullah İlgazi
Halil Bal ♦ Mehmet Hacisalihoğlu ♦ Ali Satan ♦ Nurten Çetin
Hatice Güzel Mumyakmaz

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Ankara ♦ 2023

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI 547

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I
19. Yüzyılın İkinci Yarısından 20. Yüzyılın Başlarına Kadar
Osmanlı Devleti ve Yeni Türkiye'nin Doğuşu
(Modernleşen Türkiye)

Editörler

Neşe Özden ♦ Mehmet Temel ♦ Yasemin Doğaner ♦ Zehra Aslan
Mustafa Sıtkı Bilgin ♦ Ömer Osman Umar ♦ Abdullah İlgazi ♦ Halil Bal
Mehmet Hacisalihoğlu ♦ Ali Satan ♦ Nurten Çetin ♦ Hatice Güzel Mumyalmaz

İnceleyiciler

Mehmet Hacisalihoğlu ♦ Yasemin Doğaner

Proje Yayın Koordinatörü

Selcan Koçaslan ♦ Aynur Yavuz Akengin

1. Baskı: Ankara 2023
Takım ISBN 978-975-17-5694-7
ISBN 978-975-17-5695-4

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Selen Kuyucu

Atatürk Araştırma Merkezi
Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza Genel Ağ: emagaza-atam.ayk.gov.tr

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezine aittir.

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRLER VE BÖLÜM YAZARLARI.....	XXIV
KISALTMALAR.....	XXVII
TAKDİM.....	1
ÖN SÖZ.....	3

I. KISIM

NİZAM-I CEDİT'TEN II. MEŞRUTİYET'E OSMANLI DEVLETİ

1. YAKINÇAĞA GİRERKEN OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU VE NİZAM-I CEDİT HAREKETİ.....	9
1.1. Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu	9
1.2. III. Selim ve Nizam-ı Cedit.....	16
2. II. MAHMUT DÖNEMİ'NDE DEVLETİN YAPILANDIRILMASI.....	28
2.1. Yenilik İhtiyacı ve II. Mahmut.....	28
2.2. II. Mahmut Dönemi Yenilikleri: Divan Sisteminden Kabine Sistemine Geçiş	30
3. TANZİMAT FERMANI VE GETİRDİKLERİ.....	42
3.1. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu (3 Kasım 1839).....	42
3.2. Tanımı ve Kapsamı.....	43
3.3. Tanzimat'ın Getirdikleri	47

4. KIRIM HARBİ VE PARİS ANTLAŞMASI (1853-1856)	61
4.1. Kırım Harbi (1853-1856)	64
4.2. Paris Barış Konferansı (25 Şubat 1856-30 Mart 1856)	67
4.3. Islahat Fermanı (18 Şubat 1856) ve Uygulanması	70
4.3.1. Islahat Fermanı'nın İlan Süreci	73
4.3.2. Islahat Fermanı'nın Uygulanması ve Müdahaleler	75
4.3.3. Islahat Fermanı'na Göre Yapılan Düzenlemeler	78
4.3.4. Islahat Fermanı'na Tepkiler	85
5. SİVİL ÖRGÜTLÜ MUHALEFET-YENİ OSMANLILAR	88
6. I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ	95
6.1. I. Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi	98
6.2. Sosyal ve Ekonomik Durum	102
6.3. II. Abdülhamit ve Yenileşme	109
7. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBİ)	117
7.1. Arka Plan	117
7.2. Savaşa Giden Yol	118
7.3. Kafkas Cephesi	121
7.4. Balkan Cephesi	124
7.5. Savaş Sonrası	127
8. XIX. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ VE KUZAY AFRİKA	132
8.1. Doğu Akdeniz	132
8.1.1. XIX. Yüzyılda Lübnan	134
8.1.2. Kıbrıs Adası	135
8.1.3. XIX. Yüzyılda Suriye	140

İÇİNDEKİLER

8.2. Kuzey Afrika	142
8.2.1. Fransız İşgali Karşısında Cezayir	143
8.2.2. Tunus'un 1881 Yılında Fransa Tarafından İşgal Edilmesi.....	146
8.2.3. Sömürgeciler Karşısında Fas'ın Egemenliğini Koruma Çabası .	148
8.2.4. Fransız Sömürgeciliğine Karşı Osmanlı Devleti'nin Tepkisi ve Yerel Direnişler.....	150
8.3. XIX. ve XX. Yüzyılın Başlarında Mısır: 1805-1914	155
8.3.1. Mehmet Ali Paşa Dönemi	155
8.3.2. Mehmet Ali Paşa Sonrası Mısır.....	158
8.3.3. Mısır'ın Fermanlarla Kazandığı Statü: Hidivlik.....	162
8.3.4. Mısır'da İngiliz İşgali.....	164
8.3.5. Mısır'da Milliyetçilik Hareketleri ve Bağımsızlık Yolunun Açılması.....	169
9. GİRİT SORUNU VE OSMANLI-YUNAN SAVAŞI	175
9.1. Girit Sorununun Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi	175
9.2. Osmanlı-Yunan Savaşı Öncesinde Girit'teki Gelişmeler.....	179
9.3. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı.....	180
10. MAKEDONYA SORUNU	192
10.1. Makedonya Sorununun Ortaya Çıkışı.....	193
10.2. Makedonya'da Çetecilik.....	195
10.3. Makedonya Sorunu ve Jön Türkler	200
11. JÖN TÜRKLÜKTEN İTTİHAT VE TERAKKİYE.....	208
11.1. İttihad-ı Osmani Cemiyetinin Kurulması	210
11.2. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti.....	213
11.3. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti.....	221

İÇİNDEKİLER

11.4. Paris ve Selanik Merkezinin Birleştirilmesi	223
11.5. 1907 Kongresi.....	226
11.6. Batı Anadolu’da Teşkilatlanma	228
11.7. II. Meşrutiyet’in İlanı.....	231
11.8. İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktidarı ve Sonu	234
12. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ	241
12.1. II. Meşrutiyet Dönemi İktidar ve Muhalefet İlişkileri.....	242
12.2. II. Meşrutiyet Dönemi Reformları.....	250
12.3. II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Fikir Akımları.....	254
12.3.1. Batıcılık	255
12.3.2. Osmanlıcılık	256
12.3.3. İslamcılık/Ümmetçilik (Panislamizm)	258
12.3.4. Türkçülük (Turancılık / Pantürkizm).....	259
13. HUKUK ALANINDA YENİLEŞME	262
13.1. Muktebes Kanunlar	263
13.2. Yerli Kanunlar ve Mecelle	264
13.3. Adliye Teşkilatı	270
14. EĞİTİM SİSTEMİNDE DEĞİŞME YENİLEŞME	275
14.1. Askerî Eğitimin Batılılaşması	275
14.2. Sivil Eğitimin Batılılaşması.....	278
14.3. Öğretmen Yetiştirme.....	281
14.4. Darülfünun.....	282
14.5. Mesleki ve Teknik Öğretim.....	285
14.6. Ticaret Okulları	286

İÇİNDEKİLER

14.7. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim.....	288
15. BASIN	294
15.1. Tanzimat'tan Önce Osmanlı'da Basın-Yayın Faaliyetleri	294
15.2. Tanzimat Basını ve Babıalinin Basına Karşı Yasal Düzenleme Girişimleri	298
15.3. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Basın ve Sansür Meselesi.....	304
15.4. II. Meşrutiyet Dönemi Basını	307

II. KISIM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SONUNU GETİREN SAVAŞLAR VE ANTLAŞMALAR

1. ŞARK MESELESİ.....	312
1.1. “Şark Meselesi” Kavramı.....	312
1.2. Osmanlı Devleti ve Şark Meselesi	314
2. TRABLUSGARP SAVAŞI	329
2.1. Trablusgarp Savaşı Öncesinde İtalya ve Osmanlı Devleti.....	329
2.2. İtalya'nın Trablusgarp'a Saldırısı.....	332
2.3. Balkan Harbi'nin Başlaması ve Trablusgarp Savaşı'nın Sonu.....	343
3. BALKAN SAVAŞLARI.....	345
3.1. Savaş Öncesi Genel Durum	345
3.2. Birinci Balkan Savaşı	350
3.3. İki Savaş Arası Yaşanan Gelişmeler.....	351
3.4. İkinci Balkan Savaşı ve Sonuçları	357
4. I. DÜNYA SAVAŞI'NIN NEDENLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ.....	363
4.1. Tarihsel Arka Plan.....	363

4.2. Osmanlı Devleti'nin Bir İttifak Dairesine Dâhil Olma İsteği	368
4.3. Avrupa'da Savaşın Başlaması ve Osmanlı Devleti	370
4.4. Osmanlı Devleti'nin Resmen Savaşa Girişi.....	381
5. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞTIĞI CEPHELER.....	384
5.1. Doğu/Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekâtı.....	384
5.2. Çanakkale Cephesi	391
5.2.1. Savaşın Nedenleri.....	391
5.2.2. Savaş Hazırlıkları	394
5.2.3. Deniz Muharebeleri	396
5.2.4. Kara Muharebeleri.....	407
5.3. Irak Cephesi	436
5.3.1. Selmân-ı Pâk Meydan Muharebesi.....	445
5.3.2. Birinci Kutü'l-Amâre Muharebesi.....	450
5.3.3. II.Selmân-ı Pâk Meydan Muharebesi ve İkinci Kutü'l-Amâre Savaşı.....	453
5.4. Sina-Filistin Cephesi.....	465
5.4.1. I. Süveyş Kanalı Harekâtı.....	466
5.4.2. II. Süveyş Kanalı Harekâtı.....	468
5.4.3. Şerif Hüseyin İsyanı.....	471
5.4.4. Hicaz'da İsyancılara Karşı Askerî Faaliyetler	476
5.4.5. Gazze Muharebeleri ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı	480
5.4.6. Kudüs'ün Düşmesi	484
5.4.7. Şeria Muharebeleri	486
5.4.8. Türk Kuvvetlerinin Filistin ve Suriye'den Çekilişi	487

5.4.9. Cemal Paşa'nın Arap Politikası.....	490
5.5. Avrupa'daki Cepheler.....	494
5.5.1. Galiçya Cephesi.....	494
5.5.2. Romanya Cephesi	499
5.5.3. Makedonya Cephesi.....	503
5.6. Diğer Cepheler	507
5.6.1. Yemen Cephesi	507
5.6.2. Kuzey Afrika Cephesi	510
6. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA YAPILAN GİZLİ ANLAŞMALAR.....	516
6.1. İstanbul Anlaşması (3-18 Mart 1915).....	516
6.2. Sykes-Picot Gizli Anlaşması (16 Mayıs- 23 Ekim 1916)	517
6.3. St. Jean de Maurienne Gizli Anlaşması (26 Nisan 1917)	518
7. ERMENİ MESELESİ.....	520
7.1. Türkler ve Ermeniler	521
7.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk-Ermeni İlişkileri	527
7.3. I. Dünya Savaşı Yıllarında Ermeniler	529
8. RUSYA'DA BOLŞEVİK İHTİLALİ VE ÇARLIK REJİMİNİN ÇÖKÜŞÜ SONRASI KAFKASYA'DA YAŞANAN GELİŞMELER..	537
8.1. Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış Antlaşması (15 Aralık 1917-3 Mart 1918).....	537
8.1.1. Erzincan Mütarekesi (15-18 Aralık 1917).....	538
8.1.2. Brest-Litovsk'ta Müzakere Dönemi (22 Aralık 1917-3 Mart 1918).....	540
8.1.3. Brest-Litovsk Barışı (3 Mart 1918).....	546
8.2. Kafkas İslam Ordusu ve Faaliyetleri	549

İÇİNDEKİLER

8.2.1. Bolşevik (Ekim) İhtilali Sonrası Kafkasya'da Yaşanan Siyasi ve Askerî Gelişmeler	549
8.2.2. Kafkas İslam Ordusunun Kuruluşu ve Teşkilatı.....	554
8.2.3. Bakü'nün Kurtarılması	556
8.2.4. Kuzey Kafkasya Harekâtı	561
8.2.5. Kuzey Kafkasya-Azerbaycan'ın Tahliyesi	562
8.3. Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti	567
8.3.1. Elviye-i Selâse'nin Tahliyesi (30 Ekim 1918-13 Ocak 1919).....	569
8.3.2. Bölgede Millî Teşkilatlanma.....	571
8.3.2.1. Ahıska Hükûmeti	572
8.3.2.2. Aras Türk Hükûmeti.....	573
8.3.2.3. Kars İslam Şûrası/Kars Millî Şûrası.....	573
8.3.3. Kongreler.....	581
8.3.3.1. Kars Kongreleri	581
8.3.3.2. Ardahan Kongreleri	583
8.3.3.3. Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti Kongresi.....	586
9. I. DÜNYA SAVAŞI'NA SON VEREN MÜTAREKELER, PARİS BARIŞ KONFERANSI VE BARIŞ ANTLAŞMALARI.....	588
9.1. Genel Savaşın Sonu ve Mütarekeler.....	590
9.2. Paris Barış Konferansı	592
9.3. I. Dünya Savaşı'nı Sona Erdiren Antlaşmalar	597
9.3.1. Almanya ile Barış: Versailles Antlaşması.....	597
9.3.2. Avusturya ile Barış: Saint Germain Antlaşması.....	599
9.3.3. Bulgaristan ile Barış: Neuilly Antlaşması	599

İÇİNDEKİLER

9.3.4. Macaristan ile Barış: Trianon Antlaşması 600

9.3.5. Osmanlı Devleti ile Barış: Sevr Antlaşması 602

III. KISIM

MİLLÎ MÜCADELE'DE TEŞKİLATLANMA

1. MONDROS MÜTAREKESİ VE UYGULANIŞI (30 EKİM 1918)..605

1.1. Mütarekeye Giden Süreç 605

1.2. Mütareke'nin İmzalanması 610

1.3. Mütarekenin Uygulanışı 615

2. İŞGALLER VE TEPKİLER 628

2.1. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Ortak Özellikleri 628

2.1.2. Bölgesel Amaçlı Cemiyetler 630

2.1.2.1. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 630

2.1.2.2. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti 631

2.1.2.3. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 632

2.1.2.4. Kilikyalılar Cemiyeti 634

2.1.2.5. Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti 634

2.1.3. Ülkeyi Bir Bütün Olarak Koruma Amaçlı Cemiyetler 638

2.1.3.1. Millî Kongre Cemiyeti 638

2.1.3.2. Vahdet-i Milliye Cemiyeti 639

2.1.3.3. Karakol Cemiyeti 640

2.1.3.4. Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti 641

2.2. Millî Varlığa Karşı Cemiyetler ve Siyasi Oluşumlar 644

2.2.1. Müslümanlar Tarafından Kurulanlar 644

2.2.1.1. Hürriyet ve İtilaf Fırkası 644

İÇİNDEKİLER

2.2.1.2. Teali İslam Cemiyeti	646
2.2.1.3. Kürdistan Teali Cemiyeti	648
2.2.1.4. Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti.....	649
2.2.1.5. Osmanlı İlâ-yı Vatan Cemiyeti	650
2.2.1.6. Askerî Nigâhban Cemiyeti.....	650
2.2.1.7. Cemiyet-i Ahmediye.....	651
2.2.2. Müslüman Olmayan Osmanlı Tebaasının Kurduğu Cemiyetler..	652
2.2.2.1. Rumların Kurduğu Cemiyetler	653
2.2.2.1.1. Mavri Mira Cemiyeti/Kara Gün Cemiyeti	653
2.2.2.1.2. Göçmen Cemiyeti	654
2.2.2.1.3. Pontus Cemiyeti	654
2.2.2.2. Ermenilerin Kurduğu Cemiyetler.....	656
2.2.3. Manda ve Himayeyi Savunan Cemiyetler.....	658
2.2.3.1. Türkiye’de İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve İngiliz Mandacılığı.....	660
2.2.3.2. Wilson Prensipleri Cemiyeti ve Amerikan Mandacılığı.....	663
2.3. Pontus Meselesi.....	665
2.4. İzmir’in İşgali (15 Mayıs 1919).....	680
2.4.1. Mütarekeden İşgale: İzmir’de Yaşananlar	680
2.4.2. 15 Mayıs 1919: İzmir’in İşgali	684
2.5. Batı Anadolu’da Kuva-yı Milliye.....	693
2.5.1. Kuva-yı Milliye’nin Tanımı	693
2.5.2. Kuva-yı Milliye’nin Oluşum ve Gelişimi	695
2.5.3. Kuva-yı Milliye’nin İdari Yapısı.....	699
2.5.4. Kuva-yı Milliye’nin Dikkat Çeken Girişimleri ve Sonu	701

2.6. Millî Mücadele’de İşgallere Karşı Halkın Tepkileri ve Mitingler...	703
2.6.1. İzmir’in İşgalinin Ardından Düzenlenen Mitingler	704
2.6.1.1. İstanbul Mitingleri.....	704
2.6.1.2. Anadolu’da Yapılan Mitingler.....	707
2.6.2. Maraş ve Havalisinde Ermeni Mezalimine Karşı Gösterilen Tepkiler	709
2.6.3. Ali Rıza Paşa Hükûmetinin İstifası Sebebiyle Gösterilen Tepkiler	709
2.6.4. İstanbul’un İşgalinin Ardından Yapılan Protesto ve Mitingler ...	710
2.6.5. İstiklâl-i Osmani Günü Münasebetiyle Yapılan Protesto ve Mitingler	711
3. MUSTAFA KEMAL PAŞA’NIN İSTANBUL’DAKİ FAALİYETLERİ VE 9. ORDU KITAATI MÜFETTİŞİ OLARAK GÖREVLENDİRİLMESİ	714
3.1. Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’daki Faaliyetleri.....	715
3.2. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Geçmesini Sağlayan Sebepler	718
3.3. Müfettişlik Görevinin İhdası ve Mustafa Kemal Paşa’nın Tayini ...	721
3.4. Sultan Vahdettin’in Etkisi	727
3.5. Samsun’a Çıkış, İlk İzlenim ve Faaliyetler	729
4. GENELGELER.....	732
4.1. Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun, Havza ve Amasya’daki Faaliyetleri	732
4.1.1. Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’daki Faaliyetleri	732
4.1.2. 9. Ordu Kıttaatı Müfettişliği Karargâhının Havza’ya Nakli ve Havza’daki İlk Faaliyetleri.....	733

İÇİNDEKİLER

4.1.3. Merzifon'da İşgalcilerin Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler.....	735
4.1.4. Havza'da Yapılan Mitingler ve Diğer Faaliyetler.....	737
4.2. IX.Ordu Kıtıaatı Müfettişliği Karargâhının Amasya'ya Hareketi ve Faaliyetleri.....	740
4.2.1. Amasya'da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Kurulması.....	743
4.2.2. Amasya Tamimi'nin Hazırlanması.....	744
4.2.3. Amasya Tamimi'nin Önemi ve Değerlendirilmesi.....	746
5. KONGRELER.....	748
5.1. Ulusal Kongreler.....	748
5.1.1. Erzurum Kongresi.....	748
5.1.1.1. Erzurum Kongresi Öncesindeki Gelişmeler.....	748
5.1.1.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi.....	752
5.1.1.3. Kongre Hazırlıkları.....	754
5.1.1.4. Erzurum Kongresi: Açılışı, Toplantılar ve Alınan Kararlar....	755
5.1.1.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan Ayrılışı (29 Ağustos 1919).....	759
5.1.2. Sivas Kongresi.....	761
5.1.2.1. Sivas Kongresi Öncesindeki Gelişmeler.....	761
5.1.2.2. Ali Galip Olayı.....	762
5.1.2.3. Sivas Kongresi: Tartışmalar ve Alınan Kararlar.....	765
5.2. Yerel Kongreler.....	776
5.2.1. İzmir Kongresi.....	779
5.2.1.1. İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi ve Maşatlık Mitingi.....	781
5.2.2. Balıkesir Kongreleri.....	783

İÇİNDEKİLER

5.2.2.1. Birinci Balıkesir Kongresi	784
5.2.2.2. İkinci Balıkesir Kongresi.....	785
5.2.2.3. Üçüncü Balıkesir Kongresi.....	786
5.2.2.4. Dördüncü Balıkesir Kongresi	786
5.2.2.5. Beşinci Balıkesir Kongresi	787
5.2.3. Nazilli Kongreleri	788
5.2.3.1. Birinci Nazilli Kongresi.....	789
5.2.3.2. İkinci Nazilli Kongresi	792
5.2.3.3. Üçüncü Nazilli Kongresi.....	794
5.2.4. Alaşehir Kongresi	794
5.2.5. Muğla Kongreleri.....	797
5.2.6. Afyon Kongresi.....	798
5.2.7. Edirne Kongreleri.....	799
5.2.7.1. 10 Temmuz 1919 Kongresi.....	801
5.2.7.2. 16 Ekim 1919 Tarihli Edirne Kongresi	802
5.2.7.3. 15 Ocak 1920 Tarihli Edirne Kongresi	804
5.2.7.4. Lüleburgaz Kongresi (31 Mart-2 Nisan 1920).....	806
5.2.7.5. Büyük Edirne Kongresi (9-13 Mayıs 1920)	809
5.2.8. Trabzon Kongreleri	813
5.2.8.1. Trabzon Vilayet Kongreleri.....	813
5.2.8.1.1. Birinci Trabzon Kongresi	813
5.2.8.1.2. İkinci Trabzon Kongresi	816
5.2.8.1.3. Doğu Vilayetlerinde Millî Teşkilatlanmanın Hususiyetleri.....	819

6. HEYET-İ TEMSİLİYE VE FAALİYETLERİ	822
6.1. Heyet-i Temsiliyenin Kuruluşu	823
6.2. İstanbul Hükûmetleri ile Heyet-i Temsiliye'nin İlişkileri	828
6.2.1. Damat Ferit Paşa Hükûmeti Dönemi (4 Mart -30 Eylül 1919)....	828
6.2.2. Ali Rıza Paşa Hükûmeti Dönemi	835
6.2.3. Salih Paşa Hükûmeti Dönemi.....	841
6.2.4. IV. Damat Ferit Paşa Hükûmeti Dönemi.....	843
6.3. Amasya Görüşmeleri (Mülakatı).....	847
6.3.1. Hazırlık Çalışmaları.....	847
6.3.2. Protokoller.....	849
6.3.3. Komutanlar Toplantısı.....	854
6.3.4. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Amasya'da Basına Verdikleri Mülakatlar.....	854
6.4. Heyet-i Temsiliyenin Ankara'ya Gelişi.....	856
7. SON OSMANLI MEBUSAN MECLİSİNİN TOPLANMASI VE MİSAK-I MİLLÎ.....	866
7.1. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanının Toplanması	866
7.2. Misak-ı Millî'nin Kabulü ve İlanı	869
7.3. İstanbul'un Resmen İşgali	871
8. ANKARA'DA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ VE FAALİYETLERİ (1920-1923).....	882
8.1. Meclisin Açılmasına Giden Süreç.....	882
8.1.1. Seçim Kararının Alınması ve Yapılan Çalışmalar	882
8.1.2. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılış Töreni	893
8.1.3. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Çalışmaya Başlaması	894

İÇİNDEKİLER

8.1.4. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Yapısı	895
8.1.5. Meclisin Çalışması	897
8.2. İstiklal Mahkemeleri.....	901
8.2.1. Kuruluşu.....	901
8.2.2. 1923'ten Sonra Kurulan İstiklal Mahkemeleri.....	907
8.2.3. Mahkemelerin Yerleri, Üyeleri ve Özellikleri.....	908
8.2.4. Ankara İstiklal Mahkemesi	913
8.2.5. İstanbul İstiklal Mahkemesi	914
8.2.6. Elcezire İstiklal Mahkemesi	917
8.2.7. Eskişehir İstiklal Mahkemesi.....	921
8.2.8. Isparta İstiklal Mahkemesi	924
8.3. Karşılıklı Fetvalar	927
8.3.1. Damat Ferit Paşa Hükûmeti ve Fetvası	931
8.3.2. Ankara Hükûmetinin Fetvası	935
8.3.3. Fetvaların Değerlendirilmesi	939
8.4. Büyük Millet Meclisine Karşı Ayaklanmalar.....	940
8.4.1. 1919 Yılı Ayaklanmaları.....	942
8.4.1.1. Bozkır'da Zeynelabidin Ayaklanması (27 Eylül-4 Ekim 1919).....	942
8.4.1.2. Zeynelabidin'in Bozkır'da II. Ayaklanması (21 Ekim-4 Kasım 1919).....	945
8.4.1.3. Şeyh Eşref (Hart) Ayaklanması (26 Ekim-24 Aralık 1919)....	946
8.4.1.4. I. Anzavur Ayaklanması (1 Ekim-25 Kasım 1919)	948
8.4.1.5. Ali Batı Ayaklanması (11 Mayıs-18 Ağustos 1919).....	950
8.4.2. 1920 Yılı Ayaklanmaları.....	952

İÇİNDEKİLER

8.4.2.1. II. Anzavur Ayaklanması (16 Şubat-16 Nisan 1920).....	953
8.4.2.2. I. Düzce Ayaklanması (13-Nisan-31 Mayıs 1920)	957
8.4.2.3. Kuva-yı İnzibatiye	961
8.4.2.4. II. Düzce Ayaklanması (8 Ağustos-3 Eylül 1920)	965
8.4.2.5. Yenihan'da Postacı Nazım Ayaklanması	966
8.4.2.6. Yozgat'ta Çapanoğulları Ayaklanmaları (15 Mayıs-21 Ağustos 1920)	967
8.4.2.7. Zile Ayaklanması (25 Mayıs-21 Haziran 1920)	970
8.4.2.8. Çopur Musa (Çivril) Olayı (21-30 Temmuz 1920)	972
8.4.2.9. Konya'da Delibaş Ayaklanması (2 Ekim-15 Kasım 1920).....	973
8.4.2.10. Cemil Çeto Olayı.....	975
8.4.2.11. Millî Aşireti Ayaklanması	977
8.4.2.12. Koçkiri Ayaklanması	978
8.4.3. Kuva-yı Milliyenin Tasfiyesi ve Düzenli Ordunun Kurulması..	981
8.4.3.1. Demirci Mehmet Efe Ayaklanması (1-30 Aralık 1920)	983
8.4.3.2. Çerkez Ethem Ayaklanması.....	986
8.4.4. TBMM'nin Ayaklanmalara Karşı Aldığı Önlemler	995
8.5. Türkiye Büyük Millet Meclisinde Oluşan Gruplar	997
8.5.1. Yeşil Ordu Grubu	997
8.5.2. Halk Zümresi Grubu.....	999
8.5.3. İslahat Grubu.....	1000
8.5.4. İstiklal Grubu.....	1000
8.5.5. Tesanüd Grubu	1000
8.5.6. Müdafaa-i Hukuk Grupları.....	1001

İÇİNDEKİLER

8.5.6.1. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup)	1001
8.5.6.2. İkinci Grup.....	1002
8.5.7. Türkiye Büyük Millet Meclisi İçinde Kurulan Siyasi Partiler..	1004
8.5.7.1 Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası.....	1006
8.5.7.2. Türkiye Komünist Fırkası	1007
8.6. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (20 Ocak 1921).....	1008
9. SEVR BARIŞ ANTLAŞMASI VE TEPKİLER	1013
9.1. Sevr Antlaşması'nın Hazırlanması, İmzalanması	1013
9.1.1. Paris, Londra ve San Remo Konferansları	1013
9.1.2. Antlaşmanın İmzalanması ve İstanbul'un Tavrı	1015
9.2. Dünya Kamuoyunda Sevr.....	1017
9.3. Sevr Antlaşması'na TBMM'deki Tepkiler	1019
9.4. Bilecik Mülakatı.....	1022
10. MÜTAREKE VE MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE BASIN (1918-1922)	1033
10.1. İstanbul Basını.....	1034
10.1.1. Basında İstanbul'un Fiilen (De Facto) İşgal Edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a Gelmesi (13 Kasım1918)	1036
10.1.2. Sansürün Yeniden Gündeme Gelmesi.....	1040
10.1.3. İstanbul Basınında İzmir'in İşgali (15 Mayıs 1919) ve İşgallere Karşı Çözüm Önerileri	1041
10.1.4. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılmasından Sonra İstanbul Basını	1045
10.1.5. Türk Ordusunun Zaferleri Karşısında İstanbul Basını.....	1047
10.2. Anadolu Basını.....	1050

İÇİNDEKİLER

10.2.1. Millî Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Basın Politikası	1052
10.2.2. Anadolu Ajansının Kurulması (6 Nisan 1920)	1053
10.2.3. Sansür Kararnamesi ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin Kurulması (7 Haziran 1920).....	1053

IV. KISIM

MİLLÎ MÜCADELE'DE CEPHELER VE LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI

1. MİLLÎ MÜCADELE'NİN MADDİ VE MANEVİ KAYNAKLARI	1057
1.1. Sovyetlerden Gelen Yardımlar	1057
1.2. Azerbaycan'dan Gelen Yardımlar	1063
1.2.1. Millî Mücadele Dönemi'nde Azerbaycan ve Türkiye İlişkileri	1063
1.2.2. Azerbaycan'dan Gelen Maddî ve İstihbarî Yardımlar	1069
1.3. Hindistan Müslümanlarının Yardımları	1075
1.4. Kıbrıs Türklerinden Gelen Yardımlar	1087
2. DOĞU CEPHESİ.....	1095
2.1. Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri	1098
2.2. Doğu Cephesi ve Gümrü Antlaşması	1101
2.3. Moskova Antlaşması.....	1103
2.4. Türk-Afgan İlişkileri ve "Türk-Afgan Dostluk Antlaşması"	1109
2.4.1. Türkiye-Afganistan İttifak Antlaşması (1 Mart 1921).....	1112
4.5. Kars Antlaşması.....	1113
4.6. Türkiye-Ukrayna Dostluk Antlaşması	1114

3. GÜNEY CEPHESİ	1116
3.1. Maraş Savunması	1116
3.1.1. Bayrak Olayı.....	1122
3.1.2. Maraş Savunması	1125
3.2. Antep Savunması.....	1130
3.2.1. Fransız İşgali	1132
3.2.2. Savunma Teşkilatının Kurulması.....	1134
3.2.3. Çatışmalar ve Direniş	1135
3.2.4. Fransızların Kuşatması ve Kılıç Ali'nin Hazırlıkları.....	1138
3.2.5. Mücadelenin Yeniden Başlaması	1141
3.3. Urfa Savunması.....	1144
3.3.1. Fransız İşgali	1147
3.3.2. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kurulması	1148
3.3.3. Çarpışmalar Başlıyor.....	1149
3.4. Adana ve Çevresinde Mücadele.....	1153
3.4.1. Adana ve Çevresinin İşgali	1154
3.4.2. Fransız ve Ermenilere Karşı Silahlı Mücadele Hazırlığı ve Savunma	1155
3.4.3. Fransızların Barış Girişimleri ve Yirmi Günlük Geçici Mütareke	1158
3.4.4. Adana ve Çevresinin İşgalden Kurtuluşu	1159
3.5. Türk-Fransız İlişkileri ve Ankara İtilafnamesi.....	1164
3.5.1. Türk-Fransız İlişkileri ve Bekir Sami Bey Antlaşması.....	1164
3.5.2. Ankara İtilafnamesi Öncesi Yapılan Görüşmeler.....	1167
3.5.3. Ankara İtilafnamesi'nin İmzalanması ve Maddeleri	1174

4. BATI CEPHESİ	1185
4.1. Düzenli Ordunun Oluşturulması	1185
4.2. I.İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları	1196
4.2.1. Londra Konferansı	1201
4.2.1.1. Konferansı Hazırlayan Gelişmeler	1201
4.2.1.2. Ankara Hükûmetinin Londra Konferansı'na Daveti	1204
4.2.1.3. İstanbul ve Ankara Heyetinin Oluşumu	1207
4.2.1.4. Konferans Görüşmeleri	1209
4.2.2. İstiklal Marşı'nın Kabulü.....	1213
4.3. II. İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları.....	1219
4.4. Yunan Taarruzu ve Kütahya-Eskişehir Muharebeleri.....	1225
4.4.1. Başkumandanlık Kanunu.....	1231
4.4.2. Tekâlifî Millîye Emirleri.....	1232
4.5. Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonuçları	1235
4.6. Türk-İngiliz Esir Mübadelesi	1243
4.6.1. Millî Mücadele'de Esirler	1245
4.6.2. Mübadele İçin İlk Girişimler	1248
4.6.3. Londra Konferansı'nda Mübadele.....	1253
4.6.4. İstanbul Anlaşması ve Mübadele	1259
4.7. Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi	1266
4.8. Mudanya Mütarekesi	1276
4.9. Saltanatın Kaldırılması ve TBMM Hükûmetinin Tüm Yönetimi Ele Alması.....	1286
5. LOZAN BARIŞ KONFERANSI.....	1296
5.1. Lozan'a Giderken	1296

İÇİNDEKİLER

5.2. Konferans Görüşmeleri.....	1300
5.3. Konferansın Kesilmesi.....	1311
5.4. İkinci Dönem Lozan Görüşmeleri.....	1315
5.5. Antlaşma ve Sonrası	1320
5.6. Türk-Amerikan Antlaşması	1322
5.7. Onaylanma ve Uygulama	1324
SONUÇ.....	1327
KAYNAKÇA	1331
EKLER (HARİTALAR).....	1456

CİLT EDITÖRLERİ

Prof. Dr. Mehmet Temel ♦ Prof. Dr. Zehra Aslan
Prof. Dr. Abdullah İlgazi ♦ Prof. Dr. Nurten Çetin
Doç. Dr. Hatice Güzel Mumyakmaz

CİLT YAZARLARI

Prof. Dr. Ahmet Eyicil	Prof. Dr. E. Semih Yalçın
Prof. Dr. Erdal Aydoğan	Prof. Dr. Gürsoy Şahin
Prof. Dr. Hale Şıvgın	Prof. Dr. Halil Bal
Prof. Dr. Haluk Selvi	Prof. Dr. İhsan Güneş
Prof. Dr. Kemal Çelik	Prof. Dr. Mehmet Evsile
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz	Prof. Dr. Memet Yetişgin
Prof. Dr. Mustafa Budak	Prof. Dr. Mustafa Ergün
Prof. Dr. Mustafa Keskin	Prof. Dr. Mustafa Turan
Prof. Dr. Necati Fahri Taş	Prof. Dr. Nurten Çetin
Prof. Dr. Ömer Osman Umar	Prof. Dr. Ömer Turan
Prof. Dr. Rahmi Doğanay	Prof. Dr. Salih Tunç
Prof. Dr. Selami Kılıç	Prof. Dr. Selçuk Ural
Prof. Dr. Selda Kaya Kılıç	Prof. Dr. Süleyman Kızıltoprak
Prof. Dr. Şayan Ulsan	Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan
Prof. Dr. Ulvi Keser	Prof. Dr. Ü. Gülsüm Polat
Prof. Dr. Yüksel Özgen	Prof. Dr. Zafer Koylu
Prof. Dr. Zehra Aslan	Doç. Dr. Ayşe Yanardağ
Doç. Dr. Fevzi Çakmak	Doç. Dr. Hasan Cicioğlu
Doç. Dr. Hasan Taner Kerimoğlu	Doç. Dr. Hülya Toker
Doç. Dr. Mustafa Çabuk	Doç. Dr. Recep Büyüktolu
Doç. Dr. Sinan Başaran	Dr. Öğr. Üyesi Günver Güneş

KISALTMALAR

AA	Anadolu Ajansı
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
agb.	Adı geçen bildiri/Adı geçen belge
agd.	Adı geçen dergi
age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
agt.	Adı geçen tez
agy.	Adı geçen yayın
AKDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ATABE	Atatürk'ün Bütün Eserleri
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
ATBD	Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
ATZB	Atatürk Arşivi Kataloğu
A.Ü./AÜ	Ankara Üniversitesi
ay.	Aynı yer
B	Birleşim/Belge
B.A.O.	Bankası Anonim Ortaklığı
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

KISALTMALAR

BDHTH	Birinci Dünya Harbi'de Türk Harbi
BDHTHDH	Birinci Dünya Harbi'de Türk Harbi Deniz Harekâtı
BEO	Babıali Evrak Odası
Bk.	Bakınız
Bnb.	Binbaşı
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BTTD	Belgelerle Türk Tarih Dergisi
ba	Bütüne Atıf
bty.	Basım Tarihi Yok
byy.	Basım Yeri Yok
C	Cilt/Cemaziyelahir
Ca	Cemaziyelevvel
Çev.	Çeviren
D	Devre/Dosya
DH-KMS	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti
DH.ŞFR.	Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi
DiGM	Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü
DP	Demokrat Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
drl.	Derleyen
DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
Ed.	Editör
E.F.	Edebiyat Fakültesi
F	Fon/Fihrist
FO	Foreign Office
G	Gömlek
Gr.	Gram

KISALTMALAR

HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasi
HTVD	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
İ	İnikat/İçtima
İM	İstiklal Mahkemeleri
İMDÖ	İç Makedonya Devrimci Örgütü
IMF	(International Monetary Fund) Uluslararası Para Fonu
İMHOC	İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
İTCMD	İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1906-1907 Senelerine Ait Muhâberâtın Kopya Defteri
İTÜ	İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
K	Kısım/Klasör
Kit	Kitap
Matb.	Matbaası/Matbaacılık
MBK.	Millî Birlik Komitesi
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MGK	Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği
MM	Mısır Muhimme
No.	Numara
O	Oturum
OBÇM	Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri
OBEFİ	Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922
ORW	The Ottoman-Russian War of 1877-78
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi

KISALTMALAR

S	Sayı
s.	Sayfa/Sıra
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
T.A.Ş	Ticaret Anonim Şirketi
TB	Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMGZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Zabıt Cerideleri
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri
TCK	Türk Ceza Kanunu
TDK	Türk Dil Kurumu
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TİH	Türk İstiklal Harbi
TİTE	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TKF	Türkiye Komünist Fırkası
TNA	The National Archives
TSKT	Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi
TTK	Türk Tarih Kurumu
ty	Tarih yok
vb.	Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi
vd.	Ve devamı, ve diğerleri
VMRO	Makedonya Dâhili Devrimci Teşkilatı
vs.	Vesaire
vsk	Vesika
W&D	War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-78 and the Treaty of Berlin
Yay.	Yayını, yayınları/yayıncılık/yayınevi

KISALTMALAR

YEE	Yıldız Esas Evrakı
YKY	Yapı Kredi Yayınları
YMK	Yüksek Makedonya Komitesi
yy.	Yüzyıl
y.y.	Yayın yeri yok
Yzb.	Yüzbaşı

TAKDİM

Türk ulusu, dünya tarihini şekillendiren ve ünü başkalarının dikkatinden kaçmayan toplumlardan biri olarak büyük devletler kurmuştur. Bu devletlerin sonuncusu Türkiye Cumhuriyeti devletidir. Türkiye Cumhuriyeti 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan, I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu şartlar altında İstiklal Harbi'nin sonucunda kurulmuştur. Bu başarıyı elde eden bu tarihi, milleti ile birlikte yazan Atatürk'tür. Atatürk gerçekleştirdiği bu başarıları sonucu, Türk milletinin tarihinin yazılmasını hayatta iken görmek istemiştir. Bir toplantıda Türk Tarih Kurumu üyelerine şöyle demiştir:

Ben fani bir insanım, bir gün öleceğim. Büyüklüğüne ve üstün kabiliyetlerine inandığım Türk ulusunun gerçek tarihinin yazılmasını sağlığımda görmek istiyorum. Onun için bu toplantılarda kendimden geçiyor, her şeyi unutup, sizi yoruyorum. Beni affedin!

Atatürk'ün bu sözleri bizlere bir vasiyettir, adını taşıyan bir kurum olarak Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Türkiye Tarihini yazmak ve aydınlatmakla görevlidir. Atatürk'ün *Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır* sözlerinden hareketle, Atatürk Araştırma Merkezinin "Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu"nun faaliyeti çerçevesinde bir araya gelen ATAM Aslı Bilim Kurulu üyelerinden oluşan "Kitap Editörleri Kurulu" bu anlamlı çalışmayı büyük özveri ve gayretle tamamlayarak ortaya koymuşlardır. Yakın zamanın tarihçesinin yapılması daima zordur; olayların kişilerinin yaşadığı ve taraftarlık anlayışlarının canlılığını koruduğu bir dönemin bu bakımdan derinlemesine bir araya getirildiği görülecektir. Bu başarı, mevcut kitabın üç ciltten oluşan geniş kapsamlı bir içerikte yazılmasına cesaret vermiştir.

Atatürk Araştırma Merkezi, Atatürk'ün gösterdiği yolda, çağdaş Türkiye'nin oluşumunda kararlı bir şekilde çalışmalarını sürdürecektir ve ismine yaraşır faaliyetler içinde bulunacaktır. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kitabı (I-II-III) bunun güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Çalışmalarına 2015 yılında başlanan eserde; emeği geçen, katkısı bulunan "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu" üyelerine, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Çalışma

TAKDİM

Grubu” ile “Kitap Editör Kurulu”na bu yoğun emekleri, planlamaları ve editörlük çalışmaları için; çalışmalarıyla kitaba katkıda bulunan değerli yazarlarımıza ve projeyi baştan sona takip eden Kurum uzmanlarımıza özverili çalışmalarından dolayı teşekkürlerimizi sunarız.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

*Bunlar (İtilaf Devletleri) işte böyle yalnız demire,
çeliğe, silah kuvvetine dayanırlar.
Bildikleri şey yalnız madde!
Bunlar hürriyet uğruna ölmeye
karar verenlerin kuvvetini anlayamazlar.
Biz, Anadolu'ya ne silah, ne cephane götürüyoruz;
biz, ideali ve inancı götürüyoruz.¹*

ÖN SÖZ

Türk tarihi, bilinen en eski çağlardan günümüze, Dünya tarihi içinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Türkler; Türkistan (Orta Asya), Anadolu, Akdeniz, Balkanlar, Kafkasya, Orta Doğu gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamış, yarattıkları kültür ve uygarlıkla bu coğrafyaların tarihini ve kaderini değiştirmişlerdir. Türkler, tarihin genel akışı içinde Asya, Avrupa, Afrika kıtalarındaki jeostratejik konumlarıyla, dünya ve insanlık tarihine yön verdikleri gibi, dünya uygarlıklarının mirasını da korumuş, dünya barışını ve insanlık değerlerini daha da ileriye taşımışlardır. Orta Asya'dan başlayıp üç kıtaya uzanan coğrafyalarda karşılaştıkları toplumlarla bütünleşmiş, dost olarak yaşamış, tanıştıkları kültürlerle etkileşim içine girerek gittikleri yerlere adalet, hoşgörü ve medeniyet götürmüşlerdir. Türkiye bugün, çevre coğrafyalarla etkileşimiyle birlikte, Türk Dünyası'nın ağırlık merkezini oluşturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda, 1918'de Mondros Mütarekesi ve 1920'de Sevr Barış Antlaşması'yla Türk varlığı âdeta yok hükmünde sayılmıştır. Bu şartlar altında Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığında ülke, tarihinin en zorlu günlerini yaşamaktaydı. Üç kıta çıkışı, stratejik noktaları, haberleşme ve ulaşım ağları yabancı istilasına uğramış, ülkenin askerî gücü etkisiz hâle getirilmişti. İtilaf Devletleri mütareke şartlarına aykırı olarak çeşitli bahanelerle Musul gibi en stratejik yerleri işgale başlamışlar, Yunan kuvvetlerine de İzmir'i işgal ettirmişler ve hatta Batı Anadolu ve Trakya'nın içlerine ilerlemelerine göz yummuşlardır.

Bu gelişmeler üzerine Türk halkı, vatanını kurtarmak için ülkenin muhtelif bölgelerinde Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kurmuş, Kuva-yı Milliye ile de işgallere karşı -vatanın bağımsızlığı ve ulusun bütünlüğü çerçevesinde- örnek bir mücadele vermiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde 1919-1922 yılları arasında, istiklal-i tam düsturuyla kararlılığını sergileyen ve *ya istiklal ya ölüm* sözleri ile

¹ Atatürk'ün Bandırma vapurunun Kızkulesi açıklarında aranmasını takiben düşman zırhlıları arasında geçerek İstanbul'u terk ederken arkadaşlarına söyledikleri sözdür. Hikmet Gerçekçi, "İstanbul'dan Samsun'a Cehennemî 215 saat", **Hayat Dergisi**, S 21, Yıl 1969.

ifadesini bulan Millî Mücadele'nin sonunda, Türk ulusu, dönemin en güçlü sömürge devletlerine karşı büyük bir zafer kazanarak yeni devlete istikamet ve şekil vermiş, mazlum milletlere emsal teşkil ederek tarih sahnesindeki haklı yerini korumuştur.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, dünya milletlerine ve evrensel insani değerlere dair bu hassas misyonunu devam ettirmektedir. Bu tarihî temel ve birikim üzerine inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti; Türk milletinin mücadele, fedakârlık ve kararlılığı ile kazanılan bir dizi başarının neticesidir. Atatürk, *Benim için en büyük noktai sıyanet (himaye) ve membaı şefaât, milletimin sinesidir* diyerek millî birliği ve dayanışmayı; *Yurtta sulh, cihanda sulh* hedefi ile de uluslararası ilişkilerin ve iş birliğinin değerini daima vurgulamıştır.

Atatürk'ün liderliğinde Türk ulusu, emperyalizme ve sömürgeciliğe direnen azmi sayesinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuş, yeni devletin cumhuriyet rejimini demokrasiyle taçlandırma yolunda önemli adımlar atmıştır. Türk kültürünü muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkarmak ideali, aklın ve bilimin rehberliğinde, genç Cumhuriyetin başarılarına yeni bir ilham kaynağı olmuştur. Gazi Mustafa Kemal Atatürk millî kültüre büyük önem vermiş ve *Benim en büyük eserim* dediği Türkiye Cumhuriyeti'ni çok yönlü ve köklü inkılaplarla çağdaşlaştırmayı hedeflemiştir.

Atatürk'ün ebediyete intikalinin ardından yapılan seçimde TBMM tarafından İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu dönemde Türkiye İkinci Dünya Savaşı'yla ve devamında başlayan Soğuk Savaş ortamının getirdiği siyasi ve sosyoekonomik gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Bu bağlamda bir yandan İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmaya çaba gösterilmiş diğer yandan da Atatürk Dönemi'nde başlatılan çağdaşlaşma süreci de devam ettirilmiştir. Savaş sonrasında, 1946'da Türkiye'de çok partili hayata geçilmiş ve 1950 seçimleri ile iktidar, Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Partiye geçmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Soğuk Savaş'ın getirdiği iki kutuplu ortamda; dış politikada Batı Bloku'na yakın strateji izlenirken iç politikada daha liberal ve özel girişime öncelik veren adımların atılması hedeflenmiştir.

On yıllık Demokrat Parti iktidarı sürecinde iktidar ile muhalefet arasındaki olağan siyasi çekişmeler sürerken 27 Mayıs (1960) Askerî Darbesi ile anti demokratik bir şekilde Türk siyasi hayatına müdahale edilmiş ve olağanüstü bir dönem başlamıştır. Demokrat Parti mensupları Yassıada'da yargılanırken yeni bir Anayasa yapılmış, iki meclisli Türk parlamentarizmi, nisbi temsil sistemi, Anayasa Mahkemesi, Millî Güvenlik Kurulu, DPT'nin kuruluşu ve Kalkınma Planları, koalisyon hükûmetleri gibi birçok gelişme bu dönemde

yaşanmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleşen ilk darbe olma özelliğini taşıyan 27 Mayıs, bundan sonra neredeyse her on yılda bir ordunun siyasete müdahalesini gerçekleştirecek seyir için başlangıç noktası olmuştur.

1971 Askerî Muhtırası'yla Başbakan Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi hükûmeti devrilmiş, Balyoz harekâtı yapılmış, sol hareketlere karşı sert önlemler alınmış ve ordu içerisinde tasfiyeler gerçekleştirilmiştir.

12 Eylül 1980'e giden süreçte, 24 Ocak 1980 kararları, IMF'ye başvurulması, 1980 yılının Nisan ayından sonra bir türlü sonuca ulaştırılmayan Cumhurbaşkanlığı seçim krizi, ideolojik bölünmelerin ortaya çıkarttığı toplumsal çatışmalar, Temmuz 1980'de müdahale kararının alınmasına dayanak oluşturmuştur. Genelkurmay Başkanı Kenan Evren ve dört kuvvet komutanının yönetime el koymalarıyla da 12 Eylül 1980 Darbesi gerçekleştirilmiştir.

Darbenin ilk hükûmetini kurmak için 20 Eylül 1980 tarihinde eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülent Ulusu görevlendirilmiş, 24 Ocak kararlarının mimarı Turgut Özal'a "başbakan yardımcısı" olarak bu kabinede yer verilmiştir. Meclisin yetkileri oluşturulan Millî Güvenlik Konseyine devredilmiş, 160 kişiden oluşan bir Danışma Meclisi toplanmış ve Prof. Dr. Orhan Aldıkaçtı başkanlığında bir Anayasa komisyonu kurulmuştur. Hazırlanan yeni anayasa 7 Kasım 1982 günü halk oylamasına sunulmuş, %91.37 gibi büyük bir destekle kabul edilmiş ve ardından da siyasi faaliyetlere izin verilmiştir. 6 Kasım 1983'te üç partinin katıldığı seçimleri kazanan Anavatan Partisinin (ANAP) iktidara gelmesi ile Türkiye'de yeniden sivil idare tesis edilmiştir.

1980 ve 1990'lı yıllar bir yandan serbest piyasa ekonomisine geçiş ve yüksek enflasyon, öte yandan koalisyon hükûmetleri nedeniyle siyasi istikrarsızlık, artan terör sorunu ve uluslararası krizlerle şekillenmiştir. 1990-1991 yıllarında Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile Balkanlarda ve Orta Asya'da yeni bağımsız devletlerin kurulması Türkiye'nin daha aktif bir dış politika takip etmesini zorunlu kılmıştır. Yüzyılın sonuna doğru iç siyasette yeniden bir hükûmet krizi, askerî müdahale ve bunu takip eden ekonomik kriz ortamı ortaya çıkmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi başlıklı üç ciltlik eserin birinci cildi, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilinceye kadar uzanan süreçteki ıslahat çabalarını, savaşı, barışı, Millî Mücadele'yi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu dört kısım halinde ele alırken; ikinci cildi Atatürk Dönemi'ni, İkinci Dünya Savaşı yıllarını, Soğuk Savaş'ın başlamasını, çok partili hayata geçişi ve 1960 yılına uzanan yoğun iç ve dış siyasi gelişmeleri kapsayan üç kısımdan (1923-1938, 1939-1945, 1945-1960) oluşmaktadır. 1960'tan 2000 yılına kadar olan süreç ise -iki kısım halinde (1960-1980, 1980-2000 olmak üzere)- üçüncü cildi teşkil etmektedir. Kitabın planlamasında, siyasi, iktisadi, askerî, sosyal ve kültürel konulara -çalışmanın kapsamı ve zamanı imkan verdiğince- yer

verilmeye çalışılmış; Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı gelişmeler aktarılırken dış dünyadaki siyasi durum ve dünya tarihindeki önemli gelişmeler de dikkate alınmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi adlı 3 ciltlik eserin son düzenlemeleri ve incelemesi, üç yıllık bir süre zarfında (2020-2023) yapılmıştır. Eser, uzun sürede çok yazarlı akademik bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Yazar dağılımına bakıldığında Türkiye'nin hemen her üniversitesinden alanında uzman akademisyenlerden yazı alındığı, yazar profillerine bakıldığında ise hemen her yaş grubundan akademisyenin tecrübe ve birikiminden yararlanıldığı görülmektedir. Bu, Kurumumuzun çeşitli üniversiteler ile iş birliği yapma anlayışı bakımından önemli bir göstergedir. Ortak eser yazma faaliyetinin büyük özveri ve koordinasyon gerektirdiği noktada, Atatürk Araştırma Merkezinin kurumsal kimliği ve gayreti bu eserin ortaya çıkmasına fırsat vermiştir.

Çalışmaya katkıda bulunan yazarların künyeleri, yazılarında yıldızlı dipnotla belirtilmiş, aynı yazara ait peş peşe gelen yazılarda bilgi tekrarına gidilmemiştir.

Yazılarda yer alan kaynakçalar birleştirilerek tek bir Kaynakça oluşturulmuş ve ilgili cildin sonuna eklenmiştir. Aynı yazara ait ancak farklı yayınevi ve yıllarda basılmış eserlerin künye bilgileri kaynakçada ayrıyeten belirtilmiştir.

Tablo ve dipnot numaraları her Kısım'da yeniden başlatılmış olup kitabın tashihinde Türk Dil Kurumu yazım kurallarına göre hareket edilmiş; dipnot ve kaynakça gösteriminde ise Atatürk Araştırma Merkezi yayın ilkeleri dikkate alınmıştır.

Bu çalışma; Atatürk Araştırma Merkezi tarafından ilk olarak 2015 yılında “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” adıyla kapsamlı bir eser hazırlanması amacıyla dönemin “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim ve Uygulama Kolu” tarafından başlatılmış ve taslak bir kitap planı hazırlanarak yazım aşamasına getirilmiştir. Daha sonra Mayıs 2017’de oluşturulan “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Çalışma Grubu” tarafından kitabın tasarımı hayata geçirilmeye başlanmıştır.

Son olarak, mevcut “Kitap Editör Kurulu” Mart 2020 tarihinde görevlendirilmiştir. Kitabı son aşamaya taşıyan bu Editörler Kurulu, 2018’de yeni seçilen ATAM Asli Bilim Kurulu üyelerinden oluşturulmuştur. Kitapla ilgili tüm öncül çalışmaları 2020 yılında devralan kurul; üç yıllık yoğun bir çalışma sonucunda, eserin bütününde yapılan derinlemesine düzenlemeler ile, üç ciltlik bu eseri 2021 yılında yayıma hazır hâle getirmiştir. Yüksek hacimli eserin tashih işi ise 2023 yılı Ekim ayında tamamlanmıştır.

Hazırlanan bu üç ciltlik kitabın, alanında bir başvuru kitabı olması ve

ÖN SÖZ

müfredat programlarının hâlâ tartıştığı günümüz problemlerinin çözümüne de katkı sunacağı düşünülmektedir. Kitabın hazırlanmasında; yeni belge ve bilgiler göz önünde bulundurarak tarih metodolojisi prensipleri dâhilinde, 19. yüzyıldan 2000 yılına kadar uzanan tarihsel sürece yönelik yeni bir “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” yazımının sağlanması esas alınmıştır.

Çalışmanın bilim dünyasına ve alana katkı sağlamasını diliyoruz.

Kitap Editör Kurulu/29 Ekim 2023

I. KISIM

NİZAM-I CEDİT'TEN II. MEŞRUTİYET'E OSMANLI DEVLETİ

1. YAKINÇAĞ'A GİRERKEN OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU VE NİZAM-I CEDİT HAREKETİ*

Tarihi çağlara ayırmak dünyanın her bölgesi, kültürü ve toplumu için farklıdır. Modern zamanlarda hemen her sahada öncü ve belirleyici olan Avrupa, tarihi çağlara ayırmada da kendi tarihini merkeze almıştır. Türk tarihi ile Avrupa tarihi, coğrafi, siyasi, askerî, kültürel ve iktisadi sahalarda geniş mikyasta iç içe olduğundan tarihî çağlar Türk tarihi ile de örtüşmektedir. Batı'da Yeniçağ “erken modern zamanlar” olarak adlandırılmakta ve genellikle başlangıç tarihi olarak İstanbul'un Türkler tarafından fethi (1453) ile Amerika'nın keşfi (1492) gibi iki önemli ve farklı tarihî olayı almaktadır. İçerisinde bulunduğumuz Yakınçağ ise 1789 Fransız Devrimi ile başlayıp bugüne kadar gelmektedir.

Yakınçağ “modern zamanlar” olarak bilinmektedir. Modern zamanlar, bir “akıl çağı” olan ve 14-16. asırlarda ortaya çıkan Rönesans, 17. asır bilim devrimi, 18. asır aydınlanması, 19. asır sanayi devrimi, sosyal hareketler ve emperyalizm gibi tarihî olgu ve gelişmeleri tecrübe etmiştir. Bu köklü gelişmeler, Orta Çağ'ın dinî ve skolastik anlayışlarının yerine bilim temelli teknik-teknolojiyi, insani otorite temelli özgürlükleri, zenginlikleri ve gücü doğurmuştur.² Bu daha çok Avrupa'nın büyük ve yayılmacı güçleri arasında görülmüş, diğer devletler ise gelişmelerden sınırlı faydalandığı gibi Batı'nın güçlü devletlerinin sömürgesine boyun eğmiştir.

1.1. Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu

Yeni ve Yakınçağlarda modernleşmeyi başaran devlet ve milletler dünya üzerinde daha geniş topraklara ve güce kavuşarak emperyalist ve sömürgeci devletler kurmuşlardır. Osmanlı Devleti 16. asırda kendi klasik geçmişinin kalıplarına sığmaya çalışarak gücünü korumaya çalıştıysa da Batı'da Ortaçağ kalıplarını kırarak yayılan güçler karşısında dayanamamıştır. Lale Dev-

* Prof. Dr. Memet Yetişgin, KSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kahramanmaraş, myetisgin@ksu.edu.tr

2 Memet Yetişgin, **Modern Avrupa Tarihi: Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reformasyon, Bilim Devrimi, Aydınlanma, Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi ve Emperyalizm**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2014, s. 12-18.

ri (1718-1730) ile Batı'yı tanımaya ve ondan etkilenmeye başlamış, kendisi aleyhine genişleyen Batı'yı dengelemeyi amaçlamıştır. Böylece batılılaşma ve modernleşme süreci doğmuştur.

Modern zamanlar, dünyada genel olarak nüfusun arttığı, şehirleşmenin hızlandığı, modern teknik ve teknolojilerin insanların hayatına daha yoğun girdiği bir sürat ve güç çağıdır. Aklın bilimsel metot ile ortaya koyduğu büyük buluşlar bu çağda ortaya çıkmış ve pozitif bilimler kadar sosyal bilimler de önem kazanmıştır. Bu dönemde çağı anlayan, özümseyen, doğuran güçler, sömürgeci imparatorluklar olarak dünyaya egemen olmuşlardır. Osmanlı Devleti gibi köklü bir geçmişe ve devlet tecrübesine sahip yapılar, güçlenen emperyalizm karşısında kendilerini korumaya çalışmışlarsa da başarılı olmamışlardır.

Osmanlı İmparatorluğu 16. asrın sonlarından itibaren bir durağanlaşma, 18. asrın başlarından itibaren gerileme, Yakınçağla birlikte de dağılma ve çöküş sürecine girdi. Bunda önemli bir kurum olan ordunun kabiliyeti etkili rol oynadı. Fetihler ve toprak kazanımları kuruluş ve yükselişi ifade ederken durağan dönemde askerî kazanımlar büyük oranda durdu. Gerileme ve çöküş dönemlerinde ise askerî başarısızlıklar, toprak kayıplarını beraberinde getirdi.

Osmanlı tarihi dönemlerini askerî başarılar veya başarısızlıklar belirlemiştir. Bu noktada Osmanlı Devleti, bir ordu-devlet olarak da adlandırılabilir. Çünkü başta sultan olmak üzere devleti idare edenler aynı zamanda ordunun komuta kademesini oluşturmaktaydılar. Osmanlı bürokrasisinde ve devlet idaresinde rol oynayan seyfiye, kalemiye ve ilmiye³ gruplarından en etkini “kılıç ehli” olarak bilinen askerî olanı idi. Vezirlik rütbesi ile paşa olarak ülkenin askerî olduğu kadar, siyasi ve idari hayatında etkili rol oynayanlar genelde askerî sınıftan gelmekteydi. Onun için Osmanlılar yenileşmede her zaman askeriyeye ayrı bir önem vermişlerdi.

Yakınçağa girerken Osmanlı Devleti farklı dini, mezhebi ve etnik toplulukların bir arada yaşadığı, ülke topraklarının Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayıldığı; kuzeyde Rusya, güneyde Büyük Sahra ve Umman Okyanusu, doğuda İran ve Basra ile batıda Fas ve Avusturya İmparatorluğu ile sınırları olan büyük bir devletti. Ülke, sultan ve padişah diye hitap edilen ve mutlak hâkim olan “Halife-Sultanlar” tarafından Türk-İslam usulü bir mutlakiyetle yönetilmekteydi. Ülke toprakları padişahın mülkü, içerisinde yaşayanlar ise onun tebaası idi. Ülkenin idaresinde şer’i ve örfi hukuk⁴ etkindi. Hâkim

3 Mehmet İpşirli, “Kalemiye”, *DİA*, C 24, İstanbul 2001, s. 248-249; Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, *DİA*, C 10, İstanbul 1994, s. 519-520; Mehmet İpşirli, “İlmiye”, *DİA*, C 22, İstanbul 2000, s. 141-145.

4 İslam hukuku olup kaynağını Kur’an, sünnet, kıyas ve icmanın oluşturduğu ve Hanefi Fıkhi tarafından şekillenen kurullarla genellikle Türk devlet yönetme geleneğinin doğurduğu

kesim Türk, Sünni-Hanefî Müslüman kesimdi. Azınlıklar “Millet Sistemi” adı verilen ve çoğunlukla İslam hukukunun şekillendirdiği zimmi anlayış ile Türk devlet idare anlayışının belirlediği bir yapı içerisinde varlıklarını sürdürmekteydi. Bu yapıda azınlıklar kendi dini-cemaati önderleri idaresinde kalmakta, kendilerine özgü dini, ekonomik, ticari ve kültürel varlıklarını devam ettirmekteydi. Gayrimüslimler asırlarca Osmanlı hoşgörüsüne mazhar olmuş, dinleri, dilleri ve kültürlerini özgün bir şekilde yaşamışlardı.⁵ Hatta Osmanlılar Ortodoks Hristiyanları Katolik ve eski feodal güçlere karşı korumacı bir politika da gütmüşlerdi.⁶ İnsani değerleri ve insan haklarını öne çıkaran Aydınlanma düşüncesinin 1789 Fransız Devrimi ile siyasi hayata taşınması, Osmanlı hoşgörüsüne dayalı olgun yönetme geleneğini zora soktu.

Yakınçağa girerken Osmanlı geleneksel kurumları, özellikle askerî sistem, ciddi zafiyetler göstermekteydi. Sürekli iç ve dış tehditle karşı karşıya olan imparatorluğu koruyacak içtimai hayat, ordu gücü, ekonomi ve ticaret, bir yandan kapitülasyonlar diğer yandan da toprak sistemindeki bozulmalarla zayıflatılmıştı. Eğitim ilmiye olarak bilinen dini yapının elinde olup skolastik anlayış, Osmanlı eğitim kurumları olan mektep-medreseleri sarmış durumdaydı. Çağın gerçeklerini anlayacak, dünyada ne olup bittiğini takdir edecek devlet adamı ve aydın kadroları yok gibiydi. Halk asırlarca hiç değişmeden gelen bir yaşam tarzını sürdürmekte, bilimsel ve fikrî ilerlemeler halkın genel olarak yaşamına pek etki edememekteydi. Ülke kültürel olarak ortaçağların bir hayaletini yansıtmaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu, Yeni ve Yakınçağ'da ortaya çıkan, coğrafi keşiflerin tetiklediği, ekonomik kazanım temelinde, sömürge imparatorluklarının aksine, ilk çağlardan beri gelen, geniş topraklar üzerinde kendi idari, adli ve siyasi değerleri doğrultusunda düzen kurmayı ve sürdürmeyi amaç edinmiş olan “klasik” bir imparatorluktu. Batı'daki güçlenen sömürgeci devletlerin aksine, bir çöküş dönemi yaşadı. Bu “çöküş” temelde toprak kayıpları şeklinde olmakla birlikte kendini kültür ve medeniyetten geri kalma, idari, ekonomik, askerî ve siyasi alanlarda yozlaşma olarak gösterdi. Çağın gerektirdiği fikrî ve teknolojik seviyeyi yakalayamadığından iç ve dış problemlerini çözümede başarısız olan Osmanlı Devleti, dışarıdan emperyalist büyük devlet baskılarına, içeriden ise gittikçe artan isteklerle başkaldıran azınlıkların yarattığı duruma kalıcı ve köklü çözümler üretmedi. İmparatorluğun merkezi gücü zayıfladıkça ayan, aşiret reisi ve taşra valileri bağımsız hareket etmeye başladı. Bulgaristan'da Pazvandoğlu, Silistre'de Tirsinikli İsmail, Yozgat'ta

“padişah kanunu” denilen örf hukuku.

5 Oral Sander, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 261-262; Memet Yetişgin, “The Ottoman Way of Governing Multi-Etnik and Multi-Religious Communities”, **OTAM**, S 21, 2007, s. 195-230.

6 Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi, 1789-1980**, C 1, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yay., İstanbul 1997, s. 24.

Çapanoğulları, İzmir’de Karaosmanoğlu, Çukurova’da Küçük Ali, Bağdat Valisi, Mısır Memlukleri ve doğudaki aşiretler merkezî otoriteyi tehdit etmekteydi.⁷ Osmanlı Devleti karşılaştığı sorunları çözmek ve hayatta kalabilmek için geleneksel kurumlarını ve gücünü kullandığı gibi yenilikler yoluyla zamanın gereklerine uygun ortamı elde etmeye çalıştı, ancak tüm çabaları çöküş sürecini durduramadı.

Osmanlı modernleşme süreci; gerek kendi zayıflık ve eksiklikleri gerekse de modernleşme karşısındaki güçlü muhalefet nedeniyle doğal gelişimini sürdürememiş, çeşitli kesintilere ve baskılamalara maruz kalmıştır. 17. asrın geleneksel yenilik yanlısı II. Osman, IV. Murat gibi sultanları, Köprülüler gibi sadrazamları, Koçi Bey, Kâtip Çelebi gibi devrin aydınları çabalamış ancak sürekli başarıdan mahrum kalmışlardır. Bunda tasavvur ettikleri yeniliklerin Osmanlı klasik devri kurum ve kuruluşlarının örnek alınması, gelişen akıl ve bilim temelli Batı modernleşmesinden yeterince bilgi sahibi olmamaları yanında yeniçerilerin karşı koyması etkili olmuştu. Bununla birlikte aksaklıklarına rağmen yapılan yenilikler devletin varlığını koruması ve sürdürmesini mümkün kılmıştı.

Osmanlılar başarısız II. Viyana Kuşatması ve izleyen felaket senelerinin doğurduğu kayıplar nedeniyle Avrupa’ya karşı kayıtsız kalmaya son verdiler. Batı’nın üstünlüğünü kabul edip askeriye başlatarak batı tarzı reformlar yapmaya başladılar. Osmanlıların modernleşmede geç kalmasında, farklı milletleri barındırması ve bu farklı milletlerin tek bağlılığının hanedana olmasının yanı sıra şeriat yani değiştirilemez dinî kanunlar temelinde oluşan politik ve sosyal yapılar etkiliydi.⁸

Lale Devri modern Avrupa’nın tanınmaya başlanıldığı, Avrupa mimari, sanat ve biliminden etkilenildiği bir dönemdi. Matbaa, kâğıt ve dokuma fabrikaları, geçici elçilikler, klasiklerin tercümesi, şiir, minyatür, köşk mimarisi gibi yeniliklere kapı açan devir, bir yandan devletin karşılaştığı İran badiresini erteleyerek diğer yandan zevk ve sefa düşkünlüğünü halkın kaldıracabileceği seviyeden öteye götürerek kendini zora sokmuştur. Değişimi kendi öğrenim mantalitesine ve çıkarına aykırı bulan ekser ulema⁹ ile varlığına tehdit algıla-

7 M. A. Ubicini, **Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire. Part I: Turkey and the Turks**, Part II: the Raihs, Translated From the French by Lady Easthope, John Murray, London 1856, s. 3-4.

8 Halil İnalçık, “The Nature of Traditional Society: Turkey”, **Political Modernization in Japan and Turkey**, editor Robert E. Ward and D. A. Rustow, Princeton University Press, New Jersey 1968, s. 42-63.

9 Mehmet İpşirli, “Ulema ve III. Selim”, **III. Selim: İki Asrın Dönemecinde İstanbul**, Seçil Ofset, İstanbul 2010, s. 155-169. İpşirli’ye göre III. Selim ile ulema arasında önemli bir diyalog vardı. Birçok layiha ulema tarafından kaleme alınmıştı. Abdullah Efendi’nin layihası devletin durumunu tespit ve yapılması gereken yenilikleri etraflıca tarif ediyordu. III. Selim Ruslar karşısında ordunun muzaffer olması için ulemanın dua etmesini istemiş ancak istediği

yan yenicherilerin başkaldırısı Lale Devri'ni bitirmiştir. Sultan III. Ahmet ve yenilikçi Vezir-i Azam Nevşehirli İbrahim Paşa karşısındaki asiler Patrona Halil öncülüğünde ayaklanarak (1730) Sadrazam'ın öldürülmesine, Sultan'ın tahtan indirilmesine yol açtılar. Lale Devri ile başlayan Batı tarzı modernleşme üzerinde kötü bir etki bırakan bu olay, batılılaşma çabalarını III. Selim Dönemi'ne (1789-1807) kadar tehir etti.

Askerî kurum ve kuruluşlarda kısmi bir yenileşme ve değişim Lale Devri'nden sonra da devam etti. Bu dönem yenilikçileri arasında Humbaracı Ahmet Paşa (Comt de Bonneval)¹⁰ ve Baron de Tott gibi yabancı uzmanlar ile Sultan III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamit Devri (1774-1789) sadrazamlarından Halil Hamit Paşa gibi devlet adamlarının çabaları öne çıktı. Humbaracı ocağı, sürat topçuları, donanma, tersaneler, deniz mühendishanesi gibi yapılar güçlendirilmiş ve yenileri yapılmıştır.¹¹

1774 yılı, Osmanlı Devleti için önemli bir dönüm noktasıdır. Geçen otuz yılda ıslahı ihmal edilen ordu, talimsiz, manevrasız, eski ve tecrübeli kumandanlardan mahrum idi.¹² Rusya ile yaptığı 1768-1774 savaşı ile aldığı ağır yenilgi sonucu devlet temelinden sarsıldı ve Küçük Kaynarca Anlaşması ile ağır şartları kabul etti. Osmanlı murahhasları Tevki-i Divan-ı Hümayun Ahmet Resmi Efendi ve Reis-ül Küttap İbrahim Münib Efendi ile Rus murahhası Prens Repnin arasında imzalanan anlaşma içerik itibariyle geçmişe yönelik savaşın yarattığı durumun düzeltilmesi yanında geleceğe yönelik yaptırımlar içeren, maddeleri haizdi. Azak, Kerç ve Kılburun kaleleri Ruslara terk edilmiş, Kırım Hanlığı Türk himaye ve vasallığından çıkarılarak Rus ve Osmanlıların müdahil olduğu bir bağımsız devlet haline gelmiş, Osmanlı ülkesindeki Ortodoks Kilisesi bir çeşit Rus himayesine kavuşmuş, Rus tüccar ve tebaası Osmanlı Devleti'nde ayrıcalıklar elde etmiş, Osmanlı Rusya'ya harp tazminatı olarak 15.000 kese akçe ödemekle yükümlü tutulmuştu. Müstakil olan Kırım halkının “umur-ı mezhebiyede taraf-ı hilafet-i seniyyeye” tabiyetleri kabul edilmişti.¹³

Küçük Kaynarca ile Osmanlı Devleti'nin Karadeniz üzerindeki üstünlüğü son bulmakla kalmadı, bin yılı aşkın Türk toprağı olan Karadeniz'in kuzeyi, önce göreceli olarak bağımsız bir statü kazanırken 1783'te Rusya'nın

sonuç alınamayınca *akçe ile olan dua böyle olur serzenişinde bulunmuştur.*

10 Mehmet Arif, “Humbaracı Başî Ahmet Paşa (Bonneval)”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, 18. Cüz, 1, Şubat 1328, s. 1153-1157.

11 Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford University Press, Oxford 1969, s. 45-53.

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Halil Hamid Paşa”, **Türkiyat Mecmuası**, C 5, İstanbul Üniversitesi, 1936, s. 213-263.

13 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, Karabat Matbaası, İstanbul 1315, s. 188.

Kırım'ı ilhakı ile Rusların eline geçti. Eflak-Boğdan eyaletleri ile Rumlar başta olmak üzere Osmanlı Ortodoks tebaanın kaderinde ve geleceğinde Rusya önemli bir söz sahibi oldu. Rus Çariçesi II. Katerina'nın "Grek Projesi"¹⁴ Rusya'yı, Osmanlı Devleti'ni Avrupa ve İstanbul'dan atarak Bizans'ı inşa etme planına epeyce yaklaştırdı. Osmanlı Devleti ağır savaş tazminatı yanında Rusya'ya geniş kapitülasyon hakları tanıdı. Dahası, durumun kendisi için elverişli olduğunu gören Avusturya İmparatorluğu Boğdan Beyliği'nden 9 kazayı içine alan Bukovina bölgesini işgal etti ve Osmanlılar da buna rıza göstermek zorunda kaldı.¹⁵

Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı himayesindeki Kırım'ın müstakil bir devlet haline gelmesi Rusların bölgeyi işgalinde ilk adımdı. Osmanlılar bunun bilincinde ve ilk defa geniş bir Türk-İslam toprağının kaybının verdiği sıkıntı ile Rusların Karadeniz'e daha güçlü yerleşmesinin doğurduğu gerginliği taşımaktaydı ki çok geçmeden Kırım'da kimin han seçileceği sorusu ile gün yüzüne çıktı. Hanlığa mensup ve han seçilme hakkı bulunan girayların arasındaki taht hırsı ile Osmanlı ve Rusya'nın Kırım üzerindeki nüfuz mücadelesi karşılıklı çatıştı. "Müstakil" Kırım Hanlığı'nın ilk Hanı Sahip Giray olmuş, onun hanlığını Devlet Giray'ın entrikaları ve Osmanlı Devleti'nden aldığı destek ile kendisini han seçtirmesi izlemişti. Bu arada Kırım ileri gelenlerinden heyetler İstanbul'a gelerek Sultan'dan birtakım isteklerde bulundular. Bu istekler Kırım'ın müstakil olmayıp eskisi gibi Osmanlı himayesinde kalması, Ruslara bırakılan Kerç, Yenikale ve Kılburun kalelerinin geri alınması şeklindeydi. Ancak bu talepler Küçük Kaynarca Antlaşması hükümlerine aykırı idi. Bu arada Ruslar da Kırım'da paralar harcayarak kendi politikalarını destekleyecek kesimler oluşturma politikası gütmekteydi. Nitekim Ruslar şikâyetler üzerine Han'ı korumak bahanesi ile Kırım'a asker soktu. Rusya'nın müdahalesi neticesinde Kırım'dan kaçan Devlet Giray'ın yerine II. Katerina'nın yaverliğini de yapmış olan Şahin Giray hanlık tahtına oturdu. Şahin Giray Rus kültürü etkisinde kaldığından, sürekli yanında bir Rus subayı ile gezmekte ve Rusya'ya gönderdiği bir heyetle Rusya himayesini talep etmekteydi. Bu durum Kırım'ın Orta Çağ ve mutaassıp bir hayat tarzına sahip halkını gücendirerek geniş kesimlerin tepkisini doğurdu.¹⁶

Osmanlılar Şahin Giray'ın politikasından amacının Kırım'ı Rusya'ya teslim etmek olduğunu anlamışlardı. Bundan dolayı onun hanlığı tasdik edilmemiş, yerine Selim Giray, han olarak gönderilmişti (1778). Rusya, bunu kabullenmemiş ve bir süreliğine Kırım'da iki han görev yapmıştı. Tatarların Şahin Giray'ı korumakla görevli Rus askerlerine saldırarak birçoklarını

14 Edouard Driault, **Napoleon'un Şark Siyaseti: Selim-i Salis, Napoleon, Sebastiani ve Gardane**, Tercüme Köprülüzade Mehmet Fuad, TTK, Ankara 2013, s. 12-19.

15 M. Cavit Baysun, "IV. Mustafa", **İA**, MEB, Eskişehir 1997, s. 711-713.

16 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, C 4, 1. Bölüm, TTK, Ankara 1988, s. 445-447.

öldürmesi üzerine Ruslar Kırım'a müdahale etti. Rus ordusuna yenilen Selim Giray Kırım'dan kaçtı. Osmanlı Devleti kara ordularını ve Karadeniz donanmasını seferber ederek Kırım'a askerî müdahalede bulunmak istediye de gerek kesin kararın verilmesindeki zayıflık ve gerekse de Fransız ve İngiliz elçilerinin böyle bir savaşı istememeleri neticesinde Kırım seferi tehir edildi. Sorunun çözümü için 1779'da Aynalıkavak Tenkihnamesi imzalandı.¹⁷ Buna göre Osmanlı sultanının "Halife" sıfatı¹⁸ ile seçilen hana menşur göndermesine Rusya'nın muhalefet etmemesi, Kırım Hanlığı'nın istiklaline saygı gösterilmesi, Osmanlı Devleti'nin Tatarlar üzerindeki himayesinden vazgeçmesi, Rusların askerlerini Kırım'dan çekmesi ve çıkacak sorunların iki devlet arasında müzakere ile çözümüne gidilmesi kabul edildi. Osmanlılar birkaç ay sonra Şahin Giray'a menşur göndererek onun hanlığını tasdik ettiler.¹⁹

Şahin Giray'ın Kırım ananelerine uymayan davranışları, Tatarlar arasında infiale yol açtı. Bahadır Giray ve Arslan Giray öncülüğündeki halk, Şahin Giray'a saldırarak onun ülkeden kaçmasına sebep oldu.²⁰ Bahadır Giray hanlık tahtına oturdu. Ancak Şahin Giray II. Katerina'ya başvurarak yardım istedi ki Rus komutan Potemkin'in askerî desteği ile tekrar han oldu ve Bahadır Giray'ı hapsedirdi. Gerçek amacı Kırım'ı ilhak olan Ruslar sonunda Potemkin komutasında 70.000 kuvvetinde bir ordu ile Kırım'a girerek burayı Rusya'ya kattılar (1783). Kırım'ı ilhak eden Ruslar isteyenlerin ülkeyi terk edebileceğini, kalanların ise Rus tebaası olacağını açıkladılar. Bu gelişmeler sırasında 30.000 civarında Kırım Tatarı'nın Ruslar tarafından katledildiği ve yüz binlercesinin Rus baskısı nedeniyle "ak topraklara" (Osmanlı toprakları) göç ettiği elim durumlar yaşandı.²¹ Ruslar Kırım'ı işgalden ve ilhaktan sonra Osmanlı Devleti'nden Kırım, Kuban ve Taman'ın kendilerine terk edildiğini gösteren bir senedin imzalanmasını istedi. Aksi takdirde savaşla tehdit ettiler. Savaşı göze alamayan Osmanlı Devleti, Rusların istediği bu senedi imzalamak zorunda kaldı (9 Ocak 1784).²²

17 Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, C 3-4, Sadeleştiren Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 164.

18 Donald Quataert, **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 83. Quataert "Halifelîği", Osmanlı diplomasisi için "özel bir araç" olarak görmektedir. Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla hükümdarlık gücünü kaybedince "muallak ve zayıf" bir sıfat olarak "halifelik" namını kullanmaya başlamış Kırım Tatarlarının "halifesi" olarak temsil edilmiştir.

19 Uzunçarşılı, **Halil Hamid Paşa**, s. 220.

20 Uzunçarşılı, **Halil Hamid Paşa**, s. 227. Uzunçarşılı'ya göre Ruslar Kırım'da karışıklık çıkararak burayı ilhak etmek için kendi seçtikleri han olan Şahin Giray'a karşı halkı gizlice kışkırtmış ve hileye başvurmuştu.

21 Justin MCarthy, **Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922**, The Darwin Press, Princeton 1995, s. 15.

22 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, C 4, s. 489-491.

1783'te Rusya'nın birtakım bahanelerle Kırım'a asker sokarak burayı ilhak etmesi Osmanlı Devleti için ağır bir darbe oldu, Osmanlılar Rus saldırganlığını kırmak, Osmanlı Devleti'ni parçalamak için oluşturdukları Avusturya-Rusya ittifakını ortadan kaldırmak ve Kırım'ı kurtarmak için 1787'de Rusya ile tekrar savaşa girdi. Rus tarafının savaşa girmesinde Rus Çariçesi II. Katerina'nın "Grek Projesini" gerçekleştirmek istemesi etkiliydi. Avusturya İmparatoru I. Franz Joseph Rusya ile ittifak halinde Balkanlarda pay peşindeydi.²³ Çariçe'ye göre İngiltere ile Fransa ABD'nin bağımsızlık mücadelesi sırasında birbirine karşı düşmanca tutum takınmış ve savaş durumuna gelmişlerdi. Dolayısıyla bu iki büyük devlet birbiri ile uğraşırken Rusya doğudaki çıkarlarını elde edecek ve Avusturya ile birlikte hareket ederek Osmanlı Devleti'ni paylaşacaktı.²⁴

1.2. III. Selim ve Nizam-ı Cedit

III. Mustafa'nın Mihrişah Sultan'dan olma oğlu Selim 1761'de doğdu. Uzun aradan sonra Osmanlı hanedanına bir erkek evladın doğması büyük sevinç yaratmıştı. Doğumu şenlik ve düğünlerle kutlanırken²⁵ çocukluktan itibaren eğitime ayrı bir ihtimam gösterilmiş, ilk dersini devlet ileri gelenleri huzurunda törenle almıştı.²⁶ Doğduğundaki kehanete göre Büyük İskender gibi bir büyük devlet adamı olacaktı. I. Abdülhamit (1774-1789) Devri şimşirlik oda (kafes) yıllarında, kendisinin tahtta olduğu takdirde her şeyin düzene girebileceğine dair ifadeleri olmuştu.²⁷ Babasının enerjisini, annesinin ise "ince hislerini" almıştı.²⁸ Serbest bir çocukluk yaşamış, devlet merasim ve teşrifatlarında bulunarak devlet işlerinde bilgi ve tecrübe kazanması sağlanmıştı.

Babasının 1774'te vefatı ile amcası I. Abdülhamit (1774-1789) tahta geçti. I. Abdülhamit Dönemi'nin ilk yıllarında rahat yaşantısına ve devlet işlerinde tecrübe kazanmaya devam etmişse de Sadrazam Halil Hamit Paşa ve yakın adamı Vezir Raif İsmail Paşa'nın onu tahta çıkarmak için bir komplo içerisinde olmaları ve buna binaen idam edilmeleri (1785) III. Selim'in sıkı bir kafes

23 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 165-166.

24 Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C 4, Dersaadet Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1309, s. 5.

25 Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit, 1789-1807**, TTK Yay., Ankara 1942, s. 3-4.

26 J. de Hammer, **Histoire de l'Empire Ottoman depuis Son Origine Jusqu'à Nos Jours**, Bellizard, Barthés, Dufour et Lowell, Paris 1841, s. 140-141.

27 Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C 8, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309, s. 148-149.

28 Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları**, s. 5.

hayatı yaşamasına neden oldu.²⁹ I. Abdülhamit Devri'nin yenilikçi yönünü ve çabalarını temsil eden, “keskin zekâlı, yetenekli, sabırlı, gözü pek, genç ve dinç bir kişi”³⁰ olan Sadrazam Halil Hamit Paşa, yenilikçi karakteri ile öne çıkan Şehzade Selim'e yakınlık göstermişti. Onun tahtta olması ile arzuladığı yenilikleri daha seri yapabileceğini ve devletin selamete çıkacağını ummuştu. Ancak Bozcaada'ya gönderilmiş, burada katli emredilerek kellesi kesilip İstanbul'a getirilmişti (Mayıs 1785). Yaftasında *mugayir-i rıza-yı hümayun-ı hazret-i cihanbanide... harekete cesaret ve tamam...hamından naşi ibadullaha envai zulüm ve gadrı zahir olup tertibi ceza birle mücazat olunması lazım gelen hâinü din ü devlet azlemi ibad sadrı sabık Halil Hamid Paşa'nın ser-i mak-tuidir* ibaresi yazılmıştı.³¹ Bu vatanperver ve devlete büyük emeği dokunmuş Vezir-i Azam, devlet adamlarının, özellikle Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'nın, çekememezlikleri ve döneminin hukuk anlayışının zayıflığının bir neticesi olarak katledilmişti. Halil Hamit Paşa'yı anlatan tarih ve hal tercümeleleri onun *değerli, devlet işlerinde vukuftu, harici siyasette tecrübeli ve iyi görüşlü, yapacağı işlerde cesur mevki ve vazifesinin ehli... serbest düşünceli, taassuptan uzak... bir kişi olduğunu* yazar.³²

Babası III. Mustafa gibi Şehzade Selim de Fransa'nın dostluğunu elde etme çabasında idi ve yapacağı yenilikler için Fransa'ya güvenmekteydi. 1786'da veliaht iken kendi adamı İshak Bey'i Fransa'ya göndererek Amedci Topyalı Ebubekir Ratip Efendi marifetiyle yazdığı mektuplarını Fransız Kralı XVI. Louis'e ilettiler. İshak Bey'den Avrupa ahvalini öğrenmesini ve böylece *askerî sanayî ve fûnûn tahsil ve kendisi hükümdar olduğu vakit Fransa ile yapacağı ittifakın esasını ihzar eylemek* istedi. İstanbul'da da Fransız Elçisi ile iletişim içerisindeydi.³³

1787'de başlayan Rusya ve Avusturya savaşlarındaki başarısızlıklar, devleti zayıflatmıştı. Savaşın başlangıcındaki kısmı Türk başarısına rağmen, Rusya askerî üstünlüğü ele geçirmiş, Rus Komutan Suvarov, Fokşan'da (31 Temmuz 1789) büyük bir zafer kazanmıştı. Savaş sırasında Tuna üzerindeki önemli bir kale olan İsmail, Ruslar eline geçmiş ve bazı bahaneler ileri süren

29 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lûi XVI İle Münasebetleri”, **Bellefen**, C 2, S 5/6, s. 195; Kemal Beydilli, “Selim III”, **DİA**, C 36, 2009, s. 420-425.

30 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 157.

31 Uzunçarşılı, “Halil Hamid Paşa”, s. 244; Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 158. Uzunçarşılı'ya göre Halil Hamit Paşa'nın yakın adamları olan Ağrıboz Valisi İsmail Raif Paşa ve sabık Yeniceri Ağası Yahya Ağa da onunla birlikte katledilmiş, hatta emekliye sevk edilen Şeyhülislam Dürriyade Atullah Efendi de Gelibolu'da zehirletilerek katledilmiştir. Mustafa Nuri Paşa Halil Hamit Paşa'nın sadaretinin ikinci yılından sonra tamahkâr davranarak para peşinde olduğunu iddia etmiştir.

32 Uzunçarşılı, **Halil Hamid Paşa**, s. 245-246.

33 Uzunçarşılı, **Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lûi XVI ile Münasebetleri**, s. 196-197.

Ruslar buradaki Müslümanların tamamını katletmişti. Savaşta yenilgiler birbirini izledi. Sadrazam Kethüda Hüseyin Paşa, Kemankeş Mustafa Paşa ve Çarhçı Abdi Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri General Koburg ve General Suvarov kuvvetlerine yenildi, 22 Eylül 1789'da meydana gelen "Boze Bozgunu" savaşın dönüm noktalarından birisini oluşturdu. Bozgun sonrasında Ruslar Akkerman'ı, Avusturyalılar ise Belgrad ile Semendre'yi aldı. Ruslar ilerleyerek Bender ile Besarabya'yı da ele geçirdi.³⁴ Avusturya kuvvetleri başında Prens Koburg ve Rus kuvvetleri başında General Suvarov'un olduğu düşmanlarla çatışmalar sürerken Özi (Oçakov) Kalesi Potemkin komutasındaki Rus güçlerinin eline düştü. Haberi aldıktan sonra kederlenen Sultan I. Abdülhamit'e inme inmiş ve hayatını kaybetmiştir.³⁵ Yerine III. Selim tahta çıkmıştır (1789).³⁶ III. Selim'in tahta çıkması herkeste umutları törpülemiş, iyimserlik ve coşkuyu harekete geçirmiştir. Ancak, askerin hali belliydi. Ekonomik durum, liyakatli insanların eksikliği, düşmanların daha modern ve talimli askerî güçlere ve ekonomik zenginliğe sahip olması savaşın seyrinin umut, dua ve söylemlerle değişmeyeceğini gösterdi.³⁷

Lale Devri'nden itibaren yapılanların hiçbirisi, III. Selim'in bilinçli, kapsamlı ve planlı yenilikleri kadar güçlü olmamıştır. Değişim ve modernleşmenin Osmanlı için vazgeçilmez olduğu gerçeğini ilk ortaya koyan ve uygulayan III. Selim'dir. Asıl yenileşme ve modernleşme çabalarının başlangıcı da III. Selim'e dayanır.³⁸ Kendisi müceddid ve terakkiperver bir padişah'tır.³⁹ İslahatlar devletin ve toplumun sorunlarına çözüm bulmak, kurum ve kuruluşları imar etmek, zamanın gereklerine uygun askerî, siyasi ve ekonomik yapıları kazanmak, ülkeyi güçlendirmek amacına yönelik yapılmaktaydı. III. Selim tahta çıktığında ülkenin durumu pek iç açıcı değildi. Rüşvet, aşırı savurganlık, liyakatsizlik, kanunsuzluk gibi toplumsal bozukluklar yaygındı. III. Selim, *eğer bana şimdilik kuru ekmeğe razı ol deseniz razıyım. Allah aşkına devlet elden gidiyor, sonra fayda vermez diyerek durumun vahametini ortaya koymuştur.*⁴⁰

34 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856**, C V, TTK, Ankara 1988, s. 15-17.

35 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 179. Mustafa Nuri Paşa, Özü Kalesi'nin düşmesi ile ilgili olarak, *Türk muhafız askerleri kale bedenlerinde savunmayı kahramanca sürdürerek yirmi bin kadar Rus'u tepelemiş iseler de, düşman askeri bitecek tükenecek gibi olmadığından, en sonunda Özü Kalesi düşman eline geçti. Rus mareşali Potemkin askerlerine, üç gün üç gece talan etmek ve insan öldürmek için izin verdiği için, bu süre içinde yirmi beş binin üstünde Türk askeri ve sivil halk şehit edildi* şeklinde bir kayıt düşmektedir.

36 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 180.

37 Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları**, s. 26-28.

38 Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, C 1, s. 27.

39 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, s. 273.

40 Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı**, Oğlak Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 433.

III. Selim Devri yenilikleri, genel olarak “Nizam-ı Cedit” (Yeni Düzen) olarak adlandırılmaktadır. Avrupa'nın ilim, teknik ve teknolojilerinden yararlanmak sureti ile Osmanlı Devleti'nde idari, mülki, askerî, ticari, sınai, zirai, ilmi vb. sahalarda yapılması zaruri görülen bütün ıslahatı ifade etmektedir.⁴¹ Ancak “Nizam-ı Cedit” ismi daha ziyade onun kurduğu Avrupa tarzı yeni ordunun adı olarak bilinmektedir. Tahta çıktığında kendisinden çok şey beklenen III. Selim, genç, azimli, iradeli bir padişah olarak görüldü. Kendisinden önce tahtta bulunan yaşlı amcası I. Abdülhamit Han'ın yapamadığı, düzenleyemediği devlet işlerini yoluna koymasına beklenmekteydi.⁴²

Çocukluğunda babasının yenilik telkinleri, şehzadeliliğinde yenilikçi devlet adamlarıyla istişaresi ve nihayetinde savaşlarda sürekli mağlubiyet alınıp, kayıplar yaşanması III. Selim'de yenilikleri zorunluluk haline getirdi. Babası “yeni bir ordu hazırlanmadıkça” düşmanların hakkından gelmenin imkânsız olduğunu dile getirdiğinde, Şehzade Selim Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilmesini söylemiş, ancak babası III. Mustafa, “Yeniçeri Ocağı kabil-i ıslah değildir” diyerek zorluğu belirtmişti.⁴³ III. Selim tahta çıktığında yenilikler yapma ve Avrupa tarzı bir ordu kurma yolunda kararlı davrandı. “Ölümden gayri her hastalığa ilaç bulmak mümkündür”⁴⁴ diyerek sorunları çözebileceğine inanıyordu.

“Nizam-ı Cedit” ilk Fazıl Mustafa Paşa tarafından devletin iç düzeninin değişimine verilen isim ve III. Selim'in yenileşme çabasının adı olarak dönemin Avrupa'sında Avusturya'nın yeni hükûmet uygulamaları ile Fransız Devrimi sonrası Fransa'nın yeni durumu için kullanılan “New Order”dan türetilmişti.⁴⁵ III. Selim'in “Nizam-ı Cedit”i, dar anlamda Avrupai tarzda kurduğu ordu, geniş anlamda ise “Yeniçerileri kaldırmak, ulemanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı devletini Avrupa'nın ilim, sanat, ziraat, ticaret ve medeniyette yaptığı ilerlemelere ortak yapmak” idi.⁴⁶

Islahatlar için hemen işe koyulan III. Selim, 1792 Yaş Antlaşması sürerken yayımladığı bir fermanla mevcut devlet düzeninin *ihtiyac-ı zamane ile mütenasip olmadığı ukalâ-i devletçe sabit ve aşikâr idüğünden mukteziyat-ı asra ve kabiliyet-i memlekete göre şuâbat-ı idarenin muhtaç olduğu ıslahat-ı layıkıyla tefekkür ve tezekkür ederek Devlet-i Aliye'ye arz edilmesi ve bütün vükela-ı devlet ve a'yan-ı saltanata emir ve tenbih* buyuruldu.⁴⁷ Böylece III. Selim yapacağı yenilikleri sadece kendi şahsıyla sınırlı kılmak yerine bir

41 A. Cevat Eren, “Selim III”, **İslam Ansiklopedisi**, C 10, MEB, Eskişehir 1997, s. 445.

42 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 180.

43 Karal, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları**, s. 7.

44 Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856**, C 1, s. 60.

45 Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, s. 57.

46 Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856**, s. 61.

47 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, C 1, s. 243-244.

devlet işi haline getirdi. Sadrazam Koca Yusuf Paşa, sudûrdan Emin Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Enveri Efendi gibi kimseler yanında İsveç Elçiliğindeki Ermeni Dragoman Mouradgea D'Ohsson ve Fransız Askerî Uzman Betrand gibi Hristiyan kimselerden 22 layiha yazıldı. Savaşın sıcaklığının hissedildiği bir dönemde yazılan layihalar daha ziyade askerî konuları kapsamıştı. Yeniliğin nasıl yapılacağı konusunda gelenekçi bakış ile yenilikçi ve reformcu yaklaşım farklı yolları tavsiye etmekteydi. Gelenekçi kesim Kanuni Sultan Süleyman Devri (1520-1566) kurumlarının “mükemmelliğini” vurgulamakta ve amaçlamaktayken ve bunun için mevcut kurumların, özellikle Yeniçeri Ocağı'nın, tarihi misyonuna değinmekte, modern tarzda silah ve eğitim usulleriyle güçlendirilmelerinden dem vurmaktaydı. Yenilikçi düşünenler, mevcut kurumların düzeltilmesinin beyhude bir şey olduğunu, yapılması gerekenin yeni ve Avrupai tarzda askerî yapıların inşa edilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Hepsinin dokunduğu konu askerî yapının düzenlenmesiydi. Yenilikçiler tamamıyla Batı tarzı modern bir ordu yanlısıydı ki III. Selim bu yolu tuttu. Küçük bir reform komitesi oluşturularak işe koyuldu. 1792-1793'te bir seri düzenlemeler ve açıklamalar ilan etti ki bunlara Nizam-ı Cedit dendi.⁴⁸

III. Selim'in yenilikleri arasında Nizam-ı Cedit ordusu yanında süreklili dış elçilikler kurulması, Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un açılması,⁴⁹ taşra idaresinin yirmi sekiz eyalete bölünmesi, vali ve yöneticilerin liyakatli kimselerden seçilmesi, rüşvete yaklaşılmaması, tercüme eserlere hız verilmesi gibi ekonomik, siyasi ve kültürel ıslahatlar bulunmaktadır. Yenilik ve ilerleme konusuna ciddi eğilim gösteren Padişah, tophane ve tersanenin iyileştirilmesine, hendesehane, baruthane, matbaa ve “Akmeşe kârhanelerinin” (işlik, atölye, fabrika) gelişimine çaba harcamıştır.⁵⁰

III. Selim Devri'nde merkezî otorite zayıflamış, taşrada “dağlı eşkiyası” ve “kırcalı” denilen ayanlar merkezi tehdit eder hale gelmişti. Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa, Vidin'de Pazvandoğlu, Rusçuk'ta Tirsinklioğlu İsmail Ağa, Silistre'de Süleyman Ağa gibileri türemişti. Hristiyan derebeyleri de güçlerini artırmıştı.⁵¹ Merkezin zayıflaması kendisini yeterince güçlü gören ve merkezde kendisine hizmet edecek kimseleri ayarlayan herkesin taşrada siyasi nüfuz peşine düştüğü bir dönemdi. Mısır'da Mehmet Ali Paşa, merkezin muhalefetine rağmen, Mısır Valiliğini elde etmeyi başarmıştı. Anadolu'da Çapanoğulları, Kozanoğulları gibi güçlü aileler varlıklarını hissettirmeye başlamıştı. Ayanların güçlenmesi III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinin

48 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 57-58.

49 Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, C 1, s. 27. Akşin'e göre Mühendishane-i Berrî-i Hümayun bir okuldan ziyade kurs merkeziydi.

50 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, C 1, s. 289-290.

51 A. Cevat Eren, “III. Selim”, *İslam Ansiklopedisi*, C 10, MEB, Eskişehir 1997, s. 441-447.

çözülmesi gereken önemli sorunlarıydı.

Nizam-ı Cedit çalışmaları için Esseyyid İbrahim İsmet Efendi başkanlığında bir ekip oluşturuldu ve 72 maddeden oluşan tafsilatlı bir plan meydana getirildi. Askerî alanda mevcut kurumların düzeltilmesine gidilmesi benimsendi ve ayrıca Nizam-ı Cedit adı altında Avrupalı tarzda yeni bir ordu kurulması kararlaştırıldı. Yeniçeri, kumbaracı, lağımçı, arabacı, topçu gibi ocakların eğitim ve öğretimlerinin haftalık ve planlı olmasına, yeni kanunnameler kaleme alınarak düzenlemeler yapılmasına, ocaklara asker seçiminde ve terfilerde liyakate azami dikkat edilmesine karar verildi.

Talimli yeni ordunun genç yeniçerilerden oluşturulması düşünüldüyse de yeniçeriler bunu istemediler. Yeniçerilerin düşmanlığını çekmemek için Nizam-ı Cedit Ordusu Bostancı Ocağı'na bağlı olarak Bostancı Tüfenkçisi Ocağı şeklinde kuruldu. Ocağın nizamnamesi hazırlandı. 12.000 kişilik bir ordu olarak tasarlanan Nizam-ı Cedit'in 1600'ü İstanbul'da gerisi ise Anadolu ve Rumeli'de 800 veya 1500 kişilik birlikler şeklinde oluşturulacaktı. Halkın desteğini almak ve kurulan ordunun gerekliliğini kabullendirmek için Rus tehlikesi ve devletin korunması sloganlarına başvuruldu. Ordunun talimleri için yabancı, özellikle Fransız, askerî uzmanlardan faydalandı. İstihdam edilen yabancı uzmanların bilgi ve yeteneklerinden istifade edilerek donanma, tersane, tophane ve baruthane ıslahı ve yenilerinin yapılmasına büyük önem verildi. Başta Sultan olmak üzere devlet adamları gelişmeleri yakinen izleyerek desteklerini eksik etmediler. Donanmanın ıslahında Başçuhadar Küçük Hüseyin Paşa'nın çabası görüldü. Düzensizlik, cehalet, ihmalkârlık ve yeteneksizlik yaygın iken, kaptanların ve deniz erlerinin titizlikle seçilmesine, tersanelerin geliştirilerek yeni gemiler üretilmesine gayret edildi. 45 parça gemi inşa edildi. III. Selim Devri'nde denizci subay ve erlerin sayısı 20.495 idi. Donanma 27 büyük savaş gemisi ile 27 fregattan oluşmaktaydı. Bu haliyle Avrupa donanmaları arasında önemli bir konuma sahipti.⁵²

Nizam-ı Cedit için yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç vardı. Bunun için İrad-ı Cedit hazinesi adı altında, *faizi on kese olan mirî mukataalardan mahlul olanlar, tütünden, rakıdan, şaraptan, kahveden, istafilina tabir olunan Mora üzümünden, yünden, baş hayvanlarından ve her sene yenilenen ferman ve beratlardan bir miktar özel resim* kaynaklı ve hedefi 200.000 kese değerinde bir hazine oluşturuldu. Hazinesinin defterdarlığına Mustafa Reşit getirildi.⁵³ Selimiye ve Levent çiftlikleri III. Selim'in eseridir. İsakçı ve Üsküdar'da zahire ambarları yaptırmıştır.⁵⁴

Devlet idaresinde ve memurların davranışlarında liyakatsizlik, etiksiz-

52 Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri**, s. 67.

53 Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedit", **DİA**, C 33, s. 175-178; Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri**, s. 70.

54 A. Cevat Eren, "Selim III", **İslam Ansiklopedisi**, C 10, MEB, Eskişehir 1997, s. 457.

lik, rüşvet, iltimas, hatır-gönül, nepotizm, halka baskı gibi hastalıklar yaygındı. Sık sık vezirlerin yerleri değiştirilir, vezirler gittikleri yerlerde para biriktirme hırsı ile hareket ederdi. Ayanlar, kadılar, mültezimler halktan ne koparırsa kâr sayardı. Durumun vahametini gören III. Selim, Anadolu ve Rumeli'yi 28 eyalete böldü. Vezir atamasında bilinen, liyakat sahibi kimseler seçildi. Ehliyetsiz, derebeyi kılıklı ve menşei bilinmeyenlerin vezir atanması yasaklanırken, vezir atamasında sadece sultan ve sadrazam yetkili kılındı. Vezirler gittikleri yerlerde en az 3, en fazla 5 yıl hizmet edecekti. Ayanların halkoyuyla seçilmesine, valilerin müdahale etmemesine çalışıldı. Kadıların kanunlar dairesinde ücret alması ve görev yerlerine gitmeleri kararlaştırıldı.

İktisadi sahada tasarruf, yerli malı kullanımı, memurlara bayram ve seyranlarda hediyeleşme yasağı getirildi. İstanbul'un iaşesi için hububat nazırlığı kurularak tüccardan alınıp devlet eliyle yapılması sağlandı. Ticarete yabancı elçi, konsolos ve tüccar tercümanlarının yabancı devlet pasaportu ile kapitülasyon haklarını ihlal ederek haksız kazanç elde etmelerinin önüne geçilmeye çalışıldı. Avrupa tüccarları adı altında bir yapılanmaya gidilerek devletin verdiği beraat ile iş yapmaları sağlandı. Azınlıkların Rus bayrağı altında gemi işletmesi yasaklandı. Gücü yeten devlet adamlarından gemi satın alarak ticaret yapmaları istendi.

Eğitim alanında geleneksel Osmanlı eğitim sistemi mektep-medrese yapısı devam etmekteydi. Modern zamanlardaki bilimsel ilerlemeleri ve akli tasavvurları anlamada ve bilmede çok yetersizdi. Şer'i hukuk kapsamında ve İslam hukuku temelinde bir İslam devleti olması itibarıyla ve dini kurum, kavram, kavrayış ve öğretilere, dini ve kutsal addedilen yapılara ve anlayışlara yönelik laf söylemek veya reform etmek son derece hassas, zor ve tehlikeleri barındırıyordu. Amaçlanan şeyin doğru veya bilimsel olması önemli değildi. Önemli olan dinî kabul edilen gelenek, öğreti ve alışkanlıklara saygı ve itaattir. Bu nedenle medrese eğitimine dokunulmadı. Onun yerine askerî sahada, genelde Batılı uzmanların öncülüğünde yapılan eğitim ve talim kurumlarının geliştirilmesine çalışıldı. Humbaracı Ahmet Paşa'nın, humbaracı eğitimi sürdürüldü. 1773'te Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun (Deniz Okulu) kurulmuştu. 1792'de Humbarahane ve 1794'te Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (Topçu Okulu) kuruldu. Eğitim için Fransa, İngiltere, İsveç gibi ülkelerden mühendis, ustabaşı ve ustalar getirilerek istihdam edildi. En çok Fransız uzmanlar vardı. Bunda Fransa'nın tarihten gelen Osmanlı dostluğunun, III. Selim'in Fransız yanlılığının ve 1789 Büyük Fransız İhtilali ile birçok insanın işsiz kalmış olmalarının etkisi vardı. Topçu okulunda bir Fransız öğretmen tarafından verilen Fransızca dersler, mecburi idi. Okulun, çoğunluğu harp sanatı ile ilgili Fransızca fizik, tahkimat, matematik ve topçuluk konularını ihtiva eden 400 ciltlik bir kütüphanesi vardı. Meşhur Fransız Ansiklopedisi de bulunmaktaydı. 1792'den itibaren Fransız öğretmenleri, Fransa Cumhuriyeti atamaya başlamıştı. Bu öğretmenler öğrencilerin okuması için ders ki-

tapları dışında da tavsiyelerde bulundu.⁵⁵ Her ne kadar III. Selim Devri'nde Avrupa'ya tahsil için öğrenci gönderilmediyse de elçi ve elçilik memurlarına gittikleri yerlerle ilgili dil öğrenmeleri ve edindikleri bilgileri merkeze rapor etmeleri istendi. Bu sayede yüzlerce sahife tutan sefaretnameler oluşturuldu.⁵⁶

Dış dünya ile ilgili bilgiler Avrupa kökenli olup da İslam'ı seçerek devletin üst memuriyetlerine kadar yükselen kimselerden, dışarıdan gelen elçi, konsolos, tüccar gibi yabancılardan ve tutsaklardan elde edilirdi. Lale Devri'nde geçici elçilikler kurulmuştu. Paris'e giden Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Müteferrika Matbaası'nın doğmasına (1727) katkı sağlamıştı. III. Selim ise diplomasi alanında dışarıdan daimî elçilikler tesis ederek bir ilke imza attı. Devletin Avrupa'daki gelişmelere kayıtsız kalamayacağı, oradaki gelişmelerin bilinmesi, diplomatik işlerin yürütülmesi, Avrupa bilimi, sosyal ve siyasi hayatı, kültürü ve askerî yapısı ile ilgili bilgiler edinilmesi için Viyana, Berlin, Paris ve Londra gibi önemli başkentlerde daimî elçilikler kuruldu. Böylece uluslararası ilişkilerde önemli bir aşama sağlanmış oldu.⁵⁷ Ticari işleri takip edecek konsoloslara da bu dönemde atanmaya başlandı. Ancak istenilen seviyede ve düzgün sürdürülememiştir. Gerçek manada Osmanlı Devleti'nin dışarı ile diplomasisinin rayına oturması 1821 Tercüme Odası'nın açılması ile başlayacaktır.⁵⁸

Uzun zamandır işlevini yitirmiş olan Müteferrika Matbaası yeniden işler hale getirildi ve harp sanatına dair Türkçeye tercüme edilen eserler basıldı. Fransız Elçilik Matbaası da Türkçe kitaplar bastı ki konuları kara harp sanatı, donanma ve Türk dili ile ilgiliydi. Topçu Okulu bünyesinde kurulan matbaa ile de birçok eser basıldı. III. Selim Türkçeye tercüme edilerek basılan eserleri kendisi okumakta ve devlet adamlarına da okumaları için tavsiye etmekteydi. Genelde Arapça, Farsça ve Fransızcadan kitaplar tercüme edilmiş, Türkçenin gelişimine katkı sağlamıştır. Antepi Asım Efendi'nin *Kamus ve Burhanı-ı Katı* sözlüklerini Arapça ve Farsçadan Türkçeye çevirmesi Türk dilinin bir bilim dili olarak gelişmesinde önemli adımlardı.

III. Selim yenilikleri devletin kurum ve kuruluşlarını, idareci, memur ve askerî kesimleri iyileştirmeyi ve zamanın gereklerini yerine getirecek bir işlerlik kazandırmayı hedeflemişti. Onun ıslahatları eskiden gelen yenilik sürecine kayda değer bir ivme kazandırsa da yeterince hızlı olunamamış, beklenen sonuç elde edilememişti. Yeniliklerin başarılı olabilmesi için halkın itimadının ve fikriyatının kazanılması, yenilikçi ekibin güçlü ve liyakatli olması, aydın ve bilim insanlarından zengin bir devlet ve toplum hayatı bu-

55 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 60.

56 Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*, s. 68.

57 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 61.

58 Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, s. 81.

lunması gerekirdi. Ancak bunların tamamı yetersiz veya yok denecek durumdaydı. Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'nın yenileşme çabalarında III. Selim'e çokça yardımı dokunmuştu ancak 1804'te vefat edince yeri doldurulamamış, yenilik karşıtları da III. Selim aleyhinde fitne ve fesada yönelmişlerdi.⁵⁹

Batı'da yenilikler başta bilim insanları olmak üzere sanatçı, aydın ve düşünür kimselerin fikrî zenginlikleri ile kendisine bir yol çizerken, 19. asır başlarında Osmanlı Devleti'nde bilim insanı, sanatçı, aydın ve düşünür kimselerden söz etmek zordu. Mektep ve medrese mezunu ulema bu kategoride yer edinemezdi zira ekseriyeti skolastik anlayışı taşımakta, yeniliklere karşı muhalefet etmekteydi. Aralarında ancak Ahmet Cevdet Paşa gibi çok az aydın kimliğe layık görülecek kimseler yetişti. Ulemanın aldıkları eğitim ve dünya görüşleri yenilikçi değil, var olanı korumayı ve gelecek nesillere aktarmayı amaçlamaktaydı zira dinî inanışlar, öğretiler ve dogmalar her şeyin en doğrusunun mevcut ve bilindiğini, yeni şeylere ihtiyaç olmadığını, yeni şeylerin bidat ve dine aykırı olabileceğini iddia etmekteydi. Tutucu yanını şeriat yorumculuğu örtüsü altında saklayarak her türlü değişim ve yeniliğin karşısına din silahıyla dikilen ulema, sultanları dahi korkutan kamuoyu gücüne sahipti.⁶⁰ Halkı aydınlatacak, fikrini pekiştirecek, gerçeklerle ilgili bilgilendirecek basın, modern okullar ve sosyal kurumlar yoktu. Kamuoyunun gerçek temsilcileri camiler, medreseler ve tekkelerdi. Buralarda din kisvesi altında siyaset yapmak âdeti yerleşmişti. Her yenilik hareketine karşı yapılan direnmenin yuvaları bu yerlerdi.⁶¹ Hele tarihte rakip ve düşmanlıklar yaşanmış farklı dini çevrelerde -Batı Hristiyan dünyası gibi- gelecek şeyler daha bir dikkatle irdelenir ve tepkilere maruz kalırdı. Değişimin ve modernleşmenin temel dayanağı, amacı bilinenlerden yola çıkarak deney, gözlem, araştırma ve düşünme yollarıyla yeni bilgiler üretmek olan modern bilimle mümkündü. Oysa Osmanlı Devleti'nde bu dönemde modern bilim insanlarına pek rastlanmadığı gibi, devlet modern bilim insanlarını yetiştirecek okullardan ve üniversitelerden de mahrumdu. Halkın cahil ve fikren ulemanın etkisinde kalması yeniliklerin halka indirilmesine ve halk tarafından sahiplenilmesine imkân tanımamaktaydı.⁶²

III. Selim yeniliklerine düşmanlık ulema, hırslı devlet adamları ve yeniçerilerden geldi. Hatta III. Selim'in saltanatında ulaşabileceği en üst seviyeye

59 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, s. 290-291.

60 Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2014, s. 19 27.

61 Enver Z. Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", **Belleten**, 28/112, Ekim 1964, s. 582.

62 "Ali Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi", **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, Hazırlayan: Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1978, s. 18.

gelen devlet adamları dahi Sultan'a karşı entrika içerisinde oldu ki Sadrazam İsmail Paşa, Veliht Mustafa, geleceğin içişleri bakanı demek olan Sadaret Kethüdası Musa Efendi ile Şeyhülislam Ataullah Efendi muhalefetin ve yenilik düşmanlığının başını çekti. Nizam-ı Cedit Ordusu'nu Balkanlarda da geliştirmek isteyen III. Selim'in icraatı, Sadrazam Hafız İsmail Paşa ve Veliht Mustafa'nın gizli entrikalarıyla II. Edirne Vakası (1806) denilen başkaldırığı doğurdu. Bu olay Nizam-ı Cedit'in Rumeli'de geliştirilmesini engelledi.

Rumeli'de ayanlar ve eşkıya kanun tanımamaya, Vali'yi dinlememeye ve halka zulmetmeye başlamışlardı. Osmanlı Devleti Rumeli'deki karışıklıkları durdurmak için, Konya Valisi Kadı Abdurrahman Paşa emrine 20.000 kadar Nizam-ı Cedit askeri verip Edirne üzerine gönderdi. Buna karşılık Rumeli ayanı birlik oldu. Bu sırada Osmanlı başkenti, bu eşkıyalar ile aynı düşüncede olan yeniçeriler ve Nizam-ı Cedit düşmanları ile dolu olduğundan bu ordu İstanbul'a geri getirildi. Sultan'ın etrafında liyakatsiz kimseler çoktu. Sadaret Kethüdası Musa Paşa ile Şeyhülislam Ataullah Efendi dışında Sır Kâtibi Ahmet Efendi, Padişah'ın şahsi sırlarını açtığı Kürt Ahmet Bey, "gizli sıtma" lakabıyla ünlene Hacı İbrahim Efendi ve Kethüda İbrahim Nesim Efendi bunlardandı. Bu kişilerin Şehzade Mustafa ile ilişkileri de vardı.⁶³

III. Selim'in musikişinas, yumuşak huylu ve yenilikçi padişah olması Şeyhülislam Ataullah Efendi ve Sadaret Kethüdası Musa Efendi başta olmak üzere birçoklarının hoşuna gitmedi ve ona karşı kamplaşmalarına yol açtı. Nizam-ı Cedit için 60.000 kese (bir kese 50.000 akçe idi) İrad-ı Cedit hazinesi oluşturulması, kur ayarlaması (tağşiş), sazlı ve sözlü eğlenceler tertibi, mehtap sefaları, alafangalık ve hür düşünce davranışlarından dolayı III. Selim'in düşmanları çoğalmıştı.⁶⁴ Avusturya, Rusya, Fransa ile askerî mücadelelerdeki başarısızlıklar, azınlık, ayan, vali ve Vehhabî başkaldırıları devrin huzurunu ihlal etmiş, sürekli askerî mücadelelerle dolu bu süreç yeniliklerin başarısını sekteye uğratmıştı. Ekser ulema Nizam-ı Cedit'e karşıydı. Hutbelerde, *askere setre pantolon giydirip imanına helal getiren, önlerine muallim diye Frenkleri düşüren padişaha elbette Allah tevfikini çok görür. Hadimü'l-haremeyn unvanına liyakati olmadığını bu suretle meydana çıkarır* şeklinde laflar edilmektedir.⁶⁵

Nizam-ı Cedit düşmanlığında Sadaret Kethüdası Musa Paşa'nın entrika-

63 Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 209-211.

64 Sina Akşin, *Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti, 1600-1908*, C 3, Cem Yayınevi, İstanbul 1997, s. 91.

65 Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*, s. 78. III. Selim Dönemi'nde 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları, 1798-1891 Napolyon'un Mısır'ı işgali, 1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı ve İngiliz gerginliği, Hicaz'da Vehhabilik Hareketi, 1804 Sırp Ayaklanması, Akka'da Cezzar Ahmet Paşa Ayaklanması, Akdeniz'de Rum saldırıları, Rusçuk'ta Tirsinliklioğlu, Edirne'de Dağdeviren, Vidin'de Pazvantoğlu gibi devletin askerî önlemlere başvurduğu olaylar eksik olmadı.

sı Kabakçı Ayaklanması'nın fitilini ateşledi. Karadeniz Boğazı Yeniçeri yamaklarına "padişah emridir" diyerek, Nizam-ı Cedit elbisesi giydirmek istedi ve bunun için İngiliz Mahmut Efendi'yi görevlendirdi. Aynı zamanda gizlice görevlendirdiği ajanı ile *Nizam-ı Cedit elbisesi giyerseniz dinden çıkarsınız, giymezeniz tard edileceksiniz. Belki Nizam-ı Cedit sizi öldürecek* diye propaganda yaptırdı. Yamaklar kendilerine elbise giydirecek Mahmut Efendi'yi katlettiler ve başlarına Kabakçı Mustafa'yı seçerek örgütlendiler. Ayaklananlar *Ey ahali, meramımız Nizam-ı Cedit belasını kaldırmaktır. Başka niyetimiz yoktur. Müslüman olanlar, kendini ocaklı bilenler bizimle beraber olsunlar* diyerek yürüdüler.⁶⁶ Sultan III. Selim kendisine karşı Kabakçı Mustafa öncülüğünde başkaldıran yeniçerilere karşı Nizam-ı Cedit Ordusu'nu kullanmadı. Çünkü III. Selim Han, Mevlevi tarikatından olup, şiire ve müziğe düşkün, çok yumuşak huylu, şair ruhlu, zarif ve nükteci bir padişah idi. Düzenli asker kurma, tophane ve tersane işlerini yoluna koyma ve hendesehane, baruthane, basımevi ve dokuma fabrikaları gibi uygarlığa ve bayındırlığa yararlı olacak şeyler yapma çabasıyla, ulusa ve ülkeye pek büyük işler görmeye çalışmış bir kişi idi. Ancak Padişah'ın çevresiyle mehtaplı gecelerde boğazda ve eğlence yerlerinde alafranga toplantılar düzenlemesi, yüksek ulemaya danışmadan iş görmesi, birçoklarını gücendirmişti. Yeniçerilerin ve Şehzade Mustafa'nın her geçen gün artan fitne ve fesadına karşı önlem alınmıyordu. Birçok ileri gelenler, Şeyhülislam Ataullah Efendi, hazine kethüdalığından atılma Rüstem Efendi ve Salih Bey Sultan Selim Han aleyhine çalışıyorlardı.⁶⁷

Sadaret Kethüdası Köse Musa ayaklananlar ile ilgili gerçekleri Sultan'a tüm açıklığıyla söylemek yerine ayaklananların çıkarına uygun davrandı. Sultan'ın Nizam-ı Cedit askerini ayaklananlara karşı kullanmasını engelledi. III. Selim'in kardeş kanı dökülmemesi yolu kanaati de ayaklanmacıların işine yaradı. Ayaklanan asilere, Topçu ve Cebeci ocakları da katıldı. III. Selim bir hatt-ı hümayun ile Nizam-ı Cedit'i kaldırdığını ilan etti. Kethüda Musa Efendi marifetiyle asilere Nizam-ı Cedit'in oluşmasında yardımını dokunan ve yenilikçi olan 11 kişinin kellesinin alınmasına dair bir liste verilmişti. III. Selim çaresiz 11 kişinin katline müsaade etti. Malları ve mülkleri yağmalandı. Bundan sonra III. Selim'e itimat edilemeyeceği ileri sürülerek Şeyhülislam'dan hal fetvası aldılar. Sultan III. Selim tahtan çekildiğini bildirdi ve yerine IV. Mustafa padişah oldu (1807). III. Selim şimşirlik oda günlerinde geleceğin sultanı olacak olan II. Mahmut ile sık sık temaslarda bulunarak devletin içerisine düştüğü durumu ve bunun için neler yapılması gerektiğini etraflıca anlattı.⁶⁸ II. Mahmut ondan aldığı feyizle reformcu bir padişah olacaktı.

66 Karal, *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856*, s. 80-82.

67 Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 214-220.

68 Enver Z. Karal, "Mahmut II.," *İslam Ansiklopedisi*, MEB, Eskişehir 1997, s. 165-170.

IV. Mustafa'nın tahta çıkmasıyla *sınuf-ı askeriye'nin icbaratıyla taht-ı sabıkda bunca mesai ile vücuda getirilen ve semeratının iktifaftaki hulul iden islahat ve tecedüdat nafa-i bi'l-küllüye ref'* ve ilga ve usul ve merasim kadime iade ve *ibkâ edildi* ve böylece devlet, tarik-i terakkide yarım asır kadar daha geri götürüldü. IV. Mustafa'nın takriben on dört ay süren saltanatları büsbütün asker takımının *müdahalat-ı bağıyaneleriyle* geçmiştir.⁶⁹ III. Selim ülkesinin iyiliği için çalışmış, samimi, dürüst ve sanatkâr bir kimseydi. Devletin yeniliklerle ayakta kalabileceğine inanmıştı. Nizam-ı Cedit denilen girişimle başta askeriye olmak üzere birçok konuda yenilikler yaptı. Onun çabaları ihtiraslı, entrikacı ve liyakatsiz devlet adamlarının, skolastik kilise zihniyeti benzeri fikriyatı olan ulemanın ve faydadan çok ülkeye zarar veren, masraf olan yeniçerilerin çirkin muhalefeti ile amaçlanan hedeflere ulaşamadı. Ancak açtığı yenilikçi yol kendisinden sonra gelen sultanlar için örneklik teşkil etti.

IV. Mustafa (1807-1808) III. Selim'i şimsirlik odaya göndermişti. III. Selim'in sultanlığını, icraatını ve insanlığını takdir eden taraftarları Rusçuk Ayanı Bayraktar Mustafa Paşa'nın yanına giderek ona sığınmışlardı. "Rusçuk Dostları" arasında Refik, Galip, Tahsin, Behiç, Ramiz, Refik, Reis Galip gibi kimseler vardı. Bunlar III. Selim'i tekrar tahta çıkarmak için anlaştı ve birçokları İstanbul'a dönerek IV. Mustafa'ya ve Sadrazam'a kendilerini kabul ettirdiler. Tertipleri gereği Alemdar Mustafa Paşa da 15.000 kişilik ordusuyla ve eyaletleri teftiş bahanesiyle İstanbul'a doğru yöneldi. Karadeniz Boğazı Nazırı olan Kabakçı Mustafa bir baskınla katledilip, kellesi kesildi. Bulunduğu Fener Kalesi alındı. İstanbul'a gelerek Veli Efendi Ordugâhı'na yerleşen Alemdar başta Şeyhülislam Ataullah Efendi olmak üzere birçok ileri gelenleri görevden aldırıp, yenilerinin atanmasını sağladı. Huzursuzluk çıkartan yeniçerilerden birçoklarını astırdı. Asıl amacının Sultan Selim'i tekrar tahta çıkarmak olduğu anlaşılınca Sadrazam Çelebi Mustafa Paşa ve IV. Mustafa harekete geçtiler. Alemdar da ordusuyla Saray'a yürüdü. Sadrazam'ı hapsedirerek mührü aldı. Bu sırada IV. Mustafa taht namzedi III. Selim ile Şehzade Mahmut'un öldürülmesi emrini verdi. III. Selim öldürüldüyse de II. Mahmut lalaları ve saray halkı yardımıyla Alemdar'ın Sarayı ele geçirmesine kadar hayatta kaldı. Alemdar, III. Selim'in ölümüne üzüldü ve II. Mahmut'u tahta çıkarıp, IV. Mustafa'yı kafese gönderdi (1808).⁷⁰ Ancak, IV. Mustafa 1808 yılında II. Mahmut'un fermanı ile katledildi. Yeniçerilerle II. Mahmut arasındaki gerginlik de 1826'daki Vaka-i Hayriye'ye kadar sürmüştür.

69 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, s. 296.

70 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, s. 296.

2. II. MAHMUT DÖNEMİ'NDE DEVLETİN YAPILANDIRILMASI

2.1. Yenilik İhtiyacı ve II. Mahmut

Osmanlı Devleti'nde yenilik ve modernleşme denince ilk akla gelen Osmanlı Sultanı II. Mahmut'tur. Devri (1808-1839), siyasi başarıları sınırlı, başarısızlıkları daha fazla, yenileşme ve modernleşmede ise oldukça zengin bir dönemdir. Sultan I. Abdülhamit (1773-1789) ile Nakşidil Sultan'ın oğlu olarak 20 Temmuz 1784'te doğmuş, saray geleneklerine göre terbiye edilerek edebiyat, müzik, Arapça ve akaid dersleri almıştır. Her şehzade gibi dinî konularda ve hükümdarlık alanında eğitilerek geleceğe hazırlandı. Çocuksuz olan Sultan III. Selim'in iyi niyetine, korumasına ve müsamahasına nail olarak, rahat bir şehzadelik dönemi geçirdi. Ancak 1807 Kabakçı Mustafa Ayaklanması ile tahta çıkan ve saltanat hırsından başka bir meziyeti olmayan IV. Mustafa'nın kısa taht süresinde sıkıntılar yaşadı. Bu dönemde III. Selim ile temasları neticesinde devletin durumunu ve yapılması gerekenleri öğrendi.⁷¹ Alemdar Mustafa Paşa'nın 1808'de İstanbul'a gelerek tahta tekrar III. Selim'i geçirme girişimi sırasında ölümle yüz yüze geldi. Bu olayda IV. Mustafa'nın emriyle III. Selim katledilmiş, II. Mahmut ise saray halkı tarafından kurtarılmıştı. IV. Mustafa'nın da katledilmesinin ardından Osmanlı Hanedanının tek taht namzedi kalan II. Mahmut'tan sonra tahta çıkanlar ya çocukları ya da torunlarıdır.

Bir taraftan devletin selameti için yenilikler yapılması ihtiyacı varken, diğer taraftan iç ve dış kaynaklı birçok önemli siyasi, askerî gelişme II. Mahmut devrini zora sokmuştur. Ayanların merkezi dinlemez tavırları, gayrimüslim ayaklanmaları, Mehmet Ali Paşa başkaldırısı, yeniçeri ayaklanmaları, büyük devletlerin emperyalist emel ve saldırıları, Ruslarla yapılan savaşlar Osmanlı Devleti'ni derinden etkiledi ve yıprattı. Alemdar Mustafa Paşa gölgesinde tahta çıkan II. Mahmut bir süre Alemdar'ın gidişatı kontrolüne katlandı. Rusçuk'da doğup, Yeniçeri Ocağı'na giren Alemdar Mustafa Paşa 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Bayrak taşıdığı için "Alemdar" lakabını almıştı. Balkanların azıllı ayanlarından Tirsiniklioğlu İsmail hizmetinde bulunmuş ve 1806'da onun ölümü üzerine Rusçuk ayanı olmuştu. III. Selim'in

71 Enver Z. Karal, "Mahmut II.", *İslam Ansiklopedisi*, MEB., Eskişehir 1997, s. 165-170.

yeniliklerine karşı ayaklanan Kabakçı Mustafa'nın taşkınlık ve katliamları sırasında kendine sığınan III. Selim yanlılarını korumuştur.⁷² Onlarla birlikte İstanbul'a gelerek Kabakçı Mustafa'yı katledip, IV. Mustafa'yı tahtan indirdi ve II. Mahmut'u tahta çıkararak kendisi sadrazam oldu (1808). Kendine ait güçlü bir sekban ordusuyla İstanbul'da dediğini yaptırabilecek bir konumdaydı. Alemdar sekbanlarının taşralı, kaba ve sonradan görme davranışları ile kendisini İstanbul'un zevk ve sefasına kaptırarak lükse ve eğlenceye dalması, geniş toprakları ele geçirerek esnafı soyması halk ve devlet ileri gelenleri arasında ciddi eleştirilere yol açtı ve Bayraktar'a karşı kin ve düşmanlık arttı.⁷³ Sekban-ı Cedit adında bir modern ordu kurma çabası da yeniçerilerin düşmanlığını doğurdu.

Ulema Alemdar'ı küçümsemekte, Sultan II. Mahmut Sened-i İttifak nedeniyle huzursuzluk hissetmekteydi. Dahası, Osmanlı geleneği gereği sultanlar, kendilerini kurtarmış dahi olsa, vezir-i azamlarının nüfuzuna girmeyi doğru bulmaz, ilk fırsatta onları tasfiye ederdi.⁷⁴ 1809'da Alemdar'ı koltuğundan ve hayatından eden yeni bir yeniçeri ayaklanması oldu. Babıali üzerine yürüyen yeniçeriler Alemdar'ın güçlerini alt ettikten sonra onu da yakalamaya çalıştı, şiddetli çatışmalar neticesinde kurtuluş ve başarı ümidi kalmayan Alemdar, yanında bulunan eş ve çocuklarını yeniçerilere emanet edip, yanından ayrılmayan beş kadar eş ve cariyesi ile cephaneliği havaya uçurarak yüzlerce yeniçeri ile birlikte öldü. Babıali'yi ele geçiren yeniçeriler saray üzerine yürüdü. Tarihin bir cilvesi olarak, II. Mahmut kafesteki IV. Mustafa'nın katlini emretti zira asi yeniçeriler onun tekrar tahta çıkmasını arzulamaktaydı. IV. Sultan Mustafa Han, çok sade dil ve ham saltanat meyvesini ele geçirmek için fitneyi ayaklandırmaya cesaret ederek Devlet-i Aliye'nin türlü felaketlere ve kayıplara uğramasına neden oldu. Tuttuğu bu yoldan dolayı hem III. Sultan Selim Han'ın hem de kendisinin ölümüne yol açtı.⁷⁵ IV. Mustafa'nın öldürülmesine rağmen saltanatta tek varis kalması ve Kadı Abdurrahman Paşa kuvvetleriyle sekbanların yardımı gibi nedenlerle II. Mahmut ve saray asilerin eline geçmedi. Nihayetinde durumu kabullenen yeniçeriler kendilerine dokunulmaması, Sekban Ocağı'nın kaldırılması, yeniliklere son verilmesi

72 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Alemdar Mustafa Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C 8, MEB, 1997, s. 720-727.

73 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C 2, Tercüme Eden Mehmet Harmanlı, Ankara 1982, s. 27-28. Shaw'a göre Sekban-ı Cedit Ordusu II. Mahmut'un tahta çıkması ve ayanların desteklemeleri üzerine Nizam-ı Cedit ordusu modelinde ve çekirdeğini Karaman Valisi Abdurrahman Paşa'nın 3000 hızlı silah kullanan askeriyile, Karaosmanoğlu ve Çapanoğlu ayanlarının kuvvetlerinden oluşan yeni ordunun adıdır. 100 bölük ve 3 tümen (yaklaşık 160.000) kişi olarak düşünülmüşse de, ordu ancak 10.000 civarında kalmıştır.

74 Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, C 4, Hikmet, İstanbul 2000, s. 16-17.

75 Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C 3-4, sadeleştiren Neşet Çağatay, TTK, Ankara 2000, s. 232.

gibi şartlarla yatıştılar. Ancak yenilik yanlılarının, Bayraktar ile Rusçuk yâranının trajik sonları Kabakçı Ayaklanması'nın yarattığı acıların ikinci ayağını oluşturdu.⁷⁶ Asi yeniçeriler yakaladıkları yenilik yanlısı devlet adamları ile düzenli ordu sekbanlarını acımasızca parçaladılar.⁷⁷ Bu tarihten itibaren, 1826 yılındaki Vaka-i Hayriye'ye kadar yeniçerilerle saray arasında pamuk ipliğine bağlı kırılğan bir ilişki sürdürülecektir.

II. Mahmut *çalışkan, sebatlı, devlet işlerinin ve devlet görevlilerinin ne yaptıklarını bilir, dediğini yapar, devlet yönetiminde güçlü, şanlı büyük bir şehriyar* idi.⁷⁸ II. Mahmut Devri siyasi bakımdan felaketli, ıslahat bakımından ise feyizli bir dönemdi. Garplılaştırma yolunda önemli ve müspet adımlar atılmış, bununla birlikte kendisi “Gâvur Padişah” olmaktan kurtulamamıştı. Çünkü ne ulema ne de yeniçeriler yenilik yanlısı idi ve bu iki grup maddi ve manevi gücü simgeliyordu.⁷⁹ Mülkün sahibi olan II. Mahmut ülkenin sorunlarının çözümünde ve devletin gücüne kavuşmasında Batı tarzı yeniliklerin gerekliliğine gönülden inanmıştı. Aldığı eğitim, karakteri ve dönemin gereklilikleri bunu mümkün kılmıştı.

2.2. II. Mahmut Dönemi Yenilikleri: Divan Sisteminden Kabine Sistemine Geçiş

II. Mahmut tahta çıktığında devletin yönetiminde derebeyleri, tımarlılar, bunları kontrol eden yeniçeriler ve yeniçerileri kontrol eden ulema önemli roller üstlenmişti.⁸⁰ Yeniçeri Ocağı'nın 1826'da kaldırılmasına kadar Sultan II. Mahmut istediği yenilikleri yapamadı zira karşısında güçlü bir muhalefet olarak yeniçerileri ve ulemayı buldu ve ilerleme sınırlı kaldı. Buna rağmen, Alemdar'ın sadrazamlığında Nizam-ı Cedit benzeri Sekban-ı Cedit adında⁸¹ modern bir ordu kurulması ve derebeyleri ile merkezin uzlaşmasının sonucu olan Sened-i İttifak'ın imzalanması (1808) gerçekleşti.

Bir ayan olarak Alemdar Mustafa Paşa, ayanlık müessesesini daha meşru ve hukuki zemine oturtmak ve dönemin önemli problemlerinden olan ayanlık meselesini halletmek istiyordu. İstanbul'a çağırıldığı Serezli İsmail Bey, Kal-

76 Enver Z. Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C 5, TTK, Ankara 1988, s. 94-96.

77 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 234-235. Nuri Paşa'nın anlattıklarına göre 1808'de ayaklanan yeniçeriler ile onlara karşı savaşanlar arasında yapılan çatışmalarda en az 10.000 kişi öldürülmüştür.

78 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 276.

79 Enver Ziya Karal, “Mahmut II”, **İslam Ansiklopedisi**, MEB, Eskişehir 1997, s. 170.

80 Bilal N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, Vol 1, TTK, Ankara 1989, s. 104.

81 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, Karabat Matb., İstanbul 1315, s. 301.

yoncu Mustafa, Cabbarzade Süleyman ve Karaosmanoğlu gibi namlı ayanlarla Çağlayan Kasrı'nda bir meşveret-i amme düzenledi.⁸² Burada padişahın mutlak gücüne saygı göstermesi, kanun dairesinde sadrazamın emirlerine itaat edilmesi, vergi verilmesi, merkeze bağlılık ve merkezle ortak çalışılması hususlarında ortak kararlar alındı.⁸³

Devletin karar verme yetkileri Sultan'ın şahsında toplanmıştı. Bu yetkilerin kullanımında Babialî'nin başı sadrazam, orduda önemli güce sahip olan Yeniçeri Ocağı ve eğitim, kültür ve hukuk sahasında büyük bir tasarrufu bulunan ulema önemli rol oynardı. Sened-i İttifak ile taşradaki güçlü ayan da devletin karar alma mekanizmalarına katılmış oldu.⁸⁴ Sened-i İttifak'a göre ayanlar sultana sadık olacak ancak kanunsuzluğa direnme hakları bulunacaktı. Devletin asker ihtiyacı için çalışacak, devletin vergisine dokunmayacak, halktan ağır vergiler almayacak ve yeni vergi konacağı zaman söz sahibi olacaklardı. Suçu sabit olmadıkça kimse cezalandırılmayacaktı.⁸⁵

Mutlak hâkimiyet telakkisine sahip Osmanlı kadim devlet yönetme gelenliğini ayanların baskısıyla bırakmak niyetinde olmayan II. Mahmut, Sened-i İttifak'tan hazzetmemişti. Ancak o an imzalamak zorunda olduğundan imzalamış, ileride koşullar uygun olduğunda yırtıp atacağını söylemişti.⁸⁶ Ayanların kendileri de merkezî otoritenin emrine fazlaca girmekten memnun değildi. Dolayısıyla 1215 İngiliz Magna Carta'sına benzetilen ancak sadece şeklen bir benzerliği bulunan Sened-i İttifak pek de taraftar bulamamıştı. İngiltere'de feodal geleneğin güçlü ve toprak ağalarının tarihsel kök ve meşrulukları vardı. Oysa Osmanlı "ayanlık çağı" diye adlandırılan 18. asırda taşrada yükselen, "âyanlık, eşkıyalık, mütegalibe" kimseler⁸⁷ feodalizmin ürünü değildi. Osmanlı, ayanları "kırcalı", "dağlı eşkıyası" şeklinde çağırmakta,⁸⁸ devletin kendilerine verdiği görevleri suistimal ederek ve merkezî gücün zayıflığından faydalanarak ortaya çıkmış "gayrimeşru" güç sahipleri olarak görmekteydi. İngiltere'de Magna Carta parlamenter sistemin inşasına

82 Necdet Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı**, Oğlak Yay., İstanbul 1999, s. 464.

83 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C 2, Tercüme Eden Mehmet Harmanlı, E Yay., Ankara 1982, s. 30.

84 Halil İnalcık, "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Bellekten**, 28/112, Ekim 1964, s. 603-612.

85 Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, C 1, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 30. Akşin, Sened-i İttifak ile Magna Carta arasında bazı benzerlikler görmektedir ki bunlar yeni vergi konması ve cezalandırmada kanunun üstünlüğünün aranmasıdır.

86 Mustafa Nuri Paşa, **age.**, s. 230.

87 Feridun M. Emecen, "Doğu Karadeniz'de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazade Mehmet Emin Ağa", **Bellekten**, 65/242, (Nisan 2001), s. 193-215.

88 A. Cevat Eren, "Selim III", **İslam Ansiklopedisi**, C 10, MEB, Eskişehir 1997, s. 441-457.

ve demokratik deneyimin güçlenmesine bir başlangıç olurken, Osmanlı Sultanı'nın ayanlarla yaptığı Sened-i İttifak parlamenter bir sistemi ve anayasal bir gelişimi içermediği gibi hedeflediği de söylenemez zira ayanların her biri kendi bölgesinde birer "mutlak güç" olmak isteyen "küçük sultan" hevesinde, demokratik hakları anlamaktan uzak kimselerdi. Zaten 19. asır, feodalizmi yeniden inşa edip, demokratik geleneğin Türkiye'ye gelmesine çalışmak için çok geç bir zamandı. Zaman Aydınlanma zamanı ve Fransız Devrimi ile millet iradesinin öne çıktığı cumhuriyet veya en azından parlamenter monarşi zamanıydı. Sened-i İttifak çok geçmeden ortadan kaldırılmıştır zira yenice-rilerin 1808'deki ayaklanmasıyla belgenin gerçek mimarı Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa hayatını kaybetmiştir. Ayaklanma yeni ordu kurma girişimi olan Sekban-ı Cedit yapılanmasını da ilga ettirmiştir.

Yabancı dil öğrenmek Osmanlı medreselerinde, hanedan çevresinde, devlet adamları arasında yaygın bir hasletti. Öğrenilen diller Türklerin tarihte ve kültür sahasında iç içe oldukları coğrafyaların dili olan Arapça ve Farsça idi. Hatta öyle ki Türkçenin kendisi saf ve halkın anlayacağı haliyle unutulurken, bir imparatorluk dili olan ve sıradan Türk'ün anlamakta zorlandığı Osmanlıca türemişti. Batı'da yükselen modern medeniyet, siyasi, askerî, kültürel, teknik-teknolojik ve bilimsel sahalarda dünyayı etkilemeye ve kontrol etmeye başlayınca, Batı dillerinin, özellikle Fransızcanın, öğrenilmesi zorunluluğu doğdu. Osmanlılar İslam kimliğine yabancı ve hatta pek istenmeyen Batı dillerine olan ihtiyaçlarını uzun zaman azınlıklar aracılığı ile karşıladı. Divan ve konsolos tercümanları genelde Rumlar başta olarak gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Ancak modernleşmenin gereği, Batı'nın artan baskın yapısı ve Yunan ayaklanması (1820-1827) ile azınlık tercümanlarına güvenilemez olması gibi nedenlerle Türk ve Müslüman kimselerin Batı dillerini öğrenmesi yoluna gidildi. Bu bağlamda 1821'de Tercüme Odası açıldı. Burada Türk-Müslüman kâtipler tercüme işleriyle meşgul olmaya başladılar. Tercüme Odası dil bilen, tercüman olacak kimseler için bir eğitim yeri idi. Başarılı sonuçlar doğuran kurum varlığını sürdürerek Osmanlı modernleşmesine ve devlet işleyişine önemli katkılar sağladı.⁸⁹ Tercüme Odası 1833'te dış ilişkilere ayrı bir ihtimam gösteren Sultan II. Mahmut'un inisiyatifi ile geliştirilmiş ve güçlendirilmişti.⁹⁰ Zamanla burada yetişen ve dil bilen, Mustafa Reşit, Âli ve Fuat paşalar gibi bürokratlar Osmanlı tarihini şekillendirecektir.

89 Ali Akyıldız, "Tercüme Odası", **DİA**, C 40, (2011), s. 504-506. Akyıldız'a göre Yunan ayaklanmasında ayaklanmacılarla haberleşen Divan-ı Hümayun tercümanlarından birkaçı idam edilmiştir. Tercüme Odası'ndan Mehmet Emin Âli Paşa, Keçecizade Fuat Paşa, Sadık Rifat Paşa, Mehmet Namık Paşa, Esat Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Ahmet Arifi Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ağâh Efendi gibi ünlü devlet adamı ve aydın kimseler yetişmiştir.

90 Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford University Press, Oxford 1969, s. 88-89, 97. Tercüme Odası'ndan yetişen Mustafa Reşit 1834'te Paris'e, Âli Paşa 1836'da Viyana'ya, Fuat Paşa 1840'ta Londra'ya gönderilmişlerdir.

Yeniçeriler uzun zamandır ülkenin en büyük sorunu hâline gelmişti. Nizam ve intizamı bozulan yeniçerilerin *umur-ı devlete taarruz, sokaklarda kaldırım kabadayılığı etmekten ve muharebelerde düşmana ateş etmeksizin irtikab-ı âr-ı firar ile ordu-yı hümayunu yağma ve perişan eylemekten başka kâr ve hünerleri kalmamıştı*.⁹¹ Yeniçerilerin son başkaldırısı Osmanlı Devleti'nin Yunan ayaklanması ile sıkıntılı bir döneminde oldu. Ancak bu sefer ekser askerî ocaklar, halk, devlet ileri gelenleri ve hatta ulema yeniçerilere karşı koydu (1826). Yeniçeri ayaklanması bastırılmakla yetinilmedi, Ocak kapatıldı, onunla bağlantılı Bektâşilik yasaklandı ve binlerce yeniçeri katledildi. Kalanlar, yurt ve kılık değiştirerek kendisini sakladı. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hayırlı bir olay (Vak'a-i Hayriyye) olarak tarihe geçti. Rahat bir nefes alan II. Mahmut hızlı ve köklü yeniliklere yöneldi ve önemli ilerlemeler kaydetti.

Yeniçeri muhalefeti bertaraf edilse de II. Mahmut'un yenilik çabalarında geçmişten gelen alışkanlıklar, engeller, amaçlar ve uygulamalar devam etmekteydi. Avrupa'daki modernleşmede halkın eğitilmesi, basın gittikçe özgür ve yaygın hale gelmesi, bilim insanlarının korunması ve desteklenmesi, sanayici, iş adamı, girişimcilerin önünün açılması, şirketleşmenin güçlenmesi, bilim ahlakının yükselmesi, sorunların çözümünde geleneksel ve dinî alışkanlıklar yerine bilimsel usullerin kabulü, bireysel hak ve hürriyetlerin mesafe alması, özel mülkiyetin yaygınlaşması, parlamenter sistemlerin güçlenmesi ve evrensel hukukun üstünlüğü prensibinin genişlemesi önemli yer tutarken, Osmanlı Devleti'nde sultanın mutlak gücü ve kurumların geleneksel yapısı muhafaza edilerek, bu yapıların yeniliklerle daha güçlü olması amaçlandı. Oysa eğitimden sanayiye, hukuktan inanışlara kadar Batı'da farklılaşmalar, entelektüel seviyesi yüksek toplumsal yapılar ortaya çıkarken Osmanlı ülkesi bunları özde takdir edemedi. Günü kurtaran, yüzeysel ve taklitçi bir yenileşmeyi seçti zira ne kadim İslami anlayışın şekillendirdiği toplumsal ve fikrî sistemden ne de sultanların mutlak güç sahibi konumlarından ödün verildi.

Ordu Osmanlı Devleti için en önemli kurumdu zira Türk tarihinde ve kültüründe ordu güvenliğinin, savunmanın, fetihlerin, adaletli yönetimin, kötülüklerin giderilmesinin, düzenin sağlanmasının bir garantisi olarak görül-müştü. Hükümdarlar aynı zamanda başkomutanlardı. Halk, asker ve subaydı. Yönetme erki genelde ordu mensuplarında olurdu. Bunda tarihin uzun bin yıllarında güvenlik endişelerine dayalı olarak askerî hareketliliğin gerekli ve zorunlu olması kadar askerî yapının yönetici kadroyu oluşturması da etkiliydi. Ancak modern zamanlarda yeni tip okullaşmalar, eğitim ve bilim kurumlarının artması ile sivil, entelektüel ve aydın kesimlerin öne çıkması beraberinde sivilleşmeyi ve sivil kurumların yaygınlaşmasını sağladı. Osmanlı

91 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, s. 321.

Devleti yaptığı yeniliklere rağmen tam anlamıyla modern eğitime, bilimsel ve aydın kadrolara sahip olamadı. Sivilleşme istenilen oranda gerçekleşemedi.

II. Mahmut, yeniliklerinde orduya öncelikli ve ağırlıklı bir yer verdi. Alemdar Mustafa Paşa'nın sadaretinde (1808-1809) Nizam-ı Cedit benzeri Sekban-ı Cedit adı altında Levent ve Üsküdar'da Avrupai tarzda eğitim yapan ve forma giyen bir ordu kuruldu. Yeniçerilerin Kanuni Dönemi disiplinine dönülmesine çalışıldı. Esnaflık veya ticaret yapan ancak yeniçeri görünenlerin esameleri toplanarak işlerine son verildi. Genç olanlarının Sekban-ı Cedit'e katılması veya talim almayı kabul etmesi istendi. Alemdar Mustafa Paşa'nın gayreti 1809 Yeniçeri Ayaklanması ile son buldu. Sekban-ı Cedit ve orduda disiplin çabaları da boşa çıktı. Sultan II. Mahmut tahtın tek namzedi olduğundan sultan olarak kalabildi. Yeniçeriler, *kadın ve erkeklere sarkıntılık, birbirleriyle kavga, odaları arasında savaş, tüccar, esnaf ve ameleli kesime bağlama veya kazançlarına ortak olma, tüccar gemilerine balta asma, harpten kaçma, ağalarını öldürme, reayaya her türlü zulüm ve işkence yapma gibi zorbalıkta bulunmanın yanı sıra devlet ve millete düşmanın bile yapamayacağı hainlikler yapan ve ancak kendi çıkarını düşünen, kanun bilmez, hiçbir değer tanımayan çeteleşmiş durumdaydı.*⁹²

Mora'da başlayan (1821) Yunan ayaklanmasının genişlemesi ve yeniçerilerin başarısızlıkları ile yaygınlaşarak uzun yıllar devam etmesi disiplinli ve modern bir ordu kurulması ihtiyacını yeniden öne çıkardı. Bu bağlamda II. Mahmut devlet adamları, yeniçeri ağaları ve ileri gelenlerle konuyu müzakeret ettikten sonra Eşkinici Ocağı adı altında yeni bir ordu kurma yoluna gitti. Eşkinici askeri ve subayları talim ve işlerinde daha itinalı, kendilerini atayanlara hediye veren veya boyun eğen yerine profesyonelleşmeyi hedefleyen kimseler olacaktı. Ancak yeniçeriler yeni ocağı, talimlerini ve destekçilerini dine düşman, Avrupa "keferesi" yolunda giden kimseler olarak suçladı ve kazan kaldırarak Etmeydanın'a indiler. Onları yağma ve talan için puslu günü bekleyen serseri kesimler destekledi. Halka seslenip, yağmalara başladılar. Avrupai usulde talim yapılmasına fetva veren ilmiye mensuplarına küfürler savurdular.

Ayaklanma karşısında bu defa devlet adamları ve ulema birlik olarak sarayın savunmasına geldiler. Sadrazam; topçu, humbaracı, arabacı ve tersane ocaklarını, Şeyhülislam ise ilmiye mensuplarıyla, medrese talebelerini sarayın savunmasına çağırdı. Ayaklanan yeniçeriler talim istemediklerini, talimli askerin ilgasını ve buna sebep olanların başının verilmesini istediler. Ancak saray karşı durdu, yeni ordu kurulmasının devlet için vazgeçilemez olduğunu, talimli askerin de şeriata ve kanun-ı kadime uygun olduğunu herkesçe kabul edildiğini söyledi. Sarayda Sultan II. Mahmut'un yanında toplanan devlet adamları, ulema ve halktan kimseler bu sefer kararlıydı ve

92 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C 1, s. 145.

Yeniçerilere karşı savaşacaklardı. Ağa Hüseyin Paşa topçu ocağı ile Divanyolu'nda ve İzzet Mehmet Paşa ise humbaracı, lağımçı ve kalyoncu askerleriyle Saraçhane'de Etmeydanı'nda toplanan yeniçeri asilerine karşı harekete geçti. "Sancak-ı Şerif" çıkarılarak halkın sancak altına gelmesi ve yeniçerilere karşı savaşması şehre duyuruldu. Halktan da coşkuyla gelip katılanlar oldu. Kendilerine güvenen ve savunmada kalan yeniçeri kışlaları kuşatıldı ve kendilerinden teslim olmaları istendi. Ancak yeniçeriler teslim olmayı reddetti. Çatışmalar başlayınca topçular başlarında Karacehennem İbrahim Ağa olmak üzere büyük yararlılıklar gösterdiler. Topa tutulan yeniçeri kışlaları tahrip edilirken, yeniçeriler şaşkınlık ve korkuya kapıldı. Etmeydanı'na Karacehennem komutasında giren topçular karşısında tutunamayan yeniçeriler kendi hayatları kaygısına kapılarak kaçışmaya başladı ve yeniçeri isyanı bastırıldı. II. Mahmut bir fermanla Yeniçeri Ocağı'nı ilga etti ve vilayetlere gönderilen emirlerle oralardaki yeniçerilerin ortadan kaldırılması istendi. İddialara göre İstanbul'da 6000 ve genelde de 20.000 civarında yeniçeri katledildi. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra 1000 civarında yeniçeri İstanbul'da asılmıştı.⁹³ Geride kalan yeniçeriler gizlenerek ve saklanarak yaşamak zorunda kaldı. Yeniçerilerin dâhil olduğu Bektaşî tarikatı da yasaklandı. Binalarından 60 yaşından eskileri hariç, yıkıldı. Birkaç Bektaşî ileri geleni İstanbul'da idam edilip diğerleri Anadolu'ya sürüldü.⁹⁴

Yeniçerilerin ayaklanma korkusu ve tehdidi son bulunca yenilikçi Padişah rahat bir nefes aldı ve yeniliklere hız verdi. İlk icraatı yeni bir ordu kurmak oldu ki Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye (Muhammed'in Muzaffer Askerleri) adını aldı. Yeni düzenli ordu hassa askerleri ve mansure askerleri olarak iki sınıfa ayrıldı. Ayrıca bazı vezirlerin uhdesinde düzenli taburlar oluşturulması kararlaştırıldı. Askerin muvazzaflık süresi 4-5 yıl olarak belirlendi. Bundan sonra redif askerine geçeceklerdi.⁹⁵ Ordu Avrupa tarzında, tümen, tabur ve bölük şeklinde yapılandırıldı. Üç veya dört bölük bir taburu, üç veya dört tabur bir tümeni oluşturacaktı. Padişah için özel bir tümen meydana getirildi. Mansure askerinin ceket, pantolon, potin giymeleri ve başlarına fes takmaları kabul edildi.⁹⁶ Silah olarak tüfek ve kılıç kullanacaklardı. Yeni

93 Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 254-255.

94 Karal, *Osmanlı Tarihi*, C 1, s. 150. Vak'a-i Hayriye ile ilgili tarihler düşülmüştür ki en meşhuru Keçecizâde İzzet Molla'nınkidir.

Tecemmü eyledi meydân-ı lahme

Edip küfran-ı nimet nice bâğî

Koyup kaldırmadan ikide birde

Kazan devrildi söndürdü ocağı.

95 Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 296-298.

96 Kemal Beydilli, "II. Mahmut", *DİA*, C 7, s. 165-170; Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 102. Lewis'e göre 1829'da giysi düzenlemeleri siviller için de uygulanmaya başlandı. Sarığın sadece ulema tarafından giyilmesi, fesin ise herkesçe başa takılması, başkaca bir başlığın takılmaması kararlaştırıldı. Ceket, pantolon, siyah deri ayakkabı giyilmesi istendi.

orduya eski talimli askerin kabul edileceği bildirildi. Subay kadrosu için önceliği Türk ve Müslüman subaylara verdiler ancak yeterli sayıda bulamadılar. Mehmet Ali Paşa'dan istendiyse de Paşa yeterli destek vermedi. Prusya'dan uzman ve subaylar getirilerek ordunun geliştirilmesine çalışıldı.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye Ordusu komutanı "Serasker" olarak Ağa Kapısı'na yerleşti. Ancak kısa süre sonra Seraskerlik makamı tüm kara ordularının başı sayıldı. Bu haliyle Seraskerlik "sivil savaş bakanlığının" başlangıcı oldu. En önemli faydalarından birisi geçmişin yeniçeri ayaklanmaları benzeri asker ayaklanmalarının yaşanmamasını sağlamasıydı. Seraskerlik makamı Ağa Kapısı'ndan Beyazıt'taki Eski Saray'a taşınınca Ağa Kapısı Şeyhülislamlığa tahsis edildi.⁹⁷

Askerî sahada redif askeri birlikleri oluşturmak önemli bir çabaydı. II. Mahmut'un kendisi bizzat Enderun ağalarından bir tabur redif askeri oluşturmuş ve talimlerini izlemiştir. Anadolu ve Rumeli'de elverişli sancaklarda üçer dörder, eyaletlerde sekizer onar tabur redif askeri oluşturulacak, başlarına albay rütbesine kadar yükselebilecek bölge ileri gelenlerinin oğullarından kimseler getirilecekti. Redif askerî haftada iki gün askerî üniforma ile talim yapacak, geri kalan günlerde kendi işleri ile meşgul olacaktı.⁹⁸

Kadim Osmanlı yönetim anlayışına önemli değişiklikler getiren II. Mahmut'un, çağın ruhuna uyan bir devlet anlayışını taşıdığı görülmektedir. Bu bağlamda müsadere sistemine son verdiğini açıklamış, dinî ve mezhebi yapıların padişah gözünde eşit olduğunu dile getirmiştir. Tebaasından Müslüman'ı camide, Hristiyan'ı kilisede ve Yahudi'yi havrada görmek istediğini belirterek, her kesimin kendi gözünde eşitliğini vurgulamıştır.

İlmiye sınıfını oluşturan ulemayı kontrol etmek ve düzene sokmak için yer tahsisine gidildi. Eskiden kendi ikametgâhından çalışan Şeyhülislam için Ağa Kapısı tahsis edildi. Burası Bâb-ı Meşihat (Fetvahane) oldu. Baş müftü makam sahibi haline geldi. Böylece ulemanın bürokratik bir sınıf olarak düzene girmesinin yolu açıldı⁹⁹ ki şeyhülislamın fetva işlerine bir devlet nizamı ve ahlakı verilmek istendi.

Osmanlı Devleti kuruluşundan beri divan sistemine sahipti. Bu sistemde mutlak hâkim ve hükümdar sultanın kendisiydi. Sadrazam onun mührünü taşır, güç ve itibar olarak ikinci sırada gelirdi. Şer'î hukuka dayalı bir İslam devleti olması itibarıyla ilmiye sınıfının başı şeyhülislam önemli bir makam ve mevki sahibiydi. II. Mahmut divan sisteminden ayrılarak, Batı'da

Sakalların kısa kesilmesi tavsiye edildi.

97 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 97.

98 Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 297-298.

99 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 97.

olduğu gibi hükûmet-kabine sistemini kabul etti.¹⁰⁰ Kendisinde, sadrazam ve şeyhülislamda toplanan yetkilerin önemli bir kısmını nazırlardan (bakanlardan) oluşan kabineye bıraktı. Kabine sisteminin ihdası ile sadrazam başvekil (1838) ve sadrazamlık da başvekâlete dönüştürüldü. Başvekil ile birlikte diğer vekiller de padişah mührü taşıma hakkına kavuştu. Devlet işleri Babıalide vekiller heyetince görülmeye başlandı. İlk Başvekil Rauf Paşa oldu. Bakanlar Kurulu (Meclis-i Has - Meclis-i Vükelâ) oluşturuldu. Başvekil yardımcılığı tahsis edildi.

Sadaret kethüdalığı dâhiliye (içişleri) nezaretine, reisülküttaplık hariciye (dışışleri) nezaretine, hazine-i amire ile darphane-i amire ise maliye nezaretine dönüştürüldü (1837). Evkaf ve ticaret nazırlıkları kuruldu. Bu bakanlıklarda kendi sahalarında uzmanlaşan ve ûla, sâniye, sâlise ve râbia olarak hiyerarşik bir silsileye tabi tutulan memurlar istihdam edildi. Üla rütbesi sahibi müşirlik ve vezaret payesi-Rumeli sadareti payesi; sâniye rütbesi sahibi feriklik rütbesi-Anadolu sadareti payesi; sâlise rütbesi sahibi sancak beyliği rütbesi-Haremeyn-i şerif payesi; râbia rütbesi sahibi kaymakam, alay emini, kapucubaşı-mahrec-i mevleviyet payesi ve haccanlık ise binbaşı-İstanbul rusu sahibi idi. Her rütbeğe uygun maaşlar belirlendi, nişan, resmi elbise ve kılıç yapıldı.

Hükûmete yardımcı olmak, kanunlar çıkarılmasında katkı sağlamak ve yönetimin düzgün işlemede rol almak için meclisler tertip edildi. Eskiden Divanda görüşülen konuların yeni kurulan meclislerde görüşülmesi yoluna gidildi. Askerî konularda çalışıp, görüş bildirmek üzere “Dâr-ı Şûra-yı Askerî” (1836), mülki ve sivil işlerde, memurlar ile halk arasında ortaya çıkan ihtilaflarda görüş belirtmek üzere “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye” (1838) ve “Dâr-ı Şûra-yı Babalı” (1838) meclisleri kuruldu. Hükûmet işleri ve siyaset sahasında yapılan bu yenilikler, batılılaşma yolunda önemli adımlardı ve devletin gelecekte daha radikal adımlar atmasının önünü açtı.

Eyaletlerin merkeze bağlılığını sağlamak için merkezî otoriteyi tehdit eden ayanlarla mücadele edildiği gibi valilerin ikta yerine maaş alarak görevlerini yapmaları, vilayetlerinde Avrupalı tarzda redif askeri yetiştirmeleri emrolundu. Vilayetlerde redif askerlerinin başı olarak müşirlikler ve onlara bağlı feriklikler ihdas edildi. Muhtarlıkların kurulması da bu dönemde önemli bir aşama kaydetti.

Önemli bir yenilik olarak Anadolu ve Rumeli’de nüfus sayımı öne çıkmaktadır. Amaç vergi toplama ve asker alma konularında gerçekçi verilere ulaşmaktı. Sadece erkek nüfus sayıldı zira bunlar vergi vermekte ve askere gitmekteydi. 1831 nüfus sayımına göre Anadolu ve Rumeli’de 4.000.000 civarında erkek vardı ve bunun 1.5 milyonu Rumeli’de, 2.5 milyon kadarı da Anadolu’da idi. Din temelinde, ırk ve dil gözetmeksizin, yapılan sayıma

100 Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 96-97.

göre Rumeli'de 800.000 Hristiyan, 500.000 Müslüman ve az sayıda da Yahudi ve Kıpti vardı. Anadolu'da 2.000.000 Müslüman erkek nüfusa karşılık 400.000 gayrimüslim tespit edildi.¹⁰¹ Karpat'a göre 1831 yılında yapılan sayımda Osmanlı erkek nüfusu 3.722.738 idi. Kadınlar eklendiğinde sayı iki katına çıkmaktaydı ki 7.5 milyon civarındaydı. Bu toplam gerçek Osmanlı nüfusunu yansıtmamaktaydı. Gerçek sayı daha fazlaydı.¹⁰² Nüfus sayımı sırasında mülk tespiti de yapılmış, bununla devlete vergi vereceklerin vergileri hesaplanarak bir belge ile kendilerine bildirilmiş, verecekleri vergiyi yılda iki taksitle ödemeleri kararlaştırılmıştır.

İlk posta teşkilatı II. Mahmut Dönemi yeniliğidir ki kuruluşunu sağlayan Hatt-ı Hümayun'un içeriğine bakıldığında bir çeşit haberleşmeyi kontrol ve sansür amacı da bulunmaktadır. Hatt-ı Hümayun'da *Nizam-ı mülk-ü hümayunumun istihsal-i emniyeti ve irat tedariki vacibeden olduğuna ve Dersaadetinden taşraya gönderilen ve taşradan Dersaadetime gelen mekatip kimden kime gidip geldiği malum olmamak mülabesesiyle tahrirat maddesinde fesat tekevvün ve zuhur ettiğine binaen bu madde dahi yoluna konulmak üzere...*¹⁰³ şeklinde gerekçelendirilmiştir. Posta teşkilatı marifetiyle ve Tatarlar vasıtasıyla kayıt altına alınan mektup ve benzeri şeylerin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Posta teşkilatının kurulması yolların inşasını beraberinde getirmiş, bu amaçla ilk yol Üsküdar'dan İzmit'e yapılmıştır. Belli yerlerde postaneler açılmasına başlanmıştır.

II. Mahmut ülke içerisinde ve dış ülkelere gidiş-gelişleri kontrol etmek için mürur tezkeresi ve pasaport alma koşulunu şart koştu. Mürur tezkeresinin ülke içerisindeki dolaşımında yetkili memurlardan alınması gerekirken, pasaport, dış ülkeye gidişte hariciye nezaretinden alınacaktı. Öncesinde dış ülkeye gidişlerde pasaport gidilen ülkenin sefaretinden alınırdı. Osmanlı elçilik heyetleri dahi bu yolla pasaport alırlardı.

Salgın hastalıklarla mücadele için karantina usulü kabul edildi. 40 rakamı Batı dillerinde "karant" demek olduğundan, karantina kırk günlük tecridi ifade etmek için kullanılmaktaydı. Hastalıklı bölgeden gelen gemi yolcularının şehre girmeye müsaade edilmeden önce bir mekânda tecrit edilerek hastalık taşıyıp taşımadıkları, taşıyanların tedavisi, sağlıklı olduklarına inanılanların şehre salıverilmesini içeren bir uygulama salgın hastalıklarla mücadele yöntemi idi.

İslami gelenekten olarak kılık-kıyafet ve giyim tarzı, saç-sakal ve bıyık kesimi gibi görünürlükler hep tartışma konusu olmuş, farklılık ve farklılaş-

101 Enver Z. Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C V, TTK, Ankara 1988, s. 155-156.

102 Kemal Karpat, **Ottoman Population 1830-1914**, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1985, s. 21.

103 Karal, **Osmanlı Tarihi**, C V, s. 156-157.

malara karşı dinî suçlamalarda bulunulmuştur. II. Mahmut da bu tür eleştirilere maruz kaldı. Sakalını kısa kestirmesi, fesi başlık olarak tanınması, portresini yaptırarak devlet dairelerine astırması, setre, pantolon ve ceket giymesi muhafazakâr kesimin ağır eleştirilerine neden oldu. “Gavur Padişah” yollu aşağılayıcı ifadelere maruz kaldı. Ancak II. Mahmut medeni davranışları takdir etti, huzurunda devlet adamları ve ulemanın oturmasını benimsedi. İstanbul dışına seyahatler yaptı ki deniz yoluyla Varna’ya gitti ve dönüşte Rusçuk, Tırnova ve Edirne’yi ziyaret etti.

Eğitim ve öğretimin önemi, okuryazarlığın yaygınlaşması modern zamanlarda Avrupa’da öne çıkmış, aydınlanmacılar ve bilim insanları yol açan fikirler ve yöntemler ortaya koymuşlardı. Matbaanın yaygınlaşması, kitap, dergi ve gazete basım ve yayınlarının çoğalması okuryazarlığı destekledi. Akli ve bilimsel değerlerin skolastik düşüncenin yerini almasıyla bilimin gücü anlaşıldı ve toplum ve devlet hayatında meydana getirdiği olumlu gelişmeler takdir edildi. Bu durumdan Osmanlılar da etkilendiler. Lale Devri’nden itibaren eğitim ve yayım sahasında gelişmeler oldu. Önemli gelişmelerden ve ilerlemelerden bir kısmı II. Mahmut Dönemi’nde gerçekleştirildi. Geleneksel Osmanlı eğitim anlayışı olan mektep-medrese sistemine dokunulmadı ancak yeni tarzda ve modern okullaşmaya gidildi. Bir çeşit okuyup-yazmayı öğretten ve dinî temel bilgileri veren ilköğretim İstanbul’da zorunlu hale getirildi. Sıbyan mekteplerinin üzerinde olarak “Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye” adında okullar oluşturuldu ve sıbyan mektebini bitirenlerin devam ederek 18 yaşına kadar burada okumaları kararlaştırıldı. Öğrencilerin başarılı olanlarına vakıflardan maaş bağlanması prensibi kabul edildi. II. Mahmut “adlı” lakabını taşımaktaydı. Devlete memur yetiştirmek için ilkokul seviyesinde “Mekteb-i Maarif-i Adli” kuruldu. II. Mahmut Devri’nde bir çeşit askerî yüksek okul olarak kabul edilen ve askerî sahada öğrenci yetiştiren Harp Okulu (1835) ve Tıp Okulu kuruldu. Bunlar Batı tarzı eğitimi, müfredatı ve usulleriyle modern okullardı. Ancak yeterli öğretmen, kitap ve hatta öğrenci yoktu. İlk önemli öğretmeni iyi derece Fransızca bilen Elhac Hafız Efendi idi ki tercüme ile birçok kitap yazdı. Avrupa’ya subay eğitimi ve harp sanatını öğrenmek üzere çok sayıda öğrenci gönderildi. Subayların eskiden çorbacı, usta gibi isimlerle çağrılmasına son verilerek yüzbaşı, binbaşı gibi isimler tercih edildi.¹⁰⁴ Prusya başta olmak üzere Batı’dan çok sayıda öğretmen ve uzman Harbiye ve Tıbbiye’de istihdam edildi. Tıp eğitiminin önemini bilen ve her fırsatta vurgulayan II. Mahmut Tıbbiye’nin gelişimine büyük gayret sarf etti. Dışarıdan getirilen öğretmen ve uzmanlar yardımı ile başlangıçta 4 yıl eğitim veren okul 6 yıla çıkarıldı ve Osmanlı Devleti’nin en yenilikçi kurumu haline geldi.

Basın modern zamanların en önemli değerlerinden birisi olmuştur. Batı’da köklü gazeteler çıkarılmaya, kamuoyu ülke ve dünyadaki gelişmelerden

104 Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 300.

haberdar edilmeye başlandı. Osmanlı Devleti'nde ilk gazeteler ya yabancılar tarafından İzmir'de ya da Mısır'da Mehmet Ali Paşa tarafından çıkarılmaktaydı. II. Mahmut, hükümet icraatının halka anlatılması, *şer'-i şerife ve nizama asla dokunur yeri olmadığından maada mülküne pek çok menafii olacaktır* düşüncesiyle *Takvîm-i Vekâyi* adında bir resmî gazete çıkarılmasına müsaade etti. Gazetenin traji 5000 civarında olacak, Türkçe ve Fransızca yayımlanacaktı. Merkezde ve taşrada devlet memur ve dairelerine gönderilecekti.

III. Selim Devri'nde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi düşünülmüş olsa da açılan sürekli elçiliklerdeki memurlara bilim ve dil öğrenmeleri tavsiye edilmesiyle kalmıştı. II. Mahmut kurduğu yeniliklerin Batı menşeli olduğunu biliyordu. Batı'daki modernleşmenin farkındaydı. Geç kalsa da aydınlanma ve modernlikten kısmen etkilenmişti. Batı'yı en iyi bilmenin yolunun oraya öğrenci göndermek olduğunu, Batılı bilim, fikir ve yetenekle donanacak kimselerin de memur, öğretmen ve asker olarak ülkeyi ilerleteceğine inanmıştı. Batı'da eğitim almanın faydalarının bilincinde olarak ilk defa Osmanlı Devleti Harbiye, Tıbbiye öğrencileri ve Enderun ağalarından 150 kadarını Avrupalı ülkelere tahsil yapmak üzere gönderdi.

III. Selim devrinde olduğu gibi yerli malı kullanımı teşvik ve hatta kanunla zorunlu hale getirilmişse de, yerli esnafın aşırı zamlar yaparak fahiş kazançlar elde etmesine yol açmıştır. Yeni ordunun kumaşları Avusturya veya Fransa'dan ithal edilmiş ve bu yolla binlerce kese harcanmıştır. Kumaş fabrikaları kurma düşüncesi gerçekleşmemiştir. Ülkenin ekonomisi, kapitülasyonların da etkisiyle, kapitalist büyük devletlerin istilası altında kalmış, 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile tamamen Batı'nın sömürüsüne açık hale getirilmiştir. Ticarete reayaya yönelik Avrupa tüccarı beratları verilerek Osmanlı bayrağı altında ticaret yapmaları, ecnebi himayesinden ve kapitülasyonlar çerçevesinden ticaret yapmalarının önünün alınması istendi. Müslüman tüccarlara da Hayriye tüccarları olarak benzer beratlar verilerek Avrupa ile ticaret yapmaları teşvik edildi ancak istenen amaç hâsıl olmadı.

Sultan II. Mahmut, yüz elli yıldan beri gelen Osmanlı padişahlarının en büyüğü ve en akıllısı idi. Ayan ve derebeyleri ortadan kaldırarak saltanat bahçesini elem dikenlerinden temizledi. Yeniçeri asker zorbalarını temizleyerek düzenli ordu kurdu. Çalışkan, sebatlı, devlet işlerinin ve devlet görevlilerinin ne yaptıklarını bilir, dediğini yapar, devlet yönetiminde güçlü, şanlı büyük bir şehriyar¹⁰⁵ olan II. Mahmut 1839'da vefat etti. Yenilik çabaları ile Osmanlı Devleti'ni modern çağa ve Tanzimat'a hazırladı.

Siyasi başarısızlıklar, toprak kayıpları ve askerî mağlubiyetlere rağmen II. Mahmut Devri yenilikler itibariyle parlak bir devirdir. 18. asrın Prusya Kralı Büyük Frederik ve Rus Çariçesi II. Katerina gibi kendisi 19. asrın bir

105 Mustafa Nuri Paşa, *age.*, s. 276.

“aydınlanmış despotu” idi. Bilimsel gelişmeleri, medeni ve çağdaş değerleri takdir etmişti. Ancak Osmanlı Devleti kadim bir Türk-İslam devletiydi. Engin bir geçmişi, asırlara damga vuran ve İslami gelenekten gelen kurumları vardı. İslami geçmişi, Hristiyan Avrupa'nın ilerlemesini ve ilerlemiş olduğunu kabul etmekte zorlandı. Oradan iyi bir şey gelmez anlayışı yaygın olarak devam etmekteydi. Oysa modern ve medeni Batı, aklın ve bilimin bir eseri idi. Kendi Hristiyan geçmişiyle mücadele ederek meydana gelmişti. Batı öncelikle kendi içerisinde Batılılaşmıştı. Osmanlılar Batı'nın bu akıl ve bilim temelli gelişmişliğini takdir edecek zengin entelektüel ve zamanını anlayacak büyük beyinlerden yeterli kadroya sahip değildi. Padişah eliyle, devlet gücüyle yapılan yenilikler içselleştirilemedi veya sınırlı seviyede gerçek zeminine oturtulabildi. Çoğu yenilik yüzeysel ve taklitten öte gidemedi. Halkın fikrî seviyesi sürekli olarak yenilik karşıtı ulema elinde şekillendiğinden modernleşmeyi kabul etmede ve benimsemede zayıflıklar veya tepkiler gösterdi. Dolayısıyla II. Mahmut'un modern, çağdaş, ileri devlet ve toplum hayatı tasavvuru tam gerçekleşemedi. Buna rağmen onun döneminde yapılan yenilikler Osmanlı Devleti'ni derinden etkiledi. Çağdaş yönetim anlayışları ve kurumları benimsendi. Eğitimde modern usullere sahip okullaşma başladı. Yenilikler yoluyla modernleşmenin var olabilmek için kaçınılmaz olduğu anlayışı devlet hayatına girdi. Keyfi yönetime ve eşitsiz uygulamalara sınırlamalar getirilerek halkın hayatı daha huzurlu hale getirildi. Onun ektiği yenileşme tohumları Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) meyvelerini vermeye başladı. Osmanlı Devleti klasik imparatorluk görüntüsünden bir çeşit vatandaşlık temelinde eşitlik anlayışına dayalı ulus-devlet yapısına doğru gelişme gösterdi.

3. TANZİMAT FERMANI VE GETİRDİKLERİ

3.1. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu (3 Kasım 1839)*

Osmanlı Devleti, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupalı devletler karşısında görülen gerilemeyi engellemek üzere çeşitli çareler aramaya başladı. Ancak atılan adımlar olumsuzlukları gidermeye yetmedi. Yöneticiler, devletin işleyiş olarak Batı'dan geri kaldığını, sosyal ve siyasi hayatta Batı tarzında yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu XVIII. yüzyıldan itibaren kabullenmeye başladı. Bu yüzyılda “kanûn-ı kadîme” dönme anlayışını savunan gelenekçi görüşle Batı medeniyetinin detaylı olarak tanınması gerektiğini kabul eden yenilikçi görüş varlığını devam ettirmekteydi.

Osmanlı modernleşmesiyle ilgili çabalar III. Selim ve özellikle Sultan II. Mahmut dönemiyle birlikte belirgin bir şekilde artmıştı. XIX. yüzyılın başlarından itibaren artık eskiye dönme anlayışı yerine Batı'nın örnek alınması gereğinin ve ihtiyacının ağırlığı iyice hissedilmeye başlanmıştı.¹⁰⁶ Sultan II. Mahmut'un padişahlığı sırasında modernleşme alanında başlatılan çalışmalar asıl meyvelerini, Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilanı ile vermeye başladı.

Gülhane Hatt-ı Hümayûnu; Sultan II. Mahmut'un vefatından sonra padişah olan Sultan Abdülmecit'in izniyle 3 Kasım 1839'da Gülhane Meydanı'nda Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından ilan edildi.¹⁰⁷ Tanzimat-ı Hayriyye Fermanı olarak da adlandırılan bu Fermada bütün Osmanlı tebaasının kanunlar önünde eşit sayıldığı, herkesin can, mal ve namusunun devlet güvencesinde olduğu açıklandı.¹⁰⁸ Fermada tebaanın eşitliğine vurgu yapılma-

* Prof. Dr. Gürsoy Şahin, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Afyonkarahisar/Türkiye. gshahin@aku.edu.tr

106 Meltem Toksöz, “Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 211.

107 **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 4-7.

108 Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 1-12, Yayınlayan Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1953, s. 8; A. Cevad Eren, “Tanzîmât”, **İslam Ansiklopedisi**, C XI, MEB Yayını, 719; Ali Akyıldız, “Tanzimat”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 40, İstanbul 2011, s. 1-2; Ufuk Gülsoy, “İslahat Fermanı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 19, İstanbul 1999, s. 185; Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşla-**

sı, 1804 yılında başlayan Sırp ve 1821 yılındaki Yunan isyanları sonrasında gayrimüslimlerin imparatorluktan ayrılmasını engelleme ve bir Osmanlı milleti teşkil etme hedefine hizmet etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nde padişahlar esasen devlet ihtiyaçları için dinî huktan ayrı bir düzenleme yapma yetkisine sahiptiler. Örfî alanda yapılan düzenlemelerin şer'î hükümlere aykırı olmaması ve toplumun yararına olması şarttı. Gülhane Hatt-ı Hümayunu da aynı esaslara dayanılarak hazırlanmış bir fermanı. Yani ilan edilen Ferman, olağanüstü bir durum karşısında halkın iyiliği için, din kurallarının yanında birtakım yeni "düzenleme" ve "nizamlar" ile "usûl-i tanzimiye" meydana getirilmesinden başka bir şey değildi.¹⁰⁹ Bazı araştırmalarda Fermanın ilanında Avrupa etkisinin ön planda olduğu ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın belirgin bir rol oynadığı ifade edilmektedir.¹¹⁰ Ancak Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu, Osmanlı modernleşme sürecinin ve iç dinamiklerinin bir ürünü olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.¹¹¹

3.2. Tanımı ve Kapsamı

Tanzimat Fermanı'nın çeşitli tanımları yapılmıştır. Osmanlı yenilik hareketleri içerisinde ahalinin temel haklarını ilk kez sağlayan, fakat devlet sisteminde herhangi bir değişiklik meydana getirmeyen bir uygulama,¹¹² İmparatorluğun ilk ıslahat programı,¹¹³ yeniliklerin başlangıcı veya Batılılaşma,¹¹⁴ Osmanlı ülkesinde meşrutî yönetimin kurulmasına, İslam ve Hristiyan ahalinin birbiriyle yakınlaşması ve barışmasına ortam hazırlayan bir kültür ve aynı zamanda ıslahat hareketi gibi tanımlar bunlardan bazılarıdır.¹¹⁵ Tanzimat'ın amacının yalnız din ve devleti değil aynı zamanda mülk ve milleti ihya etmek olduğu tanımlardan da anlaşılmaktadır.¹¹⁶

rın Hukuki Durumu, TTK Yay., Ankara 1989, s. 42.

109 Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, Eren yay., İstanbul 1993, s. 350-356; Ömer Lütfi Barkan, "Türk Hukuk Tarihine Giriş (VI)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 20, Ekim 1986, s. 55.

110 Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı Etkisi", **Bellekten**, C XXVIII, S 112, Ekim 1964, s. 581; İnalçık, **age.**, s. 350-356.

111 Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", **150. Yılında Tanzimat**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 22; Akyıldız, **agm.**, s. 2.

112 Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Yay., Ankara 1998, s. 272.

113 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s. 44.

114 Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 60.

115 Eren, **agm.**, s. 711.

116 Piotr P. Moiseyev, "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu", **XI. Türk Tarih Kongresi**, C IV, Ankara 1994, s. 1635-1639.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun dinî hükümlere uygunluğuna sürekli vurgu yapılmaktaydı.¹¹⁷ Ferman ilk bakışta Osmanlı Devleti'nde sultanların örfi hukuka bağlı olarak üç yüzyıldır başvurdukları “adaletnâme” adı verilen hatt-ı hümayun geleneğine de tamamıyla uygundu. Fakat Gülhane Hatt-ı Hümayunu yeni esaslar getirmekte olup bunlar devlet idaresinde köklü değişiklikler yapacak mahiyette idi.¹¹⁸ Bu bağlamda Tanzimat Fermanı, Osmanlı ülkesinde toplumsal yapıyı derinden etkiledi.

Osmanlı ülkesinde idari yapıyı düzenleme ve yeniden organize etme anlamında Tanzimat Dönemi'nin başlangıç tarihinin 1830'a kadar götürülebileceği anlaşılmaktadır. 1826'da Sultan II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırması ve ardından 1830'lardan itibaren merkez teşkilatının tamamını değiştirerek devleti yeniden yapılandırması esasen yeni bir dönemin ve zihniyet değişiminin de başlangıcıydı.¹¹⁹ Tanzimat Dönemi'nin sona ermesi bazı kaynaklarda 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanına, bazı araştırmalarda ise 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar götürülmektedir.¹²⁰

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda öncelikle Osmanlı Devleti'yle ilgili durum tespiti yapıldı. Devletin kuruluşundan beri şer'i hükümlere uyulduğu için gücünün ve halkın refah seviyesinin artmış olduğu ancak son yüz elli yıldır bu hususlara dikkat edilmediği, bu sebeple ülkenin şartlarının değiştiği bildirildi. Esasen ahalinin çalışkanlığı ve ülkenin coğrafi özellikleri göz önüne alındığında yaşanan olumsuzluklardan kurtulmak için beş on yıl gibi kısa bir sürenin yeterli olacağı vurgulandı.¹²¹

Ferman'da, Osmanlı ülkesinin daha iyi idare edilmesi için bazı yeni hukuki düzenlemelerin yapılmasının gerekli görüldüğü belirtilmekteydi. Söz konunu kanunlar; öncelikle can emniyeti, ırz, namus ve malın korunması, vergilerin düzenlenmesi, asker alımları ve askerliğin süresinin tespiti üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Metinde üzerinde durulan bir diğer husus halen yürürlükte olan iltizamların zararları hakkındaydı.¹²² Keza hiç kimsenin yargılanmaksızın ölüm cezasına çarptırılmaması, herkesin malını istediği şekilde kullanabilmesi, Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin bütün tebaanın tüm haklardan aynı şekilde yararlanması gerektiği vurgulandı. Sultan Abdülmecit, ilan edilen Hatt-ı Hümayun'daki kanunlara harfiyen uyacağına dair yemin etti. Ayrıca diğer devlet adamlarının da yemin ederek görevlerine baş-

117 Engelhardt, *age.*, s. 45.

118 İnalçık, *age.*, s. 350-356.

119 Akyıldız, *agm.*, s. 1; Kemal Beydilli “II. Mahmut”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 27, İstanbul 2003, s. 352-357.

120 Eren, *agm.*, 710.

121 **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 4-7.

122 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, C I, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997, s. 48.

lamaları kararlaştırıldı.¹²³ Böylece yeni bir dönem başladı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, gerek Avrupa kamuoyunda gerekse ülke içinde farklı tepkilerle karşılandı. İngiltere ve Fransa yapılan düzenlemeleri olumlu karşılarken Avusturya ve Rusya kendi çıkarları açısından Ferman'a karşı olumsuz bir tutum sergiledi. Avusturya Başbakanı Metternich, yapılan düzenlemelerle padişahın ve yöneticilerin yetkilerinin sınırlandırıldığına dikkat çekerek kendi ülkesinde de benzer taleplerin gündeme gelmesinden şüphe duymaktaydı. Rusya; İngiliz ve Fransız nüfuzunun Osmanlı üzerindeki etkisinin artacağından endişeliydi. Ayrıca iç ve dış siyasette devletin gücünün artacağı düşüncesiyle düzenlemelere karşı menfi bir duruş sergiliyordu.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı toplumunda da geniş ölçüde yankı buldu. Geleneksel sosyal yapıda değişiklik meydana getiren Ferman ile merkezî yapının güçlenmesi ve yeni vergi sistemine geçilmesi Müslüman ve gayrimüslimlerden farklı tepkiler aldı. Müslümanlar, gayrimüslimlere verilen yeni haklardan hoşnut olmadı. Tanzimat bürokratlarını, Osmanlı ülkesinde Müslüman hâkimiyetini gayrimüslim ahali lehine bozmakla suçlayan hatta ulema sınıfı gibi dinsizlikle itham eden çevreler de mevcuttu.¹²⁴ Anadolu'da ise yapılan düzenlemelerden menfaatleri zedelenen vali, mütesellim gibi taşra yöneticileri ile âyan, eşraf, sarraf gibi varlıklı kesimler Tanzimat'ı başarısızlığa uğratmak için ahaliyi kışkırtma yoluna gitti. Ayrıca bir kısım vergiler ve özellikle muhassılların bazı yolsuzlukları ahalinin tepkisini çekmekteydi.¹²⁵ Bu sorunlar ve engellemeler merkezî yönetimi farklı sorunlarla boğuşmak zorunda bırakırken aynı zamanda isyanlar, modernleşme çabalarını da sekteye uğratmaktaydı.¹²⁶

Ülkenin gayrimüslim ahali farklı beklentilere kapıldı. Bu dönemde köklü toplumsal reformlar için harekete geçilirken, Rumeli'deki Hristiyan ahali, ulusal hareketlere girişti. 1841 yılında gerçekleşen Niş isyanında olduğu gibi Tanzimat ile birlikte başlatılan yeni vergi düzenlemelerine yönelik tepkiler Rumeli'de bir süre sonra millî ve siyasi ayaklanmalara dönüştü. Bilahare bu hareketler uluslararası kamuoyunun ilgilendiği bir mesele haline geldi.¹²⁷

123 Akyıldız, agm., s. 2-3.

124 Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C XXVIII, S 112, Ekim 1964, s. 622.

125 Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)*, Eren Yay., İstanbul 2002, s. 23.

126 Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C XXVIII, S 112, Ekim 1964, s. 624 vd.

127 İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulanması", s. 624; Akyıldız, agm., s. 3; Uzun, *age.*, s. 44. Bu sırada Rumeli'de Tanzimat'ın uygulanmasında karşılaşılan sorunları yerinde görmek üzere teftişte bulunan Arif Hikmet Bey, isyanla ilgili bilgileri Bâbü'lî'ye iletmıştır. Ahmed Lütfî, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, C VII, Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet 1306, s. 116-120.

Esasen Osmanlı hükûmeti, Tanzimat reformlarını uygulama konusunda yeterince hazırlıklı değildi. Bu sebepten ıslahat programı ülkenin tamamında değil merkeze yakın olan ve yapılanların kolaylıkla denetlenebileceği Ankara, Aydın, Edirne, Bursa, Konya, İzmir ve Sivas gibi yerlerde yürürlüğe konuldu. Mısır eyaleti, başkente uzak olmasına karşın uygulama kapsamına dahil edildi. Trabzon eyaleti önce bu kapsama dahil edildi ancak tepkilerin artması üzerine uygulama ertelendi.¹²⁸ Erzurum ve Diyarbakır eyaletleri Mart 1845'ten itibaren Tanzimat kapsamına alındı. Bunun üzerine Van ve çevresinde isyanlar çıktı. Bölgedeki tepkilerin kaynağı yurtluk ve ocaklık sistemi çerçevesinde toprağı kullanan gruplardı. Diyarbakır'da bu gruplara maaş bağlanırken ellerindeki topraklar hazineye aktarıldı. Trabzon eyaleti 1847 yılında, Bosna-Hersek eyaleti de 1850 yılında Tanzimat'ın uygulama kapsamına alındı.¹²⁹ Tanzimat Fermanı'nın uygulanmaya başlanması ile öncelikle merkezî yapı güçlendirilmeye çalışılırken yeni bir vergilendirme sistemi kurulmakta, hukuk, askerlik ve eğitim gibi toplumun tüm kesimlerini ilgilendiren yenilikler hayata geçirilmeye çalışılmaktaydı.

Tanzimat Dönemi'nin önemli esaslarından birisi kanunlaştırma faaliyetleriydi. Tanzimat Fermanı'ndan bir süre sonra yeni hazırlanan Ceza Kanunnamesi yürürlüğe girmişti.¹³⁰ Tanzimat Fermanı'nda rüşveti önlemek için etkili bir kanun hazırlanması ve rüşvet alanların cezalandırılacağına vurgu yapılmıştı. Çünkü Ferman'da da belirtildiği üzere rüşvet ülkenin harap olmasına yol açmıştı.¹³¹ 1840 yılına kadar kanunnamelerde ve nizamnamelerde

128 Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalıcık-Mehmet Seyitdaniloğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 199.

129 Akyıldız, agm., s. 5; Eren, agm., s. 729.

130 Toplam 41 maddeden oluşan 3 Mayıs 1840 tarihli Kanunname *vezirden çobana kadar* herkesin kanun önünde eşit olacağı, rüşvet, zapt, müsadere, gasp vb. yasak fiilleri işleyen memurların keyfi uygulamalarının engellenmesi gibi hususlar kararlaştırılmıştı. Engelhardt, *age.*, s. 48; Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümünde Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989**, TTK Yay., Ankara 1994, s. 273; Said Nuri Akgündüz, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukukunun Kaynakları", **dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)**, C 4, S 8, Güz 2016, s. 6. Bu çerçeveden olmak üzere 1851 yılında yeni bir Ceza Kanunnamesi hazırlandı. 1840 Kanunu'nun geliştirilmesi ve eksikliklerin giderilmesi amacıyla oluşturulan *kanun-ı cedid* (Ahmed Lütfi, **Mir'at-ı Adalet Yahud Tarihçe-i Adliyye-i Devlet-i Aliyye**, Naşiri: Kitapçı Ohannes, Matbaa-i Nişan Berberyan, İstanbul 1304, s. 127.) toplam 43 madde olup 14 Temmuz 1851 tarihinde yürürlüğe girmişti. Bu Ceza Kanunu'nda can emniyeti, malın, ırz ve namusun korunmasına yönelik maddelere yer verilmişti. Dönemin bir diğer Ceza Kanunu 1858 yılında hazırlanmıştı. **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 537. Daha önce hazırlanan kanunların bazı açılarından yetersiz kaldığı görülmüştü. Ahmed Cevdet Paşa'nın da aralarında bulunduğu bir heyet tarafından hazırlanan kanun 9 Ağustos 1858 tarihinde ilan edildi. Bu Kanun esasen 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan uyarlama yapılarak yerli hükümlerin de yer aldığı bir ceza kanunnamesiydi. Bozkurt, agm., s. 274; Akgündüz, agm., s. 9.

131 Akyıldız, agm., s. 3.

rüşvetin tanımı tam olarak yapılmamıştı. Osmanlı Devlet teşkilatında karşılaşılan ve “câize, pişkeş, avâid, dest-âvîz, bohça” vb olarak anılan hediyeleşme, devlet kademelerinde kurumsal bir uygulama olarak devam etmişti. Osmanlı hükûmeti henüz Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce bu hususlarda düzenleme yapılması gerektiğine vurgu yapmış, aynı ilkeler Fermanında da yer almıştı. Bunun sonucunda 1840 Ceza Kanunnâmesi'nde rüşvetle ilgili gerekli yasal düzenlemeler yapılmış, Tanzimat'ın getirdiği esaslara aykırı hareket eden, rüşvet alan dönemin tanınmış kişileri de olsa cezalandırma yoluna gidilmişti.¹³² Ancak rüşvet kapsamına giren veyahut girmeyen hediyelerin cins ve miktarının 1850 yılına kadar belirlenmemiş olması bu uygulamaların devam etmesinde önemli rol oynadı.¹³³ 1847 yılında önce padişah iradesi ilan edilmiş ardından Tapu Nizamnâmesi hazırlanmıştı. Nizamnâme'yle erkek ve kız çocukların babalarının mirasından eşit pay alma ilkesi getirildi.¹³⁴ Bu dönemin dikkat çeken özelliklerinden birisi tercüme ve uyarlama kanunlar hazırlanması idi. Bu anlamda 1850'de ilk olarak 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun birinci ve üçüncü kitaplarının çevirisi yapıldı. Böylece “Kanunnâme-i Ticâret” yani Ticaret Kanunu hazırlandı. Ancak Fransız hukukundan yapılan bu tür uyarlamalar zaman zaman İslam hukukuyla çatışma yaratmaktaydı. Örneğin faiz konusu bunlardan birisidir. Tanzimat Dönemi'nde hukuk alanında gerçekleştirilen düzenlemelerde Avrupa devletlerinin hukukundan uyarlamalar yapılmaktaydı. Tanzimat Dönemi'nde yapılan kanun çeviri ve uyarlamaları bir anlamda geçiş dönemi olarak kabul edilebilir. Tanzimat Dönemi'nin tecrübesi sonucunda Cumhuriyet Dönemi'nde hukuk alanında gerçekleştirilen inkılabı zemin hazırlandı.¹³⁵

3.3. Tanzimat'ın Getirdikleri

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda merkezî yönetim ile ilgili yapılacak düzenlemeler önemli bir yer tutmuştur.¹³⁶ Ferman'a göre merkezî yönetimi ilgilendiren meseleleri müzakere etmek amacıyla görevlendirilmiş bulunan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin üyelerinin sayısının artırılması, vekiller ile devlet adamlarının da kimi zamanlar meclisin toplantılarına katılması

132 Seyitdanlıoğlu, *age.*, s.47-48; Erdoğan Keleş, “Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 24, S 38, 2005, s. 268.

133 Yüksel Çelik, “Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S 15, 2006, s. 26-27; Mustafa İsmet Uzun, “Caize”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 7, 1993, s. 29.

134 Kanun-ı Kalemiye Defteri arasındaki 35/33 numaralı Nizamat Defterleri. *BOA*, A.DV-NS.NZAM.d., 35, s. 15 vd, H-1 -11-1260, 12 Kasım 1844.

135 Akgündüz, *agm.*, s. 3. Hukuk alanında yenilik ve düzenlemeler için bk. “Hukuk Alanında Yenileşme” başlığı.

136 *Düstur*, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 4-7.

kararlaştırıldı. Yetkileri ve üye sayısı artırılarak yeniden düzenlenen Meclis-i Vâlâ, Hariciye Nezaretiyle birlikte bu dönemde reformların uygulanması hususunda önemli görevler üstlendi. Bu dönemde yapılan birçok yenilik adı geçen kurumların öncülüğünde gerçekleştirildi. Meclis-i Vâlâ, kanun ve nizamnamelerin çıkarılması, arazi anlaşmazlıkları gibi konularla ilgilendi. Ayrıca kabul edilmiş nizamnamelerin uygulanıp uygulanmadığını denetleme yetkisine sahip olup bir yüksek mahkeme gibi de görev yaptı.¹³⁷ Bu sırada yeni kurulan Meclis-i Âlî-i Umûmî'nin üyeleri belirlendi. Sadrazam başkanlığında toplanacak meclis; hükûmet üyeleri, Meclis-i Vâlâ üyeleri ile yüksek rütbeli devlet memurlarından oluşacaktı.¹³⁸

Bu dönemde Meclis-i Vâlâ'nın başkanı olan Süleyman Paşa'nın öncülüğünde önemli bir adım atıldı. Taşrada yaşanan problemleri tespit etmek ve çözüme yönelik projeler üretmek üzere 1845 yılında her eyaletten bir Müslüman ve bir gayrimüslim olmak üzere ikişer temsilcinin başkente gelmesi istendi.¹³⁹ Gerçekleştirilen görüşmelerde temsilciler çoğunlukla vergi düzenlemeleri ve ulaşım konularında sorunlar yaşandığını dile getirmekteydi. Bunun üzerine Anadolu ve Rumeli'ye Meclis-i Vâlâ'ya bağlı olarak beşer geçici imar meclisinin gönderilmesine karar verildi. İmar meclisleri yaptıkları incelemeler sonucunda birer rapor hazırlayarak Meclis-i Vâlâ'ya sundu.¹⁴⁰ Ancak Süleyman Paşa bu sırada görevden alınca atılan adımlar sonuçlandırılmadı.¹⁴¹ 1854'te devlet adamları arasındaki çekişmeler ve rüşvetle mücadele konusu yeni bir meclisin kurulmasıyla neticelendi. Meclis-i Vâlâ ikiye ayrılarak yasa ve yargı olarak tespit edilen görev alanlarından yasamayı üstlenmek üzere Meclis-i Âlî-i Tanzîmât kuruldu.¹⁴² 1855 yılında bu Mecliste bir medeni kanunun hazırlanması düşüncesiyle bir komisyon oluşturuldu. Ancak bu komisyon da görevini tamamlayamadan dağıldı.¹⁴³

Ülkede tarım, sanayi ve ticareti geliştirmek üzere henüz Gülhane Hatt-ı Hümayunu ilan edilmeden 24 Mayıs 1839'da Ticaret Nezareti ve yine aynı yıl bir Ticaret Mahkemesi kurulmuştu.¹⁴⁴ Kuruluş gerekçesine uygun faaliyet gerçekleştiremeyen Ticaret Nezareti, 1840'ta İstanbul Gümrük Emanetine bağlandı. Fakat Gümrük Emanetinin iş yükünün fazlalığı sebebiyle 1845'te

137 Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, TTK Yay., Ankara 1994, s. 41-42; Akyıldız, agm., s. 3.

138 **Takvîm-i Vekâî**, Nr. 188, 18 Şevval 1255 (25 Aralık 1839), s. 3.

139 Bozkurt, **age.**, s. 43.

140 **BOA**, A.MKT.MVL., 1/ 95, Tarih H-01-05-1262 (25 Mart 1849).

141 Akyıldız, agm., s. 6.

142 Seyitdanlıoğlu, **age.**, s.47.

143 Akyıldız, agm., s. 6.

144 Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993, s. 128-129.

Nezaret tekrar bağımsız hale getirildi. Ticaret Nezareti ülkede tarım, sanayi ve ticaretin daha fazla geliştirilmesi hususunda projeler üretme ve gerekli adımları atma anlamında beklenen çalışmaları gerçekleştirmedi. Nezaret, bir ticaret mahkemesi olma özelliğinden öteye geçemedi. Ticaret Mahkemesi 1847'de yedisini Babıalinin yedisini elçilerin seçtiği on dört üyeli karma bir mahkemeye dönüştürüldü.¹⁴⁵

Dönemin önemli adımlarından birisi iletişim konusunda atıldı. Posta Nezareti, 1840 yılında ilk önce Ticaret Nezaretine bağlı bir müdürlük olarak oluşturuldu. Bu şekilde Anadolu ve Rumeli'ye gönderilmek üzere mektup kabul edilmeye başlandı. Bu süreçte önemli taşra merkezlerinde de posta müdürlükleri oluşturuldu. Bilahare telgraf kullanımının yaygınlaşması üzerine Sadarete bağlı olarak 1855'te bir telgraf müdürlüğü de kuruldu.¹⁴⁶

Ülkede 1844'te gerçekleştirilen nüfus sayımında genel nüfus yaklaşık olarak 35 milyon olarak tespit edildi. İstanbul'da 1846'da "Hazîne-i Evrâk" yani Avrupa standartlarında devlet arşivi kurularak belgelerin sınıflandırılması ve korunması hususunda ilk adımlar atıldı.¹⁴⁷ 1847'de Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde ilk defa devlet salnamesi çıkarıldı.¹⁴⁸

Tanzimat Dönemi'nde taşra teşkilatında da önemli düzenlemeler yapıldı. Bu anlamda 1846 yılında eyalet sayısı artırıldı. 1850'de taşra teşkilatı daha geniş bir düzenlemeye tabi tutuldu. 1852'de gerçekleştirilen düzenlemeyle valilerin yetkileri artırıldı. 1858'de İstanbul'un tüm semtlerine belediye hizmetleri ulaştırılmaya başlandı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun taşrada uygulanmasının teftişi ve aksaklıkların giderilmesi meselesi Fermanın ilan edildiği ilk zamanlardan itibaren gündemdedi. Bu anlamda 1840 yılında Meclis-i Vâlâ'nın üyelerinden Arif Hikmet Bey'e Rumeli'yi, Meclis-i Nâfia Müftüsü Çerkeşli Mehmet Efendi'ye de Anadolu'yu teftiş etmek amacıyla görev verildi. Ayrıca Rumeli'ye üç ve Anadolu'ya dört memur gönderilerek arazinin imarının ne kadar sermaye ile mümkün olacağı gibi hususlarının da incelenmesi istendi.¹⁴⁹ Bu görevliler gerçekleştirdikleri teftiş sonucunda uygulama ve aksaklıklarla ilgili hazırladıkları raporları hükûmete sundular.¹⁵⁰

145 Akyıldız, agm., s. 5.

146 Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", **OTAM**, S 3, Ocak 1992, s. 336, 354.

147 Akyıldız, agm., s. 5.

148 Bilgin Aydın, "Salnâme", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 36, İstanbul 2009, s. 51.

149 **BOA**, HAT, 1423/58170, H-24-01-1256 (28 Mart 1840); Mahir Aydın, "Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", **Bellekten**, C LVI, S 215, (Nisan 1992), s. 70.

150 **BOA**, İ.MVL, 5/80, H-03-05-1256 (3 Temmuz 1840); Engelhardt, **age.**, s. 50; Akyıldız, agm., s. 4.

Müfettişler dışında Sultan Abdülmecit de Tanzimat reformlarının nasıl uygulandığını denetlemek ve halkın şikâyetlerini yerinde dinlemek üzere 1844 yılında İzmit, Bursa, Çanakkale ve Adalar'a seyahate çıktı. Sultan Abdülmecit 1846'da bu kez Edirne ve Varna'ya giderek uygulama sırasında yaşanan aksaklıkları ve halkın şikâyetlerini dinledi.¹⁵¹ Tanzimat'ın uygulamasında karşılaşılan haksızlıklarla ilgili şikâyetlerin devam etmesi üzerine 1850'de eski Filibe Valisi İsmet Paşa Anadolu'yu, eski Tırhala Mutasarrıfı Sâmi Paşa Rumeli'yi teftişle görevlendirildi.¹⁵²

Tanzimat Fermanı memurların çalışma sisteminde de bazı düzenlemeleri beraberinde getirdi. Tanzimat öncesi devlet dairelerinde ve memurların mesai saatlerinde özellikle ramazan aylarında bir düzen bulunmuyordu. Kütüphane gibi kimi kurumlar ramazan boyunca hiç açılmazken birçok dairede çalışan bulmak çok zordu. Ancak bu durum Tanzimat ile birlikte değiştirilmeye çalışıldı. Bu tarz keyfî uygulamaların devlete zarar verdiği ve modern uygarlıklarla bağdaşmadığı bildirildi. Bu dönemde eskiye nazaran devlet dairelerinin her zamanki gibi açık kalması için önlemler alındı ve işlerin kesintiye uğraması önlenmeye çalışıldı. Yalnız yine de memurların mesailerine daha geç başlayıp daha erken bitirdiği görülmekte idi.¹⁵³

Tanzimat Dönemi'nin dikkat çekici özelliklerinden birisi yenilikleri benimsemiş, uygulamak için çaba gösteren yönetici ve yetişmiş personel eksikliğiydi. Fermanın içeriğini, yapılması gerekenleri ahaliye anlatacak yönetici bulunamamaktaydı. Diğer taraftan bir kısım yönetici, çıkarılan yasa ve nizamnamelere uymak istememekteydi.¹⁵⁴ Bu dönemde az da olsa yabancı dil bilen, yenilikleri halka anlatabilecek bürokratlar da mevcuttu. Sultan II. Mahmut Dönemi'nden itibaren Fransızca bilmek, devlet kademelerinde yükselmek için âdeta bir tılsım haline gelmişti.¹⁵⁵ Örneğin Tanzimat Dönemi'nin Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit, Âlî ve Fuat Paşaların bu makamlara yükselmelerinde yabancı dil bilmeleri çok önemli bir etkendi.¹⁵⁶ Yetişmiş personel eksikliği, ekonomik sıkıntılar, yapılan düzenlemelerin ülkenin ta-

151 Ahmed Lüfti Efendi 1262 Senesi olaylarını anlatırken "Seyahat-i Seniyye" başlığı ile bu seyahati anlatmıştır. Ahmed Lüfti, **Târih-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye**, C VIII, Naşiri; Abdurahman Şeref, Sabah Matbaası, Dersaadet 1328, 93-98.

152 **BOA**, A.MKT.NZD., 19/9, H-19-01-1267 (24 Kasım 1850).

153 François Georgeon, "İmparatorluktan Cumhuriyete İstanbul'da Ramazan", **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.-20. Yüzyıllar)**, Çev. Maide Selen, Drl. François Georgeon-Paul Dumont, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 50.

154 Çadircı, agm., s. 295-296.

155 Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâli (1789-1922)**, Çev. Latif Boyacı-Izzet Akyol, İz Yay., İstanbul 1994, s. 116.

156 Ergun Göze, "Diplomasimizin Müesseseleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S 7, Ağustos 1980, s. 177.

mamında aynı zamanda uygulamaya konulmaması ve zaman darlığı sebebiyle reformların uygulanmasında bir standart sağlanamadı. Bu sebeple Avrupalı devletlerin Babıaliye müdahale fırsatı çıktı. Bu süreçte yaşanan Kırım Savaşı sonunda Osmanlı Devleti 1856'da Islahat Fermanı'nı ilan etti. Ancak bu gelişme de Avrupalı devletlerin müdahalelerinin önünü alamadı.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun üzerinde durduğu en önemli hususlardan birisi vergi konusu idi. Ferman'da, ahaliden Tanzimat'tan önce çeşitli adlarla alınan vergilerden vazgeçilerek herkesten geliri oranında vergi tahsil edilmesi, kimseden fazladan bir şey istenmemesi ve iltizamın kaldırılması hususu vurgulanmıştı. Müsadere usulü ve keyfî vergiler konulmasına fırsat tanıyan eski sistem Tanzimat Fermanı ile yürürlükten kaldırıldı. Bu durum maliye teşkilatını ve vergi sistemini yeniden düzenleme ihtiyacını ortaya çıkardı.¹⁵⁷ Bu anlamda merkezî bir mali yönetim kurulabilmesinin yolu, merkez ve taşra teşkilatının yeniden organize edilerek halkın gelir düzeyinin belirlenmesiyle mümkün olabilmekteydi. Bu sayede devletin gelirleri hazineye toplanıp merkezî bir sistem içerisinde harcamalar yapılabilirdi. Ancak II. Mahmut Dönemi'nde başlatılan mali reformlar henüz tam olarak istikrar kazanmamıştı. Hazîne-i Âmire ile Mansûre Hazinesi 28 Şubat 1838 tarihinde Umûr-ı Mâlîyye Nezâreti adıyla birleştirilmişti. Ardından müsadere kaldırılıp memurlara maaş bağlandı. II. Mahmut'un vefatından birkaç ay sonra 2 Eylül 1839'da Maliye Nezâreti lağvedilerek Hazîne-i Âmire ile Hazîne-i Mukataât defterdarlıkları kuruldu.¹⁵⁸

Tanzimat Fermanı'nda eleştirilen iltizam usulü yeni dönemde yürürlükten kaldırıldı. Böylece vergi toplama ile ilgili önemli bir değişiklik yapılarak bu görev merkezden geniş yetkilerle gönderilen muhassıl-ı emvâllere verildi. 1840 yılının ilk günlerinde yeni bir düzenleme yapılarak Tanzimat'ın uygulandığı eyaletlerin mali işlerini yürütmek amacıyla Maliye Nezareti tekrar kuruldu. Ancak bütün ülkede Tanzimat reformları uygulanamamaktaydı. Tanzimat'ın uygulanmadığı yerlerden Hazâin-i Âmire Defterdarlığı sorumluydu. Ancak mali sistemdeki iki başlılık sebebiyle vergi işlerindeki kargaşa daha da arttı. 1840'ta Defterdarlık kaldırılarak Maliye Nezareti maliyenin tek sorumlusu oldu. Bu konuda yeni adımlar atılmaya devam edildi. 9 Eylül 1840'ta Nezaretin kontrolünde Meclis-i Muhâsebe-i Mâlîyye kuruldu.

25 Ocak 1840 tarihinde hazırlanan Nizamnâme ile muhassılların çalışma sistemi tespit edildi. Sancaklarda "büyük meclis" de denilen muhassıllık meclisi kurularak muhassıllara yardımcı olunması ve yerel yöneticilerle Müslüman, gayrimüslim bütün ahalinin bu meclislerde temsil edilmesi kararlaştırıldı. Keza eyaletlerde müşirlerin başkanlığında meclisler kurulması,

157 Engelhardt, *age.*, s. 48; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, C VII, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1977, s. 223-224.

158 Akyıldız, *agm.*, s. 4.

muhassıl bulunmayan köy, kasaba ve kazalarda ise beş üyeden oluşan “küçük meclislerin” oluşturulması sağlandı. Ayrıca iltizam usulünün kaldırılması sonucu meydana gelecek vergi kayıpları için ahalden peşin olarak belirli bir vergi alınması, bu miktarın daha sonra tespit edilecek gerçek vergiden düşürülmesi kararlaştırıldı.

Gayrimüslimlerden tahsil edilen cizye vergisinde daha önceden yerel olarak uygulanan eşit oranda bir miktarın alınması usulü Tanzimat Fermanı’ndan sonra bütün ülkede uygulanmaya başladı. Cizye vergisini toplayan memurların görevleri sonlandırıldı. Bu şekilde düşük, orta ve zengin gelir sahiplerinin sınıflandırılmasıyla merkezde düzenlenen cizye defterleri muhassıllara verilecekti. Onlar da gayrimüslim cemaatlerin ileri gelenleri olan Kocabaşılar aracılığıyla bu vergilerin tahsilini sağlayıp merkeze gönderecekti.¹⁵⁹

Tanzimat’la birlikte vali ve taşrada görevli memurların halktan çeşitli adlar altında aldıkları nakdî ve aynî tüm vergi ve aidatlar yürürlükten kaldırıldı. Naibler maaşa bağlandı. Bu dönemde iltizam usulünün kaldırılması ve ardından yeni sistemin yerleştirilmesi sürecinde hazine gelirlerinde önemli miktarlarda gerilemeler yaşanmaktaydı. Babıali yaşanan gelir açığını piyasaya kâğıt para sürerek kapatmak istedi. Bunun için 1840 yılının ilk ayında % 12,5 faizle ilk kâğıt paralar piyasaya sürüldü. Kaime denilen kâğıt paranın faizi 1843’te %10’a, daha sonra %6’ya indirildi.¹⁶⁰

Taşrada meclisler düzenli toplanamamaktaydı. Merkezî hükümet, taşra yönetiminde söz sahibi olan âyan ve eşrafı etkisizleştirmek istemekte ancak bu mümkün olamamaktaydı. Dolayısıyla bu meclislerde etkinliği ele geçiren âyan ve eşraf mevcut durumun değişmesine karşı direnmekteydi. Yaşanan olumsuzluklara yetişmiş eleman eksikliği de ilave olunca muhassıllıktan beklenen fayda sağlanamadı. 1842 yılının başında yeni sistem yürürlükten kaldırıldı. Tekrar iltizam usulüne dönüldü. Bu dönemde eyaletlere geniş yetkilerle donatılmış defterdarlar görevlendirildi. Muhassıllık meclisleri “Memleket Meclisi” olarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etti. Bilahare “Eyalet Meclisi” adını aldı.¹⁶¹

1844’te Tashîh-i Ayâr Fermanı ilan edilerek 1 altın liranın 100 gümüş kuruş olduğu esası getirildi. Ayrıca sikke konusu da düzenlenerek çift metal sistemine geçildi. Hazineye yeni gelir kaynakları temin etmek için gerçekleştirilen diğer bir düzenleme damga pulunun ilk şekli olarak kabul edilen ve “evrâk-ı sahiha” denilen değerli kâğıtların basımına karar verilmesiydi. Bu evrak, kefalet, borçlanma ve sözleşme gibi işlemlerde kullanılacak ve üzerinde yazılı değerden satılacaktı. Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra piyasa-

159 Akyıldız, agm., s. 4.

160 Ali Akyıldız, “Kâime”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 24, İstanbul 2001, s. 213.

161 Yücel Özkaya-Ali Akyıldız, “Muhassıl”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul 2006, s. 19.

ya sürülen ancak yeni problemlere sebep olan kâğıt para 1862'de tedavülden kaldırıldı.¹⁶²

Tanzimat Dönemi'nde planlananın aksine iltizam usulü kaldırılmadı, maliye düzenli bir yapıya kavuşturulamadı. Etkili bir tahsilat sistemi kurulmadığı için gelirler mültezim ve görevlilerin insafına kaldı. Tüm bu sebeplerden dolayı bu dönemde mali reformlarda tam anlamıyla bir başarı sağlanamadı.

Osmanlı yenileşme tarihinin en öne çok çıkan yönü askerî alandı. Osmanlı başarısı, askerî zaferler ve devletin sınırlarının genişlemesi veya daralması ölçütlerine göre belirlenmekteydi. Konuyla ilgili hazırlanan layihalarda, Osmanlı ordusunun durumunun düzeltilmesi ve Avrupa orduları karşısında durabilecek bir ordu hazırlanması önerilmekteydi. Dolayısıyla XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ordu sisteminde bazı ıslahatlar yapılmış idi. II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırması ordu sistemi açısından önemli bir gelişmeydi. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra askerlik sisteminde büyük oranda düzelme olmuş ancak ordu arzu edilen standarda ulaşamamıştı.¹⁶³

Tanzimat Fermanı'nda ülkedeki askerlik sistemi ile ilgili uygulamaların düzenlenmesi ve bunun da Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de görüşülmesi gerektiği ifade edildi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından itibaren asker alımlarında bir sistem kurulamamış, asker alımlarındaki suistimallerin önüne geçilememişti. Ahali, özellikle askerlik süresinin belirsizliğinden ve systemsiz bir şekilde asker alınmasından şikâyet etmekteydi. Çiftçi, zanaatkâr veya tüccar ayrımı yapılmadan askere alınan kişiler hayatını kaybetmedikçe ve iş gördükçe askerliğe devam etmekteydi.¹⁶⁴ Asker alımındaki düzensizlik ülkedeki ticareti, tarımı ve nüfus artışını olumsuz yönde etkilemekteydi. Bu sebepten askerliğin dört yahut beş yıl olarak sınırlandırılması gerektiği üzerinde durulmuştu. Ancak askerlikle ilgili hususlarla hemen ilgilenmek mümkün olmadı.¹⁶⁵

Tanzimat Fermanı'nda doğrudan gayrimüslimlerin, Müslümanlar gibi askerlikle yükümlü oldukları açık şekilde yazılmamıştı. Ancak Ferman'da vurgulanan husus ülkenin muhafazası için asker verilmesi görevinin ülkede yaşayan herkesi ilgilendirdiğiydi. Esasen 1835'ten beri donanmayla sınırlı olmak üzere gayrimüslimlere görev verilmekteydi. Ferman'da vurgulanan husus tebaanın eşitliği prensibinin askerlik için de geçerli olması gerektiğiydi.¹⁶⁶

162 Akyıldız, **Tanzimat**, s. 5.

163 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, C II, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997, s. 31-32.

164 Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simurg Yay., İstanbul 2000, s. 35.

165 Akyıldız, agm., s. 3.

166 Gülsoy, **age.**, s. 35.

Askerlikle ilgili meselelere çözüm üretmek üzere 1843 yılında Hassa Müşiri Rıza Paşa görevlendirildi. Gerçekleştirilecek düzenlemeler yetkililerden oluşan geçici bir meclis tarafından müzakere edildi. Alınan kararlara göre 1843 yılında askere alınacak kişiler kura yöntemi ile tespit edilecekti. 1844'ten itibaren fiilen askerlik süresi beş yıl ve ihtiyatlık (rediflik) ise yedi yıl ile sınırlandırılacaktı. Ayrıca mevcut askerlerden % 20'sinin her yıl yeni askerlerle değiştirilmesi esası kabul edildi. Askerî sistemle ilgili önemli bir değişiklik de ordu sistemine geçilmesi idi. Böylece Hassa Ordusu, Dersaadet Ordusu, Rumeli Ordusu, Anadolu Ordusu ve Arabistan Ordusu olmak üzere beş farklı ordu oluşturuldu. Her birinin bünyesinde de birer meclis kuruldu.¹⁶⁷ Yapılan bu düzenlemeler sırasında eskiden beri Seraskerlikçe sağlanan İstanbul'un güvenlik meselesi gündeme geldi. 15 Şubat 1845'te Zaptiye Müşirliği kurularak İstanbul, Üsküdar ve Boğaziçi'nin güvenliği sağlanmaya çalışıldı.

Tanzimat Dönemi'nde dikkat çeken hususlardan birisi Hristiyan tebaadan donanmaya ilk asker alımının 1845 yılında gerçekleşmesi idi.¹⁶⁸ Tanzimat'la birlikte kuvvetli bir ordunun ihtiyaç duyduğu daha iyi örgütlenme, subay kadrosu, teçhizat, eğitim, malzeme, sağlık hizmeti alabilmek için ekonomik ve eğitim alanlarında genel bir ilerleme sağlanmıştı.¹⁶⁹

Tanzimat'la birlikte Osmanlı toplum hayatında yaşayış, beğeniler, kıyafetler vb. alanlarda ciddi bir dönüşüm başladı. XIX. yüzyıl içerisinde artık Avrupa, Osmanlı aydınlarının ve resmî görevlilerin gidip gelmeye başladığı bir coğrafya idi. Böylece Batı medeniyeti daha yakından tanınmaya başlandı. Avrupa'ya giden Osmanlı aydınlarının ilk dikkatlerini şehirler çekti. Şehirlerin düzeni, insanların içinde bulunduğu ortam, Avrupa kültürünün, Osmanlı aydınları arasında farklı bir gözle değerlendirilmesine yol açmaktaydı. Bu dönemlerde Osmanlı aydını için Batı; özgürlüğün, rahat hayatın, estetiğin, güzelliğin ve sanatın bir arada bulunduğu mekânlar olarak algılanmaktaydı.¹⁷⁰

Avrupa'yı gözlemleyen aydınlar kendi ülkeleriyle Avrupa'yı karşılaştırma eğilimi içine girdi. Bu kıyas aydınlarında hayal kırıklığı oluşturuyordu. Bu anlamda 1862 sonbaharında ve 1894 yılında tedavi amacıyla iki kez Avrupa'ya giden, gördüklerini ve intibalarını kaleme alan bir Osmanlı aydını olan Hay-

167 Akyıldız, agm., s. 4; Yüksel Çelik, "Serasker", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 36, İstanbul 2009, s. 548.

168 Gülsoy, age., s. 39.

169 Davison, age., C II, s. 31-32; Feyza Kurnaz Şahin, **Osmanlıdan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)**, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 2014, s. 27, 92. Eğitimde yapılan yenilikler için bk. *Eğitim Sisteminde Değişme Yenileşme*.

170 Niyazi Berkes, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Batı Uygarlığına Yaklaşım", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C I, Haz. Mücteba Anđ vd., İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 252.

rullah Efendi'nin Viyana izlenimleri ilginç bir örneklik oluşturur. Viyana'da gördüğü şeyler Hayrullah Efendi'yi öylesine şaşırtmış ve ilgisini çekmiştir ki Prater Parkı'ndaki eğlenceleri seyrederken *niçün bizim memleketimizde böyle şeyler olamıyor deyü müteessir olmuş idim* sözleriyle genel anlamda Batılı hayat tarzına gıpta ettiğini açıklamaktan çekinmemiştir. Hatta Avrupa şehirlerinin temizliğinin Müslümanlarca da örnek alınmasını istemiştir.¹⁷¹ Birçok Tanzimat aydınında Batı hayranlığı görülmekle birlikte bütün Osmanlı aydınının aynı fikirde olduğunu söylemek zordur. Bu anlamda Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı Devleti'ni siyasal olarak kurtardığı ancak sosyal yapısının, kendi gerçeklerine göre değil de sömürgeci Avrupa için bir pazar olabilecek şekle sokan süreci başlattığını kaydeden yorumlar bulunmaktadır.¹⁷²

Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'ya giden elçi ve elçilik görevlilerinin bir kısmı Batı medeniyetini beğenirken bir kısmı eleştirmiştir. Bunda elçilerin fikrî yapısının etkili olduğu muhakkaktır. Bu anlamda bazı elçiler Avrupa'yı methedenleri yermiş ve Avrupa'nın sosyal yaşantısını ve toplumdaki kadın-erkek münasebetlerini ahlaksızlık olarak değerlendirmiştir. Osmanlı ülkesinde Avrupa ile kıyaslanamayacak kapalıdaki toplum yapısında yetişmiş bir kişinin, Avrupa'daki kadın ve erkeklerin ilişkilerini, ahlaksızlık olarak yorumlaması normal karşılanabilir bir durumdur.

Toplumsal hayattaki değişmelerin 1838 Balta Limanı Muahedesi'yle ilişkilendirilebileceği de kaynaklarda kaydedilmektedir. İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde Müslüman ve Hristiyan tebaanın yaşadığı bölgeler değişmeye başlarken değişiklikler yaşam tarzında da görülmeye başlamıştı.¹⁷³ Tanzimat'la beraber yeni yaşam biçimi ve Batılılaşma, başta başkent İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde tüketimi özendiren bir iklim doğurmuştu. Özellikle saray yeni tüketim biçimine öncülük etmekte, bakanlar, üst düzey yöneticiler, valiler ve zenginleşen tüccar grubu lüks içinde yaşamaya yönelmişti. Ayrıca Mısır'dan pek çok paşa, bey ve hanım başkente çok miktarda akçe getirip bolca harcama yapmakta, esnafın zengin olduğu, bu kişilerin *İstanbul halkına kötü örnek teşkil ettiği ve sefahat vadisinde yeni çığırılar açtığı* da görülmekte idi.¹⁷⁴

Tanzimat'ın ilanıyla giyim kuşamda hemen bir değişiklik oluşmamış,

171 Ercüment Kuran, "Osmanlı Aydın'ı Hayrullah Efendi'nin Viyana Seyahatleri", **Türk Kültürü Araştırmaları**, Orhan F. Köprülü'ye Armağan, Yıl: XXXIV/1-2, (1996), Ankara 1998, s. 97-99.

172 Tuncer Baykara, **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**, Akademi Yay., İzmir 1992, s. 112.

173 Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, (1838-1850)**, C II, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1976, s. 110.

174 Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, C I, Haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1991, s. 20; Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 334.

bu alandaki yenilikler zaman içerisinde hissedilmişti. Örneğin başlık olarak kullanılan kavuğun özellikle II. Mahmut Dönemi'nde yapılan ıslahatlar sonucunda giyilme sıklığı azalmış, halkın ve memurların kıyafetleri de değişmeye başlamıştı.¹⁷⁵ Esasen Tanzimat Devri'nde imparatorluk genelinde toplumsal alanda bir ikilik ve zıtlık görülmüştü.¹⁷⁶ Yeninin yanında eski de varlığını sürdürmüş, bir kişinin elbiseleri arasında eski ve yeninin simgesi olarak kavuk ve fes bir arada bulunmuştu.

Osmanlı ülkesinde Tanzimat'tan önceki dönemlerde sınıf farklılıklarını gösterecek elbise giyilmesi ile ilgili Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde hazırlanan kanunnamelerde herhangi bir açıklama bulunmamaktaydı. Bunun için ayrı düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Kıyafetlerle ilgili olarak Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki farklılıkların korunmasına özellikle dikkat edilirdi. Bu farklılıklar başlık, kıyafet, ayakkabı ve giysilerin renklerine de yansımıştı. Örneğin Ermeni, Rum ve Yahudiler başlarına yeşil renk saramazlar veya Müslüman ahalinin elbiselerine benzer elbise giyemezlerdi. Şayet bir yabancıнын ayakkabısının bağı bile yeşil olsa cezalandırılırdı.¹⁷⁷ Osmanlı'da giyim kuşam, renkler ve giyimle ilgili farklılıklar gezginlerin üzerinde çokça durduğu konulardandı. Örneğin İngiliz Gezin W. Wittman, İstanbul'da her milletin farklı kıyafetler giydiğini belirtmişti.¹⁷⁸ XIX. yüzyılın ortalarında Türkiye'de bulunan İngiliz Arkeolog C. Fellows da Türkiye'de her mezhebin veya tarikatın kendine özgü ve ilginç giysileri bulunduğunu ifade etmekte idi.¹⁷⁹

C. Fellows, Türk toplumunun kendisine uzak olan Avrupa adetleri ve kıyafetlerine doğru bir değişimin başladığını, Türklerin karakterleriyle birlikte alışkanlıklarının ve yeni kıyafetlerinin zamanla değiştiğini ifade etmekteydi. Gezin, Osmanlı toplumunda geleneksel kıyafet alışkanlıklarından vazgeçilmeye başladığını ve pantolon giyildiğini de dile getirmiştir. Batılılaşmayla birlikte Türk âdetleri ve alışkanlıklarının büyük oranda değiştiği görülmekteydi. İnsanların tamamen dökümlü kumaştan yapılmış eski kıyafetlerinin yerini kısmen dar pantolonlar alınca insanların alışkanlıkları gibi yürüyüşleri de farklılaştı. Türklerin eski geniş adımlı ve salına salına yürüyüşleri kaybolmaktaydı. Geniş üstlü gevşek botlar pantolon tarafından sıkıştırılmakta ve bu

175 Mümtaz Turhan, **Kültür Değişmeleri**, MEB Yay., İstanbul 1969, s. 226.

176 Baykara, **age.**, s. 112.

177 Tülay Reyhanlı, **İngiliz Gezinlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 71.

178 William Wittman, **Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert Into Egypt During the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with Turkish Army, and The British Military Mission**, [yay.] Richard Philips, London 1803, s. 32.

179 Charles Fellows, **Travels and Researches in Asia Minor More Particularly in The Province of Lycia**, [yay.] John Murray, London 1852, s. 2.

çizimleri çıkarıp ibadet etmek insanlara rahatsızlık vermekteydi.¹⁸⁰

Kadınlar hangi millete mensup olurlarsa olsunlar toplum içinde bazı davranış kurallarına tabi idiler. Mesela kıyafet bakımından sokakta ağırbaşlı hareket etmeye mecburdular. Aksi takdirde zaptiyeler sokaklarda kadınlara sert ikazlarda bulunabilirdi.¹⁸¹ Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte halk arasında kıyafetle ya da günlük yaşantıda eşitliği zedeleyici hükümler kaldırılmaya çalışılmıştı. Ancak daha önceki devirlerde olduğu gibi devlet, Tanzimat Dönemi'nde de kadın ve erkeklerin giyimlerine müdahaleye devam etti.

Kıyafet şekilleri dışında ata binmek de dönemin önemli imtiyazlarından idi. XIX. yüzyılın başları da dahil olmak üzere gayrimüslimlerin ata binmesine müsaade edilmiyordu. Keza esnaftan hatta devlet memurlarından bazıları dahi ata binemezlerdi.¹⁸² Halktan birisinin mali durumu iyi olsun olmasın devlet adamlarının elbiselerini taklit etmesi de engellenmişti.¹⁸³ Keza gayrimüslimler üç katlı ev yapamazlardı. At yerine katıra binerlerdi. Müslümanlar sarı, gayrimüslimler ise siyah ve mor ayakkabı giyerlerdi. Tanzimat Dönemi'nde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin belli olması için daha önceki dönemlerde söz konusu olan bu uygulamalar ortadan kaldırılmaya çalışıldı.¹⁸⁴ İlerleyen dönemde kıyafetlerin renkleri ile ilgili uygulamalar değişmeye başlamakla birlikte bunun toplumda kabul görmesi uzun bir zaman aldı.

II. Mahmut ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Türk ve Avrupa ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. İngiliz Elçisi Canning'e göre Türkiye hiç değilse görünüş olarak değişmişti. Ancak bu değişimin tabana yayılması oldukça uzun bir sürecin sonucunda mümkün oldu. Canning, devletin içinde bulunduğu çelişkiden bahsederek idarenin tepeden tırnağa sıkıntılı olduğunu, devlet adamlarının gidişatın farkında olmalarına rağmen cesaret ve yetenekten yoksun bulduklarını dile getirmekte idi. Bu zor işin altından kalkmayı düşünenlerin ise halkın ön yargılarından çekindiğini vurguladı. Canning, yöneticilerin yapılması gereken yenilikleri mevcut şartlarla nasıl bağdaştıracaklarını bilemediklerini, halkın desteği olmadan bu işleri başarmanın mümkün olmadığını belirterek Türk yöneticilerinin içinde buldukları ikileme dikkat çekti.¹⁸⁵

180 Fellows, *age.*, s. 67.

181 M. De M. D'Ohsson, **XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, [t.-y.], s. 103.

182 Bu konuda İstanbul'da yaşanan bir örnek için bk. Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C I, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yay., İstanbul 1995, s. 482.

183 1807 yılındaki kıyafetlerle ilgili olarak bk. Ergin, *age.*, C I, s. 481-482.

184 Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C I, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yay., İstanbul 1994, s. 493.

185 Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları**, Çev. Can Yücel,

Türkiye'nin modernleşme sürecinde fikrîsel gelişiminin 1839'da Tanzimat Fermanı ile başladığı, 1856'da Islahat Fermanı ile daha sistemli hale geldiği ve 1922 yılında artık tam anlamıyla durulaştığı ifade edilebilir.¹⁸⁶ Esasen XIX. yüzyılda Osmanlı ülkesinde mevcut fikir akımlarını bir tarafta *Batıcı, modernleştirici ve reformcu*” diğer tarafta *“İslâmcı, gelenekçi ve muhafazakarlar* olmak üzere sınıflandırmak mümkün görünmektedir.¹⁸⁷ Bu dönemde genel olarak “gelenekçiler” ve “yenilikçiler” arasında bir çekişme söz konusudur. Bu noktada önemli bir tartışmadan söz etmek gerekir. Modernleşmenin araçlarının Batı'dan alınacağı hususunda hemen herkes hemfikir. Ancak Batı medeniyetinden faydalı olan şeyler ve teknoloji alınıp, İslam medeniyetine ilave mi edilecek, yoksa Batı medeniyeti tamamen mi ithal edilecekti? Esas tartışma bu hususta çıkmakta olup bu konuda çeşitli görüşler bulunmaktadır.¹⁸⁸

Tanzimat Dönemi'nde teknikte ve fende Batı, ilim ve felsefede İslam kültürü dayanak noktası alınmaktaydı. Tanzimat Dönemi'nde sistemli bir şekilde başlayan modernleşme çabaları, Batı'dan teknik konularla ilgili eserlerin tercümesini hızlandırmıştı. Ancak bu dönemde ilmin felsefesinin ikinci planda kaldığı ifade edilmelidir. Osmanlı tarihinde mühendishanenin kurulmasından sonra Türkiye'de Batı matematiği ile ilgilenen ve konuyla ilgili çalışmaları bulunan önemli kişiler arasında Hoca İshak, Vidinli Tefvik Paşa, Tamanlı Büyük Hüseyin Rıfkı Efendi, Emin Paşa ve Salih Zeki gibi isimler bulunuyordu.¹⁸⁹ Ancak bu isimler çeşitli eserleri tercüme etmekten pek de ileri gidememişlerdi.

Osmanlı tarihinde Batılılaşmayı ve Batı düşüncesinin Osmanlı topraklarında yayılmasını hedefleyen ilk çeviri, 1850 yılında Osmanlı vatandaşı bir Ermeni tarafından Fransızcadan Türkçeye çevrilen *Yunan Felsefe Tarihi*'nin tercümesiydi.¹⁹⁰ İlk ciddi çeviri çalışmaları ise Mustafa Reşit Paşa'nın hima-

Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 26, 87.

186 Kemal Karpat, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol 3, No. 3, Jul., 1972, s. 273-274.

187 Bayram Ali Çetinkaya, “Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 6, S 2, 2002, s. 65.

188 Bu konulardaki tartışmalarla ilgili bk. Berkes, agm., s. 251 vd. keza bk. Tarık Zafer Tunaya, “Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri”, **Türkler**, C XVII, Ed. H.C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 798 vd.; M. Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 360.

189 Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 6. Baskı, Ülken Yay., İstanbul 1999, s. 228; Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, İstanbul 1935, s. 359 vd.

190 Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Yay. Haz. Ömer Laçiner, İletişim Yay. İstanbul 2004, s. 262.

yesinde 1849 yılının başlarında Paris'e giden ve 1854 yılında dönen İbrahim Şinasi ile 1859 yılında Berlin'den dönen Münif Paşa tarafından başlatılmıştı.¹⁹¹

Bu süreç içerisinde Tanzimat aydınları arasında pek çok fikir gelişmiş ve tartışılmıştı. Pozitivizm bunlardan birisiydi. Batı'daki anlamıyla pozitivizmin Türkiye'ye girişinde Batı ile kurulan ilk ilişkilerin son derece önemli olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu bakımdan Mustafa Reşit Paşa'nın Osmanlı tarihindeki yerinin önemli olduğu,¹⁹² pozitivizmin kurucusu Auguste Comte'un 1853 yılında Mustafa Reşit Paşa'ya on sayfalık bir mektup gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁹³

Tanzimat Dönemi'nde istisnalar hariç tutulursa Osmanlı aydını arasında rasyonalizm, pozitivizm, materyalizm gibi felsefi akımlara sınırlı bir yöneliş vardı.¹⁹⁴ Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde bazı aydınlar pozitivist düşünce ve pozitif siyaset öğretisini devletin kurtarıcısı olarak görmeye başladı. Dolayısıyla dönemin aydınları Fransız kökenli bilim ve siyasetin takipçileri olmaya çalıştı.¹⁹⁵ Edebiyatta da pozitivist düşüncenin etkileri belirgindi. Özellikle H. Taine aracılığıyla artmaya başlayan pozitivist eğilim, Ahmed Şuayp'ın makaleleri ile edebiyatı aşarak felsefeye de girmeye başladı.¹⁹⁶

Positivist düşüncenin Türkiye'ye girmesinde Fransızcadan tercüme edilen eserlerin önemi büyüktür. Fakat ilk dönemlerde tercüme edilen eserler, pozitivist düşünürlerin eserlerinin bütünüyle çevirisi şeklinde olmayıp çeşitli konulardaki görüşlerinin aktarılması şeklindeydi.¹⁹⁷ Bu dönemlerin önemli çevirmenlerinden birisi pozitivizmi Türkiye'ye ilk olarak getiren ve tanıtan Beşir Fuad'dı.¹⁹⁸ O, Victor Hugo, Emile Zola ve diğer bazı yazarlardan çeviri-

191 Dündar Akunal, "Çeviri ve Batılılaşma", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C 2, İletişim Yay. İstanbul 1985, s. 452; Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, C 1, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 42-53.

192 Murtaza Korlaelçi, "Positivist Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 214; Karpat, agm., s. 258.

193 Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme (Pozitivizm ve Materyalizm)", **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, C I, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yay. İstanbul 1999, s. 210.

194 Okay, agm., s. 198.

195 Doğan Özlem, "Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, C 3, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 458.

196 Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'de Pozitivizm Temayülü", **İnsan (Fikir ve Sanat Mecmuası)**, S 11, Nisan 1939, Yıl: 1, s. 850; Çetinkaya, agm., s. 71.

197 Korlaelçi, agm., s. 216.

198 M. Orhan Okay, **Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti**, Hareket Yay., İstanbul 1969, s. 217.

ler yapmıştı.¹⁹⁹ Öte yandan Münif Paşa, 1861’de kurduğu “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye”de çıkardığı *Mecmûa-i Fünûn* dergisi ile modern ilimlerle ilgili bilgiler vermiş, ayrıca Fransız pozitivistizminin sözcülüğünü yapmıştı.²⁰⁰ Keza Şinasi, dönemin pozitivist filozoflarından Ernest Renan ve Emilé Littré ile dostluk kurmuş ve hem anılan isimlerden ve hem de bunlar vasıtasıyla A. Comte’dan etkilenmişti.²⁰¹

Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı aydınları Batı’dan edebî veya felsefi birçok ilmî eserin tercümesini yaptı.²⁰² Bu dönemde yabancı dillerden yapılmaya başlanan tercüme faaliyetlerinin sadece kişisel çabalar olarak kalmadığını belirtmek gerekmektedir. II. Abdülhamit Dönemi’yle birlikte tercüme ek bir iş olmaktan çıkmış, devlet politikası haline getirilerek Maarif Nezaretinin merkez teşkilatı içerisinde dahil edilmişti.²⁰³

Kaynaklardan anlaşıldığına göre “Türk Pozitivizmini” döneminin bir düşünce veya felsefe akımı olarak görmek yerine müspet ilimlerin prensiplerini açıklamakta ve gerçeklerini bulmakta kullanılan bir sistem ve bir yöntem belirleyici olarak değerlendirmek daha doğru görünmektedir. Bu çerçevede pozitivistizmin Türk modernleşmesine iki yönden katkı yaptığını söylemek mümkündür. Bunlardan birincisi kültürel sürecin laikleşmesidir. Yani Osmanlı’nın Cumhuriyet’e bıraktığı en önemli miraslardan birisi laik kültür oldu. Akıl; duygu ve sezginin yerini aldı. Pozitivizmin modernleşmeye katkı yaptığı diğer bir alan ise siyasi alanda faaliyet gösteren bürokratların devletçi felsefeyi kendilerine esas almalarıydı. Bunların yanında gerçeğin araştırılmasında bilimin esas alınması da bu dönemin önemli kazanımlarındandı.²⁰⁴

199 Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, 1895-1908**, 6. Baskı, İletişim Yayını, İstanbul 1999, s. 57-58.

200 Akyıldız, agm., s. 7; Özlem, agm., s. 459.

201 Korlaelçi, agm., s. 214-215.

202 Okay, **age.**, s. 30-31; Ülken, **age.**, s. 363-364; Korlaelçi, agm., s. 216-217.

203 Taceddin Kayaoğlu, **Türkiye’de Tercüme Müesseseleri**, Kitabevi Yay., İstanbul 1998, s. 149-156.

204 Ekrem Işın, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C 2, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 362; Erik J. Zürcher, “The Ottoman Legacy of the Turkish Republic An Attempt at a New Periodization”, **Die Welt des Islams**, New Series, Bd. 32, Nr. 2, 1992, s. 253.

4. KIRIM HARBİ VE PARİS ANTLAŞMASI (1853-1856)*

Tanzimat Fermanı ile başlayan yenileşme ve düzen kurma çabaları Rusya'yı memnun etmemişti. Rus Çarlığı I. Petro'dan beri Batı'nın saldırgan, emperyalist ve militarist modernleşmesini almada mahirdi ancak sosyal ve kültürel sahalarda kendi halkının ekserisini serf olarak kullanan bir feodal Orta Çağ ülkesiydi. Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi hem kendi iç siyasetine bir tehditti hem de "Hasta Adam"ın iyileşmesini yayımlacı politikasına aykırı bulmaktaydı. Ayrıca 1848 Ayaklanmaları sırasında Macarlar kendi parlamentolarını kurarak, Kossuth'u hükûmetin başına getirmişlerdi. Avusturya'dan ayrılarak ayrı bir devlet olmak istemekteydiler. Avusturya 150.000 kişilik bir ordu ile Macaristan'a girdi. Macarlar ülkelerini iyi savundu ve Avusturya ordularını birçok cephede yenmeyi başardı. Benzer sorunun kendi başına gelmesinden korkan, Polonya'yı kaybetmekten ürken Rus Çarı I. Nikola bu sırada Avusturya'ya yardım ederek Macar başkaldırısını ezdi.²⁰⁵ Bu nedenle bölgeden kaçan Macar ve Polonyalı binlerce mülteci Osmanlı Devleti'ne sığındı (1849). Osmanlıların bu hareketi Avusturya ve Rusya'da tepki ile karşılanmış, bu ülkeler Osmanlı'ya baskı yaparak mültecilerin kendilerine verilmesini istemişlerdi. Bu gelişmede İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin yanındaydı, siyasetleri ve kamuoyları Türkler lehine iyi duygular beslemekteydi. Osmanlılar tüm zorluklara rağmen Macar ve Polonyalı mültecilere iyi bakmış, korumuş ve isteyenlerin kalabileceğini, gitmek isteyenlerin ise serbest olduğunu ilan etmiştir.²⁰⁶ 1851'de Rusya Karadağlıları kışkırtmış, ayaklanma çıkmasına sebebiyet verdiği gibi ayaklanmacıları el altından desteklemişti. Osmanlılar Karadağ ayaklanmasını asker sevkiyle bastırmış, bölgede düzeni sağlamışken bu sefer Ruslar "makamat-ı mübareke" (Kutsal

* Prof. Dr. Memet Yetişgin. KSÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi, Kahramanmaraş, myetisgin@ksu.edu.tr

205 F. W. Newman, "Cause and Objects of the Crimean War", *Fraser's Magazine*, 14/82, October 1876, s. 522-536. 1852'de Koşut İngiltere'ye ve Amerika'ya gitmiştir. Buralarda coşkuyla karşılanmıştır. Boston'da yaptığı bir konuşmada Rusya'nın birkaç ay içerisinde veya gelecek sene (1853) Osmanlı Devleti'ne saldıracağını söylemiştir.

206 İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitaplar, İstanbul 2007, s. 15. Osmanlı Devleti'nde kalan Macar ve Polonyalı mülteciler askeri ve sivil kadrolarda önemli işler başarmıştır. Türk modernleşmesinde önemli katkıları mevcuttur.

Yerler) meselesini çıkarmıştır.²⁰⁷

Kutsal Yerler meselesinde konu Kudüs ve buradaki Hristiyanlarca kutsal sayılan mekânlar ile kiliselerin Katolik ve Ortodokslarca kullanımı tartışmasıydı. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ve I. Mahmut (1730-1754) zamanında 1740 kapitülasyonlarıyla Fransa'ya tanınan ticari imtiyazlar yanında Katoliklerin Kudüs'teki hakları ile de ilgili imtiyazlar verilmişti. Burada kadim ayrıcalıklar sayılarak tekrar kabul edilmiş, Katoliklerin ayinlerinde kullandıkları kutsal yerler, vergi muafiyeti ve yardımlar belirtilmişti.²⁰⁸ Osmanlılar kendi tebaası olan Ortodokslar için de zaman zaman düzenlemeler yapmışlardı. Lakin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Ruslara Ortodoks tebaa adına girişimde bulunabileceği yorumuna yol açabilecek haklar tanındı. Tanınan haklar arasında, 7. ve 14. maddeler gereğince, İstanbul'da yeni bir "Ruso Grek (Russo-grecque)" ismiyle bir kilise yapılması ve kilise hizmetindekilere ayrıcalıklar tanınması vardı. Anlaşmanın 8. maddesi Rus ruhbanının ve Kudüs'ü ziyaret edecek tebaasının serbestçe Osmanlı ülkesinde seyahat etmesi, bunlara dokunulmaması, herhangi bir vergi alınmaması ve bunların korunması gibi haklar içeriyordu.²⁰⁹ Osmanlıların gerek 1740 kapitülasyonları ile Fransa'ya tanıdığı ve gerekse de 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'ya tanıdığı haklar çerçevesinde her iki devlet de Kutsal Yerler ile ilgili kendi kayırdıkları "dindaşları" lehine iyileştirmeler istiyorlardı ki bu da Kırım Savaşı'na yol açacaktı.²¹⁰

Osmanlı hükûmeti, Çar I. Nikola'nın Ortodoks rahiplerin haklarının gasp edildiği iddiasına dayanan "Kutsal Yerler" meselesinin halli için bir karma komisyon kurdu. Komisyon geçmiş beratları ve kadim uygulamaları inceleyerek düzenlemeler yaptı ve ortaya koyduğu yeni durumu büyük devletlere iletilti. Böylece Kutsal Yerlerin kullanımını konusu halledilmiş oluyordu. Ancak Rusya'nın amacı "Hasta Adam"ın mirasıydı. Mirasın en gözde ve önemli yeri Türk Boğazlarıydı ki burası üzerinde ve azınlıklar bahane edilerek tüm ülke üzerinde nüfuz kurma peşindeydi. "Hasta Adam" diye tanımladığı Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmak için İngiltere'ye, ilkini 1844'te yaptığı, birlikte bölüşme teklifinde bulundu. İngiltere böyle bir hesaba yaklaşmayınca Çar I. Nikola aynı teklifi Fransız İmparatoru III. Louis'e yaptı. Fransa İmparatoru da Çar'ın Osmanlı Devleti'ni paylaşma teklifini reddetti.²¹¹

207 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, C 1, Karabat Matbaası, İstanbul 1315.

208 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C 1, TTK, Ankara 1953, s. 97-103.

209 Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C 1, s. 125-129.

210 *The Great Treaties of Europe of the Nineteenth Century*, Ed. Augustus Oaker and R. B. Mowat, At the Clarendon Press, Oxford 1918, s. 159-160.

211 Newman, *Cause and Objects of the Crimean War*, s. 530.

Bahriye Nazırı Amiral Prens Mençikof başkanlığında kalabalık bir Rus elçilik heyeti 28 Şubat 1853'te İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek ve istediği imtiyazları elde etmek istedi. Diplomatik nezaket ve kuralara uymayan Mençikof'un misyonunu protesto eden Hariciye Nazırı Fuat Paşa görevinden istifa etti. Zira Mençikof Fuat Paşa için "o yalancının biridir. Ben onunla görüşmem!" sözlerini sarf etmiş,²¹² görevde kaldığı sürece görüşme yapmayacağını belirtmişti.²¹³ Fuat Paşa yerine ise Rıfat Paşa Hariciye Nazırlığına atandı. Prens'in İstanbul'a gelmesi buradaki Rus ve Rum kesim tarafından "Çar gelmişçesine" heyecan ve sevinçle karşılandı.²¹⁴

Prens Mençikof 19 Nisan 1853'te Hariciye Nezaretine verdiği notada, Osmanlı nazırları ile ilgili ağır sözler sarfettikten sonra Kutsal Yerler meselesinin süratle giderilmesini, Rum Kilisesine verilen imtiyazların devamı ve güçlendirilmesi için senet verilmesini talep etti. Osmanlılar cevaben kutsal yerlerdeki imtiyazları düzenlediklerini, kadim düzenin ve hakların bozulmasının kimsenin yetkisinde olmadığını, senet vermenin egemenliklerine ters olduğunu ve Rusya ile dost kalmaya devam etmek istediklerini beyanla Mençikof'un isteklerini reddettiler. Ancak Mençikof, 5 Mayıs'ta daha ağır ifadelerle ve tehditkâr bir şekilde istediği senedin kendisine verilmesi için beş günlük bir mühlet tanıdığını belirttiği yeni bir nota verdi. Mençikof'un istekleri arasında *Tüm Hristiyan tebaanın Rus imparatorunun himayesine bırakılması, Ortodoks Patriği'nin Rus İmparatoru tarafından belirlenmesi* vardı.²¹⁵ Osmanlılar bir taraftan İngiliz ve Fransız yardımını isterken diğer taraftan konuyu bir genel mecliste görüştüler. Meclisin görüşmesi neticesinde Ortodoks mezhebine yönelik imtiyazların Fatih Sultan Mehmet zamanından beri her sultan tarafından kabul ve icra edildiği, bunların değiştirilmesinin mümkün olmadığı ve Osmanlı hâkimiyetine giren böyle bir hususun başka bir devletle paylaşımının imkânsız olduğu bildirildi.

Mençikof'un İstanbul misyonu sürerken Rusya ordularını mobilize etmiş, Osmanlı Devleti de birtakım tedbirler alarak sınırda askerî gücünü tahkim etmeye başlamıştır. Osmanlılar zaman kazanmak için kabine değişimine gitmiş, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa görevden alınarak yerine Mustafa Reşit Paşa atanmıştır. Mençikof tüm Rus sefaret mensuplarını da alarak İstanbul'u terk etmiştir.

Prens Mençikof'un devletler arası hukuku hiçe sayan kaba davranışları,

212 Erim, *age.*, s. 317.

213 Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Üç Yüz Yılı: Bir Çöküşün Tarihi*, Çev. B. Çarıkçı Dışbudak, Bilgi Yay., İstanbul 1992, s. 190-191.

214 Karl Marx bu durumla ilgili *sanki Çargrad (İstanbul)'a giderek onu doğru dine kazandıracaktı* diyordu. Karl Marx, *The Eastern Question: A Reprint of Letters written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, Swan Sonnenschein and co., London 1897, s. 1.

215 Marx, *The Eastern Question*, s. 1.

çirkin söz ve söylem tarzı, “Kuzeyin Ayısı” tiplemesini doğruluyordu zira 19. asırda siyasi mizah olarak basında her devlet bir hayvanla anılırdı ki Ruslar ayı olarak tiplenmekteydi. Bu kaba davranış ve çirkin sözler Mençikof’un kendi nezaketsizliği miydi, yoksa Rusya’nın planlı bir oyunu muydu? Bu sorunun cevabı Mençikof’un ülkesine dönmesinden sonra Rus dışişlerinden gelen bir takrirle anlaşıldı. Rus Başbakanı Denslerod tarafından gönderilen ve tehdit içeren yazıda Rus hükûmetinin Mençikof’un isteklerini iletteği, Çar’ın istenen taahhünamenin verilmesi noktasında ısrarlı olduğu ve Osmanlı hükûmetinin bunu yerine getirmesi gerektiği belirtiliyordu.²¹⁶

4.1. Kırım Harbi (1853-1856)

General Gorçakof komutasındaki Rus birlikleri Mayıs 1853’te Prut Nehri’ni geçerek Eflak ve Boğdan topraklarını işgale başladı. Durumu diğer devletlere yazarken de amaçlarının Osmanlı ile savaşmak değil, topraklarını işgal etmek olduğu belirtildi, buna iten neden olarak kendi “hakları” olan teminatın Osmanlı hükûmeti tarafından verilmediği gösterildi. Osmanlılar işgali protesto ettiler. Bu arada Avusturya, Prusya, Fransa ve İngiltere Temmuz 1853’te Viyana’da bir konferans düzenleyerek, bir protokol oluşturdular ve kararlarını hem Osmanlı’ya hem de Rusya’ya bildirdiler. Kararlarında Osmanlı Devleti’ndeki Ortodoks tebaanın imtiyaz ve masunluğunun Rus çarlarının girişimi ile sağlandığı ve sultanların da Rus aracılığını hep kabul ettiği dile getiriliyordu. Ancak Osmanlı hükûmeti bunu da kabul edilebilir bulmadı zira Ortodoks tebaaya verilen imtiyazlar Fatih Sultan Mehmet ile başlamıştı. Bu bir Osmanlı iç politikasıydı.²¹⁷ Böyle bir ultiमतому onaylamanın Rusya’nın Ortodoks azınlık üzerinde himayesini kabul etmek olduğunu, bunun ise mümkün olamayacağını bildirdi.²¹⁸

Rusya’nın saldırısına karşı harekete geçti. Rumeli Kumandanı Ömer Paşa Memleketeyn’i işgal eden Rus General’e bir tahrirat göndererek 15 gün içerisinde işgale son vermesini istedi. Ancak Ruslar böyle bir istemi kabul etmediler ve Tuna boylarında savaş başladı. İlk cephe savaşı Osmanlı Rumeli Kumandanı Ömer Paşa’nın hazır bulunduğu Oltanice çarpışmasıydı ki Osmanlı orduları kazandı. İkinci muharebe Çetine’de cereyan etti. Şiddetli çatışmalar neticesinde Ruslar ağır kayıplar vererek Çetine köyünü ve bölgeyi terk etmişlerdi. Bu zaferler neticesinde Ömer Paşa “Serdar-ı Ekrem” ilan edilirken, diğer subaylar çeşitli hediye ve unvanlarla taltif edildiler. Birkaç ay içerisinde Osmanlı güçleri Ruslar karşısında önemli başarılar elde ettiler.

Osmanlıların Rusya karşısında elde ettiği askerî başarılar Rusları haylice şaşkırtmıştı zira Osmanlı ordusu karşısında kolay zaferler elde etmeye alışmış-

216 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, C 1, s. 356-357.

217 Erim, *age.*, s. 318.

218 *The Great Treaties of Europe of the Nineteenth Century*, s. 162.

lardı. Abdurrahman Şeref'e göre bu başarıların altında Osmanlı Devleti'nin izlediği yenileşme ve modernleşme çabaları vardı nitekim hem ordu hem de devlet düzeni Tanzimat ile önemli gelişme ve ilerlemelere sahne olmuştu. Daha bilgili, talimli memur ve asker Ruslara karşı daha dik durmuş ve mücadele etmişti. Mençikof'un isteklerine boyun eğmeyen Osmanlı bürokrasisi gibi Osmanlı askeri de Rus ordusuna zayıt verdimişti. 80.000 gibi kalabalık bir Rus askeri Silistre önüne gelerek burayı almaya çalıştıysa da Ferik Selanikli Musa Paşa komutasında bulunan 10.000 civarındaki kuvvet yardımı gelmiş Ruslara büyük kayıplar verdirerek buradan uzaklaştırmıştır.²¹⁹ Türklerin Memleketeyn'deki başarısı ve Rus ordularını püskürtmesi yerli Hristiyanları memnun etmiş, Türk askerinin gelişini coşkuyla karşılamışlardır.²²⁰ Bu sırada İngiliz ve Fransız orduları Osmanlı yanında savaşmak üzere gelmiştir. Bir kısmı Varna'ya kadar gelerek Osmanlı kuvvetlerine destek verdiği için Tuna boylarındaki savaş Osmanlı lehine döndü. Avusturya da Rusya'ya karşı savaş hazırlığına girmişti.

Sinop Vakası (1854) Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'de aldığı en ağır kayıplardandır. Savaş sırasında Karadeniz Donanması iki filoya ayrılmıştı ki birisi Anadolu, diğeri Rumeli sahillerini koruyacaktı. Her iki filonun da "fırtına" nedeniyle Sinop'ta bulunduğu sırada Rus donanması belirmiş ve hiç beklemeden Osmanlı gemilerini topa tutarak 12 gemiden 11'ini batırmış ve yakmıştı. Sadece Taif gemisi "yaralı ve bereli" olarak İstanbul'a kaçabilmişti. Filo komutanlarından Bozcaadalı Hüseyin Paşa şehit olmuş, Osman Paşa yaralanmıştı. Ruslar Sinop şehrini de topa tutarak hayli zayıt verdimişlerdi. İngilizler ve Fransızlar Osmanlılara güvence verdikleri halde Ruslar Türk donanmasını Sinop'ta imha etmiş ve katliam yapmıştı. Bu onlar için bir "utanç" kaynağıydı. "Askeri onurları" gereği Rusya'ya karşı savaşmaları gerekmektedir. Rus Çarı, anayasal hükümetler ve hukuk düzenlerine karşı bir büyük düşman olarak görülüyordu. İngilizlerin savaşa girmesinde Hristiyan sempatisi veya Müslüman düşmanlığı yoktu. Amaç adaleti ve adaletin tesisiydi.²²¹

Sinop'taki hezimetin mesulü olarak Mustafa Paşa gösterilmiş, üç gemi ile Kafkasya'dan gelirken vakadan 3-4 gün evvel Sinop'a uğrayan Paşa, filo komutanlarının isteklerine iltifat etmeyerek hemen İstanbul'a gitmişti. Sinop'ta Osmanlı donanmasının tahrip edilmesi ile İstanbul ve Boğazları

219 Abdurrahman Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, s. 360-361; Erim, **age.**, s. 318. Abdurrahman Şeref'e göre Silistre önündeki bu mücadele Tuna boylarındaki çatışmaların en şiddetlisi idi. Erim'e göre bir kısım Fransız ve İngiliz birlikleri Silistre çatışmalarında Osmanlı kuvvetlerine destek verdi.

220 Newman, **Causes and Objects of the Crimean War**, s. 531. Yazara göre Eflak ve Boğdan 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus işgalinde kalmış ve Ruslar tarafından ağır baskı ve zulümlere maruz bırakılmıştı.

221 Newman, **Causes and Objects of the Crimean War**, s. 533-536.

Rus saldırısına açık hale getirmişti. İngiltere²²² ve Fransa bu durumda donanmalarını Çanakkale'ye yönlendirdiler. Rusya'ya bir nota vererek Eflak ve Boğdan'ı boşaltmasını, Osmanlı toprak bütünlüğüne saygı göstermesini, Ortodoks himayeciliği isteklerinden vazgeçmesini istediler. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nden Hristiyan tebaanın eşit vatandaşlık seviyesine çıkarılması istendi. Rusya ultimatomu reddetti ve ordularına Tuna'yı geçme emri verdi. Bu gelişmeler neticesinde Fransa ve İngiltere Rusya'ya savaş ilan etti (12 Mart 1854). Osmanlılar, Fransa ve İngiltere (12 Mart 1854), Sardunya ve Avusturya ile antlaşmalar imzaladılar. Avusturya'nın Tuna boylarını askerî işgaline müsaade ettiler.²²³ Avusturya savaş sırasında Rusya'ya verdiği bir nota ile Tuna boylarından askerini çekmesini istedi ki Rusya buna riayet etti. Tuna Nehri kıyıları savaş sırasında Avusturya'nın askerî işgalinde kaldı.

Savaş sırasında Rus vaatleri ve kışkırtmaları ile Yunanlılar Epir ve Tesalya (Thessalia) taraflarında ayaklanarak, Osmanlı topraklarına saldırdılar. Fransa ve İngiltere Yunanistan'ı uyarak böyle bir taşkınlıktan uzak durmasını istedi. Yunanlılar bu isteklere kayıtsız kalarak Osmanlı sınırlarında savaş çıkırtkanlığına devam edince Fransızlar Pire'ye asker çıkardı ki bu Yunanistan'ın faaliyetlerini engelledi.

Osmanlı, Fransız ve İngilizlerden oluşan müttefikler Rusları istedikleri barışa zorlamak için Kırım'da bir cephe açmaya karar verdiler. Eylül 1854'de Türk, Fransız ve İngiliz birlikleri Kırım'a çıkarma yaptı. Amaç Sivastopol'u almaktı. Savaş uzun ve kanlı geçti. Müttefik kuvvetleri savaş kadar salgın hastalıklar da perişan etti.²²⁴ Çok sayıda kayıplar verdiler. Yeni kuvvetlerle kayıplarını gidermeye çalıştılar. Yaralılar İstanbul'a getirilerek Florance Niğhtingale öncülüğünde kurulan hastanede tedavi edildiler. Rusların kayıpları

222 Newman, **Causes and Objects of the Crimean War**, s. 531. Dönemin İngiliz Başbakanı Lord Palmerston İngiliz donanmasını, Sultan'ı *dini fanatizmden ve ölümcül yedeklerden korumak* için gönderdiğini belirtmiştir. "Dini fanatizm" ile savaş halinde Müslümanların fanatikleştiğini ve ülkede Hristiyanlara saldırdığını, şu anda Osmanlı Hristiyanlarının durumunun gayet iyi olduğunu ve bunun sürmesini istediğini, *ölümcül yedekler* ifadesiyle de Macarları kastetmişti. Osmanlılar Koşut'la bir anlaşma yaparak Macarları kendi yanlarında savaşa sokma planı yapıyorlardı. Bu ise Avusturya'yı Rusya tarafına itecekti. "Sultan'ı korumak" için gönderilen İngiliz Donanması gerçekte Müslüman "fanatizmine" ve Macar "saldırganlığına" karşı idi. Ancak Rusların Sinop baskını İngiltere ve Fransa'da "tanımlanamaz bir utanç" doğurdu ve bu da İngilizleri Sultan'ın yanında savaşa soktu.

223 Erim, **age.**, s. 318-327. Osmanlılar 3 Şubat 1855'te İngiltere ile bir askerî sözleşme yaparak 20.000 Osmanlı askerini İngilizler emrine vermeyi kabul etmiştir ki bu askeri, İngiliz komutan muharebe şartlarına göre yönlendirecekti.

224 "The Conduct of the War", **Bentley's Miscellany**, S 37, 1855, s. 318-330. İngilizlerin cepheye gönderdiği 54.000 askerden 20.000'i "yorgunluk, kötü hava şartları, yeterli yiyecek bulamamak, zayıf giysi, gaz ve korunak eksikliği" gibi sebeplerle hastalanmış veya hayatını kaybetmiştir. Tarabya ve Üsküdar'da kurulan hastaneler yaralılara hizmet etmekteydi. Yaralılar için sargı bezi ve diğer ihtiyaç malzemesi çokça yığılmış, koyacak yer bulma sorunu yaşanmıştı. Yıllık 30.000 yaralıya bakılsa malzeme 10 yıl yetecek düzeyde idi.

daha fazla idi.

Kırım'da savaş devam ederken bir kısım Rus birlikleri Kafkasya Cephesi'nde başarılı manevralar ile Kars'ı aldı. Ancak Kırım Cephesi Rusların kaybettiği bir cephe oldu. Savaş sürerken Çar I. Nikola öldü ve yerine II. Aleksandır çar oldu. Rusların "büyük reformcu" dediği II. Aleksandır selefinin aksine daha az saldırgan ve daha fazla barışçı bir yapıya sahipti. Avusturya'nın barış yapılması ile ilgili çağrısı üzerine barış şartları Viyana'da belirlendi (Aralık 1855). Barış görüşmeleri ise Paris'te gerçekleşti.²²⁵

4.2. Paris Barış Konferansı (25 Şubat 1856-30 Mart 1856)

Paris Konferansı İngiltere, Fransa, Osmanlı, Rusya, Prusya, Avusturya ve Sardunya arasında Paris'te icra edilmiştir. Ortaya çıkan 34 maddelik antlaşma metni ile Kırım Harbi (1853-1856) sona ermiş, müttefiklerle Rusya anlaşmıştır. 1. maddede, antlaşma yapan taraflar zikredilmekte ve yapılan antlaşmanın mevcut hükümdarlar arasında, onların gelecek halefleri ve vareseleri, memleket ve tebaaları arasında ebediyen barış ve dostluk tesis edildiği belirtilmekteydi. 2. madde işgal edilen yerlerin karşılıklı en kısa zamanda boşaltılmasını, 3. madde Rusya'nın Kars şehri ile bölgede işgal ettiği yerleri Osmanlı Devleti'ne iade etmesini, 4. madde İngiltere, Fransa, Osmanlı ve Sardunya'nın Kırım'da işgal ettiği yerleri Rusya'ya bırakmasını, 5. madde savaş sırasında her kim ne yaptı ise karşılıklı olarak genel af ilan edilerek, kimsenin suçlanmamasını, 6. madde harp esirlerinin derhal karşılıklı olarak bırakılmasını içeriyordu. 7. maddede Osmanlı Devleti'nin Avrupa amme hukuku ve cemiyeti menfaatlerinden hissedar olduğu, Avrupa hükümdarlarının Osmanlı bağımsızlığına tam saygılı bulunduğu ve Osmanlı istiklaline bir saldırı olduğunda bunu genelin menfaatine aykırı bulacaklarını taahhüt ettikleri belirtilmişti. 8. madde gelecekte çıkabilecek çatışma durumunda, çatışmaya gitmeden önce imzacı tarafların sulh yoluyla sorunu halletmelerine ilişkin idi.

9. madde Islahat Fermanı ile ilgili olup,

Zat-ı Hazret-i Padişahî tebaalarının saadet-i hallerine masruf olan himmet-i mütevaliyeleri iktizasınca kavmiyet ve diyanet ayırmayarak cümlesi için mucib-i islah-ı hal olmağla beraber memâlik-i şahanelerinin Hristiyan ahalisi haklarında niyyat-ı inayetkâraneleri teyid ider bir kıt'a fermân-ı âlî ihsan buyurmuş olduklarından ve bu babda olan efkâr-ı şahanelerine bir delil-i cedid ibraz itmek istediklerinden irade-i müstakille-i şahanelerinden sadır olmuş olan işbu fermân-ı âlînin düvel-i muahideye tebliğini tensib buyurmuşlardır. Düvel-i muahide işbu tebliğin kadr-i alisini isbat ve te'yid ederler. Şurası kaviyyen mukarrerdir ki işbu tebliğ zat-ı hazret-i padişahinin ne kendi tebaasile ona muamelat-ı şahanelerine ve ne de saltanat-ı seniyelerinin idare-i

225 Erim, *age.*, s. 341-353.

dahiliyesine gerek münferiden ve gerek müştereken müdahale itmek için hiçbir halde düvel-i muahideye bir hak ve salahiyet vermeyecektir demekte idi.

Özetle sultanın tüm tebaasına etnik ve dinî ayırım yapmaksızın reformlar yapmasını, Hristiyan ahali için iyi niyetlerini ortaya koyan bir ferman yayınladığını, bu fermanın anlaşmayı imzalayan taraflardan hiçbirine Osmanlı iç işlerine müdahale hakkı tanımadığını belirtmekteydi. 10. madde Boğazlar'ın 1841 düzenlemesine tabi olduğu, 11. madde Karadeniz'in tarafsız olarak milletlerin ticaret gemilerine açık ancak savaş gemilerine kapalı ve yasak olduğunu, 12. madde Karadeniz'de tüm ülkelerin ticaret serbestiyeti olacağını, ticaret gemilerinin sağlık, gümrük ve polis nizamlarından başka şeylere tabi olamayacaklarını, Osmanlılar ve Rusların güvenliği sağlayacağını, limanlarda devletlerin konsolos buldurmasına müsaade edeceklerini kapsıyordu. 13. madde ile Rusya ve Osmanlı Devleti Karadeniz'de savaş tersanesi buldurmuyacaktı. 14. maddede Osmanlı ve Rusya Karadeniz sahillerinin güvenliği için lüzumu kadar hafif savaş gemisine sahip olduklarını bir anlaşma ile belirlemişler ve bu da antlaşmaya eklenmiştir. İmzacı devletlerin izni olmadan bu antlaşma değiştirilmeyecekti. 15. madde Tuna Nehri'nde kıyıları olan devletlerin sağlık ve güvenlik hariç hiçbir şekilde ticaret gemilerine müdahale etmemesini ve serbest ticaretin tesisini sağlamakta, 16. madde Tuna Nehri'nde ticaret için imzacı devletlerin sorumluluğunu, yapılacak bina ve tesislerin masrafının karşılanması için her milletin gemisinden eşit oranda bir vergi alınmasını, 17., 18. ve 19. maddeler de Tuna ile ilgili kararlara yer vermekte idi.

20. madde Besarabya topraklarının Rusya tarafından terk edilmesine, sınırın belirlenmesine, 21. madde Rusya'nın terk ettiği arazinin Boğdan'a verilmesine halkın isterse üç yıl içerisinde başka yerlere göç edebilme hakkına, 22. madde Eflak ve Boğdan'ın eski imtiyazlarının devamına, Osmanlı'ya bağlı kalacaklarına, imzacı devletler himayesinde olacaklarına, hiçbir imzacı devletin onların iç işlerine karışamayacağına, 23. madde imzacı devletlerden kurulu bir komisyonun Eflak ve Boğdan'ın mevcut imtiyazlarını araştırarak, yenilerini yapmak üzere çalışacağına ilişkindi. 24. madde Memleketeyn'de meclisler oluşturulmasına, bu meclislerin halkın fikriyatı doğrultusunda karma meclisin nizamlar yapmasına yardımcı olmasına çalışacağına, 25. madde Memleketeyn için yapılan nizamların bir ferman ile yayımlanacağına, 26. madde Memleketeyn'de emniyetin tesisi için yerel kuvvetlerin tesis edilmesine, 27. madde Memleketeyn'de bir vaka vuku bulduğunda Osmanlıların imzacı devletlerden izin almadan askerî müdahalede bulunamayacağına ilişkindi. 28. maddeyle Sırbistan'ın imzacı devletler kefaletinden olarak Osmanlıya bağlılığı devam edecek, 29. maddeye göre de Osmanlı Devleti imzacı devletlerle müzakere etmeden Sırbistan'a silahla müdahale edemeyecekti. 30. madde Rusya ile Osmanlı arasındaki Kafkas sınırının eski haliyle, Rus, Osmanlı,

İngiliz ve Fransız temsilcilerinden oluşan karma komisyon tarafından 8 ay içerisinde belirleneceğini, 31. maddede Müttefik kuvvetlerin Osmanlı mülkünden ayrılması için aralarında antlaşma yapmalarını, 32. madde ticaretin, savaş öncesi kaideleri çerçevesinde devam edeceğini, 33. madde Aland adaları ile ilgili hükmü ve son olarak da 34. madde antlaşmanın 30 Mart 1856'da Paris'te imza edildiğini, dört hafta içinde hazırlanmasını içeriyordu.

Antlaşma sırasında Boğazlar'ın durumunu belirleyen belgenin tanzimi ile Karadeniz'in silahsızlandırılması noktasında Rusya ve Osmanlı Devleti'nin ikili karar verdiği hafif savaş gemisi miktarını içeren taahhütler icra edilmiştir. Antlaşma imzacı tarafların çıkarlarını gözetmekteydi. Savaşın çıkmasına yol açan ve saldırgan taraf olan Rusya savaşındaki yenilgisine rağmen barış masasında ağır kayıplar yaşamadı. Besarabya arazisindeki toprakları Boğdan'a bırakma dışında arazi kaybetmemişti. Savaş tazminatı biçilmemişti. Sadece Karadeniz'de hafif savaş gemileri dışında tersane ve savaş gemileri bulunduramayacaktı. Aynı kısıtlama Osmanlı için de geçerliydi.

Paris Barışı'yla Osmanlı Devleti, kendine bağlı Boğdan Beyliği'ne bırakılan Besarabya dışında toprak kazanmamıştı. Kuzeydeki Rus tehlikesi şimdilik savuşturulmuştu. Gerçi Ruslar Osmanlı toprakları üzerindeki yayılcı emellerini tehir ettilerse de Orta Asya'daki Türk hanlıklarını ve Türkmen topraklarını işgale başladılar. Bu işgallerini 1860'larda ve 1870'lerde yoğunlaştırdılar.²²⁶ Böylece Ruslar bu süre zarfında Türk toprakları üzerindeki yayılcı arzularını Türkistan'da tatmin ettiler.

Osmanlı Devleti'nin; bağımsızlığına imzacı devletlerin saygı göstermesi, toprak bütünlüğü garantisi, iç işlerine karışılmayacağı sözü, Boğazlar'ın kapalılığı ilkesi, Avrupa amme hukuku dairesine girmesi ve bir Avrupa ülkesi sayılması gibi kazançları vardı. Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasının Avrupa barışı için gerekli olduğunun kabulü ile Osmanlı bağımsızlığının korunması için verilen garantiler önemli kazançlardı.²²⁷

Karadeniz'in güvenliğinin gerektirdiği 10 hafif savaş gemisi gibi zayıf bir gücün bulundurulması dışında savaş tersane ve donanmalarından temizlenmesi, Osmanlı için bir kazançtı. Her ne kadar bu madde hem Rusya ve hem de kendisini bağlasa da Osmanlıların deniz üssü, tersane ve donanma bulunduracakları zengin denizleri vardı. Boğazlar kendilerinden idi. Oysa Rusya bu madde ile Karadeniz'deki hâkimiyetini kaybediyordu. Boğazlar'a yöne-

226 Memet Yetişgin, *A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*, TTK, Ankara 2014, s. 1-81.

227 *The Great Treaties of Europe of the Nineteenth Century*, 163-171. Kitaba göre Türkiye'nin Avrupa ailesi içerisine kabul edilmesi çok önemliydi zira Haçlı seferlerinden beri Türklerin Avrupa ve Avrupa medeniyeti düşmanı olduğu anlayışına son veriliyordu. Bundan böyle Türkiye Avrupa Devletler sistemi içerisinde görülecek ve medeni bir toplum olarak işlem görecekti.

lik tehditkârlığını büyük ölçüde yitiriyordu.

Paris Antlaşması'nda bahsi geçen Islahat Fermanı'nı ilan etmesi modernleşme yolunda ve medeni bir devlet olmada fevkalade bir adımdı. Tüm tebaasının eşit olmasını sağlayan bu belge Türk modernleşmesi ve demokrasi tarihinin büyük bir adımı sayılmalıdır. Antlaşma maddesi gereği azınlıklara verilen haklar Sultan'ın takdirinde ve inisiyatifinde gerçekleşmişti. İmzacı devletler bu madde gereğince Osmanlı iç işlerine karışamayacaktı. Burada imzacı devletler bir taraftan Osmanlılara ülkelerindeki Hristiyanların eşitliğini kabul ettirirken, diğer taraftan bunun Osmanlı icraatı olduğunu, Osmanlı iç işlerine müdahalenin yasak olduğunu kabul etmiş oluyordular.

Rusya ve Osmanlı dışındaki imzacı devletler Akdeniz'e yönelen Rus tehlikesini şimdilik bertaraf etmişlerdi. Karadeniz'de ve Tuna Nehri'nde serbest ticaret hakkına kavuşmuşlardı. Yakın Doğu politikasına müdahale edecek ve kendi inisiyatifleri olmadan Karadeniz ve Balkanlarda bir değişime gidilemeyeceği sözlerini almışlardı. Osmanlı hükûmeti toprakları ve azınlıkları üzerinde nüfuzları artmıştı.

Paris Barışı çok geçmeden yaralar almaya başlayacaktır. Fransa, antlaşma metnine aykırı olarak Eflak ve Boğdan'ın Romanya adı altında birleşmesine çaba gösterecek ve bunda da başarılı olacaktır. Cidde, Lübnan-Suriye olayları nedeniyle müdahalelerde bulunacaklar, Cidde'ye asker çıkarırken, Lübnan Nizamnamesi'nin yayımlanmasını sağlayarak buraya özerklikler kazandıracaklardır. Rusya, 1870'te Almanya'nın Fransa'yı yenmesi ile oluşan uluslararası elzem zemini çıkarına kullanarak Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere bir nota verecek ve kendisini Karadeniz'in silahsızlandırılması maddesinden muaf tuttuğunu ilan edecektir. Bu istemini 1871 Londra görüşmeleri neticesinde elde edecektir.

4.3. Islahat Fermanı (18 Şubat 1856) ve Uygulanması*

Osmanlı Devleti, 3 Kasım 1839 tarihinde ilan ettiği Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile bütün tebaanın kanunlar önünde eşit kabul edildiğini, ahalinin can, mal ve namus dokunulmazlığının devletin güvencesinde olduğunu bildirmişti.²²⁸ Ancak Avrupalı devletler için bu yeterli olmadı. Anılan devletler halen Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bazı hukuki ve siyasi eşitsizliklerin bulunduğunu ileri sürerek gayrimüslimler lehine yeni haklar talep etmekteydi. Batılı devletlerin Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla tespit edilen ilkeleri ve ortaya konulan iradeyi yeterli bulmamaları ve gayrimüslimlere yönelik yeni düzenlemeler talep etmeleri sonucunda 18 Şubat 1856'da Islahat

* Prof. Dr. Gürsoy Şahin, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, Afyonkarahisar/ Türkiye. gsahin@aku.edu.tr

228 **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 4-7.

Fermanı ilan edildi.²²⁹

Osmanlı tarihinde son derece önemli bir yere sahip olan İslahat Fermanı'nın ilanına giden süreç, 1853'te başlayan Kırım Savaşı'nın sebepleriyle doğrudan ilişkilidir.²³⁰ Savaşta İngiltere, Fransa ve sonradan ittifaka katılan Sardunya, Rusya'nın karşısında yer alarak Osmanlı Devleti'ni desteklediler. Batılı devletler savaşın ilerleyen aşamalarında Rusya'nın Hristiyan kozunu kullanmasını, böylece Avrupa kamuoyunun Osmanlı Devleti'nin aleyhinde harekete geçme ihtimalini önlemek istediklerini ifade etmekteydi. Batılı devletlere göre yapılması gereken şey Babialı'nın Hristiyanlar lehine yeni haklar vermesiydi.²³¹ Örneğin gayrimüslimlerin ödediği cizye vergisi, Avrupalı devletlere göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun eşitlik ilkesine aykırıydı. Bu sebeple Babialı üzerinde bir baskı kurulmuştu. Konu Meşveret Meclisinde müzakere edildi.²³² Yeni duruma göre Sultan Abdülmecit'in 28 Mart 1855 tarihli iradesiyle cizye vergisinin "iâne-i askeriye" adıyla tahsil edilmesi kararlaştırıldı.²³³

Savaşın seyri Osmanlı ve müttefik devletlerin lehine devam ederken Viyana'da bir konferans toplandı. Toplantıda bir yandan savaşın akabinde imzalanacak barış antlaşmasının esasları tespit edilmeye çalışılırken diğer yandan Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim ahalinin Müslümanlarla eşit haklara kavuşturulması ve bu amaçla yeni bir ıslahat programı hazırlanması hususunda müzakereler sürdürüldü. Konferansta gayrimüslimlere verilecek hakların özel bir madde ile barış antlaşmasına eklenmesi, böylece gayrimüslimlere tanınacak hakların Avrupalı devletlerin ortak teminatı altına alınması da gündeme getirildi. Ancak Babialı, gayrimüslimler lehine talep edilen ıslahatın kendi iç meselesi olduğunu, bu hususların antlaşmaya eklenmesinin doğru

229 Ali Akyıldız, "Tanzimat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 40, İstanbul 2011, s. 6; Ufuk Gülsoy, "İslahat Fermanı", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 19, İstanbul 1999, s. 185.

230 Bu dönemde Rusya, Osmanlı ülkesinde nüfuz alanları oluşturmayı dış politikasının temel hedefi olarak belirlemişti. Öte yandan Fransa, 1847'de Kudüs'te kutsal yerlerle ilgili çeşitli taleplerde bulunmuştu. Rusya'nın bu duruma tepki göstermesi üzerine mesele uluslararası bir sorun haline geldi. Gülnihal Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşların Hukuki Durumu**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 44-45. Bunun üzerine Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın maddelerini gündeme getirerek Osmanlı topraklarındaki Ortodoksların hamisi olarak kabul edilmesi için bir ultimatom verdi. Bu talep Osmanlı hükümeti tarafından reddedilince iki devlet arasında 1853'te Kırım Savaşı başladı. **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C IX, Yay. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1984, s. 89; Alan Palmer, **1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu**, Çev. Meral Gaspıralı, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s. 30-31.

231 Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 34, İstanbul 2007, s. 169-170.

232 **BOA**, A.MKT.NZD., 133/76, H-29-05-1271 (17 Şubat 1855).

233 Akyıldız, agm., s. 6.

olmadığını, meselenin bu şekilde ele alınmasının egemenlik haklarına zarar vereceğini ifade etti. Keza bunun devletler hukukuna aykırı olduğunu bildirerek teklifi reddetti.²³⁴

Osmanlı Devleti'nin teklife olumsuz cevabı müzakereleri gerginleştirdi. Fransa'nın tavsiyesi üzerine Osmanlı hükûmeti, gayrimüslim ahali hakkında iyi niyet göstergesi olarak öncelikle cizyeyi kaldıracacağını, gayrimüslimlere orduda ve idari alanlarda görev vereceğini bildirdi. Kırım Savaşı sebebiyle had safhaya ulaşan asker ihtiyacının bir kısmı bu şekilde karşılanabilirdi.²³⁵ 14 Mayıs 1855 (26 Şaban 1271) tarihinde *Takvîm-i Vekâyi*'de ilan edilen kararlara göre Osmanlı'nın gayrimüslim tebaası askerlikte miralay rütbesine, idari alanda ise birinci dereceye kadar yükselebilecekti.²³⁶ Ayrıca gayrimüslimlerin özel izin almadan cemaatlerine ait kiliselerini inşa veya tamir etmeleri de mümkün olacaktı. Ancak ilan edilen kararlara gayrimüslim ahalden büyük tepki geldi. Zira gayrimüslimler askerlik yapmak istemiyorlardı. Bu sebepten ülkenin çeşitli yerlerinde ayaklanmalar çıktı. Rumeli'deki gayrimüslimlerin bir kısmı dağa çıkma yahut komşu ülkelere iltica etme gibi tehditlerde bulundu. Bunun üzerine Babıali askerlik konusunu yeniden düzenlemek zorunda kaldı. İlk olarak ülke sınırlarında yaşayan gayrimüslimler askerlikten muaf sayıldı. Tespit edilen gayrimüslim asker sayısı ilk etapta 15.000 iken 7.000'e indirildi. Bilahare bu rakamdan da vazgeçildi.²³⁷

Gayrimüslimlerin ıslahat istemedikleri anlaşılma ile birlikte Avrupalı devletler, Osmanlı hükûmetinin ıslahat yapması konusunda ısrarlarını sürdürmekteydi. Viyana Konferansı 16 Ocak 1856'da tekrar toplandı. Gerçekleştirilen müzakerelerde Padişah'ın kendi iradesiyle gayrimüslimlere verdiği imtiyazların yine kendi kararıyla genişletilmesine ve barış antlaşması imzalanmadan önce ilan edilmesine karar verildi. Bu durumun Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına ve toprak bütünlüğüne herhangi bir zarar veremeyeceği bildirildi. Gayrimüslimlerle ilgili düzenlemelerin yanında Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler topluluğuna resmen kabulü, Karadeniz'in tarafsızlığı, Boğazlar'la ilgili 1841 Londra Protokolü'ndeki şartların devamı da kabul edildi.²³⁸ Öneriler Rusya tarafından da kabul edilince 1 Şubat 1856'da Paris Barış Antlaşması'nın esasını oluşturacak dört maddeden ibaret Viyana

234 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs Yay., İstanbul 1999, s. 126-127; Gülsoy, agm., s. 185.

235 Kemal Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", **150. Yılında Tanzimat**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 24-25; Ufuk Gülsoy, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simurg Yay., İstanbul 2000, s. 56-57.

236 **Takvîm-i Vekâyi**, Nr. 523, 26 Şaban 1271 (14 Mayıs 1855), s. 1-2.

237 Engelhardt, **age.**, s. 128; Gülsoy, agm., s. 186.

238 **Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi**, IX, s. 227-229; A. Cevad Eren, "Tanzimât", **İslam Ansiklopedisi**, C XI, 2. Baskı, MEB Yayını, İstanbul 1979, s. 741.

Protokolü imzalandı.²³⁹

4.3.1. Islahat Fermanı'nın İlan Süreci

Viyana Protokolü'nün ardından Osmanlı hükûmeti harekete geçerek Avrupalı devletlerin gayrimüslim ahaliye yeni haklar tanınması yönündeki taleplerini değerlendirmeye aldı ve ıslahat programının hazırlıklarına başladı. Sadrazam Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuat Paşa, Şeyhülislam Mehmet Arif Efendi ile İngiliz Elçisi Stratford Canning (de Redcliffe), Fransız Elçisi Edouard Antoine Thouvenel ve Avusturya Elçisi Anton von Prokesch-Osten'in de yer aldığı bir komisyon kuruldu ve toplantılar gerçekleştirildi. Toplantılarda ilk gündem maddesi din ve vicdan hürriyeti konusuydu.²⁴⁰ Görüşmelerde İngiliz Elçisi Stratford Canning, Viyana Protokolü'nde yer almamasına rağmen Müslümanların İslam dininden ayrılmasını yasaklayan şer'i kanunların değiştirilmesi hususunda ısrarcıydı. Osmanlı yetkilileri ise İslamiyet'le ilgili hususların tartışma dışında tutulması gerektiğini, görüşmelerde sadece ülkedeki gayrimüslim ahalinin durumlarının ele alınacağını bildirdi.²⁴¹

Osmanlı yetkililerine göre gayrimüslim ahaliye o zamana kadar tanınan hukuki ve dini ayrıcalıklar Osmanlı toplumunu ikiye ayırmıştı. Dini alanda bazı düzenlemeler yapılarak imtiyazlar devam ettirilebilirdi. Ancak hukuki imtiyazlar âdeta "adli muhtariyet" derecesine ulaşmıştı. Gelinen noktada Tanzimat Fermanı'nda kabul edilen kanun önünde eşitlik ilkesine aykırı bir sonuç ortaya çıkmıştı ve bu durum kesin olarak düzeltilmeliydi. Avrupa devletlerinin elçileri, bir taraftan toplumda ayrılığa sebep olduğu gerekçesiyle hukuk sisteminin düzeltilmesi gerektiğini dile getirip diğer taraftan gayrimüslimler için özel imtiyazlar istemekteydi. Müslüman veya gayrimüslim fark etmeksizin tüm Osmanlı ahalisini kaynaştırmaya çalışan Babiali, gayrimüslimleri Müslümanlardan ayıracak imtiyazlar tanınmanın büyük sorunlara sebep olacağını bildirerek teklifleri reddetti. Müzakereler son derece tartışmalı geçti. Elçiler konuyla ilgili birbirinden farklı yirmi bir muhtıra verdi. En nihayetinde Fransız Elçisi'nin İslam ve Hristiyan tebaa arasında haklar, vergiler, askerlik vb. alanlarda devam eden farklılıkların bir ferman ile kaldırılarak Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda da zikredilmiş olan tebaanın eşitliği ilkesinin geliştirilmesi tezi benimsendi.²⁴² Öneriler dikkate alınarak yeni bir program hazırlandı.²⁴³

239 Akyıldız, agm., s. 6.

240 Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform**, 1856-1876, C I, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997, s. 69; Eren, agm., s. 742.

241 Akyıldız, agm., s. 6.

242 Musa Gümüş, "Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi", **bilig**, S 47, Güz 2008, s. 218.

243 Engelhardt, **age.**, s. 135; Gülsoy, agm., s. 186.

İngiliz Elçisi Canning, diğer ülkelerin elçilerinin çaba ve müdahaleleriyle hazırlanan ıslahat programının barış antlaşmasında zikredilmesini, böylece Avrupalı devletlerin ortak taahhüdü ve kefaleti altına alınmasını istemekteydi. Ancak Osmanlı hükûmeti, bunu egemenlik haklarına aykırı görerek kesin bir dille reddetti. Yaşanan uyuşmazlık Fransa ve Avusturya elçilerinin İngiliz Elçisi Canning'i ikna etmelerinden sonra halledildi.

Osmanlı hükûmeti yapılacak ıslahatların, egemenlik haklarını zedelemesini istemiyordu. Bunun için Padişah'ın iradesiyle gayrimüslim tebaaya çeşitli imtiyazlar verildiği izlenimini oluşturmak en doğru yoldu. Dolayısıyla hazırlanan ıslahat programının, bir ferman şeklinde ilan edilmesine karar verildi. Sonuçta Islahat Fermanı 18 Şubat 1856 (11 Cemaziyelahir 1272) tarihinde Sadrazam Âli Paşa Paris'e gitmek üzere yola çıktığından Sadaret Kaymakamı Kıbrıslı Mehmet Paşa huzurunda devletin ileri gelen yetkilileri, Şeyhülislam, devletlerin temsilcileri, patrikler, hahambaşı kaymakamı ve cemaat başkanlarının katıldığı törenle okundu.²⁴⁴ Islahat Fermanı, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan sonra I. Meşrutiyet'e kadar devletin iç ve dış politikasında uygulanan ve gerçekleştirilecek ıslahatları taahhüt eden bir anayasa hükmü ve Tanzimat'ın ikinci dönemi olarak da kabul edilebilir.²⁴⁵

Fermanın nüshaları Paris Kongresi'ne katılan devletlerin temsilcilerine de verildi. 25 Şubat 1856'da toplanan Kongrede, Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim ahalinin geleceğini ilgilendiren Viyana Protokolü'nün dördüncü maddesi müzakere edilmeye başlandı. Avrupa devletleri, Islahat Fermanı'nın imzalanacak antlaşmanın bir maddesinde yer alması gerektiğine dair taleplerini tekrarladılar. Sadrazam Âli Paşa, görüşmeler sırasında *devletler fermanı senet ittihaz ederler* ifadesinin antlaşma metnine eklenmesine şiddetle karşı çıktı. Uzun müzakereler sonunda uzlaşmaya varıldı. Kırım Savaşı'nı bitiren 34 maddelik Paris Antlaşması 30 Mart 1856 tarihinde imzalandı.²⁴⁶

Antlaşmanın 9. maddesi Osmanlı hükûmetinin yaptığı ıslahatlarla ilgiliydi. Bu maddeye göre Padişah kendi iradesiyle, tebaasının durumunu düzeltmek için kavim ve din ayırmamakla birlikte Hristiyan ahali hakkında inayetini gösterir bir ferman ilan etmiş, bunun Avrupalı devletlere de tebliği uygun görülmüştü.²⁴⁷ Sadrazam Âli Paşa'nın çabaları sonucunda düzenlenen söz konusu maddenin son kısmının Avrupalı devletlerin müdahalesini en-

244 **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 7-14; Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, C I, Yay. Haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1991, s. 68; **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, IX, s. 128.

245 Eren, agm., s. 742; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 181.

246 Beydilli, **Paris Antlaşması**, s. 171.

247 Antlaşmanın tüm metni için bk. **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, IX, s. 230-244, dokuzuncu madde için s. 236.

gelleyeceği değerlendirmesi yapıldı. Maddenin bu şekilde düzenlenmesiyle Islahat Fermanı'na Paris Antlaşması'nda atıf yapılmamış oluyordu. Avrupalı devletler yapılan bu tebliğin değerini kabul ve tasdik etmekle birlikte bu tebligata dayanılarak, devletlerin birlikte veya tek tek, padişahın tebaasıyla olan ilişkilerine hiçbir şekilde müdahale hakkı vermeyeceği öngörülmüştü.²⁴⁸ Ancak antlaşmanın 9. maddesi antlaşmaya imza atan Osmanlı yetkililerin öngörülerinin aksine Osmanlı Devleti'ni taahhüt altına soktu. Aynı zamanda dış müdahaleye de zemin hazırladı. Böylece Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine daha çok müdahale ettiği yeni bir dönemi başlattı.²⁴⁹

Dönemin önemli isimlerinden Mustafa Reşit Paşa, ciddi bir yükümlülüğün altına girildiğine dikkat çekmişti. Ona göre gerçekleştirilen düzenlemeler ülkenin Anadolu ve Arabistan bölgelerinde sosyal huzursuzluklara ve hatta sosyal patlamalara yol açabilirdi. Babıalî'nin olası olaylara yönelik bir hazırlık yapmadığını bildiren M. Reşit Paşa, Fermanın Osmanlı Devleti'nin istiklalini ve hukukunu tehlikeye düşürecek büyük bir hata ve *hainler tarafından Avrupa'ya verilen memleketi tahrip vasıtası* olduğunu ifade etmekteydi. Reşit Paşa bu ifadeleriyle müzakereleri yürüten Âlî ve Fuat Paşaları hainlikle suçladı. Esasen M. Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı'nı özü itibarıyla desteklediği, itirazının Fermanın tamamına değil de bazı maddelerine olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Müslüman ahalinin tepkisi hesaba katılmadan Hristiyanlara tahminlerin ötesinde ayrıcalık tanınmıştı.²⁵⁰

Netice itibarıyla Rusya'nın mağlup edilmesi, Kırım Savaşı'nın sona ermesi ve Paris Antlaşması'nın imzalanması Osmanlı başkentinde memnuniyet yarattı. Ancak Islahat Fermanı toplumda olumsuz bir hava oluşturdu. Ayrıca savaş, Osmanlı hazinesine büyük bir yük getirdi, alınan borçlarla mali dengeler altüst oldu. Keza antlaşma ile ülkenin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü antlaşmayı imzalayan Avrupa devletlerinin ortak garantisi altına alındı. Karadeniz ise tarafsız hale getirilerek silahsızlandırıldı.²⁵¹

4.3.2. Islahat Fermanı'nın Uygulanması ve Müdahaleler

Islahat Fermanı'nda gayrimüslim Osmanlı tebaasına hukuki açıdan Müslümanlarla eşitlik sağlayacak önemli haklar tanındı. Bu şekilde Avrupa devletlerinin Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesi önlenmek istenmişti.²⁵² Daha önce Tanzimat Fermanı ile bütün Osmanlı ahalisine tanınan imtiyazlar bir kez

248 **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2006, s. 102.

249 Çadırcı, **age.**, s. 176.

250 Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, s. 75-82; **Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi**, IX, s. 128; Engelhardt, **age.**, s. 138, 244-250.

251 Akyıldız, **agm.**, s. 6.

252 Akyıldız, **agm.**, s. 6.

daha teyit edilmekteydi. Fermanın tamamen uygulanması için gerekli tedbirler alınacaktı. Fermanın baş tarafında, Müttefik Devletlerin yardımı sayesinde Osmanlı Devleti'nin harici hukukunun düzeldiğine vurgu yapılmakta, ardından devletin dahili durumunu güçlendirecek, bütün Osmanlı tebaasının refahını arttıracak bazı ıslahatlara ihtiyaç duyulduğu ifade edilmekteydi.²⁵³

Fermanın uygulanması için Babıali'de bir Islahat Komisyonu kuruldu. Bu komisyon Sami Paşa, Ahmed Refik Bey, Subhi Bey ve Mümtaz Efendi'den oluşmaktaydı. İhtiyaç halinde Maliye Nezaretinden, Bâb-ı Seraskeriden ve Tersane-i Amireden de birer üye komisyona çağırılacaktı. Islahat Fermanı'nın uygulanmasına ilk olarak Hüdâvendigâr sancağından başlanmasına karar verildi.²⁵⁴ Komisyonda üzerinde durulması gereken öncelikli meseleler tespit edildi. İlk olarak Fermenda yer alan can ve mal emniyeti ile namus dokunulmazlığına dair maddenin hayata geçirilmesi kararlaştırıldı. Bu hususta daha önce yapılmış yasal düzenlemeler bir an önce uygulamaya konulacaktı. Bu anlamda İstanbul'da Avrupa standartlarında bir hapisane inşa edilecekti. Kötü muamele ve işkence sona erdirilecekti. Ülkenin asayişiyile alakalı olarak Avrupa'daki yasa ve nizamnameler örnek alınarak tercüme edilecekti. Ayrıca en kısa sürede karma mahkemeler kurulacaktı.

Islahat Fermanı'nın uygulamaya konulması ülkenin farklı yerlerinde birtakım tepkilere yol açtı. Müslüman tebaa Avrupalı devletlerin baskıları sonucunda ilan edilen Fermanın sadece gayrimüslim ahaliye yönelik haklar sağlamasından dolayı tepkiliydi. Özellikle gayrimüslimlere tanınan ibadet serbestliği sebebiyle kiliselerde çan çalınması Müslüman ahalinin tepkisine yol açtı. Hristiyanlar arasında ise Müslümanların gayrimüslimlere saldıracakları şeklinde asılsız iddialar yayıldı. Yüzyıllardır bir arada yaşayan iki topluluk âdeta iki kutba ayrılmıştı.²⁵⁵

Fermanın ilanından bir süre geçtikten sonra Paris Antlaşması'nı imzalayan devletler, Islahat Fermanı'nın hükümlerinin uygulamaya konulmadığını ileri sürerek 5 Ekim 1859'da Osmanlı hükûmetine ortak bir muhtıra verdiler. Bu durum Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç meselelerine karışmasını daha da derinleştirdi. Rusya, özellikle Rumeli'de yaşanan olayları incelemek için uluslararası bir komisyon kurulmasını önerdi. Hatta gayrimüslim ahali için daha fazla güvence verilen bir antlaşma yapılmasını dahi teklif etti. Ancak İngiltere, Rus tekliflerine tepki göstererek kendileri bir proje önerdi. Fransız yetkililerin de İngiliz önerisini desteklemesiyle Sadrazam'ın Rumeli'yi teftiş etmesi tavsiyesinde bulunuldu.²⁵⁶ Sadrazam'ın Rumeli'yi teftişi

253 "Islahât Fermânı", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 17-25.

254 **BOA**, İ.MMS., 8/350, H-26-04-1273 (24 Aralık 1856).

255 Gülsoy, agm., s. 187.

256 Eren, agm., s. 756; Gülsoy, agm., s. 188.

olayları yatıştırdı.²⁵⁷ Ancak alınan tedbirler, şikâyetleri ve Avrupalı devletlerin baskılarını önlemeye yetmedi.

Avrupalı devletlerin her müdahalesi karşısında Osmanlı hükûmetinin yeni tavizler vermesi yeni müdahaleleri beraberinde getirdi. Bu sırada 1856'da Maraş'ta İngiliz Konsolos Vekili Mösyö Germani ailesiyle birlikte öldürüldü.²⁵⁸ Halep ve Şam'da yabancılara ve gayrimüslimlere ait ev ve işyerleri tahrip edildi.²⁵⁹ 1860'da Lübnan'da başlayan olaylar, o sırada Rumeli'de teftişte bulunan sadrazamın denetimini yarıda kesmesine neden oldu. Yaşananları fırsat olarak değerlendiren Rusya, uluslararası inceleme komisyonu kurulması talebini tekrarladı. Rusya'nın projesine karşılık İngiltere de yeni bir ıslahat projesi sundu. İngiltere'nin projesi Meclis-i Ahkam-ı Adliyye ile Meclis-i Tanzimat'ın birleştirilmesini ve yeni bir meclisin kurulmasını öneriyordu. Yüksek devlet memurlarından ve gayrimüslimlerden seçilerek beş yıllığına atanacak on iki üyeden oluşacak meclis öncelikle bir emniyet teşkilatı kuracaktı.²⁶⁰ Ayrıca mahkemeler ıslah edilecek, gayrimüslimlerin şahitliklerinin kabul edilmesini mümkün kılacak kanunlar çıkarılacaktı.²⁶¹ Aşar uygulamasının kaldırılması, Müslümanların ve gayrimüslimlerin bir arada eğitim görecekları mekteplerin açılması ve her valinin emrinde çalışmak üzere gayrimüslimlerden birer müsteşar görevlendirilmesi gibi hususlar da yeni meclisin ilgileneceği konulardandı.

Önerilen projede elçiliklerin, şikâyetçi oldukları memurların yargılanmasını bu Meclise havale etmesi öngörülmüştü. Gerçekleştirilecek incelemeler sırasında elçilik tercümanları yanlarında bulunabilecekti. Anlaşılabacağı üzere İngiltere'nin projesi Rusya'nın projesinden daha ağır şartlar taşımaktaydı. Osmanlı memurlarının âdeta konsolos mahkemelerine sevk edilebilmesinin önü açıldı. Projede yer alan öneriler, Avrupa müdahalesinin sürekli ve sistematik bir hale gelmesi demektir. İngiliz projesi, Osmanlı Padişahı ve hükûmetini şaşkınlığa düşürdü. Osmanlı Devleti'nin itiraz etmesi üzerine İngiltere, yeni bir ıslahat programı yapması için Babıali'ye üç ay süre verilmesini ilgili devletlere önerdi. Buna karşılık Rusya, delegelerin bir an önce toplanmasında ısrar etmekteydi.²⁶²

257 BOA, A.MKT.UM., 414/7, H-23-12-1276 (12 Temmuz 1860). İngiliz kamuoyunun görüşlerinin aktarıldığı belge için bk. BOA, İ.HR., 177/9714, H-22-12-1276 (11 Temmuz 1860).

258 BOA, HR.MKT., 172/59, H-08-05-1273 (4 Ocak 1857).

259 Ufuk Gülsoy, "1856 Halep ve Nablus Olayları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C 9, S 1, Haziran 1994, s. 279-288.

260 Gülsoy, *Islahat Fermanı*, s. 189.

261 Gazi Erdem, "İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakereleri Bağlamında Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C 51, S 1, 2010, s. 338, 345.

262 Gülsoy, *Islahat Fermanı*, s. 189.

Osmanlı hükûmeti, Avrupalı devletlerin ısrarının önüne geçmek için Rumeli teftişinin tamamlanacağını ilgili devletlere bildirdi. Bunun için ordu kumandanı görevlendirildi. Baskılar üzerine Osmanlı hükûmeti 1861 yılının Şubat ayında yeni bir ıslahat programı kabul etti. Temel olarak vergi ve adalet sisteminde düzenleme yapılacağı ilan edildi.²⁶³ Buna göre aşar usulü değiştirilip vergilerin belirli bir düzende toplanması sağlanacak,²⁶⁴ vilayetlerin güvenliği sağlanarak adli işlerin düzeltilmesi için de müzakerelere başlanacaktı.

Islahat Fermanı'nı ilan eden Sultan Abdülmecit 25 Haziran 1861'de vefat etti.²⁶⁵ Yerine padişah olan Sultan Abdülaziz de yeni bir hatt-ı hümayun yayımlayarak Islahat Fermanı'nda vurgu yapılan yeniliklerin devam edeceğini açıkladı. Bu adımlar Avrupalı devletleri rahatlattı.²⁶⁶

4.3.3. Islahat Fermanı'na Göre Yapılan Düzenlemeler

Islahat Fermanı, gayrimüslimlerin Osmanlı toplumundaki durumlarını önemli derecede değiştirdi ve hukuki statüleri yeniden düzenlendi. Yapılan düzenlemelerle gayrimüslimlerin cemaat teşkilatlanmasında da kayda değer değişiklikler yapıldı. Cemaatlerinin üzerinde geniş yetkileri olan patriklerin hareket alanları sadece dinî hususlarla sınırlandırıldı. Ruhban kesimin yanında sivillerden de bazı kişilerin cemaatlerinin idaresine katılması sağlandı. Fermana göre gerçekleştirilen düzenlemeleri idari, hukuki, ekonomik, eğitim ve dinî alana yönelik düzenlemeler olarak sınıflandırmak mümkündür.

Islahat Fermanı'nda meclislerin yetki ve görevlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştı. Ancak meclislere gayrimüslim üyeler de kabul edilmeye başlanmıştı. Bu sebeple Tanzimat Dönemi'nde reformları yürüten Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Âlî-i Tanzîmât arasında yetki kargaşası çıktı. Üye sayısı ve ilgilendiği konuların fazlalığı, Islahat Fermanı'nın uygulanmasında karşılaşılan sorunlar ve dış baskılar sebebiyle adı geçen iki meclis, 7 Temmuz 1861 tarihinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirildi.²⁶⁷ Islahat Fermanı'na göre bütün Osmanlı tebaasıyla ilgili meselelerin müzakere edildiği Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'ye her cemaatin başkanları ile devletin temsilcisi olarak bir memur tayin edilecekti. Bir yıllık bir süre için atanan bu üyeler müzakereler sırasında fikirlerini rahatça söyleyebilecekler ve kimse söylemlerinden dolayı rencide edilmeyecekti.²⁶⁸ Gayrimüslimlerin sürekli üyelikleri ise 1864 yılın-

263 Akyıldız, agm., s. 6-7.

264 Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, IX, s. 169.

265 Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, IX, s. 173.

266 Engelhardt, age., s. 181; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Cilt VII, Islahat Fermanı Devri 1861-1876**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1977, s. 2.

267 Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, TTK Yay., Ankara 1994, s. 53.

268 Gülsoy, agm., s. 189.

da mümkün oldu.²⁶⁹

Islahat Fermanı'nın idari alanda en dikkat çekici sonuçlarından birisi vilayet nizamnameleriydi. Vilayet nizamnameleri ile Osmanlı hükûmeti, vilayet örgütlerini Fermanın 13. maddesine uygun bir şekilde yeniden düzenleyerek mahalli kurullara taşra yönetiminde yer vermeyi ve Tanzimat Dönemi'nin merkezîyetçiliğini hafifletmeyi düşündü. Fakat vilayetlerde düzenleme yapmanın anlamı merkezîyetçilikten uzaklaşmak değildi. Aksine merkezîyetçiliğin, idareyi daha etkili hale getiren yönünden faydalanılmak isteniyordu.²⁷⁰

Tanzimat Dönemi'nin bürokratları ülkenin tüm unsurlarını Osmanlılık bilinciyle bir arada tutabileceklerini düşünüyordu. Bu bilince ulaşmanın yolu, gayrimüslimlerle Müslümanları beraberce idarede söz sahibi yapmaktan geçmekteydi.²⁷¹ Böylece gayrimüslimler ulusçu düşüncelerden uzaklaşıp Müslümanlarla birlikte ülkenin sorunlarını çözmek için çalışacaklardı.²⁷² Bu amaçla Fransa'da uygulanan departman sistemi örnek alınarak taşra teşkilatı yeniden düzenlendi. 1864 yılında esasen bütün ülkede uygulanmak amacıyla hazırlanan Vilayet Nizamnâmesi, tedbir amacıyla ilk olarak Tuna vilayeti özelinde uygulamaya konuldu.²⁷³ 1865 yılından itibaren yeni vilayetler teşkil edilmeye başlandı. 1867'de çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi ise 1864 Nizamnamesi'nin neredeyse aynısıydı. Nizamname ile yeni taşra örgütlenmesi, ülkenin tamamını kapsayacak şekilde genişletildi. Bilahare 22 Ocak 1871 tarihli İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi²⁷⁴ ülkede yerel yönetim sisteminin gelişmesi ve halkın bürokratik ve siyasi süreçlere katılımının artmasında önemli rol oynadı.²⁷⁵

Islahat Fermanı'nın hukuki anlamda icraya dönük bir özelliği yoktu. Yani ilan edilen kararların yürürlüğe konulabilmesi için yeni kanunlar çıkartılması ve pratik adımlar atılması gerekmektedir.²⁷⁶ Bu sebeple Fermanın ilanından sonra hukuk alanında önemli adımlar atılmıştı. Fermána göre Osmanlı ahalisi devlet memurluğuna kabul edilirken din veya başka farklılıklar gözetilmeyecekti. Kanunen aranan özelliklere sahip olan herkes hangi dinden veya

269 Akyıldız, agm., s. 6.

270 Engelhardt, age., s. 183-185.

271 Gülnihal Bozkurt, "Tanzimat ve Hukuk", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümünde Uluslararası Sempozyumu, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989**, TTK Yay., Ankara 1994, s. 275.

272 Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 2, S 1, s. 33.

273 **Takvîm-i Vekâyi**, Nr. 773, 7 Cemaziyelahir 1281, (7 Kasım 1864), s. 2-4.

274 10 Kanunusani 1286 tarihli nizamname için bk. **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 625.

275 Gençoğlu, agm., s. 35.

276 Davison, age., s. 74.

mezhepten olduğuna bakılmaksızın askerî yahut mülki mekteplerde okuyabilecekti. Ayrıca gayrimüslimler kendi dillerinde eğitim yapmak amacıyla okul açabilecekti. Bu okulların programlarını düzenlenme işiyle öğretmenlerinin tayin edilmesi, üyeleri padişah tarafından atanacak karma bir maarif meclisi tarafından yapılacaktı.²⁷⁷

Kimse din ve mezhebini değiştirmeye zorlanmayacaktı. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında veya tarafların kendi arasında çıkacak davalar için karma mahkemeler kurulmasına karar verildi. Bu mahkemelerde yargılamalar açıkça yapılacak, herkes kendi dininin gereklerine göre yemin edecek ve gayrimüslimlerin şahitlikleri de kabul edilecekti. Hukuki davalar, eyalet ve sancaklarda karma meclislerde vali ve kadı efendinin de katılımıyla şer'î veya adli hukuka göre görülecekti.²⁷⁸ Gayrimüslim ahali arasında çıkabilecek miras paylaşımı gibi özel davalar, tarafların talepleri halinde patrikhane meclislerinde de görülebilecekti. Mahkemelerde olduğu gibi meclislerde de yargılamalar açık şekilde yapılacaktı. Ticaret, cinayet veya karma mahkemelerle ilgili yasalar ve yargılama usulleriyle ilgili düzenlemeler en kısa sürede hazırlanacaktı. Bu nizamnameler ülkede yaşayan tüm ahalinin diline tercüme edildikten sonra yayımlanacaktı.²⁷⁹

Dönemin önemli kanunlarından birisi Arazi Kanunnamesi'di. 1858 yılında Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında Meclis-i Alî-i Tanzimât'ta bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyon Tanzimat Dönemi'nin en önemli kanunlarından birisi olan 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ni hazırladı.²⁸⁰ Kanun esas itibarıyla ülkedeki mevcut kanun ve uygulamaların yeni yöntemlerle bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulmuştu.²⁸¹ Ülke toprakları "mülk, vakıf, mevat, metruk ve mirî" arazi olmak üzere beşe ayrılarak mirî arazinin nasıl intikal edeceği tespit edildi.²⁸²

Fermana göre ülkedeki hapishanelerin şartları ıslah edilecekti. Her türlü eziyet ve işkence sona erdirilecek, bu kuralara uymayan görevlilere ceza verilecekti. Vilayet ve sancak meclislerine üye olacak Müslüman ve gayrimüslimlerin hukuka uygun olarak seçilmelerini sağlamak üzere nizamnameler hazırlanacaktı. Bu esaslar kapsamında 1860 yılında on bir yerde yeni ticaret mahkemesi kuruldu. Fransız örneğine göre teşkilatlandırılan mahkemelerin yetkileri, bütün ticari davaları kapsayacak şekilde genişletildi.²⁸³

277 Gülsoy, agm., s. 187.

278 Akyıldız, agm., s. 6.

279 Gülsoy, agm., s. 187.

280 **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 165.

281 Mehmet Âkif Aydın, "Arazi Kanunnâmesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 3, İstanbul 1991, s. 346-347; Akyıldız, agm., s. 6.

282 Bozkurt, agm., s. 274.

283 Akyıldız, agm., s. 7.

Osmanlı ahalisinin hukuk önündeki eşitliği, görev ve sorumlukların da eşit bir şekilde paylaşılmasıyla mümkün olacaktı. Bu yüzden gayrimüslimlere de askerlik yükümlülüğü getirildi. Gayrimüslimler söz konusu yükümlülüklerini fiilen veya bedel vererek de yerine getirebilecekti. Bunun için gerekli yasal düzenlemeler en kısa sürede hazırlanarak ilan edilecekti.

Tanzimat Fermanı'nda vurgu yapılan rüşvet konusu Islahat Fermanı'nda da yer almıştı. Esasen 1840 yılında hazırlanan Ceza Kanunnamesi'nde rüşvetle ilgili gerekli yasal düzenlemeler yapılmıştı.²⁸⁴ Ancak rüşvet kapsamına giren veyahut girmeyen hediyelerin cins ve miktarı 1850 yılına kadar belirlenmemişti.²⁸⁵ Islahat Fermanı ile yolsuzluk ve rüşveti yasaklayan kanunların bütün memurlara istisnasız uygulanması esası kabul edildi. Dönemin önemli adımlarından bir diğeri 1869 yılında kabul edilen Tâbiyet Kanunu idi.²⁸⁶ Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumunu düzenleyen bu kanunla ilk kez Müslüman bir ülkede İslam hukukundaki din kriteri yerine dönemin geçerli ilkesi olan uyrukluk kavramı kabul edildi.²⁸⁷

Islahat Fermanı'na göre dini ve mezhebi ne olursa olsun bütün Osmanlı tebaası aynı esaslara göre vergi ödeyecekti. Genel olarak vergilerin ve özellikle de aşar vergisinin toplanması sırasında yaşanan aksaklıkların düzeltilmesine en kısa zamanda başlanacaktı. İltizam usulü kademeli olarak sona erdirilecek, vergiler doğrudan devlet tarafından toplanacaktı. İltizam usulünü kişisel menfaatleri için kullanan memurlar ve idare meclisi üyeleri cezalandırılacaktı. Yapılacak özel düzenlemelerle yıllık gelir ve giderleri düzenleyen bütçe sistemi uygulanmaya çalışılacaktı. Memurlara bağlanan maaşlar düzenli şekilde ödenecekti. Maliyenin itibarını yükseltmek ve paranın değerini artırmak amacıyla banka açmak gibi çeşitli tedbirler alınacaktı. Ayrıca ülkedeki ekonomik kaynakların işletilmesine çalışılacak, bunun için gerekli sermaye sağlanacaktı.²⁸⁸

Fermanda söz konusu edilen ve ekonomiyle ilişkili hususlardan bir diğeri ülkede yeni yollar ve kanallar inşa edilmesiydi. Böylece ürünlerin nakli, ziraat ve ticaretin gelişmesine engel olan hususların ortadan kaldırılması mümkün olacaktı. Bunun için Batı'nın bilgisinden ve sermayesinden de faydalanmanın yolları araştırılacak, bilahare uygulamaya konulacaktı. Bu anlamda önemli bir zirai ve ticari potansiyele sahip olan Batı Anadolu'da İzmir ve Aydın ara-

284 Seyitdanlıoğlu, *age.*, s. 47-48; Erdoğan Keleş, "Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C 24, S 38, 2005, s. 268.

285 Yüksel Çelik, "Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S 15, 2006, s. 26-27.

286 *Düstur*, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 16-18.

287 Bozkurt, *agm.*, s. 275-276.

288 Davison, *age.*, s. 70; Gümüş, *agm.*, s. 229.

sında demiryolu kurma imtiyazı 23 Eylül 1856 tarihinde bir İngiliz şirketine verildi. Yaşanan birçok probleme rağmen İzmir-Kasaba hattı Anadolu'daki ilk demiryolu olarak 1866'da kullanılmaya başlandı. Bilahare Dobruca'nın zengin zirai potansiyelini değerlendirmek isteyen İngilizler, 2 Eylül 1857'de Köstence - Boğazköy (Cernavoda) hattının inşaa imtiyazını da aldılar. Bu hat Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de inşa edilen ilk demiryolu olarak 4 Ekim 1860 tarihinde kullanıma açıldı. Rumeli'de yine İngiliz sermayesiyle açılan diğer bir hat da Rusçuk ile Varna arasındaki hat oldu. İmtiyazı 12 Şubat 1859'da verilen hat, 7 Kasım 1866'da tamamlandı.²⁸⁹

Islahat Fermanı'nda zikredilen önemli hususlardan birisi yabancılara toprak satışı idi. Yerli ahalinin verdiği vergileri ödemek ve tabii oldukları hükümlere uymak kaydıyla ecnebilerin de Osmanlı ülkesinde emlak satın almaları mümkündü. Ancak bu tür satın alma işlemleri, Osmanlı hükümeti ile yabancı devletler arasında yapılacak hukuki düzenlemeden sonra başlayacaktı.

Bu dönemde ekonomik problemler yaşayan Babıali, ülkenin gelirlerini artırmak ve Avrupalı devletlerin bu konudaki taleplerine karşılık vermek üzere mali alanda ıslahata girişti. İngiliz Elçisi Henry Bulwer, Babıali'ye hazinenin gelirlerinin arttırılması amacıyla bir tasarı sundu. Söz konusu tasarıda vakıf teşkilatı eleştirilmekte idi. Bulwer'e göre yabancılara Osmanlı topraklarından emlak satın alma veya kiralamanın yani ülkeye yabancı sermaye girişinin önündeki en büyük engel vakıf teşkilatıydı. Bu teşkilatın değiştirilmesi önerildi. Projede vurgulanan diğer husus ise Islahat Fermanı'nda yer almamasına rağmen Osmanlı maliyesinin uluslararası bir komisyonun idaresine bırakılması talebiydi. Babıali, komisyon fikrine karşı çıktı. Buna rağmen o dönemde oluşturulan maliye meclisine yabancı uyruklu üç delege alındı. Ancak bu meclisten beklenen başarı sağlanamadı. Hükümet, projede yer alan yabancılara gayrimenkul satın almaları ve vakıf teşkilatının değiştirilmesi önerisine de olumlu bakmadı. Ancak Avrupalı devletlerin müdahalelerine maruz kaldı. Uzun görüşmeler neticesinde 1867'de yabancılara gayrimenkul satın alma izni verildi.²⁹⁰ Keza 1873'te vakıfların mülke dönüştürülmesi ile vakıf mallarının da satılabilmesine olanak sağlandı.²⁹¹

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Islahat Fermanı, Osmanlı ülkesinde III. Selim'den beri devam eden askerî ve idari alandaki yenileşmeye rağmen geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin sürdürülmesini imkânsız hale getirmişti. Tanzimat Fermanı'nda üzerinde durulmayan eğitim konusu Islahat Fermanı'nda yer almıştı. Ancak Ferman'da yer alan eğitimle ilgili hususlar gayrimüslimlere tanınan bazı haklardan ibaretti. Müslüman çocukları mevcut mekteplere devam edecekken gayrimüslim çocukları askerî ve mülki mek-

289 Akyıldız, agm., s. 7.

290 **Düstur**, Tertip 1, C 1, Matbaa-i Amire, 1289, s. 230.

291 Gülsoy, agm., s. 188.

teplere kabul edilecek ayrıca cemaatler kendilerine özel okullar da açacaklardı.²⁹²

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra hükûmeti en çok meşgul eden konuların başında dinî alanda yapılan düzenlemeler ve kiliselerin yeniden teşkilatlandırılması gelmekteydi. Islahat Fermanı'na göre daha önceki Osmanlı padişahları tarafından gayrimüslimlere sağlanan dinî ayrıcalıklar ve muafiyetler kalıcı hale getirildi. Fakat her cemaat yeni şartlara göre bu imtiyazlarını yeniden düzenleyecekti. Bunun için Babıalî'nin denetiminde patrikhanelerde meclislerin kurulması kararlaştırıldı. Bu meclislerin aldığı kararlar Osmanlı hükûmetinin onayından sonra kesinlik kazanacaktı. Patrik seçimleri düzenlenerek patrikler görevlerine ömür boyu tayin edilecekti. Patrik, metropolit, marhasa ve haham gibi ruhban sınıfı görevlerine başladıkları sırada devlete bağlılık hususunda yemin edeceklerdi. Ahali tarafından ruhban sınıfına verilen "aidat" ve "cevaiz" gibi gelirler yasaklanacaktı. Bunların yerine patriklere ve diğer din görevlilerine derecelerine göre maaş bağlanacaktı. Ancak ruhban sınıfının menkul ve gayrimenkulüne dokunulmayacaktı.²⁹³

Gayrimüslimlerin işleri ruhban sınıfı ve halkın temsilcileri arasından seçilmiş üyelerin oluşturduğu meclisler tarafından idare edilecekti. Aynı dinden ve mezhepten olan yerleşim yerlerinde mabed, mektep, hastane ve mezarlık gibi cemaatin ortak kullanım alanlarının tamirine engel olunmayacaktı. Ancak bu gibi yerlerin yenilerini yapmak gerekirse hükûmetten izin alınacaktı. Sadece bir mezhebe mensup ahalinin bulunduğu yerleşim yerlerinde ibadetler açık olarak ve serbestçe yerine getirilebilecekti. Farklı dinden ve mezhepten ahalinin bir arada yaşadığı yerleşim yerlerindeki mektep, mabed, hastane ve mezarlık gibi yerlerin tamir veya yeniden inşası durumunda hükûmetten izin alınacaktı. Buralarda ibadetler belli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilecekti.²⁹⁴ Tanzimat Dönemi'ne kadar şehir, kaza ve köylerde az miktarda kilise mevcut iken özellikle 1856'dan itibaren bu mekânların sayısı artmaya başlamıştı. 1850'de Protestanlara kilise açma izni verilmesi de bu sayının artmasında etkendi.²⁹⁵

Ülkede yaşayan ahalinin nüfuslarına bakılmaksızın hangi mezhebe mensup olursa olsun ayinlerini serbest bir şekilde yapmaları sağlanacaktı. Herhangi bir cemaat; din, dil ve ırk bakımından diğerlerinden daha aşağı

292 Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 685. Eğitim konusu için bk. "Eğitim Sisteminde Gelişme Yenileşme".

293 Engelhardt, **age.**, s. 139; Gülsoy, **agm.**, s. 186; Gümüş, **agm.**, s. 221.

294 Gülsoy, **agm.**, s. 186.

295 Eren, **agm.**, s. 756.

tutulmayacak, bunu gösteren küçük düşürücü hitaplar ve bütün tabirler yazışmalardan çıkarılacaktı. Ayrıca halkın ve memurların bu gibi tabirleri kullanmaları da yasaklanacaktı.²⁹⁶

Fermanda, temel olarak gayrimüslimlerin hukukunu Müslümanlarla eşit duruma getirmek hedeflenmiş olmakla birlikte Müslüman ahaliyi doğrudan ilgilendirebilecek hususlar da yer almaktaydı. Örneğin ülkede her dinin ve mezhebin ibadetinin serbest olması, hiç kimsenin din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacağı hükmü sadece gayrimüslimleri değil Müslümanları da kapsamaktaydı.²⁹⁷ Zaten II. Mahmut tarafından konulan Hristiyanların mezhep değiştirmeleri yasağı 1844'de İngiliz Büyükelçisi Redcliffe'nin baskıları sonucunda kaldırılmıştı.²⁹⁸ Keza aynı yıl İslam dininden ayrılanların ölümle cezalandırılmayacağını bildiren teminat Fermanda tekrarlandı.²⁹⁹

Rum Patriği bir müddet bekledikten sonra Babıali'nin emri üzerine kiliselerde İslahat Fermanı'nı ilan etti. Ancak din adamlarının oluşturduğu ve dinî bir kurum olan Sinod Meclisi, İslahat Fermanı'nın hükümlerine uymama konusunda ısrar etmekteydi.³⁰⁰ Meclis-i Ahkam-ı Adliyye, itirazlar karşısında bir nizamname hazırlayarak kiliselerin yeniden düzenlenmesi işine bir an önce başlanmasını istedi. Babıali'nin patrikhanenin işlerine müdahale etmesi sebebiyle Rumlar, Avrupalı devletlerin konuyla ilgilenmesini istediler. Bu kapsamda hükümetin gayrimüslimlerin imtiyazlarını ve muafiyetlerini ortadan kaldırdığını iddia ettiler. Bütün itirazlara rağmen cemaatlere yönelik öngörülen düzenlemeler gerçekleştirildi.

İslahat Fermanı'na dayanılarak 1862'den itibaren her cemaat için ayrı nizamnameler hazırlandı. Bu anlamda 1862 yılında Rum Ortodoks,³⁰¹ 1863'te Ermeni Gregoryen³⁰² ve 1865'te Yahudilere yönelik³⁰³ cemaat nizamnameleri hazırlandı. Düzenlenen nizamnamelerle ruhban sınıfının, cemaatleri üzerindeki etkileri sınırlandırılmak istenmekteydi.³⁰⁴ Böylece her üç cemaat, dinî işlerini yürütecek ruhani meclislerin yanında idari işlerle uğraşacak ikinci birer meclise kavuşmuş oldu. Sonuç olarak gayrimüslim cemaatlerin yöneti-

296 Davison, *age.*, s. 71.

297 Gülsoy, *agm.*, s. 187.

298 Bozkurt, *age.*, s. 43.

299 Davison, *age.*, s. 70.

300 Engelhardt, *age.*, s. 145.

301 "Rum Patrikliği Nizâmâtı", *Düstur*, Tertip 1, C 2, Matbaa-i Amire, 1289, s. 902-937.

302 "Ermeni Patrikliği Nizâmâtı", *Düstur*, Tertip 1, C 2, s. 938-961.

303 "Hahamhâne Nizâmâtı" *Düstur*, Tertip 1, C 2, s. 962-975.

304 Cenk Reyhan, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, C XXVII, S 31, 2007, s. 40; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, 2. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1986, s. 171.

mi ruhban yerine sivil üyelerin oluşturduğu meclislere bırakıldı.

Rum Ortodoks cemaatine yönelik hazırlanan Nizamname'ye göre cemaatin dinî alandaki işlerine nezaret etmek amacıyla Sinod Meclisi görevine devam etti. On iki metropolitin oluşturduğu Sinod Meclisi yanında on iki sivil üyeden oluşan ve millî meclis olarak adlandırılan Meclis, cemaatin eğitim, idari ve adli işleriyle ilgilenecekti. Ruhani ve millî meclislerden seçilen üyeler ile çeşitli meslek temsilcilerinin oluşturacağı Umumi Meclis ise cemaatin diğer önemli işlerini yürütecekti. Ermeni cemaatine yönelik hazırlanan Nizamname'de patriğin yetkileri korundu. Ancak 400 üyeden oluşan bir meclis oluşturuldu. Millet meclisi olarak ifade edilen bu Meclis, kuruluşu ve seçimleri bakımından Meclis-i Mebusana benzetilmekte idi. Meclis, cemaate ait günlük işleri on dört üyeli "ruhani meclis" ve yirmi üyeli "cismani meclis" marifetiyle yürütecekti. Günlük işlerin yanında hukuki, mali, idari ve eğitim konularıyla ilgilenecek üzere komisyonlar da kuruldu. Musevi cemaatine ait Nizamname'de cemaat başkanına yardımcı olmak üzere iki meclisin kurulması öngörülmüştü. Bu meclislerden birisi cemaatin dinî işleriyle ilgilenecekti. Bir anlamda ruhani mahkeme olarak görev yapacaktı. Diğer meclis ise cemaatin idari meselelerine eğilecekti.³⁰⁵

Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlere tanınan nizamnameler âdetâ birer anayasa seviyesindeydi.³⁰⁶ Müslümanlarla gayrimüslimleri hukuk önünde eşit hale getirmeyi ve tek bir Osmanlı toplumu oluşturmayı hedefleyen Islahat Fermanı, gayrimüslimlerin arasındaki uyumu da devam ettiremedi. Millî şuur kazanan cemaatler, bağlı oldukları kiliselerden ayrılmaya ve kendi millî kiliselerini kurmaya başladılar. Diğer taraftan bazı davaların patrikhanelerde görülmesine izin verilmesi, devletin hukuki bağımsızlığını da ihlal etmekteydi.

4.3.4. Islahat Fermanı'na Tepkiler

Islahat Fermanı'nın uygulanmasına yönelik en büyük tepkiyi gayrimüslimler gösterdi. Gayrimüslim cemaatlerinin ileri gelenleri, cemaat üzerindeki otoritesini sınırlandırdığı için Fermâna karşı tavır takındı. Fermanın hoşnut olmayan diğer bir grup ise gayrimüslim cemaatlerin din adamlarıydı. Cemaatlerinden şimdiki kadar aldıkları aidatların kaldırılarak maaşa bağlanmalarına tepki gösterdiler. Göreve başlamaları sırasında devlete sadakat yemini etmeleri, din adamlarının oluşturduğu Sinod Meclisine sivil halktan üye seçilmesi gibi düzenlemeler patrik ve metropolitleri ciddi derecede rahatsız

305 Gülsoy, agm., s. 189.

306 Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı Devleti'nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti'nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme", *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S 95, Güz 2020, s. 157.

etti.³⁰⁷

Diğer taraftan gayrimüslimler, Müslümanlarla hukuken eşit seviyeye getirilmelerine karşılık bu ilkeye de karşı çıkmaktaydı. Özellikle Rum ahali Müslümanların üstünlüğüne bir itirazları olmadığını, ancak eskiden beri devam eden imtiyazlı durumlarını kaybederek Ermeni ve Yahudilerle eşit sayılmalarını kabul etmeyeceklerini bildirdi. R. Davison'a göre Fermana kısmen olumlu yaklaşan gayrimüslim grup Bulgarlardı.³⁰⁸

Gayrimüslimlerin tepkisine sebep olan en önemli hususlardan birisi askerlik yükümlülüğü idi. Kırım Savaşı sırasında Hristiyan reyanın muhalefeti sebebiyle gayrimüslimlerden asker alınmadı. Ancak hükümet 1855'te ilan ettiği karar çerçevesinde gayrimüslimleri askere alma hususunda kararlıydı. Bu konu, Islahat Fermanı ile ilgili Viyana'daki görüşmelerde ve Fermanın kendisinde yer almıştı. Gayrimüslimler çeşitli devlet kademelerinde görev aldılar. Ancak aynı başarı askerlik konusunda mümkün olmadı. Cizye vergisinin kaldırılması ve gayrimüslim tebaanın da askere alınması kararı uygulanamadı. Yapılan görüşmeler sonucunda 1857'de çıkarılan bir kanunla gayrimüslimlerin askerlik yükümlülüğüne karşılık "bedel-i askeri" adı verilen bir vergi vermeleri kabul edildi. Sonuç itibarıyla gayrimüslimler 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar askerlik hizmetinden muaf tutuldular.³⁰⁹

Bu dönemde Girit, Bosna-Hersek, Maraş, Lübnan, Cidde, Halep ve Şam gibi çeşitli yerlerde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerilim had safhaya ulaştı. Eflak, Boğdan ve Karadağ'da da ayaklanmalar çıktı.³¹⁰ Cidde'de 1858'de patlak veren olaylarda İngiliz ve Fransız konsolosları öldürüldü.³¹¹ Olaylar üzerine Fransız ve İngiliz donanmaları Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını dikkate almadan şehri topa tuttu. Gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu Rumeli, Girit ve Lübnan gibi bölgelerde yaşanan karışıklıklara Batılı devletlerin müdahalesi gecikmedi. Osmanlı hükümeti, suçlu gibi Avrupa mahkemesine çıkarıldı. Yaşananlar gayrimüslim ahalinin cesaretini daha da artırmaktaydı. Bir yandan yaşanan olumsuzlukları önlemeye çalışan Babiali, diğer taraftan Paris Antlaşması'nın 9. maddesine göre Avrupalı devletlerin, Osmanlı ülkesinin iç meselelerine karışmaya haklarının olmadığını hatırlattı. Ancak Avrupalı devletler, antlaşmanın 9. maddesinin, Fermanın uygulanmasını izleme hakkını kendilerine tanıdığını bildirdiler.

Ferman, Müslümanların da tepkisini çekmişti. Bu döneme kadar Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere karşı uygulamalarında esas belirleyici İs-

307 Gülsoy, agm., s. 189.

308 Davison, *age.*, s. 73-74.

309 Gülsoy, *Askerlik Serüveni*, s. 67-72.

310 Çadırcı, *age.*, s. 175.

311 BOA, İ.MMS., 13/532, H-05-12-1274, 17 Temmuz 1858.

lam hukuku ve devletin otoritesini sağlamaktı. Ancak Islahat Fermanı sonrası gayrimüslim cemaatler kendi içlerinde teşkilatlanarak farklı ve özerk olarak tanımlanabilecek bir idari sisteme sahip olmuşlardı.³¹² Islahat Fermanı'nın getirdiği yeni esaslarla gayrimüslim tebaa ve yabancılara birtakım haklar tanınmasıyla, ülkedeki maddi zenginliklerinin yanında siyasi haklar da kazanmış oluyorlardı. Müslüman ahalinin tepkisine sebep olan şey “vazâif-i tebeanın en ağır olan vazâif-i askeriye” yerine getirmediği halde Hristiyanların hukuken Müslümanlarla eşit olmalarıydı.³¹³ Müslümanlardan bazıları egemen millet olma özelliğinin kaybedildiğini ifade etmekteydiler. Dönemin yetkilileri ise Ferman hükümlerini farklı şekilde yorumlamaktaydı. Nitekim Ferman hükümlerine göre bir reayanın nazır olabileceğinin söylenmesi üzerine Fuat Paşa buna itiraz etti. Ona göre nazır olmak bir tarafa Hristiyan tebaa Meclis-i Vâlâ üyesi bile olamazdı.³¹⁴

Islahat Fermanı'nın şeriata aykırı hükümler ihtiva ettiği ve Müslümanların vicdanını zedelediği gerekçesiyle rahatsızlık duyulmaktaydı. Bu bağlamda 1859'da İstanbul'da bazı siviller ve devlet görevlileri gizli bir cemiyet kurarak Sultan Abdülmecit'i tahttan indirmek, hatta öldürmek amacıyla Kuleli Vak'ası gibi tertiplere girişti.³¹⁵

Babialı bu meselelerle ilgilenirken Lübnan'da Mârûnî ve Dürziler arasındaki çatışmalar Islahat Fermanı'ndan sonra daha da arttı. Bölgede meydana gelen olaylara Avrupa devletlerinin müdahalesi gecikmedi. Sonunda 9 Haziran 1861 tarihinde Avrupalı devletlerin hazırladığı Lübnan'a has bir nizamnameyle, burası Hristiyan bir mutasarrıf tarafından yönetilen imtiyazlı ve müstakil bir sancak haline getirildi. İlk defa vezir rütbesiyle bir Hristiyan paşa Lübnan'ın mutasarrıflığına atandı.³¹⁶ Toplumda büyük yankı uyandıran uygulamalar ülkede tepkilere sebep olmaktaydı. Yaşanan olaylar ise Avrupa devletlerinin baskılarını beraberinde getirmekteydi.

312 Güllü, agm., s. 152-153.

313 Beydilli, “1839 Tanzimat ve 1856 Islahat”, s. 27.

314 Cevdet Paşa, **Tezâkir, 1-12**, Yayınlayan Cavid Baysun, TTK Yay., Ankara 1953, s. 71.

315 Zekeriya Türkmen, “Kuleli Vak'ası”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 26, Ankara 2002, s. 356-357.

316 **Düstur**, Tertip 1, C 4, İstanbul 1299, s. 695; **Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi**, C IX, S 166, s. 254-260; Emine Gümüşsoy, “1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 12, Ağustos 2008, s. 81.

5. SİVİL ÖRGÜTLÜ MUHALEFET-YENİ OSMANLILAR*

Tanzimat Dönemi (1839-1876) iki farklı evreyi barındırır ve her iki evresinde de Sultan Abdülmecit'in siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi sahalarda tebaasına yönelik yenilikleri içeren fermanlar vardır. İlk evre 1856'ya kadardır ki Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) damgasını vurmuştur. 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ikinci evrenin mihenk taşıdır. Bu ikinci evrede bir taraftan reayanın siyasi hak ve özerklikleri genişletilirken, diğer taraftan liberal, parlamenter ve meşrutî Batı'nın Osmanlı üzerindeki etkileri yaygınlaşmıştır. Osmanlı Devleti Batı tarzı bir siyasi ve kültürel yapıya bürünmektedir. Bunda yenileşmenin doğurduğu olgunluk ile Batı'yı tanıyan ve Batılı fikirlerden beslenen geniş bir kesimin varlığı önemlidir.

Batı'daki bilimsel ilerlemeler, teknik ve teknolojik kabiliyet, toplumsal refah ve güçlü devlet yapıları Osmanlı okur-yazarlarını harekete geçirdi. Batı'nın yakaladığı zenginlik ve refahın Osmanlı Devleti'nde de olmasını arzulamalarına yol açtı. Kendi kadim değerlerini koruyarak Batılılaşmanın yollarını aradılar. Geçmişte yenileşme, değişim ve modernleşme çabaları başta yenilikçi sultanlar olmak üzere Babiali paşaları tarafından öncülük ve rehberlik edilerek gerçekleştirilmeye çalışılırdı. Bunlara, geç Tanzimat Devri'nde (1867-1878) çoğunluğu gazeteci olan, Batılı fikirleri ve gelişmeleri az çok bilen ve Yeni Osmanlılar, Genç Osmanlılar, Jön Türkler, Genç Türkler gibi isimler verilen aydın bir grup Türk entelektüeli³¹⁷ katılıyordu.

Genç Osmanlılar olarak adlandırılan grubun benzerleri zamanın değişik ülkelerinde görülmekteydi. "Köhnemiş monarşilere karşı ayaklanan, direnen bütün ülkelerin muhalifleri" kendilerini genç ve yeni bulur, geleceğin mimarları olmanın heves ve heyecanını yaşırdı. Yeni Osmanlılar kendilerine "Türkistanın Erbab-ı Şebabi" ve "İttifak-ı Hamiyet" isimlerini ve sıfatlarını yakıştırmaktaydı.³¹⁸ Türk tarihinde ilk defa nispeten teşkilatlı bir siyasi fırka

* Prof. Dr. Memet Yetişgin, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, e-mail: myetisgin@ksu.edu.tr

317 Şerif Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas**, Syracuse University Press, Syracuse 2000, s. 3.

318 Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", **Bellekten**, 47/185-186, 1983, s. 570.

teşkil etmiş olan şahıslardı.³¹⁹ Yıkıcı değil, yapıcıydılar. Mevcut kurum ve kuruluşların eskimişliği, köhnemişliği, işe yaramaz hale gelmişliği, devlet ve toplum hayatının gereklerini karşılayamaz olmaları eleştirilerinin gerçek muhatabıydı. Âli Paşa başta olarak Tanzimat paşalarının yönetim tarzlarına da köklü muhalefet etmekteydiler. Daha yeni, düzgün işleyen, insani ve ileri yapılar peşindeydiler. Fikirselsel ve maddeselsel ilerlemenin peşindeydiler. Devlet ve toplum hayatındaki zayıflıklar, gerilikler ve sorunlar onları üzmekteydi ki fikirleriyle halkı aydınlatarak zayıflık ve sorunların giderilmesini ve düze çıkılmasını amaçlamışlardı. Vatan sevgisi, millet birlikteliği demek olan Osmanlıcılık taşıdıkları ortak değerlerdi.

Yenilik ve ilerleme yanlılarının karşısında her zaman engeller vardı. Mevcut ve geleneksel kurum ve kuruluşlardan geçim sağlayan, hayatını oralarda kazanan, devlet ve toplum nazarında itibar, zenginlik ve konumunu bu yolla elde eden yığınlar, bu imtiyazlarının ellerinden gitmesinden korkmaktaydı. Geleneksel olarak kazanılan her ne ise bunların ciddi bir yorgunluk ve çaba gerektirecek yenileriyle değiştirilmesi yorucu ve zordu. Yeniliğin gelecekteki belirsiz sonuçları da kaygı doğurmaktaydı. 1860'lar Osmanlısında hâlâ skolastik Orta Çağ anlayışı hakimdi ve güçlüydü. Bu anlayışta her şeyin en mükemmeli zaten dinî başlık altında bilinmekteydi. Önemli olan bunların her dönem devlet ve toplum hayatına uyarlanmasıydı. Yenilik ve değişim, kadim ve dini kabullere ters görülmekteydi. Bu değişimi kendi kalıpları içerisinde kalmak şartıyla ancak kendi içerisinde skolastik hıfzetsiz kişiler yapabiliyordu. Bunlar için Batı'dan ve seküler yapıdan hiçbir şeyi kabul etmek mümkün değildi. Halkın eğitim seviyesinin düşüklüğü, fikriyatının skolastik anlayışın elinde olması yenileşme ve ilerlemeye en büyük engeldi. Yeni Osmanlılar genelde kendilerini kadim dinî ve örfî değerlerin savunucusu ilan etmişlerdi. Batıcı ve modern çizgileriyle, İslamcı ve gelenekçi yönleri tezat olduğu kadar, realitenin doğurduğu gerçekçi bir durumdu. Yenileşme ne kadar arzu ediliyorsa, var olan da o kadar arzu edilmekteydi. Dolayısıyla yenilikçi-gelenekçi anlayış kendi gerçekçilikleri ile birbirine bağlanmıştı.

Yeni Osmanlıların ileri gelenleri arasında Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Agâh Efendi gibi gazeteci, okur-yazarlar; Mısır'daki Mehmet Ali Hanedanından Fazıl Mustafa Paşa ve Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği en başarılı valilerin öncüsü sayılan Mithat Paşa³²⁰ gibi kişiler vardı. 1865-1876 yılları arasında yazar ve fikir adamı olarak sivrilen şahısların meydana getirdiği

319 Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 273-274.

320 Bekir S. Baykal, "93 Meşrutiyeti", **Bellekten**, 6/21-22, 1942, s. 45-83. Baykal'a göre "Yeni Osmanlılar adıyla tanınmış olup Sadrazam Ali Paşa'nın sıkı ve ezici idaresi altında hürriyet ve meşrutiyet çareleriyle devletin çürümeğe yüz tutmuş bünyesini tedavi ederek memlekette yeni bir hayat ve nizam kurabileceklerini ümit eden seçkin zümrenin başı" Mithat Paşa idi.

topluluk için Yeni (Genç) Osmanlılar denmiştir.³²¹ Bunlar Tanzimat Devri paşaları olan Mustafa Reşit, Mehmet Emin Ali ve Keçecizade Fuat paşaların yaptıkları yenilikleri yeterli bulmuyor ve daha köklü reformlar yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Bir bakıma Mustafa Reşit Paşa'nın "aydın mutlakiyetçi" anlayışından Mithat Paşa'nın "anayasacılığına" dönüşen sürecin mimarlarıydılar. Belli bir felsefi akımın ve ideolojinin üyeleri değillerdi. Laik, ulusçu düşünceli Şinasi, modernleşmeci İslamcı Namık Kemal, İslamcılıkla laiklik, Türkçülükle Osmanlıcılık arasında gidip gelen Ali Suavi,³²² zamanlarının farklı çevre, anlayış ve değerlerini kendilerince yorumlamaktaydılar. Hepsine ilham olan şeyler içerisinde yaşadıkları toplumun değerleri, zamanın gerektirdikleri ve geleceğe yönelik devlet ve toplumun huzur ve güveni ile gelişmişliğinin hevesleriydi. Dünya görüşleri farklı, devletin düze çıkması için neler yapılması noktasında düşünsel çeşitlilik gösteren kimselerdi. Ortak noktaları Babıali paşalarının icraatlarını eleştirmek, İslami değerleri koruyarak Batı'nın gelişmişliğini alıp Osmanlı Devleti'nde uygulamak, Batılılaşmayı bir çeşit Doğululaşma değeri gibi görüp, Batı'dan etkilenmekle birlikte Doğulu kalmak gibi özellikleri vardı. Hürriyet ve özgürlük yanlısıydılar. Halkın iradesinin devlet yönetimine yansması taraftarıydılar, İslami meşveret ve Türk kurultay geleneğinin tesisini istemekteydiler. Avrupa'da Fransız Devrimi ile hayat bulan İnsan ve Yurttaş Hakları benzeri hakların Osmanlı Devleti'nde de gerçek olmasını ancak Doğulu geçmiş ve temellere dayandırılmasını arzuladılar. Temel hedefleri mutlakiyetten meşrutî sisteme geçmekti. Kendilerinden sonra yapılan yeniliklerde, hatta dinî tartışmalarda Yeni Osmanlıların değinmediği bir konu veya içerik yok gibidir.³²³

1859'da gün yüzüne çıkarılan "Kuleli Vak'ası" Genç Osmanlıların öncüleri gibi görülse de bu doğru değildir. Kuleli Vakası'na karışanlar asker ve ulema arasından gelmekteydi. Entelektüel ve aydın bir kesimden ziyade Sultan Abdülmecit'in saltanatına ve Babıali'nin icraatına karşı bir oluşumdu. Büyük devletlerle ilişkilerin seyrine, israfa ve bozuk yönetime itiraz etmekteydiler. Sultan Abdülmecit'i katletmeyi planlamışlardı zira onun batıcı ve modern davranışlarından nefret ediyorlardı. Bir çeşit "zealotların" komplosuydu.³²⁴ Komplo ortaya çıkarılınca yakalanan grup üyeleri Kuleli'de hapsedildiğinden olaya Kuleli Vak'ası denmiştir. Komploya katılanlar yargılanarak idama çarptırılmış, Sultan herhangi bir öldürme olayı gerçekleşmediği için idamları kaldırarak cezalarını müebbetle döndürmüştür.

321 Koray, **Yeni Osmanlılar**, s. 564-582.

322 İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, Gebze 2007, s. 25-26.

323 Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, s. 3-9. Mardin'e göre Avrupa siyasi fikirleri ve aydınlanma düşüncesi 19. asır ortalarına kadar Türkiye'ye girmemişti. İlk defa bu fikir ve düşüncelerin tartışılması ve devlet hayatına yansıtılması Yeni Osmanlıların çabaları ile olmuştur.

324 Mardin, **The Genesis of Young Ottoman Thought**, s. 18.

1860'ta ilk gerçek manada özel gazete olan Ağâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ahval*'ini *Muhbir*, *İbret*, *Hürriyet*, *Tasvir-i Efkâr* gibi birçok özel gazete izledi. 1863'te *Mecmua-i Fünun* ve *Mecmua-i Askeriye* dergileri çıkarılmaya başlandı. 1860 ile 1876 arasında gazete sayısı artarken, devlet de basın üzerindeki denetim ve baskısını artırdı. 1866'da Filip Efendi tarafından çıkarılmaya başlanan ve başyazarı "devrimci" Ali Suavi olan gazete 1867'de "ekazib ve eracif (yalanlar ve saçmalıklar) yayımlamayı alışkanlık edinmesi" gerekçesiyle kapatıldı. 12 Mart 1867'de Âli Paşa sadaretinde çıkarılan basın yasası (Âli Paşa Kararnamesi) basını kontrol etmeyi amaçlamıştı.³²⁵ Kararname gereğince gazeteler hükümet eliyle süreli süresiz kapatılmaya başlayınca Âli Paşa'ya karşı kin ve nefret bir kat daha artmıştır.³²⁶ Gazetecilik bir toplumda kamuoyunun şekillendirilmesinde, hükümet siyasetinin belirlenmesinde ve halkın eğitilip fikirlendirilmesinde fevkalade bir rol oynar. Bu gücünden dolayı yasama, yürütme ve yargı yanında basına dördüncü güç denir. "Özgür basın" modern zamanlarda tarihin şekillenmesinde, kamuoyunun belirlenmesinde etkili oldu ki devlet adamları basını dikkate almak zorunda kaldı.

Genç Osmanlıların "cumhuriyet" rejimine yönelik ilgi ve alakaları mevcuttu. Ziya Paşa için cumhuriyet rejiminde insanlar medeni ve özgür iken hukuka karşı o kadar itaatkâr idiler. Cumhuriyette padişah, sadrazam yoktu. Memleketin padişahı, imparatoru, kralı ahalinin kendisiydi. Millet birkaç "şahs-ı menfaatperest'in hükmü ve keyfine esir olmayıp" zengin fakir herkes hürriyetine sahipti. Cumhuriyet milletin rejimiydi, şahısların değil. İmparator, padişah gibi şahıslara ait memlekette "umum idarenin dizginini eline almış birer adam bulunur... Güya memleket bunların ecdadından mevrus çiftlik ve ahali dahi çiftlikteki damızlık gibi, milyon milyon halkı çalıştırırlar, soyarlar ellerindekini" alırlardı.³²⁷

Yeni Osmanlıların; aydın ve gazeteci güdüleri, yeni ve faydalı gördükleri şeylerin devlet ve toplum hayatına adapte edilmesi arzuları, içerisinde yaşadıkları çağın bilincinde olarak kendilerinden neyin eksik olduğu ve bu eksikliğin nasıl giderilmesi gerektiği fikriyatı etrafında şekillenen düşünceleri mevcuttu. Bazılarına göre -İbnülemin M. Kemal İnal gibi- *Âli Paşa'ya karşı olanların çoğunun amme menfaatinden ziyade şahsi çıkarlarına dokunulmasından dolayı ona düşman olanlar*, bir diğeri -M. Cemal Kuntay gibi- *ayrı sebeplerden dolayı gocunan şahıslardan teşekkül etmiş bir grup iddiaları vardır*.³²⁸ Lakin tarihe mal olmuş kişi, grup, cemiyet ve kesimlerle ilgili yazanların verdikleri bilgilerin, saf bilimsellik olmadığı sürece bilgiye kaynak olan

325 Alpay Kabacalı, **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 16-19.

326 Koray, **Yeni Osmanlılar**, s. 571.

327 Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarih**, 1789-1914, TTK Yay., Ankara 1999, s. 593.

328 Koray, **Yeni Osmanlılar**, s. 568.

öznenen daha zayıf olması kuvvetle muhtemeldir.

Mısır hanedanından Mustafa Fazıl Paşa, İbrahim Paşa'nın üçüncü oğlu, Mehmet Ali Paşa'nın torunu idi. Osmanlı Devleti'nde 1845'te Sadaret Mektubi Kaleminde çalışmaya başlamış, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine seçilmiş, 1858'de vezirlik rütbesi almış, 1861'de Meclis-i Vâlâ üyeliğine seçilmiş, 1862'de Maarif-i Umumiyye Nazırı olmuş, 1863'te Maliye Nazırlığına atanmıştır. 1865'te meydana gelen Genç Osmanlılar gizli cemiyetine katılarak, evi âdeta Yeni Osmanlıların toplantı merkezi haline gelmiştir. Paris'te Yeni Osmanlılara parasal destek verdiği gibi kendisi de devletin işleyişine dair fikirler beyan etmiştir. Sultan Abdülaziz'in 1867 yılındaki yurt dışı gezisi sırasında Paris'te ona dahil olmuş, Londra gezisine katılmıştı. Sultan'ın affına mazhar olarak İstanbul'a gelip Meclis-i Vâlâ üyeliği, Adliye ve Maliye nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur.³²⁹

Mustafa Fazıl Paşa “nereye gitse padişah gibi” yaşayacak muazzam bir servete sahipti. Ağabeyi İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz'in Mısır verasetine dair kadim kanunu değiştirerek kendi oğlunun sıradaki vali olmasını sağlaması Fazıl Mustafa Paşa'ya geleceğin Mısır valisi olma şansını yitirtmişti (1866). Bundan böyle Mısır valiliği birinci erkek evlada geçecekti. Mustafa Fazıl Paşa, “veraset hakkının düşürülmesinin ve Mısır'daki mal mülkünün karşılığı olarak, Mısır hazinesinden 4.500.000 İngiliz lirası tazminat” almıştır.³³⁰

Yeni Osmanlılar ile “Meslek” adını taşıyan ayrı bir kuruluşun birbirine karıştırıldığı olmuştur. 1865 yılının bir yaz günü Belgrad Ormanında piknik yapan Avrupa medeniyetine ilgisi olduğu kadar Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından da kaygı duyan 6 kişi Osmanlı hükûmetinin yıkıcı uygulamalarına karşı harekete geçme kararı aldı. Mardin'e göre bunlar Yeni Osmanlılardı, isimleriyle Mehmet, Nuri, Reşad, Namık Kemal, Şinasi ve Refik Beyler.³³¹ Koray'a göre ise bunlar “Meslek” isimli bir yapının elemanlarıydı. “Meslek”, gizlice faaliyetlerle Âli Paşa'yı makamından indirerek yerine Mahmut Nedim Paşa'nın geçmesini sağlamaya çalışan “eski yeniçeri komplolarına” benzeyen bir yapıydı. Üyeleri arasında Genç Osmanlılardan kimse yoktu. Üyeleri 1867'de bir baskınla yakalanmışlardı. Genç Osmanlılar komplo, ihtilal, silahlı örgüt olmak gibi militarist yapılanmalardan uzak durdular. Onlar kalemleriy-le mücadele eden bir gruptu.³³²

Mustafa Fazıl Paşa Osmanlıların Mısır'a verdikleri Ferman (1840) gereği geleceğin valisi olacaktı, ancak ağabeyi Vali İsmail Paşa, Sultan Abdülaziz'i

329 Ş. Tufan Buzpınar, “Mustafa Fazıl Paşa”, *DİA*, C 31, s. 300-301.

330 Ebuzziya Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Uyarlayan Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay., İstanbul 1973, s. 15-19.

331 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 12-13.

332 Koray, *Yeni Osmanlılar*, s. 564-577.

hediyeler ve vaatlerle elde ederek Mısır veraset sisteminde değişiklik yaptırdı ve “ekber-erşed” sistemini değiştirterek oğlunun kendisinden sonra vali olması hakkını elde etti. Buna gücenen Mustafa Fazıl Paşa Paris’e yerleşerek şahsi ve keyfi yönetime karşı Yeni Osmanlılarla birlikte çalıştı. Onlara maaşlar bağladı. Onun maddi desteği ile Namık Kemal ve Ziya Paşa Paris’te *Hürriyet* ve *Muhbir* gazetelerini çıkarırken, Ali Suavi *Ulûm*’u çıkardı.

Mustafa Fazıl Paşa’nın 1867’de Sultan Abdülaziz’in Paris gezisi sırasında Sultan’a verdiği mektup³³³ Yeni Osmanlıların fikirleri hakkında önemli ipuçları taşımaktadır. Mektupta, padişahların sarayına en güç giren şeyin “doğruluk” olduğu belirtilmekte padişahın etrafındakilerin doğruluğu kendilerinden dahi sakladığı vurgulanmaktadır. Milletın gerçek durumunun bilinmediğinden dem vurarak sadakat ve cesaretin önemine değinmekte, Sultan’ın kendisine fırsat vermesi halinde bunu ispatlayacağını iddia etmektedir. Büyük devletlerin Hristiyanları kayırdığını ve himaye ettiğini ancak gerçek ezilen ve harap olanların Müslümanlar olduğunu belirterek, Sultan’ın kendi kanından olan bu kesimin ülkeye bağlılığını dile getirdikten sonra onların “fedakârlık” yapacak ve “bela” çekecek hallerinin kalmadığını vurgulamaktadır. Aynı zamanda *Şevketli efendim, bizim milletimizde ahlak-ı hasenenin gündün güne bozulması ve fenalığa adem-i tenezzül ve namus ve hamiyet saf-fetlerinin azalması vatanperver olan ve sizin şanınızı vatanımızın saadetini arzu eden cümle gayretkeşlere beis-i endişe olmaktadır* diyerek toplumun ahlaki çöküntü içerisinde olmasının ülke için çok tehlikeli bir durum olduğunu dile getirmektedir. İstanbul’un fethi gibi fetih zamanlarının şanlı tarihini doğuran şeyin *gayret-i dinîye ve şecaat-i askeriyeden ziyade onların ahlak-ı milliyelerinin aks-ı şu’â-i idi* demektedir. Osmanlı ülkesi için Türkistan ifadesini kullanan Fazıl Paşa, Türk milletinin eşitlik ve vatanperverlik ruhunun hâlâ var olduğunu yazmaktadır. Tebaada iki kısım olduğunu, birinin sultanın etrafında ve onun kudretinden beslenen zalimler ve diğersinin de zulüm altında ezilenler olduğunu belirtmekte, mazlumların düştükleri durumu şikâyet etmeye kalktıklarında ise “asi ve edepsiz” muamelesine maruz kaldıklarını ifade etmektedir. Fikirleriyle büyük olan Türk milletinin fikirlerini serbestçe dile getirdiği zaman büyük, bastırıldığı zaman ise devlet için kötü sonuçlar doğurduğunu, mevcut hükûmetin baskıcı halinin devamının millete ve devlete büyük zarar verdiğini, Avrupalı devletlerin eğitime ve ilme önem vererek ilerlediğini, *cehalet ve esaretle me’lûf olan milletler hem alçak ve hem de hain olurlar* şeklinde yazmaktadır. Batı’nın ziraat ve sanatta ilerlediğini, Osmanlı’nın ise onları taklit ettiğini, Türk milletini Batılılar gibi sanatkâr ve faal olmaktan men eden şeyin “usul-ü idare-i mülkiyenin yolsuzluğu” olduğunu, kendi kazandığına sahip olamayan birinin çalışıp kazanmak istemeyeceğini iddia etmektedir. Millete “nizam-ı serbestane” verilerek sağlıklı ilerlemenin

333 Mustafa Fazıl Paşa, **Paris’ten Bir Mektup**, Artin Asadoriyan Matbaası, Dersaadet 1326, s. 1-28.

sağlanacağını ve bu yolla Müslüm ve gayrimüslim farklılığının giderilerek Avrupa'nın müdahalesinin önünün alınacağını yazan Fazıl Paşa, “hain müsteşarlarının bahsettiği “nizam-ı serbestane” fikri için bin türlü laf ederek, yok Sultan'ın şanının kaybolması, yok dinin ayaklar altına alınması gibi muzır laflar üreterek kendisini ve halkı baştan çıkaracaklarını iddia ile *Nizam-ı serbestane'nin millet ve din için faydalı olacağını, Avrupa milletleri ile ilişkileri geliştireceğini* yazmaktadır. Amacının *Türkistan'ın (Osmanlı Ülkesi) ihtiyacına ve ahlak ve a'datına muvafık bir nizam-ı serbestane olduğunu* vurgulamaktadır.³³⁴

Yeni Osmanlıların temel hedefleri Osmanlıcılık anlayışının sağlam zemine oturduğu ve insani bir yönetim getirecek olan anayasal meşruti sistemi elde etmektir. Bunu da 1876'da başardılar. 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanı Batı'nın bir baskısının veya dayatmasının sonucu değildir. “Ülkenin geleceği için iç gelişmelerin baskısıyla” ilan edilmişti.³³⁵ Zamanın gelişmeci ruhunu ve çağın geçerli siyasi ve idari yapısını temsil eden I. Meclis, Türk demokrasi tarihi için önemli bir değer olarak kayda geçti. Genç Osmanlılar bunu başarmakla kendi şahsi çıkarları peşinde değillerdi, ammenin faydasına çalışmışlardı.

Yönetimde mutlakiyet keyfiliğine karşı çıktılar. Vatan duygusuyla dolu olarak milletin siyasi hakları ve hürriyeti için mücadele ettiler. Gelenek ve göreneklere, kadim değerlere açıkça eleştiri getirmedilerse de modern medeniyetin değerini takdir ettiler. Tek bir ideolojileri yoktu. Onları birleştiren aklın ve bilimin öncülüğü, vatanın ve milletin selameti ve devletin güçlü kalması arzusuydu. Modern ve medeni fikirleri halkın geneline ulaşamadı zira halkın fikriyatı dinsel ve tutucu zihniyetin sürdürücüsü olan eski ve çok sayıdaki medreseli ve popüler din adamlarının etkisinde kalmaya devam etti. Kendileri dahi bunun etkisindeydiler. Başka türlü olması da beklenemezdi zira aklın bilimsel yolla inşa ettiği modern medeniyetin insani temelli değerleri ile çatışmaktaydılar. Yeni Osmanlılar mümkün olduğunca zorluklarla mücadele ederek önemli bir başarı da elde ettiler. Başarıları 1876 Kanun-ı Esasi'nin ilanı ve Meşruti sistemin inşasıydı. Türk demokrasisine ve millet iradesinin inşasına yaptıkları azımsanamayacak katkıydı.

334 Mustafa Fazıl Paşa, **Paris'ten Bir Mektup**, s. 1-28.

335 Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, s. 28.

6. I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ*

Farsçada anayasal monarşi anlamına gelen meşrutiyet kelimesi, Arapça “şart” kökünden türetilmiştir. Ancak hangi tarihte ve kim tarafından türetildiği bilinmemektedir. İslam dünyasındaki genel yorumlarda ve Osmanlı Devleti’ndeki kullanımında meşrutiyet kelimesi, şeriata uygun olmak koşuluyla yönetimin yetkilerini sınırlayan kanuni bir metin ve bu metin çerçevesinde kurulacak temsili kurumları savunan siyasi bir rejim anlamında kullanılmıştır. Kanun-ı Esasi’nin ilan edildiği 23 Aralık 1876’dan Meclisin tatil edildiği 14 Şubat 1878 tarihine kadar olan dönem I. Meşrutiyet, Kanun-ı Esasi’nin yeniden yürürlüğe konulduğu 24 Temmuz 1908’den Teşkilat-ı Esasiye’nin kabul edilmesine veya 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılmasına kadar olan dönem II. Meşrutiyet Devri olarak adlandırılmaktadır.³³⁶ Ancak Osmanlı’da görülen bu meşrutiyetler birer halk hareketi değildir. Aşağıdan yukarıya yönelen bir baskı ve istek sonucunda değil, Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan bir grup aydınının devletin çöküşüne engel olma düşüncelerinin bir sonucudur.³³⁷

Tanzimat Dönemi’nin devlet adamları otoriter bir yönetimin temsilcileri olsa da onların başlattıkları ve kısmen de başardıkları reformlar Osmanlı’da siyasal modernleşmeyi hızlandırdı. Vilayet Nizamnameleri, Muhassıllık Meclisleri ve onun devamı olan Vilayet Meclislerinin parlamenter hayata geçişte önemli katkıları oldu.³³⁸ Dolayısıyla Türk siyasi hayatında ilk anayasal yönetim kurulmasına yönelik fikirlerin Tanzimat Dönemi’nde belirginleştiği görülmektedir. 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı istenilen modernleşmeyi sağlayamamış olsa da anayasal devlet düzenine geçiş için gerekli zeminin oluşmasını sağladılar ve meşrutiyetin kurulmasını sağlayacak koşulları ortaya çıkardılar. Dolayısıyla Tanzimat ülkeyi içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarma arayışlarının re-

* Prof. Dr. Yüksel Özgen, e posta: yozgen@ayk.gov.tr; Doç. Dr. Recep Büyüktolu, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü e posta: recepbuyuktolu@hotmail.com.

336 M. Şükrü Hanioglu, “Meşrutiyet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIX, s. 388.

337 Fahir Armaoglu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yay., İstanbul, s. 57.

338 İber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 104, 187.

Jim değişikliğini gerekli görmeye başladığı, yenilik arayışlarının rejim değişikliğini de kapsayacak şekilde genişlediği dönem oldu.

Tanzimat Dönemi'nde açılan Batı tarzı okullarda eğitim almış veya yurt dışında yetişmiş, Fransız İhtilali'nin yaydığı eşitlik, adalet, hürriyet, anayasacılık ve milliyetçilik gibi düşünce ve kavramlardan etkilenmiş bir aydın grup doğdu.³³⁹ Namık Kemal, Nuri Bey, Reşad Bey, Ayetullah Bey, Refik Bey ve Mehmet Bey gibi kişilerin yer aldığı aydınlar düşüncelerini daha kolay yaymak ve etkili olabilmek için 7 Haziran 1865'te İttifak-ı Hamiyyet adında gizli bir cemiyet kurdular. Bu cemiyet kısa bir süre sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti adını aldı.³⁴⁰ Batı'daki gelişmelerden etkilenmiş olan Osmanlı aydınları aile ve toplum hayatında, eğitim ve siyasi alanda daha demokratik ve katılımcı bir yönetim istemeye başladılar.³⁴¹ Ülkede gittikçe artan ekonomik sorunlar, Sultan Abdülaziz, Babıali ve bürokrasinin artan gücü, devletin otokratik iktidarının sınırlanıp sınırlanmaması ve nasıl sınırlanabileceği tartışmalarını başlattı.³⁴² Tanzimat ve Islahat Fermanları mutlak güç sahibi olan padişahın kendi otoritesini bizzat sınırlandıracağına taahhütleriydi. Fakat bu haklar ilan edilecek bir anayasada yer almadıkça ve hükümdarın güç ve yetkilerinin sınırları belirtilmedikçe kişilerin hak ve özgürlükleri, siyasi varlıkları teminat altında değildi.³⁴³ Yönetiminden memnun olmayan aydınlardan bazıları Sultan Abdülaziz iktidarının artan baskısından kurtulmak için Avrupa'ya kaçtılar. 30 Ağustos 1867'de Mustafa Fazıl Paşa'nın himayesinde Paris'te Genç/Yeni Osmanlılar adıyla bir cemiyet kurdular.³⁴⁴ Ancak Cemiyet üç yıl sonra dağıldı.³⁴⁵

Türkiye'de aydın geleneğinin başlangıcı olarak görülen Yeni Osmanlılar,³⁴⁶ yeniliklerle benimsetilmek istenilen Batılı değerleri İslami bir söylem-

339 Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 103.

340 Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yay., İstanbul 1996, s. 17-20.

341 Ortaylı, **age.**, s. 6.

342 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2000, s. 135.

343 Armaoğlu, **age.**, s. 6.

344 Lewis, **age.**, s. 152; Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXXIII, İstanbul 2013, s. 431-432; 6 Şubat 1866 tarihli *Takvim-i Vekâyi* gazetesinde yayımlanan bildiriye *Paris'te kurulan bir fesat cemiyetinin üyelerinin ötede beride kışkırtıcılık ve dedikodu yaptığı, hükûmet aleyhinde bulunmalarının kendilerine zarar dokunacağı ihtar edildiği halde, rezil kişilerden oluşan ismi geçen cemiyetin üyelerinin bazı zadedân aleyhinde iftira dolu mektup ve imzasız mazbatalar bastırıp dağıttıkları, alçaklık ve rezalelerini herkesin bildiği bu gibilere inanılmaması gerektiği* yer almıştı. Ortaylı, **age.**, s. 299.

345 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul 2003, s. 282.

346 İlber Ortaylı, "Bir Aydın Grubu Yeni Osmanlılar", **Tanzimattan Cumhuriyete Türki-**

le ifade ederek bu değerlerin Osmanlı tebaası tarafından daha kolay benimsenmesini sağlamaya çalıştılar.³⁴⁷ Meşrutî yönetimin meşveret usulünün bir gereği olduğu için İslam'a uygun olduğu görüşündeydiler.³⁴⁸ Ülkenin içinde bulunduğu sorunların çözümü ve devletin dağılmasının engellenmesi için Tanzimat'ın getirdiği ilkelerin kamusal özgürlüklerle desteklenmesi ve tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak anayasal parlamenter sisteme dayanan bir idarenin kurulması gerektiğini savundular.³⁴⁹ Yürütmenin parlamento karşısında sorumlu olduğu bir yönetime geçmeyi bu sayede de yönetimin keyfi ve baskıcı uygulamalarına karşı insanları yasal güvence altına almak istediler.³⁵⁰ Meşrutîyet ile demokratikleşmeden çok hukuki bir yönetim kurmayı amaçladılar. Dolayısıyla Yeni Osmanlıların fikirleri siyasiden çok hukuki, anayasaldan çok idaridir.³⁵¹

Yeni Osmanlıların devlet yönetimiyle ilgili düşüncelerini devlet adamları, asker ve ulemeden oluşan bir cunta hayata geçirdi.³⁵² Mütercim Rüştü Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Serasker Hüseyin Avni Efendi, Süleyman Paşa ve Mithat Paşa'nın içinde yer aldığı bir grup, 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz'i bir darbeye tahttan indirdi.³⁵³ Yerine Veliâht Şehzade V. Murat tahta çıkarıldı. Ancak V. Murat'ın tahtta kalamayacak kadar hasta olduğunun anlaşılması üzerine yerine kardeşi Şehzade Abdülhamit'in getirilmesine karar verildi. Meclis-i Vükelâ kararıyla Maslak Köşkü'nde Şehzade Abdülhamit ile görüşen Mithat Paşa, ondan bir anayasa hazırlanacağı ve meşrutî yönetime geçileceğine dair bir teminat aldı. 31 Ağustos 1876 tarihinde akli dengesi yerinde olmadığı gerekçesiyle V. Murat tahttan indirildi.³⁵⁴ Yerine geçen II. Abdülhamit, 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'yi ilan

ye **Ansiklopedisi**, C VI, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1703.

347 Erik Jan Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Bağlam Yay., İstanbul 1987, s. 19.

348 İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 29.

349 Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 28-29; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 33.

350 Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 144.

351 Yıldızhan Yayla, "Osmanlı Devleti'nde Meşrutîyet Kavramı", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C IV, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 951.

352 Mardin, **age.**, s. 33.

353 Berkes, **age.**, s. 301; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yase-min Saner Gönen, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 112; François Georgeon, **Sultan Abdülhamit**, İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 60; 30 Mayıs 1876 tarihinde tahtan indirilen Sultan Abdülaziz, 4 Haziran 1876'da bileklerindeki damarlar kesilmiş halde ölü bulundu. II. Abdülhamit döneminde yapılan soruşturmada olayın intihar değil, cinayet olduğuna karar verildi. Olayla ilgisi olduğu düşünülen kişiler Yıldız Mahkemesinde yargılandı ve çeşitli cezalara çarptırıldılar. Cevdet Küçük, "Abdülaziz", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C I, İstanbul 1988, s. 183-184.

354 Berkes, **age.**, s. 307; Hanioglu, **age.**, s. 390; Georgeon, **age.**, s. 63-70; Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012, s. 106-107.

etti.³⁵⁵ Başlayan bu yeni dönem II. Abdülhamit'in 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı gerekçe göstererek 14 Şubat 1878'de Meclis-i Umumiye feshetmesine kadar devam etti.³⁵⁶

6.1. I. Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi

II. Abdülhamit'in cülûs merasiminin ardından meşruti sisteme yönelik çalışmalar hızlanmıştı. Meşruti yönetimin şeriata aykırı olduğunu savunanlar ile bu yönetimin Osmanlı Devleti'ne zarar vereceğini düşünen Ahmet Cevdet Paşa'nın da aralarında bulunduğu bir grup, çalışmalara karşı çıktılarsa³⁵⁷ da hazırlıklar sürdürüldü. Kanun-ı Esasi'nin hazırlanması için Mithat Paşa başkanlığında 1876 yılı Ekim ayı başında on ulema, on altı sivil memur ve iki paşa olmak üzere,³⁵⁸ Müslüman ve gayrimüslimlerden 28 üyeli bir komisyon kuruldu. Komisyonda Maarif Nazırı Cevdet Paşa, Nafia Nazırı Server Paşa, Fetva Emmini Hadik Efendi, Hariciye Müsteşarı Aleksandır Efendi, Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, Şûrâ-yı Devlet üyesi Ohannes Efendi ve sonradan katılan Namık Kemal gibi isimler vardı.³⁵⁹ Komisyon Batılı anayasalardan yararlanarak bir anayasa tasarısı hazırladı. Tasarı, Heyet-i Vükelâda kabul edildi ve Padişah'ın onayına sunuldu. Bu sırada Karadağ ve Sırbistan'da yaşanan karışıklıklarla ilgili İstanbul'da İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, İtalya ve Avusturya'nın katıldığı Tersane Konferansı toplanmıştı. Komisyonun hazırladığı anayasa taslağı, Sultan II. Abdülhamit tarafından onaylanarak, Tersane Konferansı'nın açılış günü, top atışlarıyla ilan edildi.³⁶⁰ Hariciye Nazırı Mehmet Esad Saffet Paşa top seslerini; *İşitilen şu top sesleri bütün Osmanlı ülkesinde Kanun-ı Esasi'nin ilanını haber vermekte* sözleriyle açıkladı.³⁶¹ Bu sayede Batılı devletlerin aşırı isteklerde bulunmaları önlenmek istenmişti. Ancak Osmanlı delegeleri meşrutiyetin ilan edildiğini ve artık konferansın toplanma gerekçelerinin ortadan kalktığını belirtmişse de diğer devletler

355 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yay., C II, İstanbul 1983, s. 220.

356 Sina Akşin, "Siyasal Tarih", **Türkiye Tarihi**, Ed. Sina Akşin, C III, Cem Yayınevi, İstanbul 1988, s. 161.

357 Hanioglu, **age.**, s. 390; Emin Malkoç, "Jön Türkler ve İttihatçılar", **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu**, C I, Ankara 2014, s. 78-81.

358 Georgeon, **age.**, s.81.

359 Yılmaz Kızıltan, "I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı", **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C XXVI, S 1, 2006, s. 260; Berkes, **age.**, s. 313-314.

360 M. Akif Aydın, "Kanun-ı Esasi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIV, İstanbul 2001, s. 329; II. Abdülhamit anayasa taslağını, devletin güvenliğini tehdit edenleri yurt dışını da kapsayacak şekilde kendisine yetki veren 113. maddenin eklenmesinden sonra kabul etti. Georgeon, **age.**, s. 82-84.

361 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 38.

Konferansı sürdürdüler³⁶² ve Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesini ciddiye almadılar.³⁶³

Kanun-ı Esasi büyük ölçüde Belçika Anayasası'ndan esinlenilerek hazırlanmıştı.³⁶⁴ Kanun-ı Esasi, Türkiye'nin modern politik sisteminin resmî başlangıcı olarak kabul edilmekte³⁶⁵ ve 12 başlık altında 119 maddeden oluşmaktadır. Anayasada yer alan maddeler ve içerikleri özetle şu şekildedir: *Memalik-i Devlet-i Osmaniyye* başlıklı birinci fasıl 7 maddeden oluşmakta ve devletin temel nitelikleriyle ilgili düzenlemeleri içermektedir. *Tebaa-i Devlet-i Osmaniyye'nin Hukuk-ı Umumiyesi* başlığını taşıyan ikinci fasıl 8-26. maddeler arasını kapsamakta ve Osmanlı vatandaşlarının sahip olduğu temel hak ve özgürlükleri düzenlemektedir. 27-38. maddeler arasını kapsayan *Vükelâ-yı Devlet* başlıklı üçüncü fasılda yürütme kurulunun özelliklerine ve yetkilerine değinilmiştir. Dördüncü fasıl 39-41. maddeleri arasını ve memurların tayin işlerini, tabi olduğu usul ve sorumluluklarını kapsamaktadır. Yasama gücüyle ilgili kuralları içeren beşinci fasıl 42-59. maddeleri arasını kapsamaktadır. Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan olmak üzere çift meclisli bir yapı öngörülmüştür. Altıncı fasıl yargı ile ilgili düzenlemeleri içermekte ve 81-91. maddeler arasını kapsamaktadır. 92-107. maddeler arasını kapsayan yedinci fasıl Divan-ı Âli'nin (Yüce Divan) yapısı, görev ve yetkileriyle ilgilidir. 108-112. maddeler arası olan sekizinci fasıl vilayetlerin, sancak ve kazaların yönetimi, vakıfların idaresi ve belediye meclisleriyle ilgili düzenlemeleri içermektedir. *Mevadd-ı Şetta* isimli son bölüm 113-119. maddeler arasını kapsamaktadır. Sıkıyönetim, padişahın sürgün hakkı, anayasa değişikliği teklifi ve mebus seçimlerinin nasıl yapılacağıyla ilgili düzenlemeleri içermektedir.³⁶⁶ En çok tartışmaya neden olan ve padişaha şüphe edilen bir kişiyi yargılanmaksızın yurt dışına sürgün etme hakkını veren 113. maddesi de bu bölümde yer almıştır.³⁶⁷

362 Aydın, *age.*, s. 329; Kuran, *age.*, s. 116-117.

363 Georgeon, *age.*, s.85.

364 Lewis, *age.*, s. 163.

365 Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi-Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 8.

366 Müzehher Yamaç, "İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasi)", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, C III, S 5, 2014, s. 59-63.

367 Saray Müşaviri olan Damad Mahmut Paşa tarafından Kanun-ı Esasi'ye eklenen maddenin orijinal hali şu şekildedir: *Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğine müeyyid âsar ve emarât görüldüğü halde hükümet-i seniyenin o mahalle mahsus olmak üzere muvakkaten idare-i örfiye ilânında hakkı vardır. İdare-i Örfiye, kavanin ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup idare-i örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsusla tayin olunacaktır. Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idare-i zabitanın tahkikat-ı mevsukası üzerine sabit olanları memalik-i mahrusa-i şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran zat-ı hazret-i padişahinin yed-i iktidarındadır.* Berkes, *age.*, s. 323, 605.

Anayasa ile 19. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleşen yapısal değişimler düzenlenmeye çalışıldı. Devlet yönetimini işlevsel bir bürokrasiye dönüştürme isteğinin ifadesi olan anayasa ile padişahın yetkileri kısıtlanarak, bürokrasi koruma altına alınmak istendi.³⁶⁸ Daha önce Osmanlı padişahları egemenlik hakkını gelenek ve dinsel kaynaklardan alırken, bundan böyle yazılı bir anayasadan almaya başladılar.³⁶⁹ Ancak Batı'dan yeni düzenleme ve kurumlar alınırken bir yandan da Osmanlı geleneklerine bağlı kalınarak eski siyasal kültür ve kurumlar korunmaya çalışıldı. Mebusan ve Ayan Meclisleri aracılığıyla karar mekanizmasında katılım ve uzlaşmaya yer açılırken padişahın merkezdeki konumuna sadık kalındı.³⁷⁰

Kanun-ı Esasi vatandaşlara bazı bireysel haklar vermekte ve parlamento- lu bir yönetim öngörmekteydi. Ancak padişahın yetkilerine dokunulmamıştı. Padişah yasama organlarını istediği zaman toplantıya çağırıp, dağıtabiliyordu. Yürütme kurulu üyelerini de istediği gibi değiştirme ve hatta sürgüne gönderme yetkisine sahipti.³⁷¹ Bu maddenin ilk uygulandığı kişilerden biri anayasanın mimarı olan Mithat Paşa oldu. Anayasanın yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra Mithat Paşa görevinden azledildi ve daha sonra da sürgüne gönderildi.³⁷²

Meclisin toplanması, tatil edilmesi ve Kanun-ı Esasi'nin askıya alınması padişahın iradesine bağlıydı. Meclisin tekrar toplanması için geçecek süre sınırlandırılmamış ve bir koşula bağlanmamıştı. Meclis sadece padişahın vereceği direktiflere göre yasama yapabiliyordu. Padişah ise istediği konuda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisine sahipti. Meclis üyeleri anayasaya değil padişaha sadakat yemini edeceklerdi. Hükûmet, meclise karşı değil, padişaha karşı bireysel olarak sorumluydu. Meclis ile hükûmet arasında bir anlaşmazlık olduğu zaman padişah meclis üyesini veya hükûmet üyesini azledebilecekti.³⁷³ Genel olarak Kanun-ı Esasi hükümdarın yetkilerini sınırlandırmak yerine son sözü ona bırakmaktaydı.

Seçimin nasıl yapılacağını düzenlemek için 28 Ekim 1876'da geçici bir talimat yayımlandı. Mebusan Meclisi 80'i Müslüman, 50'si gayrimüslim ol-

368 Karpat, *age.*, s. 8.

369 Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2014, s. 72-73.

370 Karpat, *age.*, s. 9.

371 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 99.

372 Aydın, *age.*, s. 330; Babıali'nin bağımsızlığı konusunda Mithat Paşa ile Saray'ın arası açıldı. Mithat Paşa, Saray'a karşı sert bir muhalif tavır almış ve çevresindekilere; "... beni öldüremez, nefyedemez, ancak azledebilir, bu halde dahi ahali beni gene isteyeceklerinden bunun men'i için bir römorkör vapur ile derhal Midilliyeye giderim" demektedir. Mithat Paşa, saltanat aleyhinde komitelerin kurulmasını desteklediğine dair şikayetler üzerine görevden azledildi ve sürgüne gönderildi. Malkoç, *agb.*, s. 77-78.

373 Berkes, *age.*, s. 325.

mak üzere 130 mebustan oluşacaktı. Seçim iki dereceli ve basit çoğunluk usulüne göre yapılacaktı. Ancak seçim tamamlandığında hedeflenen mebus sayısına ulaşamadığı görüldü. Çünkü seçimle 69'u Müslüman, 46'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 115 mebus belirlenebilmişti.³⁷⁴ Mısır, Romanya, Sırbistan ve Karadağ gibi eyaletler iç işlerinde bağımsız olmaları sebebiyle mebus seçme gereği duymamışlardı.³⁷⁵

Anayasanın 65. maddesinde her 50.000 erkek için bir mebus seçileceği belirtilmişse de uygulamada bu mümkün olmadı. Bölgelere, etnik ve dini kesimlere göre bu durum farklılık gösterdi. Yahudilerde her 18.750 erkeğe 1 milletvekili düşmüşken bu durum Hristiyanlarda 107.550, Müslümanlarda 133.367 oldu. Avrupa topraklarında her 88.882 erkeğe bir milletvekili düşmüşken, bu sayı Asya'daki topraklarda 162.148 oldu.³⁷⁶ Mebus seçimi için hazırlanmış olan Talimat-ı Muvakkate vilayet idare meclislerinin seçilmiş üyelerini ilk seçmen saymakta ve bunların mebus seçmelerini öngörmekteydi. Bu nedenle Mebusan Meclisindeki mebuslar çoğunlukla vilayet idare meclislerinin üyeleri arasından valiler ya da meclis üyeleri tarafından belirlenmiş kişilerdi.³⁷⁷ Ayan Meclisine ise II. Abdülhamit tarafından 21 Müslüman, 5 gayrimüslim üye atandı.³⁷⁸ Meclis, aralarında paşa, terzi, banker, saatçi, müderris, şeyh, molla, müftü gibi farklı mesleklerden ve on farklı milletten insanlarla, imparatorluğun etnik mozağini yansıtan bir görünümdeydi.³⁷⁹

Meclis-i Umumi 19 Mart 1877 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nın kabul salonunda tüm bakan, ayan ve yabancı devlet adamlarının katılımıyla görkemli bir törenle açıldı. Başkanlığa Padişah tarafından Ahmet Vefik Paşa getirildi.³⁸⁰ Bu sırada toplanmış olan Tersane Konferansı'nda alınan kararları Osmanlı Devleti kabul etmeyince, 24 Nisan 1877'de Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etti. Başta İngiltere olmak üzere büyük devletler tarafsızlıklarını ilan ettiler.³⁸¹ Savaş devam ederken bazı mebuslar yaşanan başarısızlığın sorumlusu gördükleri üç nazırın Mecliste hesap vermelerini istediler.³⁸² Subayları ve hükümeti beceriksizlikle suçladılar, sürgündeki Mithat Paşa'nın tekrar sadrazam yapılmasını talep ettiler. Ayrıca Ermeni ve Rum mebuslar kendi

374 Zafer Toprak, "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C IV, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 973.

375 Kızıltan, agm., s. 267.

376 Aydın, **age.**, s. 330.

377 Ortaylı, **age.**, s. 187-188.

378 S.J. ve E.K Shaw, **age.**, s. 228.

379 Georgeon, **age.**, s.99.

380 Shaw, **age.**, s. 228.

381 Berkes, **age.**, s. 329.

382 Lewis, **age.**, s. 168.

insanlarına askere gitmemeleri telkininde bulundular.³⁸³ Yenilgiden dolayı II. Abdülhamit’i de sorumlu tutmaya ve bunu açıkça dile getirmeye başladılar.³⁸⁴ Yaşanan gelişmeler üzerine hassas bir dönemden geçildiğini ve böyle bir dönemde Mecliste bulunan bazı art niyetli kişileri devlet işlerine karıştırmanın doğru olmadığını belirten II. Abdülhamit, Kanun-ı Esasi’nin kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak, 14 Şubat 1878’de Meclis-i Mebusanı süresiz tatil etti.³⁸⁵ Anayasa hukuken olmasa da fiilen askıya alındığı için 1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanına kadar II. Abdülhamit’in mutlakiyet yönetimi yaşandı.³⁸⁶ Her türlü yetkiyi ve gücü kendi elinde toplayan II. Abdülhamit’in özgürlükler üzerinde sıkı bir denetim ve kontrol ağı kurmasından dolayı bu dönem “İstibdat” olarak isimlendirildi.³⁸⁷

I. Meşrutiyet, kısa sürmüş olsa da oldukça önemli bir dönemdir. Halkın temsilcilerinin neler yapabileceği ilk kez görüldü ve bir parlamentonun devleti kurtarabileceği düşüncesi ideal olarak yaşatıldı. Bu idealin temsilcileri II. Abdülhamit’in istibdat yönetimine karşı mücadele eden Jön Türkler olarak görülürken öncelikli hedef de meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi oldu.³⁸⁸ Meşrutiyet yönetimi ve bu yönetimin yasal ve hukuki dayanağı olan Kanun-ı Esasi, Osmanlı aydınlarının devleti kurtarma çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştı ve Batılı değerlere dayanan bir anlayışın ürünüydü. Bu yönetim anlayışı aynı zamanda demokratikleşme ve hukuk devleti olma süreçlerinin de iç içe yaşandığı bir deneyim oldu. Pek çok yönden yeni tecrübenin kazandığı bu süreç hem II. Meşrutiyet hem de Türkiye Cumhuriyeti’ne birçok yönden ilham verdi.

6.2. Sosyal ve Ekonomik Durum

II. Abdülhamit tahta çıktığında büyük bir mali bunalım ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı gibi iki önemli sorunla karşı karşıya kalmıştı.³⁸⁹ II. Abdülhamit iflas etmiş ve bir yıllık gelirinin on dört katı borçlanmış bir ülkenin lideri olmuştu.³⁹⁰ Kırım Savaşı sırasında 1854 yılında İngiltere’den 2,5 milyon

383 Shaw, *age.*, s. 234; Georgeon, *age.*, s. 107-108.

384 Lewis, *age.*, s. 168.

385 Cevdet Küçük, “Abdülhamit”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C I, İstanbul 1998, s. 218; Berkes, *age.*, s. 329.

386 İlber Ortaylı, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s. 246.

387 Georgeon, *age.*, s. 201-203.

388 Tunaya, *age.*, s. 40.

389 Halil İnalçık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayıncılık, C II, İstanbul 2004, s. 891.

390 Ahmet Şimşek vd., *Modern Türkiye Tarihi*, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 77.

lira alınmıştı. Bu alınan ilk dış borçtu.³⁹¹ 1869-1875 arası dönemde yılda 10,3 milyon sterlin borç alınırken, bu borcun anapara ve faiz ödemesi ise yıllık 6,9 milyon sterlin olarak gerçekleşmişti.³⁹² Dış borç ödemesi 1860'ların başında devlet harcamalarının %10'u, 1860'ların sonunda %33, 1874'te %57'si oranındaydı.³⁹³ 200 milyon sterlini bulan dış borcun 12,5 milyon sterlin olan yıllık ödemesi 1875 yılında iç borçlarla birlikte 14 milyonu bulmaktaydı.³⁹⁴ Avrupa borsalarında devlet tahvili satarak borçlanan Osmanlı, 1875 yılı sonbaharında borç ödemelerini yarıya indirmek zorunda kalmış, 1876 yılında ise bu borçları sürdürmez hale gelmişti. 1876 yılına kadar oldukça kötü koşullarda, diğer devletlerin ödediği faizlerden çok daha yüksek faizlerle büyük miktarlarda borç alınmıştı. Alınan bu paralar ekonomiyi canlandırarak, mali gelirleri artıracak alanlarda kullanılmamıştı. Kısa süre içerisinde borçların anaparasını ve faizlerini ödeyebilmek için yeni borçlar alınmak zorunda kalınmıştı.³⁹⁵ Göçmenlerin yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulan 2,59 milyar kuruş tutarında ek bütçe nedeniyle 1,7 milyar tutarındaki dış borç ödemesi gerçekleştirilememişti.³⁹⁶ Mali kriz zirveye ulaştı ve Osmanlı borç ödemelerini durdurmak zorunda kaldı. Devlet borçları ödeyemez olmuştu ve iflas tehlikesiyle karşı karşıyaydı.

1879 yılında Galata bankerleri ve Osmanlı Bankası ile borçların ödemesi konusunda bir uzlaşmaya varılarak pul, balıkçılık, alkollü içecekler, ipek, tütün ve tuzdan alınan vergi gelirleri borç ödemelerine tahsis edildi. Bunu denetlemek amacıyla da Rüşum-ı Sitte (Altı Dolaylı Vergi İdaresi) kuruldu. Bu teşebbüsten olumlu sonuçlar alınması üzerine ertesi yıl tüm borçların ödenmesi konusunda harekete geçildi.³⁹⁷ Yapılan görüşmeler sonunda alacaklı devletlerle ve Galata bankerleriyle Osmanlı arasında borcun yapılandırılması ve ödenmesi konusunda uzlaşmaya varıldı.³⁹⁸ 20 Aralık 1881 tarihinde imzalanan Muharrem Kararnamesi ile 237 milyon Osmanlı lirası (215.5 milyon sterlin) tutarındaki iç ve dış borç 141,5 milyon liraya (128,6 milyon sterlin) indirildi. Böylece borcun yıllık faiz ödemesi 15 milyon liradan 3 milyon liraya indirilmiş oldu.³⁹⁹ Borcun ödeme koşulları yeniden düzenlendi. Borç ödemeleri için tahsis edilen vergileri alacaklılar adına toplamak

391 Georgeon, *age.*, s. 36.

392 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 68.

393 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 11-12.

394 Georgeon, *age.*, s. 57.

395 Pamuk, *age.*, s. 22-23, 61-68.

396 Shaw, *age.*, s. 198.

397 Georgeon, *age.*, s. 166-168.

398 Pamuk, *age.*, s. 35.

399 Kıray, *age.*, s. 212.

ve onlara aktarmak amacıyla Düyun-ı Umumiye (Genel Borçlar) örgütü kuruldu.⁴⁰⁰ Düyun-ı Umumiye’de Osmanlı, Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, İtalya, Almanya, Hollanda devletleri ve Galata bankerlerinin temsilcileri bulunacaktı.⁴⁰¹ Başkanlığını sırasıyla Fransa ve İngiltere’nin yapması kararlaştırılan örgüt, biri Osmanlı temsilcisi olmak üzere 7 kişilik bir komite tarafından yönetilecekti.⁴⁰² Düyun-ı Umumiye 20’yi aşkın kentte 5.000’den fazla çalışanı olan bir örgüttü. Bu çalışanların yaklaşık 200’ü Avrupalı diğerleri de Osmanlı vatandaşıydı.⁴⁰³ Borçların tümü tasfiye edilinceye kadar bazı gelirler bu kurumun denetimine bırakıldı. Bunlar alkollü içkiler, İstanbul’da avcılık ve balıkçılıktan alınan tüm vergiler, tuz ve tütündeki devlet gelirleri, ipek aşarı, Bulgaristan’dan alınan vergiler, Kıbrıs vergilerindeki her türlü artış gibi gelirlerdi. Osmanlı gelirlerinin yaklaşık %20’si kadar olan bu vergilerin oranı sonraki yıllarda toplam gelirin 1/3 oranına ulaştı.⁴⁰⁴ Ayrıca 1883 yılında kurulmasına izin verilen yabancı sermayeli Tütün Rejisi şirketine ülkedeki bütün tütün üretimini denetlemesi ve alım satımını yapması için ayrıcalıklar tanındı. Buna karşılık şirket, kârının bir bölümünü borç ödemesi için Düyun-ı Umumiye idaresine aktaracaktı.⁴⁰⁵ Düyun-ı Umumiye’nin kurulmasıyla sağlanan denetim ve borç ödemelerinin sürdürülmesi Avrupa mali piyasalarına güven verdi ve dış borç ödemelerinde faiz oranı %10-12’lerden %4-5’lere indi.⁴⁰⁶ 1882-1914 yılları arasında tahvil satarak toplamda 91 milyon sterlin borçlanılırken, hazineye 75 milyon para girdi. 124 milyon sterlin borç ödemesi yapıldı. 1854-1914 yılları arasında alınan toplam borç ise 280 milyon, hazineye giren 181 milyon, bu dönemde yapılan borç ödemesi ise 196 milyon sterlindi.⁴⁰⁷

Osmanlı Devleti’nde ekonominin temeli tarıma dayalıydı. Ancak Balkan topraklarının önemli bir kısmının ve Mısır’ın kaybedilmesi tarıma büyük bir darbe vurdu. Kaybedilen topraklar hem verimli topraklardı hem de tarımsal faaliyetler bu bölgelerde Anadolu’ya göre daha ileri teknikle yapılmaktaydı. Yaşanan kayıplar, elde kalan toprakların zirai kapasitesinin arttırılması-

400 Pamuk, *age.*, s. 69.

401 Shaw, *age.*, s. 274-276.

402 Georgeon, *age.*, s. 166-168.

403 Pamuk, *age.*, s. 69; Şevket Pamuk, **Osmanlı’dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007, s. 24, 121-122.

404 Donald Quataert, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008, s. 75-76; Kıray, *age.*, s. 212.

405 Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 69.

406 İsa Yıldırım, “Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C XI, S 2, 2001, s. 320-321.

407 Borcun son taksitinin ödemesi 1954 yılında yapıldı. Böylece borcun kapanması ilk taksitin alınmasından 1 asır sonra gerçekleşti. Kıray, *age.*, s. 12, 37-38

nı zorunlu kılıyordu.⁴⁰⁸ Alınan tedbirlerle işlenmekte olan arazilerin toplamı 1874-1875 yılları arasında 697.000 km² iken bu rakam 1884-1885 döneminde 886.000 km², 1894 yılında ise 984.650 km² oldu. Tahıl üretiminin değeri 1874-1875'te 2,5 milyon lira iken, 1894-1895'te 8,4 milyon liraya ulaştı. Tarımı destekleme çalışmalarının bir sonucu olarak 1888'de Ziraat Bankası kuruldu.⁴⁰⁹

Sanayi sektöründe durum oldukça kötüydü. Osmanlı, sanayileşmiş ülkelerin ham madde ve pazar kaynağı haline gelmişti. Bu durumu değiştirmek isteyen II. Abdülhamit döneminde Eyüp, Bakırköy, Bursa, İzmit, Edirne, Adana, Rize ve Tarsus'ta tekstil fabrikaları kuruldu. Beykoz ve Beyrut kâğıt, Yıldız çini ve porselen, Paşabahçe ve Çubuklu cam, Küçükçekmece ve Beyrut kibrit, Diyarbakır ve Musul deri ve ayakkabı, Selanik konserve, İstanbul Kireçburnu, Selanik ve Beyrut tuğla ve kiremit fabrikaları kuruldu.⁴¹⁰ Ticaret ve sanayi ile ilgili sorunlarını çözebilmek amacıyla sektör temsilcilerini bir çatı altında toplamak için İstanbul Ticaret Odası açıldı.⁴¹¹ Ancak tüm çabalara rağmen Avrupa devletlerinin uyguladığı politik ve ekonomik baskı dolayısıyla Osmanlı sanayisi gelişemedi.⁴¹² Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu dış borç kaynaklı mali krizden sanayi faaliyetleri olumsuz etkilendi. Yatırımlar önemli ölçüde durdu.⁴¹³ Devletin el sanatlarına dayanan sanayisi ucuz ithal sanayi ürünleri karşısında hızla güç kaybetti. Ülkedeki 10 işçiden fazla işçi çalıştıran sanayi kuruluşlarının %90'ından fazlası gayrimüslimlere aitti.⁴¹⁴ İç ticarete bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte dış ticaret %90 oranında Rum, Ermeni ve Yahudi tebaanın oluşturduğu azınlıkların elindeydi. Bankacılık, sigortacılık ve taşımacılıkta da benzer bir durum vardı.⁴¹⁵ Dış ticaret her geçen yıl Osmanlı'nın aleyhine gelişti. 1880 yılında ihracat 15,5 milyon, ithalat ise 16 milyon sterlin iken 1900'de ihracat 23 milyon, ithalat 26 milyon, 1910-1913 yılları arasında ihracat 27.3 milyon, ithalat ise 38.6 milyon sterlin olarak gerçekleşti.⁴¹⁶ Yıldan yıla ihracatın ithalatı karşılama oranı düşmeye

408 Halil İnalçık-Donald Quataert, *age.*, Eren Yayıncılık, C II, İstanbul 2004, s. 970.

409 Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, İmge Kitabevi, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara 2002, s. 136; Shaw, *age.*, s. 143, 284.

410 Mehmet Bulut vd., *Sultan II. Abdülhamit Dönemi Siyaset, İktisad, Dış Politika, Kültür, Eğitim*, İZÜ Yay., İstanbul 2019, s. 250-251.

411 Seçil Şenel Uzunkaya, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi Ekonomi Politikalarına Yönelik Tarihsel Bir İnceleme", *V. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, İstanbul 2018, s. 67.

412 Karpat, *age.*, s. 116.

413 Ahmet Kala, "Osmanlı Devleti'nin Sanayileşme Çabaları", *II. Abdülhamit ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 189.

414 Zürcher, *age.*, s. 129.

415 Karpat, *age.*, s. 106.

416 Suraiya Faroghi vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren

başladı ve dış ticaret açığı büyümeye başladı. Bu açık son dönemde 11.3 milyon sterline ulaştı.

Asker toplama durumunda Osmanlının olası asker sayısını, buna göre askerî olanaklarını ve eksikliklerini tespit etmek için 1882 yılında başlatılan nüfus sayımı ancak 1890 yılında tamamlanabildi ve elde edilen veriler 1893 yılında yayımlandı. Bu sayım Osmanlı'da gerçek anlamda ilk nüfus sayımı oldu. Yaş, cinsiyet, ekonomik durum, din ve etnik kimlik ne olursa olsun her birey dikkate alındı.⁴¹⁷ Bu sayım sonucunda nüfus yaklaşık 17.5 milyon kişi olarak tespit edildi. Müslümanlar 12.6 milyon ile ülke nüfusunun %72'sini, Hristiyanlar 4 milyon ile %23'ünü oluşturmaktaydı. Ayrıca 180.000 civarında da Yahudi nüfus yaşamaktaydı.⁴¹⁸ 1906 yılında başlayan ikinci sayım ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tamamlanabildi. Bu sayımda da nüfus 20.8 milyon oldu.⁴¹⁹ Müslüman nüfusunun oranı %74 olarak gerçekleşti.⁴²⁰ Ancak bu sayımlara devlete yalnızca kâğıt üstünde bağlı bulunan Mısır, Bulgaristan, Tunus, Girit, Lübnan ve Yemen dahil değildi. Ayrıca göçebeler de dikkate alındığında 19. yüzyılın sonlarında nüfusun 25 milyon olduğu tahmin edilmektedir.⁴²¹

Osmanlı nüfusu 1874-1884 yılları arasında 4 milyon, 1884-1904 döneminde ise 5 milyon kişi arttı. Bu artış büyük ölçüde göçlerden kaynaklandı.⁴²² 1873-1913 yılları arasında 5 ile 7 milyon arasında göçmenin Osmanlı topraklarına yerleştiği tahmin edilmektedir.⁴²³ Ancak gelenlerin yanı sıra gidenler de oldu. 1878 Berlin Antlaşması'yla Osmanlı 200.000 km² büyüklüğünde toprak ve 5.5 milyon civarında bir nüfus kaybetti. Kaybedilen bölgeler daha çok Avrupa'daki Hristiyan Slav nüfusun yaşadığı yerlerdi.⁴²⁴ Bu topraklardan çok sayıda Müslüman göçmenin geldiği ve eldeki topraklardan da çok sayıda gayrimüslimin yurt dışına çıktığı görüldü.⁴²⁵ Bu durum Osmanlı'nın hem Asyalı hem de Müslüman görünümünü güçlendirdi.⁴²⁶ 1870-1914 yılları arasında Lübnan'dan başta Amerika'ya olmak üzere yurt dışına yaklaşık 300.000 Hristiyan göç etti. Afrika hariç gayrimüslim nüfus 1844-1856 yılları arasında

Yayıncılık, C II, İstanbul 2004, s. 947.

417 Georgeon, *age.*, s. 316-317, 434-435.

418 Faroghi vd., *age.*, s. 906.

419 Georgeon, *age.*, s. 434-435.

420 Faroghi vd., *age.*, s. 906.

421 Georgeon, *age.*, s. 434-435.

422 Karpat, *age.*, s. 135.

423 Faroghi vd., *age.*, s. 916.

424 Georgeon, *age.*, s. 144.

425 Shaw, *age.*, s. 294.

426 Georgeon, *age.*, s. 144.

%38 iken 1884 yılında %25'e, 1897 yılında ise %20'ye düştü.⁴²⁷ Buna karşılık Kırım, Kafkasya, Sırbistan, Bulgaristan, Makedonya ve Ege Adalarından Anadolu'ya göçler oldu. 1857 yılında çıkarılan bir kararname ile Rumeli'ye yerleşenlerden 6 yıl, Anadolu'ya yerleşenlerden 12 yıl vergi alınmayacağı ilan edilmişti.⁴²⁸ Rusya'dan gelen göçmenler başlangıçta Balkanlara yerleştirildi. 1878'den sonra bunlar Anadolu, Lübnan, Ürdün, Filistin ve Irak'a yerleştirildi. Çok az bir kısmı da Hicaz, Mısır ve Kuzey Afrika'ya gönderildi.⁴²⁹

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların desteklediği Bulgar çeteler gelecekte Bulgaristan'da bir Hristiyan-Bulgar nüfus oluşturma düşüncesiyle 300.000 Müslüman'ı öldürdüler. 1 milyon kadarını da Osmanlı topraklarına göçe zorladılar. 1878 yılında Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali yeni bir göç dalgasına neden oldu. Göç edenler arasında sadece Müslümanlar yoktu. Osmanlı idaresini Rus ve diğerlerine tercih eden Yahudi ve Almanlar da bulunuyordu. Balkanlardan 1878-1914 yılları arasında 2.2 milyon göçmen geldi. Kafkaslardan 1862-1865 yılları arasında 1.5 milyon, 1865-1900 yılları arasında 1 milyon göçmen gelmişti.⁴³⁰ Bu rakamlara 1897 yılında Girit'e özerklik verilmesinden sonra Anadolu'ya göç eden insanları da eklediğimizde durumun vahameti daha iyi ortaya çıkmaktadır.⁴³¹ Gelen bu göçmen nüfusu yerleştirme sorunu Osmanlı yönetimini büyük zorluklarla karşı karşıya bıraktı. Ancak yaşanan önemli miktarda can kaybına, asayiş sorununa, salgın hastalıklara ve coğrafi farklılıklara rağmen İslami inanç ve geleneklerden gelen toplumsal dayanışma sayesinde bu sorunun üstesinden gelindi. Devlet tarafından tahsis edilen araziler de gelenlerin yeni hayatlarına alışmalarını kolaylaştırdı.⁴³² Anadolu'ya gelen göçmenlerin önemli bir kısmı tarıma elverişli bölgelere, yoğun olarak da İç Anadolu'da demiryolu çevresine yerleştirildi. Hububat üretimine oldukça elverişli olan Eskişehir, Ankara, Konya üçgeni ile Isparta, Bursa, Balıkesir yöreleriyle Karadeniz ve Ege kıyıları göçmenlerin en çok yerleştiği yerler oldu.⁴³³

Osmanlı topraklarına yaşanan göçlerin farklı etkileri oldu. Özellikle 1878'den sonra gelen göçmenlerin önemli bir kısmı yönetici sınıfa mensuplardı. Bunların beraberlerinde kültür ve bilgi birikimiyle birlikte 5 milyon

427 Karpat, *age.*, s. 122, 133.

428 Şevket Pamuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007, s. 11-12.

429 Karpat, *age.*, s. 131.

430 Karpat, *age.*, s. 130-131.

431 Georgeon, *age.*, s. 438-439.

432 1865 yılında kurulmuş olan Göçmen Komisyonu muhtelif vilayetlerdeki işlenmeyen toprakların listesini oluşturdu ve göçmenleri bu topraklara yönlendirdi. Karpat, *age.*, s. 130-131.

433 Pamuk, *age.*, s. 103.

lira civarında bir sermaye getirdikleri tahmin edilmektedir. Yerleştirildikleri toprakların ideolojik ve fikir hayatının şekillenmesinde göçmenlerin önemli etkileri oldu.⁴³⁴ Ayrıca demografi açısından Berlin Antlaşması'yla yaşanan nüfus kaybının telafisi sağlandı. Gidenler büyük ölçüde gayrimüslim nüfus iken gelenlerin neredeyse tamamına yakını Müslüman'dı. Dolayısıyla imparatorluğun İslami yapısı güçlendi. Gelenlerin sayısı gidenlerden fazlaydı.⁴³⁵ Gelenlerin büyük çoğunluğunun Müslüman olması ve II. Abdülhamit'in İslamcı politikaları bunların yerli halk ile kaynaşmalarını kolaylaştırdı.⁴³⁶ Bu insanlar vergi mükellefi ve ordu için insan kaynağı oldular. Ayrıca bu nüfusun bir bölümü Müslüman nüfusun yoğunluğunun düşük olduğu Çanakkale Boğazı gibi stratejik bölgelere yerleştirildi. Bir kısmı da tarıma kazandırılmak için mevcut boş arazilere ve demiryolunun geçtiği güzergâhlara yerleştirildiler.⁴³⁷ Gelen bu insanlar evini, malını, mülkünü kaybetmiş ve yeni topraklarda yeni bir yaşama alışmaya çalışıyorlardı.⁴³⁸

Arap topraklarında milliyetçi hareketlerin görülmeye başlandığı bu dönemde, Doğu Anadolu'nun Dersim, Siirt, Muş ve Hakkari bölgelerinde de sosyal karışıklıklar yaşandı ve isyanlar çıktı. 1890'dan itibaren teşkiline başlanan Hamidiye Alayları vasıtasıyla bölge üzerinde devlet otoritesini hissettirmek, Kürt aşiretlerini daha sıkı denetim altına almak, Ermeni isyanlarının önüne geçmek ve Ruslara karşı destek sağlayabilecek bir takviye güç oluşturuldu.⁴³⁹

Osmanlı demografik yapısındaki bu hareketlilik esnasında II. Abdülhamit'in özel önem verdiği bir yer vardı: Filistin. 1880 yılına kadar Filistin'e yerleşmiş Yahudi nüfusu 24.000 kişiydi. Ancak 1880'lerin başında Orta ve Doğu Avrupa'da yaşanan şiddet olayları nedeniyle Yahudiler buralardan Batı Avrupa ve Amerika'ya, bir kısmı da Siyonist düşüncelerle Filistin'e göç ettiler. 1882'de Filistin'de ilk Yahudi kolonisi kuruldu. Ancak bu durum Osmanlı'yı yeni bir tehlikeyle karşı karşıya bırakabilirdi. Buraya yerleşecek Yahudi nüfus, bölgenin Batılı devletlerin müdahalesine açık bir nüfuz alanı haline gelmesine yol açabilirdi.⁴⁴⁰ Bu tehlikeyi önlemek için 1881 yılının Kasım ayında Yahudilerin Osmanlı topraklarına girişlerine ve yerleşmelerine yönelik kısıtlayıcı tedbirler alındı. Gelen Yahudilere Filistin haricinde istedikleri yerlere yerleşme hakkı tanınırken Osmanlı vatandaşlığına geçme ve kanunlara uyma zorunluluğu getirildi. Yerleşik Yahudilere ise Filistin'de toprak satışı

434 Karpas, *age.*, s. 135-136.

435 Georgeon, *age.*, s. 440.

436 Karpas, *age.*, s. 136.

437 Georgeon, *age.*, s. 440.

438 Shaw, *age.*, s. 359.

439 Georgeon, *age.*, s. 148-149, 372.

440 Georgeon, *age.*, s. 440-441.

yasaklandı.⁴⁴¹ 1901 yılında Siyonizm'in kurucusu Theodor Herzl, II. Abdülhamit ile görüşerek Filistin'in kendilerine yurt olarak verilmesi karşılığında Osmanlı'nın yaşadığı mali sıkıntıları giderme teklifinde bulundu fakat sonuç alamadı.⁴⁴² Alınan tedbirlere rağmen 1908 yılına gelindiğinde Filistin'deki Yahudi nüfusu 80.000'i buldu. Filistin nüfusu içerisindeki oranları ise 30 yılda %5'ten %10'a çıktı.⁴⁴³ 1914 yılında ise sayıları 100.000'e ulaştı.⁴⁴⁴

Tanzimat'la başlayan ve II. Abdülhamit Dönemi'nde devam eden kent modernleşmesi farklı kesimlerin kaynaşması açısından etkili oldu. Aynı şehirlerde oturan ama farklı yaşamlar süren milletlerin birbirleriyle belli oranda kaynaşmasını sağladı. İletişimin gelişmesi, kahvehane, tiyatro ve sinema salonlarının çoğalması, basının gelişmesi, karma okulların açılması gibi etkenler bu kaynaşmayı sağlayan önemli etkenlerdi.⁴⁴⁵ İstanbul, İzmir, Edirne, Selanik ve diğer kentlerde sokaklar ve kaldırımlar taşlarla kaplandı. Geceleri gaz lambalarıyla aydınlatıldı. Ülke içindeki farklı milletlere mensup insanlar ve yurt dışından gelen yabancılar dünyanın en kozmopolit şehirlerinden biri olan İstanbul'da bir arada yaşadı. 1878'de 547.437 olan İstanbul nüfusu 1886'da 851.527'ye yükseldi. Şehir Avrupa, Rusya ve Afrika'dan gelen mültecilerin toplanma ve taşraya dağıtım merkezi haline geldi. Balkan Savaşlarından sonra gelen göç dalgasıyla birlikte nüfusu 909.978 oldu.⁴⁴⁶

6.3. II. Abdülhamit ve Yenileşme

Yıldız Sarayı 1878 yılından itibaren sadece Padişah'ın tek ikametgâhı değil aynı zamanda yönetim merkezi haline geldi. Ülkenin her tarafından gelen raporlar burada toplandı ve ülke yönetimiyle ilgili kararlar burada alındı. Böylece Yıldız bir saray olmanın ötesinde Sultan II. Abdülhamit yönetiminin simgesi haline geldi.⁴⁴⁷ Meşrutiyet'i yürürlükten kaldıran II. Abdülhamit, kurduğu hafiye teşkilatıyla muhalifleri etkisiz hale getirmeye çalıştı. Meşrutiyet yanlılarının tasfiyesi, sürgüne gönderilmesi ve muhalif basının susturulması gibi uygulamalar bu dönemin genel politikası oldu.⁴⁴⁸

II. Abdülhamit izlediği halifelik siyaseti nedeniyle muhafazakâr olarak görülse de onun dönemi Türk modernleşmesi açısından oldukça önemlidir.⁴⁴⁹

441 Georgeon, *age.*, s. 442.

442 Mim Kemal Öke, *Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar*, Çağ Yay., İstanbul 1991, s. 56-61.

443 Georgeon, *age.*, s. 442-443.

444 Faroghi vd., *age.*, s. 917.

445 Georgeon, *age.*, s. 446.

446 Shaw, *age.*, s. 296.

447 Georgeon, *age.*, s. 174; Mardin, *age.*, s. 71.

448 Tanör, *age.*, s. 87

449 Şimşek vd., *age.*, s. 47.

Sultan meşrutiyetçi fikirlere karşı olmakla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nu hem içte hem de dış politikada kuvvetlendirebilecek yönleri olan Batılılaşmaya dönük reformlara bütünüyle karşı değildi. Seçici olmak ve akıllıca uygulamak koşuluyla yenilikleri desteklemişti.⁴⁵⁰ Tahta geçtiği dönemde emperyalist devletlerin hedefi haline gelmiş olan Osmanlı, iktisadi ve askerî açıdan zayıftı. Bu nedenle II. Abdülhamit, Osmanlı üzerinde menfaatleri çatışan devletleri birbirine karşı kullanarak denge politikasıyla zaman kazanmaya çalıştı. Bu süre zarfında da hem iktisadi yatırımlarla hem de eğitim yoluyla devleti kalkındırmaya çalıştı.⁴⁵¹ Devlet işlerinin mutlakiyetçi bir anlayışla yürütüldüğü bu dönemde özellikle eğitim, haberleşme, ulaşım ve mali alanlarda yoğun modernleşme faaliyetleri sürdürüldü.

II. Abdülhamit'in idaresinin ilk dönemleri aktif bir değişim ve reform yılları oldu. Önceki dönemlerde başlatılmış olan pek çok çalışma tamamlandı ve birçok projenin de yapımına başlandı. Tanzimat Dönemi'nin yenilikçi hukuk, idare ve eğitim anlayışı II. Abdülhamit'in saltanatında zirveye ulaştı.⁴⁵² II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılan reformların çoğu 1879 yılında kendisinin hazırladığı bir programa dayanmaktaydı.⁴⁵³ Osmanlı üzerindeki İngiliz ve Rus baskısı azalınca yapmayı düşündüğü ıslahatlara dair bir program hazırlamıştı. Bu, orduyu ve hükümeti modernleştirmek, vilayet yönetimlerini, kamu idaresini ve adliyeleri yeniden yapılandırmak, tarım ve ticareti geliştirmek, eğitim ve bayındırlık alanında önemli adımlar atmak gibi çok yönlü ve imparatorluğun yenileşmesi ve refahını amaçlayan bir plandı. II. Abdülhamit, ıslahatlar yapılırken ülkenin içinde bulunduğu koşulların göz önünde tutulması gerektiğine inandı. Yenileşme sırasında mali kaynak ve nitelikli insan eksikliği, devlet kademelerini sarmış olan rüşvet, ulemanın aşırı mutaassıp olması gibi bazı zorluklarla karşılaştı. Ancak yenileşme düşüncesinden vazgeçmedi ve devleti kurtarmanın en iyi yolunun toplumu maddi ve manevi olarak güçlendirmek olduğuna inandı. Bu dönemde yapılan tüm reform çabaları bu düşüncenin bir ürünü olarak hayata geçirilmeye çalışıldı.⁴⁵⁴

II. Abdülhamit daha önce başlatılmış olan teknoloji alanındaki reformlarını sürdürmekle beraber İslami değerlerin korunmasına özen gösterdi ve kültürel Batılılaşmaya karşı çıktı.⁴⁵⁵ Hayrettin Paşa ve Said Paşa gibi devlet adamlarından kendi alanlarıyla ilgili ıslahat raporları hazırlamalarını istedi. Bu raporları da dikkate alarak yeniliklere başladı. İstatistik çalışmalarına

450 Lewis, *age.*, s. 176.

451 Cevdet Küçük, "II. Abdülhamit'in Dış Politikası", **II. Abdülhamit ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 21.

452 Lewis, *age.*, s. 177.

453 Shaw, *age.*, s. 273.

454 Georgeon, *age.*, s. 333-335.

455 Faroghi vd., *age.*, s. 891.

önem verdi ve 1881-1882 de ilk kez genel bir nüfus sayımı yapıldı. Tarım ve sanayi ile ilgili salnameler çıkarıldı. 1894-1895 yıllarında okulların ve eğitimin durumuyla ilgili bir istatistik yayımlandı. 1897 yılında ise ülkenin genel durumuyla ilgili ilk istatistik yayımlandı.⁴⁵⁶

Dönemin en belirgin ve çarpıcı gelişmeleri eğitim alanında yaşandı. Okul ve öğrenci sayıları önemli ölçüde arttı.⁴⁵⁷ Belli bir nüfusun üstündeki yerlerde sıbyan mektepleri, kazalarda rüştiyeler, vilayet merkezlerinde idadiler ve İstanbul, Bursa gibi kentlerde ise yüksekokullar kuruldu. Bu okullarda medrese sisteminden farklı olarak bilimsel yöntemler benimsendi ve laik eğitim sisteminin temelleri atıldı. Eğitimi vilayetlere yaymaya çalışan Sultan Abdülhamit, aynı zamanda modernleşmiş taşra seçkini oluşturmaya ve yönetimi bunlara dayandırmaya çalıştı.⁴⁵⁸ Okul sayısı artırılırken bu okullarda görev yapacak yetişmiş insan sıkıntısını azaltmak için öğretmen yetiştiren okulların ülke geneline yayılmasına önem verildi.⁴⁵⁹ Tanzimat Dönemi'nde Fransız-Türk girişimiyle açılmış olan Galatasaray Sultanisi bu dönemde Türkleşmiş bir niteliğe büründü. Türk öğrenci sayısı arttı. Latince ders programlarından çıkarıldı. Okul, imparatorluğun en gözde kurumlardan biri haline geldi.⁴⁶⁰ Yapımı ilk kez 1845 yılında planlanmasına rağmen gerçekleştirilemeyen ilk modern Osmanlı üniversitesi 12 Ağustos 1900'de Darü'l-Fünun-ı Osmani adıyla kuruldu.⁴⁶¹ Osmanlı çatısı altında yaşayan

456 Georgeon, *age.*, s. 335.

457 Akşin, *agm.*, s. 179-180.

458 1900 yılı itibarıyla ülkedeki ilkokul sayısı 29.130, bu okullardaki öğrenci sayısı ise 899.932 oldu. 1879 yılında ülke genelinde 277 olan rüştiyelerin sayısı 1888 yılında 435'i, 1903 yılında ise 619'u bulurken öğrenci sayısı da 40.000'di. İdadî sayısında ise daha etkileyici bir artış oldu. 1876 yılında sadece 6 olan idadî sayısı 1893'te 55, 1908 yılında ise 98, öğrenci sayısı ise 20.000 oldu. Şimşek vd., *age.*, s. 48, 75. Askerî rüştiyeler imparatorluğun 29 vilayet, 6 mutasarrıflık ve Türkiye'nin pek çok kazasında açıldı. Lewis, *age.*, s. 180.

459 1905 yılında Darülmualimin 32 vilayete yayılmış durumdaydı. Ömer Faruk Akün, "II. Abdülhamit'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", **II. Abdülhamit ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 77; Şimşek vd., *age.*, s. 76. 1890'lerden itibaren büyük kentlerde meslek okulları ve yüksekokullar açıldı. Her bölgede açılan askerî okullar dışında Şam'da bir tıbbiye; Konya, Selanik ve Bağdat'ta hukuk mektepleri, Şam'da bir polis mektebi açıldı. Georgeon, *age.*, s. 348-349.

460 Lewis, *age.*, s. 180-181.

461 İslam dünyasının ilk yerli ve modern üniversitesi ilahiyat, tabii bilimler, edebiyat ve matematik fakültelerinden oluşmaktaydı. Lewis, *age.*, s. 180; Shaw, *age.*, s. 305. Selanik, İzmir, Adana, Bağdat, Şam, Trablus ve Yemen gibi vilayetlerde meslek okulları açıldı. Karpat, *age.*, s. 107. Devlet memuru yetiştirmek amacıyla kurulmuş olan Mülkiye Mektebi bu dönemde yeniden düzenlendi. 1877'de okulun süresi 3 yıldan 5 yıla çıkarıldı. Ders programları güncel konuları da kapsayacak şekilde yenilendi. Taşradan gelen öğrencilerin yatılı okuyabilmeleri sağlandı ve okul Mekteb-i Mülkiye-i Şahane adıyla itibarlı bürokrasinin yetiştiği merkez haline geldi. Georgeon, *age.*, s. 336; Berkes, *age.*, s. 335. Ayrıca bir Maliye Mektebi ve Ticaret Mektebi açıldı. Georgeon, *age.*, s. 336. 1889'da Mülkiye Baytar Mektebi açılırken

Arap aşiretlerin devlete bağlılıklarını artırmak amacıyla 1892 yılında Aşiret Mektebi kuruldu.⁴⁶²

Abdülhamit'in yeniliklere başladığı ilk alanlardan biri de adliye teşkilatıdır. 1878 yılında Nizamiye Mahkemelerine hâkim yetiştirmek için Mekteb-i Hukuk-ı Şahane kuruldu ve Nizamiye Mahkemeleri ülke geneline yayılmaya çalışıldı.⁴⁶³ Yargının yürütmeden bağımsız olduğu ilan edildi. Hâkimlerin seçimle belirleneceği ve görevden alınamayacağı ilan edildi. 1879'da asliye, ticaret ve ağır ceza davalarına bakacak dinî olmayan mahkemelerden sorumlu bir Adliye Nezareti kuruldu.⁴⁶⁴ Bu sayede yabancıların Osmanlı adli sistemine müdahaleleri önlenmek istendi.⁴⁶⁵

II. Abdülhamit Dönemi'nde açılan bu okullar ihtiyaç duyulan insanları yetiştirirken aynı zamanda yeni bir siyasi muhalefetin doğmasına da aracı oldular. Bu okullarda yetişen nesiller, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'nın ayakta kalmaya çalışmasına, ardından da Millî Mücadele hareketine ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına ön ayak oldular.⁴⁶⁶

II. Abdülhamit ekonomik kalkınmayı Osmanlı'yı modern bir devlet haline getirmenin ve korumanın temel bir şartı olarak gördü. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan dolayı II. Abdülhamit mali konulara ayrı bir önem vermek zorunda kaldı. Nitelikli maliye müfettişi yetiştirmek ve vergi tahsilatını akıcı hale getirmek için Mekteb-i Fünûn-ı Maliye açıldı. 1878 yılında her devlet memurunun sicilini tutan Memurin-i Mülkiye Komisyonu

Askerî Tıbbiye içindeki Tıbbiye-i Mülkiye ayrı bir okul oldu. 1882 yılında Sanayi-i Nefise (Güzel Sanatlar), 1883'te İstanbul Teknik Üniversitesi'nin nüvesini teşkil eden Hendese-i Mülkiye Mektebi, Marmara Üniversitesi'nin nüvesini teşkil eden Hamidiye Ticaret Mektebi açıldı. Memurların yabancı dil öğrenmesi amacıyla Lisan Mektebi kuruldu. 1887'de Fen Resim ve Mimar Mektebi, Bağ ve Aşı Ameliyat Mektebi, Ameli Ziraat Mektebi, 1889'da Polis Dershanesi, 1892'de Aşı Memurları Mektebi ve Gümrük Memurları Mektebi hizmete girdi. Şimşek vd., *age.*, s. 75-76.

462 Sonradan okula Kürt ve Arnavutlar da alınmaya başlandı. 10 ile 16 yaş arasında seçilerek İstanbul'a getirilen aşiret reislerinin ve bölgenin önde gelenlerinin çocukları 5 yıl boyunca bu okulda eğitim gördü. Osmanlılaştırma düşüncesine dayanan okulda müfredat iptidai, rüştiye ve idadinin bir karışımıydı. Türkçe'nin yanı sıra Fransızca da öğretilen bu okuldan mezun olan çocuklar, eğitimlerini Mülkiye ve Harbiye gibi okullarda devam ettirebilmekteydi. Orduda ve sivil bürokraside mülazım ve kaymakam gibi kademelerde görevlendirilirdi. Bu sayede çocukların geldikleri toplulukların devletle daha iyi bütünleşmesi, uzak yerlerin merkeze daha sıkı şekilde bağlanması sağlanmaya çalışıldı. Çocuklar İstanbul'da eğitim gördüğü süreçte bir bakıma padişahın elinde rehine gibi olduklarından babalarının sultana ve halifeye saygı göstermesi, devlete bağlı kalmaları da sağlanmış olmaktadır. Georgeon, *age.*, s. 373-375.

463 Shaw, *age.*, s. 302.

464 Georgeon, *age.*, s.337.

465 Lewis, *age.*, s. 181.

466 Şimşek vd., *age.*, s. 48, 77.

ile Ahval-i Memurin Sicil Komisyonu modernleştirildi. 1896 yılında iki komisyon birleştirildi.⁴⁶⁷ İstanbul Polis Müşirliği kaldırıldı ve yerine Zaptiye Nazırlığı kuruldu. Memurların atama, terfi, nakil ve emeklilik işlemlerini gerçekleştirmek için 1878'de Memurin-i Mülkiye Komisyonu kuruldu. Hicaz Demiryolu Nezareti ordunun ikmalî için para bulmak amacıyla Techizat-ı Askeriye Nezaretine dönüştürüldü.⁴⁶⁸

II. Abdülhamit, Düyun-ı Umumiyenin kurulmasının ardından kaybedilen gelirin yeniden sağlanması ve tekrar borçlanmaya ihtiyaç duyulmaması için mali alanda reformlara başladı. Maliye Bakanlığının iç örgütlenmesi ve çalışmalarını düzenlemek için 11 Kasım 1879'da bir tüzük hazırlattı. Tüm bakanlıklardaki mali çalışmalarını koordine etmek ve bütçelerini hazırlamak amacıyla Maliye Bakanlığı bünyesinde bir Mali Reform Komisyonu kuruldu. Bakanlıkların mali çalışmalarını takip ve denetleme için 18 Kasım 1879'da Maliye Bakanlığından bağımsız Divan-ı Muhasebat oluşturuldu. Ayrıca özel sektördeki mali uzmanların fikirlerinden faydalanmak için 3 Şubat 1897 tarihinde Heyet-i Müşavere-i Maliye kuruldu. Bir dizi vergi reformu başlatıldı. Yapılan bu reformlarla devletin vergi gelirlerinde önemli artışlar görüldü. 1880-1881 döneminde 1.165.000.000 kuruş olan vergi geliri 1898-1899 döneminde 1.722.700.000 kuruş, 1906-1907 döneminde ise 2.290.500.000 kuruşa yükseldi. Mali alanda yapılan bu yenilikler Batılı sanayici, tüccar ve bankerlerin Osmanlı'da ekonomik gelişmeyi sağlayacak birçok alana yatırım yapmalarını sağladı.⁴⁶⁹

Hem ekonominin geliştirilmesi hem de devlet otoritesinin güçlendirilmesi amacıyla ulaşım ve haberleşmeye önem verildi. Osmanlı'da ilk telgraf hattı Kırım Savaşı esnasında 1855 yılında kurulmuştu. II. Abdülhamit Dönemi'nde 30.000 kilometreden uzun telgraf hattı inşa edildi. Hicaz, Yemen, Ege ve Akdeniz'deki adalara döşenen hatlar vasıtasıyla neredeyse tüm taşra kentleriyle İstanbul arasında haberleşme sağlanmış oldu. Yurt dışından son model telgraf makineleri satın alındı. Telgrafçılık öğrenimi için 1883 yılından itibaren Fransa'ya öğrenci gönderildi.⁴⁷⁰ Telgraf hattı uzunluğu 1882 yılında 23.990 kilometreden 1904'te 50.337 kilometreye yükseldi. Gönderilen telgraf sayısı 1 milyondan 3 milyona, telgraf geliri de 39.2 milyon kuruştan 89.38 milyon kuruşa yükselmişti.⁴⁷¹ Galatasaray ve Darüşşafaka sultanilerinde telgrafçılık dersi müfredatlara eklendi.⁴⁷²

467 Georgeon, *age.*, s. 336.

468 Shaw, *age.*, s. 269.

469 Ancak yaşanan olumsuz gelişmelerin etkisiyle II. Abdülhamit, eskisi kadar olmasa da yeniden borçlanmaya gitmek zorunda kaldı. 19 yeni borçlanmayla toplam 12 milyar kuruş borç alındı. Shaw, *age.*, s. 276-279

470 Berkes, *age.*, s. 334

471 Shaw, *age.*, s. 281.

472 Lewis, *age.*, s. 184.

Ulaşımında en çok önem verilen alanlardan biri de demiryolu oldu. II. Abdülhamit tahta çıktığında Osmanlı'nın demir yolu ağı oldukça sınırlıydı.⁴⁷³ II. Abdülhamit'in girişimleri sonucunda Osmanlı'da en yoğun demiryolunun yapıldığı dönem 1888-1896 yılları arası oldu.⁴⁷⁴ 1881 yılında 1780 kilometre olan demir yolu ağı 1907-1908 dönemine gelindiğinde 5883 kilometreye ulaştı.⁴⁷⁵ Demir yolu ulaşımını geliştirmek isteyen II. Abdülhamit, yerli sermayenin yetersiz kalması nedeniyle uluslararası sermayeden yararlandı. Batılı devletler arasındaki emperyalist ve politik görüş ayrılıklarından ustaca yararlanmayı bildi.⁴⁷⁶ Alman sermayesiyle Bağdat-Berlin demir yolu, İslami sermaye ile Hicaz demir yolu hatlarını tamamladı.⁴⁷⁷ Alman Mühendis Wilhem von Pressel'in 1872 yılında hazırlamış olduğu, 10 yıl içinde İstanbul'dan Basra Körfezi'ne kadar 2.700 km uzunluğunda bir hat yapılması ve buna 1.800 km uzunluğunda başka hatlardan oluşan geniş bir ağ sistemi bağlamayı ön gören bir planı uygulamaya çalıştı.⁴⁷⁸ 1888 yılında Anadolu demir yolları imtiyazı Alman Deutsche Banka verildi ve dört yıl sonra Ankara'ya ilk tren ulaştı.⁴⁷⁹ 1890-1895 yılları arasında İzmir-Ankara-Konya arasında 1.000 kilometrelik bir hat inşa edildi. I. Dünya Savaşı başladığında ise Konya'dan Basra'ya uzanan hattın 700 kilometrelik kısmı tamamlanmıştı.⁴⁸⁰ Böylece Berlin-Bağdat demir yolu kullanıma hazır hale gelmişti. Avrupa başkentleri ile İstanbul arasında demir yolu ulaşım bağlantısı 1888 yılında tamamlandı.⁴⁸¹ Bu hat üzerinde hizmete konan Orient Express (Doğu Ekspresi) ve bu trenin İstanbul'daki hareket noktası olan Sirkeci Garı, hürriyet ve modernleşmeye açılan önemli bir sembol oldu.⁴⁸²

Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde yapılan demir yollarından en dikkate değer olanı Hicaz'a uzanan demir yoludur. Hac ziyaretlerini ve askerî sevkiyatı kolaylaştırmak, bölgeler arasındaki kültürel, ticari ve ekonomik ilişkileri güçlendirmek, Osmanlı coğrafyasının imar ve irfanını yükseltmek düşüncesiyle Hicaz Demir yolu projesinin yapımına 1900 yılında başlandı.⁴⁸³ Hattın inşasında yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmadan yerli imkânlar ve tüm dünyadaki Müslümanlardan gelen bağışlar kullanıldı. Lokomotif ve vagon-

473 Quataert, *age.*, s. 67.

474 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 36.

475 Bulut vd., *age.*, s. 251,

476 Shaw, *age.*, s. 279.

477 Şimşek vd., *age.*, s. 47.

478 Faroghi vd., *age.*, s. 927-928.

479 Georgeon, *age.*, s. 317.

480 Faroghi vd., *age.*, s. 927-928.

481 Bulut vd., *age.*, s. 252.

482 Lewis, *age.*, s. 183.

483 Bulut vd., *age.*, s. 252.

lar dışında yabancı teçhizatın kullanılmamasına özen gösterildi.⁴⁸⁴ Yaklaşık 1500 kilometreden oluşan hattın Şam-Medine arasındaki kısmı 1908 yılında tamamlanarak Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde resmen hizmete girdi.⁴⁸⁵ Hattın yapımı İslam dünyasının halifesi olan Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit'in ve dünya Müslümanlarının Hristiyanlara karşı bir meydan okuması, Müslümanlar arasında birliği sağlamaya dönük bir propaganda savaşı haline gelmişti. Hattın Medine'ye ulaşması İslam dünyasının ve II. Abdülhamit'in zaferinin ilanıydı.

Demir yolları kadar öne çıkmasa da kara yolu yapımına da önem verildi. 1881-1897 yılları arasında ortalama her yıl 823 kilometre yeni yol yapılırken 450 kilometre yol da onarımdan geçirildi. Karayolu uzunluğu 1865 yılında 6.500 kilometre iken bu rakam 1904 yılında 23.675 kilometreye yükselmişti. Deniz ulaşımında da Osmanlı Devleti önemli bir gelişme gösterdi. 1895 yılında Osmanlı bayrağı taşıyan 50.000 gemiden sadece 3.047 tanesi buharlı iken 1905 yılında toplam gemi sayısı 68.794'e, buharlı gemi sayısı da 4.756'ya yükseldi.⁴⁸⁶

Osmanlı ekonomisinin temelini tarım oluşturmaktaydı. Tarım uzmanı yetiştirmek amacıyla 1892'de Halkalı Ziraat Mektebi,⁴⁸⁷ daha sonra Bursa ve Selanik gibi şehirlerde ziraat okulları açıldı. Gübre ve tohum kullanımını yaygınlaştırmak ve köylüleri talep edilen ürünleri ekmeye teşvik etmek için örnek çiftlikler kuruldu. Köylülerin tefecilerin eline düşmemesi için 1888 yılında Ziraat Bankası kuruldu⁴⁸⁸; Adana, Sivas, Konya, Suriye, Halep ve Manastır'da çiftçiye örnek olacak tarlalar oluşturuldu.⁴⁸⁹ 1895'te Veteriner Okulu açıldı. 1876'da Ticaret Cemiyeti ile Ziraat Cemiyeti⁴⁹⁰ ve Ziraat Odaları kuruldu. 1880 yılından itibaren ziraat eğitimi almaları için yurt dışına öğrenci gönderilmeye başlandı. Tarımda modern tarım aletlerinin kullanımının teşvik edilmesi düşüncesiyle Batı'dan satın alınan modern ziraat aletleri kullanılmaya başlandı.⁴⁹¹ Vergileri azaltmak ve küçük sanayi işletmelerini koruma amacıyla İstanbul Ticaret Odası kuruldu. Özellikle Müslüman öğrencilerin içinden mühendisler ve teknisyenler yetişmesi için Hamidiye Sanayi Mektepleri açıldı. Ermeni ve Rumların ekonomik, sosyal ve kültürel dinamizmi ile rekabet edebilecek Müslüman orta sınıflar oluşturulmaya çalışıldı.⁴⁹²

484 Faroghi vd., *age.*, s. 929.

485 Bulut vd., *age.*, s. 252.

486 Shaw, *age.*, s. 280-281.

487 Quataert, *age.*, s. 97; Shaw, *age.*, s. 281.

488 Georgeon, *age.*, s. 338.

489 Quataert, *age.*, s. 108.

490 Shaw, *age.*, s. 281.

491 Quataert, *age.*, s. 79-139.

492 Georgeon, *age.*, s. 338-339.

Büyük güçlerle mücadele etmek isteyen bir devletin sanat ve kültür ile de ilgilenmesi gerektiğine inanan II. Abdülhamit, 1881 yılında Müze-i Hümayun'u (Arkeoloji Müzesi) geliştirmeye çalıştı. Eski eserlerin yağmalanmasını önlemek ve arkeolojik kazıların yürütülmesini düzenlemek için bir Âsar-ı Atika (Eski Eserler) Nizamnamesi yayımladı. Osmanlı; kültürel mirası olan halılar, kumaşlar, ipekliler, çiniler, ciltler, sedef ve fildişi eşyalar, eski silahlar gibi aşınabilecek veya yok olabilecek tüm eserlerin restorasyonu ve korunması ile birlikte resim, heykel ve mimari alanlarda öğrenci yetiştirilmesi düşüncesiyle 1883 yılında Sanayi-i Nefise (Güzel Sanatlar) Mektebi'ni açtı.⁴⁹³ Büyük bir halk kütüphanesi kurulmasını isteyen II. Abdülhamit, ilgili devlet adamlarını bu işle görevlendirdi. Masraflarının önemli bir kısmını şahsi servetinden karşılayarak bugünkü Beyazıt Devlet Kütüphanesi binasının ortaya çıkmasını sağladı.⁴⁹⁴

II. Abdülhamit, orduyu daha modern bir görünüme kavuşturmak istedi. Ordu harcamaları için devlet bütçesinden önemli miktarlarda para ayırdı. Ordunun güçlendirilmesi amacıyla Almanya'dan 500 ağır top, 426 sahra topu, 60 havan topu, 500.000 tüfek ve deniz kuvvetleri için dretnotlar satın aldı.⁴⁹⁵ Boğazlardaki savunma hatlarını güçlendirdi. Asker alma işlerini yeniden düzenledi. Rus saldırılarına karşı 1891 yılında Doğu Anadolu'daki Türkmen ve Kürt aşiretlerden sınır vilayetlerinde Hamidiye Alayları denilen süvari birlikleri kurdu.⁴⁹⁶ Sultan Abdülaziz Dönemi'nde deniz gücü önemli ölçüde geliştirilmişti. II. Abdülhamit bu nedenle kara gücünün geliştirilmesine önem verdi ama deniz gücünü de ihmal etmedi. Deniz kuvvetlerini torpiller, mayınlar ve sahil korumayı sağlayan bataryalarla donattı. Boğazlardaki savunma hatlarını güçlendirdi. 1876 yılında sadece İstanbul'da bulunan ve sayısı 9 olan askerî rüştiyeler hem ülke geneline yayıldı hem de yaklaşık 15 yılda sayıları 21 oldu. Ayrıca sayıları 7'yi bulan askerî idadiler her askerlik bölgesine bir okul düşecek şekilde İstanbul, Edirne, Manastır, Erzurum, Şam, Bağdat ve Bursa'da açıldı.⁴⁹⁷ 1884 yılında her 10.000 subayın %10'u Harbiye mezunu iken beş yıl sonra bu sayı 18.000'e, oranı ise %25'e ulaştı.

II. Abdülhamit Dönemi'nde köyler ile kazalar arasında ayrı bir basamak olan nahiyeler kurulmaya başlandı. 1860'larda Selanik, İzmir ve Kudüs gibi kentlerde kurulan belediye teşkilatı 1877 yılında çıkarılan bir yasa ile tüm ülkeye yayılmaya başlandı. Sosyal yardım ve hayırseverlik çalışmalarına önem verildi ve 1896 yılında Darülaceze, 1899'da Hamidiye Etfal Hastane-i Âli, 1902'de Darülhayr-ı Âli (Yetimhane) açıldı.⁴⁹⁸

493 Georgeon, *age.*, s. 339-340; Şimşek vd., *age.*, s. 76.

494 Akün, *agb.*, s. 81.

495 Georgeon, *age.*, s. 316-317.

496 Shaw, *age.*, s. 300.

497 Georgeon, *age.*, s. 342, 345.

498 Georgeon, *age.*, s. 240, 486.

7. 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI (93 HARBİ)*

18. ve 19. yüzyıllar Rusya tarihi, bir bakıma “sıcak denizlere inme mücadelesi” olarak nitelenebilir. Rusya’nın sıcak denizlere inebilmesinin önündeki en büyük engel Osmanlı Devleti’dir. Bundan dolayı adı geçen dönemde Karadeniz’in kuzeyinde, Kafkasya’da ve Balkanlarda çok sayıda Osmanlı-Rus Savaşı gerçekleşmiştir. Rusya hemen her bir savaşta Osmanlı aleyhine hâkimiyet alanını genişletmiş, Akdeniz’e bir adım daha yaklaşmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bu savaşlar silsilesinin sonucusudur. Gerek Balkanlar da gerekse Kafkaslarda kalıcı etkiler bırakmıştır.

7.1. Arka Plan

Rusya güneye doğru ilerleyişini sürdürme yolunda hem Slavlıktan hem de Ortodoksluktan yararlanmıştı. Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ortodoks ve Slav topluluklarla ilgilenmiş, onların koruyucusu olmuştur. 19. yüzyılın ortalarına kadar Yunan bağımsızlığında, Sırbistan’ın, Eflak ve Boğdan’ın otomilerinde Rusya çok önemli bir aktördür. Söz konusu topluluklar bu statülerini elde ettikten sonra da Rusya garantör olarak etkinliğini sürdürmüştür. Kırım Savaşı’ndan sonra imzalanan Paris Antlaşması (1856) ile Rusya bu konumunu kaybetmiştir. Antlaşma ile Osmanlı hâkimiyetindeki Hristiyan toplulukların hamiliği Rusya’nın tekelinden alınarak antlaşmayı imzalayan devletlere verilmiş, Karadeniz tarafsızlaştırılmıştır.⁴⁹⁹

Paris Antlaşması ile prestij kaybına uğrayan Rusya bir müddet sessiz kaldı. Daha sonra revizyonist bir dış politika takip ederek yeniden güç kazanmaya girişti. İlk on yıl içerisinde Kuzey Kafkasya’yı kontrolüne aldı. 1871

* Prof. Dr. Ömer Turan, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, omert@metu.edu.tr.

499 18 ve 19. yüzyıllarda Rusya’nın yayılma stratejisi için bk. John P. Ledonne, **The Russian Empire and the World, 1700-1917, The Geopolitics of Expansion and Containment**, Oxford University Press, New York 1997. Rus milliyetçiliği, yayılmacılığı ve Panslavizm ilişkisi için bk. Hans Kohn, **Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği**, Çev. Agah Oktay Güner, İkinci Baskı, Kervan Yayınları, İstanbul 1983. Rusların Balkanlarda nüfuz kazanma ve yayılma politikaları için bk. Barbara Jelavich, **Russia’s Balkan Entanglements, 1806-1914**, Cambridge University Press, Cambridge 1991.

yılında Avrupalıların kendi meselelerine yoğunlaşmalarından yararlanarak Paris Antlaşması'nda lehine bazı düzeltmeler yapılmasını istedi. Bunun için Londra'da toplanan konferansta Karadeniz'de Rus donanmasının bulunmasını yasaklayan bazı maddeleri kaldırttı. Arkasından Karadeniz'deki Kerc, Sivastopol, Odesa gibi kritik mevzilerini tahkim etti. Aynı zamanda Rusya bu dönemde Balkanlardaki Slav topluluklarla siyasi ve kültürel ilişkiler kurdu. Panslavizm olarak adlandırılan bu politika, Doğu Avrupa'daki Slav toplulukları Rusya'nın liderliğinde toplayıp, İstanbul'u kendisine merkez seçerek Batı Avrupa'ya meydan okuma esasına dayanıyordu. Panslavistler, her zaman her dediklerini yaptırmasalar da, Rus politikasında çok etkiliydiler. 1857 yılında kurulan Moskova Slav Yardımlaşma Komitesi ve 1864 yılında İstanbul'da Rus Büyükelçisi olarak çalışmaya başlayan Nikolay Pavloviç İgnatiev bu sürecin önemli aktörleriydiler. Bu listeye Kırım Savaşı'ndan sonra, 1857 yılında, Filibe'ye Rus konsolosluğuna olarak tayin edilen ve yirmi sene bu pozisyonda kalan Nayden Dobroviç Gerov da dahil edilmelidir. Bunlar Balkanlardan toplanan Bulgar, Sırp ve Karadağlı çocukları Rusya'da eğittiler. Rusya'nın liderliği ve Ortodoks Slavlık ruhu ile donatılmış olarak memleketlerine döndükten sonra da Rus idarecilerle irtibatlarını devam ettirdiler. Bilhassa eğittikleri çocuklara fikirlerini aşıladılar. Etkin bir grup olarak varlıklarını sürdürdüler. Söz konusu kuruluş ve insanlar üzerinden Bulgar kilise, manastır ve okullarına para, kitap ve eşya yardımı yapıldı.⁵⁰⁰

7.2. Savaşa Giden Yol

19 Nisan 1875'te Hersek bölgesinde başlayan isyan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na giden yolun başlangıç noktasını oluşturur. İsyân, sosyal ve ekonomik olduğu kadar siyasaldı. Karadağ'dan ve Dalmaçya'dan destek alıyordu. Osmanlı yönetimi isyanı bastırmakta zorlandı. Evvela Üç İmparator İttifakı olarak adlandırılan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya, daha sonra İngiltere, Fransa ve İtalya meseleye dâhil oldular. Önce bölgeye sonra bütün Balkanlara ıslahatlar yapılması, özerk yönetimler verilmesi, Hristiyan valiler atanması gündeme geldi. Bu şekilde Doğu Sorunu başladı. Farklı görüşler, tavsiyeler, teklifler, karşı teklifler, vaatler, tehditler birbirini izledi. İstanbul'un 1875 Ekim'inde borç tahvillerinin değerini yarı yarıya düşürmesi Avrupa'daki tepkileri arttırdı. Bu durumdan yararlanmak isteyen Panslavist Komiteler, Filibe, Sofya, İhtiman gibi merkezlerin yakılmasına, Müslüman-

500 Aslı Gülseven, **Russian Foreign Policy in the Ottoman Balkans (1856-1875): N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2017, s. 21-178; İstanbul'daki Rus Büyükelçisi İgnatiev'in faaliyetleri hakkında bk. Ayten Kılıç, "A Russian Machiavelli in the Ottoman Empire: Count Ignatiev Conquers İstanbul (1864-1875)", **The Ottoman-Russian War of 1877-78**, Ed. Ömer Turan, Middle East Technical University Department of History & Meiji University Institute of Humanities, Ankara 2007, (Bundan sonra kısaca ORW), s. 1-24.

ların öldürülmesine karar vererek Gregoryan takvimle 20 Nisan'da başladığı için “Nisan Ayaklanması” olarak bilinen Bulgar İsyanı'nı başlattılar. Bulgar halkının katılımının çok düşük olduğu isyanın kendisinden ziyade etkileri ve yankıları büyük oldu.⁵⁰¹

Osmanlı Devleti'nin süratle çözemediği problemler gittikçe ağırlaşıyor, uluslararasılaşıyordu. Babıali uluslararası diplomasi arenasında gittikçe yalnızlaşıyordu. Selanik'te bir Müslüman delikanlıyla evlenmek isteyen Bulgar kızının kaçırılması hadisesi toplumsal hatta diplomatik bir krize sebep oldu. Çıkan olaylarda Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmeleri üzerine İngiltere dışındaki bütün Avrupa büyük devletleri Selanik önlerine donanmalarını gönderdiler. Bazı misyonerler ve gazeteciler, Bulgar İsyanı'nın bastırılması esnasında yaşanan hadiseleri Avrupa kamuoyuna Müslümanların Hristiyanları katli şeklinde aktarmışlardı. İngiltere'de Liberal Parti Başkanı Gladstone konuyu bir iç politika malzemesi haline getirmişti. Yazdığı broşürler ve yaptığı mitinglerle İstanbul'u destekleyen muhafazakâr Disraeli hükümetini ağır sözlerle tenkit ediyordu. Baskılardan bunalan İngiliz hükümeti, Rusya'ya karşı İstanbul'u destekleme politikasını terk etti.⁵⁰²

O günlerde İstanbul siyasi çalkantılar içindeydi. 31 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz'in yerine V. Murat, üç ay sonra da onun yerine II. Abdülhamit getirildi. Bu durumdan yararlanmak isteyen Sırbistan ve Karadağ, 1 ve 2 Temmuz'da Osmanlı Devleti'ne savaş açtılar. Osmanlı Devleti'nin yenileceğine kesin gözüyle bakılıyordu. Hatta Avusturya ile Rusya bu savaştan sonra Balkanların nasıl şekilleneceğini (paylaşılacağını) görüşmüşlerdi. Beklendiği gibi olmadı; yenildiler. Sırbistan ve Karadağ'ın yenilgisi, Müslümanlara karşı Hristiyanların yenilgisi şeklinde değerlendirildi. Büyük Devletler İstanbul'da

501 Richard Crampton, **Bulgaria, 1878-1918**, A History, East European Monographs, Boulder, New York 1983, s. 19-22; Bosna'dan Bulgaristan'a, bu yıllarda Balkanlarda gerçekleştirilen ayaklanmalar ve diğer olaylar konusunda bk. Halil Sedes, “1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları”, **1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar, Başlangıç I. Kısım**, 2. Baskı, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1946, s. 131-231.

502 Bu dönemde Bulgar Ayaklanması münasebetiyle İngiltere'de matbuatta ve entelektüel çevrelerde estirilen Türk ve Müslüman karşıtlığı hakkında bk. Nazan Çiçek, ““Bulgarian Horrors’ Revisited: the Many-Layered Manifestations of the Orientalist Discourse in Victorian Political Construction of the External, Intimate and Internal Other”, **Belleten**, C LXXXI, S 291, Ağustos 2017, s. 525-568; Batak olayları Bulgar ayaklanmasının önemli bir parçasıdır. Bulgar kaynaklarında bile Batak'ta bir ayaklanma için hazırlanıldığı ve gelen kuvvetlerle çarpışıldığı itiraf edilirken, İngiliz kaynaklarında daha ileri gidilerek burada sebepsiz yere bir katliam yapıldığı iddiası ve konunun analizi için bk. Tetsuya Sahara, “Two Different Images, Bulgarian and English Sources on Batak Massacre”, M. Hakan Yavuz & Peter Sluglett (eds.), **War and Diplomacy: the Russo-Turkish War of 1877-78 and the Treaty of Berlin**, The University of Utah Press, Salt Lake City 2011, (Bundan sonra kısaca W&D), s. 479-510; İngiltere'nin bu dönemdeki Doğu politikasındaki değişiklik için bk. R. W. Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, A Study in Diplomacy and Party Politics**, Routledge 1971.

bir konferans düzenleyerek Sırbistan ve Karadağ'ın yanı sıra Bosna ve Hersek'in özerkliği ve Bulgaristan'da ıslahatlar yapılması konularını ele almayı kararlaştırdılar. Büyük Devletler Rus Büyükelçisi İgnatiyev'in evinde toplanarak kararlarını oluşturdular. Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın başkanlığında, Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın katılımıyla 23 Aralık 1876'da konferans toplandı. Haliç Tersanesi'ndeki Bahriye Nezaretinde gerçekleştirildiği için Tersane Konferansı olarak da adlandırılan toplantının ilk gününde Meşrutiyet ilan edildi. Osmanlı temsilcileri, Meşrutiyet ilan edildiği için konferansa gerek kalmadığını ileri sürdüler ama kabul edilmedi. Büyük Devletlerin temsilcileri, daha evvel kararlaştırdıkları maddeleri, konferansın kararları olarak Osmanlı Devleti'ne sundular. Sırbistan'a toprak, Hristiyan valilerin yöneteceği Bulgaristan'a özerklik verilmesini istediler. Müslümanların silahları toplanacak, bu işleri takip için uluslararası bir komisyon görevlendirilecekti. 18 Ocak'ta toplanan Meclis-i Umumi teklifleri müzakere ettikten sonra reddetti. 20 Ocak'ta toplanan Büyük Devletlerin temsilcileri de kendilerine sunulan teklifleri reddettiler ve yerlerine birer maslahatgüzar bırakarak İstanbul'u terk ettiler.⁵⁰³

Osmanlı Devleti bu şekilde gittikçe yalnızlaşırken Rusya bir savaş için gerekli olan hazırlıklarını yaptı. Besarabya'da yığınağını tamamladı. Romanya'yı yanına çekti. Avusturya-Macaristan ile gizlice anlaşarak muhtemel bir Osmanlı-Rus savaşında tarafsız kalmasını sağladı. Bulgaristan mülki idare teşkilatını düzenleyecek olan Özel Büro'yu Prens Çerkaski başkanlığında kurdu. Babıalinin Sırbistan ile anlaşma yapması ve Meşrutiyet'in Mebuslar Meclisinin açılması durumu kurtarmaya yetmedi. İstanbul Konferansı'na katılan büyük devletlerin temsilcileri daha sonra Londra'da toplanarak Londra Protokolü olarak bilinen kararları Babıaliye sundular. İstanbul Konferansı kararlarından farklı olmayan bu kararlar da Babıali tarafından 10 Nisan'da reddedildi. 24 Nisan'da Çar II. Aleksandr Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.⁵⁰⁴

503 Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1999, s. 484-516; Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Ek-1, 2016, s. 673-674.

504 Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE), Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu (ORH), Kutu (K) 1, Gömlek (G) 93.; Bilal N. Şimşir, "Giriş", **Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler**, C II, Haz. Bilal N. Şimşir, TTK Yay., Ankara 1989, s. CLXII-CLXXVIII; Rusya'nın savaşa hazırlanması ve savaş planları konusunda bk. Quintin Barry, **War in the East: A Military History of Russo-Turkish War 1877-78**, Helion and Company, Havertown 2012, s.63-85.; Rusya'nın beklentileri konusunda bk. Nina Dyulgerova, "Russian Stroke to Ottoman-Russian War of 1877-78 (Russian scenario about the war and after the war)", **ORW**, s. 25-33; Irina S. Rybachenok, "Confrontation vs. Cooperation: General N. N. Obruchev's Projects for the Solution of the Black Sea Straits Issue", **ORW**, s. 43-50.

7.3. Kafkas Cephesi

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı Rumi takvimle 1293 yılında vukubulduğu için 93 Harbi olarak anılır. Diğer Osmanlı-Rus savaşlarının çoğu gibi Karadeniz'in iki kıyısında, Kafkaslar ve Balkanlarda cereyan etmiştir. Doğu Karadeniz sahili ve Batum çevresindekiler hariç Kafkas Cephesi'ndeki Türk kuvvetleri (Dördüncü Ordu) Ahmet Muhtar Paşa'nın komutasındaydı. Rus ordusunun başında Çar'ın kardeşi, Kafkasya Vali ve Komutanı Grandük Mihail Nikolayeviç bulunuyordu. Yardımcısı ise General Loris Melikof'tu.

Kaynaklarda Kafkas Cephesi'ndeki kuvvetlerin miktarına ilişkin farklı rakamlar verilmekte, karşı tarafın gücünü daha fazla görme/gösterme eğilimi dikkati çekmektedir. Ahmet Muhtar Paşa'ya göre, Batum bölgesine gönderilen 25.000 kişilik kuvvet hariç tutulursa, savaş başlarken Rus ordusu yaklaşık olarak 65.000, Osmanlı ordusu ise 60.000 askerden oluşmaktadır.⁵⁰⁵ Dönemin Rusya'daki Amerikan askerî atışesi Francis Vinton Green, Rus ve İngiliz kaynaklarına dayanarak kaleme aldığı eserinde, Batum bölgesine gönderilen 26 tabur ve 12 süvari bölüğünü hariç tutarak Rus ordusunu 65.000, Osmanlı ordusunu ise 70.000 olarak vermektedir.⁵⁰⁶ Allen ve Muratoff ise Rusların kuvvetini, Batum'a gönderilen 12.000 askeri de katarak 56.500, Türklerin kuvvetini ise 90.000 (15.000'i nizami, 50.000'i redif ve 25.000'i milis) olarak göstermektedir.⁵⁰⁷ Burada verildiği gibi, savaşın başlangıcında Ahmet Muhtar Paşa'nın komutasında hazır ve nazır olmasalar da, takip eden günlerde, Kuzey Kafkas göçmeni kabile ve bölgedeki aşiret reislerinin yönetiminde önemli sayıda gönüllü birliğin bu cephede yer aldığını hatırd tutmak gerekir. Askerî disiplinden mahrum bu kuvvetlerin fevri davranışları sebebiyle yürütülen harekâtın insicamının bozulduğu da olmuştur. Ahmet Arif Bey'in hatıratında bu konuya ilişkin pek çok olay yer alır. Şadi Sükan'ın araştırmasına göre, savaş boyunca Ruslar cepheye 172.825 asker sürmüş; çarpışma, hastalık ve soğuklar sebebiyle 38.100'ünü kaybetmişlerdir. Bu süre zarfında Dördüncü Ordu'nun cepheye sürdüğü asker miktarı ise 144.778'dir. Bunların 33.557'si esir, 5.330'u şehit düşmüş; 11.300'ü yaralanarak veya hastalık sebebiyle hayatını kaybetmiş, 6.189 kaçak ile birlikte toplam zayıyat miktarı 56.376

505 Ahmet Muhtar Paşa emrindeki askerlerin dörtte birinin hasta, dağınık ve nakliyede görevli olması sebebiyle gerçek muharip gücünün 45.000 olduğunu belirtmektedir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Anılar-2, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi**, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 34-35.

506 Bu rakama Osmanlı taburlarının ortalama gücünü 760 asker olarak hesaplayarak ulaşmıştır. Taburlarının sayısını aldığı kaynağının da Osmanlı ordusunun gücünün çok daha az olduğunu söylediğini de belirtir. Bk. Francis Vinton Greene, **93 Harbi, Tüm Cepheleriyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı**, Çev. Sebahattin Şenol, Muhammet Şeviker, İz Yay., İstanbul 2018, s. 517-518.

507 W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 107-111.

olmuştur.⁵⁰⁸

Rus ordusu, savaş ilan edildiği gün, Osmanlı-Rus sınırı olan Arpaçay'ı geçerek üç koldan (Ahılkelek-Ardahan, Kars-Subatan ve Iğdır-Doğubeyazıt istikametinde) ilerlemeye başladı. Çıldır'ı işgal eden Ruslar, Çürüksu'da bozguna uğratıldılarsa da Doğubeyazıt'ı ve arkasından Ardahan'ı ele geçirdiler. Batum'a yönelen Rus kuvvetleri ise dağlık ve ormanlık araziye çok iyi kullanan yörenin başıbozuk kuvvetleri karşısında büyük kayıplar verdiler. Bu günlerde Türk halkına yönelik olarak bir bildiri yayımlayarak sınırı geçmelerinden 15 gün sonra Erzurum'u, bir ay sonra da Trabzon'u alarak 45 gün içinde bir antlaşma yapacaklarını iddia ettiler.⁵⁰⁹

Ahmet Muhtar Paşa'nın başında bulunduğu ordu gerek komuta kademesi gerekse askerler bakımından istenilen evsafa değildi. Bütünü itibarıyla Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı ordusunun savaşma kapasitesi Balkan Cephesi'ndeki ordudan daha düşüktü. Cephenin en büyük şansı Ahmet Muhtar Paşa gibi gerçekçi, yiğit ve kahraman bir komutana sahip olmasıydı. İstanbul Konferansı toplandığı sırada Ahmet Muhtar Paşa Hersek'te Karadağlılarla çarpışıyordu. Konferansın kararlarının kabul edilmeyeceğini duyunca Serasker Redif Paşa'ya bir mektup yazdı. Savaşmadan bir anlaşma yapılmasını, ordunun durumunun savaşmaya müsait olmadığını bildirdi. Yenilgiyle bitecek bir savaştan sonra imzalanacak anlaşmanın çok daha ağır maddeler içereceğine dikkati çekti. Savaştan bıktığı düşünülerek Girit'e vali olarak gönderildiyse de birkaç hafta sonra Kafkas Cephesi Komutanlığı'na tayin edildi.⁵¹⁰

Ahmet Muhtar Paşa Ruslara karşı savaşırken içeride de belli zorluklarla mücadele etmek zorunda kaldı. Bunların başında yönetimi altındaki paşa, subay ve askerlerin durumu geliyordu. Burada merkezin pek hazzetmediği paşalar ve subaylar görev yapıyorlardı. Bazıları merkezde birilerinin himayesinde oldukları, bazıları da bölgesel dengeler bakımından vazgeçilemez oldukları için dokunulmazdılar. Askerler bakımından da benzer zorluklar söz konusuydu. Aşiret bağları disiplin tesisini güçleştiriyordu. Kafkas Cephesi'nde savaşa yönelik bir hazırlık yapılmamıştı. Savaş öncesine kadar Rus ordusuna yiye-

508 Bk. Şadi Sükan, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, 1877 - 1878 Osmanlı-Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekâtı**, C II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 1985, s. 206.

509 Mehmet Arif Bey, **Başımıza Gelenler, 93 Harbinde Anadolu Cephesi, Ruslarla Savaşın Hatıraları**, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yay., İstanbul 2016, s. 162-163. Savaş boyunca Ahmet Muhtar Paşa'nın kâtabi olarak yanında bulunmuş Mehmet Arif Bey'in hatıratı Kafkas Cephesi'nden şartlara ve insan kalitesine ilişkin değerli gözlemler içerir.

510 Mehmet Arif Bey, s. 133-135. Ahmet Muhtar Paşa'nın hayatı ve askerliği konusunda geniş bilgi için bk. Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1839-1919: Askeri ve Siyasi Hayatı**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1989; **Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa: Askeri Yönü ve Türk Askerinin Kahramanlığı**, Haz. Genelkurmay ATASE, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1984.

cek temin eden Rus müteahhitler Kars yöresinin ürünlerini satın alarak hudut ötesine naklediyorlardı. 7 Nisan'da Erzurum'a gelen Ahmet Muhtar Paşa, harekât planını hazırlamak için sınır bölgesinin haritalarını görmek istediğinde ihtiyaca cevap verecek şekilde sağlam ve güvenilir haritalar olmadığı cevabını almıştı. Birlikler ve askerler de yeterince hazırlanmamışlardı.⁵¹¹

Kafkas Cephesi çerçevesinde Kuzey Kafkasya'ya yönelik girişilen harekâta da değinmek gerekir. Bölgedeki Müslüman unsurları harekete geçirerek Rusları sıkıştırmak için 1877 Mayıs'ında Sohum ve Çamçere'ye on taburluk bir fırka gönderildi. Söz konusu kuvvete güvenerek bölgenin Müslüman ahalisi Ruslara karşı isyan etti. Mamafih karşı çıkanlar da oldu. Fırka yetersiz kaldı. Girişilen askerî harekâtın genişleyebilmesi için en az yirmi tabura daha ihtiyaç olduğu, gönderilmezse bu fırkanın çok zorlanacağı görülünce Ağustos sonlarında fırkanın Rumeli'ne nakline karar verildi. Fırka ile birlikte göç etmek isteyen Kafkasyalı Müslümanların nakline Padişah emriyle izin çıktı. Bu çerçevede 40.000 Kuzey Kafkasyalı göçmen Ereğli Limanı'na geldi. Dağıstan'dan Mingrelya'ya Kuzey Kafkasya'da başlatılan hareket sebebiyle Doğu Anadolu'da Osmanlı topraklarına saldıracak Rus askerlerinin yarısı buralarda tutuldu. Biraz daha kuvvet gönderilebilseydi, sonuç çok farklı olabilirdi. Bu savaşta Kuzey Kafkasya ve Kuzey Kafkasyalılardan yararlanma tasavvuru bu şekilde akim kaldı.⁵¹²

Kafkas Cephesi'ndeki savaş üç safhada değerlendirilir. Birinci safha savaşın başlamasından 25 Haziran'a kadar olan yaklaşık iki aylık süredir. Bu dönemde Ruslar Osmanlı hududunda korkusuzca gezinirken, Osmanlı ordusu noksanlarını tamamlamaya çalıştı. Bu dönemde Ruslar Kars Kalesi'ni muhasara etti, Ardahan ve Doğubeyazıt'ı ele geçirdiler. İkinci safha olan 25 Haziran - 15 Ekim arasındaki dört aya yakın dönemde, Osmanlı ordusu taarruza geçti. Kızıltepe ve Yahniler Savaşlarında Rusları yendi. Ahmet Muhtar Paşa'ya gazilik unvanı verildi. Böylece Sultan II. Abdülhamit ve Osman Paşa'dan sonra bu savaşta gazilik unvanını alan üçüncü kişi oldu. Geri çekilen Ruslar Gümrü Kalesi'ni elde tutmak suretiyle kuvvetlerini arttırmaya çalıştılar. Savaşın üçüncü ve son safhası 15 Ekim'de Alacadağ Savaşı'nın kaybedilmesiyle başladı. Havalaların soğumaya başlaması şartları zorlaştırdı, soğuklarla başlayan salgın hastalıklar durumu daha da ağırlaştırdı. Alacadağ Savaşı'nda Ahmet Muhtar Paşa düzenli kuvvetlerinin yarısını kaybetti. Başbozukların tamamı kaçtı. Bundan sonrası umutsuz bir savunmaya dönüştü. Ruslar Kars'ı ele geçirdilerse de Erzurum ve Batum'u alamadılar. Halkla bütünleşen askerler Ruslara kahramanca direndiler. Erzurum bölgesindeki Ermenilerin Ruslara yardım etmeleri bölge insanı üzerinde büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Bu

511 Ahmed Muhtar Paşa, s. 8-40; Mehmet Arif Bey, s. 137-149.

512 Sükan, s. 89-99, 134-138; Saim Besbelli, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Deniz Harekâtı**, C III, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 1980, s. 42-45.

durum sonraki yıllarda gelişecek olayların da habercisiydi. Ruslar şehri çok sıkı bir şekilde kuşattılar ama alamadılar. Ahmet Muhtar Paşa 25 Aralık'ta komutayı bıraktı, kalan bir buçuk aylık dönemde Dördüncü Ordu'yu Kurt İsmail Paşa yönetti. Ruslar ateşkesten sonra (8 Şubat) Erzurum'a girdiler.⁵¹³

7.4. Balkan Cephesi

Rumeli Cephesi'ndeki Türk kuvvetlerinin başında Abdülkerim Paşa vardı. Karşısındaki Rus kuvvetlerinin komutanı ise Grandük Nikola'ydı. Savaş ilan edildiği gün Rus kuvvetleri Romanya'ya girdiler fakat üç aylık bir hazırlıktan sonra Tuna'yı aşarak Osmanlı topraklarına saldırdılar. Tuna'nın kuzeyinde bir savunma planlanmamış, pasif bir savunma stratejisi benimsenmişti. Tuna Nehri ana savunma hattıydı. Nehrin üzerinde Hafif Türk Filosu bulunuyordu. Tuna Nehri'nin güneyi, doğuda Tuna Şark Ordusu (Varna, Ruscuk, Şumnu, Silistre), batıda Tuna Garp Ordusu (Vidin) tarafından savunulacaktı. Ruscuk ve Vidin kaleleri arasında kalan yerler dört beş kilometrede bir konulan 100'e yakın gözetleme kulesi ile kontrol edilecekti. Sofya ile İslimye arasındaki geniş alanda Balkan geçitlerini korumak için de bir ihtiyat grubu oluşturulmuştu. Bu şekilde Tuna bölgesinde konuşlandırılan Türk kuvvetlerinin toplam sayısı 160.000 civarındaydı.⁵¹⁴

Tuna Cephesi'ndeki Rus askerlerinin sayısı da aşağı yukarı bu kadardı. Rus ordusuna, bunlara ilaveten, Romen, Sırp ve Bulgar gönüllü kuvvetleri de yardım edeceklerdi. Avusturya'nın tarafsızlığını sağlayan ve Romanya'yı yanına çeken Rusya, Tuna gibi büyük bir nehri geçmek için ihtiyaç duyacağı araç ve gereçleri hazırladı; Kalas ve Bükreş'e getirdi. Bölgesel imkânları da değerlendirerek köprüler ve sallar yaptı. Tuna Nehri üzerindeki Hafif Türk Filosu'na karşı savaş limanlarından topladığı buharlı torpidolar, nakliye istimbotları ve büyük mavnalardan oluşturduğu bir filoyu Rus Avrupa Ordusu

513 Ahmet Muhtar Paşa, s. 35; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'ndeki savaşlar konusunda Ahmet Muhtar Paşa'nın ve Mehmet Arif Bey'in hatıratlarının yanı sıra Sükan'ın eseri Osmanlı belgelerine dayalı olarak bilgiler verir. Allen ve Muratoff'un kitabı Rus kaynaklarını da kullanır. Bu savaşta esas belirleyici olan Rumeli Cephesi'ydi. Kafkas Cephesi ikinci derecede bir öneme sahipti. Merkezden uzakta yer alan bölgeye ulaşım da kolay değildi. Dolayısıyla az sayıda yabancı gazeteci tarafından takip edildi. Charles B. Norman bunlardan biridir. İngiltere'de çıkan *The Times* gazetesinin temsilcisi olarak bölgeye gelmiş ve savaşın sonuna kadar Osmanlı kuvvetleri tarafında kalmıştır. **Armenia and the Campaign of 1877** (Elibron Classics, London, 2005) isimli eseri önemli bilgiler içerir. Kaynaklarda gerek Kafkas Cephesi gerekse Tuna Cephesi'ndeki hadiselerle ilgili tarihler farklılık arz etmektedir. Bu çalışmada tarihlendirmelerde Genelkurmay Başkanlığı'nın yayımladığı kronolojiyi esas aldık: **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini**, Genelkurmay ATA-SE Yay., Ankara 2004.

514 ATASE, ORH, K 3, G 142; Bu savaşta Türk savunma plan ve hazırlıkları konusunda bk. Hikmet Süer, **1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 51-70.

komutanlığının emrine verdi. Tuna Nehri'nin doğusunda İlye, İbrail ve Kalas gibi noktaları topraklarla tahkim ederek ve bilhassa Reni ve Barbuşi'yi mayınlıyarak Tuna'daki Türk donanmasının Karadeniz ile irtibatını kesti; donanmayı Tuna'ya hapsetti. Böylece zayıf Türk donanması ne Rusların köprü kurma faaliyetlerine mani olabildi ne de Rus kuvvetlerinin Tuna'yı geçmesini engelleyebildi.⁵¹⁵

Rus orduları daha önceki geliş yollarından farklı bir güzergâh takip ettiler. Tuna'nın doğusundan değil batısından geldiler. Ayrıca kalelere dokunmadan ilerlediler. Gelmelerinin beklendiği Dobruca bölgesine gönderdikleri zayıf kuvvetleri 23 Haziran, ana kuvvetleri de 27 Haziran günü Ruscuk ile Niğbolu arasındaki Zimnice'den güneye geçirdiler. Her iki noktada da ciddi bir direnişle karşılaşmadılar. Balkan geçitlerine doğru ilerleyen Rus kuvvetlerine karşı yanlardan saldırılar düzenlemek düşünüldüyse de gerçekleştirilmedi. Rus orduları 7 Temmuz'da Tırnova, 16 Temmuz'da Niğbolu'yu ele geçirdiler. General Gurko kuvvetleri 17 Temmuz günü Balkan Dağları'nda çok stratejik bir mevki olan Şıpka Geçidi'ne yöneldiler. Kolayca Tuna'yı aşarak doğuda Şumnu ve batıda Vidin merkezlerine yığılmış olan Türk kuvvetlerine dokunmadan Bulgaristan içlerine kadar ilerleyebilmeleri ve 19 Temmuz'da Şıpka Geçidi'ni ele geçirebilmeleri Rusları çok avantajlı bir duruma getirmişti. Edirne ve İstanbul'a kadar önlerinde tabii bir engel kalmamıştı. Ancak onlar ilerleme yerine cephe gerisini emniyete almayı tercih ettiler.⁵¹⁶

Rusların ciddi bir direnişle karşılaşmadan bu kadar ilerleyebilmeleri üzerine 17 Temmuz'da Serasker (Genelkurmay Başkanı) Redif Paşa ile Abdülkerim Paşa azledildiler. Tutuklanarak İstanbul'a gönderildiler. Redif Paşa'nın yerine Mahmut Paşa, Abdülkerim Paşa'nın yerine de Mehmet Ali Paşa getirildi. Hersek Kolordusu Komutanı Süleyman Paşa, emrindeki kuvvetlerle Doğu Rumeli'ne gönderildi; Balkan geçitlerini kontrol etmek üzere Balkanlar Kolordusunun başına tayin edildi. Tuna Cephesi'ndeki komutanlar arasındaki insicam yokluğu kaydedilen yenilginin önemli sebeplerinden biridir. Cephe-lerdeki komutanlar şahsi ve bölgesel hesaplarla hareket ettiler, uyumlu bir bütünlük ortaya koyamadılar. Örneğin Süleyman Paşa üstü olan Mehmet Ali Paşa ile de astı olan Rauf Paşa ile de kavgalıydı. Komutanlar sık sık değişti. Cephe-lerdeki komutanların birbirleriyle ilişkilerinin yanı sıra devletin yönetimi ile ilişkileri de problemlidir. İstanbul'da kalan üst rütbeli paşalardan müteşekkil Meclis-i Umur-ı Harbiye ve doğrudan Sultan Abdülhamit'e bağlı olarak çalışan Heyet-i Müşavere-i Harbiye, yetki ve sorumluluğun dağılmasına, emir ve komutanın bozulmasına yol açtı.⁵¹⁷

515 Sürer, *age.*, s. 54-84.

516 Sürer, *age.*, s. 98-154.

517 Süleyman Paşa bu savaşın en çok tartışılan komutanıdır. Rumeli Orduları Umum Kuvvetleri Komutanlığına kadar yükselmiş, daha sonra tutuklanmış, yargılanmış, rütbeleri sökülerek Bağdat'a sürgün edilmiştir. Kaleme aldığı altı ciltlik hatıratı hem bu savaşın Rumeli Cephe-

Komutanların değişmesi yeni bir canlanmaya yol açtı. Süleyman Paşa Rusların işgal ettiği Eski Zağra'yı 31 Temmuz'da, Yeni Zağra'yı da 3 Ağustos'ta yeniden aldı. General Gurko kumandasındaki Rus kuvvetleri önemli Balkan geçitlerinden biri olan Hainboğaz'ı terk ederek Tırnova'ya çekildi. 11 Ağustos'ta Ferdiç Boğazı, 17 Ağustos'ta da Kızanlık geri alındı. 21-28 Ağustos tarihleri arasında Şıpka Geçidi'ni almaya matuf harekât başarılı olamadı. Şıpka için 16-17 Eylül'de girişilen harekât da akim kaldı. Osmanlı komutanları -ve dolayısıyla kuvvetleri- arasındaki uyumsuzluk sebebiyle etkisi sınırlı bu başarıların arkası gelmedi.⁵¹⁸ Rumeli Cephesi'nin en kritik çarpışmaları Plevne'de gerçekleşti. Savaş öncesi Osmanlı kuvvetleri konuşlandırılırken Osman Nuri Paşa komutasında önemli bir kuvvet olası bir Sırp-Romen-Rus saldırısına karşı Vidin'e yığılmıştı. Rusların Zimnice'den Tuna'yı geçmeleri ve güneye doğru ilerlemeleri karşısında Osman Nuri Paşa kuvvetlerini Plevne'ye yöneltti. Hızlı bir yürüyüşle 19 Temmuz'da Plevne'ye ulaştı.⁵¹⁹ Ertesi gün büyük bir Rus saldırısını başarıyla püskürttü. Takviye ettikleri kuvvetleriyle 30 Temmuz'da gerçekleştirdikleri ikinci büyük saldırıyı da aynı şekilde bertaraf etti. Ruslar Romenlerden destek alarak 7 Eylül'de yeniden saldırdılar. Yine kaybettiler. 12 Eylül'de Zıştovi'ye çekildiler. Osman Paşa'ya Gazi unvanı verildi. Askerlik sanatında, aktif savunma anlayışıyla modern siper savaşlarının esaslarını ilk keşfedip uygulayan olarak bilinir. Kış şartlarında etrafının tamamen sarılması ve kuşatmanın uzaması sonucu cephane ve yiyecek sıkıntısı had safhaya çıktı. Plevne'yi kuşatan Rus kuvvetleri Plevne'deki Türk kuvvetlerinin dört misliydi. Osman Paşa bir huruç harekâtıyla kuşatmayı yarmaya girişti. Muvaffak olamadı. Yaralandı. Beş aya yakın bir direnişten sonra 10 paşası, 2.000'in üzerindeki subayı ve 40.000 eriyle 10 Aralık günü teslim oldu. Plevne'deki savunma Türklerin en büyük tesellisidir. Savunma bütün dünyanın takdirini kazandı. Ruslar teslim aldıkları Osman Paşa'ya kılıcını iade ettiler.⁵²⁰

si'ni en ayrıntılı anlatan eserdir hem de kendi savunmasıdır. Bk. Süleyman Paşa, **Umdetü'l Hakayık**, C I-VI, Askeri Matbaa, İstanbul 1928. Bu meyanda Tuna Orduları Umum Kumandanlığından alınıp yargılanan Abdülkerim Paşa'nın savunusu için bk. Ali Haydar, "Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa'nın Müdafaaamesi", **Karagöz**, İstanbul 1329.

518 Söz konusu olayları bizzat gözlemleyen dönemin Eski Zağra müftüsünün hatıraları savaşın bölgede yaşayan insanlar üzerindeki yıkıcı etkisini çarpıcı bir dille tasvir etmiştir. Bk. Hüseyin Raci Efendi, **Zağra Müftüsünün Hatıraları (Tarihçe-i Vaka-i Zağra)**, Yay. Haz. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul [t.y].

519 ATASE, ORH, K 10, G 11; K 10, G 33; K 10, G 39.

520 Plevne'deki savunma 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın en çok yazılan kısmıdır. Burada üç farklı esere dikkati çekmekle yetineceğiz. Bunlardan ilki savaştan birkaç yıl sonra Osmanlı belgelerine dayalı olarak Albay Talat Bey tarafından kaleme alınmıştır. Sadeleştirilmiş metni için bk. Albay Talat Bey, **Plevne Savunması**, Çev. Talat Yalazan, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1997. Türk ordusunda subay olarak bulunmuş İngiliz asıllı bir Alman'ın Plevne savunması hakkında değerli bilgiler içeren hatıratı için bk. Frederic William von Herbert, **The Defence of Plevna 1877**, Ministry of Culture, Ankara 1990. Bu dönemde Osman Paşa'nın

Plevne'nin kaybedilmesinden sonra toparlanma umudu kalmamıştı. 14 Aralık'ta Sırbistan da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Romanya ve Karadağ zaten savaşıyorlardı. Ocak 1878 başlarında Ruslar güneye doğru ilerlemeye başladılar. 3 Ocak'ta Sofya, 8 Ocak'ta Kazanlık ve İhtıman, 9 Ocak'ta Samokov işgal edildi. Babıali evvela Paris Barış Antlaşması'nı imzalayan devletlere başvurarak ateşkes için arabuluculuklarını talep etti. Kimseden olumlu bir cevap gelmeyince İngiltere'ye başvurdu. Oradan da beklenen cevap alınamayınca, II. Abdülhamit, 13 Ocak'ta bizzat Çar II. Aleksandr'a bir telgraf göndererek ateşkes istedi. Ruslar ağırdan alarak ilerlemeyi sürdürdüler; 17 Ocak'ta Filibe'ye, 20 Ocak'ta Edirne'ye girdiler. Kızanlık'ta başlayan görüşmeler Edirne'nin işgali ile buraya taşındı. Nihayet 31 Ocak'ta Edirne Mütarekesi imzalandı. Mütareke hükümlerine göre, Ruslar, Çatalca'nın birinci hattına kadar geliyorlardı. İstanbul önlerindeki. İngilizler, şehrin işgal edilmesi durumunda vatandaşlarını korumak gerekçesiyle altı gemiden oluşan bir donanmayı Çanakale Boğazı'ndan geçirerek Mudanya'ya demirlediler. Ortaya çıkan ağır durumu değerlendirmek üzere toplanan olağanüstü mecliste bir Meclis-i Mebusan üyesinin ağır tenkitleri üzerine II. Abdülhamit 13 Şubat'ta Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etti. 93 Harbi yenilgisinde iki unsur ön plana çıkar. Birincisi, savaşın, daha doğrusu savunmanın kötü planlanması ve icra edilmesi şeklindeki stratejik yanlışlıklar; ikincisi, Yıldız, Seraskerlik, Cephe kumandanları ve ordu komutanları arasındaki uyumsuzluk ve fikir ayrılıklarıdır. Şahsi, fikrî ve siyasi ihtilafların aşılammaması yenilgiyi getirmiştir.⁵²¹

7.5. Savaş Sonrası

Bu şartlarda Ayastefanos'ta Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış görüşmeleri yapıldı. Osmanlı Devleti'ni Hariciye Nazırı Saffet Bey ve Berlin Elçisi Sadullah Paşa, Rusya'yı ise Kont İgnatıyev ve Nelidov temsil ettiler. Esasen mütareke görüşmeleri esnasında barış antlaşmasının esasları da belirlenmişti. Daha doğrusu Rusya kabul ettirmişti. 3 Mart 1878'de 29 maddelik Ayastefanos Antlaşması imzalandı. Buna göre Karadağ, Sırbistan ve Romanya bağımsızlıklarını kazandılar. Tuna'dan Ege'ye, Karadeniz'den Ohri

ordusunda doktor olarak hizmet etmiş Ryan'ın hatıratı, yabancı bir doktorun gözünden sağlık hizmetlerini anlatması bakımından da önemli bir kaynaktır. Charles S. Ryan, **Plevne'de Bir Avustralyalı**, Haz. Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2005, s. 79-218.

521 Türk tarihinde çok önemli bir yere sahip olan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili Türkçe kaynak ve incelemeler sınırlı sayıdadır. Genelkurmay ATASE Arşivi'ndeki belgeler 1990'ların başında tasnif edilerek araştırmacılara sunulabilmiştir. Ruslar ise bibliyografyalar üretmişlerdir. Savaşla ilgili Türk, Rus, İngiliz ve Amerikan belge ve yayınları için bk. Ömer Turan, "Turkish Documents of 1877-78 Ottoman-Russian War", **ORW**, s. 321-339; Alexander Kolesnikov, "Russo-Turkish War of 1877-1878 in the Russian Archives and Sources", **ORW**, s. 340-344; Roumen Genov, "Horrors of War Absolutely Limitless: The Russo-Turkish War of 1877-78 in the Early British and American Accounts and Interpretations", **ORW**, s. 291-305.

Gölü'ne kadar uzanan bir Bulgaristan Prensiği kuruldu. Osmanlı Devleti, Bosna ve Hersek, Girit, Tesalya ve Arnavutluk'ta reformlar yapmayı kabul etti. Ermenilerin oturdukları eyaletlerde de reformlar yapacaktı. Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt'ı Rusya'ya bırakacak ve savaş tazminatı ödeyecekti. Rusya, kazandığı büyük zaferle mütenasip olmayan az bir toprak elde etmiş görünse de, kontrolünde kurulacak olan Bulgaristan Prensiği üzerinden Akdeniz'e iniyor; Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da yapılacak reformlar vasıtasıyla Osmanlı'nın iç işlerine karışma hakkı elde ediyordu.⁵²²

Ayastefanos Antlaşması hükümleri Romanya, Sırbistan ve Yunanistan'ı tatmin etmedi. Arnavutlar, Karadağ'a verilen topraklarını geri almak için bir teşkilat kurdular. Bulgaristan'a bırakılan Rodoplardaki Türkler ve Müslümanlar ayaklandılar. Topraklarına Rusları ve Bulgarları sokmadılar. Ayastefanos hükümlerini tanımadıklarını, Bulgaristan'a bağlanmak istemediklerini ilan ettiler.⁵²³ Ayastefanos Antlaşması büyük devletleri de rahatsız etti. Rusya'nın Balkanlarda bu kadar güçlenmesine en çok İngiltere ve Avusturya-Macaristan karşı çıktı. Avrupa'da bir konferans yaparak yeni şartları belirlemeyi kararlaştırdılar. Rusya'nın kabul etmemesi ihtimaline karşı asker toplamaya giriştiler. Söz konusu devletlerin, Osmanlı'yı ve Romanya'yı da yanlarına alarak bir savaşa girişmeleri Rusya'yı çok zorlayabilirdi. Bu sebeple toplanacak bir konferansta Ayastefanos'un tartışılmasını kabul etti. Esasen daha Ocak 1878 sonlarında, yani Ayastefanos Antlaşması imzalanmadan, Rusya Başbakanı Gorçakov Berlin'de bir Avrupa Kongresi'nin yapılmasını onaylamıştı. Dolayısıyla Ayastefanos Antlaşması, bir ön barış (mukaddemat-ı sulhiyye) olarak değerlendirildi. Konferans öncesi devletler arasında gizli görüşmeler yapıldı. İngiltere ve Rusya Londra'da yeni barış antlaşmasının esaslarını belirlediler.⁵²⁴

Osmanlı Devleti bu sefer Rusya'nın karşısına yalnız çıkmak istemiyordu. İngiltere'ye başvurdu. İki devlet arasında 4 Haziran 1878 tarihinde iki maddelik bir anlaşma yapıldı. Buna göre, anlaşmalardan sonra, Rusya Asya'daki Osmanlı topraklarına saldıracak olursa İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacaktı. Buna karşılık Babıali Hristiyanlar lehine reformlar yapmayı taahhüt ediyor; İngiltere'ye Kıbrıs'ı idare ve adada asker bulundurma hakkı

522 Ayastefanos Antlaşması'nın tam metni için bk. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953, s. 387-400.

523 Ayastefanos sonrası Rodoplarda gerçekleştirilen direniş için bk. Ömer Turan, "Rodoplarda 1878 Türk-Pomak Direniş ve Rodop Komisyonu Raporu", **Türk Kültürü Araştırmaları**, (Dr. Orhan F. Köprülü'ye Armağan), C XXXIV, S 1-2, 1996, Ankara 1998, s. 129-156.

524 Avusturya'nın Bosna-Hersek'i istemesi, İngiltere'nin Ayastefanos'a itirazları, İngiltere ile Rusya arasında yapılan pazarlıklar için bk. Armaoğlu, s. 523-525.

veriyordu.⁵²⁵

Kendisini hakem değil dürüst simsar olarak tanımlayan Bismark'ın ev sahipliğinde Berlin'de toplanan konferansa Paris Barış Antlaşması'nı imzalayan devletler katıldı. Bismark'ın, Osmanlı Devleti için değil Avrupa barışı için toplandığını ifade ettiği konferans bir ay kadar sürdü.⁵²⁶ 64 maddelik Berlin Antlaşması 13 Temmuz'da imzalandı. Antlaşmada Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığı kabul edildi. Padişaha tabi ve vergi verir bir Prenslik olarak kurulacak olan Bulgaristan Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasına çekildi. Bulgaristan Prensligi'nin güneyinde İstanbul'a bağlı, Filibe merkezli ve Hristiyan bir vali tarafından yönetilecek Doğu Rumeli Eyaleti kuruldu. Bosna-Hersek bölgesinin idaresi Avusturya'ya verildi. Osmanlı Devleti Girit'in özerkliğini ve Balkanlarda kalan topraklarında reformlar yapmayı kabul etti. Balkanlarda bağımsızlığını ve özerkliğini alarak kurulan devletlerde inanç ve ibadet özgürlüğü tanınmıyor, muhtelif dinî toplulukların kendi dinî otoriteleri ile serbestçe irtibatları garanti ediliyordu. Yine bu ülkelerdeki mirî ve vakıf emlakın tesviyesi için adı geçen ülkelerle Osmanlı hükûmetinin temsilcilerinden oluşacak komisyonların oluşturulacağı belirtiliyordu. Rusya, Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan ve Batum'u aldı. Beyazıt Osmanlı Devleti'nin oldu. Osmanlı Devleti, Rusya'ya tazminat ödemeyi, Ermenilerin yaşadıkları eyaletlerde reformlar yapmayı ve Ermenileri Kürtlerden ve Çerkezlerden korumayı kabul etti.⁵²⁷

Berlin Antlaşması; Avrupa, Osmanlı Devleti ve Balkanlar bağlamında, Viyana Kongresi kararları ve Paris Antlaşması'ndan sonra 19. yüzyılın üçüncü büyük siyasi metnidir. Antlaşma ile yeni bir düzen kurulmuştur. Bu düzenin esasları Balkan Savaşları'na kadar sürmüştür. Berlin Antlaşması Ayastefanos'taki Rusya'nın tek başına belirleyici olma durumunu iptal ederek yerine Avrupa'nın büyük devletlerini koymuştur. Paris Antlaşması Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü önemsemiş ve iç işlerine karışmamayı benimsemişken, Berlin Antlaşması Osmanlı Devleti'nin topraklarının önemli bir kısmını (287.510 km²) almış, kalanlarının da erozyonuna yol açmıştır. Balkanlardaki Osmanlı topraklarının askerî bakımdan savunulabilirliği kalmamış; idari ve siyasi bakımdan da birliği ve kontrolü zorlaşmıştır. Savaş ve arkasından gelen antlaşma, İngiltere'nin Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemekten ve bütünlüğünü korumaya çalışmaktan vazgeçtiğini ortaya koymuştur. Rusya'ya karşı Akdeniz'de Kıbrıs (ve daha sonra Mısır)'ı hâkimiyetine alan İngiltere, Balkanlarda Avusturya-Macaristan'ı devreye sokarak Slavları Germenlerle

525 Kıbrıs'ın yönetiminin İngilizlere verilisi için bk. Nasim Ziya, **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçışı ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1975, s. 29-48.

526 Berlin Konferansı'nda yürütülen Osmanlı diplomasisi için bk. Gül Tokay, "Ottoman Diplomacy at the Berlin Congress (June-July 1878)", **ORW**, s. 242-259.

527 Berlin Antlaşması'nın tam metni için bk. Erim, **age.**, s. 403-424.

dengeleme yoluna gitmiştir. Berlin Antlaşması'ndaki belirsizlikler takip eden yıllarda Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmiştir. Osmanlı hâkimiyetinden çıkan ülkelerdeki vakıf ve mirî emlak ile ilgili komisyonların çalışmalarından da bir sonuç alınamamıştır.⁵²⁸

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, siyasi ve askerî sonuçlarının yanı sıra savaşılan bölgelerdeki sosyal ve demografik yapıda sebep olduğu değişiklikler bakımından da kalıcı etkiler bırakmıştır. Panslavist liderlerin, “ırklar ve yok etme savaşı” olarak niteledikleri bu savaşla Balkanlarda Türk ve Müslüman varlığı hedef alınmıştır. Kurulacak olan Bulgaristan'da Bulgarları çoğunluk yapmak için Don Kazaklarından teşkil edilen kuvvetlerle Bulgar gönüllüleri, esas Rus ordusunun önünde, Türk ve Müslüman köylerine baskınlar yapmışlar, yakmışlar, yıkmışlar; sivil ahaliyi çocuk, kadın, yaşlı demeden katletmişlerdir. Dönemin İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi A.H. Layard'ın da belirttiği gibi, bu adaletsiz savaşın sebep olduğu acıların ve can kayıplarının miktarı hiçbir zaman tam olarak bilinemeyecektir.⁵²⁹ Savaş boyunca işlenen katliamları duyan civar şehir ve köylerdeki insanlar da panik halinde bu göç kabilelerine katıldılar. Böylece Bulgarlar lehine bir “nüfus ihtilali” gerçekleştirildi.⁵³⁰ Üzerinde Bulgaristan kurulan topraklarda, savaştan önce 1.800.000 civarında Türk ve Müslüman yaşarken ve toplam nüfusun %50'sini oluştururken, savaştan sonra (1880 ve 1884) bu sayı 802.597'ye, bu oran da %26,9'a düştü. Prenslik döneminde Türklere ve Müslümanlara yönelik baskılar sonucunda yaşanan göçler sebebiyle bu sayı ve oran azalmayı sürdürdü, 1910 yılında sayıları 602.085, oranları da %13.18 oldu.⁵³¹ Savaş sadece Bulgaristan'da değil bütün Balkanlarda ve Kafkaslarda demografik yapıyı Türklerin ve Müslü-

528 M. Hakan Yavuz, “The Transformation of ‘Empire’ through Wars and Reforms Integration vs. Oppression”, **W&D**, s. 17-19.

529 Ömer Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)**, TTK Yay., Ankara 1998, s. 122. Gerçekleştirilen katliamlara bir örnek olmak üzere, İngiliz Konsolosu Blunt'un yardımcısı Calvert ve iki İngiliz yardım kuruluşunun temsilcileriyle birlikte yedi haftalık bir inceleme sonucunda kaleme aldıkları 133 sayfalık bir rapora dikkati çekmekle yetinmek istiyorum. Şıpka Geçidi'ni aşan General Gurko komutasındaki Rus ordusunun, Kazaklar ve gönüllü Bulgarlar marifetiyle Kazanlık ve çevresindeki Türk köylerini yakmaları, savunmasız insanları vahşice katletmeleri konusunda hazırlanan raporun tam metni için bk. **Public Record Office**, Foreign Office, Confidential Prints, No.881/3651, 1878, “Report by Consul Blunt on the Effect of the Russian Invasion of Roumelia, Dated December 30, 1878”.

530 Bilal N. Şimşir'in yayına hazırladığı **Rumeli'den Türk Göçleri** isimli eseri üç cilttir. 93 Harbinin sebep olduğu göçlere dair belgelerden oluşmaktadır. Birinci cilt 1877-78, ikinci cilt 1879, üçüncü cilt ise 1880-85 yılları arasındaki Balkanlardan -bilhassa bugünkü Bulgaristan'dan- Türk ve Müslüman göçlerini ele almaktadır. Türk, Fransız, İngiliz vs. arşivlerinden derlenen belgeler, göçlerin ne kadar zor şartlar altında yapıldığını ortaya koymaktadır. Savaş döneminde ve takip eden yıllarda Rumeli'den göçler ve göçmenlerin Osmanlı topraklarına iskânı konusunda bk. Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)**, TTK Yay., Ankara 1994.

531 Turan, **The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)**, s. 79-118.

manların aleyhine etkiledi.⁵³²

Balkan milletlerinin temsil edilmediği, onlar adına büyük devletlerin konuşup karar aldığı konferansın sonuçları kimseyi tatmin etmedi. İtirazlara yol açtı.⁵³³ Takip eden yıllarda Osmanlı Devleti hariç bütün taraflar Berlin Antlaşması hükümlerini lehlerine zorladılar. Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olan Bulgaristan, benzer bir statüye sahip Doğu Rumeli'yi 1885'te ilhak edince; bu duruma sinirlenen Sırbistan, aynı yıl Bulgaristan'a saldırdı. Bulgaristan'ın karşı hamlesi üzerine çok ağır bir yenilgiden Büyük Devletlerin müdahalesi sonucu kurtulabildi. Girit, Epir ve Makedonya'yı almak isteyen Yunanistan ise 1897 yılında Osmanlı Devleti'ne saldırdı. Kötü bir şekilde yenilirken yine Büyük Devletlerin müdahalesi ile savaş durduruldu. Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da reformlar, Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı yapma vesilesi oldu. Söz konusu tatminsizlikler 32 yıl sonra Balkan Savaşları'na, bundan iki yıl sonra da Birinci Dünya Savaşı'na yol açtı.

532 Savaşın söz konusu coğrafyanın demografik yapısında sebep olduğu değişiklikler için ayrıca bk. Justin McCarthy, "The Demography of the 1877-78 Russo-Turkish War", **ORW**, s. 51-78. Savaşın Bulgaristan'daki Yahudilere etkisi konusunda bk. Zvi Keren, "The Fate of the Jewish Communities of Kazanlık and Eski Zağra in the 1877/78 War", **ORW**, s. 113-130. Bu dönemde Makedonya'daki göçmen krizi için bk. Marija Pandevska, "The Refugee Waves in Macedonia During the Great Eastern Crisis (1875-1881)", **ORW**, s. 98-112.

533 Justin McCarthy, "Ignoring the People: The Effects of the Congress of Berlin", **W&D**, s. 429-448; Mehmet Hacısalihoğlu, "Muslim and Orthodox Resistance against the Berlin Peace Treaty in the Balkans", **W&D**, s. 125-143.

8. XIX. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ VE KUZEY AFRİKA*

8.1. Doğu Akdeniz

Eski Dünya olarak bilinen Afrika, Asya ve Avrupa'nın ortasında yer alan Akdeniz bölgesinde tarihin bilinen en eski devletleri kurulmuştur. Akdeniz bir bakımdan da medeniyetler beşiğidir. Batı dünyası için Doğu Akdeniz Orta Doğu'nun ana giriş kapısı hükmündedir. Aynı şekilde Doğu Akdeniz limanları Orta Doğu'nun dünyaya açılan çıkış kapılarından biridir.⁵³⁴ 1516 Mercidabık Savaşı sonucunda Suriye ve Kudüs Osmanlı idaresine geçti. 1517 yılında Mısır'ın da Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı sınırlarına katılmasıyla, Türkler Doğu Akdeniz'de yeniden taze bir güç olarak varlıklarını gösterdi. 1529'da Cezayir, 1534'de Tunus, 1551'de Trablusgarp Osmanlı egemenliğine girince Mağrip sahillerinden Anadolu sahillerine kadar uzanan Akdeniz kesintisiz bir şekilde İstanbul'dan idare edilmeye, Doğu Akdeniz'deki önemli adalar Osmanlı egemenliğine girmeye başladı. 1522 yılında Rodos Adası'nın fethinden sonra Kıbrıs Adası gündeme alındı. Kıbrıs Adası'nın fethi Osmanlı Devleti'nin Akdeniz hâkimiyeti için kararlılığını gösteren politikalarının sonucunda olmuştur. Akdeniz'in üçüncü büyük adası olan Kıbrıs, Magosa Kalesi'nin 11 aylık kuşatmadan sonra ele geçmesiyle 1 Ağustos 1571'de Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁵³⁵ Böylece Osmanlı Devleti kuzeyde İtalya kıyılarını tehdit edecek donanma gücüne sahip oldu. XVI. yüzyılda dünyanın en gelişmiş tersane ve donanması Osmanlı Devleti'ne aitti. 1669'da Girit Adası'nı fetheden Osmanlı donanması gücünü sürdürdüğünü gösterdi. Mısır'dan İskenderun Körfezi'ne uzanan bölgede Osmanlı idaresi yaklaşık 400 yıl sürdü. Kıbrıs'ın 1571'de fethedilmesinden İngilizlere kiralınmasına kadar geçen süreçte ise bölge üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti 300 yılı aşmıştır. Osmanlı idari sistemi ve savunma stratejisinde Kıbrıs ve Doğu Akdeniz hep önemini korudu.

1798'de Mısır'ı işgal eden Fransız ordusu, Napolyon komutasında Ku-

* Prof. Dr. Süleyman Kızıltoprak, Mimar Sinan Üniversitesi Öğretim Üyesi, skiziltoprak1@yahoo.com

534 Edward Said, **Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, İstanbul 1977, s. 73-75, 150.

535 Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2009, s. XXXVII/356.

düs'e doğru yayılma planını devreye sokunca 1799'da Akka'da Cezzar Ahmet Paşa'nın komutasındaki orduya ciddi bir şekilde yenildi. Böylelikle Fransızlar daha ileri gidemedikleri gibi Doğu Akdeniz sahillerini boşaltıp Kahire'ye çekildiler ve Kudüs yeni bir işgalden kurtuldu. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı askerî problemler ve yenilgiler Doğu Akdeniz'de Türk egemenliğini de etkiledi. 1807 yılında Kudüs'ü içine alan isyan girişimleri Sayda Valisi vasıtasıyla kontrol altına alındı. XIX. yüzyılın ilk yıllarında ortaya çıkan Vehhâbilik Şam, Filistin ve Kudüs'ü de tehdit eder halde idi. 1818 yılına kadar süren seferleriyle Kavalalı, Vehhabiler tehlikesini ortadan kaldırdı. Doğu Akdeniz bölgesindeki kentler de rahatladı.

1821 Yunan isyanı Doğu Akdeniz'deki Kıbrıs, Kudüs, Beyrut'ta yaşayan Rum Ortodoksları da etkiledi. Kudüs ve çevresindeki Ortodoks Rumların isyan girişimleri 1826 yılına gelince kontrol altına alındı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı ile Suriye, Filistin, Lübnan ve Kıbrıs 1832-1840 yılları arasında Kahire'den yönetildi. Doğu Akdeniz sahillerinde Kudüs'te yabancı devletlerin konsolosluk açmaları, Kavalalı devrine rastlar. Bu sırada önce İngiltere sonra Prusya, Fransa, Avusturya ve Rusya konsolosluk açarak her biri hamisi olduklarını iddia ettikleri mezheplerin misyonerlik faaliyetlerini desteklemeye başladılar.

1853 yılında Kırım Savaşı, Doğu Akdeniz'i ve Kudüs'ü dünya gündemine yeniden taşıdı. Savaş Kudüs'teki kutsal mekânlar üzerinde Fransa ve Rusya arasında başlayan bir tartışma yüzünden çıktı. Ruslar Ortodoksların, Fransızlar da Katoliklerin hamisi olarak Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak kutsal mekânların idaresinde kendilerine ayrıcalık tanındığına dair birtakım fermanları öne sürerek Kudüs'te avantaj sağlamaya çalıştılar. Bu bağlamda İstanbul'u ziyaret eden Prens Mençikof küstah tavırlar sergileyerek Osmanlı Devleti'ne isteklerini belirten bir nota verdi. Bu talepler reddedilince Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Neticede Osmanlı Devleti ile müttefik olan İngiltere ve Fransa'nın da katılımıyla Rusya 3 sene süren savaş sonunda mağlub edildi. Buna rağmen, Kudüs üzerinde büyük devletlerin ilgileri devam etti. İngiltere Protestan ve Yahudilerin hamiliğini yaparken, Fransa Katolikler, Ruslar da Ortodoks gruplar üzerindeki ilgisini sürdürdü. Bu güçler hem kendi aralarında nüfuz mücadelesi yapıyordu hem de Osmanlı Devleti'ne hamisi olduklarını iddia ettikleri azınlıklar üzerinden baskı yapıyorlardı.

Doğu Akdeniz'de Osmanlı egemenliğinin aldığı ilk darbe 1878 yılında İngiltere'nin geçici olarak Kıbrıs Adası'na yerleşmesiyle olmuştur. Ardından, 1882 yılında Mısır'ı işgal eden İngilizler Osmanlı egemenliğini oldukça sınırlamışlardır. Bundan sonra Kudüs'e büyük Yahudi göçleri başlamıştır. Osmanlı donanmasının Kızıldeniz'e açılması önünde engel olan İngilizler 1906 yılında Hicaz Demiryolu'nun Akabe Körfezi'ne ulaşmasını da engellemek suretiyle demir yolu üzerinden de Akdeniz-Kızıldeniz hattına karşı koymuşlardır.

8.1.1. XIX. Yüzyılda Lübnan

Orta Doğu ve Doğu Akdeniz ülkesi olan Lübnan, Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in, Memluk Hükümdarı Kansu Gavri'yi 24 Ağustos 1516 tarihindeki Mercidabık Savaşı'nda yenmesinden sonra Osmanlı egemenliğine girmiştir. 1516 ve 1918 yılları arasında Lübnan toprakları Osmanlı egemenliği altındaydı ve bu uzun dönemde 1864'e kadar ülke iki ana bölgeyle yönetildi: Kuzey bölgesi Trablüşşam (Tyre) vilayeti ve Güney bölgesi Sayda (Sidon) vilayeti. Bekaa, bu iki bölgeden bağımsız olarak, Şam vilayetine bağlı, onun bir parçasıydı. Ayrıca, 1660'da güneyde Sayda vilayeti kurulana kadar, Lübnan'ın güney bölgesi de Şam vilayetinin yönetimi altındaydı.

Osmanlı Devleti döneminde Lübnan'da merkezi otoriteye karşı çok az sayıda toplumsal tepkiler verilmiştir. Osmanlı otoritesine karşı ortaya çıkan hareketler kısa zamanda Osmanlı güçlerince bastırıldı. Bu tür hareketlerin sayısı da oldukça azdır. 1789-1840 yılları arasında Lübnan dağlarında Emir olan II. Beşir Şihab zaman zaman kendinden önceki Fahreddin el-Maani'nin hedefi yönünde çaba gösterdi. Ancak, 1799'da Napolyon Bonapart'ın Akka'ya saldırmasında Cezzar Ahmet Paşa'ya yardım göndererek kazanılan zafere katkı sağladı. 1830'lardan itibaren, Lübnan birtakım huzursuzluklara tanık oldu. Bunun sebepleri arasında artan nüfus karşısında toprak idaresinin köylülerin ihtiyacına cevap verememesi ve yerel iktidardan hoşnutsuzluk sayılabilir. Cezayir'in işgal edilmesi, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve Yunanistan'ın bağımsızlığı gibi sorunlarla meşgul olan Osmanlıların Lübnan'da doğrudan denetim sağlama girişimleri, İngiltere ve Fransa'nın müdahaleleri nedeniyle başarılı olmadı. Bu yüzden yüzyıllardan beri korunan ortak yaşam alanındaki barış bozulmuştu. 1840'da İngilizlerin katkısıyla Osmanlı Devleti ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa arasındaki sorunlar çözüldüncel II. Beşir Şihab da görevden alındı. Ardından gelen 20 yıllık dönemde Lübnan, İstanbul'a bağlanıp doğrudan Osmanlı Devleti tarafından yönetildi. İşte bu dönemlerde ülkede ilk mezhep çatışmaları başladı. Olayları kalıcı olarak kontrol altına almak isteyen Babialı, bölgeyi biri Dürzî, öteki Marunî olmak üzere iki kaymakamın yönetiminde iki kazaya ayırdı. Bu sistem Lübnan'da 1860'lara kadar dikkate değer bir barış durumu sağladı.

1858'den itibaren başlayan Marunîler ile Dürzîler arasındaki anlaşmazlıklar 1860'a gelindiğinde iyice kızıştı ve Şam'a sıçradı. Olaylar kontrol altına alınamadığı için ciddi can kayıpları yaşanmasına yol açtı. 1860'da Dürzîler ve Marunîler arasında meydana gelen bu çatışmada, çok sayıda kişi hayatını kaybetti. Fransız kuvvetleri, Marunîleri korumak bahanesiyle Beyrut'a girdi. Lübnan'daki iç savaş, bir ticari kriz anında Osmanlı reformlarına ve Avrupalıların bu reformlarla bağlantılı olan çıkarlarına muhalefetin bir ifadesi idi. Bu gelişme Avrupalı güçlerin müdahalesine ve Lübnan Dağı'nda özel bir rejimin kurulmasına yol açtı. Babialı hükümeti hemen Dışişleri Bakanı (Ha-

riciye Nazırı) Fuat Paşa'yı görevlendirerek olayları bastırdı.⁵³⁶

1860'daki iç çatışmalar sebebiyle çıkan Lübnan'daki sorun, Avrupalı güçlerin müdahalesi ile çözüldü. Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya arasında imzalanan ve içeriği Lübnan'ı kapsayan "Be-yoğlu Protokolü" 9 Haziran 1861'de imzalandı. Böylece Lübnan, imtiyazlı bir bağımsız sancak durumuna getirildi. 1861'de, Avrupalı güçlerin garantisi altında, Cebel-i Lübnan (Lübnan Dağı) Mutasarrıflığı kuruldu. Cebel-i Lübnan ismi bölgenin dağlık coğrafi yapısı sebebiyle verilmiş ve dağlardan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan bölgeyi içermiştir.⁵³⁷ 1864'te yapılan bir düzenlemeyle, Trablusşam ve Sayda vilayetleri kaldırılarak yerine Beyrut vilayeti kuruldu. Cebel-i Lübnan'ın 1864'te küçük değişikliklere uğrayan bu statüsü I. Dünya Savaşı sonlarına kadar sürdü. Cebel-i Lübnan sahip olduğu coğrafi yapısıyla tarihin her evresinde çok farklı etnik ve dinî grupları barındırmıştır.⁵³⁸ Bugün Lübnan adıyla anılan ülke toprakları 1861'den 1915'e kadar, Osmanlı tarafından atanan ve doğrudan İstanbul'a karşı sorumluluk taşıyan, Lübnanlı olmayan bir Osmanlı Hristiyan Mutasarrıf tarafından yönetilmiştir. I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti çökerken, bütün Arap Yarımadası ve Suriye gibi Lübnan da sınırlar dışında kalmıştır.

8.1.2. Kıbrıs Adası

Osmanlı Devleti, 1571'de Lala Mustafa Paşa komutasında Kıbrıs'ın fethinden sonra jeo-stratejik önemini dikkate alarak Akdeniz'deki güç merkezini oluşturdu. Ada'ya yakın yerleri bir araya getirerek burada bir beylerbeylik tesis etti. Bu bağlamda, Alanya, Tarsus, İçel, Zülkadriye ile Kozan ve Trablusşam (1573'e kadar) sancaklarını Kıbrıs'a bağlayarak buraya "Beylerbeylik" statüsü verdi. 1669 yılında Girit Adası'nın fethinden sonra Kıbrıs'ın o zamana kadar oynadığı fonksiyonlar değişti. Girit'in kazandığı önem Kıbrıs'a olumsuz olarak yansiyarak ticaret imkânları daraldı. II. Mahmut zamanında, 4 Haziran 1839 tarihli ferman uyarınca Kıbrıs'ta ilk kez muhtarlık teşkilatı kuruldu. Güvenlik, temizlik ve vergi toplama gibi görevleri de üstlenen muhtarlar mahalle veya köylerdeki halk ile devlet arasındaki idari hiyerarşinin tabanında sorumluluk ve makam sahibi oldular.

Tanzimat Dönemi'nde Kıbrıs'ın sancak merkezi olarak Lefkoşa belirlendi ve yönetimine bir mutasarrıf tayin edildi. Mutasarrıf başkanlığında kurulan sancak idare meclisinde Türkler, Rumlar ve azınlık durumundaki halk, nüfuslarına bağlı olarak tayin edilen temsilcileri vasıtasıyla, danışma rolünde

536 İrfan C. Acar, **Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu**, Ankara 1989, s. 18.

537 Kuzeydeki Berid Nehri'nden, güneydeki Zahrani Nehri'ne kadar uzanır. Kuzeydeki dağlar Akdeniz kıyılarına kadar yaklaşık 30-35 km boyunca uzanır.

538 Çağlar boyu homojen bir yapıda olmamıştır. Engin D. Akarlı, **The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920**, University of California Press, 1993, s. 7-10.

görev yapıyordu. Ayrıca Ada'da altı kaza oluşturularak başlarında kaymakamın olduğu birer kaza idare meclisi ve yargı meclisi kuruldu. 1856 Islahat Fermanı'nın getirdiği reformlar Kıbrıs'ta da uygulandı. 1862'de ilk rüştiye mektebi açıldı. Ada'nın yönetim şekli 1870'de bağımsız bir mutasarrıflık olarak belirlendi ve 1878'de İngiltere'ye geçici olarak devredilme anlaşmasına kadar bu statüsünü korudu.

XIX. yüzyılda sömürgeci rekabet başladığında Akdeniz bütünüyle yeniden büyük önem kazandı. Cebel-i Tarık'ı 1704'te ele geçiren İngiltere, Akdeniz'in çıkış boğazına yerleşmişti. Ardından 1798'de Napolyon'un işgal ettiği Malta'yı 1800'de ele geçirerek Akdeniz'in ortasını da Londra'ya bağlayan İngilizler, deniz aşırı ticaretin Avrupa'ya yakın bölgesinden başlayarak doğusuna doğru egemenlik alanlarını genişletmek noktasındaki siyasetlerini sürdürdüler. 1869'da Süveyş Kanalı açıldığında İngilizler Akdeniz'in doğusundaki çıkar kavgasında Fransızlara karşı geride kalma endişesine kapıldılar. Zira Süveyş Kanalı bir Fransız şirketi adına yapılmıştı. Kanal bir Fransız projesi olarak Avrupa'da büyük bir gündem oluşturmuştu. Artık Hindistan ile Londra arasındaki hayat yolunun tam ortasında Fransızlar tarafından yapılan ve işletilen Kanal, İngiltere açısından hem bir prestij kaybı hem de deniz aşırı çıkarlarına darbe vurabilecek bir engel anlamına geliyordu. Bu bakımdan Londra'da Doğu Akdeniz'in önemi yeniden tanımlandı. Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de İngiltere açısından kaybedilmemesi gereken bir nokta olarak görüldü.

Diğer taraftan, 1871 yılında Fransa'nın Almanya'ya yenilmesi Avrupa ve dünya dengelerini değiştirdi. Süveyş Kanalı, Fransa'nın bir projesi olarak İngiltere'nin Hindistan yolunu kısaltarak ekonomik avantajlar sağlıyordu. Almanya'ya yenilen Fransa ise Avrupa'da güç kaybederek yerini Almanya'ya bıraktı. Böylece, Bismarck liderliğindeki Almanya kıtanın lider ülke rolünü ele geçirmeye başladı. Bu iki olay nedeniyle, İngiltere açısından Akdeniz'i baştan sona kontrol altında tutmak önem kazandı. Avrupa'da genişleme politikaları Osmanlı Devleti aleyhine süren Rusya yanında Almanya'nın da küresel güç olma hedefleri, İngiltere'nin çıkarlarını korumak açısından Kıbrıs ve Mısır'ın önemini arttırdı.

Kıbrıs Doğu Akdeniz'de jeostratejik ve jeoekonomik öneme sahiptir. Ancak Süveyş Kanalı'nın açılması ve Kıta Avrupası'nda Almanya'nın Fransa'ya üstünlük sağlamasıyla Kıbrıs'ın İngiltere açısından iktisadi, askerî ve siyasi önemi bir kat daha arttı. Doğu Akdeniz'in gelişen pazar alanının giriş kapılarından biri olan İskenderun Körfezi önünde bir kale gibi duran Kıbrıs Adası İngiltere açısından, askerî üs olarak önemli hale geldi. Aynı zamanda Kıbrıs, İngiltere için Hindistan yolu üzerinde ham madde temini ve pazar kontrolü sağlamak noktasında siyasi ve ticari çıkarlarını yakından takip edeceği Cebelitarık ve Malta'dan sonra üçüncü bir liman ve güç merkezi anlamına geliyordu. Süveyş Kanalı'ndan geçen her dört gemiden üçü İngiltere bayrağını

taşıyordu. Süveyş Kanalı'na başlangıçta ekonomik olmayacağı gerekçesiyle karşı çıkarak hata yaptıklarını düşünen İngiliz politikacılar Mısır'ın yaşadığı borç krizini fırsata çevirip Kanal'ın yarısı kadar hisselerini ele geçirmeyi başardı.⁵³⁹ Ancak Kanal hisselerinin diğer yarısı Fransa'da olduğu için ticari ve siyasi çıkarlarını tehlikede görmeye devam eden İngiliz Kraliçesi Kıbrıs'ı hedef gösterdi. İngiltere için "hayat yolu" ve "can damarı" olarak adlandırılan İngiltere-Hindistan yolu, Kıbrıs'ın alınması ve Ada'da bir askerî üs kurulmasıyla garanti altına alınacak düşüncesi Londra'daki politikacılar için izlenecek temel siyaset olarak görüldü.

İngiliz siyasetçiler Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi tavsiyelerine *Eğer Ruslar İstanbul'dan Akdeniz'e inerse, Mısır'ın elimizde olmasının anlamı yok, asıl önemli olan Rusları Boğazlar'dan uzak tutmak gerekir* şeklinde karşılık veriyorlardı. Bu sebepten dolayı, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında ayakta kalmasını kendi çıkarları açısından gerekli görüyorlardı. 23 Ekim 1876 tarihinde, İngiltere Başbakanı Disraeli *Hindistan'ın anahtarı, ne Mısır ne de Süveyş Kanalıdır, sadece İstanbul'dur* diye bir açıklama yaptı. 24 Nisan 1877 tarihinde Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Avrupalı devletler bu savaşta tarafsız kaldı. Osmanlı Devleti'nin kayıpları büyük boyutlara ulaştıncaya, İngiltere Rusya'yı tehdit ederek savaşa son vermesini istedi. Bu sırada Alman Başbakanı Bismarck, İngiltere'ye Mısır'ı işgal etmelerini tavsiye etti. İngiltere Başbakanı Disraeli bu teklifi değerlendirmek için Hidiv'in Hariciye Nazırı Nubar Paşa'yı Londra'ya davet etti. Nubar Paşa, İngiltere yanlısı politikalar izlemeye meyilli idi. Disraeli onunla yaptığı görüşmede İngiliz egemenliğinde Mısır'da bir idare kurulmasının mümkün olup olmayacağı sorusuna cevap arıyordu. Almanya'nın Londra Elçisi Count Münster de bu görüşmelere katıldı. Buna karşın Osmanlı Devleti, Nubar Paşa'nın Londra ziyaretini yakından izleyerek stratejisini belirlemeye çalıştı.⁵⁴⁰

XIX. yüzyılda büyüyen sömürgeleriyle İngiliz İmparatorluğu'nun başında bulunan Kraliçe Victoria'nın temel politik yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinin devam ettiği Orta Doğu'ya fiilen girmemektir. Ancak, Osmanlı Devleti Rusya'ya 1878'de çok dramatik bir şekilde yenilince, İngilizler politika değişimini zorunlu gördü ve Hind Yolu'nu güvende tutmak için önce Kıbrıs'a yerleşmeyi hedefledi. 1878'de Berlin Konferansı görüşmelerinde, Osmanlı Devleti tarafında yer almak kaydıyla Kıbrıs'ı işgal ve yönetmek teklifini Padişah'a kabul ettirdiler. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki Kıbrıs Antlaşması 4 Haziran 1878 tarihinde imzalandı. İmzalanan antlaşma ile Kıbrıs İngiltere'ye geçici olarak veriliyordu. Bu antlaşma ile Ada'nın mülkiyeti değil, sadece yönetimi İngiltere'ye geçiyordu. Yani, Kıbrıs hukuken Osmanlı

539 Charles Beatty, *De Lesseps of Suez*, New York 1956, s. 182-183.

540 Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali; Osmanlı'nın Diploması Savaşı: 1882-1887*, İstanbul 2010, s. 34.

Devleti'nin sınırlarında sayılmaya devam ediyordu.⁵⁴¹ Bundan hemen sonra, 13 Haziran 1878'de İngiltere, Avusturya, Fransa, İtalya, Rusya ve Osmanlı Devleti temsilcileri, Alman Başbakanı Bismarck başkanlığında Berlin Konferansı görüşmelerine başladılar.

Öte yandan, 1 Temmuz 1878'de Sadrazam Saffet Paşa ile İngilizlerin İstanbul Elçisi Henry Layard arasında yapılan ek anlaşma ile Kıbrıs'ın idaresi ve İngiliz askerî üsleriyle ilgili ayrıntılar belirlendi. Bu koşullara göre Kıbrıs'ta Osmanlı egemenliği hukuken devam ediyordu. Osmanlı Devleti'nin mali hakları ve Kıbrıs Türklerinin hukuki düzeni garanti altına alınıyordu. Şer'î mahkemeler Müslüman halkın hukuki düzenlerini sürdürmelerinde yetkili olacak, vakıflara ait mallar İngiltere ve Osmanlı Devleti tarafından görevlendirilecek memur vasıtasıyla ortaklaşa yönetilecekti. Ayrıca, vergiler İngiltere tarafından toplanacak, idari masraflar bu toplanan vergiden karşılanacak, artan miktar İstanbul'a gönderilecekti. Kıbrıs'ta Osmanlı padişahı ve Osmanlı Devleti'ne ait mülkleri işletme hakkı Babıali'ye ait olacaktı. Ayrıca, söz konusu mülk ve mallar üzerinden elde edilecek kazançlar Kıbrıs Adası'nın İngiltere vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne ödeyeceği yıllık vergi haricinde tutulacaktı.⁵⁴²

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki Kıbrıs pazarlığını ve yapılan antlaşmayı haber alan Fransa, bu durumdan çok rahatsız oldu. Bu konuda İngiltere'den resmî bir açıklama istedi. İngiltere'nin bu antlaşmayı inkâr etmesi Fransa'nın hırçınlığını daha da artırdı ve konferansı protesto etmeye hazırlandı. 8 Temmuz'a kadar hem İngiltere Başbakanı Disraeli hem de Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Kıbrıs Antlaşması'nı yalanladılar.⁵⁴³ Ancak antlaşmanın geniş bir şekilde İngiliz basınında yer almasına engel olamadıklarından 8 Temmuz'da Fransa Dışişleri Bakanı William H. Waddington'a durumu açıklayarak antlaşmayı kabullenmek zorunda kaldılar. Fransa Dışişleri Bakanı William H. Waddington bu durum karşısında çok sinirlenerek delegelerini Paris'e çekme tehdidinde bulununca Bismarck onların da Tunus'u işgal ederek durumlarını dengeleyebilecekleri tavsiyesinde bulunmak suretiyle Berlin Kongresi'ni Alman çıkarları doğrultusunda sürdürmeyi başardı.⁵⁴⁴

15 Temmuz 1878'de Padişah II. Abdülhamit tarafından imzalanan Kıbrıs Antlaşması'nın metni üzerinde çok dikkatli çalışmalar yapılmıştır. İngiltere Ada'da fiilen idareyi ele alsada Osmanlı Devleti'nin uluslararası hukuka göre

541 BOA, YEE, 94/78.

542 Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Büyükelçiliği 1877-1880**, Ankara 1968, s. 90.

543 André Maurois, **Disraeli a Picture of the Victorian Age**, Çev. Hamish Miles, Londra 1927, s. 290-291.

544 Rifat Uçarol, **Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978, s. 73.

egemenliğini koruyor olmasına önem verilmişti. Bu konuda yazılan madde, İngiliz Elçisi'nin İngiltere adına onaylayıp verdiği belgede de yer aldı. Ancak, antlaşma gereğince İngiliz askerleri Kıbrıs'a girdikten ve idareyi İngilizler devraldıktan sonra asıl politikalarını uygulamaya koydular. Ada'nın idari taksimatında bulunan altı kazanın kaymakamlığına İngilizler tayin edildi. Türkçe ve Rumca yanında resmî makamlarda İngilizce geçerli dil yapıldı. 14 Ağustos 1878'de Kıbrıs'ta adanın idaresiyle ilgili kanun ve düzenlemelerin "Britanya Kraliçesi adına" yürütüleceği ilan edildi. Böylece, İngilizler antlaşmaların ruhuna ve metnine aykırı bir şekilde aşama aşama Osmanlı Devleti'nin hükümlerlik haklarını aşıktan ihlal etmeye başladı. Hatta Türkler tapu hakları bakımından bazı sorunlarla karşılaştı. Türkler taşınmaz malları ve vakıfları açısından İngiliz idaresi tarafından hukuka aykırı davranışlarla muhatap olduğu gibi Osmanlı Devleti ve padişahına ait mallar üzerinde de benzer hukuksuzluklar yapıldı. Ada'daki Rum kökenliler de İngiliz yönetiminin desteğiyle, eskiden kiracı ve işçi olarak çalıştıkları arazilerde hak iddiasında bulunarak kendi üzerlerine geçirmeye başladılar. Bazı arazileri İngiliz ve Osmanlı hukuku yanında evrensel hukuka da aykırı biçimde özel şahıs arazisi, vakıf arazisi ve Osmanlı Devleti'ne ait olup olmadığına bakmadan tasarrufları altına almaya muvaffak oldular.⁵⁴⁵ İngiltere 4 Haziran 1878 tarihli antlaşma ve eklerindeki maddeleri kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmiş Osmanlı Devleti'nin kabul etmemesini de önemsememiştir. Zira Babialinin İngiltere'ye karşı güç kullanamayacağını varsayarak Ada'da geçici olmak yerine kalıcı egemenlik tesisi için politikalarını yürütmüştür.⁵⁴⁶ Bundan sonraki süreç, kabaca bu paylaşım ilkeleri doğrultusunda gerçekleşecek, ancak önemli detayları güçlü olan belirleyecekti.

İngiltere, Ada'daki egemenliğini Rumların desteği sayesinde sürdüreceğini tasarladığından söz konusu hukuksuz uygulamaları desteklemekteydi. Rumlar, İngilizlerin kendilerini de hedef alan baskılarından kurtulmak için Yunanistan'a bağlanmak noktasında I. Dünya Savaşı öncesinde başarısız girişimlerde bulundular. Dünya Savaşı başladığında İngiltere 5 Kasım 1914'te Kıbrıs'ı resmen ilhak ettiğini açıkladı. I. Dünya Savaşı sırasında Ada'daki Türkler İngilizlerin yoğun baskılarına maruz kaldı. İngiltere, Yunanistan'ı

545 Cemil Çelik, **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs'ın İdari Ve Sosyal Durumu (1878-1914)**, Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi SBE, 2012, s. 97.

546 Bundan sonra İngiltere ile Fransa arasında, Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu toprakları üzerinde nüfuz alanları kurmak ve toprak paylaşımı yapmak üzere pazarlıklar başladı. Varılan anlaşmaya göre, Fransa, Tunus'u işgal edecek, Suriye'deki Latin cemaatin hamiliğini tek başına yapacak, Mısır konusunda İngiltere ile Fransa ortak hareket edecekti. Bu gizli anlaşma, Kuzey Afrika'nın paylaşımına başlanacağını ilk işareti idi. W.S.Blunt, **Secret History of the English Occupation of Egypt**, Being a Personal Narrative of Events, Londra 1969, s. 27. Ancak taraflar uzlaşmayla gelinen bu noktada bile yazılı bir antlaşma yapmaya muvaffak olamadan sözlü anlaşmayla yetindiler. Lady Gwendolyn Cecil, **The Life of Robert Marquis of Salisbury**, Londra 1921, II / 334-335.

yanına çekmek için Kıbrıs'ı Atina'ya teklif etti. Ancak Yunan Kralı teklifi reddetti. Millî Mücadele sonrasında imzalanan 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması'nın 20, 21 ve dolaylı olarak 16. maddesi Kıbrıs ile ilgilidir. Bu maddeler uyarınca Kıbrıs'ın İngiltere'ye ilhakı kabul edildi.⁵⁴⁷

8.1.3. XIX. Yüzyılda Suriye

1780'de Şam Valisi olan Cezzar Ahmet Paşa Doğu Akdeniz ve Şam sahilllerinden gelebilecek tehditleri yerinde karşılamak ve iç bölgeleri savaş etkisinden uzak tutmak amacıyla bölgeyi Akka'dan yönetmeye başladı. Nitekim 1798'de Mısır'ı işgal ettikten sonra Suriye'ye doğru hareket eden Napolyon'un ordusu Mart 1799'da Akka Kalesi'ni kuşattı. Ancak Cezzar Ahmet Paşa'nın savunma hattını yarmakta başarısız oldu. Napolyon Mayıs ayında Akka'dan çekilmek zorunda kalarak büyük bir prestij kaybına uğradı.

1804 yılında Cezzar Ahmet Paşa vefat ettiğinde birkaç yıl önce başlayan Vehhâbi isyanı Suriye'yi de etkilemeye başladı. Mehmet Ali Paşa'nın Vehhâbiler üzerindeki 7 yıllık başarılı mücadelesi sayesinde 1818 yılına gelindiğinde bu mesele büyük ölçüde kontrol altına alındı. Mehmet Ali Paşa, aynı zamanda 1821'de Akka Valisi Abdullah Paşa'nın isyan girişimini de bastırarak Babıali nezdinde yeni bir itibar daha kazandı. Ancak, Lübnan Emiri II. Beşir Şihab ile yakın ilişkiler kurması Osmanlı devlet adamlarını endişelendirdi. Nitekim 1831'de askerlikten kaçan Mısırlıların Akka Valisi tarafından korunduğunu gerekçe göstererek Suriye'yi oğlu İbrahim Paşa'nın başında bulunduğu bir ordu vasıtasıyla ele geçirdi. Şam'ı merkez alarak bölgede Mısır'a bağlı yeni bir idare kurdu ve başına Şerif Paşa'yı tayin etti. Ancak yönetim İbrahim Paşa'nın askerî kuvvetine dayanıyordu. Böylece Mısır'a bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin iradesi dışında de facto bir yapı kuruldu. Modern Suriye Devleti'nin günümüzdeki yaklaşık sınırlarında yer alan bu coğrafi yapı fiilen 1832-1840 arası Mehmet Ali Paşa tarafından idare edildi.

Mısır yönetiminde Suriye, Mehmet Ali Paşa'nın tepeden inme yenileşme uygulamalarıyla karşılaştı. Avrupalı güçlerin tepkisini çekmemek için Kudüs'e giden Avrupalı Hristiyan ve Yahudi ziyaretçiler sıkı denetime tabi tutulmadı. Yabancı ziyaretçilerden bazı harçlar alınmadığı gibi misyonerlere serbest hareket imkânı verildi. Diğer taraftan yerli halka zorunlu askerlik hizmeti şart koşuldu ve her türlü vergileri artırıldı. Ortaya çıkan tepkiler ve isyanlar İbrahim Paşa'nın müsamahasız sert tedbirleri karşısında tutunamadı.

Osmanlı Devleti ise Suriye'deki bu hoşnutsuzluklardan istifade ederek başta Suriye ve Filistin olmak üzere Mehmet Ali Paşa tarafından fiilen işgal edilen bölgelerde hükümler haklarını tekrar tesis etmeye çalıştı. Ancak 1839'da Nizip'te Osmanlı ordusu bir kez daha dramatik bir yenilgi aldı. İn-

547 Şükrü Sina Gürel, *Kıbrıs Tarihi (1878-1960) Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Siyaset 1*, Ankara 1984, s. 111.

giltere'nin desteğini alarak sorunu çözmek isteyen Babıali bu konuda Londra'dan olumlu mesajlar aldı. Osmanlı Devleti Temmuz 1840'da Londra Anlaşması'na imza attıktan sonra Mehmet Ali Paşa'yı durdurma politikasında başarılı oldu. Ancak, büyük devletler ve bölge halkı nezdine itibar kaybı yaşadı. Şubat 1841'de Suriye ve Filistin toprakları üzerinde Mehmet Ali Paşa'nın otoritesi tamamen ortadan kaldırıldı. Geçmiş yılların olumsuzluklarına karşı halkın yaraları sarılmaya ve iyi işleyen bir yönetim kurulmaya çalışıldı.

1864 Vilayet Nizamnamesi ile Mehmet Ali Paşa'nın işgal yıllarındaki uygulamalarından kaynaklanan vilayet meclisleri düzenlendi. 1865'te Trablusşam, Sayda ve Şam vilayetleri birleştirilerek Suriye vilayeti adını aldı. Suriye eyaletinin merkezi de Şam oldu. 1872'de Kudüs'e mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan Babıali'ye bağlandı. 1888'de Lazkiye, Trablusşam, Akka ve Nablus sancakları Beyrut vilayeti çatısına alındı. Böylece Suriye vilayeti küçülürken Beyrut vilayeti bugünkü Lübnan sınırlarından daha geniş bir alana sahip oldu. Daha önce kurulan meclislerde Müslüman temsilciler yanında gayri-müslim temsilciler de yer aldı. Birtakım tepkiler ortaya çıkmasına rağmen merkezî yönetim reformları sürdürmeye çalıştı. Ancak, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında 1878'de aldığı ağır yenilgi, Suriye ileri gelenleri tarafından devletin sonunun geldiği algısına sebep olduğundan kendi geleceklerini kurma tartışmalarını başlattı.

1908'de II. Meşrutiyet süreci başladığında Suriye ve Beyrut'ta hareketlenmeler oldu. Ordu ve mülkiyedeki Jön Türklerin etkisiyle, Şam'daki kutlamalar iki ay sürdü. Ancak, İttihatçılara yönelik tepkiler çok kısa sürede ortaya çıktı ve Şam, Arap milliyetçiliğinin önemli merkezlerinden biri haline geldi. Suriye coğrafyasında bağımsız bir Arap devletinin kurulması ya da Osmanlı Devleti içinde özerk bir Arap vilayetinin kurulması, bölgedeki aydınların gündemine oturmuştu. Suriye'deki Araplar arasında ayrılıkçı düşünceye sahip olanlar I. Dünya Savaşı öncesine kadar sınırlı bir gelişme gösterse de Arap milliyetçiliği temelde Suriyeli aydınların bayraktarlığını yaptığı bir ideoloji olarak kök saldı.⁵⁴⁸

İttihatçılar Doğu Akdeniz kıyılarında Mısır'a hatta Trablusgarp'a kadar uzanan toprakların İstanbul'a bağlı kalmasına büyük önem veriyorlardı. I.

548 Philip S. Khoury, **Urban Notables and Arab Nationalism**, New York, Cambridge 1983, s. 68. Meclis-i Mebusana seçilen Suriye temsilcilerinin çoğu İttihatçılara karşı pozisyon alan isimler oldu. Meclis dışında kalan ancak Suriye'deki kamuoyunu etkileyen isimlerden Reşid Rıza ve Refik Bey el-Azm gibi kişiler de söz konusu muhalefet cephesindeydiler. Bu kişiler Suriye'de İttihatçılara karşı muhalefet etmelerinden dolayı takibata uğradıklarından Mısır'a kaçtılar. Kahire'de daha önce Abdülhamit Devri'nde Jön Türklere imkân tanıyan İngilizlerin gölgesinde ciddi muhalefet faaliyeti içine girdiler ve bir parti de kurdular. Osmanlı Devleti'nden talep ettikleri reformların çerçevesini belirlemek üzere Haziran 1913'te Paris'te toplanan "Arap Kongresi" Babıali'yi ülke bütünlüğünü korumak açısından çok endişelendirdi. Zira bu kongreye katılanların çoğu Suriyeli Araplar idi. Eliezer Tauber, **The Emergence of the Arab Movements**, Londra 1993, s. 257.

Dünya Savaşı başladığında, İttihatçıların önde gelen liderlerinden Cemal Paşa'nın, Bahriye Nazırlığı yanında IV. Ordu Komutanlığını da uhdesine alarak Suriye'ye gitmesi bu politikaların bir göstergesidir. Cemal Paşa düzenlediği iki ayrı Kanal harekâtında başarısız olmuş ve çok tartışılan bir karara imza atmıştı: Fransa'nın Şam ve Beyrut Konsolosluklarında ele geçirilen belgelere dayanarak 1915 ve 1916 yılında toplam 32 kişiyi vatana ihanetle suçlayıp idam ettirdi. Suriye halkının Osmanlı Devleti'ne karşı olumsuz duygular beslemesine neden olan bu idamlar sırasında İngiltere ile Fransa Sykes-Picot Antlaşması adıyla bilinen görüşmeleri yaparak Orta Doğu'daki nüfuz alanlarını tespit ediyorlardı. İngiltere, Mısır'daki temsilcileri Mac Mahon vasıtasıyla Mekke Emiri Şerif Hüseyin'i Osmanlı Devleti'ne karşı isyana ikna etmeye çalışıyordu. Cemal Paşa'nın gerçekliği tartışılan delillere dayanarak uyguladığı idamlar yanında Süveyş Kanalı'na yönelik iki harekâtta da başarısız olması, bölgedeki Arapların Osmanlı hükûmetine yönelik sadakat duygularına büyük darbe vurdu. Nitekim Haziran 1916'da Şerif Hüseyin isyan hareketini başlattı. Kanal harekâtlarındaki başarısızlıklardan sonra Osmanlı ordusu savunmaya geçti. Ancak, 9 Aralık 1917'de Kudüs ve 1 Ekim 1918'de Şam'dan çekilmek zorunda kaldı.

I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler, Mart ve Nisan 1917'de Gazze'ye iki büyük saldırı düzenleyip başarısız oldu. Bu yüzden Mısır Sefer Kuvveti Komutanı görevden alınarak yerine General E.H.H. Allenby atandı. 31 Ekim 1917'de İngilizler yeni komutan ve asker takviyesiyle yeniden saldırıya geçip önce Birüssebi, ardından da Gazze'yi işgal ettiler. Ardından 40 gün süren takip ve muharebeler neticesinde Türkler 8/9 Aralık gecesi Kudüs'ü terk etmek zorunda kaldılar. 9 Aralık'ta fiilen 11 Aralık'ta ise resmen İngilizler Kudüs'ü ele geçirdiler.

8.2. Kuzey Afrika

Coğrafi açıdan Kuzey Afrika belli başlı hatlara sahiptir. Bölge kuzeyde Akdeniz, güneyde Sahra, doğuda Trablusgarp Körfezi ve Libya Çölü, batıda Atlantik Okyanusu tarafından çevrelenen uzun bir kara hattından oluşur.⁵⁴⁹ Kuzey Afrika'yı oluşturan ülkeler Fas, Cezayir, Tunus ve Libya'dır. Kuzey Afrika ülkelerini birbirinden kesin hatlarla ayıran doğal sınırları yoktur. XIX. yüzyıla kadar, Afrika kıtası yalnızca siyahilerin yaşadığı ve Sahra Çölü'nün güneyi ile başlayan bir toprak parçası olarak düşünülmesine rağmen, Kuzey Afrika devletleri de zamanla Afrika'nın bir parçası olduklarını fark etmişlerdir. Farklılaşma ve bütünleşme açısından Kuzey Afrika devletleri merkezden uzakta ve gelişmiş ülkelere yani Batı dünyasına en yakın ülkelerdir. Bu

549 I. William Zartman, "Foreign Relations of North Africa", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol 489, International Affairs in Africa, (January, 1987), s. 13; Thomas Willing Balch, "French Colonization in North Africa", *The American Political Science Review*, Vol 3, No 4, (Nov., 1909), s. 549.

yüzden, Afrika'yı sömürmek maksadıyla keşifler başlatan güçler kıtaya önce Kuzey Afrika'dan giriş yapmış ve oradan nehirler vasıtasıyla bilinmeyen bölgeleri araştırmışlardır.

Afrika'nın coğrafi engelleri kâşifler sayesinde aşılmıştır.⁵⁵⁰ Ciddi maddi kaynaklarla ve siyasi koruyuculuklarla yolculukları desteklenen kâşifler Afrika'nın keşfi için Trablusgarp'tan hareket ederek Sahra ile Afrika'nın bağlantı yollarını, nehirleri, ormanları, şelaleleri tespit etmeye çalışıyorlardı.⁵⁵¹ Fransız ordusu 14 Haziran 1830'da Cezayir yakınlarındaki Sidi Ferruc'u işgal ettiğinde, Kuzey Afrika tarihinde yeni bir dönem başladı. İngiltere, İspanya ve İtalya gibi Avrupalı diğer güçler de Roma İmparatorluğu'nun varisi oldukları iddialarıyla, yeniden Kuzey Afrika'yı işgal etme yarışına girdiler. Kahramanca sürdürülen yerel direnişler ve Osmanlı Devleti'nin denge siyasetindeki görece başarıları sebebiyle, işgal girişimleri yavaş yavaş ilerlemek durumunda kaldı.

8.2.1. Fransız İşgali Karşısında Cezayir

1830'a kadar süren Türk hâkimiyetindeki Cezayir, Kuzey Afrika'da Garp Ocakları adı verilen özel yönetime sahipti.⁵⁵² Garp Ocakları genel olarak yarı

550 XVI. yüzyılın sonunda Afrika'nın içine doğru birkaç keşif çabası oldu ama sistemli keşif hareketleri XVIII. yüzyılın sonuna doğru başladı. Cezayir'de İngiltere konsolosluğunda bulunan James Bruce, Mavi Nil'in kaynağını buldu. 1788 yılında yayımlanan kitabı (James Bruce, **Travels to Discover the Source of the Nile**, Londra 1788) diğer kâşiflere cesaret verdi. Beyaz Nil'in kaynağı ise daha güneydeydi ve onun Avrupalılarca keşfi bir asır sonra oldu. 1788'de İngiltere'de Sir John Banks tarafından Afrika Cemiyeti (African Assosiation) kurularak bu kıtaya yapılacak keşif çalışmaları siyasi ve mali açıdan desteklendi. Kral himayesindeki Afrika Cemiyeti ilk olarak Timbuktu'dan geçen Nijer Nehri'nin keşfi için çaba harcadı. İlk yola çıkanlardan Binbaşı Houghton Sahra'da soyulup ölüme terk edildi. Hornemann isimli kâşiften ise hiç haber alınmadı. 1795'te yola çıkan Mungo Park, Gambiya Nehri'ni kullanarak Nijer'e ulaştı ve Timbuktu'ya kadar nehri izleyip geri döndü. Ancak 1805 yılındaki ikinci seyahatinde kaynağını keşfetmeye çalıştığı nehirde boğuldu. Türkkiye Ataöv, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1975, s. 10.

551 Denham, Clapperton ve Oudney de seyahatine Trablusgarp'tan başlayarak Afrika'nın içlerine ulaşmayı hedeflediler ve 1822'de Çad Gölü'ne ulaştılar. Bu keşif seyahati sayesinde, Nijer'in Çad Gölü'ne akmadığı kanıtlandı. 1825'de Laing Trablus'tan hareket edip Timbuktu'ya vardı. Ama o da birçok kâşifin kaderinde olduğu gibi dönüş yolunda öldürüldü. Richard Lander ve John Lander 1830'da Nijer'in kalan kısımlarını keşfederek bu yöndeki merakları giderdiler. İngiltere 1850'de Sahra yönüne üç kâşif gönderdi. Bunlardan ikisi yolda öldü. Ancak, 1855'te geri dönmeyi başaran Barth, Güney Sahra'nın büyük bölümü hakkında eşsiz bilgiler topladı ve birçok bilinmezlikleri bilinir hale getirdi. Ataöv, **age.**, s. 11.

552 Cezayir Ocağı 20.000 neferi geçmeyen askerî bir yapıydı. Buradaki görevli askerlerin büyük bir kısmı Aydın, İzmir, Manisa, Muğla gibi Anadolu kıyılarından hatta ihtiyaç durumunda Sivas ve Diyarbakır gibi yerlerden de getirilen, denizciliğe yatkın köylü sınıftan gemicilerdi. Bunlar ocağa kaydedildikten sonra karada veya gemilerde görevlendirilir, ağalığa kadar yükseltilirdiler. Ancak kontrol edilmeleri oldukça zordu. Anadolu'dan Kuzey

bağımsız bir yönetime sahipti; beylerbeyi ya da vali, padişaha tabi olmakla beraber bağımsız hareket edebiliyordu. Tunus ve Trablusgarp'a nazaran Cezayir, Garp Ocakları içinde stratejik konumu itibariyle öne çıkan ve Babıali tarafından elde tutulmasına ve kontrol edilmesine ayrıca önem verilen bir eyaletti.⁵⁵³

Napolyon 1798'de Mısır'ı işgal edince, Cezayir de Osmanlı Devleti'nin kararına tabi olarak Fransa'ya savaş ilan etti. Arkasından Cezayir kuvvetleri, Annabe yakınlarındaki Fransızlara ait Bastion ticaret merkezini işgal etti.⁵⁵⁴ Cezayir denizcilikte önemini kaybederken İngilizler Akdeniz'de üstünlük kurmaya başladı. 1816'da İngiltere öncülüğünde Avrupa devletleri Cezayir'e Lord Exmont kumandasında bir donanma gönderdi. Cezayir şehri topa tutuldu, gemileri batırıldı. Bunun üzerine Cezayir Dayısı, İngiltere ve Hollanda ile anlaşmak zorunda kaldı.⁵⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin 1828-1829'da Rusya ile yaptığı savaşı kaybetmesi, Yunan isyanları gibi sebepler de Cezayir'i Fransa için kolay bir lokma haline getirdi.⁵⁵⁶

Öte yandan Cezayir'in işgali sürecinde Cezayir Dayısı İzmirli Hüseyin Paşa, "Yelpaze olayı" olarak bilinen hadisenin baş aktörü oldu. Bu olayı bahane eden Fransa önceden planladığı harekâtı başlatarak 16 Haziran 1827'de Cezayir'e savaş ilan etti ve büyük bir donanma ile Cezayir sahillerini abluka altına aldı.⁵⁵⁷ Fransa 1827 yılındaki çok avantajlı durumuna rağmen Cezayir'i

Afrika'ya giden gençler hakkında bk., İbrahim Güler, "Osmanlı Devri İzmir-Tunus İlişkileri (XVII-XVIII)", CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18- 22 Eylül 2000, Çeşme) Bildirileri, Yay. Haz. Tuncer Baykara, TTK Yay., Ankara 2004, s. 235-255. Askerî sınıfın temelini İstanbul'dan gönderilen yeniçeriler meydana getirirdi. Yeniçerilerin başında komutan olarak bir ağa bulunurdu. Ayrıca Türklerden ve "mehâzin" denilen yerli kabilelerden süvari birlikleri vardı. Bunlar hazır asker olarak kervanları korumak, vergilerin tahsiline yardım etmek, vergi veren kabileleri kontrol etmek gibi görevler yapardı. Kemal Kahraman, "Cezayir", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1993, s. VII/487.

553 Aziz Samih İltter, **Şimali Afrika'da Türkler**, Vakıf Gazete Matbaası, İstanbul 1934, s. I/89.

554 Burası 1578'de mercan avlamak, vergi vermek ve kale inşa etmemek şartlarıyla Fransızlara verilmişti. Fransız ticaret merkezi ancak 1817'de geri alındı.

555 Archibald Cary Coolidge, "The European Reconquest of North Africa", **The American Historical Review**, Vol 17, No, 4 July, 1912, s. 729.

556 Coolidge, agm., s. 729-730.

557 Direktuar idaresi zamanında Fransız hükümeti Bacri ve Busnak adlı iki Cezayirli Yahudi tüccardan 5 milyon frank borç para ve bir miktar hububat almıştı. Fransa imparatorluk idaresine geçince bu borcun ödemesini durdurdu. Cezayir Dayısı Hüseyin Paşa, bu tüccarların hakkını almak için bazı Fransız gemilerine el koydu. Bu şekilde iki taraf arasında fiili gerginlik başladı. Ramazan Bayramı sebebiyle Dayı Hüseyin Paşa kendi sarayında 28 Nisan 1827 günü bir davet verdi. Bu davette bulunan Fransız konsolosu Pierre Deval ile Fransa'nın borçları yüzünden tartıştı. Hüseyin Paşa Deval'in konuyla ilgilenmemesi sebebiyle elindeki yelpaze ile yüzüne vurunca bunu hakaret sayan Fransa ile Cezayir arasındaki ilişkiler kesildi.

hemen işgal etme cesareti gösteremedi. Aradan 3 yıl geçip de 1830'a gelindiğinde ciddi bir iç bunalım yaşayan Fransa hükûmeti, kamuoyunun dikkatini dışarıya yönlendirmek için bir fırsat arayışındaydı. Muhalefeti etkisiz hale getirmek için Fransa'ya toprak kazandırmak istiyordu.⁵⁵⁸ 14 Haziran 1830 tarihinde Cezayir'e General Bourmont kumandasında büyük bir donanma ve 37.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Fransızlar 5 Temmuz 1830 günü Cezayir şehrini işgal ettiler ve ilk işleri de Türkleri ülkeden çıkarmak oldu.⁵⁵⁹ Cezayir'in bütününe ele geçirmeleri ise Konstantin Beyi Hacı Ahmet'in teslim olması ve Emîr Abdülkâdir kumandasındaki direnişçilerin 1847'de yenilmesinden sonra 10 sene kadar sürdü.⁵⁶⁰

Cezayir'in işgal edilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da egemenlik kurmadığı tek ülke olan Fas toprakları da yeniden önem kazanmıştı. 1830 yılında Fransızlar Cezayir'i işgal edince şehirdeki halkın çoğu, Fransız idaresi altında yaşamak yerine Fas'tan da yardım bekledi ve Fas topraklarına göç etmeyi ehven bir seçenek olarak gördü.⁵⁶¹ Böylece sömürgeci güçlerden Fransa'ya karşı mağdur olan Müslüman halkı korumak noktasında Fas, bölgede yeni bir sığınma yeri oldu.

Öte yandan Fransa'nın Cezayir işgalini sona erdirmek için İngiltere'nin desteğini almaya çalışan Babıali, çok sayıda teşebbüste bulundu. Ayrıca Avusturya, Rusya ve Prusya başkentlerinde de yapılan diplomatik teşebbüsler sonuçsuz kaldı. Cezayir'in işgali Batılı devletler tarafından kabul edilmiş gibiydi. Bu olumsuzluklara rağmen Babıali, 14 Mayıs 1833'te Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile Kütahya ve 8 Temmuz 1833'te Rusya ile Hünkâr İskelesi antlaşmalarını imzalandıktan sonra Cezayir meselesini yeniden gündeme alarak Fransız işgalini sona erdirmek için teşebbüse geçti.⁵⁶² II. Mahmut Cezayir meselesini çözmek için öncelikle Tunus ve Trablusgarp eyaleti idarecilerine

Tuncay Karakaçan, **Cezayir'de Fransız İşgali, 1830-1871**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 19-21.

558 Ali Nedjmi, **Emir Abdülkadir'in Cezayir'deki Direniş Hareketi ve Osmanlı Topraklarında Yaptığı Faaliyetler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 17-18.

559 Roger Letourneau, *Social Change in the Muslim Cities of North Africa*, The American Journal of Sociology, Vol 60, No 6, May, 1955, s. 527.

560 Davut Dursun, "Cezayir, Sömürge Dönemi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C VII, s. 489-490. Fransız ordusunun amacı, bir Afrika imparatorluğu kurmaktan çok Burbon monarşisine askerî itibar kazandırmak ve Paris'teki politik çekişmeye katılanların dikkatini dışarıya yönlendirmektir. Fakat Cezayir seferinin başarısı ne Paris'te bir coşku uyandırdı ne de 1830 devrimini önledi. Bununla beraber Kral Louis Philippe'in prestijini kurtarmaya çalışan Prens Polignac hükûmeti bir müddet tereddütten sonra selefleri tarafından yapılan saldırılara devam etmeye ve bütün bir Cezayir ele geçene kadar da genişletmeye karar verdiler. Thomas Willing Balch, agm., s. b539; Coolidge, agm., s. 730.

561 Mustafa L. Bilge, "Fas, Osmanlı-Fas Münasebetleri", **DİA**, C XII, 1995, s. 191.

562 Nedjmi, **agt.**, s. 22-23.

hazırlıklı olmak konusunda uyarılarda bulundu.⁵⁶³ Fransa ve İngiltere ile de yeniden temas kurdu. Mustafa Reşit Paşa'yı temaslarda bulunması için Paris'e elçi olarak gönderdi.⁵⁶⁴ Cezayir'in Fransız işgalinden kurtarılması hususunda İngiltere'nin desteğini istemek üzere Londra'ya büyükelçi olarak tayin edilen Namık Paşa, burada yaptığı görüşmelerde Cezayir'in Fransa'dan geri alınması için İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yardımı konusunda olumlu bir cevap alamadı. Reşit Paşa'nın Paris'te, Namık Paşa'nın da Londra'da yaptıkları diplomatik görüşmeler, İngilizlerin Cezayir konusunda Osmanlı Devleti'ne yardım etmek noktasında net bir politikalarının olmadığını ortaya koydu.⁵⁶⁵ Bu gelişmeler üzerine Reşit ve Namık paşalar, teşebbüsleri istenen sonucu alamadığı için görevlerinden alındılar. Öte yandan, 1837 sonlarında fevkalade büyükelçilikle Viyana'ya gönderilmiş olan Ferik Ahmet Fethi Paşa ile Başbakan Prens Von Metternich Cezayir'in Fransa'dan geri alınması hakkında bir araya geldi. Fakat Ferik Ahmet Paşa destek konusunda kesin bir cevap alamadı. Sömürgeci Avrupalı güçler Fransa'nın Cezayir'i işgalini kabullenmişlerdi. Hatta sömürge felsefesine göre, Batılılar Cezayir'de barbar Osmanlı yerine, uygar Batı'nın geçmesini alkışlıyorlardı.⁵⁶⁶ Fransa da Avrupa kamuoyuna Cezayir'i işgal etmesini bir kurtarma hareketi olarak izah etmişti. Cezayir Fransa'nın insan onurunu çığneyen acımasız yöntemlerle dolu sömürge sistemini bağımsızlığını kazanana kadar kabul etmeyerek kayda değer direniş göstermiştir.

8.2.2. Tunus'un 1881 Yılında Fransa Tarafından İşgal Edilmesi

1881 yılında, Avrupalı güçlerin Kuzey Afrika ve Akdeniz kıyılarındaki politikalarına etki eden üç gelişme oldu. İlk olarak, 1881 yılında Alman Başbakanı Bismarck, ilki 1872 yılında kurulan ancak 1875 yılında dağılan "Üç İmparator Ligi"ni yeniden kurdu. Avusturya-Macaristan, Rusya ve Almanya arasında kurulan ikinci "Üç İmparator Ligi" Osmanlı Devleti ve İngiltere'ye karşı olumsuz amaçlar taşıyordu. Bu anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti 1878 Berlin Antlaşması'na dayanarak, Boğazlar'dan Üç İmparator Ligi aleyhine geçiş imkânı sağlarsa, müttefiklerin ortak hareket etmeleri taahhüt altına alınmıştı.⁵⁶⁷

563 Mustafa Stiti, **II.Mahmut Dönemi Hatt-ı Hümayûnlarına Göre Tunus**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s. 115-123'ten naklen, **BOA**, HH, 22506, 1251.

564 Ercüment Kuran, **Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1957, s. 28-32.

565 Nedjmi, **agt.**, s. 23.

566 Nedjmi, **agt.**, s. 24-25.

567 İngiltere'nin, Boğazlardan geçerek Karadeniz'den kendisine saldırması korkusunu taşıyan Rusya, bu anlaşmayla böyle bir olasılığa karşı tedbir almış oluyordu. Ayrıca bu ittifak, Balkanlardaki Osmanlı toprakları üzerinde şimdiye kadar çatışan iki gücün, Avusturya- Ma-

1881 yılında meydana gelen ikinci gelişme, Tunus'un Fransa tarafından işgale uğramasıdır. İtalya'nın da göz diktiği Tunus'un Fransa tarafından işgal edilmesine Bismarck, bu ülkenin Avrupa dışındaki sorunlarla meşgul olmasını sağlamak amacıyla, diplomatik destek ve cesaret verdi.⁵⁶⁸ Bu durum Osmanlı devlet adamlarının da dikkatinden kaçmamıştı. Ayrıca, hem bir düşünür hem de bir devlet adamı olarak Tunuslu Hayrettin Paşa, Avrupa'nın teknik ilerlemeleri ve siyasi tehditlerine karşı, Müslüman toplulukların savunmasını sağlayacak tek güç olarak Osmanlı Devleti'ni görüyordu. Tunus gibi yerler ancak Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü korunur ve güçlenirse sömürgeci saldırılar bertaraf edilir diye düşünüyordu. Ancak Hayrettin Paşa'nın gayretleri ve Osmanlı'nın aldığı tedbirler yeterli olmadı. Fransa'nın Tunus'u işgal etmesine engel olunamadı.⁵⁶⁹ Fakat bu işgal bir başka rekabeti gün yüzüne çıkardı. Tunus'un Fransa'ya kaptırılması İtalya'nın Avrupa güç dengesinde önemini kaybettiğini gösterir gibiydi. İtalya'nın bir emperyalist hedefini Fransa'ya kaptırması onurunu zedeledi. Bunu telafi etmek için İtalya yeni arayışlara girişti. Önce, Avusturya-Macaristan ve Almanya ikili ittifakını girmek için teşebbüste bulundu.⁵⁷⁰

Fransızlar 1881'de Tunus'u işgal edip himaye devleti konumuna çevirdiğinde Osmanlı Devleti gibi İtalyanlar da tehditler savurarak protesto etti. Üçlü İttifak'ı oluşturmak için Almanya ve Avusturya'ya yaklaşan İtalyanlar Bismarck'ın hesaplarını doğru çıkardı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin 1835'te yeni bir idari düzenleme yaparak yönetimini güçlendirdikleri Trablusgarp'ı hedeflerine aldılar.

Fransa, 12 Mayıs 1881'de Tunus Beyi Mehmet Sadık Paşa ile Bardo Antlaşması adıyla anılan himaye anlaşması yaptı. 1883'te koşulları ağırlaşan

caristan ve Rusya'nın, ortak hareket etmesini sağlayan bir zemin meydana getirdi. Bu ittifak sayesinde çok büyük stratejik çıkarlar sağlayan Rusya, İngiltere'yi üç önemli alanda; Balkanlar, Akdeniz ve Orta Asya'da sıkıştırmıştı. Üç İmparator Ligi politikaları çerçevesinde Almanya, Osmanlı Devleti'nin dağılmasını ve büyük devletler arasında dengeli bir paylaşım tabii tutulmasını istiyordu. Bismarck'a göre, Osmanlı Devleti'nin büyük devletler arasında paylaşılması, hem Avrupa'da kurulan dengeleri koruyacak hem de Avrupa barışına katkıda bulunacaktı. Bu paylaşımında, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i yani Batı Balkanları, Rusya Boğazlar'ı, İngiltere de Fransa ile anlaştıktan sonra Mısır'ı alabilirdi. Bismarck'ın belirlediği bu Alman politikası, Üç İmparator Ligi'nin dağıldığı 1886- 87 yıllarına kadar sürmüş ve ana hedefi olan Fransa'nın yalnız bırakılmasını temin etmiştir. Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi, Ankara 1989, s. 174-175.

568 Bismarck'ın bu konudaki desteği 1878 Berlin Antlaşması görüşmeleri sırasında başladı. Bk. Lynn Abrams, **Bismarck and the German Empire, 1871-1918**, Londra; Routledge 1995, s. 36.

569 Atilla Çetin, **Tunuslu Hayrettin Paşa, Hayatı, Hizmeti, Eserleri**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1987, s. 270-274.

570 Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1987, s. 3-7.

Mersâ Antlaşması'yla Fransız himaye rejimi sömürgecilik politikasını açıkça gösterince Tunus'un ileri gelenleri direnişlerini daha güçlü bir şekilde ortaya koydu. Kabile Reisi Neffât Kaidi Ali b. Halîfe, İbrahim es-Seâlibî, Abdülcelîl Zavuş Türk asıllı Zemerî ve Ali Bâş Hanbe Fransızlara karşı direnişin liderleri olarak I. Dünya Savaşı'na kadar mücadele ettiler. 1911'de İtalyanlar Trablusgarp'a saldırdığında Ali Bâş Hanbe, Tunus'ta Osmanlılar lehine kampanya başlattı. I. Dünya Savaşı sonrasında İbrahim el-Seâlibî'nin 1920'de kurduğu el-Hizbü'd-düstûri Fransız sömürgeciliğine karşı daha ciddi sonuçlar alan siyasal bir hareket oldu. Bu harekette bulunan Mahmut Materî ve Habîb Burgiba kurdukları yeni partiyle Tunus'un 1956'da bağımsızlığını kazanmasını sağlayacak faaliyetlere başladılar.⁵⁷¹

8.2.3. Sömürgeciler Karşısında Fas'ın Egemenliğini Koruma Çabası

Mısır'ın 1882 yılında İngiltere tarafından işgaliyle Afrika'daki sömürgecilik rekabeti yeni bir aşamaya geçti. İngiltere Akdeniz'deki mücadeleyi kendi çıkarları lehine şiddetlendirdi ve Fas'taki nüfuzu dolayısıyla aktif olarak savaştığı Fransa ile ilişkilerin iyice gerildiği yeni bir döneme girdi. Sömürgelemlerini sadece Fas hariç Batı ve Kuzey Afrika'da bir araya toplayarak muazzam bir imparatorluk oluşturma yoluna giren Fransızlar, rakipleriyle uzlaşma yoluyla Fas'ı ele geçirmek için işe koyuldu. 1904'te İngiltere ile olan geleneksel rekabetini, tarihsel konumunu ve duygusal taleplerini terk edip bunun karşılığında Fas'ta sınırsız bir hareket özgürlüğü elde ederek halletti. Bir başka anlaşma ile İtalyanların Trablusgarp'taki çıkarlarını tanıyarak teminat elde etti. Ancak İspanya da hesaba katılması gereken bir güçtü.⁵⁷²

Fransa'nın Kuzey Afrika'daki işgallerini zamanla batıya doğru genişletebileceği korkusu İspanyolların zihnini artan bir endişeyle meşgul etmeye başladı. Çok geçmeden, Romalılar ve Araplar devrindeki gibi boğazların iki tarafının da aynı ulusa ait olması gerektiği argümanı ile kendilerini Fas bölgesinin tek meşru mirasçıları ilan ettiler.⁵⁷³ Afrika'daki yayılcı politikaları sürekli çakışan ama sonunda uzlaşarak sömürge alanlarını paylaşan İngiltere

571 Ahmet Kavas, "Tunus", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 2012, s. XLI/391-392.

572 Vehran'ın boşaltılmasından sonra İspanya'nın Afrika garnizonlarındaki çıkarları gitikçe azaldı. 1844'de Zaffarın adalarının zaptında Fransa'dan bir kaç saat önce davrandı ve Fas ile giriştiği muzaffer ama nafîle savaşı ile dikkatini Afrika meselelerine çevirdi. Fransızların Cezayir'i kısmen İspanyol yerleşimcilerin yardımıyla önce boyun eğdirip sonra sömürgeleştirmesindeki başarısı da İspanya açısından etkileyici bir ders olmuştu. Coolidge, agm., s. 731.

573 İspanyollar XVI. yüzyılda dikkatlerini Yeni Dünya'ya yoğunlaştırıp Kuzey Afrika kıyılarında Osmanlılara karşı tutunamamışken XIX. yüzyılın ortalarından itibaren tekrar buraya göz dikmeye başladılar. XX. yüzyılın başında eski muazzam sömürge imparatorluklarının son önemli kalıntıları olan Küba ve Filipinler'i tam olarak kaybetmemelerine rağmen, Afrika'da sömürgeci yayılma siyasetine yöneldiler. Coolidge, agm., s. 732.

ve Fransa ise Fas üzerindeki menfaatlerini de anlaşarak tespit etmeyi tercih ettiler. 8 Nisan 1904'te imzalanan antlaşma ile Fransa, 1882'de Mısır'ı işgal eden İngiltere'yi Mısır'da serbest bırakacak, Fransa da henüz sömürgeleştiremedikleri Fas'ta İngiltere'nin karşı ataklarına muhatap olmadan serbestçe hareket edecekti. 3 Ekim 1904'te İspanya-Fransa arasında yapılan antlaşma ile Fransızlar Sebte ve Tıtvân'da İspanyolların varlığını kabul etti. Fransızlar İngiltere ve İspanya'yı memnun eden antlaşmaları yaptıktan sonra Fas'a baskılarını artırınca, Fas Sultanı Almanya'dan yardım talep etti. Alman İmparatoru II. Wilhelm 31 Mart 1905'te Tanca'ya giderek Fas Sultanı'na açıktan destek verdi.

Ocak 1906'da Fas sorunu İspanya'da toplanan uluslararası bir konferansta masaya yatırıldı. Almanya hariç Avrupalı güçlerin ve ABD'nin desteğini alan Fransa bu konferanstan istediği sonucu almayı başardı. Fas'ın toprak bütünlüğü ve sultanın hâkimiyeti tanınmakla beraber ülkede güvenlik ve barışı koruma görevi Fransa'ya verildi. Esasen bu konferans neticesinde Fransa, şeklen sultanın hâkimiyeti kabul edilen Fas'ta perde arkasında bir sömürge düzeni kurma imkânı kazandı. Fas halkı bunu gördüğünden Fransızlara tepkisini gösterdi. Polis ve maliye teşkilatında Fransızların istihdamı toplumsal gösterilere neden oldu. Fransa toplumsal tepkileri kontrol etmek için 1907'de savaş gemileri göndererek askerî müdahalede bulundu. Ardından İspanya da 1908'de Melîle (Melilla) ve çevresine asker göndererek Fas topraklarında fiilen işgal başlattı. Söz konusu sömürgeci istilalar karşısında güven kaybına uğrayan Fas Sultanı Mevlây Abdülaziz tahttan çekilerek yerini kardeşi Abdülhafîz'a bıraktı. Ancak yeni Sultan da Fransa'ya tavizler vererek tahtını koruma siyaseti izleyince hem iç hem de dış siyasette tepkilerle karşılaştı. Fransa, Sultan'a karşı ayaklanmaları bastırmak ve yabancıların hayatını korumak gerekçesiyle Nisan 1911'de Fas'a asker sevk etti. Haziran 1911'de İspanya da aynı gerekçe ile asker gönderdi. Fas'taki İspanyol ve Fransız yayılmasına Almanya da sessiz kalmadı. Temmuz 1911'de Alman savaş gemileri Agadir Limanı'na demirledi. Fransa Almanya'yı Fas'tan uzaklaştırmak için Kongo sömürgesinden geniş bir bölgeyi Almanya'ya bıraktı. Böylece, 4 Kasım 1911'de imzalanan antlaşma ile Agadir Limanı'na demirleyen gemiler çekildi. Bundan sonra tamamen yalnızlaşan Fas Sultanı Abdülhafîz 30 Mart 1912 tarihli antlaşma ile Fransa himayesine girmekten başka çare görmedi. Ancak Fas halkı direnişe özellikle iç bölgelerde devam etti. Rif bölgesinde en ciddi tepkilerle karşılaşan Fransızlar 1930'lara kadar ülkede tam olarak kontrolü sağlayamadılar.⁵⁷⁴

574 Davut Dursun, "Fas", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, s. XII/193-194.

8.2.4. Fransız Sömürgeciliğine Karşı Osmanlı Devleti'nin Tepkisi ve Yerel Direnişler

XIX. yüzyılın sonlarında Afrika'nın kaderi, büyük ölçüde 1884-1885 Berlin Kongresi'ne katılan Büyük Devletler ve daha sonra İngiltere ve Fransa arasındaki antlaşmalarla belirlenmiştir. İngiltere'nin temel amacı Mısır işlerine diğer devletleri özellikle Fransa'yı karıştırmamaktı. Söz konusu politika çerçevesinde, Mısır'daki nüfuzunu Sudan'a doğru yaymaya başladı. Fransa ise Batı Afrika'da yerleştikten sonra, Kuzey Afrika'da Cezayir ve Tunus'ta işgal yönetimini güçlendirmek istiyordu. İtalya'ya gelince, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kalan Trablusgarp'a gözünü dikti. Osmanlı Devleti ise Kuzey Afrika'daki bu eyaleti üzerinde dış saldırıları önlemek için uzun zamandan beri dikkatli bir politik anlayışa sahipti. Ayrıca 1911'de İtalyanların saldırısına kadar Trablusgarp vilayeti vasıtasıyla, Büyük Sahra üzerindeki sömürgeci devletlere karşı yerel direnişçilerin başarılı olmasını sağlayacak uygun bir zemin hazırlamıştı. İngiltere ve Fransa 4 Ağustos 1890'da Londra'da imzaladıkları antlaşma ile Afrika'daki çıkarlarını karşılıklı olarak koruma yoluna gitti. Buna göre taraflardan Fransa "hinterlant" ilkesini en geniş biçimde kullanma imkânı elde etti.⁵⁷⁵

Babiali, 15 Ekim 1890 tarihinde İngiltere ve Fransa'ya bir nota vererek bölgedeki hükümler haklarının takipçisi olduğunu gösterdi. Notada Trablusgarp vilayetinin "hinterlantı" diye tarif edilen ve Osmanlı Devleti'nin hak iddia ettiği bölge Nijer, Çad ile bugünkü Kuzey Nijerya'yı ve Kuzey Kamerun'u kapsamaktadır. İngiltere, notada ileri sürülen hususları, İngiliz nüfuz bölgesinde bulunan Bornu Sultanlığı (Kuzey Nijerya) dışında kabul ettiğini bildirdi. Fransa ise Osmanlı Devleti'nin tamamen kontrolü dışında kalan bölgelerle ilgili olarak müzakereye girişemeyeceğini ve hinterlant ilkesini bir devletler hukuku kuralı olarak kabul etmediğini belirtti. 21 Mart 1899'da İngiltere ve Fransa yeni bir dostluk antlaşması imzaladı. Buna göre Fransa Sudan'ın Darfur bölgesinde İngilizlerin nüfuzunu tanıırken, karşılığında Çad'ın bazı bölümlerini Batı Afrika Fransa İmparatorluğu'na bağladı. Osmanlı Devleti bu gelişme üzerine, Trablusgarp hinterlantı üzerindeki haklarını mahfuz tuttuğunu, anlaşmanın çıkarlarını zedeleyecek maddelerine dikkat çekti. Fransa, Çad Gölü havzasındaki toprakların Fransız hinterlandını oluşturduğunu iddia etti. 1884-85 Berlin Antlaşması'nda tanımlanan hinterlant ilkesine dayanarak hak iddia edebilmek için Fransa'ya göre, fiili otorite kurmak şarttı.

575 Cezayir'in "hinterlantı" Nijer Nehri'ne kadar indirildi. İngiltere Nijer Nehri ile Çad Gölü arasında kalan bir bölgeyi Fransa'nın nüfuz alanı olarak kabul etti. Böylece, Büyük Sahra'da yalnız kalan Fransa, Siyah Afrika'nın kilit noktası olan Çad Gölü'nü ele geçirme imkânı kazandı. İngiltere'nin talebi doğrultusunda Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp vilayeti sınırlarının güneyini Fransa ihlal etmeyecekti. Buna karşılık Fransa, Zanzibar üzerinde İngiliz himayesini tanıdı. Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Yay., Ankara 1995, s. 76-82.

Osmanlı Devleti daha sonra İngiltere ve Fransa'yı resmen protesto etmesine rağmen sömürgeci yarışa girişip kendi aralarında ve çıkarları doğrultusunda anlaşma yapan her iki gücün geri adım atmasını engelleyemedi.⁵⁷⁶

XIX. yüzyıl sonuna gelindiğinde, Osmanlı Devleti Fizan sınırının stratejik önemini dikkate alarak Büyük Sahra üzerindeki egemenliğini yaymayı amaçlayan bir politika izlemiştir. Büyük Sahra'da yüzyıllardır göçebe olarak yaşayan Tibu ve Tevarik adlı iki büyük halk vardı.⁵⁷⁷ Fransızlar Senegal'den başlayarak Afrika'yı batıdan doğuya doğru ele geçirmeyi hedefliyorlardı. Bu da Sahra'yı işgal etmeleri demekti. Osmanlıların Fizan'ın güneyinde bulunan Sahra'daki etkinlikleri Fransızların planlarını engelliyordu. XIX. yüzyılda Osmanlılar Fizan'ın güney batısındaki yerel yöneticileri Osmanlı egemenliğini kabul etmeye ikna etti. Bunun sonucunda Çad'ın kuzeyinde Tbesti bölgesini bir kazaya dönüştürerek başına 1884'te bir kaymakam atadı. Reşade (Çad) kazası 1880'de Kavar (Nijer) kazası da 1911'de kuruldu.⁵⁷⁸

Osmanlı Devleti Trablus vilayeti hinterlandındaki Fransızların sömürgeci girişimlerini 1911 yılına kadar takip etti. Bu konuda bir başka tehlike de İtalya'nın saldırgan politikalarının Trablusgarp vilayetine yönelmesiydi. Hatta bu konuda Fransa da İtalya'ya destek veriyordu. Osmanlı Devleti, daha sonra Trablus'un güneyinde bazı bölgeleri fiilen yönetme girişiminde bulundu. Ancak İtalya'nın Trablus'u işgal etmesi ve Balkan Savaşlarının hazineticileri, Sahra sorununa Osmanlı Devleti'nin müdahalesini durdurdu. Tüm çabalara rağmen Avrupalı sömürgeciler, çok kısa bir zaman içerisinde hemen hemen bütün Afrika'yı işgal etmişlerdi. 1875'lerde kıtanın sadece onda biri sömürge halinde iken 1895'lerde bu oran onda dokuza yükseldi.⁵⁷⁹ XX. yüzyılın başında ise kıtada sadece Fas, Etiyopya ve Liberya bağımsızlıklarını koruyabilmişti.

Osmanlı'nın çekilmek zorunda kaldığı topraklara sömürgeciler, hemen hâkim olamadılar. Bazı yerel direnişçiler, sonuna kadar mücadelelerini sürdürdüler. Cezayir'in doğu kısmında Konstantin kenti merkez olmak üzere 1837 yılına kadar, çok kısıtlı imkânlarla rağmen Hacı Ahmet Bey'in direnişi ile Osmanlı egemenliği burada devam etmişti.⁵⁸⁰ Konstantin'de otoritesini ko-

576 Çaycı, *age.*, s. 186-187.

577 Fransızlar bunları sırasıyla Toubou ve Tourageg olarak adlandırdı. Sahra'nın yerli halkı olan bu topluluklar dağınık halde yaşamaktaydılar. Akdeniz kıyıları ile Biladü's-Sudan bölgeleri arasında gidip gelen ticaret ve hac kervanlarının güvenliği bunların himayesine girmeleriyle mümkündü. Bu da söz konusu toplulukların liderlerine bir tür ticaret vergisi vermeleri ile oluyordu.

578 Bk. Ahmet Kavas, "Osmanlı-Tibu Münasebetleri: Büyük Sahra'da Reşade (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S 4, 2000, s. 69-104.

579 Ataöv, *age.*, 12.

580 Karakaçan, *agt.*, s. 48.

rumayı başaran Ahmet Bey, Fransa'nın anlaşma tekliflerini reddederek ülkeyi Padişah namına idare ettiğini açıkladı. Babıali de Padişaha tabiiyetini sürdürmesini Ahmet Bey'e nasihat etmekteydi. Osmanlı Devleti ile Konstantin Beyi arasındaki iletişim Kaptan-ı Derya Tahir Paşa aracılığı ile devam etti. Osmanlı Devleti, Cezayir'in Fransızlarca işgali sonrasında, Garp Ocakları'nda uyguladığı siyaseti değiştirmek zorunda kalarak Tunus ve Trablusgarp beyliklerini daha sıkı bağlarla merkeze bağlama kararı aldı. Bu bağlamda Karamanlı Ailesi arasındaki yıpratıcı rekabet ve ahalinin söz konusu kaotik ortama tepkisinden yararlanarak 26 Mayıs 1835'te Necip Paşa kumandasında gönderdiği bir filo ile Trablusgarp'ta otoriteyi ele aldı. Böylece Babıali, Trablusgarp'ı merkezden gönderilen valiler aracılığı ile yönetilen bir vilayet şekline soktu. Kasım 1836'da Cezayir Genel Valisi Mareşal Clauzel komutasındaki bir Fransız ordusu Konstantin'i işgal etmek için güçlü bir saldırı düzenledi. Ahmet Bey'in kahramanca savunması ve karşı hücumları yanında kışın şiddeti Fransız ordusuna ağır kayıplar verdirdi.⁵⁸¹ Bu yenilgiden bir süre sonra Fransız hükûmeti Emir Abdülkadir ile de barış yapmak zorunda kaldı. Fransızlar ne şekilde olursa olsun Hacı Ahmet'in direnişini kırıp Konstantin'i ele geçirmek istiyorlardı. İşgal atındaki Cezayir'in yeni Genel Valisi General Damrémont, Ahmet Bey'den asıl niyetini gizleyerek bir barış teklif etti. Talepleri arasında Konstantin yoktu ama Annabe ve el-Kal'a ile yıllık 100.000 frank da vergi ödemesi vardı. Ahmet Bey, Osmanlı Devleti adına bu talebi reddetti.⁵⁸² Bunun üzerine önceki saldırıdan daha büyük bir askerî birlik hazırlığına girişen Fransızlar, 13 Ekim 1837 günü şehri işgal etti. Ahmet Bey bu yenilgi sonunda güneydeki Avras Dağları'na doğru çekilip mücadelesine devam etti.⁵⁸³

II. Mahmut, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Cezayir'e destek vermediğini görünce Tunus Beyi'ne, Konstantin Beyi'ne yardım etmesi için emir verdi. Tunus Beylerbeyi ise sınırlarını zorlayan Fransızlardan çekindiğinden Hacı Ahmet'e yardım edemedi.⁵⁸⁴ Diğer taraftan II. Mahmut'un emriyle Babıali'de yapılan toplantılar sonucunda Ahmet Bey'in Trablusgarp'a geçmesi kararı verildi. Ahmet Bey, Osmanlı Devleti'nin davetini kabul etmiş ancak mücadelesini bırakıp Cezayir'i terk edememişti.⁵⁸⁵ Elindeki kıt imkânlarla Fransızlara karşı direnişini sürdürdü. Dışarıdan herhangi bir yardım gelmemesi ve asker sayısının gitgide azalması Ahmet Bey'i oldukça güç durumda bıraktı. Sonuçta Cezayir'deki Osmanlı'nın bu son temsilcisi, bir İslam ülkesine gitmesine izin verilmesi koşuluyla 1848 Haziranı'nda Fransızlara teslim oldu. Ondand 6

581 Karakaçan, **agt.**, s. 50-53.

582 Kuran, **agm.**, s. 686.

583 Karakaçan, **agt.**, s. 57.

584 Ercüment Kuran, **Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1957, s. 59.

585 Karakaçan, **agt.**, s. 58.

ay önce de Hacı Emir Abdülkadir silahını bırakmıştı. Fransızlar Ahmet Bey'e serbest kalacağına dair verdikleri sözlerinde durmadı. Ahmet Bey'i Cezayir şehrinde hapsedtiler. Teslim olana kadar kahramanca ülkesini savunan Konstantin Beyi bundan sonra iki yıl daha yaşadı ve 1850 yılında 70 yaşında iken öldü.⁵⁸⁶

Cezayir'in batısında Fransız sömürgeciliğine karşı Emir Abdülkâdir de kabilelerin Fransızlara karşı geliştirdiği en büyük direniş mücadelesi olarak tarihe geçen geniş çaplı bir hareket başlatmıştır. Emir Abdülkâdir, 1832'de Vehran ve Muaskef kabilelerinin desteğini alarak mücadeleyi başlattı. Ulemanın desteği ile bölgedeki otoritesini daha da güçlendirerek elinde bulunan kuvvetlerle düzenli bir ordu kurmayı ve ardından da Tafna Antlaşması'yla Cezayir'in üçte ikisini hâkimiyeti altına almayı başardı. 1847'de Fransızlara yenik düşüp esir alınmasına kadar mücadelesine devam etti.⁵⁸⁷

Fransız emperyalizmine karşı Cezayirli kabileler büyük direniş gösterdiler. Direniş gösteren kabilelerin büyük bir kısmını Şeyh Muhittin El-Hasanî yönetiyordu. Direnişçilerin başında iki yıl kadar kaldıktan sonra 1832'de liderliği, cihat ilan eden oğlu Emîr Abdülkadir'e bıraktı. Genç karizmatik lider, bu savaşın bir Hristiyan-Müslüman savaşı yani kutsal bir savaş olduğunu ilan etti. Fransızlar iç kesimlere yaptıkları saldırılarda başarısız olmuşsa da Fransız kuvvetlerinin Cezayir'de yerleşmeleri ve ülkenin tamamında hâkimiyet kurmaları engellendi. Hem yerli halk hem de Osmanlı kuvvetleri uzun süre işgalcilere karşı direndiler. Dayı Hüseyin Paşa'nın teslim olmasından sonra ülkenin batısındaki kabileler Emîr Abdülkâdir'in etrafında toplanarak onu 1832'de sultan ilan ettiler. Öte yandan, doğuda da Kostantine Emîri Ahmet Bey mücadeleyi sürdürüyordu. Bu direniş 1837'de Touggurt dolaylarına püskürtülünceye kadar devam etti.⁵⁸⁸ Emîr Abdülkâdir Fransızlara karşı giriştiği mücadelede zaman zaman büyük başarılar elde etti. 26 Şubat 1834'te Fransız birlikleri komutanı Desmichels ile Abdülkâdir arasında bir antlaşma yapıldı. Emîr Abdülkâdir Fransız işgali altındaki üç sahil kasabası hariç olmak üzere bütün Vahran ilindeki egemenliğinin Fransızlar tarafından tanınmasını başardı.⁵⁸⁹

Fransa, 22 Temmuz 1834'te Fransız Kuzey Afrika Genel Valiliğini kurdu. 1840 yılına kadar "sınırlı işgal" politikası takip eden ve yalnız başlıca şehirlerle iktidar noktalarını ele geçiren Fransa'nın hâkimiyeti ülkenin daha çok kıyı kesiminde görülüüyordu. Emîr Abdülkâdir'in Fransızlara karşı başarıları sonucunda ülkenin batısıyla güneyindeki hâkimiyetini ve silahlanma-

586 Nedjmi, **agt.**, s. 115.

587 Rıza Kurtuluş, "Afrika", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1988, I/427-428.

588 Nedjmi, **agt.**, s. 31, 36.

589 Desmichels Antlaşması'nın maddeleri için bk. Nedjmi, **agt.**, s. 42-43.

sını kabul ve teyit eden Tafna Antlaşması 30 Mayıs 1837’de imzalandı. Fakat bu antlaşmadan sonra Fransızlar batıdaki kuvvetlerini doğuya naklederek toparlanmayı başardılar.⁵⁹⁰ Kısa bir zaman sonra, Ahmet Bey’in üzerine 20.000 askerle saldırıp onu çöle sığınmaya zorladılar. Ahmet Bey’in denetiminde bulunan Kostantine şehrini 13 Ekim 1837’de ele geçirdiler.⁵⁹¹

1839’da Emîr Abdülkâdir, Tafna Antlaşması’na aykırı olarak ülkeye çok sayıda asker getiren Fransızlara karşı kutsal savaş ilan etti. Ancak savaşın yeniden başlaması üzerine Genel Valiliğe getirilmiş olan General Bugeaud’nun kumandasındaki Fransız kuvvetleri Abdülkâdir’in elinde bulunan şehirleri işgal etme politikası izlediler. Nitekim dört yıl içinde Medye, Milyâne, Şerşâl, Bûgar, Tilimsân, Tagdempt, Maasker, Saide ve Zimâie’yi ele geçirdiler. Emîr Abdülkâdir Fas Sultanı Abdurrahman’a sığınarak onun yardımını sağladıysa da İssi Savaşı’nda 14 Ağustos 1844’te Fransızlar’a yenilen Fas Sultanı, 10 Eylül 1844’te imzaladığı Tanca Antlaşması’yla Emir Abdülkâdir’e yardım etmemeyi ve onu topraklarında barındırmamayı kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Emîr Abdülkâdir gerilla savaşı başlattı. Bu arada Muhammed b. Abdullah adlı mahallî bir idareci de halkı ayaklandırdı. Fakat işgal kuvvetleri karşısında başarılı olmadı. Fransızlar isyanı bastırdılar. Uzun direniş yıllarının ardından 23 Aralık 1847’de Emîr Abdülkâdir ile Muhammed b. Abdullah teslim oldu. Bu savaşlarda pek çok köy yok edilirken binlerce kişi çatışmalar sırasında öldürüldü. Sağlıksız yaşam koşulları, açlık ve kıtlık sebebiyle çok sayıda Cezayirli halktan insanlar da öldü. Dağlık Kabiliye (Bilâdü’l-Kabâil) bölgesinin 1853, 1854 ve 1857’deki seferler sonunda işgal edilmesiyle Fransa’nın Cezayir’i işgal hareketi büyük ölçüde tamamlandı. Fakat zaman zaman özellikle zaviye şeyhleri liderliğindeki ayaklanmalar devam etti.⁵⁹²

Fransızlar halkın mukavemetini kırmak için askeri, siyasî, dinî, kültürel, ekonomik her baskıyı deneyerek Cezayir’in İslam-Arap kimliğini ortadan kaldırmayı hedefleyen planlar uyguladılar. Bu bağlamda, her şeyden önce Hristiyanlığı yaymaya, Arapçanın yerine Fransızca’yı hâkim dil haline getirmeye çalıştılar. Halka ait mülkleri tasfiye etmeye, vakıflara ve kendilerine mukavemet eden kabilelerin topraklarına el koymaya başladılar. Bunların yanı sıra ülkenin en güzel yerlerine Avrupalıları yerleştirerek sömürge yerleşim birimleri oluşturmaya gayret ettiler. İlk sömürge birimleri Cezayir şehri çevresinde kuruldu. 1836’da Bûfârîk’te kurulan sömürge teşkilatı Avrupa’dan gelen göçmenlere yerli kabilelerin ellerinden alınan arazileri bedava dağıtmaya başladı. Fransızlar 1830-1870 yılları arasında Cezayir’i, “Arap Büroları” denilen teşkilatın icra ettiği baskı ve zulüm esasına dayanan bir askerî idareyle yönettiler. 1848 Fransız anayasasına göre Cezayir sömürgesi üç eyalete

590 Tafna Antlaşması’nın maddeleri için bk. Nedjmi, **agt.**, s. 51-53.

591 Nedjmi, **agt.**, s. 115.

592 Davut Dursun, “Cezayir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, VII, s. 498.

ayrıldı ve Paris'ten tayin edilen bir genel vali tarafından idare edildi. Arap Büroları, ülkeyi sömürge valisinin yayımladığı ve eski Roma senatosunun kararlarına özenilerek “Senatus Consulte” diye adlandırılan fermanlarla yönetmek ve bu arada mülkiyeti tanzim etmekle görevliydi. Bu uygulamanın temel hedefi Cezayir toplumunu parçalamak, böylece Avrupalıların ülke ekonomisine hükmetmelerine imkân hazırlamaktı.

1870'te sivil idareye geçirilen Cezayir Paris'teki İçişleri Bakanlığına bağlandı. Askerî idarenin kalkmasının ardından Muhammed el-Mukrânî'nin liderliğinde toplanan 200'e yakın kabile, hemen hemen ülkenin tamamına yayılan bir ayaklanma başlattı. 1871 yılından itibaren çoğunlukla Rahmâniyye tarikatı mensuplarının önemli rol oynadıkları bu isyan hareketi yer yer devam ederken 1881'de de Sîdî Şeyh liderliğindeki kabileler ayaklandılar. Sömürge yönetimi bu ayaklanmaları ancak kanlı yöntemlerle binlerce kişiyi öldürerek 1884'te bastırabildi. Yargı organlarının ilga edildiği, temel hak ve hürriyetlerin ortadan kaldırıldığı ve “yerli kanunu” (Code de L'indigenat) denilen insafsız sömürge kanunlarının uygulandığı bu dönem 1919'a kadar devam etti. Bu süre içinde Fransızlar Cezayir'de tabakalara ayrılmış bir toplum ve ikili bir ekonomi modeli meydana getirerek ülkedeki çoğu Fransız kökenli Avrupalıların lehine gelişen bir yapı oluşturmaya çalıştılar. Cezayir bütçesine kendi çıkarları doğrultusunda hükmederek maliye ile ilgili heyetleri baskı altına aldılar ve tam yetkili yeni belediyeler kurdular. Cezayirliilerin karşı karşıya kaldığı ekonomik sıkıntı ve özellikle ağır vergi yükü binlerce kişiyi yurtdandan etmiş, ya doğrudan göçe ya da iş bulmak için Fransa'ya gitmeye mecbur bırakmıştır.

8.3. XIX. ve XX. Yüzyılın Başlarında Mısır: 1805-1914

8.3.1. Mehmet Ali Paşa Dönemi

1517 yılında Osmanlı egemenliğine giren Mısır'da Kahire merkezli güçlü bir idari düzen kurulmuş, Afrika ve Hicaz'ın bir üssü gibi merkeze bağlı ayrıcalıklı eyalet (eyalet-i mümtaze) statüsünde idare edilmişti. Birkaç asır kayda değer sorun yaşamadan işleyen Mısır'daki Osmanlı idaresi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eyaletin idari ve siyasi karar alma süreçlerine entegre edilmiş olan Memlûk beylerinin kendi aralarındaki rekabet ve Mısır'da görev yapan valilere karşı isyan etmeye başlamalarıyla güçlüklerle karşılaşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti gerekli gördüğü durumlarda askerî müdahalelerle düzeni ve merkezî otoriteyi sağlamaya çalışırken 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgali ile karşılaşmıştır. Bu işgal, Osmanlı Devleti açısından ciddi kriz yaratmış, ancak, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Rusya ile oluşturduğu koalisyon karşısında direnemeyen Fransa'nın, Mısır'ı 1801'de terk etmesiyle sona ermiştir. Fakat Kahire'de Babıalı'nın istediği düzen tesis edilememiş,

İngiltere'nin Mısır'da kurulacak yeni düzende Memlûk beyleri üzerinden idareye ortak olma çabaları siyasi krizi derinleştirmiştir. Memlûk beyleri ile Osmanlı idarecileri arasındaki mücadeleye küçük rütbeli bir komutan olan Kavalalı Mehmet Ali de katıldı. Mısır, 1801'den 1805 yılına kadar üç farklı güç odağının bilek güreşine sahne oldu. Babıali, Memlûk beyleri ve İngilizler arasında beş yıl süren bu iktidar savaşından galip çıkan Kavalalı Mehmet Ali oldu. Ulema, eşraf ve Kahire halkının desteğini alan Mehmet Ali, 3 Temmuz 1805'te Babıali tarafından kerhen de olsa "Paşa" unvanıyla valilik makamına getirildi.⁵⁹³

Mehmet Ali zamanla, kendine sadık bir kadro oluşturarak etkinlik alanlarını genişletti. Memlûk beylerinin Mısır'daki geleneksel gücünü kısa zamanda zayıflattı ve Mısır'da kamu düzenini sağladı. Uyguladığı reformlara kaynak sağlamak amacıyla Avrupalı devletler gibi merkantilist politikalara yöneldi.⁵⁹⁴ Mısır'ın sanayileşmedeki atılımları, pazar ihtiyacını doğurduğundan Mehmet Ali askerî genişleme politikalarına da yöneldi. Mısır'ın askerî gücünü test etme fırsatı Vehhâbî ayaklanmasıyla ortaya çıktı. Bağdat ve Şam valilerinin başaramadığı, Osmanlı Devleti'nin meşruiyetini psikolojik açıdan tehdit eden Vehhâbî hareketini Hicaz'a sevk ettiği ordusuyla bastırmaya karar verdiğinde Padişah II. Mahmut çok memnun oldu. İsyancılara karşı Mehmet Ali önce oğlu Tosun Paşa ve İbrahim Paşa'yı görevlendirdi. İbrahim Paşa, yedi sene süren çarpışmalardan sonra Vehhâbîleri bastırdı. Padişah ödül olarak Said eyaletinin valiliğini de Mehmet Ali'ye verdi.⁵⁹⁵

1830 yılına doğru nefer sayısı 100 bin civarında olan, modern eğitimden geçen ve yeni silah teknolojisini kullanabilen güçlü bir ordu kurmayı başar-

593 Mehmet Ali vali olduktan sonra, çok başarılı bir yönetim sergiledi. Mısır'ın coğrafi ve idari bütünlüğünü sağlamaya öncelik verdi. Kahire'de kamusal ve toplumsal saygınlığı süren ulema ve eşraf ile de iyi ilişkiler kurdu. Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, İstanbul, Matbaa-i Osmaniye 1309, XI/20-21. Ayrıca bk. J. Morton A. M. Howell, **Egypt's Past, Present And Future**, Ohio 1929, s. 101.

594 Mısır'da yetiştirilen tarım ürünlerinin özellikle sanayide ham madde olarak kullanılanların çeşidini ve miktarını artırarak ihracatı hızlandırdı. İngilizler Mısır'da kendi çıkarlarını anlayışla karşılayacak bir kişiyi vali yapamadıkları için kızgındılar. Hatta 1807'de Mısır'a saldırınca Mehmet Ali karşısında başarısız oldular. Paşa, İngilizlere karşı elde ettiği zaferin ardından ithalata bağımlılıktan kurtulmak amacıyla, modern ölçeklerde donanma için tersane ve ordu için askerî fabrika kurdu. Sanayileşme atılımı dokuma fabrikaları ile sürdürüldü. Pamuk ve ipek talebini karşılamak üzere Anadolu'dan uzmanlar, Suriye'den ipek böcekleri ve dut ağaçları getirtildi. Hindistan'dan getirtilen kaşmir keçileri ile de yün ürününün iyileştirilmesine çalışıldı. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Ç. Güven, Yay. Haz. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2010, s. 56.

595 Senelik vergisini ise 4 bin keseden 12 bin keseye çıkardı. Ayrıca, Selanik'in Kavala kazasında adını taşıyan bir külliye için vakıf kurması ve Taşöz Adası'nın da bu vakfa tahsisi II. Mahmut tarafından kendisine ihsan edildi. Süleyman Kızıltoprak, **II. Abdülhamit'in Dış Politikası ve Taşöz Operasyonu**, İstanbul 2011.

dı.⁵⁹⁶ Mısır'da modern ordunun oluşmasında Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu Harbiye, Tıbbiye ve Mühendislik okulundan mezun olan subaylar, mühendisler, cerrahlar ve veterinerler önemli katkı sağladılar. Paşa, aynı zamanda askerî, sınaî ve ticari hedefleri doğrultusunda eğitim almak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yetenekli öğrenciler gönderdi.

Mehmet Ali Paşa'nın reformlarla askerî, idari ve iktisadi açıdan elde ettiği başarılar,⁵⁹⁷ Osmanlı Padişahı II. Mahmut (1808-1839) tarafından kaygıyla izleniyordu. Merkeze karşı izlediği politikası değişen Mehmet Ali Paşa, Osmanlı-Mısır donanması 20 Ekim 1827'de Navarin Limanı'na giren İngiliz-Fransız-Rus müttefik donanması tarafından imha edilince paniğe kapıldı. İngiltere'nin ultimatomeni kabul etti. Müttefikleri adına İskenderiye'ye gelen İngiliz Amiral ile 9 Temmuz 1828'de antlaşma imzaladı. İstanbul'a danışmadan Mısır ordusunu Mora'dan çekti. Bu durum beklenmediğinden payitahtta şok etkisi yaptı. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında da askerî yardımda bulunmayınca II. Mahmut, ona haddini bildirmek istedi.⁵⁹⁸

Mehmet Ali ise daha önce davranarak Suriye üzerine oğlu İbrahim Paşa'yı gönderdi. İbrahim Paşa 1831 yılında Suriye'yi ele geçirdikten sonra Anadolu'ya girdi. Başkentten gönderilen iki Osmanlı ordusunu Belen ve Kütahya'da yendi. II. Mahmut çaresiz kalınca büyük devletlerden yardım arayışına girişti. Fransa Mehmet Ali'ye destek veriyordu. İngiltere ise Belçika ve Hollanda sorunu ile uğraştığından Osmanlı Devleti'ne yardım etmekte isteksizdi.⁵⁹⁹ Rusya ise zayıf bir Osmanlı Devleti'nin yerine güçlü ve Fransa tarafından desteklenen Mehmet Ali Paşa'nın geçmesini, Çarlık çıkarları açısından büyük tehlike olarak gördüğünden, Babıali'ye yardım teklifinde bulundu. Rus Elçisi Boutevenev Babıali'ye gelerek, Padişah arzu ettiği takdirde Rusya'nın yardım edeceğini beyan etti. Babıali son çare olarak Rusya'nın yardım teklifini kabul etti.⁶⁰⁰ Rusya 1833'te İstanbul'a beş bin kişilik ordu ile donanmasını gönderdi. Böylece ilk kez Rus askeri barış amaçlı da olsa İstanbul Boğazı'ndan geçti. Bu durum, Doğu Akdeniz'deki çıkarlarının tehlikeye girdiğini gören Fransa ve İngiltere'yi hareketlendirdi. İstanbul'daki Rus askerlerinin çabucak çekilmesini sağlamak amacıyla, Fransa ve İngiltere Mehmet Ali Paşa'ya baskı yaparak onu Osmanlı Devleti ile makul ölçülerde

596 Yüzbaşı rütbesine kadar olan genç subaylar Mısırlılar arasında seçilirken üst rütbeli subayların tümü Türk kökenliydi. Roger Owen, "Egypt And Europe: From French Expedition To British Occupation", **Modern Middle East**, Ed. Hourani, Albert, Londra 1993, s. 114.

597 Mehmet Ali zamanında Mısır ordusu girdiği savaşlardan başarıyla çıktı: Hicaz (1811-18), Sudan (1820-22), Girit, Kıbrıs ve Mora (1824-28) ve son olarak Osmanlı ordusuna karşı Suriye'deki iki savaş (1831-33 ve 1839-40).

598 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983, V/128.

599 Fahir H. Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi: 1789-1914**, Ankara 1997, s. 200-202.

600 Cemal Tukin, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İstanbul 1947, s. 100.

anlaşmaya zorladılar. Bu baskılar sonucunda, 1833 yılında Kütahya Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Mehmet Ali Paşa'ya Mısır ve Girit valilikleri yanında Suriye valiliği, oğlu İbrahim Paşa'ya Cidde valiliğinin yanında Adana'nın vergisini toplama hakkı verildi. Osmanlı Devleti Rusya ile 8 Temmuz 1833 tarihli Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı imzaladı.⁶⁰¹

II. Mahmut, devlet adamları ile yaptığı istişare toplantılarından sonra merkeze alenen başkaldıran Mısır Valisi'ni bertaraf etmek için suikast planlarını dahi gündemine aldı ama uygulamadı.⁶⁰² Vali'yi yola getirmek için savaştan başka çare görülmediğinden 1839 yılında Mehmet Ali Paşa'nın üzerine yeniden ordu gönderdi. Fakat bu ordu da Nizip'te Mısır ordusuna yenildi. Osmanlı Devleti'nin Mehmet Ali Paşa karşısında tekrar yenildiğini gören İngiltere, 1833'teki gibi meydanı Rusya'ya bırakmak istemedi. Babıali'ye açıktan destek vererek Mehmet Ali'yi geri adım atmaya zorladı. İngiltere ve Rusya'ya karşı Mehmet Ali'yi daha fazla destekleyemeyen Fransa da sorunun çözümü için Londra'da konferans toplanmasını kabul etti. 1840'da toplanan Londra Konferansı'nın sonucuna göre, Mısır'ın yeni özerklik statüsü belirlendi. Padişah Abdülmecit'in 1841 tarihli Fermanı ile Mısır'daki valilik makamı, Mehmet Ali Paşa'nın soyuna bırakılarak Osmanlı Devleti'ne bağlı yerel bir hanedan kuruldu.

8.3.2. Mehmet Ali Paşa Sonrası Mısır

Mehmet Ali Paşa'nın Doğu Afrika'da izlediği politikalar Avrupalı güçlerin Afrika kıtasının bu bölgesindeki hedeflerine kısmen darbe vurmuştur. Diğer taraftan Mehmet Ali zamanındaki Osmanlı-Mısır ilişkileri inişli çıkışlıdır. İsyan ettikten sonra af dilemek için İstanbul'a gelerek Padişah Abdülmecit'in eteğini öpmüş ve Beykoz Kasrı'nı yapmak için müsaade almıştır.⁶⁰³

Mısır idaresinin Sudan ve Nil Vadisi boyunca Afrika içlerine doğru genişlemesi, XIX. yüzyılda sömürgeci saldırıları bir ölçüde engellemiştir. Afrika kıtasını Dakar'dan-Cibuti'ye doğudan batıya doğru ele geçirmek isteyen Fransa ile Kahire'den Cape Town'a kuzeyden güneye ele geçirmek isteyen İngiltere'ye karşı, XIX. yüzyılın son çeyreğinde kayda değer direnç Nil Vadisi'nde modern devlet yapısını bir ölçüde tesis etmeye çalışan Mehmet Ali sayesinde olmuştur. Hartum şehri Sudan'ın merkezi olarak kurulmuş, bölgenin Mısır ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığı kuvvetlenmiş, toplumsal ve kültürel açıdan Kahire ile ilişkiler sıkılaştı. Sudan'ın animist inançlıları dil olarak

601 Armaoğlu, *age.*, s. 206-207.

602 Yüksel Çelik, "Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Babıali'ye Karşı Tutumu ve 1836'da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S XX, Bahar 2009, s. 78 vd.

603 Süleyman Kızıltoprak, "Hidiv Ailesinin Boğaziçi'ndeki İlk Hediyesi: Beykoz Kasrı", *El Sanatları*, S 17, İstanbul 2014, s. 79-84.

Arapça, din olarak İslam'ı tercih etmeye başladı. Öte yandan, Mehmet Ali'nin genişleme siyaseti çerçevesinde Libya ve Cezayir yönünde harekete geçmesi ayrıca tartışma konusu olmuştur. Mehmet Ali, 1846 yılından itibaren idari görevde bulunamayacak derecede hastalandı.⁶⁰⁴ Bunun üzerine 1848'de görevden alınarak oğlu İbrahim Paşa vali tayin edildi.⁶⁰⁵ Ancak, İbrahim Paşa'nın da valiliği uzun sürmedi, üç ay valilikte kaldıktan sonra öldü. Babası da Ağustos 1849'da öldü. Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Vehhâbî hareketini bastırmakla görevliyken ölen Ahmed Tosun Paşa'nın oğlu I. Abbas Hilmi Paşa vali oldu.

I. Abbas Hilmi Paşa (1848-1854) Avrupa'nın tesiriyle yapılmaya başlanan reformlara karşı çıktı. Babıali, Tanzimat reformlarının Mısır'da da uygulanması konusunda girişimde bulununca Abbas Paşa, İngilizlerin desteğiyle buna da itiraz etti. İskenderiye'den Süveyş'e kadar uzanan demir yolu projesi konusunda İngilizlerle anlaşta.⁶⁰⁶ Abbas Paşa bu projenin Mısır'ın iç meselesi olduğunu ve bu yüzden Babıalinin iznine gerek olmadığını iddia ediyordu. Babıali ise bu projede, uluslararası iki deniz arasında bir demir yolunun söz konusu olduğunu iddia ederek konunun Osmanlı Devleti'nin dış politikasını ilgilendirdiği görüşündeydi. Öte yandan Babıali, İngilizlerin bu yolla Mısır'da ve Kızıldeniz'de imtiyaz elde ederek Osmanlı çıkarlarını zedeleyeceğinden endişelenerek Fuat Efendi'yi Mısır'a gönderdi. Onun çalışmaları sonucunda İskenderiye-Süveyş yerine İskenderiye-Kahire Hattı'na izin verildi. Fakat daha sonra Said Paşa'nın valiliği sırasında, bu demir yolu Süveyş'e kadar uzatıldı. Abbas Paşa, bu olay dışında, Babıali ile iyi ilişkiler sürdürmeye çalıştı. Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne askerî yardım gönderdi.⁶⁰⁷

Abbas Paşa, 1854 yılında beklenmedik şekilde 41 yaşında ölünce, Mehmet Ali Paşa'nın dördüncü oğlu Mehmet Said Paşa (1854-1863), valilik makamına tayin edildi. Babası tarafından iyi bir asker olarak yetiştirilmeye çalışılan Said Paşa Mısır'daki askerî reformlara önem verdi. Kırım Savaşı'na katılan Mısır ordusu, Said Paşa zamanında da görevine devam etti. Modern metotlara göre ziraatı geliştirme politikasını sürdürdü ve küçük toprak sahiplerinin gelirini artıracak kararlar aldı. Bu politikalar sayesinde genel olarak halkın refah düzeyini artırdı. Said Paşa devrinde Mısır, Osmanlı Devleti'nin hatta tüm Doğu'nun en zengin bölgesiydi.⁶⁰⁸ Dünyada aranan ve büyük ölçüde Nil Vadisi'nde üretilen uzun lifli pamuk sayesinde Mısır'ın ihracat kapa-

604 Armaoğlu, *age.*, Ankara 1997, s. 405.

605 BOA, Mısır Muhimme No 15 (bundan sonra MM 15), s.17 hüküm no. 14.

606 Fatima Ilmuddin Abdulvahid, *Tadavvur el-Nakl ve'l-Muvâsalât el-Dâhiliyye fî Mısır fî Ahdi'l-İhtilâl el-Biritânî 1882-1914*, Kahire 1989, s. 43.

607 Sami Teziş, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Bugüne Kadar Mısır Meselesi", *Siyaset*, Ağustos 1952, s. 11.

608 W.S.Blunt, *Secret History of the English Occupation of Egypt, Being a Personal Narrative of Events*, Londra 1969, s. 14-15.

sitesini büyüttü. Bu dönemde Mısır'ın dış ticareti özellikle İngiltere ile arttı. Fakat bu durum Mısır'ı dünya pazarlarına özellikle İngiltere'ye bağımlı hale getirdi. Çünkü Mısır serbest ticaret ilkesiyle pazarını koruyamadı ve lüks İngiliz kumaşları gibi lüks tüketim mallarının müşterisi haline geldi. Avrupa hükümetleri ile iyi ilişkiler kurmayı amaçladı, köle ticaretini yasakladı. Bu hamleyle İngiltere'nin sempatisini kazandı ama bir başka girişimiyle İngiltere'nin çıkarlarıyla ters düştü. Fransız Konsolosu Ferdinand de Lesseps, Said Paşa'nın çocukluğundan itibaren tanıdığı biriydi. Mehmet Ali Paşa zamanında da gündeme gelen ancak reddedilen Akdeniz'i Kızıldeniz'le birleştirecek kanal inşası için önerdiği imtiyaz anlaşmasını Said Paşa'ya kabul ettirmeyi başardı.⁶⁰⁹

Said Paşa, 1854'te İngiltere'nin muhalefetine rağmen, Kızıldeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan Süveyş Kanalı'nın yapılmasına karar verdi.⁶¹⁰ Kahire'de Fransız konsolosu olan M. Ferdinand de Lesseps Süveyş Kanalı projesini gerçekleştirmek için çok çalıştı. 30 Kasım 1854'te Said Paşa, Ferdinand de Lesseps'e bir şirket kurma ruhsatı verdi.⁶¹¹ Lesseps, hemen kanal yapımını üstlenmek üzere bir şirket kurdu. Osmanlı Devleti'nin gerekli onayını almadan, 25 Nisan 1859'da Kanal'ı kazma faaliyetine başladı.⁶¹² Süveyş Kanalı için Avrupa'dan kredi temini Said Paşa döneminde başladı. Böylece, Mısır'daki olaylara müdahale etme fırsatı bulan Avrupalı devletlerin konsoloları harekete geçti.⁶¹³ Eldeki hisselerin karşılığını ödemek için dış borç almayı gerektiren bir imtiyazı imzalamakla Said Paşa Mısır'ı felakete sürüklediğinin farkında olamamıştı.

Said Paşa'dan sonra Mısır valisi olan İsmail Paşa (1863-1879)⁶¹⁴ bütçedeki

609 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1983, VI/ 90-91.

610 Mustafa Bilge, "Süveyş", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 2010, XXX-VIII, s. 186.

611 Fakat bu ruhsatın geçerli olması için Babıali'nin de onayı gerekiyordu. Ancak, İngiltere'nin ittifakı daha önemli olduğundan Osmanlı Devleti, gerekli izni vermekten kaçındı. 5 Ocak 1856'da de Lesseps, Said Paşa'dan 99 sene müddetle kanal kazma imtiyazı aldı. Bu imtiyazda, Süveyş Kanalı'nın tarafsız olacağı, bütün ulusların ticaret gemilerine açık olacağı, geçiş konusunda hiçbir devlete ayrıcalık tanınmayacağı belirtilmişti. Karal, **age.**, VI/92.

612 Said Paşa'nın bu projeyi Osmanlı padişahının onayı olmaksızın başlatabilmeye hukuki yetkisi bulunmadığından, proje baştan sona kanunsuz ve düzensiz yürütüldü. De Lesseps, kuzeni İmparatoriçe Eugénie'nin, projenin önüne engel çıkarılmaması konusunda padişaha baskı yapacağını umut ediyordu. Onayın verildiği döneme gelindiğinde, kanal neredeyse yarı yarıya tamamlanmıştı.

613 Şinasi Altundağ, "Said Paşa", **MEB İslam Ansiklopedisi**, X, İstanbul 1988, s. 89.

614 İsmail Paşa'nın valiliği sürpriz bir şekilde gelişti. Mısır valiliği, veraset usulüne göre, İsmail Paşa'nın ağabeyi olan Ahmet Rif'at Paşa (1825-1858), vefatı idi. Ahmet Rif'at Paşa, Nil üzerindeki bir demir yolu köprüsünde kaza geçirerek öldüğü için İsmail Paşa vefatı ilan edildi. Diğer kardeşi Mustafa Fazıl Paşa (22 Şubat 1830-11 Kasım 1875) kendisinden sadece 40 gün sonra doğmuştu. 12 Ocak 1830 doğumlu İsmail Paşa böylelikle sürpriz şekilde vefat

açıkları karşılamak için borç alma yöntemine devam etti. Ayrıca kanalı yapan şirket Mısır hükûmetinin kendisine borçlu olduğunu iddia etti ve taraflar tahkime gitmeye karar verdiler. İmtiyaz anlaşmasına göre hakem III. Napolyon idi. III. Napolyon beklendiği gibi Fransız menfaatlerini gözeterek şirketi haklı çıkardı. Mısır hükûmetinin *Süveyş Kanalı Şirketi'nin* üzerinde hiçbir yasal hakkı bulunmayan toprakta oluşan hasarı ödemesi gerektiğine karar verdi. Mısır'ı Avrupalı bir ülke gibi yapmak konusunda büyük hedefleri olan İsmail Paşa, III. Napolyon'un hakem olarak verdiği haksız ve mantıksız kararına itiraz bile etmedi.⁶¹⁵ Mısır'ı Avrupalı ülkeler gibi modernleştirmek amacıyla olan İsmail Paşa, plansız bir şekilde idari ve adli teşkilatta reformlar yaparak Avrupa'daki uygulamaları yerleştirmeye çalıştı.⁶¹⁶ Fellahları da zorla ücretsiz (angarya) çalıştırdı. Oysa bu politika, Mısırlılar arasında haklı bir tepkiye neden oldu.⁶¹⁷ Sudan ve Habeşistan'ı Mısır'a katmak için çok yüksek askerî harcamalar yaptı. 1872'de Babiali'den elde ettiği serbest borçlanma hakkı sayesinde, finans açığını kapatmak için çare bulduğunu düşünerek paraya ihtiyaç duyulduğu her zaman daha yüksek faiz oranlarıyla borçlanma siyaseti izledi. Mısır'ın içine düştüğü borç batağından sorumlu olanlardan biri de Nubar Paşa'dır.⁶¹⁸ Nubar Paşa, Mısır adına borç sözleşmeleri yaparken kendi adına da komisyon şeklinde rüşvet alıyordu. İsmail Paşa, yeni ekonomik kaynaklar bulmak amacıyla Kızıldeniz sahillerinin tümünü kontrol etmeye çalıştı. Bu amaçla Mısır ordusunun başında Habeşistan'a uzanan askerî seferlere çıktı. Avrupalı devletlerle dostluk ilişkilerini geliştirmek amacıyla köle ticaretini engelleyen İsmail Paşa, Doğu Afrika'da ve Kızıldeniz sahillerinde giriştiği bu hareketle, Avrupalı devletleri karşısında buldu.

oldu ve 32 yaşında valilik makamına oturdu. Şinasi Altundağ, "İsmail Paşa", **MEB İslam Ansiklopedisi**, V-II, İstanbul 1988, s. 1115-1119.

615 Tasarladığı büyük projeler çok geçmeden onu Avrupa bankalarından yeni borçlar alma zorladı. Limanlar derinleştirilip genişletildi, fenerler inşa edildi, yollar ve köprüler yapıldı. Mısır'ı büyüten kara ve demir yolları projeleri gündeme alındı. Marsot, **age.**, s. 68. İsmail Paşa'nın savurgan davranışları, Mısır maliyesini gittikçe zor durumda bırakıyordu. Bunun en belirgin örneği ise 17 Kasım 1869 tarihinde Süveyş Kanalı'nın açılışı için yapılan eğlence ve törenlerdir. Moorehead, **age.**, s. 136.

616 Bu çerçevede 1866 yılında danışma işlevi olan *Şurâ-yı Nüvvab* isimli meclisi kurdu. 1875 yılında Karma Mahkemelerin kurulmasına karar vererek yabancıların Mısır'da kolayca ticari faaliyetlerde bulunmasını sağladı. Tarım alanında yenilikler yaparak üretimi ve vergi gelirlerini arttırmaya gayret etti. Blunt, **age.**, s. 16.

617 Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı**, İstanbul 1327, II/272.

618 Nubar Paşa hakkında bk., Süleyman Kızıltoprak, "Armenians in the Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)", **History Studies**, C 2 , S 3, Haziran 2010, s. 223-242.

8.3.3. Mısır'ın Fermanlarla Kazandığı Statü: Hidivlik

1517 yılından Mehmet Ali Paşa'nın vali olduğu 1805'e kadar Mısır, Osmanlı Padişahı'nın fermanla görevlendirdiği valiler tarafından yönetilen, yıllık vergi veren İstanbul'a bağlı bir eyaletti. 23 Mayıs 1841 tarihinde, Mehmet Ali Paşa Osmanlı Padişahı'nın kendisine verdiği Fermanla, Mısır'ı kendi soyundan gelecek kişilerin egemenliğinde özerk bir vilayet yapmayı başarmıştı.⁶¹⁹ 1841 Fermanı, Mehmet Ali Paşa'ya verilen imtiyazlardan başka, Mısır'ın Osmanlı Devleti topraklarının tamamını oluşturan bütünü bir parçası olduğuna işaret ettiği gibi merkezin alacağı siyasi ve hukuki kararlara tabi olacağını da vurguluyordu. Mısır'da Tanzimat reformlarının uygulanması da bu Fermanla belirtilmişti.⁶²⁰ Mısır idaresi Tanzimat reformlarını uygulamaktan kaçındı. Benzer reformları önceden yaptığını iddia ederek Babiali'nin ikazlarını geçiştirdi. 1841 Fermanı'nın önemli bir maddesi de Mısır askerinin sayısının sınırlandırılmasıydı.⁶²¹

İsmail Paşa, Afrika ve Kızıldeniz'deki faaliyetleri için Mısır ordusundaki asker sayısını artırmak istiyordu. Ayrıca nişan vermek, kanun yapmak, antlaşma imzalamak, yabancı devletlere siyasi memurlar göndermek istiyor, kendisine de "Hidiv" unvanı verilmesini talep ediyordu. Bunun için Sultan Abdülaziz ile barışçıl yollarla anlaşarak hedefine ulaşma yolunu tercih etti. Babiali bürokratlarıyla da iyi ilişkiler kurdu.⁶²² Eflak-Boğdan olayları meydana geldiğinde İstanbul'a 8 bin kişilik bir askerî kuvvet gönderdi. 1866 yılında, Girit ayaklanması başlayınca 18 bin kişilik bir askerî kuvveti Girit'e gönderdi. İsmail Paşa, bu siyasetinin meyvelerini iki şekilde aldı: İlk olarak Sultan Abdülaziz 19 Mart 1866 tarihinde, Süveyş Kanalı'nın kazılmasına onay verdi. İkinci olarak, Mısır'ın merkeze siyasi bağımlılığını azaltan bazı ayrıcalıklar elde etti. 8 Haziran 1867 Fermanı ile İsmail Paşa bazı isteklerine kavuştu. Bu ayrıcalıkla, Hidiv Osmanlı bürokrasisinde sadrazam ile eşit bir statü kazandı. Mısır'ın Hidivi artık Mısır vilayet sınırları dâhilinde geçerli olmak üzere kanun yapma, yabancı hükûmetlerle ticari ilişkiler kurma hakkını kazandı. Mısır ordusunun asker sayısında sınırlama devam etti, ancak asker sayısının savaş zamanlarında artırılarak 45 bine çıkarılmasına izin verildi.⁶²³

İsmail Paşa'nın uzun siyasi manevraları ve yoğun uğraşları neticesinde Mehmet Ali zamanında elde edilen Veraset Fermanı'nın sınırları genişletildi. Sudan vilayeti zımnen, Musavva ve Sevâkin de açık olarak Mısır idaresine

619 BOA, MM 15, s. 5, hüküm no. 4; MM 15, s. 11, hüküm no. 7.

620 Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908–1918)**, İstanbul 1998, s. 23.

621 Mısır ordusu, 18 bin askerden oluşan bir kuvvet olarak Mısır'ın savunması için yeniden düzenlendi. BOA, MM 15, s. 13, hüküm no. 10.

622 Ali Haydar Mithat, **Hatıralarım, 1872-1946**, İstanbul 1946, s. 38-39;134-135.

623 BOA, YEE, 122/10/10.

verildi. Buna karşılık Mısır'ın her yıl vermekle yükümlü olduğu 80 bin kese vergi, 150 bin keseye çıkarıldı. Böylece, İsmail Paşa Mısır'ı büyütme siyasetini Sultan Abdülazîz'e kabul ettirmeyi başardı.⁶²⁴ İsmail Paşa, Babiali asker ve mali katkı talep ettiğinde hemen destek verdi. Böylece İstanbul nezdinde sadakatini kanıtlayarak itibar kazanınca, Nubar Paşa'yı İstanbul'a göndererek kendisine Azîz-i Mısır unvanının verilmesini istedi. Osmanlı Devleti, Azîz-i Mısır unvanını kendisine vermeyi kabul etmedi ama efendi anlamına gelen ve Farsça kökenli Hidiv unvanını verdi. 8 Haziran 1867 tarihli bir ferman ile İsmail Paşa Mısır'ın iç idaresi ile ilgili konularda düzenlemeler yapma hakkına sahip oldu.⁶²⁵ 1872 Fermanı ile Babiali'den izin almadan borçlanma yetkisi edildi. 1873 Fermanıyla İsmail Paşa, Abdülaziz ile kurduğu iyi ilişkiler sayesinde, bu imtiyazları tek bir belge haline getirdi. Bundan sonra Mısır, Babiali ve yabancı ülkelerle olan ilişkilerinde 1873 Fermanı'nı referans aldı. Hidiv kelimesi Arapçaya geçti ve Mısır valilerine Hidiv, Mısır'a da Hidiviyet-i Mısriyye denildi. Mısır, hukuki olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı görünmesine rağmen, siyasal açıdan yarı-otonom bir statü kazandı.

Mısır'ın stratejik konumu ve devletler arası rekabette öne çıkmasına paralel olarak İsmail Paşa'nın gücünün sınırlarını aşan uygulamalar yaptığını gören Âli Paşa, ona gerekli uyarılarda bulundu. Âli Paşa İsmail Paşa'ya arka arkaya iki mektup göndererek asker sayısını artırma ve Avrupalı devletlerle siyasi-ticari ilişkiler konularında kendisine tanınan sınırlara riayet etmezse azledileceğini açıkça bildirdi.⁶²⁶ Fakat gelişen olaylar Hidiv İsmail Paşa'nın, Âli Paşa'nın uyarılarını dikkate almadığını göstermektedir. Nitekim Avrupa güçlerini Mısır üzerinde çıkar savaşlarına iten sebepler arasında, Hidiv İsmail'in kontrolsüz borçlanma siyaseti önemli bir yer tutar. Özellikle, Said Paşa devrinde Süveyş Kanalı'nı finanse etmek amacıyla çıkarılan kısa vadeli bonolar, bütçenin önemli bir kalemi haline geldi.⁶²⁷ Mısır'ın yıllık geliri ise yaklaşık 8 milyon cüneyh⁶²⁸ iken İsmail Paşa'nın iç-dış toplam borcu 400 milyon cüneyhe ulaşmıştı. Borçların en büyük kısmı, İngiltere vatandaşı olan bankerlereydi.⁶²⁹

Amerika'daki iç savaş sona erince Mısır'ın pamuktan elde ettiği gelir keskin bir düşüş gösterdi. Böylece Mısır hazinesi, yine bir ödeme sorunuyla karşılaştı. 1875 yılında başka bir alternatifi kalmadığını gören İsmail Paşa,

624 BOA, MM 15, s. 53, hüküm no. 27.

625 BOA, YEE, 122/10/10.

626 Keçecizade Reşad Fuat, "Mısır'ın İdaresi Hakkında Hidiv İsmail Paşa'ya Mektûb-i Sâmî", TOEM, Cüz 42, İstanbul 1334, s. 349-364.

627 BOA, İrade Mısır, no. 957; BOA, YEE, 121/37.

628 William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York 1931, s. 253.

629 BOA, MM 15, 77/37.

Süveyş Kanalı'nın Mısır Hidiviyeti'ne ve kendi şahsına ait hisselerini satışı çıkardı. De Lesseps Fransa'da yatırımcı ararken, Disraeli 23 Kasım 1875 tarihinde, 4 milyon pound karşılığında, Hidiv'in Süveyş Kanalı'ndaki % 44'lük hissesinin tamamını gizlice satın aldı. Bu olaydan sonra, İngiliz-Fransız düşmanlığının sıcak bir çatışmaya yol açacağı beklentisi yayıldı. Süveyş Kanalı'nı yapan şirket, Fransız idi. Süveyş Kanalı, Fransız mühendislerince bir Fransız projesi olarak başlamış ve bitirilmişti. İngiltere ise hiçbir riske girmeden, hazıra kondu.⁶³⁰

Fransa ile İngiltere'nin Mısır'daki çıkarları yüzünden çatışması İsmail Paşa'yı da endişelendirdi. Vadeleri gelen borçlarını ödeyemez durumda kalan İsmail Paşa, çok yüksek oranlardaki faize razı olarak yine borçlanmayı sürdürdü. İsmail Paşa elindeki kanal hisselerinin tamamını satmasına rağmen vadesi dolan borçlarını ödeyememişti. Çaresiz kalan Hidiv, 1875 yılı başlarında borçlarını yeniden yapılandırmak üzere İngiltere'den yardım istedi. İngiltere Mısır'ın mali sorunlarını raporlamak üzere Stephen Cave isimli bir uzmanı Kahire'ye gönderdi. Cave 1876 Mart'ında sunduğu raporunda, Hidiviyet'in iflas ettiğini ve borçlarını ödeyemez bir noktaya geldiğini açıkça belirtiyordu.⁶³¹ Nitekim Hidiv İsmail Paşa, 6 Nisan 1876 tarihinde tüm borç ödemelerinin durduğunu açıkladı. Bu açıklamadan hemen sonra, Avrupalı devletler alacaklarını öne sürerek Mısır'da Borçlar Sandığı İdaresini kurdular.⁶³² İsmail Paşa, 2 Mayıs 1876 tarihinde Borçlar Sandığı Komisyonuna borç ödeme konusundaki planını açıkladı. İngiltere hükümeti Hidiv'in borç yapılandırma planını kabul etmedi. Ardından İngiliz Temsilci George Goschen ve Fransız Temsilci Edmond Joubert alacaklılar adına Hidiv yönetiminin ödeme imkânlarını araştırarak bir ödeme planı hazırladılar. Bu plan Hidiv tarafından mecburen kabul edildi ve İngiliz-Fransız İkili Kontrolörlüğü Kasım 1876'da ilan edildi.⁶³³

8.3.4. Mısır'da İngiliz İşgali

Berlin Konferansı'yla birlikte, İngiltere ile Fransa arasında Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu toprakları üzerinde nüfuz alanları kurmak ve toprak paylaşımı yapmak üzere pazarlıklar başladı. Varılan uzlaşmaya göre Fransa Tunus'u işgal edecek, Suriye'deki Latin cemaatin hamiliğini tek başına yapacak, Mısır konusunda İngiltere ile Fransa ortak hareket edecekti. Bu gizli

630 Blake, *age.*, s. 585-586.

631 Sheldon Amos, "Egypt and England", *Contemporary Review*, XLII, Ağustos 1882, s. 328.

632 Abdurrahman el-Râfi'i, *Asru İsmail*, Kahire, 1982, II/56-71.

633 William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York 1931, s. 258.

anlaşma, Kuzey Afrika'nın paylaşılmaya başlanacağıının ilk işareti idi.⁶³⁴

1877'de Nil'in beklenen taşkını yapmaması nedeniyle İsmail Paşa zirai vergi gelirlerinde büyük kayba uğradı ve 1878'de Mısır'daki sıkıntılar had safhaya ulaştı.⁶³⁵ İngilizlerin iddialarına göre, Mısır milliyetçilerini kışkırtıp halkta zaten var olan yabancı düşmanlığını körükleyerek tahtını korumak için harekete geçti. Kamu görevlileri ve askerler 18 aydan fazla bir süredir maaş alamıyorlardı. Toplumun tüm kesimleri isyan ve patlama noktasına gelmişti. 8 Nisan 1879'da yabancılara karşı ilk protesto hareketi yapıldı. Hidiv bir şekilde tahtını korumak ve içine düştüğü ortamdan çıkış yolu bulmak amacındaydı. Ancak, İngiltere ve Fransa hemen II. Abdülhamit'le anlaşarak İsmail Paşa'nın görevden alınması için harekete geçti.⁶³⁶ Buna karşılık İsmail Paşa İstanbul'a telgraf çekerek II. Abdülhamit'e bağlılığını arz etmek suretiyle tahtında kalmaya çalıştı. II. Abdülhamit İsmail Paşa'nın yönetiminden rahatsız olduğu için İngiltere ve Fransa'nın tekliflerini bir fırsat olarak gördü. 26 Haziran 1879'da bir telgraf çekerek İsmail Paşa'yı görevden aldığını ve yerine oğlu Tefvik Paşa'yı tayin ettiğini duyurdu.⁶³⁷

Yönetimdeki Hidiv değişikliği, İngiliz-Fransız İkili Kontrolü'nün maliye üzerindeki ortak idarelerini kolaylaştırdı. İsmail Paşa'nın Hidivlik'ten uzaklaştırılmasıyla birlikte, İngiltere ve Fransa'nın yegâne arzusunun alacaklarını tahsil etmek olmadığı görüldü.⁶³⁸ Mısır'da İngiltere ve Fransa ortaklığı ile kurulan İkili Kontrol, Osmanlı Devleti'nin de görüşlerine uygun olarak, Mısır maliyesinin dış borçları ödeyebilecek kapasiteye ulaşması için, bazı önlemler aldı. Bu kapsamda, Mısır ordusunun asker sayısını 45 binden 18 bine indirdi. İşlerini kaybeden sadece ordu mensupları değildi. Hidiv'in sarayında görev yapan Türk memurların da görevlerine son verildi. Böylece ülkenin üst sınıfında yer alan kesim içinde rahatsızlıklar meydana geldi. Bu tepki kısa süre içinde halk hareketlerine dönüşse de başlarında bilinçli liderler yoktu.

Öte yandan, gittikçe milliyetçi havaya bürünen "Vatan Hareketi"ni sivil halk, eğitim kurumları, askerler ve Mısır basını destekliyordu.⁶³⁹ 327 Mısırlı tarafından kurulan partide, eski ve yeni subaylar, ulemeden temsilciler, Kıpti

634 Kızıltoprak, *age.*, s. 35.

635 Bu konudaki gelişmelerin detayı için bk. Ahmed Abdurrahim Mustafa, *Mısır ve'l-Mes'ebet el-Mısıriyye min 1867 ilâ 1882*, Kahire 1965, s. 56-81.

636 BOA, YEE, 116-22, iç no 3.

637 BOA, MM 15, s. 84 Hüküm no. 42; BOA, İrade Mısır, 984.

638 Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914*, New Jersey 1966, s. 73-75.

639 Vatan Partisi, 13 Nisan 1879 yılında Mısır'da kuruldu. Partinin kurucuları arasında bulunan Şerif Paşa, İsmail Ragıp Paşa, Ömer Paşa Lütfi, Sultan Paşa, Ahmed Urabî, Mahmut Sami Paşa Barudî, Süleyman Paşa Abaza, Abdül'al Hilmi, Ali Fehmi gibi isimler kamuoyunda yakından tanınmaktaydı. Abdurrahman el-Rafi'i, *el-Savra'l-'Urâbiyya ve'l-Ihtilâl el-İncilîzî*, Kahire 1937, s. 70.

ve Yahudi cemaatinin dinî liderleri, tüccarlar ve toprak ağaları dengeli bir şekilde yer aldı. Urabî Paşa da Vatan Partisi'nin programına uygun olarak, "Mısır Mısırlıdır" sloganı ile *İkili Kontrol ve Borçların Tasfiyesi Kanunu*'na kesin bir şekilde karşı çıkıyordu. 7 Ocak 1882 tarihinde, İngiltere ve Fransa ortaklaşa olarak sert bir nota yayımlayarak Vatan Fırkası taraftarlarını uyardılar. Eğer Mısır'daki olaylar sona ermezse İngiltere ve Fransa Mısır'da düzeni sağlamak için askerî güç kullanmak da dâhil gereken tedbirleri alacaklarını açıklamışlardı. Babıali notaya sert cevap verdi. 2 Şubat'ta büyük devletlerin ortak tepkisi geldi. İtalya, Rusya Almanya ve Avusturya, Mısır'da statükonun korunması gerektiğine dikkat çekerek kendilerinin bu yönde politika izleyeceklerini açıkladılar. Hidiv ile Urabî, ülkenin bütününe tehdit eden bu açıklama karşısında aralarındaki sorunları unutup bir araya geldi. İngiliz ve Fransız hükûmetlerinin bir deniz nümayişine karar vermeleri, Mısır'da birbirleriyle çatışan güçlerin uzlaşmalarını sağladı. Şerif Paşa Hükûmeti ise çaresizliğe düştü ve istifa etmek zorunda kaldı.

Hidiv'le uzlaşan Urabî ve Vatan Partisi, Mahmut Sami Barudî Başkanlığında 4 Şubat 1882 tarihinde yeni hükûmet kurdu. Fakat Vatan Partisi, hükûmet olma fırsatını iyi değerlendiremedi. Hidivle aralarında oluşmaya başlayan güven ortamını sağlamlaştıramadıkları gibi, Avrupalı güçlerle de iyi ilişki kuramadılar. Babıali ve II. Abdülhamit nezdinde de hükûmet programları ve önceliklerini gereğince anlatamadılar. Böylece, Vatan Partililer aleyhine içeride ve dışarıda güvensizlik ortamı oluştu. 15 Mayıs 1882'de, İngiltere ve Fransa, Mısır'da Hidiv'in otoritesini kuvvetlendirmek, kanun ve düzeni sağlamak gerekçesiyle iki ülke donanmasının İskenderiye'ye gideceğini duyurdular.

25 Mayıs'ta İskenderiye önlerine demirleyen donanmalar, Hidiv Tevfik Paşa'yı bazı önlemler almaya zorladı. Tevfik Paşa öncelikle Vatan Partisi'nin kurduğu hükûmeti görevden alarak Babıali'den olayları araştırmak üzere bir heyet gönderilmesini istedi. Urabî Paşa'nın görevde kalması için halk 5 gün boyunca gösteri yaptı. Halkın şiddetli protestoları karşısında fazla direnemeyen Tevfik Paşa, Urabî'yi tekrar Savunma (Cihadiye) Nazırı olarak kabineye aldı. Bu şekilde halkın desteğini test etmiş olan Urabî fiilen "Mısır'ın kurtarıcı lideri" gibi davranmaya başladı. Urabî'nin bundan sonraki ilk işi, İskenderiye'de an meselesi olan Avrupa işgaline karşı savunma hazırlıkları yapmak oldu. Mısır konusunda içeride ve dışarıda tansiyon artarken Urabî, *Yabancı donanmalar İskenderiye'den uzaklaşmadan Mısır'da halkın güvenliğini sağlamak ve olayları kontrol altına almak güçtür* diyordu. İngiltere ve Fransa bu açıklamaları, Urabî'nin tehditleri olarak yorumlayıp Mısır üzerindeki mali kontrollerini siyasi ve askerî alana da yaymak niyetinde oldukları algısını yayıyorlardı.⁶⁴⁰

640 Kızıltoprak, *age.*, s. 44-46

11 Haziran 1882'de, İngiltere'nin tebaası olan Maltalı bir tüccar tartıştığı Mısırlı bir hamalı bıçakla öldürünce yerli halk ile kavgaya katılan yabancılar arasında büyük bir sokak çatışması meydana geldi. Bu vahim hadiseye Maltalı bir tüccar sebep olduğu için "Maltız olayı" denildi. Ama Batılı kaynaklar bu olayı önyargılı biçimde "İskenderiye katliamı" olarak isimlendirdi.⁶⁴¹ Meydana gelen arbeye esnasında yabancı egemenliğine karşı tepkili olan halk, Avrupalılara ait bazı işyerlerini ve evleri yağmaladı. Kaçan yabancılar İngiliz ve Fransız gemilerine sığındılar. Olayları yatıştırmak isteyen İngiliz ve İtalyan konsolosları da yaralıları arasındaydı. 50 civarında Avrupalı yabancı ve 150 civarında Mısırlı olmak üzere 200'den fazla kişi öldü. Yarıyı yerli yarıyı yabancı olmak üzere 70 civarında yaralı vardı. Bu olay Mısır'ın işgal edilmesini hızlandıran bir etki yaptı.⁶⁴²

Oysa meydana gelen olayları kışkırtan önemli etkenlerden bir başkası da İngiltere ve Fransa'nın savaş gemilerini İskenderiye açıklarında tutmalarıydı. 2 Mayıs 1882'den itibaren 3 Fransız ve 3 İngiliz savaş gemisi İskenderiye'deki Mısır tabyalarını bombalamak için hazır bekliyorlardı. II. Abdülhamit Devri'nde, Osmanlı iç siyasetinin en önemli araçlarından olan nasihat etme, unvan ve madalya vererek taltif etme gibi politikalar, Urabî Paşa ve diğer Mısır elitlerine karşı kullanılmıştır. Fakat bunlar, beklenen hedefleri gerçekleştirmek açısından başarısız uygulamalar olmuştur. Nitekim bu gayretler 11 Temmuz 1882 tarihinde İskenderiye'nin İngiliz amirali tarafından bombalanmasıyla başlayan İngiliz işgaline engel olamamıştır.⁶⁴³

Urabî Paşa'yı kontrol altına almak için Osmanlı Devleti tarafından izlenen siyasette İngiltere'nin bir oyununa gelmemek ve Mısır halkı ile Türkler arasında bir çatışmaya yol açmamak gibi düşünceler bulunmaktadır.⁶⁴⁴ İngiliz işgal tehlikesini bertaraf etmek için Urabî Paşa ve taraftarlarını teskin etmekle görevli Ali Nizami Paşa heyeti dış baskılar sebebiyle Mısır'da rahat çalışamamıştı.⁶⁴⁵

İngiltere, Mısır'daki olayların görüşüldüğü ve büyük devletlerin katıldığı İstanbul Konferansı (23 Haziran 1882-14 Ağustos 1882) sırasında ilk kez Mısır'a Osmanlı askerinin müdahale etmesini savundu.⁶⁴⁶ İngilizler 1882'de

641 Tom Little, **Modern Egypt**, Ernest Benn Ltd., Londra 1967, s. 44; Norman Daniel, "Arabi and Egypt", **Islam, Europe And Empire**, Edinburgh 1966, s. 389.

642 Kızıltoprak, **age.**, s. 58-64.

643 Urabî Paşa ve işgal süreci için bk. Kızıltoprak, **age.**, s. 98-136.

644 Padişah, Urabî Paşa'nın asi ilan edilmesi için İngilizlerin baskı yapmasına rağmen bundan uzun süre kaçındı. Ancak sonunda yayınladığı fermanla oldukça hassas davrandı. Padişah, Urabî Paşa'yı halife sıfatıyla asi ilan etmiyordu. Urabî, Hidiv'e karşı geldiği için görevlerini yapmayan bir memur olarak suçlanıyordu. **BOA**, İrade Mısır, no. 1052 ve 1074.

645 **BOA**, YEE, 116/60.

646 Sudan sorununun büyümesinden sonra, Musavva'nın İtalya tarafından işgal edilmesini

Mısır'ı işgal ettiğinde, Osmanlı Devleti'nin egemenliğini tanıdığını ülkede huzur ve emniyet sağlanınca askerlerini tahliye edeceğini beyan etmişti. Osmanlı Devleti İngilizlerin söz verdikleri gibi Mısır'ı tahliye etmesini diplomatik kanallar vasıtasıyla gündemde tuttu. 1798-1801'deki Fransız işgalinde olduğu gibi Mısır'daki işgalci gücü askerî ittifak yaparak çıkarmayı da denedi. Ancak, Almanya, Fransa ve Rusya gibi büyük güçler bu konuda ittifaka yanaşmadı. 1882-1885 yılları arasında, tek başına askerî müdahale seçeneği, Osmanlı Devleti'ne bir çıkar sağlamadığı gibi yeni sorunlara yol açacağı sebebiyle, uzak durulması gereken politika olarak görüldü. Mısır sorunu ve ardından gelen Sudan sorunu boyunca, II. Abdülhamit bu politikaya öncelik verdi. İngiliz işgaline karşı izlenen siyasetin ikinci döneminde (1885-1904) Osmanlı Devleti'nin temel amacı işgal askerlerinin Mısır'daki varlığına son vermektir. Osmanlı devlet adamlarının stratejisi, İngiliz askerinin Mısır'ı tahliye etmesi için bir takvim belirlenmesiydi. İngilizler tüm görüşmelerde Mısır'ı tahliye edeceklerini belirtse de bir takvim vermekten kaçındılar. Fransa çok net taahhütler vermesine rağmen, sözlerini yerine getirmek konusunda hep isteksiz oldu. Sorunun seyri dikkate alındığında, II. Abdülhamit'in Almanya Başbakanı Bismarck'tan diplomatik destek alma çalışmaları da genellikle başarısız kaldı. Zaman zaman bu ülkeden sağlanan destekler de beklenen ölçülerde gerçekleşmedi.⁶⁴⁷

Padişah, tahliye konusunda görüşmelerde bulunması için Hasan Fehmi Paşa'yı 19 Ocak 1885 tarihinde, Londra'ya gönderdi. Paşa, çok önem verilerek görevlendirildiği Londra'daki diplomatik görüşmelerden bir sonuç alamadan geri dönmüşse de bu görüşmeler sırasında İngiltere, Mısır üzerinde Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını bir kez daha kabul ettiğini açıklamak zorunda kaldı.⁶⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkan ikinci fırsat, Haziran 1885'te altı aylık bir aradan sonra tekrar başbakan olan Lord Salisbury'nin dış politikada İngiltere'nin yalnız kalmasını önleyecek bir siyaset belirlemesiyle ortaya çıktı. İngiltere, Almanya'nın işgal karşısındaki tavrında bazı değişiklikler görünce endişelendi. Salisbury, İngiltere'nin uluslararası alanda yalnız kalmasına yol açan işgalin meşruiyeti sorununu çözmek için diplomatik görevle Drummond Wolff'u İstanbul'a gönderdi. Wolff'un birinci İstanbul temasla-

gerekçe gösteren İngilizler Mısır'a, Sudan'a ve Kızıldeniz'e Osmanlı Devleti'nin asker sevk etmesini ileri sürmeye devam etti. Bu yöndeki politikalarını gerçekleştirmek için her fırsatı kullandılar ve Babıali'ye yoğun baskılar yaptılar. Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamit'in Mısır Sorunu'na Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı", **Türkler**, C XIII, Ankara 2002, s. 57-69.

647 Süleyman Kızıltoprak, "The Egyptian Question and the Multilateral Policy of Germany (1876–1904)", **Türkisch-Deutsche Beziehungen. Perspektiven aus Vergangenheit und Gegenwart** Ed. Schönig/Çalik/Bayraktar, Studien zum Modernen Orient 19, 2011, s. 34-55.

648 Ama bu arada, Kızıldeniz'de emperyalist yarışa girişen İtalya'nın Musavva'yı 4 Şubat 1885'te işgal etmesine gizlice destek verdi. Emperyalist güçler arasındaki bu uzlaşmadan rahatsız olan Osmanlı Devleti bu vahim olayı protesto etmekten başka bir şey yapamadı. **BOA**, MVM, 1/20, MVM, 6/48.

rından sonra, diğer devletleri dışarıda bırakarak sorunu bir “Osmanlı-İngiliz Sorunu” olarak kabul ettirmekte başarı sağladığını görmekteyiz. 24 Ekim 1885 Antlaşması’ndan kazançlı çıkan taraf, İngiltere olmuştur.⁶⁴⁹ Özellikle, Osmanlı Devleti ile birlikte İngiltere tarafından da Mısır’a bir yüksek komiser tayin edilmesi, İngiltere’nin Mısır’ı işgal etmesini meşrulaştıran önemli bir madde idi. Mısır Yüksek Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın Kahire’deki görevi sırasında ciddi eleştirileri ve gayretli çalışmaları da Wolff’un görüşmelerdeki inatçı ve uzlaşmaz tutumunu engelleyemedi.⁶⁵⁰ Bu doğrultudaki tavırlarını sürdüren Wolff’un 1887 yılında İstanbul’da ikinci kez yaptığı görüşmelerden de bir sonuç çıkmaması diplomatik çevrelerde sürpriz olarak değerlendirilmedi. Zira İngiltere Mısır’ı tahliye etmek istemiyor ve diplomatik müzakerelerde kabul edilemez görüşler ileri sürerek mevcut durumunu korumaya özen gösteriyordu.

Osmanlı Devleti, Mısır sorununu İngiltere ile diplomatik alanda çözmeye çalıştı. Görüşmeler neticesinde, 22 Mayıs 1887’de bir antlaşma metni ortaya çıktı. Ancak kesin bir şekilde askerlerini Mısır’dan tahliye etmekten kaçınan İngiltere karşısında her türlü desteği vereceğini vaat eden Fransa’ya güvenen II. Abdülhamit bu antlaşma metnini onaylamadı. Rusya’nın da Fransa ile birlikte hareket ederek antlaşma metnine itiraz etmesi, Padişah’ın kararını etkiledi.⁶⁵¹ Hidiv Mehmet Tefvik Paşa (1879-1892) İngiliz işgal yönetiminin baskıcı ortamında âdeta eli kolu bağlı bir şekilde kaldı. İngiltere’nin 1883-1907 arasında resmen Kahire’deki konsolosu olan Lord Cromer kendisini bir sömürge valisi gibi görerek Mısır’ı bir sömürge gibi yönetmekten kaçınmadı.⁶⁵² Adına *Örtülü Protektora* denilen dolaylı bir yönetim sistemiyle Mısır’ı idare etme yolunu tercih etti. İngiliz başkonsolosuna bağlı olan bu danışmanlar, Mısır hükûmeti üzerinde güçlü bir denetim tesis etti.⁶⁵³

8.3.5. Mısır’da Milliyetçilik Hareketleri ve Bağımsızlık Yolunun Açılması

İngiliz işgaline karşı Mısırlıların geliştirdikleri ikinci büyük tepki, Tefvik Paşa’nın vefatından sonra yerine oğlunun geçmesiyle başladı. II. Abbas Hilmi (1892-1914), 8 Ocak 1892’de, babasının vefatıyla Hidiv olduğunda he-

649 Kâmil Paşa, **Kâmil Paşa’nın Anıları**, Yay. Haz. Gül Çağalı-Güven, İstanbul 1991, s. 38-39.

650 Rıfat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, İstanbul 1976, s. 183-202.

651 BOA, İrade Mısır, 1285.

652 Lord Cromer, Mısır’daki görevine ilişkin iki ciltlik eseriyle âdeta savunmasını yapmıştır: Bk. “The Earl Of Cromer (Evelyn Baring)”, **Modern Egypt**, Londra 1908.

653 Tom Little, **Modern Egypt**, New York 1967, s. 49.

nüz 18 yaşındaydı.⁶⁵⁴ Yönetimde otoritenin kendinde olduğunu göstermek amacıyla, hukuken tabi olduğu II. Abdülhamit'e uzak durdu. İngilizlerin Mısır'daki varlığına karşı muhalefet etmeyi sürdüren Fransa'nın da destek vereceğini düşünerek Cromer'i devre dışında bırakmaya çalıştı.⁶⁵⁵ Cromer'in şiddetle karşı çıkmasına rağmen ilk yaz tatilinde İstanbul'a gitti. II. Abdülhamit Abbas Hilmi Paşa ve beraberindekileri çok görkemli bir şekilde karşıladı.⁶⁵⁶ Ancak, Hidiv'in beklediği, görkemli karşılama törenleri yanında İngilizlerin Mısır'ı tahliye etmesini sağlayacak ciddi askerî destek idi. Oysa II. Abdülhamit devletin kalbi durumunda gördüğü Avrupa'daki topraklarının savunma zaafına uğramasına neden olabilecek ve sıcak çatışmaya yol açacak politiklardan uzak duruyordu. Ocak 1894'te meydana gelen teftiş olayı, Hidiv'in Cromer'le mücadelesini bir başka boyuta taşıdı. Hidiv, Sudan ile Mısır'ı birleştiren Halfa Vadisi'ndeki bir askerî törende, askerlerin eğitimsiz olduğundan Mısır Ordusu Serdari (Başkomutan) Kitchener'e şikâyetinde bulundu. Kitchener askerleri eğiten İngiliz subaylarının küçümsendiği iddiasıyla Cromer'i telgraf ile bilgilendirdi. Abbas Hilmi'yi tamamen avucunun içine almayı hedefleyen Cromer, olayı çarpıtarak Hidiv'in orduyu ayaklanmaya teşvik ettiğini belirten bir raporu Londra'ya gönderdi.⁶⁵⁷ İngilizlere karşı muhalif tavır takınan basın organlarının seslerini yükseltmesinde Osmanlı Devleti adına yüksek komiser sıfatıyla Kahire'de bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın faaliyetleri yanında, 1893'te açılan Fransız Hukuk Okulu ve Fransız vatandaşlarına ait gazetelerin etkisi vardı. Cromer kapitülasyonlar sebebiyle bu teşebbüsleri engellemekte zorlanıyordu.⁶⁵⁸ 1895 yılına gelindiğinde Cromer, Hidiv Tevfik döneminde kurduğu idaresini, Abbas Hilmi'nin muhalefetini de kırarak iyice pekiştirmişti. Abbas Hilmi ise üç yıl içinde Mısır'daki İngiliz idare mekanizmasının ne denli güçlü olduğunu görmüştü. Cromer'in onayını almaksızın hiçbir şey yapması mümkün değildi.⁶⁵⁹

Abbas Hilmi, İngiliz nüfuzunu sarsmak için milliyetçi genç gazeteciler ile iş birliği yapma yoluna gitti. Milliyetçi hareketin tekrar güç kazanmasında temel rolü basın oynadı. Basının ve gençlerin yıldızı ise Mustafa Kâmil idi. Hidiv de ona güçlü bir destek verdi. Mustafa Kâmil yazdığı makalelerle, yaptığı ateşli nutuklarla Mısır kamuoyunu derinden etkileyen gerçek bir karizmatik liderdi. Hidiv Abbas Hilmi'nin desteklediği diğer bir lider de el-Müeyyed'i çıkaran ve zaman zaman yazılarında II. Abdülhamit'e bağlılık vurgusu

654 BOA, YEE, 120/9. YEE, 120/12.

655 Paris'de yayımlanan **Journal** isimli gazetede 5 Ağustos 1894'te II. Abbas Hilmi hakkında çıkan makalede Hidiv'in İngiliz işgaline karşı duruşu övülmektedir. Bk. BOA, Y. PRK. TKM., 32/36.

656 BOA, Y.PRK. AZJ, 24/74.

657 BOA, Y.PRK. TKM, 30/27.

658 BOA, A. MTZ (05), 1-C/4-2, iç no. 53.

659 BOA, Y.PRK. TKM, 30/47.

yapan Şeyh Ali Yusuf'tu. II. Abdülhamit'in İslam birliği politikasına uyumlu olarak asıl faaliyet gösteren ise Mustafa Kâmil idi. İngiliz işgaline karşı kapsamlı bir bağımsızlık hedefleyen Mustafa Kâmil çok ciddi bir milliyetçilik kampanyası başlattı. 1895'ten itibaren Avrupa başkentlerini dolaşarak çeşitli gazetelere makaleler yazdı.⁶⁶⁰ Öte yandan, Cromer de yükselen muhalefeti kontrol etmek için alternatif politikaları gündemine aldı.⁶⁶¹ Fakat Abduh'un takipçilerinin çoğu, onun reformlarının oturduğu dinî temelin yerine milliyetçiliği yerleştirerek seküler bir siyaset geliştirmeye çalıştı. Bunların bir kısmı İngiliz işgaline karşı uyumlu tavırlarından dolayı "ılımlı Milliyetçiler" olarak da adlandırıldı.

Mısır'daki İngiliz işgal yönetimi, uzun süre Sudan'ı kontrol altına alamadı. Otoritesini Nil'in kaynaklarına kadar genişletmek amacıyla, Sudan üzerine 1896 yılında öncekilerden daha büyük bir askerî sefer düzenledi. İngiliz subaylar idaresinde yapılan bu askerî harekât 1898'de tüm Sudan topraklarının işgaliyle sona erdi. İngiliz-Mısır harekâtı sürerken Fransa da bu bölgeyi kendi sömürgeleri arasına katmak amacıyla Batı Afrika'dan Sudan'da Faşoda'ya kadar ilerlemişti. Nil'in kaynağını kontrol etme çabaları doğrultusunda iki sömürgeci güç birbirine yaklaşıncaya, Mısır'daki milliyetçiler durumu heyecanla takip etti. Zira Fransa öteden beri Mısır'da İngiliz işgaline karşı çıkan, kendilerini destekleyen bir politika yürütüyordu. Ancak onların ümitleri Fransızların İngilizlerle anlaşıp geri çekilmesiyle sona erdi. Bundan sonra, Mısır adına Hidiv'in temsilcisi Butros Ghali ve İngiltere adına Lord Cromer, Mısır idaresinde Osmanlı toprağı olan Sudan'ı resmen ortaklaşa işgal ettiklerini beyan eden Sudan Konvansiyonu'nu 1899'da imzaladı.⁶⁶²

660 Amira Sonbol, (çeviren ve editör) *The Last Khedive Of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II*, Londra 1998, s. 146-8.

661 Ahmet Lütfi es-Seyyid gibi ılımlı milliyetçilerin muhalefet biçimine ve sosyal reformlara öncelik veren fikirlerin esin kaynağı Muhammed Abduh idi. Abduh, Urabî'ye destek verdiğinden sürgün cezası almıştı. Beyrut'ta sürgündeyken 1884'te, Cemaleddin Afgani'nin çağrısıyla Paris'e giderek burada genel olarak tüm Müslümanların İngiliz emperyalizmine karşı birleşip mücadele etmesini savunan, Urvetü'l-Vuska isimli bir dergi çıkarmışlardı. Abduh, 1888'de, Hidiv hanedanından Prenses Nazlı'nın aracılık etmesiyle Mısır'a döndü. Süleyman Kızıltoprak, "Kamu Diplomasisinin Kadın Öncülerinden Sanat ve Sanatkârların Hamisi Prenses Nazlı (1853-1913)", *El Sanatları*, S 15, İstanbul 2013, s. 148-151. Ünlü reformist bundan sonra İngiliz hâkimiyetine karşı aksiyoner tavrını tamamen terk edip Cromer'in politikalarına uyumlu olarak tüm ilgisini Mısır'daki eğitim ve sosyal alanlardaki reformlar üzerinde yoğunlaştırdı. Cromer tarafından da beğenilen siyasal tutumu sayesinde Mısır Müftülüğü ve Mısır Şûra Meclisi üyeliği yapmıştır. M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX/485-486.

662 Bu antlaşma Sudan'ın sınırlarını belirledi. İngiltere ve Mısır'ın bayraklarının ortak kullanımını gerekli kıldı. İngilizlerin önereceği ve Hidiv tarafından atanacak bir İngiliz subay Sudan genel valisi olarak sivil ve askerî yetkilerle atanacaktı. Sudan genel valisine yasama yetkisi verildi. Mısır'da yabancılara verilen kapütilyasyon ayrıcalıkları ve Karma Mahkemeler Sudan'da olmayacaktı. Mısır haricinden Sudan'a gelen mallara gümrük vergisi uygulanacak-

Öte yandan Sudan'ın tamamen İngiliz idaresine geçmesine sebep olan 1898'deki "Faşoda olayı", Mısırlı milliyetçilerin bağımsızlık noktasında Fransızlardan destek beklentilerine büyük bir darbe indirdi.⁶⁶³ Mustafa Kâmil, İngiliz yönetimine karşı tüm Mısır halkının birleşmesi gerektiğini savunarak, Kıptilere birlikte hareket etme çağrısında bulundu. Fakat Kıptilerin önemli ölçüde İngiliz yönetimiyle barışık olması ve Kâmil'in faaliyetlerinde İslamcı söylemlerin ağır basması bu girişimin başarılı olmasını engelledi. Mustafa Kâmil, Osmanlı sultanının Müslümanlar üzerinde etkisi olan halife sıfatından da faydalanmak istiyordu. Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne bağlılığı korunduğu müddetçe, İngiltere'nin daha ileri adım atamayacağını ve bu sayede işgalin sona erdirileceğini savunuyordu.⁶⁶⁴ 1904'te imzalanan İngiliz-Fransız İtilaf Antlaşması ile iki büyük gücün Mısır üzerinde anlaşmaları, Abbas Hilmi Paşa'nın İngiliz hâkimiyetine karşı direncini tamamen kırdı. Fransızların desteği olmaksızın, İngilizlerle mücadele etmenin bir anlamı olmadığını düşünmeye başladı. Diğer yandan da milliyetçilere yakınlığı nedeniyle, İngilizlerin kendisini tahttan indireceği korkusuna kapıldı ve Cromer'a boyun eğmek zorunda kaldı. Bu durum, İngiliz işgaline karşı mücadeleyi sürdürmekte kararlı olan Mustafa Kâmil'le Hidiv arasındaki bağları kopardı. Hidiv'in desteğinden mahrum kalmasına rağmen, Mustafa Kâmil'in milliyetçi hareketi gün geçtikçe büyüdü. Başlangıçta milliyetçileri ve Mustafa Kâmil'i pek önemsemeyen Cromer da işin ciddiyetini kavramaya başladı.⁶⁶⁵

Mısırlıların Mustafa Kâmil'in liderliğinde İngiliz işgal idaresine karşı geliştirdikleri muhalefet duygusal ve düşünsel açıdan gittikçe büyümesine rağmen, şiddete yönelik faaliyetlerden uzaktı. 1906'daki "Taba olayı" Mısırlı-

tı. Cromer, 4 Ocak 1899'da Omdurman'da Sudan'ın artık İngiltere Kraliçesi ve Mısır Hidiv'i tarafından yönetileceğini ilan etti. Mısırlı milliyetçiler ise Sudan'ın işgalini meşrulaştıran İngiliz-Mısır Antlaşması'na karşı çıktı. Mısır'ın Sudan üzerindeki otoritesini resmen İngilizlerle paylaştığı, daha doğrusu fiilen İngilizlere bıraktığı için Butros Ghali ağır suçlamalara maruz kaldı. Süleyman Kızıltoprak, **Osmanlı Devleti'nin Mısır'da Son Yüzyılı**, İstanbul 2010, s. 179-180.

663 Fransızların İngilizleri Mısır'dan çıkarmak konusunda sözlerine sadık olamayacaklarını bir kez daha görmüşlerdi. Bundan sonra, Sudan üzerinde Osmanlı ve Mısır egemenliğini kısıtlayan İngilizlerin dayattığı idare biçimi de sorunları arttırdı. Hidiv İngiltere'ye karşı tek başına mücadele edemeyeceğini düşünüp uzlaşmacı tavır takınmaya başladı. Ancak, Kâmil mücadelesinden hiçbir şekilde vazgeçmedi. İngilizlerin basın politikaları için bk., Afaf Lutfi Al-Sayyid, **Egypt and Cromer**, New York 1969, s. 270-271; Süleyman Kızıltoprak, "Sömürgeci Rekabet Ve Basın: "Bosphore Égyptien" Olayı", **İslam Öncesi'nden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan**, Ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, İstanbul 2008, s. 501-520.

664 Kâmil, Mısır'daki İngiliz hâkimiyetine muhalif faaliyetlerinin yanı sıra, 1896 Ermeni sorunu ve 1897 Yunan Savaşı'nda Osmanlı ordusunu savunan yazılar yayınladı. Hicaz Demiryolu projesine destek verdi. II. Abdülhamit 1904'te Paşa unvanı vererek Mustafa Kâmil'i onurlandırdı. Sonbol, **age.**, s. 191-201.

665 Al-Sayyid, **age.**, s. 162.

ların İngilizlere karşı sürdürdükleri bağımsızlık mücadelesinde Osmanlı padişahına bağlı olduklarını hatırlatan bir gelişme oldu.⁶⁶⁶ Taba olayı, Osmanlı Devleti'nin Akabe Körfezi'nin iç tarafında kalan Taba'daki askerî faaliyetlerinden ve yakından geçen Hicaz demir yolundan kaynaklandı. İngilizler ise Süveyş Kanalı yakınlarında Osmanlı askerlerinin bulunmasını ve buraya yakın bir yerden geçen Osmanlı Devleti'ne ait demir yolunu tehlikeli olarak görüyorlardı. Bu nedenle İngiliz hükûmeti, Taba'nın Mısır topraklarında olduğu iddiasıyla, Osmanlı birliğinin geri çekilmesini istedi. Bu durum iki devlet arasında, gerginliğin tırmanmasına sebep oldu. Fakat çıkabilecek bir savaş tehlikesini göze alamayan taraflar geri adım attı. Osmanlı Devleti Taba'dan askerini çekti ama Akabe Körfezi'nin en stratejik noktası Akabe Kalesi elinde kaldı. Kriz boyunca Mustafa Kâmil ve onun etkisindeki Mısırlı milliyetçi yazarlar Osmanlı Devleti'ni desteklediler.⁶⁶⁷

Danşüvay olayı, Mısır'daki millî duyguları daha fazla artırdı. 13 Haziran 1906 tarihinde, bir grup İngiliz subayı, Danşüvay köyünün yakınlarında güvercin avlıyordu. Subaylar rastgele ateş ederken, bir kadın yaralandı ve bir samanlık alev aldı. Bunun üzerine öfkelenen köylüler ellerine aldıkları sopalarla subaylara tepki gösterdiler. Bu sırada, köylülerin elinden kurtulabilen bir İngiliz Subayı, yardım için karakola doğru koşmaya başladı. Fakat aşırı sıcağa dayanamayarak, yolda öldü. Diğer subaylardan yaralananlar dışında ölen yoktu. İngilizler köylülerin şiddetli bir şekilde cezalandırılması düşüncesindeydi. Butros Ghali'nin başkanlık yaptığı ve hâkimler arasında, Sa'd Zağlûl'un kardeşi Ahmed Fethi Zağlûl'un da olduğu bir Özel Mahkeme kuruldu. Mısırlı hâkimler tarafından İngilizlerin direktifleriyle yargılanan Danşüvay köylüleri haksız yere çok ağır cezalara çarptırıldılar. Bu durum, İngilizlerin Mısır politikalarını yeniden gözden geçirmelerine neden olmak yanında Mısır'da kalıcı olamayacaklarını gösterdi. Danşüvay olayı neticesinde kurulan mahkemede verilen ağır cezalar, Mısır kamuoyunu derinden etkiledi ve İngilizlere karşı tüm Mısırlıların hafızalarından silinmeyecek bir nefrete yol açtı.⁶⁶⁸

Bu olay Mustafa Kâmil ve birçok milliyetçi tarafından, İngilizlerin gerçek yüzünü gösteren bir delil olarak gösterildi. İskenderiye'nin 1882'de bombalanmasının yıl dönümüne denk gelen 11 Temmuz 1906 tarihinde Mustafa Kâmil Paris'te yayımlanan *Le Figaro* gazetesinde "Danşüvay olayı: İngiliz Milleti ve Medeni Dünyaya" başlıklı yazısıyla ilk tepkisini gösterdi. Mısır'daki İngiliz işgalinin yol açtığı keyfi yönetimin hangi boyutlara ulaştığını dünya ve İngiliz kamuoyuna sunan Mustafa Kâmil büyük tepkilerin doğmasını

666 A. Haluk Dursun, **Akabe Meselesi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994, s. 93.

667 Al-Sayyid, **age.**, s. 169.

668 Mustafa Gençoğlu, **İngiliz Hâkimiyetinde Mısır (1882-1914)**, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, s. 116-117.

başardı.⁶⁶⁹ Cromer, bütün politika değişikliğine rağmen Mısır'daki saygınlığını sarsan Danşüvay olayının olumsuz etkisini ortadan kaldıramadı. Yerine tayin edilen Eldon Gorst, Cromer'e nazaran hoşgörülü bir yaklaşım sergiledi. Cromer'in neden olduğu olumsuz algıları silmeye çalıştı. Siyasi partilerin kurulmasına imkân tanıdı. Danşüvay mahkûmlarının da yer aldığı birçok mahkûmu serbest bıraktı. Böylece milliyetçileri yatıştırmak ve sempatilerini kazanmak istedi.⁶⁷⁰ Gorst'un izlediği ılımlı politikalar sebebiyle, düşen politik tansiyon 1908 yılında, Kıpti kökenli olan Butros Gali Paşa (1846-1910)'nın reis-i nüzzar olarak hükûmetin başına getirilmesiyle tekrar yükseldi.⁶⁷¹

1908 Meşrutiyet Devrimi, Mısır'daki milliyetçilerin İngiliz boyunduruğundan kurtulma ümitlerini yükseltti. Jön Türk hükûmetinin, Mısır'daki haklarının takipçisi olacağını ve Osmanlı Devleti'nde gerçekleşecek reformların Mısır'da da uygulanmasını talep edeceğini umdular. Fakat İttihat ve Terakki Partisi'nin Mısır'a ilgisiz kalması, özellikle Mustafa Kâmil'in önderlik ettiği milliyetçi kitlelerin beklentilerini boşa çıkardı ve İstanbul ile olan duygusal birlikteliğin yara almasına sebep oldu. Mısır'daki milliyetçi basın İngiliz yönetimine karşı yaptığı eleştirilerin dozunu artırınca, Gorst'un ılımlı politikası sertleşmeye başladı.⁶⁷² İngiliz hükûmeti, Süveyş Kanalı Şirketi'nin imtiyaz süresini 40 yıl uzatan yeni anlaşma yapmasını gündeme getirince Butros Gali hükûmetine karşı milliyetçilerin tepkisi tekrar alevlendi.⁶⁷³

I. Dünya Savaşı Mısır'ın yeni konumunu belirledi. Hidiv Abbas Hilmi de savaş başladığında İstanbul'daydı. Mısır bu halde dünya savaşını izlerken, 5 Kasım'da Osmanlı Devleti Almanya'nın yanında savaşa girdiğini açıkladı. İngiltere de 18-19 Aralık 1914'te Mısır'da Protektora ilan etti. İngiltere'nin Mısır'ı himayesine alması, tek taraflı bir ilan olduğu için, 1923 yılına kadar uluslararası alanda bir meşruiyet kazanmadı. Lozan Antlaşması'nın 17. maddesine göre Türkiye bu fiili durumu resmen kabul etti. Söz konusu antlaşmanın 17, 18 ve 19. maddeleri Türkiye'nin Mısır ve Sudan üzerindeki bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçtiğini düzenleyen maddeler olarak kayda geçti. Antlaşmanın hükümlerinin ise 5 Kasım 1914 tarihinden başlayarak yürürlüğe girmesi kabul edildi.

669 Bu konunun safahatı II. Abbas Hilmi Paşa'nın arşivinde yer almaktadır. Bk. İngiltere Durham Üniversitesi, **Abbas Hilmi II Papers**, File 61/1-313.

670 E. Baring (Earl of Cromer), **Abbas II**, Londra 1915, s. ix.

671 Arthur Goldschmidt, Jr., *Modern Egypt, The Formation of a Nation-State*, Londra 1988, s. 51.

672 Goldsmith, Jr., **age.**, s. 52-53.

673 Bu gergin ortamda 1910'da Butros Gali'nin katledilmesi Mısır'ı derin bir karışıklığa itti. Öte yandan, Eldon Gorst ölünce Temmuz 1911'de yerine Sudan'da İngiliz otoritesini sağlayan Lord Kitchener geçti. Mısır'da da baskıcı tutumu yeniden kurdu. Devlet dairelerinde ve Mısır yönetimindeki önemli pozisyonlarda görev yapan Mısırlıların yerine İngilizleri tayin etti. Böylece 1895'lerde gelişen yeni Mısır milliyetçi hareketi büyük bir baskı ve yıldırma politikası ile karşılaştı. Gençoğlu, **agt.**, s. 120.

9. GİRİT SORUNU VE OSMANLI-YUNAN SAVAŞI*

Osmanlı Devleti'nin "en uzun yüzyılı", milliyetçi düşünce ve ayrılıkçı hareketlerin damgasını vurduğu bir dönemdir. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan bu ayrılıkçı hareketler içerisinde Girit Adası'ndaki sorun, en uzun süreli ve girift olması bakımından diğer meselelerden ayrılır. Öyle ki Yunanistan'ın 1830'da bağımsız bir devlet olmasıyla Girit'te artan huzursuzluklar (1841, 1858, 1866-1869, 1877-1878, 1888-1889, 1896-1897, 1909-1910), Ada'nın Balkan Savaşları'ndan sonra 1913'teki kaybına değin sürmüştür. Bu süre zarfında birçok aşamadan geçen Girit sorunu, Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkarak uluslararası bir probleme dönüşmüş ve Ada'daki Osmanlı egemenliğini zedeleyen bir görünüme kavuşmuştur. Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ı sık sık karşı karşıya getiren, hatta 1897'de iki ülkenin savaşmasına yol açan Girit meselesi, aynı zamanda Osmanlı unsurları arasındaki ilişkileri de zedelemiştir.

9.1. Girit Sorununun Ortaya Çıkışı ve Tarihsel Gelişimi

Anadolu ve Yunanistan'a yakınlığı ve Doğu Akdeniz'e geçiş açısından stratejik bir noktada bulunması nedeniyle Girit Adası, tarih boyunca Akdeniz'de güç mücadelesinin sahnelendiği bölgelerden birisi olmuştur. Osmanlıların 1669'da ele geçirdikleri Girit'te nüfus yapısı değişmiş, Ada sakinlerinin bir bölümü Müslümanlığa geçerken Osmanlı Devleti de Anadolu'dan Girit'e Müslüman göçünü teşvik etmiştir. Böylece Ada'da Ortodoks Hristiyanların yanı sıra önemli oranda Müslüman nüfus da yaşamaya başlamıştır.

Ada'nın Yunanistan'a yakınlığı, Girit'teki Rumların Yunan ana karasındaki siyasal gelişmelerden etkilenmelerine ve ortak bir yönetim altında olma taleplerine olanak sağlıyordu. Girit'teki Hristiyanların ayaklanma girişimleri 1770'li yıllara kadar uzansa da bu eylemlerin Yunanistan'ın bağımsız bir devlet olmasından sonra yoğunlaştığı görülür. 1821'de Mora'da Yunan ayaklanması patlak verdiğinde benzer biçimde Girit'te de kalkışmalar olmuş, fakat Mora isyanını bastıran Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın güçleri Girit'te de

* Doç. Dr. Hasan Taner Kerimoğlu. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, taner.kerimoglu@deu.edu.tr.

kontrolü sağlamıştı. Yunanistan'ın 1830'da bağımsız bir devlet olması, adadaki Hristiyan nüfusa cesaret vererek "enosis" taleplerinin artmasına yol açtı. Nitekim Giritliler o süreçte, Ada'nın Yunanistan'a katılması veya bağımsız olması konusundaki isteklerini büyük devletlere iletiler. Fakat bu talep, büyük devletlerce geri çevrildi. Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin 1840'ta Ada'dan çekilmesi ve 1856'da Paris Antlaşması'nın imzalanmasından sonra yeniden ayaklanan Giritlilerin bu kalkışmalarını da Osmanlı Devleti bastırmayı başardı.⁶⁷⁴

Girit'in Yunanistan'a katılması veya bağımsız olması amacını güden hareketler, 1840'lı yıllardan itibaren Yunan dış politikasının temel ilkesi haline gelen "megali idea"ya paralel olarak ivme kazanmaya başladı. Yunanistan'ın dışında ve özellikle de Osmanlı ülkesindeki Rumların yaşadığı bölgeleri Yunan sınırlarına dahil etmeyi öngören bu politika, "Yedi Ada Cumhuriyeti" kapsamında yer alan adaların 1864'te Yunanistan'a katılmasıyla önemli bir başarı elde etti. Bu gelişme, Girit'teki Hristiyanların Yunanistan'la birleşme isteklerini kamçılıdı. Büyük devletlerle Osmanlı Devleti'nden birtakım isteklerde bulunan Giritli Hristiyanlar, taleplerinin yerine getirilmemesi üzerine 28 Ağustos 1866'da büyük devletlere hitaben bir bildiri yayımlayarak Yunanistan'la birleştiklerini ilan ettiler ve isyan başlattılar.⁶⁷⁵ Kısa sürede Ada'ya yayılan ve Yunanistan'dan da destek gören bu ayaklanma, büyük devletlerin de müdahalesine yol açtı. Fransa ve Rusya, Ada'nın ya Yunanistan'a bırakılması ya da Girit'e özerklik verilmesi düşüncesindeydiler. Osmanlı Devleti bu istekleri geri çevirince büyük devletler 1867'de yeni bir girişimde bulunarak Babalının Ada'ya bir komisyon göndermesini ve ateşkesin sağlanmasını talep ettiler.⁶⁷⁶

Sultan Abdülaziz'in emriyle 1867 Ekim'inde Girit'e gelen Sadrazam Âli Paşa, Ada'daki genel durumu değerlendirdikten sonra öncelikle isyana katılanları kapsamak üzere bir genel af ilan etti. Aynı zamanda Âli Paşa, Girit'in yönetimini yeniden düzenleyen Sultan Abdülaziz'in fermanını da duyurdu. Ferman, Girit'in padişah tarafından atanacak bir vali tarafından yönetilmesi, valiye yardımcı olmak üzere bir Müslüman ve bir de Hristiyan müşavirin görevlendirilmesi, Ada'daki mutasarrıfların yarısının Müslüman, diğer yarısının ise Hristiyan olması gibi hükümleri içeriyordu.⁶⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin Girit için attığı bu adımlar büyük devletler ve Yunanistan tarafından memnuniyetle karşılanmasa da Ada'nın yönetiminde halkın katılımının sağlanması açısından önem taşımaktaydı. Alınan bu önlemlere rağmen Girit'teki karı-

674 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 18-19.

675 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, Alkım Yay., İstanbul 2010, s. 411-412.

676 Cemal Tukin, "Girit", *İslâm Ansiklopedisi*, CXIV, XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1996, s. 89.

677 Karal, *age.*, s. 28-30.

şıklıkların son bulmadığı ve bu olayların arkasında da Yunan yönetiminin olduğunu düşünen Osmanlı Hükûmetinin Yunanistan ile diplomatik ilişkilerini kesmesi ve iki ülkenin savaşın eşiğine gelmesi, büyük devletlerin konuya yeniden müdahil olmalarına yol açtı. İki ülke arasındaki gerginliği azaltmak amacıyla büyük devletlerin temsilcilerinin katılımıyla 1869'da Paris'te düzenlenen konferansta Yunanistan'a yönelik uyarıları içeren bir bildiri yayımlandı ve Girit'teki olaylar da böylece şimdilik son bulmuş oldu.⁶⁷⁸

Girit meselesi, Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında 1878'de aldığı askerî yenilgi ve sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında da gündeme geldi. Osmanlı topraklarının büyük devletler arasında paylaşıldığı ve yeni sınırların belirlendiği Berlin Konferansı'na katılan Yunan Temsilci Deliyannis, Teselya ve Epir'in yanı sıra Girit'in de Yunanistan'a bırakılmasını talep etmişse de bu istek kabul görmemiştir. Ancak Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine göre Girit, 1868'de ilan edilen Nizamname'nin uygulanması koşuluyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.⁶⁷⁹ Antlaşmanın bu maddesi, Osmanlı Devleti'ni Girit konusunda da büyük devletler karşısında taahhüt altına sokmuş oldu.

Berlin'de verdiği taahhüdü yerine getirmek zorunluluğu ile karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı bir komisyonla birlikte Girit'e göndererek Ada'daki gerginliği yatıştırmayı amaçladı. Ada'ya ulaşan Babıali temsilcileri, büyük devletlerin konsoloslarının kontrolü altında Hany yakınlarında, Halepa adı verilen yerde Rumların temsilcileri ile 25 Ekim 1878'de bir sözleşme imzaladılar. "Halepa Sözleşmesi" adı verilen bu belgeye göre, Girit valisinin Hristiyan olmasına ve büyük devletlerin onayını almak koşuluyla beş yıllığına görev yapmasına karar verildi. Ayrıca sözleşme maddeleri arasında, "Girit Genel Meclisinin" üye sayısının 49 Hristiyan ve 31 Müslüman olmak üzere 80 kişiden oluşması ve Meclisin yetkilerinin genişletilmesi, Türkçenin yanı sıra Rumcanın da resmî dil olarak kabul edilmesi gibi hükümler yer alıyordu. Sözleşmenin imzalanmasından sonra Ada'daki yeni düzeni hayata geçirmek isteyen Babıali, 1878'in Aralık ayında Fotiyadi Paşa'yı beş yıllığına Girit valiliğine tayin etti.⁶⁸⁰

Halepa Sözleşmesi'nin uygulanmaya başlanmasından sonra Girit'te oluşan huzur ve sükûn ortamı çok uzun ömürlü olmazken Ada'daki farklı siyasi eğilimlere sahip Hristiyanlar arasında gerginlikler baş gösterdi. Ada'nın Yunanistan'a katılması için çalışan radikallerle, Osmanlı egemenliğinde kal-

678 Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 178.

679 Douglas Dakin, **The Unification of Greece 1770-1923**, Ernest Benn Limited, London 1972, s. 133.

680 Ayşe Nükhet Adıyeci, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK Yay., Ankara 2000, s. 28-29.

mayı kabullenen ılımlıların arasındaki mücadele, Girit Meclisi için yapılan seçimin sonrasında gerginliğe dönüştü. Nitekim 1889'da yapılması planlanan seçimler öncesinde, Ada'daki bu gerginlik Osmanlı hükûmetinin de dikkatini çekiyor ve bu konuda önlemler alınmaya çalışılıyordu.⁶⁸¹ Seçim sürecinde Ada'da çok fazla olay yaşanmasa da seçimlerin tamamlanıp meclisin açılmasından sonra radikal gruba mensup bazı üyelerin Ada'nın Yunanistan'a ilhakı yönünde girişimlerde bulunmaları⁶⁸² ve halkı tahrik etmeleri, gerginliğin artmasına neden oldu.⁶⁸³ Osmanlı yönetimi Mahmut Celalettin Paşa'yı göndererek Girit'teki gerginliği yatıştırmak istediye de⁶⁸⁴ kısa bir süre sonra Ada'daki Müslümanlara yönelik yaşanan saldırı ve cinayetler,⁶⁸⁵ durumu daha nazik bir hale getirdi ve gerginlik Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki bir çatışmaya dönüştü. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı yönetimi, güvenliği sağlamak için Ada'ya askerî birlikler sevk etti,⁶⁸⁶ ancak Girit'teki olaylar son bulmadığı gibi Müslümanların can güvenlikleri de tehlike altına girdi.⁶⁸⁷ Girit'teki çatışmaları sonlandırmak isteyen Osmanlı hükûmeti son çare olarak, Ada'da idare-i örfiye ilan etti ve halkın elinde bulunan silahları toplama kararı aldı.⁶⁸⁸

Girit Adası'ndaki karışıklıkların sürdüğü günlerde Yunanistan, büyük devletlere başvurarak soruna müdahil olunmasını istemiştir.⁶⁸⁹ Fakat büyük devletler Yunanistan'ın bu talebini dikkate almayarak Ada'daki güvenliği sağlamak için Osmanlı yönetiminin attığı adımları onayladılar. Bu gelişmeler sonrasında II. Abdülhamit, 1889 Ekim'inde yayınladığı yeni bir Fermanla Halepa Sözleşmesi'nin birçok maddesini yürürlükten kaldırdı. Yeni düzenlemeyle Girit valisini padişah doğrudan kendisi atayacak ve valinin görev süresi belli bir sınırlamaya tabi olmayacaktı. Ayrıca Girit Meclisinin üye sayısı azaltılacak ve Meclis, 35 Hristiyan ve 22 Müslüman olmak üzere toplam 57 üyeden oluşacaktı. II. Abdülhamit'in yayınladığı bu Fermanla Girit'te sert ve otoriter bir yönetim kurulsun da bu gelişme Ada'daki huzursuzlukların son bulmasını sağlayamadı.⁶⁹⁰

II. Abdülhamit'in Fermanıyla Girit'te oluşturulan yeni düzene, kısa bir süre sonra Ada'daki Rumlar muhalefet etmeye başladılar. Osmanlı yönetimi

681 BOA, MV, 42/24.

682 BOA, Y. PRK. ASK, 55/43.

683 BOA, Y. A. HUS, 225/50.

684 BOA, Y. PRK. KOM, 7/39.

685 BOA, Y. PRK. ASK, 56/29.

686 BOA, Y. MTV, 39/74; Y. A. HUS, 227/59.

687 BOA, Y. PRK. ML, 9/68.

688 BOA, MV, 46/59.

689 BOA, Y. A. HUS, 228/65.

690 Armaoğlu, *age.*, s. 790.

bu tepkilere, Karatodori Paşa'yı Girit valisi atayarak yanıt verdi. Fakat bu kez Ada'daki Müslümanlardan gelen tepkiler üzerine Vali istifa etmek zorunda kaldı. 1895 yılında İstanbul'da Ermeni komitecilerin düzenledikleri eylemler ve Makedonya'da Osmanlı yönetimine karşı süren başkaldırıları, Girit'teki Hristiyanlara yeni bir kalkışma için cesaret veriyordu. Ayrıca 1894'te kurulmuş olan Etnik-i Etery komitesinin Girit'te teşkilatlanması ve Ada'ya çeteciler göndermesi, yeni bir ayaklanmaya hazırlık niteliği taşıyordu. Nitekim bu koşullarda 1896 Mayıs'ında Girit'te yeni bir ayaklanma patlak verdi.⁶⁹¹ Ada'daki Osmanlı askerî kuvvetlerine saldıran isyancılar, Vamos'taki Osmanlı birliklerini kuşatırken limandaki yönetim binasını da ateşe verdiler. Osmanlı kuvvetleri isyanı bastırmakta güçlük çekince Selanik ve Kosova'dan takviye kuvvetler getirildi. Ayrıca Abdullah Paşa, yeni vali ve askerî komutan sıfatlarıyla 29 Mayıs 1896'dan itibaren Girit'te görev yapmaya başladı. Abdullah Paşa'nın Ada'ya gelişiyle, gerginlik yatışmaya başladı ve Osmanlı yönetimi Halepa Sözleşmesi'ni yeniden yürürlüğe koyacağını duyurdu.⁶⁹² Halepa Sözleşmesi'nin yeniden uygulamaya konulması ve Girit Meclisinin çalışmalarına başlaması kısa süreli de olsa Ada'ya güven ve huzuru getirdi. Fakat ertesi yıl Girit sorunu Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında daha büyük bir soruna yol açacak gelişmelere kaynaklık edecekti.

9.2. Osmanlı-Yunan Savaşı Öncesinde Girit'teki Gelişmeler

1897 yılına gelindiğinde Girit'teki huzursuzlukları yatıştırmak için atılan adımlar ve farklı tarihlerde uygulamaya geçirilen reformların sonuç vermediği görülmekteydi. Ada'daki Rumlar, Yunanistan ile birleşme isteklerinden vazgeçmezken Yunan hükümetleri de Girit'teki isyancılara destek olmayı sürdürüyordu. Büyük devletlerin de Girit'teki sorunun bir parçası olması, Osmanlı egemenliğini sarsmaya devam ediyordu. Ada'daki Rumlar ve Yunan Devleti, "enosis" talebinde bulunmaya devam ederken Osmanlı Devleti ise Girit'i gözden çıkarmaya yanaşmıyor ve sorunun çözümü belirsiz bir tarihe havale ediliyordu.

1896'daki uzlaşma sırasında kararlaştırılan reformlara ilişkin görüşme ve hazırlıkların sürdüğü günlerde 1897 Şubat'ında Girit'teki Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki gerginlik, yeniden alevlendi.⁶⁹³ Girit konusunda gerekli adımları atmadığı gerekçesiyle kendi kamuoyunun baskısı altındaki Yunan Kralı George, meseleye verdiği önemi göstermek üzere Ada'ya Yunan birliklerini sevk etme kararını aldı. 10 Şubat 1897'de Yunan kralının oğlunun komutasındaki bir Yunan filosu Girit'e gönderildi. 13 Şubat'ta ise Albay

691 Dakin, *age.*, s. 150.

692 Pınar Şenışık, *The Transformation of Ottoman Crete, Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century*, I. B. Tauris & Co Ltd., London 2011, s. 112-121.

693 BOA, Y. EE. KP, 7/626.

Vassos komutasında iki bin kişilik bir Yunan kuvveti Ada'ya çıkarak ilhaki sağlamak için Girit'i işgale başladı.⁶⁹⁴ Vassos üç gün sonra yayınladığı "Beyanname"yle de Girit Adası'nı Yunan kralı adına ele geçirdiğini ilan etti.

Yunanistan'ın Girit'teki statükoyu bozan bu girişimleri, hem Osmanlı Devleti hem de büyük devletler tarafından yakından izlenmekteydi. Yunanistan'ın Girit'e çok sayıda askerî mühimmat ve tüfek gönderdiği bilgisi, Atina'daki elçilik kanalıyla Osmanlı hükûmetine iletilmiş⁶⁹⁵ ve Yunan harp gemilerinin Girit için yola çıktığı haberi de II. Abdülhamit'e ulaştırılmıştı.⁶⁹⁶ Ayrıca Sadrazam Halil Rifat Paşa, Yunanistan'ın bu girişimleri karşısında büyük devletlerin elçileri nezdindeki teşebbüslerin hızlandırılması emrini vermiş,⁶⁹⁷ gerekmesi halinde Girit'e gönderilecek Osmanlı askerî güçlerine de hazırlıklarını tamamlamaları bildirilmiştir.⁶⁹⁸ Girit'teki Osmanlı kumandanlığından gelen bilgiye göre; Yunanlılar Ada'ya ilk olarak Hanya'da altı topla üç yüz asker, daha sonra da üç topla altı yüz asker ve Hanya yakınlarındaki bir manastıra da dört taburla altı top çıkarmışlardı.⁶⁹⁹

Girit'teki sorun yüzünden Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın arasındaki tansiyonun yükselmesi ve iki ülkenin savaşın eşiğine gelmesi, büyük devletleri harekete geçmeye zorladı. Büyük devletlerden Almanya, Girit'teki son durum üzerine Yunanistan'daki Pire Limanı'nın işgal edilmesini önerirken İngiltere ise Ada'ya daha geniş özerklik verilmesine taraftardı. Fransız Dışişleri Bakanı ise Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyarak Ada'ya geniş özerklik verilmesi önerisini getirdi.⁷⁰⁰ Sonuçta Ada'nın ortak işgali kararını alan büyük devletler, 15 Şubat tarihinden itibaren askerî birliklerini Ada'ya çıkarmaya başladılar. Ortak müdahaleden sonra Girit Müslümanları⁷⁰¹ konsoloslara başvuruda bulunarak büyük devletlerce önerilecek her türlü çözümü kabul etmeye razı olduklarını, ancak Ada'nın Yunanistan'a katılmasına kesinlikle karşı olduklarını ifade ettiler. Müdahaleye rağmen Yunan Komutanı Vassos'un işgalini sürdürmesi üzerine büyük devletler, 23 Şubat'ta Girit halkına yönelik olarak bir "Beyanname" yayınladılar ve ortak müdahalenin amacının Girit sorununun çözümüne ve güvenliğin sağlanmasına yönelik olduğunu ifade ettiler.⁷⁰²

694 Armaoğlu, *age.*, s. 792.

695 BOA, Y. A. HUS, 366/14.

696 BOA, Y. A. HUS, 366/35.

697 BOA, Y. A. HUS, 366/25.

698 BOA, Y. PRK. ASK, 117/24.

699 BOA, Y. MTV, 151/144.

700 Armaoğlu, *age.*, s. 792-793.

701 Yunan gemilerinin Ada'ya çıkışından sonra Girit Müslümanları Sultan II. Abdülhamit'e de başvurarak yardım talebinde bulunmuşlardır. BOA, Y. EE, 114/57.

702 Adıyeke, *age.*, s. 173-174.

Girit'te hem Yunan hem de büyük devletlerin askerî birliklerinin olduğu günlerde Ada'daki Müslümanların can güvenliğinden endişe duyan Osmanlı Devleti, büyük devletler nezdinde girişimlerde bulunarak mahsur kalan Müslümanların kurtarılmasını sağlamaya çalıştı.⁷⁰³ Ayrıca, Ada'daki statükonun korunmasına yönelik adımlar atıldı. Büyük devletler ise 2 Mart 1897 tarihinde Girit'teki duruma ilişkin görüş ve çözüm önerilerini Osmanlı Devleti ile Yunanistan'a iletiler. Barışın sağlanması ve Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması arzusunda olduklarını ifade eden büyük devletler, Girit'teki Yunan güçlerinin varlığına son vermek üzere harekete geçtiklerini belirtiyorlardı. Ayrıca büyük devletlere göre 1896'da kararlaştırılan reformların uygulanmaması nedeniyle gelinen noktada iki seçenek kalmıştı: *Evela; Girit ceziresi ahvâl-i hazırada hiçbir vechle Yunanistan'a ilhak edilemeyecektir. Saniyen; cezire-i mezkure hakkında devletler tarafından bir muhtariyet-i idare usulü vaz edilecektir.*⁷⁰⁴ Büyük devletlerin bu teklifini aynı gün değerlendiren Osmanlı hükûmeti, Girit valisinin Osmanlı Devleti tarafından atanması, Girit'teki Müslümanların can ve mal güvenliğinin sağlanması, şehirlerle limanlarda Osmanlı askerlerinin bulundurulması, Girit yönetimi tarafından Osmanlı Devleti'ne vergi ödenmesi gibi koşullar çerçevesinde özerklik teklifinin görüşülebileceği kanaatine varmıştır.⁷⁰⁵

Girit'le ilgili kararlarını aynı gün Yunan hükûmetine de ileten büyük devletler, Yunanistan'dan alınan karara uymasını ve altı gün içinde askerlerini Ada'dan çekmesini istediler. Fakat Etnik-i Eterya komitesinin körüklediği Yunanistan'daki milliyetçi ve saldırgan çevreler, Girit konusunda geri adım atılmamasını ve gerekirse savaşa girilmesini istiyorlardı. Bu koşullarda Yunan hükûmeti de büyük devletlere verdiği yanıtta, Ada için düşünülen çözüm yolunun işlemeceğini ileri sürerek Girit'ten askerlerini çekmeyeceğini bildirdi.⁷⁰⁶ Bu gelişme üzerine altı büyük devletin askerî güçleri (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan), güven ve huzuru sağlamak adına 21 Mart tarihinden itibaren Girit'i abluka altına aldılar ve Ada'ya her türlü giriş ve çıkışı denetlemeye başladılar. Ayrıca büyük devletlerin amiralleri Ada halkını, ablukanın amacının Girit ile Yunanistan'ın arasındaki bağı kesmek olduğu konusunda bilgilendirdiler ve halka iş ve güçlerine geri dönmeleri çağrısını yaptılar.⁷⁰⁷ Büyük devletlerin müdahalesi, Girit'in Yunanistan ile birleşmesine izin vermeyeceklerini ortaya koyuyor, Yunan hükûmetine ise geri adım atmaktan başka seçenek bırakmıyordu. Bu müdahaleyle Girit'teki tansiyon azalırken Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın arasındaki gerginlik ise had safhaya ulaşmıştır.

703 BOA, Y. PRK. UM, 37/9.

704 BOA, Y. A. HUS, 367/129.

705 BOA, Y. A. RES, 85/31.

706 Adıyeke, *age.*, s. 174-175.

707 Şenişik, *age.*, s. 164-165.

9.3. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı

Yunanistan'daki Deliyannis hükûmeti, 1897 Şubat'ında bir oldubitti ile Girit'i ilhak etmeye çalışsa da bu girişim büyük devletlerin müdahalesi ile sonuçsuz kalmıştı. Ancak Osmanlı topraklarına yönelik yayılmacı isteklerinden vazgeçmeyen Yunanistan'daki milliyetçi gruplar, hükûmeti baskı altına almayı sürdürdüler. Birçok Yunan subayının üyesi olduğu Etnik-i Eterya Cemiyeti, Yunan yayılmacı siyasetinin Girit'ten sonraki bir diğer hedefi olan Makedonya'daki faaliyetlerine hız verdi. Girit'teki gerginliğin sürdüğü günlerde Yunanistan'ın Osmanlı sınırında askerî hazırlıklara giriştiği haberleri İstanbul'a ulaşmış⁷⁰⁸ ve bu gelişme üzerine sınırdaki Osmanlı birlikleri takviye edilmeye başlanmıştı.⁷⁰⁹

Yunan Prensi Konstantin'in 27 Mart 1897'de Teselya Komutanı sıfatıyla Osmanlı sınırına doğru ilerlemesi üzerine büyük devletler, 6 Nisan'da iki ülkeyi uyararak saldırgan tarafın sonuçlarla yüzleşmek zorunda kalacağını duyurdular.⁷¹⁰ Bu gelişme üzerine Osmanlı Devleti büyük devletlere verdiği yanıtta, agresif tutum sergileyen ülkenin Yunanistan olduğunu belirterek Girit ve Makedonya sınırındaki durumu hatırlatıyordu.⁷¹¹ Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki gerginliği azaltmak isteyen büyük devletlerin bu çabası da yeterli olmadı. Çünkü Yunan askerlerinin sınırı geçerek Osmanlı topraklarına girdiği tespit edildi. Bu durumu bir savaş nedeni olarak kabul eden Osmanlı Devleti, 18 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilan etti. Yunanistan'daki Osmanlı Elçisi geri çağrılırken İstanbul'daki Yunan Elçiliğindeki görevlilere de pasaportları verilerek ülkelerine gönderildiler.⁷¹²

Osmanlı Devleti'nin harp ilanında Yunanistan'ın sınırı geçerek saldırgan bir tutum izlediğine dikkat çekiliyor ve *Devlet-i Aliyye sulh ve müsalemetin vikâyesi için şimdîye kadar her türlü mesaiyi icradan geri durmadığı halde Yunan hükûmetinin hukuk-ı düvel-i milel kavaidine muhalif olmak üzere Girit'e asker irsaliyle ve ahiren hudut üzerinde tehyiat-ı harbiyeye kıyam ile hareket-i hasmanaye mübaderet etmesi üzerine hukuk ve tamamîyet-i mülkiye-i saltanat-ı seniyyeyi halelden vikayeten Devlet-i Aliyyece bilmukabele harekât-ı harbiye-i askeriye icrası zorunda kalındığı* duyuruluyordu.⁷¹³

Savaşın ilan edildiği günlerde Osmanlı Devleti, Yunanistan'a kıyasla

708 BOA, DH. ŞFR, 204/21; BOA, Y. A. HUS, 367/20; BOA, HR. SYS, 1745/32.

709 BOA, BEO, 909/68161; BOA, İ. MTZ (01), 19/819; BOA, Y. PRK. ASK, 117/71.

710 Douglas Dakin, **The Grek Struggle in Macedonia 1897-1913**, Institute for Balkan Studies, Selanik 1966, s. 39.

711 Accounts and Papers. Turkey No. 11, 1897, **Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War between Turkey and Greece**, London 1897, s. 182-183.

712 "Greece and Turkey, War Declared", **The Times**, 19 Nisan 1897, s. 3.

713 **Sabah**, 18 Nisan 1897, s. 1.

diplomatik ve psikolojik açılardan daha iyi durumdaydı. Çünkü Girit'teki saldırgan tavrının yanı sıra Osmanlı-Yunan sınırındaki tecavüzleri, Yunanistan'ın barışı bozan taraf olarak görülmesine yol açmıştı. Ayrıca Yunanistan'ın Makedonya ve Selanik üzerindeki niyetlerinin farkında olan Bulgaristan ile Sırbistan hükümetleri, savaşta tarafsız kalarak Yunan hükümetinin Makedonya'da çıkmasını umduğu karışıklığa destek olmadılar. Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit ise Yunanistan'a savaş açarak hem kendi ülkesindeki hem de İslam dünyasındaki imajını düzeltme olanağını elde etmiştir.⁷¹⁴

1897 Osmanlı-Yunan savaşı, büyük oranda Teselya ve Epir'deki muharebe alanlarında gerçekleşti. Fakat küçük çaplı da olsa denizlerde de iki ülkenin askerî güçleri karşı karşıya geldi. Teselya kuzeyden Makedonya, doğudan Ege Denizi, güneyden Galos ve Zeytin Körfezleri ve Otriz Dağları, batıdan ise Epir ile çevrilmişti. Teselya 1881'de yapılan bir sınır düzenlemesi ile Alasonya hariç olmak üzere Yunanistan'a bırakılmıştı. Savaşta Osmanlı ordusunun harekât alanında üç önemli şehir bulunuyordu. Bunlar; Epir'de Yanya, Teselya'da ise Yenişehir (Larissa) ve Tırhala idi.⁷¹⁵

Osmanlı ordusuna seferberlik emri, daha savaş ilan edilmeden, Yunan donanmasının Girit'e yöneldiği sırada 14 Şubat günü verilmişti. Savaş alanı Osmanlı III. Ordusunun bulunduğu Selanik'e yakın olması nedeniyle öncelikle bu bölgede seferberlik ilan edildi. Ayrıca, İstanbul'daki I. Ordu ve Edirne'deki II. Ordudan da çıkabilecek bir savaşta hazır olması istendi.⁷¹⁶ Yunanistan'a karşı yürütülecek harekât, Von der Goltz Paşa tarafından 1886'da hazırlanan savaş planının kısmen değiştirilmesiyle uygulanmıştır. Müşir Ethem Paşa komutasındaki 58.379 piyade, 1.560 süvari, 3.754 topçu olmak üzere 62.692 mevcutlu Alasonya Ordusu Teselya harekât bölgesinde; Ferik Ahmet Hıfzı Paşa komutasındaki 28.100 mevcutlu Yanya Kolordusu Epir harekât bölgesinde, Yunanlıların 42.256 mevcutlu Teselya Ordusuyla 22.438 mevcutlu Epir Tümenine göre konumlanmıştı.⁷¹⁷

Savaşın ilanıyla birlikte Osmanlı kuvvetleri, Yunan ordusu üzerine tarazuza geçti. Yunan ordusuna nazaran daha donanımlı olan Osmanlı ordusu, ilk başarılarını elde ederek 28 saat süren bir muharebe sonrasında Milano

714 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, TTK Yay., Ankara 2011, s. 116.

715 Ahmet Köksal, "1897 Türk-Yunan Harbi'nde Trabzon Redif Taburları", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Bahar 2018, /24, s. 240.

716 "93 Harbi"nden sonra Osmanlı ordusunu modernleştirmek üzere Türkiye'ye gelen Von der Goltz Paşa, Osmanlı-Yunan harbini ele aldığı eserinde seferberlik sürecini ayrıntılı olarak değerlendirebilir. **Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897)**, Yay. Haz. İbrahim Yılmazçelik-Ahmet Akşin, Akademi Kitabevi, İzmir 2001, s. 9-35.

717 Cemal Özkan, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Savaşlar ve Antlaşmalar", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C V, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1371.

geçidini ele geçirdi.⁷¹⁸ Milano geçidinin ele geçirilmesi, Osmanlı ordusuna Yenişehir üzerine ilerlemek için büyük bir fırsat yarattı. Yenişehir'e doğru ilerleyen Osmanlı ordusu, karşısında Yunan kuvvetlerini görmeyi beklerken Yunan ordusunun geri çekildiğini fark etmiştir. Prens Konstantin'in verdiği emirle Çatalca'ya çekildiği anlaşılan Yunan ordusunun geride kalan küçük birlikleriyle gerçekleşen çatışmalar sonrasında Yenişehir 25 Nisan günü Osmanlı kuvvetlerinin eline geçmiştir. Von der Goltz Paşa'ya göre, Yenişehir'in düşmesinden sonra Yunanların Teselya Ovası'nda dayanabilme imkânı kalmamıştı.⁷¹⁹ Yenişehir'in ele geçirildiği gün İstanbul'a şifreli telgraf gönderen Alasonya Ordusu Genel Komutanı Ethem Paşa, o ana kadar gerçekleşen muharebelerde Yunan ordusunun kayıplarının iki bini geçtiğini belirterek "eşya ve mühimmatça zayıyatı oldukça ziyade"⁷²⁰ diyordu. Yenişehir Merkez Kumandanı Yaver Ahmet Şevket Bey ise gönderdiği telgrafta Yunanların geri çekilirken toplarını dağlara sakladığını anlaşıldığını belirtiyor ve gerekli araştırmanın yapılacağını ekliyordu.⁷²¹

Yenişehir'i ele geçirdikten sonra Osmanlı ordusu Tırhala'ya doğru ilerleyişe geçmiş ve çok büyük bir direnişle karşılaşmadan Tırhala da ele geçirilmiştir.⁷²² Yunan ordusuna yönelik taarruzunu sürdüren Osmanlı ordusu, Velestin'deki Muharebenin sonrasında Çatalca'da Yunan ordusuyla karşı karşıya gelmiştir. Çatalca'daki Muhaberede de Osmanlı ordusu karşısında yenilgiye uğrayan Yunan ordusu, yeni bir savunma hattı oluşturabilmek için Dömeke'ye doğru geri çekilmeye başlamıştır. 6 Mayıs günlü telgrafında Çatalca'nın ele geçirildiğini haber veren Ethem Paşa, Yunan kuvvetlerinin Dömeke'ye doğru takip edilmekte olduğunu bildirmekteydi.⁷²³

Osmanlı Devleti'nin Yunanistan ile savaşa girmesi ülke içinde büyük heyecan yarattı. Girit sorunu nedeniyle Yunanistan ile uzun zamandır süren gerginliklere son verme şansının ortaya çıktığını düşünen Osmanlıların savaşa destek verdikleri görülüyordu. Ülkenin çeşitli bölgelerinden Osmanlı ordusunda gönüllü olarak yer almak için çok sayıda başvuru yapıldı. Öyle ki o sırada Manastır Askerî İdadisinin öğrencilerinden birisi olan Mustafa Kemal de ülkedeki coşkuya kapılarak Osmanlı ordusuna katılmak istemiş, fakat bu isteği gerçekleştirilememiştir.⁷²⁴

718 BOA, Y. PRK. PT, 11/70.

719 Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897), s. 112-115.

720 BOA, Y. PRK. ASK, 122/99.

721 BOA, Y. EE, 145/32.

722 Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, **Devlet-i Aliyye-i Osmani ve Yunan Muharebesi 1314**, Mihran Matbaası, İstanbul 1315, s. 355-358.

723 **1897 Türk-Yunan Savaşı (Teselya Tarihi)**, Yay. Haz. Bayram Kodaman, TTK Yay., Ankara 1993, s. 24-25.

724 Andrew Mango, **Atatürk**, Sabah Kitapları, İstanbul 2000, s. 45-46.

Osmanlı-Yunan savaşı, ülkedeki cemaatler arası ilişkileri de etkiledi. Çünkü Osmanlı topraklarında yaşamakta olan çok sayıda Rum bulunuyordu ve onların Müslüman ve Türk vatandaşlarla aralarında bir gerginliğin oluşması toplumsal birliği zedeleyebilirdi. II. Abdülhamit yönetimi, ülkelerine sadık kaldığını düşündüğü Rumlar ile düşman olarak gördüğü Yunan Krallığı'nın vatandaşlarını ayırmaya çalışsa da bunu her zaman sağlamak mümkün olamamıştır.⁷²⁵ Savaş sırasındaki bir diğer gelişme ise Hint Müslümanlarının savaş sırasında Osmanlılara verdikleri destek olmuştur. Özellikle II. Abdülhamit Dönemi'nde Hint Müslümanları ile Osmanlılar arasında artan ilişkiler sonucunda, Hint Müslümanlarının Osmanlılara maddi yardımlarda bulunmaya çalıştıkları, ayrıca sömürgeci devletleri olan İngiltere üzerinde de Osmanlı Devleti lehinde olmak üzere baskı kurmaya çalıştıkları görülüyordu.⁷²⁶

Savaşta Yunan ordusunun başarısızlığı ve arka arkaya uğradığı yenilgiler, Yunan kamuoyunda ve siyasi çevrelerinde büyük şok yarattı. Savaş öncesindeki heyecan ve büyük beklentiler, yerini şaşkınlığa ve zamanla öfkeye bırakmaya başladı. Yunanlılar felaketin sorumlusu olarak donanmaya yeterli destek olmayan Kral George'u ve ordu komutanlığını üstlenmiş olan oğlu Prens Konstantin'i görmekteydiler.⁷²⁷ Hatta protestocu grupların, silahlanmış bir şekilde saraya saldırmayı düşündükleri de görülmekteydi.⁷²⁸ Yunanistan'daki bu siyasi kriz, Başbakan Deliyannis'in görevden alınması ve yerine Ralli'nin getirilmesiyle sonuçlandı.⁷²⁹ Durumun giderek kötüleştiğini gören yeni Yunan hükümeti, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın müdahalesini talep etti. Ayrıca Girit'teki birliklerini de geri çekti. Yunan hükümetinin müzakere isteğinin Almanya aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne iletilmesinden sonra Babıali kendi barış koşullarını saptamak için hazırlıklara başladı. 14 Mayıs tarihli toplantısında bu konuyu görüşen Osmanlı hükümeti, Yunan sınırında düzenleme yapılması ve 10 milyon liralık savaş tazminatı ödenmesi gibi koşulların yer aldığı müzakere şartlarını belirleyerek⁷³⁰ büyük devletlere ilettiler.⁷³¹ Ancak büyük devletlerin arabuluculuk girişimlerine rağmen Yunan hükümeti savaşa devam etmekte kararlı görünüyordu.⁷³²

725 Julia Phillips Cohen, **Osmanlılaşmak Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı**, Alfa Yay., İstanbul 2017, s. 173.

726 Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, İSAM Yay., İstanbul 1992, s. 149-151.

727 Dakin, **The Grek Struggle in Macedonia 1897-1913**, s. 41.

728 "Mr. Egerton to the Marquess of Salisbury, 28 April 1897", **Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War between Turkey and Greece**, s. 219.

729 "The War, Dismissal of M. Delyanni", **The Times**, 30 Nisan 1897, s. 7.

730 **BOA**, İ. MTZ. 01, 20/908.

731 "Sir P. Currie to the Marquess of Salisbury, 15 May 1897", **Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War between Turkey and Greece**, s. 250.

732 **BOA**, HR. SYS, 1742/107.

Devletler arasında barışa ilişkin görüşmelerden sonuç alınamaması üzerine Osmanlı ordusu taarruzuna devam etti. Son olarak Galos'u ele geçiren Osmanlı ordusu, Yunan kuvvetlerinin savunma hattı oluşturduğu Dömeke'ye doğru ilerlemeye başladı. Ancak savunma güçlerine avantaj sağlayan Dömeke'nin coğrafi konumu, Osmanlı komutanlarının taarruz planı üzerinde etraflica düşünmesini gerektirmekteydi. Hatta Osmanlı ordusuyla birlikte savaşı takip eden yabancı ülke ateşemiliterleri de Dömeke'nin taarruzla ve meydana muharebesiyle değil, kuşatılması halinde Osmanlıların eline geçeceğini söylemekteydiler.⁷³³ Ancak bu dezavantajlara karşın Müşir Ethem Paşa'nın emriyle 17 Mayıs sabahı ilerlemeye başlayan Osmanlı ordusu, Yunan kuvvetleri üzerine taarruza geçti. Prens Konstantin'in komutası altındaki yaklaşık 35.000'e ulaşan Yunan kuvvetleri, bütün güçleriyle Osmanlı ilerleyişini durdurmaya çalıştılar. Ancak Osmanlı ordusu Dömeke Muharebesi'nde Yunan kuvvetlerini yenilgiye uğratmayı başararak Atina'ya doğru ilerleme olanağını elde etti. Fakat Osmanlıların Yunanistan'ın içlerine doğru ilerlemesinden rahatsız olan Rus Çarı'nın II. Abdülhamit'e başvurusu ve büyük devletlerin benzer taleplerde bulunmaları üzerine iki ülke arasında ateşkes yapılmasına karar verildi.⁷³⁴

1897 Osmanlı-Yunan savaşından Osmanlı ordusu zaferle ayrılırken aynı başarıyı Osmanlı donanması gösterememiştir. Bu durumda II. Abdülhamit Dönemi'nde donanmaya yeterli önem verilmemesinin önemli bir rolü olduğu şüphesizdir. Nitekim Osmanlı-Yunan savaşının başlamasından sonra ancak dört Osmanlı savaş gemisi, Mesudiye, Hamidiye, Aziziye ve Necm-i Şevket İstanbul'dan çıkıp Marmara'ya açılabilmiştir. Savaş boyunca Osmanlı gemileri Çanakkale Boğazı'nın içinde kalarak Ege Denizi'ne çıkamadılar. Yunanistan ise Osmanlıların bu dezavantajından yeterli ölçüde yararlanamadı.⁷³⁵ Savaş sırasında Osmanlı donanmasının içinde bulunduğu zafiyet ve denizden gelebilecek saldırılara karşı yeterli önlemlerin alınmadığının ortaya çıkması, eleştiri oklarının Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa'ya yöneltilmesine neden olmuş⁷³⁶ ve savaş sonrasında donanma güçlerinin reforme edilmesi konusunu gündeme getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Yunanistan karşısında kazandığı askerî zafer, önemli siyasal sonuçlar da doğurmuştur. 93 Harbi'nin yol açtığı travmanın etkisini bir nebze olsun azaltan bu zafer, aynı zamanda II. Abdülhamit Dönemi'nde hız verilen askerî reform planının başarısını da kanıtlamıştır. Osmanlı ordu-

733 Tefik Zühdü, *age.*, s. 389.

734 Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, s. 117.

735 Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 405-407.

736 Dönemin Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, anılarında bahriyedeki görüş ayrılıkları ve teknik yetersizliklere değinerek kendisini savunmaya çalışmaktadır. Hasan Rami, *Hatırat*, C 1, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1324.

sunun örgütlenme ve disiplin yeteneklerini de ortaya koyan savaş, özellikle Mekteb-i Harbiyede eğitim görmüş subayların değerini de göstermiştir. Ayrıca savaş, Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan Balkan devletlerine Osmanlı Devleti'nin düşündüklerinden daha çetin bir ceviz olduğunu kanıtlamıştır.⁷³⁷ Bu nedenle Balkan devletlerinin, özellikle de Yunanistan'ın, Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarında bir değişim yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir yenilgiye uğrayan Yunanistan, Makedonya mücadelesinde rakip gruplara karşı geri kalmamak için Osmanlılarla ilişkilerini düzeltmek için adımlar atmıştır. Ayrıca hem Girit sorununda Osmanlı Devleti'ne vermiş olduğu destek hem de 93 Harbi'nden sonra Türkiye'de görev yapmaya başlayan Alman komutanların Osmanlı ordusunu modernleştirmek konusundaki başarıları, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin gelişimine katkı sağlamıştır.

Osmanlı ordularının yaklaşık bir ay süren savaşta Yunan kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratması, Yunanistan'a barış masasına oturmaktan başka bir seçenek bırakmamıştı. İki ülke arasında 20 Mayıs 1897'de ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra barış görüşmelerine geçildi. Ancak Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ı barış görüşmelerinde yalnız bırakmak istemeyen büyük devletler, görüşmelere müdahil olurken konuyla ilgili uluslararası bir konferansın toplanmasını istediler.⁷³⁸ Osmanlı-Yunan barışını belirlemek üzere İstanbul'da toplanan konferans, yaklaşık dört ay sürerken barış antlaşması 4 Aralık 1897'de imzalanabildi. Antlaşma hükümleri incelendiğinde Osmanlı Devleti'nin askerî alandaki başarısını diplomasi alanına taşıyamadığı söylenebilir. Çünkü antlaşmaya göre yalnızca Teselya bölgesinde Osmanlılar lehine bazı sınır düzenlemeleri yapılacak, bunun dışında var olan sınırlar korunacaktı. Ayrıca Yunanistan Osmanlı Devleti'ne savaş tazminatı ödeyecekti.⁷³⁹ Osmanlı Devleti açısından bakıldığında ciddi hiçbir kazanımın yer almadığı antlaşmada daha çarpıcı olan konu ise Girit'in durumuyla ilgili hiçbir maddenin yer almamasıydı.

Osmanlı-Yunan savaşına müdahale edip barışı sağlayan büyük devletler, Girit Adası'yla ilgili özerklik planlarını yeniden gündeme getirdiler. Büyük devletlerin 1897 Mart'ında Ada için önerdikleri özerk yönetimi Osmanlı Devleti zaten kabul etmiş, ancak bu öneriyi yeterli bulmayan Yunanistan savaşın çıkmasına yol açmıştı. 1897 Şubat'ından beri Ada'yı fiilen yönetmekte olan büyük devletler, özerk bir yönetime sahip olacak Girit'in Hristiyan bir vali tarafından yönetilmesi isteğini korumaktaydılar.⁷⁴⁰ Girit valiliği için günde-

737 François Georgeon, **Sultan Abdülhamit**, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 464-465.

738 Karal, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, s. 117-118.

739 **Devlet-i Aliyye ile Yunan Hükümeti Beyninde Musalaha-i Kat'iyye Muahedenesi**, Malumat Gazetesi ve Tahir Bey Matbaası, Kostantiniyye 1315.

740 Armaoğlu, **age.**, s. 795.

me gelen isim ise Yunan Prensi Georges oldu. Osmanlı Devleti ile Ada'da yaşamakta olan Müslümanlar, Girit valiliğine Yunan prensinin atanmasına karşı çıktıysa da bu konuda büyük devletleri ikna etmeyi başaramadılar ve sonuçta Ada'daki Osmanlı askeri geri çekilmek zorunda kaldı. Yunan Prensi Georges'un 21 Aralık 1898'de Ada'ya gelmesiyle de Girit'teki özerk yönetim başlamış oldu.⁷⁴¹

Girit'te özerk bir yönetim kurulmasına rağmen, Ada'daki sorunlar sonraki süreçte de devam etmiştir. Prens Georges'un göreve başlamasından sonra 1899'da kabul edilen Girit Anayasası, tüm kesimlerin beklentilerini karşılamaktan uzaktı. Ayrıca Prens Georges'un görev süresinin bitiminde büyük devletlere başvurarak Ada'nın Yunanistan'a katılmasını istemesi, daha sonra Girit Meclisinin de benzer bir talepte bulunması, Osmanlı Devleti'nin tepkisine yol açtı. Büyük devletler ilhak kararını tanımasa da Giritli Rumların enosis amacını korudukları görülmekteydi. Bu arada Girit'teki Rum ihtilal komitesinin üyelerinden olan Venizelos ile Prens Georges'un Ada'yla ilgili konularda görüş ayrılığına düşmesi, Rumlar arasında da problemlere yol açtı. Öyle ki Prens Georges, 1906'da görevinden ayrılırken yerine büyük devletlerin isteğiyle Zaimis yüksek komiser olarak atanmıştır. Zaimis'in göreve başlamasından sonra ise uzun süredir Girit'te askerî güç bulundurmakta olan büyük devletler, Ada'dan askerlerini çektiler ve buradaki gelişmeleri izlemeye başladılar.⁷⁴²

Girit'in yönetimiyle ilgili bu gelişmeler yaşanırken can ve mal güvenliği endişesine düşen Ada'daki Müslümanların Anadolu topraklarına doğru göç etmeye başladığı görülmekteydi. Öncelikle İzmir'i kendilerine yeni yaşam alanı olarak seçen Giritli Müslümanlar ayrıca Ege ve Akdeniz sahil kesimindeki diğer Osmanlı kentlerine de yönelmişlerdir.⁷⁴³ Osmanlı Devleti, ilk etapta Girit Müslümanlarının göçüne yardımcı olmaya çalışsa da göçün artması, adadaki nüfus dağılımını önemli ölçüde etkileyecek boyutlara ulaşmaya başlamıştır. Ada'daki Müslümanların yaşam koşullarını iyileştirmek isteyen Osmanlı hükümeti zaman zaman büyük devletlere başvurularla bulunarak Girit Müslümanları için adımlar atılmasını istemiştir.⁷⁴⁴ Girit Müslümanları Anadolu'da kendilerine yeni bir yaşam kurmaya çalışırken buldukları kentlerde özellikle Rumlara yönelik, tepkisel bir tutum içine girdikleri, bu nedenle Osmanlı unsurları arasında da yerel düzeyde bazı sorunların ortaya çıktığı görülmüştür.

Altı büyük devletin himayesinde ve 1897 savaşındaki Osmanlı zaferinden sonra Girit'te oluşturulan özerk yönetim, Osmanlı Devleti'nin saygınlı-

741 Adıyeke, *age.*, s. 211.

742 Adıyeke, *age.*, s. 212-225.

743 *BOA*, MV, 92/42; *BOA*, Y. EE. KP, 8/746.

744 *BOA*, Y. A. HUS, 434/105.

ğına ve Sultan II. Abdülhamit'in imajına ciddi bir darbe vurmuştu. Osmanlı-Yunan savaşındaki askerî başarısının diplomasi alanında sürdürülememesi ve Ada'daki Osmanlı varlığının Hanya Kalesi'nde dalgalanmakta olan Osmanlı bayrağından ibaret kalması, II. Abdülhamit yönetimine muhalefet eden Jön Türklerin tepkisini çekmiştir.⁷⁴⁵ Ayrıca Girit'te kurulan özerk yönetim altında yaşamak istemeyen Müslümanların Anadolu kentlerine göç etmeye başlaması, Jön Türklerin nezdinde II. Abdülhamit yönetiminin uluslararası alandaki zafiyetini gösteriyordu. 1908 yazında Makedonya'da II. Abdülhamit yönetimine karşı ayaklanıp Meşrutiyetin ilanını sağlamayı başaran İttihatçılar, Makedonya sorunu olduğu gibi Girit Adası'nda da devlet otoritesini yeniden tesis etmek düşüncesindeydiler.

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya olduğu birçok sorunda olduğu gibi, Girit sorunu da yeni gelişmelere zemin hazırladı. Osmanlı ülkesinde parlamenter yönetimin kurulması ve merkezî yönetimi güçlendirmekten yana olan İttihatçıların işbaşına geçmesinin Ada'daki statüko üzerinde olumsuz etki yapacağını düşünen Giritli Rumlar, Bosna-Hersek ve Bulgaristan krizlerinin yaşandığı dönemde 6 Ekim 1908'de Yunanistan'la birleştiklerini ilan ettiler. Fakat Giritli Rumların bu açıklamasını ne Osmanlı Devleti ne de büyük devletler kabul etti. Böylece "enosis" talebi yaşama geçirilemedi. Fakat bazı Rum gazetelerinin Ada'nın Yunanistan'a ilhak edilmesi gerektiğine dair yayınlar yapmaları, Osmanlı kamuoyunda tepkilere yol açtı. İttihatçı basın, bu iddiaları gündeme getiren Rumca gazetelere sert karşılıklar verirken hükümet ise yapmış olduğu açıklamayla Girit sorunu yüzünden Osmanlı vatandaşları Rumların sadakatlerinin sorgulanmamasını istedi.⁷⁴⁶

Girit sorunu, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında gerginliklere yol açmayı sürdürdü. Öyle ki 1910 yazında iki ülke, Girit sorunu ve Yunanistan'ın yayılcı istekleri nedeniyle yeniden karşı karşıya geldi. Çünkü Girit Meclisindeki Rum milletvekilleri, Yunan Kral ve Kraliçesi'nin resimleriyle donatılmış meclis salonunda, 9 Mayıs 1910 tarihinde krala sadık kalacakları ve Ada'nın Yunanistan'la birleşmesi için çalışacaklarına dair tek tek yemin ettiler.⁷⁴⁷ Girit Meclisindeki Rum milletvekillerinin bu davranışları, Osmanlı kamuoyunda büyük yankı uyandırdı. İttihatçılar, kendileri açısından bir "ulusal mesele" haline gelmiş olan Girit sorununa verdikleri önemi gösterebilmek amacıyla ülke çapında mitingler düzenlediler ve Osmanlı kamuoyunun Girit konusundaki hassasiyetini göstermeye çalıştılar. Hatta Yunanistan'a karşı 1909 Ağustos'unda kısa süreli olarak uygulanan iktisadi boykotu, 1910 Ma-

745 Hasan Taner Kerimoğlu, **Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914**, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2015, s. 97.

746 Hasan Taner Kerimoğlu, **İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914**, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2012, s. 278-279.

747 Adıyeye, **age.**, s. 288.

yıs'ından itibaren daha şiddetli biçimde hayata geçirdiler.⁷⁴⁸

İttihatçı Hüseyin Cahit, savaşmaksızın Osmanlıların hiçbir şekilde Girit'in kaybına razı olmayacaklarını belirtirken⁷⁴⁹ İttihat ve Terakki Cemiyetinin Meclis-i Mebusandaki başkanı olan Halil Bey ise yapmış olduğu açıklamada Girit sorununun kendileri açısından taşıdığı önemi şu sözlerle ortaya koyuyordu: *Türklerden Girit'i almak Meşrutiyet-i Osmaniye'ye bir darbe vurmaktır. Osmanlılar artık sabrın son derecesine gelmişlerdir ve sulh-i âlemi muhafaza için haysiyet-i milliyelerini asla feda edemezler... Eğer Girit meselesi menafî-i Osmaniye aleyhinde bir şekil alırsa, ahalimiz amik bir elem içine düşecektir. Ve idare-i cedide aleyhtarı ahaliyi meşrutiyete karşı teşvik için, bundan istifadeye teşebbüs eyleyeceklerdir.*⁷⁵⁰

II. Meşrutiyet'in ilanından Balkan Savaşı'na kadar geçen süreçte Girit'in statükosunda bir değişiklik yaşanmasa da Rumların "enosis" istekleri son bulmamış, Ada'daki özerk yönetim de meseleye çare olamamıştı. Ancak Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın 1912 Ekim'inde Balkan Savaşı'nda karşı karşıya gelmesi, Girit'in kaybına giden süreci hızlandırdı. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'nda aldığı ağır yenilgi, yalnızca Balkan topraklarının değil Girit'in de kaybına neden oldu. Çünkü Osmanlı Devleti ile Balkan devletleri arasında 30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti Girit üzerindeki tüm haklarından büyük devletler lehine vazgeçmiştir. Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında 14 Kasım 1913'te Atina Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay sonra da Yunan Kralı, Girit'in Yunanistan'a katıldığını ilan etmiştir.⁷⁵¹

Girit sorunu, 19. yüzyıldan itibaren hem ülke içindeki ayrılıkçı hareketlerle hem de emperyalist devletlerin saldırılarıyla karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki durumunu gösteren ilginç bir örnektir. "Milliyetçilikler Çağı"nda ve üç kıtaya yayılmış toprakları üzerinde otoritesini yitirmeye başlayan Osmanlı Devleti, Girit sorunu örneğinde de görüldüğü gibi, egemenliğini başka devletlerle paylaşmak zorunda kalmıştır. Girit sorununun Batılı devletlerin müdahalelerinin genellikle Yunanistan'ı korumak üzere gerçekleşmesi, Osmanlı devlet yöneticileri ve Jön Türklerin zihinlerinde yer etmiştir. Girit sorunu yalnızca Osmanlı Devleti'nin saygınlığına zarar

748 II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı kamuoyunda Girit sorununun nasıl değerlendirildiğine dair bilgi için bk. Kerimoğlu, **Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914**, s. 95-118.

749 *Hülasası Osmanlılar hiçbir zaman Girit'i Yunanistan'a harpsiz vermeyeceklerdir. Taviz-i mali gibi sözlerle vatanın bir parçasını ecnebilere satmak cinayetinde bulunacak bir Osmanlı heyet-i vükelası tasavvur edemeyiz. Bunu yapmak memlekette bir ihtilal tevlid etmek olur. Böyle vükelayı millet altüst eder.* Hüseyin Cahit, "Girit'e Dair", **Tanin**, 14 Teşrin-i sani 1908, s. 1.

750 "Girit Hakkında Halil Bey'in Beyanatı", **Tanin**, 20 Haziran 1910, s. 2.

751 Adıyeye, **age.**, s. 296.

vermekle kalmamış Girit'teki Rumların ateşli milliyetçiliği, Müslümanlar arasında tepkilere yol açmıştır. Hatta 1908'de iktidara gelen İttihatçıların Osmanlı vatandaşı Rumlara yönelik şüpheli bakışlarında Girit sorununun da etkisi olmuştur. Atılan tüm adımlara ve girişilen tüm reform teşebbüslerine rağmen Girit'in yitirilmesi, Osmanlı kamuoyundaki büyük devletlere ve Yunanistan'a yönelik olumsuz algının nedenlerinden birisini oluşturmuştur.

10. MAKEDONYA SORUNU

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında çok az mesele Makedonya sorunu kadar çok boyutlu bir görünüme sahip olmuştur. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde giderek bir "kangren"e dönüşen bu mesele, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığına zarar verdiği gibi Osmanlı unsurları arasına düşmanlık tohumları ekilmesine de yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en zengin ve stratejik öneme sahip topraklarını içeren Makedonya için yaşanan mücadele, bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin bir iç meselesi olmaktan çıkarak uluslararası bir probleme dönüşmüş ve 1912'deki kaybına değin çok önemli siyasal, sosyal, demografik ve psikolojik sonuçlar doğurmuştur. Makedonya sorunu yalnızca Osmanlı tarihi açısından değil Türkiye Cumhuriyeti tarihi bakımından da önem arz eder. Çünkü Osmanlı Devleti'nin son yıllarına yön veren İttihat ve Terakki Cemiyeti büyük oranda Makedonya'daki siyasal iklimde doğmuş, başta Mustafa Kemal olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda yer alan birçok isim de Makedonya sorununun yol açtığı gelişmelere bizzat tanıklık etmiştir.⁷⁵²

10.1. Makedonya Sorununun Ortaya Çıkışı

Makedonya sorunu, Osmanlı Devleti'nin siyasal birliğini 19. yüzyıldan itibaren tehdit etmeye başlayan milliyetçilik hareketlerinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlıların hüküm sürdüğü Balkan Yarımadası'nda yaşamakta olan gayrimüslim unsurlar, giderek yaygınlaşan milliyetçilik fikirlerinin etkisiyle Osmanlı Devleti'nden ayrılmanın yollarını aramaya koyuldular. Rusya'nın desteğiyle 1830'da bağımsız bir Yunan devletinin kurulması ve Sırbistan'ın özerkliğe kavuşması, çoğunluğu Slav ve Ortodoks olan Balkanlardaki Müslüman olmayan unsurlar için bir örnek oluşturdu. Osmanlı Devleti, Balkanlardaki gayrimüslimleri tesiri altına alan milliyetçi düşüncelerin etkisini kırmak için 1830'lu yıllardan itibaren Tanzimat reformlarını uygulamaya başladıysa da ayrılıkçı hareketlerin önüne geçemedi. Balkanlardaki Sırplar arasında hızla yayılan "millî uyanış", kısa bir süre sonra Bulgar, Roman ve Arnavutları da etkisi altına aldı. 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'n-

752 Fikret Adanır, **Makedonya Sorunu**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. v.

ce “Rum” milletinin bir parçası olarak görülen ve Fener Rum Patrikhanesinin yönetimi altında olan Ortodoks unsurlar, bağımsızlık için hem Osmanlı yönetimine hem de Rum Patrikhanesine karşı bir mücadele başlattılar. Çünkü var olan cemaat yapılanması ve “mezhep kardeşliği”, ulusal kimliklerin oluşumunda bir engel olarak görülüyordu.⁷⁵³

Balkanlardaki Ortodokslar arasında yaygınlaşan milliyetçi fikirler, bölgedeki en büyük nüfus gruplarından birisine sahip olan Bulgarlara çekici gelmeye başladı. Yunan ve Sırlara nazaran ulusçu fikirlerle daha geç tanışan Bulgar aydınları, kiliselerde Yunanca yerine Bulgar dilinde ibadet edilmesini ve bağımsız bir Bulgar kilisesinin kurulmasını, millî kimliğin yaratılmasındaki öncelikli adımlar olarak görüyorlardı. Bu isteklerini Osmanlı yönetimine de ileten Bulgarlar, Rum Patrikhanesinin şiddetli tepkisiyle karşılaştılar. Ortodoks kavimler üzerindeki nüfuzunu yitirmek istemeyen Patrikhane, Bulgarların bu isteğini engellemeye çalışsa da Sultan Abdülaziz, 1870’te yayımladığı bir Fermanla Rum Patrikhanesinden ayrı bir kilise olan Bulgar Eksarhhanesinin kurulmasına onay verdi.⁷⁵⁴

Patrikhaneden ayrı bir Bulgar kilisesinin kurulması, Makedonya sorunu açısından bir dönüm noktasını oluşturdu. Çünkü Balkanlarda iki büyük nüfus grubuna sahip olan Yunan/Rum ve Bulgarlar, karşı karşıya geldiler. 1870 Fermanı’na göre, belli bir bölgedeki Hristiyanların üçte ikisinin oy vermesi halinde Patrikhanenin yönetiminde olan kilise ve okulların Eksarhhaneye geçmesi söz konusu olacaktı. Bu nedenle her iki grup, daha önce kurulmuş ve yönetimi Rum Patrikhanesine bırakılmış olan kilise ve okulları kontrolleri altına alarak Ortodoksları kendi siyasi ve dinî hedefleri doğrultusunda yönlendirmek istediler. Yunan/Rum ve Bulgarlar arasında şiddetlenen bu mücadele, Balkanlarda millî kimliğin, dinsel kimliğin önüne geçmeye başladığını gösteriyordu.

Balkanlardaki gayrimüslimler arasında başlayan ayrılıkçı hareketler, “Panslavizm” politikasını uygulamaya başlamış olan Rusya’dan da destek görmekteydi. Rusya, Ortodoksların koruyucusu sıfatıyla sık sık Osmanlı yönetimine müdahale ediyor, siyasi ve dinî propaganda yoluyla da bölgedeki nüfuzunu arttırmaya çalışıyordu. Nitekim bu cesaretlendirmenin sonucunda 1875 yılında Hersek’teki Hristiyanlar ve ertesi yıl da Bulgarlar Osmanlı yönetimine karşı başkaldırdılar. Osmanlı yönetimi Balkan yarımadasında ortaya çıkan bu isyanları kısa sürede bastırma da özellikle İngiliz ve Rus kamuoyu ve hükümetlerinden büyük tepki gördü. Balkanlarda giderek kötüleşen du-

753 Balkan uluslarının “millî uyanışları” ve millî hareketlerin karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk., Kemal Karpat, “1683’ten Sonra Osmanlıların Balkan Uluslarıyla İlişkileri”, **Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Yay., Ankara 2004, s. 61-128.

754 Hüdai Şentürk, **Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, TTK Yay., Ankara 1992, s. 220-221.

rum, Avusturya-Macaristan, Fransa ve Almanya hükümetlerinin de dikkatini bölgeye çekti. Sonuçta Osmanlı yönetimi büyük bir mali ve siyasi krizin ortasında 23 Aralık 1876 tarihinde meşruti rejime geçerek büyük devletlerin Balkanlardaki gayrimüslimlere ilişkin taleplerini geçersiz kılmak istedi. Fakat büyük devletlerin verdiği ultiimatın geri çevrilmesini gerekçe gösteren Rusya, 23 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne savaş açtı.⁷⁵⁵

93 Harbi'nde (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) hem Balkan hem de Kafkas cephelerinde büyük bir yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti, Rus ordusunun başkent İstanbul'u tehdit etmesini önlemek için ateşkes talebinde bulundu. 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Ateşkesi'nden sonra barış görüşmelerine geçen iki ülkenin temsilcileri, 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nı imzaladılar. Osmanlı Devleti açısından büyük bir yenilgi anlamına gelen bu antlaşmaya göre; Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsız olmasına, Bulgaristan'ın bir prensliğe dönüştürülmesine ve Rusya'ya büyük bir savaş tazminatı verilmesine karar verilmişti.⁷⁵⁶ Ancak Ayastefanos Antlaşması ile Rusya'nın elde ettiği kazanımlar ve Balkanlarda bir "Slav Bloku"nun oluşturulması, Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan İngiltere, Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi ülkelerin emellerine ters düşüyordu. Bu nedenle Osmanlı Balkanlarının durumunu görüşmek üzere Berlin'de yeni bir kongre toplanmasına karar verildi. Büyük devletlerin temsilcilerinin yer aldığı Kongrenin sonunda Ayastefanos Antlaşması'nın yerine geçmek üzere 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı. Berlin Antlaşması ile Rusya'nın kazançlarının önemli bir bölümü elinden alınırken Osmanlı Balkanlarının durumu yeniden belirlendi. Antlaşmaya göre Ayastefanos Antlaşması ile oluşturulan büyük Bulgaristan üçe ayrıldı: Osmanlı Devleti'ne vergi vermek ve özerk bir yönetime sahip olmak koşuluyla oluşturulan Bulgaristan Prensiği, Avrupa devletlerinin onay vereceği bir vali tarafından yönetilecek olan Şarki Rumeli vilayeti ve son olarak reformlar yapılması koşuluyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan Makedonya.⁷⁵⁷

Berlin Antlaşması'yla Ayastefanos'daki Bulgaristan üçe ayrıldıysa da bu durum çok uzun sürmedi. Şarki Rumeli vilayetinde yaşamakta olan Bulgarların isyanı sonucunda bu bölge, antlaşmaya aykırı biçimde 1885'te Bulgaristan Prensiği topraklarına katıldı. II. Abdülhamit yönetimi yaşanan bu oldubittiye tepki gösterdiyse de büyük devletleri harekete geçme konusunda ikna etmeyi başaramayınca var olan durumu kabullenmek zorunda kaldı.⁷⁵⁸ Doğu Rumeli'nin Bulgaristan Prensiği ile birleşmesinden sonra Bulgar milliyet-

755 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, VIII, Ankara 2007, s. 28-41.

756 Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yay., İstanbul 2010, s. 737-740.

757 Karal, **age.**, s. 76-79.

758 Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2018, s. 155.

çileri gözlerini, reformlar yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmış olan Makedonya'ya çevirdiler. Fakat Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en zengin ve nüfuslanmış vilayetleri olan Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerinin yer aldığı bu bölgeye yönelik başka ulus ve devletlerin istekleri de bulunuyordu. Makedonya için önceleri diplomasi yoluyla yürütülen bu mücadele, daha sonra çete faaliyetleriyle sürdürülmüş ve böylece Avrupa diplomasisini uzun süre meşgul eden Makedonya sorunu ortaya çıkmıştır.

10.2. Makedonya'da Çetecilik

Selanik ve Manastır vilayeti ile Kosova vilayetinin bazı kesimlerinden oluşan Makedonya bölgesi, Osmanlı yönetimince “Vilâyât-ı Selase”, “Elviye-i Selâse” veya “Rumeli” olarak isimlendiriliyordu. Makedonya ismi, ayrılıkçı içeriğinden dolayı resmî çevreler tarafından reddedilmişti. 19. yüzyılın sonunda Makedonya bölgesi, son derece çeşitli bir nüfus görünümüne sahipti. Dinî açıdan İslam, Ortodoks, Katolik ve Museviliğe bölünmüş olan yöre halkı Bulgarca, Arnavutça, Türkçe, Yunanca, Sırpça, Ladino, Ulahça gibi farklı dilleri konuşuyordu.⁷⁵⁹ Makedonya'daki bu etnik, dinsel ve dilsel farklılaşma, politik ayrışmaya ve şiddet kullanımına vesile olmuştur. Ayrıca bu halk gruplarının belli bölgelere yoğunlaşmadan karışık biçimde ikamet etmiş olması, üzerinde hak iddia ettikleri toprakların kontrolünü sağlamak isteyen tarafların şiddete başvurmalarındaki bir diğer neden olmuştur.

19. yüzyılın sonundan itibaren şiddet ve terör eylemlerine sahne olmaya başlayan Makedonya üzerinde dört devlet hak iddia etmekteydi: Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya. Bunların dışında henüz bir devlete sahip olamayan Arnavutların da bölgeyle ilgili istekleri vardı. Makedonya toprakları üzerinde hak iddia eden bu gruplar savlarını tarihî, demografik ve dış politik gerekçelerle meşrulaştırmaya çalışmaktaydılar.⁷⁶⁰ Makedonya bölgesini tümüyle veya kısmen kendi kontrolü altına almak isteyen bu gruplar önceleri, bölgedeki kilise ve okullar, konsolosluklar, basın ve yayın araçları vasıtasıyla propagandalarını yürütürken yüzyıl sonuna doğru bunlara çete faaliyetlerini de eklediler. Çetelerle hedeflenen, bir yandan Makedonya toprakları üzerinde emelleri olan rakip grupların nüfuzunu etkisiz kılmak iken diğer yandan da Osmanlı Devleti'nin bölgeyi yönetmekte yetersiz kaldığını kanıtlayarak büyük devletlerin müdahalesine zemin hazırlamaktı. Çünkü Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine göre Babıali'nin Makedonya için reformlar yapması gerekiyordu. Antlaşma metninde yer alan bu yükümlülüğü bir koz olarak gören komiteciler, ayaklanma veya şiddet eylemleriyle “düvel-i muazzama”nın dikkatini çekerek özerklik veya bağımsızlık hedeflerine ulaşmak istegin-

759 Mehmet Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, s. 34-35.

760 Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 20. Yüzyıl, II*, Küre Yay., İstanbul 2017, s. 95.

deydiler.⁷⁶¹ Bu nedenle eşkıyalık hareketlerinden farklı olarak siyasi amaçlar güden bu silahlı gruplar, hem Osmanlı yönetimine hem de birbirlerine karşı mücadele etmekteydiler.

Makedonya mücadelesindeki en önemli örgütlerden birisi, “Makedonya Devrimci Örgütü” adıyla 1893’te Selanik’te bazı öğrenciler tarafından kuruldu. Sık sık ismi değişen örgüt 1905’te “İç Makedonya Devrimci Örgütü” (İMDÖ) adını aldı.⁷⁶² Makedonya’nın özerkliğini savunan ve “Makedonya, Makedonyalılarıdır” ilkesini benimseyen örgüt, yöre halkını harekete geçirmek için faaliyetler yürütüyordu. Makedonya için mücadele eden bir diğer örgüt ise 1895’te Sofya’da kurulmuş olan “Yüksek Makedonya Komitesi” (YMK) veya “Vırhovistler”di. Bulgar hükûmetinden destek gören bu örgüt, aynı yıl bir ayaklanma girişiminde bulunduysa da Osmanlı yönetimi bu isyanı bastırabilirdi.⁷⁶³ Yüksek Komite, Bulgar hükûmetinin çıkarları doğrultusunda Makedonya’nın Bulgaristan’a katılması için çalışmaktaydı.

Makedonya’da emelleri olan Yunan ve Sırp hükûmetleri de bölgedeki çıkarlarını gözetmek için adımlar attılar. Makedonya sorununda en büyük rakip olarak gördükleri Eksarhlık yanlısı grupların faaliyetlerini etkisiz kılmak isteyen Yunan hükûmeti, Patrikhane’ye bağlı bölgedeki din adamları ile öğretmenler, yardım dernekleri ve konsolosluklar aracılığıyla propaganda faaliyetlerini yürütüyordu. Ayrıca daha çok Girit’te faaliyetlerde bulunmak için 1894’te kurulan Etnik-i Eterya komitesi, kısa bir süre sonra Makedonya’ya da çeteler göndermeye başladı.⁷⁶⁴ Bulgar ve Yunan hükûmetleri gibi Sırp hükûmeti de Makedonya üzerinde emeller besliyor ve hak iddia ettiği topraklar üzerinde rakip grupların etkisini zayıflatmak için diplomatik, kültürel ve askerî önlemler alıyordu. 1886 yılında kurulan Sveti Sava derneği aracılığıyla bölgede propaganda çalışmalarına başlayan Sırp tarafı, Makedonya’daki Slavların “yanlışlıkla” Bulgarlar olarak gösterildiğini ileri sürüyordu. Bir süre sonra Selanik, Üsküp ve Manastır’da konsolosluklar açan Sırp hükûmeti, bölgede yeni kurulan okullar aracılığıyla propaganda faaliyetlerini sürdürmüştür.⁷⁶⁵ Makedonya’daki bir diğer halk grubu olan Arnavutlar ise giderek artan Slav nüfuzundan ve yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin Slav kontrolüne geçmesinden kaygı duymaktaydılar. Bu nedenle 1896’da büyük devletlere gönderdikleri dilekçelerle başkenti Manastır olan bir Arnavut vıla-

761 Kemal Beydilli, “II. Abdülhamit Devrinde Makedonya Mes’alesi’ne Dair”, **Osmanlı Araştırmaları**, C IX, S 9, 1989, s. 81.

762 Adanır, **age.**, s. 119-121.

763 İpek Yosmaoğlu, **Blood Ties, Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908**, Cornell University Press, Newyork 2014, s. 29.

764 Douglas Dakin, **The Grek Struggle in Macedonia 1897-1913**, Institute For Balkan Studies, Selanik 1966, s. 139.

765 Hacısalihoğlu, **age.**, s. 45.

yetinin oluşturulmasını talep ettiler.⁷⁶⁶

Makedonya'nın bir bölümü veya tümü üzerinde hak iddia eden bu gruplar, yöre halkının desteğini alabilmek veya büyük devletlerin dikkatini çekebilmek adına 1890'lı yıllardan itibaren çeşitli ayaklanma girişimlerine veya şiddet eylemlerine başvurdular. Komitecilerin yöntemleri arasında; cinayetler, bombalama eylemleri, adam kaçırmaya vb. gibi eylemler bulunuyordu. Bu konuda da özellikle İMDÖ ile Bulgar hükûmetinden destek gören Yüksek Komitenin öncülüğü üstlendiği görülmektedir. Bulgar komitecilerin Makedonya'daki çete faaliyetleri Bulgaristan'dan yönlendiriliyor ve düzenlenen toplantılarda eylem yöntemleri kararlaştırılıyordu. Makedonya'da mücadele edecek çete üyeleri, gönüllüler arasından seçilmekte, Bulgar subaylardan eğitim alan bu gönüllüler, üç beş kişilik gruplar halinde ve silahsız olarak Makedonya'ya gönderilmekteydi. Daha sonra, Makedonya'ya sokulmuş olan silahlar çete üyelerine dağıtılmaktaydı.⁷⁶⁷

Berlin Antlaşması'nda Makedonya için öngörülen reformları II. Abdülhamit yönetiminin gerçekleştirmediğini ileri süren Bulgar hükûmeti, bu konuya büyük devletlerin ilgisini çekebilmek için YMK aracılığıyla Makedonya'daki halkı isyana teşvik etti. Bu amaçla Bulgaristan'dan dört özel bölük silahlandırıldı. Fakat 1895 yılında gerçekleşen bu isyana hazırlıklı olan Osmanlı makamları, "Melnik İsyanı"nı bastırmayı başardı. Ancak bu ayaklanma girişimi başarısız olsa da Avrupa kamuoyunun Makedonya meselesine ilgisi uyandırılmış, Rusya'nın dikkati çekilmiş, Osmanlı hükûmeti de ürkütülmüştü. Ayrıca Bulgar Prensi Ferdinand, II. Abdülhamit tarafından Bulgaristan Prensiği'ne ve Doğu Rumeli valiliğine de atanmış,⁷⁶⁸ böylece on yıl önceki birleşmeyi Osmanlı yönetimi de tanımıştır.

Makedonya topraklarına yönelik olarak yaşanan bu rekabet ve bölgede giderek artan çete faaliyetleri, Osmanlı yönetiminin de dikkatini bölgeye çekmiştir. Fakat II. Abdülhamit yönetimi, Makedonya'da yaşananları ülkenin karşı karşıya kaldığı ekonomik bunalımın bir yansıması olarak gördüğü için bir "Makedonya sorunu"nun varlığını kabul etmiyordu. Ancak bölgedeki şiddet olaylarının çoğalması ve meselenin uluslararası boyut kazanması, Osmanlı yönetiminin daha etkin kararlar alması sonucunu doğurdu. Makedonya'daki en agresif grup olan Bulgarların nüfuzunu kırmak isteyen II. Abdülhamit yönetimi, Patrikhane yanlısı grupları destekleyerek Makedonya'da bir denge oluşturmaya çalıştı. Ancak ülkenin karşı karşıya kaldığı mali bunalım, Makedonya'daki çete faaliyetlerini etkisiz kılacak köklü tedbirlerin alınma-

766 Adanır, *age.*, s. 160-161.

767 Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, C IX, S 9, 1989, s. 213.

768 Adanır, *age.*, s. 124-125.

sına engel oluşturdu.⁷⁶⁹

19. yüzyılın son yıllarında Makedonya'daki "fesat komiteleri"nin eylemlerini etkisiz kılmaz isteyen Babıali, sık sık bölgedeki yöneticilere emirler göndererek⁷⁷⁰ çetecilerin hareketlerini izlemeye çalışıyordu.⁷⁷¹ Ayrıca, "muzır" fikirlerin yaygınlaşmasını önlemek için yayın yasakları getiriliyor,⁷⁷² örgütlere yardım edenler hakkında kovuşturma gerçekleştiriliyordu.⁷⁷³ Babıali bölgedeki şiddet olaylarında kullanılan silahların Makedonya'ya girişine engel olmak için de bazı adımlar attı.⁷⁷⁴ Bunun yanı sıra Osmanlı yönetimi, Makedonya komitelerinin toplantılarını⁷⁷⁵ ve aralarındaki görüş ayrılıklarını⁷⁷⁶ da izleyerek muhtemel gelişmelere hazırlıklı olmaya çalışmaktaydı.

Osmanlı yönetiminin almaya çalıştığı tüm önlemlere rağmen Makedonya'daki şiddet ve terör olayları son bulmadı. Öyle ki 20. yüzyılın başına gelindiğinde bölge, âdeta "barut fıçısı"na dönmüştü. II. Abdülhamit yönetiminin Makedonya'ya ilişkin reformlar yapmasını sağlamak isteyen YMK, 23 Eylül 1902'de Cuma-i Bala Ayaklanması'nı başlattı. İMDÖ'nün destek vermediği bu ayaklanmaya yöre halkı da katılmayınca isyan kısa sürede etkisini yitirdi ve Osmanlı güvenlik güçlerince ayaklanma bastırıldı. Fakat bu girişim başarısızlıkla sonuçlansa da rekabet halindeki örgütlerden YMK, kamuoyunda unutulmakta olan İMDÖ'ye kıyasla adından söz ettirmeyi başardı. Makedonya meselesine büyük güçlerin dikkatini çekmek isteyen Bulgar hükümeti ise düvel-i muazzamaya başvurarak reformların bir an önce yapılmasını talep etti.⁷⁷⁷

Makedonya'da durumun giderek kötüleştiğini gören İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın yer aldığı büyük güçler, bir reform planı üzerinde görüşme yapmaya başladılar. Bu gelişmeye ek olarak Alman Elçisi'nin de Sultan'a, kendi inisiyatifıyla Avrupa vilayetlerinde bazı önlemler alınmasını önermesi, II. Abdülhamit'in 1902 Kasım'ında Avrupa vilayetleri için bir reform programı ilan etmesine neden oldu.⁷⁷⁸ Sultanın ilan ettiği bu programa göre; Hüseyin Hilmi Paşa Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinin

769 Gül Tokay, **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, Afa Yay., İstanbul 1995, s. 34-36.

770 BOA, DH.MKT, 611/61.

771 BOA, DH.MKT, 2466/5; BOA, HR.SFR.,04, 217/23.

772 BOA, Y.EE.KP, 17/1676; BOA, Y.A. HUS, 440/4.

773 BOA, DH.MKT, 2466/32; BOA, DH.ŞFR, 257/126.

774 BOA, BEO, 1669/125131; BOA, Y.PRK.ASK, 168/39.

775 BOA, DH.MKT, 496/15.

776 BOA, Y.PRK.MK, 11/39.

777 Adanır, **age.**, s. 162-164.

778 Hacısalihoğlu, **age.**, s. 105-106.

başına “müfettiş-i umumi” sıfatıyla görevlendiriliyordu. Ayrıca bu kapsamda bazı ekonomik, sosyal ve kültürel adımların atılması, jandarma teşkilatında Müslümanların yanı sıra Hristiyanların da görev yapması gibi tedbirler alınmıştır.⁷⁷⁹

Osmanlı yönetiminin Makedonya için attığı bu adımı yeterli görmeyen İMDÖ mensupları, Hristiyanlar için kutsal sayılan Aziz İlyas Yortusu günü, 3 Ağustos 1903'te İlinden Ayaklanması'nı başlattılar. Kiliselerdeki çanları çalarak ve samanlıkları ateşe vererek halkı isyana katılmaya davet eden komiteciler, daha sonra Osmanlı askerî garnizonuna saldırdılar.⁷⁸⁰ Edirne ve Selanik'e kadar yaygınlaşan bu isyan sırasında Kruşevo'da cumhuriyet dahi ilan edildi. Ancak zamanla etkisini yitiren bu ayaklanma girişimi, 1903 Ekim'inde Osmanlı birlikleri tarafından bastırıldı.⁷⁸¹

Makedonya'nın tarihindeki en geniş katılımlı ayaklanma girişimi olan İlinden isyanı, hem büyük devletler hem de Osmanlı yönetimi nezdinde büyük yankı uyandırdı. İsyanın bastırılması sırasında Osmanlı güvenlik güçlerinin aşırı güç kullandığını ileri süren Batı kamuoyunda Osmanlı aleyhtarı bir atmosfer oluştu. Ayrıca Makedonya reformları konusuna odaklanan büyük güçler, “Mürzsteg Reform Planı” olarak bilinen bir programı hazırlayarak Osmanlı yönetimine iletiler. Bu plana göre, genel müfettişin yanına reformların uygulanmasını kontrol etmek üzere yabancı danışmanların görevlendirilmesi ve Osmanlı jandarmasının da bir Avrupalı general tarafından reforme edilmesi düşünülüyordu. Bu programın devletin egemenlik haklarını zedeleyeceği düşüncesindeki sultan, ilk başta bu plana karşı çıktıysa da daha sonra reform programını kabul etmek zorunda kaldı. Mürzsteg Reform Planı'nın uygulanmaya başlamasının hemen ardından iki Avrupalı müşavir ve 25 subay, 1904 yılı başında Makedonya'da görev yapmaya başladılar.⁷⁸²

Mürzsteg Reform Planıyla Makedonya'da büyük devletlerin temsilcilerinin de yer aldığı bir yönetimin kurulması, terör ve şiddet olaylarıyla anılmaya başlayan bölgeye huzur ve güveni getirmedi. Makedonya üzerinde rekabet halinde olan gruplar, büyük devletlerin bölgenin statüsünü değiştirmeye henüz hazır olmadığını gördüler. Buna karşın meselenin tarafları, Makedonya'nın bağımsızlığı veya bölge topraklarının başka bir ülkeye ilhak edilmesi seçeneklerini bir kenara koyarak var olan pozisyonlarını koruma veya diğer grupların aleyhinde genişletme politikasına yöneldiler. Bu süreçte özellik-

779 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C I, Kısım I, TTK Yay., Ankara 1991, s. 182-183.

780 İsmail Pehlivan, **Osmanlı'da Terör, Bulgar Komitacıları ve Balkanlardaki İhtilal Faaliyetleri**, Karakum Yay., Ankara 2019, s. 148-151.

781 Richard J. Crampton, **Bulgaria 1878-1918, A History**, Columbia University Press, New York 1983, s. 283-284.

782 Hacısalihoğlu, *age.*, s. 109.

le Yunanistan, 1904 yılından itibaren Eksarhlık yanlısı gruplara karşı Makedonya'da daha aktif bir politika izlemeye başladı. Yunan çeteleri, Bulgar çetelerine karşı mücadelesini sürdürürken bölgedeki Ortodoks halk yeniden Patrikhane'ye bağlı hale getirilmeye çalışıldı.⁷⁸³

10.3. Makedonya Sorunu ve Jön Türkler

20. yüzyılın başına gelindiğinde Makedonya sorununun bir iç mesele olmaktan çıkarak uluslararası bir boyut kazanması ve Osmanlı Devleti'nin "yarı-bağımlı" niteliğini yansıtan bir görünüme kavuşması, meşrutî rejim yanlısı Jön Türk gruplarının bölgedeki gelişmelere daha fazla ilgi göstermesi sonucunu doğurdu. II. Abdülhamit yönetiminin Makedonya meselesinde izlediği siyasetten ve yabancı müdahalesinden hoşnut olmayan Jön Türkler, yurt dışındaki yayınlarında bölgedeki gelişmeleri değerlendiriyorlardı. İttihatçıların Paris'te yayımlamakta oldukları *Şura-yı Ümmet* gazetesi, bir yandan Balkanlardaki isyan girişimlerinin kötü ve aciz Osmanlı yönetiminden kaynaklandığını belirtirken diğer yandan ise Makedonya'daki Bulgar komitelerinin şiddet eylemlerini görmezden gelen Avrupa basınına eleştiriyordu. Benzer şekilde Mısır'da yayımlanmakta olan ve yazarları arasında Ali Kemal ve Yusuf Akçura'nın da yer aldığı *Türk* gazetesi, Makedonya'da yaşanan şiddet olayları konusunda büyük devletlerin kamuoylarının takındığı ikircikli tutumu eleştirmektedir.⁷⁸⁴

İttihat ve Terakki Cemiyetinin (İTC) Cenevre şubesi tarafından ilk baskısı 1898'de yapılan Tunalı Hilmi Bey'in kaleme aldığı *Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali* isimli broşürde ise sorunun çözümü için bölgedeki eğitim faaliyetlerinin artırılması ve halk gruplarına "Osmanlılık" kimliğinin aşılması öneriliyordu. Ayrıca bölgedeki Bulgar, Sırp, Rum, Arnavut ve Ulahlar arasındaki rekabete değinen yazar, daha sonra sözü bölgedeki Türklere getiriyordu: *Türkler hâlâ uyuyorlar, Türkler hâlâ müdafaa-i nefse bile kalkışmıyorlar. Hâlâ yarını düşünmeyi aklına getirmeyen bir Makedonya sakini varsa o da Türktür!*⁷⁸⁵

Yurt dışındaki Jön Türk grupları, Makedonya sorununun mevcut görünümüyle ilgili rahatsızlıklarını yayınlarla ortaya koyarken Makedonya'da yaşamakta olan Türk veya Müslüman halk kesimleri ise bölgedeki rekabet ve mücadeleye bizzat tanıklık etmekteydiler. Osmanlı Devleti'nin bölgede-

783 Dimitris Livanios, "'Conquering The Souls': Nationalism and Grek Guerrilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908", *Byzantine and Modern Grek Studies*, S 23, Cambridge 1999, s. 195-221.

784 Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914*, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2015, s. 47-48.

785 Tunalı Hilmi, *Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali*, 2. Baskı, Mısırül Kahire, 1326, s. 42.

ki egemenliğinin son bulması ve Makedonya'nın başka ülke veya ülkelerin kontrolüne geçebilme olasılığının her geçen gün artması, Türk ve Müslümanların yanı sıra özellikle Selanik'te yoğun biçimde bulunan Yahudileri de tedirgin etmekteydi.⁷⁸⁶ Ayrıca, çeteler arasındaki çatışmalar, suikastlar, bombalama eylemleri, ticaret yaşamının ve tarımın sekteye uğramasına neden oluyor, bölgede merkezî otoritenin kurulmasına olan gereksinimi acil hale getiriyordu.

Bu koşullarda, 1906 yılında Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu. Makedonya'daki Türk veya Müslüman halk kesimlerinin hissettikleri gelecek kaygısının ve yabancı müdahalesine duyulan tepkinin bir ürünü olan cemiyetin üyeleri arasında çok sayıda sivil ve askerî bürokrasinin mensupları yer almaktaydı. Cemiyetin kurucuları arasında; Mehmet Tahir, Naki [Yücekök], Talat [Paşa], Mithat Şükrü [Bleda], Rahmi [Evrenos], Edip Servet [Tör], Ömer Naci, İsmail Canbulat, Kazım Nami [Duru] gibi isimler bulunuyordu.⁷⁸⁷ Kısa sürede üye sayısını ve Makedonya'daki şubelerini artıran cemiyete daha sonra Enver [Paşa], Kâzım [Karabekir], İsmet [İnönü] ve Niyazi [Resneli] Beyler gibi isimler de katıldı. Cemiyette yer alan askerlerin büyük bir bölümünün Edirne'deki II. Ordu ile Selanik'teki III. Ordu mensupları olması, Makedonya'da görev yapmakta olan askerlerin mevcut durumdan duydukları rahatsızlığı ve II. Abdülhamit yönetiminin değiştirilmesi konusundaki azimlerini kanıtlamaktaydı. Ertesi yıl yurt dışındaki İTC ile birleşen Cemiyet, II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayacak eylemlere de imza atacaktı.⁷⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin son on yılına doğrudan ve dolaylı olarak etki edecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin üyeleri, siyasal formasyonlarını Makedonya'daki rekabet sırasında edinmişlerdi. Bu nedenle de cemiyet, Makedonya'daki siyasal iklimin derin izlerini taşıyordu. Makedonya dağlarında çetecileri takip etmek ve böylece kaybolmuş devlet otoritesini yeniden tesis etmekle görevli cemiyet üyelerinin, "Osmanlıcılık" politikasının Balkan coğrafyasındaki başarısızlığına bizzat tanık oldukları muhakkaktır. Ayrıca, birlikte görev yaptıkları arkadaşlarının çeteciler tarafından öldürülmesi veya bölgedeki Türk ve Müslüman halk kesimlerine yönelik olarak gerçekleştirilen saldırılar, onlarda tepkisel bir Türk milliyetçiliği fikrinin yeşermesinde etkili olmuştur. Öyle ki sivil veya asker olsun birçok İttihatçının⁷⁸⁹ anılarında

786 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya", **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 238.

787 M. Şükrü Hanioglu, **Preparation For a Revolution The Young Turks, 1902-1908**, Oxford University Press, New York 2001, s. 212.

788 Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Yay., Ankara 2001, s. 87-91.

789 Örneğin daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin en önemli isimlerinden birisi haline gelecek olan Enver Bey, bu konuyla ilgili şu değerlendirmede bulunuyordu: *Çeteler ve muhtelif ihtilal komitelerinin maksatlarının, hürriyetle karışık, lisanını tekellüm ettikleri [ko-*

çetecilerle mücadele büyük yer tutmaktadır.⁷⁹⁰

Rumeli’de Osmanlı Devleti’nin egemenliğini sarsan bir yönetimin kurulması ve bölgenin kaderinin büyük güçlerin vereceği karara göre belirlenecek olması, Makedonya’da yaşamakta olan sivil veya asker Türk ve Müslümanların politize olmasında büyük rol oynadı. II. Abdülhamit yönetiminin Makedonya’nın kaybına engel olamayacağını düşünen bölgedeki İttihatçılar, yurt dışındaki Jön Türklerin yaptıkları gibi yayın yoluyla propaganda yapmaktansa daha “sonuç alıcı” çözümlere yöneldiler. 1908 yılına gelindiğinde İngiltere ve Rusya’nın Makedonya için yeni reform programları hazırladığına ilişkin söylentiler Makedonya’daki İttihatçıları eyleme sevk etti. 28 Mayıs 1908’de Manastır’daki büyük devlet konsolosluklarına bir layiha sunan İttihatçılar, Makedonya’ya bağımsız bir vali atanması veya uluslararası nitelikte bir genel müfettişliğin kurulması gibi önerilere karşı çıktılar.⁷⁹¹

Makedonya ile ilgili yeni reform teşebbüslerinin gündeme geldiği bir dönemde Rus Çarı ile İngiliz Kralı’nın 1908 Haziran’ında Reval’de bir araya gelmeleri, Makedonya’daki İttihatçılar için bardağı taşıran son damla oldu. Reval’deki görüşmede Makedonya’nın parçalanması konusunda iki büyük gücün uzlaşması sağladığını düşünen İttihatçılar, bu duruma engel olmak için bir an önce meşrutî rejimi yürürlüğe koymak adına isyan bayrağını açtılar. Resneli Niyazi ve Enver Beylerin önderlik ettiği bu girişim, kısa süre içerisinde Makedonya’nın geneline yayıldı. Makedonya’daki eylemleri bastırmak amacıyla II. Abdülhamit’in almış olduğu önlemler sonuç vermedi ve Sultan 24 Temmuz 1908’de meşrutî rejimin ilanını duyurmak zorunda kaldı. Son dönem Osmanlı tarihinin en önemli olaylarından birisi olan II. Meşrutiyet’in ilanı, Makedonya’daki siyasi gelişmeler çerçevesinde ordu ile Müslüman halkın, III. Ordudaki Jön Türk subayların liderliğinde yaptıkları iş birliği sayesinde gerçekleşmişti. Bu nedenle “Jön Türk İhtilali”nin Makedonya’daki Müslümanların ihtilali olarak adlandırılması mümkündür.⁷⁹²

II. Meşrutiyetin ilanı, Makedonya sorunu açısından da yeni gelişmelere ortam hazırladı. İstibdat döneminde bir iç mesele olarak başlayıp daha sonra uluslararası bir probleme dönüşen Makedonya sorununun artık parlamen-

nuştukları] memleketlerin hesabına çalışmak olduğunu herkes biliyordu. Bunların vücuduyla hükümet-i muazzamanın [büyük devletlerin] müdahalesi artıyor; memlekette asayiş yok, müfrezeler çalışmıyor, deniliyordu. Bu sözü ortadan kaldırmak, müdahelati [müdahaleleri] azaltmak, bu suretle hayat-ı memleketi bir müddet daha çare-i tedavi bulununcaya kadar elde bulundurmamak lazımdı. Enver Paşa’nın Anıları 1881-1908, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007, s. 24.

790 Kâzım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yay., İstanbul 1995, s. 240; Tahsin Uzer, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, TTK Yay., Ankara 1999.

791 Akşin, **age.**, s. 107.

792 Tokay, **age.**, s. 11.

ter rejim altında çözüme kavuşturulması gerekiyordu. II. Meşrutiyet'in ilanı, hem sorunun taraflarını hem de bölgeyle ilgili çıkarları bulunan ülkeleri “bekle ve gör” politikası izlemeye yöneltti.⁷⁹³ II. Abdülhamit, 27 Temmuz 1908 tarihinde yayınladığı bir iradeyle *Rumili-i şahanede bulunan anasır-ı muhtelifeden senelerden beri tarik-i şekâvete sülûk etmiş olanların* silahlarını hükûmete teslim etmek ve bir daha bu yola başvurmamak koşuluyla affedildiklerini duyurdu.⁷⁹⁴ Bu gelişme üzerine Makedonya'daki komiteciler, barış ve güven ortamını umutla bekleyen halkın isteklerine karşı koyamadılar ve silahlarını bırakarak çetecilik yaptıkları dağlardan inmeye başladılar. Makedonya ile ilgili yeni reform tasarıları hazırlayan İngiltere ve Rusya gibi ülkeler ise bu tasarılarını geri çekerek Türkiye'deki yeni rejimin akıbetini görmek istediler.

II. Meşrutiyet'in ilanını sağlayan ve hürriyeti getiren İTC, siyasal yaşamın en önemli aktörü haline gelmişti. Ancak meşrutiyetin ilanını sağlayan eylemleri, yurt dışındaki Jön Türkler değil, 1906'da Selanik'te kurulup daha sonra İttihat ve Terakkiye katılan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin eski mensupları gerçekleştirmişti. Bu nedenle İttihat ve Terakki içinde Makedonya kökenli veya Makedonya'da görev yapmış isimler ön plana çıktılar ve cemiyetin politikalarının belirlenmesinde söz sahibi oldular. Meclis-i Mebusan seçimlerinin yaklaştığı süreçte İttihatçılar, Makedonya sorununun tarafları olan Rum, Bulgar, Sırp, Arnavut ve Ulahlarla görüşmeler gerçekleştirdiler. Söz konusu gruplar da seçim sürecinde izleyecekleri stratejiyi ve programlarını ilan ederek İttihatçılardan ve yeni rejimden beklentilerini ortaya koydular. Ancak İttihatçılarla Makedonya sorununun tarafları arasında bölgeye yönelik alınacak önlemler ve çözüm yolları konusundaki görüş ayrılığı da bu süreçte ortaya çıktı.

1908 seçim sürecinin sürdüğü günlerde, 1878'te imzalanan Berlin Antlaşması'nda fiili olarak kendisine bırakılan Bosna-Hersek'i Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ilhak ettiğini duyurması, yine aynı antlaşmayla Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olmasına karar verilen Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, yeni rejime ve İttihatçılara büyük bir darbe vurdu. Bulgar hükûmetinin yeni rejimden hoşnutsuzluğunu ortaya koyan bu gelişme, 1878'deki Ayastefanos sınırlarına yeniden kavuşmayı planlayan Bulgaristan'ın Makedonya'da şiddet ve terör eylemlerine geri döneceği anlamına da geliyordu. İttihatçılar, 1908 Ekim krizinde Avusturya ve Bulgaristan'a savaş açmayı göze alamazlar da özellikle Avusturya'ya karşı uygulanan “harb-i iktisadi” ile “düşman”lara zarar vermeyi başardılar. Nitekim Osmanlıların uyguladığı boykottan ciddi ölçüde zarar gören Avusturya-Macaristan İmpa-

793 Hürriyetin ilanını Makedonya sorununun taraflarının nasıl değerlendirdiği hakkında bilgi için bk. Hacısalıhoğlu, *age.*, s. 204-217.

794 “Rumili-i Şahanede Tarik-i Şekâvete Sülûk Edenlerin Bazı Şerâ'itle Afvları Hakkında İrade-i Seniyye”, *Düstür*, Tertib-i sani, C 1, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1329, s. 3-5.

ratorluğu, Bosna-Hersek'in ilhakı karşılığında Osmanlı Devleti'ne belli bir tazminat ödemek zorunda kalmıştır.⁷⁹⁵

1908 seçimlerinde Makedonya sorununun tarafları arasında bir denge politikası gözeten İttihatçılar, bölgedeki tüm halkların Meclis-i Mebusanda temsil edilmelerine olanak sağladılar. Böylece II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk Osmanlı parlamentosunda 23-26 Rum, 25-27 Arnavut, 7 Slav ve bir Ulah milletvekili görev yapabildi.⁷⁹⁶ Meclis-i Mebusanın açılmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'nin en önemli ve acil çözüm bekleyen sorunlarından birisi olan Makedonya meselesi de Meclisin gündemine geldi. Hürriyetin ilanından sonra barış ve huzurun hâkim olduğu Makedonya'da asayiş olaylarının yeniden başladığını belirten bazı milletvekilleri, o sıradaki hükûmetin Dâhiliye Nazırı olan ve daha önce Makedonya'da müfettiş-i umumi olarak görev yapan Hüseyin Hilmi Paşa'dan açıklama yapmasını istediler. Bu talep üzerine 30 Ocak 1909'da Meclis-i Mebusanda konuşan Hüseyin Hilmi Paşa, meseleyi bütün boyutlarıyla ortaya koyan bir izahatta bulundu. Kısa süre öncesine kadar Makedonya'da 110 Bulgar, 80 kadar Rum, 30 kadar Sırp ve 5 kadar Ulah çetesi olduğunu belirten Hilmi Paşa, meselenin bölgedeki kiliseler üzerinde denetim kurma mücadelesinden kaynaklandığını ve bölgedeki en aktif grubun Bulgarlar olduğunu ifade etti.⁷⁹⁷ Onun açıklamalarının ardından söz alan Makedonya kökenli milletvekilleri, kendi taraflarını koruyan ve rakip grupları suçlayan sözler sarf ettiler.

31 Mart Ayaklanması'nın yol açtığı siyasal kargaşalığın son bulmasından sonra İttihatçılar, ülke meseleleriyle ilgili reform programlarını uygulamaya koydular. İttihatçıları 1908 Haziran'ında eyleme sevk eden Makedonya'nın, yani Rumeli'nin "elden gidiyor" olduğu gerçeğiydi. Bu nedenle cemiyetin önceliklerinin başında Makedonya sorununa çözüm bulmak geliyordu. Nitekim İttihatçı Hüseyin Cahit, Makedonya meselesine verdikleri önemi şu sözlerle ifade etmekteydi: *Son senelerde bizi pek çok meşgul ve bizar eden Makedonya meselesini artık suret-i katiyyede halletmek zamanı gelmiştir. Şimdiki halde iki mesele muvacehesinde bulunuyoruz. Biri Girit, diğeri Makedonya.*⁷⁹⁸

İttihatçılar, Makedonya'da güvenlik ve asayişi sağlamayı ve merkezi otoritenin varlığını hissettirmeyi, sorunun çözümündeki en önemli adımlar olarak gördüler. Makedonya'daki problemlerin büyük oranda bölgedeki kilise ve okulların denetimini ele geçirmekten ve çetecilikten kaynaklandığını düşünen İttihatçılar, bu iki soruna çözüm getirebilmek adına yasal düzenleme-

795 Avusturya'ya yönelik uygulanan boykot hakkında bilgi için bk. Y. Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yay., İstanbul 2004.

796 Hacısalihoğlu, *age.*, s. 274-275.

797 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, C 1, 20. Birleşim, TBMM Yay., Ankara 1986, s. 368-372.

798 Hüseyin Cahit, "Makedonya", **Tanin**, 23 Ağustos 1909, s. 1.

ler gerçekleştirdiler. İttihatçılar, kamuoyunda kısaca “çeteler kanunu” olarak bilinen düzenlemeyi 1909 Eylül’ünde, henüz yasalaşma süreci tamamlanmamış olmasına rağmen, uygulamaya başladılar. Çeteler yasası ile; “eşkiya”nın izlenmesi için “takip taburları” kurulması, çetecilerin faaliyetleriyle ilgili komisyonların oluşturulması, belli bir süre zarfında halkın elindeki silahları teslim etmesi, çeteciliğin görüldüğü köy ahalisi ve muhtarlara da sorumluluk yüklenmesi planlanıyordu. Çeteler yasasıyla aynı günlerde Meclis-i Mebusanda görüşülmeye başlanmasına rağmen ancak 1910 yılında yasalaşabilen “kiliseler yasası”na göre ise bir yerleşim yerinde çoğunluk tarafından kullanılan kilise ve mektepler o tarafa verilecekti. Ayrıca ahalisinin bir kısmı Patrikhaneye, diğer kısmı Eksarhhaneye bağlı olan yerlerde kilise veya mektep hangi taraf adına yapılmışsa onlara ait olacaktı.⁷⁹⁹

İttihatçıların Makedonya meselesine çözüm getirebilmek için attıkları bu adımlar, Makedonya sorununun iki büyük tarafı olan Bulgar ve Rumların tepkisini çekti. Rumlar, kiliseler yasası kapsamında Patrikhaneye ait olan bazı kilise ve mekteplerin Bulgarlara verilmesine karşı çıkarken, Bulgarlar ise çeteler yasasıyla halkın elindeki silahların toplanmasını ve bölgede merkezî otoritenin kurulmaya çalışılmasını hoş karşılamadılar. Bu nedenle 1909’dan itibaren Makedonya’da çete faaliyetleri yeniden görülmeye başladı. 1910 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin Bulgaristan ve Yunanistan ile ilişkileri giderek bozulmaya başlarken bu durumun en büyük nedenlerinden birisi Makedonya meselesiydi. Osmanlı Devleti’nin Makedonya’da yeniden otorite kurmaya ve merkezî otoritesinin varlığını hissettirmeye çalışması, bölge üzerinde emelleri olan Balkan ülkelerini aralarındaki sorunları ikinci plana atmaya yöneltti. Bu nedenle Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki topraklarını paylaşmak üzere bir ittifak oluşturmaya başladılar.

İttihatçılar, iç ve dış baskılar sonucunda 1910 yılında çeteler yasasını uygulamaktan vazgeçseler de Makedonya’da 1908 öncesine geri dönmüştü. Özellikle Bulgar komitacıları Balkan Savaşı’na giden süreçte, gerçekleştirdikleri ses getirici eylemlerle hem yöre halkını karşı karşıya getirmeye hem de yeni rejimin ve İttihatçıların Makedonya’yı yönetmekte aciz kaldığı algısını oluşturmaya çalıştılar. Özellikle 1911’in Aralık ayında İştib Camisi’ne konan bombanın patlamasından sonra çok sayıda kişinin hayatını yitirmesi ve Müslümanlarla Hristiyanların çatışması, İttihatçıları tedirgin etmiştir. Bu nedenle İttihatçı Milletvekili Hüseyin Cahit, gazetesinde İştib saldırısından sonra halkı şu şekilde uyarıyordu: *Düşmanların maksadı bu olduğu aşikâr iken bizim en büyük, en mukaddes vazîfemiz muhafaza-i sükûn ve itila oldu-*

799 Çeteler ve kiliseler kanunları hakkında bilgi için bk. Hasan Taner Kerimoğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu 1908-1912”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C XIV, S 2, 2014, s. 149-188; Hasan Taner Kerimoğlu, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C VI, S 14, 2007, s. 3-25.

ğunu söylemeğe hacet göremeyiz. Dinini vatanını seven her Osmanlının bu gibi ahvalde yapacağı şey canilerin tedibini hükümete bırakmak, meselede hiç dahil olmayan sair vatandaşlara taarruz etmemektir.⁸⁰⁰

Makedonya’da giderek yoğunlaşan cinayetler, kundaklamalar, bombalamalar vb. eylemler, bölgede yaşamakta olan Müslüman ve Türkler üzerinde de olumsuz etkiler yaratmıştır. Bölgedeki çetecilerin kendi ulusal davalarının peşinden koşmaları ve Osmanlılığa aykırı eylemler gerçekleştirmeleri, Makedonya’da yaşamakta olan sivil veya asker kökenli Türk ve Müslümanlar arasında tepkisel bir milliyetçiliğin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Makedonya’da yaşanan şiddet olaylarına büyük devletlerin seyirci kalmasına, hatta bu olaylara sahip çıkmasına tepki gösteren Osmanlı aydınları, Batı dünyasına karşı da güvenini yitirmeye başlamıştır. Makedonya’nın her geçen gün yitirilme olasılığının güçlenmesi, bölgede yaşamakta olan Müslümanların “beka” kaygısını daha derinden hissetmelerine yol açıyor ve onları daha politize bir tutuma yöneltiyordu. Bu nedenle Makedonya kentlerinde yayımlanmakta olan *Silah*, *Tüfenk*, *Siroz*, *Süngü* gibi gazetelerin “ana-akım” basın organlarından çok farklı bir söyleme sahip oldukları ve daha milliyetçi yayınlar yaptıkları görülmektedir.⁸⁰¹

1912 Eylül’üne gelindiğinde İtalya ile Trablusgarp’ta süren savaş devam ediyor, diğer yandan ise Balkan devletlerinin Makedonya’yı paylaşmak üzere aralarında ittifak oluşturdukları söylentileri kamuoyunda dillendiriliyordu. O sırada muhalefette olan İttihatçılar, Balkan devletlerinin saldırgan tutumu karşısında sessiz kalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin bir an önce Balkan devletlerine savaş açmasını talep ediyorlardı. Makedonya’nın kaybedilme olasılığı karşısında hissettikleri kaygı Osmanlı basınına da yansımıştı.⁸⁰²

Osmanlıların Makedonya için hissettikleri kaygı, I. Balkan Savaşı sırasında alınan büyük yenilgiyle gerçeğe dönüşmüştür. Ancak Rumeli’nin kaybını kabullenemeyen İttihatçılar, 23 Ocak 1913’te gerçekleştirdikleri darbe ile yeniden iktidara gelirken yitirilen toprakları geri kazanmak için hazırlıklara başlamışlardır. Fakat Balkan devletleriyle tekrar başlayan savaşta da Osmanlı

800 Hüseyin Cahit, “Rumili Cinayetleri”, **Tanin**, 6 Kanun-ı evvel 1911, s. 1.

801 Makedonya sorununun Osmanlı kamuoyunda yarattığı etkiler hakkında bilgi için bk. Kerimoğlu, **age.**, s. 118-143.

802 Örneğin *Yeni Gazete*’de Makedonya’nın kaybedilme olasılığı ile ilgili şu değerlendirilmede bulunulmaktaydı: *Rumeli bizim ruhumuza, bizim varlığımıza o kadar kavi, o kadar kırılmaz bir bağ ile bağlanmıştır ki onu hiçbir dest-i taaddi kıramaz. Ya Rumeli ile beraber yaşar ve tarihimizi yaşatırız, veyahut – Allah o günleri göstermeden evvel hepimizin canını alsın – Rumeli ile beraber izmihlal ve inkıraz çukurlarına yuvarlanırsınız... Biz Rumeli’de malikiyet ve hâkimiyet sayesinde bir Avrupa devlet-i muazzaması addolunuyoruz. Rumeli’ye malikiyet sayesinde bütün Avrupa’daki Müslüman kardeşlerimiz üzerinde bir himaye-i maneviye olsun tesis edebiliyoruz. Avrupa’da Müslümanlık bizim Rumeli’de bekamız sayesinde emniyet buluyor.* “Muharebe Başladı”, **Yeni Gazete**, 9 Teşrin-i evvel 1912, s. 1-2.

orduları başarı gösterememiş ve 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalanan antlaşmayla Osmanlı Devleti, Makedonya topraklarının kaybını kabullenmiştir. Londra Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti, Trakya'da Midye-Enez arasındaki çizginin batısında kalan bütün topraklarını kaybetmiştir.⁸⁰³

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Makedonya'yı Osmanlı egemenliğinde tutmak için atılan adımlar ve yapılan reformlar sonuç vermemiş, Osmanlı Devleti savaşın sonunda neredeyse Avrupa'daki topraklarının tümünü yitirmişti. Ancak Makedonya'nın "göz göre göre" kaybı, meselenin kapanmasını sağlamamış, kaybedilen topraklardan Osmanlı topraklarına doğru başlayan göç hareketi nedeniyle, Makedonya Osmanlı kamuoyunun gündeminde kalmaya devam etmiştir. Ayrıca, Makedonya'nın küçük Balkan devletlerine yitirilmesi, savaş sonrasında Osmanlı kamuoyunda yenilginin nedenleri üzerine büyük bir özeleştiri sürecinin başlamasına neden olmuştur.

803 Kutlu, *age.*, s. 378.

11. JÖN TÜRKLÜKTEN İTTİHAT VE TERAKKİYE*

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başlarından itibaren iç ve dış problemlerle karşı karşıya kaldı. Cezayir ve Tunus'un işgali, Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın, İşkodra'da İşkodralı Mustafa Paşa'nın ve Yanya'da Tepedelenli Ali Paşa'nın isyanı devletin güç durumuna düşmesine neden oldu.⁸⁰⁴ Osmanlı topraklarında İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin teşviki sonucu Balkanlarda bağımsızlık hareketleri başladı.⁸⁰⁵ Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanı sonucunda devletin düzelmesi konusunda olumlu bir netice alınmadı. Mora, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan elden çıktı. 1860-1864 yılları arasında Lübnan, Romanya, Karadağ, Sırbistan özerklik elde etti ve ülke hızlı bir şekilde dağılma sürecine girdi. İşte bu olumsuz durumu önlemek amacıyla Batı'da eğitim görmüş gençler modernleşme, meşrutî yönetim, anayasa, demokrasi ve özgürlüklerin sağlanması gibi konuları yazarak kamu ile paylaştı. Pozitif ve liberal düşünen bu geçler ülkenin kurtulması için Batı'daki siyasi ve ekonomik uygulamaları örnek gösterdi⁸⁰⁶ Liberal görüşte bulunan gençler 1865'te İstanbul Belgrat Ormanı'nda İttifâk-ı Hamiyyet adında gizli bir cemiyet kurdu.⁸⁰⁷ Cemiyetin amacı, meşrutî yönetimi kurmak ve ihtiyaç duyulan düzenlemelerin yapılmasını sağlamaktı.⁸⁰⁸ Cemiyetin kurucuları Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa ve Mithat Paşa idi. Nitekim İttifâk-ı Hamiyyet Cemiyeti ile Velihaht Murat (V. Murat) ve Şehzade Abdülhamit (II. Abdülhamit) de ilgilendi.⁸⁰⁹

Mısır Valisi Said Paşa'nın 1863'te ölmesinden sonra Mehmet Ali Paşa'ya verilen ferman gereği Mustafa Fazıl Paşa'nın vali olması bekleniyordu. Fakat

* Prof. Dr. Ahmet Eyicil, Emekli Öğretim Üyesi, e-posta: ahmeteyicil@gmail.com.

804 Ahmet Eyicil, "Yunanistan'ın Bağımsızlığı", **Tarih Bilinci**, S 17-18, s. 194-202.

805 Ahmet Eyicil, "İşkodra İsyanı'nın Ayağı Kahire", **Tarih Bilinci**, S 13-14, s. 319-366.

806 M. Şükrü Hanioglu, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İstanbul 1985, s. 35-37; Yalçın, **age.**, s. 8.

807 Mustafa Yalçın, **Jön Türklerin Serüveni**, İstanbul 1994, s. 6; Yuriy Aşatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jön Türkler**, Ankara 1974, s. 56.

808 Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, İstanbul 2000, s. 21.

809 Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914**, İstanbul 2013, s. 578.

Mısır valiliğine kardeşi İsmail Paşa getirildi. Haklarının verilmemesi nedeniyle hükümeti eleştiren Mustafa Fazıl Paşa İstanbul'dan çıkarılınca Paris'e yerleşti. Bu arada Yeni Osmanlılara mensup olan Ali Suavi de Kastamonu'ya sürüldü. Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerinden Ziya Paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Mehmet Nuri ve *Tercüman-ı Ahval*'in sahibi Âgah gibi aydınları Paris'e davet etti. Paris'te, Namık Kemal ve Ziya Paşa, *Hürriyet* ve *Muhbir* gazetelerini, Ali Suavi de *Ulûm* gazetesini çıkardı. Avrupa'daki Yeni Osmanlılara mensup gençlerin çalışmaları Genç İtalyan ve Genç Alman derneklerinin çalışmalarına benzetilerek bunlara Genç Osmanlılar veya Genç Türkler adı verildi.⁸¹⁰

Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa 1867'de yayımladığı Fransızca mektuplarda kendisini Genç Türk Partisinin temsilcisi olarak anlattı.⁸¹¹ Bu isim Avrupa'da itibar gördüğü gibi çeşitli nedenlerle Paris'te bulunan gençler İttifak-ı Hamiyyet Cemiyetini bu şehre taşıdı. Namık Kemal, Nuri ve Reşat Beyler, Ziya Paşa, Fazıl Paşa ve Ali Suavi'nin katılımıyla Yeni Osmanlılar Cemiyeti kuruldu.⁸¹² Bundan sonra Paris'te, İttifak-ı Hamiyyet Cemiyetinin kurucuları, Genç İtalya teşkilatını örnek alarak Yeni Osmanlılar adı altında örgütlendi. Daha sonra Yeni Osmanlı mensuplarına Genç Türkler denildi. Yeni Osmanlılar teşkilatı 1867'de Londra'ya taşındı.⁸¹³ Mustafa Fâzıl Paşa'nın desteğiyle Ali Suavi tarafından 31 Ağustos 1867'de Londra'da çıkarılan *Muhbir* gazetesinde Yeni Osmanlılar ismi ile tanıtıldı. O zamanlar vatan karşılığında kullanılan hamiyet kelimesiyle ifade edilen İttifak-ı Hamiyyet Cemiyetinin adı da anıldı.⁸¹⁴ Reşit Paşa, Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi aydınlar genç Türkleri çevresine topladı.⁸¹⁵ 1865-1889 yılları arasında örgütlenelere Yeni Osmanlılar denildi.⁸¹⁶ Yeni Osmanlılar, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde ve II. Abdülhamit'in padişah olmasında etkili oldu. Güçlü bir teşkilat olmamalarına rağmen savunduğu fikirleri, yönetici ve birçok aydını da etkiledi. Yeni Osmanlıların çalışmaları sonucunda II. Abdülhamit'in bir anayasa hazırlatıp yürürlüğe koyacağı, meclis ve sorumlu bakanlardan oluşan bir hükümet kuracağı vaadi, iktidara gelmesinde etkili oldu. Nitekim Padişah, hazırlanan anayasayı 23 Aralık 1876'da yürürlüğe koydu.⁸¹⁷

810 Armaoğlu, *age.*, s. 579.

811 Yalçın, *age.*, s. 16-17.

812 E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, İstanbul 1972, s. 20.

813 Yalçın, *age.*, s. 24.

814 Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 43, s. 430-433.

815 Yalçın, *age.*, s. 12.

816 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, s. 18-19; Kuran, *age.*, 2000, s. 33.

817 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev. Nüzhet Salihoğlu, 2. Baskı, İstanbul 1995, s. 36; Armaoğlu, *age.*, s. 580.

11.1. İttihad-ı Osmani Cemiyetinin Kurulması

Mektebi Tıbbiye-i Şahane'de 1 Mayıs 1889 tarihinde, İttihâd-ı Osmani Cemiyeti adında gizli bir cemiyet kuruldu.⁸¹⁸ Cemiyetin kuruluşu 1789 Fransız İnkılabının 100. yılına tesadüf etmekteydi. İttihad-ı Osmani Cemiyetinin kurucuları Ohrili İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı İshak Sükûti, Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit idi. Daha sonra Şerafettin Mağmûmi, Giritli Şefik, Bakülü Hüseyinzade Ali, Konyalı Hikmet Emin, Cevdet Osman, Kerim Sebati, Mekkeli Sabri ve Selanikli Dr. Nazım Beyler bu cemiyetin kurucuları arasında yer aldılar.⁸¹⁹

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencilerinin İttihad-ı Osmani Cemiyetini kurmaları fikri kendiliğinden ortaya çıkmadı. Batı'da Genç Türkler diye bilinen Yeni Osmanlıların devamıydı. Nitekim Genç Türkler, Yeni Osmanlılar çizgisinde çalışarak teşkilatlandılar. Osmanlı Devleti'nin nasıl kurtulacağı sorunuyla ilgilendiler. Onlara göre çözüm yolu meşruti bir hükümet kurarak padişahın yetkilerini sınırlamak ve azınlıklara kanun önünde eşitlik hakkı tanımaktı.

Genç Türkler hürriyet ve adalet istiyorlardı. Batı'dan esinlenerek hürriyet, eşitlik ve adalet arayan Yeni Osmanlılar Cemiyetini kuran Namık Kemal ve Ziya Paşa, II. Abdülhamit'i eleştiren yayınlar yaptı. Ali Suavi, Mithat ve Mahmut Paşaların ortadan kaldırılması, birçok aydın ve öğrencinin sürgün edilmesi ile Taşkışla, Beyoğlu ve Beşiktaş karakollarında yapılan denetimler, Padişah ve çevresindekilerden nefret edilmesine neden oldu. Bir yanda Yemen ve Makedonya'da çıkarılan isyanlar halkı ekonomik ve sosyal yönden olumsuz etkilerken diğer yanda Saray ve çevresi, hafiye grupları refah içinde yaşamaya devam etti. Düyun-u Umumiye ve kapitülasyonlar gibi iktisadi engeller Türk halkının yarı bağımlı hale gelmesine neden oldu. Bu yollarla Batılılar, Osmanlı'nın siyasi ve iktisadi işlerine müdahale etmeye başladılar. Güçsüz hale getirilen Osmanlı topraklarının Avrupalılar arasında paylaşılma tehlikesi ortaya çıktı. Makedonya'da ve çeşitli yerlerde Türklerin dışında Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırlar, Araplar, Arnavutlar Avrupalılar tarafından isyana teşvik edildiler. İşte bu gelişmeler karşısında devletin geleceğini tehlikeli bulan Genç Türkler teşkilatlanarak bu gidişi düzeltmeye çalıştılar.⁸²⁰

Genç Türklerin amacı Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtarmaktı. Zira devlet hızla geriliyordu. Onlara göre bu sıkıntının baş so-

818 Rıza Tahsin, *Mirat-ı Mekteb-i Tıbbiye*, C 2, İstanbul 1328, s. 113.

819 E. E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Sander Yayınları, İstanbul 1972, s. 31; *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1987, s. 15; Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 464; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, C 1, İstanbul 1984, s. 19.

820 Karabekir, *age.*, s. 25-31.

rumlusu Padişah ve çevresiydi. İşlenen cinayetler ve buna alet olanlar vatan ve milleti sıkıntılara düşürmüştü. Vatan ve milleti içinde bulunduğu sıkıntıdan kurtarma sorumluluğunu kendilerinde duyan gençler, devleti kurtarmak için her türlü fedakârlığı yapmak amacıyla teşkilatlandı. Gençler cemiyete üye kaydetmeye başladı. Sivil ve askerî okullardan, memur ve serbest meslek sahiplerinden üye kaydederek kısa zamanda sayılarını artırdılar.⁸²¹ Tamamen gizlilik prensibi içinde çalışmalarını yürüten cemiyetin ilk üyesi İbrahim Temo, 1814'te İtalya'da kurulan Etnik-i Eteryâ komitesini örnek aldı.⁸²² Etnik-i Eteryâ komitesinin kurucuları Odesa'da ticaretle meşgul olan bir meyhaneci, bir bakkal çırağı ile amcası zengin bir tüccarın yeğeni ve üç Rum çırağı idi. Eğitim görmemiş bu gençler kısa zamanda başarılı oldular. Temo'nun düşüncesine göre eğitim görmüş, dünyadaki gelişmeleri çok iyi bilen dört tıbbiyeli öğrencinin başarılı olmaması için bir neden yoktu.⁸²³ Cemiyetin kuruluşunda Mason teşkilatı ve İtalyan birliğini sağlamak amacıyla kurulan Carbonari teşkilatı da etkili oldu. Nitekim İbrahim Temo Birindisi ve Napoli'ye giderek burada Mason locasını ziyaret etti. Bu ziyaret esnasında edinmiş olduğu bilgiler ışığında cemiyeti de buna benzer şekilde örgütledi. Cemiyet üyelerine verilen numaralar Carbonari teşkilatı üyelerine verilen numaraların bir örneğiydi. Bu modele göre İbrahim Temo'nun numarası 1/1 olarak kaydedildi. Yani bu sıra numarası, birinci şubenin bir numaralı üyesi demektir.⁸²⁴

Cemiyetin kurucuları, gizlilik ve ciddiyet içinde faaliyetlerine devam ettiler. Namık Kemal gibi aydınların yazıları gizli gizli okutulmuş öğrencilerde millî ve vatani duyguların gelişmesi sağlandı.⁸²⁵ Okulun yanındaki odunluğa girerek öğrencilerle dertleşip onları cemiyetin amaçlarına hizmet eder hâle getirdiler. Dikkat çekmeyen ve gözden uzakta bir yer olan odunlukta yapılan bu irşat toplantılarına Hatap (odun) Kıraathanesi toplantısı denilmekteydi. Toplantılar sık sık burada yapılır ve öğrenciler yönlendirilirdi. Okul dışında ilk toplantı, Haziran 1899'da Edirnekapı dışında bulunan kahvehanede yapıldı. Bu toplantıya 12 üye katıldı. İnciraltı Toplantısı olarak bilinen bu ilk toplantıya İbrahim Temo, İshak Sükûtî, Şerafettin Mağmûmî, Abdullah Cevdet, Çerkez Mehmet Reşit, Asaf Derviş, Hersekli Ali Rüştü, Giritli Muharrem, Hikmet Emin, Ali Şefik gibi gençler katıldı.⁸²⁶ Toplantıda, yaşlı olmasından dolayı Ali Rüştü başkan, Şerafettin Mağmûmî sekreter, Asaf Derviş ise veznedar seçildi. Cemiyette bir göreve getirilmeyen İbrahim Temo, üye kaydında

821 Karabekir, *age.*, s. 465-466.

822 Kurucuların isimleri: Nikolas Skouphas, Emanuel Ksanthos, Anastasyan Cakalof. Ahmet Eyicil, *Siyasi Tarih*, Semih Ofset Matbaacılık Ltd. Şti. Ankara 1991, s. 98.

823 *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, s. 15.

824 Ramsaur, *age.*, s. 32.

825 Semih Nafiz Tansu, *İttihat ve Terakki İçinde Dönemler*, İstanbul 1960, s. 26.

826 Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-1902)*, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 175; Ramsaur, *age.*, s. 33.

bir numaralı üye oldu. Piknik görüntüsü altında yapılan ilk İnciraltı Toplantı-sında gizli olan bu cemiyete kimlerin üye olacağı tartışması yapıldı. Sonuçta güvenilir ve iş yapabilecek her Osmanlı vatandaşının dikkatli bir şekilde belli denemelerden geçirildikten sonra üye olabilmesi, her hafta düzenli bir şekilde çeşitli yerlerde toplanılması, yardımların titizlikle alınması, üyelerin ait oldukları şube ile sıra numarasının deftere kaydedilmesi ve her üyeye bir numara verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca bu toplantıda idare heyeti kuruldu.⁸²⁷ Cemiyette alınan kararları yazma, yani kâtiplik görevi Şerafettin Mağmûmî ile İshak Sükûti'ye verildi.⁸²⁸

İlk toplantı haberi öğrenciler arasında hızla yayıldı. Alınan kararlar başarılı bir şekilde devlet istihbaratından gizlendi. Yapılan ikinci toplantıya dikkat çekmemek için İbrahim Temo ve İshak Sükûti katılmadı, fakat Abdülkerim Sebati katıldı. Bundan sonra cuma günleri çeşitli yerlerde muhtelif toplantılar yapıldı. Bu gizli cemiyetin çalışmaları üyeler aracılığıyla istenilen yerlere iletildi ve gençler arasında yoğun ilgi gördü. Örgüt olarak şekillenen İttihâd-ı Osmani Cemiyetinde hiyerarşik bir yapı kuruldu. Daha sonraki faaliyetlerde bu ilk toplantının adı İnciraltı Toplantısı veya On İkiler Toplantısı olarak da anıldı. Hem okulda hem de okul dışında toplantılara devam edildi. Gençler Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa gibi milliyetçi aydınların eserlerini okuyorlardı. Yapılan çalışmalar sonunda üyelerin sayısı artmaya başladı. Kosovalı Mebus İbrahim Efendi, Mülkiye mezunu Necip Dırağa, Görice Mebusu Şahin Kolonya (Shahin Kolonja) ve Posta Memuru Talat Bey, cemiyete katıldılar. Kısa zamanda Harbiye, Baytar, Mülkiye, Bahriye, Topçu ve Mühendishane gibi okullardaki öğrencilerin çoğu cemiyetin etkisi altında kaldı.⁸²⁹

Hücre şeklinde örgütlenerek çalışmalarını gizlilik içinde yürüten cemiyetin üye sayısı 1903'te 900 oldu. Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin hemen tamamı bu cemiyete üye oldu. 1892'de II. Abdülhamit'in İttihâd-ı Osmani Cemiyetinin varlığından ve faaliyetlerinden haberi oldu. Mekteb-i Tıbbiyede hürriyet, eşitlik ve adalet fikrini yayma suçundan dolayı üç öğrenci Saray'a ihbar edildi. Buna tepki gösteren Saray, esnek ve yapıcı hareket eden okul kumandanı Ali Saip Paşa'yı görevden alarak yerine Zeki Paşa'yı atadı.⁸³⁰ 9. sınıfta bulunan Muzaffer Hasan, Eşref Ruşen ve Muttefi Hasan adlı üç öğrenci okulda gizli bir cemiyet kurulduğunu sıkı disiplin tedbirleri alan Zeki Paşa'ya ihbar ettiler. Bu ihbar üzerine harekete geçen Zeki Paşa cemiyet üyelerini tutuklattı. Sanıklar mahkemede yargılandı. Mahkeme tarafından Şefik Ali, Ahmet Mehdi, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit, Şerafettin Mağmûmî, Mi-

827 Hanioglu, *age.*, s. 175.

828 İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları, s. 15-17.

829 Ramsaur, *age.*, s. 33-35; Temo, *age.*, s. 18; Hanioglu, *age.*, s. 176, 177.

830 Ramsaur, *age.*, s. 35; Karabekir, *age.*, s. 466,467.

kail Useb ve Tekirdağlı Mehmet gibi öğrencilerin okuldan atılmalarına karar verildi. Fakat tutuklanan bu öğrenciler birkaç ay sonra affedilerek serbest bırakıldı. Bu arada İbrahim Temo tutuklanmaktan kurtulup Romanya'ya kaçtı. Bu olayları protesto eden on dört öğrenci daha tutuklandı ise de bunlar fazla ciddiye alınmayarak serbest bırakıldı. Cemiyet mensupları Padişah aleyhine çalışmalarına devam ettiler.⁸³¹

Zeki Paşa'nın baskıları sonucu Mekteb-i Tibbiyede alınan tedbirler tahammül edilmeyecek kadar ağırlaştı. Öğrenciler daha serbest ve rahat bir okulda öğrenim görmek istiyorlardı. Hem öğrencilerin üzerindeki baskıyı ortadan kaldırmak ve hem de öğrenimlerini sağlamak amacıyla İttihâd-ı Osmani Cemiyeti, Avrupa'ya yetenekli öğrencileri gönderiyor ve baskıya maruz kalan öğrencilerin Avrupa'ya kaçmalarını sağlıyordu. Bu arada Arap Ahmet ve Ali Zühtü Paris'e, Mülkiye Mektebi Tarih Öğretmeni Murat Bey Mısır'a kaçtı. Murat Bey Mısır'da *Mizan* adlı bir gazete çıkardı.⁸³² Cemiyet tarafından Mekteb-i Tibbiye'nin 3. sınıfında öğrenci olan Selanikli Nazım'ın Paris'e gönderilmesine karar verildi. Yurt içinde yayılan İttihâd-ı Osmani Cemiyetinin yurt dışında da faaliyetlerine etkin bir şekilde devam etmesi gerekiyordu. Paris'te Ahmet Rıza Bey bulunuyordu. Annesi Alman, babası Ayan Meclisi üyesi olan Ahmet Rıza Bey, Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra Fransa'da ziraat öğrenimi görmüştü. Burada Auguste Comte'nin kurduğu Pozitivist görüşün etkisinde kaldı. Meşrutî bir yönetimde merkezîyetçiliği savunarak II. Abdülhamit'i tahttan indirmek için V. Murat'la ilişkisi olduğu ortaya çıkınca Konya'ya sürüldü.⁸³³ Daha sonra Bursa Maarif Müdürü iken 1899'da Fransa'ya kaçtı ve burada tanınmış bilim adamlarıyla irtibat kurarak faaliyetlerini yürüttü. Çalışmaları neticesinde Ahmet Rıza Bey Avrupa'da iyi bir şöhret kazanmıştı. Bu nedenle Ahmet Rıza Bey'in, İttihâd-ı Osmani Cemiyeti ile çalışmasında fayda görüldü. Ahmet Rıza Bey'i Cemiyete üye yapmak ve cemiyetin faaliyetlerine katılmasını sağlamak amacıyla Selanikli Nazım görevli olarak Paris'e gönderildi.

11.2. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti

Paris Tıp Fakültesine kaydolun Selanikli Nazım öğrenimine ve cemiyet çalışmalarına burada devam etti.⁸³⁴ Cemiyetin Merkez Komitesi adına Selanikli Nazım, Ahmet Rıza Bey'e İttihâd-ı Osmani Cemiyetine üye olmasını teklif etti. Bu teklif üzerine Ahmet Rıza Bey, cemiyetin adı ve faaliyetleri

831 Ramsaur, *age.*, s. 36.

832 **TBMM. Arşivi**, Dosya No: 239/31, Defter No: 8, s. 1.

833 Ahmet Eyicil, **Doktor Nazım Bey**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1989, s. 7.

834 Eyicil, 1989, *age.*, s. 7; Karabekir, *age.*, s. 467.

konusunda görüşlerini söyledi⁸³⁵ ve âdeta merkez teşkilatla pazarlığa girişti. Selanikli Nazım'ın teklifi sonucunda 1894'te Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti kuruldu.⁸³⁶ Cemiyetin başkanlığına Ahmet Rıza Bey getirildi. Selanikli Nazım, Şerafettin Mağmûmî ve Halil Mentеше üye oldular.⁸³⁷ Cemiyetin sloganı Fransız İhtilali ile kabul edilen hürriyet, eşitlik ve kardeşlikti.⁸³⁸

1895'te Paris Tıbbiye Mektebinden mezun olan Dr. Nazım Bey yurda dönmeyip Fransa'da bir hastanede çalışmaya başladı. Gençleri örgütleyerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinde Ahmet Rıza Bey'le birlikte hükümet aleyhinde siyasi faaliyetlerine devam etti. Cemiyetteki bu siyasi çalışmalarından dolayı Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Bey vatan haini ilan edildi.⁸³⁹ Dr. Nazım Bey cemiyette faaliyetlerine devam eden arkadaşlarına bir gazete çıkarılmasını önerdi. Üyeler arasında uzun tartışmalar sonucunda bir gazetenin çıkarılması kabul edildi. Böylece Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin yayın vasıtası olarak 1 Aralık 1895 tarihinde *Meşveret* gazetesi yayımlanmaya başladı. *Meşveret* iki sayfa Fransızca ilavesiyle çıkarılırken bu gazetede pozitivist görüş de savunuldu. Pozitivist görüşü savunması nedeniyle Fransız basınında, *Meşveret* gazetesine yer verildi ve desteklendi. Gazetenin müdürlüğünü Ahmet Rıza Bey yürütürken yayınlarda güncel konularla beraber, yurt ve dünya siyasetindeki gelişmelere de yer verildi.⁸⁴⁰ Gazetede yayımlanan yazılarda teşkilatın amacı anlatılırken okuyucular da uyarıldı⁸⁴¹ ve Türklerden çocuklarını okutmak için Avrupa'ya göndermeleri istendi. Avrupa'da öğrenci okutmanın pahalı olmadığı, buraya öğrenci gönderen Japon, Sırp ve Bulgarların kalkındıkları ifade edildi.⁸⁴² Azınlıkların eğitime önem verdikleri, Türklerin ise bunu önemsemedikleri ayrıntılı bir şekilde anlatıldı.⁸⁴³

Cemiyetin yurt içi ve yurt dışı siyasi çalışmalarından olumsuz bir şekilde etkilenen Saray, Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî, Şerafettin Mağmûmî ve Kerim Sebati'yi tutukladıktan sonra sürgüne gönderdi. Çürüksulu Ahmet Bey ve İshak Sükûtî sürgünde buldukları Rodos'tan Paris'e kaçtılar. Bu arada mülkiyede tarih öğretmeni olan Mehmet Murat Mısır'a kaçtı. Mısır'da *Mizan*

835 Hanioglu, *age.*, s. 180.

836 **İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1906-1907 Senelerine Ait Muhâberâtın Kopya Defteri (İTCMD)**, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma No: 45, 6 Ağustos 1906, Tahrirat No: 55, s. 84.

837 **İTCMD**, 20 Temmuz 1906, Tahrirat No: 45, s. 69.

838 Ahmet Eyicil, **İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey**, Ankara 2004, s. 34.

839 Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul 1986, s. 14.

840 Eyicil, 1989, *age.*, s. 8; Mentеше, *age.*, s. 11.

841 **Meşveret**, 6 Kanun-ı Sani 1908, No: 3, s. 1.

842 **Meşveret**, 6 Kanun-ı Sani 1908, No: 3, s. 2.

843 **Meşveret**, 15 Kanun-ı Sani 1908, S 4, s. 3.

adlı dergiyi çıkartarak II. Abdülhamit aleyhinde yazılar yazdı.⁸⁴⁴ Yurt dışında çıkarılan *Meşveret* ve *Mizan* gazeteleri yabancı postaneler kanalıyla yurda sokuldu ve okuyucular tarafından büyük bir ilgi ile izlendi.⁸⁴⁵

Paris'te Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin kurulması ve yayın organı *Meşveret* gazetesinin çıkarılmasıyla Dr. Nazım Bey ve arkadaşları planlı ve etkili bir şekilde çalışmaya başladı. Üyelerle Ahmet Rıza Bey arasında görüş ayrılıkları çıktı.⁸⁴⁶ Üyelerden bir kısmı Ahmet Rıza Bey'e karşı sınırlı bir şekilde hareket ederek polis müdahalesini gerektirecek olaylara bile sebep oldu. Ahmet Rıza Bey, Mehmet Murat'ın muhalefetine neden oldu. Mehmet Murat, onun bu tavrından dolayı Fransız ve Ermeniler kadar Türklerin millî hislerini dikkate almadığını söyledi.⁸⁴⁷ Ahmet Rıza Bey'in dikbaşlılığı görüş ayrılıklarının büyümesine neden oldu. Gruplaşmada Dr. Nazım Bey, Ahmet Rıza Bey'i aşırı derecede destekledi.⁸⁴⁸ Ahmet Rıza ile Dr. Nazım Beyler el ele vererek *Meşveret*'in yayım işlerini yürüttüler. Gazetenin masraflarını karşılamak için çok sıkıntı çektiler. Paris Sandıkkârı Nazım imzası ile yazılan yazılarda cemiyetin içinde bulunduğu durum ve faaliyetleri anlatıldı. Teşkilat maddi sıkıntı içindeydi. Her şeyden önce para gerekliydi.⁸⁴⁹ Bu ihtiyacı karşılamak üzere yardımda bulunanların isimleri gazetede yayımlanıyordu. Okuyuculara cemiyetin amaçları anlatıldı. Cemiyet üyelerinin II. Abdülhamit'ten para yardımı ve maaş almaları hoş görülmedi. Bilhassa hükümetten para yardımı alan üyelerle Dr. Nazım Bey arasında anlaşmazlık çıktı. Tartışmalar Cenevre ve Kahire'de bulunan üyelerin olumsuz yönde etkilenmesine neden oldu. Taşra şubelerinde bulunan üyeler Paris'teki merkez teşkilatını eleştirmeye başladılar. Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım Bey grubuna katılmadıkları gibi *Meşveret*'i de benimsemediler.⁸⁵⁰

Dr. Nazım Bey'in Ahmet Rıza Bey'i desteklemesi taşra şubeleri tarafından eleştirildi. Bunun üzerine Mısır şubesinin kurucularından Şerafettin Mağmûmî inceleme yapmak üzere Paris'e geldi. Burada incelemeleri sonucu merkez teşkilatın çalışmalarından memnun olmadığını belirterek mukaddes amaçlar için millî ve vatani menfaatlerin ayaklar altına alındığını söyledi.⁸⁵¹

844 Mehmet Murat Kafkasya'da doğdu. Petrogard'da eğitim gördü. Kafkasya'da Çarlık idaresini dayanılmaz bularak vatanını terk etmek zorunda kaldı. Genç yaşta İstanbul'a geldi. Düyûn-ı Umumiye'de çalıştı. Mülkiyede ders vermeye başladı. *Mizan* gazetesini çıkardığı için kendisine Mizancı Murat da denilmektedir. Ramsaur, *age.*, s. 42-44.

845 Ramsaur, *age.*, s. 45.

846 Eyicil, 1989, *age.*, s.10; Ramsaur, *age.*, s. 40.

847 Mizancı Murat, **İttihâd-ı Osmani Cemiyeti, Mücadele-i Milliye, Gurbet ve Avdet Devirleri**, Nehir Yayınevi, İstanbul 1994, s. 313.

848 Eyicil, 2004, *age.*, s. 35; Ramsaur, *age.*, s. 40.

849 **Meşveret**, 23 Teşrin-i Evvel 1896, s. 8.

850 Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki**, İstanbul 1984, s. 113.

851 Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İstanbul 1983, s. 80, 81.

Yurt dışında cemiyet *Meşveret* ve *Mizan* gazeteleriyle faaliyetlerini sürdürürken yurt içinde Cemiyetin Merkez Komitesinin başkanlığına seçilen Hacı Ahmet Efendi, II. Abdülhamit'e karşı yapılacak darbe planı üzerinde hazırlıklara başladı. Ulemadan Şeyh Naili ve Seraskerlikte bulunan Yarbay Şefik Bey'in ve I. Tümen Komutanı Kazım Paşa'nın yardımı sağlandı.⁸⁵² Nazırların toplandığı sırada Babialı basılacak, Şeyhülislam'dan fetva alınacak, II. Abdülhamit hal edilecek, yerine V. Murat geçecek, eğer bu olmazsa II. Abdülhamit'in kardeşi Reşat Efendi tahta çıkarılacaktı.

Darbe planı Ağustos 1896'da yapıldı. Planın uygulanacağı akşam Tokatlıyan Lokantası'nda yemek yiyen Nadir Bey'in *Paşa, bilsen yarın neler olacak?* sözü üzerine Zühtü İsmail Paşa durumu derhal araştırarak darbe planını öğrendi. Plan uygulanmadan darbeciler tutuklandı. Bundan sonra Cemiyetin İstanbul'daki faaliyetleri iyice yavaşladı.⁸⁵³ Darbe planına katılanlardan Kazım Paşa, Hacı Ahmet, Şeyh Naili ve kardeşleri, Hakkı ve Avni Beyler ve ailesinden 18 kişi, Şeyh Abdülkadir ve ailesinden 20 kişi, Mekkeli Sabri, Divan-ı Muhasebat Reisi Zühtü Bey ve Kemal Bey gibi birçok kişi sürgüne gönderildi.⁸⁵⁴ İstanbul'daki Merkez Komitesinin etkisiz hale getirilmesi, cemiyetin ortadan kalkması demek değildi. Murat Bey'in çıkardığı *Mizan* gazetesi elden ele dolaşüyor ve yazıları Genç Türkleri cesaretlendiriyordu. 1896 sonbaharında Genç Türklere mensup olanlar Paris ve Cenevre gibi şehirlerde toplandılar. Paris'te çıkarılan *Meşveret*'te II. Abdülhamit aleyhine yazılan yazılar Saray'ı rahatsız etti. Bu sebeple Paris Elçiliği vasıtasıyla cemiyetin ve gazetenin kapatılması Fransa'nın Leon Bourgeois başkanlığındaki hükümetten istendi. Bunun üzerine Fransız hükümeti 1897'nin ilkbaharında cemiyeti Paris'ten çıkardı ve gazeteyi kapattı. Bu gelişmeler karşısında Ahmet Rıza, Dr. Nazım Beyler ve arkadaşları cemiyeti Belçika'ya taşındılar. II. Abdülhamit, Belçika hükümetine baskı yaparak cemiyetin üyelerini buradan da çıkarttırdı. Bu defa Belçika'da bulunan Genç Türkler, İsviçre'nin Cenevre şehrine taşındılar.⁸⁵⁵ Daha sonra Dr. Nazım Bey ve arkadaşları Paris'e gelerek Ahmet Rıza Bey'le birlikte faaliyetlerine devam ettiler.⁸⁵⁶

Mizan gazetesinde meşrutiyet lehine ve II. Abdülhamit aleyhine yazılar yazan Mehmet Murat'a cemiyetin lideri gözüyle bakılmaya başlandı. Mehmet Murat, 1897'de Mısır'dan Cenevre'ye gitti ve çalışmalarını burada yürüttü. Daha sonra Cenevre'ye İshak Sükûtî ve Abdullah Cevdet de geldi. Burada *Osmanlı* dergisini çıkarmaya başladılar. *Meşveret* gazetesinde Dr. Nazım, Ahmet Rıza ve Murat Beyler yazılar yazarak okuyucuları bilinçlendirmeye

852 Ramsaur, *age.*, s. 46.

853 Ramsaur, *age.*, s. 48, 49.

854 Ramsaur, *age.*, s. 49.

855 Mardin, *age.*, s. 104.

856 Eyicil, 1989, *age.*, s. 12.

çalıştılar. Ahmet Rıza Pozitivist görüşe ağırlık verirken, Mehmet Murat ve Dr. Nazım Beyler ideoloji konularında yazılar yazdılar.⁸⁵⁷

Bu dönemde Ahmet Rıza Bey ile Mehmet Murat arasında çok sıkı bir ilişki vardı. Mehmet Murat Bey hazırlamış olduğu 21 maddelik “Cemiyet Programını” Ahmet Rıza Bey’e gönderdi. Ancak cemiyet içinde ihtilafa neden olacağı gerekçesiyle bu program kabul edilmedi.⁸⁵⁸ Ahmet Rıza ile Dr. Nazım Beylerin birlikte çalışması diğer ittihatçı üyelerin bunları çekememesine neden oldu. Bu sebeple Mehmet Murat Bey ve arkadaşları, Ahmet Rıza ile Dr. Nazım Beyleri cemiyetten çıkarmak istediler. Mehmet Murat Bey cemiyetin Teftiş ve İcra Heyeti Başkanı ve Dr. Nazım Bey ise bu heyetin üyesi idi. Dr. Nazım Bey’in üye olduğu bir kurulda görüşü alınmadan bir karara varmak, Ahmet Rıza Bey’i veya kendisini cemiyetten çıkarmak mümkün değildi. Gerek Ahmet Rıza Bey’in gerekse Dr. Nazım Bey’in cemiyetten çıkarılmasında başarılı olamayan Mehmet Murat Bey, üzüntülerini belirterek Teftiş ve İcra Heyeti başkanlığından ayrıldı.⁸⁵⁹

Mehmet Murat Bey istifa nedeni olarak Ahmet Rıza Bey’in ikiyüzlülüğünü gösterdi ve kendisini üstün gören Ahmet Rıza Bey’in önünü tıkamak istemediğini belirtti. Ayrıca 2 Ocak 1897 tarihli dilekçesinde istifası konusunda ayrıntılı bilgi verdi.⁸⁶⁰ Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının Paris’teki faaliyetlerini engellemek için hükümet tarafından alınan tedbirler bir fayda vermedi. Bunun üzerine II. Abdülhamit, Serhafiye Ahmet Celalettin Paşa ve Necip Melhame’yi 10 Temmuz 1897’de Paris’e gönderdi. 13 gün Paris’te kalan Paşa, Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beyler gibi genç Türkleri yurda dönmeleri için ikna etmeye çalıştı. İttihatçıların lehine af ilan eden resmî “Genelge” yayımlandı. Genelge’de ücretsiz pasaport verileceği, isteyenlerin öğrenimlerine devam edebileceği, Osmanlı topraklarında diledikleri yerlerde ikamet edebilecekleri, kendilerine maddi yardımda bulunulacağı, Avrupa’da okuyan öğrencilere 150 frank maaş verileceği gibi hususlar ayrıntılı bir şekilde açıklandı. Fakat Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beyler o devrin şartlarına göre oldukça cazip olan II. Abdülhamit’in yardım ve bağışlarını davaları uğruna kabul etmediler.⁸⁶¹

Ahmet Celalettin Paşa, Paris Büyükelçisi Münir Bey ile yaptığı çalışma sonucunda Paris, Cenevre, Kahire ve Brüksel’de faaliyette bulunan cemiyet üyelerini hükümet aleyhine çalışmama ve yurda dönme konusunda ikna etmeye çalıştı. Bu çabalar sonunda İttihatçıların bir kısmı ikna oldu. Tekliflere

857 Karabekir, *age.*, s. 488.

858 Murat, *age.*, s. 129-133.

859 Karabekir, *age.*, s. 488; Eyicil, 1989, *age.*, s. 13.

860 Murat, *age.*, s. 198-200.

861 Eyicil, 1989, *age.*, s. 12; Halil Mentеше, **Halil Mentеше’nin Anıları**, İstanbul 1986, s. 115, 116.

sıcak bakan Mehmet Murat ile önerilere karşı çıkan Ahmet Rıza Bey'in arası açıldı. Cenevre üssü çökertildikten sonra yaklaşık 60 kişi yurda dönmeye ikna edildi. Abdullah Cevdet ve İshak Sükûti'nin çıkardığı *Osmanlı* dergisi kapatıldı. İshak Sükûti Roma, Abdullah Cevdet Viyana, Tunalı Hilmi de Madrid elçilik tabipliğine atandılar. Mehmet Murat Bey 14 Ağustos 1897'de İstanbul'a döndü ve on bin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet üyeliğine tayin edildi.⁸⁶² Yardım kabul edenleri dönemlikle suçlayan Dr. Nazım ve Ahmet Rıza Beyler ise *Meşveret* gazetesinde yazılar yayımlayarak faaliyetlerini arttırdılar. Onların bu kararlı ve sabırlı çalışmaları sonucu gençler cemiyete üye oldular. Sami Paşaoğlu Sezai ve Dr. Bahattin Şakir gibi gençleri ittihatçı yaparak güçlendiler.⁸⁶³

Aralık 1899'da Padişah'ın kayınbiraderi Damat Mahmut Paşa, oğulları Prens Sabahattin ve Prens Lütfullah'ı yanına alarak Avrupa'ya kaçtı ve meşrutiyet taraftarlarının safına geçti. Paşa'nın kaçması II. Abdülhamit'in üzülmüne ve İttihatçıların güçlenmesine neden oldu. Paşa'nın kaçış nedeni Bağdat demir yolu yapımı imtiyazının İngiltere'ye değil de Almanya'ya verilmesiydi. Çünkü Paşa Bağdat demir yolu yapım imtiyazının İngiltere'ye verilmesini istiyordu.⁸⁶⁴ Paşa'nın iadesi konusunda II. Abdülhamit teşebbüs ettiyse de Fransa buna yanaşmadı. 1903'te ölen Paşa bu tarihe kadar Paris'te kaldı. Bu tarihten itibaren onun fikirlerini oğlu Prens Sabahattin yürütmeye başladı.⁸⁶⁵

Murat Bey'in İstanbul'a dönmesiyle cemiyet içinde bir boşluk meydana geldi. Bunun üzerine Paris'teki İttihatçılar, Ahmet Rıza ve Dr. Nazım Beylerin etrafında toplandılar.⁸⁶⁶ 1898'de Paris'te yapılan kongrede üyeler arasında fikir ayrılıkları oldu ve cemiyet mensupları ikiye bölündü. Her grup kendi fikri doğrultusunda hareket ederken çoğunluk Ahmet Rıza ve Dr. Nazım Beylerin etrafında toplandılar.⁸⁶⁷ Dr. Nazım Bey ve arkadaşları amaçlarına ulaşmak için cemiyete yeni üyeler kaydettiler. Cemiyet içinde ve dışında yapacakları faaliyetlerde Ermeni, Rum, Bulgar ve Musevilerle de irtibat kurdular.⁸⁶⁸

Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin ikinci kongresi, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında Fransız Enstitüsü üyelerinden M. Lefever Pontalis'in Paris'teki evinde yapıldı. Kongrenin başkanlığına Prens Sabahattin, yardımcı-

862 Yahya Kemal Beyatlı, **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul 1968, s. 118; Mardin, **age.**, s. 144; Ramsaur, **age.**, s. 71, Karabekir, **age.**, s. 492.

863 Eyicil, 1989, **age.**, s. 13.

864 Ramsaur, **age.**, s. 72, 73.

865 Ramsaur, **age.**, s. 83.

866 Mardin, **age.**, s. 234.

867 Cemal Kutay, **Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları**, İstanbul 1984, C 1, s. 158.

868 Mardin, **age.**, s. 144.

lıklarına Sathas isimli Rum ve Sissina isimli bir Ermeni getirildi. Kongrenin ilk toplantısı M. Lefever Pontalis'in evinde yapıldıktan sonra ara birleşimlere Prens Sabahattin'in evinde devam edildi. Kongreye toplam 70 delege katıldı. Bunların 47'si Türk, diğerleri Arap, Rum, Ermeni, Kürt, Arnavut, Çerkez ve Musevi asıllı idi.⁸⁶⁹ 1902 kongresinde de birlik ve beraberlik sağlanamadı. Üyeler, Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Bey grubu olmak üzere ikiye ayrıldı. "Adem-i merkezîyet" yönetimini savunan Prens Sabahattin'in etrafına Dr. Nihat Reşat, Dr. Sabri, Siret, Fazıl ve Zeki Beyler; Ahmet Rıza grubuna Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir ve Ferit Beyler toplandılar. İki ayrı grup halinde çalışan İttihatçılar aralarında husumete varacak kadar ileri gittiler.⁸⁷⁰ Ahmet Rıza Bey meşrutî ve merkezîyetçi bir yönetimi savunurken Prens Sabahattin, İngiltere ve ABD örneğini vererek teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkezî yönetimi benimsiyordu. Bu fikir ayrılığına rağmen her iki taraf II. Abdülhamit'in hal edilmesi konusunda anlaşdılar.⁸⁷¹ Osmanlı Devleti'nin dağılmasına sebep olacağı endişesiyle adem-i merkezîyet görüşüne karşı olan Ahmet Rıza Bey grubu etrafında Dr. Nazım olağanüstü gayret gösterdi. Bundan sonra teşkilatı genişletme ve şubeler açma yönünde çabalarını sürdürdü.⁸⁷²

Osmanlı Devleti'nin üç kıtada toprakları vardı. Bu sebeple Rumeli ve Mısır'da şubeler açmak ve bunlar arasında irtibat sağlamak güçtü. 1905 yılında cemiyetin yurt içinde ve dışında teşkilatlanması ve kadrolaşması tamamlandı.⁸⁷³ Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin gizli muhabere defterindeki yazılara göre Dr. Nazım ve Dr. Bahattin Şakir Beyler şubelere mektuplar göndererek haberleşmeyi ve teşkilatlanmayı sağladılar. 20 Temmuz 1906 tarihli Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin Tensikat-ı Dâhiliyesine Dair Beyanname ile teşkilat daha düzenli bir şekilde yürütüldü. Beyannameye göre iş bölümü yapıldı. *Meşveret* gazetesinin Fransızca kısmını Ahmet Rıza Bey, Türkçe kısmını Sami Paşazade Sezai Bey, cemiyetin hesap işlerini Mustafa Fazıl ile Dr. Nazım Bey, şubelerle olan işlemlerini Dr. Bahattin Şakir Bey ile Dr. Nazım Bey yürütmeye başladı. Ayrıca cemiyetin iç işlerini yürütmekle Dr. Nazım Bey görevlendirildi.⁸⁷⁴

Merkez teşkilatın şubelere gönderdiği yazılarda amaçlarının vatandaşları hürriyet altında toplamak olduğu belirtilirken Mehmet Murat Bey ve arkadaşları yüzünden cemiyetin zarar gördüğü duyuruldu.⁸⁷⁵ Bu arada Mısır'da

869 Ramsaur, *age.*, s. 84; Kocabaş, *age.*, s. 66, 67.

870 Eyicil, 1989, *age.*, s. 14; Kuran, *age.*, s. 185-188.

871 Ramsaur, *age.*, s. 85-90.

872 Kutay, *age.*, s. 194; Eyicil, 1989, *age.*, s. 14.

873 Kutay, *age.*, s. 170.

874 **İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1906-1907 Senelerine Ait Muharebatın Kopya Defteri (İTCKD)**, İstanbul Belediye Kütüphanesi, Yazma No: 45, s. 1.

875 **İTCKD**, 2 Haziran 1906, s. 48, 49.

çıkarılan *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesinin devam etmesi için buradaki şubenin yardım etmesi istendi. Konuyla yakından ilgilenen Dr. Nazım Bey bu gazetenin sorunlarını gidermeye çalıştı.⁸⁷⁶ Paris merkez teşkilatının bir binası yoktu. Burada dört hasır iskemle ile bir kırık masa vardı. Bu sebeple varlıklı kimselerden koltuk, masa takımı ve sandalye gibi eşya satın alarak cemiyete yardım etmeleri istendi.⁸⁷⁷ Cemiyet üyeleri için maddi sıkıntılar amaca ulaşmaya engel değildi. Çünkü onlar önce teşkilat sonra neşriyat mantığı içinde çalıştılar.⁸⁷⁸

1894-1906 yılları arasında on iki yıl cemiyetin iç ve dış işlerine Dr. Nazım ile Dr. Bahattin Şakir Beyler baktı. Mehmet Murat Bey gibi birkaç kişinin İstanbul'a dönmesi cemiyeti sarstı ise de Dr. Nazım Bey'in büyük gayretleri ile teşkilat eski gücüne kavuştu.⁸⁷⁹ Paris merkez teşkilatından şubelere uyarıcı yazılar yazıldı. Kötülüğün kaynağının zulüm ve istibdat olduğu bildirildi.⁸⁸⁰ Vatanın selameti için cehaletten kurtulmak gerektiği,⁸⁸¹ hükümet tarafından yapılan haksızlıklara ve Ermenilere karşı durulması,⁸⁸² karşılıklı görüşerek problemlerin çözülmesi istendi.⁸⁸³ Üyeler ve şubeler birlik ve beraberliğe davet edildi.⁸⁸⁴ *Şûrâ-yı Ümmet* gazetesi yeniden düzenlendi. Kafkasya'da çıkan *İrşat* gazetesinin kapanması üzüntüyle karşılandı.⁸⁸⁵ Paris merkez teşkilatı, şubelerinin gizlilik esası içerisinde faaliyette bulunmalarını istedi.⁸⁸⁶ Ayrıca otuz yıldan beri padişah olan ve vatani zindan haline getiren II. Abdülhamit Hükûmetini ve onun hâkimiyetini yıkmamanın vatanseverlik olduğu belirtildi.⁸⁸⁷

876 İTCKD, Tahrirat No: 35, 12 Temmuz 1906, s. 58; Eyicil, 1989, *age.*, s. 16,17.

877 İTCKD, Tahrirat No: 54, 6 Ağustos 1906, s. 84.

878 Eşref Kuşçubaşı, **Doktor Nazım Bey'le İlgili Notlar**, Cemal Kutay'ın Özel Arşivi, (Notların Osmanlıca fotokopisi yazarın arşivinde bulunmaktadır), s. 30; Eyicil, 1989, *age.*, s. 121, 122.

879 İTCKD, Tahrirat No: 55, 6 Ağustos 1906, s. 86.

880 İTCKD, Tahrirat No: 57, 9 Ağustos 1906, s. 92.

881 İTCKD, Tahrirat No: 66, s. 117.

882 İTCKD, Tahrirat No: 66, s. 123.

883 İTCKD, Tahrirat No: 181, s. 136,137.

884 İTCKD, Tahrirat No: 189, s. 140.

885 İTCKD, Tahrirat No: 223, s. 195; Tahrirat No: 249, s. 231.

886 İTCKD, Tahrirat No: 227, s. 297.

887 İTCKD, Tahrirat No: 467, C 2, s. 70.

11.3. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti

Selanik'te Eylül 1906'da, Bulgar komitesi örgütünden⁸⁸⁸ ve mason teşkilatından esinlenerek Mithat Şükrü Bleda ve İsmail Canbulat'ın evinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kuruldu.⁸⁸⁹ Cemiyetin amacı devletin iç işlerine müdahale eden Rusların Bulgarları koruma politikasını reddederek orduda görevli subaylar arasında taraftar toplamaktı. Cemiyetin kurucuları arasında Selanik Askerî Rüştüye Müdürü Bursalı Tahir, Naki, Talat, Mithat Şükrü Bleda, Ömer Naci, Kazım Nami Duru, İsmail Canbolat, İsmail Hakkı ve Süleyman Fehmi beyler bulunuyordu.⁸⁹⁰ 1906'da kurulan bu cemiyette Merkez-i Umumi üyeleri Talat, İsmail Canbulat ve Rahmi Beylerdi. Cemiyet hücre biçiminde örgütlendi. Üyeler hücre şeklinde örgütlendiğinden birbirini tanımazlar sadece cemiyetin yemin merasimine getiren üyeleri tanırdı.⁸⁹¹ Üyenin hücre mensuplarının dışında birini tanıması mümkün değildi. Bu tip örgütlenme İtalya Carbonari Teşkilatının kurulmasından beri çok geçerliydi. Özellikle yasal olmayan örgütlerde bu tip hücreleşmeye dikkat ediliyordu. Böylece çeşitli nedenlerle çöken hücrenin bütün örgütü etkilememesi sağlanıyordu. Cemiyete üye kaydında masonlara özgü bir yöntem uygulandı. Buna göre önce kuruculardan veya eski üyelere biri, üye yapmak istediği arkadaşını Merkez-i Umumi'ye tanıtan bilgi verir ve merkezin kararını beklerdi. Merkez gerekli incelemeyi yaptıktan sonra adayın üyeliğine karar verirse yemin merasiminin yapılacağı tarih ve yer belirlenirdi. Bundan sonra adaya kılavuzluk edecek arkadaşı gecenin geç bir saatinde uygun yerde buluşup merasimin yapılacağı eve doğru yola çıkardı. Eve yaklaşınca adayın gözleri bağlanır, şaşırtmak amacıyla aday biraz dolaştırıldıktan sonra yemin edilecek yere getirilirdi.⁸⁹² Evin kapısında bulunan yetkili "Hilal" parolasını duyunca kapıyı açar ve aday içeri alınırdı. Adaya, cemiyete girmeyi isteyip istemediği sorulduktan sonra cevabı olumlu ise yemin merasimine başlanırdı. Bundan sonra aday gözleri bağlı olarak yemin merasiminin yapıldığı odaya geçirilir ve masanın karşısındaki iskemleye oturtulurdu. Kılavuz adayın arkasında bulunurdu. Adaya sağ eli masanın üzerinde bulunan Kur'an-ı Kerim, sol eli yine aynı masanın üzerinde bulunan tabanca üzerinde olmak üzere yemin ettirilirdi. Yeminden sonra gözleri açıldığında aday karşısında siyah maskeli sadece gözleri açık, baştan aşağı kırmızı pelerine sarılmış üç kişiyi görürdü. Bundan sonra artık cemiyetten çıkış mümkün değildi. Çıkıldığında veya cemiyetin amaçlarına aykırı hareket edildiğinde üyenin cezası ölümdü.⁸⁹³

888 Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasi Anılar**, İstanbul 1976, s. 5.

889 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul 1932, s. 8.

890 Karabekir, **age.**, s. 131.

891 Karabekir, **age.**, s. 131.

892 Tefvik Çavdar, **Talat Paşa**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 50.

893 Çavdar, **age.**, s. 51.

Üyelerinin yoğun çalışmaları sonucu Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti kısa sürede Makedonya'da gelişerek hızla yayıldı.⁸⁹⁴ Önceleri çeşitli evlerde yapılan toplantı, sonra Ömer Naci adına kiralanmış evde yapılmaya başlandı. Yemin merasiminde üyeye okutturulan metni hazırlayan Ömer Naci'nin etkin konuşması üyeyi heyecanlandırırdı. Cemiyete üye olanlara sırasıyla bir numara verilmekteydi. İlk on numara kuruculara ait ve yaş sırasına göre idi. Bunlar: 1. Bursalı Tahir, 2. Naki, 3. Rahmi, 4. Mithat Şükrü Bleda, 5. Mehmet Talat, 6. Kazım Nami Duru, 7. Ömer Naci, 8. İsmail Canbulat, 9. Hakkı Baha, 10. Edip Servet Beylerdi. Gerekliğinde iki cemiyet üyesinin tanışması için bir işaret sistemi geliştirildi. Bu sistemde temel şifre Kelime-i Mukaddes: Muin, Kelime-i Mürur: Hilal sözcükleri idi. Üye sağ elin üç parmağını bükerek baş ve şahadet parmağını hilal haline getirip kalbinin üzerine götürür ve bundan sonra parolayı söylerdi. Mim, ayn ve nun harflerinden oluşan parola yardımcı ve dost manasına gelen "Muin" kelimesi idi.⁸⁹⁵

Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Paris'teki Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile ilişki kurması daha sonra oldu.⁸⁹⁶ Ahmet Rıza ve Dr. Nazım Beyler Paris'te merkez teşkilatta hizmetlerine devam ederken Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti hakkında fazla bilgi sahibi değillerdi.⁸⁹⁷ 1893-1906 yılları arasında cemiyet içinde aktif faaliyette bulunan Dr. Nazım Bey, Paris'te uzun süre kalmanın bir sonuç vermeyeceğini anladığından Mithat Şükrü Bleda'dan Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin şubesi ni açmasını istemişti.⁸⁹⁸ 1907 yılının mart ayında Selanik Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerinden Ömer Naci ve Hüsrev Sami Kızıldoğan'ın tutuklanacakları haberini, posta ve telgraf memuru Talat Bey gizlice bildirdi. Bunun üzerine ikisi de tutuklanmadan kurtulmak, Paris'teki cemiyetin programını incelemek, ortak yönleriyle birleşmeyi sağlayarak güçlenmek amacıyla Paris'e kaçtı. 1907 yılı Mart ayının ikinci yarısında Paris'e varan Ömer Naci ve Hüsrev Sami Kızıldoğan, Ahmet Rıza Bey'in programının kendilerince de uygun olduğunu kabul ettiler. Bundan sonra Ömer Naci, *Şûrâ-yı Ümmet* dergisinde imzasız yazı yazmaya başladı.⁸⁹⁹

Selanik'te kurulan cemiyetten yaklaşık beş ay sonra 8 Şubat 1907 tarihinde Manastır'da Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin bir şubesi kuruldu. Şubenin kurucuları Enver, Kâzım Karabekir ve Hüseyin Beylerdi.⁹⁰⁰ 1900 yılından itibaren Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Makedonya'da yani

894 Kutay, **Talat Paşa**, C 1, s. 158; Çavdar, **age.**, s. 70.

895 Çavdar, **age.**, s. 52.

896 Çavdar, **age.**, s. 53.

897 Ramsaur, **age.**, s. 140.

898 Eyicil, 1989, **age.**, s. 28.

899 Ramsaur, **age.**, s. 141.

900 Ramsaur, **age.**, s. 182.

Rumeli'de yayılmıştı. Bunun sebebi Makedonya bölgesinin özelliğindedi. Burada Türk nüfus dışında Arnavut, Rum, Rumen, Bulgar ve Sırp çeteleri Osmanlı yönetimine başkaldırarak kan döküyorlardı. Türklere karşı yapılan bu hareketler Osmanlı hükûmetinin de aleyhine idi.⁹⁰¹

11.4. Paris ve Selanik Merkezinin Birleştirilmesi

Dr. Nazım Bey 1889 yılında kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti faaliyetlerini yurt dışında sürdürmek ve Ahmet Rıza Bey'i cemiyete kazandırmak amacıyla 1893 yılında Paris'e gitti. Paris'te 1906 yılına kadar cemiyet içinde aktif bir şekilde faaliyetlerde bulundu ve taşradaki şube ve şahıslara mektuplar yazarak geniş bir alana hizmet etti. Paris'te uzun süre kalmanın yararlı olmayacağını anladı. Bu sebeple Mithat Şükrü Bleda gibi gençlerin cemiyet kurma isteklerine cevaplar vererek onları teşkilata kazandırdı. Mithat Şükrü Bleda'ya Cenevre'de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin bir şubesinin açılmasını tavsiye etti.⁹⁰² Bu arada Selanik'e gelebilmek için Mithat Şükrü Bleda'ya bir mektup ta yazdı. Çeşitli hizmetlerinin yanında mektuplarla⁹⁰³ veya neşriyatla yurt dışında cemiyet hizmetlerinin yürümeyeceğini düşünerek Selanik'e gelmeye karar verdi.⁹⁰⁴

Azınlıkların Türklere yaptıkları haksızlıklara direnen Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyetinin şubeleri Rumeli'de yayıldı.⁹⁰⁵ Bu sırada şubeler ile Paris merkez teşkilatı arasında irtibat kurulamadığı gibi merkez teşkilat ile şubeler arasında bütünlük de sağlanamadı. Fakat Dr. Nazım Bey cemiyetin İstanbul ile Paris merkezi arasındaki irtibatı sağladı. Nitekim Paris merkezi ile Selanik merkezini birleştirerek teşkilatı bütünleştirmeye çalıştı. Asıl amacı yurt içine girip cemiyet adına teşkilat ve neşriyat faaliyetlerinde bulunmaktı. Dr. Nazım Bey o sırada hükûmet tarafından vatan haini ilan edildiğinden gıyaben idam cezasına çarptırıldı. Bu sebeple Osmanlı sınırlarına girmesi mümkün değildi. Ancak Yunanistan yolu ile yurda girebilirdi. O yıllarda Selanik; Bulgar, Rum ve Sırp komitecilerinin karargâhı haline gelmişti. Cemiyet yöneticileri Dr. Nazım Bey'in Paris'ten Selanik'e gelebilmesi için Rum komitecilerinin başkanıyla görüştü ve Yunanistan yolu ile Selanik'e gelmesine karar verdi. Alınan bu karara göre Dr. Nazım Bey Yunanistan'a geldikten sonra, Rum komitecileri onu alıp sınıra getirecek ve buradan da uygun bir zamanda içeri girecekti.⁹⁰⁶ Bu karar üzerine Dr. Nazım Bey'e mektup yazıldı ve o da mektubu alır almaz yola çıktı. Rum komitecileri Dr. Nazım Bey'i alarak Se-

901 Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980, s. 8.

902 Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, İstanbul 1979, s. 15.

903 Karabekir, **age.**, s. 131.

904 Karabekir, **age.**, s. 24.

905 Karabekir, **age.**, s. 10.

906 Bleda, **age.**, s. 24.

lanik'e götüreceklerini daha önce Talat Bey'e bildirmişlerdi. Bunun üzerine Dr. Nazım Bey Atina'ya gelerek burada iki ay bekledi. Fakat bu esnada Rum komitecileriyle Yenice adasında bulunan Halil Paşa komutasındaki askerler arasında tartışma çıktı. Kendisini Selanik'e getiren Rum komitecilerinin adını ve kimliklerini bilmiyordu.⁹⁰⁷ Gerçekten o devrin şartlarında Selanik'e gelmek ve yolculuk esnasında gizlenmek kolay iş değildi.⁹⁰⁸ Dr. Nazım Bey, Atina'ya kendisine bildirilen adrese geldiğinde komiteciler onu iki ay gizledi. Dr. Nazım Bey yolculuk esnasında kıyafetini değiştirdi. Başında kocaman bir sarık, sırtında geniş bir cübbe, çenesinde kocaman bir sakal, gözlerinde siyah gözlük vardı. Ayağına giyecek yemeni ve mest bulamadığı için potin giydi. Böylece modern bir hoca kılığına girdi.⁹⁰⁹ İlk görüşte onu Paris'teki eski arkadaşları Mithat Şükrü Bleda bile tanıyamadı.⁹¹⁰ Modern kıyafetli Dr. Nazım Bey'in yerini takma sakallı modern bir Hoca Yakup Efendi aldı.⁹¹¹ Daha önce Selanik'te tanıdığı hemşehrîsi Mithat Şükrü Bey'e bir mektup yazarak cemiyet adına çalışkan ve hamiyetli bir gence ihtiyacı olduğunu söylemişti. Mithat Şükrü Bey de Dr. Nazım Bey'e çalışkan bir genç olan posta başkâtibi Talat Bey'i tavsiye etmiş ve böylece onu tanımıştı. Bu sebeple Talat Bey'e mektup yazarak yurda girmek istediğini bildirmişti.⁹¹²

Dr. Nazım Bey Talat Bey'in yardımıyla Atina üzerinden gizlice Selanik'e geldi.⁹¹³ Selanik'te Mithat Şükrü Bleda'nın evinde misafir olarak kaldı ve bu arada Talat Bey'le irtibat kurdu. Artık yolculuk esnasında karşılaştığı tehlikeler sona erdi.⁹¹⁴ Buradaki çalışmaları esnasında, sıcak davranışları, Rumeli şivesiyle yaptığı konuşmaları dinleyenleri ve bilhassa gençleri etkiledi. Talat Bey ve Kâzım Karabekir gibi gençlerle yakından ilgilendi. Bundan sonra Paris merkezi ile Selanik merkez teşkilatının birleştirilmesine çalıştı.⁹¹⁵ Paris ve Avrupa'nın diğer merkezleriyle Mısır'a kadar uzanan şubeler arasında *Türk* isimli bir gazete çıkararak mücadelesine devam etti. Kısa zamanda Selanik teşkilatını bütün şubelerin ana merkezi haline getirdi. Şubeler arasındaki dağılımı giderdi ve cemiyeti bir gizli ihtilal komitesi şeklinde örgütledi. Subayları da etkisi altına alarak bütün faaliyetlerini tek merkezden yürüttü. Cemiyete yeni gireceklerin kabulü konusunda talimatname ile genelgeler

907 **TBMM Arşivi**, "Dr. Nazım Bey'in Birinci Defteri", Dosya No 239/31, Defter No 8, s. 2.

908 **Menteşe**, **age.**, s. 122.

909 **Bleda**, **age.**, s. 25.

910 **Cemal Kutay**, **Talat Paşa**, C 1, s. 170.

911 **Kuran**, **age.**, s. 245.

912 **TBMM Arşivi**, "Dr. Nazım Bey'in Birinci Defteri", Dosya No 239/31, Defter No 8, s. 2.

913 **Ziya Şakir**, **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat, Enver, Cemal Paşalar**, İstanbul 1943, s. 15.

914 **Şakir**, **age.**, s. 246.

915 **Şakir**, **age.**, s. 15.

hazırladı. Bu talimatnameyi hazırlarken Miralay Sadık Bey, Binbaşı Fethi ile Manyasizade Refik ve Mithat Şükrü Bleda'nın görüşlerini aldı. Talimatnamede belirtilen yemin merasimiyle ilgili hususların hazırlanmasında 1789 Fransız İhtilali'nde etkili olan Jakoben modeli örnek alındı.⁹¹⁶

Dr. Nazım Bey cemiyetin adının değişmesi gerektiği görüşünü bütün toplantılarda açıkça savundu. Bu görüş, o günkü şartlar dâhilinde üyeler arasında uygun bulunmuyordu. Üyeler arasında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti bu isimle tanınmış ve kabul edilmişti. Cemiyetin isminin değişmesi istikrarsızlığın meydana gelmesine neden olacaktı. Ayrıca üyelerin isim değişikliğine tepkilerinin ne olacağı da bilinmiyordu. Dr. Nazım Bey'in cemiyetin adının değişmesi önerisini kabul eden üyelerin isteği üzerine, cemiyetin isim değişikliği hakkında görüşleri alınmak amacıyla şubelere mektuplar gönderildi.⁹¹⁷ Mektuplara verilen cevaplarda Dr. Nazım Bey'in teklif ettiği Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi uygun bulundu. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni birleştirmek için⁹¹⁸ Dr. Nazım Bey'in, teklif ettiği ve üzerinde önemle durduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ismi çoğunlukla kabul edildi.⁹¹⁹ Böylece Paris ve Selanik'te bulunan cemiyet, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adında birleşti.⁹²⁰ Bundan sonra her iki cemiyetin adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak kabul edildi. Böylece Dr. Nazım Bey, Paris'teki cemiyetle Selanik'teki cemiyeti bir isim altında birleştirerek milliyetçileri bir araya getirdi. Ayrıca bir anlaşma metni hazırlandı. Bu metin, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin gizli muhabere defterinin 386 numaralı yazısında yer aldı.⁹²¹

916 Kutay, *age.*, s. 158.

917 Bleda, *age.*, s. 31.

918 Menteşe, *age.*, s. 122.

919 Karabekir, *age.*, s. 131.

920 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C 1, İstanbul 1984, s. 114.

921 Merkezi Paris olan "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" ile merkezi Selanik olan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" 19 Şaban 1325 ve 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti" namı altında âtiyüzzikr şerait ile ittihat etmiştir.

Madde 1- Cemiyetin biri dâhili diğeri harici olmak üzere iki merkez-i umumisi olacak ve bunlardan harici Merkez-i Umumi Paris'te ve dâhili Merkez-i Umumi de şimdilik Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı amirleri olacaktır.

Madde 2- Maksud-ı esası 1292 (1876) tarihinde neşrolunan Kanun-ı Esası'nin tatbik ve devamı meriyetini teminden ibaret olan cemiyetin bu maksuda vasıl için istidat ve icabat-ı mahalliyeyi nazar-ı dikkate alarak teşkilat ve vezâif-i efradı tayin eden dâhili ve harici ayrı ayrı iki nizamname de bulunacaktır.

Madde 3- Umur-ı daire-i maliyede Merkez-i Umumiler her ne kadar müstakil iseler de icabında yekdiğerine muavenete mecburdurlar.

Madde 4- Dâhili Merkez-i Umumi'de doğrudan doğruya irtibatında mahzur görülen dâhildeki şubât ve efrat, Paris Merkez-i Umumi vasıtasıyla muhabere etmek üzerine dâhildeki Merkez-i Umumiye tabi olacaktır.

Madde 5- Harici Merkez-i Umumi şubâtı hariciyenin merciliğinden başka cemiyetin harice

Merkezi Paris olan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile merkezi Selanik olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 27 Eylül 1907 tarihinden itibaren Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleştirildi. Bu isim altında birleştirilen cemiyetin şartlarını belirleyen maddeler üzerinde anlaşmaya varıldı. Buna göre: Cemiyetin biri dâhili diğeri harici olmak üzere iki merkez-i umumisi olacak ve bunlardan Harici Genel Merkez Paris'te ve Dâhili Genel Merkez Selanik'te bulunacak ve her iki merkezin ayrı ayrı başkanları olacak. 1876 yılında ilan olunan Kanun-i Esasi uygulamaya konulacak. Genel Merkezler maliye işlerinde bağımsız olacak. Selanik Genel Merkez ile doğrudan doğruya irtibatı mahzurlu görülen şubeler ve şahıslar Paris Genel Merkez vasıtasıyla haberleşecek. Hükümetler ve yabancı basın ile olan ilişkilerin sorumluluğu harici Genel Merkez'e ait olacak. Genel merkezler şubelerin faaliyetlerini iptal edebilecek. Cemiyetin yayın vasıtası Türkçe *Şûrâ-yı Ümmet*, Fransızca *Meşveret* gazeteleri olacak. Dâhili Genel Merkezin yardım ve iştirakiyle harici Genel Merkezin denetimi altında basılacaktır.

Dr. Nazım Bey bu tarihî sözleşme ile başta Talat Bey olmak üzere cemiyetin diğer üyelerini sağlam ilkeler etrafında bir araya getirdi.⁹²² Teşkilatı, amaç ve örgüt bakımından bütünleştirerek dinamiklik kazandırdı. Harici Paris merkezi, dâhili Selanik merkezi olmak üzere taşrada bulunan şubelerin faaliyetlerini düzenli bir sisteme bağladı. Bundan sonra Selanik'teki örgüt kendi çizgisinde amacını gerçekleştirmek için Paris örgütünden, Paris örgütü de Selanik örgütünden yararlandı.⁹²³

11.5. 1907 Kongresi

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin üçüncü kongresi 27-29 Aralık 1907'de Paris'te Baron Velorme adında birinin konağında Ahmet Rıza, Prens Sabahattin ve Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnak Sütyun'dan K. Malumyan başkanlığında yapıldı. Kongrede adem-i merkeziyetçileri Dr. Nihat Reşat ve Fazıl Beyler; İttihatçıları Dr. Bahattin Şakir ve Hüsrev Sami Beyler; Erme-

karşı murahhaslığı vazifesini ifa eyleyecektir. Hükümât ve matbuat-ı ecnebiye ile olan münasebâtın mesuliyetini harici Merkez-i Umumi'ye ve dâhildeki teşebbüsât ve icraatın mesuliyeti de kâmilen dâhili Merkez-i Umumi'ye aittir. Madde 6- Merkez-i Umumiler yalnız ikna ile yekdiğerinin hareketını tâdile selâhiyettardılar. Madde 7- Cemiyetin vasıta-i neşri efkârı şimdilik Türkçe *Şûrâ-yı Ümmet* Fransızca *Meşveret* gazeteleridir. Dâhili Merkez-i Umumi'nin muavenet ve iştirakiyle harici Merkez-i Umumi'nin tahtı nezaretinde tab'ı neşredilecek *Şûrâ-yı Ümmet* ile Türkçe bilcümle neşriyatta harici Merkez-i Umumi'nin tekâlifini nazar-ı dikkate almaya mecbur olduğundan mesuliyetine dâhili Merkez-i Umumi de iştirak edecektir. 13 Eylül 1323 Saat 1 Ezani (27 Eylül 1907). **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gizli Muhabere Defteri**, Tahrirat No: 386, C 1, s. 44; Kuran, *age.*, s. 238; Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 49; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C 2, Kısım 4, Ankara 1983, s. 59.

922 Kuran, *age.*, s. 244.

923 Ramsaur, *age.*, s. 141-143.

nileri K. Malumyan temsil etti. Ahmet Rıza Bey açılış konuşmasında Rum, Arnavut ve iki Ermeni örgütünün ayrı çalıştıklarını ifade ederek Kongrenin idareden hoşnut olmayan bütün grupları temsil etmediğini söyledi. Hilafet ve saltanatın korunmasını ve merkezîyetçi bir yönetimi isteyen sözleri tartışmalara yol açtı. Prens Sabahattin ve Ermeniler adem-i merkezîyet görüşünü savundular. Bunlarla beraber tarafların üçü de mevcut yönetime karşı kalemle mücadele yanında eyleme geçerek ihtilal yapılması görüşünde birleştiler.⁹²⁴

Kongrede, saltanat ve veraset usulünün değiştirilmesi, Osmanlı ülkesi içinde örgütü olmayan komitelerin kongreye alınmaması, yabancı müdahalenin reddedilmesi, ülkeye yabancı müdahaleyi davet eden tedhişçiliğin reddedilmesi, eylem alanlarının sınırlandırılması gibi hususların kabul edilmesi önerildi. Dış müdahaleyi istemeleri nedeniyle Türk olmayan örgütlere karşı duyulan güvensizlik açıkça belirtildi.⁹²⁵

29 Aralık günü çalışmalarını tamamlayan kongre bir bildiri yayımladı. Bildiri ile Osmanlı Devleti'ni oluşturan milletlerin birlik olmayı başardıkları ve çabalarını birleştirerek amaca ulaşınca kadar ihtilal yolunda ısrar edecekleri duyuruldu. Bildiride belirtilen amaç, II. Abdülhamit'i tahttan indirerek parlamenter düzeni kurmaktı. Bunu elde etmek için istibdat yönetimine silahla karşı konulacak, hükümet yetkilileri ve güvenlik görevlilerini yıpratmak amacıyla politik ve ekonomik grevler yapılacak, vergi ödememek suretiyle pasif direnişe geçilecek, askerin devrimciler üzerine yürütmesine engel olmak için propaganda yapılacak, gerektiğinde toptan ayaklanılacak ve şartlara göre diğer eylemler belirlenecekti.

Bu prensiplerin kabul edildiği "Kongre Bildirisi"nin altını Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkez Cemiyeti, Ahd-ı Osmani Cemiyeti (Mısır), Londra'da Türkçe ve Arapça yayımlanan *Hilafet* dergisinin yayın kurulu, Taşnaksutyun Cemiyeti, Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi ve bazı Ermeni yöneticileri imzaladılar. Kongreye Bulgar, Arnavut ve Rum örgütleri katılmadı.⁹²⁶ Yukarıda alınan kararları uygulayacak bir İcra Komitesi kuruldu. Kongre kararlarının altını ihtilale taraftar olmayan Ahmet Rıza Bey de imzaladı. Ermenilerin tedhiş hareketlerini meşrulaştıran bu kararın imzalanması Türk milliyetçilerinin kabul edemeyeceği kadar ağırdı.⁹²⁷ Nitekim bu durum 5 Ocak 1908 tarihli *Pro-Armenia* dergisinde Ahmet Rıza Bey'in cemiyetin ısrarıyla ihtilalci olduğu şeklinde belirtildi.⁹²⁸ Yukarıda belirtilen kararların alınmasından sonra Prens Sabahattin'in Adem-i Merkezi-

924 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 65; Temo, *age.*, s. 171; Ramsaur, *age.*, s. 144-145.

925 Akşin, *age.*, s. 66.

926 Ramsaur, *age.*, s. 146; Akşin, *age.*, s. 66-68.

927 Ramsaur, *age.*, s. 146.

928 Akşin, *age.*, s. 68.

yet ve Teşebbüs-i Şahsi Cemiyeti taraftarları Anadolu'da Ermeni gruplarla birlikte propaganda hareketlerine giriştiler ve bu hareket gittikçe etkili olmaya başladı.

11.6. Batı Anadolu'da Teşkilatlanma

Paris ve Selanik grubunun birleşmesiyle Genç Türkler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti çatısı altında birleştiler. Ancak Makedonya ve Anadolu'da teşkilatlarını kuramadılar. Billhassa Batı Anadolu'da teşkilat kurmak ve burada bulunan askerî cemiyeti yanına çekmek amacıyla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, görev ve sorumluluğu Dr. Nazım Bey'e verdi.⁹²⁹ Doğruluğu ve fedakârlığı ile tanınan Dr. Nazım Bey de Anadolu'ya gidip İzmir ve Aydın'da teşkilatı kurma hazırlıklarına başladı. Çünkü İstanbul, Edirne, İzmir ve Aydın gibi önemli illerde ve Anadolu'nun diğer şehirlerinde henüz teşkilat kurulamamıştı.⁹³⁰

İzmir ve çevresinde teşkilatın şubelerini kurmak üzere vakit kaybetmeden Dr. Nazım Bey, Hoca Yakup Ağa takma adıyla⁹³¹ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Selanik'ten İzmir'e geldi. İzmir'e gelişinin amacı, buradaki kolorduda bulunan subayları cemiyete üye yaparak Rumeli'de daha önce çıkarılması kararlaştırılmış olan ihtilale, subayların müdahalesini önlemektir.⁹³² Çünkü cemiyet üyeleri 1907 kongresinde Rumeli'de ihtilal yapmaya karar vermişlerdi. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyelerinden Tahir Bey 1907 yılı başından beri İzmir'de bulunuyordu. Onun çalışmalarından dolayı Aydın vilayeti bilinçlenmişti.⁹³³ Dr. Nazım Bey İzmir'e gelir gelmez Tahir Bey, Jandarma Zabiti Eşref Bey⁹³⁴ ve Halil Menteşe ile görüştü. Bu görüşmelerde mevcut yönetimi devirmek için Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak Selanik'te ihtilal yapmaya karar verdiklerini, Rumeli'de ihtilal başlayınca II. Abdülhamit'in önce Rumeli'ye İzmir Kolordusunu göndereceğini, bu duruma mani olmak için teşkilat tarafından kendisinin görevlendirildiğini, kolordu zabitleri ile İzmir'in bilinçli gençlerini cemiyete üye yapmaya çalıştığını söyledi. Bu gelişmelerden sonra Halil Menteşe, Selahattin Bey ile Dr. Nazım Bey'i tanıştırdı.⁹³⁵ Onun 1905 yılından beri Eşref Kuşçubaşı'yı tanıması ve Paris'ten Halil Menteşe ile müşterek faaliyetlerde bulunması İzmir'deki teşkilat çalışmalarını kolaylaştırdı.⁹³⁶ Dr. Nazım Bey'in Paris'teki

929 Ramsaur, *age.*, s. 150-151.

930 Karabekir, *age.*, s. 251.

931 Kutay, *age.*, s. 171.

932 Menteşe, *age.*, s. 119.

933 Ahmet Refik, *İnkılâb-ı Azim*, İstanbul 1326, s. 69.

934 Kuşçubaşı, *age.*, s. 6-7.

935 Menteşe, *age.*, s. 119.

936 Kuşçubaşı, *age.*, s. 1.

faaliyetleri Eşref Kuşçubaşı'yı çok etkilemişti.⁹³⁷ Onun açık sözlülüğü, idealistliği, minnetsizliği, özellikle komiteciliği ve cesurluğu arkadaşları tarafından takdir edilmekteydi. Paris'ten Makedonya'ya gelmiş, Eşref Kuşçubaşı'yla beraber III. Ordu zabitlerini cemiyete üye yapmış ve Paris merkezinin yeniden canlanmasını sağlamıştı. Tütüncü Yakup Ağa müstear adını kullanarak İzmir'de kendisini gizledi. İzzet Yemişçibaşı ve Refik Evliyazade gibi tanınmış kişilerle diyalog kurdu.⁹³⁸ İzmir'de tütüncülük adı altında dükkânında cemiyet adına hizmette bulunurken Eşref Kuşçubaşı, Uşakızade Muammer, Hadîka-i Eğitim Mektebi Müdürü Hüseyin Lütfi ve Muammer Bey gibi üyelere ayda iki altın aidat topladı.⁹³⁹ Yakup Ağa fırsat buldukça İzmir'deki Hadîka-i Eğitim Mektebinde ve Karşıyaka semtinde Süvari Zabiti Aksaraylı Ziya Bey'in evinde yemin merasiminde bulunurdu. Hatta polis, zabıt ve memur olan gençlere yemin merasimi yaptırırdı.⁹⁴⁰ Yemin merasimine kadınlar da alınırdı. Bu merasimler, dikkat çekmemek için değişik yerlerde yapılırdı. Fırsat buldukça İzmir Karşıyaka'da oturan Süvari Zabiti Aksaraylı Ziya Bey'in evindeki yemin merasimine Dr. Nazım Bey katılırdı.⁹⁴¹

O devrin şartlarında İzmir'de Dr. Nazım Bey'i gizlemek büyük bir suçtu. Onu hükûmete teslim eden insan için büyük bir maddi mükâfat vaat edilmişti.⁹⁴² Eşref Kuşçubaşı ve Bursalı Tahir Bey gibi İttihatçıların himayesine sığınan Dr. Nazım Bey, sık sık ikamet yerini değiştirirdi. İzmir'in Çeşme, Karşıyaka, Konak semtinde ve hükûmet binasına yakın Beyler Sokağı gibi yerlerde otururdu. Tütüncü Yakup Ağa, İzmir'in meşhur semtlerinden Göztepe ve Güzelyalı gibi yerlerde gezer, akşamları yanına genç bir zabıt alır ve onlarla konuşurdu. İzmir'de gençlere cemiyeti tanıtmaya, propaganda yaparak onları cemiyete üye yapma görevini II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yaptı. Kırathanelere gider, askerlerin dikkatini çekecek şekilde hareket eder ve fırsat bulunca da zabitleri *Salı gecesini tekke deyim!* diyerek davet ederdi. Tekke sözünden İzmir'de meşhur Hüseyin Lütfi Bey'in müdürü bulunduğu Hadîka-i Eğitim Mektebi anlaşılırdı. Dr. Nazım Bey'in bu tür davranışları kendini tanıyan dostları tarafından tenkit edilirdi.⁹⁴³ Dr. Nazım Bey kiraladığı dükkânda tütün satıyor, tütüncülük adı altında çeşitli mahalleleri geziyor ve vapurlara serbestçe girip çıkıyordu. Selanik'e sevk edilen askerlerle diyalog kuruyor, bu diyalog sayesinde birçok subayı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin amacına hizmet etmesi için eğitiyordu. Onun amacı, askerlerin

937 Beyathı, *age.*, s. 112.

938 Eyicil, 1989, *age.*, s. 36.

939 Kuşçubaşı, *age.*, s. 7.

940 **Takvimli Gazete**, S 128, 6 Eylül 1912. *Alemdar* gazetesi askerî hükûmet tarafından kapatıldığı zaman yerine *Takvimli gazete* çıkarılmıştır. Kuşçubaşı, *age.*, s. 9.

941 Kuşçubaşı, *age.*, s. 9.

942 Menteşe, *age.*, s. 120.

943 Kuşçubaşı, *age.*, s. 9.

Selanik'e gönderildikleri sırada Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmalarını ve İzmir Redif Fırkasının Rumeli'de bulunan askerî kuvvetlerle birleşmelerini sağlamaktı.⁹⁴⁴ Memleket ancak bu şekilde kurutulup hürriyetine kavuşabilirdi.⁹⁴⁵ Dr. Nazım Bey bunun önemini çok iyi biliyor ve İzmir Redif Fırkasındaki askerleri Rumeli'de ihtilal yapacak olan İttihatçı gençlerin faaliyetlerini desteklemeye teşvik ediyordu. İzmir ve ilçelerini adım adım gezen Tütüncü Yakup Ağa, İzmir ilinin dışında da faaliyetlerde bulunarak bölgede yaşayan insanların bazılarını cemiyete üye yaptı. Aydın ilinde Hoca Yakup Efendi takma adıyla icabına göre çeşitli kıyafetlere girerek hocalık, bakkallık, komisyonculuk ve falcılık gibi işler yaptı. Halkı bilinçli bir şekilde aydınlattı. Rumeli'ye gelen "Aydın Taburları"nın İttihatçıların yanında yer almasını sağladı.⁹⁴⁶ Çeşitli mahlas, ad ve değişik kıyafetler altında onun bu faaliyetleri Aydın sakinlerinin uyanmasına ve cemiyeti sevmelerine sebep oldu. Denizli'de Mühürücü Efendi ismiyle şöhret kazanmış bir adamı, tanıştığı zabıtalari cemiyete üye yaptı. Aydın ilinde mülazım olan bir Çerkezi cemiyete bağladı. Burada tanıştığı zabıtalardan birçoğuyla Ödemiş'e gitti. Aydın'dan Hacı İlyas köyüne geldi. Burada Hacı Mehmet Efendi ve bazı Çerkezlerin ileri gelenleriyle diyalog kurarak onları cemiyete üye olmaya davet etti.⁹⁴⁷ Hacı İlyas köyünden Kayalar köyüne giderek Çakıcı Mehmet Efe'yi teşkilata almaya çalıştı.⁹⁴⁸ Başarılı olamayınca Kayalar köyünden ayrılarak İzmir'e döndü.⁹⁴⁹

II. Meşrutiyet'in ilanı arifesinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Makedonya ve bilhassa Batı Anadolu'da teşkilatlanmasını tamamlamıştı. 1903 Müritzeg Antlaşması gereği Makedonya ve Avrupa'da jandarma gücü kurulmuştu. Böylece Türk subayları Fransız, İngiliz, İtalyan, Avusturya, Alman ve Rusya subayları ile irtibat kurma fırsatı buldu. Nitekim Alman askerleri Türk ordusu üzerinde etkili oldular. Mesela Enver Bey Üsküp'te bulunan Avusturya-Macaristan subaylarından askerî teknikleri ve Almancayı öğrendi.⁹⁵⁰ Müritzeg Antlaşması gereğince gönderilen Avrupalı subayların etkisi ve desteğiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti gelişti. Daha sonra II. Meşrutiyet'i ilan ettirecek güce ulaştı.⁹⁵¹ 22 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet Dönemi başladı. Ülkenin kurtuluşunu Kanun-ı Esasi'nin ilanında görenler, bu anı coşkuyla bir kutlamaya dönüştürdü.⁹⁵²

944 Bleda, *age.*, s. 42; Çavdar, *age.*, s. 80.

945 Lord Kinross, *Atatürk*, Çev. Necdet Sander, İstanbul 1981, s. 71.

946 Ahmet Refik, *age.*, s. 70.

947 Kuşçubaşı, *age.*, s. 7.

948 Mustafa Müftüoğlu, *Yakın Tarihimizde Siyasi Cinayetler*, İstanbul 1973, s. 41, 42; Kuşçubaşı, *age.*, s. 8.

949 Çakıcı Mehmet Efe, *Gerçek Hayat Hikâyesi*, İstanbul 1973, s. 203-206.

950 Ramsaur, *age.*, s. 136-137.

951 Ramsaur, *age.*, s. 167.

952 Cemal Kutay, *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdulhamit, İttihat ve Terakki*,

11.7. II. Meşrutiyet'in İlanı

Ordu içinde hoşnutsuzluk mevcut idi. Mektepli subaylardan ziyade alaylı subaylar Hassa Ordusuna atanıyor ve bunların terfi, maaş işleri tam olarak yürüyordu. Diğer subaylar iki ayda bir maaş alabiliyordu. II. Abdülhamit'in güvendiği Hassa Ordusu her zaman önde bulunuyordu. Donanmanın Haliç'te bekletilmesi de hoş karşılanmıyordu.⁹⁵³ 9-10 Haziran 1908'de Finlandiya Körfezi'ndeki Reval Limanı'nda İngiltere Kralı VII. Edward ve Rus Çarı II. Nikola'nın görüşmeleri İttihat ve Terakki Cemiyetini endişelendirdi. Görüşmede, İngiltere'nin, Rusya'nın Orta Doğu ile ilgili isteklerine karşı koymaktan vazgeçmesinden korkulmakta idi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarındaki egemenliğine son verilmesi demektir.⁹⁵⁴ Yayınlanan bildiri de Makedonya sorununa ve reformlara değinildi. Fakat kamuoyunda yorum çok farklıydı. Rumeli paylaşılacak, Padişah ordularını göndermeyecek ve bu duruma boyun eğecekti. Reval görüşmesi sonucunda alınan kararları uygun bulmayan ve gelişmeleri millete hakaret sayan subaylar harekete geçti. Reval görüşmeleri ihtilalin başlamasına yol açan son adım oldu.⁹⁵⁵

Anadolu'da teşkilatlanma faaliyetleri yürütülürken Resne tabur kumandanı vekaletinde bulunan Resneli Niyazi Bey, II. Meşrutiyet'i ilan ettirmek amacıyla hürriyet bayrağını açarak 3 Temmuz 1908 Cuma günü dağa çıktı. Yanına halk ve askerlerden oluşan yüz kişilik kuvvet, yeteri kadar cephane ve silah alarak İstikametine hareket etti. Resne'den çıkarken hürriyet için isyan ettiğini bildirdi.⁹⁵⁶ Bir süre sonra Ohrili Eyüp Sabri Bey de Niyazi'ye katıldı. Makedonya kaynamaya başladı. Niyazi Bey'in hükûmete karşı başkaldırdığı ve hürriyetin ilanını sağlamak amacıyla isyan ederek dağa çıktığı, Manastır Bölgesi Kumandanı tarafından Selanik'te bulunan III. Ordu Müşiri İbrahim Paşa'ya bildirildi.⁹⁵⁷

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin amacı mevcut hükûmeti devirip II. Meşrutiyet'i ilan ettirmektir. Bu nedenle gelişmeleri endişeyle izleyen cemiyet mensupları harekete geçti. Padişah'ın Makedonya ayaklanmasını bastırmak için gönderdiği Şemsi Paşa, Manastır'da 7 Temmuz 1908'de güpegündüz öldürüldü.⁹⁵⁸ Selanik Merkez Kumandanı Nazım Paşa da Enver Bey tarafından öldürüldü. Arkasından Manastır Polis Müfettişi Sami Bey ve 12 Temmuz Pazar günü Topçu Alay İmamı Mustafa Efendi Selanik'te kurşunla İstanbul 1964, s. 215.

953 Akşin, *age.*, s. 72.

954 Ramsaur, *age.*, s. 153.

955 Tunaya, 1984, *age.*, s. 23.

956 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Meşrutiyet'in İlanı", *Bulleten*, C 20, S 77, Ocak 1956, s.108.

957 Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi*, İstanbul 1326, s. 100-104.

958 Ramsaur, *age.*, s. 155.

öldürüldü.⁹⁵⁹ Suikastlar birbirini takip ederken Saray'a meşrutiyetin ilanıyla ilgili telgraflar gönderildi.

Niyazi Bey ve Eyüp Sabri Bey'in bu harekâtını durdurmak üzere İzmir Kolordusunun ilk taburları Selanik'e gönderildi. Fakat bu taburlar II. Meşrutiyet'in ilanından bir gün önce Selanik rıhtımına çıkınca silah çattılar. Dr. Nazım Bey'in etkisiyle cemiyete üye olan askerler rıhtımda hürriyet işaretlerini göğüslerine takarak İttihatçılar tarafında olduklarını gösterdiler. Böylece İbrahim Paşa komutasında bulunan III. Ordu birliklerine karşı olduklarını ortaya koydular.⁹⁶⁰ Bu sebeple Manastır'a gönderilen İzmir Redif Fırkaları ve Karaman Taburlarında bulunan askerler, Niyazi Bey'in emrinde bulunan askerlere karşı durmadı ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri lehine hareket etti. İzmir Redif Fırkasındaki askerlerin bu davranışı karşısında hükümet endişeye kapıldı. Rumeli'de kontrolü tamamen kaybeden II. Abdülhamit çaresiz kaldı. Niyazi ve Enver Beyler Saray'a çektikleri telgraflarda 1876 Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konmasını istediler. Eğer konulmazsa kendilerinin meşrutiyeti ilan edeceğini bildirdiler.⁹⁶¹ 22 Temmuz 1908 Çarşamba gecesi telgrafın telleri kesildi. İzmir'den giden Redif fırkaları III. Orduya katılmadı. Temmuzda baskılara daha fazla dayanamayan Sultan II. Abdülhamit *Kanun-ı Esasi'nin millete ilanı gerekmektedir* şeklinde açıklama yaparak II. Meşrutiyet'i ilan etti.⁹⁶² Böylece 22 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet Dönemi başladı.

Manastır'da hürriyet bayrağının açıldığı haberini alan Dr. Nazım Bey, Milas'tan İzmir'e döndü.⁹⁶³ Daha önce isyanı bastırmak üzere Selanik'e sevk edilebilecek İzmir Redif fırkalarında bulunan askerleri hükümet aleyhine çevirmişti.⁹⁶⁴ Dr. Nazım Bey İzmir'de iken Karagöz Şevket isimli bir arkadaşı II. Abdülhamit'in Kanun-ı Esasi'yi ilan ettiği haberini getirdi. Kışladan alınarak getirilen haberin yazılı olduğu kâğıtta Harbiye Nazırı Ali Rıza Bey'in imzası bulunuyordu. Yazıda Harbiye Nazırı, Meşrutiyet idaresinin yanında olduğunu bildiriyordu.⁹⁶⁵

Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez yetkilileri, buradan İzmir'e dönen Dr. Nazım Bey ve arkadaşlarının görkemli bir şekilde karşılanması gerektiğini acele bir telgrafla İzmir'e bildirdi.⁹⁶⁶ Dr. Nazım Bey 27 Tem-

959 İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarih Kronolojisi**, Türkiye Yayınevi, C 4, İstanbul 1972, s. 360; Temo, **age.**, s. 117; Kutay, **age.**, s. 222-223; Mentеше, **age.**, s. 123,124.

960 Ahmet Refik, **age.**, s. 76; Mentеше, **age.**, s. 125.

961 Kocabaş, **age.**, s. 170.

962 Danişmend, **age.**, s. 361; Kuşçubaşı, **age.**, s. 13.

963 Kuran, **age.**, s. 246; Mentеше, **age.**, s. 120.

964 Kuşçubaşı, **age.**, s. 11.

965 Kuşçubaşı, **age.**, s. 13.

966 Kuşçubaşı, **age.**, s. 12.

muz 1908'de Selanik'ten İzmir'e döndü. Karşılama merasiminde hükûmet taraftarları ve belediye mensupları bulundu. Hürriyet coşkusu içinde bulunan Türkler, Museviler, Ermeniler ve Rumlar hep bir ağızdan *Yaşasın hürriyet, yaşasın müsavet, yaşasın adalet, bağışmak, evvelce susanların, sükût, evvelce bağışanların hakkıdır!* diyerek slogan attılar. Şehrin asayişinden sorumlu olan yetkililer de, taşkınlık yapanlara karşı İzmir halkının sükûnet içinde bulunmalarını sağlamaya çalıştı.

İzmir'de olduğu gibi bütün yurttan II. Meşrutiyet'in ilanı büyük bir heyecan ile karşılandı. Ülkede İttihatçıların itibarı arttı.⁹⁶⁷ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkez üyesi olan Dr. Nazım Bey, Selanik'ten İzmir'e geldiğinde İzmir'deki cemiyet erkânıyla birlikte sırasıyla belediyeyi, Rum Metropolithanesini, Ermeni Murahhas Dairesini ve Musevi Havrasını ziyaret etti. Bu ziyaret esnasında Dr. Nazım Bey hürriyet, eşitlik, vatan sevgisi ile mülkiyet ve millet hakkında konuşmalar yaptı. Ancak Dr. Nazım Bey ve arkadaşları bu gezi ve ziyaret esnasında İzmir Müftülüğünü ziyaret etmediler. Müftülüğün ziyaret edilmeyişi Müslüman halkın teessürüne neden oldu. Heyet, Rum Metropolithanesine gittiklerinde, Rusya'dan dönerken İzmir'e uğrayan Yunan Kralı yaverlerinden Prens Andre ve Prens Hristofor'la karşılaşarak kucaklaştı. Onlar da II. Meşrutiyet'in ilanını kutlayarak Dr. Nazım Bey ve beraberindeki heyeti tebrik etti.⁹⁶⁸ Dr. Nazım Bey İzmir'de suçlu bulduklarını cezalandırarak İzmir Fırka Kumandanı Ferit Tefvik Bey'i görevinden aldırıldı. Polis Komiseri Mehmet Refik'i sorguya çekti. Binbaşı Kamil Bey'in apoletlerini söktürdü. Polis Müdürü Mazhar Bey'i tutuklattı.⁹⁶⁹ İzmir'de propaganda yapmaya gelen Prens Sabahattin'in adamlarını kışlaya hapsedirdi. Milaslı Murat, Piyade Binbaşı Broşör Tefvik ve Demirci Avni'yi adem-i merkezîyet görüşünü yaymaya çalıştıkları için tutuklattı.⁹⁷⁰ Hürriyeti savunan ve geçmiş dönemi istibdat olarak kabul eden Dr. Nazım Bey, kendileri dışındakilerin cemiyet kurma faaliyetlerine izin vermedi. İstibdada karşı çıkarken istibdat devrini aratır davranışlarda bulundu.⁹⁷¹

İzmir'de 17 Ağustos 1908 Pazar günü ilk defa ortaya çıkan irtica hareketi olan "Kömürcü Ahmet Vakası" İttihat ve Terakki Cemiyeti adına hareket eden Dr. Nazım Bey tarafından bastırıldı. Tulumbacı Ali Bey, Kalyoncu Ahmet ve Baladar Mehmet ve Ahmet Ağa gibi irtica hareketine katılanlar etkisiz hale getirildi.⁹⁷²

967 Eyicil, 1989, *age.*, s. 43.

968 Karabekir, *age.*, s. 413-414.

969 Eyicil, 1989, *age.*, s. 45, 46.

970 Eyicil, 1989, *age.*, s. 48.

971 Eyicil, 1989, *age.*, s. 49, 50; Kuşçubaşı, *age.*, s. 23.

972 Eyicil, 1989, *age.*, s. 52.

11.8. İttihat ve Terakki Cemiyetinin İktidarı ve Sonu

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 22 Temmuz 1908'den itibaren elde ettiği iktidarı nasıl sağlayacağı sorunuyla karşılaştı. Tecrübesiz olmalarından dolayı kendilerinden daha yaşlı ve tecrübeli devlet adamlarına iktidarı bırakarak bir kenara çekildiler.⁹⁷³ Daha sonra olumsuz gelişmeler karşısında kayıtsız kalamadılar. Sait Paşa Hükûmeti'nin çekilmesi için Erkan-ı Harp Binbaşısı Cemal, Hakkı Beylerle, Necip, Talat, Rahmi ve Cavit Beylerden oluşan bir heyet gönderdiler.⁹⁷⁴ Cemiyetin isteği doğrultusunda 14 Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa ikinci defa sadrazamlığa getirildi.⁹⁷⁵ Tevfik Paşa'nın görevine son verilip yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirilmesinin nedeni, Tevfik Paşa'nın ittihatçı karşıtı olanların işine son vermemiş olmasıydı. Hüseyin Hilmi Paşa sert saldırılara uğradıysa da cemiyetin desteği ile 24 Mayıs 1909 tarihinde 5'e karşı 191 oyla güvenoyu aldı.⁹⁷⁶ Gizli çalışan fakat II. Meşrutiyet'in ilanı ile ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyetinin önemli bir siyasi güç merkezi olduğu kabul edildi. Selanik'ten İstanbul'a gelen Merkez-i Umumi üyeleri, Yıldız Sarayı'nı gölgede bırakarak fiili bir iktidar ve başvuru makamı oldular.

Meşrutiyet'in monarşik yapısı içindeki siyasi hayatta kendiliğinden oluşan bu yeni siyasi kuvvet büyük bir saygınlığa sahip oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, hürriyet kahramanı, devletin ruhu ve mukaddes olarak kabul edilmekteydi. İttihatçı olmak bir vatanperverlik, karşı çıkmak vatan hainliği olarak yorumlanmaktaydı. Görünürde siyasi iktidar olmak istemeyen cemiyet, heyecan ve hareket içindeki kitleleri uyuracak rakipsiz kuvvet oldu. İlk günlerin şenlik havası içinde birleştirici olduğunu ortaya koymak amacıyla Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkez Cemiyeti ile de kaynaştı. Fakat Paris'ten beri devam eden muhalefet sürmekteydi. Bu nedenle Prens Sabahattinciler bu tür birleşmeyi kesin olarak benimsemiyorlardı.⁹⁷⁷

Cemiyette, 1908 genel seçimi için bir siyasi program yayınlandı ise de Merkez-i Umumi üyeliğine seçilenler gizli tutuldu. Bir yanda cemiyet bir yanda fırka vardı. Bu ikilem devam etti. Cemiyette tek adam yoktu. Ancak Talat Paşa ve Enver Paşa gibi bazı kişilerin Merkez-i Umumi'de ağırlığı vardı.⁹⁷⁸

973 Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yay., 3. Baskı, İstanbul 1986, s. 95.

974 Akşin, **age.**, s. 87.

975 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, TTK Basımevi, 3. Baskı, C I, Kısım: 2, Ankara 1983, s. 172.

976 **İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)**, Nehir Yay., Sad. Eşref Yağcıoğlu, İstanbul 1992, s. 88; Ahmad, **age.**, s. 95.

977 Tunaya, 1984, **age.**, C 1, s. 24.

978 **Türkiye Tarihi**, Cem Yayınevi, C 4, İstanbul 2000, s. 34.

1876 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun getirdiği Meşrutiyet, parlamenter bir sistem değildi, son sözü Padişah'a bırakan anayasalı bir yönetimdi. 1909'da yapılan Kanun-ı Esasi değişiklikleri ile meclisli yönetim kabul edildi. Meclis şartlarına uygun olarak başında padişah olmak üzere yürütme ile yasama (Mebusan ve Ayan Meclisleri) arasında bir denge kurulmuş ise de bu denge tam değildi. Mebusan Meclisi çok ağır basıyordu.⁹⁷⁹ Padişah'ın yetkileri azaldı. Meclisin feshi çok ağır şartlara bağlandı. Bu durum şekil olarak iktidar ve muhalefeti birbirine düşürdü.

1908-1918 yılları arasında sırasıyla II. Abdülhamit, V. Mehmet (Sultan Reşat), VI. Mehmet (Vahidettin) padişah oldular. II. Meşrutiyet'i de ilan eden II. Abdülhamit zamanında Kanun-ı Esasi'de başlayan değişiklikler "" ile tamamlandı. Bu olaydan sonra İttihatçılar, II. Abdülhamit'i hal ederek Selanik'te yaşamaya mecbur ettiler. V. Mehmet Reşat'ı II. Abdülhamit'in yerine geçirerek Meşrutiyet'in ilk padişahı olarak ilan ettiler. Sultan Reşat yürütmenin başı idi. Sadrazam ve bakanlar İttihat ve Terakki Cemiyetinin denetimine geçince Padişah'ın siyasi gücü zayıfladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Meclis-i Mebusanı denetleyerek otoriter bir rejim kurdu. Padişah ve Meclis-i Umumi, Merkez-i Umuminin egemenliği altına girdi, Sultan Reşat görünüşte Osmanlı Devleti'ni oluşturan etnik unsurları kaynaştırıcı bir otorite olarak kaldı. Trablusgarp Savaşı'nı İttihatçılarla, Balkan Savaşı'nı muhaliflerle, I. Dünya Savaşı'nı yine İttihatçılarla ilan etti. VI. Mehmet Vahidettin devletin yenilgilere uğradığı sırada bir itttihatçı muhalifi olarak tahta çıktı. Mondros Mütarekesi'nden sonra 1918 yılında itttihatçı çoğunluğa sahip Meclis-i Mebusanı feshederek otoritesini sağlamak istedi. Meclis-i Ayanı ise kendi politikasına yatkın bularak destekledi.⁹⁸⁰

Cemiyet, Kamil Paşa kabinesine sadece Adliye Nazırı olarak Manyasizade Refik Bey'i sokabildi. Tecrübesizliğinden dolayı kabineleri doğrudan doğruya kurmak yerine kontrol altında bulundurmayı tercih etti. Kamil Paşa cemiyetin muhalefetine üzerine çekince güvensizlik oyu ile düşürüldü. Bunu takiben Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk kabinesi cemiyetin izniyle kuruldu. 31 Mart olayından sonra cemiyetin baskısıyla Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi istifa etti. İbrahim Hakkı Paşa Hükûmeti ile İttihat ve Terakki kabinesi kuruldu. Daha sonra aynı kontrol çizgisinde kurulan Sait Paşa'nın iki kabinesi de cemiyetin etkisindeydi. Sait Paşa'nın istifası ile siyasi hayatta çok önemli sonuçlar ortaya çıktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidardan muhalefete düştü. Meclis feshedildi. Seçimler ertelendi. Balkan Savaşları iyi yönetilemedi. Bu sebeple Hüseyin Cahit ve Cavit Beyler gibi İttihatçılar tutuklandılar.⁹⁸¹ 23 Ocak 1913 tarihinde "Babıali Baskını" ile İttihat ve Terakki Cemiyeti Kamil

979 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 24.

980 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 25.

981 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 26.

Paşa'yı istifaya zorlayarak⁹⁸² yeniden iktidara gelince çok partili hayatta bir duraklama oldu. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi muhalefetin bir intikam gösterisiydi. İttihatçılar duruma hâkim oldu, muhalefet sindirildi ve kaçmaya zorlandı. Çok partili rejim sona erdi.⁹⁸³ 1913-1918 arası Sait Halim ve Talat Paşaların kabineleri ittihatçı hükûmetlerdi. Gazi Ahmet Muhtar ve Kamil Paşaların kısa ömürlü kabineleri hariç, yürütmeye İttihat ve Terakki hâkim oldu.

1908-1918 arasında yapılan üç genel seçimi İttihat ve Terakki Cemiyeti kazandı. 1908 seçimi mukaddes cemiyet havası içinde kazanıldı ve Ahrar Fırkası zayıf kaldı. 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimde sürpriz bir netice alındı. Henüz yeni kurulmuş olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayı tek oy farkla seçildi. Bu olayın etkisiyle sopalı seçim olarak anılan 1912 seçimi İttihat ve Terakki Cemiyetinin baskısı altında yapıldı. Bu seçim sonucunda İttihatçılar ezici bir çoğunlukla Meclis-i Mebusana girdiler.⁹⁸⁴ Fakat kısa bir süre sonra Meclis feshedildi. 1914 seçimi sakin geçti. 1918'e kadar olan sürede uyumlu bir çoğunluk sağlandı. Mütareke ile meydana gelen ortamda bölünmeler oldu ve muhalefet arttı. On yılda yapılan seçimlerde muhalefet partilerinin önu tıkanıdığından iktidar tek parti olarak İttihat ve Terakki Cemiyetinin elinde kaldı.⁹⁸⁵

İttihat ve Terakki Cemiyetinin ideolojik programları, yapısal gelişmeleri ve güncel sorunları kongrelerde tartışıldı. Önce gizli cemiyetten açık bir siyasi fırkaya dönüştü. Sonra çok partili bir rejimden tek partili rejime geçişte etkili oldu. Milliyetçi ve laik bir sistemin kurulmasında önemli kararlar aldı. Kongrelerde tartışılan bu konular devletin politikasını da etkiledi. 1908-1918 döneminde İttihat ve Terakki Cemiyetinin dokuz kongresi yapıldı. Genellikle ağustos, eylül, ekim ve kasım aylarında toplanan bu kongrelerden 1908, 1909, 1910 ve 1911 kongreleri gizli olarak Selanik'te, 1912, 1913, 1916, 1917 ve 1918 kongreleri İstanbul'da yapıldı.⁹⁸⁶ Kasım 1908 Kongresi gizli toplanması nedeniyle bazı Rum gazeteleri cemiyetin dağıldığını iddia ettiler. Fakat haber yalanlandı. Kongre sonucu yayımlanan on üç maddelik kararlarında cemiyetin fırka olduğu ilan edildi. Bununla beraber cemiyet-fırka ilişkileri devam etti. Kasım 1909 Kongresi'nde muhalefetin ısrarla belirttiği askerlerin siyasetle uğraşmaları gibi sorunlar üzerinde duruldu. Cemiyetin siyasetten çekileceği ve halkın kalkınması için kulüpleri aracılığıyla çalışacağı açıklandı. Siyasi programda değişiklikler yapıldı.⁹⁸⁷ Bir nizamname hazırlandı. Buna

982 **Türkiye Tarihi**, Cem Yayınevi, C 4, İstanbul 2000, s. 42.

983 Tunaya, 1984, **age.**, C 1, s. 26.

984 **Türkiye Tarihi**, Cem Yayınevi, C 4, İstanbul 2000, s. 39.

985 Tunaya, 1984, **age.**, C 1, s. 27.

986 Akşin, **age.**, s. 154.

987 Tunaya, 1984, **age.**, C 1, s. 28.

göre cemiyetin kanun dışı bir örgüt olmadığı belirlendi.⁹⁸⁸ Ekim-Kasım 1910 Kongresi'nde beyannamede belirtilen temel sorun olarak fırka-cemiyet yapısı üzerinde duruldu ve muhalefetin suçlamaları cevaplandırıldı.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin hararetli ve tartışmalı 1911 Kongresi, devletin çok çalkantılı olduğu bir dönemde yapıldı. İçeride İbrahim Hakkı Paşa kabinesine muhalefet var gücüyle yüklenirken, dışarıda Trablusgarp Savaşı olumsuz biçimde gelişmekte idi. Kongre İtalyanların saldırganlığı hakkındaki düşüncelerini bir beyanname ile kamuoyuna duyurdu. Bölünme sorununu çözdü ve adem-i merkezîyet sorunu karşısında açık bir tavır aldı. Kanun-ı Esasi hakkındaki değişikliğe de bu kongrede karar verildi. Merkez-i Umumi üyelerinin sayısının yediden on ikiye yükseltildiği bu toplantıya Mebusan ve Ayan meclislerinden partiyi temsil eden delegeler gönderilmedi.⁹⁸⁹ Bu da kongrenin fırkaya değil, cemiyete ait olduğunu ve bu kuruluşun önemini vurgulayan bir gösterge idi. Kongre toplantısı sona erdiğinde muhaliflere karşı çok sert bir beyanname yayınlandı. Cemiyet-fırka yapısı da ele alındı. Cemiyetten ve fırkadan istifalar oldu. Merkez-i Umumi ile Kâtib-i Umumi üyelerinin “mebus” ve “ayan” olamayacaklarına karar verildi.⁹⁹⁰

İttihat ve Terakkinin muhalefete geçtiği dönemde yapılan Ağustos 1912 Kongresi, İstanbul'da açık olarak yapılan ilk kongre idi. Daha kongre toplanmadan cemiyetin liderleri hükûmetin yönelttiği tehditler karşısında kendilerini yasal olarak savunacaklarını açıkladı. Kongrede yine cemiyet-fırka yapısı üzerinde duruldu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarı bir tek parti biçiminde ele aldığı ve muhalefeti susturduğu dönemde Ekim 1913 Kongresi yapıldı. Kongrede cemiyetin kesin olarak siyasi partiye dönüştüğü yeni program nizamnamenin birinci maddesinde açıklandı. Yine yapılan bir değişiklikte fırkaya bir genel başkan ve yardımcısı görevlendirildi.⁹⁹¹

1914-1915 yıllarında fırka kongresi yapılamadı. Buna neden olarak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Çanakkale Savaşı gösterildi. İttihat ve Terakki, muhalefetsiz bir meclis ile ülkeyi yönetmekteydi. 28 Eylül 1916 Kongresi'nde ideolojisinde değişikliğe gitti. Cemiyet milliyetçi ve laik sistemi benimsedi. Kongre raporu fırkanın faaliyetlerini yansıtmaktan çok hükûmetin siyasetini meşru göstermeye çalışan bir metindi. Siyasi programda yapılan değişiklikler çok önemliydi. Önce dinî ve şer'i Mahkemeler birbirinden ayrıldı. Hukuk ve adalet alanında laiklik ilkesi kabul edildi. Sosyal ve sağlık işlerine önem verildi. Millî iktisadı geliştirecek önlemler alınması ve kurumlar oluşturulması kararlaştırıldı. Yönetimde laiklik uygulanmaya başlandı. Ekim 1917 Kongresi sonucunda hazırlanan raporda savaş döneminin ağır şartlarına

988 Akşin, *age.*, s. 149.

989 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 29.

990 Akşin, *age.*, s. 153.

991 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 30.

rağmen yıllık programın aksamadan uygulandığı ve belirlenen amaçlara gidildiği belirtildi.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin örgüt yapısı şöyle oldu. Genel başkanın yönetiminde Meclis-i Umumi; Kâtib-i Umumi yönetiminde Merkez-i Umumi ve yasama meclisinin işleriyle uğraşan Kalem-i Umumiden oluşmaktaydı. Merkez ve bağlı kısımlara ait sancak teşkilatı, kongreler, kulüpler, İstanbul teşkilatı da örgüt yapısı içinde yer almaktaydı.⁹⁹² Siyasi fırka şeklindeki düzenleme 1916 Kongresi'nde yapıldı. Merkez-i Umuminin görev ve yetkileri belirlendi. 1917 Kongresi'nde herhangi bir değişiklik yapılmadığına göre İTC bu özelliğini korudu.

Fırka çok geniş ve birbiriyle farklı grupları bir çatı altında tuttuğundan homojen bir yapıya sahip değildi. “Hizb-i Cedîd” adı altında sağ, “Hizb-i Terakki” adıyla sol gruba ayrıldı.⁹⁹³ Ancak sağ grubun etkisi fazlaydı. İTC'nin en önemli yapısal sorunu fırka-cemiyet ayrılığı ve bunun doğurduğu problemlerdi. İttihat ve Terakkinin bir fırka mı yoksa bir cemiyet mi olduğu sorusu yalnızca muhaliflerini değil aynı zamanda üyelerini de uğraştıran bir konuydu. Bir süre hem cemiyet ve hem de fırka olduğu belirtildi. Bir yandan kutsal cemiyet sıfatından vazgeçmeme arzusu, öte yandan bir siyasi fırka olma isteği üyelerini uzun süre uğraştırdı. Nihayet 1913 Kongresi sonucunda bu ikilik ortadan kaldırıldı, İttihat ve Terakki siyasi bir fırka olduğunu ilan etti.

Meşrutiyetin ilanından sonra bir süre tüm basın organları İttihat ve Terakki Cemiyetini destekledi. Daha sonra bunlardan bir kısmı cemiyeti eleştirmeye başladı. *İkdam* ve *Sabah* ile İslamcı cephenin görüşlerini dile getiren *Sırat-ı Müstakim* gibi gazeteler cemiyetin yanında yer aldı. Selanik'te çıkan *İttihat ve Terakki*, *Hürriyet*, *Rumeli* ve İstanbul'da yayımlanan *Tanin* ile *Şûrâ-yı Ümmet* gazeteleri cemiyetin yayın organıydı. *Tasvir-i Efkâr*, *Tercüman-ı Hakikat* gazeteleri bağımsız olarak fırkayı desteklediler. *İstiklal*, *Hak*, *Hadisat* ve *Vakit* gibi gazeteler partiye yakındı. *Kalem*, *Karagöz*, Haftalık *Şûrâ-yı Ümmet*, *Türk Yurdu*, *Yeni Mecmua*, *İslam Mecmuası*, *Sabah*, *Bomba*, *Süngü* ve *Silah* gibi yayınlar da fırkayı destekledi.⁹⁹⁴

Fırkada milliyetçilik ve batıcılık ilkeleri uygulandı. Eğitimde çağdaşlaşmaya gidildi. Buna göre din işleriyle uğraşacak ve laik eğitime müdahale etmeyecek olan Dar-ül-Hikmet-i İslamiye kuruldu. Kadın sorunu ele alındı. Millî Kütüphane, Millî Hazine-i Evrak, Millî Mûsikî, Millî Filmcilik, Millî Coğrafya Cemiyeti ve Turizm ile ilgili çeşitli kurumlar oluşturuldu.⁹⁹⁵ Tak-

992 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 32, 33.

993 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 31.

994 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 33, 34.

995 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 34.

vimde yeni düzenlemeler yapıldı.

Cemiyet, nizamnamesi gereğince siyaset dışı çeşitli faaliyetlerde bulundu. Bu alanda Türk Gücü gibi spor dernekleri, Türk Ocağı gibi milliyetçi kültür dernekleri, parasız sağlık ve eğitim hizmetleri veren kulüpler cemiyet adına çalıştılar. Ayrıca Müdafaa-i Milliye, Donanma, Himaye-i Etfâl (Çocuk Esirgeme) ve Hilal-i Ahmer (Kızılay) gibi hayır ve yardım kurumları da cemiyetin etkisinde kaldı. Fırka temel doktrini olan milliyetçilik gereğince bir “Milli İktisat” siyaseti gütmeye çalıştı. Bu alanda bir yandan yerli malı kullanma, kooperatifçilik gibi ideolojik boyutu ağır basan çalışmalar yapılırken öte yandan millî bir banka olarak İtibar-ı Milli Bankası kuruldu.⁹⁹⁶ Yasal alanda çoğu laikleşme temelinden hareket eden pek çok düzenleme yapıldı. Bu alanda yapılan yenilikler 1917 Kongresi raporunda ayrıntılarıyla anlatıldı.

Yaklaşık on yıl ülkenin yönetimini elinde tutan bu fırkanın taraftarları oldukça çoktu. Taraflar arasında sınıflamalar yapılabilir. Mesela, asker kökenliler, siviller, meclis içi ve dışında olanlar gibi. Meclis içinde İttihat ve Terakkinin ileri gelen ve yıllar boyunca Merkez-i Umumi üyeliğini yapanlar;⁹⁹⁷ Talat Paşa, Sait Halim Paşa, Babanzade İsmail Hakkı Bey, Seyit, Hacı Adil, İsmail Hakkı, Hüseyin Cahit Beyler, Hafız İbrahim Efendi ve Ahmet Rıza Bey'di. Partinin başkanları Emrullah Efendi, Halil Menteşe, Seyit Bey, Sait Halim Paşa ve Talat Paşa'ydı. Kongrelerde seçilen Merkez-i Umumi üyeleri, Dr. Nazım, Ziya Gökalp, Mithat Şükrü Bleda, Ömer Naci, Ahmet Şükrü, Enver, Talat, Seyit, Hacı Adil, Cavit, Bahattin Şakir, Kara Kemal, Hayri Efendi, Dr. Rüşühi, Eyüp Sabri Akgöl, Hüseyin Cahit Yalçın, Nuri Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım, Halil Paşa, Küçük Talat, Nuri ve Ali Başhamba Beylerdi.⁹⁹⁸

Cemiyet-fırka yapısı içinde yaşamının bunalımlı ortamında İttihat ve Terakki Cemiyetinin on yıla yakın iktidarı I. Dünya Savaşı yenilgisiyle sona erdi. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda mağlup olunca İttihat ve Terakki Cemiyeti mütareke yolları aradı. 8 Ocak 1918'de ilan edilen Wilson Prensipleri çerçevesinde anlaşma yapılması talebiyle Talat Paşa kabinesi 8 Ekim 1918'de istifa etti. Talat Paşa kabinesinden sonra 14 Ekim 1918'de İzzet Paşa kabinesi kuruldu.⁹⁹⁹ Talat Paşa arkasında güvendiği bir hükûmet bırakmak amacıyla İzzet Paşa kabinesine Cavit, Hayri ve Hamdi Beylerin girmesini sağladı.¹⁰⁰⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları, savaşın sonucundan, Rum ve Ermenilerin zorunlu iskâna tabi tutulmalarından suçlu bulundu. Bu se-

996 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 35.

997 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 36.

998 Tunaya, 1984, *age.*, C 1, s. 37.

999 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1984, s. 239; Bayur, *age.*, s. 13; Eyicil, 1989, *age.*, s. 71.

1000 **TBMM Arşivi**, Dosya No 8, s. 13-15.

bepile sorumluların cezalandırılması istendi.¹⁰⁰¹ Artık karar verme zamanı gelmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1 Kasım 1918'de olağanüstü kongresini yaptı. Kongrede cemiyet kendisini feshetti. Ülkeyi partisiz bırakmamak için yerine Teceddüt Fırkasının kurulmasını sağladı.¹⁰⁰² Böylece gözlerini arkada bırakmayacakları ve güvenebilecekleri fırkayı da kurdurdular. Olağanüstü kongrede Talat Paşa uzun bir konuşma yaptı. Konuşmasında tehlikeli ve bunalımlı zamanlarda iktidarı teslim etmek için muhalif fırkaya ne kadar ihtiyaç olduğunu, muhalif bir parti kurulamamasındaki üzüntülerini ve yaptıkları yanlışlıklarını açıkça anlattı.¹⁰⁰³ Cemiyetin yöneticileri İngilizlere teslim olup yargılanmamak için 1918'de 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece İstanbul'dan ayrıldı. Talat, Enver ve Cemal Paşalar, Dr. Nazım, Bahattin Şakir, Cemal, Azmi Beyler yurt dışına çıktı.¹⁰⁰⁴ Ayrıca gıyaplarında idam cezası verildi.¹⁰⁰⁵

1001 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1984, s. 239; Eyicil, 1989, **age.**, s. 71.

1002 **TBMM Arşivi**, Dosya No 8, s. 18-19; Tunaya, **age.**, C 1, s. 37.

1003 **TBMM Arşivi**, Dosya No 8, s. 16.

1004 **TBMM Arşivi**, Dosya No 230-231, Defter No 8, s. 23-24; Dosya No 230-231, Defter No 11, s. 25.

1005 Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi**, İstanbul 1986, s. 297.

12. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ*

Sultan II. Abdülhamit'in Meşrutiyeti kaldırmasının ardından başlayan yeni dönemde bazı aydınlar gizlice örgütlenerek mücadeleye başladılar. Jön Türkler olarak adlandırılmış olan bu aydınlar¹⁰⁰⁶ Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve parlamentonun toplanmasıyla, Osmanlı'nın hızla kurtulacağına, uygulanan siyasi ıslahatların sosyal ıslahatları da gerçekleştireceğine inanmışlardı.¹⁰⁰⁷ Aydınlardan bazıları yönetimin baskı ve takibinden kurtulmak için çareyi yurt dışına kaçmakta buldu. Kahire, Paris ve Cenevre gibi kentler siyasi firarilerin toplanma, basın ve yayın merkezleri haline geldi. Cenevre'de *Meşveret* ile başlayan Jön Türk gazeteciliği yüzlerce gazete ve dergiye ulaştı.¹⁰⁰⁸ Jön Türk ifadesi başlangıçta Sultan Abdülaziz'in yönetiminden memnun olmayıp, Avrupa'ya kaçmak zorunda kalanlar için söylendi. Ancak sonra bu kavram daha çok Sultan II. Abdülhamit Dönemi'ndeki siyasi muhalefet hareketleri ile bu harekete katılan kişi ve grupları belirtmek için kullanıldı.¹⁰⁰⁹

İngiltere Kralı ile Rus Çarı arasında Reval'de yapılan görüşmenin ardından Makedonya'ya yönelik İngiliz-Rus planının detaylarının açıklanması İTC'nin harekete geçmesine neden oldu.¹⁰¹⁰ 3 Temmuz 1908 tarihinde Kolağası Niyazi Bey, emrindeki Resne Millî Taburu ile dağa çıktı.¹⁰¹¹ Daha sonra Binbaşı Enver, Sadık, Yüzbaşı Habip, Ziya, Fahri, Şakir ve Eyüp Sabri Bey gibi birçok subay da aynı yolu izlediler.¹⁰¹² Makedonya'daki tüm garnizonlar

* Prof. Dr. Yüksel Özgen, e posta: yozgen@ayk.gov.tr; Doç. Dr. Recep Büyüktolu, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü e posta: recepbuyuktolu@hotmail.com.

1006 Edward F. Knight, **Jön Türkler ve II. Abdülhamit**, Kariyer Yay., İstanbul 2010, s. 63.

1007 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 41.

1008 Ahmet Şimşek vd., **Modern Türkiye Tarihi**, Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 49.

1009 M. Şükrü Hanioglu, "Jön Türk", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIII, 2001, s. 584.

1010 Knight, **age.**, s. 110-111; Zürcher, **age.**, s. 135.

1011 M. Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIII, 2001, s. 480; Niyazi Bey yaklaşık 200 asker ve 200 sivilden oluşan bir güçle dağa çıktı. Akşin, **age.**, s. 75.

1012 Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Kaynak Yay., Çev. Nuran Yavuz, İs-

isyani desteklediklerini açıkladılar. Makedonya'daki birçok örgüt de isyani destekledi. İsyanı bastırmak için Anadolu'dan getirilen Redif birlikleri de isyana katıldı. İsyan giderek yayıldı.¹⁰¹³ Başlayan kargaşayı önlemekle görevlendirilen Şemsi Paşa, 7 Temmuz'da Manastır'da uğradığı suikast sonucu hayatını kaybetti. Ardından pek çok Osmanlı subayı ve sivil görevlisi de suikasta uğradı. Manastır, Firzovik, Serez, Üsküp ve diğer pek çok şehir ve kasabada yönetime karşı ayaklanmalar görüldü.¹⁰¹⁴ 22 Temmuz'da Padişah'a ve Sadarete çekilen telgraflarla 26 Temmuz tarihine kadar Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması istendi. 23 Temmuz'da Manastır'da yönetime el koyan İTC, Kanun-ı Esasi'yi yürürlüğe koyduğunu ve Meşrutiyet'i ilan ettiğini duyurdu.¹⁰¹⁵ Bunu bütün ülkeye yaymaya ve gerekirse bu yolda güç kullanmaya kararlıydı.¹⁰¹⁶ Artan baskılar üzerine II. Abdülhamit 24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'i yeniden ilan etti. Bu haber telgraflarla ve gazetelere verilen bir ilanla ülkenin her tarafına duyuruldu.¹⁰¹⁷

12.1. II. Meşrutiyet Dönemi İktidar ve Muhalefet İlişkileri

Meşrutiyet'in ilanının ardından İTC izleyeceği siyaseti bir manifestoyla kamuoyuna duyurdu. Manifestoda politik reformlar, özgürlük, halk iradesi, birlik ve beraberlik, adil vergilendirme, tarım ve sanayide gelişme gibi konulara yer verilmişti. II. Meşrutiyet ile Osmanlı'da görülmemiş bir basın özgürlüğü ortamı doğduğundan çok sayıda gazete ve siyasi parti kuruldu. Meşrutiyetin her derde deva olacağına, istibdat döneminde baş gösteren sorunlara ve milliyetçilik isyanlarına çözüm getireceğine inanılmıştı. Ancak azınlıklar, yaptıkları iş birliğinin karşılığında yeni dönemde milliyetçi isteklerinin gerçekleşeceğini düşünürken bazı kesimlerde ise toprak bütünlüğünün korunacağı düşüncesi vardı.¹⁰¹⁸ Köylüler hürriyeti vergi ödememek diye yorumlarken, memurlar da terfi ve maaş zammı beklentisi içine girmişlerdi.¹⁰¹⁹ Meşrutiyetin ilanının ardından ülkede ilk başta olağanüstü bir sevinç ve

tanbul 2019, s. 26-27; Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Bateş Yay., İstanbul 1985, s. 53.

1013 Hanioglu, **age.**, s. 481; François Georgeon, **Sultan Abdülhamit**, İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 548. Anadolu'dan getirilen asker sayısı 18.000'dir. Ahmad, **age.**, s. 31.

1014 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, E Yay., C II, İstanbul 1983, s. 323; Knight, **age.**, s. 113-115, 167-168.

1015 Georgeon, **age.**, s. 551-552; Hanioglu, **age.**, s. 481; Ahmed Bedevi Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012, s. 470-473.

1016 Ahmad, **age.**, s. 33.

1017 Knight, **age.**, s. 173; Georgeon, **age.**, s. 552; Mehmet Selahaddin Bey, **İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, İnkılap Yay., İstanbul 1989, s. 23.

1018 Shaw, **age.**, s. 330-334.

1019 Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1897, s.

ferahlama havası oluştu. Farklı dinlerden insanlar birlikte caddelerde kutlamalar yaptılar.¹⁰²⁰ Ancak Meşrutiyet'in ilanının ardından farklı çıkar grupları arasındaki iş birliği sona erdi ve eski düşmanlıklar yeniden canlandı. Meşrutiyetin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruması beklenirken, yaşanan gelişmeler beklentilerin tersine oldu. 5 Ekim 1908'de Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Bir gün sonra da Girit'in Yunanistan ile birleşme kararı aldığını açıklaması ve Avusturya-Macaristan'ın da Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etmesi Meşrutiyet'i ilan ettirerek ülkeyi kurtaracaklarını savunan İttihatçılar için ağır bir darbe oldu.¹⁰²¹

23 Ağustos 1908'de yayımlanan Cemiyetler Kanunu ile etnik ve millî kimliklere dayalı siyasi derneklerin kurulması yasaklandı. Ardından Rumeli'deki Rum, Bulgar ve diğer azınlık kulüp ve dernekleri kapatıldı. Eylül 1909'da yayımlanan Şekavet ve Mefsedetin Men'i Kanunu ile takip müfrezeleleri oluşturulmasına, silahlı grupların dağıtılmasına ve Balkan Komitelerinin silahsızlandırılmasına yönelik sert tedbirler alındı. İzinsiz silah taşıyanlar için ağır cezalar getirildi.¹⁰²² Yeni rejim kendisinden beklenen mucizeleri veremeyince, ülkedeki topluluklar arasındaki ilişkilerin bozulmasını önleyemedi. Makedonya, Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Arnavutluk, Hicaz ve Yemen gibi bölgelerde birtakım nedenlerden dolayı arka arkaya isyanlar çıkmaya başladı.¹⁰²³ Yapılan yasal düzenlemelerle İTC'nin daha otoriter bir tutum benimsemesinden duyulan endişe ve atamalarda liyakatin dikkate alınmadığı, bazı insanların hayal bile edemeyecekleri görevlere getirildikleri şeklindeki eleştiriler cemiyete karşı tepkilerin şiddetlenmesini sağladı ve siyasal bir muhalefetin oluşmasını hızlandırdı.¹⁰²⁴ Toprak kaybı. II. Abdülhamit'in 1882-1908 yılları arasındakinden daha fazlaydı. Yaşanan hayal kırıklığı özellikle Müslüman toplulukların kurtarıcı olarak tekrar Sultan Abdülhamit'e yönelmelerine neden oldu.¹⁰²⁵

1908 yılında yapılan seçime orduya dayanan, devlet yönetiminde hâkim güç olan ve Türkçülük düşüncesinin ağır bastığı İTC ile adem-i merkezîyetçi Ahrar Fırkası ve azınlıklar katıldı. Seçim hazırlıkları sürerken İttihatçılar bir

89-90.

1020 Eric Zan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 140; Georgeon, **age.**, s. 554-55.

1021 Ahmad, **age.**, s. 54; Knight, **age.**, s. 199; Zürcher, **age.**, s. 154; Georgeon, **age.**, s. 567-568.

1022 Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu 1908-1912", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C XIV, S 2, 2014, s. 164-166. Lewis, **age.**, s. 217.

1023 Kurtuluş Kayalı, "Hürriyet ve İtilaf", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C V, İstanbul 1985, s. 1436.

1024 Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yay. İstanbul, s. 29-30.

1025 Shaw, **age.**, s. 333.

yandan da hızla örgütlenme faaliyetlerine giriştiler.¹⁰²⁶ İTC yapılan seçimden büyük bir zaferle çıktı.¹⁰²⁷ Ancak yapılan bu seçim İttihatçıların siyasal bir fırka olarak değil, cemiyete mensup veya kendisine yakın adaylarla katıldığı bir seçim oldu. Farklı görüşten adayların ve örgütlerin yer aldığı 1908 Seçimi, Türk siyasi hayatında propaganda ve demokrasi kavramlarının yerleşme sürecinin başlangıç noktası olması bakımından önemlidir. Seçimler sonucunda muhalefetin tek temsilci gönderdiği, diğer tüm mebusların İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı üyelerinden oluşan Mebusan Meclisinde¹⁰²⁸ 281 mebus vardı. Türkler 151, Araplar 56, Arnavutlar 25, Kürtler 5, Rumlar 22, Ermeniler 10, Bulgarlar 4, Sırpalar 3, Ulahlar 1 ve Yahudiler 4 mebusluk kazanmışlardı. Ara seçimlerle gelen 42 mebusla birlikte bu sayılar arttı.¹⁰²⁹ Bu kadar farklı kesimlerin bir arada bulunduğu Meclis ilk açıldığı günden itibaren etnik grupların mücadelesine sahne oldu. İç politikada yaşanan çalkantılar, alaylı subayların görevden el çektiler, medrese öğrencilerinin askere alınması, İttihatçıların mason ve din düşmanı olduğu şeklindeki söylentiler iç huzursuzluğu arttırarak Meşrutiyet karşıtlarını güçlendirdi. İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti ve *Volkan* gazetesi öncülüğünde sert bir söyleme sahip olan muhalefet giderek güçlenmeye başladı.¹⁰³⁰

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından hafiyeye örgütü kaldırılmıştı. Bütün bakanlar, valiler ve devlet şurası üyeleri padişahın onayına bağlı olarak sadrazam tarafından atanacaktı. Ancak şeyhülislam, harbiye ve bahriye nazırları ise hükûmetin teklifi ile doğrudan padişah tarafından tayin edilecekti. Bu durum sorun oldu.¹⁰³¹ Cemiyet ilk müdahalesini hükûmetin kuruluşu esnasında Bahriye ve Harbiye Nazırlıklarına atama konusunda yaptı. Sadrazam Sait Paşa'nın nazırların atanması konusunda Padişah yanlısı bir tutum sergilemesi İttihatçıların tepkisine neden oldu. 4 Ağustos 1908'de istifa etmek zorunda kalan Sait Paşa'nın yerine İngiliz yanlısı bir liberal olarak bilinen Kamil Paşa atandı.¹⁰³² Nazırlıklara atanacak isimler konusunda Kamil Paşa da İTC ile anlaşmazlık yaşadı ve Mecliste yaşanan güven oylaması krizinin ardından

1026 Cevdet Küçük, "Abdülhamit", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C I, İstanbul 1998, s. 222; Ahrar Fırkası, Prens Sabahaddin tarafından 24 Eylül 1324 (1908) tarihinde kuruldu. Kuran, *age.*, s. 498. Ahrar Fırkası'nın liderleri Kamil Paşa ve Prens Sabahaddin'dir. Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, İletişim Yay., İstanbul 2016, s. 7.

1027 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 146-147.

1028 Shaw, *age.*, s. 335; Georgeon, *age.*, s. 570.

1029 Demir, *age.*, s. 160.

1030 Küçük, *age.*, s. 222; Sadece İstanbul'da bulunan I. Ordudan 1400'e yakın subayın görevine son verildi. Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Yenigün Basın ve Yay., C I, İstanbul 1997, s. 66.

1031 Shaw, *age.*, s. 331-332.

1032 Zürcher, *age.*, s. 141-142; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1897, s. 85, 89; Kuran, *age.*, s. 477.

istifa etti. Yerine İTC yanlısı Hüseyin Hilmi Paşa getirildi.¹⁰³³

Siyasi gerginlik muhalif gazetecilerden Hasan Fehmi'nin bir cinayete kurban gitmesiyle daha da arttı ve 13 Nisan 1909'da İTC ve Meşrutiyet'e karşı "" olarak anılan bir isyan çıktı.¹⁰³⁴ İsyân İTC'nin İstanbul'a getirdiği "Avcı Taburları"nın ayaklanmasıyla başladı.¹⁰³⁵ 3 Nisan 1909 tarihinde Sultan Ahmet Camii önünde başlayan isyan İstanbul geneline yayıldı. İsyancılar Meclis binalarını ve İTC'yi hedef aldılar. Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti istifa etti. II. Abdülhamit hükûmeti kurma görevini Ahmet Tevfik Paşa'ya verdi. Bahriye ve Harbiye Nazırlıklarına da kendine yakın isimleri atayarak ordu üzerindeki etkisini artırmaya çalıştı.¹⁰³⁶ Cemiyetin İstanbul'daki bütün büroları ve bazı gazeteleri yağmalandı.¹⁰³⁷ Önde gelen isimler ya saklandılar ya da İstanbul dışına kaçtılar.¹⁰³⁸ İTC, İstanbul'daki etkisini kaybetmiş olsa da Makedonya'da gücünü korumaktaydı.¹⁰³⁹ İsyânın büyümesi üzerine Selanik'ten gelen İTC yanlısı Hareket Ordusu, İstanbul'u kuşattı. Yapılan telkinlerin aksine Sultan Abdülhamit kardeş kanı dökülmemesi için İstanbul'da bulunan ve kendisine sadık olan I. Orduya karşı koymama emri verdi.¹⁰⁴⁰ 23 Nisan gecesi Mahmut Şevket Paşa komutasında Kolağası Mustafa Kemal'in de içerisinde yer aldığı Hareket Ordusu, İstanbul'a girdi. Kısa sürede şehirde kontrol sağlandı ve sıkı-yönetim ilan edildi. Ayaklanmaya katılanlar yargılandı ve cezalandırıldı.¹⁰⁴¹ 27 Nisan sabahı Meclis, Said Paşa başkanlığında kapalı bir toplantı yaptı. Toplantıda Şeyhülislam'ın hal fetvası okunduktan sonra oylama yapıldı. Oy çoğunluğu ile II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve yerine kardeşi Mehmet Reşat Efendi'nin tahta çıkarılması kararlaştırıldı.¹⁰⁴² Karar II. Abdülhamit'e Ermeni Aram, Bahriye Feriği Laz Arif Hikmet, Selanik Mebusu Yahudi Emanuel Karasu ve Draç Mebusu Arnavut Esad Toptani'den oluşan bir heyet tarafından tebliğ edildi. II. Abdülhamit, Çırağan Sarayı'nda ikamet etmek istediye de bu isteği kabul edilmedi ve ailesiyle beraber Selanik'e sürgüne

1033 Shaw, *age.*, s. 337.

1034 Şimşek vd., *age.*, s. 52; Kansu, *age.*, s. 72-81.

1035 Küçük, *age.*, s. 222; Georgeon, *age.*, s. 575.

1036 Shaw, *age.*, s. 339.

1037 Şimşek vd., *age.*, s. 52; Kansu, *age.*, s. 72-81.

1038 Akşin, *age.*, s. 130.

1039 Georgeon, *age.*, s. 578.

1040 Küçük, *age.*, s. 222; İsyânı bastırmak için Mahmut Şevket Paşa komutasında gelen Hareket ordusuyla beraber çok sayıda gönüllü milis kuvvetler de İstanbul'a geldi. Zürcher, *age.*, s. 144-145.

1041 Shaw, *age.*, s. 340.

1042 Knight, *age.*, s. 257-258; Georgeon, *age.*, s. 582; II. Abdülhamit'in tahttan indirilme gerekçesinde 31 Mart Vak'ası'na sebep olmak, dini kitapları tahrif etmek ve yakmak, devlet hazinesini israf etmek gibi suçlamalar yer almıştır. Küçük, *age.*, s. 222-223.

gönderildi.¹⁰⁴³

Meşrutiyet'in yeniden ilanından 31 Mart Vak'ası'na kadar olan dönemde iktidarın kimde olduğunun tam olarak belli olmadığı bir dönem yaşandı. Ülkeyi padişah mı, hükümet mi, meclis mi ya da İttihatçılar mı yönetiyor belli değildi.¹⁰⁴⁴ İTC, 23 Ocak 1913 tarihinde gerçekleştirdiği Babıali Baskını'na kadar iktidarı eline almak yerine kabineyi dışardan yönlendiren ve anayasayı korumakla görevli denetleyici bir komite anlayışını benimsedi.¹⁰⁴⁵ Selanik'te kalmayı tercih eden cemiyet, gelişmeleri yakından izlemesi ve İTC'yi temsil etmesi amacıyla yedi kişilik bir heyeti İstanbul'a gönderdi.¹⁰⁴⁶ Jön Türkler, parlamentonun açılması dışında somut bir program hazırlamamışlardı. Padişah'ın geleceğine dair de aralarında görüş birliği yoktu. Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyduğu için kendisine karşı duyulan minnetten dolayı II. Abdülhamit tahttan indirilmeye cesaret edilememişti. Üstelik cemiyet üyeleri halk tarafından yeterince tanınmış kişiler değillerdi.¹⁰⁴⁷ İttihatçılar parlamentoda çoğunluğu elinde bulundurmasına rağmen ülkeyi yönetebilecek sayıda, tecrübeli ve kıdemli bir kadroya sahip değildiler. Bu yüzden hükümeti Sadrazam Sait Paşa yönetimindeki mevcut hükümete bırakmışlardı.¹⁰⁴⁸ 31 Mart Vak'ası'nın ardından İTC, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ülkedeki en etkili askerî ve siyasi güç haline geldi. Sultan Mehmet Reşat, Saray personelini bütünüyle değiştiren ve kritik görevlere kendi adamlarını getiren cemiyetin gölgesinde etkisiz kaldı.¹⁰⁴⁹ Cemiyet iktidarı ele almamış olsa da "denetleme iktidarı" olarak adlandırılan bir güce sahipti. Yapılan ve yapılması düşünülen bütün işler hakkında irade ortaya koydu. Ancak bu durum İTC'nin hükümet içinde hükümet gibi davrandığı şeklinde eleştirilere yol açtı.¹⁰⁵⁰

31 Mart Vak'ası'nın bastırılmasıyla iktidar ordunun kontrolüne girdi ve ordu her bakımdan hukukun üstündeydi. İstanbul'da sıkıyönetim ilan

1043 Küçük, *age.*, s. 223; Georgeon, *age.*, s. 582-583.

1044 Birinci, *age.*, s. 31 Shaw, *age.*, s. 332.

1045 Ahmad, *age.*, s. 41; Asıl neden İttihat ve Terakki Cemiyetinin ülkede yaşayan farklı etnik ve dinî kimliklere yönelik bir ideoloji geliştirerek parti haline gelememiş olmasıydı. Kemal H. Karpat, **Türk Siyasi Tarihi-Siyasal Sistemin Evrimi**, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 9; İttihat ve Terakki, iktidarın mutlak sahibi olduğu 1913-1918 yılları arasında da tam bir parti haline dönüşmedi, yarı gizli bir cemiyet olarak varlığını devam ettirdi. Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2014, s. 111.

1046 Heyette daha sonra Bahriye Nazırı olacak olan Cemal Bey ile Dahiliye Nazırı olacak olan Talat Bey gibi Osmanlı'nın son döneminde ön plana çıkacak kişiler vardı. Shaw, *age.*, s. 331.

1047 Shaw, *age.*, s. 331.

1048 Zürcher, *age.*, s. 141.

1049 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2000, s. 217.

1050 Birinci, *age.*, s. 31, 35.

edildi.¹⁰⁵¹ I, II ve III. Ordu Müfettişliklerine getirilmesiyle birlikte Mahmut Şevket Paşa ülkenin en güçlü ismi haline geldi.¹⁰⁵² 1909 yılı Ağustos ayında anayasanın bazı maddeleri daha demokratik bir yönetim kuracak şekilde değiştirildi. Ancak kısa bir süre sonra kamu toplantıları, cemiyetler, grevler ve basın yasası gibi toplumsal özgürlükleri kısıtlayıcı düzenlemeler yapıldı. Orduda geniş ölçüde tasfiyeye girişildi.¹⁰⁵³ 31 Mart Vak'ası, muhaliflerin tasfiye edilmesi için bahane olarak kullanıldı.¹⁰⁵⁴ Ahrar, İttihat-ı Muhammedi, Fedakaran-ı Millet ve Heyet-i Müttefika-i Osmaniye fırkaları kapatıldı.¹⁰⁵⁵ 12 Nisan 1909'da bir bildiri yayımlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, gizlilikten vazgeçtiğini ve siyasal bir fırka haline geleceğini ilan etti.¹⁰⁵⁶ İlk açık kongresini 13 Kasım 1909 tarihinde yaptı ve siyasal bir fırka görünümüne kavuşmaya başladı.¹⁰⁵⁷ 1909 yılı sonunda cemiyet, 360 şube ve 850.000 üyeye sahip bir yapı haline gelmişti.¹⁰⁵⁸ Cemiyet, kulüpleri vasıtasıyla bütün ülkeye yayılmıştı ve toplumla iç içe girmişti. Bu bakımdan siyaseti topluma yayma işlevi gören dinamik bir yapıya sahipti.¹⁰⁵⁹ İTC 1913 yılında siyasi bir fırkaya dönüşerek yurdun her tarafında şubeler açtı ve halkın siyasi alana katılımını sağladı. Diğer fırkalar hiçbir zaman böyle bir seviyeye gelemediler.¹⁰⁶⁰

Yeni dönemde cemiyetin ordu kanadı ile meclis içerisindeki grup arasında güç mücadelesi yaşandı. Ordu kanadı kontrolü elinde tutmak istiyor, meclis grubuna güvenmiyordu. Cevat Bey Maliye Nazırı, Talat Bey de Dâhiliye Nazırı olduklarında kısmen etkili olabildiler.¹⁰⁶¹ Meşrutiyeti ilan ettirebilmek amacıyla İTC bünyesinde toplanmış farklı görüşlerden kişiler artık cemiyetin kendisini tasfiye etmesini ve yeni fırkaların kurulmasını, herkesin kendi görüşlerine uygun fırkalara girebilmesini savunmaya başladılar.¹⁰⁶² Bu farklı

1051 Shaw, *age.*, s. 339; Zürcher, *age.*, s. 149; İstanbul'da sıkıyönetim ilan eden Mahmut Şevket Paşa yeni görevi ve sahip olduğu yetki-güç bakımından diktatör olarak tanımlandı. Lewis, *age.*, s. 218-219.

1052 Shaw, *age.*, s. 339.

1053 Zürcher, *age.*, s. 149-150.

1054 Kuran, *age.*, s. 535; Shaw, *age.*, s. 341.

1055 Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 103.

1056 Lewis, *age.*, s. 214.

1057 Shaw, *age.*, s. 341; Ancak cemiyet üyeleri meclis grubuna tam olarak güvenmediklerinden kurulan parti hiçbir zaman cemiyetin yerini almadı, yan yana varlığını sürdürdü. Zürcher, *age.*, s. 150-151.

1058 Hanioglu, *age.*, s. 481; Georgeon, *age.*, s. 548; Anadolu'dan getirilen asker sayısı 18.000'dir. Ahmad, *age.*, s. 31.

1059 M. Derviş Kılınçkaya, "Kongreler Sürecinde İttihatçılık", **Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 236.

1060 Karpat, *age.*, s. 45.

1061 Shaw, *age.*, s. 341.

1062 Birinci, *age.*, s. 34.

görüşlerin neticesi olarak 1909-1911 yılları arasında Mutedil Hürriyetperverân Fırkası, İslahat-ı Esâsiye-i Osmaniye Fırkası, Ahâli Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Hizb-i Cedit gibi yeni fırkalar kuruldu.¹⁰⁶³ Muhalif fırkalarla birlikte Rum, Ermeni, Arnavut ve Bulgarların temsilcileri gibi muhalif olan tüm gruplar Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası adı altında İTC'ye karşı birleştiler.¹⁰⁶⁴

1911 yılında İstanbul'da yapılan ara seçimi muhalefetin kazanması İTC'yi tedirgin etti. Meclisteki çoğunluğu kaybetmek istemeyen cemiyet, Meclisin feshedilerek seçimlerin tekrarlanmasını sağladı.¹⁰⁶⁵ 1912 yılında yapılan ve "Sopalı Seçim" olarak adlandırılan seçimde şiddet ve gözdağıyla sonuçları etkilemeye çalıştı. Büyük baskı altında gerçekleşen seçimde İTC, Meclise tamamen hâkim oldu.¹⁰⁶⁶ Seçimin ardından cemiyet, merkezini Selanik'ten İstanbul'a taşıdı. İtaatkar bir Meclis, uysal bir Sultan ile birlikte cemiyet, tartışmasız bir yönetim ve kontrol gücü haline geldi. Mecliste çoğunluğu ele geçirerek meclis içi muhalefeti yok etmişti. Ancak bu yolla muhalefeti yasadışı yollara kanalize etmiş oldu.¹⁰⁶⁷ Cemiyetin şiddet de dahil olmak üzere uyguladığı yöntemler tepki çekti. Yaşanan cepheleşme ve sürtüşme orduya sıçradı.¹⁰⁶⁸ Daha önce İttihatçılara ev sahipliği yapmış olan "Rumeli Dağları" bu kez karşı görüşte subayların isyanına sahne oldu. Bu subaylarla bağlantılı olarak İstanbul'da ordu içinde, İttihatçı karşıtı Halâskâr Zâbitân adıyla muhalif bir grup kuruldu. Ordunun siyasetten çekilmesini isteyen Halâskâr Zâbitân, hiçbir sivil üyeliğe kabul etmedi ve üyelerinin de hiçbir devlet memuriyetini kabul etmesine izin vermedi.¹⁰⁶⁹ Gerekirse İTC'ye karşı silahlı müdahale yapılacağı uyarısında bulundu ve cemiyetten yönetimden çekilmesi istendi. İttihatçıların desteklediği Said Paşa Hükûmeti istifa etmek zorunda kaldı. Yeni hükûmeti Gazi Ahmet Muhtar Paşa kurdu. İstanbul'da uygulanan sıkıyönetim kaldırıldı. Meclis feshedilerek seçime gidilmesi kararı alındı. Bütün subaylara politikaya karışmayacaklarına dair yemin ettirildi ve bu konuda yazılı teminat alındı.¹⁰⁷⁰ Hükûmet tarafından faaliyetleri kısıtlanan İttihatçılar, se-

1063 Zürcher, *age.*, s. 152.

1064 Karpat, *age.*, s. 103.

1065 Lewis, *age.*, s. 221; Shaw, *age.*, s. 350; Zürcher *age.*, s. 153; Demir, *age.*, s. 171-173.

1066 Birinci, *age.*, s. 146-156; Zürcher, *age.*, s. 153. 1912 yılı Ocak ayında başlayan seçim Türk tarihinin ilk erken genel seçimidir. Demir *age.*, s. 164.

1067 Lewis, *age.*, s. 222.

1068 Birinci, *age.*, s. 166-167.

1069 Lewis, *age.*, s. 222.; Halâskâr Zâbitân'ın amacı İttihat ve Terakkinin baskı yönetimini yıkmak, meşrutiyete işlerlik kazandırmak ve ordunun siyasete karışmasını önlemektir. Grubunun başında Erkan-ı Harp Binbaşısı Gelibolulu Kemal vardı. Üyeleri arasında Süvari Kaymakamı Manastırlı Recep, Kolağası Kastamonulu Hilmi, Bahriye Binbaşısı İbrahim ve Yüzbaşı Kudret gibi kişiler vardı. Akşin, *age.*, s. 199; Birinci, *age.*, s. 167-168.

1070 Lewis, *age.*, s. 222.

çimi boykot etmeyi düşündüyse de bu adımın fırkayı tamamen bitirebileceği endişesiyle vazgeçtiler. I. Balkan Savaşı sırasında Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti istifa etti. Yerine Kamil Paşa başkanlığında¹⁰⁷¹ “Büyük Kabine” denilen ulusal birlik hükûmeti kuruldu. Hükûmet yaşanan karışıklıklardan İTC'nin sorumsuz politikalarını ve siyasete karışan subayları sorumlu tutuyordu. Muhalefet ile İTC arasındaki mücadele gittikçe şiddetlendi.¹⁰⁷² Kamil Paşa Hükûmeti, İTC'nin dernek ve gazetelerine baskınlar düzenledi. İttihatçıların bir kısmı tutuklandı, bir kısmı Avrupa'ya kaçmak zorunda kaldı.¹⁰⁷³

İTC iktidardan uzaklaştırılmıştı ancak yıkılmamıştı ve geri dönmek için fırsat kollamaktaydı. Balkanlarda Osmanlı'ya karşı başlayan savaş bütün dikkatlerin buraya toplanmasına yol açtı. Halâskâr Zâbitân da savaşla meşguldü.¹⁰⁷⁴ Edirne'nin Bulgaristan'a verileceği iddiaları üzerine Enver Bey'in başında bulunduğu bir grup İttihatçı asker, Babıalı'yi bastı. Kabine üyelerinin toplantı yaptığı salona girip, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürdüler ve diğer üyeleri gözaltına aldılar.¹⁰⁷⁵ Sadrazam Kamil Paşa'yı istifaya zorlayarak 23 Ocak 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa başkanlığında yeni bir hükûmetin kurulmasını sağladılar.¹⁰⁷⁶ 1913 yılında darbe ile iktidarı ele geçiren İTC, giderek otoriterleşti. Muhalefete tahammülsüz hale geldi ve tek parti iktidarı kurdu. II. Abdülhamit yönetimine dair şikâyet ettikleri sansür, sürgün ve yoğun bir polis kontrolü gibi tüm uygulamaları hayata geçirdi. Bu durum I. Dünya Savaşı sonuna kadar devam etti.¹⁰⁷⁷

Ağustos 1909'da Talat Paşa'nın “Dahiliye Nazırı” olmasıyla İTC'nin hükûmet üzerindeki kontrolü artmıştı. Ancak doğrudan iktidar devri 11 Haziran 1913 tarihinde gerçekleşen Mahmut Şevket Paşa suikastından sonra kurulan Said Halim Paşa Hükûmeti ile başladı.¹⁰⁷⁸ Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından tertip edilen bir suikastla Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinin ardından İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildi. Failler yakalandı ve cezalandırıldı. Sadrazamlığa Sait Halim Paşa getirildi. Suikast İTC'ye hürriyet söylemini bir kenara bırakarak, muhalefeti ortadan kaldırma bahanesi verdi. Osmanlı ordusunun 21 Temmuz 1913'te Edirne'yi Bulgar işgalinden kurtarması İttihat ve Terakki iktidarının herhangi bir itiraza uğramadan kabullenilmesini sağladı.¹⁰⁷⁹ Sait Halim Paşa başkanlığındaki hükûmette cemiyetin önemli isim-

1071 Shaw, *age.*, s. 351; Zürcher, *age.*, s. 159.

1072 Zürcher, *age.*, s. 153-154.

1073 Shaw, *age.*, s. 356.

1074 Lewis, *age.*, s. 224.

1075 Zürcher, *age.*, s. 159-160; Kuran, *age.*, s. 586-587; Akşin, *age.*, s. 225-227.

1076 Lewis, *age.*, s. 224; Hanioglu, *age.*, s. 482; Shaw, *age.*, s. 356.

1077 Şimşek vd., *age.*, s. 52.

1078 Birinci, *age.*, s. 32.

1079 Shaw, *age.*, s. 357-360.

lerinden Talat Paşa Dâhiliye Nazırı olarak yer aldı. Enver Bey terfi ettirilerek Harbiye Nazırı oldu ve ordunun en önemli ismi haline geldi. Cemal Bey de Paşa rütbesiyle İstanbul'un güvenliğinden sorumlu muhafız olarak yönetimde etkili oldu. Bu yönetim anlayışına Enver, Talat ve Cemal "Triumvira"sı (Üçlü Yönetimi) denildi.¹⁰⁸⁰

Osmanlı Devleti, Enver, Talat ve Cemal Beylerin elinde fiili bir askeri diktatörlükle yönetilmeye başlandı. Sadrazamlığı Sait Halim Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa gibi tecrübeli yaşlı devlet adamlarına bırakmışlarsa da ülkenin gerçek efendileri yaşlı Türkler değil, Genç Türklerdi.¹⁰⁸¹ Muhalefete karşı tahammülsüz olan İTC, kendisine üye olmayanları düşman olarak kabul etmeye ve ilk fırsatta bunlara karşı tavır almaya başladı. Baskı iyice arttı, muhalefet fırkaları yok edildi. Muhalif liderler zararsız hale getirildi veya sürgüne gönderildi.¹⁰⁸² İTC tek fırka olmanın avantajlarını kullanarak muhalif basını susturdu. Teşkilat-ı Mahsusa adında paramiliter bir örgüt, Türk Gücü Cemiyeti ve Osmanlı Güç (Genç) dernekleri gibi teşkilatlar kurdu. Türk Ocakları ise örgütün ideolojisini yayan bir yapı haline geldi.¹⁰⁸³ 14 Haziran 1913 tarihinde Mahmut Şevket Paşa'nın suikast sonucu öldürülmesinden sonra İstanbul'da âdeta bir ihtilal havası estirildi.¹⁰⁸⁴ İTC kendisi dışında ikinci bir siyasi cemiyetin kuruluşunu meşrutiyete ve millî menfaatlere aykırı saydı. Bu nedenle İTC'ye karşı 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası yasadışı bir teşekkül muamelesi gördü. Bu durum daha sonra kurulan diğer fırkalar için de geçerlidir.¹⁰⁸⁵ Hürriyet ve İtilaf Fırkası resmen kapatılmamış olsa da 1913-1914 kış aylarında yapılan seçimlere katılmadı. Seçimle oluşan Meclis, İttihatçıların sözünden çıkmadı.¹⁰⁸⁶ Bu dönem I. Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı'nın Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamasının ardından İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelenlerinden Enver, Talat ve Cemal Paşaların 2 Kasım 1918 tarihinde bir Alman yük gemisi ile yurt dışına kaçmasına kadar devam etti.¹⁰⁸⁷

12.2. II. Meşrutiyet Dönemi Reformları

İttihatçılar kendilerinden önceki reformcular gibi Osmanlı'yı kurtarmak için devlet ve toplum bünyesinde bazı önemli ıslahatlara ihtiyaç olduğu düşüncesindeydiler. 16 Ağustos 1908 tarihinde yayımlanan ayrıntılı bir

1080 Zürcher, *age.*, s. 163.

1081 Lewis, *age.*, s. 226.

1082 Birinci, *age.*, s. 32, 205, 215.

1083 Hanioglu, *age.*, s. 482.

1084 Kuran, *age.*, s. 603-605.

1085 Birinci, *age.*, s. 99, 227.

1086 Zürcher, *age.*, s. 164.

1087 Shaw, *age.*, s. 398.

programla idari, siyasi, sosyal, iktisadi ve askerî alanda bazı reformların yapılacağını ilan ettiler. Bu amaçla pek çok yasa ve tüzük çıkardılar. Siyasi tutukluları affettiler. Makedonya'daki isyancıları yargılamak için kurulmuş mahkemeleri kaldırdılar. Orman, tarım ve maden konusunda bakanlıklarda yapılacak değişikliklerle ilgili meclise önerilerde bulunması için bir danışma kurulu oluşturdular. Hükûmet mali açıdan günlük harcamaları bile karşılamayacak kadar kötü durumda olduğundan, tasarruf tedbirleri aldılar. Sağlık ve Askerî İkmal Nazırlığı gibi bazı bakanlıkları kapattılar. Ticaret ve Bayındırlık Bakanlıklarını birleştirdiler ve pek çok memuru işten çıkardılar.¹⁰⁸⁸ Taşra ve mahalli idareler sorununu çözmek için vilayet ve belediye sistemini hazırlayıp yürürlüğe koydular. Özellikle İstanbul'da yürütülen kanalizasyon çalışmaları, itfaiye, ulaştırma ve diğer kamu hizmetleri dikkat çekti. II. Abdülhamit'in kurduğu Jandarma teşkilatı ülkede yaygınlaştırılmaya çalışıldı. Selanik'teki yetiştirme yurdunun benzerleri İzmir ve Beyrut'ta açıldı. 1912 yılı Şubat ayında Jandarma Teşkilatı Harbiye Nezaretinden alındı ve Dâhiliye Nezaretine bağlandı.¹⁰⁸⁹

Yapılan reformların en önemlilerinden biri de anayasada yapılan tadilatlardı. Kanun-ı Esasi yürürlükte olduğu dönemde yedi kez değişikliğe uğradı. En önemli değişiklik 21 Ağustos 1909 tarihinde oldu. 21 maddede düzeltme yapılırken 1 madde ise tamamen kaldırıldı ve anayasaya 3 yeni madde eklendi.¹⁰⁹⁰ Düzenlemelerin içerisinde padişahın tahta çıkarken anayasaya bağlı kalacağına dair yemin etmesi, başka ülkelerle imzalayacağı antlaşmaların meclis onayına bağlı olması, bakanların meclise karşı sorumlu olması, sıkıyönetim ilanına hükûmetin karar verebilmesi, meclis üyelerinin bakanlar hakkında gensoru önergesi verebilmesi, kişi ve basın özgürlüğünün genişletilmesi gibi değişiklikler yer aldı. Ayrıca padişaha sürgün yetkisi veren 113. madde de kaldırıldı.¹⁰⁹¹ Yapılan değişikliklerle denetimi büyük ölçüde kontrolüne alan Osmanlı Parlamentosu, ana iktidar ortakları olan Saray'ın ve Babıali'nin yerini aldı. Hükûmet (yürütme organı) de parlamentonun denetimine girdi.¹⁰⁹²

İmparatorluğu kurtarma ve halkı modernleştirme düşüncesiyle başlayan bu yeni reform döneminde bakanlıklar yeniden düzenlendi. Aşar vergisi üzerindeki iltizam uygulaması kaldırıldı ve vergi oranları yükseldi. İstanbul ve diğer büyük kentler yol vergisine dahil edildi. Memurların ekonomik faali-

1088 Shaw, *age.*, s. 333.

1089 Lewis, *age.*, s. 227.

1090 M. Akif Aydın, "Kanun-ı Esasi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C XXIV, 2001, s. 330; Akşin, *age.*, s. 143-144.

1091 Georgeon, *age.*, s. 589; Shaw, *age.*, s. 342.

1092 Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi-Siyasal Sistemin Evrimi*, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 12.

yetlerini takip etmek için Mali Denetim Komisyonu görevlendirildi. 15 Mart 1913 tarihinde kabul edilen yeni Vilayet İdare Yasası ile yetkileri arttırılan valilerin bürokratik reformlar yapması kolaylaştırıldı. Güvenlik güçleri yeniden yapılandırıldı ve sayıları arttırıldı. Yeni bir jandarma örgütü kuruldu. 26 Nisan 1913'te bir Kararname ile ulema ve şeriat mahkemeleri üzerinde devlet denetimi arttırıldı. Şeriat mahkemelerinde görev yapacak kadıları yetiştirmek amacıyla İstanbul'da bir medrese kuruldu. 1916 yılında Şeyhülislamlık hükümet üyeliğinden çıkarıldı ve bakanlıktan daire düzeyine indirildi.¹⁰⁹³ 25 Mart 1915'te tüm şeriat mahkemeleri Şeyhülislamlıktan alınarak Adalet Bakanlığına bağlandı. Dinî okullar Maarif Vekâletine, dinî vakıfların mallarının denetimi ise Maliye Vekâleti denetimine verildi. 7 Kasım 1917 tarihinde çıkarılan Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ile evlenme, boşanma ve diğer konularla ilgili kanunlar Müslümanların yanı sıra Musevi ve Hristiyanlara da hitap edecek şekilde değiştirildi.¹⁰⁹⁴ 1 Mart 1917 tarihinden geçerli olmak üzere Rumi ve Miladi takvimler özdeşleştirilerek aralarındaki 13 günlük fark kaldırıldı. Yıl resmî olarak Rumi takvime göre devam ettirildi.¹⁰⁹⁵ Kullanılmakta olan Arap alfabesinin Türkçeye daha uygun hale gelmesi için bazı düzenlemeler yapıldı. Enver Paşa tarafından geliştirilen ve "Enveriye" adıyla anılan bir yöntemle harflerin bitişik değil, Latin alfabesinde olduğu gibi ayrı yazılması amaçlandı. Ancak I. Dünya Savaşı koşulları nedeniyle bu düzenleme uygulanamadı.¹⁰⁹⁶

Toplumsal alanla ilgili önceki yüzyılda başlamış olan Batılılaşma hareketi hız kazandı. Zamanı ölçmede 24 saatlik Avrupa gün anlayışı esas alındı. Kılık kıyafetteki değişiklikler dinî otoriteleri bile endişelendirecek kadar ileri seviyelere ulaştı.¹⁰⁹⁷ I. Dünya Savaşı'nın getirdiği zorluklar ve erkek nüfusun önemli bir bölümünün cephede olmasından dolayı kadınlar her alanda daha fazla yer almaya başladılar. Sadece tarlalarda değil fabrikalarda ve belediye hizmetleri gibi birçok kamusal alanda kadınlar çalışmaya başladılar. İTC'nin teşvikiyle kurulan ve ordunun himayesine giren "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti" askerlerin kıyafet ihtiyaçlarının karşılanması için kadınları örgütledi ve fabrikalarda çalışmalarını sağladı. Ayrıca 1. Orduya bağlı Kadınlar Taburunun kurulmasına öncülük etti.¹⁰⁹⁸ Emine Semiye Hanım'ın siyasete girmesi, Fatma Aliye Hanım'ın romanlar yazması, Afife Jale'nin bir grup kadınla Telefon Anonim Şirketinde çalışmaya başlaması bunun örneklerindendi.¹⁰⁹⁹

1093 Shaw, *age.*, s. 368.

1094 Lewis, *age.*, s. 229.

1095 Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Yenigün Basın ve Yay., C I, İstanbul 1997, s. 127.

1096 Atay, *age.*, s. 437.

1097 Lewis, *age.*, s. 228.

1098 Akşin, *age.*, 128.

1099 Şimşek vd., *age.*, s. 53.

Kızlar için eğitim fırsatları genişletildi. Önce orta dereceli okullarda sonra da üniversitelerde okuma fırsatı sağlandı. Böylece kadınların meslek seçme alanları genişledi ve kamu hayatına girmeleri kolaylaştı.¹¹⁰⁰ Kadınların haklarını korumak için büyük şehirlerde dernekler kuruldu.¹¹⁰¹

Esnaf örgütlenmeleri ve kooperatifçilik girişimleri desteklendi. Türkler arasında iktisadi gelişmeyi desteklemek amacıyla mecburi bir durum olmadıkça çalışanların Osmanlı vatandaşı olması zorunlu hale getirildi. Şirketlerin hesap, defter tutma ve yazışma işlemlerini Türkçe yapmaları zorunlu oldu. Türkçe, Türkçe tarih ve coğrafya dersleri yabancı okulların müfredatına eklendi.¹¹⁰²

Orduyu geliştirmek için Alman subaylardan yararlanıldı. Avrupa'dan önemli miktarda silah ve teçhizat satın alındı. Tophane ve askerî fabrikalar modernleştirildi. Ordudaki üst rütbeli subayların önemli bir kısmı tasfiye edilerek yerlerine genç subaylar terfi ettirildi.¹¹⁰³ İngiltere'ye Sultan Osman ve Reşadiye adında iki modern savaş gemisi sipariş verildi.¹¹⁰⁴

Millî İktisat politikasını benimsemiş olan İTC, 1914 yılında kapitülasyonları kaldırma kararı aldı;¹¹⁰⁵ yapılan yeniliklerle millî ticaret ve sanayi burjuvazisi oluşturmayı hedefledi. Bu doğrultuda bankacılık sektörünü geliştirmek istedi ve yabancı bankalara rakip olması için Millî İtibar Bankasını kurdu. Yerli üretimi korumak için korumacı ve millî bir dış ticaret politikası izlendi.¹¹⁰⁶

İstanbul Belediyesi yeniden düzenlenerek modernleştirildi. İstanbul'un bayındırlık faaliyetlerine önem verildi. Kaldırımlara ve sokaklara taşlar döşendi. Elektrik ve kanalizasyon şebekesi kuruldu. Polis ve itfaiye örgütü geliştirildi. Kent içi ulaşım, elektrik, su hizmetleri geliştirildi ve yaygınlaştırıldı.¹¹⁰⁷

İTC'nin son kongresi 1 Kasım 1918'de toplandı. Kongrenin 3. gününde başta Enver, Talat ve Cemal Paşalar olmak üzere İTC'nin önde gelen bazı isimlerinin yurt dışına kaçtığı duyuldu. 5 Kasım 1918'de İTC'nin kapatılması

1100 Lewis, *age.*, s. 228.

1101 Shaw, *age.*, s. 369.

1102 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 281.

1103 Shaw, *age.*, s. 370; Akşin, *age.*, 303.

1104 Ozan Tuna, "Amiral Souchon'un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 36, Güz 2014, s. 201.

1105 Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yay., İstanbul 2018, s. 117.

1106 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 219-265.

1107 Shaw, *age.*, s. 368.

ve yeni bir fırkanın kurulması kararlaştırıldı. 11 Kasım'da Teceddüt Fırkası kuruldu. İTC'nin malları yeni fırkaya devredildi. Ancak 5 Mayıs 1919'da Meclis-i Vükelâ kararıyla Teceddüt Fırkası kapatıldı ve mal varlığına el konuldu. İTC'nin önde gelenleri Divan-ı Harb-i Örfî'de yargılandı ve çeşitli cezalara çarptırıldı.¹¹⁰⁸

Meşrutiyet Dönemi'nde liderler yönetici sınıfından veya Tanzimat bürokrasisinden değil, asker ve memur sınıfından çıkmışlardı. Osmanlı'yı egemenliği altındaki tüm kesimlerin çıkarlarına olacak şekilde modernleştirme kararlıydılar. Ayrıca eski kuşak reformculardan daha katı olabilen, laik ve modernleşme yanlısı bu liderler döneminde yapılan reformlar aynı zamanda yeni Türkiye'nin temellerinin atıldığı yıllar oldu.¹¹⁰⁹ İttihatçılar Tanzimat'tan itibaren yaşanan sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin bir sentezini yaparak bir bakıma Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecini hazırladılar.¹¹¹⁰

Türk İstiklal Harbi yıllarında Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini örgütleyenler, kongreleri ve Ankara'da TBMM'yi toplayanlar çoğunlukla eski İTC üyelerinden oluşmaktaydı. Ayrıca Mondros Mütarekesi'nden hemen önce kurulan Milli Karakol Cemiyeti, Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri ve İTC'ye bağlı esnaf örgütlerinin de direnişe önemli destekleri oldu. Ancak İstiklal Harbi'nin kazanılmasından sonra yeni yönetim ile İTC arasında yol ayrımına gelindi. Fakat yeni rejimin önde gelen birçok ismi eski İttihatçıydı ve bunlardan bazıları eski yönetim anlayışını sürdürmek istemişti. Yeni yönetim için potansiyel bir tehlike oluşturan bu yapının tasfiyesi ancak 1926 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişiminin ardından mümkün oldu.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde İTC kendini “vatan kurtarıcı” bir teşkilat olarak görmüş ve kendisine yönelik muhalefeti vatan hainliği ile eş tutmuştur. İktidar-muhalefet ilişkilerinin sertleşmesine ve iktidar değişikliklerinin seçim dışı yöntemlerle olmasını sağlayan bu anlayış daha sonraki dönemde Türk siyasi hayatı üzerinde derin tesirler bıraktı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında yeniden bir tek parti idaresinin kurulmasına ve bunun bir gelenek haline gelmesine yol açtı.¹¹¹¹

12.3. II. Meşrutiyet Dönemi Siyasi Fikir Akımları

II. Meşrutiyet Dönemi'nin Türk siyasal tarihinde ayrı bir önemi vardır. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş süreci olan bu dönem Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle *Cumhuriyetin siyasi laboratuvarı* oldu.

1108 Hanioglu, *age.*, s. 483.

1109 Shaw, *age.*, s. 360.

1110 Karpat, *age.*, s. 45.

1111 Hanioglu, *age.*, s. 483-484.

Meşrutiyet, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran askerî ve sivil kadronun ortaya çıktığı ve modernleşme birikimlerini oluşturdukları dönemdi. Bu kadroların harekete geçtiği sırada yüzyıllara meydan okumuş ve egemenliği kıtalara yayılmış Osmanlı İmparatorluğu yıkılırken, aynı topraklardan Türkiye Cumhuriyeti doğmuştu. II. Meşrutiyet, bir dönemin tarihin derinliklerine karışırken yeni bir dönemin ışıklarının yanmaya başladığı bir süreçtir. Bu dönemde oluşan düşünce dünyası, yapılan fikir tartışmaları, örgütlenmeler ve modernleşme çabaları Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilmek istenen inkılaplara esin kaynağı olmuştur. Bu bakımdan bu dönemde etkin olan fikir akımlarının bilinmesi oldukça önemlidir.

12.3.1. Batıcılık

Osmanlı'nın içine düştüğü kötü durumdan kurtarılabilmesi için içinde yaşanan yüzyılın düşünce ve ihtiyaçlarına uygun medeni bir devlet ve millet halini alması, başka bir ifadeyle Batılılaşması gerektiği neredeyse herkes için kabul edilen bir durum olmuştu.¹¹¹² Batıcılık fikir akımı bu düşüncenin bir sonucu olarak doğmuştur. Osmanlı'nın kurtuluşunu Batı'da gören ve Batı'yı örnek alması gerektiğini savunan fikir akımıdır; fakat Batı'dan neler alınması gerektiği konusunda aralarında görüş birliği sağlanamamıştı. Batı'nın bilim ve tekniğini almanın yanı sıra manevi değerlerin de alınıp alınmaması konusunda görüş ayrılığı vardı.

Abdullah Cevdet, Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri, Batıcılık fikir akımının önde gelen temsilcileri iken en önemli yayın organları *İçtihad* dergisi oldu.¹¹¹³ Bu aydınlar Avrupa kültürünü almaktan yanaydı. Mutedil kanat için en önemli sorun Batı'dan yararlanılırken kendi kültürünü kaybetmeden modernleşmekti. Aşırılar (müfritler) ise geleneksel Osmanlı kültürünün tamamen terk edilmesi ve yerine Avrupa kültürünün toptan benimsenmesine taraftarlardı.¹¹¹⁴ Aşırılara göre Batılılaşma bir tercih meselesi değil beka meselesiydi.¹¹¹⁵ İhlımlı kanatta yer alan Celal Nuri'ye göre bilim ve teknoloji açısından önde olan Avrupa ve Hristiyan dünyası gerçek medeniyet bakımından ileri değildi. Dolayısıyla Batı'dan sadece teknik medeniyet alınmalıydı. Aşırılardan olan Abdullah Cevdet ise Batı medeniyetinin bir bütün olduğunu, *gülü ve dikenini* ile tamamının alınmasının zorunlu olduğunu savundu.¹¹¹⁶ *Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile dikenini ile*

1112 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 69.

1113 Tunaya, **age.**, s. 68.

1114 Zürcher, **age.**, s. 187.

1115 Lewis, **age.**, s. 235.

1116 Tunaya, **age.**, s. 70.

*isticlas etmek mecburidir dedi.*¹¹¹⁷

Kılıçzade Hakkı da *İçtihad* mecmuasında kaleme aldığı “Pek Uyanık Bir Uyku” başlıklı yazılarda Batıcılık düşüncesinin hedeflerini şu yenilikleri gerçekleştirmek olarak özetledi: Fes yerine şapka kabul edilecek, yerli sanayinin teşviki ve yerli malı kullanımı özendirilecek, tekke ve zaviyeler kapatılacak, sarık ve cübbe sadece alimlere mahsus bir giyim olacaktı. Şer’i mahkemeler kaldırılacak, Nizamiye Mahkemeleri ıslah edilecek, Mecelle kaldırılacak ya da en azından Avrupa dikkate alınarak ıslah edilecekti. Kadınların sosyal hayata daha fazla katılmalarını sağlayacak tedbirler alınacak, görücü usulü evlilik son bulacak, birden fazla kadınla evlenme ve bir sözle boşanma önlenecekti. Kız öğrenciler için Tıbbiye Mektebi açılacak, “Osmanlı Elifbası” yerine “Latin Alfabesi” kabul edilecek,¹¹¹⁸ yaşlılar için ameli okullar açılacak, uzmanlardan oluşturulacak bir komisyon tarafından bir Osmanlı Türkçesi sözlüğü ve grameri hazırlanacaktı. Muskacı ve üfürükçü gibi kişilerle mücadele edilecek, sıtma tedavisi zorunlu hale getirilecek, Arazi ve Evkaf Kanunlarından başlayarak bütün kanunlar ıslah edilecekti.¹¹¹⁹

Batıcılık düşüncesinin savunucuları aralarında görüş birliği sağlayamamışlardı. İktidar çevreleri İslamcı-milliyetçi bir program izledikleri için Batıcılık düşüncesinin temsilcileri devlet idaresinde önemli bir etkiye sahip olamadılar. Bazıları Abdullah Cevdet gibi Jön Türklerin içinde yer almış olsa da İttihat ve Terakki Cemiyetinin idaresinden memnun olmadılar ve muhalif cepheye yer aldılar.¹¹²⁰

12.3.2. Osmanlılık

Fransız İhtilali ile birlikte eşitlik, özgürlük, adalet, insan hakları, demokrasi ve milliyetçilik gibi fikirler dünyaya yayılmıştı. Ama 19. ve 20. yüzyıllarda dünyayı en fazla etkileyen fikir akımı milliyetçilik oldu. Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı’nın bundan etkilenmemesi beklenemezdi. Devletin güç kaybetmesinin yanında sıcak denizlere inmek isteyen Rusya’nın izlemiş olduğu Panslavizm politikasıyla Balkanlardaki ulusları kıskırtması, daha sonra Doğu Anadolu’daki Ermenileri ayaklandırmaya ve İngilizlerin Orta Doğu Arap coğrafyasındaki toplulukları Osmanlı’ya karşı harekete geçirmeye çalışması gibi etkenler milliyetçiliğin Osmanlı üzerindeki yıkıcı etkilerini arttırmıştı. “İttihad-ı Anasır”¹¹²¹ olarak da adlandırılan bu düşünce Osmanlı egemenliği altında yaşayan tüm vatandaşların din ve dil farkı gözetilmeksizin eşit haklara sahip yurttaşlar haline getirilmesi fikrine dayanmıştır. Os-

1117 Lewis, *age.*, s. 235.

1118 Peyami Safa, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ankara 1988, s. 33-35.

1119 Lewis, *age.*, s. 236.

1120 Tunaya, *age.*, s. 70.

1121 Lewis, *age.*, s. 232.

manlılık fikri Meşrutiyet'in ilanının temel dayanağını oluşturmaktadır.¹¹²² Devlet toprakları üzerinde yaşayan farklı dinî ve etnik grupları tek bir millet, Osmanlı milleti kabul eder. Bu insanları Osmanlı Devleti'nin idealleri doğrultusunda birleştirmeyi amaçlar. Fransız İhtilali'yle yayılan fikirlerden etkilenen gayrimüslimlerin devletten ayrılmasını ve onların haklarını bahane eden Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmasını önleme amacı taşır.

Osmanlılık fikir akımı olarak Tanzimat Dönemi'nde Yeni/Genç Osmanlılar ile birlikte doğmuş olsa da akımın düşünce olarak daha önce ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Sultan II. Mahmut'un *Ben tebaanın Müslümanını camide, Hristiyanını kilisede, Musevisini de havrada görürüm; cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evlâdumdur*¹¹²³ şeklindeki sözleri bu düşüncenin bir ürünüdür. Yeni Osmanlıların faaliyetleriyle bir fikir akımı haline gelen Osmanlılık düşüncesine göre Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan fertler arasında din, dil ve ırk bakımından hiçbir fark gözetilmeksizin, herkesin aynı hak ve yetkilere sahip olmasıyla toplumda kaynaşma sağlanabilir, milliyetçilik akımı önlenerek, devletin varlığı ve toprak bütünlüğü korunabilirdi. Bu düşünceye en uygun yönetim şekli de meşrutiyet yönetimiydi.

Meşrutiyet yönetimini kabul etmeyen Sultan Abdülaziz, bürokrasi-ordu ittifakına dayanan bir darbeye 1876 yılında tahttan indirildi. V. Murat'ın kısa süren saltanatının ardından tahta çıkan II. Abdülhamit aynı yıl Meşrutiyet'i ilan etti.¹¹²⁴ Ancak kısa süre sonra 93 Harbi'ni gerekçe göstererek Meşrutiyet'i askıya aldı. Bu tarihten itibaren Jön Türkler olarak adlandırılan Osmanlı aydınlarının meşrutiyeti yeniden ilan ettirme mücadelesi başladı. 1908 yılına gelindiğinde muhalefet meşrutiyeti ilan ettirmeyi başardı.

Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi aydınların düşünceleriyle bir fikir akımı haline gelen Osmanlılık devletin resmî ideolojisi olarak Balkan Savaşlarına kadar sürdü.¹¹²⁵ Ancak II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaşanan gelişmeler Osmanlılık düşüncesinin etkili olamadığını gösterdi. Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Osmanlı'nın elindeki Balkan topraklarında artan huzursuzluklar, imparatorluk geneline yayılan milliyetçi isyanlar ve Balkan Savaşlarında yaşanan gelişmelerle birlikte Osmanlılık akımının yerini Türkçülük aldı.

1122 Zürcher, *age.*, s. 187-188.

1123 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C I-II, İstanbul 1977, s. 414.

1124 Küçük, *age.*, s. 222-223.

1125 Şimşek vd., *age.*, s. 46-49.

12.3.3. İslamcılık/Ümmetçilik (Panislamizm)

Gayrimüslimlerin milliyetçi isyanlarını sürdürmeleri nedeniyle herkesi bir arada tutmayı hedefleyen Osmanlıcılık akımının beklenen başarıyı göstermeyeceğinin anlaşılması üzerine, Müslümanları bir arada tutma düşüncesi ağırlık kazanmaya başladı. Vatan kavramı İslamiyet'le özdeşleşti ve İslamcılık düşüncesi doğdu. İslamcılık devletin sosyal bağlarını din birliğinde arayan, Osmanlı egemenliği altında yaşayan Müslümanları bir arada tutmaya çalışan ve halife önderliğinde dünya Müslümanları arasında bir birlik kurmaya çalışan fikir akımıdır.

Müslüman ülkelerin Batılılar tarafından sömürgeleştirilme sürecine tepki olarak doğan İslamcılık, İslam ülkelerinin bu tehlike karşısında birlik ve birbirlerine destek olmalarını savundu. Aynı zamanda bu tehlikeye karşı koyabilmeleri için İslam dünyasının çağdaşlaşması gerektiğini benimsedi.¹¹²⁶ Mehmet Akif, Sait Halim, M. Şemseddin Günaltay, Derviş Vahdeti, Said Nursi¹¹²⁷ Musa Kazım ve Hacı Fehim bu akımın en önemli temsilcileriydi.¹¹²⁸ II. Abdülhamit Dönemi'ndeki *Sırat-ı Müstakim*, Meşrutiyet Dönemi'nde ise *Sebilürreşad*, *Beyanülhak* gibi dergiler İslamcılık akımının en önemli yayın organları oldu.¹¹²⁹

İslamcılık akımına göre Osmanlı'nın zayıflamasının sebebi İslami esaslardan ayrılmış olunması ve imparatorluğun ruhuna aykırı fikir ve kurumların kabul edilmiş olmasıydı. İslam dünyasının ve dolayısıyla da Osmanlı'nın Batı'dan geri kalmış olduğunu kabul eden İslamcılara göre sorun Müslüman bir devlet olan Osmanlı'nın Hristiyan Batı'dan ne alacağıydı. *Doğu ve Batı medeniyetleri ayrı şartların ve sebeplerin eseridir. Bir medeniyet alanından diğerine geçmeye lüzum yoktur* düşüncesinde olan İslamcı düşünürlere göre yeryüzünün en ileri noktasına ulaşmış İslam kültürü hâlen sosyal ve politik bakımdan Batı'nın 20. yüzyılda ulaşmış olduğu seviyeden daha ileriydi. Hatta Batı ahlak ve maneviyat bakımından çok geriydi. Sadece teknik bakımdan İslam dünyasından üstündü. Dolayısıyla sadece kalkınma için gerekli olan araç ve yöntemleri Batı'dan almak gerekirdi. Batı'dan ithal edilecek yenilikler Osmanlı kültürüne, ihtiyaçlarına ve kanunlarına uygun olmalıydı. Muhakkak ki İslam dünyasının bir fikri kalkınmaya da ihtiyacı vardı ancak bu İslamiyet'in kaidelerine göre gerçekleşebilirdi. İslamcılar siyasal alanda İslam birliğinin kurulmasının zamanla gerçekleşebileceğini savundular. En dikkate değer yenileşme önerileri eğitim alanında oldu. Medreselerin kaldırılması yerine ıslah edilmesini ve tarih, coğrafya gibi derslerin okutulması gerektiğini savundular. Fransız Medeni Kanunu'nu iktibas etmek yerine eşsiz bir kaynak

1126 Akşin, *age.*, s. 245-246.

1127 Tunaya, *age.*, s. 73-75.

1128 Karpat, *age.*, s. 107.

1129 Tunaya, *age.*, s. 71; Akşin, *age.*, s. 246.

olarak gördükleri Mecelle'nin layıkıyla anlaşılmasını istediler.¹¹³⁰

Tanzimat aydınlarının Osmanlılık düşüncesine dayalı meşrutiyeti savunmalarına karşın II. Abdülhamit, gayrimüslimleri devlet egemenliğinde tutma imkânı kalmadığı düşüncesiyle Osmanlıcılığın sürdürülemeyeceği ve devletin varlığının ancak Müslümanlara dayanarak korunabileceği inancındaydı. Bu nedenle İslamcılık düşüncesini benimsedi ve İslamcılık hem iç hem de dış politikada Osmanlı'nın resmî ideolojisi oldu.

Osmanlı padişahlarının aynı zamanda halife olarak kabul edilmeleri II. Abdülhamit'e hem ülke içerisindeki hem de dünyanın diğer bölgelerindeki Müslümanları etkileme imkânı vermekteydi. Müslüman liderleri İstanbul'a davet eden II. Abdülhamit, Osmanlı'yı tehdit eden ve milliyetçilik isyanlarını kışkırtan devletlere karşı İslamcılık düşüncesini bir silah olarak kullanmaktan çekinmedi. Bu dönemde ulemaya verilen ödenekler artırıldı. Müslüman çocukların eğitimine önem verildi. Camiler ve dinî anıtlar onarıldı. İslami bayramların kutlanması teşvik edilerek desteklendi. Kamu binaları ve sokak adlarının Batı dillerine çevrilmesine son verildi.¹¹³¹ Müslümanların yaşadığı Hindistan ve Uzak Doğu'da İngiltere'nin, Orta Asya'da Rusya'nın ve Kuzey Afrika'da Fransa'nın karşısına halifeliği çıkararak bu devletlerin Osmanlı'da yürüttükleri yıkıcı politikaları dengelemeye çalıştı.¹¹³²

12.3.4. Türkçülük (Turancılık / Pantürkizm)

Osmanlı egemenliğindeki toplulukların millî kimlik bilinciyle hareket etmeye başlamaları ve kaybedilen topraklardan göç eden Türklerin yaşadıkları dramlar Türk aydınları arasında millî bilinç düşüncesinin canlanmasında büyük pay sahibi oldu. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan gelişmelerin etkisiyle Osmanlı ve İslamcı fikirlerin devlet sorunlarının çözümünde yeterli olamayacağı inancıyla Türkçülük bir fikir akımı haline geldi.

Türkçülük diğer ideolojilere göre daha geç ortaya çıktı. II. Abdülhamit Dönemi'nde kültürel bir hareket olarak doğdu. Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yayımladığı, İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlılık düşüncelerinin meziyetlerini kıyaslayan ve Türkçülük düşüncesini savunan "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı makale bu düşüncenin ilk manifestosu olarak kabul edilmektedir.¹¹³³ Yusuf Akçura, Hüseyinzade Ali, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Mithat ve Mehmet Emin Yurdakul bu düşüncenin temsilcileridir. Ancak bu düşünce Türkçülüğü "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" olarak formüle eden Sosyolog

1130 Tunaya, *age.*, s. 72-74.

1131 Shaw, *age.*, s. 316-317.

1132 Şimşek vd., *age.*, s. 47.

1133 Tunaya, *age.*, s. 75-76.

Ziya Gökalp'in katkılarıyla ilmi bir boyut kazandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise Türkçülük düşüncesini siyasal bir akıma dönüştürdü.¹¹³⁴

Osmanlı topraklarındaki Türkler öncelikle millet şuuru kazanacak, bunu gerçekleştirebilmek amacıyla da *Türkler milli bir vicdana sahip kılınacak, milliyetlerini idrak edeceklerdi. Milli varlıklarına, şahsiyetlerine şuur kesbe-deceklerdi.* Bu sayede aynı zamanda Osmanlı yönetimi güçlendirilmiş olacaktı. Ardından yurt dışındaki Türklerle birleşme yolları aranarak onların da millî bir vicdan kazanmaları sağlanacaktı. Bu sayede “Turan” adı verilecek vatanda “İslam Birliği kadar kuvvetli bir Türk Birliği”nin kuruluşu gerçekleştirilecekti.¹¹³⁵ Örgütlenme faaliyetlerine girişen Türkçüler, 7 Ocak 1909'da Türk Derneği'ni, 31 Ağustos 1911 tarihinde de Türk Yurdu Cemiyetini kurdular ve Türkçülüğün gelişmesinde büyük rol oynayan *Türk Yurdu* dergisini çıkarmaya başladılar. 22 Mart 1912 tarihinde ise Askeri Tıbbiye öğrencileri öncülüğünde en etkili milliyetçi örgüt olan Türk Ocağını kurdular.¹¹³⁶

Türkçülere göre Batılılaşmak Avrupa'nın bütün sosyal müesseselerini olduğu gibi ülkemize aktarmak değildi. Avrupa'nın milliyetlerinden ve Hristiyanlıktan kaynaklanan manevi değerleri ve kurumları yerine Türklerin kendi kültürünü ve inancının gereklerini araştırarak bulmak gerekliydi. Bir millet bilincine ulaşıktan sonra “Batılı milletlerle müşterek bir insan hayatı yaşamak” suretiyle durmadan ilerlenecekti. Batı medeniyetine girmek millî gelişmelere zıt değildi. Batı'nın akıl ve ilmi alındıktan sonra Türk-İslam kültürü ortaya konulmalıydı. Bunun için de geleneğin ve kültürün heyecanından, atılganlığından yararlanılmalıydı.¹¹³⁷

Türkçülük, Jön Türkler arasında sınırlı sayıda taraftar buldu. 1913 yılında Balkan Savaşlarında Osmanlılık iflas edene kadar hiçbir resmî destek görmedi.¹¹³⁸ Uzun süre Osmanlılığı savunarak imparatorluk toprakları içerisindeki farklı etnik unsurları bir arada tutmaya çalışan İttihatçılar, bunun mümkün olmadığını görünce Türk milliyetçiliğine yöneldiler.¹¹³⁹ Türklerin hâkim durumda bulunduğu merkezî bir Osmanlı Devleti oluşturma düşüncesini benimsediler. Bu nedenle Balkanlar ve Orta Doğu gibi Türklerin çoğunlukta olmadığı topraklarda da bu düşüncüyü hayata geçirmeye çalıştılar. Ancak izlenen politika isyanlara neden oldu ve Osmanlı'nın yaşadığı toprak kayıplarını hızlandırdı. Buna rağmen ülkedeki farklı grupları Türkleştirme

1134 Akşin, *age.*, s. 247-249.

1135 Tunaya, *age.*, s. 75-76.

1136 Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 25-116; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s. 249.

1137 Tunaya, *age.*, s. 78-79.

1138 Tunaya, *age.*, s. 75-76; Akşin, *age.*, s. 249.

1139 Shaw, *age.*, s. 348.

ve sınırlar dışındaki Türkleri Turancılık idealine göre tek devlet altında birleştirme faaliyetleri hızlandı. Balkanlarda ve Rusya'da Türklerin yaşadığı toprakları ele geçirme düşüncesi Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında katılmasında etkili oldu. Ayrıca izlenen bu Türkleştirme politikası Arap isyanlarını arttırdı ve bunların İngilizlerle iş birliği yapmalarını kolaylaştırdı.¹¹⁴⁰

Diğer ideolojilerden farklı olarak bir milliyetçilik doktrini olan Türkçülük, II. Meşrutiyetin ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş evresinde ideolojik bir temel oldu. Ancak "Pantürkizm" anlayışı yerine sadece millî ve bağımsız bir Türk devletinin kurulması hedeflendi. Türkçülük akımının temsilcileri Türk milletinin önce bir millet vücuda getirme, ardından da Batı medeniyeti içerisinde seçkin bir mevkide yer alma kabiliyetine sahip olduklarına inanmış ve bu düşünceyle yeni Türkiye'nin kurucularını etkilemişlerdi.¹¹⁴¹

1140 Karpaz, **age.**, s. 110-111.

1141 Tunaya, **age.**, s. 76.

13. HUKUK ALANINDA YENİLEŞME*

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda yenilgileri ve toprak kayıplarını durdurarak yeniden kuvvetlenmek için bir dizi reform gerçekleştirdi. III. Selim Dönemi'nde askerî alanda başlayan değişiklikleri, II. Mahmut Dönemi'nde devletin sivil kurumlarındaki yeni düzenlemeler takip etti. Tanzimat Dönemi'nde ise toplumsal hayata ilişkin reformlar yapıldı. Bütün bu yenilik hareketlerinde Avrupa ve bilhassa Fransa örnek alındı. Yüzyıllardır alışılmış yapı ve işleyişi değiştirmek, bilhassa yabancı bir ülke ve kültürden kurumlar ve uygulamalar almak kolay olmadı. 1840'lı yıllarda başlayan süreç 1920'li yıllarda bugünkü yapısına oturdu. Osmanlı Devleti'nde bu dönemde hukuk ve adliye teşkilatı alanlarında yapılan değişiklikler ve yenilikler, Türkiye'nin çağdaşlaşması sürecine de bir örnektir.

19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde İslami kurallar egemen olmuştur. Özel hukuk alanında Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler kendi dini hukuk kurallarına uymuşlardır. Bu çerçevede Müslümanlar şeriat olarak da adlandırılan İslam hukukunu uygulamışlardır. Müftüler şeriata göre fetvalar vermişler; kadılar da bu fetvaların ışığında davalara bakmışlardır. Mevcut fetvalar ve kadıların hükümlerine rağmen bugünkü manada kanunlar olmamıştır. Kamu hukuku alanında ise eski Türk devlet gelenekleri İslami bir renkle varlığını sürdürmüştür. Yeni fethedilen bölgelerdeki bazı eski kurallar da imtiyaz nispetinde devam ettirilmiştir.¹¹⁴²

Osmanlı Devleti'nde 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra hukuk alanında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Tanzimat hareketi temel müesseseleri bozulmuş Osmanlı Devleti'nin yeniden bir teşkilatlanma sürecine girme kararının ifadesidir.¹¹⁴³ Bu harekette Osmanlı Devleti üye-

* Prof. Dr. Ömer Turan. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, omert@metu.edu.tr

1142 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı**, TTK Yay., Ankara 1984, s. 173-197; Halil İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş", **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C XIII, S 2, 1958, s. 102; M. Fuad Köprülü, **İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, Ötüken, İstanbul 1981, s. 35; Halil Cin, Ahmet Akgündüz, **Türk Hukuk Tarihi, Kamu Hukuku**, C I, Selçuk Üniversitesi, Konya 1989, s. 71-141.

1143 Tanzimatla ilgili olarak bk. Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir", **Ankara Üniversitesi**,

rinde ağırlığı gittikçe artan Avrupa'ya karşı bir şeyler yapma gayreti vardır. Tanzimat'ın ilan edilmesinde ve ilk yıllarının icraatında Avrupalıları memnun etmek fikri varsa da, bunların ihtiyaç olduğuna inanılmıştır.¹¹⁴⁴ Tanzimat, hem siyasi bir tedbir hem de sosyal bir zarurettir.¹¹⁴⁵ Bütün Osmanlı tebaasının eşitliğini esas almakta; tamamını muhatap alan kanunlar vaat etmektedir. Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda kanunlaştırma faaliyetine girilmiş, bütün tebaayı kapsayan kanunlar çıkartılmıştır. Tanzimat Dönemi'nde çıkarılmış kanunların bir kısmı yerli hukuktan meydana getirilirken bir kısmı da Avrupa'daki kanunlardan değişik ölçülerde tercüme yoluyla yapılmıştır.¹¹⁴⁶

13.1. Muktebes Kanunlar

Bu dönemin muktebes kanunlarından ilki Ticaret Kanunnamesi (1850)'dir.¹¹⁴⁷ Avrupa'da da kanunlaştırma hareketi ticaret hukuku sahasında başlamıştır. İktisadi ve toplumsal değişme ilk önce ticaret alanında kendini gösterir. Osmanlı toplumunda da böyle olmuştur. Kapitülasyonlara ilaveten 1838 Ticaret Antlaşması'yla İngilizlere verilen yeni haklarla artan ticari ilişkiler, böyle bir kanunun hazırlanmasını gerektirmiştir. Hemen tamamı Fransız ticaret kanunundan alınmıştır fakat bundan hiç bahsedilmez. Sadece daha önceki ticaret kanunlarından faydalandığı belirtilir. Böyle bir kanunun hazırlanmasını Tanzimat hareketinin mimarı Reşit Paşa telkin etmiştir. Kanun tasarısını kabineye getirdiği zaman tasarının şeriata uygun olup olmadığının sorulması üzerine, Reşit Paşa'nın *Şeriatın bu konuda yapacak bir şeyi yoktur* cevabını vermesi meşhurdur.¹¹⁴⁸

Muktebes kanunların ikincisi Ceza Kanunnamesi (1857)'dir.¹¹⁴⁹ İlerideki yerli kanunlar bahsinde daha geniş göreceğimiz gibi, daha evvel yerli hukuktan yapılan iki ceza kanunnamesinden istenilen verim alınamayınca bu

DTCF, Tarih Araştırmaları Dergisi, S 1, 1940-41, s. 237-263; Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1985.

1144 Ed. Engelhardt, **Tanzimat**, Çev. Ayla Düz, Milliyet Yay., İstanbul 1976, s. 11.

1145 Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, Ankara 1972, s. 241.

1146 Kabul edilen bütün kanunların Fransızca tercüme için bk. George Yung, **Corps de Droit Ottoman**, Clarendon Press, Oxford 1906. Bu kitapta ayrıca muktebes kanunların maddelerine karşılık gelen Fransız kanunların maddeleri de vardır. Böylece alınan ve alınmayan kanunlar konusunda toplu bir fikir edinilebilir. İlaveten Tanzimat Dönemi kanunlaştırmaları hakkında değerli uzmanların yazılarından oluşan bir kitap için bk. **Law in the Middle East**, M. Khadduri & H.J. Liebesny (eds.), Vol. I, Origin and Development of Islamic Law, Washington D.C. 1955.

1147 Ticaret-i Berriye Kanunnamesi ve Zeyilleri metni için bk. **Düstur**, Birinci Tertip, C I, s. 375 vd.

1148 Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, London and New York, Second ed. 1968, s. 109-10.

1149 Ceza Kanunname-i Hümayunu metni için bk. **Düstur**, Birinci Tertip, C I, s. 537 vd.

kanun kabul edilmiştir. Kanunun esasları Fransa'dan alınmıştır. İlk madde-sinde şeriatın dışına çıkılamayacağı hükmü yer alırsa da, önceki kanunlardan laik hükümler taşımasıyla ayırt edilir. Kanun 1911 ve 1914 yıllarında büyük ölçüde değişikliklere uğramıştır. Farklı esprilerle yapılan bu değişikliklerle kanunda bütünlüğün kalmadığı söylenir.¹¹⁵⁰

1863 yılına ait Deniz Ticaret Kanunnamesi (1863)¹¹⁵¹ eklektik bir yapıya sahiptir. Hazırlanmasında Fransız Deniz Ticaret Kanunu esas tutulmakla birlikte Sardunya, Sicilya, Hollanda, Belçika, İspanya ve Prusya deniz ticaret kanunlarından da faydalanılmıştır.¹¹⁵²

Ticaret, ceza ve hukuk mahkemelerinin işleyişine dair usul kanunlarıdır. Birincisi Ticaret Mahkemeleri Usulü Nizamnamesi'dir.¹¹⁵³ 1861 yılında kabul edilmiştir. Esasları Fransa'dan alınmıştır. Kanun aşağıdaki Hukuk Mahkemeleri Usulü Kanunu çıkarılana kadar hem ticaret hem de Nizamiye Mahkemelerinde uygulanmıştır. İkincisi, Ceza Mahkemeleri Usulü Kanunu'dur.¹¹⁵⁴ 1879 yılında kabul edilmiştir. Büyük ölçüde Fransız Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'na dayanır. Üçüncüsü de Hukuk Mahkemeleri Usulü Kanunu'dur.¹¹⁵⁵ 1880 yılında kabul edilmiştir. Kanun'un esasları Fransız Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu'dur.¹¹⁵⁶

13.2. Yerli Kanunlar ve Mecelle

Ceza hukuku alanında Tanzimat'tan evvel II. Mahmut Dönemi'nde (1838) bir Ceza Kanunnamesi çıkarılmıştır.¹¹⁵⁷ Kanun Osmanlı Devleti'nde memurların görevlerine ilişkin suçları ilk defa düzenlemiştir;¹¹⁵⁸ Bilhassa rüşvet alanın her kim ve hangi rütbeden olursa olsun cezalandırılacağını bildirmekle eşitlik fikrini düşündürmektedir. Böylece bu Kanun'la Tanzimat fikrinin bir önceki safhasını görmek mümkün olur. 1840 Ceza Kanunu Tan-

1150 Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", **Tanzimat I**, s. 230-1.

1151 Ticaret-i Bahriye Kanunname-i Hümayunu metni için bk. **Düstur**, Birinci Tertip, C I, s. 466 vd.

1152 Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", **Tanzimat I**, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 198.

1153 Usul-ü Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi metni için bk. **Düstur**, Birinci Tertip, C I, s. 780 vd.

1154 Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu metni için bk. **Düstur**, Birincil Tertip, C IV, s. 131 vd.

1155 Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu metni için bk. **Düstur**, Birinci Tertip, C IV, s. 257 vd.

1156 Veldet, **Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat**, s. 198-199.

1157 Memurlara ait kanunnamenin tam metni için bk. Kaynar, **age.**, s. 295-301.

1158 Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devleti'nde Rüşvet**, 2. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1985, s. 275-6.

zimat'tan sonra hazırlanmış ilk orijinal kanundur. Şeri hükümlerin muhafazasını teyit etmektedir. Bununla beraber örfi cezalar şeri cezalarla birleştirilmiştir. Kanun'un en büyük yeniliği kamu davası anlayışını Türk hukukuna getirmesidir.¹¹⁵⁹ Hazırlanmasında fikriyat cihetinden Batı'dan faydalanılmıştır. Baş kısmında can ve mal emniyeti ve tüm tebaanın eşitliği bilhassa vurgulanır. Bu itibarla Tanzimat Fermanı'nın bir devamı niteliğindedir.¹¹⁶⁰ Osmanlı Devleti'nde tüm vatandaşları ayrıcalıksız olarak içeren ilk kanundur. İnsan hakları ve eşitlik açısından 1838 Ceza Kanunu'ndan daha ileridir. 1840 Ceza Kanunu uygulanırken bazı eksiklikleri fark edilmiş, aynı yıl Kanun'a bazı eklemeler yapılmıştır. Buna rağmen ihtiyacı karşılayamayınca 1851 yılında yeni bir Ceza Kanunu yürürlüğe konulmuştur. 1840 Ceza Kanunu'ndaki Tanzimat'ın hukuki emniyet ve eşitlik esası bu yeni Kanun'da da temel prensiptir. Yeni Kanun, 1840 Kanunu'nun genişletilmiş hali gibidir. Eskisine nazaran şeri ölçülere daha geniş yer verilmiştir.¹¹⁶¹ Bu Kanun da ihtiyaçları yeterince karşılayamayınca 1857 yılında yeni bir Ceza Kanunu kabul edilmiştir.¹¹⁶²

1858 yılında çıkartılan Arazi Kanunnamesi¹¹⁶³ yerli kanunlar içinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı toprak hukuku, mülkiyeti devlete, kullanım hakkı şahıslara ait olan mirî arazi esasına dayanır. Osmanlı Devleti toprak hukuku sahasında İslam hukukunu tatbik ettiği halde, mirî araziye tanzim eden mevzuat örfi hukuktandır.¹¹⁶⁴ Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde arazi hakkında müstakil bir kanun yoktu. Muhtelif eyaletler için çıkarılmış kanunnamelerde arazi ile ilgili bir bölüm bulunurdu. Tanzimat'la başlayan kanunlaştırma ve yenilik hareketlerinin tesiri ile toprak hukuku alanında da bir kanunlaştırma ihtiyacı kendini hissettirdi. 1840, 1849 ve 1858 yıllarında birtakım düzenlemeler yapıldı. Bütün toprak hukukunu topluca düzenleyecek bir komisyonun hazırladığı tasarı 1858 yılında kabul edildi. Komisyon mazbatasında yeni bir kanun hazırlanmasını gerektiren en önemli sebep olarak dirlik sisteminin kaldırılması gösterilmiştir. Kanun dağınık durumdaki eski araziyle ilgili kuralları Batı hukuk tekniğine ve belli bir sisteme göre toplanmasını sağlamıştır. Bu düzenlemeler esnasında İslam hukukunun esas-

1159 “Osmanlı Devleti'nde, İslam hukukunun tanımadığı suçların, padişahın örfi yetkisi-ne dayanılarak cezalandırılmasına alışılmıştı. Bu nedenle ilk düzenlemenin bir ceza kanunu olması tepkiyle karşılanmazdı.” Bk. Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi**, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1982, s. 321-323.

1160 Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri”, s. 176.

1161 Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, s. 227-228.

1162 Muktebes Kanunlar bölümünde bahsedilen 1857 Ceza Kanunnamesi. Daha geniş bilgi için bk. Gülnihal Bozkurt, **Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi**, TTK Yay., Ankara 1996, s. 96-101.

1163 Arazi Kanunnamesi ve Zeyli metni için bk. **Düster**, Birinci Tertip, C I, s. 165 vd.

1164 Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978, s. 11-15.

larına ters düşmemek için şeyhülislamla irtibat halinde olunmuştur.¹¹⁶⁵

Kanun, mirî arazinin değerlendirilmesinde devletle vatandaş arasındaki tımar sahibi, mültezim ve muhassıl gibi araçları kaldırarak yerlerine devlet memurlarını koymuştur. Bu araçların verdikleri tasarruf senetleri yerine tapu senedi verilmesi usulü getirilmiştir. Kanun mülk olan ve olmayan arazi ayrımı dolayısıyla şeri-örfi hukuk ayrımını koruyarak ikili yapıyı sürdürmüştür. Mülk arazinin tanzimini eskiden olduğu gibi İslam hukukuna bırakarak arazi hukukunda tam ve mükemmel bir kanun olma derecesine yükselememiştir. Kanun 1867 ve 1910 yıllarında iki önemli değişiklik geçirmiştir.¹¹⁶⁶

Tanzimat Dönemi kanunlaştırma hareketleri içerisinde en önemlisi kuşkusuz Mecelle'dir. Fertlerin sosyal hayatını tanzim eden hukuk kuralları "Medeni Hukuku" oluşturur. Tüm Tanzimat Dönemi reformlarında olduğu gibi bu sahada da yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa, Mecelle'nin hazırlanmasından önceki hukuki durumu ve yabancıların tepkisini şöyle anlatır:

Günden güne Avrupalıların Memalik-i mahruse'ye tevariüdü ziyadeleşip alehusus Kırım muharebesi münasebetiyle fevkalade çoğaldı ve bu cihetle daire-i ahz ve ita vüsat buldu. Dersaadet'te ruz-merre zuhura gelen deava-yi ticareti bir mahkeme-i ticaret idare edemez oldu. Ecnebler mehakim-i şer'iyyeye gitmek istemez. Müslim aleyhinde gayrimüslimin ve zimmi aleyhine müste'menin şehadeti şeran istima olunmamak meselesi ise Avrupalıların nazarına pek ziyade çarpar olduğundan Hristiyanların mehakim-i şer'iyyede muhakemelerine itiraz eder oldular. Bundan dolayı bazı zevat Fransa kanunlarını Türkçeye tercüme olunup da mehakim-i nizamiyede anlar ile hükm olunmak fikrine zahib oldular. Hâlbuki bir milletin kavanin-i esasıyyesini böyle kalb-i tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz olamayıp ulema güruhu ise o makule alafranga efkâra sapanları tekfir ederdi. Frenkler dahi 'Kanununuz ne ise meydana koyunuz, biz de görelim ve tebaamıza bildirelim' derler idi.¹¹⁶⁷

Bu durum karşısında devletin ileri gelenleri çözüm yolları aradılar. Sadrazam Âli Paşa, 1867 yılında Padişah'a sunduğu layihada, adaletle ilgili olarak, başlıca şikâyetin mahkemelerden kaynaklandığını belirterek, Mısır'da yapıldığı gibi Fransız Medeni Kanunu (Kod Civil)'nun tercüme edilmesini, karma davaların karma mahkemelerde ve bu Kanun'a göre görülmesini savundu.¹¹⁶⁸ Dönemin diğer önemli şahsiyetlerinden Fuat Paşa da bu fikri

1165 Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Tanzimat I**, s. 329-371.

1166 Cin, **age.**, s. 22-24, 478-496.

1167 Cevdet Paşa, **Tezâkir**, (Tezkire No.8), Yay. Haz. Cavit Baysun, TTK Yay., Ankara 1991, s. 62-3.

1168 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VI, 8. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011, s. 26.

destekledi. Âli Paşa'nın böyle düşünmesinde, dönemin Fransız Büyükelçisi Marqui de Mousteir'in büyük tesiri olmuştur. Âli Paşa Ticaret Bakanı Kabuli Paşa'yı da ikna etti. Hatta Âli Paşa Fransız Medeni Kanunu'nu tercüme ettirmek ve bunlardan bünyeye uygun olanlarını belirlemek için özel bir komisyon kurdu.¹¹⁶⁹

Fransız Medeni Kanunu'nu kabul etme fikri Osmanlı aydınları arasında pek revaç bulmadı. Modern muhafazakârlar diyebileceğimiz Yeni Osmanlılar buna karşı çıktılar. Namık Kemal *Şeriattan günümüzde en mükemmel kanunlar çıkarılabilir* diyerek yabancı kanunları reddetti, kanun yapımında zengin İslam hukuk geleneğinden yararlanılmasını önerdi. Ziya Paşa da yabancı kanunları kabul edenlerin tarih karşısında suçlu düşeceklerini, yabancı kanunların sosyal bünyeyi dağıtarak devletin varlığını tehlikeye düşüreceğini savundu.¹¹⁷⁰ Hülâsa Yeni Osmanlılar yabancı din ve kültür muhitlerinde doğup gelişmiş hukuk sistemleri yerine, kendilerine mahsus geleneği olan ve tecrübe ile beslenip gelişen yerli bir hukuk sisteminin kurulmasını istediler.¹¹⁷¹

Ahmet Cevdet Paşa ve Şirvanizade Şükrü Paşa da yabancı kanunların ithal edilmesine karşı çıktılar. Cevdet Paşa gerekli kanunların millî bünyeye uygun olarak hazırlanmasını istedi. Âli ve Fuat Paşaların Cevdet Paşa'ya saygı ve güvenleri vardı. Cevdet Paşa aynı zamanda Âli Paşa'nın hocalığını yapmıştı. Bu iki zıt fikri değerlendirerek bir karara varmak için bir komisyon kuruldu. Fuat Paşa Fransız Medeni Kanunu'nun tercümesini önerdi. Şirvanizade ve Cevdet Paşa ise yerli hukuktan bir kanun yapılmasını savundular. Çetin tartışmalardan sonra Fransız Medeni Kanunu'nun kabulünden vazgeçilerek Cevdet Paşa'nın fikri kabul edildi.¹¹⁷²

Evvela Rüşdi Molla'nın başkanlığında Cevdet Paşa'nın da üye olduğu bir komisyon kuruldu. Komisyon bazı çalışmalar yaptıysa da başarılı olamadı. Daha sonra Cevdet Paşa'nın başkanlığında devrin ileri gelen hukukçularından bir cemiyet oluşturuldu. 14 üyeli bu komisyonun üyelerinin ikisi baştan sonuna kadar Mecelle'nin hazırlanmasında hazır bulundu. Cemiyet 1868 yılında Adliye Nezaretinde çalışmalarına başladı. Hanefi mezhebi imamlarının çeşitli meselelerde insanlara yararlı ve dirlik düzenliğe uygun hükümleri ter-

1169 Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat**, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 200; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VII, 7. Baskı, TTK Yay., Ankara 2011, s. 172.

1170 İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", **Tanzimat I**, s. 801-803.

1171 Ebu'l'Ula Mardin, **Medeni Hukuk Cephesinden Cevdet Paşa**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1996, s. 200.

1172 Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat**, s. 200; Osman Öztürk, **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İslami İlimler Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1973, s. 18-19. Tanzimat Dönemi'nin bu üç büyük reformcusu için bk. Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, Second edition, Gordian Prens, New York 1973, s. 81-114, 234-270; Shaw, **age.**, s. 55-172.

cih edilerek Mecelle hazırlandı. Bütün Şeriyeye ve Nizamiye mahkemelerinde uygulanması için padişahın emri çıktı.¹¹⁷³

İlk kitap 1869 yılında hazırlandı ve yürürlüğe konuldu. Bunu ikinci, üçüncü ve dördüncü kitaplar takip etti. Dördüncü kitaptaki 692. maddenin “Hanefi” mezhebi imamlarından nispeten zayıf sayılan İmam Züfer’in görüşüne istinaden yapılması Cevdet Paşa ve komisyonun çalışma tarzı üzerine aleyhte bir kampanyanın açılmasına sebep oldu. Cevdet Paşa’nın tabiriyle *cahil âlimler* başta Şeyhülislam olmak üzere Cevdet Paşa, komisyon ve komisyonun çalışma tarzı üzerine tezvirate giriştiler. Hükümet ve halk nezdinde Cevdet Paşa’yı sürekli yıpratmaya çalıştılar. Mesele Padişah’a kadar ulaşmıştı. Öte yandan Fransız Büyükelçisi de Sadrazam Âli Paşa’ya komisyon aleyhine baskı yapıyor, böyle bir çalışmanın tamamlanmamasını istiyordu. Nihayet Cevdet Paşa Adliye Nazırlığından ve komisyon başkanlığından azledildi. Komisyon Adalet Bakanlığından Şeyhülislamlık binasına taşındı. Zayıf üyeler seçildi. Cevdet Paşa olmadan hazırlanan kitap öncekilere uygun düşmedi. Çok tenkitler aldı. Cevdet Paşa olmadan bu işin yürümeyeceği anlaşılacak şekilde Cevdet Paşa yine komisyonun başına getirildi. Onsuz yazılan bir kitap iptal edildi. Altıncı, yedinci ve sekizinci kitaplar yazılmıştı ki Cevdet Paşa bu sefer Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ile anlaşamayarak ikinci defa komisyondan azledildi. Fakat Mithat Paşa’nın “Sadrazam” olmasıyla on sekiz gün sonra tekrar komisyonun başına getirildi. Mecelle Komisyonu tekrar Adalet Bakanlığına taşındı. On ikinci kitaba gelindiğinde (1874) Cevdet Paşa üçüncü defa bu görevden alındı. Sekiz aylık bir ayrılıktan sonra yeniden komisyonun başına dönerek on üçüncü, on dördüncü, on beşinci ve on altıncı kitapları yazdı. Son kitap 1878 yılında Padişah’ın tasdiki ile yürürlüğe girdi. Daha sonra II. Abdülhamit bu komisyonu kapatarak Mecelle çalışmalarını durdurdu.¹¹⁷⁴

Tanzimat’tan sonraki en büyük kanunlaştırma hareketi olan Mecelle,¹¹⁷⁵ yaklaşık 9 yıllık (1869-1878) bir çalışmanın mahsulüdür. Bir giriş ile on altı kitaptan müteşekkildir. Her bir kitap hazırlandıkça Padişah’ın tasdik etmesiyle kanunlaşarak uygulanmaya konulmuştur. Toplam 1851 maddeden oluşmaktadır. En çok tenkit edilen yönü bir medeni kanun olduğu halde, bir medeni kanunda olması gereken şahıs, aile ve miras hukuku bölümlerini içermemesidir. Bu hususta farklı izahlar vardır. Enver Ziya Karal’a göre, Mecelle bilhassa Nizamiye Mahkemelerinde uygulanmak üzere yapılmıştır. Bu mahkemeler gayrimüslimlerle Müslümanlar arasındaki davalara bakıyorlardı. Mecelle’deki eksik bölümlerle ilgili davalara ise Müslümanlarda Şeriat mahkemeleri, gayrimüslimlerde ise her gayrimüslim topluluğun asırlardır

1173 Cevdet Paşa, **Tezâkir**, No 8, s. 63.

1174 Cevdet Paşa, **Tezâkir**, No 39, s. 239-40; Ahmed Cevdet Paşa, **Maruzat**, s. 201-20. Bu tartışmalar için bk. Mardin, **age.**, s. 78-85; Mardin, **age.**, s. 78-98, 114-140.

1175 Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri”, s. 190.

mevcut kendi mahkemeleri, kendi inançlarının hukukuna göre bakıyorlardı.¹¹⁷⁶ Ebu'l Ula Mardin'e göre, Mecelle'deki bu eksiklikler zamanla kitaplar halinde tamamlanacaktı, böyle kararlaştırılmıştı, lakin Mecelle Komisyonunun kapatılması ile çalışma akim kalmıştır.¹¹⁷⁷ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ise meseleye sosyolojik bir perspektiften bakmaktadır. Fındıkoğlu'na göre, Avrupa ile temaslar ve iktisadi gelişmeler en çok ticari münasebetlerde bir değişikliği hissettirmekteydi. Dolayısıyla bilhassa bu ticari münasebetlere bir hukuki biçim vermek gerekiyordu. Hâlbuki Osmanlı aile yapısında ve ailevi münasebetlerinde bir değişiklik henüz başlamamıştı ve bir yeniliğe ihtiyaç duyulmuyordu.¹¹⁷⁸

Mecelle fıkha dayanan ve Hanefi mezhebinin esas tutulduğu bir eserdir. Hanefi fıkhi imamlarının hükümlerine dayanılarak hazırlanmıştır. Bir yandan Fransız Büyükelçisi Bouree'nin Mecelle'nin tamamlanmayıp Fransız Medeni Kanunu'nun kabul edilmesi için baskıları, diğer yandan mutaassıp kıskanç imamların, dini şahsi emelleri için kullanarak Cevdet Paşa'yı acımasızca tenkitleri karşısında ancak bu kadar yapılabildiği. Buna rağmen bu gruplar Cevdet Paşa'yı komisyondan üç defa uzaklaştırabilmişlerdir. Bu da bize Cevdet Paşa ve komisyonun hangi şartlar altında çalıştığını göstermektedir. Herhalde daha rahat bir çalışma ortamı olsaydı, Mecelle'nin ilk kısımlarında olduğu gibi, daha akli ve ihtiyaçları göz önünde tutan bir metin hazırlanabilirdi. Hatta Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerden ve Avrupa mevzuatından da faydalanılarak eser daha da mükemmelleştirilebilirdi.¹¹⁷⁹

Mecelle, bir komisyonun eseridir. Bununla beraber Cevdet Paşa'nın olmadığı zamanlar Mecelle Cemiyetinin düştüğü durum ve yazılan bölümlerin zayıflığı bize Mecelle'de Cevdet Paşa'nın katkısını açıkça gösterir. Mecelle'nin muarızları da bu eserin yazımını bıraktırmak için Cevdet Paşa'yı buradan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Bu sebeplerle bir komisyonla birlikte çalışmış olmasına rağmen, Mecelle Ahmet Cevdet Paşa'nın eseridir, belki onun en büyük eseridir.¹¹⁸⁰ Esasen Cevdet Paşa da eseriyle iftihar etmektedir. Tarihte iki büyük kanunun yapıldığını, ikisinin de farklı zamanlarda İstanbul'da gerçekleştirildiğini, bunların ilkinin Romalılar tarafından yapıldığını, ikincisinin ise Mecelle olduğunu yazar.¹¹⁸¹

Mecelle'deki eksik aile hukuku kısmını tamamlamak için 1917 yılında

1176 Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VII, s. 173.

1177 Mardin, **age.**, s. 172.

1178 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Aile Hukukumuzun Tedvini Meselesi", **Ebu'l Ula Mardin'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Ankara 1944, s. 690.

1179 Mardin, **age.**, s. 174-7.

1180 Ahmet Cevdet Paşa'nın hukukçuluğu ve diğer yönleri için bk. **Ahmet Cevdet Paşa, Vefatının 100. Yılına Armağan**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997.

1181 Cevdet Paşa, **Tezâkir**, No 8, s. 64.

Hukuk-ı Aile Kararnamesi çıkarıldı.¹¹⁸² 1922 ve 1924 yıllarında Ankara'da ihzar-ı kavanin komisyonları kurularak Mecelle'yi yeni Türkiye'nin şartlarına uyarlama çalışmaları yapıldı. 1926 yılında İsviçre Medeni Kanunu kabul edilene kadar Türkiye'de kullanıldı.

Mecelle, ilk kitabının yürürlüğe girdiği 1869 yılından itibaren bütün Osmanlı coğrafyasında tatbik edildi. Osmanlı hâkimiyetinden çıkan Bulgaristan, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Filistin, İsrail gibi yerlerde uzun bir süre yürürlükte kaldı. Bu ülkelerin kendi kanunlarının yapımında Mecelle'den yararlanıldı. Bulgarca, Arapça ve Rusçaya çevrildi. Bunu daha sonraki yıllarda diğer tercümelemeler takip etti.¹¹⁸³

Mecellenin hazırlanması Türk adaletinde o zaman için büyük bir rahatlık sağlamıştır.¹¹⁸⁴ Son derece veciz ve hukuki, açık bir dille yazılmış olmasından dolayı uygulamada kolaylık getirmiştir.¹¹⁸⁵ Mecellenin hazırlanması şerhlerinin yazılmasına sebep olmuş ve bu durum hukuk sahasında mühim bir neşriyatın meydana gelmesine ve Türk hukuk kültürünün gelişmesine imkân vermiştir. Mecelle Türk hukuk tarihinde olduğu kadar İslam hukuku bakımından da önemli bir eserdir. Mecelle ile fıkıh kitaplarında dağınık ve sistemsiz bir şekilde bulunan İslam hukukunun bir bölümü modern bir teknikle düzenlenebilmiştir.¹¹⁸⁶ Bernard Lewis'e göre, 19. yüzyılın en önemli hukuk reformu olması itibarıyla genel hukuk tarihinde de çok önemli bir yere sahiptir.¹¹⁸⁷

13.3. Adliye Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanına kadar şeriye mahkemeleri, cemaat mahkemeleri ve konsolosluk mahkemeleri şeklinde üç tip mahkeme vardı. Prensip olarak her cemaat kendi hukukuna göre kendi mahkemesinde yargılanırdı. Müslümanların kendi aralarındaki davalara şeriye mahkemeleri, Müslüman olmayanların kendi aralarındaki davalara ise kendi cemaat mahkemeleri bakardı. Müslüman olmayanların kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda, taraflardan birinin istemesi halinde, dava, şeriye mahkemesine taşınabilirdi. Müslüman olanla olmayan arasındaki anlaşmazlıklar da şeriye mahkemelerinde görülürdü. Böyle durumlarda, Müslüman olmayanın Müslüman aleyhine şahitlik yapamaması problemi itirazlara sebep olurdu. Kon-

1182 1917 Aile Hukuku Kararnamesi için bk. Mehmet Ünal, "Medeni Kanun'un Kabulünden Önceki Türk Aile Hukuku'na İlişkin Düzenlemeler ve Özellikler 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C XXXIV, 1976, s. 1-4.

1183 Mardin, *age.*, s. 64; Öztürk, *age.*, s. 83-86, 93-95.

1184 Mardin, *age.*, s. 191.

1185 Üçok; Mumcu, *age.*, s. 328.

1186 Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri", s. 194.

1187 Lewis, *age.*, s. 122.

solosluk mahkemeleri ise Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancıların aralarındaki anlaşmazlıklara bakardı.

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile bütün tebaanın can ve mal emniyeti, eşitlik ve adalet için yeni kanunlar çıkarılacağı duyurulurken, 1856 yılında yayınlanan Islahat Fermanı ile de Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki davaların karma mahkemelerde görülmesi, tarafların göstereceği şahitlerin dinlenebilmesi kabul edildi. Böylece bir yandan bütün tebaaya şamil kanunlar yapılırken, bu kanunları tatbik etmek için de yine bütün tebaaya şamil mahkemeler kuruldu. Bu da birkaç safhada gerçekleşti.

Tanzimat öncesi dönemde ticaret hukuku alanında tüccarların kendi aralarında kurdukları özel oluşumlar bulunuyordu. Resmî bir hüviyeti olmayan ve dönemin pratiklerine göre hükmeden bu oluşumlar hem devletin kaza yetkisini ihlal ediyor, hem de yabancıların iç işlerine karışmasına yol açıyordu. Genel yapısına dokunmadan bu mahkemeler, 1839 yılında kurulan Ticaret Nezareti bünyesine alındı. Adına "Ticaret Meclisi" denildi. 1840 yılında çıkarılan bir irade ile bu Meclisin çalışma esasları tanımlandı. 1847 ve 1848 yıllarında çalışma esasları yeni ihtiyaçlara göre yeniden düzenlendi. Uzun bir süre elde referans gösterilecek bir kanun olmadan ticari hayatın geleneklerine göre çalışan bu mahkemeler, 1850 yılında Ticaret Kanunu çıktıktan sonra bu kanuna göre yargılar oldular. Devletin merkezi İstanbul'dan sonra ihtiyaç duyulan başka yerlerde de bu mahkemeler kuruldu. Ticaret Nezaretine bağlı olarak her yerde aynı yapıda ticaret mahkemeleri ise 1861'de kuruldu.¹¹⁸⁸

Tanzimat Dönemi'nde çıkarılan kanunların ilki olan Ceza Kanunnamesi'ni uygulamak için aslında bir idari birim olan Muhassıllık Meclisi, Memleket Meclisi ve Büyük Meclis olarak adlandırılan meclisler yetkili kılındı. Eyaletlerin iktisadi, sosyal, askerî ve bayındırlık işlerini düzenlemek ve idarecilerin keyfi davranışlarını sınırlamak amacıyla kurulan bu meclislerde Müslüman olmayan unsurlardan ve halktan üyeler bulunuyordu. İstanbul'daki meclisler hem buradaki ceza davalarına bakıyor, hem de İstanbul dışındaki meclislerin verdiği hükümlerin temyiz mercii olarak çalışıyorlardı. Bu şekilde İstanbul'da Divan-ı Zaptiye, Meclis-i Tahkik ve Meclis-i Vâlâ gibi kurumlar ortaya çıktı.¹¹⁸⁹

1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi devletin idari birimlerini vilayet, sancak, kaza ve köy olarak sıralıyordu. Tuna vilayeti bu yeni düzenlemenin pilot bölgesi oldu. Ruscuk merkezli Tuna Vilayeti Nizamnamesi yargı-

1188 Mustafa Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", **Tanzimat**, s. 211-214; Bozkurt, s. 151-159.

1189 Sedat Bingöl, **Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)**, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 2004, s. 51-109. Meclis-i Vala hakkında daha geniş bilgi için bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)**, TTK Yay., Ankara 1994.

lama hususunda birtakım yenilikler getirdi. O zamana kadar eyalet, vilayet ve kaza meclisleri hem memleket işlerini görüyorlar hem de ceza davalarına bakıyorlardı. Bu durum bir karışıklığa yol açıyordu. Nizamname ile vilayet, liva ve kaza merkezlerinde Müslüman olan ve olmayan üyelerden oluşacak birer idare ve deâvî meclisleri açılması kararlaştırıldı.¹¹⁹⁰ Nizamname'ye göre, vilayet merkezinde bir Meclis-i Temyiz-i Hukuk kurulacak, bu mahkeme livalarındaki Liva Temyiz-i Hukuk Meclisinin gördüğü ve istinafi gerekli davalara bakacaktı. Mahkeme müfettiş-i hükkâmın başkanlığında üç Müslüman ve üç Müslüman olmayan üyeden meydana gelecek, ayrıca Babalı'den tayin edilen ve hukuk işlerinden anlayan bir memuru bulunacaktı. Mahkemede şer'îye ve cemaat mahkemelerinde, ticaret mahkemelerinde ve Meclis-i Cinayette görülen davaların dışındaki davalar ele alınacaktı. Livalarda ve kazalarda da aynı esaslar dâhilinde çalışacak mahkemeler oluşturulacaktı. İdare ve yargı ayrılacak; idare meclisleri hukuki işlere karışamayacaklar, meclislere ve üyelerine müdahale edemeyeceklerdi.¹¹⁹¹

Tuna vilayetinin başarılı uygulamaları diğer vilayetlere de örnek oldu. Bu şekilde Nizamiye Mahkemeleri olarak adlandırılacak teşkilatın taşra yapılması gerçekleştirildi. Bunların en üst temyiz mercii olarak da Divan-ı Ahkâm-ı Adliye kuruldu. 1869, 1870 ve 1872 yıllarında yayımlanan nizamnamelerle "Nizamiye Mahkemeleri"nin çalışma esasları ortaya konuldu. 1875 yılında çıkarılan İslahat-ı Adliye Fermanı ile yargı ve yürütme birbirinden ayrıldı, modern anlayışa uygun bağımsız mahkemelerin kurulması kabul edildi. Müslümanla Müslüman olmayanlar arasındaki davaların yanı sıra farklı gayrimüslim topluluklar arasındaki davaların da Nizamiye Mahkemelerinde görülmesi kararlaştırılarak, bu mahkemelerin yetki alanı genişletildi; Şeriye Mahkemelerine sadece Müslümanların evlenme, boşanma, miras, nafaka gibi konular kaldı.¹¹⁹²

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye başta olmak üzere Nizamiye Mahkemelerinde uygulanan kanunları ve usulü bilen elemanlar yetiştirmek için 1870 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye'de hukuk eğitimi veren bir derslane açıldı. Bir yıl eğitim vermesi planlanan derslane pek uzun ömürlü olmadı. 1874 yılında Mekteb-i Sultani içerisinde açılan, ilk modern hukuk mektebi diyebileceğimiz Mekteb-i Hukuk-ı Sultani de çok sürmedi. Bugünkü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin başlangıcı kabul edilen ilk Hukuk Mektebi, 1880 yılında Adliye Nezareti bahçesi içerisinde yaptırılan binada açıldı. Başlangıçta Adliye Nezaretine bağlı olan okul 1886'da Maarif Nezaretine bağlandı.¹¹⁹³

1190 Hüdai Şentürk, **Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, TTK Yay., Ankara 1992, s. 168-172.

1191 Bingöl, **age.**, s. 156-166.

1192 Bingöl, **age.**, s. 174-292.

1193 Fatmagül Demirel, **Adliye Nezareti, Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)**, 2. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2010, s. 199-201.

Osmanlı Devleti'nde 1879 yılında bir seri adli ıslahat gerçekleştirildi. Bunların başında Adliye Nezaretinin ilk teşkilat nizamnamesinin hazırlanması gelir. Böylece ilk defa olarak Adliye Nezaretinin teşkilat yapısı ortaya çıkmış, idari birimlerin görev tanımları yapılmıştır. Nezaret 30 yılı aşkın bir süre bu Nizamname ile idare edilmiş, 1911 yılında Meşrutiyet'in ruhuna uygun olarak hazırlanan yeni Nizamname'de mevcut birimlerin bazıları kaldırılmış bazılarına ilave görevler yüklenmiştir.¹¹⁹⁴ 1879 yılında taşrada divan-ı temyizlerin ismi istinaf mahkemesi, meclis-i temyiz ve deâvî meclislerinin ismi de bidayet mahkemesi yapıldı. Mahkemelere doğrudan dilekçe verme usulü getirildi. Böylece ilamların icrası mahkemelere verildi. Mülki amirlerin mahkemeler üzerindeki etkisi kaldırıldı.

1879 yılında çıkarılan Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilatı Kanun-ı Muvakkatı ile Nizamiye Mahkemeleri yeniden düzenlendi.¹¹⁹⁵ Fransız mahkeme teşkilatı örnek alınarak hazırlanan bu Kanun'la mahkemelerin iki dereceli olması kabul edildi. Birinci derecede bidayet mahkemeleri bulunuyor, bunlar ihtiyaç halinde ceza ve hukuk dairelerine ayrılıyordu. İkinci derecede vilayet merkezlerindeki istinaf mahkemeleri yer alıyor, bunlar da gerektiğinde ceza ve hukuk dairelerine ayrılıyordu. Aynı Kanun'a göre, ihtiyaç duyulan yerlerde Adliye Nezareti ticaret mahkemeleri açabilecekti. Ticaret mahkemelerinin olmadığı yerlerde ilgili davalar Nizamiye Mahkemelerinin hukuk kısmında görülecekti. Kanun'la ayrıca mahkeme reis ve azalarının nasıl seçileceği tanımlandı, adliye müfettişliği kurumu getirildi. 1879 yılında kabul edilen Usul-ü Muhâkemât-ı Cezaiye Kanun-ı Muvakkatı ve 1880 yılında kabul edilen Usul-ü Muhâkemât-ı Hukukiye Kanun-ı Muvakkatı ile mahkemelerin çalışma usulleri ortaya konuldu. Bunlardan birincisi Mecelle'deki usul maddeleri ile Fransız Usul Kanunu'nun karışımıydı. İkincisi ise tamamen Fransız Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu'ndan alınmıştı. Savcılık, noterlik ve avukatlık gibi yeni birimler de bu düzenlemeler çerçevesinde adliye teşkilatında yerini aldı.¹¹⁹⁶

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde Batı'ya yönelmenin, o zihniyet ve ölçülerle yaklaşmanın başladığı bir dönemdir ve Cumhuriyet'e zemin hazırlamıştır. Batı'dan yeni kanunlar almak veya çeşitli müesseseler benimsemek gibi belli başlı Cumhuriyet Dönemi uygulamaları aslında Tanzimat'la başlamıştır. Tanzimat Dönemi'nde düşünülmüş bazı fikirler ise ancak Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilebilmiştir. Kanunlaştırma hareketleri Tanzimat Dönemi'nin en önemli icraatlarından birisidir. Dönemin karakteristiği ise ikiliktir. Geleneksel eski kurumların yanında Batı'dan alınmış veya Batı'dan etkilen-

1194 Demirel, *age.*, s. 35-135.

1195 Mehâkim-i Nizamiyenin Teşkilat-ı Kanun-ı Muvakkatı metni için bk., **Düster**, Birinci Tertip, C IV, s. 235 vd.

1196 Demirel, *age.*, s. 139-299.

miş yeni laik kurumlar ve usuller birlikte var oldular. Bu ikilik Cumhuriyet Dönemi'nde Batılı, laik kanun ve usuller seçilerek kaldırıldı. Bu itibarla Tanzimat, klasik Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e bir geçiş olmuştur.

14. EĞİTİM SİSTEMİNDE DEĞİŞME VE YENİLEŞME*

Osmanlı Devleti'nin kaderi üzerinde 515 yıl olumlu veya olumsuz egemen olan, 277 yıl bir düzen içinde yürüyen “Yeniçeri” ordusu, geri kalan 257 yılını hep isyanlar, kazan kaldırmalar, devlet işlerine karışmalar ve şunu bunu “istemezük” gibi bağırıp çağırımlarla geçirmiştir. Bu durum karşısında, padişahlar bu askerî örgütü dağıtarak yeni bir askerî örgüt kurmak için -bazıları başarısızlıkla da sonuçlanan- girişimlerde bulunmuşlardır.¹¹⁹⁷ Osmanlı askerî eğitiminin Batılılaşmasında tek etken, Yeniçeri düzeninin bozulması, onların çıkardıkları huzursuzluklar değildir. Bunun yanı sıra başka nedenler de vardır ki, bunlar şöyle sıralanabilir: Savaşta yenilgiler; 18. yüzyıl Avrupa'sında artık savaş teknik ve sanatına uygun subaylar yetişiyor ve savaş alanlarında da bunlar egemen oluyordu. Osmanlı orduları artık yalnız Avrupa orduları karşısında değil, Avrupalı uzmanlardan yararlanan Rus ve Mısır kuvvetleri karşısında bile yeniliyorlardı. Bu da Batı tekniğine göre askerî okullar kurulmasını zorunlu kılıyordu. Yabancı uzmanların etkisi; Orduların yenilgileri karşısında devlet ileri gelenleri yabancı askerî uzmanlara müracaat ettiler. 18. ve 19. yüzyıllarda çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen uzmanlar, askerî eğitimin Batılılaşması için önerilerde bulunmuşlar ve bilfiil de çalışmışlardır. Sivil hayatta medrese düzeninin ve fikirlerinin egemen olması, Batılılaşmanın ancak askerî alanda ve askerî kurumlar aracılığıyla olabileceği fikrini yaymıştır.

14.1. Askerî Eğitimin Batılılaşması

I. Mahmut Dönemi'nde Rusya ve Avusturyalılarla Osmanlıların ilişkilerinin çok gergin olduğu bir dönemde, Bosna'da olan Kont de Bonneval çağrıldı. Bu zat, Fransa'nın ileri gelen asilzâdelerinden ve Fransız ordusunun değerli subaylarından biri idi. XIV. Louis ile anlaşamadığından Avusturya'ya iltica etmiş ve bu ülkenin ordularıyla Fransa ve Osmanlı'ya karşı savaşmış; sonra da Bosna'ya yerleşmişti. Kont de Bonneval, İstanbul'da humbaracı sınıfının komutanlığına getirildi. Kont de Bonneval, din değiştirerek Ahmet Paşa

* Prof. Dr. Mustafa Ergün, Emekli Öğretim Üyesi, ergun@aku.edu.tr.

1197 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devlet Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 551; Orhan Sakin, **Yeniçeri Ocağı-Tarihi ve Yasaları**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2011, s. 103.

adını almıştı. Humbaracı Ahmet Paşa'nın çalışmaları biraz ilerleyince, 1734 yılında Üsküdar Toptaşı'nda Humbarahane ve Hendesehane adlı bir askerî okul açıldı.¹¹⁹⁸ Haseki ve Bostancılardan zeki kişiler buraya öğrenci yazıldılar, ancak yeniçeriler bunu haber alıp kuşkulandıklarından 1736'da okul tatil edildi. 1828-29 ve 1830-31 yıllarında Türkiye'ye yaptığı gezilerden sonra 1849 yılında resmen Osmanlı hizmetine girmiş olan Sir Adolphus Slade, Tersane ve donanma işlerinin düzene konulmasında iyi çalışmalar yapmış ve "Müşavir Paşa" diye tanınmıştır. 1759'da Sadrazam Ragıp Paşa tarafından eski öğrenciler ve onların çocuklarının yeniden toplanmasıyla tekrar açılan okul, III. Selim zamanına kadar sönük bir biçimde devam etti. III. Selim 1790 yılında İsveç ve Fransa'dan uzman ve subaylar getirerek bu okulu genişletti. 1795'te okul lağvedilerek öğrencileri Mühendishane'ye aktarıldı.

Osmanlı ordusunun ilk dönemlerinde top döküm tekniği, zamanına göre çok yüksek bir düzeydeydi. Ancak Avrupa ordularındaki gelişmeler karşısında Osmanlı topçuluğu, kale yıkma topçuluğu seviyesinde geri kalmış idi. Oysa Avrupa orduları sahra topçuluğu ve küçük çaplı sürat topçuluğunu geliştirmişti. O sırada İstanbul'da Fransız Elçiliğinde görevli olan Baron de Tott, topçuları yetiştirmek ve yeni topları dökmekle görevlendirildi. Burada askere hem top dökümünü hem de nişancılık eğitimlerini yaptırdı ve gösteriler düzenledi. 1795 yılında Mühendishane adıyla bir topçu okulu açıldı. O sırada topçu okulları subaylarına "Mühendis" deniliyordu.¹¹⁹⁹ Bu okula Avrupa'dan birçok kitaplar getirildi. Avrupaî talimler yapıldı. Osmanlı kara ordusunun kuruluşunda özellikle Prusya ordu düzeninin büyük etkisi olmuştur. Prusyalı subaylar Türk topçuluğunu Humbaracılık halinden çıkarmak için çok uğraştılar ve başarılı da oldular.

Osmanlı donanmasının 18. yüzyılda seri yenilgiler alması ve özellikle Çeşme'de Osmanlı donanmasının Rus donanması tarafından yakılması üzerine, Tersane-i Amire'de bir askerî okul açıldı.¹²⁰⁰ Okulun açılmasında

1198 Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı". **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C I, İ.Ü. E.F. Yay., İstanbul 1995, s. 209-225.

1199 Fransa'da 16. ve 17. yüzyıllarda üniversitelere dokunmadan teknik iş yapacak kişileri yetiştirmek için daha sonra "büyük okullar" ("grandes écoles") denilen mühendislik okulları kuruldu. Douai, Topçuluk Okulu (*École des officiers de l'artillerie de Douai*, 1679) idi. (Diğerleri daha sonra Fère, Metz, Strasbourg, Grenoble, Perpignan, Valence, Auxonne, Besançon gibi yerlerde kuruldu). 18. yüzyıl ortalarından beri önemli meslekler için üniversiteyi yeniden yapılandırma yerine farklı okullar kuruldu: Yol ve köprü mühendisleri yetiştirmek için *École royale des ponts et chaussées* (1747), *École des ingénieurs-constructeurs des vaisseaux royaux* (1741) ve Mézière Mühendislik Okulu (*école du génie*) (1748), 1764'te Paris Askeri Okulu gibi. Fransa'da büyük okullardan mezun olanlara, alanı ne olursa olsun mühendis (*ingénieur*) denir. Mustafa Ergün, **Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi**, C I, Pegem Yay., Ankara 2016. s. 128.

1200 Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi [1776-1826]**, Eren Yay., İstanbul, 1995, s. 23.

Cezayirli Hasan Paşa ve Baron de Tott'un tavsiyelerinin de önemli payı olmuştur. Deniz okulu III. Selim ve II. Mahmut döneminde dalgalı ve karışık gelişimine devam etti.¹²⁰¹ 1838 yılından itibaren okulda mecburi yabancı dil Fransızca yerine İngilizce oldu. Okulda, İngilizler öğretmenlik yapmaya başladılar. Güverte, makine ve inşaiye zabitleri yetiştiren Deniz Harp Okulu (Bahriye Mektebi) 1910 yılında İngiliz Deniz Okulu sistemine göre yeni bir düzenlemeye sokuldu. Ancak okur-yazar matematikçi topçu subaylarını tam yetiştirmek için 1791'de Mühendishane-i Sultani, 1795'te de Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn kuruldu. Buraya Humbarahane ve Mühendishane mensuplarının çocuklarıyla Enderun'dan bazı gençler alındı. Okul, Fransız askerî okullarının programını esas olarak kabul etti. Tüm askerî öğrencilere kara ve denizle ilgili geometri, hesap ve coğrafya alanlarında gerekli savaş bilgi ve eğitimi vermek isteniyordu. Mühendishane-i Berrî, genellikle topçu subayları yetiştirdi.¹²⁰² Daha sonra Kara ordusunun kurmayları da bu okuldan çıkmıştı. 1834 yılında Harbiye Mektebi¹²⁰³ açıldıktan sonra, Mühendishane-i Berrî, topçu ve istihkâmât okulu haline geldi.

19. yüzyıl tıp alanında da çok önemli değişmeler olduğu bir yüzyıl idi. Avrupa tıbbi zaten Rönesans'tan itibaren çok önemli gelişmeler göstererek Doğu tıbbını geri bırakmıştı. Türkiye'de Batı örneğine göre bir Tıbbiye kurma girişimi 1826 yılında hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin girişimleri ile başladı. Yeni kurulan ordunun hasta ve yaralı erlerine bakılmak için açılan okulun orijinal adı, Tibhane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure idi. İlk kuruluşunda tamamen Doğu gelenekleri egemen olan okulda, 1831'den itibaren Topkapı Sarayı içinde Sade de Calère'in yönetiminde Fransızca öğretim yapılmaya başlandı. Daha sonra 1838'de Viyana'dan Doktor Bernard getirildi, okul Galatasaray binasına taşınarak önemli ıslahat yapıldı. 1845'ten itibaren Tıbbiye'ye lise sınıfları açıldı. Daha sonra Türkçe tıp öğretimi yapmak üzere, sivil Tıbbiye kuruldu (1866).¹²⁰⁴ Ama bu hemen gerçekleşmedi, ancak 1870

"Mühendishane-i Bahri-i Hümayun" ismi 1896'da verildi: Mustafa Kaçar, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ozan Ceylan, Aras Neftçi, **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Eğitimimiz**, ed. Mehmet Karaca, İTÜ Vakfı Yay. İstanbul 2013, s. 128-129.

1201 Mehmed Es'ad bin Na'im, **Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)**, Karabet Matbaası, İstanbul 1312 (Milâdî 1896). Latin alfabesiyle yay. haz. S. Erdem, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi No. 3, İstanbul, 1986, s. 122.

1202 Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e kadar)", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C II, İ.Ü. E.F. Yay., İstanbul 1998, s. 69-137.

1203 Hayrullah Gök, **Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 81.

1204 Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)**, A. Kazancıgil (ed), Vol I, Özel Yay., İstanbul 1991, s. 146-182.

yılından itibaren Tıbbiye'deki öğretim dili Türkçe olabildi. Tıbbiye Mektebi de 1909 yılında Sivil Tıbbiye ile birleştirildi. Üniversite'nin Tıp Fakültesi içinde “askerî öğrenci” olarak okumaya başladılar.

Napolyon ordusu Mısır'a gelip gittikten ve Süveyş Kanalı Fransızlar tarafından açıldıktan sonra, bazı Fransızların Mısır'da kalmaları ve Mehmet Ali Paşa'nın da gerek bunlardan çok iyi yararlanması, bunların tavsiyeleriyle Fransa'ya çok sayıda öğrenci göndermesi, Mısır'da sivil ve askeri okullar kurarak başarı sağlaması, II. Mahmut'un dikkatini çekmişti. Özellikle Mısır ordusunun Kütahya'ya kadar ilerleyerek Osmanlı Hükümdarı'nın Rusya'dan somut yardım getirmesi, artık Mısır gerçeğini çok iyi değerlendirmek gereğini ortaya koyuyordu. Bu durum karşısında 1834 yılında Maçka Kışlası'nda bir Mekteb-i Harbiye kuruldu. Okula ilk alınan öğrenciler okuma-yazma bilmez, ama yetenekli erler idi. Bunlar çeşitli aşamalardan geçirilerek subay yetiştirilirdi. Esasen, o zaman var olan diğer askerî okullar da aynı yolu izliyorlardı.

Harbiye'deki ilk önemli ıslahat 1837'de Mehmet Ali Paşa'nın yanından gelen bir subay tarafından yapıldı. Bu ıslahatla kuruluş biraz okul biçimine girdi. 1834'te ilkokul düzeyinde bir eğitim ile işe başlayan okul, 14 yıl sonra ilk subaylarını çıkardı. 1848 yılında bir yıl öğretim süreli Erkân-ı Harbiye Mektebi açıldı. Daha sonra askerî okulların rüştiye kısımları da açıldı (1875). Harbiye'deki esas yenilikler 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra olmuştur. O zamana kadar Fransa Harp Okulu örneğine göre öğretim yapan okul, Alman subayı Von der Goltz tarafından Alman sistemine göre âdetâ kurulmuştur (1884).¹²⁰⁵ Burada sayılan ana askerî okullar dışında Askerî Baytar Mektebi, Piyade ve Topçu Endaht (Atış) Okulları, Küçük Zabıt (Astsubay) Okulları, Piyade İhtiyat Zabitanı Okulu, Jandarma Okulları, Nalbant, Levazım, Nakliye, Süvari Tatbikat, Tayyare Talimgâh Okulları gibi çeşitli adlarla kurulmuş ve çeşitli hizmetler için eğitilmiş kişiler yetiştiren pek çok askerî okul vardı.

14.2. Sivil Eğitimin Batılılaşması

Türk ilköğretim sistemi 19. yüzyılda büyük değişmelere uğradı. 1824'te II. Mahmut'un “ilköğretim mecburiyeti” diye yorumlanan Fermanı İstanbul sınırları dışına çıkmadı ve İstanbul'da da pek önemli bir başarı kazanamadı. 1850'lerden itibaren devlet ilköğretim kademesini denetim altına almak için pek çok girişimlerde bulundu. Reform yanlılarını tutan bir politika izledi. Buna rağmen ilköğretim kademesinin tam denetim altına alınması ancak Cumhuriyet Dönemi'nde mümkün olabildi. Sibyan mekteplerinde reform yapmak çok zor oluyordu. Mali yönden bu okullar genellikle vakıflara ait

1205 Nursel Gülcü, “Von der Goltz Paşa'nın Osmanlı Askeri Okullarını Modernize Etmesi ve Türk İstiklal Savaşına Etkisi”, *Mediterranean Journal of Humanities*, C IX, S 2, 2019, s. 311-317. Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*. Çev. F. Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 52 vd.

olduğu için, kendiliğinden bir özerklik içinde bulunuyordu. Muallimler ve tutucu çevreler de devletin buralarda yapacağı değişikliklere karşı çıkıyorlardı. Sıbyan okullarında yazı öğretimi çok başarısız oluyordu. 1862 yılından itibaren İstanbul'daki 36 sıbyan okulunda yeni bir okuma-yazma öğretme biçimi denenmeye başlandı. Devlet bu okullara parasız taş tahtalar, taş kalemler ve divitler dağıttı. Daha sonra aynı amaca yönelik numune iptidaileri kuruldu. Selanikli öğretmenlerden bir ekol ortaya çıkıp yeni bir yazı öğretme ve alfabe biçimi ortaya çıkardı. Çok sert tepkiler gören bu akım, ilköğretim ıslahatını bir "elifba ıslahatı" haline dönüştürdü. Hakikisiyle, tecrübesiyle binlerce kolay elifba yazıldı. Daha sonra çok geniş boyutlarda tartışılmaya başlanılan harf ve yazı meselesi ancak 1928'de çözümlenebildi. Devlet, 1869'dan itibaren ilkokul programlarını bir resmî düzen içine almaya çalıştı. 1876, 1882, 1891, 1904, 1911, 1914 yıllarında ilkokul programları üzerinde yeni düzenlemelere gidildi.

19. yüzyılın son çeyreğinde ilköğretim kurumları çeşitlenmeye başladı. "Sıbyan mektebi" terimi vakıf ilkokulları tarafından kullanılmaya başlandı. Bunun yanında "iptidai mektep"ler ortaya çıkmıştır. Bunlar, Eğitim Bakanlığı veya özel dernek ve kişiler tarafından kurulmuş ilkokullardı. Yine bu dönemde köy ve kent iptidaileri de öğretim süresi bakımından ayrılmaya, dersane ve öğretmen sayısı bakımından çeşitlenmeye başlamıştır.

II. Abdülhamit Dönemi'nden itibaren Osmanlı ilkokullarında bir usul-i cedide tartışması başladı.¹²⁰⁶ Eski ve yeni usul ve öğretim metodu karşısında ilkokul öğretmenleri arasında sert çekişmeler oldu. Yönetim yeni usul taraftarlarını tuttu. Eski usul taraftarları da vakıflara sığındılar. Rusya yönetimindeki Türk topraklarında yankılanan, hatta esas gelişimini, mücadelesini orada sürdüren ilköğretimdeki bu usul-i cedid, o zaman bize göre yeni, ama Avrupa'nın çoktan terk ettiği bir eski metot idi. Bu hareketin ana esasları şunlar idi: İlkokul medreseden ayrılacaktı. İlkokulların kendine özgü öğretmenleri olacak, mahalle imamı ve karısının öğretiminden kurtarılacaktı. Öğretmen sadece "hediye" değil "aylık" (maaş) alacaktı. Okuma-yazma öğretiminde "heceleme" usulü terk edilecek ve "usul-i savtiye" veya "meddiye" denilen yeni usul okuma getirilecekti. Bu usul, her harfi ayrı ayrı değerlendirerek harf üzerinden okuma öğretmek demektir. Eskiden yalnız okuma öğretimine önem veriliyor, yazma hünerine pek önem verilmiyordu. Özellikle kızlara okuma yazma öğretilmiyordu. Yeni usul, yazıya ve kızlara da yazı öğretilmesine önem verilmesini istiyordu. Ayrıca kız çocukları için ayrı ilkokullar açılması isteniyordu. Öğretim bu programa göre yapılacak ve her yaşa göre ders kitapları yazılacaktı. Bu konu da, eski ve yeni usul taraftarları arasında çok sert tartışmalara neden oldu. İlköğretimin zorunluluğu hususunda 19. yy.

1206 Mustafa Ergün, vd. "Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-i Cedid", **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir, Bildiri Kitabı**, C II, İzmir 2008, s. 791-803.

ortalarından beri bazı çalışmalar ve girişimler vardı, ancak ilköğretim paralı olmakta devam ediyordu.

Ülkede çok uzun zamandan beri açılmış bulunan askerî okullar, kendisine iki şekilde öğrenci hazırladığından başarılı bir çalışma yapamıyorlardı. 1838 yılında Mühendishane, Harbiye, Tıbbiye gibi askerî okullara öğrenci hazırlamak için sıbyan okullarının üstünde bir ara öğretim kademesi kurulmak istenmiştir. Hazırlanan tasarıya göre, sıbyan okullarına “sınıf-ı evvel” denilmiş, bu yeni kurulacak okullara da “sınıf-ı sâni” denilmesi düşünülmüştü. Ancak II. Mahmut bu adı beğenmemiş, bu okullara “rüştîye”¹²⁰⁷ denilmesini istemişti. Çocuklar “rüş çığı” olan 14-15 yaşına kadar bu okullarında kalacaklar, ondan sonra yüksek askerî okullara ve memuriyetlere girebileceklerdi. Yine tasarıya göre bu okullardaki öğrenciler sıralara oturacaklar, evkaf-tan aylık alacaklardı. Hatta bunun için 1838’de Mekâtib-i Rüştîye Nezareti adlı bir de idari birim kurulmuştu. Ancak çeşitli nedenlerle “rüştîye” adlı okulların açılması 1847 yılına kadar gerçekleşmemiştir. Türk eğitim tarihi alanında araştırma yapanlardan çoğu, 1838 yılında açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mektebi Ulûm-ı Edebiyye adlı iki sivil memur yetiştirme okulunu da “rüştîye” sayarlar.

Lise ayarındaki idadi ve sultaniler kuruluncaya kadar rüştiyeler, tüm ortaöğretim kademesini temsil eden bir okul olarak kalmışlardır. Rüştiyelerin öğretim süresi ilk açıldıklarında iki yıl idi, daha sonra dört yıla, 1859 yılından itibaren de altı yıla çıkarılmıştır. Sonra tekrar beş, dört ve üç yıla indirilmiştir. Ders programı da, öğretim süresinin artıp eksilmesine göre sürekli değişmiştir. Kız rüştiyeleri ilk defa 1859 yılında açılmış, 1869 yılında ülke çapında açılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 1870 yılında da kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek amacıyla ilk kız öğretmen okulu olan “Dârülmualimât” açılmıştır. Rüştiye okulları II. Abdülhamit Dönemi’nde yalnız yerel hükûmet dairelerine kâtip yetiştirmek amacıyla yönelmiş, ders programlarının esasını da yazı öğretimi teşkil etmiştir.

İdadi adlı ilkokullar, yüksek askerî okullara öğrenci hazırlayan ön- sınıflar olarak, ilk defa 1845 yılında ordu merkezleriyle Bosna’da açıldı. İdadi adı gerçek hüviyetini 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde buldu. Bu Yönetmeliğe göre, Müslüman olan ve olmayan Osmanlı vatandaşlarını birbirlerine kaynaştırmak ve ortak bir kültür içinde yetiştirmek düşüncesiyle sancak merkezlerinde rüştiye çıkışlı öğrencileri sultanilere hazırlamak için üç yıllık idadiler kurulacaktı. Bu, kağıt üzerindeki maddelerin tamamen gerçekleştirilmesi hemen mümkün olmadı. İdadilerin ülke çapında yaygınlaşmaları II.

1207 “Rüştiye” diye adlandırılan eğitim kurumu, Türk eğitim tarihinde önce ortaöğretim kademesinde ortaya çıkmış, lise ve ortaokul fonksiyonlarını gördükten sonra, öğretim seviyesi düşerek ilköğretim kademesine geçmiştir. Bir süre de “yüksek ilkokul” denilebilecek bir düzeyde kaldıktan sonra, 1913 yılında ilkokulların içinde erimiştir.

Abdülhamit Dönemi'nde olmuştur.¹²⁰⁸ 1881 yılından itibaren il merkezlerinde yedi yıllık, ilçe merkezlerinde de beş yıllık idadiler açılmaya başlanmıştır. Böylece 19. yüzyıl sonlarında ülke, ortaöğretim bakımından oldukça sıkı örgütlü bir örgün yapıya sahip olmuştur.

Beş yıllık idadilerin amacı, üniversite ve yüksekokullara öğrenci hazırlamak değildi. Bunlar, buldukları yörenin işlerini idare edecek, imarını sağlayacak adamlar yetiştirmeye yönelmişlerdi. Rüştîyelerin ortadan kaldırılması ile beş yıllık idadiler ortaöğretimin ilk basamağını oluşturdu. Yüksekokullara öğrenci hazırlayan ortaöğretim kurumları olarak tüm ülkeye yayılmış olan yedi yıllık idadiler de 1910-1913 arasında önce “sultani”ye, daha sonra da “lise”ye çevrilerek tarihe karıştılar.

19. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nin ilköğretim ile yükseköğretim arasında bir eğitim kademesi kurma çalışmaları ile doludur. Eğitim Bakanlığı ile bir yandan ilk ve yükseköğretim kademeleri arasında bir köprü kurmaya çalışırken, Müslüman ve Hristiyan bütün Osmanlı yurttaşlarına ortaöğretim düzeyinde ortak bir kültür ve eğitim vermek istiyordu. Bu amaçla öğretim dili Fransızca olan bir ortaöğretim kurumu 1868 yılında açıldı ve “sultani” diye adlandırıldı. Galatasaray'ında açılan bu sultani okulu, ilk ve ortaöğretim kademelerini içeriyordu. Galatasaray Sultanisi bir ortaöğretim kurumu olmasına rağmen, hem dil hem de program ve öğretim sistemi bakımından diğer ortaöğretim kurumlarından ayrı ve üstün idi. Galatasaray Lisesinin açılışından bir yıl sonra yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde de vilayet merkezlerinde Mekteb-i Sultani adlı altı yıllık eğitim kurumlarının açılması öngörülüyordu. Ancak Girit'in dışında bir yerde II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar hiçbir sultani açılmadı.

14.3. Öğretmen Yetiştirme

Türkiye'de öğretmen yetiştirme sorununun okullar aracılığıyla çözümlenmeye çalışılması 19. yüzyıl ortalarında olmuştur. Batı örneğine göre kurulan ve kurulması planlanan okullar, öğretmen yetiştirmenin öyle bir çerçeve içinde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.¹²⁰⁹ Türkiye'deki ilk öğretmen okulu kuruluşu, 16 Mart 1848'de kurulan Dârülmualimin-i Rüşdi'dir.¹²¹⁰ O zaman yeni yeni kurulmaya başlayan rüştiye adlı ortaokullara öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu.

1208 Bayram Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ötüken yay., İstanbul 1980, s. 114.

1209 Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yarıçoğulu Mat., Ankara 1967. s. 6.

1210 Yahya Akyüz, “Darülmualimin'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, **Millî Eğitim**, S 95, 1990, s. 3-20.

Ülkemizde Batı zihniyetine göre ilköğretim sorunu ortaöğretimden sonra ele alındığı için, bu alandaki öğretmen okulu da -Dârümuallimin-i Rüşdî'den yirmi yıl sonra -1868 yılında Dârümuallimin-i Sıbyan adı ile kurulmuştur. 1875 yılından itibaren vilayet ve sancak merkezlerinde de bir ve iki yıllık Dârümuallimin-i Sıbyan'lar açılmıştı. Bunların sayıları XX. yüzyıl başlarında 16'ya, I. Dünya Savaşı yıllarında da 30'a kadar çıkmıştı. 1870 yılında açılan Dârümuallimat, üç yıl öğretim süreli hem sıbyan okullarına hem de kız rüştiyelerine öğretmen yetiştiren bir kurum olarak devam etti. Erkek öğretmen yetiştiren orta seviyedeki öğretmen okulları ise çok karmaşık bir yapıda XX. yüzyıla kadar sürmüşlerdir. Savaş yıllarında İstanbul'daki kız ve erkek "Yüksek Öğretmen Okulları" içindeki izharî kısımlar da orta seviyedeki okullara öğretmen yetiştiriyordu.

Yüksek Öğretmen Okullarının amacı, lise ve dengi okullara öğretmen yetiştirmektir. Bunun için de üniversite düzeyinde bir eğitim vermiştir. Ülkemizde yüksek öğretmen okulu sayılabilecek ilk tasarısı, 1869 Yönetmeliği'nin "Büyük Dârümuallimin" tasarısı idi. Bu okul 1877'de açıldı, 1880'de kapandı. Esas Dârümuallimin-i Âliye ise 1891'de kuruldu. Öğretim süresi 2 yıl olan bu okul da rüştiye üstündeki okulların öğretmenini yetiştiriyordu.¹²¹¹ Mesleki ve teknik öğretim alanında çalışacak öğretmenler ise, Cumhuriyet Dönemi'ne kadar ya kendi okullarında ya da yurt dışında yetiştirilmiştir.

14.4. Dârülfünun¹²¹²

1845'te kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat, Fransız eğitim sistemine göre Türk eğitim sisteminin üç kademeli olarak kurulması çalışmalarına başladı. Meclis-i Vâlâyı Ahkâm-ı Adliye'ye sunulan tasarıda, sıbyan okullarına ilk öğretim kademesi denilerek, onun üzerine medreselerden ayrı bir orta ve yüksek öğretim kademesi kurulacaktı. Orta öğretim "rüştiye" mektepleri kurulup yayılarak meydana getirilecek, yüksek öğretim düzeyinde ise yatılı bir "Dârülfünun" kurulacaktı. Osmanlı'da üniversiteden Batı başkentlerinde kurulan bilimler akademisi örneğinde bir Encümen-i Dâniş kuruldu. 1851-1862 yıllarında hizmet vermiş bir bilim kuruludur. Kurucusu Mustafa Reşit Paşa'dır. Fransız İlimler Akademisi örnek alınarak kurulan Encümen-i Dâniş'in¹²¹³ başardığı en önemli iş, Ahmet Cevdet Paşa'ya yazdırılmış "Tarih-i

1211 Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, TTK Yay., Ankara 1996, s. 39-40.

1212 Bazı eğitim tarihçileri, Türkiye'nin Batılı anlamda ilk üniversitesi olan "İstanbul Dârülfünun"u Fatih külliyesine bağlamak isterler. İşe medrese açısından bakılırsa 19. yüzyıla gelinceye kadar Türkiye'de üniversite dediğimiz İstanbul Dârülfünunu, medreseden ayrı, Avrupa üniversitelerini taklit etmek amacıyla kurulmuştur. Bu nedenle başlangıcını Fatih Dönemi'ne kadar götürmek yanlış olacaktır.

1213 Kenan Akyüz, **Encümen-i Dâniş**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Ankara 1975, s. 29-30.

Cevdet” adlı eserdir. Zaten kurumun kuruluş layihasını da Ahmet Cevdet hazırlamıştı. Encümen-i Dâniş’in temel kuruluş gayesi, açılması düşünülen Dârülfünun’da okutulacak ders kitapları ile halkın kültür seviyesini yükseltecek telif ve tercüme eserleri hazırlamak idi. Kırk üyeli bir kurul olarak çalışacaktı. İki başkanı vardı. Yerli üyelerin yanı sıra Hammer, Redhouse ve Bianchi gibi üç ünlü şarkiyatçı da üyeler arasında idi. Encümenin ilk toplantılarından itibaren tarih, coğrafya, riyaziye, iktisat ve tabiat ilimleri gibi çeşitli bilgi sahalarına ait eserlerin hazırlanması üyelere ve diğer şahıslara ısmarlanmıştı. Encümen-i Dâniş’in en müsbet ve neticeye ulaşmış çalışması, ilk iş olarak Ahmed Cevdet Paşa’ya, Hammer’i tamamlayacak şekilde Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan Yeniçeri Ocağı’nın kaldırıldığı tarihe kadar vakaların yazılmasını ısmarlamasıdır. Böylece on iki ciltlik Târih-i Cevdet meydana gelmiştir. Daha önce Pîrîzâde Mehmet Sâhib’in (ö. 1748) baştan ilk beş bölümünü çevirdiği İbn Haldûn’un ünlü Muqaddime’sinin son altıncı kısmı da Ahmed Cevdet Paşa tarafından yine encümenin faaliyetleri çerçevesinde tercüme edildi. Bütün bu iyi niyetli teşebbüs ve hazırlıklara rağmen Encümen-i Dâniş kendisinden beklenen görevi tam olarak yapamadı. Bunda, Dârülfünun’un açılışının tahminleri çok aşan bir gecikmeye uğraması, Kırım Savaşı, ilim adamı olma şartına uyulmadan sivil ve asker birçok devlet adamının encümene üye yapılmış olması da rol oynamıştır. Encümen-i Dâniş’in ömrünün on yıl kadar sürdüğü ve bu tarihten sonra faaliyetlerinin sona ermiş olduğu tahmin edilmektedir. Encümen-i Dâniş’in ne tür eserler hazırlattığı, bunlardan hangilerinin tamamlandığı da kesin olarak bilinmemektedir.

Kurulması tasarlanan Dârülfünuna gelince, gerçekten de İtalya’dan Fasoti adında bir mimar ayda 100 altın maaşla getirilmiş ve Sultanahmet’le Ayasofya arasında 19 yılda üç katlı bir bina yaptırılabilmiştir (1845-1864).¹²¹⁴ Ancak bu binanın yapımı daha tamamlanmadan 1863’te binanın tamamlanmış kısımlarında Dârülfünun derslerine başlanılmıştır. Dersler herkese açık konferanslar biçimindeydi. Derviş Paşa Fizik, Hekimbaşı Salih Efendi Nebatat, Ahmet Vefik Efendi Tarih, Ahmet Cevdet Efendi Tabii Coğrafya, Müneccimbaşı Osman Saip Efendi de Heyet üzerine konferanslar veriyordu. Konferansları sürekli izleyen bir öğrenci zümresi de vardı. Ancak bu olumsuz bir tecrübe oldu. Dinleyicilerin bilgi düzeyleri dersleri anlamaya yeterli değildi. Konferanslar pek ciddiye alınmıyordu. Dinleyicilerin ve ders verenlerin büyük çoğunluğu devlet memuru idiler. 1865 yılında bu konferanslar esas Dârülfünun binasından çıkarılarak (Maliye Nezareti olmuş) Nuri Efendi Konağı’na taşındı ve oranın da içinde kütüphanesiyle beraber yanması üzerine, yeni bir binada konferanslara devam edilemedi.¹²¹⁵

1214 Bu bina bir ara Kırım Savaşı dolayısıyla askerî hastahane olmuş, Maliye, Adliye ve Evkaf Nezaretleri, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan, İstanbul vilayet binası ve mahkeme olarak kullanılmış ve sonra da yanmıştır (1933).

1215 Mehmet Ali Aynî, **Dârü’l-fünûn Tarihi**, Pınar Yay., İstanbul 1995, s. 36 vd.

Dârülfünunun ikinci kez gündeme gelmesi, Saffet Paşa'nın hazırlayıp yayınladığı 1869 "Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi" ile olmuştur. Bu Yönetmeliğin 79-129. maddeleri İstanbul'da bir Dârülfünun-u Osmanî kurulmasını öngörüyordu. Bu üniversite hikmet ve edebiyat, hukuk, ulûm-u tabiiye ve riyaziye diye üç kürsüden oluşacaktı. Öğretim süresi üç yıl olacak şekilde ders programı hazırlanmıştı. Türkçe ders yapacak "müderrisler" yetişinceye kadar Fransızca ders yapılabilirdi. Üniversitenin diğer hususlarına dair ayrıntılar da tespit edilmişti. Bu Dârülfünunun ders yapabilmesi için Çemberlitaş'ta bir yeni bina yaptırıldı. Gazete ilanlarıyla kayıtlar yapıldı. Başvuran 1000 civarında öğrenciden 450'si sınavla seçildi. Ancak seçilenlerin büyük çoğunluğu medrese öğrencisi oldukları ve onlar da 3 aylar cerrine çıktıkları için açılış Ramazan Bayramı ertesine bırakılmış ve Ramazan süresince Üniversite resmen atanmış öğretmenlerce, halka açık gece dersleri düzenlemiştir. Ancak bu dersler (*Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır) seviye olarak ilköğretim düzeyinde diye nitelenmektedir. Bu ikinci Dârülfünun da 1870'te büyük törenlerle açılmıştır;¹²¹⁶ ancak Yönetmelik'te belirlenen bütün dersleri verecek öğretmen ve ders kitabı bulunmadığından haftada 5 gün ve ikişer saat ders yapılabilmiştir. Ancak bu dersler sırasında bilgisizlik, bu kurum hakkında devamlı sorunlar çıkarmıştır. Burada açılan Arapça dersleri öğrencilerin ilgisizliği yüzünden kapatılmıştır. Cemaleddin Afganî'nin konferanslarından birinde güya *Nübüvvet, sanatlardan bir sanattır* demesi büyük tepkilere yol açmış, bu sözü reddeden kitaplar yazılmıştır. Oysa konuşmadan yukarıdaki gibi bir hüküm çıkarmak mümkün değildir. Ama medrese öğrencilerinin tepkisi üzerine Cemalettin Afganî yurt dışına sürülmüş, Dârülfünunun Müdürü Hoca Tahsin Efendi görevden alınmış, bu kurumu koruyan Sadrazam Âli Paşa'nın da ölmesiyle 1871 yılında kapanmıştır. Dârülfünunun softalar baskısıyla dağılması üzerine, Maarif Nazırı Saffet Paşa, Galatasaray Lisesinde bir üniversite kurulması için Müdür Sava Efendi (Paşa)'yi görevlendirdi. O da bu sırada Gülhane Kışlasında olan Liseyi Beyoğlu'na getirerek orada Edebiyat, Hukuk ve Turuk-u Maabir (yollar - köprüler, fen) dallarında bir üniversite kurdu. Dârülfünun-ı Sultanî veya Mekteb-i Aliye-i Sultaniye adıyla anılan bu üniversiteye de ilanla öğrenci kaydedildi. Öğretmenlerinin çoğu Fransız ve bazıları da Rum idi. Dersler de Türkçe ve Fransızca olarak okutuluyordu. 1874 yılında açılan Üniversite daha devamlı olmuş, üç defa mezun vermiş, hatta doktora tezleri bile yaptırılmıştı. Ancak 1880-1881 yıllarından sonra bu okulun bir çok problemleri ortaya çıktığından, fen kısmına öğrenci bulunmadığından Maarif Nezaretince lağvedilmiştir.

Bundan sonra, Sadrazam Sait Paşa'nın II. Abdülhamit'e yaptığı -kabul edilmeyen- birkaç önerinin dışında, 20 yıl kadar yeni bir açma girişiminde bulunulmadığı görülüyor. Ancak 1900 yılında, Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıl dönümünde, Mülkiye Mektebi binasında Dârülfünun-ı Şâhâne adıyla

1216 Aynî, *age*, s. 46-55

bir üniversite kurulmuştur.¹²¹⁷ Üniversitenin bir gösteriş olarak açıldığı, ayrıca gençlerin üniversite öğretimi görmek için Avrupa'ya gitmelerini engellemek ve Abdülhamit'in "maarif düşmanı" olmadığını göstermek için açıldığı da iddia edilmektedir.

Osmanlı eğitim sisteminde "Hukuk" ve "Tıp" okulları daha önce açılmış olduğundan ve hâlâ öğretim yapmakta olduklarından, yeni açılan Dârülfünunda bunları tamamlayacak şu üç şube açılmıştı. Edebiyat, Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye (Fen), Ulum-ı Âliye-i Diniye (İlâhiyat). Bu şubelere alınacak öğrenci sayısı 25-30 civarında sınırlandırılmış, ayrı bir bina ve yönetime gereksinim duyulmadan, Mülkiye Mektebi binasında ve onun müdürünün hizmetine verilmişti. Öğretim süreleri -bire yıl doktora sınıfları olmak üzere- fen ve edebiyat şubelerinde 3, ilahiyat şubelerinde 4 yıl idi. Ancak öğrenci sayısı çok sınırlı tutulduğundan, siyasi, sosyal, felsefi ve tarihî derslere programda yer verilmediğinden ve fen dersleri dâhil bütün dersler maarif müfettişleri tarafından kontrol edildiğinden üniversitedeki dersler pek yavaş geçiyordu.

14.5. Mesleki ve Teknik Öğretim

Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi'nde etkili olan Ahi-esnaf örgütü toplumdaki etkisini zamanla yitirdikten sonra, ülkede mesleki yönden bir karışıklık olmasını önlemek için, 1727'den itibaren Gedik usulü uygulanmaya başlanmıştır. Buna göre bir kişi çıraklık- kalfalık kademelerini geçip usta olmadıkça dükkân açamazdı. Ama Büyük Fransız Devrimi ile Avrupa'nın lonca örgütü ve mesleki-ticari gelenekleri özellikle 1840'lardan sonra hızla yıkılmaya başladı. Tekniğin üretime uygulanması bir sanayi devrimi yarattı. Tüm dünyanın sosyal ve ekonomik hayatını değiştiren bu devrim, yerli mallar ve el sanatlarını hızla öldürmeye başladı. Önceleri bazı el mahareti olan askerleri pratik bir biçimde yetiştirerek yürütülmeye çalışılan askerî fabrikalar için eleman yetiştirmek amacıyla -daha sonra oldukça örgün bir mesleki eğitim veren- "İdadi-i Sanayi Alayları" kuruldu.¹²¹⁸

Bu arada Osmanlı Devleti'nin Niş Valisi olan Mithat Paşa'nın 1861 yılında Niş'teki Müslüman ve Hristiyan kimsesiz çocukları toplayarak "İslahhane" adıyla, sanat öğreten bir hayır kurumunu meydana getirdiğini görüyoruz. Midhat Paşa daha sonra aynı tip kurumları başka yerlerde de açtı. Bunun sonucunda özellikle çuha dokuması çok gelişti. Bu örnek girişimler, başka valilerin de dikkatini çekti. Vilayetlerde "İslahhane Komisyonları" kuruldu.

1217 Emre Dölen, "Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922", *Türkiye Üniversite Tarihi* 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010. s. 265-286.

1218 Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Uzman Yayınları, Ankara 1987, s. 67. Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Basılmamış Doktora Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. s. 118-124.

Halep, Trablusgarp, Diyarbakır, Kastamonu, İzmir, Konya vb. vilayetlerde, valilerin ve hayırsever yurttaşların girişimleriyle ıslahhaneler kuruldu. Midhat Paşa daha sonra Şûra-yı Devlet üyeliğine atanması dolayısıyla İstanbul'a geldiğinde, gene ıslahhane tipi okullar kurulması konusunda çalıştı, yönetmelik hazırladı. Gerçekten de, 1868 yılında İstanbul Sanayi Mektebini kurdu. Bu okullarda çocuklara terzilik, kunduracılık, debbağlık, müretteplik, arabacılık, külâhçılık, dokumacılık gibi sanatlarla alfabe, yazı, Kur'ân, ilmi-hal, basit hesap ve defter tutma gibi bilgiler de veriliyordu.

Taşradaki ıslahhaneler, 1885'ten itibaren Mekteb-i Sanayi adını almaya başladılar. İstanbul Sanayi Mektebi ise Orman, Maden, Ziraat Nezaretine bağlı olduğundan biraz daha derli toplu idi. Sanayi okullarının I. Dünya Savaşı sırasında çoğu kapandı. Cumhuriyet Dönemi'ne kadar ancak Edirne, İstanbul, Adana, Ankara, Bursa, Sivas, Kastamonu, Konya ve Bolu sanayi okulları güç bela yaşayabildi. Cumhuriyet'ten sonra sanayi okulları sanat okulları haline getirildi.

Maarif Nezaretinin, kadınların mesleki eğitimlerine ancak 1879 yılında, İstanbul içinde bazı okullar kurarak başladığı görülüyor. Daha sonra Kız Sanayi Mektebi adını alacak bu kurumların öğretim süreleri beş yıl idi. İptidai ve rüşdî öğretim kademelerini içeren okul, bir yandan normal okul programlarını uyguluyor; diğer yandan da atölyelere dikiş, örgü, dokuma, işleme, resim, çiçek vb. gibi uygulamalar yapıyorlardı.

14.6. Ticaret Okulları

Osmanlı yönetiminin dış borçlar sonucu iyice bunaldığı sıralarda bir ticaret okulu kurulması için çeşitli çalışmalar yapıldı. 1860 ve 1880 yıllarında okulun kuruluşunu gerçekleştiremeyen bazı girişimlerde bulunuldu; 1881 yılında yapılan girişimde Ticaret Bakanlığına bağlı bir ticaret okulu kurulmak istenildi, fakat gene başarısız oldu. En sonunda, 1883 yılında "Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi" adıyla bir ticaret okulu kuruldu. İki yıl öğretim süreli bu okula, akli bir program yapılamadığından öğretim yürümedi ve okul kapandı. 1894 yılında üç yıllık bir yüksek okul olarak tekrar açıldı. Okul, o zaman İstanbul'da açık bulunan Rum, Ermeni, İngiltere, İtalya, Rusya ve Avusturya devletlerinin ticaret okullarından çok aşağıda bir öğretim yapıyordu.

Bunların dışında Osmanlı Devleti'nde tarım eğitimi alanında 1886-1889 yılları arasında kurulduğu tahmin edilen İstanbul Halkalı Ziraat Mektebi,¹²¹⁹ 20. yüzyıl başlarında çok şeyler beklenilerek ülkenin 12 yerinde kurulan "Ziraat Ameliyat Mektepleri", 1910 yılından sonra Siroz, Hama, Antalya, Ha-
1219 1891 yılında Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi olarak yeniden düzenlenmiştir. 1893'te bu okula Orman Mektebi de eklenmiştir. Volkan Çeşme, "Halkalı Ziraat Mektebi: Eğitimi, Eğitimci Kadrosu, Örnek Çiftliği ve Yayınları", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C XVI, S 1, 2014, s. 73-99.

lep vs. yerlerde açılan “Çiftlik Okulları”, “Amele Mektepleri”, “Bahçivanlık Mektepleri”, ipekçiliği fenni bir şekilde öğretmek amacıyla 1887 yılında Bursa’da kurulan ve daha sonra ülkenin 5-6 yerinde açılan “Darülharirler”, 1868 yılında kurulan “Ormancılık Okulu”, kuruluşu 1848’e giden “Veteriner (Baytar) Okulu”, “Şimendifer Okulu”, “Mühendis Mektebi”, “Posta ve Telgraf Mektebi”, “Kadastro Mektebi”, “Kondüktör Mektebi” gibi birçok Batı tipi meslek okulları kurulmuş ve bunlar devletin ve toplumun modernleşmesinde önemli roller oynamışlardır.

Türkiye’de “Askeri Baytar Okulu” 1848’de kurulmuş ve normal bir gelişim göstermiştir. Bu okuldan çıkanlar Osmanlı ordusunun süvari birliklerinde uzman kişiler olarak çalışmışlardır. 1895 yılında ise sivil bir “Baytar Okulu” açılmıştır. Gerçek anlamda kurulan ilk mühendis yetiştirme kurumu ise 1884’de açılan “Hendese-i Mülkiye Mektebi”dir.¹²²⁰ Genellikle inşaat mühendisliği üzerinde duran bu okul da askerî bir görünüm arz ediyordu. Yönetim bakımından Mühendishane-i Berri-i Hümayûn’a bağlı idi. Öğretmenlerin çoğu subaylardan oluşuyordu. Öğrencilerin okula alınması, sınavları, askerî okullarla beraber yapılıyordu ve yatılılığı askerî bir düzen içinde idi.

Batı’da 12. yüzyılda başlayan gelişmelerin baskısını Osmanlı Devleti 18. yüzyıl içinde açık olarak hissetmeye başladı. Bu değişikliklere kendi eğitim ve bilgi üretme sistemi ile karşılık vermesi mümkün değildi. Kritik karar verme süreçlerinden sonra, Batı eğitim sistemini önce askerî bilimler ve tıp alanında; devlet organizasyonunu Fransa örneğine göre kurmaya başladıktan sonra da sivil eğitim alanında taklit etmeye başladı. Batı tipi eğitim kurumlarını devlet kendi bütçesinden kurmaya başladı. Klasik mektep-medrese sisteminde ise eğitim kurumları devletin müdahale etmekten çekindiği vakıf sistemi içinde yönetiliyordu. Devlet eskiden de medrese sistemine müdahale etmiyordu, Batı tipi eğitim kurumlarını kurmaya başladıktan sonra da bu klasik eğitim kurumlarına bir yardım yapmadığı gibi, açık müdahalelerden de kaçındı. Dolayısıyla iki sistem bir arada yaşamaya başladı.

Batı tipi eğitim kurumları sadece Osmanlı devlet görevlilerinin kurduklarından ibaret değildi. Yabancı devletler ve Osmanlı uyruğundaki Hristiyan toplumlar da kendi çıkarları için Batı tipi eğitim kurumları kuruyorlardı. Öyle ki, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde mektep-medrese sistemi, Batı örneğine göre oluşturulan Osmanlı eğitim sistemi, yabancı devletlerin ve azınlıkların okul sistemleri olmak üzere, amaç olarak birbirlerinden oldukça farklı dört sistem hüküm sürüyordu. Bunlar arasındaki mücadeleyi Batı tipi Osmanlı devlet okulları kazandı. Çünkü klasik Osmanlı eğitimi oluşturan mektep ve medreselere yeni yatırım yapılmadığı gibi, zaman içinde vakıfların hemen hepsinin düzeni bozuluyordu. Fatih ve Kanuni’den

1220 Şinasi Acar vd; “Osmanlı’da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C XVII, S 2, 2016, s. 1-26.

başka, klasik sistemi destekleyecek külliye kuran padişahlar çıkmamıştı. II. Abdülhamit başta olmak üzere, son dönem Osmanlı padişahları tercihlerini hep Batı tipi eğitim kurumlarından yana kullanmışlar, devlet yatırımlarını oraya yöneltmişlerdi.

14.7. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Eğitim

Türkiye'de eğitimin amaçlarının neler olması gerektiği konusunda düşünürler arasındaki tartışmalar, yoğun olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı aydınlarında oldukça yüksek bir dinamizm vardı ve her alanda görülen bu dinamizm, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin de temellerini atmıştır. II. Meşrutiyet'in eğitim konusunda birçok tartışmacısı olmuştur. Bunların en önemli olanları Emrullah Efendi, Sâti Bey, Ziya Gökalp ve M. Sabahattin beylerdir.¹²²¹

Emrullah Efendi bir politikacı olduğu için, ortaya koydukları da genellikle eğitim politikasının amaçlarıdır.¹²²² Ona göre eğitimin gelişmesi öğretemenden öğrenciye, üniversiteden liseye, yani yukarıdan aşağıya doğrudur.

Eğitim kademeleri arasında yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya kuvvetli bağlar vardır, ama ilim yukarıdan başlar. Fakat ben bu nazariyeyi söylediğim vakit mekâtib-i ibtidaiyeye ehemmiyet vermeyeceğim demedim. En ziyade oraya ehemmiyet vereceğim. Mekâtib-i ibtidaiye içindir ki ben yukarıdan başlıyorum. Evet, şecere-i marifet şecere-i Tûba gibidir, onun kökü yukarıdadır. Bugün tarih tedkik olunsun, bütün fünün meydana konsun; acaba ilm-i beşer nasıl terakki etmiştir?

diyen Emrullah Efendi, genellikle *Tûba Ağacı Nazariyesi* denilen bu görüşü ile tanınmıştır. O, bu konuda Sâti Bey ve Ethem Nejat ile seviyeli bir tartışmaya girmiş, Feridun Vecdi ve Ziya Gökalp de bu tartışmada kendisini desteklemişlerdir.

Sâti Bey'e göre millî eğitim, vatan eğitimini aşmamalı; gelişmeye engel bir muhafazakârlık şeklini almamalıdır. Yurtseverlik duygularını zayıflatan, vatandaş milletlere karşı saldırgan bir vaziyet alan, çağdaş gelişmenin gereklerine karşı çıkan bir millî eğitim zararlı olur. Bize gereken millî eğitim, başka milletlerden nefret değil, kendi milletini sevme esası üzerine kurulmuş, gelişmeye açık bir millî eğitimdir. Sâti Bey, İsmail Hakkı Bey'in (Baltacıoğlu) önerdiği, "Eğitimin amacı üretici çocuklar yetiştirmek olmalıdır" ilkesine de karşı çıkmakta; üretim ve ekonominin eğitimde amaç ve ölçü olarak alınmaması gerektiği kanaatini belirtmektedir (Ziya Gökalp de benzer itirazlar yapar). Sâti Bey, eğitim tarihimizde Emrullah Efendi'nin *Tûba Ağacı*

1221 Mustafa Ergün, "20.Yüzyıl Başlarında Türk Millî Eğitiminin Amaçları Tartışması." **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 20, 1986, s. 63-67.

1222 Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi - Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları", **A.Ü.Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 1982, s. 7-36.

*Nazariyesi'ne ve Ziya Gökalp'in eğitim ve toplum anlayışına karşı çıkmaları ile tanınmıştır. Ona göre: Çürük bir tahsil-i ibtidaîye istinad edecek bir tahsil hiç bir zaman âlileşemez; hakikî bir zümre-i münevvere Tüba Ağacı gibi değil tabii ağaçlar gibi yetişir.*¹²²³

Ziya Gökalp, eğitimin amaçları konusunda büyük oranda E. Durkheim'in görüşlerini Türkçeleştirerek işe başlamıştır. Hakiki ferdiyetler ancak millî fertlerdir, diğerleri dejeneredir. *O halde ... terbiyenin gayesi millî fertler yetiştirmektir. Millî fertler yetiştirmek ise, doğrudan doğruya 'millet yapmak' demektir.* Ziya Gökalp, eğitim olayına sosyal açıdan yaklaşmakta, fertlerin eğitiminde psikolojik unsurlar yerine sosyolojik unsurlar kullanmaktadır. Bu nedenle psikolojizm temsilcisi Sâtı Bey ile uzun münakaşalar yapmıştır. Kendisi, ferdiyetçiliğe karşı toplumculuğu savunuyor gözükse de, eğitimde Ziya Gökalp'in amacı şahsiyeti millî kültürle yoğrulmuş, fertler yetiştirmektir. Kültür millîdir; kültürün, çocukların ruhlarına aşılmasından ibaret olan eğitimin de millî olması gerekir. Teknoloji ise lâmillîdir; o halde fen ve tekniğe ait bilgilerin öğretilmesi demek olan öğretim (talim) de lâmillî olmalıdır.

Sabahattin Bey'e göre eğitim sistemi ve toplum yapısı değiştirilmezse -sivil ve askerî- bütün iyileştirme tasarıları kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Sırf politik tedbirlerle ülke kurtarılamaz; rejimin ismini ve kanunları değiştirmek yetmez. Ülkede bir sosyal değişiklik yapmak, fert fert insanları da değiştirmek gerekir.¹²²⁴ Eğitimin temel amacı; beden, düşünce ve ahlak yönünden kişisel yetenekleri artırmaktır. Eğitimin iki asıl uygulayıcısı olan aile ve okul bunu ihmal ediyor. Aileler çocuklarına girişkenlik öğretecekleri yerde gelenek ve göreneğe bağlılık öğretiyor. Gelecek yerine geçmiş öğretiliyor ve çocukların ruhuna geçmişin dertleri yükleniyor. Halk ve gençler kendilerine güvenemedikleri için başkalarına bağlanıyor, haksızlıklara katlanıyor ve ahlak düzeni de bozuluyor. Sabahattin Bey'e göre, eğitimde Anglo-Sakson modelini örnek almalıyız. Çünkü bu sistemde gençler, hiç kimsenin yardımı olmadan hayatlarını kazanabilecek bir kişisel girişkenlikle yetiştiriliyorlar. Türkiye'de ise, eskiden beri herkes sırtını devlete dayama eğilimindedir. Sabahattin Bey, *terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli* diyordu. Toplumun kurtarmak, toplumun sosyal yeteneğidir; bu da ancak *teşebbüs-i şahsî* ile meydana gelebilir. Sabahattin Bey, Türk düşünce hayatında ferdiyetçiliğin temsilcisi olmuştur. Ona göre, Batı'nın gerçek üstünlüğünü sağlayan, aslında onun bireyci yapısı idi. Oradaki bütün fikrî, siyasî ve ekonomik üstünlüklerin temelinde bu vardı.

İlköğretimde modern okulların kuruluşu gerek yöntem gerekse program

1223 Mustafa Ergün, "Sati' Bey- Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri," **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 1, 1987, s. 4-19.

1224 Mustafa Ergün, "Prens" Sabahattin Bey'in Eğitim Üzerine Düşünceleri", **Kuramsal Eğitimbilim**, C 1, S 2, 2008, s. 1-9.

olarak II. Abdülhamit zamanında tamamlanmıştı. II. Meşrutiyet Dönemi'nde politik zorlamalar dolayısıyla devletin ilköğretim politikası etkinleşmeye başladı. Mali yardımlar, öğretmen meselesi, okul yapımlarına ve öğretim araç ve gereçlerine katılmalar şeklinde devlet ülkedeki ilköğretimi kontrol altına almaya çalıştı. Bakanlık bütçesinden ilköğretim için de bir ödenek ayrılmasına ilk defa bu dönemde başlanılmıştı. Bu ödenek Bakanlık tarafından vilayetlere dağıtılıyordu. Vilayet İdare Meclisleri de müslim ve gayrimüslimlerin nüfus oranına göre ayrı bir dağıtım yapıyordu. Genel bir ilköğretim yasası çıkarma çalışmalarına girildi. 1909'da Tahsil-i İbtidaiye Lâyiha-i Kânûniyesi hazırlanmıştı. Daha sonra Tedrisat-ı İbtidaiye Lâyiha-i Kânûniyesi Emrullah Efendi tarafından hazırlanmış, Meclisten geçirilemediği için Şükrü Bey tarafından 1913'te geçici yasa olarak uygulamaya konulmuştu. Yasa Fransa İlköğretim Yasası'nın Türkçeye uyarlaması gibi idi.¹²²⁵ İlköğretim müfettişleri getirildi. İlköğretimin zorunlu ve parasız olma ilkeleri herkesçe kabul edilmeye başlandı. Osmanlı, ilköğretim sistemi son şeklini I. Dünya Savaşı'nın patlayacağı yıllarda oluşturdu. Öğretim süresi altı yıl olarak belirlenmişti. 1913-14 öğretim yılında Osmanlı yönetiminin 4.194 ilkokul, 15.110 ilkokul öğretmeni ve 568.777 de ilkokul öğrencisi vardı. Bu sayılar oranlara vurulduğunda ise Avrupa ülkelerine göre gülünç denilebilecek bir durum ortaya çıkıyordu.

II. Meşrutiyet Dönemi, rüştiyelerin yıkılış dönemi olmuştur. Bu dönemde rüştiye, ilkokul çıkışlıların bilgilerini tamamlayan ve onları ortaöğretime hazırlayan bir yüksek ilkokul durumuna getirildi. Bu öğretim kurumu önce ıslah edilmek istendi. "Numune Rüştiyeleri" adı altında örnek kurumlar kuruldu. Fransızca, Türkçe ve pratik derslere ağırlık vermeyi amaçlayan bu kurum, tüm Osmanlı unsurlarını bünyesinde toplamayı amaçlıyordu. Hatta 1908'de kapatılan Darülmüallimîn-i Rüştiye'ler bile yeniden açıldı. Ama bu arada rüştiyelerin ilkokullarla birleştirme çalışmalarına da devam ediliyordu. 1913 yılı "rüştiye" adlı öğretim kurumlarının sonu oldu. Önce 29 askerî rüştiye Maarife devredildi. Ancak bu çok karışık oldu; askerler, devir sırasında öğretim ve araç gereçleri ile askerî öğretmenlerin çoğunu kendi bünyesinden ayırmadı. Bu okullar bir keşmekeş içinde kaldılar. Ancak tam bu sırada Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati yayımlandı ve rüştiyeler, ibtidailer içinde eritildi. 1910 yılında 458 erkek, 80 de kız rüştiyesi vardı.

Beş yıllık İdadilere başlangıçta yalnız ilkokul mezunları alınırken, 1913'te girilen bir düzenleme ile rüştiye mezunları da alınmaya başlandı ve program bakımından da yeni bir denemeye geçildi. Bu okullar yüksek öğretime devam etmeyecek olan öğrencileri genel, ziraat, ticaret ve sanayi dallarında eğitmeye yöneldi. Programları bu amaca göre düzenlendi. Sürekli savaşlar dolayısıyla pek uygulanmayan bu programlarla, rüştiyelerin ortadan kaldırılması ile beş yıllık İdadiler ortaöğretimin ilk basamağını oluşturdu.

¹²²⁵ Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yay., Ankara 1996, s. 275-295.

ve Cumhuriyet Dönemi'nde "ortaokul"a dönüştüler.

Yüksek okullara öğrenci hazırlayan ortaöğretim kurumları olarak tüm ülkeye yayılmış olan yedi yıllık "idadiler" de 1910-1913 yılları arasında önce "sultani"ye, daha sonra da "lise"ye çevrilerek tarihe karıştılar. Bu çevirmelerden amaç, bütün Osmanlı vatandaşlarına hiç olmazsa bu düzeyde ortak bir eğitim vermek ve iyi bir yabancı dil öğretmek idi. Bu isim değişiklikleri sırasında yönetmelik, program, öğretmen maaşları, öğrenci diplomaları vs. yönünden pek çok karışıklıklar ve polemikler oldu. Ama Meşrutiyet Dönemi'nden sonra eski idadiler liseye dönüştürüldü. 1914 yılı başlarında ülkede 59 idadi, 6970 öğrenci ve 629 öğretmen vardı.

1908-1914 arasında ise "sultani meselesi" çeşitli alanlarda birden kendini gösterdi; 1910 yılında Tevfik Fikret Bey'in Mekteb-i Sultani'deki müdürlük görevinden istifasından sonra ortaya çıkmıştır. Gerek Bakanlığın tutumu gerek öğretmen ve öğrencilerin boykot hareketleri, meseleyi çok önemli bir ülke meselesi haline getirdi. Bu arada okulun programındaki edebiyat ve fen derslerinin ağırlıkları Bakanlık tarafından belirlenmeye kalkılınca, okulun imtiyazlarının kaldırılıp öteki idadiler düzeyine indirileceği gibi tartışmalar oldu. Taşra idadileri Emrullah Efendi'nin Bakanlığı zamanında ıslah edilmek istenildi. İlk önce 23 yatılı idadiden 10 tanesini sultani haline çevirdi, ama öğretmenlerin seçimi ve maaşlarında, öğrencilerin intibaklarında, ders programlarında birçok karışıklıklar oldu. 1914 yılında Şükrü Bey'in bakanlığı sırasında da bütün yedi yıllık idadiiler sultaniye çevrildi. Daha sonra sultanilerden liseye geçişte de aynı şekilde birçok tartışmalar oldu. 1913-14 öğretim yılında ülkede 721 öğretmen, 9573 öğrencisiyle 36 sultani vardı.

1910-1912 arasında rüştiyelere öğretmen yetiştirmek için taşrada da birkaç yerde okul açılmış, fakat 1913 yılında rüştiyelerin ilkokullar içinde eritilmesinden sonra ortadan kalkmıştır. İstanbul'daki "İlköğretmen Okulu" 1909 yılındaki Sâti Bey'in müdürlük dönemine kadar küçük değişikliklerle, önemli bir yenilik olmadan sürdü geldi. Sâti Bey, okulun 900 öğrencisini 150'ye indirerek öğretim heyetinin de %90'ını değiştirdi. Okul öğrencilerinin uygulama yapacakları bir "Tatbikat Mektebi" açtı. Sâti Bey'in yönetiminde bu okulun seviyesi hızla yükseldi. Öyle ki 1912 yılında "Dârülmuallimin-i Âliye" adıyla bir yüksek okul düzeyine çıkarıldı. Taşradaki dârülmuallimin-i sıbyanların sayıları 20. yüzyıl başlarında 16'ya, I. Dünya Savaşı yıllarında da 30'a kadar çıkmıştı. Dârülmuallimin-i Aliyye 1891'de kurulmuştu. II. Meşrutiyet'ten sonra bazı derslerini üniversite ile beraber yapan bu okul daha sonra lağvedilerek Sâti Bey yönetimindeki İstanbul Dârülmuallimini'ne büyük bir kısmı eklendi ve daha sonra da Dârülmuallimin-i Âliye adını aldı. Öğretimi üniversite ile beraber ya da ondan bağımsız olarak Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürdü. II. Abdülhamit'in bu Dârülfünun'u, 1908 inkılabına kadar devam etti. 1908'den sonra ise Mülkiye Mektebinden çıkarılarak Zeynep Hanım

Konağına yerleşti. Başına bağımsız bir müdür getirildi. Programlar baştan aşağı değiştirildi. Öğrenci almadaki sınırlama, öğrencilerden ücret alma kaldırıldı. Bu dönemde Dârülfünunda esas değişikliği Emrullah Efendi gerçekleştirmiştir. Emrullah Efendi Maarif Nazırlığı zamanında yeni bir yönetmelik yayımladı. Bununla üniversiteye az çok mali ve idari bir özerklik veriliyor, ayrı bir üniversite polisi kurulması bile öneriliyordu. İstanbul Dârülfünunu adını alan bu kurum, “Tıp Fakültesi”ni ve “Hukuk Mektebi”ni de bünyesine alarak beş şubeden oluşan bir üniversite oldu. Ayrıca Bağdat ve Konya Hukuk Mektepleriyle, İstanbul’daki Dişçilik ve Eczacılık Yüksekokulları da Dârülfünuna bağlandılar.

1914’te I. Dünya Savaşı’na Almanya safında giren Osmanlı Devleti’nin hemen bütün bakanlıklarına Alman danışmanlar getirildi ve bunlar çok büyük yetkilerle çalıştı. Maarif Nazırlığına Prof. Dr. Franz Schmidt başkanlığında bir “Okul Misyonu (Schulmission)” gelerek eğitim sistemini Alman örneğine göre yeniden şekillendirmeye çalıştı.¹²²⁶ 1917’de 55 sultaninin 35’inde Almanca öğretiliyordu; bunun için birçok Alman öğretmen getirildi. Dârülfünun için de Almanya ve Avusturya- Macaristan’dan Edebiyat Fakültesine 10, Fen Fakültesine 6, Hukuk Fakültesine 4 Alman öğretim elemanı getirilmiş ve bunlar I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar İstanbul’da kalmışlardır. Bunlar bazı enstitüler (Dârülmesai) ve laboratuvarlar kurarak aletler getirmişler, programları kendi bilgilerine göre genişleterek Mütareke’ye kadar İstanbul’da öğretim faaliyetinde bulunmuşlardır. Mütareke’den sonra anlaşmaları feshedilerek Türkiye’den çıkartılmışlardır.

1919’da yeni bir yönetmelik çıkartılarak üniversiteye ilmî muhtariyet verildi. Sınıf usulü yerine sömestir usulü kondu ve fakültelerin adı “medrese” oldu. Bu arada savaş dolayısıyla erkek nüfusun büyük ölçüde silahaltına alındığı dönemlerde Dârülfünun öğrencilerinin yaş ortalaması küçüldü ve Şubat 1914’te başlayan hanımlara üniversite dersleri verilmesi, 1916 yılında bir “İnas Dârülfünunu” kurulmasıyla sonuçlanmıştı. 1917 yılında Tıbbiyeye de kız öğrenci alınmaya başlanmış, kızlar çarşafı atamamakla beraber peçeyi kaldırmışlar, 1918 yılında da üniversitede karma konferanslar vermeye başlanmıştır. Cumhuriyet’ten sonra kadınlara mutlak serbesti verilip karma eğitime tam anlamıyla izin verildikten sonra İnas Dârülfünunu kapatılarak dağıtılmıştır. Yani II. Meşrutiyet Dönemi’nde hem idari ve mali özerklik çalışmasıyla hem tıp ve hukuk fakültelerini de bünyesine almasıyla modern bir üniversite görünümüne kavuşmuş; I. Dünya Savaşı yıllarında Alman akademisyenler tarafından yönetilmiş ve gene bu dönemde kız öğrencileri de kabul etmiş; “İnas Dârülfünunu” adını alarak önemli değişiklikler geçirmiştir. 1919’da rektörün müderrisler arasından seçilmesi hükmü getirilmiştir.

1226 Mustafa Ergün, “Die deutsche-türkischen Erziehungsbeziehungen Während des ersten Weltkrieges”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S 3, 1992, s. 193-210.

20. yüzyıl başlarında medreseler artık tamamen Batı tipi okullar modeline geçmek için çabalıyordu. 1910'da Medâris-i İlmiye Nizamnamesi yayımlanmış; medreselerin Ders Vekaleti tarafından yönetilmesine başlanmıştır. Öğretim öğrenciler diğer okullardaki gibi sıkı kayıt ve düzene alınacaktı. Bu Nizamname'ye göre tüm medrese öğrenimi 12 yıla çıkarılmış, programda lise derslerine yer verilmişti. 1914'te çıkartılan İslah-ı Medâris Nizamnamesi ile İstanbul Medreseleri "Darü'l- Hilafet'il-Aliyye Medreseleri" adı altında toplanmıştır.¹²²⁷ Nizamname ile medreseler, Maarif Nezaretinin mekteplerine benzetilmek istenmiş, bu amaçla ders programlarına Batı dilleri ve diğer lise dersleri konulmuştu. Ankara hükûmeti de 1921'de "Medâris-i İlmiye Nizamnamesi" çıkartarak, Osmanlının son dönemindeki medrese islahat girişimlerinin kendileri tarafından da sürdürüleceği izlenimini vermişti.

Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldıran savaş yılları içinde birtakım gelişmeler oldu. Bir kısım Ermeni uzun süre devam eden isyan ve ayaklanmaların sonunda ülkeyi terk etti. Rum azınlık daha I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren Yunanistan'a göçe başlamıştı, Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki "mübadele" içinde büyük ölçüde Yunanistan'a geçtiler.¹²²⁸ I. Dünya Savaşı'na Almanya safında giren Türkiye, Alman ve Avusturya dışındaki yabancı devlet okullarını savaş başlarında kapatmıştı. Almanya savaşı kaybedince İngilizler daha çok kendi okullarını açtırmaya çalışıp Alman ve Avusturya okullarını kapatırdı. Daha sonra başlayan savaş yılları içinde hiçbir yabancı devletin okul sistemi tekrar etkin hale gelemedi. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti, laik eğitim politikasını uygularken çok büyük engellerle karşılaşmadı.

1227 Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Devrinde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları", **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 1982, s. 59-89.

1228 Ergün, agm., s. 370.

15. BASIN*

15.1. Tanzimat'tan Önce Osmanlı'da Basın-Yayın Faaliyetleri

Devletin teşebbüsü ile başlayan Tanzimat hareketinin tedricen bir kısım aydınlarca benimsenerek topluma geçtiği görülüyor. Tanzimat ruhunun devletten halka geçişi ve diğer gelişmeler Babıali'yi ve Tanzimat ricalini öne çıkardı. Kanunun mutlak hâkim olduğu bir devlet zihniyetini temsil eden Babıali'nin, Tanzimat'ı sırf padişah'tan gelen bir hareket olmaktan çıkararak toplumun benimsediği sosyal bir harekete dönüşmesi için bir hayli çaba harcadığı bilinmektedir. Tanzimat'ın, aydınların sesini yükselttiği ve toplumun benimsediği bir sosyal harekete evrilmesi; bir bakıma, Tanzimat'ta sokağın rol oynamaya başlaması, gazetenin, tenkidin, halk sesinin yeni zihniyeti savunması ile doğmuştur. İlk defa *Takvîm-i Vekâyi*'nin hükûmeti temsil ederek ortaya attığı gazetecilik,¹²²⁹ 1860'lardan itibaren halkın sesini ifade yoluna girecektir. Bu bakımdan Tanzimat, sadece kanun şekilciliğinde kalmayarak, fikre ve öze nüfuz etmesi isteklerini uyandırmıştır. Böylelikle, devrin münevverleri buna ilişkin taleplerini, görüş ve düşüncelerini yayımladıkları gazeteler vasıtasıyla dile getirdiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle gayrimüslim milletleri tarafından gazete bir hayli zamandan beri yayınlanmakla birlikte, yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı milletleri arasında önemli bir araçsal rol üstlenmeye başladı. Basın yayın faaliyetlerinin fikrî gelişmenin önünü açması ile millî bilincin geniş toplum kesimlerine ya da sadece kendi cemaatlerine ulaştırılmasında, gazete önemli bir rol oynamaktaydı.

Esasen Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekâyi*'nin yayınlanmasından 34 yıl önce 1795 yılında İstanbul'da *Bulletin de Nouvelles* adı altında bir gazete yayımlandı. Bu gazete, Fransız Devrimi sonrası eski rejim ile yeni rejim taraftarlarının mücadelesinden sonra artık sefarete nezaret eden yeni rejimin Elçisi Raymond Verniniac tarafından çı-

* Prof. Dr. Salih Tunç, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: salihtunc@akdeniz.edu.tr

1229 Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., İstanbul 1992, s. 41.

karıldı. Gazetenin Osmanlı topraklarındaki Fransız uyruklarına yeni rejimle ilgili havadisleri ulaştırmak, Türklere de yeni rejimin dost devlet olduğunu anlatmak amacıyla çıkarıldığı bildiriliyordu.¹²³⁰ Fakat Verniniac'ın İstanbul'daki başlıca amacı, Napolyon'un Avrupa siyasetinin lehine bir ittifak çabası içinde bulunmaktı. İstanbul'da Fransız Devrimi sırasında Kralcı olduğu için Rusya'ya kaçan elçi Choiseul-Gouffier'in vaktiyle kurduğu basımevinde Fransızca yayınlanan bu gazetenin sonra 1796'da, *Gazette Française de Constantinople* ve 1797'de ise *Mercure Oriental* adıyla yayımlanan Fransızca gazetelerin yayın hayatları kısa ömürlü olmuştur.¹²³¹ 1821'de yayına başlayan *Salpinks Hellenikon* adlı Rumca gazeteyi, 1824'te *Smyrnéen, Spectateur Oriental* ve 1828'de de *Courrier de Smyrne*'nin yayını izledi. Bu gazetelerin de uzun süreli yayın hayatları olmadı. Fransız tüccarlarının sözcülüğünü yapan bu gazeteler Mora Ayaklanması'nda Rumları destekleyen Rusya aleyhine olan yazıları nedeniyle kendi hükûmetlerinin baskısıyla kapatıldılar.¹²³² Yine imparatorluk topraklarının bir parçası olarak, Kahire'de 1798'den 1801'e kadar Fransız işgali sırasında, *Courrier d'Egypte* ile *Décade Égyptienne* yayımlanır. Bütün bu gazeteler Fransızca olmakla birlikte dönemin Osmanlı dünyası hakkında önemli bilgiler verirler.¹²³³

Bu Fransız gazetecileri içinde Marsilyalı bir avukat olan Alexandre Blacque, Osmanlı hükûmetini savunmaya devam ettiğinden II. Mahmut tarafından İstanbul'a çağrılarak kurmak istediği gazetenin Fransızcasını çıkarmakla görevlendirildi. 1831'de *Takvim-i Vekâyi* ve *Le Moniteur Ottoman* yayın hayatına başladı. Gazetenin Osmanlıcasının başyazarlığına *Üss-i Zafer* yazarı Esat Efendi atanmışsa da bu görevde uzun süre kalamadı.¹²³⁴ Basın tarihine ilişkin kimi araştırmalarla Osmanlı reformlarına ilişkin bazı çalışmalarda, 1828'de Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından çıkarılmış olan ilk Türkçe-Arapça gazeteden sonra II. Mahmut'un böyle bir adım atmakta gecikmediği belirtilerek *Vali-Paşa'nın yaptığıının daha iyisini Sultan'ın yapması gerektiği* şeklinde değerlendirilmeler yapılmışsa da, gazetenin öne çıkan rolü konusunda II. Mahmut'un önemli bir bilince sahip olduğu açıktır.¹²³⁵ Mehmet Ali'nin çıkardığı *Vekâyi-i Mısriyye* daha çok resmî bildirimleri, birtakım düzenlemeleri ve kendisinin yaptığı çalışmaları yansıtmak maksadına yönelik olarak yayın hayatına sokulmuş bir gazete idi. Avrupa basınına sürekli izleyen

1230 Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015, s. 121.

1231 Robert Mantran, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 562.

1232 Berkes, **age.**, s. 200.

1233 Mantran, **age.**, s. 562.

1234 Berkes, **age.**, s. 200.

1235 Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 2005, s. 95.

Vali, ihtiraslarının gerçekleşmesi için böyle bir yayın organına ihtiyaç duymaktaydı. Bizzat gazetenin içeriğiyle ilgilen Mehmet Ali, Fransa'da eğitim görmüş olan kişileri gazetenin yönetimine getirdi. Ancak içinde bulunduğu çok hassas uluslararası denge, bir yandan Babıali'nin şüphelerini çekmesine yol açarken diğer yandan da Mısır'daki Levantenlerin verdikleri bilgilerle Avrupa basınında aleyhine çıkan yazılar, gazeteyi lehine bir kamuoyu oluşturmaktan ziyade kendisini savunmak durumunda bıraktı.¹²³⁶

II. Mahmut tarafından uzun süreden beri tasarlanan, fakat gelişebilecek bazı sorunlar nedeniyle ertelenen proje nihayet *Takvim-i Vekâyi*'nin 1 Kasım 1831'de yayımlanmasıyla hayata geçirilmiş oldu. II. Mahmut'un projesinin çok daha kapsamlı olduğu kısa sürede *Takvim-i Vekâyi*'nin Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, Ermenice ve Bulgarca nüshalarının yayımlanmasından anlaşılıyor. Gazetenin yayın çizgisi, padişahın devlet politikalarının bütün yöneticiler tarafından bilinmesini istediğini göstermekteydi. *Takvim-i Vekâyi* içerik açısından da, *Vekâyi-i Mısriyye*'ye göre çok daha geniş ufuklu bir perspektife sahipti. İkisini karşılaştıran bir kimsenin devletin başkentinin İstanbul olduğunu anlaması kolaydır.¹²³⁷

Takvim-i Vekâyi'nin sekiz sayfa çıkan ilk sayıdaki başyazısında Esat Efendi, gazeteciliği geleneksel olay yazarlığının modern bir biçimi olarak tanımlar. Gazetenin dilinin oldukça ağıdalı, paragraf ve noktalama işaretlerinin bulunmadığı ve her halinden hükûmetin resmî bir gazetesi olduğu anlaşılıyordu. Fikir ve görüş gazetesi olmaktan çok, resmî haberler gazetesidir. *Le Moniteur Ottoman* ise, resmî bir gazete olmakla birlikte iki gazetenin yazıları aynı değildir. Hatta iki bakımdan birbirine karşıttır. Osmanlıcası iç olaylar kadar Avrupa olayları hakkında havadis vermeye önem verdiği halde, Fransızcası Türkiye olaylarını ve padişahın reformlarını Avrupalı okuyuculara tanıtmaya ve beğendirmeye önem verir. Bundan başka Türkiye'ye yararlı ticaret politikasının liberalizm politikası olduğunu yansıtan yazılara yer vermiştir.¹²³⁸

Takvim-i Vekâyi'nin ilk sayılarında görülen havadislerin konularına gelince; padişahın seyahat ve ziyaretleri, nişan verilmesi törenleri, Asâkir-i Mansûredeki gelişmeler, askerlik eğitimi, top ve tüfek yapımı, Avrupa'ya gemiler ısmarlanması, ordu tayinleri, çeşitli bölgelerdeki paşa isyanlarının bastırılması, piyasa fiyatları, Avrupa basınında Türkiye ile ilgili haber ve yazıların çevirileri, Avrupa'da bilim ve teknik yeniliklerle ilgili havadislerle, Avrupa siyasal kurumlarıyla ilgili bazı bilgiler de gözüktür. Üçüncü sayıda İngiltere Kralı'nın "meşveretgâh-ı vükelâ" ve "meşveretgâh-ı hânedan" de-

1236 Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi" **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., C I, İstanbul 1985, s. 69.

1237 Koloğlu, agm., s. 70.

1238 Berkes, age., s. 200.

nilen iki meclis erbabına hitaben taktir eylediği nutkunun çevirisini görmek mümkündür.¹²³⁹

Le Moniteur'de, yer alan yazıların Fransızca okuyan Avrupalılara Osmanlı Devleti hakkında dolaşan yanlış görüşleri düzeltme, iç ve dış politikasını tanıtmaya, ticaret alanındaki ilerlemelerini bildirme amacını güttüğü bellidir. Amerikalı olarak Türkiye hakkında ilk kitabı yazan Dekay, anılarında gazetenin bu amaçla çıkmasını alkışlayarak, *Bu sayede Avrupa'ya Türkler aleyhine yayılan yalanların önleneceğini, bundan sonra Navarin olayı gibi haince saldırıların bir daha tekrarlanmayacağını umduğunu* belirtir. Reşit Paşa'nın bir yazısından anlaşıldığına göre bu gazete Avrupa'ya "nizâmât-ı askeriye" ile her tarafta "sivilizasyon usul-i mergûbesinin icrasına" girişildiğini tanıtmak üzere çıkarılıyordu.¹²⁴⁰

Öte yandan Sultan II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasındaki askerî ve siyasi çatışma, ikisinin resmî gazetelerinin sütunlarına da yansıtıldı. Türk, Osmanlı ve İslam tarihlerinde ilk kez, Türklerle öbür Müslümanlar arasında bir basın polemigi yapılıyordu. Kamuoyunun desteği, süreli yayınlara yani yazılı inandırma yoluyla sağlanmak isteniyordu. Askerî alanda çok büyük ve kolay başarılar sağlayan Mehmet Ali, basın savaşını tümüyle kaybetmişti. Zira *Takvim-i Vekâyi* daha başarılı bir polemik sürdürmüş, Paşa'nın Anadolu halkını yanına çekme çabaları boşa çıkmıştır. Ayrıca *Takvim-i Vekâyi*'nin Fransızca nüshası *Le Moniteur Ottoman*'da Avrupa kamuoyunu Babıali lehine oluşturmakta başarılı olmuştur. İzmir'de yayımlanan Fransızca gazetelerin de aleyhindeki kampanyasıyla Mehmet Ali Paşa yenilmiş ve çare olarak kendi görüşünü yansıtmak için *Moniteur Égyptien*'i (*Vekâyi-i Mısriyye*'nin Fransızcası) yayımlatmaya başlamıştır.¹²⁴¹ *Takvim-i Vekâyi* çok daha dinamik yapısı, nitelikli kadroları ve dünyaya açıklığıyla gününe göre radikal, hatta ihtilalci nitelikli düşünceleri savunmuş ve bunlar 1839 Tanzimat Fermanı için kamuoyunu hazırlamıştır.¹²⁴²

Türkiye'de ilk özel Türkçe gazeteyi William Churchill adlı bir İngiliz yayımlamıştır. Churchill'in 3 Temmuz 1840'da çıkardığı *Ceride-i Havâdis*'in yayın öyküsü, *Morning Herald* gazetesinin İstanbul muhabiri olarak görevliyken, Kadıköy'de avlanma sırasında yaptığı bir kazaya dayanmaktaydı. Avlanma sırasında bir Türk çocuğunu yaralayan Churchill tutuklanınca İngiliz uyruklu olduğundan kapitülasyon hakları gereğince, İngiliz Elçisi'nin baskıları neticesinde serbest bırakıldığı gibi ona (kendi isteği üzerine) bir de gazete yayımlama imtiyazı verildi. *Takvim-i Vekâyi* ile *Ceride-i Havâdis*, Tanzimat Dönemi yönetici ve düşünür kadrolarının oluşumunda okul görevi yapmıştır.

1239 Berkes, *age.*, s. 200-201.

1240 Berkes, *age.*, s. 201.

1241 Koloğlu, *agm.*, s. 70.

1242 Koloğlu, *agm.*, s. 70.

Takvim-i Vekâyi giderek resmîleşirken, *Cerîde-i Havâdis* daha çok politik ve ekonomik haberlere ağırlık vermiştir.¹²⁴³

Türkçe dışı basın ise önce İzmir'deki basın yayın faaliyetlerinde önemli bir yer işgal etti. Tıpkı Fransızca basın gibi 1840'larda İzmir'de Rumca, Ermenice, Ladino ve Bulgarca gazeteler yayımlandı. Ancak bir süre sonra önemli bir kesimi İstanbul'a taşındıklarından, başkent tam anlamıyla devletin kültür ve basın merkezi olmaya yöneldi. Bu gazeteler, elde edilen avantajların kaybedebileceği endişesiyle idareye aşırı bir bağlılık ve saygı ifadesi çerçevesinde yayın politikası izlediler. Bunun dışında gittikçe daha belirgin şekil alan bir nevi cemaat gazeteleri, "Millet Sistemi"nin iç tartışmalarını yürütüyor, ruhani yönetim üzerinde görüşlerini açıklıyor, laikleşme ve dini yermenin rakip mezheplere avantaj sağlayacağı inancıyla, Avrupa'da olduğu gibi dini aşarak ulusçuluğa varmak yerine, dine daha çok sarılarak ulusçuluğu arama eğilimleri içten içe kendini gösteriyordu. Bunların dışında tümüyle özel nitelikli olan Türkçe dışı basın, her konuya girebiliyor ve resmî nitelikli Türkçe basına oranla çok daha dinamik bir kamuoyu oluşturabilme yeteneğini gösteriyordu. Babialı, Türkçe dışı basın üzerinde de ekonomik faydaları gözeten bir sansür aracılığıyla kontrol oluşturmak istedi. *Takvim-i Vekâyi* dışında çok az sayıda basılan gazetelerin zaten desteğe ihtiyaçları bulunmaktaydı. Basımevlerinin çalışmalarıyla ilgili birtakım düzenlemeler yapılmışken, gazetelerin çalışmasını düzenleyen bir mevzuat henüz olmadığından bir nebze para yardımıyla bu kontrol sağlanıyordu.¹²⁴⁴ Para yardımı gerçekte gazetelerin yayınlanması ya da yayınlanamaması gibi gazete ve gazetecilerin kaderinde belirleyici bir rol oynamaktaydı. Gazetenin yaşatılabilmesi için devletin muhakkak bir maddi desteğinin bulunması kaçınılmaz bir ihtiyaçtı. Bu nedenle, gazetelerin gittikçe yaygınlaşması ve giderek kamuoyu oluşturmada etkili hale gelmeleri, basına karşı birtakım kısıtlamaların gerekçelerini oluşturdu.

15.2. Tanzimat Basını ve Babialinin Basına Karşı Yasal Düzenleme Girişimleri

Kırım Savaşı sırasında beliren sorumsuzluk havası içinde dış baskıların yaygınlaştığı özellikle Türkçe dışı basın başta olmak üzere, isteyenin istediği her şeyi basar hale geldiği 1854 ve 1856 tarihli iradelerden anlaşılmaktadır. Bu şartlar altında yerli ve yabancı yayınların basılmasında şeran ve mülken bir sakınca olup olmadığı belirlenmesi için bir memur tayin edilmesinde karar kılındı. Ayrıca hem içeriye hem de elçiliklere Babialiden izin alınmadan baskı yapmanın yasak olduğu hatırlatıldı. Bununla da yetinilmeyerek

1243 Hıfzı Topuz, **Başlangıçtan Günümüze Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996, s. 8-9; Ali Gevgilili, **Türkiye'de Yenileşme Süreci, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk**, Bağlam Yay., İstanbul 1990, s. 39; Koloğlu, agm., s. 70.

1244 Koloğlu, agm., s. 71-72.

1857 (1273)'de "Matbaa Nizamnamesi/Basmahane Nizamnamesi" çıkarılarak bir ön kontrol ve izin şartı yasal düzenlemeye bağlandı.¹²⁴⁵ 1857'de çıkarılan Matbaa Nizamnamesi aynı zamanda bir sansür nizamnamesi mahiyeti göstermektedir. Aynı Nizamname'de gazete çıkarmak isteyen yabancı uyrukluların da Hariciye Nezaretinden izin almadan basımevi açamayacakları belirtilmiştir. O sırada *Takvim-i Vekâyi*, *Cerîde-i Havâdis* ve *Vekâyi-i Tıbbiye*'den başka Türkçe gazete ve mecmua bulunmadığına ve bunlar da resmî ve yarı resmî olduklarına göre "risaleler" kelimesinin kapsamı içine girmeyecekleri aşikârdır. Fakat yabancı gazetelerin Hariciyece görülmüş olmaları gerektiği söylenebilir.¹²⁴⁶ Böylelikle, devlet özellikle Türkçe dışı gazetelerin yayın politikalarına karşı birtakım düzenlemelere gidilmesini tercih etmiş oldu. Nitekim 1858 tarihli Ceza Kanunu da Nizamname'ye aykırı faaliyet gösterenlere verilecek cezaları belirledi. İzinsiz basılan yayınların toplanacağı ve bu basıyı yapan basımevlerinin de kapatılacağı kayıt altına alınmış oldu.

Tanzimat reformları ile Tanzimat anlayışının getirdikleri Osmanlı toplumunda iyi eğitilmiş, idealist, ama aynı zamanda da elit bir zümrenin doğmasında önemli ölçüde etkili oldu. Tanzimat Devri'nde sayıları gittikçe artan ve bütün gücünü akıl, hürriyet ve vicdan duygusundan alan, Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi gibi şahsiyetler Batılılaşmanın yalnız kanun şekilciliğinde kalmayarak fikre ve öze nüfuz etmesi taleplerini uyandıran, devlet-toplum ve birey ilişkilerine ilişkin yeni bir söylemi olan "yeni aydın tipi"nin tecessüm ettiği münevverlerden olmuşlardır.¹²⁴⁷

21 Ekim 1860'ta Agâh Efendi'nin çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl* ile Türk ve Osmanlı basın tarihinde yeni bir dönem başladı. *Tercümân-ı Ahvâl* ilk özel Türkçe gazete idi. Agâh Efendi izin başvurusunda, Şinasi ise ilk sayının başlangıç yazısında, *Ülkede yerli ve yabancı uyruklular her dilde gazete çıkarmaktadırlar ve hukuklarından daha fazla bir özgürlüğe sahiptirler; buna karşılık milleti hâkîmenin aynı özgürlüğe sahip gazeteleri yoktur; parasını kendimiz ödeyerek, aynı özgürlüğü kullanmak istiyoruz demişlerdir. Tercümân-ı Ahvâl* sunuş yazısında *Mademki bir heyet-i içtimaiyeden yaşayan halk bunca vezaiif-i kanuniye ile mükelleftir, elbetteki kalen ve kalemen kendi*

1245 Koloğlu, agm., s. 76; Alpay Kabacalı, **Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul-1990, s. 18-19.

1246 Servet İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay. 2, 1943, s. 10-11, *İşbu basmahanelerin tabi ve temsil edecekleri her nevi kütüp ve resail evvelemerde Dersaatte doğrudan doğruya ve taşralarda ise vülatı eyalet caniplerinden inha ile Meclis-i Maarifçe görülüp, mülken ve devletten bir gûna mazurratı olmadığı tebeyyün ederek meclis-i mezkur tarafından kezalik ba mazbata makamı Âli Sadaret-i Uzmaya arz ile istizan olunmadıkça tabi ve neşrettirilmeyecektir...* Ayrıca bk. Kabacalı, **age.**, s. 18-19.

1247 Mehmet Kaplan", Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi", **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2006, s. 466-467.

vatanının menâfiine dair beyan-ı efkâr etmeyi cümle-i hukuk-ı muktebesinden addeyley derken yasalarla yükümlü halkın görüş açıklama hakkının da bulunması gerektiğini belirtiyor ve böylece Tanzimat Fermanı'nda fertle devlet arasında kurulan münasebetin manasını genişletiyordu.¹²⁴⁸ *Tercümân-ı Ahvâl*'in açtığı yolda daha ileri bir adım atan *Tasvîr-i Efkâr*'da Yeni Osmanlıların fikir babası Şinasi, her şeyden önce dinamik bir kamuoyundan, hükümdar ve hükûmetin yanı sıra söz sahibi olacak bir halktan yanadır. Padişahın tahta çıkış ve doğum günlerinde gazetesine övgüler koymayı reddetmiştir. Gazetede, parlamenter sistemi savunuyor, bu konuda Avrupa basınından çeviriler yayımlıyordu. 27 Haziran 1862'den itibaren yayımlanan *Tasvîr-i Efkâr*'da Şinasi, milliyet ve meşrutiyet kelimelerini cesaretle kullanıyor ve olabildiğince Türkçe anlatım ilkesine sadık kalıyordu.¹²⁴⁹

Öte yandan *Tasvîr-i Efkâr*'ın getirdiği en önemli yeniliklerden birisi de Şinasi'nin Arap harfleriyle dizgiyi kolaylaştırmak için dizgi kasasındaki harf sayısını 112'ye indirmesiydi.¹²⁵⁰ Bu girişim okuma-yazma ve öğrenmede kolaylık için Arap harflerinin ıslahı ve Latin harflerinin kullanılıp kullanılmayacağı konusundaki uzun ve önemli bir tartışmanın açılmasını sağladı. 1863 yılından itibaren *Mecmuâ-i Fünûn*, *Tasvir*, *Hürriyet*, *Terakki*, *Ruznâme* ve *İbret* gazetelerinin katıldıkları bu tartışmayla, Avrupalı oryantalistler ve Hristiyan Araplar tarafından daha önce ele alınmış olan konu, İslam düşünürlerine de açılmış bulunuyordu. Türkçe basından sonra Arapça basın ve İranlı aydınlar da tartışmaya katılmışlardı. Suçu harflerde değil, eğitim sisteminde buluyorlardı. Ortaya atılan görüşlerde *Arap harfleriyle değil öğrenciler, öğretmenler içinden bile gazete okuyabilecek yüzde beş kişi çıkamaz; Oysa Rum, Ermeni ve Yahudi çocukları mahalle mektebine gittikten altı ay sonra okuyabilecek duruma geliyor* deniliyordu.¹²⁵¹

Bu arada günlük basının giderek belirli bir etki alanı göstermesi, Türkçe dışı basının da etkin hale gelmesi üzerine Babıali yeni bir basın nizamnamesi yayımlamayı gerekli gördü. Gerçekte henüz çok yaygın bir gazete yayını söz konusu olmasa da, Babıali III. Napolyon Devri Fransız Matbuat Kanunu'nu esas alarak iki fasıl 35 maddeden oluşan Matbuat Nizamnamesi'ni 1864'te yayımlayarak, bundan böyle Osmanlı ülkesinde gazete yayınına izne bağladı.¹²⁵²

1248 Kaplan, agm., s. 468-469.

1249 Enver Behnan Şapolyo, **Türk Gazeteciliği Tarihi, Her Yönüyle Basın**, Ankara 1971, s. 115-121. Hasan Refik Ertuğ, **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi**, İstanbul 1959, s. 152-165; M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982, s. 184.

1250 Şapolyo, age., s. 125.

1251 Koloğlu, agm., s. 78.

1252 Cevdet Kudret, **Abdülhamit Döneminde Sansür**, Yenigün Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 25-40.

Tanzimat sonrası basın hayatında düşünce gazeteciliğinin öncüsü sayılan *Tercümân-ı Ahvâl* ve *Tasvîr-i Efkâr*'ın başlattığı dinamizm, kısa bir sürede yeni kadrolar oluşturmuş, Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Midhat Efendi gibi şahsiyetler dönemlerine damgalarını vuran münevverler olarak kabul görmüşlerdir. Özellikle Namık Kemal diğer Osmanlı münevverlerini de etkileyen bir kişiliğe ulaşmış, ölümünden sonra da II. Meşrutiyet'i bekleyenlerin çeyrek yüzyıl boyunca ilham kaynağı olmuştur. Namık Kemal yazılarında Tepebaşı kahvelerinde söylenen Türk aleyhtarı Rumca şarkılara çatıyor, hükûmetle milletin, hürriyet şartları içinde dayanışması gerektiğini savunuyor, hükümdarın kendisini halka sevdirmesi gereğinden söz ediyordu. Memleketeyn ve Girit konusunda hükûmet politikasını eleştirirken Avrupa devletlerinin çıkarıcı politikalarını yeriordu.¹²⁵³

1867 başlarında aynı okulun bir diğer üyesi Ali Suavi de *Muhbir* gazetesinde daha değişik bir açıdan, ama çok daha sert bir şekilde yine hükûmeti eleştiriyor ve çözümü bir millî meclis kurulmasına bağlıyordu. 1 Ocak 1867'de yayın hayatına başlayan *Muhbir*, aynı zamanda Girit'te ezilen Türk ve Müslümanlara yardım kampanyası açmış, büyük paralar toplamıştı. 12 Mart 1867'de Âli Paşa'nın sadrazamlığı döneminde özellikle Girit konusundaki eleştirileri frenlemek amacıyla bir Kararname yayımlandı. Mehmet Emin Âli Paşa'ya atfen, *Kararnâme-i Âli* olarak adlandırılan bu kararname ile hükûmete "ülkenin yüksek menfaatleri gerektirdiğinde" yürürlükteki basın yasasından ayrı olarak idari bir yetkiyle, gazeteler hakkında kovuşturma açma hakkı tanındı. *Âli Kararnâme* geçici olarak çıkarıldığı halde, diğer tüzükler gibi 1909 yılına kadar yürürlükte kalmış ve buna dayanarak birçok gazete kapatılmıştır. Bu yetki, çok uzun yıllar muhalif görünen gazetelerin istendiği anda susturulmasını sağlayan bir "Demokles kılıcı" niteliğini taşımıştır.¹²⁵⁴

Bu uygulamadan gazetelerin etkilenmemesi düşünülemez. Beklendiği gibi, *Kararnâme-i Âli*'den *Muhbir*, *Vatan*, *Tasvîr-i Efkâr* ve *Tercümân-ı Ahvâl* de nasiplerini almışlar; Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa Paris'e kaçarak orada Mustafa Fazıl Paşa ve Agâh Efendi'yle buluşmuşlardır. Bu defa 1867-1870 yılları arasında Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde (Paris, Londra, Lyon, Cenevre) ilk kez Türkçe basın belirmiş ve *Muhbir*, *Hürriyet*, *Ulûm*, *İttihad* gibi sürgün gazeteleri yayımlanmaya başlanmıştır. Türkiye'de basın üzerinde özellikle baskı ve tazyikin artması ve bazı gazetelerin kapatılması, gazetecilerin de sürülmeleri ile bir süreden beri Paris'te yaşamak zorunda kalan Hıdiv ailesinden Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın çağrıları, Avrupa'nın önde gelen şehir ve muhitlerinde Türk gazeteciliğini gündeme getirdi.¹²⁵⁵ Esasen bu ge-

1253 Koloğlu, agm., s. 80.

1254 İskit, age., s. 22-23; Fuat Süreyya Oral, **Türk Basın Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi**, Birinci kitap, Yeni Adım Matbaası [Tarihsiz], s. 104; Kabacalı, age., s. 30-31; İnuğur, age., s. 204-205; Kudret, age., s. 43-44; Gevgilili, age., s. 48.

1255 Cavit Orhan Tütengil, **Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazetecili-**

lişmenin 1860'lardan itibaren şekillenen ve Tanzimat Dönemi'nin dağınık da olsa en belirgin muhalif hareketi olarak bilinen *Yeni Osmanlılar Hareketiyle* ilişkili olduğu açıktır. Yeni Osmanlıların, hareket ve düşüncesi içinde yer alanların programlanmış ve sistematik ortak bir düşünceye sahip oldukları kesin olmasa da, ittifak ettikleri bazı hususiyetler vardı. Onlara göre, Tanzimat bürokratik bir despotizme dönüşmüş, Tanzimat elitlerinin reform çabaları yüzeysel kalmıştı. Yeni Osmanlılar hareketinin gelişmesinde önemli bir merhale olan ve Mustafa Fazıl'ın Sultan Abdülaziz'e yazdığı açık mektupta bir reform programının uygulanmasının gerekliliği, bu reformun temelinde de anayasal bir rejimin kurulması isteği bulunuyordu. Anayasal rejim evrensel geçerliliği olan bir rejim olarak görülüyor, her ülke için tek meşru devlet şeklinin bu olduğu belirtiliyordu. Mektupta, bundan dolayı Müslüman ya da Hristiyan siyaseti ve devleti diye bir şey olmadığı, nerede olursa olsun tek bir adalet ilkesinin bulunduğu açıklanmaktaydı.¹²⁵⁶ Yeni Osmanlılar'ın sürgünde geçirdikleri yaklaşık beş yıllık süre olgunlaşma yılları oldu. Batı dünyasıyla olan bu doğrudan temas, kalemlerinin gücüne güç kattı. Görüş ve düşünceleri gittikçe olgunlaştı. Temsil ettikleri meşrutiyet fikri, bütün sorunlarına rağmen memlekette oldukça kuvvetli akisler uyandırdı. Bunun sebebi onun her şeyden önce yeni bir ideoloji olmasıydı. Bu ideoloji, o asrın bütün milliyetçi hareketlerini uyandırdı.¹²⁵⁷ 1870'lere gelindiğinde Osmanlı Devleti'ndeki koşullar hızla değişmeye başladı. 1867 yaz aylarında, Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde Padişah'ın teveccühünü kazanan Prens Mustafa Fazıl Paşa, Paris, Londra, Viyana ve Budapeşte'de kendisine refakat etti. Sultan'ın seyahatinin, sürgünlerin Paris'i terk etmeye zorlaması, bir yandan İstanbul'daki gelişmeler diğer yandan Yeni Osmanlıların aralarındaki fikir ayrışması onların yurda dönmelerine fırsat vermiş oldu.¹²⁵⁸ 1870'lerden itibaren Türkiye'ye dönmeye başlayan Yeni Osmanlılardan özellikle Namık Kemal, sürgün yıllarındaki Avrupa'yı yakından tanıma fırsatını bulmuştu. Kendi kimlik ve kültürünü bırakmadan Avrupa uygarlığından nelerin, nasıl alınabileceği konusundaki görüşleri gazete sütunlarını doldurmuştur.¹²⁵⁹ Saraydan para yardımı gördüğü halde, *Basiret* bile, Tanzimat'ın getirdiği oranda serbest yazma havasından yararlanmayı denemekten geri kalmamıştır. 22 Ocak 1869'da Ali Bey tarafından yayımlanmaya başlayan *Basiret* ilk defa gazete başlığının altına *Millet gazetesi* ibaresini koymuştu. Namık Kemal, Türkiye'ye döndükten hemen sonra gazetecilik faaliyetlerine tekrar başladı ve Haziran 1872'de *İbret* gazetesinin idaresini ele aldı. O zamana kadar İstanbul'da bir hayli Türkçe gazete ve dergi vardı, fakat Namık Kemal'in *İbret*'teki makale ve denemeleri

ği (1867-1967), Belge Yay., İstanbul 1985, s. 22-23.

1256 Berkes, *age.*, s. 287.

1257 Ülken, *age.*, s. 63.

1258 Lewis, *age.*, s. 155-156.

1259 Tütengil, *age.*, s. 60-62.

ona Türk basınında eşi bulunmayan bir önem kazandırdı. Fakat başyazarlığı bir yıldan az sürdü. Çünkü yeni bir buhran bu sefer onu Kıbrıs'ta ikinci bir sürgüne zorladı. Bu buhran Gedik Paşa tiyatrosunda *Vatan Yahut Silistre* piyesinin oynanmasıyla patladı. *İbret*'in yazar kadrosunda ve aynı zamanda başyazar olan Namık Kemal, yazılarında özellikle yurt sevgisini işliyor ve bütün Müslümanları Türklerin korumasında toplanmaya çağırıyordu. Fakat bu defa Kemal, *Vatan Yahut Silistre* piyesiyle daha sert bir tarzda, daha patlayıcı bir konuyu işliyordu ve oyun heyecanlı bir seyirci önünde oynanmıştı. Oyunun teması vatanseverlik; Müslüman halk için yeni olan, insanın ülkesine borçlu olduğu sevgi ve bağlılık doktrini idi. Oyunun dört perdesinde, 1854'de Ruslara karşı Silistre Türk Kalesi'nin savunmasında geçen bir menkıbe işlenmiştir. Piyes, vatan aşkıyla taşan cümlelerle yanan ve vatanlarını sevmeleri ve onu düşmanlarına karşı korumaları için millete heyecan veren çağrılarla doludur. Bu piyeste, Kemal'in *Hürriyet* ve *İbret*'teki başlıca yazılarında formüle ettiği fikirler, dramatik ve şairane ifadesini bulmuştur. Piyesin yarattığı coşku, *İbret*'teki övgü ve destek mektupları, bütün bunlar zaten sürgünden dönmesine henüz izin verilmiş Namık Kemal üzerindeki şüpheleri daha da arttırdı. Kemal, Babıali tarafından iyi gözle görülmüyordu. Halk heyecanından şüphe ediliyor, hele bu, halkın Sultan'a ve nazırlarına değil de vatan denilen soyut bir varlığa yönelik bir heyecan dalgası ise bunlar, yıkıcı fikirler gibi görülüyor ve değerlendiriliyordu. Sonunda Babıali, 5 Nisan'da sorumsuzluk, ayaklanmaya teşvik ve küstahlık sebepleriyle gazeteyi kapatan bir emir yayımladı. Meydan okuyan bir veda başyazarı Kemal'in *İbret*'teki son yazısı oldu. Oyunun Gedik Paşa Tiyatrosu'nda temsil edildiği gece (1 Nisan 1873) yarattığı coşku ve halkın gösterileri bir bahane oldu, *İbret*'in Namık Kemal, Ahmet Midhat, Ebuzziya Tefvik ve Nuri'den oluşan yazı kadrosu değişik yerlere sürüldüler.¹²⁶⁰ 1875'ten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu şartlar bir hayli güçleşti. Devletin 1854'ten itibaren yaptığı dış borçlanmanın konsolidasyonunda karşılaşılan sorunlar, 6 Ekim 1875'te Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Osmanlı borçlarının faiz ödemelerini yarıya indirme girişimi ve İstanbul'da Rus Elçisi Kont İgnatiyev faktörü ile 1873 yılının tarımsal hasılatı iktisadi ve siyasi manzarayı daha da kötüleştirdi. Bu durum, başta İngiltere olmak üzere Avrupa ile çözümü kolay olmayan yeni bir döneme girilmesine ortam hazırladı. Ayrıca Bulgaristan'a sıçrayan ve Selanik olayının da patlamasına temel teşkil eden Bosna ve Hersek ayaklanması, uluslararasılaştırılmış bir Doğu sorununa çoktan dönüştürülmüştü. İstanbul'un siyasal ortamı gittikçe ağırlaşan bir yöne kaymış durumdaydı. Medrese öğrencilerinin bu gidişatın sorumlularına yönelik tepkileri, diplomatik problemler, Panslavizmin gittikçe artan etkileri ve ağırlaşan iktisadi tablo ile Yeni Osmanlılar muhalefeti, 30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz'in hal'ine neden olmuş ve V. Murat'ın İmparatorluğun 33. Sultanı olmasını sağlamış-

1260 Lewis, *age.*, s. 157; İskit, *age.*, s. 24-26; İnuğur, *age.*, s. 211.

tır. V. Murat'ın hükümdarlığı sırasında Kıbrıs'tan çağrılan Namık Kemal'e mabeynde görev verildi ve daha pek çok hürriyetçi çeşitli görevlere getirildi. Fakat bu memnuniyet uzun sürmedi. Abdülaziz'in hal'i sonrası iç gelişmeler ve bizatihi V. Murat'ın iflah olmaz görünen vaziyeti Yeni Osmanlıları, yeni adımlar atmaya sevk etti. Bu defa hükümdarlık tacı, Murat'ın kardeşi, babası Abdülmecit'in ikinci erkek evladı Abdülhamit'e takıldı.

15.3. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Basın ve Sansür Meselesi

Sultan II. Abdülhamit, gerek şahsiyeti ve gerekse dönemi itibarıyla Osmanlı-Türk tarihinin hakkında en fazla müzakere ve münakaşa yapılan şahsiyetlerinden biridir. II. Abdülhamit'in sultan olduğu dönem bir taraftan Fransız İhtilali'nin ideoloji hâline getirdiği milliyetçilik cereyanının Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim ve gayri Türk tebaa üzerinde yaptığı menfi tesire, diğer taraftan da Batı ve Rus emperyalizmlerinin İmparatorluğa nüfuzuna karşı her yönüyle direnilen bir evre olmuştur. Bu dönem yeni bir sömürgecilik çağıdır. II. Abdülhamit, 1876'dan 1909'a kadar süren saltanatı yıllarına damgasını vurmuş, şahsiyeti ve icraatı hakkında lehte ve aleyhte pek çok şey yazılmış ve söylenmiştir.¹²⁶¹ 1 Eylül 1876'dan itibaren Osmanlı tahtında 33 yıl süre hükümdarlık görevini sürdürecektir olan II. Abdülhamit ve Dönemi için "Abdülhamit rejimi, Hamidî rejim ve İstibdât idaresi" gibi tabirler 1880'lerden itibaren hayata geçirilen ve Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar sürdüren yönetim tarzıyla ilgili değerlendirmelerdir. 1876'nın son çeyreğinde tahta çıkmış ve 93 Meşrutiyeti'ni 23 Aralık'ta ilan etmiş bulunan Sultan Abdülhamit'in ilk yılları, Rusya ile savaş şartlarına rağmen, Babıalinin gücünü sınırlaması dışında, idare tarzının nispeten liberal ya da seleflerinin yönetim üslûbundan çok farklı değildi. Kendi ifadesiyle tarz-ı idaresinin özeti; *dedesi kadar mutlak egemen, babası kadar da erdemli bir sultan olmaktı.*

II. Abdülhamit'in tahta geçişinden sonra, devrinde ilan edilen Kanun-ı Esasi'nin 12. maddesinde *basının kanun dairesinde serbest olduğu* kaydedilmişti. O günkü hava içinde basın bir süre bu özgürlüklerden yararlandı. Hatta Meşrutiyet ortamında ilk kez Basın Kanunu çıkarılmış (Mayıs 1877), fakat Kanun Padişah tarafından onaylanmamıştır. Nihayet 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan dağıtılmış ya da süresiz tatil edilmiştir.¹²⁶² Kanun-ı Esasi'nin

1261 Kuran, *age.*, s. 221.

1262 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İletişim Yay., İstanbul 1992, s. 43. Koloğlu, *agm.*, s. 86; İskit, *age.*, s. 70-71. Bu Kanun'un baş tarafı matbaalara ait hükümleri, ikinci kısım da basına ait hükümleri ihtiva ediyordu. Bunda 25 yaşını ikmal eden, hukuku nedeniyle ve şahsiyetine mutasarrif her Osmanlı vatandaşının gazete ve evrakı mevkute neşri hakkı tasrih ediliyor ve fakat takyidi ahkâm konuyordu. Ecnebi tebaalar "Memâlik-i Mahrûse"de gazete çıkaramayacaklardı. Gazetede ki yazılardan "müdür-ü mesul" sorumluydu ve gazete zirinde onun imzası olacaktı. Heyet-i Mebusandan birisi gazete çıkaramaz, gazete çıkarken mebus olanın uhdesindeki gazete imtiyazı sakıt olurdu. Zat ve hukuk-u

12. maddesine ve bir basın kanununun hazırlık girişimlerine rağmen savaş halinin yarattığı sorunlar, Sultan Abdülhamit'i daha sıkı bir kontrole yöneltmiştir. Sadrazam Ahmet Midhat Paşa ile aralarında beliren anlaşmazlıkların en önemlilerinden biri de basına karşı ortaya çıkan tutumdan kaynaklanmıştır. Sultan Babıaliye yayınlattığı bir bildiri ile basına, hükümet çalışmaları aleyhine yapılacak yayınlar konusunda bir gözdağı verdi. Özellikle 1860'lardan beri güçlüklerle süregelen fikir gazeteciliği gittikçe ağırlaşan şartlar nedeniyle yeniden önemli bir darbe aldı ve bu durum 1908 Meşrutiyeti'ndeki "basın patlamasına" kadar sürdü.

II. Abdülhamit Dönemi'ndeki politik sınırlamalarına rağmen bu dönemde tirajları 30.000'e varan gazetelerin yayımlandığı bilinmektedir. 26 Haziran 1878'de yayın hayatına başlayan *Tercümân-ı Hakikat*, hem sürekliliği hem de Ahmet Midhat'ın konuları popülerize etmekteki başarısı nedeniyle, dönemin simge gazetesi oldu. O dönemin diğer önemli yayınları *Sabah*, *İkdâm*, *Saadet*, *Tarik* gazeteleri ile *Servet-i Fünûn* ve *Malûmat* dergileri de aynı çizgiyi izliyorlardı. Bu çizgiyi artık Babıali değil, Yıldız, hatta Padişah'ın kendisi belirliyordu. Aslında II. Abdülhamit, basının yaygınlaşmasını istemiyor değildi. 1903'te yayımlanan bir Şûra-yı Devlet kararnamesinde belirtildiği üzere, basının illere yayılması, tarım, doğal kaynaklar ve kültür konularının sade bir dille yazılması, gazetelerin köylere kadar girmesi istenmekteydi. Ancak istenilen, kendi başına buyruk değil, Yıldız Sarayı tarafından kontrol edilebilir bir basındı. Tek kaynaktan yönetilen ve aynı şeyleri yazan bir basın.¹²⁶³ Basın konusunda, 1860'lara göre önemli bir gerileme söz konusu olmasına rağmen Abdülhamit Devri'nin en ayırt edici özelliği, daha önceki teşebbüslere karşın, okulların hiç olmadığı kadar önemli bir gelişme kaydetmiş olmasıdır. Bu, sadece Müslüman çocuklarına değil, aynı zamanda onlara göre çok daha fazla avantajlara sahip olan gayrimüslim milletlerin çocuklarına da okullar ağından istifade etme fırsatını vermekteydi. Bu durum, potansiyel okur sayısında net bir artışı açıklıyordu. Zaten hem matbuat hem de basın kayda değer bir gelişme gösterdi. Yıllık ortalama matbu kitap sayısı yarım yüzyılda yedi katına çıktı. Abdülmecit Devri'nde 43 olan bu sayı, Abdülaziz Devri'nde 116'ya ve II. Abdülhamit Devri'nde ise 285'e yükseldi. Aynı şekilde matbaa preslerinin sayısı da 1883'te 54, 1908'de 99'dur. Günlük gazetelere gelince sayıları az olmakla birlikte, o devir için azımsanmayacak tirajlar vardır: *İkdâm* 15.000, *Sabah* 12.000 basıyordu. Yazarların, gazetecilerin ve genelde kalem ehlinin ele aldıkları konularda sansürün ve yönetimin belirleyici bir etkisi olduğu aşikârdır. Tanzimat Devri'nde daha az, fakat Avrupa edebiyatının başyapıtlarının çevirileri yapılırken, bu dönemde çevrilen eserlerin türü değişmiş ve

padişahiye dokunacak elfaz ve tabirat kullanılırsa cezası üç sene bir ay haptisti. Üç kere hapis cezası hüküm olunan her gazetenin hükümetin talebi üzerine muvakkaten veya külliyen ilgası da caizdi. Bu kanun tatbik sahasına konulmamıştı.

1263 Koloğlu, agm., s. 86-87. Kabacalı, age., s. 50-51.

yeni toplumsal katmanların zevkleri öne çıkmıştır. Resimli dergilerde kullanılan gravürler ve fotoğraflar, sanayi devrimi dünyası, demir yolları, büyük imar çalışmaları Osmanlı okurlarına sunulmuştur. Böylece sansüre rağmen -belki de onun yüzünden- Batı modernitesi zihinlerde güçlü bir şekilde yer edinmiştir.¹²⁶⁴

II. Abdülhamit devrine ilişkin çalışmalarda açıkça görüldüğü gibi Sultan'ın Avrupa'ya ve Avrupa'daki gelişmelerin Türkiye'ye yansımalarına yönelik fikir ve görüşlerin nesnel bir şekilde değerlendirilmesi gereklidir. Tanzimat'ın birçok uygulamasını onaylayan Sultan Abdülhamit'in İslamcılık eğilimi katı bir Batı düşmanlığı ile yüklü değildi. Onun siyaseti, Batı emperyalizmi ve sömürgeciliğine karşı kendinden önce gündeme gelmiş ve tartışılmış olan İttihad-ı İslam; yani İslam birliği siyaseti idi. Gazetelere yapılan tavsiye ve telkinler, Avrupalı devletlere ve elçilerine son derece saygılı davranmak, özel uyarı almadan yabancı hükümetlerin politikalarını eleştirmek yönündeydi. Müslümanların özgür yaşama hakları, İslam'ın, dinlerin sonuncusu olarak üstünlüğü gibi konular, aşağılayıcı ve ayaklanmaya kışkırtıcı anlatımlar taşımadan, ısrarla işleniyordu. Bunlarda asla eylemci bir nitelik yoktu. O kadar ki, ilk olarak bir Asya Devleti (Japonya), bir Avrupa Devleti'ni (Rusya) savaşta yendiğinde, dünyanın tüm Müslüman gazeteleri sevinç yazıları yayımlarken, Osmanlı basını iki tarafı eşit yansıtan bir tarafsızlık sürdürmek zorunda kalmıştır. Kendi içişlerine karışılmasını istemeyen II. Abdülhamit, diğer ülkelerin de iç işlerine karışılmasını uygun bulmayıp, Avrupa devletlerinin esiri olan Müslüman toplumlara *sadece İslam'ı bırakmayın, İslam'a daha çok sarılın* mesajını iletliyordu. Sultan'ın gerek bu tutumu ve gerekse Tunus'un Fransa, Mısır'ın İngiltere tarafından işgalini onaylamaması, bu ülkelerde kuşku yaratıyordu. Avrupa'nın, Panislamizmi dönemin yayımlacı Panslav, Pangermen, Panhellen gibi akımlara benzetmesi, aslında Müslüman sömürgelerine hâkimiyetini devam ettirmek kaygısından kaynaklanıyordu. Emperyalizm, İslam aleminin bir anda ayaklanmasıyla bütün sömürgelerinin elinden çıkması karabasanının yarattığı korkuyu alt edemiyordu. Böylece artık Avrupa için alt edilmesi gereken, Osmanlı ya da Türk değil, II. Abdülhamit'in şahsı oldu. II. Abdülhamit, strateji olarak, içeride tekdüze bir basın oluşturup, gücünü dışarıdan gelen saldırılara cevap vermek yolunda yoğunlaştırmayı tasarlamış olmalıdır. Çalışma dairesine telgraf yerleştirerek Avrupa basınının yayınlarını günü gününe izleyen ve bunlara karşı anında girişimlerde bulunan Abdülhamit'in bu aşırı duyarlılığı kısa sürede fark edilmiş, bu zayıf noktasının üzerine ısrarla gidilmiştir. II. Abdülhamit'in basın rejimi, saldırı ve eğlence konusu olmuştur. Öte yandan hem yerli basını kontrol hem de dışarıdan zararlı yayın gelmesini engellemek açısından alınan önlemler; işgüzar memurların sansür uygulamasındaki abartılı davranışları,

1264 François Georgeon, **Sultan Abdülhamit**, Çev. Ali Berktaç, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 377-378.

çoğu kez yönetimin düşündüğünün ötesinde hatıralar, fısıltı gazetesi yoluyla dedikoduların yaygınlaşması doğru ile yanlışın birbirine karışmasına neden olmuştur.¹²⁶⁵

Sonuç olarak Sultan II. Abdülhamit Devri çok farklı dönemlerde sıklıkla muhayyel değerlendirmelere yol açmış bir dönemdir. Abdülhamit ve basın meselesinde gerçek olan şu ki; kendisi döneminde yeni bir basın kanunu çıkarma girişimleri sonuçsuz kalmış, Sultan Abdülaziz Dönemi'nden beri cari olan basın kanunu uygulanmıştır. Sansür Abdülhamit Devri'nden önce ve sonrasında da var olmuş, bu gerçekliğe rağmen bu dönemde yayımlanan gazete, dergi ve kitap sayısında önemli bir artış görülmüştür.¹²⁶⁶ Bununla birlikte fikir dünyasının gelişimi açısından iradi olarak yöneltilen toplumdaki apolitik eğilim ve tercihler, fikir gazeteciliği tecrübesinin ihyasına ve istikrarlı bir düşünsel gelişime izin vermemiştir. Ayrıca başkentte hâkim olan sansürün taşra basınında özellikle Selanik, Beyrut gibi liman şehirlerinde o denli etkin olmaması dikkati çeken bir başka durumdur.

15.4. II. Meşrutiyet Dönemi Basını

Uzun mücadeleler sonucunda 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet'in politika buhranı yüzünden ilk günlerde fikir hayatı bir anarşi manzarası göstermiştir. Basın hürriyeti uzun zaman açlığı duyulan çok çeşitli ve birbiriyle çatışan birçok fikrin birdenbire yayılmasına imkân verdi. Bu sırada batıp sönen, sayısı bir hayli fazla gazete ve dergi vardır. Abdülhamit Devri'nin bazı gazete ve dergileri artık çıkmıyor, buna karşılık ilk yıllarda Babıali yokuşunun camekânlarını sayısız yeni dergiler dolduruyordu. Avrupalılık artık eski nesillerin anladığı dar çerçeveyi kırmış, şimdi Batı'nın yeni problemleri üzerinde de tartışmalar ve yayınlar gittikçe yayılmaktaydı. Bu tartışmalar bireycilik-toplumculuk, sosyalizm-kapitalizm, hürriyetçilik-devletçilik, evrimcilik- devrimcilik, vb. karşıt kutuplar etrafında dolaşıyordu.¹²⁶⁷ Matbuat bu yönüyle Meşrutiyet'in hazırlanmasında nasıl rol oynamışsa, şimdi de dönemin politik mücadelelerinin hızlandığı, çelişkilerin keskinleşmeye başladığı bir sırada rolünü oynamaya hazır vaziyetteydi. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildikten iki gün sonra, 25 Temmuz tarihli gazeteler, ön kontrole tabi tutulmadan piyasaya sürülmüştür. İstanbul basını bu tavrıyla cari basın rejimini fiilen değiştirmiş oluyordu.¹²⁶⁸

1265 Koloğlu, agm., s. 88.

1266 Fatmagül Demirel, **II. Abdülhamit Döneminde Sansür**, Bağlam Yay., İstanbul 2007, s. 153.

1267 Ülken, **age.**, s. 139.

1268 Şapolyo, **age.**, s. 170; Oral, **age.**, I. kitap, s. 166; İskit, **age.**, s. 142; Kabacalı, **age.**, s. 80-81; Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C I, İstanbul 1970, s. 62-63.

Yeni dönemin özelliği, her isteyenin gazete çıkarma hak ve ehliyetini kendisinde görmesiydi. Yalnız İstanbul'da 31 Mart 1909 olayına kadar 353 gazete ve dergi yayımlanmıştı. 1910'da 130, 1911'de 124, Balkan Savaşı'nın bunalımlı günlerinde 45, ertesi yıllarda 92 ve 75 yeni yayın piyasaya sunulmuştu. Fransızların kolonyal dergilerinden *Revue du Monde Musulmane*, 1909 Mayıs-Ağustos sayısında 29 Temmuz 1908'den itibaren İmparatorlukta yayımlanan süreli yayın sayısını 739 olarak veriyordu. Bu sayıya İstanbul'un yanı sıra taşrada yayımlanan gazete ve dergilerle, Türkçe dışındaki dillerde yayımlanan süreli yayınlar da dâhildir.¹²⁶⁹ 16 Temmuz 1909'da Kanun-ı Esasi'nin 12. maddesi *Basın yasalar çerçevesinde serbesttir. Hiçbir şekilde basın önceden kontrole tabi tutulamaz* şekline dönüştürülmüştü.¹²⁷⁰ Bu dönemde gazete ve dergi gibi süreli yayınlarla ilgili yapılan çalışmalar dikkate alındığında ne yönden bakılırsa bakılsın bunun, basında bir patlama olduğu kanaatini oluşturacağı kesindir. Hürriyetin ilanından hemen önce İstanbul'da bütün dillerde yayımlanan gazetelerin toplamı 51; tüm Osmanlı taşrasında yayımlanan gazete ve dergilerin toplam sayısının ise 100 kadar olduğu hatırlanırsa patlamanın büyüklüğü daha iyi anlaşılır.¹²⁷¹ Bu arada, kimi gazeteler Hürriyetin ilanı ile birlikte yön değiştirmeyi tercih ettiler. 25 Temmuz 1908'de sansürün kalkmasıyla birlikte, dört büyük gazete, *İkdâm*, *Sabah*, *Tercüman* ve *Saadet* kadrolarını yenileyerek meşrutiyetçi olup, eski yayınlarıyla ilişkilerini kestiler. Bu arada *Servet-i Fünûn* günlük gazeteye çevrildi. Abdullah Zühtü ile Mahmut Sadık, *Yeni Gazete*'yi, Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit ve Hüseyin Kâzım Kadri, *Tanin*'i kurdular. İttihat ve Terakki'nin sözcüsü olacak *Tanin*, birçok kere kapatıldı. *Tasvîr-i Efkâr* da İttihatçıları destekledi. İttihat ve Terakkicilerin karşısına, Ahrar Fırkası'nın *Osmanlı*, Mevlânzade Rıfat'ın *Serbestî*, Murat Bey'in *Mizan*'ı, başına Ali Kemal'in geçtiği *İkdam*, Derviş Vahdetî'nin *Volkan*'ı çıkmıştır.¹²⁷²

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yılları her türlü düşüncenin, Doğu'dan ya da Batı'dan kaynaklanan ve beslenen her türlü akımın yazıya dökülüp, kamuoyuna serbestçe sunulduğu bir dönem olmuştur. Basına yeni ufuklar açılırken gazeteciliği siyasal ihtirasları için kullananların sayıları artmıştır. Gazeteciliği meslek olarak addedenlerin yanı sıra, politik sebeplerle öldürme ve sürgün olaylarının çokluğu gelişmenin gazeteciler lehine olduğunu söyleyebilmeyi zorlaştırmaktadır.¹²⁷³ Bununla birlikte II. Meşrutiyet Dönemi'nde sadece İstanbul'da 170-175 kişilik Türkiye'nin önde gelen muharrirleri düşü-

1269 Uygur Kocabaşoğlu, "Hürriyet"i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 7.

1270 Kabacalı, *age.*, s. 84; Koloğlu, *agm.*, s. 70.

1271 Kocabaşoğlu, *age.*, s. 8.

1272 Salih Tunç, *İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ens. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 17.

1273 Koloğlu, *agm.*, s. 91.

nülecek olursa, ciddi bir “Osmanlı intelligentsiasından” söz etmeği haklı kılmaktadır. Şüphesiz bu sayıya Osmanlı taşrasındaki münevverleri de eklemek gerekir.¹²⁷⁴

5 Nisan 1909'da İttihatçı muhalifi *Serbesti* yazarı, Hasan Fehmi, 31 Mart Vak'ası'nda da öldürülen iki mebustan biri, *Tanin*'in başyazarı Hüseyin Cahit sanılarak katledilmiştir. Bu olayın bastırılmasından sonra *Volkan*'ın sahibi Derviş Vahdetî idam edilmiş, bazıları da yurt dışına kaçmışlardır. İttihatçılara karşı olanlardan Ahmet Samim (*Sada-yı Millet*) 9 Haziran 1910'da, Zeki [Şehrah] 10 Temmuz 1911'de öldürülmüştür.¹²⁷⁵ Şu durumda II. Meşrutiyet Kanun-ı Esası'nın sağladığı güvenceye rağmen, gazeteciler için emniyetli bir ortam sağlayamamıştır. Ayrıca II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı basınının en önemli sorunlarından biri de, 31 Mart Olayı'nın yarattığı refleksle matbuatta etkisi gittikçe artan baskılardır. Henüz bir önceki dönemin şartları yoksa da, bir süre sonraki gelişmeler ile otoriter yaklaşımlar basında bir hayli etkili olacaktır. Dönemin fikir gazeteciğinin önündeki en büyük engellerden birini oluşturan bu durumu, devrin etkin şahsiyetlerinde de görmek mümkündür. Meşrutiyet Devri'nin kudretli asker ve devlet adamlarından Mahmut Şevket Paşa'nın Sadaret görevine getirilmesinden kısa bir süre sonra günlüğüne düştüğü not bir hayli çarpıcıdır: *Tasvir-i Efkâr muharriri Yunus Nadi Bey'le görüştüm. Bundan sonra gazetesinde ne suretle hareket edeceğine dair talimat verdim. Yunus Nadi Bey'le ilk defa görüşüyordum. Bana aklı başında bir zat gibi göründü.*¹²⁷⁶

1913 Babıali Baskını ile İttihat ve Terakki, iktidarda daha etkin olunca, İttihatçı idareye muhalif gazetecilerin birçoğu Anadolu'ya sürülmüştür. Bunlar savaş yıllarını da sürgünde geçirmiş ve intikam alacakları günün hasretiyle yaşamışlardır. Öte yandan I. Dünya Savaşı'yla birlikte, basına askerî sansür getirilmiştir. Savaş ile birlikte basın üzerine getirilen kontrolün yanı sıra, sıkıyönetim ve kâğıt sıkıntısının da etkisiyle pek çok gazete kapanmış veya kapatılmıştır. Sadece iktidarın yanında olan *Tanin*, *Sabah*, *Tasvîr-i Efkâr* gazeteleri kalmıştır. Osmanlı basınında Türkçülüğün de gerçek anlamda ağırlık kazanması ancak bundan sonradır. Artık savaş boyunca, Triumvira (Enver, Talat, Cemal Paşalar)'nın açıklamaları dışında bir şey yazmak mümkün değildi. *Nihâî zafere kadar harp* sloganı her şeyi, hatta Sarıkamış dramı başta diğer yenilgileri bile örtmüştü. Savaşın beklenenden uzun olması, bu tek sesli basında yiyecek sıkıntısı, karaborsa gibi konuların yazılmasına göz yumulması dönemini açtı. 1917 sonlarında da “genel barış” teması son derece sık işlenmeye başlandı. Barış özlemi, Avrupalılar gibi Osmanlıların da tutku-

1274 Kocabaşoğlu, *age.*, s. 11.

1275 Şapolyo, *age.*, s. 176-182; İnuğur, *age.*, s. 322-326; Kabacalı, *age.*, s. 86-90.

1276 **Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü**, Arba Yay., İstanbul 1998, s. 15.

su haline geldi.¹²⁷⁷

Talat Paşa'nın istifası, Ahmet İzzet Paşa Dönemi'nde Mütareke'nin imzalanmasına müteakip İttihatçı liderlerin kaçması ve güçlerini büyük ölçüde yitirmeleri, basında yeni bir dönemin başlangıcı oldu. İntikam için yıllardır bilenen sürgünler İstanbul'a döndüler. Bu defa "yeni bir basın patlaması" ve İttihatçılıktan arınma akımı belirdi. 13 Kasım 1918'de İtilaf Devletleri donanmasının başkente girmesiyle *Mütareke dönemine*, fiilen de *işgal dönemine* girildi. Basında Osmanlı'nın mirası, devletin ne olacağı, milletin nasıl kurulacağı ile Türk milletinin geleceği üzerindeki tartışma ve son hesaplaşma 1918-1922 yılları arasında etkin bir şekilde cereyan etti.

1277 Kabacalı, *age.*, s. 94; Koloğlu, *agm.*, s. 91-93.

II. KISIM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SONUNU GETİREN SAVAŞLAR VE ANTLAŞMALAR

1. ŞARK MESELESİ*

1.1. “Şark Meselesi” Kavramı

Doğu ve Batı kavramları tarihte, coğrafi tanımlamanın ötesine geçmiştir. Tarihî, sosyal, siyasi, kültürel, iktisadi olaylar ve olgular bu kavramların anlamında karmaşık tanımlamaları doğurmuştur. Modern zamanlarda bilimlerin çerçeve, kapsam ve kavramlarının belirlenmesinde Avrupa'nın baskın yapısı, bu kavramların kendi konumu ile belirlenmesini sağlamıştır. “Doğu”, “Yakın Doğu”, “Orta Doğu”, “Uzak Doğu” ve “Batı” kavramları son birkaç asırda şekillenerek literatürdeki anlamlarını kazanmış ve kabul edilmiştir. “Batı” terimi aynı zamanda “Avrupa” ile örtüşmüş, diğer coğrafi terimler de Avrupa'nın konumuna göre kendilerine bir yer bulmuştur. Batı kendisinin ne olduğunu anlamlandırırken ve tanımlarken Doğunun “zıttı görünüş, fikir, kişilik ve tecrübeyi” kabullenmiştir.¹

Batı'da Doğu hakkında söylenen sözler, tanımlar, analizler ve değerlendirmeler oryantalist olarak bilinen diplomat, bilim insanı, ajan, misyoner, uzman, politikacı, turist, coğrafyacı, doktor, asker ve herhangi bir iş veya gezi amaçlı doğuya giden kimselerin eseridir. Onların Doğu'daki siyaset, tarih, felsefe, tıp, sosyal ve kültürel her sahada meydana getirdikleri yığınla kitap, makale, broşür, anı ve mektup gibi yazılı yayınlar, bu yayınların değerlendirme, analiz ve yargıları oryantalizmdir. Bilginin güç olduğu, Doğu hakkındaki zengin yayınların da Batı'da Doğu'ya yönelik tanımlama ve yargılama gücü doğurduğu bir gerçektir. Oryantalizm genel ifadesiyle güçlü Batı'nın, zayıf Doğu'ya empoze ettiği bir doktrindir. Batı dünyasının üstünlüğünü kabul eden Doğu üzerinde otorite kurma ve bunu devam ettirebilme politikalarının tamamıdır.² Doğu ve Batı arasındaki ilişki güç, baskınlık ve değişen derecelerde kompleks hegemonyadır.³

* Prof. Dr. Memet Yetişgin, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, e-posta: myetisgin@ksu.edu.tr

1 Edward W. Said, **Oryantalizm**, Vintage Books, New York 1979, s. 1-2.

2 Abdulhaluk Çay, “Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri”, **Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi**, Bayrak Yay. Matb., İstanbul 1985, s. 431.

3 Said, **Oryantalizm**, s. 5.

Batılılar Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu toprakları genellikle “Doğu” veya “Yakın Doğu” olarak nitelerken, 20. asra kadar Afganistan, İran ve Orta Asya'yı “Orta Doğu”; Çin ve Japonya gibi yeleri “Uzak Doğu” olarak tanımladı. 20. asırda “Yakın Doğu” kavramı silikleşirken, “Orta Doğu” kavramının sahası genişleyerek tüm Müslümanların yoğun yaşadığı bölgeleri kapsadı. “Orta Doğu” bazen “Arap” coğrafyası için de kullanılır oldu. Bu detay tanımlamalar yanında çoğu zaman Avrupa “Doğu” diye Türk-Müslümanların yoğun yaşadığı ve yönettiği ülkelerden başlayarak Japonya'ya kadar uzanan yerleri tanımlamada kullandı. Batı'nın bağnazlığının ve ön yargılarının ürünü olarak gelişen “Şark” kavramı, Doğu'yu, geri kalmış ve dolayısıyla da yeniden dizayn edilebilir bir yer olarak gördü. “Doğu”, despotizm ve barbarlık şeklinde de anlaşılmaktaydı.⁴

Batı kavramı tam karşılık gelmese de Hristiyan dünyası, modern dünya ve Avrupa medeniyeti sahası gibi yapıları çağrıştırmaktadır. Ancak Hristiyan dünyası ile modern dünya söylemlerinin “Batı” kavramı içerisinde dile getirilmesi coğrafi ve tarihî olarak doğru görülse de kavramların gelişim sürecinde yaşadıkları tecrübeler farklılıklar doğurur zira Batı'da “Hristiyan Orta Çağ” ile “Modern Dönem” akıl çağı birbiri ile çatışarak kendilerine yol çizmişlerdir. Hristiyan Orta Çağ “karanlık” bir dönem olarak eleştirilirken, Modern zamanlar çağdaş ve medeni kabul edilmiştir.

Coğrafi bölgelerin “sorun” olması bölgenin kendi fiziki yapısıyla ilgili olmayıp, uluslararası siyasi, kültürel ve ekonomik çıkar çatışmalarının birer ürünüdür. “Doğu (Şark) meselesi” politik bir terimdir. Haçlı ruhunu çağrıştıran, emperyalist emelleri besleyen saldırgan bir siyasetin ürünüdür. Bir terim olarak ilk 1815 Viyana Kongresi sırasında Rus Çarı I. Aleksandır (1801-1825) tarafından dile getirildi. Avrupa'daki siyasi sorunlara “Hristiyan dininin kardeşlik anlayışı” ile çözüm aramayı hedefleyen ve Viyana Kongresi (1815) sırasında imzalanan Kutsal Bağlaşmanın mimarı Çar I. Aleksandır “Doğu meselesi” sözüyle Osmanlı Devleti'ni bir mesele olarak gördüğünü ve dolayısıyla da bu meselenin kendi aralarında halledilmesini önerdi. Dolayısıyla “Şark meselesi” Osmanlı Devleti'nin Rusya öncülüğünde bölünüp parçalanmasını barındıran saldırgan, emperyalist amaçlara hizmet eden ve bu saldırganlığı uluslararası kavramlar jargonunda bir çeşit meşru göstermeye çalışan yıkıcı bir politik söylemdir.

“Şark Meselesi”, Batı'nın 19. asırda Osmanlı Yakın Doğu'su ile İran, Afganistan ve Türkistan'ı içine alan “Orta Doğusu”na hâkim olma mücadelesinin adıydı.⁵ Mücadelede Rusya ve İngiltere başrolü oynadı. Doğu hâkimiyeti

4 Ziauddin Sardar, **Concepts in the Social Sciences Orientalism**, Open University Press, Buckingham, Philadelphia 1999, s. 46.

5 Hans Kohn, **Basic History of Modern Russia**, Van Nostrand Company, New York 1957, s. 25-26.

için birbiri ile rekabette olan bu iki devlet birbirini kıskançlık ve düşmanca çıkarlarla sürekli izledi.⁶ Bu mücadeleye İngiliz-Rus rekabeti dendiği gibi, “Soğuk Savaş”, “Büyük Oyun”⁷ gibi dikkat çeken ifadeler de kullanıldı.⁸ Hatta uzun bir taht süren İngiliz Kraliçesi Viktorya’nın (1837-1901) adına atfen “Viktorya Soğuk Savaşı” da denilmiştir.⁹

Osmanlı Devleti’nin geniş ve jeopolitik önemi haiz toprakları birbirine rakip Avrupalı güçlerin yağmacı içgüdüsünü her zaman heyecanlandırmıştır. Devletin zengin bölgelerini kendileri elde etmek istiyordu ve bundan dolayı Doğu meselesi uluslararası politikada uzun ömürlü ve her an patlamaya hazır patlayıcı bir olaydı.¹⁰ Osmanlı Devleti’nin zayıflamasıyla oluşan güç boşluğu-nu doldurma sürecine “Şark meselesi” denildi.¹¹

1.2. Osmanlı Devleti ve Şark Meselesi

Osmanlı Devleti Batı’ya doğru sürekli savaşlar yaparak, fetihlerde bulunarak gelişti. “Yenilmez Türk” imajı ve günahkâr Hristiyanları cezalandırmak için gönderilen “Tanrının hışmı” Batı’da asırlarca bir realite olarak kendine yer edindi. Ancak 1683 II. Viyana kuşatması ve bozgunu bu yenilmezliğin sonu oldu. Bundan sonra Batı’nın Doğu’ya, Osmanlı’ya, karşı zaferlerle dolu bir yükselişi başladı.¹² Rus Çarı I. Aleksandır’ın “Şark meselesi” diye ifade ettiği terim güçlü modern Avrupa’nın Doğu’ya karşı aldığı bir tavır ve saldırganlıktı. Her ne kadar I. Aleksandır’ın Rusya’sı modern Avrupa içerisinde sayılmasa da masadaki güçlü taraftı. I. Aleksandır, “Hristiyan kardeşliği” fikrini taşımakta, dünyayı Hristiyan anlayışla nizamlamayı düşünmekteydi.

1683’teki başarısız II. Viyana kuşatması sonrası Osmanlı Devleti’ne kar-

6 Edmund Ollier, *Cassell’s Illustrated History of the Russo-Turkish War: From December, 1878, to the Ratification of Peace, Including A History of Cyprus, and of the Afghan War*, Cassell, Peter, Galpin & Co., London 1879, s. 352.

7 Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, Kodansha International, London 1992, p. 1. “Büyük Savaş” ifadesini ilk kullanan kişi Arthur Conolly idi. Türkistan’da gizli görevle bulunduğu sırada Buhara Emiri tarafından hapsedildi ve 1842’de idam edildi. Bu kavram Batı’nın “modenleştirme” misyonuna büyük önem veren Rudyard Kipling tarafından meşhurlaştırıldı.

8 Memet Yetişgin, *How the Times of London Covered and Interpreted Russian Expansion into Central Asia in the Second Half of the Nineteenth Century*, Basılmamış Doktora Tezi, Texas Tech Üniversitesi, ABD 2000, s. 168-169.

9 Michael Edwardes, *Playing the Great Game: A Victorian Cold War*, Hamish Hamilton, London 1975, s. 1-x.

10 David Fromkin, *Europe’s Last Summer: Who Started the Great War in 1914*, Alfred A. Knoff, New York 2004, s. 49.

11 J. A. R. Marriot, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, At the Clarendon Press, Oxford 1940, s. 3-4.

12 Marriot, *The Eastern Question*, s. 5-6.

şı başta Avusturya olmak üzere Venedik, Lehistan ve sonradan Rusya olmak üzere bir çeşit “kutsal ittifak” kurulmuşsa da geçmişin Hristiyan “Haçlı ruhu” yok olmaya yüz tutmuştu. Bunda modernleşen Batı'nın yeni değerlerle yükselmesi önemlidir. Zaten Batı modernleşirken kendi Hristiyan geçmişiyle savaşmak zorunda kalmıştı. Yeni Batı, modern medeniyet değerlerine sahipti. Bu değerler arasında bilim ve bilimsellik temeldi. Seküler devlet yapıları, özgürlükçü toplumsal değerler, insan hakları, parlamenter sistemler, evrensel hukuk, hukukun üstünlüğü anlayışı, serbest ekonomi modeli, ulus-devlet yapıları yükselişteydi. Modern Avrupa'yı bu değerlerden kendince faydalı bulduklarına önem veren güçlü, teknik ve teknolojiye ileri, kapitalist ve emperyalist devletler şekillendirmekteydi. Bunların dünyaya yayılması, Osmanlı Devleti'ne hayat biçmesi geç dönem Doğu meselesini doğurdu.

Şark meselesinin menşei ve gelişimi konusunda farklı yaklaşımlar sergilense de 1815'te dillendirilen terim, diplomatlar, siyaset adamları, araştırmacı ve tarihçiler tarafından sık sık kullanılmaya başlandı. Birçok oryantalist eserinin adını Şark meselesi koydu. Gerçekte “Şark meselesi” Batı'nın ürettiği ve Türklere layık gördüğü bir durumdu. Türkler için bir “Şark meselesi” yoktu, fakat bir “Garp meselesi” vardı. Avrupalıların anlamış oldukları manada “Şark meselesi”, Türkler için bir “Garp meselesi” idi.¹³ Midhat Paşa'ya göre Şark meselesinin yegane sebebi *Devlet-i Osmaniyye'yi teşkil eden akvam-ı muhtelifenin tabayâna, adât ve amâline, Devlet-i Osmaniyye'nin vaziyet-i coğrafya ve etnoğrafyası ile vaka-i tarihiye dair ezmine-i muhtelifede istihsal olunan haberlerin mühim ve natamam, elde edilen malumatın mütenakız ve gayri vazih olmasından ibaret* idi.¹⁴

Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkilerde “güç dengesi” ve “statüko” ile topraklarının bütünlüğünü koruduğu anlaşılrsa da gerçekte statüko ve güç dengesi anlayışı devam ettikçe Türkiye çökmeye devam edecekti zira kongreler, protokoller, ultimatolar her yıl belli bir miktar diplomatik güçlükleri doğuracak ve uluslararası kavgayı canlı tutacaktı. Azınlık başkaldırıları, büyük devlet destekleriyle meyvelerini toplamaya devam edecekti. Türklerin yenilikleri ise “fanatizm” ve “çete” saldırılarıyla sonuçsuz kalacaktı.¹⁵

Ruslar öteden beri Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı bir politika izlemişlerdi. I. Petro zamanında (1682-1725) saldırganlıkları yoğunlaşmış, I. Petro'ya atfedilen “vasiyetnamesinde” Türk karşıtı bir siyasetin takip edilmesi ve Os-

13 E. Z. Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devri, 1789-1856**, C V, TTK, Ankara 1988, s. 204.

14 Mithat Paşa, **Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali**, Artin Asadorya Matbaası, İstanbul 1326, s. 2-5.

15 Karl Marx, **The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War**, Swan Sonnenschein and co., London 1897, s. 3-5.

manlı Devleti'nin yıkılması tavsiyesi yer almıştı.¹⁶ II. Katerina (1762-1796) bu saldırgan politikayı ilerilere götürdü, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne ağır darbeler indirmekle kalmadı; Osmanlı iç işlerine karışma hakkını veren yorumları barındıran anlaşmaya sahip oldu. İleri sürdüğü “Grek Projesi” ile Doğu meselesini halletmeye soyundu ve Kırım’ı almayı başardı. Avusturya ve Prusya ile birlikte Polonya meselesini hallederek bu ülkeyi aralarında paylaştı. Osmanlı Devleti’ni tek başına alamazdı. Osmanlı bir taraftan hâlâ hesaba katılması gereken güce ve tarihî tecrübeye sahipti. Diğer taraftan genişliği, konumu ve jeopolitik değerinden dolayı büyük devletlerin vazgeçemeyeceği, birlikte bir araya gelerek uzlaşamayacağı çok büyük önemi haizdi. Dolayısıyla “Doğu meselesi” daha uzun yıllar sürecek ve Türkler için can sıkıcı sahnelerle konu olacaktı. Şark meselesinde öncülüğü ve azılı saldırganlığı hep Çarlık Rusya’sı yaptı. Çarlık Rusya’sının Osmanlı Devleti’ni yıpratma, bölme ve ortadan kaldırma politikası geleneksel ve süreklilik arz ederek 1917’de Çarlığın yıkılmasına kadar devam etti.

Doğu meselesine sık sık konu edilen, büyük devletlerin desteklediği azınlık ayaklanmaları 1804’te Sırp ayaklanması ile başladı. 1820 Rum ayaklanması ile devam etti. Her iki ayaklanma sırasında Rusya Osmanlı Devleti’ne karşı savaş açtı ve azınlıkların özerklik ve bağımsızlık kazanmasını sağladı. 1812 Bükreş Antlaşması ile Sırlar özerklikler elde ederken, 1829 Edirne Antlaşması Morali Rumlara bağımsızlık getirdi. Azınlıklar özerk ve bağımsız olmakla yetinmedi. Türkler asırlarca onlara dinî, kültürel, ekonomik, ticari ve sosyal hayatlarında geniş haklar ve hoşgörü göstermiş, birlikte yaşamıştı.¹⁷ Oysa bu milletler daha özerklik elde eder etmez Türk ve Müslümanlarla birlikte yaşamak istemediklerini belirterek bunların ülkelerini terk etmesini istediler ve ne yazık ki zaman içerisinde bu istekleri gerçek oldu. 1830’larda Osmanlı Devleti’nde önemli görevler üstlenmiş, İngiltere’nin politikalarının şekillenmesine fikirleriyle katkı sağlamış olan *Turkey and Its Resources* kitabının yazarı Davvid Urquhart, *Hristiyanlar fethettikleri yerlerde bulunan Müslümanları daima uzaklaştırmaya çalışmışlardır. Hatta bugün bile Müslümanlarla bir arada yaşamalarına imkân olmadığı iddiasıyla binlerce aileyi ana vatanlarından kovmaktan çekinmiyorlar. Türkler ise, bunun tam aksine Hristiyanlara son derece iyi kabul göstermişlerdir. Dinlerine, mülklerine, hatta kanun ve müesseselerine bile dokunmamışlardır*¹⁸ tespitinde bulunmaktadır.

16 Memet Yetişgin, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 16, 2006, s. 671-702.

17 Memet Yetişgin, “The Ottoman Way of Governing Multi-ethnic and Multi-religious Communities”, **OTAM**, C 21, 2007, s. 135-168, Oral Sanders, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 261-262.

18 Mutlu Altay (Drl.), **Türkler İçin Ne Diyorlar?**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984, s. 19.

1840'larda Rusya'nın başında I. Nikola (1825-1855) bulunmaktaydı. Türk ve Müslüman aleyhtarı olan bu kişi Osmanlı Devleti'ni yıkmak için kendinden önceki I. Petro ve II. Katerina gibi sert bir politika izledi. "Şark meselesi" söylemini I. Alexander çıkarırken, *Avrupa'nın hasta adamı* söylemini ilk olarak I. Nikola dillendirdi. Artık Rusya gözünde bir Doğu meselesi yanında bir de "Hasta Adam" vardı. Hastayı iyileştirmek niyetinde de değildi. Hatta vaktinden önce öldürerek mirasına konmayı hesaplamıştı. Bunun için 1844'te ve Kırım Savaşı arifesinde iki defa İngiltere'ye yaklaştı.¹⁹ Ancak İngilizlerin bu dönemdeki politikaları Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktı. İngilizlerin 19. asır uluslararası ilişkilerinde en korktukları şeylerden biri zayıf Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın eline geçmesiydi.²⁰ Buna karşı durdular.

Rusya gibi geleneksel bir düşman dahi 19. asrın ilk yarısında üç defa Osmanlı toprak bütünlüğünden yana tavır koymuştu. Bunlardan ilki Napolyon'un 1798'de Mısır'ı işgali sırasında yaşandı. Osmanlı Devleti, Rusya, Avusturya, Prusya ve İngiltere Napolyon'a karşı birleşti ve ikinci koalisyonu oluşturdu. Bir Rus donanması Boğazlar'ı geçerek Türk kuvvetleri ile birleşti ve Adriyatik'te Fransa elinde olan Yedi Adayı alarak Yedi Ada Cumhuriyeti'ni kurdu. Bu devlet Osmanlıya bağlı olacak ve vergi verecekti.²¹ Aynı Rusya 1807'de Napolyon ile yaptığı Tilsit Antlaşması'nın gizli maddesi gereğince Osmanlı Devleti'ni paylaşma kararı aldı.²² Rusya'nın ikinci kez Osmanlı topraklarını koruma kararı 1832'de Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul üzerine yürümesi sırasında yaşandı. II. Mahmut'u destekleyen Çar I. Nikola 5.000 kadar Rus gücünü Boğaz'da konuşlandırmıştı.²³ Gelişmeler 1832 Kütahya ve 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşmaları ile neticelenmiş, Mısır Valisi Mehmet Ali'nin İstanbul'a yürümesi durdurulmuştu. Rusya'nın üçüncü desteği 1839'da gerçekleşti. Yine İbrahim Paşa komutasındaki Mısır ordusu Hafız Paşa komutasındaki Osmanlı ordularını Nizip'te ağır bir yenilgiye uğrattınca Osmanlı Devleti'nin durumu zora girmişti. Dahası ekonomi çökmüş, Kaptan-ı Derya Ahmet Paşa donanmayı Mehmet Ali Paşa'ya teslim etmişti. Rusya'nın yer aldığı, Fransa'nın ise çekimser kaldığı, büyük devletler birlikte hareket ederek

19 Marriot, *The Eastern Question*, s. 13.

20 Barbara Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914*, J. B. Lippincott Company, New York 1964, s. 54-55.

21 A. M. Ataç, *Rusya Tarihi: Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1952, s. 116.

22 Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914*, s. 62.

23 F. S. Rodkey, "The Views of Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834", *English Historical Review*, Vol 45, 1930, s. 627-630. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da Fransa desteği ile güçlenmesinin Fransa'nın Yakın Doğu hakimiyetine katkı sağlayacağını belirten ve bu noktada İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'u uyaran Avusturya şansölyesi Metternich, Mehmet Ali'nin İstanbul üzerine yürümesi ile haklı olduğunu kanıtlamıştır. Palmerston bu dönemde Mehmet Ali ve Fransızların Mısır'daki ilişkisini yeterince takdir edememiştir.

Osmanlı Devleti'ni destekledi.²⁴ Mehmet Ali Paşa güçleri Suriye'de yenilerek Mısır'a kaçtı. Osmanlılar da 1840 Mısır Fermanı ile Mehmet Ali Paşa'yı Mısır'ın valiliğine getirerek aynı zamanda evlatlarına geçecek şekilde mirasına bıraktı. Rusya'nın bu üç olayda Osmanlı Devleti'ni desteklemesinin gerisinde Osmanlı muhabbetinden ziyade Fransa'nın Doğu Akdeniz hakimiyetini istememesi ve Fransa güdümündeki Mısır'ın Yakın Doğu'da kuracağı güçlü bir devletin kendi çıkarlarına daha büyük bir tehdit yaratabilme korkusuydu.

Şark meselesine en fazla konu olan Türk Boğazları'nın durumu için 1841 Londra Boğazlar Sözleşmesi ile barış zamanlarında savaş gemilerinin geçmesine müsaade edilmeyen "Boğazlar'ın kapalılığı" ilkesi benimsenmişti. Türk Boğazları 19. asır boyunca Avrupa diplomasisi ve uluslararası siyasetin en aktif noktası olmaya devam ettiyse de²⁵ şimdilik bir çözüme kavuşmuştu.

Çar I. Nikola 1850'lerde Doğu meselesini çözmek gayretini hızlandırdı. Bir tarafta Ortodoksluk siyaseti güderek bu kesimin haklarının koruyucusu kesildi ve diğer taraftan da, buna bağlı olarak, Kutsal Yerler meselesini gündeme getirerek Osmanlı Devleti'ne saldırılarda bulundu. Osmanlılar geçmiş imtiyazları gözden geçirerek ve uluslararası durumu yerinde değerlendirerek Kutsal Yerler meselesini bir fermanla hallettiler. Ancak Rus Çarı İstanbul'a gönderdiği Prens Mençikof ve beraberindeki kalabalık heyetle Osmanlılara gözdağı vermek istedi ve Osmanlı azınlıkları üzerinde yetki sahibi olmak için bir taahhütname ile kontrol hakkı talep etti.²⁶

Rusya'nın Kırım Savaşı öncesi Osmanlı Devleti'nden istekleri devletin egemenlik haklarını bir ihlaldı. Osmanlılar, biraz da İngiliz ve Fransız desteğine güvenerek, Rus isteklerini kabul etmediler. Buna bağlı olarak Kırım Savaşı (1853-1856) patlak verdi. Kırım Savaşı'nda Osmanlılar İngiltere, Fransa, Piyemonte ve Avusturya devletlerinin desteğini gördü. İlk ikisi bu dönemde Osmanlı toprak bütünlüğü taraftarıydı. Osmanlı Devleti de bu dönemde İngiltere ve Fransa'yı dost görmekteydi. Fuat Paşa *müttefiklerimiz içerisinde en önemlisi İngiltere* demektedir, Fransa'yı *son derece iyi idare etmeye zorunlu* olunan bir müttefik olarak görmekteydi.²⁷ Sardunya kendisine İtalyan birliği

24 E. Duple, "Abdülmeccit", *La Grande Encyclopedie*, Vol 1, 1886, s. 64-66. Yazar İngiliz Kaptan Napier, Beyrut'ta 12 Mısır gemisini ele geçirdiğini, bu şehri yaktığını, ayrıca bölgedeki diğer şehirleri de bombaladığını, durumun zorluğunu gören Mehmet Ali Paşa'nın yola gelerek Osmanlı donanmasını geri gönderdiğini ve sadece Mısır ile yetinmek zorunda kaldığını yazmaktadır.

25 Jelavich, *A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914*, s. 57.

26 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, C 1, Karabat Matb., İstanbul 1315, s. 352-353.

27 **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, Haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1978, s. 3-5. Fuat Paşa Avusturya'yı kendi Rus kaygılarından dolayı Osmanlı için bir tehdit olarak görmemekte, Prusya'nın birliğini sağlayana kadar Osmanlı ile ilgili tarafsız kalacağını ve ancak birli-

için destek aramaktaydı. Avusturya Rusya'nın Balkanlarda ve Orta Avrupa'da gittikçe artan oranda Slavcı politikalarına karşıydı; Rusya'nın tek başına Balkanlar ve Boğazlar politikasını belirlemesine müsaade edemezdi. Savaş sırasında Rusya'ya bir nota vererek Tuna boylarını geçici olarak işgal etti. Savaş Kırım ve Kafkasya'da devam etti. Neticede Kırım Savaşı, Osmanlı ve müttefiklerinin zaferi ile sonuçlandı ve 1856 Paris Barış Konferansı ile Doğu meselesi bir süreliğine askıya alındı. Bunda 1856 Paris Barışı ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa hukukundan faydalanarak bir Avrupa devleti sayılması, toprak bütünlüğünün büyük devletlerin garantisine alınmasının ve daha önemlisi Osmanlıların Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere eşitlikçi haklar tanınmasının büyük katkısı oldu.

1860'larda Paris Barışı'nın etkisi devam etti. Bir taraftan Mustafa Reşit, Âli ve Fuat paşaların yenilikleri ve diğer taraftan Yeni Osmanlıların modernlikte ve medeniyette Batı tarzı ilerleme istemleri Osmanlı Devleti'nin kısmen yıkıcı dış savaş ve saldırılarda korunduğu bir dönemdi. Yine de Lübnan-Suriye olayları yaşandı ve Osmanlılar Lübnan Nizamnamesi ile Maruni ve Dürzilere önemli ayrıcalıklar tanıdılar.

Tanzimat Batı'nın bir kesiminde Türklere yönelik eski kabulleri ve ön yargıları yıkmayı başardı. 19. asır başlarında ünlü Fransız tarihçi, devlet adamı ve düşünür Chateaubriand, Türklerin hükûmet etme ve savaşma geleneklerinin Avrupa'ya hiç benzemediğini, Hristiyan azınlığı yönetmek yerine askerî işgal altında tuttuğunu, Türk için savaşın anlamının savunmada "ölüm", fetihle ise "köleleştirme" anlamı taşıdığını iddia etmişti. 19. asrın ortalarında Lamartine Türklere ilgili daha farklı yaklaşımlar sergiledi. Oysa 1860'lara gelindiğinde Avrupa'da çok sayıda gazete ve sayısız broşür Türklerin Avrupa'daki varlığının medeniyet için bir utanç olduğunu tekrar etmekte, Türklerin Asya'ya sürülmesinden bahsetmekteydi. Oysa bu yaklaşım bu topraklarda asırlarca yaşayan Müslümanların haklarına, "Evanjelik ahlaka" ve modern Avrupa prensiplerine aykırıydı. Türk toplumunun problemleri ile Fransız ve İngiliz toplumunkiler benzerdi. Türkiye reformlara, medeniyete ve gelişmeye karşı değildi. Tanzimat yenilikleri dinî yapılarla uyum gösteriyordu. Epeyce yenilik yapılmıştı ve yenilik yapmada yeterince hızlı gidilemiyorsa bunun asıl sorumluluğu büyük güçlere aitti. Türkiye'yi kontrol altına almak ve baskılamak, oradaki gelişmeleri ve ilerlemeyi baltalamaktaydı.²⁸

1860'ların Avrupa milletlerinin ve devletlerinin tuttıkları ihtilalci yolların Devlet-i Aliyye'yi korkulu bir ortama koyduğunu iddia eden Mehmet Emin Âli Paşa, devletin güçlükler ve tehlikelerle yüz yüze bulunduğunu belirtmektedir. Rusya'nın Osmanlı planlarının varlığını vurgulayarak, Rusya'ya karşı

ğini sağladıktan sonra Doğu sorununa karışacağını ifade etmektedir. Rusya'yı ise Osmanlı Devleti'nin "ısrarlı düşmanı" olarak görmektedir.

28 M. R. C. Collas, *La Turquie en 1861*, Libraire A. Franck, Paris 1861, s. 3-9.

İngiltere ve Fransa'nın tutumunun Rusya'yı dizginlediğini dile getirmektedir. Büyük devletlerin Paris Antlaşması (1856) sonrası Osmanlı toprak bütünlüğü politikası ile azınlıklara tanınan imtiyazların işlerlik kazanmasının Osmanlı Devleti'ni şu an için tehlikelerden koruduğuna dikkat çekmekte, ancak Avusturya ve özellikle Fransa'nın Suriye, Lübnan, Sırbistan, Karadağ gibi yerlerde halkı kışkırtmasını ve ihtilale çağırmasını eleştirmektedir. Alman birliği çabalarının Fransa'yı zora soktuğunu bunun ise Rusya'nın Doğu'daki elini güçlendirdiğini dile getirmektedir.²⁹

Osmanlılar tarafından "Memeleketeyn" olarak bilinen Eflak ve Boğdan beylikleri, Fransa'nın destekleri ile Osmanlı Devleti'nin de temsil edildiği 1858 Paris Konferansı'nda "Birleşmiş Beylikler" adı altında tekleşen bir siyasi yapı olarak kabul edildi.³⁰ Bu Romenlerin tek bir devlet olması için yeterli değildi. Bir yıl sonra 1859'da Albay Alexandır J. Cuza her iki beyliğin meclisi tarafından Romanya lideri seçildi ve Romanya üniter bir devlet olarak meydana çıktı. Osmanlılar Romanya'yı yeni siyasi haliyle 1861'de kabul ettiler.³¹ Cuza 1866'ya kadar beylik tahtında kaldı ve bu tarihte Prusya Hohenzoller hanedanından Prens Charles, I. Carol adıyla Romanya tahtına çıktı. Aynı yıl Romanya demokratik bir anayasa kabul etti. 1878'de bağımsızlığına kavuştu.³²

1867'de Girit olayları³³ nedeniyle Rusya, Fransa ve Prusya Osmanlı Devleti'ne sert bir nota verdi. Ancak Tanzimat siyaseti ve dış politikası Batı'da olumlu sonuçlar doğurmaya devam etti. Lübnan ve Girit ayaklanmalarının bastırılmasında Avrupa'nın çekimser kalışı bu politikanın mutlu bir sonucuydu.³⁴ Büyük devletler Osmanlı Devleti'nin izlemesi gereken yolu, nasıl bir devlet ve toplum düzeni kurulmasını tartıştılar ve aldıkları kararları Osmanlı

29 **Belgelerle Tanzimat**, s. 10-12, 19. Âli Paşa iç ve dış kargaşanın ülke insanının büyük bir kesiminin silah altında tutulmasına yol açtığını, bunun da tarımın gelişmesini engelleyerek ülkeyi fakir ve geri bıraktığını vurgulamıştır. Paşa'ya göre Rumeli'de *fetihler devri kapanalı, Karadağ, Sırbistan, Eflak ve Boğdan sadece vergiye bağlı özerk ülkelerdi*.

30 Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarih, 1789-1914**, TTK, Ankara 1997, s. 264. Bu tarihte Eflak Osmanlı Devleti'ne yıllık 2.5 milyon, Boğdan ise 1.5 milyon kuruş yıllık vergi verecekti.

31 Nevill Forbes and Arnold J. Toynbee, **The Balkans A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey**, The Clarendon Press, Oxford 1915, s. 271-272.

32 Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarih, 1789-1914**, s. 264-265.

33 "The Cretan Insurrection", **Macmillan's Magazine**, February 1867, s. 257-264. Yazara göre Giritliler Vali İsmail Paşa'dan memnun değildi. Adada kıtlık vardı ve halk çok fakirdi. Halk ağır vergilerden yakınmaktaydı. Kötü durumlarına çare olması için Paşa ve İstanbul'dan destek istemişlerdi. Asilerin sayısı 15.000'i bulmuştu.

34 "Âli Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi", **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, Haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1978, s. 19.

Devleti'ne dikte etmeye yöneldiler.³⁵ Avrupalılara göre derhal ve hazırlıksız, Avrupa'nın gelenek, görenek ve yönetim düzenini Türkiye'ye sokmak gerekliydi. Ancak Tanzimatçılar için ölçülü davranmak, istekler haklı görüldüğü zaman kabul etmek doğru görüldü.³⁶ Dönemin İngiliz devlet adamlarından Lord J. Russell, *Türk imparatorluğunda Türkler, Yunanlılar, Slavlar, Ermeniler, Araplar ve diğerleri yaşamaktadır. İçlerinde yönetme kabiliyeti olan tek ırk Türklerdir*³⁷ değerlendirmesinde bulunarak Osmanlı Devleti'nin Türk karakterine vurgu yaptı.

1870'ler Osmanlılar ve Şark meselesi için önemli olayların çıkmasına yol açtı. Bir defa Osmanlıların uzun asırlardır Batı'daki "dostu" olduğu kabul edilen Fransa Prusya karşısında ağır bir yenilgi aldı ve şartları ağır bir anlaşma yaptı (1871). Bunu fırsata çeviren Rusya ilk iş olarak 1856 Paris Barışı ile Karadeniz'in silahsızlandırılması maddesini Londra Konferansı'nı toplatarak iptal ettirdi. Diğer taraftan Âli Paşa'nın 1871'de ölümünden sonra gelen sadrazamlardan Rusya etkisinde kalan "Nedimof" lakaplı Mahmut Nedim Paşa, hükûmeti işletmede ve dönemin sorunlarını çözmeye yeterli başarı gösteremedi. 1875'te dış borçların ödenememesine yönelik alınan ekonomik karar ile 1875'te Bosna-Hersek'te başlayan ve 1876'da Bulgaristan'a sıçrayarak "Balkan Bunalımına" dönüşen gelişmeler Batı'nın büsbütün Osmanlı Devleti'ne olan bakışını değiştirdi. Bulgaristan'da yaşanan kanlı çatışmalar Batı basınında yanlı ve abartılı anlatıldı.³⁸ Hristiyanların kayıpları ve acıları abartılı şekilde dramatize edilirken, Türk ve Müslümanların kayıpları ve çektikleri acılar göz ardı edildi.³⁹ Batı kendi kamuoyunda aşırı bir Osmanlı karşıtlığı ortaya çıkardı. Türk düşmanı olan İngiliz devlet adamı Gladstone yayımladığı kitapçıkla Türklere karşı çok ağır ithamlarda bulundu.⁴⁰ Onun oluşturduğu İngiliz kamuoyu Rusların gözünü açtı. Ruslar Osmanlı Devleti ile kapıştıklarında geniş bir İngiliz taraftarının desteğini alacaklardı.⁴¹ Öyle de oldu.

35 Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs, İstanbul 1999, s. 201-211. Avrupalı devletler bu tutumlarıyla "Osmanlı Devleti'ni (Avrupalı) devletlerin müdahalesinde, vesayetinde bulunmaya mahkûm ettiler."

36 **Âli Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi**, s. 20. Âli Paşa *öğütlerinin kabul edildiğine, isteklerinin tam olarak yerine getirildiğine ikna ederek Avrupa'ya idare ediyorduk... Avrupa'nın önerileri çok elverişli görünüyordu, ama bizim için değil, kendileri için.*

37 Bilal N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenias**, Vol 1, TTK, Ankara 1989, s. 38.

38 Sir Edwin Pears, **Life of Abdul Hamid**, Constable & Company Ltd., London 1917, s. 64.

39 Donald Quataert, **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 69.

40 W. E. Gladstone, **Bulgarian Horrors and the Question of the East**, John Murray, London 1876, s. 9-117.

41 Henry Hope Crealock, **The Eastern Question, and the Foreign Policy of Great Britain: A Series of Papers from 1870 to 1878**, Chapman and Hall, London 1878, s. 109-124.

Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nde bulunan Collas'a göre Osmanlı aleyhinde olan güçlerin ve "maaşlı" gazetecilerin "sistemli düşmanlıklarına rağmen Türkiye hızlı ilerlemektedir." I. Nikola *Hasta Adam yakıştırması yapmışsa da ve üstesinden gelinmesi gereken birçok sorun olsa da Osmanlı Devleti sıkı çalışmayla şüphesiz ilerleyecektir* kanısını taşımaktadır.⁴²

1870'ler aynı zamanda aşırı Panslavistlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik yıkıcı entrika ve siyasetlerini yoğunlaştırdığı yıllardı. Panslavlar Slav ırkının ve kültürünün üstünlüğünü savunan, Rusya'nın öncülüğünde tüm Slavları bir siyasi yapı içerisinde buluşturan fikirleri barındırmaktaydı. Nicolai Danilevski'nin (1822-1885) ortaya koyduğu "Slav birliği" teorisi ünlü romancı Dostoyevski tarafından alkışlanmıştı. Danilevski'ye göre Avrupa medeniyeti son ve geçerli medeniyet değildi ve gelişen Slav medeniyeti Avrupa'nın yıkılmaya yüz tutmuş medeniyetine mirasçı olacaktı. Ona göre, *Rusya, Avrupa'nın güçlerinden birisi olmayacak kadar büyüktü. O, dünyada lider devletti ve bu seçkin kaderini tanımalıydı.* Bu amaca ulaşmak için Rusya, Baltık Denizi'nden Adriyatik'e kadar olan yerleri birlik altına almalıydı. Dahası, Slav-birlikçi Danilevski batı emperyalizminin insanları köleleştirdiği ve vurdumduymaz yaptığı halde, Rus yayılcılığının insanları özgür kıldığı düşüncesini kabul etmiş ve *Rus ve Slav kutsal amacının evrensel ve insan birliği amacı demek olduğunu bu sebeple de başarısız olamayacağını* iddia etmişti.⁴³ Aşırı panslavlar arasında, Rusya'nın İstanbul Elçisi İgnatiev, Türkistan'da Taşkent'i alarak Türkistan'ın Rusya tarafından işgalini başlatan General Cherniev, 1881'de Türkmenlere yönelik katliamlar yaparak Göktepe ve Aşkaabat'ı alan General Skobelev yer almaktaydı. İgnatiev İstanbul'da Osmanlı aleyhinde politikaları geliştirirken -Bulgaristan ayaklanması, Tersane Konferansı- gibi, General Cherniev Sırp orduları komutanı olarak 1876'da Osmanlı Devleti'yle savaş yaptı. General Skobelev Güney Slavları diye ifade ettikleri Balkanlardaki Slav halkların ayrılıkçı emellerine hizmet etti.

Panslavist entrikaları, Balkan bunalımı, ekonomik iflas ve Rusların geleneksel güneye inme ve Osmanlı Devleti'ni yıkma politikaları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkmasına yol açtı. Osmanlı Devleti'nin askerî ve iktisadi zayıflığı ile yönetim eksiklikleri kendisine yönelen iç ve dış saldırılara cesaret ve şans tanıdı. Güçlü bir Osmanlıya saldırmak zordu fakat bu çok eskilerde kalmıştı. Osmanlı gerileme ve çöküş dönemlerinde hiçbir zaman saldıran taraf olmadı. Hep saldırılan, manipüle edilen ve kayıplara yol açan taraftı.

Rumi takvimle 1293'te çıkan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne yaygın olarak 93 Harbi denmiştir. Rusya'nın Balkanlı Hristiyan ve Slav kavimlere

42 Collas, *La Turquie en 1861*, s. 299-307.

43 Kohn, *Basic History of Modern Russia*, s. 45-46.

daha fazla özerklikler, Türk Boğazları üzerinde haklar, Akdeniz'deki zengin ekonomik ve ticari bölgelere ulaşmak, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'da Hristiyanlar lehine düzenlemeler yaptırmak maksadıyla bölgeye sarkmak gibi amaçları elde etmek istemesinden çıkan 93 Harbi, Osmanlı Devleti'nin zayıf ve uluslararası itibarının en düşük olduğu bir dönemde cereyan etti. Plevne'de Gazi Osman Paşa'nın fevkalade askerî başarıları ile Doğu Cephesi'nde Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın başarıları dışında savaş Osmanlı Devleti'nin ağır bir yenilgisi ile neticelendi. Ruslar doğuda Erzurum'a kadar, Balkanları aşarak da Yeşilköy'e kadar ilerlediler. İstanbul'un bu kadar yakınına gelip de Rusların neden İstanbul'a girmediği çeşitli şekillerde anlatılmıştır. İngilizlerin Rusya'yı uyarması, eğer İstanbul'a girecek olursa savaşı göze alması gerektiği, Avusturya'nın Rusya ile yaptığı gizli anlaşma gereği Rusların ancak Balkanlara kadar ilerlemesinin karara bağlandığı, daha ileri gidilmesi durumunda Avusturya'nın bunu savaş sebebi sayacağı, Rusların Yeşilköy'e ilerlediği sırada Avusturya'nın da ordularını mobilize etmeye başlaması gösterilmektedir.⁴⁴ II. Abdülhamit'in şahsen barış istemesi ve Rusya'nın amacına ulaştığı kanaatiyle 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Barışı imzalandı. Bu barış Şark meselesinin Rusya tarafından tek taraflı çözümü gibi görünmekteydi. Osmanlılar geniş topraklar kaybetmekle kalmadı, Rusya'ya geniş imtiyazlar, azınlıklara yönelik reform sözleri, ağır savaş tazminatı vermeye zorlandı.

Ayastefanos Barışının Rus çıkarlarına hizmet etmesi büyük devletlerin tepkisine yol açtı. Osmanlı Devleti de yeni bir uluslararası konferansta kayıplarının bir kısmını telafi edebilirim düşüncesiyle yeni bir konferans toplanmasını kabul etti. Almanya'nın öncülüğünde 1878'de Berlin'de toplanan uluslararası konferans Osmanlı için pek de istediği sonucu doğurmadı. Toprak kayıplarından sadece "Büyük Bulgaristan" küçültülerek 3'e bölündü. Osmanlıya bağlı Bulgar Prensiği, Doğu Rumeli ve Makedonya bölgeleri doğdu. Doğu Rumeli özerk olacaktı ve Hristiyan bir valinin idaresinde bulunacaktı ki burası 1885'te Bulgar ayaklanması neticesinde Bulgaristan'a terk edildi. Makedonya reformlar yapılması şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı ve reformları büyük devletler takip ve kontrol edecekti. Bu sistem Osmanlıya çok pahalıya mal oldu; Makedonya'da sürekli komitacı kovalamak zorunda kaldı. Balkanlı milletlerin irredentist ihtirasları Balkan Savaşları'na uzanan sıkıntılı bir süreci yaşattı.

Başta İngilizler olmak üzere büyük devletler Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikalarını değiştirmeye başladılar. Bir İngiliz oryantalist Rusya'nın Doğu Anadolu'da ilerlemesinin gelecekte İskenderun Limanı'na ulaşacağı anlamına geldiğini, İngiltere'nin buna engel olmak için Kıbrıs'a sahip olmasını savunmuştu.⁴⁵ Rus yayılmacılığına karşı, merkezinde zayıf Os-

44 Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 73.

45 Crealock, *The Eastern Question*, s. 124.

manlı Devleti'nin kimin nüfuzunda olacağı kavgası olan, İngiliz-Rus rekabeti yaşandı. İngiltere'de güçlü bir "Russophobia" (Rus fobisi) doğdu. Korkunun kaynağı Rusların güneye inerek Akdeniz'de İngiliz deniz gücüne, Hint'te zengin sömürmesine ve Avrupa dengesine verebileceği zarardı.⁴⁶ İngilizler önceleri "hasta" Osmanlıyı ayakta tutarak rekabeti kendi lehlerine sürdürdüler. Sonraları ise Osmanlı Devleti'ni parsellemeye "aslan payını" alma yoluna gittiler. Bu doğrultuda Berlin'de Osmanlı Devleti'ne destek olmak sözüyle önce Kıbrıs'ı işgal ettiler. Ancak pek destek olmadılar. Birkaç sene sonra da (1882'de) Mısır'ı işgal ettiler. Bu arada Fransızlar 1881'de Tunus'u ülkesine kattı. Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal etti (1878).

Bu işgaller yanında Ermeni meselesi çıkarıldı. Doğuda vilayat-ı sitte (Batılı kaynaklarda bunlar "Ermeni vilayetleri" olarak anılır) denilen bölgede Ermenilerin korunması ve reformlar yapılması öngörülüyordu. Bu şekilde başlayan Ermeni meselesi, "millet-i sadıka" olarak bilinen Ermenilerin 1880'lerden itibaren örgütlenmesine, 1890'lardan itibaren ayaklanmasına ve kanlı çatışmaların çıkmasına yol açtı. Ermeni meselesi Doğu meselesinin en çetin ve en uzun süreli çibanbaşı olmaya namzettti. Osmanlılar Şark meselesinin çözümü veya en azından bu meseleden kurtulmanın çaresi olarak iki farklı yolu tutular. Biri Lale Devri'nden beri gelen batılılaşma ve modernleşme çabasıydı. Buradaki gerekçe modernleşme gerçekleşince Batı'nın yıkıcı politikaları ve Osmanlı Devleti'ni mesele gören anlayışları son bulacaktı. Bu gerekçe bir bakıma test edilmiş ve sonucu pozitif çıkmıştı zira "demokratik" Batı -İngiltere ve Fransa- Kırım Savaşı'nda Osmanlı toprakları için Ruslara karşı savaşmıştı. Ancak modernleşmeye karşı içeride muhalif büyük bir güç vardı. Rusya ve Avusturya gibi Orta Çağ feodalitesini henüz atamamış, modernleşme yolunda yeterli mesafe alamamış despotik monarşiler ile içerideki modernleşme karşıtları yenileşmeleri baltalamaktaydı.

Modernleşme sürecinde 1860'lar önemlidir. Bu dönemde Yeni Osmanlılar ile yenileşme çabaları daha kapsamlı bir mahiyet alarak anayasal meşrutisi sistemi amaçladı. *Zamanın devr-i endiş, hakikaten büyük adamları, Sultan Abdülaziz'i tahtan indirdiler* ve önce V. Murat tahta çıkarıldı,⁴⁷ onun akli yönde taht sürmeye mani halinden dolayı hal' edilerek yerine Kanun-ı Esasi'yi ilan ve meşrutisi sisteme geçme sözüyle II. Abdülhamit tahta çıkarıldı. 1876'da Kanun-ı Esasi ilan edilerek iki meclisli meşrutisi sisteme geçildi. Fakat 93 Harbi'nin yıkıcı sonuçlarından birisi II. Abdülhamit tarafından açılan ilk meclisin kapatılmasına ve anayasanın rafa kaldırılmasına yol açtı. Kendini anayasal, parlamenter ve demokratik gören Batılı büyük devletlerce olan muhtemel bağ kaybedilerek, Batı desteği ile Şark meselesinin halli şansı yitirilmiş oldu. II. Abdülhamit'in icraatları "yapıcı olmaktan ziyade yıkıcıydı, fakat yıkmak

46 John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Harvard University Press, Cambridge 1950, s. 1-7.

47 Nureddin Tevfik, *Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı*, Costantiniyye 1324, s. 2-3.

genellikle inşa etmenin başlangıcı”⁴⁸ mıydı?

Şark meselesi politikalarının yıkıcı etkilerine karşı diğer bir yol II. Abdülhamit'in kendi kendine yetmek, değerlerine dönmek ve Panislam politikalarına sarılmak idi. Panislam düşüncesinin kaynağı Türkistan ve Hint Müslümanlarının İngiliz-Rus rekabeti çerçevesinde uğradıkları işgal, baskı ve katliamlara karşı geniş İslam dünyasının, tabii ki Osmanlı Halife-Sultanı'nın desteğini almak fikriydi. Doğu Türkistan hâkimi Yakub Bey (1865-1877) Osmanlıya bağlılığını bildirmişti. 1870'lerde Rusya'nın saldırganlığı İngilizlerin dahi Panislam politikalarına destek vermesine yol açmıştı. İstanbul'daki İngiliz Elçisi Henry Layard ile Hindistan Genel Valisi Lord Lytton Osmanlıların 1877'deki kabul misyonuna destek çıkmıştı.⁴⁹ Misyonun amacı Afgan Şah'ı Şir Ali'nin Rusya'ya kaymasını engellemek, İngilizlerle ilişkilerini sıcak tutturmak ve savaş halinde olunan Rusya'ya karşı destek aramaktı. Bu dönemde İngilizler Müslümanların desteğini alarak İngiliz-Rus rekabetinde kazanç sağlamak peşindeydi.⁵⁰ II. Abdülhamit kendi geleneksel ve Panislam politikalarını etkin yapabilmek için modernist ve yenilikçi kadroları susturma, özgürlükçü fikirleri dindirme ve demokrasi yolunda mesafe almayı engelleme yoluna gitti. 1881 Yıldız Mahkemesi ile Midhat Paşa'yı ve diğer muhalifleri Sultan Abdülaziz'in⁵¹ ölümünden⁵² sorumlu tutarak Taif'te zindana attırdı. 1884'te Midhat Paşa ve tutuklular burada boğdurularak öldürüldü. Böylece yenilikçi muhalefet susturuldu. Özgürlükçü fikirleri susturmak için çok yoğun yasaklamalar, jurnalcilik ve hafiye teşkilatı faaliyete geçirildi. Demokratik ilerlemeyi engelleme noktasında meclis kapatılarak Kanun-ı Esasi rafa kaldırıldı. Panislam fikri çerçevesinde dinî ve mezhebi yapıları öne çıkardı. Oysa bir politik faktör olarak din birliktelikten ziyade bölünmeyi beslemekteydi.⁵³ Radikal dini çevreler II. Abdülhamit iktidarından memnun değillerdi.

Osmanlıların modernleşme yanlıları ile değişmezlik taraftarlarına Toy-

48 Pears, **Life of Abdul Hamid**, s. 1.

49 Dwight E. Lee, “The Origins of Pan-Islamism”, **The American Historical Review**, 47/2, January 1942, s. 278-287.

50 S. Tanvir Wasti, “The 1877 Ottoman Mission to Afghanistan”, **Middle Eastern Studies**, 30/4, October 1994, s. 956-963.

51 Abdurrahman Şeref, “Sultan Abdülaziz'in Vefatı”, **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, 6 (83), 1 Teşrin-i Sani 1340, s. 321-335.

52 Pears, **Life of Abdul Hamid**, s. 55. Pears'e göre Sultan Abdülaziz'in cesedini muayene eden doktorlar kollarındaki kesikten başka vücudunda yara bereye rastlamamış, sol elindeki kesik sağ elindekinden daha derin olduğundan bunun nedeni olarak sağ elini kullanan Sultanın önce sol bileğini derince kestiğini düşünmüş, bu şartlarda da Abdülaziz'in ölümünü bir intihar olarak kayda geçmişlerdir.

53 David Fromkin, **A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East**, Avon Books, New York 1989, s. 35.

nbee'nin bakışı ilginçtir. Ona göre İslamlar içerisinde Batı'ya karşı iki eğilim vardır; "zealotlar ve herodianlar". İlkinin davranışı gelişen Batı önünde kafasını kuma gömen deve kuşu misali ve tamamıyla duyguları doğrultusunda kendi ilkel yapısı içinde kalarak varlığını sürdürmek iken ikincisinin akla dayalı yenilikleri ve zealotluğu birlikte götürmeye çalışmak olduğunu kaydetmektedir. Yemende İmam Yahya zealota örnek iken, yenilikçi Osmanlı sultanları ve Mehmet Ali Paşa herodiana örneklerdir. Dünyada herodianlığın en başarılı temsilcisi Japonlardır diyen yazar, Türklerin devrimlerle çok daha ileri gittiğini bunu yaparken de *Artık eskisi gibi çiftçi, savaşçı ve insan çobanı olmayacaklardı, ticaret ve endüstri ile uğraşacak, gerektiğinde hasımları Yunanlılara, Ermenilere, Yahudilere karşı koydukları gibi, Batılılara da karşı koyabileceklerini ispat edeceklerdi* diye ifade etmektedir.⁵⁴

Orta Çağ boyunca Batı ve Doğu ayırımını doğuran en önemli etken madde dindi. Oysa modern zamanlardaki "Batı" ve "Doğu" Orta Çağ'daki "Hristiyan" ve "İslam" ayırımı değildi. Hristiyan din ve dünya görüşü radikal değişimlere uğramış, Antik Yunan ve Roma medeniyetlerinden esinlenen Rönesans etkisiyle modern ve medeni Batı doğmuştu. Oysa Doğu Orta Çağ'ın skolastik ve dogmatik din anlayışını sürdürmekteydi. Dolayısıyla modern zamanlarda Batı ve Doğu'yu betimleyen değerler "Batı Medeniyeti" ile "İslam" şeklini almıştı. Doğu'da aklın ve bilimin yol göstericiliği henüz olgunlaşmamış, insanlar serbestçe düşünebilme yetisine sahip olamamıştı. Dini anlayış insanların düşüncelerini sınırlayan ve belirleyen bir gücü muhafaza etmekteydi. *Daha açık bir deyimle, bir şeyin doğru olarak, hakikat olarak kabul edilmesi için onun mutlaka Tanrı buyruğuna veya onun elçisinin hareketlerine uygun olması* icap ederdi.⁵⁵

Osmanlı Devleti'nin çöküşü, azınlıkların ayaklanması ve Avrupa'nın müdahalesi Doğu sorununu yaratmıştır. Büyük devletlerin derinden karıştığı, Kırım Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nın nedenleri arasında önemli yer tutan diplomatik anlaşmazlıkların kaynağıdır. Meselenin ana zeminini Osmanlı Rumeli toprakları oluşturmaktaydı. Balkan problemleri Doğu meselesinin önemli adımlarıydı. Önceleri Avusturya, Rusya, İngiltere, Fransa ve birliklerini tamamladıktan sonra Prusya ve İtalya gibi büyük devletlerin dinamik emperyalist güdülerinin karşılaştığı ve çatıştığı bir durumdu. Osmanlıyı he-

54 Arnold Toynbee, **Medeniyet Yargılanıyor**, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yay., İstanbul 1991, s. 174-178. Toynbee Türklere karşı Batı'nın kabalık ettiğini belirterek herodianlığın iki zayıflığından bahsetmektedir: ilki "yaratıcı değil de taklitçi" olmasıdır. Bu yüzden bir başarıya ulaşsa bile, insani bir yaratıcılığı geliştirmek yerine taklit ettiği toplumun makine parçalarını monteye mahkûmdur. İkincisi, herodianlığın toplumda bir azınlığı güçlendirirken, taklitçi çoğunluğun ancak Batı'nın işçisi kalabileceği ve ilerleyemeyeceğidir. "Zealot artık ölmüş bir medeniyetin fosili haline gelirken, herodian kaybolmaktan kurtulup taklit ettiği toplumun içinde erimekte" şeklinde değerlendirilmektedir.

55 Enver Z. Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", **Bellekten**, 28/112, Ekim 1964, s. 584-597.

def alan Şark meselesinde ilk dönen Avusturya oldu zira Rusya'nın Balkanlarda Ortodoksçu ve Slavcı politikaları Avusturya'yı rahatsız etmeye başladı çünkü kendi yönetimi altında bunlardan çokça bulunmaktaydı.⁵⁶

II. Abdülhamit'in kendi gücüne ve varlıklarına dayanarak, özellikle siyaset ve yönetim sahasında eskiyi koruyarak hayatta kalma çabasının, devletin ömrünü uzatma ve varlığını koruma yolunda yeterli başarıyı sağladığını söylemek zordur. 93 Harbi'nin yıkıcı etkilerinin görüldüğü 1878'den sonra da Osmanlı önemli kayıplar yaşadı. 1881'de Fransa Tunus'u aldı, Yunanistan ikili anlaşma ile Epir-Teselya taraflarında toprak kazandı, İran'a sınır düzenlemesi ile toprak verildi, 1882'de Mısır İngiltere tarafından işgal edildi. 1885'te Doğu Rumeli ayaklanarak Bulgar Prenslığı'ne katıldı. 1881'de Düyun-ı Umumiye kurularak Osmanlı maliyesinin önemli gelir kalemleri yabancıların kontrolüne girdi. 1890'larda Ermeni azınlığın başkaldırıları ve özerklik talepleri başta İngiltere olmak üzere Rusya ve Fransa'nın baskılarını doğurdu ve devleti uzun yıllar uğraştırdı. Girit'te başkaldırılar eksik olmadı. Yunanistan'ın burayı ilhak etme emeli 1897'de Türk-Yunan Savaşı'na yol açtı. Alman nüfuzu hızla güçlendi; Almanlar için Osmanlı ülkesi geleceğin kolonize edileceği bir yere dönüşme potansiyeli kazandı.⁵⁷ Makedonya'da Yunan, Sırp, Karadağ ve Bulgar irredentizmi ve komitacı saldırıları, beraberinde anlaşmalarla meşrulaşan büyük devlet müdahaleleri ülkenin gücünü, huzurunu ve ekonomisini felç etti. Havran ve Yemen'de iç savaş vardı.⁵⁸

İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1908 ihtilali ile başlayan siyasi faaliyeti önceleri, hükümetleri denetim usulüyle devam etti. 1913 Babıali Baskını'ndan sonra hükümette tek söz sahibi oldular ve 1918'e kadar Osmanlı yönetimini ellerinde tuttular. Onların bu dönemi Doğu meselesinin en şiddetli ve yıkıcı bir dönemini oluşturur. Devlette hızlı bir dağılma devridir. Arnavut ve Yemen ayaklanmaları (1910-1911), Trablusgarp Savaşı (1911-1912), I. Balkan Savaşı (1912), I. Dünya Savaşı (1914-1918) gibi önemli siyasi ve askerî olaylar yanında nice sorunun dayanılmaz sancılarının yaşandığı bir dönemdir. I. Dünya Savaşı'nda taraf olunan merkezî güçler ile birlikte yenilen Osmanlı Devlet; şartları çok ağır olan Mondros Mütarekesi'ni (30 Ekim 1918) ve Sevr Antlaşması'nı (10 Ağustos 1920) imzaladı. Sevr ile Şark meselesi çözülmüş görünüyordu.

Doğu sorununu çözen Sevr Antlaşması, sadece Osmanlı Devleti'nin bir

56 Barbara Jelavich, **History of the Balkans Eighteenth and Nineteenth Centuries**, Vol 1, Cambridge University Press, 1983, s. x-x1, 186.

57 Pears, **Life of Abdul Hamid**, s. 154-155. Pears'e göre Almanya kolonize etmek için "Türk İmparatorluğunda Güneş'te bir yer" aramaktaydı. Moltke Filistin'i önermişti. 1846'da Lizt Bağdat Demir yolu projesini dile getirdi. 1848'de Rosher 'Hasta Adam'ın mirasının Almanya'ya ait olması gerektiğini belirtti.

58 "The Cretan Question", **Fortnightly Review**, 60/357, September 1896, s. 451-460.

sonu demek değil, aynı zamanda Türklerin varlığına da büyük bir saldırıydı. Tarih ve nüfus kesafetine dayalı demografik hakları göz ardı edilmiş, âdetâ Türklük yok sayılmıştı. Doğuda Ermeniler, güneyde Ermeni ve Fransızlar, batıda Yunanlılar ve kuzeyde Pontusçular, Türk düşmanlığının ve topraklarının peşindeydiler. Tüm bu emellere karşı Türk milleti Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde topyekûn millî kurtuluş yolunda ilerleyerek kendi hakkını ve varlığını korudu.

2. TRABLUSGARP SAVAŞI*

Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi ülkelere 19. yüzyılın sonuna doğru Almanya ve İtalya da eklenmişti. Sömürgecilik yarışında geç kalan bu iki ülkeden Almanya, Osmanlı ülkesindeki çıkarlarını askerî ve ticari ilişkiler yoluyla gözetmeye çalışırken İtalya ise “klasik” sömürgecilik yöntemini tercih etmiş ve Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki son toprağı olan Trablusgarp’ı 1911 yılında işgal etmiştir.

Osmanlı Devleti’nin dünya siyasetindeki yalnızlığı başta Balkan devletleri olmak üzere yayılcı amaçları olan ülkeleri cesaretlendirmiştir. Tüm olanaksızlıklara rağmen aralarında Enver Bey ve Mustafa Kemal gibi isimlerin bulunduğu İttihatçıların Trablusgarp’taki mücadeleleri, emperyalizme karşı Osmanlıların verdiği tepkiler arasında yer almıştır. Trablusgarp Savaşı, yalnızca askerî boyutu bakımından değil, Osmanlı kamuoyunda ve özellikle İttihatçılar arasında Batılı ülkelere ve medeniyete karşı yaratmış olduğu etkiler bakımından da önem taşır.

2.1. Trablusgarp Savaşı Öncesinde İtalya ve Osmanlı Devleti

19. yüzyılın ikinci yarısında siyasal birliğini tamamlayarak “büyük güçler” arasındaki yerini alan İtalya, uluslararası alandaki kamplaşmada kendisine İttifak Devletleri yanında yer buldu. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi sömürge imparatorluklarına sahip büyük güçlerin karşısında, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile yer alan İtalya, uluslararası alanda kendisini kanıtlayabilmek ve yayılcı istekleri tatmin edebilmek için sömürgecilik yarışına katıldı. İtalya’nın Osmanlı topraklarına yönelik ilgisi, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar geri gitmektedir. Bir Akdeniz ülkesi olmasının yanı sıra Kuzey Afrika’ya da coğrafi yakınlığının bulunması, İtalya’nın Kuzey Afrika’ya yönelik ilgisini artırmıştır. Fakat Berlin Antlaşması’ndan sonra İngiltere’nin 1881’de Mısır’ı, Fransa’nın ise 1882’de Tunus’u ele geçirmesi, Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika topraklarına yönelik çıkarları olan İtalyan

* Doç. Dr. Hasan Taner Kerimoğlu. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, taner.kerimoglu@deu.edu.tr

yönetimini hoşnut etmemiştir. Sömürgecilik yarışında geri kalmak istemeyen İtalyan yönetimi, Habeşistan'daki (Etiyopya) macerasından da istediği sonucu alamadığı için bütün dikkatini Trablusgarp'a yöneltmiştir.⁵⁹ Fakir ve verimsiz olmasına rağmen İtalya'ya yakınlığı, Roma egemenliğinin anıları ve Avrupalı güçlerin istemediği bir yer olması nedeniyle Trablusgarp İtalyanlara çekici geliyordu.⁶⁰

İtalya, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp vilayetine yönelik siyasi ve ekonomik emellerini meşru kılabilmek adına, hem uluslararası diplomaside hem de Trablusgarp'ta adımlar attı. Trablusgarp'taki varlığını daha görünür kılmak ve ekonomik ilişkilerini geliştirmek düşüncesindeki İtalya, Banco di Roma ile bölgedeki iktisadi faaliyetlerini artırdı. Banka Trablus'ta demir yollarına, denizciliğe, liman yapımına ve zeytinyağı üretimi gibi alanlarda tarımsal modernizasyona yatırım yaptı. Böylece İtalya'nın Trablusgarp ile ticaret hacmi artış gösterdi.⁶¹ İtalyanlar ayrıca, bölgede postahane, dispanser ve yetimlere yönelik bir okul açarak halkın desteğini kazanmaya çalıştılar. Maden araştırmaları ve arkeolojik kazılarla da Trablusgarp'ın kültür hayatı üzerinde söz sahibi olmaya başladılar.⁶²

Trablusgarp üzerindeki isteklerini büyük devletlere kabul ettirebilmek adına İtalya 20. yüzyılın başında diplomatik atağa geçti. Bu çerçevede 1900 ve 1902'de imzalanan antlaşmalarla Fransa'nın Fas'a yerleşmesine karşılık Trablusgarp üzerindeki niyetlerini Fransa'ya kabul ettirdi. Balkan toprakları için yaşanan rekabette en büyük rakibi ve aynı zamanda müttefiki olan Avusturya-Macaristan'ın 1908 Ekim'inde Bosna-Hersek'i ilhak etmesinden büyük rahatsızlık duyan İtalya, bir diğer İtilaf Devleti olan Rusya'yla anlaşma yolunu aradı. Rus Çarı II. Nikola ile İtalya Kralı III. Victor-Emmanuel'in 1909 Ekim'inde Torino yakınlarındaki Racconigi'de gerçekleştirdikleri görüşmede iki ülke arasında bir uzlaşmaya varıldı. 24 Ekim tarihinde imzalanan ve gayet gizli tutulan Racconigi Antlaşması ile İtalya, Rusya'nın Boğazlar'daki menfaatlerine karşılık olarak Trablusgarp'taki çıkarlarını muhababına kabul ettirmiş oldu. Racconigi Antlaşması yalnızca İtalya'da değil, İtalya'yı "Üçlü İttifak"tan ayırmak düşüncesindeki İngiltere nezdinde de memnuniyetle karşılandı.⁶³ Hatta dönemin İtalya Başbakanı Giovanni Giolitti'nin anılarında verdiği bilgiye göre, Trablusgarp ile ilgili istek ve yakınmalar 1911

59 Timothy W. Childs, **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 1-5.

60 Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 299.

61 R. J., Bosworth, "İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Alfa Yay., İstanbul 2013, s. 99.

62 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı (1908-1918)**, C IX, Ankara 1999, s. 264-265.

63 Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasal Tarihi**, Alkım Yay., İstanbul 2010, s. 887-891.

Temmuz'unda İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'e iletildiğinde, Grey kendilerini haklı bulduğunu belirtmiş ve İtalya'nın harekete geçmesi halinde İngiltere'nin engel olmayacağını söylemişti.⁶⁴

İtalya'nın Trablusgarp hakkındaki niyetleri, II. Abdülhamit Dönemi'nden beri Osmanlı yöneticilerinin de farkında oldukları bir konuydu. İtalyanların Trablus'u işgal etme niyetinde olduğuna dair söylentiler ve bu konudaki alınacak önlemler, zaman zaman Meclis-i Vükelanın dahi gündemine geliyordu.⁶⁵ Ayrıca İtalyan yöneticilerin, Trablusgarp'ta Banco di Roma'nın şubelerini açma konusundaki ısrarlı talepleri de hükûmetin kuşkusunu çekiyordu. Bu tür başvurular karşısında Osmanlı yönetimi, mevcut isteklerin geri çevrilmemesi, fakat bölgedeki Osmanlı Bankası şubelerinin halka kolaylıklar göstererek İtalyan bankasının faaliyetlerinin akim bırakılması kararını almıştı.⁶⁶

24 Temmuz 1908'de Osmanlı ülkesinde II. Meşrutiyet'in ilanı ve İttihatçıların iktidara gelmesi, Osmanlı Devleti'nin parçası olduğu uluslararası sorunlar açısından da yeni bir süreç doğurdu. İttihatçılar, merkezî otoritenin gücünü yeniden tesis etmek ve merkezle bağları zayıflamış olan vilayetlerde devlet otoritesini yeniden sağlamak düşüncesindeydiler. Fakat Osmanlı ülkesindeki yeni rejimin, kendi çıkarları açısından yarattığı tehdidi sezen Avusturya-Macaristan 1908 Ekim'inde Bosna-Hersek'i işgal ettiğini duyururken Bulgaristan ise bağımsızlığını ilan etti. Aynı günlerde Girit Adası'ndaki Rumlar da Ada'nın Yunanistan'a katıldığını ilan ettiler. Girit'in Yunanistan'a ilhakı gerçekleşme de İttihatçılar ve yeni rejim açısından bu gelişmeler büyük bir şok anlamına gelmekteydi. Meşruti rejimin henüz tam olarak yerleşmediği o günlerde yaşanacak bir savaşın parlamenter yönetime darbe vuracağını düşünen İttihatçılar, Avusturya, Bulgaristan ve Yunanistan'a ekonomik boykotlarla karşılık verme yolunu seçtiler.

1908'de Osmanlı ülkesinde parlamenter yönetime geçilirken bu gelişme çeşitli etnik ve dinsel grupların birbiriyle çelişen çıkarlarını tatmin etmeye yetmemiştir. İttihatçılarla liberal muhalefet arasındaki mücadele, 1909 Nisan'ında bir ayaklanmaya yol açmış, Makedonya'da ise çete faaliyetleri yeniden başlamıştı. 1911 yılına gelindiğinde Arnavutluk'ta yeni bir ayaklanma patlak vermiş, Yemen'deki huzursuzluklar çoğalmış ve ordu içerisinde de İttihatçılara karşı hizipleşmeler baş göstermişti. Yeni rejimin karşı karşıya kaldığı bu sorunlar, Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan ve "Şark meselesi"ni yakından takip eden ülkelerin gözünden kaçmamaktaydı.

64 Giovanni Giolitti, **Trablusgarp'ı Nasıl Aldık?**, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2012, s. 42-43.

65 **BOA**, MV, 103/81.

66 **BOA**, MV, 115/74.

2.2. İtalya'nın Trablusgarp'a Saldırısı

Büyük devletlerle yapmış olduğu anlaşmalar ve diplomatik temaslarla saldırı öncesindeki hazırlıklarını tamamlayan İtalyan hükûmeti, 1910 yılından itibaren Trablusgarp hakkındaki niyetlerini açığa vuran açıklamalar yapmaya başladı. İtalyan Dışişleri Bakanı mecliste yapmış olduğu bir konuşmada, Kuzey Afrika'daki Osmanlı vilayetlerinin kendileri için denklik bakımından birinci derecede önem taşıdığını açıklıyordu.⁶⁷ Osmanlı hükûmetinin 1910 Ekim'inde Trablusgarp valisi olarak İbrahim Paşa'yı atamasından rahatsızlık duyan İtalyan yönetimi, hem kendi kamuoyunu hem de uluslararası kamuoyunu saldırı öncesinde ikna etmek için bir propaganda faaliyetine başladı. Bu propaganda sürecinde bölgedeki İtalyan iş adamlarının engellendiği iddia ediliyor ve bölgenin "Romalılığı"na vurgu yapılıyordu.⁶⁸ Ancak İtalyan kamuoyu, Afrika'daki sömürgeci niyetler konusunda hükûmetle hemfikir değildi. İtalyan hükûmetinin hayata geçirmek istediği sömürgeci projelere, işçi sınıfının ve sosyalist muhalefetin güçlü olduğu ülkenin kuzeyinde karşı çıkılırken, çalışmak için yeni topraklar bulma umuduna sarılanların olduğu orta ve güney İtalya'da ise destek görüyordu.⁶⁹

1911 sonbaharına gelindiğinde şartların oluştuğuna inanan ve savaş ilanı öncesindeki prosedürü tamamlamak isteyen İtalya'nın Dışişleri Bakanı San Giuliano, 23 Eylül 1911'de Babıali'ye verdiği protestoda Trablusgarp'taki İtalyanlara kötü davranıldığından şikâyet etmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyetinin Trablus'a adamlarını göndererek yerli halkı İtalyanlar aleyhine kışkırttığını ve bu nedenle İtalyanların bölgeyi terk etmek zorunda kaldığını ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti ise İtalyan notasına verdiği yanıtta, İtalyan uyrukluların Trablusgarp ve Bingazi'de hiçbir şekilde tehlike altında olmadıklarını ve hükûmetin görevini yapmaya muktedir olduğunu ifade etti.⁷⁰ Buna rağmen Trablusgarp'ı işgal etmek niyetinden vazgeçmeyen İtalya, Osmanlı Devleti'ne 28 Eylül 1911 tarihinde son derece ağır koşullar içeren başka bir ultimatoma verdi. Bu belgede İtalya, Trablusgarp ve Bingazi'nin Osmanlı yönetimi altında gelişemediğini ileri sürüyor ve adı geçen bölgelerin Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinde görülen kalkınmayı yaşamaları için Babıali'ye başvurularda bulunduğunu hatırlatıyordu. Ancak bu uyarıların dikkate alınmadığını ileri süren İtalya, Trablusgarp ve Bingazi'nin İtalyan Krallığı tarafından işgal edilmesi kararının alındığını bildirerek Osmanlı hükûmetinin bu

67 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C II, Kısım I, TTK Yay., Ankara 1991, s. 70.

68 Bosworth, agm., s. 100.

69 Antonello Folco Biagini, **İtalyan Raporlarında Balkan Savaşları 1912-13**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016, s. 87.

70 Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, TTK Yay., Ankara 2006, s. 32.

notaya 24 saat içinde yanıt vermek zorunda olduğu tehdidini savuruyordu. Osmanlı hükûmeti ise ertesi gün İtalyan notasına verdiği yanıtta tüm suçlamaları yalanlayarak bu sorunun çözümü konusundaki görüşmelere açık olduğu izlenimini vermekteydi. Ancak Osmanlı hükûmetinin bu barışçıl yaklaşımına kayıtsız kalan İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne resmen savaş açtığını bildirmiştir.⁷¹

İtalya'nın Trablusgarp nedeniyle Osmanlı Devleti'ne savaş açması, Osmanlı kamuoyunda ve siyasi çevrelerde şaşkınlıkla karşılandı. Sadrazam Hakkı Paşa'nın daha önce Roma Büyükelçisi olarak görev yapmasına ve İtalya'daki gelişmelerden haberdar olmasına rağmen yaklaşan bu tehlikeyi sezmede geç kaldığı görülmekteydi. Nitekim bu konudaki sorumluluğunu kabullenen Sadrazam Hakkı Paşa, İtalya'nın savaş ilan ettiği gün, Sultan Resat'a istifasını sundu. Ertesi gün ise sadaret koltuğuna Sait Paşa oturdu. Sait Paşa göreve geldiği gün İngiltere'ye bir resmî tebliğ göndererek İngilizlerin savaşa müdahale etmelerini istemiştir. İngiltere'den beklenen yanıt gelmeyince Sait Paşa, İngiltere'ye ittifak önerisinde dahi bulunmuştur. Fakat İngiltere, bu talebi de geri çevirmiştir.⁷²

Osmanlı Devleti, Trablusgarp Savaşı'na hazırlıksız biçimde yakalanmıştı. Çünkü, Trablusgarp'ta bulunan tümenden dört tabur ve gerektiğinde yerlilerden yardımcı kuvvetler oluşturmak için orada bulunan silah ve cephane, Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle 1911 başlarında isyan halindeki Yemen'e gönderilmişti. Buna ek olarak II. Abdülhamit Dönemi'nde kurulmuş olan "Kuloğulları" adındaki yerli milis örgütü de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra dağıtılmıştı.⁷³ Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'taki savunma güçleri son derece zayıflamıştı. Ayrıca Vali İbrahim Paşa görevden alındıktan sonra yerine yenisi atanmadığı için bölgedeki askerî kuvvetlerin komutanlığını da vekil olarak Albay Neşet Bey yapıyordu. Resmî belgelere göre bölgedeki Osmanlı kuvvetleri 17 tabur yaya, 10 tabur süvari ve 6 bataryadan ibaretti. Ancak Yemen'e gönderilen kuvvetler çıkarıldığında geriye kalan düzenli kuvvetlerin toplamı 5.000 kadardı. Bunlara ek olarak bölgedeki çeşitli kabilelerden 30 bin kadar savaşçının askerî güçlere katılması bekleniyordu.⁷⁴ Ayrıca İstanbul ile iletişimin yetersizliği, güçlü silahlarla donatılmış modern tahkimatların eksikliği ve garnizonun zayıflığı, İtalyanların denizasıra saldırısına karşı şehri savunmak için girişilecek her türlü çabayı ümitsiz kılıyordu. Gıda yetersizliği ve Trablus'a en yakın demir yolu hattının uzaklığı da Osmanlı savunma güçlerinin etkinliğini zayıflatmaktaydı.⁷⁵

71 Bayur, *age.*, s. 93-98.

72 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yay., İstanbul 1995, s. 121-123.

73 Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yay., Ankara 2001, s. 280.

74 Karal, *age.*, s. 270.

75 Commodore W. H. Beehler, *1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı, Trablusgarp Savaşı'nın*

Osmanlıların bölgedeki askerî zafiyetinin farkında olan İtalya, daha savaş ilan edilmeden önce Trablusgarp'a asker sevkياتına başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin o sırada Trablusgarp ile kara sınırının bulunmadığını dikkate alan İtalyanlar, deniz kuvvetlerinin de yardımıyla savaşı kısa süre içerisinde sonlandıracaklarına inanıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'a kara yoluyla asker sevk edebilmesi, ancak Mısır'ı yönetimi altında bulunduran İngiltere'nin vereceği izinle mümkün olabilirdi. Ancak İngiltere, savaşın ilanıdan önce yaptığı gibi, İtalya'ya yeşil ışık yakarak bu iki ülke arasındaki mücadelede “tarafsız” kalacağını duyurdu ve Osmanlı kuvvetlerinin Mısır üzerinden geçişine izin vermeyeceğini açıkladı.

İtalyanlar, Trablusgarp Savaşı'nı üç ana operasyon bölgesindeki harekâtlarıyla yürüttüler. İlk olarak sefer gücünün karaya çıkacağı Trablus sularında, İtalyan donanmasının büyük bir kısmı görevlendirildi. İkinci olarak Osmanlı filosunun toplanmış olduğu ve İtalyan güçlerinin karaya çıkışına yönelik müdahalelerin önlenmesinin gerektiği Doğu Akdeniz ve Ege Denizi'ni kontrol altında tuttular. İtalyan birlikleri son olarak, az sayıdaki Osmanlı torpido botunun kontrol altında tutulmasının gerektiği Arnavutluk kıyısında önlem aldılar.⁷⁶ İtalyan deniz kuvvetleri, 29 Eylül'de Preveze'de “Tokat” ile “Antalya” torpido botlarını, Reşadiye'de ise aynı tipteki “Abdülhamit” ve “Alpagot”u etkisiz hale getirerek Adriyatik'teki bütün Osmanlı deniz gücünü ortadan kaldırdı.⁷⁷

Osmanlı donanma güçlerinin etkisiz hale getirilmesinden sonra İtalyanlar, Trablusgarp'taki askerî harekâta başladılar. Savaşın başlamasından önce Trablus önlerine gelen İtalyan kuvvetleri, 30 Eylül günü şehrin teslim olmasını isteyerek kıyıları abluka altına aldılar. Ancak şehirdeki Osmanlı yöneticilerinin teslim olmayı reddetmesi üzerine Trablus'u bombardıman ettiler. 6 Ekim günü Trablus'un işgalini tamamlayan İtalyan güçleri, 4 Ekim'de Tobruk'un, 16 Ekim'den itibaren ise Derne'nin kontrolünü ele geçirdiler.⁷⁸ Fakat İtalya güçleri Trablusgarp'ın yalnızca sahil kesimlerini denetim altına alıp iç kısımlara ilerleyemediler. İtalyan güçleri, Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sürdüren Senûsîlerin karşı saldırılarından çekindikleri için sahilden çok fazla uzaklaşmak istemiyorlardı. İtalyanlar ayrıca, dünya savaş tarihi açısından da önemli bir adım atarak ilk defa bir savaşta hava kuvvetlerini kullandılar. İtalyanların daha çok keşif amacıyla Trablusgarp'ta gerçekleştirdikleri uçuşlar, onlara Osmanlı güçleri karşısında küçük de olsa bir avantaj sağlamıştır.⁷⁹

Tarihi, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014, s. 21.

76 Beehler, **age.**, s. 24-25.

77 Ryan K. Noppen, **Osmanlı Deniz Harekâtı 1911-1918**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 19.

78 Şıvgın, **age.**, s. 63.

79 Michael Paris, “The First Air Wars-North Africa and the Balkans, 1911-1913”, **Journal**

İtalyan saldırısına hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti, bir süre işgale nasıl karşılık verileceğinin şaşkınlığını yaşadı. İngiltere'nin tarafsızlığını ilan ederek Mısır'dan Osmanlı askerlerinin geçişine izin vermeyeceğini açıklaması, Osmanlılara çok fazla seçenek bırakmadı. Trablusgarp Savaşı, Sadrazam Hakkı Paşa'nın görevinden istifa etmesine neden olurken aynı zamanda eleştiri okları, iktidar partisi olarak kabul edilebilecek olan İttihat ve Terakki Cemiyetine yöneldi. Savaşın başladığı günlerde Selanik'te yıllık kongrelerini düzenlemekle meşgul olan İttihatçılar, muhalefet tarafından Trablusgarp'ın savunulması konusunda gerekli önlemleri almamakla suçlandılar. Öyle ki, savaşın başladığı günlerde kapalı olan, ancak 15 Ekim 1911'de erkenden toplantıya çağrılan Meclis-i Mebusanda da İttihatçılara ve Hakkı Paşa hükümetine yönelik eleştirilerde bulunulduğu görülmüyordu. Hatta Trablusgarp mebusları Mahmut Naci ve Sadık Beyler, meclise verdikleri bir dilekçeyle Trablusgarp'ın savunması için gerekli adımları atmadığını düşündükleri Hakkı Paşa kabinesinin Divan-ı Âli'ye verilmesini teklif ettiler. Trablusgarp mebuslarına göre *İtalyanların bu kıtalar hakkında besledikleri âmâl-i istilacıyanelerinin icrasına er, geç teşebbüs edecekleri bir hükümet-i icraiyyece değil, çocuklarca bile malum iken gerekli önlemleri almayan hükümet, Trablusgarp'ı her türlü müdafadan âciz, askersiz, silahsız, fişensiz, zâbitsiz, valisiz, kumandansız, zahiresiz, parasız aç ve sefil, İtalya'nın bâziçeyi ihtirası olarak terk ve teslim eylemişti.*⁸⁰

Muhalefetin ve özellikle Arap kökenli mebusların eleştirilerine uğrayan İttihatçılar, Trablusgarp'ın savunulması konusunda neler yapılabileceğini tartıştılar. Bu görüşmeler sonucunda mevcut durumda İtalya ile doğrudan savaşa girilmesinin mümkün olmadığı biçimindeki Sait Paşa hükümetinin görüşünü de dikkate alan İttihatçılar, ülke topraklarının kaderine terk edilmesine de razı olmadıkları için başka bir çözüm yolu buldular.⁸¹ Buna göre, gönüllü olarak Trablusgarp'a gitmeye, yerli halkı İtalyanlara karşı örgütlemeye ve İtalyanların iç kısımlara ilerlemelerine engel olmaya karar verdiler. Alınan bu karar doğrultusunda Enver Beyin yanı sıra Mustafa Kemal [Atatürk], Fethi [Okyar], Kuşçubaşı Eşref, Nuri [Conker], Ali [Çetinkaya], Sapançalı Hakkı ve Süleyman Askeri gibi İttihatçılar, Trablusgarp'a doğru yola çıktılar. Trablus-

of Contemporary History, Vol 26, No 1, 1991, s. 97-100.

80 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre I, C I, İçtima Senesi IV, (10 Teşrin-i evvel 1327), TBMM Yay., Ankara 1986, s. 66-70.

81 Enver Bey (Paşa), 11 Eylül 1911 tarihinde bir arkadaşına yazdığı mektupta Trablusgarp'taki mücadele konusunda nasıl karara vardıklarını şöyle açıklamaktaydı: *Garda bekleyen arkadaşlar Merkez-i Umumi'ye götürdüler beni. Toplantı beş saatten fazla sürdü ve benim Trablus konusundaki fikrimi kabul ettiler. Özet olarak: Eğer hükümet İtalyanların karşısında gerilemeye zorlanırsa biz önce Trablus'da geçici bir hükümet kurarak, sonra da her şeyi boykot ederek düşmanlığı devam ettireceğiz... Mücadeleye devam etmek için, hükümete Trablus içinde bir 'gerilla savaşı' olmasını teklif edeceğiz. Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Yay. Haz. M. Şükrü Hanioglu, Der Yay., İstanbul 1989, s. 75.

garp'ın Batı bölgesindeki Bingazi komutanlığını Enver Bey'in, doğu bölgesindeki Derne kuvvetleri komutanlığını ise Mustafa Kemal Bey'in yapmasına karar verildi.⁸²

İttihatçı subaylar, Osmanlı hükûmetinin almış olduğu karar doğrultusunda, “nazar-ı dikkati celp etmeyecek suret ve kıyafette” Trablusgarp'a ulaştılar.⁸³ Trablusgarp'ta mücadeleye başlayan İttihatçılar, Enver Bey'e yakın isimlerden oluşan “Fedai Zabitan” grubunun üyeleriydiler.⁸⁴ Geçmişte Osmanlı merkezî yönetimi ile zaman zaman sorunlar yaşamış olan Senûsilerin, İtalyanlara karşı liderleri Seyyid Ahmed eş-Şerif'in önderliğinde Osmanlı subaylarına destek vermesi, bölgedeki savunma güçlerine önemli katkı sağladı. İttihatçı subaylar, kabilelerden gelen bu takviye güçleri mevcut Osmanlı birliklerine entegre etmeye başladılar. İtalyanların iç kısımlara ilerleme konusundaki gecikmeleri de savunma hatlarını yeniden düzenlemekte olan Osmanlı birliklerine zaman kazandırdı.⁸⁵ Senûsilerin Osmanlı kuvvetlerine katılımından sonra bölgedeki savunma hatları yeniden düzenlendi. Senûsilerin tarikat yapılanmasına uygun biçimde Trablusgarp zaviye bölgelerine ayrıldı. Senûsi birliklerinden üçer taburluk üç piyade alayı oluşturuldu ve bedevi kabileleri yüz ile üç yüz kişilik bölükler halinde silahlı, atlı ve yaya her an savaşmaya hazır olarak teşkilatlandırıldı.⁸⁶

Trablusgarp'taki savaş, birçok Osmanlı subayını bölgeye çekmiş, “savaş sanatı” konusunda ilk ciddi tecrübelerini edinmelerini sağlamıştır. Osmanlı ordusunun seçkin subaylarından Mustafa Kemal [Atatürk] de, Gazeteci Mustafa Şerif adıyla, sahte pasaport ve belgelerle yanında Naci, Hakkı ve Yakup Cemil beyler olduğu halde 15 Ekim 1911'de İstanbul'dan Trablusgarp'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Yolculuk sırasında rahatsızlanan Mustafa Kemal, bir süre İskenderiye'de dinlendikten sonra yolculuğuna devam etmiş ve Trablusgarp'a ulaşmıştır. Bölgedeki diğer Osmanlı subayları gibi, yerel aşiret ve kabileleri örgütlemekle işe başlayan Mustafa Kemal, 22 Aralık'taki başarılı Tobruk Muharebesi'nin sonrasında Derne'ye geçmiştir. Derne'de 16 Ocak günü gerçekleşen muharebede ise Mustafa Kemal gözünden yaralanmış, fakat gösterdiği başarılar üzerine 6 Mart 1912'de “Derne Komutanı” olmuştur.⁸⁷ Mustafa Kemal'in Trablusgarp Savaşı'nda düzenli bir işgal gücüne karşı sivil halkla karşı koyma tecrübesi, Kurtuluş Savaşı sırasında da başvuracağı bir

82 Karal, *age.*, s. 276-278.

83 BOA, MV, 158/27.

84 Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Arma Yay., İstanbul 2003, s. 76-84.

85 Benjamin C. Fortna, **Kuşçubaşı Eşref, Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı**, Timaş Yay., İstanbul 2017, s. 116-118.

86 Nevzat Artuç, **İttihatçı-Senûsi İlişkileri (1908-1918)**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 91-92.

87 Hale Şıvgın, “Mustafa Kemal'in İlk Savaşı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 10, 1987, s. 187-191.

mücadele yöntemi olacaktır.

Enver ve Mustafa Kemal gibi Osmanlı subaylarının organizasyonunda, düzenli İtalyan kuvvetlerine karşı yerel halkın örgütlenmesiyle oluşturulan gerilla tipi mücadele yöntemi başarıya ulaşırken zaman zaman İtalyanlara kayıplar verdirmiştir. 1911 yılı sonuna gelindiğinde savaşın İtalyanların umduğu gibi kısa sürede noktalanmayacağı anlaşılmaktaydı. Bir değerlendirmeye göre, o sırada çok az kişinin farkına varmasına rağmen, Türk-İtalyan savaşı askerî tarihte bir dönüm noktasıydı. Çünkü bu yöntem, sömürgeci bir devleti kovmaya dönük gerilla tarzı ilk modern savaştı.⁸⁸

Trablusgarp'taki Osmanlı askerleri sık sık başkente gönderdikleri telgraflarla bölgedeki gelişmeler hakkında Osmanlı hükûmetini bilgilendiriyorlardı. Örneğin Neşet Bey tarafından 11 Kasım tarihiyle gönderilen bir telgrafta, İtalyanlardan ele geçirilen beş esirin istirahatlerinin sağlandığı ve yaralı olanların tedavilerine gayret edildiği belirtiliyordu. Buna karşın İtalyanların Hilal-i Ahmer bayrağı taşıyan Osmanlı hastanesine uçaklarıyla bomba attıkları, daha sonra da topa tuttıkları haber veriliyordu. Neşet Bey ayrıca çok sayıda sivilin de İtalyanlar tarafından katledildiği bilgisini İstanbul'a iletliyordu.⁸⁹ Enver Bey ise 5 Mart 1912 tarihinde bir arkadaşına gönderdiği mektupta İtalyanlara karşı mücadele azmini ortaya koyuyordu: *Hükûmetimiz bana İtalyanların 15 günlük bir mütareke talebini bildirdi ama madem ki kendi cephelelerinden bizim kıyı boyumuzu bombalayarak eğleniyorlar onları reddettim. Ama direneceğiz yani onları ezip geçeceğiz, direnmek kelimesi tam anlamıyla karşılıyor bizim eylemimizi.*⁹⁰

Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Trablusgarp için yaşanan mücadele, 20. yüzyılın başındaki birçok savaşta olduğu gibi, yalnızca muharebe alanında yürütülmüyor, iki taraf aynı zamanda propaganda savaşında da karşı karşıya geliyordu. Propaganda savaşı ile amaçlanan, bu mücadelede haklı olanın kendi tarafı olduğunu iç ve dış kamuoyuna kabul ettirebilmek ve diğer taraf üzerinde psikolojik üstünlük kurabilmektir.

İtalyan hükûmeti, Trablusgarp'a yönelik saldırıyı haklı kılmak için ülke içinde ve dışında farklı bir dil kullanıyordu. Ülke içine dönük olarak yapılan açıklamalarda İtalya'nın Trablus'la tarihsel bağları olduğu iddiası gündeme getirilerek işgal girişiminin tarihsel ve ahlaki açıdan meşru olduğu izlenimi yaratılmaya çalışılıyordu. Fakat özellikle ülkedeki sosyalist muhalefet, İtalyan hükûmetinin bu açıklamalarından tatmin olmuş değildi. İtalyan hükûmeti, diplomatik alanda yaptığı açıklamalarında ise Osmanlı Devleti'nin İtalyanlara kötü muamelede bulunduğunu ileri sürüyor ve Osmanlıların "geri

88 Sean McMeekin, *Osmanlı'da Son Fasıl, Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekillenışı 1908-1923*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019, s. 79.

89 BOA, 3968/297530.

90 Kendi Mektuplarında Enver Paşa, s. 122.

bıraktığı” Trablusgarp’a medeniyet götürme iddiasına sarılıyordu. Özellikle İngiliz basınında, İtalyan siyasal çevrelerinden gelen haber ve yorumlarda bu konuya vurgu yapıldığı görülmekteydi.⁹¹

İtalyan hükûmeti sömürgeci niyetlerini gizlemek için yaptığı açıklamalara rağmen hem kendi ülkesindeki muhalefetin hem de uluslararası alandaki savaş karşıtlarının desteğini kazanamadı. Dünyanın çeşitli ülkelerinden Trablusgarp’taki İtalyan saldırısına yönelik tepkiler yükseldi. İlk olarak harekete geçen Fransız Parlamentosundaki Uluslararası Hakemlik Grubu, Fransız Başbakanı’na gönderdiği mektupla İtalya’nın Trablusgarp’taki işgalini protesto etti. İngiliz Ulusal Barış Konseyi de Dışişleri Bakanı Edward Grey’e hitaben gönderdiği bir metinde İtalya’nın savaş ilanını haksız bulduğunu dile getirdi. Bu girişimlerin yanı sıra Sosyalist Enternasyonal da İtalyan hükûmetinin saldırgan tutumunu eleştirerek savaş karşıtı mitingler yapılması kararını aldı.⁹²

İtalyanların Trablusgarp’a saldırısı, dünya Müslümanları arasında da hoşnutsuzluklara yol açtı. Özellikle de Hindistan ve Mısır’daki Müslümanlar arasında İtalyan saldırısına karşı mücadele edilmesini savunan gruplar ortaya çıktı. Hint Müslümanları, düzenledikleri toplantılarda İtalyan saldırganlığını kınayarak Osmanlı halifesini desteklemesi için İngiliz yönetimine başvurma kararını aldılar. İlerleyen süreçte miting ve gösterilerle savaş karşısındaki tepkilerini dışa vuran Hint Müslümanları, savaş boyunca Osmanlılara maddi yardımlar yapmaya başladılar. Hint Müslümanlarının Trablusgarp Savaşı’na gösterdikleri yakın ilgiden tedirginlik duyan İngiliz yönetimi ise “Panislamist” düşüncelerin sömürgelerdeki yayılımından endişe etmekteydi.⁹³

Dünya kamuoylarında İtalyanların Trablusgarp’taki saldırganlığı tepkilere konu olur ve inandırıcılığı sorgulanırken, Osmanlı kamuoyunda ise Batı dünyasına karşı öfke ve kızgınlık hâkimdi. Özellikle de büyük fedakârlıklarla II. Meşrutiyet’in ilanını sağlamış olan İttihatçılar, hem İtalya’ya hem de İtalyan saldırısına göz yuman büyük devletlere karşı kızgınlıklarını açığa vuruyorlardı. İttihatçı basın, İtalya’ya karşı öfke kusuyordu. İttihatçı Hüseyin Cahit, *Tanin* gazetesinde, İtalya’nın saldırgan tutumunu bölgeye medeniyet götürme bahanesine dayandırmasının garipliğine değinerek Osmanlıları İtalya’ya karşı ortak hareket etmeye davet ediyordu: *Böyle birleştikten sonra yapacağımız şey icap eden yerlerde İtalya ile harp etmekle beraber İtalya’nın şarktaki ticaretini mahvetmek için elimizden gelen her şeye teşebbüs etmek-*

91 “The Italian Case, A List of Grievances”, *The Times*, 30 Eylül 1911, s. 5.

92 Orhan Koloğlu, *Osmanlı-İtalyan Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal*, Ümit Yay., Ankara 1999, s. 91-93, 153-163.

93 Hasan Taner Kerimoğlu, “Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne Yaptıkları Yardımlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C XII, S 2, 2012, s. 163-165.

*tir. Bundan sonra bir İtalyan ile alışveriş edene, bir İtalyan malı alana lanet olsun.*⁹⁴

İtalya'nın savaş ilanından sonra Osmanlı hükûmeti, İtalya'ya zarar verebilmek adına Osmanlı ülkesindeki İtalyanların ekonomik faaliyetlerine sınırlamalar getirerek karşılık verme yolunu seçmiştir. Bu kapsamda İtalyanların postaneleri kapatılmış, ayrıca İtalyanlara tanınmış olan kapitülasyonlar da kaldırılmıştır. Bu adımları daha sonra İtalya'dan Osmanlı ülkesine gelecek emtiadan alınacak gümrük vergisinin yüzde yüz arttırılması izlemiş, bir sonraki adımda Türkiye'deki İtalyan tebaasının sınır dışı edilmesi konusu gündeme gelmiştir. Ancak alınacak böyle bir kararın uluslararası alanda kendisini zora sokacağını düşünen Osmanlı hükûmeti bu önerinin uygulanmasını ertelemiştir.⁹⁵

Osmanlı hükûmeti, savaşın ülke genelinde olumsuzluklar yaratmaması için vilayetlere sık sık emirler göndererek halkın galeyannın yatıştırılmasını istemiştir. Örneğin 29 Eylül 1911 tarihinde tüm vilayetlere gönderilen bir emirde İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açtığı bildiriliyor ve *ahalinin heyecan ve galeyannı teskin ve hükûmetçe İtalya tebaası hakkında bir karar ittihaz edilinceye kadar kendilerini kemakan himaye eyleyiniz* deniyordu.⁹⁶ Buna rağmen İtalyan saldırısı, Osmanlı vatandaşları arasında heyecan yaratırken ülkenin çeşitli kentlerinde gösteriler düzenlenerek işgal girişimi protesto edildi. Kısa bir süre sonra da tüm Osmanlı ülkesinde İtalyan mallarına karşı şiddetli bir boykot başlatıldı.⁹⁷ İttihatçı *Tanin* gazetesi İtalya'ya karşı uygulanacak boykot konusunda Osmanlı vatandaşlarını şu noktalara dikkat etmeleri konusunda uyarmıştır: Bir İtalyalı ile zerre kadar alışveriş etmemek, bir İtalya ürününe hiçbir zaman rağbet etmemek, İtalyan vapurlarına binmemek, İtalyanca konuşmamak, İtalyan mekteplerine çocuk göndermemek, İtalyan postasına mektup vermemek, İtalyan hizmeti ve amele kullanmamak, hiçbir İtalyalıya ahlaki ve insani ilkeler dışında yardım etmemek, ahlakın men etmediği konularda İtalyanları mümkün olduğunca zarara uğratmak, çocuklarını İtalyanlara karşı düşmanlık hissiyle büyütmek.⁹⁸

Osmanlı hükûmeti bir yandan, savaşın ülke içinde unsurlar arasında gerginliklere yol açmasını önlemeye çalışırken diğer yandan İtalya'ya karşı diplomasi alanında mücadelesini sürdürüyordu. Bu çerçevede özellikle İtalyanlar tarafından Trablusgarp'ta gerçekleştirilen mezalime dair bilgiler toplanıyor

94 Hüseyin Cahit, "İlan-ı Harp", *Tanin*, 30 Eylül 1911, s. 1.

95 Umut Karabulut, *İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2014, s. 226-227.

96 **BOA**, DH.SYS, 75/1.

97 Kemal Yakut, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde İtalyan Boykotu", *Tarih ve Toplum*, C XXXVI, S 211, 2001, s. 21-30.

98 Karabulut, *age.*, s. 230.

ve büyük devletlerin kamuoyu ve hükûmetlerini harekete geçirmek amaçlanıyordu.⁹⁹ Örneğin İtalyanların Trablusgarp'ta ele geçirdikleri bazı Arap savaşçıları idam ettikleri haber alınmıştı. Bu durumun, İtalyanların kendilerinin de imzalarının bulunduğu Lahey Konferansı'nın kararlarına aykırı olduğunu dikkate alan Osmanlı hükûmeti, tüm elçiliklerinden söz konusu idamların protesto edilmesini istemiştir.¹⁰⁰

Savaşın Osmanlılara hatırlattığı bir diğer gerçek ise Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki yalnızlığı ve Osmanlı toprakları üzerindeki emperyalist rekabetin son bulmadığıydı. Ayrıca Avusturya-Macaristan'ın 1908 Ekim'inde Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını duyurmasından sonra Osmanlı Devleti, bir diğer "Üçlü İttifak" ülkesinin saldırısına uğramıştı. Bu gelişmeler Osmanlı siyasal çevreleri ile kamuoyundaki bazı isimlerin dış politikada yeni arayışlara girmelerine neden oldu.¹⁰¹ İtalya'nın Trablusgarp saldırısı aynı zamanda, "Hristiyan" ve "medeni" dünyanın Müslümanlara "düşman" olduğu ve ortak bir plan çerçevesinde hareket ettiğine yönelik bir düşüncenin Osmanlı kamuoyunda yerleşmesine yol açtı. Büyük devletlerin Hristiyan ve Müslümanlara karşı farklı davrandığı ve çifte standart uyguladığına inanan Osmanlı kamuoyunda, büyük devletlere karşı tepkiler giderek çoğaldı. İtalyan saldırısı, Türkçü ve İslamcı kesimlerin "Hristiyan" Avrupa'ya karşı söylem birliği yapmalarını sağladı.¹⁰² Bu bakımdan Trablusgarp Savaşı, Osmanlıların Batı medeniyetine olan güvenlerini yitirmeye başlamalarında önemli rol oynamıştır.

1911 Eylül'ünde Trablusgarp'ı işgale başlayan İtalya, çok fazla direnişle karşılaşmadan emellerine ulaşmayı planlıyordu. Fakat bölgeye ulaşan Osmanlı subaylarının yerel halkı örgütleyerek oluşturdukları direnişin her geçen gün ivme kazanması, İtalya'yı şaşkına çevirdi. Osmanlıların kısa süre içerisinde teslim bayrağını çekeceği yönündeki beklentinin gerçekleşmeyeceği ortaya çıktı. Bu gelişme üzerine İtalyan hükûmeti, Trablusgarp mücadelesini sonlandırmak ve Osmanlıların iradesini kırmak amacıyla çeşitli yollara başvurdu.¹⁰³

İlk olarak İtalyan yönetimi, 5 Kasım 1911'de yayımladığı bir bildiriyle Trablusgarp ve Bingazi'nin ilhak edildiğini duyurdu. Bu kararı protesto eden Osmanlı Devleti, yayımladığı deklarasyonla İtalya'nın bu kararının uluslararası hukuka, Paris ve Berlin antlaşmalarına aykırı olduğunu dile getirdi.¹⁰⁴

99 BOA, A. MKT. MHM, 738/27.

100 BOA, BEO, 3958/296781.

101 D(iran) K(elekyan), "İttifak Bahsi", **Sabah**, 23 Teşrin-i evvel 1911, s. 1; Rıza Nur, "Almanya mı, İngiltere mi?", **Maşrik**, 24 Teşrin-i evvel 1911, s. 1.

102 Hasan Taner Kerimoğlu, **Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914**, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2015, s. 138-140.

103 Armaoğlu, **age.**, s. 900.

104 Bayur, **age.**, s. 117.

Ayrıca Osmanlı hükûmeti, 8 Kasım tarihli toplantısında İtalya'nın bu ilhak kararının kabul edilmemesine ve *muhafaza-i hukuka müteallik teşebbüsata ve fedakârane mukavemet ve harekette devam olunmasına* karar verdi.¹⁰⁵ İlhak kararından umduğu sonucu alamayan İtalya, Osmanlı Devleti'ni ikna edebilmek için büyük devletleri aracı yapma yoluna başvurdu. Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'un arabuluculuk konusundaki çabaları sonuç vermedi.¹⁰⁶ Osmanlı Devleti'nin İtalya ile barış konusundaki koşullarını öğrenmek isteyen Fransız Başbakanı'nın girişimi üzerine konu Osmanlı hükûmetinin de gündemine geldi. Meclis-i Vükelanın 25 Şubat 1912 tarihli toplantısında İtalya ile hangi koşullarda barış görüşmeleri yapılabileceği görüşüldü. Sonuçta Osmanlı hükûmeti; *İtalya ile Trablusgarp hakkındaki ilhak kararında ısrar ettikçe hükûmet-i Osmaniyye'nin müzakerat-ı sulhiyeye girişmesi bittabi gayr-i mümkündür. İtalya hükûmeti bu ısrarından feragat ederek Hükûmet-i Osmaniyye'ce şayan-ı kabul olacak diğer bir zemin-i müzakereye temayül eyler ise dermiyan olunacak şerait-i esasiyenin tedkiki ve ana göre beyan-ı mütalaa edilmesi tabiidir* kararını aldı. Bu nedenle Osmanlı hükûmeti, barış görüşmeleri yapılabilmesi için bu konuda daha fazla bilgi edinilmesi konusunda mutabık kalmıştır.¹⁰⁷ Büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçilerinin Hariciye Nazırı Asım Bey ile yaptıkları görüşmeden de sonuç alınamadı. Büyük devletlerin bu barış girişimini değerlendiren İttihatçı basında İtalya ile barış konusunda *Eğer vatanımızın menafii muhafaza edilecekse yani açıkçası İtalyanlar Trablusgarp'tan çekilip gidecekse evet... Fakat İtalyanlar Trablusgarp'tan çıkmamak üzere yapılacak bir sulhu ne şimdi isteriz ne ileride kabul ederiz* yorumları yapılmaktaydı.¹⁰⁸

Bu girişimlerinden de sonuç alamayan ve Trablusgarp'taki sonucu belirsiz mücadelenin uzaması yüzünden zor durumda kalan İtalyan hükûmeti, Osmanlı Devleti üzerindeki baskıyı artırmak ve Osmanlı direnişini kırmak için savaş alanını Akdeniz'e yaymaya karar verdi. 18 Nisan 1912'de Çanakkale'deki istihkâmlara saldıran İtalyan kuvvetleri, bölgeyi abluka altına almaya çalıştılar. Başkent İstanbul'u da tehdit eden bu gelişme üzerine Osmanlılar, bir hafta sonra, deniz mayınları döşeyerek Boğaz'ı kapattılar. Çoğu Rus bandıralı 170 ticaret gemisinin Marmara Denizi'ne hapsolmesi sonucunu doğuran bu kararlar Osmanlı yönetimi, uluslararası baskı yaratıp İtalyan donanmasına geri adım attırmayı planlamıştı.¹⁰⁹ Ancak Osmanlı yönetiminin bu kararı, uluslararası ticaret bakımından Boğazlar'a bağımlı olan Rusya'yı tedirgin etti ve Boğazlar meselesini uluslararası gündeme getirdi.

105 BOA, MV, 158/28.

106 Childs, *age.*, s. 115-141.

107 BOA, MV, 162/14.

108 Hüseyin Cahit, "Sulh Teşebbüsü", *Tanin*, 17 Nisan 1912, s. 1.

109 Noppen, *age.*, s. 20.

İtalyanların Çanakkale'ye saldırısı Osmanlı basınında alaycı bir üslupla değerlendirildi. İttihatçı Milletvekili Hüseyin Cahit'e göre İtalyanlar Osmanlı parlamentosunun açılışını tebrik etmek (!) için gelmişlerdi. Hüseyin Cahit, Çanakkale saldırısını ise şöyle değerlendiriyordu: *İtalyanların Çanakkale'ye gelmeleri kendilerinin son derece-i acize düştüklerinin en gürültülü patırtılı bir delilidir... Çünkü Trablusgarp'ta muharebeye netice vermek imkânı olmadığını anladıktan sonra İtalya için Trablusgarp'ı tahliye etmeden evvel yapılacak yegâne hareket bir de bu suretle tali'i tecrübe etmekten ibaret olabilirdi... Çanakkale'ye hücum sözleri, İtalyanların son silahı idi.*¹¹⁰

Çanakkale'nin bombardımanıyla yetinmeyen İtalyan kuvvetleri, Osmanlı donanmasının zafiyetinden de yararlanarak gözünü Doğu Ege'deki adalara dikmiştir. Dönemin İtalyan Başbakanı'na göre, adalara yönelik saldırının ardında Trablusgarp'taki Osmanlı birliklerine adalar üzerinden silah yardımı yapılmasını önlemek düşüncesi yatıyordu.¹¹¹ Büyük devletleri de bu konuda bilgilendiren İtalyan hükûmetinin emirleri doğrultusunda İtalyan donanması, "Oniki Ada" olarak bilinen adaları işgale başladı. İlk olarak 28 Nisan'da Astropalya Adası'nı ele geçiren İtalyan güçleri, daha sonraki günlerde Rodos, Herke, Kerpe, Kaşot, İncirli, İlyaki, Leros, Patmos, Klimli, Lipsos ve Sömbeke adalarını ele geçirmiştir. Son olarak ise 20 Mayıs 1912'de İstanköy Adası İtalya'nın kontrolüne geçmiştir.¹¹² İtalyanların adaları işgalini değerlendiren İttihatçı Babanzade Hakkı Bey, Osmanlıların Trablusgarp'tan niçin vazgeçmeyeceklerini şu sözlerle dile getiriyordu: *Devlet-i Aliyye Trablusgarp'ı bir mesele-i hayatiye addediyor. Bir adanın, iki adanın işgali hiçbir vakit devletimizin Trablusgarp hakkındaki bu nokta-i nazarını tağyir etmez... Trablusgarp'ı yalnız ehemmiyet-i zatiyesi olmak itibariyle değil umum Devlet-i Aliyyeye ve hatta hilafet-i İslamiye icabatına müteallik bir ehemmiyet-i azime-i izafiyesi olmak hasebiyle de elden çıkarmağa imkân yoktur.*¹¹³

İtalya Avrupa devletlerine adaları geçici olarak işgal ettiğini ilan etmişse de adaları tahliye etmeye pek niyetli görünmüyordu. İtalyanlar adalardaki Hristiyan ahali lehine bazı bayındırlık hizmetleri gerçekleştirerek Rumların Osmanlı yönetimi yerine kendilerini tercih edeceklerini düşünmekteydiler. Bu nedenle adaları işgal altında tuttıkları sırada Rumlar arasında Osmanlı Devleti aleyhinde propaganda yapmışlardır.¹¹⁴ Adalardaki Rumlar ise İtalyanların bir süre sonra adalardan çekilerek kendilerini Yunanistan'la birleşme de

110 Hüseyin Cahit, "Meclis-i Mebusanın Küşadı", **Tanin**, 19 Nisan 1912, s. 1.

111 Giolitti, **age.**, s.110.

112 Necdet Hayta, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sürecinde Ege Adaları", **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İzmir**, Yay. Haz. Mehmet Ergan; Nuri Karakaş, TTK Yay., Ankara 2013, s. 582-583.

113 Babanzade İsmail Hakkı, "Harbin Yeni Safhası", **Tanin**, 7 Mayıs 1912, s. 1.

114 Şıvgın, **age.**, s. 106.

dahil olmak üzere serbest bırakacaklarını düşünmekteydiler. Bu nedenle İtalyan işgalinin ilk günlerinde İtalyanlara yardım ettiler. Ancak zamanla İtalyanların adalardan çıkma konusunda acele etmeyeceklerini anladıklarında ise İtalyanlara karşı düşmanca tavırlar sergilemeye başladılar.¹¹⁵

İtalya'nın savaşı Akdeniz'e taşınması ve Ege Adalarını işgal etmesine aynı sertlikle karşılık vermek isteyen Osmanlı hükûmeti, Osmanlı topraklarında yaşamakta olan tüm İtalyanları sınır dışı etme kararını uygulamaya koydu. Ayrıca Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Bey, yayımladığı bir bildiriyle İtalyanların Oniki Adayı işgalini protesto etti.¹¹⁶ Savaşın Ege'ye sıçraması, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ın ilhakını tanımamasını sağlamasa da barış görüşmelerinin hızlanmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti ile İtalya arasındaki gerginliğin son bulmasını isteyen hem büyük devletler hem de İtalya, çeşitli kanallar aracılığıyla barış olasılıklarını aramaya başladılar. Ancak Sait Paşa hükûmetindeki görüş ayrılıkları ve İttihatçıların direnişi sürdürme niyetleri, barış olasılığını azaltmıştır. Çünkü aralarında Hariciye Nazırı Asım Bey'in de bulunduğu hükûmet üyeleri, İtalya'nın Trablusgarp'taki saldırısına karşılık verilmemesi halinde bu durumun Müslüman dünya üzerinde olumsuz etki yapacağına ve savaştan çok daha tehlikeli olan iç ayaklanma ve sarsıntılara neden olacağına inanmaktaydılar. Bu nedenle İtalya ile mücadelenin sürdürülmesi gerektiği düşüncesindeydiler. Nitekim 27 Mayıs 1912 tarihli Meclis-i Vükela toplantısında kabul edilebilecek tek seçeneğin Trablusgarp kıyılarının İtalya'ya bırakılması, buna karşın Trablus içleriyle Bingazi ve Fizan'ın Osmanlılarda kalması şıkkı olduğuna karar verilmiştir.¹¹⁷

2.3. Balkan Harbi'nin Başlaması ve Trablusgarp Savaşının Sonu

İtalya'nın 1911 Eylül'ünde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprakları olan Trablusgarp'a saldırısıyla başlayan savaş 1912 yılında Akdeniz'e taşınmış, adalar ve Boğazlar'dan kaynaklanan iki yeni sorunu beraberinde getirmişti. Fakat özellikle Boğazlar'ın kapatılmasından dolayı Rusya'nın uğradığı ekonomik kayıplar, Osmanlı Devleti'ni Rusya ile de karşı karşıya getirdi. Oniki Ada'nın işgalini ilk etapta olumlu karşılayan Yunanistan ise İtalya'nın Ege'de kalıcı olacağını anlaşılmaması üzerine, adalar meselesine müdahil olmanın yollarını aramaya başlamıştır.

Trablusgarp Savaşı'nın ortaya çıkardığı bu uluslararası konjonktür, Osmanlı toprakları üzerinde emelleri olan diğer ülkelere de cesaret vermiştir. Osmanlıların uluslararası alandaki yalnızlığını ve topraklarını savunma konusundaki zafiyetini gören Balkan ülkeleri, Rusya'nın da yönlendirmesiyle, aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara koyarak Balkan ittifakını oluşturdu-

115 Bayur, *age.*, s. 127-128.

116 Childs, *age.*, s. 158.

117 Bayur, *age.*, s. 129-131.

lar.¹¹⁸ Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki son topraklarını paylaşmak amacıyla oluşturulan bu ittifak, Osmanlı kamuoyu ve siyasal çevrelerinin de dikkatinden kaçmadı. Balkan devletlerinin savaş hazırlıkları ve kamuoylarında yükselen Osmanlı karşıtlığı, Trablusgarp Savaşı'nın seyrini de etkiledi. İttihatçıların etkin olduğu Sait Paşa Hükûmeti'nin 1912 Temmuz'unda istifasından sonra iktidara gelen İttihat Terakki karşıtı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, Balkanlardaki gelişmeler nedeniyle İtalya ile barış yapmanın daha uygun olacağına karar verdi.

3 Ağustos 1912'de İsviçre'de başlayan barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni yeni hükûmetin Hariciye Nazırı olan Gabriel Noradonkyan Efendi temsil etmiştir. 15 Eylül gününe kadar devam eden barış görüşmelerinin ilk aşamasında Osmanlı ile İtalyan temsilciler anlaşma sağlayamadılar. Ancak 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ve diğer Balkan ülkelerinin de bu sürece dahil olma olasılığı, Osmanlılar açısından İtalya ile barışı öncelikli kıldı. Tüm bu gelişmeler sonucunda Osmanlı temsilcileri, 15-18 Ekim 1912'de Uşi (Ouchy) Barış Antlaşması'nı imzaladılar.¹¹⁹ Dört eki olan ve savaşı sonlandıran bu antlaşmaya göre önce Trablusgarp'taki Osmanlı, daha sonra da adalardaki İtalyan askerleri geri çekileceklerdi. Ayrıca antlaşmaya göre Osmanlı padişahı Trablusgarp'a özerklik verecek, fakat bölgede halife adına hutbe okunmaya devam edilecekti. Osmanlı Devleti'nin özerklik verdiği ve askerlerini çektiği Trablusgarp, gerçekte bir İtalyan sömürgesine dönüşüyordu.¹²⁰ Antlaşmanın sonraki süreçte uygulanmayan maddesi ise İtalyanların işgal ettikleri Oniki Ada'dan çekilmemeleri oldu. Balkan Savaşı'nın başlamasından sonra adaların Yunanistan tarafından işgal edilebileceği olasılığını dikkate alan Osmanlı Devleti, savaş boyunca bu konuyu gündeme getirmede. Ancak Balkan Savaşı'nın sonuçlanmasına rağmen İtalya, antlaşma hükümlerini yerine getirmemeye devam etmiş ve Oniki Adalar meselesi, Lozan Antlaşması'nda netliğe kavuşmuştur.

118 Balkan ittifakının oluşumu ve bu süreçteki gelişmelerin Osmanlı siyasal çevrelerinde nasıl karşılandığı konusunda bilgi için bk. Bilgin Çelik, **Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2019.

119 Uşi Antlaşması'nın imza süreci hakkında detaylı bilgi için bk. Childs, **age.**, s. 189-250.

120 Bayur, **age.**, s. 437-440.

3. BALKAN SAVAŞLARI*

1912-13 yıllarında vuku bulan Balkan Savaşları, askerî, siyasi ve toplumsal bakımdan büyük bir öneme sahiptir. Osmanlı'nın son döneminde kaydedilen en ağır yenilgilerden biridir. Bu savaşta Osmanlı Devleti birkaç yıl öncesine kadar yönettiği küçük Balkan devletleriyle savaştı. Rumeli'de kalan son topraklar da bu savaşla kaybedilmiş, Türkiye'nin bugünkü batı sınırları çizilmiştir.

3.1. Savaş Öncesi Genel Durum

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti ağır bir şekilde yenilmiştir. Rus ordusu Yeşilköy'e (Ayastefanos) kadar gelmiştir. Burada, 3 Mart 1878 tarihinde Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'na göre, Karadeniz'den Ohri Gölü'ne, Tuna Nehri'nden Ege Denizi'ne kadar büyük bir Bulgaristan kurulacaktır. Bulgaristan böylece Makedonya bölgesini büyük ölçüde alırken, Ege Denizi'ne de çıkabilecektir. Balkanlarda güç dengesinin Rusya lehine değiştiğini gören büyük devletlerin itirazı üzerine Berlin'de bir konferans toplanmış, barış şartları yeniden belirlenmiştir. Ayastefanos'un hükümlerini iptal eden Berlin Antlaşması, Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasında küçük bir Bulgaristan Prensliği'ni kabul etmiştir. Balkan Dağları ile Rodop Dağları arasında ise Filibe merkezli Doğu Rumeli Eyaleti kurulacak, İstanbul'a bağlı eyalet Hristiyan bir vali tarafından yönetilecektir. Makedonya bölgesi ise reformlar yapılması koşuluyla Osmanlı Devleti'ne geri verilmiştir.¹²¹

Berlin Antlaşması'yla en büyük hayal kırıklığını yaşayan Bulgaristan, Ayastefanos sınırlarını unutmadı. Ayastefanos'un imza tarihi olan 3 Mart, Bulgarların millî günüdür. Bu sınırlara ulaşmak için her fırsatı zorlamıştır. 1885 yılında Doğu Rumeli vilayetini ilhak etti. Daha sonra Makedonya'ya

* Prof. Dr. Ömer Turan, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, omertur@metu.edu.tr.

121 Ayastefanos ve yerine geçen Berlin antlaşmaları için bk. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953, s. 373-424.

yöneldi. Bölgede etkin olabilmek için okullar, kiliseler, çeteler üzerinden bir mücadele başlattı. 1893 yılında Selanik'te kurulan Makedonya Dâhili Devrimci Teşkilatı (VMRO), Sofya yanlısı olmakla birlikte özerk bir Makedonya arzuluyordu. Bulgar hükûmeti Makedonya'yı doğrudan Sofya'ya bağlamak için 1895 yılında Sofya'da Merkezî Edirne-Makedonya Komitesi'ni kurdu. Sırbistan ve Yunanistan da, Makedonya'da etkin olabilmek için kiliseler, okullar ve örgütler üzerinden çalıştılar. Sırbistan'ın kurduğu Saint Sava, 1886 yılından beri bölgede faaliyet gösteriyordu. Yunanistan ise 1894 yılında Etniki Eteryay'ı kurmuştu.¹²²

Adı geçen örgütler, bölgede üstünlüğü sağlamak için hem birbirleriyle hem Osmanlı kuvvetleriyle çatıştılar. VMRO, 1903 yılında bir ayaklanma başlattı. Çok sayıda insan öldürüldü, pek çok köy yakıldı. Ancak isyan bastırıldı. Büyük devletler bölgede asayişin sağlayamadığı gerekçesiyle Babıali'ye yüklendiler. Avusturya-Macaristan ve Rusya bir reform programı hazırladılar. Vali Hüseyin Hilmi Paşa'ya biri Rus diğeri Avusturyalı iki yardımcı verilmesi; Makedonya'da asayişin uluslararası bir jandarma gücü tarafından sağlanması vs. gibi hususları kapsayan programa, Babıali kabul ettiği halde, diğer büyük devletler itiraz ettiler. Bunun üzerine program bütün büyük devletlerin taleplerini karşılayacak bir hale sokuldu. Makedonya bölgelere ayrıldı. Her birine güvenlik ve düzeni sağlamak için bir büyük devletin temsilcisi atandı.¹²³

Alınan bu tedbirlerle Makedonya'da nisbi bir düzen sağlanmışken İngiltere bölgede mali reformlar yapılması için milletlerarası bir komisyon kurulmasını istedi. Bu talebi diğer büyük devletler de destekledi. Babıali başlangıçta reddettiyse de, Midilli ve Limni gümrük ve postahanelerinin işgali üzerine mecburen kabul etti. Söz konusu temsilciler Makedonya'ya gelerek göreve başladılar. Makedonya'da üstünlük sağlayabilmek için Balkan devletleri birbirleriyle çarpışırken bölgenin idaresi adım adım büyük devletlerin kontrolüne geçti.

Balkan devletleri Makedonya konusunun dışında da birbirleriyle büyük bir rekabet içerisinde idiler. Bu rekabet zaman zaman çatışmaya da dönüşüyordu. Belgrad, Bulgaristan'ın 1885 yılında Doğu Rumeli'yi ilhak etmesine İstanbul'dan daha çok tepki göstermişti. Sırp ordusu Bulgaristan'a saldırınca Bulgar kuvvetleri Sırp ordusunu geri püskürtmüş, Sırbistan'a girmişlerdi. Sırplar, Avusturya-Macaristan'ın desteğiyle ağır bir yenilgiden kurtulmuşlardı. Bunun dışında hem Sırbistan hem Karadağ Avusturya yönetimindeki Yeni

122 Söz konusu örgütlerin en büyüğü olan VMRO (Vitresna Makedonska Revulyutsionna Organizatsiya) hakkında geniş bilgi için bk. Duncan M. Perry, **The Politics of Terror, The Macedonian Revolutionary Movement, 1893-1903**, Duke University Press, 1988.

123 Makedonya için Balkan devletleri arasındaki rekabet, bölgede reformlar yapılması, büyük devletlerin müdahaleleri ve Osmanlı yönetimi konusunda geniş bilgi için bk. Gül Tokay, **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, Afa Yay., İstanbul 1995.

Pazar üzerinde hak iddia ediyorlardı. Aralarındaki anlaşmazlıklar sebebiyle Balkan devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı ortak bir politika geliştiremiyorlardı.

Temmuz 1908'de Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilanıyla anayasa yürürlüğe konuldu. Parlamento açılacak, reformlar yapılacak, özgürlükler genişletilecekti. Balkan şehirlerinde İttihatçılarla komiteciler birlikte Meşrutiyet'i kutlarken, 5 Ekim'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, arkasından Girit'in Yunanistan'a katılması İstanbul'da bir şaşkınlık yarattı. İttihatçılar, II. Abdülhamit rejimini yıkarak hürriyeti getirdikleri için büyük devletlerin ve Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin kendilerini destekleyeceklerini düşünüyorlardı. Şaşırılsa da Osmanlılık üst kimliği altında bütün unsurların birlikte yaşayabileceği kanaatlerini korudular. Bunun için Balkanlardaki ihtilafları ortadan kaldırma çabasına girdiler. Bu çerçevede 3 Temmuz 1910'da çıkardıkları bir kanunla -meşhur Kiliseler Kanunu- Balkan Ortodoks kiliseleri arasındaki yetki kavgasına ve kavgasına son verdiler. Bilindiği gibi, Makedonya bölgesinde hangi kilisenin egemen olacağı konusu bu dönemde dinî olmaktan çok siyasi bir konuydu. Bu kavganın sona ermesi Balkan devletleri arasındaki önemli anlaşmazlıklardan birini ortadan kaldırmış oldu.¹²⁴

Rusya, 1905 yılında Japonya karşısında aldığı yenilgiden sonra Balkanlara yöneldi. Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta İtalyanlarla savaş halinde olduğu 1912 yılında, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'ne karşı, bir dizi ittifak anlaşması imzalanmasına önyak oldu. Sofya ve Belgrad'daki Rus büyükelçilerinin çabalarıyla, Bulgaristan ve Sırbistan arasında bir anlaşma imzalandı. Viyana ve İstanbul'a karşı savunma iş birliği öngören 7 Mart 1912 tarihli anlaşma, Kosova'da Sırp ve Trakya'da Bulgar çıkarlarını kolluyor, kuzeyi Sırbistan'ın güneyi Bulgaristan'ın olacak şekilde Makedonya'yı iki ülke arasında paylaşıyordu. İhtilaflı yerlerde Rus Çarı'nın hakemliğine başvuracaklardı.¹²⁵ Bunu mayısta imzalanan Bulgaristan-Yunanistan savunma anlaşması takip etti. Yunanistan, 1912 yazında Sırbistan ve Karadağ ile de "centilmenlik anlaşmaları" yaptı. Bunlar yazılı olmayan sözlü anlaşmalardı. Karadağ da Ağustos 1912'de Bulgaristan ile, 27 Eylül'de Sırbistan ile anlaşmalar imzaladı. Alelacele imzalanmış bu anlaşmalar, birbiriyle çelişen maddeler ve müphem noktalar barındırıyordu.¹²⁶

124 Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda yürütülen Osmanlı dış politikası için bk. Ömer Turan, "II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi", **Çağdaş Türk Diplomasisi-200 Yıllık Süreç**, TTK, Ankara 1999, s. 241-253.

125 Leon Troçki bu dönemde gazeteci olarak Belgrad ve Sofya'da bulunmuştur. Yazılarında Balkan ordularının arkasında Rusya'nın bulunduğu duyulan umut ve güveni aktarır. Leon Troçki, **Balkan Savaşları**, Çev. Tansel Günay, Arba Yay., İstanbul 1995, s. 187.

126 Bulgar-Sırp ve Bulgar-Yunan anlaşmaları için bk. **Balkan Harbi (1912-1913)**, C I, **Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi**, 2. Baskı, Ge-

Osmanlı Devleti aleyhine Balkan devletleri arasında bu tür anlaşmalar yapılırken, İstanbul kendi iç politik tartışmalarıyla meşguldü. Meşrutiyet öncesinin bastırılmış sükûneti, bu yeni dönemde açık kargaşaya dönüşmüştü. 31 Mart hadisesi ve Hareket ordusunun şehre gelerek duruma el koymasından sonra II. Abdülhamit tahttan indirilerek Selanik'e sürgüne gönderilmiş, yerine Mehmet Reşat getirilmişti. Yeni Padişah'ın gücü yoktu. Yönetim İttihatçıların kontrolündeydi. Toprak kayıpları, takip ettikleri sert tutum ve Trablusgarp Savaşı'nın başlaması kendilerine muhalefeti arttırdı. İttihatçı karşıtları Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni kurdular. İttihatçılar yönetimlerini sürdürebilmek için daha da sertleştiler. Siyasi tartışmalar ve partizanlık subayların arasında da yayıldı. Bir grup subay İttihatçıları devirerek memleketi çıkmazdan kurtarmak için Halaskâran-ı Zabitan grubunu oluşturdular. Birinin ak dediğine diğeri kara diyordu.¹²⁷

Osmanlı başkentinde ve Balkanlardaki karışıklıklar Arnavutları da etkiledi. 1911 yılında İşkodra civarındaki bazı Katolik Arnavutlar ayaklandılar. İsyân şiddetle bastırıldı. Arnavutları ve diğer Balkan halklarını yatıştırmak ve birliği temin amacıyla Sultan Reşat 1911 yazında Makedonya ve Kosova'yı ziyaret etti. Mamafih seyahatin etkisi kalıcı olmadı. İç siyasi gelişmelerle ve Trablusgarp Savaşı ile meşgul olan hükûmet Balkanlarda aleyhindeki oluşumları ve anlaşmaları takip edemedi. Durum ancak Eylül ortalarında anlaşılabilirdi. 2 Ekim günü seferberlik ilan edildi. İkmal erleri ve 1908 duhullü askerler terhis edilirken nizamiye birlikleri seferber edildi. Barış ordusunun mevcudu yarıya düşmüştü, âdeta ordu kalmamıştı.¹²⁸

Savaş öncesi Meşrutiyet hükûmetleri Balkanlardaki ittifakları ve hazırlıkları vaktinde öğrenip karşı tedbir alamamışlardır. Söz konusu hükûmetleri tenkit maksadıyla bazı hakikatlerin çarpıtıldığı, abartıldığı veya eksik söylendiği de bir vakiydir. Salim Aydın, Hariciye Nazırı Asım Bey'e atfedilen, *Balkanlardan imanım kadar eminim* sözünün aslının, *Bu devletin atisinden imanım kadar eminim* olduğunu ve devam etmekte olan Trablusgarp Savaşı münasebetiyle söylendiğini ortaya koyarken, terhis edilen askerlerin miktarının iddia edildiği gibi 120.000 değil 20-30.000 arasında olduğunu ileri sürmektedir.¹²⁹ Avusturya'nın uyarısına rağmen, Sırbistan'ın Avrupa'dan satın aldığı silahları Selanik üzerinden nakletmesine Osmanlı Devleti'nin izin ver-

nelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 261-273.

127 Bu yıllarda İstanbul'da yaşanan siyasi gelişmeler ve kargaşalar için bk. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C II, K I, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1983, s. 230-304.

128 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913)**, C III, K I, **Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu**, 2. Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 117-120.

129 Salim Aydın, "Balkan Savaşları İle İlgili Doğru Bilinen Yanlışlar", **100. Yılında Balkan Savaşları, İhtilafı Duruşlar**, C I, Ed. Mustafa Türkeş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 621-633.

mesi iddialarına ilişkin de, eylül sonlarında Üsküp, Kumanova ve Selanik'te bulunan Sırp silah ve mühimmatına el konulduğunu hatırlatmaktadır. Balkan Savaşları öncesi terhis edilen asker sayısı hâlâ net olarak gösterilememektedir. Sırp'ların silah ve mühimmatına ancak Sırbistan seferberlik ilan ettikten sonra el konulmuş olması, Babıali'nin yaklaşmakta olan savaşı son ana kadar göremediğini teyit etmektedir.¹³⁰

Balkan devletleri millî emellerine ulaşabilecekleri bir savaşı heyecanla bekliyorlardı. Arkalarında kamuoylarının desteği vardı. Siyasi ve askerî hazırlıklarını tamamlamışlardı. Bulgar, Yunan ve Sırp hükümetleri 13 Ekim tarihinde Babıali'ye bir nota vererek kendilerine göre yorumladıkları Berlin Antlaşması'ndaki 23. maddenin uygulanmasını istediler. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 15 Ekim'de İtalya ile bir anlaşma yaparak Trablusgarp Savaşı'nı bitirdi; Sofya, Belgrad ve Atina elçilerini çekti. 18 Ekim'de adı geçen ülkelere savaş ilan etti. Karadağ zaten 8 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti. Balkan Savaşı bu şekilde başlamış oldu.

Subayları siyasete bulaşmış Osmanlı ordusu seferberlik ve yığınağını tamamlayamadan savaşa sokuldu. Başkomutanlık 29 Eylül 1912 tarihli raporunda, silah ve donatım eksiklerinin tamamlanması için *iç ve dış gailerden uzak en az beş senelik bir zaman kazanılması* gerektiğini yazmıştı. Ordunun değil taarruz, savunma yeteneğinin dahi olmadığı açıktı. Seferberlik de tamamlanmamıştı. Başkomutanlığın, Şark ordusunun ancak 19 Ekim'de taarruzi harekâta hazır olabileceğini ve ancak 23 Ekim'de sınırı geçebileceğini bildiren yazısı da dikkate alınmadı.¹³¹ Önceden hazırlanan savaş planı, Anadolu'dan takviye kuvvetler gelene kadar savunmada kalmayı öngörürken, *Hristiyan ordularının teksifini önlemek* saikiyle taarruz benimsendi.¹³²

Balkanlardaki Osmanlı kuvvetleri, Doğu ve Batı Trakya'da Bulgarlara karşı savaşacak Şark ordusu ve Makedonya'da Bulgarlara, Sırp'lara, Karadağlılara ve Yunanlılara karşı savaşacak Garp ordusu şeklinde iki orduya dönüştürüldü. Savaş öncesi hazırlanan sefer planlarından duruma en uygun olan 5 numaralı plan yerine Şark ordusuna 1 numaralı, Garp ordusuna ise 4 numaralı plan verildi. Sefer planına göre, 812.663 kişi toplanması gerekirken, ancak 290.000 kişi toplanabildi. Bu durum Osmanlı ordusunun seferberlik kabiliyetini veya kapasitesini ortaya koyuyordu. Alaylısı, mekteplisi, nizami-si, redifi, zadedgâni, kurmayı, rütbe tasfiyesine maruz kalanı ve partizanı ile subay kadroları da ahenkli bir bütünlük sergilemiyordu. Bu şekilde başlayan

130 Aydın, "Balkan Savaşları İle İlgili Doğru Bilinen Yanlışlar", s. 633-636.

131 **Balkan Harbi (1912-1913), CI, Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi**, s. 280, 284-285.

132 Edward J. Erickson, **Büyük Hezimet, Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**, Çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s. 111.

seferberlik, savaşın nasıl yürütüleceğinin de habercisiydi.¹³³

Balkan devletlerinin bütün hazırlıklarına ve yüksek motivasyonlarına, Osmanlı Devleti'nin hazırlıksızlığına ve moralsizliğine rağmen büyük devletler yaklaşmakta olan savaşın bir Osmanlı zaferiyle sonuçlanacağı kanaatindeydiler. Bunun için 10 Ekim'de barışı bozabilecek girişimleri kınadıklarını, Avrupa Türkiyesi'nde yapılacak reformları takip edeceklerini ve savaş çıkarsa mevcut sınırların korunacağını ilan ettiler.¹³⁴

3.2. Birinci Balkan Savaşı

Balkan Savaşları, I. Balkan Savaşı (1912) ve II. Balkan Savaşı (1913) şeklinde iki dönemde vuku buldu. Birincisine Osmanlı Devleti, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ katıldı. Bu savaş, Trakya, Makedonya ve Ege Denizi şeklinde üç ana bölgede cereyan etti. Kosova, Sancak, Epir ve Arnavutluk da bu listeye dâhil edilmelidir. Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul hedefte olduğu için Trakya'daki savaş bunların en önemlisiydi. Kuvvetlerin büyüklüğü ve savaş alanının genişliği bakımından da bu cephe ehemmiyet arz ediyordu. Burada Osmanlı ve Bulgar kuvvetleri çarpıştılar. Sayısal üstünlük Bulgarlardaydı.

Trakya'da Osmanlı ve Bulgar orduları arasındaki ilk savaş Edirne-Kırklareli hattında 22 Ekim tarihinde başlayan Kırklareli Muharebesi'dir. Yığınaklarını tamamlamadan Bulgar kuvvetlerini yakalamak ve imha etmek amacıyla hücumla kalkan Şark ordusu üçüncü gün dağıldı. Kontrolsüz bir geri çekiliş başladı. Uğranılan ağır yenilgi Trakya'nın kuzeyini Bulgarlara açtı. Bulgar ve Osmanlı kuvvetleri arasındaki ikinci savaş Lüleburgaz-Pınarhisar'da oldu. 29 Ekim günü çarpışma başladı. Osmanlı kuvvetleri Kırklareli'nden daha iyiydi. Hatta bir ara öne bile geçtiler. Lakin ikmal sistemleri çöktü, top mermisi sıkıntısına düştüler. 2 Kasım'da panik halinde çekilmeye başladılar. Balkan Savaşlarının bu en kanlı muharebesinde iki taraf da yirmişer binden fazla kayıp verdi. Osmanlılar bu yenilgi ile Edirne hariç bütün Trakya'nın kontrolünü kaybettiler.¹³⁵

Trakya'da kazandıkları bu iki savaş Bulgarlara İstanbul yolunu açtı. Osmanlı ordusu ise Anadolu'dan gelen kuvvetlerle kendini takviye ederek İstanbul'a 35 kilometre yakınlıktaki Çatalca'da savunma düzeni aldı. İstanbul'a girmesine tek bir engel kalmıştı. Ateşkes teklifine kulak asmadılar. 17-18

133 Hadisenin seyri ve söz konusu sefer planları için bk. **Balkan Harbi (1912-1913), Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi**, C I, s. 92-152, 185-230.

134 Sergei Sazanov, **Kader Yılları, Rusya Eski Dışişleri Bakanı S.Sazanov'un Anıları (1911-1916)**, Çev. Betil Önuçak, İstanbul 2002, s. 81-82.

135 Richard C. Hall, **The Balkan Wars 1912-1913, Preclude to the First World War**, Routledge, London and New York 2000, s. 26-32.

Kasım'daki çatışmalarda bir ilerleme kaydedemeyerek savunma mevzilerine çekildiler. İlk yenilgiyi ve prestij kaybını yaşadılar.¹³⁶

Bulgarlar Trakya'da savaşın başlamasıyla birlikte Edirne Kalesi'ni muhasara ettiler. İstanbul'dan önce Osmanlılara başkentlik yapmış olan şehir, Selanik ile birlikte Balkanlarda Osmanlı hakimiyetindeki en önemli iki yerden biriydi. Şükrü Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri zaman zaman kaleden dışarı çıkmaya teşebbüs ettiler. Muvaffak olamadılar ama çok sayıda Bulgar kuvvetini de burada tuttular. Kendilerinden beklenen de buydu. Bulgarlar Sırlardan yardım istediler. 50.000'e yakın Sırp askeri Edirne önlerine gelerek Bulgar kuşatmasına katıldı. Edirne çevresindeki kuşatma ve çatışmalar ateşkes imzalanıncaya kadar sürdü.¹³⁷

Trakya'da Rodoplar ve Batı Trakya kritik bir bölgeydi. Osmanlılar açısından doğudan batıya uzanarak Makedonya ile bağlantıyı sağlayan tren hattının korunması çok önemliydi. Hem bu tren hattını almak hem de Ege Denizi'ne çıkmak isteyen Bulgarlar, Yaver Paşa'nın komutasındaki Kırcaali Müfrezesi'ni yenerek Rodopları ele geçirdiler; tren yolunu ve bölgenin liman şehri olan Dedeağaç'ı aldılar. Böylece Makedonya'da çarpışan Osmanlı kuvvetlerinin İstanbul ve Anadolu ile irtibatı kesilmiş oldu.¹³⁸

Osmanlı Devleti Makedonya'da Sırp, Karadağ, Yunan ve Bulgar ordularıyla savaştı. Ali Rıza Paşa komutasındaki Garp ordusunun karargâhı Selanik'ti. Bölgedeki düşmanları saf dışı ettikten sonra Şark ordusu ile birlikte Bulgarları imha edecekti. Yunan donanmasının Ege Denizi ve Adriyatik'i, Bulgar kuvvetlerinin Trakya'dan geçen demir yolunu kontrolüne alması sonucunda Garp ordusu Anadolu'dan takviye alamaz bir hale düştü.

Savaşın başlamasıyla Sırp kuvvetleri birkaç koldan Osmanlı topraklarına saldırdılar. Bir kolu 22 Ekim'de Priştine'ye girerek Kosova'yı eline geçirdi. Bir Sırp kuvveti de 23 Ekim'de Yeni Pazar'ı işgal etti. 20 Ekim'de Kuzey Sancak'a giren bir başka Sırp kuvveti 25 Ekim'de Sjenije'yi aldı. Kuzey Makedonya'nın işgali ise 23-24 Ekim tarihli Kumanova Muharebeleri sonucunda gerçekleşti. 26 Ekim'de hiçbir direnişle karşılaşmadan Üsküp'e girdiler. Bu şekilde savaşın birinci haftasında Sırlar hedeflerinin büyük bir kısmı

136 Kasım 1912'de gerçekleşen Çatalca Muharebesi konusunda geniş bilgi için bk. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Şark Ordusu, Birinci Çatalca Muharebesi**, C II, K 1, Genelkurmay Başkanlığı, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 59-245.

137 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913), Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler**, C II, K 3, 2. Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 85-251. Şükrü Paşa başta olmak üzere, bu çalışmada adı geçen ve geçmeyen, Balkan Savaşlarında yer alan Osmanlı subayları için bk. **Balkan Savaşı'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları)**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 2004.

138 Erickson, *age.*, s. 190-199.

nı elde etmiş oldular. Kasım başlarında Pirlpe'deki direnişi aştıktan sonra, 19 Kasım'da Manastır'a girdiler. 22 Kasım'da da Ohri'yi alarak iki koldan Arnavutluk'a daldılar. Kuzeyden ilerleyen sağ kol 17 Kasım'da Leş (Lezhe) şehrini işgal ederek İşkodra'yı kuşatan Karadağ güçleriyle temas kurdu. Sol kol Tiran'ı geçerek 28 Kasım'da Draç'a vardı. Sırpların Adriyatik Denizi'ne ulaşmaları Avusturya-Macaristan ve İtalya'yı kaygılandırdı. Rusların burada bir üs kurmasından korktular.¹³⁹

Balkanların küçük ama hırslı devleti Karadağ bu savaşta İşkodra, Yeni Pazar ve Kosova'yı almak istiyordu. Bunun için kuvvetlerini üçe ayırdı. Savaş ilanının ertesi günü Karadağ kuvvetleri İşkodra'ya doğru harekete geçtiler. Şehri çevrelediler ama alamadılar. 18 Kasım'da Alessio'nun Sırp ve Karadağlılarca alınmasından sonra İşkodra tümüyle kuşatıldı. Dışarıdan destek alamadığı halde Osmanlı askerleri ve Arnavut milisleri şehri başarıyla savundular. Kosova'da bir başarı elde edemeyen Karadağ kuvvetleri, Yeni Pazar sancağının kuzey kısmını almakla yetindiler. Bunu da Sırplarla paylaşmak mecburiyetindeydiler.¹⁴⁰

Yunanistan bu savaşta kara kuvvetleriyle Tesalya'da ve Epir'de, donanmasıyla da Ege'de savaştı. Yunan savaş gemileri, Çanakkale Boğazı'nın önünü kapatarak Osmanlı donanmasını Ege'ye çıkarmadılar. Böylece Batı Anadolu limanlarından Trakya ve Makedonya'ya kuvvet nakledilmesine mani olunca, Ege'deki stratejik adaları birer birer işgal ettiler. 20 Ekim'de Bozcaada, daha sonra Limni (21 Ekim asker çıkarma, 27 Ekim'de çatışmaların bitmesi), 1 Kasım'da Gökçeada, Semadirek ve Taşoz'u aldılar. 21 Kasım'da Midilli'ye, 27 Kasım'da Sakız'a çıktılar. Her iki adada bir ayı aşkın bir süre çatıştıktan sonra 22 Aralık'ta birincisini, 3 Ocak'ta ikincisini ele geçirdiler. Epir'deki Yunan harekâtını destekleyen ve Arnavutluk kıyılarını ablukaya alan Yunan donanması, Bulgar askerlerinin Dedeğaç'a, Sırp askerlerinin de Arnavutluk kıyılarındaki San Medua'ya naklinde de rol oynadı.¹⁴¹

Yunanistan'ın Teselya Ordusu, savaş ilan ettiği 18 Ekim günü Osmanlı topraklarına girdi. 22 Ekim'deki Kırkgeçit mevziindeki çatışmada Osmanlı

139 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu**, C III, K I, **Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu**, s. 154-314, 344-367.

140 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Karadağ Cephesi**, C III, K 3, 2. Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 65-134.

141 Çanakkale'den çıkmaya yönelik 16 Aralık ve 18 Aralık tarihlerindeki iki teşebbüs akim kaldı. Sadece Rauf Bey komutasındaki Hamidiye Kruvazörü 22 Aralık'ta Yunan ablukasını yırtarak Ege'ye çıkabildi. Hamidiye'nin Makedonya Kruvazörünü yaralaması ve Kızılderiniler'den Adriyatik kıyılarına kadar cesaretle seyretmesi, yenilgilerle dolu Balkan Savaşları'nda önemli bir teselli oldu. Balkan Savaşları'nda deniz savaşları ve Osmanlı donanmasının Karadeniz, Ege ve Marmara denizlerindeki faaliyetleri için bk. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Osmanlı Deniz Harekâtı 1912-1913**, C VII, 2. Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993.

kuvvetlerine kayıplar verdirerek Selanik'e doğru ilerledi, şehri kuşattı. Makedonya bölgesinin bu en önemli liman şehri, ekonomik, stratejik ve sembolik bir değeri haizdi. Bulgar ordusunun da Selanik'e doğru geldiğini ve şehri savunamayacağını düşünen Hasan Tahsin Paşa, her iki orduyla da teslim görüşmeleri yaptı. 8 Kasım'da Yunanlılarla anlaşarak 26.000 Osmanlı askeriyle teslim oldu. Selanik civarındaki Alatin Köşkü'nde sürgünde bulunan sabık Sultan II. Abdülhamit Yunan ordusu şehre girmeden bir Alman denizaltısıyla İstanbul'a nakledildi.¹⁴²

Balkan Savaşlarında Yunan ordusunun savaştığı üçüncü bölge Epir'dir. Savaş ilanı ile birlikte Yunan ordusu Epir'e girdi. Kumçiadis ve Gribova muharebelerinden sonra, 3 Kasım'da Preveze'yi aldı. Böylece denizden destek sağlayabilecek bir duruma geldi. Yanya'yı kuşattı. Ancak Esat Paşa'nın kumandasındaki Türk kuvvetleri direndiler. Yerli Arnavutlardan da destek alıyorlardı. 3 Aralık'taki ateşkesi imzalamayan Yunanlılar kuşatmayı ve operasyonu sürdürdüler.¹⁴³

Balkan Savaşlarının bu birinci safhasında hazırlıksız ve moralsiz Osmanlı kuvvetleri Kırklareli, Lüleburgaz, Kumanova gibi girdikleri ilk büyük muharebelerin hepsinden yenilerek çıktılar. Üsküp, Ohri, Selanik gibi yerler savaştan teslim edildi. Osmanlı kuvvetleri kontrollü bir çekilmeyi de başaramadılar. Ateşkes imzalandığında devam eden Edirne, Yanya ve İşkodra savunmaları, oralarda insanüstü bir gayretle direnen komutanların ve askerlerin kendi başarılarıdır. Çatalca'da durdurulabilen Bulgarlar bütün Trakya'yı ele geçirdiler. Sırp lar Kosova'nın yanı sıra Kuzey ve Orta Makedonya'yı işgal ettiler. Yunanistan kolay başarılarla kuzeyde Teselya ve Selanik'i, batıda Epir'i aldı; Ege Adalarını ele geçirdi. Karadağ İşkodra önünde kaldı. Sancak'ın bir kısmını alabildi.

3.3. İki Savaş Arası Yaşanan Gelişmeler

I.Balkan Savaşı'nın bir sonucu da Arnavutluk Devleti'nin kurulmasıdır. Arnavutlar yüzyıllardır Osmanlı hâkimiyetinde yönetimle ve Türklerle uyum içerisinde varlıklarını sürdürdüler. Balkan Savaşı esnasında, yaşadıkları toprakları işgal etmek isteyen Sırp lar, Karadağlılara ve Yunanlılara karşı Türk askerleriyle birlikte mücadele ettiler. İşkodra ve Yanya'da direnişin sürmesine rağmen durum pek ümitvar değildi. Kosova ve Yeni Pazar, Sırp lar ve Karadağlılar tarafından işgal edilmişti. Sırp lar Draç'tan Adriyatik'e çıkmışlardı. Bu şartlarda 28 Kasım'da Vlore'de toplanan 37 kişilik Arnavut Millî Kongresi Arnavutluk'un bağımsızlığını, İsmail Kemal Bey liderliğinde bir

142 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekâtı**, C III, K 2, 2. Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 157-327.

143 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi (1912-1913), Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekâtı**, C III, K 2, s. 399-529.

Arnavut Hükûmeti'nin kurulduğunu ilan etti. İtalya ve Avusturya-Macaristan, Arnavut devletinin kurulmasını Sırp Slav yayılmasına en uygun tedbir olarak değerlendirip desteklediler.¹⁴⁴

Savaşan tarafların yeni bir hamle yapamayacak duruma gelmeleri üzerine, Sırbistan ve Karadağ adına da görüşmeler yapmaya yetkili Bulgar temsilci ile Osmanlı temsilcisi arasında 3 Aralık'ta Çatalca'da bir ateşkes imzalandı. Barış görüşmelerine on gün sonra Londra'da başlanması, Karadeniz limanlarındaki Türk deniz ablukasının kaldırılması, Bulgar gemilerinin Karadeniz limanlarına serbestçe girip çıkabilmesi, Bulgarların Edirne'den geçen tren yolunu kullanarak Çatalca'daki kuvvetlerini takviye edebilmeleri, fakat Osmanlıların Edirne'deki kuvvetlerine yardım göndermemeleri kabul edildi. Ateşkes imzalamayan Yunanistan ile savaş hali devam etti.¹⁴⁵

Barış Antlaşması için Osmanlı Devleti ile Balkan ülkelerinin temsilcileri 16 Aralık'ta Londra'da buluştular. Taraflar anlaşamadılar. Görüşmeler 6 Ocak'ta kesildi. Berlin Antlaşması'nı imzalayan büyük devletlerin Londra'daki büyükelçileri İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in ev sahipliğinde durumu değerlendirmek ve Berlin Antlaşması'nın yerine geçecek bir antlaşma hazırlamak için 17 Aralık'ta Londra'da buluştular.¹⁴⁶ Londra'da toplanan Büyükelçiler Konferansı, 20 Aralık'ta Arnavutluk'un bağımsızlığını kabul etti. Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Karadağ'a toprak bırakmayacak büyük bir Arnavutluk, Rusya ise Sırbistan ve Karadağ'a mümkün olduğunca çok toprak bırakacak küçük bir Arnavutluk istiyordu. Draç'ın Arnavutluk'a kalacağı ilk görüşmelerde kabul edildi. Epir konusu ile ilgilenmediler. Uzun tartışmalardan sonra, İşkodra'nın Arnavutluk'a bırakılması benimsendi.¹⁴⁷

Savaş öncesinde Balkan devletleri arasında anlaşmalar yapılmışsa da daha savaş esnasında ihtilaflar başladı. Bulgarlarla Yunanlılar arasındaki en büyük anlaşmazlık konusu Selanik idi. Yunanistan, Batı Trakya'da yerler vererek, Ege'ye çıkış sağlayarak Bulgaristan'ı Selanik'ten vazgeçirmeye çalıştı. Mümkün olmadı. Bulgaristan, Makedonya'da kendine verilmesi gereken toprakların da Sırbistan'a gittiğine inanıyordu. Yeni Pazar ve Kosova konusunda Karadağ ve Sırbistan arasında görüş ayrılıkları vardı. Bu arada Romanya, Bulgaristan'ın Trakya'daki kazanımlarını göz önünde tutarak, güç dengesini muhafaza bakımından, Dobruca bölgesinde kendisine toprak verilmesini isti-

144 Arnavut milliyetçiliğinin gelişimi ve Arnavutluk devletinin kuruluş süreci için bk. Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton, 1967; Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, Buke Kitapları, İstanbul 2004.

145 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Şark Ordusu, Birinci Çatalca Muharebesi*, C III, s. 245-272.

146 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C II, K II, 2. Baskı, TTK, Ankara 1983, s. 163-224.

147 Bayur, *age.*, C II, K II, s. 186-187, 328-359.

yordu. Taraflar arasındaki ilişkiler giderek sertleşmeye başladı. Herkes layık olduğu derecede toprak elde edemediğini düşünüyor, kaybettiği veya kazanamadığı yerlere üzülyordu.¹⁴⁸

23 Ocak 1913'te Enver Bey'in liderliğindeki İttihatçıların Osmanlı yönetim merkezi olan Babıali'yi basarak, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı öldürmeleri ve Kamil Paşa Hükûmeti'ni istifaya mecbur etmeleri yeni bir durum yarattı. Hükûmetin Edirne'yi Bulgarlara vereceği iddiası darbenin gerekçelerinden biri oldu. Edirne'yi vermeyeceklerini vaat ederek hükûmet oldukları halde, Londra'da devam etmekte olan Büyükelçiler Konferansı'na Meriç Nehri'nin sağ yakasını Bulgarlara bırakmayı ve Ege Adaları'nın geleceğini "Büyük Devletler" in kararlaştırmasını teklif ettiler. Balkan müttefikleri teklifi reddettiler. Hatta ateşkesi bozdular. 3 Şubat'ta savaş yeniden başladı.¹⁴⁹

Ateşkes döneminde kuşatma sebebiyle, Edirne, Yanya ve İşkodra'daki asker ve sivillerin dayanma gücü gittikçe azalıyordu. Yanya ve İşkodra'da çatışmalar devam ettiği halde en zor durumda olan Edirne'ydi. Şehirde gıda ve cephane sıkıntısı had safhadaydı. Edirne'yi kurtarmaya yönelik olarak, şubat başlarında Gelibolu Yarımadası'nda Bulgarlara karşı girişilen harekât başarılı olamadı.¹⁵⁰ Şükrü Paşa kumandasındaki Osmanlı askerleri dışarıdan bir yardım alamadan Edirne'yi savunuyorlardı. Çatalca'da durdurulan Bulgarlar, Gelibolu'daki Osmanlı taarruzunu etkisiz kılarak yeniden inisiyatifi ele geçirmişlerdi. Sırlardan ağır toplar alarak şehri bombalamak suretiyle, direnişçileri teslim zorladılar. Ekmekleri kalmamış, direnme güçleri tükenmiş Osmanlı kuvvetleri beş aylık bir direnmeden sonra 26 Mart günü teslim oldular. Bulgar Kralı Ferdinand ertesi gün düzenlenen bir törenle şehre girdi. Şükrü Paşa'ya kılıcını iade etti.¹⁵¹ Edirne'yi alarak güven tazeleyen Bulgarlar

148 Hall, *age.*, s. 74-78.

149 Bayur, *age.*, C II, K II, s. 254-281.

150 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması**, C II, K 2, Kit 2, 2. Baskı, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1993, s. 123-273.

151 Balkan Savaşlarının bir kahramanı varsa Edirne müdafii Şükrü Paşa'dır. Namüsaid şartlarda gerçekleştirdiği direniş içeride ve dışarıda büyük bir saygı ve hayranlıkla karşılandı. Muhammed İkbâl, Pierre Loti ve Claude Farrere gibi dünyanın sayılı şair ve yazarları, hakkında yazdılar. Almanya'da adına anıt inşa edildi. Balkan Savaşları esnasında Edirne ve şehrin civarındaki savaşlar için bk. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi (1912-1913) Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler**, C II, K 3, s. 85-340; Necdet Hayta, Togay Seçkin Birbudak, **Balkan Savaşlarında Edirne**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara 2010. Kuşatma esnasında Edirne halkının durumunu yansıtan iki hatırat: **Dağdevirenzade M. Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları**, Haz. Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi, Edirne, 2005, s. 157-200. **Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşı'nda Edirne Savunması Günleri**, Haz. Ratip Kazancıgil, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi, Edirne 1999. "Kuşatma esnasında Edirne'de bulunan bir Yahudi'nin günlüğü: Gustave Cirilli", **Edirne Kuşatması**

yeniden İstanbul'a yöneldilerse de II. Çatalca Savaşı'nda bir başarı elde edemediler. Osmanlı hükümetinin ateşkes teklifini kabul ettiler. 15 Nisan'da Çatalca'da Bulgaristan ile Osmanlı Devleti arasında ikinci ateşkes imzalandı.¹⁵²

Edirne için girişilen harekâtın başarısızlığa uğraması Yanya'da direnenleri de olumsuz etkiledi. Esat Paşa Yanya'da dört ay direndikten sonra 6 Mart'ta teslim oldu. Sırp General Bojoviç 30.000 asker ve ağır toplarla İşkodra'ya gelerek kuşatmanın kumandasını aldı. İşkodra'nın kime ait olacağı büyük devletleri de ilgilendiriyordu. Avusturya-Macaristan şehrin Arnavutlara bırakılmasını savunurken; Ruslar, Karadağlılara verilmesini istiyorlardı. Avrupa'nın diğer büyük güçleri de bu konuda Avusturya-Macaristan'dan yanaydılar. Büyük Güçlerin İşkodra'da kuşatmayı kaldırmaları için 28 Mart'ta Belgrad ve Çetine'ye gönderdikleri notaya, adı geçen iki devlet şehre saldırarak karşılık verdi. Rusya hariç beş büyük Avrupa devletinin ortak donanması Adriyatik Denizi'ne gelerek bir gövde gösterisi yapınca Sırp askerlerini çekmeye başladılar. Karadağ'a bir harekât tartışılırken dayanacak güçleri kalmayan İşkodra'daki direnişçiler 22 Nisan'da teslim oldular. İki gün sonra Karadağ askerleri İşkodra'ya girdilerse de, Avusturya-Macaristan kuvvetlerinin saldırı hazırlıklarına başlaması üzerine 5 Mayıs günü şehri teslim ettiler.¹⁵³

Osmanlı Devleti ile yaptığı ateşkes Bulgaristan'ı fazla rahatlatmadı. Sırbistan ve Yunanistan ile ilişkileri gittikçe kötüleşiyordu. Bunlara bir de Romanya katıldı. St. Petersburg'da toplanan Büyükelçiler Konferansı, 8 Mayıs'ta Silistre'yi Romanya'ya verme kararı aldı. Bulgaristan, Yunanistan ile Sırbistan'ın Sofya'yı işgalinden çekiniyordu. Yunanistan ve Sırbistan 14 Mayıs'ta bir askerî anlaşma yaptılar. 31 Mayıs'ta Selanik Antlaşması'nı imzalayarak Makedonya'yı aralarında paylaştılar. Sofya aleyhine Bükreş ve İstanbul ile de temaslar kurdular. Bulgaristan gittikçe yalnızlaşıyor, Makedonya hedefinden uzaklaşıyordu.¹⁵⁴

30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Antlaşması, Enez'den Midye'ye uzanan hattı Osmanlı-Bulgaristan sınırı olarak kabul etti. Ege Adaları'nın kime ait olacağını ve Arnavutluk'un sınırlarını "Büyük Güçler" belirleyecek; Arnavutluk'un dışında kalan Osmanlı topraklarını Balkan müttefikleri kendi aralarında paylaşacaklardı. 1 Haziran'daki Bulgar-Sırp görüşmesinden

Günlüğü, Fazıl Bülent Kocamemi, Ceren Yayıncılık, Edirne 2012. Edirne Müdafii Şükrü Paşa hakkında bk. Serdar Sakin, "Mehmet Şükrü Paşa'nın Edirne Halkı İçin Yeri ve Değeri", **100. Yılında Balkan Savaşları, İhtilafı Duruşlar**, C I, s. 511-528.

152 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması**, İnci Cilt 2nci Kısım 2nci Kitap, s. 273-374.

153 Mütareke sonrası dönemde Yanya'dan İşkodra'ya kadar olan bölgede vuku bulan savaşlar konusunda farklı bilgiler ve değerlendirmeler için bk. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Karadağ Cephesi**, C III, K 3, s. 150-220; Erickson, **age.**, 371-398; Hall, **age.**, s. 83-86, 91-95.

154 Hall, **age.**, s. 97-101.

bir netice çıkmadı. Bu arada Bulgaristan'da Rusya taraftarı ve sertlik yanlısı Stoyan Danev hükûmeti iş başına geldi. Sırbistan ile Bulgaristan arasındaki gerginlik bir savaşa doğru gidiyordu. Rusya her iki tarafı ayrı ayrı uyardı, ancak taraflar tutumlarını değiştirmediler. Taraflar görüşmeler yapmak için Rusya'ya gitmek üzereyken Makedonya'da Bulgar ve Sırp kuvvetleri arasında tacizler başladı. Kontrollü bir gerginlik yaratarak görüşmeler esnasında elini kuvvetli tutmak isteyen Bulgaristan'ın hesabı tutmadı. Belirlenen Sırp ve Yunan hedeflerine taarruz emri vermesi, saldırganlığının tescili olarak değerlendirildi.¹⁵⁵

3.4. İkinci Balkan Savaşı ve Sonuçları

Yeni bir savaş mukadderdi. Bulgaristan, Trakya ve Makedonya'da ele geçirdiği yerlerdeki gençleri de silahaltına alarak yorulmuş askerlerini takviye etti. Böylece asker sayısını 360.000'e çıkardı. Makedonya konusunda kendisine ihanet ettiklerini düşündüğü Sırplarla ve Yunanlılarla savaşacak şekilde kuvvetlerini konuşlandırdı. Sırbistan da Arnavutluk'taki 50.000'e yakın askerinin dışında, Bulgarlara karşı 300.000 kişilik bir kuvvet oluşturdu. Karadağ'dan da destek aldı. 1 Haziran'da Sırplarla Yunanlılar arasında imzalanan anlaşmada, olası Bulgar saldırılarına karşı nasıl hareket edeceklerine dair planlar geliştirdiler.¹⁵⁶

Bulgarlar, Sırp sınırına sadece 40 kilometre mesafedeki Sofya çevresinde savunma yapmak yerine ilk saldırı olmayı tercih ettiler. 29-30 Haziran gecesi Sırp mevzilerine hücum ederek II. Balkan Savaşı'nı başlattılar. Başlangıçta Sırp'lara karşı bazı küçük ilerlemeler kaydettilerse de komutanlar, hükûmet ve Kral arasındaki uyumsuzluk sebebiyle ağır kayıplar vererek gerilediler. Selanik'e saldırılarında II. Balkan Savaşı'nın en ağır yenilgisini aldılar. Takip eden günlerde Yunan donanması Kavala ve Dedeağaç'ı ele geçirince Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne çıkışı kalmadı.

Bulgarların Sırplarla ve Yunanlılarla savaşıyor olmalarından yararlanmak isteyen Romenler kuzeyden Bulgaristan topraklarına girdiler. Doğuda Dobruca'yı alıp Varna'ya ulaştılar; batıda Sofya'ya 11 kilometre yaklaştılar, Belogradçik'ta Sırp kuvvetleriyle birleştiler. Aynı şekilde 12 Temmuz'da Türk kuvvetleri Enez-Midye hattını geçerek ilerlemeye başladılar. Bulgarlar, kuvvetlerini Sırp-Yunan cephelerine taşımışlar, Edirne'de sadece 4.000 kişilik küçük bir garnizon bırakmışlardı. 19 Temmuz'da hapisanedeki mahkûmları salıvererek Edirne'yi terk ettiler. Osmanlı kuvvetleri gelmeyince ertesi gün geri döndüler. 21 Temmuz günü tamamen terk ettiler. Enver Bey komutasındaki Osmanlı kuvvetleri 23 Temmuz'da şehre girdiler. Enver Bey "Edirne

155 Hall, *age.*, s. 101-106.

156 Hall, *age.*, s. 107-110.

Fatihî” oldu.¹⁵⁷

33 gün süren II. Balkan Savaşı’ndan sonra eski müttefikler Romanya’nın ev sahipliğinde Bükreş’te toplandılar. Barış masasında eski müttefiklerin temsilcileri otursa da Almanya, Rusya, Avusturya, İngiltere gibi büyük devletler görüşmelerin seyrinde etkili oldular. Müttefikler arası olduğu gerekçesiyle görüşmelere Osmanlı Devleti davet edilmedi. 31 Temmuz itibarıyla ateşkes yapıldı. 10 Ağustos’ta Bükreş Antlaşması imzalandı. Romanya Dobruca’nın güneyini aldı. Sırbistan, Makedonya’nın büyük bir kısmını eline geçirdi. Bulgaristan, Makedonya’nın güneydoğusunda Pirin Makedonyası olarak adlandırılan bölgeyle Dedeğaç Limanı’nı elinde tutabildi.

Eski müttefikleriyle Bükreş’te yeni sınırlarını belirleyen Bulgaristan, 29 Eylül’de Osmanlı Devleti ile İstanbul Antlaşması’nı imzaladı. 20 madde ve beş ekten oluşan antlaşmayla, Bulgaristan, Edirne ve Kırklareli’yi kaybederken Doğu Trakya’nın Karadeniz’e çıkan noktasında az bir toprak parçasıyla Rodopların güneyini aldı. Antlaşmada Bulgaristan hâkimiyetine geçen ve daha önceden Bulgaristan hâkimiyetinde yaşayan Müslümanların haklarına da yer verildi. Bulgarların sahip oldukları bütün idari ve siyasi haklara sahip olduklarına değinilerek, inanç ve ibadet hürriyetleri vurgulandı. Halife padişahın isminin hutbelerde anılacağı; tüzel kişiliğe sahip cemaat-i İslamiyelerin, Müslümanların vakıf ve eğitim işlerinden sorumlu olacakları belirtildi. Müftülükler ve başmüftülük kurumları ele alındı; seçimleri, yetkileri ve şeyhülislamlıkla bağları tanımlandı.¹⁵⁸

Balkan Savaşlarını bitiren üçüncü antlaşma Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında Atina’da imzalandı. 14 Kasım tarihli anlaşmada iki ülke arasındaki askerî ve siyasi konuların yanı sıra Yunanistan’ın hâkimiyetinde yaşayan Müslümanların hakları sıralandı; inanç ve ibadet özgürlükleri teyit edildi. Buna göre, Halife olan padişahın isminin hutbelerde okunması sürdürülecek, cemaat-i İslamiyelerin tüzel kişilikleri tanınacak, Müslümanların İstanbul’daki Şeyhülislamlıkla irtibatları engellenmeyecektir. Müftüler kendi bölgelerindeki Müslümanlar tarafından seçilecektir. Yunanistan’daki bütün müftülerin katılacağı bir meclisin seçeceği üç adaydan birini Yunanistan kralı başmüftü olarak atayacak, bu seçimi İstanbul’daki Yunan elçisi Şeyhülislamlığa sunacak, oradan verilecek menşurla süreç tamamlanacak ve yeni başmüftü vazifesine başlayacaktır. Antlaşmada müftülerin görev ve yetkileri de gösterilmiştir. Müftülerin verecekleri ilamlar Yunan memurlarınca icra edilecek, vakıf malları cemaat-i İslamiyelerce yönetilecektir. Yunan hükûmeti masraflarını karşılayarak başkentte bir cami inşa edecektir. Müslüman okulları özel okul olarak tanınacak, buralarda resmî eğitim Türkçe verile-

157 Hall, *age.*, s. 117-119; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Balkan Harbi, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması**, C II, K 2, Kit 2, s. 388-458.

158 İstanbul Antlaşması’nın tam metni için bk. Erim, *age.*, s. 457-476.

cektir. Bu okullarda Yunancanın öğretilmesi mecburidir. Antlaşmada Oniki Ada'nın İtalya'nın işgalinde olması dolayısıyla en önemli konu olan Ege Adaları konusu çözümlenememiştir.¹⁵⁹

Balkan Savaşlarını bitiren son antlaşma, Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında imzalandı. İki devletin ortak sınırı kalmamıştı. O zamanki Sırbistan'ın hâkimiyetinde kalan Makedonya ve Kosova gibi yerlerdeki Türklerin ve Müslümanların durumu önem arz ediyordu. Antlaşmada Sırbistan'daki Müslümanlar ve vakıf malları ile ilgili olarak Yunanistan ile imzalanan yurıdındaki antlaşmadakilere benzer hükümlere yer verildi.¹⁶⁰

Tablo I'de Balkan Savaşları öncesinde ve sonrasında ülkelerin değişen yüz ölçümleri ve nüfusları verilmektedir. Tabloda Osmanlı Devleti karşılığında verilen rakamlar Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki toprak ve nüfusuna ilişkindir. Savaşın kaybedeninin Osmanlı Devleti olduğu açıktır. Yaklaşık olarak bugünkü Arnavutluk, Makedonya ve Kosova elden çıkmış, bugünkü batı sınırları çizilmiştir. En çok toprak kazanan devlet, savaş öncesinde kara gücü önemsenmeyen Yunanistan'dır. Ege'deki adaların yanı sıra Epir ve Trakya'nın önemli bir kısmını almıştır. Sırbistan da bugünkü Kosova ve Makedonya'yı topraklarına katmış, %82 oranında büyümüştür. Arnavutluk devletinin kurulması bizatihi önemlidir. Bulgaristan Rodopları olarak Ege'ye çıkmış, Romanya hiç savaşmadan Dobruca'nın güneyinde toprak sahibi olmuştur. Balkan Savaşları sonucunda yarımadanın yeni devletleri Osmanlı Devleti aleyhine sınırlarını genişletmiş, topraklarını çoğaltabilmişlerse de, imzalanan anlaşmalar hiçbirini tatmin etmemiştir. Üzerinden bir yıl geçmeden yine yarımada başlıyan I. Dünya Savaşı, biraz da bu tatminsizliğin bir patlamasıdır.

159 Antlaşmanın tam metni için bk. Erim, *age.*, s. 477-488. 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'nda Ege Adaları'nın geleceğini büyük devletlerin kararlaştırması kabul edilmişti. Altı "Büyük Devlet" 14 Şubat 1914'te İmroz, Bozcaada ve Meis'i Osmanlı Devleti'ne bıraktı; Taşoz, Samadirek, Limni, Midilli, Sakız ve Sisam'ı Yunanistan'a verdiler. Söz konusu karara göre, adalar tahkim edilemeyecek, bir üs olarak kullanılamayacaktı. Trablusgarp Savaşı ile başlıyan ve günümüze kadar gelen Ege Adaları konusunda bk. Necdet Hayta, *Ege Adaları Sorunu, 1911'den Günümüze*, Gazi Kitabevi Yay., Ankara 2006.

160 Antlaşmanın tam metni için bk. Erim, *age.*, s. 489-496.

Tablo I: Ülkelerin Balkan Savaşları ile Değişen Yüz Ölçüm (km²) ve Nüfusları

	Savaş Öncesi Yüz Ölçümü	Savaş Sonrası Yüz Ölçümü	Değişim %	Savaş Öncesi Nüfusu	Savaş Sonrası Nüfusu	Değişim %
Arnavutluk	--	29.310		--	850.000	
Bulgaristan	87.145	112.172	+29	4.337.516	4.467.006	+3
Yunanistan	64.785	108.605	+68	2.666.000	4.363.000	+67
Karadağ	8.997	14.511	+62	250.000	500.000	+100
Romanya	131.364	138.535	+5	7.230.418	7.516.418	+4
Sırbistan	48.303	87.777	+82	2.911.701	4.527.992	+55
Osmanlı Devleti	169.721	28.184	-83	6.130.200	1.891.000	-69

Kaynak: George F. Kennan, **The Other Balkan Wars, A 1913 Carnegie Endowment Inquiry Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict**, s. 418.

Tablo II'ye göre, Balkan Savaşlarında savaşırken 130.000 civarında asker ölmüş, 110.000'i salgın hastalıklardan hayatını kaybetmiş, 315.000'i ise yaralanmıştır. Balkanların her tarafında savaşan ve yenilen olmak itibarıyla en çok Osmanlı askerinin ölmesi anlaşılabilir olmakla birlikte, bu rakam doğruysa salgın hastalıklardan 75.000 askerinin hayatını kaybetmesi çok çarpıcıdır. Bulgar ordusu da salgın hastalıklardan 34.000 askerini kaybetmiştir. Bunların tamamı değilse de önemli bir kısmı Trakya Cephesi'nde Türk askerinden salgını kapmıştır. Yunan, Karadağ ve Sırp askerleri arasında salgın hastalıklardan ölen olmamıştır. Bulgar ölü ve yaralılarının büyük kısmı II. Balkan Savaşı sonucudur.

Tablo II: **Balkan Savaşlarında Asker Kayıpları**

	Ölü	Yaralı	Salgın
Bulgaristan	32.000	110.000	34.000
Yunanistan	7.732	42.809	
Karadağ	3.076	7.563	
Sırbistan	36.550	55.000	
Osmanlı Devleti	50.000	100.000	75.000

Kaynak: Edward J. Erickson, **Büyük Hezimet, Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu**, s. 415.

Balkan Savaşları çok boyutlu ve kompleks bir olgudur. William Sloane'nin bu dönemi ve olayları ele alan kitabını bir tarih laboratuvarı olarak adlandırması isabetlidir.¹⁶¹ Balkan Savaşlarında yüzlerce yıl iç içe yaşamış insanlar birbirleriyle boğazlaştılar. Bir gün omuz omuza savaşan insanlar, ertesi gün karşı karşıya savaştilar. Balkanların hemen her köşesi savaşı ve yıkımı gördü. İredendist milliyetçilik, kontrolsüz hırs ve maksimalist yaklaşımlar yarımada maddi manevi büyük bir yıkıma yol açtı. Carnegie Vakfı (Carnegie Endowment for International Peace) Balkan Savaşları esnasında yaşanan vahşeti, yapılan katliamları, ölümleri, sürgün ve göçleri, askerî, insani ve ekonomik boyutlarıyla ortaya koyan bir rapor hazırlattı. Savaştan hemen sonra, gazeteci, hukukçu ve akademisyenlerden oluşan uluslararası bir heyetin bölgede dolaşarak topladığı bilgileri içeren rapor, objektifliği tartışılmakla birlikte, bu konuda hâlâ önemli bir kaynaktır.¹⁶² Türkler ve Müslümanlar açısından Balkan Savaşları sadece bir yenilgi değil, Hafız Hakkı Bey'in tabiriyle bozundur. Osmanlı siyasi ve askerî varlığı ile birlikte yüzyıllardır yarımada yaşayan ve pek çok bölgesinde çoğunluğu teşkil eden Türk ve Müslüman kitleler hedef alındı. Türklere ve Müslümanlara karşı büyük katli-

161 William Milligan Sloane, **The Balkans A Laboratory of History**, The Abingdon Press, New York 1914.

162 1914 yılında yayınlanan rapor, 1993 yılında George F. Kennan tarafından yeniden basıldı. George F. Kennan, **The Other Balkan Wars, A 1913 Carnegie Endowment Inquiry Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict**, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC, 1993. Raporun hikâyesi, yankıları ve rapora yönelik tenkitler için bk. Patrick J. Adamiak, "Perceiving the Balkan Wars, Western and Ottoman Commentaries on the 1914 Carnegie Endowment's Balkan Wars Inquiry", **War & Nationalism, The Balkan Wars, 1912-1913, and their sociopolitical implications**, Ed. M. Hakan Yavuz and Isa Blumi, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2013, s. 474-495; Gürhan Korkmaz, "İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar Bağlamında Balkan Savaşları İle İlgili Uluslararası Bir Komisyon Raporu", **100. Yılında Balkan Savaşları, İhtilafı Duruşlar**, C II, s. 721-732.

amlar yapıldı. Rodoplar bölgesinde yaşayan 150.000 civarında Müslüman Pomak zorla Hristiyanlaştırıldı.¹⁶³ Kosova başta olmak üzere başka yerlerde de zorla Hristiyanlaştırmalar yaşandı.¹⁶⁴ Balkan Savaşları esnasında Kosova’da, Karadağ’da, Makedonya’da, Rodoplar’da, Trakya’da, Ege Adaları’nda öldürülen Türk ve Müslüman sivillerin sayısı henüz tam olarak ortaya konulamadı.

Yaşanan hadiseler sebebiyle pek çok Türk ve Müslüman canını, namusunu ve dinini korumak için malını mülkünü bırakarak göç etti. İstanbul göçmenlerle doldu. Göçmenlerin nakli, iaşesi ve iskânı gibi işleri bir plan dâhilinde yürütmek için Dâhiliye Nezareti bünyesinde Muhacirin Müdüriyeti ve komisyonları kuruldu. Ankara, İzmit, Bolu, Bursa, Konya, Samsun, Adana ve Antalya göçmen gönderilecek yerler olarak belirlendi. Ege Adaları’ndan göçenler bilhassa İzmir’e geldiler. Göçmenler arasında ortaya çıkan kolera ve tifüs gibi salgın hastalıklar sebebiyle pek çok insan hayatını kaybetti.¹⁶⁵ Dönemin *İkdam* gazetesi, 1914 başlarına kadar sadece Makedonya’dan 250.000’e yakın insanın göç ettiğini bildirmektedir.¹⁶⁶ Osmanlı son dönemi nüfus araştırmalarıyla bilinen Justin Mc Carthy’ye göre, Balkan Savaşlarında işgal edilen Osmanlı topraklarından Anadolu’ya 1912-1920 yılları arasında 413.922 kişi göçmüştür. Bu rakamlara öldürülenler dâhil değildir. Takip eden yıllarda da göçler devam etmiştir.¹⁶⁷ Şiddetli bir travma yaşanmış, etkileri nesilden nesile sürmüştür.

163 Balkan Savaşları esnasında Rodoplar bölgesinde Pomakların zorla Hristiyanlaştırılması hakkında bk. Fatme Myuhtar-May, “Pomak Christianization (Pokrastvane) in Bulgaria during the Balkan Wars of 1912-1913”, **War & Nationalism, the Balkan Wars, 1912-1913, And Their Sociopolitical Implications**, Ed. M. Hakan Yavuz and Isa Blumi, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2013, s.316-360; Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, “Bulgaria’s Policy Towards Muslims during the Balkan Wars”, **War & Nationalism**, s. 361-370; Zeynep Zafer, “Balkan Savaşları ve Pomaklar”, **100. Yılında Balkan Savaşları, İhtilafı Duruşlar**, C II, s. 351-367.

164 Noel Malcolm, **Kosova, A Short History**, New York University Press, New York 1998, s. 255.

165 Bu dönemde salgın hastalıklar ve bu bakımdan göçmenlerin durumu konusunda bk. Oya Dağlar Macar, **Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri**, Libra, İstanbul s. 103-122.

166 Cemal Sezer, Ömer Metin, **Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları**, Türk Kızılayı, Ankara 2016, s. 22-24.

167 Justin McCarthy, **Death and Exile, The Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims, 1821-1922**, Sixt Printing, Darwin Press, Princeton, New Jersey, 2008, s.164. Ayrıca bk. Ahmet Halaçoğlu, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)**, TTK Yay., Ankara 1994.

4. I. DÜNYA SAVAŞI'NIN NEDENLERİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ*

4.1. Tarihsel Arka Plan

Sırlı milliyetçi Gavrilo Princip (1894-1918), Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand'ı (1875-1914) Saraybosna'da vurduğunda tarihler 28 Haziran 1914'ü gösteriyordu.¹⁶⁸ Bu olay büyük bir savaşın fitilini ateşleyecekti. Daha öncesinde böylesine bir tecrübe yaşamamış dünya, savaşı azametine uygun şekilde isimlendirdi. Batı dünyası "Great War" Osmanlılar ise "Cihan Harbi ve Harb-i Umumi" diyeceklerdi.¹⁶⁹ Çok uluslu imparatorlukların ömrünün tamamlanmasına yol açan, ulusların genç nüfusunu kırıp geçiren, beraberinde pek çok zorunlu değişim ve dönüşümü getiren I. Dünya Savaşı neden patlak vermişti? I. Dünya Savaşı'nın sebepleri 1914 Temmuz'undan çok daha gerilere dayanan "uzun soluklu" ve savaşın patlak vermesinden hemen önce ortaya çıkan "kışkırtıcı" sebepler olarak ayrılmalıdır. Uzun soluklu meseleleri "tarihsel arka plan" olarak isimlendirmek mümkündür.

19. yüzyıl dünyada oldukça hızlı gelişmelere sahne olmuş bu yüzyılda birçok değişimler yaşanmıştı. I. Dünya Savaşı'na yaklaşırken böyle bir çatışmayı yaratabilecek sebepler de oluşmaktaydı. Bu sebepler çoğunlukla devletlerin militarizm ile yükselme düşüncesi, hızla silahlanması, "Büyük Güçlerin" daha küçük ülkelerle bir vesayet ilişkisi kurmasıyla başlayan yarış, uluslararası sistem içindeki dengeyi korumak, nüfuz elde etmek, kuşatılma ya da saldırıya karşı anayurdu savunmak şeklinde sıralanmaktadır. Napolyon Savaşları (1803-1815) sonunda Viyana Kongresi (1815) ile I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914'e kadar Avrupa'daki ilişkiler geniş ölçüde şu beş ülke tarafından belirleniyordu: Avusturya (1867 sonrası Avusturya-Macaristan), Fransa, Büyük Britanya, Prusya (1871'den sonra Almanya) ve Rusya. Avrupa'daki büyük devletlerin yönlendirdiği siyasetin diğer aktörleri ikinci güçlerdi an-

* Prof. Dr. Ü. Gülsüm Polat, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Öğretim Üyesi, gulsumpolat26@gmail.com

168 Türk basınında çıkan ilk haberlerde "büyük bir cinayet-i siyasiye" olarak ifade edilmişti. **Tanin**, 17 Haziran 1330 (30 Haziran 1914).

169 Zafer Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi 1914-1918**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 195.

cak bu hiyerarşi içerisinde “yerini bilmeyen tek devlet” Osmanlı Devleti idi. Geniş bir toprağın sahibi olsa da Avrupa Uyumu (Concert of Europe) ya da Viyana Uyumu Osmanlı Devleti’nin bir Avrupa devleti olarak görülmesine izin vermiyordu. Burada yalnızca Avrupalı uluslar topluluğu üyelerinin veya Hristiyan devletlerin gerektiği gibi temsil edilebileceği kabul edilmekteydi. Osmanlı’dan kopan toprakların Osmanlı yönetimine dönmesine asla izin verilmediği gibi, Yunan Harbi’nde kazandığı zafere rağmen hak ettiğini almasını da engellemişlerdi. Osmanlı Devleti bu devletler karşısında çok önemli iki temel problemle karşılaşmıyordu: her zaman tüm güçleri memnun edememek ve hangisinden en çok zarar görüleceğinin hesaplanmak durumunda olması. Bu noktada büyük güçlerin de çatışmaları olacaktı ve bu durum Kırım Harbi’nden 1918’e kadar hem savaş hem de diplomasinin konusu olmaya devam edecekti.¹⁷⁰

Temmuz 1914 krizinde etkili olan sebepler düşünülürken ortaya çıkan iki önemli ittifak hatırlanmalıdır. Bunlardan biri 1879’da imzalanan Almanya-Avusturya Antlaşması ve diğeri de 1894 Fransa-Rusya Antlaşması’dır. Bunun dışında İtalya da 1882’de Almanya ve Avusturya-Macaristan ile Üçlü İttifak Antlaşması imzalamıştı. Bunlar resmî ittifaklardı. Bunların dışında resmî olmayan ancak önemli olan başka antlaşmalar vardı. 1904 İngiltere-Fransa (Entente Cordiale), 1907 İngiltere-Rusya antlaşmaları bunların başındaydı. Ayrıca İngiltere, Fransa, Rusya ve Japonya arasında 15 yıl içinde imzalanmış bir dizi antlaşmadan oluşan bir ittifaklar bileşkesi vardı.¹⁷¹ Bu ittifakların imzalandığı tarihlerde hizmet ettiği amaçlar 1914’e gelindiğinde değişikliğe uğramışsa da genel çıkar ve karşıtlıklar bu ittifaklar etrafında devam edecekti. Bu sebepler, bunlardan başka iç politik meselelerle de ilgiliydi. 1914’te Avrupa’da “Büyük Güçlerin” çoğunda toplumsal ve siyasal krizler vardı. Bu krizler savaş sayesinde ya kısmen ortadan kalktı ya da en azından ötelendi. Dahası 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren kitle orduları gittikçe artan sayıda askeri silahaltına alıyordu. Örneğin 1900 yılında Almanya 280.000, Fransa 250.000, Rusya 335.000 İtalya 100.000, Avusturya-Macaristan 103.000 kişiyi silahaltına almıştı. Bu yüzyıl Avrupa’da İngiltere’nin deniz aşırı imparatorluk gücünün zirvesine işaret ederken, Fransa bu yüzyılda Napolyon Savaşlarında güç kaybetmişti. Fransa pek çok açıdan 1871’de millî birliğini tamamlayan Almanya ile kıyaslandığında geride kalıyordu. Alman İmparatorluğu’nun 1871 nüfusu 41 milyonken Fransa 36 milyonu, demir ve çelik üretim hacimleri eşitti ancak Almanya’nın kömür üretimi Fransa’nın 2.5 katıydı. Fransız-Prusya Savaşı sonunda yenilen Fransa Avrupa’daki liderliğini kaybetmişti. Bu iki ülkenin kıyaslanması 1910 yılına gelindiğinde daha dramatik rakamlar ortaya

170 F.R. Bridge, Roger Bullen, **The Great Powers and European States System 1814-1914**, Pearson&Longman, London, New York 2005, s. 1-4.

171 James Joll, Gordon Martel, **I. Dünya Savaşı Neden Çıktı?**, Çev. Orhan Dinç Taylan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016, s. 61-62.

koyuyordu. 1910'da Alman İmparatorluğu'nun nüfusu 65 milyon iken Fransa 39 milyonda ve Almanya'nın çelik üretimi 4, kömür üretimi ise Fransa'nınkinden 7 kat fazlaydı. Dahası Almanya savunması Fransa'nın 2 katı olarak hesaplanmaktaydı. Bu ve diğer zayıflıklar Fransa'yı bir güvenlik ittifakında yer almaya itecekti.¹⁷²

Savaşın başlamasında çoğunlukla en önemli aktör olarak görülen Almanya'nın durumuna bakıldığında Almanya'nın millî birliğini sağladığı 1870-71'de söz konusu birliği sağlayabilmek için bir dizi savaştan geçtiği görülmektedir. 1864 ile 1871 arasında Danimarka, Avusturya ve Fransa ile savaşmış ve Alman İmparatorluğu kurulmuştu. Challecor Otto von Bismarck (1815-1895) bu aşamadan sonra Almanya'nın komşuları ile daha fazla çatışmaya girmemesi üzerine bir dış politika anlayışı benimsedi. Almanya ile Avusturya arasında İkili İttifak (Dual Alliance) 1879'da kuruldu. 1882'de bu birlikteliğe İtalya dahil oldu ve bu ikili antlaşma bir üçlü antlaşma şeklini aldı. 1887'de Almanya, Avusturya-Macaristan Antlaşmasına mugayir olarak Rusya ile Garanti Antlaşması (Reinsurance Treaty) imzaladı. Bu antlaşma, gelecekte muhtemel bir savaşta Almanya'nın tarafsız kalacağını garanti ediyordu. Tahta II. Wilhelm'in (1859-1941) gelmesi ve 1890'da Bismarck'ın görevinden ayrılması Alman siyasetinde bir makas değişikliğini beraberinde getirdi. Yeni yönetim Avrupa'daki mevcut statükoyu daha az önemsemekteydi.¹⁷³ Öyle ki 1887 tarihli Alman-Rus Antlaşması 1890'da bitmesine ve Rusya'nın yenileme isteğine rağmen Almanya yenilememişti. Bu durum Rusya'nın Almanya'dan koparak Fransa'ya dönmesine neden oldu.¹⁷⁴

Diğer taraftan II. Wilhelm'in tahta çıkmasından sonra henüz yeni gelişmekte olan ve Bismarck tarafından öncelikli görülmeyen güçlü donanma fikrine hız verildi. 25 Haziran 1888'de Reichstag'da açılış konuşmasında II. Wilhelm donanmaya vurgu yapan ilk Kayzer'di.¹⁷⁵ 1906'da Britanya'nın ilk dretnotu denize indirmesinden sonra donanma yarışı hızlandı. Ancak Almanlar bu yarışta geriye düştüler. Almanya'nın Bismarck'tan sonra yeni şansölyesi Theobald von Bethmann Hollweg (1856-1921) açık deniz filosunu feda ederek büsbütün donanma yarışından çekilmeyi isteyecek kadar İngiltere ile ilişkileri düzeltmek taraftarıydı. Bu düşüncesi Kayzer II. Wilhelm ve Denizcilik Bakanı Alfredvon Tirpitz'den (1849-1936) destek görmedi.¹⁷⁶

172 John F.V. Keiger, **France and the Origins of the First World War**, The Macmillan Press, London 1983, s. 4-5.

173 Anika Mombaeur, **The Origins of the First World War. Controversies and Consensus**, Longman Pub, London and New York 2002, s. 1-9.

174 Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, C 1-2, 13. Baskı, Alkım Yay., İstanbul, s. 29.

175 Michael Epkenhans, "Wilhelm II and 'his' navy, 1888-1918", **The Kaiser New Research on Wilhelm II's Role in Imperial Germany**, Ed. Annika Mombauer, Wilhelm Deist, Cambridge, New York 2004, s. 10-11.

176 Sean Mc Meekin, **Osmanlı'da Son Fasıl. Savaş, Devrim ve Ortadoğu'nun Şekille-**

Almanya üzerine yapılan araştırmalar genelde 1914'te Almanya'ya hâkim olan hissiyatı “savaş coşkusu ve 1914 ruhu” olarak genellemektedir. Bu genel argümanlar spesifik araştırmalarda daha detaylı biçimde irdelenmiştir.¹⁷⁷ Millî birliğini tamamladıktan sonra dünyada bu yüzyılın büyüme ve genişleme şekli olan kolonyal bölgeleri tesis etme, kontrol etme hedefi için fazla seçenek neredeyse kalmamıştı. Ancak Avrupa'nın yanı başında kadim ve oldukça geniş sınırları elinde tutan Osmanlı coğrafyasında ekonomik, askerî açıdan varlık tesis etmek için imkânlar hâlâ vardı. Kaldı ki Osmanlı Devleti de 19. yüzyıl içerisinde siyasi ve askerî yönden büyük kayıplar ve kırılmalar yaşamıştı. Tüm kurumlar ve toplumsal yapı hem dışarıdan gelen etkiler hem de çağın kendiliğinden getirdiği değişimlerle dönüşüme uğradı.¹⁷⁸ 19. yüzyıl Osmanlı Devleti için askerî-siyasi açıdan büyük toprak kayıpları, anayasallaşma ve köklü reformları gerçekleştirme çabalarıyla geçmişti. Sınırların daralması noktasında en büyük kayıplarını doğrudan veya dolaylı olarak Rus müdahaleleri ile yaşamaktaydı. 1878 Berlin Kongresi neticesinde imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kıtasındaki topraklarının elden çıkmasına neden oldu. Bulgaristan yarı bağımsız bir statüye kavuştu,¹⁷⁹ Bosna Hersek ise Avusturya-Macaristan idaresine bırakıldı. Sınırlarında bazı düzenlemeler yapılan Karadağ'ın ve Sırbistan'ın bağımsızlığı kabul ediliyor, Niş ve Pirot Sırbistan'a bırakılıyordu. Yine Romanya'nın bağımsızlığı kabul ediliyordu, Kars, Ardahan ve Batum'u

nişi 1908-1923, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019, s. 75-76. II. Wilhelm'in yakın çevresinde olup Alman siyasetinin yönünü belirleyenlerin etkisi de pek çok çalışmada ele alınmaktadır. Bunlardan Şansölye Bernhard von Bülow'un Alman Weltpolitik (Almanya'yı genişletme) üzerindeki etkisi genel kabul görmektedir. Hew Strachan, **The First World War, To arms**, Oxford University Press, Vol I, Oxford, New York 2001, s. 22-23. II. Wilhelm'in mental olarak hasta olması ya da otokontrolünün zayıf bir kişi olması gibi iddialar literatürde tartışılan konulardandır. Tüm bu değerlendirmeler hakkında bk.: Wolfgang J. Mommsen, “Kaiser Wilhelm II and German Politics”, **Journal of Contemporary History**, Vol 25, 1990, s. 289-316.

177 Mesela Jeffrey Verhey çalışmasında Alman toplumunda savaş fikrine karşı bir kesim olduğunu anlatmaktadır. Alman kamuoyunda sosyalist sınıf arasında, Wilhelm Almanya'sında basılan ve sayıları 3500'ü bulan gazeteler arasında savaş karşıtı olanların çabalarını anlatmaktadır; **The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany**, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 4-8, 15.

178 İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2000.

179 Bu ifadeyi netleştirmekte fayda vardır. Bulgaristan'ın durumu şu şekilde belirlenmişti: Bulgaristan toprakları 3 bölgeye ayrılmaktaydı. Birinci bölge Osmanlı Devleti'ne tabi, iç işlerinde serbest, prensi halk tarafından seçilen, Babıali tarafından tasdik ve büyük devletlerin muvafakati ile tayin edilen, Osmanlı askerinin bulunmadığı, sınırları daraltılmış bir Bulgaristan prensliği idi. İkinci bölge idari yönden bağımsız olmakla beraber siyasi ve askerî yönden Osmanlı Devletine tabi, Avrupa devletlerinin tasvipleriyle Babıali'nin 5 yıl süreyle tayin edeceği bir Hristiyan vali tarafından idare edilecek olan Şarki Rumeli Eyaleti, üçüncü bölge ise ıslahat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan Makedonya idi. Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, **DİA**, C 5, 1992, s. 516-517.

harp tazminatının bir kısmı olarak Rusya'ya bırakıyordu.¹⁸⁰ Bu antlaşma Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaşması sonucunda gerçekleştirilmiş bir antlaşma olmaktan daha fazla anlamlar içeriyordu. Berlin Kongresi'nden sonra Avrupa ülkelerinin içinden geçtiği siyasi rüzgârlarda Osmanlı Devleti'nin kaderinde etki etmeye başladı. Bu noktada özellikle İngiltere'de Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını önleyen Muhafazakâr Disraeli (Benjamin Disraeli, 1804-1881) Hükûmeti'nin "Rusya'yı frenleme" siyaseti, Gladstone (William Ewart Gladstone, 1809-1898) Hükûmeti'nin en azından bir süre yöntemi olmayacaktı. İngiltere kendisine kiralanmış olan Kıbrıs'ı Yunanistan'a bırakmaya niyetlenmişti ancak bu durum İngiliz kamuoyunun karşı olması nedeniyle mümkün olmamıştı. Diğer Avrupa devletleri örneğin Avusturya da Osmanlı Devleti için dostane sayılmazdı. İtalyan eyaletlerini yitirdikten sonra ilgisini daha çok Balkanlara yöneltmişti. Fransa da Osmanlılar için hasmane girişimler içerisinde yer almıştı: Tunus'u ilhak etmiş, Suriye ve Lübnan'a nüfuz etmeye çalışmıştı. İtalya'ya gelince; Balkanlar ve Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika topraklarına yönelik planları vardı kaldı ki bu planını 1912'de eyleme geçirmişti. Tüm bu gelişmeler ve tarihsel arka plan Osmanlılar için güvenebilecek bir müttefik hususunda Almanya alternatifini işaret ediyordu. Bu algı sadece Osmanlı Devleti'nde geçerli değildi. İran ve Hindistan gibi ülkelerde de dost olarak görülen ya da öyle olması umulan ülkeler Almanya ve Japonya idi. Japonya uzak bir ülke olarak Osmanlı Devleti'nin siyasi anlamda üzerinde durduğu bir ülke değildi. Ama Almanya çok önemli bir alternatif olarak görülüyordu.¹⁸¹ Dahası yukarıda da belirtildiği üzere Almanya da Osmanlı Devleti'ni nüfuz alanı olarak belirlemeye istekliydi. Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelmesi Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ticari faaliyetlerin artmasına yol açtı. Nihayetinde 1913 yılında Osmanlı kara ordusunun ıslahı konusunda Liman von Sanders (1855-1929) başkanlığındaki heyetin (Resmî adı Heyet-i Islahiye-i Askeriyye yaygın bilinen adıyla Sanders Misyonu)¹⁸² İstanbul'a gelmesiyle Osmanlı Devleti'ndeki Alman varlığı İngiltere, Fransa, Rusya başta olmak üzere emperyal devletleri tedirgin edecek boyutlara ulaştı.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaşa girişine etki eden faktörleri değerlendirirken ele alınması gereken noktalardan birisi de Balkan Savaşları'nın imparatorluğu düşürdüğü zor durumdu. Balkan Savaşları'nın sonuçları imparatorluğun bir yandan çok uluslu yapısına darbe indirirken diğer yandan da Türklük algısını güçlendirmişti. Aynı zamanda Balkan Savaşı'nda yaşanan dram Fransa'daki ulusal uyanış (*réveil national*)'ı andıran

180 Gencer, agm., s. 517.

181 İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yay., 10. Baskı, İstanbul 2008, s. 45-54.

182 Mesut Uyar, "Sanders Askeri Yarım Misyonu (1913-1918)", **CTAD**, Yıl 15, S 30, Güz 2019, s. 29-84.

bir milliyetçiliği, bunun getirisi olarak da daha hızlı silahlanma, Boğazlar'ın tahkim edilmesi Karadeniz'den Boğazlara girişin korunması için yeni savaş gemilerinin temin edilmesi gibi girişimleri beraberinde getirecekti. Temin edilen savaş gemilerinden ikisi Balkan Savaşlarının sonuna doğru sipariş ettiği 22 Ocak 1913'te denize indirilen 14 adet 12 inçlik topun monte edildiği "Sultan Osman-ı evvel" ve 3 Eylül 1913'te denize indirilen 13.5 inçlik topların monte edileceği "Reşadiye" idi. Türkiye'ye gönderilen Amiral Arthur Limpus (1863-1931) başkanlığındaki İngiliz donanma heyeti Marmara Denizi'ne 1914 ilkbaharında ya da yazında tam teçhizatlı varmaları düşünülen bu dretnotlarda görev yapacak çekirdek mürettebatı eğitmekteydi. Osmanlı yöneticileri bu dönemde İtalya'da inşa edilecek 3 kruvazör, 2 Alman denizaltısı, 6 Fransız mayın tarama gemisi ve Çanakkale Boğazı'nı koruyan sahil bataryalarını donatmak için yeni Krupp topları sipariş verdi.¹⁸³

Tüm bu hazırlıklar Balkan Harbi'nde edinilen tecrübeyle birlikte düşünüldüğünde oldukça yerindedir. Zaten II. Balkan Harbi'nden sonra Türk-Yunan ilişkilerinin yeni bir çatışmaya gitmesi olasılığı vardı. Kuzey Ege adaları konusunda Eylül 1913 ile Ağustos 1914 arasındaki aylarda Yunanistan ile savaşın eşğine gelinmişti. Bu süreçte Osmanlı yönetimi I. Balkan Savaşları sırasında Yunanistan tarafından işgal edilen ve Osmanlı sahillerinden çıplak gözle görülebilecek olan Midilli, Sakız adaları ve Limni'nin iadesini istiyordu. Stratejik açıdan önemli bu adaların bir Türk-Yunan çatışmasına neden olması savaş arifesinin en önemli gündemiydi. Sultan Osman ve Reşadiye'nin sipariş edilmesi de bu ihtimal göz önüne alınarak yapılmıştı.¹⁸⁴ Ancak Osmanlı yöneticileri her türlü askerî hazırlığa rağmen bir ittifak dairesi içerisinde yer almak zorunluluğunun farkındaydılar. Bunun için girişimlerde bulunacaklardı.

4.2. Osmanlı Devleti'nin Bir İttifak Dairesine Dâhil Olma İsteği

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti'nin büyük bir gücün desteğini alması gerektiği yönünde açık bir durum vardı. Bu noktada Ahmet Emin Yalman'ın *Aşırılar, Almanya ve Avusturya'yla işbirliğinden yanaydılar. Bu iki gücün kendi askeri amaçları için Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini istedikleri düşünülebilirdi... Ayrıca, Turancı ve İttihad-ı İslamcı hayaller, Almanya'nın yardımıyla Rusya, Büyük Britanya ve Fransa'ya karşı gerçekleştirilebilir...* gibi ifadeleri Almanya'yı diğer Büyük devletlere tercih ettikleri izlenimi vermeseyse de durum bundan farklıydı.¹⁸⁵ Avrupa'da savaşın başladığı gün-

183 Mc Meekin, *Osmanlı'da Son Fasıl*, s. 98-99.

184 Aksakal, *age.*, s. 47-48.

185 Ahmet Emin Yalman, *I. Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 79-80. Türk tarih yazımında savaşa giriş hadisesine Alman taraftarlığı, Pantürkist hayaller kurmak, başta Enver Paşa olmak üzere İttihat ve Terak-

lerde Osmanlı başkenti İstanbul'da bir konu tamamen açıklığa kavuşmuştu. İttifak Devletleri olan İngiltere, Fransa ve Rusya ile bir ittifak/iş birliği antlaşması içerisine dahil olamayacaklardı.¹⁸⁶ Aslında 1914 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Hükûmeti siyasi anlamda ülkenin siyasî yetkinliğini sağlamış görünüyordu. Ama savaş karşısında istenilen ittifakı temin için girişimlerde başarısız olunmuştu. Osmanlı Devleti 1909, 1911 ve en son 1913'te Büyük Britanya ile ittifak girişiminde bulunmuş ve her defasında reddedilmişti.¹⁸⁷ Cemal Paşa'nın (1872-1922) Temmuz 1914'te Fransa'daki görüşmelerinden olumlu ve somut bir sonuç alınamamıştı.¹⁸⁸ Ondan önce Dâhiliye Nazırı bir heyetle Livadya'da yazlık sarayında bulunan Çarla görüşmeye gitmişti. Bu ziyaret sırasında Dışişleri Bakanı Sazanov'a (Sergey Sazanov, 1860-1925) ittifak önerisinde bulunmuş ise de olumlu sonuç alınamamıştı. Osmanlı yetkilileri için İngiltere ile ittifak da en çok arzulanan hedeflerdendi. İngiltere'yle ittifak için Cavid Bey (1875-1926), 1911'de İtalya saldırısı sırasında girişim yapmıştı. Aslında Winston Churchill (1874-1965) Türklerin dostluğunu İtalyanlara tercih etmek noktasında istekliydi. Ancak bu görüşü İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklenmedi.¹⁸⁹

Diğer taraftan İstanbul'a Sir Louis Mallet (1864-1936) büyükelçi olarak görevlendirilip güven mektubunu sunduğunda tarihler 30 Ekim 1913'ü gösteriyordu. Mallet İngiltere'nin nüfuzunu Osmanlı'da yeniden güçlendirmekle görevlendirilmişti.¹⁹⁰ Ekim 1914 sonunda İstanbul'dan ayrılmasına kadar geçen süreçte Londra'ya verdiği bilgiler Osmanlı Devleti'nin savaşa dair kararının anlaşılmasını güçleştirdi. Mallet Türk yetkililerle neredeyse her gün görüşüyordu. Said Halim Paşa, Talat (1874-1921) ve Enver Paşa'yla (1881-1922) yaptığı görüşmelerde Türklerin tarafsız kalacaklarına ikna edilmiş görülüyordu.¹⁹¹ Özellikle Said Halim Paşa (1864-1921) Mallet'i Osmanlı Devleti'nin

ki liderlerinin maceraperestliği gibi söylemlerle yaklaşan bir külliyat vardır. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, 3/1, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 65-71, Enver Paşa'nın tek söz sahibi olduğu iddiası için bk. Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922**, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, s. 59-73. Dönemin tüm ricali ve görüşleri hakkında fikirlere yer veren çalışmaya bk.: Ali Kaşığığun, **Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi**, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.

186 Stanford Shaw, **The Ottoman Empire in World War**, Vol I, TTK Yay., Ankara 2006, s. 50-52.

187 Feroz Ahmad, "Unionist Failure to stay out of the War in October-November 1914", **Perceptions**, Summer-Autumn 2015, Vol XX, Number 2-3, s. 24.

188 Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 125-129.

189 David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış. Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, Çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yay., İstanbul 2008, s. 46.

190 Feroz Ahmad, **Jön Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi (1914-1918)**, Çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020, s. 46, 47-52.

191 Louis Mallet'in diplomatik girişimleri ve tahminleri hakkında oldukça detaylı bir ça-

savaşa Almanya yanında girmeyeceği yönünde temin etmekteydi. Mallet'in diplomatik hayatının en başarısız öngörüsünün Türklerin savaşa Almanlar yanında girmeyeceğine inanmış olması olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Zira aynı Büyükelçi Osmanlı seferberliğini gözlemlemekte ve buna dair bilgileri rapor etmekteydi.¹⁹²

4.3. Avrupa'da Savaşın Başlaması ve Osmanlı Devleti

Suikast hadisesinden hemen sonra Avrupa'da büyük bir savaş çıkması ihtimalinin Osmanlı Devleti yöneticilerinin beklemediği bir durum olduğunu söylemek güçtür. Türk basınına bakıldığında suikasttan sonra bir umumi harbin yaşanması ihtimali üzerinde durdukları görülebilmektedir. Ancak bu ihtimalin zikredilmesi suikastın hemen ardından olmamıştır. Gazetelerde çıkan haberler içerisinde bu suikast sonrasında Avusturya'nın siyasi bir ihtilaf çıkmasına neden olacak bir girişimi olmayacağı yazılıyordu.¹⁹³ Ancak gelişmeler aksi yönde olacaktı. Arşidük'ün suikaste uğramasından sonra Avusturya Sırbistan'a 23 Temmuz 1914'te 48 saat süreli ve oldukça ağır şartları ihtiva eden bir ultimatoma verdi. Zaten bundan önce Sırbistan'a karşı harekete geçerse Rusya'nın Sırbistan yanında olacağını bildiğinden Almanya'nın durumunu sormuştu. Almanya Avusturya-Macaristan'ın yanında olacağını bildirmişti. Ultimatoma kaçamak cevaplar veren Sırbistan'ın 26 Temmuz'da seferberlik ilanından¹⁹⁴ sonra Avusturya, mümkün olduğunca seferberlik hazırlıklarına imkân vermemek için 28 Temmuz 1914'te Belgrad'ı bombardıman ederek savaşa başladı.¹⁹⁵ Avrupa'da savaşın başlamasına kamuoyları çoğunlukla şaşkınlıkla karşılık verdi. Bunun yerini kısa zaman içinde vatanperverlik coşkusu alacaktı. Öyle ki 1914'ün Ağustos ile Aralık ayları arasında 1 milyon İngiliz genci orduya girmek için başvurmuştu.¹⁹⁶ Bu ilk adımdan hemen sonra Türk basınında bir "harb-i umumi" ihtimali etrafında uzun uzadıya

ışma için bk. Joseph Heller, "Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: the road to war", *Middle Eastern Studies*, 12:1, s. 3-44.

192 **The National Archives**, Kew-London (Bundan sonra TNA), Foreign Office (Bundan sonra FO) 371/2138, 40532/556, 17 Ağustos 1914, Mallet'den Edward Grey'e; TNA, FO 371/2138, 40628/557, 18 Ağustos 1914, Mallet'den Edward Grey'e.

193 "Saray Bosna Suikastı Etrafında", **Tanin**, 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1914); Siyaset köşesinde suikast sonrasında bir Avusturya-Sırbistan savaşı ihtimalinden bahsedilmekte ancak bunun umum bir Avrupa harbine dönüşmesinin düşük bir ihtimal olduğuna değiniliyordu: "Siyaset. Yeni bir Harbde Balkanlar", **Tanin**, 13 Temmuz 1330 (26 Temmuz 1914).

194 Bu aşamada bir savaş ilanı ve bunun bir Avrupa harbine dönüşmesi ihtimali Türk basınında tartışılmaya başlanmış görünmektedir. İngiltere ve Fransa'nın bir umum harbin çıkmasını istememesine rağmen bu ihtimalin olduğundan söz edilmektedir. "Avusturya-Sırbistan İhtilafı Harbi Umumi İhtimali?", **Tanin**, 14 Temmuz 1330 (27 Temmuz 1914).

195 "Avusturya-Sırbistan İlan-ı Harb", **Tanin**, 16 Temmuz 1330 (29 Temmuz 1914).

196 Stéphane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, **14-18 Understanding the Great War**, Translation Catherine Temerson, Hilland Wang, New York 2003, s. 97.

tartışma ve haberlere yer verilmiştir. İlginç bir biçimde “iki heyet-i düveliye-nin” kuvvetleri kıyaslanmaktaydı. “En son ve en yeni istatistiklere göre itilaf-ı müselles ve ittifak-ı müselles” devletlerinin kuvvetleri verilip tablolar ile kıyaslamalar yapılıyordu. Rusya'nın sadece Avrupa'daki kuvvetlerini dikkate alan bu istatistiklere göre iki tarafın kuvvetleri birbirine yakındı. Bu bilgilerin sıradanlığını bozan şey ise kıyaslamanın yapıldığı tarihte bu devletlerin (grupların) henüz birbirine resmen savaş ilan etmemiş olmasıydı.¹⁹⁷

Avusturya'nın Sırbistan'a harp ilanı ile I. Dünya Savaşı böylece başlamış oldu. İngiltere, çatışmayı durdurmak ve büyümesini engellemek için Almanya nezdinde girişimlerde bulundu. Milletlerarası bir konferans teklifine ve Belçika'ya güvence verilmesi konusuna Almanya kaçamak yanıtlar verdi. Diğer taraftan 31 Temmuz'da Rus Çarı seferberlik ilan etti. Bu durum Almanya'yı panikletti, zira Rus seferberliğinin bu kadar hızlı ilan edileceği beklenmiyordu. Almanya Rusya'ya bir ultimatoma vererek seferberliğini durdurmasını istedi. 12 saatlik ultimatoma Rusya cevap vermedi. Bunun üzerine Almanya, 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etti. *Tanin* bu durumu ve yaşananları *tarihi beşeriyetin tanımadığı bir musibet* olarak tanımlıyordu.¹⁹⁸ Diğer taraftan Rusya ile eş zamanlı seferberlik ilan eden Fransa'ya seferberliğin durdurulmasını isteyen Almanya bir ultimatoma vermişti. Fransa kaçamak bir cevap verince 3 Ağustos 1914'te Almanya Fransa'ya savaş ilan etti.¹⁹⁹ Bu noktada Belçika'nın durumu çok kritik bir öneme sahipti. Zira Alman savaş planı (*Shiffren Planı*) 6 hafta gibi kısa bir zaman içerisinde Fransa'yı mağlup edip Rusya'ya yönelmekti. Bunun için Belçika'dan geçit istendiğinde bu talebi Belçika İngiltere'ye danışarak reddetti. 4 Ağustos 1914'te Almanya Belçika'ya savaş açtı. Almanya'nın Belçika'ya saldırmasından sonra 1839'da İngiltere'nin Belçika'nın tarafsızlığını teminat altına aldırması olmasından dolayı bunu kendisine yönelik bir tehdit olarak gördü. 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya,²⁰⁰ 6 Ağustos 1914'te de Avusturya Rusya'ya savaş ilan etti. Savaş Avrupa'yı böylelikle sarmış oluyordu.²⁰¹

Osmanlı Devleti'nin durumunu, Avrupa savaşının başlamasından evvel 13 Temmuz 1914'te yani “Temmuz Krizinin”²⁰² tam ortasından itibaren

197 “Bir Mukayese”, *Tanin*, 16 Temmuz 1330 (29 Temmuz 1914). İttifak ve İtilaf Devletleri'nin sahip oldukları kolordu sayısı, piyade fırkası, süvari tabur, süvari bölüğü ve batarya güçleri veriliyordu.

198 “Tarihi beşeriyetin tanımadığı bir musibet. Almanya İlan-ı harb etti. Diğerleri de gecikmeyeceklerdir!”, *Tanin*, 21 Temmuz 1330 (3 Ağustos 1914).

199 “Avrupa orduları birbirine karışıyor. Almanya orduları Fransa'ya tecavüze başladılar”, *Tanin*, 4 Ağustos 1914.

200 “Avrupa'da vaziyet-i umumi. Ahval gittikçe karışıyor. İngiltere de İlan-ı harb etti”, *Tanin*, 6 Ağustos 1914.

201 Armaoğlu, *age.*, s. 104.

202 Arşidük Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da 28 Temmuz 1914'te katledilmesiyle başla-

izlemekte fayda vardır. Basında verilen ilk tepki savaşın genişlemeyeceği düşüncesi ya da temennisiydi. Ancak arşiv kayıtlarına bakıldığında devletin yönetim birimlerinde bir umumi savaşın öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Franz Ferdinand'ın öldürülmesinin ardından Hariciye Nazırı Said Halim Paşa bizzat kaleme alarak Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ilettiği gizli notta Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında bir savaş ihtimalini, Alman Hariciye Nezaretindeki yetkin ve üst düzey bir kaynaktan aldığı bilgiye istinaden bildirmişti. Bu durum bir öngörünün Said Halim Paşa'ya iletilmesi gibi düşünülebilir ancak öyle de olsa bir savaş ihtimalinin İstanbul'da Temmuz 1914'te hesaplandığını²⁰³ ve ilerleyen kısımlarda görüleceği üzere alt yapısının hazırlandığı açıktır. Temmuz Krizi süresince gelişmeler yurt dışındaki Osmanlı elçilik, şebkenderlikler vasıtasıyla Hariciye Nezaretine bildiriliyordu. Suikasttan hemen sonraki günlerde Viyana'dan gelen bir yazıda Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Birinci Şube Müdürü Baron Makyo isimli görevlinin birkaç gün önce kendisine Bulgaristan ile münasebetlerimizin dostane olup olmadığını sorduğunu yazmıştı. Belgede Sırbistan ile itilaf durumunda Bulgaristan'ın bu durumdan istifade ederek Sırbistan'a intikal eden yerlere yönelmesi ihtimalinden söz ediliyordu.²⁰⁴ Berlin Sefareti, Said Halim Paşa'ya 27 Temmuz 1914'te gönderdiği yazıda Dışişleri Bakan Yardımcısı'nın Türkiye'nin bir genel savaş durumunda Bulgaristan ile hareket etmesi gerektiğini kendisine söylediğini, bu doğrultuda zamanı geldiğinde katılımın avantajlarının Berlin kabinesinde tartışılabileceğini söylemişti. Temmuz'un 26'sında Esat Bey Alman Dışişleri Bakanı ile görüşüğünü Avusturya-Sırp olaylarının gidişatı karşısında Romanya hükûmetinin mevcut çatışmanın Avusturya ve Sırbistan arasında sınırlı kalması durumunda tarafsızlığını sürdüreceğini söylemişti. Bulgar hükûmetinin Sırbistan'la dayanışma halinde hareket etmesi durumunda akışın değişebileceğini ancak işlerin oraya varmayacağını umduklarını söylüyordu.²⁰⁵

Müttefik devletler Osmanlı Devleti açık bir harekete girişmediği sürece Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilanı sayılabilecek bir hareketten uzak durmaya en azından 1914 Temmuz-Ekim arasında kararlıydı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmiş kabul edilmesi şu aşamalardan sonra gerçekleşti: 2 Ağustos 1914'de Türk-Alman gizli antlaşmasının imzalanması, bu kapsamda 5 Ağus-

yıp İngiltere'nin 4 Ağustos 1914'te Almanya'ya savaş ilan etmesine kadar geçen uluslararası kriz sürecine Temmuz 1914 Krizi denilmektedir; Annika Mombauer, "July Crisis 1914", (Version 1.1), in: 1914-1918-online. **International Encyclopedia of the First World War**, Ed. By Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 2018-09-20.

203 Mustafa Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 13.

204 BOA, HR.SYS., 2094/1, 24 Temmuz 1914, Viyana Sefaretinden Hariciye Nezaretine.

205 BOA, agb.

tos 1914'te Said Halim Paşa'nın Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'ne ittifakı bildirmesi ve onaylanması,²⁰⁶ seferberlik ilanı (buna eklenmiş biçimde basın sansürü, Meclisin kapatılması ve idare-i örfi ilanı), Kapitülasyonların tek taraflı ve bir hamlede ilga edilmesi, Goeben ve Breslau'nun Türk Boğazları'ndan geçişine izin verilmesi, bu iki geminin Karadeniz'e çıkarılması ve Rus limanlarının bombardımanı. Osmanlı Devleti'nin savaş ilanı ise şu adımlardan sonra gerçekleşti: Rus limanlarının bombardımanının mütekabiliyet olduğunun iddiası, resmen savaş ilanı ve Cihad-ı ekber ilanı.

Osmanlı Devleti ile Almanya arasında 2 Ağustos 1914'te imzalanan ittifak antlaşması (bundan sonra 11 Ocak 1915 ve 28 Eylül 1915 tarihinde yinelenen antlaşmalar) ile devam etmiştir.²⁰⁷ Yine 2 Ağustos 1914 tarihinde tüm telgraf haberleşmesine dair düzenleme yapılmıştır. Ecnebi hükümetleri ile yapılacak muhaberatın sansüre tabi olması karara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesi Avrupa'da savaşın başlamasından sonra atılan ilk ciddi adımdı. 21 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914) tarihinde geçerli olmak üzere Meclis-i Mebusan kapatıldı ve seferberlik ilan edildi. Enver Paşa imzasıyla deklare edilen seferberliğin 7. Kolordu, 21. ve 22. Müstakil Fırkalar müstesna olmak üzere tüm kara ve deniz kuvvetlerinin seferberliği için irade-i seniyye sadır olunmuştu.²⁰⁸

Osmanlılar, dünyanın 1914'ten itibaren şiddeti gittikçe artan bir biçimde yaşayacakları "topyekûn harb" tecrübesini aslında Balkan Savaşları sırasında kısmen tecrübe etmişlerdi. Seferberlik Kanunu 3 Ağustos 1914'ten itibaren 1891, 1892, 1893 doğumlu olup zaten silahaltında olanların yanında 1875 ila 1890 arasında doğmuş olup daha önce askerliğini yapmış olanların ihtiyat (yani aktif yedek), 1868-1874 arasında doğanların ise "müstahfiz" (bölgesel yedek) olarak askere çağrılmasını hükme bağlıyordu. 20 ila 45 yaş arası askerliğe elverişli bütün erkekler silahaltına alınıyordu.²⁰⁹ Seferberlik ilanından ve Avrupa'da savaşın ağustosun ilk haftası itibarıyla hızla yayılmasına paralel olarak Osmanlı Devleti'nin ve kamuoyunun yakın biçimde takip ettiği bir

206 Said Halim Paşa Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'ne yazdığı mektupta 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan ve 5 Ağustos 1914 tarihli Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'nin notasıyla onaylanan pakta Avusturya-Macaristan Krallığının iltihakının bilgisinde olduğunu, Almanya ile olduğu gibi Avusturya-Macaristan Krallığına yönelik aynı yükümlülükleri üstüne aldığını bildirmektedir. Ahmet Şeyhun, **Said Halim Paşa. Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür (1865-1921)**, Çev. Derya Göçer, Everest, İstanbul 2010, s. 125.

207 **Askeri Tarih Belgeleri**, S 141, s. 14-16. Antlaşmayı, Enver Paşa, Talat Paşa, Said Halim Paşa, Halil [Menteşe] gibi çok kısıtlı sayıda kişi bilmekteydi. Halil Mentеше anılarında imzadan evvel müsveddeyi okuduğunu ve antlaşmanın Rusya'ya karşı önemli bir koruma sağladığından yerinde olduğunu anılarında yazmaktadır; Halil Mentеше, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 81.

208 **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ocak 2018, Yıl 67, S 141, Ankara 2018, s. 9-10.

209 Mehmet Beşikçi, **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 117.

olay yaşandı. Britanya, daha önce de üzerinde durduğumuz, Osmanlı vergi mükelleflerinin bağışlarıyla taksitleri ödenen “Sultan Osman” ve “Reşadiye”, zırhlılarının Osmanlı Devleti’ne verilemeyeceğini tam bu günlerde bildirdi. Bu durum Osmanlı kamuoyunda büyük bir yankı uyandırdı. *Tanın* olayı şiddetle eleştirdi: *İngiltere Sultan Osman ve Reşadiye drednotlarını gasp etti... şu satırları yazmak için kalemi elimize aldığımız zaman düşar olduğumuz azab-ı cehninin derecesini anlamak için kari’lerimizin [okuyucularımızın] bu elim habere muttali’ [haberdar] olduktan sonra bir kere kendi kalplerini yoklamaları gerektir.*²¹⁰ Seferberlik ilanından sonra Kayzer II. Wilhelm Enver Paşa’ya gönderdiği telgrafta *Türkiye’nin hemen saldırıya geçmesini* ve Halife’nin *cihad ilan etmesini* istedi.²¹¹ Seferberliğin ilanından sonra Osmanlı Devleti savaşa girişine işaret olabilecek bir başka hamle daha yaptı. Kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdı. 1 Ekim 1914’te yürürlükte olmak üzere tüm valilik ve askerî makamlara bildirilen kapitülasyonların ilgasına dair karar 31 maddeden oluşuyordu ve *İmtiyâzât-ı Ecnebiyyenin Lağvından Dolayı Me’mûrine Tebliğ olunacak Ta’limatname* ismiyle gönderilmişti.²¹² Bu karar 9 Eylül 1914’te yabancı ülke temsilciliklerine tebliğ edildi.²¹³ Kararın ülkedeki yabancı temsilciliklere tebliğ edilmesiyle şaşkınlıkla birlikte çeşitli sert tepkiler gelmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti’nin 2 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla gizli müttefiki olan Almanya bu kararı sert bir dille eleştirmişti. Amerika’nın eleştirileri özellikle adli kapitülasyonların kaldırılmasının sakıncaları üzerinedi. İngiliz Elçisi tarafından da Sadrazam’a durumdan duyulan rahatsızlık ifade edilmişti. 9 Eylül günü Dışişleri Bakanı Edward Grey’e (1862-1933) gönderdiği telgrafında İstanbul Elçisi Mallet şunları yazmaktaydı:

*Sadrazam bu sabah Türk hükümetinin kapitülasyonları lağvettiğini itiraf etti. Bu bilgiyi hükümete bildirdiğimde çok şaşıracaklarını söyledim. Kapitülasyonlar ve konvansiyonlar tek taraflı anlaşmalar değildir; Türk hükümetini bizim onlar tarafından sunulacak her türlü cömert isteği düşünmeye gönüllü olduğumuzu ve Hükümetimin onların (kapitülasyonların) bir kalem darbesiyle toptan lağvedilmesini kabul edeceğini düşünmediğim konusunda bilgilendirdim... Durumumuz zor olmasına ve eylemsizliğimizin güçsüzlük olarak anlaşılma ihtimaline rağmen ben tamamıyla ana savaş sahasındaki gelişmelerin başarısına kadar Yakın Doğu’daki sorunları kendimiz yüklenmememiz gerektiğini düşünüyorum.*²¹⁴

210 “Elim bir haber. İngiltere’nin Küçüklüğü-Küçükçe Bir Tecavüz”, **Tanın**, 25 Temmuz 1330 (7 Ağustos 1914).

211 Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK Yay., Ankara 2006, s. 33.

212 **BOA**, DH.MB.HPS.M, 16/89, B 1-12, 29 Eylül 1330 (12 Ekim 1914).

213 Ü. Gülsüm Polat, **Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır**, ATAM Yay., Ankara 2015, s. 29.

214 Polat, **Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde...**, s. 30.

Kapitülasyonlar, tartışma ve itirazlara rağmen kaldırılmış bir oldubitti yaratılmıştı. Bu noktada eklenmesi gereken husus bu oldubittinin öncesinde Türk tarafının müzakere yolu arayıp aramadığına dairdir. Cemal Paşa İngiliz Elçisi Mallet'e bir savunma antlaşması ve aynı zamanda kapitülasyonların ilgası yönünde bir teklifte bulunmuştu. Aynı görüşmede İngiltere tarafından alıkonulan iki Osmanlı kruvazörünün de ivedi biçimde gönderilmesini istemişti. Ancak İtilaf Devletleri kapitülasyonlar hakkında savaş sonuna kadar herhangi bir düzenleme yapılamayacağını bildirdiler.²¹⁵ Bundan sonra yukarıda sözü edilen adım atılacak ve kapitülasyonlar ilga edilecekti. Bu gelişmeler savaş kararı alınacağı yönündeki düşünceleri artırmaktaydı. Bu düşüncelerin tartışıldığı günlerde Osmanlı Devleti'ni savaşa bir adım daha yaklaştıran bir gelişme yaşandı.

SMS Goeben ve Breslau savaş gemileri Çanakkale Boğazı'na yanaştığında tarihler 10 Ağustos'u gösteriyordu. Deniz Kuvvetleri Bakanı Churchill Goeben'in Boğazlar'dan geçişinden 1 hafta sonra 17 Ağustos 1914'te Başbakan H.H. Asquith (1852-1928) ile bir görüşme yaptı. Amacı Goeben'in batırılması için yıkıcı bir adım atılmasıydı. Ancak düşüncesinin icrası kabine muhalefeti nedeniyle mümkün olmadı. Rusya'nın adımı da benzer nitelikteydi. Churchill gibi bir görüşme yapılmasından ziyade Dışişleri Sazanov, İstanbul'daki Büyükelçisi'ne resmî bir yazı yazarak Goeben ve Breslau'nun geri çağırılması gereğini yazdı. Boğazlar'daki Goeben Breslau'nun durumuyla ilgili olarak Karadeniz'deki Rus donanması kumandanı Amiral Andrei Eberhardt'a (1856-1919) bu gemilerin Karadeniz'e girişini engellemek için elinden geleni yapması, gerekirse Türk kara sularını ihlal etmesi emri verildi. Sazanov İstanbul'daki Büyükelçi Giers'e (Mikhail Nikolayevich von Giers 1856-1924) alınacak tedbirlerin Türklerin savaş ilanı gibi bir sonuç doğurabileceğini bunun şimdilik avantajlı bir adım olmayacağını yazmıştı.

Avantajlı bir zamanlama olsun ya da olmasın Marmara Denizi'ne Alman gemilerinin 11 Ağustos 1914'te girmesinden itibaren bir Rus-Türk savaşı mümkün ve muhtemel görünüyordu. Bu olay Türkiye'nin İtilaf Devletleri karşısında savaşa girmesi anlamına hemen gelmemişse de bu iki geminin durumu karşısında Osmanlı Devleti'nin tutumu, tarafsızlık hukukuna aykırıydı ve tüm İtilaf Devletleri tarafından bu durum şiddetle protesto edildi.²¹⁶ Osmanlı yöneticileri artık zor bir dönüm noktasındaydı. İlk bakışta Osmanlı yönetiminin bu iki geminin Boğazlar'a geçişinde ve Türk makamları tarafından satın alınmasında bir oldubitti yarattıkları iddiaları düşünülmüştü. Ancak 3 Ağustos 1914 ile 24 Eylül 1914 tarihleri arasında Enver Paşa ile Berlin Ataşemiliteri Cemil Bey [Çambel], (1896-1939) arasında yapılan çok mahrem

215 Feroz Ahmad, "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800-1914", *Journal of Islamic Studies*, January 2000, Vol 11, No 1, January 2000, s. 17.

216 Sean Mc Meekin, *The Russian Origins of the First World War*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), London 2011, s. 104.

yazışmalar seferberlik hazırlıkları tamamlanmadan Almanların baskılarına rağmen savaşa girmemek ve tarafsızlığı sürdürmek şeklinde sürecin düşünüldüğünü göstermekteydi. Bu yazışmalardan kesin olarak anlaşılan hususlardan birisi de Goeben ve Breslau'nun Türk kara sularına girişinin planlı olduğuydu. Cemil Bey, Enver Paşa'ya yazdığı 12 Ağustos 1914 tarihli çok gizli telgrafta Alman Harbiye Nazırı'nın kendisini çağırttığını Osmanlı Devleti'nin Almanya ile birlikte savaşmamasını eleştirdiğini belirtmekteydi. Dahası Alman Harbiye Nazırı, Cemil Bey'e Goeben ve Breslau'yu bırakmalarını, bunların yalnız başına dahi Karadeniz'i tutabileceğini, eğer isterse Türk hükûmetinin bunu *zahiren protesto edebileceğini* söylediğini bildirmekteydi. Ayrıca *siz karar verirsiniz Bulgaristan ve Romanya da yürür. İslam âlemi kazanır ve Alman devleti...* dediğini de belirtmekteydi. Bu telgrafa Enver Paşa gecikmeden cevap vermiştir. Bu sözler Enver Paşa'nın Almanlar yanında savaşa girmeye istekli olduğu yönünde yıllardır yinelenen iddiaları çürütür nitelikteydi. Enver Paşa Ataşemiliter Cemil Bey'e *seferberliğimiz bitmeden ve Bulgaristan'la tamamıyla anlaşmadan Göben ve Breslav'ı Karadeniz'e çıkarmak Çanakkale Boğazı'nın henüz hazırlanmadan İngiliz filosu tarafından geçilmesini mücib olur. Maksat Rusların Kafkasya'da çok kuvvet bırakmalarını temin ise bu bizim seferberliğe başlamaklığımız ve Göben ve Breslav'ın Marmara'ya girmeleriyle hasıl olmuştur* demişti. Yani Enver Paşa Alman gemilerinin Boğazlar'dan geçirilmesiyle Rusya'nın rahatsız edildiğini ve bunun da müttefik Almanlar için yeterli bir destek olduğunu düşünmekteydi. Enver Paşa'nın cevabı henüz eline ulaşmadan Cemil Bey, 13 Ağustos'ta yazdığı bir başka yazıda Romanya ve Bulgaristan'ı Almanya ordusuyla hareket ettirmeye çalıştıklarını ancak bunun şimdilik mümkün olmadığını Türkiye'nin hareket etmesi ile bu iki hükûmete ön ayak olmasının Almanlarca daha fazla arzu edildiğini belirtiyordu. Ertesi gün Cemil Bey Enver Paşa'nın kendisine verdiği talimatları (Bahriye Nazırı İmparatorla birlikte harp sahasına gittiğinden ötürü) Bahriye Müsteşarı ve Nazır Vekili Amiral Guple'ye tebliğ ettiğini belirtmekteydi. Guple, Osmanlı donanmasının güçlendirilmesi ve sahil istihkâmlarının kuvvetlendirilmesi için Almanya'nın gerekeni yapacağını zira bunun Almanya'nın da menfaatine olduğunu belirtmişti.²¹⁷

Goeben ve Breslau'nun Türk kara sularına girmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olacağı anlamına gelecek bir hareket İngiliz makamları arasında oldukça muhtemel görülüyordu. 11 Ağustos'ta Goeben ve Breslau'nun Türk Boğazları'na girdiğini öğrenir öğrenmez Churchill, Berkeley Milne'den (1855-1938) Boğaz'a bir blokaj kurmasını istedi. Aynı gün öğleden sonra Milne *tüm gemilerin mi, Alman gemilerinin mi Boğazlar'a giriş çıkışını engelleyecek bir blokajdan* söz edildiğini sordu. Resmî bir blokaj kurulması için "resmî bir deklarasyonun" hükûmet tarafından açıklanması gerektiğini

217 Vahdet Keleşyılmaz, "Belgelerle Türkiye'nin I. Dünya Savaşına Giriş Süreci", *Erdem*, C 11, S 31, Mayıs 1999, s. 139-144.

bildirdi. Churchill böyle bir deklarasyon için yetkili değildi. Ayrıca böyle bir deklarasyon Türklerin savaş ilanına neden olabilirdi. İngiliz Deniz Kuvvetleri Churchill'in önceki telgrafındaki blokaj ifadesinin yanlış olduğunu ve Boğaz'a giriş çıkışın dikkatli bir tarassut altına alınmasının istendiğini bildirdi. Milne bunu yapacaktı ancak ağustos boyunca bu iki Alman savaş gemisi İstanbul'da kalacak ve Boğaz'ın bu kısmına geçmeyecekti.²¹⁸ 8 Eylül'de Winston Churchill, Amiral Ernest Troubridge'ye (1862-1926) görevinin Goeben ve Breslau'yu her ne pahasına olursa olsun ve "hangi bayrakla olurlarsa olsunlar" yok etmek olduğunu yazmıştı.²¹⁹ Diğer taraftan Goeben ve Breslau'nun Boğaz'dan girişi ile İngiliz gemileri de Boğazlar'dan giriş yapmak istemiş fakat bu engellenmişti. Bu durum İngiltere tarafından tarafsızlık ilkesine uymadığı gerekçesiyle protesto edilmişti. 13 Ağustos'ta Erdek'te kömürlerini tamamladıktan sonra Tuzla'ya gelen gemilerin, Osmanlı Devleti tarafından 80 milyon marka satın alındığı açıklandı. Alman Büyükelçisi Wangenheim (Hans Freiherr von Wangenheim, 1859-1915) bu oldubittiye göz yumdu ve 16 Ağustos 1914'te yapılan törenle Bahriye Nazırı Cemal Paşa gemileri Osmanlı donanmasına kabul etti. Yeni isimleri "Goeben" için "Yavuz" ve "Breslau" için ise "Midilli" idi. Türk basını bu iki geminin Türk donanmasına katılımını coşkuyla duyurdu.²²⁰ 10 Ağustos'ta Türk sularına giren Goeben ve Breslau 27 Ekim tarihine kadar burada kaldı. Ancak bu iki savaş gemisinin Türk sularına girdiği andan itibaren Türklerin savaşa Almanya yanında girecekleri yönündeki kuşkular artmıştı. Bu kuşkuyu Amiral Limpus (Arthur Limpus, 1863-1931) başkanlığındaki İngiliz donanma heyeti üyelerinin 15 Ağustos'tan itibaren gemilerden alınıp Bahriye Nezaretinde masa başı görevlere getirilmeleri iyice pekiştirmişti.²²¹ Churchill, Enver Paşa'ya bir telgrafla Goeben ve Breslau ile Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin durumu hakkında bir teklifte bulunduğunu kabine toplantısında söyledi. Kısaca Goeben ve Breslau'nun Türk sularından çıkarılmasına karşılık Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin bir İngiliz limanında bekletilmesini ve bunun bedeli olarak Osmanlı Devleti'ne ödeme yapılmasını, savaşın bitiminde gemilerin Türkiye'ye gönderilmesini, eğer bu gemiler bir şekilde batırılırsa Türkiye'ye parasının

218 Martin Gilbert, **Winston S. Churchill**, Vol. III, Heinemann, London 1971, s. 194.

219 **Churchill Archive**, Cambridge University, Churchill College, CHAR, 13/29, 138, 8 Eylül 1914.

220 *Birkaç gündün beri Sultan Osman ve Reşadiye'nin ateşleriyle kalplerinin yandığını hisseden İstanbul halkı dün sabah orada acı ve ateşli hislerin başka bir şeyle şok ve gazavat hislerine terk-i mevki etmiş olduğunu görerek uyanmışlardı: Almanya'nın Goeben ve Breslau sefineleri hükümeti Osmanlıya tarafından seksen milyon mark mukabilinde satın alınmış. Bu haber bir anda şehrin her tarafına yayılmış herkes bundan bahsediyor herkes gözleriyle limanda yeni gemilerimizi araştırıyordu. Dün İstanbul için elim ve teessür günlerinden sonra hakikaten bayram günü olmuştu: Goeben Akdeniz'de-Yavuz Sultan Büyük bir Muvaffakiyet. Yeni Gemilerimiz: Yavuz Sultan Selim, Midilli*", **Tanin** 14 Ağustos 1914.

221 Aksakal, **age.**, s. 102.

ödenmesini, gecikmeden dolayı da Türkiye'ye günlük 1000 pound ödenmesini öneriyordu. Bu antlaşma önerisinin işlerlik kazanması için son Alman gemisi ve resmî görevlisinin de Türk topraklarından ayrılmış olmasını koşul olarak sunuyordu. Diğer koşul da Türkiye'nin savaş bitene kadar mutlak bir tarafsızlığa sadık kalmasıydı.²²² Bu teklifin Rus tehdidi açısından hiç rahatlatıcı etkisi olamazdı.

Diğer taraftan yeni verilen isimleriyle Yavuz ve Midilli'nin Karadeniz'e çıkışının Enver Paşa'ya ait bir emirle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Enver Paşa, *Amiral Souchon Paşa'ya* (Wilhelm Souchon, 1864-1946) *Karadeniz'e çıkararak hakimiyet-i bahriyeyi kazanmak amacıyla Rus filosunu arayarak nerede bulurlarsa savaş ilan etmeksizin hücum etmeleri* emrini vermişti.²²³ 16 Teşrin-i evvel'de Rus filosunun 27 ve 28'inde yapılan tüm takip ve harekâtını ve talimleri ihlal ettiği belirtilmişti. Ayrıca Rus mayın gemisi, son sistem 3 torpido gemisi ve bir kömür gemisinin Karadeniz Boğazı'nı abluka altına almak maksadıyla hareket ettikleri gözlemlenmekteydi. Yavuz mayın gemisinin batarak kömür gemisini kuşatıp botlardan bir tanesini mühim surette hasara uğrattığına, 72 efrad ile 3 zabitin esir ve Sivastopol'u başarılı bir biçimde bombardıman ettiğine değiniliyordu. Batırılan mayın gemisinde 700 mayın ve 200 efradın olduğu tespit edilmişti. Torpidolar ile 72 efrad ve 3 zabıt kurtarılmıştı. Esirlerin ifadelerinden Rusların niyetinin Boğazlar'a mayın dökmek ve donanmayı mahvetmek olduğu öğrenilmişti. Midilli, Novorossiysk'de 50 petrol deposuyla çeşitli buğday depolarını tahrip ve askerî nakliyata ayrılmış 14 ulaşım aracını batırmıştı. "Berk" (Berk-i Satvet) isimli gemi telsiz telefon istasyonunu tahrip ve "Gayret" isimli gemi ise Rus gambotunu torpilleyerek batırmıştı. "Muavenet" isimli gemi ise bir torpido ve diğer bir Rus gambotunu önemli surette hasara uğratmıştı. Bu gambotun da batmış olmasının muhtemel olduğu belirtilmekteydi. Ayrıca gönüllü filosuna mensup bir Rus gemisinin karaya oturduğu belirtiliyordu. Odessa'da beş petrol sahrıncı (su toplama alanı) da havaya uçurulmuş ve beş gemi hasara uğratılmıştı.²²⁴ Donanma birinci kumandanı tarafından yazılan bu telgraftan öyle anlaşılıyor ki Türk Karadeniz filosu, Rus gemilerini ve limandaki yerleşkeleri uyarıldıktan sonra bombalamıştı. Gerekçenin Karadeniz'deki filoya taarruz niyetindeki Rus filosunu engellemek olarak bildirildiği anlaşılmaktadır.²²⁵ Bombardımanda bulunan Berk Korvet kaptanı Reşit Bey'in Karadeniz'deki bombardıman hakkındaki raporu olaya dair kısaca şu bilgileri vermektedir: 1. Haydarpaşa önünde demirli bulunmaktayken Donanma Birinci Kumandanlığından alınan emirle sabah donanma ile birlikte hareket olunarak Boğaz'dan çıkılmış bazı manevra icrasından sonra öğleyin Kilyos önünde demirlenmiştir.

222 Gilbert, *age.*, s. 196.

223 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S 141, s. 514 (belge 131).

224 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S 141, s. 521 (belge 134).

225 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S 141, s. 528 (belge 134-4).

2. Donanma Kumandanı tarafından verilen emirle Yavuz, Midilli, Hamidiye, Peyk-i Şevket süvarileri ve Berk-i Satvet'in kumandan nezdine gittikleri belirtilmektedir. 3. Midilli Kruvazörü süvarisi kıdemli olmasından dolayı onun kumandasında hareket edilmesi hakkında emir verilmişti. Bu emirde *Novorosiski* (Novorossiysk) *Limanı'na gideceksiniz* denildiği belirtiliyordu. Alman süvarisi vekili Yüzbaşı, "Melentin" tarafından bir kapalı zarfın kendisine verildiğini, limandan Midilli, Hamidiye, Berk-i Satvet'in ayrıldığını bundan sonra kapalı zarfı açtığında içerisinde iki kapalı zarf daha ortaya çıktığını belirtmektedir. Birisi Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından mühürlenmişti. Bu notta donanma kumandanının vermiş olduğu emre denizde bulunduğu süre içerisinde itaat edilmesi istenilmekteydi. İkinci zarftaki talimat ise Amiral Souchon tarafından imzalanmıştı. Bunda da *Alman Süvari vekilinin vereceği her emre itaat edeceksiniz* denilmekteydi. Berk-i Satvet Süvarisi Kaptanı Reşit Bey kendisinin Novorossiysk'ye gidip mahalli hükûmete bir ultimatome vererek üç veya dört saat sonra Osmanlı donanmasının geleceği ve orada bulunan gaz depolarını, şimendifer istasyonlarını, hububat depolarını bombardıman edeceğini ihbarla limandaki tarafsız gemilerden başka düşman gemilerinin liman haricine çıkarılarak Osmanlı donanmasının emrine amade bulundurulması istenmişti. Midilli kruvazörü de Kerç Boğazı'na mayın döktükten sonra Novorossiysk'de Berk-i Satvet ve diğer gemilere katılacaktı. Reşid Bey'in Novorossiysk'ye gidip ultimatome verdiği sözü edilen saat geldiğinde gönderilen memurun dönmemesinden dolayı limana giderek filikayı ve memuru aldığını, zabıt tarafından istihkama top ve asker koyduklarını ve kendilerine ateş edeceklerini söylediğine değinilmektedir. Bunun üzerine Alman süvari vekili ile görüşüldükten sonra limanda asker ve birtakım hazırlıklar görülmesiyle bu bölgeye ateş açılmıştır. Midilli Kruvazörü gelerek diğerlerine katılmıştı. Bundan sonra Boğaz'a yönelen gemiler gece Boğazdan içeriye girmişti.²²⁶

Bu bombardıman hadisesi ile ilgili raporu göz önüne alan herhangi bir araştırmacının Rus limanlarına yapılan bombardımanın gereksiz ve ani bir hareket olduğunu düşünmesi olasıdır. Bu noktada Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Almanya ittifakında da, savaşa girişinde de ne denli etkili olduğu hatırlanmalıdır. Zira Rusya 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluk coğrafyasını fiilen daraltmış, Osmanlı Doğu Anadolu'sunda patlak veren tüm Ermeni ayrılıkçı ve tedhiş hareketlerine hamilik yapmıştı. Dahası Avrupa harbi başladığından beri Ermeni gönüllü birlikleri toplamakta, bu kuvvetleri savaşta Osmanlı Doğu Anadolu'sunda Rusya'nın yürüteceği bir işgal hareketinin önünü açmak için kullanmayı planlamaktaydı. Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Dashkov (IllarionVorontsov-Daskov, 1837-1916) ayrıca Doğu Anadolu'daki Kürt kabilelerinden aynı yöntemle destek toplamaya çalışıyordu. Rus Dışişleri, Çar'ı Rus seferberliği tamamlanmadan

226 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S 141, s. 530-531 (belge 135, 135-1).

Osmanlı kuvvetlerine karşı açık bir saldırıda bulunmaktan kaçınmak noktasında uyardı. Rusya'nın sözü edilen Ermeni ve Kürt iş birlikçi kuvvetleriyle olan hazırlığı zamanı geldiğinde Osmanlı ordusunu vurmaya üzerine düzenlenmişti.²²⁷

Türk gemilerinin Rus limanlarına yönelik bombardımanı öyle anlaşılıyor ki önemli bir tahrik unsuru olmadan gerçekleşmişti. Sadrazam Said Halim Paşa parlamento adına Rusya'dan özür dilemek için baskı yaptı. Bundan sonra Enver Paşa'nın adıyla bir özür metni yazıldı. Ancak araya *Rus donanmasının tahriki nedeniyle saldırının yapıldığı* gibi bir ifade de yerleştirilmişti. Bunu Rus makamları kabul etmedi. Ancak Rus Dışişleri Bakanı Sazanov bu özrü kabul etmek noktasında istekliydi. Buna karşılık Alman askerî heyetinin ülkeden çıkarılması istendi. Sayıları o günlerde 2000 kadar olan Alman askeri hiçbir yere gitmedi. Beklenen hadise gerçekleşti ve 2 Kasım 1914'te Rusya Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etti.²²⁸ Durum Osmanlı Devleti için zorlayıcı bir harbin başlangıcına işaret ediyordu. Aslında benzer algı Rusya için de geçerliydi. Aynı anda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti ile savaşta olmak "kabus senaryosu" olarak tarif edilmişti.²²⁹

Diğer taraftan Goeben ve Breslau üzerinden I. Dünya Savaşı'na giriş hadisesinin gerçekleşmesi yanında Osmanlı seferberliği kapsamında Arap Yarımadası, Suriye, Basra'da da önemli bir mobilizasyon vardı. 1914 Ağustos'unda hedefinin Süveyş Kanalı ve Mısır'ın doğu sınırı olacak bir hareketin hazırlıkları İngiliz makamlarına rapor ediliyordu. Dahası deve, çadır, Bedevi kuvvet toplayan Türk-Alman askerî ve yarı resmî görevlilerin hareketleri İngiliz makamlarına bildiriliyordu. İngiliz Elçisi Louis Mallet söz konusu askerî mobilizasyonun sebebini Türk makamlarına sorduğunda İngiliz savaş hazırlıklarına karşı bir tedbir olduğu söyleniyordu. Enver Paşa İngiliz Elçisi Mallet'e İmparatorlukta askerî hareketliliğin İngiltere'nin Şattu'l Arap'taki faaliyetleri yanında Hindistan ve Mısır'a getirilen çok sayıda Hintli asker nedeniyle olduğunu belirtmişti.²³⁰ Dahası Türk-Alman resmî-yarı resmî görevlileri kılık değiştirmiş vaziyette ve hüviyetlerini gizleyerek İstanbul'dan çeşitli destinasyonlara doğru yola çıkmışlardı. Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge ve diğer İngiliz birimleri bu kişileri sürekli rapor etmekteydi.²³¹

227 Shaw, *age.*, s. 91-92.

228 Mc Meekin, *The Russian Origins of the First World War*, s. 112.

229 Holger Herwig, "Conclusion", *War Planning 1914*, Ed. Richard F. Hamilton, Holger Herwig, Cambridge University Press, s. 237.

230 TNA, FO, 371/1071, 56617/938, 6 Ekim 1914, Mallet'den Edward Grey'e.

231 Çok sayıda yazışma için bk. TNA, FO, 371/1071, 56617/938, 6 Ekim 1914, Mallet'den Edward Grey'e.

TNA, FO 371/1970, 44192/114, 28 Ağustos 1914, [Kahire Yüksek Komiser Vekili] Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığına. TNA, FO 371/1972, 53510/184, 27 Eylül 1914, Cheetham'dan Dışişleri Bakanlığına. TNA, FO 371/1971, 53464/872, 27 Eylül 1914, Mallet'den Dışişleri Ba-

4.4. Osmanlı Devleti'nin Resmen Savaşa Girişi

Rus limanlarının bombalanmasından sonra Osmanlı Devleti'nin uzun zamandır üzerinde durulan savaşa giriş anlamı taşıyan adımı atmış olduğu tespit edildi. Osmanlı'nın açık limanlarına (Akabe, İzmir, Yafa gibi) ve Çanakkale'nin açık tahkimatlarına ilk İngiliz bombardımanı bundan sonra gelecekti.²³² Bombardımandan hemen sonrasında Osmanlı Devleti kısa bir süre geri adım atmak için çaba göstermişse de bu aşamadan sonra mümkün olmayacaktı. Osmanlı Devleti'nin bundan sonraki adımı resmî savaş ilanı olacaktır. Padişahın deklarasyonu gerekçeler hakkında bilgi vermekteydi:

Şehri hâlin on altıncı günü Donanma-yı Hümâyûnun bir kısmı Karadeniz'de manevra icra edilmekte olduğu sırada Karadeniz Boğazına torpil dökme vazifesi ile hareket ettiği bilahare anlaşılan Rusya donanmasından bir takımı mezkur manevraları ihlal ve müteakiben ilan-ı muhâsemat ile Boğazlar'a doğru hareket ettiklerinden Donanma-yı Hümâyûn tarafından mukabele edilmiş idi. Bu şayan-ı teessüf olan şu hadise hakkında hükûmeti seniyyecele Rusya devletine müracaat ile tahkikat icrası ve vak'a esbâbının zahire ihracı teklif ve bu suretle bi-taraflığı muhafazaya ihtimam etdiğimiz halde Rusya devleti müracaat-ı vakı'aya cevap itâ etmeksizin sefirini geri celb eylediği gibi kuvâ-yi askeriyesi de Erzurum hududunu nikât-ı muhtelifeden tecavüz etmesine ve bu sırada Fransa ve İngiltere devletleri dahi sefirlerini geri çağdıktan başka İngiliz ve Fransız donanmaları müştereken Çanakkale'ye ve İngiliz kruvazörleri Akabe'ye top atmak suretiyle bi'l-fi'l muhasebata ibtidâr ve ahiren de Düvel-i mezbûre Devlet-i Osmaniyye ile hal-i harbde bulduklarını ilan eylediklerine binaen Hükûmeti Seniyyecele de müsteniden bi-tevfikâti'llâhi teâlâ mezkur üç devletle hâl-i harb ilanını irsal eyledim. Bu irade-i seniyyenin icrasına Heyet-i Vükela memurdur. 29 Teşrin-i evvel 1330²³³

Bundan sonraki aşamada Müttelik Devletler ve özellikle de İngiltere açısından oldukça tedirginlik verici bir adım atılacak ve cihad-ı ekber beyannameyi deklare edilecekti. Osmanlı Devleti resmen ilan ettiği cihad ile tüm Müslüman erkekleri halifenin bayrağı altında savaşmaya çağırıyordu. Bu düşünce Almanya tarafından çok önemseniyordu. Bu sayede Britanya'nın yönetimindeki Müslümanların yönetim karşıtı hareketlere girişeceği beklenmekteydi. Dahası bu deklarasyonun tamamen Alman aklı olduğu da iddia edilmişti.²³⁴ Cihad-ı ekber 19. yüzyıl Osmanlı Devlet yönetiminin özellikle

kanlığına. TNA, FO, 371/2143, 51606/823, 21 Eylül 1914, Mallet'den Edward Grey'e. Ayrıca söz konusu hareketliliği inceleyen bir çalışma için bk. Ü. Gülsüm Polat, "İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu'daki Osmanlı Ajanları", **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı**, C 3, 2010, s. 397-401.

232 Polat, **Osmanlı Devleti ve Mısır Ekseninde**, s. 51, 57.

233 BOA, A. MTZ. CL, 7-289, 29 Teşrinievvel 1330.

234 C. Snouck Hurgronje, **The Holy War "Made in Germany"**, G. P. Putnam's Sons, New

II. Abdülhamit ile belirginleşen İslam'ın merkezi olma yetkisini kullanma isteğiyle alakalı geliştirdiği Panislamist politik anlayışın zirve noktasıydı.²³⁵ Ancak büyük beklentilerle ilan edilen cihad-ı ekberin etkisi beklenen şekilde olmayacaktı.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girişi hadisesine yukarıda detayları anlatılan gelişmeler çerçevesinde bakıldığında savaş dışı kalmak yönünde bir önceliğin olduğu görülmektedir. Savaşa Almanya yanında girişin özellikle Rusya'nın seferberlik faaliyetlerini tamamlamadan gerçekleştirilmek niyetiyle ve tüm savaşan ülkelerin yanlış bir şekilde hesapladığı gibi savaşın kısa süreceği beklentisiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Tüm Osmanlı yöneticilerinin seferberlik tamamlanmadan savaşa girmek noktasında isteksiz olduğu ancak Almanya'nın Türk desteğine ihtiyacı kalmadan zafere erişmesi gibi bir hesapla savaş kararını aldığı düşünülmektedir. Balkan Harplerinin yarattığı psikolojik baskı ve duyulan öfke, Rusların Ermeni bölgelerinde yürüttüğü gizli açık faaliyetler savaşa girişte etkili motivasyonlar olmuştur. Özellikle Rusların Osmanlı reform çabalarının önüne engeller çıkarması, Ermeni nüfusun yaşadığı bölgelerde kapsamlı bir reform programı başlatılmasında ısrarları Rusya'ya duyulan öfkeye ve güvensizliğe dair nedenlere eklenmelidir. Rusya Ermenilerle ilgili olmayan mesela Osmanlı donanma ve ordusunun düzenlenmesi, tarım, bayındırlık işleri ya da profesyonel bir jandarma sisteminin tesisi gibi konulara dahi karşı çıkmıştı. Osmanlı Devleti'ne İngiltere'nin desteğini engelleyen Rusya, Doğu Anadolu'da yapılacak bütün reformların Rus subayların denetiminde olmasını istiyordu.²³⁶ Bu çok yakın dönem hatıraları Türk makamlarını Ruslar hakkında en kısa zamanda kendisine yönelecek haklı bir tehdit olarak görmeye itmekteydi. Dahası Osmanlı ekonomisi 1914 Ağustos'una gelindiğinde memur maaşlarını ödemekte zorlanan ve kredi yolları kapanmış bir vaziyetteydi. Kredi-borç alınabilecek tek alternatif Almanya'ydı ve bu borçlanmanın sadece geri ödeme planı ile yapılması kabil değildi.²³⁷ Savaşa girmeden tarafsız kalmak ise

York and London 1915; Ulrich Trupener, **Germany and the Ottoman Empire 1914-1918**, Princeton University Press, Princeton/NJ, 2016.

235 Bu süreç şu çalışmalarda oldukça detaylı biçimde işlenmektedir: Kemal Karpat, **The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State**, Oxford University Press, Oxford 2001, Azmi Özcan, **Pan-Islamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay. İstanbul 1992. Gottfried Hagen, "German Heralds of HolyWar: Orientalists and Applied Oriental Studies", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, XXIV/2, s. 145-162.

236 Aksakal, **age.**, s. 70.

237 Savaşa giriş hadisesinde Ahmad ekonominin ne denli belirleyici bir etki olduğunu ortaya koymaktadır: Ahmad, **age.**, s. 215-220. Osmanlı Devleti'nin ekonomik vaziyeti hakkında ayrıca bk. Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, TTK Yay., Ankara 1994.

Alman desteğini kaybedip Rusya ve müttefikleri karşısında yalnız kalmak riskini taşıyor, bu riski göze alsalar dahi Rus seferberlik ve hazırlığının tamamlanmasından sonra Rusya'nın başlatacağı muhtemel bir işgal nedeniyle mümkün görünmüyordu.

5. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞTIĞI CEPHELER

5.1. Doğu/Kafkas Cephesi ve Sarıkamış Harekâtı*

Doğu/Kafkas Cephesi, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti için en stratejik cephelerden biriydi. Onu stratejik kılan husus, Avrupa cephesinde savaşıyan İngiliz-Fransız-Rus orduları ile Avrupa cephesinde savaşıyan Almanya'yı rahatlatmak amacıyla Rusya'ya karşı açılan "ikinci cephe" olmasıydı.²³⁸ Aslında askerî anlamda Doğu Anadolu-Kafkas harekât alanı bütün Kafkasya, Doğu Anadolu- Orta ve Doğu Karadeniz bölgeleri (Sivas-Malatya-Samsun'a kadar) ile İran Azerbaycanı idi. Bir başka deyişle bu alanın genişliği, kuzey-güney hattında (Samsun-Urfa hattı) 500 km, batı-doğu ekseninde (Sivas-Bakü hattı) 1200 km civarındaydı.²³⁹

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'na resmen girdiğinde, Doğu-Kafkas Cephesi'nde, 3. Ordu birlikleri vardı. Ana karargâhı Erzincan olan 3. Ordu, 9., 10. ve 11. Kolordulardan meydana gelmekteydi.²⁴⁰ Bu cephedeki Osmanlı ordusu, ikinci cephe işlevini görürken aynı zamanda, kazanılan zafer ile Kafkasya ve Orta Asya Müslümanlarının bağımsızlığının önü açılacaktı. Buna karşılık Rusya, Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz'e ulaşma siyaseti çerçevesinde Ermenilerden yararlanmaya çalışmaktaydı. Bu amaçla olsa gerek Rusya, 2 Kasım 1914 tarihli Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilanının hemen ardından Doğu Anadolu'da bulunan 3. Ordu üzerine çok yönlü bir askerî harekât düzenledi. Bu harekât, Osmanlı Genelkurmayının yayımladığı raporlara göre, başarıyla püskürtülmüş ve üstelik karşı taarruza bile geçil-

* Prof. Dr. Mustafa Budak, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Öğr. Üyesi.

238 Savaşın başında Alman Genelkurmay Başkanlığı ikinci cephenin gerekçesini şu sözlerle açıkça ortaya koyuyordu: ... *Türkiye ne kadar çok sayıda İngiliz, Fransız ve Rus askerini Orta Avrupa'dan uzak tutacak olursa, Alman orduları savaşın sonucunu belirleyecek olan Fransız ve Rus cephelelerinde o kadar rahat hareket etme imkanı bulacaktır.*, bk. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK Yay., Ankara 2006, s. 109.

239 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı**, I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 14-15.

240 **Age.**, s. 39.

miştir. Osmanlı Genelkurmayının 14 Kasım 1914 (1 Teşrin-i sani 1330) tarihli tebliğinde Rusların elindeki “Kotur” alınmış ve Ruslar yenilgiye uğratılmıştı. Ayrıca, Köprüköy civarındaki muharebelerde de Osmanlı kuvvetleri fevkalade başarılıydı. Osmanlı Genelkurmayının 29 Kasım 1914 (16 Teşrin-i sani 1330) tarihli bildirisine göre, 22 Kasım’da Osmanlı kuvvetleri, “Tutak” yakınlarında Rusları yenmiş ve bunun üzerine Rus kuvvetleri de kuzeye doğru geri çekilmek zorunda kalmıştı.²⁴¹

Bu Osmanlı askerî başarısı, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa’yı cesaretlendirmişti. Enver Paşa, Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi’nde Rusları durdurmanın yanı sıra Kafkasya-Orta Asya ekseninde ilerleyerek Asya’daki soydaşlarıyla beraber güçlü bir Türk imparatorluğu kurmak amacındaydı.²⁴² Pek gerçekçi görünmeyen bu Turan idealinin ilk şartı Kafkasya’da üstünlük kurarak Rus Çarlığı’nın yıkılmasını sağlamaktı. Böylece Osmanlı Devleti, 19. yüzyıldan beri kaybettiği toprakları geri alabilecekti.²⁴³

Sarıkamış, Osmanlı Genelkurmayı için en uygun stratejik yerdi. Çünkü Rus kuvvetleri oradaydı. Eğer oradan Ruslar atılacak olursa Kars-Gümrü yoluyla Kafkasya Taarruzu şeklinde planlanan harekâta, 11. Kolordu ile 2. Nizamiye Süvari Tümeni, Sarıkamış-Erzurum yönündeki cephenin merkezinde Rus kuvvetlerini tutarken 9. Kolordu Pitkir-Çatak yönünde Rusların kuzey kısmını karşılayacaktı. Buna karşılık, 10. Kolordu ise Oltu üzerinden Kosur Boğazı’na gelecek ve oradan Allahüekber dağlarını aşarak Sarıkamış’a ulaşacaktı. Böylece Rusların Kars ile bağlantısı kesilecek ve Aras Nehri üzerinde imha edilecekti. Ruslar ise stratejik savunmada kalacaktı. Enver Paşa, hemen taarruz edilmesini istiyordu. Oysa 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, baharın beklenmesi düşüncesindeydi. Ayrıca, kolordu komutanları, kendilerinden daha kıdemsiz olan Hasan İzzet Paşa’dan hoşnut değillerdi ve bu da bir uyumsuzluk oluşturmaktaydı. Özellikle bu durum, Azap muharebeleri sırasında görülmüştü. Bunun üzerine 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa emekli edilerek yerine İhsan Paşa getirilmiş ve yine ordu komutanıyla önemli düşünce ayrılığı olan 10. Kolordu Komutanı Ziya Paşa başka bir göreve atanarak onun yerine Albay Hafız Hakkı Bey getirilmişti. Bununla yetinmeyen Enver Paşa, 18 Aralık’ta, öteden beri bir taarruz fikrine karşı çıkan Hasan İzzet Paşa’yı görevinden azletmiş ve 3. Ordu Komutanlığını kendisi üstlenmişti. Zaten 14 Aralık’tan itibaren 3. Ordu taarruz hazırlıklarına başlamış ve 21 Aralık’a kadar verilen emirlerle birlikler kuşatma planındaki yerlerini almış-

241 Mustafa Budak “Bir Osmanlı Diplomatinin Kaleminden I. Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey’in Raporu”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, XXVI/2, 2016, s. 116-117.

242 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması*, Ankara 1976, s. 15.

243 Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yay., İstanbul 1988, s. 163.

lardı.²⁴⁴

Sonunda Osmanlı 3. Ordusu, 22 Aralık 1914'te, üç yönden taarruza geçti. İlk aşamada Osmanlı birlikleri fazla dirençle karşılaşmadan ilerlediler. 25 Aralık akşamı, Sarıkamış'ın kuzeyindeki Bardız geçitleri ele geçirildi. Bunun üzerine Ruslar, Sarıkamış doğrultusunda geri çekilme kararı aldılar. Ne var ki, 26 Aralık sabahıyla beraber durum değişmeye başladı. Bölgede görülen yoğun sis, görüş mesafesini daraltmıştı. Ayrıca şiddetli soğuk sebebiyle Osmanlı birlikleri içinde tam veya kısmi donma olayları artış göstermişti. Üstelik bölgede kar kalınlığı 30-40 cm'yi bulmuştu. Buna rağmen 11. Kolordu, Azap batısındaki uzun sırtlara gelebilmiş ise de Kötek-Yeniköy-Bardız'a ulaşamamıştı. Bunda kolordunun ağır davranması etkili olmuştu. Diğer taraftan 9. Kolordu birlikleri ise Sarıkamış-Kızılkilise yolunun güney ve kuzey taraflarından taarruz etmişlerse de uzun yürüyüşler askeri güçsüz bırakmıştı. Buna rağmen sayıca azalmış olan 10. Kolordu askerleri Allahüekber dağlarını aşarak, 26 Aralık akşamı Başköy'e, 9. Kolordunun az sayıdaki birlikleri de 27 Aralık'ta Çerkezköy'e (eski Sarıkamış) ulaştı. Fakat hem arkadan takviye gelmemesi ve hem de Rusların direnişi Sarıkamış'ın alınmasını engelledi. Sonunda, 3. Ordunun (9. Kolordu) bu taarruz harekâtı 27 Aralık 1914 akşamı Ruslar tarafından durduruldu. Bu tarihten itibaren Rusların karşı taarruzları başladı. Siper savaşları, ricat harekâtı ve Rus saldırılarıyla devam eden bu cephedeki askerî harekât, 18 Ocak 1915'te Osmanlı 9. Ordusunun Azap bölgesine çekilmesi ve Rusların da Sanamir-Ardos-Zars-Yüzviran hattına yerleşmesinden sonra takibi bırakması üzerine sona erdi.²⁴⁵ Böylece, Sarıkamış harekâtı, olumsuz kış şartları ve yetersiz askerî lojistiğin yanı sıra Enver Paşa ile kolordu komutanları arasındaki koordinasyon eksikliğinden kaynaklanan uyumsuzluk, sevk ve idaredeki yetersizlik yüzünden Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Tabiatıyla bu durum, asker kayıplarının fazlasıyla artmasına yol açmıştır.²⁴⁶ Dolayısıyla Sarıkamış yenilgisi/bozgunu, Osmanlı ordusu açısından çok yönlü bir taarruz harekâtının yönetilememesi anlamında büyük bir başarısızlıktır. Buna "Sarıkamış felaketi" demek de mümkün-

244 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı, I**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 351-357; Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul [tarihsiz], s. 141-145.

245 **Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı I**, s. 381-525; Balcı, **age.**, s. 149-259.

246 Sarıkamış kuşatma harekâtı, şiddetli bir kışın hüküm sürdüğü geniş bir alanda yapılmıştı. Öyle ki, birlikler eksi 30-40 derecelerdeki soğukta, 50-60 cm'yi bulan kar altında mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu yüzden özellikle, 10. Kolordunun Allahüekber dağlarını geçişi ile 9. Kolordunun Sarıkamış civarında yaptığı muharebelerde çok sayıda donma olayı gerçekleşmişti. Türk askerî arşiv kayıtlarına (Genelkurmay ATASE Arşivi) göre Sarıkamış kuşatma harekâtında, Osmanlı 3. ordusunun toplam kaybı 23.000'i şehit olmak üzere – yaralı ve hasta ile birlikte- 60.000 idi. Geniş bilgi için bk. **Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı I**, s. 535-536; Fevzi Çakmak, **I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 71-75.

dür.²⁴⁷

Şurası bir gerçek ki, Osmanlı ordusunun Sarıkamış yenilgisinden sonra inisiyatif, Ruslara geçmişti. Ruslar, bir taraftan ricat eden Osmanlı ordusunu takip ederken diğer taraftan da 27 Aralık'ta Artvin'i işgal ettiler. Yukarıda belirttiğimiz 18 Ocak 1915'ten sonra da Rus ordusu, kış şartlarının etkisiyle beklemeye başladı. Bu sırada Rus saldırılarından cesaretlenen Ermeni çeteler, Rusların öncü birliği işlevi görürlerken Aralık 1914-Mayıs 1915 döneminde, Doğu Anadolu'da Müslüman katliamına giriştiler.²⁴⁸ Daha da önemlisi 20 Nisan 1915'te Van'da ayaklandılar. Bununla yetinmeyen Ermeni çeteler, şehirde Düyûn-ı Umumiye, posta ve reji binaları ile Osmanlı Bankasını yakarak tahrip ettiler. Durumun vahametini gören Müslümanlar, şehirden kaçtılar. Bunun üzerine Ermeniler, Van'ı tamamen ele geçirip yaktılar. Çok geçmeden, 17 Mayıs 1915'te, bir piyade alayı, üç süvari bölüğünden oluşan bir Rus birliği, şehre girmiştir. Ne yazık ki, o sıralarda Osmanlı 3. Ordusunun Rus ilerleyişini durduracak gücü bulunmuyordu. Bu amaçla bölgede bulunan I. Kuvve-i Seferiyye'ye destek için 4. Orduya bağlı bir tümen gönderildi ise de bir faydası olmadı. Ruslar, 1915 yaz aylarında, Van Gölü civarı ile Murat Nehri havzasına yönelik saldırılarda bulundu. Bu Rus saldırıları, 3. Orduya bağlı Sağ Cenah Grup Komutanlığına bağlı birliklerce Ağustos sonunda durduruldu. Nitekim 1915 yılı sonbaharında Aras Nehri güneyindeki mevzi muharebeleri ile Van Gölü güneyindeki müfreze muharebelerinden başka önemli bir harekât olmadı.²⁴⁹

1916 yılına girildiğinde Ruslar, Çanakkale Cephesi'nden boşalacak Osmanlı askerlerinin Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi'ne nakillerinden önce Erzurum'a karşı taarruza geçmeyi düşünüyorlardı. Rus planı, Osmanlı 9. Kolordusu ile 10. Kolordusunun birleşme yeri olan Pasin Ovası ve Oltu Çayı'nı ayıran tepelerden ani bir saldırıyla Osmanlı cephesini yarmaktı. 11 Ocak 1916'da saldırıya geçen Ruslar ilk aşamada Osmanlı mukavemeti ile karşılaştı ise de 17 Ocak'ta Köprüköy'e, 19 Ocak'ta ise Hasankale'ye girdiler. Böylece Ruslara Erzurum yolu açılmış oldu. En çetin muharebeler, 19 Ocak-14 Şubat tarihleri arasında yaşandı. Özellikle Rus topçusunun şiddetli ateşi üzerine Osmanlı askerleri 15 Şubat'ta Deveboynu mevziinden çekilmeye başladılar. Sonunda Ruslar, 16 Şubat'ta Erzurum'a, 17 Şubat'ta Muş'a girdiler. 3 Mart'ta

247 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 267.

248 Ermeni katliamları bu yıllarla sınırlı değildir. 1921 yılına kadar Ermeniler, Doğu Anadolu-Kafkas bölgesinde Müslümanları hunharca katletmeyi sürdürmüşlerdir. Bk. **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I (1914-1919) ve II (1920-1921)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2001; Ayrıca bk. Mustafa Budak, "I. Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları", **Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu**, Ed. Bülent Bakar-Necdet Öztürk-Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2007, s. 109-128.

249 Ayrıntılı muharebe anlatımı için bk. **Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekatı I**, s. 699-877.

ise Bitlis Ruslar tarafından işgal edildi. Bu şekilde ilerleyen Rus kuvvetleri, 15 Temmuz'da Bayburt'u, 25 Temmuz'da Erzincan'ı ele geçirdiler. Diğer taraftan Ruslar, Batum'dan itibaren Doğu Karadeniz kıyılarında da ilerlemekteydi. General Lyakhov komutasında ilerleyen Rus kuvvetleri, Pazar (Atina)'a çıktuktan sonra 8 Mart'ta Rize'yi, 19 Nisan'da ise Trabzon'u işgal ettiler.²⁵⁰

Bu işgalleri sona erdirmek için Edirne merkezli 16. Kolordu, Diyarbakır'a nakledildi. Çok geçmeden söz konusu kolordunun komutanlığına Mustafa Kemal Paşa atandı. Diyarbakır yolunda tuğgeneralliğe terfi eden Mustafa Kemal Paşa, 27 Mart'ta şehre geldi. Bu sırada Başkomutanlık, Diyarbakır'daki 2. Ordu Komutanlığına gönderdiği bir emirle Diyarbakır ve daha doğusundan itibaren işgal edilen yerlerin düşmandan temizlenmesini istedi. Bunun üzerine hazırlıklara girişen 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, 2-3 Ağustos 1916 gecesi düşmana karşı taarruz emri verdi. Yapılan taarruz sonucunda, 7-8 Ağustos gecesi Muş, 8 Ağustos'ta ise Bitlis Ruslar'dan geri alındı.²⁵¹ Bu başarısından dolayı Başkomutanlık, Miralay Mustafa Kemal Paşa'yı altın kılıçlı imtiyaz madalyası ile ödüllendirdi.²⁵² Ayrıca, 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa *Kumandanızda bulunan askerlerimizi hüsn-i muhafaza ederek lüzumu zamanında gösterdiğiniz dâhiyane kudret ve hamâsetle ifa buyduğunuz kahramâne hizmetten dolayı zât-ı âlinize tebrik ve teşekkürlerimi beyan ederim* diyerek Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik etmiş²⁵³ ve bu başarısından dolayı Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın teklifi ve Sultan Reşad'ın 1 Şubat 1917 tarihli iradesiyle "hidemat-ı hasenesine binaen tebdilen üçüncü rütbeden Osmanî nişan-ı âlîsiyle" ödüllendirmişti.²⁵⁴

Bu arada 1916-1917 kışı bütün şiddetiyle sürmekteydi. Türk ve Rus orduları, daha ziyade kış şartlarıyla mücadele etmekteydi. Rus kaynaklarına göre, Rus-Kafkas ordusu açlık, soğuk ve donmadan dolayı 100.000 kadar (hasta ve ölü) zayıt vermişti.²⁵⁵ Ayrıca, Rusya'da Bolşevik ihtilaline kadar gidecek

250 Bu hareketin geniş bir anlatımı için bk. **Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekatı, II**, s. 66-374; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 283-301.

251 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı II/II**, s. 376-380.

252 Şevket Beysanoğlu, **Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı**, TTK Yay., Ankara 1986, s. 785.

253 Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa-Askeri ve Siyasi Hayatı**-Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2013, s. 162-163; Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2007, s. 80.

254 **Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007, s. 295 (98 numaralı belge). Ancak, Padişahın irade tarihi shven 19 Kanun-ı sani 1331 olarak yazılmış olup doğrusu 19 Kanun-ı sani 1332 (1 Şubat 1917) olacaktı. Çünkü Bitlis ve Muş'un kurtuluşu 7-8 Ağustos 1916 tarihi idi.

255 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi, 3.Ordu Harekâtı II/II**, s. 413.

siyasi olaylar başlamış ve bu durum, 1917 yılı sonlarına doğru Rusların Doğu Anadolu-Doğu Karadeniz eksenindeki harekâtını durma noktasına getirmişti. Sonunda 18 Aralık 1917'de yapılan Erzincan Mütarekesi'yle Rus-Osmanlı muharebeleri sona erdi.²⁵⁶ Mütarekeden sonra Ruslar, Doğu Anadolu'dan çekilmeye başlamış ve ellerindeki silah ve cephaneyi bölgedeki Ermenilere bırakmışlardı. Ermeniler ise bu silahları bölgedeki Müslümanlara karşı katliam hareketlerinde kullanmışlardı. Diğer taraftan Şubat 1918'de Brest-Litovsk'ta barış görüşmeleri başlamış ve 10 Şubat'ta, Sovyet Temsilcisi Troçki, toprak ilhaklarını içeren bir antlaşmayı reddedeceklerini açıklamıştı. Oysa Rus işgali altında bir hayli Osmanlı toprağı vardı. Üstelik bu topraklarda Ermenilerin Müslümanlara karşı şiddet hareketleri devam etmekteydi. Bunun üzerine harekete geçen 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 1 Şubat'ta General Przevalski'ye, 11 Şubat'ta Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'ye birer telgraf göndererek Trabzon, Bayburt ve Erzincan havalisindeki Ermeni zulmünün önlenmesini istedi. Bundan bir gün sonra, 12 Şubat'ta, Enver Paşa'dan ileri harekât emri geldi. Vehip Paşa, Rus generallerinin cevabını beklemeden, Enver Paşa'nın emrini kendisine bağlı kolordulara bildirdi. Sonunda, Albay Kâzım Karabekir komutasındaki 1. Kafkas Kolordusuna bağlı birlikler harekete geçti. Ayrıca, 2. Kafkas Kolordusu da bu harekâta destek vermekteydi. Çok geçmeden, sırasıyla Erzincan (13 Şubat), Gümüşhane, Torul ve Vakfıkebir (15 Şubat), Bayburt (20 Şubat), Tercan (22 Şubat), Trabzon (24 Şubat), Of ve Aşkale (25 Şubat), Erzurum (12 Mart), Hopa (14 Mart) ve Tortum (16 Mart) gibi şehir ve kasabalar Rus ve Ermeni işgalinden kurtarıldılar. En sonunda Türk birlikleri, 14 Nisan'da Batum'u, 25 Nisan'da da Kars'ı ele geçirdiler.²⁵⁷

Doğu Anadolu-Kafkas Cephesi'nde Osmanlı Devleti lehine yaşanan bu gelişmeleri siyaseten perçinleyen bir diğer gelişme de Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması'nın 3 Mart 1918 'de imzalanması idi. Bu antlaşmanın en önemli maddesi, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının anavatana katılmasıydı (madde 2). Ayrıca, Rusya, bu antlaşmanın imzalanmasından 6 ila 8 haftalık süre içinde Doğu Anadolu'da işgal ettiği topraklardan çekilecekti (madde 1/5).²⁵⁸ Bu antlaşmanın gereğinin yapılması için 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti Hükûmetine 10 Mart'ta bir telgraf göndererek Kars, Ardahan ve Batum'un

256 14 maddelik Erzincan Mütarekesi için bk. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 332-334; Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVII/28, 1996, s. 207-232.

257 **Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı II**, s. 443-502.

258 Brest-Litovsk'da iki antlaşma yapılmıştı. Birincisi, Osmanlı Devleti ve müttefikleriyle Sovyet Rusya arasında yapılan ortak antlaşma idi. İkincisi ise tamamı 15 madde olan "ek antlaşma" idi ki, 2. madde, bu antlaşmaya aitti. Söz konusu ek antlaşma metni için bk. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara 1953, s. 511-517; Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu-Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri** (22 Aralık 1917-3 Mart 1918), Dergah Yay., İstanbul 1998, s. 377-380.

boşaltılmasını ve buralardaki Ermeni ve Gürcü askerlerinin çekilmesini istedi. Bunun üzerine Maveray-yı Kafkas Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'ne barış görüşmeleri teklifinde bulundu. Bu amaçla Maveray-yı Kafkas Cumhuriyeti, Osmanlı hükümetince Trabzon'da bir konferansa çağrıldı (14 Mart-14 Nisan 1918). Ne var ki, Maveray-yı Kafkas hükümeti temsilcileri, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadıklarını ve 1914 sınırının esas alınmasını istediler. Bu yüzden Trabzon Konferansı bir çözüme varamadan dağıldı. İkinci kez, 11 Mayıs'ta Batum Konferansı'nda toplanan taraflar barış için anlaştılar. Fakat Ruslar, 16 Mayıs'ta Batum kararlarını tanımayacağını açıkladı. Buna karşılık Osmanlı hükümeti, Maveray-yı Kafkas Cumhuriyeti'ni oluşturan üç toplumun bağımsız devlet haline gelmesini istedi ve kesin barış için bunu şart koştu. Maveray-yı Kafkas Cumhuriyeti, 26 Mayıs 1918'de kendisini feshetti ve yerine aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, 28 Mayıs'ta da Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Daha sonra Osmanlı Devleti, 4 Haziran'da bu devletlerle ayrı ayrı barış antlaşmaları imzaladı. Özellikle Gürcistan ile yapılan antlaşma ile Batum'un dışında Ahışha ve Ahılkelek'i de aldı. Böylece, Osmanlı Devleti, 1828 sınırına ulaşmış ve Kafkaslarda yegâne sözü geçen devlet hâline gelmişti.²⁵⁹

Diğer taraftan Ermenilerin 18 Mart 1918'de Bakü'yü ele geçirerek Müslümanları katletmeleri ve özellikle "Mart kırımını" gerçekleştirmeleri, Osmanlı Devleti'ni harekete geçirdi. İlk önce Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, "Kafkas İslam Ordusu"nu kurarak başına kardeşi Nuri Paşa'yı getirdi. Bu ordunun amacı, Kafkaslıların oluşturacağı bir ordu kurmak ve Kafkasya'da hilafet ve Osmanlı Devleti ile siyasi ve askerî bağlar tesis etmektir. Ayrıca bu ordunun komutanı da halifenin Kafkasya'daki en büyük temsilcisi olacaktı. Böylece bu ordu, hem Ermenileri engelleyecek ve hem de işgal altındaki Bakü'yü yeniden fethedecekti. Sonunda Bakü, Kafkas İslam Ordusu tarafından 15 Eylül 1918'de Ermeniler ve İngilizlerden kurtarılmış²⁶⁰ ise de 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kalmıştır.

259 Trabzon ve Batum konferansları süreci için bk. A.N.Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 467-494; Ayrıca bu konuda daha ayrıntılı müstakil bir çalışma için bk. Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Yay., Ankara 2002.

260 Bu ordunun teşkilat yapısı, amacı ve faaliyetleri hakkındaki bir rapor için bk. Mustafa Budak, "Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Raporu", **Kafkas Araştırmaları**, IV, 1998, s. 61-105; Ayrıca bk. Nasır Yüceer, **I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekati**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

5.2. Çanakkale Cephesi*

Çanakkale Deniz ve Kara Savaşı, İttifak Devletleri'yle İtilaf Devletleri arasında 1915'te meydana gelmiştir. Tarafların komutanları: İttifak Devletleri: Enver Paşa, Başkomutan Vekili. Mareşal Liman von Sanders (5. Ordu Komutanı ve Çanakkale Cephesi'ni savunmakla görevli). Tümgeneral Esat Paşa (Kuzey Grup Komutanı).²⁶¹ Tümgeneral Cevat Çobanlı (Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevki ve 14. Kolordu Komutanı).²⁶² Kurmay Başkanı Selahattin Adil Bey.²⁶³ Vehip Paşa (15. Kolordu Komutanı, Güney Grubunu komuta etmekle görevli). Albay Mustafa Kemal (3. Kolordu emrinde 19. Fırka Komandanı).

İtilaf Devletleri: Orgeneral Sir Ian Hamilton Akdeniz Birleşik Kuvvetleri Başkomutanı, buna bağlı olan General Hunter Weston ve General Birdwood.²⁶⁴ Amiral Carden, Birleşik Akdeniz Donanma Komutanı, Carden'in yardımcısı Amiral de Robeck.²⁶⁵ Korgeneral Merten, Tümgeneral Weber. General d'Amade, Fransız Doğu Sefer Kuvvetleri Komutanı.²⁶⁶ General d'Amade'nin yerine General Gouraud ve onun yaralanmasıyla da yerine General Bailloud geçti.²⁶⁷

5.2.1. Savaşın Nedenleri

Akdeniz'i Karadeniz'e bağlayan Çanakkale ve İstanbul Boğazları Avrupa ve Asya kıtalarını birbirinden ayıran iki büyük su geçididir. Süveyş ve Cebelitarık gibi önemli Akdeniz geçitleriyle Hint ve Atlas Okyanuslarına bağlantı sağlayarak jeopolitik yönden uluslararası dikkate alınan stratejik bir yerdi.²⁶⁸ I. Dünya Savaşı öncesinde İngiltere, Süveyş Kanalı ve Hint yolunun güvenliği için Filistin'i ele geçirmek; Rusya, Boğazlar ve İskenderun üzerinden sıcak denizlere inmek; Fransızlar, Lübnan, Suriye ve Kilikya'yı kontrolü

* Prof. Dr. Ahmet Eyicil, Emekli Öğretim Üyesi, e-posta: ahmeteyicil@gmail.com.

261 <http://www.derszamani.net/canakkale-savasinin-komutanlari-kimdir.html>, Erişim: 8 Ağustos 2017.

262 Ali Çimen-Göknur Gögebakan, **Tarihi Değiştiren Savaşlar**, "I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Çanakkale Savaşı", İstanbul 2008, s. 288; <http://www.sabah.com.tr/galeri/yasam/canakkale-savasinin-unutulmaz-komutanlari/18>, Erişim Tarihi: 8 Ağustos 2017.

263 Mithat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C VI, Ankara 2011, s. 3536.

264 Sertoğlu, **age.**, C VI, s. 3537.

265 <http://www.beyaztarih.com/resimlerle-tarih/detay/canakkale-cephesinin-komutanlari>, Erişim: 8 Ağustos 2017.

266 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi**, Ankara 1993, ekler kısmı.

267 Sertoğlu, **age.**, C VI, s. 3537.

268 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi (bundan sonra BDHTH)**, Genel Kurmay Basımevi, Yayın no 97/78, Ankara 1991, s. 4.

altına almak; Almanya doğuya doğru yayılmak, İtalya ise Antalya'ya sahip olmak istiyordu.²⁶⁹

İngilizlerin dikkatini Çanakkale üzerine çeken Yunan Başbakanı Venizelos, bir çıkarma yapıldığı takdirde kara ve deniz kuvvetlerini tahsis edebileceğini Londra'ya bildirdi. Yunanlıların bu yaklaşımı üzerine Bahriye Nazırı Winston Churchill, Çanakkale'ye taarruz fikrini ortaya attı. İngilizlerin amacı boğazları ele geçirdikten sonra kısa yoldan Ruslara yardım etmektir.²⁷⁰ Bu arada Rusya da, İngiliz ve Fransızların Çanakkale Savaşı'nı başarıp boğazları açmalarını istiyordu.²⁷¹ Bu isteği Grandük Nikola 2 Ocak 1915'te İngiltere'ye bildirdi.²⁷² Grandük Nikola'ya göre Çanakkale'de cephenin açılması, Türklerin Kafkasya'daki harekâtının zayıflamasına neden olacaktı.²⁷³

İtilaf Devletleri Boğazlar'a hâkim olup da kendileri için serbest geçişi sağlayabilirlerse İstanbul'u işgal edecekleri gibi Rusya ile de rahat bir şekilde ilişki kurmuş olacaktı. Böylece Süveyş yolu da emniyet altına girecek, güneyden Suriye ve Filistin taraflarından da sarılacak olan Osmanlı Devleti, barış istemek zorunda kalacaktı. Bu suretle Rusya, Kafkaslarda ordu bulundurmak ihtiyacından kurtularak buradaki kuvvetlerini Batı'daki esas cepheye gönderebilecekti. Bununla birlikte Osmanlı topraklarından Alman savaş endüstrisi için gerekli bir kısım ham madde ile diğer ihtiyaç maddelerinin gönderilmesine engel olunacaktı. Boğazlar'ın zorlanması Batı cephesindeki Alman tazyikinin azalmasına, hatta endişeleri bulunan bazı Balkan devletlerinin kesin bir şekilde İtilaf Devletleri tarafına geçmesine yol açacaktı.²⁷⁴

İtilaf Devletleri'nin amaçları; stratejik önemi haiz olan boğazları ele geçirerek Rusya'nın silah ihtiyacını karşılamak, Rusya'daki buğdayı Boğazlar yoluyla Avrupa'ya taşımak, İtalya, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan gibi devletler üzerinde baskı kurarak onları yanlarına almak, diğer bir ifade ile Balkan devletlerinin İtilaf Devletleri safına katılmasını sağlamaktır. Ayrıca, Osmanlı'yı barışa zorlayarak Türk ordusunun Mısır'ı tehdit etmesini önlemektir.²⁷⁵ Rusya'nın çok fazla olan insan gücünden yararlanmak için gerekli silah ve teçhizatı onlara ulaştırmaktır. Bunların yansıra Arapların İtilaf Devletleri lehine savaşa katılmada çekingen davranmasına ve İtalyanların endi-

269 BDHHTH, s. 3.

270 Ahmet Eyicil, **Siyasi Tarih**, Ankara 2005, s. 252; Orhan Ergüder, **Harp Tarihi**, Harp Okulu Basımevi, Ankara 1959, s. 139.

271 Ahmet Altıntaş, **Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı İon Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu**, Çanakkale 1999, s. 13.

272 Tim Traver, **Gelibolu 1915**, Çev. Fırat Asya, Ankara 2008, s. 17.

273 Recep Şükrü Apuhan, **Çanakkale Geçilmez**, 4. Baskı, İstanbul 2005, s. 20.

274 Mithat Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C VI, Ankara 2011, s. 3531.

275 BOA, DH. EUM. VRK, 25/8.

şelerine son vermektir.²⁷⁶

İngiltere, aslında Rusya'yı askerî ve ekonomik yönden desteklemek adı altında onların buğday ve petrolünü almak istiyordu. Rusların 350.000 ton kapasiteli ticaret gemileri Karadeniz'de bağlı kalmıştı. İşte İngiltere'nin amacı bu gemilerin serbest kalmasını sağlamaktı.²⁷⁷

İtilaf donanmasının boğazı geçmek için zorlamasının esas nedeni, Rusya hükûmetinin yalnız başına İttifak Devletleri ile bir anlaşma yapma ihtimalini ortadan kaldırmaktı. İngiltere, Boğazlar'ı açarak Rusya ile irtibat kurmak, tarafsız olan devletler üzerinde nüfuz sahibi olmak istiyordu.²⁷⁸ Rusya ise, Boğazları geçerek İstanbul'a girmeyi, güneyde açık denizlere inmeyi ümit ediyordu.²⁷⁹

İtilaf Devletleri'nin hedefleri; Çanakkale Savaşı'nın sonunda İstanbul'u işgal ederek Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını sağlayıp savaş dışı bırakmak, Türklerin savaştan çekilmesiyle Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı güneyden kuşatarak İttifak Devletleri'ni Orta Avrupa'da etkisiz hale getirmek, Türkleri barışa mecbur bırakıp Süveyş Kanalı ve Hindistan yolu üzerindeki Türk tehlikesini ve açılmış olan bütün cephelerini ortadan kaldırmaktı.²⁸⁰ Balkanlardaki tarafsız hükûmetler üzerinde nüfuz sahibi olmak için Türkiye'yi yalnız bırakmak gerekiyordu. Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakarak barış yapmaya zorlamak ve Türk askerinin Mısır cephesine sevkini önlemek²⁸¹ diğer bir ifadeyle İstanbul'u susturarak Süveyş Kanalı ve Hindistan yolu üzerindeki Türk tehlikesini ortadan kaldırmaktı.²⁸²

Polonya'da Almanya ile savaşa başlayan Rusya, Kafkasya'dan kuvvetlerinin büyük bir kısmını çekmek zorunda kalmıştı. Bu nedenle Kafkasya Cephesi'nde Türk baskısının artmasından Ruslar çok endişelenmeye başlamıştı. Bu olumsuz gelişmeler karşısında kalan Rusya, İngiltere'nin bir şaşırtma hareketi yaparak Türklerin Kafkasya'dan başka yere kuvvet göndermek zorunda bırakılmasını istedi.²⁸³ Bu da Çanakkale Cephesi'nin açılmasının önemli nedenlerinden biri oldu.

276 BDHTH, s. 21.

277 A. Thomazi, **Çanakkale Deniz Savaşı**, Çev. Hüseyin Işık, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977, s. 19.

278 **Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri** (bundan sonra **OBÇM**), C 1, Ankara 2005, s. 35.

279 **Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1990, s. 4.

280 Eyicil, **age.**, s. 253; **Çanakkale 1915**, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 1999, s. 6.

281 **OBÇM**, C 1, s. 42.

282 Apuhan, **age.**, s. 23.

283 Thomazi, **age.**, s. 16.

Aslında İngilizler, Rusya'ya yardım maskesi altında Ruslardan önce Boğazları ele geçirmeyi planlıyordu. Bunu gerçekleştirebilmek için Bahriye Nazırı Winston Churchil, bu fikri 23 Kasım 1914'te kabine üyelerine anlattı. Daha sonra Çanakkale önünde nöbet bekleyen Amiral Carden'e bir telgraf gönderdi. Amiral Carden gönderilen telgrafa 5 Ocak 1915'te cevap vererek Boğazları zorla geçmenin mümkün olamayacağını bildirdi.²⁸⁴ Churchill'in 11 Ocak'ta Carden'den olumsuz cevap almasına rağmen²⁸⁵ İngiliz Harp Konseyi, 13 Ocak 1915'te deniz saldırısı kararını onayladı.²⁸⁶ Bunun üzerine İngiliz Harp Konseyi 28 Ocak 1915'te toplanarak Çanakkale Boğazı'na taarruz tarihini 19 Şubat 1915 olarak belirledi.²⁸⁷ Bundan sonra Amiral Carden'in emrine "Queen Elizabeth", "Irresistible" gibi yeni güçlü savaş gemileri verildi. Daha önce Carden emrine, toplam dört hafif kruvazör, 16 muhrip, 7 denizaltı, 21 mayın arama tarama gemisi ve 1 uçak gemisinden oluşan güçlü bir filo verilmişti. Bu filoda bulunan gemilerde çeşitli çapta 187 adet ağır top bulunuyordu.²⁸⁸

5.2.2. Savaş Hazırlıkları

Balkan Savaşlarından sonra Çanakkale Boğazı'nın yeniden tahkim edilmesi için Alman İstihkâm Müfettişi General Veber ile Topçu Müfettişi Posselet ve Deniz Uzmanı Amiral Şak görevlendirildi. Avrupa'da siyasi gerginliğin arttığı sırada Çanakkale Boğazı'nın Nara mevkiinde Bahriye Nezaretine bağlı bir mayın müfrezesi ile "Selanik İntibah" mayın gemileri, Giresun mayın depo gemisi ve birkaç mayın motorbotu bulunduruldu.²⁸⁹

Türklerin cephane ve silah ihtiyacı Almanya'nın Essen şehrindeki Kurup Fabrikası'ndan getirildi ve bu toplar tabyalara yerleştirildi. Bu toplar, bol cephane ve mükemmel piyade mevzileri sayesinde düşmanın Boğazlar'ı geçmesi engellenebilirdi.²⁹⁰ Bu nedenle tabyalara yerleştirilen bu topların menzili 700–800 metre idi. Boğaz'ın en güçlü topları 5 adet 335/35'lik ve 17 adet 240/35'lik olup menzili 16.900–14.800 metre idi.²⁹¹ Boğazlar'ın savunulması için gerekli silah ve cephane gücünün yanında nitelikli insan gücüne de acil

284 Burhan Sayılır, **Çanakkale Ümitler, Yanılgılar, Gerçekler**, Ankara 2003, s. 91. Thomazi, *age.*, s. 17.

285 Apuhan, *age.*, s. 22.

286 Sertoğlu, *age.*, C VI, s. 3531; Travers, *age.*, s. 20.

287 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Deniz Harekâtı** (bundan sonra **BDHTHDH**), C 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 151-152. N. Hakkı Uluğ, **Çanakkale Destanının 50. Yılı**, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yay., s. 9-10.

288 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 78.

289 **BDHTHDH**, C 8, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 93-94.

290 Sertoğlu, C VI, *age.*, s. 3532.

291 Burhan Sayılır, **Çanakkale Ümitler, Yanılgılar, Gerçekler**, Ankara 2003, s. 51.

ihtiyaç vardı. Bu sebeple Sofya Ataşemiliteri Mustafa Kemal Bey, 20 Ocak 1915'te 3. Kolorduya bağlı 19. Fırka Kumandanlığına tayin edildi.²⁹²

Toplar, Kurup, Kruzo, Şnayder gibi değişik fabrikalarda yapılmıştı. Bu sebeple yedek parça sorunu vardı. Topların dönüş hareketi çok güç olduğundan, kullanmak için çok sayıda insan gücüne ihtiyaç vardı. Düşmanın ise hidrolik donanımlı, büyütücü dürbünlü ve nişangâhlı ateş hızı çok yüksek olan topları ve çok fazla cephanesi bulunuyordu.²⁹³

Almaya'nın "Goeben" zırhlısı ile "Breslau" kruvazörü 10 Ağustos 1914 tarihinde Boğaz'dan geçince bunu takip eden İngiliz Filosu Çanakkale Boğazı'nın girişinde dolaşmaya başladı.²⁹⁴ Amiral Milne, Boğaz'ı geçmek için kendisine izin verilmeyince zorla denemeyi düşündü. Aslında daha önce İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Louis Mallet, 27 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'nın zorla geçilmesini tavsiye etmişti.²⁹⁵ Bu gelişmeler üzerine yirmi dört adet İngiliz ve Fransız zırhlıları Boğaz önünde gezmeye başladı. İngiliz Filosunun saldıracağı endişesi ortaya çıkınca Çanakkale Boğazı 28 Eylül 1914'te kapatıldı.²⁹⁶ İçinde Yunan zırhlılarının da bulunduğu yirmi dört gemiden oluşan İngiliz ve Fransız zırhlılarına, 28 Eylül 1914'te Almanya'dan gelen gemilere ateş etme emri verildi.²⁹⁷ Bu amaçla Çanakkale Boğazı'nın önüne toplanan İngiliz gemileri Boğaz'ın girişini bombaladılar. Daha önce Boğaz'da gerekli tedbirler alınmış olduğundan tabyalardan derhal karşılık verildi ve bombardıman sırasında önemli bir zayıat meydana gelmedi.²⁹⁸

Avusturya'dan yirmi dört ve otuz buçuk çapında obüs topları ve yeteri kadar "Skoda" top temin edildi.²⁹⁹ Temin edilen 200 adet "Skoda" top Boğaz'ın çeşitli yerlerine yerleştirildi.³⁰⁰ İtilaf Devletlerine ait askerlerin karada ilerlemesini önlemek amacıyla Gelibolu Yarımadası'nın etrafına döşenmiş olan dikenli tellerle, kara savaşlarında düşmanın karaya çıkarak rahat hareket etmesine engel olundu.³⁰¹ Bu arada Amiral Souchon, "Nusret" gemisi³⁰² ile

292 OBÇM, C 1, s. 13.

293 BDHTH, C 5, 1. Kitap, s. 80.

294 OBÇM, C 1, s. 5.

295 A. Thomazi, **Çanakkale Denizi Savaşı**, Çev. Hüseyin Işık, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977, s. 15.

296 OBÇM, C 1, s. 6.

297 OBÇM, C 1, s. 7-8.

298 OBÇM, C 1, s. 9.

299 OBÇM, C 1, s. 20.

300 Sayılır, **age.**, s. 102.

301 Sayılır, **age.**, s. 38.

302 Mehmet İhsan Gençcan, **Çanakkale Savaşları ve Menkıbeler**, İstanbul 1994, s. 21.

“Barbaros Hayrettin” ve “Turgut Reis” zırhlılarını Çanakkale’ye gönderdi.³⁰³

İtilaf askerlerinin karaya çıkarma yapacakları düşünülerek Gelibolu ile Seddülbahir ve Kumkale sahillerine siper ağları kuruldu.³⁰⁴ Yeni siperler yapılarak kumsal kıyının tamamına, suyun kenarına, hatta suyun dibine kadar dikenli teller döşendi.³⁰⁵ Türk savunma siperleri makineli tüfeklerle desteklenerek güçlendirildi.³⁰⁶ Dış savunma tedbiri olarak Anadolu yakasına Orhaniye ve Kumkale, yarımada tarafına Seddülbahir ve Ertuğrul tabyası kuruldu. Buralara 20 adet top yerleştirildi. Daha önce Anadolu yakasında Kepez ve Dardanos tabyaları vardı. Boğaz’ın en dar kısmı olan Kilitbahir, Soğanlıdere-Kepez ve Nara-Değirmendere arasına 9 tabya kuruldu.³⁰⁷

5.2.3. Deniz Muharebeleri

İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazı’na 3 Kasım 1914’te ilk taarruzu yaptı. Bu taarruzda 18 savaş gemisi bulunuyordu. Ertuğrul ve Orhaniye tabyalarından atılan toplarla yaralanan İtilaf zırhlıları geri çekilmek zorunda kaldı.³⁰⁸ 10 Kasım 1914’te Boğaz’ın dışında bir kruvazör, bir torpido ve bir denizaltı ve Tekke Burnu açıklığında bir torpido görüldü. İmroz tarafında bulunanlarla beraber iki İngiliz dretnotu, bir İngiliz kruvazörü, dokuz torpido ve üç denizaltı harekete geçti. Midilli’ye sekiz bin Rum çetesi yerleştirildi. Ayrıca Midilli ve Sakız adalarında Fransız üniformalarını giymiş otuz bin Rum askeri bulunuyordu.³⁰⁹

İtilaf kuvvetleri Çanakkale Boğazı’nı geçmek için hazırlıklarını tamamladığından en küçük fırsatları değerlendiriyordu. “Spahir” adlı Fransız denizaltısı 15 Ocak 1915’te Çanakkale girişine sokulmaya çalıştı. Bu sırada tabyalardan derhal ateş açıldı.³¹⁰ Torpile çarpan denizaltı ateş aldı. Kısa zamanda ateş topuna dönen denizaltı yanarak battı. Hayatta kalan personeli kurtarmak için botlar gönderildi ve büyük çabalar sonunda kurtarılan personel esir alındı.³¹¹ Esir alınan askerlere insanca davranılarak yeni elbiseler giydirildi, sıcak yiyecekler verildi.³¹²

303 N. Hakkı Uluğ, **Çanakkale Destanının 50. Yılı**, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yay., s. 12.

304 Travers, **age.**, s. 56.

305 Travers, **age.**, s. 57, 68.

306 Travers, **age.**, s. 67.

307 Sertoğlu, **age.**, C VI, s. 3532.

308 Sertoğlu, **age.**, C VI, s. 3533.

309 **OBÇM**, C 1, s. 10.

310 **OBÇM**, C 1, s. 11.

311 **OBÇM**, C 1, s. 12.

312 **OBÇM**, C 1, s. 14.

Türk tabyalarından yapılan şiddetli ateşler karşısında şaşkına dönen Fransız ve İngiliz kumandanları Akdeniz'de güçlerini artırmaya çalıştılar. İngiliz torpidosu 11 Şubat 1915'te Semadirek tarafından Saros Körfezi'ne geldi ve burada bir müddet dolaştıktan sonra geri çekildi.³¹³ 19 Şubat'ta şiddetle başlayan Çanakkale Muharebesinde ilk bombardıman Seddülbahir ve Kumkale'nin dışındaki istihkâmlara yapıldı.³¹⁴ 8 İngiliz ve 1 Fransız zırhlısından oluşan filo, Çanakkale Boğazı dışındaki tabyaları da bombaladı. Türk tabyalarından açılan ateş sonucu düşmanın 3 zırhlısı hasar gördü.³¹⁵ Boğaz dışında bulunan Türk tabyalarını etkisiz hale getirmek için bomba ateşi açan düşman zırhlıları 440 top mermisi kullandı.³¹⁶ Aynı gün Türk topçularının menzili dışında bulunan düşman donanması, Boğaz ağzında bulunan bataryalarımız ile istihkâmlarımızı da bombaladı.³¹⁷ Havanın elverişsiz olması dolayısıyla 20-22 Şubat'ta savaş durdu. 24 Şubat'ta sekiz İngiliz ve dört Fransız savaş gemisi boğaz girişine yaklaşarak manevrayla meşgul oldu.³¹⁸ 25 ve 26 Şubat'ta bütün hızıyla savaş devam etti.³¹⁹ Çanakkale'de Nara civarında bulunan "Barbaros" ve "Turgut" zırhlılarımızın ateşle müdahalesi üzerine düşman beklediği sonucu alamadan geri çekildi.³²⁰

Amiral Carden kumandasındaki 10 zırhlıdan oluşan donanma 25 Şubat'ta Boğaz'ın girişine gelerek tabyalarımızı bombaladıktan sonra Bozcaada'ya çekildi. Tabyalar, taş duvarlarla değil toprak duvarlarla korunduğundan donanma başarılı olmadı.³²¹ Türk tabyalarından atılan mermilerle "Agamemnon" zırhlısı ile iki zırhlı daha hasara uğradı.³²² 26 Şubat'ta İtilaf zırhlıları tarafından atılan bombalarla Ertuğrul ve Seddülbahir bataryaları tahrip edildi. Boğaz girişinde 2 torpido gemisi, 3 torpido ve 4 zırhlı ağır ağır ilerleyerek Türk batarya mevzilerini tespit etmeye çalıştı. Hemen arkasından Dardanos'u ağır bir şekilde bombaladı. Düşman gemileri Hamidiye'den on dokuz kilometre uzakta idi. Anadolu Obüs bataryalarımızdan yapılan top ateşi karşısında düşman gemileri Boğaz'dan dışarı çıkmak zorunda kaldı. Bu

313 **OBÇM**, C 1, s. 15.

314 Eyicil, **age.**, s. 253; Sayılı, **age.**, s. 129; **OBÇM**, C 1, s. 16; Travers, **age.**, s. 21; Sertoğlu, **age.**, C VI, s. 3353.

315 **OBÇM**, C 1, s. 37.

316 **OBÇM**, C 1, s. 16.

317 Cemalettin Yıldız, **Çanakkale Seddülbahir Kahramanları**, İzmir, 2005, s. 6; Ergüder, **age.**, s. 142; **BDHTHDH**, C 8, s. 157-159.

318 **BDHTHDH**, C 8, s. 161.

319 **BDHTH**, 1991, s. 31.

320 **Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı**, s. 8.

321 Travers, **age.**, s. 23.

322 **OBÇM**, C 1, s. 18; **BDHTHDH**, C 8, s. 162-163.

gemiler dışarı çıkarken Seddülbahir havan bataryasına ateş etti.³²³ Boğazlar çok iyi bir şekilde savunmaya hazırlandığından İtilaf Devletleri çıkarma yapmaya cesaret edemediler.³²⁴ 27 Şubat'ta üç savaş gemisi boğazdan içeri girip Dardanos istihkâmlarını tahrip etti.³²⁵ Fakat Türk topçularının şiddetle karşı koymasıyla bu gemiler, geri çekilmek zorunda kaldılar.³²⁶ Aynı gün düşman gemileri iki defa Boğaz'a taarruz ederek şiddetli bombalarla Kumkale ve Seddülbahir tabyalarını dövdüler. "Queen Elizabeth", 38 cm'lik topuyla Gelibolu Yarımadası'nın batı kıyılarına ateş ederek Boğaz tabyalarını tahrip etmeye çalıştı. Fakat mukabil top atışlarımızla, "Barbaros" ve "Turgut" zırhlısının müdahalesi ile düşman beklediği sonucu alamadı.³²⁷

1 Mart'ta Boğaz girişinde 5 torpido, 5 zırhlı ile gerisinde 7 nakliye gemisi Seddülbahir istikametinde ilerledi. Filonun çoğu Bozcaada gerisinde bulunuyordu. Beş büyük düşman zırhlısı Seddülbahir ve Kumkale'yi bombaladı. Bunlara bataryalarımızdan karşılık verildi ve düşman gemilerine 7 top isabet ettirildi.³²⁸ Bozcaada'da bulunan İtilaf donanması bir Türk uçağı tarafından bombalandı. Boğaz'a girmek isteyen gemilere Baykuş ve Dardanos bataryalarımızdan açılan ateş sonucu 1 Mart'ta düşman gemileri geri çekilmek zorunda kaldı.³²⁹ Buna rağmen düşman donanmalarının top atışı karşısında yeteri kadar etkili olunamıyordu. Bu nedenle Avusturya'dan 24 çaplı dört adet, otuz buçuk çapında obüs ve yeteri kadar "Skoda" toplarının alınması istendi.³³⁰ İngilizler, Çanakkale Savaşı'nda planladıkları sürede başarılı olamadıklarından savaş uzadı. Savaşın uzamasından istifade eden Osmanlılar, boğazın çeşitli istihkâmlarına etkili toplar yerleştirdi.³³¹

Saros Körfezi sahilindeki mevzilerimizi 2 Mart'ta 4 Fransız zırhlısı bombaladı. Türk uçaklarının düşman gemilerini bombalaması sonucunda zırhlılar geri çekildi.³³² 3 Mart'ta İngiliz ve Fransız askerlerini taşıyan gemilerin Boğaz'a saldıracakları haber alındı. Aynı gün Boğaz girişine gelen 4 zırhlı, bir hafif kruvazör, birkaç torpido ve torpil arama gemisi Kabatepe civarına ateş etti ise de başarılı olmadı. Bunun arkasından 4 Mart'ta Saros

323 **OBÇM**, C 1, s. 19.

324 Travers, **age.**, s. 22.

325 Sayılır, **age.**, s. 131.

326 Ergüder, **age.**, s. 142.

327 **Çanakkale'de Türk**, Milli Müdafaa Vekâleti Yay., Ankara 1957, s. 3; Mehmet Niyazi, **Çanakkale Mahşeri**, 33. Baskı, İstanbul 2005, s. 25-25.

328 **OBÇM**, C 1, s. 21; "Liman von Sanders Paşa'nın Çanakkale Hatıraları", **Çanakkale Hatıraları**, İstanbul 2002, C 2, s. 52-53.

329 **OBÇM**, C 1, s. 22, 38.

330 **OBÇM**, C 1, s. 20.

331 Sayılır, **age.**, s. 102.

332 **OBÇM**, C 1, s. 39-40; Sertoğlu, **age.**, C VI, s. 3534.

Körfezi önünde dolaşan düşman donanmasına Baykuş torpil bataryalarından ateş açıldı. İtilaf donanması da Dardanos istihkâmına ateş açtı ise de bir hasar meydana gelmedi. Tenger istihkâmlarında bulunan obüs toplarımızın ateşinden kaçan İtilaf kuvvetleri 3 zırhlı himayesinde Seddülbahir'e asker çıkarmaya başladı.³³³ Düşmanın karaya asker çıkarmasının amacı Gelibolu'da bir dayanma noktası elde etmektir. Fakat karaya çıkan düşman askerleri Türk askeri tarafından yapılan ateş sonucu denize dökülünce, İtilaf askerlerini taşıyan sandal ve mavnalar geri çekildi.³³⁴ Bu saldırıdan sonra Amiral Carden, Churchill'e bir mektup yazarak gizlenmiş havan toplarıyla baş edemediğini bildirdi. İngilizlerin 5 Mart saldırısında "Agamemnon" gemisinin yemekhane ve tuvalet bölümleri açılan Türk ateşiyle tamamen yıkıldı.³³⁵

5 Mart'ta İtilaf donanması Saros Körfezi'ni bombaladı ve Seddülbahir ile Kumkale'de karaya çıkan düşman kuvvetlerini Türk birlikleri geri püskürttü. Burada bulunan obüs bataryalarımızın ateşi desteğinde ve 27. Alayın 10. Bölüğü süngü hücumuyla düşmanı uzaklaştırdı.³³⁶ Kumkale ve Seddülbahir'e çıkarmada bulunan İtilaf askerleri, Türk askerlerinin gece süngü hücumu ile denize döküldü.³³⁷ Türk askerlerinin olağanüstü mücadelesi karşısında direnen düşman birliklerinin Boğazlar'a yönelik harekâtı da arttı. Fakat Amiral Carden kumandasındaki İtilaf birlikleri başarılı olamadı.³³⁸

6 Mart'ta Saros Körfezi'nden Kumtepe Koyu civarına gelen İtilaf zırhlısı, Kilitbahir'e ağır bir şekilde ateş etti. Bir mermi Mecidiye kışlasının bir kısmını tahrip etti. Kabatepe'den açılan ateşle bir düşman uçağı denize düşürüldü. İtilaf donanmaları Bolayır hattının "Merkez" tabyasına ve "Ay" tabyaya dokuz mermi attı. Bu ateşin etkisiyle Merkez tabyasında bir koğuşun çatısı çöktü.³³⁹

6 adet İngiliz ve Fransız zırhlısı 7 Mart'ta Boğaz girişine ve orta bölümüne kadar geldi, bataryalarımızı bombalayarak geri çekildi. Bu sırada Türk tarafı gerekli tedbirleri aldı³⁴⁰ ve 8 Mart'ta "Nusret" gemisi on yedi adet³⁴¹ karbon ve Rus mayınlarını Boğaz'ın girişinde bulunan Karanlık Liman'a, Erenköy Koyu'na ve Anadolu Yakası'na paralel kıyılara gizlice döktü.³⁴²

333 **OBÇM**, C 1, s. 25-26.

334 Apuhan, **age.**, s. 28.

335 Travers, **age.**, s. 25.

336 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 170.

337 Sertoğlu, **age.**, C VI, s. 3534.

338 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 170.

339 **OBÇM**, C 1, s. 29.

340 Cemalettin Yıldız, **Çanakkale Seddülbahir Kahramanları**, İzmir 2005, s. 6.

341 Travers, **age.**, s. 34.

342 Niyazi, **age.**, s. 52; Yıldız, **age.**, s. 233.

“Nusret”, Almanya’da özel mayın dökme gemisi olarak inşa edilmişti. Bu gemi dar alanlarda kolay manevra yapabiliyor ve denizin dibine inmek için istediği kadar veya az miktarda su çekebildiğinden mayın alanları üzerine güvenle ulaşabiliyordu.³⁴³ Diğer bir tedbir olarak Türk Donanma Komutanı Amiral Souchon, “Barbaros” “Hayrettin” ve “Turgut Reis” zırhlılarını büyük toplarından faydalanmak için Çanakkale’ye gönderdi.³⁴⁴ Boğazlar dışında bulunan Avrupa yakasında Seddülbahir ve Ertuğrul, Asya yakasında bulunan Kumkale ve Orhaniye tabyalarına 19 ağır top yerleştirildi.³⁴⁵ Deniz Muharebelerinde İtilaf donanmasına karşı Alman denizaltıları çok etkili oldu.³⁴⁶

3 düşman zırhlısı 10 Mart’ta Seddülbahir tabyalarını durmadan bombaladı. Düşman araştırma gemileri bataryalarımızın ateşleriyle buradan uzaklaştırıldı. Aynı gün yine iki düşman zırhlısı Kumkale tabyalarını bombaladı ise de başarılı olamadı.³⁴⁷ 12 Mart’ta Çanakkale’yi bombalayan İtilaf donanmasının 7 gemisi isabet aldı ve bunlardan “Gaulois”, “Agamemnon”, “Lord Nelson” ve “Saufrene” adındaki gemiler ağır hasar gördü.³⁴⁸ Savaşı daha iyi yürütebilmesi için 12 Mart günü İngiliz ve Fransız kuvvetleri komutanlığına Orgeneral Ion Hamilton getirildi.³⁴⁹

Çanakkale’de savaş 14 Mart’ta bütün hızıyla devam ederken Saros Körfezi’ne gelen dört düşman zırhlısı ve bir kruvazörden merkez tabyalara 150 mermi atıldı. Tabyalardan sahile yaklaşan zırhlılara üç mermi atılınca derhal uzaklaştılar. Bu sırada Yıldız Limanı’nda karaya çekilen 5-f sandalına dört mermi isabet etti.³⁵⁰ 14 Mart’ta Carden, deniz mayın tarama gemileri istedi. Bu istek üzerine iki mayın tarama gemisi gönderildi. Bu gemiler uçak nezaretinde beş buçuk metre derinlikte bulunan mayınları tespit edebiliyordu. Bu sırada İtilaf asker ve komutanları arasında gergin bir hava vardı. Bu gergin havanın etkisinden ve mayın tarama operasyonundan başarısız olan Carden, hastalandı. Bu nedenle Carden’in yerine komutayı Robeck aldı.³⁵¹

İngilizler, insan ve silah kayıplarını kamuoyundan gizleyerek az gösteriyordu. Buna rağmen İtilaf askerlerinin morali bozuktu. Çünkü İngiliz yetkilileri halkından gizledikleri kayıpları zaman zaman itiraf etmek zorunda

343 Mehmet İhsan Gençcan, **Çanakkale Savaşları ve Menkıbeler**, İstanbul 1994, s. 21.

344 N. Hakkı Uluğ, **Çanakkale Destanının 50. Yılı**, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yay., s. 12.

345 Apuhan, **age.**, s. 30.

346 Vahdet Keleşyılmaz, “Çanakkale Muharebeleri Hakkında bir Rapor ve Bir Değerlendirme”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Mart 1999, C XV, S 43, s. 76.

347 **OBÇM**, C 1, s. 32-33.

348 **OBÇM**, C 1, s. 36.

349 Yıldız, **age.**, s. 9.

350 **OBÇM**, C 1, s. 41.

351 Travers, **age.**, s. 28-29.

kalıyorlardı. “Agamemnon” gibi zırhlı savaş gemisi tahrip olmuş ve büyük bir tamire ihtiyaç vardı. Buna benzer kayıplardan İngiliz halkının haberi yoktu. 15 Mart'ta İtilaf donanması Bolayır ve Tenger sırtlarını bombaladı. Onların bu ateşlerine karşı Türk askeri “Obüs” toplarıyla karşılık verince başarılı olamayan düşman donanması Bozcaada civarına gitti. 15 Mart gecesi İtilaf Devletleri'nin bir kruvazörle bir torpidosu Kerevizdere mevziine yaklaştı. Bu savaş gemilerinin görülmesi üzerine derhal obüs toplarıyla ateş açıldı ve yarım saat içinde geri çekildi.³⁵²

İngilizler Çanakkale'de savaş kurallarını ihlal ederek kimyasal gaz kullanmaktan çekinmediler. Nitekim Bahriye Nazırı Churchill, Çanakkale'de kimyasal gaz kullanılması konusunu Lordlar Kamarasında gündeme getirdi. Lordlar Kamarasında yapılan tartışmada bunun bir insanlık suçu olduğu ifade edilince Churchill, *Türkler insan değildir. Bu yüzden gaz kullanmamızda bir sakınca yoktur.* diyerek oradakileri ikna etti. Bundan sonra variller dolusu kimyasal gaz gemilere yüklenerek Çanakkale'ye gönderildi.³⁵³ Çanakkale'ye gönderilen kimyasal boğucu gaz savaşta kullanıldı. Türkler kimyasal gazın kullanılmasına karşı medenice ve usulüne uygun bir şekilde savaştılar.³⁵⁴ Fakat İngiliz askerleri, Çanakkale Savaşı sırasında boğucu gaz bombası atıkları gibi o devirde yasak olan dom dom kurşunu da kullandılar.³⁵⁵

16 Mart 1915 tarihine kadar yapılan harekâta Amiral Carden, başarılı olamayınca donanma komutanlığı konusu yeniden gözden geçirildi.³⁵⁶ Savaşın gidişatını değiştirmek için 16 Mart'ta donanma komutanlığına Amiral Carden'in yerine Amiral de Robeck atandı.³⁵⁷ Yeni Kumandan Amiral de Robeck, “Queen Elizabeth” zırhlısında düzenlediği özel toplantıda subay ve askerlerine boğaz harekâtının nasıl yapılacağı konusunda bilgiler verdi. Ayrıca 18 Mart'ta çok şiddetli bir şekilde taarruz edileceğini bildirdi.

17 Mart akşamı Boğaz'ın girişinden Kilitbahir önüne kadar olan kısım düşman uçakları tarafından dikkatle araştırıldı. Bu araştırma sonunda Boğaz'da mayın bulunmadığı tespit edildi. Bu arada Kepez Burnu, Sarısığlar Körfezi ve Soğandere açıklarında bir miktar mayın görüldü. Fakat İtilaf kumandanları güçlü zırhlılarına güvendiklerinden bu mayınları önemsemediler.³⁵⁸

352 **OBÇM**, C 1, s. 43.

353 Hamit Haksever, “Çanakkale Savaşı'nda İngiliz Oyunu”, **İlk Adım Bir Mekteptir**, S 201, Nisan 2005.

354 Yıldız, **age.**, s. 161.

355 **OBÇM**, C 1, s. 136, 147; **OBÇM**, C 2, s. 218-219.

356 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 170.

357 Thomazi, **age.**, s. 35; **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 179.

358 **BDHTH**, 1991, s. 31.

17 Mart gecesi Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Bey, Mayın Grup Komutanı Binbaşı Niyazi Bey'i çağırarak eldeki son mayınların dökülmesini istedi. Bunun üzerine, Tophaneli Yüzbaşı Hakkı kumandasındaki "Nusret" mayın gemisi harekete geçti. Binbaşı Nazmi Bey, mayın uzmanı Üsteğmen Geehl ile saat 03.00'de 26 mayını Erenköy Koyu ve Akyarlar mevkiine dök-tü.³⁵⁹ Müttefik filo kıyıya paralel olarak gizlice döşenen bu mayınların farkına varamadı.³⁶⁰ Çünkü mayın arama gemileri 16 Mart gecesi boğazdaki bütün mayınları temizlemiş olduğundan başka mayınların olabileceğinden ve yeni mayınların dökülebileceğinden kuşkuları kalmamıştı.³⁶¹

18 Mart 1915 sabahı saat 8.45'te İtilaf mayın tarama gemileri her yeri temizlediği raporunu verdi. İtilaf donanmasına göre boğaz temizlenmişti.³⁶² Bu raporu alan Amiral de Robeck komutasında 18 zırhlı, çok sayıda muhrip, denizaltı ve diğer gemilerden oluşan üç tümen halindeki filo sabahleyin güneşli ve ılık havada Limni'den yola çıktı. Filo üç sıra halinde düzenlenmişti. Birinci sırada İngiliz gemileri, "Queen Elizabeth", "Inflexible", "Lord Nelson" ve "Agamemnon", ikinci sırada "Ocean", "Irresistible", "Wergeance", "Albion", "Swiftsure", "Majestic", "Conapus" ve "Cornwalls", üçüncü sırada "Triumph", "Prince George", "Gaulois", "Suffren", "Charlemagne" ve "Bouvet" bulunuyordu.³⁶³ Bu muazzam filoda 5066 top vardı.³⁶⁴

18 Mart günü Çanakkale Boğazı I. Dünya Savaşı'nın en kanlı mücadelesine sahne oldu. O günün sabahı güneşli ve hafif rüzgârlı idi. 16 zırhlı, 2 kruvazör, 1 uçak gemisi, çeşitli muhripler ve mayın tarama gemilerinden oluşan çok büyük bir müttefik filo Boğaz'a yaklaşmaya başladı. 16 büyük harp gemisi sabah 10.00'dan 17.00'ye kadar Türk tabyalarını bombaladılar. Saat 10.00'da muhrip gemiler mayın arayarak ilerledi ve büyük zırhlı gemiler de bunları takip ederek Boğaz girişine geldiler. Saat 11.00'de Seddülbahir yönünden İtilaf gemileri ilerledi. Önde "Agamemnon", "Lord Nelson", "Queen Elizabeth", "Inflexible" ve "Prince George" muharebe gemileri hareket ediyordu. Omuzluk düzeninde ilerleyen filoda 19 muharebe gemisi, 3 kruvazör ve birçok torpido tahrip ve taşıt gemileri bulunuyordu. "Triumph" muharebe gemisi Anadolu kıyısını, "Prince George" Rumeli kıyısını yakından izlerken "Inflexible", "Agamemnon ve Lord Nelson" ile "Queen Elizabeth"ten oluşan güçlü gemiler Boğaz'ın ortasından ilerliyordu. Saat 11.40'ta "Inflexible

359 Apuhan, *age.*, s. 31-32.

360 Thomazi, *age.*, s. 36.

361 Thomazi, *age.*, s. 36.

362 Travers, *age.*, s. 31.

363 Çanakkale 1915, s. 21; Eyicil, *age.*, s. 253.

364 Çimen- Göğebakan, *age.*, s. 289; Yağmur Atsız, *Çanakkale'ye Yürüyüş*, İstanbul 1992, s. 50; Yılmaz Öztuna, "18 Mart", *Türkiye*, 19 Mart 2007; Çimen-Göğebakan, *age.*, s. 289.

ve Queen Elizabeth” tabyalarımıza ateş etmeye başladı. “Queen Elizabeth”, Anadolu Hamidiye tabyasına, “Inflexible” ise Rumeli Mecidiye tabyasına ateş etti. Mesafe uzak olduğundan Türk bataryalarından karşılık verilmedi.³⁶⁵

“Queen Elizabeth”, Anadolu yakasında Mesudiye bataryalarını dövdükten sonra toplarını Dardanos’a çevirdi. Komutan Cevat Bey, batarya komutanı Hasan Bey’e ateşe başlamasını istedi. Türk askerleri dikkatle ateş ederek toplarını hedeflerine isabet ettirmeye çalıştılar. Fakat bir İtilaf topunun isabeti sonucunda batarya kumandanı Hasan Bey, Arif Çavuş, Teğmen Mevsuf Bey ve Nişangâh Çavuşu Yozgatlı Yunus şehit oldular.³⁶⁶

Nizami bir şekilde Karanlık Liman’a ilerleyen donanma Türk topçularının menziline girince ateş başladı.³⁶⁷ Üç sıra halinde ilerleyen filo Boğaz’a girince saat 11.15’te tabyalarımızla zırhlılar arasında karşılıklı ateş edildi. Düşman gemileri Seddülbahir yönünde ilerledi. Önde “Agamemnon”, “Lord Nelson”, “Queen Elizabeth”, “Inflexible” ve “Prince George” adlı muharebe gemileri hareket ediyordu. Dört büyük zırhlı da Anadolu ve Rumeli yakasını ateşe tuttu. Bu arada düşman tarafından atılan bombalar nedeniyle Çanakkale şehri yanmaya başladı. Çıkan yangın ve sis boğazı kapladı. Öğleden sonra saat 14.00’te Türk bataryalarından yoğun ateşler açıldı. Rumeli ve Mecidiye tabyasından bir kaç topla karşılık verildi. Anadolu Hamidiye tabyası ateşi altında kalan “Bouvet” muharebe gemisine birkaç vuruş yapıldı. Birden bire gemi yanmaya başladı.³⁶⁸ Şiddetli çarpışmalar devam ederken dört İngiliz gemisi ileri geçti. Saat 14.00’te Fransız zırhlısı “Bouvet” isabet alarak battı.³⁶⁹ Anadolu Hamidiye tabyasından atılan ateş sonucu isabet alan “Bouvet” geri dönerken Erenköy’de bulunan mayına çarptı ve 3 dakika içinde 600 askerle birlikte battı. “Bouvet” mürettebatının ancak onda biri kurtulabildi. Bunun üzerine saat 14.10’da düşman ateşi hafifledi³⁷⁰ Saat 15.20’de Anadolu Hamidiye tabyasından “Irresistible”ye ateş açıldı ve gemi iskele yönünde yattı. 17.30’da tabyalardan yapılan ateşlere devam edildi. “Irresistible” gemisinin yanına yardım etmek için gelen “Ocean” gemisi de ateş aldı. Bu iki geminin personeli boşaltılmaya başlandı.³⁷¹

“Irresistible” muharebe gemisi saat 15.30’da hızlı bir şekilde suya battı³⁷²

365 Thomazi, *age.*, s. 36. **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 204; **Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı**, s. 9-10. Sayılır, *age.*, s. 100; Sertoğlu, *age.*, C VI, s. 3535.

366 Uluğ, *age.*, s. 33.

367 Ergüder, *age.*, s. 142.

368 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 207.

369 **OBÇM**, C 1, s. 44.; Travers, *age.*, s. 31.

370 **Çanakkale’de Türk**, s. 4-5.

371 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 208; Altıntaş, *age.*, s. 14; Sayılır, *age.*, s. 137; Travers, *age.*, s. 33.

372 Travers, *age.*, s. 33.

ve saat 16.00'da "Inflexible" zırhlısı isabet aldı. Saat 18.00'de "Ocean" zırhlısı da Boğaz suyuna gömüldü. İtilafla Devletleri dört saat içinde kırk bin ton ağırlığındaki üç zırhlısını (İngilizlerin: "Ocean", "Irresistible", Fransızların: "Bouvet") kaybetti ve diğer üç zırhlı da (İngilizlerin: "Inflexible", Fransızları: "Gaulois" ve "Suffren") suda zor duracak şekilde hasar aldı. Yine aynı gün Dardanos, Hamidiye ve Rumeli istihkâmları düşman donanmasınca bombalandı ve karşılıklı ateş sekiz saat devam etti.³⁷³ Sekiz saat içinde İngiltere ve Fransa, kuvvetlerinin üçte birini kaybetti. Bu nedenle saat 19.00'da İtilaf donanması Boğaz'ı terk etmeye başladı.³⁷⁴ Amiral Robeck, İtilaf donanmasının ağır hasar görmesine, yüzen mayınların sebep olduğunu söyledi.³⁷⁵

Saat 17.00'de birleşik filodan 5 muharebe gemisi savaş dışı kalarak çekilirken saat 18.00'de hasara uğrayan 2 savaş gemisi de Boğaz'da kaderine bırakıldı. Diğer gemilerde yavaş yavaş çekildi.³⁷⁶ Böylece Boğaz'dan çekilmek zorunda kalan İtilaf donanması, kara kuvvetleri ile taarruz yapmadan başarılı olamayacağını anladı.³⁷⁷

18 Mart'ta İtilaf filosunun Çanakkale Boğazı'nı geçme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı. İngilizler, Çimenlik, Hamidiye, Mecidiye, Dardanos ve Rumeli istihkâmlarını şiddetle bombaladılar ancak zarar veremediler. İtilaf donanması akşama kadar Türk istihkâmlarını şiddetli bir şekilde bombaladı ise de Mecidiye ve Hamidiye istihkâmlarından etkili bir şekilde karşılık verildi.³⁷⁸

18 Mart Çanakkale Boğazı Savaşı'nda Türklerin 25 şehit ve 61 yaralı olmak üzere toplam kaybı 81 idi. Bu çetin savunma karşısında Türklerin 150 topundan ikisi harap oldu.³⁷⁹ Bunlar Hamidiye ve Güvenlik tabyalarından birer top ve iki namlu idi.³⁸⁰ Almanların ise ölü ve yaralı sayısının toplamı 18 idi. Bu savaşta Birleşik Filodan "Bouvet", "Ocean" ve "Irresistible" batarak Boğaz'ın sularına gömüldü ve "Inflexible", "Golva", "Suffren" ve "Agamemnon" savaş dışı kalarak muharebe edemez duruma düştü. İtilaf kuvvetleri 800 askerini³⁸¹ ve savaş gücünün üçte birini kaybetti.³⁸²

373 **OBÇM**, C 1, s. 45.

374 **Çanakkale'de Türk**, s. 4-5.

375 Travers, **age.**, s. 33.

376 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 209.

377 Ergüder, **age.**, s. 142.

378 **OBÇM**, C 1, s. 67-68.

379 **Çanakkale'de Türk**, s. 4-5.

380 Travers, **age.**, s. 34. Yazar, 24 şehit ve 79 yaralı olmak üzere toplam kaybı 113 olarak bildirmiştir.

381 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 211.

382 **BDHTH**, C 5, 1. Kitap, s. 212.

18 Mart günü yapılan savaşta vinç arızalanınca “Queen Elizabeth” zırhlısını batıran 275 kilogram ağırlığındaki mermiyi arkadaşlarının yardımıyla Havranlı Koca Seyit, topun namlusuna sürdü.³⁸³ Bu çabasıyla Havranlı Koca Seyit, Türk askerinin darda kaldığı zaman neler yapabileceğini ispatladı.³⁸⁴

Fazla miktarda zayıt veren düşmanın batan zırhlılarının yanında pek çok savaş gemileri de yara aldı. Kurtarma faaliyetlerine katılan birçok küçük harp gemisi de batırıldı. Bu savaşta Türkiye’de torpil uzmanı olarak çalışan Geehl’in, Erenköy Körfezi’ne 18 Mart’tan önce yerleştirdiği mayınların önemli bir etkisi oldu.³⁸⁵ Amiral de Robeck komutasındaki İtilaf donanması, 18 Mart’ta ağır bir yara alınca Çanakkale geçilmez gerçeğini gördü.³⁸⁶

İtilaf donanması Boğaz girişindeki engelleri geçebilseydi dahi buradan öteye ilerlemesi çok zordu. Boğaz girişinden hemen sonra Kilitbahir-Eceabat ve Çimenlikale-Nara Burnu arasındaki dar bir şeritte on bir sıra mayın ve Türk bataryaları bulunuyordu. Daha ileride “Midilli” ve “Yavuz” başta olmak üzere Türk donanmasının yarattığı engeli aşarak Marmara’ya ve oradan İstanbul’a ulaşmaları mümkün değildi.³⁸⁷

Churchill ve bazı tarihçiler tarafından, Robeck ve İtilaf Filosu, Boğaz’ı geçmek için ikinci bir saldırı yapsaydı başarılı olurdu, çünkü tabyalarda ağır cephane kalmamıştı iddiaları ortaya atılmıştı. Churchill’in Türklerin ağır cephanesinin azaldığına dair istihbaratı doğru değildi. Bunun aksine Türk siperlerinde ve topçularında bol miktarda cephane vardı. İngiliz Donanma Tarihçisi Sir Julian Corbett’inin belirttiğine göre Türk siperlerinde her bir ağır top başına ortalama yetmiş seferlik, 15 cm çapındaki havan topları için yüz otuz seferlik, mayın koruma silahları için de silah başına yüz elli seferlik cephane vardı. Mesela 18 Mart akşamı Erenköy bölgesinde 8. Türk Alayında 3.634 havan topu mermisi vardı. 4. Topçu Alayında 1.100 mermiden 992’si duruyordu. Kepez’deki bataryada ise 2.672 mermiden 492’si kullanılmamıştı. Muin-i zafer bataryasında da 691 mermi kalmıştı. Boğazkesen’de bir bataryada 374 mermi kullanılmıştı ve bu bataryada 756 mermi daha vardı. Kepez bölgesindeki deniz bataryasında 260 mermi kullanılmıştı ve daha 658 mermisi vardı. Üç topçu bölüğünde 924 mermi bulunuyordu. Sili’deki dağ bataryası da sadece 64 mermi kullanılmıştı ve elinde 720 mermi daha bulunmaktaydı.³⁸⁸ Yukarıda kısaca belirtildiği gibi, Türk cephelelerinde yeteri kadar silah ve cephane vardı. Osmanlı Devleti gerekli asker, silah ve cephane tedbirlerini

383 Yıldız, *age.*, s. 28; Gençcan, *age.*, s. 28.

384 Apuhan, *age.*, s. 38.

385 “Liman Von Sanders Paşa’nın Çanakkale Hatıraları”, *Çanakkale Hatıraları*, İstanbul 2002, C 2, s. 52-53.

386 Cemalettin Yıldız, *Çanakkale Seddülbahir Kahramanları*, İzmir 2005, s. 6.

387 *Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı*, s. 32.

388 Travers, *age.*, s. 34.

zamanında almıştı. Savaş sırasında İtilaf Devletleri, Çanakkale Cephesi'nde Türk ordusunun gücünü azaltmak amacıyla Osmanlı toprakları içinde yaşayan Ermeniler ile Rumları isyana teşvik ettiler ve bunların maddi güçlerinden de yararlandılar. Çünkü Ermeniler ve Rumlar levent ticareti yaparak çok zengin olmuşlardı.³⁸⁹

Çanakkale Muharebelerinde elde edilen başarı sonucunda Türklerin morali düzeldi³⁹⁰ ve Balkan Savaşlarında yenilmiş olma mahcubiyeti ortadan kalktı. Türk kumandan ve askerleri gelecek için gururunu ve kararlılığını ortaya koydu. Bu kararlılıkla Anadolu'nun ebedî bir vatan olma yolunu açtı.³⁹¹ Avusturya Donanma Cemiyeti, Osmanlı ordusunun Çanakkale'deki tarihi zaferini, 11 Nisan 1915'te gönderdiği bir yazı ile takdir etti.³⁹² Bahr-i Sefid Kumandanı Cevat Paşa'ya, 13 Nisan'da Boğaz'ın savunmasındaki başarısından dolayı Almanya tarafından Croix de Fer nişanı verildi.³⁹³ 18 Mart'ta gösterdiği üstün başarıdan dolayı Meclis-i Mahsus-u Vükela tarafından 25 Nisan'da Padişah Mehmet Reşat'a "Gazi" unvanı verildi.³⁹⁴ 3. Kolordu Kumandanı Esat Paşa, 29 Nisan'da savaşta göstermiş olduğu başarılarından dolayı "Altın Muharebe Liyakat Madalyası" ile ödüllendirildi.³⁹⁵

Robeck, kumandasında bulunan İtilaf donanmasını, ordunun desteğini alarak saldırı yapmaya hazırladı. Fakat 19-24 Mart 1915 tarihleri arası esen sert rüzgâr, donanmanın harekete geçmesine engel oldu.³⁹⁶ 21 Mart'ta İngilizler kaybettikleri gemilerinin yerine yenilerini göndererek yeniden Boğazlara hücum etmeyi planladılar.³⁹⁷ Bunun üzerine 25 Mart'ta takviye edilen İtilaf donanmalarına karşı Çanakkale Boğazı ve Gelibolu Yarımadası'nı savunacak olan 1. Ordu Kumandanı Alman Mareşal Liman von Sanders 5. Ordu Komutanlığına getirildi.³⁹⁸ Hızla işe başlayan Sanders Paşa için 27 Mart'ta Gelibolu'daki Fransız Konsoloslugu binası karargâh yapıldı.³⁹⁹ Enver Paşa'nın önerilerini dikkate alan Sanders Paşa, Türk Tümenlerini birbirinden uzak

389 **Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı**, s. 5. Levantalılar adı verilen gruplar ticari hayata hâkim idiler. Ülkenin iş ve ticaret hayatı bunların elindeydi.

390 N. Hakkı Uluğ, **Çanakkale Destanının 50. Yılı**, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı Yay., s. 31.

391 **Çanakkale'de Türk**, s. 36.

392 **OBÇM**, C 1, s. 61.

393 **OBÇM**, C 1, s. 63.

394 **OBÇM**, C 1, s. 78.

395 **OBÇM**, C 1, s. 85.

396 Travers, **age.**, s. 36.

397 **OBÇM**, C 1, s. 47; Travers, **age.**, s. 43.

398 Yıldız, **age.**, s. 29; Ergüder, **age.**, s. 143; Ahmet Altıntaş, **Çanakkale İngiliz Orduları Başkomutanı İon Hamilton'un Çanakkale Savaşları Raporu**, Çanakkale 1999, s. 8.

399 **OBÇM**, C 1, s. 48.

mevzilere yerleştirdi.⁴⁰⁰ Düşmanın nereden çıkarma yapacağını bilmediği için önce Asya kıyısında bulunan Beşiğe Koyu ile Kumkale'yi tahkim ettirdi. Sonra Avrupa Yakası'nda olan Seddülbahir ve Kabatepe bölgesinin orta bölgesine 9. Tümeni konuşlandırdı. 19. Tümeni Eceabat'a yerleştirdi. Muhtemel çıkarmanın Saros Körfezi'nden yapılacağını düşünerek buraya 4. ve 5. Tümeni yerleştirdi, burada bulunan bataryaları güçlendirdi.⁴⁰¹

Çanakkale zaferi yurt içinde ve yurt dışında sevinçle karşılandı. Nitekim Peşte üniversite öğrencileri bu zaferi 27 Mart'ta sevinç gösterileri ile kutladı. Yine Peşte Hilal-i Ahmer Cemiyeti, bu zafer anısına yemekli bir toplantı düzenledi.⁴⁰² Osmanlı askerlerinin Çanakkale Savaşı'nda kazanmış olduğu zafer Viyana Belediyesi tarafından da memnunlukla karşılandı. Viyana Belediye Başkanlığı 28 Mart'ı kutlamak amacıyla askerlerimize bir tebrik gönderdi.⁴⁰³ Bu zafer dolayısı ile Malezya'nın Batavya şehrinde yaşayan Müslümanlar, bayram yaptılar. Bu sevinçlerinden dolayı 4 Haziran 1915'te Cuma günü okunan hutbede Padişah'ın adını "Gazi" olarak andılar.⁴⁰⁴

5.2.4. Kara Muharebeleri

Denizden Boğaz'ı geçemeyen İtilaf donanması komutanları, 22 Mart sabahı saat 10.00 da "Queen Elizabeth" gemisinde Hamilton başkanlığında toplandı. Toplantıya Tümgeneral Walter Braithwaite, Birdwood, Robeck ve Roger Keyes katılarak karaya asker çıkarma kararı aldılar. Alınan karar gereğince en geç nisan ayının başında çıkarma yapılması planladı. Planın uygulanması için hazırlıklar tamamlandı.⁴⁰⁵ 23 Mart'ta Başkomutan General Sir Ian Hamilton, Britanya Savaş Bakanı Lord H. Kitchener'e bir telgraf çekerek Gelibolu'da bulunan 40.000 Türk askeri ile savaşmak için kara kuvvetlerine ihtiyaçları olduğunu bildirdi. Çünkü Sir Ian Hamilton, Türklerin kurduğu yeni savunma hatları ve mayınları ile başa çıkamayan donanmasına güvenemiyordu.⁴⁰⁶ Hamilton'un isteği üzerine emrinde 75.000 kişilik bir kuvvet toplandı. Bu kuvvetler İngiliz, Fransız, Avusturalya, Yeni Zelan'da ve diğer sömürü askerlerinden oluşmaktaydı. Genel karargâh Limni Adası'nda Mondros Limanı'ydı. General Hamilton'un genel komutanlığı altında olmak üzere ANZAK (Australian, and Nev Zealand Army Corps) kuvvetlerinin komutanlığı General Hunter Weston ve General Birdwood, Fransız kuvvetlerinin komutanlığı General d'Amade tarafından yapılacaktı. D'Amade'nin yerine

400 Travers, *age.*, s. 43.

401 Travers, *age.*, s. 44.

402 **OBÇM**, C 1, s. 73-74.

403 **OBÇM**, C 1, s. 50.

404 **OBÇM**, C 1, s. 115.

405 Travers, *age.*, s. 38-39.

406 Travers, *age.*, s. 39-40.

sonradan General Gouraud ve onun yaralanmasıyla da yerine General Bailoud geçti.⁴⁰⁷

Çanakkale Boğazi'nden geçemeyen İngiliz ve Fransız kuvvetleri, Bolayır, Beşige Kumkale, Kabatepe, Seddülbahir, Alçitepe ve Kilitbahir'e çıkarma yapmayı planladı.⁴⁰⁸ Bu plan üzerine hareket eden Fransızlar, Mondros'ta iskele inşa ettiler, İngilizler de Bozcaada'da işgal hareketlerine giriştiler. İngiliz ve Fransız kumandanları burada yaptıkları çalışmalarını gizlice yürüttüler.⁴⁰⁹ Savaşmak için çıkarma hazırlıklarını tamamlayan İtilaf kuvvetleri 1 Nisan 1915'te Kuru Çiftlik, Yeniköy, Çınar Limanı, Despot ve Deliyanı sırtları ile Koyun Limanı'nı bombaladı. Körfez'e giren bir zırhlı, Karaağaç Limanı'nı ağır bir şekilde bombalayarak buradaki birliklerimizi etkisiz hale getirdi. Türk askerinin şiddetli savunması karşısında şaşkın olan İngiltere, savaşa devam edebilmek için 125 torpil arama gemisi istedi. Ayrıca savaş devam ettirebilmek ve savaş uçaklarını gizlemek için Bozcaada'ya kapalı havaalanı yaptırdı. Gelibolu Yarımadası'na asker çıkarmak için Mondros'a asker yığmaya başladı.⁴¹⁰

Bu arada İngilizler, Kahire, Sidney, Melbourne, Wellington ve Londra gibi büyük şehirlerde yayımlanan gazetelerde, Türkler aleyhine kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Bu çıkarılan gazetelerde Türklerin, acımasız, vahşi ve barbar olduklarını, savaş esirlerine kötü davrandığını yalan bir propaganda şeklinde yayımlattı.⁴¹¹ Oysa Türk askeri, esir düşen İtilaf askerlerine insani yardımda buldukları gibi onların bütün ihtiyaçlarını karşılamış, esirlerin elini sıkımsız ve onları güvenli bir şekilde İstanbul'a göndermişti.⁴¹² 3 Nisan'da karaya çıkarak Arıburnu'ndan taarruz eden İtilaf askerleri geri püskürtüldü. Gelibolu'yu top ateşine tutan "Agamemnon" zırhlısı isabet alınca geri çekildi. Kabatepe önünde bulunan İtilaf donanmasına ait nakliye gemisi isabet aldı ve gemide yangın çıktı. Bunun üzerine diğer gemiler de savaş alanını terk etti.⁴¹³ 4 Nisan'da İtilaf donanmasından bir torpil arama gemisi ile Seddülbahir civarını bombalayan beş büyük İtilaf gemisi batırıldı, dört gemi de savaşamaz hale getirildi.⁴¹⁴

7 Nisan'da Çanakkale Boğazi'ne yaklaşmak isteyen İtilaf torpil gemisine Türk bataryalarından atılan mermi isabet etti ve bu gemi Kumkale açıkların-

407 Sertoğlu, *age.*, C VI, s. 3537.

408 Ergüder, *age.*, s. 143.

409 **OBÇM**, C 1, s. 51-52.

410 **OBÇM**, C 1, s. 55-56.

411 Mete Tunçoku, **Azınlıkların Kaleminden Mehmetçik**, Ankara 1997, s. 21-26.

412 **ATASE**, K 258, D 1068, F 33/2-1.

413 **OBÇM**, C 1, s. 89.

414 **OBÇM**, C 1, s. 58.

da battı.⁴¹⁵ 10 Nisan'da Körfez'de bulunan "IV. Henri" zırhlısına bataryalardan elli iki mermi atıldı ve bunların çoğu gemiye isabet etti. Defalarca yaptıkları saldırılarda İtilaf askerleri çok zayıf verdi ve toplam beş bin asker kaldı. Kumandası altındaki asker sayısı azalınca General Boman ile General d'Amade takviye kuvvet getirmek amacıyla Mısır'a gitti. Buradan temin ettiği askerler ile Suriye sahilinden karaya çıkarma yapmayı planladı.⁴¹⁶ İngilizler savaş sırasında uluslararası kurallara uymuyorlardı. Nitekim 11 Nisan'da "Agamemnon" zırhlısıyla Bolayır köyündeki Süleyman Paşa türbesini bombaladılar.⁴¹⁷

Kısa sürede Çanakkale'ye saldırı hazırlıklarını tamamlayan İtilaf donanmasına ait bir zırhlı torpido ve uçak gemisi 13 Nisan'da Saros Körfezi'ne geldi.⁴¹⁸ 17 Nisan'da Saros Körfezi üzerinde uçan bir İtilaf uçağı denize düşürüldü. Bunu kurtarmak için denize inen uçağa topçu birliklerimiz ateş etti ve bu uçağı batırdı. Bunlara yardım için gelen "Amiral Nelson" zırhlısıyla bir tayyare gemisine mermi isabet edince zırhlı uzaklaştı ve tayyare gemisi de hasar gören tayyareyi arkasına alarak çekildi. Yine 17 Nisan'da öğleden önce E-15 işaretli İngiliz deniz altısı, Çanakkale Boğazı'nın Karanlık Limanı'nın doğusunda batırıldı.⁴¹⁹ 19 Nisan'da Seddülbahir'de bulunan bataryalardan Fransız "IV. Henri" zırhlısına ateş edildi ve zırhlı isabet aldı. Ayrıca "Vengeance" İngiliz zırhlısı da bataryalardan açılan ateş sonucu isabet aldı ve geri çekildi. Çanakkale Boğazı'nı geçmek isteyen Fransız "Joule" denizaltısı ateş altına alındı ve bu sırada bir torpile çarparak battı. Bolayır civarında yerleşim yerlerini ateşleyen "Agamemnon" zırhlısı isabet alınca geri çekilmek zorunda kaldı.⁴²⁰ 21 Nisan'da Fransızlar, Yeni Zelandalı ve Avusturyalı askerleri İskenderiye'den gemilerle Çanakkale'ye getirmek üzere yola çıkardılar.⁴²¹ Bu arada Fransız römorkları ve mavnaları Marsilya'dan Limni Adası'na geldi.⁴²²

İtilaf kuvvetleri 25 Nisan'da çeşitli yerlerde karadan çıkarma harekâtına başladı. Bu harekât şöyle planlandı. Asıl kuvvetler Seddülbahir'e çıkacak ve buradan Türk merkez istihkâmlarının arkasına yürünecek, Kumkale'ye çıkacak olan Fransız alayı buraya taarruz ederken, İngiliz fırkası Kabatepe'ye çıkarma yaparak asıl kuvveti koruyacak ve kısa yoldan merkez istihkâmlarının arkasına yürüyerek asıl kuvvetle birlikte hareket edecek. Türk askerini yanıltmak için Saros Körfezi gibi diğer yerlerde de gösteri amaçlı çıkarma

415 OBÇM, C 1, s. 59.

416 OBÇM, C 1, s. 60-61.

417 OBÇM, C 1, s. 70.

418 OBÇM, C 1, s. 62.

419 OBÇM, C 1, s. 91.

420 OBÇM, C 1, s. 96.

421 OBÇM, C 1, s. 76.

422 OBÇM, C 1, s. 77.

yapılacak.⁴²³

Arıburnu cephesinde Mustafa Kemal kumandasında 19. Fırka ve bir de 9. Fırka vardı. Arıburnu'ndan çıkarma yapmayı uygun bulan İtilaf Devletleri'nin ANZAK (Avusturalia and New Zealand Army Corps) birlikleri 25 Nisan'da karaya çıktı. Burada karaya çıkan İtilaf askerlerine 27. Türk Alayının ikinci taburu derhal ateşle karşılık verdi.⁴²⁴ Kirte'nin güneydoğusunda 25 Nisan'da, İtilaf Devletleri'nin on iki büyük dretnot, zırhlı kruvazör, on beşi küçük torpido harp gemisi, on büyük ve on küçük nakliye gemisi ve birçok kayık römorklarla beraber iki adet dubadan oluşan filosu bulunuyordu. Bu filo Tekeburnu ve Seddülbahir İskeleyi'ni sararak çıkarma yapmaya başladı. Teke Koyu ve Ertuğrul Koyu'na iki büyük duba yaklaşarak asker çıkardı. Bu sırada Türk askerleri hendekten tüfeğini uzatarak kıyıya yaklaşanlara ateş açmaya başladı. Yoğun Türk ateşi sonucunda İtilaf askerleri büyük kayıplar verdi.⁴²⁵

25 Nisan saldırısında Sanders Paşa, Gelibolu'daki karargâhına dönemeyerek Bolayır'da kaldı. 26 Nisan'da Sanders Paşa, komutayı Bolayır'dan yürüttü. Arıburnu ve Seddülbahir'deki savunmayı güçlendirdi. Sanders Paşa, 25-28 Nisan tarihleri arasında savunmayı Saros üzerinde yoğunlaştırdı.⁴²⁶ Çıkarma yapan İtilaf birliklerinin Kirte'ye gelseler dahi Alçıtepe'yi alması mümkün değildi. Çünkü Alçıtepe sirtlarına çok sayıda yeni tabya ve engeller yapılmıştı.⁴²⁷ Seddülbahir'in sağ tarafında Fransız askerleri ve bunların bitişiğinde Senegal, Gurka, daha sonra Sih ve en sonunda İngiliz askerleri bulunuyordu. İtilaf askerlerinin iâşe ve su ihtiyacı yeteri kadar karşılanamıyordu. Ayrıca İtilaf askerleri Gurkalı askerlere hiç güvenmiyordu. Çıkarma sırasında İtilaf birlikleri çok büyük kayıplar verdiği gibi kalanların da çoğu hasta idi. İtilaf kumandanları da savaşın genel gidişatı hakkında askerlerine doğru bilgi vermiyordu.⁴²⁸ Ölümü göze alarak çıkılan bu savaşta, İtilaf askerlerinin ruh sağlığı da bozuluyordu. Bu nedenle İtilaf Devletleri tarafından Bozcaada'da tam teşekküllü kurulan akıl hastanesinde, askerlerinin psikolojik ve akıl hastalığının tedavilerini yaptırdı.⁴²⁹

25 Nisan'da Seddülbahir'e birinci çıkarmayı yapan İngiliz birliklerinin hedefi Alçıtepe ile Kilitbahir'i almaktı. Anzaklar, ikinci çıkartmayı Kaba-

423 Atsız, *age.*, s. 51; Sertoğlu, *age.*, C VI, s. 3539.

424 Atsız, *age.*, s. 53; Eyicil, *age.*, s. 254.

425 Apuhan, *age.*, s. 65; Binbaşı Mahmut Sabri Bey, "Seddülbahir Muharebesi ve 26. Alay 3. Tabur Harekatı", *Çanakkale Hatıraları*, C 3, İstanbul 2003, s. 68-69.

426 Travers, *age.*, s. 49-50.

427 Altıntaş, *age.*, s. 22.

428 Vahdet Keleşyılmaz, "Çanakkale Muharebeleri Hakkında bir Rapor ve Bir Değerlendirme", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1999, C XV, S 43, s. 75-76.

429 Ferai Tınç, "Çanakkale Bizim Derinliğimiz", *Hürriyet*, 20 Mart 2006.

tepe'ye yaptı. Bu çıkarmayı yapan birliğin hedefi; Kocaçimen Tepesi'ni ele geçirmek, Seddülbahir'deki İngiliz birlikleriyle Eceabat bölgesini alarak Gelibolu Yarımadası'nın güneyine hâkim olmak ve böylece Marmara yolunu açmaktı.⁴³⁰ İtilaf askerleri, İlyas Burnu ve Anafartalar kıyılarında gezen veya siper kazan Türklere top atışı yaptıkları halde başarısız oluyorlardı. Burada bulunan devreye "Scorpion" gemisinden altı top atıldılar, fakat isabet ettiremediler.⁴³¹ Liman von Sanders komutasındaki Türk birlikleri, Seddülbahir Kalesi'nin doğusunda siperler kazdı, dikenli teller döşedi, dört makineli tüfek ve dört tane de 37 mm'lik otomatik silah yerleştirdi. Böylece Türk askerleri İtilaf birliklerine karşı güçlü bir direniş mevzii hazırladı.⁴³² Türk askerlerinin, karaya çıkmak isteyen karşı tarafın birliklerine karşı başlattığı yoğun ateş sonucunda İtilaf askerleri çok ağır zayıat verdiler.⁴³³

İtilaf askerleri Seddülbahir ve Ertuğrul Koyu'ndan çıkarmaya başlayınca, bu koyun batı yönüne yerleşmiş beş manga Türk askerinin başında 10. Bölük ikmal erlerinden Ezinelî Yahya Çavuş bulunuyordu. Ezinelî Yahya Çavuş çıkarma yapan İtilaf birliklerine karşı şiddetle direndi.⁴³⁴ İtilaf birlikleri ağır bomba ateşleriyle Türk siperlerini etkisiz hale getirince Yahya Çavuş başka siperlere geçerek karşı ateşe devam etti.⁴³⁵ Olağanüstü gayret göstererek bir İngiliz bölüğünü 14 saat olduğu yerde durdurmayı başardı.⁴³⁶

Çanakkale Muharebelerinde, Anzaklar, İtilaf askerlerinin safında Türklere karşı savaşıyordu. Kendilerine niçin savaştıkları sorulduğunda *İngilizler bizim kardeşlerimizdir, dilimiz ve kültürümüz birdir* diyerek cevap veriyorlardı.⁴³⁷ Cephede savaş şartları çok kötü idi. Cesetlerin bozulması, yaralıların bakımsızlığı ve aşırı derecede sıcaklar yüzünden sinekler çoğalmıştı. Yemek

430 Eyicil, *age.*, s. 254; Altıntaş, *age.*, s. 15.

431 Travers, *age.*, s. 55.

432 Travers, *age.*, s. 60.

433 Travers, *age.*, s. 63.

434 Gençcan, *age.*, s. 54; Niyazi, *age.*, s. 28.

435 Mahmut Sabri Bey'in anılarına göre makineli tüfekte 12 saat ateş eden Yahya Çavuş, tek başına bir tabur asker kadar iş görmüştü. Binbaşı Mahmut Sabri Bey, *age.*, s. 73-74.

436 Yıldız, *age.*, s. 75-76. Ayaşlı Ecir Bin Mustafa'nın savaşta bulunduğu siperde attığı mermi kovanları yarım metre yüksekliğinde yığın oluşturdu. Ecir Bin Mustafa bu mermi kovanlarını, kürekle dışarı attı. Ruşen Eşref Ünaydın, *Çanakkale Savaşlarında Dediler ki*, TTK, Ankara 1990, s. 3-5. Ünaydın, *age.*, s. 12-14. Hüseyin oğlu Mustafa Onbaşı, Kırte savaşında mermisi bitince düşmana süngü ile saldırdı. Ölümünden korkan düşman askeri kum torbalarına sarılıyordu. Mustafa Onbaşı süngüsü ile savaşırken süngüsü kırıldı. İşgalcilerin top ateşine maruz kalınca el bombalarıyla saldırdı. Saldırı sırasında şarapnel misket parçasının kendisine isabet etmesiyle yaralandı. Fahrettin Altay Paşa'nın "Çanakkale Hatıraları", *Çanakkale Hatıraları*, C 2, İstanbul 2002, s. 30.

437 Fahrettin Altay Paşa'nın "Çanakkale Hatıraları", *Çanakkale Hatıraları*, C 2, İstanbul 2002, s. 30.

yerken birkaç asker sinekleri kovalamakla görevlendiriliyordu.⁴³⁸ Türkler ve İngilizler göğüs göğüse çarpışıyordu.⁴³⁹ Conkbayırı Muharebelerinde hücum geçen Türkler, İtilaf gemilerinin şiddetli top ateşine aldırılmamış ve savaşın şiddetine rağmen Türk askeri karşı tarafa insani yardımda da bulunmuştur.⁴⁴⁰ 25 Nisan'da düşman gemileri tabyaları dövmeye başlayınca Sanders Paşa, Anadolu'daki kolorduyu takviye için Rumeli tarafına geçirmeye başladı. Bu sevkiyat çok güçlükle yapılıyordu. Çünkü İtilaf denizaltıları Marmara'ya girmişti ve plan gereği Fransız birlikleri Kumkale'ye çıkarma yapmaya başlamıştı.⁴⁴¹ 25 Nisan'da İtilaf donanması, Arıburnu, Seddülbahir ve Kumkale'ye asker çıkardı. Osmanlı birliklerinin yoğun savunması sonucu karaya çıkan birlikler, geri çekilmek zorunda kaldı. 16 zırhlı İtilaf gemisi yoğun bir şekilde taarruz etti. Tabyalardan atılan mukabil ateşler sonucunda "Majestic" ve "Triump" zırhlıları ağır hasar görünce savaş hattından çekildi. Sadece o gün yapılan savaşta İtilaf tarafı 10.000 kayıp verdi. İngiliz ve Fransız askerleri 25 Nisan'da saldırdı ve Anadolu'nun Beşige kıyılarından çıkarma yapmaya başladı. Bu sırada etrafı kaplayan yoğun sis nedeniyle İtilaf gemileri saat 11.00'de savaş alanından çekilerek Bozcaada'ya gitti.⁴⁴² 26 Nisan sabahı İtilaf askerleri su bulamadıkları gibi cephanelerini de bitirmişlerdi. Türk askerleri Kumkale'de Fransız birliklerine ağır kayıplar verdirerek Zığındere ve Sarıtepe kumsalının boşaltılmasını sağladılar.⁴⁴³ Kabatepe ve Topçular sırtına dört adet top yerleştiren Türklerin, fazla miktarda mühimmat ve çok sayıda yedek topu bulunuyordu. Bu tedbirler muhtemel Anzakların saldırısına karşı alınmıştı.⁴⁴⁴

Gelibolu Yarımadası'na döşenmiş olan dikenli teller ile siperlerden ve özellikle uçaklar tarafından yönlendirilen Türk topçularından Birdwood ve diğer yüksek rütbeli subaylar çok korkuyordu. Çanakale ve Nara'da konuşlandırılmış olan Türk topçuları düşmanın ilerlemesini engelliyordu. Askerlerine yeteri kadar yiyecek ve su bile ulaştıramayan İtilaf kumandanları, personelinin yetersizliklerini görmemezlikten gelerek merkez karargâhı suçluyorlardı. Buna rağmen Hamilton ve Birdwood, gelişmelerin lehlerine olacağına inanıyorlardı.⁴⁴⁵ Halbuki komutanların emirlerine uymayan İtilaf

438 Altay, *age.*, s. 33.

439 Altay, *age.*, s. 37.

440 Fahrettin Altay'ın anılarına göre su fiçileri taşıyan saka Türk eri yanlışlıkla İngiliz siperlerine girmiş ve orada ölmekte olan iki İngiliz askerine su vermişti. Altay, *age.*, s. 38.

441 Atsız, *age.*, s. 52.

442 Gençcan, *age.*, s. 72-73.

443 Travers, *age.*, s. 70,74,76-77.

444 Travers, *age.*, s. 82.

445 Travers, *age.*, s. 80-81.

askerleri arasında disiplin ve düzen zayıflamıştı.⁴⁴⁶ Yeni Zelandalı askerler, su ve cephanesi kalmadığı için geri çekiliyordu.⁴⁴⁷ 27 Nisan'da Sığındere civarında itilaf askeri kalmadı. Kabatepe civarında onlara karşı yapılan taarruzda büyük zayıflık ve gruplar halinde teslim olmuşlardı. Arıburnu önünde Türk topçu ateşi sonucunda bir İtilaf nakliye gemisi batırılırken Sığındere Muharebesi'nde Türkler çok sayıda şehit vermişlerdi.⁴⁴⁸ 27 Nisan'da Kumkale civarında yeniden karşı taarruza geçen itilaf birliği Türkler tarafından püskürtüldü.⁴⁴⁹ 28 Nisan'da Kabatepe civarında kalan İtilaf askerleri buldukları noktalardan çıkarıldı. Aynı gün "Jeanne de'Arc" zırhlısı hasara uğradığından Bozcaada'ya çekildi. İngiliz torpido muhribi Boğaz girişinde batırıldı. Seddülbahir önünde iki düşman gemisi yaralandı ve biri karaya oturdu. Nakliye gemilerinin yanında bulunan askerler römorklara ve mavnalara bindirilerek kurtarılmaya çalışıldı ise de bunlar da batırıldı.⁴⁵⁰ Kabatepe'nin kuzeyinde ve Arıburnu cephesinde Türklerin taarruzları sonucunda İtilaf askerleri geriye atıldı. Onlardan geriye bol miktarda cephane ve iki makineli tüfek kaldı. AE-2 Avustralya ve İngiliz denizaltıları Marmara Denizi'ne girmek isterken batırıldı ve 3 subay ile 29 İtilaf askeri Türkler tarafından esir alındı.⁴⁵¹ 28 Nisan'da Boğaz'da Türk bataryalarına saldıran Fransızların "Jeanne de'Arc" adlı zırhlısı mukabil ateşlerde isabet aldı ve ağır yaralanan gemi Bozcaada'ya çekildi. Yine aynı gün İngiliz torpidosu Çanakkale Boğazı girişinde batırıldı. Seddülbahir önünde iki nakliye gemisi Türk tabyalarından atılan ateş sonucu isabet aldı ve yaralanan gemi karaya oturdu.⁴⁵² 28 Nisan'da Seddülbahir cephesinde İtilaf komutanları panik içindeydi. Türk tarafı da çok iyi değildi. Cephede yaralanan Türk askerleri Maydos'taki hastaneye gruplar halinde kendi başlarına gidiyorlardı. Bunlara verilen sağlık hizmetleri çok yetersizdi.⁴⁵³

1 Mayıs'ta Arıburnu ve Seddülbahir'de Türkler karşı taarruza geçti. Boğaz girişinde bulunan "IV. Henri" ve "Vengeance" zırhlıları isabet alarak geri çekildi. 2 Mayıs'ta savaş devam ederken Boğaz'ı geçmek isteyen bir denizaltı torpillerin müdahalesiyle imha edildi. 4 Mayıs'ta Seddülbahir'de Türk askerlerinin taarruzu karşısında tutunamayan itilaf askerleri teçhizatını bırakarak kaçmak durumunda kalmış, Kabatepe civarına asker çıkarmaya çalışmışlarsa

446 Travers, *age.*, s. 86

447 Travers, *age.*, s. 106.

448 Yıldız, *age.*, s. 158.

449 **OBÇM**, C 1, s. 92.

450 **OBÇM**, C 1, s. 93.

451 **OBÇM**, C 1, s. 95.

452 **OBÇM**, C 1, s. 81-82.

453 Travers, *age.*, s. 116.

da başarılı olamamışlardır.⁴⁵⁴

3 Mayıs'ta devam eden Seddülbahir Muharebesi sırasında Gelibolu Yarımadası'nın bir kısmı İtilaf Devletlerinin savaş ve nakliye gemileri ile sarıldı.⁴⁵⁵ 3 Mayıs'ta Arıburnu, Kabatepe, Seddülbahir'de taarruza geçen İtilaf askerleri geri atıldı. Türk donanmalarının gelmesiyle çekilmek zorunda kalan İtilaf askerleri geride, bol miktarda cephane ve 3 makineli tüfek bıraktı.⁴⁵⁶ 4 Mayıs'ta Türk birlikleri, Arıburnu'nda karşı tarafın avcı siperlerine kadar girdi.⁴⁵⁷ 5 Mayıs'ta Seddülbahir'de Türk taarruzunda İngilizlere çok büyük kayıplar verdirildi. Türk askerleri o zamana kadar toplam 10 makineli tüfek ele geçirdi.⁴⁵⁸ 6 Mayıs'ta yapılan II. Kirte Savaşı'nda Türk askerlerinin başarılı olması, 5. Ordu Komutanı Mareşal Liman von Sanders'in kendisine ve komutası altındaki birliklere güveninin artmasına neden oldu.⁴⁵⁹ 6-8 Mayıs'ta Seddülbahir'de İtilaf askerleri tarafından yapılan saldırı karşısında Türk komutanları arasında emir komuta problemi oldu. Bizzat Gelibolu'ya gelen Enver Paşa 5. Orduda çıkan bu krizi yerinde çözdü.⁴⁶⁰ 9 Mayıs'ta İtilaf donanması Çanakkale Boğazı'nda bulunun Türk tabyalarını ağır bir şekilde ateşe tuttu. Seddülbahir civarında İtilaf askerlerinin taarruzu akim bırakıldı ve savaş gece yarısına kadar sürdü. Türk askerlerinin saldırıları sonunda İtilaf birlikleri geldiği yere püskürtüldü.⁴⁶¹ Aynı gün İtilaf askerlerinin Arıburnu'na hücumu, Türk askerinin karşı süngü saldırısı ile etkisiz hale getirildi.⁴⁶² Cephede başarılı olamayan İngilizler, 10 Mayıs'ta Maydos kasabasında Hilal-i Ahmer bayrağını çeken hastaneyi bombaladılar. Bombalama sırasında hastanede bulunan 30 yaralı Türk askeri şehit oldu.⁴⁶³ Bu olay üzerine İngilizlerin bir daha Hilal-i Ahmer bayrağını taşıyan hastaneyi bombalaması halinde, İtilaf esirlerinin idam edileceği bildirildi.⁴⁶⁴

11 Mayıs'ta Türk topçusu, karşı tarafın arkasını ve iskele mahallerini ateş altına aldı. Boğaz girişinde bulunan İngiliz zırhlısına dört mermi isa-

454 **OBÇM**, C 1, s. 89.

455 Sanders, **age.**, s. 67.

456 **OBÇM**, C 1, s. 97.

457 **OBÇM**, C 1, s. 97.

458 **OBÇM**, C 1, s. 98.

459 **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Çanakkale Cephesi Harekâtı** (Bundan sonra **TSKT**), C 5, 3. Kitap, Ankara 1980, s. 14.

460 Travers, **age.**, s. 122.

461 **OBÇM**, C 1, s. 95.

462 **OBÇM**, C 1, s. 100.

463 **OBÇM**, C 1, s. 90.

464 **BOA**, HR. SYS, 2179/3.

bet edince donanma geri çekildi.⁴⁶⁵ Muavenet-i Millî torpido botu, 13 Mayıs akşamı Morto Limanı'nda, Yüzbaşı Firle komutasındaki "Goliath" zırhlısına saldırdı ve zırhlıyı orta ve arka kısmından vurdu. Aldığı hasarın etkisiyle zırhlı battı. Torpido botu bu saldırıyı o kadar maharetle ve çabuk yaptı ki bir hasara uğramadan Marmara'ya geri döndü.⁴⁶⁶ Batan "Goliath" İngiliz zırhlısında bulunan beş yüz askerin çoğu denizde boğuldu.⁴⁶⁷ 14 Mayıs'ta "Majestic" zırhlısı ile "Albion" zırhlısı Boğaz'a girmeye çalıştılar ise de, top ateşleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar.⁴⁶⁸ 15 Mayıs'ta Arıburnu'nda İtilaf askerlerinin hücumu karşısında şiddetli çatışmalar oldu. Bu çatışmalarda 300 itilaf askeri öldürüldü 1.500'ü ise etkisiz hale getirildi. Türk askeri ise çok az kayıp verdi ve 200 silah ile fazla miktarda cephane ele geçirdi. Karada savaştan Türk birliklerini havadan destekleyen uçaklar Seddülbahir'de düşman siperlerini bombaladı. 16 Mayıs'ta Yeniköy ve Bolayır civarını yoğun bir şekilde ateşleyen Fransız zırhlısı, topçu ateşlerimizi etkisiz hale getirdi.⁴⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın bütün Arıburnu kuvvetlerini kapsayan kumandanlığı 17 Mayıs 1917 tarihine kadar devam etti. Bu süre içerisinde yer yer karşılıklı taarruzlarda bulunuldu. Bu taarruzlardan birini Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatmıştır:

Biz ferdi kahramanlık sahneleriyle meşgul olmuyoruz yalnız size Bombasırtı vakasını anlatmadan geçemeyeceğim. Karşılıklı siperler arasındaki mesafemiz sekiz metre yani ölüm muhakkak... Birinci siperdekiler, hiç biri kurtulmamacasına bütünüyle düşüyor. İkincidekiler de onların yerine gidiyor. Fakat ne kadar imrenilecek bir soğukkanlılık ve tevekkülle biliyor musunuz? Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini biliyor. Hiç ufak bir fütür bile göstermiyor. Sarsılmak yok! Okumak bilenler ellerinde Kur'an-ı Kerim, cennete girmeye hazırlanıyorlar, bilmeyenler kelime-i şahadet çekerek yürüyorlar. Bu Türk askerindeki ruh kuvvetini gösteren hayret ve tebrike değer bir misaldir. Emin olmalısınız ki, Çanakkale Muharebesi'ni kazandıran bu yüksek ruhtur.⁴⁷⁰

17 Mayıs'ta Arıburnu mıntıkasında "Amiral Nelson" zırhlısı İsmailoğlu Tepesi'ni bombaladı.⁴⁷¹ 18 Mayıs'ta "Charlamenghe", "IV. Henri" ve "Quant-

465 OBÇM, C 1, s. 101.

466 Sanders, *age.*, s. 73-74.

467 OBÇM, C 1, s. 120; Gençcan, *age.*, s. 106-107; Niyazi, *age.*, s. 273-277; OBÇM, C 1, s. 102.

468 OBÇM, C 1, s. 121.

469 OBÇM, C 1, s. 117.

470 Ruşen Eşref, "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülakat", **Çanakkale Hatıraları**, İstanbul 2003, C 3, s. 37; Cemil Conk Paşa, "Çanakkale Conkbayırı Savaşları", **Çanakkale Hatıraları**, C 2, İstanbul 2002, s. 210; **Çanakkale Conkbayırı Savaşları**, Erkanıharbiye-i Umumiye Basımevi, Ankara 1959, s. 26.

471 OBÇM, C 1, s. 118.

ze” zırhlıları Rumeli kıyılarına ateş açtı ve Anadolu bataryalarından karşılık verilmesi üzerine bu zırhlılar geri çekildi.⁴⁷² Arıburnu’nda Anzakların top ateşleri altında İtilaf mevzilerine 19 Mayıs’ta taarruz edildi. Siperlere girilerek iki makineli tüfek ele geçirildi. Boğaz’a girmeye çalışan zırhlılarına bataryalardan ateşle karşılık verildi.⁴⁷³ Türk askerinin taarruzu karşısında İtilaf askerleri, siper olarak kazılan hendeklere kötü koku yayan gaz bombaları attı. Almanlar savaş sırasında ilk defa Avrupa’da 22 Nisan 1915’te klorin gazı kullanmıştı. İngilizler, Berlin’den İstanbul’a kimyasal gaz gönderildiğini Rus istihbaratından öğrendiler. Churchill, Almanların klorin gazı kullanmasına misilleme olarak Deniz Kuvvetleri Komutanı Amiral de Robeck ile Amiral Hamilton’a Çanakkale’de gaz kullanılması talimatını verdi. Bu talimatın ardından Churchill, Gelibolu’ya 4.600 tüp kimyasal gaz ile 50.000 gaz maskesi gönderdi. İngiltere bunlara ilave olarak Çanakkale’ye 1.600 gaz tüpü ve 85.000 ton klorin gazıyla doldurulmuş 3.000 tüp kimyasal gaz sevk etti. 21 Mayıs’ta Çanakkale Boğazı’na sokulan bir İtilaf gemisine kaleden top ateşi ile karşılık verildi. İsbet alan gemi dumanlar içinde kalmış ve yardıma gelen gemiler tarafından Boğaz’dan çıkarılmıştır.⁴⁷⁴

Çanakkale Cephesi’nde Türk askerinin başarılarını gölgelemek isteyen Fransa, 18 Mayıs’ta resmi bildiri yayımlayarak Fransız kamuoyuna yanlış bilgi verdi. Bildiride İtilaf askerlerinin Kabatepe’yi işgal ettiğini, Türk askerlerini yok ettiklerini ve Mehmetçığı siperden geriye attıklarını duyurdu.⁴⁷⁵ Oysa gelişmeler bu bildiride belirtilenlerin tam aksine seyrediyordu.⁴⁷⁶ Fransızlar yalan bilgi vererek kendi kamuoyunu yanıltırken İngilizler de İstanbul’da bir hükûmete karşı ihtilal çıktığı söylentisini yaydı. Fransız ve İngilizlerin bu şekilde yalan haber ve propagandaya dayalı çalışmaları Fransız kamuoyunda olumlu bir etki bırakmadığı gibi İngiliz kamuoyunu da aldatmaktan başka bir işe yaramadı.⁴⁷⁷ 20 Mayıs’ta Arıburnu’nda ve Seddülbahir’de İtilaf siperlerine taarruz edildi. Süngü hücumlarıyla İtilaf askerleri geri atıldı.⁴⁷⁸ Aynı gün İtilaf donanmasının denizaltısı yolcu taşıyan “Kısmet” vapurunu kovaladı ve “İstanbul” vapuruna ateş etti. İtilaf denizaltısı, yolcu taşıyan Türk gemilerine ateş açarak savaş kurallarını ihlal etmekten çekinmedi.⁴⁷⁹

21 Mayıs’ta İngiliz zırhlısı Rumeli’deki Türk piyade mevzilerini bombaladı. Bu sırada Türk bataryalarından açılan ateş sonucu isabet alan zırhlı

472 OBÇM, C 1, s. 122.

473 OBÇM, C 1, s. 123.

474 OBÇM, C 1, s. 118; *Yeni Şafak*, 22 Mart 2007.

475 OBÇM, C 1, s. 152.

476 OBÇM, C 1, s. 106.

477 Sayılır, *age.*, s. 49.

478 OBÇM, C 1, s. 124.

479 BOA, DH. EUM. VRK, 25/4.

kaçarak Morto Limanı'na sığındı.⁴⁸⁰ 22 Mayıs'ta Arıburnu ve Seddülbahir cephesinde yapılan şiddetli muharebede düşmana dört binden fazla askerî zayıyat verildi.⁴⁸¹ Aynı gün toparlanan İtilaf birlikleri Seddülbahir'e taarruz etti. Saldırı karşısında Türk tarafından 43 asker şehit düştü, 28 asker de yaralandı. Cephe üzerinde uçan bir İtilaf uçağı da Türkler tarafından düşürüldü.⁴⁸² Seddülbahir'de göğüs göğüse yapılan savaşta İtilaf birliklerinden 2.000 asker öldürüldü ve 4.000 asker de etkisiz hale getirildi.⁴⁸³ 23 Mayıs'ta Seddülbahir'de başlayan Türk taarruzu sonucunda geri çekilmek zorunda kalan İtilaf birlikleri geride 2.000 ölü askerini bıraktı. Dokuz saat süren şiddetli muharebede Türklerden 43 asker şehit oldu ve 420 asker yaralandı. İtilaf donanmasından "Majestik" ve "Vangeance" zırhlıları isabet alınca geri çekildi. Yirmi beş sene önce yaptırılmış olan "Pelenge-i Derya" ganbotu, İtilaf denizaltısının saldırısına uğrayarak batırıldı. Gemi personelinden bir subay ve bir er şehit oldu.⁴⁸⁴ 24 Mayıs'ta taraflar arasında geçici ateşkes yapıldı. Yaralı ve ölülerin ortadan kaldırılması sırasında Türk askerleri karşı taraf askerlerine güler yüzle davranarak, incir ve üzüm gibi tatlı yiyecekler verdiler, onlar da Türk askerlerine sığır etinden hazırlanmış kavurma ikram ettiler.⁴⁸⁵ 25 Mayıs'ta Alman denizaltıları, Arıburnu önünde üzerinde 14 adet 19'luk ve 4 adet 25'lik topu bulunan İngiliz "Triumph" zırhlısını batırdı. Geminin personelinin çok az bir kısmı kurtuldu. Gemi sağ tarafına yatarak yavaş yavaş batarken sahilde bekleyen yirmi bin İtilaf askeri seyirci kalmaktan başka bir şey yapamadı. Türk askerleri "Chelmer" gemisini bombalamaya başladı. Bu gemi önce Kefalo'ya sonra Mondros'a gitti.⁴⁸⁶ Yoğun ateş karşısında kalan diğer İtilaf gemileri İmroz Adası'na doğru kaçtı. Bu zırhlı gemilerden biri Morto Limanı'na gelerek bombardımana başladı ise de Anadolu bataryalarımızdan açılan ateş karşısında tutunamayarak geri çekildi.⁴⁸⁷

Çanakkale cephesinde fazla miktarda zayıyat veren İngilizler, yaralı askerlerini Mısır'a götürdüler.⁴⁸⁸ Mısır ve Malta hastaneleri yaralı İngiliz askerlerle doldu. Ayrıca Mısır'da bulunan İngiliz askerleri, Mısırlı Müslümanların kendilerine karşı ayaklanacağı endişesine düştüler.⁴⁸⁹ İngilizler intikam almak amacıyla savaş kurallarını ihlal ederek 25 Mayıs'ta Hilal-i Ahmer bayra-

480 **OBÇM**, C 1, s. 125.

481 **OBÇM**, C 1, s. 127.

482 **OBÇM**, C 1, s. 104.

483 **OBÇM**, C 1, s. 119.

484 **OBÇM**, C 1, s. 126.

485 Altıntaş, **age.**, s. 84.

486 Travers, **age.**, s. 111-112.

487 **OBÇM**, C 1, s. 107, 127, 119.

488 **BOA**, HR. SYS, 2409/85

489 Keleşyılmaz, **agm.**, s. 76.

ğını taşıyan hastaneyi ve hastane gemilerini bombaladılar.⁴⁹⁰ Akbaş Tekkesi hastane çadırlarını bombayla tahrip ettiler ve Marmara havzasında seyreden Türk yolcu gemilerine saldırdılar.⁴⁹¹ Bu hareketler, Cenevre Sözleşmesi'ne ve 1907'de yapılan Lahey Sulh Sözleşmesi prensiplerine aykırıydı.⁴⁹²

27 Mayıs'ta Alman denizaltısı tarafından Seddülbahir önünde "Majestic" İngiliz zırhlısı batırıldı ve İtilaf Devletleri'nin savaş gemileri limana doğru sürüldü. İtilaf birlikleri, Türk askerlerinin döşediği dikenli tel ve attığı şarapneler karşısında geri çekildi.⁴⁹³ Aynı gün Türk birlikleri yoğun ateş altında Kabatepe sahilinde denize girerek burada bulunan mavnalarda yüklü 36 nakliye arabasını ele geçirerek karaya çıkardı.⁴⁹⁴ Yine aynı gün Alman denizaltıları, Gelibolu Yarımadası etrafında dolaşan İngiliz zırhlı gemilerini etkisiz hale getirdi⁴⁹⁵ ve Türk birlikleri tarafından torpillenen ve İmroz Adası'na çekilen "Agememnon" zırhlısı kayboldu.⁴⁹⁶

Çanakkale'de Türkler karşısında başarılı olamayan İngilizler, 28 Mayıs 1915 tarihli *Manchester Guardian* gazetesinde yayımladıkları yazı ile harbe devam etmek istemediklerini halka duyurdular. Çünkü savaşlar sırasında İngilizlerin verdiği denizaltı kayıpları beklediklerinin üzerinde oldu. Nitekim U-51 Numaralı Alman Denizaltı Kumandanı Yüzbaşı Hersing, İngilizlerin "Panfizer", "Majestic" zırhlılarının yanı sıra beş nakliye gemisini de batırdı. İngilizlere göre savaşa devam edebilmek için İngiliz denizaltılarını Türk ve Alman taarruzlarından koruyacak yeni bir silaha acilen ihtiyaçları vardı.⁴⁹⁷ 29 Mayıs'ta Arıburnu'nda Türkler süngü ile hücum ederek karşı taraf askerini dört yüz metre geriye attı. İttifak uçakları İtilaf mevzilerini bombaladı.⁴⁹⁸ 30 Mayıs'ta Seddülbahir'de etkili top ateşine rağmen Türk birlikleri, hücum ederek İtilaf mevzilerini ateş altına aldı.⁴⁹⁹ Seddülbahir mıntıkasında 4 Haziran'da 3. Kirte Savaşı'nda İtilaf taarruzu ile başlayan harekât iki gün devam etti. Türkler bu taarruzu püskürttükleri gibi 17 adet makineli tüfek ve birçok mühimmat ele geçirdiler.⁵⁰⁰ 3. Kirte Savaşı'nda Türk askerlerinin kahramanca savaşıması sonucunda Fransız kolordusu başarısız oldu.⁵⁰¹ 3. Kir-

490 **OBÇM**, C 1, s. 109.

491 **OBÇM**, C 1, s. 111.

492 **OBÇM**, C 1, s. 112.

493 Travers, **age.**, s. 124.

494 **OBÇM**, C 1, s. 128.

495 Sanders, **age.**, s. 73-74.

496 **OBÇM**, C 1, s. 129.

497 **OBÇM**, C 1, s. 148-149.

498 **OBÇM**, C 1, s. 129.

499 **OBÇM**, C 1, s. 130.

500 **OBÇM**, C 1, s. 131.

501 **TSKT**, C 5, 3. Kitap, s. 46.

te Savaşı'nda Fransızlar 31 subay 2.000 er, İngilizler 6.000 subay ve er kayıp verdi. Bu savaşta Türk askeri ise 65 subay ve 4.952 er zayıt verdi.⁵⁰² Kanlıdere sırtlarında yapılan savaşta Türk ve İtilaf askerleri boğaz boğaza savaştı. Türk askerlerinden 21 subay 569 er şehit oldu.⁵⁰³ İtilaf cephesinde savaşan Hunter-Weston, 4 Haziran'da yenilmelerine sebep olarak; haberleşmenin yetersizliğini, Fransız askerlerinin eğitimsizliğini, İtilaf subaylarının kaybedilmesini, zapt ettikleri yerlerin Kraliyet Deniz Tümeni tarafından korunamamasını ve Türklerin ağır makineli ile ateş etmelerini gösterdi.⁵⁰⁴ 4 Haziran'da siperler İtilaf askerlerinin cesetleriyle doluydu.⁵⁰⁵ Arıburnu ve Seddülbahir'de Türk askerlerinin taarruzu, 5 ve 6 Haziran'da şiddetli bir şekilde devam etti.⁵⁰⁶ 7 Haziran'da bir itilaf denizaltısı, "Ceyhun" nakliye vapurumuzu batırdı. Kanlısirt'ta bulunan İtilaf mevzileri top ateşiyle tahrip edildi.⁵⁰⁷ 9 Haziran'da Arıburnu ve Seddülbahir cephelerinde top ve tüfek ateşleri ile savaşa devam edildi. Öğleden sonra Tekeburnu civarında yangın çıktı ve bu yangının etkisiyle İtilaf cephanesi infilak etti.⁵⁰⁸

11 Haziran'da Mustafa Kemal'in emriyle Türkler, Arıburnu'nda taarruza başladı ve bu taarruzda İtilaf birliklerine büyük kayıplar verdirildi. Arıburnu savaşlarında iki taraf siperleri arasındaki mesafe 8-12 metre idi.⁵⁰⁹ Sir Hamilton'un ifade ettiği gibi Conkbayırı'nda Türk askerleri, İngiliz askerlerine ağır kayıplar verdirmişti.⁵¹⁰ Conkbayırı yamaçlarından aşağı doğru Türk askerleri, İtilaf askerlerinin yoğun bir şekilde yaptığı kara ve deniz ateşi altında ilerledi. Bu ilerleyiş karşısında, Yeni Zelanda askerleri, on makineli tüfekte namluları ısıdan kızarıncaya kadar kısa mesafeden öldürücü bir şekilde ateş ediyorlardı. Ağır ateş karşısında Türk tarafı büyük kayıplar vermiş ve çok az sayıda asker, Conkbayırı'nın Türk tarafındaki sırtlar üzerinde bulunan siperlerine dönebilmişti.⁵¹¹

Lalababa ve Gazibaba'da Türk ileri karakolları bulunuyordu. Bu karakollarda bulunan Türk askerleri araziye çok iyi biliyordu. Az sayıda Türk askeri, gecenin karanlığından istifade ederek kumsala kadar sokularak karşı tarafın birliklerinin ateş hattına girmiş ve onların 34. Tugayına ağır zayıt verdir-

502 **TSKT**, C 5, 3. Kitap, s. 71-72.

503 Conk, **age.**, s. 131-133.

504 Travers, **age.**, s. 132.

505 Travers, **age.**, s. 135.

506 **OBÇM**, C 1, s. 133-135.

507 **BOA**, DH.EUM.VRK, 25/25.

508 **BOA**, HR, MA, 1134/65.

509 Eşref, **age.**, s. 40.

510 Eşref, **age.**, s. 54.

511 Altıntaş, **age.**, s. 56.

mişti.⁵¹² 12 Haziran'da Arıburnu'nda karşılıklı çarpışmalar devam etti. İtilaf birlikleri geri çekilmek zorunda kalmış ve geride fazla miktarda silah ve cephane bırakmıştı.⁵¹³ Karada yapılan savaş Türklerin lehine devam ederken İtilaf uçakları, savaş kurallarını hiçe sayarak Arıburnu mıntıkasında yaralı Türk askerlerinin bulunduğu hastaneyi bombaladı.⁵¹⁴

13-14 Haziran'da Arıburnu mıntıkası karşısında İtilaf askerlerinin inşa ettiği siperler tahrip edildi. Seddülbahir'de Türk askerlerinin taarruzu karşısında dayanamayan İtilaf askerleri, bir makineli tüfek ile beş tüfek ve birçok savaş malzemesi bıraktı.⁵¹⁵ 15 Haziran'da Arıburnu karşısında bulunan Türk siperleri üzerinde bulunan düşman uçağı Türk topçu ateşinin müdahalesiyle düşürülmüş, 17-18 Haziran'da Arıburnu'nda yapılan savaşta İtilaf askerlerinin büyük kayıpları olmuş ve bir torpidoları da ağır hasara uğratmıştı.⁵¹⁶ Bu sırada Marmara Denizi'ne gizlice geçen İtilaf denizaltısı bir Türk kayığına ateş açtı.⁵¹⁷ 20 Haziran'da Arıburnu'nda karşılıklı top ve tüfek muharebeleri devam etti.⁵¹⁸ 21 Haziran'ının sabahından gece yarısına kadar Seddülbahir'de Türk cephesini parçalamak isteyen İtilaf askerleri direndi.⁵¹⁹ Ancak Türk askerinin şiddetli bir şekilde karşı koymasıyla geri çekildiler.⁵²⁰ 22 Haziran'da Arıburnu sahiline yaklaşan İtilaf donanmasına ait savaş gemileri Türk Sahra topçularının atışları karşısında bölgeden uzaklaştı. Kerevizdere'de şiddetli bir şekilde İtilaf birliklerine karşı koyan Türkler, bir baskınla onları buradan uzaklaştırdı ve bu birliklere fazla miktarda insan ve cephane kaybı verildi.⁵²¹ 24 Haziran'da Seddülbahir'de aralıklarla savaş devam etti. Geri çekilen İtilaf askerlerinden 26 tüfek, 9 sandık cephane, fazla miktarda yedek parça, telefon malzemeleri ve bombalar ele geçirildi.⁵²² 25 Haziran'da Türkler, karşı taraf siperlerini ağır toplarla ateş altına aldı. İttifak'ın bomba ateşinden korunmak için İtilaf askerleri siperlerine tel örgüler çekti.⁵²³ İtilafın bir zırhlı himayesinde 9 torpido, 11 araştırma gemisi ve bir balon gemisi Arıburnu istikametine gelerek Çanakkale'ye otuz adet bomba attı. Bomba sonucu Çanakkale'de çıkan yangın gece yarısına kadar devam etti. Kayatepe'de konuşlanan

512 Altıntaş, *age.*, s. 64.

513 BOA, HR, MA, 1135/7.

514 BOA, HR. SYS, 2103/1.

515 BOA, HR, MA, 1131/35.

516 BOA, HR, MA, 1131/73.

517 BOA, HR. SYS, 2103/1.

518 BOA, HR, MA, 1131/24.

519 Altıntaş, *age.*, s. 16.

520 BOA, HR, MA, 1131/40.

521 BOA, HR, MA, 1131/45.

522 BOA, HR, MA, 1131/64.

523 BOA, HR, MA, 1131/90.

ve İtilaf donanmasına etkili ateşler açan Türk topçularının yoğun ateşi altında kalan İtilaf donanması İmroz Adası'na çekilmek zorunda kaldı.⁵²⁴ 26-27 Haziran gecesi Arıburnu'nda piyade askerlerin ateşleri ve topçu birliklerin bombaları ile İtilaf mevzileri ateş altına alındı. Karada hareketsiz kalan İtilaf uçakları Kumkale'nin güneyini ve Yenişehir köyünü bombaladı.⁵²⁵ 27-28 Haziran gecesi Seddülbahir'de Türk siperleri bombalandı. 28 Haziran günü öğleden önce Sığındere'de Türk birlikleri karşı taarruza geçti ve karşı taraf siperlerini ele geçirdi. Anadolu bataryaları, İtilaf güçlerinin Tekke Burnu'ndaki bataryalarını susturdu ve Türk uçakları da Seddülbahir'de İtilaf siperlerini bombaladı.⁵²⁶ 29 Haziran'da Arıburnu ve Seddülbahir'de savaş gün boyu devam etti.⁵²⁷ 30 Haziran'da Seddülbahir'deki muharebe devam ederken İtilaf tarafının bir bataryası susturuldu, bir obüs topu tahrip edildi.⁵²⁸

Arıburnu'nda Türk piyade ve topçu birliklerinin ateşleri karşısında başarısız olan İtilaf askerleri, uluslararası kurallara uymayarak yeşil renkli gaz çıkaran ve kötü koku yayan kimyasal gaz bombaları kullandılar. Kimyasal gaz bombalarının kullanıldığı sırada rüzgâr denizden karaya esiyordu. Kullanılan gaz bombalarının yaydığı kimyasal gaz ile Türk askerleri zehirlenecekti. Fakat gaz bombaları atılınca rüzgâr yön değiştirerek karadan denize doğru esmeye başladı ve böylece kimyasal gaz İtilaf askerlerinin üzerine gitti. Rüzgârın karadan denize doğru esmesi uzun bir süre devam etti. Netice itibarıyla kullanılan kimyasal gaz bombasından Türk askerlerinin yanı sıra İtilaf askerleri de etkilendi. İngilizlerin uluslararası savaş kurallarını ihlal ederek kimyasal gaz bombası kullanmalarına rağmen Türk birlikleri, 2 Temmuz'da süngü taarruzuyla İtilaf askerlerini etkisiz hale getirdi.⁵²⁹

2 Temmuz'da girişilen süngü taarruzunda 72. Alayın 3. Taburundan toplam 43 Türk askeri şehit oldu.⁵³⁰ 28 Haziran - 5 Temmuz 1915 tarihleri arasında Sığındere'de yapılan savaşta 11. Tümede toplam 10 subay ve 2.003 er savaş dışı kaldı.⁵³¹ 3 Temmuz'da İtilaf gemileri Kabatepe civarını bombaladılar. Türk topçularının karşılık vermesiyle İtilaf gemisi arka tarafından isabet alarak savaş alanından uzaklaştı. Aynı gün, Arıburnu ve Seddülbahir civarındaki saldırılar Türkler tarafından etkisiz hale getirildi. Topçu birliklerin ateşiyle Süleyman Reis Deresi'nin batısında bulunan İtilaf birliklerinin

524 **OBÇM**, C 1, s. 153.

525 **BOA**, HR, MA, 1132/91.

526 **BOA**, HR, MA, 1133/3.

527 **BOA**, HR, MA, 1133/20.

528 **BOA**, HR, MA, 1133/58.

529 **BOA**, HR, MA, 1133/67.

530 **TSKT**, C 5, 3. Kitap, s. 183.

531 **TSKT**, C 5, 3. Kitap, s. 157.

silah ve cephane deposu imha edildi.⁵³² Alman denizaltısı 4 Temmuz'da, top ateşle saldıran İtilaf gemilerine zayıf verdi ve Seddülbahir önünde Fransız nakliye gemisini 3 dakika gibi kısa bir süre içinde batırdı.⁵³³ Bataryalar ve siperlerden yapılan ateş karşısında başarılı olamayan İtilaf birlikleri, savunmasız olan Arıburnu önündeki Türk hastane gemisine 6 Temmuz'da ateş etti. Tekke Burnu'na çıkarma yapan İtilaf birlikleri üzerine Anadolu bataryalarından yoğun ateş edildi.⁵³⁴ 7 Temmuz'da Seddülbahir'de iki siper, Türk askerleri tarafından ele geçirildi. Seddülbahir'in sağ ve sol cephesinde piyade ve topçu ateşleri devam etti. Teke Burnu'ndaki İtilaf güçlerinin karargâh çadırları Türk ateşi altında kaldı.⁵³⁵ 8 Temmuz'da Morto Limanı civarındaki uçak, Türk topçularının müdahalesiyle uzaklaştırıldı. Cephede başarılı olmayan İtilaf gemileri, 10 Temmuz'da Mudanya İskeleyi'nde Biga yolcu vapurunu bombalayarak savaş dışındaki bölgelere taarruz ettiler.⁵³⁶ 10 Temmuz'da Kabatepe karşısında bulunan İtilaf donanmasına ait zırhlı gemiler, 200 top mermisi attı. Türk topçularının karşı ateşle bir İtilaf zırhlısı isabet aldı ve bu yarayla zırhlı ve Türk bataryaları tarafından açılan ateş sonucunda da bir İtilaf uçağı geri çekildi.⁵³⁷ 11 Temmuz'da Morto Limanı'nda bulunan İtilaf bataryaları ve uçak hangarları Anadolu bataryalarının etkili ateşleriyle dövüldü.⁵³⁸ Hamilton, 12 Temmuz'da Kerevizdere ağzından itibaren Seddülbahir ve Alçitepe'ye kadar olan bölgeyi işgal etme planı yaptı.⁵³⁹ 13 Temmuz'da Seddülbahir'de süngü hücumları ile İtilaf askerleri geriye atıldı. Kerevizdere civarına sokulan İtilaf torpidoları, Türk bataryalarından yapılan isabetli atışlar karşısında geri çekildi.⁵⁴⁰ 14 Temmuz'da Arıburnu sahiline yaklaşan bir İtilaf nakliye gemisi ile torpidosu Türk topçu ateşi karşısında tutunamayarak geri çekildi.⁵⁴¹

15 Temmuz'da cereyan eden çarpışmalar sırasında İtilaf askerleri ölü ve yaralılarını, üç büyük, iki küçük hastane gemilerine bindirerek batıya doğru götürdü. Hastane amblemi taşıyan İtilaf Devletleri'nin sivil gemileri, amacının dışında kullanılarak asker taşıdı ve bu askerler Kerevizderesi'nden karaya çıkarma yaptı.⁵⁴² İngilizler, hastane gemileriyle 15 Temmuz'da Kerevizderesi

532 **OBÇM**, C 1, s. 154-155.

533 **BOA**, HR, MA, 1134/7.

534 **BOA**, HR, MA, 1134/24.

535 **BOA**, HR, MA, 1134/36.

536 **OBÇM**, C 1, s. 155, 155,156.

537 **BOA**, HR, MA, 1134/8.

538 **BOA**, HR, MA, 1134/98.

539 Altıntaş, **age.**, s. 25

540 **OBÇM**, C 1, s. 200; **BOA**, HR, MA, 1135/24.

541 **OBÇM**, C 1, s. 2001; **BOA**, HR, MA, 1135/41.

542 **OBÇM**, C 1, s. 2001; **BOA**, HR, MA, 1135/42.

ve Seddülbahir'e birliklerini taşıyarak karaya asker çıkardılar. Hastane gemilerinin bu şekilde kullanılmasındaki amaç Türk askerlerini yanıltmaktı. Çünkü savaş kuralları gereği hastane amblemi taşıyan gemilere dokunulmuyordu. İtilaf askerleri hastane amblemi taşıyan gemilerinin dokunulmazlık kuralına sığınırken, 16 Temmuz'da Arıburnu civarında Hilal-i Ahmer bayrağını çeken Türk gemilerini bombaladılar.⁵⁴³ 16 Temmuz'da Arıburnu ve Seddülbahir'de İtilaf askerleri ile Türkler karşılıklı olarak piyade ve makineli tüfeklerle birbirlerine taarruz ettiler. Morto Limanı'nda bulunan İtilaf siperlerine ani baskın yapan Türklerin bu saldırısı karşısında İtilaf birlikleri Teke Burnu'nda ve Seddülbahir civarında tutunamaz hale geldiğinden geri çekildi.⁵⁴⁴

Çanakkale cephelerinde İtilaf askerlerinin başarısızlığını ve fazla miktarda zayıat verdiğini gören Mısırlılar, İngiliz üniformasını giyerek savaşmak istemediler. Yaralı askerler Mısır'a götürüldüğünde sayılarının çok olması dolayısıyla tedavi edilemedi ve birçoğu tifo hastalığından öldü. Ayrıca Mısır'da yaralı Fransız askerleri ve 18 Temmuz'da cepheden Mısır'a gönderilen yaralı Avustralya askerleri çok kötü durumdaydı. Burada İngiliz tabibi bulunmadığı gibi hasta bakıcı ve sağlık malzemesi de eksikti. Bu nedenle yaralılar gemilere bindirilerek tedavi edilmeden başka yerlere sevk edildi. Sevk edilen hastaların çoğu gemilerde öldü.⁵⁴⁵ Cephede savaşan Türk askerleri, ele geçirdikleri yaralı Avustralyalı askerlere de su ve yiyecek verdiler, yaralı askerlerin yaralarını sardılar. Yaralanmış, aç ve susuz kalmış İngiliz askerlerine ekmek ve su verdiler.⁵⁴⁶ İngiliz ve Fransız birlikleri ise esir düşen Osmanlı askerlerine insanlık ve hukuk dışı muamelelerde bulundular.⁵⁴⁷

18 Temmuz'da Seddülbahir'de düşman kuvvetleri Türk siperlerine hücum etti. Osmanlı birlikleri karşı taarruzda bulunarak bu hücumu cevap verdi.⁵⁴⁸ 19 Temmuz'da "U" denizaltısı, Mudanya iskelesinde yolcu taşıyan "Biga" vapurunu torpilledi.⁵⁴⁹ 20 Temmuz'da Arıburnu'nda İtilaf mıntıkasında lağımlar patlamış ve aynı gün Türk birliklerinin süngü hücumu başlamıştı.⁵⁵⁰ 22 Temmuz'da Arıburnu'nda karşılıklı lağım muharebeleri devam etti. Sol taraftan yapılan Türk topçu ateşi ile İtilaf askerleri geri çekilmeye mecbur oldu.⁵⁵¹

543 **OBÇM**, C 1, s. 188.

544 **BOA**, HR. MA, 1135/56.

545 **OBÇM**, C 1, s. 176; **BOA**, HR, MA, 1135/70.

546 **BOA**, HR, MA, 1135/96.

547 **BOA**, HR. SYS, 2189/1.

548 **BOA**, HR. MA, 1135/78.

549 **OBÇM**, C 1, s. 189-190.

550 **BOA**, HR. MA, 1136/14; **BOA**, HR. MA, 1136/28.

551 **BOA**, HR. MA, 1136/35.

Çanakkale Savaşı'nda 3. Kolordu komutanı Mirliva Esat Paşa, savaş süresince olağanüstü bir çaba harcadı. İşte bu hizmetlerinden dolayı Esat Paşa'ya 22 Temmuz'da feriklik rütbesi verildi. Ayrıca 5. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Kaymakam Kazım Bey'e de üstün gayretleri nedeniyle üç sene sefer kıdemi zammı ödendi.⁵⁵² 23 Temmuz'da Arıburnu'nda topçu atışları devam etti ve yapılan lağım muharebesinde Türkler tarafından, karşı tarafın lağımları patlatıldı, Seddülbahir'de yapılan taarruz geri püskürtüldü. Ayrıca Seddülbahir'in güney tarafına kuvvet yığan İtilaf askerleri, Anadolu bataryası tarafından yapılan etkili top ateşleri ile dağıtıldı.⁵⁵³

24 Temmuz'da Arıburnu ve Seddülbahir'den İtilaf havan bataryası ve topçu ateşleri ile saldırı yapıldı fakat bunlar püskürtüldü.⁵⁵⁴ Aynı gün Fransız denizaltısı "Moritto", Çanakkale Boğazı'nda batırıldı ve otuz bir asker esir alındı. Arıburnu'nda bulunan bataryalardan atılan bombaların etkisiyle İtilaf siperlerinde yangın çıktı, siperleri önünde bulunan tel örgüleri tahrip edildi. Seddülbahir'de İtilaf askerleri yakıcı gaz yayan mermiler kullandı.⁵⁵⁵ İtilaf Devletleri'nin 5 savaş uçağı, 24 Temmuz'da Çanakkale'nin kuzey doğusunda bulunan Halil Paşa Çiftliği'ndeki hastaneleri bombaladı. Hâlbuki hastane üzerine uzaktan görülebilen iki Hilal-i Ahmer bayrağı çekilmişti. Bombalama sonucunda yanan hastanede bulunan yaralılar zor kurtarıldı.⁵⁵⁶ Türk askerleri ise esir olarak ele geçirdikleri askerlere insanca muamele yaptılar. Türklere esir düşen Thomas O'Neill gibi tutuklular, ailelerine yazdıkları mektuplarda Türklerin kendilerine iyi baktıklarını, yaralarını tedavi ettiklerini, İngiltere'de bile göremeyecekleri bir muamele ile karşılaştıklarını anlatmışlardır.⁵⁵⁷

Çanakkale Savaşı bütün şiddetiyle devam ederken savaş sırasında gösterdiği olağanüstü gayretlerinden dolayı Miralay Mustafa Kemal Bey'in başarıları dikkat çekti. 19. Fırka Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey, savaştaki büyük gayret ve hizmetleri nedeniyle 28 Temmuz'da 15. Kolordu Kumandanlığına tayin edildi.⁵⁵⁸ Mustafa Kemal Bey'in 15. Kolordu Kumandanlığına tayini Çanakkale Cephesi'nde savaşan askerlere moral oldu. Savaşta büyük kayıp veren İtilaf ordusuna yardım etmek ve yeni takviye birlikleri sağlamak amacıyla 100 nakliye gemisi ile 150.000 asker Malta'dan Çanakkale'ye doğru hareket etti. Bu takviye birliklerini alan İngilizlerin amacı Anadolu ve Bolayır sahillerine çıkarma yaparak Boğaz'ın işgalini kolaylaştırmaktı. Ayrıca İngilizler, Çanakkale Savaşı'nı yürüten Türk ordusunun geriden aldığı

552 BOA, İ. HB, 1333.N/141.

553 BOA, HR. MA, 1136/50.

554 BOA, HR. MA, 1136/58.

555 BOA, HR. MA, 1136/64.

556 OBÇM, C 1, s. 189.

557 BOA, HR. MA, 1136/5.

558 OBÇM, C 1, s. 181; BOA, İ. HB, 1333.N/43.

desteği kesmek istiyordu. Bu arada İngilizler savaşı birliğini desteklemek amacıyla Midilli Adası'nı işgal etmeyi planladı. Fransızlar da, Malta ve Bezarta bölgesine denizaltılarını gönderdi. İtilaf Devletleri planlarını daha da genişleterek Adriyatik Denizi'ne altı İngiliz kruvazörü gönderdi.⁵⁵⁹

29 Temmuz'da Arıburnu ve Seddülbahir'de taraflar arasında top ateşi devam etti. Seddülbahir'de Türk topçu ateşi sonucunda çıkan yangında karşı tarafın cephaneleri infilak etti. Anadolu bataryaları tarafından da Tekke Burnu civarında bulunan İtilaf birliği bombalandı.⁵⁶⁰ 30 Temmuz'da Arıburnu'nda İtilaf askerleri defalarca taarruz etti ise de başarılı olamayarak çekilmek zorunda kaldı.⁵⁶¹ 31 Temmuz'da Arıburnu, Alçıtepe ve Seddülbahir'de şiddetli topçu ateşleriyle savaş devam etti.⁵⁶² Karşılıklı yapılan hücum sırasında İtilaf tarafından 95, Türk tarafından ise 100 asker öldü.⁵⁶³ Mağlubiyeti hazmedemeyen İtilaf birlikleri Türk siperlerini susturamayınca, 31 Temmuz'da Kumkale'nin doğusunda bulunan Ezine Hastanesi ile Havuzlar civarındaki hastane binalarını bombaladılar.⁵⁶⁴

İngiliz basınından kamuoyuna duyurulan habere göre Çanakkale cephesinde İtilaf askerleri Türk askerlerinin saldırıları karşısında gerekli lojistik desteği alamadılar. Bundan dolayı İtilaf askerleri aç ve susuz kalarak süngü ile hücum etmeye mecbur kaldılar. Çok zor durumda kalan Avustralya ve İngiliz birlikleri, 80.000 asker zayıt verdi. İngiliz Başbakanı Mister Asquith'in de belirttiği gibi 31 Temmuz 1915 tarihine kadar İtilaf Devletleri toplam 330.995 asker kayıp verdi.⁵⁶⁵ Savaş sırasında İngiliz birlikleri uluslararası hukuk kurallarına uymadı. İhtiras ve kibirle belirledikleri amaçlarına ulaşmak için savunmasız bulunan halkın korunmasını dikkate almadılar. Halkın yaşadığı şehirleri bombalayarak yaktılar, kadınları, yaşlıları ve çocukları öldürdüler. Beyaz bayrak çekilmesine rağmen Maydos civarında bulunan hastaneyi bombaladılar. Çanakkale civarında bulunan bütün şehir, köy ve yerleşim yerlerini yaktılar. Suriye'de sahile yakın olan şehirleri top ateşine tutarak kadınları ve çocukları acımasızca öldürdüler.⁵⁶⁶

31 Temmuz'da Çanakkale'ye saldıran "Queen Elizabeth" dretnotu, Türk tabyalarından atılan ateş sonucu isabet alarak savaştan çekildi. Böyle zırhlı ve güçlü bir geminin yara alarak savaştan çekilmesi, İngiliz donanmasında

559 **OBÇM**, C 1, s. 181-182; **BOA**, HR. SYS, 2411/51.

560 **OBÇM**, C 1, s. 209; **BOA**, HR. MA, 1137/21.

561 **BOA**, HR. MA, 1137/22; **BOA**, HR. MA, 1137/29.

562 Burhan Sayılır, **Çanakkale Ümitler, Yanılığlar, Gerçekler**, Ankara 2003, s. 68.

563 Altıntaş, **age.**, s. 28.

564 **BOA**, HR. MA, 1137/55.

565 **BOA**, HR. MA, 1140/40.

566 **BOA**, HR. SYS, 2412/11.

bulunan kırk dretnotun sonunun da böyle olacağı endişesine neden oldu.⁵⁶⁷ Savaş süresince İngiliz ve Fransız orduları arasında disiplin bozulmuştu. İşgalci askerler kendilerine kumandanları tarafından verilen talimatları dikkate almıyorlardı. Nitekim 2 Ağustos 1915'te Limni ve Mondros adalarına çıkan İngiliz ve Fransız askerleri, halka kötü davrandı, mallarını yağmaladı ve kadınlarına tecavüz ettiler.⁵⁶⁸ 3-4 Ağustos'ta Arıburnu ve Seddülbahir'de yapılan taarruzlarda Türk birlikleri iki yüz metre mesafe araziye ele geçirdi. Geri çekilen İtilaf birliklerinin uçakları Kilitbahir ve Ağderesi mevkiinde bulunan Hilal-i Ahmer bayrağını çeken hastaneyi bombaladı.⁵⁶⁹

6 Ağustos'ta Arıburnu'nda görülen İtilaf güçlerine ait nakliye gemileri, Türk tabyaları tarafından ateş altına alındı. İsabet alan gemiler ve mavnalar yandı. Bu sırada Arıburnu'nun sol cephesinden taarruz eden İtilaf birlikleri ufak bir Türk siperini ele geçirdi. Karşı taarruz ile burası tekrar alındı. Seddülbahir'de taarruza geçen İtilaf tarafı aynı gün ikinci defa geri çekilmeye mecbur kaldı. Akşama doğru şiddetli bir hücum sonucunda İtilaf siperleri ele geçirildi ve siperlerde bulunan itilaf askerlerinin tamamı öldürüldü. Yapılan muharebede 60 İngiliz askeri esir alındı ve iki alaydan ancak 30 kadar asker sağ kalabildi.⁵⁷⁰ Seddülbahir'in sağ cephesinde bulunan General A. Raussel kumandasında 2.000 kişilik Yeni Zelanda kuvvetleri, Türk askerini Ağilderre'de etkisiz hale getirmek için hücum etti.⁵⁷¹ 6 Ağustos 1915'te şafak vakti İtilaf askerleri Arıburnu'nda taarruza geçti. 8 Ağustos'ta Conkbayırı eteklerini İngilizler ele geçirdi. Onları Conkbayırı'ndan geri atmak zorlaşıyordu. İtilaf askerlerinin ilerlemesini önlemek amacıyla Anafartalar Grup Kumandanlığı oluşturularak başına Miralay Fevzi Bey getirildi. Miralay Fevzi Bey, askerinin yorgunluğunu bahane ederek yapılması planlanan taarruzu ertesi güne bırakmak istedi. Durumun hassasiyetini gören 19. Fırka Kumandanı Mustafa Kemal Bey, Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kazım Bey'le konuşarak birliklerin birleştirilmesini ve bütün kuvvetlerin emrine verilmesini istedi. Bunun üzerine Anafartalar Grup Kumandanlığını üstüne alan ve daha sonra da bu unvanla anılan⁵⁷² Mustafa Kemal Bey, 9 Ağustos'ta şafak vakti İtilaf askerlerinin ilerlemesi karşısında taarruza geçti. İşte bu taarruz da Çanakkale'de en kanlı savaşlardan biri oldu. Türk askerinin kan ve ateş içinde yaptığı

567 BOA, HR. SYS, 2099/2.

568 BOA, HR. MA, 1138/77.

569 BOA, HR. MA, 1138/12.

570 BOA, HR. MA, 1138/39.

571 Çanakkale Conkbayırı Savaşları, 1959, s. 33.

572 Belgelerle Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 62, Ankara 2005, s. 3. Atatürk'ün 4 Ocak 1916'da Sofya'ya gittiğini bildiren bu belgede yardımcı olunması istenirken Atatürk'ün unvanı Anafartalar Grubu Kumandanı olarak yazılmıştır.

I. Anafartalar Savaşı kazanıldı.⁵⁷³

6-7 Ağustos gecesi İtilaf Devletlerinin yeni birlikleri, Arıburnu'nun kuzeyinden iki bölgede karaya çıktı. Türk birliklerinin Karaçalı civarında taarruz etmesi karşısında İtilaf askerleri geriye atıldı. Seddülbahir'de Türk siperleri, karşı taraf siperlerine doğru kırk metre kadar yaklaştı. Türk askerinin göğüs göğüse yaptığı savaşta geri çekilmeye mecbur kalan düşman, Türk siperleri önünde 2.000 askerini ölü bıraktı. Karada kıyasıya mücadele devam ederken Çanakkale sularına giren bir İtilaf denizaltısı, 7 Ağustos'ta "Barbaros" zırhlısını batırdı, fakat mürettebatının çoğu kurtarıldı.⁵⁷⁴ 6 Ağustos'ta İtilaf birliklerinde bulunan askerlerin durumu çok kötü idi. Ceset kokuları, sinekler, sıcaklık ve susuzluk askerlerin hayatını tehlikeye sokuyordu.⁵⁷⁵

ANZAK birlikleri 7 Ağustos'ta Kılıçbayır ve Düztepe'yi yoğun top ateşine tuttu. Cesarettepe'de İtilaf birliklerinin topçu ateşi Türk makineli tüfeklerini tahrip edemedi ve önde bulunan Türk siperlerini etkisiz hale getiremedi. Hücumu geçen ilk sıradaki İtilaf askerleri, Türk makineli tüfekleri tarafından imha edilince, ikinci sıradakiler, sonra üçüncü sıradakiler öne sürüldü. Bu askerlerin çoğu makineli tüfekler tarafından imha edildi. Bu arada Avustralya hafif süvarilerinin bir kısmı topçu ateşi desteğinde Türk siperlerine kadar girdi, fakat başarılı olamadı. İtilaf askerlerinin top atışları dikenli tellere zarar veremedi. Top ateşi başlayınca siperlerde bulunan Türk askerleri buldukları yeri terk edip dere yatağına sığındılar, top ateşi kesilince siperlerine geri döndüler.⁵⁷⁶ İtilaf askerleri, 7 Ağustos'ta Anafartalar Koyu'nda yaptıkları çıkarmada ipe tutunarak karaya çıkabildiler ve tüfekleriyle bir makineli tüfek dışında malzemelerini sahile taşıyamadılar. Deniz suyu ve kum yüzünden üç yüz tüfek ve getirebildikleri tek makineli tüfek de çalışmaz durumdaydı. Birlikler arasında haberleşme yetersizdi. İtilaf birlikleri bu olumsuz şartlara rağmen Kireçtepe'ye doğru ilerledi ise de başarılı olamadı.⁵⁷⁷

Liman von Sanders, İtilaf askerlerinin Saros Körfezi'nde çıkarma yapacağını dikkate alarak burada yoğunlaştı ve 9. Tümen ile burayı takviye etmesi için Albay Hans Kannengiesser'i gönderdi. 3. Kolordu Komutanı Esat Paşa, Kabatepe ile Seddülbahir arasında bir saldırı beklerken Mustafa Kemal ise Kocaçimentepe ve Conkbayırı'ndan saldırı olacağını tahmin ediyordu. Türk ordusu cephede teyakkuz halinde beklerken, ANZAK askerleri arasında dizanteri gibi salgın hastalıklar yaygınlaşmıştı. Hastaneye sendeleyerek gidilenler tedavi edilmeden hemen tahliye ediliyordu.⁵⁷⁸

573 Ergüder, *age.*, s. 149.

574 **OBÇM**, C 1, s. 214-215; **BOA**, HR. MA, 1138/38.

575 Travers, *age.*, s. 146.

576 Travers, *age.*, s. 151-155.

577 Travers, *age.*, s. 183, 186.

578 Travers, *age.*, s. 156-157.

Liman von Sanders, 8 Ağustos akşamı, Anafartalar civarında toplanan bütün birliklerin komutasını Arıburnu cephesinin kuzeyinde bulunan 19. Tümen Komutanı Albay Mustafa Kemal'e verdi. Çünkü Sanders, Mustafa Kemal Bey'e tam olarak güveniyordu.⁵⁷⁹ Mustafa Kemal Bey, 23 Nisan'da 19. Tümen Komutanı olarak savaşa katılmış ve düşmanı sahile kadar sürmüştü. 19. Tümen Kumandanı Albay Mustafa Kemal, İtilaf güçlerine üç ay boyunca karşı koymuştu. Sanders'in isteği ile Anafartalar Kumandanı olan Mustafa Kemal Bey, derhal taarruz planını hazırlayarak harekete geçti.⁵⁸⁰ Arıburnu ve diğer cephelerde yapılan savaşlarda Türk askerleri, İtilaf askerlerinin silah ateşleri altında sahilde kumlara bakan tepelerde yılmadan duruyorlardı. Yine bu savaşlarda Türk askerleri, o gün için modern haberleşme araçları olan telgraf ve telsiz gibi cihazları verimli bir şekilde kullanarak birlikler arasında iletişimi sağlıyorlardı.⁵⁸¹ Kara Muharebeleri devam ederken denizde de harekât devam ediyordu. Nitekim denizde sürdürülen savaşta 8 Ağustos'ta harp malzemesi taşıyan "Barbaros Hayrettin" gemisi, bir İngiliz denizaltısı tarafından torpillenerek Gelibolu önlerinde batırıldı.⁵⁸²

Anafartalar'da ve Karakoldağı eteğinde savaşan Türk askerleri, düşmanın ağır saldırılarına rağmen, savaş sırasında esir düşen Teğmen William George Stewart Fawkes'a su ve yiyecek verdiler. Onu korumak için omuzlarında taşıyarak savaş alanından uzaklaştırdılar.⁵⁸³ Bu örnekte olduğu gibi, Osmanlı askerleri esirlerine insani yardımda bulunurken Fransızlar da savaş sırasında esir aldıkları Türk askerlerini angarya işlerinde kullanıyorlardı. Türk esirlerle insanca davranmayarak uluslararası hukuk kurallarını ihlal etmekten çekinmiyorlardı.⁵⁸⁴ Türk halkı da cephede savaşan askerlerinin levazım ve iaşe ihtiyacını en iyi şekilde karşıladı. Nitekim Fransız basını, Türk milletinin fevkalade dayanma gücünün kendisine sağlanan levazım ve iaşeden kaynaklandığını neden olarak gösterdi.⁵⁸⁵

Türk savunmasını düzenlemek için Liman von Sanders, Anafartalar da dâhil olmak üzere bütün kuzey grubuna komuta etmek üzere Albay Fevzi'yi tayin etti. Ayrıca Fevzi Bey'e 8 Ağustos'ta iki tümeni kullanarak Anafartalar'da bir saldırı düzenlemesini emretti. Fakat saldırı yapılamadı. Bunun üzerine Liman von Sanders, Fevzi Bey'i görevden alarak yerine 8 Ağustos saat 21.45'te Mustafa Kemal'i getirdi. İki Türk tümeni 8 Ağustos'ta düşmana saldıracak durumda değildi. Saldırmama gerekçesi olarak 7. ve 12. Türk

579 Sanders, *age.*, s. 83.

580 Conk, *age.*, s. 172.

581 Altıntaş, *age.*, s. 36.

582 Sanders, *age.*, s. 87.

583 **OBÇM**, C 2, Ankara 2005, s. 75.

584 **BOA**, HR. SYS, 2189/2.

585 **OBÇM**, C 2, s. 77.

Tümenlerinin bir araya getirilip düzenin sağlanması ve arazinin incelenmesi için zamana ihtiyaçlarının olduğu söylendi. Hava çok sıcaktı ve Saros bölgesinden Anafartalar'a güneş altında yürüyerek gelen asker çok yorulmuştu. Ancak düzen sağlandıktan, arazi incelendikten ve bir gün dinlendikten sonra 7. ve 12. Tümenler bir saldırı yapacak duruma geldi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, 9 Ağustos sabahı saat 04.00'te saldırı emri verdi. Bu taarruzda 7. Tümeninde 5.982 ve 12. Tümeninde 10.401 olmak üzere toplam 16.382 asker vardı.⁵⁸⁶

9 Ağustos'ta Anafartalar cephesinde Türk birliklerinin taarruzu sonucu Mesantepe, ele geçirildi. Mesantepe'den çekilmek zorunda kalan İtilaf birlikleri, iki mitralyöz, bir miktar silah bıraktı. İtilaf askerlerinden 4 subay ile 50 er esir alındı. Damakçılık Bayırının kuzeyine ilerleyen Türk birlikleri, Azmak'ın kuzeyindeki tepeyi ele geçirdi ve Conkbayırı- Çaylık Bayırısı-Asma Dere cephesindeki taarruzu geri püskürttü. Bu sırada 19 İtilaf savaş gemisi tarafından Türk birliklerinin üzerine ateş açıldı. Galata köyünde Hilal-i Ahmer bayrağını taşıyan hastane 9 Ağustos günü bombalandı. Bir Türk askeri şehit oldu ve üç asker de yaralandı.⁵⁸⁷ Türklerin cephede başarıyla ilerlemelerine rağmen 28 Ağustos 1915 tarihli *Times* gazetesi, 9 Ağustos'ta yapılan Anafartalar Savaşı'nda Türklerin kararlı bir şekilde direndiklerini, Avustralya ve Yeni Zelanda askerleri sayesinde Türklere çok kayıp verdirdiklerini, Kumludere ile Tekmildere'nin Türk şehitlerinin cesetleriyle doluğu yalan haberini yazdı.⁵⁸⁸

10 Ağustos'ta Conkbayırısı'nda yeniden başlayan Türk taarruzunda, Kanlısirt'ta iki manganın savunduğu siper ele geçirildi. Geri çekilen Fransız birlikleri bir zabit ile birkaç askerini esir bıraktı. Akşam üzeri Anafartalar cephesine İtilaf askerlerinin şiddetli bir taarruzu gerçekleştiyse de Türk birliklerinin karşı taarruzu ile düşman buradan uzaklaştırıldı. İtilaf güçlerinin bu cephedeki taarruzunun amacı Kocaçimen Dağı ile Conkbayırısı'nı elde etmektir. Fakat başarılı olamayınca bir mitralyöz ile 171 tüfeği geride bırakarak çekildiler.⁵⁸⁹ Yapılan ateşler sonucu ağır kayıplar veren İtilaf güçleri, gemilerini Mondros'a hareket ettirmek zorunda kaldılar.⁵⁹⁰ Bu savaşta Liman von Sanders, Kannengiesser ve Mustafa Kemal gerçeği çok iyi gördüklerinden yoğun bir tempo ile uyum içinde çalıştılar.⁵⁹¹

10 Kasım'da Teke Burnu ve İmroz taraflarında Fransız ve İngilizlere ait savaş gemileri etrafı gözetledi. Midilli ve Sakız'a 30.000 Fransız ünifor-

586 Travers, *age.*, s. 194.

587 BOA, HR. MA, 1139/3.

588 BOA, HR. MA, 1141/5.

589 BOA, HR. MA, 1136/61; Travers, *age.*, s. 169.

590 OBCM, C 2, s, 102-105.

591 Travers, *age.*, s. 170.

sı giyen Rum askerini karaya çıkardılar.⁵⁹² Kraliyet Sahra topçusundan bir tugay Anafartalar'da karaya çıkabildi fakat Türk askerlerinin yoğun ateşleri karşısında başarılı olamadı.⁵⁹³ 10 Ağustos'ta Conkbayırı'nda yapılan savaşta birliğin önünde duran ve ölümün cephede değil ecel ile olduğuna inanan Mustafa Kemal Bey'in göğsündeki saate, bir mermi parçası isabet etti. Bu merminin etkisiyle saati kırıldı ve bu saat nedeniyle Mustafa Kemal Bey'in hayatına bir zarar gelmedi.⁵⁹⁴ Cesaret, sabır ve teslimiyet ile askerlerinin önünde cepheye gitti. Anafartalar Cephesi Kumandanlığına atanan Mustafa Kemal bu inançla, 19. Fırka'yı Şefik Bey'e teslim ederken Allah'tan muvaffakiyet diledi ve bundan sonra yeni görevine başladı.⁵⁹⁵

10 Ağustos'ta Arıburnu'nun kuzeyinde bulunan Türk birliklerinin saldırısı gerçekleşti. Taarruz karşısında büyük zayıf veren İtilaf askerleri beş yüz metre geriye çekildi. Bu çekilmede bir makineli tüfekle 200 tüfek ele geçirildi. Seddülbahir, Saros Körfezi ve Bolayır civarında Türk siperleri İtilaf gemilerince bombalandıysa da karşı ateş sonucunda Körfez'den çekilmek zorunda kaldılar.⁵⁹⁶ 10 Ağustos'ta Arıburnu cephesinin kuzeyinden Türk mevzilerine üst üste dört defa taarruz edildiyse de başarılı olunamadı.⁵⁹⁷ 10 Ağustos'ta Çanakkale'de yaklaşık altı kilometre genişliğindeki cephede yapılan savaşta, taraflar büyük kayıplar verdi. Savaşın şiddetinden meydanda kalan cesetleri kimse almaya cesaret edemedi.⁵⁹⁸ Türk birlikleri disiplinli bir şekilde ilerledi. İtilaf birliklerini çember içine aldı. Ana merkezden irtibatı kesilen İtilaf birlikleri yok edildi. Böylece İtilaf askerlerinin elinde bulunan siperler 10 Ağustos akşamı ele geçirildi.⁵⁹⁹ Türklerin bu başarısı karşısında General Hamilton Londra'ya çektiği telgrafta; *Çok cesur muharebe eden, iyi sevk ve idare edilen Türk ordusunun karşısında bulunuyoruz* diyerek, Türk askerinin disiplinli oluşunu ve kahramanlıklarını itiraf etti. Bu itiraf Çanakkale'de kazanılan Conkbayırı zaferi idi. Mustafa Kemal, kumandası altında bulunan askerleriyle birlikte cephede savaşıyordu. Nitekim bugünün hatırası olarak şarapnel parçasının isabet ettiği saatini, Liman von Sanders'e verdi. Şarapnel parçası ile kırılmış saati gören Sanders Paşa çok etkilendi ve teşekkür etti. Bunun üzerine Sanders Paşa, başarılarının hatırası olarak kendi saatini çıkarıp Mustafa Kemal Bey'e hediye etti.⁶⁰⁰

592 **OBÇM**, C 1, s. 10.

593 Altıntaş, **age.**, s. 72.

594 Ergüder, **age.**, s. 151.

595 **Çanakkale Conkbayırı Savaşları**, 1959, s. 27.

596 **BOA**, HR. MA, 1139/3.

597 **BOA**, HR. MA, 1139/10.

598 **OBÇM**, C 1, s. 263.

599 **BOA**, HR. MA, 1141/46.

600 Conk, **age.**, s. 267-268.

İtilaf Devletlerinin Mısır'da yerlilerden oluşturulan 18.000 askeri bulunuyordu. Burada bulunan İngiliz kuvvetleri ise 6.000 idi. Yani toplam 24.000 mevcutlu Mısır ordusu vardı.⁶⁰¹ Türkler Çanakkale'de ölüm kalım mücadelesi verirken Mısır'ın Hidiviye Şirketi vapurlarından Abbasiye, Elkahire ve Osmaniye adlı üç gemi İtilaf askerlerinin erzak, cephane ve askerini taşıyordu.⁶⁰²

Anafartalar, Kanlısirt, Conkbayırı ve 19. Tümen cephesinde yapılan beş günlük muharebelerde (6-10 Ağustos 1915), Türklerin toplam kaybı 20.000, İngilizlerin 25.000'di. bu savaşlarda Anafartalar Grubu Komutanı Albay Mustafa Kemal Bey, bizzat cephenin içinde bulundu.⁶⁰³ 12 Ağustos'ta Arıburnu ve Seddülbahir cepheslerinde karşılıklı piyade ve top atışlarıyla savaş devam etti. Arıburnu karşısında dolaşan İtilaf zırhlısı isabet alınca cepheden uzaklaştı. Seddülbahir'de hücum eden Türk birlikleri, yüz metre uzunluğundaki siperi ele geçirdi.⁶⁰⁴ İtilaf askerlerinden 16 subay ve 250 askerden oluşan seçkin bir bölük direndi ise de bunlar Türk ateşleri karşısında tutunamadı.⁶⁰⁵

Savaşın seyrini yakından takip eden General de Lisle, 17 Ağustos'ta, Lord Kitechener'e gönderdiği raporda; Türklerin çok cesur savaştıklarını, iyi sevk ve idare edildiğini bildirdi. Birliklerinin başarısız olduğunu gören General Hamilton, Suvla'ya çıkan askerleri komutası altına verdi.⁶⁰⁶ 17 Ağustos'ta İngiliz birlikleri Akbaş Nakliye Hastanesi'ni bombaladı.⁶⁰⁷ Bu arada İngilizler, Almanlarla Türkleri birbirine düşürmek için Almanların Türkleri aldattığına dair yalan propaganda içeren bildirimler dağıttılar. Bu bildirimlerde, Almanların Türklere top ve fişek gönderdiklerini, Türklerin İtilaf askerleriyle savaştığını, Türk gençleri savaşta şehit olduktan sonra Almanların Anadolu'yu işgal edeceklerini ve Almanların daima yalan söyleyerek Türkleri aldattığını ifade eden propagandalar yaptılar.⁶⁰⁸

Ağustos ayında savaş bütün şiddetiyle devam ederken, büyük hizmetleri bulunan 15. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Bey, 19 Ağustos'ta 16. Kolordu Kumandanlığına atandı.⁶⁰⁹ Muharebe sırasında İtilaf taraftarları, Gelibolu'da Osmanlı ve Alman subayları arasında anlaşmazlık çıktığı asılsız ha-

601 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, Genelkurmay Basımevi, C 1, Ankara 1970, s. 209-210.

602 Conk, **age.**, s. 177.

603 **TSKT**, C 5, 3. Kitap, s. 377.

604 **BOA**, HR. MA, 1139/13.

605 Altıntaş, **age.**, s. 74.

606 **TSKT**, C 5, 3. Kitap, s. 446.

607 **OBÇM**, C 2, s. 268.

608 **OBÇM**, C 2, s. 272.

609 **BOA**, İ. HB, 1333. L/19.

berini gazetelerde yayımlattılar.⁶¹⁰ Bu yalan haberi yaymalarındaki amaçları büyük bir disiplin içerisinde başarı ile yürütülen Çanakkale Muharebelerini kendi lehlerine çevirmektir.⁶¹¹

İtilaf askerleri 21 Ağustos'a kadar yaptıkları taarruzlarda başarılı olamadılar. Bu başarısızlığın nedenlerini; kurmay çalışmalarının yetersiz olması, cephede savaşan askerleri Mondros Limanı'nda bulunan tümenlerin desteklememesi, İtilaf toplarının teknolojik olarak geri olması, cephede ilerleyen İtilaf piyade askerlerine Alman makineli tüfeklerinin aşırı zarar vermesi, dikenli telleri kesecek aletlerin ilkel olması, Türk bataryalarının tahrip edilememesi, Türk bataryalarının iyi gözlem yaparak yerlerini değiştirmesi ve Türk askerlerinin kullandığı silahların teknik ve donanımlı olması, İtilaf askerlerinin elindeki haritaların hatalı, çok eski ve yetersiz olması, ölçümlerin teknik olarak yapılamaması, top mermi sayısının azlığı, tecrübesizlik, teknik yetersizlik, havadan Türk cephelerinin gözetlenememesi ve Türklerin teknik ve coğrafi avantaja sahip olması şeklinde açıkladılar.⁶¹²

Çanakkale'de savaşan İtilaf Devletlerinin askerleri arasında dizanteri, diyare gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklar yaygınlaştı. Bu hastalıklardan dolayı savaşta İtilaf askerlerinin dörtte üçü zayı oldu. İngiliz askerlerinin savaştan bıkmış olduklarından dolayı morali bozdu. Savaşmak istemedikleri gibi memleketlerine gitmek istiyorlardı. Çanakkale Savaşı'nın boş yere yapıldığına, İstanbul'u almanın hayal olduğuna inanıyorlardı. Ayrıca bu savaşa sebep olan idarecilerden nefret ediyorlardı. Nitekim İtilaf askerleri kendi aralarında yaptıkları konuşmalarında nefretlerini dile getirerek idarecilerin ateşte yakılarak cezalandırılması gerektiğini söylüyorlardı.⁶¹³

28 Ağustos 1915 tarihinde yayımlanan *Times* gazetesinde, Anafartalar'da Türk zayıyatının 4.900 olduğu bildirildi. Bu savaşa katılan ve Suvla Köyü'nde taarruza kalkan İngiliz askerlerinin tepeyi almak için süngü hücumu yaptıkları ve Türklerin de karşı koymasıyla pek kanlı bir savaşın olduğu aynı gazetede duyuruldu.⁶¹⁴ 21 Eylül'de Arıburnu ve Kabatepe önlerindeki müttefik savaş gemileri Türk askerlerinin açtığı ateş sonucu İmroz'a çekildi. Morto Limanı ve Seddülbahir'deki gemileri sahili top ateşi altında tutarken bu gemiler savaş kurallarını ihlal etti ve boğucu gaz yayan top mermileri kullandı.⁶¹⁵

İtilaf kuvvetleri Çanakkale Kara Muharebelerinde başarılı olamayacağını anlayınca çekilmeye karar verdi. Savaşta Türk ordusunun kahramanca

610 Sayılır, *age.*, s. 50-51.

611 BOA, HR. SYS, 2412/62.

612 Travers, *age.*, s. 223-225.

613 BOA, HR. MA, 1140/63.

614 BOA, HR. MA, 1141/5.

615 OBCM, C 2, s. 85.

mücadelesini gören Bulgarlar 6 Eylül 1915'te Almanlarla anlaşarak İttifak Devletleri yanında yer aldı. 11 Eylül 1915'te Alman-Avusturya-Bulgar orduları, Sırbistan'a taarruz etti. 13 Ekim'de Anafartalar ve Seddülbahir'de Türk topçularının ateşiyle karşı tarafa ağır kayıplar verdirildi. Arıburnu'nda İtilaf Devletlerinin bir mitralyöz mevzisi tahrip edildi.⁶¹⁶ Kasım ayı sonunda Anafartalar'da fırtına, sel ve dondurucu soğuklar Anzak askerlerini olumsuz yönde etkiledi.⁶¹⁷ 27 Ekim'de Anafartalar'da ve Arıburnu'nda karşılıklı top ateşi devam etti. Arıburnu İskelesi'nde görülen İtilaf nakliye kolları yapılan top ateşleriyle buradan uzaklaştırıldı.⁶¹⁸

Çanakkale Savaşı İtilaf Devletlerinin aleyhine gelişince Hamilton görevinden alınarak yerine Sir Charles Monro tayin edildi. Monro, savaşa devam etmeyi düşünmek istemediğinden Çanakkale cephelerinin boşaltılması taraftarıydı. Bu sebeple Monro, 12 Kasım 1915'te Seddülbahir, Anafartalar ve Arıburnu cephelerini yerinde denetledi. İtilaf askerlerinin dar bir alana sıkışmış durumunu görünce Yarımada'nın derhal boşaltılması görüşünü Lord Kitchener'e bildirdi. Bunun üzerine Lord Kitchener, Çanakkale Cephesi'nde İtilaf askerlerini yerinde görmek amacıyla 17 Kasım'da Mondros Limanı'na geldi. Cephelerde incelemelerde bulunduktan sonra Çanakkale'nin boşaltılması hakkındaki raporunu İngiltere'ye gönderdi.⁶¹⁹

Çanakkale Savaşı uzayınca İtilaf Devletlerinin boşluğundan istifade eden Avusturya-Bulgar orduları, 8 Kasım'da Sırbistan'a taarruz ederek bu engeli ortadan kaldırdı. Sırbistan'ın mağlup edilmesiyle Berlin-İstanbul bağlantısı sağlandı. Berlin-İstanbul bağlantısı sağlanınca Almanya'dan ağır bataryalar ve fazla miktarda cephane yardımı gelmeye başladı. Böylece Çanakkale Cephesi daha da kuvvetlendi. Türk birliklerinin saldırıları sonucunda 12-20 Aralık 1915'te İtilaf askerleri Anafartalar ve Arıburnu cephesini boşalttı. İtilaf birlikleri 28 Aralık'ta Seddülbahir cephesinden çekilmeye başladı. 8-9 Ocak 1916 gecesi İtilaf askerleri tarafından cephe tamamen boşaltıldı.⁶²⁰ Ada boşaltılırken Türk ordusunun işine yarayabilecek araçlar imha edildi. Ayrıca işe yaramayan araçların motorlarına patlayıcı madde yerleştirilerek bubi tuzakları kuruldu.⁶²¹

İtilaf askerleri, 8 Ocak 1916 tarihine kadar Gelibolu'da ilerleyemedi ve olduğu yerde kaldı.⁶²² Daha fazla savaşa dayanamayan İtilaf askerleri, 9 Ocak

616 **OBÇM**, C 2, s. 102.

617 Travers, **age.**, s. 243-245.

618 **OBÇM**, C 2, s. 150.

619 Altıntaş, **age.**, s. 17.

620 Ergüder, **age.**, s. 147.

621 Altıntaş, **age.**, s. 19.

622 **Çanakkale Muharebeleri 75 nci Yıl Armağanı**, s. 12.

1916 gecesi güney cephesini boşalttı.⁶²³ Çekilen İtilaf askerleri cephede bol miktarda savaş malzemeleri bıraktı. Türk askerleri de ileri atılarak sahile kadar yürüdü ve burada bırakılan fazla miktarda savaş malzemesini ele geçirdi. Ele geçirilenler arasında; her çeşit arabadan meydana gelen büyük bir otomobil parkı, yığınlar halinde silah cephane ve istihkâm malzemeleri vardı. Burada zehirlenerek öldürülmüş hayvanlar bulundu. Canlı olan at ve katırlar Türk topçusuna teslim edildi.⁶²⁴

25 Nisan 1915'ten 9 Ocak 1916'ya kadar süren Çanakkale Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin 8 savaş ve 31 taşıt gemisi batırıldı. Düşman ayrıca 9 denizaltısını kaybetti ve bir Fransız denizaltısı Türklerin eline geçti.⁶²⁵ Boğazlar açılmayınca Ruslar, İtilaf Devletleri'nden silah ve malzeme yardımı alamadıkları gibi Almanlar karşısında ağır zayıat verdiler. Ekonomik ve sosyal sarsıntılar geçiren Rusya'nın iç yapısı bu imkânsızlıklar yüzünden karıştı. İngiltere ve Fransa'dan yardım alamayan Çarlık yönetimi çöktü ve yerine Bolşevik rejimi kuruldu.⁶²⁶ Çanakkale Muharebelerinde İtilaf Devletleri başarısız olunca, savaşın 1916'da sona ermesi ümidi tamamen ortadan kalktı.⁶²⁷ Çanakkale Muharebelerinde Osmanlı Devleti'nin başarılı olmasıyla, İngilizlerin sömürgelerinde millî uyanış başladı ve dünya haritasında değişiklikler oldu. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti tarafından savaşın sonuna kadar Boğazlar'ın açılmaması, uluslararası ticari ilişkileri ve Karadeniz'e komşu ülkelerin ticaretini olumsuz yönde etkiledi.⁶²⁸

1915 Ağustos ayı başında Mustafa Kemal'in komutanlığında yapılan saldırılarda askerler dalgalar halinde düşmana süngüyle hücum etti. Bu saldırılarda Türk topçusu büyük yararlıklar gösterdi. İtilaf askerleriyle teknik ve tecrübe açısından kıyaslandığında Türk topçu birlikleri daha iyi durumdaydı. Türk askerleri daha çok makineli tüfeğe sahipti ve bunları daha iyi kullanıyorlardı.⁶²⁹ Ayrıca Türkler çok iyi askerî liderlere sahipti. Liman von Sanders, Carl Mühlman, Binbaşı Willmer, Hans Kannengisser gibi Alman komutanları ve Kazım Bey, Esat Paşa, Halil Bey ve Mustafa Kemal gibi Türk komutanları kabiliyetli ve yüksek rütbeli askerlerdi.⁶³⁰ Nitekim bu kadro, Çanakkale Muharebelerinde Türk milletinin savaşıma gücünü ortaya koymasına neden oldu.⁶³¹

623 Eyicil, *age.*, s. 254; Sayılır, *age.*, s. 158.

624 Sanders, *age.*, s. 101.

625 TSKT, C 5, 3. Kitap, s. 512.

626 Ergüder, *age.*, s. 148.

627 Sertoğlu, *age.*, C VI, s. 3540.

628 Çanakkale 1915, s. 211.

629 Travers, *age.*, s. 228-229.

630 Travers, *age.*, s. 231.

631 Eyicil, *age.*, s. 255.

Çanakkale'de Türkler savaş kurallarına uyararak mert ve asil bir şekilde savaştı. İngilizlere göre sonucu zaferle garanti edilen bu savaşın gidişatını, Türk ordusunu dâhi bir şekilde idare eden Miralay Mustafa Kemal Bey ve silah arkadaşları değiştirdi.⁶³² Savaş sonunda 30 Ocak 1916'da 16. Kolordu Kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey'e Çanakkale Muharebelerindeki üstün hizmetlerinden dolayı "Osmanlı Nişanı" verildi⁶³³ ve bir çift seccade hediye edildi.⁶³⁴

Çanakkale Muharebeleri, Mustafa Kemal gibi bir kumandanın, askerî bir dehanın ortaya çıkmasına neden oldu. İstanbul'da çıkarılan bir dergi Mustafa Kemal'in resmini kapak yaptı. Bu gelişmeler, ileride Türk Bağımsızlık Savaşı'nın liderinin de ortaya çıkmasının zeminini hazırladı.⁶³⁵ Sekiz buçuk ay süren Çanakkale Savaşı'nda iki taraftan toplam 945.500 insan savaştı. İngilizler anavatan ve sömürge halkından 460.000, Fransızlar 79.000 bin, Türkler 310.000 bin subay ve er ile savaşa katıldılar. İngilizler 120.000, Fransızlar 30.000 ölü ve yaralı kaybı verdi. Türklerin ölü ve yaralı kaybı 120.000 idi. Hastalananların toplam sayısı 90.000 idi. Böylece harekâta katılan bütün kuvvetlerin yarısı savaş dışı kaldı.⁶³⁶ Bu savaşta Osmanlı, 44'ü Alman olmak üzere toplam 366.044 askeri ölmek, yaralanmak, hastalanmak ve kaybolmak suretiyle harcadı.⁶³⁷ Çanakkale'de tarafların kayıplarını farklı şekilde ifade edenler de bulunmaktadır. Buna göre İngilizler 33.000, Fransızlar 3.700 ölü ve Türkler ise 55.000 şehit verdi.⁶³⁸

Yabancı basına göre savaşın başlangıcından 21 Ağustos 1915 tarihine kadar olan dönemde İngilizler 87.630 zayıat verdi. Bu rakam 17 Eylül 1915 tarihli *Times* gazetesiyle dünya kamuoyuna duyuruldu.⁶³⁹ Sanders'e göre Türklerin bütün zayıatı 218 bindi. Bunlardan 66 bini şehit oldu 42 bini de yaralandı. Yaralılar tedavi edildikten ve iyileştikten sonra cepheye döndü.⁶⁴⁰ Bir başka açıklamaya göre İtilaf kuvvetleri 180.000 zayıat verdi. Türkler ise kara muharebelerinde 57.084, deniz muharebelerinde 179.000 asker kayıp verdi. Bunun 57.263'ü şehit geri kalanı kayıp olmak üzere toplam zayıatı 211.000 asker idi. Savaş boyunca askerlere sağlık hizmetleri Türk hekimler tarafından çok titiz bir şekilde verildi. Bu nedenle Türk askerleri arasında salgın ve bu-laşıcı hastalıklar çok az görüldü. Hasta ve yaralıların çoğu, 5. Ordu Menzili

632 Ergüder, *age.*, s. 153.

633 **OBÇM**, C 2, s. 258.

634 **OBÇM**, C 2, s. 279; **BOA**, DH. UMVM, 78/6.

635 Kötüklü, *age.*, s. 2.

636 Sertoğlu, *age.*, C VI, s. 3540.

637 Cemil Conk Paşa, *age.*, s. 167; Sanders, *age.*, s. 62.

638 Atsız, *age.*, s. 60.

639 **OBÇM**, C 2, s. 102.

640 Sanders, *age.*, s. 102.

emrindeki 9950 yataklı 14 hastanede bulunan 62 doktor tarafından tedavi edildi.⁶⁴¹ İtilaf askerleri açlık, susuzluk, dizanteri ve bulaşıcı diğer hastalıklardan ölümler, Türk askerleri arasında bu hastalıklardan ölenlerin sayısı yok denecek kadar azdı. Yine İtilaf askerlerine kıyasla Türk askerleri arasında daha az su ve yiyecek sıkıntısı oldu.⁶⁴²

Osmanlı Devleti, Çanakkale Savaşı'nda büyük devlet olduğunu, gerekli tedbirleri en ayrıntılı bir şekilde aldığını ve kendisine yakışan bir şekilde savaştığını ortaya koymuştur. Düşman birlikleri karşısında daha güçlü, etkin silah ve cephane kullanmıştır. Osmanlı Devleti, savaş öncesinde ve savaş sırasında gerekli teknoloji, silah ve cephane tedbirlerini aldığı gibi yeterli miktarda askerî gücünü de burada konuşlandırmıştır. Ayrıca askerinin en iyi şekilde iâşe, ibate, su ve sağlık ihtiyaçlarını karşılamıştır. Netice itibariyle İttifak Devletleri yanında yer alan Osmanlı Devleti, Çanakkale Savaşı'na, İtilaf Devletlerine göre daha iyi hazırlanmış ve savaşı daha iyi yürütmüştür. Bu savaşlarda kazanılan tecrübelerin, 1920-1922 yılları arasında yapılan Milli Mücadele ve bağımsızlık savaşlarının kazanılmasında olumlu etkileri olmuştur.

5.3. Irak Cephesi*

Osmanlı Devleti, 1913 yılından önce gerek ekonomik sıkıntı içinde bulunması ve gerekse Balkan Savaşı'ndan yenik çıkması sebebiyle, Irak'a gereken önemi veremedi. Savaş arifesinde Boğazlar, Kafkasya, Suriye ve Filistin askerî cepheler olarak düşünülmüş ağırlık buralara verilmişti. Osmanlı yönetimini elinde bulunduran İttihatçı kadro, Türk-İslâm Birliği'ni gerçekleştirme fikrini hayata geçirmek için Orta Asya üzerinde kurulması düşünülen nüfuza hizmet edecek cepheleri daha fazla önemsemiştir. Seferberlik ilan edilince, söz konusu bu cephelerin takviye edilmesi için Irak'taki bazı birlikler bile buradan alınmıştı. Savaş öncesinde askerî kuvvet olarak Irak'ta 4. Ordu Müfettişliğine bağlı 12. ve 13. kolordular vardı. Seferberlik ilan edilince; 13. Kolordu, 3. Ordu emrine verildi ve bu kolorduda görevlendirilen askerlerin Erzincan'da toplanmaları istendi. 12. Kolordu ise 2. Orduya bağlandı ve Bağdat'ta toplanacaktı.⁶⁴³ Bölükler, sayı ve yapısı itibariyle değiştirilmeden "tabur" adını aldı. Bu son değişikliğe göre Irak Cephesi'nde; Basra'da üç, Bağdat'ta dört, Musul'da istenilen nitelikte olmasa da iki jandarma taburunun oluşturulması kararlaştırıldı.⁶⁴⁴ Gerektiğinde aşiret güçlerinden de ya-

641 **Hürriyet**, 20 Mart 2006.

642 Travers, **age.**, s. 259.

* Prof. Dr. Necati Fahri Taş, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, nfatas@erzincan.edu.tr.

643 Mehmet Kenan, **Büyük Harbde İran Cephesi**, C 1, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matb., 1928, s. 59-60.

644 Kenan, **age.**, s. 60.

rarlanılabileceği ilgililere tebliğ edildi. Ordunun silahları güncel teknoloji ile yenilenmediğinden eski ve birbirinden farklı çaptaki silahlar ile teçhiz edilmişti. Eski marka iki top (O.P) ve seri ateş eden 4 top ile birlikte çoğunluğu IV. Sultan Murat zamanından kalan toplam 36 top, 6500 eski model tüfekten ibaretti.⁶⁴⁵ Kolordular genelde yerli halktan oluşturulmuş, Anadolu'dan çok az asker bulunmaktaydı. Bu askerler iyi eğitilmemiş olup disiplinden uzak durumdaydı.⁶⁴⁶ Birliklerde bulunan askerler, nizami harbe alışık olmayıp gayrinizami (gerilla) düzenine yatkındı. Savaş başlayınca, Irak'a ilk komutan olarak gönderilen Süleyman Askerî Bey'in tercih edilmesi, Trablusgarp'ta bu yöndeki başarılarının bilinmiş olmasından kaynaklanıyordu.

I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı Devleti, payitahtın önemine binaen, Çanakkale'de Batı emperyalizmine ve ezeli düşmanı olan Rusya'ya karşı Kafkas cephelerine ağırlık verdiğinden, savaşın ilk yılında Irak'taki silah gücünü takviye edemedi. Bölgede daha önceden gönderilmiş olan birbirinden farklı çapta ve eski model silahlar, Bağdat, Musul ve Revandûz'da depolanmıştı.⁶⁴⁷ Çanakkale'de olduğu gibi Irak'ta da Osmanlı Devleti'yle savaşacak olan İngiltere, 1903 yılından itibaren Pers (İran) petrolünü ele geçirip Basra Körfezi çevresinde hâkimiyet kurarak bölgede 19. asrın ikinci yarısından itibaren bir nüfuz sahası oluşturmuştu. Körfez'deki ticaretinin güvenliği için, bölge ekonomisinin hâkim gücü olan korsanlık ve köle ticaretini yasakladı. İran Körfezi'nde asayişin temini ve ticaretin artması için güvenlik tedbirleri aldı. Osmanlı Devleti'nden Dicle ve Fırat nehirlerinde gemi işletmesi imtiyazını sağladı. Irak Sahili'ne dökülen bütün nehirlerin ölçüm ve haritalarını çıkardı.⁶⁴⁸ İngiltere, 1900 yılının sonlarında Bağdat'ta önemli bir ticaret üssü elde ederek Dicle üzerindeki gemi seferlerinin kontrolünü ele geçirdi. 1910 yılında İran Körfezi'ndeki ticaretin % 87'si İngiltere'nin elindeydi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki egemenlik hakkının tehlikeye düşmesine sebep oldu. 1908'den sonra devlet yönetiminde egemen olan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının delaletiyle, İngiltere'nin bu nüfuzunu kırmak için Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi'nin imtiyazı Almanya'ya verilirken; Bağdat, Kerbelâ, Kâzimiye gibi yerlerdeki İngiliz gayrimenkullerine el koydu.⁶⁴⁹

İngiltere, 1911'de Rusya ile iş birliği yapıp İran-Türkiye sınırının yeniden

645 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, IX, TTK, Ankara 1996, s. 485.

646 **Irak'a Dâir Muhârebe Notları**, Hindistan Harbiyesi tarafından Şubat 1915 tarihinde Simla'da neşredilmiş, (Türk Karârgâh-ı Umûmî İstihbârat Şubesi'nce Hüsâmeddin Bey'e tercüme ettirilerek Dersaadet Matbaasında 1333'de neşredilmiştir.), s. 27.

647 Tüfek sayısı: Bağdat'ta 3280, Musul'da 4720. Kılıç sayısı: Bağdat'ta 900, Musul'da 850. Top sayısı: Bağdat'ta 58, Musul'da 56. Makinalı Top sayısı: Bağdat'ta 9. **Irak'a Dâir Muhârebe Notları**, s. 27.

648 **Irak'a Dâir Muhârebe Notları**, s. 4.

649 **Irak'a Dâir Muhârebe Notları**, s. 6.

tespit edilmesi için bir nota vermişti. Bu nota; 1908 yılında Türkiye'ye bırakılan Basra-Ağrı arasındaki hat üzerinde yer alan toprakların sınır problemlerinin çözümüyle ilgili hususların yeniden ele alınmasıyla ilgiliydi. Bu sınır meselesi; Rusya, İngiltere, İran ve Türkiye arasında çözülecekti. Türkiye ile İran arasındaki sınır tespitinin yeniden belirlenmesi için, 1912 yılında Türkiye-İran heyeti Tahran'da bir araya gelerek bir protokol imzaladı. Bu protokole göre, konunun halli için "Muhtelit Hudut Komisyonu" kuruldu. Fakat bu komisyonun çalışmalarından bir sonuç elde edilemedi. Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları krizinden dolayı konuya ağırlık veremeyip münakaşalı olan toprakları Ağustos 1913'te boşalttı.⁶⁵⁰ Bir nevi boş kalan bu topraklar, İngiltere'nin 1913'de İran üzerinde hükümlerine üzerine, Türk-İran sınırı da İngiltere'nin menfaatlerine uygun şekilde tek taraflı olarak çizildi.⁶⁵¹

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı'ndaki yenilgisi, Avrupalı ülkeler nezdinde itibarının daha fazla zedelenmesine sebep olduğundan, Batı ülkeleriyle iş birliği yapma gücü zayıfladı. Bu boşluk, Bismarck'ın politikaları sebebiyle uzun süredir Doğu ülkeleriyle ilgilenmeyen Almanya ile iş birliği yapılarak giderilmeye çalışıldı. Balkanlardaki mağlubiyet, Rusya'nın Doğu ve Güneydoğu'daki Ermeni, Nasturî ve Kürtler ile yakından ilgilenmesinin sonucu olarak "Kürt İsyanları"nın çıkmasına, Ermeni komitacılarının güçlenmesine sebep oldu. İngiltere lehine gelişen bu olaylar, 1912 yılından sonra İttihatçıların önderliğinde İngiliz düşmanlığının artmasına yol açtı. İngiltere bu düşmanlığı önlemek için İttihatçılara karşı kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkasını (23 Kasım 1909) destekledi; siyasi arenada alternatif üretmeye çalıştı.⁶⁵² İttihatçıların muhalifleriyle birlikte hareket eden Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinin çalışmaları neticesinde, Araplar arasında Türk düşmanlığı tohumlarının yeşermesi ve Osmanlı yönetimine karşı genel bir Arap kıyamının zuhur edebileceği tehlikesi doğurdu.⁶⁵³ Bu gelişme, İngiltere'nin Basra Körfezi'ne gelmesini kolaylaştırdı. İngiltere'nin Irak, İran ve Hindistan'da önemli güç konumuna geçmesi karşısında, ham madde kaynaklarına ihtiyaç duyan Almanya kayıtsız kalmadı. Berlin-Bağdat Demiryolu Projesi, Almanya'nın Basra Körfezi'nde bir mevki elde etmesi için fırsat oldu. Petrolün dışında Alman fabrikalarında işlenecek pamuk, Almanya'da olduğu gibi Avrupa'nın diğer bölgelerinde de yetişmemekteydi. Irak topraklarının bu ürün için ideal arazi olduğu düşünülüyordu. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya tanıdığı bu imtiyazdan memnun olmadı. Ancak daha önce İngiltere'ye de Irak'ta petrol arama izni ve Dicle, Fırat nehirlerinde vapur işletme imtiyazı tanınmış-

650 Erdal As, "XVI. yüzyıldan Cumhuriyet'in İlk Yarısına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Atatürk Yolu Dergisi*, S 46, 2010, s. 231-232.

651 Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran İlişkileri 1920-1938", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI, S 33, 1995, s. 687-699.

652 Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, s. 150.

653 *Irak'a Dâir Muhârebe Notları*, s. 6.

tı. Fakat İngiltere aldığı bu imtiyazların, Almanya'nın bölgeye sızmasından daha ön planda olduğunu düşünmemektedir.⁶⁵⁴

Irak Cephesi'ndeki mücadele, yalnız ekonomik açıdan olmayıp bir tarafta Osmanlı Devleti, diğer tarafta İngiltere'nin başını çektiği İtilaf Devletleri'nce yapılan sıradan bir muharebe de değildi. Kuzey ve Doğu Afrika, Balkanlar, Arabistan'dan Pakistan ile Belucistan arasında bulunan Silent Nehri'ne kadar uzanan coğrafyadaki cihata karşı yapılan mücadele olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁵⁵ Irak Cephesi'nde Osmanlı Devleti'nin en önemli silahlarından biri Müslümanları cihat çağrısı altında toplamaktı. İttifak Devletleri'nin cihat çağrısı dışında Osmanlılardan beklediği ikinci siyasi yardım; Afganistan, İran ile iş birliği yapıp İngiltere'ye karşı üçlü bir blok oluşturmaktı. Bu üçlü blok, İngiltere'yi Irak'tan uzak tutacağı gibi, Hindistan'daki durumunu da zora sokacaktı. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile planladığı bu bloka karşı İngiltere, Belucistan ve Afganistan'ın güneyini içine alan toprakları bir eyalet statüsüne getirerek bölgeyi kontrolünde tuttu. Muhtemel Türk-İran-Afganistan blokuna karşı Rusya da Kuzey İran ve Horasan'da ilave yeni tedbirler aldı.⁶⁵⁶

İran, her vesileyle tarafsız olduğunu ilan ederek ülkesinde egemenlik haklarının ihlaliyle ilgili bir gelişme olduğunda, bunu protesto etmekle yetinmekteydi. İran'ın kendini müdafaa edecek gücünün bulunmaması, bu ülke üzerinde Rusya ve İngiltere'nin hem doğrudan hem de himaye ettikleri Ermeni, Nasturî ve Kürt gruplarıyla faaliyette bulunmasını kolaylaştırıyordu. Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki tasallutuna Almanya da ortak olmaya çalışıp bir kısım olaylarda Türklerle iş birliği içinde, bazen müstakil olarak askerî ve siyasi alanda yer edinmeye çalışıyordu. İran üzerindeki cihat çağrısı, bilhassa Azerbaycan Türkleri tarafından coşkuyla karşılandığından, kısa sürede Ruslara karşı millî teşkilatlar kuruldu. Rusya bu gelişmeleri önlemek için Bedirhanlı, Simko gibi aşiretler ile iş birliği yapıp Nasturî ve Ermenileri kışkırtarak Rus aleyhtarlarına karşı harekete geçirdi. İngiltere, daha savaş başlamadan, iş birliği yaptığı güçlere güven vermek için bir harp gemisini Dicle Nehri'ne sokmuş Güney İran telgraf hatlarını kendi hatları gibi kullanmaya başlamıştı.⁶⁵⁷

İngiltere'yi oldukça düşündüren cihat çağrısı, 14 Kasım 1914 tarihinde gerçekleşti. Bu çağrıya Müslümanların uyması demek, İngiltere'nin Müslüman halktan oluşan en zengin sömürgelerini kaybetmesi demektir. Bu durum, ekonomisinin ana parametrelerini sömürgelerinden elde ettiği gelirlere göre

654 Cavid, *Irak Seferi ve İttihâd Hükümeti'nin Hayâlet ve Cehâlet-i Siyâsiyesi*, Müdafaa Matb., 1334, s. 6-8.

655 Frederick James Moberly, *Irak Seferi*, Çev. Binb. Cemal, C II, İstanbul 1928, s. 1.

656 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 2-3.

657 Kenan, *Büyük Harbde İran Cephesi*, C I, s. 41-42.

düzenleyen İngiltere'nin çökmesi anlamına geliyordu. İngiltere, 15-16 Teşrîn-i evvel 1330 (28-29 Ekim 1914) günü Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edince, hemen Arapça bir beyanname hazırlayıp Basra başta olmak üzere diğer Arap şeyhlerine gönderdi. Bu beyanname özetle şöyledir.

...Almanya, İngiltere'nin menfa'atlerini ortadan kaldırmak için Osmanlı Devleti'ni harbe sokmuştur. İngiltere ve Fransa 60 yıl önce (Kırım Savaşı) Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı himâye etmişti. Şimdi ise kendilerini belirsiz bir tehlikeye atarak İngiltere'ye harp açmışlardır... Müslümanları koruyan, onların hamisi iddiasında bulunan Osmanlı Devleti'nin bu tavrının sonunda, İslâmların hangi tehlikeler ile karşılaşacaklarını ta'yîn etmek umüm şeyhlerin vazîfesidir. Müslümanlar ancak Allah'ın hıfz ve himâyesine muhtaçtır. ... Uzun zamandan beri, Osmanlılar ile Araplar arasındaki bir husûmetin olduğu tarafımızca bilinmektedir. Bu vaziyet, şeyhler için gizli hususlar değildir. Bunların bir kısmı Türk tasallutundan kurtulmak için çalışmaktadırlar, bir kısmı ise Türklere karşı isyân etme fırsatını beklemektedirler.

...Şeyhler bilsinler ki İngiltere Devleti dîn-i İslâm'a katiyyen muhâlif değildir. Maksudımız, Arap beldelerinde sulhun te'mîn edilmesidir. Fırsattan istifâde ederek herhangi bir Arap toprağını istilâ etmeği İngiltere hatırına bile getirmemiştir. Dostluğumuz güçlü olacaktır. Hürriyet ve dîninizin himâyesi İngiliz Devleti'nin büyük emelidir. İnsanların en önemli değeri olan zâtî ve dînî hürriyetlerinize hiçbir zarar gelmeyecektir. İngiltere'nin emeli, sizin yerlerinizde emîn ve sükûnet içinde olmanızdır. İngiltere'nin koruyuculuğundan haberi olmayan bâzı câhillerin İngiltere aleyhine faaliyet göstermelerine ma'nî olunmalıdır. Bu câhillere, cihat'a da'vet telkinâtına i'tibâr etmemelidir.⁶⁵⁸...

İngiltere'nin Irak'ta yaptığı Türk aleyhtarı propaganda öylesine etkili olmuş ki I. Dünya Savaşı'na girme kararı; Meclis-i Mebûsanın teşekkülünden (31 Mart 1877) sonra her savaş meclis kararıyla alınırken, bu defa meclis kararı olmadan İttihatçıların iradesiyle gerçekleşmiş olması bile gündemde tutulmuştur. "Arap şeyhleri, çocuklardan oluşan hükûmete itimat etmemektedir." "Irak'ta ister Türk, ister İngiltere olsun hepsi esareti çağrıştırmakta-

658 Cavid, *Irak Seferi ve İttihâd Hükûmeti'nin Hayâlet ve Cehâlet-i Siyâsîyesi*, s. 13-17. Aynı propaganda Mısır'ın Fransa tarafından istila edilmesinde de yapıldı. Napolyon, 1798 yılında Mısır halkına şu beyanâtı yapmıştı: *Fransa Mısır'a yağma için gelmedi. Maksudı burayı Kölemenlerin zulmünden kurtarmak ve onlardan Fransızlar'a karşı kötü davranışlarının intikamını almaktır. Napolyon ayrıca Allah'a inandığını, Hz. Muhammed'e, Kur'an-ı Kerim'e ve din adamlarına büyük saygısı olduğunu, Fransızlara karşı koymadıkları takdirde herkesin huzur içinde olacağını bildirdi. Hatta köylerde Fransız ve Osmanlı bayraklarının birlikte dalgalanacağını ilan etti. Bu gelişmelerle birlikte İskenderiye Fransızlara teslim edildi. Görüldüğü üzere Napolyon, seferin Kölemen beylerine karşı yapıldığını vurgulamış, İslam Dini'ne karşı büyük saygısı olduğunu ilan etmiş ve ince bir siyaset izleyerek halkın kalbini kazanmaya çalışmıştır.* Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgâli ve Tahliyesi (1798-1801)", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2008-II, s. 149-150.

dır.” Bu bakış açısı; “Türk taraftarı olmaları hâlinde zaten esaret altında olduklarını düşündürüyordu.” İngilizleri tercih etmeleri ise bağımsızlık sözü alındığından, geleceğe ümit taşıyordu.⁶⁵⁹ Bu tür propagandalar, Araplardan asker teşkilini de zorlaştırmış silahaltına alınan Araplar bir vesileyle firar etmenin yollarını aramışlardır. Irak'ta sıkça görülen bu firar olayları neticesinde, Musul Valisi Süleyman Nâzif'ten, firar eden Arapların yerine birlik oluşturulması istenmiş Kürtlerden 700 kişi toplayan Vâli'nin, İngilizler ile savaşılabileceğini kendilerine söylemesi üzerine, bunlar da hemen dağılmıştır. Devreye bazı Arap müçtehitleri sokulmak istenmiş ise de *Cihat ancak Müslümanların umûmî kararıyla alınabilir, husûsî cihat olmaz.* denilerek yapılan yardım çağrılarının bir kısmı geri çevrilmiştir.⁶⁶⁰

Osmanlı Devleti, İngilizlerin cihat çağrısını tesirsiz kılmaya çalışması üzerine, bazı tedbirler aldı. Bölgedeki nüfuzlu ulemadan nasih heyetleri oluşturularak cihat konusunun halka iyice anlatılması için devreye sokuldu. Necef müçtehitlerinden Şeyhü'l-şeriâ-i İsfihânî, Seyyîd Mustafa el Kaşânî, Seyyîd Ali, Dâmâd-ı Tebrizî yanlarına birçok mücahidi olarak Musul'dan Basra'ya gönderilip halk irşat edilmeye çalışıldı. Kerbelâ Mebusu Abdulmehdî bu olayı İstanbul'a bildirmiştir.⁶⁶¹ Cihat çağrısına Fas Emiri Abdü'l-mâlik'in bir mektup ile cevap verdiği, Belucistan'da, Güney İran aşiretlerinden olan Kaşgay Aşireti vasıtasıyla beyanname ve fetvalar dağıtıldığı, Belucistan ahalisinin İngilizlere karşı kıyama geçtikleri bildirilmiştir.⁶⁶²

İngiltere, Osmanlı Devleti'yle yapacağı savaşta, cihat çağrısından korkma hususunda haksız da değildi. Hindistan'ın Rangoon şehrinde Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Reisi Ahmed Molla Davud Efendi, “Gadr Partisi” ni kurmuş ve İngilizler aleyhine neşriyat yapan *Gadr* gazetesini neşretmiştir. Bu siyasi parti önderliğinde Hindistan'da Hint milliyetçiliği gelişme göstermiştir. İngiltere'nin Singapur'da görevlendirdiği 5. Hint Hafif Piyade Birliği Kasım 1914'te Hong Kong'a kaydırma kararı verilince, bu askerlerin Müslüman Türkler ile savaşması için gönderildiği sözünün yayılması üzerine, birliğin gitmesine karşı çıkmışlardır. Bu olay üzerine Hint ve Malay Müslüman askerler İngilizlere karşı kıskırtılmıştır. 15 Şubat 1915 günü başlayan olaylarda 800 Sepoy (Hint askeri) harekete geçmiş; sokaklarda ele geçirilen İngilizler sivil, asker demeden öldürülmeye başlanmıştır. Bu olay bir hafta devam etmiş bu sürede 47 İngiliz askeri ve sivil öldürülmüştür. 20 Şubat'ta Fransız ve

659 İngiltere “Arap Birleşik Devletleri” kurma sözü verdi. Ancak Kutü'l-Amâre yenilgisinden sonra, Irak'taki menfaatlerini tehlikede gören İngiltere, diğer emperyalist Fransa'yı bölgede daha etkin olması için yanına alarak imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması'nda (16 Mayıs 1916) Arapların varlığı bile dile getirilmeden topraklarının paylaşıldığı bilinmektedir.

660 Cavid, *Irak Seferi ve İttihâd Hükümeti'nin Hayâlet ve Cehâlet-i Siyâsîyesi*, s. 18, 34-35.

661 *Sebilü'r Reşâd*, S 318, C 13, 4 Kânunuevvel 1330, s. 47.

662 *Sebilü'r Reşâd*, S 334, C 13, 15 Kânunusani 1330, s. 94.

Rus donanma birliğine mensup askerlerle İngiliz askerleri takviye edilerek olayın önüne geçilmiştir. Hadise sonunda suçlu bulunan 47 kişi idam, 73 kişi hapsedilmiş,⁶⁶³ sayısı tespit edilemeyen bir kısım Müslüman da Avrupa'ya sürülmüştür. Cihat çağrısı üzerine gelişen bu olaylar münferit olarak değerlendirilmelidir. Özellikle Arap aşiretlerinin kahir ekseriyeti cihat çağrısına iştirak edeceklerini coşkulu ifadeler ile ilgililere bildirmişler fakat fiiliyatta beklenen sayının çok azı savaşta yer almıştır. Arap aşiretleri ile iş birliğine giren yerli ve yabancı komutanlar istisnasız olarak *Aşâ'ir; medenî ve muntazâm kuvvetler karşısında hiç bir kuvvet ve liyâkat gösteremezlerdi. Cihata iştirak etseler bile bir kuru kalabalıktan başka bir şey olamazlardı. Kendi husûsî içtimâiyelerinden ve akidelerinden başka medenî ve asrî teşkilatdan mahrûm olan bu kuvvetlerden işe yarar bir teşkilat kurmak mümkün değildir.*⁶⁶⁴ mealinde sözler sarfetmektedirler.

Hindistan askerî Müşâviri (General Barav) *Times* gazetesine yaptığı beyanatta açıkça, Türklerin savaşa girmesi hâlinde, Hindistan'dan askerî kuvvet gönderileceğini, İngiltere'nin gücünü göstermek için gereken her şeyin yapılacağını belirtmiştir. Bu tür beyanların maksadı, Irak'ta İngiltere'nin gücünün gösterilmesidir. Ayrıca, Arapların İngiltere'ye itimat ve sadakatlerinin temini sağlanacak, Mısır tehdit altından kurtarılarak İngiltere'nin elinde kalması gerçekleştirilecek, Abadan'daki petrol depoları emniyet altına alınacak ve Almanya'nın baskısıyla Osmanlı Devleti'ne yaptırılan cihat çağrısı etkisiz kılınacaktı.⁶⁶⁵

İngiltere'nin Irak'ı istila etme isteğindeki kararlığının gerçek sebebi, belirtilen bu çıkarlarının korunmasıdır. İngiliz hegemonyasını Irak ve İran üzerinde kurma çalışmaları, I. Dünya Savaşı başlamadan önce yapılmıştı. Bir bakıma İngiltere'nin bu topraklar üzerindeki emellerinin hayata geçirilmesinde silaha başvurulması gereken hususlar için de I. Dünya Savaşı çıkar yol olmuştu. İngiltere'nin Irak topraklarını istila etme hususunda acele etmesinin kendince sebepleri vardı. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Irak ve diğer Arap ülkelerinde nüfuz sahibi olmasının ancak Arapları yanına almasıyla mümkün olabileceğini düşünüyordu. İngiltere, Türkler'in Arap desteğini alabilmesi için "Cihad-ı Ekber" ilan etmesinin yanında, Afganistan ile Hindistan

663 Ü. Gülsüm Polat, "Hint Askerlerinin Singapur'daki İsyânı (1915)", **Tarih İncelemeleri**, XXVIII/2, 2012, s. 487 ve devamı. Hindistan'da İngilizlere karşı yapılan bu ayaklanma, Cihat çağrısı üzerine, Singapur'da ikamet eden Hint Müslümanlarından Kassım Mansur ile Hint kökenli olan ve Singapur'da imam hatiplik yapan Nur Alam Shah ismindeki iki kişinin önderliğinde başlamıştır. H. Taner Seben, **Singapur'daki İlk Temsilcilerimiz ve Başkonsolos Ahmed Ataulhâ Efendi**, Singapur Büyük Elçiliği, 2014, s. 16.

664 Kenan, **Büyük Harbde İran Cephesi**, C II, s. 5.

665 **Irak Raporu 1915-1916**, İngiltere'nin Irak mağlubiyeti üzerine kurduğu Tetkik Komisyonu Raporu, (27 Haziran 1917 tarihinde *Times* gazetesinde neşredilmiştir. Bu rapor Osmanlı Askerî İstihbarat Dairesince Hüsâmeddin Bey'e tercüme ettirilip aynı isim ile İstanbul Matbaa-i Âmire 1333'de yayımlanmıştır.), s. 6; Karal, IX., s. 486.

sınırında bulunan Müslüman aşiretlerin Hindistan'a karşı kışkırtılabileceğini tahmin ediyordu. Böyle bir Türk-Arap ittifakının gerçekleşmesi, İngiltere'nin en zengin sömürgelerinin olduğu İslam topraklarında tutunamaması anlamına geliyordu. II. Wilhelm'in ifadesiyle *İngiltere'nin nefesini kesmek için, sömürgeleriyle bağını koparmak gerekiyordu*.⁶⁶⁶ Bu sebeple İngiltere, Türk-Arap ittifakının gerçekleşmemesi için her tedbire başvurulmasının hayati önem taşıdığı farkındaydı. Bölgede İngiltere'nin gücünü göstermek için, bir an önce Şattü'l-Arab'a askerî güç sevk edildi. Bu İngiliz gücünün bölgeye gönderiliş sebebi de petrol depolarının muhafazası ve Arap halkının himaye edilmesi biçiminde dünyaya duyuruldu.⁶⁶⁷

Townshend'e göre bu savaş; *Hindistan'daki İngiliz Ordusu târihinin en büyük ehemmiyete hâiz bir harbidir. Bu muhârebelerdeki kıymet ve ehemmiyet iki eşit güç arasında geçmektedir*.⁶⁶⁸ Townshend'in, *Irak Seferim* adlı eserindeki; *Selmân-ı Pâk Muhârebesi de dâhil olmak üzere, Irak'taki bütün harekâtı Alman zâbitanı idâre ediyordu*⁶⁶⁹ şeklindeki bilgisi yanlıştır. *Hâlbu ki harekât-ı harbiye şûbesi idâreye me'mûr bulunduğu Umûm Kumandanlık Karargâhı'nda tek bir Alman Zâbiti bile mevcûd değildi. Aynı zamanda Selmân-ı Pâk Meydân Muhârebesi sıralarında Goltz Paşa henüz Bağdat'a bile gelmemişti. Meseleyi tenvîr maksadıyla şunu arz etmek gerekir ki Selmân-ı Pâk'tan Kelâl Muhârebesi'ne kadar (Kutü'l-Amâre kuşatması) vukûa gelen bütün hâdisât-ı harbiye münhâsıran Umûm Kumandan Mirâlay Nureddin Bey'in vukûf ve irfâniyle sevk ve idâre olunmuştur. Emir ve kumanda husûsâtında son derece kıskanç olan mûmâileyh yevm-i infikâkına kadar (28 Kanun-ı evvel 1331), (10 Ocak 1916)*⁶⁷⁰ *Goltz Paşa'dan sevk ve idâreye müte'allik hiçbir emir almamış daha doğrusu istiklâl-i fikir hareketine orduyu tamâmen hürmetkâr kılmıştır*.⁶⁷¹

Irak'a, Kafkas Cephesi'nden gelecek olan 18. ve 9. kolordular gelinceye kadar, Türk ordusu sayıca İngiliz kuvvetlerinden 4.000 kişi daha az, silahları daha yetersizdi.⁶⁷² Aslında, Nixon Hindistan ile yaptığı yazışmalarda, Türk tarafının zayıf birliklere sahip olduğu kanaatini belirtiyordu. Nixon'ın 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916) tarihinde Hindistan Harbiye Nezaretine gön-

666 F. William Engdahl, **Oil and the Origins of the "War to Make the World Safe for Democracy"**, Hoboken, New Jersey, Wiley-Blackwell, 2007, s. 10.

667 F. J. Moberly, **Irak Seferi**, C I, 1928, s. 86.

668 Charles Vere Ferrers Townshend, **Irak Seferim**, Dersa'adet Matba'a-i Askeriyye, 1337, s. 144.

669 Townshend, **age.**, s. 216.

670 Mirliva Nureddin'in görevden alınması.

671 Mehmed Emin, **Selmân-ı Pâk Meydan Muhârebesi (Katesifon) ve Zeyli**, Dersaadet, 1337, s. 1.

672 Townshend'in verdiği S İngilizler 13 000 muhârib, 40 top, 1200 kılıç süvâri; Türkler 9 000 muhârip, 28'i manitolu 37 top, vardı. **Irak Seferim**, s. 145.

derdiği telgrafta bu düşünceye yer verildiği görülmektedir. Nixon, *Basra vilâyeti'nden külliyyen tard edilen, Kutü'l-Amâre'de maddeten kazanılan ganâimden sarf-ı nazar edilecek olunursa, bu muhârebeye askerlerimizin hücumuna mukâvemet olunmasının imkânsızlığını bir kere daha isbat etmiş ve hatta Irak'ta İngiliz silahına bir muzafferiyet daha ilâve eylemiştir.*⁶⁷³ diyordu. Townshend, Türklerin güçlü olduğunu söyleyerek, yapılacak olan savaşın daha başında muzaffer olacaklarından emin oldukları için, bugüne kadar “yenilmez İngiliz gücünün” yalnızca bedevîlere, kabilelere, aşiretlere ve geri kalmış fakir toplumlara karşı üstünlük sağlamadıkları, güçlü ve savaşçı bir gücü de yenebildiği intibasını dünyaya duyurmak istemişti. Bu propaganda, özellikle Araplar açısından önemliydi.

İngiltere'nin Irak Cephesi'nde muvaffakiyet elde edebilmesi için; 1- Acemistan (İran), Afganistan, Hindistan'daki Müslümanların kendilerine hasım tavır takınmalarına sebebiyet verecek her eylemden uzak durulması için özel tedbirler alınmıştı. Zira Arap ülkelerinin herhangi bir yerinde bir Arap aşiretine karşı yapılacak olan yanlış bir hareket, diğer bölgelerdeki Müslümanların kendilerine karşı ayaklanmasına neden olabilirdi. Bu sebeple bütün Arap aşiretleriyle iyi ilişkiler kurulması ve kendilerini Türklere karşı koruyucu olacakları noktasında onları ikna etmeleri gerektiğini düşünüyorlardı. 2- Türklere karşı Mısır'ın güvence altına alınması gerekiyordu. 3- Basra petrolünü her hâlükârda korumak gerekiyordu. 4- Arap aşiretlerinin kendi saflarında yer almasalar bile, Türk saflarına geçmelerinin önlenmesi şarttı.⁶⁷⁴

673 Sir Johnson Nixon, Çev. Yüzb. Rahmi, **1915 Senesi Nisanı Evâsitinden, Eylül Nihâyetine Kadar Vukua Gelen Harekât-ı Harbiyeden Bahisler**, Nixon'ın Hindistan Hükûmeti'ne Takdîm Kılınıp İngiliz Matbu'asında 5 Nisan 1916'da Neşr Olunan Rapor Tercümesi, İstanbul Matba'a-i Âmire, 1332, s. 20

674 Moberly, **Irak Seferi**, C I, s. 95-96.

5.3.1. Selmân-ı Pâk⁶⁷⁵ Meydan Muharebesi

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girdiğinde, 4. Ordu Müfettişi ve Bağdat Valisi Cavit Paşa'ya bu görevlerine ilaveten 13 Ağustos 1914'te Irak ve Havalisi Komutanlığı da verildi. Basra Fırkası 38. Fırka adıyla değiştirildi. Seferberlik ilan edilince, 35. Fırka 7 Ağustos 1914'te Bağdat'tan Basra'ya hareket etti. Taburlar, 1.000 kişi olması gerekirken 800'e indirildi ama burada ancak 600 kişi istihdam edilebildi. Hudut Taburları 500 kişi olması gerekirken 350'ye indirildi. Basra'da toplam 1400; Fav, Kurna, Amâre hudut taburlarında toplam 1.000 kişilik kuvvet mevcuttu.⁶⁷⁶ Aşiret ve mücahitlerden yapılan ilaveler ile Basra'da 112. Alayın 1005 er 21 zabıt ile mukarî (Hayvan kiralanan kişiler) 800 er, 17 zabıt vardı. Amâre'de; 113. Alay (1. Tabur) 1.105 er, 20 zabıt. Kutü'l-Amâre'de; 113. Alay (2. Tabur) 983 er, 15 zabıt. Bağdat'ta; 114. Alay (2 Tabur) 2057 er, 29 zabıt bulunuyordu.⁶⁷⁷

Cevat Paşa'nın Bağdat Valiliği ve Irak Genel Komutanlığı döneminde İngilizler 6. Hint ordusunu 14 Teşrîn-i sâni 1330'da (27 Kasım 1914) Basra Körfezi'ne gönderip önce Basra'nın doğusunda bulunan ve 100 Türk askeri tarafından korunan Fav Adası'nı, 22 Teşrîn-i sâni 1914'te, Basra'yı 5 Aralık 1914'te, Kurna'yı 8 Aralık 1914'te ele geçirerek Basra'nın tahkimatını güç-

675 Selmân-ı Pâk, sıradan bir şehir olmayıp M.Ö. 3. asırdan beri birçok medeniyetin merkezidir. Doğu Hristiyanlığı buradan yayılmış, krallar tacını burada giymiş, azizler buraya defnedilmiş, sahabe tarafından yönetilmiş ve buraya metfun olmuş, uzun yıllar Asya-Avrupa arasındaki ticaret merkezi hüviyetini taşımıştır. Kendisi çok bilinmese de İstanbul, Bağdat, Kudüs ve Roma gibi şehirlerin mistik özelliğini o da taşımıştır. İslam ülkesi olması, ilk defa Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiş, bu konumu 1915 yılına kadar devam etmiştir. 1915 yılında tekrar bir Hristiyan ülkesi haline getirilmek istenmiş ancak Selmân-ı Pâk zaferiyle bu arzu bir süre geciktirilmiştir. Batı müellifleri veya bunların yörüngesinde bulunan kalemler, döneme ait olmayan zaman dilimini anlatırken bile "Selmân-ı Pâk" ve "Medâin" ismini kullanmamak için azami gayret göstermektedirler. Zira Selmân-ı Pâk, İslam âleminde bilinen bir sahabeye atfen verilmiş isimdir. Medâin ismi yine İslam'ı hatırlatmaktadır. Ctesiphon ise Hristiyanlığı, mecusiliği, Putperestliği akla getirir. Cehalet veya kasdî tercih kimilerince bu yönde kullanılmıştır. Bir döneme ait terminoloji ne ise o dönemden bahsedilirken aynı terminolojiye sadık kalmak bilimselliğin esasıdır. Geçmişteki terminolojinin, okuyucuyu aydınlatabilmesi için sonraki safahatının da verilmesi yine bilimsel düşüncenin olmaz ise olmazıdır. Selmân-ı Pâk ismi, bu zaferin yapıldığı güne kadar 1213 yıldır kullanılmaktadır. 1915 yılında bu ismi taşıyan bir meydan muharebesinden bahsederken, hâlâ 652 yılından önceki ismiyle zikredilmesi oldukça dikkat çekicidir. Bir kısım neşriyatta, İngiliz siyasetine bir kılıf uydurmak amacıyla, Ctesiphon isminin Townshend tarafından Hintli Müslümanları yanıltmak için kullanıldığı ifade edilmekte ise de bu doğru değildir. 1213 yıldır kullanılan bir ismin, 5 ay için kullanılması sonrasında kalıcı hâle gelmiş olduğunu düşünmek ne derece doğrudur? gayrimüslüm neşriyatın tamamında özellikle "Ctesiphon" adı vurgulanarak yer almaktadır. Paul, Knight, **The British Army in Mesopotamia, 1914-1918**, 2013. Kathleen Kuiper, **Mesopotamia: The World's Earliest Civilization**, 2010. Colin McEvedy, *Cities of the Classical World: An Atlas and Gazetteer of 120 Centres of Ancient Civilization*, 2011.

676 Kenan, *age.*, C 1, s. 61-62.

677 Kenan, *age.*, C 1, s. 64.

lendirdiler. Böylece Irak'ın anahtarı İngiltere'nin eline geçmiş oldu.⁶⁷⁸ Bu dönemde, Basra'daki Türk birlikleri parçalara ayrırlıp aralarında irtibat kurulamayan noktalarda mevzilendirildiği için İngiliz ilerleyişi karşısında tutunamayıp ezdirildi.

İngiltere, daha önce bölgede oluşturduğu menfaatlerini korumak için 15 Ekim 1914'te Delamain komutasındaki İngiliz ve Hint birliklerinden oluşan 20.500 (4 500 İngiliz, 16.000 Hintli) kişilik bir orduyu Bombay'dan hareket ettirip Bahreyn adalarına çıkarttı.⁶⁷⁹ Bu ordunun General Barret komutasındaki bir birliği, daha savaşa girilmediği hâlde Basra Körfezi önlerine gelerek Abadan Adası'nı istila etti. 28 Ekim 1914 günü Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettikten sonra da 2 Teşrîn-i sâni 1330'da (15 Kasım 1914) Abadan'ın batısında bulunan Seyhan'ı; 4 Teşrîn-i sâni 1330'da (17 Kasım 1914) Kutü'l-zeyn (Harabe)'i ele geçirdi. Bu muharebeye Cavit Paşa'nın Erkân-ı Harp Binbaşısı Adil Bey komuta ediyordu. Bu çarpışmadan geriye kalan askerler Suphi Bey komutasında Kurna'nın kuzeyinde bulunan Azîr'de toplandı. Dağınık vaziyette konuşlandırılmış olan Irak ordusu, Kurna Harekâtı için 21 Teşrîn-i sâni 1330 (4 Aralık 1914) tarihine kadar üç grupta toplandı. I. Grup Miralay Suphi Bey, II. Grup Bağdat Jandarma Komutanı Bnb. İrfan Bey, III. Grup Erkân-ı Hârp Bnb. Adil Bey'in komutasına verildi. Karargâh ise Azîr'de yer alacaktı. Yerli halktan teşekkül ettirilen kuvvetler, Kurna'da savaşa gideceklerini duyunca, daha savaşa girmeden gruplar hâlinde firar ettiler. Harabe Muharebesi sonrasında Suphi Bey'in Azîr'de topladığı askerlerin dışında ve geride kalan Amâre, Bağdat Seyyar Jandarma taburları, Bağdat Depo Taburu, Bedre Hudut Taburu, Musul'dan gelen Musul ve Kerkük Depo taburları, Süleymaniye Jandarma Taburu disiplinsizlikleri sebebiyle bir araya gelmek için zaman kaybettiklerinden Kurna Muharebesi'ne yetişemedi.⁶⁸⁰ Şatrâtü'l-Müstefîn'de Harun adındaki bir aşiret reisi adamlarıyla hükümet konağını basarak 20 jandarmanın silah ve elbiselerini gaspetti. Müstefîn'deki bu asi hareketin yaygınlaşmaması için Adil Bey'in kıtaatının Nasiriye'de kalması sağlanarak bu çevrede buna benzer muhtemel olayların zamanında önlenmesi için tedbir alındı. Ancak Adil Bey ve bu kıta emir-komuta almak istemeyen, bağımsız hareket eden bir grup olup otorite boşluğundan dolayı bir türlü kontrol edilemedi. Kurna çarpışmalarının şiddetlendiği 25 Teşrîn-i sâni 1330 (8 Aralık 1914) günü 26. Alayın 2. Taburu ve seyyar jandarmalardan oluşan bir taburun (300 kişi) muharebe alanına gitmeleri emri verildi. Fakat bunlardan Jandarma Taburu bu emre uymadı. Binbaşı Halim Bey komutasındaki bir Türk taburu savaş alanını terk ederek 28 Teşrîn-i sâni 1330 (11 Aralık 1914) günü Şatra-Hamar yoluyla Amâre'ye gitti. Miralay Suphi Bey'in müfrezesi, İngiltere'nin harp gemileri tarafından ateş altına alınıp karadan piyadeler ile

678 **Irak Raporu 1915-1916**, s. 7. Karal, ay. Kenan, **age.**, C II, s. 22.

679 Karal, IX, s. 486.

680 Kenan, **age.**, C II, s. 23.

taarruza uğradı. İngiliz askerlerinin bir kısmı Arapların yardımıyla Tombaz köprüler ile Dicle Nehri'nden geçip arkadan kuşatma yaptı. Suphi Bey, 25 Teşrîn-i sâni 1330 (8 Aralık 1914) günü akşama kadar bu saldırıya direndiyse de yardımına kimse gelmediği için birliğiyle birlikte teslim oldu. Bu mağlubiyette Türk askerlerinden 52 zabıt, 400 er, İngiliz kaynaklarına göre 45 zabıt 989 er esir düştü.⁶⁸¹ Bu tablo, birliklerin disiplinsiz ve emir-komutadan uzaklaşmış başıbozuk bir hâlde olduklarını göstermektedir. Bu tarz bir ordudan başarı beklemek herhâlde mümkün değildir. Enver Paşa, 10 Teşrîn-i sâni (23 Kasım 1915) günü Irak ve Havalisi Komutanı Cevat Paşa ile telgraf başında bizzat kendisi görüşerek cephe hakkında bilgi aldı. Enver Paşa, cephenin vahametini öğrenince Cevat Paşa'nın görevden alınması gerektiğine karar verdi.⁶⁸² Fav Adası, Basra ve Kurna'nın İngilizler tarafından istila edilmesinde Cevat Paşa'nın ihmali görüldüğünden, görevden alınıp yerine Süleyman Askerî Bey'in⁶⁸³ rütbesi yarbaylığa yükseltilecek 18 Teşrîn-i sâni 1330 (1 Aralık 1914) tarihinde Basra Valisi ve 38. Fırka Komutanlığına tayin edildi. Daha sonra 4 Kanûn-ı evvel 1330 (17 Aralık 1914)'da bu görevlerine ilave olarak Basra Irak Cephesi Komutanlığına atandı. S. Askerî İstanbul'dan Bağdat'a gelirken yanında Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinden beş kişiyi, ayrıca 2 İtfaiye Taburu, 1 Makineli Tüfek Bölüğü ve 1 İtfaiye Alayını getirdi. Görevi 21 Kanûn-ı evvel 1330 (2 Ocak 1915) günü Cevat Paşa'dan devraldı.⁶⁸⁴

I. Dünya Savaşı öncesi ve devamında Osmanlı Devleti'nde birlik sağlanamamış "fırkacılık" ön planda tutulmuştur. Bu durum Irak Cephesi için de geçerlidir. Ayrıca Irak'ta Kerbelâ ve Necef Şiiiler için; Bağdat, Abdülkâdir Geylâni sevgisinden dolayı Hintliler için çok önemliydi. Bu yapı bazı olaylarda öne çıkarılmıştı.⁶⁸⁵ Yarbay Süleyman Askerî Bey enerjik, atılgan ve teşkilatçı yapısının yanında, Irak'ta küçümsenmeyecek sayıda süvari gücüne sahip olan aşiretlerin kuvvetine güvenerek kesin başarı elde edeceğini düşünmekteydi. S. Askerî aşiret güçlerine o kadar inanmıştı ki *Irak'a muntazâm asker göndermek yazıktır. Orada müsellâh ahâli-i aşâ'ir Irak'ı muhâfazaya kâfidir.* diyordu. Ona göre; yüzbinlerce aşiret kuvveti bir araya getirilip İngilizler denize dökülecek bu muzaffëriyetten sonra İran'dan geçilip Hindistan'a gidilecekti. Bu zaman zarfında Tahran'a gidecek olan Türk kuvvetleri Afga-

681 Kenan, *age.*, C II, s. 26.

682 Kenan, *age.*, C II, s. 25.

683 Süleyman Askerî Bey, daha önce Irak'ta Jandarma Kumandanlığı'nda bulunmuş İttihat Terakkinin Teşkilat-ı Mahsusa Reisliğini yapmıştır. Erkân-ı Harbiye binbaşısıdır. Kenan, *age.*, C I, s. 139.

684 Larşer, *Büyük Harbte Türk Harbi*, C 2, İstanbul 1928, s. 261. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C III, K III, Ankara 1951, s. 92-93. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C III, Kısım: I, s. 813. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C VI, s. 3527. 92-93. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, C III, Kısım I, s. 813. *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C VI, s. 3527. Kenan, *age.*, C II, s. 25.

685 Kenan, *age.*, C I, s. 136.

nistan'a geçecek ve daha önceden Afganistan'a giden Heyet-i Seferiye⁶⁸⁶ ve Almanlar, Hindistan seferinin görüşmelerini tamamlayacak ve Hindistan'dan İngilizler atılacaktı.⁶⁸⁷

Süleyman Askerî Bey, Irak Cephesi Komutanlığı görevini devralır almaz, 3 Ocak 1915'te Kurna'da bulunan İngiliz birliklerine taarruz ederek geri püskürttü. İngiltere'nin Dicle Nehri boyunca uzanan petrol borularının bir kısmı tahrip edildi. Bu başarı, Irak'ta İngilizlere karşı yapılan ilk galibiyetti. Türk taarruzları 6 Kanûn-i sâni 1330 (19 Ocak 1915) günü Kaymakam Seyfullah komutasındaki birlikler ile Acemi (Paşa) Bey emrindeki 2.000 kadar aşiret gücü ile Dicle üzerindeki İngilizlere gece baskınıyla devam etti. Türk Süvari Alayının 3. ve 4. Taburları ile 7 Kanûn-i sâni (20 Ocak 1915)'de Dicle kıyısında bulunan Zebîr'de İngilizlere tekrar saldırı düzenlendi ise de büyük kayıplar verildi. Bu çarpışmada Türk tarafından 3 zabıt ve 8 er şehit olmuş, 15 zabıt 100 er de yaralanmıştı. Süleyman Askerî Bey de bu yaralılar arasında olup çarpışma sonunda tedavi için Bağdat'a giderek orduyu buradan yönetmeye çalıştı. Bu savaşta Süleyman Askerî Bey sol tarafından girip sağ bacağına saplanan ve bir kemiğini parçalayan kurşunun isabetiyle yaralandı. Tedavi olmak için Bağdat'a gitme mecburiyetinde kalan S. Askerî Bey, 1. Kuvve-i Seferiye komutanı olan Kâzım Karabekir'in yerine vekâlet etmesini İstanbul'da başkomutanlığa bildirdi. Kâzım Karabekir, 11 Kanûn -ı sâni 1330 (24 Ocak 1915) günü Erkân-ı Harp Yzb. Saffet Bey'i yanına alarak Bağdat'a geldi. Kâzım Bey daha göreve başlamadan, S. Askerî'nin yaralı olarak tekrar cepheye dönmesi üzerine geri gitmek mecburiyetinde kaldı.⁶⁸⁸ Bu çarpışmalar 20 Ocak 1915 günü Şuayyibe'de devam etti. Kurna çarpışmalarından sonra Süleyman Askerî Bey, aşiretlerden beklediği gücü göremeyince,⁶⁸⁹ İstanbul'da Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya mektup göndererek Bağdat, Kerbelâ ve Nəcəf aşiret şeyhlerinin kendisine yardım yapması için talimat verilmesi talebinde bulundu. Şuayyibe çarpışmalarının yoğunlaştığı 12, 13, 14 Nisan 1915 günlerinde Süleyman Askerî Bey, henüz yarası iyileşmediği hâlde, Bağdat'tan Şuayyibe'ye gelip bu çarpışmaya katılarak savaşı otomobil üzerinden yönetti.

686 Heyet-i Seferiye; Rauf Orbay başkanlığında Türk ve Almanlardan teşekkül eden, Afganistan'a gidip Cihat çağrısına destek vermeleri, İran ile üçlü bir blok oluşturularak İngiliz ve Rusların bölgeden uzaklaştırılıp bu toprakların gerçek sahiplerinin hürriyetlerini elde etmeleri yönünde mutabakat sağlamak için gönderilen heyettir. Bu görüşme olumlu geçmiş ancak Irak'ta Şuayyibe yenilgisi ve Rusların Erzurum'u istila haberleri üzerine mutabakat fiiliyata geçmemiştir.

687 Kenan, *age.*, C 1, s. 139.

688 Kenan, *age.*, C 1, s. 143; C II, s. 29.

689 Süleyman Askerî Bey'den önce ve kendi komutanlığı zamanındaki gayretler ile Bağdat, Basra, Musul'dan çok miktarda aşiret gücü cepheye sevk edilmişti. Bu aşiretlerin katılımı "Cepheye çok büyük sayıda Türk kuvvetinin geleceğini" duymalarından kaynaklanmıştı. Ayrıca S. Askerî göreve gelirken, yanında bol miktarda para da getirmişti. Bu iki sebep aşiretlerin cepheye gitmesini cezbedti. Kenan, *age.*, C II, s. 28.

Şuayyibe'de 38. Türk Fırkası dağılarak devre dışı kaldı. 35. Fırka ise çok kayıp vermişti. Bu çarpışmalardaki Türk kaybı 3.800, İngilizlerin ise 1.300 kişidir.⁶⁹⁰ Bu durumu hazmedemeyen Süleyman Askerî Bey, vaziyete kahredip kendi tabancasıyla intihar etti.⁶⁹¹ Süleyman Askerî Bey'in 14 Nisan 1915 günü intihar etmesi üzerine Cephe Komutanlığı vekâleten binbaşılıktan yarbaylığa terfi ettirilen Ali Bey'e verildi.⁶⁹² Ali Bey, 4 Nisan 1331 (17 Nisan 1915) günü İstanbul'a cephenin son durumuyla ilgili bir rapor gönderdi. Bu raporunda özetle şu hususları vurguladı: *Aşâ'ir dağılarak elden çıkmıştır. Kıt'atım pek ziyâde zayi'ata uğramıştır. Tekrar harekât-ı ta'arrüziye icrâ etme imkânı kalmamıştır. Şimdilik müdâfa'a yapılacaktır. Mücâhidinin bir işe yaramadıkları ortaya çıkmıştır.*⁶⁹³

Şuayyibe çarpışmalarından sonra İngiliz ordusunda da değişiklik yapılarak 9 Nisan 1915 tarihinde General Johnson Nixon (1857-1921) Irak'taki Britanya Birlikleri Komutanlığına getirildi. Bu tarihe kadar; çoğunluğu yerli halktan teşekkül ettirilmiş Osmanlı birlikleri, İngilizler karşısında ağır yenilgilere uğrayarak devamlı olarak geri çekilmiş emir-komutadan uzak bir hâle düşmüştü. Cephedeki durumu düzeltmek için Edirne'de 4. Kolordu Komutanı olan Albay Nurettin Bey 24 Nisan 1331 (7 Mayıs 1915) tarihinde Irak ve Havâlisi Umum Komutanlığına tayin edildi. Nurettin Bey, bu göreve atanmasını askerlik görevi yanında kutsal toprakların savunulmasının verdiği coşku olarak değerlendirip çok memnun olduğunu bir beyannameyle halka duyurdu.⁶⁹⁴

690 Larşer, *age.*, C 2, s. 258.

691 Larşer, *age.*, C 2, s. 261.

692 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi**, C III, K I, s. 203.

693 Kenan, *age.*, C II, s. 49.

694 **Irak ve Havâlisi Umum Komutanlığı'nın Beyannâmesi: Irak ve Havâlisi Kumandanlığı bâ irâde-i seniyye Hazret-i Pâdişâhî uhdeme tevdi' edilmiştir. Vatanım içinde pek husûsî ve hürmetkâr bir muhabbetle sevdiğim ve seviştığım bu mübârek toprağın muzafferen müdâfa'a edilmesi ve İslâm Sancağı'nın Irak evlatları hamâsetiyle ulvî şerefine beni de teşrîk edeceği için cenâb-ı kadr-i mutlaka arz-ı şükrân ederim. Askerler, ... Bir avuç kahraman bu mübârek toprağın ma'nevîyâtıyla lertzân olan düşmanınızı durdurabildi. Çünkü biz Kur'ân'ı müdâfa'a ediyoruz. Onlar; Mısır'daki, Hindistan'daki Müslüman kardeşlerimizi esâretlerinden, zincirlerinden kurtulmasın, Kur'ân yeryüzünden kalksın diye çabalıyorlar. Biz ulvî bir değeri müdâfa'a ediyoruz. Onlar hâsîs bir menfa'at-i ticâret için bütün mukaddesâta saldırıyorlar. Ey Muhterem Türk Mücâhidleri, bugün sizin her taraftan coşan galeyân-ı cihadınızdan İngilizler titresin, Bilsinler ki bizim cesedlerimiz üzerinden geçmedikçe, mukaddesâtımız onların eline geçmeyecektir. Irak; dinini, şerefini, mukaddes toprağını muzafferen müdâfa'a edecek inşallâh Râb, zevâl-i intikâm için onun târihine daha uzak muhitlerde İngiliz esâretiyle inleyen zavallı Müslümanların istihlâs şerefini de bahş eyleyecektir. ... **Sebilü'r Reşâd**, S 323, C 13, 8 Kânunusani 1330, s. 86.**

5.3.2. Birinci Kutü'l-Amâre Muharebesi

İngiltere, Basra'dan sonra 50 km kuzeyde bulunan Kurna'yı alarak Türklerden 1200 esir ve 9 top ele geçirmişti. Dicle Nehri boyunca devam eden petrol borularının güvenliği daha savaşın başında tehlikeye düştüğü için, İngiliz birlikleri Mart 1915'te ikinci bir fırka ile takviye edildi. Yapılan karşı Türk saldırıları, (12 Nisan'da Şuayyibe, 14 Nisan'da Basra saldırısı), Tümgeneral Sir Charles John Melliss (1862-1936) komutasındaki İngiliz birlikleri karşısında mağlubiyetle neticelendi. Türkler karşısında kesin sonuç almak isteyen Nixon, General Barret'i görevden alarak 22 Nisan 1915 günü İngiltere'nin Irak'taki 6. Ordusuna atanan General Townshend'i tayin etti. Irak'taki İngiliz ilerleyişi, Townshend'in komutasındaki birliklerce 23 Temmuz'da Nasiriye, 29 Eylül'de Kutü'l-Amâre taarruzuyla devam etti. Kutü'l Amâre'ye 27 Eylül 1915 günü yapılan İngiliz saldırısında, Türk birlikleri 1200 kayıp, 1300 esir, 1800 şehit, 17 top zayıt vererek geri çekildi. Bu Türk ricatı Aziziye'ye kadar devam etti.⁶⁹⁵ Bu yenilgiler üzerine Enver Paşa, Irak'ı boş bırakmanın vahametini anlayıp bu cephenin takviye edilmesi zaruretini kabul etmeye başladı. Kafkasya Cephesi'ne gönderilmek üzere yolda olan 51 ve 52. fırkaları Irak Cephesi'ne gönderdi.⁶⁹⁶ Türklerin Kutü'l-Amâre yenilgisi (28 Eylül 1915) sırasında İran'da teşekkül ettirilen Türk yanlısı güçler, İngiliz ve Rus konsolosluklarına karşı tecavüzlerde bulunmuşlar ise de bu girişim Irak Cephesi'ni etkileyecek bir sonuç doğurmadı.⁶⁹⁷

İngilizler, Kutü'l-Amâre'den sonra Türk kuvvetlerini ancak Aziziye'ye kadar takip edebilmişti. İngilizlerin Türk birliklerini daha fazla takip edemeyişinin birinci sebebi, Türk birlikleri kırk sekiz saat içinde ve düzenli olarak Selmân-ı Pâk'a geri çekilmesi ikinci sebebi ise Dicle Nehri'nin sularının azalması neticesinde vapurların karaya oturmasıydı. Türklerin geri çekilişi nizami olduğundan, gambotlar ile de takip edilmesinin riskli olacağı düşünülmüştü. Bu sebeple İngilizlerin nehir üzerinden yapması gereken takip ve nakliye gerçekleşmemişti.⁶⁹⁸ Üçüncü sebep, özellikle Kuzey Hindistan bölgesine mensup Müslüman Hint askerleri, Selmân-ı Pâk mevkesinin sahabe Selmân-ı Fârisî'nin mekânı olmasından dolayı, buraya saldırmak istemedikleri Townshend tarafından istihbar edilmişti. Hatta Hint askerlerinin bir kısmı tetik parmaklarını vurarak ellerini sarıp Türklere ateş etmekten uzak durmaya çalıştıklarını Binbaşı J. B. K. Davie 29 Aralık'ta yayımladığı bildi-

695 Larşer, *age.*, C 2, s. 265.

696 Larşer, *age.*, C 2, s. 264.

697 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 2.

698 Townshend, *age.*, s. 146; Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 7; Nikolas Gardner, Çev. Mehtap Gün, *Kut'ül-Amâre, Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)*, Nesil Yay. İstanbul 2016, s. 53.

ride rapor etmişti.⁶⁹⁹ Irak'taki İngiliz gücünün 4/3'ünün Sepoy (Hint askeri) olduğu ancak bunlardan yalnızca bir tabur kadar olan bu askerlerin, savaşın ortasında Türk tarafına geçme ihtimali veya firar etmeleri söz konusuydu. Townshend bu riski göze alamadı. Hatta bu taburu cepheden Basra'ya geri gönderdi. Dördüncü husus ise, "sarı hastalık" olarak tabir edilen bir salgında kırk kişi ölmüş, bunun yaygınlaşmasından korkuluyordu.⁷⁰⁰

Nixon'a göre; I. Kutü'l-Amâre çarpışmaları sonrasında Türk birlikleri toparlanmadan takip edilebilseydi; Çanakkale yenilgisinden sonra Bağdat zaferi İngiltere'nin şerefini kurtaracaktı, Türkiye'nin, İran ve Afganistan ile yapacağı iş birliği gerçekleşmeyecekti, Afganistan ile Hindistan'ın kuzey hududunda bulunan aşiretler ayaklanmaya cesaret edemeyeceklerdi.⁷⁰¹ Nixon, Türk birliklerinin akla gelmeyecek bir düzen içinde gizli ve iki gün zarfında Selmân-ı Pâk'a ricatini daha önceden hem duymamış hem de tahmin edememişti. Türk birliklerinin bu ricat hızında İngilizlerin onları takip etmeleri zaten mümkün değildi.

Hedef olarak tespit edilen Bağdat'ın ele geçirilmesi için Simla'da⁷⁰² bulunan Hindistan Erkân-ı Harbiye heyeti, Britanya ordusunun Irak hakkında bilmesi gereken her bilgiyi geniş araştırmalar yaparak ona göre tedbirler aldı.⁷⁰³ İngilizlerin Irak coğrafyasında yaptığı bu araştırmalar içinde; Irak'ın coğrafi yapısından, halkın etnik yapısına kadar her nevi harita ve çizelge ortaya kondu. Bu hususta Türk tarafı oldukça yetersiz ve hazırlıksızdı. İstanbul'da vaktiyle İngilizler tarafından hazırlanmış iki adet Irak haritası temin edilerek Türk harekâtı bunun kopyası üzerinden planlanmaya çalışıldı. Hatta 8 Teşrîn-i sâni 1331 (21 Kasım 1915) günü Selmân-ı Pâk'ta 51. Türk Fırkasının ateşiyle düşürülen İngiliz uçağının pilotu Binbaşı Raylay'dan alınan kroki ve harita, Türk kurmayının coşkusuyla karşılanmıştı.⁷⁰⁴

Nixon, Bağdat'a yürüme planını 30 Ağustos 1915 günü Simla'ya gönderdi. Ancak Genel Vali Lord Hardinge ve Başkomutan Sir Beuchamp Duff (1855-1918), Fransa, Mısır veya diğer yerlerden bölgeye takviye güç gönderilmediği sürece, bu planın gerçekleşmeyeceği kanaatindeydi.⁷⁰⁵ Nixon, Kutü'l-Amâre galibiyeti ve Aziziye'ye kadar Türk birliklerini takip edip nakliye yetersizliğinden burada durmalarından cesaretlenerek Türkler'in Selmân-ı Pâk'ta mevzilenmeleri sebebiyle, bu mevzinin yarılıp Bağdat'ın kolayca alı-

699 Gardner, *age.*, s. 122.

700 Townshend, *age.*, s. 173-174.

701 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 11.

702 Karlar ile kaplı şehir anlamına gelmektedir. Kuzey Hindistan'da Himalaya Dağlarının güney eteğinde bir şehir.

703 *Irak Raporu 1915-1916*, s. 9.

704 *Irak Raporu 1915-1916*, s. 24.

705 *Irak Raporu 1915-1916*, s. 10.

nacağı fikrine iyice inanmıştı. Nixon, Hindistan Nezaretine Bağdat'ı ele geçirmek için yeterli kuvvetinin bulunduğunu ancak burayı elde tutabilmek için ilave bir süvari taburuna ihtiyacının olduğunu bildirerek ileri harekât izni verilmesini talep etti. Townshend ise Nixon'dan farklı düşünüp nakliye yetersizliği sebebiyle Kutü'l-Amâre'ye geri çekilmenin daha uygun olacağı fikrini savunuyordu. Nixon'ın yoğun diplomatik baskıları neticesinde, Hindistan-İngiltere arasında uzun müzakereler sonunda Lord Karov, Nixon'ın ileri harekât talebinin kabul edildiğini 4 Teşrin-i evvel 1331 (17 Ekim 1915) günü Hindistan'a bildirdi.⁷⁰⁶ İngiltere Başbakanı Osten Çemberlain, Bağdat'a yapılacak ileri harekâtın faydalarını 4 Teşrin-i evvel 1331 (17 Ekim 1915) günü İngiltere Kabinesinde yapılan toplantıda şöyle dile getirdi: 1- Osmanlı müttefiki Almanya, bu günlerde İstanbul yolunu açmakla meşgul olmaktadır. Irak ile ilgilenmesi mümkün değildir. 2- Çanakkale'de İngiltere'nin durumu iyi değildir. Bu harekât ile İngiltere'nin Çanakkale'de sarsılan prestiji kurtarılacaktı. 3- Araplar, saflarını belirlemede tereddüt içindedir. Bunlara övgü ve güven vermedikçe, Türkler'e iltihak meylindeyler. Bu durum ileri harekâtlâ önlenecekti. 4- Doğuda müessir bir muvaffakiyet elde etmek mecburiyetindeyiz.⁷⁰⁷

General Townshend, ileri harekâta karşı çıkmasını üç sebep ileri sürerek izah ediyordu: 1- İleri harekâtı gerçekleştirecek 15000 asker bulunmaktaydı. Bu sayının Türkler karşısında az olduğu düşünülüyordu. Bu ileri harekâtı yapacak kuvvetin ihtiyat kuvveti Aziziye'de olmayıp Basra ile Kutü'l-Amâre arasındaki nehir güvenliğini sağlamak üzere görevlendirilmiş olan 467 km uzakta bulunmaktaydı. 2- Aziziye'ye kadar olan çarpışmalarda, İngiliz birlikleri %30 kayıp vermiş geriye kalan askerler sıcağtan bitap düşmüştü. 3- İleri harekâtı gerçekleştirmek için beklenen yardımın ne zaman kendilerine ulaşacağı belli değildi. Bu yardım ancak nehir yoluyla yapılabileceğinden, yardımın kendilerine ulaşmasının haftalar alacağı belirtilmişti. Townshend, bu düşüncelerine rağmen verilen ileri harekât emrinde daha fazla ısrar da edememişti.⁷⁰⁸

Bugün Kısra Sarayı (Tak-ı Kısra) dâhil, harabeleriyle anılmakta olan Selmân-ı Pâk (Doğu Medâin),⁷⁰⁹ İslam tarihinde iki önemli olaya sahne olmuş-

706 **Irak Raporu 1915-1916**, s. 11.

707 **Irak Raporu 1915-1916**, s. 11.

708 **Irak Raporu 1915-1916**, s. 14.

709 Medâin: Medine'nin çoğulu. Dicle civârında yedi şehrin adı olup İslam fetihleri sırasında başşehirdir. Bu yerleşim yerine İngilizler "Ctesiphon", Fransızlar "Ctésiphon", demekte, Part ve Pehlevî dilinde "Tizpon", Arapça'da "Medin" veya "el Medâin" olarak ifade edilmektedir. Nesturî Mezhebi'ne bağlı Şark Hristiyanlığının merkezidir. Sevan Nişanyan, "Kur'an'ın Kültürel Kaynakları", **Ortadoğu Teknik Üniversitesi Teoloji Sempozyumu Bildirisi**, 17 Şubat 2015. Uzak noktalara yapılan İpek Yolu'nun ticaret merkezi konumundadır. Mehmet Tezcan, "İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticâretine İran Engellemesi",

tur. Birincisi Hz. Ömer Devri'nde Sad b. Ebû Vakkâs komutasındaki İslam orduları tarafından Mart (Safer) 638⁷¹⁰ yılında fethedilmesi, ikincisi ise Selmân-ı Pâk zaferidir.⁷¹¹

5.3.3. II. Selmân-ı Pâk Meydan Muharebesi ve İkinci Kutü'l-Amâre Savaşı

Selmân-ı Pâk Meydan Muhârebisi ile “süper güç”, “yenilmez Büyük Britanya”nın önce Çanakkale’de ve daha sonra Irak’ta yenildiği tescillendi. İngiltere, başta sömürgeleri olmak üzere dünyada büyük prestij kaybına uğradı. Süper güç, ortadan kalkıp Rusya, Almanya, Fransa, Japonya, ABD gibi yeni güçler ortaya çıktı. Bu durum devletler arasında bloklaşmaların doğmasına zemin hazırladı. Selmân-ı Pâk Meydan Muhârebisi 6 Teşrîn-i evvel 1331 (19 Ekim 1915) günü İngiliz birliklerinin Türk birliklerine iki koldan yaptığı saldırı ile başladı. İngiltere’nin Aziziye’deki birliklerinin komutanı olan General Townshend, aynı zamanda muharebenin genel komutasını da yapmaktaydı. Townshend’in komutasında; 7. Mızraklı ve 16. Süvari Alayı’na mensup 3,5 Bölük, 63. Sahra Bataryası ve 18. Piyade Livası bulunuyordu. Kutü'l-Amâre’den savaş meydanına hareket eden kuvvetlerin başında Robertse vardı. Robertse’nin emrinde, 16. Süvari Alayından 100 kılıçlı kuvvet ile Kraliyet Süvari Topçusuna mensup yarım batarya bulunmaktaydı. İkinci İngiliz saldırı kolu ise Delamain komutasında; 76, 82 Bataryaları, 5/1 Obüs Bataryası, Makinalı Tüfek Bataryası, 22. İstihkam Bölüğü ve 16. Piyade Li-

Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S 3/1, 2014, s. 105. II. yüzyılın başından itibaren Hristiyanlığın Asya Kıtası’nda yayılması çalışmalarının merkezidir. Doğu, Batı kilisesinin ayrılmasından sonra (410), Katalikos unvanına mensup olan Ktesifon Piskoposu, Doğu Hristiyanlığı’nın lideri konumundadır. Bu sebep ile Hristiyan ruhbanlar buraya gömülmüştür. Mehmet Alıcı, “Sasani İmparatorluğu’nun Erken Döneminde Hristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 56/1, 2015, s. 37, 39, 41. Dicle Nehri’nin her iki yakasında Partlar ve Sâsaniler tarafından inşa edildiği bilinen 7 yerleşim yerine verilen isimdir. Bu bölge; Bağdat’ın 30 km güneydoğusundadır. Medâin’deki yerleşim yerleri Sasaniler zamanında kışlık mekân olarak kullanılmıştır. Nestûriler’in önemli şehirleridir. Ârâmî, Pers, Rumlarca iskân edilmiştir. Bu bölgedeki halkın çoğunluğu Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî’ydi. Medâin’deki yedi şehirden beşinin yeri tespit edilebilmiştir. Bunlardan en eski olanı M.Ö. 1. yüzyılda Partlar M.Ö. 247-M.S. 224 tarafından kurulan ve Dicle’nin sol kenarında yer alan “Medînetü'l-atîka”dır. Bu şehir Medâin adıyla anılmakta olup batılı Hristiyan ve Mecûsîlerin “Ktesiphon” Ctésiphon dedikleri bu yer hem Partlar hem de Persler’in başşehridir. “Medînetü'l-atîka” Gatasifon, Ktesifon, Mart 637 tarihinde İslam topraklarına katılmıştır. Sahabe Selmân-ı Fârisî, bu şehirde valilik yapmış ve burada 656’da vefat etmiştir. Zamanla türbenin etrafı yerleşim yeri olarak çoğalmış Selmân-ı Pâk kasabası ortaya çıkmıştır. Osmanlı Dönemi’nde IV. Murat, Selmân-ı Fârisî’nin türbesini tamir ettirip daha düzenli hâle getirmiştir. Casim Avcı, “Medâin”, **TDVİA**, C 28, 2003, s. 289-290.

710 Bu fetih; Hicrî takvimin 16’ncı yılında gerçekleştiğine göre fetih yılı 637 değil, 638 olmalıdır.

711 Emin, **Selmân-ı Pâk Meydan Muhârebisi**, s. 1.

vası bulunuyordu.⁷¹²

7 Teşrin-i evvel 1331 (20 Ekim 1915) günü bir Arap'ın Townshend'e gelerek Türkler'in taarruza geçeceğini bildirmesi üzerine, cephe hareketlendi. Selmân-ı Pâk ileri harekâtı başladığında, Arap halkı ve aşiretleri Türkleri desteklemeye ve İngilizlere gördükleri yerde ateş açmaya başladılar. Bu aşiretlerin başında Gazze ve Şammar aşiretleri geliyordu. Bu iki aşiret, bölgede en güçlü aşiretlerdi. Aşiretlerin İngilizlere karşı harekete geçmeleri 10-11 Teşrin-i evvel (23-24 Ekim) günlerinde daha da şiddetlendi.⁷¹³ Aşiretlerin Türk saflarında yer almalarının ve bir kısım Hintli Müslüman'ın Türk saflarına geçmesinin sebebinin Sahabe Selmân-ı Fârisî'nin mekânının İngilizler tarafından istila edilme isteğine karşı yapılan hareket olduğu muhakkaktır.⁷¹⁴ İngiliz kaynaklarına göre Osmanlı Irak ve Havâlisi Umum Komutanı Mirliva (Albay) Nurettin Bey'in askerî gücünün; Zor'da 6.000, Selmân-ı Pâk'ta 2.000 olmak üzere toplam 8.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.⁷¹⁵

Nurettin Bey, I. Kutül-Amâre yenilgisinden sonra iki günde Selmân-ı Pâk'a geri çekilip mevzilenmişti. Burada üç hat savunma mevzileri oluşturup takviye birliklerinin gelmesini beklemeden, eğitim yetersizliğine sahip olan birliğini sıkı bir eğitime tabi tutmuştu. Bu sürede, takviye birliğinin gelmesi için de zaman kazanmış olacaktı. Bu geri çekiliş sırasında, Osmanlı Meclis-i Mebusanının üçüncü döneminde Bağdat/Kerbelâ'dan mebus seçilen Abdülmehdî'nin kışkırtmasıyla Osmanlı Devleti'ne karşı 27 Haziran 1331 (10 Temmuz 1915) günü Kerbelâ'da,⁷¹⁶ 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915) günü Hille'de isyan çıktı.⁷¹⁷ Bu isyanlar Türk birliklerince bastırılmış ancak henüz harâreti ortadan kalkmamıştı. Aşiretlerin Türk birliklerine saldırısı ve yağma girişimleri de eksik olmuyordu. Türk birliklerinin ricat harekâtı bu olumsuzluklara rağmen gerçekleştirildi.

Irak'ta askerin en çok zorlandığı husus hem asker hem de binlerce hayvan için su teminidir. Nurettin Bey bu hususu şöyle çözmüştür. Selmân-ı Pâk Hükümet Konağı'nın civarında Dicle Nehri'ne güçlü bir su pompası koyarak suyu doğu taraftaki 300 metre yüksekliği olan bir tepeye pompalamıştır. Bu tepede depolanan su, kendi cazibesıyla daha alçak olan bütün mevzilere üç kanaldan dağılmıştır. Bu kanallardan biri 8., 9., 11. mevzilere, ikincisi 6., 7., 3., mevzilere, üçüncü kanal ile de 1. ve 5. mevzilere akıtılmıştır. Nehir grubunun ise zaten su ihtiyacı bulunmamaktadır. Dolayısıyla, Türk mevzilerinin hiçbirinde su sıkıntısı çekilmemiştir. Hâlbuki İngilizler, su temini için ne-

712 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 38-39.

713 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 39-40.

714 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 50.

715 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 50.

716 ATASE, K 3644, D 11, F 37.

717 ATASE, K 3644, D 23, F 1, 10.

hir kenarından ayrılamaz duruma düşmüşlerdir. Bu buluş, askerlik tarihinde önemli bir yere sahiptir. Türk mevzilerinin her noktası karargâha telefon ile bağlanmış ve her mevzi diğer mevzi ile de görüşebilecek konuma getirilmiştir.⁷¹⁸

Nurettin Bey'in diğer bir savunma tedbiri de Dicle üzerinden gelecek düşman gemilerini engellemek için bir baraj yapımıdır. Bu baraj, Tellâ'l-zeheb'in doğusunda Dicle'nin sol sahilindeki "Harab" köyünün karşısında bulunan ve Dicle Nehri'nin ortasında yer alan doğal küçük bir adacığın iki tarafına birkaç gemi batırılmak suretiyle oluşturulmuştur. Bu barajın ilerisine bir de torpil hattı yerleştirilmiş,⁷¹⁹ böylece İngiliz gemilerinin nehirden ilerlemesi önlenmeye çalışılmıştır.

İngiliz Birlikleri: "Dicle Hattında"; Aziziye'de 14.000 asker 35 top; Kut'ta 1.000 asker 4 top; Ala garbî'de 150 asker 1 top; Amâre'de 1.000 asker 7 top; Gal'a-i sâle'de 25 asker; Gurna'da 150 asker. Fırat Hattında; Nâsiriye'de 2.000 asker 10 top; Akike'de 150 asker; İran Arabistan'ında 800 asker; Buşir'de 1 500 asker 7 top; Basra'da 700 asker 2 top mevcudunda idi. Ayrıca 14. Süvari Alayı Irak Cephesi'ne gelmek üzere Hindistan'dan yola çıkmıştı.⁷²⁰ Toplam İngiliz gücü 21.475 askerdi.

İngiliz ileri harekâtının dört komutanın emrinde gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. General Delamain'in emrinde 1350 tüfek, 10 top, 12 makinalı tüfek; General Hamilton'un emrinde 2693 tüfek, 6 top, 8 makinalı tüfek; General Houghton'un emrinde 3154 tüfek, 103 kılıç, 8 top, 10 makinalı tüfek; General Melliss'in emrinde 715 tüfek, 977 kılıç, 6 top, 16 makinalı tüfek bulunuyordu.⁷²¹ İhtiyat kuvvetleri Basra ile Kutü'l-Amâre arasında bulduğundan, bu silahlar bizzat savaşta kullanılan malzeme olup depoda bulunan silahlar değildir. Buna göre İngiltere'nin Selmân-ı Pâk saldırısındaki muharip gücü 12.200 asker, 30 top ve 46 makinalı tüfekten ibarettir. Bu sayı Türklerin askerî gücünden 4.000 fazla olduğunu göstermektedir. Ancak Kafkas Cephesi'nden gelen iki fırkanın (51. ve 52.) toplam 15.000 kişilik kuvveti Selmân-ı Pâk'a geldikten sonra Türk tarafı güçlenerek sayısı 23.000 kişiye ulaştı. Enver Paşa, Nurettin Bey'den Irak'ı karış karış müdafaa etmesini istemişti. Halbuki Nurettin Bey, Aziziye'de bir öncü kuvveti bırakıp Selmân-ı Pâk'ta çok önceden hazırladığı savunma mevzilerine çekildi.⁷²² Enver Paşa'nın Nurettin Bey'e verdiği emir teknik olarak doğru kabul edilse bile, sahada uygulama imkânı yoktu. Bu durumu, savaşa iştirak etmiş olan Yüzbaşı Mehmet Emin Bey eserinde çok açık bir lisan ile izah etmektedir.

718 Emin, *Selmân-ı Pâk Meyden Muhârebesi Katesifon ve Zeyli*, s. 15-16.

719 Emin, *Selmân-ı Pâk Meyden Muhârebesi...*, s. 18.

720 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 58.

721 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 94.

722 Larşer, *age.*, C 2, s. 266.

Umûm Irak ve Havâlisi Kumândanlığı 15 Eylül 1915 günü I. Kutü'l-Amâre Muhârebese'ni kaybettikten sonra, evvelce tahkîmine başlanmış olan Selmân-ı Pâk Mevziine kadar ric'atine karar vermiş ve kararını da Başkumandanlık Vekâleti'nin emir ve arzusu hılâfına olarak aynen mevki'-i fi'ile koymuştu. Kutü'l-Amâre ile Selmân-ı Pâk arasındaki 150 kilometrelik mesâfe dâhilinde müdâfa'aya sâlih ve hattâ belki Selmân-ı Pâk hattına mercî' birçok mevâzi' bulunabilirdi. Karargâh-ı Umûmî istiyordu ki bu uzun mesâfe dâhilindeki müteâkib hudût, müdâfa'adan muntazaman istifâde edilerek kuvâ-yı imdâdiyenin Dicle cephesine muvâsalatına kadar zaman kazanılsın. Yalnız bir muhârebe neticesinde bu derece vâsi' bir sâha-i arazi düşmana terk edilmesin.

Başkumandanlığın fennî ve fakat amelî olmaktan ziyâde nazari olan bu emir arzusu, Umum Irak Kumandanı'nın elinde kıymet-i maddiye ve ma'nevîye i'tibârıyla sevkü'l-ceyşin bu türlü metâlib-i âliyesini tatmîn ve tatbîke kadar bir kuvvetin bulunması hâlinde kâbil-i icrâ idi. Halbuki Kutü'l-Amâre'den ma'nen ve maddeten zayıf olarak çekilen kuvvette fen ve san'atın bu yüksek talebini icrâya kâdir tek bir cüz'ü nâm bile yok idi. Umûm Kumandanlığı'nın elindeki kuvvet 38. ve 35. fırkalar idi. Birincisi; ilân-ı harbden bugüne kadar târihî bir sürü muvaffâkiyetsizlikler ve ric'atlardan ibâret kara yazılarla lekelenmiş diğeri ise Irak cephesinde giriştiği iki muhârebeden pek elim bir sergüzeştle çıkabilmiş idi. Kutü'l-Amâre önünde müddeâ mevzi'inden ric'at edebilen bu iki fırka ancak umûm kumandanın şahsiyet-i kâhire ve âzimesinde tecellî eden yüksek cür'et ve cesâret sâyesinde inhilâl ve izmihlâlden kurtulabilmiş idi. Nureddin Bey'in ric'ati, (Kutü'l-Amâre'den Selmân-ı Pâk'a) Irak Cephe-i harbi'nde icrâ edilen ric'atların en muntazam ve parlak harekâtından biridir. Bu harekette, düşmanın ancak iki üç gün sonra mâhiyetinden haberdâr olduğu Belcaniye ve Basra ric'atındaki tezebzüb ve idâresizlikten Dicle Fırkası'nın Saharice'den Amâre'ye doğru yaptığı ric'at-teki perişânlık ve felâketlerden eser yoktur. Bil'akis gâlip ve fâ'ik'düşmanın karadan ve nehirden tevcih ettiği muzâ'af te'sîr ve tazyike rağmen şâyân-ı hayret bir intizâm, sezâvâr-ı takdîr bir sevk ve idâre tekâmülü vardır. Nureddin Bey, ancak kendi azîm ve cesâreti sâyesindedir ki en ufak bir tazyik muvâcehesinde derhâl dağılıp gitmek istimdâdında bulunan kıymetsiz iki fırkasını Selmân-ı Pâk Mevzi'i'ne kadar getirebildi.⁷²³

Osmanlı Irak ordusunun geri çekilmesini geç farkedenden İngiliz kuvvetleri, Bağdat üzerine yürümek için Bağdat'a bağlanan tahkim noktalarını ele geçirmek ve kuvvetlerini takviye etmek maksadıyla 55 gün geçirdiler. Aradan geçen bu zaman, Türk birliklerinin tanzimi için önemliydi.

...Osmanlı Irak kuvve-i müdâfasına yeniden iktisâb-ı kuvvet etmek fırsat ve imkânını vermişti. Bu uzun müddeti, Irak Kumandanlığı aslâ boş geçirme-

723 M. Emin, *age.*, s. 6-8.

*miş bir taraftan mevzi'-i müdâfa'anın bulunabilen vesâitle tahkîmine çalışmış ve diğer taraftan da ta'lîm ve terbiyece pek geri bulunan kut'âtını muntazam bir program dâhilinde yetiştirmeğe sarf-ı mesâ'î eylemiştir. O derecelerde ki Selmân-ı Pâk Muhârebesi'nin yevm-i vukû'undaki 35 ve 38. firkalar Kutü'l-Amâre'den mağlûben çıkan firkalara pek az benzetilebilir idi. Vesâ'it ve menâbi'-i mahalliyyeden ne derece istifâde edildiğine misâl olmak üzere; top noksanını kapamak için mevki'-i isti'mâle konan Sultan Murad-ı Râbi' devrinden kalma havanlar irâ'e olunabilir.*⁷²⁴

İngilizler; Bağdat'a yürüyüp yürümeme hususundaki Nixon ve Townshend arasındaki fikir ayrılığını ortadan kaldırmak için Hindistan ve Londra arasında yazışmalar yapmış fakat bu yazışmalar sonunda karar verme hususunda zaman kaybedilmiştir. Bu zaman kaybı artık Türk birliklerinin Aziziye'den sonra takip edilememesinin üzerinden 55 gün geçmesine sebep olmuştur. İngilizlerin Aziziye'deki bu oyalanmaları Irak Cephesi Umum Komutanı Nurettin Bey'in beklediği gibi işine yaradı. Bu sürede Türk birliklerinin eğitimi tamamlanırken, Selmân-ı Pâk mevzilerindeki eksik tahkimatların giderilmesi için ihtiyaç duyulan süre kazanılmış oldu. Ayrıca bu bekleme sırasında Bağdat'ta aşiretlerden yeni teşekkül ettirilen 45. Fırka ve Kafkas Cephesi'ne gönderilmekten vazgeçilip Irak'a görevlendirilen 51. Fırkanın öncü birliği 17 Teşrîn-i sâni 1331 (30 Kasım 1915) günü Selmân-ı Pâk mevzisine yetişmiş diğer kısmı ise üç günlük mesafede bulunan Sarara'ya ulaşmıştı. 52. Fırka ise Musul'a varmıştı. Bu yeni katılımlar ile Irak'taki Türk ordusunun gücü; 20.000 tüfek, 19 makineli tüfek, 400 kılıç ve 52 topa ulaşmıştı.⁷²⁵ Siperlerdeki tahkimatın güçlendirilmesi ile birlikte elde edilen Türk üstünlüğü sayesinde, İngilizlerin bu noktada yenileceği kanaati hâkim kılınmaya başlandı.

*Irak cephesinde gerçekleştirilen muhâsaralarda, tahkîmâta en çok ehemmiyet veren yegâne komutan Miralay Nureddin Bey'dir. Bu tahkîmât, I. Kutü'l-Amâre Muhârebesi'nden çok daha önce teşkil edilmiş ve bu hususta "Tahkîmât Komisyonu" kurulmuştur. Kutü'l-Amâre'den Bağdat'a kadar her iki üç kilometre aralıklar ile tahkîmâtlar sıklaştırılmıştır.*⁷²⁶

İngiliz birlikleri 8 Teşrîn-i sâni 1331 (21 Kasım 1915) günü Türk birliklerine karşı genel bir taarruza geçti. Çarpışmalar iki gün sürdü.⁷²⁷ İngiliz birlikleri; 292 subay, 4401 er, 10.000 esir ile yaklaşık 15.000 kayıp vererek bir haftada Kutü'l-Amâre yönünde ricat etmeye başladı.⁷²⁸ Türk Birliklerinin kaybı 119 subay, 5901 erdir. Bu geri çekilişi takibeden Türk birlikleri, Kut'a doğru ilerledi. İngiltere'nin 6. Fırkası 22 Teşrîn-i sâni 1331 (5 Aralık 1915)'de

724 M. Emin, *age.*, s. 9-10.

725 Larşer, *age.*, C 2, s. 266.

726 Emin, *Selmân-ı Pâk Meyden Muhârebesi (Katesifon) ve Zeyli*, s. 1.

727 ATASE, K 3644, D 28, F 1, 26.

728 Moberly, *Irak Seferi 1914-1918*, C II, s. 106.

Selmân-ı Pâk'taki Kasibiye üzerinde taarruza geçmeye çalışmış ancak büyük zayıflık nedeniyle bu taarruzu sürdürememiştir. Burada, tahmin edemedikleri ve Townshend'in ilk defa gördüğü, *Nehrin iki kıyısında sekiz kilometreden fazla uzanan ve geçilmesi imkânsız bataklıklara bağlanan, layıkıyla düzenlenmiş bir siper sistemiyle karşılaştılar.*⁷²⁹ Nurettin Bey, sol cemaatten ihtiyat kuvvetlerini muharebeye sokup, 35. Fırkayı Dicle Nehri'nin kuzeyine sevk ederek Mehmet Emin Komutasında genel taarruz emri vermiştir. Bu taarruzda Hint taburlarına komuta eden İngiliz zabıtlarının bir ikisinin dışında tamamı maktul düştüğünden, komutayı kaybeden Hintliler başıboş vaziyette firar etmeye başlamışlardı. Townshend, birliği toplamaya çalışmış ise de piyade mevcudunun %50'si olan 4.668 kişiyi (643 ölü, 3 300 yaralı, 594 kayıp, 131 zâbit ölü) kaybettiğinden, bunu başaramamıştır.⁷³⁰

24 Teşrin-i sâni 1331 (7 Aralık 1915) günü, Nurettin Bey'e İngiliz askerlerinin birinci savunma hattını çember içine aldıkları yönünde haber verilmesi üzerine, Türk birlikleri ikinci savunma hattına çekilmiş ancak bunun doğru olmadığı o günün akşamında anlaşıldığından ertesi günü tekrar birinci mevzide İngilizler ile karşı karşıya gelmiştir. Townshend, Nurettin Bey'in bu geri çekilip tekrar ileri hatta gelmesini, Türk birliklerinin yeni takviye aldıkları biçiminde değerlendirmesine sebep olmuş ve 25 Teşrin-i sâni 1331 (8 Aralık 1915) gününün akşamında geri çekilmeye başlamıştır. 9 Aralık'ta İngilizlerin geri çekildiğini anlayan Nurettin Bey derhal İngiliz birliklerini takip etmeye başlamıştır. Bu son çarpışmalarda özellikle aşiretlerden yeni oluşturulan 45. Türk Fırkasının %70'i saf dışı kalmış Türk birliklerinden 9.500 kişi kayıp olmuştur. Bu kayıplardan İngilizlerin eline 1.300 kişi esir geçtiğinden, diğerleri bataklıklarda boğulmuş veya elbiselerini Dicle'ye atarak firar etmiştir.⁷³¹

Türk birlikleri, geri çekilen Townshend'in komutasındaki İngiliz askerlerini Kutü'l-Amâre'ye sıkıştırdı. Bu yenilgi İngiltere'de ve Fransa'da büyük hayal kırıklığına sebep oldu.⁷³² İtilaf devletlerince Çanakkale yenilgisinin bir

729 Gardner, *age.*, s. 50.

730 Larşer, *age.*, C 2, s. 267.

731 Larşer, *age.*, C 2, s. 267.

732 Après cinq mois de siège, ils engagèrent, le 22 novembre 1915, la bataille de Ctesiphon. Cette bataille est passée dans l'histoire militaire de la Grande Bretagne comme l'un des plus grands désastres, une boucherie. Selon Sör Charles Lucas, "à Ctesiphon, les troupes turques, commandées par le général Nur -Ul -Din (Nureddin) infligèrent une terrible défaite à l'armée britannique. Celle-ci recensa 4500 morts. Dans les semaines qui suivirent 10.000 combattants britanniques furent capturés et des milliers d'autres mis en fuite errèrent pendant longtemps dans le désert où ils furent rattrapés, torturés et assassinés" "le GM: des mauriciens à la campagne de Mésopotamie. Erişim T. juin 19, 2015.<http://histoiresmauriciennes.com>. Beş ay devam eden kuşatmadan (Kutü'l-Amâre) sonra, 22 Kasım 1915 günü Ctesiphon (Selmân-ı Pâk) Savaşı şiddetini artırdı. Bu savaş en büyük felaketlerden biri ve çok fazla asker kaybı olarak Britanya'nın askerî tarihine geçti. Ctesiphon Sir Charles Lucas'a göre, "General (Al-bay) Nurettin komutasındaki Türk askerleri, İngiliz ordusunu korkunç bir yenilgiye uğrattı.

misillemesi gibi görülen Irak savaşlarının, düşünülenin aksine tezahür etmesi, itilaf devletlerinin daha fazla itibar kaybetmesine sebep oldu. Townshend; Selmân-ı Pâk bozgunundan sonra şunları söyledi:

Ova, kıtattan geri çekilen yüzlerce insan ile doldu, ric'at başladı. Ric'atı ben vermediğim hâlde, Hint ordusundaki zâbitanın fazla zayıatı sebebiyle yaşandı. İnzibat kontrolü tamamıyla kayboldu. Ben ve General Nixon'ın zâbitanı dağılmayı önlemeye çalıştı. Erkân-ı Harbiye Reisi bile kaçan efrâdı muhârebeye sevk etmek için, aşağı yukarı koşuşturuyordu. Avrupa'da hiçbir asker bu kadar ki -Bu ifâdemim altını çiziyorum- müdâfaada Türkler ile mükâyese edilebilsin. Almanların müdâfaada gâyet iyi olduğu farz ediliyor. Fakat siperde bulunduğu zaman onlar, Türkler ile mükâyese edilemezler. Buna verebileceğim bir misal Gelibolu'dur. Orada bizim gemi ateşlerimiz ile birçok zayıata uğrayan kıtaat, eğer Alman olsaydı yerlerinde kalamazlar ve derhâl Türkler ile tebdil edilirlerdi. Halbuki Türkler, bütün muhârebe müddetince yerlerinde kaldılar. ... Türk ordusunun çiçeği olan Anadolu askeri dinî telkînat olmaz ise muhârebe yapmaz, vatanperverlikten bir şey anlamaz. Jön Türkler (bu hususta) daha sonra hatalarını anladılar. Bu muhârebede esâsat-ı dinîyeyi nazar-ı dikkate aldılar ve muhârebeyi öyle yaptılar.⁷³³

Irak Cephesindeki hararetin doruk noktaya ulaştığı bu günlerde Enver Paşa, Irak, İran ve bölgedeki diğer birliklerin tek komuta altında toplanmasını uygun bulup 6. Ordu Komutanlığı adıyla yeniden düzenledi. 6. Ordu Komutanlığına çok geniş yetkiler verilerek Alman Mareşali Colmar von Der Goltz Paşa getirildi. Irak ve Havalisi Komutanlığı, "Irak Cephesi Komutanlığı"na dönüştürüldü. Goltz Paşa, görevi devralmak için 6 Aralık 1915 günü Irak'a gitti.⁷³⁴ Goltz Paşa 12 Aralık 1915 günü Aziziye'de bulunan Türk birliklerinin karargâhına gelerek ordunun komutasını devraldı. Bugüne kadar birliklere komuta eden Nurettin Bey'i de Kutü'l-Amâre'yi kuşatan birliklerin komutanlığına (Irak Cephesi) görevlendirdi.⁷³⁵ Nurettin Bey, Selmân-ı Pâk Zaferi üzerine Gazeteci Madam Beret Golis ile yaptığı söyleşide; 6. Ordu Komutanlığına tayin edilmiş olan Mareşal von Der Goltz'un emrine verilmesinin kırğınılığını belirterek İstanbul'a bu hissiyatını belirten bir telgraf gönderdiğini söylemiş *Irak Ordusu Goltz Paşa'nın ma'lûmât-ı askerîyesine muhtaç olmadığını isbât etmişse, ahâlisi Müslüman olan ve cihad-ı mukaddes yaptığımızı ilân eylemiş bulunduğumuz Irak'a bir gayr-ı Müslîm general göndermekteki ziddiyet de câlib-i dikkattir demıştır.⁷³⁶*

Selmân-ı Pâk Zaferi kazanıldığında, Goltz Paşa Halep'e daha yeni gelmiş

Bu savaşta; İngiliz ordusundan 4.500 asker öldü, 10.000 İngiliz savaşçı esir edildi.

733 Townshend, **age.**, s. 216.

734 Y. H. Bayur, **age.**, C III, K III, s. 129.

735 Bayur, **age.**, s. 100.

736 Larşer, **age.**, C 2, s. 268.

Nurettin Bey, Goltz Paşa gelmeden İngilizler ile hesabı kapatma gayretine girmişti.⁷³⁷ İngilizler Selmân-ı Pâk'tan 130 km uzaktaki Kut'a kadar ricat etmişlerdi. Nurettin Bey İngilizleri 7 Kanûn-ı evvel 1331 (20 Aralık 1915) günü Kut'ta da kuşatma altına almıştı. Nurettin Bey Townshend'e gönderdiği mektupta 6. *Hint Tümeni'nin teslim olmasını, Kut'a girmiş olan bu tümenin sivil halkın hayatını tehlikeye attığını, bunun medeni savaş kurallarına uymadığını* ifade ederek Kut'un sivil halkının boşaltılmasını istedi. Townshend, abartılı bir dille bu teklifi reddetti. Bunun üzerine Kut'a top ve süvari saldırısı başladı.⁷³⁸

Goltz Paşa, 12 Kanûn-ı evvel 1331 (25 Aralık 1915) günü Nurettin Bey'in Aziziye'deki karargâhına gelmiş Nurettin Bey'den *İngilizleri yalnızca muhâsara altında tutmakla iktifâ edilmesini ve kesinlikle taarrúdan kaçınılmasını, yalnızca süvârilerin Aliyyü'l-garbî cihetine setr kuvveti olarak sürmesini* istemişti.⁷³⁹ Goltz Paşa'nın bu emrinin, Türk milletinin faydasına yönelik olmadığını anlayan Nurettin Bey, Goltz Paşa'nın Irak'a gönderilmesinin tamamen Almanların Hindistan üzerine yürümek için Irak'ta gerekli ortamı sağlayıp hazırlık yapma yönünde olduğunu anlamıştı.⁷⁴⁰

Goltz Paşa'nın İran'daki birlikleri teftiş etmek üzere Irak'tan ayrılmasını fırsat bilen Nurettin Bey, 24 Kanûn-ı evvel 1331 (6 Ocak 1916) günü Kut'a taarruz yapmış ancak bu taarruzda muvaffak olamayıp 2.000 kişi kayıp vermiştir. Kanûn-ı evvelin son günlerinde 18. Kolordunun Kut'u muhasara etmesini, 13. Kolordunun da Şeyh Sâid'de toplanan Townshend'in birliklerine saldırması emrini verdi. 51. Fırka Komutanı Halil (Kut) Bey,⁷⁴¹ bu saldırı komutanlığının kendisine verilmesini beklerken Nurettin Bey'in bunu yapmaması onu kızdırdı. Zira Halil Bey'in Enver Paşa'nın amcası olması hasebiyle orduda büyük bir ağırlığı bulunuyordu. Bu olaylar, Nurettin Bey'in Irak Cephesi'nden alınmasına sebep oldu.

General Townshend'in tespitine göre, Selmân-ı Pâk Muharebesi'nin birinci günü sonunda, General Houghton'un birliğinden geriye 700 kişi, General Delamain'in birliğinden 1.000 kişi, General Hamilton'un livasından 800-

737 Larşer, *age.*, C 2, s. 268.

738 Gardner, *age.*, s. 112-113.

739 Larşer, *age.*, C 2, s. 269.

740 Larşer, *age.*, C 1, s. 127.

741 Albay Halil [Kut] Bey, Hatıratında; Irak Cephesi'ne gitmek için Erzurum'dan ayrılıp Siirt'ten Musul'a kadar koyun postlarından elde edilen sal üzerinde gelip oradan Bağdat'a gittiğini, apandisit teşhisi konduğunu ama tedavisinin buralarda mümkün olmadığını, Irak ve Havalisi Komutanı Nurettin Bey'in emrine girdiğini ve yatalak hâlde onu ziyaret ettiğini, birliklerini yine yattığı sedye üzerinden idare ettiğini ifade etmektedir. Erhan Çıfci, **Kutü'l-A-mare Kahramanı Halil Kut Paşa'nın Hatıraları**, İstanbul 2015, s. 143-155.

900 kişi kalmıştır.⁷⁴² Dört seyyar hastahane 3.500 yaralı bulunmaktadır. İngilizlerin yalnızca 22 Teşrîn-i sâni (5 Aralık 1915) günü gerçekleşen çarpışmalarda 4.511 askeri ve 317 zabitten 130'u ölmüştür. Oxford Taburundan 6, Norfolk ve Dorsak taburlarının her birinde 9 zabıt, 110. Taburdan 1; 104. Taburdan 2; 66. Tabur, 117 Alay 7/2 Taburunun her birinden 4 İngiliz zabiti hayatta kalmıştır. 255 Hint zabıtından 144 kişi hayatta kalmıştır. En ağır zayıyatı 24., 104. ve 110. taburlar vermiştir. Bu taburların zayıyatı %60 nisbetindedir.⁷⁴³

İngiltere, Çanakkale yenilgisinden dolayı kurduğu komisyona ilaveten ikinci bir komisyon da Selmân-ı Pâk yenilgisini araştırmak üzere kurdu. "Mezopotamya Komisyonu"⁷⁴⁴ adıyla kurulan bu komisyon, Selmân-ı Pâk hezimetinin sebebini araştırmıştır. Komisyon şu üyelerden kurulmuştur. Lord George Hamilton (Başkan), Kont Donoughmore, Baron Hugh Cecil, Baron Archibald Williamson, J. Hodge, JC Wedgwood, Amiral Cyprian Biridge, Sir Neville Gerald Lyttelton. İngiltere'nin Selmân-ı Pâk yenilgisi üzerine yapılan tahkikat raporunda kısaca şu ifadeler yer almaktadır:

...Townshend, Selmân-ı Pâk'ta bulunan iki Türk Mevâzi'-i Müstahkemesi'ne hücum etmek için 21 Teşrîn-i sâni tarihinde ileri harekete ibtidar etti. Muhârebeye ibtidar etmezden evvel sahne-i harpte kazandığı muzafferiyeti mağlubiyete tebdil eden Türk kıtaât-ı muâvenesinin vürûdundan haberdar edilmemişti.

Muhârebât-ı şedide ve muannidânedden (inatçı) sonra Townshend Teşrîn-i sâni'nin ikinci günü Birinci Türk Mevâzi'-i Müstahkemesi'ni zapt ederek 1300 esir aldı. Kuvâ-yı mezkûre, İkinci Türk Mevâzi'-i Müstahkemesi'ne nüfûz ettiyse de henüz müvâsalat etmiş olan Birinci Türk Kıtaât-ı muâvenesinin mukâbil hücumlarına marûz kaldığı cihetle, Türklerden zapt etmiş olduğu Birinci Hatt-ı müdâfaaya ricat etmek mecbûriyetinde kaldı. Zâyîâtımız pek ağır ve müdhîş olmuştu. Townshend, Kutü'l-Amâre'ye ricat etmek mecbûriyetinde kaldı. Bu çarpışmalardan geri kalan kuvvetler ile Kanûn-ı sâni'nin Onuncu günü Kutü'l-Amâre'ye geldi.⁷⁴⁵

Nurettin Bey, Goltz Paşa'nın Alman menfaatleri yönündeki tutumunu beğenmediği ve rahatsızlıklarını Enver Paşa'ya bildirdiği hâlde, bu cephede etkisiz hâle getirilmeye çalışıldı. Kendisinin pasifize edilmesine karşı çıktığı için 10 Ocak 1916 günü Irak Cephesi Komutanlığından alınarak başka bir göreve tayin edilmesi için Bağdat'a gönderildi. Irak Cephesi Komutanlığına, Nurettin Bey'in komutası altında görev yapan Halil Bey [Kut] 13 Ocak 1916 günü cephe komutanı tayin edildi. Halil Bey'i cephede güçlü kılmak

742 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 94.

743 Moberly, *Irak Seferi*, C II, s. 96.

744 *Irak Raporu 1915-1916*, s. 4.

745 *Irak Raporu 1915-1916*, s. 14-15.

için Kafkas Cephesi'nde görev yapan Albay Ali İhsan [Sâbis] Bey birliğiyle birlikte 30 Ocak 1916 tarihinde Irak Cephesi'ne gönderildi.⁷⁴⁶ Goltz Paşa, 19 Nisan 1916 günü Bağdat'ta tifüsten ölünce, 14 Mart 1916'da "mirliva" rütbesine yükseltelen Halil Bey, 19 Nisan 1916 günü 6. Ordu Komutanlığına getirildi.⁷⁴⁷ Mirliva Halil Bey, komutayı ele aldığı anda İngiliz birlikleri Dicle Nehri'nin oluşturduğu üç tarafı bataklıklar ile çevrili Kutü'l-Amâre'ye sıkıştırılmış teslim şartlarını görüşme durumundaydı. İngiliz birlikleri erzakı bittiği, para karşılığında (1000.000 altın)⁷⁴⁸ kurtulma teklifleri reddedildiği ve çemberi yaracak gücü Selmân-ı Pâk'ta yitirdiği için 29 Nisan 1916 günü teslim oldu. Kutü'l-Amâre'de İngilizlerin büyük mağlubiyetine nokta konarak Townshend'in de içinde olduğu 5 general, 481 subay, 7.000'i Hintli olmak üzere 13300 er esir alındı. Bu hezimetini Lord Kitchener az gösterse de İngiltere yönetimi kabul etmiştir.⁷⁴⁹

Kutü'l-Amâre Zaferi'nin kazanılmasında en büyük pay, Albay Nurettin ve onun bu cepheden uzaklaştırılmasından sonra da planlarını sürdüren, Kutü'l-Amâre'de İngiliz birliklerini çember altında tutan 13. Kolordu Komutanı Albay Ali İhsan (Sabis) Bey'e aittir.⁷⁵⁰ İngiliz birlikleri Selmân-ı Pâk yenilgisinden sonra Kutü'l-Amâre'ye doğru geri çekilirken 9-10 Mart 1916 günlerinde Türk birliklerine tekrar taarruz etmişlerdir. Bu İngiliz taarruzu 13. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey tarafından bertaraf edilip Sabis'te tekrar yenilgiye uğratılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kutü'l-Amâre Zaferi'nden sonra, 13. Kolordunun Kafkas Cephesi'ne gönderilmesiyle bu cephe zayıflatılmıştır. Bu boşluktan yararlanmayı bilen İngiltere, birliklerini takviye ederek Bağdat'ı (11 Mart 1918) ele geçirip Irak'a hâkim oldu. İngiltere, 29 Eylül 1918'de Bağdat'ın kuzeyindeki Ramadiye'yi, 6 Kasım 1918'de Teksit'i alarak bu cephedeki istilasını noktalamıştı. Bu gelişme, doğudan ilerleyen Rus birlikleriyle irtibat sağlan-

746 Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım**, C 4, Nehir Yay., İstanbul 1993.

747 Mirliva Halil Paşa 19 Nisan 1916'da vekâleten 27 Nisan 1916'da asaleten 6. Ordu Komutanlığına atandı.

748 **Journal Le Matin**, 13 Mars 1917.

749 Kitchener's speech on fall of Kut Lord Kitchener's speech to the House of Lords on the fall of Kut, 4 May 1916. On 29 April 1916, after a siege lasting almost five months, 11,800 British and Indian troops surrendered the Mesopotamian town of Kut to the Turks. News of this setback, which happened just a few months after the evacuation of Gallipoli, was greeted with dismay in Britain. Kitchener's speech to the House of Lords on 4 May thus aimed to portray the surrender in a heroic light. Both the besieged troops of General Townshend (now 'in their honourable captivity') and the relief force that was sent unsuccessfully to rescue them are given fulsome praise. Recriminations were saved for a late date. Pro 30/57/71 4 May 1916.

750 Bu zaferde önemli katkı sağlayan Irak Şeyhü'l-Meşayih Uceymi Sadun Paşa'yı da unutmamak gerekir.

masına sebep oldu.⁷⁵¹ Halil Paşa, İngilizlerin Musul'a kadar ilerleyişinde 6. Ordu Komutanı'dır. Halil Paşa, 28 Haziran 1918 tarihinde Kafkas Cephesi Şark Orduları Grubu Komutanlığına tayin edilince, Halil Paşa'dan boşalan 6. Ordu Komutanlığına 1 Eylül 1918'de Ali İhsan Paşa atandı. Bu günlerde savaş bitmek üzere ve sulh görüşmeleri yapılmaktaydı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi hükmünce Musul boşaltıldı. Irak'ı terk etme faturası da Halil Paşa'ya değil Ali İhsan Paşa'ya kesildi.

İngiltere'nin Irak'ta kalıcı olarak düşündüğü projeler, Selmân-ı Pâk Meydan Muharebesi'nde yenilmesi üzerine gecikti. Çanakkale hezimetinin ve prestij kaybının giderilmesi gerçekleştirilemedi. Emperyalist devletlerin I. Dünya Savaşı'na kadar elde ettikleri sömürgelerine, önceden olduğu gibi kolayca sömürge katamadı. Orta Doğu ve Asya'da hâkim güç olan İngiltere, bu gücünü Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, daha geç devirde de Çin ile paylaşmak mecburiyetinde kaldı.

I. Dünya Savaşı'nın başında, İtilâf devletlerinin temel stratejilerinden biri, Rusya ile birleşmekti. Kutü'l-Amâre İngilizlerin eline geçtikten sonra, İran'da bulunan Rus karargâhı ile doğrudan telefon hattı kurulmuş Rus Komutanı Baranof ile görüşülerek Türk mevzilerine saldırıya geçmesi istenmişti. Bu imdat çağrısı karşısında Baranof, Kut'a değil doğrudan Bağdat üzerine yürüyüşe geçmişti. Fakat bu günlerde Townshend Kut'ta esir alındığı için Rusların Kuzeydoğu Irak topraklarından İngiliz birlikleriyle birleşmesi de gerçekleşmemişti.⁷⁵² Çanakkale'de bu birleşme fikri denendi fakat başarılı olunamadı. Irak'ta denendi ancak Selmân-ı Pâk ve Kutü'l-Amâre Zaferi neticesinde yine başarı elde edilemedi. Bu durum, 1916 yılında biteceği planlanan savaşın iki yıl uzamasına sebep oldu. Dâhilî çekişmeler içinde bulunan Rusya, savaşın uzamasına daha fazla tahammül edemeyip rejim değişikliğiyle iç işlerine dönmek mecburiyetinde kaldı. Bolşevizmin Rusya'da tutunabilmesi için, Ekim 1917'de savaştan çekildiği gibi savaş süresince ele geçirdiği topraklardan da geri çekildi. Rusya'daki bu gelişme, itilaf devletlerinin Osmanlı toprakları üzerinden fiilî irtibat kurma fikrini tamamen ortadan kaldırdı. Savaşın sona erip mütarekelerin imzalanmasından sonra Anadolu'dan başlatılan Türk Millî Mücadele Hareketi, özellikle Doğu Anadolu'da Ruslara karşı değil Ermenilere karşı yürütüldü. Rusya, müttefikleriyle bağlantı kurabilseydi veya rejim değişikliği yaşamasaydı, Doğu Anadolu'dan çekilmesi imkânsızdı. Bu durum, Millî Mücadele'nin başarılmasını zora sokacağı gibi belki de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temelleri atılamayacaktı.

Irak Cephesi'nde Nurettin Bey gerek Arapça bilmesi ve gerekse Arap Aşiretleri ile ünsiyet kurmakta zorluk çekmemesi sonucu olarak birçok aşiretin Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmalarını sağladı. Bu husustaki güven göster-

751 Karal, IX, s. 512-513. **Mufassal Osmanlı Tarihi**, C 6, s. 3528-3529.

752 Larşet, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C 1, s. 139.

gesi olarak Kerbelâ'da şehit edilen ve kabrinde muhafaza edilmekte olan Hz. Hüseyin'in kılıcı ve sancağı, Kerbelâ'da büyük bir törenle Basra ve Bağdat Valisi de olan Nurettin Bey'e teslim edildi.⁷⁵³ Nurettin Bey, bu tarihî olayı kendi hâl tercümesinde de belirtmişti.⁷⁵⁴ Bu törenin fotoğrafları *Harb Mecmuası* dergisinde neşredildi. Bu olay, daha sonraki günlerde Müslümanlar arasındaki mezhep farklılıklarının giderilmesinde önemli rol oynadı.

Nurettin Bey'in komutanlık anlayışının, Millî Mücadele'deki Merkez Ordusu Komutanlığı, Büyük Taarruz'da I. Ordu Komutanlığı döneminde de devam ettiği görülecektir. Irak, savaşın başında zaten Osmanlı Devleti'nce önemsenmemişti. Nurettin Bey'in komutan olmadan önceki günlerde yaşanan mağlubiyet bu cepheye dikkatlerin kesilmesine sebep oldu. Nurettin Bey daha göreve başladığı ilk günlerde, derme çatma birlikler ile sonuç alınmayacağını anlayıp Selmân-ı Pâk'ta bir savunma mevzisinin teşekkülüne başlamıştı. Irak Ordusu Komutanlığını devralıp birliklerin vaziyetini gördükten sonra, İngilizleri Kutü'l-Amâre'de değil Selmân-ı Pâk'ta yenmeyi planlamıştı. Bu sebeple Kutü'l-Amâre'den geri çekilişi, Irak Cephesindeki stratejinin bir parçası olarak görmek gerekir. Kutü'l-Amâre Zaferi, Selmân-ı Pâk Meydan Muharebesi'nin kazanılmasının sonucunda elde edilen bir zaferdir.

Nurettin Bey'in Kutü'l-Amâre'den Selmân-ı Pâk'a çekilmesi sonrasında, bizzat Townshend'in belirttiği Türk zayıyatı 1.700, İngilizlerin ise 1.229 kişidir. Selmân-ı Pâk Meydan Muharebesi'nden sonra Türk birliklerinin toplam kaybı 119 subay 5.901 erdir. Bu kaybın yarıdan fazlası yerli halktan oluşturulan ve eğitimi tam olarak tamamlanmamış olan 45. Türk fırkasına aittir. İngilizlerin kaybı ise 292 subay, 4401 er ve 10.000 esirdir. İngilizlerin Kutü'l-Amâre'de karargâhlarıyla birlikte teslim olmadan önceki kaybı 14.693 kişi, Türklerin ise 6.000 civarındadır. İngilizlerin bu kayıplarına, Kutü'l-Amâre'de Türkler'e teslim olan 13.300 kişi ilave edildiğinde, İngilizlerin Irak'ta konuşlandığı 25.000, yerel halktan istihdam ettiği 3.000 kişiyle birlikte ortaya çıkacak rakam yaklaşık olarak elde edilmektedir.

Irak Cephesi'nde, genel algı olan "cihat çağrısına uyulmadığı" fikrinin yanlış olduğu da ortaya çıkmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi İslam dünyası, cihat çağrısına kayıtsız kalmamış ve desteklediklerini bildirmişlerdir. Hindistan, Belucistan, Avustralya, İran, Azerbaycan, Balkanlar ve Fas gibi yerlerde bu çağrının fiilî emareleri de görülmüştür. 2 Ekim 1915 tarihinde Kâbil'e giden Türk-Alman heyetinin girişimleri sonucunda Afgan-İran-Türk ittifakı gerçekleşme seviyesine gelmişti. Ancak Rusya'nın Erzurum'u 16 Şubat 1916 günü istila ettikleri duyulunca, bu ittifak girişimi hükümünü yitirmiştir.

Selmân-ı Pâk ve arkasından Kutü'l-Amâre hezimetini, İngilizleri tarifi im-

753 *Harb Mecmuası*, S 1, Teşrinisani 1331, s. 12.

754 Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, ATAM Yay., 2014.

kânsız zorluğa sürüklemiştir. İngiltere, bu hezimetten sonra bütün gücünü askerî alana haşredip 5.000.000 kişiyi silahaltına almış, harp fabrikalarını yirmi dört saat çalıştırarak ihtiyaçtan fazla silah üretimine gitmiştir.⁷⁵⁵

5.4. Sina-Filistin Cephesi*

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerden biri de Sina-Filistin Cephesi'dir. Bu cephenin açılmasıyla Süveyş Kanalı'nın ele geçirilerek İngiltere'nin sömürgeleri ile olan bağlantısının kesilmesi amaçlandı. İngiltere, savaş sırasında başta insan kaynağı olmak üzere diğer kaynakların bir kısmını Hindistan ve kendine bağlı sömürgelerinden getirmekteydi. Kanal kontrol altına alınarak bu yardımların gelmesi engellenecekti. Ayrıca bu cephenin açılması ile İngiltere'nin Mısır'daki kuvvetleri buraya bağlı kalacak diğer cephelerin yükü hafifleyecekti. Bu bahsettiğimiz amaçları gerçekleştirmek için Osmanlı ve Almanya Genelkurmaylarınınca cephenin açılması kararlaştırıldı.⁷⁵⁶ İngiltere ise savaş süresince Süveyş Kanalı ve Kızıldeniz'den geçişi devamlı açık tutma ve cihadın İslam dünyası üzerindeki etkisini azaltma politikasını bu bölgede sürdürmeye gayret etti.⁷⁵⁷

IV. Ordu Kumandanı Halepli Zeki Paşa, Kanal seferi harekâtına karşı olduğu için bu kumandanlıktan alındı.⁷⁵⁸ Yerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa 18 Kasım 1914'te 4. Ordu Komutanlığına atandı. Cemal Paşa Bahriye Nazırlığına ilaveten Suriye ve Batı Arabistan Genel Valiliğini de üzerine aldı.⁷⁵⁹ IV. Ordu Komutanlığının yetki sahası Toros Dağlarının güneyinden Hicaz'la birlikte Batı Arap vilayetlerini içine alan geniş bir alanı kapsamakta olup, Cemal Paşa bölgedeki valilerin de amiri konumundaydı.⁷⁶⁰ Cemal Paşa savaşın başlaması ile birlikte IV. Ordu Komutanı olarak geniş askerî ve sivil yetkilerle donatıldı⁷⁶¹ ve 6 Aralık 1914'te Şam'a ulaşarak görevine başladı. Şam'a gelirken yol güzergâhında yaptığı denetlemeler çerçevesinde gerekli güvenlik önlemlerini alacak düzenlemeleri gerçekleştirdi. Hemen eksiklikleri tespit

755 Larşer, **Büyük Harpte Türk Harbi**, C 1, s. 146.

* Prof. Dr. Ömer Osman Umar, Fırat Üniversitesi Öğretim Üyesi, e-posta: oumar@firat.edu.tr

756 Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi 1700-1958**, Ankara 1978, s. 445.

757 Hülya Toker, "I. Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı", **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açından Türkiye (13-25 Ekim 1995-İstanbul)**, Ankara 1996, s. 196.

758 Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi**, İstanbul 1990, s. 321.

759 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, Ankara 1979, s. 134.

760 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C III, 3. Kısım, Ankara 1983, s. 182.

761 William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2008, s. 173.

ederek giderilmesini istedi. Asayiş işlerine önem vererek Adana, Halep, Şam ve Beyrut valilerine, casusluğun önlenmesi için kıyıdaki şehir ve kasabalarda telsizlerin bulunabileceği ve hainlerin düşmanla haberleşebileceklerine dair şüphe duyulan yerli ve yabancılara ait binaların aranmasını istedi.⁷⁶²

5.4.1. I. Süveyş Kanalı Harekâtı

Süveyş Kanalı'na ve Mısır'a doğru bir askerî harekât yapılması Alman Genel Karargâhının isteği ve Enver Paşa nezdinde yaptıkları teşebbüsler sonucunda Enver Paşa'nın emriyle başladı.⁷⁶³ Cemal Paşa'ya Kanal'a yapılacak seferle ilgili hazırlanan çalışma iletilmiş, Cemal Paşa da Von Kress'e ve 8. Kolordu Komutanı'na planı uygun gördüğünü ifade etmiştir.⁷⁶⁴

İngilizler önemi nedeniyle Süveyş Kanalı boyunca bir müdafaa hattı oluşturdular. Kuzey kısmında Süveyş Kanalı'nın içinden geçen Menzile Gölü'nü suni olarak taşırarak, Kantara ve Düebdar kuzeyine kadar olan bir alanı bataklık haline getirdiler ve böylece müdafaa edecekleri alanı daralttılar. Müdafaa hattı Kanal'ın batısında hazırlandı.⁷⁶⁵

Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'i kontrol altında tutmak ve onun manevi nüfuzundan faydalanmak amacıyla sefere katılmasını istemesine rağmen, o Mekke'de kalması gerektiğini ileri sürerek, oğlu Şerif Ali'yi kuvvetlerinin başında göndereceğini söyledi. Şerif Ali, Mekke'de Vehip Bey kuvvetleriyle hareket ederek Medine'ye kadar geldi. Ancak babasından aldığı emir gereğince buradan ileriye gidemeyeceğini söyleyerek Medine'de kaldı.⁷⁶⁶

Sefer sırasında Arapların ve bedevi mücahitlerin katılımını sağlamak amacıyla İstanbul'dan âyan üyelerinden oluşan bir heyet propaganda için Suriye'ye gönderildi. Sefer sırasında Arap aşiretlerinden bazı gönüllüler bu askerî harekâta katıldılar. Gönüllülerden oluşan iki müfreze El-Ariş ve Kalletü'n-Nahl mevkillerini işgal ederken, bir nizamiye müfrezesi de Akabe'ye yerleşti. Askerî kuvvetler geceleri yol almaktaydı. Böylece İngilizlerin, bölgedeki Türk askerî kuvvetlerinin hareketinin farkına varmaları önlenmeye çalışılmaktaydı.⁷⁶⁷ Kanal seferi için gerekli olan develerin tedarikinde 8. Kolordu oldukça sıkıntıya düşerek develeri tedarik edemedi. Develerin en fazla

762 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 146, 142.

763 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 167.

764 Kress von Kressenstein, **Türklerle Beraber Süveyş Kanalına**, Çev. Mazhar Besim Özalpsan, İstanbul 1943, s. 45.

765 Celal Tevfik Karasapan, **Filistin ve Şarkü'l-Ürdün**, C I, İstanbul 1942, s. 164.

766 Philip Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. T. Demirel, İstanbul 1993, s. 90.

767 Karasapan, **age.**, C I, s. 166-167.

olduğu Hicaz ve Suriye gibi bir bölgede tedarikte sıkıntıya düşülmesi oldukça düşündürücüdür.⁷⁶⁸ Sina Çölü'nü geçmek askerî açıdan oldukça zordu. Türk askerî kuvvetleri Birüssebi'den İsmailiye'ye giden yolu kullanarak Kanal'a ulaştı.⁷⁶⁹ Süveyş Kanal'ı seferine katılan askerî kuvvetler Kanal'ı geçmekte kullanacakları köprücü kayıklarını Türk-Arap askerler kardeşlik duyguları içerisinde bizzat çekerek, 300 km'lik bir kum deryası içerisinde götürmeyi başardı. Sırf Araplardan oluşan 25. Fırka bütün menzil teşkilatı görevlerini en iyi şekilde yerine getirdi.⁷⁷⁰

Sina Çölü'nden geçerken askerî kuvvetlerin su ihtiyacının karşılanması en önemli sorunlardan biriydi. Bazı bedevi kuyuları vardysa da bunlar yetersiz ve suların tadı kötüydü. Kışın yağmurlu geçmesi ordunun harekâtını kolaylaştırdı. Ordu çölden geçerken bu yağmur birikintilerinden istifade etti.⁷⁷¹ Cemal Paşa Osmanlı ordusunu Sina Yarımadası'ndan geçirerek, Süveyş Kanalı'na yürüdü. Mısır'daki İngiliz askerî kuvvetlerinin haberi olmadan bir saldırı planlandı. Ancak Osmanlı askerî kuvvetleri Süveyş Kanalı'nı geçemeden geri püskürtüldüler. Bu askerî harekât sonrası durumdan endişelenen İngilizler buradaki askerî kuvvetlerini arttırma yönüne gittiler.⁷⁷² İngilizler Kanal'a karşı Türk kuvvetlerinin nerede saldırı yapacaklarını tespit etmek için sık sık uçaklarla havadan keşif yaptıklarından Türk kuvvetleri gece saldırıya geçtiler. 2 Şubat 1915'te sabaha karşı Türk kuvvetleri Süveyş Kanalı'nı geçme girişiminde bulundularsa da İngiliz kuvvetleri dağ bataryaları, piyade tüfekleri ve makineli tüfek ateşleriyle Türklerin Kanal'ı geçmek için kullandıkları tombazları batırdı. Bu sırada üç tombaz Süveyş Kanalı'nın batı kıyısına çıkmayı başararak, İngiliz savunma mevzilerine saldırmışsa da bunlar İngilizler tarafından şehit edildi. Bu kuvvetlere destek gelmediği için başarılı olamadılar.⁷⁷³ Burada geceye kadar Türk kuvvetleri muharebeye devam ettiler. Gece de düzenli bir şekilde Türk kuvvetleri muharebe hattından çekildiler. 3 Şubat 1915 günü öğleden önce feribotlarla Süveyş Kanalı'nın doğu kıyısına İngiliz piyadesi çıkmışsa da Türk kuvvetlerinin taarruzu ile kayıplar vererek, geri çekilmek zorunda kaldılar. Türk sahra topları piyadeleri korurken, bir ağır obüs bataryası da İngilizlerin "Harding" savaş gemisine ateş açarak, geminin isabet alıp geri çekilmesini sağladı. Diğer İngiliz savaş gemileri ise Türk topçusuna karşı mücadeleyi sürdürdü.⁷⁷⁴

768 Cemal Paşa, **Hatıralar**, Düzenleyen: Behçet Cemal, İstanbul 1977, s. 202.

769 Karasapan, **age.**, C I, s. 165.

770 Cemal Paşa, **age.**, s. 202.

771 Falih Rıfkı Atay, **Zeytindağı**, İstanbul 1970, s. 128.

772 Cleveland, **age.**, s. 171.

773 Karasapan, **age.**, C I, s. 167:Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 241.

774 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1.Kısım, s. 242,249.

Almanya savaş sırasında Arapları kendi tarafına çekme politikası takip etmeye başladı. Bu amaçla Von Kress, Suriye ve Filistin bölgesindeki aşiret şeyhlerini Almanya Devleti nişanlarıyla taltif etmeye kalkınca, Cemal Paşa hemen Başkomutanlığa yazı yazarak, nişan verilecek kişilerin seçimi ve taltifinin kendi yetkisinde olmasından dolayı buna izin vermeyeceğini bildirmiştir.⁷⁷⁵ Bu askerî sefer sırasında Von Kress, Süveyş Kanalı'ndaki askerî kuvvetlerin tamamen yok olmasına kadar Kanal'a taarruzun devam etmesini istemesine karşın Cemal Paşa askerî kuvvetlerin çok kayıp vereceğini düşünerek geri çekilme emrini verdi.⁷⁷⁶ Cemal Paşa askerinin moralinin bozulmaması için de bu taarruzun keşif amacıyla yapıldığını, Kanal'ı geçmek için ne kadar kuvvete sahip olduğumuzu öğrenmeye yönelik olduğunu ve gelişte olduğu gibi dönüşte de aynı fedakârlık içinde dönülmesini istedi.⁷⁷⁷ İngiliz kuvvetleri, düzenli bir şekilde çekilen Türk kuvvetlerini takip etmedi. Bu askerî taarruz, çöl menzil teşkilatının önemini ortaya çıkardığı için bu teşkilatın çöle doğru uzatılacak bir demir yolu ve işçi taburlarıyla takviye edilmesi kararı alındı.⁷⁷⁸ Bu askerî harekât sırasında Türklerin şehit, yaralı ve kayıp olmak üzere toplam 1.264 kişi zayıyatı oldu. İngilizler ise 1000'den fazla yaralı ve 200'den fazla ölü olmak üzere toplamda 1.200 zayıyat verdiler.⁷⁷⁹

Birinci Kanal seferinin başarısız olmasında asker sayısının azlığı, kanalı geçiş malzemelerinin ve geçiş eğitiminin yetersizliği, yiyecek, su ve uzun menzilli destek topçusunun bulunmayışı etkili oldu. Bu eksiklikler 4. Ordu Komutanlığı vasıtasıyla Başkomutanlığa yazıldıysa da gerekli destek gelmedi. İngilizlerin ise Kanal'ı savunmaları kolaydı. Çünkü demir yolu ile çok rahat bir şekilde askerî kuvvet kaydırma imkânı vardı. Aynı şekilde gerek yiyecek gerekse içecek tatlı su bakımından bir sıkıntıları yoktu. Kanal'ın karşısı dikenli tellerle çevrilmiş ve kum torbalarıyla mevziler hazırlanmıştı. Ayrıca İngilizlerin gemilerinin yanı sıra kanal şirketi de tüm deniz araçlarını İngilizlerin emrine vermişti.⁷⁸⁰

5.4.2. II. Süveyş Kanalı Harekâtı

Mısır, Çanakkale Muharebeleri sonrasında da İngilizler için önemli bir üs ve eğitim merkezi oldu. Türk-Alman Başkomutanlıkları ile 4. Ordu Komutanlığınca Kanal'ı tehdit altında bulundurarak, büyük bir İngiliz kuvvetini

775 ATASE, K 537, D 1225-2096, F 3.

776 Karasapan, *age.*, C I, s. 168; Sabis, *age.*, C 2, s. 348.

777 Cemal Paşa, *age.*, s. 208-209.

778 Karasapan, *age.*, C I, s. 169.

779 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 1.Kısım, s. 243,250.

780 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 1. Kısım, s. 233, 236.

burada tutmak önemli görülmekteydi.⁷⁸¹ 1916 yılı Şubat ayında Suriye ve Filistin ile Sina Çölü'ne bir gezi yaparak, askerî kuvvetleri yerinde denetleyen Enver Paşa, Kanal hazırlıklarından son derece memnun olduğu gibi Kanal geçilmese bile ticaret gemilerinin geçişinin engelleneceğini müşahade etti.⁷⁸² 1916 yılı Nisan'ından itibaren yapılan Katya keşif taarruzunun başarılı olmasından sonra Kanal'a yapılacak ikinci taarruz ön plana çıktı. Aslında ikinci kanal taarruzunun yapılmasına birinci Kanal seferinden dönerken karar verildi. Ancak sonradan hazırlıkların kısa sürede tamamlanamayacağı anlaşıldığından geri bırakılması kararı alındı. Bu hazırlıkların da 1 Ekim 1916 tarihine kadar bitirilmesi planlanmıştır.⁷⁸³

İngiltere Savaş Bakanı Lord Kitchener, Kanal bölgesini ziyaret ettiğinde savunma sisteminin Kanal'ın batısında olmasını eleştirerek, Kanal'ın doğusundan itibaren savunma hattı kurulmasını istedi. İngilizler, Gelibolu'dan ve İngiltere'den getirdikleri yeni taze kuvvetlerle Kanal'ı takviye ettiler.⁷⁸⁴ İngilizler bu sırada Türklerin Kanal'a karşı ikinci bir taarruz harekâtı başlatacağını tahmin ettikleri için devamlı şekilde hava keşifleri ile durumu tespitte çalıştılar. Çanakkale Cephesi'nin başlamasından bitimine kadar daima Kanal meselesi İngiltere'nin birinci meselesi oldu. Bu sırada Türk ordusu hazırlıklarını devam ettirdi. Karayolları inşa ederek, demir yolunu Birüssebi'ye kadar tamamladıktan sonra İsmailiye'ye doğru uzattılar. Bir yandan da stoklar yapmak için depolar inşa ettiler.⁷⁸⁵

Türk kuvvetleri 22 Nisan 1916 günü gece yürüyüşü ile taarruza geçip, Katya ve Romani'yi ele geçirdi. Kanalın yakınlarına kadar keşif akını yaparak geri çekildi. Ancak tekrar harekete geçen İngilizler bu bölgeleri işgal ederek, demir yolu ve su borusunu Katya'nın kuzeyindeki Romani'ye kadar uzattılar.⁷⁸⁶

İkinci Kanal harekâtının başarısı yeterli kuvvete sahip olmaya bağlıydı. Elde de yeterli kuvvet olmadığı için vurucu gücü kuvvetli olan bir askerî yapıya ihtiyaç vardı. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Irak Cephesi'nden dönmekte olan Enver Paşa ile 30 Mayıs 1916'da Halep'te görüştü. Görüşmede, Temmuz 1916'da askerî kuvvetler Kanal'a doğru ileri harekâta başlayacağından yeterli piyade ve dağ topçu cephanesinin gönderilmesi istendi. Cemal Paşa

781 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 340.

782 Cemal Paşa, **age.**, s. 219.

783 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 295, 360.

784 Karasapan, **age.**, C I, s. 170.

785 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 323.

786 Karasapan, **age.**, C I, s. 171.

bir taraftan Hicaz ve Lübnan bölgelerinin işesiyle uğraşırken diğer taraftan Kanal seferini yapacak olan 1. Kuvve-i Seferiyye'ye gerekli lojistik desteği sağlamak amacıyla 4. Ordu ve çöl müfettişliklerinin gerekli yiyecek ve yem stoklarını sağlamalarını emretti. Bu süre içerisinde İngilizler Kanal'ın doğusunda hazırlıklarını bitirerek, gerekli tahkimlerini ve demir yollarını tamamladılar. Tahminen 250.000 kişi olan Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin yaklaşık 50.000 ile 60.000 civarındaki bir kısmı Kanal'ı savunmaktaydı.⁷⁸⁷ İkinci Kanal seferi için Türk kuvvetleri 9 Temmuz 1916'da Birüssebi'den hareket etti. Geceleri yol alınmasına rağmen İngilizler askerî kuvvetlerin hareketini haber aldılar.⁷⁸⁸

4 Ağustos 1916 günü sabah 05.15'te Türk uçaklarının İngiliz mevzilerini bombalaması ve ağır topçu ateşi ile taarruz başladı. Aşırı bir sıcak ve susuzluktan dolayı Türk kuvvetlerinde bir bıkkınlık görülmekteydi. İngilizler karşı taarruza geçmişlerse de geri püskürtüldü. Ancak 5 Ağustos sabahı tekrar taarruza geçen İngiliz kuvvetlerine direnen Türk kuvvetlerinin bir kısmı İngilizler tarafından esir alındı. 1. Kuvve-i Seferiyye birlikleri 5 Ağustos sabahı Birihamizah-Birimemluk-Katya-Errabah hattına çekilerek savunma mevzi aldılar. 6 Ağustos günü de İngiliz kuvvetleriyle mücadele devam etti. 7/8 Ağustos gecesi 1. Kuvve-i Seferiyye Komutanlığı Birü'l-abd-Biribayut hattına çekilmek zorunda kaldı. 9 Ağustosta Birü'l-abd muharebesinde Türk kuvvetleri ile İngiliz takip kolları arasında çok şiddetli muharebeler oldu. Her iki taraf da büyük kayıplar verdi. 11 Ağustos'tan itibaren askerî kuvvetler, kademeli olarak Birü'l-abd mevziinden Birü'l-mezar'a çekildi. Diğer birlikler de El-Ariş'e gönderildi.⁷⁸⁹

Türk kuvvetlerinin son birlikleri de 14 Ağustosta El-Ariş'e ulaştı. Askerî kuvvetler yorgun oldukları için burada dinlenmeye başladılar. Türk askerî kuvvetlerinin her türlü işe ve lojistik yetersizliği olduğu hâlde iyi mücadele edip, geri çekilişleri de sıcaklığa ve susuzluğa rağmen düzenli oldu. Mısır'ı almak ve Kanal'daki geçişleri engellemek amacıyla yapılan bu son saldırı denemesinden de istenen netice alınmadı. Bu askerî harekâttan sonra savaşın sonuna kadar saldırı gücü İngilizlerin elinde olurken, Türk kuvvetleri daha çok savunma savaşı verecektir.⁷⁹⁰ 17 Eylül sabahı İngilizler Türk artçı kuvvetlerine karşı Birü'l-mezar'da büyük bir saldırı harekâtı başlattılar. Büyük bir mücadele örneği sergileyen Türk kuvvetleri, tekrar İngiliz kuvvetlerinin takviye kuvvetleri ile saldırıya geçeceğinden burayı boşaltarak, Bitya'ya çe-

787 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 361, 367.

788 Karasapan, **age.**, C I, s. 172.

789 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 385-390.

790 Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)**, Ankara 2004, s. 261.

kildi. Bu hareketle birlikte kısmen başarılı olan İkinci Kanal harekâtı sona erdi. İkinci Kanal harekâtı sırasında Türk kayıpları 4000 kişi civarında olup, takdire şayan bir mücadele ve düzeni bozmadan bir geri çekiliş harekâtı yapmışlardır.⁷⁹¹ İngilizlerin kayıpları ise 1130 kişiydi.

İkinci Kanal harekâtından da bir sonuç alınamayınca İngilizlere göre Mısır ve Kanal için önemli bir tehdit kalmadı. Bölgede yeterli sayıda Türk kuvveti kalmadığını gören İngilizler artık bu cephede karşı saldırıya geçme kararı aldılar. Bu yöndeki görüş İngiltere Mısır seferi Kuvvetleri Komutanı General Murray'a bildirildi. Hazırlıklara girilerek Kantara'dan Romanya'ya kadar uzanan demir yolunu El-Ariş önlerine kadar uzattılar. Bu demir yoluna paralel olarak içilecek tatlı Nil suyunu getiren boruları da döşediler.⁷⁹² İngilizler 14-20 Aralık tarihleri arasında El-Ariş'e hava taarruzlarında bulundular. Bunun üzerine Türk kuvvetleri El-Ariş'i boşaltınca İngiliz kuvvetleri 22 Aralık 1916'da El-Ariş'i işgal ettiler. Ardından İngilizler Magdaba'ya 23 Aralık 1916'da şiddetli bir taarruzda bulundular. Türk kuvvetlerinin savunmasına rağmen İngiliz kuvvetleri burayı da işgal etti.⁷⁹³

5.4.3. Şerif Hüseyin İsyanı

1908 yılından beri Mekke Emiri olan Şerif Hüseyin, Şubat 1914'te İttihatçıların kendisini Mekke Emirliğinden azletmelerinden çekindiğinden oğlu Abdullah vasıtasıyla Kahire'deki İngiliz ajanı Lord Kitchener ve Ronal Storrs ile temas kurarak, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri karşılığında yardım talebinde bulundu. I. Dünya Savaşı çıktığında Lord Kitchener Savaş Bakanlığına getirilince İngiltere'nin Orta Doğu politikasını gündeme aldı. İngiltere, Ekim 1914'te Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın savaşta kendi taraflarında yer almalarını istediğinden İslam dünyasındaki mevkilerinden dolayı şimdilik tarafsız olduklarını ancak Osmanlı'nın durumuna göre harekete geçerse yardım etmelerini istedi. İngiltere ise Şerif Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı kendisiyle hareket ettiği takdirde şeriflik makamını koruyacağını ve halifelik ilan ettiği takdirde de İngiltere'nin bunu tanıyacağını bildirdi.⁷⁹⁴

İtilaf Devletleri savaş sırasında Osmanlı Padişahı ve aynı zamanda "Halife"nin dünya Müslümanları üzerindeki prestijini sarsacak bir Arap lideri arayıp, bu işe en uygun kişinin Mekke Emiri Şerif Hüseyin olduğunu gördüler. Şerif Hüseyin, bölgedeki aşiretlerle irtibat kurarak, gücünü arttırmaya çalıştı. 1915 yılı Temmuz'unda Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Hen-

791 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 392-393.

792 Karasapan, **age.**, C I, s. 173-174.

793 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1.Kısım, s. 429.

794 Karasapan, **age.**, C I, s. 128-129.

ry McMahon'a bir mektup göndererek, İngiltere ile ittifak kurup, Osmanlı Devleti'ne başkaldırma şartlarını bildirdi. Böylece Temmuz 1915'ten başlayıp, Mart 1916'ya kadar süren Şerif Hüseyin McMahon yazışmaları başladı. Şerif Hüseyin'in büyük bir Arap devleti kurmasına yardım etmek amacıyla on mektup teati edildi.⁷⁹⁵ Bu mektuplardaki en tartışmalı konu, kurulacak olan Arap devletinin sınırları idi. Şerif Hüseyin, tüm Arapları temsil ettiğini ileri sürerek, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma karşılığında İngiltere'den Arabistan Yarımadası, Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak vilayetlerini kapsayan yani Mısır'ın doğusunda Arapça konuşulan tüm bölgede bağımsız bir Arap devletinin tanınmasını istedi. İngiltere ise hem kendi hem de müttefiki Fransa'nın çıkarlarını korumak peşindeydi.⁷⁹⁶ McMahon, Şerif Hüseyin'e Şam, Hama, Humus ve Halep çizgisinin batısında kalan bölgenin tamamen Arap olmaması nedeniyle bu bölgenin kurulacak Arap devleti sınırları içerisinde yer almayacağını bildirdi. Türklerin yoğunlukta olduğu bölgelerin Arap olmadığını savunan İngiltere bu bölgeler üzerindeki Arap emellerini kabul etmedi.⁷⁹⁷ Şerif Hüseyin'in istediği devletin sınırları kuzeyde Toroslarla, doğuda Osmanlı İran sınırı ile Basra Körfezi, batıda Akdeniz'le Kızıldeniz ve güneyde Aden hariç Umman Denizi'ne ulaşıyordu.⁷⁹⁸

McMahon'un Şerif Hüseyin'e Suriye kıyılarını vermek istememesinin nedeni bu bölgeyi Fransa'nın istemesiydi. Şerif Hüseyin, 1 Ocak 1916 tarihinde McMahon'a yazdığı mektubunda Suriye sahil kesimindeki Arap isteklerinden İngiltere ve Fransa arasındaki ittifaka zarar vermemek için sustuklarını, ancak savaş sonrası ilk fırsatta Beyrut ve Suriye sahil bölgesini tekrar isteyeceklerini bildirdi.⁷⁹⁹ McMahon, Şerif Hüseyin'in Irak'ın Bağdat ve Basra vilayetlerine dair isteklerinde İngilizlerin varlığına ayrıcalık sağlamaya çalıştı. Şerif Hüseyin bu toprakların Arapların mirası olduğunda ısrar ettiyse de savaştan sonra istikrarlı bir yönetim kurulana kadar İngilizler tarafından geçici olarak işgal edilmesini kabul etti.⁸⁰⁰

İngiltere savaştan sonra bağımsız bir Arap devletinin varlığını kabul etmenin yanı sıra Şerif Hüseyin'e Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanması amacıyla silah ve para verecekti. Ayrıca ilan edildiği takdirde Arap halifeliğini tanıyacaktı. Bu anlaşma çerçevesinde hem İngiltere hem de Şerif Hüseyin

795 Cleveland, *age.*, s. 176.

796 Karasapan, *age.*, C I, s. 133-134.

797 M. S. Anderson, *The Eastern Question*, London 1966, s. 337-338.

798 Hülya Tokar, "I. Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye (13-25 Ekim 1995-İstanbul)*, s. 197.

799 Yılmaz Altuğ, "Arap Ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ayrılışı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S 25, İstanbul Ekim 1969, s. 31.

800 Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982, s. 86; Cleveland, *age.*, s. 177.

emellerine ulaşmış olacaktı. Ancak sınırlar ile ilgili hususlar tam açıklığa kavuşmamış olup, Şerif Hüseyin de bunun farkındaydı. McMahon sınırlar konusunda bilinçli bir şekilde anlaşılmaz bir dil kullanmaktaydı. Böylece büyük bir Arap devleti kurmak yönünde verdiği vaadi İngiltere tutmayarak Araplara ihanet etti. Çünkü İngiltere bir taraftan Şerif Hüseyin'e bağımsız ve büyük bir Arap krallığı sözü verirken, diğer taraftan da Osmanlı topraklarını savaş sonrası ortaya çıkabilecek bazı anlaşmazlıkları önlemek amacıyla aralarında gizli anlaşmalarla paylaşmaya başladılar. Ayrıca bu yolla bir taraftan da ittifaklarını ayakta tutmaya çalıştılar. İngiltere ve Fransa Mart 1915'te yapılan İstanbul Anlaşması'yla Rusya'ya İstanbul ve Boğazları işgal etme hakkı tanıdı. Daha sonra İngiltere ve Fransa, Mayıs 1916'da Sykes-Picot Anlaşması'nı yaparak, Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu'daki Arap topraklarını aralarında paylaştılar. Böylece İngiltere, Şerif Hüseyin'e verdiği toprak sözünü tutmadı. Sykes-Picot Anlaşması'yla Fransa Güney Lübnan'dan Anadolu'ya kadar Suriye kıyıları üzerinde doğrudan büyük bir kontrol bölgesine sahip olmaktaydı. Fransa, Suriye içlerinde ise dolaylı bir etkinliğe sahip olacaktı. Irak'taki İngilizlerin statüleri garanti altına alınarak, İngiltere Mezopotamya'nın güneyini doğrudan kontrol edecek ve Gazze'den Kerkük'e kadar uzanan kısımda dolaylı bir etkinlik alanına sahip olacaktı. Şerif Hüseyin'e vaad edilen bağımsız bir Arap devleti ise İngiliz ve Fransızların dolaylı etkinlik bölgeleri arasında bir devlet veya devletler konfederasyonu olacaktı. Anlaşmaya göre Filistin'de ise uluslararası bir yönetim kurulacaktı.⁸⁰¹

Şerif Hüseyin, savaş sırasında Kanal seferine katılacakları bahanesiyle durmadan Osmanlı Devleti'nden para ve silah aldı. Osmanlı Devleti de Şerif Hüseyin'i devlete bağlı tutmak için her seferinde isteğini yerine getirdi. Ancak bir yandan da Şerif Hüseyin İngiltere'den isyan için yardım almaktaydı.⁸⁰² Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'e yazı göndererek, sefere katılmasını istedi. Şerif Hüseyin'in topladığı kuvvetlerin bizzat başında sefere katılmasının manevi yönden etkili olacağını dile getirdi ise de Şerif Hüseyin her seferinde oyalayıcı cevaplar vererek durumu geçiştirdi.⁸⁰³ Şerif Hüseyin Mısır'a karşı yapılacak askerî sefere katılmak konusunda Cemal Paşa'yı hep oyaladı, ihtiyatlı davranarak, Cemal Paşa'nın istediği sancak-ı şerifi yalnız başına Medine'den Şam'a yolladı.⁸⁰⁴

Cemal Paşa, Şerif Hüseyin ve oğullarının tavırlarından şüphelenmiş, onun tavrının durgun ve mütevazı olmasına rağmen halisane olmadığını ve Osmanlı kuvvetlerinin başarılarına seviniyor gözükürken aslında durumun

801 Cleveland, *age.*, s. 179-182.

802 Cemal Paşa, *age.*, s. 333.

803 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sına Filistin Cephesi*, C IV, 1. Kısım, s. 157.

804 Karasapan, *age.*, C I, s. 130.

tam tersi olduğunun farkına varmıştı.⁸⁰⁵ Şerif Hüseyin El-Fetat ve El-Ahd gibi gizli Arap milliyetçi cemiyetlerle de iş birliği yapmaktaydı. Suriye'deki Arap cemiyeti ve milliyetçileriyle de temas kurmak amacıyla oğlu Faysal'ı Şam'a yolladı. Cemal Paşa, Faysal'ın Şam'a gelişinden kuşkulanmasına rağmen ona iyi davrandı. Üç hafta burada kaldıktan sonra Nisan 1915'te İstanbul'a giderek, Sadrazam Said Halim Paşa, Talat Bey, Enver Paşa ve Padişah ile görüşerek babasının şikâyetlerini aktardı. Kendisine durumun değişmesinin Şerif Hüseyin'in kendi elinde olduğu ifade edildi. Faysal 23 Mayıs'ta tekrar Şam'a dönüp, Arap cemiyetleri üyeleri ile bağımsız Arap devletinin sınırları ve İngiltere'nin desteğini talep eden bir protokol yaptı.⁸⁰⁶

Cemal Paşa, Hicaz bölgesinde isyan çıkmasından şüphelendiğinden 5 Nisan 1916'da 1. Kuvve-i Seferiyye Kumandanlığına bu şüpheyi iletmiş gibi Arapların bağlılıklarını sağlamak, isyana meyilli olan Arapları Osmanlı tarafına çekmek amacıyla para ve özel bir heyeti Medine'ye gönderme kararı verdi. 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Paşa da Araplara güvenilmemesi gerektiğini Cemal Paşa'ya bildirdi. Şerif Hüseyin, İngilizlerle anlaştıktan sonra Enver Paşa'ya bir telgraf yollarken bir örneğini de oğlu Faysal 11 Ocak 1916'da Cemal Paşa'ya verdi. Bu telgrafta, *Eğer benim burada rahat oturmamı istiyorsanız Tebuk'ten Mekke'ye kadar uzanan Hicaz ülkesinde benim idari muhtariyetimi kabul ediniz ve emaneti babadan büyük oğula geçmek üzere ömrüm boyunca bana veriniz. Bundan başka bu sırada muhakeme edilmekte olan suçlu Arap büyüklerinin suçlarını bağışlayarak, Suriye ve Irak için genel bir af ilan ediniz* demektedir. Ancak Osmanlı Devleti, Şerif Hüseyin'in bu isteklerini ciddiye almadı. Hicaz Vali ve Komutanı Galip Bey, Şerif Hüseyin'i kontrol edeceği yerde Şubat 1916'dan itibaren Taif'e gitmesi ona serbest hareket imkânı verdi. 18 Mayıs 1916'da Kanal harekâtına katılacak olan Hicaz mücahit birliği Mekke'den Medine'ye ulaştığında Şam'da bulunan Emir Faysal hem bu kuvvetleri hem de ağabeyi Ali Bey'i getirmek amacıyla Cemal Paşa'dan izin alarak Şam'dan ayrıldı. Kurmay Başkanı Ali Fuad [Erdem] Cemal Paşa'ya bir daha dönmez uyarısında bulunmuşsa da Cemal Paşa gitmesine izin verdi. Faysal bir daha da geri gelmedi.⁸⁰⁷

Şerif Hüseyin büyük bir Türk kuvvetinin Hicaz'a sevk edileceğini öğrenince Ağustos 1916 olarak planladığı isyanı öne çekti. Çünkü Hicaz'da Türk varlığının güçlenmesi ile isyan etme imkânı kalmayacağından endişe ediyordu.⁸⁰⁸ Şerif Hüseyin'in 10 Haziran 1916'da Mekke'deki Osmanlı garnizonu-

805 ATASE, K 553, D 2150, F 32.

806 Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, İngiltere, 1995, s. 6; Karasapan, *age.*, C I, s. 131.

807 Hülya Toker, "I. Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açılardan Türkiye (13-25 Ekim 1995-İstanbul)*, s. 199-200.

808 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-*

na saldırısıyla Arap isyanı başladı. Şerif Hüseyin, isyanına İslami bir çehre kazandırmak amacıyla İttihatçılara karşı yapılmış görüntüsü vermeye çalıştı. Halifeye saldırmamaya dikkat eden Şerif Hüseyin Müslümanları ayaklanarak halifelerini İttihatçıların pençelerinden kurtarmaya davet etmekteydi. Şerif Hüseyin isyanına gizli birtakım destekler olmuşsa da Arap bölgelerinde toplu ve örgütlü bir taraftar kitlesi katılımı olmadı. Hatta Arap liderlerinin çoğu Şerif Hüseyin'i en çok birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulan bir dönemde böyle bir harekete yeltendiği için Osmanlı Devleti'ni parçalamakla suçladılar. Görüldüğü gibi bu isyan Osmanlı Devleti'ne karşı toplu bir Arap hareketi değildi.⁸⁰⁹ Osmanlı Devleti açık bir başkaldırı hareketi olmamasına rağmen Suriye'deki Arap nüfustan bilhassa şehirlerde yaşayanlarından kuşku duyulmaktaydı. Çünkü savaştan önce bölgede kurulan bazı Arap kültürel cemiyet ve dernekleri ile bazı Hristiyanlar Fransa ile iş birliği içerisindeydiler.⁸¹⁰

İngiltere, Şerif Hüseyin isyanında umduğu sonucu göremedi. Osmanlı askerî kuvvetleri içerisindeki Arap kuvvetleri Şerif Hüseyin isyanına katılmadılar. Sadece İngilizlerden parasal destek gören bazı Arap aşiretleri Şerif Hüseyin isyanına katıldı.⁸¹¹ Sina-Filistin Cephesi'nde Şerif Hüseyin'in isyancı kuvvetleri oğlu Emir Faysal kumandanlığında General Allenby'nin sağ kancasını oluşturmaktaydı. Şerif Hüseyin'in Arap aşiretlerinden oluşan askerî kuvvetlerine Emir Faysal komutanlık yaptığı gibi kendisine bir grup Iraklı Osmanlı subayı ile T. E. Lawrence'ın de bulunduğu İngiliz askerî danışmanlar yardımcı olmaktaydı. Faysal birebir Osmanlı kuvvetlerine saldırmaktan çekinerek daha çok ikmal ve iletişim hatlarına saldırılar düzenlemekteydi.⁸¹²

Savaş sırasında İtilaf Devletleri safında yer alan Rusya'da Bolşevik ihtilalinin çıkışı ile birlikte Rusya 23 Kasım 1917'de gizli anlaşmaları açıkladı. Cemal Paşa'nın, Beyrut'ta yaptığı bir konuşmada bu konuyu dile getirmesi, Şerif Hüseyin'i oldukça etkiledi. Çünkü Cemal Paşa, Sykes-Picot Anlaşması'na atıfta bulunarak; *İngiltere ve Fransa'nın Mezopotamya ve Suriye'de özel durumlarını uygulayıp, Kral Hüseyin'in fiili gücünün Hicaz'a inhisar ettireceğini* dile getirdi. İngiltere ise Şerif Hüseyin'i yatıştırmak amacıyla Cemal Paşa'nın İttihat ve Terakkici olup, güvenilmez olduğunu vurgulamaya çalıştı.⁸¹³

1922, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1993, s. 212.

809 Cleveland, *age.*, s. 179-180.

810 Cleveland, *age.*, s. 172.

811 Umar, *age.*, s. 239.

812 Cleveland, *age.*, s. 180.

813 Kürkcüoğlu, *age.*, s. 217.

5.4.4. Hicaz'da İsyancılara Karşı Askerî Faaliyetler

Osmanlı Devleti savaş sırasında Hicaz'ın zahire ihtiyacını karşılamaya büyük önem vermekteydi. Bu ihtiyacın karşılanması hususunda yapılan tüm gayretlere rağmen Şerif Hüseyin'i memnun etmek oldukça zordu. Tatmin olmadığı gibi Medine'ye yolladığı Şerif Ali Bey, Medine Muhafızı Basri Bey'in işine müdahale ediyordu. Osmanlı Devleti Şerif Hüseyin'den oğlunu uyarmasını istemesi üzerine oğlunun Medine'de; Hicaz, Asir ve Yemen'e gönderilecek para ve diğer şeylerin sevkiyatı için orada bulunduğunu iddia etti. Osmanlı Devleti Hicaz bölgesinin zahire ihtiyacını karşılamasına rağmen, Şerif Hüseyin'in isyan etmesinin bahanelerinden biri zahire sıkıntısı oldu.⁸¹⁴

Şerif Hüseyin isyanı ile birlikte Hicaz'a askerî sefer düzenlemek fikri ortaya çıktı. Cemal Paşa, Şerif Hüseyin ve oğullarının faaliyetlerinden haberdar olunmasına rağmen hoşgörü politikası izledi. Birinci Kanal seferinden itibaren göndereceğini vaat ettiği askerî kuvvetleri göndermediği gibi durmadan para, silah ve cephane istemekte ve bu istekleri de Osmanlı Devleti tarafından yerine getirilmekteydi. Şerif Hüseyin ve oğulları 5/6 Haziran 1916 gecesi Medine civarında isyan hareketini başlattılar. Bu isyanla birlikte Hicaz Kuvve-i Seferiyyesi savaş süresince durmadan takviye kuvvetler istemeye başladı.⁸¹⁵ 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Fahrettin Paşa'ya Medine bölgesindeki kabile şeyhlerinin çağrılarak, onlara Emir Ali'den daha fazla para ve erzak dağıtılması ve maaş bağlanarak Osmanlıya bağlı tutulmasını istedi. Bu isyan sırasında isyancılar demir yolu ulaşımını ve telgraf direklerini keserek Medine'yi düşürmeye çalıştılar.⁸¹⁶

Hicaz bir prestij meselesi olduğundan devletçe buranın elde tutulmasına büyük önem verildi. Bu sırada İbn-i Suud ve İbn-i Reşit de devleti oyalayarak sanki devlet lehine bir şeyler yapmış gibi altın para çekiyorlardı. Bunların istekleri olan para, cephane, silah ve yiyecek Osmanlı Devleti tarafından temin edilmekteydi.⁸¹⁷ Hicaz'daki isyancılara karşı bir askerî harekât düşünülmüşse de İngilizlerin Filistin'e doğru ilerlemeleri dolayısıyla buraya takviye kuvvet göndermenin imkânsızlığı ve iaş darlığı nedeniyle askerî harekât gerçekleşmedi. Hicaz'ın iaşesinin temini konusundan dolayı demir yolunun korunması en önemli unsur oldu. Arap birliklerinin Arap er ve subaylarına tam olarak

814 Süleyman Beyoğlu (Yatak), "Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz'da Zahire Buhranı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S 83, Nisan 1983, s. 180-181.

815 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 1. Kısım, s. 401.

816 Hülya Toker, "I. Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açılan Türkiye*, (13-25 Ekim 1995-İstanbul), s. 200.

817 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 1. Kısım, s. 403.

güven duyulmamaktaydı.⁸¹⁸

Hicaz bölgesinde iaşenin ucuz şekilde halka ulaştırılması için Osmanlı Devleti erzakın bir kısmını maliyetini kendisi karşılamaktaydı. İtilaf Devletleri de zahire gitmesini engelleyerek, Arapların isyanını yaymaya çalıştılar. Türklerin hâkim oldukları bölgelerde zahire temininde büyük güçlükler varken, Mekke'deki isyana katılan Kızıldeniz sahilindeki Arapların her türlü ihtiyacı ucuza ve bazen de parasız olarak İngilizler tarafından karşılanmaktaydı.⁸¹⁹

Fahrettin Paşa, Şerif Hüseyin'in Arapları kendi tarafına çekmek amacıyla yaptığı propagandaları boşa çıkarmak amacıyla Medine'de *El-Hicaz* adıyla bir gazete kurdu. Bu gazete vasıtasıyla Osmanlı aleyhine olan propagandaları boşa çıkarmanın yanı sıra Osmanlı taraftarı olan Arapların bağlılıklarını devam ettirmeye çalıştı. Mesela Rabık Şeyhi Hüseyin Paşa El-Mübeyrik Medine Kalesi düşünceye kadar Osmanlıya bağlı kaldı.⁸²⁰

Medine'de meydana gelen isyandan sonra Mekke'de de isyan patlak verdi. Mekke'yi korumakla görevli olan Tümgeneral Galip Paşa bir kısım kuvvetiyle "Taif" yaylasındaydı. Şerif Hüseyin, Medine'deki Türk askerî kuvvetlerine İngilizlerin verdiği iki sahra topu ile saldırıda bulundu. Üç hafta mücadele eden Medine garnizonu teslim oldu.⁸²¹

Cidde Limanı Kızıldeniz kıyısındaki en önemli liman olup, Mekke ve tüm Hicaz'ın ihtiyaçları buradan karşılanmaktaydı. Cidde Limanı Türk garnizonlarının düşürülmesinde büyük rol alan tek ikmal üssüydü.⁸²² Cidde'ye 3500 kişilik bir isyancı grup ve havadan ise İngiliz uçaklarının desteği ile düzenlenen saldırı sonucunda Cidde teslim oldu.⁸²³ 16 Haziran 1916'da Cidde'nin alınmasında İngiliz gemi ve deniz kuvvetlerinin büyük etkisi oldu.⁸²⁴ Cidde'nin alınmasından sonra Arap isyancı kuvvetlere karşı Mısır ve Kızıldeniz'den silah ve cephane gelmeye başladı. Ayrıca İngilizler bu silahların kullanımını Araplara öğretmek amacıyla gereken uzman desteğini de sağladılar. Arap isyancı kuvvetleri daha sonra Cidde'nin 160 km kuzeyinde Ra-

818 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 404,406.

819 Beyoğlu (Yatak), agm., s. 182.

820 Nâci Kâşif Kıcıman, **Medine Müdafaası Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?**, İstanbul 1994, s. 61.

821 Karasapan, **age.**, C I, s. 137.

822 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, Ankara 1978, s. 214.

823 Karasapan, **age.**, C I, s. 137.

824 Hülya Toker, "I. Dünya Savaşı'nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı", **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye**, (13-25 Ekim 1995-İstanbul), s. 200.

bi'yi ve 320 km kuzeybatısındaki Kızıldeniz limanı olan Yanbu'yu aldılar.⁸²⁵

Faysal bu sırada Vech civarındaki şeyhleri kendisiyle birlikte hareket etmeleri için tehdit etmekteydi. Şerif Hüseyin'in siyasi yönde bölgede yaptırdığı propagandayı boşa çıkarmak amacıyla Cemal Paşa demir yolu hattı güzergâhında ve sahilde urbana bir tren vagonu erzak verdi.⁸²⁶ Vech'in düşmesinden sonra Faysal buraya askerî yığınak yaparak, yük otomobili, 400 kadar deve yükü ile erzak ve top getirdi.⁸²⁷

Mekke'deki isyan ise 10 Haziran 1916'da başladı. İsyancılar Türklerin Hamidiye garnizonuna saldırmaya başladılar. Hamidiye kışlasını koruyan kuvvetler yorgun düşerken, su ve cephane de tükendi. Silahsız erler ile subayların aileleri de burada buldukları için binada sıcaklık baygınlığa neden olmaktaydı. 11 Haziran günü tekrar şiddetli ateşin başlaması üzerine komutan ve yanındakiler teslim oldular. Ciyad Kalesi bir aya yakın direndiyse de 7 Temmuz'da bu kale de düştü.⁸²⁸

Şerif Hüseyin isyanı üzerine 30 Haziran 1916'da Hicaz Genel Komutanlığına Fahrettin Paşa atanırken Emir Şerif Hüseyin'in yerine de Ali Haydar Bey atandı. Medine'deki Arap isyancı kuvvetleri ilk Türk taarruzu ile 25/26 1916'da Medine'nin 40-50 km dışına atıldılar.⁸²⁹ 12 Haziran 1916'da Taif'e ilk Arap saldırı hareketi başladı. Arapların bu saldırısı ile başlayan muharebe ve muhasarası üç buçuk ay sürdü. Taif düşünceye kadar hep muhasara muharebelerine karşı Türk kuvvetleri burayı korumaya çalıştılar. Araplar piyade tüfekleriyle saldırırken, Türk kuvvetleri de piyade tüfeklerinin yanı sıra bazen de top ateşleriyle karşı koydular.⁸³⁰ Galip Paşa, Taif'te Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah kuvvetlerine karşı direnmişse de 21 Eylül 1916'da teslim olmak zorunda kaldı. Arap isyancıların tüm Kızıldeniz sahillerini ele geçirmeleri ve Vech'in alınmasından sonra Medine'nin ikmal ve iâşe yolları tehdit altına girdi. Bir taraftan da demir yollarının dinamitlerle tahrip edilmesi Osmanlı Genelkurmayını Medine'nin tahliyesini düşünmeye yöneltti.⁸³¹

Akabe, Arap isyanının Filistin ve Suriye'ye yayılması açısından önemliydi. Ondan dolayı isyancı Araplar ile İngilizler buranın ele geçirilmesi için

825 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, s. 217-218.

826 ATASE, K 171, D 161-741, F 11.

827 ATASE, K 171, D 161-741, F 49.

828 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, Ankara 1978, s. 220-221.

829 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, s. 184, 194.

830 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, s. 235, 253.

831 Karasapan, *age.*, C I, s. 137, 140.

harekete geçtiler. Lawrence ise bir taraftan Arap isyancı kuvvetlerini teşkilatlandırırken, diğer taraftan da bazı aşiret liderlerini parayla elde etmekteydi.⁸³²

Akabe'ye altı defa asker çıkarılmışsa da püskürtülmüştür. Gemiler de Akabe'yi denizden bombardıman etmekteydi. Bu bombardımanda birçok hurmalık ve mescit tahrip oldu.⁸³³ Bu sırada Faysal isyancıları yanında tutmak için develi süvarilere altı, piyadelere ise üç lira vermektedir.⁸³⁴ Arap isyancı kuvvetleri ile İngiliz askerî kuvvetleri tarafından Akabe alınınca, burası Faysal tarafından İngilizlerden gelen yardımların alındığı bir üs olarak kullanıldı. Daha sonra Faysal emrindeki isyancı kuvvetler Filistin'de Türk askerî kuvvetlerine karşı savaşan General Allenby'nin emrinde İngiliz askerî kuvvetlerinin sağ tarafını korumakla görevlendirildi. Şerif Hüseyin ve oğulları İngilizlerin vaatlerini yerine getirmelerini sağlamak amacıyla onların her dediklerini yapmaya başladılar.⁸³⁵ Arap isyancı kuvvetleri Osmanlı askerî hatları gerisinde gerilla askerî harekâtıyla İngilizlere yardımcı oldular.⁸³⁶

Fahrettin Paşa bir taraftan Hicaz bölgesinde düşmanla mücadelesini sürdürürken diğer taraftan da Arap sorunları ile ilgilenmiş ve onlara karşı oldukça adaletli davrandığı için Arapların takdirini kazanmıştır. Onun gösterdiği cesaret ve azim insanlar üzerinde büyük tesir meydana getirmiştir.⁸³⁷ 1918 yılı Nisan ayından itibaren Suriye-Medine arasındaki ulaşım kesilme noktasına geldi. Eylül'den itibaren 4. Ordunun geri çekilmeye başlaması, Medine ve demir yolundaki Türk kuvvetlerini tehlikeli bir duruma düşürdü. Artık Medine kendi kaderiyle baş başa kaldı.⁸³⁸ İsyancılar demir yollarını sabotajlarla bombalayarak kullanılamaz hale getirmekteydiler. Tren vagonları bile kullanılamaz şekilde tahrip edildi. Medine'yi müdafaa eden askerler iâşe sıkıntısı çekince Fahrettin Paşa 7 Haziran 1918 tarihinde yayımladığı emirname ile çekirge yenmesini tavsiye etti. Bu tavsiye emrinde; çekirgenin helal olduğu, kalori ve sağlık açısından faydaları ve dört çeşit çekirge yemeğinin tarifi verildi. Bu şekilde askerlerin iâşe ihtiyacı karşılanmaya çalışıldı.⁸³⁹

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Hicaz'ın boşaltılması gerekmektedir. Buna rağmen Medine'yi müdafaa eden Fahrettin Paşa bu mütareke hükmüne uymadı. Aradan geçen birkaç aylık zamana rağmen elindeki 10.500 kişilik kuvvetiyle direnmeye devam etti. Fahrettin Paşa,

832 Fromkin, *age.*, s. 306.

833 ATASE, K 171, D 161-741, F 91-6.

834 ATASE, K 171, D 161-741, F 91-7.

835 Fromkin, *age.*, s. 307.

836 Cleveland, *age.*, s. 171.

837 Kıcıman, *age.*, s. 29.

838 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, C VI, s. 375.

839 Kıcıman, *age.*, s. 180-182.

İngilizlerin teslim olma teklifine karşı tüm kuvvetiyle şehit olmadan teslim olmayacaklarını bildirdi. Bu sırada karargâhtaki çoğu subay Fahrettin Paşa'ya mütareke hükümlerine uymaktan başka çare kalmadığını ifade etmelerine rağmen Fahrettin Paşa fikrinde ısrarcı oldu. İstanbul'dan gelen teslim olma emrini dahi yerine getirmemiş ve kendi kurmay başkanı Emin Bey'in teslim olmaktan yana olması nedeniyle kurmay başkanlığından onu almıştır.⁸⁴⁰

Fahrettin Paşa teslim olmamakta direnmekte ve şerifler de ondan çekindikleri için Medine'ye girmemektedirler. Miralay Necip Bey de teslim olunması gerektiği fikrindeydi. Gerekirse Fahrettin Paşa'nın zorla teslim olması için gerekli planlar yapıldı.⁸⁴¹ Fahrettin Paşa'nın güvendiği üst rütbeli bir heyet onunla görüşerek, onu teslim olmaya ikna etti. Bu ikna aslında zorla oldu. Çünkü Fahrettin Paşa komuta heyetine direnmenin artık bir fayda sağlamayacağını anladı. 5-10 Ocak 1919 tarihleri arasında heyetin Haşimi Kuvvetleri Başkomutanlığı Karargâhında yaptığı görüşmeler sonunda teslim şartları belirlendi. Fahrettin Paşa 12 Ocak 1919'da Bir-i Derviş'teki düşman karargâhına teslim olunca, İngilizler Fahrettin Paşa'yı esir olarak Mısır'a gönderdiler.⁸⁴²

5.4.5. Gazze Muharebeleri ve Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı

İngilizler dinî bakımdan kutsal olan Kudüs'ü almak ve Arap isyanını tüm Suriye'ye yaymak, petrol yataklarını kontrol etmek, Fransızlar ise Suriye ve Lübnan'ı işgal etmek emelindeydi. Gazze kuzey ve iç Filistin'in anahtarı durumunda olup, tüm ulaşım yolları bu kasabadan geçiyordu. Bu bölgede bulunan Ali Mantar Tepesi ve Şemşun Tepesi bölge açısından önemli stratejik yerlerdi. İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Murray, Gazze'nin ele geçirilmesiyle Filistin ve Suriye'nin işgalinin kolaylaşacağını düşünerek Gazze'ye saldırı için hazırlıklar yaptı.⁸⁴³

Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa 1917 yılı Şubat'ında Filistin'e geldiğinde Cemal Paşa ve Von Kress ile cephenin genel durumunu değerlendirdiler. Yapılan müzakereler sonucunda Gazze-Tellü'ş-Şeria-Birüssebi hattının tutulması ve 4. Ordunun takviye edilmesi kararı alındı.⁸⁴⁴ 26 Mart 1917'de İngiliz kuvvetleri Gazze istikametinde Vadi-i Gazze'yi geçtiler. Bir diğer İngiliz Tümeni de Han-ı Yunus'tan Gazze istikametine hare-

840 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, s. 375-377.

841 Kıcıman, **age.**, s. 400-401.

842 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, s. 380,383.

843 Umar, **age.**, s. 269-270.

844 Karasapan, **age.**, C I, s. 175.

ket etti.⁸⁴⁵ İngiliz kuvvetleri Ali Mantar Tepesi'ndeki Türk mevzilerine karşı şiddetli saldırılarda bulundular. İngilizlere karşı Türk kuvvetleri burada çok başarılı bir savunma örneği verdiler. İngilizlerin ilerlemeleri durduruldu ve akşama doğru İngilizler tekrar Vadi-i Gazze'ye çekilmek zorunda kaldılar.⁸⁴⁶ Türk Hava Kuvvetlerine mensup uçaklar ile İngilizlerin hatları gerisindeki demir yolu paralelinde uzatılan su boruları bombalanarak tahrip edilmişse de İngilizler bunları tekrar onarmışlardır. Gazze Muharebesi'nden sonra bu girişimlerle İngilizlerin su ihtiyacı engellenmeye çalışılmıştır.⁸⁴⁷

27 Mart 1917'de de İngiliz ve Türk kuvvetleri arasındaki şiddetli çarpışmalar devam etti. Çok kayıplar veren İngiliz kuvvetleri 27/28 Mart gece yarısına doğru Vadi-i Gazze doğusundan tamamen çekildi. İngilizler bu muharebede 6-7 bin kayıp vermiş olup, sadece Türk kuvvetlerinin Gazze etrafında gömdükleri ölü asker sayısı 1340 kişiydi. Türkler 294 şehit, 1076 yaralı ve 1020 kayıp olmak üzere toplam 2390 zayıat verdi.⁸⁴⁸ Türk ve Araplardan oluşan müdafaa birlikleri kahramanca mücadele ederek, İngilizlere karşı Gazze'nin her karış toprağını büyük bir kararlılıkla müdafaa ettiler.⁸⁴⁹ Türk kuvvetlerinin başarılı savunması ile neticelenen bu muharebe sonrası İngiliz kuvvetleri kayıplarından dolayı moralleri bozuk ve yorgundular. İngilizler ellerindeki kuvvetleri iyi kullanamadılar. Askerî kuvvetleri arasındaki irtibatı sağlayamadıkları, birliklerini iyi sevk ve idare edemedikleri için sayıca en az iki kat olan üstünlüklerinden faydalanamadılar.

Osmanlı Devleti askerî kuvvetlerinin bölgede güçsüz kaldığını tespit eden İngiliz hükûmeti, İngiliz kuvvetlerinin ilerlemesini istedi. Hükûmet, General Murray'a Türk askerî kuvvetlerini mağlup ederek, en büyük emellerinden biri olan Kudüs'ün alınmasını istedi.⁸⁵⁰ 17 Nisan 1917'de İngilizler, 3. ve 53. Piyade Tümenlerinin mevzilerini sabah erkenden karadan ve denizden şiddetli topçu ateşi altına aldılar.⁸⁵¹ İngiliz piyade taburu da Ali Mantar Tepesi'ne saldırdı. İngilizler bir taraftan da topçu ateşinin desteğiyle ileri kıtalarını takviye etti. Bu ilk taarruzlarından bilhassa ileri keşif ve ileride yapacakları taarruza elverişli yerleri ele geçirmek amacı taşıdığı anlaşılmaktaydı.⁸⁵² 18

845 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 521.

846 Karasapan, **age.**, C I, s. 178.

847 Genelkurmay Başkanlığı, **I. Dünya Harbinde Türk Hava Harekâtı**, C 9, Ankara 1969, s. 193.

848 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1.Kısım, s. 554-555.

849 Cemal Paşa, **age.**, s. 230.

850 Bayur, **age.**, C 3, Kısım 3, s. 356.

851 Cemal Paşa, **age.**, s. 234.

852 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 601-603.

Nisan'da da İngilizler karadan ve denizden topçu atışlarına devam ettikleri gibi aldıkları yerlere de tahkimat ve tel örgü yapmaktaydılar. İngilizler 18 Nisan'da bölgeye büyük miktarda askerî kuvvetler yığmaya çalıştılar.⁸⁵³ 19 Nisan günü de İngilizlerin karadan ve denizden topçu atışları devam etti. Şeyhaclın ve Kum Tepesi mevkihlerinde şiddetli muharebeler cereyan etti. Muntar Tepe bölgesine saldıran İngiliz kuvvetleri geri püskürtüldü.⁸⁵⁴

19 Nisan günü yapılan bu İngiliz saldırıları sırasında ilk defa tanklar kullanıldı. İlk etapta Türk askerleri arasında bu şaşkınlık uyandırmışsa da Türk topçuları ve makineli tüfek ateşleriyle bunlar tahrip edildi. Bazı tanklar da bozularak savaş alanında kaldı. Tankların tahribi İngiliz piyadelerinin moralini bozdu. Bu şiddetli muharebeler sırasında İngilizler ikinci yeni silahları olan zehirli gazı da kullandılar. Türk askerleri atılan bu zehirli gazın farkına varamamışlardı. İngilizler 17 ve 18 Nisan'da yaptıkları hazırlık harekâtını 19 Nisan'da asıl taarruza dönüştürmelerine rağmen yine de başarılı olamayarak, bu ikinci Gazze Muharebesi'ni de kaybettiler.⁸⁵⁵ İkinci Gazze Muharebesi sırasında İngilizlerin sadece ölü olarak kayıpları 3.500 kişi olurken, ölü, esir ve yaralıları dâhil toplam 8.000 ile 10.000 arasında bir zayıyat verdikleri tahmin edilmektedir. Türklerin kayıpları ise 402 şehit, 1.364 yaralı, 247 kayıp olmak üzere toplam 2.013 kişiydi.⁸⁵⁶

Enver Paşa 24 Haziran 1917 tarihinde Halep'te ordu komutanlarının katılımı ile bir toplantı yaptı. Toplantıda Enver Paşa Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı ile 7. Orduyu kurmak istediğini açıkladı. Cemal Paşa, Enver Paşa'nın bu düşüncesine karşı herhangi bir şey söyleyemedi. Toplantıda Filistin Cephesi'nin öneminden bahsetti. Bağdat seferi yerine Halep'te askerî kuvvetler toplattırılarak istenilen yerlere sevk edilmesini önerdi. Enver Paşa, İstanbul'a dönünce hemen ordunun kurulması çalışmalarını bitirerek, 11 Temmuz 1917'de Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına General Falkenhayn'ın atanmasını sağladı.⁸⁵⁷ 15 Temmuz 1917'de Başkomutanlıktan 4. Ordu Kumandanlığına yazılan yazı ile Yıldırım Ordular Grubu adında yeni bir grubun kurulduğu, Grup Komutanlığına Falkenhayn'ın, kurmay başkanlığına da Von Dumas'ın atandığı, 6. ve 7. Orduların Yıldırım Ordular Grubu emrine

853 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 606.

854 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 614-615.

855 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 631-632.

856 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 637.

857 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, Ankara 1986, s. 69, 83.

verileceği bildirildi.⁸⁵⁸

Cemal Paşa da Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanı adı altında 7. ve 8. Kolordulardan oluşan eski 4. Ordu, Hicaz, Yemen ve Asir'deki kuvvetlerin Grup Komutanlığını üzerine aldı. Ayrıca Filistin bölgesi de idari bakımdan Cemal Paşa'ya bağlıydı.⁸⁵⁹ Cemal Paşa, 25 Ağustos 1917'de Başkomutanlığa yazdığı yazıda Almanya ve Avusturya İmparatorlarının daveti üzerine en fazla iki haftalık Almanya ve Avusturya gezisine çıkacağını bildirmiştir.⁸⁶⁰

Yıldırım Ordular Grup Kumandanı olan General Falkenhayn karargâhındaki çekirdek kadroyu Almanlardan kurmuş olup, her ne kadar Osmanlı subayları varsa da bunların çoğu iyi Almanca bilmedikleri için her şeyden haberleri olmamıştır. Çünkü çoğu işler Almanca yürütülmekteydi.⁸⁶¹ Alman askerî komutanlar Yıldırım Ordular Grubu karargâhında bulunan Türk subayları pasif görevlere atayarak, onları refakat subaylığı, tercümanlık ve yazıcılık işlerinde kullandılar. Osmanlı aleyhtarı faaliyetlerde bulunan en tehlikeli subaylardan biri de Papen'di. Papen, Filistin ve Suriye'de Arapları ve Yahudileri Almanya himayesine almak için faaliyet göstermekteydi.⁸⁶²

I. Dünya Savaşı sırasında müttefik olmalarına rağmen yine de Almanlara tam olarak güven duyulmamıştır. Örneğin Openhaym bölgeye geldiğinde 4. Ordu Kumandanlığı tarafından devamlı gözetim altında tutularak çalışmaları takip edilmiştir.⁸⁶³ Almanya bu sırada Suriye'deki konsolosları vasıtasıyla gazetelere yardımda bulunmaya çalışarak, konsoloshanelerdeki gazete kâğıtlarını bunlara vermiştir.⁸⁶⁴ Almanya Filistin ve Suriye'de kendi nüfuzunu yerleştirmek amacıyla Arap taraftarı bir politika izlediği görünümü vermiştir. Menzil işlerini Almanların yapmasından dolayı halkla yakın ilişkiler içerisinde olup, Araplara para da dağıtarak onları kendi tarafına çekmeye çalışmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa da merkez komutanlığına Falkenhayn'ın bu tür politikalarını bildirmiştir.⁸⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu Komutanlığına atanınca temmuz ayının ilk haftası göreve başlayıp, ordunun eksikliklerini giderdi.⁸⁶⁶ Ancak General

858 ATASE, K 3208, D 279-16, F 18.

859 Karasapan, *age.*, C I, s. 184.

860 ATASE, K 175, D 23-753-A, F 5-1.

861 Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım*, İstanbul 1337, s. 14.

862 Umar, *age.*, s. 276.

863 ATASE, K 272, D 882-1120, F 1/8.

864 ATASE, K 175, D 23-753-A, F 18

865 Bayur, *age.*, C 3, K 3, s. 380-381.

866 Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adamı Yönleriyle*, Ankara 1998, s. 77.

Falkenhayn, 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ile anlaşmazlığa düştü. Falkenhayn 7. Ordunun yetki alanındaki Arap işlerine doğrudan müdahale etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa da buna izin vermemeye çalıştı.⁸⁶⁷ General Falkenhayn'ın askerlik ve iç siyasetimizle ilgili izlediği usule Mustafa Kemal Paşa karşı çıkıp daha sonra da istifa ederek, ordu komutanlığından ayrıldı.⁸⁶⁸

Birüssebi'nin işgalinden sonra General Sir Edmond Allenby 2 Kasım 1917'de Gazze Cephesi'ne taarruz edilmesi için emir verdi. Çünkü daha önceden 27 Ekim'de karadan ve 29 Ekim'de de denizden bombardıman başlamıştı. Harekât sırasında Türk uçaklarının taarruzları ise kolaylıkla püskürtüldü. 6/7 Kasım 1917 gecesi Türk askerî kuvvetleri Gazze'yi boşaltarak geri çekilmek zorunda kaldılar.⁸⁶⁹ Bu geri çekiliş sırasında Türk artçı birlikleri Gazze'deki İngiliz kuvvetlerine ağır kayıplar verdirdiler. İlerlemek isteyen İngiliz kuvvetlerine karşı başarılı savunmalar yaptılar. Bu sırada İngiliz uçakları ise çekilen kuvvetlerimize makineli tüfek ateşleri ile kayıp verdimeye çalıştılar. Bu sırada General Falkenhayn gerekli tedbirleri almakta gecikmiştir.⁸⁷⁰

Refet Bey'in almış olduğu tedbirler sayesinde Türk kuvvetlerinin geri çekilişi sırasında malzeme ve asker kaybı önlendi. Türk askerî kuvvetleri Yafa-Kudüs hattına çekilirken, İngiliz kuvvetleri de Kudüs'e doğru ilerlemekteydi. Enver Paşa Birüssebi ve Gazze'nin Suriye ve Filistin'in anahtarı konumunda olduğunu bildiği için bu durumdan oldukça endişelendi. Çünkü artık stratejik savunma noktalarından biri kaybedildiği için Kudüs saldırıya açık hale gelmişti.⁸⁷¹

5.4.6. Kudüs'ün Düşmesi

İngiltere Orta Doğu politikasının bir parçası olarak Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını uygun görmekteydi. 2 Kasım 1917'de açıklanan *Balfour Bildirisi*; İngiliz Dışişleri Bakanı'nın Lord Rothchild'e yazdığı mektup olup⁸⁷² şöyleydi: *Majesteleri hükûmeti Filistin'de Museviler için ulusal bir yurt kurulması görüşünü olumlu karşılamakta ve Filistin'de halen oturan ve Musevi olmayan halkların gerek sivil, gerekse dinî haklarının ya da başka ülkelerde oturan Musevilerin haklarının ve politik konumlarının aleyhinde hiçbir harekette bulunulmayacağı kaydıyla, bu amacın gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elindeki bütün imkânları kullanmaya hazır bulunmaktadır.*

867 Cemal Paşa, *age.*, s. 254.

868 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 86.

869 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 163,176.

870 Karasapan, *age.*, C I, s. 194-195.

871 Ayfer Özçelik, *Ali Fuad Cebesoy*, Ankara 1993, s. 26.

872 Cleveland, *age.*, s. 182.

Böylece İngiltere, Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasını desteklerken, burada çoğunlukta olan Arapları görmezlikten gelmiştir.⁸⁷³ Şerif Hüseyin ve Arap milliyetçileri tepki göstererek, Balfour Deklarasyonu ve mahiyeti hakkında hemen bilgi isteyince İngiltere, Şerif Hüseyin'i ikna etmiştir. Weizmann da Akabe'ye gelip, Faysal ile görüşerek amaçlarının bir Yahudi devleti kurmak olmadığını ifade etmiştir.⁸⁷⁴ Kudüs, dinî ve siyasi açıdan önemli bir merkezdi. Hristiyan dünyası Kudüs'ün alınmasına büyük önem vermekte olup, geçmişte bu amaçla Haçlı seferleri düzenlenmişti. Bu askerî harekât da bir nevi geçmişteki haçlı seferlerinin bir devamı niteliğinde görülmekteydi.⁸⁷⁵

Cemal Paşa, Kudüs'ün düşmesiyle Kudüs-Amman yolunun düşmana açık hâle geleceği, İngilizlerin Amman'a kadar ilerleyecekleri, Maan'da Araplara karşı savaşan kuvvetlerimizin zor duruma düşmesiyle Arap isyanının Dürzilere, Havran'a ve Şam'a sıçramasından dolayı ordunun Filistin'deki menzil hatlarının tehlikeye gireceğinden gerekli desteğin gönderilmesini istedi. Falkenhayn Kudüs'ün savunulmasına taraftar değildi. Kutsal makamların tahrip olacağını düşünmekteydi. Hâlbuki Haçlılar tarafından Selahattin Eyyubi'ye karşı şehir savunulmuştu. Eğer Kudüs'ün tahrip olması istenmiyorsa Hristiyan olan İngiliz kuvvetlerinin şehre mermi atmaması gerekirdi.⁸⁷⁶ Lloyd George, Allenby'den Kudüs'ü Noel hediyesi olarak istemektedir.⁸⁷⁷ 9 Aralık 1917'de Kudüs çevresindeki mevzilerini kaybeden Türk kuvvetleri, Kudüs'ü boşaltarak Nablus yolu ile kuzeye, kısmen de Eriha yolu boyunca doğuya çekildiler.⁸⁷⁸ Ali Fuat Cebesoy, Cemal Paşa'ya yolladığı telgrafta Kudüs'ün kaybedilişinin General Falkenhayn'ın hatası olduğunu şöyle ifade etmiştir:

Kudüs'ün müdafaaasına memur olduğum günden beri bunca ısrar ve tenkitlerime rağmen, sizin tarafınızdan istenmeden gönderilmiş olan süvari alayından başka, Yıldırım Grubu Kumandanlığından hatta bir tabur bile imdat kuvveti alamadığından, katiyen değiştirilemeyerek haftalarca birinci hat siperlerde kalmaya mecbur olan zavallı askerlerimizin duçar olduğu fevkalade yorgunluktan istifade eden İngilizler bu sabah bir baskınla o güzel Kudüs'ü işgal ettiler. Her halde, bu düşüşün mesuliyeti kâmilten Falkenhayn Paşaya aittir. Cemal Paşa da Kudüs'ün kaybedilmesinin General Falkenhayn'ın hata-

873 Peter Mansfield, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Çev. Nuran Ülken, İstanbul 1975, s. 64-66.

874 Karasapan, **age.**, C I, s. 155.

875 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 186.

876 Cemal Paşa, **age.**, s. 260,261.

877 Karasapan, **age.**, C I, s. 201.

878 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 433.

sı olduğu görüşündeydi.⁸⁷⁹

Savaş sırasında bazı Yahudiler ve Hristiyan unsurlar Kudüs'te baskı altında oldukları yönünde propaganda yapmaya çalışmışlardır. Bunun üzerine Cemal Paşa savaş ortamında dahi Kudüs ve Beytü'l-Lahm'da manastır ve kiliselerde herkesin serbestçe dinî ibadetlerini yerine getirdikleri, savaş öncesinden daha fazla İslam, Yahudi ile Hristiyanların dinî hürriyete sahip olduklarını Başkumandanlık Vekâletine bildirmiştir.⁸⁸⁰

5.4.7. Şeria Muharebeleri

İngiliz kuvvetleri Lut Gölü'nden Avca Nehri kuzeyine kadar Şeria Nehri'nin batı yakasını ve önemli mevzileri ele geçirdi. İngilizlerle iş birliği yapan Şerif Faysal kuvvetlerinin Ocak 1918'de Kerek ve Maan istikametinde yaptığı baskınlar nedeniyle bir kısım Türk kuvvetleri buraya sevk edilmişlerdi. İngilizler, Türk kuvvetlerinin Şeria doğusunda zayıf kaldıklarını tespit etmişti. Onun için İngilizler Amman doğrultusunda bir taarruz hareketine karar verdiler.⁸⁸¹ İngiliz askerî kuvvetleri 21-23 Mart 1918 tarihleri arasında yaptıkları taarruzlarla Şeria üzerindeki geçitlerde bulunan karakollarımızı geri çekilmeye mecbur edip ilerlediler. Bu sırada isyancı Araplar haberleşme kullanılan telgraf hattını Salt'tan daha ileride kesmişlerdi. Haberleşme atlar vasıtasıyla yapıldığından gecikmeler olmaktadır. 25 Mart günü şiddetli muharebelerden sonra bir İngiliz süvari kuvveti Salt'a girdi.⁸⁸² Bu düşman kuvvetinden cesaret alan Arap halkı geri çekilmek üzere olan sıhhiye bölüğüne saldırdılar. Salt-Amman yolunu İngilizler ateş altına aldıkları için gündüz çekilme imkânı da kalmayınca gece karanlığına kadar direnildi. 25/26 Mart gecesi Amman'a çekilme kararı alınarak, Amman'a gelindi. Bu sırada Yıldırım Ordular Grubu Komutanlığınca 4. Ordu Komutanlığının Amman'a hemen hareket ederek, komutanlığı alması istendi. Türk kuvvetleri ile İngiliz kuvvetleri arasında şiddetli muharebeler oldu. İngiliz kuvvetleri, çok kayıp vermeleri üzerine 31/1 Nisan 1918 gecesi geri çekildi. Böylece Amman savunması Türklerin başarısı ile neticelendi.⁸⁸³

İngilizlerin İkinci Şeria Muharebesi'ne girişmelerinin en önemli sebebi hasat mevsiminin yaklaşması nedeniyle bu bölgede toplanacak buğday ve arpa ürünlerini Türklerin almasına engel olmaktı. 30 Nisan 1918'de İngiliz kuvvetleri tekrar Şeria bölgesinde taarruza geçtiler. Karadan ve denizden

879 Cemal Paşa, *age.*, s. 261-262.

880 *ATASE*, K 537, D 1225-2096, F 18-3.

881 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 556.

882 Karasapan, *age.*, C I, s. 208.

883 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 571-575.

Türk askerî kuvvetlerine karşı topçu ateşi başladı.⁸⁸⁴ Türk kuvvetleri büyük bir direniş gösterdi. Ardından ileri harekete geçerek, 3 Mayıs gecesi Salt'a girdi. Bunun üzerine İngiliz kuvvetleri de 4 Mayıs saat 02.00'de Salt'ı boşalttı.⁸⁸⁵ Bu dönemde önemli bir değişiklik de Mustafa Kemal Paşa'nın ikinci defa 7. Ordu Komutanlığına atanarak 1 Eylül 1918'de karargâhın bulunduğu Nablus'a gelmesi oldu. Bu sırada hasta olmasına rağmen görevini hiç aksatmadı.⁸⁸⁶

Yaz sıcaklığının başlaması ile birlikte muharebeler genel bir seyir takip edip, genelde ise eylül ayına kadar taraflar hazırlıklarını tamamlamakla meşgul oldular. Bilhassa Nablus meydan muharebesi öncesi İngilizler tüm kuvvet ve malzemelerini iki katına çıkardılar. Türk kuvvetleri ise ulaşımın elverişsizliği ve imkânların azlığı nedeniyle eksikliklerini giderememiştir.⁸⁸⁷ 19 Eylül 1918'de İngiliz kuvvetleri taarruz hareketini başlattı. İngiliz uçakları da Tul-Kerem ve Nablus'taki ordu karargâhlarını ve telgraf hatlarını bombaladı. Ayrıca topçu ateşleri de başladı. Bu ani baskın halindeki saldırılar üzerine 8. Ordu kuvvetleri kargaşalık içerisinde geri çekildi. 20 Eylül'de İngiliz kuvvetleri Nasıra'ya girdiler. Nasıra'da Türk kuvvetleri şehir savaşı vererek, İngilizlere karşı başarılı bir direniş hareketinde bulununca İngilizler geri çekildi. Bu sırada Türk kuvvetlerinin bölgede uğradığı saldırılara rağmen Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu kuvvetleri düzenli bir şekilde kayıp vermeden çekildi. İngilizler Nablus'u 21 Eylül'de işgal ettiler.⁸⁸⁸

21 Eylül 1918'de Yıldırım Ordular Grup Komutanı Liman Paşa Dera'ya gelince, o akşam binlerce silahlı Dürzi Arap şeyhi gelip, onunla görüşerek, kendilerine yardımcı kuvvetler verilirse hizmete hazır olduklarını vurguladılar. Ancak kendilerine şimdilik elde kuvvet kalmadığından bunun mümkün olmadığı ifade edildi. Dürziler tarafsız kalacaklarını ve çekilen kuvvetlere zarar vermeyeceklerini söylediler.⁸⁸⁹

5.4.8. Türk Kuvvetlerinin Filistin ve Suriye'den Çekilişi

21/22 Eylül 1918'den itibaren Türk kuvvetleri geri çekilmeye başladı. İngilizler 23 Eylül'de Salt'ı ve 25 Eylül'de de Amman'ı işgal ettiler. Düşmanın

884 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 580,584.

885 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 592.

886 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 80.

887 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 614-616.

888 Karasapan, **age.**, C I, s. 226-227.

889 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 662.

hava saldırılarından korunmak amacıyla gece yürüyüşleri yapılmaktaydı. Bir taraftan General Allenby bir kısım kuvveti Amman'da bırakarak, Hicaz istikametinde çekilen kuvvetlere engel olmalarını emretti. Diğer taraftan Allenby Filistin'i işgal ederek, İtilaf Devletlerinin siyasi emelini gerçekleştirdi. Şimdi sıra Faysal'ın Şam'a ve Fransızların Beyrut'a girmesini sağlamaya geldi. Allenby Türk kuvvetlerinin yenilip geri çekilişi sırasında takip hareketini tüm kuvvetleriyle yapmadı. Süvari kuvvetleri ve hava gücüyle bu takibi gerçekleştirdi.⁸⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7. Ordu 26/27 Eylül 1918 gecesini emrindeki kuvvetlerle Dera ve Müzeyrib dolaylarında 27 Eylül'den itibaren planlı bir şekilde Şam'a doğru çekilmeye başladı.⁸⁹¹ 7. ve 4. Ordulardan çekilebilen birlikler 29 Eylül 1918 akşamı Şam'a ulaştı. 4. Ordu Şam'ı savunmak amacıyla emir veriyse de 8. Kolordu 30 Eylül akşamı Kisve'ye ulaştı. Savunma yapacak olan bu birlikler yorgun, silah ve cephanesiz ve kuvvetler tükenmişti. Birliklerin geri çekilişini sağlamak amacıyla bir süre direnilmesi şarttı. Ancak 30 Eylül 1918'de Şam düştü. Bir karma müfrezeyle Sasa yöresini savunmakla görevli olan Rikabizade Ali Rıza Paşa düşman tarafına geçti.⁸⁹² Şam'a önce Arap isyancı kuvvetleri ve ardından da 1 Ekim'de İngiliz kuvvetleri girdi. Şam'dan Humus'a doğru Beyrut yoluyla çekilmeye başlayan kadın, çocuk, hasta ve yaralılarından oluşan bir gruba şehrin kuzeybatı çıkışındaki Berada Boğazı'nda Avustralya süvarilerinin tepelerden açtıkları ve Arap köylü ve bedevilerin de katıldığı şiddetli ateş altında birçok kişi hayatını kaybetti.⁸⁹³

Türk kuvvetleri 2 Ekim'den itibaren Humus'a doğru geri çekilirken Balbek'te bir kısım halk düşmanca davranarak ordu ambarlarını yağma etmeye kalkıştı. Mustafa Kemal Paşa Humus'ta Grup Komutanı Liman Paşa ile görüşerek 4. Ordunun Halep güneyinde Han-ı Tuman'da toplanarak yeni bir harekete hazır olması emrini çıkarttı. Artık Yıldırım Ordular Grubunun Halep'e doğru çekilmesinden başka yol kalmadı. Mustafa Kemal Paşa kendisine bağlı kuvvetlerin Halep'e hareket etmesini emrettiği gibi kendisi de 4 Ekim gecesini saat 23.00'te Halep'in Baron Oteli'ne yerleşerek burada karargâhı idare etmeye başladı. Artık Halep'te vali ve yönetim Mustafa Kemal Paşa'nın emri altında çalışmaya başladı.⁸⁹⁴ Başkumandanlık 15 Ekim 1918 tarihli yazıda 4. Ordunun lağvedildiğini ve karargâh heyetinin de 7. Ordu karargâhını takvi-

890 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 682-685.

891 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 96-97.

892 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 2. Kısım, s. 696-698.

893 Karasapan, **age.**, C I, s. 229-230.

894 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 103-104.

yede kullanılacağını bildirmiştir.⁸⁹⁵

İngiliz askerî kuvvetleri ile Arap isyancı kuvvetleri Şam'ın işgalinden sonra da ilerleyerek, 9 Ekim 1918'de Baalbek'i işgal ettiler. Daha sonra da 14 Ekim 1918'de Humus'a girdiler. İşgalden önce bazı urban Humus civarındaki istasyonlara yağma ve taarruz hareketinde bulundular. Türk kuvvetleri geri çekildikçe isyancı urban da İtilaf Devletleri kuvvetleri ile birlikte hareket etti. Bu sırada bölgedeki Arap bağımsızlık taraftarları da işgalleri iyi karşılamaktaydılar. 19 Ekim 1918'de Hama ve Lazkiye işgal edildi. Bu sırada Türk kuvvetleri geri çekilirken isyancı Arapların bazıları trenlere ateş açmaktaydılar. Çekilen Türk kuvvetleri Halep'te toplanmaya başladı. Halep'teki yerli halkla birlikte burada bir savunma hattı oluşturulmaya çalışıldı. Arap isyancılar kıyı ve iç kesimlerdeki aşiretleri Türklere karşı kışkırtmaya çalıştılar. 20 Ekim 1918'den itibaren Arapların Halep çevresine kadar yaptıkları yağma hareketleri burada da kendini göstererek, bir silah deposunu yağmalama girişimi oldu. Halep içinde yer yer silah sesleri duyulurken, İngiliz uçakları da saldırılarını Halep üzerinde yoğunlaştırdılar. Yakında imzalanacak olan mütareke antlaşmasından dolayı Türklere meskûn Halep ve çevresi elde tutulmaya çalışıldı.⁸⁹⁶

25 Ekim 1918'de Halep'in güneyinde şiddetli çarpışmalar oldu. Askerî kuvvetler iyi bir şekilde direnirken, Araplar ise Şerif Faysal kuvvetleriyle birlikte şehre hâkim olmaya çalışıyorlardı. İngilizler de süvari kuvvetlerini takviye için kamyonlarla piyade kuvvetleri getirdiler. Şehrin doğusunda yapılan şiddetli bir çarpışmadan sonra 1.500 bedevi burada şehre girerek, kale ve hükûmet binasını işgal etti.⁸⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa, Halep'te bulunduğu sırada şehrin doğusunu kontrol ettiği bir sırada asker kıyafetli Araplar arabanın etrafını kuşatmışsa da kırbaçla vurarak onları dağıtmış ve karargâha dönmüştür.⁸⁹⁸ Bu sırada Halep'te bir nevi sokak muharebeleri verildi. 7. Ordu Komutanlığı askerî harekâta dair vermiş olduğu 28 Ekim 1918 tarihli son emir ile ordunun millî sınırlarımızı oluşturacak olan savunma hattının oluşturulmasını sağlamıştır. Bu hat şöyleydi; İskenderun şehri ve kıyılarıyla birlikte İskenderun-Beylan-Dere'l-Cemal-Telle'l-Rıfat ve doğuya doğru uzanan hattı. Daha sonra Antakya'yı da içerisine aldı. 30 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grup Komutanlığına Liman von Sanders'in yerine Mustafa Kemal Paşa atandı. 31 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa Adana'ya gelerek bu görevi üzerine aldı.⁸⁹⁹ 30 Ekim 1918'de

895 ATASE, K 220, D 765-916, F 24.

896 Umar, *age.*, s. 317-319.

897 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 723.

898 Akçakayalıoğlu, *age.*, s.104-105.

899 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephe-*

Mondros Mütarekesi imzalanarak savaşa son verilmesine rağmen İngilizler mütareke şartlarına uymayarak bazı stratejik noktaları işgale devam ettiler.⁹⁰⁰

5.4.9. Cemal Paşa'nın Arap Politikası

Araplar Osmanlı Devleti içerisinde devletin asıl kurucusu olan Türklerle aynı haklara sahiptiler. Subay, general, memur, vali, elçi, bakan ve sadrazam olabilmekteydiler. Herhangi bir kısıtlama söz konusu değildi.⁹⁰¹ Arap milliyetçiliği, Arap eyaletleri ve İstanbul'da çeşitli edebiyat kulüpleri, reform dernekleri ve gizli cemiyetlerin kurulmasıyla gelişti. Bu cemiyet ve dernekler görünüşte kültürel içerikli olmalarına rağmen aslında bazılarının amaçları Arapçanın resmî dil olması ve Arapların Arap eyaletlerinde idari makamlara getirilmeleri idi. Arap eyaletlerine özerklik verilmesi gibi isteklerde de bulunulmaktaydı.⁹⁰² Bir kısım Arap basını Fransız ve İngiliz taraftarı olup, bu devletler lehine propagandalar yürütmekteydi. *El-Müfid* gazetesi sahibine İngilizler tarafından Suriye'yi İngiltere lehine Osmanlıdan ayırmak propagandasını yapmak karşılığında ücret verilmekteydi. Bölgede bir İngiliz-Fransız rekabeti de vardı.⁹⁰³

Bu Arap milliyetçiliği çalışmalarına rağmen, Arapların çoğunluğu Osmanlı taraftarıydı. Halkın Osmanlı devletine sadakat alışkanlığı ve halife-sultanı İslam ümmetinin koruyucusu olarak görmesi bu desteğin en önemli nedeniydi. Osmanlı Devleti yönetimi altında Araplar, devletin en prestijli okullarında eğitim gördüler ve sivil bürokrasi ile orduda yüksek dereceli mevkilere geldiler.⁹⁰⁴

Cemal Paşa 4. Ordu Komutanlığına atanarak, Şam'a geldiğinde Suriye Valisi Hulusi Bey Fransız Konsolosluğunda ele geçirilen resmî belgeleri Cemal Paşa'ya verdi. Bu belgeler Arap milliyetçi liderlerin Fransızlar ve İngilizlerle olan yazışmaları ve bağlantılarını ihtiva etmesine rağmen Cemal Paşa bunları ilk etapta görmezden gelerek, savaş ortamında yatıştırma politikası takip etti. İslam birliğini bozmamak ve İtilaf Devletlerine propaganda malzemesi vermemek amacıyla bu konu gizli tutuldu.⁹⁰⁵ Teşkilat-ı Mahsusa Arap bölgelerinde ayrılıkçı faaliyetleri engellemek için büyük gayret gösterdi. Eş-

si, C IV, 2. Kısım, s. 724,730.

900 Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 114.

901 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 693.

902 Cleveland, *age.*, s. 158.

903 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 693.

904 Cleveland, *age.*, s. 159-160.

905 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 335.

ref Kuşçubaşı; Şerif Hüseyin, İbn-i Suud ve Hicaz'daki diğer Arap liderleri ile görüşerek, onları Osmanlı tarafına çekmeye çalıştı. Arap bölgelerinde heyetler kurarak, İngiliz propagandası boşa çıkarılmaya çalışıldı.⁹⁰⁶

Cemal Paşa tüm Arap bölgelerinde dinî bir propaganda yürüterek, ayrılıkçı fikirleri önlemeye çalıştı. Kültürel faaliyetlere karşı olmadığını vurgulamak amacıyla Abdülkerim Halil ve Abdurrahman Şebbender gibi Arap milliyetçileri vasıtasıyla genel bir edebiyat yarışması düzenledi. Cemal Paşa, Arapların İslamiyet'e hizmetlerini takdir ettiğini belirtmekte ve ayrıca yerel eşrafi hükûmet ile halk arasında aracı olarak kullanma politikası izlemekteydi.⁹⁰⁷ Cemal Paşa savaş sırasında Arapları memnun etmek amacıyla "Tekâlif-i Milliye" adıyla bölgede vergi almadığı gibi ordunun ihtiyaç duyduğu malzemeler başka bölgelerde senetle alınırken 4. Ordu bölgesinde doğrudan peşin parayla alınmıştır.⁹⁰⁸

1915 yılında Suriye, Lübnan ve Filistin'de çekirge felaketinden dolayı tüm ürünler tahrip olunca kıtlık meydana geldi. İtilaf Devletlerinin Filistin ve Suriye'yi denizden abluka altına alması ve bazı tüccarların karaborsacılığı yüzünden halk sıkıntı çekmeye başladı.⁹⁰⁹ 1915-1916 yılında meydana gelen çekirge felaketi hem batı hem de doğu Filistin ile Suriye'de ürünü tamamen yok etti. Onun için Hicaz, Filistin, Suriye ve Lübnan'da ortaya çıkan açlığı ordu çözmek zorunda kaldı.⁹¹⁰ Cemal Paşa halkın sıkıntılarını gidermek amacıyla ordu ambarlarındaki iaşeyi Şam, Beyrut ve Kudüs belediyeleri ile Cebeli Lübnan mutasarrıflığına vererek, halka dağıtımını sağladı.⁹¹¹

Basın yoluyla da Arap bağımsızlık taraftarlarının faaliyetleri sınırlandırılmaya çalışıldı. Osmanlı taraftarı basına gerekli parasal desteğin yanı sıra İstanbul'dan haberler getirtilerek Osmanlı taraftarı propagandalar yaptırıldı.⁹¹² Bu amaçla Şam'da *Eş-Şark* gazetesi çıkartıldı. Emir Şekip Arslan da bu gazetede yazarlık yapmaktaydı.⁹¹³

Cemal Paşa İngiliz ve Fransızlarla iş birliği halinde olan Arap ayrılıkçı

906 Hülya Toker, "I. Dünya Savaşında Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in İsyanı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye* (13-25 Ekim 1995-İstanbul), s. 201.

907 Cemal Paşa, *age.*, s. 275,305.

908 Cemal Paşa, *age.*, s. 279.

909 Zeine N. Zeine, *Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Emrah Akbaş, İstanbul 2003, s. 110.

910 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 2. Kısım, s. 403.

911 Cemal Paşa, *age.*, s. 373.

912 ATASE, K 531, D 843-2078, F 2.

913 Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınımın Anıları*, Çev. Halit Özkan, İstanbul 2005, s. 108.

hareketi liderlerini karargâha davet edip, onlara Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş nedenleri ile devlete sadakatın öneminden bahsetti. Bu kişiler devlete ve halifeye bağlı kalacaklarına yemin ederek karargâhtan ayrıldılar. Ancak bir süre sonra bunların yine faaliyetlerine devam ederek, İngiltere ve Fransa ile iş birliği halinde yıkıcı hareketlerine devam etmeleri üzerine tutuklanarak, Âliye Divan-ı Harbi Örfisine sevk edildiler.⁹¹⁴

Cemal Paşa, Süveyş Kanalı harekâtı sonrası Arapların İngiltere ve Fransa ile Osmanlı Devleti aleyhine olan faaliyetlerine devam etmeleri üzerine siyasetini değiştirerek, Arap bölgelerinde sükûneti sağlamak amacıyla tedbirler almaya başlamıştır.⁹¹⁵ Beyrut'ta Fransız konsolosluğunda, bunların İngiltere ve Fransa ile iş birliği içerisinde oldukları yönündeki belgeler üzerine bunlar yargılandı. Yargılamalar sonucunda 1915 yılı Ağustos ayında 11 kişi Beyrut'ta idam edildi. 1916 yılı Mayıs ayında da Beyrut ve Şam'da 21 kişi daha idam edildi. İdam edilenler arasında bir Arap Âyan Meclisi üyesi, üç Arap milletvekili, ileri gelen gazeteciler ve Suriye'nin en ileri gelen ailelerinin üyeleri vardı. İkinci idam edilen grup, Arap isyanından bir ay önce idam edilmesi nedeniyle Araplar bunların idam edilmelerini İngiltere ve Fransa ile iş birliğinden dolayı ihanete değil de Arap milliyetçilik davasına bağlamaya çalıştılar.⁹¹⁶

Mahkeme 1915 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında yaptığı yargılamalarda bu kişilerin bölgede ihtilal yapmaya çalıştıklarını ortaya çıkardı. Bu sırada Türk askerî birlikleri Çanakkale'ye gönderildiğinden ve Suriye'de bulunan askerî kuvvetlerin tümü Araplardan oluştuğundan dolayı isyan çıkmış olsaydı, bu isyanı bastırarak kuvvet bulunamayacaktı. Onun için ilk yargılamalar yapıldıktan sonra cezaları hemen uygulandı. Şerif Hüseyin 1915 yılı Eylül'ünde Suriye'deki Arap milliyetçilerinin durumunu öğrenmek için Faysal'ı Suriye'ye gönderdi. 1916 yılı Şubat'ında Enver Paşa 4. Orduyu denetlemek ve Sina Çölü'nde yapılan işleri gözden geçirmek amacıyla Suriye'ye geldi. Bu sırada Medine'yi de ziyaret ettiğinde Şerif Hüseyin, Enver Paşa'ya o da Şerif Hüseyin'e hediyeler gönderdi. Enver Paşa, İstanbul'a dönünce Şerif Hüseyin imalı bir şekilde istiklalden ve hak hukuktan bahsederek, Arap liderlerinin affedilmeleri ile Suriye ve Irak'ta genel af ilan edilmesini istedi.⁹¹⁷

Cemal Paşa bu yargılama sonucunda verilen idam kararlarının yerine getirilmesi ile muhtemel çıkabilecek Arap isyanını önlemeyi düşündü. İdamları savaş sırasında çıkarılan ve komutanlara vatan müdafaası için zaruri hallerde

914 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 336.

915 Cemal Paşa, **age.**, s. 305.

916 Cleveland, **age.**, s. 173.

917 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1.Kısım, s. 336-338.

idam hükümlerini doğrudan yerine getirmek yetkisini kullanarak infaz etti. Merkeze kararlar giderse kararların yumuşatılacağı ve işin sulandırılacağından endişe etti.⁹¹⁸ Cemal Paşa isyancılar hakkında verilen idam kararlarının hemen uygulanmasının isyan edecekleri korktuğunu ve bundan dolayı isyana cesaret edemediklerini dile getirmektedir.⁹¹⁹ Alman Komutan Von Kress, Cemal Paşa'nın yaptığı idamlarla ilgili olarak şöyle demiştir: *Cemal Paşa, hainleri idam ettirmekle isyan unsurlarının Türk ordusunun harp esnasında arkadan hançerlemelerine mani olmuştur. Hakkında yapılan ağır tenkitler yersizdir. Şerif Hüseyin'in isyanını bu idamlara bağlayanlar olmuşsa da bu doğru değildir. Çünkü Şerif Hüseyin idamlardan çok önce isyana karar vermişti. Ayrıca Hicaz isyanı Arap isyanı olmayıp, Şerif Hüseyin isyanıdır.*⁹²⁰

Bazı Arap liderlerin İngiltere ve Fransa ile gizli iş birliğine yönelmeleri üzerine Cemal Paşa bunların bir kısmını Anadolu'ya sürerken bir kısmını da Kudüs ve Şam'da ev hapsine aldı.⁹²¹ Sürgünlerle ilgili olarak da Cemal Paşa aleyhinde bazı şeyler söylenmiştir. Aslında tahkikat yapılmadan ve emin olmadan hiç kimse sürülmemiştir. İhtilal ile ilişkili veya haberi olanlar her ihtimale karşı geçici olarak nakilleri bir tedbir olarak uygulanmıştır. Şüpheli aileler nakledilirken de erkek, kadın ve çocuk birbirinden ayrılmayarak, birlikte gönderilmiş, gönderilenlerin yolculuk sırasında maddi ve manevi bakımdan ihtiyaçları temin edilmiş, bıraktıkları emlak emniyete alınarak, gelirleri kendilerine gönderilmiş, maddi yardıma ihtiyacı olanlara yardım edilmiş, hamile, iki yaşından küçük çocuğu olanlarla hastaların nakilleri tecil edilmiş, memurlar gittikleri yerlerde derhâl memuriyete tayin edilmişlerdir. Cemal Paşa bu sürgünlerle cephenin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır.⁹²²

Arap bağımsızlık hareketini destekleyen gizli derneklerle İngiliz ve Fransızların kışkırtıcı faaliyetlerinin etkisinde kalan Araplar bu devletlerin vaatlerine aldandılar. Bazı Arap milliyetçileri Suriye'de bir askerî isyan için Şerif Hüseyin'e tekliflerde bulundular. 1915 yılı yazında 4. Ordu kuvvetleri diğer cephelere gönderilmiş, Suriye'de sadece 23. Tümenle kıyı jandarma birlikleri ve 8., 12. Kolordu birlikleri kalmıştı. Bu kuvvetlerin askerlerinin tamamı, subaylarının da çoğu Arap'tı. Bu Arap subaylara Osmanlı Devleti'nin batmak üzere olduğu, kendilerini kurtarmaları telkin edilmekteydi. Bir gece Türk subayların öldürülerek duruma hâkim olunup, Suriye'de bağımsızlık ilan edilip, Fransızlarla barış ve ittifak yapılacağı propagandaları yapılmaktaydı. Bu

918 Atay, *age.*, s. 45-46.

919 Cemal Paşa, *age.*, s. 305.

920 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 1. Kısım, s. 695.

921 Arslan, *age.*, s. 98.

922 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi*, C IV, 1. Kısım, s. 696-697.

durumdan dolayı Arap milliyetçi subaylardan 150 kadarı tespit edilip, bunlar arasına 50 kadar da Türk subay ilave edilerek dört parti şeklinde İstanbul'a gönderildi. Bu şekilde bölgeden uzaklaştırılan subaylar hakkında başka bir işlem yapılmadı. Sayda ve Sur bölgesinde eski Beyrut Mebusu Rıza Sulh ile Abdülkerim El-Halil gibi bazı Arap siyasetçileri ihtilal hazırlığı içinde olup, kıyıya çıkacak düşmanla iş birliği yapmayı planlamaktaydılar.⁹²³

Cemal Paşa Suriye, Lübnan ve Filistin'in imarına da büyük önem verdi. Şose yolların tamiri sağlandı, Halep-İskenderun yolu tamir edilip, otomobille ulaşım yapılacak hâle getirildi. Kudüs-Yafa-Şam ve Beyrut şoseleri de 1916 yılında tamir edildi.⁹²⁴ Görüldüğü gibi Cemal Paşa karayolları bakımından da mevcut yolların hızla düzeltilmesi ve yeni yollarla takviyesine çalıştı. Kudüs-Birüssebi yolu düzeltildi.⁹²⁵ Kudüs ile Şam arasında doğrudan tren ulaşımı kurularak on ay içinde iki yüz on km'lik dar bir hat yapıldı. Cemal Paşa şehirlerin imarı ile de ilgilenip, İsviçreli Profesör Zürcher'i getirterek, Suriye şehirlerinin imarı ve eski binaların tamiri ile ilgili projeler yaptırdı.⁹²⁶ Kudüs, Şam, Halep ve Beyrut ile diğer şehirlerdeki sanat adamlarını koruyarak, ordu için malzeme hazırlayan fabrikalarda istihdam etti. Cemal Paşa Halide Edip'i Suriye'ye getirterek Beyrut, Şam ve Cebeli Lübnan'da kız okulları açtırdı. Birçok eğitim kurumunu faaliyete geçirdi.⁹²⁷

5.5. Avrupa'daki Cephele*

5.5.1. Galiçya Cephesi

Osmanlı Devleti, toprakları dışında bulunan Galiçya Cephesi'nde Ruslara karşı müttefiki Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yardım etmek için savaştı. Galiçya, I. Dünya Savaşı yıllarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir eyaletiydi. Galiçya'nın doğusunda Podolya, Besarabya ve Bukovina eyaleti, kuzeyinde Polonya, batısında Silezya, güneyinde Karpat Dağları ve Macaristan vardı. Galiçya'da yaşayan halkın çoğunluğu Lehçe, bir kısmı ise Ukraynaca-Ruetence konuşuyordu. Galiçya'nın doğu kısmında Ukraynalılar, batı kısmında Lehler çoğunluktaydı.⁹²⁸

923 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 692.

924 Cemal Paşa, **age.**, s. 386, 388.

925 Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1. Kısım, s. 162.

926 Cemal Paşa, **age.**, s. 393, 395.

927 Cemal Paşa, **age.**, s. 398-399.

* Doç. Dr. Mustafa Çabuk, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Öğretim Üyesi, e-posta: cabukm@yahoo.com; mcabuk@ksu.edu.tr ORCID: 0000-0001-5560-8193.

928 Cihat Akçakayalıoğlu, **Birinci Dünya Harbi Avrupa Cepheleleri**, C VII, Genelkurmay

Rusya zengin madenlere ve verimli topraklara sahip olan Galiçya'yı ele geçirmek için uzun zamandır fırsat kolluyordu. Bu nedenle Rus ajanlar bölgede çok ciddi çalışıyordu. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 20 Ağustos 1914 tarihinde Ruslar taarruza başladı. Bu saldırıda Avusturya ağır bir yenilgiye uğrayarak Karpatlara kadar çekildi. Bunun üzerine Ruslar, 1914 yılı Eylül ayında Galiçya'yı tamamen işgal etti. Avusturya, müttefiki Almanya'dan yardım talep etti. 1915 yılı Mayıs ayında Avusturya-Macaristan ordularının Alman kuvvetleriyle birlikte gerçekleştirdikleri taarruzda, Ruslar geri çekilmek zorunda kaldı. Bölge tekrar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun eline geçti. Ancak Galiçya'daki çatışmalar Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmesine kadar sürdü.⁹²⁹

Galiçya'ya yönelik Rus tehdidi 1916 yılından itibaren daha da arttı. İtalya'nın savaşa girmesiyle Avusturya-Macaristan birlikleri iki ayrı cepheye savaştıkları zorunda kaldı. Ruslar 4 Haziran 1916 tarihinde başlattıkları ve Ağustos ayı ortalarına kadar devam eden Brusilov taarruzlarıyla Avusturya-Macaristan'ın 2. ve 3. ordularını yendi. Galiçya Cephesinde 100 km kadar ilerleyerek Karpatlara kadar geldiler. Avusturyalılara yardıma gelen Almanlar da yıprandılar. Rus saldırıları Karpat geçitleri önünde cepheye kilitli nedeniyle durdu. 3 ay kadar süren çatışmalarda Alman ve Avusturyalılar 380.000'e yakın esir verdiler. Avusturya ordusundaki birçok Slav kökenli asker Rus tarafına geçti. Rusların başarıları Romanya'nın da İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa girmesine neden oldu.⁹³⁰

Savaş yıllarında Avusturya-Macaristan'ın en önemli sorunu güvenilir asker bulmaktı. İmparatorluktaki Slavların devlete bağlılıkları gitgide zayıflıyordu. 1916 yılında Rusların Galiçya'da Avusturya-Macaristan kuvvetlerine karşı kazandığı başarılarla, Avusturya vatandaşı Slav askerlerin, Rus kuvvetlerine katılmasının önemli bir etkisi oldu. Almanya'da 1916'da asker kılığı başladı ve yıl sonunda bu sorun daha da büyüdü.⁹³¹

Enver Paşa, 1916 yılında savaşın sonucunun Avrupa cephesinde alınacağını düşünmekteydi. Savaş kazanıldığı takdirde, kaybedilen Balkan topraklarının geri alınacağını ve Türkiye'nin doğusunda etkili olan Rusya'nın ilgisini Avrupa'ya çekerek Osmanlı Devleti'nin yükünü hafifleteceğini hesaplamaktaydı.⁹³² Bu politikalarla Enver Paşa, Avrupa cephesine Osmanlı askerlerin-

Basımevi, Ankara 1967, s. 17-19.

929 Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 20; Oya Dağlar, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesine Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S 10, 2006, s. 45.

930 Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 22; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C III, Kısım: III, TTK Yay., Ankara 1991, s. 535.

931 Bayur, *age.*, s. 523.

932 Kemal Çelik, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Avrupa Cepheleeri", *1914'ten*

den oluşan bir kuvvet sevk etmeyi Almanlara önerdi. Fakat Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn, Enver Paşa'nın bu önerisini kabul etmedi.⁹³³

Savaş yıllarında Türkiye'de bulunan Alman General Liman von Sanders de Türk askerlerinin Avrupa cephelerine gönderilmesine karşıydı. Türk askerinin, Avrupa'daki savaş cephelerinde yapacağı hizmetler yerine kendi ülkesinde daha faydalı olacağını düşünmekteydi. Çünkü Türk askeri, 1916 yılında, Kafkasya, Irak ve Sina Yarımadası gibi uzak cephelerde sayıca kendisinden üstün İtilaf kuvvetlerine karşı mücadele etmekteydi.⁹³⁴ Falkenhayn'ın yerine Genelkurmay Başkanlığına getirilen Hindenburg ile yardımcısı Ludendorf, Galiçya Cephesi'nde yaşanan kayıplar sonunda Osmanlı Devleti'nden asker talep etti.⁹³⁵

Osmanlı hükümeti 10 Temmuz 1916 tarihinde Galiçya Cephesi'ne 15. Kolorduyu gönderme kararı aldı. Çanakkale Savaşı sırasında iki defa lağvedilen 15. Kolordu, Çanakkale zaferinden sonra yeniden 9 Ocak 1916'de kuruldu.⁹³⁶ 15. Kolordunun mevcudu 535 subay ve 32018 erdi. Enver Paşa'nın emriyle 15. Kolorduyu oluşturan birliklerin askerleri otuz iki yaş altında ve sağlıklı olan genç elemanlardan seçildi. Subayların birçoğu Almanca ve Fransızca biliyordu. Yedek subaylar arasında ise çok sayıda yabancı okulda okumuş, hukuk ve ziraat mektebi mezunu vardı. Diğer birliklere göre 15. Kolordunun eksiklerinin giderilmesine daha çok önem verildi.⁹³⁷ Osmanlı ordusunun en güçlü er ve subaylarının Galiçya Cephesi'ne gönderilmesi diğer cephelerdeki Türk askerinin personel bakımından sıkıntıya düşmesine neden oldu.⁹³⁸ 15. Kolorduya bağlı ilk kafile Keşan'dan Galiçya'ya doğru 23 Temmuz 1916 tarihinde yola çıktı. Ağustos ayından itibaren Alman ve Avusturyalılar, Türk birliklerini Galiçya'da en güç ve çetin çatışmaların olduğu cephelere sürdü.⁹³⁹ Türk birlikleri Galiçya Cephesi'nde 30 km alana yayılan Rus saldırılarına

2014'e 100'üncü Yılında I. Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu, İstanbul 20-21 Kasım 2014, **Bildiriler**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2015, s. 501.

933 Bilge Karbi, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askerî Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesine Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı**, S 20, Çanakkale, Bahar 2016, s. 198.

934 Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl II**, Çev. Örgün Uğurlu, Cumhuriyet gazetesi Yay., Ankara 1999, s. 20-21.

935 Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa 1914-1922**, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992, s. 322.

936 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 23.

937 Bayur, **age.**, s. 535; Oya Dağlar, "I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesine Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 10, 2006, s. 54-55.

938 Sanders, **age.**, s. 21.

939 Dağlar, **agm.**, s. 54-55; Bayur, **age.**, s. 536.

karşı direndi. Cephenin genişliği zayıfın artmasına neden oldu.⁹⁴⁰ Galiçya'da fırka kumandanı olan Hamit Fahri Bey, müttefiklerin Türk Tümenine karşı samimiyetsiz davrandıklarını, Alman askerlerinin bir taarruzda bulunacağı zaman dar bir cephede ve çok ağır toplarla desteklendiğini, Türk birliklerine on kilometre alanda taarruz ettirildiğini, Ruslar tarafından tahkim edilmiş cephelere taarruz ettirildiğini, cephedeki Bulgarların isteksiz bir şekilde harp ettiklerini anlattı.⁹⁴¹ Galiçya'da 15. Kolordunun zayıfının çok olmasının nedenlerinden biri de düşmana toprak vermemek için direnmesiydi.⁹⁴²

Ruslar, eylül ayının başından itibaren saldırıya devam etti. 5-6 Eylül 1916 tarihli saldırıda 15. Kolordunun karşı direnişi ile Rus saldırısı durduruldu. Bu başarısı nedeniyle General Hoffman, 15. Kolordu Komutanlığına teşekkür etti.⁹⁴³ Bu Rus saldırısında 19. ve 20. Tümen 15 subay ve 3000 er kayıp verdi.⁹⁴⁴ Devam eden 8-9 Eylül çarpışmalarında Türk tarafı şehit ve yaralı olmak üzere toplam 1.500 kayıp vermesine rağmen mevzilerini korudu. 16-17 Eylül'deki çatışmalarda 15. Kolordu önemli kayıplar verdi ve bazı bölüklerde hiç subay kalmadı. Galiçya Cephesi'nde ağustos ayından 17 Eylül tarihine kadar olan dönemde 95 subay, 7000 er kayıp verildi ve 6 tabur ve 22 bölük komutansız kaldı. Cephede 30 Eylül 1916'da tekrar şiddetli çatışmalar yaşandı. 15. Kolordunun her alayının mevzilerine 3-5 saldırı oldu. Süngü ile vuruşmaların yapıldığı çatışmalarda 15. Kolordu bütün cephelere Rus birliklerini geri püskürttü. 15. Kolordunun 4. muharebesi olan 30 Eylül savaşlarında 45'i subay 5.000 er şehit verildi. Ruslardan ise 500 asker esir düştü. Bu arada çok sayıda Rus askeri de öldürüldü.⁹⁴⁵ 535 subay ve 32018 erden oluşan 15. Kolorduda tüfekli er sayısı ekim ayı başlarında 12.000'e düştü.⁹⁴⁶ Rus taarruzu 5 Ekimde yeniden şiddetli bir şekilde başladı. Bu çatışmalarda, Türk birlikleri 15 subay ve 3.000 er kayıp verirken Rus kaybı ise bunun beş katından fazla idi. Çatışmalardaki kayıplar sonucu 20. Tümen ve 61. Alay savaşa gücünü kaybetti.⁹⁴⁷ Rus tarafında da kayıplar büyüktü. Nitekim Rus askerlerinde bıkkınlık ve yılgınlık baş gösterdi. Hatta Rus ordusunda birkaç alay asker isyan edince bu durum çok zor bastırıldı. Cephede çatışmalar ekim, kasım ve aralık aylarında da aralıklarla devam etti ise de mevzilerde herhangi bir değişiklik olmadı.⁹⁴⁸

940 Volkan Marttin, "I. Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki Türk Cephelelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler", **IBAD: Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, C 2, S 1, 2017 Güz, s. 64.

941 Aydemir, **age.**, s. 323-324.

942 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 87.

943 Çelik, **agm.**, s. 475.

944 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 87.

945 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 40-50.

946 Bayur, **age.**, s. 536.

947 Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 51.

948 Çelik, **agm.**, s. 479; Akçakayalıoğlu, **age.**, s. 55.

Galiçya'daki Türk askerlerinin moralini yükseltmek için 4 Ocak 1917'de, Şehzade Osman ve Abdurrahim Efendiler Kolordu Karargâhı ile 19. Tümeni ziyaret ettiler. Şehzade Ömer Faruk da 18 Nisan 1917 tarihinde kolordu karargâhını ve birlikleri ziyaret etti. Alman İmparatoru Wilhelm, 6 Ocak'ta gönderdiği mesajla askerlerin moralini yükseltecek temennide bulundu. Osmanlı askerlerinin başarısı üzerine 36. Alman Tümeni, 14 Ocak 1917 tarihinde 15. Kolordunun emrine verildi.⁹⁴⁹

Ruslar, 28 Ocak, 17 Şubat, 5 Mart, 5-6 Nisan 1917 tarihlerinde taarruzlarda bulundu ise de bu saldırıları Türk kuvvetlerince geri püskürtüldü. Rusya'da çarlık rejiminin yıkılması ile cephedeki askerlerin savaşıma isteği azaldı.⁹⁵⁰ 15. Kolordunun Mayıs 1917'de yurda dönmesi kararlaştırıldı. Haziran ayında 19. Tümen yurda dönerken 20. Tümen bir süre daha cephede kaldı. Türk Başkomutanlığı, 20. Tümen ve 15. Kolordunun da Türkiye'ye dönmesini istedi. Bunun üzerine 15. Kolordu, 12 Haziran 1917 tarihinden itibaren cepheden ayrıldı.⁹⁵¹

20. Tümen Galiçya Cephesi'nde muharebeye devam ederken Ruslar cephedeki kuvvetlerini artırarak 29 Haziran'da taarruza geçtiler. 29-30 Haziran ve 1 Temmuz'da devam eden Rus saldırıları başarısız oldu. Ruslar, 1 Temmuz akşamı muharebelerde obüs toplarını kullandı. Rus kuvvetlerinin 2 ve 3 Temmuz'daki taarruzu durduruldu. Bu taarruzda Rusların sadece Berzevani bölgesinde 13.000 askeri öldürüldü. Osmanlı askerinin zaferinden memnun olan Güney Ordusu Komutanı General Bothmer, 20. Tümeni ziyaret ederek takdir ve teşekkürlerini bildirdi.⁹⁵² Galiçya'da 15. Türk Kolordusunun gösterdiği kahramanlık, Alman ve Avusturya başkomutanlıklarınca da takdir ve tebrik edildi. Bu arada Kayzer, 20. Tümeni, Rus General Brossilov'un Temmuz 1917 saldırısını durdurduğu için tebrik etti.⁹⁵³

1917'de ortaya çıkan Rus ihtilalinin etkileri ve taarruzlardan sonuç alamamaları nedeniyle Rus askerlerinin ümidi kırılırken İttifak Devletlerinin zafer ümidi arttı. Rus ordusu 10 Temmuz'dan itibaren, savunma önlemleri almaya başladı. İttifak güçleri 20 Temmuz'da ileri harekâta geçti.⁹⁵⁴ Temmuz ayında İttifak güçlerinin saldırıları karşısında tutunamayan Rus birlikleri, Zepruč Nehri'nin doğusuna çekildi. Bölgedeki durumun İttifak güçleri lehine değişmesinden sonra cephedeki 20. Türk Tümeninin yurda dönmesine karar verildi. Ağustos ayında Türk askerleri yurda dönmeye başladı. 26 Eylül 1917

949 Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 63-65.

950 Çelik, *agm.*, s. 480.

951 Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 67-68.

952 Çelik, *agm.*, s. 481-482; Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 72-73.

953 Bayur, *age.*, s. 536.

954 Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 74.

tarihine kadar 20. Tümenin bütün birlikleri İstanbul'a döndü.⁹⁵⁵ Netice olarak Galiçya'da toplam 12 bin Türk askeri şehit oldu. Yaralı ve kayıp sayısı 6 bin idi.⁹⁵⁶ Bu cephede şehit düşen Türk askerleri için Hodonin, Pardubice ve Vlasske Mezirici adlı 3 şehitlik yapıldı.⁹⁵⁷

5.5.2. Romanya Cephesi

Romanya, 1914 yılında savaş başlamadan önce üçlü İttifak Devletleri arasına girmişti. Balkan Harbi'nde ele geçirdiği toprakları emniyete almak için, Fransa ve Rusya ile de gizli görüşmeler yapıyordu. Romanya, savaş başladıktan sonra, İttifak Devletlerinden ayrılmamakla beraber; iki yıl tarafsız kaldı. Hem İtilaf hem de İttifak Devletleri Romanya'nın kendi yanlarında savaşmasını istiyorlardı.⁹⁵⁸ Bulgaristan'ın savaşa girmesi ve Sırbistan'ın İttifak güçlerince ele geçirilmesinden sonra, İttifak Devletleri, kendileri yanında savaşa girmesini ve toprakları üzerinden Osmanlı Devleti'ne silah ve malzeme gönderilmesini Romanya'ya teklif ettiler. Romanya bu teklifi reddetti. Bunun üzerine, Avusturya-Macaristan, sınırlarını kapatarak, Romanya'ya karşı yığınak yapmaya başladı. Romanya da ordusunu Karpatlar'a yığmaya başladı. İtilaf Devletleri, Romanya'yı kendi tarafına çekmek için görüşmeleri hızlandırdı. Romanya, İtilaf Devletleri yanında savaşa girerse, Avusturya'nın güney sınırında büyük bir cephe açılacaktı. Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'ın İttifak Devletleriyle bağı kesilecekti. Rusya da, Romanya ve Sırbistan'ı kolayca destekleyecekti. Romanya, bu durumu iyi değerlendirerek daha çok toprak ve maddi destek elde etmek için görüşmeleri uzattı. Romanya, Rusya'nın yardım edeceği, General Saray (Sarrail) ordusunun, Romanya savaşa girdikten en geç bir hafta sonra Selanik üzerinden Bulgarlara taarruz edeceği, İngiltere ve Fransa'nın, Romen ordusuna yeteri kadar harp malzemesi verecekleri vaadiyle, İtilaf Devletleri ile 17 Ağustos 1917'de ittifak anlaşması imzaladı. Rusların 4 Haziran 1916 tarihinde Galiçya'daki başarıları, İtalya'nın savaşa girmesi, Fransız ve İngilizlerin Verdün'de Alman saldırılarını kırması gibi olaylar Romanya'nın İtilaf Devletleri yanında savaşa girmesinde etkili oldu. Romanya, İttifak Devletleri'ne 27 Ağustos 1917'de savaş ilan etti.⁹⁵⁹ Bunun üzerine Almanya 28 Ağustos, Osmanlı Devleti 30 Ağustos, Bulgaristan ise 1 Eylül'de Romanya'ya savaş ilan etti.⁹⁶⁰ Romanya Cephesi, İttifak kuvvetlerinin birlik-

955 Akçakayalıoğlu, *age.*, s. 83.

956 Marttin, *agm.*, s. 68.

957 Cengiz Dönmez, "I. Dünya Savaşıyla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri", *Akademik Bakış*, C 7, S 14, 2014, s. 144-145.

958 Gülhan Barlas, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleri (Özet)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 83.

959 Barlas, *age.*, s. 84; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C 9, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 481.

960 Bayur, *age.*, s. 537,547.

te savaştıkları ilk cepheydi. Romanya ordusunun savaş gücü zayıftı. Talimli 10 tümenin de çok az makineli tüfeği vardı. Yeni kurulmuş olan 13 tümenin 5'inde hiç makineli tüfek yoktu. Top ve uçak çok azdı.⁹⁶¹ Bu imkânsızlıklar nedeniyle Romanya, seferberliğe savaş ilanından sonra başladı.⁹⁶²

Alman Genelkurmayı, Selanik'e çıkartma yapmış olan İtilaf kuvvetlerinin Romanya kuvvetleriyle birleşip ortak saldırı yapmasını önlemek, Romanya'nın petrol ve tahıl ürünlerine el koymak ve cephenin kapanmasıyla serbest kalacak askerleri Rus ve Fransız cephelerine kaydırmak için Romanya cephesini kısa sürede kapatmak istiyordu. Alman Genel Kurmayı Osmanlı Devleti'nden Romanya Cephesi için de asker talep etti. Enver Paşa, duygusal ve siyasal nedenlerle bu talebi kabul etti. Romanya'nın Dobruca bölgesinde büyük bir Türk nüfusu yaşamaktaydı ve Enver Paşa'nın ailesi de bu bölgedeki Gagavuz Türklerindendi. Siyasi nedenine gelince, Enver Paşa savaştan sonra Batı Trakya üzerinde hak sahibi olmak için Romanya'da kazanılacak zaferde pay sahibi olunması gerektiğini düşünüyordu.⁹⁶³

İttifak Devletleri başkomutanları, 28 Temmuz 1916'da, Plest'te, Romanya'ya karşı harekât planı hazırladı. Plana göre: Almanya ve Avusturya-Macaristan taarruza geçip, Romen kuvvetlerini üzerlerine çekecek, Bulgar ordusu Dobruca'ya taarruz ederek Totrakan ve Silistre kalelerini ele geçirip Bükreş'e ilerleyecekti. Avusturya-Macaristan'ın Tuna filosu da bu harekâta destek verecekti. Edirne civarında toplanacak bir Türk kuvveti de, 3. Bulgar Ordusuna yardım edecekti.⁹⁶⁴

Enver Paşa, Romanya Cephesi'nin güney kanadında Mareşal Makenzen komutasında bulunmak ve Bulgar ordusunu desteklemek üzere 1916 yılı Temmuz ayının sonunda 15. ve 25. Tümenlerden oluşan 6. Kolorduyu görevlendirdi. Bu kolordu 27.000 kişiden oluşuyordu. 6. Kolordunun komutanı Mustafa Hilmi Paşa olup 36 hızlı ateşli topu vardı. 23 Ağustos 1916'da, 25. Tümen Pravadi'ye, Kolordu karargâhı ve 15. Tümen Şumnu'ya gitmek üzere, Karaağaç'tan trenle yola çıktılar. 25. Tümen ve 6. Kolordu karargâhı 19 Eylülde, 15. Tümen 6 Ekim 1916'da yerlerine ulaştı.⁹⁶⁵

Romenlerin amacı Transilvanya'yı almaktı. Bu nedenle askerî kuvvetlerinin dörtte üçünü Transilvanya sınırına yığarak saldırıya geçtiler. Romenler 28 Ağustos'tan itibaren Karpat geçitlerini zorlayarak Transilvanya'ya girdiler. Romenler, Selanik'teki İtilaf Devletlerine ait Saray (Sarrail) ordusunun 25 Ağustos'ta Bulgarlara saldırmasını bekliyorlardı. Saray ordusu ancak 10

961 Karal, *age.*, s. 482.

962 Bayur, *age.*, s. 548.

963 Karal, *age.*, s. 498-499.

964 Çelik, *agm.*, s. 484.

965 Karal, *age.*, s. 499; Barlas, *age.*, s. 90-96.

Eylülde gevşek bir şekilde saldırıya geçti. Ruslar kuzeyden, Makenzen (*Mac-kensen*) ordusu güneyden 2 Eylül'de Dobruca'ya girdi. Makenzen ordusu 4-6 Eylül çatışmalarından sonra Totrakan'ı düşürdü, 9 Eylülde Silistre'yi aldı. Rus ve Romen kuvvetleri, Dobruca'da kuzeye çekildi. Romenler, Ruslardan daha çok yardım göndermesini istediler. Ruslar bu isteği reddetti. Romenler, Falkenhayn ordusunun çevirme hareketi üzerine 28 Eylül'de Transilvan-ya'dan çekilmeye başladı.⁹⁶⁶ Alman ve Avusturyalılar kuzeyden, Türkler ve Bulgarlar güneyden Romanya'ya taarruza geçtiler. Romen Dobriç ordusu ağırlık noktası 25. Türk Tümeni cephesi olmak üzere 1-6 Ekim tarihlerinde yaptığı bütün taarruzlarda ağır zayıatlar vererek durdu. Tuna Cephesi'nde 3 Ekim 1916 tarihli muharebelerin sonuna kadarki mücadelede 25. Türk Tümeni, birliklerindeki mevcut askerlerinin yarısını subaylarının ise üçte birinden fazlasını kaybetti.⁹⁶⁷

Güneydeki Makenzen ordusu, 10 Ekim'den itibaren tekrar ilerlemeye başladı. Selanik'teki İngiliz-Fransız ordusu Makenzen ordusunun ilerlemesini engelleyemedi.⁹⁶⁸ İttifak güçleri Dobruca'yı almak için ekim ortalarında harekete geçtiler. Romenler geriye atıldı. 6. Türk Kolordusu, 19-26 Ekim 1916'da Güney Dobruca hareketindeki başarısından dolayı Padişah Mehmet Reşat ve Alman İmparatoru tarafından takdir edildi.⁹⁶⁹ 6. Kolordu, 19-26 Ekim taarruzunda toplam 40 subay, 1824 er şehit, 98 subay 7622 er yaralı, 13 subay, 2007 er kayıp zayıat verdi.⁹⁷⁰ İttifak kuvvetleri 12 Kasım'da Tırnova'da büyük saldırı için birlikleri yeniden düzenlediler. 25 Kasım'da başlayan büyük saldırıda çok kayıp vermelerine rağmen Türklerin çoğunlukta yaşadıkları Dobruca alındı.⁹⁷¹

Eflak harekâtı kapsamında 26. Türk Tümeni 3 Aralık 1916'da Batarya Muharebesi'nde Romenleri dağıtarak geri çekilmek zorunda bıraktı. Muharebede 26. Tümen düşmandan 66 subay ve 3.600 er esir aldı. 9. Romen Topçu Alayıyla birlikte 2 tanesi 150 mm'lik obüs olmak üzere 37 top, 20 makineli tüfek, 3 otomobil, 100 cephane arabası ve bol miktarda sıhhi malzeme ele geçirdi. Tümen 500 şehit, 1.600 yaralı verirken, Romenlerin kaybı çok daha fazlaydı. 26. Tümen başarısından dolayı, Başkomutanlık Vekâleti tarafından takdir edildi. Binbaşı Ömer Lütfü komutasındaki 78. Alayın sancağına sonradan bir harp madalyası verildi.⁹⁷² Makenzen ve Falkenhayn orduları, Bük-

966 Bayur, *age.*, s. 548-549.

967 Barlas, *age.*, s. 127-130.

968 Bayur, *age.*, s. 549.

969 Çelik, *agm.*, s. 487.

970 Barlas, *age.*, s.151.

971 Karal, *age.*, s. 499.

972 Barlas, *age.*, s. 181-183.

reş yakınlarında 4 Aralık'ta birleşerek 6 Aralık'ta Bükreş'i ele geçirdi.⁹⁷³ Bu ilerlemelerde 6. Kolordu 12.800'den fazla kayıp verdi. Bunun üzerine, Enver Paşa Makenzen emrine üçüncü bir tümen daha gönderdi.⁹⁷⁴

Romenler, 3 Ocak 1917 tarihinde, 4. Tümenin ve 75. Türk Alayının taarruzu karşısında tutunamayıp Tuna'ya doğru çekilmeye başladılar. Romen bataryaları 3. Ordu taarruzunu durduramadılar. Kuzey Dobruca harekâtı 5 Ocak 1917'de sona erdi. Dobruca bölgesi İtilaf kuvvetlerinden tamamen temizlendi.⁹⁷⁵

Dobruca harekâtını takiben, 6. Türk Kolordu birlikleri Eflak'a ulaştı. 4 Ocak 1917'de başlayan İttifak kuvvetlerinin taarruzu ile İtilaf güçleri Seret Irmağı kuzeyine atıldı.⁹⁷⁶ Romenler, 1917 yılı Ocak ayı ortalarına kadar topraklarının büyük kısmını kaybettiler. Rusların desteğiyle Seret Irmağı boyunca tutunabildiler. Romanya Cephesi, İttifak Devletlerinin hâlâ güçlü olduğu ve İtilaf Devletlerinin ise küçük müttefiklerini koruyamadığı algısının oluşmasına neden oldu.⁹⁷⁷

Nisan 1917'de 26. Tümen İstanbul'a dönmesi emredildi. 25. Tümen de 30 Eylül 1917'de İstanbul'a nakledileceği, yerine 5. Türk ordusundan bir Tümen verileceği bildirildi. Rusya'da Bolşeviklerin 7 Kasım 1917'de idareyi ele geçirmesi üzerine, Rus Komutanlığı ile Alman, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti arasında, 15 Aralık 1917'de bir mütareke imzalandı. Mütarekeden sonra 6. Kolordu Karargâhı, 15. Tümen ve 45. Piyade Alayı vapurla Köstence'den Batum'a taşındı. Romanya'daki geri hizmet birlikleri deniz yolu ile İstanbul'a taşındı. Romanya'da iki yıla yakın bir süre kalan 6. Türk Kolordusu yurda döndü.⁹⁷⁸ Türk birliklerinin Romanya Cephesi'ndeki zayıtı ile Galiçya Cephesi'ndeki zayıtı birbirine yakındı. Rusya'daki ihtilale kadar Romanya'da kalan 6. Kolordunun 42.000 kişilik mevcudundan 19.100'ü kayıp verildi.⁹⁷⁹

Rusya'nın 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamasıyla Romanya'nın İtilaf Devletleriyle bağlantısı koptu ve yardım alma imkânı kalmadı. Bunun üzerine, İttifak Devletleri ile Romanya arasında 7 Mayıs 1918 tarihinde Bükreş Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre Romanya,

973 Bayur, *age.*, s. 549.

974 Karal, *age.*, s. 499.

975 Çelik, *agm.*, s. 489.

976 Çelik, *agm.*, s. 492-493.

977 Bayur, *age.*, s. 549-550.

978 Barlas, *age.*, s. 206-209.

979 Mehmet Özel, *Cephelerden Kurtuluş Savaşına I. Dünya Savaşı Cepheler*, C 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 116.

Almanya ve Avusturya'nın ekonomik nüfuzu altına girdi.⁹⁸⁰ Romanya petrol-lerinin işletilmesi bir Alman-Avusturya şirketine verildi.⁹⁸¹ Karpat Dağları Macaristan'da kalmak üzere Romanya ile Avusturya-Macaristan sınırı düzeltildi. II. Balkan Savaşı sonucu Romanya'nın Bulgaristan'dan aldığı Güney Dobruca Bulgaristan'a geri verildi. Dobruca'nın kalan kısmı ise 4 İttifak Devleti'nin ortak kontrolüne bırakıldı. Bu antlaşma Osmanlı Devleti ile Bulgaristan'ın arasının açılmasına neden oldu. Çünkü Bulgaristan, Dobruca'nın tamamının kendisine verilmesini istiyordu. Osmanlı hükûmeti ise buna karşılık Bulgaristan savaşa katılmadan önce, 6 Eylül 1915'te Bulgaristan'a bıraktığı toprakların kendisine geri verilmesini istedi. Bulgarlar buna razı olmadı. Bulgarlar Dobruca'nın tamamını alırlarsa Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa ile bağlantısı Bulgaristan üzerinden olacaktı. Ayrıca Almanlar da, Dobruca'nın tamamının Bulgarlara verilmesini çıkarlarına uygun bulmadı.⁹⁸²

5.5.3. Makedonya Cephesi

İtilaf Devletleri, Çanakkale'de yenileceğini anlayınca Rusya'ya yapılacak yardımı başka bir yoldan yapmak, Alman ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerinin Ege Denizi kıyılarına inmelerine engel olmak, Türklerle Almanların birleşmesini engellemek, Fransa, Rusya ve İtalya cephelerinde Alman ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerinin baskısını hafifletmek, Sırp ordusuna yardım etmek için Makedonya Cephesi'ni açmaya karar verdi.⁹⁸³ İtilaf Devletleri Çanakkale yenilgisinden sonra buradan çektikleri kuvvetleri Selanik'e çıkarttılar. Fransa, Sırbistan işgal edilince Sırp ordusunun kalıntılarını Korfu Adası'na taşıyıp eğittikten sonra tekrar Selanik'e taşıdı.⁹⁸⁴

Almanya'da İttifak Devletleri başkomutanları, 1916 yılı Eylül ayının ilk haftasında Enver Paşa'nın da katıldığı bir görüşmede Makedonya Cephesi'ndeki durumu da değerlendirdi. Enver Paşa'dan Makedonya Cephesi'ne Türk birlikleri göndermesi istendi.⁹⁸⁵ Almanya'nın Bulgarlara, I. Dünya Savaşı'na girmeleri için verdikleri vaatlerden biri de Makedonya'ya 6 tümenlik bir Alman kuvvetinin gönderileceğiydi.⁹⁸⁶ Fakat Almanya Makedonya Cephesi'ndeki bazı birliklerini Fransa tarafına sevk etmek zorunda kaldığından bunla-

980 Harun Bodur, **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Yeditepe Yay., İstanbul 2013, s. 176.

981 Burhan Bozgeyik, **Yedi Cephe (Osmanlı'nın Sekerâti)**, Cihan Yay., İstanbul 2010, s. 172.

982 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C III, K IV, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TTK Yay., Ankara 1991, s. 142-143.

983 Barlas, **age.**, s. 216.

984 Karal, **age.**, s. 499.

985 Barlas, **age.**, s. 219.

986 Aydemir, **age.**, s. 323.

rın yerine Osmanlı Devleti'nden buraya Türk birlikleri göndermesini istedi.
987

Enver Paşa, 12 Eylül 1916 tarihinde 2. Türk ordusuna katılmaya hazırlanan 50. Tümenin İstanbul'a dönmesi emrini verdi. 50. Tümenin karargâhı o tarihlerde Pozanti'deydi. Tümen 13 Eylül 1916'da geriye intikale başladı. İntikal 25 Ekim'de tamamlandı. 50. Tümenin Anigista dolaylarında toplanması kararlaştırıldı. Meriç ağzı ile Serez'in batısı arasındaki bölgeyi 10. Bulgar Tümeni ile beraber savunacaktı. 50. Tümenin 12 bin askeri, 11320 tüfeği, 12 makineli tüfeği, 16 topu, 137 kılıcı, 1241 hayvanı ve 190 arabası vardı. Makedonya'daki Müslümanlardan asker almak suretiyle sonradan piyade alayları dörder taburlu yapıldı.⁹⁸⁸

General Sarraile komutasındaki İtilaf kuvvetleri Makedonya'da 5 Ekim 1916'da büyük bir saldırıya geçtiler. Bulgarlar zor durumda kalınca Alman ordusundan destek istediler.⁹⁸⁹ Ekim ayında saldırılar artarak devam etti. 31 Ekim 1916 tarihinde taarruza geçen İngiliz birlikleri, 50. Tümenin etkili topçu ve piyade ateşi karşısında eski mevzilerine çekilmek zorunda kaldı.⁹⁹⁰

Makedonya Cephesi'nin Struma ve Vardar kesimlerinde 1916 yılı Kasım ayı genellikle durgundu. Diğer yandan Manastır kesiminde İtilaf kuvvetlerinin taarruzları günden güne artıyordu. Bölgedeki Bulgar kuvvetleri yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine İttifak Devletleri Başkomutanlığı, cephenin Struma kesimindeki Türk kuvvetlerinin iki tümenli bir kolordu haline getirilmesine ve ayrıca 11. Alman ordusu emrine takviyeli bir Türk Alayı'nın gönderilmesine karar verdi. Bu karar gereğince Türk Başkomutanlığı, İstanbul'da bulunan 46. Piyade Tümeni ile Makedonya'daki 50. Piyade Tümeni ve 16. Depo Alayı'ndan kurulmak üzere Tuğgeneral Abdülkerim komutasında 9 Kasım 1916'da 20. Kolorduyu oluşturdu.⁹⁹¹ Kolordunun mevcudu 40.000'e ulaştı. Görevi Batı Trakya'da Meriç ağzı ile Struma ağzı arasında bir çıkarmaya engel olmaktı. 20. Kolordu Komutanı, karargâhı ile 6 Aralık 1916'da Drama'ya gelerek 1916 yılı sonuna kadar Bulgar 2. Kolordusu ile bu bölgeyi savundu.⁹⁹² Kavala-Serez hattına yapılan bütün saldırıları püskürttü.⁹⁹³

Makedonya Cephesi'nin Manastır kesiminde görevlendirilmek üzere 177. Piyade, Alayı da 28 Kasım 1916 tarihinde Kurmay Binbaşı Nazım komu-

987 Çelik, agm., s. 473.

988 Barlas, age., s. 219-220.

989 Karal, age., s. 499.

990 Barlas, age., s.225-226.

991 Barlas, age., s. 228.

992 Karal, age., s. 500; Çelik, agm., s. 496.

993 Bozgeyik, age., s. 173.

tasında oluşturuldu. Alayın kuvveti 3598 asker, 3128 tüfek, 4 top, 6 makineli tüfek, 440 hayvan ve 13 arabadan oluşuyordu. Alayın adına Osmanlı Rumeli Müfrezesi denildi. Alay, 1916 yılı Aralık ayı sonlarında cepheye gönderildi.⁹⁹⁴ Osmanlı Rumeli Müfrezesinin bulunduğu cephe kesiminde muharebeler diğer Türk kesimine nazaran daha şiddetliydi. Bundan dolayı müfrezenin kaybı daha fazla oldu.⁹⁹⁵

1917 yılı Mart ayı başlarında diğer Türk cephelerinde işler iyi gitmiyordu. İngilizler, Filistin Cephesi'nde Gazze, Irak Cephesi'nde Bağdat yakınlarına geldiler. Ruslar Doğu Anadolu'da ilerlemekteydiler. Bu durum karşısında Türk Başkomutanlığı, millî cepheleri takviye etmek için Avrupa cephelerindeki kuvvetlerinden bir kısmını çekme isteğini İttifak Devletleri Başkomutanlığına bildirdi. Makedonya Cephesi'nde bulunan, 50. Türk Tümeni ve 177. Alay dışındaki Türk birliklerinin vatana dönmesine karar verildi.⁹⁹⁶ 46. Tümenin, 19 Mart'ta başlayan Türkiye'ye dönüşü 11 Nisan'da tamamlandı. Makedonya Cephesi'nde durgunluk yaşanırken, Irak Cephesi'nde devam eden şiddetli muharebeler nedeniyle Türk Başkomutanlığı, 50. Tümenin de dönmesine karar verdi. 50. Tümen, 30 Haziran'da intikale başlayıp 25 Temmuz'da toplandığı İstanbul'dan Halep'e gönderildi. Makedonya Cephesi'nde yalnız Manastır kesimindeki Osmanlı Rumeli Müfrezesi adı verilen 177. piyade Alayı kaldı.⁹⁹⁷

Enver Paşa, 19 Haziran 1917'de Alman Karargâhı'ndan Osmanlı Rumeli Müfrezesinin de Türkiye'ye gönderilmesini istedi. Fakat isteği kabul edilmedi. 6 Ekim'de yapılan istek de reddedildi. Osmanlı Rumeli Müfrezesi, daha sonra Romanya'ya geçerek Batum'a gidecek olan 15. Tümen emrine girdi. Bir süre Köstence'de kaldıktan sonra 28 Haziran 1918'de Türkiye'ye hareket etti.⁹⁹⁸

1918 yılına gelindiğinde, Bulgaristan savaş öncesinde göz diktiği bütün toprakları ele geçirmiş ve yorulmuştu. Amerika'dan savaşı kaybetse dahi Makedonya'nın kendisine verileceği yönünde propaganda haberleri geliyordu. Dobruca'nın tamamının kendisine verilmemesi nedeniyle Almanya ve Osmanlı Devleti'ne kızgındı. Bu sırada, İngiliz, Fransız, Sırp, İtalyan ve Yunan kuvvetleri 15-24 Eylül 1918'de büyük bir taarruz başlattı. Bulgar ordusu bu saldırıya dayanamadı. Cephede 18 Eylül'de 25 km'lik geniş bir açık oluştu. Manastır'dan Doyran Gölü'ne kadar olan sahada 150 km'lik bir cephe üzerinde 21 Eylül'de Bulgarlar kaçarcasına geri çekildi. Çoğu Bulgar erlerinden

994 Barlas, *age.*, s. 230.

995 Barlas, *age.*, s. 249.

996 Barlas, *age.*, s. 234.

997 Çelik, *agm.*, s. 496-497.

998 Çelik, *agm.*, s. 498-499.

oluşan 9. Alman ordusu tamamen esir düştü.⁹⁹⁹

Bulgar erlerin çoğu ordudan firar ediyordu. Kalanlar da isteksiz savaşmaktaydı. Almanlar, Varna yoluyla Rusya'dan asker getirip geride bir müdafaa hattı oluşturmak istedi. Avusturyalılar da bu hat için bir miktar asker göndermeyi vaat etti.¹⁰⁰⁰ Almanlar durumu düzeltmeyeceklerini anlayınca bu düşünceden vazgeçtiler. İtilaf güçleri Bulgarların bu kadar kısa sürede dağılacığını ummuyorlardı. İtilaf Devletleri'nin amacı Bulgarları biraz korkutup Makedonya Cephesi'ndeki askerlerin bir kısmını Fransa cephesine taşımaktı. Ancak, Bulgarların bezginliği ve İtilaf Devletlerinin yaptığı usta propaganda yenilgiyi bozguna çevirdi. Bulgarlar 27 Eylül'de mütareke istedi. 30 Eylül 1918'de, Mondros Mütarekesi'nden bir ay önce Selanik Mütareke Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi.¹⁰⁰¹ Bulgaristan, topraklarından İtilaf Devletlerine ait askerî birliklerin geçmesine de izin verdi. İtilaf Devletleri üç koldan Balkanlarda ilerlemeye başladı. Bu kollardan birisi İstanbul'u hedef aldı. İstanbul yolunun İngiliz ve Fransızlara açılması üzerine Osmanlı Başkomutanlığı Kafkasya'da bulunan tümenlerden Batum'daki 10. Tümen ile Bakü'yü alan 15. Tümen boğazlar bölgesine taşınmasına karar verdi. Ukrayna'daki Alman birliklerinin de İstanbul bölgesine taşınmasına başlandı.¹⁰⁰²

Osmanlı topraklarındaki cephelerin sıkışık olduğu bir dönemde, Avrupa'daki Galiçya, Romanya ve Makedonya cephelerine toplamda sayıları 117.000 ile 130.000 arasında olan Türk askeri gönderildi. Avrupa'ya gönderilen Türk birlikleri, Rusya'nın Galiçya'daki yarma harekâtını durdurdu. Romanya ve Makedonya'da taarruz ve savunma görevlerinde başarılı oldu. Müttefik komutanların takdirini kazandı.¹⁰⁰³ Osmanlı Devleti'nin Avrupa cephelerine asker göndermesi İngiliz ve Rus birliklerini meşgul ederek İttifak kuvvetlerinin yükünü hafifletti.¹⁰⁰⁴ Avrupa'ya gönderilen birlikler fizik ve eğitim bakımından seçme birliklerdi. Avrupa'ya giden askerlere en seçme silah ve elbiseler verildi. Türkiye'deki cephelerdeki askerlere göre daha tecrübeli, daha eğitilmiş, donanımları daha kaliteli ve yaş ortalamaları da 35'in altındaydı. Aynı tarihlerde Türkiye'deki piyade birliklerinde 16 ile 50 yaş arasında bulunan askerler vardı. Türk askerleri Avrupa cephelerinde savaşırken Osmanlı topraklarındaki cephelerde sıkıntı içindeydi. Nitekim bu tarihlerde Ruslar, Erzurum ve Trabzon'u işgal etmişti.¹⁰⁰⁵

999 Bayur, *age.*, Kısım IV, s. 678-679.

1000 **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, C II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, s. 254.

1001 Karal, *age.*, s. 523; Bayur, *age.*, Kısım IV, s. 679.

1002 Özel, *age.*, s. 124; Bayur, *age.*, Kısım IV, s. 255, 680.

1003 Aydemir, *age.*, s. 323.

1004 **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi**, C II, s. 96.

1005 Karal, *age.*, s. 500-501.

5.6. Diğer Cepheler

5.6.1. Yemen Cephesi

Özdemir Paşa tarafından 1547'de fethedilen Yemen, Osmanlı Devleti'ni uzun yıllar isyanlarla uğraştırdı. Yemen'de aralıklarla devam eden isyanlar, 1911 yılında Ahmet İzzet Paşa'nın Yemen'deki Zeydilerin lideri İmam Yahya ile yaptığı antlaşmayla sona erdi. Bu antlaşma ile Yahya'ya bazı haklar verildi. Yeni ayaklanmaları önlemek için de Yemen'deki şeyhlerin ailelerine derecelerine göre maaşlar bağlandı. I. Dünya Savaşı'nda İmam Yahya Osmanlı ile yapılan antlaşmaya sadık kaldı. İmam Yahya, İngilizlere ve Asir'deki İdrisi'ye karşı Osmanlı Devleti'ni lojistik ve askerî olarak destekledi. Hicaz'da çıkan Şerif Hüseyin isyanı sonucu Yemen'deki Osmanlı birliklerinin İstanbul'la bağlantısı kesilince İmam Yahya ile yapılan bu antlaşmanın önemi daha da arttı. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Güney Yemen (Aden Körfezi)'de İngilizlerle, Kuzey Yemen'de Asir sınırında İdrisi ile savaştı.¹⁰⁰⁶

Yemen'in stratejik konumu yüzyıllardır emperyalist güçlerin ilgisini çekiyordu. Yemen'deki en stratejik nokta Babül Mendep Boğazı ve çevresiydi. Bu Boğaz Aden Körfezi'nden Kızıldeniz yönünde yapılacak bütün geçişleri kontrol edebilecek bir konumdaydı. Boğaz'ın bir yanında Yemen diğer yanında ise Afrika'nın Habeşistan bölgesi bulunuyordu.¹⁰⁰⁷

I. Dünya Savaşı öncesinde Yemen'de bulunan 7. Kolordu savaş başlayınca 7 Kasım 1914'te kendi seferberliğini ilan ederek güneyde İngiliz işgalindeki Aden'e karşı 39. Tümenle Taiz Harekât Bölgesi Komutanlığını, kuzeyde İngilizlerle iş birliği yapan İdrisi'ye karşı 40. Tümenle Tehame Harekât Bölgesi Komutanlığını kurdu.¹⁰⁰⁸ Osmanlı Devleti, Yemen'deki birliklere destek amacıyla yerel halktan "Şöke" adı verilen askerler de istihdam etti. Şöke birliklerine silah ve cephane sağlandı. Osmanlı Tümeninden ayrılan müfrezelele birlikte Şökeler çatışmalara katıldı. Harekâtlarda, Şökeler Türk piyade bölükleri ve toplarıyla takviye edildi.¹⁰⁰⁹

I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin bölgedeki temel amacı sömürgeleleri altındaki Aden'i ve çevresini elde tutmaktı. Bunun için de bölgede İdrisi başta olmak üzere Osmanlı yönetimine baş kaldırmaya istekli kabile şeflerini

1006 Şükrü Erkal, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI. Cilt Hicaz, Asir, Yemen, Cepheleri ve Libya Hareketi 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, s. 413-416.

1007 İhsan Süreyya Sırma, **Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyancıları**, Beyan Yay., İstanbul 2008, s. 57.

1008 Erkal **age.**, s. 88.

1009 Cabir Duysak, "I. Dünya Savaşında Yemen Cephesi", **I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti**, Kitabevi, İstanbul 2015, s. 251.

finanse ettiler.¹⁰¹⁰ İngilizler, savaş başlamadan önce ve savaş yıllarında Mısır merkezli “Arap Büro” vasıtasıyla bölgedeki kabilelerle ilgili detaylı bir saha araştırması yaptılar. Bölgedeki kabilelerin yaşadıkları yerlerin haritalarını çıkardılar. Kabilelerin liderleri ve liderlerin en yakın rakipleri hakkında topladıkları bilgileri İngiltere’ye gönderdiler.¹⁰¹¹

I. Dünya Savaşı başlayınca İngilizler ilk önce “Mendep” bölgesine saldırdı. İngilizler Mendep bölgesini, 9 Kasım 1914’te bombardımana tuttular. Mendep ve Şeyh Sait’i 10 Kasım 1914’te işgal ettiler. Türk kuvvetleri bölgeyi 18/19 Kasım tarihlerinde tekrar ele geçirdi. İngilizler donanma üstünlüğünden yararlanarak sık sık bölgeye taciz atışlarında bulundu. Bu yolla bölge halkını etkilemeye kendi taraftarı olan kabile şeflerine mesaj ve moral vermeye çalıştı.¹⁰¹² İngiliz donanması Yemen sahillerini ablukaya alarak sahildeki yerleşim yerlerini bombaladığından halk iç kesimlere göç etti.¹⁰¹³

Osmanlı kuvvetlerinin bu cephedeki amacı İngilizleri Aden’den çıkarmaktı. 7. Kolordu, Taiz Harekât Bölge Komutanlığına 25 Ocak 1915’te taarruz emrini verdi. Bu sırada Suvadiye ve Adin ayaklanmaları baş gösterdi. Taiz Komutanlığı taarruzu erteleyip ayaklanmaları bastırdı. Aden taarruzu, 30 Haziran 1915’te başlatılabildi. Türk kuvvetleri başarılı bir şekilde ilerleyerek İngilizleri ve destekçilerini yenilgiye uğratıp Lahic ve Şeyh Osman’ı da alarak İngilizleri Aden’e hapsedtiler. Aden’in çevre ile olan bağlantısını kestiler. İngilizlerin elinde Aden merkez dışında toprak kalmadı. Aden’i takviye etmek için İngilizler Hindistan’dan ve Mısır’dan kuvvet getirdiler.¹⁰¹⁴ İngilizler takviye kuvvetlerle tekrar saldırıya geçtilerse de yapılan Efyüş, Birinci ve İkinci Elvaht muharebelerinde yenilerek ve çok sayıda kayıp vererek tekrar merkez Aden’e çekilmek zorunda kaldılar. Aden’e sıkışıp kaldıklarından Güney Yemen’deki egemenliklerini ve bölgedeki itibarlarını kaybettiler.¹⁰¹⁵

İngiltere, 1915 yılında Güney Yemen’de aldığı yenilgilerden sonra, Osmanlı Devleti’nin Güney Yemen üzerindeki baskısını azaltmak için İdrisi ile olan ilişkilerini artırdı. İngiliz Deniz Kuvvetleri, Yemen’i dünyadan ayırıp yalnız bırakmıştı. Fakat 1912 tarihli Osmanlı- İtalyan Savaşı’ndan beri devam eden iktisadi yönden zayıflatma dönemini uzattı. Böylece, İdrisi’nin Yemen

1010 Isa Blumi, “İmam Olmak: I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hâkimiyeti Altındaki Yemen’de İmparatorluk ve İktidar Macerası”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 610.

1011 **A Collection of First World War Military Handbooks of Arabia 1913-1917**, Vol II, The Arab Bureau Handbooks Of Hejaz, Asır, Yemen 1917, Government Press, Cairo, Archive Editions 1988, s. 33,60.

1012 Erkal, **age.**, s. 423-432.

1013 Duysak, **agm.**, s. 251.

1014 Erkal, **age.**, s. 443-476.

1015 Erkal, **age.**, s. 483- 490.

deniz ticaretinde tekel oluşturmasını sağlamaya çalıştı. I. Dünya Savaşı sırasında, İdrisi tarafından kontrol edilen limanlar daha büyük bir iktisadi bölge olan Kızıldeniz'e tekel olarak erişim hakkına sahipti. Savaş boyunca, İdrisi kısmen ticarete kazanılan gelire ve kısmen de İngiliz koruması ile bölgenin iki büyük kabile konfederasyonu olan Haşid ve Bakil'in pek çok üyesini yanına çekti.¹⁰¹⁶

Osmanlı kuvvetleri Tehame hareket bölgesinde İdrisi güçlerine karşı 1915 yılında arka arkaya başarılar kazandı. 20 Temmuz 1915'te Kande çarpışmasında, 22-23 Temmuz'daki Ebukerş taarruzunda, 16-22 Eylül 1915 tarihlerinde Vazaat ve Luhye cephe bölgelerinde İdrisi kuvvetlerine karşı başarılar kazandı. İdrisi kuvvetleri her seferinde yenildi. Bu durum bölgedeki bazı kabilelerin İdrisi'yi bırakıp Türk tarafına geçmesine neden oldu. Hatta bazı kabileler İdrisiyle çarpışmaya başladı. İdrisi'nin yenilgileri İngilizleri de kızdırdı. İngilizler İdrisi'den o zamana kadar verdikleri 1.200.000 lirayı bir ara geri istediler. Hatta İdrisi'yi Meydi ve Cizan'a asker çıkarmakla tehdit ettiler.¹⁰¹⁷

Osmanlı kuvvetleri Güney Yemen'deki "Taiz" hareket bölgesinde 16 Mart 1916'da İmad Baskını'nda, Ağustos ve Eylül aylarında 3 kez yapılan Elmeçhale muharebelerinde İngilizleri başarısızlığa uğrattı. Kabileler arasında İngilizlerin saygınlığı azaldı. İngilizler bu durum karşısında bölgede propaganda faaliyetlerini artırdılar. Uçaklardan propaganda belgeleri atıldılar. Kabile şeyhlerine daha çok para vererek durumu kendi lehlerine değiştirmeye çalıştılar. Ancak Hadramut'un önemli kabilelerinin şeyh ve emirlerinin % 90'ı İngiliz himayesini reddederek Osmanlı Devleti'ne itaat etti. Somali'deki Elvedat, Eritre'deki Denakil kabileleri de Osmanlı tarafına geçti. İngilizler bir yandan da İdrisi'yi kışkırtarak 7. Kolordu kuvvetlerinin dikkatini Aden'den Kuzey Yemen'e çekmeye çalıştılar. Ancak İdrisi'nin Güney Yemen'e inme emelleri gerçekleşmedi.¹⁰¹⁸

İngilizler, 1917 yılında Türklerin Aden'e ilerlemesini önlemek ve Aden üzerindeki çemberi kırmak için bazı saldırılarda bulunduysa da başarısız olarak geri çekildi. İngilizler, 1918 yılına gelindiğinde Taiz bölgesinde Aden'den Lahic'e doğru önceki yıllarda yaptıkları çıkış hareketlerini de bıraktılar. Tehame bölgesinde ise İdrisi kuvvetleri, nisan ayında gerçekleştirdikleri Mor taarruzunda 200 ölü ve 300 yaralı vererek geri çekildiler. Türklerin de 40 şehidi ve 74 yaralısı vardı. İdrisi'ye, Luhye, Abis ve Rassas çatışmalarında da darbe indirildi.¹⁰¹⁹

1016 Blumi, agm., s. 611.

1017 Erkal, age., s. 493-494.

1018 Erkal, age., s. 498-506.

1019 Erkal, age., s. 546-587.

Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'dan gelen emir üzerine Yemen'deki 7. Kolordu silahlarını bıraktı. Birliklerdeki mühimmat, tüfek ve silahların önemli bir kısmı İmam Yahya'ya ve Yemenli sadık kabilelere verildi. Bacil'deki toplarla cephanesi 11 Ocak 1919 tarihine kadar tamamen İmam Yahya'ya teslim edildi. Yahya'ya ayrıca 35 topla birlikte bütün katırlar da bırakıldı. Eldeki mavzerler ve cephaneler Tehame'deki kabilelere verildi. Silahların bir kısmı bölgedeki kabilelere satılarak paraları aylardır maaşlarını alamayan subay ve erlere dağıtıldı. Çünkü Mondros Mütarekesi'nden önce, Yemen'deki asker ve sivil memurlar 40 aydır maaş alamamaktaydı. İngilizlere ise işe yaramaz haldeki 700 tüfek teslim edildi.¹⁰²⁰

Türk birlikleri, Yemen'de yenilgiye uğramadan hem İngilizlere hem de İngilizlerin desteklediği İdrisi kuvvetlerine karşı başarılı bir mücadele verdi. İmam Yahya ve Yemen aşiretlerinin de desteğiyle İngiliz işgalindeki bazı stratejik yerleri kurtararak İngilizleri Aden'e hapsetti. Ancak, Mondros Mütarekesi'yle yenik duruma düşerek 400 yıldır Osmanlı hâkimiyetinde olan Yemen'i terk etmek zorunda kaldı. Yemen Valisi Mahmut Nedim Bey ile bir kısım memur ve subay, İmam Yahya'nın da ısrarıyla Yemen'de kaldı. Diğer subay ve askerler ise mütareke şartları gereği Mısır'daki esir kamplarına götürüldü. Vali Mahmut Nedim Bey, 1920 yılı Haziran ayında Mustafa Kemal'e mektup yazarak TBMM'ye Yemen'den mebus göndereceklerini bildirdi. Ancak bu mebuslar, İngiliz donanmasının baskısından dolayı Süveyş'ten Yemen'e geri dönmek zorunda kaldı.¹⁰²¹

5.6.2. Kuzey Afrika Cephesi

Kuzey Afrika Cephesi'nde de mücadele veren Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyada kaybettiği son toprak parçası Trablusgarp'tı. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde bölge İtalyanlar tarafından işgal edildi. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika cephesindeki mücadelesinin merkezi Trablusgarp'tı. Kuzey Afrika'da işgalci güçlere karşı verilen mücadele buradan idare edildi. Sultan Mehmet Reşat'ın İtilaf Devletleri'ne karşı 14 Kasım 1914'te yaptığı cihat çağrısını ilk destekleyenlerden biri Senûsî lideri olan Seyit Ahmet idi. Senûsî tarikatı bölgede çok kuvvetli olduğundan mücadele de bunlar vasıtasıyla yürütüldü.¹⁰²²

I. Dünya Savaşı'nda Almanya, Avrupa cephelerinde zor duruma düştü. Bu nedenle siper savaşları ile durumu idare etmeye çalıştı. Hatta Osmanlıların Kuzey Afrika'da yeniden organize olmasını ve bölgede mümkün olduğunca çok İngiliz askerini meşgul etmesini istedi. Ayrıca Mısır'da bulunan

1020 Erkal, *age.*, s. 612; Bozgeyik, *age.*, s. 188.

1021 Duysak, *agm.*, s. 259.

1022 Hamit Pehlivanlı, "Teşkilât-ı Mahsûsa Kuzey Afrika'da (1914-1918)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XVI, S 47, 2000, s. 423.

Avustralya ve Yeni Zelanda kökenli İngiliz sömürge kuvvetlerinin Avrupa cephelerine gönderilmesini engellemeye çalıştı. Enver Paşa da Mısır'a saldırı planları yapmaktaydı. 4. Ordunun Mısır'a doğudan yapacağı saldırıyı desteklemek üzere Bingazi bölgesinden de Mısır'a saldırmayı planladı. Bu plana göre bölgeye yeni kuvvetler gönderilerek Şeyh Ahmet Senûsî birlikleriyle yapılacak ortak harekât ile İngilizler iki ateş arasında bırakılacak ve Mısır kurtarılacaktı.¹⁰²³

Enver Paşa, Yüzbaşı Nuri Bey'i "Afrika Gruplar Komutanı" olarak görevlendirdi. Nuri Bey, daha önce bölgede Enver Paşa'yla beraber savaşmıştı. Kuzey Afrika'da Teşkilât-ı Mahsusa birlikleri ve yerli kuvvetlerin hem İtalyanlara hem de İngilizlere karşı yapacakları harekâtı yürütmekle Nuri Bey görevlendirildi. Trablusgarp'a ulaşmak zordu. Çünkü deniz yolları İtilaf Devletleri'nin kontrolü altındaydı. Mısır'a giden kara yolları da Süveyş Kanalı'na yerleşen İngiliz kuvvetleri tarafından engelleniyordu. Bu nedenle o dönemde tarafsız olan Yunanistan üzerinden gitmeye karar verildi. Nuri Bey ve heyeti 5 Aralık 1914'te İstanbul'dan Atina'ya oradan da Pire'ye geçti. Pire'de bir kaçakçı gemisine binerek Şubat 1915'te Bingazi'nin Tobruk ve Sollum arasında yer alan Defne'de kıyıya çıktı.¹⁰²⁴ Nuri Bey'in yanında Binbaşı Cafer Askerî ile o sıralarda İstanbul'da bulunan Trablusgarplı mücahit lider Süleyman el-Baruni vardı. Bu arada Nuri Bey'e ihtiyaçları karşılması için 10.000 altın verildi.¹⁰²⁵ Ayrıca Nuri Bey, beraberinde getirdiği "Padişah Fermanı" ile Seyit Ahmet Senûsî'ye Bakanlık unvanının verildiğini bildirdi. Seyit Ahmet Afrika'da Halife'nin vekili olmak istiyordu. Bu nedenle verilen unvanı az bulsa da kabul etti.¹⁰²⁶

Yüzbaşı Nuri Bey beraberinde getirdiği harp araç gereçleri ve silahlarla Senûsî ordusunu yeniden teşkilatlandırdı. Ateş gücüne önem verilerek ağır makineli tüfek ve topçu birliklerini kurdu. Birer subay komutasında 31 Mayıs 1915'te üç tüfekli bir ağır makineli tüfek kıtası oluşturuldu. 13 Haziran'da dört toplu 109 mevcutlu bir dağ bataryası temin edildi. Nuri Bey'in getirdiği silah ve malzeme ile Yüzbaşı Emin komutasında bir "Piyade Numune Taburu" kuruldu. Şeyh Ahmet'in izniyle kurulan bu tabura birkaç Türk eri de eğitici olarak verildi.¹⁰²⁷ Bu arada Cafer Askerî, teşkilatlanma için gerekli olan bazı silah, harp araç ve gereçlerini getirmek üzere Suriye'ye gitti. Suriye'de Cemal Paşa ile görüşüp gerekli para, gıda, araç ve gereçleri temin ettikten

1023 Pehlivanlı, *age.*, s. 425.

1024 Cafer el- Askerî, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, Haz. Necdet Fethi Safvet, Çev. Halit Özkan, Klasik Yay., İstanbul 2008, s. 40-41.

1025 Necdet Karaköse, "I. Dünya Savaşı'nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 6, 2011, s. 255.

1026 Erkal, *age.*, s. 642.

1027 Erkal, *age.*, s. 111.

sonra Bingazi'ye döndü.¹⁰²⁸

Libya'da bu hazırlıklar devam ederken İstanbul'da Teşkilat-ı Mahsusa'dan üç piyade bölüğü, bir ağır makineli tüfek takımı ve bir istihkâm takımından mürettep olarak kurulan bir piyade taburu, Alman denizaltısı eşliğinde iki yelkenli gemi ile Bodrum'dan hareket ederek 22 Ekim 1915'te Sollum'un batısında karaya çıktı. Tabur ertesi gün buradan Sollum yakınlarında Bir-i Vaar yöresinde bulunan Senûsî ordugâhına ulaştı. Yüzbaşı Nuri Bey 24 Ekim'de tabur subaylarını Senûsî lideriyle tanıştırdı. Türk subaylarının yaptığı çalışmalar sonucunda, Bingazi'deki Senûsî kuvvetleri, Genel Komutanlığa bağlı dokuz piyade ve bir menzil komutanlığından oluşan bir birlik haline getirildi. Çeşitli tarihlerde bölgeye gelen subay ve astsubaylar, kabilelerden oluşturulan birliklerin başına getirildi. Sünusilerin elinde birliklerin cephane ihtiyacını karşılamak için günde 1000 mermi yapabilen küçük bir de fabrika vardı.¹⁰²⁹

Şeyh Senûsi, Kasım 1915'te İngiltere'ye karşı harekete geçti. Alman denizaltıları Türk ve Senûsî kuvvetlerine destek için bölgede bulunuyordu. İngiliz Kraliyet donanmasından Tara kruvazörü Sollum açıklarında Alman denizaltısı tarafından torpido ile 5 Kasım 1915'te batırıldı. Denizaltılar Sollum mevkiinde bulunan İngiliz karakol mevzilerini 6 Kasım'da topa tuttular. Limanda demirli iki keşif karakol gemisinden Abbas adlı hücum gemisi batırıldı ve diğeri ağır hasara uğratıldı. Bu arada bir yük nakliye gemisi 7 Kasım'da Bingazi sahillerinde batırıldı. Sollum'da bulunan İtilaf askerî kıtalarının çadırları 15 Kasım'da topa tutuldu. Mısır sınırından 80 km içeride bulunan Barani'deki "Zavye Tekkesi"ni 17 Kasım'da 300 Senûsî mücahidi ele geçirdi. İlerleyen günlerde Senûsî güçleri İtilaf askerlerinin bulunduğu kışlalara hücum etti. Mısır'a karşı icra edilecek askerî harekât, Cafer Askerî'nin komutasına bırakıldı. Seyyit Ahmet ile Nuri Bey, çoğunlukla büyük birliklere komuta ediyordu. Türk ve Senûsî kuvvetlerinin bir kısmı Bingazi, Derne ve Tobruk'ta İtalyanlara karşı geride kalarak savunma yapmak zorundaydı. Savaşın başlarında Senûsî mücahitleri ve Türkler, İngilizlere karşı önemli başarılar elde etti. Ancak, İngiliz uçak ve zırhlı araçlarının devreye girmesiyle Senûsî kuvvetleri ağır zayıat aldı.¹⁰³⁰ Akakir Savaşı'nda 26 Şubat 1916'da Cafer Askerî yaralanarak esir düştü ve Mısır'daki "Meadi Esir Kampı"na götürüldü.¹⁰³¹ Nuri Paşa, emrindeki Senûsî birliklerini Bir-i Vaar ve Mesed tarafına çekti. Çünkü orada Bingazi'den gelecek olan takviye birlikleri ile yakın temas kurmak daha uygundu. Fakat bu çekilmeden sonra İngiliz

1028 El- Askerî, *age.*, s. 49-51.

1029 Erkal, *age.*, s. 111-113.

1030 F. Rezzan Ünalp, "I. Dünya Savaşı'nda Trablusgarp/Libya Cephesi, Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da Yürüttüğü Askerî Faaliyetler", **1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında I. Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu**, İstanbul 20-21 Kasım 2014, **Bildiriler**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2015, s. 361.

1031 El- Askerî, *age.*, s. 75-85.

güçleri ilerleyerek 28 Şubat'ta Barani mevkiini işgal etti. Daha sonra, General Peyton kumandasındaki İngiliz birlikleri, 24 Kasım'dan beri Türklerin elinde bulunan Sollum şehrini 14 Mart 1916'da ele geçirdi.¹⁰³²

Osmanlı Devleti, bu olaylardan sonra da Trablusgarp'ta devam etmekte olan direniş harekâtını destekleyerek İtalyanları bu topraklardan atmak için bölgedeki mücahitlerden Süleyman El Bârunî'yi 21 Eylül 1916'da buraya vali olarak atadı. Binbaşı Abdurrahman Nafiz Bey de Trablusgarp Bağımsız Kuvvetler Kurmay Başkanlığına getirildi. El Bârunî, 28 Eylül 1916'da Trablusgarp'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı. Viyana'ya gelen Süleyman El Bârunî, Avusturya'nın Pola Limanı'ndaki Alman deniz üssünden İttifak Devletlerine ait denizaltıyla Trablusgarp'a hareket etti. 13 Ekim'de Bingazi bölgesine vardı. Burada yerli halk tarafından Osmanlı bayraklarıyla coşkulu bir şekilde karşılandı.¹⁰³³

Libya'da Abdurrahman Nafiz Bey ile Nuri Paşa arasında görüş ayrılıkları çıkınca Nafiz Bey 29 Temmuz 1917'de bir Alman denizaltısı ile İstanbul'a hareket etti. Abdurrahman Nafiz Bey İstanbul'a döndükten beş ay sonra Nuri Paşa da Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına atandı ve bu nedenle o da Trablusgarp'tan ayrıldı. Nuri Paşa'nın yerine Afrika Grupları Komutanlığına ordu da süvari yüzbaşı olan Şehzade Osman Fuat getirildi. Sultan Murat'ın torunu olan Osman Fuat, bu göreve atanınca kendisine Fahri Tümgeneral rütbesi verildi. Enver Paşa, daha önce İstanbul'a dönen Kurmay Yarbay Abdurrahman Nafiz Bey'i, Osman Fuat'a yardımcı olması için Erkân-ı Harp Reisi olarak yeniden görevlendirdi. Şehzade Osman Fuat ve maiyetinde bulunanlar 2 Nisan 1918'de Viyana'ya hareket etti. Viyana'dan temin edilen 559.490 Fransız Frankı ile 9 Mayıs 1918'de Pola'ya geçtiler. Buradan 11 Mayıs 1918'de bir Alman denizaltısı ile yola çıkıldı ve 17 Mayıs 1918'de Mısırata'ya varıldı. Vali Süleyman El Baruni, âyan üyeleriyle beraber 18 Haziran 1918'de Mısırata'ya gelerek Şehzade Osman Fuat'a bağlılığını bildirdi. Ertesi gün düzenlenen bir törenle Padişah'ın 28 Mart 1918 tarihli Fermanı okundu. Bundan sonra Şehzade Osman Fuat, Mondros Mütarekesi'ne kadar Kuzey Afrika'daki mücadelenin liderliğini yaptı.¹⁰³⁴ Şehzade, Trablusgarp'tan Tunus'taki direniş hareketlerini de destekledi. Şehzade Osman Fuat'a 15 Temmuz 1918'de Başkomutanlıktan gelen telgrafta, Tunus'ta Fransızlara karşı çıkan isyanı silah ve cephane verecek desteklemesi emredildi. Bunun üzerine Trablus ve çevresindeki birlikleri yakından görmek ve Tunus üzerinde yapılacakları kararlaştırmak için şehzade Osman Fuat 25 Temmuz-17 Eylül 1918 tarihleri arasında bölgede bir gezi yaptı. Bölgedeki mücahitlerle ve dinî liderlerle görüşmeler yaparak Tunus'taki

1032 Ünalp, agm., s. 362.

1033 Erkal, age., s. 685-687.

1034 Erkal, age., s. 709, 719.

Fransız işgal güçlerine saldırılar düzenlenmesini sağladı.¹⁰³⁵

Libya'yı üs olarak kullanan Osmanlı kuvvetleri, buradan Afrika'nın diğer bölgelerindeki Müslümanları Cihad-ı Ekber (Büyük Savaş)'e katılmaya, bölgedeki Müslüman liderlere de mektuplar göndererek Osmanlı Devleti'nin yanında İtilaf Devletlerine karşı mücadeleye davet ettiler. Libya haricinde bu çağrıya en büyük destek Sudan'ın Darfur bölgesi Sultanı Ali Dinar'dan geldi. Darfur Sultanı Ali Dinar, Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığını ve cihat davetine uyduğunu bildirdi. Ali Dinar, 22 Nisan 1915'te tam bağımsızlığını ilan etti. Sudan'daki İngiliz sömürge yönetimi, Ali Dinar'ın Senûsilerle birleşmesinden korkuyordu. İki kuvvetin birleşmesi sonucu ortaya çıkacak bir kuvvetle baş etmek için kuvvetli bir ordu ve güçlü bir sahil organizasyonu gerekecekti. Buna fırsat vermemek için sömürge güçleri harekete geçti. İngiltere'nin Sudan sömürge yönetimi 1916 yılında, Mısır sömürge kuvvetlerinin ve 3 adet İngiliz savaş uçağının da destek verdiği bir orduyla Ali Dinar'a saldırdı. İngilizlerin üstün silah gücü nedeniyle savaşı kaybeden Sultan Ali Dinar 6 Kasım 1916 tarihinde Cebel-i Cuba Muharebesi'nde şehit düştü. İngilizler, 1916'da Darfur Sultanlığını ortadan kaldırarak Sudan'ın tamamını işgal ettiler. Sultan Ali Dinar'ın şehit olmasından sonra da Sudanlı Müslümanlar, 1917 yılı sonuna kadar Munkula ve Nuba dağları gibi yerlerde sömürgeci güçlere karşı gerilla savaşına devam ettiler.¹⁰³⁶

Kuzey Afrika cephesinde İngilizler 1916-1917 yıllarında Sollum, Siva ve Darfur harekâtı sonunda İskenderiye, Güney Mısır, Sudan ve Darfur'da büyük kuvvetler tutarak bu bölgeleri kontrol edebildi. Türk Başkomutanlığı, İstanbul'dan gönderilen ve sayıları 100'ü geçmeyen subay ve astsubaylardan oluşan piyade taburu ile ve küçük bir Alman müfrezesi tarafından yetiştirilen yerli güçlerle İtilaf Devletlerinin 100.000 den fazla askerini bu bölgede durdurmayı başardı. Mütarekeye kadar sürdürülen çetin mücadelelerle İtalyanlar iç bölgelerden tamamen çıkarıldı. Bunlar kıyılarda birkaç tahkim edilmiş şehir ve kasabaya sığınmak zorunda bırakıldı.¹⁰³⁷

I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi şartlarına göre Şehzade Osman Fuat ile Trablusgarp ve Bingazi'deki bütün Osmanlı subaylarının en yakın İtalyan makamlarına teslim olması gerekiyordu. Fakat Şehzade Osman Fuat ve Osmanlı subayları hemen teslim olmadılar. Trablusgarp'ta İtalyanlar karşısında söz sahibi olacak, bağımsızlığını savunacak bir hükümetin kurulması için başta Yarbay Abdurrahman Nafiz Bey'in çabaları ile bir çalışma başlatıldı. Trablusgarp'ın ileri gelenleri bir araya getirilerek Meclis-i Mebusan açıldı ve anayasa yapıldı. Millî Hükümet ile İtalyanlara

1035 Erkal, *age.*, s. 720-721.

1036 Mustafa Çabuk, "Cihan Harbi'nde Sudan'daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam'ın Cihat Mektubu", *Türkiyat Mecmuası*, C 27, S 1, 2017, s. 107-108.

1037 Erkal, *age.*, s. 684,734-735.

karşı mücadeleyi sürdüreceğ millî ordu kuruldu. Şehzade Osman Fuat, bu çalışmalarını tamamladıktan sonra heyeti ile birlikte 8 Mart 1919'da Tunus'ta Dehibat şehrinde Fransızlara teslim oldu. Fransızlar, Mütareke şartları gereğ, Şehzade Osman Fuat ve heyetini 24 Mart 1918'de Trablusgarp Tunus sınırında Alvet el Gunna'da İtalyanlara teslim ettiler. İtalyanlar, Türk heyetini 26 Haziran 1919'da Napoli yakınındaki Ischia Adası'na götürdüler. Heyet, 2 Ekim 1919'da Napoli'den trenle Brindizi'ye, ertesi günü buradan vapurla Pire'ye, buradan da hareket eden heyet 7 Ekim 1919'da İstanbul'a ulaştı.¹⁰³⁸

1038 Karaköse, s. 277; Erkal, **age.**, s. 726-727.

6. I. DÜNYA SAVAŞI'NDA YAPILAN GİZLİ ANLAŞMALAR*

I. Dünya Savaşı, İttifak-İtilaf Devletleri arasında Avrupa'da patlak vermişse de çok geçmeden Osmanlı Devleti topraklarının esas mücadele alanı olduğu büyük bir savaş hâline geldi. Çünkü sömürge mücadelesine girişmiş olan asıl Avrupalı büyük devletlerin ihtiyacı olan petrol vb. stratejik ham madde kaynakları büyük oranda Osmanlı topraklarında bulunmaktaydı. Ayrıca, bu ham madde kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması için ulaşım yollarının da kontrol altında bulunması gerekiyordu. Bu bağlamda, Boğazlar, Batum, İskenderun ve Basra (körfeziyle birlikte) stratejik yerlerdi. Daha da önemlisi, milliyetçi ve liberal fikirlerin etkisi altında kalan Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Müslim veya gayrimüslim topluluklar da etnik ve dil temelli özerklik veya bağımsızlık yolunda desteklenmekteydiler. Bütün bu düşüncelerin gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti topraklarının paylaşılması gerekmektedir.

Avrupa Devletleri, Osmanlı Devleti ile I. Dünya Savaşı öncesinde ittifak yapmak istemiyordu. Çünkü Avusturyalı bir diplomatın Alman Dışişleri Bakanı Jagow'a söylediği gibi Osmanlı Devleti'nin otuz yıl kadar ömrü kalmış olup parçalanması kaçınılmazdı.¹⁰³⁹ Hatta bunun daha yakın olduğunu düşünenler de vardı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, 1913-1917 yılları arasında birtakım gizli anlaşmaların konusu/nesnesi olmuştur.¹⁰⁴⁰

6.1. İstanbul Anlaşması (3-18 Mart 1915)

İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi ve ekonomik emellerinin farkında olan Rusya, bu devletlerin 19 Şubat 1915'ten beri Çanakale Boğazı'nı bombardıman etmelerinden kendi siyasetinin selameti açısın-

* Prof. Dr. Mustafa Budak, İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi, e posta: mubudak@hotmail.com.

1039 Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika**, Küre Yay., İstanbul 2002, s. 4.

1040 Savaş öncesi Osmanlı topraklarının paylaşılmasını ya da nüfuz bölgelerine ayrılmasını amaçlayan gizli anlaşmalar şunlardı: 15 Şubat 1914 tarihli Fransız-Alman gizli anlaşması, 15 Haziran 1914 tarihli Alman-İngiltere gizli anlaşması. Bu konuda bk., Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, II/3, Ankara, s. 401-444.

dan endişelenmişti. Hemen harekete geçen Rusya, 3 Mart'ta, Dışişleri Bakanı Sergei Sazanov aracılığıyla İstanbul ve Boğazlar'la ilgili isteklerini İngiltere ve Fransa'ya bildirdi. Fransız Büyükelçisi M. Paleologueu da, 8 Mart'ta Fransa'nın İstanbul ve Boğazlar hakkındaki Rus taleplerini kabul ettiğini bildirdi. Aynı şekilde 10 Mart'ta toplanan İngiliz hükûmeti de, Rusya'nın bu teklifini kabul etmeye karar verdi. Bu karar, 12 Mart'ta Dışişleri Bakanı Lord Edward Grey tarafından St. Petersburg'daki Büyükelçisi Sir G. Buchanan'a bildirildi ve o da bu kararı yazılı bir taahhüt halinde Rus Dışişleri Bakanı Sazanov'a ilettili. İstanbul Anlaşması olarak adlandırılan bu taahhütlemeye göre, Ruslar, İstanbul ve Çanakkale Boğazları, Marmara Denizi, Gelibolu Yarımadası, Enez-Midye hattına kadar Trakya, Bozcaada, Gökçeada ile Sakarya Irmağı'na kadar Kocaeli Yarımadası'na sahip olacaktı.¹⁰⁴¹ Böylece İngiltere ve Fransa, kendi planları karşısında İstanbul Anlaşması'nı imzalamak suretiyle Rusya'ya bir "sus payı" vermiş oldu.

6.2. Sykes-Picot Gizli Anlaşması (16 Mayıs-23 Ekim 1916)

Bu gizli anlaşma, Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını İngiltere ve Fransa arasında paylaştırmayı amaçlamaktaydı. Söz konusu anlaşma, İngiliz müzakereci Sir Mark Sykes ile Fransız temsilcisi François Georges Picot'un soyadlarından mülhem Sykes-Picot adıyla anılmıştır. Ancak bu anlaşmaya esas teşkil edecek görüşmeler, İngiliz hükûmetinin Nisan-Haziran 1915 tarihleri arasında Dışişleri uzmanı Sir Maurice de Bunsen başkanlığındaki komite çalışmalarına kadar uzanmaktadır. 8 Nisan 1915'te çalışmalarına başlayan De Bunsen Komitesi, 13 ayrı toplantı yapmış ve 29 sayfalık raporunu hazırlayarak 30 Haziran'da sunmuştur.¹⁰⁴² "De Bunsen Raporu" adı verilen bu rapor, savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin siyasi yapısı hakkında şu alternatifleri sıralamıştır: 1. Osmanlı topraklarının İtilaf Devletlerince ilhak edilmesi. 2. İlhak yerine etki/nüfuz alanlarına bölme. 3. Osmanlı Devleti'nin mevcut siyasi yapısını koruma. 4. Osmanlı Devleti'ni adem-i merkezîyetçi bir siyasi yapıya kavuşturma.

De Bunsen Komitesi, daha az maliyetli olduğunu düşündükleri adem-i merkezîyetçi öneriyi savunmuştu. Buna göre, Osmanlı Devleti toprakları üzerinde Suriye, Filistin, Ermenistan, Anadolu ve Mezopotamya (Irak) olmak üzere beş federe devletin kurulması öngörülmekteydi. Ayrıca Komite, Akdeniz'den Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir alanda İngiliz etki/nü-

1041 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1970, s. 308-311, Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara 1976, s. 11-12; A.L. Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları, 1908-1923**, Çev. Damla Acar-Funda Soysal, Kitap Yayınevi, s. 169-171.

1042 A. L. Macfie, **The Eastern Question 1774-1923**, 2. Baskı, London 1991, s. 59; İsmail Şahin-Cemile Şahin-İsmail Şükür, "Ortadoğu'da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması", **The Journal of Academic Social Science Studies**, XXXVIII/Autumn II/2015, s. 244-246.

fuz alanı oluşturmayı amaçlıyordu.¹⁰⁴³

Sykes-Picot görüşmeleri 21 Ekim 1915'te Londra'da başladı. Asıl mesele, Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarının paylaşılmasıydı. Öngörülen paylaşma, doğrudan ve dolaylı-nüfuz alanı şeklinde gerçekleşecekti. Bir süreden beri İngiliz Temsilci Mc Mahon ile Şerif Hüseyin mektuplaşmaları devam etmekteydi. Şerif Hüseyin, kuzeyde Toroslara ve güneyde ise Hint Okyanusu'na kadar uzanacak Büyük Arap Devleti'ni istemekteydi. Bu istek, Mersin, İskenderun sancağı, Şam, Hama, Humus ve Halep'in batısında kalan topraklar Arap sayılamayacağından geri kalan topraklar için Mc Mahon tarafından 24 Ekim 1915 tarihli mektupla kabul edildi. Aynı tarihlerde (21 Ekim) İngiltere, durumdan Fransa'yı haberdar etti. Bu gelişmelerin sonunda İngiltere ile Fransa, 16 Şubat 1916'da anlaşma taslağında uzlaştılar. Fakat Rusya'nın onayı gerekmekteydi. Bunun üzerine Sykes ve Picot, mart ayında Rusya'ya giderek Dışişleri Bakanı Sazanov ile görüştüler. Ruslar, Boğazlar bölgesine ek olarak Kuzeydoğu Anadolu bölgesindeki Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu vilayetlerini istediler. Bu toprak talepleri kabul edilirse 16 Şubat tarihli tekliflerini kabul edeceklerini bildirdiler. Rus teklifleri, 10-23 Mayıs tarihleri arasındaki görüşmelerde kabul edildi. Buna göre, Akka'dan kuzeye doğru Suriye'deki bütün kıyı bölgesi-Beyrut dâhil- Adana ve Mersin bölgeleri Fransa'nın olacaktı. Buna karşılık, Dicle-Fırat bölgesi-Mezopotamya bölgesi- İngiltere'ye verilecekti. Ayrıca, geriye kalan yerlerde bir Arap devleti veya Arap devletleri federasyonu kurulacaktı. Akka-Kerkük çizgisinin kuzey kısmı, Fransız nüfuz alanı; bunun güney kısmı da İngiliz nüfuz alanı olacaktı. Hatta İskenderun serbest liman olurken, Filistin'de uluslararası devlet kurulacaktı.¹⁰⁴⁴ Böylece bu gizli anlaşma, I. Dünya Savaşı sonrası işgal ve antlaşmaların küçük değişikliklerle temelini oluşturmuştur.

6.3. St. Jean de Maurienne Gizli Anlaşması (26 Nisan 1917)

İtalya, I. Dünya Savaşı'nın başında müttefik devletlerin yanındaydı. İngiltere ve Fransa, İtalya'yı o bloktan koparmayı düşünüyorlardı. Bu amaçla, İtalya'ya Osmanlı topraklarında istedikleri yerleri vermeyi kararlaştırdılar. Sonunda, İtalya'nın katılımıyla 26 Nisan 1915'te Londra'da gizli bir anlaşma yapıldı. Söz konusu anlaşmaya göre, İtalya'nın Oniki Adalar üzerindeki fiilî hâkimiyeti devam edecekti. Buna karşılık ise İtalya Almanya'nın başını çek-

1043 Bu komitede İngiliz tekliflerini açıklayan Sir Mark Sykes idi. Bk., David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yay., İstanbul 2004, s. 123-124.

1044 Sykes-Picot gizli anlaşması süreci ve maddeleri için bk., Harold Temperley, **A History of The Peace Conference of Paris VI**, London 1924, s. 13-17; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi III/2**, Ankara, s. 124-127; Osman Olcay, **Sevres Andlaşmasına Doğru** (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. LVII-LXIII; Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1923)**, Ankara 1978, s. 42; Fromkin, **age.**, s. 124.

tiği üçlü bloktan ayrılacaktı. Nitekim İtalya üçlü ittifaktan ayrılarak İtilaf Bloku'na geçti. Bir süre sonra Selanik cephesinde İtalyan askerî gücüne ihtiyaç ortaya çıktı. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İtalya, İstanbul ve Sykes-Picot gizli anlaşmalarını öğrenmesinin etkisiyle kendisi için Anadolu'da toprak talebinde bulundu. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa, 17 Nisan 1917'de St. Jean de Maurienne (Tripartite) gizli anlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. Buna göre Antalya'nın içinde olduğu Güneybatı Anadolu bölgesinin büyük kısmı İtalya'ya verildi. Ayrıca, İzmir dâhil Batı Anadolu'dan İstanbul'a kadar uzanan bir bölge İtalyan nüfuz alanı olarak kabul edildi. Daha sonra Rusya'nın onayı gerekmişse de orada çıkan Ekim 1917 tarihli Bolşevik ihtilali bunu imkânsız hale getirdi.¹⁰⁴⁵ Zaten Rusya'da Bolşevikler, ihtilalden sonra Çarlık Rusyası'nın imzalamış olduğu bütün gizli anlaşmaları ifşa etmişlerdir. Bu gizli anlaşmalar, bazı değişikliklerle beraber I. Dünya Savaşı sonrası kurulan uluslararası düzenin bugüne kadar geçerliliği devam eden Orta Doğu'ya yönelik yapısının temelini oluşturmuştur.

1045 Bu gizli anlaşma süreçleri ve maddeleri için bk., Temperley, *age.*, VI, s. 20-22; Bayur, *age.*, III/4, TTK Yay., Ankara 1991, s. 25-30; O. Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru*, s. LXIII-LXVI; Kürkçüoğlu, *age.*, s. 43.

7. ERMENİ MESELESİ*

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin hem dâhili hem de haricî meşgul olduğu konulardan birisi de Ermeni meselesidir. Savaştan sonra da Türkiye Cumhuriyeti'ni ve Türkleri yakından ilgilendiren bu meselenin temelini, 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından Ermenilere uygulandığı söylenen soykırım iddiaları oluşturmaktadır. Yüzyılı aşkın bir süredir Türkleri soykırım suçlamasıyla itham eden Ermenistan ve Ermeni diasporası, dünya kamuoyunun desteğini alarak tarihî isteklerine ulaşmaya çalışmaktadır. Soykırım iddialarının kabulü ve Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki toprak talepleri bugün Ermenistan ve diaspora Ermenilerinin psikolojik olarak geldikleri son noktayı ortaya koymaktadır. Avrupa Birliği ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri Türkiye'den Ermenilerle görüşmesini ve uzlaşmasını istemektedir. Ermeniler, Türkleri yalnızca soykırımın suçlamakla yetinmemekte aynı zamanda bunu inkâr edenleri baskı altında tutarak suçlu gösterip mümkün olursa mahkûm etmeye çalışmaktadırlar.

Diaspora Ermenileri, Ermenistan'dan daha fazla Türklere ve Türkiye'ye karşı kinle doludurlar. Ermenistan gibi, diasporada yaşayan Ermeniler için de soykırım kavramı ve ondan doğan iddialar her geçen gün üzerinde daha sık durulacak bir konu olarak görünmektedir. Ekonomik bunalım içinde yaşayan Ermenistan Ermenileri açısından 1915 olayları gündelik hayata çok hâkim değil fakat dünyanın dört bir tarafına dağılmış, ekonomik durumu iyi, en azından herhangi bir sıkıntı içinde bulunmayan Ermeniler için "soykırım ruhu" bir varoluş sebebidir. Bunun inkârı ve belleklerden silinmesi Ermenilerin yaşadıkları toplum içinde erimelerine ve zamanla yok olmalarına sebep olacak bir olgudur.

Diaspora Ermenileri için bir varoluş sebebi haline gelen "soykırıma uğrayan millet" düşüncesi vazgeçilmez bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Tabii ki tarihî süreklilik içinde bu yaklaşım bir bütünün parçası olarak düşünölmelidir; bin yıl önce Türklerle karşılaşmadan önce de Ermenilerin aynı ruha sahip olduklarını görüyoruz. Bu yönüyle 150 yıllık Ermeni terörü ve iddiaları, Türklere karşı düşmanlık ruhu, saptırılmış bir tarih tezine dayan-

* Prof. Dr.Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi Öğretim Üyesi, hselvi@sakarya.edu.tr.
ORCID: 0000-0003-3669-8378.

maktadır. Bu saptırılmış tarih tezini ve soykırım yazma geleneğini yalnızca 1915 olayları ile başlatmak ve bu olaylar ekseninde ele almak tarih biliminin yaklaşımlarını inkâr etmek demektir. Bu yüzden konuyu birkaç başlık halinde ele almak, daha sağlıklı bir sonuca ulaşmamıza yardımcı olacaktır.

7.1. Türkler ve Ermeniler

Ermeni kelimesi, coğrafi bir terim olup yukarı ülke anlamına gelmektedir. Bu coğrafya Hazar Denizi, Van Gölü ve Urmiye Gölü arasında yer alan yüksek bölgedir. Fars, Arap ve Bizans kaynaklarında bu bölge Armenia, Ermeniyye, İrmiyye ya da Ermenistan olarak isimlendirilmiştir. Yukarı ülkede miladın başlangıç yıllarında birçok topluluk yaşamakta olup bunlardan bir kısmı da kendilerini “Hayk”, yaşadıkları coğrafyayı da “Hayestan” olarak isimlendiren topluluktur. Bugün Ermeni olarak isimlendirdiğimiz millet, bu Hayk'lardır. Bu topluluk Trak kavimlerinden ve Hint-Avrupa dil grubuna mensup olan Ermenice konuşmaktadır. Tarihin en eski devirlerinden beri Ermenistan olarak isimlendirilen bölgede, Büyük İskender'in Anadolu Seferi sırasında yani M.Ö. 331 yılında Ermeni olarak isimlendirilen bir topluluk vardı.¹⁰⁴⁶

Ermeniler, kendi tarih anlatımlarına göre M.S. 302'de Aziz Gregor'un önderliğinde Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Günümüzde Ermenilerin çoğu kendilerine has olan Hristiyanlığın Gregoryen mezhebine mensupturlar, bunun yanında Katolik ve Protestan olan Ermeniler de vardır. Ermeni alfabesi (Ermenice) ilk olarak 405 yılında Papaz Mesrop tarafından icat edilmiştir. Ermeniler, Türkler bu bölgeye gelene kadar Roma, Sasani ve Bizans imparatorluklarının idaresi altında yaşamışlar, ancak 75 yıl gibi kısa bir süre bağımsız bir Ermenistan Devleti kurabilmişlerdir. Bu devlet de feodal bir otonomi şeklindedir ve bölge ahalisinin tamamının Ermeni olmadığı da kesindir. Bunun dışında 1080-1375 yılları arasında Kilikya'da bir Ermeni Krallığı mevcuttur. Krallık, Ermenistan'dan bölgeye Bizans Devleti tarafından vali olarak gönderilen bir Ermeni lider tarafından kurulmuştur. Bu çağlarda bir siyasi birlikten ve idareden yoksun olan Ermeniler için kilise, bir sığınma yeri, bir idare merkezi olmuştur.¹⁰⁴⁷

Birçok Ermeni efsanesine göre Ermeniler, doğuda bilgeliği, gücü ve adaleti ile ün salmış insanların soyundan gelmektedirler. Ermeniler kendilerini Doğu Anadolu bölgesinin en eski topluluklarından gördüklerinden efsanelerinde de hep hâkim krallardan söz edilmektedir, ancak bunların da bağımsızlık işaretinden yoksun olduğu dikkati çekmektedir. Ermeniler bu coğrafyada etkin olamamalarına rağmen Doğu Anadolu'ya hâkim olan Asurlular, Urartular, Persler ve Medler arasında kendilerini de zikretmek ihtiyacı duymuşlardır.

1046 Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976, s. 16-22.

1047 Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1985, s. 12-25.

Coğrafi bir bölge olan Ermenistan'daki Ermeni feodal beylikleri 1045 yılında Bizans İmparatorluğu tarafından tamamen ortadan kaldırılıp halkı büyük ölçüde başka bölgelere nakledildi. Bölge 1071 yılında Selçuklu idaresine geçmiş ve zamanla Türk idareleri el değiştirerek en son 1514 yılında Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir. Selçukluların Malazgirt önlerine geldiği tarihlerde Bizans İmparatoru Romanos Diogenes, Türklerle anlaştıkları gerekçesiyle Sivas ve çevresindeki Ermeni kolonilerine karşı çok acımasızca davranmış, onlardan çoğunu öldürmüş, seferden dönüşünde de geri kalanların hakkından geleceğini ifade etmiştir.¹⁰⁴⁸ Eğer Türkler Anadolu'ya gelmemiş olsalardı, Bizans İmparatorluğu Ermenilerin tamamını ortadan kaldıracak bir ortamı hazırlayacaktı.

Kilikya Ermeni Krallığı ise 1375'te Memlûklular tarafından ortadan kaldırılmış, bu toprakların Osmanlı Devleti'ne intikali 1516 yılında olmuştur. Osmanlı Devleti bu bölgelere hâkim olurken Doğu Anadolu'da 470 yıldan, Kilikya'da da 150 yıldan beri ne bir Ermeni beyliğine de bir Ermeni krallığı mevcuttu. 1453'te İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonra Kilikya, Arapkir, Bursa ve Amasya'daki Ermenilerin çoğu İstanbul'a gelerek yerleşti, 17. yüzyılın ilk yarısında İran'da Şah Abbas'ın baskısından kaçan birçok Ermeni, Osmanlı topraklarına göç etti. Ermeniler İstanbul, İzmir ve diğer Osmanlı şehirlerine gelip ticaretle ve zanaatla meşgul oldular, onlar savaşçı bir toplum değillerdi ve dinî bağlılıkları da çok zayıftı.¹⁰⁴⁹ Osmanlı Devleti idaresinde kendilerine sağlanan imkânlarla ticaret ve sanatta güçlenen Ermeniler devlet bünyesinde de birçok görev alarak Türklerle kaynaşmaya başladılar. 19. yüzyılda sosyal hayatta, kültürde ve gündelik yaşamda Ermenilerle Türkleri birbirinden ayırt etmek pek mümkün değildi.¹⁰⁵⁰

Osmanlı Devleti idaresinde yaşayan Ermenilerin durumlarında 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar önemli değişiklikler meydana geldi; kiliseler inşa edildi, mevcut kiliseler yenilendi, Ermeni Kilisesi, Hristiyanlığı Ermeni milliyetçiliğinin oluşması yönünde kullandı. Ermeni Kilisesinde 19. yüzyıldaki büyük değişiklikleri anlayabilmek için Avrupalı devletlerin Babıali'ye baskılarını incelemek gerekmektedir. Özellikle 1833'e kadar Babıali üzerinde Rus etkisi hissedilirken bu tarihten itibaren İngiliz etkisi kendini göstermiştir.¹⁰⁵¹ Bu iki güç karşısında Fransa ikinci derecededir. Her üç devlet de Ermeni kilisesini kendi politikaları doğrultusunda kullanmak istemiş-

1048 Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev. Sosi Dolanoğlu İstanbul 2005, s. 610-612.

1049 Jack Lewis Vartoogian, **The Image of Armenia in European Travel Account of the Seventeenth Century**, Colombia University Ph-D., 1974, s. 216-217 ve 245.

1050 Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983, s. 50.

1051 Doğu Anadolu'da görevli İngiliz Konsoloslarının çalışmaları ile ilgili olarak bk. Musa Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Ankara 2013.

lerdir. Ermenilerin kilise etrafında inşa ettikleri siyasi ve dinî hayat, hem Katolikler ve Ortodokslar hem de Protestanlar tarafından iyi bir şekilde kullanılmıştır. Katolikliğin hamisi Fransa, Ortodoksluğun hamisi Rusya, Protestanlığın hamisi de İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ydi. Bu durum Ermeni sorununu önemli bir karışıklığa sevk etmiş, Ermeniler de bu üç güçten ayrı ayrı faydalanmak yolunu tercih etmişlerdir.¹⁰⁵²

Tanzimat ve Islahat Fermanları'yla, diğer gayrimüslim tebaa gibi Ermeniler de bazı idari düzenlemelere tabi tutuldular. *Ermeni Millet Nizamnamesi* yayınlanarak 1863 yılında Ermeni Millet Meclisi kuruldu. Meclisin fermanında belirtilen görevi, Ermenilerin mallarının ve din işlerinin idaresi ile ilgilenmekti. Fakat Meclis zamanla Ermeni Meclis-i Mebusanı mahiyetini almış ve bu mecliste politika görüşülmeye başlanmıştı. İngiltere bu Meclisi Ermenistan'ın muhtariyeti için bir vasıta saymıştı. Bu Meclis 1864 yılında bir heyet oluşturarak Rusya'ya, Petersburg'a gönderdi. Heyet Rus Çarı'ndan, Ermeni din adamlarının görev ve vazifesine dair yeni bir nizamnamenin Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmesini istedi. Bu sırada Patrik Nerses Efendi de Padişah'a müracaat ederek Ermenistan hakkında ıslahat yapılmasını istiyordu.¹⁰⁵³

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin dâhili bir meselesi olarak görülen Ermeni istekleri ve onlarla ilgili düzenlemeler, 1878 yılından itibaren uluslararası bir sorun haline dönüşmüştür. Rusya'nın savaşta galip gelmesi ve Osmanlı Devleti üzerindeki isteklerini kabul ettirecek bir baskı oluşturması, Ermenilerle ilgili konularda da Rusya'yı aktif hale getirmişti. Hem Ayastefanos görüşmelerinde hem de Berlin görüşmelerinde Ermeniler Rusya nezdinde çeşitli teşebbüslerde bulunarak, kendileri ile ilgili konuların da imzalanacak anlaşmalara konulmasını istediler.¹⁰⁵⁴

İstanbul Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, Mıgırdıç Kırımıyan ve Horen Narbey Berlin Konferansı'nda Ermeni milletinin isteklerini dile getirdiler, böylece siyasi bir otoritenin boşluğu kilise tarafından dolduruldu.¹⁰⁵⁵ Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Ermeniler lehine reform yapmayı ve Ermenileri her türlü saldırıdan korumayı vaat ediyordu. Bu madde Ermeniler için bir hayal kırıklığıydı, onlar Avrupa'nın büyük devletlerinden en azından doğuda federal bir yönetim talep ediyorlardı. Berlin Antlaşması'ndan sonra, istediklerini elde edememenin verdiği acı ile bir yazısında Patrik Kırımıyan, Van Ermenilerine şöyle hitap

1052 Leon Arpee, *The Armenian Awakening, A History of the Armenian Church (1820-1860)*, Chicago 1909, s. 75.

1053 BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 91/42.

1054 Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesinin doğuşu ile ilgili olarak bk. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1986.

1055 Hagop A. Çakmakçıyan, *Armenian Crithology and Evangelization of Islam*, Leiden 1965, s. 97-98 ve 102-103.

ediyordu: *Bu doğanın kanunu, eğer koyun gibi olursanız savaşmak için bir boğanın boynuzlarına sahip değilseniz, silahlanmamışsanız sürekli boğazlanırsınız. Arzu ettiğiniz, hayalini kurduğunuz özgürlüğü kan akıtmadan kazanacağınızı mı düşünüyorsunuz?*¹⁰⁵⁶ Bu tahriklerden sonra Van'da halk arasında bir kaynaşma başlamıştı. İstanbul'da yayımlanan Ermeni gazeteleri bile Kırımıyan'ın bu ihtilalci fikirlerinden rahatsızlık duyuyorlardı. Güç ve şiddet kullanımı, Ermeni propagandasının ve hak arama mücadelesinin önemli bir parçası haline dönüşmüştü.¹⁰⁵⁷ Din faktörü, Ermeni millî hareketinde Avrupa ve Amerika'ya ayağa kaldırmak için bir araç olarak kullanılacaktı.

Kırımıyan'ın gösterdiği hareket tarzı, Anadolu'da kısa süre içerisinde meyvelerini vermeye başladı. Van, Ermeni gizli örgütlerinin bir merkezi hâline geldi. Bunların hareket tarzları, Ermenilerin soykırım olarak niteledikleri olayların başlangıcı oldu. Erzurum'daki İngiltere Konsolosu Graves, Osmanlı Devleti'nde Ermeni ihtilalcilerin gelerek Ermeni halkını isyana teşvik etmelerini olayların başlangıcı olarak ifade etmektedir.¹⁰⁵⁸ Yine Muş'ta yakalanarak İstanbul'da Sultan Abdülhamit'e itiraflarda bulunan meşhur Ermeni komiteci Mihran Damadyan da doğuda Müslümanlara saldırarak ilk olayların kendileri tarafından başlatıldığını söylemektedir.¹⁰⁵⁹

İngiltere, Rusya ve Fransa bir yandan Osmanlı Devleti'ne doğuda reform yapması için baskıda bulunurken diğer yandan da Ermeni komitelerinin doğuşuna destek vererek bu reformların hayata geçirilmesini önlemişlerdir. Sultan II. Abdülhamit, büyük devletlerin tıpkı Balkanlarda olduğu gibi Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet (Ermenistan) kurmak suretiyle Anadolu'yu parçalamak için hazırladıkları oyunların farkındaydı. Devletlere herhangi bir müdahale fırsatı vermemek için Doğu Anadolu'da fevkalade tedbirler aldı. Erzurum'da örfi idare ilan edilerek Ermenilerin güvenliğini sağlamak üzere buraya iki tabur gönderildi, reform uygulaması ise geçici olarak askıya alındı.¹⁰⁶⁰

Ermeniler bu durum karşısında faaliyetlerini arttırmaya ve Avrupalı devletlerin dikkatlerini çekmeye çalıştılar, bunu Anadolu'da çıkaracakları karışıklıklarla sağlayabileceklerini düşündüler. Bu faaliyetleri, kurdukları Hınçak (1887) ve Taşnak (1890) ihtilal örgütleri vasıtasıyla gerçekleştirdiler. Hınçak Cemiyeti, Türkiye ve İran'daki ilk sosyalist cemiyettir. Bu cemiyetlerin bütün kurucuları ve teorisyenleri Marksist'ti. Rusya'dan ayrılarak eğitim

1056 Rubai Peroomian, "The Heritage of Van Provincial Literature", **Armenian Van/Vas-puragan**, Edited By Richard Hovannisian, California 2000, s. 149.

1057 Vigen Guroian, "Armenian Genocide and Christian Existence", **Cross Currents**, Fall 91, Vol 41, Issue 3, p. 333-334.

1058 Sidney Whitman, **Turkish Memories**, New York, London 1914, s. 94-95.

1059 Haluk Selvi, **Bir Ermeni Komitecinin İtirafı**, İstanbul 2009.

1060 **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**, İstanbul 1999, s. 395.

için Avrupa'ya giden yedi Rus Ermenisi tarafından kuruldu, bunların aileleri genellikle zengindi. Kurucuların hiçbirisi Türk idaresi altında yaşamamıştı, fakat Türkiye'de yaşayan Ermenilerin hayat şartlarıyla yakından ilgileniyorlardı. 1886 yılında Avatis Nazarbekyan ve arkadaşları Hınçak İhtilal Cemiyetinin programını hazırladılar. Buna göre; ilk hedef Ermenistan'ın siyasi ve millî bağımsızlığıdır. Bu hedeflere ulaşmak için Türkiye Ermenistan'ında propaganda, tahrik, terör metotları uygulanmalıdır. Halk mevcut düzene karşı harekete geçirilecek, bunun için düzenin kötülüğünden bahsedilecektir. Hükûmete karşı gösteriler düzenlenecek, vergi ödemek reddedilecek, reform talebinde bulunulacak ve bu suretle Osmanlı Devleti terörizme sevk edilecekti.¹⁰⁶¹

Cemiyet gücünü ilk olarak 15 Temmuz 1890'da "Kumkapı Gösterisi" ile ortaya koydu. Gösterinin amacı, ezilen Ermenileri uyandırmak, Osmanlı hükûmeti ile birlikte çalışan kiliseyi cezalandırmak ve Babıali'yi Ermeni istekleri konusunda uyarmaktı.¹⁰⁶² 1893 yılında Merzifon, Kayseri, Yozgat ve Çorum'da başlayan olayları Merzifon'daki Amerikan Anadolu Kolejinin yöneticileri Tomayan ve Kayayan örgütlemişlerdi. Binlerce kişinin öldüğü bu olaylardan sonra yargılanan bu idarecilerin suçları sabit olmasına rağmen Avrupa devletlerinin ve ABD'nin baskıları sonunda serbest bırakılmaları Anadolu'da olay çıkartmak konusunda Ermeni komitecilerini daha da cesaretlendirecekti.¹⁰⁶³ Ermeni komitecilerinden suçlu olanlarının serbest bırakılmaları bundan sonra bir adet haline geldi. Anadolu'daki olayları Bitlis ve Sason olayları takip etti. Bu olaylar sonunda Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine yüzlerce kitap, broşür ve makale Avrupa ve Amerika'da basılarak dağıtıldı.¹⁰⁶⁴

İngiltere Başbakanı Gladstone, Milletvekili James Bryce, Amerika hükûmetleri ve Yunanistan idarecileri Hınçakları ve Taşnakları desteklediler; *Ermeniler imtiyazlar istiyorlarsa böyle olamaz, onlar bir büyük olay çıkarmalıdır, bazıları asılmalı, bazıları kesilmeli, İslamlarla tutuşmalı ki biz de o vakit işin içine girip bunların isteklerini yerine getirmeye çalışalım*¹⁰⁶⁵ diyorlardı. Aslında bu durum Ermenilerin ve onların destekleyicileri büyük devletlerin çaresizliklerinin de bir göstergesiydi. Çünkü onların kurmayı düşündükleri Ermenistan, Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik

1061 Luis Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement**, Los Angeles 1963, s. 108-109.

1062 Musa Şaşmaz, "Kumkapı Ermeni Olayı (1890)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C XIX, S 1, Temmuz 2004, s. 101-118.

1063 Olaylar ve mahkeme süreci ile ilgili olarak bk. Zeynep İskefiyeli, **Ermeni Meselesi Çerçevesinde 1893 Ankara Mahkemelerinin Yeri ve Önemi**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2008.

1064 Uras, **age.**, s. 252.

1065 Ankara Valisi Abidin Paşa'dan Mabeyne 30 Ocak 1893 tarihli yazı, **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, C 11, Belge No 118.

bir halk kütlesiyle tarif edilmiş ve sınırlandırılmış bir vatan değildi. Ermeniler vatan olarak tarif ettikleri Doğu Anadolu’da nüfusun ancak % 20’sini oluşturmaktaydılar, hatta tüm dünyada yaşayan Ermeniler Doğu Anadolu Bölgesi’ne yerleştirilse bile Ermenilerin Doğu Anadolu’da nüfus çoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi.¹⁰⁶⁶ Bu sebepten dolayı karışıklıklar çıkarılmalı ve bu karışık ortamda Ermenistan’ın kurulması gerçekleştirilmeliydi.¹⁰⁶⁷

1894-1896 olayları sadece İstanbul, Sason ve Van çevresinde değil hemen hemen bütün Anadolu şehirlerinde meydana gelmişti. Bu olayların bir kısmını Taşnaksutyun Cemiyeti organize etmişti. 1890 yılında Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun da metot olarak terörü seçmişti. “Bir düzine silah sevk edecek çete, bir düzine programdan daha etkilidir” şeklinde düşünen Taşnak Komitesinin ilk amacı, merkezi Van’da bulunan Armenegyanlar Cemiyeti ve Hınçak Cemiyetini birleştirmek, Rusya’dan Türkiye’ye geçen çetelere yardım etmek, savunma teşkilatı kurmak, taraftar toplayarak isyan, ihtilal çıkarmak, Ermenileri silahlandırarak Ermenistan’ın bağımsızlığını sağlamaktı.¹⁰⁶⁸ Bu komitelerin dağdaki vurucu timini Ermeni çeteleri oluşturuyordu. Kendilerine “fedai” adını veren bu çetelerin çoğu kanun kaçağı, herhangi bir suçtan aranan kişilerdi.¹⁰⁶⁹ Ermenilerin bugün en çok yâd ettikleri çete başları Serop, Antranik, Dro, Hamazsp vb. isimlerdir. Bunlar Ermeni olaylarını başlatan, binlerce masum sivili öldüren, Balkanlarda, Doğu Anadolu’da ve Kafkasya’da Türk düşmanlığı ile tanınan, acımasız kimselerdi.¹⁰⁷⁰

Taşnak çeteleri Rus sınırından ya da İran sınırından Osmanlı topraklarına giriyorlardı. 1880 yılından itibaren Ruslardan silah alan çeteler, Kafkas sınırından Doğu Anadolu’ya silah kaçırarak Ermeni köylüsünü silahlandırıyorlardı. Rusya sınırı içerisinde bulunan Eçmiyazin Ermeni Kilisesi silahların satın alınması ve Türkiye sınırının geçirilmesi konusunda para tedarikinde önemli bir rolü üstlenmişti. Bazen de Amerika’dan Ermeni ajanları bir Avrupa başkentine örneğin Atina’ya geliyor, silah alımı ve transferini sonuçlandırıyorlardı.¹⁰⁷¹

Bütün bu baskılar karşısında kendi politikalarını uygulamaya karar veren

1066 Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi (1914-1923)**, İstanbul 1986, s. 116.

1067 Gürün, **age.**, s. 83-84.

1068 Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976, s. 163-164.

1069 Anahide Terminassian, **Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement**, Cambridge 1984, s. 19.

1070 Bülent Cırık, “Sözde Ermeni “Milli Kahramanları”nın Osmanlı Devleti’ndeki Terör Eylemlerine Etkileri”, **Akademik Bakış Dergisi**, S 51, 2015, s. 232-248.

1071 Türkkaya Ataöv, “Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler”, **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984)**, Ankara 1984, s. 163-168.

Sultan II. Abdülhamit, Ermeni komitelerine karşı Doğu Anadolu'daki aşiretlerin çocuklarını aşiret mekteplerine alarak burada eğitip oluşturduğu askerî grupların komutanlığına getirdi. Aşiret Alayları adını alan bu oluşum Doğu Anadolu'da katliam yapan Ermeni komitelerine karşı halkı koruma görevini yerine getirecekti. Bugün birçok Ermeni ve Batılı yazar bu alayları Osmanlı Devleti'nin asayişini korumak için kurduğu gerçeğini göz ardı ederek, alayların Ermenilerin katlinde bir araç olarak kullanıldığını iddia etmektedirler. Oysa bu süreçte hemen hemen bütün doğu şehirlerinde bulunan Avrupa konsolosluları Osmanlı idarecilerine göz açtırmamaktaydılar. Onların raporlarında da aşiretlerin Ermenileri katlettiği ile ilgili bir veri bulunmamaktadır.¹⁰⁷²

7.2. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Türk-Ermeni İlişkileri

Hınçak ve Taşnak komiteleri, hedefleri önünde bir engel olarak gördükleri Sultan Abdülhamit'i tahttan indirmek için onun muhalifleri ile birlikte hareket etmek yolunu seçtiler. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi konusunda her iki komite de Jön Türklere destek verdiler. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı; sokak gösterileri, "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet" sloganları, top atışları, kilisede yapılan şükran ayinleri, Sultan Abdülhamit Dönemi'nde ölenler için mezarlıklarda düzenlenen anma törenleri ile karşılandı. Bütün siyasi suçlular için af ilan edildi, yabancı ülkelere gitmiş olan siyasi suçlu Ermeniler Osmanlı ülkesine dönmeye başladı. Sultan Abdülhamit tarafından görevden alınarak Kudüs'e sürülen eski Ermeni Patriği İzmirliyan Efendi aftan yararlanarak 24 Ağustos 1908'de İstanbul'a geldi, büyük bir kalabalık tarafından coşkuyla karşılandı ve tekrar İstanbul Ermeni Patriği seçildi. 1890 yılından itibaren Anadolu'da yaşanan olaylarda önemli görevler almış olan Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin tanınmış komitecileri Hamparsum Boyacıyan ve Karekin Pastırmacıyan gibi birçok çete üyesi ülkeye döndü ve mebus olarak meclise girdiler.¹⁰⁷³

Taşnaklar, Meşrutiyet'in ilanı sürecinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile iş birliği yapmış ve 1913'e kadar onlarla çalışmaya devam etmişlerdi.¹⁰⁷⁴ Taşnaklar, Kanun-ı Esasi'nin verdiği özgürlük sayesinde ilk uygun fırsatta hükûmete karşı gelmek ve Avrupa tarafından yapılacak bir müdahale sonucunda kendilerine özerk bir yönetim ve sonunda bağımsızlık sağlamak amacıyla, bir kısmı Anadolu'da bir kısmı da Rumeli'de büyük bir hızla ve çok açık bir şekilde millî varlıkları için çalıştılar. Ermeni siyasi grupları, Jön Türklere karşı Kanun-ı Esasi'ye bağlı ve birleşmeden yana bir tavır takınıyor, Avrupa'ya

1072 Şaşmaz, *age.*, s. 101-117.

1073 Recep Karacakaya, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-192)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Yay., İstanbul 2001, s. 42-46.

1074 Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İstanbul 1995, s. 235-236; Gaidz F. Minassian, Arsen Avagyan, **Ermeniler ve İttihat Terakki**, İstanbul 2006, s. 35-38.

karşı ise eski ve yeni hükûmetten şikâyet ediyor; Türk vahşetinin süregeldiğini ispata uğraşiyor, iddialarının kanıtlarını siyasi komiteler aracılığıyla elde etmeye çalışıyorlardı. Adana Olayları (1909), Rumeli'deki taşkınlık ve cinayetler yalnızca onların eseriymiş, bunlar sonradan Müslüman halka mal edilmişti.¹⁰⁷⁵

Bu olumsuzluklara rağmen bir bakıma ihtilale ortak oldukları için Ermenilerin birtakım haklardan istifade etmelerine tabii bakılıyordu. Bazı Ermeniler Meclis-i Mebusandan bakanlık makamlarına ve vilayet meclislerine kadar iktidara fiilen ortak olmuşlardı. Siyasi iktidara ortaklıkla birlikte, Ermenilerin silahlanmalarına kısmen de olsa göz yumulmaktaydı. Sultan Abdülhamit tarafından kısıtlanmakta olan iktisadi faaliyetleri tamamen serbest bırakıldı, 31 Mart Hadisesi ve İttihat ve Terakki'nin iktidarı tamamen ele geçirmesiyle birlikte, İstanbul'daki diğer bütün gazeteler kapatıldı. Meydan uzun müddet Ermeni Mihran Efendi'nin *Sabah* gazetesine kaldı, Hamidiye Alayları tamamen etkisiz hâle getirildi. Bu da Doğu Anadolu'da aşiretler problemini doğurdu.¹⁰⁷⁶

Bazı Ermeni grupları Meşrutiyet'e başından beri karşı olmuş ve bu ortamda İttihatçılarla birlikte hareket edenleri ihanetle suçlamışlardı. Özellikle silahlı komiteler böyle bir girişimi Ermenistan'ın geleceği için çok tehlikeli görüyorlar, mücadeleye devam edilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Bilhassa çete liderleri bu anlaşmaya karşı geliyorlardı. Bunlara göre, İttihatçılarla anlaşılan Ermeniler beş paraya satılmış kimselerdi, Ermeni milletvekilleri ise, "ellişer altına satılan insanlardı", Ermenilere ve İttihatçılara karşı mücadele sonuna kadar sürdürülmeliydi, aksi takdirde Büyük Ermenistan'ın kurulması imkânsızdı, Meşrutiyet'in ilanı Ermenilere kurulan büyük bir tuzaktı.¹⁰⁷⁷

Bu yüzden Balkan Savaşları sırasında birçok Ermeni gönüllüsü Bulgar ordusu içerisinde Osmanlı Devleti'ne karşı savaştı. Bulgar Kralı Ferdinand bu savaştaki gayretlerinden dolayı Ermeni çete lideri Antranik'e üstün hizmet madalyası da verdi. Antranik, Edirne, Keşan, Malkara, Tekirdağ'da büyük katliamlar yapmıştı. Bu arada Patrikhane ve Rusya arasında haberleşmeler cereyan ediyordu.¹³ Temmuz 1913 tarihinde Rusya'dan gelen Ermenilerin teşvikiyle Rusçuk'ta bir miting yapılmış, Anadolu'ya geçilerek bombalama ve yağma hareketinde bulunulması kararı alınmıştı. Osmanlı Devleti içerisindeki bazı Ermeniler de Edirne'nin Bulgarlar eline geçmesinden dolayı sevinmişlerdi.¹⁰⁷⁸

1075 **Talat Paşanın Anıları**, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 2000, s. 22-23.

1076 Recep Şahin, **Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul 1988, s. 211-212.

1077 Anranig Chalabian, **General Andranik and Armenian Revolutionary Movement**, USA 1988, s. 188-189; Hratch Dasnabedian, **History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924)**, Milan 1989, s. 61.

1078 Chalabian, **age.**, s. 190.

Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti Edirne'ye kadar olan Balkan topraklarını kaybetmişti. Savaş daha devam ederken Ermeniler Rus Çarı'na müracaat ederek Doğu Anadolu'daki ıslahat meselesini gündeme getirmiş ve 13 Mayıs 1913'te Anadolu vilayetlerinin ıslahı için bir komisyonun kurulmasını hükûmete kabul ettirmişlerdi. Hınçaklar 1913'te Köstence'de toplanan 7. Kongrelerinde açıktan açığa Türkiye'ye karşı düşmanlığa, Talat, Enver ve Cemal Paşa gibi Osmanlı Devleti idarecilerinin öldürülmesine karar verdiler. Bu kararlar doğrultusunda, 10 Aralık 1913'te Pire'den İskenderun Limanı'na silah getirilerek İskenderun'daki Ermeni köylerine dağıtılmak istenmişti.¹⁰⁷⁹

Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı ne kadar iyi davranırsa davranırsa, Ermeniler yine de bağımsızlık hedeflerine ulaşmak için çalışmalarına devam ediyorlardı. Bu sebeple II. Meşrutiyet Dönemi, Ermenilerin bu yöndeki çalışmalarına daha özgür bir ortam sağlamıştır. I. Dünya Savaşı'nın patlak verip Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve daha sonra savaşa girmesi üzerine hükûmet, 31 Aralık 1914 tarihli karar ile doğuda uygulanacak olan ıslahat projesine resmen son verdi. Osmanlı Devleti'nin projeye son vermesi ve savaşta Almanya safında yer alması, Ermenilere isteklerinin gerçekleştirilmesinde yeni bir umut kapısı açtı.

7.3. I. Dünya Savaşı Yıllarında Ermeniler

Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce, Ermeni komiteleri, başta Patrikhane olmak üzere, Osmanlı hükûmetinin Rusya'ya karşı savaşa girmesi halinde alacakları durumu tespit için toplantılar yaptılar. Galata'daki Ermeni Büyük Merkez Okulunda 1914 Mayıs'ında, Patrikhaneden görevlendirilen rahip Gabriel Cevahirçyan'ın başkanlığında Taşnaksutyun, Veragazmiyal Hınçak, Ramgavar temsilcilerinden oluşan Birleşik Millî Ermeni Kongresi, "Ermenilerin Osmanlı hükûmetine sadık kalmaları" şeklinde bir karar aldı.¹⁰⁸⁰ Hınçak yöneticileri bu karara uymayarak Osmanlı Devleti'ne karşı savaş kararı verdiler. Taşnaksutyun idarecileri de kongre kararına uyacakları açıklamasını yaparak Osmanlı hükûmetine güven vermek istediler. Bir taraftan da durumun alacağı şekli bekleyerek her yönden hazırlandılar.¹⁰⁸¹

Osmanlı Devleti bir taraftan Doğu Anadolu'da ıslahat meselesi ile ilgilenirken diğer taraftan uluslararası alanda gelişmeleri takip ediyordu. Bu arada Ermeni komiteleri Osmanlı Devleti'nin parçalanacağını ümit ederek, ortaya çıkacak ihtilafta güçlü olabilmek için çeşitli teşebbüslerde bulundular. Eçmiyadzin Katolikosu V. Kevork, Rusya'nın Kafkas Genel Valisi Vranzof Daş-

1079 **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)**, C IV, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2006, s. 110-112; **Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi**, Haz. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 80-81.

1080 Uras, **age.**, s. 421-457.

1081 Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, Ankara 1993, s. 101.

kof'a gönderdiği mektupta, Rus Çarı'nın koruyuculuğu altında Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan için yardım istiyordu. Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Daşkof bu mektuba olumlu cevap vermiş ve kendi talimatlarına göre hareket edilmesini tavsiye etmiştir.¹⁰⁸²

Kafkasya'daki Rus-Ermeni hazırlıkları bu planlarla başlatıldı. Her taraftan Ermeni gönüllüleri Rus ordusuna, Türkiye'ye karşı savaşan çetelere, intikam alaylarına girmek üzere Kafkasya'ya, Tiflis'e geldiler. Çete Reisi Antranik, teşkilat kurmak için Tiflis'e, Meclis-i Mebusanda Erzurum milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan Kafkasya'ya gönderildi. Taşnaksutyun bütün kuvvetiyle bu faaliyetleri destekledi. Ruslar, siyasi nedenlerle Sibirya'ya sürülen birçok Ermeni'ye de af çıkararak Kafkasya'ya gönüllü birliklerine gönderdiler. Mısır'daki Ermeni Hayır Cemiyeti de, Adana ve havalisinde ihtilal hazırlıkları yapmak üzere murahhaslarını bu vilayet içerisine gönderdi.¹⁰⁸³ Dâhiliye Nezareti, Ermenilerin bir çaba içerisinde olduklarının farkındaydı. 22 Mart 1914'te Beyrut ve Halep vilayetlerine gönderilen yazıda, Avrupa'dan Zeytun ve havalisine külliyetli silah ve cephane getirilmesi kararlaştırıldığından buna karşı tedbirlerin alınması isteniyordu. Avrupa'da savaşın başladığı aylarda Zeytun'daki Ermeni saldırılarında doğrudan doğruya Osmanlı memurlarının evleri ve jandarma kıtaları hedef alınmıştı. Hükûmet bir tedbir almak üzere Zeytun, Maraş ve civarında bazı zararlı Ermenileri Konya'ya sevk etti, ikinci grubun ise Halep'in güney doğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk edilmesine karar verildi.¹⁰⁸⁴

Ermeniler Kafkasya'da ve Zeytun'da teşkilatlanırken Doğu Anadolu'da da ihtilal hazırlıkları yapıyorlardı. Bu ihtilal merkezlerinden en önemlisi Van'dı. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra, 1914 yılının Aralık ayında harekete geçen Van Ermenileri ilk olarak haberleşme ağını imha etmişler ve bu sebeple Ermenilerle Osmanlı kuvvetleri arasında çatışma başlamıştı. Van'daki Ermeni mektebinde bile telsiz-telgraf mevcut olup haberleşmelerde kullanılıyordu. Van'daki Ermeniler, Hamit Ağa Kışlası'yla jandarma ve polis binalarını ateşe vermişler, şehir içinde büyük bir kıyım gerçekleştirmişlerdi. Yalnızca Van ilinde isyan eden Ermenilerin sayısı beş bini geçiyordu ve hepsi de yeni silahlarla donanmıştı. Yedi yüz kadar asi, Van müstahkem mevkiini el bombalarıyla uçurmuştu. 20 Aralık 1914 tarihinde Van ve Bitlis arasındaki Ermeni köyleri isyan ederek kendilerine katılan Ermeni asker firarileriyle birlikte telgraf hattını kesmişler, Van ve Gevaş arasında Gevaş Kadısı'yla Van posta evrakını nakleden jandarmaları pusuya düşürerek şehit etmişlerdi.¹⁰⁸⁵

Bu isyan hareketleri 1915 yılı Nisan ayına kadar sürdü. Çanakkale Mu-

1082 Uras, *age.*, s. 587-592.

1083 **BOA**, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.) 41/154; 43/169.

1084 **BOA**, DH. ŞFR.37/47; 45/190.

1085 **BOA**, DH. ŞFR. 44/188; 48/7.

harebesi'nin en ağır günlerinde, 11 Mayıs 1915'te Dilmen'de Rus kuvvetlerine karşı büyük bir mağlubiyete uğrayan Osmanlı kuvvetleri Van'ı boşaltarak Van Gölü'nün güneyine çekilmişlerdi. Dilmen'deki muhaberede Rus kuvvetleri içerisinde 1.500 Ermeni gönüllüsü vardı ve bunlar Antranik'in idaresindeydiler. Van'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra Antranik ve Dro, Ahlat ve Bitlis'e, Van Gölü'nün güneyine doğru ilerlediler. Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'a Ermenistan'dan Ermeniler getirilerek yerleştirildi. Ermeniler Van Gölü'nün güneyini Türklerden temizlemeye çalışıyorlardı. Antranik, Hamazasp ve Dro'nun emrindeki Ermeni çeteleri büyük bir iştiyak ile savaşarak göl üzerindeki Vastan'dan ve Siirt yolundaki Çatak ve Müküs köylerinden Türkleri çıkardılar.¹⁰⁸⁶

Van'daki isyan bütün hızıyla devam ederken ve Ermenilerin amaçları anlaşılmaya başlarken diğer bölgelerde de Ermeniler isyan ediyor, yol kesiyor ve Müslüman köylerini basarak halkı katlediyorlardı. Türk ordusu savaş alanında olduğu için cephe gerisindeki olaylara engel olamıyordu. Osmanlı hükûmeti seferberlik ilan ettiği 1914 yılının Ağustos ayından itibaren dokuz aylık bir süre zarfında konuyu halletmekle ilgili çözüm yollarında başarılı olamadı. Aksine sınırları dâhilindeki Ermenileri de artık kontrol edemiyordu. Bütün Ermeni olaylarını başlatan ve Ermenileri ihtilale sevk ederek silahlandıran komite merkezlerini dağıtmak için 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara bir genelge gönderildi. Bu genelgede Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evrakına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması bildirildi. Bu emir üzerine İstanbul'da 234 kişi tutuklandı.¹⁰⁸⁷

Ermenilere yönelik sevk ve iskân uygulaması veya yaygın olarak bilinen adıyla tehcir, 27 Mayıs günü çıkarılan ve 1 Haziran 1915 tarihinde *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yayımlanan kanunla başlamıştır. Tamamı 4 madde olan bu kanun metninde herhangi bir etnik grubun adı geçmemektedir. Kanun'un başlığı, *Savaş sırasında hükûmetin icraatlarına karşı gelenler için askerî yönden alınacak olan tedbirler hakkında geçici kanun* şeklindedir.¹⁰⁸⁸

Bu kanunun maddeleri şunlardı: Madde 1. Sefer zamanında ordu ve kordulu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve müstakil bölge komutanları halk tarafından herhangi bir şekilde hükûmetin emirlerine ve ülkenin savunmasına ve emniyetin sağlanmasına dair yapılanlar ve düzenlemelere karşı muhalefet ve silahla saldırma ve karşı koyma görülürse, derhal askerî güçlerle en şiddetli şekilde cezalandırmaya ve saldırı ve karşı koymayı tamamen ortadan kaldırmaya yetkili ve zorunludur. Madde 2. Ordu ve müstakil kolordu ve tümen komutanları askerî nedenlerle veya casusluk ve hainliklerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya toplu olarak di-

1086 Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Ankara 2009, s. 73.

1087 *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, S 81 Aralık 1982, Belge No 1830.

1088 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 110-111.

ğer yerlere sevk ve iskân ettirebilirler. Madde 3. İşbu kanun yayın tarihinden itibaren geçerlidir. Madde 4. Bu kanunun uygulanmasından Başkomutanlık Vekili ve Harbiye Nazırı sorumludur. Bu maddelerden de anlaşılacağı üzere kanun, esas olarak Ermenilerin sevk ve iskân edilmesi amacıyla çıkarılmıştır. Ancak bu kanunun kabulünden sonra Bakanlar Kurulunca kabul ve ilan edilen 31 Mayıs 1915 tarihli karar metninde Ermenilerin tehcir edilmele-ri kararı alınmış ve bunun gerekçeleri açık açık kaydedilmiştir.

27 Mayıs 1915 tarihli Kanun çerçevesinde Bakanlar Kurulunca kabul edilen Ermenilerin nakil ve sevk edilmesiyle ilgili karar metninde tehcirin gerekçeleri olarak başlıca dört neden sıralanmaktadır: a) Savaş bölgesine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmı cephede sınırlarımızı koruma mücadelesi veren ordumuzun harekâtını zorlaştırmaktadırlar. b) Ermeniler, düşmanla iş birliği yapmakta, hatta düşman saflarına katılarak onlarla birlikte hareket etmektedirler. c) Yurt içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları ve gizli bilgileri paylaştıkları tespit edilmiştir. d) Bu tarz hareketler hükûmet tarafından isyan olarak değerlendirildiğinden isyancı unsurların savaş bölgesinden uzaklaştırılması gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında büyük bir Ermeni ayaklanmasını bastırarak askerî gücü yoktu. Geçmişte yaşanan Ermeni ayaklanmalarında devlet yüz bine kadar asker sevk ederek ayaklanmaları bastırabiliyor ve durumu kontrol altında tutabiliyordu. Ancak 1915 yılında devlet bu kapasiteden yoksundu, çünkü ülke içerisinde yeterli asker veya jandarma kuvveti kalmamıştı. Bu yüzden devlet, isyanı bastırmak için Ermenileri güvenli yerlerde yeniden iskân formülünü uygulamak zorunda kaldı.¹⁰⁸⁹

Çıkarılan Yönetmeliğe göre sevk edilecek Ermeniler, taşınabilir bütün mal ve hayvanlarını birlikte götürebileceklerdi. İskân yerlerine ulaşan Ermeniler uygun mekânlarda barındırılacaktı. Yerleşimleri yapılan Ermenilerin nüfus sayımı yapılarak bir deftere ailenin ismi, lakabı, yaşları, sanatları ve geldikleri ve yerleştirildikleri yerler yazılacaktı. Belirli bir yere yerleştirilenlerin izinsiz başka yerlere gitmesi yasaktı. Sevk sırasında çıkan olumsuzlukları önlemek için de çeşitli tedbirler alındı. Dâhiliye Nezareti 25 Haziran 1915 tarihinde Mamuratülaziz (Elazığ) vilayetine gönderdiği yazısında, Erzurum'dan sevk edilen Ermenilerin bir grubunun Dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek katledilmeleri üzerine, gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Bu tür olaylar meydana gelince Dâhiliye Nezareti dört ayrı tahkikat komisyonu oluşturarak Anadolu'ya göndermiş bu komisyonlar bir çok memuru görevden alarak mahalli divan-ı harplere vermişlerdi.¹⁰⁹⁰

9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1919'a kadar Anadolu'nun muhtelif bölgele-

1089 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 53.

1090 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 10-11.

rinden 438.758 Ermeni sevk edilmiş 42.766 Ermeni yerlerinde bırakılmıştır. Sevk edilen Ermenilerden 382.148'i tehcir bölgesine ulaşmıştır. Sevk edilen Ermenilerden 56.610 kişiden 500 kişi Erzurum-Erzincan arasında, 2000 kişi Urfa-Halep arasındaki Meskene'de, 2000 kişi Mardin civarındaki eşkıya ve aşiretlerin saldırısı sonucu katledilmiş, 5.000'e yakın Ermeni, Dersim bölgesinden geçen kafilelere yapılan saldırılar sonucu hayatını kaybetmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere tehcir sırasında 9-10 bin kişi katledilmiştir. Bunun dışında tifo, dizanteri gibi hastalıktan 25-30 bin kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. Bununla beraber harp öncesi ve harp başladıktan sonra birçok Ermeni Rusya'ya ve Amerika'ya kaçmıştı.¹⁰⁹¹

Böylece sevk ve iskân işlemleri başarılı bir şekilde tamamlanmış oluyordu. Fakat İtilaf Devletleri bu olayları büyük bir abartı ile kamuoylarına taşıdılar. Ermenilerin iddialarına göre, 1915 yılında Doğu Anadolu'daki bütün Ermeniler soykırıma tabi tutulmuşlardı. Bugüne kadar Ermeniler soykırım iddiası ile ilgili elle tutulur bir belge ve bilgi ortaya koyamamışlardır. I. Dünya Savaşı yıllarında ve daha sonraki dönemde Ermeniler ve tehcir üzerine bir şeyler yazan veya araştırma yapan Batılı gazeteci ve yazarlar, olaylara tamamen Ermeniler gözüyle bakmışlardır. Rene-Pinon, Morgenthau, Alman Gazeteci Dr. H. Stürmer, James Bryce, Alman papazı Lepsius, Ermenilerin isyan etmemiş olduklarını, sürgün hareketi başlayınca "silahla karşı koyduklarını" ileri sürmektedirler. Ermenilerin ilk isyan tarihi ile Tehcir Kanunu'nun çıkarıldığı tarihler incelendiği ve karşılaştırıldığı takdirde bu iddiaların ne kadar asılsız ve tutarsız olduğu ortaya çıkar.

Ermenilerin haksızlığa uğradıkları, planlı olarak yok edildikleri propagandasını yapan Batılı yazarlara göre; sayıları 600 bin, 800 bin hatta bir milyona kadar çıkarılan Ermeni ölümlerine karşı, gerçek olan bir şey varsa, o da Rus işgalleri sırasında Ermeni çeteleri ve Ermeni gönüllü alaylarının katlettiği Müslüman halkın bunlardan fazla olduğu ve göçlerde, isyanlarda ölenlerin de bundan aşağı olmadığı, en azından doğu illeri halkının büyük bir kısmının mahvedilmiş olduğudur.

Osmanlı Devleti, savaşın son yılında Rusya'nın işgali altında olan Erzurum, Van, Trabzon vilayetlerini geri almak için harekete geçtiğinde karşısında Ermeni çetelerini buldu. Rus ordusunun silahlandığı bu çeteler, Türk ordusu bu şehirlere girene kadar sivil halka karşı çok büyük katliamlar gerçekleştirdiler. Erzincan'dan Bakü'ye kadar uzanan bir alanda uygulanan bu katliamın belgeleri, toplu mezarlar, olaylara tanık olanların anlattıkları, 1918 yılının baharında yaşanan olayları bütün yönleriyle ortaya koymaktadır.¹⁰⁹²

1091 Haluk Selvi, **I. Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu**, Sakarya 2003, s. 82.

1092 Kâzım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Yay. Haz. Enver Konukçu, Erzurum, 1990; Twerdo Khlebof, **Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities At Erzurum**, 1919.

Ancak dünya kamuoyu hem o yıllarda hem de bugün bu olayları ve tarihi kanıtları görmezlikten gelmektedir.

Rusya'da Bolşevik İhtilalinden sonra başlayan Türk ordusunun Kafkasya ilerleyişi, Mondros Mütarekesi ile durmuş, Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda resmen mağlup olmuştur. Savaş boyunca İtilaf Devletleri yanında yer alan Ermeniler için yeni fırsatlar ortaya çıkmış, Paris Barış Konferansı Ermeni taleplerinin dile getirildiği bir yer olmuştur. Paris Barış Konferansı'nda, "Altı Doğu Vilayetinde" (Erzurum, Van, Sivas, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ) büyük bir Ermenistan isteyen Ermeni Millî Delegasyonu, bu isteklerini Sevr Antlaşması ile İngiltere, Fransa ve İtalya'ya kabul ettirmişlerdir. Sevr Antlaşması'nın Ermenistan ile ilgili hükümleri şu şekilde düzenlenmiştir: Madde 88- Türkiye, Ermenistan'ı müttefik devletler gibi hür ve müstakil bir devlet olarak tanıdığını beyan eder. Madde 89- Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer akit devletler, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde, Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınırların tayinini, Amerika Birleşik Devletleri reisicumhurunun hakemliğine havale etmeyi ve Ermenistan'ın denizde mahrecine ve hududa mücavir Osmanlı toprakları üzerine gayri askerliğe müteallik olmak üzere tayin edeceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır. Madde 89-90. madde gereğince tayin edilecek sınırlar bu vilayetlerin bütününe veya bir parçasının Ermenistan'a bırakılmasını icap ettiği halde Osmanlı Devleti bu karar tarihinden başlayarak terk edilecek topraklar üzerindeki bütün hukuk ve tasarruflardan vazgeçtiğini şimdiden beyan eder. Bu muahedenin Türkiye'den ayrılan yerlere tatbik edilecek olan hükümleri o andan itibaren bu topraklara da tatbik edilecektir. Madde 92- Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile sınırları, alakalı devletlerce uzlaşarak tayin edilecektir.¹⁰⁹³

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayan millî hareket, Sevr Antlaşması'nı tanımayarak Misak-ı Millî çerçevesinde savaştı ve nihai zaferi elde etti. Bağımsızlık hareketi boyunca Ermeniler, hem İstanbul'da ve Anadolu'da hem de Avrupa'nın önemli merkezlerinde Osmanlı Devleti aleyhine çalışmalarını sürdürdüler. Savaştan sonra tehcir edilen Ermeniler eski yerlerine dönmeye başladılar fakat Anadolu'nun birçok şehrinde Türklere karşı işgalcilerle birlikte hareket edip yeni karışıklıklara sebep oldular. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Ankara'nın zaferi sonunda 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın Ermenileri ilgilendiren hükümleri şunlardı: Uyruklu Madde 30- İşbu antlaşma hükümleri uyarınca Türkiye'den ayrılan topraklarda yerleşmiş Türk uyrukları kendiliğinden ve yerel yasaların koşulları içinde bu toprakların geçtiği devletin uyruğu olacaklardır. Madde 31- 18 yaşını geçmiş olup da 30. Madde hükümleri uyarınca Türk uyrukluğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyruklu kazanan kişiler, işbu

1093 M. Cemil Bilsel, **Lozan**, C I, İstanbul 1998, s. 314-315.

antlaşma yürürlüğe konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk yurukluğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır. Azınlıkların Korunması Madde 39- Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklardır. Türkiye'nin tüm halkı, din ayırt edilmeksizin, yasa önünde eşit olacaktır.¹⁰⁹⁴

Lozan Antlaşması ile Ermeniler, Konferans'a sundukları taleplerinin hiçbirisini kabul ettiremediler. Türkiye açısından Ermeni sorunu uluslararası alanda kapanmış oluyordu. Fakat Ermeniler için bu geçerli değildi. Konferans boyunca yoğun bir şekilde çalışmışlar, çeşitli propaganda yöntemleri uygulamışlardı.¹⁰⁹⁵ Bununla beraber Patrik Zaven Efendi, Millî Mücadele sırasında gösterdiği Türk aleyhtarı davranışlarından dolayı İstanbul'dan kaçmıştı.¹⁰⁹⁶

Böylece Batılı devletler tarafından savaş sırasında gündeme getirilen Ermeni meselesi ve tehcir olayı hukuki ve siyasi olarak sona ermiştir. Anadolu'da Batılılar tarafından desteklenen Ermeniler, Lozan'da da desteklenmek istemesine rağmen Türkiye'nin yoğun çabaları üzerine bir kere daha gündemden düşmüştür. Bununla beraber Avrupalı devletler tarafından 19. yüzyıldan itibaren bir araç olarak kullanılan Ermeniler, Lozan görüşmeleri sırasında da aynı şekilde kullanılarak Türk heyeti üzerinde baskı oluşturulmaya çalışılmıştır. Lozan'da bulunan Ermeni Cumhuriyeti heyeti Reisi Aharonyan, 9 Ağustos 1923'te Milletler Cemiyeti'ne ve Müttefik Devletler temsilcilerine birer protesto gönderdi. Bu protestolarda, Ermenilerin Müttefikler yanında fedakârca savaşmasının karşılığı olan Sevr'in Lozan'da bir tarafa bırakılmış olmasından duyulan üzüntü ve Müttefiklerin Ermenileri yüzüstü bıraktıkları üzerinde duruluyor, Lozan hükümlerine sonuna kadar karşı çıkılacağı belirtiliyordu.¹⁰⁹⁷

Ermeniler Lozan Antlaşması'ndan sonra kendilerine yeni bazı hedefler belirleyerek bunları uygulamaya koydular. Belirlenen bu hedefleri şu başlıklar altında verebiliriz: 1- Ermenistan Cumhuriyeti'ni ekonomik ve kültürel yönden geliştirmek için çalışmak. 2- Avrupa Devletleri, Milletler Cemiyeti ve siyasi cemiyetler içerisinde Ermeni iddialarını devam ettirmek ve bunların gerçekleşmesi için çalışmak. 3- Bütün dünyaya dağılmış olan Ermeniler arasında millî ruhu, dili ve kültürü, siyasi ideali yaşatmak ve korumak. 4- Ermeni halkı ve göçmenleri için gerekli bütün yardım yollarını kullanarak onlara bakmak, yetimlerini yetiştirmek ve okutmak.¹⁰⁹⁸

1094 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I, (1920-1945)**, Ankara 1989, s. 93-95.

1095 Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara 1995, s. 292.

1096 Şimşir, **Lozan Telgrafları, I**, Belge No 172, s. 246.

1097 Uras, **age.**, s. 741-745.

1098 Uras, **age.**, s. 747.

Ermeniler, I. Dünya Savaşı sırasında yaşadığını iddia ettikleri olayları ve kayıplarını her yıl anarak ve nesilden nesile bu hikâyeleri anlatarak, erişilmesi gereken hedefe yürümek gerekliliği üzerinde durmaktadırlar. İddialarının gerçekliğini ortaya koymak için her yola başvuran Ermeniler Osmanlı idarecilerine ait olduğunu iddia ettikleri belgeler ortaya çıkararak sahtecilik de yapmaktadır.¹⁰⁹⁹

Taşnaksutyun ve Hınçak cemiyetleri varlıklarını hala sürdürmektedirler. Bu terör örgütleri, 1920'lerde "Nemesis", 1970'lerde "ASALA" isimlerinde ortaya çıkarak Türklere karşı öldürme ve imha politikaları uygulamışlardır.

1099 Böyle bir sahtecilik ve sahteciliğin savunulması hakkında bk. Taner Akçam, **Naim Efendi'nin Hatıratı ve Talat Paşa Telgrafları: Krikor Gergeryan Arşivi**, İstanbul 2016. Belgelerin sahte ve sonradan uydurma olduğunu ortaya koyan çalışma dikkat çekicidir: Şinasi Orel, Süreyya Yuca, **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**, Ankara 1983.

8. RUSYA'DA BOLŞEVİK İHTİLALİ VE ÇARLIK REJİMİNİN ÇÖKÜŞÜ SONRASI KAFKASYA'DA YAŞANAN GELİŞMELER

8.1. Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış Antlaşması (15 Aralık 1917-3 Mart 1918)*

Çar II. Nikola'nın, Şubat Devrimi (12 Mart) ile oğlu ve ailesi adına tahından vazgeçmesi sonucunda Rusya'da geçici bir hükûmet kurulmuş, İttifak Devletleri, bu gelişmeyi Rusya'nın savaştan çekilebileceği ihtimalinin doğması nedeniyle olumlu karşılamışlardır. Özellikle Almanya, Rusya'nın savaştan çekilmesine katkı sağlayacağı düşüncesiyle İsviçre'de bulunan Lenin'in (Vladimir İlyiç Ulyanov), Nisan 1917'de gizlice Rusya'ya dönmesini sağladı. Bolşevikler savaş karşıtıydı ve bu yönde propagandalarını gittikçe arttırdılar. Bu durum, Rusya'da ihtilal sonrası kurulmuş olan Geçici hükûmeti zor durumda bıraktı. Hükûmet, savaşın devamından yana olduğunu açıklayınca da Bolşevikler ve Geçici hükûmet arasında bir iktidar mücadelesi başladı. Rus Harbiye Bakanı Kerensky'nin temmuzda Alman cephesindeki taarruzunun başarısızlıkla sonuçlanması üzerine ayaklanmalar çıkmış ve Geçici hükûmet düşmüştü. Kerensky başbakan olmuş, 14 Eylül 1917'de de Rusya'da cumhuriyet ilan edilmişti. Köylülerin ayaklanmasından yararlanan Lenin ve Lev Trocki'nin önderliğindeki Bolşevikler, Ekim 1917'de Petrograd ve diğer Sovyetleri Kerensky hükûmetine karşı devrim yapmaya çağırarak askerî İhtilal Komitesi kurdular. 7 Kasım 1917'de hükûmet darbesi başarılı oldu (Ekim Devrimi) ve böylece Rusya'da komünistler kontrolü ele geçirdi. 26 Ekim (8 Kasım) 1917 tarihinde toplanan Sovyetlerin II. Kongresi'nde Lenin tarafından kaleme alınmış olan ve içeriğinde savaş halindeki tüm devletlerin ilhaksız, tazminatsız ve demokratik bir barış yapmalarının istendiği "barış bildirgesi" kabul edildi.¹¹⁰⁰ Bu kongrede aynı zamanda yeni hükûmet kuruldu. Lenin

* Prof. Dr. Zehra Aslan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Öğretim Üyesi, e posta: zehra.arslan@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3469-7569.

1100 Bildiride milletlerin kendi kaderlerini tayin hakları olduğu belirtilmişti. **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Teşrinisani 1333; Zehra Aslan, "Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları (Aralık 1917-Nisan 1918)", **I. Dünya Savaşı'nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasi ve Sosyal Gelişmeler**, Ed. Mehmet Okur, Bahadır Güneş, Ülkü Köksal, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2017, s. 284; Zehra Aslan, Mehmet Temel, "Viladimir İlyiç Lenin (Ulyanov)", **Atatürk Ansiklopedisi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2020, Erişim 6 Kasım 2020. Rusya'da 1917 yılında ilki Şubat (12 Mart) ikincisi ise Ekim (Kasım)

başbakan, Troçki dışişleri bakanı, Stalin de halklar bakanı oldu. Bunlar “Halk Komiseri” olarak adlandırılıyordu.¹¹⁰¹

Lenin’in Barış Bildirgesi, İttifak Devletleri, bilhassa da işgal altındaki topraklarını savaşız kurtarabilme umudu ortaya çıktığından, Osmanlı Devleti tarafından olumlu karşılandı. Bolşevikler, 13/26 Kasım 1917 tarihinde Alman Başkomutanlığına tüm cephelerde mütareke yapılması teklifinde bulundular. Almanlarla birlikte aynı gün içerisinde Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti de bu teklifi kabul ettiklerini bildirdiler.

8.1.1. Erzincan Mütarekesi (15-18 Aralık 1917)

14 Kasım 1917 tarihli Petersburg’dan bildirilen ve altında Hariciye Komiseri Troçki’nin imzası bulunan bir nota, savaşta taraf olan ülkelerin sefirlerine gönderildi. Burada bir mütareke yapılması için gerekenler bildirilmişti. Notada tüm taraf ve bitaraf olan ülkelerin isteği olduğu iddia edilen barışın, derhal yapılması gerektiği vurgulanmıştı.¹¹⁰² Bu bağlamda 26 Kasım gecesi geç bir saatte Osmanlı hükûmetine ulaşan bir telgraf, sevinç yarattı. Lenin’in isteği ve onayı ile Rus Başkomutanı Karpenko, Alman komutanlarından birisine mütareke teklif etmiş böylece Rusya ile İttifak Devletleri arasındaki tüm cephelerde savaş haline son verilmişti.¹¹⁰³ Osmanlı kamuoyu, daha akdedilmeden yapılacak bir mütarekenin ülke için “bir nefes” olacağı beklentisine girmişti.¹¹⁰⁴ 30 Kasım 1917 tarihinde “Bütün muharip devletler ahalisinin halkına” hitap eden Lenin’in beklenen ve ittifak Devletlerince memnuniyet yaratan beyanatı yayımlandı.¹¹⁰⁵

Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Rusya’nın barış teklifi ile ilgili 3 Aralık 1917 günü Meclisi bilgilendirmiş ve Osmanlı hükûmetinin gelen teklife genel bir mütareke ile barış görüşmelerine hazır olduğu yönünde cevap verdiğini söylemiştir: *Lenin ve Troçki imzalarıyla hemen müzakerat-ı sulhiyyeye ibtidar edilmek üzere bir mütareke teklifi önünde bulunduk, gerek biz ve gerek müttetiklerimiz salâhiyettar Rus murahhasları karşısında bulunmak şartıyla, gerek mütareke-i umumiyye ve gerek sulh müzakeratına hazır olduğumuzu bildirdik.*¹¹⁰⁶

olmak üzere iki ihtilal gerçekleşmiştir. Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Ülke Kitapları, İstanbul, s. 23.

1101 Aslan, Temel, “Viladimir İlyiç Lenin (Ulyanov)”, **Atatürk Ansiklopedisi**, Erişim: 6 Kasım 2020.

1102 **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Teşrinisani 1917.

1103 **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Teşrinisani 1917.

1104 **Tercüman-ı Hakikat**, 29 Teşrinisani 1917.

1105 **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Teşrinisani 1917.

1106 **Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi**, İ 13, C 1, 3 Kânun-ı evvel 1333, s. 175. **Tercüman-ı Hakikat**, 4 Aralık 1917.

Bundan sonraki süreçte mütareke için hazırlıklara başlanmıştır. Murahhaslar belirlenmiş, şartlar kararlaştırılmış ve 29 Kasım günü Doğu Cephesi Erkan-ı Harbiye Reisi General Hoffmann başkanlığında görüşmelere başlanmıştır. Brest-Litovsk'ta bir tarafta Rus diğer tarafta Alman, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye murahhasları anlaşmaya vararak 15 Aralık 1917 tarihinde 11 maddelik bir mütareke imzaladılar.¹¹⁰⁷ Mütareke 14 Ocak 1918 tarihine kadar geçerli olacak ve bu süreçte de nihai barış için müzakereler başlayacaktı. Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ilk resmî belge niteliğinde olan mütarekeye ek olarak bir de protokol yapılmıştır. Protokol, sivil esir ve malullerin cephe üzerinden iadeleri, kadın ve 14 yaşına kadar olan çocukların yurtlarına gönderilmeleri, tarafların ellerindeki savaş esirlerinin durumlarını iyileştirmeleri ve taraflar arasında ekonomik ve kültürel münasebetler kurulması gibi hususları içeriyordu.¹¹⁰⁸

Mütareke kapsamında Türkiye ve Rusya arasındaki savaş durumuna son vermek için Anadolu cephesindeki mütareke şartlarının tespiti gerekiyordu. Bunun için ayrı bir uzlaşma yapılacaktı. Karşılıklı barış şartları, bu şartlarda yapılan değişiklikler ve biraz da sancılı denilebilecek bir süreçten sonra nihayet 15 Aralık 1917 tarihinde Türk ve Rus delegeleri, Rus işgali altındaki Erzincan'da buluşmuşlar ve görüşmelerin burada yapılmasına karar vermişlerdir. 3. Ordudan Kurmay Albay Ömer Lütfi Bey'in başkanlığında, Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Hüsrev Bey ve Tercüman Yüzbaşı Yakup Bey, görüşmelerde hazır bulundular. Rus heyetinin Başkanı, aynı zamanda Kafkas Ordusu kurmay başkanı olan General Vişinski'ydi.¹¹⁰⁹ 15 Aralık günü başlayan görüşmeler, üç gün sürmüş ve imzalandığı yerin adıyla tarihe geçerek neticelenmiştir.

Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı-Rus orduları arasındaki askerî harekâtın durdurulması 18 Aralık (eski Rus takvimine göre 5 Aralık) 1917'de 14 maddelik Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasıyla gerçekleşmiştir. İki ordu arasındaki sınır, mütarekenin imzası sırasındaki durumlarına göre belirlendi. Bu sınır çevresine yeniden stratejik veya başka nedenlerle asker yerleştirilmeyecek, Türk ordusunun hiç bir bölüğü Kafkasya'dan Mezopotamya'ya transfer edilemeyecekti. Avrupa cephesinde imzalanan mütarekenin tüm maddeleri, Kafkas Cephesi'nde de geçerli olacaktı. İlk maddede mütarekenin geçerli olacağı zaman dilimi ve fesih şartları belirlenmiştir. Mukavele hükümleri 18 Aralık 1917 günü saat 13.00'den itibaren, iki taraf arasında kesin barış tesis edilinceye kadar geçerli olacaktı. Taraflardan biri mütarekeyi feshetmek is-

1107 Mütarekeyi, Osmanlı devleti adına Berlin'de bulunan Askerî Ataşe Zeki Paşa, Ruslar adına A.J. Joffe, L. Kamenev ve Bitsenko imzalamıştır. Akdes Nimet Kurat, **Brest Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)**, TTK Yay., Ankara 1967, s. 378.

1108 **İkdam**, 17 Kânunuevvel 1917.

1109 Nurcan Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki yeri ve Önemi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 17, S 23, 1 Mayıs 1995, s. 217.

terse, diğer tarafı 14 gün önceden haberdar edecekti. İkinci madde taraflar arasındaki askerî harekâtın durdurulmasını ve bununla ilgili detayları içermektedir. Dördüncü madde, ikinci maddeyi destekleyici hükümler içeriyor ve her iki tarafın da askerî harekâta bulunması, birliklerini değiştirmesi, normal durumlar dışında askerî nakliyat yapması, yedinci madde ile de tarafların sınır ötesine emniyet ve keşif bölükleri göndermesi yasaklanıyordu. Bir tarafsız bölge oluşturulmuş ve bu bölge izinsiz askerî ve sivil geçişlere kapatılmıştı. Tarafsız bölgede asayiş bozacak her türlü gelişme tarafların delegeleri tarafından görüşülerek karara bağlanacaktı. Mukavelenin maddelerini değiştirmek mümkündü bunun için tarafların teklifte bulunmaları gerekiyordu. Rus Cumhuriyeti'nin Avrupa cephesinde Merkezî Devletler ile imzalayacağı genel mütareke, Kafkas Cephesi için de geçerli olacaktı.¹¹¹⁰ Türk askerî makamları Anadolu'da ilk defa Bolşevik Ruslarla Erzincan Mütarekesi münasebetiyle temas kurmuştur. Rusların Kafkas ordusunda hâlâ Çarlık Devri'nin etkisi sürmekteyse de Bolşevikler gücü ele geçirmiş durumdaydılar. Böylece 29 Ekim 1914 tarihinde iki devlet arasında başlayan savaş hâli resmen 18 Aralık 1917 tarihinde sona ermiştir.¹¹¹¹

Mütarekenin imzalanmasının ardından önemine binaen Âyan Meclisinde bir Hariciye Encümeni oluşturulması için Ahmet Rıza Bey, Ahmet Ferit ve Mahmut Paşalar tarafından bir önerge verilmiştir. Önerge üzerine yapılan tartışmalardan sonra sekiz üyeden oluşacak bir encümenin kurulmasına karar verilmiştir.¹¹¹²

8.1.2. Brest-Litovsk'ta Müzakere Dönemi (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)

Bir Alman askerî karargâhı olan Brest-Litovsk'ta yapılan 15 Aralık 1917 tarihli mütarekede alınan karar gereğince barış görüşmeleri burada yapılacaktı. 22 Aralık 1917'de başlayan müzakereler 3 Mart 1918 tarihinde sonuçlanmıştır. Barışa giden süreç, müzakerelerin başlaması, kesintiye uğraması ve sonuçlanması göz önüne alındığında dört devreye ayrılabilir. İlk dönem müzakereleri 22 Aralık 1917 tarihinde başlamış ve 4 Ocak 1918 günü kesintiye uğramıştır. 9 Ocak 1918 tarihinde yeniden büyük ümitlerle başlayan müzakereler, 19 Ocak günü kesintiye uğramıştır. 30 Ocak günü ise müzakerelerin 9 Şubat'a kadar sürecek olan üçüncü devresi başlamıştır. 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan barış antlaşması ise dördüncü ve son devre olarak değerlendirilebilir.¹¹¹³

Müzakereler, Rusya hükûmeti ile İttifak Devletleri arasında ayrı olarak

1110 Kurat, *age.*, s. 377-380; Yavuz, *agm.*, s. 220-223.

1111 Kurat, *age.*, s. 380.

1112 **Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi**, İ 14, C 1, 24 Kânunuevvel 1333, s. 169.

1113 Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 285.

yürütülmüş, sadece bu devletler süreçle ilgili birbirlerini bilgilendirmişlerdir. Osmanlı Devleti idarecileri ilk başta benimsemedikleri bu durumu, müdahalelerin ve müzakerelerin uzamasının engellenebileceği düşüncesiyle kabulendiler.¹¹¹⁴ Sadrazam Talat Paşa'nın da birinci murahhas olarak müzakerelere başkanlık etmesine karar verilmişti. Yerine Bahriye Nazırı Cemal Paşa'yı vekil bırakarak Brest-Litovsk'a hareket eden Talat Paşa, müzakereler süresince İstanbul Brest-Litovsk arasında gidip gelmiş ve gerektiğinde hükûmeti süreçle ilgili bilgilendirmiştir. Birinci Ferik Zeki Paşa, İbrahim Hakkı Paşa, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey ve Eski Harbiye Nazırı Birinci Ferik Ahmet İzzet Paşa Osmanlı Devleti'nin diğer murahhaslarıydı.¹¹¹⁵

Brest-Litovsk'ta müzakereler, 22 Aralık 1917 tarihinde öğleden sonra başlamıştır. Bolşevikler, 8 Kasım günü açıklamış oldukları genel barış prensiplerini (ilhaksız-tazminatlı barış düsturu) Merkezî Devletlere bildirdiler. Sovyetlerin barış şartları, Berlin Kongresi'nde kaybettiği ve işgal altında bulunan topraklarını savaşmadan alabilme şansını elde edebileceğinden Osmanlı Devleti için iyi bir fırsattı. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, bu prensiplere dayanarak Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Türk topraklarının boşaltılmasını istemiştir. Fakat Sovyetlerin prensibinin olduğu gibi kabulü halinde işgal altında bulundukları Polonya, Kurland ve Litvanya'yı boşaltmak durumunda kalacaklarının farkında olan Alman heyeti için aynı durum geçerli değildi. Sonuçta Almanların ısrarıyla Ahmet Nesimi Bey, ilk aşamada talebinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Sovyet teklifine karşı Merkezî Devletler, ilhaksız-tazminatlı barış esaslarını kabul ettiklerine dair hazırladıkları ortak notayı müzakerelerin ikinci oturumu olan 25 Aralık günü Ruslara sunmuşlardır.¹¹¹⁶

Müzakerelerin sağlıklı ilerleyebilmesi için komisyonlar oluşturulmuştur. Süreç olumlu bir seyirde ilerlerken 5 Ocak 1918 günü, görüşmelerin kesildiği haberi duyuldu. Başlangıçtan itibaren müzakerelerin tarafsız bir yerde yapılmasında ısrarcı olan Bolşevikler, Almanya'nın direnişi karşısında Brest-Litovsk'a gelmişlerdi. Alman Başvekili'nin açıklaması ve Alman Dışişleri Encümeninden verilen bilgilere göre Bolşevikler, müzakerelerin Brest-Litovsk'ta devam etmesini istemediler. Tayin olunan zaman içerisinde Brest-Litovsk'a gelmeyen Rus murahhaslar, Petersburg'dan çıktıkları bir telgrafla müzakerelerin Brest-Litovsk yerine Stockholm'de devam etmesini istediler. Ayrıca Bolşeviklerin savunduğu milletlerin kendi kaderlerini tayin hakları konu-

1114 Osmanlı Devleti ile Mavera-yı Kafkas hükûmeti arasında başlayan görüşmelerin de aynı şekilde devam etmesinin sağlanması, Sadrazam Talat Paşa tarafından Batum'da Heyet-i Murahhas Başkanı Halil Bey'e bildirilmiştir. **BOA**, HR. SYS., 2398/5.

1115 **BOA**, HR. HMS. İŞO, 68/41; **BOA**, MV, 211/107. Aslan, **Brest-Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 286.

1116 Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 286; Kılıç, **age.**, s. 146.

sunda ileri sürdükleri maddeler konusunda da anlaşmazlık vardı. Almanya, müzakerelerin Stockholm'de olması durumunda İttifak Devletleri basınının rahat çalışamayacağından ve İtilaf Devletleri ile Rusların yakınlaşarak kendilerine türlü müşkülâtlar çıkartabileceklerinden endişeliydi. Milletlerin kendi kaderlerini tayini hususunda da Almanlar arasında tam bir fikir birliği mevcut değildi. Sonuçta İttifak Devletleri murahhasları, Rusların taleplerini reddetmiş ve müzakereler kesilmişti.¹¹¹⁷

Osmanlı kamuoyunda Almanya'dan gelen haberlere ve yapılan değerlendirmelere şüpheli yaklaşmıştır. Çünkü barış isteyen Bolşevikler, Brest-Litovsk'a gelmiş ve müzakerelere başlamışlardı. İlhaksız tazminatlı barış şartları da kabul edilmişti. Milletlerin kendi kaderlerini tayini konusunda da anlaşmaya varılmış sadece uygulamanın nasıl olacağıyla ilgili fikir ayrılıkları oluşmuştu. Fakat Rusların, rejimlerinin propagandasını yapabilecekleri daha uygun bir yerde müzakerelere devam etmek istedikleri bir gerçektir. Talat Paşa, 5 Ocak günü Berlin'de basına yaptığı açıklamada, umutlu konuşmuş ve Rusya'daki durumun görüşmelerin daha fazla uzamasına imkân veremeyeceğini söylemişti. Talat Paşa haklı çıkmış, Ruslar, yeniden Brest-Litovsk'a geleceklerini bildirmişlerdir.¹¹¹⁸ İttifak Devletleri murahhasları da ortak bir nota yayımlayarak milletler esası üzerinde daha önce kararlaştırılmış olan esasların geçerli olduğunu bildirmişlerdir.

Kısa bir kesintinin ardından 9 Ocak 1918 günü müzakerelerin ikinci devresi başlamıştır. Bu dönemde Rus heyetinin başındaki isim, barıştan yana olduğunu açıklayan Troçki'ydı. Taraflar şekil ve program üzerinde anlaşmaya vardılar. Müzakerelere katılan Ukrayna heyeti ile İttifak Devletleri arasında da görüşmeler yapıldı. 12 Ocak günü yapılan müzakerelerde Ukrayna heyeti, ayrı bir cumhuriyet olarak tanınma isteklerini Merkezî Devletlere ilettiler. İttifak Devletleri, ortak bir açıklamayla bu talebi kabul ettiklerini bildirdiler.¹¹¹⁹

16 Ocak 1918 tarihli müzakerede Rusya hükûmeti, daha önce tarafların işgal etmiş olduğu arazilerin alacağı şeklin belirlenmesi için bir teklifte bulunmuştur. İlhaksız bir sulh istediklerini beyan eden Ruslar, hem Avusturya-Macaristan hem de Almanya'ya üç maddelik bir sulh teklifi yapmıştır. Teklife göre birbirlerinin arazilerine saldırılmayacak, tazminat ödenmeyecek ve işgal altındaki bölgeler askersizleştirildikten sonra buralardaki yerli halka, geleceklerini tayin hakkı verilecekti.¹¹²⁰ 18 Ocak 1918 tarihli müzakerelerde arazi komisyonları, savaş sırasında buldukları yerlerden başka bölge veya

1117 **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Kânunusani 1334.

1118 **Tercüman-ı Hakikat**, 7 Kânunusani 1334. Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 289.

1119 **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Kânunusani 1334.

1120 **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Kânunusani 1334. Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 291.

memleketlere göç eden halkın geri dönüşleri meselesini görüşmüştür. Bu sırada Rusya'daki iç çalkantılar yüzünden Troçki'nin bir haftalığına ülkesine dönmesi gerekmiştir. Böylece müzakerelere ikinci defa ara verilmiştir.¹¹²¹

Genel görüşmelere verilen bu arada Ukrayna heyeti ile Merkezî Devletler arasında görüşmeler devam etmiş ve barış esasları belirlenmiştir. Yapılan anlaşmaya göre, tarafların barış içerisinde yaşayacakları ilan edilecek, askerler geri çekilecek, ülkeler arasında hukuki ve iktisadi faaliyetler yapılacak, konsolosluklar hızlıca tesis edilecekti. Brest-Litovsk'ta oluşturulan İktisat Komisyonu, gayriresmî toplantısını 18 Ocak 1918 tarihinde yapmış ve burada alınan karar gereğince ilk resmî toplantının 19 Ocak günü saat 11.00'da yapılmasına karar verilmiştir. Alman ve Rus İktisat Komisyonları arasında 20 ve 21 Ocak günlerinde devam eden müzakerelerde iki ülke arasında gelecekte yapılacak faaliyetler için çalışmalar yapmak üzere bir tali komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir.¹¹²²

31 Ocak günü yapılan müzakereler Talat Paşa'nın başkanlığında, tek celse olarak gerçekleşmiştir. Almanya'ya bağlı ayrı bir hükûmet olan Bavyera da Brest-Litovsk'a murahhas göndermiştir. Troçki, Ukrayna Sovyetlerinin konferansa ayrı murahhaslar gönderme hakkı olduğunu, bunların tanınması gerektiğini savunurken Merkezî Devletler adına Alman Dışişleri Bakanı Joan Kühlman, henüz teşkil edilmeyen Ukrayna Sovyet'inin konferansa murahhas göndermesini onaylamadıklarını açıklamıştı. Fikir ayrılıkları konferansın bu safhasında daha fazla ortaya çıkmış ve 8 Şubat 1918 Perşembe günü yapılan müzakerelerden sonra Almanların barış şartları, Ruslar tarafından reddedilmiştir.¹¹²³

Osmanlı hükûmeti, bu gelişmelerden rahatsızdı. Çünkü Konferans'ın ke-sintiye uğramasına neden olan konular, ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin dâhil olmadığı meselelerdi. Örneğin Ukrayna ve Lehistan meselesi gibi konular, Ruslar, Avusturya-Macaristan ve Almanya arasında görüşülüyordu.¹¹²⁴ Yine de Bolşeviklerin tutumu nedeniyle müzakerelerden netice alınmadığı yönündeki eğilim ağırlık oluşturuyordu.¹¹²⁵

1121 **Tercüman-ı Hakikat**, 20 Kânunusani 1334.

1122 **The Ogden Standard**, January 21, 1918; **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Kânunusani 1334. Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 293.

1123 **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Şubat 1334; **New York Tribune**, February 1, 1918; **New York Tribune**, February 8, 1918.

1124 **Tercüman-ı Hakikat**, 6 Şubat 1334.

1125 Ukrayna Radası muhtariyetini ilan etmiş ve İttifak Grubu'na bu durum kabul edilerek heyetleri müzakerelere dâhil olmuştu. Hatta Bolşevikler, Ukrayna adına onların sulh müzakerelerine katılmasını önermiş ve teşvik etmişlerdi. Fakat müzakereler olumlu bir seyrinde ilerleyince Ruslar, Ukrayna Radası'nın Sovyet meclislerinden oluşmadığı gerekçesiyle görüşmelerde söz sahibi olmasına itiraz etmişler sonra da Finlandiya'da yaptıkları gibi Kızıl Ordularını Rada aleyhinde Ukrayna'ya sevk etmişlerdi. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceride-**

Müzakereler devam ederken Rusya'da devam eden iç karışıklıklar, süreci etkilemiştir. 36.000 kişiden oluşan bir Leh kuvveti, Lehistan Sovyet hükûmetini dağıtmış ve Amele Komiserleri ile Rus ve Leh sosyalistleri tutuklanmıştı. Bolşeviklerin tepkisine rağmen İttifak Devletleri murahhasları, meşruiyetini kabul ettirmiş olan Ukrayna'nın Merkezî Hükûmeti ile anlaşmaya vardılar.¹¹²⁶ Ukrayna, Leh meseleleri, Troçki'nin, 10 Şubat 1918 tarihli Ukrayna ile İttifak Devletleri arasında akdedilen barışı tanımayacakları yönündeki beyanatı sonrasında Brest-Litovsk'ta müzakereler bir kez daha çıkmaza girmiştir. Almanya ise 10 Şubat sonrası müzakerelere yedi günlük bir ara verildiğini ve Almanya'nın bu süreçte serbest hareket etme hakkı bulunduğunu açıklamıştır. Almanya'nın açıklaması bir tehdit olarak algılanmış ve yeniden askerî harekât ihtimali tartışılmaya başlanmıştır. Öte yandan Rusya Dışişleri Bakanı Troçki de *savaş yok fakat barış da yok* diyerek görüşmelerin çıkmaza girdiğini ilan etmiştir. Beklenen olmuş ve Troçki'nin beyanatı sonrası 9 Şubat günü Brest-Litovsk müzakerelerinde yapılan toplantıda görüşmeler çıkmaza girmiştir. Yetkisinin sona erdiğini söyleyen Troçki de Brest-Litovsk'u terk etmiştir.¹¹²⁷

9 Şubat günü yaşananlardan sonra Brest-Litovsk'ta iki aydır süren müzakerelerde, belirsizliğin hâkim olduğu yeni bir döneme girilmiştir. Oysa Osmanlı hükûmet çevreleri ve kamuoyunda Troçki'nin Rus heyetinin başında olduğu duyurulunca barışın gerçekleşeceği yönünde bir beklenti oluşmuştu. Şimdi ise müzakerelerin kesilmesi, Troçki'nin tutumuna bağlanıyordu. Rus ordusunun terhis edilmesi, yeni bir savaşa girecek durumda olmaması hatta Troçki'nin savaş olmayacağına dair açıklaması umut verse de imzalanmayan barış, Rusya ile İttifak Devletlerini yeniden bir savaş durumuna getirmişti. Üstelik Osmanlı Devleti ile Bolşeviklerin anlaşmasının önünde görünürde bir engel bulunmuyordu. Fakat Kafkasya'daki yeni gelişmeler ve Ermeniler konusunda iki taraf arasında görüş ayrılıkları, Brest-Litovsk'taki müzakereleri etkiliyordu. Bolşevikler, bir taraftan propagandalarını yapmak için zaman kazanmaya çalışırken diğer taraftan da İtilaf Devletlerinin savaştan mağlup ayrılacaklarını düşünerek işgallerinde olan bölgelerde etkinliklerini korumak amacıyla bir Ermeni yönetimi oluşturmayı planlıyordu.¹¹²⁸ Sovyet hükûme-

si, İ 55, C 1, 23 Şubat 1334, s. 441. Alman ve Avusturya-Macaristan devletleri, bazı şartlar karşılığında Lehistan'ın, Brest-Litovsk'ta kendilerini temsil etmeleri için hususi murahhaslar göndermesini onaylamışlardı. Şimdi ise Rusya, bu devletlerde oluşturdukları Sovyetlerin de ayrı murahhaslarla konferansa kabulünü istiyordu. Böylece hem Lehistan hem de Ukrayna birbirlerinin fikirlerine zıt iki ayrı heyet tarafından temsil edilmiş olacaktı. Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 295.

1126 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İ 55, C 1, 23 Şubat 1334, s. 441.

1127 **Harrisburg Telegraph**, February 15, 1918; **Williston Graphic**, January 10, 1918; **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İ 55, C 1, 23 Şubat 1334, s. 441.

1128 Adnan Sofuoğlu, "Genel Hatlarıyla I. Dünya Savaşında Erzincan'ın İşgali ve Ermeni Mezalimi", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 1, Bahar 2005, s. 143-152, <http://>

ti bu hedef doğrultusunda işgali altındaki Türk topraklarının boşaltılmasını birtakım şartlara bağlamak istiyordu. Türk Ermenistan'ına ait yayınladığı 11 Ocak 1918 tarihli bir Kararnamede Ermenilerin kitleler halinde işgal altındaki Türk topraklarına yerleştirilmesi ve bunların silahlandırılarak bölgede suni bir Ermeni çoğunluk sağlanması amaçlanmıştı.¹¹²⁹ Bu Kararnamenin açıklanmasından sonra Ahmet Nesimi Bey, Troçki ile görüşmüştür. Osmanlı hükûmeti, işgal ettikleri bölgelerden çekildikten sonra Rusların, silahlandırdıkları Ermenileri bu bölgelerde bırakmayı planladıklarını anlamış ve tedbir almıştır.¹¹³⁰ Zaten Rus komutanların ayrılmasından sonra Erzincan'da Albay Morel ve Sivaslı Muradyan idaresindeki Ermeniler, mütareke hükümlerine aykırı olarak Müslüman halka karşı planlı bir kıyıma başlamışlardı. Ermenilerin hareketleri devam ederken Brest-Litovsk'taki müzakerelerin uzaması, nihai barış beklenmeden Başkomutanlığın emri ile askerî harekâta başlanmasına neden olmuştur.¹¹³¹

Brest-Litovsk'ta Rusya'daki yeni rejimin temsilcileri ile İttifak güçleri müzakerelerde bulunurken Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, resmîyette Rusya'ya sadık olmakla birlikte, bağımsız bir birlik oluşturmuşlardı. 22 Nisan 1918 tarihinde bağımsızlığını kazanan "Mavera-yı Kafkas Federasyonu" adlı bu birlik ile Osmanlı Devleti arasında görüşmeler yapılmıştır. Ermeni ve Gürcülerin, Osmanlıların ileri sürdüğü şartları kabul etmemeleri üzerine Gürcüler birlikten ayrılarak Almanya ile anlaştılar. Azerbaycan, Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ederken Ermenistan ise İtilaf güçlerinin özellikle de İngiltere ve Amerika'nın desteğini sağlamaya çalışarak bağımsız bir cumhuriyet olmanın yolunu aramıştır. İngiltere ve Amerika Ermenistan'a askerî yardım göndermeye sıcak bakmamışsa da Ermeniler yaptıkları propaganda-

www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/adnan1.htm, Erişim Tarihi: 12 Kasım 2020.

1129 Türk Ermenistanına ait 13 numaralı kararnamede Türkiye ile yapılacak barış görüşmelerinde nasıl bir politika izleneceği belirtilmiştir. Kararnamede: *Rusya'nın işgali altında bulunan Türk Ermenistan'ındaki Ermenilerin kendi mukadderatlarını, hatta tam bir istiklâle varıncaya kadar, serbestçe tayin hususunda haklarını Rusya Amele ve Köylü hükûmetinin desteklediğini Halk Komiserleri Sovyet'i Ermeni halkına ilân eder* denilmiştir. Halil Bal, "Brest Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türk ve Ermeniler", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 5, 2004, s. 26.

1130 Bal, agm., s. 28.

1131 5 Şubat 1918 tarihinde Kelkit'in alınmasıyla başlayan harekât üç kolordu halinde yapılacaktı: sağ cenahta Van-Bayezid istikametine karşı Ali İhsan [Sabis] Paşa'nın 4. Kolordusu, ortada Erzincan-Erzurum-Sarıkamış istikametine karşı Kâzım Karabekir'in 1. Kafkas Kolordusu, sol cenahta Karadeniz'e kadar olan mıntıkada Bayburt, Trabzon istikametine karşı Yakup Şevki [Subaşı] Paşa'nın 2. Kafkas Kolordusu. Bu üç kolordu Paşa'nın kumandasında 3. Orduya bağlıydı. Bal, agm., s. 31-32. 12 Şubat 1918 tarihinde Enver Paşa 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya ileri harekât emrini vermiştir. Böylece Türk birlikleri Erzincan Mütarekesinde belirlenen sınırı geçerek ilerlemişlerdir. Kurat, **age.**, s. 398. Karadeniz sahil kesimindeki Rus işgali ise Rus komutanlarla yapılan anlaşmalar gereğince savaşız sona ermiştir.

larla, hem bu ülkeleri hem de Avrupa kamuoyunu etkilemeyi başarmıştır.¹¹³²

Osmanlı hükûmeti, barış olmamasından Bolşevikleri sorumlu tutsa da umudunu kaybetmemiştir. Çünkü barışa İttifak Devletleri kadar, belki de daha fazla, Bolşeviklerin ihtiyacı vardı. Müzakereleri kesen taraf Ruslardı ve onlardan beklenen adım 20 Şubat günü Ahali Komiserlerinin yaptıkları toplantı sonrası atılmıştı. Barış yanlılarının özellikle de Lenin'in ağırlık koyması sonucunda İttifak Devletlerinin barış şartlarının kabulüne karar verildi. Bu karar, Lenin ve Troçki imzalı bir telgrafla Alman hükûmetine bildirildi.¹¹³³ Dördüncü ve son aşamada yeniden müzakere yapılmayacak, İtilaf Devletleri barış şartlarını Ruslara bildirecek ve imzalar atılacaktı.

8.1.3. Brest-Litovsk Barışı (3 Mart 1918)

Almanya, Rusya'ya on maddeden oluşan barış şartlarını taşıyan ultiमतu, 26 Şubat 1918 günü vermiştir. Rusların kabul ettikleri bu ultiमतoda; Alman ve Rusların sulh içinde yaşamaları, Litvanya, Estonya, Ukrayna, Finlandiya arazilerinin Kızıl Ordu ve Ruslar tarafından terk olunması, Rusya'nın Ukrayna Ahali Cumhuriyeti ile sulh akdetmesi, Rus ordusunun terhisinin derhal icrası, Rus savaş araçlarının boşaltılması ve savaş dışı kalmaları, anlaşma sağlandığı takdirde Karadeniz yolu ile ticari ilişkilere başlanması gibi maddeler vardır. Alman notasında Osmanlı Devleti'ni beşinci madde alakadar ediyordu. Bu maddede *Rusya, Anadolu vilayet-i şarkiyesinin Türkiye'ye iadesi hususunda teminat verecek ve Türkiye'de kapitülasyonların ilgasını tasdik eyleyecektir* denilmekteydi. Berlin Sefiri Hakkı Paşa başkanlığındaki Osmanlı heyeti, anlaşmayı imzalamak üzere 26 Şubat 1918 tarihinde Brest-Litovsk'a ulaşmıştır. Alman, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı murahhasları, 27 Şubat günü geleceklerini bildiren Bulgar ve Rus murahhaslarını beklerken barış metnine son şeklini vermek üzere toplantı yaptılar. Tüm heyetlerin Brest-Litovsk'a gelmesi ile 28 Şubat günü tekrar müzakerelere başlanmıştır.¹¹³⁴

Bu sefer Sokolnikov'un başkanlık ettiği Rus heyetinde, Dışişleri Komiseri Yardımcısı George Çiçerin, Karahan ve Petrovsky de üye olarak bulunuyordu. Çiçerin, arka planda kalmakla birlikte ilk defa aktif olarak diplomatik bir faaliyette yer almış ve bu önemli muahedenin imzalanmasında rol oynamıştı. Ruslar, bu sefer rejimlerinin propagandasını yapacak söylemlerden kaçınmışlar, Almanların tespit ettiği şartlar üzerinden barışa razı olmuşlardı.

1132 Zehra Aslan; Yeliz Usta, "Dış Basın Ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest Litovsk'tan İngiliz İşgaline "Batumi" (Haziran 1918-Ocak 1919)", **Karadeniz İncelemeleri**, S 22, 2017, s. 81-82.

1133 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İ 55, C 1, 23 Şubat 1334, s. 441.

1134 **Tercüman-ı Hakikat**, 28 Şubat 1334; Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 301.

Yine de muahede hazırlandıktan sonra barışın bir “dikta” olduğunu belirten Rus murahhaslar, metni okumayı dahi reddetmişlerdir. Sokolnikov, bir mecburiyet karşısında bırakıldıklarını, Alman emperyalizmi karşısında Rus ihtilalini korumak için barışı imzalayacaklarını açıkça beyan etmiştir.¹¹³⁵

Türkiye ve Rusya arasındaki en önemli mesele sınır belirlemektir. Osmanlı Devleti, ilk etapta 1914 sınırına dönmeyi ve bir an önce barış yapmayı arzuluyordu. Fakat 1877-1878 yılında kaybedilen Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Rus kuvvetlerinin bulunmayışı, Enver Paşa’yı harekete geçirmiş ve Brest-Litovsk’taki Türk heyetine bu sancakların anavatana ilhakının sağlanması yönünde talimat vermiştir.

3 Mart 1918 tarihinde 14 maddeden oluşan ve Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Bulgaristan ve Rusya arasında savaşa son veren barış imzalandı. 1. maddede, muahedeyi yapan devletlerin adları belirtilerek savaşın sona erdiği belirtilmişti. 2. madde, karşılıklı propaganda yapılamayacağını ve 3. madde de tespit edilen sınır hattının ekli haritaya göre tasvibini içermektedir. 4. madde Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının, işgal altındaki Doğu Anadolu vilayetleri gibi Ruslar tarafından boşaltılmasını kayıt altına alıyordu. Ayrıca bu maddede Elviye-i Selâse’de halk oylaması yapılması, oylama sonucuna göre bu bölgelerin kaderinin belirlenmesi hususu benimsenmişti. 5. madde Rus ordusunun terhis edilmesi ve denizlerdeki durumla ilgiliydi. 6. maddeye göre Rusya, Ukrayna Halk Cumhuriyeti (Milliyetçi Ukrayna) ile derhal barış yapacak ve Kızıl Ordu, Ukrayna’yı terk edecekti. Ayrıca Estonya ve Litvanya’da asayiş sağlanıncaya kadar Alman polisi buralarda kalacaktı. 7. madde Afganistan’ın istiklalinin sağlanması, 8. madde esir mübadelesi, 9. madde savaş tazminatı ödenmemesi, 10. madde diplomatik ve konsolosluk gibi temsilciliklerin oluşturulması, 11. madde ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, 12. madde tebaanın genel ve hukuki durumları ile sivil esirlerin iadesi gibi hususları içeriyordu. 13. madde muahedenin orijinal nüshalarının dili ile ilgili olup Türkiye ve Rusya arasında imzalanan metin Türkçe ve Rusça olacaktı. Son madde muahedenin tasdiki ve teatisi hakkındadır. Bu hususları içeren barış metni, Alman Hariciye Nazırı R. Kühlmann başta olmak üzere Müttefik devletlerin murahhasları ve Rus heyeti tarafından imzalandı. Osmanlı Devleti adına da İbrahim Hakkı Paşa ile Zeki Paşa tarafından imzalanmıştır.¹¹³⁶

Barışın imzalandığı haberi, Hakkı Paşa tarafından Hariciye Nezaretine bir telgrafla bildirilmiştir.¹¹³⁷ Telgraf hükûmete ulaştıktan sonra 4 Mart 1918 tarihli Mebusan Meclisi oturumunda Adliye Nazırı ve Hariciye Vekili Halil Bey, Brest-Litovsk Barış Antlaşması’nın Osmanlı Devleti’ni ilgilendiren kı-

1135 Kurat, *age.*, s. 395-397.

1136 BOA, HR.SYS, 2296/3; Kurat, *age.*, s. 396-397.

1137 Tercüman-ı Hakikat, 4 Mart 1334.

sımları hakkında izahat vermiştir. İşgal edilen topraklar boşaltılacak, Kars, Ardahan ve Batum'da halkoylaması yapılacak ve iki ülke arasında ticari ilişkiler geliştirilecekti.¹¹³⁸

Muahede, Osmanlı Devleti'nde büyük memnuniyet yarattı. Bu durum Meclis-i Mebusana da yansımıştır. Musul Mebusu Mehmet Emin Bey, Van Mebusu Asaf Bey, Karahisar-ı Sahip Mebusu Ağaoğlu Ahmet Bey ve Enver Paşa da Brest-Litovsk Antlaşması üzerine söz aldılar. Enver Paşa, Kafkasya'da oluşan ve Türk ırkına mensup yeni hükümetleri tanıyacıklarını, bu oluşumlara yardım etmeye devam edeceklerini ve Bolşeviklerle yaptıkları anlaşma mucibince terk ettikleri arazilerde de kurulan hükümetlerle temas etmekte sakınca görmediklerini söylemiştir.¹¹³⁹

13 Temmuz 1918 tarihinde tasdiknameleri teati edilen¹¹⁴⁰ Brest-Litovsk Antlaşması ile nihayet Osmanlı Devleti'nde Rus işgali sona ermiş, altı veya sekiz hafta zarfında Rus ordusunun, Doğu Anadolu'yu boşaltması karara bağlanmıştır. Kars, Ardahan ve Batum halkına kendi geleceklerini tayin etme hakkı verilmiş ve kısa sürede Osmanlı Devleti'ni adı geçen yerlerde temsil edebilecek kişiler belirlenerek Kars, Ardahan ve Batum'a gönderilmişlerdir.¹¹⁴¹ 14 Temmuz 1918 tarihinde buralarda yapılan halkoylamasının sonucunda da Elviye-i Selâse Osmanlı Devleti'nin bir parçası olmuştur.¹¹⁴² Brest-Litovsk Antlaşması'na göre ayrıca Rus ordusu boşaltılan yerlerde güvenliği sağlayıp, oç alma ve soygun olaylarını önleyecekti. Ermeni çeteleri silahsızlandırılarak dağıtılacak ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında şimdiye kadar yapılan bütün antlaşmalar yürürlükten kaldırılacaktı. Brest-Litovsk, Çarlık Rusya'nın tüm uyruklarını da kapsamına aldığından Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Rus esirlerin serbest bırakılmasında herhangi bir zorluk çıkartılmaması için Dâhiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti tarafından gerekli talimatlar verilmiştir.¹¹⁴³

Brest-Litovsk Antlaşması ve sonrasında yaşanan gelişmeler özellikle Kafkasya politikası konusunda Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki farklılıkları gün yüzüne çıkarmıştır. Osmanlı'nın Kafkasya politikası sınır güvenliği üzerine kurulmuşken Almanya Rusların dostluğunu kazanmaya yönelmişti. Sadece Gürcistan'ın bağımsızlığına önem veren Alman politikasına karşı Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Ermenistan'ı da kapsayan Rusya ile arasında bir hat çekmeye muktedir olacak yeni müstakil hükümetle-

1138 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İ 62, C 1, 4 Mart 1918, s. 656.

1139 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, İ 62, C 1, 4 Mart 1918, s. 658.

1140 Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 303.

1141 **BOA**, DH. ŞFR, 88/137; **BOA**, DH. ŞFR, 88/39; Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 302.

1142 **BOA**, DH. UMVM, 124/176.

1143 **BOA**, DH. EUM, 5. Şb, 74/15.

rin kurulmasını destekliyordu. Öte yandan 1918'in Haziran ayından itibaren Bolşeviklerin Bakü'yü kaybetmemek için Ermeni silahlı birlikleri ile hareket etmesi ve oradaki Türk ve Müslüman ahaliye karşı giriştikleri faaliyetler ve İngilizlerin de Bakü'ye yönelik hedefleri Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmiştir. Azerbaycan'ın da yardım isteği üzerine Osmanlı Devleti Bakü'ye sefer yapmaya karar vermiştir.¹¹⁴⁴ Kısacası Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında Türk-Rus ilişkilerinde yeni bir dönem yaşanırken belirsizliğin bir süre daha süreceği Kafkasya'da, istikrarın sağlanması mümkün olmamıştır.

8.2. Kafkas İslam Ordusu ve Faaliyetleri*

8.2.1. Bolşevik (Ekim) İhtilali Sonrası Kafkasya'da Yaşanan Siyasi ve Askerî Gelişmeler

I. Dünya Savaşı'na tarihi emellerine ulaşmak için giren Çarlık Rusya'sı, savaşın yükünü daha fazla taşıyamayarak 1917'de siyasi ve askerî buhranlarla karşı karşıya kaldı. Bu sorunlar savaşın gidişatı kadar rejimi de etkiledi. 1917 Şubat'ında beyaz ihtilalle sarsıntı geçiren Çarlık, Kasım'da yaşanan kızıl ihtilalle yıkıldı.¹¹⁴⁵ Lenin liderliğindeki Sovyet hükûmeti 8 Kasım'da "ilhaksız ve tazminatsız" barış teklifinde bulundu.¹¹⁴⁶ Osmanlı hükûmeti, işgal altındaki toprakları siyasi yollarla kurtaracağı düşüncesiyle teklife olumlu yaklaştı. Bolşevik Rusya ile İttifak Devletleri arasında başlayan görüşmeler Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta genel mütarekeyle sonuçlandı. Türk ve Rus heyetleri arasında Erzincan Mütarekesi imzalanarak savaşa son verildi.¹¹⁴⁷ Erzincan Mütarekesi'ne rağmen Rus ordusunun tahliyeyi ağırdan alması ve Ermeni birliklerinin Türklere yönelik katliamları sürdürmesi üzerine sorunun çözümü için önce diplomatik yollara başvuruldu.¹¹⁴⁸ Fakat sonuç alınmayınca 12 Şubat 1918'de Türk ordusuna Doğu vilayetlerini kurtarma emri verildi. 3. Ordu birlikleri bir ay içinde Erzincan, Bayburt, Tercan, Trabzon ve Erzurum'u kurtararak 1914 sınırına ulaştı.¹¹⁴⁹

1144 Aslan, **Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları**, s. 305.

* Prof. Dr. Selçuk Ural. Kafkas Üniversitesi Öğretim Üyesi, e posta: sural25@hotmail.com.

1145 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990, s. 325; Oskar Anweller, **Rusya'da Sovyetler (1905-1921)**, Çev. Temel Keşoğlu, İstanbul 1990, s. 62.

1146 Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul 2000, s. 12.

1147 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 332; Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s. 77-79; Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara 1997, s. 121-122.

1148 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III/4, Ankara 1983, s. 123; Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s. 253.

1149 Kâzım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum 1990, s. 69; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, II, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1993, s. 452-453.

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması bölgenin siyasi ve askerî çehresini değiştirdi. Zira antlaşmayla doğu vilayetlerinin tahliyesine ek olarak Elviye-i Selâse'nin iadesi hükme bağlandı. Böylece Türk ordusunun nihai hedefi Arpaçay oldu.¹¹⁵⁰ Osmanlı hükûmeti, antlaşmadan kaynaklanan haklarını Tiflis'te kurulan Maveray-yı Kafkas Hükûmetine kabul ettirmek için Trabzon'da bir konferans gerçekleştirdi. Resmî görüşmeler 14 Mart'ta başladı. Kafkas heyeti, antlaşmayı tanımayınca görüşmeler tıkandı. Bunun üzerine 3. Orduya Elviye-i Selâse'ye girme emri verildi.¹¹⁵¹ Türk ordusu nisan ayı içerisinde Batum, Kars ve Ardahan'ı ele geçirerek Arpaçay sınırına ulaştı. Maveray-yı Kafkas Hükûmeti, şartların aleyhine geliştiğini görerek mayıs ayı başında görüşmeleri yeniden başlatmak istedi. Taraflar 11 Mayıs'ta Batum'da bir araya geldiğinde Türk ordusu Kafkasya arazisine girmiş; Ermeni kuvvetlerini üç hafta içinde ağır yenilgiye uğratarak üstünlüğü ele geçirmişti.¹¹⁵²

Türk heyeti üstünlüğün farkında olarak Gümrü dışında Ahıska ve Ahıl-kelek'in kendisine bırakılmasını istedi. Kafkasya'daki harekâtın devamı için söz konusu yerlerin elde tutulması zorunluydu.¹¹⁵³ Bunun dışında Kuzey İran'a yönelik harekât için Gümrü-Eçmiyazin ve Nahçıvan-Culfa demir yolunun Osmanlı denetimine bırakılması ve savaş sürdüğü müddetçe İngiltere'ye karşı Güney Kafkasya demir yolunun tamamından serbestçe yararlanma hakkının tanınmasını talep etti.¹¹⁵⁴ Türk heyeti son olarak Kafkas hükûmetinin birlik oluşturmadığını ve bu yüzden barışın uzun ömürlü olamayacağını ileri sürerek cumhuriyeti oluşturan halkların bağımsız devletlere dönüşmesini ve şartlar kabul edildikten sonra barış antlaşmasının yapılmasını önerdi. Tiflis Hükûmeti, teklif çerçevesinde 26 Mayıs 1918'de kendini feshederken aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, iki gün sonra ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. 4 Haziran'da Türk heyeti bu devletlerle barış antlaşmaları imzaladı.¹¹⁵⁵ Ermenistan ile yapılan antlaşma uyarınca Türk ordusu Gümrü'ye yerleşti ve Kuzey İran'a yönelik harekât için lüzumlu addedilen Gümrü-Eçmiyazin-Nahçıvan-Culfa demir yolunun kontrolünü ele aldı. Böylece Azerbaycan ve İran'a yönelik harekât açısından Ermenistan tehdit unsuru olmak-

1150 Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s. 378; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 384.

1151 Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, s. 327; **3 ncü Ordu Harekâtı**, II, s. 501; W.E.D. Allen-Paul Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s. 434-435.

1152 Erol Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi 1994, s. 119.

1153 Akdes Nimet Kurat, "Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan", **Türk Yurdu**, S VII/3 1970, s. 26.

1154 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 435-436.

1155 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 477; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, IX, Ankara 1996, s. 530; İsmail Berkuk, "Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetimiz ve 15. Fırka'nın Harekâtı ve Muharebeleri", **Askeri Mecmua**, S 35, 1934, s. 4-5.

tan çıkarıldı.¹¹⁵⁶

Osmanlı-Azerbaycan Antlaşması muhtevası itibariyle diğer antlaşmalardan oldukça farklıydı. Antlaşma her şeyden önce iki kardeş milletin iş birliğini öngörmekteydi. Osmanlı Devleti, Bakü, Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan'ı Azerbaycan toprağı kabul ederek Bakü'nün işgalden kurtarılması hususunda askerî yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu. Antlaşma Azerbaycan hükûmetine, iç düzeni sağlamak üzere Osmanlı Devleti'nden yardım isteme hakkı veriyordu.¹¹⁵⁷ Azerbaycan'ın sınırlarını koruyacak ve iç güvenliğini sağlayacak kıymette millî ordusu bulunmadığı dikkate alındığında antlaşma, Azerbaycan'ın geleceğini teminat almayı hedefliyordu. Zira mayıs ayında cereyan eden muharebelerle Ermenistan tehlike olmaktan çıkarılsa da Azerbaycan topraklarında Taşnak çeteleri ve Bolşevik tehlikesi büyüyerek devam ediyordu.¹¹⁵⁸

Azerbaycan toprakları Bolşevik İhtilali'ni takiben Bolşevik-Taşnak ittifakının işgaline uğradı. Bakü'de Bolşevikler, Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan'da ise Ermeni Taşnak çeteleri Azerbaycan'ın siyasi, askerî, iktisadi ve demografik yapısını tehdit ediyordu.¹¹⁵⁹ Bakü'deki Bolşevik yönetiminin başında bulunan Ermeni asıllı Stephan Şaumyan, 31 Mart 1918'de Bakü'de 12.000 Türk'ün katledilmesine emir vererek bir milliyet ve din savaşı başlatmıştı.¹¹⁶⁰ Bakü katliamı, Azerbaycan Türklerinin millî ve merkezî hükûmete sahip olmadıkça her an yeni saldırılara maruz kalabileceğini gösterdi. Resulzade'nin dediği gibi Kafkas hükûmeti/Seym, bölge halklarının sorunlarını çözmek ve Kafkasya'nın bağımsızlığını garanti altına almak için kurulmuştu. Fakat anlaşılan o ki bu yapı Kafkas Türklerini koruyamamıştı. Prangaya dönüşen bu yapıdan biran evvel kurtulmaları gerekiyordu.¹¹⁶¹ Batum Konferansı Azerbaycan hükûmetinin doğuşuna ve yardıma vesile olması hasebiyle prangadan kurtuluş anlamına geliyordu.¹¹⁶²

1156 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 437-442.

1157 Kürkçüoğlu, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, s. 145-146.

1158 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 530; Antlaşmayı Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan üzerinden Kafkasya'yı ele geçirmek istediği şeklinde yorumlayanların haklı bir dayanağı bulunmamaktadır. Çünkü Gürcülerin Almanya, Ermenilerin İngiltere tarafından desteklendiği bir ortamda Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında ittifak kurulması tarihî ve siyasi bir zorunluluktu. Kürkçüoğlu, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, s. 145-146.

1159 Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yay. Haz. Ahmet Karaca, Ankara 1991, s. 92.

1160 Abdulhalûk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkiler Sempozyumu**, Ankara 1985, s. 246-247.

1161 Elçin Neciyev, **Kafkaslarda Türk Katliamı**, İstanbul 2006, s. 72; Seym hakkında geniş bilgi için bk. Enis Şahin, **Trabzon Ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara 2002, s. 103-144; Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s. 84-86.

1162 Gürcistan'ın bağımsızlığını takiben Azerbaycan Millî Şurası kuruldu ve başkanlığına

Azerbaycan'a yardımı gündeme getiren bir başka faktör, İngilizlerin Kafkasya'ya yönelik faaliyetleriydi. İngilizlerin Kafkasya politikası Bakü'nün Türklerin eline geçmesine engel olmaya dayanıyordu. Çünkü Bakü'nün Türklerin eline geçmesi Türkistan ve Hindistan'ın tehdit edilmesi anlamına geliyordu. Ocak 1918'de tatbikine başlanan plan General Dunsterville komutasındaki İngiliz kuvvetinin İran'ı aşarak Hazar kıyılarına ulaşması, oradan Bakü'ye çıkarak Güney Kafkasya'yı kontrol altına alması esasına dayanıyordu. Bu sebeple Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak İngilizlerin Kafkasya politikasının sonunu getirecekti.¹¹⁶³

Batum Konferansı, Osmanlı Devleti için tam bir siyasi zaferdi. Brest-Livostok Antlaşması ile elde ettiği hakları garanti altına aldığı gibi, Azerbaycan ve Kuzey İran harekâtları için önemli arazilerin kontrolünü ele geçirdi. Buna mukabil Kafkasya'nın geleceğini belirleme hususunda Almanya ile ters düşse de bundan kârlı çıkmasını bildi. Zira Almanya'nın Gürcistan'ı kontrol etmesine ses çıkarmayarak Ermenistan ve Azerbaycan üzerinde siyasi ve askerî kontrol tesis etti. Aynı zamanda Sovyet Rusya'ya karşı Güney Kafkasya sınırını güvence altına aldı. Almanya, daralan savaş ekonomisini rahatlatmak üzere Bakü petrolüyle ilgilendiğinden Türklerin Kafkasya harekâtına ve Osmanlı Devleti'nin bölgede kontrolü ele almasına karşıydı. Bununla birlikte Türk harekâtını önleyecek kadar askerî kuvvete sahip olmadığından sorunu siyasi yollarla çözmeye çalıştı.¹¹⁶⁴ Gürcistan'ı kontrol altına aldıktan sonra Türkleri Bakü'den uzak tutmak için Kuzey İran'a doğru yönlendirmeye çalıştı.¹¹⁶⁵ Enver Paşa da Almanya'nın tutumunu yumuşatmak için önce Gürcistan'a yönelik Türk harekâtına son verdi. Ardından 9. Orduya İngiliz ve Bolşevik tehlikesine karşı Kuzey İran'ı hedef gösterdi. Böylece Almanya'ya Azerbaycan'da millî ordu kurulması fikrini kabul ettirdi. Almanların ikna edilmesiyle Bakü'yü almaya dayalı Kafkas planı masada kalmaya devam et-

Müsavat Partisi lideri Resulzade Mehmet Emin Bey getirildi. Azerbaycan Millî Şurası, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın istiklalini ilan etti. Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 89-90. Bağımsızlık bildirgesinde sınırlar hakkında netlik olmaması bu meselenin siyasi ve askerî mücadeleyle çözüme kavuşturulacağına işaret ediyordu. Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, İstanbul 1988, s. 177; Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, İstanbul 1990, s. 45; Kürkçüoğlu, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri**, s. 109; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 468-469; Yerasimos, **Milîyetler ve Sınırlar**, s. 317; Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 2005, s. 83.

1163 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 436, 449.

1164 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 437.

1165 Almanya Haziran ayının ilk haftasında Ukrayna üzerinden Gürcistan'a çeşitli birlikler kaydırarak pozisyonunu kuvvetlendirdi. Alman birlikleri Gürcistan-Azerbaycan arasındaki sınır istasyonlarında görülmeye başlandı. Böylece Türkler ile Almanlar arasında tehlikeli bir askerî rekabet kendini gösterdi. Berkuk, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**, s. 4.

ti.¹¹⁶⁶ “İslam Ordusu” adını alacak olan bu ordu Azerbaycan Türklerinden meydana gelecekti. Fakat ilerleyen günlerde ordunun çekirdeğini Türk birliklerinden oluşturması zorunlu hâl alacaktı.¹¹⁶⁷

Sovyet hükûmeti Azerbaycan'ın bağımsızlığına karşıydı. Çünkü bu dönüşüm Güney Kafkasya'yı kendi hükümler alanı olarak gören Sovyet Rusya'nın bölgesel çıkarlarını alt-üst ederek Türk-İslam halklarına örnek olabiliyordu.¹¹⁶⁸ Türk harekâtının yakın zamanda Bakü'ye uzanacağını bilincinde olan Sovyet hükûmeti, bir yandan bölgede Sovyet teşkilatlarını kuvvetlendirmeye yönelik adımlar atarken, diğer yandan Bakü petrolünü pazarlık unsuru yaparak Almanya ile anlaşmaya varacaktı. 27 Ağustos 1918'de Berlin'de varılan mutabakata göre; Almanya, Bakü petrolünün dörtte biri karşılığında Osmanlı ordusunun Kafkasya'da muayyen bir hattı geçmeyeceğini garanti ediyordu.¹¹⁶⁹ Osmanlı hükûmetinin Sovyet Rusya-Almanya anlaşmasını kabullenmesi düşünülemezdi. Zira anlaşmadan haberdar olur olmaz Kafkas İslam Ordusuna hızla hareket etmesi emri verecekti.¹¹⁷⁰

1918 baharında Kafkasya'daki vaziyeti şöyle maddeleştirmek mümkündür: 1. Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan, Osmanlı Devleti'yle yakın ilişki kurarak geleceğini tayine çalışıyordu. 2. Gürcistan, Almanya'nın himayesine girerek bir yandan Türk harekâtından korunmaya çalışırken, diğer yandan Azerbaycan topraklarına doğru genişleme arzusundaydı. 3. Ermenistan, Osmanlı Devleti'ne karşı her devletle anlaşma emelindeydi. Bu yolda İngilizler ve Bolşeviklerle teşrik-i faaliyet için Kafkasya'nın her yanında mücadele etmekteydi. 4. İngilizler, Türk harekâtına karşı koymak için her fırsatı değer-

1166 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 530; Karal, **Osmanlı Tarihi**, IX, s. 532.

1167 Enver Paşa, Azerbaycan'da 30.000, Dağıstan'da ise 15.000 kişilik bir kuvvet toplayarak dört ila altı hafta içinde Bakü'nün yanı sıra Volga, Terek ve hatta Hazar'ın ötesine gitmeyi ümit ediyordu. Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s. 445.

1168 Rus gazetelerinin *Azerbaycan muhtariyeti Türk burjuvazisinin muhtariyetidir. Bu muhtariyete ne Rusya burjuvazisi, ne de Rusya demokrasisi razı olur. Azerbaycan muhtariyetini isteyen Müsavatçılar neticede harabe-zâr bulurlar* şeklindeki yazıları Moskova'daki korkunun tezahürüydü. Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s. 37.

1169 Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara 1998, s. 131; Almanya'nın 27 Ağustosta Sovyet Rusya ile anlaşması Türk kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Türk gazeteleri savaşın başından beri Almanya'nın yanında her türlü zorluğa ve yokluğa katlanan Osmanlı hükûmeti için Alman-Rus anlaşmasının hayal kırıklığına neden olduğunu savunuyordu. Alman hükûmeti Rusya ile yapılan anlaşmayı ticari göstererek savunmakta bir beis görmüyordu. **Sabah**, 2 Eylül 1918. Almanya Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan beyanatta; Bakü petrolerinin Rusya için hayati öneme sahip olduğuna dikkat çekilerek Almanya'nın da Rusya'dan alacaklarını temin edebilmesi için Azerbaycan'ın tarihi, kültürel, demografik ve siyasi yaklaşımlarını hiçe sayarak Bakü'nün Rusya hâkimiyetinde kalması yönünde politika geliştirdiğini savunabilmekteydi. **Sabah**, 27 Eylül 1918.

1170 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s. 446.

lendirmektedir. 5. Almanya, Azerbaycan petrolü üzerinde hâkimiyet kurmak istemekte ve bunun için Gürcistan ve Sovyet Rusya ile diplomatik görüşmeler yürütüyordu.¹¹⁷¹

8.2.2. Kafkas İslam Ordusunun Kuruluşu ve Teşkilatı

Başkomutanlık Vekâleti antlaşmadan çok önce Azerbaycan'a yardım için hazırlıklara başlamıştı. Buna göre; Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeninin kurulması planlanmıştı. Enver Paşa bu iş için Libya cephesinden gelen üvey kardeşi Nuri Paşa'yı görevlendirdi. Nuri Paşa'nın rütbesi komutanlığı yürütebilmesi için fahri tümgeneralliğe (Ferik) yükseltildi.¹¹⁷² Nuri Paşa'nın askerî misyonu Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü temin etmek, Bakü'yü Bolşeviklerden temizlemek, Almanya ve İngiltere'nin Azerbaycan petrollerine yönelik emellerine set çekmek gibi oldukça ağır görevleri içeriyordu. Bunun için oldukça büyük bir askerî hazırlığa ihtiyacı vardı. Azerbaycan'a geçmek üzere en güvenli yol olan Musul-Tebriz-Nahçıvan hattını kullanmak üzere Musul'a hareket etti. Kafkas İslam Ordusunda görev yapmak üzere İstanbul'dan seçtiği 20 subay ile 6. Ordudan temin ettiği subaylarla kurmay heyetini oluşturdu. Azerbaycan'dan katliam haberlerinin gelmesi üzerine vakit kaybetmeden kurmay heyetiyle beraber Revandiz-Savuçbulak-Tebriz-Zengezor yoluyla 25 Mayıs 1918'de Gence'ye ulaşarak ordunun teşkiline başladı.¹¹⁷³ 31 Mayıs'ta gönderdiği raporda; Bolşeviklerin, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı ele geçirmekte olduğunu, Ermeni tecavüzünün her yerde arttığını, bunlara bir an önce son vermek için Bakü'nün süratle zapt edilmesini, aksi halde olayların kontrol edilemez bir hale geleceğini bildirdi.¹¹⁷⁴ Nuri Paşa'nın isteği Başkomutanlık Vekâleti ve Şark Ordular Grup Komutanı Vehip Paşa tarafından uygun bulunarak, 5. Kafkas Tümeni Azerbaycan Millî Ordusunun çekirdeğini meydana getirmekle görevlendirildi. 5. Kafkas Tümeni, 3. Ordunun en seçkin ve savaş kabiliyeti yüksek birliklerinden biriydi ve 15 Mayıs 1918'de Gümrü'nün ele geçirilmesinde görev aldığı için Gence'ye yakın bulunuyordu. Bu sebeple bağlı birlikleriyle 20 Haziran'da Gence'ye ulaşması zor olmadı.¹¹⁷⁵ 5. Kafkas Tümeni emrinde; 9, 10 ve 13. Piyade Alayları, iki bölüklü mürettep süvari alayı, 5. Kafkas Sahra topçu alayı, iki bataryalı Şinayder topçu taburu, iki bataryalı dağ topçu taburu, telsiz-telgraf takımı, istihkâm, sıhhiye ve

1171 Berkuk, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**, s. 7.

1172 Nasır Yüceer, **I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Ankara 2002, s. 72.

1173 İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Ankara 1993, s. 130; İsmail Berkuk, Nuri Paşanın kurmay heyetinde yer alan bir subay olarak Gence'ye ulaştıkları tarihi 3 Haziran olarak vermektedir.

1174 **3 ncü Ordu Harekâtı**, II, s. 553-555.

1175 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 531.

mızıka bölükleri, seyyar hastane ve ekmekçi takımı bulunuyordu. Tümende toplam 257 subay ve 5.575 er görev yapıyordu.¹¹⁷⁶ Albay Mürsel (Tümgeneral Mürsel Bakü) Temmuz 1918'de 5. Kafkas Tümeni komutanlığına getirildi. Bu arada orduda görev alan subaylara bir üst rütbe verilerek birliklerini bu üst rütbelerle komuta etmeleri sağlandı.¹¹⁷⁷

Türk kuvvetlerinin Azerbaycan topraklarında konuşlandırılması Osmanlı Devleti-Almanya antlaşmasına aykırıydı. Almanların tepki göstermesini engellemek için Nuri Paşa'nın komutasındaki kuvvete "Kafkas İslam Ordusu" adı verilerek Osmanlı ordusundan ayrı bir teşkilat gibi gösterildi. Enver Paşa bu hamlesiyle Bakü için mücadeleyi başlatmış oluyordu. Dört ila altı hafta içinde sadece Bakü'nün değil Kuzey Kafkasya'nın da ele geçirilebileceğini ümit ediyordu.¹¹⁷⁸ Buna karşın Nuri Paşa hedeflerine ulaşmak açısından yardımı yeterli görmeyecek, 20 Haziran 1918'de Enver Paşa'dan mevcut kuvvetlere ilave olarak 20.000 tüfek ve cephane, bir miktar daha kuvvet ve süvari tümeni kurmaya yetecek kadar subay takviyesi yapılmasını isteyecekti.¹¹⁷⁹

5. Kafkas Tümeni ve Azerbaycan millî kuvvetleriyle meydana getirilen Kafkas İslam Ordusu, hazirandan ağustosa kadar Bolşevik Rus ve Ermeni kuvvetlerine karşı başarılı muharebeler vermesine karşın Bakü istikametinde ilerleyemedi. Çünkü 6.000 civarında bulunan Kafkas İslam Ordusunun 20.000 kişilik Rus-Ermeni kuvvetlerine galip gelmesi mümkün gözüküyordu. Bu sebeple takviye meselesi ağustos ayında yeniden gündeme geldi. Başkomutanlık Vekâletinin emriyle Şark Orduları Grup Komutanlığı 9 Ağustos'ta 9. Orduya bağlı 36. Tümenin 106. ve 107. Kafkas Alayları ile Galıçya Cephesi'nden Köstence-Batum yoluyla Gümrü'ye getirilen 15. Piyade Tümeni (38 ve 56. Alaylar) 27 Ağustosta Kafkas İslam Ordusunun emrine verildi. Bu takviyelerle kuvvetlenen Kafkas İslam Ordusunun Bakü üzerine yürümesi mümkün olacaktı.¹¹⁸⁰

Kafkas İslam Ordusu takviyeler sonucunda 5. Kafkas Tümeni, 15. Piyade Tümeni, 106. Kafkas Alayı ve Cenap Grubundan oluşan bir kuvvete dönüştürüldü: 5. Kafkas Tümeni Komutanı Mirliva Mürsel Paşa, Kurmay Başkanı Binbaşı Rüştü Bey idi. Tümen 9, 10, 13. Alaylar ile bir topçu alayından meydana getirilmişti. 15. Tümen Komutanı Kıdemli Albay Süleyman İzzet, Kurmay Başkanı Binbaşı İhsan Bey idi. Tümen 38 ve 107. Alaylar ile Zihni

1176 Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 75.

1177 Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu*, s. 125, 130.

1178 Allen-Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s. 445.

1179 Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 76.

1180 Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri*, İstanbul 1936, s. 25-26.

Bey Müfrezesi (alay derecesinde), Tevfik Bey Müfrezesi (tabur derecesinde) ve topçu alayından müteşekkildi. Cenap Grubu Azerbaycan millî kuvvetlerinden meydana getirilmiş bir tugay olup, Kurmay Albay Cemil Cahit Bey tarafından komuta ediliyordu. Tugay 4. Alay ile üç milis bölüğünden oluşuyordu. Kafkas İslam Ordusuna Türk ordusundan ayrı bir teşkilat görüntüsü verilse de gerçek böyle değildi. Kafkas İslam Ordusu, Şark Orduları Grup Komutanlığına bağlı olarak faaliyetlerini yürütüyordu. 12 Ağustos 1918'de emir-komuta zinciri değiştirilerek Kafkas İslam Ordusu, doğrudan “Başku-mandanlık Erkân-ı Harbiye Riyasetine” bağlandı.¹¹⁸¹

8.2.3. Bakü'nün Kurtarılması

Azerbaycan davasının simgesi olan Bakü, toprak meselesinin ötesinde bir hayat ve medeniyet meselesiydi.¹¹⁸² Mehmet Emin Resulzade'nin Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi'ne verdiği notada belirttiği gibi Bakü'den vazgeçmek Azerbaycan'dan vazgeçmek anlamına geliyordu. Dolayısıyla Bakü demek Azerbaycan demektir. Bakü kurtarılmadan Azerbaycan tam bağımsız bir devlet olamazdı.¹¹⁸³

Bakü Bolşevik yönetimi, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin karşısındaki en büyük engeldi. Bolşevik yönetimi bir yandan Türklere yönelik katliamlar yaparken, diğer yandan Gence'yi ele geçirerek bağımsızlık sürecini ortadan kaldırmak istiyordu. Bakü katliamı bu itibarla imha politikasının kanlı tezahürüydü.¹¹⁸⁴ Bolşevikler Bakü'de yaptıklarını nisan-mayıs aylarında Şamahı, Guba-Haçmaz, Lenkeran, Hacıkabul ve Salyan'da tekrar ettiler. Buradaki amaç Türk köylerini yok ederek Ermeni mültecilerine alan açmak ve Gence üzerine yürüyüşü kolaylaştırmaktı.¹¹⁸⁵ Bütün bunlar Bakü kurta-

1181 Teşkilat değişiklikleri hakkında geniş bilgi için bk. **3 ncü Ordu Harekâtı, II**, s. 543-549.

1182 Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, İstanbul 2003, s. 164-165.

1183 Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, s. 98.

1184 Şaumyan 13 Nisan'da Moskova'ya gönderdiği raporda *Eğer Müslüman Türk Müsavatçılar galip olsalardı Bakü Azerbaycan'ın başkenti ilan edilecek, Kafkasya Rusya için kaybedilmiş olacak* diyerek katliamın amacını ortaya koydu. Ermeniler ise Bakü katliamını haklı çıkarmak üzere şehirde üstlenen Müsavat ve İttihatçıların Hindistan'dan Volga'ya kadar uzanan “Büyük Türk-İslam Devleti” kurmak için çalıştıkları propagandasını ortaya attılar. Taşnaklar bir yıl sonra olayı kamuoyuna Bolşevik- Müslüman mücadelesi şeklinde sunarak sorumluluktan sıyrılmaya çalışacaktı. Emin Arif, **Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü**, Ankara 2004, s. 36,40.

1185 26 Nisan 1918 tarihli Lahey kaynaklı bir haberde Bakü'de Türklerin kışlayı basarak silah ve cephaneyi ele geçirdikleri, buna rağmen Bolşeviklerin kontrolündeki Hazar Denizi filosunun Bakü'yü bombaladığı, Ermeni milislerinin de Türk mahallesine hücum ederek içinde bir hastanenin bulunduğu çok sayıda binayı yaktıkları iddia ediliyordu. **Sabah**, “Bakü'nün Zaptı Etrafında”, 27 Nisan 1918. Katliamlar için bk. İsmail Özçelik, **Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları**, Ankara 2003, s. 85; Aygün Attar, **Karabağ Sorunu Kap-**

rılmadan, Bolşevik yönetimi ortadan kaldırılmadan, Azerbaycan'da birlik ve istikrarın sağlanamayacağını gösteriyordu.

Bolşeviklerin planına karşı Kafkas İslam Ordusu, Gence'de teşkilatını ikmal ederken Azerbaycan millî kuvvetlerinin de Kazak, Gence, Zakatala, Şeki, Cevanşir, Ağdam, Ağdaş, Gökçay, Salyan ve Kuba'da artırılmasına çalışılıyordu. İslam Ordusu savaşa hazırlandığı günlerde İngilizlerin İran üzerinden Bakü'yü işgal için harekete geçtikleri öğrenildi. Haziran başında bu tür haberler artınca Yakup Şevki Paşa komutasındaki 9. Orduya Tebriz'e yürümesi emri verildi. Böylece Kafkas İslam Ordusunun Bakü'ye daha rahat yürümesi sağlandı.¹¹⁸⁶

Bolşevik yönetimi, Sovyet Rusya'nın desteğiyle büyük çoğunluğu Ermenilerden ve kısmen Rus ahaliden olmak üzere otuz taburluk bir kuvvet meydana getirdi. Bu kuvvet yaklaşık 15.000 kişiye tekabül ediyordu.¹¹⁸⁷ Bolşevik ordusu Şamahı ve Salyan'daki Ermeni mültecilerini koruma bahanesiyle Gence'ye yönelik saldırı planladı. Plana göre ilk safhada Şamahı, Aksu ve Kürdemir'in işgali, ikinci safhada ise Nukha-Evlak-Şuşa hattının işgali öngörülüyordu. Bolşevik ordusu 5-15 Haziran'da ilk safha hedeflerine ulaştı. 16 Haziran'da ise ikinci safha hedeflerine ulaşmak için saldırı başlattı. 26 Haziran itibariyle Gökçay mıntikasında toplanan 5. Tümen ve Azeri kuvvetleri Bolşevik saldırısını durdurduğu gibi dört gün içinde düşmana ağır darbe indirdi. Gökçay Muharebesi'ni kazanan Türk kuvvetleri 19 Temmuz'a kadar işgal edilen yerleri tek tek alarak düşmanı Bakü'ye çekilmeye mecbur bıraktı. 31 Temmuz itibariyle Bakü'nün birinci savunma hattını meydana getiren Balacari ve Eybat istasyonları önlerine gelindi.¹¹⁸⁸ Cephedeki üstünlük böylece Türk tarafının eline geçti. Sıra Bakü'yü zapt etmeye ve Azerbaycan hükûmetini kalıcı hale getirmeye geldi.¹¹⁸⁹

Muharebeler sırasında Türkler ciddi kayıplar verdi. Bunun bir sebebi de İngilizlerin Kafkasya planı çerçevesinde Albay Bicherakov'un komutasındaki Rus-Kazak birliğinin temmuz başında Bakü'nün güneyinde Altay mev-

samında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti, Ankara 2005, s. 72.

1186 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 532.

1187 General Karganov 22 Mayıs'ta Sovyet Rusya hükûmetine gönderdiği telgrafta; Gence'ye yürüten ordunun çekirdeğini Ermenilerin oluşturduğunu açıkça ifade etmekteydi. Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, s. 118.

1188 Allen-Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, s. 452-454; Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 83-91.

1189 Hasanlı, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)*, s. 119; Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, s. 178-181.

kiine çıkartılarak çatışmalara dahil edilmesiydi.¹¹⁹⁰ Gökçay Muharebesi ve ardından yaşanan askerî gelişmeler Bakü Bolşevik yönetiminin sonunu getirdi. Bakü'nün gayrimüslim halkı Gökçay Muharebesi'nden sonra umudunu İngilizlere bağlarken 25 Temmuz'da "Bakü Sovyeti" toplantısında yönetim Menşevik-Taşnak grubunun eline geçti. 1 Ağustos'ta ise "Milli Ermeni Teşkilatı" darbe yaparak Şaumyan ile birlikte 26 komünist lideri hapsetti. Yeni yönetim Enzeli'deki İngiliz kuvvetlerini yardım için şehre davet etti.¹¹⁹¹

Bakü'deki iç karışıklıklardan ötürü şehir savunması zayıflasa da Türk kuvvetlerinin 2 Ağustos'taki saldırısı tesirli olmadı. Albay Bicherakov'un Kazak birliği Türk saldırısını durdurmakta başarılı oldu. Bu esnada beklenmedik bir gelişme yaşandı. Albay Bicherakov Bakü'ye çekilmek yerine Dağıstan'a gitmek üzere cepheyi terk etti.¹¹⁹² Aynı gün -4 Ağustos'ta- General Dunsterville komutasında 70 piyade ve birkaç subaydan oluşan birinci grup İngiliz birliği, 7 Ağustos'ta ise ikinci İngiliz birliği şehre çıktı. 39. İngiliz Tugayına mensup bu kuvvetler toplamda üç tabur, bir sahra bataryası ve üç zırhlı araçtan ibaretti.¹¹⁹³ General Dunsterville yayımladığı "Beyannamede" hükûmetinin Alman emperyalizmine karşı girişmiş olduğu mücadelede İtilaf Devletlerinin menfaatlerini korumaya çalıştığını ve Hazar Geçici Hükûmeti ile akdedilen anlaşma uyarınca hareket ettiğini duyurdu.¹¹⁹⁴

Kafkas İslam Ordusu, bir yanda başarısız taarruzlar, diğer yanda Kura Havzası'nda görülen sıcaklar, içme suyu teminindeki zorluklar ve salgın hastalıklardan ötürü her geçen gün erimekteydi. 5 Ağustos'taki saldırının da sonuçsuz kalmasıyla mevcut kuvvetin Bakü'ye girmek için yeterli olmadığı anlaşıldı. Nuri Paşa'nın temmuz ayında başlayan takviye talepleri 9 Ağustos'ta 36. Tümenin 106 ve 107. Alayları ile 27 Ağustos'ta 15. Piyade Tümenin (38 ve 56. Alaylar) gönderilmesiyle olumlu sonuçlandı. Bu arada 2,5 ay gibi hayati bir süre kaybedildi. Birlikler cepheye ulaşıncaya taarruzun 11 Eylül'de yapılması kararlaştırıldı.¹¹⁹⁵ Kafkas İslam Ordusu, takviyelerle beraber yaklaşık 15.000 kişilik kuvvete ulaştı. Buna mukabil karşı tarafta Rus-Ermeni ve

1190 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 533-534.

1191 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s. 454.

1192 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 535.

1193 Yüceer, **I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, s. 103; Allen- Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s. 455-456.

1194 General Dunsterville, Almanya ile mücadele için geldiklerini öne sürse de Bakü'de tek bir Alman askeri bulunmuyordu. Ayrıca Bakü petrolünü ele geçirmek için Türklere karşı savaşmak üzere Bolşeviklerle ideolojik ve siyasi rekabeti bir kenara bırakarak yan yana geldiler. "Bakü'de İngiliz Askeri-İngiliz Kumandanı General Dunsterville'in Bir Emirnamesi", **Sabah**, 26 Ağustos 1918.

1195 İzzet, **Büyük Harpte 15. Piyade Tümenin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri**, s. 25-26.

İngilizlerden meydana gelen 8.000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu. Şehirdeki müttefik kuvvetini Rus Generali Dokuchayev (Dokuçanof) sevk ve idare ediyordu. İngilizler direnişe destek olmak maksadıyla Bakü'ye 1.000 kişilik yeni bir takviye kuvveti göndermeye hazırlanıyordu. Bağdat'tan yola çıkarılan takviye kuvveti Kirmanşah-Hemedan-Kazvin-Reşt-Enzeli-Hazar Denizi yoluyla Bakü'ye ulaşacaktı.¹¹⁹⁶ General Dunsterville Türk kuşatması karşısında iyimser değildi. Savunma hazırlıklarından memnun olmadığı gibi, Rus ve Ermeni kuvvetlerinde disiplinin her geçen gün kaybolduğunu düşünüyordu. Rus askerlerinde savaşma ruhu zayıflamıştı. Üstelik General Dokuchayev vasıfları itibariyle gönüllüleri idare edebilecek nitelikte görmüyordu.¹¹⁹⁷

İngilizlerin Bakü'ye yeni takviye kuvvetler göndermesini engellemek ve şehri bir an evvel kurtarmak için taarruzun başlatılması gerekiyordu. Nihayet hazırlıkların tamamlanmasıyla Türk hücumu 14 Eylül'de başladı. Türk kuvvetleri 36 saatlik mücadelenin ardından Rus-Ermeni ve İngiliz direnişini kırdı. General Dunsterville'nin emriyle İngiliz kuvveti 14/15 Eylül gecesi gemilere bindirilerek Enzeli'ye hareket ettirildi. Ardından on bin civarında Ermeni asker ve sivil şehri terk etti.¹¹⁹⁸ Bakü'nün düşüşü General Dunsterville'ye pahalıya mal oldu. Başarısızlığından ötürü görevden alınarak yerine General Thomson getirildi.¹¹⁹⁹ 15 Eylül'de Bakü'ye girildiğinde külliyatlı miktarda silah, cephane, petrol ve petrol ürünleri ele geçirildi.¹²⁰⁰ Nuri Paşa başarıdan ötürü 5. ve 15. Tümen komutanlarına gönderdiği mesajda fedakârlıkta bulunan bütün subay ve erlere teşekkür etti.¹²⁰¹

Bakü'nün kurtarılması İstanbul'da büyük bir sevinç ve mutlulukla karşılandı. *Sabah* ve *İkdam* gazeteleri Bakü'nün İngilizlerin elinden alındığını ve son yıllardaki en ağır darbenin vurulduğunu iddia ediyorlardı. Bakü Azerbaycanlıların idi ve yeniden gerçek sahiplerinin eline geçmişti.¹²⁰² İstanbul'daki sevinç hali Kafkasya coğrafyasında da vardı. Her yerde dualar edilmekte, birliklerin fedakârlığı sevinç ve minnetle karşılanmaktaydı.¹²⁰³

1196 "Bakü Etrafındaki Kanlı Muharebeler-İngilizler Bakü'ye 900 Kişi İhraç Etmişler", *Sabah*, 19 Ağustos 1918.

1197 Allen- Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s. 456.

1198 Türk hücumu hakkında geniş bilgi için bk. Kürkçüoğlu, *Türk-Azerbaycan İlişkileri*, s. 254-260.

1199 Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harrekâtı*, s. 120.

1200 Bütün bunların maddi değeri 100 milyon lirayı (takriben 2 milyar frank) buluyordu. *Sabah*, 22 Eylül 1918; *Sabah*, 26 Eylül 1918.

1201 Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harrekâtı*, s. 122.

1202 *Sabah*, 17 Eylül 1918; *İkdam*, 17 Eylül 1918.

1203 *Sabah*, 21 Eylül 1918.

Sovyet Rusya hükûmeti ve Rus gazeteleri gelişmeleri yakından takip ediyordu. Hükûmete yakınlığıyla bilinen *İzvestiya* gazetesi 21 Eylül tarihli nüshasında Türk tarafının sözlerine mukabil farklı iddialar gündeme getiriyordu. Şehirde sokak çatışmalarının yaşandığını, otuz bin civarındaki İngiliz kuvvetinin savaştan kaçtığını, petrol bölgelerinin topçu ateşiyle isabet aldığını öne sürüyordu.¹²⁰⁴ Sovyet Hükûmeti 25 Eylül'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı feshettiğini açıkladı. Bu gelişme karşısında Türk-Rus ilişkileri 1921 yılına kadar belirsizlik dönemine girdi.¹²⁰⁵ İngiliz gazeteleri ise İngiliz ordusunun Bakü'yü tahliyesini büyük bir hayal kırıklığı ve devletin itibarı çerçevesinde değerlendiriyorlardı. *Times* gazetesinin askerî muhabiri ise Bakü'nün tahliyesinden sonra Ermenilerin korunmasız kaldığına dikkat çekerek onlara her türlü yardım ve himayenin sağlanmasını tavsiye ediyordu.¹²⁰⁶

Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehdit eden Rus, Ermeni, İngiliz ve hatta Alman tehlikesi ciddi oranda bertaraf edildi. 28 Mayıs'tan beri üzerinde durulan sınırlar meselesi, bu gelişmeyle olumlu bir aşama kaydetti.¹²⁰⁷ Bakü'nün alınması Azerbaycan Devleti ve Azerbaycan Türklüğü açısından dönüm noktası olduğu kadar, Dağıstan'da millî hükûmetin kuruluş sürecine ciddi bir katkı sağlamıştır.¹²⁰⁸

Azerbaycan hükûmeti ve Kafkas İslam Ordusu karargâhı hızlıca Bakü'ye taşındı. Bu tarihten itibaren mülki yapının kuvvetlendirilmesi, toprak bütünlüğünün temini ve korunması ile uluslararası alanda tanınma faaliyetlerine ağırlık verildi. Genç cumhuriyetin ve Azerbaycan halkının geleceğini teminat altına almak için son iki sorunun odağında yine Ermeniler ve Ermenistan meselesi bulunuyordu.¹²⁰⁹

Bakü'nün kurtarılması Karabağ harekâtını gündeme getirdi. Ermeni komutanlardan General Antranik, Temmuz 1918'de Türk kuvvetlerinin baskısından kurtulmak için Nahçıvan'dan Karabağ'a geçmişti. Burada Azerbaycan Türklerine yönelik acımasızca katliamlar gerçekleştiriyordu. Karabağ Mıntıkâ Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, durumun kötüleştiğini beyanla Karabağ Harekâtına ivedilikle başlanmasını istese de Bakü Harekâtının sürdüğü o günlerde Karabağ üzerine yürümek mümkün olmadı. Ermenilerin Ağdam-Şuşa arasında Türklere yönelik büyük bir katliama hazırlandıkları bilgisini alan Nuri Paşa, Bakü'nün kurtarılmasından üç gün sonra Karabağ'a

1204 *Sabah*, 24 Eylül 1918.

1205 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s. 447.

1206 *Sabah*, 26 Eylül 1918.

1207 Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, s. 188.

1208 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 542.

1209 Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, s. 195-196.

müdahale kararı aldı. Albay Cemil Cahit Bey'i 1. Azerbaycan Tümen Komutanlığına atadı. Çekirdeğini 106 ve 9. Alayların meydana getirdiği tümen, milis kuvvetleriyle takviye edilerek 23 Eylül'de Ağdam'da toplanmaya başladı. 8 Ekim'de başlayan ve 8 Kasım'da sona eren harekât kapsamında Askeran, Şuşa ve Gerus Ermeni çetelerinden temizlenerek güven ve asayiş temin edildi.¹²¹⁰

8.2.4. Kuzey Kafkasya Harekâtı

Bakü'nün alınmasıyla Kafkasya Planı'nın birinci safhası başarıyla tamamlandı. Sıra ikinci safhaya; Kuzey Kafkasya'ya geldi. Kuzey Kafkasya Harekâtına vesile olan gelişme Mayıs 1918'de yaşandı. 11 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni temsilen İstanbul'a gelen heyet, Enver Paşa'dan askerî yardım talep etmiş ve kendilerine gereken yardımın yapılacağı sözü verilmişti. Böylece Kuzey Kafkasya'ya yardım meselesi Kafkasya planının parçası haline getirildi.

Kuzey Kafkasya Harekâtı iki devreye ayrılmaktadır: Birinci devre 1918 yılı Haziran-Ekim aylarını, ikinci devre ise Ekim-Kasım aylarını kapsamaktadır. Birinci devrede bölgeye herhangi bir kuvvet sevk edilemeyerek birkaç subay gönderildi ve halkın kazanılmasına çalışıldı. Bu da ileride yapılacak harekât için müsait zemin oluşturdu. Bölgedeki faaliyetlere daha fazla maddi kaynak ve askerî kuvvet ayrılabilseydi hem Bakü'nün erken kurtarılması, hem de Kuzey Kafkasya Harekâtının daha hızlı ve etkili yapılması mümkün olabilecekti. İkinci devre ise askerî harekâtı kapsamaktadır ki, 6 Ekim'de Derbent'in alınmasıyla başladı ve bir ay sonra 6 Kasım'da Petrofsk/Mohaçkale'nin zaptıyla son buldu.¹²¹¹ Bölgede harekâtı zaruri kılan en önemli gelişme Albay Bicherakov'un 4 Ağustos 1918'de Dağıstan'a girerek Derbent ve Petrofsk şehirlerini işgal etmesiydi. Bu gelişme Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin geleceğini tehlikeye sokmuştu.

Dağıstan Harekâtını gerçekleştirmek üzere 15. Tümen ve Dağıstan milislerinden oluşan kuvvete Kuzey Kafkasya Ordusu adı verilerek başına Yusuf İzzet Paşa getirildi. Ordunun kurmay başkanlığını ise Yarbey İsmail Hakkı (Berkuk) üstlendi. Yusuf İzzet Paşa İstanbul-Batum yoluyla 5 Ekim 1918'de Bakü'ye ulaştı.¹²¹² 15. Tümen birlikleri 1 Ekim tarihli emir doğrultusunda Derbent'i almak üzere Balacari İstasyonu'nda toplanarak trenle Haçmaz mevkiine getirildi. 5 Ekim'de Derbent önlerine ulaşan Türk kuvvetleri ciddi

1210 Yüceer, I. *Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 131-137.

1211 Berkuk, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, s. 98-100.

1212 Yüceer, I. *Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 142-143.

bir direnişle karşılaşmadan 6 Ekim'de şehre girdi. Albay Bicherakov bir hafta boyunca şehri geri almak için hücum ettiyse de Türk kuvvetleri bunları başarıyla püskürttü. 13 Ekim'de Derbent Hükûmet Konağına Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bayrağı çekilerek hükûmetin resmen kurulduğu ilan edildi. Törene Yusuf İzzet Paşa ve 15. Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey'in yanı sıra Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdülmecit Çermoyef ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa da katıldı.¹²¹³

Derbent'in kurtarılması Dağıstan'ın kurtarılması yolunda atılmış önemli bir adımdı. Bununla birlikte gerek Derbent'i elde tutmak, gerekse harekâtın başarıya ulaşabilmesi için Petrofsk/Mohaçkale'nin alınmasına karar verildi. Bu doğrultuda 13 Ekim'de Kuzey Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından Albay Bicherakov'a bir nota verilerek bir hafta içinde Derbent'in kuzeyindeki bütün Dağıstan arazisini boşaltması istendi. Bicherakov kuvvetlerini geri çekmediği gibi hükûmeti de tehdit etti. Sürenin dolmasıyla 20 Ekim sabahı Türk taarruzu üç koldan başlatıldı. Muharebeler esnasında bütün üst düzey komutanlar ateş hattında birliklerini komuta etti. Yedi gün süren takip ve muharebeler sonucunda Albay Bicherakov kuvvetleri 27 Ekim'de şehri elde tutabilmek için Tarki Dağı'na çekilerek savunmaya geçti. Bu mevkiide 4 Kasım'a kadar tutunmasını bildi. 5 Kasım'daki Türk taarruzuyla kritik mevzileri kaybetti. Türk kuvvetleri 6 Kasım'da yaptıkları nihai taarruzla şehre girerek Cumhuriyetin kuzey sınırını emniyet altına aldı.¹²¹⁴ Muharebeler sırasında Dağıstan millî kuvvetleri aktif bir hareket göstermese de düşmanı karşısında tutmak suretiyle tümenin harekâtına ciddi katkılarda bulundu.¹²¹⁵ Derbent ve Petrofsk'un alınması sırasında 192 şehit ve 362 yaralı olmak üzere toplamda 574 kayıp verildi. Bunlar tümen mevcudunun beşte birine tekabül ediyordu.¹²¹⁶

8.2.5. Kuzey Kafkasya-Azerbaycan'ın Tahliyesi

1918 sonbaharında Kafkasya'da büyük askerî başarılar elde edilirken diğer cephelerdeki gelişmeler endişe vericiydi. Zira devletin geleceği açısından mütareke her geçen gün kaçınılmaz hale geliyordu. Talat Paşa Hükûmeti mütareke imzalanabilmesi için istifaya hazırlanırken Kafkasya'daki askerî durumun da kalıcı olamayacağı anlaşılmaya başlandı. Türk ordusu açısından Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın tahliyesi herhangi bir bölgenin terki gibi olmamalıydı. Zira Azerbaycan ve Dağıstan'ın takviye edilmeden ayakta

1213 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 540-541; *3 ncü Ordu Harekâtı II*, s. 595-604; Yüceer, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 147.

1214 Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, s. 148-155.

1215 Allen-Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s. 459.

1216 Berkuk, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, s. 100-102.

kalması mümkün gözüküyordu. Aksi takdirde İngiliz-Rus-Ermeni ittifakı karşısında yaşama şansı bulamayacaklardı. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 3 Ekim'de Şark Orduları Grup Komutanlığına gönderdiği emirde tahliye çerçevesinde yapılması gerekenleri sıralaması bu endişeden kaynaklanıyordu. Enver Paşa, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya hükümetlerinin desteklenmesi kapsamında Azerbaycan topraklarında bulunan 5. Tümenin ve diğer alayların geride bırakılmasını, ayrıca mahalli kuvvetlerin tanzim ve takviyesini öneriyordu. Siyasi şartları dikkate alarak 5. Tümenin -ilk başta olduğu gibi- Azerbaycan ordusunun esas gücünü meydana getirmesi planlanıyordu.¹²¹⁷

Talat Paşa'nın yerine sadarete gelen Ahmet İzzet Paşa, 21 Ekim'de genel tahliye emri yayımladı. Kafkas cephesinde görev yapan bütün birlikleri 9. Ordu çatısı altında toplayarak Brest-Livosk Antlaşması'nın dışında kalan arazinin altı hafta içinde tahliyesini emretti.¹²¹⁸ Ahmet İzzet Paşa, 27 Ekim tarihli emirde ise Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkasya Ordusu komutanlıklarının lağvedildiğini, isteyen subay ve erlerin Azerbaycan hükümetinin hizmetinde kalabileceklerini belirterek Bakü'nün mütareke gereği İngilizlere tesliminin lazım geldiğini ve müracaatları durumunda engel çıkarılmamasını istedi.¹²¹⁹ Komutanlıklar lağvedildiği için 5. ve 15. Tümenler 9. Orduya bağlandı. Bunun üzerine Nuri Paşa, Azerbaycan Ordusu Komutanlığını, Yusuf İzzet Paşa da Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Ordusu Komutanlığını üstlendi

1217 *Sulh müzakeresinde milliyet esaslarına nazaran iddia-yı hukuk edilmek lüzumu habesiyle bizim Kafkasya'daki vaziyetimiz kavi olmalı ve bilhassa Azerbaycan ve Şimali Kafkas hükümetleri takviye edilmelidir. Bunun için 5. Fırkanın nakliyatını geri bırakırsanız 15. Fırkadan sonra 12. Fırka sevk olunur. Zaten buna sıra gelinceye kadar vaziyetin tamamen tavazzuh ve takarrür edeceğini tahmin ediyorum. Bura ile muharebe ederek Azerbaycan mahalli kuvvetinin süratle tanzimine çalışmakla beraber, gerek halen Azerbaycan'da bulunan kuvvetlerimiz ve gerek 5. Fırka bilâhare Azerbaycan kıtaatı olarak bırakır ve Azerbaycan teşkilat-ı askeriyesi muntazam olur. Azerbaycan'a çok silah ve cephane gönderiniz. Berkuk, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**, s. 61.*

1218 21 Ekim'de verilen emirde; 1- Şark Orduları Grubu, Baş Menzil Müfettişliği ve 1. Kafkas Kolordusu Karargâhlarının lağvedilerek, Karargâh heyetlerinin İstanbul'a dönmeleri, 2- 6 ve 9. Orduların doğrudan doğruya Umûmi Karargâha bağlandıkları, 3- İran'da Sakız bölgesindeki Mürettep Süvari Tugayı'nın 6. Ordu emrine verildiği, 4- 10. Kafkas, 5. Kafkas ve 36. Tümenler ile 15. Piyade Tümeni'nin İstanbul'a taşınmalarından sonra, 3, 9, 11. Kafkas ve 12. Tümenler 9. Ordu emrinde kalacakları, 5- 9. Ordunun, İstanbul'a taşınacak tümenlerinin Batum'a nakilleri için Kafkas Hükümetleri ile temasa geçilmesine, 6- 9. Ordunun İran'ı ve yine Brest-Litovsk Muahedesi ile Osmanlı Hükümetine ilhak edilmemiş, bütün toprakların boşaltılması, 7- 9. Ordunun vazifesinin; Nazlıçay'ın İran hududunu kestiği noktadan Karadeniz'e kadar uzanan hududun emniyetini sağlamak olduğu bildirilmiştir. Ender Gökdemir, kararı "acele ve yanlış" olarak nitelendirerek hem orduyu hem de ahaliyi sıkıntıya düşürdüğünü iddia ediyordu. Fakat İngilizlerin mütareke taslağında tahliyeye ilişkin madde bulundurmalarından harbiye nezaretinin kararının yanlış olmadığı anlaşılacaktır. Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989, s. 28.

1219 ATASE, İsh, K 9, G 62, B 62-1.

ve Osmanlı ordusuyla bağlarını kopardı. Bunun üzerine birliklerin komutasını Miralay/Albay Mürsel Bey üstlendi. 29 Ekim 1918'de yeni bir emir gönderildi. Bu emirle iki gün önceki talimat iptal edilerek Brest-Litovsk Antlaşması haricinde kalan bütün Kafkasya arazisinin 24 Ekim'den itibaren altı hafta içinde tahliye edilmesi ve Osmanlı kıtaatından iki aya kadar 9. Orduya iltihak etmeyenler hakkında kanuni takibat başlatılacağı bildirildi. Bu emir Nuri Paşa'ya 5 Kasım'da, Kuzey Kafkasya'ya ise 11 Kasım'da ulaştı. Bu gelişme üzerine Nuri ve Yusuf İzzet Paşalar istifalarını geri alarak kuvvetlerin nakline başladılar.¹²²⁰

Düzenlemeler tahliyeyi hızlandırmayı ve yetki karmaşasının önüne geçmeyi hedeflese de Enver Paşa'nın 3 Ekim tarihli önerilerini karşılamaktan uzaktı. Osmanlı hükûmeti kendi derdine düşmüş, Kafkasya'yı kaderine bırakmaya hazırlanıyordu. Kafkasya'nın tahliyesi Mondros'ta bir araya gelen Türk-İngiliz heyetleri arasında da görüşmelere konu oldu. İngiliz heyeti nihayetinde Kafkasya'nın tahliyesi için önceden verilen emrin uygulanmasını, Osmanlı hükûmetinin kontrolündeki Güney Kafkasya demir yollarının İtilaf makamlarına teslimini ve son olarak Bakü'nün işgaline itiraz edilmemesini şart koştu.¹²²¹ Böylece Kafkasya'nın kontrolü İngiltere'nin eline geçiyordu. Kafkas İslam Ordusu üzerinden yapılan askerî harekâtlar durdurulduğu gibi, büyük fedakârlıklarla elde edilen Bakü, İngiliz kuvvetlerine bırakılıyordu.¹²²² Harbiye Nezareti ve mütarekenin mücbir hükümleri Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan arazisinin tahliyesini emretse de, demir yolu sisteminin iyi işletilememesi, kömür, tren ve vagon teminindeki sıkıntılar ve daha önemlisi Ermeni ve Gürcü hükûmetlerinin engelleme girişimleri tahliyeyi zorlaştıra-

1220 Berkuk, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**, s. 95.

1221 *Madde 11- İran'ın şimali garbi kısmındaki Kuva-yı Osmaniyye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'ın evvelce Kuva-yı Osmaniyye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir. Madde 15- Bircümle hututu hadidiyeye itilâf murakabe zabıterleri memur edilecektir. Bunlar meyanında eylevm Hükümet-i Osmaniyye'nin that-ı murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hututu hadidiyesi aksanı dâhildir, işbu Kafkas hututu serbest ve tam olarak itilâf memurlarının taht-ı idaresine vazedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dâhildir. Hükümet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır. Âli Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s. 62; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I, Ankara 1989, s. 12-14.*

1222 **3 ncü Ordu Harekâtı**, II, s. 626-627, 630; Azerbaycan hükûmeti, mütareke döneminde fiili durumu dikkate alarak izleyeceği yeni dış politikayı belirlemek üzere İstanbul'da girişimlerde bulundu. Paris'e gitmek üzere İstanbul'da bulunan A.M. Topçubaşov Türk yetkililerle durum değerlendirmesi yapsa da aradığı desteği bulamadı. Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, İstanbul 2004, s. 25.

cak, süreci uzatacaktı.¹²²³

Tahliye kapsamında Kuzey Kafkasya'daki birliklerin nakline öncelik verildi. Askeri ve malzemeyi taşımak üzere Azerbaycan'dan trenler gönderildi. Planlamaya göre; 12 Kasım'da topçu bataryaları, 17 Kasım'da 13. Alay ve bağlı birimler, 22 Kasım'da 15. Tümen birliklerinin Petrofsk/Mohaçkale'den nakline başlandı. Tümenin son kademeleri 29 Kasım'da Bakü'nün batısındaki Balacari İstasyonu'na ulaştı. Bu suretle Kuzey Kafkasya'nın tahliyesi tamamlandı.¹²²⁴

Harbiye Nezareti, İtilaf Devletleriyle sorun yaşanmaması için tahliye sürecine ilişkin olarak 19 Kasım'da 9. Ordu Komutanlığından bilgi talep etti.¹²²⁵ Yakup Şevki Paşa, 20 Kasım'da verdiği cevapta; Azerbaycan'dan şu ana kadar herhangi bir kuvvetin gelmediğini, birlikler için Batum ve Gümrü'nün toplanma merkezi tayin edildiğini bildirdi. Ayrıca Ermenistan ve Gürcistan'ın tavrı hakkında nezareti uyararak, söz konusu devletlerin sevkıyatı engelleme ihtimallerine dikkat çekti ve bu durumda tahliyenin aylarca sürebileceğini belirtti. Batum ve Gümrü rastgele seçilmedi. Batum hem demir yolu, hem de deniz yolu bağlantısına sahipti. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'yı tahliye eden birlikler demir yoluyla Gürcistan arazisinden transit geçerek Batum'a ulaşacak, buradan da deniz yoluyla Trabzon'a veya Samsun'a çıkarılacaktı. Gümrü ise demir yolu üzerinden Kars'a bağlandığı için seçilmişti. Ermenistan ve Kuzeybatı İran'da bulunan birlikler karayoluyla buraya gelecek ve bilahare demir yoluyla Kars'a sevk edilecekti.¹²²⁶

Kasım ayının ortasına gelindiğinde iki gelişme sürece damgasını vurdu. Birincisi Türk kuvvetlerinin Bakü şehrinin dışına çıkarılması, ikincisi 5. Tümenin Azerbaycan topraklarını boşaltmaya zorlanmasıydı. Türk ordusunun tahliyesini yakından takip eden Enzeli'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Thomson, 17 Kasım'da Nuri Paşa'ya gönderdiği yazıda Bakü'nün ivedilikle tahliyesini talep etti. Nuri Paşa 18 Kasım'da Osmanlı Genelkurmayına gönderdiği telgrafta Bakü meselesini gündeme getirdi. İngilizlerin Bakü'nün teslimi için kendisine başvurduğunu, bununla birlikte bir orduya sahip bulunan Azerbaycan hükûmetinin Bakü'nün kaderi hakkında söz sahibi olduğunu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi mevcudiyetinin ve Dışişlerinin tasdik edilmesi durumunda Bakü'ye İngiliz askerinin gelmesine muhalefet etmeyeceğini ve her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu beyan etti.¹²²⁷

1223 ATASE, İsh, K 1, G 107, B 107-3.

1224 Berkuk, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harrekâtı ve Muharebeleri**, s. 96.

1225 ATASE, İsh, K 3, G 107, B 107-1.

1226 ATASE, İsh, K 3, G 107, B 107-3.

1227 ATASE, İsh, K 3, G 100, B 100-1.

İngiliz generalinin Nuri Paşa'dan Bakü'nün teslimini istemesi mütarekenin hükmü olmasının çok ötesinde anlam taşıyordu. Azerbaycan hükümetinin görmezden gelinmesi İngiltere'nin uzun vadede Azerbaycan topraklarında Ermeniler lehine bir politika benimsediğini ve pozisyon aldığını gösteriyordu. Azerbaycan hükümetinin, varlığının tanınması karşılığında Bakü'nün işgaline rıza göstermesi Türk kuvvetlerinin ayrılmasından sonra eldeki kuvvetlerle başkenti savunamayacağını düşünmesinden kaynaklanıyordu. Azerbaycan hükümetinin talebi siyaseten de doğru görünüyordu. Çünkü muhtemel bir direniş başarılı olamadığı takdirde Bakü'nün kaybedilmesine neden olabileceği gibi, ülkenin bütünlüğünü de tehlikeye düşürebilirdi.

5. Tümen Komutanı Mürsel Bey, İngiliz Kuvvetleri Komutanlığının talebi karşısında Bakü'nün tahliyesi hususunda daha önceden uyarıldığı için tahliye faaliyetlerini hızlandırdı. 17 Kasım itibariyle 13. ve 106. Alaylar Gözdek civarından, tümen karargâhı ve 2. Azerbaycan Tümeni ise Bakü'den hareket ettirilerek Hırdalan mıntıkasına taşındı.¹²²⁸ Böylelikle 17 Kasım'da şehir boşaltılmış oldu.¹²²⁹

Türk kuvvetlerinin Bakü'nün dışına çıkarılmasının ardından General Thomson komutasındaki 1.200 kişilik İngiliz Tümeni şehre girdi.¹²³⁰ İngilizlerin Bakü'yü işgaline Albay Bicherakov'un emrindeki bir Kazak Alayı ile birkaç yüz Ermeni askeri de destek verdi. General Thomson, aldığı talimat gereği Azerbaycan hükümeti ile Millî Meclisin görevine devam edeceğini bildirerek güvenlik ve asayişten sorumlu teşkilatların başına İngiliz subaylarını getirdi.¹²³¹

General Thomson, 20 Kasım'da Azerbaycan hükümetine verdiği notada; hükümetinin Azerbaycan hükümetini ve ordusunu tanımakla beraber her ne isim altında olursa olsun Osmanlı subay ve askerinin Azerbaycan ordusunda kalmasına rıza göstermeyeceğini bildirdi. Böylece 5. Kafkas Tümeninin Azerbaycan ordusunun çekirdeğini oluşturması, bu mümkün olmazsa subay ve askerlerin gönüllülük esasıyla Azerbaycan ordusunda görev yapmasına yönelik planın uygulanma şansı kalmadı. Nuri Paşa, 23 Kasım'da tümenin mevcut şartlarda Azerbaycan'da kalamayacağına dikkat çekerek bir kısım subay ve erin Azerbaycan ordusunda kalması hususunda İtilaf Devletleri ile Osmanlı hükümeti arasında bir karar alınıp alınmadığını sordu.¹²³²

İngiliz hükümetinin girişiminden haberdar olan Harbiye Nezareti aynı gün (23 Kasım'da) Kafkasya'daki bütün subay, astsubay ve erlerin iki ay için-

1228 3 ncü Ordu Harekâtı, II, s. 640.

1229 ATASE, İsh, K 9, G 62, B 62-2.

1230 ATASE, İsh, K 3, G 111, B 111-1.

1231 3 ncü Ordu Harekâtı, II, s. 641; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 586.

1232 ATASE, İsh, K 3, G 111, B 111-1.

de 9. Orduya katılmasını emrederek aykırı hareket edenler hakkında yasal işlemlerin başlatılacağı uyarısında bulundu.¹²³³ Miralay/Albay Mürsel Bey ile General Thomson arasında varılan anlaşmaya göre; kasım ayı sonunda Azerbaycan'ı terk etmek üzere 5. Kafkas Tümenine bağlı birliklerin 24 Kasım'a kadar Bakü'nün batısındaki Balacari İstasyonu'nda toplanması kararlaştırıldı. Anlaşma doğrultusunda Kafkasya'da tek bir asker bırakılmayarak anavatana sevk edilecekti.¹²³⁴ 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa 22 Kasım'da Harbiye Nezaretine gönderdiği telgrafta; 5. Kafkas Tümenini Batum'a sevk edeceklerini, bu noktada birliklerinin nakline başlandığını 5. ve 15. Tümenlerin aralık ayı başında Batum'a ulaşmasıyla Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın tahliyesinin tamamlanacağını bildirdi.¹²³⁵

Azerbaycan Türkleri, 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde devleti ayakta tutacak teşkilata ve orduya sahip değillerdi. Azerbaycan içlerinden ve dışarıdan tehdit ediliyordu. Batum Konferansı'ndan sonra kurulması gündeme gelen Kafkas İslam Ordusu, millî, merkezi ve güçlü bir Azerbaycan'ın tesisi noktasında hayati bir rol oynadı. Bakü'nün kurtarılmasıyla Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve siyasal varlığı teminat altına alındı. Kafkas İslam Ordusu Bakü'ye girdiğinde sadece Bolşevik ve Ermenileri yenmekle kalmadı, aynı zamanda Sovyet Rusya, Almanya ve İngiltere'nin bölgesel politikalarını da sonuçsuz bıraktı.

Dünya Savaşı'nın genel gidişatı, Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycan'da uzun süre kalmasına imkân vermedi. Bölgenin tahliyesi ve Bakü'nün İngiliz işgaline uğramasıyla Azerbaycan tarihinde yeni bir dönem başladı. Yeni dönemde İngiliz hükûmeti Kafkasya'ya yönelik planlarını tam manasıyla hayata geçiremezken Azerbaycan da millî hükûmetini devam ettiremedi. Zaman Sovyet Rusya'nın lehine işleyerek 1917'de çekildiği bölgeye 1920 yılı nisanında yeniden dönmesine vesile olacaktı.

8.3. Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti

Rusya'nın Gürcistan'ı ilhak etmesiyle Güney Kafkasya, Türk-Rus mücadelesinin yeni sahalarından biri haline geldi.¹²³⁶ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bu coğrafyada dört büyük savaş yaşandı.¹²³⁷ Rusya bu süreçte Ahıska ve Ahılkelek'i topraklarına kattıktan sonra Anadolu'ya yönelerek ardından

1233 3 ncü Ordu Harekâtı, II, s. 641.

1234 Berkuk, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, s. 96.

1235 ATASE, İsh, K 1, G 119, B 119-1,2.

1236 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Ankara 1993, s. 21.

1237 Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum 1997, s. 1.

Kars, Ardahan ve Batum'u (Elviye-i Selâse/Üç Sancak) işgal ve ilhak etti.¹²³⁸ Böylece tarihî emellerine ulaşmak yolunda önemli köprübaşı elde eden Rusya,¹²³⁹ Elviye-i Selâse'yi topraklarına kattıktan sonra bölgede idari, askerî ve demografik alanda adımlar attı.¹²⁴⁰ Bu adımları atarken Türklere her türlü baskıyı uygulamış, Ermeni, Gürcü ve Rumlara ise destek vererek onları yeri geldiğinde Türklere karşı kullanmıştır.¹²⁴¹ Rus hükûmetinin baskıları sonucunda yüz bine yakın Türk, memleketini terk etmiştir. Boşalan Türk köy ve kasabalarına Hristiyan unsurlar yerleştirilmiş bu yolla nüfus dengeleri değiştirilmeye çalışılmıştır.¹²⁴²

1918 sonbaharında Kafkasya'daki başarılarla rağmen diğer cephelerdeki durum endişe verici bir hâl aldı. Devletin savaşı sürdüreceği imkân ve vasıtaları hızla tükendiğinden mütareke zorunlu hale geldi. Bu arada Brest-Litovsk Antlaşması ile elde edilen kazançları korumak maksadıyla 21 Ekim 1918'de Türk ordusuna Kafkasya ve İran arazisini boşaltma emri verildi.¹²⁴³ 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığında Elviye-i Selâse'de dengeler tümüyle değişti. Osmanlı Devleti'nin etkinliği yeni dönemde azalırken, İngiltere-Ermenistan-Gürcistan ittifakı ağırlığını artıracaktı. Türk halkı ordunun desteğinden yoksun bir halde kendi imkânlarıyla var olma mücadelesi vermeye hazırlanıyordu.¹²⁴⁴

Bölgede yaşanan Türk-Ermeni-Gürcü mücadelesi esas itibarıyla Türk, İngiliz ve Rus rekabetinin iz düşümüydü. İngiltere, Rusya'nın savaştan çekilmesini göz önünde bulundurarak Kafkasya'yı kontrol altına almaya çalışıyordu.¹²⁴⁵ Mütarekeyi de buna göre tanzim ederek Kafkasya, Kuzeybatı

1238 W.E.D. Allen-Paul Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1996, s. 45; Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi" **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, 1491-1992, Ankara 1999, s. 139.

1239 Mîm Kemal Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Ankara 1991, s. 79; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi IX**, Ankara 1996, s. 377.

1240 İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, S IX (Ayrı Basım), 1978, s. 345.

1241 Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s. 7-13.

1242 Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953, s. 552; Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", s. 348.

1243 Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989, s. 28.

1244 Selçuk Ural, **Vilâyât-ı Şarkıyye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilâf Devletleri Tarafından Kontrolü**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2002, s. 104-105.

1245 David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, İstanbul 1997, s. 362; Arnold Toynbee-Kenneth P.Kirkwood, **Turkey**, London 1926, s. 68; Âli Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s.34; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, I, İstanbul 1992, s. 58.

İran ve Elviye-i Selâse'nin tahliyesini hükme bağladı.¹²⁴⁶ Sovyet hükûmeti ise savaştan çekildiği halde Rusya İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde hak iddia ediyor ve bunları hayata geçirecek siyasi ve askerî adımlar atıyordu.¹²⁴⁷ Ermenistan hükûmeti ise İngiltere'nin desteğini arkasına alarak siyasi taleplerini uluslararası ortamda dillendirmeye hazırlanırken, aynı zamanda bölgede askerî gücünü artırmaya çalışıyordu. Gürcistan hükûmeti de benzer bir çaba içindeydi.¹²⁴⁸

8.3.1. Elviye-i Selâse'nin Tahliyesi (30 Ekim 1918-13 Ocak 1919)

Osmanlı hükûmeti, genel mütareke için harekete geçerken, Brest-Litovsk barışıyla elde ettiği kazançları korumak üzere, 21 Ekim 1918'de Elviye-i Selâse elde kalacak şekilde Kafkasya ve Kuzeybatı İran'ın tahliyesine karar verdi. Buna göre; Türk kuvvetleri altı hafta içinde Arpaçay/1878 sınırına çekilecekti.¹²⁴⁹ Türk ordusu (9. Ordu) aralık ayı itibarıyla bütün Kafkasya ve İran'ı boşaltarak Elviye-i Selâse'ye çekildi.¹²⁵⁰ Hükûmet, Elviye-i Selâse'deki konumunu kuvvetlendirmeye yönelik tedbirler almaya hazırlansa da uygulama şansı bulamadı.¹²⁵¹ Zira İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı General Milne, 11 Kasım 1918'de Mütarekenin 11. Maddesi gereği Elviye-i Selâse'nin boşal-

1246 Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, I, s. 58; Arnold Toynbee önlemler kapsamında şunları öneriyordu; Rus ve İran topraklarını tahliye etmek, Türk askerlerinin Azerbaycan vatandaşlığına geçmesini yasaklamak ve boğazların açılmasıyla İstanbul ve Kafkasya arasındaki irtibat hatlarını kontrol etmek. Kaya Tuncer Çağlayan, "Dünya Savaşı Sonucunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 41, 1998, s. 518.

1247 Ermeni Kararnamesi hakkında bk. Kurat, **Türkiye Ve Rusya**, s. 334-337; Stefanos Yeranos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul 2000, s. 41-42; Bakü Sovyeti hakkında bk. Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara 2002, s. 490.

1248 Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, s. 427.

1249 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı II**, s. 630.

1250 **ATASE**, İsh, K 1, G 119, B 119-1,2; İsmail Berkuk, "Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri", **Askeri Mecmua**, S 35, 1934, s. 95-96.

1251 Yakup Şevki Paşa, 5 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti'ne şu önlemlerin alınmasını önerdi:

"1-Düzenli ve mükemmel şekilde işleyen bir mülki teşkilat kurulmalıdır.

2-Polis teşkilatı başta olmak üzere bütün güvenlik teşkilatları kuvvetlendirilmelidir.

3-Adli teşkilatın eksikleri giderilmelidir.

4-Belediye ve bayındırlık işleriyle, meskenlerin sıhhi durumlarını düzeltecek ve bu çalışmaları yabancılara anlatabilecek heyetler oluşturulmalıdır.

5-Sağlık sorunlarını çözebilecek sayıda ekip ve malzeme gönderilmelidir.

6-Acilen doğru ve güvenilir bir nüfus sayımı yapılmalıdır." **ATASE**, İsh, K 5, G 115, B 115-1, 2; **ATASE**, İsh, K 5, G 117, B 117-1.

tılmasını istedi.¹²⁵² İngilizlerin herhangi bir incelemeye gerek görmeden ve gerekçe göstermeden tahliyeyi istemesi hükümette şaşkınlık yarattı. Çünkü tahliye mevsim itibarıyla ağır yiyecek ve barınma sorunlarına neden olacaktı.¹²⁵³ Hükümetin tahliyeyi ilkbahara bırakma teklifi kabul görmeyince 9 Aralık 1918’de orduya “Üç Sancağı” tahliye emri verildi.¹²⁵⁴

Türk kuvvetleri çekilirken İngiliz kuvvetleri mütarekenin 15. maddesine dayanarak 24 Aralık 1918’de Batum’u işgal etti. İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı General Walker, Osmanlı mülki idaresinin de şehri terk etmesini istedi.¹²⁵⁵ Bu gelişme işgalin geçici olmadığına işaret olarak değerlendirildi. Harbiye ve Hariciye Nezaretlerinin mülki idarenin yerinde kalmasına yönelik girişimleri sonuçsuz kaldı. Bu itibarla Meclis-i Vükela, 1 Ocak 1919’da Elviye-i Selâse’de bütün mülki yönetimlerin faaliyetlerine son verdi.¹²⁵⁶

Tahliyenin süresinin uzaması taraflar arasında tartışmalara neden oluyordu. İngilizler kendilerine kesin bir tarih verilmesini isterken Türk tarafı ise süreyi olabildiğince uzatmaya çalışıyordu.¹²⁵⁷ General Milne 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa’nın tahliyeyi kasten geciktirdiği fikrinden hareketle Batum’da bulunan General Walker’a sert önlemler almasını emretti. General Walker, 7 Ocak’ta Kars’a gelerek Yakup Şevki Paşa ile Kars İstasyonu’nda görüşme yaptı. İngiliz Komutan 25 Ocak’a kadar bütün birliklerin Erzurum’a çekilmesini isterken, Yakup Şevki Paşa tahliyenin ancak şubat sonunda tamamlanabileceğini beyan etti.¹²⁵⁸ General Walker 7/8 Ocak gecesi Tiflis’e dönerken bir nota verdi. Notada; tahliye tarihinde ısrar ederek 15 Ocak 1919’da 200 kişilik İngiliz birliğiyle bir Ermeni heyetinin Kars’a geleceğini ve yönetimi devralacağını, telsiz-telgraf merkezlerinin işgal edileceğini bildirdi.¹²⁵⁹ Harbiye Nezaretinin tahliye bahara erteleme girişimleri sonuç vermeyince

1252 Mütarekenin 11. Maddesi: *İran’ın şimal-i garbi kısmındaki Kuva-yı Osmaniye’nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Mavera-yı Kafkas’ın evvelce Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısm-ı mütebakisi müttetikler tarafından tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir* hükmünü içeriyordu. Bk. Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 62; Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I, Ankara 1953, s. 520-524; İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, I, Ankara 1989, s. 12-14.

1253 ATASE, İsh, K 5, G 134, B 134-2.

1254 ATASE, İsh, K 76, G 127, B 127-1.

1255 ATASE, İsh, K 3, G 112, B 112-2.

1256 **Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 237.

1257 ATASE, İsh, K 76, G 91, B 91-2; ATASE, İsh, K 27, G 6, B 6-2.

1258 ATASE, İsh, K 7, G 25, B 25-4.

1259 **Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 238; Dayı, **Elviye-i Selâse’de Milli Teşkilatlanma**, s. 78.

Türk ordusunun belirlenen sürede sınır gerisine çekilmesi önem kazandı.¹²⁶⁰ 13 Ocak'ta 9. Ordu Karargâhı Erzurum'a hareket etti.¹²⁶¹ Mutasarrıf Vekili Hilmi Bey de aynı gün şehrin idaresini Millî Şûraya devretti.¹²⁶²

İngiliz Askerî Valisi başkanlığındaki İngiliz ve Ermeni heyeti tahliye takiben Kars'a geldi. İngiliz heyetinde; bir kurmay binbaşı, dört doktor ve 80 asker bulunuyordu. Ermeni heyetinde ise askerî vali müsteşarı sıfatıyla Ermeni Hariciye memurlarından Karganof, albay rütbesinde jandarma komutanı, çeşitli rütbelerde 7 subay ve mülki idareyi oluşturmakla görevli 20 sivil memur bulunuyordu.¹²⁶³

8.3.2. Bölgede Millî Teşkilatlanma

Elviye-i Selâse ahali 9. Ordunun Erzurum'a çekileceğini öğrendiğinden itibaren İngiliz-Ermeni-Gürcü ittifakına karşı tedbirler almaya başladı. Kars, Ardahan ve Iğdır'da hızla millî teşkilatlar vücuda getirdi ki buna "Şûra Hareketi" denilmektedir. Şûralar bu süreçte üçü Kars'ta, ikisi Ardahan'da olmak üzere toplam beş kongre gerçekleştirdi. Kongre süreci sonucunda Cenub-i Garbî Kafkas hükûmetini kurarak bölgesel bir yönetim ortaya çıkardı.

Teşkilatlanmanın fitilini 21 Ekim 1918'de Kafkasya'nın tahliyesi ateşledi. Türk ahali Ermeni ve Gürcüler karşısında korumasız kalacaklarını beyanla, yeniden katliamlara uğramamak için Yakup Şevki Paşa'dan korunmalarını istedi. Yakup Şevki Paşa durumu Genelkurmay Başkanlığına bildirirse de Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa, zor şartlarda mütareke yaptıklarına dikkat çekerek bu tarihten itibaren ahaliye yardım imkânı kalmadığını ve Brest-Litovsk sınırının dışında kalan yerlerde lüzumsuz hareketlerden

1260 ATASE, İsh, K 7, G 25, B 25-5; ATASE, İsh, K 7, G 29, B 29-1; Tahliye planına göre; 3. Kafkas Tümeni Tortum'a, 9. Kafkas Tümeni Erzurum'a, 12. Piyade Tümeni Horasan'a, 11. Kafkas Tümeni ise Van-Bayezid'e yerleşecekti. ATASE, İsh, K 40, G 28, B 28-1.

1261 ATASE, İsh, K 9, G 72, B 72-1.

1262 ATASE, İsh, K 32, G 39, B 39-1; Elviye-i Selâse'nin tahliyesi sürecinde askerî ve mülki makamlar iş birliği içinde millî teşkilatlanmayı desteklediler. 9. Ordu Komutanlığı, asker, silah ve cephane yardımının yanı sıra parasal yardımda bulunarak teşkilatın bölgede kök salmasına çaba harcadı. Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara 1959, s. 109; Fahrettin Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, Ankara 1998, s. 166-167.

1263 ATASE, İsh, K 110, G 45, B 45-1. Fahrettin Erdoğan, "Türk Elleriinde Hatıralarım" adlı eserinde General Beach ile beraber gelen heyetlerin daha kalabalık olduğunu belirtiyordu. Gümrü istikametinden gelen kıtaların 30 vagon dan oluştuğunu içlerinde 1.000 kadar subay ve erin var olduğunu, mülki idareyi tesis etmek amacıyla da çok sayıda Ermeni sivil memurların geldiğini, bunlar için 10 vagon tahsis edildiğini ileri sürmektedir. Cihangiroğlu İbrahim ise TBMM'ye gönderdiği mektupta gelen Ermenilerin sayısını 60 kişi olarak belirtmekteydi. Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s. 179; Fahrettin Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın, (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler**, TTK Yay. Ayrı Basım, Ankara 1985, s. 135.

kaçınmalarını tavsiye etti.¹²⁶⁴ Bu cevap halkın kaderiyle baş başa kaldığını gösteriyordu. Bu şartlarda teşkilatlanmaktan ve silahlanmaktan başka çare kalmıyordu. Ahali 1917'de yaşadıkları tecrübeden hareketle Ahıska-Ardahan yöresinde Ahıska hükûmet-i muvakkatesini, Iğdır-Nahçıvan yöresinde Aras Türk hükûmetini ve Kars'ta Kars İslam Şûrasını teşkil etti.

8.3.2.1. Ahıska Hükûmeti

3. Tümenin çekilmeye hazırlandığını gören Ardahan-Ahıska ahalisi, Gürcü mezalimine maruz kalmamak için teşkilatlanma kararı aldı. Bu doğrultuda 29 Ekim 1918'de Ömer Faik Bey'in başkanlığını üstlendiği Ahıska hükûmet-i muvakkatesi kuruldu. Teşkilat Mondros Mütarekesi'nden önce kurulmuş ilk millî teşkilat olma özelliğine sahipti.¹²⁶⁵ Ömer Faik Bey, teşkilatın kurulmasından sonra 9. Ordu Komutanlığına başvurarak 3. Tümenin bölgede kalmasını bu mümkün olmadığı takdirde, Ahıska hükûmetine yeterli derecede yardım yapılmasını talep etti. Yakup Şevki Paşa, 2 Kasım'da 3. Tümen Komutanı Yarbay Halit Bey aracılığıyla bölgede kalamayacaklarını, ahalinin korkmasına bir neden olmadığını, yalnız siyasi gelişmeleri göz önünde tutarak teşkilatlanma çalışmalarının devam ettirilmesi gerektiği cevabını verdi. Teşkilatlanma ve silahlanma faaliyetlerine Yarbay Halit Bey, imkânlar ölçüsünde destek oldu.¹²⁶⁶

Gürcü hükûmeti bölgeyi işgal için 3. Tümenin çekilmesini sabırsızlıkla bekliyordu. Ahıska'yı ele geçirmesi durumunda Türk ahalinin teşkilatlanma ve mücadele azmini kıracağı düşünerek General Makoyef'i Ahıska ve Ahılkelek komutanı olarak atadı. General Makoyef, 20 Kasım'da Osmanlı ordusunun iki haftaya kadar Ahıska'yı boşaltmasını, aksi takdirde saldırıya geçeceği tehdidinde bulundu. Bunun üzerine 3. Tümen Komutanı Halit Bey, Türk ahalinin katliama maruz kalmaması için 500 kadar asker ve subayı terhis ederek, gizlice Ahıska hükûmeti emrine verdi. Ahıska-Ardahan hattında Gürcülere karşı silahlı mücadele Kıpçak Atabekleri neslinden gelen Osman Server Atabek liderliğinde 20 Nisan 1919'a kadar yürütüldü.¹²⁶⁷

Teşkilatlanma sırasında Ardahan'da iki kongre gerçekleştirildi. 3-5 Ocak 1919'da yapılan Birinci Ardahan Kongresi'ne 3. Tümen Komutanı Halit [Karsıalan] Bey'in başkanlığında, Dr. Hakkı Cenab, Dr. Fuat Sabit, Dr. Abidin, Filibeli Hilmi, Arif Bey, Ebulhindili Cafer [Erçikan] Bey ve Ardahan Kaymakamı Rasim [Acar] Bey katıldı. 7-9 Ocak 1919'da yapılan İkinci Ardahan Kongresi'ne ise ilk kongreye katılanların dışında Ahıska, Çıldır, Oltu, Kars,

1264 Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 72.

1265 Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 80.

1266 Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 39.

1267 Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 172.

Ahılkelek, Kağızman ve Şüregel'den gelen halk temsilcileri iştirak etti.¹²⁶⁸

Ardahan Kongreleri, bölgesel mücadeleyi ön plana çıkardı. Doğu vilayetleri ile bağlar kurarak mütarekeye karşı topyekûn mücadele başlatılmasını ve bu noktada Elviye-i Selâse'nin Türkiye'nin ayrılmaz parçası olduğunu savundu. Ahıska hükûmeti, 18 Ocak 1919'da Cenub-i Garbî Kafkas hükûmetine katılarak İngiliz-Gürcü ittifakına karşı mücadele vermeye devam etti.

8.3.2.2. Aras Türk Hükûmeti

İğdır-Nahçıvan ahalisi Türk ordusunun çekilmesiyle Ermenilerin 1918 baharında yaşadıkları yenilginin intikamını almak için saldıracaklarını bildiklerinden hızla teşkilatlanıp silahlandılar. Bu maksatla halk, 3 Kasım 1918'de Emir Bey Ekberzade'nin başkanlığını üstlendiği ve merkezi İğdır/Kamerli olan Aras Türk Hükûmetini kurdu. Hükûmet, 18 Kasım'da yayımladığı beyannamele Aras kenarı ve civarında bulunan bir milyon Müslüman'ın hukukunu muhafaza edeceğini ve savunulacağını ilan etti.¹²⁶⁹

Hükûmet yöreyi korumak üzere 3.000 kişilik milis kuvveti oluşturmayı planlıyordu. Bunun için 9. Tümen Komutanı Miralay Rüştü Bey'den silah ve cephane isteğinde bulundu. Miralay Rüştü Bey, Aras Hükûmetine silah yardımında bulunsa da bunlar yeterli değildi.¹²⁷⁰ Üstelik Karabağ-Nahçıvan hattında General Antranik komutasında 10.000 kişilik bir Ermeni kuvvetin bulunduğu dikkate alındığında hükûmet kuvvetlerinin bununla başa çıkması imkânsızdı.¹²⁷¹ Ermeni saldırı ve katliamlarının arttığı bir ortamda ordudan daha fazla yardım alınması gerekiyordu. Bu amaçla birçok defa girişimde bulunulduysa da olumlu sonuç alınamadı. Hükûmet, 18 Ocak 1919'da Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmetine katılma kararı alırken milis kuvvetleri de 13 Nisan 1919'a kadar hükûmet emrinde Ermenilere karşı mücadele verecekti.

8.3.2.3. Kars İslam Şûrası/Kars Millî Şurası

Kars ahalisi, İtilaf Devletlerinin isteklerine boyun eğmemek ve Ermeni-Gürcü ittifakına karşı mücadele etmek üzere Wilson Prensiplerine dayalı bağımsız bir teşkilat kurmaya karar verdi.¹²⁷² 5 Kasım 1918'de "Kars İslam Şûrası" kurulurken Piroğlu Fahrettin Bey, Borçkalı Kepenekçi Emin Ağa,

1268 Enver Konukçu, *Ardahan Tarihi*, Ankara 1999, s. 237-240.

1269 Aras Türk Hükûmeti'nin faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk. İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara 2001, s. 87-135.

1270 Dayı, *Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma*, s. 87.

1271 Antranik'in Karabağ-Nahçıvan hattındaki faaliyetleri hakkında bilgi için bk. Nasır Yüceer, *I. Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara 2002, s. 131-137.

1272 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1995, s. 487.

Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman), Karslı Sarıhaliloğlu Muhlis (Ataman) ve Orenburglu Mamiloğlu Tevhiddin Beyler teşkilata öncülük ettiler.¹²⁷³ Kars İslam Şûrası, Şûra Hareketinin merkezinde bulunuyordu. Şûra, kuruluş fel-sefesi ve teşkilat yapısı itibarıyla Kars İslam Komitesinin takipçisi ve devamı niteliğindediydi. Dolayısıyla Kars İslam Şûrası aynen selefi gibi mütareke döneminin merkez çatı teşkilatı kimliğini üstlendi.¹²⁷⁴

9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa ve Mutasarrıf Hilmi [Uran] Bey Şûra'ya destek verdi.¹²⁷⁵ Zira Yakup Şevki Paşa, bölgeyi işgal etmesi beklenen İngilizlerin Türk ahaliyi muhatap almasını sağlamak için teşkilatın kurulmasını doğru ve gerekli buluyordu.¹²⁷⁶ Terhis edilen er ve ihtiyat subaylarıyla teşkilatlar kuvvetlendirilmeye gayret edildi. Yakup Şevki Paşa, 11 Kasım 1918'de 9. Tümen Komutanlığına; *Terhis edilecek ihtiyât zâbiti meyânında İğdır, Nahçıvan ve havalisi teşkilat-ı hususiyesine intisâb ve hizmet etmek isteyenlerden görev yapabilecek güvenilir olanların; ordudan tahsisat almak şartıyla, orada bırakılmasını...* emrediyordu. Asker yardımının yanı sıra silah yardımı da yapıldı.¹²⁷⁷ Komutanlık, teşkilata maddi yardımda bulundu. 12 Ocak'ta Yakup Şevki Paşa, kendisini ziyarete gelen Fahrettin Bey'le uzun süre sohbet ettikten sonra, Veznedar Kâmil Bey'i çağırarak teşkilat için 1.000

1273 Kırzıoğlu, **Kars Tarihi**, s. 556; Fahrettin Kırzıoğlu, **Milli Mücadelede Kars**, İstanbul 1960, s. 8; Erdoğan, **Kars Elleriinde Hatıralarım**, s. 202; Şerafettin Turan "Kurtuluş Savaşında Kongreler", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri**, Ankara 1975, s. 148; Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s. 91; Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, s. 65; Muharrem Turp, "**Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'nin Kuruluşu**", Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları, Ed. Muharrem Turp, İstanbul 2019, s. 222.

1274 Selami Kılıç, "Oltu'nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan'a Katılımı (1878-1920)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 94, 2017, s. 40; **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, II, TBMM Yay., Ankara 1993, s. 22.

1275 Şûranın ilk başkanı Fahrettin Bey hatıralarında Hilmi [Uran] Bey'in verdiği desteği şöyle anlatmaktadır: *Hilmi Bey [Uran] beni çağırarak, "Arkadaş biz çekilip gidiyoruz. Bütün halkınızı kongreye davet ediniz, Kars'ta kendi hükümetinizi kurarak milli teşkilatımızı idare için ele alın" dedi ve kongreyi toplatmak için yardım edeceğini vadetti...* Kongre hazırlıklarının sürdüğü günlerde (muhtemelen I. Kars Kongresi) Kağızman Mutasarrıfı Asaf Talat Bey, delege seçilen Ali Rıza Bey ve arkadaşlarının Kars'a gitmesine hükümet içinde hükümet olmaz diyerek engel oluyordu. Bunu haber alan Fahrettin Bey Hilmi Bey'den yardımcı olmasını istedi. "*Hilmi Bey derhal telefonla Asaf Bey'i arayarak "Arkadaş biz 15 güne kadar çekip gidiyoruz, buranın idaresini yerli halka bırakıyoruz, elinizden geldiği kadar delegelerin buraya gelmelerine yardım edin, bu işe engel olmayın sonra müşkül duruma düşersiniz" dedi. Bir gün sonra Ali Rıza Bey ve arkadaşları ile çıkıp geldiler.*" Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s. 166-167.

1276 Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s. 91; Arslanoğlu, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi**, s. 143.

1277 9. Kafkas Tümeni 2.000 tüfeği Nahçıvan ve İğdır'a, 12. Piyade Tümeni ise 3.000 tüfeği Kamerli'ye gönderdi. Kars Şûrası'na piyade tüfeğinin yanı sıra makineli tüfek de verildi. Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s. 87.

lira verilmesini emretti.¹²⁷⁸ Komutanlık Erzurum'a hareket etmeden önce depolardaki erzakı ahalinin kışı rahat geçirmesi için Şûra vasıtasıyla halka dağıttı.¹²⁷⁹

Şûranın kuruluşundan sadece altı gün sonra Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin gündeme gelmesi teşkilatlanmanın önemini ortaya koyarken teşkilatı genişletmenin bir mecburiyet olduğunu gösteriyordu. Bu maksatla 15 Kasım 1918'de ve 30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihleri arasında iki kongre gerçekleştirilerek sancak dahilinde teşkilatlanma tamamen ikmal edildi.¹²⁸⁰ Kars İslam Şûrası, 15 Kasım'da yapılan ilk kongrede adını "Kars Millî Şûrası" olarak değiştirdi. Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmetinin kuruluşuna kadar bu ad kullanılacaktı.¹²⁸¹

Teşkilat kongrelerinde hareketin tabana yayılması kadar yerel basını kullanarak halkın hukukunu ve haklarını tanıtmayı hedefleyen bir yaklaşım benimsendi. Elviye-i Selâse'de çıkarılan *Sadâ-yı Millet* gazetesi hükûmetin sesi haline getirildi. Şûra hareketine destek veren diğer gazete Erzurum'da Süleyman Necati Bey tarafından çıkarılan "*Albayrak*" idi. Gazete Elviye-i Selâse'yi, Vilayât-ı Şarkiye'nin ve Osmanlı camiasının ayrılmaz parçası olarak gören yayınlar yapmaktaydı.¹²⁸² Bölgede aynı çizgide yayın yapan diğer gazete Trabzon'daki *İstikbal* gazetesi idi.¹²⁸³

Ermenilerin ve Gürcülerin baskı ve işgal tehlikesine karşı şûraların hükûmet çatısı altında birleşmeleri gerekiyordu. Böyle bir hareket ilhakın önünü keseceği gibi, Ermenistan'ın doğu vilayetlerine doğru genişlemesini de önleyecekti.¹²⁸⁴ Esasında yerel kongrelerin nihai hedefi bölgesel bir kuvvet ortaya çıkarmaktı. Bu hedef Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin kuruluş sürecini hızlandırdı. Şûra'nın ilkelerini ortaya koyan ve Fahrettin Erdoğan başkanlığındaki heyet tarafından Kars'a gelecek İngiliz heyetine takdim edilmek üzere beş maddelik bir nota hazırlandı. Notada şu görüşlere yer veriliyordu: *Rus Ordusunun inhilalinden sonra, Elviye-i Selâse'de çoğunluğu teşkil eden*

1278 ATASE, İsh, K 76, G 74, B 74-1; Erdoğan, *Türk Ellerde Hatıralarım*, s. 173.

1279 Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 87.

1280 Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydındaki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, s. 113; Erdoğan, *Türk Ellerde Hatıralarım*, s. 169; Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 92-94; Turp, "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakka-te-i Milliyesi'nin Kuruluşu", s. 224-225.

1281 Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 556.

1282 Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, İstanbul 1946, s. 191-201; Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991, s. 3-7; Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul 1998; Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Haz. Ali Birinci, İstanbul 1999.

1283 Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s. 54-55; Coşar, *Milli Mücadelede Basın*, s. 213-225.

1284 ATASE, İsh, K 5, G 115, B 115-1, 2, 3.

*bir hükümet kurulmuştur. Hükümetimiz, İngiltere Devleti'nin komutan ve erlerini hürmetle kabul eder. Bir tekimiz kalıncaya kadar kanımızı dökmek şartı ile bir tek Ermeni'yi Arpaçay'dan bu yana geçirmeyeceğiz. Ermeniler bu memleketten çekildikleri zaman, bir daha geri dönmek şartı ile Türk köylelerini yakıp, Türk köylülerini öldürüp ve kendi evlerini de yaktıktan sonra çıkıp gitmişlerdi. Ermenilerin döktüğü Türk kanları hala toprak üzerinde kurumamış, zulüm ile işkence ile öldürdükleri ve ateşle yaktıkları kadıncağızların ve küçüçük yavrucakların cenazeleri, toplu halde saman damlarında dopdolu olarak, adalet seven İngiliz askeri komutanına olduğu gibi gösterilecektir. Bu olayları göz önüne alarak Ermenilerin aramıza girmesine müsaade etmemenizi rica ederiz.*¹²⁸⁵

Şûra yönetimi, ordunun şehirden ayrıldığı gün bir oldubitti ile karşılaşmamak için halkı istasyon meydanında toplanmaya davet etti. İngiliz heyeti 13 Ocak'ta Kars İstasyonu'na ulaştığında büyük bir kalabalık tarafından karşılandı. Bu vaziyet İngilizleri memnun etmediği gibi Türk heyetini de soğuk bir tarzda karşılamalarına neden oldu. İngiliz heyeti başkanı General Beach, ikinci şoku Fahrettin Bey'in sunduğu notayla yaşadı. General Beach, notanın içeriğinden memnun kalmadığı için görüşmeyi kısa tutarak Sarıkamış'a hareket etti. Buna mukabil Karslılar, o dönünceye kadar 3 gün boyunca istasyondan ayrılmayarak Ermenileri şehre sokmayacaklarını hep bir ağızdan haykırdılar.¹²⁸⁶

General Beach, Kars halkının ve Şûra yetkililerinin kararlılığını gö-rerek ikinci görüşmeyi 16 Ocak'ta yaptı. Türk heyetine yine Fahrettin Bey başkanlık etti. General *Ben buraya, dünyaya galip gelen İtilaf Devletlerinin emriyle geldim. İtilaf Devletlerinin kuvvetleri arkamdadır. Burası Ermenilere aittir. General Karganof size vali olarak gelmiştir, emrini kabul ederek Karganof'un idaresinde siz Müslümanlar da çalışabilirsiniz* dedi. Böylece görüşmeyi bitirmek isteyince Fahrettin Bey müdahale ederek *Burası Türk illeridir. Arpaçay'dan bu tarafa bir tek Ermeni bırakmayacağız* karşılığını verdi. Cevaba sinirlenen General Beach salonu terk etti. General ertesi gün tekrar görüşmek istedi. Bu sefer Şûra heyetine Ali Rıza Bey başkanlık etti. General üslubunu yumuşatmış bir halde *Karganof'u bir tek vali olarak kabul ediniz, sizin hükümetiniz de başına toplansın, çalışsınlar* deyince, Ali Rıza Bey itiraz ederek *Üç Ermeni bir şehirde olsalar o şehri ve havalisini Ermenistan olarak ilan ederler* diyerek Ermeni vali istemediklerini beyan etti.¹²⁸⁷ Bu durum karşısında Beach, İngiliz kuvvetlerinin şehre çıkmasına, Ermeni-

1285 Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s. 177.

1286 General Beach, 12. Piyade Tümeni'ni ziyaret ederek kuvvetler ve ambarlar hakkında bilgi aldı. Osmanlı ordusunun 400.000 kilodan daha fazla erzak sevk edemeyeceğini söyleyerek Rus silah ve mühimmatının kendilerine teslimini istedi. Bu kararların İstanbul'da alındığını, kendisinin de emri uyguladığını beyan etti. **ATASE**, İsh, K 110, G 45, B 45-1,3.

1287 Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.179-180; **ATASE**, İsh, K 110, G 45, B 45-4.

lerin de Gümrü'ye geri gönderilmesine karar verdi. Albay Temperley'i askerî vali atayarak, Şûra'nın kendilerine tabi şekilde çalışmasını emretti.¹²⁸⁸

İngiliz yetkilileri bu görüşmeyle Türk teşkilatlanmasına temelden karşı olduklarını açıkça gösterdi. General Beach sarf ettiği sözlerle Ermenilerin dahil olduğu bir yönetim oluşturmaya, Kars Şûrasının bağımsız bir teşkilat olarak hareket etmesini önlemeye çalıştığı anlaşılıyordu. General Beach'in ortaya koyduğu yaklaşıma Albay Temperley de bağlı kaldı. O da, Şûrayı sınırlandırarak belediye hizmetleri veren bir kurula dönüştürmek için yoğun çaba sarf edecekti.¹²⁸⁹ Albay Temperley, Şûrayı tanımak üzere kimlerden oluştuğunu sorarken Şûranın bunu fırsata çevireceğinden haberi yoktu. Şûra yetkilileri, İkinci Ardahan Kongresi'nde belirlenen yol haritasını hayata geçirmek üzere büyük kongreyi topladı. Büyük Kongre, 17 Ocak 1919'da Dr. Esat Oktay Bey'in başkanlığında açıldı. Milletvekili unvanı kullanan delegeler oy birliğiyle 18 maddeden oluşan "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu" kabul ederek Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'ni kurdular.¹²⁹⁰ Millî Meclis 25 Mart 1919'da aldığı bağımsızlık kararını, 27 Mart'ta dünyaya ilan edecekti.¹²⁹¹

Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Hükûmet Reisi Cihangiroğlu İbrahim Aydın Bey, Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey, Hariciye Nazırı Piroğlu Fahrettin [Erdoğan] Bey, Harbiye Nazırı Cihangiroğlu Hasan Han Bey, Adliye Nazırı Ağabababegoğlu Abbas Ali Bey, Maarif Nazırı Mihail Adneyanot/Andırya, Maliye Nazırı Hudabababegoğlu Mehmet Bey, Nafia Nazırı Mühendis Mehmet Bey, İaşe Nazırı Hasanbegoğlu Mehmet Bey, Ziraat, Ticaret, Orman Nazırı Aliekber Kazım Bey. Hükûmette genel müdürlükler de ihdas edilerek Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğüne Arlof, Demir yolları Umum Müdürlüğüne Karaçantalı Hacıoğlu Mehmet Bey ve Polis Umum Müdürlüğüne Mamiloğlu Tevhiddin Bey getirildi.¹²⁹²

Hükûmet listesi 18 Ocak'ta Albay Temperley'e verildi. Hükûmet varlığını General Walker'a da kabul ettirmek amacıyla Batum'da Osman Server Bey'i görevlendirdi. Server Bey, General Walker'ın hükûmeti tanımmasını sağladı. 7 Ocak'ta Yakup Şevki Paşa ile yaptığı görüşme göz önüne alınırsa General Walker'ın tavrının arkasında başka niyetler aramak gerekiyordu. İngilizlerin, Kafkasya'nın siyasi yapısını Ermeniler ve Ermenistan lehine değiştirmek istedikleri herkesin malumuydu. Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmetini tanımış

1288 Gotthard Jaechke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1986, s. 43.

1289 Dayı, **Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma**, s. 132.

1290 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu için bk. Arslanoğlu, **Cenûb-ı Garbî Kafkas Hükümet-i Muvakkate-i Milliyesi**, s. 85-86.

1291 Yavuz Aslan, "Demokrat Cenûb-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti", **Toplumsal Tarih**, S 67, 1999, s. 39.

1292 Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 557; Kırzioğlu, **Cihângiroğlu İbrahim...**, s. 128; Dayı, **Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma**, s. 102-103.

gibi görünerek bölgedeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek ve yönetimi zamanla Ermenilere vermek istediklerine şüphe yoktu. Başka bir deyişle işgal ve ilhak için zamana ihtiyaçları vardı ve Türklerin Ermeni-Gürcü ittifakı karşısında zayıflaması işlerini daha da kolaylaştıracaktı.¹²⁹³

Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin kuruluşu Türk-İngiliz ilişkilerini kökünden değiştirdi.¹²⁹⁴ İngiliz Valisi Albay Temperley bu tarihten itibaren her fırsatta Kars'a Ermeni memurları getirmek ve Ermeni mültecileri yerleştirmek için çalıştı. Bu yöndeki talep ve istekleri Kars'ın yönetimini Ermenilere devretmek istediği şeklinde değerlendirildi. Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti valinin taleplerine sürekli karşı çıkarken muhtemel bir müdahaleyi önlemek için asker celbine karar verdi. İngilizler karara şiddetli tepki gösterdi. General Milne 6 Şubat 1919 tarihli raporunda Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin Ermeni mültecilerin iskânına izin vermediğini, hareket tarzlarını değiştirmedikleri takdirde kuvvet gösterisinde bulunmaları gerektiğini belirtti.¹²⁹⁵ İngiliz makamları hükûmete karşı tavırlarını sertleştirirken aynı zamanda onu yıpratmak için çeşitli iddialar gündeme getirerek müdahale için zemin oluşturuyorlardı. General Milne, Osmanlı Harbiye Nezaretine gönderdiği yazılarda 9. Ordu ile Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti arasında ilişkinin mevcudiyetine dikkat çekerek komutanlığı Elviye-i Selâse'ye subaylar göndermek ve İngiliz yönetimine karşı hazırlık yapmakla suçluyordu.¹²⁹⁶ İngiliz Valisi de Ardahan ve kuzeyinin Gürcülere, Oltu, Göle, Çıldır, Akbaba, Kars ve Ağrı'nın Ermenilere bırakıldığı propagandasını yayarak Gürcüleri hükûmete saldırmaya teşvik ediyordu.¹²⁹⁷ Albay Temperley, görevi itibariyle başarısız bulunarak Tiflis'e çağrılırken, giderayak hükûmete ağır şartlar taşıyan 12 maddelik bir nota verdi. Notada; Elviye-i Selâse arazisinde Ermenilere yeteri derecede yer tahsis edilmesi, Millî Şûranın hükûmet adıyla çalışmaması ve teşkilatını genişletmemesi, Batum ve Nahçıvan ile ilişki kurmaması ve silahlı birliklerini lağvetmesi isteniyordu. Hükûmet notaya sert tepki verdi. Asker celbine hız vererek, Arpaçay sınırını kuvvetlendirmeye başladı.¹²⁹⁸

Yeni Vali General Asser, Kars'a gelirken yanında getirdiği Ermeniler Kızılcakçak İstasyonu'nda hükûmet kuvvetlerince trenden indirildi. Bu hadise taraflar arasında soruna neden oldu. General hükûmet yetkilileriyle bir araya geldiğinde olayı protesto etti. Cihangiroğlu İbrahim Bey verdiği cevapta halkının %90'ı Türk olan Elviye-i Selâse'de, Wilson Prensipleri dairesinde bir

1293 Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 588.

1294 ATASE, İsh, K 80, G 33, B 33-6.

1295 Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s. 44; Kırzioğlu, Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim...**, s. 116.

1296 ATASE, İsh, K 46, G 4, B 4-1.

1297 Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s. 187.

1298 ATASE, İsh, K 185, G 118, B 118-1,2.

hükûmet kurduklarını ve sınırları koruduklarını belirtti.¹²⁹⁹ General, Temperley'in hükûmete verdiği notadaki isteklerin yerine getirilmesini isteyince İbrahim Bey, İngiliz makamlarının hükûmetin varlığını kabul ettiklerini hatırlatarak, hükûmete ismi milletin verdiğini, Nahçıvan ve Batum'un da kendi isteğiyle hükûmete dahil olduğunu söyledi.¹³⁰⁰ General'in hükûmeti dikkate almayarak kendisine verilen plan dairesinde hareket edeceği her halinden anlaşılıyordu. Bölgede Türk-İslam birliğini bozmak ve Kürtleri hükûmete karşı kullanmak için Cemadanlı Aşiret Reisi Maksud Ağa'nın oğlu Hasan Ağa ile araları açık olan Sarıkamışlı Eyüp Paşa'yı yanına çekmeye çalıştı. Bu amaçla Yüzbaşı Foltin'i Sarıkamış'a gönderdi.¹³⁰¹

Kafkasya İngiliz Kuvvetleri Komutanlığına 10 Mart 1919'da General Thomson'un atanması, Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin kaderini değiştirdi. Zira General Thomson İngiliz istihbarat raporlarını dikkate alarak bölgeye müdahale fikrindeydi. İngiliz istihbarat raporları; Osmanlı üst kimliğini kuvvetlendirdiği, birlik tesis ettiği ve Türk-İslam unsurlarını İngilizlere karşı direnmeye davet ettiğini vurgulayarak Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne son verilmesini tavsiye ediyordu. General Thomson, Kars'taki garnizonu takviye emri verirken 14 Mart 1919'da ise Gürcü ve Ermeni yetkilileriyle bir araya gelerek Kars ve Ardahan'ın işgali ve paylaşımı üzerinde anlaşma sağladı.¹³⁰²

Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti Meclisinin 25 Mart 1919'da bağımsızlık ilanı ilişkileri tamamen kopardı. General Thomson, nisan ayı başında General Milne ile Batum'da bir araya gelerek müdahale hususunda fikir alışverişinde bulundu. İşgal için Yarbay Preston'u görevlendirdi. 6 Nisan'a kadar tam donanımlı bir İngiliz birliği, Tiflis'ten Kars'a hareket ettirildi. Ayrıca Erivan'daki 82. Piyade Tümen Komutanı General Keith Maitland Davie'ye, Ermenilerden müteşekkil 2.500 kişilik bir kuvvet hazırlayarak Kars'a hareket etmesi emri verildi.¹³⁰³

General Thomson, harekete geçmeden önce Ermenistan Başbakan Yardımcısı Hatisyan ve Gürcistan Dışişleri Bakanı E.P. Gegechkhari ile son kez görüşerek taksim planı üzerinde uzlaşma sağladı. Gürcülerle yapılan muharebelerin Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti aleyhine gelişmesi aranan fırsatı verdi. İngiliz Askerî Temsilcisi Yarbay Preston, Millî Meclisi ziyaret edeceklerini bildirerek, hükûmet üyelerinin hazır bulunmasını istedi. 13 Nisan saat 16.00'da General Davie ve Yarbay Preston Millî Meclise girerken İngiliz askerleri de etrafı kuşattı. Baskın emri verilince meclise giren askerler hükû-

1299 Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s. 188.

1300 Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s. 134.

1301 ATASE, İsh, K 80, G 33, B 33-7; Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s. 190.

1302 Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 146.

1303 Tolga Başak, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, İstanbul 2008, s. 374-375.

met üyelerinden 12 ismi tutukladı. Tutuklanan hükûmet üyeleri şunlardı: 1-Hükûmet Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey, 2-Harbiye Nazırı Cihangiroğlu Hasan Bey, 3-Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey, 4-Kars Valisi Alibeğoglu Mehmet Bey, 5-Polis Umum Müdürü Mamiloğlu Tevhididdin Bey, 6-Muhacir Müdürü İstefan Vafyeddin, 7-Maliye Nezareti Azasından Cihangiroğlu Aziz Bey 8-Kars Polis Komiseri Salâhoğlu Musa Bey, 9-Rum Milletvekili Pavlo/Comuşov, 10-Parlamento Azasından Polonyalı Göçmen Simon Raçinski, 11-PTT Umum Müdürü Mehmedoğlu Muhlis Bey, 12-Kars Şurası İaşe Mümessili Yusufoglu Yusuf Bey.¹³⁰⁴

Cihangiroğlu İbrahim Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 24 Mart 1921 tarihli mektubunda Meclisin işgali ve hükûmetin devrilmesini şöyle anlatıyordu: *13 Nisan (1919)'da, (Mondros Mütarekesi'ne göre Kars müstahkem mevkiinde bir müfreze İngiliz askeri ile yerleşmiş bulunan) İngiliz Murahhası Askerisi (General Divi) acizleri ile refiklerimi, evvelce verdiği malumata ibtinâen, Meclis-i Millîde dostane ziyaret ederken, ansızın süngülü askerler ile kuşattırdı. Ve, Hey'etimiz'i tevkif ederek, istasyona sevk-edip; sahipsiz kalan biçare Kars Ahalisini, kahren ve cebren Ermenilerin tâbi'i kıldı.*¹³⁰⁵

İngiliz işgali, General Davie ve General Thomson imzalı iki beyannameyle halka duyuruldu.¹³⁰⁶ Yarbay Preston yeni yönetimi oluşturmasının üzerinden iki hafta geçtikten sonra Kars'ın idaresini 30 Nisan'da General Karganof ve General Osebyan'a teslim etti.¹³⁰⁷ Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin ortadan kaldırılmasına Osmanlı hükûmeti tepkisiz kaldı.¹³⁰⁸ Sadrazam Damat Ferit Paşa, Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'nin parçası kalması için –en azından siyasi yollarla- mücadele etmesi gerekirken İngiliz Hükûmeti'nin isteklerine uyararak Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin Hariciye Nazırı ve o sıralarda Erzurum'da bulunan Fahrettin Bey'in tutuklanması için emir verdi.¹³⁰⁹

1304 Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 558; Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 148-149.

1305 ATASE, İsh, K 80, G 33, B 33-2; Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, s. 133.

1306 Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 558.

1307 Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 44.

1308 ATASE, İsh, K 46, G 21, B 21-11.

1309 Damat Ferit Paşa, Erzurum vilayetine Gönderdiği Telgrafta; *Erzurum'da bulunan Kars Hükûmet-i Cumhuriyesi Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'i hemen tutuklayarak, 24 saat zarfında Trabzon'daki İngiliz torpidosuna teslim ediniz* demek suretiyle Elviye-i Selâse meselesine bakışını ortaya koyuyordu. Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, s. 252-256.

8.3.3. Kongreler

Elviye-i Selâse'nin tahliyesi ahalinin korumasız kalması ve Ermeni-Gürücü katliamlarına maruz kalması anlamına geliyordu. Buna mahal vermemek için üç millî teşkilat/Şûra meydana getirildi. Şûralar kısa süre içinde Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne dönüşürken bu yolda beş kongre gerçekleştirdi. Bunlar; 1. Kars Kongresi (15 Kasım 1918), 2. Kars Kongresi (30 Kasım-2 Aralık 1918), 1. Ardahan Kongresi (3-5 Ocak 1919) 2. Ardahan Kongresi (7-9 Ocak 1919) ve Kars Büyük Kongresi (17-18 Ocak 1919) şeklinde sıralanmaktadır.¹³¹⁰

Kongrelerde; teşkilatı genişletmek üzere kaza, kasaba ve köylerde şubeler açmak, mütarekeye direnmek, 9. Ordudan asker ve silah tedarik ederek silahlı kuvvetler oluşturmak, basın yoluyla millî hukuku savunmak, göç etmemek, Ermeni muhacirlerin iskânı adı altında bölgenin Ermenileştirilmesine ve Ermenistan'a ilhakına karşı çıkmak gibi önemli hedefler kondu. Batum ve Nahçıvan özerk cumhuriyetlerinin doğuş sürecinde İkinci Kars Kongresi'nde söz konusu yörelerde şûraların kurulması kararının alınması büyük rol oynadı. Büyük kongre bölgesel hükûmetin kurulmasını sağladı. 18 maddelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ise devletin bir halk hükûmeti olduğunu ve yönetim esaslarını belirledi. Cenub-i Garbî Kafkas hükûmeti, Elviye-i Selâse'nin Türkiye'nin parçası olduğunu kayıt altına alarak kaderini anavatana bağladı. Böylece bölgeyi Kafkasya'nın ve Rusya'nın parçası yapmaya çalışan taraflara karşı politika geliştirerek 1920 sonrası Türkiye-Sovyet Rusya ve Türkiye-Kafkasya ilişkilerine zemin hazırladı.

8.3.3.1. Kars Kongreleri

Kars Millî İslam Şûrası iki teşkilat kongresi gerçekleştirdi. Bunlardan ilki 15 Kasım 1918'de, diğeri 30 Kasım-2 Aralık 1918 tarihleri arasında yapıldı. Kongreler süreci Mutasarrıf Hilmi Uran'ın *Bütün halkınızı kongreye davet ediniz. Kars'ta kendi hükûmetinizi kurarak millî teşkilatınızı idare için ele alın* sözüne binaen başlatıldı. Fahrettin Erdoğan'ın hatıratından hareketle beyannamenin 4 Kasım'da hazırlandığı söylenebilir.¹³¹¹

Beyanname gereğince davet edilen isimlerin Kars'a ulaşmaları üzerine ilk kongre 15 Kasım 1918'de yapıldı. Toplantıya Şûra kurucuları ve temsilcilerin yanı sıra 3. Tümen Komutanı Yarbay Halit Bey'in gönderdiği Kuzey Kafkasyalı Absal, Ahılkelekli Behçet ve Akbabalı İsrail Beyler de katıldı. Toplantının sonunda Piroğlu Fahrettin Bey'in başkanlığında 8 kişilik geçici yönetim kurulu oluşturularak Yeni Gazili Hayrullah, Erivanlı Ahmetoğlu Tagi, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet, Ahıska'dan gelen Absal ve Behçet, Ak-

¹³¹⁰ Dayı, *Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma*, s. 92-99; Gökdemir, *Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, s. 79, 82.

¹³¹¹ Erdoğan, *Kars Elleriinde Hatıralarım*, s. 202.

babalı İsrafil Beyler ile Rumlardan öğretmen İstefan Vafyettin Efendi kurula alındı. Kongrede sancak dahilinde şubeler açmak, diğer sancak ve kazalarla irtibat kurarak 30 Kasım'da Kars'ta yapılacak büyük kongreye temsilcilerini göndermelerini temin etmek yönünde kararlar alındı. Kongre şekil ve katılım itibariyle dar kapsamlıdır. Halit Bey'in gönderdiği kişilerin yönetime alınması onun Şûra üzerindeki etkinliğini ispatlamaktadır. Bunun dışında Rum kökenli öğretmene yer verilmesi, hükûmetin sadece Müslümanları değil, gayrimüslimleri de temsil ettiği mesajını içeriyordu. Teşkilatı genişletme görevi "Kars İslam Şûrası Merkez-i Umumisi" başkanlığına getirilen Kepenekçi Emin Ağa'ya verilmiştir.¹³¹²

Kars Milli Şûrası ikinci kongreyi 30 Kasım 1918'de Yusuf Paşa Mahallesi Gazi Ahmet Muhtar Paşa Caddesi'ndeki büyük binada yaptı. Fahrettin Kırzioğlu ve Cem Ender Arslanoğlu delege sayısını 60 olarak belirtirken Fahrettin Erdoğan 250 olarak vermektedir.¹³¹³ Kongreye son gününde 10 milletvekili daha iştirak etti. Bunlar Ordubad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Serderabad, Doğu Şüregel, Ahılkelek ve Ahıska gibi 1877'den önce Rus işgaline uğramış yörelerden geliyordu. Bu gelişme toplantıyı siyasi açıdan farklı bir noktaya taşıdı. Çünkü Kars sancağında teşkilatlanma için yola çıkan Millî Şûra, Brest-Litovsk sınırının ötesinden gelen delegelere kucak açarak bölgesel bir yönetime dönüşüyordu. Millî Şûra'nın gerek delegeler itibariyle, gerekse alınan kararlar itibariyle yerel bir teşkilat olarak kalması bundan sonra mümkün değildi.

Kongrede alınan kararları şöyle maddeleştirmek mümkündür: Kars Millî İslam Şûrası adıyla yerli bir hükûmet kurulması oy birliğiyle kararlaştırıldı. Hükûmetin reisliğine Fahri Alay Kumandanlığı sıfatı da üzerinde kalmak şartı ile Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcılığına da Kepenekçi Emin Ağa seçildi. 8 kişilik "Muvakkat Heyet" in üye sayısı 12'ye yükseltildi. Ahıska Hükûmet-i Muvakkatesi, Aras Türk Hükûmeti ve Batum Millî Şûrası Millî Şûra Hükûmeti'ne katılma kararı aldı. İngiliz heyetinin teslim almakta olduğu Türk ordusu elindeki silahların yanı sıra, cephaneden alınanlarla birlikte bir Millî Şûra ordusu kurulacaktır. Arpaçay ile Aras boylarında, Ermenilere, Kür boyu ile Acara cephesindeki Gürcülere karşı Millî Şûra hududunu korumak üzere de ant içilmiştir. Osmanlı Devleti'ne ve İslam Halifeliğine bağlı kalınarak, Türk bayrağının kullanılmasına adalet ve idari işlerin Osmanlı Devleti kanunlarına göre yürütülmesi kararlaştırıldı. Oltu, Ardahan, Kağızman ve Nahçıvan'da beşer kişilik Millî Şûraların kurulması kararlaştırıldı.

Kongre, yörelerin ve temsilcilerin sayısı itibariyle Kars İslam Şûrasının

1312 Kırzioğlu, **Millî Mücadelede Kars**, s. 8; Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, s. 65; Dayı, **Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma**, s. 92-93.

1313 Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim...**, s. 125; Erdoğan, **Kars Elleriinde Hatıralarım**, s. 204; Arslanoğlu, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkate-i Milliyesi**, s. 81.

siyasi misyonunu genişlettiğini ispatlıyordu. Başka bir ifadeyle Kars Şûrası, Millî Şûra Hükûmeti'ne dönüşerek Elviye-i Selâse'nin tamamı üzerinde söz hakkı elde etti. Ahıska, İğdir ve Batum şûraları hükûmete katılırken bu yolla bölgesel birlik tesis edilmiş oldu. Hükûmetin başına Cihangirzade İbrahim Bey, yardımcılığına da Kepenekçi Emin Ağa getirildi. Hükûmetin üye sayısı da 12'ye çıkarıldı. Karşı Cihangiroğlu Hasan Bey, Sarıkamışlı Piroğlu Fahrettin Bey, Çıldır Dr. Esat Bey, Akbabalı Hacı Abbasoğlu Kerbelayı Mehmet Bey, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet, Oltulu Molla Bilal Efendi, Erivanlı Ahundoğlu Tagi Bey, İğdirli Alibeyoğlu Mehmet Bey, Gümrülü Hacıoğlu Yusuf Bey, Borçalı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Digorlu Camandanlı Aşireti'nden Maksut Ağaoğlu Hasan Ağa hükûmete dahil edildi. Yönetimde her yöreden isme yer verilerek temsilde adalet ve eşitlik sağlandı.¹³¹⁴

Ahıska, İğdir, Batum ve Kars şûralarının birlikteliği gelecekte Türkiye'nin Kafkasya politikasının temelini teşkil edecekti. Türk hükûmeti, Rusya ve bölge ülkeleriyle sınır meselelerini görüşürken burada ortaya konulan görüşleri esas alacaktı. Nahçıvan Şûrasının teşekkülü ise Türkiye'ye siyasi ve askerî avantajlar sağlayacaktı. Şûra Azerbaycan karayolu bağlantısını açık tutarak Türkiye'nin Azerbaycan ve Sovyet Rusya ile doğrudan temas kurmasına katkıda bulunacaktı. En nihayet Şûra, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin tesisinde önemli bir rol oynayacaktı.

Devlete ve hilafet makamına bağlılık prensibi Şûranın dış politikasının mihenk taşıını oluşturuyordu. Saltanat ve hilafet vurgusu farklı saiklerle Millî Mücadele hareketi tarafından da takdir ve kabul görecekti. İngiltere başta olmak üzere Gürcistan ve Ermenistan'ın bölgeye yönelik emelleri belli iken Kars Millî Şûrasının, Elviye-i Selâse'yi Osmanlı Devleti'nin parçası olarak gösterme mücadelesi Erzurum Kongresi'nden Misak-ı Millî'ye uzanan süreçte bütün millî metinlerde kabul ve takdir görecekti. Kongrede millî ordu kurulmasına yönelik karar alınsa da ilerleyen süreçte bu hususta başarı elde edilemedi. Bu hususta "zaman" iyi değerlendirilemedi. Beklentilerin büyük olmasına karşın 9. Ordudan arzu edilen miktarda yardım almak mümkün olmadı. Bu arada Yakup Şevki Paşa'yı başa geçirmek için beyhude zaman harcanarak esas meseleden uzaklaşıldı.

8.3.3.2. Ardahan Kongreleri

Ardahan kongreleri muhteva olarak Kars Şûrası kongrelerinden farklıdır. Ardahan'da teşkilatlanmaya yönelik kararlar alınsa da esas itibariyle bölgesel mücadele hedeflendi. Dolayısıyla Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'ne giden

1314 Dayı, *Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma*, s. 94-95; Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti*, s. 69; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, II, s. 25-26; Arslanoğlu, *Cenûb-ı Garbi Kafkas Hükûmeti Muvakkate-i Milliyesi*, s. 128.

yolda Ardahan kongreleri fevkalade önemli bir rol üstlendi. Kongrelere 3. Tümen Komutanı Yarbey Halit Bey liderlik etti. Bu yönüyle Kars'taki kongrelerden ayrılmaktadır. Zira gerek Kars'ta gerekse Iğdır'da Halit Bey kadar ön plana çıkan ikinci bir asker gösterilemez. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa içindeki birçok ismin Ardahan'da bulunması buradaki kongreleri diğerlerinden ayırmaktadır.

Birinci Ardahan Kongresi 3-5 Ocak 1919'da 3. Tümen Komutanı Halit Bey'in başkanlığında Dr. Hakkı Cenab, Dr. Fuat Sabit, Dr. Abidin, Filibeli Hilmi, Baytar Kaymakamı Arif, Ebulhindili Cafer ve Ardahan Kaymakamı Haşimoğlu Rasim Beylerin katılımıyla yapıldı. Rasim Bey'in konağında gerçekleşen toplantıların sonucunda şu kararlar alındı: 1. Mondros Mütarekesi çeşitli bahane ve sebepler ileri sürülerek uygulanmamalıdır. 2. Eldeki silahlar teslim edilmeyecektir. Aksine silahlanmaya hız verilmelidir. 3. Ahıska ve Elviye-i Selâse hiçbir şekilde terk edilmemelidir. 4. Bütün vatana teşmil teşkilatlar vücuda getirilerek mücadeleye başlanmalıdır. 5. Vakit kaybetmeden Millî Şura Hükûmeti ile temas kurulmalıdır. Hükûmet temsilcilerinin de katılımıyla İkinci Ardahan Kongresi toplanmalıdır.

Birinci Ardahan Kongresi'nin hedefi Ardahan ve Ahıska ile beraber bütün Elviye-i Selâse'yi işgalden korumak, Müslüman ahalinin varlığını ve hukukunu temin etmektir. Bunun yanı sıra vatana teşmil teşkilatlar meydana getirilmesine atıfta bulunulması delegelerin daha büyük hedefler peşinde olduklarını gösteriyordu. Bu hususun öne çıkarılması Halit Bey ve Teşkilat-ı Mahsusa üyelerinden kaynaklanmaktaydı Kimden neşet ederse etsin delegeler mücadelenin bölgeyle sınırlı kalmayacağını görebiliyorlardı. Mondros Mütarekesi açıkça hedef alındı. Mütareke, İngiliz emperyalizminin aracı olarak mütalaa edildi. Dolayısıyla meydana getirdiği tahribat dikkate alınarak ortadan kaldırılmasına öncelik verildi. Bu yönüyle Erzurum ve Sivas kongrelerinden önce mücadelenin askerî hedefi doğru şekilde tespit edilmiş oluyordu. Kongrede Ahıska ile organik bağ kuruldu. Ahıska 1828'de elden çıktığı halde terk edilmeyeceği vurgulanıyordu. Gerek Anadolu kongrelerinde gerekse Türkiye'nin taraf olduğu antlaşmalarda Ahıska'ya atıfta bulunulmadığı dikkate alınırsa kongre bu yönüyle özel bir niteliğe sahipti. Bölgesel birlik kurulamadığında İngiliz-Gürcü-Ermeni ittifakına karşı durulamayacağı anlaşıldığından Kars Millî İslam Şurası ile temas kararı alındı. İki teşkilat arasında irtibat tesis edildiğinde ordudan daha fazla yardım alınabileceği ümit edilse de 9. Ordunun mütarekeden ötürü elinin kolunun bağlanması ve Osmanlı hükûmetinin ilgisizliği Şûraların askerî açıdan zayıf kalmasına neden oldu.¹³¹⁵

İkinci Ardahan Kongresi 7-9 Ocak 1919'da yapıldı. Bu kongreye ilki-

1315 Kırzioğlu, *Milli Mücadele'de Kars*, s. 15; Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 95-97; Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükûmeti*, s. 79.

nin yanı sıra Ahıska, Çıldır, Oltu, Kars, Ahılkelek, Kağızman ve Şüregel'den temsilciler katıldı. Kongrenin İngiliz komutan General Walker'ın Kars'a geldiği gün yapılması ilginçti. Kongrede şu kararlar alındı: Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti kurulmalıdır. Bunun için Kars'ta büyük kongre toplanmalıdır. Dokuzuncu Ordu Erzurum'a çekilmek kararındadır. Orduya ait silahlar halka dağıtılmalıdır. Tümenden ayrılacak subayların yönetiminde gönüllülerden askerî teşkilat meydana getirilmelidir. Gürcüler ve Ermeniler bölgeye asla sokulmamalıdır. Erzurum'da *Albayrak*, Trabzon'da *İstikbal* ve Batum'da *Sada-yı Millet* adlarıyla çıkarılacak gazeteler aracılığıyla millî bilinç uyandırılmalı ve millî haklar savunulmalıdır. Eldeki silahlar kesinlikle İngilizlere teslim edilmemelidir. Tümen sınır gerisine çekilse dahi bölgedeki teşkilata destek verilecektir.

İkinci Ardahan Kongresi delege sayısı ve temsiliyet açısından önemli bir eşiği aşmış gözüküyordu. Zira ilk kongre dar kadrosuyla İttihatçı toplantısı görüntüsü verirken, ikincisi Iğdır-Nahçıvan yöresi hariç Elviye-i Selâse'nin her yerinden temsilcilerin katıldığı bölgesel bir toplantıya dönüştü.

Temsilciler ilk maddede bölgesel hükûmet kurulmasını kesin hükme bağladı. Burada ilginç olan hükûmetin adının Kars'taki büyük kongreden önce belirlenmiş olmasıydı. Bu da sürecin Ardahan'da başlatıldığını ve adım adım yürütüldüğünü gösteriyordu. Teşkilatlanma faaliyetleri kapsamında Kars, merkez addedildi. Kars Millî İslam Şûrasının mülki ve askerî makamların desteği ve yönlendirmesiyle kurulduğu göz önüne alındığında karar gayet isabetliydi. Birleşmeye paralel olarak silah ve cephane yardımının arttırılması maksadıyla orduya açık çağrı yapılarak silahları halka dağıtması isteniyordu. 9. Ordunun bölgeyi tahliye edeceği bilindiğinden halkın kendi kaderini eline alması ve bölgenin savunmasını üstlenecek yeni bir kuvvet teşekkül etmesinin zorunluluğuna dikkat çekiliyordu. Yarbay Halit Bey'in bu görevi üstlenmekte tereddüt göstermeyeceği anlaşılıyordu. Yeni ordu Gürcü ve Ermenilere karşı kurulurken ince bir siyasetle İngiliz makamları hedef alınmadı. Düşmanca bir dil kullanmaktan kaçınılırken İngiliz ve/veya başkalarının silah teslimine dair tekliflerine karşı durulacağına altı çiziliyordu. Millî bilinci uyandırmak ve millî hukuku korumak üzere üç merkezde üç gazetenin çıkarılması halk desteğinin kazanılması açısından önemli addediliyordu. Gazeteleri çıkaran kadrolar ise milliyetçi görüşleriyle şehirlerinde millî teşkilatlanmanın önde gelen şahsiyetleriydi. Mustafa Kemal Paşa bu ilkeyi Sivas'ta *İrade-i Milliye*, Ankara'da *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerini çıkararak yaşatacağı.¹³¹⁶

1316 Kırzioğlu, *Milli Mücadele'de Kars*, s. 10; Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s. 97-99; Konukçu, *Ardahan Tarihi*, s. 237-240.

8.3.3.3. Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti Kongresi

İngilizlerin Kars'ı işgale hazırlanmaları ve Ermenistan'ın parçası yapma gayretleri Kars Millî İslam Şûrası'nı yeni adımlar atmaya zorladı. Çünkü İngilizler Türk teşkilatlanmasına ve faaliyetlerine karşıydı. Şûrayı bölgesel hükûmet olarak görme niyetinde değillerdi. Şûraya biçtikleri rol Kars şehrinin idaresinde taraflardan biri olmasıydı. İngiliz makamlarının Şûrayı sıradanlaştırma ve yok sayma gayretlerine karşı millî varlığın kuvvetli şekilde gösterilmesine ihtiyaç vardı.

Büyük kongrenin yapılma süreci İngiliz heyetinin şehrin yönetimini teslim almak üzere 13 Ocak 1919'da Kars'a gelmesiyle başladı. Kars Millî İslam Şûrası İngilizlerle birlikte çalışmak ve Ermenileri yönetimden uzak tutmak üzere beş maddelik bir nota hazırladı. Notada Şûranın çoğunluğu, Ermenilerin azınlığı temsil ettiği ve İngiliz üst yönetiminin hürmetle karşılanacağı ifade ediliyordu. Nota Fahrettin Bey tarafından İngiliz heyeti başkanı General Beach'e sunuldu. General notadan memnun kalmadı. Zira o yönetimi, Ermeni heyetine vermeye hazırlanıyordu. Fakat halkın ve Şûranın kararlı tutumu karşısında bunu hayata geçiremedi. Taraflar arasındaki görüşmeler 16 ve 17 Ocak'ta devam etti. Nihayetinde Ermeni heyetinin Gümrü'ye gönderilmesi ve Albay Temperley'in askerî vali olarak Şûra ile beraber çalışmasına karar verildi. Kars istasyonunda üç gün boyunca devam eden miting, millî hakları koruma yolunda Şûranın organize ettiği bir faaliyetti. Anadolu'da Millî Mücadele hareketinin başlamadığı günlerde Karşılıklar bu usulü kullanarak İngilizleri geri adım atmaya zorladı.¹³¹⁷

Kars Millî Şûrası, İngilizlerin Ermenileri yönetime ortak etme gayretlerine set çekse de bunu kalıcı hale getirmek, İngilizlere Kars'taki hükûmetin düzenli ve teşkilatlı bir halk yönetimi olduğunu göstermek ve varlığını tasdik ettirmek için büyük kongrenin yapılmasına karar verdi.¹³¹⁸

İkinci Kars Kongresi'nden itibaren Kars'ta bulunan temsilciler Millî Meclis hüviyetine bürünmüş durumdaydı. 17 Ocak 1919'da yapılan ve 131 temsilcinin katıldığı kongreye Dr. Esat Oktay Bey başkanlık etti. Kars Millî Şûrası Hükûmeti bölgenin tamamını kapsayacak şekilde Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti adını alırken, Genççağazade Hüseyin Avni Ulaş, Ağabababegöğlü Abbas Ali Bey ve Oltulu Sami Bey'in gayret ve önerileriyle hazırlanan ve 18 maddeden oluşan "Teşkilat-ı Esasiye/Anayasa" oy birliğiyle kabul edildi. Böylece Kafkas Hükûmeti, Batum'dan Nahçıvan'a kadar devlet sınırlarını uzatarak İngilizlerin beklentilerinin aksine sadece Kars'ta değil Batum, Ahıska ve Nahçıvan'da da söz sahibi oluyordu. Kanun'un 7. ve 11. maddeleri doğrudan, 8. maddesi dolaylı olarak Türkiye hakkında ve Türkiye ile ilişkileri düzenleyen hükümler içeriyordu. Bu yönüyle hükûmet kaderini Osmanlı

1317 Jacchke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 43.

1318 Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 557.

Devleti'nin kaderine bağlıyordu. 10. madde Gürcistan ve Ermenistan ile ilişkileri yumuşatmayı ve iyi komşuluk temelinde yürütmeyi hedefliyordu. Savaş yerine müzakere yolunu öne çıkarıyordu. Bu başarılıldığında yeni devletin toprak bütünlüğü üzerindeki tehditler de bertaraf edilmiş olacaktı. Azınlık haklarının aynen muhafaza edileceğinin vurgulanmasına karşın Ermeni ve Gürcülere ilişkin herhangi bir vaatte ve atıfta bulunulmaması Kafkas Hükûmeti'nin azınlık tanımını bunların dışında yaptığı izlenimini vermekteydi.¹³¹⁹

Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti mütareke döneminde Anadolu topraklarında kurulan ilk devlet olmanın ötesinde halk egemenliğini esas alması itibariyle mümtaz bir yere sahip oldu. Devletin sınırları içerisinde 1.738.478 kişi yaşamaktaydı. Bunların 1.534.824'nü Türk ve Müslüman, geriye kalan 227.324 kişiyi gayrimüslim unsurlar (Rus, Ermeni, Rum ve diğerleri) oluşturuyordu. Buna göre gayrimüslimler genel nüfusun ancak % 15'ine tekabül ediyordu.¹³²⁰

1319 Arslanoğlu, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi*, s. 85-86.

1320 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s. 488; Dayı, *Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilatlanma*, s. 104-105; Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, s. 102.

9. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA SON VEREN MÜTAREKELER, PARİS BARIŞ KONFERANSI VE BARIŞ ANTLAŞMALARI*

I. Dünya Savaşı, sonuçları itibariyle bütün insanlığı derinden etkileyen, 20. yüzyılın başında siyasi, iktisadi ve askerî alanlarda çığır açan bir savaş olmuştur. Savaş sırasında yapılan gizli anlaşmalar göz önüne alındığında savaşın gerçek sebebinin ekonomik olduğu açıkça görülmektedir. Almanya ve İngiltere arasındaki küresel, Fransa ve Almanya arasındaki bölgesel ve küresel, Avusturya, Osmanlı Devleti ve İtalya, Rusya arasındaki bölgesel rekabetler ve çekişmeler bu gizli anlaşmaların zeminini hazırlamıştır. İngiltere, Fransa ve Rusya stratejik ittifakında esas düşman Almanya iken, âdeta ödül olarak dağıtılan topraklar Osmanlı Devleti'ne aitti.

Savaşan taraflar için savaşın iki-üç ay içerisinde kendi lehlerine sonuçlanacağı inancına rağmen, on ikinci ay sonunda herhangi bir sonuç elde edilememesi topyekûn bir savaş stratejisi ortaya çıkarmıştır. Bu strateji, toplumun her kesimini savaşın içerisine çekme politikası götüğünden devletler kendi planları için bütün sivil kurumları ve vatandaşları savaşın bir aracı olarak kullanmışlardır. Üçüncü yılın sonunda, yine bu stratejiyi uygulayan ve savaşa girdiğinde bazı halk hareketleriyle ve iktisadi buhranlarla karşı karşıya olan Çarlık Rusya'sı, savaş durumunda çok büyük değişikliklere sebep olacak mütareke talebini Almanya'ya iletmiştir. Rusya'yı mütareke isteğine götüren bazı olaylar yaşanmıştı ve bunun bir geçmişi vardı. I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Rusya'daki sosyal ve ekonomik dengesizlikler hızla artmış ve işçi sınıfı eylemlerini sıklaştırmıştı. 1905 yılındaki devrim teşebbüsünün Rus hükûmeti tarafından bastırılmasına rağmen Çar II. Nikola, Duma'yı açmak ve hürriyet konusunda daha esnek olmak zorunda kalmıştı. Hızla yayılmakta olan fikir akımlarıyla beraber örgütlenmeler, savaşın getirdiği yorgunluk üzerine şiddetlenmişti. Doğu Karadeniz'in ve Doğu Anadolu'nun önemli şehirlerine yerleşmiş olsa da, Rusya'nın kendi içerisinde yaşadığı ekonomik sıkıntılara ek olarak, müttefiklerinin Çanakkale'deki Türk savunmasını geçemeyerek askerî ve ekonomik yardım ulaştıramaması, halkın sorunlarını ve şikâyetlerini son raddeye ulaştırmıştı.¹³²¹

* Prof. Dr. Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi Öğretim Üyesi, hselvi@sakarya.edu.tr

1321 David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2008, s. 214; John Merriman, **A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present**,

Rusya'da meydana gelen bu olaylar sadece savaşın kaderini değil, yaklaşık yüzyıl boyunca bütün dünyayı etkileyecek yeni bir oluşumun zeminini hazırlayacaktır. Rusya'da 8 Mart 1917'de başlayan halkın protesto eylemleri, işçilerin de grev ve yürüyüşüyle birlikte büyükşehir ayaklanmalarının başlamasına neden olmuştur. 16 Mart'ta Çar II. Nikola tahtından indirilerek üç yüz yıllık Romanov hanedanının hâkimiyetine son verilmiştir. Ancak Rusya'da olaylar bununla sınırlı kalmayarak ihtilali gerçekleştiren Bolşevikler ve Menşevikler çatışma içerisine girmişler ve iktidar kavgaları başlamıştır. Başbakan Kerenski her ne kadar Eylül ayında Cumhuriyet'i ilan etse de karışıklıklar sona ermemiş ve 7 Kasım 1917'de bir hükûmet darbesi ile Bolşevikler idareyi ele geçirmişlerdir. İlk icraat olarak savaştan çekilmek adına İttifak Devletlerine mütareke teklif eden Lenin liderliğindeki Bolşevik Hükûmeti, Çarlık Rusya'sı döneminde İtilaf Devletleri arasında imzalanan gizli antlaşmaları da dünya kamuoyuna duyurmuştur.¹³²²

Bolşevik İhtilali sadece Çarlık Rusya'sının değil bütün dünya milletlerinin geleceği üzerinde kalıcı bir etki yaratmıştır. I. Dünya Savaşı'nın gidişatını etkilemesi açısından ise ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı Devleti bu olaydan olumlu etkilenen ülkelerin başında geliyordu. Çünkü Doğu cephesinde Ruslar, Trabzon'un batısından başlayarak, Erzincan-Kemah yolundan, Dersim ve Murat Suyu'nun güneyine kadar ve Van Gölü ile Başkale'ye uzanan geniş bir hat boyunca kontrolü ele geçirmişlerdi. 1877-78 Savaşı sonucunda Elviye-i Selâse de Rus hâkimiyeti altına girmiş olduğu için Anadolu coğrafyasının doğusu Türk hâkimiyetinden çıkmıştı.

Rusya'daki bu siyasi değişiklikler Osmanlı Devleti ve Kafkasya Müslümanlarında ümitli bir bekleyişe sebep olmuştu. Onların yıllardır bekledikleri fırsat ortaya çıkmış ve işgal altındaki Müslüman Türk halkının kurtarılması için uygun bir zemin oluşmuştu. Rusya'nın müracaatı üzerine 2 Aralık 1917'de Brest-Litovsk şehrinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti, Bulgaristan ve Rusya arasında mütareke görüşmeleri başlamış ve 15 Aralık'ta da mütareke imzalanmıştı.¹³²³

Erzincan Mütarekesi ile Osmanlı Devleti ve Sovyet Rusya arasında bazı uzlaşmalar gündeme gelmeye başlamış olsa da kesin çözüm ancak Brest-Litovsk Antlaşması ile elde edilmiştir. Brest-Litovsk Barış Antlaşması, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı arasında 3 Mart 1918'de imzalanmıştır. Brest-Litovsk Antlaşması, İttifak Devletleri açısından Rusya'ya karşı elde edilmiş büyük bir zafer olarak görülse de

New York-London 2009, s. 927-934.

1322 Fromkin, *age.*, s. 214-218.

1323 Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış", *Bellekten*, XXXI/121-124, 1967. s. 376.

genel savaş onların aleyhine sonuçlanacağından antlaşma yok sayılacak ve tarihe ölü doğan antlaşmalardan birisi olarak geçecektir.¹³²⁴ Antlaşma imzalandığında İttifak Devletlerinin doğu cephelerinde toprak kazançları olsa da batı ve güney cepheleri için aynı şeyi söylemek pek mümkün görünmüyordu.

9.1. Genel Savaşın Sonu ve Mütarekeler

İttifak Devletleri, Brest-Litovsk Antlaşması ile biraz nefes aldılar ancak 1918 yılının ortalarına gelindiğinde savaşın neticesini belirleyen bazı olumsuz gelişmeler yaşandı. 1918 Mart-Temmuz ayları arasında Almanya, doğu cephesinden kaydıracağı birliklerle batı cephesinde son bir taarruz yaptıysa da 750.000 askerine mal olan bu girişimden bir sonuç elde edemedi. Bulgaristan ise hem Yunanistan'ın savaşa girmesi hem de Almanya'dan gerekli yardımları alamamasından dolayı zor durumda kaldı ve ordu içinde çözümler başladı. Bu durumdan yararlanan İtilaf güçleri dört yandan Bulgaristan'a saldırdılar ve Bulgaristan cephesini çökerttiler. Geri çekilmeler nedeniyle Bulgarlar 25 Eylül 1918'de barış istediler. Bu durum İtilaf Devletlerine rahat bir nefes aldırmişti. 29 Eylül'de Selanik Mütarekesi ile Bulgaristan savaştan çekildi. Bulgaristan'ın her türlü imkânı böylece İtilaf Devletlerine açılmıştı. Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi, hiç beklenmedik bir şekilde Makedonya cephesinin ve peşinden İttifak Devletlerinin çöküşünü getirdi.¹³²⁵ Bu durum Osmanlı Devleti ile müttefiklerinin bağlantısını kestiği gibi başkent İstanbul'u da tehlikeye açık hale getirmişti. Sadrazam Talat Paşa, Bulgaristan'ın savaştan çekilme haberini büyük bir üzüntü ile karşıladı.¹³²⁶

Makedonya cephesinde bu gelişmeler olurken, Osmanlı Devleti Filistin cephesinde İngiliz saldırısının cephenin doğu tarafından geleceği şeklindeki beklentisinin bedelini bu cephenin çökmesiyle ödemiş, 38 gün gibi kısa bir sürede 5000 şehit, 75.000 esir vermiş, 560 kilometre toprak kaybetmişti. Diğer yandan Musul'a kadar olan Irak toprakları da İngilizler tarafından işgal edilmişti.¹³²⁷ Gerek Bulgaristan'ın savaş dışı kalması gerekse güney cephesinin çöküşü Osmanlı Devleti'nin de artık ateşkes istemesi gerektiğini gösteriyordu. Ancak Enver Paşa Almanya'daki karargâhta bulunan Türk delegesi Zeki Paşa'ya Alman ve Avusturya kuvvetlerinden oluşturulacak bir ordunun Bulgarların yardımına gönderilmesi ile durumun düzeltilebileceğini söyli-

1324 Brest-Litovsk Barışı hakkında detaylı bilgi için bk. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya (1798-1919)**, TTK Yay., Ankara 2011, s. 339-395; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, TTK Yay., C 3, IV. Kısım, Ankara 1991, s. 135-138.

1325 Misha Glenny, **Balkanlar (1804-1999) Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2001, s. 352.

1326 Hasan Babacan, **Mehmet Talat Paşa (1874-1921)**, Ankara 2005, s. 170.

1327 Durdu Mehmet Burak, **I. Dünya Savaşında Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Ankara 2004, s. 148.

yordu.¹³²⁸ Ancak bu isteklerin yerine getirilmesi mümkün olmayacaktı.

Filistin cephesinin çökmesi, Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi, Türk ekonomisinin bu savaşı sürdürme kabiliyetinin kalmaması, Almanya'nın da yenilgiye doğru gittiğinin açık şekilde görülmesi ve Avusturya'nın mütareke teşebbüsleri Osmanlı Devleti için mütareke görüşmelerine başlamaktan başka bir çıkar yol bırakmayacaktı. Sultan Mehmet Reşat'ın ölümü üzerine 3 Temmuz 1918'de tahta geçen Mehmet Vahdettin de savaşın artık devam ettirilemeyeceği görüşüne sahipti. Bu yüzden İtilaf Devletlerinin isteği ve baskısıyla İttihat ve Terakki hükûmeti (Talat Paşa hükûmeti) istifa etmiş yerine Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti kurulmuştu. Mütarekeyi imzalayacak hükûmet de bu yeni kabine olacaktı. İtilaf Devletleri adına İngiliz heyetiyle Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda yapılan görüşmeler çok çetin geçecekti. İngilizlerin mütareke teklifleri çok ağır maddeler içeriyordu ve İngilizler Türklerden tam bir teslimiyet istiyordu. Maddelerde yapılması planlanan işgallerin hukuki temellerinin yerleştirildiği görülüyordu. Osmanlı heyeti iki maddenin kabul edilmez olduğunu (7. ve 24. maddeler) açıklasa da bu maddeleri değiştirme imkânı olmayacaktı. Zira mütarekenin reddi İstanbul'un işgaline kapı açabilecekti. Osmanlı heyeti Ermenilerle ilgili 24. maddenin hiç olmazsa gizli tutulmasını istediyse de bu istek de kabul görmedi.¹³²⁹ Mütareke anlaşması, işgalin örtülü halinden başka bir şey değildi. Osmanlı Devleti'nin müttefikleri de aynı akıbete uğrayacaklardı.

Almanya ve Avusturya-Macaristan 1918'den önce de İtilaf Devletleri ile barış görüşmelerinde bulunmuşlar ama bundan bir sonuç alamamışlardı. 1917 yılında Avusturya-Macaristan'ın İtilaf Devletleri ile barış girişimlerini Almanya engellemiş, verdiği destekle Avusturya-Macaristan'ın ittifak içinde kalmasını sağlamıştı.¹³³⁰ Ancak 1918 yazına gelindiğinde artık Avusturya-Macaristan için geriye dönülmez noktaya gelinmişti. Bir yandan Çekoslovakya'nın ve Macaristan'ın bağımsızlıkları, diğer yandan İtalya'nın saldırısı karşısında cephenin yarılması Avusturya-Macaristan'ı zor durumda bırakmıştı. Dağılan imparatorluğun savaşı bırakmaktan başka çaresi yoktu ve ABD'ye mütareke teklifinde bulunuldu. Teklif kabul edildi, İtilaf Devletleri adına İtalya ile Avusturya-Macaristan arasında 3 Kasım 1918'de Villa Guisti Mütarekesi imzalandı. İtalya bu mütarekeye dayanarak Avusturya topraklarına girdi.

Savaşın ve İttifak Devletlerinin en önemli gücü olan Almanya ise 1918 sonbaharında İtilaf Devletlerinin yoğun saldırısı altındaydı. Bu saldırılara direnemeyen Almanya, 3 Ekim 1918'de İsviçre üzerinden mütareke girişim-

1328 Enver Paşa'nın mütareke ile ilgili görüşleri için bk. Mustafa Çolak, **Komitenin Kahramanı Enver Paşa**, İstanbul 2019.

1329 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, I, İstanbul 1992, s. 270.

1330 Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, İstanbul 2004, s. 70.

lerine başlamıştı. Savaşın kaybedildiği bir ortamda Almanya'da bir de iç karışıklık baş gösterdi. 9 Kasım'da II. Wilhelm tahtını kaybederken, 11 Kasım 1918'de Almanya, Rethondes'da İngiliz ve Fransız temsilcilerle mütarekeyi imzaladı, Almanya için de savaş bitmişti. Mütarekeye göre, Alsas-Loren Fransa'ya bırakılıyor, Manheim, Mainz, Koblenz, Köln gibi Almanya'nın en önemli şehirleri işgal altına alınmıyordu.¹³³¹

Savaşa son veren mütarekeler, Yunanistan'daki Selanik'te, Yunanistan idaresindeki Limni Adası'nın Mondros Limanı'ndaki İngiliz Agememnon zırhlısında, İtalya sınırları içindeki Padova'daki Villa Guisti'de ve Fransa'da bulunan Compeigne Ormanı'ndaki bir tren garında imzalanmıştır. Görüldüğü üzere mağluplar galiplerin topraklarında onlara teslim olmuş, savaş sırasında elde ettikleri bütün toprakları boşaltarak her türlü teslim olma şartını kabul etmişlerdir. İtilaf Devletleri mağlubiyeti kabul eden devletlerin herhangi bir direniş hareketine girişmemeleri için mütareke maddelerinde askerî alanların ve silahların hemen teslimini şart koşmuşlar, stratejik bölgelerin de kendileri tarafından işgal edilmesini mütareke maddelerine koymuşlardır.

I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan dört mütareke, 1919 ve 1920 yıllarında imzalanacak olan beş antlaşmaya kaynaklık teşkil etmiştir. Sevr Antlaşması Mondros Mütarekesi'nin, Neulliy Antlaşması Selanik Mütarekesi'nin, Versailles Antlaşması Rethondes Mütarekesi'nin, Saint Germain ve Trianon Antlaşmaları ise Villa Gusti ve Belgrat Mütarekelerinin etkisi altında uygulanmaya konulmuştur.¹³³² Galipler, mütareke dönemini uzatmamak ve özellikle Avrupa içinde durumu kontrol altına almak için barış antlaşmalarının imzalanması amacıyla 1919 yılının başında Paris'te toplanılmasını kararlaştırmıştır.

9.2. Paris Barış Konferansı

I. Dünya Savaşı'na son verecek antlaşmalar, Paris'te Versailles Sarayı'nda 18 Ocak 1919'da 32 devletin katılımıyla toplanacak barış konferansında hazırlanmıştır. Toplantının başlama tarihi aynı zamanda Alman İmparatorluğu'nun kuruluş tarihidir ve galipler tarafından bilinçli olarak seçilmiştir. Konferansa dünyanın 5 kıtasından 27 devlet, 4 dominyon (Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Güney Afrika) ve Hindistan delege yollamıştır. Konferansa katılan devletler İttifak Devletleri ile savaşmış ya da onlara savaş ilan etmiş devletler olup, müttefik, daha az müttefik ve ortak devlet gibi sınıflandırmaları

1331 Bülent Bakar, "Ateşkes Sürecinde İttifak Devletleri'nde Yaşanan Gelişmeler (Eylül-Aralık 1918)", **I. Uluslararası Türk Kültürü Ve Tarihi Sempozyumu (19-20-21 Nisan 2018)**, İstanbul s. 301-302.

1332 Temuçin Faik Ertan, "I. Dünya Savaşı'nı Sona Erdiren Mütarekelerin Karşılaştırmalı Analizi", **Dokuz Eylül Üniversitesi 2. Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014): 100. Yılında I. Dünya Savaşı Bildiriler Kitabı**, İzmir 2015, s. 495.

lara tabi tutulmuşlardır. Mağlup devletler konferansa davet edilmemiş, söz hakkı verilmemiş, antlaşmalar hazırlandıktan sonra imzaya çağırılacakları bildirilmiştir.¹³³³

Dünya'da yeni bir düzenin kuruluşuna gidilirken, birçok milletin konferanstan beklentileri vardı. Yeni haritaların çizileceği bu toplantıda büyük güçler, yeni büyük bir savaşı imkânsız kılmak isterken aynı zamanda beklentileri olan toplumların taleplerini karşılayacak bir polis gücü gibi davranmak zorunda kaldılar. Çünkü dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük güçler ve halklarının bir istişare toplantısı yapılacaktır.¹³³⁴

Konferans kararlarının hemen hemen tamamını Amerika, İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya vermiştir. Bu devletlerin Başbakan ve Dışişleri Bakanlarından meydana gelen Onlar Konseyi kurulmuş ve bu konseye de Fransa ve İngiltere hâkim olmuştur. Konferansa katılan ABD Başkanı Wilson için, bütün mesele uluslararası ilişkilerde devamlı bir barışı sağlayacak ve koruyacak bir Milletler Cemiyetinin kurulmasıdır. Nitekim bu politikasının gerçekleştiğini gördüğünde konferans işleriyle daha fazla uğraşmadan Paris'ten ayrılarak ülkesine dönmüştür.¹³³⁵

Fransa ve İngiltere, barışı düşünmekten çok, savaştan sonraki dönemde kendi menfaatlerini en iyi şekilde gerçekleştirecek yolu arama endişesindeydiler. Wilson'un idealizmine ve gerçeklerden uzak tutumuna karşılık, Fransa Başbakanı Clemenceau ve İngiltere Başbakanı Lloyd George, Avrupa'nın klasik diplomasisini temsil etmekteydiler. Konferansta Fransa'nın bütün amacı, Almanya'yı bir daha başını kaldıramayacak derecede ezmektir. Clemenceau, bir Fransız-Alman dostluğuna inanmıyordu. İngiltere'nin birinci amacı, Alman donanmasını ortadan kaldırmak ve ondan sonra da Almanya'nın bir kere daha Avrupa dengesini bozmasını önleyecek tedbirleri almaktır. Japonya, ilk ayda Uzakdoğu'daki isteklerini müttefiklerine kabul ettirip konferansta pasif bir rol oynadı, Avrupa ile pek ilgilenmiyordu. İtalya ise İngiltere ve Fransa tarafından Akdeniz'de bir rakip olarak değerlendirildiğinden konferansta bir üvey evlat muamelesi gördü.¹³³⁶

Orta Doğu ile ilgili kararlar İngiltere ve Fransa tarafından verildi, İtalyanların da görüş bildirdikleri oluyordu ama kimse onlara kulak asılmıyordu. Dünya basınının ABD delegasyonuna büyük bir ilgisi vardı, onlar da önemli kararlarda geri durmayı tercih ediyorlardı. Müttefiklerle savaşta aynı safta

1333 Armaoğlu, *age.*, s. 237.

1334 Sisley Huddleston, *Peace-making at Paris*, London 1919, s. 26.

1335 Alan Sharp, "The Paris Peace Conference and Its Consequences", https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_paris_peace_conference_and_its_consequences Erişim: 15 Mayıs 2020.

1336 Margaret Macmillan, *Paris 1919: Dünyayı Değiştiren Altı Ay*, Çev. Belkıs Dışbudak Çorakçı, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yay., Ankara 2004, s. 67.

yer alan küçük devletler ise konferansta ricacı olarak bulunuyorlardı.¹³³⁷

İngilizler, dünyanın en büyük savaş gücüne sahip olarak zafere büyük katkı verdiklerini, kendileri için en iyi sonucu alacaklarını ve düşmanlıkları bitireceklerini düşünüyorlardı.¹³³⁸ Bununla beraber Osmanlı Devleti, Almanya, Rusya ve Avusturya-Macaristan'daki eş zamanlı çöküş Orta Doğu'dan Avrupa'ya uzanan geniş bir alanda büyük bir boşluk doğurmuştu ve bunun bir an önce doldurulması gerekiyordu. Bu ise konferansın uzun süreceği anlamına geliyordu.¹³³⁹ İngiltere ve Fransa ayrıca, bu konferanstan yaklaşık bir yıl önce Osmanlı Devleti'nin yönettiği toprakların kendileri için gerekli olduğunu ileri sürüyor, Wilson ise 8 Ocak 1918 tarihli konuşmasında da ifade ettiği gibi, müttefikler arasındaki gizli anlaşmaların iptalini ve savaş sonrası koloni isteklerinden vazgeçilmesi gerektiğini belirtiyordu.¹³⁴⁰

Konferansın temel konularından biri, Osmanlı Devleti'nin topraklarıydı. Wilson'un 14 ilkesinin 12. maddesine göre, Osmanlı Devleti'nin Türk egemenliğindeki yerlerde hâkimiyetinin sürmesi, imparatorluğun egemenliği altındaki diğer ulusların otonom ya da bağımsız olması ve Boğazlar'ın uluslararası ticarete açılması söz konusuydu. Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında konferans başlamadan İtilaf Devletlerinin de üzerinde mutabık kaldıkları hususlar vardı. Örneğin; boğazların İstanbul dahil edilerek uluslararası bir konuma getirilmesi, Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan bölgeleriyle Ermeni ve Kürtlerin yaşadığı yerlerde manda idarelerinin kurulması mutabık kalınan konulardı.¹³⁴¹

Bu konferansa her türlü toplumun temsilcisinin birtakım taleplerle gelmesi, birçok sorunun burada ele alınmasını ve tartışılmasını sağlamıştır. Konferansta konuşulan bu sorun ve konulardan bazıları şunlardır: Çin'de egemenliğin devri sorunu; Polonya'nın geleceği, Rus Devrimi'ne ve İrlanda'nın bağımsızlık mücadelesine karşı yapılacaklar, sömürgelerin durumu. Konferansta ayrıca kadınların oy hakkı, siyahlar ve işçilerin hakları gibi konular da gündeme getirilmiştir.¹³⁴²

1337 Macmillan, **age.**, s. 25-28.

1338 Stephen A. Schuker, Rhineland Question: West European Security at the Paris Peace Conference of 1919, **The American Historical Review**, Vol. 51, 1946, s. 285.

1339 Eric Hobsbawm, **Age of Extremes The Short Twenty Century (1914-1991)**, London 1994, s. 31.

1340 Henry Kissinger, **Diplomasi**, Çev. İbrahim Kurt, İstanbul 2000, s. 13.

1341 Resul Yavuz, **Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s. 250-251.

1342 Ali Erhan Tan, Tevfik Orçun Özgün, "I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 20, S 3, 2016, s. 554.

İkinci Dünya Savaşı'nın temellerinin atıldığı bu konferans, daha çok barış için değil paylaşım amacıyla toplanmıştı. Bu paylaşım savaş sırasında yapılan gizli antlaşmalara göre olacaktı. Galipleri esas ilgilendiren şey, bu görüşmeler sonunda neyi elde edecekleri ve dünyanın hangi bölgesinin onların işgaline açılacağıydı. Diğer yandan intikam duygusunu ve savaşta kendilerine destek veren Rumları, Ermenileri ve Yahudileri de ön plana çıkarmışlardı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra verilecek kararı bekleyen Osmanlı Devleti, haklarını müdafaa etmek için İtilaf Devletlerine müracaat ederek konferansta bulunmak istedi. Defalarca yapılan müracaattan sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa Osmanlı Devleti adına konuşmak için 1919 yılının Haziran ayında Paris'e davet edildi. İttihat ve Terakki Fırkasından nefret eden Damat Ferit Paşa, İtilaf Devletlerinin daha önce Osmanlı Devleti'ne yönelttikleri çoğu yanlış iddiaları kabul eden siyasi bir tavır sergiledi. 17 Haziran 1919'da konferansta bir konuşma yapan Ferit Paşa, savaştan ve sonuçlarından İttihat ve Terakki Fırkasını sorumlu tuttu, sanki savaş hiç yaşanmamış gibi davranarak müttefiklerin Osmanlılar hakkında iyi şeyler düşünme zamanı geldiğini, Kuzey Irak topraklarında kalan Musul'un da dâhil olduğu Anadolu topraklarının Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını, Padişah'ın Arabistan vilayetlerine iç işlerinde daha fazla serbest davranma hakkı veren valiler atayacağını, bir sınır bölgesi tespit edebilmek için Ermenilerle bizzat müzakere edeceklerini, Orta Doğu'nun hiçbir parçasında manda yönetimi kurulmaması gerektiğini savundu. Ferit Paşa'nın savunduğu bu konular ABD Başkanı Wilson'un 14 ilkesine uyuyordu. Ancak İngilizler ve müttefikleri Osmanlı delegasyonunu alaya alarak, Osmanlı hâkimiyeti altındaki coğrafyada hiçbir zaman refahın ve huzurun tesis edilmediğini iddia ettiler. Bu tutum, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ni parçalayacaklarını gösteriyordu.¹³⁴³

Bu görüşmelerden sonra Osmanlı Devleti temsilcileri Paris'te bir daha bulunamadı, galiplerin hakkında vereceği kararı bekledi. O karar, Osmanlı Devleti'ni tarihe gömen Sevr Antlaşması olacaktı. Ancak Osmanlı Devleti üzerinde toprak talebinde bulunanlar Paris'te âdeta ayrıcalık sahibiydiler. Bunların başında Yunanistan ve onun Başbakanı Venizelos geliyordu.

İngiltere ve Fransa, Yunanistan Kralı Konstantin'in savaş karşıtlığını ortadan kaldırmak ve Makedonya'da bir cephe açmak için Başbakan Venizelos'u kullandılar. Onlar Venizelos'un krala karşı darbe teşebbüslerini desteklemekle beraber, kralı işbaşından uzaklaştırmadıkça arkalarından emin olamayacaklarını gördüklerinden 1917 Haziranı'nda Atina'ya asker çıkardılar. İngiltere ve Fransa'nın baskılarına dayanamayan Kral Konstantin hükümdarlığı oğlu Aleksandr'a bırakarak çekildi. Selanik'te bulunan Venizelos Atina'ya gelerek yeni hükümeti kurdu ve arkasından da 26 Haziran 1917'de İttifak Devletlerine savaş ilan etti. Savaşa son yılında dahil olan Yunanistan,

1343 Justin McCarthy, **Osmanlı'ya Veda**, Çev. Mehmet Tuncel, İstanbul 2006, s. 223.

müttefiklerine fazla destekte bulunamasa da, yetenekli bir tüccar kabiliyetinde olan Başbakan Venizelos, Paris'te bütün diplomatların sempatisini kazanmayı başardı.

Venizelos'a göre, Ege Bölgesi'nde hem müttefikler, hem de Yunanistan için çok az problemin yaşandığı bir genişleme politikası başlatılabilirdi. Venizelos, bu politikayı yürütebilecek en iyi ülkenin Yunanistan olduğunu iddia ediyordu. Yunanistan, Arnavutluk'un güneyini, tüm Trakya'yı, Oniki Ada'yı, Güneybatı Anadolu'nun büyük bir kısmını ve hatta İngiliz işgali altındaki Kıbrıs Adası'nı bile istiyordu. Venizelos bu bölgelerle ilgili olarak Paris Barış Konferansı'na Rum Patrikhanesi'nin hazırladığı nüfus rakamlarını sunmuştu. Oysa İngiliz makamları, Arnavutluk'ta, Doğu Trakya'da ve Güneybatı Anadolu'da Müslümanların çoğunlukta olduğunu gösteren verilere sahiptiler. Ama Lloyd George, Paris Barış Konferansı'nda bunlar yerine, Rumları memnun edebilmek adına Yunanistan'ın verilerini kullanmayı tercih etmişti.¹³⁴⁴ Müttefik ülkelerin devlet adamları, Yunanistan'ın bu sözlerine kandılar. Ama bölge üzerinde uzmanlığı olan kişiler, bunun iyi bir plan olmadığını İtilaf Devletleri yöneticilerine söylemişlerdi. Ancak onların arzusu, Rumların bölgedeki bütün problemleri çözebileceklerine inanmaktı. Şiddetli bir savaştan yorgun çıkmış olan müttefik ülkeler, Yunanistan'ın kendileri araya girmeden bu işi tek başına bitirmesini istiyorlardı. Böylece İngilizler ve Fransızlar, İtalya'nın Doğu Akdeniz'de ve Batı Anadolu'da kuvvetlenmesinin de önüne geçmiş olacaktı.

Dünyaya sürekli barış düzeni getirilmesi gerektiğini bir yıl önce ilan etmiş olan ABD Başkanı Wilson için de söz konusu Türkler ve Osmanlı Devleti olunca her şey değişiyor, Yunanistan ve Ermeniler için bütün tarihî verilerin değiştirilebileceği gösteriliyordu. Diplomatlarının ve askerî yetkililerin uyarmasına rağmen Wilson'un İngiliz, Rum ve Ermeni iddialarına destek vermesi onun gerçekçiliğine, tarafsızlığına ve sürekli barış tezlerine gölge düşürmüştür. İngiliz, Fransız ve Amerikan diplomatların, Osmanlı Devleti ile hiçbir görüşme yapmadan, mütareke hükümlerine aykırı olarak, nüfusunun % 80'ini Türklerin oluşturduğu İzmir ve çevresini 15 Mayıs 1919'da Yunanistan'a işgal ettirmeleri bu düşüncenin açık bir göstergesidir.

Paris'teki diğer büyük hata, Ermeni iddialarını doğru kabul ederek, Doğu Anadolu'da "Büyük Ermenistan" kurulmak istenmesidir. Türkiye, Rusya, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika Ermenileri adına kurulan "Ermeni İttihadı Kongresi", 24 Şubat 1919'da toplanarak Bogos Nubar Paşa'nın başında bulunduğu altı kişilik bir heyeti, Paris Barış Konferansı'nda Ermeni isteklerini savunmakla görevlendirdi. Paris'te yüzlerce gazeteci, yazar, şarkıcı, profesör, senatör ve eski bakan, Ermeni davası lehine uzun konuşmalar

1344 Mehmet Sait Dilek, "Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S 36, 2013, s. 32.

yapıyor, konferanslar veriyorlardı. Wilson, Lloyd George ve Clemenceau'nun peşinden bir dakika bile ayrılmayan Ermeni delegeler, devamlı olarak Ermeni davasına borçlu olduğunu hatırlatıyorlardı. Onların bu “arsızlıkları”, bitmek bilmeyen talepleri ve bunları ifade ediş tarzları, herkesi kızdıracak bir noktaya varmış ve dostları etraflarından kaybolmaya başlamıştı.¹³⁴⁵

Ermeni Delegasyonu'nun 26 Şubat 1919'da Onlar Konseyi'ne sunduğu “Barış Konferansı'ndan Önce Ermenistan Sorunu” başlıklı muhtıradan, Doğu Anadolu'nun neredeyse tamamı, Orta ve Kuzey Anadolu'dan bazı topraklar ve Kilikya adıyla anılan Adana ve çevresi Ermeniler tarafından isteniyordu. Adana, Ermenilerin Akdeniz'e, Trabzon ise Karadeniz'e çıkış yolu olacaktı.¹³⁴⁶ Bu toprakların kendilerine verileceğine inanan Ermeniler, Filistin'de 5.000 civarında Ermeni'nin Müttefiklerle birlikte savaştığını, Doğu Anadolu'da ise 25.000 kişilik bir kuvvetin onlara destek verdiğini söylüyorlardı.¹³⁴⁷ Kısacası Bogos Nubar'a göre, Ermeniler savaş sırasında İtilaf Devletleri için yaptıkları fedakârlıklardan dolayı bu toprakları hak etmişlerdi.

Ermeni sorununun nihai çözümü Paris yakınlarındaki San Remo'da oldu ve sonuçta Sevr Antlaşması'nda Ermeni istekleri büyük oranda kabul edildi. Paris'te tarih, gerçekler ve insan hakları bir kez daha ayaklar altına alındı. Avrupa ve Amerika, Ermenilere çok yakında istediklerini vereceklerdi. Ancak Başkan Wilson'un ve İngilizlerin ABD mandasında bir Ermeni devleti kurulması düşüncesi 1920 yılında ABD senatosu tarafından reddedildi. Kâzım Karabekir Paşa idaresindeki kuvvetler de aynı yılın sonunda askerî bir harekât ve peşinden Gümrü Antlaşması ile bu Ermeni hülyalarına ve Paris'te kurulmak istenen düzene son verdiler.

9.3. I. Dünya Savaşı'nı Sona Erdiren Antlaşmalar

9.3.1. Almanya ile Barış: Versailles Antlaşması

Paris Barış Konferansı'nda öncelikle Avrupa'daki barış şartları ele alınmıştır. Avrupa için öncelikli olan, saldırganların cezalandırılması, ortadan kaldırılması ve bir daha aynı şeye cüret etmelerinin önlenmesiydi. Orta ve Doğu Avrupa'da sınırlar öyle bir çizilmeliydi ki, yeni kurulacak olan devletlerin askerî güvenlikleri, ekonomik durumları ve milliyetler esasına göre belirlenecek olan sınırlar bir daha değişmesin.¹³⁴⁸ Bu yüzden İtilaf Devletleri

1345 Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları: Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, Çev. Şerif Erol, İstanbul 1996, s. 35.

1346 Harry Howard, *The Partition of Turkey*, New York 1966, s. 225.

1347 Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1970, s. 79; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 657.

1348 Michael Provence, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*, Cambridge University Press, New York 2017, s. 68; Oral Sander, *Siyasi Tarih:*

için Almanya ile yapılacak anlaşma büyük önem taşıyordu.

7 Mayıs 1919'da Alman heyetine barış koşulları iletildi. Alman hükûmeti şartların ağırlığı nedeniyle bu teklifin kabul edilemez olduğunu değerlendirdiyse de 16 Haziran 1919'da müttefikler bir ulti-matom vererek durumun ciddiyetini göstermiş oldular.¹³⁴⁹ Almanya ile Versay (Versailles) Antlaşması 28 Haziran 1919'da imzalandı.

440 maddelik Versay Antlaşması ile sınırlar, sömürgeler, silahsızlanma, siyasi düzenlemeler ve tamirat borçları ile ilgili ağır bir antlaşma yapıldığı görülmektedir. Antlaşmayla Almanya savaşta aldığı bütün bölgeleri Belçika'ya ve Fransa'ya geri verdi, ayrıca bütün denizaşırı sömürgeleri de elinden alındı. Almanya'nın sömürgeleri Milletler Cemiyetinin kontrolü ve İtilaf Devletlerinin mandası altına konuldu. Mecburi askerlik kaldırılarak ordudaki asker sayısına sınırlama getirildi. Denizaltı ve savaş uçağı yapımı yasaklanarak bütün gemilerine el konuldu. Almanya bu antlaşmaya göre, Avusturya, Çekoslovakya ve Polonya'nın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı; Fransa, İtalya ve İngiltere'ye harp tazminatı ödemekle yükümlü hale getirildi. Harp tazminatı olarak 1921'de 56 milyar dolar belirlenmesine rağmen, bu miktarın fazlalığı nedeniyle tazminat yine aynı yıl 33 milyar dolara düşürülmüştür.¹³⁵⁰ Bu karar, Almanya ekonomisini tamamıyla çökertmeyi ve bir daha ayağa kalkamaz hale getirmeyi amaçlamıştır. Savaşın başında Almanya, İngiltere'nin denizlerdeki en büyük rakibi iken savaşın sonunda bu rakip devre dışı bırakılmıştır.¹³⁵¹

Versay Antlaşması'nda savaşın getirdiği yıkım ve ölümlerin, Almanya ve müttefiklerinin saldırganlığının bir sonucu olduğu, bunu Almanya ve ilişkili hükûmetlerin de kabul ettiği belirtiliyordu. Almanlar bu sorumluluk meselesini anlaşmada kabul etse de daha sonraları bu kabulün kurulan cumhuriyet rejiminin baskı altında olması nedeniyle olduğu savunulacaktı. Almanya, sorumluluğun kendisinde olduğunun kabulünü içine sindirememiştir.¹³⁵² Bu anlaşma hiçbir zaman Almanların gözünde bir barış anlaşması olarak görülmemiştir. Antlaşmadaki kısıtlama ve baskı unsurlarının II. Dünya Savaşı'na giden yolu açan bir rolü olacaktı. ABD Başkanı Wilson'un basın sekreterine söylediği, *Bir Alman olsam anlaşmayı imzalamalı mıyım diye düşünürdüm*

İlkçağlardan 1918'e, Ankara 2007, s. 500.

1349 Ellinor Von Puttkamer, "Versailles Peace Treaty (1919)", *Encyclopedia Of Public International Law*, New York 1982, s. 277.

1350 Edward Hallett Carr, *International Relations Between the Two World Wars 1919-1939*, Macmillan, 1990, s. 3; Anne Orde, *British Policy and European Reconstruction After the First World War*, Cambridge University Press, New York 1990, s. 32-33.

1351 Niall Ferguson, *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirışı*, Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2020, s. 298.

1352 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1914)*, İstanbul 2015, s. 80.

demesi mütteliklerin bile anlaşmayı ne denli ağır bulduğunun itirafı gibidir.¹³⁵³

9.3.2. Avusturya ile Barış: Saint Germain Antlaşması

İtilaf Devletleri Almanya'dan sonra Avusturya ile barış meselesini ele aldılar. Barış görüşmeleri yapıldığı sırada Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dağılmış durumdaydı. Macarlar, Polonyalılar, Hırvatlar, Çekler, Slovenler imparatorluktan kopmuşlar ve kaderlerini aramak için temsilcilerini Paris'e göndermişlerdi. Toprakları üzerinde birçok milletin taleplerde bulunduğu Avusturya ile 10 Eylül 1919'da imzalanan Sen Cermen (Saint-Germain) Antlaşması 381 maddeden oluşmaktadır. Bu antlaşmaya göre Avusturya; Çekoslovakya, Polonya ve Macaristan'ın bağımsızlığını tanıyacak, Galiçya'yı Polonya'ya, Hırvatistan'ı Yugoslavya'ya, Trol ve Trieste'yi İtalya'ya ve Bukovina'yı ise Romanya'ya terk edecektir. Mecburi askerlik kaldırılarak ordu 30.000 kişiye indirilecektir.¹³⁵⁴

Avusturya askerî anlamda tükenmiş bir duruma gelirken ekonomik olarak da zengin tarım ve endüstri bölgeleri olan Bohemya ve Trolleri kaybetmiş ve büyük bir enkaza dönmüştür.¹³⁵⁵ Topraklarının genişliği yaklaşık yedi kat küçülerek 84.000 km kareye ve nüfusu da yine yaklaşık yedi kat küçülerek 7 milyona düşmüştür.¹³⁵⁶ Avusturya, Paris'te en fazla toprak kaybına uğrayan ülkelerden birisi olmuştur. Almanya ile arasına konulan siyasi ve askerî yasaklar ise Pan-Cermenizm'in önüne çekilmiş bir engeldi.

9.3.3. Bulgaristan ile Barış: Neuilly Antlaşması

Bulgaristan 29 Eylül 1918'de Selanik Mütarekesi ile savaştan ilk ayrılan İttifak Devleti olmuştu. Onun ayrılışı Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan ve Almanya bağlantısını kesmişti. Mütarekenin yapılması İttifak Devletlerinin durumunu çok zorlaştırmıştı. Aslında Selanik Mütarekesi İttifak Devletlerinin de bir ateşkesi gibi olmuştur.¹³⁵⁷

Bulgarlar ateşkes sonrasında oldukça umutluydular. Paris Barış Konferansı'na İtilaf Devletleri yanlısı Stambolosky ile katıldılar. Kral Ferdinand, onu başbakanlığa getirerek savaşın sonunda ortaya çıkacak yükümlülükten

1353 Louise Chipley Slavicek, **The Treaty of Versailles (Milestones in Modern World History)**, New York 2010, s. 69.

1354 Macmillian, **age.**, s. 250-253.

1355 Armaoğlu, **age.**, s. 118.

1356 Uçarol, **age.**, s. 81.

1357 Fatih Mehmet Sancaktar, "Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918 Selanik Mütarekesi'yle I. Dünya Savaşı'ndan Çekilmesi ve Osmanlı Devleti", **100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Karadeniz'de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu**, C I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon, 2019, s. 191.

kurtulmak istemişti. Heyet 26 Temmuz 1919'da Paris'e ulaştı. Ancak heyeti kimse karşılamadığı gibi Paris'in dışında bir yere yerleştirildiler.¹³⁵⁸ Bulgar heyetinin izinsiz hiçbir yere gitmelerine izin verilmiyordu. Uygulama olarak Osmanlı Devleti'ne çok benzer bir tutum söz konusuydu. Ülkeleri hakkında nasıl bir karar verileceğini ise Fransız gazetelerinden takip ediyorlardı. Heyet görüşme için kabul edildiğinde ise Fransız Başbakanı heyetkilere *Neydiniz siz? Krallık mı Cumhuriyet mi?* diye alaycı şekilde sormuştu.¹³⁵⁹

27 Kasım 1919'da Bulgaristan ile imzalanan Nöyü (Neuilly) Antlaşması gereğince, Bulgaristan, Güney Dobruca'yı Romanya'ya, Gümölcine ve De-deağaç'ı Yunanistan'a, Tsaribrod ve Sturmitsa'yı Yugoslavya'ya terk etmiştir. Böylece Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne çıkışı engellenmiştir. Mecburi askerlik kaldırılarak askerî gücü 33.000 kişi olarak sınırlandırılmış, hava ve deniz kuvvetleri kaldırılmıştır. Galiplere 1920'den itibaren 37 yıl içerisinde iki milyar iki yüz elli milyon altın Frank tamirat borcu ödemesi istenmiştir ki bu miktar Bulgaristan ekonomisinin neredeyse yarısına denk gelmektedir.¹³⁶⁰ Antlaşma Bulgaristan'da büyük bir hayal kırıklığına neden olmuş, II. Dünya Savaşı'na kadar bu anlaşmanın kısıtlayıcılığından kurtulmaya çalışmış ve Paris düzenine karşı kendiliğinden doğan revizyonist (yenilikçi) ülkelerden olmuştur.¹³⁶¹ Bulgarlar savaştan sonra komşuları olan Yugoslavya, Romanya ve Yunanistan'a karşı düşmanca bir tutum içerisine girmiştir.

9.3.4. Macaristan ile Barış: Trianon Antlaşması

Macaristan yöneticileri savaşın kaybedileceğini anladıkları andan itibaren bir anlaşmada kullanabilmek için ülke içindeki nüfusun durumu, tarihi ve doğal şartlar üzerine hazırlık yapamaya başladılar. 13 Kasım 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatoru I. Károly'nin tahttan ve Macaristan üzerindeki haklarından feragat ettiğini açıklaması üzerine Macaristan bağımsızlığını ilan etti.¹³⁶² Böylece Avusturya'dan ayrılan Macaristan ile Paris'te ayrı olarak bir anlaşma yapılması gerekti. Ancak Macaristan'ın Avusturya'dan ayrılarak bağımsız olmasından sonra ülkede çıkan ayaklanmalar nedeniyle anlaşmanın yapılması gecikti.¹³⁶³

Bu sırada Macaristan'da Batı taraftarı Karolyi Cumhuriyetçi Hükûme-

1358 Glenny, *age.*, s. 355.

1359 Aşkın Koyuncu, "Neuilly Antlaşması (27 Kasım 1919) Bulgaristan'ın İkinci Büyük Felaketi, **Doğu Batı, Balkanlar-II**, C 22, S 90, Ağustos, Eylül, Ekim 2019, s. 217-218.

1360 Heribert Franz Kock, "Neuilly Peace Treaty (1919)", **Encyclopedia of Public International Law**, New York 1982, s. 3-4.

1361 Koyuncu, *agm.*, s. 233-234.

1362 Gökhan Dilbaş, Macar Tarihinde Bir Kırılma Noktası: Trianon Barış Antlaşması (4 Haziran 1920), **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C 9, S 17 2019, s. 81-82.

1363 Uçarol, *age.*, s. 81.

ti'ne karşı gerçekleştirilen komünist ayaklanma ile Béla Kun iktidara gelmiştir. Avrupa'nın ve ABD'nin Macarlara karşı sert tutumları ülkede Bolşevizmin güçlenmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Fakat bu hükûmet de Romanya ve Çekoslovakya tarafından tasfiye edilmiştir. Paris Barış Konferansı'nda Macar temsilciler, Bulgarlar ve Türkler gibi dışlandılar, ülkeleri Romen ve Çek kuvvetleri tarafından işgal edildi. Macar liderlerin ABD Başkanı Wilson'a adalet için müracaatları bir sonuç vermedi.¹³⁶⁴

1 Aralık 1919'da Fransa Başbakanı Georges Cleamanceau, barış görüşmelerine katılmak üzere Macar hükûmetini Paris'e davet etti. Macar heyeti 7 Ocak 1920'de Paris'e geldi ve 15 Ocak'ta da anlaşma şartlarını öğrendi. Ancak şartlar çok ağırdı, Macarlar şartlar üzerine bazı taleplerde bulundular ama İtilaf Devletlerinden herhangi bir olumlu yaklaşım göremediler. Özellikle Macarca konuşan milletlerin bir arada tutulması konusunda Macar tarafının hassasiyetleri göz ardı edildiği için Macar hükûmeti anlaşmaya karşı isteksizse de şartların daha da ağırlaşmasından endişe edilerek barış anlaşmasının imzalanması kararlaştırıldı. Macarlar "ellerine verilen bu acı reçeteyi kabule mahkûm" oldu.¹³⁶⁵

4 Haziran 1920'de imzalanan 364 maddelik Trianon Antlaşması'na göre, Macaristan, Presburg'u Çeklere, Bosna Hersek'i Yugoslavya'ya, Burgerland'ı Avusturya'ya, Transilvanya'yı Romenlere bırakmıştır. Macaristan, topraklarının üçte ikisini ve nüfusunun da beşte üçünü kaybetmiş, 35.000 bin kişilik bir ordu ile askerî gücü sınırlandırılmıştır. İttifak Devletleri ile birlikte savaş kayıpları ve yıkımlarından sorumlu tutulmuş ve tazminat ödemeye mahkûm edilmiştir.¹³⁶⁶ Antlaşmadaki toprak kayıpları ekonomik açıdan da Macaristan'a ağır bir darbe indirmiştir. Zira Macaristan bu anlaşmayla endüstrisinin % 80'ini, buğdayının % 6'sını, şeker pancarının % 85'ini ve ormanlarının % 83'ünü kaybetmiştir.¹³⁶⁷

Antlaşma Macarca konuşan halkların birlikteliğine önem vermemiş, Macaristan topraklarının bir savaş ganimeti gibi dağıtılmasına neden olmuştur. Bununla beraber millet olarak parçalanmışlık hali, Macar millî kimliğinin güçlenmesine katkı sağladı.¹³⁶⁸ Macarlar savaştan sonra, Paris'te kurulan düzene karşı revizyonist devletler safında yer almıştır.

1364 Francis Deák, **Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon**, Columbia University Press, 1942.

1365 Dilbaş, agm., s. 84-87.

1366 Heribert Franz Kock, "Trianon Peace Treaty (1920)", **Encyclopedia of Public International Law**, New York 1982, s. 250.

1367 Uçarol, **age.**, s. 82.

1368 Dilbaş, agm., s. 102.

9.3.5. Osmanlı Devleti ile Barış: Sevr Antlaşması

İttifak Devletleri içinde barış görüşmeleri en uzun süren ve en son barış yapan devlet Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yöneticileri, Mondros Mütarekesi'nin şartlarını, diğer İttifak Devletlerinin yaptığı anlaşmalara göre hafif olarak değerlendiriyorlardı. Osmanlı Devleti'nin kaderinin belirlenmesine yönelik aylar süren konferans müzakerelerinin sonucu, 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'ydı. Sevr Antlaşması'nın maddelerine göz attığımızda Avrupa emperyalizminin ne boyutlarda olduğu görülür. Bu maddeler, Türklerin neden müttefiklerin emperyalist arzularına, Rum ve Ermenilerin milliyetçi istek ve taleplerine karşı direnmekten başka çarelerinin olmadığını gösteriyordu. Türkler eğer böyle bir direniş göstermeselerdi varlıkları tamamen sona erecekti.¹³⁶⁹

İngiltere Başbakanı Lloyd George, Türkleri zararlı ve potansiyel bir sorun kaynağı olarak görüyor, lanetli ve zalim olarak niteliyor, Türk İmparatorluğu'nun ise temelden çürümüş olduğunu dillendiriyordu. Bu nedenle ateşkes sonrasındaki süreci Türklerden kurtulmak için büyük bir fırsat olarak değerlendiriyordu.¹³⁷⁰ Ancak mütarekeden sonra İtilaf Devletlerinin Anadolu'yu işgal etme girişimi meseleleri daha karmaşık bir hale getirmiştir. Önce Alman meselesinin çözümünü isteyen İtilaf Devletleri Paris Barış Konferansı sırasında en büyük güçlüğü, Osmanlı Devleti ile imzalanacak olan barış antlaşmasını hazırlarken yaşamıştır. İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin mirasının paylaşılması konusunda birbirleriyle kolayca anlaşamayacaklarını bildiklerinden önce diğer devletlerin antlaşma maddeleriyle uğraşmışlardır.¹³⁷¹

Bu sırada Türkiye'de yaşanan gelişmeler sebebiyle 1920 yılı başında Londra'da bir konferans yapılmıştır. Bu dönemde İtalya'da ve Fransa'da hükümet değişiklikleri olunca, aşırı Türk düşmanı Fransa Başbakanı Clamenceau yerine Millerand geçmiş ve Fransız siyaseti biraz daha yumuşamıştır. Fakat bu konferans sırasında da İtilaf Devletleri özellikle Batı Anadolu ve Güneydoğu Anadolu konularında bir sonuca varamamışlardır. İtilaf Devletleri, 19-26 Nisan 1920'de San Remo'da bir konferans toplayarak Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak için bir araya gelmişlerdir.¹³⁷² İngiltere, Fransa ve İtalya başbakanları ile Japonya, Yunanistan ve Belçika temsilcilerinin katılımıyla gerçekleşen San Remo Konferansı'nda hazırlanan antlaşma planı, 11 Mayıs 1920'de Osmanlı Devleti'ne sunulmuştur. 433 maddeden oluşan Sevr (Sevres) Antlaşması 10 Ağustos 1920'de Osmanlı Devleti ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Romanya,

1369 McCarthy, *age.*, s. 234.

1370 Heather Lehr Wagner, *The Division of the Middle East: The Treaty of Sèvres*, Philadelphia, 2004, s. 5-6

1371 Helmreich, *age.*, s. 1; Fromkin, *age.*, s. 315-318.

1372 Provence, *age.*, s. 71-73.

Sırp-Hırvat-Slovenya (Yugoslavya) ve Çekoslovakya devletleri arasında imzalanmıştır.¹³⁷³ Askerî ve ekonomik kısıtlamalar, sınırlar, tazminat, hâkimiyetin paylaşılması gibi bir çok farklı konuları ele alan Sevr Antlaşması, Türk tarihinde eşi görülmemiş bir yıkım belgesidir.

San Remo Konferansı'nda İngiltere ve Fransa, Amerika'nın bu konferansta bulunmayışını fırsata dönüştürerek, Orta Doğu'da manda rejimlerinin kurulmasına karar verdiler. Suriye ve Lübnan Fransız; Irak, Ürdün ve Filistin de İngiliz mandasına verildi. Bu süreçten itibaren Arap halkları için artık bir bağımsızlıktan söz etmek mümkün olmayacaktır.¹³⁷⁴

Bu sırada Anadolu'da başlayan Millî Mücadele hareketinin kararlı duruşu ve yapılan işgallere karşı verdiği mücadele sonucunda, Sevr Antlaşması kabul edilmemiş ve uygulanmamıştır. Paris'te kurulan düzene karşı ilk direniş, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki istiklal mücadelesi ile başlamış ve Paris'te alınan bir karar ilk defa Sevr'e dair maddelerin tekrar görüşüldüğü Londra Konferansı'nda konuşulmuştur. Millî Mücadele sonucunda, Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında 24 Temmuz 1923'te Lozan (Lausanne) Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan ağır şartlar taşıyan antlaşmalar içinde ayrı bir öneme sahiptir. Lozan, Sevr Antlaşması'nı geçersiz kılan, yeni kurulan Türk Devleti'ni bütün dünyaya tanıtan önemli bir antlaşma olmuştur.

1373 Antlaşma maddeleri ve daha detaylı bilgi için bk. İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C I, Ankara 1983, s. 140-218.

1374 Armaoğlu, **age.**, s. 154.

III. KISIM

MİLLÎ MÜCADELE'DE TEŞKİLATLANMA

1. MONDROS MÜTAREKESİ VE UYGULANIŞI*

1.1. Mütarekeye Giden Süreç

Sultan V. Mehmet Reşat'ın ölümü üzerine Sultan VI. Mehmet Vahdettin 4 Temmuz 1918'de tahta çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin durumu bu dönemde iyi değildi. Zira Türk orduları birçok cephede yenilmişti. Müttefikleri Bulgaristan'ın 26 Eylül'de mütareke imzalaması devletin müttefikleri ile kara bağlantısını koparmıştı.¹ Almanya, eylül ayında İtilaf Devletlerinin taarruzları karşısında tutunamayarak geri çekilmeye başlamış, 3 Ekim 1918'de İsviçre aracılığı ile İtilaf Devletleri nezdinde barış girişiminde bulunmuştu. Bulgarların geri çekilmesinden sonra İngiliz General Milne komutasındaki yedi sekiz bin kişilik bir kuvvetin İstanbul'a girmek için Meriç'e yaklaştığı haberi, saray ve hükûmet çevrelerinde büyük endişeye sebep olmuştu.² Avusturya-Macaristan ise 5 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile mütareke imzalamıştı.³ Osmanlı hükûmet çevrelerinde bu gelişmeler karşısında nasıl hareket edilmesi konusunda fikir birliği yoktu. Cemal Paşa gibi bazı kişiler savaşa devam edilmesi taraftarı iken bazıları da savaşın sürdürülmesinin imkânsız olduğu kanısındaydılar.⁴

Sultan Vahdettin, devletin son derece kötü koşullar içinde olduğu böyle bir zamanda tahta çıkmıştı⁵. Osmanlı Devleti, savaşa karşı koyabilecek çok az sayıda askerî kuvvet, silah ve teçhizata sahipti. Müttefiklerinin savaştan çekilmesi karşısında kararsızlık içinde bulunan Osmanlı hükûmeti, sonunda İtilaf Devletleri ile mütareke antlaşması imzalama kararını aldı ve önce İspanya ardından da İsviçre aracılığıyla Amerika nezdinde temasa geçti.⁶ Aka-

* Prof. Dr. Nurten Çetin, Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nurtencetin@trakya.edu.tr.

1 Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, TTK Yay., Ankara 1997, s. 147-148.

2 Ahmet Hurşit Tolon, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004, s. 92.

3 Ayışığı, **age.**, s. 147-148.

4 **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I**, Ankara Genelkurmay Basımevi, 1922, s. 29.

5 Ayışığı, **age.**, s. 147-148.

6 **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I**, s. 30.

binde İngilizlerle dostluğu bilinen ve Osmanlı'nın savaşa girmesine baştan beri karşı olan İzmir Valisi Rahmi Bey, İngiltere ile temasa geçerek barış isteğinde bulundu.⁷

Bu sırada Bern Sefiri olan Halil Bey [Sedes] devleti savaşa sokan hükümet istifa etmedikçe İtilaf Devletleri ile barış yapılması talebinin olumlu bir netice vermeyeceğini İstanbul'a bildirmekteydi. Böylece Talat Paşa hükümeti'nin istifası konusu gündeme geldi.⁸ Talat Paşa 18 Ekim'de istifa etti ancak yeni kabine kuruluncaya kadar görevine devam edecekti.⁹ Padişah yeni kabineyi kurma görevini dünürü olan Ahmet Tevfik Paşa'ya verdi.¹⁰ Bu arada Amerika ve İngiltere nezdinde yapılan başvurulardan bir sonuç alınamamıştı.¹¹

Ahmet Tevfik Paşa'nın hükümeti kurmakta karşılaştığı güçlükleri gören¹² Mustafa Kemal Paşa, Padişaha iletmek üzere, başkâtibi Naci Eldeniz Bey'e bir telgraf çekmiş ve zaman kaybedilmeden barışın yapılmasını, hükümet kuralamadığı takdirde, yeni hükümeti kurma görevinin Ahmet İzzet Paşa'ya verilmesini bildirmişti.¹³ Bir haftalık çabasına rağmen kabinesinde İttihatçılara yer vermek istemeyen Ahmet Tevfik Paşa kabinesini kuramadı.¹⁴ Hükümet bunalımının daha fazla uzamasını istemeyen Padişah, herkesin takdir ve güvenini kazanmış olan, Âyan Meclisi üyesi Birinci Ferik Ahmet İzzet Paşa'yı müşir rütbesi ile 14 Ekim 1918'de sadrazamlığa atadı. Ahmet İzzet Paşa kabinesini şu kişilerden oluşturdu: Harbiye Nezaretine Ahmet İzzet Paşa, Şura-yı Devlet Reisliğine Âyandan Reşit Akif Paşa, Adliye Nezaretine Hayri Efendi, Dâhiliye Nezaretine Fethi Bey, Maliye Nezaretine Cavid Bey, Bahriye Nezaretine Rauf Bey, Hariciye Nezaretine Roma Sefiri Nabi Bey, Maarif Nezaretine Sait Bey, Evkâf-ı Hümayun Nezaretine Âyandan Abdurrahman Şeref Bey, Nafia Nezaretine Ziya Paşa, Ticaret ve Ziraat Nezaretine Nafia Nazırı Ziya Paşa vekâleten, Telgraf ve Posta Nezaretine Abdurrahman Şeref Bey, İaşe Nezaretine Celal Muhtar Bey.¹⁵

Ahmet İzzet Paşa, kabinesinde eski İttihatçılardan pek çok kişiye yer vermişti. Bu da ülkede ittihatçıların nüfuzunu henüz yitirmediğini göster-

7 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 9-10.

8 Ayışığı, **age.**, s. 148-149.

9 **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I**, s. 30.

10 Nurten Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 189.

11 **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I**, s. 30.

12 Tansel, **age.**, 12, s. 14.

13 Ayışığı, **age.**, s. 148-149.

14 Çetin, **age.**, s. 14.

15 **BOA**, DÜİT, 9/38.

mektedir. O, bunun gerekçesini “Particiliğin ülkeye faydadan çok zarar getireceği” düşüncesine dayandırıyor. Bu fikrini Padişaha açıklamış ve onun onayını aldıktan sonra kabinesinde Hayri, Cavit, Fethi ve Rauf Beylere yer vermişti. Mütareke döneminin ilk kabinesi olan bu kabine İttihatçıların “artçı” kabinesi olarak görüldü.¹⁶ 19 Ekim 1918’de meclisteki programını okuyan¹⁷ kabinenin ilk hedefi İtilaf Devletleri ile mütareke yapılmasıydı.¹⁸

Talat Paşa hükûmeti İtilaf Devletleri ile mütareke yapılması için girişimde bulunmuş ancak bu girişim sonuç vermemişti. Ahmet İzzet Paşa’nın İtilaf Devletleri ile mütareke yapılması konusu ile ilgilendiği günlerde Kut’ül-Amâre’de Türk ordusuna esir düşen ve Büyükkada’da esaret günlerini yaşayan İngiliz Generali Townshend, 14 Ekim 1918’de Ahmet İzzet Paşa’dan görüşme talep etti. Townshend, 15 Ekim’de eskiden tanıdığı Rauf Bey’e yaptığı bir ziyarette barış görüşmelerinde arabuluculuk yapabileceğini bildirdi.¹⁹ Kurtuluş için başka çare olmadığını düşünen Ahmet İzzet Paşa, Townshend’in aracılığını kabul etti. Oysaki İngiltere, İtalya ve Fransa Başbakanları 7 Ekim 1918’de Osmanlı Devleti ile yapılacak mütareke şartlarını karara bağlamışlardı.²⁰

Diğer taraftan Ahmet İzzet Paşa’nın kabinesinde İttihatçılara yer vermesi ilk andan itibaren muhalefetin eleştirilerine neden oldu.²¹ İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti’ni “en büyük suç” olarak kabul ettikleri Ermeni Tehcirinden sorumlu tutmaktaydılar. Bunun İtilaf Devletleri tarafından barış müzakerelerinde aleyhte kullanılabileceği düşünülüyordu. Bu nedenle Ahmet İzzet Paşa hükûmetinin ilk icraatı “Ermeni sorunu” konusunu incelemek oldu. Hükûmet, 18 Ekim’de Ermenilerden isteyenlerin sevk edildikleri yerlerden eskiden yaşadıkları yerlere dönmeleri, geride bıraktıkları mal ve mülklere sahip olmaları kendilerine her anlamda kolaylık sağlanması hakkında bir tebliğ yayımlayarak ilgili makamlara gönderdi.²² Bu arada Meclis-i Mebusanda ve Meclis-i Âyanda savaş sorumlularının cezalandırılması hakkında görüşler beyan ediliyor ve müzakereler yapılıyordu. Böylece özellikle Amerika ve Avrupa’da “Ermeni sorunu” dolayısıyla Osmanlı Devleti aleyhinde esen soğuk

16 Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul 1994, s. 67.

17 Ayışığı, **age.**, s. 154-157.

18 Ali Fuat Türkogeldi, **Görüp İştiklerim**, TTK Yay., Ankara 2010, s. 153.

19 Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım**, Truva Yay., İstanbul 2004, s. 62.

20 Tolon, **age.**, s. 94.

21 Ayışığı, **age.**, s. 158-159.

22 Ferudun Ata, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, TTK Yay., Ankara 2005, s. 19-20-21.

rüzgârların ortadan kaldırılabileceği düşünülmekteydi.²³ İstanbul basınında tehcir edilenler için “tehcir edilen vatan evladı” tanımlaması dikkat çekmekteydi.²⁴ Azınlıklar da Osmanlı Devleti’nin savaştan yenik çıkmasını fırsat bilerek harekete geçmişler bu durum Müslümanlar arasında heyecana sebep olmuştu. Hükûmet, azınlıkların ayaklanmasına izin verilmeyeceğini duyurdu ve bazı memurların da görevlerine son verdi.²⁵

Barış müzakereleri sürecinde Sadrazamla görüşen Townshend mütarekenin ana hatları üzerinde Bahriye Nazırı Rauf Bey ile de görüştü, Townshend’in hazırladığı taslak şu hükümleri içermekteydi²⁶:

1-İngiliz donanmasına Boğazların açılması, 2- Irak ile Suriye’nin Osmanlı hükümlerinin altında muhtariyeti, 3-Kafkasya için de böyle bir durumun kabulü, 4-İrak ile Suriye’den üçlü antlaşma ordularının çekilmesi, 5-Avrupa’da Osmanlı sınırlarının Londra Antlaşması’ndaki gibi Midye-Enez hattının olması, 6- İngiliz ve Hintli esirlerin geri verilmesi.

Bu taslak metin Sadrazam ve Rauf Bey tarafından kabul edildi. Bu şartlara Rauf Bey, *Bu şartlar benim düşündüklerimden daha ağır değildir* derken Ahmet İzzet Paşa, şartları *müthiş* olarak değerlendirmişti.²⁷

19 Ekim’de İzmir’e ulaşan General, Midilli’ye geçti ve İngiltere’nin Akdeniz filosu komutanı Amiral Calthorpe ile görüştü. Mütareke konusunda geniş yetkilerle donatılmış olan Amiral, 23 Ekim 1918’de²⁸ Ahmet İzzet Paşa’ya bir telgraf göndererek mütareke görüşmeleri için Türk delegelerinin gönderilmesini istedi. Böylece, hükûmet mütareke imzalama olanağını elde etmiş oldu²⁹ ancak bu kez de görüşmelerde Osmanlı Devleti’ni temsil edecek heyetin başında kimin bulunacağı sorunu ortaya çıktı. Ahmet İzzet Paşa, Padişah’a Nurettin Paşa’nın delege olarak gönderilmesini teklif etti fakat Padişah, bir asker göndermenin doğru olmayacağını söyledi ve bu teklifi geri çevirdi.³⁰ Padişah, damadı Ferit Paşa’nın heyetin başında bulunmasını uygun görmekteydi. Damat Ferit Paşa, daha önce Londra Elçiliği kâtibi iken İngiltere Kralı VII. Edward’ın eski dostu olduğunu bu nedenle heyetin başında

23 Ata, *age.*, s. 19-36.

24 **İkdam**, 20 Teşrinievvel 1334/ 20 Ekim 1918, nr. 779, s. 1.

25 Ayışığı, *age.*, s. 160.

26 Tolon, *age.*, s. 94-95. Bu şartlara Rauf Bey, “Bu şartlar benim düşündüklerimden daha ağır değildir” derken Ahmet İzzet Paşa, şartları “müthiş” olarak değerlendirmişti. Bk. Tansel, *age.*, s. 19.

27 Tansel, *age.*, s. 19.

28 Tolon, *age.*, s. 95-96.

29 Ayışığı, *age.*, s. 164.

30 Necati Fahri Taş, **Nurettin Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 45-46.

bulunmasının fayda sağlayacağını söylemiş ve bu konuda Padişahı ikna etmişti. Ancak Ahmet İzzet Paşa, *Bu adam mecnundur; bu misillü vezâif-i mühimme kendisine nasıl tevdi olunabilir?* diyerek bu fikre şiddetle karşı çıktı. Padişahın ısrar etmesi üzerine de durumu hükûmet üyeleri ile görüştü ve bu gerçekleştiği takdirde istifaya hazır olduklarını Padişaha ilettiler. Bunun üzerine Padişah ısrarından vazgeçmiş ve heyete verilecek talimatta “1-Hilafet, saltanat ve Osmanlı hanedanının hukukunun tamamının korunması, 2- Bazı eyaletlere verilecek muhtariyetin şeklinin siyasi değil, yalnız idari olması, hiçbir çare olmaz da bu muhtariyet siyasi olursa tam bağımsızlığın ehveni şer olacağı, siyasi muhtariyet kabul edilirse İslam âlemine ihanet edilmiş olacağına söylenmesi” şartının yer almasını istemiştir. Böylece savaşın biran önce sonlandırılmasını isteyen ve mütarekeden başka çare bulamayan Padişah, hükûmetin isteğine uygun olarak heyetin başında Damat Ferit Paşa'nın bulunmasından vazgeçmiştir.³¹

Netice itibarıyla mütareke görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni temsil edecek heyette Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Erkân-ı Harbiye kaymakamlarından Sadullah Bey'in yer alması kararlaştırıldı. Heyetin sekreterliğine Ali Fuat Türkgeldi seçildi.³² Heyete İstanbul'dan hareketinden önce sekiz maddelik talimat verildi. Bu talimatın ana hatları şöyledir:

1- Osmanlı Devleti boğazlardan ticaret gemilerinin geçmesine izin verecekti ancak Yunan savaş gemilerinin geçişine izin verilmeyecekti. Bu konuda çok ısrar edilirse İngiliz subaylarının kontrolünde geçiş izni verilebilirdi. Mütareke imzalandıktan sonra bunların boğazları terk etmeleri şartı protokole konacaktı. Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarından girecek olan savaş gemileri iki boğaz arasında iki günden fazla kalmayacak Karadeniz ve Ege Denizi'ne geçeceklerdir, 2-Askerin terhisi hakkındaki teklif kabul edilecektir. 3- İçeride asayişin sağlamak için barış zamanındaki asker miktarını aşmayacak askerî kuvvet silah altında bulundurulacaktır. Orduda bulunan yabancı subaylar ve erler belirli bir zamanda ülkelerine iade edileceklerdir. 4-Dâhilde ve karasularında asayişin sağlanmasını hükûmet taahhüt eder, hükûmete hiçbir şekilde müdahale kabul edilmeyecektir, ülkenin hiçbir noktasına askerî kuvvet gönderilmeyecektir. 5-Karadeniz havzasında Almanların dönüş taarruzlarına ve deniz yolunu tehlikeye sokmaları ihtimaline karşı sahillerimizde ve karasularımızda gerekli önlemlerin alınması bize aittir. 6-Mütarekeyi takiben kara ve deniz ticaret serbestliğini kabul ediyoruz, ülkemize hububat ve gıda maddelerinin ithalini kolaylaştırmayı teklif edeceğiz. 7-Mütarekeden sonra Almanlar, Osmanlı Devleti'ne borç vermeye devam etmeyeceklerinden nakden yardımda bulunulacaktır. 8-Namusumuzu rencide edecek her türlü

31 Orbay, *age.*, s. 89.

32 BOA, HR.SYS, 2305/20, lef 4.

talep reddedilecektir. Almanya, Avusturya-Macaristan talebenin ülkelerine dönmeye mecbur edilmeleri için iki ay süre belirlenecektir. Bu durum bir karşılıklılık ilkesi gerektirse de bu iki ülkedeki Osmanlı tebaası muhtemelen 15-20 bini aştığından özellikle talebenin bu dönemde geri dönmeleri katiyen uygun olmadığından bu yolda yapılan teklif reddedilecektir.³³

Bu talimatı alan Osmanlı heyeti, 24-25 Ekim gecesi “Peyk-i Şevket” harp gemisi ile İstanbul’dan hareket etti. Ertesi gün Bandırmaya, oradan trenle İzmir’e ulaşan heyet, 26 Ekim 1918’de İngilizlerin Liverpool kruvazörüne bindi ve aynı gün akşam saat 9.00’da Mondros Limanı’na vararak görüşmelerin yapılacağı Agememnon zırhlısına geçildi.³⁴

1918 Ekim’ine gelindiğinde İngiltere’nin öncelikli konularından biri, Bulgaristan örneğinden hareketle Osmanlı Devleti savaş dışı bırakılır ve mütareke talep ederse bu devletle hangi şartlarda bir mütarekenin sunulacağı konusuydu.³⁵ İngiliz kabinesi 3 Ekim’de Osmanlı Devleti ile mütareke yapılmasına karar vermiş ve bir mütareke taslağı hazırlamıştı³⁶ ancak bu taslağı İtilaf Devletlerinin de onaylaması gerekiyordu. Bu nedenle 3 Ekim’de hazırlanan taslak, 5 Ekim’de Paris’te İtilaf Devletlerinin temsilcilerinin katıldığı bir konferansta masaya yatırıldı.³⁷ Paris’te son şekli verilen taslak, 11 Ekim’de İngiliz hükümeti tarafından onaylandı.³⁸

1.2. Mütareke’nin İmzalanması

İngiltere tarafından 11 Ekim’de onaylandığını belirttiğimiz mütareke taslağı, 22-24 ve 26 Ekim’de üzerinde son değişiklikler yapıldıktan sonra Amiral Calthorpe’a iletildi.³⁹ Beş oturum sürecek olan mütareke görüşmeleri, 27 Ekim Pazar sabahı saat 9.30’da daha önce Osmanlı delegelerine verilmiş⁴⁰ olan mütareke maddelerinin okunması ile başladı. Amiral Calthorpe ile Rauf Bey, Fransızca konuşamadıkları için görüşmelerde İngilizce kullanılacak fakat İngilizce bilmeyen Reşat Hikmet ve Sadullah Beyler Fransızca

33 Âli Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Güney Matbaacılık, Ankara 1948, s. 32-33. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C III, K IV, TTK Yay., Ankara 1991, s. 740-741.

34 Ayışığı, **age.**, s. 169.

35 Tolga Başak, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 82-86.

36 Başak, **age.**, s. 91.

37 Başak, **age.**, s. 109.

38 Başak, **age.**, s. 115.

39 Başak, **age.**, 127-141.

40 Tansel, **age.**, s. 23.

konuşacaklardı.⁴¹ Salonun bir köşesinde Bahriye Nazırı Rauf Bey, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Yarbay Sadullah Bey ile kâtip Ali Bey [Türkgeldi] bulunuyordu.

Karşı heyette İngilizleri Amiral Arthur Gough-Calthorpe (Doğu Akdeniz Donanma Komutanı ve daha sonra İstanbul'daki ilk İngiliz Yüksek Komiseri), Tuğamiral M. Culme Seymour (İngiliz Ege Filosu Komutanı), Komodor Rudolf Burmester (Calthorpe'un Kurmay Başkanı) ile İngiliz deniz subayı temsil ediyordu. Görüşmelere desteği umulan General Townshend'in katılmaması Osmanlı Devleti heyetinde büyük şaşkınlık yarattı. Yuluğ Tekin Kurat'ın ifadesine göre bu durum *Mondros'ta karşılaşılan acı sürprizlerin ilki olmasına rağmen belki de en hafifiydi.*⁴²

Görüşmelerin ilk gününde önemli bir aşama kaydedildi. Zira toplam yirmi dört maddeden on dokuzu tartışıldı bunlardan dokuzu kesin bir şekilde altısı ise geçici olarak kabul edildi. Geçici olarak kabul edilen altı maddenin kesinlik kazanması da İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin onayına bırakıldı. Ele alınan maddelerden dördü ise anlaşmazlıklar veya içeriklerindeki belirsizlikler nedeniyle bir sonraki güne ertelendi.⁴³

Ali Türkgeldi, 27 Ekim'de İstanbul'a gönderdiği yedi numaralı telgrafta ilk gün yapılan sabah ve öğle oturumları hakkında hükûmeti bilgilendirdi. Telgrafta; mütareke şartlarının müttefikler tarafından daha önce yapılan müzakereler ile belirlendiği maddeler üzerinde düzenleme yapılmasının müttefiklerle yapılacak uzun süreli görüşmelere bağlı olduğu, İngilizlerin ise bundan kaçındığı ifade edilmekteydi. Devamında heyete verilen talimata göre: Amiralin sunduğu şartların kabul edilemeyeceği bunun kendisine söylendiği belirtiliyor ve İngiltere tarafından lehte yapılan düzenleme kabul edildiği veya edilmediği takdirde yani her iki değerlendirmeden birine göre heyete tamamen kabul veya görüşmeleri sonlandırarak yurda dönmeleri yetkisinin verilmesi isteniyordu.⁴⁴

Padişah 27 Ekim 1918 tarihli telgrafın kendisine gösterilmesi üzerine şöyle demişti: *Bu şartları çok ağır olmalarına rağmen, kabul edelim. Öyle tahmin ederim ki, İngilizlerin Doğuda asırlarca devam eden dostluğu ve lütufkâr siyaseti değişmeyecektir. Biz onların müsamahasını daha sonra elde ederiz.*⁴⁵

28 Ekim'de görüşmelere devam edildi. Amiral, müzakerelerin uzama-

41 Türkgeldi, *age.*, s. 33.

42 Başak, *age.*, s. 143.

43 Başak, *age.*, s. 159.

44 Türkgeldi, *age.*, s. 55-56.

45 Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, C I, TTK Yay., Ankara 2008, s. 13.

sından şikâyetçiydi. Ancak Osmanlı Devleti delegeleri İstanbul'a danışmadan hareket etmeme konusunda kararlı bir tutum sergilemekteydiler. Bununla birlikte heyet üyeleri oldukça ümitsizdi. Bu durum heyetin 28 Ekim 1918 tarihinde İstanbul'a gönderdiği bir telgrafta *bazı mevaddın şiddetini cüz'i ta-dilden başka bir şey yaptırılmadı* sözleriyle belirtilmekteydi. Telgrafta ayrıca Amiralın mütarekenin biran önce imzalanmasını istediği ifade ediliyordu.

Heyet İstanbul'a gönderdiği 29 Ekim 1918 tarihli bir telgrafta da kendilerine çok ağır şartlar sunulduğunu, düzeltmek için ellerinden geleni yaptıklarını ancak müttefikler arasında daha önce hazırlanan bu talepler karşısında sadece bazı ufak düzeltmeler yapılmasını sağlamaktan öteye gidemediklerini dile getiriyordu.⁴⁶

29 Ekim Salı günü saat 9.00'da bir araya gelinmesi kararlaştırılmış ise de şiddetli fırtına dolayısıyla⁴⁷ Osmanlı Devleti heyetinin İstanbul'dan istedikleri talimatın henüz gelmediği Amirale iletildi ve müzakereler 30 Ekim'e ertelendi. 30 Ekim günü görüşmeler Çarşamba günü saat 9.10'da başladı. Rauf Bey mütarekenin kimin adına imzalanacağını sordu, Amiral, kendisi tarafından İngiltere ve müttefik devletler adına imzalanacağını söyledi.⁴⁸ Mütareke saat 10.03'te imzalandı.⁴⁹

Son şekli ile mütareke koşulları şöyledir:⁵⁰

1-Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının açılması ve Karadeniz'e geçiş sağlanması. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları kalelerinin Müttefiklerce işgal edilmesi.

2-Türk sularındaki bütün mayın tarlalarının, torpido kovanlarının ve başkaca engellerin yerlerinin gösterilmesi ve bunların taranması ya da kaldırılması için istenebilecek yardımın yapılması.

3-Karadeniz'deki mayınlara ilişkin eldeki bütün bilgilerin verilmesi.

4-Müttefik savaş tutsakları ile gözaltındaki ya da tutsak Ermenilerin tümünün İstanbul'da toplanarak hiçbir koşula bağılı olmaksızın Müttefiklere teslim edilmesi.

5-Sınırların denetlenmesi ve iç düzenin korunması için gerekli olan birlikler dışında Türk ordusunun derhal terhis edilmesi.

46 Türkgeldi, *age.*, s. 56-57.

47 Başak, *age.*, s. 174.

48 Türkgeldi, *age.*, s. 49-50.

49 Türkgeldi, *age.*, s. 62.

50 Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 1-5.

6-Türk kara sularında ya da Türkiye'nin işgalindeki sularda bulunan bütün savaş gemilerinin teslim edilmesi; Türk kara sularında kolluk ya da benzeri amaçlar için gerekli görülebilecek birtakım küçük gemiler dışında, bu gemilerin belirtilecek Türk limanında ya da limanlarında gözaltına alınması.

7-Müttefiklerin kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması.

8-Şu sırada Türk işgali altında olan bütün limanların ve demirleme yerlerinin Müttefik gemilerince özgürce kullanılması ve düşman tarafından kullanılmasının önlenmesi. Aynı koşullar ticaret ve ordunun terhis amaçları için Türk sularında bulunan Türk ticaret gemilerine de uygulanacaktır.

9-Bütün Türk limanlarında ve tersanelerinde her türlü gemi onarımı kolaylıklarından yararlanılması.

10-Toros tünel sisteminin müttefiklerce işgali.

11-Türk birliklerinin Kuzeybatı İran'dan savaş öncesi sınırların gerisine derhal çekilmeleri daha önce buyrulmuş bulunmaktadır; bu buyruk yerine getirilecektir. Kafkasya-Ötesi'nin bir bölümünün Türk birliklerinden boşaltılması daha önce buyrulmuş bulunmaktadır; bu bölgenin geri kalan bölümünün boşaltılması, oradaki durum Müttefiklerce incelendikten sonra gerek görülürse yapılacaktır.

12-Türk hükümetinin haberleşmeleri dışında, bütün telsiz, telgraf ve kablo istasyonlarının Müttefiklerce denetim altına alınması.

13-Denizciliğe, askerliğe ve ticarete ilişkin her türlü gereçlerin yok edilmesinin yasaklanması.

14-Ülkenin gereksinimleri karşılandıktan sonra, Türk kaynaklarından kömür, akaryakıt ve deniz gereçleri satın alma kolaylıkları verilmesi.

Yukarıda sayılan maddelerden hiçbiri dışa satılmayacaktır.

15-Kafkasya-Ötesi demir yollarının şu sırada Türk denetimi altında bulunan bölümlerini de içermek üzere, halkın gereksinimleri gereği gibi göz önünde tutulmak koşuluyla, tüm olarak Müttefik makamlarının diledikleri gibi kullanımları altına konulması gereken bütün demir yolları üzerinde Müttefik Denetleme Görevlilerinin yerleştirilmesi.

Bu hüküm Batum'un Müttefiklerce işgalini de kapsar. Türkiye, Bakü'nün Müttefiklerce işgaline hiçbir karşı çıkışta bulunmayacaktır.

16-Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta bütün garnizonların en yakın Müttefik komutanına teslim olmaları ve Beşinci maddede saptanacak olan düzenin korunması için gerekenler dışında, bütün birliklerin Kilikya'dan çekilmeleri

17-Trablus ve Bingazi'deki bütün Türk subaylarının en yakın İtalyan garnizonuna teslim olmaları. Türkiye, teslim olma buyruğuna uymazlarsa, bu subaylara ikmal gönderilmesinin ve kendileriyle haberleşmenin kesilmesini sağlamayı yükümlenir.

18-Mısırata'yı da içermek üzere Trablus ve Bingazi'de işgal edilen bütün limanların en yakın müttefik garnizonuna teslimi.

19-Denizci, asker ve sivil bütün Almanların ve Avusturyalıların bir ay içinde Türk ülkelerinden çıkartılması; uzak bölgelerdekilerin de olabildiğince erken bir tarihte çıkartılması.

20-Beşinci madde gereğince terhis edilecek Türk ordusu bölümünün taşıtlarını da içermek üzere, araç ve gereçlerinin, silahlarının ve cephanesinin kullanılış biçimi konusunda verilebilecek buyrukların yerine getirilmesi.

21-Müttefiklerin çıkarlarını korumak için Türk Donatım Bakanlığına bir müttefik temsilcisinin bağlanması. Bu temsilciye bu amacın gerektirdiği bütün bilgilerin verilmesi.

22-Türk tutsaklarının Müttefik devletler buyruğunda tutulması. Askerlik bakımından çağdışı Türk sivil tutsakların salıverilmesi konusu göz önünde tutulacaktır.

23-Türkiye bakımından Merkez Devletleri ile bütün ilişkilerin kesilmesi zorunluluğu.

24-Altı Ermeni ilinde karışıklık çıkarsa, Müttefikler bu illerin herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını ellerinde tutarlar.

25-Müttefiklerle Türkiye arasında düşmanca eylemler 31 Ekim 1918 Perşembe günü, yerel saatle öğleden başlayarak kesilecektir.

İmzadan sonra Rauf Bey, yaptığı konuşmasında mütarekenin şartlarının ağır olduğunu, bununla beraber bu şartları sadakatle yerine getirmeye çalışacaklarını, İngiliz devlet ve milletinin imzalarına sadık, vaatlerinde vefakâr olduklarına itimat ettiğini, bu inancın üzerlerine düşen görevi yapmada kendilerine cesaret verdiğini söyledi. Amiral Calthorpe ise mütarekenin bütün maddelerine dikkat ve itina ile riayet edileceğini tekrar onayladığını söyledi ve etrafındakilere dönerek *Efendiler, İngiltere daima imzasına riayet ve sadıkane hareket eder, değil mi? diye sormuştur onlarda hep bir ağızdan "Evet efendim demişlerdir dedi. Bayur'un da belirttiği gibi Amiral, eğer bırakışma-maddelerine ve size verdiğim sözlü yarım yamalak inancalara bağlı kalacağız deseydi Türk heyetini aldatmış olurdu ancak böyle bir şey söylemiyordu.*⁵¹

Mütarekenin imzalanmasından sonra Rauf Bey aynı gün İstanbul'a gönderdiği telgrafta özetle şu açıklamaya yer verdi: *Telafigi mümkün olmayan*

51 Bayur, *age.*, s. 758.

ve feci sonuçlara sebep olacak münasebetin kesilmemesi için mütarekeyi bu gece imzaladık. Yarın yani 31 Ekim'de yerel saat ile bütün cepheelerde silah bırakılması için büyük devletlerin kumandanlıklarına emir verilmiştir. Sizin tarafınızdan da gereken yerlere emir verilmesi rica edilir. Bu gece hareket ederek yarın İzmir'e varılacaktır.⁵²

Mondros'a gönderilen mütareke maddeleri yirmi dört madde olup bir de "muhasemat" yani düşmanlık sona erdirilecektir maddesi ile yirmi beş olmuştur. Maddelerin çoğunda yer alan belirsizliğin daha sonra Osmanlı Devleti aleyhinde kullanılmak üzere konulduğu açıktır. İngiltere'nin amacının zaman kaybetmeksizin uygun gördükleri şartlarda bir mütarekenin imzalanması olduğu ve bu hedeflerine ulaştıkları görülmektedir. Birinci ve yedinci maddelerin en kapsamlı maddeler olduğu görülmektedir. Yirmi dördüncü maddede, "vilayat-ı sitte" tabirine karşılık İngilizce orijinal metinde *the six Ermenian vilayets* ifadesinin kullanılması mütarekenin şartlarının ne kadar ağır olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı heyetinin direnmeleri ve tadilat talebi Amiral tarafından yumuşak bir şekilde geçirtilmiş bir taraftan da mütarekeyi imzalamaktan başka çareleri olmadığı sık sık ifade edilmiştir. İstanbul'dan mütarekeyi imzalamaları için tam yetki verilen heyet, yukarıda görüldüğü gibi bazı ufak düzeltmeleri kabul ettirmekten öteye gidemedi. Mütarekenin bir de gizli kısmı vardı. Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Amiral Calthorpe, bu gizli kısımları içeren mektubu Rauf Bey'e vermiştir.⁵³

1.3. Mütareke'nin Uygulanışı

1 Kasım'da İstanbul'a ulaşan Rauf Bey, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'yı ziyaret etti ona mütareke müzakereleri hakkında bilgi verdi ardından mütarekenin bazı maddelerinin yanlış yorumlanmaması amacıyla Amiralin kendisine verdiği mektubu takdim etti. Ahmet İzzet Paşa'nın Sultan Vahdettin'in müzakerelerin detayını beklediğini söylemesi üzerine de Padişahla görüşmek üzere Dolmabahçe Sarayı'na gitti⁵⁴ ancak Padişah, hasta olduğunu ileri sürerek Mondros'tan dönen heyeti kabul etmemiştir.⁵⁵

Rauf Bey, açıklamalarının olduğu gibi yayımlanmaması kaydıyla basına demeç verdi ancak mütareke görüşmelerinin detayına girmekten kaçındı. Bunun gerekçesi olarak da, mütareke ile ateşkesin yapıldığını fakat bunun tam barış olmadığını gösterdi. Ona göre her an çıkması muhtemel tehlikeler

52 Türkgeldi, *age.*, s. 63.

53 Bayur, *age.*, s. 751.

54 Orbay, *age.*, s. 160-161.

55 Simavi, *age.*, s. 278.

vardı asayiş ve güvenliğin korunmasına dikkat edilmeliydi.⁵⁶ Orbay, açıklamasında ...*Bu mütareke ile devletimizin istiklali, saltanatın Padişahın hukuku tamamıyla kurtarılmıştır... İngilizlerin Osmanlıları yaşatma fikrinde olduklarına inanıyorum. İstanbul'a tek bir düşman askeri çıkmayacak, Adana işgal edilmeyecektir* diyerek mütarekeden duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.⁵⁷

Ahmet İzzet Paşa, mütarekenin imzalandığını öğrenir öğrenmez, Mebusan Meclisinin gizli oturumunda yaptığı konuşmada mütareke hükümlerinin ılımlı olduğunu ileri sürerek oy birliği ile onaylanmasını sağlamıştır. 2 Kasım 1918'de vilayetlere, mutasarrıflıklara ve kolordu komutanlarına gönderdiği genelgede mütarekeden duyulan sevinci yansıtmaktaydı. Mütarekenin Türkler lehine olduğuna inanılıyordu. Nitekim basında da mütareke şartlarının diğer yenilen İttifak Devletleri ile imzalananlardan daha hafif şartlar taşıdığı⁵⁸ İstanbul'un ve Anadolu'nun işgalinin talep edilmediği ifade ediliyordu. Dolayısıyla Mütareke'nin imzalandığı gün ülkenin her tarafında sevinç yaratmıştı.⁵⁹ 30 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı'na atanan Mustafa Kemal Paşa mütareke hükümleri kendisine tebliğ edildikten sonra⁶⁰ gerçeği bütün açıklığı ile görmüştü ve mütareke ile ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyordu: *Devlet-i Osmaniye bu mütarekename ile kendini bilâ kayd-ü şart düşmanlara teslim etmeye muvafakat etmiş değil, düşmanların memleketi istilâsı için onlara muavenet vaat etmiştir....*⁶¹

Bu arada Ahmet İzzet Paşa Hükûmetini zora sokan bir gelişme yaşandı. 2 Kasım 1918'de Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile bir kısım İttihat ve Terakki liderinin bir Alman gemisiyle İstanbul'dan kaçtıkları haberi basına yansıdı.⁶² Ahmet İzzet Paşa'ya bıraktıkları mektupta, amaçlarının ülkeye hizmet etmek olduğu ve yabancı etkisi ortadan kalkınca yurda gelip hesap vereceklerini yazmışlardı.⁶³ 28 Ekim 1918'de Divaniye Mebusu Fuat Bey, Meclise Sait Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkleri hakkında bir takrir vermişti. Bu takrir üzerine, tahkikat yapmak üzere bir kura çekildi ve

56 Orbay, *age.*, s. 162-163.

57 Zekeriya Türkmen, "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XVIII, S 53, Temmuz 2002, s. 330-331.

58 **İkdam**, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918, nr. 7803, s. 1.

59 Salâhi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I**, TTK Yay., Ankara 1973, s. 8-10.

60 Tansel, *age.*, s. 37.

61 Bayur, *age.*, s. 759.

62 **İkdam**, 2 Teşrinisani 1334/2 Kasım 1918, nr. 780, s. 1.

63 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü I**, TTK Yay., Ankara 1993, s. 8. Talat Paşa bir Ermeni tarafından 15 Mart 1921'de Berlin'de, Cemal Paşa 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te öldürülecek, Enver Paşa ise 4 Ağustos 1922'de Tacikistan'da bir çarpışmada ölecektir.

bu vazife Beşinci Şube'ye verildi⁶⁴ ve kabine üyelerinin Meclis-i Mebusan tarafından 5. Şubede sorgulanmaları kararlaştırıldı. Sorgulamalara 9 Kasım 1918'de başlandı ve son toplantı 19 Aralık 1918'de sona erdi. Bunun sebebi sorgulamaların bitmesi değil, Padişahın 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusanı feshetmesi olacaktı. Böylece eski kabine üyelerinin Divan-ı Âli'de sorgulanmaları işi de sonuçsuz kalacaktı.⁶⁵

İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçışı ile savaş sorumlularının cezalandırılması hakkında Mecliste hükûmete yönelik yapılan eleştiriler, şiddetlendi. Basın ve kamuoyu, hükûmeti bu kaçışa göz yummakla suçlamaktaydı. Oysaki hükûmet, “Suçluların İadesi Antlaşması”nın beşinci maddesi gereğinde kaçanların iadesini Almanya'dan talep etmişti. Ancak bu konuda hükûmetin yavaş hareket ettiği eleştirilerin bir gerekçesini oluşturmaktaydı.⁶⁶ Almanya 2 Aralık 1918'de Paşaların teslimini reddedecektir.⁶⁷ İtilaf Devletlerinin sempatisini kazanmak isteyen Saray çevrelerinde de bu durum olumsuz etki yarattı.⁶⁸

Gazetecilerin hükûmete yaptıkları eleştiriler ve hücumlar gün geçtikçe arttı. Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti birçok icraatında acizlikle suçlandı. Hükûmetin İttihatçıların arzularını yerine getirmek için işbaşında olan bir “pusu” kabinesi olduğu, yıllarca milleti aç, sefil ve perişan edenleri kaçırdığı söyleniyordu. Bundan sonra kabine değişse de önemi olmayacaktı zira kabinenin görevi çoktan sona ermişti.⁶⁹

Mondros Mütarekesi'ni Osmanlı Devleti adına imzalayan Rauf Bey, anılarında *dört yıl süren savaşın tahammül edilmez musibetleri, insanca büyük kayıplara ve emsalsiz fedakârlıklara rağmen milletin ve ülkenin kurtulmaması, bunca vaatlerin ve ümitlerin boşa çıkması ve nihayet devleti müstakilen idare edenlerin başlıcalarının bir gece yarısı sessizce İstanbul'dan uzaklaşıp gidişleri istisnasız her vatandaşı çileden çıkarmıştı. Sadrazam İstanbul'da asayişin korunamayacağı bu nedenle de kargaşalıkların çıkacağından endişe duymaktaydı* demektedir.⁷⁰

5 Kasım 1918'de orduların terhis ile ilgili Padişah iradesi çıktı⁷¹ ve terhis talimatnamesi 8 Mart'ta gazetelerde yayımlandı.⁷² Buna göre ilk kabile olarak

64 Ata, *age.*, s. 36.

65 Ata, *age.*, 39-43.

66 Ata, *age.*, s. 35.

67 Jaeschke, *Koronoloji*, s. 9.

68 Hüseyin Kazım Kadri, *Bir Milletlin Dirilişi*, İstanbul 2008, s. 240.

69 “Firariler ve Kabine”, *İkdam*, 6 Teşrinisani 1334/6 Kasım 1918, nr. 7807, s. 2.

70 Orbay, *age.*, s. 181.

71 Sarıhan, *age.*, s. 12.

72 “Terhis Talimatnamesi”, *İkdam*, 10 Teşrinisani 1334, nr. 7811, s. 2.

1880-1884 doğumlular bırakılacaktı. Hükûmet, silahlıındaki 400.000 erin yaklaşık 10/9'unu ülkelerine göndermekte büyük güçlük çekecek erler açlık ve yoksulluk içinde köylerinin yolunu tutacaklardır.⁷³

6 Kasım 1918'de⁷⁴ İzmir Limanı'nın açılmasını sağlamak, İtilaf Devletlerinin çıkarlarını korumak, asayişi sağlamak için İzmir'e gelen Binbaşı Alan Dickson yönetimindeki İngiliz savaş gemisi Rumlar tarafından sevgi gösterileri ile karşılandı. Her yere Müttefik Devletler ve Yunan bayrakları asılmıştı.⁷⁵ Bunun üzerine İzmirli bazı aydınlar bir toplantı yaparak İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyetini kurma hazırlıklarına başlamışlardı. İzmir Valisi Nurettin Paşa ve Dickson birer bildiri yayımlayarak bu gösterileri kınadılar.⁷⁶

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün Selanik'te Fransız Generali Franchet D'Esperey, Mondros'ta Amiral Calthorpe, Suriye'de İngiliz Amiral Allenby, Irak'ta İngiliz Generali Karsel, Hazar Denizi kıyılarında İngiliz Generali Thomson, Türkiye'yi işgal için hazır durumda bekliyorlardı. Önce General Karsel harekete geçti ve mütarekeden bir gün sonra Musul'u işgale kalktı. General Allenby, 3 Kasım'da İskenderun'u işgal edeceğini bildirdi, Irak'taki İngiliz kuvvetleri Musul'u işgal için 6. Orduyu tazyike başladılar. 6 Kasım'da Boğazların temizlenmesine başlandı, 7 Kasım'da müttefik donanması, yardımcı gemileriyle Çanakkale Boğazı'nı geçtiler. Bu arada İngiliz Albayı Muerphi, işgal ordusunun öncüsü olarak 7 Kasım'da İstanbul'a gelmişti.⁷⁷ 8 Kasım 1918'de Musul hükûmet konağına İngiliz bayrağı çekildi.⁷⁸

Ahmet İzzet Paşa, 6 Kasım'da Mısır'da bulunan Amiral Calthorpe aracılığıyla Yemen, Asir ve Medine kumandanlarına teslim olmalarını emretti. Medine Muhafızı Fahrettin Paşa emre uymayacaktı. 26 Aralık'ta verdiği cevapta, Padişah buyruğu isteyecekti.⁷⁹ 9 Kasım'da İskenderun'u işgal eden İngilizler aynı gün Seddülbahir ve Kumkale'ye kuvvet çıkararak Çanakkale Boğazı'nın her iki yanını işgal ettiler.⁸⁰ Hükûmet İngilizlere karşı sert davranılmasını sakıncalı görüyor ve onlara zorluk çıkarılmazsa bunun barış konferansında

73 Sarıhan, *age.*, s. 12.

74 Gotthard Jaeschke, Dickson'un İzmir'e geliş tarihi olarak 4 Kasım 1918'i vermektedir. Bk. Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 2.

75 Yücel Özkaya, **İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011, s. 20.

76 Sarıhan, *age.*, s. 14.

77 Sabahattin Selek, **Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)**, Örgün Yay., 3. Baskı, İstanbul 2002, s. 105.

78 Jaeschke, *age.*, s. 3.

79 Sarıhan, *age.*, s. 14.

80 Kocatürk, *age.*, s. 6-7.

Osmanlı Devleti lehine olacağını düşünüyordu. Bu arada Ahmet İzzet Paşa, 7 Kasım'da Yıldırım Orduları Grubu ile 7. Ordu Karargâhını lağvetti.⁸¹

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan İtilaf Devletlerinin baskısı altında bulunan Padişah, Ayan Meclisi Reisi Ahmet Rıza Bey aracılığıyla İttihatçıların devamı olarak görülen kabineden bazı nazırların çıkarılmasını istedi. Padişahın kabineden ayrılmasını istediği kişiler Cavit, Hayri ve Fethi Beylerdi. O bilhassa Fethi Bey'in kabinede bir dakika bile kalmasının uygun olmayacağını, aksi halde hükûmetin istifasını bildirdi. Bu talebi anayasaya aykırı bulan⁸² Ahmet İzzet Paşa ise 8 Kasım'da Padişaha istifasını sundu.⁸³ Böylece 25 gün süren Ahmet İzzet Paşa'nın sadrazamlığı sona ermiş oluyordu. Ahmet İzzet Paşa, 10/11 Kasım 1918'de Mustafa Kemal Paşa'ya sadareten çekildiğini ve İstanbul'a gelmesinin iyi olacağını bildirdi.⁸⁴ Aynı gün Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığından ayrılan Mustafa Kemal Paşa, görevini Nihat [Anılmış] Paşa'ya bırakarak İstanbul'a hareket etti.⁸⁵ Bu arada Padişahın yeni kabineyi kurmakla görevlendirdiği Ahmet Tevfik Paşa, 11 Kasım 1918'de kabinesini kurmuştu.⁸⁶

İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Bahriye Nazırı Rauf Bey ile görüştü. Bu görüşmede Rauf Bey'den kabinenin neden istifa ettiğine dair bilgi aldı ve bu durumdan duyduğu memnuniyetsizliği *keşke istifa edip çekilmeseydiniz* sözleriyle dile getirdi. Mustafa Kemal Paşa, Ahmet İzzet Paşa ile de görüştü. Bu görüşmesinde Ahmet Tevfik Paşa kabinesini oluşturmamak ve Ahmet İzzet Paşa başkanlığında yeni bir kabine kurmak düşüncesinde olduğunu söyledi ve yeni bir kabine listesi oluşturdu. Sadaret konağında verilen bu karardan sonra çalışmalara başladı. Mustafa Kemal Paşa, kabinenin Meclisten güvenoyu almasını engellemek amacıyla, güvenoyu oylamasının yapılacağı gün Fındıklı'daki Meclis-i Mebusan binasına gitti. Orada eskiden tanıdığı bazı Mebus arkadaşları ile görüştü ve kabineye güvenoyu verilmesi kanaatinde olduğunu söyledi. Bazı Mebuslar kabineye güvenoyu vermedikleri takdirde Meclisin dağıtılacağını, ancak kabineye güvenoyu verilirse zaman kazanacaklarını ve bu sürede faydalı işler yapılabileceği fikrini ileri sürdüler. Mustafa Kemal Paşa'ya göre ise kabineye güvenoyu verilse de Meclis zaten dağıtılacaktı madem sonuç bu olacaktı kabineye güvensizlik oyu vererek zaman kazanmak daha uygun olacaktı. Mebusların önemli bir

81 Tansel, *age.*, s. 39-40.

82 Tansel, *age.*, s. 43.

83 Ayışığı, *age.*, s. 186-191.

84 Falih Rıfık Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Mustafa Kemal'in Ağzından Vahidettin*, Pozitif Yay., İstanbul 2005, s. 88.

85 Çetin, *age.*, s. 189-193; Kocatürk, *age.*, s. 6-7.

86 Çetin, *age.*, s. 193; BOA, DÜİT, 9/42 1337 S 09, *Takvim-i Vekayi*, 12 Teşrinisani 1334/12 Kasım 1918, nr. 3392, s. 1.

kısmı Meclis binasının salonlarından birinde toplandılar ve Mustafa Kemal Paşa onlara kabineye kesinlikle güvensizlik oyu vermelerini önerdi. Oradaki Mebuslar bu fikri kabul ettiler ve oylama yapılan salona geçtiler. Oylama sonucunda Ahmet Tevfik Paşa kabinesi çoğunlukla güvenoyu aldı.⁸⁷ Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın bu konudaki çabaları neticesiz kaldı.

Ahmet Tevfik Paşa hükûmeti şartları çok ağır bir mütareke ile karşı karşıya idi.⁸⁸ Zira 13 Kasım 1918'de 61 parçadan oluşan müttefik harp gemisi İstanbul Limanı'nda demirlemişti.⁸⁹ İstanbul'a gelen bu gemileri havadan iki İngiliz uçağı desteklemekteydi. Aynı gün gemi sayısı 73'e ulaşmış birkaç gün içerisinde bu sayı 167'yi bulmuştur. Harbiye Nezareti, gemilerin boğazlardan geçişi sırasındaki olası bir çatışmanın önüne geçmek ve donanmanın serbestçe geçişini kolaylaştırmak amacıyla 13 Kasım 1918'de İstanbul Limanı'nı sabah saat 8.00 ile öğleden sonra saat 14.00 arasında deniz trafiğine kapattı.⁹⁰ Derhal karaya asker çıkaran müttefik devletler İstanbul'un belli başlı yerlerini ve Boğaziçi'ni işgal ettiler. İki gün içinde bütün Karadeniz Boğazı, İtilaf Devletlerinin kontrolüne geçmişti. Öte yandan 9 Kasım'da, Trakya'ya 1 Fransız alayı gelmişti. Fransızlar, Uzunköprü-Sirkeci demir yolu boyunca yerleşip, hattın kontrolünü de ele almış bulunuyorlardı. Aynı gün General Allenby kuvvetleri de İskenderun'a girmişti.⁹¹ İstanbul'a giren işgal kuvvetleri gemileri arasında Yunan harp gemilerinin de bulunması Hristiyanlar ve özellikle Rumlar arasında taşkınlıklara yol açıyordu.⁹² İtilaf Devletleri ve Yunanistan'a ait rozet, kokart ve bayrakları taşıyan gayrimüslim halkın bu tutumu Müslüman halk üzerinde derin bir üzüntüye sebep olmuştu.⁹³ İtilaf Devletleri subayları *Türklerin artık hükmü kalmadı, İstanbul'da hâkim biziz* diye bağır-maktaydılar.⁹⁴

Mütareke koşullarına aykırı olarak İstanbul'un 13 Kasım 1918'de İtilaf Devletlerinin kontrolüne girmesi, basın, siyasi çevreler, kamuoyu ve Mebusan Meclisinde büyük bir şaşkınlık yarattı. İtilaf Devletleri donanmasının boğazlar istihkâmlarına yerleştiği sırada Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'a gelmişti. İşgal kuvvetlerinin çoğunluğunu İngilizler oluşturmaktaydı. Bunlardan 2.000 kişi Beyoğlu'ndaki kışlalara, yabancı okul ve hastane gibi kurumlar ile bazı otel ve binalara yerleşmişlerdi. Geriye kalan kuvvetler ise Rumelikava-

87 Çetin, *age.*, s. 201-202; Atay, *age.*, s. 89-90.

88 Çetin, *age.*, s. 217; Basri Danışman, *Artçı Diplomat*, İstanbul 1998, s. 92.

89 Çetin, *age.*, s. 218; *Sabah*, 26 Teşrinisani 1334/26 Kasım 1918, nr. 10426, s.1.

90 Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 8.

91 Selek, *age.*, s.105.

92 Türkmen, *age.*, s. 340-341.

93 Bozkurt, *age.*, s. 9.

94 *Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I*, s. 182.

ğı, Yenimahalle ve Büyükdere'den Bebek'e kadar uzanan sahadaki karakollara konaklanmışlardı.⁹⁵ Bu işlemler sırasında Türklerin hanelerine tecavüz edilmekte, İtilaf Devletleri subayları tarafından beğenilen özel mülklere el konulmakta ve yolsuzluklar yapılmaktaydı.⁹⁶ Enver Paşa'nın eşi olduğu için Naciye Sultan'ın Kuruçeşme'deki yalısı Fransız Başkomutanı General Franchet d'Esperey tarafından işgal edilmiş, Naciye Sultan İstanbul'da henüz işgal edilmeyen sadaret konağına nakledilmişse de orasının da bir süre sonra işgali üzerine oradan da çıkarılmıştı.⁹⁷ İngilizler bazı binaları sadece askerinin ikâmeti için değil, zorla Müslümanlaştırdıklarını iddia ettikleri Ermeni çocukları için yetimhane olarak tahsis etmekteydiler.⁹⁸ İşgal kuvvetleri, İstanbul'u daha sıkı kontrol altında tutmak için polis, sağlık, gıda, cezaevi, sansür ve telgraf denetimi levazım, pasaport, donanma ve ordu komisyonları ile liman denetimine el koymaktaydılar.⁹⁹ Böylece İstanbul mütareke koşullarına aykırı olarak fiilen işgal edilmişti. Bu sırada İstanbul'da olduğunu belirttiğimiz Mustafa Kemal Paşa, 22 Kasım 1918'de Cuma selamlığını takiben Padişah ile mütarekeden sonraki siyasi durum hakkında bir görüşme yapmıştır.¹⁰⁰

İşgallerin başlamasıyla başta İstanbul olmak üzere ülkede tam bir karışıklık hâkimdi. Zira bir taraftan ordular terhis edilip ellerindeki silah, teçhizat ve malzemeye el konulmakta diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya ve Avusturya-Macaristan askerî kuvvetlerinin sevki, savaş sırasında yerlerinden ayrılan göçmenlerin eski yerlerine yerleştirilmeleri işlemleri gerçekleştirilmekteydi. Yukarıda da belirtildiği gibi işgal hareketleri Ermeni ve Rumlar tarafından Türkler aleyhine kullanılmaktaydı. Karadeniz kıyıları ve Trakya'da Rum çeteleri faaliyetliydi. Savaşta türeyen eşkiya ve çetecilik gittikçe artmıştı, soygunlar yapılmakta cinayetler işlenmekteydi.¹⁰¹ İstanbul'da baş gösteren bu ciddi asayişsizliklerin ortaya çıkmasında hapisneden kaçanların sayısı etkiliydi. 16 Kasım 1918 tarihi itibarıyla bu sayı 100.000'den fazlaydı. Anadolu'da büyük bir huzursuzluk baş göstermişti.¹⁰² İstanbul'un değişik yerlerindeki işgal kuvvetlerinin halka yönelik saldırı ve baskıları halkı bezdirmişti.¹⁰³ İstanbul'a yakın bölgelerde bazı İtilaf Devletle-

95 Türkmen, agm., s. 334-335.

96 Türkmen, agm., s. 340.

97 Mustafa Budak, "Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)", **İlmi Araştırmalar**, 5, İstanbul 1997, s. 83-85.

98 Bozkurt, age., s. 19.

99 Türkmen, agm., s. 337.

100 Mustafa Kemal Paşa-Vahdettin görüşmeleri: 15 Kasım 1918, 22 Kasım 1918, 20 Aralık 1918, 15 Mayıs 1919 ve 16 Mayıs 1919 olmak üzere altı bulmaktadır. Kocatürk, age., s. 10.

101 Selek, age., 106-107.

102 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, İstanbul 1991, s. 60-61.

103 Bozkurt, age., s. 134.

ri askerleri Müslüman köylerini basıyorlardı.¹⁰⁴

İtilaf Devletlerinin yoğun baskıları altında kalan Ahmet Tevfik Paşa kabinesi, bir taraftan asayiş ve huzuru sağlamaya çalışıyor diğer taraftan da İtilaf Devletlerinin aşırı ve haksız talepleriyle karşılaşılıyordu. Fransız Amirali Amet ve General Bunoust, İstanbul’da bulunan deniz kuvvetleri için hükûmetten 120.000 ve Fransız ordusunun aralık ayı masrafları için de 200.000 lira talep etmiş ve hükûmet büyük mali sıkıntılar içinde bulunulmasına rağmen bu haksız talebi kabul etmişti.¹⁰⁵ İngilizler de bu konuda Fransızlardan geri durmuyorlardı.¹⁰⁶ Osmanlı Devleti’nin savaş sırasında İtilaf Devletleri vatandaşlarına yönelik koyduğu ticaret yapma, mal varlığına el koyma gibi kısıtlamalar, mütarekenin imzalandığı tarihten itibaren İtilaf Devletlerinin talepleri doğrultusunda ortadan kaldırılmıştı.¹⁰⁷

İstanbul’un fiilen işgalinden sonra ilk kez 18 Kasım 1918’de toplanan Meclis-i Mebusanda kabine eleştirilerin hedefi oldu. Bu tepkilerin ardından hükûmet, 19 Kasım 1918’de İstanbul’daki İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserlerine işgalin haksız olduğuna dair bir nota¹⁰⁸ verdi ve protestoda bulundu. Ancak bu protesto İtilaf Devletleri nezdinde olumlu bir netice vermedi.¹⁰⁹ İtilaf Devletlerinin mütareke hükümlerine aykırı haksız talepleri karşısında halkın duyduğu hoşnutsuzluk her geçen gün arttı. Hükûmet, hem mütareke hükümlerini yorumlamak hem de bunların sağlıklı bir şekilde uygulanmasını sağlamak için İtilaf Devletlerinin askerî üyelerinin yer aldığı “Muhtelit Mütareke Komisyonu” adıyla bir komisyon kurdu.¹¹⁰ Ayrıca sulh hazırlıkları çerçevesinde mütarekenin ardından Paris’te toplanacak barış konferansı için hazırlık mahiyetinde çalışmalar yapmak üzere bazı komisyonlar kuruldu.¹¹¹ Hükûmet bir taraftan da I. Dünya Harbi’nde gayrimüslimlere yönelik getirilen kısıtlamaları ortadan kaldırmak amacıyla Ermeni ve Rumların iade ve iskânları meselesi ile ilgileniyordu.¹¹² Ayrıca mütarekenin beşinci maddesi gereğince ordunun terhisi işlemleri gerçekleştirilmekteydi. 7

104 Budak, agm., s. 93.

105 Tansel, age., s. 60-61.

106 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, C I, Ankara 1959, s. 13.

107 Age., s. 135-137.

108 **Türk İstiklâl Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı I**, s. 183.

109 Bozkurt, age., s. 11-13.

110 Çetin, age., s. 229; **Takvim-i Vekayi**, 23 Teşrinisani 1334/23 Kasım 1918, nr. 3401, s. 2-3.

111 **Sabah**, 23 Teşrinisani 1334/23 Kasım 1918, nr. 10423, s. 2, **Vakit**, 22 Teşrinisani 1334/22 Kasım 1918, nr. 389, s. 1, Bünyamin Kocaoğlu, “Mütareke İle Musalaha Arasında Türkiye, Mütareke Hükümetleri ve İstanbul Basınının Sulh Meselesine Bakışları”, **İlk Adımdan Cumhuriyete Milli Mücadele Ed. Osman Köse**, Mavi Yay., İstanbul 2008, s. 193.

112 **BOA**, DH.ŞFR, 94/60, 93/183, 93/190.

Aralık 1918 tarihi itibarıyla 2. Ordudan 4407, 6. Ordudan 2.142, 1. Kolordudan 5.285, 14. Kolordudan 11.314, 17. Kolordudan 4.805 ve askerlik şubelerinden 15.650 asker olmak üzere toplam 43.903 askerin terhisi işlemi yapılmıştı. Ayrıca İstanbul'da büyük bir kısmını değirmende çalışan askerlerin oluşturduğu 34.000 asker terhis edilmişti. İstanbul'daki yerli seçkin askerlerden 9.000 kişi ile birlikte toplam sayı 87.000 kişiye ulaşmaktaydı.¹¹³

23 Kasım 1918'de Fransız Generali Franchet d'Esperey, komutası altındaki kuvvetlerin boğazdaki stratejik noktaları ve istihkâmları işgal etmelerine nezaret etmek amacıyla İstanbul'a gelmiş, askerî erkân ve büyükelçilerden oluşan bir heyet tarafından karşılanmıştı. Generalin gelmesi nedeniyle Beyoğlu, Galata tarafları İtilaf Devletlerinin bayrakları ile donatılmıştı.¹¹⁴ General 8 Şubat 1919'da İstanbul'a ikinci kez gelecek, Sirkeci'den Beyoğlu'na at üzerinde törenle gidecektir.¹¹⁵ Ahmet Tevfik Paşa'yı Fransız elçiliğine çağırarak ve oldukça ağır ve sert ifadelerle biran evvel mütareke hükümlerini uygulamalarını ihtar edecektir.¹¹⁶

İstanbul'da bu gelişmeler olurken Anadolu'da da birçok yer İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecektir. Fransızlar 17 Aralık 1918'de Mersin'i, Antep'i, 22 Şubat 1919'da Maraş'ı ve 24 Mart 1919'da Urfa'yı işgal edeceklerdi.¹¹⁷ Fransızlar, 26 Aralık 1918'de Pozantı'ya kadar Adana vilayetini, 3 Şubat 1919'da Çiftehane'yi, 16 Nisan 1919'da Afyonkarahisar İstasyonu'nu, İngilizler 24 Aralık 1918, Batum'u, 10 Ocak 1919'da Ayıntab'ı, 3 Ocak 1919'da Cerablus'u, 23 Ocak 1919'da Konya İstasyonu'nu, 22 Şubat 1919'da Maraş'ı, 27 Şubat 1919'da Birecik'i, 24 Mart 1919'da Urfa'yı, 13 Nisan 1919'da Kars'ı işgal edeceklerdir. İngilizler ayrıca 9 Mart'ta Samsun'a da bir müfreze çıkaracak ve birkaç gün sonra Merzifon'a bir kıta göndereceklerdir.¹¹⁸

İngilizler işgallerin yanı sıra Anadolu'da ayrılıkçı faaliyetleri de desteklemişler ve Kürtçülük propagandasına hız vermişlerdi. Buradaki amaçları Musul ve Kerkük petrollerini koruyacak sözde bir Kürt devleti kurmaktı. Basra Körfezi'ndeki Süleymaniye sancağında İngilizlerin siyasi temsilcisi olarak bulunan Yüzbaşı Noel'in propagandaları Kürtler üzerinde ağırlık kazanmaya başlamıştı.¹¹⁹ İtalyanlar, 28 Mart 1919'da Antalya'yı, 4 Mayıs 1919'da Kuşadası'nı, 11 Mayıs 1919'da Fethiye, Bodrum ve Marmaris'i işgal edecekler, 2 Nisan'da Konya'ya bir tabur ile 14 Mayıs'ta Akşehir'e bir müfreze yerleştireceklerdir. Yunanlılar, 9 Ocak 1919'da Uzunköprü-Hadım-

113 Bozkurt, *age.*, s. 122.

114 Çetin, *age.*, s. 219; *Sabah*, 23 Teşrinisani 1334/23 Kasım 1918, nr. 10423, s. 1.

115 Çetin, *age.*, s. 219; Kocatürk, *age.*, s. 10.

116 Çetin, *age.*, s. 220; Tansel, *age.*, s. 60-61.

117 Sonyel, *age.*, s. 17.

118 Selek, *age.*, s. 106.

119 Tolon, *age.*, s. 104-105.

köy demir yolunu, İngilizler ve Fransızlar 1 Şubat 1919'da müşterek Turgutlu-Aydın demir yolunu işgal edeceklerdir.

İtilaf Devletlerinin yoğun baskısı altında kalan Ahmet Tevfik Paşa kabinesi, bir taraftan Ermeni ve Rumların iskânı sorunu ile meşgul olurken diğer taraftan da bundan sorumlu tutulan İttihatçıların yargılanmaları sürecini başlatmıştı. Bu amaçla sorumluların tespiti ve cezalandırılmaları için Tetkik-i Seyyiât Komisyonu¹²⁰ adıyla bir komisyon kuruldu ve Ermeni Tehciri ile ilgili tahkik heyetleri¹²¹ oluşturuldu, suçluları yargılamak için de Divan-ı Harbi Örfî Mahkemeleri kuruldu.¹²² Hükûmet, 2 Aralık 1918'de basına sansür getiren tebliği yayımladı¹²³ ve kısa bir süre sonra, 21 Aralık 1918'de Padişah'ın iradesi ile Meclisi feshetti.¹²⁴ Padişah, meclisin kapatılmasını zorunlu kılan nedenleri başkâtibi Ali Fuat Bey'e şu sözlerle açıkladı: *Sizden sır çıkmaz. Ecnebler bu Meclis-i Mebusanı müntehab addetmiyorlar. Siz hakkı hayatınızı muhafaza için faaliyet göstermelisiniz. Eğer lazım gelen faaliyeti gösteremezseniz hakkı-ı hayatınızı da iskât etmiş olursunuz diyorlar.*¹²⁵ Bu dönemde bu sözleri sarf eden Padişah, gün gelecek İtilaf Devletlerinin sonu gelmek bilmeyen isteklerinden usanacak, bunu söylediği şu sözlerle ifade edecekti:

*Ecnebler pek bî-aman! Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim. Bizi tazyik ile Meclis-i Mebusanı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil, âdeti açıktan açığa izhar ediyorlar. Ben meşrutî bir hükümdar olduğum halde güya mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelede bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat eyliyorlar. Meşrutiyetten bahsedince, hangi meşrutiyet diye mukabele ediyorlar. Karşımızda müracaat edecek kuvvet olarak yalnız sizi tanırız diyorlar. Yani sözlerimizi işgal etmezseniz sizi de tanımayız demek istiyorlar.....*¹²⁶

Meclis-i Mebusanın kapatılmasından sonra kabineye yönelik eleştiri ve faaliyetler artarak devam etti. Hürriyet ve İtilaf Kulübü, Sulh ve Selamet Fırkası, Selamet-i Umumiye Cemiyeti, Halaskârlar Grubu adıyla cemiyetler ortaya çıkmıştı bundan sonra da Kızıl Hançer adlı bir cemiyet doğdu.¹²⁷ Hürriyet ve İtilafçılar ile Selametçiler hükûmetin faaliyetlerinde gevşek

120 Çetin, *age.*, s. 243-244; *Sabah*, 26 Teşrinisani 1334/26 Kasım 1918, nr. 10426, s. 1-2.

121 Çetin, *age.*, s. 250; *BOA*, BEO, 4556/340905.

122 Çetin, *age.*, s. 250-251; *BOA*, MV, 213/62.

123 Çetin, *age.*, s. 276; *Sabah*, 2 Kânunuevvel 1334/2 Aralık 1918, nr. 10432, s. 1.

124 Çetin, *age.*, s. 265; *İkdam*, 2 Kânunuevvel 1918/22 Aralık 1918, nr. 7853, s. 1-2.

125 Türkgeldi, *age.*, s. 168.

126 Türkgeldi, *age.*, s. 182-183; Sonyel, *age.*, s. 45-46.

127 Çetin, *age.*, s. 284; Cavid Bey, *age.*, s. 96.

davrandığını ileri sürmekte ve istifa çağrısında bulunmaktaydılar.¹²⁸ Bu durumda Meclisin kapatılmasından sonra bazı nezaretlerin şüpheli birtakım uygulamaları hükûmeti daha da zor duruma soktu.¹²⁹ Savaş sırasında İtilaf Devletleri vatandaşlarına yönelik yapılan kısıtlamaların ortadan kaldırılması, bunun tek taraflı olması ve Müslüman halkın bu durumdan yararlanamaması hoşnutsuzlukların artmasında etkiliydi.¹³⁰ İtilaf Devletleri tehirden sorumlu gördükleri kişilerin tutuklanmasını istemekteydiler. Buna dair tutuklama listelerini hükûmete verilmekteydi.¹³¹ İstanbul'da bazı gazetelerinde hükûmetin icraatında yeterli olmadığı ve kabinede tasfiye yapılması yönünde haberler çıkmaktaydı.¹³² Bu durum karşısında Ahmet Tevfik Paşa, 12 Ocak 1919'da Padişaha istifasını verdi ancak Padişah ertesi gün yeni kabineyi kurmakta tekrar onu görevlendirdi.¹³³

Ahmet Tevfik Paşa'nın kabinesinde birkaç nazırı değiştirdiği görülmektedir. Yeni kabine, İngiltere tarafından verilen tutuklama listeleri çerçevesinde bazı İttihatçıları tutuklamaya başladı ve Divan-ı Harpte yargıladı.¹³⁴ İttihat ve Terakki Cemiyetinin merkez ve taşradaki menkul ve gayrimenkullerine el konuldu. Ancak hükûmetin İttihatçılara yönelik siyaseti İtilaf Devletleri tarafından yeterli görülmedi. İngilizler savaşın sorumlusu olarak gördükleri İttihatçıların en ağır cezalara çarptırılmaları konusunda hükûmetten istek ve taleplerini sürdürmekteydiler. 25 Ocak'ta Diyarbakır eski valisi Doktor Reşit'in Bekirağa Bölüğünden kaçması hükûmetin muhalefet¹³⁵ ve basın tarafından eleştirilmesine sebep oldu. İngiltere de bu kaçışa sert tepki gösterdi. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, "Ermeni kırımına en çok karışmış olan Doktor Reşit'in kaçışının küçük memurların gevşekliğine bağlanmayacağını bunun bir Türk oyunu ve İtilaf Devletlerine meydan okuma olduğunu söyleyerek tepkisini gösterdi.¹³⁶ Doktor Reşit'in 5 Şubat'ta ölü olarak ele geçirilmesi hükûmeti bir nebze de olsa rahatlatacaktır.¹³⁷

Hükûmetin ittihatçılara yönelik siyaseti, kamuoyu ve İtilaf Devletleri ta-

128 Çetin, *age.*, s. 284; Göztepe, *age.*, s. 85.

129 Ahmet İzzet Paşa, **İstiklal Harbi'nin Gerçekleri, Feryadım**, C II, Timaş Yay., İstanbul 2017, s. 52.

130 Çetin, *age.*, s. 285; **BOA**, MV, 213/32.

131 Çetin, *age.*, s. 285; **Akşam**, 12 Kânunusani 1334/12 Ocak 1918, nr. 116, s. 4.

132 Çetin, *age.*, s. 286; **Yeni İstanbul**, 14 Kânunusani 1334/14 Ocak 1919, nr. 56, s.1, **Akşam**, 13 Kânunusani 1334/13 Ocak 1919, nr. 116, s. 1.

133 Çetin, *age.*, s. 287; **BOA**, DUİT, 9/51, **BOA**, DUİT, 9/52.

134 Çetin, *age.*, s. 307; **Sabah**, 2 Şubat 1335/2 Şubat 1919, nr. 10494, s. 1.

135 Çetin, *age.*, s. 297; Refik Halit Karay, **Minelbab İlelmihrab (Mütareke Devri Anıları)**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992, s. 87-89.

136 Çetin, *age.*, s. 297-301; Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İstanbul 1976, s. 50.

137 Çetin, *age.*, s. 300; **BOA**, DH. ŞFR, 96/142.

rafından önce memnurlukla karşılanmış ancak bir süre sonra yeterli görülmemişti. Bu türlü baskılar karşısında hükümet, “Ermeni kırımını” araştırmak amacıyla tarafsız yargıçlar davet etmeye karar verdi ve Şubat 1919’da tarafsız devletler olan Danimarka, Hollanda, İspanya, İsveç ve İsviçre hükümetlerine ikişer tarafsız yargıç talebini içeren bir nota gönderdi.¹³⁸ Danimarka, İngiltere ve Fransa’nın baskıları karşısında Osmanlı hükümetinin talebini reddetti. İngiltere’nin görüşüne başvuran İspanya’dan da olumlu cevap gelmedi. İsveç ve İsviçre’ye gönderilen telgraflar ise İngiltere’nin engeline takıldı.¹³⁹ Dolayısıyla hükümetin “Ermeni sorununu” çözme teşebbüsü neticesiz kaldı. Hükümet yavaş hareket etmekle suçlanıyordu. 6 Şubat’ta hükümete başvuran İngiliz temsilcisi İngiliz esirlerine kötü davrandıklarını iddia ettikleri bazı kişilerin kendilerine teslimini istedi. 1 Şubat’ta Amiral Calthorpe, İtilaf Devletleri esirlerine kötü davranmak suçuyla itham ettikleri 23 kişinin kendilerine verilmesini talep etmişti. Devam eden süreçte bu listelerin arkası gelecektir.¹⁴⁰ Fransız Generali d’Esperey, Ahmet Tevfik Paşa ile görüşmesinde *eğer hükümetiniz şiddetli icraat göstermezse hakkınızda verilecek hüküm pek vahim olacaktır* sözleriyle hükümeti tehdit etmekteydi.¹⁴¹ Bu dönemde hükümet bir taraftan iç meselelerle uğraşırken diğer taraftan da Paris Barış Konferansı görüşmelerini takip etmekteydi.¹⁴² Yoğun baskılar altında kalan hükümet çözüm arayışına gitti ve kabinede yer alan bazı vekilleri değiştirdi. İtilaf Devletlerinin talebi doğrultusunda Hariciye Nezareti’ne Fransa Yüksek Komiserinin yakını Yusuf Franko Paşa’yı atadı.¹⁴³ 25 Şubat’ta d’Esperey, hükümete 36 kişilik bir tutuklama listesi verdi. Listede Ahmet Tevfik Paşa’nın bir önceki kabinesinde görevli bazı nazırların da isimleri bulunmaktaydı. Divan-ı Harplerin bu nazırları yargılamak için yetkisi yoktu. Hükümet bu duruma bir çözüm olmak amacıyla yeni bir kararname kaleme aldı ve Padişaha sundu. Bu kararnameye göre, Osmanlı Devleti’ni savaşa sokanlar, barış yapılması fikri-

138 Çetin, *age.*, s. 307-309; Şimşir, *age.*, s. 68-70.

139 Çetin, *age.*, s. 308-309; İsmail Hakkı Okday, *Yanya’dan Ankara’ya*, Sebil Yay., İstanbul 1994, s. 159.

140 Bozkurt, *age.*, s. 86-87, 90.

141 Ata, *age.*, s. 97-98.

142 İtilaf Devletleri temsilcileri yenilen devletlere uygulanacak barış esaslarını tespit etmek amacıyla 18 Ocak 1919 tarihinde Paris’te bir araya gelmişlerdir. Ahmet Tevfik Paşa 12 Şubat 1919’da konferansa bir muhtıra göndermiştir. Bu muhtırada, Wilson İlkeleri temel alınıyor ve bazı Adalarda Rumların çoğunlukta oldukları kabul edilmekle beraber, hiçbir vilâyette Ermenilerin çoğunlukta olmadığı, yabancı kaynaklardan alınmış rakamlarla açıklanıyordu. Ermeniler tehirden önce ve bilhassa sonra bir milyon Müslümanı öldürmüşlerdi. Ermeniler ya yurtlarına dönmeli ya da Ermenistan sınırları biraz daha genişletilerek buraya yerleştirilmeliydiler. Arapların yaşadıkları yerlere gelince buraları İtilaf Devletleri işgal etmek amacıyla değilse, geniş bir özerklik içinde Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde kalmalıydı. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)*, C I, Cem Yay., İstanbul 1992, s. 165-166.

143 Ata, *age.*, s. 98.

ne karşı çıkanlar, tehcir suçluları, kişilerin can, mal ve namus güvenliğine yönelik suç işleyenler, vurgunculuk yapan ve görevini kötüye kullananlar unvan ve görevleri ne olursa olsun Divan-ı Harplerde yargılanabilecekti. Böylece bu dönemde Kanun-ı Esasi'nin bazı maddeleri yürürlükten kaldırılıyordu. Ayrıca yargılama işlemlerini hızlandırmak amacıyla hükûmet Divan-ı Harplerdeki bütün savcılarının görevlerine son vererek yerlerine askerî yetkililerin atanması kararını veriyordu. Hükûmet, Padişaha 27 Şubat'ta verdiği mazbatada bu kararname kabul edilmediği takdirde olacak sıkıntılara işaret etmekteydi. Hükûmet bu şekilde bunları yargılamazsa yargılama işini İngilizler yapacaklardı. Bu da Osmanlı Devleti'nin siyaset ve hukukuna zarar verecek ayrıca barış konferansında da olumsuz etki yaratacaktı. Mazbata ve kararname Padişah'a sunuldu ancak Padişah, *Kanun-ı Esasi'nin hiçbir neden ve bahane ile bir maddesinin bile uygulamadan kaldırılamayacağını* söyleyerek hükûmetin bu talebini reddetti. Padişah, 3 Mart'ta sadarete gönderdiği tezkirede üç buçuk aydır meydana gelen gecikmeyi vurguladı, adaleti sürdürmek için özel yasalara gerek olmadığı, Padişahın sorumsuz olduğu bu nedenle vükelanın işlerine katılmasının Kanun-ı Esasi'ye aykırı olacağını ifade etti.¹⁴⁴ Ahmet Tevfik Paşa bu cevap karşısında istifa etti. Padişah, Damat Ferit Paşa'yı yeni kabineyi kurmakla görevlendirdi.

144 Çetin, *age.*, s. 321-322; Akşin, *age.*, s. 174-176.

2. İŞGALLER VE TEPKİLER*

2.1. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Ortak Özellikleri

Osmanlı İmparatorluğu büyük umutlarla girdiği I. Dünya Savaşı'ndan 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile ayrılmaya karar verdi. Ancak bu mütareke bir yandan silahları sustururken diğer yandan da yeni bir savaşın tohumlarını ekiyordu. Çünkü Mütareke metnine konan kimi maddeler devletin varlığını, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü ortadan kaldıracı hükümler taşıyordu. Nitekim daha Mütareke metninin mürekkebi kurumadan Osmanlı toprakları işgal edilmeye başlandı. Musul'dan başlayan işgal hareketi Anadolu'ya doğru uzandı.

I. Dünya Savaşı'nın galipleri; savaşa Üçlü İttifak Grubu içinde girerek savaşın iki yıl daha uzamasına sebep olduğunu ve bu süre içinde bir hayli can ve mal kaybına yol açtığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ni cezalandırmak istiyordu. Aslında bu özlem yeni değildi. Deyim yerinde ise Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden ve Avrupa'ya yayılmaya başlamasından sonra oluşan ünlü Şark sorununun bir devamıydı. Türkleri geldikleri Asya bozkırlarına sürmek Hristiyanları, uygarlık düşmanı olarak gördükleri Osmanlı yönetiminden kurtarmak istiyorlardı. Fırsat düştükçe bazen açıkça bazen gizlice bu düşüncüyü uygulamaya koymaya çalışmışlardı I. Dünya Savaşı'nın yenilgiyle bitmesi üzerine bekledikleri ve özledikleri fırsatın doğduğunu düşünmüş ve bunu değerlendirmeye kalkışmışlardır. Devlet içinde yaşayan kimi azınlık unsurlarını da kışkırtarak tarihsel amaçlarına doğru adım adım yürümeye yönelmişlerdir.

Küçük bir Beylikten büyük bir İmparatorluğa dönüşen Osmanlı kısa süre içinde Asya, Avrupa ve Afrika da geniş topraklara hükmeden güçlü bir İmparatorluk hâline gelmişti. Bu topraklar üzerinde köken, din, dil, kültür, sosyal yaşam bakımından birbirleriyle uzlaşmayan çeşitli halklar yaşamaktaydı. Osmanlı yöneticileri bu halkların millî kimliklerine saygı göstermiş, onları asimile etmek gibi bir yola gitmemişti. Ancak devletin zayıflamasına paralel olarak büyük toplumsal olayların ortaya çıkmasını önleyememişti. Özellikle sanayi devrimi sonrası güçlenen ve emperyalist bir politikaya yönelen Avru-

* Prof. Dr. İhsan Güneş, Yeditepe Üniversitesi Öğretim Üyesi, ihsan@igunes.com.

palı devletler gözlerini Osmanlı İmparatorluğu'na dikerek onu zayıflatmak için büyük bir çaba içine girmişlerdir.

1789 Fransız Devrimi'nden sonra gelişen ve yükselen milliyetçilik düşüncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ve millî kimliklerini koruyan toplulukları harekete geçirmiştir. Sırların başlattığı isyan Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar sürecek milliyetçi isyanların da başlamasına yol açmıştır. İsyân eden topluluklardan kimileri bağımsızlıklarını kazanırken kimileri de özerk yönetime kavuşmuştur. Bütün bu gelişmelere rağmen I. Dünya Savaşı sonrasında bile hâlâ azımsanmayacak sayıda Türk ve Müslüman olmayan halk Osmanlı coğrafyasında yaşamaktaydı. Yüzlerce yıldır Türk ve Müslüman halk ile barış içinde iç içe yaşayan bu topluluklar artık tarihin sonunun geldiğini, bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını sürdüremeyeceğini, Türklerin de kendilerine hükmedemeyeceğini düşünerek kimileri ayrı devletlerini kurmaya, kimileri yaşadıkları coğrafyayı bir başka devletle birleştirme hayalleri kurmaya yönelmişlerdir.

1911'den beri sürdürülen ve hepsinden de yenik olarak ayrılan savaşlar dizisi hem moral hem de ekonomik bakımdan Türk ve Müslüman halkı iyice yormuştu. Türk halkı, yorgun, yoksul, umutsuzdu.

Yenilmişlik psikolojisi ile hareket eden Osmanlı yönetimi, İtilaf Devletlerinin isteklerini kayıtsız koşulsuz yerine getirirken; ülkede devlet otoritesi büyük bir zaaf içine sürüklenmişti. Türk ve Müslüman halkın can, mal, namus güvenliği gibi temel hak ve özgürlükleri günden güne kısıtlanmış ve elinden alınmıştı.¹⁴⁵ Türkiye'nin parçalanmak istendiği Batı Anadolu'nun İtalya'ya ve Yunanistan'a verileceği, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulacağı Avrupa basınında okunuyordu. Mondros Mütarekesi'nin kimi maddeleri ve bu mütarekenin uygulanma biçimi endişeleri daha da artırdı.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin anarşi ortamında kendilerini geliştiren milliyetçi, asker, sivil, aydın, Batılı devletlerin amaçlarını kestirebilmişlerdi. Onlar içine yuvarlanılan kaotik durumdan halkla birlikte çıkılabileceğini biliyorlardı. Mondros Mütarekesi sonrasında halkı örgütlemek için ülkede "Müdafaa-i Hukuk Hareketi" adı verilen yeni bir hareketi başlattılar. Partilerüstü, sınıflar üstü tam bir halk hareketi olan bu hareket Türkiye'ye özgü bir nitelik taşımıştır. İşgali yaşamış, işgalin acılarına yakından şahit olmuş bölgelerin savaş sonrasında rahat bırakılmayacağını gördükleri için, işgal tehlikesinin görüldüğü coğrafyaya yönelik örgütlenme hareketini başlatmışlardır.

Wilson İlkelerinden, tarihin derinliklerinden süzülüp gelen Türk halkının bağımsızlık ve özgürlük tutkusundan güç alan, demokratik insan hakla-

145 Yakup Kadri Karaosmanoğlu da Türk milletinin uğradığı bu tür haksızlıkları vurgulayarak milletin içinde bulunduğu psikolojik ortamı net olarak ortaya koymuştur. Bk. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1971, s. 17-18.

rına yaslanan bu hareket İstanbul'da başlamış kısa sürede dalga dalga yurdun dört bir yanına yayılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden sonra onun yönlendirmesiyle bu hareket, hükûmet görevini yerine getiremeyen Osmanlı yönetimine ve ülkeyi sömürgeleştirmek isteyen emperyalist güçlere karşı tam bir muhalif hareket şeklini almıştır. Başlangıçta tarih, nüfus, kültür vb unsurlarından yararlanarak bölgelerini Osmanlıdan ayırmak ve işgal edilmesini önlemek istemişlerdir. Silahlı bir direniş öngörmemişlerdir. Fakat beklenenin tam tersi olmuş İtilaf Devletleri kendi kurallarını bozup kimi etnik unsurları kısıktarak can ve mal güvenliğinin ortadan kaldırılmasına yol açmışlardır. Mustafa Kemal Paşa bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: *Kadın ve çocuklarımız namus ve iffetimiz ve pek çok meâbit, asar ve âbidatımız dâhil olduğu halde Türk namı altındaki her şeye tecavüz edildi. Hergün Ayasofya'ya hac asmak tehdidiyle en ince hislerimiz rencide edildi. Esirler hakkında bile reva görülmeyen bir cebirle asırların hamule-i şerefini omuzlarında taşıyan zabitlerimiz, düşman zabitlerine merasim-i ihtiramiye ifasına mecbur tutuldu. Timsal-i namusumuz olan sancağımız hakaret gördü halkımıza hatıra gelmeyen zulüm ve hakaretler reva görüldü*¹⁴⁶. İşte tüm bu gelişmeler barışçı amaçlarla kurulmuş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini bölgelerini savunmak zorunda bırakmıştır. Düzenli ordu oluşturuluncaya kadar Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin desteklediği Kuva-yı Milliye güçleri işgalci güçlerle savaşmış ve işgallere karşı direnmiş Türk halkının kararlılığını göstermiştir. Müdafaa-i Hukuk hareketini başlatan ve geliştiren Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurucuları Türkler olmuştur. O nedenle de bu cemiyetler millî cemiyetlerdir, hareket de millî bir harekettir.

Müdafaa-i Hukuk hareketinin arkasında Müdafaa-i Hukuk, Reddi İlhak, İstihlas-ı Vatan, Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye gibi adlarla kurulmuş cemiyetler vardır. Bütün millî cemiyetler Sivas Kongresi'nden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin çatısı altında toplanmıştır.

2.1.2. Bölgesel Amaçlı Cemiyetler

2.1.2.1. Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

Mora'da başlattığı isyan sonunda Batılı devletlerin desteğiyle bağımsızlığını kazanan Yunanistan sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu aleyhine büyümüştü. Balkan Savaşları sonucunda Batı Trakya'yı ve Ege adalarını almıştı. I. Dünya Savaşı sırasında Üçlü İtilaf Devletleri grubu içinde yer aldığı için savaşın galiplerinden biri olarak gözüküyordu. Bunun ödülünü almak isteyeceğine kesin gözüyle bakılıyordu. Ahmet Rıza Bey, Çürüksulu Mahmut Paşa ve Ahmet İzzet Paşa gibi devrin önemli kişileri kendilerini ziyaret eden Trakyalılara Türkiye'de kalmayacağı anlaşılınca Trakya'nın bağımsızlığının

146 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C1, TTK, Ankara 1961, s. 313

ilan edilmesini tavsiye ediyorlardı.¹⁴⁷ Talat Paşa ise Trakya halkının örgütlenmesini önermişti. Nitekim devrin Sadrazamının ve Hariciye Nezaretinin de desteklemesiyle Trakya'nın Yunanistan'a verilmesini engellemek amacıyla 2 Kasım 1918'de Edirne'de Avukat Şeref Bey, Mebus Faik Bey, Belediye Başkanı Şevket Bey ve Yolgeldili Kasım Bey ve arkadaşları tarafından Trakya Paşaeli Müdafaa-i Heyeti Osmaniyesi adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Hazırladıkları programda amaçlarının Trakya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığını ve toprak bütünlüğünü korumak olarak belirtmişlerdir.¹⁴⁸ İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileriyle ilişkiye geçmişler, Paris Barış Konferansı'na temsilci göndermişler, Türklerin haklarını savunucu bir rapor sunmuşlardır.

Sivas Kongresi'ne katılmayan Cemiyet Kongre sonrasında Heyet-i Temsiliye'nin isteğine uyararak adını Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine çevirmiş ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin çatısı altına girmiştir.¹⁴⁹ 1919 ve 1920 seçimlerine katılarak Müdafaa-i Milliyeci adayları desteklemiştir.

2.1.2.2. İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti

Yunanistan'ın Anadolu'da ele geçirmek istediği yerlerden biri de İzmir ve çevresi idi. Halit Bey, Nail Moraloğlu Bey, Muvafık Bey, Hüseyin Lütfü Bey, Abdurrahman Sami Bey, Naci Bey, Cami Bey, İsmail Sıtkı Bey Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra 6 Kasım 1918'de İzmir'de bir araya gelerek İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Amaçları kuşkusuz İzmir'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopartılıp Yunanistan'a verilmesini önlemektir. 13 Mart 1919'da İzmir Tiyatrosu'nda yaptıkları toplantıda İzmir ve Aydın'da gerek nüfus gerekse emlak ve arazi yönünden Türklerin çoğunlukta olduğunu bu nedenle de Wilson İlkelerine göre bu topraklar üzerinde yabancı bir devletin egemenlik kuramayacağını belirtmişlerdir. Bu gerçeği İtilaf Devletlerinin temsilcilerine de bildirmişlerdir.¹⁵⁰

17-19 Mart 1919'da İzmir, Millî Sinema'da yaptıkları toplantıya Karesi ve Menteşe illerinden gelen temsilciler de katılmıştır. Türk ulusunun parçalanarak azınlıkların boyunduruğu altına düşürülmemesi istenmiştir. Vali Nurettin Bey'in de desteklemesiyle Cemiyet çalışmalarını sürdürmüş hatta Paris Barış Konferansı'na bir heyet göndermeye karar vermiş gönderilecek heyeti de seçmiştir. Ancak seçilen bu heyet önce İstanbul'a gidip hükûmetin

147 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Cem Yay., İstanbul 1976, s. 102.

148 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi I**, Bilgi Yay., Ankara 1991, s. 124; Zekai Güner, **Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluş ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 13 vd; **Trakya Gazetesi**, 2 Kânunuevvel 1334.

149 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiyede Siyasi Partiler**, İstanbul 1952, s. 480.

150 Turan, **age.**, s. 125.

de görüşünü almak istemiştir. Bu sırada Tefvik Paşa hükümeti düşmüş yerine gelen Damat Ferit Paşa hükümeti heyetin Paris'e gitmesine izin vermemiştir. Heyet, İtalyan temsilcisi Kont Sforza ile görüşebilmiştir. Nurettin Paşa'nın valilikten alınıp İzzet Bey'in atanması Cemiyetin çalışmalarını zorlaştırmıştır. İzmir'in işgali üzerine Cemiyet çalışmalarını durdurmuştur.

İzmir'de bu Cemiyetle birlikte çalışan 1918 yılı Aralık ayında kurulan Müdafaa-i Vatan Cemiyeti de vardı. Bu Cemiyetin de kurucuları arasında Halit ve Nail Moralioğlu Beyler, Mustafa Necati Bey, Cami Bey, Yarbay Faik ve Binbaşı Zekai Bey bulunuyordu. Bu Cemiyet İzmir'in işgalinden bir gün önce halkı Maşatlıkta yapılacak toplantıya çağırılmış ve Reddi İlhak adıyla bir bildiri yayımlamıştır. Dolayısıyla Batı Anadolu'da kurulacak cemiyetlere isim babalığı yapmıştır. Ne yazık ki Nurettin Paşa'nın valilik görevinden alınmasından sonra iş birlikçi İzzet Bey döneminde bu cemiyetin de çalışmaları kısıtlanmıştır. Reddi İlhak'ın yayımladığı bildiriye halka şöyle seslenilmiştir:¹⁵¹

Ey Bedbaht Türk

Wilson prensipleri unvanı insaniyetkâranesi altında senin hakkını gasp ve namusun hetkediliyor. Buralarda Rum'un çok olduğu ve Türklerin, Yunan halkını memnuniyetle kabul edeceği söylendi. Ve bunun neticesi olarak güzel memleketin Yunan'a verildi. Şimdi sana soruyoruz? Rum senden daha mı çoktur? Yunan hâkimiyetini kabule taraftar mısın? Artık kendini göster. Tekmil kardeşlerin maşatlıktadır. Oraya yüzbinlerle toplan. Vekahur ekseriyetini orada bütün dünyaya göster.

İlan et ve ispat et... Burada zengin, fakir, âlim cahil yok fakat Yunan hâkimiyetini istemeyen bir kitle-i kahire vardır. Bu sana düşen en büyük vazifedir. Geri kalma. Hüsrân ve nikbet faide vermez. Binlerle, yüz binlerle maşatlığa koş. Ve Heyet-i Milliye'nin emrine itaat et.

İlhak-ı Red Heyet-i Milliyesi.

İzmir'in işgalinden sonra bu cemiyetler işgal altında olmayan illere gidecek kimi yerlerde Reddi İlhak, kimi yerlerde Heyet-i Milliye adlarıyla çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

2.1.2.3. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

Karadeniz kıyısında bulunan kimi kentlerde yaşayan Rumlar da bu bölgede Pontus-Rum devleti adıyla bir devlet kurmak istemişlerdir. Özellikle 20. yüzyılın başında bu konudaki çalışmalar yoğunlaşmıştır. Bölgede bulunan kimi büyük devletlerin açtığı okullarda da onların bu isteklerine zemin hazırlayıcı çalışmalar yapılmıştır.

151 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul 1952, s. 493-494.

I. Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın Trabzon'a kadar bölgeyi işgal etmesi Rumların bağımsızlık yolundaki çabalarını artırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu dışında bulunan Rumlardan buraya göçmen getirtilerek yerleştirilmeye ve nüfus yoğunluğu artırılmaya çalışılmıştır.

Mondros Mütarekesi sonrasında Rumlar kurdukları çetelerle köyler, kasabalar basmaya, kendilerince bölgede etnik temizlik yapmaya yönelmişlerdir. İşte bu gelişmeler üzerine eski İttihatçıların öncülüğünde 12 Şubat 1919'da merkezi Trabzon'da olmak üzere Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kurulmuştur.¹⁵² Kurucuların önemli bir kesimi İttihat ve Terakki Partisi'nin mensuplarıdır. Cemiyetin amacı vilayetin Osmanlıya bağlılığını korumaktır.

Bu amaçla bölgenin Türk ve Müslüman olduğunu tarihsel, sosyal, ekonomik belgelerle kanıtlayacaklar, istatistikler yapıp İtilaf Devletleri temsilcilerine verecekler, millî hakları uluslararası barış konferanslarında savunmak için temsilciler göndereceklerdir. Milletlerin kaderlerini tayin ettiği bir dönemde millî hakların ihlal edilmemesi için gerekli girişimlerde bulunacaklardı.¹⁵³ Ayrıca Rumların bölücü amaçlarla başlattıkları propagandaları ve terörist eylemleri önlemeye halkın can ve mal güvenliğini korumaya çalışacaklardır. Cemiyet, Rize'de, Of'ta, Giresun'da da şubeler açarak halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır.

Cemiyet bölge sorunlarını görüşmek üzere 23 Şubat ve 22 Mayıs 1919'da iki kongre yapmış ve İstanbul'a da bağlılığını bildirmiştir. Hatta Paris Barış Konferansı'na göndermek ve hakları savunmak için beş kişiden oluşan bir heyet seçmiştir. Bunlar İstanbul'da padişah ile görüşmüştür.¹⁵⁴ Padişaha bağlı olduklarını bildirmişlerdir. İzmir'in işgali üzerine toplanan Saltanat Şûrasına cemiyetin üyeleri de katılmıştır.¹⁵⁵

İzmir'in işgalinden sonra toplanan kongrede işgalci güçlere karşı direnilmesi, asker toplanması Vilayat-ı Sitte ile birlikte çalışmak üzere büyük bir kongre yapılması kararlaştırılmıştır. Geniş tabanlı böyle bir Kongreyi gerçekleştirebilmek için Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Erzurum şubesine yazı yazılmıştır. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de aynı düşüncede olduğu için Erzurum Kongresi bu iki cemiyetin ortak çabalarıyla gerçekleştirilmiştir.

152 Sabahattin Özel bu cemiyetin 10 Şubat 1919'da kurulduğunu belirtmektedir. Sabahattin Özel, **Millî Mücadelede Trabzon**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 62.

153 Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 75-76; Özel, **age.**, s. 265.

154 Turan, **age.**, s. 130; Özel, **age.**, s. 64.
s.130. Özel, **age.**, s. 64.

155 Gökbilgin, **age.**, s. 117.

2.1.2.4. Kilikyalılar Cemiyeti

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusunun bölgeden çekilmesi ve Adana ve çevresinin Fransızlara verileceği söylentilerinin yaygınlaşması halkta endişe yaratmıştır. Halk çeşitli makamlara protesto telgrafları çekmiştir. Aynı zamanda bu telgrafların bazılarını gazetelere de göndermişlerdir, "Feryatname"¹⁵⁶ olarak adlandırılan bu belgelerden birinin altında Müftü Hüseyin, Nakib-ül-eşraf Kadri, Belediye Reisi Suphi, Adana mebusu Mehmet Tahir'in imzası vardır. Söz konusu belgede; Batı Asya Türklüğünün en eski vatanı olan Adana vilayetinin onda dokuzunun Türk, bu coğrafyadaki yer isimlerinin Türkçe ve Türk kültürünü simgeleyen mimari eserlerle donatılmış olduğuna dikkat çekilmiştir. Bunlar Wilson İlkelerinin Türklere de uygulanmasını istemişlerdir. Halk bölgenin Osmanlı'dan koparılması düşüncesine karşı protestolarda bulunmuştur. Adana halkının Türk kalmak istediğine ilişkin belgeler yayımlanmıştır. İstanbul'da yaşayan yöre aydınları Eski Ayan Meclisi Rifat Bey'in başkanlığında 21 Aralık 1918'de Adana Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetini kurmuşlardır.¹⁵⁷ Ne yazık ki Cemiyet bölgede etkin olamamıştır. Fransızların bölgeyi işgal etmelerinden sonra Cemiyetin kurucuları çeşitli bahanelerle tutuklanarak etkisizleştirilmişlerdir. İzmir'in işgali sonrasında oluşturulan Saltanat Şûrasına bu cemiyetin üyeleri de katılmıştır. II. Ordu Kıtaatı Müfettişliğine atanan Mersinli Cemal Paşa Cemiyetin bölgedeki etkinliğini yeniden canlandırmak istemişse de bu mümkün olamamıştır.

2.1.2.5. Vilâyât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

19. yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerce oluşturulan gizli örgütlerin kışkırtması ve kimi Batılı devletlerin desteklemesiyle Doğu Anadolu'da iç güvenlik bozulmuş çeşitli toplumsal olaylar yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına paralel olarak bu olayların ivmesi de artırmıştır. Bölgenin hiçbir yerinde nüfus çoğunluğuna sahip olmamalarına rağmen bağımsız bir devlet kurmak isteğinden vazgeçmemişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılması Ermenileri yeniden umutlandırmıştır. Mondros Mütarekesi sonrasında daha önceden çeşitli nedenlerle Osmanlı topraklarını terk eden Ermeniler geri dönmeye başlamıştır. Özellikle Fransızların işgal ettiği yerlerde Fransız üniforması içinde bölgeye gelenler arasında Türk ve Müslüman halka her türlü insanlık dışı eylemleri yapanlar da vardı. Ermeniler artık Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun geldiğini, Ermeni devleti kurmak için koşulların uygun olduğunu düşünüyorlardı.

Meclisi Mebusanın 21 Aralık 1918'de kapatılmasından önce Batılı dev-

156 **Hadisat**, 15 Kânunuevvel 1918, s. 2.

157 İzzet Öztoprak, "Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VIII, S 22, 1991, s. 117-13; Gökbilgin, **age.**, s. 26-30.

letlerin amaçlarını sezen kimi mebuslar Doğu Anadolu'nun Ermenilere verileceği kaygısıyla Mecliste Vilâyât-ı Şarkiye Grubu adıyla bir grup oluşturmuşlardı. Özellikle Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi onların endişesini daha da artırmıştı. Çünkü 24. Maddeye göre Vilâyât-ı Sitte olarak belirtilen Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas'ta herhangi bir olay çıkar ise İtilaf Devletleri bu kentleri işgal edebilecekti.

Vilâyât-ı Şarkiye Grubu, Türk haklarını koruyucu yayınlar yapan Fransız yazar Piyer Loti ile ilişki kurmuş, yaptığı yayınlar için ona teşekkür etmiştir. Batılıların sorun ettikleri Ermeni sorunlarını incelemek için tarafsız bir kurulun bölgeye gönderilmesine aracı olmasını da istemiştir.¹⁵⁸

Şark vilayetlerinden Ermenistan'a toprak verileceği söylentileri üzerine Mütareke koşullarını da göz önüne alan Raif Efendi'nin İstanbul'a gitmesi ve orada Süleyman Nazif Bey ile karşılaşması bölgeyi ilgilendiren bir oluşumun fitilini ateşlemiştir. Süleyman Nazif Bey'in bölgeye ait sorusuna Raif Efendi bazı gazetecilerin Ermeni tehciri ve bazı toprakların Ermenilere verileceği konusunda yazdıkları yazıların halktaki endişeyi artırdığı şeklinde cevap vermiştir. Birlikte bazı gazeteleri ziyaret ederek bölgedeki durumu açıklayıcı konuşmalar yapmışlarsa da umdukları olumlu yanıtı alamamışlardır. Bunun üzerine Beyrut eski valisi İsmail Hakkı, Hicaz eski valisi Mahmud Nedim, Bayazid mebusu Şefik, Diyarbakır mebusu Zülfü, Feyzi, Süleyman Nazif ve Cevat Beyler ile Raif Efendi toplanmışlar ve aralarında uzun uzun tartışmalardır. Vilâyât-ı Şarkiye coğrafyasından herhangi bir parçanın Ermenistan'a terk edilmesi veya bu coğrafyada herhangi bir fiili tecavüzün yaşanması karşısında doğu vilayetleri halkının birlikte "karşı koymasını sağlamak" ve bölgedeki "kayıtsız şartsız Türk hukukunu" korumak üzere Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye adıyla bir cemiyet kurduklarını açıklamışlardır (4 Aralık 1918).¹⁵⁹

Cemiyet ilk kongresini 13 Aralık 1918'de yapmıştır. 30 kişinin katıldığı bu kongrede 12 kişilik bir idare heyeti oluşturulmuş, idare heyeti başkanlığına eski Beyrut valisi Vasıf Bey seçilmiştir.¹⁶⁰ Cemiyet kuruluş amacını şöyle belirtmiştir: "Doğu illerinde oturan bütün halkın dinî ve siyasi haklarının serbestçe kullanılmasını sağlamak, bu illerdeki Müslüman halkın tarihî ve millî haklarını medeniyet dünyasına karşı savunmak, Doğu illerinde yapılan zulüm ve cinayetlerin sebeplerini, bunları işleyenleri ortaya çıkarmak,

158 Gökbilgin, *age.*, s. 30-31; Turan, *age.*, s. 127.

159 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, TTK Yay., Ankara 1966, C 1, s. 18-19. Fahrettin Kırzıoğlu Cemiyetin tüzüğü'nün 2 Aralık'ta hazırlandığını belirtmektedir ki bu durumda kuruluş tarihini daha öne çekmek gerekir. Bk. Fahrettin Kırzıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Ofset, Ankara 1993, s. 5-6.

160 Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 52.

bunun için tarafsız soruşturmalar yapmak, suçluları süratle cezalandırmak, yerli halk ile azınlıklar arasındaki anlaşmazlığın giderilmesine ve eskiden olduğu gibi iyi ilişkilerin geliştirilmesine gayret etmek, savaşın Doğu illerinde yarattığı yıkım ve yoksulluğa çare aramak.¹⁶¹

Cemiyet; Avrupa'ya heyetler gönderme, İstanbul'da Fransızca bir gazete çıkarma, Fransız yazar Piyer Loti'ye yazılarından dolayı teşekkür etme, İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileriyle idare heyeti üyelerinden bazılarının görüşmelerine izin verme, Ermeni sorununda her iki tarafın “günahkârlarını” saptamak üzere masrafları cemiyetçe karşılanacak adalet hissiyle hareket edecek bir heyetin gönderilmesine Piyer Loti'nin yardımcı olmasını isteme gibi kararlar da almıştır.

Cemiyet; Vilâyât-i Şarkîye Müslüman halkın haklarını savunmak için *Le Pays* adlı Fransızca ve *Hadisat* adlı Türkçe gazeteyi çıkarmıştır. Ayrıca İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerine ve bu devletlerin hükümet başkanlarına muhtıralar vermiş, Avrupa'ya bir heyet göndermeye çalışmıştır.¹⁶²

Mondros Mütarekesi sonrasında kimi Erzurumlu milliyetçi kişiler Erzurum'da Süleyman Necati Bey'in önderliğinde bir cemiyet kurmak istemiştir. Fakat bunlar İttihatçılıkla suçlanmış bunun üzerine açık çalışmalardan vazgeçilerek gizli çalışmalara yönelmiş ve “İstihlası Vatan” adıyla gizli bir cemiyet kurulmuştur. Ancak Vilâyât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Erzurum'da bir şube açmaya karar verince bu görev Cevat Bey'e verilmiştir. Cevat Bey, Süleyman Bey'le yaptığı görüşmede bölge hakkında olumlu izlenimler edinmiş ve hiç olmazsa halkı bir fikir etrafında toplayabilmek ve bozuncu fikirlerin önüne geçebilmek için Erzurum'da bir şube açmayı kararlaştırmışlardır. 1 Mart 1919'da belediyede yapılan toplantıda yine İttihatçılık iddiaları ortaya atılmıştır. Hüseyin Avni Bey'in karşı duruşu sonucu muhalefet kırılmış vilayete başvuru yapılmış ve 10 Mart 1919'da vilayetten olumlu yanıt alınmıştır.¹⁶³ Böylece 10 Mart 1919'da Vilâyât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Erzurum şubesi açılmıştır.

Cemiyet 9 Mart'ta bir bildiri hazırlayarak Çifteminareler, kümbetler gibi dinî ve millî eserlerin bu toprakların kime ait olduğunu gösterdiğini, Ermenilerin “harsî ve medenî” hiçbir eser bırakmadığını, Vilâyât-ı Şarkîyenin hiçbir yerinde nüfusun %15 ini geçmediğini bu memleketlerde Türk'ten başka bir millete hâkimiyet hakkı tanınmayacağını belirtmiştir.¹⁶⁴ Bunun yanında Ermeni göçü (tehcir) sırasında görülen kötü davranışlarla halkın hiçbir ilgisi bulunmadığı, Ermeni mallarının Rus işgaline kadar korunduğu, buna karşılık

161 Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 3.

162 Mustafa Kemal, **Nutuk**, C 3, s. 615.

163 Selvi, **age.**, s. 56-57.

164 Kırzioğlu, **age.**, s. 10-11.

Müslümanlara kötü davranıldığıının uygar dünyaya duyurulması ve “Doğu illerine dikilmiş hırs yüklü bakışları” tersine çevirecek çalışmaların yapılması kararlaştırılmıştır. Kesinlikle göç etmemek, vakit geçirmeden bilimsel, iktisadi ve dinî teşkilatlar kurmak, saldırıya uğrayacak Doğu illerinin her köşesini savunmada birleşmek gibi önemli kararlar almışlardır.¹⁶⁵

Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Bitlis Van ve Erzincan'da da şubeler açan Cemiyet 30 Mayıs 1919'da vilayet kongresini yapmak için bir çalışma başlatmıştır. Bu kongreye Trabzon vilayetinin de katılması uygun bulunmuş ve oraya da davet yazısı yazılmıştır. Bu isteği olumlu bulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kongrenin ne zaman yapılacağını sormuştur. Bunun üzerine tüm Doğu illerinden ve Trabzon'dan gelecek üyelerle 10 Temmuz'da kongrenin toplanması kararlaştırılmıştır. 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa'nın, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın ve Vali Bey'in yardımlarıyla kongre çalışmaları hızlandırılmıştır. O sırada askerlik görevinden istifa etmiş olan Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in de kongreye katılmalarını sağlamak için Erzurum delegelerinden Kâzım ve Cevat Beyler istifa etmiş, onların yerine Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey getirilmiştir. Doğu illeri delegelerinin de seçimi bittikten ve delegeler Erzurum'a geldikten sonra kongre 23 Temmuz 1919'da toplanabilmiştir.¹⁶⁶

Sadece Erzurum'da değil Kars ve çevresinde de teşkilatlar kurulmuştur. Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı ordusu bölgeden çekilirken,¹⁶⁷ 17 Ocak 1919'da toplanan ve 131 temsilcinin katıldığı Büyük Kars Kongresi'nde Millî Şûra hükûmeti, Güney Batı Geçici Kafkas Hükûmetine dönüştürülmüştür. Anayasaya göre Hükûmet, Cenub-i Garbi Kafkas adını taşıyacaktı.¹⁶⁸ Bu oluşum uzun ömürlü olamadı. İngiliz askerleri tarafından 12 Nisan 1919'da parlamento basıldı, hükûmet üyeleri tutuklandı. Böylece yeni kurulmuş Cenub-i Garbi Kafkas Geçici hükûmetinin varlığına son verildi. Tutuklanan kişiler önce İstanbul'a oradan da Malta'ya sürülmüştür. 30 Nisan 1919'da İngilizler Kars'taki yönetimi Ermenilere vermişlerdir. Bu durum bölgedeki Ermenilerin daha da şımarmasına yol açmıştır. İngiliz ve Rus askerlerinden destek alan Ermeniler Türk ve Müslümanların canına, malına yönelik saldırılarını yoğunlaştırmışlardır. Bu durum Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetini çok rahatsız etmiştir. Bolşevik Rusya ile iyi ilişkiler kurulmaya çalışıldığı için bir süre Ermeniler üzerine askerî harekât yapılmamıştır. Ancak İcra Vekilleri Heyetinin 7 Ekim 1920'de Kars'ın denetim altına alınması emrini verdikten sonra 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasında Türk ordusu Ermeniler üzerine askerî harekâta geçmiştir. Sarıkamış,

165 Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 3.

166 Bk. Selvi, **age.**, s. 103 vd; Kırzioğlu, **age.**, Mustafa Kemal, **Nutuk**, s. 45 vd.

167 Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s. 74-75.

168 Gökdemir, **age.**, s. 91.

Kars alındıktan sonra Gümrü de ele geçirilmiştir.¹⁶⁹ Türk ordusu karşısında duramayacağını anlayan Ermenilerin barış isteği kabul edilerek 3 Aralık 1920’de Gümrü Antlaşması yapılmıştır.¹⁷⁰ Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ilk zaferini kazanmış ve Ermeni sorununu çözmüştür.

2.1.3. Ülkeyi Bir Bütün Olarak Koruma Amaçlı Cemiyetler

2.1.3.1. Millî Kongre Cemiyeti

Göz Doktoru Esat Bey ülkenin toprak bütünlüğünü sağlayabilmek için partilerüstü bir oluşum gerçekleştirmeye karar vermiştir. İstanbul’da ki tüm cemiyetlerin katılacağı ortak bir hareket başlatmıştır. 29 Kasım 1918’de başkanı olduğu Millî Talim ve Terbiye Cemiyetinde bazı partilerin ve cemiyetlerin katılımı ile bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda “Millî Kongre” adı altında örgütlenmeleri ve bir program yapmaları kararlaştırılmıştır.

6 Aralık 1918’de açıklanan programa göre Milli Kongre’nin amacı; Kuva-yı Milliye’yi birleştirmek ve vatanın haklarını (hukukunu) ve yararlarını koruyacak ve gerçekleştirecek yolları ve araçları sağlamaktır. Bunun için de; Milletler Cemiyetine girmek, yurdun hak ve yararlarını savunmak için basın organlarında görüş birliği oluşturmak, kamuoyunu aydınlatmak için değişik dillerde broşürler hazırlamak, gazeteler çıkarmak, konferanslar ve toplantılar düzenlemek, yabancı ülkelere heyetler göndermek, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan topluluklar (anasır-ı Osmaniye) arasında uzlaşma ve dayanışma yaratmaktır.¹⁷¹

Esat Bey’in bu girişimi başarılı olamamıştır. Özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Millî Kongre’ye katılmamıştır. Esat Bey’in eski İttihatçı olduğunu belirterek bu çalışmayı etkisiz kılmaya çalışmıştır. Millî Kongre, İzmir’in işgali sonrasında 23 Mayıs’ta yapılan Sultanahmet mitinginin gerçekleştirilmesinde aktif görev yapmış, Yıldız Sarayı’nda toplanan Saltanat Şûrasına temsilci göndermiş ve burada millî bir şûranın oluşturulmasını istemiştir.

Esat Paşa’nın tutuklanıp Sinop’a sürülmesi Millî Kongre’nin zayıflamasına yol açmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra Amerikan mandasını isteyenlere yakınlık göstermiştir. Seçim kararı alınıp seçim çalışmaları başlayınca siyasi partileri ve cemiyetleri bir araya getirip ortak aday belirlemek için çeşitli gi-

169 Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 333.

170 İsmail Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları**, C 1, TTK Yay., Ankara 1983, s. 17-23; **Atatürk’ün Millî Dış Politikası (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge)**, C 1, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 523-528; Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, TTK Yay., 1986, s. 34.

171 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, C 2, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s. 4156-157, Turan, **age.**, s. 131.

rişimlerde bulunmuştur.¹⁷² Bazı parti temsilcilerinin Anadolu'ya İttihatçıların egemen olduğunu belirterek Mustafa Kemal Paşa üzerinde baskı kurulmasını istemeleri, Esat Paşa'nın da bu konudaki şikâyetleri önemseyip Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmesi ve seçimlere müdahalenin önlenmesini istemesi hem Millî Kongre toplantısına katılan bazı parti ve cemiyet üyelerinden hem de Mustafa Kemal Paşa tarafından tepkiyle karşılanmıştır.¹⁷³ Mustafa Kemal Paşa ile arası açılmış, Heyet-i Temsiliye onun eski bir İttihatçı olduğunu dile getirerek herhangi bir ilişkilerinin olmadığını açıklamıştır.¹⁷⁴ Anadolu'da gelişen Milliyetçi hareket karşısında Millî Kongre giderek zayıflamış ve başarılı olamamıştır.

2.1.3.2. Vahdet-i Milliye Cemiyeti

Vahdet-i Millî Heyeti olarak bilinen bu siyasi örgüt eski İttihatçı ve Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan Reisi bulunan Ahmet Rıza tarafından başlatılan bir çalışmanın sonunda kurulmuştur.

Meclis-i Mebusanın feshinden sonra (21 Aralık 1918) Meclis-i Âyan toplanamadığı için Ahmet Rıza Bey ülke için hazırladığı projeleri uygulama alanına koymaya karar vermiştir. Ocak 1919'da her fırkadan iki kişiyi Âyan Meclisine çağırarak görüşmüştür. Çoğunluğunu Ayan Meclisi üyelerinin oluşturduğu bir cemiyet kurmayı kararlaştırmıştır. 24 Şubat 1919'da arkadaşlarıyla yaptığı toplantıda Nabi Bey'in başkanlığında 6 kişiden oluşan bir komisyon oluşturmuşlardır. Söz konusu komisyon Ahmet Rıza Bey'in yazdığı Heyet-i Milliye bildirisinden bir program hazırlamıştır. Dâhiliye Nezaretinden izin almak için yazılacak yazıyı da bu komisyonda görüşmüşler ve kaleme almışlardır.

Hazırlanan programa göre Vahdet-i Milliye'nin amaçlarının;

1-Ülkeyi o günkü sefalet düşürerek devleti zarara sokanların yargılanması, savaş sırasında ülkeyi yöneten hükümet üyeleri ile İttihat ve Terakki Heyet-i Merkeziye üyelerinin ve taşra temsilcilerinin de yargılanması,

2-Cins ve mezhep ayrımı yapmadan herkesin haklarının korunması gibi iki noktada toplandığı görülmektedir.¹⁷⁵

Beyannamesine bakıldığında bunların yanında ulusal hakları Paris Barış

172 İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 59-62.

173 Tunaya, *age.*, s. 158-159.

174 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yay., Ankara 1974, s. 50-51.

175 *Alemdar*, 2 Mart 1919, s. 2. Yapılan toplantıda Ahmet Rıza Bey Başkanlığa, Çürüksulu Mahmut Paşa Katib-i Umumilik'e (Genel Sekreterliğe), eski Harbiye Nazırı Cevat Paşa, eski Hariciye Nabi Bey, Davavekilleri Cemiyeti Reisi (Baro başkanı) Celalettin Arif Bey, Reşid Sadi Bey, Cemilpaşazade Hamid Bey de yönetim kurulu üyeliğine seçilmiştir.

Konferansı çerçevesinde savunmayı “mülk ve milletin” gerçek çıkarlarını korumayı, ülkeyi düşmüş olduğu “vartadan” salim bir kıyıya çıkarmayı istediği, bunun için de Wilson Prensiplerinin adilane uygulanmasını sağlayacak çalışmalar yapmayı, Kuva-yı Milliye’yi bir araya getirecek girişimlerde bulunmayı tasarladığı anlaşılmaktadır. Amerikalı ve Avrupalı kişilerden oluşacak bir heyetin Anadolu’da dolaşarak dünya kamuoyunu aydınlatmak için inceleme ve soruşturmada bulunmasına da sıcak baktıkları dikkati çekmektedir.¹⁷⁶ Vahdet-i Milliye destek alabilmek ve halkı kendi etraflarında toplayabilmek için kuruluş amaçlarını açıklayan bir bildiri hazırlamış ve bunu telgrafla bağımsız sancakların Belediye Başkanlıklarına göndermiştir.¹⁷⁷

Vahdet-i Milliye Heyeti İzmir’in işgalini protesto etmiş, 26 Mayıs’ta Yıldız Sarayı’nda toplanan Saltanat Şûrasına temsilcilerini göndermiştir.¹⁷⁸ Hiçbir siyasi amaç gütmeyişini, siyasi iktidara geçmeyi düşünmediğini, parti meseleleriyle uğraşmayacağını belirten Vahdet-i Milliye Heyeti, nifak ve ayrışmaların ortadan kaldırılarak tüm millet çocuklarının vatanın duyduğu ıstırap karşısında birleşerek büyük hastanın (Osmanlı İmparatorluğu’nun) iyileşmesine çalışmanın en yüce millî bir görev olduğunu belirterek halkı birleşmeye çağırmıştır. Vatani sevenlerin, meşru ve temiz bir kaynaktan güç alarak vatan için çalışmalarını vurgulamıştır.¹⁷⁹ Bu örgütün çalışmalarından Saray, hükümet ve işgal güçleri memnun kalmamıştır. Anadolu’daki millî hareketin güçlenmesine paralel olarak Vahdet-i Milliye Heyetinin de etkinliği azalmasına rağmen Mustafa Kemal ve arkadaşlarının mücadelesini desteklemişlerdir.

2.1.3.3. Karakol Cemiyeti

İttihatçılar iktidardan ayrıldıktan sonra partilileri bir arada tutabilmek için örgütlenmelerinin zorunluluğuna inanmışlardı. Özellikle Enver ve Talat Paşa gizli bir cemiyetin kurulmasını istemiştir. İttihat ve Terakki Fırkası son kongresini yapıp kendini feshettikten sonra onların isteğine uyularak Kara Vasıf ve Kara Kemal gibi iki eski ittihatçının girişimi ile Kasım 1918’de Karakol Cemiyeti kurulmuştur.¹⁸⁰

Örgüt tüzüğüne göre Karakol Cemiyetinin amacı milletin mutlak birliğini, hürriyetini ve hâkimiyetini; vatanın siyasi, coğrafi ve iktisadi bütünlüğünü ve bağımsızlığını sağlamaya çalışmaktır. Bunlara zarar verecek her çeşit akitleri, kayıtları ve şartları kesinlikle reddedecek ve geçersiz sayacaktır.

176 **Vakit**, 7 Mart 1919.

177 **Söz**, 19, 21 Mart 1335/1919, s. 2

178 Gökbilgin, **age.**, s. 95-96, 108.

179 **Söz**, 28 Mart 1335/1919, s. 1.

180 Mesut Aydın, **Millî Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul’da Kurulan Gizli Gruplar ve Faaliyetleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1982, s. 24.

Millî haklara ve ülke bütünlüğüne yönelik her saldırgan ve işgalciye karşı da silahla karşı koyacaktır.¹⁸¹

Cemiyet, yurt içinde millî gelişmelere aykırı olarak çalışan cemiyetleri, partileri ve onların istihbarat elamanlarını izlemiş ve ülkeye verecekleri zararları önlemeye çalışmıştır. İngiliz görevlileri, Damat Ferit Paşa hükümeti, İngiliz Muhibleri Cemiyeti hakkında aldığı bilgileri Mustafa Kemal Paşa'ya iletmiştir. Ülkede yapılan işgal karşıtı eylemleri desteklemiştir. Ayrıca İstanbul ile Anadolu arasında oluşturduğu hat ile birçok asker, sivil aydının, silah ve cephanenin Anadolu'ya geçirilmesini sağlamıştır.

Karakol Cemiyeti bir de tüzük ve görev yönetmeliği hazırlamış ve başta ordu birlikleri olmak üzere bunları çeşitli yerlere dağıtmıştır.¹⁸² Erzurum Kongresi sırasında bu gelişmelerden haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, Cemiyetin tüzük ve yönetmelik emirlerine uyulmaması konusunda ilgilileri uyarılmış ve kaynağını araştırmıştır.¹⁸³ Sivas Kongresi sırasında bu cemiyetin Kara Vasıf ve arkadaşları tarafından organize edildiğini öğrenmiştir.

Karakol Cemiyetinin yayımladığı beyannameye göre, Cemiyet gücünü “insaniyet âleminin en necibi bulunan sulhperver heyetlerin ve bütün sosyalist ve amele gruplarının milletlerarası müzaheretinden ve Türk ve Müslüman âleminin yüreğinden ve maksadını kabul eden her fert ve cemiyetin yardımından”¹⁸⁴ alacaktı.

2.1.3.4. Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti

Osmanlı İmparatorluğu'nda örgütlü mücadelenin yolu 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra açılmıştı. Kanun-ı Esasi'nin sağladığı özgürlüklerden yaralanan kişiler partiler, cemiyetler kurarak siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel hayatı canlandırmaya çalışmışlardır. Erkekler ile kadınların bir arada bulunmasına yasalar izin vermediği için kadınlar da kendi aralarında bir araya gelerek çeşitli amaçlarla cemiyetler kurmuşlardır. Bunlar başlangıçta daha çok kadınlara yardım amaçlı cemiyetlerdi.¹⁸⁵ Balkan Savaşı'nın açtığı yaralara merhem olabilmek için 1913'te Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin bir şubesi olarak kurulan Hanımlar Müdafaa-i Milliye Heyeti ileride kurulacak cemiyetlere örnek olmuştur.¹⁸⁶

181 Tunaya, *age.*, s. 521, n-13.

182 Yücel Özkaya, *İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 41.

183 Mustafa Kemal, *Nutuk*, 2009, s. 50-51.

184 Fikri Can, “Karakol Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu”, *Yakın Tarihimiz*, C 4, s. 258 vd.

185 Leylâ Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 44-45.

186 Nâzım H.Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991, s. 73, vd.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ortaya çıkan olumsuzluklar içinde özellikle İzmir'in işgali üzerine başlayan protesto eylemlerinde kadınlar da yer almaya başlamıştır. Erkeklerle birlikte İstanbul'da yapılan mitinglerde kürsüye çıkarak işgalleri protesto edici konuşmalar yapmışlardır.¹⁸⁷ Halide Edip'in Fatih mitinginde yaptığı konuşmada *bugün buraya toplanan şu halk kütesinin bir tek isteği var: o da en tabii haklarının kendisinden alınmamasıdır. İsteyeceğimiz sadece yüksek ve yüce bir haktır.* Kadıköy mitinginde kendilerinin olmayan toprakları âleme tevzi etmek isteyenler, hakkın sedası önünde eğilecekler ve hakkı teslim edeceklerdir. Üsküdar mitinginde Sabahat Hanım; *Hepimiz gasp olunan bir hakkın ve zulmün karşısında yaşıyoruz. Fakat en çok biz kadınlar, anneler kardeşler bedbahtız dedikten sonra ...Türk olan İzmir'i Yunanlılar aldılar. Belki yarın sinemizden bir şey kalbimizden bir hayat koparır gibi birer birer Konya'mızı Bursa'mızı, hatta evet bütün güzellikleri ile çok sevgili İstanbul'umuzu isteyecekler. ...Sevgili annelerim, babalarım artık bu son zulmün önünde biz kadın-erkek, genç-ihiyar hepimiz birleşelim demişti.* Zeliha Hanım ise ... *Türk ölür namussuz yaşayamaz. Türk ölür toprağından bir karış yer vermez* diyerek milletin kararlılığını dile getirmiştir. Ülkede yaşanan acı gerçekler erkekler kadar kadınları da rahatsız etmiştir. İstanbul'da mitinglerin, gösterilerin yasaklanması bu acıyı ortadan kaldırmamıştır.

Sivas'ta Vali Reşit Bey'in eşi Melek Reşit Hanım'ın başkanlığında Sivas'ın tanınmış ailelerinin kadınları bir araya gelerek validen izin alarak "memleketin bütünlüğü ve istiklali uğrunda bütün Anadolu'nun birliği için çalışmak üzere" bir toplantı yapmışlardır.¹⁸⁸ 5 Kasım 1919'da Numune okulunda yapılan toplantıda Melek Reşit Hanım yaptığı konuşmada şöyle demiştir: *Bugün burada toplanmakta maksadımız memleketimiz hakkında biraz görüşmek, dertleşmek, ağlaşmak, Cenabı Hakka yalvarmak lazım gelirse vatanın müdafası için hatta ölüme bile katlanmaktır. Çünkü istiklalini kaybeden bir millet en büyük rahata nail olsa bile artık o memleketin sahibi değildir, esiridir. Bir insan küçük bir evin hanımı olmayı, elbette büyük bir evin hizmetçisi olmaya tercih eder. Hâlbuki memleketi kaybetmek hizmetçilikten de esaretten de güçtür* dedikten sonra *bizim için ya ölüm ya istiklal her zaman düstur-ı hayattır. Bunu düşünerek Anadolu Müdafaa-i Kadınlar Cemiyeti namıyla sırf seslerimizi memleketimizi parçalamak isteyenlere işittirmek için delaletinizle bir cemiyet teşkil etmeye karar verdik*¹⁸⁹ diyerek cemiyetin kurulduğunu belirtmiştir. 26 Kasım 1919'da da izin için Vilayete başvurmuşlar

187 Kaplan, age., s. 72-vd.

188 Afet İnan, **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982, s. 127.

189 **İrade-i Milliye**, 8 Kânunuevvel, 1335, s. 3. Bekir Sıtkı Baykal, **Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1986, s. 2-4; Kaplan, age., s. 87.

ve 9 Aralık 1919'da izinlerini almışlardır.

11 maddeden oluşan bir de Tüzük hazırlamışlardır. Bu Tüzüğe göre Merkezi Sivas'ta olan Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyetinin gereken yerlerde şubesi açılabilirdi. Amaç Mondros Mütarekesi sonrasında elde kalan ve halkın çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu toprakların bir bütün olduğunu ve birbirinden ayırlamayacağını göstermekti. Her türlü işgal ve müdahalenin özellikle Rumluk ve Ermenilik oluşturmaya yönelik eylemlere karşı koymak için cemiyet her şeyi yapacaktı. Müslüman olmayan halk Osmanlı hâkimiyetini ve İslam hukukunu ihlal edecek bir vaziyet almadıkça onların doğal haklarına, millî ve dinî geleneklerine İslam kadınları saygı gösterecekti. Ancak vatan ve milletin zararına yapılacak her eylemi reddedecekler ve erkeklerle birlikte mücadele edeceklerdi.¹⁹⁰

Söz konusu cemiyet "hayırlı bir sulh" yapıncaya kadar çalışmalarını sürdürecekti.

Cemiyet, kuruluşunun ardından Mustafa kemal Paşa'ya bir yazı göndererek; *sizleri kendimize rehber edinerek Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyetini kurduk. Tüzüğümüzü göndermekten onur duyuyoruz. Bütün hemşirelerimizi cemiyetimizin azası sayıyor ve onları üye kaydediyoruz. Şu birkaç gün içinde 800 üye kaydettik. Biz hemşireleriniz de siz muhterem kardeşlerimizle beraber olacağız, beraber yaşamak hakkını kazanacağız* diyerek verilecek savaşta kadınların da erkekler ile birlikte olacağını belirtmiştir.¹⁹¹

Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderdikleri bir yazıda ...*Mütareke akdolunduğu günden beri milletimiz hakkında reva görülen haksızlıklar milletler tarihinde nadir tesadüf olunur dereceyi geçmiştir. Çoğunluğu Türk ve İslam olan İzmir, Antalya, Adana, Maraş gibi vatanımızın en aziz akşamı işgal olunduktan başka ahid üzerine silahlarını elinden bırakmış olan masum milletimizin boğazlanması şeref ve namusun ayaklar altına alınması mı arzu ediliyor? İzmir'den vahşi ve zalim Yunanlıların çıkarılması ile işgal sahasında kalmış olan kardeşlerimizin kurtarılmasına ve Yunan vahşetinden kaçmış ve bugün karlar, çamurlar üzerinde aç ve sefil ölüm ile pençeleşmekte bulunan zavallı muhacirlerimizin yurtlarına avdetlerine intizar ediyoruz* diyerek isteklerini açıkça ortaya koymuşlardır.¹⁹²

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin, yurtsever milliyetçi yöneticilerin, komutanların desteklediği Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti kısa sürede yurdun dört bir yanına yayılmış çeşitli yerlerde şubeleri açılmıştır.¹⁹³ Cemiyet işgalleri, İtilaf Devletleri askerlerinin yaptıkları yanlış-

190 **İrade-i Milliye**, 22 Kânunuevvel 1335/1919, s. 2.

191 Baykal, **age.**, s. 3.

192 **İrade-i Milliye**, 8 Kânunuevvel 1335, s. 3; Gökbilgin, **age.**, C 2, s. 240.

193 Baykal, **age.**, s. 48 vd. Örneğin, Amasya, Kayseri, Niğde, Eskişehir, Kastamonu, Aydın,

lıkları dile getirmiş ve çeşitli yerlere gönderdiği yazılarla, telgraflarla protesto etmiştir. Dolayısıyla Millî Mücadele'nin başlamasında ve bir halk savaşı olmasında önemli rol oynamıştır.

Reşit Paşa'nın Kastamonu valiliğine atanmasından sonra cemiyetin etkinliğinin de azaldığı görülmektedir. Zira Cemiyetin başkanı Melek Reşit Hanım eşiyle birlikte Kastamonu'ya gitmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelmesi ve Ankara'nın Millî Mücadele'nin merkezi olması da cemiyetin etkinliğinin azalmasına yol açmıştır.

2.2. Millî Varlığa Karşı Cemiyetler ve Siyasi Oluşumlar

2.2.1. Müslümanlar Tarafından Kurulanlar

2.2.1.1. Hürriyet ve İtilaf Fırkası

Osmanlı İmparatorluğu'nda yasal siyasal partiler 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden sonra kurulmaya başlamıştır. İlk kurulan siyasal parti de Ahrar Fırkası'dır. 1908 seçimlerine katılmış fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında başarılı olamamıştır. Meclis içinde ve dışında çeşitli partiler kurulmuştur. 21 Kasım 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurularak İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı güçlü bir muhalefet odağı oluşturmuştur.¹⁹⁴ Ancak 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine İttihatçı yönetim bu partinin kimi üyelerini tutuklamış kimilerini de sürgüne göndermiştir. Dolayısıyla parti gelişme olanağı bulamamıştır.

I. Dünya Savaşı başlayınca İttihatçılar İttifak Grubu içinde yer alarak savaşa katılmış ancak bu grup savaşta yenilmiştir. Osmanlı hükümeti imzaladığı Mondros Mütarekesi ile büyük umutlarla girdiği I. Dünya Savaşı'ndan yenik olarak ayrılmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İtilaf Devletleri Osmanlı topraklarını işgal etmeye başlamıştır.

Söz konusu olumsuz koşulların yaratıcısı olarak görülen İttihat ve Terakki Fırkası 1 Kasım 1918'de son kongresini yaparak kendi kendini feshetmiştir. Dolayısıyla İttihatçılar siyasal iktidardan düşmüştür. İşte bundan yararlanan Hürriyet ve İtilafçılar ülkedeki siyasi boşluğu doldurmak ve bir iktidar odağı oluşturmak üzere 1919 yılı başlarında yeniden çalışmalarına başlamışlardır.¹⁹⁵

Erzincan, Bolu, Burdur, Yozgat, Konya; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Kadınları**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 157 vd.

194 Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergâh Yayınevi, İstanbul 1990; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, C 2, Hürriyet Yay., İstanbul 1986, s. 264-329.

195 Programı için bk. **Alemdar**, 14 Kânunusani 1335/1919, Beyanname-i için. **Alemdar**, 24 Kânunusani 1335/1919.

Başta Padişah Vahdettin olmak üzere hükümet üyelerinin de desteklediği ve içinde Damat Ferit, Gümülcineli İsmail, Miralay Sadık Bey, Konyalı Şeyh Zeynel Abidin, Hoca Mustafa Sabri Efendi, Seyyid Abdülkadir ve Sait Molla gibi devrin önde gelen ve Millî Mücadele'ye karşı olan kişilerinin yer aldığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası, kısa sürede ülkenin dört bir yanında şubeler açarak yurt yüzeyine yayılmış ve 400 kadar şube açmıştır. Başta *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah* olmak üzere İstanbul'da çıkan çeşitli gazeteler tarafından desteklenmiştir. Taşrada da azımsanmayacak kadar destekçisi olmuştur. Örneğin İzmir'de çıkarılan *Köylü*, Kastamonu'da çıkarılan *Zafer*, Adana'da çıkarılan *Ferda*, Trabzon'da çıkarılan *İrşad* gibi.¹⁹⁶

İtilaf Devletleri adım adım ülke topraklarını işgal ederken, halkın mal ve can güvenliğini tehlikeye atarken; Hürriyet ve İtilafçılar onlara karşı gelmemiştir. İşgalci güçlere karşı oluşan millî hareketi İttihatçı bir hareket olarak değerlendirmiş ve bastırmaya çalışmışlardır. Milliyetçi güçleri, eşkıya, isyancı, bolşevik vb aşağılayıcı ifadelerle niteleyerek halkın gözünden düşürmeye çalışmışlardır. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının başlattığı millî hareketi benimsememişler bastırmak için devletin tüm gücünü kullanmışlardır. Anadolu harekâtını “güya milletin bağrından doğmuş addeden evsaf ve iktidarları şüpheli bir takım kumandanların” “isyanından ve hiçbir kıymet ve mahiyeti haiz olmayan bir kıyamdan başka bir şey” saymamışlardır.¹⁹⁷ Özellikle Saraya damat olmaktan başka bir özelliği olmayan Ferit Paşa'nın sadrazamlığı döneminde âdeta milliyetçi avını başlatmışlardır. Milliyetçi kişiler çeşitli bahanelerle tutuklanmış Malta'ya sürgüne gönderilmiştir. Ermeni Tehciri bahanesiyle Divan-ı Harp'lerde milliyetçi kişiler yargılanmış kimilerine idam cezası verilmiştir.

İzmir'in işgalinden sonra toplanan Saltanat Şûrası'na fırka temsilcileri katılmış ve orada İngiliz Mandacılığını savunmuştur.¹⁹⁸ Siyasi iktidara tepki sesleri yükseldikçe Hürriyet ve İtilafçıların milliyetçi güçlerle arası daha da açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden ve milliyetçi güçleri toplayarak devletin bağımsızlığını, ülkenin bütünlüğünü halkın can ve mal güvenliğini korumak için gerekli önlemleri almaya başlamasından sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve onun etrafında yer alanlar Anadolu harekâtının tam karşısında bulunmuşlardır. Emperyalist güçlerle iş birliği yapmışlardır. Özellikle İngiltere'ye yaklaşmışlar, İngiliz Muhibleri Cemiyeti ile iş birliğine gitmişlerdir.

196 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C 2, Hürriyet Yay., İstanbul 1986, s. 278

197 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1952, s. 452.

198 M. Tayib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, C 1, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1959, s. 112.

1919'da yapılan seçimlerin serbestçe yapılamayacağını İttihat ve Terakki Cemiyetinin ardılı olan milliyetçilerin seçimlere müdahale edeceğini iddia ederek seçimlere katılmamışlardır.¹⁹⁹ Kuva-yı Milliye güçlerini yok edebilmek için her şeyi yapmışlardır. Ülkenin çeşitli yerlerinde çıkan isyanları, Sevr Antlaşması'nı onaylayan hükûmeti desteklemişlerdir. Dolayısıyla Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve onunla iş birliği içinde olan "Sulh Selamet" gibi fırkalar Milli Mücadele'nin karşısında yer almış, milliyetçi güçleri düşman olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla emperyalistlerin ülkeden çıkarılması için verilen savaşın ve o savaşın önderlerinin karşısında yer almışlardır. Kuva-yı Milliye'yi Türk ve Müslüman saymamışlar "şeran, kanunen, insaniyetten ceza" görmelerini istemişlerdir.²⁰⁰ Ali Kemal, *Entente* gazetesine verdiği demeçte Mustafa Kemal ve arkadaşlarını "Yunanlılardan daha tehlikeli" saymıştır.²⁰¹

2.2.1.2. Teali İslam Cemiyeti

Mondros Mütarekesi sonrasında yaşanan gelişmeler içinde İslam Teali Cemiyetinin de önemli bir yer aldığı görülmektedir. Anadolu'da işgaller başlayınca bu işgallere ses çıkarmayan ve gerekli tepkileri göstermeyen hükûmete karşı milliyetçi bir hareket başlamıştı. Bunlar siyasal iktidarın politikasına karşı çıkıyorlar ve hükûmeti eleştiriyorlardı. Başta Padişah olmak üzere siyasi iktidar ise Türk ve Müslüman halkı saltanat ve hilafetin etrafında toplamaya çalışıyor ve ümmetçi bir politika izliyordu. Muhafazakâr kesimler kurdukları siyasal örgütlerle hükûmetin bu politikasına destek veriyordu. 19 Şubat 1919'da Cemiyet-i Müderrisan olarak kurulup²⁰² daha sonra Teali İslam Cemiyeti adını alan örgüt bunların başında geliyordu.²⁰³

İskilipli Atıf, Said-i Kürdi, Konyalı Hacı Atıf Efendi, Bergamalı Hoca Mehmet Zeki Efendi, Tahirülmevlevi vb gibi dönemin tanınmış din adamlarının içinde yer aldığı Teali İslam Cemiyeti, İstanbul'un dışında da çeşitli yerlerde şubeler açmıştır.²⁰⁴ Her ne kadar dinî amaçlarla kurulmuş olsa da siyasi iktidarın yanında yer alarak Millî Mücadele'ye ve onu yürütenlere karşı çıkmıştır. Yayımladıkları bildirimde galiz ifadelerle İttihatçıları suçlayan Cemiyet, Talat, Enver, Cemal ve Mustafa Kemal'in vücutlarının ortadan kal-

199 İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 42-47.

200 *Alemdar*, 11 Temmuz 1336/1920, s. 1.

201 Ömer Sami Coşar, *İstiklal*, 26 Haziran 1919, s. 1.

202 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 321. Nizamnamesi, esas ve Beyannamesi için bk. *Alemdar*, 20 Şubat 1335, s. 2.

203 Nizamnamesi ve kurucuları için bk. *Alemdar*, 25 Teşrinisani 1335/1919, s. 2.

204 *Alemdar*, 24 Kânunuevvel 1335/1919, s. 3. Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C IV, S 10, Ankara 1987, s. 179. Cemiyet-i Müderrisin başkanı Mustafa Sabri Efendi, Teali-i İslam Cemiyeti'nin başkanı İskilipli Mehmet Atıf Efendi'dir.

dırılmasını istemiştir. Millî Mücadele'ye katılan halka seslenerek; bozguncu bir yaklaşımla halkı savaştan vazgeçirmeye çalışmıştır. “Harpte mağlup olduktan sonra uslu oturmak ve mağlubiyetin netayicine katlanarak telafisini sabr-ı sükûn ve akli tedbir dairesinde izale” etmeyi önererek halkın direncini kırmaya çalışmışlardır. İşgalci güçlere ve onlarla birlikte hareket eden siyasal iktidar yanlılarına karşı mücadele eden Kuva-yı Milliyecileri suçlayıcı ifadeler kullanmışlardır. Bununla kalmamışlar Millî Mücadele'nin öncülerinden olan Mustafa Kemal başta olmak üzere Ali Fuat Paşa'nın, Bekir Sami Bey'in öldürülmelerini istemişler ve bunun farz olduğunu da vurgulamışlardır.²⁰⁵

Teali-i İslam Cemiyeti; İzmir'in işgali üzerine hükûmetin uyguladığı siyasetin olumlu sonuçlar vermeye başladığı sırada Kuva-yı Milliye'nin hükûmete müdahale ettiğini, vatani büyük felaketlere sürükleyeceğini, dünyada görülmedik, işitilmedik fecayi ve mezalimi ika eylediğini, memlekete harici düşmanların yapmak istemeyeceği fenalıkları yaptığını iddia etmiştir.²⁰⁶

Cemiyet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve İngiliz Muhipler Cemiyeti ile yakın ilişki içine girerek Millî Mücadele'yi durdurmaya, buldukları pozisyon nedeniyle de dini kullanarak Padişah ve Halife'nin etkinliğini artırmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra Niğde ve Nevşehir'de toplantılar yaparak “Meclis-i Mebusan açıldı, teşkilat-ı milliyeyi padişahımız istemiyor” gibi sözlerle halkı kışkırtmaya çalışmışlardır.²⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa 12 Şubat 1920'de Konya'da bulunan 12. Kolordu Komutanlığına *Konya'da Teali İslam Cemiyeti namıyla maksat ve gayesi meçhul bir cemiyetin icrayı faaliyet etmekte ve bu suretle efkâr-ı ahaliyi tağlit ve teşviş eylemekte olduğu(nun) ihbar edildiğini bildirmiş ve her ne nam ile olursa olsun milletin vahdet-i efkârını muhil bu gibi din ve siyaset perdesi altında teşekkül eden ve atiyen teşekkülü memul bulunan bilcümle menfi harekâtın derhal tevessü ve istihlasa, millet tevhide muhtaçtır. Cemiyetimizin maksat ve gayesi bu olduğundan bunun haricinde her hareketi bir hıyanet-i vataniye telakki etmek mecburiyetindeyiz. Bu hususta fevkalade müteyakkız ve mutassır bulunmanızı ve bu gibi muhilli vahdet, teşebbüsât ve icraatın derhal imhasına sal olmanızı tavsiye ve rica eyleriz* diyerek bozguncu eylemlere izin verilmemesini istemiştir.²⁰⁸

205 Tunaya, *age.*, s. 388-392.

206 Tunaya, *age.*, s. 395.

207 Gökbilgin, *age.*, C 2, s. 358.

208 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl: 31, S 82, Belge No: 1794.

2.2.1.3. Kürdistan Teali Cemiyeti

Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesinden sonra diğer etnik unsurlarda olduğu gibi Kürtlerde de bir hareketlenme görülmüştür. Kürt Teavün Cemiyeti adıyla bir yardım derneği kurulmuştur.²⁰⁹

Mondros Mütarekesi sonrasında İtilaf Devletlerinden yardım alan Ermeniler Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurmaya yönelmişlerdir. Aralık 1918'de Seyid Abdülkadir'in başkanlığında Bedirhan'ın oğullarından Emin Ali, Emekli Albay M. Ali, eski Polis Müdürü Halil, Fuat Paşa, Hamdi Paşa, Babanzade Şükrü, Dr. Mehmet Şükrü, Mevlanzade Rıfat bir araya gelerek İstanbul'da Kürdistan Teali Cemiyetini kurmuşlardır. Cemiyetin Tüzüğüne göre amaç Kürtlerin çıkarlarının korunmasıdır. Bunun için gazete, dergi çıkarılacak okullar açılacak, gece dersleri, konferanslar verilecek, uygun yerlere "heyet-i irşadiyeler" gönderilecek, hayır kurumları yardım kurumları oluşturulacaktır.²¹⁰ Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Silvan, Siverek, Elazığ, Dersim ve Malatya'da şubeler açmışlardır. *Kürdistan* ve *Jin* adıyla iki gazete çıkaran cemiyet "Kürdistan'a" Kürt kökenli yönetici ve komutanlar atanmasını, İngilizler tarafından Süleymaniye'de kurulmuş olan Şeyh Mahmut hükümeti ile ilişki kurulmasını,²¹¹ Wilson İlkelerinin Kürtlere de uygulanmasını istemiştir.

Bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasını önleyemeyeceğini gören siyasi iktidar Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde Ermenilere karşı Kürtleri kışkırtmış ve özerklik için onlara göz kırpmıştır. Siyasi iktidarın en güçlü destekçisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Kürt Teali Cemiyeti arasında bir sözleşme bile yapılmıştır.²¹²

Kürdistan Teali Cemiyeti, İngilizlerle iyi ilişkiler kurmuştur. 2 Ocak 1919'da İngiltere'nin İstanbul'da bulunan Yüksek Komiserliğine başvurarak; Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul'da yaşayanların çoğunluğunun Kürt olduğunu belirtmişlerdir. İtilaf Devletleri'nin Arap, Ermeni, Asuri, Keldani vb azınlıklara tanıdığı hakların Kürtlere de tanınmasını, Kürtlere sınırları coğrafi olarak saptanmış bir alanın verilmesini ve İngiliz mandası altında özerklik tanınmasını istemişlerdir.²¹³ İngilizler ise Kürtleri kışkırtmak ve kendi istekleri doğrultusunda hareket etmelerini sağlamak üzere Irak'ta bulunan ve bu konuda uzmanlaşmış olan istihbarat subayı Noel'i bölgede çalışma yapmak üzere görevlendirmiştir.

Kendini Kürtlerin temsilcisi olarak gören Şerif Paşa, Paris Barış Konfe-

209 Turan, *age.*, s. 105.

210 Tunaya, *age.*, s. 205.

211 Turan, *age.*, s. 107.

212 Turan, *age.*, s. 106.

213 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C 1, TTK Yay., Ankara 1973, s. 27

ransı'na Kürtlerin isteklerini içeren bir muhtıra sunmuştur. Söz konusu muhtıradaki "bağımsızlık talep" etmiş, milliyet ilkesine göre Kürt nüfus çoğunluğunun bulunduğu bütün toprakları kapsayacak şekilde Kürdistan'ın sınırlarını çizmek üzere uluslararası bir komisyonun görevlendirilmesini istemiştir.²¹⁴

Nitekim İtilaf Devletleri Sevr Barış Antlaşması'na Kürtleri mutlu edecek maddeler koymuşlardır. 62. maddeye göre Fırat'ın doğusunda Ermenistan'ın güneyinde Suriye, Irak ve Türkiye sınırının kuzeyinde Kürtlerin çoğunlukta bulunduğu yerlere yerel özerklik verilmesi kararlaştırılmıştır. 64. madde de ise belirtilen bölgede yaşayan Kürtler, Türkiye'den ayrılmak isterlerse Milletler Cemiyeti de onların bu isteklerini uygun bulursa Türkiye bu isteği yerine getirecekti.²¹⁵

Millî Mücadele'nin önlenmesi için Osmanlı yönetimi ve İngilizler, Kürtlere silah ve cephane vererek milliyetçi güçlere karşı kışkırtmışlardır. Hatta Elazığ Valisi Ali Galip Bey ve Malatya Mutasarrıfı Halil Bey Sivas'ı basarak Mustafa Kemal'i yakalayıp etkisiz hale getirmek istemişler ancak başarılı olamamışlardır. Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin çalışmaları, Mustafa Kemal Paşa'nın izlediği millî çıkarları önceleyen birleştirici politikası, Kürt aşiret liderlerine ve kimi kanaat önderlerine yazdığı mektuplar Kürtlerin büyük bir bölümünün de Millî Mücadele içinde yer almasını sağlamış, başta İngilizler olmak üzere Saray ve onun etrafında yer alan Millî Mücadele karşıtları amaçlarına ulaşamamışlardır.²¹⁶

2.2.1.4. Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti

1919 yılı başlarında İstanbul'da kurulmuştur. Trabzon vilayeti ve çevresinde bulunan iki milyondan fazla halkın, Osmanlı egemenliği altında kalmasını istemekte ve buraların Osmanlı vatanından ayrılmasına karşı çıkmaktadır.²¹⁷ Ancak saltanatçı, hilafetçi, İttihat ve Terakki ve Müdafaa-i Hukuk karşıtı bir cemiyettir. Adem-i merkezîyetçiliği savunmuştur.²¹⁸ Çağdaş bir yaklaşımla uygulanacak Adem-i merkezîyetçilikle hem azınlıkların haklarının korunacağını hem de ülkenin kalkınacağını belirtmişlerdir.²¹⁹ Adem-i merkezîyetçiliği tanıtmak için konferanslar düzenlemiştir. Bu durum bölgede yaşayan Rumlar üzerinde de etkili olmuş ve bir Rum heyeti İstanbul'a

214 Bilal Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007, s. 304-306.

215 Seha L Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977, s. 67-68.

216 Kemal Atatürk, **Nutuk-Vesikalar**, C 3, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1991, s. 647-654.

217 Sabahattin Özel, **Millî Mücadele'de Trabzon**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 58.

218 **Söz**, 25 Kânunusani 1335/1919, s. 1; Programı için bk., **Alemdar**, 25 Kânunusani 1335, s. 2.

219 Sabahattin Özel, **age.**, s. 59.

giderek Cemiyet üyeleriyle görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmelerde Türk ve Rumlardan karma bir heyetin oluşturularak Avrupa'ya gönderilmesi ve sorunların anlatılması kararlaştırılmıştır.²²⁰ Cemiyet, Trabzon ve çevresinde örgütlenmek istemiş ise de başarılı olamamıştır. Sadece Lazistan livası ile Of kazasında şube açabilmiştir.²²¹ Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yürüncesinde çalışmalar yapmış ve daha sonra da onunla birleşmiştir.²²² Halkı Osmanlı saltanatı etrafında toplamaya çalışmıştır. Bildirilerinde İtilaf Devletlerini övücü bir dil kullanmıştır. Mustafa Kemal Paşa bu cemiyetin amacının “merkezden ayrılmak” olduğunu belirtmiştir.²²³

2.2.1.5. Osmanlı İlâ-yı Vatan Cemiyeti

İstanbul'da 1919 yılı Kasım'ında Hürriyet ve İtilaf Fırkası içindeki karışıklıklardan yararlanılarak kurulan hilafetçi-saltanatçı bir cemiyettir.²²⁴ Her ne kadar cemiyet başkanı olarak Yahya Adnan Paşa gözükiyorsa da asıl etkin kişi Kiraz Hamdi Paşa'dır. Padişah Vahdettin tarafından desteklenmiş hatta kendi parasından dernek ileri gelenlerine maaş vermiştir. Cemiyet âdeti bir siyasi fırka şeklinde hareket ederek Müdafaa-i Hukukçuların karşısında yer almıştır. İngiliz yanlısıdır. Barışın İngilizlerin yardımıyla elde edilebileceğini düşünüyorlardı. İtalya ve Fransa'nın Ankara'ya yaklaşmasını eleştiriyorlardı. Yunanlılarla ilişkileri gayet iyi idi. Amaç ortak düşman olarak nitelendirdikleri Kuva-yı Milliye'yi ortadan kaldırmaktı. 17 Ekim 1921'de Rum Patrikhanesine giderek Rumlarla görüşmede bulunmuşlar ve Rum Patriği ile birlikte Anadolu harekâtına karşı durmak istediklerini söylemişlerdir.²²⁵

Cemiyet Araplarla, Arnavutlarla iyi ilişki kurmuştur. İstanbul'daki Azerbaycan Başkonsolosu ile de ilişkiye geçmişlerse de Başkonsolos bu isteğe olumlu cevap vermemiş Türkiye Büyük Millet Meclisi ile bağlantılarını güçlendirmeyi tercih etmiştir.

2.2.1.6. Askerî Nigâhban Cemiyeti

1919 yılı başlarında Kiraz Hamdi Paşa'nın öncülüğünde emekli ve ordu-
dan atılmış bazı askerler tarafından kurulmuştur.²²⁶ Subayların ekonomik durumlarını düzeltmeyi, askerî politikanın dışında tutmayı ilke edinmiş gibi gö-

220 Özel, *age.*, s. 60.

221 Kemal Atatürk, *Nutuk*, C 3, s. 614, Vesika 6.

222 Tunaya, *age.*, s. 362

223 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Ankara 2009, s. 4; *Tarih IV*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 11.

224 Tunaya, *age.*, s. 519-528.

225 Yücel Özkaya, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 4, S 10, 1987, s. 180.

226 Atatürk, *age.*, s. 162.

rünse de²²⁷ Kurmay subayları milletin başına, ülkenin geleceğine bela olmuş bir kesim olarak nitelemişler, bazılarını da Napolyon taslakları olarak göstermişlerdir.²²⁸ Kuva-yı Milliye güçlerine karşı çıkmışlar, Millî Müdafaa adı altında Anadolu'da faaliyette bulunan Kuva-yı Milliye güçlerinin cinayet işlediklerini, siyaset yaptıklarını iddia etmişler, padişaha bağlı olduklarını belirtmişlerdir.²²⁹ İşgalci güçlere karşı başlatılan direnişi erken bulmuşlar, bizden daha ağır şartlarda barışa zorlanmış, bizden daha fazla nüfusa ve servete sahip devletlerin bir şey yapmadığını, mutlak itaat ettiklerini belirterek Kuva-yı Milliyecileri “bakıyet-üs-süyuf olan yorgun kölüyü, muntazam, müsellaah kuvvetler karşısında eritmek isteyen şöhretperest genç kumandanlar” olarak göstermişlerdir.²³⁰ Kuva-yı Milliye taraftarı gözükerek halkın arasına karışmayı, her altı köyden bir nahiyeye oluşturmayı her nahiyenin başına bir subay atamayı, Millî Mücadele yanlılarını ortadan kaldırmayı planlamışlardır.²³¹ Ayrıca; sözde Ayvalık ve çevresinde bir isyan çıkarmayı, Yunan işgal komutanına bir muhtıra vererek bu isyanı birlikte bastırmayı dolayısıyla “Teşkilat-ı Millîye'nin” bölgedeki etkinliğinin kırılmasını düşünmüşlerdir.²³²

Millî Mücadele, söz konusu cemiyet üyelerinden 30 kadar subayın bir yabancı işgaline zemin hazırlamak için Hristiyanlara karşı eylemde bulunmak üzere Trabzon ve Samsun'a hareket ettikleri haberini alınca 15. Kolordu Komutanı ile Canik mutasarrıfını bilgilendirmiştir.²³³ Ayrıca Cemal Paşa Harbiye Nazırlığına atanınca 12 Ekim 1919'da bu “fesat” yuvasının kökünden sökülüp atılmasını ve üyelerinin şiddetle cezalandırılmasını istemiştir.²³⁴ Harbiye Nezareti bu isteği haklı bulmuş ve yerine getirilmesi için “takibat-ı kanuniyenin” yapılmasını ilgili birimlere bildirmiştir.²³⁵

2.2.1.7. Cemiyet-i Ahmediye

Kuva-yı Milliye ile yaptığı ilk mücadeleyi kaybeden Ahmet Anzavur tarafından kurulmuştur. Ahmet Anzavur ilk yenilgisinden sonra güçlerini daha organize bir hale getirmek ve yeni ortaklar bulabilmek için Kuva-yı

227 Özcan Mert, **Cemiyeti Ahmediye**, Münir Aktepe Armağanı, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1997. s. 574.

228 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C 1, s. 216.

229 Özkaya, agm., s. 181.

230 Zekâi Güner-Orhan Kabataş, **Millî Mücadele Dönemi Beyânnâmeleri ve Basın**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1990, s. 242.

231 **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, Vesika No: 452; **İzmir Doğru**, 10 Mart 1336.

232 **İzmir Doğru**, 10 Mart 1336.

233 Nutuk, **age.**, s. 191. Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, TTK Yay., Ankara 1974, s. 42.

234 Atatürk, **Nutuk**, C 3, Belge:150.

235 Baykal, **age.**, s. 22.

Milliye karşıtlarıyla iş birliğine yönelmiştir. Kendine ortaklar da bulmuştur. Halkın dinî duygularını sömürebilmek için kurduğu cemiyetin adını Cemiyet-i Muhammediye'ye çevirmiş, etrafına topladığı güçlere de Kuva-yı Muhammediye demiştir.²³⁶ Kuva-yı Milliyecilere cihat açtığını söylemiştir. Millî Mücadele'yi başarısız kılmaya çalışmıştır. Bu amaca ulaşabilmek için de Kuva-yı Milliye'yi dağıtmayı tasarlamıştır.²³⁷ Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Askerî Nigâhban Cemiyeti onun yan kuruluşu olan Kızıl Hançerliler ile birlikte hareket etmiştir.²³⁸ Boğazlar bölgesine hâkim olmak, İstanbul ile Anadolu arasında tampon bir bölge oluşturmak isteyen İngilizler tarafından da desteklenmiştir.²³⁹ Gereken parayı İngilizler Anzavur ve onun adamı olan Şah İsmail'e vermişlerdir. Silah ve cephanenin ise Anzavur'un denetiminde olmasını tercih etmişlerdir.²⁴⁰ Cemiyet-i Ahmediye, Teali İslam Cemiyeti tarafından da desteklenmiştir. Ahmet Anzavur "Kuva-yı Milliye'nin vatana fenalık yaptığını, Yunanlılarla teşrik-i mesai ettiklerini", "bu hainlerin tepelenmesi lazım geldiğini", kuracağı "Kuva-yı Muhammediye ile milleti tahlis edeceğini, şekerin kıyyesini iki kuruşa, ekmeğin kıyyesini bir kuruşa tenzil ettireceğini" gibi doğru olmayan bilgilerle halkı kendi yanına çekmeye çalışmıştır.²⁴¹

Kuva-yı Milliye hareketini İttihatçılık ve eşkıyalık olarak gören cemiyet, aynı zamanda Damat Ferit ya da Kiraz Hamdi Paşa başkanlığında bir hükümet kurmayı amaçlamıştır. Bursa'da isyan çıkartmak ve Bursa yönetimine el koymak için buraya adamlarını göndermiştir.²⁴²

2.2.2. Müslüman Olmayan Osmanlı Tebaasının Kurduğu Cemiyetler

Fransız devriminden sonra dalga dalga yayılan milliyetçilik hareketinin en çok etkilediği devletlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu idi. Çünkü Osmanlı uluslar karması bir imparatorluktu. Dil, din, tarih, soy, kültür bakımından birbirinden farklı, kendi millî kimliklerini koruyan çok sayıda ulus vardı. 19. yüzyılın başında Sırp isyanı ile başlayıp 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen sürede çeşitli uluslar Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmuştu. Buna rağmen hâlâ Osmanlı yönetimi altında azımsanmayacak kadar Türk ve Müslüman olmayan topluluk vardı. Mondros Mütarekesi sonrasında bunlar da ya yaşadıkları toprakları aynı kökten geldikleri bir devletle birleştirmek bu mümkün değilse ayrı devletlerini kurarak

236 Kâzım Özalp, **Millî Mücadele**, C 1, TTK Yay., Ankara 1971, s. 102. Milliyetçilerin tepkisi için bk., **İrade-i Milliye**, 4 Mart 1336.

237 **İzmire Doğru**, 7 Mart 1336.

238 Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1988, s. 473

239 Karabekir, **age.**, s. 470.

240 Mert, **agm.**, s. 581.

241 **İzmire Doğru**, 5 Mart 1336.

242 **İzmire Doğru**, 10 Mart 1336.

bağımsız olmak istediler. Bu amaca ulaşmak için çeşitli cemiyetler kurarak eyleme geçtiler.²⁴³

2.2.2.1. Rumların Kurduğu Cemiyetler

Mora isyanından sonra bağımsızlığını kazanan Yunanistan bununla yetinmemiş Büyük Yunanistan'ı (Megali idea) gerçekleştirme amacına yönelmiştir. Bu nedenle de fırsat buldukça Osmanlı Devleti'ne saldırarak ondan toprak koparmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin yenik olarak ayrılması Rumlara beklediği fırsatı vermiştir. Mondros Mütarekesi sonrasında Yunanistan Hükûmeti İstanbul'daki Patrikhane ile ilişkilerini sıklaştırmış, Anadolu ve Trakya'da izleyeceği politikayı birlikte saptamışlardır. İstanbul'da Atina'dan yönetilen Patrikhane merkezli çeşitli cemiyetler kurmuşlardır. Bunların başında da Mavri Mira Cemiyeti gelmektedir.

2.2.2.1.1. Mavri Mira Cemiyeti/Kara Gün Cemiyeti

İstanbul'da, Patrikhane kurulmuştur. Cemiyetin Başkanı Patrik vekili Doretheos'tur. Mali gücü yüksektir. Doğrudan doğruya Yunanistan Başvekili Venizelos'tan emir almıştır. Görevi mitingler yaparak kamuoyu oluşturmak, vilayetlerde çeteler kurarak amaçlarını gerçekleştirmeye engel gördükleri kişileri etkisiz hale getirmek ve içeride ihtilaller hazırlamak, isyanlar çıkarmaktır. Hareket alanı İstanbul ve çevresi ile Trakya ve Batı Anadolu'dur.

Mavri Mira Cemiyeti başkanlığını yapan kişi, Ermeni Patriği Zaven Efendi ile birlikte bütün Türkiye'nin işgal edilmesini istemiş, 14 Şubat 1920'de Lloyd George'den İstanbul'un Yunan mandası altına verilmesini talep etmiştir.²⁴⁴ Rum gençlerinden izci teşkilatı kurmuştur.²⁴⁵ İzciler askerî hiyerarşi içinde düzenlenmişlerdir. Mahalleler itibarıyla takımlara, kilise itibarıyla bölüklere ve taburlara, metropolitlik itibarıyla de alaylara ayrılmışlardır. Silah ve cephaneler kiliseler yanında savaş gemilerinde tutulmuştur. Gelibolu, Tekirdağ, Bandırma, Gemlik, Karadeniz Ereğlisi ve Samsun silahların dağıtım merkezleridir.²⁴⁶ İlaç ve tıbbi malzeme adı altında silah ve cephane getirilmiştir.²⁴⁷ Resmî Muhacirin Komisyonu da bu cemiyetle iç içedir. Mustafa Kemal Paşa'nın deyimi ile kiliseler ibadet yerinden öte askerî ambarlar gibi kullanılmıştır.

243 Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri, s. 216-220.

244 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C 1, Ankara 1973, s. 95.

245 *Pontus Meselesi*, Yay. Haz., Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara 1995, s. 46.

246 *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri (1918-1922)*, Genelkurmay Basımevi, 2009, s. 46-47.

247 Atatürk, *Nutuk*, C 3, Ankara 1991, Vesika 1.

İzcilerin eğitimini yabancı ordularda görev yapmış kişiler üstlenmiştir.²⁴⁸ İstanbul'da Beyoğlu, Boğaziçi, Kadıköy ve İstanbul olmak üzere dört izci bölüğü oluşturulmuştur. Bunların toplamı 800 kişidir. Komutanları Yunan subaylarıdır. Teçhizatları mükemmeldir.

2.2.2.1.2. Göçmen Cemiyeti

Patrikhanede kurulmuştur. Amacı Osmanlı Hükûmeti tarafından tehcire tabi tutulmuş Rumları tekrar yerlerine getirmek ve yerleştirmek olarak gösterilmiştir. Ancak cemiyet kendi istekleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nu terk eden Rumları da getirmiştir. Dolayısıyla yurt dışından daha çok Rum'u getirip yerleştirerek nüfus yoğunluğunu Rumlar lehine değiştirmeye çalışmışlardır. Mütareke sonrası 200 bin Rum'un İstanbul'a getirildiği tahmin edilmektedir.²⁴⁹ Ayrıca göçmen adı altında silahlı çetecilerin de ülkeye girişini kolaylaştırmıştır.

2.2.2.1.3. Pontus Cemiyeti

1840'lardan beri Karadeniz'in Rize'den İstanbul'a kadar uzanan kesiminde eski Yunanlılığın diriltilmesine çalışan Pontus Rumları vardı. Özellikle Merzifon'da Amerikan Kolejinin açılmasından sonra Pontuşçu hareket ivme kazanmıştır. 1904 yılında Pontus Cemiyeti bu okulda kurulmuştur. Bunlar İnebolu'dan Batum'a kadar uzanacak coğrafyada bağımsız bir Pontus devleti kurmayı amaçlamışlardır. Pontus devletinin sınırlarını gösteren bir harita hazırlamışlar ve Paris'te bastırmışlardır. Bu haritaya göre Trabzon vilayetiyle Kastamonu ve Sivas vilayetlerinin bazı bölgeleri de Pontus devletinin sınırları içinde gözükmüyordu.²⁵⁰

Hayallerindeki devleti kurmak için fırsat kollayan Rumlar, I. Dünya Savaşı'nın başlamasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girişini fırsata çevirmeye kalkmışlardır. Rus ordusunun Trabzon'a kadar inmesi Rumları cesaretlendirmiştir. Ancak Rusların çekilmesi üzerine Rumlar çalışmalarını gizli olarak sürdürmüşlerdir. Samsun, Bafra ve Çarşamba civarındaki Rum köylerinde saklanan silahlarla Rum gençleri silahlandırılmış çeteler oluşturulmuştur. Bafra'nın Bünyandağı civarındaki köylerden 1500 genç bu amaçla silahlandırılmıştır. Çetelere katılanların sayıları giderek artmış Türk köyleri tahrip edilmiş mal ve can güvenliği tehdit edilmiştir.²⁵¹

1918'de Marsilya'da bir kongre yaparak, Avrupa, Amerika ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rumlar bir araya getirilmiş, Rusya sınırından

248 İzcilikle uğraşan cemiyet ve kulüpler için bk. *Age.*, s. 161-162.

249 *Age.*, s. 219.

250 Gökbilgin, *age.*, C 1, s. 34.

251 Tansel, *age.*, s. 96.

Sinop'a kadar uzanan bölgede bir Pontus cumhuriyetinin kurulması için Rus Dışişleri Komiseri Trotsky'den yardım istenmiştir.²⁵²

Mondros Mütarekesi sonrasında ülkenin çeşitli bölgelerinde şımdıkları gibi bu bölgedeki Rumlar da bağımsız bir Pontus devleti kurmak istediklerini açıkça ortaya koymuşlardır. Bu amaçla dağlara çekilmişlerdir. Amasya metropoliti Yermanosile Samsun'daki Reji Fabrikası Müdürü Tokomanidis'in yönlendirmesiyle çetecilik faaliyetlerini artırmışlardır.²⁵³ Mustafa Kemal Samsun'a geldiğinde bu bölgedeki çete sayısı 40'ı aşmıştı.

Rumlar, bölgedeki demografik yapıyı Pontus lehine değiştirebilmek amacıyla başta Rusya olmak üzere çeşitli ülkelerden göçmen getirmişlerdir. Rum Muhacirin Merkez Komisyonuna bağlı çalışan Kordos Komitesi bunların ülkeye girişlerini kolaylaştırmıştır. İtilaf Devletleri de Pontusçuları desteklemiş maddi ve manevi olarak onlara gereken yardımda bulunmuştur. Batum'da Pontus cumhuriyeti adıyla Yunan görevlilerinden oluşan bir heyet, burada toplanan Rum ve Ermenileri silahlandırarak Trabzon ve çevresinde iç güvenliği bozmak ve İtilaf Devletlerinin müdahalesine zemin hazırlamak üzere buraya göndermiştir.²⁵⁴ Kızılhaç heyeti içinde Anadolu'ya getirilen kimi subaylar çetelere askerî eğitim vermek ve Pontus devletinin temelini atmakla görevlendirilmiştir. İstanbul'da *Pontus* adıyla bir gazete çıkarmışlardır. 4 Mart 1919 tarihli gazetenin ilk sayısının başmakalesinde Trabzon ilinde Rum cumhuriyetinin kurulmasından söz edilmiştir.²⁵⁵ 1920 yılı sonlarına doğru Pontus çetecilerinin sayısı 25.000 kişiye ulaşmıştır. Bunların işi "İslam köylerini yakmak, Müslüman halka karşı akıl ve hayale sığmaz zulümler yapmak, cinayetler işlemektir."²⁵⁶

Pontus devletinin kurulması konusunda Trabzon Metropoliti Chrysanthos büyük bir çaba göstermiştir. Paris Barış Konferansı'na mağdur Rumların temsilcisi olarak 2 Mayıs 1919'da bir rapor sunmuş ve "Pontus mıntıkasının muhtar bir Rum memleketi olmasını" istemiştir.²⁵⁷ Ermeniler de Rumlara yardım etmiş birlikte hareket etmişlerdir. Ancak Ermenilerin Trabzon Limanı'nı istemesi aralarının bozulmasına yol açmıştır.

252 Kenan Esengin, *Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar*, Ağrı Yayınları, 1975, s. 200.

253 Atatürk, *Nutuk*, s. 425.

254 *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 156.

255 Atatürk, *age.*, s. 425.

256 Atatürk, *age.*, s. 426.

257 Tansel, *age.*, s. 102; *Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri*, s. 198. Muhtıranın tamamı için bk. *Pontus Meselesi*, Yay. Haz., Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara 1995, s. 107, 110. Pontus Cumhuriyeti, merkezi Samsun olmak üzere Batum'un kuzeyinden İnebolu'nun batısına kadar Karadeniz kıyılarıyla Rize, Trabzon, Ordu, Samsun, Sinop, Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Tokat, Amasya, Çorum sancaklarını ve Erzincan'ın da bir bölümünü kapsıyordu. *age.*, s. 61.

İstanbul'daki Patrikhanenin, Yunanistan yöneticilerinin ve İtilaf Devletlerinin destekleyici tavır ve davranışları milliyetçi güçleri hep rahatsız etmiştir. TBMM Hükûmeti; Merkez ordusunu oluşturmuş, önce Sivas'ta daha sonra da Samsun'da İstiklal Mahkemesi kurarak²⁵⁸ bölgedeki çeteciliği, isyan faaliyetlerini ve Pontus devletinin kurulmasını önleyebilmek için büyük bir çaba içine girmiştir. Misak-ı Millî sınırları içinde Pontus devletinin kurulmasına izin vermemiştir.

Bunların dışında Rum Matbuat Cemiyeti, Rum Trakya Cemiyeti, Rum Edebiyat Cemiyeti, Rum Ticaret Cemiyeti, Küçük Asya (Asya-yı Sugra) Cemiyeti gibi cemiyetler de kurulmuştur.²⁵⁹

2.2.2.2. Ermenilerin Kurduğu Cemiyetler

Avrupa'da gelişen milliyetçilik akımına Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan Ermeniler de kendilerini kaptırmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini²⁶⁰ dayanak alarak Osmanlı yönetimine isyan etmeye başlamışlardır. Yaşadıkları bölgelerde nüfus çoğunluğunu oluşturamamalarına rağmen bağımsız devlet olabilmek için çeşitli örgütler kurmuşlardır. Bunlar içinde en uzun ömürlü olanı 1887'de Cenevre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Tiflis'te kurulan Taşnaksutyun adlı cemiyetlerdir. Bunlar çeşitli terör eylemlerinde bulunarak mala cana zarar vermişlerdir.²⁶¹ Batılı devletler tarafından da desteklendikleri için yaptıkları eylemlerin cezai karşılığını görmediklerinden ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar çıkarmışlardır.²⁶² I. Dünya Savaşı sırasında Ruslarla iş birliği yapmaları Sevk ve İskan Kanunu'nun çıkarılmasına ve Ermenilerin Suriye'ye gönderilmesine yol açmıştır.²⁶³ Bu durum Ermenilerin bağımsız bir devlet kurma isteğini bir süreliğine durdurmuştur. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan yenik olarak ayrılması üzerine bekledikleri anın geldiğini düşünerek yeniden bağımsızlık peşine düşmüşlerdir. İşgalci güçlerle iş birliği yapmışlardır. Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki bir heyet, 30 Kasım 1918'de İtilaf Devletlerine başvurarak onların koruyuculuğu altında bağımsız devlet olmak istediklerini bildirmiştir.²⁶⁴

258 Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C 1-2, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1988, s. 85, 118.

259 *Pontus Meselesi*, s. 45-50.

260 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara 1953, s. 423.

261 Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 35-44.

262 Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Van 1990, s. 69-94.

263 Süslü, *age.*, s. 110 vd.; Akar, *age.*, s. 71 vd.

264 Tansel, *age.*, s. 127.

Rusya, I. Dünya Savaşı öncesinde Akdeniz'e inebilmek için Ermenilerden yararlanmaya çalışmış ve Ermeni isyancılarını desteklemiştir. Rusya'da Bolşevik iktidarın kurulmasından sonra Rusların Akdeniz'e inmesini engelleyebilmek için İngiltere ve Fransa Ermenilerin Anadolu'da bir devlet kurmalarını desteklemiştir. Antep, Urfa, Maraş, Adana ve Mersin'de bulunan Fransız askerî birlikleri içine çok sayıda Fransız üniforması giymiş Ermeni militanlar yerleştirilmiştir.

Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesinin Doğu Anadolu'da bir devletin kurulmasına olanak sağladığını düşünen Ermeniler bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için bir taraftan yurt içinde terörist faaliyetlerini sürdürürken öbür yandan da Paris'te toplanan Barış Konferansı'na temsilci yollayarak isteklerini iletmışlerdir. 26 Şubat 1919'da Onlar Konseyine sunulan belgede Vilâyât-ı Sitte olarak adlandırılan Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas'ın yanı sıra Trabzon'un bir kısmını ve Maraş ile Kilikya'yı da içine alan Büyük Ermenistan'ın kurulmasını istemişlerdir.

Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson Ermenileri desteklemiş, onların isteklerine olumlu yaklaşmıştır. Nitekim İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri, Sadrazama verdiği 21 Ağustos 1919 tarihli notada âdetâ hükûmeti tehdit etmiştir. Eğer Türkler, Kürtler ya da başka bir Müslüman toplulukça Ermenilere zarar verilir ise Osmanlı İmparatorluğu'na vaad edilmiş olan Türklerin çoğunlukta bulunduğu yerlerde bağımsızlığın korunacağı hükmünün geri alınabileceğinden söz etmiştir.²⁶⁵

Wilson, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasını ve bunun da Amerikan mandası altında bulunmasını istemiştir. Bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması için uygun koşulların olup olmadığını öğrenmek üzere de General Harbord başkanlığında bir heyeti bölgeye göndermiştir.

Anadolu ve Kafkaslarda altı hafta inceleme yapan Harbord Heyeti Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile de görüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa Millî Mücadele'nin amaçlarını anlatmış ve bir de rapor vermiştir.²⁶⁶

Harbord'un hazırladığı ve Amerikan Cumhurbaşkanı'na sunduğu Ermenistan Raporunu 3 Nisan 1920'de Senato'ya sunmuştur. Harbord raporunda, manda yönetiminin olumlu olumsuz yönlerini belirtmiştir. Ancak, Ermenistan üzerinde bir manda kurmanın gerek askerî gerekse mali bakımdan ABD'ye büyük bir yük getireceği görülmüş²⁶⁷ ve 1 Haziran 1920'de Senato'da

265 Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C 1, TTK Yay., Ankara 1973, s. 84-85.

266 **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 80-92.

267 "Türkiye'de Kurulmak İstenen Amerikan Mandası", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 33, Haziran 1970, s. 11-14. Bu rapora göre; Ermenistan'da Manda yönetiminin kurulabilmesi için 23.000 ile 200.000 kişilik askerî güce ve 5 yıllık süre için de 755.250.000 dolara ihtiyaç vardı. Ayrıca, Anadolu, Rumeli ve İstanbul'un denetim altına alınması zorunlu gözüktüyordu.

yapılan oylamada 23 olumlu oya karşılık 52 olumsuz oyla Wilson'nun isteği reddedilmiştir. Böylece Doğu Anadolu'da Amerikan güdümünde bağımsız bir Ermeni devleti kurma çalışmaları sona ermiştir. Ancak İtilaf Devletleri Bağımsız Ermeni devleti düşüncesinden vazgeçmemişlerdir. Kendi aralarında yaptıkları görüşmeler sonunda Osmanlı hükûmetine sunulacak barış antlaşmasının koşullarını hazırlamışlardır. 10 Ağustos 1920'de kabul edilen ve tarihimize Sevr Antlaşması olarak geçen bu belgeye göre Osmanlı Hükûmeti Ermenistan'ı²⁶⁸ özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanımıştır. Bu devletin sınırlarının da ABD Başkanı Wilson'un hakemliğinde belirlenmesini kabul etmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra İcra Vekilleri Heyetinin kararı ile Kâzım Karabekir Paşa emrindeki Türk ordusu, Kuzeydoğu Anadolu'da Türk ve Müslüman halkın can ve mal güvenliğini ortadan kaldıran eylemlerde bulunan Ermeniler üzerine askeri harekât başlatmıştır. Türk ordusunu durduramayacağını anlayan Ermeniler barış istemiş ve 2/3 Aralık 1920'de Ermeniler ile Gümrü Barış Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Eriyan merkezli Ermenistan'ın Anadolu içlerine doğru büyüyerek Büyük Ermenistan'ı kurma düşleri de sona ermiştir. Ayrıca Anadolu'nun doğusunda da bir Ermeni devletinin kurulamayacağı görülmüştür. Bu gerçeğe rağmen Batılı devletler TBMM hükûmeti temsilcileriyle yaptıkları görüşmelerde Ermenistan konusunu hep masaya getirmişlerdir. Fakat hükûmet temsilcileri bu yöndeki istekleri kabul etmemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde verilen Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulmasını önlemiştir.²⁶⁹

2.2.3. Manda ve Himayeyi Savunan Cemiyetler

I. Dünya Savaşı, Batılı Devletlerin sömürgelerini genişletmek amacıyla çıkardığı bir paylaşım savaşı idi. Rusya'da Bolşevik ihtilalinin çıkması ve ABD'nin savaşa girmesi savaşın gidişatını değiştirdi. Zira ABD Başkanı savaşın barışa dönüşmesi için önerilerini 8 Ocak 1918'de Amerikan Kongresinde ortaya koydu.²⁷⁰ Wilson İlkeleri olarak tarihe geçen bu öneride savaş sonrasında yenen devletlerin yenilmiş devletlerin topraklarını ilhak etmesini istemiyordu. ABD 1898 Savaşı'nda İspanya'yı yenince onun elinde bulunan Filipinler ve Küba'yı kendi sınırları içine almamıştı. Buralara özgü bir yönetim kurmuştu. Bu sistemi I. Dünya Savaşı'ndan sonra genelleştirmek istedi.

268 Osman Olcay-Seha L. Meray, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1977, s. 74; Erim, *age.*, s. 559.

269 Lozan Konferansı'nda bu konuda sert tartışmalar yaşanmıştır. Bk. İhsan Güneş, "Ermeni Sorunu (1918-1923)", **Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985)**, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Bölümü, (Ayrışım), s. 43-45.

270 Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1973, s. 453-454.

Nitekim Paris Barış Konferansı'nda yenilen devletlerin topraklarını almak isteyenler ile buna razı olmayanlar karşı karşıya geldi. İşte bu zıt görüşlerin birbirleriyle uzlaşmasını sağlayabilmek için orta yol olarak manda yönetim tarzı tartışıldı ve benimsendi.

Manda yönetim sisteminin temelini 1918'de Güney Afrikalı General Smuts atmıştır. Yazdığı kitapta savaştan yenilerek çıkan devletlerden ayrılacak ülkelerin kendi kendilerini yönetecek duruma gelinceye kadar yenilen devletler tarafından yönetilmesi tezini işlemiştir.²⁷¹ Smuts'un bu düşüncesi ABD yönetimince uygun bulunmuş ve Paris Barış Konferansı'na getirilmiştir. Diğer İtilaf Devletleri temsilcileri manda yönetim sistemini benimsemese de ABD'ye ihtiyaçları olduğu için çok da karşı çıkmamışlardır. Nitekim manda yönetim sistemi Milletler Cemiyeti Misakı'nın, 22. maddesinde tanımlanmıştır.

Milletler Cemiyeti Tüzüğü'nün 22. maddesine göre manda yönetim sistemi "Savaştan sonra, daha önce kendi kendini yöneten devletlerin egemenliğine bağlı olmaktan çıkmış ve çağdaş dünyanın özellikle güç koşulları altında kendi kendilerini yönetme yeteneğinden henüz yoksun halkların" yönetiminin kendi kendilerini yönetecek düzeye gelinceye kadar Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde gelişmiş bir devlete bırakılmasıydı. Zira Milletler Cemiyeti bu halkların gelişmelerini kutsal bir uygarlık görevi saymakta ve bu görevin yerine getirilmesi için çalışmaktaydı. Manda yönetimi tüm yenilen ülkelere uygulanması için benimsenmiş gibi gözükse de sadece Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'dan koparılan topraklar için uygulanmıştır.

Halkın gelişmişlik düzeyi, ekonomik gücü, ülkelerin coğrafi durumu ve ekonomik kaynakları uygulanacak sistemin de farklı olmasına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bulunan kimi topluluklar, Irak, Filistin, Ürdün, Suriye ve Lübnan²⁷² kendi kendilerini yönetme yeteneği kazanıncaya kadar bir "mandataire"nin ögütleri ve yardımı ile varlıklarını sürdürecekti.²⁷³

Sömürgeciliğin ad değiştirmiş şekli olarak niteleyebileceğimiz manda yönetimini Osmanlı aydını ve devlet adamı yeterince anlayamamış olacak ki "kötülüklerin en az kötüsü" olarak gördüğü bu sistemi Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaracak ve yaşatacak bir yol olarak görmüştür. İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika hatta Japonya gibi²⁷⁴ bir büyük devletin koruyuculuğunu isteyenler gözükmiştir. Ancak, bunlar arasında İngiliz ve Amerikan man-

271 Mehmet Gönlübol, *Milletlerarası Teşkilatlanma*, Sevinç Matbaası, Ankara 1975, s. 108.

272 B Tipi manda yönetimi Almanya'nın Afrika'daki toprakları için uygulanacaktı. C Tipi manda yönetimi ise Afrika'nın Güneybatısı ve Güney Pasifik adaları gibi yüz ölçümü küçük, nüfusu az uygarlık merkezlerinden uzak yerlere uygulanacaktı. Gönlübol, *age.*, s. 110.

273 Meray-Olcay, *age.*, s. 54.

274 İleri, 23 Teşrinievvel 1335.

dacılığını savunanlar en kalabalık ve en etkin gruplar olmuştur. Bu amacı gerçekleştirmek için de Türkiye’de İngiliz Muhipleri, Wilson Prensipleri Cemiyetleri gibi cemiyetler kurmuşlardır.

2.2.3.1. Türkiye’de İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve İngiliz Mandacılığı

Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı topraklarının İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi karşısında başta Osmanlı padişahı olmak üzere, saray ve çevresi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İmparatorluğu bir bütün olarak koruyabilmek ve sürdürülmesini sağlayabilmek için İngiltere’ye yanaşmışlardır. 24 Kasım 1918’de *Daily Mail* muhabiri ile konuşan Padişah, İngiltere’ye duyduğu hayranlık ve sevgiyi babasından miras olarak aldığını, eski dostluğu yineleyip, güçlendirmek için elinden geleni yapacağını belirtmiştir.²⁷⁵ İmparatorluğun kurtuluş umudunu “Allah’tan sonra İngiltere’ye” bağlılıkta gören padişahla birlikte; saray ve çevresinin sözcülüğünü yapan *Alemdar* ve *Sabah* gazetele-
rinde de İngiliz dostluğunu savunan çeşitli yazılar yayımlanmıştır.

Sait Molla ve Rahip Frew’un çabaları ile 20 Mayıs 1919’da Türkiye’de İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurulmuştur.²⁷⁶ Cemiyet İngiliz parasıyla kurulduğu için İngilizlerin kontrolü altındaydı. Görünürdeki amacı Osmanlı İmparatorluğu ile Büyük Britanya İmparatorluğu arasındaki dostluğu yeniden kurmaktı. Oysa Mustafa Kemal Paşa’nın da belirttiği gibi bu cemiyetin bir de gizli amacı vardı. Buna göre cemiyet “Memleket içinde örgütlenerek isyan ve ihtilaller çıkarmak, millî şuuru felce uğratmak, yabancı müdahalesi yaratmak” istiyordu.²⁷⁷ Başta Padişah Vahdettin, Sadrazam Damat Ferit, Dâhiliye Nazırı Ali Kemal, Adil ve Mehmet Ali Beyler²⁷⁸ olmak üzere devrin üst bürokratları ve bazı gazeteciler de bu cemiyette yer almıştı. Sait Molla *Yeni İstanbul*’da, Refi Cevat *Alemdar*’da, Ali Kemal *Peyam*’da Cemiyetin propagandasını yapmıştır. Ülkenin çeşitli yerlerinde Cemiyet şubeler açmıştır. İstanbul’da 20 şubesinin olduğu gözükmektedir. 50 bin üye kaydeden cemiyetin üyeleri arasında kadınların da olması dikkati çekmiştir.²⁷⁹

Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Askerî Nigâhban Cemiyeti ile Kuva-yı Milliye karşıtı bir cephe kurmuşlardır. Müslüman olmayan kesimleri Millî Mücadele

275 Gotthard, Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1971, s. 3-4.

276 Tunaya, *age.*, s. 472. Sait Molla, Şura-yı Devlet üyeliği, Adliye Nezareti Müsteşarlığı, Divan-ı Harplerde sorgu hakimliği gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Rahip Frew ise İngiliz istihbaratının bir üyesiydi.

277 Atatürk, *age.*, s. 5.

278 Aynı yer.

279 Tunaya, *age.*, s. 477.

yanlılarına karşı kıskırtmışlardır.²⁸⁰

Başlangıçta amaçlarını gizleyerek İngiliz dostluğundan söz edip taraftar kazanmaya çalışmış, İngiliz yardımından söz etmiş giderek asıl amaçları olan İngiliz mandacılığının kabul edilmesini istemiş ve bu doğrultuda kamuoyu oluşturmaya yönelmişlerdir.

Refi Cevat *Bizim yaşamamız için mutlaka bir yol izlememiz gerekiyor. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu yol bizi İngiltere politikasına ulaştıracak bir yol olmalıdır* demiş²⁸¹ mantıksız politikaların sona erdiğinden, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ile iş birliği ettiği sürece sürekli kazandığından söz etmiştir. Adım adım Osmanlı toprakları İtilaf Devletlerince işgal altına alınırken, bunlar hâlâ, *Bugün hepimizin çok iyi bilmesi gerekir ki İngiltere ve müttefikleri bize düşman değildir* diyebilmişlerdir.²⁸²

*Hasta vücudumuzu iyileştirecek olan doktorun, Anglo-Sakson ırkı*²⁸³ olduğunu, Türklerin kendi güçleri ile adam olmalarına imkân bulunmadığını, yere serilmeden önce bir kere daha İngiltere'ye elini uzatması gerektiğini belirtmişlerdir.²⁸⁴

26 Mayıs 1919'da toplanan Saltanat Şûrasında Hürriyet ve İtilaf Fırkası temsilcisi Sadık Bey *kadim dostlardan birinin dostluğunu* elde etmekle ülkenin kurtulacağından söz ederken, bu dostun kim olduğunu 30 Mayıs 1919'da Refi Cevat *Alemdar* gazetesinde şöyle açıklamıştır: *Eğer bu devlet mevcudiyetini muhafaza edecekse buna İngiliz kuvveti yegâne âmil olacaktır. Zira en kötü zamanlarda bile ulusal duygularımızı, onurumuzu rencide etmemiştir.*²⁸⁵

Oysa İngiliz Başbakanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi konusunda, İtilaf Devletlerinin sorumluları olan yandaşlarıyla yaptığı toplantılarda *Türkler yüzyıllardır Avrupa'dadırlar. Hep bir bela, bir baskı ögesi, bir karışıklık kaynağı olagelmışlerdir. Türk, hiçbir zaman Avrupalı olamamış, Avrupa uygarlığını içine sindirememiş ve sürekli savaş nedeni olmuştur*²⁸⁶ diyerek, Türklerin tarih sahnesinden silinmesini istemiştir.

Bir yandan devlet yönetiminde bulunanların çabası, öbür yandan İngiliz

280 Atatürk, *age.*, s. 178.

281 *Alemdar*, 6 Kânunusani 1335.

282 *Agg.*, 3 Mart 1335.

283 *Agg.*, 19 Mayıs, 1335.

284 *Agg.*, 21 Mayıs 1335.

285 *Agg.*, 21 Haziran 1335. Refi Cevat'ın düşünceleri için bk. Metin Ayışığı, *Refi Cevat Ulunay'ın Milli Mücadele Devri Makaleleri*, İnci Ofset, Balıkesir 1994.

286 Mehmet Ali Birand, "Sevr Zabıtlarından Türkiye'yi Yönetme Yöntemi", *Milliyet*, 9 Ocak 1981; *Olca*, *age.*, s. 7.

Muhipleri Cemiyetinin²⁸⁷ çalışmaları sonucu, İngiliz himayeciliği düşüncesi giderek güçlenmiştir.

İngiliz Muhipleri Cemiyetinin kurucularından ve önde gelen kişilerinden Sait Molla, tüm belediye başkanlarına bir yazı göndererek vilayet halkının vakit geçirmeden İngiliz Muhipleri Cemiyetine katıldıklarını, “İngiliz müzaheretini” talep ettiklerini, hükûmete ve gazetelere bildirmelerini istemiştir.²⁸⁸

Bu isteğe bazı yöneticiler olumlu cevap verirken bazıları kuşkuyla bakmışlardır. Örneğin Silifke’den 26 Mayıs 1919’da Dâhiliye Nezareti’ne yazılan bir yazıda şöyle denmiştir:

Vatanın ümidi istihlası İngiliz müzaheretinde görüleceği anlaşıldığından vilayetçe İngiltere taraftarlığı hakkında hükûmete, Düvel-i İtilafiye muhitlerine müracaat edilmesi işar edilmiş ise de bu hususun hükûmetin siyasetine muvafık olup olmadığına tereddüt edilmektedir. Hükûmetin tavrının acilen bildirilmesi²⁸⁹ istenmiştir. Kütahya’da yazılan bir yazıda ise tarihî ilişkiler dolayısıyla Osmanlıların İngiliz muhibi olduğu belirtilmiş, ancak bu tavrın açıklanmasının diğer İtilaf Devletlerinin tepkisini çekeceği vurgulanmıştır.²⁹⁰

Hükûmet ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti ise zabıta ve belediye memurlarını kapı kapı dolaştırarak mandacılık konusunda propaganda yaptırmıştır. Amaçları ileride bu konuda bir halkoyuna başvurulur ise halkın İngiliz mandacılığı yanında yer almalarını sağlamaktır.²⁹¹ Cemiyetin çalışmalarını dikkatle izleyen Mustafa Kemal Paşa, Amasya’da Salih Paşa ile yaptığı görüşmede, bu cemiyetin üyelerinin kapı kapı dolaşıp halka kâğıt imzalattıklarını dolayısıyla da İngiliz Mandacılığı konusunda propaganda yapmalarının önlenmesini istemiştir.²⁹²

Cemiyet Malta’ya sürülen tutukluların belirlenmesinde, Meclis-i Mebusanın kapatılmasında önemli rol oynamıştır. Kuva-yı Milliye güçlerinin ortadan kaldırılması, Millî Mücadele’nin başarısız kılınması için diğer muhalif güçlerle iş birliği yapmış ise de amacına ulaşamamıştır. Millî Mücadele

287 Cengiz Dönmez, **Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhibleri Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999; Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1988, s. 55-143.

288 **BOA**, DH-KMS, Dosya No: 52-1 Belge No: 98/3. Mustafa Kemal Paşa çeşitli Mutasarıflıklara bir yazı yazarak onları uyarmıştır. Bk., Atatürk, **Nutuk**, C 3, Vesika 25.

289 **BOA**, DH-KMS, Dosya No: 52-1, Belge No: 98/5 İngiliz Muhibleri Cemiyetinin bu telgrafı tüm vilayetlere yazdığı arşivdeki belgelerden anlaşılmaktadır, bk. **BOA**. DH.KMS, Belge No: 98/1, 98/3, 4, 5.

290 **BOA**, DH. KMS, Dosya No: 52-1 Belge No: 98/7.

291 **Vakit**, 21 Ağustos 1335, s. 3; bk. Tevetoğlu, **age.**, s. 55-143.

292 Atatürk, **age.**, s. 170.

sonrasında Sait Molla, Refi Cevat, Refik Halit 150'likler içine alınarak yurttaşlıktan çıkarılmışlardır. Cemiyetin kimi üyeleri ise yargılanmış ve çeşitli cezalar almışlardır.

2.2.3.2. Wilson Prensipleri Cemiyeti ve Amerikan Mandacılığı

Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrow Wilson 8 Ocak 1918'de yayımladığı ve tarihe Wilson İlkeleri olarak geçen bildiri savaş sonrası kurulacak dünya düzeni hakkında bazı düşünceler ortaya atmıştı.²⁹³ Yenilen devletler bu ilkeler çerçevesinde barış önerilerinde bulunmuşlardı. Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin artık tek başına varlığını ve bağımsızlığını sürdüremeyeceği düşüncesi ortaya çıkınca, Halide Edip Hanım ve Ahmet Emin Bey, Wilson İlkelerine dayanan bir cemiyetin kurulmasını düşünmüşlerdir.²⁹⁴ Zira bunlar İtilaf Devletlerinin azınlıkları bahane ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışacaklarından endişe ediyorlardı. İşte hem bu girişimi önlemek, hem de adaletli ve sürekli bir yönetim kurarak ülkenin gelişmesini sağlamak için ihtiyaç duyulan yabancı sermaye ile uzmanları temin edebilmek amacıyla Refik Halit Bey, Celâlettin Muhtar Bey, Ali Kemal Bey, Ragıp Nurettin Bey, Cevat Bey, Hüseyin Hulusi Bey, Celal Nuri Bey, Necmettin Sadak Bey, Ahmet Emin Bey, Yunus Nadi Bey, Halide Edip Hanım gibi gazeteci ve hukukçular 4 Aralık 1918 de bir araya gelerek, Wilson Prensipleri Cemiyeti adı altında bir örgüt kurmuşlardır.²⁹⁵ Kabul ettikleri Tüzük'te; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halkı Osmanlı vatandaşı olarak görmüşlerdir. Onların "hayat-ı memlekete" katılımlarının sağlanması, siyasi ve iktisadi bağımsızlıklarının geliştirilmesini istemişlerdir. Yabancı sermayenin ülkeye siyasi değil iktisadi bir esas üzerine girmesi, iç işlerine karışılmaması, izzet-i nefse dokunur denetim ve vesayet teklif edilmemesi, ihtiyaçları karşılayacak İtilaf Devletleri ile Amerika'nın da kabul edilebilir bir programın yapılmasını istemişlerdir.²⁹⁶ Cemiyetin amacının "hürriyet ve istiklali tahlis" olduğunu belirtmişlerdir.²⁹⁷ Cemiyet üyeleri Amerikan başkanına yazdıkları ve yardım istedikleri mektupta; *Türk imparatorluğundaki karışık meseleler ve çeşitli kavmi unsurların bulunması yüzünden, muhtelif devletlerin üyelerinden oluşacak bir komisyonda maksad ve metod ayrılıkları olacağı için ülkede yapılacak reformların tek bir devlete mensup komisyon tarafından yapılmasının daha başarılı olacağını* söylemişlerdir. Ayrıca *Bizim arzumuz nihai istiklalimizi tehdit edecek bir vasilik olmayıp, geri kalmış insanları bir müddet eğitimden sonra şerefli bir*

293 Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih**, Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1973, s. 453-454.

294 Tevetoğlu, **age.**, s. 154.

295 Tunaya, **age.**, s. 245. Sina, Akşin, **age.**, s. 117; Tevetoğlu, **age.**, s. 147-194.

296 Tunaya, **age.**, s. 249-250.

297 **Yeni Gün**, 8 Kânunuevvel 1334.

mevkie yükselterek onlara milletler camiasında bir yer verilmesidir diyerek bağımsızlık yanlısı olduklarını vurgulamışlardır.²⁹⁸

Cemiyetin kurulmasından sonra kamuoyu oluşturmak için büyük bir kampanyaya girişmişler; *Vakit*, *Yeni Gün*, *İstiklal* başta olmak üzere birçok gazete de bu konuda onlara yardımcı olmuştur.

Wilson Prensipleri Cemiyeti başlangıçta Amerikan mandacılığı yerine Amerikan yardımından, Amerikan “müzaheretinden” söz etmiştir. Fakat daha sonra açıkça Amerikan mandasını savunmuştur. Örneğin Rauf Ahmet, son amacın bağımsızlık olmasına karşın, bu amacın gerçekleştirilebilmesi için “mali, ilmi, sınai ve hatta idari” yardımın zorunlu olduğunu belirterek, Cemiyet-i Akvamın kefaleti altında büyük devletlerden birinin Osmanlı topraklarını siyasi ve idari yönden hiçbir bölünmeye izin vermeyecek bir biçimde vekâlet “manda” yönetimi altına almasını önermiştir.²⁹⁹ Rauf Ahmet bu büyük devletin de “genç, dinç ve mefkûreperest” bir devlet olan Amerika olmasını istemiştir.³⁰⁰ Ahmet Emin Bey ise ülkenin ekonomik ve toplumsal koşullarının çok kötü olması nedeniyle tam bağımsızlık elde edilse bile bunun uzun süre sürdürülemeyeceğini,³⁰¹ Amerikan mandacılığı benimsenmez ise Türk ulusunun her taraftan kendini tehdit eden tehlikeler nedeniyle, yalnız bağımsızlığını değil bütünlüğünü de kaybedeceğini belirtmiştir.³⁰² Halide Edip ise Türkiye’yi bir bütün olarak korumanın, gelecekte tüm halk kesiminin katılımıyla çağdaş, ulusal, bağımsız güçlü bir devlet oluşturmanın, ülkeyi geliştirmekten alıkoyan engelleri kaldırmanın, halkı ahenk ve sükûn içinde yaşatmanın zorunlu olduğu düşüncesini savunmuştur. Bunun da ancak Doğu’da toprak tutkusu olmayan, Filipinler’i, Küba’yı çağdaş bir yönetime kavuşturan Amerika’nın “müzaheretiyile” elde edilebileceğini iddia etmiştir.

Amerikan mandacıları İzmir’in işgalini, Mütarekeden sonraki sınırlar içinde kalan toprakların da parçalanacağını kanıtı olarak görmüşlerdir. O nedenle, kurtuluşun bir büyük devletin mandası altına girmekle sağlanabileceğini yüksek sesle dillendirmişlerdir. Bu düşüncelerini uygulamaya koyabilmek için, Anadolu’daki tam bağımsızlıkçıları, bağımsızlığın kendileri bakımından da “şayan-ı arzu” olduğuna izlenen politikanın yanlışlığına ve devam ettirilmesi halinde, Osmanlı topraklarının parçalanacağına inandırmaya ve yanlarına çekmeye çalışmışlardır.³⁰³ Halide Edip³⁰⁴ başta olmak üzere birçok kişi Amerikan mandasının benimsenmesi için Mustafa Kemal’e mektuplar

298 Tevetoğlu, *age.*, s. 172.

299 *İstiklal*, 3 Mayıs 1335.

300 *Agg.*, 23 Mayıs 1335.

301 *Vakit*, 31 Temmuz 1335.

302 *Vakit*, 2 Ağustos 1335.

303 Akşin, *age.*, s. 524.

304 Atatürk, *age.*, s. 66-68.

yazmışlardır. Erzurum Kongresi'ne manda telkininde bulunmuşlar,³⁰⁵ Sivas Kongresi'nde bu düşüncelerini temsilcileriyle savunmuşlardır.³⁰⁶ Fakat mütareke sınırları içindeki toprakları bölünmez bir bütün sayan Mustafa Kemal bu düşünceyi benimsememiş, taktik gereği olarak, tarafsız ve güçlü bir devletin yardımına ihtiyaçları olduğunu belirterek, bu sorunu geçiştirmiştir.

Amerikan mandacılığını savunanların büyük bir kesimi İttihat ve Terakki yanlısı kişilerdi. Mondros Mütarekesi sonrasında siyasal iktidarı ele geçiren Hürriyet ve İtilafçılar, İttihatçılara karşı sert bir politika izlemişlerdir. Fırka mallarına el konulmuş kimi üyeler tutuklanıp Malta'ya sürgüne gönderilmiş kimileri Divanı Harplerde yargılanarak ağır cezalar almıştır. Bunların içinde Tehcir sırasında suç işledikleri gerekçesiyle idam cezası alanlar bile olmuştur.³⁰⁷ Osmanlı Devleti'ni, Almanya'nın yanında savaşa soktukları için İngiltere ve Fransa, İttihatçıları sevmiyordu. Bu nedenle İttihatçılar, Amerikan mandacılığını savunarak hayatlarını ve buldukları konumu korumak istiyorlardı.³⁰⁸

Amerikan mandacıları, Sivas'ta istedikleri başarıyı elde edememeleri ve Amerika'nın, Türkiye'nin tümü veya bir bölümü üzerinde mandacılığı benimsememesi³⁰⁹ üzerine mandacılık düşüncesini bir yana iterek, ulusal tam bağımsızlıkçı düşüncenin yanında yer almışlardır. Böylece tam bağımsızlıkçılar, ulusal bütünlüğü sağlamada önemli bir engeli aşarak daha da güçlenmişlerdir.

2.3. Pontus Meselesi*

Pontus'un kelime anlamına literatüre bakıldığında "Pont - Euxin" kelimesinden ortaya çıktığı, bunun da Yunancada "Karanlık Deniz" anlamına geldiği görülmektedir. Bu deyim, genel coğrafi bir deyimdir. Karadeniz sahilinde yer alan Samsun, Giresun, Trabzon ve bunların iç bölgelerini kapsayan alan için de kullanılmıştır. Yunanlılardan önce İran ve İskit dillerinde burası "Ahşæna" olarak isimlendirilmiştir. Eski Türklerde yönlerin renklerle ifade

305 Bekir Sami Beyin yazısı için bk. Atatürk, **age.**, s. 62.

306 Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara 1969, s. 47-70; Atatürk, **age.**, s. 72-79.

307 Örneğin Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey bunlardan biridir. Bk. Nejdet Bilgi, **Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal'in Yargılanması**, Köksav Yay., Ankara 1999; **İleri**, 12 Nisan 1335/1919.

308 **Alemdar**, 1 Ağustos 1335.

309 **İleri**, 31 Ağustos 1919; **Yeni Gün**, 22 Teşrinievvel 1335, s. 3; **Yeni Gün**, 30 Teşrinievvel 1335, s. 2; **Yeni Gün**, 25 Şubat 1336.

* Prof. Dr. Ulvi Keser, Kıbrıs Amerikan Üniversitesi Öğretim Üyesi, e posta: ulvi.keser@gmail.com-Doç. Dr. Hasan Cicioğlu, Akdeniz Araştırma ve Bilim Üniversitesi, Öğretim Üyesi, e posta: hasan.cicioğlu@netkent.edu.tr.

edildiği de bilinmektedir. Genellikle Kuzeye “Kara”, Batı’ya “Ak” vs. gibi tanımlamaları, Anadolu’daki Türk kavimlerinin de Karadeniz tabirini kullandıkları bilinmektedir. Tarih içerisinde Pontus isimli bir devlete bu bölgede rastlıyoruz, ancak bu devletin bugünkü Yunanistan’la ilgisi yoktur. Anadolu tarihine bakıldığında, çağlar boyunca Anadolu’da birçok kavim ve devletin kurulduğunu, buralardan gelip geçtiğini görürüz. Bu kavimler ve devletler içerisinde süreklilik gösterenler ve eser bırakanlar arasında Türk kavimleri de çoğunluktadır. Bu kavimlerin yanında Eski Çağlarda Orta Asya’dan gelen soyları karışarak izleri yok olmuş veya Hristiyanlık dinine girerek vasıflarını kaybetmiş birçok Türk soyunun olduğu da bir gerçektir. Genel olarak Karadeniz Bölgesi’nin tarihine bir göz atacak olursak M.Ö. 520 yılı civarında İran’ın 19. bölge valiliğinden biri olan Pont - Satraplığı küçük bir bölgeyi içine almaktaydı. Bu Satraplık zamanla genişleyerek Muş, Erzurum, Gümüşhane, Erzincan, Giresun, Ordu, Samsun, Çorum, Amasya, Tokat, Sivas ve Trabzon’u da içine almıştır. Başşehri ise Amasya olmuştur.³¹⁰ Genelde bu bölgede yaşayan halk Anadolu halkıdır. Sadece şehirlerde ve kale içlerinde sömürgeci Venedik, Ceneviz ve Grekler bulunmaktaydı.

Alfred Duggan’ın *King of Pontus* isimli eserinde; *Pontus krallarının hiçbirinin Yunanlarla ilgisi yoktur. Hepsi kendilerini Anadolulu saymışlar Anadolu’nun bütünlüğü ve bağımsızlığı için çalışmışlardır*³¹¹ denilmektedir. Pontus kralları çağlarının bilim ve kültürleri ile yakından ilgilenmiş, saraylarının kapılarını bütün dünya bilginleri ile birlikte Yunan bilginlerine de açarak Karadeniz Bölgesi’nde ticaretine bağlı olan krallıkların, Akdeniz, Ege ve hatta Orta Doğu’da kullanılan dil olan Yunanca’yı kullanmasını zorunlu hale getirmişlerdi. Ticari yazışmalarda maliye, gümrük, hukuk ve sosyal konularla ilgili kayıtlarda bu dil kullanılmaktaydı. Uluslararası pazarlarda kabul edilen, Sinop ve Amasya darphanelerinde kesilmiş altın ve gümüş Pontus sikkelerinde Yunan alfabesi kullanılmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda Romalıların da aynı yöntemi kullandıkları görülmektedir. Bilim, sanat, ticaret ve din aracılığı ile Yunanca kısmen Karadeniz Bölgesi’ne girmiş; ancak Karadeniz Bölgesi’nin tek hâkim dili olmamıştır. Bu bölgede yerel dillerle karışarak Yunancanın bugün Yunanların bile kolayca anlayamadığı bir dil haline geldiği, Yunan dil bilimcileri tarafından ifade edilmektedir.³¹² Çeşitli dönemlerde koloni kurmak veya ticaret yapmak için Karadeniz Bölgesi’ne gelerek şehirlere yerleşen Yunanlılar, yerli halkla karışmamış, kendilerini yerli halktan üstün görmüş, dönem dönem de Karadeniz Bölgesi’nden başka yerlere göç etmişlerdir. Profesör Al. Pallis’in belirttiğine göre Sinop ve

310 Mahmut Goloğlu, *Anadolu’nun Milli Devleti Pontus*, Ankara 1973, s. 33.

311 Alfred Duggan, *King of Pontus, the Story of Mithradates Eupator*, Coward-McCann, InC., New York 1958, s. 74.

312 Hristos H. Marmaridis, “Pontus’ta Pontus Grupları”, *Dünya Pontus Helenizmi II. Kongresi*, Selanik 1988, s. 168-169.

Giresun bölgesinden Pontusluların Kuzey Epir'e göç ettiklerine dair belgeler vardır.³¹³

“Pontus Meselesi”, 18. yüzyılın sonlarına doğru karşımıza çıkmaktadır. Başlangıçta bazı Yunan şair ve yazarlarının eski Bizans'ı yeniden kurma, böylece Büyük Yunanistan'a ulaşabilmek için romantik faaliyetlerle başladıkları çalışmalar, Patrikhanenin de desteği ile örgütlenme, silahlanma ve büyük bir güç oluşturma şekline dönüşmüştür. Şair Phigas, Viyana'da bir dernek kurmuş ve büyük Yunanistan'ın sınırlarını belirten haritaları bastırmıştır. Buna göre Yunanistan'ın sınırları doğuda, Anadolu'nun ortalarından kuzeyde, Karadeniz'in tamamını içine alan (Kırım dâhil) Karpat Dağlarından Tuna Nehri sınır alınarak Adriyatik'e, oradan da, Girit-Kıbrıs Adası dâhil olmak üzere İskenderun'u içine alan bir hat çiziyordu.³¹⁴ Yunanistan'ın kurulması ile birlikte resmî politikaları “Megali İdea” ortaya atılmış ve o günden bugüne Yunanlıların millî hedefi olarak kabul edilmiştir.

Pontus devleti kurma düşüncesi İnebolu'dan Batum'a kadar uzanan ve Trabzon, Ordu, Giresun, Samsun sahil şeridiyle Amasya ve Sivas şehirlerini de içine alacak şekilde Trabzon merkezli olarak yürütülen ve özellikle Tanzimat sonrasında yoğunlaşan ve M.Ö.281-M.S.63 döneminde bölgede varlığını sürdüren Pontus Krallığını tekrar diriltme çabalarıyla bugüne kadar gelen uzun soluklu bir faaliyettir. Bütün bu mücadelenin temelinde ise özellikle azınlık okullarıyla bölgede görev yapan din adamları ve kilise bulunmaktadır.³¹⁵ Trabzon ve Samsun Metropolitleri arasında mahiyeti ve çalışma şekliyle ayrıca daha sebatkâr ve ısrarlı çalışmalarıyla Trabzon Metropoliti Hrisantos³¹⁶

313 Marmaridis, agm., s. 167-169.

314 Yusuf Akçura, **Osmanlı Devletinin Dağılma Devri**, TTK, Ankara 2010, s. 19.

315 *Dinî bir kurum olduğunu tamamen unutan metropolithaneler her yerde ve özellikle sınırları yine kendi haritalarına göre gösterilmiş yerlerde fesat ve ihtilal teşkilatının birer ocağı hâlinededir. Çeteleri silahlandıran, siyasi dernekler kuran, Yunan hükûmetiyle haberleşen, siyasi nitelikte ve din kisvesi altında ayinler düzenleyen, yardımlar toplayan, memlekete yabancı müdahalesini davet eden hep metropolitlerdir. Özellikle Trabzon ve Samsun Metropolithaneleri bu konuda birinciliği kazanır. Türk öldüren, Türk evi ve köyünü yakan her haydudu bir kahraman sıfatıyla alkışlayan papazların hainliğini... görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bk. TBMM tarafından 1922 yılında hazırlatılan ve bastırılan, TBMM'nin ilk kitabı olma özelliğini de taşıyan TBMM, **Pontus Meselesi**, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Yay., Ankara 1922, s. 69.*

316 Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından hemen önce, 1913 yılında Trabzon'da metropolit olarak görev yapmaya başlayan Hrisantos o günden itibaren Pontus'la ilgili her türlü faaliyetin içine girer ve bu faaliyetlerin bir numaralı idarecisi hâline de gelir. Yunan işgalinin başladığı yıl 37 yaşında olan Hrisantos aslen Flippides ailesine mensup ve Gümülcine doğumlu olup İstanbul Heybeliada'daki Ruhban Okulunda yetişmiş, daha sonra da eğitimini yaklaşık dört yıl Almanya ve İsviçre'de kalarak tamamlamış bir din adamıdır. Bu eğitimleri sonrasında Hrisantos, Teoloji (İlahiyat) Doktoru unvanını da kazanmıştır. Fransızca, Almancanın yanında eski Yunancayı mükemmel bir şekilde bilen Hrisantos Türkçeyi de son derece akıcı kullanabilen bir kişidir. Trabzon Metropolitliğinin son metropoliti olarak İstiklâl Mahkemesi

ve onun Paris Barış Konferansı için Paris'e giderken yerine vekil olarak bıraktığı Kofidi ise başı çekmektedir.³¹⁷ Bu faaliyetler özellikle Mondros sonrasında Yunanistan'ın Batı Anadolu Bölgesi'ni İzmir merkezli olarak, Megali İdea içerisinde Büyük Yunanistan İmparatorluğu'na katma düşüncesiyle paralel yürütülmüş, milliyetçi duygularla hızlandırılmış ve ruhani teşviklerle desteklenerek önce Osmanlı idaresinde, hemen ardından Millî Mücadele Dönemi'nde Anadolu'da ayrılıkçı girişimler olarak ortaya çıkmıştır.³¹⁸

Aynı dönemde Anadolu'yu işgal eden İtilaf Devletlerinden de güç ve destek alan Hrisantos özellikle Avrupa başkentlerinde Pontus sorunu yaratmaya gayret göstermiş ve Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerdeki metropolitlerden şu konularda bilgi istemiştir:

Rumların vicdani eğilimleri ve inançları. Türklerle Rumlar arasındaki anlaşmazlıklar. Türklerin Rumlara karşı davranışları. Rumları seven Türklerin olup olmadığı. Türklerin Rumlarla beraber Pontus konusunda propaganda yapıp yapamayacakları. Bölgede ne kadar Türk askeri bulunduğu ve bölgede görev yapan vali, kaymakam ve komutan gibi devlet görevlilerinin isim listeleri. Rumların elinde bulunan silahların mevcudu ve çeşidi, bu silahların nerelerde bulunduğu, ayrıca çetelerin elinde bulunan silahlar konusunda bilgi. Rum çetelerin fikrî ve vicdani yapıları, bu çetelerin Rumlara karşı yaklaşımları, Rum çetelerin kendi aralarındaki iş birliği faaliyetleri. Türklerin ve diğer unsurların Rumlar ve çeteler konusundaki düşünceleri. Türklerin diğer unsurlarla ilişkileri. İttihat ve Terakki üyesi Türkler ve bunların toplum hayatındaki yeri. Rumlarla uzlaşabileceği düşünülen Türklerin isimleri ve bunların bu tür yaklaşımları. Rumların kendi aralarında husumet ve kavga olup olmadığı, bölgeye göçmen gelip gelmediği ve bunların oranı, bu göçmenlerin

tarafından bölgedeki yıkıcı faaliyetleri nedeniyle daha sonra idama mahkûm edildiğinden Anadolu'dan kaçarak Yunanistan'a gitmiştir. Aynı şekilde Hrisantos'un yakın akrabalarından özellikle yeğenleri Tanas ve Yorgi Tasudis başta olmak üzere pek çok yakını da Karadeniz Bölgesi'nde Pontus rüyası peşinde koşan çetelerde görev yapmışlar veya Yunan işgal kuvvetleriyle beraber Türklere karşı mücadele etmişlerdir. Yunanistan'da önce Atina Başpiskoposu ve ardından da Yunanistan Kilisesi şefi ve hainlik ağının birinci derece sorumlularından olan Hrisantos aynı dönem içerisinde Atina'da 1933 yılında yayımlanan *Büyük Trabzon Kilisesi Tarihi/Eklisia Trapezontos* isimli kitabın da yazarıdır. Karadeniz Bölgesi'nde görev yapan metropolitler arasında en kıdemlisi olduğundan Pontus'la ilgili bütün girişimlerin başında da doğal olarak Hrisantos bulunmaktadır. *Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, age., s. 69.*

317 Ayrıca Trabzon'da Rumca olarak yayımlanan *Apohi* gazetesinin sahibi Kapdanis de Hrisantos'un sağ kolu durumundadır. Zonguldak, Samsun, Sinop, Trabzon, Gümüşhane, Çorum, Yozgat, Tokat ve Sivas'ı içine alan bölgede Hrisantos'a destek veren diğer metropolitler ve din görevlileri arasında ise Amasya ve Samsun bölgesi Metropoliti Yermanos, Havza Papazı, Gümüşhane Metropoliti olmakla beraber Giresun'da oturduğundan daha çok Giresun metropoliti olarak bilinen Lavrentios, Giresun Belediye Başkanı Yorgi Paşa'nın oğlu Konstantinidis de bulunmakta ve bütün faaliyetler Fener Rum Patrikhanesinin desteğiyle yürütülmektedir. *BOA. DH. KMS. 55/-1, 15.*

318 *Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, age., s. 99.*

müttefiklerden destek ve yardım görüp görmedikleri. Kızılhaç heyetleri tarafından yerli halka (Rumlara) ve göçmenlere hediyeler verilip verilmediği. Bölgede Bolşevik tehlikesinin bulunup bulunmadığı.³¹⁹

Bu girişimler sırasında ortaya çıkan bir kişi de Amasya Metropolitleri Karavangelis olmuş ve söz konusu metropolit daha ayağının tozuyla Samsun'a geldiği andan itibaren Pontus faaliyetlerine başlamıştır.³²⁰ Birinci Dünya Savaşı başlayınca Rumlar, Osmanlı Devleti'nin seferberlik çağrısına uymayıp askere gitmediler. Askere gitmeyen Rumlar, dağlara çıkarak çeteler oluşturdular, cephe gerisindeki erkekleri seferberlik nedeniyle askerde bulunan Türk köylerine saldırdılar. Ayrıca, Rusya ve Yunanistan adına casusluk faaliyetlerinde bulundular. Doğu Karadeniz Bölgesi, 18 Nisan 1916 tarihinden itibaren 24 Şubat 1918 tarihine kadar, Rus işgalinde kalmıştır. Aralık 1917 Erzincan Antlaşması'yla Rus kuvvetleri kademeli olarak geri çekilmiş, ancak bölgede bulunan Rum ve Ermeni çeteleri faaliyetlerine devam etmiştir. Rumların Pontus devletini kurmak için oluşturdukları "Rum İttihad-ı Millî Cemiyeti" ve bu amaçla kurulan diğer kurumlar çalışmalarına artan bir hızla devam etmişlerdir. Ruslar çekilirken, bu çete ve cemiyetlere silah, cephane gibi çok sayıda malzeme bırakmışlardır.

Mustafa Kemal Paşa ise Pontus meselesinin ortaya çıkışını Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır: *Üç çeyrek asırdan beri Rize'den İstanbul boğazına kadar Anadolu'nun Karadeniz havzasında eski Yunan karakterinin canlandırılması için uğraşan bir Rum zümresi mevcut idi. Amerika Rum göçmenlerinden Rahip Klematyos namında biri, ilk Pontus toplantı merkezini İnebolu'da bugün halkın Manastır tabir ettikleri bir tepede yapmıştı. Bu teşkilatın mensupları zaman zaman münferit eşkıya çeteleri şeklinde faaliyet icra ediyorlardı. Harbi Umumi esnasında hariçten gönderilip dağıtılan silah, cephane, bomba ve makineli tüfeklerle Samsun, Çarşamba, Bafra ve Erbaa Rum köyleri adeta bir silah deposu halini almıştı....*³²¹

Yunan Başbakanı Venizelos'un hayali Batı Anadolu'da kurmayı planladığı İyon devletini, Karadeniz Bölgesi'nde kuracakları Rum Pontus Devleti ile birleştirerek başkenti İstanbul olan ve Trakya'yı da içine alacak bir Yunan hâkimiyet alanı oluşturmaktı. I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin paylaşılması ortaya çıkınca daha önce yapılan gizli anlaşmalarda Çarlık Rusya'ya verilmesi kararlaştırılan Boğazlar ve Marmara Bölgesi'nin yeniden paylaşımı söz konusu olmuştur. Çünkü 1917 Rus ihtilali nedeniyle Rusya savaştan çekilmek zorunda kalmıştır. İtalya'nın Ege ve Akdeniz'e yerleşecek olması, İngiltere'nin hedefleri ile uyuşmuyordu. İngilizler,

319 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, *age.*, s. 99.

320 Hristos Samuelidis, *Mavri Thalasa/Karadeniz*, Atina 1970 kitabından aktaran *Volkan*, 5 Mart 2002, Lefkoşa.

321 *Nutuk*, II 1927, s. 158.

Megali İdea'dan ilham alan Yunanistan'ı büyük bir maceranın içine atmış oldular. Böylece İngiltere, her zaman üzerinde bir tahakküm kurabileceğini düşündüğü küçük Yunanistan'ı İtalya'ya tercih etmişti. Ayrıca Yunanistan'la İtalya'nın karşı karşıya gelmesi Kıbrıs Adası'nda ve Doğu Akdeniz'de İngiltere'nin elini rahatlatıyordu. Yunan Başbakanı Venizelos'un Anadolu'da yaşayan Rumlar hakkındaki politikası ise Türkiye'nin parçalanması halinde, uluslararası anlaşmazlık yaratmayacak yerlerin Yunanistan'a verilmesi, parçalanmanın gerçekleşmemesi halinde Türkiye'deki Rumlara bölgesel muhtariyet verilmesini sağlayarak, Yunanistan'a sığınanların, başka yerlere göç edenlerin de tekrar Anadolu'da evlerine yerleştirilmesi, mallarının ve canlarının güvence altına alınabilmesiydi.³²²

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rumlar, özellikle bölgede görev yapan metropollerce silah altına alınarak ve teçhiz edilerek Pontus yolunda çeteci olmayı tercih etmişler ve bu şekilde silahlı eğitimden geçirilmişlerdir. Bu silahlı grupların askerî malzemesi ilk etapta Ruslar tarafından temin edilmekle birlikte 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından Megali İdea için umutlanan Yunanistan da işin içine girmiştir. Bu bağlamda Millî Mücadele'nin mihenk taşlarından birisi olan İnebolu'da Manastır denilen yerde yapılan gizli toplantıların ardından Merzifon'da bulunan ve misyonerlik faaliyetleriyle de dikkat çeken Amerikan Koleji'nde 1904 senesinde tesis edilen ve burada yürütülen bütün kanun dışı faaliyetleri gizlemek amacıyla faaliyetlerine devam eden Rum İrfanperver Cemiyeti ve Musiki Cemiyetinden sonra 1908 senesinde Samsun'da da Müdafaa-i Meşrûta ve Mukaddes Anadolu Rum Cemiyeti faaliyete geçmiştir. Bunları ise Pontus Cemiyeti takip edecektir. Özellikle Amerikan Koleji paravan olarak kullanılarak yapılan faaliyetlerde Hrisantos'un talimatı doğrultusunda Rum gençleri kurulacağını ümit ettikleri Pontus devleti için mücadele etmeyi, mutlak gizlilik ve kesin itaat içerisinde her türlü görevi yerine getirmeyi ve itiraz etmeden çalışmayı *Millî fikirlerimizle ilgili olan herhangi bir görevin bana verilmesinde sadakat, itaat, mahremiyet ve ketumiyetten zinhar ayrılmayacağıma ve hariçten duyduklarımı tamamen üstlerime tebliğ ve ihbar edeceğime ve usule aykırı hareketimde verilecek cezayı itirazsız kabul edeceğime kutsal üçlü inancımız (Baba-Oğul-Ruhu'l-kuds) ve şerefli milletimiz üzerine söz verir ve yemin ederim*³²³ diyerek kabul etmişlerdir. Pontus Cemiyeti tarafından yapılan ilk çalışma ise Pontus ismiyle yayımladıkları bir makale olmuştur.³²⁴

Böylece Pontus meselesi, ilk etapta Yunanistan, elinde bulundurduğu mali güç ve askerî teçhizatla Venizelos'u bile şaşırtan Patrikhane ve Karadeniz coğrafyasındaki metropolitler çerçevesinde yürütülürken bütün bunların

322 Dimitri Kitsikis, **Yunan Propagandası**, Meydan Neşriyat, İstanbul 1963, s. 363.

323 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, **age.**, s. 40, 51.

324 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, **age.**, s. 40, 51.

hemen ardından Hrisantos'un başını çektiği Trabzon Metropolitliğinin inisiyatifıyla yeni bir kimlik kazanmış ve uluslararası camiada daha çok bilinen, dillendirilen ve tartışılan bir konu haline gelmiştir. Bu stratejide özellikle Hrisantos'un kıvrak zekâsı, içinde bulunulan şartlara göre hamleler yapması ve öngörülü davranmaya çalışmasının ardından tipik İngiliz stratejisi uygulayarak "Bekle ve gör" anlayışına uygun bir denge politikası gütmeye çalışan yapısı da hâkimdir. Patrikhanenin özellikle Rumlar ve Yunanistan lehine farklı mücadelelerin içerisine girmesi Anadolu insanında hayal kırıklığı yaratırken İsmail Habip Sevük gibi aydınlar da tepkilerini dile getirmişlerdir:³²⁵

...Aradan 485 sene geçti. Gözlerinden şükran yaşları akıtarak Fatih'in ayağına kapanan o patrikten, dört yüz seksen beş sene sonra diğer bir patrik alenen ve hayasızca neşrettiği bir beyanname ile şimdi bütün Rumları Yunan ordusuna ianeye ve Yunan ordusuna yardıma davet ediyor. Patrik bu fedakârlığı yapmayan Rumları siyah kitaba yazacak ve bütün Elenizmus âlemine teşhir edecekmiş. Dört yüz seksen beş senelik bir zamanın bir ucundaki o patriğe yapılan muamele ile diğer ucundaki bu patriğin bize yaptığı muamele; Şüphesiz ki yalnız biz değil, cihan tarihini bile o kadar yüksek bir ulüvv-ü cenabe karşı bu kadar yüksek bir hıyanet görmedi... Biliriz ki karşımızda bizi boğmak için çarpışan kuvvetin yarısından çok fazlası Yunanlı değil Rum'dur. Biliriz ki karşımızdaki orduyu teçhiz eden servetin yarısından çok fazlası, bizim vatandaşlarımızın kesesinden çıkan servettir. O keseleri ki bizim gafil ellerimiz doldurdu. Onlara verdiğimiz her kuruş bize çevrilen bir fişek, onların bizden kazandığı her lira bizim göğsümüzü nişanlayan bir tüfek, onların kasasını dolduran her servet bize ölüm saçan bir tank ve bir zırhlı oldu. Oğlunun şahadetiyle ağlayan şu baba bilse ki onu öldüren kurşun, bakkal Dimitri'den aldığı bir okka pirinçtir. Kocasının şahadetiyle saçını başını yolan şu dul kadın anlasa ki kocasının göğsünü delen, manifaturacı Yorgi'den aldığı fistanlığın bedelidir...

Uzun bir süre stratejilerini açığa vurmaktan kaçınan Hrisantos zaman zaman Ermenilerden yana tavır alırken çoğu zaman da bölgede Türk yetkililerle sıcak ilişkiler kurmaya gayret ederek "Biz" olarak davranmıştır. Örneğin Hrisantos, Trabzon bölgesinin Ruslar tarafından işgal edildiği 18 Nisan 1916 sonrası dönemden 24 Şubat 1918 tarihinde işgalden kurtuluncaya kadar³²⁶ açıktan açığa bu işgali tasvip eder bir görüntü çizmekten kaçınırken bir yandan da Rusların lehine olacak casusluk dâhil her türlü girişime ön ayak olmuştur. Rusya'da ihtilalin olduğu dönemde bile Pontusçu faaliyetler artarak devam etmiş, Hrisantos nispeten kaygılı bir havaya bürünmekle beraber yine de çalışmalarını aksatmadan devam ettirmiştir. Örneğin 14 Kasım 1917 tarihinde Pontusçu Rumlar tarafından Batum'dan gönderilen bir mektupta

325 Açıksöz, 2 Ekim 1921.

326 Teoman Alpaslan, **Topal Osman Ağa**, Kum Saati Yay., İstanbul 2007, s. 140.

özellikle Rus vatandaşı olan Rumlardan oluşturulacak bir karma Yunan-Rum birliğinin oluşturulması yönünde istenilen izin verildiği belirtilmiştir. Bu izinle beraber Rize, Of, Sürmene, Trabzon ve Polathane'de (Akçaabat) görevlendirilmek üzere tamamen gönüllü Rumlardan oluşturulacak bir jandarma birliği oluşturmak için de müsaade edildiği, bütün bu askerî faaliyetlerin yürütülebilmesi için Rus hükûmetinin her türlü silah ve cephane temini konusunda garanti verdiği de belirtilmiştir. İlginç olan nokta ise kurulacak bu askerî birliklerin yiyecek ihtiyacının Trabzonlular, daha doğrusu Trabzon bölgesinde yaşamakta olan Rumlar tarafından karşılanacak olmasıdır. Bu bağlamda Pontus bölgesindeki kimsesiz Rum fakirlerine yardım amaçlı olarak 16 Eylül 1916 tarihinde gönderilen ve Petersburg Yunan Sefareti aracılığıyla alınan 1095.60 Ruble, Volga Kama Bankası'na yatırılmıştır. 18 Kasım 1918 tarihinde de Kangelidis isimli Rum tarafından Novrosiski'de oturmakta olan Panayot Cayridis aracılığıyla Hrisantos'a 7900 Ruble gönderilmiştir. Kangelidis ayrıca Hrisantos'a gönderdiği mesajında bu paranın 5900 Rublelik kısmının Sis (Adana-Kozan) bölgesinde bulunan Mihail Karkelidis ve Haralambos Kürkeciyus'a gönderilmesini de istemiştir.³²⁷

Trabzon'da yaşayan Türkler ise Rus işgali sırasında hayatlarını kurtarma derdine düşmüşken Rumlar şehre girmeye çalışan Rus askerlerine haber göndererek şehrin tahrip edilmemesini istemişler ve Ruslar şehre girdiklerinde 20 kişilik bir papazlar heyeti tarafından karşılanmıştır. İşgalin devam ettiği iki yıl içerisinde ise Ruslarla Hrisantos arasında tam bir iş birliği söz konusudur. Hrisantos bir yandan Ruslarla tam bir iş birliği içerisinde çalışırken Türklerle irtibatını da asla kesmemiş ve Pontus konusundaki gizli faaliyetlerini rahatlıkla devam ettirmiştir.³²⁸ Bu dönemde sadece metropolitliğin değil Trabzon şehrinin de idaresi ve yönetimini elinde bulunduran, Rumlardan oluşturduğu bir heyetle belediyeyi de idare eden Hrisantos kısa vadeli hareketlerden kaçınmak suretiyle Pontus girişimlerine de aralıksız devam etmiştir. Bir yandan Rus istilasıyla, bir yandan açlık ve salgın hastalıklarla uğraşan Trabzonlular için asıl kâbus ve zulüm ise Ermeni ve Rum çetecilerden gelmektedir.³²⁹

327 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, *age.*, s. 72-74.

328 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, *age.*, s. 72-74.

329 Kent kırım konusunda dünya savaş tarihinin belki de en kötü örneklerinden birisi Rus işgali sırasında yaşanır. Bir toplumun, bir ulusun geçmişle bağlarını kesmeye ve manevi değerlerini yok etmeye yönelik olarak köprüler, okullar, kutsal yerler, müzeler, arşivler ve kütüphaneler gibi yerlerin yok edilmesini amaçlayan kent kırım bağlamında Ruslar da Trabzon'da Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Sultan'a ait türbe de dahil pek çok tarihî binayı yağmalamışlardır. Bununla beraber *Rus istilası esnasında Trabzonlular; Rum ve Ermeni vatandaşlarının mezaliminden adeta dilhundu. Onların tecavüzleri, hakaretleri yanında Moskof istilası bir nimetti. Latif bir Laz şivesiyle müteessirane anlattı; 'Rumlar ve Ermeniler tarafından kapıları mı tekmedenmemiş, çocukları mı öldürülmemişti. Hiçbir İslam sokağa çıkmaz olmuştu. Bir sene evvelki vatandaşlar Ruslardan ziyade Moskof olmuşlardı.* Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında*, İstanbul 1919, s. 7.

Metropolitlerin Rum çetelerine katılmaları için Rum gençlerini kışkırttığı ve teşvik ettiği bu günlerde faaliyetlerin son derece gizli yapılabilmesi için olup bitenler izcilik ve jimnastik faaliyetleri olarak kamufle edilmiştir.³³⁰

Özellikle propaganda ve silahlanma gayretlerine büyük önem veren Hrisantos, bir yandan çeteci Rumlara sadakat yemini ettirirken öteki taraftan bölgede yaşayan Trabzonlu Türklerin de aklını çelebilmek amacıyla kurulacak olan Pontus devletinde başkan yardımcılığını Türklere verecekleri yönünde propaganda yapmıştır. Rus işgalinin Bolşevik İhtilali'ne bağlı olarak bitmesinin ardından Hrisantos çok fazla tepki çekmeyen davranışlarına kaldığı yerden ve bu sefer Osmanlı idarecileriyle beraber devam etmiş, Trabzon ve Trabzonlular için çaba gösteriyormuş gibi bir kimliğe bürünmüştür. Aynı durum Patrikhane için de geçerlidir ve Patrikhane görevlisi İkyadis özellikle Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında gazetecilere yaptığı açıklamada *Aramızı açmak doğru değildir. Yarın yine yüz yüze bakacağız* şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Yunanistan ve dolayısıyla İngiltere'nin politikası, bölgede anarşi yaratarak müttefiklerin Karadeniz Bölgesi'nde güçlü bir işgalin gerçekleşmesini sağlayarak, Türklerin bölgedeki etkisini zayıflatmak ve Rum nüfusunun artmasını sağlamaya çalışmaktı.³³¹ Bölge Rumları ise yalnız örgütlenmekle ve bütün Rumları Pontus fikri etrafında toplamakla kalmamış, silahlı çeteler kurarak planlı, programlı katliamlara başlamışlardır.³³² Sayıları bazen 800'ü geçen, bazı yerlerde 1000'lere ulaşan bu çetelerin siyasi amaçlarla katliama başlamaları, özellikle Samsun, Amasya, Tokat bölgelerinde planlı faaliyetlerde bulunmaları Ankara Hükûmetini önlem almaya yöneltmiştir. Bu çetelerin planlı, örgütlü faaliyete geçmelerinin amaçlarını şöyle sıralayabiliriz: 1- Müslüman Türk halkını fırsat buldukları yerde öldürerek onları sindirmek, azaltmak. 2- Türk köylerini yakıp yıkarak Türk halkını bu bölgelerden göçe zorlamak, bölgede nüfus oranlarını kendi lehlerine çevirmek. 3- Devleti içten yıpratmak, yeni cepheler açarak Antlaşma devletlerine yardım etmek. 4- Bölgedeki Rumluğun varlığını ve mağduriyetini ispat ederek, dünya kamuoyunun özellikle Hristiyan dünyasının ilgisini çekmek. 5- Karadeniz Bölgesi'nden Samsun yoluyla Ankara'ya sevk

330 Sadece sportif faaliyetlerin içerisinde olduğunu iddia eden bir başka Rum örgütü ise Genç Hristiyanlar Cemiyetidir ve bu teşkilatta olanlardan birisi de Metropolit Hrisostomos'tan başkası değildir. Herhangi bir siyasi gayeye hizmet etmediklerini, Rum gençlerinin sporla ilgilenmeleri ve onları teşvik edebilmeleri dışında farklı bir maksatları olmadığını açıklayan teşkilat öte yandan gizli olarak Rum gençlerine askerî eğitim vermektedir. Aynı teşkilat 1920 yılbaşı günü yaptıkları gösterilerle Yunan işgaline destek verdiklerini de açıklar. Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, *age.*, s. 72-74.

331 Nuri Yazıcı, *Milli Mücadelede Pontuscu Faaliyetler (1918-1922)*, Ank. Üni. Bas. Evi, Ankara 1989, s. 10.

332 Hristos H. Marmaridis, "Pontusta Çete Grupları (1914-1922)", *Bildiri*, Dünya Pontus Hellenizmi II, *age.*, s. 171.

edilen asker ve malzemenin Batı cephesine ulaşmasını engellemek. 6- Millî Mücadele sırasında Türk ordusunu kuzey doğudan ve batıdan kuşatarak imha etmektir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk ordusu terhis edilerek silahlarının elinden alınmasını fırsat bilen Rum çeteleri, bölgede saldırıya geçerek Bafra, Samsun, Çarşamba, Vezirköprü, Terme, Amasya, Merzifon, Kavak, Lâdik, Gümüşhacıköy, Havza, Tokat, Erbaa, Zara, bölgelerinde soyguna ve katliama giriştiler. Sadece Bafra Çavşur (İnözü) da şehit edilen Türklerin sayısı 367'dir.³³³

Mondros Mütarekesi sonrasında 18 Ocak 1919 tarihinde başlayan Paris Barış Konferansı'na İstanbul Rum Patrikhanesi adına katılan heyette Patrik Vekili Bursa Metropoliti Doretheos, Patrikhane Danışmanı Aleksander Pappas yanında Hrisantos da bulunmaktadır.³³⁴ Hrisantos'un da içinde bulunduğu heyet Paris'e gitmeden önce, Damat Ferit Paşa'nın hükûmetini oluşturduğu 4 Mart 1919 günü, *Pontus* gazetesinde ilk defa olarak açıkça ortaya koydukları amaçları *Trabzon Vilayetinde bir Rum Cumhuriyeti kurulmasına çalışacağız* başlığıyla yayımlanmıştır. Karadeniz Bölgesi'nde bir yandan Rumların ve Yunanlıların Pontus emellerine karşı koymaya çalışan, bir yandan ülkeyi Batı Anadolu'dan başlayarak işgal etmeye başlayan emperyalist sömürgeci güçlere karşı mücadelenin yollarını arayan, öte yandan Mustafa Kemal'in yaktığı Millî Mücadele ateşini de söndürmemeye kararlı olan Karadenizliler, mücadelelerini hayatın farklı alanlarında da devam ettirmişlerdir. Bu noktada ileriye atılanlar arasında Dr. Ali Naci'nin [Duyduk] *Yeni Giresun*, Ahmet Faik Barutçu'nun *İstikbal*, Topal Osman Ağa'nın büyük destek verdiği *Karagedik* ve *Karadeniz* gazetesi ile Nuri Ahmet Bey'in *Işık* gazetesi, Samsun'da *Ahali*, *Aksiseda* ve *Hayat* gazetesi, Kastamonu'da *Açıksöz* ve Ordu'da *Güneş* gazetesi isimleri bilinmesi gerekenler arasındadır.

Uluslararası destek aramak ve muhtelif devirlerde Türk ve Rum anasır-
larının müşterek vatani olmuş³³⁵ Trabzon bölgesi için lobi faaliyetlerinde bu-

333 **Pontus Meselesi**, Ankara 1922.(Yazarın yeni harflere çevirdiği basılmamış eseri), s. 72.

334 Bizzat Doretheos'un kendisi de Paris'e giderek Onlar Konseyi olarak adlandırılan kurulun İzmir bölgesini Yunanistan'a vermesi konusunda alınan 30 Mart 1919 tarihli kararın çıkarılmasında son derece etkin bir rol oynar. Paris Barış Konferansı sırasında Yunanistan Başbakanı Venizelos'a en büyük destek Patrikhaneden gelir ve bizzat Patrik Vekili Doretheos tarafından 1919 Ekim ayında oluşturulan kırk kişilik heyet Rum Milletvekilleri Heyeti adıyla Yunanistan, İsviçre, Fransa ve İngiltere'de kulis faaliyetlerine girer ve İstanbul'un da Yunanistan'a verilmesi için propaganda yapar. Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, **age.**, s. 82-86. Mesut Çapa, Veysel Usta, **Millî Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar**, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon 1995, s. 52.

335 Yaşananları protesto etmek maksadıyla Trabzon şehir ve havalisi Rum cemaati vekilleri namına Reis-i Ruhani Peruderumuz ve Kofidi imzalarıyla 15 Şubat 1919 tarihinde TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa ve Londra'da Ankara Hükûmetinin resmi temsilcisi olarak bulu-

lunmak üzere 27 Mart 1919 tarihinde Paris'e gelen heyet çalışmalarına devam ederken Trabzon'daki Rumlar, İşgal Devletleri Fevkalade Komiserliğine müracaat ederek *gayrimesul mahafilin neşriyatlarına*³³⁶ itibar edilmemesini isteyerek şehrin Osmanlı idaresinde kalmasını talep eden bir muhtıra verdiler.³³⁷ Uluslararası siyaset alanında ve Avrupa devletleri nezdinde girişimlerde bulunarak Karadeniz Bölgesi'nde bir Pontus devleti kurma hazırlıkları yanında sayıları yüzlerle ifade edilebilen çeteler vasıtasıyla da devleti içten çökertmek ve Yunan güçlerine destek olmak, bölgedeki Türk köylerine saldırılar düzenleyerek Türkleri öldürmek ve göç etmeye zorlamak, dünya kamuoyunun dikkatini bölgeye çekmek ve bu bölgenin Rum olduğunu ispat etmeye çalışmak, Türklerin katliam yaptıkları yönünde haksız propagandaya girişmek, Millî Mücadele'nin başlamasının ardından askeri sevk ve lojistik yollarını kesmek suretiyle askeri zor duruma düşürmek gibi olumsuz maksatlarla teşkil edilen Rum çeteleri bölgede terör estirirken, Giresunluları temsilen Giresun'da ise Dizdarzade Eşref başkanlığındaki Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti de faaliyetlerine devam ediyordu. Bu faaliyetlerin gerçekleşmesi safhasında asıl imza sahibi olan ise Topal Osman Ağa'ydı.

Yunanistan'ın Londra Büyükelçisi Caclamanos tarafından eşlik edilen Hrisantos da Londra'ya geçmeden önce Paris'te aynı şekilde "Esaret altındaki Rumların delegesi" sıfatıyla 2 Mayıs 1919 tarihinde kongreye verdiği muhtırayla Pontus olarak isimlendirdiği şehirde 600.000'den fazla Rum yaşadığını, nüfusun 250.000 kişilik bir kısmının Türklerin zulmünden kendilerini kurtarabilmek için Rusya'ya kaçtıklarını, kaçan insanların da eklenmesiyle bölgede yaşayan Rumların 850.000 kişi olacağını ve bölgede demografik nüfus oranı olarak Türklerden daha fazla olduklarını ileri sürmüştür. Aynı günlerde Avrupa'nın pek çok başkentine de heyetler gönderen Pontusçu Rumlar ise bölgede Trabzon'un başkent olacağı bir Pontus Krallığı ve Rum Karadeniz Cumhuriyeti³³⁸ için çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Bu konferans sırasında girilen bütün kulis ve propaganda faaliyetlerine rağmen Pontus girişi, özellikle Yunanistan Başbakanı Venizelos'tan beklemediği bir darbe yemiştir. Venizelos burada İngiltere'nin büyük desteğiyle Batı Anadolu'da kendilerine başlıca engel olarak gördükleri İtalyanlara karşı; *Üç bin yıldan beri Yunanlıların oturduğu ve bu halk tarafından tamamen Elenize edilen* dediği Batı Anadolu bölgesi için bir zafer kazanmaktaydı. Böylece İngiltere yıllarca Rusya'ya karşı kullandığı Türk seddi anlayışından vaz geçen Bekir Sami Bey'e gönderilen telgraftan aktaran Mesut Çapa, Veysel Usta, **age.**, s. 52.

336 Çapa, **age.**, s. 52.

337 Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi, **age.**, s. 50-54; Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi; Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, C I, Ankara 1962, s. 173. Ayrıca bk. Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Nüve Matbaası, Ankara 1968, s. 147.

338 Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C I, TTK Yay., Ankara 1973, s. 39.

çerek Yunan seddi oluşturmanın planlarını yapıyordu. İlginç olan bir başka nokta ise Samsun'da görev yapmakta olan İngiliz askerî yetkilisinin Damat Ferit hükûmetine gönderdiği bir raporda insanlıktan bahsetmesi “Rum köylerine yapılan zorba Türk saldırılarını durdurup kanun ve düzeni hâkim kılmak için derhâl tedbir almasını”³³⁹ talep etmesidir. Patrikhane, Yunanistan ve bölgedeki metropollükler, Anlaşma Devletlerine başvurarak Türklerin Pontus'ta katliam hazırlıkları yaptığını bildirerek onlardan yardım istediler. Bu istek üzerine İngilizler, Osmanlı hükûmetine bir nota vererek “şikâyetlerin önünün alınmasını ve asayişin sağlanmasını” bildirdiler. İngilizlerin bu isteği üzerine, 30 Nisan 1919'da Mirliya Mustafa Kemal Paşa da 9. Ordu Müfettişliğine atanmıştır.³⁴⁰ Aynı İngiltere bir yandan da Doğu Anadolu'da bir Ermeni ve Kürt devleti kurdurma kaygısı içerisindeydi. İşte tam da bu noktada Karadeniz Bölgesi'ndeki Pontus girişimleri İngiltere'nin de, Yunanistan'ın da planlarını bozmuştur. Büyük Yunanistan hayalini gerçekleştirme planları yapan Venizelos verdiği bir muhtıra ve İngiltere Başbakanına gönderdiği bir yazıyla Trabzon bölgesinin kurulacak bir Ermeni devletine bırakılabileceğini bildirmiş ve daha gerçekçi görünebilmek için de Pontus planlarını Pontusçu faaliyetlerde bulunanları tam bir hayal kırıklığına uğratarak askıya almıştır.³⁴¹ Aynı günlerde Metropolit Hrisantos ise daha sonraki günlerde tam bir bozgunculuk örneği vererek Türk askerlerini kışkırtmaya yönelik olarak kaleme alınan bir bildiri yayımlatmıştır.³⁴²

Kasım 1919 tarihinde Paris'teki yoğun kulis ve propaganda faaliyetlerinden sonra tekrar Trabzon'a dönen Hrisantos bütün gizli faaliyetlerine kaldığı

339 Orijinal metinde Greek villages olarak belirtilen köyler Yunan değil Rum köyleri olarak tercüme edilmiştir. Lord Patrick Kinross, **The Rebirth of a Nation**, Londra 1964, s. 149.

340 Hadiye Yılmaz, **Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi**, ATAM, Ankara 2010, s. 122.

341 Yaşanan bu gelişmeleri protesto edenlerden birisi de 1 Mart 1919 tarihinde *Le Temps* gazetesine verdiği *Helen hükûmetinin Ermeni dostlarımıza Trabzon'u vaat etmiş olmaları mümkündür. Fakat biz milletlere ayrı ayrı mukadderatlarını bizzat tayin etmeleri hakkını tanyan muhtelif demokrat devletlerin kabul ettikleri prensiplere uymayan bir hâl suretine karşı bütün gücümüzle protesto ediyoruz. Ermeni dostlarımız Trabzon vilayetinde pek ufak bir azınlık teşkil etmektedirler* diyen Pontus Millî Ligası Başkanı Oeconomos'tur. Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, TTK Yay., Ankara 1971, s. 57.

342 ...Van, Muş, Ahlat ve Hınıs Kaleli şehirlerinin Ruslar tarafından zapt olunduklarını bilir misiniz? Arhavir, Visye ve Gora şehirleri bizim tarafımızdan zapt olunduktan sonra Anadolu kıyılarında bulunan başka şehirlerde ne ümit kalıyor? Bizim donanmamız askerlerimize denizden sürekli olarak yardım etmekte olup ve başka taraftan aç ve çıplak ve cephanesiz kalan Türk askerlerine harp araç ve gereçlerinin getirilmesine de engel olmaktadır. Yavuz Selim adı verilen alman zırhlısı Goben korkudan Boğaz'dan dışarı çıkıyor yahut çıkıyorsa da dretnotumuzu görür görmez geri kaçıyor. Eğer siz aklınızı başınıza toplayıp Alman pençesi altından kurtulmaz iseniz vatanınız elden gidecektir. Fakat Almanların hepsini kovarsanız o vakit ne Rusya ve ne Türkiye savaşı isteyecek savaş kendiliğinden duracaktır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, **age.**, s. 66.

yerden devam ederken *İstikbal* gazetesi adına Faik Ahmet Barutçu ile yaptığı görüşmede Karadeniz Bölgesi'nde bir Ermeni yönetiminin söz konusu olamayacağı, bölgede Ermenilerin herhangi bir şekilde haklarının bulunmadığı ve bölgede Türklerle Rumların barış ve huzur içerisinde yaşadıkları konusunda açıklamalar yapmıştır. Bu açıklamanın gazetede yayımlanmasının ardından *İstikbâl* gazetesinde *Münevver bir genç* imzasıyla *Hrisantos Efendi'ye Açık Mektup* başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Faik Ahmet Barutçu tarafından kaleme alınan bu yazıda *Evet, şüphesiz Trabzon'un Ermenistan'a katılmasına engel olmak için bütün varlığımızla çalıştınız. Bu uğurda velûd dehanızı sarf eylediniz. Fakat itiraf ediniz, bunu Türk'ün lehine değil, hayal edilen Pontus hükûmetinin şerefine veya hiç değilse Venizelos'un menfaatine yaptınız*³⁴³ şeklinde bir değerlendirme yapılmıştır. *Pontos* ve *Neologos* gibi Rum gazeteleri ise İstanbul'da yaptıkları yayınlarda *Karadeniz Rumlarını bu adamın elinden kurtarın*³⁴⁴ diyerek Topal Osman Ağa'yı hedef göstermişlerdir.

Trabzon'a dönüşünde İngiltere'nin söz verdiği yardımı neredeyse hiç yerine getirmediğini gören Hrisantos daha önce de yaptığı üzere bölgenin Ermenilere verilme istenildiğini, gerekirse Türklerle beraber Ermenilere karşı mücadele edilebileceğini belirterek Türklerin sempatisini kazanmaya ve asıl maksadını gizlemeye çalışmıştır.³⁴⁵ Mehmet Galip Bey'in çekingen ve içine kapanık bir yönetim sergilediği valilik görevi sırasında ortamdaki son derece iyi faydalanan Hrisantos'a destek olanlar arasında Yunanistan kaynaklı olmak üzere bölgeye silah, cephane, Rum göçmen ve göçmen kılığında çeteciler ve personel getirmek için çaba harcayan sözde Kızıllaç görevlileri,³⁴⁶ Etniki Etery'a'nın bir kolu gibi faaliyet gösteren Kordus mensupları ile Rum Muhacirleri Merkez Komisyonu da bulunmaktadır. Esasında bu dönemde sadece yardım heyetleri değil bizzat kiliseler ve kiliselerde görev yapanlar da Ege ve Karadeniz bölgelerinde bu işlerin içerisindeydiler. Kiliseler ise silah ve cephanenin saklandığı, bölgeler arasında silah sevkiyatının gerçekleştirildiği son derece stratejik noktaldır. Örneğin aynı şekilde 8 Mayıs 1919 tarihinde Giresun bölgesine ilaç ve doktor getirdiği belirtilen Yunan Kızıllaçı'na ait

343 **İkdam**, 29 Kasım 1919'dan aktaran Mesut Çapa, **Faik Ahmet Barutçu**, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon, Ekim 1998, s. 16.

344 Erden Menteşoğlu, **Yakın Tarihimizde Osman Ağa ve Giresunlular**, Yeşil Giresun Gazetesi Yay., Giresun 1997, s. 48.

345 *Avrupalılar bizi çiftlik olarak görüyor ve bölücülük yapıyorlar. El ele vererek birlikte çalışalım* diyerek Türklere samimi ve yakın görünmeye çalışan Hrisantos'un bu düşüncesine karşılık Harbiye Nezareti, 18 Kasım 1919 tarihinde gönderdiği cevabî yazıda Hrisantos'un Avrupa'da taleplerine cevap verecek bir makam bulamaması nedeniyle bu şekilde davrandığını ve samimiyetinden ciddi şekilde şüphe edildiğini bildirmiştir. Genelkurmay Başkanlığı, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Vesika No 276-277, S 11, Ankara 1955, s. 18-21.

346 Ömer Sami Coşar, **Mustafa Kemal'in Muhafızı Osman Ağa; Topal Osman**, İstanbul 1971, s. 13.

gemide askerî malzeme ve silah bulunmaktaydı.³⁴⁷ 9 Aralık 1920 tarihine kadar Karadeniz Bölgesi'ndeki Pontus faaliyetleri konusunda etkili tedbirler, Millî Mücadele devam ettiği için askerî güç sevk edilememesi nedeniyle alınamamakla beraber bu tarihte oluşturulan Merkez Ordusu Komutanlığı da Nurettin Paşa'ya verilmiştir.³⁴⁸ Sorunun mümkün olduğunca kan dökülmeden halledilebilmesi için Pontus çetelerine teslim olmaları ve silahlarını teslim etmeleri için bir hafta süre verilmesine rağmen bu sürenin sonunda sadece Samsun ve Amasya bölgesinde 2.000 kadar silah toplanabilmiştir. Sürenin dolmasının ardından Nurettin Paşa tarafından Pontusçulara bir ek süre daha verilmiş ve ardından da askerî tedbirlere başvurulacağı bildirilmiştir.³⁴⁹ Bununla beraber ilk etapta uygulanan ise bölgedeki Rumların iç bölgelere sürgün edilmesidir. İnebolu'nun 9 Haziran 1921'de Yunan gemileri tarafından bombalanmasının³⁵⁰ ardından Nurettin Paşa bu yönde bir karar almıştır.

347 Aynı durum İzmir bölgesinde de yaşanmış ve hastane veya Kızılhaç gemisi olduğu belirtilen gemilerden ilkyardım malzemeleri yerine silah sandıkları çıkmıştır. Özellikle İngiltere'nin büyük desteği altında İzmir bölgesine gelen ve hastaneler açan Yunanların doktor olarak getirdiği pek çok kişinin de daha sonra Yunanlı askerî personel oldukları anlaşılabilmektedir. Gemiden indirilen silah ve cephaneyi Taşkıışla (Bugünkü Ticaret Lisesi) bölgesine götüren Rumlar çok yakın zamanda Pontus devletinin de kurulacağı inancındadırlar. Ayrıca *Işık* gazetesinin 25 Mayıs 1919 tarihli nüshasında Rumlara yönelik olarak da *Mektebinizin penceresine Yunan bayrağı çekiyorsunuz. Bunu çeken ve çektiren Rum'dur. İndirmek görevi de Rumların elindedir. Böyle olduğunu ve o bayrağın Türkleri ne kadar tedirgin ettiğini bildiğiniz hâlde sizin Türk cemaatini kıskırtmanızı menfaatinize uygun bulmuyoruz...* şeklinde bir yazı yayımlanır. Bu arada Karadeniz Bölgesi'nde bulunan Fransızlar ve İngilizler de Pontusçulara destek olmakta, Karadeniz'de seyreden Fransız ve İngiliz gemileri de cesaret vermektedir. Hrisantos ise Pontus Cumhuriyeti yolunda Yunan gizli polis teşkilatıyla ve Albay Aleksandros ile çok yakın iş birliği içerisindeydi. Patrikhane'de bu konuyla ilgili olarak yapılan bir toplantıda faaliyetlerin Trabzon bölgesinde yoğunlaştırılması tartışılır. Samih Nafiz Tansu, *Hüsamettin Ertürk Anlatıyor; İki Devrin Perde Arkası*, İstanbul 1957, s. 310. Polis Müdüriyet-i Umumiye tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Ekim 1919 tarihli tahrirat; **BOA**, DH. KMS. 49-2/59.

348 Raşit Metel, *TBMM Gizli Oturumlarında Sorunlar ve Görüşler (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)*, İstanbul 1990, s. 367. Ayrıca bk. Necati Fahri Taş, *Nurettin Paşa ve Tarihî Gerçekler*, İstanbul 1997, s. 111-146 ve "Nurettin Paşa Pontusçuları Anlatıyor", *Yakın Tarihimiz*, C 2, İstanbul 1962, s. 225-226.

349 Merzifon Amerikan Koleji'nde Nurettin Paşa tarafından 16 Şubat 1921'de yapılan aramalarda okulun Pontusçular için gizli bir karargâh olduğu anlaşılır; Pontus Cemiyeti ve kurulacak Pontus devleti hakkında belgeler ortaya çıkartılır. Ayrıca aynı okulda öğretmenlik yapan Zeki Bey'in de bu okulda okuyan Rum öğrenciler tarafından katledildiği anlaşılır. Samsun Metropolit'i ve adamları bu sorundan kurtulabilmek amacıyla önce İstanbul'a sonra Atina'ya gider. Burada Yunanistan Başbakanı, İngiliz ve Amerikan büyükelçileriyle görüşmeler yapan Yermanos, onlardan destek ister. Taş, *age.*, s. 111-146. Türkiye Büyük Millet Meclisi, *age.*, s. 66.

350 1919-1922 sürecinde Karadeniz Bölgesi'nde faaliyette bulunan Ereğli, Samsun, Trabzon ve İnebolu'yu bombalayan çok sayıda Yunan gemisi vardı. Ayrıntı için bk. Mehtap Başarı, "Anadolu Barışı Bağlamında Samsun Bombardımanı", *Belgi Dergisi*, S 20, Yaz 2020/1, s. 2371. Hayati Aktaş, "İngiliz ve Amerikan Belgelerinde Samsun'un Bombalanması Olayı ve

Pontus sorununun bölgesel çözümlerle ve Topal Osman çetesi³⁵¹ gibi faaliyetlerle çözülemeyeceğinin anlaşılmasından sonra TBMM tarafından Amasya İstiklal Mahkemesine görev verilmiştir.³⁵² Çünkü TBMM Hükûmeti bu bastırma hareketinde hukuk anlayışına sadık kalabilmek, suçluların askerî birlikler tarafından katledildiği düşüncesini yıkmak amacıyla cezaların mutlaka TBMM'nin olağanüstü mahkemeleri olan İstiklal Mahkemesince verilmesini istiyordu.³⁵³ 1922 yılında mevcudu 20.000'e çıkartılan Merkez Ordusu tarafından başlatılan harekâta 10.886 çeteci zararsız hâle getirilmiş ve 11.188 asi de hayatını kaybetmiştir.³⁵⁴ 7 Ağustos-10 Ekim 1921 tarihleri arasında devam eden duruşmalarda 174 Rum ve 3 Türk *memleketin bir kısmını ayırarak hükûmet kurmak, teşvik etmek ve çete kurarak ahaliyi katl ile aynı zamanda asker kaçağı oldukları için vatanlarına ihanet ettiklerinden*³⁵⁵ idama mahkûm edilirken ülkeden kaçarak Yunanistan'a gitmiş olan Trabzon Metropolitisi Hrisantos, Giresun Metropolitisi Lavrentios ve Giresun Belediye Başkanı'nın oğlu ve Pontus girişimlerinin yurt dışındaki en önemli ismi Konstantinidis de dâhil 74 kişi gıyaben idama mahkûm edilmiştir. Böylece Millî Mücadele'nin tam manasıyla bir ölüm-kalım savaşına girdiği dönemde Pontus meselesi de en azından bir süre bertaraf edilmiş olur.

TBMM Hükûmeti, Pontus çetelerine karşı kararlı bir şekilde mücadeleye devam etmiş ve 1923 yılının ilk aylarında Pontus çetelerinin isyanını tamamen bastırmıştır. Bu olaylar sırasında Pontus çeteleri tarafından 1.817 sivil Türk öldürülmüş, 3 bin 723 ev yakılmış, 1.800 civarında soygun ve gasp olayı gerçekleştirilmiştir.³⁵⁶ Köyleri ve evleri yakılıp yıkılan yaklaşık 20 bin civarında Türk, göçmen olarak yıllarca aç ve sefil olarak yaşamış yıllar sonra yeni baştan köylerine dönerek evlerini yeniden yapmışlardır. Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasına paralel olarak imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile bölgedeki Rumlar mübadele ile Yunanistan'a göç etmişlerdir.

Pontus Meselesi", **History Studies**, C 11, S 3, Haziran 2019, s. 831.

351 Topal Osman Ağa ve adamları için bk. Erden Menteşeoğlu, **age.**, s. 50, 89; Mehmet Şakir Sarıbayraktaroğlu, **Osman Ağa ve Giresun Uşakları Konuşuyor**, İstanbul 1975, s. 66-67.

352 Millî Mücadele ve hemen ardından Cumhuriyet Dönemi İstiklal Mahkemeleri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri I-II**, Ankara 1975, s. 118-124.

353 Bu İstiklal Mahkemesi tarafından yapılan duruşmalarda Pontusçu faaliyetlerde bulunanlar silah ve cephane bularak Yunan ideallerine hizmet etmek, gizli teşkilatlar tesis etmek, ayrıca Trabzon merkezli ve Ordu, Giresun, Samsun (Canik), Sinop, Zonguldak, Tokat, Amasya, Çorum, Yozgat ve Sivas'ı içine alan Zonguldak'tan Batum'a kadar sahil hattında Pontus devleti kurmaya kalkışmak ve Paris merkezli Pontus Cemiyeti kanalıyla Anadolu'da faaliyette bulunmakla suçlanırlar. Aybars, **age.**, s. 121.

354 Aybars, **age.**, s. 121.

355 Aybars, **age.**, s. 122.

356 Hasan Cicioğlu, "Millî Mücadele'de Pontus Katliamında Yunanistan'ın Etkisi", **Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu** (Gazi Mağusa, 28 Ekim-2 Kasım 1991), Ankara 1993, s. 235.

Sonrasında Yunanistan ve Patrikhane tarafından sahnelenen Pontus meselesi trajik sahnelerle birlikte tarihe mal olurken yaşadığı devlete isyan eden bölge Rumlarının bir kısmı da gittikleri bölgede acı ve yoksulluğu yaşamış, birçoğu da Yunan hayallerinin kurbanı olmuştur. Yunanistan 19 Mayıs gününü sözde “Pontus Soykırım ve Anma Günü” olarak kabul eden bir yasa çıkarmıştır.³⁵⁷ Türkler ise yıllarca açlık ve sefalet içinde yaşadıkdan sonra kendi yerleşim yerlerine dönerek evlerini yurtlarını yeni baştan yapmışlardır.

2.4. İzmir’in İşgali (15 Mayıs 1919)*

2.4.1. Mütarekeden İşgale: İzmir’de Yaşananlar

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi imzalandığında 13 kaza, 25 nahiye ve km² başına düşen insan yoğunluğu (48,7) bakımından Osmanlı Devleti’nin Asya kısmında birinci sırada gelen İzmir, İstanbul’dan sonra en meşhur ve mühim; Osmanlı vilayetlerinin en mamur, zengin ve kalabalık kısmı diye tanımlanan Aydın vilayetinin “Merkez Sancağı” ve “yönetim merkezi”ydi.³⁵⁸

Mütarekenin hemen öncesinde, İzmir Valiliği görevinde bulunan Rahmi Bey [Arslan], 24 Ekim 1918’de Dâhiliye Nezareti tarafından bu görevinden alındı. 25 Ekim’de bu göreve vekâleten (Sakallı) Nurettin Paşa [Konyar] getirildi. Mütarekenin sonrasında, 4 Kasım tarihinde bir İngiliz savaş gemisi İzmir’e geldi. Sonraki günlerde İtalyan ve Fransız gemileri de bunu takip ederken; bu gemiler Rumların sevgi gösterileriyle karşılandı.³⁵⁹ Aya Fotini Kilisesi’ne Yunan Bayrağı, rıhtım, caddelere ve mağazalara Müttefik ve Yunan bayrakları çekildi.³⁶⁰ Bu gelişmeler sonrası İzmirli ileri gelen aydınlar bir toplantı yaparak İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (İMHOÇ)’nin kuruluş hazırlıklarına başladı.³⁶¹ 23 Kasım 1918 günü İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti (İMHOÇ) kuruldu.³⁶² İMHOÇ, mütareke sonrası İzmir’de kurulan, siyasi faaliyetlerde bulunan ilk sivil toplum örgütü olarak,

357 Yusuf Sarınoy, **Pontus Meselesi ve Yunanistan’ın Politikası**, ATAM, Ankara 1999, s. 57.

* Doç. Dr., Fevzi Çakmak, Dokuz Eylül Üniversitesi Öğretim Üyesi, fevzi.cakmak@deu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-0030-400X

358 Engin Berber, **Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 7.

359 İzzet Öztoprak, **İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 6.

360 Celal Bayar, **Ben de Yazdım-Milli Mücadeleye Giriş**, C V, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 128.

361 Nail Morali, **Mütarekede İzmir Olayları**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2009, s. 6; Nurdogan Taçalan, **Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Milliyet Yayınları, 1970, s. 145; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, TTK Yay., Ankara 1993, s. 13.

362 Öztoprak, **age.**, s. 20.

ateşkes koşulları altında daha rahat hareket edebilmek, Müslüman halkı tek bir çatı altında toplamak ve idare ile sıkıntılar yaşamamak adına, eski İttihatçıların yanında Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerine de bünyesinde yer verme yolunu seçmişti.³⁶³ Örneğin hak etmediği halde Belediye Başkanı Osmanzade Hacı Hasan Paşa cemiyetin başkanlık görevine getirilecekti. Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkasının İzmir'de önde gelen isimlerinden biri olan Avukat Sadık Bey'e görev verilecekti.³⁶⁴

Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Talat Paşa'nın başkanlığında 1 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'da toplanan İttihat ve Terakki Fırkasının büyük kongresinde fırkanın feshedilmesinin ardından, bazı üyeler tarafından 11 Kasım 1918 tarihinde Teceddüt Fırkası kurulmuştu. Fırkanın kuruluşunda eski vali Rahmi Bey de yer alırken, İzmir Kâtip-i Mesulü Celal Bey'di [Bayar]. İzmir teşkilatında eski Foça Müftüsü ve Vilayet Encümeni üyelerinden Sırrı Efendi ile tüccardan Giritli Raşit ve Eczacıbaşı Süleyman Ferit Beyler bulunuyordu. İttihat ve Terakki Fırkasının Beyler Sokağı'nda bulunan kulüp binası yeni fırkanın da merkeziydi. Yeni fırka İttihatçı karşıtlarının hedefi haline gelmişti.³⁶⁵

Rahmi Bey'den boşalan İzmir Valiliği görevine, öncesinde Suriye Valiliği görevinde bulunan Tahsin Bey [Uzer] getirildi. Fakat kısa bir süre bu görevde kalan Tahsin Bey'in yerine, kasım ayı sonunda Beyrut eski valisi Ethem Bey atandı. Ethem Bey'in, görevi sırasında tek düşüncesi, İttihat ve Terakki Fırkasına mensup olan memurları tasfiye ederek, yerlerine Hürriyet ve İtilaf Fırkasına mensup kişileri atamaktı. Bu düşünce nedeniyle, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyetini çalışamaz hale getirdi. Ayrıca Rumlara karşı son derece hoşgörülü ve esnek bir politika takip ederken, Rumca çıkarılan gazetelere ve kurulan Yunan örgütlerine karşı çıkmadı. Ethem Bey, 8 Ocak 1919'da valilik görevinden istifa etmesinin ardından, önce İç işleri Müsteşarlığına, ardından da Posta, Telgraf ve Telefon Nazırlığına getirildi.³⁶⁶ Ondan boşalan göreve 20 Ocak 1919'da Nurettin Paşa atandı. Nurettin Paşa'nın vali olarak atanmasının ardından, İMHOC'nin çalışmalarında bir hareketlenme kendini gösterdi.³⁶⁷

363 Engin Berber, **Bir İzmir Kâbusu Mütareke ve İşgal Dönemi Üzerine Yazılar**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2002, s. 69.

364 Bilge Umar, **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, 2. Baskı, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2011, s. 89-91.

365 Bahar Aslan, "Mütareke Döneminde İttihatçılık: İzmir'de Teceddüt Fırkası (11 Kasım 1918-5 Mayıs 1919)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 20, S 40 2020/Bahar, s. 366.

366 Berber, **Yeni Onbinlerin...**, s. 13-14.

367 Nurettin Paşa'nın biyografisi için bk. Necati Fahri Taş, **Nurettin Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları, kendilerini baskı altında tutan ve yanlarında olmadığından emin oldukları Vali Nurettin Paşa'yı sevmezken; uyguladığı sıkıyönetim tarzı nedeniyle de Vali, Rumlar tarafından da hoş karşılanılmıyordu. Vali Nurettin Paşa, Rumların şehir içinde ve çevresinde yürüttüğü taşkınlık faaliyetlerine karşı tedbirler alma yoluna gitti. I. Dünya Savaşı yıllarında Vali Rahmi Bey tarafından İzmir'den uzaklaştırılan, ancak 1 Ocak 1919'da İzmir'e dönen Ortodoks Rum Metropoliti Hrisostomos, Vali Nurettin Paşa'yı, *İzmir'in güvenliği için gizli örgüt kurmak, sıkıyönetim ilanı, Türklere silah dağıtmak, Rumları ağır savaş vergisi ödemeye mecbur etmek* gibi ithamlarla İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine şikâyet etti. Metropolit, bu teşebbüsünde, Vali'den hoşlanmayan Hürriyet ve İtilafçıların da dolaylı yoldan desteğini aldı.³⁶⁸ Bu girişimlerin ardından Nurettin Paşa, 8 Mart 1919 tarihinde valilik görevinden alındı. Onun yerine 11 Mart günü (Kambur) Ahmet İzzet Bey vali olarak atandı. Yeni Vali, görevi devraldıktan sonra İzmir'deki güvenlik teşkilatını zayıflatırken; namuslu ve vatansever tanınan memurları görevinden uzaklaştırdı. Metropolit Hrisostomos ve Ermeni ileri gelenlerle her gün bir araya gelen Vali İzzet Bey, azınlıklarla birlikte hareket eder hâle gelmişti. Yönetimdeki bu zayıflık karşısında Rum ve Ermeniler şehir içindeki taşkınlıklarını arttırırken; İstanbul polis teşkilatı ile bağlantısı olan Kalkandelenli Tahsin isimindeki şahıs Hürriyet ve İtilaf Fırkasının teşkilatını yürütüyordu. Bu şahıs bir yandan da ordu içindeki subaylar hakkında vilayete bilgi veriyor ve bu subayların görevden uzaklaştırılmaları için çaba sarf ediyordu.³⁶⁹

Mütarekenin imzalanmasının ardından İzmir'deki faaliyetlerine bir süre ara veren Türk Ocağı, 1919 yılının Şubat ayı ile birlikte 190 kişiyi bulan üye sayısı ile Kemeraltı'nda Hacı Hasan Hanı'nın pasajında faaliyetine başladı. İdare Heyetinde Başkan Doktor Ethem, Müdür ve Murahhas-ı Mesul Vasıf, Veznedar Ahmet Naili, üye olarak Mustafa Necati ve Enver Bey yer alıyordu. Haydar Rüştü Bey [Öktem] ve Ragıp Nurettin Bey de [Ege] idare heyetinde yer alan isimler arasındaydı. Başta Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları olmak üzere, saltanat ve iş birlikçi basın ile azınlıkların hedefinde yer alan Türk Ocağı; İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edileceği söylentilerinin arttığı günlerde halkın uğrak noktalarından biri hâline geldi. Türklerin örgütlenmesi yönünde faaliyetler yürüten Türk Ocağı, İzmir'in işgali sonrası "Redd-i İlhak" düşüncesinin ortaya çıkışında ön planda yer aldı. İzmir Türk Ocağı son toplantısını 14 Mayıs 1919'da yaptı. İşgalin ardından Yunanların ilk hedefi de Türk Ocağı ve üyeleri olacaktı.³⁷⁰ İzmir'de faaliyet gösteren cemiyetlerden biri de, Halka Doğru Cemiyetiydi. Bu cemiyet 1918 yılı yazında Dr. Nazım

368 Berber, **Yeni Onbinlerin...**, s. 16-21.

369 Ali Çetinkaya, **Askerlik Hayatım**, Yay. Haz. Oktay Şimşek, Zeki Dilek, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 178-181.

370 Günver Güneş, "İzmir Türk Ocağı (1912-1919)", **Kebikeç**, Y 2, S 4, 1996, s. 156-158.

Bey ve Celal Bey [Bayar] tarafından kurulmuştu. Ayrıca aynı isimle bir dergi çıkarılıyordu. Cemiyetin genel sekreterlik görevi ile dergi müdürlüğünü Celal Bey üstlenmişti. Cemiyet ve dergi, milletin tahsil ve terbiye, idrak ve irfanca orta sınıfını teşkil eden halk tabakasına hitap eden, siyasi kaygılardan uzak, bir kültür hareketiydi. Dergi bütün okul ve öğretmenlere bedava dağıtılıyordu. Cemiyet ve dergi işgal sonrası kapatılacaktır.³⁷¹

Teceddüt Fırkası ve Türk Ocağının desteği ile İzmir'de ilk açık hava toplantısı 13 Mart 1919'da, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti tarafından gerçekleşti. Bu toplantıda İzmir'in Türk olduğu ve Türk kalacağına vurgu yapıldı.³⁷² Mitingin ardından İMHOC'nin ilk kongresi 17-19 Mart 1919 tarihinde, geniş bir katılımı toplandı. Aydın vilayetiyle Menteşe ve Karesi sancaklarından gelen üç yüzü aşkın temsilci kongreye katıldı. Kongre başkanlığına İzmir Belediye Başkanı Hacı Hasan Paşa getirildi.³⁷³ Kongre sonunda yayımlanan dört maddelik bildiride, İstanbul'un Türklerde kalması gereği savunuldu. Batı Anadolu kıyıları ve çevresinin Yunanlara verilmesine karşı çıkıldı. Ege Bölgesi'nin ekonomik bütünlüğünün bozulması durumunda sürekli bir barışın imkânsız olduğuna ve halkın işgallere karşı direneceğine vurgu yapıldı.³⁷⁴

İzmir'de, Haydar Rüştü Bey [Öktem] tarafından yayımlanan *Anadolu ve Duygu* isimli gazeteler, içeriğinde yer alan haberler nedeniyle, Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları ve gayrimüslim unsurlar tarafından hedef haline gelmişti. İzmir'de gösteri yapan Rumlar, Anadolu matbaasına baskın yaparak, hayli zarar vermişlerdi. Haydar Rüştü Bey, olaylar sonrası matbaasını İsponti Ferhanesi'nden Türk mahallesine taşımak zorunda kalmıştı.³⁷⁵ *Köylü* gazetesi de milli menfaatler yolunda yayınlarına devam ediyordu. Bu dönem yayın hayatına başlayan gazetelerin başında Hasan Tahsin Recep tarafından çıkarılan *Hukuk-ı Beşer* gazetesi dikkat çeker. İttihatçı-İtilafçı çatışmasının ortasında yayımlanan bu gazete, bir ara *Sulh ve Selamet* ismiyle çıkmıştır. II. Meşrutiyet döneminde bir süre yayımlanan fakat sonra kapanan *Müsavat* gazetesi ile 10 Kasım 1918'de yayımlanmaya başlayan *Islahat* gazetesi Hürriyet ve İtilaf Fırkası lehinde İzmir'de faaliyete geçer. *Sada-yı Hak* ve *Şark* gazeteleri de çıkan diğer gazetelerdir. İzmir'de mütareke ve işgal dönemi boyunca yayımlanan Rum gazeteleri arasında *Kozmos*, *Elefteros Tipos*, *Amaltia*, *Taros*,

371 Bayar, *age.*, C V, s. 88-89.

372 Bayar, *age.*, C V, s. 144.

373 Zeki Arıkan, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin İç Tüzüğü", **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yedigâr-ı Meşrutiyet**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul 2010, s. 121.

374 İzzet Öztoprak, "İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Üzerine Gözlemler", **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, C 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 71.

375 Bayar, *age.*, C 5, s. 133.

Patris en başta gelmektedir.³⁷⁶

Türk toplumu arasında devam eden İttihatçı-İtilafçı ayrımı, o günlerin İzmir’inde hararetle tartışılırken; bu çatışma durumu Türk toplumunu gayrimüslim azınlık karşısında zayıflatmaktadır. Bir tarafta İtilafçıların yayın organı olan *Müsavet* gazetesi, öte yanda millî değerleri savunan *Anadolu* ve *Köylü* gazeteleri yer almaktadır. İzmir’deki bu bölünmüşlük durumunu sütunlarına taşıyan *Köylü* gazetesi, şu ifadelerle yer vermektedir³⁷⁷: *Bahusus bütün anasını gayri müslimenin Türklüğe karşı birleştiği şu buhranlı sırada İtilafçılık her İttihatçıya balayı kaydü şart hücum edip sövüp saymalarının ve onları güya heyeti içtimaiyemizden hariç adleylemelerinin ne kadar zararlı akılsızca bir hareket olacağını göstermiştik... Fırkacılıkla hiç münasebeti olmayan bu manasız hücum karşısında Türk anasının el ele vermelerine artık imkân kaldı mı?*

İzmir’in işgali sonrası *Köylü* gazetesi sahibi Mehmet Refet, işgali destekler nitelikte yayın yapmaya başlarken; *Ahenk* gazetesi işgal yönetimini kızdıracak bir yayın politikası takip etmeyecekti. Aynı şekilde *Sada-yı Hak*, *Islahat* gazeteleri ile *Şark* gazetesi işgal dönemi boyunca İzmir’de çıkmaya devam etti.³⁷⁸ Yaptığı yayınlar sonrası işgale kadarki dönem içinde matbaası zaman zaman tahrip edilen veya kapatılan Haydar Rüştü Bey, bir süre İzmir’de kaldıktan sonra Anadolu’ya geçecek ve Antalya’da *Antalya’da Anadolu* başlığı altında gazetesini yayınlıyacaktı.³⁷⁹ Mustafa Necati Bey, İzmir’den ayrıldıktan sonra Balıkesir’de, Vasıf ve Esat [Çınar] kardeşlerle birlikte *İzmir’e Doğru* ismiyle bir gazete çıkararak, İzmir’deki gelişmeleri yakından takip edeceklerdi.³⁸⁰

2.4.2. 15 Mayıs 1919: İzmir’in İşgali

Paris Barış Konferansı’nda görüşmelerin devam ettiği, İzmir’in Yunanlara verileceğine yönelik söylemlerin kamuoyunda yüksek sesle dillendirildiği günlerde İzmir’deki Rumların soygun, yağma, öldürme ve yol kesme şeklindeki faaliyetleri artış göstermeye başlamıştı. Rum çeteler Nif’ten (Kemalpaşa) İzmir’e gelen arabaları soyuyor; Ayvalık, Urla, İzmir bölgesinde seri

376 Zeki Arıkan, *İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922*, C 1, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2011, s. 10-11; Zeki Arıkan, “İşgal Dönemi İzmir Basını”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 5, S 13, 1988, s. 147, 145-166.

377 “Açık Konuşalım”, *Köylü*, 23 Kânunisanı 1919.

378 Zeki Arıkan, *İzmir Basın Tarihi (1968-1938)*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2006, s. 141.

379 Muhammet Güçlü, “Antalya’da Yerel Basının İlk Temsilcisi: Antalya’da Anadolu Gazetesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C 12, S 25 2012/Güz, s. 33-54.

380 *İzmir’e Doğru*, 16 Teşrinisanı 1335, S 1, s. 1; *İzmir’e Doğru*, Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2010.

cinayetler işliyorlardı. Adalardan, hatta Samsun çevresinden gelen Rumların da yer aldığı bu çete faaliyetleri, İzmir ve ilçelerinde artarak devam ediyor; Rumlar, bu çetelere karşı yapılan müdahaleleri, Müslümanların Rumlara saldırısı olarak, İngiliz ve Fransız temsilcilerine şikâyet ediyordu.³⁸¹ İzmir'de toplumlar arasında gerginlikler yaşanırken Saray ve Damat Ferit Paşa Hükûmeti, Anadolu ve Rumeli'ye "Heyet-i Nasiha"lar göndermişti. Bu heyetlerin görevi bir yandan toplumlar arasında ortaya çıkan karışıklık ve yanlış anlaşılmaları gidermek öte yandan İttihatçıları kötüleyip, padişah ve hanedana yönelik halktan destek sağlamaktı. Şehzade Abdürrahim Efendi'nin başında bulunduğu Nasihat Heyeti, 26 Nisan'da Manisa üzerinden İzmir'e gelmişti. İzmir'de bir dizi görüşmelerde bulunan heyet, 29 Nisan'da Aydın'a gitmek üzere şehirden ayrıldı.³⁸²

Paris'te uzun süren müzakerelerin sonucunda, 10 Mayıs 1919 tarihinde İngiltere, Fransa ve ABD temsilcileri İzmir ve çevresinin Yunanistan tarafından işgal edilmesine yönelik nihai karar aldılar.³⁸³ 14 Mayıs'ta Amiral Calthorpe'un başkanlığında filo komutanları ile yapılan toplantıda, aynı gün öğleden sonra Karaburun ve Uzunada'nın İngiliz; Urla ve Foça'nın Fransız; Yenikale istihkâmlarının da Yunan Müfrezeleri tarafından işgal edilmesi ve 1. Yunan Tümeninin 15 Mayıs sabahı erken saatte İzmir'e çıkarılması karar altına alınmıştı.³⁸⁴ İşgal kararı 14 Mayıs'ta İstanbul'daki İngiliz temsilci Amiral Webb tarafından bir nota ile Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya iletildi. Aynı gün İngiliz Konsolos James Morgan İzmir Valisi İzzet Bey'e, İngiliz askerî temsilci Albay Smith'te 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya İzmir'in müttefikler tarafından işgal edileceğine yönelik notaları verdi.³⁸⁵ Müttefikler tarafından verilen bu ilk notalarda işgalin Yunanlar tarafından gerçekleştirileceği yer almadı. Fakat 14 Mayıs gecesi saat 11.30'da Amiral Calthorpe, İzmir'in Yunan birlikleri tarafından işgal edileceğini Vali'ye ve Kolordu Komutanı'na bildirdi.³⁸⁶

381 M. Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, C 1, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1959, s. 58-59.

382 Mevlüt Çelebi, "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası): 16 Nisan-18 Mayıs 1919, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VI, S 18, Temmuz 1990, s. 561-589.

383 Gotthard Jaeschke, "İngiliz Belgelerinin Işığında Yunanlıların İzmir Çıkartması", **Bulleten**, XXXII/128, 1968 Ekim, s. 567-576; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C 1, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yay., Ankara 1973, s. 172-173.

384 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, Kısım 1, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 35.

385 Mehmet Karayaman, "İzmir Valisi İzzet Bey'in Kaleminden İzmir İşgali", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C VI, S 15, 2007/Güz, s. 7.

386 Adnan Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 56-57; "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında 17. Kolordu Komutanı olan Nadir Paşa'nın Yunan mezalimi hakkındaki raporu", Belge No:

İşgal notasının Türk makamlarına verildiği öğlen saatlerinde Aya Fotini Kilisesi'nde Averof zırhlısının Komutanı Yunan Deniz Albayı Mavridis, Paris'te bulunan Venizelos'tan almış olduğu İzmir'in işgal kararını, Metropolit Hrisostomos ve Rum ileri gelenlerine müjdelemişti. Bu haber sonrası Rumların şehir içindeki taşkınlıkları artmış, gergin hava son haddine ulaşmıştı.³⁸⁷ İzmir Valisi İzzet Bey, kendisine verilen işgal notasının içeriğini öğrenmek adına Amiral Calthorpe ile görüşme yapmış; görüşme sonrası Hükümet Konağında kendisini endişeyle bekleyen halka da işgalin geçici bir askerî tedbir olduğunu ifade ederek, dağılmalarını istemişti.³⁸⁸ Türk halkı işgal karşısında nasıl bir tavır alınması gerektiğine yönelik 14 Mayıs günü toplantılar düzenledi. Bu toplantılardan ilki Hükümet Konağının karşısındaki Park Kiraathanesinde yapıldı. Ardından akşam Sultani (Lise) binasına geçildi. Toplantılara sivil olarak Miralay Süleyman Fethi Bey, Miralay Kazım Bey [Özalp], Jandarmanın subaylarından Mümin Bey ile Mustafa Necati, Moralızade Halit Bey, Ragıp Nurettin Bey [Ege], *Köylü* gazetesi sahibi Mehmet Refet Bey, Eczacı Ferit Bey [Eczacıbaşı], *Anadolu* gazetesi sahibi Haydar Rüştü Bey [Öktem], *Hukuk-ı Beşer* gazetesinin sahibi ve başyazarı Hasan Tahsin Bey'in (Osman Nevres) aralarında bulunduğu sivil ve asker ileri gelenler katıldı. Sultani binasındaki toplantıda İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyetinin ismi "İlhak-ı Red Heyet-i Milliyesi" olarak değiştirildi. O akşam İzmir Türk Ocağı da toplanılan yerler arasındaydı. İşgalin İtilaf Devletleri nezdinden protesto edilmesi, işgale karşı konulması, hapishanedeki mahkûmları serbest bırakarak onları ve halkı silahlandırmak bu toplantılarda alınan kararlar arasındaydı.³⁸⁹ Aynı gün İlhak-ı Red Heyet-i Milliyesi, Anadolu Matbaası'nda basıp, dağıttığı beyannamesinde *Ey Bedbaht Türk* ifadesi ile halkı, işgali protesto etmek adına Maşatlıkta (Bahribaba) yapılacak olan mitinge davet etmişti. Beynamede şu ifadelere yer verilmişti: *Oraya yüzbinlerce toplan. Ve kahir ekseriyeti orada bütün dünyaya göster. İlan ve ispat et. Burada zengin, fakir, âlim, cahil yok. Fakat Yunan hâkimiyetini istemeyen mir kitle-i kahire var. Bu sana düşen en büyük vazifedir. Geri kalma! Hüsrân ve nekbet fayda vermez. Binlerce, yüzbinlerce Maşatlık'a koş ve Heyet-i Milliye'nin emrine itaat et.*³⁹⁰ Miralay Kazım Bey [Özalp], o günlerin tanığı olarak yaşananları şöyle

2364, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S 93, Ocak 1992.

387 Necdet Öklem, *İzmir'in İşgali*, İzmir 1999, s. 142; *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, C 2, K 1, s. 38.

388 Karayaman, agm., s. 8.

389 Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, C 1, 4 B., TTK, Ankara 1998, s. 4-7; Ayrıca bk. Öktem, *age.*, s. 4-6; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, TTK Yay., Ankara 1989, s. 31; Haydar Rüştü Öktem, *Mütareke ve İşgal Anıları*, Haz. Zeki Arıkan, TTK, Ankara 1991, s. 27.

390 Celal Bayar, *Ben de Yazdım-Milli Mücadeleye Giriş*, C VI, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 41.

aktarmıştı:

Hükümet Konağı'ndan geçerken İzmir'in işgal edileceği hakkında kötü haberi işittim... Güneş batmadan yarım saat evvel her şey anlaşılıyordu. Bu gece sabaha karşı Yunan kıtaları İzmir'e çıkacaktır... Bu kara haber herkes üzerinde yıldırım tesiri yaptı. Halk adeta bir ölüm havası seziyormuş gibi heyecanlıydı... Yunanlıları İzmir'e çıkarmamaya çalışmak... Hiç olmazsa işgali kısmen ve yalnız askeri mahiyette sınırlayarak, ileride ne Yunanlılar ne de diğer ecnebi devlet tarafından, şehrin kendi topraklarına geçirilmesine meydan vermemek esasları dairesinde milleti harekete geçirmeye ve bütün Anadolu'ya yayılacak devamlı bir teşkilata esas olmak üzere 'Reddi İlhak Heyeti'nin kurulmasına karar verildi... O akşam, memleketin hamiyetli ve coşkunun gençleri bağırarak, tekbirler getirerek, heyecanlı sözler söyleyerek İzmir sokaklarını dolaşıyor ve halkı toplantı yeri olan Yahudi maşatlığına davet ediyordu... Yahudi maşatlığı halk ile dolmuş, ateşler yakılmıştı. Her yüzde endişe ile dehşet birbirine karışmış halde parlıyordu. Nutuklar söylenmeye başlandı... Maşatlıkta devam eden mitingün kararlarını hükümete tebliğ ve işgal kararını protesto etmek üzere, müftü ve sair zevattan kurulu bir heyetin seçilmesi kararlaştırıldı. Heyet, kararları hükümete tebliğ etmeğe giderken, ortalık aydınlanıyor, mukadder saat yaklaşıyordu... Güneş doğarken, İzmir limanının açıklarında zalim birer hayal gibi harp gemileri görülmeye başladı.³⁹¹

Amiral Calthorpe tarafından 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'ya 14 Mayıs akşamı verilen notada, 15 Mayıs sabahı Yunan bahriye müfrezelerinin iskeleleri işgal edeceği bildirilmiş; her türlü yanlış anlaşılmaya ve üzücü olaylara mani olmak üzere ihraç iskeleleri civarında bulunan bütün birlik ve kurumların buldukları garnizonlarda toplanması ve Yunan işgal kumandanının vereceği emre uymaları istenmişti. Bu istek Ali Nadir Paşa tarafından yerine getirilerek, askerî birliklerin sükûn ve asayişini muhafaza etmesi sağlanmıştı.³⁹²

15 Mayıs 1919 sabahı İzmir önlerine gelen Yunan kuvvetleri, Pasaport ve Punta (Alsancak) İskelelerinden karaya asker çıkarmaya başladı. Bir kısım Yunan askeri Evangeliki Okuluna, bir kısmı tütün deposuna yerleştirildi. Karaya çıkan Yunan askerlerinin 50 bin kişi oldukları tahmin ediliyordu.³⁹³ Kordon boyunu kaplayan binlerce yerli Rum, ellerindeki Yunan bayrakları ve

391 Kazım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, C 1, 4. Baskı, TTK, Ankara 1998, s. 4-7; Ayrıca bk. Öktem, **age.**, s. 64-79.

392 "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında 17. Kolordu Komutanı olan Nadir Paşa'nın Yunan mezalimi hakkındaki raporu", Belge No: 2364, **Harp Tarihi Vesikaları Der-gisi**, S 93, Ocak 1992.

393 Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi, İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923**, 3. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 73.

çiçeklerle Yunan askerlerini karşılamıştı. Kiliselerin çanları çalarken, Yunan bayraklarıyla donatılmış olan İzmir'in merkezini *Zito Venizelos* bağırışları doldurmuştu. İzmir Metropolitisi Hrisostomos, Yunan İşgal Komutanı Albay Zafiriu'na hoş geldin dedikten sonra elindeki haçı havaya kaldırmış, onu ve onunla birlikte bulunanları takdis etmiş, güzel bir Rum kızının taşıdığı altın bir tepsinin içinden aldığı tuz ve ekmeği komutana sunmuştu. Ayrıca Hrisostomos Rum halkı, Türk ve Müslümanlar aleyhine kışkırtan, ağır ifadeler içeren bir konuşma yapmıştı.³⁹⁴ Tümen Komutanı Albay Zafiriu yayımladığı beyannameyle, herkesin sükûnetle işinin başında olmasını, devletlerin vereceği karara güvenmeleri gerektiği ifade etmişti.³⁹⁵

Törenin ardından Alay Komutanı ve Sancağı ile bir Yunan bayrağı olduğu halde yürüyüş kolu Kordon boyunca Hükûmet Konağı-Kışla-Güzelyalı istikametinde yürüyüşe geçti. Yürüyüş kolu Kışla önlerine geldiği sırada duyulan bir silah sesi ile birlikte Rumlar tarafından Türk ve Müslümanlara yönelik saldırı ve katliamlar başlamıştı. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa o gün yaşadıklarını ve yaşananları, kaleme aldığı raporunda şöyle aktarmaktadır:

*Yunan kıtaatı saat 11.00'den itibaren büyük bir Yunan bayrağı takılı uzun bir sıvık, omuzunda komitecilerle Rumlardan müteşekkil bir insan kalabalığı... alkışlar ve Zito (Yaşasın) Venizelos'lar arasında kışla önünden geçmeye başladı... Kışla cephesini kâmilten ve ona bitişik dükkân ve gazinoları geçerek, sağa tramvay yoluna döndükten biraz sonra, Rumlardan biri tarafından olması pek muhtemel bir rovelver endahatını müteakip, Yunan askeri derhal kışlaya karşı mevzi alarak, kışla cephesini aralıksız ateşe tutmuş, yine kışla karşısına yerleştirdiği hafif makineli tüfek bu ateşe iştirak etmiştir.*³⁹⁶

Olaylar, nereden ve kim tarafından atıldığı tam olarak netleşmeyen bir silahtan çıkan kurşunun, Yunan bayrağı taşıyan Yunan askerini yere düşürmesiyle başlamıştı.³⁹⁷ Ali Nadir Paşa, ilk kurşunun bir Rum tarafından atıldığını ifade ederken, o günlerin tanığı ve İzmir'in önde gelen isimlerinden biri olan Celal Bayar, anılarında kurşunun kim tarafından atıldığına yönelik hem Yunan hem de Türk tarafının söylemleri üzerinden değerlendirmede bulunmuştu. Bayar, Yunan kaynaklarında genel olarak, hapishanelerin üst katlarında, Hükûmet Konağı meydanında, otel ve evlerde bulunan Türkler tarafından ilk kurşunun atıldığını vurgulandığını belirtiyordu. Türk tarafında ise ilk kurşunun Rumlar tarafından atıldığına yönelik ifadelerin öne çıktığına

394 Tansel, *age.*, s. 195-196.

395 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C 2, K 1, s. 42.

396 "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında 17. Kolordu Komutanı olan Nadir Paşa'nın Yunan mezalimi hakkındaki raporu", Belge No: 2364, **Harp Tarihi Vesikaları Der-gisi**, S 93, Ocak 1992, s. 6.

397 Taçalan, *age.*, s. 247; Turan, *age.*, s. 76; Bayar, *age.*, C 6, s. 51-52.

dikkat çeken Bayar, ayrıca hapishaneden yeni çıkmış genç, uzun ve yağız bir delikanlının Efsun alayının sancağını taşıyan Yunan askerini vurduğuna yönelik bir söylemin olduğunu belirtmişti. Tüm bu görüşleri ortaya koyan Celal Bayar, ilk kurşunu atan kişinin saatçilikle meşgul olan Aziz Efendi isminde bir Türk olduğunu ifade etmişti.³⁹⁸

Ali Nadir Paşa, Yunanlar tarafından ateşin başlamasıyla birlikte Kışla içinde bulunan askerlerin büyük bir şaşkınlık yaşadıklarını, karşılık vermemeleri halinde çok daha büyük felaketlere yol açılacağını düşünerek, büyük bir sıyrığa bağladıkları bir muhabere bayrağı ile dışarı çıktıklarını ifade etmektedir. Ali Nadir Paşa, teslim olmalarının ardından yaşadıkları zulümlere raporunda şöyle değinir:

Nizamiye kapısına çıkıldığı andan itibaren haysiyet ve şeref ve namusu hükümeti askeriyeyi tamamen ayakaltına alan ve şimdiye kadar tarihin kaydetmediği cinayet ve fecayi ve hakaret başlamıştır. Bizzat bendeniz de dâhil olduğum halde en ağır muamelelere maruz kalınmış ve zabitanın süngü ve dipçik darbeleri altında aramalar yapılmış ve kalpakları alınarak yırtılmış ve çiğnenmiş ve bir kısmı da süngülere takılmış, üzerinde bulunan para, saat, yüzük, sigara tabakası ve mendil gibi her türlü levazım teçhizatı tamamen gasp ve yağma edilmiş ve en ağır çirkin sözler ile tahkir ve darp edilerek... Yunan zabitanının eylemleri ve harekâtı yalnız ihmal ve hoşgörülü değil bilakis hayvanca tutum ve tavırları ile etrafımızı çeviren rezil topluluğu teşvik ve kışkırtma mahiyetindeydi. Bu esnada hayali bile mümkün olmayan ve en iptidai vahşetin bile kabul edemeyeceği cinayet ve fecayi girilmiştir.³⁹⁹

İşgal günü bardaktan boşalırçasına başlayan yağmur sayesinde pek çok Türk ve Müslüman, Yunan zulüm ve katliamından kurtulabilmişti. Ali Nadir Paşa, geçtikleri yolun her iki tarafında toplanmış olan silahlı Rumlar tarafından kafile üzerine devamlı olarak ateş açıldığını ifade etmektedir. Subay ve askerlere darp ve işkenceler yapılırken, edep dışı sözlerle küçük

398 1965 yılında anılarını kaleme alan Celal Bayar'ın, ilk kurşun hadisesini çok yönlü ele almasına karşın Hasan Tahsin ismine kitabında yer vermediği görülmektedir. Bayar, *age.*, C VI, s. 48-50.; İlk kurşun olayını detaylı inceleyen çalışmalar hakkında bk.: Mithat Kadri Vural, "Belgelerin Gözünden Hasan Tahsin Ve 'İlk Kurşun' Meselesine Yeniden Bakmak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXXV, S 100, Güz 2019, s. 377-414; Turan, *age.*, s. 259-261; Öklem, *age.*, s. 153-173.; Yunan kaynaklarında "İlk Kurşun" önceden tertiplenen ve arkasında İtalya gizli servisinin bulunduğu bir teşebbüs olarak ifade edilmektedir. Türkler, Kışla önünden geçen Yunan askerlerine ve Rumlara pusu kurmuş, onları oracıkta öldürmüştü. Yunan askerleri, Türklerden bunun hesabını sormuş; *Onları (Türkleri) delikten fare çıkarırcasına hükümet konağından, kışladan ve Türk mahallesinin evlerinden dışarı çıkarmıştı. Türklerin direnişi onların kendi kanunda boğulmuştu.* Bilge Umar, *Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı*, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2002, s. 28-35.

399 "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında 17. Kolordu Komutanı olan Nadir Paşa'nın Yunan mezalimi hakkındaki raporu", Belge No: 2364, *Harp Tarihi Vesikalari Dergisi*, S 93, Ocak 1992, s. 7.

düşürülmüşlerdi. Rıhtımda demirleyen Yunan vapurlarında, apartman, mağaza ve hanelerin balkon ve pencerelerinde bulunan Rumların, bu faciaya iştirak ettiklerini belirten Ali Nadir Paşa, asker kafilesinin elleri yukarıda olduğu halde *Zito* şeklinde bağırıldığını, pek çok subay ve askerinin merhamet edilmeksizin canice şehit edildiğini ve yaralandığını söylemektedir. Tüm bu katliama resmî ve gayriresmi yabancılar ile müttefik devletlerin temsilcileri de şahit olmuştur. Ali Nadir Paşa, subay ve askerlerin Kordon'da Avcılar Kulübü karşısında demirleyen Patris vapuruna sevk edildiklerinden, vapurun alt kısmında yer alan hayvan ambarına hapsedilen efradın, sonra vapurun otuz iki yataklı kamarasına aktarıldığından ve burada en az yüz elli kadar subay, polis ve devlet memurunun yerleştirildiğinden bahseder. Burada bulunanlara kırk sekiz saat boyunca yiyecek namına bir şey verilmezken, sonrasında ise birkaç peksimet ile zeytin ve kaşar peyniri ile kuru incir verilmiştir. Zulüm 18 Mayıs sabahına kadar devam etmiş, sonrasında tutuklu kafilesi Kışla'ya nakledilmiştir. Subay ve asker ailelerinin şehir içinde bulunan evleri yağma edilmiş, bazılarının aile fertlerinin ırz ve namuslarına saldırılmış, hayatlarını kaybetmişlerdi. Ali Nadir Paşa, raporunda sözlerine şöyle son vermiştir: *İzmir'deki zabitan şeref, haysiyet ve namusu ve izzet-i nefisleri kırılmış ve yok olmuş, elbise ve teçhizat ve en lüzumlu eşyadan mahrum, üryan ve sefil bir haldedir.*⁴⁰⁰

Yunanlar, Hükümet Konağı'nın tam karşısında bulunan askerî otelden binaya ateş etmiş; ateşe karşı konulmamasına, beyaz bayrakla teslim olunmasına rağmen, Valilik binasına giren Yunan askerleri, memurların çoğunu dövmüş, jandarmaların formalarını sökmüşlerdi. Vali İzzet Bey, diğer memurlarla birlikte binadan çıkarıldıktan sonra, yanında bulunan oğluna, "Seyfi oğlum, 'Zito bağır, Zito bağır!'" diye sık sık ihtarda bulunmuş; Vali ve oğlu bir süre sonra bir Yunan mümessili tarafından otomobille alınarak, götürülmüştü. Aralarında çok sayıda kadın ve çocuğun bulunduğu topluluk, Ziraat Bankası girişindeki merdivenlere sığınmıştı. Yunanlar burada bulunan halkın üzerine ateş açmış, en fazla yaralı ve şehit burada yaşanmıştı.⁴⁰¹ Yunan askerleri ve Rumlar, Kemeraltı, Birinci ve İkinci Beyler Sokakları, Kışla'nın yanında bulunan kahvehaneler, Karataş, Kokaryalı ve Göztepe semtleri başta

400 "İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında 17. Kolordu Komutanı olan Nadir Paşa'nın Yunan mezalimi hakkındaki raporu", Belge No: 2364, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 93, Ocak 1992, s. 8-9; İşgal günü Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa'nın göstermiş olduğu idaresizlik örneği, Türk askerini düşürmüş olduğu feci ve millî şerefi zedeleyici durum karşısında dönemin Erkânı Harbiye Umum Reisi Cevat Paşa [Çobanlı], Ali Nadir Paşa'nın divanı harbe verilmesini Harbiye Nezaretinden talep etmişti. Divanı Harpte yapılan yargılama sonrası Ali Nadir Paşa beraat etmişti. Fahrettin Altay, "İzmir Faciasının Muhakemesi", **Belleten**, C 23, S 89, [Ocak 1959], s. 137-156.

401 Bülent Çukurova, "15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C III, S 8, 1987, s. 466, 461-472.; Bayar, **age.**, C VI, s. 52-53.

olmak üzere, her yerde gördükleri Türkleri öldürmüştü.⁴⁰²

İşgal gününe ilişkin İzmir Jandarma Alay Komutanı Yarbay Süreyya Bey de sonrasında yaşananları rapor edenler arasındaydı. İşgal sırasında İslam ve Türk unsuruna karşı tarihte misli görülmedik cinayet ve zulümlerin yapıldığına değinen Süreyya Bey, yüzlerce ahali, ümera, zabitan, kadın ve çocuğun şehit edildiğini, mal ve mülklerin yağma ve tahrip olduğunu ifade etmektedir. Vali ile Kolordu Komutanı'nın içinde bulunduğu topluluk, aralarında silahlendirilmiş Rum çocukların da bulunduğu kitle tarafından küfür ve haysiyeti kırıcı hakaret ve tehditlere maruz kalmış, darp edilmiş ve "Zito Venizelos" diye bağırma zorlanmıştı. Türklerin üzerindeki paralar ile kirli mendillerine varıncaya kadar ayakkabı ve giysileri, Yunan asker ve silahlı Rumlar tarafından gasp edilmişti. Akşama kadar Anadolu Bankası'nın deposunda tutulan ahali, buradan Kışla'ya sevk edilmiş ve orada üç gün aç ve susuz bırakılmıştı.⁴⁰³ Türk subay ve erleri yaklaşık üç haftalık bir esaretin sonrasında 6-7 Haziran 1919 tarihinde, üç kfile halinde deniz yoluyla İstanbul ve Mudanya'ya sevk edilmişlerdi. 14 Mayıs itibarıyla yalnız İzmir Garnizonunun iâşe sayısı 3.402 iken, esir olarak sevk edilen erat sayısı sadece 230'du.⁴⁰⁴

Askerlik Şubesi Başkanı Süleyman Fethi Bey, "Vito Venizelos" diye bağırması için zorlanmış; *Bir Türk askeri, ancak, milletin büyüklerine ihtiram için elini kaldırır ve ağzını açar* şeklinde verdiği ret cevabı üzerine, göğsünden süngülenmişti. Süleyman Fethi Bey birkaç gün sonra hastanede hayatını kaybetti.⁴⁰⁵ Onlarca subayın yanında *Hukuk-ı Beşer* gazetesi sahibi Hasan Tahsin Recep, tüccardan Bakırcızade Hafız Sabri Bey'in de aralarında bulunduğu yüzlerce sivil şehit edilmiş gümrükteki mallar, şehirdeki mağaza ve dükkânlar yağmalanmıştı. Bunlar arasında Süleyman Şevket ve ortakları, Kırzadeler, Zaimzadeler, Şeyhzadeler, Alaiyeli Mahmut Bey ve bine yaklaşan Türk ticarethanesi bulunuyordu. Uğratılan zararın o zaman için üç milyon liraya yakın olduğu tahmin ediliyordu.⁴⁰⁶

İzmir'in merkezinin ardından Urla, Çeşme, Seydiköy, Torbalı ve Menemen de işgal edilmişti. Yunan işgal komutanlığı şehir içinde seferberlik ilan ederken, memur, subay ve halkın İzmir'den çıkışını yasaklamıştı.⁴⁰⁷ İşgalin ilk kırk sekiz saati içinde İzmir şehir merkezi ve çevresinde öldürülen

402 Taçalan, *age.*, s. 249-251.

403 "İzmir'in İşgali sırasında Türk halkına karşı Yunanlıların yaptıkları cinayet, yağma ve hakaretlerle ilgili İzmir Jandarma Alay Komutanlığı'nın Jandarma Genel Komutanlığına Raporu", Vesika: 2365, *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S 93, Ocak 1992, s. 12.

404 *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi*, C II, K 1, s. 48.

405 Bayar, *age.*, C VI, s. 52.

406 Gökbilgin, *age.*, s. 87.

407 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Belge No: 4123, S 112, Haziran 2001, s. 46.

Türklerin sayısı iki binin üstündeydi.⁴⁰⁸ Harbiye Nezaretine gönderilen 17 Mayıs tarihli bir raporda İzmir kışlasında toplu halde bulunan askerlerden üç yüz kadarının şehit edildiği ifade edilirken⁴⁰⁹; 19 Mayıs'ta Genelkurmay'a gönderilen başka bir raporda şehir içinde dört yüze yakın şehidin olduğu ifade edilmektedir.⁴¹⁰ Şehit edilen Türklerin rakamı tam olarak bilinmemekle birlikte Kordon Boyu, Kışla ve Hükûmet binası önünde bulunan cesetlerin bir bölümü ayak ve boyunlarına demirler bağlanarak denize atılmıştı.⁴¹¹ Denizin dalgalarıyla Türklerin cesetlerinin açıklara sürüklendiği de görülüyordu. Olaylardan on beş gün sonraya kadar denizden birçok ceset çıkarılmıştı. Bunlar arasında, boğazlarından zincirle birbirine bağlanarak denize atılıp, boğulmuş üç polisin cesetleri de bulunuyordu.⁴¹² İşgal ile birlikte Yunan askerleri ile yerli Rumların şehir içinde uyguladıkları zulüm ve dehşete, pek çok İzmirli tanıklık etmiştir.⁴¹³ İzmir'den başlayan Yunan mezalimi, Millî Mücadele boyunca Batı Anadolu'nun her yerinde görülecektir.⁴¹⁴

İşgal sırasında Ermeni ve Museviler de Rumlarla iş birliği halindeydi. İşgali haklı gösteren makaleler Ermeni gazetelerinde yayımlanırken; İzmir'in işgali dolayısıyla Ermeni cemaati tarafından Yunan Başbakanı Venizelos'a bir tebrik telgrafi çekilmiş, kutlamalar yapılmıştı. İzmir'deki Musevi cemaatin liderlerinden Durdoğlu Efendi, 10 Haziran'da Punto'da İzmir'deki yüksek rütbeli Yunan subayları şerefine bir yemek vererek, işgalin mesut bir hadise olduğunu beyan etmişti.⁴¹⁵

İşgalden birkaç gün sonra görevine geri dönen Vali, Polis Müdürü ve Jandarma Komutanı'nın şehir içinde bir hükmü bulunmazken; Türk jandarmasının ve polisinin silahları alınmış, bazıları günlerce hapsedilmiştir. Askerî Kışla, Postane, Liman Dairesi Yunanların işgaline uğramış; devlet dairelerinin tamamına Yunan bayrağı çekilmiştir. İşgal günü hükûmet dairesinde ve asker alma merkezlerinde bulunan bütün evraklar yağma ve imha edilmiştir.⁴¹⁶

408 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 1, s. 44.

409 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Belge No: 4121, S 112, Haziran 2001, s. 40.

410 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Belge No: 4126, S 112, Haziran 2001, s. 57.

411 "Umum Jandarma Kumandanlığının İzmir'in İşgali ile İlgili Olaylar ve Yunan Mezalimi Hakkında Raporu", Vesika No: 907, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 37, Eylül 1961.

412 Çukurova, agm., s. 465.

413 Mehmet Emin Elmacı, "İzmir Halkının Yazdıklarıyla İzmir'de Yunan İşgali ve Mezalimi", **Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 1. Kitap, Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2010, s. 72-93.

414 Ayrıntı için bk. **Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar'da ve Anadolu'da Yunan Mezalimi, Anadolu'da Yunan Mezalimi**, C II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996.

415 Gökbilgin, age., s. 126-127.

416 "Umum Jandarma Kumandanlığının İzmir'in İşgali ile İlgili Olaylar ve Yunan Meza-

İzmir'in Yunanlar tarafından işgali, İlhak-ı Red Heyet-i Milliyesi tarafından gönderilen telgraflarla bütün yurda duyurulmuştur.⁴¹⁷ İşgali izleyen günlerde, İstanbul'daki işgal güçleri komutanlıklarına, Osmanlı Sarayına ve Hükûmetine ülkenin her yerinden tepki telgrafları çekildi. Böylece, İzmir'in işgali Anadolu halkının, işgale karşı birlikte mücadele etmesini, bütünleşmesini ve kenetlenmesini sağladı.⁴¹⁸ İzmir'in işgaline karşı Havza'dan 28 Mayıs'ta valiliklere ve kolordu komutanlıklarına gönderdiği genelgesinde *İzmir'in ve maalesef bunun arkasından da Manisa ve Aydın'ın işgali, gelecekteki tehlikeyi daha açık olarak sezdirmiştir... Yaşayışımızda ve milli bağımsızlığımızda gedikler açan işgal ve ilhak gibi olaylar, bütün millete kan ağlatmaktadır. İstiraplar dindirilemiyor* ifadelerinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, ülke genelinde işgali protesto etmek adına, büyük ve heyecanlı mitingler yapılmasını, millî gösterilerde bulunulmasını istemişti.⁴¹⁹

2.5. Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye

2.5.1. Kuva-yı Milliye'nin Tanımı

"Kuva-yı Milliye" sözcük olarak "Milli Kuvvetler" anlamına gelmektedir. Ordu safları dışında "Türk Milli Kuvvetleri" 1877-1878 Osmanlı-Rus, 1897 Osmanlı-Yunan, 1912-13 Balkan Harpleri ve Birinci Dünya Harbi'nde, fedakâr subaylar komutasında, savaş birliklerinin yanlarında gerilla hizmetlerinde ve cephede çok büyük faydalar göstermişti.⁴²⁰ Mondros Mütarekesi sonrası İtilaf Devletlerinin Anadolu'yu işgali karşısında Türk milletinin gösterdiği tepkilerle Kuva-yı Milliye hareketi yeniden vücut bulmuş; "Kuva-yı Milliye Ruhü" 15 Mayıs 1919'da Yunan ordusunun İzmir'i işgal etmesiyle beraber, Yunanların halka uyguladığı şiddet ve zulüm karşısında toplum içinde kökleşerek, güçlenmişti. Millî Mücadele'nin en sıkıntılı günlerinde TBMM gizli oturumunda söz alan Amasya Milletvekili Ömer Lütfi Bey, Kuva-yı Milliye'nin oluşumunu şöyle ifade ediyordu:

İzmir'e taarruz eden Yunan kuvvetleri yerli Hıristiyanlarla beraber - hepiniz pekâlâ biliyorsunuz - ahalinin hürriyetine, malına, canına ve en

limi Hakkında Raporu", Vesika No: 907, **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, S 37, Eylül 1961.

417 "İzmir'in İşgaline Dair Mevakiden Mevrud Telgraflar", Vesika: 895, **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, S 37, Eylül 1961.

418 Mehmet Şahingöz, "İzmir'in İşgaline Karşı Gösterilen Protesto ve Tepkiler", **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, C 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 28-29.

419 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 16.

420 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, Kısım 1, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 99.

*nihayet ırzına tecavüz ettiler. Eli bağlanmış, ordusu yok olan bu millet, böyle bayağı bir tecavüz karşısında kalan bu millet eline silâhını aldı, çıktı. Yani Kuvayı Milliye'nin bidayeti teşekkülü böyle olmuştur. Bittabi on adam, yüz adam böyle müdafaaya çıkınca içerisinde biri kim daha cesur, kim daha iyi ise başbuğ olur. İşte bu suretle Kuvayı Milliye namı ile düşmana karşı çalıştılar.*⁴²¹

Millî Mücadele'den yıllar sonra o günlere ışık tutan Enver Behnan Şapolyo, Kuva-yı Milliye'yi en geniş çerçevede şöyle tanımlıyordu:

*Türk milletinin hareketli, galeyanlı ve mefkûreli devresine 'Kuvayı Milliye' denilmektedir... Kuvayı Milliye, milletlerin en tehlikeli anlarında doğan milli mücadeledir. Topyekûn, milletlerin kuvvetleridir. Kuvayı Milliye, nizami bir ordu değildir. Tamamen bir halk teşkilatıdır. Gönüllüler ordusu ve milis kuvvetleridir. Bu kuvvetler muntazam ordular halinde değil, gerilla harbi yapan 'Milli Çeteler'dir. Bunlar için bir cephe yoktur. Vatanın bütün sathı onlar için mücadele yeridir. Bu ölüm dirim savaşında ihtiyar, kadın ve delikanlı silahlıdır... 15 Mayıs 1919 da İzmir'e çıkarılan Yunan orduları İç Anadolu'ya doğru canlara kıyarak, kanlar dökerek ilerlemeye başlayınca Türkoğlu, 'Bugün namus günüdür' diye atadan kalma silahlarını alarak ve dağların başına çıkarak Kuvayı Milliye müfrezeleri kurdu. Aydın Dağları efeler ve zeybeklerle doldu. Nerede düşman gördüyse orada Milli Mücadele'ye girdi.*⁴²²

Millî Mücadele boyunca zaman zaman Kuva-yı Milliye tabiri "Milis Kuvvetler, Bütün Milli Kuvvetler, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları" şeklinde anlamlandırılmıştır. Öte yandan İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele muhalifleri, Kuva-yı Milliye tabirini "İttihatçı, Asi, Serseri vb." şeklinde olumsuz anlamlarda kullanmıştır.⁴²³ Mustafa Kemal Paşa'nın söylemlerinde Kuva-yı Milliye *milli siyasi hareket* olarak tanımlanırken, kimi zaman "milis kuvvetler, işgalcilere karşı mücadele veren tüm kuvvetler" anlamında da ifade edilmiştir.⁴²⁴

421 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, İçtima:1, C 1, 27 Kânunuevvel 1336, 1920, s. 265.

422 Enver Behnan Şapolyo, **Kuva-yı Milliye Tarihi-Gerilla**, Ankara 1957, s. 7.

423 Sadık Sarısamam, "Belgelerin Işığında Kuva-yı Milliye'nin Tanımı", **90. Yılında Milli Mücadele**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011, s. 29-36-27-36; Fevzi Çakmak, "Kuva-yı Milliye Hareketine Karşı Farklı Bir Bakış: Ali Kemal", **Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 2. Kitap, Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2010, s. 324-338.

424 Sarısamam, agm., s. 29-36.

2.5.2. Kuva-yı Milliye'nin Oluşum ve Gelişimi

Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasının ardından, Damat Ferit hükûmeti, işgale karşı bir direniş gösterilmesini uygun görmemişti. Bu nedenle düzenli birliklerin düşmana karşı kullanılamayacak olması ve erlerin esir olmaksızın birliklerini terk etmeleri nedeniyle 17. Kolordu Komutanı Vekili Albay Bekir Sami Bey [Günsav] ile 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey [Aker] tarafından Kuva-yı Milliye birliklerinin oluşumuna hız verilmişti.⁴²⁵ Ayrıca Bandırma'daki Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa ve Balıkesir'de 61. Tümen Komutanı Albay Kazım Bey [Özalp] de kendi bölgeleri içinde (özellikle Akhisar'da) millî kuvvetler teşkiline başlamıştı.⁴²⁶ İşgalin ardından İzmir'i terk ederek "Galip Hoca" ismi altında millî kuvvetlere katılan Celal Bey de [Bayar] Kuva-yı Milliye'nin teşkilat çalışmalarında yer almıştı.⁴²⁷ Yunan birlikleri Ayvalık'a doğru harekete geçtiği günlerde 172. Piyade Alayı Komutanı Yarbay Ali Bey [Çetinkaya], işgale karşı koymak adına alayındaki silahları halka dağıtmış, bölgede millî kuvvetlerin oluşturulmasına ön ayak olmuştu. 29 Mayıs 1919 tarihinde de Ayvalık'a gelen Yunanlarla sıcak çatışma yaşanmıştı.⁴²⁸ Soma, Kırkağaç, Ayvalık ve Akhisar cephelerinin bağlı bulunduğu "Balıkesir Redd-i İlhak", sonraki ismiyle "Redd-i İlhak Hareket-i Milliye" teşkilatının başında Hacim Muhittin Bey [Çarıklı] bulunuyordu.⁴²⁹ İstanbul hükûmetinin işgale karşı direniş gösterilmemesi yönündeki telkin ve baskılarına rağmen Harbiye Nezareti ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinde (Genelkurmay Başkanlığı) çalışan üst düzey subayların, en başta Harbiye Nazırı görevinde bulunan Şevket Turgut Paşa ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'nın [Çobanlı], işgale karşı direniş gösterilmesinde ve Batı cephesinin kurulmasında büyük katkıları olmuştu.⁴³⁰

İzmir'in işgalinden yaklaşık bir ay sonra Yunanlar, Ayvalık, Bergama, Manisa, Ödemiş ve Aydın bölgesini işgal etmişti. İşgal sırasında halka büyük zulümler yapan, şehirleri yağmalayan, köyleri yakan, insanlık ve ahlak dışı hareketlerde bulunan Yunanların bu tutum ve davranışları sonrası İngiltere,

425 **Miralay Bekir Sami Günsav'ın Milli Mücadele Anıları**, C I-II, Yay. Haz. Muhittin Ünal, TTK Yay., Ankara 2016.

426 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 1, s. 99.; Kâzım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, C I, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1998, s. 12-24.

427 Celal Bayar, **Ben de Yazdım-Milli Mücadeleye Giriş**, C 6-7, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

428 Şapolyo, *age.*, s. 59-61.

429 **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920)**, Yay. Haz. Şerafettin Turan, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1967, s. 1.

430 Rahmi Apak, **İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK Yay., Ankara 1990, s. 32; Adnan Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 63-69.

Fransa ve ABD liderlerinden oluşan Yüksek Konsey, Yunan ilerleyişini sınırlayacak olan “Milne Hattı”nı 8 Ağustos 1919 tarihinde ilan etmek zorunda kalmıştı.⁴³¹

Kuva-yı Milliye hareketini besleyen, Anadolu içinde onu hâkim kılan iradenin arkasında işgallere karşı kurulan millî cemiyetler yer almıştı. Bu amaç etrafında akla ilk gelen millî yapılanma Reddi İlhak Cemiyetiydi. İzmir’in Yunanlar tarafından işgalini protesto etmek, işgale karşı durmak adına yurtseverler tarafından kurulan Cemiyet, yayınladığı beyannameye İzmir-lilere şöyle sesleniyordu: *Ey bedbaht Türk... Artık kendini göster... Burada zengin, fakir, âlim, cahil yok fakat, Yunan hakimiyetini istemeyen bir kütle-i kahire var... Bu sana düşen en büyük vazifedir. Geri kalma. Hüsrân ve nekbet fayda vermez. Binlerle yüzbinlerle Maşatlığa koş ve heyeti milliyenin emrine itaat et-14 Mayıs 1919.* Yayınladığı bu beyanname ile cemiyet, işgallere karşı halkı protestoya çağıran ilk sivil yapılanmaydı.⁴³²

27 Mayıs’ta Aydın, 29 Mayıs’ta Ayvalık ve 1 Haziran 1919’da Ödemiş’in Yunanlar tarafından işgali, Batı Anadolu’da savunma ruhunun uyanmasını, “Kuva-yı Milliye” fikrinin gelişerek yayılmasını sağlamıştı. Ödemiş Kaymakamı Bekir Sami [Baran] Bey’in İtilaf Devletleri temsilcilerine 29 Mayıs’ta çekmiş olduğu protesto telgrafındaki *Artık biliniz ki kalem değil, silah konuşacak* ifadesi ile “Kuva-yı Milliye” döneminin açılmış olduğu bütün dünyaya ilan edilmişti.⁴³³ Kuva-yı Milliye’nin ilk muharebesi Ödemiş’te gerçekleşmişti.⁴³⁴

Bergama, Ayvalık ve Burhaniye bölgesinde 172. Alay Komutanı Yarbay Ali [Çetinkaya] Bey’in çalışma ve telkinleri sonrası oluşturulan millî kuvvetler, bölge içinde faaliyet gösteren Rum çetelerine karşı silahlı mücadele yürütmüştü. Bu mücadelede Edremit Kaymakamı Köprülülü Hamdi, Peli köylü Mehmet, Ayazmendli Nazmi ve Kırkağaçlı Mehmet Emin Beylerin de büyük hizmetleri olmuştu. Alaşehir’de Musta (Mustafa) Bey ve arkadaşları, kolordudan aldıkları destek sayesinde yüz kişilik bir kuvvet teşkil etmişlerdi. Aydın-Çine’de Bozüyük köyü hatibi Hacı Süleyman Efendi ile Yörük Ali Efe’nin büyük gayretleri sonrası önemli bir millî kuvvet vücuda gelmişti. Albay Şefik Bey’in telkinleri ile harekete geçen millî kuvvetlere bölgedeki

431 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, Kısım 2, 3. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 36.; Millî Mücadele boyunca Yunanların Batı Anadolu bölgesinde yaptıkları zulüm ve yıkım hakkında bilgi için bk. Mustafa Turan, **Yunan Mezalimi, İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923**, 3. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014.

432 Nurdoğan Taçalan, **Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Milliyet Yay., 1970, s. 232; Şapolyo, **age.**, s. 12-13.

433 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 1, s. 100.

434 Filiz Akın Özcan, Günver Güneş, “Mondros Mütarekesi’nden İlkurşun Savaşına Ödemiş’te Yaşanan Gelişmeler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, İzmir İşgali Özel Sayısı**, C XIX, 2019, s. 96.

tümen ve kolordu birlikleri silah ve malzeme desteği sağlıyordu. Ayrıca 57. Tümen Karargâhından Yüzbaşı Ahmet, Asteğmen Zekai ve Yedek Asteğmen Necmi'nin de hatırı sayılır katkısı olmuştu. Ödemiş'in Kuva-yı Milliye Komutanı Jandarma Yüzbaşısı Tahir Bey'in, Manisa ve Salihli bölgesinde büyük bir nüfuza sahip olan Postlu Mestan Efe'yi Kuva-yı Milliye hizmetine alması ile birlikte Bozdağ savunması oluşmuş ve Salihli bölgesinde yüz kişiye yakın bir kuvvet meydana gelmişti. Birçok bölgede olduğu gibi Denizli-Sarayköy bölgesi halkı da Yunan işgaline karşı direniş göstermişti.⁴³⁵

Millî Mücadele'ye büyük katkı sunan Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, İzmir'in işgali sonrası halka şu konuşmayı yapmıştı: *Hemşerilerim, şimdi İzmir'i Yunan askerleri işgal etmiştir. Bu işgale muhalefet ve düşmanın taarruzuna mukabele lazımdır. İşgal edilen memleketler halkının silaha sarılması ve savaşması, farz-ı ayndır. Uzak memleketler için farz-ı kifayedir. Fetva veriyorum; silah ve cephaneye azlığı, hiçbir zaman mücadeleye mani teşkil etmez. Elinizde hiçbir silahınız olmasa dahi, üçer taş alarak düşman üzerine atmak suretiyle mutlaka fiili mukabelede bulununuz.* Ahmet Hulusi Efendi'nin yanında 57. Topçu Alay Komutanı Binbaşı Hakkı Bey'in de Kuva-yı Milliye kuruluşuna katkıları büyük olmuştu. 29 Mayıs 1919'da Ahmet Hulusi Efendi'nin başkanlığında "Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyeti" kuruldu. Denizli'nin nüfuzlu kişilerinden biri olan Polis Komiseri Hamdi Bey de bu cemiyet bünyesinde görev aldı. Aralıksız devam eden teşkilat çalışmaları sonrası Binbaşı Hakkı Bey'in komutasında yaklaşık bin kişiden oluşan millî kuvvetler Yunan birliklerini karşılamak üzere Sarayköy'de mevzilenmişti.⁴³⁶ Muğla yöresinde işgallere yönelik ilk hareketlenmeler, Fethiye'nin 11 Mayıs'ta İtalyanlar tarafından işgali ile başlamıştı. İzmir'in işgali sonrası Belediye Başkanı Zorbazade Ragıp, Mutasarrıf Hilmi, Hacı Kadızade Hafız Sabri, Hacı Abbaszade Emin, Sinanzade Mehmet Cemal, Keresteci Mestan Beyler ve birçok vatansever Muğlalı tarafından "Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" kurulmuş ve bölgelerini savunmak için yaklaşık beş yüz piyade ve otuz atlıdan oluşan bir Kuva-yı Milliye teşkil etmişlerdi.⁴³⁷

Batı Anadolu'da Kuva-yı Milliye'nin hızla teşkilatlandığı günlerde 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa Havza'dan 17. Kolordu Komutanı Bekir Sami Bey'e göndermiş olduğu cevabi telgrafında, düşman işgaline karşı yürütülen çalışmalardan duyduğu memnuniyeti, *İzmirin akıbeti, tekmil vicdanı milleti müdafaa-i istiklal hususunda bir azim ve irade etrafında topladı. Bu cihetle, bu akıbetin payidar olamayacağı şüphesizdir. Gayemiz bir olmadır*

435 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 1, s. 100-102.

436 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K1, s. 102-104; Millî Mücadele'de din adamlarının rolü ve Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Din Adamları**, C I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1999.

437 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K1, s. 105.

ifadeleri ile ortaya koyarken, sürekli bir iletişim halinde olunmasını istemişti.⁴³⁸

Batı Anadolu Bölgesi'nde Kuva-yı Milliye adı altında faaliyet yürüten çeteler şunlardı: Yörük Ali Efe Çetesi, Demirci Mehmet Efe Çetesi, Danişmentli İsmail Efe Çetesi, Ali Orhan Efe Çetesi, Süleyman Sururi Çetesi, Çerkez Ethem Çetesi, Sarı Efe Çetesi, Ertuğrul Grubu, Yoldaşlar Çetesi, Hamdi Bey Çetesi, Mestan Efe Müfrezesi, Gökçen Efe, Sökeli Ali Efe, Dokuzun Hasan, Hüseyin Efeler, Sardda Giritli Şevki, Sancakların Ali Efe, Molla Bekir, Parti Pehlivan, Kako Mehmet, Komiser Mehmet Ali Müfrezeleri. Bu çetelerin içinde görev alan subaylar arasında Albay Şefik, Binbaşı İsmail Hakkı, Komiser Tahir, Hacı Şükrü, Albay Mehmet Arif, Yarbay Ali Bey, Albay Kazım [Özalp] Bey, Binbaşı Halit Bayrak, Refet [Bele] Bey, Ali Fuat [Cebesoy] Paşa yer almıştı.⁴³⁹

İzmir işgalini takip eden günlerde Batı Anadolu'da hızla ortaya çıkan millî kuvvetler, aylar içinde daha yerleşik ve düzenli bir durum almıştı. 1919 yılı Eylül ayı başında Batı Anadolu'daki millî kuvvetlerin asker sayısı bakımından durumu şöyleydi: Ayvalık ve civarında 500-600 kişilik millî kuvvet bulunurken, bu kuvvetler 172. Piyade Alayı ile birlikte hareket ediyordu. Bergama'nın kuzeyinde ve İvrindi bölgesinde yer alan millî müfrezeler Yarbay Halit Bayrak komutasında düşmana karşı mücadele veriyordu. Soma ile Kınık arasındaki bölgede, çevre halkından teşkil olan yaklaşık 600 kişilik bir kuvvet, 188. Piyade Alayından Yüzbaşı Halit komutasında 100 kişilik bir müfreze ile destekleniyordu. Akhisar ve çevresindeki geniş bölgede, çevre halkından müteşekkil 800-1000 kişilik kuvvetler, Kurmay Binbaşı Derviş (General Derviş) komutasında, Yunanlara karşı savunma halinde bulunuyordu. Salihli cephesinde, Marmara Gölü ile Bozdağ arasındaki bölgede çoğu atlı olan yaklaşık 2.500 kişilik kuvvetin başında Çerkez Ethem bulunuyordu. Bozdağ bölgesinden Çine'ye kadar olan geniş alanda bölge halkı ve zeybeklerden kurulu 15 kadar efe müfrezesi yer alıyordu. Mevcutları toplamda 1.800'ü bulan bu kuvvetler, başlarında bulunan efelerin isimleriyle anılıyordu. Tüm bu kuvvetlerin idaresi Demirci Mehmet Efe'nin emir ve komutasındaydı.⁴⁴⁰ Yunan işgallerinin gerçekleştiği ilk günlerde Kuva-yı Milliye birlikleri tarafından gerçekleştirilen Malkoç Köprüsü Baskını (16 Haziran 1919), Erbeyli Baskını (20/21 Haziran 1919), Yunanlar tarafından işgal edilen Aydın'ın işgalden kurtarılması (29-30 Haziran 1919), Ahmetli Muharebeleri (25 Haziran 1919), Bergama'nın işgalden kurtarılması (15 Haziran 1919) gibi eylemler öne çıkmıştı.⁴⁴¹ Millî kuvvetler, Yunan birliklerine yönelik tertiple-

438 Apak, *age.*, s. 51-52.

439 Şapolyo, *age.*, s. 51.

440 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C 2, K 2, s. 33-34.

441 Kuva-yı Milliye Kuvvetleri ile Yunanlar arasında gerçekleşen çatışmaların ayrıntıları

dikleri baskınlarla, işgale karşı ortaya koydukları savunma direnciyle, Yunan ilerleyişini yavaşlatmış, Yunanların sıkı önlemler almalarını sağlamışlardı. Aynı zamanda işgal altında olan ve cephe gerisinde bulunan halkın kurtuluş umutlarının yaşamasını sağlamışlardı.

2.5.3. Kuva-yı Milliye'nin İdari Yapısı

Kuva-yı Milliye birlikleri gönüllüler, millî heyetler tarafından celp suretiyle cepheye yollananlar, nizamiye birlikleri, zeybekler, asker kaçakları ve suçlu olup hapishanelerden çıkarılanlardan oluşuyordu. Muvazzaf ile yedek subaylar bölgedeki birliklerden ve ülkenin diğer bölgelerinden gelmişti. Ayrıca birçok yurtsever aydın da cephe ve cephe gerisinde görev almıştı.⁴⁴² Millî kuvvetlerde yer alacak her kişi Kur'an'a el basarak mal ve can üzerine yemin ederdi.⁴⁴³ Kuva-yı Milliye bölgelere göre "Çete" olarak isimlendiriliyordu. "Çete"nin bir "Umumi Kumandanı" ayrıca "Cephe Kumandanları" vardı. Kuva-yı Milliye iki oymağa ayrılıyordu. Birincisine "Müfreze", diğerine "Posta" deniliyordu. Müfrezeler 50 kişilik olup, komutanları "Müfreze Komutanı", postalar ise 15 kişiden oluşup, komutanına "Posta Başı" adı verilmişti. Bütün bu oymaklar umumi kumandanın emrindeydi. Müfrezelere dâhil olan subaylara "Mülhak" adı verilmişti. Bunlar çetenin müşavirleriydi. Müstakil hareket eden her çete, birer "Akıncı Müfreze"si şeklinde olup, dağdan dağa geçerek, gece ve gündüz akın ve baskınlar icra ederek, düşmana rahat ve huzur vermezdi.⁴⁴⁴

Millî kuvvetlerin silah ve cephane ihtiyaçları genel askerî depolar, askerî birlik depoları, askerlik dairesi ve askerlik şubesi depoları, jandarma birlikleri, halktan toplananlar ile kendi silahlarıyla gelenlerden sağlanırdı. Kuvvetlerin ikmalî akıcı ve sağlıklı bir düzen içinde değildi. Devletten çok halka dayanan birliklerin, ulaştıkları ilçe ve köy halkı tarafından iaşeleri sağlanıyordu. Ekmeklik ve yemlik tahılın sağlanması için para tedarik edilmesi zaman zaman sorun olmuştu. Bu tarz sorunlar ordu komutanlıkları ya da Heyeti Milliye İdare Heyetleri tarafından çözülüyordu.⁴⁴⁵ Kuva-yı Milliye'nin ihtiyaçları için halktan aynı yardımlar talep edilmişti. Zaman zaman nakdî ya da aynı yardımlardan kaçınan halka millî kuvvetlerin kumandaları tarafından eziyetlerin yapıldığı da görülmüştü. Şehirlere mal girişleri sırasında alınan "Oktruva Vergisi", bedel karşılığı askerlikten muaf olunmasını sağlayan "Bedel-i Nakdî" uygulamaları ile para toplanması yanından Düyun-ı Umumiye,

için bk.: **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C 2, K 1, s. 107-176.

442 **Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler(15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)**, C VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s. 15.

443 Sofuoğlu, **age.**, s. 131.

444 Şapolyo, **age.**, s. 48.

445 **Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler(15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)**, s. 15-22.

Reji İdareleri, Mal Sandıkları ve bankalardan el koyma yolu ile de gelir elde ediliyordu.⁴⁴⁶

Silahaltına alınan personele, maaş olarak verilen para önceleri millî kurullarca halktan toplanırken, sonraları nakdî bedel usulü kabul edilmişti. Başlangıçta bedel 50 lira, sonraları 100 lira, daha sonra 200 lira olarak alındı. Maaş olarak gönüllü erlere 5-15 lira, atıyla birlikte gelen gönüllülere ise 30 lira verilmekteydi. İlk zamanlar sağlık işlerinde de bir düzen bulunmazken; zaman içinde cephe boyunca çeşitli hastaneler faaliyete geçti. Köşk'te Doktor Sabri Bey'in başında bulunduğu seyyar hastane; Çine'de 57. Tümen Başhekimî Galip Bey'in himayesinde açılan millî hastane; Nazilli'de Doktor Refet Bey idaresindeki Kızılay hastanesi ile Mustafa Feridun Bey başkanlığında İstanbul'dan gelen Kızılay Yardım Heyetinin açtığı hastane ile Denizli'de Memleket ve Kızılay hastaneleri bulunuyordu.⁴⁴⁷

Kuva-yı Milliye Cephesi bünyesinde ikmal, iâşe hizmetlerini bir düzene koymak, halkın ileri gelenlerinin de görüşlerine başvurmak adına ara ara kongreler düzenlenmişti. Balıkesir'de, İzmir'in kuzeyindeki cephelerden ve bu cepheye yakın kazalardan gelen temsilciler her ay bir kere toplantı yapardı. Bu kongrelerden ilki 26 Temmuz 1919'da Balıkesir'de düzenlendi. Merkez ve ilçelerden gelen 48 delegenin katıldığı "Balıkesir Kongresi"ne Hacim Muhittin [Çarıklı] Bey başkanlık etmişti.⁴⁴⁸ Kongre sırasında İtilaf Devletlerinin İstanbul temsilcilerine, işgalleri protesto eden telgraflar çekilmişti. Vatanın savunulması ve kurtarılmasının temel amaç olarak belirlendiği kongre sonrasında alınan kararların takibini yapacak bir "Heyeti Merkeziye" oluşturulması, genel seferberliğin devam etmesi, askerlik çağında olanların silahaltına alınması, Balıkesir ve çevresinde maliye ve levazım teşkilatının kurulması, cephede bulunan askerlerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması, "ihtiyat bölükleri" teşkili ve halkın elinde bulunan silahların toplanması yönünde kararlar alınmıştı.⁴⁴⁹ Cephenin güneyinde kalan bölgelerde bir düzen sağlamak adına 6 Ağustos 1919'da Nazilli Kongresi toplanmış; Balıkesir Kongresi'ne benzer kararlar alınmıştı. Batı Anadolu bölgesinin kuzeyi ile güneyi arasında

446 Nuran Koltuk, "Kuva-yı Milliye'nin Gelirleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C 12, S 23, 2013, s. 49-81.

447 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 2, s. 172-173.

448 Hacim Muhittin Bey, hatıralarında Yunanlara karşı Batı Anadolu'da ilk direniş hareketlerinin nasıl başladığını, Kuva-yı Milliye hareketinin nasıl organize edildiğini gün gün aktarmaktadır. 1919 Haziran ayından 1920 Temmuz ayına kadar olan gelişmelerin yer aldığı hatırat, Balıkesir ve Alaşehir kongrelerindeki tartışmalar, alınan kararlar, talimatnameler, işgali protesto eden telgraf metinleri ile zengin bir içeriğe sahiptir. **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuva-yı Milliye Hatıraları (1919-1920)**, Yay. Haz. Şerafettin Turan, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1967.; Kuva-yı Milliye hareketi içinde aktif olarak yer alan Parti Pehlivan'ın hayat ve faaliyetleri için bk. Bünyamin As, **Bir Kuva-yı Milliye: Parti Pehlivan**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2020.

449 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 1, s. 169-170.

idari ve lojistik hizmetlerine yönelik eşgüdüm sağlamak adına 16 Ağustos-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında “Alaşehir Kongresi” toplanmıştı. Kongreye aralarında Aydın, Nazilli, Ödemiş, Manisa, Kasaba, Alaşehir, Eşme, Demirci, Soma, Balıkesir, Ayvalık, Afyonkarahisar ve İnegöl olmak üzere 21 merkezin Reddi İlhak Heyetlerince seçilen 42 temsilci katılmıştı. Hacim Muhittin [Çarıklı] Bey kongreye başkanlık etmişti. Kongre, 20 Ağustos'ta yayınladığı beyannamesinde hedef ve gayesini üç başlıkta toplamıştı: Birincisi Kuva-yı Milliye'nin birleştirilmesi ve bir düzene sokulması; ikincisi zalim düşmanın tamamen yurttan atılmasını sağlayacak araçları tamamlamak; üçüncüsü Yunanların yaptıkları zulüm ve cinayetleri tetkik ve tespit ederek medeni âlemin gözünün önüne sermek. Eşkıyalık mahiyetindeki her türlü çetecilik faaliyeti reddedilirken, cephede görevi olmayan kişilerin cephe gerisinde silahla doluşması yasaklanmıştı. Alaşehir Kongresi'nde ortaya konan ana fikir, Batı Anadolu'da “Afyonkarahisar-İnegöl” hattı batısındaki bölgede, düşman ülkenin atılana kadar, kendine özel bir idare şekli ile savaşıma sorumluluğuna devam edilmesiydi.⁴⁵⁰

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'nde alınan karar gereği, Anadolu'da ve Rumeli'de meydana gelmiş olan millî cemiyet ve Reddi İlhak heyetleri “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adı altında toplanmıştı. Alınan bu karara rağmen Batı Anadolu bölgesinde Reddi İlhak Cemiyeti adı altında faaliyetlerde bulunulması Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'yı rahatsız etmiş, bölgede bulunan Albay Bekir Sami Bey'e gönderdiği çok gizli şifreli telgrafında bu tarz girişimlerin önlenmesini istemişti.⁴⁵¹ Mustafa Kemal Paşa'nın uyarısının ardından 19 Kasım 1919'da yapılan toplantıda, “Reddi İlhak” ismi “Müdafaa-i Hukuk” olarak değiştirilmişti.⁴⁵²

2.5.4. Kuva-yı Milliye'nin Dikkat Çeken Girişimleri ve Sonu

İzmir'in işgali sonrası tüm Batı Anadolu Bölgesi'nde direniş gösteren Kuva-yı Milliye birlikleri, dikkat çeken bazı eylemlere imza atmışlardı. Akbaş Cephaneliği baskını bu eylemler içinde en önde gelenlerden biriydi. Mondros Mütarekesi sonrası ordumuzdan teslim alınan silah ve cephaneler, Gelibolu Yarımadası'nda bulunan Akbaş deposuna yerleştirilmişti. Deponun korumasını Fransızlar üstlenmişti. Balıkesir Müdafaa-ı Hukuk Heyeti Merkeziyesinin planı dâhilinde Edremit Kaymakamı Köprülülü Hamdi Bey, Dramalı Rıza Bey ve yardımcıları, 26/27 Ocak 1920 tarihinde çok ustaca ve cesaretle uygulanan bir gece baskını ile Akbaş'ta bulunan çok sayıda silah ve cephaneyi Anadolu yakasına, oradan da iç bölgelere nakletmeyi başarmıştı.

450 Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, C II, K 1, s. 169-174.

451 Miralay Bekir Sami Günsav'ın Milli Mücadele Anıları, C 1, s. 257.

452 Özalp, age., s. 75.

Silah kaçırma eylemi İtilaf Devletleri nezdinde büyük bir şaşkınlık yaratmıştı. Fakat baskını gerçekleştiren Hamdi Bey, olaydan birkaç hafta sonra asiler tarafından yakalanmış ve 18 Şubat 1920’de şehit edilmişti.⁴⁵³

Batı Anadolu Bölgesi’nde halkın direniş ruhunu canlı tutmak, Kuva-yı Milliye cephelerinden haber vermek ve Yunanların yaptıkları zulümleri dünya kamuoyu ile paylaşmak adına Mustafa Necati, Vasıf [Çınar] ve kardeşi Esat [Çınar] Bey tarafından *İzmir’e Doğru* gazetesi yayımlanacaktı. Gazetenin ismi altında *Hareket-i Milliye’nin hâdim ve mürevvicidir* ibaresi yer alırken, başlığın yan tarafında yer alan *Amâl-i milliyeyi müdafaa edecek yazılar kabul edilir* ifadesi ile gazete yayın amacını net olarak ortaya koymuştu. Balıkesir Kuva-yı Milliye Karargâhı idare merkezi olarak belirtilmişti.⁴⁵⁴ Haftada iki defa çıkmaya başlayan gazete, 27 Haziran 1920 tarihine kadar, toplamda 74 sayı yayımlandı. Yunanların Balıkesir’i işgal etmesi (30 Haziran 1920) ile birlikte gazetenin yayını son bulmuştu.

Millî Mücadele içinde gönüllü birliklerden oluşan millî kuvvetlerle ordu komutan ve subayları arasında zaman zaman çekişme ve gerginlikler yaşandığı gibi; üstünü dinlemeyen, tek başına hareket edenler de oluyordu. Ayrıca birliklerin ihtiyaçları için halktan toplanan yardımlar zaman içinde şikâyet konusu olmuştu.⁴⁵⁵ Dönemin hassasiyeti, vatan sevgisi ve tarafların sağduyusu ile bu tehlikeli durumlar uzun sürmemişti. Ayrıca Damat Ferit Paşa hükümetleri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyeleri ile yörelerinde ileri gelen şahısların bozguncu faaliyetleri de cephe ve cephe gerisinde hoşnutsuzluklar yaratıyordu. 22 Haziran 1920 tarihinde Yunan ileri harekâtının başlamasıyla birlikte halkta tedirgin bekleyiş başlamıştı. Hatta Yunan ilerleyişi ile birlikte Balıkesir, Bursa ve Uşak’ın da içinde bulunduğu şehirlerin işgali sonrası, bazı bölge halkının tüm olup bitenlerden Kuva-yı Milliye hareketini sorumlu tutmaya, onlara karşı öfke beslemeye başladığı görülmüştü.⁴⁵⁶ Tüm bu olumsuzlukların gölgesinde “Denizli Olayı” yaşandı. Yunan ilerleyişi sonrası Denizli’de millî kuvvetler aleyhinde olan şahısların kışkırtmaları sonrası Sökeli Ali Efe ve adamları silahlendirilen halk tarafından öldürülmüştü. Olaydan haberdar olan Demirci Mehmet Efe, Denizli’ye gelerek, olaya karıştığını düşündüğü Askerlik Dairesi Başkanı Albay Tevfik ile birlikte 38 kişiyi hükümet bahçesinde öldürtmüştü. Bu sırada şehir içinde çıkan çatışmalarda, çoğu halktan 114 kişi hayatını kaybetmişti. Yaşanan bu olay Büyük Millet Meclisinde tepkiyle karşılanmış, Meclis Başkanı Mustafa

453 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 268-269; Ayrıntı için bk. İlhami Bebek, **Millî Mücadelede Akbaş Cephaneliği Baskını**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

454 **İzmir’e Doğru**, 16 Teşrinisani 1335, S 1, s. 1; **İzmir’e Doğru**, Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2010.

455 Sofuoğlu, **age.**, s. 440.

456 Apak, **age.**, s. 190-192.

Kemal Paşa, *Denizli'deki yola getirme işi, bizim ve hepimizin uygun bulmamacığı ve kabul etmeyeceği şekilde olmuştur* ifadelerinde bulunmuştur.⁴⁵⁷

Cephe gerisinde yaşanan bu tarz hoşnutsuzluklar, Yunan düzenli birliklerinin ileri harekâtı karşısında millî kuvvetlerin yeteri kadar mukavemet sağlayamaması sonrası aylardır üzerinde çalışılan Batı Anadolu'daki millî kuvvetlerin tek elde toplanması fikri hayata geçirildi. TBMM tarafından Batı Cephesi Komutanlığına atanan Ali Fuat Paşa'nın [Cebeşoy], Erkân-ı Harbiye Umum Reisi İsmet Bey'in [İnönü] itirazlarına rağmen, Çerkez Ethem'in başında bulunduğu Kuva-yı Seyyare birliklerinin desteği ile 24 Ekim 1920 tarihinde Yunanlara karşı başlattığı Gediz Taarruzu'nun başarısızlıkla sonuçlanması dönüm noktası olmuştu. Bu başarısızlık sonrası düzenli ordu birlikleri ile millî kuvvetler arasındaki irtibatsızlık ve güven kaybı daha da artmıştı. 10 Kasım 1920'de Batı Cephesi Komutanlığına İsmet Bey'in [İnönü] atanması ile birlikte "düzensiz teşkilat fikir ve siyaseti" terk edilerek, "süratle düzenli ordu ve süvari birlikleri meydana getirme" sürecine geçilmişti.⁴⁵⁸ Sürece muhalif tavır alan Çerkez Ethem isyan etmiş ve bu isyan bastırılmıştı. Böylece Millî Mücadele döneminde "Kuva-yı Milliye" dönemi kapanmış "Kuva-yı Nizamiye" dönemi başlamıştı.⁴⁵⁹

2.6. Milî Mücadele'de İşgallere Karşı Halkın Tepkileri ve Mitingler*

I. Dünya Savaşı sonunda mağlup sayılan Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı. İtilaf Devletleri Mütareke'nin 7. ve 12. maddelerine dayanarak Kasım 1918 başlarında ülkede işgalere başladılar. Bu işgaller karşısında Türk milleti protesto amaçlı toplantılar düzenlemeye başladı. Toplantıların sonunda Osmanlı Hükûmeti ve İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları gönderildi. Bu protestolar içinde en önemlisi 15 Mayıs 1919'da Yunanların İzmir'in işgaline yönelik düzenlenen protesto ve mitinglerdi. Şehrin Rum halkıyla İzmir metropoliteninin faaliyetleri ve Yunan ordusunun davranışları işgalin geçici olmadığını düşündürüyordu. Nitekim 16 Mayıs-12 Haziran arasında Urla, Çeşme, Torbalı, Menemen, Manisa, Bayındır, Selçuk, Ayvalık, Tire, Kasaba, Ödemiş, Nazilli, Akhisar ve Bergama işgal edildi.⁴⁶⁰

Türk basını askerî ve politik baskılara rağmen, halkı, millî uyanışa ve

457 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 2, s. 60.

458 Atatürk, **age.**, s. 344.

459 Şapolyo, **age.**, s. 222.

* Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, mgoz@gazi.edu.tr.

460 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I-IV, Ankara 1973, s. 201.

vatanları için ellerinden geleni yapmaya davet ediyordu.⁴⁶¹ 15 Mayıs sabahı Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi tarafından gönderilen telgraflar, ülkenin her yanından karşılık bulmuş, protesto mitingleri düzenlenmeye başlanmıştı. Ülkedeki bu direniş Mustafa Kemal'in çalışmalarına yön ve kuvvet kazandırmıştı.⁴⁶² Mustafa Kemal, 28 Mayıs 1919'da valilere, müstakil mutasarrıflıklara, Erzurum'da 15. Kolordu, Ankara'da 20. Kolordu ve Diyarbakır'da 13. Kolordu Komutanlıklarına, Konya'da Ordu Müfettişliklerine bir tebligat yollamıştı. Tebligatta millî nümayişler Babıaliye uyarıcı telgraflar çekilmesi, Hristiyan halka karşı tecavüz ve düşmanlık yapılmaması telkin ediliyordu.⁴⁶³

2.6.1. İzmir'in İşgalinin Ardından Düzenlenen Mitingler

2.6.1.1. İstanbul Mitingleri

İzmir'in işgaliyle İstanbul'da millî matem ilan edilmiş, mitingler yapılması için harekete geçilmişti. Faaliyetleri Türk Ocakları merkezi organize ediyordu. İlk toplantı 18 Mayıs'ta Darülfünunda Tıp Fakültesi Müderrislerinden Dr. Akil Muhtar [Özden] Beyin başkanlığında yapıldı.⁴⁶⁴

Ardından 19 Mayıs 1919'da Fatih Parkı'nda bir miting düzenlendi. Halk mitinge şöyle davet edilmişti:

*Kardeşler! Kalplerimizde pek derin hürmetlerle takdis ettiğimiz camilerimiz, medreselerimiz, bütün mukaddesatımız, sevgili İzmir'imiz, hepsi bugün yalancı bir hak ve adalet namına zorla elimizden alınıyor, boğazlanıyor. Dinimiz, ırzımız, namusumuz çiğneniyor, yaşamak hakkımız gasp olunuyor. Ey Türk! Yedi yüz senelik saltanatın kalbine indirilmek istenilen paslı hançer; seni tarihi ve millî vazifene davet ediyor. Pekâlâ, bilirsin ki İzmir; dedelerinin bir beşiği, bir yatağı ve nihayet mezarıdır. Bugün İzmirsiz bir Anadolu, ruhsuz bir cesettir. Vatan bugün için senden sükûnet, yarın için hayat, hareket bekliyor. Kardeşler, bugün düşmanlarının yaygaralarından sakın kederlenme ve belki seni felakete, inkıraza sürükleyecek kadar sakın bedbin olma!*⁴⁶⁵ Bu çağrının ardından toplanan Fatih Mitinginde 75-80 bin kişilik bir kalabalık vardı. Mitinge katılanların çoğunun göğsünde "İzmir kalbimizdir" etiketi vardı. Siyah zemin üzerine ay yıldızlı bayrak konulmuş bir kürsü vardı. İlk

461 **Türk İstiklal Harbi**, C 2, K I, Ankara 1963., s. 63.

462 Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, Kent Basımevi, 1981, s. 117.

463 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C 1, İstanbul 1973, s.26-28; **ATASE** K 1. 1, D 335/1, F 4/1; **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Y 30, Mayıs 1981, S 79, Belge: 1731, **ATASE**, s. 162.

464 Kemal Arıburnu, **Milli Mücadele'de İstanbul Mitingleri**, Ankara 1975, s. 5; **İstiklâl, Memleket, İkdam, Vakit, Yeni Gazete, Sabah**, 19 Mayıs 1919; Zekeriya Türkmen, **Milli Mücadele Yıllarında İstanbul Mitingleri**, Berikan, Ankara Mayıs 2010, s. 50-51.

465 Mehmet Şahingöz, "Milli Mücadele'de Protesto ve Mitingler", **Türkler**, C 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 741-742.

olarak Halide Edip Hanım kürsüye çıkmış ve halka şöyle seslenmişti.⁴⁶⁶

Müslümanlar, Türkler, Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor. Gece karanlık bir gece fakat insanın hayatında sabah olmayan bir gece yoktur.... Elimizde top ve tüfek denilen alet yok fakat ondan büyük, ondan kudretli bir silahımız var, hak ve Allah.Bugün buraya toplanan şu halk kitlesinin tek bir isteği var, en tabii haklarının kendisinden alınmamasıdır... Bütün insanların halkı Büyük Allahımız şahit olsun ki bu imanımız bizi herhangi bir topu güllesine, herhangi bir zulmün ateşine karşı götürecektedir kadar kuvvetli ve ateşlidir. İşte bütün bunlara istinad ederek hakkımızı kurtaracağımızdan eminim. Yaşasın padişahımız, yaşasın milletimiz....⁴⁶⁷ Başka hatipler de İzmir'siz Anadolu, ruhsuz bir cesettir.⁴⁶⁸

Fatih Mitingi, 19 Mayıs 1919, TRT Arşivi

20 Mayıs 1919'da Darülfünun gençliği Üsküdar'da bir miting düzenledi. Mitinge katılanların sayısı 30 bin civarındaydı. İlk konuşmayı Üsküdarlı Şair Talat Bey yaptı.⁴⁶⁹ Bir diğer miting 22 Mayıs 1919'da Kadıköy'de yapıldı. Mi-

466 Arıburnu, *age.*, s. 13-14.; Halide Edip Adıvar, *Türk'ün Ateşle İmtihani*, İstanbul 1982, s. 28-30; *İstiklal, Sabah, Alemdar, İkdam, İleri, Vakit, Tasvir-i Efkar, Memleket*, 20 Mayıs 1919.

467 Türkmen, *age.*, s. 61-64.

468 Ömer Akdağ, "İstiklal Savaşının İlk Safhasında Mitingler", *Türkler*, C 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 748.

469 Arıburnu, *age.*, s. 12-25; *İstiklal, Vakit, Memleket, İleri, İkdam*, 21 Mayıs 1919.

ting tıbbiyeliler tarafından organize edilmiş ve 20 bin kişi ile toplanmıştı.⁴⁷⁰ 23 Mayıs'ta Sultan Ahmet Meydanı'na 200 bin kişi toplandı. Sultan Ahmet Camii duvarının kenarına hitap kürsüsü yerleştirilmişti. Kürsünün üstündeki örtüde Wilson Prensiplerinin 12. maddesi yazılıydı. Sultan Ahmet mitingi, İtilaf Devletlerini ve hükûmet çevrelerini rahatsız etti. Bundan sonra Beşiktaş ve Beyazıt'ta yapılması planlanan mitinglere hükûmet izin vermedi. Bir tebliğle mitinglerin yapılması yasaklandı.⁴⁷¹ Mehmet Emin Yurdakul, bu mitingde; *Kör olsaydım, sokak sokak dilenseydim, milletimin felaket çığlıklarını duymasaydım. İzmir altı asırdan beri kırk ulu camiin beyaz minarelerinde ezan seslerini yedi göklerde dalgalandıran bir Müslüman memleketidir. Bu Osmanlı diyarı, tarihen, medeniyeten, dinen ve ırken Türk'tür ve İslâm'dır. Daima Türk ve İslam kalacaktır*⁴⁷², diyordu. Halide Hanım, Türk milletinin geçmiş günlerdeki kadar cesur bir ruhu olduğunu, kuvvetini adalet ve insanlıktan aldığı, ecdadının ilahî namusuna hıyanet etmeyeceğini savunuyordu.⁴⁷³

30 Mayıs 1919'da Sultanahmet'te ikinci büyük miting yapıldı. Cuma namazına gelen 100 bin kişi namazın ardından miting yaptı. Konuşmacılar, İzmir'in işgali hakkında bilgi vermiş, bundan sonra gelişecek olaylara dikkat çekmişlerdi. Miting sonunda alınan kararlar başta Padişah ve hükûmet yetkilileri olmak üzere İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderildi.⁴⁷⁴

Halide Edip Fatih Mitinginin tekrarından ibaret dediği Sultan Ahmet Mitingi hakkında şu bilgileri vermektedir:

...Sultan Ahmet Camiinin minarelerinin dar şerefelerinde siyah bayraklar havada dalgalanıyordu. Sade meydan değil, Ayasofya'ya kadar insan doluydu. Halk o kadar sıkışmıştı ki hareket edemeyecek bir halde idi. Askerler kalabalığın iki yüz bin kişi olduğunu söylüyorlardı. Camiinin önünde kımıldanamayacak kadar dar kalabalıktan başka camiinin demir parmaklıkları, damlar, camii kubbeleri dahi insanlarla doluydu. Halide'nin kalbi Türk kalplerinden gelen sesle atıyordu... Minarelerden gelen seslere, kalabalık arasındaki yüzlerce ulema, Müslümanlığın bir nakaratı olan "Allahu ekber, La İlahe İllallah, Vallahu Ekber Velillahi'l Hamd" ile katılıyordu... İnsanların kardeşliğini ve barışını ifade eden İslamiyet ebedidir....Türkiye benim zulme uğramış milletim de ebedidir. O,...hiçbir maddi kuvvetin yok edemeyeceği manevi bir

470 Arıburnu, *age.*, s. 34-37; **İstiklal, Vakit, Memleket, İleri, Sabah, Yeni Gazete**, 23 Mayıs 1919.

471 Arıburnu, *age.*, s. 19-42; **Yeni Gazete, İstiklal, Alemdar, İleri, Sabah, Vakit, Memleket, İkdam**, 24 Mayıs 1919; Adıvar, *age.*, s. 34-35.

472 Türkmen, *age.*, 98-100.

473 Türkmen, *age.*, s. 107.

474 **TİTE**, K 102/19216; Arıburnu, *age.*, s. 53-60; **İstiklal, Yeni Gazete, Vakit, Tasvir-i Efkar, Memleket, Alemdar**, 31 Mayıs 1919.

*kuvvete sahiptir. ...Minarelere hitap ederek şanlı Tarihin devam ettirilmesini istiyordum. Milletler dostumuz, hükümetler düşmanımızdır. İnsanlık ve adalet esaslarına sadık kalmak; herhangi şartlar altında olursa olsun hiçbir kuvvete boyun eğmemek üzere yemin etmelerini teklif etmişim. Kürsünün merdivenlerinde yeşil sarıklı bir hoca oturuyordu. ...Kürsüden Türkçe olarak memlekete dua etti ve bu suretle miting sona erdi.*⁴⁷⁵

Halide Edip ayrıca, “Zito Venizelos” çığlıklarının, kanlı vakalar ve şehitlerin, “Türkleri medenileştireceğiz” diye gönderdiği ordunun, Türk efkârını çileden çıkardığını anlatıyordu. Miting ve protestoların yoğunlaştığı sırada Mustafa Kemal, 16 Mayıs 1919’da Anadolu’ya hareket etmişti. Mustafa Kemal Paşa, Amasya’dan gönderdiği telgrafta; *Merkezi hükümet, tamamen ecnebi kontrolü altındadır. Türk milleti tamamen ecnebi hâkimiyetini reddetmeye karar vermiş ve bunu memleketin her tarafındaki teşekküllere ispat etmiştir. Bu muhtelif teşekküllerin faaliyetleri birleştirilmelidir*⁴⁷⁶ diyordu.

Sultanahmet Mitingi, 30 Mayıs 1919, Halide Edip Adivar, TRT Arşivi

2.6.1.2. Anadolu’da Yapılan Mitingler

İzmir’in işgali sabahı Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi tarafından memleketin her yanına gönderilen telgraflar, mitinglerin büyük heyecanla yapılmasına sebep olmuştu.⁴⁷⁷ İstanbul’daki İngiliz temsilcisi Webb, işgalden bir gün sonraki telgrafında sınırsız protesto telgrafları aldığını, halkın gale-

475 Adivar, **Türk’ün Ateşle İmtihanı İstiklâl Savaşı Hatıraları**, 19. Baskı, Can, İstanbul 2018, s. 41-44. ; Türkmen, **age.**, s. 107-109; Hatice Güzel Mumyalmaz, Halide Edip Adivar (1882-1964), Ed.Şenol Durgun, **Türk Milliyetçiliği Portreler**, A Kitap, Ankara 2019, s. 221-222.

476 Adivar, **age.**, s. 35, Güzel Mumyalmaz, **age.**, s. 222.

477 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1969, s. 27, Ünal Türkes, **Kurtuluş Savaşında Muğla**, İstanbul 1973, s. 252-253.

yana gelmiş olduğunu bildiriyordu.⁴⁷⁸ Amiral Calthorpe ise birkaç gün içerisinde 675 yerden şahsı adına protesto telgrafi aldığını yazmaktaydı. İngilizler hükûmete baskı yaparak mitinglerin yasaklanmasını istemişlerdi. Bu karara rağmen, Anadolu'da mitingler devam etmişti.⁴⁷⁹

Anadolu'da 11 Mart 1919'da Erzurum'un düşman işgalinden kurtuluşu vesilesi ile ve İzmir'in işgali sebebiyle 16 Mayıs 1919'da mitingler tertip edilmişti. İzmir'in işgali, İtilaf Devletleri ve yabancı devlet temsilcilerine çekilen telgraflarla protesto edilmişti.

İzmirliiler, 14 Mayıs 1919 günü akşamı İzmir'in işgal edileceğini duymuştu. İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti aynı gün bir Redd-i İlhak komitesi teşkil etmiş, halk Maşatlık'ta mitinge davet edilmişti.⁴⁸⁰ Bu mitinge gelenleri yönlendiren bir lider yoktu. Belediye reisi teslimiyetçi bir konuşma yaparken, Hasan Tahsin halkı direnmeye çağırıyordu. Bu durum sabaha kadar sürmüştü.⁴⁸¹

15 Mayıs 1919'da, bir İngiliz savaş gemisinin himayesinde iki büyük, iki küçük nakliye gemisi İzmir limanına girmişti. Şehir merkezinde başarılı bir savunmanın imkânı yoktu.⁴⁸² Aynı gün sabah Denizli müftüsü Hulusi Efendi Belediye binası önünde toplanan halka seslendi. *Korkmayınız, meyus olmayınız, cihat fetvasını tebliğ ediyoruz* diyerek silahları olmasa bile sapan ve taşlarla düşman karşısına çıkacaklarını söyledi.⁴⁸³

15 Mayıs'ta Muğla, Aydın, Zonguldak'ta; 16 Mayıs'ta Acıpayam, Sarayköy, Afyon'da mitingler yapılmıştı. 15-16 Mayıs'ta Konya'da, 15 Mayıs'ta Zonguldak'ta, 16 Mayıs'ta Kastamonu'da, 17 Mayıs'ta Kilis'te, 17 Mayıs-7 Haziran'da Eskişehir'de, 20 Mayıs-10 Ekim 1919'da Bursa'da, 23 Mayıs'ta Çorlu'da, 24 Mayıs'ta Adapazarı'nda ve 11-19 Haziran 1919'da Isparta'da mitingler yapılmıştı.⁴⁸⁴

478 Gotthatrd Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1971, s. 81.

479 Mehmet Şahingöz, **İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi TİTE, Ankara 1986, s. 221-222.

480 Mehmet Şahingöz, "İzmir'de Yapılan Maşatlık Mitingi ve İzmirliilerin İşgale Tepkisi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C 4, S 1, 1989, s. 54-56.

481 Şahingöz, agm., s. 57.

482 Şahingöz, agm., s. 59.

483 Akdağ, agm., s. 750.

484 Akdağ, agm., s. 750-753.

2.6.2. Maraş ve Havalisinde Ermeni Mezalimine Karşı Gösterilen Tepkiler

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti savaşı bitirmişti. İtilaf Devletleri ile yapılacak bir sulh antlaşması ile Türkiye'nin geleceği tayin edilecekti. Osmanlı ülkelerinden hiçbirisinin işgal edilemeyeceğine ve Mütareke tarihinden itibaren ileri hatların "Mütareke hattı" olarak kabul edileceğine inanılıyordu. İtilaf Devletleri arasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması'na (9-16 Mayıs 1919) göre Musul vilayeti ile Antep, Urfa, Maraş bölgeleri Fransızlara bırakılmıştı. Bununla beraber Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizler, Fransa'ya karşı pazarlık konusu olarak ellerinde bulundurmamak amacıyla Musul vilayeti ile birlikte Kilis, Cerablus, Birecik, Urfa, Maraş ve Ayıntab'ı işgal etmeyi tasarladılar.⁴⁸⁵ İngiliz işgalinden sonra başka yerlere göçen Ermeniler bölgeye geri döndüler. İngiliz ve Fransız desteği alan Ermeniler, Türklere zulüm ve tacize başladılar fakat halkın tepkisinden korkarak tedbir almaya yöneldiler. İngilizler, kendileri için sıkıntılı olan bölgeyi Suriye İtilafnamesi ile Fransızlara bıraktılar.⁴⁸⁶ Wilson Prensiplerinden ümit var olan halk, bu durumdan hayal kırıklığına uğramıştı. Fransızların Maraş'a gönderdikleri kuvvetler, tacizleri ile halkı bunaltmaktaydı. 20 Ocak 1920'de Türklerle Fransızlar arasında kanlı bir mücadele başladı. Maraş'ın yarısı yanmış, üçte biri top mermileri ile yıkılmıştı. Elbistan Heyet-i Merkez-i Umumiyesi, 23 Ocak 1920'de Maraş hadiselerinin Maraşlılar tarafından protesto edilmesini istedi. Mustafa Kemal de Heyet-i Temsiliye namına bir bildiri yayımladı. Maraş katliamı Hükûmet-i Merkeziyece de şiddetle protesto edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, 25 Ocak 1920'de, Maraş'ta Fransız ve Ermeniler tarafından Müslümanların katliamının hükûmete, ecebi kurumlara ve Maraşlı felaketzedelere duyurulmasını istemişti.⁴⁸⁷ Maraş hadiseleri, Anadolu'da teessür ve galeyana sebep olmuştu. Maraş'ta Ermeni mezalimi Millî Mücadele'nin tüm yurda yayılmasında önemli rol oynamıştır. Kuva-yı Milliye birlikleri Maraş'ın yardımına gitmiştir.

2.6.3. Ali Rıza Paşa Hükûmetinin İstifası Sebebiyle Gösterilen Tepkiler

Mütareke sonrasında kurulan Damat Ferit hükûmetleri, ülkenin durumunu İttihatçılara yükleyerek İtilaf Devletlerini bilhassa İngiltere'yi memnun etmeye çalışıyordu. Damat Ferit ile Hürriyet ve İtilafçılar, savaşmak yerine Sulh Konferansı'nda İngiltere'nin desteğini almayı doğru buluyorlardı. Böy-

485 Türk İstiklal Harbi, **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Haz. Tefik Bıyıklıoğlu, C 1, Ankara 1962, s. 77.

486 Osman Olcay, **Sevr Antlaşmasına Doğru-Çeşitli Konferans ve Toplantı Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler**, Ankara 1981, s. LXVII.

487 ATASE, K 1.24, D 1336/13-4, F 3-112; TİTE, 10/2711.

lece en az zararla kurtulabilirlerdi.

Mustafa Kemal'in başında olduğu Anadolu'daki hareket, silahlı bir mücadeleye inanıyordu. Öyle ki milletin kurtuluşu, "milletin azim ve kararı"ndaydı. Mütareke sonrasındaki yılgınlık, Damat Ferit Paşa'yı; Kuva-yı Milliye'nin Batı Anadolu ve Çukurova'daki başarıları, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetlerini iktidara getirmişti. Bu hükümetlerin iktidarına son vermek isteyenler padişaha baskı yaptılar. Salih Paşa Hükümeti⁴⁸⁸ 28 gün iktidarda kalırken, Ali Rıza Paşa hükümeti 2 Ekim 1919-3 Mart 1920 arasında iktidarda kalmıştı. Ali Rıza Paşa'nın istifası milliyetçileri üzerken, Damat Ferit'i tekrar iktidara getirmek isteyenleri harekete geçirdi. Ali Rıza Paşa kabinesinin baskı ile istifaya mecbur bırakılması Anadolu halkını da tedirgin etmişti. Mustafa Kemal'in 4 Mart 1920 tarihli tamiminin ardından⁴⁸⁹ protestonameler kaleme alınmış ve mitingler gerçekleştirilmişti. Telgraflarda Mustafa Kemal Paşa'nın tamimdeki ifadeleri aynen alınmış, bazı bölgelerde millî talep ve ihtiyaçlar dile getirilerek, padişah ve saltanata bağlılık ile beraber milliyetçi harekete güvenlerini de belirtmişlerdi.⁴⁹⁰ Bu telgraflar, Salih Paşa hükümetinin iktidara gelmesine sebep oldu.

2.6.4. İstanbul'un İşgalinin Ardından Yapılan Protesto ve Mitingler

İstanbul, Mondros Mütarekesi'nin ardından 13 Kasım 1918'den itibaren İtilaf Devletlerinin işgali altındaydı. Resmen işgal fikri 1920 yılının ilk aylarında ortaya atılmaya başlandı. Anadolu'daki hareketin güçlenmesinin verdiği tedirginlik, Maraş ve havalisinde Fransızlara karşı sağlanan başarı İstanbul'un işgalinde önemli rol oynamıştı. Ali Rıza Paşa hükümetinin varlığı Anadolu'daki hareketi destekler mahiyetteydi. Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa, Kilikya'da Fransızlara, İzmir'de Yunanlılara karşı direnen Kuvâ-yı Milliye'yi desteklemişlerdi.⁴⁹¹ İtilaf Devletleri temsilcileri hükümete baskı yaparak 21 Ocak 1921'de onları istifaya mecbur etmişti. Bu arada Anadolu'da yapılan seçimlerde çoğunluk Millî Mücadele taraftarlarınca kazanılmıştı. Mustafa Kemal dışındaki mebuslar İstanbul'a gelmiş ve 12 Ocak'ta Mecliste güçlü bir grup kurulmuştu. 28 Ocak 1920'de Mecliste, Misâk-ı Milli kabul edilmişti. Misak-ı Millî Beyannameşi millî ve bölünmez bir vatanın sınırlarını çiziyordu. İtilaf Devletleri, bu kararı alan Meclisi cezalandırma yoluna gidecekti. Anadolu'daki hareket güçlendikçe Türk milletinin temsilcisi Ankara olmuştu. Güneyde Fransızlar müca-

488 Nurten Çetin, "Salih Paşa Hükümeti, Basın ve Siyasi Çevrelerin Hükümete Yaklaşımı", *Tarih Okulu*, Y 9, S XXV, 2016, s. 872-873, 888-889.

489 Atatürk, *Nutuk*, s.399.

490 Bu telgrafların metni için bk. Mehmet Şahingöz, *Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri*, Ankara 2011.

491 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C III, Ankara 1973, s. 19.

deleyi yitirmişti. Bazı iktisadi menfaatler karşılığında Mustafa Kemal'le anlaşmayı tercih etmişti. Aynı durum İtalyanlar için de geçerliydi. İstanbul'un işgaliyle Anadolu'daki hareket üzerinde bir baskı kurulabilecekti. Hadise, Anadolu'da ve dünyanın pek çok yerinde tepkiyle karşılanmıştı. Memleketin pek çok yerinde miting ve protestolar yapıldı. Bunda Heyet-i Temsiliye'nin gönderdiği tamimlerin rolü de büyüktü.

İşgali müteakiben Heyet-i Temsiliye, bu işgalin Wilson Prensiplerine aykırı olduğunu ifade ediyordu. İstanbul'daki bütün resmî daireler işgal edilmiş, birçok vatansever tutuklanmıştı. Mustafa Kemal Paşa yayımladığı beyanname; milleti, hayat hakkını ve istiklalini savunmaya davet etti. Beyanname ile aynı tarihte Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal'in imzasıyla İtilaf Devletleri temsilcilerine, bütün tarafsız devletlerin Dışişleri bakanlarına, İtilaf Devletlerinin Millet Meclisi Başkanlıklarına gönderilen bir talimatnamede, protesto telgrafları çekilmek üzere mitingler yapılmasının lüzumlu olduğu ifade edilmişti. Yapılan saldırı, Osmanlı hâkimiyetine değil, yirmi asırlık bir medeniyetin ve insanlığın eseri olan hürriyet, milliyet ve vatanseverlik prensiplerine bir darbeydi. Osmanlı milletinin, hayat ve istiklalini savunma hususundaki azim ve imanına bu hadise tesir etmeyecekti.

2.6.5. İstiklal-i Osmani Günü Münasebetiyle Yapılan Protesto ve Mitingler

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yaşanan zor ve felaketli günlerinde millete, heyecan ve millî şuur kazandırma gayretlerinden biri olarak millî gün ve bayramlardan yararlanılmıştır. Balkan Savaşlarından sonra I. Dünya Savaşına giren Osmanlı Devleti, İstiklal-i Osmani gününü en yüksek seviyede kutlamıştı. Bu kutlamalar Darülfünun talebeleri ile Türk Ocaklı gençler tarafından organize edilmişti. Mondros sonrası, İstiklal-i Osmani gününün anlamı, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu kutlamaktan çok devletin ve milletin istiklalini koruma anlamına gelmişti.

Mustafa Kemal Paşa, millî duyuş ve heyecanı canlandırmak için Meşrutiyet'in yıl dönümleri, şehitler için okutulan mevlitler, çeşitli dinî ve millî günlerin kutlanmasından yararlanıyordu.⁴⁹² 17 Aralık (Kânunuevvel)'ta kutlanılan İstiklal-i Osmani günü, Mütareke günlerinde dahi kutlanmaya devam edildi. Bu tür toplantıların vatansever tezahüratlarla gerçekleşmesini istemekteydi. 30 Aralık 1919 günü Balıkesir'de büyük merasimler tertip edilmişti. Mustafa Kemal Paşa kutlamalar için; *Bugün eyyâm-ı İstiklâl-i Osmani olmak münasebetiyle arz-ı tebrikat eder bu vesile ile vatanın temadîi hâlasını ve devlet ve milletimizin altı asırlık şanlı istiklâl ile mazhar-ı saadet etmesini cenab-ı Haktan diler ve bu yevm-i mübeccelin saadetini idrak eden, bilumum*

492 Konuyla ilgili örnekler için bk. ATASE, K 29, D 1336/26, F 3/1; ATASE, K 29, D 1336/26, F 3-2; ATASE, K 29, D 1336/26, F 3-3; ATASE, K 29, D 1336/26, F 3-4.

*millettaşların yekdiğerini tebrike şıtab eylemelerini temenni eyleriz. Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemâl demekteydi.*⁴⁹³

Bu tamimin ardından Anadolu'nun birçok yerinde mitingler ve törenler yapılmış, toplantıların sonunda İtilaf Devletlerine telgraflar gönderilmişti.⁴⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen telgraflarda da İstiklal-i Osmani günü kutlanmış ve Mustafa Kemal Paşa da cevabi teşekkür telgrafları göndermişti.⁴⁹⁵ Millî Mücadele'yi destekleyen *Açıksöz*, *Yenigün*, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetelerinde de İstiklal-i Osmani günü için sütunlar ve köşe yazıları ayrılmıştı. 21 Aralık 1920'de Yunus Nadi Bey şöyle yazmaktaydı:

*Tarihin Türk'ü esir diye kaydettiği bir gün yoktur... Osmanlı Devletinin kuruluşu asırlardır süren iniş çıkışlarıyla insanlık dünyasına kök salmış bir devletin, aynı cinsten bir anlayışın, Türklüğün devamıdır. Öncesi bağımsızlık olan Türklüğün bağımsızlık vadisinde yol almasıdır. Anadolu'da mücadele eden insanlar, aynı bağımsızlığın devamı için uğraşmaktaydı. Anadolu Osmanlıdan önce de Türk'tü, şimdi de Türk, yarın da Türk olacaktı. Bu millet Bağdat'ta ne idiyse, Karacahisar'da adına hutbeler okuttuğu, Viyana surları önünde görüldüğü zamanda o idi. Şimdi milli bağımsızlık ve İslamiyet'in onurunu savunan kutsal mücadele içinde de odur. Bugün Osman Gazinin şahsında Türklüğün anane, şeref ve izzetini selamlamamız daha uygundur.*⁴⁹⁶

Millî Mücadele'de yapılan miting ve protestolar büyük ölçüde birbirine benzemektedir. Mitingler, yalnızca bazı hadiselere tepki olmamış, millî ruh ve heyecanın ortaya çıkışını da sağlamıştır.⁴⁹⁷ Mitingler yapılmadan önce bir dilekçe ile mahallin mülki amirine müracaat ediliyordu.⁴⁹⁸ Mitingin yapılmasına karar verilince, karar heyete bildiriliyordu. Bazı mülki amirlerden izin vermeyenler de oluyordu.⁴⁹⁹ Mitingler için mahalli idarelerden izin alındıktan sonra mahalli basın ve matbu ilanlar ile halk mitingde davet edilmekteydi. Bu davetiyelerde mitingin hangi sebeple, nerede saat kaçta yapılacağı, uyulması gereken kurallar, miting esnasında yapılacak işlerden söz ediliyordu.⁵⁰⁰

Mitingler, o bölgenin önde gelen din adamlarının duaları ile başlıyor ve bitiyordu. Mitinglerin amacı, memleketin kurtuluşu olduğu için Hürriyet ve

493 ATASE, K 29, D 1336/26, F 4-4; **İzmir'e Doğru**, 3 Kânunusani 1336; Kazım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, C 1, Ankara 1988, s.80.

494 ATASE, K 29, D 1336/26, F 4-77.

495 ATASE, K 29, D 1336/26, F 4.

496 Yunus Nadi, **Anadolu'da Yeni Gün**, 31 Aralık 1920., Nurettin Gülmez, **Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Yeni Gün**, Ankara 1999, s. 263.

497 Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980, s. 96.

498 TİTE, K 24/2183; Baykal, agm., s. 537.

499 **Alemdar**, 25-26 Mayıs 1919.

500 **İzmir'e Doğru**, 27 Teşrinisani 1919, No: 4; TİTE, K 102/19216; **Öğüt**, 22 Mart 1920.

İtilaf Fırkası taraftarları dahi miting ve protesto telgraflarına katılıyorlardı.⁵⁰¹ Mitinglerde konuşma yapanlar daha çok din adamları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mensupları, ulema ve müderrisler olmaktadır. Mitinglerde alınan kararlar, daha önce düzenleme heyetince hazırlanıyor, mitinglerde halka onaylatılarak ilgili makamlara duyuruluyordu. Bu kararlar İtilaf Devleti temsilcilerine, Nezaretlere, Meclise gönderiliyordu.

Bu kararlarda Türk milletinin istiklalinin korunması için gereken mücadelenin verilmesinden söz edilmişti. Mütarekenin 7. maddesi bahane edilerek, çeşitli yerler işgal edilmeye başlanmıştı. Protesto telgraflarında bu durum açıkça ifade edilerek Mütareke şartlarında bu durum açıkça anlatılmaktaydı. Türkler Wilson Prensiplerinin 12.maddesindeki, Türklerin çoğunlukta buldukları yerlerin Türklere bırakılacağı prensibine inanmışlar⁵⁰² ve silahlarını bırakmışlardı. İzmir'in işgali, Maraş ve havalisindeki olaylar bu inancın boş olduğunu ortaya koymuştu. Miting kararları, Heyet-i Temsiliyenin etrafında bir birlik sağlandığını, mitinglerin milleti bir araya getirmede ve kaynaşmada önemli rol oynadığını gösteriyordu. Umutsuzluk ortamında manda ve himayeye inanan aydınlar olmakla birlikte miting kararları ve protesto telgraflarında başka bir ülkenin himayesi ve mandası istenmemiştir.⁵⁰³ Saltanat ve hilafet merkezi olarak İstanbul'un işgali milletin izzet-i nefesine ve dinî hislerine bir tecavüzdü. Bu durum karşısında millet sükût edemezdi. Burasının işgali devletin siyasi hayatına son vermektir ve bir an evvel boşaltılmalıydı.

501 **Açıksöz**, Kânunusani 1336; **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 12., s. 14-15, Belge No: II; **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 7, s. 22, Belge No: IX; **İstiklal**, 20 Mayıs 1919; **İstiklal**, 19 Mayıs 1919.

502 Âli Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara 1948, s. 14.

503 **TİTE**, K 108/19020.

3. MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ VE 9. ORDU KITAATI MÜFETTİŞİ OLARAK GÖREVLENDİRİLMESİ*

Trablusgarp ve Balkan Savaşlarının devamında Avrupa'da oluşan bloklaşmaya kayıtsız kalamayan Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na katılmış ve yenilmişti. 1911 yılından itibaren savaşın içinde bulunan Türk halkı ise 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını umutla karşılamıştı. Fakat ümitler Anadolu topraklarının haksız bir şekilde işgal edilmeye başlanmasıyla boşa çıkmıştı. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra Mustafa Kemal Paşa, Adana'da Yıldırım Orduları Grup Komutanlığına getirilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Mütareke şartlarını çok ağır bulması sebebiyle 5 Kasım 1918'de Sadrazam İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta, Mütareke'nin bazı maddeleri üzerinde endişelerini belirtmişti. Ona göre; İngilizler, Mütareke şartlarına Adana yerine Kilikya gibi tarihî sınırları belli olmayan bir ismi koyarak sınırlarını Anadolu içlerine doğru genişletmek istiyorlardı. İngilizlerin Suriye kıtalarının teslimini istemekteki maksatları, 7. Orduyu bütün silahları ile almaktı. İngilizlerin Halep civarındaki orduları desteklemek bahanesiyle İskenderun'dan faydalanma isteklerinin arkasında, burayı işgal etmek ve geri çekilmekte olan 7. Ordunun yolunu kesmek amacı vardı.⁵⁰⁴ Mustafa Kemal Paşa Sadrazam İzzet Paşa'ya tedbirler alınmazsa İngilizlerin ihtiraslarının önüne geçilemeyeceğini⁵⁰⁵ ve İskenderun'a asker çıkarmaya kalkacak olan İngilizlere ateşle karşı konulması gerektiğini bildirdi.⁵⁰⁶ İzzet Paşa ise Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevapta bunun sebebinin kati mağlubiyetten kaynaklandığını söylüyordu.⁵⁰⁷ Mustafa Kemal Paşa, Mütareke'nin sıkıntılarını belirtmekten geri durmamış⁵⁰⁸ ancak onun bu uyarıla-

* Prof. Dr. E. Semih Yalçın, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Emekli Öğretim Üyesi.

504 **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Nisan 1926.

505 **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Nisan 1926; Falih Rıfki Atay, **Mustafa Kemal'in Mütareke Deferi**, Ankara 1981, s. 8.; Falih Rıfki Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul 1998, s. 74. Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, Dünya Yay., İstanbul 1958, s. 147.

506 **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Nisan 1926; Atay, **Mustafa Kemal'in Mütareke...**, s. 11; Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları(1914-1919)**, İstanbul 1955, s. 77., Atay, **Çankaya**, s. 148.

507 **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Nisan 1926; Atay, **Mustafa Kemal'in Mütareke...**, s. 13; Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, s. 77., Atay, **Çankaya**, s.148.

508 **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Nisan 1926; Atay, **Mustafa Kemal'in Mütareke...**, s.13.;

rı dikkate alınmamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın komuta ettiği ordular grubu dağıtıldı, kendisi de İstanbul'a çağrıldı. O, "millî mukavemet"* fikri için daha Mondros öncesinde harekete geçmiş, Filistin-Suriye savunma hattının çökmesi ile az bir zayıyla orduyu Adana'ya nakletmek üzere Antep'e getirmişti. Bu çabası Antep Millî Müdafaa Teşkilatının çekirdeğinin kurulmasını sağlamıştır. Adana'da da mukavemet fikrini uyandırmaya çalışıyor hatta ihtiyaç olan silah ve malzemenin temin edileceğini söylüyordu.⁵⁰⁹ Adana'dan İstanbul'a hareket etmeden önce Ali Fuat Paşa'ya, milletin kendi haklarını koruması ve bu savunma için orduya yardım edilmesi gerektiğini savunuyordu.⁵¹⁰

3.1. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa, Yıldırım Orduları Grubu ile 7. Ordu karargâhının lağvedilerek Harbiye Nezareti emrine alınması ve Ahmet İzzet Paşa'nın çağrısı üzerine İstanbul'a gitmişti. İstanbul'a vardığında Marmara Denizi'nde demirleyen İtilaf Devletleri donanmalarını görmüş ve yaveri Cevat Abbas'a dönerek; *Geldikleri gibi giderler* demişti.⁵¹¹ O, İstanbul'a geldiğinde tarihler 13 Kasım 1918'i gösteriyordu. Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da kaldığı altı aylık süre, Millî Mücadele hareketinin hazırlık dönemidir. İstanbul'da bulunduğu sürede henüz Osmanlı Mebusan Meclisinde güvenoyu almamış olan Ahmet Tevfik Paşa kabinesinin güvenoyu almasını engelleyerek işbaşına millî ülküye bağlı bir kabinenin geçmesini sağlamak istemiş fakat bu siyasi girişimi gerçekleştirmemişti⁵¹². Hükûmete millî mukavemete taraftar genç ve enerjik kimseleri getirmek de hiç kolay değildi. Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine Sadrazam ve Padişahın mutlak güvenini kazanmış kimseler getirilmişti. Bu durum karşısında İstanbul'da mühim işler yapmaya imkân yok-

Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, s. 77., Atay, *Çankaya*, s. 148.

* Haksız işgallere karşı ortaya çıkan "millî mücadele" fikri fiili anlamda Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Müdafaa-i hukuk kavramı, Millî Mücadele döneminde ortaya çıkan ve Türklerin millet olarak bağımsız bir devlet kurmak suretiyle yaşama hakkını bu hakkı tanımayanlara karşı savunmayı ve elde etmeyi ifade etmektedir. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952*, İstanbul 1952, s. 435-437. Mukavemet fikrinin ortaya çıkmasının kökenlerini ise, İttihatçıların Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda mağlup olacağıının anlaşılmasından sonra Anadolu'da kurmayı düşündükleri direniş hareketinde bulmak mümkündür. Nitekim bunu gerçekleştirmek için vilayetlerde kamu görevlileri ile çalışarak Anadolu kongrelerinin toplanması ve Kuva-yı Milliye'nin kurulmasında önemli roller oynamışlardır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, 18. Baskı, İletişim, İstanbul 2017, s. 44.

509 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım Milli Mücadele*, İstanbul 1961, s. 71 vd.

510 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 29 vd.

511 Drl. Turgut Güner, *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Güner Cepheden Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl*, Özkarcan Matbaacılık, İstanbul Kasım 2006, s. 97.

512 Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2016, s. 201-202.

tu. Millî mukavemeti İstanbul'dan değil, Anadolu'dan yürütmek gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya hangi yolla ve kimlerle geçeceği konusunda da görüşmeler yapıyordu. Bu görüşmelerde, yalnız eski Bahriye Nazırı Rauf Orbay, Jandarma Umum Kumandanı Miralay (Albay) Refet Bele ile bazı tümen kumandanları ve kurmay başkanlar Anadolu'da fiili görev almayı kabul etmişlerdi.⁵¹³ Harbiye Nezaretinde görevli, cepheden dönmüş birçok komutanın yerinden kıpırdamak niyetinde olmadığını görmüştü.⁵¹⁴

Bu süreçte Padişah Vahdettin ile görüşme talebinde bulunan Mustafa Kemal Paşa, 22 Kasım 1918 Cuma selamlığında kendisiyle görüşmüş fakat düşündüklerini anlatma fırsatı bulamamıştı. Bu görüşmede Padişah, Mustafa Kemal'in orduda çok sevildiğini bildiğinden ordunun komutan ve subaylarından kendisine bir fenalık gelmemesi konusunda teminat istemişti.⁵¹⁵ Mustafa Kemal bu süreçte padişahтан başka millî cemiyetlerle, Erkân-ı Harbiye mensupları ve kendisiyle hareket edecek arkadaşlarıyla hatta işgal kuvvetlerinin İstanbul'daki komiserleri ile de görüşmüştü. Neticede Mustafa Kemal Paşa, altı ay kaldığı İstanbul'da bahsedilen görüşmeleri gerçekleştirdikten sonra başka bir yolu kalmadığına, devletin ve milletin İstanbul'dan kurtarılamayacağına emin oldu. Anadolu'ya geçerek, Millî Mücadele'yi başlatmak kararına vardı.⁵¹⁶

Kendisiyle hareket edecek arkadaşlarından birisi olan Ali Fuat Cebesoy, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in Anadolu'ya geçmelerine karar verilmekle birlikte, bu geçiş için Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da bir yüksek kumandanlık görevi beklediğini ifade etmişti. Kendisine 9. Ordu Müfettişliği ile Doğu Vilayetlerinde asayişin sağlanması amacıyla mülkiye memurlarına emir verme yetkisi de verilmişti. Tayinin gecikmesi halinde bir millet ferdi olarak zaten Anadolu'ya geçecekti.⁵¹⁷

Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile 20 Aralık 1918'de yaptıkları görüşmede milletin kendi hakkını kendi araması fikrini altı maddelik bir program ile şekillendirdiklerini söylemektedir. Buna göre;

- *Osmanlı Ordularının terhisi derhal durdurulacak,*
- *Anadolu'nun müdafaasında gerekli olan silah ve teçhizat düşmana*

513 Cebesoy, **Millî Mücadele...**, s. 39; Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söyleyemedikleri İle Rauf Orbay**, İstanbul 1965, s. 32.

514 Kandemir, **Rauf Orbay**, s. 32. vd.

515 F. Rıfıkı Atay, **19 Mayıs**, Ankara 1944, s. 6 vd.; F. Rıfıkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul 1955, s. 91 vd.; E. Semih Yalçın, "Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Y 1995, S 28, s. 185 vd.

516 Karaosmanoğlu, **Atatürk**, s. 44-47.

517 Ali Fuat Cebesoy, "Cebesoy, 19 Mayısın Öncesi ve Sonrasını Anlatıyor, Muvaffakiyetimiz Misak-ı Millidedir", Ropörtaj: Ziya Nebioğlu, **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1963.

verilmeyecek,

- Genç ve muktedir komutanlar, kıtaları başında bulundurulacak, İstanbul'da olanların Anadolu'ya geçişi sağlanacak,
- Milli mukavemete taraftar olan idare amirlerinin görevinde kalması sağlanacak,
- Vilayetlerde fırkacılık adı altında yapılan kardeş mücadelesine son verilecek,
- Halkın maneviyatı yükseltilecek.⁵¹⁸

Mustafa Kemal Paşa'ya, 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Cebesoy⁵¹⁹ ve 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından tam destek verilmekteydi.⁵²⁰ Özellikle Cebesoy, henüz yolun başındalarken Mustafa Kemal Paşa'ya Anadolu'da görev verilmesi için hükûmette oldukça etkili bir kişiye ulaşarak büyük yardımda bulunmuştur.⁵²¹

Fakat belirtmek gerekir ki, tayin meselesi tesadüfler sonucunda meydana gelmemiş, bilakis Mustafa Kemal Paşa'nın mütareke döneminde takip ettiği şuurlu faaliyetlerinin sonucu ve Türk İstiklal Savaşı'nın başlangıcını oluşturmuştur.

Mustafa Kemal, Anadolu'ya geçme kararını Kılıç Ali'ye şöyle anlatmıştı; *Ben tasarladığım programımı Şişli'deki evimin bir köşesinde oturarak ve birtakım pestenkerâni anasırla görüşerek tatbik edebileceğime kani olmadığım içindir ki doğrudan doğruya milletle temasa gelmek istedim. Cevherini*

518 Selahattin, Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya**, C 1, Ankara 1991, s. 78.; Eric Jan Zürcher, **Milli Mücadele'de İttihatçılık**, Çev.Nüzhet Salihoglu, Bağlam Yay., İstanbul 1987, s. 198.

519 Paşam, ben ve kolordum daima emrindedir diyen Ali Fuat Paşaya, *Berber çalışacağız Fuat demişti*. Cebesoy, **Milli Mücadele...**, s. 40.

520 ...Vaziyetimizin vahametini İstanbul'da durdurmak imkânsızdır. Bu arada ancak İtilafın arzularını tatbikten başka bir şey yapılamaz.... Bu vazife milletten ziyade biz kumandanlara düşüyor. Çünkü henüz Anadolu'da müdafaa kudretini havi ordularımız vardır. Silahımız, cephanemiz bitmiş değildir... Evvela Şark teşekküllerini Erzurum'da birleştirerek herhangi bir tehlikeye karşı milli taarruz hazırlamayı düşünüyorum yani milli Türk hükûmeti esası. Şark vilayetleri tehlikeye düşerse, derhal Erzurum'da milli hükûmet faaliyete başlar ve ben milli hükûmetin emrinde bir ordu kumandanı olarak Şark'ın müdafasını deruhte ederim. Eğer tahminim veçhile tehlike bütün vatan için görülürse, çıkacak hükûmet yeni bir Türk milli devleti olur ve bizler de bütün vatanın müdafaa vazifesini deruhte ederiz... Zati samilerinden ricam da bir an evvel sizin de Anadolu'ya geçmekliğinizdir. Her makamın namuslu siması, genç kumandanların Anadolu'ya atılmasına taraftardır. Bunun için derhal sizin bir vazife ile gitmeniz mümkündür. Eğer mümkün olmazsa hususi bir tarzda gelebilirsiniz. Evvela Erzurum'da toplanalı ve milli hükûmet esasını kuralım. Ben Trabzon'da ve Erzurum'da siz gelinceye kadar bu esası hazırlarım... Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul 1972, s. 34 vd.; Cebesoy, **Milli Mücadele...**, s. 43-45.

521 **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1963.

çok âlâ bildiğim ve çok sevdiğim milletimin içinde ve onunla hareket etmeyi daha faydalı, hatta çok lüzumlu gördüm. Senelerden beri ıstırap içinde bulunan Anadolu'nun derhal varlığına karışmak elbette ki daha salim bir düşünce idi. Bundan dolayı 3. Ordu Müfettişliğine tayinimi temin ettim ve Seyrisefainin küçük bir vapuruna binerek karargâhımla birlikte alelacele yola çıktım. Bazı dostlarım bana İngilizlerin yolda gemiyi batırması ihtimali olduğunu söyledikleri halde kulak asmadım, kıymet vermedim.⁵²² Bu karar ve kararın temeli Nutuk'ta ise Efendiler bu vaziyet karşısında tek bir karar vardı. O da hâkimiyeti milliyeye müstenit, bilakayd ü şart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek... İşte daha İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar, bu karar olmuştur.⁵²³

3.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçmesini Sağlayan Sebepler

Karadeniz kıyılarında bir Pontus Rum Devleti kurulması tasarısı, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'da yapılan araştırmalar ve Fener Rum Patrikhanesinin çabaları ile oluşmuştu. Durum, Millî Mücadele öncesinde Mondros Mütarekesi sonrasında tehlikeli bir vaziyet almış, Anadolu'daki ayaklanmaların en uzun süreni olmuştu.⁵²⁴ II. Meşrutiyet'le (1908), Bizans'ı yeniden diriltmek için Yunanistan ve Amerika'nın himayesinde örgütlenmişlerdi. Ekonomik hayatı ele geçirdikleri gibi silahlı eylem planları yapmışlardı.⁵²⁵ Mevcut otoriteye ilk başkaldırıları Balkan Savaşları ile başlamış, bölgeye yerleştirilen Arnavut muhacirlerden rahatsız olmuşlar, isyan ederek Samsun'a saldırmışlardı. Bu durum bölgede ilk çetelerin kurulmasına zemin hazırlamıştı.⁵²⁶ Yerli Rumların çetecilik faaliyetleri, Rusya'dan da destek almış,⁵²⁷ silahlanmışlardı. Wilson Prensiplerinin yayımlanmasından sonra ise Pontus Rum Devleti kurmak için Avrupa'ya heyetler göndermişlerdi. Mütareke'nin imzalanmasından sonra, Pontus Meselesi Paris Barış Konferansı'nın gündemine girmişti.⁵²⁸

522 Kılıç Ali, **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, İstanbul 1955, s. 12. Zürcher, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçerek millî mücadeleyi başlatma kararını 1919 yılının Nisan ayında verdiğini varsayarak bunu geç verilmiş bir karar olarak değerlendirmiştir. Erik Jan Zürcher, **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Ankara 1987, s. 200.

523 **Nutuk**, C I, İstanbul 1973, s. 12-13.

524 E. Semih Yalçın, Salim Koca, **Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya Geçişi**, Berikan, Ankara 2005, s. 161-162.

525 Yalçın-Koca, **Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya Geçişi**, s. 163; Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilât-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e**, İstanbul 2001, s. 95.

526 Balcıoğlu, **age.**, s. 96-97; Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi (1912-1923)", **Toplum ve Bilim**, 1988, s. 35.

527 Sabahattin Özel, **Millî Mücadele'de Trabzon**, Ankara 1991, s. 33-34.

528 Özel, **age.**, s. 37.

İtilaf Devletleri, Fransız ve İngilizlere ait iki savaş gemisini 1918 yılının Aralık ayı sonlarında Karadeniz'deki Türk limanlarını teftişe göndermişti. İngiltere bu kontrol sonrasında, Samsun bölgesinde mütareke hükümlerinin henüz uygulanmadığını ve Müslüman ahalinin silahlandırıldığını iddia ederek müdahale talebinde bulunmuştu. İtilaf Devletlerinin bölgeye gelmesi, Musul ve Irak bölgesinden Avrupa'ya geçmek üzere toplanan Alman ve Avusturya askerlerinin varlığı Rumların taşkınlıklarına sebep olmuştu.⁵²⁹ Pontus hükümetini kurmak için Rusya'dan Rum nüfus getirtilmişti. Samsun, Bolu, Kastamonu ve Bilecik hapisanelerinde tutuklu bazı gayrimüslimler İngilizlerin talebiyle Mart başında tahliye edilmişti.⁵³⁰ 9 Mart 1919'da İngilizlerin bölgeye asker çıkarmaları bölgedeki gayrimüslimlerin faaliyetlerini hızlandırdı. 17 Mart 1919'da Teğmen Hamdi Bey, Rum çetelerinin halka yaptığı zulüm ve tecavüz sebebiyle kendine bağlı askerlerle dağa çıkmıştı.⁵³¹

O dönemde Samsun ve dolayları Mütareke Türkiye'sinin en karışık çete faaliyetlerine sahne olan bölgesi olmuştu. Mevcut çetecilik faaliyetlerinin çoğunluğu Pontusçu yerli Rumlar tarafından yapılmakta ancak Türklerin kendilerine saldırdıklarını dünya kamuoyuna duyurmaktaydılar. Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu müfettişi olarak atanmasının başlıca nedeni de bu bölgede yaşayan Rumları orada yaşayan Türklere karşı korumak ve Anadolu'da kurulmakta olan millî cemiyetleri dağıtmaktı. Kendisi ise, en üst düzeyde düşündüğü "millî mukavemet" fikrini hayata geçirmek için bu görevi üstlenmiştir.⁵³²

Rum çetelerinin faaliyetleri sadece Samsun bölgesi ile sınırlı kalmamış, Çorum sancağında da aynı türden olaylar meydana gelmiştir.⁵³³ Olaylar giderek tırmanmış ve İngilizler, Mütareke hükümlerini bahane ederek Osmanlı hükümeti tarafından düşünülen askerî tedbirlerin alınmasını engellemiş, Mütareke hükümlerinin tatbikini teftişle görevli olarak Samsun ve Trabzon'a Yüzbaşı F. G. Lerren ile Yüzbaşı A. Elether'i görevlendirmişlerdi.⁵³⁴

Bu bölgede yaşanan bir diğer olay, Samsun ve civarına akın eden gayrimüslim muhacirlerin sayılarının oldukça fazla oluşu ve ısrarla bölgeye yerleşme çabalarıdır. Sayıları ve geliş yönlerinin tespit edilmeye çalışıldığı Ermeni ve Rum gayrimüslim muhacirlerin Samsun'a yönlendirilmesinin sebebi, "Yu-

529 Tefvik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, C 1, Ankara 1959, s. 36.

530 **BOA**, DH., D 98, G 6; **BOA**, DH., D 109, G 30.

531 Sabahattin Selek, **Millî Mücadele, Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C 1, İstanbul 1970, s. 87; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya**, C 1, s. 138.

532 Salim Koca, E. Semih Yalçın, "Mustafa Kemal Paşanın Dokuzuncu Ordu Müfettişliği-ne Tayininde Osmanlı Genel Kurmayının Rolü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 24, Temmuz 1994, s. 402, 403.

533 **BOA**, Dahiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Asayiş D 3, Vesika: 60.

534 **BOA**, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyr ü Sefer Kalemi, D 37, G 3.

nan Kordos Komitesinin, Samsun'da ihtilal çıkararak asayiş bozmak amacıyla silahlı heyet gönderme” amacına yönelik olduğu açıktır.⁵³⁵ Amerika ve İngiltere Merzifon'a gönderdiği silahları Rum ve Ermenilere dağıtmıştı.⁵³⁶ İtilaf Devletleri, bu faaliyetlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'ni askerî baskı altında tutarak bir nota vermiş⁵³⁷ ve bölgenin asayiş ve kontrolünü sağlayacak tedbirlerin alınmasını talep etmişti.⁵³⁸

Paris Barış Konferansı'nda Yunan Başvekili Venizelos ile Ermeni muhahasları arasında alınan kararlar; Rumların İstanbul'u, Ermenilerin de Trabzon'u ilhak çalışmalarına yönelikti.⁵³⁹ Osmanlı hükûmeti, Samsun bölgesindeki gelişmelere seyirci kalmasını ve gerekli tedbirleri alma hususundaki yetersizliğini, ihdas ettiği 9. Ordu Müfettişliği makamı ile gidermeye çalışmıştı. Kendileri tarafından bölgedeki asayişsizliği gidermekle görevlendirilmesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın tespit ve düşüncelerine katılmayan Osmanlı hükûmeti ise temmuz ayına gelindiğinde *İngilizlerin Samsun'a asker çıkarmalarına müsaade edilmeyeceğini bildiren* Mustafa Kemal Paşa'ya rağmen, *Samsun'a çıkarılan İngiliz kuvvetlerine mukabele edilmesi yolunda tertibatta bulunulmasına vilayet tarafından destek verilmemesini* istemiştir.⁵⁴⁰

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa; Sivas, Van, Erzurum, Trabzon, Ankara, Kastamonu, Elazığ, Diyarbakır vilayetleriyle Erzincan Mutasarrıflığına 15. ve 20. Kolordu Komutanlıklarına birer telgraf göndererek, ülkenin güvenliği, eşkıyalığın sebepleri, etkinlikleri ve alınmış önlemlerle ilgili bilgi istemişti.⁵⁴¹ Bu gelişmeler üzerine Karadeniz Ordu Başkomutanı Milne tarafından 19 Mayıs 1919'da Harbiye Nezaretine; *IX. Ordu lağvedilmişken IX. Ordu Kıtâatına bir genel müfettiş ve IX. Ordu içinde bir kurmay başkanı ile büyük bir kurmay heyetinin bölgeye neden gönderildiğinin anlaşılmadığı* sorularak açıklama istenmişti.⁵⁴² Harbiye Nezareti ise 24 Mayıs 1919'da verdiği cevapta Müfettişliğin, “Mütareke hükümlerinin hızlı bir şekilde tespitini sağlamak amacıyla kurulduğunu” bildirmişti.⁵⁴³ Bu arada 21 Mayıs 1919'da

535 BOA, DH., Kalem-i Mahsusa, D 50-1, Vesika: 87.

536 BOA, DH., Kalem-i Mahsusa, D 54-2, G 65.

537 BOA, DH.Kalem-i Mahsusa, D 50-1, Vesika:79.

538 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983, s. 243; Salim Koca, *Mustafa Kemal Paşanın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayini, 6 Mayıs 1919*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1984, s. 73.

539 BOA, D.H.Emniyet-i Umumiyye Asayiş, D 49-1, G 104.

540 BOA, D.H., Kalem-i Mahsusa, D 54-1, Vesika: 12.

541 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S 4, Vesika No: 62.

542 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S 1, Vesika No: 15.

543 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, S 1, Vesika No: 16.

9. Ordu Kıtaat Müfettişliğinden gönderilen telgrafta asayişsizliğin sebep ve faileri anlatılmıştı. 24 Mayıs 1919 tarihli raporda ise; Canik sancağı ve Sivas vilayetinin Amasya ve civarındaki jandarma ve nizamiye kuvvetlerinin asayiş sağlamaya ve devam ettirmeye için hiçbir biçimde yeterli olmamasının halkın huzur ve emniyetini çok kötü etkilediği, Canik ve güneyindeki birliklerin takviye edilmesi gerektiği yazılmıştı. 5 Haziran 1919'da ise Havza'dan Harbiye Nezaretine Trabzon ve yöresi hakkında alınan ilk resmî bilgiler gönderilmişti.⁵⁴⁴ Yazışmalardan Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya çıktığı günlerde Karadeniz'de Pontusçu Rumların ilan edilmemiş bir savaş başlattıklarını tespit ettiği görülmektedir. Barış görüşmeleri öncesinde dışarıdan destekli bu çeteler, Osmanlı Devleti'ni güç duruma düşürmüştü. Rum çetelerine karşı harekete geçen Hamdi Bey olayı, İtilaf Devletlerince İttihatçı teşkilatlanmanın su yüzüne çıkması anlamına gelecekti. Hükûmet üzerindeki baskı had safhaya çıkacaktı. Samsun bölgesindeki asayişsizlik konusu, Mustafa Kemal Paşa'nın tayin edilmesinde harici bir sebepti.

3.3. Müfettişlik Görevinin İhdası ve Mustafa Kemal Paşa'nın Tayini

Osmanlı ordusunda ilk müfettişlik uygulaması, Mahmut Şevket Paşa'nın İstanbul'da Hareket Ordusu ile mülki ve askerî otoriteyi ele alması ile olmuştur. Ayrıca Teşkilât-ı Askeriye Nizamnamesi ile çeşitli askerî ve idari birimler ortaya çıkmıştı. 1911 yılından itibaren 1, 2, 3, 4. Ordu Müfettişlikleri kurulmuş, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile müfettişlik uygulamalarına son verilmişti.⁵⁴⁵

Mütareke Dönemi'nde 11 Aralık 1918'de, asayişin sağlanması amacıyla Meclis-i Vükela kararıyla Osmanlı Devleti 10 mülki taksimata ayrılmıştı. Bu taksimatın başına ise birer Mülkiye Müfettişi tayin edilmişti. Bu müfettişler, askerî yetkililerle uyum içinde çalışacaklardı. Ancak asayiş sağlama konusunda yeterli olamayınca Mülkiye Müfettişleri yerine ordu müfettişleri atandı. İç güvenliği sağlayacaklar, silah ve cephaneyi toplatacaklardı. Bölgedeki vilayet ve mutasarrıflıklara talimat verilmesi, diğer müfettişliklerle koordineli çalışılması gibi askerî ve mülki yetkilerle donatılmışlardı.⁵⁴⁶ Bu sebeple üç Ordu Müfettişliği kurulmuştu. Merkezi İstanbul olan I. Ordu Müfettişliğinin başına Fevzi Çakmak,⁵⁴⁷ Merkezi Konya olan II. Orduya dönüştürülen Yıl-

544 Cemalettin Taşkıran vd., **Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Ankara 1999, Belge: 31.

545 Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılması**, Ankara 2001, s. 102-103.

546 Türkmen, **age.**, s. 107.

547 Yılmaz Kızıltan, **Mareşal Fevzi Çakmak, Kurtuluş Savaşına Yön Verenler**, GÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Ankara 1994, s. 44; Hayrullah Gök, **Mareşal Fevzi Çakmak'ın Faaliyetleri (1876-1950)**, Genelkurmay ATASE

dırım Kıtaatı Müfettişliğine Cemal Paşa, 9. Ordu Müfettişliğine ise Mustafa Kemal Paşa atanmıştı. Osmanlı Genel Kurmayı, müfettişlikleri ihdas ederek İngilizlerle yaptığı anlaşmanın gereğini yerine getirmiş oluyordu. İngilizlerin asayişin sağlanması yönündeki baskılarına çare olarak düşünülmüş Müfettişlikler, I. Dünya Savaşı'ndan itibaren dağınık halde bulunan silah ve cephaneyi depolarda toplayarak, bölgelerindeki asayişi sağlamakla yükümlüydüler.⁵⁴⁸ Nitekim 8 Mayıs 1919 tarihli Harbiye Nezaretinin telgrafında da bahsi geçen husus açıkça ifade edilmektedir.⁵⁴⁹ Ordu Müfettişliklerinin kurulması, İstanbul'da toplanmış üst rütbeli ve yetenekli komutanların tekrar aktif görevlere atanabilmelerine de imkân sağlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın atandığı 9. Ordu Müfettişliğine (III. Ordu) bağlı olan 3. Kolordu Komutanlığına Miralay Refet Bey, 15. Kolordu Komutanlığına Mirliva Kâzım Karabekir Paşa atanmıştı. 9. Ordu Müfettişliği bu haliyle personel bakımından müfettişlikler içerisinde en fazla sayıda olanıydı. Bunun sebebi Kâzım Karabekir Paşa'nın 15. Kolorduyu Mütareke hükümlerinin dışında tutarak Kolordunun silah ve cephanesini teslim etmemesiydi.

Mustafa Kemal'in resmî sicilinde bu görev, 3. Ordu Müfettişliği ve tayin tarihi de 2 Mayıs 1919 olarak gösterilmiştir. Kendisine verilen talimatnamede ise "9. Ordu-yı Hümayun Kıtaatı Müfettişliği" kaydı vardır.⁵⁵⁰ Mustafa Kemal Paşa'ya verilen görev, sadece onun Anadolu'ya geçişini sağlamak için ihdas edilmiş özel bir görev değildi. Müfettişlik görevi, Mustafa Kemal Paşa'ya Anadolu'ya geçiş için önemli bir fırsat yaratmıştı. 9. Ordu Müfettişliğine atacak kimsenin muktedir ve kuvvetli bir komutan olması gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı ordusunda askerî ve siyasi anlamda temayüz etmiş

Yay., Ankara 1997.

548 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, İstanbul 1965, s. 193-197.

549 **Harp Vesikaları Dergisi**, S 1, Vesika No: 18.

550 Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1987, s. 15, 10 no'lu dipnottan alıntı; Yılmaz Öztuna, "Osmanlı Generali Olarak Atatürk", **Türkiye**, 4 Haziran 1991. Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu müfettişliğine tayini hakkında daha geniş bilgi için bk. Gotthard Jaeschke, Mustafa Kemals Sendung nach Anatolien, No:1, Geschichte des İslamischen Orients, Tübingen 1949; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, İstanbul 1981, s. 91-110; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, İstanbul 1965, s. 186-194; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C 1, İstanbul 1981, s. 397-419; Tahsin Ünal, "Milli Mücadele Başlarında Mustafa Kemal", **TK.**, s. 73; Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul 1983, s. 276-296; D. A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", **World Politics**, XI, 1959, s. 537-538; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C 1, Ankara 1973, s. 81-89; Salim Koca, "Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliğine Tayininde Vahideddin'in Rolü", **Milli Kültür**, S 50, s. 1-5; Salim Koca, Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine Tayininde Damad Ferid Paşa'nın Rolü Var mıydı?", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S 41, 1990, s. 3-9; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Cilt I-III, Ankara 1984; Ali Fuat Cebeşoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbinin Esasları**, İstanbul 1972.

bir Osmanlı Paşa'sıydı. Sultan Vahdettin ile velihtlığı döneminde tanışmıştı. Fahrî yaverliğini yürütmüş ve Sultan Vahdettin'in Mustafa Kemal Paşa'ya güven duymasını sağlamıştı. Jaeschke, Mustafa Kemal Paşa'nın bu göreve tayininde *Padişahın Mustafa Kemal Paşa'ya olan büyük itimadını görmezlikten gelmemek gerekir*⁵⁵¹ derken, Tevfik Bıyıklıoğlu da *aksi takdirde bu tayini tasvip etmeyeceği muhakkaktır*⁵⁵² diyerek bu görüşü teyit etmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, eski bir İttihatçı olmasına rağmen İstanbul'da gösterdiği faaliyetler esnasında İngilizler ve Osmanlı hükûmeti onun İttihatçı olmadığına inanmıştı. Öyle ki Mütareke Dönemi'nde sürekli değişen kabinelerde nazırlık alanlar, kendisini Talat ve Enver Paşa'nın ve umumiyetle İttihat ve Terakkinin muhalifi olarak görüyorlardı.⁵⁵³ Ülke meseleleriyle ilgili hassasiyeti, milliyetperver oluşu, ileri görüşlülüğü ve karizmasından kaynaklanan üstün özellikleri vardı. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişi diğer bir deyişle Samsun'a çıkışı başlangıçta mevcut hükûmete karşı bir tavır değil bilakis İstanbul hükûmeti'nin zorunlu gördüğü ve desteklediği askerî ve idari bir görevdir. Olayların seyri ve bizzat Mustafa Kemal'in anlattıkları, İstanbul hükûmeti ile Mustafa Kemal'in bu görevden aynı şeyi hedeflemediklerini ortaya çıkarmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine tayini, Ali Fuat Paşa'dan başlayıp, zamanın Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Sadrazam Damat Ferit Paşa ve Sultan Vahdettin'e kadar uzanan bir tavsiye zinciri sonunda gerçekleşmişti.⁵⁵⁴ Ali Fuat Paşa, aralık ayı başında hem tedavi olmak hem de Anadolu'nun durumunu görüşmek üzere yanında bir askerî müfreze ile 20 Aralık 1918'de İstanbul'a gelmişti. İstanbul'da babası İsmail Fazıl Paşa'ya, Anadolu'daki fakirlik, yorgunluk, atalet, beceriksizlik ve fırkacılığı (İttihatçı-İtilafçı) anlatmıştı fakat yine de ümitsiz değildi. Bu durumdan kurtulacak ruh ve azim millette vardı.⁵⁵⁵ İstanbul'da yabancıların nüfuzu giderek artıyordu. Gayrimüslimler şımarmıştı. İtilaf Devletleri donanması, İstanbul halkının maneviyatını sarsmıştı. Fransız Generali Franchet d'Esperey'in, Beyoğlu'nda kahraman edasıyla caddelerde gezmesi, bir askere yakışmayacak hareketlerde bulunması gayrimüslimlerin de davranışlarını etkiliyordu. Tevfik Paşa

551 Gothard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1971, s. 96.

552 Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, İstanbul 1981, s. 100.

553 Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, s. 120.

554 Gotthard Jaeschke, **Mustafa Kemals Sendurg nach Anatolien**, No:1, Geschichte des Islamischen Orients, Tübingen, 1949; Gotthard Jaeschke, **Auftrag und Öllmacht Mustafa Kemals vom 5 Mai 1919**, No:62; Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1969; Bietraege zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabha engigkeit, Die Welt des Islams, No:1, 1957; **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1991, s. 96-118.; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959, s. 91-110; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, İstanbul 1973, s. 210-216.

555 Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 2000, s. 47.

Hükûmeti duruma hâkim olamıyordu. Ferit Paşa sevmedikleri ya da çekindiklerine İttihatçı damgası vuruyordu.⁵⁵⁶ İsmail Fazıl Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile Mehmet Ali Bey'i [Gerede] evinde tanıştırmıştı.⁵⁵⁷ Bu ilişki Hürriyet ve İtilafçılarla Mustafa Kemal Paşa'nın iyi ilişkiler kurmasını sağlayacaktı. Ali Fuat Paşa bu görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa ile ilgili olarak; Mektebi Harbiye'de sınıf arkadaşı olduklarını, harbin en kötü günlerini birlikte geçirdiklerini, ona vazife verilmesinin memleketin lehine olduğunu söylüyordu. Enver Paşa ile münasebeti de Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçı olmadığına delildi. Mehmet Ali Bey, yardımcı olacağını söylemişti.⁵⁵⁸

Tevfik Paşa'nın istifasından sonra 4 Mart 1919'da Damat Ferit Paşa kabinesi kurulmuştu. Dâhiliye Nezaretine önce Cemal Bey'i getirmiş anlaşamadıkları için bir ay sonra Mehmet Ali Bey 7 Nisan 1919'da bu makama getirilmişti. Mustafa Kemal Paşa, kendisinin Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ile tanışmasının Avni Paşa vasıtasıyla olduğunu belirtmişti.⁵⁵⁹

Bu sırada Rum ve Ermeni çetelerinin faaliyetleri dayanılmaz hâle gelmişti. İngilizler, bölgede asayiş sağlanmazsa buraları işgal edeceğini beyan ediyordu. Bu ortamda Mehmet Ali Paşa, raporları da teyit ederek Sadrazam Damat Ferit ile görüşmesinde Mustafa Kemal Paşa'yı önerebilme imkânı bulmuştu. Sadrazam ismi duyunca biraz duraklamış, Mustafa Kemal Paşa'yı görmek istemişti.⁵⁶⁰ Mehmet Ali Bey, Sadrazamı bu hususta ikna etmeyi başarmış, Cercle d'Orient'te Cevat Paşa'nın da katılacağı öğle yemeğine davet etmişti. Mehmet Ali Bey, burada yemek yemeyi ve oyun oynamayı âdet edinmiş olan Damat Ferit Paşa'ya en keyifli anında kararnameyi imzalatmıştı. Sadrazamın imzasını gören nazırlar da itiraz etmemişler ya da bu cesareti gösterememişlerdi. Bu görev hem askerî hem mülki yetkiler içermekteydi. Talimatname kabinede görüşülürken Mehmet Ali Bey, yine inisiyatif alarak müdahale etmişti.⁵⁶¹ Mustafa Kemal Paşa bu görevin Genelkurmayda bulunan, amacını bilen kimseler tarafından düşünüldüğünü, yetki konusunu ve talimatı kendisinin yazdığını söylemektedir. Hatta Şakir Paşa, talimatnamayı okuduktan sonra imzalamaya çekinmişti. Anlaşılır, anlaşılmaz biçimde mührünü basmıştı.⁵⁶² Mustafa Kemal Paşa'nın, Samsun'la ilgili raporları Şakir Paşa'dan aldığı tarih 25 Nisan 1919, Damat Ferit Paşa'yla Cercle d'Orient'te karşılaştığı tarih 27 Nisan 1919 ve Padişah onayı ise 30 Nisan 1919'da

556 Cebesoy, *age.*, s. 49.

557 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım*, C 1, İstanbul [t.y.], s. 229-230.

558 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 51-52, 79.

559 Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım*, İstanbul 1994.

560 Cebesoy, *age.*, s. 80.

561 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 81-82.

562 *Nutuk*, C 1, s. 15.

çıkmıştır.⁵⁶³ Mustafa Kemal Paşa ile Damat Ferit Paşa muhtemelen üç defa görüşmüş ve sonuncu görüşme muhtemelen 14 Mayıs'ta olmuştur. Bu toplantı tarihi Cevat Çobanlı Paşa'nın Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olduğu tarih olup, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki yetki ve görevleri de değerlendirilmişti.⁵⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine tayin edildiğini duyan İngilizler durumdan rahatsız olmuşlardı. Sadrazam kendini ve durumu kurtarmak için 19 Mayıs 1919'da kurduğu ikinci kabineye Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ve Harbiye Nazırı Müşir Şakir Paşa'yı almamıştı.⁵⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa ile I. Dünya Savaşı yıllarından tanışan Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın damadı Avni Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı Samsun'a götürecek Bandırma Vapurunun hazırlanmasında ilgili işlemlerin hızlandırılmasında yardımcı olmuştu.⁵⁶⁶

Söz konusu devlet erkânı, Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevi ile ilgili işlemleri hızla tamamlamışlar, 15 günde Samsun'a uğurlamışlardı. Bazıları şahsi kaygılarını, bazıları da millî menfaatlerini gözetererek bu tayine yardımcı olmuşlardır. Paşa'nın bu göreve getirilmesinden sonra İngiliz Karadeniz Ordusu Kumandanı General Milne, Harbiye Nezaretine bu subayların ne gibi görevler yapacaklarını ve düşünülen düzenlemenin mahiyetinin neden ibaret olduğunu sormuştu.⁵⁶⁷ Milne'nin 6 Haziran 1919 tarihli yazısında ise Mustafa Kemal Paşa ile maiyetinin derhâl İstanbul'a dönmeleri istenmişti.⁵⁶⁸

Karakol Cemiyetinden Avukat Refik İsmail Bey, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'nın ittihatçı olmadığına ikna ederek 9. Ordu Müfettişliğine atanmasına yardım etmişti. Refik İsmail Bey'e göre Enver Paşa ile olan münasebetleri onun ittihatçı olamayacağına delildi.⁵⁶⁹ Mustafa Kemal Paşa daha sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa'dan Samsun ve havalisindeki olayların araştırılması için görev teklifi alınca, Genelkurmay Başkanlığı Dairesine gitmiş ve durumu Kâzım Paşa'ya aktarmıştı. *Mademki onlar teklif ettiler, fırsattan mümkün olduğu kadar istifade etmeliyiz* demişti.⁵⁷⁰ Mustafa

563 Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, s. 27.

564 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C II, İstanbul 1975, s. 408; Osman Akandere, "Mustafa Kemal'in IX.Ordu Kıtaatı Müfettişliğine Tayini ve Bu Görevle İlgili Olarak Kendisine Verilen Talimatnamenin Mahiyeti", **Ata**, S 1, Y 1991, s. 127.

565 Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s. 83.

566 Murat Bardakçı, **Şahbaba, Osmanoğullarının Son Hükümdarı VI. Mehmet Vahidettin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları**, Pan Yay., İstanbul 1998, s. 128.

567 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 1, Belge No:15; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 41.

568 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 1, Belge No:17.

569 Kandemir, **Rauf Orbay**, s. 35.

570 Atay, **19 Mayıs**, s. 19.

Kemal Paşa, müfettişlik yetki ve sorumluluklarını ihtiva eden 6 Mayıs 1919 tarihli talimatnameyi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa raporlu olduğu için İkinci Başkan Diyarbakırlı Kazım İnanç Paşa'ya hazırlattırılmıştı.⁵⁷¹ Kazım Paşa'dan, onların arzularını bir araya toplamasını fakat Anadolu'nun her tarafına emir verme yetkisini sağlamasını istiyordu. Samsun'dan başlamak üzere bütün Şark vilayetlerinde bulunan kuvvetlerin kumandanlığını talep ediyordu. Bu kuvvetlerin bulunduğu vilayetler ve valilerine doğrudan doğruya emir vermek istiyordu. Bu mıntıka ile herhangi bir temasta bulunan askerî ve idari makamlara yazı yazabilecekti. Kazım Paşa kendisine "Bir şey mi yapacaksınız?" diye sormaktan kendini alamayacak, Mustafa Kemal ise bu kararlar çıksa da çıkmasa da bir şey yapacağını ifade edecektir.⁵⁷²

Kazım Paşa, talimatnameyi Şakir Paşa'ya imzaya götürdüğünde o gün hasta olan Şakir Paşa metni Kazım Paşa'ya okutmuş, yetkinin genişliği karşısında hayretini gizleyememişti. Şakir Paşa, imzaya lüzum yoktur, yalnız mühürlersin demişti.⁵⁷³ Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya verilen yetkinin genişliğinden tereddüde düşmüş fakat görüşülüp onaylamadan alıp ilgili makamlara tebliğ etmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın bir an önce Samsun'a hareketini hazırlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa o zamanki duygularını şöyle dile getirmişti; ...*Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamış ki kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Nezaretten çıkarken, heyecanımdan dudaklarımı ısırığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önünde geniş bir âlem, kanatlarını çırparak uçuşa hazırlanan bir kuş gibi idim.*⁵⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan ayrılmadan önce Fevzi [Çakmak] ile Cevat [Çobanlı] Paşaların da destek ve yardımını sağlamıştı. Öyle ki Fevzi Paşa, Harbiye Nazırı iken Millî Mücadele'nin İstanbul'daki gizli yöneticisiydi. Yunan birliklerine karşı mukavemet emri verince Birinci Ordu Birlikleri Müfettişliğine kaydırılmıştı. Yerine ise Cevat Paşa getirilmişti.⁵⁷⁵ Cevat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yla ilişkisi ortaya çıkınca görevinden alınmış ve 16 Mart 1920'de İstanbul'un fiilen işgali sırasında tutuklanarak Malta'ya sürülmüştü. Fevzi Paşa, Harbiye Nazırlığı yaparken (3 Şubat 1920-5 Nisan 1920) Anadolu'ya silah sevk etme işini büyük bir gizlilik ile yapmıştı. İstanbul'un işgalinden sonra ise Anadolu Hareketine katılmıştı.

571 **Cumhuriyet**, 17 Mayıs 1933.

572 Atay, **19 Mayıs**, s. 20.

573 Atay, **19 Mayıs**, s. 20 vd.; Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Ankara 2000, s. 14; **Cumhuriyet 17 Mayıs 1933**; Jaeschke, **Mustafa Kemals Sendung nach Anatolien**, s. 23 vd.

574 Atay, **19 Mayıs**, s. 22.

575 **Takvim-i Vekayi**, No: 3549; **İleri**, 15 Mayıs 1919; **Alemdar**, 15 Mayıs 1919.

3.4. Sultan Vahdettin'in Etkisi

4 Temmuz 1918'te Osmanlı İmparatorluğu'nun tahtında VI. Mehmet (Vahdettin) vardı. Mondros Mütarekesi'ne kadar kararlı icraatta bulundu. Selefî Sultan Reşat'ın zayıf karakteri sebebiyle zayıflamış devlet otoritesini kuvvetlendirmeye çalıştı. Bununla birlikte İngilizlere dayanmak ve güvenmek gibi bir düşünceye kapıldı.⁵⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa, daha velaht iken, 15 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya'ya yaptığı seyahatte VI. Mehmet Vahdettin'e refakat etmişti. Vahdettin, Çanakkale Muharebelerindeki başarısından dolayı Mustafa Kemal Paşa'yı takdir etmekteydi. Bu seyahatte ise daha yakından tanıma imkânı olmuştu.⁵⁷⁷

Mustafa Kemal Paşa, Karlsbad'dan dönüşünde Vahdettin'in selamlık törenlerine katılmıştı. 16 Ağustos 1918 tarihindeki bu törende Vahdettin, Mustafa Kemal Paşa'yı, iki Alman generaline, *Çok takdir ve emniyet ettiğim bir kumandan* diye tanıtmıştı. Hatta bu güvenin bir nişanesi olarak 22 Eylül 1918'de cephedeyken fahri yaverlik (fahri yaver-i hazret-i şehriyari) tevcih etmişti.⁵⁷⁸ Mustafa Kemal Paşa da bu unvanı, uzun bir süre yazışmalarda bir iftihar vesilesi olarak kullanmıştı.

Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nin ardından 13 Kasım 1918'de cepheden İstanbul'a döndükten sonra Sultan Vahdettin ile görüşmek istemiş, 15 Kasım 1918'de huzura kabul edilmişti. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, *Bilirim ki ordunun zabıtları ve kumandanları sizi severler. Bana teminat verebilir misin ki ondan bana bir fenalık gelmeyecektir* gibi endişesini belirttiikten sonra, ona güvenin bir belirtisi olarak, *Siz akıllı bir kumandansınız. Tecrübesiz arkadaşlarınızı tenvir edeceğinize eminim*⁵⁷⁹ demişti. Sultan Vahdettin, Mustafa Kemal Paşa vasıtasıyla orduyu elinde tutmak istiyordu.

Bu süreçte yaşanan hiçbir olay Sultan Vahdettin'in Mustafa Kemal Paşa'ya olan büyük güvenini sarsamamıştı. Mustafa Kemal Paşa, fikren kendisine yakın gördüğü Ahmet İzzet Paşa ile birlikte iktidara gelebilmek için politik faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu faaliyetler sırasında İttihat ve Terakki Dâhiliye Nazırlarından İsmail Canbulat'ın evinde toplandıkları ve hükûmet aleyhinde kararlar aldıkları ihbar edildiğinde bile Vahdettin, Sadrazam Tev-

576 Atay, *Çankaya*, s. 104.

Gotthard Jaeschke, *Büyük İnkılapçı ve Diplomat Atatürk*, s. 97; Gotthard Jaeschke, *Auftrag und Vollmacht Mustafa Kemals vom, 6 Mai 1919*, s.265.

Hakimiyet-i Milliye, 12 Nisan 1926.

Takvim-i Vekayi, 5 Mayıs 1335, 1919, No.3540.

TBMM Tutanak Dergisi, C 1, 1.Celse, s. 9. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili...*, s. 1.

577 Atay, *Çankaya*, s. 104.

578 Gotthard Jaeschke, *Büyük İnkılapçı ve Diplomat Atatürk*, s. 97; Gotthard Jaeschke, *Auftrag und Vollmacht Mustafa Kemals vom 6 Mai 1919*, s. 265.

579 *Hakimiyet-i Milliye*, 12 Nisan 1926.

fık Paşa'ya, Mustafa Kemal'e duyduğu büyük güvenin tesiriyle buna inanmadığını söylemişti.⁵⁸⁰ Mustafa Kemal'e duyduğu güvenin göstergesi olarak onu kızı Sabiha Sultan ile evlendirmek isteyen Sultan'ın bu isteği gerçekleşmese de⁵⁸¹ yine aralarındaki güveni göstermesi bakımından önemlidir. Bu güvenin tesiri ile Sultan, Samsun'a bir Müfettiş gönderileceğini öğrenince, *Yaverânımdan, Erkânı Harp Mirlivası Mustafa Kemal Paşa'yı da namzetler meyânında nazarı itibara alınız* diyerek zamanın hükûmetini ikaz etmiştir.⁵⁸²

30 Nisan 1919 tarihinde imzalanan tayin ile ilgili irade-i seniyye, 5 Mayıs 1919'da gösterişsiz bir şekilde Resmi Gazete'de, bir gün sonra da İstanbul gazetelerinde yayımlanmıştı. Tayin emri; *Mülga Yıldırım Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Dokuzuncu Ordu Kitaatı Müfettişliğine tayin edilmiştir*⁵⁸³ şeklindeydi. Mustafa Kemal Paşa bu tayini, *Din ve millete hizmet için en büyük bir mazhariyet-i ilahîye addeyledim*⁵⁸⁴ demiştir. 6 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek Kararname Vükela Meclisinde görüşülüp karara bağlanmıştı. Sultan Vahidettin'e son veda ziyaretini ise 16 Mayıs 1919 tarihinde Yıldız Sarayı'nın Mabeyn Dairesi'nin daha ilerisinde yer alan kütüphanede yapmıştı.⁵⁸⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkabilmesi için tek engel İngiliz vizesiydi. O dönemde Mustafa Kemal Paşa, İngiliz vizesini Sultan Vahidettin'in güveni ile almayı başarmıştı. O dönemde vize işleriyle ilgilenen John Godolphin Bennett bu durumu şöyle aktarmaktadır:

*...Padişah Müttefik Yüksek komiserleriyle Türk ordusunda harp haline son vermek amacıyla Mustafa Kemal Paşa ile maiyetinin gönderilmesi hususunda anlaşmaya vardı. Bir Türk kurmay subayı çalışma odama geldi ve Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için vize rica etti. Listeye bakınca 35 faal kurmay general ile bir albayı fark ettim. Vize vermek istemedim ve talimat rica ettim. İngiliz karargâhında görevli kurmay subayına, listenin bende sulh değil, daha ziyade harp yapacak bir heyet tesiri bıraktığını söyledim. İngiliz Yüksek Komiserliğine soruldu. Tahminen bir saat sonra vizelerin yapılması için talimat aldığım da bana: 'Mustafa Kemal Paşa padişahın tam güvenine sahiptir'*⁵⁸⁶

580 Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Haz. Cemal Kutay, İstanbul 1981, s. 263.

581 Enver Behnan Şapolyo, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**, Ankara 1958, s. 273.

582 Salim Koca, "Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliğine Tayininde Vahideddin'in Rolü Var mıydı?", **Millî Kültür**, S 50, 1985, s. 3.

583 **Takvim-i Vekayi**, 5 Mayıs 1335, 1919, No.3540.

584 **TBMM Tutanak Dergisi**, C 1, 1.Celse, s. 9.

585 Haluk Şehsuvaroğlu, "Tarihi Odalar", **Cumhuriyet**, 9 Ekim 1963.

586 John Godolphin Bennet, **Witness**, London 1974, s. 14; Gotthard Jaeschke, "Mustafa Kemal'i Alıp Götürmek İsteyeneler", **Bellekten**, C XXXII, 1966, s. 501.

Bennet'in bahsettikleri doğru olmakla birlikte düzeltilmesi gereken kısım, Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyetinde muhtelif rütbelerde 23 kişinin bulunduğu ve tek generalin Paşa'nın kendisi olduğudur. Paşa, vize işlemlerinden sonra İstanbul'dan ayrılırken Bekir Ağa Bölüğünü, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye-yi, Babialı'yi, Sultan Vahdettin'i ve annesini ziyaret etmişti.⁵⁸⁷

3.5. Samsun'a Çıkış, İlk İzlenim ve Faaliyetler

Mustafa Kemal Paşa, 16 Mayıs 1919'da Galata rıhtımından Samsun'a hareket etmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı. Vapur bir süre sonra Kız Kulesi'nde durdurulmuştu. Mustafa Kemal Paşa bu kontrol için; *Ne ahmaklık! Eslaha ile mühimmat arıyorlar. Biz ise kafamızla imanımızı götürüyoruz. Bunlar bir milletin İstiklal aşkını ve mücadele azmini takdir edemezler. Bütün güvendikleri maddi kuvvettir*⁵⁸⁸ diyordu. Bandırma Vapuru takip edilmiş, Mustafa Kemal Paşa Samsun'a ulaşmasından kısa süre sonra İngiliz savaş gemisi Samsun Limanı'na gelerek demirlemişti. Vapur batırılmak için takip edilmiş ya da Mustafa Kemal Paşa gemiden alınarak İstanbul'a götürülmek istenmişti.⁵⁸⁹ Mustafa Kemal Paşa, beraberinde götürdüğü Erkân-ı Harbiyesini, o zaman Genelkurmay İkinci Başkanı Diyarbakırlı Kazım İnanç Paşa ile anlaşarak bizzat kendisi teşkil etmişti.⁵⁹⁰

587 Sadi Borak, **Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları**, İstanbul 1988, s. 214; Yunus Nadi Abalıoğlu, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1978; Ali Fethi Okyar, **Fethi Okyar'ın Anıları, (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye)**, Yay. Haz. Osman Okyar-Mehmet Seyitdaniloğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997, s. 23.

588 “Muzaffer Kılıç'ın Açıklaması”, **Zafer**, 19 Mayıs 1960; Yusuf Hikmet Bayur, **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I. Doğuşundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Ankara 1990, s. 304.

589 İsmail Hakkı Okday, **Yanya'dan Ankara'ya**, İstanbul 1994, s. 438.

590 Murat Bardakçı, **Şahbaba**, s. 590-593. Vapurda şu kişiler bulunuyordu: Mustafa Kemal Paşa (IX. Ordu Müfettişi), Kurmay Albay Manastırlı Kâzım [Dirik] (Müfettişlik Kurmay Başkanı), Dr. Albay İbrahim Tali [Öngören] (Müfettişlik Kurmay Başkanı), Kurmay Yarbay Mehmet Arif Ayıcı (Kurmay Başkan Yardımcısı), Kurmay Binbaşı [Gerede], Topçu Binbaşı Kemal [Doğan] (Müfettişlik Topçu Komutanı), Dr. Binbaşı Refik [Saydam] (Sağlık Başkan Yardımcısı), Yüzbaşı Cevat Abbas [Gürer] (Müfettişlik Başyaveri), Yüzbaşı Mustafa Sabri [Süsoy] (Karargâh Komutanı), Yüzbaşı Ali Şevket [Öndersev] (Müfettişlik Emir Subayı), Yüzbaşı Mümtaz [Tünay] (Kurmay Mülhâkı), Yüzbaşı İsmail Hakkı [Ede] (Kurmay Mülhâkı), Dr. Behçet Feyzioğlu (Askerî Doktor), Üsteğmen Hayati (Kurmay Başkanı Emir Subayı ve Müfettişlik Kalem Subayı), Arif Hikmet Gerçekçi (Hukukçu), Teğmen Muzaffer Kılıç (Müfettişlik İkinci Yaveri), Abdullah Bey (İşe Subayı), Ali Rıza Bey (Adli Müşavir), Rahmi Efendi (Tabur Hesap Memuru), Ahmet Nuri (Tabur Hesap Memuru), Birinci Sınıf Katip Faik [Aybars] (Şifre Katibi), Tahir Efendi (Zabit Vekili), Dördüncü Sınıf Katip Memduh [Atasev] (Şifre Katibi Yardımcısı). Vapurda ayrıca 25'er, 1 binek otomobil ve 3 binek atı bulunmaktadır. Vapurda Mustafa Kemal Paşanın Karagâhından Olmayan Refet Bey de vardır. O da İngiliz vizesi alarak Sivas'ta atandığı III. Kolordunun başına geçmek üzere Samsun'a aynı gemiyle geçmişti. Emel Akal, **Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul 2002, s. 155-156. Daha sonra Amasya'ya gelip Mustafa Kemal Paşa'ya katılanlar ise Hüseyin Rauf [Orbay], İbrahim Süreyya [Yiğit],

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a geldikten sonra, 22 Mayıs 1919'da hazırladığı raporda özetle; *Samsun bölgesi Rumları siyasi emellerinden vazgeçerlerse asayiş kendiliğinden düzelir, Türklüğün yabancı mandasına ve kontrolüne tahammülü yoktur, Yunanlıların İzmir'de hakları yoktur, Millet, milli hâkimiyet esasını ve Türk milliyetçiliğini kabul etmiştir, bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır*⁵⁹¹ demişti. Bu rapor, her şeyden önce 19 Mayıs ruhunun dayandığı temel ilkeleri tespit etmesi bakımından önemlidir. Raporunda, Rum azınlığının faaliyetlerine ve Yunanlıların İzmir'i işgaline açıkça karşı çıkmıştı. Ayrıca Türklerin yabancı mandasına tahammülünün olmadığı ilan edilerek Millî Mücadele fikrinin temelleri Türk milliyetçiliği fikrine dayandırılmıştı. Esasen bu rapor, Millî Mücadele'nin özünü temsil ediyordu.

19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa, oradan 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geçmiş, 28 Mayıs 1919'da da Havza Genelgesi'ni yayımlamıştı. Her yerde millî heyecan ve gösterilerin yapılmasını istemesi, yapılan miting ve gösterilerin millî heyecanlara neden olması, İngilizlerin Mustafa Kemal Paşa'ya karşı duydukları endişe ve kuşkuyla daha da artırmıştı. Bunun üzerine 6 Haziran 1919'da General Milne imzasıyla Harbiye Nezaretine verilen notada, *Mustafa Kemal Paşa ile maiyeti erkânının vilâyetlerde isbat-ı vücut etmelerinin arzu olunmadığını* belirterek Mustafa Kemal Paşa ile beraberindekilerin derhal İstanbul'a dönmelerinin sağlanması istenmişti. Bu doğrultuda, Harbiye Nezaretine baskılara başlanmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın tekrar İstanbul'a dönmesi istenmişti. İtilaf Kuvvetlerinin baskıları sonucunda dönemin Harbiye Nazırı Şakir Paşa, 8 Haziran 1919 tarihinde, 9. Ordu Müfettişliği'ne; *Maiyeti âlilerindeki istimbotlardan biri ile buraya teşri-finiz rica olunur* diyerek telgraf çekmişti. Mustafa Kemal Paşa, zaman kazanmak adına kömür ve benzinlerinin olmadığını, bunların tedarik edilmesini rica ettiğini ve niçin geri çağrıldığının sebebini öğrenmek istemişti. Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağrılma sebebini sormasına Harbiye Nazırı 15 Haziran 1919'da cevap olarak, İstanbul'a çağrılmanız İstanbul hükûmetinin kararıdır, demişti. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırı'nın verdiği bu cevabı inandırıcı bulmamış ve Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'ya müracaat etmişti. Cevat Paşa da kendisine cevap olarak; *9. Ordu Müfettişi olarak atandığınız bölgedeki faaliyetlerinizi İngilizler hoş karşılamadığı için İstanbul'a çağrılmaktasınız* demişti. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri dön çağrısına uymaması ve Amasya Genelgesi'ni yayımlaması üzerine, Dâhiliye Nezareti, 23 Haziran 1919 günü, Diyarbakır, Ankara, Erzurum, Sivas, Trabzon, Van, Kastamonu,

Yüzbaşı Osman Nuri, Asteğmen Recep Zühtü, Teğmen Afganlı Abdurrahman. Fethi Tevetoğlu, **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, s. 16.

591 Tefik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, s. 30; Mustafa Keskin, "Mustafa Kemal'in IX. Ordu Müfettişliğine Atanmasıyla Bu Görevinden Azledilmesi Arasında, İstanbul Hükûmetiyle Yaptığı Yazışmalar", **Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2002**, Yay. Haz. Hale Şivgin-Semih Yalçın, Ankara 2003, s. 57.

Bitlis, Elazığ vilayetleriyle Erzincan ve Canik Mutasarrıflıklarına (valiliklerine) telgraf çekerek, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden azledildiği bildirilip kendisi ile irtibat kurulmaması istenmişti. Amasya'dan hareket edip önce Erzurum'a ardından Sivas'a geçen Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelince görevden alınan Erzurum Valisi Münir Bey, Bitlis Valiliğinden ayrılıp İstanbul'a gitmek için Erzurum'da bekleyen Mazhar Müfit Bey ve Kazım Paşa ile bir görüşme yapmak istemişti. Bu görüşmede, millete önder olacakların ne pahasına olursa olsun amaçtan dönmemelerini, son nefeslerine kadar memleket için fedakârlık yapılması gerektiğini söylemişti. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Erzurum'da Kongre hazırlıklarını yaparken, Harbiye Nezareti, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırmişti. 8 Haziran 1919'dan 8 Temmuz 1919'a kadar süren karşılıklı telgrafla oyalama taktiği sona ermişti. İstanbul hükûmeti 8-9 Temmuz 1919 gecesi Mustafa Kemal Paşa'nın görevine resmen son vermişti. Aynı dakikada Mustafa Kemal Paşa askerlik görevinden istifa ettiğini bildirmişti.⁵⁹²

Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifası ile ilgili olarak: *Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emeline kurban etmemek için açılan Millî Mücadele uğrunda milletimle beraber serbest surette çalışmaya resmi sıfatım ve askerî görevlerim artık mani olmaya başladı. Bu mukaddes amaç için milletle beraber sonuna kadar çalışmaya bütün kutsal değerlerim adına söz vermiş olduğum, pek aşığı olduğum askerliğe bu gün veda ve istifa ettim. Bundan sonra memleketim için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millete bir fert olarak hizmet edeceğimi vatanın her köşesine bildiririm*⁵⁹³ demişti. Mustafa Kemal Paşa, askerlikten istifa ettiği 8-9 Temmuz 1919'dan 5 Ağustos 1921'de Başkomutanlık yetkisi verilene kadar mücadelesini sivil bir vatandaş olarak yürütmüş, yeni Türk devletinin kuruluşu için adım adım ilerlemişti.

592 Neslihan Altuncuoğlu-Abdullah Erdoğan, "Arşiv Belgeleri Işığında Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlikten İstifa Süreci", *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 2(1), June 2019, s. 65-66.

593 Altuncuoğlu-Erdoğan, agm., s. 67.

4. GENELGELER

4.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun, Havza ve Amasya'daki Faaliyetleri*

4.1.1. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'daki Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da bulunduğu süre içinde “ordu, millet, lider”⁵⁹⁴ gibi üç önemli kuvvet arasındaki dengeyi kurmaya çaba gösterdi. Bu sıkıntılı süreçte bir taraftan sivil harekâtı yönetirken diğer taraftan da kendisi gibi düşündüğünü bildiği Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Cemal Paşa, Ali Fuat Paşa gibi komutanlarla temas kurarak orduyu kontrolü altına almaya gayret etti.⁵⁹⁵ Özellikle bu aşamada İngiliz istihbaratının yakın gözetiminde olduğunu bildiğinden Samsun'da kaldığı süre içinde güvendiği komutanlarla haberleşerek durum değerlendirmesi yaptı. Gelecekle ilgili atılacak adımları netleştirmeye çalıştı.⁵⁹⁶ Özellikle Erzurum ile yazışmalarının sonunda Samsun'da kalmanın tehlikeli olabileceği hususunda uyarılarda bulunan Karabekir Paşa kendisini Erzurum'a davet etti.⁵⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa bu çabalarıyla Millî Mücadele fikrinin canlanmasını hızlandırdığı gibi, gelecekte yapılacak işlerin hazırlanmasına da zemin oluşturdu. Daha da önemlisi Samsun'da kaldığı süre içinde ordu-millet kaynaşmasının temellerini atmaya çalıştı. Böylesine nazik bir dönemde, Samsun'da bulunmak, orada faaliyetler icra etmek, Mustafa Kemal Paşa için hayli önem arz etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, yöre halkına gerçekleri anlatarak yabancılara karşı bir cephenin oluşturulması gereğini izah ile işe başladı. Bu arada Paşa, Samsun ve civarından gelen köy ve kasaba heyetleriyle görüşerek

* Prof. Dr. Erdal Aydoğan, Atatürk Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi, erdalaydogan@atauni.edu.tr

594 Refik Korkud, **Millî Mücadele Takvimi**, İstanbul 1963, s. 145; Daha geniş bilgi için bk. Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, ATAM Yay., Ankara 2000.

595 Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II, İstanbul 1993, s. 215.

596 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul 1990, s. 49-vd.; Atatürk, **age.**, s. 11.

597 İlhan Gedik, **Millî Mücadele'de XV. Kolordu**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 59.

onlara teşkilatlanmanın kaçınılmaz olduğu hususunda telkinlerde bulunmaktaydı. Mesela, Terme kazası heyetiyle sabaha kadar süren görüşmelerde, Rum çetelerine teslim olunmaması, İslam çeteleriyle iş birliği yapılması, sahillerin kontrolle her türlü silah ve muhacirin iç bölgelere girmelerine engel olunması, kendi bölgelerinde millî mukavemet cepheleri kurulması ve aralarında geçen konuşma ve kararların bir sır gibi saklanması hususunda önemli telkinlerde bulundu.⁵⁹⁸ Yine, Paşa ile görüşmek üzere Samsun'a gelen Havzalılarla bu hususla ilgili görüşmeler yaptı.⁵⁹⁹

Paşa, Samsun'dan İstanbul'a gönderdiği raporlarda çok önemli mesajlar ilettiler. Bunların arasında 22 Mayıs 1919 tarihli olanı dikkate değerdir. Bu rapor, İngiliz siyasi mümessilleri Yüzbaşı Hörst, Zoltisher ve Rehoa ile yaptıkları görüşmelerden mülhem olup, İstanbul üstü kapalı olarak uyarılmaktaydı.

Raporda; asırlardır bağımsız yaşamış Türk milletinin hiçbir yabancıya idaresi altında yaşamaya tahammülü olmadığı, bütün zorluklara karşı milletin tek vücut olup, millî hâkimiyet esasına göre yeniden şaşaalı bir hayat süreceği, Türklük duygusunun hiç kaybolmadığı tam tersine yaşanan zorlukların bu duyguyu kamçılıdığı belirtiliyordu.⁶⁰⁰

Anadolu'nun her tarafında teşkilatlanmaya başlayan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve ordu komutanlarının birlikte yaptıkları çalışmalar Anadolu insanında var olan cesaret ve metaneti daha da kuvvetlendirdi ve geleceğin alt yapısını hazırladı.⁶⁰¹

Bunların yanında Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da yapmak istediği işlerden biri bölgede yeni jandarma birlikleri kurmaya çalışmasıydı.⁶⁰² Çünkü onun için halkın güvenliği her şeyden önemliydi.

4.1.2. 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği Karargâhının Havza'ya Nakli ve Havza'daki İlk Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da altı gün kaldı. Buradaki faaliyetleri, işgalci devletlerin temsilcilerini ziyadesiyle rahatsız etti. Bundan dolayı da yaşanabilecek olumsuzluklara karşı karargâhını Havza'ya nakle karar verdi.

Heyet, 25 Mayıs'ta Samsun'dan ayrıldı. Sıkıntılı bir yolculuktan sonra

598 Nuri Yazıcı, **Canik Sancağında Pontusçu Faaliyetler, 1918-1922**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1985, s. 96.

599 Ali Sancar, **Samsun Tarihi**, Ankara 1966, s. 80.

600 Mithat Sertoğlu, "Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor", **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, S 14, Kasım 1968, s. 8-9.

601 **BOA.**, DH-KMS, 52-1/86. Ayrıca Sivas'ta işgal hadisesine karşı gösterilen duyarlılık için bk. **BOA.**, DH-KMS, 2-1/86.

602 **BOA.**, BEO, 343181; Bu konuda daha geniş bilgi için bk., Erdal Aydoğan, "Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun Bölgesinde Jandarma Birlikleri Oluşturma Faaliyetleri", **19 Mayıs ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu (20-22 Mayıs 1999)**, Samsun 2000, s. 17-23.

güzergâh üzerinde bulunan Kavak ilçesine varıldı. Burada heyeti karşılamaya gelen Kavaklılarla hasbihal ederken, yörenin önde gelen insanlarıyla çok faydalı görüşmeler yaptı. Kavaklılara, Müdafaa-i Hukuk teşkilatının kurulmasını ve kendisiyle devamlı irtibat içinde olunmasını tavsiye etti.⁶⁰³ Mustafa Kemal bu görüşmelerinde lider gibi davranıyor, onlara umut aşılıyordu.⁶⁰⁴

Heyet, 25 Mayıs 1919'da Havza'ya geldi. Heyeti, Kaymakam Fahri Bey, Belediye Başkanı İbrahim Bey ve Havzalılar büyük bir coşkuyla karşıladı.⁶⁰⁵ Daha önce Havza'ya gelen Fransız askerlerinin burada bulunması, Pontusçuların faaliyetlerini artırmasına ortam hazırladığı kadar halk üzerinde de baskı oluşturuyordu. İzmir'in işgali Havza'da da büyük bir üzüntüyle karşılandı ve kurdukları cemiyetlerin öncülüğünde mitingler düzenlendi.⁶⁰⁶ Havza'da oluşan olumsuz havayı kırmak için Mustafa Kemal Paşa, Havza'nın ileri gelenleriyle bir dizi görüşme gerçekleştirdi. Havza'da yaşananlar ve genel durum hakkında bilgilendirilmesini istedi. Havzalılarla yapılan bu görüşmeyi o zamanlar Havza'da Belediye başkanı olan İbrahim Cebecioğlu şöyle nakleder: *Şimdi uçurumun kenarındayız. Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız ve memleketi kurtaracağız. Zaten başka türlü avdet inkânı yoktur, dedi. Ayrılırken sizinle her vakit temas edeceğiz. Havzalılara her gün ve her saat kapımız açıktır. Bu görüşmeden çok memnun kaldığını söylemek suretiyle bizi uğurladı.*⁶⁰⁷

Mustafa Kemal Paşa Havza Belediye Başkanı ile sık sık görüşmelerinden Havza'da İttihat ve Terakki'nin ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin birer şubesinin bulunduğunu öğrendi ve faaliyetleri hakkında bilgi edindi. Mustafa Kemal Paşa bu cemiyetlerin, birlik ve beraberliğin ve işgallere karşı daha etkili olabilmenin ortak adı olacak bir teşkilatın yani Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin bir şubesinin de Havza'da olması gerektiğini Belediye Başkanı'na ilettiler.⁶⁰⁸

Bu talimat üzerine 28 Mayıs'ta Havza'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu.⁶⁰⁹ Havza'da halkla kurduğu başarılı iletişim üzerine burada yapılan faaliyetlerin benzerinin; Samsun, Bafra, Çarşamba, Sinop, Giresun, Ordu, Çorum, Tokat, Sivas, Köprü, Ladik, vs. yerlerde de yapılması için çaba gösterdi.⁶¹⁰

603 Hasan İzzettin Dinamo, **Kutsal İsyân-Milli Kurtuluş Savaşının Gerçek Hikâyesi**, II, İstanbul 1973, s. 346.

604 Selahattin Tansel, **Atatürk ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922)**, Ankara 1965, s. 39.

605 Dinamo, **age.**, s. 348.

606 Dinamo, **age.**, s. 349.

607 İbrahim Cebecioğlu, "Milli Mücadele Hatıraları, Atatürk Havza'da Neler Yaptı?", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C VII, S 66, 19 Mayıs 1944, s. 2-3.

608 Cebecioğlu, **agm.**, s. 3.

609 Cebecioğlu, **agm.**, s. 3-4.

610 *Günün nezaketi ve cemiyetin henüz kuvvet peydah ederek dâhildeki Rum Pontuscula-*

4.1.3. Merzifon'da İşgalcilerin Faaliyetleri ve Alınan Tedbirler

İngilizler, 30 Mart 1919'da Merzifon başta olmak üzere stratejik açıdan önemli gördükleri yerlere Mütarekenin uygulanmasını ve asayişizliği ileri sürerek asker çıkardı. Bu gibi kararlar ve uygulamalar bölgedeki Ermeni ve Rumlar tarafından sevinçle karşılandı.

İngiliz subayı Solter'in kumandası altındaki işgalci birlikler Merzifon yakınlarında Rum ve Ermenilerce törenle karşılandı. Kaymakam Vekili Kadı Mehmet Efendi'nin basiretsizliği üzerine hükûmet binası önündeki Türk bayrağı indirilerek yerine İngiliz bayrağı çekildi. Bunun üzerine Merzifon halkınca İngilizleri protesto etmek için mitingler tertip edildi. Halkın tepkisi üzerine bundan geri adım atıldı. Ancak Merzifon'da tutuklu veya hükümlü ne kadar Rum ve Ermeni varsa hepsi serbest bırakıldı. Bölge insanı olup bitenler karşısında yerel yöneticilerden de umudu kesince gizlice örgütlenerek silahlandı.⁶¹¹

Merzifon'da bunlar yaşanırken Mustafa Kemal Paşa Havza'da bulunuyordu. Bu haberler karşısında Mustafa Kemal Paşa, Müfettişlik Karargâhında Sağlık Başkanı olan Dr. İbrahim Tali Bey'i halkı örgütlemek ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri etrafında birleşmelerini sağlamak amacıyla gizlice görevlendirdi.⁶¹²

Mustafa Kemal Paşa'nın kendileriyle ilgilenmeleri, eşraftan Numan Bey'in anlattıklarına göre Merzifonlulara büyük moral oldu. Bu moral ve güvenle birlikte Mondros Mütarekesi gereğince Anadolu'dan toplatılan silahların İstanbul'a gönderileceği haber alınınca Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle halk bu silahları yağma etti.⁶¹³ Bu silahların bir kısmı halka dağıtıldığı gibi bir kısmı da güvenli bölgelere taşındı. Ayrıca Paşa, işleri yürütmek üzere de ahalinin önemli isimlerini Havza'ya davet ederek, örgütlenmelerini sağlamaya çalıştı.⁶¹⁴

Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak Samsun'a çıktığında Giresunlu Topal Osman Ağa, Giresun'da Belediye Başkanı idi. Rum çetelerine karşı faaliyetleriyle bölgede nam salmış olan Topal Osman ve adamları

rına karşı koyacak bir vaziyette olmadığımız için, kapalı olarak taahhüdü mektuplarla icab eden yerlere yazıldı. Ve ferdası günü telgrafın yazılıp yazılmadığını sordular. Postanenin ilmühaberini ibraz ettiğim zaman çok hiddetlendi ve müteessir oldu. Çocuğum senin düşüncelerini biliyorum. Haklısın, ama zamanın buna müsadese yoktur. Biz bugün ölümle mücadele ediyoruz... diyerek işleri şansa bırakmıyordu Paşa Hazretleri. Bk. Cebecioğlu, agm., s. 4.

611 A. Aziz Taşan, **Dünden Bugüne Merzifon, Ünlü Şair, Bilgin-Devlet Adamları**, İstanbul 1979, s. 42.

612 Mustafa Bakan, **Merzifon ve Havalisinde Yabancı Faaliyetler, 1892-1922**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, TİTE, Ankara 1989, s. 53.

613 Vehbi Cem Aşkun, **Kurtulan Merzifon**, Balıkesir, 1936, s. 45; Bakan, **age.**, s. 54.

614 Aşkun, **age.**, s. 45-46.

Mustafa Kemal Paşa'nın da dikkatini çekti. O günkü şartlarda millî çetelerle irtibat kurmanın ve onları da yönetmenin gerekli ve önemli olduğunu düşünen Mustafa Kemal Paşa, Osman Ağa hakkında gerekli malumatı topladı ve onu daha yakından tanımak istedi. Görüşmenin sağlanması için de Samsun Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetine talimat verdi.

29 Mayıs 1919 günü gerçekleşen görüşmede, Mustafa Kemal Paşa ve Osman Ağa'nın birçok konuda fikir teatisinde buldukları anlaşılmaktadır. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, Topal Osman'a bu vakte kadar yaşanan gelişmeler hakkında bilgi verdikten sonra kendisinden de Giresun ve havasında Rumların faaliyetleri hakkında bilgi aldı.⁶¹⁵ Geç vakitlere varan bu görüşmeler her ikisi için de tatmin edici derecedeydi. Osman Ağa, gerekli talimatları aldı ve sabahleyin Giresun'a gitmek için hareket etti.⁶¹⁶

4.1.4. Havza'da Yapılan Mitingler ve Diğer Faaliyetler

Mustafa Kemal Paşa, işgaller karşısında başarılı olmanın yegâne yolunu, millî mukavemet cephesinin kurulmasında görüyordu.⁶¹⁷ Bu yüzden kamuoyunu bu yönde kazanmak için büyük çaba gösterdi.

İzmir'in işgali, Türk kamuoyunu millî mukavemet cephesi etrafında tutabilmek için sağlam bir araç oldu. Türk basını *Burası bizim hem anamız hem de mezarımızdır*⁶¹⁸ diyerek kamuoyunun dikkatini çekti. Paris Barış Konferansı sırasında işgalci devletlerin ve Damat Ferit Paşa'nın bir Ermeni devletinin kurulmasına dair talihsiz beyanları da büyük yankı uyandırdı. Bu beyanı Diyarbakırlılar *Vilâyât-ı Şârkiye Arnavut babanızdan kalmış mülk-i mevrusunuz değildir ki Ermenilere peşkeş çekiyorsunuz*.⁶¹⁹ diyerek şiddetle protesto etti.

Bu açıdan bakıldığında, Mustafa Kemal'in Havza'da mitingler konusunda yapmış olduğu uyarılar, son derece dikkat çekici ve yerinde bir çıkış oldu. 28 Mayıs'ta komutanlara, valilere ve kaymakamlara gönderdiği telgrafta, memleketin içinde bulunduğu durumu izah ettikten sonra düzenli, planlı olarak, mitinglerin yapılmasını ve millî mukavemet cephesini oluşturmak için yoğun bir gayret içinde olunmasını tavsiye etti.⁶²⁰ Aynı maksatla, 29 Mayıs'ta

615 Erden Menteşoğlu, **Yakın Tarihimizde Osman Ağa ve Giresunlular**, Giresun 1997, s. 80.

616 Menteşoğlu, **age.**, s. 81.

617 Asım Us, **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Devirlerine Ait Hatıralar ve Tetkikler**, İstanbul 1964, s. 49.

618 **İkdam**, 19 Mayıs 1919; **İleri**, 16 Mayıs 1919; **Açıksöz**, 21 Şevval 337.

619 Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadele Esnasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Yapılan Millî Birlik ve Beraberlik Mitingleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-Ayrı Basım-**, C XI, S 32, Ankara 1995, s. 419.

620 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, İstanbul 1991, s. 240.

kolordu komutanlarına gönderdiği dikkat çekici bir başka telgrafta da düşmanın İzmir'i işgalinden sonra, Anadolu'yu adım adım ele geçirebilecekleri hususunda uyarılarda bulundu.⁶²¹

Havza Genelgesi'yle Mustafa Kemal Paşa, İstanbul hükümetine ve İtilaf Devletlerine karşı isyan bayrağını çekmiş ve bunlara karşı askerî ve siyasi müdafaa programını ortaya koymuş oldu. Bu tamimler üzerine Anadolu'nun birçok yerinde mitingler düzenlendi ve protesto telgrafları çekildi. Mondros Mütarekesi'nin tanınmadığı ilan edildi.⁶²²

Havza'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulmasından sonra, Paşa, Havza'nın ileri gelenlerini toplayarak, 30 Mayıs 1919 Cuma günü büyük bir mitingin yapılmasını istedi. Ancak aynı gün yapılan mitingte yaşanan aksilikler yüzünden memnun kalmadı. Bunun üzerine yöre halkı 13 Haziran'da yeni bir mitinge davet edildi.

Havza Genelgesi üzerine, memleketin her tarafında yapılan gösteriler, başta işgalci devletleri sonra da İstanbul hükümetini rahatsız etti. Bunun üzerine de Harbiye Nezareti bu mitinglerin ne manaya geldiğini Mustafa Kemal Paşa'dan sordu. Onun cevabı ise son derece dikkat çekiciydi: *İstanbul'a çekilen telgrafların tamamı sine-i milletten feveran eden teessüratın bir makesi olduğunu arz eylerim.*⁶²³

Bütün ülkede gerçekleştirilen mitinglerin artarak devam etmesinden iyice rahatsız olan İngilizler, İstanbul hükümetine başvurarak bu tür faaliyetlerin yapılmaması için önlemlerin alınmasını istedi.⁶²⁴ Ancak alınan tedbirlerin işe yaramaması üzerine bu sefer de Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a çağırılması gündeme geldi. İngilizler alınan bu gibi tedbirlerin işe yaramadığını görünce pek çok kıymetli vatan evladını Malta'ya sürerek⁶²⁵ millete gözdağı vermeye çalıştı.

Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletleri ve İstanbul ile yaşadığı gerginlikler devam ederken bir taraftan da görev alanında bulunan vilayetler ve mutasarrıflıklarla temas kurdu. Pontusçuların ve Ermenilerin faaliyetlerini sürdürdüğü Giresun, Ordu, Trabzon'da olup bitenleri öğrenmek için idarecilerden gerekli bilgileri istedi.⁶²⁶ Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun hatıralarına göre; *Mustafa Kemal Paşa ile Trabzon halkının tanışması, onun fikir ve kahramanlıkları hakkında etraflıca bilgi edinmeleri, Paşa'nın Havza'da yapmış olduğu*

621 Karabekir, *age.*, s. 51-52.

622 Mehmet Şahingöz, *İzmir, Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Yapılan Protesto ve Mitingler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1986, s. 283.

623 *HTVD*, C II, S 5, Eylül 1953, Vesika No:92.

624 Şahingöz, *age.*, s. 289.

625 Şahingöz, *age.*, s. 290.

626 *HTVD*, C II, S 4, Haziran 1953, Vesika No: 62.

*faaliyetlerin neticesinde oldu.*⁶²⁷

Bu bağlamda yolculuk güzergâhı üzerinde olan Sivas vilayeti ve Erzincan mutasarrıflığıyla da yazışmaları dikkat çekiciydi. Müfettişlik mıntıkası içinde ulaşmadık yer bırakmayan Paşa, Erzincan Müstakil Mutasarrıflığıyla ilk yazışmasını, Samsun'a çıktığı gün, yani 19 Mayıs 1919'da 8 vilayetin mülki amirlerine, 15. ve 20. Kolordu Komutanlıklarına hep birlikte gönderdiği, buldukları bölgelerin asayişini ve olup bitenlerini öğrenmek istediği telgrafla yaptı.⁶²⁸

Erzincan'ın yöneticileri ve Erzincanlılar Padişaha ve Hilafete bağlıydılar. O yüzden Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a rağmen giriştiği faaliyetleri, mıntikanın diğer şehirlerinde olduğu gibi, Erzincan'da da ilk anda şüpheyle karşılandı. O sıralarda Erzincan'da Mutasarrıf olan Mehmet Eşref Bey de başlangıçta tarafsız kalmayı tercih etti. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın samimi çıkışları Eşref Bey'i de Millî Mücadele'ye kazandırdı⁶²⁹ ve Erzincan'dan da gerekli istihbari bilgiler edindi.⁶³⁰

Mustafa Kemal'in Havza'da bulunduğu sıralarda yakından ilgilendiği bir diğer konu da işgalcilere yakın duran bölücü Kürt kulüplerinin çalışmalarıydı. Emperyalist devletlerin Batı Anadolu'da Yunanlardan beklentileri ile doğuda bölücü Kürt gruplarından beklentileri de benzerdi.

Mustafa Kemal Paşa, özellikle "Kürdistan Teali Cemiyetinin çalışmalarıyla ilgilendi."⁶³¹ Anadolu'daki ordu komutanlarıyla yapmış olduğu yazışmaların da ağırlık noktasını bu mesele oluşturmaktaydı.⁶³² Ayrılıkçı, bölücü faaliyetler büyümeden yok edilmeliydi. Bu maksatla Diyarbakır'da konuşlandırılmış olan 13. Kolordu Komutanlığı ile devamlı haberleşerek gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.

Paşa'nın yörenin önde gelen eşrafiyla iyi bir ilişki kurma girişimi ise son derece dikkat çekiciydi. Mesela, 28 Mayıs 1919 tarihli telgrafında yörenin önemli isimlerine hitap ederek, birlik ve beraberlik içinde olunmasını istedi.⁶³³

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da fikir teatisinde bulunduğu kişiler arasında Mondros Mütarekesi'ni imzalamış olan Rauf Bey de vardı. Bu

627 Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Trabzon 1986, s. 49.

628 HTVD, C II, S 4, Haziran 1953, Vesika No:62.

629 Hüseyin Bulut, **Millî Mücadelede Erzincan**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997, s. 111.

630 Bulut, **age.**, s. 112; Kemal Atatürk, **Nutuk - Vesikalar**, Ankara 1991, s. 613.

631 Abdurrahman Arslan, **Samsun'dan Lozan'a Mustafa Kemal ve Kürtler**, 1919-1923, İstanbul 1991, s. 20.

632 Arslan, **age.**, s. 19.

633 **Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler**, IV, Ankara 1996, s. 11.

görüşmeler neticesinde kendisinin de Mustafa Kemal Paşa gibi, Anadolu'ya gitmeye karar verdiği anlaşılan Rauf Bey'in⁶³⁴ bir denizci olması nedeniyle Anadolu'da bir vazife isteme şansı yoktu. Bundan dolayı bütün görevlerinden feragat ederek⁶³⁵ yanındakilerle birlikte önce Bandırma'ya sonra Balıkesir-Uşak üzerinden, Ege Bölgesi'ndeki olup bitenleri öğrenmek için; Uşak, Akhisar, Salihli, Manisa, Ödemiş dolaylarına hareket etti. Rauf Bey, buralarda Millî Mücadele'nin alt yapısını oluşturmak için gerekli çalışmaları yaptıktan sonra da Ankara'daki 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın yanına gitti.

Rauf Bey, bir an evvel Mustafa Kemal Paşa ile buluşmak arzusundaydı. Bunun üzerine 12 Haziran'da Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa, beraberindekilerle Ankara'dan teftiş bahanesiyle gizlice ayrılarak Havza'ya doğru yola çıktı. Bu sırada birtakım sebepler yüzünden Havza'yı terk etmek zorunda kalan Mustafa Kemal Paşa da Amasya'ya gitti. Ankara'dan yola çıkan heyet bu gerçeği öğrenince Havza'ya uğramadan Amasya'ya hareket etti. Akabinde de Amasya Tamimi'nin hazırlanması için yoğun bir şekilde çalışmaya başlandı.

Havza'daki diğer faaliyetlere gelince; Mustafa Kemal Paşa, Havza'da bulunduğu süre içinde işgalcilerin Kürtler üzerinde oynadığı oyunların benzerini Ermeniler için de sergileyeceklerine dair pek çok yazışma yaptı.⁶³⁶

Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa gerek Samsun'da gerekse de Havza'da kaldığı süre içinde Müfettişlik mıntıkasında olup bitenler hakkında yapmış olduğu girişimlerden sonuç almaya başladı.⁶³⁷ Yine Mustafa Kemal Paşa, bölgede asayişin ve emniyetin sağlanması için 24 Mayıs'ta jandarma birliklerinin tesis edilmesi için hükûmetle yazışmalarına devam etti.⁶³⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın, Samsun'da ve Havza'da yapmış olduğu faaliyetler İngilizleri ve Babıaliyi olduğu kadar Millî Mücadele'ye inanmayan İstanbul basınını da rahatsız etmişti. Anadolu'daki gelişmeleri İngilizlere jurnallemekte âdeta yarış yapıyorlardı. Daha da önemlisi Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğine dair yalan haberler yazıyorlardı.⁶³⁹ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine gönderdiği telgrafında, bu basın kuruluşları tarafından Anadolu'daki icraatının tenkit edilmesinden duyduğu rahatsızlığı bildirerek yeni Dâhiliye Nazırı'ndan bunların üzerine gidilmesini istedi.⁶⁴⁰

634 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, C I, İstanbul 1993, s. 234.

635 Necdet Öklem, *Türk Devrim Tarihi*, İzmir 1974, s. 156.

636 Salahi R Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara 1995, s. 73; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf...*, s. 27-28.

637 *ATASE*, K 322, D 33/1, F 22.

638 *BOA*, BEO., 343381; *ATASE*, K 322, D 33/1, F 24.

639 “Şârk Orduları Müfettişliğine tayin edilmiş olan Mustafa Kemal Paşa'nın memuriyetinden azl edilmiş olduğu haber alınmıştır”. *Vakit*, 11 Haziran 1919.

640 *HTVD*, C 2, S 5, Eylül 1953, Vesika No: 91.

Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan ayrılacağı günlerde İngiliz kontrol subaylarının baskıları da devam ediyordu. Özellikle Solter'in, Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaretinde Paşa'nın tavrı ve duruşu⁶⁴¹, hapishanelerdeki Rum mahkûmları tahliye etme çabalarına karşı jandarma komutanına, *Hiçbir düşman mahkûmun dışarı çıkarılmasına izin vermeyeceksiniz. Ne pahasına olursa olsun.* talimatı⁶⁴² ahali arasında heyecan yarattı.

Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın, Samsun'a çıktığı günden itibaren İstanbul ve işgalci güçlerin tazyikine maruz kalması; kendisinin ve yanındakilerin güvenliğini tehdit etmeye başlaması bir an evvel daha güvenli yerlere gitme kararını etkiledi.

4.2. IX. Ordu Kıtaaatı Müfettişliğı Karargâhının Amasya'ya Hareketi ve Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa, Havza'da geçirdiğı günlerde hem Havzalılarla hem de orada kurulması için büyük emek verdiğı Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin yöneticileriyle sık sık bir araya gelerek yapılması gereken işleri yönetti.⁶⁴³ Mustafa Kemal Paşa'nın buradaki faaliyetleri bütün dikkatleri üzerine çekmesine sebep oldu. Durum gittikçe tehlikeli olmaya başlayınca daha güvenli görülen Amasya'ya gitmeye karar verdi.

Havza'da iken yolculuk için gerekli olan benzinin tedariki ve Amasya'daki ahval hakkında gerekli malumat için zamana ihtiyaç vardı. Merzifon'da bulunan İngiliz müfrezesinin varlığı da daha dikkatli olunmasını gerekli kılıyordu. Bu müfreme her an Mustafa Kemal Paşa'yı ve heyetini tutuklayabilirdi. Böylesine nazik bir ortamda Havza'da daha fazla kalamazdı.⁶⁴⁴ Yolculuk hazırlıkları tamamlanarak 13 Haziran 1919'da heyet halkın sevgi gösterileriyle Amasya'ya uğurlandı.⁶⁴⁵ Yolculuk esnasında köylüler yollarını kesiyor, sevgi gösterilerinde bulunuyorlardı. Köylülerle yapılan sohbetler onlara bu zor günlerde yeni dayanak oluyordu.

Amasyalılar, Heyeti Gezirlik mevkiinde karşıladı. Bu yolculuğı ve Amasya'daki karşılama esnasındaki duyguları Hüsrev Gerede şöyle anlatır: *En gönülden ve coşkun karşılama Amasya'da oldu. Başlarında Müftü Efendi ile beldenin mümtaz heyeti bizi şehrin dışında karşıladı. Saraydüzü'ndeki bu merasim Paşa'nın gözlerini yaşarttı. Müftü Efendi itimat telkin eden beşüş ve*

641 Münir Bulgurcuoğlu, "Milli Mücadelenin İlk Günlerinde Havza", **19 Mayıs Samsun Halkevi Dergisi**, C 7, S 75, Mayıs-Haziran 1946, s. 23.

642 Bulgurcuoğlu, agm., s. 23.

643 Cebecioğlu, agm., s. 7.

644 Sina Akşin, "Amasya Toplantısı ve Amasya Kararlarının Mahiyeti", **Milli Mücadelle'de I. Amasya Sempozyumu**, 20-22 Haziran 1986, Samsun 1986, s. 31.

645 H. C. Armstrong, **Bozkurt**, Çev. Gül Çağlı Güven, İstanbul 1996, s. 89.

*nuranî çehresiyle ilerleyerek Paşa'ya yüksek seda ile "Paşam bütün Amasya emrinizdedir... Gazanız mübarek olsun." dedi. Asla beklemediğimiz bu hitap aynı zamanda istikbalin teşhisi gibi idi*⁶⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa ve heyetinin coşkulu karşılanmasının ardından, Amasyalılarla beraber şehre gittiler. Ardından Belediye makamına geçildi, burada halktan biri ve lider edasıyla Amasyalılara bir konuşma yaptı. Hitabında Amasyalılara:

*Padişah ve Hükûmet İtilaf Devletlerinin elinde esir vaziyettedir. Memleket elden gitmek üzeredir. Bu kötü vaziyete çare bulmak için sizlerle iş birliği yapmaya geldim. Hep beraber aziz vatanımızı, istiklalimizi kurtarmak için bütün gayretimizle çalışmak zorundayız.*⁶⁴⁷ minvalinde etkileyici bir konuşma yaptı. Ardından da şehrin ileri gelenleriyle birlikte ikamet edeceği Saraydüzü Kışlası'na çekilerek yapılması gereken işlerin görüşülmesine başlandı.

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktıktan sonra temas kurduğu komutanlar arasında Cafer Tayyar Bey ve Bekir Sami Bey de bulunmaktaydı. Bunlar gibi vatanperverleri Millî Mücadele etrafında birleştirme çabaları son derece önemliydi.⁶⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, Trakya'da bulunan kuvvet ve kumandanın kim olduğunu Erkân-ı Harbiye-i Umumiyesi Reisi Cevat Paşa'dan öğrendikten sonra⁶⁴⁹ Cafer Tayyar Bey ile 18 Haziran'da bir telgraf ile temas kurarak yaşanan gelişmeleri izah ederek⁶⁵⁰ Cafer Tayyar Bey'i kendileriyle birlikte hareket etmeleri için davet etti. Ayrıca Sivas'ta toplanacak kongreye delege göndermeleri için tavsiyelerde bulundu. Böylece herkesi ortak gaye etrafında toplamaya çalıştı.⁶⁵¹

Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşaların İstanbul'da görüştüğü bir diğer komutan ise Bekir Sami Bey idi. Anadolu'da yaptıkları teşkilatlanma ve faaliyetlerinin benzerinin bilhassa Ege Bölgesi'nde de yapılması için Bekir Sami Bey'in bu işi üstlenmesinin kararlaştırıldığı

646 Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, Ankara 1973, s. 280.

647 "Samsun'dan Sonra Amasya'da İndirilen İlk Darbe", Hürrem Arpacıoğlu ile Yapılan Röportaj, **Ulus**, 19 Mayıs 1962.

648 Refik Korkud, **Millî Mücadele Takvimi**, İstanbul 1963, s. 167.

649 *Erkan-ı Harbiye-i Umumiyesi Reisi Cevat Paşa Hazretlerine Halen Edirne'de Kolordu Kumandanı'nın kim olduğunu ve Cafer Tayyar Bey'in elyevm nerede bulunduğunu leffen iş'ar buyurmanızı rica ederim* 16.6.1919 Mustafa Kemal. Bk. Atatürk, **Nutuk, Vesikalar...**, s. 621.

650 **Atatürk özel Arşivinden Seçmeler**, IV, Ankara 1996, s. 54-55; Atatürk, **Nutuk-Vesikalar...**, s. 621.

651 Nevin Ergezer, **Cafer Tayyar Paşa**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993, s. 13.

anlaşılmaktadır.⁶⁵²

Bundan sonra Bekir Sami Bey, Bandırma yoluyla Ege Bölgesi'ne geldi ve işgalcilere karşı, Ege Bölgesi'nde direniş cepheleri oluşturma çabaları içine girdi. Bekir Sami Bey'in Alaşehir'de bulunduğu sıralarda Mustafa Kemal Paşa da Havza'daydı. Gelişmeler hakkında fikir teatisini sürdürdü. Mustafa Kemal Paşa'nın 13 Haziran'da Amasya'dan gönderdiği telgraf ise son derece önemlidir. Telgrafta; gelişmeleri izah ettikten sonra Trakya ve Anadolu'daki millî cemiyetlerin birleştirilmesi için Sivas'ta millî bir kongre yapılacağını, bunun için kendi bölgesinde bu maksatla çalışmalar yapmasını istedi.⁶⁵³ Amasya Tamimi'nin hazırlanmasından sonra da izlenecek politikalar hakkında kendisini bilgilendirmeye devam etti.

Netice itibariyle Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele çağrısı, gayreti ve samimiyeti, diğer ordu komutanları tarafından da olumlu karşılandı ve buldukları bölgelerde bu maksatla yoğun bir çaba içine girdiler.

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya'ya geldiği günlerde İstanbul'da Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey de 19 Mayıs 1919'dan itibaren yapılan çalışmalara nispet edercesine aleyhte bazı çalışmalar yürütmeye devam etti.⁶⁵⁴ 17 Haziran'da Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey, vilayet ve mutasarrıflıklara şu tamimi gönderdi: *İşgallerden ne derece müteessir ve münfail olursa olsun Osmanlı Hükümeti bu sıralarda harp ve darba tutuşmaz. Çünkü bugün varlığını ancak siyaseten müdafaa edebilir bir vaziyettedir.*⁶⁵⁵ Bunun aksine yapılan bütün faaliyetlere engel olunmasını istedi.

Mustafa Kemal Paşa ile farklı çareler peşinde olduğu anlaşılan Ali Kemal Bey, eski Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in başkanlığında bir Tetkik Heyeti'ni Anadolu'ya gönderme kararı aldı.⁶⁵⁶ Ancak, Heyetin asıl görevinin hem Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına engel olmak, onun aleyhinde propaganda yaparak mülki amirleri ve halkı bu yönde hazırlamak; hem de halkın gözünde itibar kaybetmiş olan Padişah ve Babıalinin lehine çalışmak olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁷

Mustafa Kemal Paşa, Vilâyât-i Şârkiye'ye gelecek Tetkik Heyetiyle ilgili olarak Mehmet Ali Bey'e 20 Haziran'da Amasya'dan gönderdiği telgrafla⁶⁵⁸

652 **Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, Haz. Muhittin Ünal, İstanbul 1994, s. 23.

653 **Miralay Bekir Sami...**, s. 129.

654 **İkdam**, 12 Haziran 1919.

655 M. Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, C I, Ankara 1959, s. 143; **BOA**, DH-KMS, 53-2/74.

656 **İkdam**, 17 Haziran 1919.

657 Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s. 87-88.

658 **ATASE**, K 323, D 60/4, F 14.

Anadolu'ya gelmesine şiddetle karşı çıktı ve ısrar edildiği takdirde de kendisini tutuklattıracağını belirtti. Mustafa Kemal Paşa'nın kararlı tutumu karşısında heyetin Anadolu'ya gönderilmesi askıya alınmış oldu.⁶⁵⁹

4.2.1. Amasya'da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Kurulması

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da, Havza'da ve telgrafla ulaştığı her yerde etkin bir mücadele için Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetlerinin kurulmasını istiyordu. Bu bağlamda Amasya'da da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin kurulması için görüştüğü isimlere telkinlerde bulundu. Bunun üzerine daha önce Amasya'da kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin adı Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine değiştirilerek⁶⁶⁰ 14 Haziran 1919'da Amasya'da Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetine dönüştürüldü. Amasya Müftüsü Hoca Mustafa Tevfik Efendi de Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Reisliğine seçildi.⁶⁶¹

Bu gelişme üzerine daha önce planlanmış ancak ertelenmiş miting, 20 Haziran Cuma günü gerçekleştirilecektir. Cemiyetin kurulduğu andan itibaren Millî Mücadele yolunda üstün gayretler gösterilmesi, civarda yeni şubelerin açılması, cemiyet üyelerinin toplumun her kesiminden ve bölgenin nüfuzlu hatırı sayılır kişilerinden olması Mustafa Kemal Paşa'nın rahat ve emniyet içinde çalışmasına fırsat verdi.⁶⁶²

Dâhiliye Nazırı Ali Kemal'in 17 Haziran tarihli telgrafından sonra 18 Haziran'da da Posta Telgraf Müdüriyet-i Umumiyesi bütün ülkede posta ve telgraf müdürlerine yeni bir genelge yayımlandı. Bu genelgede, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin telgraflarının çekilmemesi istendi. Her iki genelgenin de hükûmetin politikası icabı olduğu; Paris Konferansı'nın yapıldığı bu günlerde bu gibi faaliyetlerin muzır olarak değerlendirildiği anlaşıyordu.⁶⁶³

Bu kararı "millele karşı büyük bir hıyanet ve İslamiyete karşı en azim bir günah" olarak değerlendiren Mustafa Kemal Paşa⁶⁶⁴ bu kararın sorumlularını başta Padişah olmak üzere ilgili makamlara şikâyet etti.⁶⁶⁵ Bununla da yetin-

659 Aydoğan, *age.*, s. 88.

660 Ahmet Semerci, "Amasya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, 14 Haziran 1919", *Askeri Tarih Bülteni*, C XXI, S 40, Şubat 1996, s. 132.

661 Bayram Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul 1997, s. 108.

662 Semerci, *agm.*, s. 66.

663 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab, Mütareke Anıları*, İstanbul 1992, s. 155-156.

664 *TBMM, Zabıt Ceridesi, I/I*, TBMM Matbaası, Ankara 1981, s. 11.

665 *TBMM, ZC, I/1*,... s. 11; *HTVD, C II, S 6*, Aralık 1953, Vesika No:111.

meyen Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran'da vilayetlere gönderdiği telgraflarda; Posta Telgraf Umum Müdüriyetinin almış olduğu bu kararı tanımadığını izah ile bölgelerinde yapılacak ilk işin postanelerin derhâl işgal edilmesi ve Babıaliyi protesto telgraflarıyla uyarmaları, bu telgrafları çekmeyecek memurların ise cezalandırılması hususunda talimat verdi.⁶⁶⁶

4.2.2. Amasya Tamimi'nin Hazırlanması

Mustafa Kemal Paşa'nın, Samsun, Havza ve Amasya'da giriştiği faaliyetler hem işgalci güçleri hem de İstanbul hükûmetinin tepkilerini çekti. Mustafa Kemal Paşa daha güvenli gördüğü Erzurum'a gitmeden evvel gelecek tasavvurunu gerçekçi ve sağlam bir zemine oturtmak için güvendiği ve bu vakte kadar irtibat halinde olduğu isimlerle Amasya'da toplanmaya karar verdi.⁶⁶⁷

Bu toplantıdan maksat “düşmana karşı direnme tedbirleri almak ve gerekirse Anadolu'da fiilî bir yönetim kurmaktır.”⁶⁶⁸ 19 Haziran 1919'da Rauf Bey, Ali Fuat Paşa ve beraberindekilerin Amasya'ya gelmesiyle süreç de başlamış oldu. Gelişmelerden Kâzım Karabekir Paşa ve diğer komutanlar da haberdar edildi.⁶⁶⁹

Bu vakte kadar yapılan görüşmelerin bir neticesi olarak şekillendirilen formüle göre yürütülen toplantıda, Padişah ve hükûmetin milletin haklarını savunmaktan aciz olduğu vurgulanarak “Milletin istiklalini yine milletin azmi ve kararı kurtaracaktır”. Bunun için işleri yürütmek maksadıyla bir millî heyet oluşturulacak ve Sivas'ta bir kongre toplanacaktı.⁶⁷⁰ Bu hususta anlaşma sağlanınca görüşmelerin vardığı nokta başta Kâzım Karabekir olmak üzere toplantılara katılmayan zevatın görüşleri telgraf başında alınarak taslak metne son şekli verilmeye çalışıldı.

Mersinli Cemal Paşa ile tam bir mutabakat sağlanırken⁶⁷¹, Kâzım Karabekir Paşa ise önce Erzurum'da bir kongrenin toplanmasını sonra da büyük kongrenin Sivas'ta toplanmasını isteyip heyeti Erzurum'a davet edince yazışmalar uzadı ve bu konuda da nihayet mutabakat sağlandı.⁶⁷² Ortaya çıkan

666 ATASE, K 323, D 60/4, F 34.

667 Akşin, agm., s. 31.

668 Halit Eken, **Millî Mücadele'de Vali, Kapancızade, Hamid Bey**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 78.

669 ATASE, K 323, D 60/4, F 32.

670 Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1993, s. 71-72; **İstiklâl Savaşı Gazetesi**, 20 Haziran 1919.

671 Cebesoy, age., s. 72.

672 “Rauf Orbay'ın Hatıraları”, **Yakın Tarihimiz, I. Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar**, III, s. 48.

taslak metin hakkında genel bir mutabakat sağlanınca da⁶⁷³ hazırlanan tamim imzalandı ve ilgililere duyuruldu.

Kinross'un *Bağımsızlık Bildirisi*⁶⁷⁴ Cebesoy'un *Mukaddes İttifak*⁶⁷⁵ dediği Amasya Tamimi'ne son şekli verilerek yayımlandı. Bu tamimin aslı şu maddelerden oluşmaktadır⁶⁷⁶:

1-Vatanın tamamıyeti ve milletin istiklâli tehlikededir. Hükûmet-i Merkeziye İtilaf Devletleri'nin tesir ve murakabesi altında bulunduğundan deruhte ettiği mesuliyetin icâbâtını ifa edememektedir. Bu hal, milletimizi mâdum tannırtıyor. Milletin istiklâlini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Milletin hal ve vaziyetini derpiş etmek ve sadâ-yı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden âzade bir heyet-i milliyenin vücudu elzemdir. Bunun için, bil muhabere her taraftan vaki olan teklif ve arzuyu milli üzerine bil vücuh, Sivas'ta milli bir kongrenin serian in'ikadı tekarrur etmiştir. Bu maksatla tekmiil vilâyât-ı Osmaniyenin her livasından fırka ihtilafatı dikkat nazarına alınmaksızın muktedir ve milletin itimadına mazhar üç kadar zâtın sür'atle yola çıkarılması icab etmektedir. Her ihtimale karşı bunun milli bir sır halinde tutularak dağdağaya mahal verilmemesi ve lüzum görülen mahallerde seyahatin mütenekkiren icrası.

2-Doğu vilayetleri namına 10 Temmuz'da Erzurum'da toplanması mukarrer kongre için mezkûr vilayetlerin "Müdafaa-i Hukuku Milliye" ve "Reddi İlhak" Cemiyetlerinden müntehap âzalar zâten Erzurum'a müteveccihen yola çıkarılmışlardır. O vakte kadar vilâyât-ı sairemizin murahhasları da Sivas'a vasil olabileceklerinden, Erzurum Kongresininin âzası, tensip edeceği zamanda, umumî toplantıya iştirak etmek üzere Sivas'a hareket edecektir.

3-Yukarıdaki mevâda göre murahhaslar Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyetleri ve Belediyeler tarafından vesair suretlerle intihap edilecektir.

4-Bu mukarreratın tatbikına III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, Esbâk Bahriye Nâzırı Hüseyin Rauf Bey, XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, XIII. Kolordu Kumandan Vekili Miralay Cevdet ve III. Kolordu Kumandanı Miralay Refet Bey, Canik Mutasarrıfı Hâmit Bey, II. Ordu Müfettişi Ferik Cemal Paşa, XII. Kolordu Kumandanı Miralay Selâhattin Bey, XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, Bursa'da XVII. Kolordu Kumandanı Miralay Bekir Sami Bey, Edirne'de Kolordu Kumandanı Miralay Cafer Tayyar Bey ve diğer bazı mülki ve askeri mühim zevat tarafından çalışacaktır. Bundan başka sadrı esbâk Müşir Ahmet İzzet Paşa, Nâfia Nazırı Ferid Bey ve

673 "Rauf Orbay'ın Bir Devre Işık Tutan Mektubu", *Yeni Devir*, 10 Temmuz 1980.

674 Lord, Kinross, *Atatürk-Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, İstanbul 1994, s. 210.

675 Cebesoy, *age.*, s. 76.

676 Cebesoy, *age.*, s. 73-74.

âyan azasından Ahmet Rıza Bey gibi zevatın fikir ve mütalaaları alınacaktır.

5-“Redd-i İlhak” ve “Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyetlerinin” verecekleri telgrafların yalnız telgrafhanelerde kabul edilerek çekilmemesi, Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğünden tamim edilmiştir. Bu husus sureti kat’iyede reddedilerek muhaberatın behemahal serbestçe temini için tezahüratta bulunularak, muhaberat temin edilecek ve temin edilinceye kadar, tezahürata devam olunacaktır.

6-Teşkilat-ı askeriye ve milliye hiçbir suretle ilga edilmeyecektir. Kumanda hiçbir surette terk ve âhara tevdi olunmayacaktır. Vatanın herhangi bir tarafından yeniden vâki olacak düşman işgal harekâtı umum orduyu alacak edecek ve hâsıl olan vaziyete nazaran, müdafaa-i memlekete müştereken tevessül olunacaktır. Bu sebeple kumandanlar derhal birbirlerini haberdar edeceklerdir. Esliha ve mühimmat kat’iyyen elden çıkarılmayacaktır.

Amasya’da alınan bu kararlar akamete uğramaması için büyük bir titizlikle ilgililere gönderildi. Amasya’da bu gelişmeler yaşanırken İstanbul’da ise hükûmet Mustafa Kemal Paşa’ya gözdağı vermek ve ona olan desteği ortadan kaldırmak için kendine yakın bürokratları görevden alıyor, Paşa’nın İstanbul’a getirilmesi için hâl çareleri arıyordu.

Hükûmet, Amasya Tamimi’nin oluşturacağı yankıları hesaba katarak yeni kararlar almaya başladı.⁶⁷⁷ 23 Haziran’da Sadrazam Vekili Mustafa Sabri başkanlığında toplanan Meclis-i Vükelâ, Mustafa Kemal Paşa’nın halkı hükûmete karşı kıskırttığı anlaşıldığından görevinden alındığı, yerine de Esbak Bahriye Nazırı Hürşit Paşa’nın tayin edileceği, gerekli işlerin yapılması için de Dâhiliye Nezareti görevlendirildi.⁶⁷⁸

Mustafa Kemal Paşa ise İstanbul’da hakkında cereyan eden bu gelişmelere karşı soğukkanlılığını bozmayarak, hiçbir şey olmamış gibi görevine devam etti. Ancak durum gittikçe ciddi bir hâl almaya başladı. Bundan dolayı da Amasya’daki işlerini bir an evvel yoluna koyarak zaman kaybetmeden Erzurum’a gitmek için hazırlıklara başladı.

4.2.3. Amasya Tamimi’nin Önemi ve Değerlendirilmesi

Bu tamimde;

1. Bölünmüşlük yerine millî ve topyekûn bir direnişin başlatıldığı duyuruldu.
2. Şimdiye kadar kullanılmayan millî irade vurgusu yapıldı.

677 Engin Berber, *Kurtuluş Savaşında Mustafa Kemal Paşa ve Vahdettin*, Ankara 1997, s.57; *Türk İstiklal Harbi İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923*, C VII, Ankara 1975, s. 94.

678 *Atatürkle İlgili Arşiv Belgeleri...*, s. 41.

III. KISIM: MİLLÎ MÜCADELE'DE TEŞKİLATLANMA

3. Birinci maddesinde, “vatanın tamamıyeti ve milletin istiklali tehli- kededir” tespiti yapılarak, Millî Mücadele'nin bir anlamda plan ve programı açıklandı.⁶⁷⁹
4. Bunun için çözüm ve yöntem olarak “milletin istiklalini yine mille- tin azim ve kararı kurtaracaktır” denildi.
5. Bu tamim aynı zamanda 1921 yılından itibaren yapılan anayasaların temel felsefesini oluşturduğu gibi aynı zamanda “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir” kuralının da doğduğu yerdi.”⁶⁸⁰
6. Bu temel felsefeyle gelecekte yeni bir Türk devletinin kurulacağı ve yeni devletin rejiminin de cumhuriyet olacağı vurgulanmış oluyordu.⁶⁸¹
7. Tamimin üçüncü maddesinde Sivas Kongresi için seçilecek temsil- cilerin, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve belediyelerce organize edi- leceği ifade edildi. Mustafa Kemal Paşa düşündüklerini her zaman halkın eliyle yapmaya özen gösterdi ve seçimleri de halkın iradesine göre yapmaya çalıştı.⁶⁸²
8. Tamimin dördüncü maddesinde de anılan kararların uygulanmasın- da görevli sivil ve askerî kişiler belirtiliyordu.
9. Tamimin beşinci ve altıncı maddelerinde ise; İstanbul Hükûmetine karşı açık bir başkaldırı vardı. Bunun içindir ki tamim ilgililere du- yurulurken dördüncü, beşinci ve altıncı maddeler bildirilmedi.⁶⁸³
10. Tamim ile Mondros Mütarekesi reddedildi.⁶⁸⁴ Dolayısıyla da İtilaf Devletlerine karşı açıkça bir isyan çağrısı yapıldı.⁶⁸⁵
11. Amasya Tamimi ile “ilk kez millî direniş ilkeleri bir protokol halinde hazırlandı.”⁶⁸⁶

679 Akşin, *age.*, s. 32.

680 Hülya Baykal, “Atatürk ve Amasya”, **Sempozyum Konuşması, Atatürk ve Amasya Sempozyumu, 22 Haziran 1990**, Amasya 1992, s. 25.

681 İsmet Giritli, “Amasya Tamimi ve Atatürkçülük” **Milli Mücadele I. Amasya Sempozyumu, 20-22 Haziran 1986**, Samsun 1986, s. 27; Baykal, *age.*, s. 25.

682 Öklem, *age.*, s. 198.

683 Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, Ankara 1996, s. 110.

684 Ercüment Kuran, “Milli Mücadelede Amasya Tamiminin Önemi”, **Milli Mücadele'de I. Amasya Sempozyumu, 20-22 Haziran 1986**, Samsun 1986, s. 47.

685 Akşin, *age.*, s. 111.

686 Sonyel, *age.*, s. 80-81.

5. KONGRELER

5.1. Ulusal Kongreler

5.1.1. Erzurum Kongresi*

5.1.1.1. Erzurum Kongresi Öncesindeki Gelişmeler

30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi, çok ağır koşullar içermekteydi. Büyük devletler bu Mütareke ile Osmanlı üzerindeki emellerini gerçekleştirebilecek hukuki dayanağı bulmuşlardı. Mütarekenin 24. maddesinde: “Vilâyât-ı Sitte’de⁶⁸⁷ karışıklık çıktığı takdirde, sözü edilen bu vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını İtilaf Devletleri muhafaza ederler” deniliyordu.⁶⁸⁸ İngilizler bu madde ile öteden beri Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya çalışan Ermenilere bir yurt hazırlamayı ve Batum ile İnebolu arasında “Rum Pontus Devleti” kurmak isteyen Rumlara fırsat vermeyi gözetiyorlardı. Mütareke hükümlerine uymaya gerek görülmeden başlayan işgallere karşı ilk tepki ve direnme hareketi İstanbul’da başladı ve çeşitli isimler altında kurulan cemiyetler Anadolu’nun her tarafına yayıldı.⁶⁸⁹

Doğu Anadolu’nun Ermenilere bırakılacağı tehlikesi, İstanbul’daki bazı Doğu Anadolu Bölgesi aydınlarının bir araya gelmelerini sağladı. Bu aydınlar “Altı Vilayetin” Ermenilere bırakılmak istenmesine karşı direniyorlardı. Kendi illerinden Ermenilere toprak verileceğini duyan Doğu Anadolu halkı da büyük bir heyecan ve endişeye kapıldı. İstanbul’a Doğu vilayetlerinden gelen eşraf ve aydınlar, 4 Aralık 1918’de Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetini kurmuşlardı. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk’ta, bu cemiyete

* Prof. Dr.Selami Kılıç, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, drselami@atauni.edu.tr.

687 Vilâyât-ı Sitte (Altı vilayet), Doğu Anadolu’nun sancaklarıyla birlikte Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas vilayetleriydi. Mütarekenin İngilizce metninde ise altı vilayet, *Altı Ermeni Vilayeti* olarak ifade edilmişti Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1983, s. 13; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilâli**, İstanbul 1976, s. 48.

688 Âli Türk geldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara 1948, s. 73.

689 Kemal Atatürk, **Nutuk**, I (1919-1920), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 2-6; Selahattin Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, I, İstanbul 1991, s. 139.

tin çalışma ve girişimlerini değerlendirirken şöyle diyordu:

*Cemiyetin İstanbul'daki yönetim merkezinin, uygar ve bilimsel yollara başvurarak hedefe ulaşabileceği konusunda fazla iyimser olduğu anlaşılıyor. Gerçekten de bu yolda çalışmalar yapmaktan geri durmuyor. Doğu illerindeki Müslüman unsurların haklarını savunmak üzere Le Pays adında Fransızca bir gazete yayınıyor. Hadisat gazetesinin çıkarma hakkını alıyor. Bir yandan da İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine ve başbakanlarına muhtıra veriyor. Avrupa'ya bir heyet gönderme girişiminde bulunuyor. Bu açıklamalardan kolaylıkla anlaşılacağı üzere, cemiyetin kuruluşuna yol açan asıl neden ve düşünce, doğu illerinin Ermenilere verilmesi ihtimali oluyor. Bu ihtimalin gerçekleşmesinin de Doğu illeri nüfusunda Ermenilerin çoğunlukta gösterilmesine ve tarihi haklar bakımından onlara öncelik tanınmasına çalışanların, bilimsel ve tarihi belgelerle dünya kamuoyunu aldatmayı başarımlarına ve bir de Müslüman halkın Ermenileri topluca öldüren barbarlar olduğu iftirasının bir gerçekmiş gibi kabulüne bağlı olduğu düşüncesi ağır basıyor. İşte bundan dolayıdır ki cemiyet, aynı gerekçeye dayanarak ve aynı yollardan yürüyerek tarihi ve milli hakları savunmaya çalışıyor.*⁶⁹⁰

Söz konusu cemiyetin kuruluşundan sonra, Erzurumlu Hoca Raif Efendi ve yine Erzurumlu bir öğretmen Cevat Dursunoğlu İstanbul'a giderek, ilgililerle ve bu arada Süleyman Nazif Bey'le görüşmüşlerdi. Yapılan görüşmeler sonucunda, Cemiyetin bir şubesinin Erzurum'da açılması izni alındı. 10 Mart 1919'da Doğu Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi açıldı. Böylece Kurtuluş Savaşı'nın ilk örgütlenmesi Doğu'da başlamış oluyordu.⁶⁹¹ Cemiyetin 19 kişilik yönetim kurulunun başkanı Hoca Raif Efendi, kâtibi de Cevat Dursunoğlu idi. Erzurum'da "Vilâyât-ı Şarkıyye Ermenistan Olamaz" sloganıyla yeniden yayın hayatına başlayan *Albayrak* gazetesi de cemiyetin düşünce ve çalışmalarını aksettirmekteydi.⁶⁹² Cemiyetin Erzurum şubesinin açılması ile birlikte bölgenin aydın kişileri fikir ve iş birliği yaparak, halk üzerinde etkili olamaya ve yapılan açıklamalarla Doğu Anadolu halkını Millî Mücadele'ye teşvik etmeye başlamışlardı.⁶⁹³

Mustafa Kemal, vatanın kurtuluşu için çalışmalarını sürdürürken, Er-

690 Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, s. 4.

691 Doğu'daki ilk örgütlenme Kars Milli İslam Şûrasıydı. Bu örgütlenme Ardahan ve Kars Kongrelerini yaparak merkezi Kars'ta bulunan Cenub-ı Kafkas Hükûmeti Muvakkate-i Milliyesini kurmuştu. Ocak 1919'da kurulan bu hükümet, Nisan 1919'da İngilizler tarafından ortadan kaldırılmış ve üyeleri tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmişlerdi. Geniş Bilgi için bk. A. Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1989.

692 *Albayrak* gazetesi hakkında geniş bilgi için bk. Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991.

693 Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Ankara 1946, s. 17-21, 33-35; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara 1968, s. 21-22.

zurumlular da aynı mücadele heyecanı içinde örgütlenmeye devam ediyorlardı. Bu arada Kâzım Karabekir'in 15. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a gelmesi ve kendilerini bütün gücüyle desteklemesi, zaten var olan mücadele ruhunu daha da artırdı. Erzurum Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, 30 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyetine bir telgraf çekerek; birlikte hareket etmeleri zamanının geldiğini, Doğu Anadolu'nun birliğini ve bütünlüğünü sağlamak için Erzurum'da veya diğer bir şehirde toplanacak kongreye Trabzon delegelerinin de katılmalarını bildiriyordu.⁶⁹⁴

Erzurum'dan gönderilen telgraf Trabzon'a ulaştığında Trabzonlular da, gelişen olaylar karşısında alınacak önlemleri görüşmek üzere, ilin her tarafından gelen delegelerle Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin merkezinde toplantı halindeydi. Gelen telgraf hemen okundu ve derhal bu konunun görüşülmesine başlandı. Erzurum'un bu isteği, Trabzon'un ilk günden beri gerçekleşmesine çalıştığı bir arzusuydu. Telgraf üzerindeki görüşmeler çabuk sona erdi. Zaman kaybedilmeden Doğu illerinin bir toplantıya çağırılmasına, Doğu İlleri Kongresi'nin Erzurum'da yapılmasına, Trabzon'un da en geniş kadrosu ile kongreye katılmasına, bütün ilçelerin en az bir delege göndermesine karar verildi. Bu karar aynı gün 30 Mayıs'ta, telgrafla Erzurum'a ve diğer Doğu illerine bildirildi.⁶⁹⁵

Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin bu tarihî kararı üzerine, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum şubesi, Trabzonlulara teşekkür ediyor ve Trabzonluların önerisi gereğince Erzurum Kongresi hazırlıklarına başladığını ve diğer illerden cevap alınır alınmaz kongre gününün belirleneceğini bildiriyordu. Böylece Türk Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir yere sahip olan Erzurum Kongresi'ne karar verilmiş oluyordu.⁶⁹⁶ Bu karar; hiçbir baskı, etki ve yönlendirme olmadan milletin kendi ruhundan, kendi hür iradesinden çıkmıştı. Zaten Erzurum Kongresi'nin önemi, değeri, büyüklüğü ve eşsizliği bu özelliğinden kaynaklanıyordu.

Kâzım Karabekir'in himayesi altındaki "Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi", 17 Haziran 1919'da, Raif Efendi'nin başkanlığında ilk kongresini yaptı. Kongreye Erzurum'a bağlı "sancak ve kazalardan gelen" 21 delege katıldı ve bunlara Erzurum merkezinin hazırladığı bir rapor sunuldu. 21 Haziran'a kadar devam eden kongrede, Trabzonluların önerisi doğrultusunda, Doğu illeri ile Trabzon İlinin 10 Tem-

694 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 36; Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 53-55; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 52; Turan, *Türk Devrim Tarihi*, s. 202-203.

695 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 37-38; Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 55-57; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 53.

696 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 38; Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 57; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 54.

muz 1919'da⁶⁹⁷, Erzurum'da ortak bir kongre yapmalarına karar verildi. Karar Doğu illeri ile Trabzon'a bildirilerek, delegelerini seçmeleri istendi. Kongreye sunulan raporda ise, içte ve dışta yapılan Ermeni propagandası ile Kürdistan özgürlüğü sorunları incelenmekte ve İstanbul'da Noradonkiyan adındaki bir Ermeni'nin başkanlığında toplanan sözde bilimsel bir cemiyetin iddiaları çürütülmekteydi. Çünkü bu Cemiyet, Ermenileri ve Kürtleri aynı ırktan sayıyor ve Kürtlere, Ermeni harflerini kabul ettirmeye çalışıyordu. Erzurum'da toplanan ve beş gün devam eden bu kongre, Ermenilerin bu asılsız iddialarını da tartıştı. "Osmanlı camiasından" ayrılmamak, bunun için her türlü özveride bulunmak, Ermeni işgal ve istilasına şiddetle karşı koymak, bu nedenle de "Bekçi teşkilatı adı altında halkı silahlandırarak", köylerin ve mahallelerin 1300-1310 doğumlularını "seyyar kuvvet", 1285-1300 doğumlularını ise "sabıbit kuvvet" olarak örgütlendirmek, bunlardan durumları iyi olmayanlara silah vermek, kapalı okulları ve bu arada öğretmen okulunu yeniden açmak ve Müslümanların buldukları yerden göç etmelerini önlemek gibi çok önemli kararlar aldı.⁶⁹⁸

Bu arada bir aydan beri yöneticiler, askerî makamlar, ulusal örgütler ve halkla yapılan temaslara, yazışmalar Mustafa Kemal'e çok büyük cesaret verdi, artık ulusal örgütlenmenin hızla gelişmekte olduğunu anladı. Erzurum Vilayet Kongresi ilk toplantısını yaptığı sırada Amasya'da bulunan Mustafa Kemal, "Ulus egemenliğine dayalı yeni bir Türk devletinin kurulması" yolunda önemli bir adım attı ve 21-22 Haziran 1919'da "Amasya Genelgesi" yayımlandı.⁶⁹⁹ Genelge ile birlikte İstanbul'da bulunan bazı kişilere gönderilen mektuplarda, *Artık İstanbul'un Anadolu'ya hâkim değil, tâbi olmak mecburiyetinde bulunduğu* belirtilmekteydi.⁷⁰⁰

697 Bu rastlantı sonucu alınmış bir tarih değildi. Çünkü 10 Temmuz, Rumi takvimle II. Meşrutiyet'in, hürriyetin ilânı (10 Temmuz 1324) tarihiydi ve o günlerde çok önemseniyordu. Erzurum Kongresi'nin toplanma günü için de, ancak bu kadar önemli bir tarih yakışırdı. Fakat ileride de söz edileceği üzere, delegelerin bazıları Erzurum'a ulaşamadığından kongre günü, 23 Temmuz'a ertelendi ki bu tarihte; Miladi takvimle yine aynı önemli olayın gerçekleştiği güne (23 Temmuz 1908) rastlamaktaydı.

698 Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, s. 63-69; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 55-56; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, II, s. 9. Erzurum Vilayet Kongresi hakkında geniş bilgi için bk. Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 81-108.

699 Selami Kılıç, "Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum", **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, II/1, Erzurum 1997, s. 85; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, II, s. 9-10; Coşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi", **Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi**, I/1, Erzurum 1978, s. 36.

700 Kılıç, "Atatürk ve Erzurum", s. 85-86; Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, s. 35; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, II, s. 11-13.

5.1.1.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi

26 Haziran'da Amasya'dan Tokat'a geçen Mustafa Kemal, 27 Haziran'da Sivas'a geldi. 28 Haziran sabahı Sivas'tan hareketle, bir haftalık yorucu bir otomobil yolculuğundan sonra, 3 Temmuz 1919 günü halkın ve askerinin samimi gösterileri arasında Erzurum'a vardı.⁷⁰¹

15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, kendi isteği ile görevinden ayrılan Erzurum Valisi Münir Bey, Bitlis Valiliğinden alındığı için İstanbul'a giderken Erzurum'a uğrayan Mazhar Müfit [Kansu] Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum şubesi yöneticileri ve şehrin ileri gelenleri Mustafa Kemal'i, Ilıca'da karşıladı ve birlikte şehre gelindi. Başta Vali Vekili Hemşinli Elhac Kadı Hurşit Efendi olmak üzere vilayet erkânı, subaylar, tören birliği, Kolordu bandosu ve halk İstanbul Kapısı'nda bekliyorlardı. Büyük gösterilerle karşılanan Mustafa Kemal, aynı günün gecesini Kâzım Karabekir, Vali Münir Bey, Rauf Bey, eski mutasarrıflardan Süreyya [Yiğit] Bey, Mazhar Müfit Bey, Ordu Kurmay Başkanı Albay Kâzım [Dirik], Kurmay Binbaşı Hüsrev [Gerede] ve Doktor Binbaşı Refik [Saydam] Beylerle gizli bir toplantı yaptı, durumu anlattı. Düşüncelerini ortaya koydu ve toplantıya katılanlardan davranış biçimlerini belirlemelerini istedi. Erzurum'da toplanacak kongre ile ilgili çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal'e, *Doğu illerinin milli mücadele çabalarına katılma* kararında oldukları bildirilince; 5 Temmuz'da "Baskı sonucu olarak millet ve memleket çıkarlarına aykırı" bazı tebliğlerde bulunması olanağı yüksek olan İstanbul hükûmetinin bu tebliğlerinin kontrol ve hatta durdurulması yönünde komutanlıklara gerekli direktifleri verdi.⁷⁰²

8 Temmuz'da İstanbul hükûmeti, Mustafa Kemal'in Ordu Müfettişliğinden alındığını açıkladı. III. Orduya bağlı kolordu komutanlıklarına gönderdiği bir genelgede, Mustafa Kemal'in yerine 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'in vekâlet edeceği bildirildi.⁷⁰³ Bunun üzerine Mustafa Kemal belki de hayatının en önemli kararını açıklıyor;

8/9 Temmuz 1919 gecesini sarayla yapılan bir telgraf başı muhaberesi esnasında, birdenbire perde kapandı ve 8 Haziran'dan 8 Temmuz'a kadar, bir aydır devam eden, oyun hitama erdi. İstanbul, benim, o dakikada resmî memuriyetime hitam vermiş oldu. Ben de aynı dakikada 8/9 Temmuz gecesini saat 10.50 sonrada Harbiye Nezareti'ne, 11.00 sonrada Padişah'a vazife-i memuremle birlikte silk-i askeriden istifamı müş'ir telgrafları vermiş oldum

701 Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, s. 28-30.

702 Dursunoğlu, **Milli Mücadele'de Erzurum**, s. 87-91; Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, I, Ankara 1988, s. 23-33; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, II, s. 29-31; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 63-64; Alptekin, "Erzurum Kongresi", s. 36-37.

703 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Ankara 1982, Belge No: 52-53, s. 50-51; Kansu, **Atatürk'le Beraber**, I, s. 36-40; Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 137-138.

diyordu.⁷⁰⁴

Mustafa Kemal, sadece görevinden değil, aynı zamanda çok sevdiği askerlik mesleğinden de ayrıldığına aşağıdaki bildiri ile açıklamaktaydı:

*Mübarek vatan ve milleti parçalanma tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni âmâline kurban etmemek için açılan mücâhede-i milliye uğrunda milletle beraber serbest suretle çalışmaya, sıfat-ı resmiye ve askeriyem artık mani olamaya başladı. Bu gaye-i mukaddese için, milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle, pek aşığı bulunduğum silk-i celil-i askeriyeye bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra gaye-i mukaddese-i milliyemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millette bir ferd-i mücahid suretiyle bulunmakta olduğumu tamimen arz ve ilan eylerim.*⁷⁰⁵

Mustafa Kemal, hem görevinden hem de askerlik mesleğinden istifa ettiğini ve bundan böyle *sine-i millette bir ferd-i mücahid* gibi Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması için özveriyle çalışacağını bir yazı ile Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi Başkanlığına da bildirdi.⁷⁰⁶ Öte yandan Rauf Bey de Mustafa Kemal ile birlikte Millî Mücadele uğrunda sonuna kadar çalışacağını açıkladı.⁷⁰⁷ Mustafa Kemal'in asıl endişesi, istifadan sonra olabilecek gelişmelerdi. Mustafa Kemal üzüntülü olmaktan çok kuşkuluydu. Halk üzerinde büyük bir etkisi olduğuna inandığı makam ve rütbesinden ayrılması onu, bir kenarda tek başına mı bırakacaktı? Oysa millî birliğe doğru gidiş, Erzurum'da bir kongre yapılması kararıyla büyük hız kazanmıştı. Bu yolda atılacak her adım sevinçle karşılanacaktı. Öyle de oldu. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in karşısında, yine amiriyemiş gibi büyük bir saygı ile yer alıp, selam durarak, kesin bir ifadeyle şunları söyledi:

*Kumandamda bulunan zabitlerle askerlerin saygı ve tazimlerini arza geldim. Siz, bundan evvel olduğu gibi, bundan böyle de bizim muhterem kumandanımızsınız. Hepimiz emrinizdeyiz. Paşam.*⁷⁰⁸

Ertesi günü de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi Yönetim Kurulu bir toplantı yaparak; kongre hazırlıklarıyla görevlendirilen Hoca Raif

704 Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, s. 47.

705 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge No: 54, s. 51-53; Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 138-139.

706 Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, Ankara 1969, s. 15; Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 139-140; Alptekin, "Erzurum Kongresi", s. 37.

707 Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s. 16; Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay**, İstanbul 1965, s. 44; Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 140-141.

708 Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 68; Kandemir, **Rauf Orbay'ın Hatıraları**, s. 43-44; Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, s. 100; M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kâzım Karabekir**, Ankara 1991, s. 140.

Efendi, Emekli Binbaşı Süleyman, Emekli Binbaşı Kâzım, *Albayrak* gazetesi Müdürü Süleyman Necati ve Dursunbeyzade Cevat Beylerin oluşturduğu beş kişilik “Heyet-i faale” başkanlığına Mustafa Kemal’in, ikinci başkanlığa da Rauf Bey’in getirilmesine karar verdi ve bu karar kendilerine bir yazı ile bildirildi.⁷⁰⁹

5.1.1.3. Kongre Hazırlıkları

Heyet-i faale 10 Temmuz günü kuşkularından tamamen kurtulmuş olan Mustafa Kemal’in başkanlığında ilk toplantısını yaptı. Amasya Genelgesi’nde de belirtildiği üzere aynı gün, Erzurum Kongresi’nin açılması gerekiyordu. Fakat delegelerden bazıları henüz gelmemişlerdi. Bu yüzden kongrenin, Meşrutiyet’in ilanı günü olan 23 Temmuz’da yapılmasına karar verildi ve derhal hazırlıklara başlandı.⁷¹⁰

Bu sırada, Mustafa Kemal ile Rauf Bey’in kongreye katılmalarının mümkün olup olmadığı sorunu ortaya çıktı. O andaki durumlarına göre kongreye katılabilmelerine herhangi bir olanak bulunmuyordu. Çünkü delege olmadıkları gibi, kongre için öngörülen seçimler de, gerek Trabzon ve çevresinde gerekse Erzurum ve diğer Doğu illerinde tamamlanmıştı. Bu durumda delege olmayan herhangi bir kimsenin kongreye katılmasını doğru bulmayanlar vardı.⁷¹¹

Mustafa Kemal ile Rauf Bey’in de Erzurum delegesi olarak kongreye katılmaları konusu tartışmalara neden oldu. Mustafa Kemal aleyhinde propagandalar yapılıyordu. Nihayet Erzurumlular bu konuda aldıkları kararı, Hoca Raif Efendi ve Necati Bey aracılığı ile Kâzım Karabekir’e bildirdiler. Bu kararda: *Biz, Mustafa Kemal’in kongreye gelmesi bizim için iyi mi fena mi? olacağına karar veremedik. Aleyhte birçok sözler vardır. Halkın son kararı sizin reyinizdir. Siz, girsin... dersiniz seçilecektir, muvafakatiniz yoksa kabul olunmayacaktır* deniliyordu. Bunun üzerine Kâzım Karabekir; *Mustafa Kemal kongreye yalnız delege değil, başkan da yapılmalıdır. Bir ordu kumandanı hayatının bütün kazancını sizler için feda etmiştir. Samimi çalışacağına, millet kararından aykırı işler yapmayacağına itimat etmeliyiz. Bununla beraber böyle vaziyet karşısında dikileceğime şüpheniz var mı?* diyerek⁷¹² soruna el koydu. Yine onun girişimleriyle, delege olmayanların kongreye katılmaları

709 Kemal Atatürk, *Nutuk*, III, Vesika: 36, s. 924; Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 92-93; Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, s. 17-18; Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 143-144; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 64.

710 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 97; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 64; Alptekin, “Erzurum Kongresi”, s. 37-38.

711 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 97-98; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 65.

712 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 70.

aleyhine doğan düşünceleri de önlemek üzere, Erzurum merkezinin üç delegesinden ikisi: Kâzım [Yurdalan] ve Cevat Bey delegeliklerinden istifa ederek, yerlerini, Mustafa Kemal ile Rauf Bey'e bıraktılar. Kâzım Bey, delege seçim sonucu henüz bildirilmemiş olan Tortum'dan, Cevat Bey ise ayrılan bir delegenin yerine Pasinler (Hasankale)'den delege oldu.⁷¹³

Öte yandan Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere, Of, Sürmene, Akçabat, Vakfıkebir, Tirebolu, Giresun ve Ordu'dan seçilmiş olan Trabzon delegeleri 8 Temmuz'da Erzurum'a gelmişlerdi. Kongrenin 23 Temmuz gününe ertelenmesinden yararlanıp, kongre ile ilgili olarak kendi aralarında toplantılar yaptılar. Bu toplantılardan birinde kongre başkanlığına kimin getirileceği konusu ortaya atıldı. Millettin özgür iradesinden doğan böyle bir kongrenin başkanlığına tanınmış bir kişinin, hele bir komutanın getirilmesinin yurt dışında kötü yankılar yapacağını, yine bir kişinin peşinde gidildiği şeklinde yorumlanacağını ileri sürerek, Mustafa Kemal'in kongre başkanlığına getirilmesini sakıncalı gören Trabzon'un Sürmene delegesi Ömer Fevzi Bey'in bazı girişimleri ise sonuçsuz kaldı.⁷¹⁴

5.1.1.4. Erzurum Kongresi: Açılışı, Toplantılar ve Alınan Kararlar

Nihayet Kongre, 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü, mütevazı bir okul salonunda saat 11.00 de başladı. Okul bahçesindeki tören sırasında, Trabzon'un Şiran delegesi Müftü Hasan Efendi Arapça güzel bir dua ve amaca uygun bir söylevde bulundu. Kongreyi en yaşlı delege açacaktı. En yaşlı delege Trabzonlu Eyyubzade İzzet Efendi idi. Bu kişi Erzurumlulara bir dostluk gösterisinde bulunarak, kongreyi açma şerefini Hoca Raif Efendi'ye bıraktı. Hoca Raif Efendi'nin yapmış olduğu yoklama sonucu, kongreye katılan delegelerin sayısı; Van'dan 2, Bitlis'ten 3, Sivas'tan 10, Trabzon'dan 17, Erzurum'dan 24 olmak üzere toplam 56 kişi idi. Elazığ, Diyarbakır ve Mardin illerinden seçilen delegeler çeşitli nedenlerden dolayı kongreye katılamamışlardı.

713 Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, s. 64; Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, s. 98-99; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 65; Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 184.

714 Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 68-69; Alptekin, "Erzurum Kongresi", s. 38. Ömer Fevzi Bey'in bu konuda samimi olup olmadığı tartışılabilir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, onun bu önerisinde samimi olmadığı görüşündeydi: *Benim Erzurum Kongresi'ne üye olarak girip girmemeliğim, üzerinde düşünülmeğe değer bulunduğu gibi, kongreye katıldıktan sonra da başkan olup olmamaklığım konusunda kararsızlık gösterenler olmuştur. Bu kararsızlığı gösterenlerden bir kısmının düşüncelerini iyi niyet ve içtenliklerine vermek mümkün ise de diğer bazı kişilerin bu hususta tamamen samimiyetten uzak, aksine melunca bir maksadın peşine düştüklerine daha o zaman şüphem kalmamıştı. Söz gelişi, düşman casusu olup her nasılsa Trabzon ilinde bir yerden kendisini kongreye temsilci seçtirerek gelen Ömer Fevzi Bey ve arkadaşları gibi. Bu zatın hainliği, sonradan Trabzon'da ve oradan kaçtıktan sonra da İstanbul'daki faaliyet ve hareketleri ile sabit olmuştur* Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, s. 47.

Yoklamalar tamamlandıktan sonra, geçici başkan Hoca Raif Efendi bir açış konuşması yaptı⁷¹⁵ ve sözlerini kongreyi yönetecek bir başkanın seçilmesini isteyerek bitirdi. Konu üzerinde yapılan görüşme ve tartışmalardan sonra, seçimlerin ertesi güne bırakılmasını isteyenlerin önerileri reddedilerek, başkanlık divanı seçimine geçildi. Yapılan gizli oylama sonucunda, Mustafa Kemal oy çokluğuyla kongre başkanı seçildi. Raif Efendi ile İzzet Bey başkan vekilliklerine, kâtipliklere de Erzurum'un Karaköse delegesi Necati Bey ile Trabzon'un Vakfikebir delegesi Abdullah Nasip Efendi getirildi.⁷¹⁶

Başkanlığa seçilen Mustafa Kemal kongreyi açış konuşmasında; delegelere teşekkür ettikten sonra, memleketin içine düştüğü kötü durumu, Osmanlı Devleti'nin girdiği çıkmazı, vatanın parçalanmak ve tamamen işgal edilmek istendiğini, bu durumda vatani da padişahı da kurtarmanın tek çaresinin, ulusal iradeyi egemen kılmak olduğunu vurguladı ve özellikle; *Kuvvetini milli iradeden alacak bir hükûmetin teşkilini ve mukadderatına hâkim bir iradenin ise ancak Anadolu'dan çıkabileceğini*⁷¹⁷ belirterek, tutulması gereken yolu açıkladı.

Açılış konuşmalarından sonra padişaha bağlılık telgrafı çekildi. Değişik konularda çalışmalarında bulunacak komisyonlar seçildi.

Erzurum Kongresi, 24 Temmuz Perşembe günü öğleden sonra, ikinci toplantısını; Mustafa Kemal'in başkanlığında yaptı. Önce, Trabzon'un Sürmene ve Giresun delegeleriyle, Sivas'ın Şebinkarahisar delegesinin verdikleri bir önerge okundu. Önergede; kongrece seçilecek bir heyet tarafından gazete çıkarılması, kongrenin amacı hakkında Türkçe, İngilizce, Fransızca yayımlanacak bir bildirinin, İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderilmesi ve kongrede alınacak kararların esaslarını hazırlamak üzere, 15 kişilik bir program komisyonu seçilmesi isteniyordu. Önergenin sadece bir program komisyonu oluşturulması hakkındaki maddesi kabul edilerek, söz konusu komisyon kuruldu.

Kongre, 26 Temmuz Cumartesi günü başkan vekillerinden Raif Efendi'nin başkanlığında, üçüncü toplantısına başladı. Bu sırada İstanbul hükûmetinin Erzurum Kongresi hakkında yayımlanan bildirisini herkes tarafından duyulmuştu. 23 Temmuz'da yayımlanan bu bildiri; kongrenin anayasaya aykırı olduğu belirtilmekte, önlenmesi gerektiği ileri sürülmekteydi. Kongreye katılanlar asi ilan ediliyor, Mustafa Kemal ile arkadaşlarının tutuklanması

715 M. Fahrettin Kırzioğlu, "Yayımlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi'nin İlk Günü", **BTTD**, S 35, Ağustos-1970, s. 11-15; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 77-81.

716 Dursun Ali Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, I/3, Erzurum 1989, s. 42; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 81.

717 Kemal Atatürk, **Nutuk**, III, Vesika: 38, s. 926-927; Kansu, **Atatürk'le Beraber**, I, s. 80-85.

isteniyordu. Bu konuda valiliğe ve kolorduya da⁷¹⁸ emir verildi. Bu nedenle cumartesi günü toplantı başlar başlamaz, delegeler bu konuyu ele aldılar ve görüşlerini belirttikten sonra, Mustafa Kemal'in önerisi üzerine; padişaha, sadrazama, belediye başkanlarına, mülkiye amirlerine, büyük komutanlara, saltanat ve hilafete bağlılığını her seferinde tekrarlayan kongrenin anayasa-ya aykırı olarak kurulmuş bir mebuslar meclisi gibi gösterilmesinin ve Anadolu'da karışıklıklar çıktığından söz edilmesinin, sadece İtilaf Devletlerinin işine yarayacağını, Mütarekenin 24. maddesine göre buraları işgale hak kazanacaklarını, gerçekte ilgisi olmayan bu açıklamaların hemen düzeltilmesini belirten telgraflar çekildi. Daha sonra program komisyonunun bir önergesi üzerine normal görüşmelere başlandı ve görüşmeler 7 Ağustos 1919'a kadar devam etti.

Böylece Erzurum Kongresi 14 gün çalıştı⁷¹⁹, dağılmadan önce de yönetmeliğe göre, bir "Temsil heyeti" seçildi ve 24 Ağustos'ta Erzurum Vilayet Makamına verilen beyannamede bu heyetin üyeleri belirtildi.⁷²⁰

Kongrenin sona ermesinden sonra, yapılan ilk iş, kongre sonucunda varılan sonuçlar ve alınan kararları açıklayan bildirinin yayımlanması oldu. 7 Ağustos 1919 tarihini taşıyan bu bildirgede çok önemli kararlar alındı.⁷²¹ Bu kararlarda özetle deniliyordu ki: Doğu Anadolu Bölgesi, "hiçbir sebep ve bahane" ile birbirinden ve Osmanlı camiasından ayrılmayacak bir bütündü, bu bölgedeki bütün Müslümanlar "Öz kardeş" tiler (Madde: 1). Ancak kongre, bölge çıkarlarının ötesinde, yurt çıkarlarını ele alarak, bırakışmanın imzalandığı gündeki sınırlar içinde yaşayanların ezici çoğunluğunun Müslüman olduğunu, buraların bölünemeyeceğini, Osmanlı haklarına saygılı bir karar beklenmekte olduğunu belirtiyordu (Madde: 6). Her türlü işgal ve müdahale "Rumluk ve Ermenilik teşkili" amacına yönelik sayılacağından, birlik halinde savunma ve direnme esası kabul ediliyordu. Burada kullanılan "her türlü" deyimi pek anlamlıydı. Demek ki, İngiltere, ABD ya da Fransa'dan gelecek bir işgal hareketine karşı da direnilecekti. Hristiyan unsurlara siyasal egemenliği ve toplumsal dengeyi bozacak yeni ayrıcalıklar tanınmayacaktı (Madde: 3).

718 Harbiye Nezareti'nden 15. Kolordu'ya 30 Temmuz 1919'da gönderilen yazıda; Mustafa Kemal ile Rauf Bey'in tutuklanmaları isteniyordu. 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'in 1 Ağustos 1919'da Harbiye Nezareti'ne verdiği cevapta; *Hükümetin mukarrerat-ı siyaseti ne olduğunu bilmiyorsam da Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in ef'al ve harekâtında vatan ve milletin maksat ve manafîine ve kavanin-i mevcudeye muhalif telakki edilecek hiçbir hâl ve hareketi olmadığını görüyorum. Müşarünileyhler mülk-i milletin saadet ve selameti ile alakadar her ferd-i vatanperver gibi yaşamaktadırlar* diyordu (Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 92).

719 Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", s. 40-42.

720 Kemal Atatürk, **Nutuk**, III, Vesika: 41, s. 933-934; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 81-88; Alptekin, "Erzurum Kongresi", s. 40-42.

721 Baykal, **Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler**, s. 23-25; Kırzioğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 251-253; Kansu, **Atatürk'le Beraber**, I, s. 113-116.

Fakat Müslüman olmayanların daha önce kazanılmış haklarına saygılı olunacaktı (Madde: 5). Devlet ve ulusun iç ve dış bağımsızlığı ve yurdun bütünlüğü saklı kalmak koşuluyla, 30 Ekim 1918 sınırları içinde milliyet esaslarına uyan ve ülkemize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin “fenni, sınai, iktisadi” yardımının memnunlukla karşılanacağı açıklanıyordu (Madde: 7).

Merkezi hükûmetin, galip devletlerin baskısı sonucunda Doğu Anadolu’yu “terk ve ihmal” zorunda kalması ihtimali karşısında, Hilafet ve saltanata bağlılığı ve ulusal varlık ve hakları sağlayacak önlemler alınmış bulunuyordu (Madde: 4). Bu esrarengiz sözün ne anlama geldiği, kongrenin kabul ettiği nizamnameden anlaşılmaktaydı. Böyle bir durumda, Doğu Anadolu’da bir “idare-i muvakkate” yani geçici hükûmet kurulup, Osmanlı yasalarına göre işler yürütülecek, askerî, mülki kadrolar bu hükûmete bağlanacaktı. Durum bütün devletlere resmen bildirilecek, “idare-i muvakkate”yi, toplu halde ise kongre, değilse temsil heyeti seçecek ve derhal kongreyi toplayacaktı (Madde: 4). Nizamname, Osmanlı hükûmetinin “inhilali” tehlikesine karşı öbür illerle, olmazsa tek başına savunma ve direnmeyi öngörüyordu (Madde: 3). Başka bir karar da, temsil heyeti bildirmediğe, göçün yasaklanmasıydı (Niz. madde: 5). Haziran’da toplanmış olan Erzurum Vilayet Kongresi’nde bu konu üzerinde durulmuş ve kesinlikle göç edilmemesi kararına varılmıştı. Cemiyetin kendini ve kararlarını ne ölçüde yaşamsal gördüğünü açıkça anlatan bir nizamname hükmüne göre, kongre karar ve esaslarına karşı sözlü, yazılı, eylemli olarak herhangi bir kişi ya da güç tarafından “su’-i tefsirat ve telkinat” bulunmak millet ve vatana “hiyanet ve cinayet” sayılacaktı (Madde: 6).⁷²²

Ulusal hareket, Erzurum’da bölge çapında da olsa, halkı temsil ettiğini ileri sürebilecek bir taban ve örgüte sahip olmuş, meşruiyet ve itibar bakımından çok güçlenmişti. Bu güçlenmesiyle birlikte, daha cesur kararların alınabildiği göze çarpmaktaydı. Nizamnamenin 4. maddesiyle, Amasya kararlarında ancak zımnın var olan ve örgütlenme biçimi belirtilen hükûmet kurma olanağı -salt Doğu Anadolu için de olsa- öngörülmüş ve düzenlenmişti. Ayrıca, millî meclis talebi ileri sürülürken, meclis toplanmadığı takdirde ulusun kendi kendine buna bir çare bulacağı tehdidi de açıkça dile getirilmişti.

Herhalde bundan da daha önemli bir karar, ana yurdun sınırlarının saptanmasıydı. Bu, 30 Ekim 1918 bırakışma sınırları olarak belirleniyordu. Böylece imparatorluk iddiasından, Arap ülkeleriyle bağlantıları sürdürme isteğinden vazgeçilmiş oluyor, fakat buna karşılık bağımsızlık ilkesi üzerinde ısrar ediliyordu.⁷²³

Mustafa Kemal, kongrenin kapanış günü yaptığı konuşmasında; Millî Mücadele’nin temel taşlarından biri olan Erzurum Kongresi’nin önemini belirtirken; *Milletimizin, ümit ve necat ile çırpındığı en heyecanlı bir zamanda*

722 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, İstanbul 1976, s. 480-481.

723 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s. 482-483.

fedakâr heyet-i muhtereminiz her türlü mezahime katlanarak burada, Erzurum'da toplandı. Hassas ve necip bir ruh ve pek salâbetli bir iman ile vatan ve milletimizin halâsına ait esaslı mukarrerat ittihaz etti. Bilhassa bütün cihana karşı milletimizin mevcudiyetini ve birliğini gösterdi. Tarih bu kongremizi şüphesiz ender ve büyük bir eser olarak kaydedecektir diyordu.⁷²⁴

Erzurum Kongresi yerel bir kongre olmanın ötesinde önem arz ediyordu. Öyle ki Amasya Genelgesi'yle ortaya konulan "milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" ilkesinin ilk fiili girişimi olmuş, kongre sonucunda bu amaca ulaşıldığına dair kanaatler ve umutlar ortaya çıkmıştı.⁷²⁵ Kongre, aldığı kararlar ve kamuoyundaki akisleriyle amacına ulaşmıştı. Toplanış şekli ve kuruluşu belirli bir bölgeye ait olmakla beraber, aldığı kararlar bütün yurdu ilgilendirecek nitelikteydi.

Yalnız Doğu Anadolu'nun birlik ve bütünlüğünü sağlamakla kalmadı. Vatanın bütünlüğünü amaçladı. Sivas Kongresi kararları, Erzurum Kongresi kararlarına dayandığı gibi, "Misak-ı Millî"nin temelini de Erzurum'da alınan kararlar oluşturuyordu. TBMM'nin toplanış ve açılış gerekçesi Erzurum Kongresi kararlarına bağlanıyor ve Lozan Antlaşması'nın bağımsızlığı savunan ruhu, ilhamını bu kararlardan alıyordu.

5.1.1.5. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan Ayrılışı (29 Ağustos 1919)

3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen ve Erzurumlular tarafından büyük bir coşku ile karşılanan Mustafa Kemal Paşa, halk ile bütüleşerek, Kongre'yi gerçekleştirmişti. Yaklaşık iki aydan beri Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, Erzurumlular tarafından çok sevilmiş ve desteklenmişti. Mustafa Kemal Paşa elli yedi gündür Erzurum'daydı. Sivas Kongresi'nin toplanmasına az bir zaman kalmıştı. Artık Erzurum'dan ayrılma vakti yaklaşmıştı.

Yolculuk için üç şey lazımdı: Araç, Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhının nakli, Temsil Heyeti üyeleri ile sivil karargâhın yol ve beslenme masraflarını karşılayacak para. Büyük eksiklikleri bulunmasına rağmen üç tane otomobil vardı. Ancak karargâhın taşınması için yeterli değildi ve araç kiralınması gerekiyordu. Sadece nakil için değil, yol boyunca yapılacak harcamalar ve Sivas'a gittiklerinde de paraya ihtiyaç bulunmaktaydı. Her çareye başvurulmuş fakat bir çözüm yolu bulunamamıştı.

Hem Mustafa Kemal Paşa'nın yakın çevresi hem de Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi çaresizlik içindeydi. Şimdiye kadar her türlü zorluğun üstesinden gelmeyi başaran bu insanlar, söz konusu para olunca her-

724 Kemal Atatürk, *Nutuk*, III, Vesika: 40, s. 932-933; Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 119-120; Kansu, *Atatürk'le Beraber*, I, s. 113.

725 Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", s. 127.

hangi bir çözüm üretemiyorlardı. Cevat Dursunoğlu'nun anlattıklarına göre; bu sırada beklenmedik bir gelişme oldu:

*Heyet-i fa'ale azasından Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Hızır gibi imdadımıza yetişti. Her anlamıyla kâmil bir insan olarak tanıdığımız Süleyman Bey. Nasıl bir çıkmazda olduğumuzu görerek 'çocuklar ben bu işin çaresini buldum. Benim tasarruf edilmiş, dokuz yüz liram var. Ben altmış yaşımı geçmiş bir adamım. Allah'ın rızasından, milletin selametinden başka bir dileğim yok. Ben bu parayı size veririm. Fakat bu parayı verdiğimi ne Paşa ne de başka hiçbir kimse bilmeyecek. İleride Müdafaa-ı Hukuk'un parası olursa verirsiniz. Olmazsa helal olsun. Ben devletin verdiği tekaüt aylığı ile geçinir giderim' dedi. Hepimizin gözleri yaşarmıştı. Bu adsız büyük adam bizi o günkü en büyük kaygılarımızdan kurtarmıştı.*⁷²⁶

Cevat Bey anılarında Süleyman Bey'in dokuz yüz lira getirdiğini ve bunun üzerine de kendi aralarında topladıkları yüz lirayı bu paraya ekleyerek yine Kâzım Bey'in aracılığı ile Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiklerinden söz etmekteydi.⁷²⁷ Bu durum Millî Mücadele'nin ne şartlar içerisinde kazanıldığının bir göstergesiydi. Heyet-i Merkezîyenin içerisinde Kâzım Bey dâhil olmak üzere diğer üyeler ancak imkânlarını zorlayarak yüz lira çıkarabilmişlerdi.

Kâzım Bey, parayı Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştırdığında elbette nasıl tedarik edildiği hususunda bir açıklama yapmıştı. Ancak Süleyman Bey'in bu konu ile ilgili isteğini de hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal Paşa'ya iletmişti. Yani bu konu her iki taraf arasında bir sır olarak kalacaktı. Mustafa Kemal Paşa bu sırrı hiç kimse ile paylaşmayacaktı.

Kâzım Bey, bin lirayı Mustafa Kemal Paşa'ya teslim ettikten sonra Cemiyet merkezine dönmüş ve Paşa'nın bundan çok memnun olduğunu sevinçle arkadaşlarına anlatmıştı. Bu sır yıllar sonra Cevat Dursunoğlu'nun hatıralarında ortaya çıkacaktı.

Gerek duyulan paranın temin edilmesinden sonra yol için hazırlıklar tamamlanmış ve Erzurum'dan ayrılma vakti gelmişti. Kâzım Karabekir Paşa Sivas'ta III. Kolordu Komutanı Miralay Selahattin Bey'e 28 Ağustos 1919'da gönderdiği telgrafta, yapılan son düzenleme ile Doğu Anadolu adına Sivas'taki genel kongreye Temsil Heyeti üyelerinden kimlerin katılacaklarını ve kafiye bulunanların isimlerini belirterek, üç otomobil ve bir kamyon ile hareket edileceğini ifade ediyordu. Diğer taraftan Kâzım Karabekir Paşa, Sivas kafiyesine yiyecek içecek, silah ve cephaneye de temin etmişti. Böylece yola

⁷²⁶ Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 111; Eyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı: Kâzım Yurdalan*, s. 314-315.

⁷²⁷ Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s. 111; Eyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı: Kâzım Yurdalan*, s. 315.

çıkılması için hiçbir engel kalmamıştı.

3 Temmuz'da Erzurum'a geldiğinde coşku ile karşılanan Mustafa Kemal Paşa, 29 Ağustos sabahı beraberlerindekiyle birlikte törenle Erzurum'dan ayrıldı.

5.1.2. Sivas Kongresi*

5.1.2.1. Sivas Kongresi Öncesindeki Gelişmeler

Sivas Kongresi hazırlıkları daha Amasya'dayken başlamıştı. Ülkenin her tarafından temsilci seçilecek, onların güvenli bir şekilde Sivas'a ulaşmaları temin edilecekti. İstanbul hükûmetinin engelleyici ve aleyhte propagandaları yüzünden Sivas'a ulaşmak kolay değildi. Hükûmetten vilayetlere Sivas Kongresi'ne hiçbir delegenin gönderilmemesi hususunda emirler geliyordu.⁷²⁸ İstanbul hükûmeti, Doğu Anadolu'da Mustafa Kemal ve arkadaşlarının hareketi ile Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesinin birleşmesinden korkuyordu. Damat Ferit var gücüyle Sivas Kongresi'ni engellemek istedi.⁷²⁹ Bir yandan Sivas'a temsilci seçtirmekte yaşanan güçlükler aşılmaya çalışılırken bir yandan da Sivas'a gidecek yol güzergâhında güvenlik tedbirleri alınmaya çalışılıyordu.⁷³⁰ Kâzım Karabekir Paşa, bu konuda gereken önlemleri almıştı. Erzurum'da bu kadar uzun (58 gün) kalınmasının sebebi güvenliğin tam olarak sağlanması düşüncesi idi.

Mustafa Kemal henüz Erzurum'dan ayrılmadan 20 Ağustos'ta Sivas Valisi Reşit Paşa'dan Sivas Kongresi'nin toplanması konusundaki endişelerini bildiren bir telgraf aldı. Burada bir Fransız Binbaşı Mösyö Burunot'un Sivas'a gelerek eğer Sivas'ta böyle bir kongre toplanırsa beş on gün içinde buranın işgal edileceğini bildirmişti. Reşit Paşa, Dâhiliye Nezaretinden de aynı kanaati verecek bir telgraf aldığını söylüyordu. Reşit Paşa, bu Fransız subayın tekrar gelerek eğer Mustafa Kemal ve Kongre heyeti Sivas Kongresi ve İtilaf Devletleri aleyhinde saldırgan bir dil kullanmazlarsa kongrenin toplanmasında hiçbir sakıncanın olmayacağını ilave ettiğini bildirdi. Vali Reşit Paşa, kendi kanaatini de ilave ederek kongrenin toplanmamasını, eğer mutlaka toplanacaksa Sivas'tan başka bir yerde toplanmasını istihham ediyordu.⁷³¹ Mustafa Kemal de bu Fransız Binbaşının söylediklerinin blöf olduğunu Sivas'ın on beş gün içerisinde işgalinin o kadar kolay olmadığını, son kararı Heyet-i

* Prof. Dr. Hale Şıvgın, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: hale.sivgin@hvb.edu.tr.

728 Karabekir, *age.*, s. 134.

729 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1983, s. 496.

730 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Sadeleştiren: Zeynep Korkmaz, 2002, s. 53.

731 *Nutuk*, s. 53-55.

Temsiliyenin belirleyeceğini ifade ederek Reşit Paşa'yı yatıştırmış ve kongre hazırlıklarına devam etmiştir. Vali Reşit Paşa, Dâhiliye Nazırı Adil Bey'e Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tutuklanmalarının ve kongreyi engellemelerinin mümkün olmadığını yazmıştı. Mustafa Kemal ve beraberindekiler, 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan Sivas'a hareket ettiler. Mustafa Kemal'in yanında Rauf Bey, Erzurumlu Heyet-i Temsiliye Üyesi Hoca Raif Efendi ve Erzincan'dan heyete katılacak olan Şeyh Fevzi Efendi vardı. Üç otomobil ve üç araba ile yola çıkan heyet Erzurumluların sevgi gösterileri ile uğurlandılar. Erzincan'ı geçtikten sonraki boğazda jandarmalar yolu keserek Dersim eşkiyasının ilerdeki Çardaklı Boğazı'nı tutmuş olduğunu, yolun tehlikeli olduğunu, ellerinde bunu engelleyecek kuvvetlerinin olmadığını, merkezden kuvvet istendiğini, bu kuvvetler gelinceye kadar hareket edilmemesini bildirdiler. Bu durumda günlerce beklemek gerekebilirdi. Ayrıca kongreye yetişebilmek için belli bir zamanda Sivas'ta olmak gerekiyordu. Ölümü göze alarak yola devam kararı verildi. Fakat herhangi bir taarruza uğramadan 2 Eylül'de Sivas'a ulaşıldı.⁷³²

5.1.2.2. Ali Galip Olayı

Padişah ve Babiali, Sivas Kongresi'ni engellemek için millî harekete her anlamda destek olan 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'yı 29 Ağustos 1919'da azlettiler.⁷³³ Doğu'da Mustafa Kemal Paşa'ya bizzat destek olan 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'yı sadece 15. Kolordu Komutanı olarak bırakıp onun yürüttüğü III. Ordu'ya Abdullah Paşa'yı atadılar. Bu durumda Kâzım Karabekir, Abdullah Paşa'nın emrine girecek ve faaliyetleri engellenecekti.⁷³⁴ Ayrıca bölgeye tahkik heyetleri gönderildi. Batı Kuva-yı Milliyesi ile Doğu'nun birleşmesinin önüne geçilmek istendi.

Elazığ Valisi Ali Galip (3 Mayıs 1919'da atandı)⁷³⁵ Sivas Kongresi'ni yaptırmamak, milliyetçi önderleri özellikle de Mustafa Kemal ve Rauf Bey'i tutuklamakla görevlendirildi.⁷³⁶ En belirgin özelliklerinden birisi ittihatçı düşmanı olmasıydı.⁷³⁷ Ali Galip, Elazığ Valiliğine tayin edildiğinde göreve giderken yol güzergâhındaki Sivas'a uğramış, burada Sivas Valisi Reşit Paşa ile görüşmüştü (23 Haziran 1919). Aynı gün Hükûmet, Mustafa Kemal'i azletme kararı almış⁷³⁸ fakat tebliğ ettirememişti. Durumu öğrenen Ali Galip,

732 Rauf Orbay, **Rauf Orbay'ın Hatıraları**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2005, s.203; Goloğlu, **age.**, s. 24-25.

733 Cebesoy, **age.**, s. 154.

734 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Y 3, S 8, 1954, Vesika No: 180.

735 Akşin, **age.**, s. 541.

736 Tansel, **age.**, C 2. s. 106.

737 Goloğlu, **age.**, s. 80.

738 **Nutuk**, s. 25.

Sivas Valisi Reşit Paşa'dan Mustafa Kemal'i tutuklamasını istemiştir. Reşit Paşa da Mustafa Kemal'in azledildiğini ancak tutuklama ile ilgili bir emrin olmadığını söylemiştir. Reşit Paşa ile Ali Galip'in aralarında bu konuşmalar olurken Mustafa Kemal'in Tokat'tan Sivas'a hareket ettiğini bildiren telgraf Reşit Paşa'ya verilmiştir. Reşit Paşa, telgrafı Ali Galip'e uzatıp; *İşte geliyor. Buyurun tutuklayın* demiştir. Ali Galip ise *Ben tutuklarım dedimse benim kendi vilayetim dâhilinde olursa tutuklarım* diyerek mazeret ileri sürmüştür.⁷³⁹ Durumu öğrenen Mustafa Kemal, Ali Galip'i ağır biçimde paylamıştı. Ali Galip, aynı günün gecesi Mustafa Kemal'e söyleyeceği bazı gizli şeylerin olduğunu ifade ederek yalnız gelmiştir. Birçok dil dökerek Elazığ Valiliğine geliş sebebinin Mustafa Kemal'e hizmet için olduğunu söylemiş, bir ölçüde inandırıcı da olmuştu.⁷⁴⁰

Ancak Ali Galip, Elazığ'a dönünce millî hareket aleyhindeki çalışmalarına devam etti. Elazığ'dan Erzurum Kongresi'ne seçilen iki delegeyi engellerek kongreye katılmalarına mani oldu. Ayrıca Ali Galip, Harbiye Nezaretinden Sivas'taki III. Kolordu Komutanının değiştirilmesi ve kendisiyle hemfikir birinin tayin edilmesini istiyordu.⁷⁴¹ 29 Ağustos 1919 tarihinde Ali Galip Bey asayiş bozan soygunculuk ve eşkıyalık yapan Kürt aşiretlerini yola getirmek için reisleriyle görüşmek üzere Dersim'de bulunurken Dâhiliye Nazırı Adil Bey, Ali Galip Bey'i telgraf başına çağırarak yükselmesine ve tanınmasına yol açacak önemli bir görev verilirse kabul edip etmeyeceğini sormuştur. Ali Galip de bazı şartlar ileri sürerek kabul etmiştir. Bu şartlar içerisinde hemen Kurmay Albaylığa ve az sonra Mirivalığa (Paşalığa) yükseltilmesi şartı da vardı. Ali Galip'in görevi kabul etmesi üzerine Adil Bey ile Ali Galip arasında bir dizi yazışma gerçekleşmişti.⁷⁴²

Yazışmalara göre Ali Galip, 30 Ağustos 1919 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararı ile Sivas Valiliği ve III. Kolordu Komutanlığına tayin edildi. Ali Galip, görevi kabul ettiğini ve görevle ilgili bazı soruları olduğunu bildirdi. Kendisine acele hareket etmesi gerektiği yazıldı. Ali Galip, rütbesinin paşalığa yükseltilmesini ayrıca Sivas'a nakli için yolluktan başka tazminat olarak para verilmesini istedi. Dâhiliye Nazırı, Ali Galip'in bütün isteklerinin kabul edildiğini bildirdi (1 Eylül 1919). Ali Galip, para ve terfi taleplerini yineledi. Kendisine tüm masrafların ödeneceği gibi Padişah tarafından ödülleri verileceği de vadedildi. Ali Galip'in ısrarla detay sorması üzerine Mustafa Kemal, Rauf Bey ve arkadaşlarının ansızın gidilerek yakalanmaları, derdest edilerek İstan-

739 Nutuk, s. 28.

740 Nutuk, s. 30.

741 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, S 10, Vesika: 237.

742 Kamil Erdeha, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, Remzi Kitapevi, İstanbul 1975, s. 125.

bul'a gönderilmeleri isteniyordu.⁷⁴³ Ali Galip, 2 Eylül'de Elazığ'a dönmüştür. Ali Galip'in 3 Eylül'de Dâhiliye Nazırı Adil Bey ve Harbiye Nazırı Şefik Bey imzasıyla aldığı telgraf ihanet belgelerinin en önemlileridir. Burada özetle "Erzurum'da birkaç kişinin toplanarak birtakım kararlar aldığı, bu kararların ve toplantıların hiçbir önemi olmadığı ancak bunun Avrupa'da çok şişirilerek anlatıldığı, ortada şişirilecek ne bir kuvvet ne de bir olay olmadığı ifade edilmişti. Ayrıca İngilizlerin bundan kuşkulananarak Samsun'a kuvvet çıkaracakları, oradan da Sivas'a ilerleyerek birçok yere girmelerinin yakın olduğu belirtilmişti. Bunun yanı sıra belli kişilerin bu defa Sivas'ta toplanarak yine bir kongre yapmak istedikleri, bunun bir önemi olmamakla birlikte bunu Avrupa'ya anlatmanın yolu olmadığına işaret edilmişti. Sonuç olarak Adil Bey ve Şefik Bey, bu toplantının yapılmasını engellemek gerektiği, bunun için de Sivas'ta hükûmetin tam güvenebileceği bir valinin bulunmasının şart olduğunu söylemişlerdi. Ali Galip'i bunun için Sivas'a gönderdiklerini, Sivas'ta kongre yapmak isteyenlere engel olmanın güç bir şey olmadığını ama yine de kimi general ve askerlerin bunlarla aynı düşüncede olduklarına dikkat çekmişlerdi. Ali Galip'in Kürtlerden yüz, yüz elli kadar süvariye yanına alarak niçin gittiğini belli etmeden hiç kimsenin beklemediği bir anda Sivas'a varıp, Valiliği ve Komutanlığı hemen ele almasını istemişlerdi. Böylece oradakileri hemen yakalatıp gözaltına alması ve İstanbul'a göndermesinin Avrupalıları da çıkarma yapmaktan vazgeçireceğini düşünmüşlerdi. Bu işleri yaparken hükûmet olarak her türlü yardımın yapılacağı, hükûmete bağlı bir jandarma örgütünün hemen kurulması isteniyordu. Tüm bunlar gizli kalmalıydı. Görevin hükûmet kararı ve Padişah onayı ile kendisine verildiği, çok acele olarak Sivas'a gidip vali ve komutanlığı alması ve işe başlaması tembih ediliyordu."⁷⁴⁴ Ali Galip, 6 Eylül'de Malatya'ya geldi. Malatya o zaman Elazığ vilayetine bağlı bir mutasarrıflıktı. Malatya Mutasarrıfı ise Kürt aşiretlerinden Bedirhanîlerdendi. Bağımsız bir Kürt devleti kurulması emelindeydi. Ne tesadüftür ki Ali Galip'in Malatya'ya geldiği gün İngiliz Casusu Edward Noel de Malatya'ya gelmişti. Noel, Kürdistan Teali Cemiyeti ile irtibat halindeydi. Noel, müfrit bir Kürt havarisi idi. Bölgede bir Kürt muhtariyetinin kurulmasını tetkik için görevlendirilmişti. Görevi Lawrence'ın Arap ülkeleri için yaptığı göreve benziyordu.⁷⁴⁵ Noel, yanında on beş atlı ve Bedirhanîlerden bazı kişilerle Malatya'ya gelmişti. Mutasarrıf Halil Rahmi Bey tarafından karşılandılar. Ancak gelenler kötü niyetli olduklarından güvenlik güçlerince izleniyorlardı. Elazığ Valisi Ali Galip, Malatya Mutasarrıfı ile iş birliği içerisindeydi. Ancak Ali Galip'in birinci önceliği Sivas Kongresi'ni basmak Mustafa Kemal ve arkadaşlarını tutuklamaktı. Mutasarrıfın ise ortamdan yararlanarak bağımsız

743 Erdeha, *age.*, s. 127.

744 Erdeha, *age.*, s. 129-130.

745 Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Bilgileri**, TTK, Ankara 2011, s. 144.

bir Kürt devleti kurmaktı. Bir yerde bu iki hareket birleşmiş oldu. Malatya halkı mutasarrıfı Ali Galip'e şikâyet etmişlerdi. Ancak Ali Galip bu şikâyetlere aldırış etmedi.⁷⁴⁶ Dâhiliye Nazırı Adil Bey, Ali Galip'e çektiği telgraflarla bir an önce harekete geçmesini istiyor, Ali Galip ise sürekli para, asker gibi isteklerde bulunuyordu. Nihayet Ali Galip, 9 Eylül'de Dâhiliye Nazırına 14 Eylül'de Malatya'dan yola çıkacağını, gerekli tedbirleri aldığını, Allah'ın yardımıyla başarılı olacağını bildiriyordu. Ali Galip bu telgrafı çektiğinde Sivas'ta olan bitenden haberi yoktu. Hâlbuki Mustafa Kemal, 6 Eylül'de Ali Galip ile Dâhiliye Nazırı Adil Bey'in tüm yazışmalarını ele geçirmiş, haberdar olmuştu. Mustafa Kemal, bu yazışmalardan haberdar olunca gerekli tedbirleri almış, devam eden Sivas Kongresi'nin kesintiye uğramasına meydan vermemişti. Mustafa Kemal, ayrılıkçı propaganda yapanların tutuklanmasını emretmiş, Elazığ'dan elli iki asker ve iki makineli tüfekle Ali Galip'i tutuklamak üzere İlyas Bey'i yola çıkarmıştı. Bunu öğrenen Ali Galip, gelenlerin Ermeni askerleri olduklarını ve pusuya düşürülmelerini emretmiş, ancak bu emrini uygulatamamış ve çareyi kaçmakta bulmuştur. 10 Eylül sabahı Mutasarrıf Halil Rahmi Bey ile Rakka'ya, Urfa'ya ve oradan Halep'e kaçmıştır.⁷⁴⁷ Böylece ne Ali Galip'in Sivas Kongresi'ni basma ve Mustafa Kemal ile arkadaşlarını tutuklama girişimi ne de Binbaşı Noel ve iş birlikçilerinin amaçladıkları bir isyan gerçekleştirilebilmiştir.

5.1.2.3. Sivas Kongresi: Tartışmalar ve Alınan Kararlar

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919 Perşembe günü saat 14.00'te açıldı. Kongre, 1893'te yapılmış olan lise binasında toplandı. Kongre hazırlıkları Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Sivas şubesi tarafından yapıldı. Lise binası, Kongre çalışmalarına, delegelerin ve Mustafa Kemal'in kalmasına ve çalışmasına uygun hale getirildi. Odalar büyük ölçüde Sivashlı vatanseverlerin evlerinden getirdikleri eşyalarla döşendi.

Mustafa Kemal, geçici başkan olarak uzun bir açılış konuşması yaptı. Burada:

30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra yapılan haksız işgalleri ve bu işgaller karşısında Hükûmet'in aciz kaldığını, bunun da İtilaf Devletleri nezdinde ülkemizde milli irade yokmuş gibi algılandığını söyledi. Erzurum Kongresi'nin yalnız Doğu Anadolu temsilcilerinden olduğu için yetkisini bu çerçevede kullandığını ancak Sivas Kongresi'nin ülkenin Doğusu ve Batısı ile tüm yurdu temsil ettiğini Hükûmet'in milli meclisi toplamakta ihmalkâr kaldığını, eğer meclis toplanmadan Hükûmet milli gayeye aykırı bir karar verirse birbirini takip eden Erzurum ve Sivas Kongrelerinin toplanması bir kurtuluş

746 Erdeha, *age.*, s. 131.

747 Erdeha, *age.*, s. 134.

*belirtisi olmuştur demıştır.*⁷⁴⁸

Açılış konuşmasından sonra kongre sırasıyla gündemdeki dört maddeyi görüşmeye başladı. Madde 1 Başkanlık Divanı Seçimi; Madde 2 Erzurum Kongresi Tüzük ve Beyannâmesinin değiştirilerek kabulü isteği ve görüşülmesi; Madde 3 Kongre Delegelerinden 25'inin hazırladığı muhtıranın görüşülüp tartışılması (Manda Meselesi); Madde 4 Üyelerin Dilekleri.⁷⁴⁹

Birinci gün 4 Eylül 1919'da, Başkanlık seçimi yapıldı. Burada da tıpkı Erzurum Kongresi'nde olduğu gibi Mustafa Kemal'in başkan olmasına karşı çıkanlar oldu. Ancak neticede Mustafa Kemal, üç olumsuz reyeye karşı büyük çoğunlukla başkan seçildi. İsmail Fazıl Paşa ve Rauf Bey ikinci başkanlıklara getirildiler. İstanbul delegesi İsmail Hami Bey ile Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) delegesi Mahmut Şükrü Bey de divan kâtipliklerine seçildiler.

İkinci gün 5 Eylül 1919'da, gündemin ikinci maddesine geçilmeden önce verilen iki önerge vardı. Birincisi delegelerin İttihat ve Terakki Fırkasını canlandırmaya çalışmayacaklarını ve kişisel menfaatler peşinde koşmayacaklarına dair yemin etmeleri isteniyordu. Önerge kabul edildi. Diğer önerge ise bayram münasebetiyle Padişaha kutlama ve bağlılık telgrafı çekilmesi istemiydi. Bu da kabul olundu. Aynı gün millete karşı da bir bildiri hazırlandı. Padişaha çekilen telgraf da eklenerek her yere dağıtıldı.⁷⁵⁰

Üçüncü gün 6 Eylül 1919'da, Kongre çalışmalarının yanı sıra İngiliz casusu Binbaşı Noel'in Kürt isyanını organize etmek üzere yaptığı faaliyetler ve Ali Galip Bey'in faaliyetleri konuşuldu. Gereken önlemler alındı, emirler verildi.

Dördüncü gün 7 Eylül 1919'da, yine bir yandan Noel ve Ali Galip'in ihanet ve faaliyetleri konusu ve buna karşı alınan tedbirler görüşüldü. Aynı gün Refet Bele, Mustafa Kemal tarafından kongreye Heyet-i Temsiliye üyesi olarak takdim edildi.⁷⁵¹ Gündem dışı görüşmelerden sonra Erzurum Kongresi'nde kabul edilmiş olan beyanname ve tüzük maddeleri birer birer okunarak müzakere edildi. Erzurum Kongresi kararları ve tüzüğünde bazı ufak değişiklikler, düzeltmeler ve ilaveler yapılarak Doğu illeri adına alınmış olan kararlar bütün ülkeyi kapsayacak şekilde genişletildi.⁷⁵² Erzurum Kongresi'nin seçtiği Heyet-i Temsiliye'ye altı kişi daha ilavesiyle Şarki ve Garbi Anadolu ve Rumeli Heyet-i Temsiliyesi teşkil edilmesi teklifi kabul edildi.⁷⁵³

748 Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, TTK, Ankara 1993, s. 107-111; **Nutuk**, C 3, Vesika No: 54, s. 29-32.

749 Goloğlu, **age.**, s. 77.

750 İğdemir, **age.**, s. 22-26.

751 İğdemir, **age.**, s. 33.

752 İğdemir, **age.**, s. 38.

753 İğdemir, **age.**, s. 41.

Beşinci gün 8 Eylül 1919'da, Kongre gündeminin üçüncü sırasındaki manda meselesi görüşülmeye başlandı. 25 delegenin imzasıyla hazırlanan Amerikan mandasının kabulünü isteyen bir önerge kongreye sunuldu.

Manda tartışmaları, Erzurum Kongresi günlerinde de önemli bir yer teşkil etmişti. Bekir Sami Bey gibi bazı kimseler, vatanın parçalanmadan bir bütün olarak kalması için büyük bir devletin himayesine girmenin en iyi yol olduğunu söylediler. Fakat Mustafa Kemal aynı fikirde değildi. Büyük bir devletten kastedilen Amerika'nın himayesine girilse bile Amerika'nın bunu neyin karşılığında kabul edeceğini soruyor fakat tatmin edici bir cevap alamıyordu.⁷⁵⁴ Halide Edip Hanım da ABD mandasının kuvvetli savunucuları arasındaydı. Hatta bu konuda Mustafa Kemal'e uzunca bir mektup yazmıştı⁷⁵⁵ Ahmet İzzet Paşa Kabinesinde Harbiye Nezareti Müsteşarlığında bulunmuş olan İsmet Bey'in 1 Haziran 1919 tarihli mektubuyla 7 Haziran'da Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey'in Kâzım Karabekir'e yazmış oldukları mektuplarda birincisinde İstanbul muhitinde, "manda" fikrinin çoğunluk tarafından benimsendiği; ikincisinde tarafsız bir devletin murakabe tarzında mandasının ehvenişer olduğu belki de en son kurtuluş çaresinin bu olduğu ifade ediliyordu.⁷⁵⁶ İsmet Bey, Kâzım Karabekir'e 27 Ağustos 1919'da ikinci bir mektup yazarak; *Eğer Anadolu halkının Amerikalıları herkese tercih ettikleri zemininde Amerika milletine müracaat edilse pek ziyade faydası olacaktır. Deniliyor ki ben de tamamıyla bu kanaatteyim* diyordu.⁷⁵⁷ Kâzım Karabekir'e bu mektuptan başka eski sadrazamlardan Ahmet İzzet Paşa da Sivas Kongresi'ne iletmek üzere bir layiha göndermişti. Bu layihada manda konusuna da değiniliyor ve Sivas Kongresi'nin Amerikan mandasının talep etmesinin çok önemli olduğunu belirtiyordu. Kâzım Karabekir Paşa, bu layihayı delegeler üzerinde manda lehinde bir tesir yapabilir endişesiyle Sivas'a göndermedi.⁷⁵⁸ Mustafa Kemal, Sivas'a geçtikten sonra da ABD mandasını isteyen onlarca mektup, telgraf geldi. Bunun dışında Sivas Kongresi sırasında da manda tartışmaları sürdü. Manda taraftarları azımsanmayacak sayıdaydı. Kongre'nin beşinci günü yani 8 Eylül 1919'da Kongre gündeminin üçüncü sırasındaki manda meselesi görüşülmeye başlandı. 25 delegenin imzasıyla Amerikan mandasını isteyen bir muhtıra hazırlandı. Bu muhtıra İsmail Fazıl Paşa, İsmail Hami [Danişmend], Bekir Sami Bey imzalı bir önerge ile Kongre Başkanlığı'na sunuldu. Mustafa Kemal, delegelere söz vermeden önce kürsüye gelerek bir açıklama yapmak gereğini duydu. Sivas'a gelen Amerikalı gazeteci Mr. Braun ile görüşüğünü, Braun'un; *Amerika'nın mandayı kabul edeceğini değil belki de etmeyeceğini söylediğini, mandanın ne olduğunu kendisinin de bil-*

754 Nutuk, s. 65-66.

755 Nutuk, s. 66-68.

756 Karabekir, age., s. 94-95.

757 Karabekir, age., s. 204-206.

758 Karabekir, age., s. 199.

mediğini, manda siz ne dersiniz odur dediğini aktardı. Daha sonra söz alan Kara Vasıf Bey, Hami Bey mandanın lehinde konuşular. Mustafa Kemal, Hami Bey'e önerenin encümen adına mı yoksa zat-ı aliniz namına mı verildi diye sordu. Hami Bey, encümen adına kendisinin yazdığını söyledi. İsmail Fazıl Paşa, encümende müzakere edildiğini ancak encümen dünkü fikrinden vazgeçtiyse önergeyi kendisi, Bekir Sami ve Hami Bey'in adına verilmiş sayın dedi. Osman Nuri Bey, mandanın istiklalimizi zedelemeyeceğini Hami Bey'in söylediğini onun için mandanın kabul edilmesini istediğini söyledi. Hami Bey, devletin büyük ölçüde borçlu olduğunu, devletin varlığının borçların faizine yetmeyeceğini bunun için müzaherete muhtaç olduğumuzu söyledi. Erzurum Delegeesi Raif Efendi, manda ile istiklalın bağdaşmayacağını, onun için mandanın reddedilmesini istedi. Buna karşılık İsmail Fazıl Paşa, bizim istediğimiz manda siyaseten değil, iktisadendir. Memleketin imar ve ihlası için lazım gelen muavenet ve müzaheret demektir, diyor. Mandater ancak iktisadiyatımıza, ziraatimize idaremizin ıslahına çalışacak, memleketin imarına para sarf edecek, sarf ettiği para bize ikraz edilmiş mahiyette olacaktır. İktisadi, siyasi, adli ve maliyemiz baki kalacaktır. Bizim istediğimiz manda budur, diyor.⁷⁵⁹ Refet Bey, mandayı destekleyen bir konuşma yaptı. Fazıl Paşa yanlış anlaşıldıklarını ifade ederek muhtırayı ve önergeyi geri çektiler. Fakat muhtıra geri çekildikten sonra da manda tartışmaları bitmesi gerekirken bitmedi. Refet Paşa, uzun bir konuşma yaptı. İngiltere'nin ABD mandasını kabul ettirmeyip kendisinin bu lokmaya konmak istediğinin konuşulduğunu, kendisinin de bu fikirde olduğunu;⁷⁶⁰ Amerikan mandasını istemelerinin sebebinin İngiltere'nin kucağına düşmemek olduğunu söyledi. İstiklal-i tamımı biz de isteriz ama bunu acaba kendi başımıza yapabilir miyiz, dedi.⁷⁶¹ Ahmet Nuri Bey, Amerika'ya bir heyet gönderilip yetkililere durumun anlatılmasını önerdi.⁷⁶² 8 Eylül'de manda tartışmaları bir sonuca bağlanmadan devam etti. Kongre'nin altıncı günü 9 Eylül 1919'da, manda tartışmalarına devam edildi. Erzurum Kongresi'nin yedinci maddesi aynen kabul edildi. Erzurum Kongresi'nde ABD adı zikredilmeden, *Devlet ve milletimizin iç ve dış bağımsızlığı, vatanımızın bütünlüğü saklı kalmak üzere 6. maddede açıklanmış olan sınırlar içinde milliyet esaslarına uygun ve memleketimize karşı istila emelleri beslemeyen herhangi bir devletin fenne, sanayiye, ekonomiye ait yardımlarını memnuniyetle karşılarız.* denilerek, manda reddedilmişti.⁷⁶³

Uzayıp giden manda tartışmalarına Rauf Bey'in getirdiği bir öneriyle çözüm bulundu.⁷⁶⁴ Rauf Bey, *ABD Kongresi'ne müracaat edip oradan bir heyet*

759 İğdemir, *age.*, s. 54.

760 İğdemir, *age.*, s. 57.

761 İğdemir, *age.*, s. 58.

762 İğdemir, *age.*, s. 60-63.

763 İğdemir, *age.*, s. 75.

764 *Nutuk*, s. 79.

davet etmeliyiz. Bu heyet Anadolu'ya gelip gerçek durumu görürse ABD'de yıllardır aleyhimize yapılan kötü propagandanın yarattığı tesiri bir dereceye kadar düzeltir ve ABD'nin müzaheretini sağlama imkânını bulabiliriz. demişti. Bu teklif ittifakla kabul edildi.⁷⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın tasvibiyle ABD Kongresine gönderilen mektup şöyleydi: *Bütün ülkenin temsilcilerinden olan Sivas Millî Kongresi, 4 Eylül 1919 tarihinde toplanmıştır. Gayeleri şudur: Halkın çoğunluğunun isteklerini yerine getirmek, azınlıkları himaye etmek, bütün vatandaşların can, mal ve adalet yolundaki haklarını teminat altına almak. Sivas Kongresi, çoğunluğun isteklerini ifade eden bir karar suretini, 9 Eylül 1919'da oy birliği ile kabul etmiştir. Takip edilecek siyasetle ilgili olan bu karar gereğince Sivas Millî Kongresi Amerika Birleşik Devletleri Âyan Meclisine şu ricada bulunmayı bugün yine oy birliği ile kararlaştırmıştır. Azalarınızdan mürekkep bir komiteyi Osmanlı İmparatorluğu'nun her köşesine göndermenizi diliyoruz. Bu komite, hâl ve şartları tetkikten geçirmelidir. Bu tetkik Osmanlı İmparatorluğu'na ait nüfusun ve arazinin mukadderatı hakkında bir sulh maddesi gereğince keyfi kararlar verilmesine meydan bırakılmazdan evvel yapılmalıdır*⁷⁶⁶ deniliyordu. 10 Eylül Kongre'nin yedinci günü, manda konusundaki görüşmeler tamamlanmış, manda reddedilmişti. Bu durumda Millî Mücadele'ye devam kararı da onaylanmış oluyordu. 9 Eylül'de Kongre, 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'yı "Garbi Anadolu Umum Kuva-yı Milliye" Kumandanlığına tayin etmiştir.⁷⁶⁷ Bundan başka mali meseleler tartışıldı. *İrade-i Milliye* adında bir gazete çıkarılmasına karar verildi. Kongre'nin sekizinci günü 11 Eylül 1919'da, Ali Galip Bey meselesi görüşüldü. Kaçan Ali Galip ve onunla birlikte hareket edenlere asla müsamaha edilmemesi, derhal yakalanmaları, karşı koyan olursa öldürülmeleri emredildi.⁷⁶⁸ Alınan acil tedbirler ve Sivas Kongresi'nin Rakka'ya gönderdiği nasihat heyetinin toplantı halindeki aşiret reisleri üzerinde olumlu etkileri olmuş, aşiretlerin dağılması sağlanmış ve güvenlik yeniden tesis edilmiştir.⁷⁶⁹ Erzurum'daki dokuz ve sonradan eklenen bir kişiye ilaveten Miralay Vasıf Bey (Karahisar-ı Sahip), Hüsrev Sami Bey (Eskişehir), Hakkı Behiç Bey (Bursa), Ömer Mümtaz Bey (Ankara), Mazhar Müfit Bey (Denizli-Aydın), Ratıpzâde Mustafa Efendi (Niğde) olmak üzere altı kişi seçilerek 16 kişilik Sivas Heyet-i Temsiliyesi oluşturuldu.⁷⁷⁰ Sekiz gün süren Sivas Kongresi'nin son günü 11 Eylül 1919'da Sivas Umumi Kongre Beyannamesi yayımlanmıştır. Bu beyanname esas itibarıyla Erzurum Kongresi kararları üzerinde bazı değişiklikler yapılmasından ibarettir. İlan edilen metin şöyledir:

765 İğdemir, *age.*, s. 75.

766 Orbay, *age.*, s. 219-220.

767 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK, Ankara 1974, s. 1-2.

768 *Nutuk*, Vesika No: 74, s. 44.

769 *Nutuk*, Vesika No: 78-79, s. 45.

770 İğdemir, *age.*, s. 101.

Bütün milletçe malum olan iç ve dış tehlikenin sebep olduğu millî uyanıştan doğan kongremiz aşağıdaki kararları kabul etmiştir.

1. Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında yapılmış mütarekenin imza olunduğu 30 Ekim 1918 tarihindeki hudutlarımız içerisinde kalan ve her noktası büyük İslam çoğunluğu ile meskûn olan Osmanlı memleketleri hiçbir sebeple parçalanması ve birbirinden ayrılması kabil olmayan bir bütün teşkil eder. Bu memleketlerde yaşayan bütün İslam unsurları birbirine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla dolu ve birbirlerinin ırki ve sosyal haklarıyla çevre şartlarına tamamiyle riayetkâr öz kardeşlerdir.
2. Osmanlı camiasının tamamiyeti ve millî istiklalimizin temini ve yüksek hilafet ve saltanat makamının korunması için Kuva-yı Milliye'yi amil ve millî iradeyi hâkim kılmak esastır.
3. Osmanlı Memleketlerinin herhangi bir cüzüne karşı vaki olacak müdahale ve işgale ve bilhassa vatanımızın içinde müstakil bir Rumluk ve Ermenilik teşkili gayesine yönelmiş hareketlere karşı, Aydın, Manisa, Balıkesir cephelerinde millî mücahedelerde olduğu gibi hep birlikte müdafaa ve mukavemet esası meşru kabul edilmiştir.
4. Öteden beri aynı vatan içerisinde birlikte yaşadığımız bütün Müslüman olmayan unsurların her türlü hak ve eşitlikleri tamamiyle korunmuş olduğundan bu unsurlara siyasi hâkimiyet ve sosyal dengeimizi bozacak imtiyazlar verilmesi kabul edilmeyecektir.
5. Osmanlı hükûmeti, bir dış baskı karşısında memleketimizin herhangi bir cüzünü terk ve ihmal etmek zorunda kaldığı halde Hilafet ve Saltanat makamı ile vatan ve milletimizin masuniyet tamamiyetini kâfil her türlü tedbirler ve kararlar alınmıştır.
6. İtilaf Devletlerince, Mütarekenamenin 30 Ekim 1918 tarihindeki hudutlarımız içinde kalıp pek büyük İslam çoğunluğu ile meskûn olan ve kültürel ve medeni üstünlüğü Müslümanlara ait bulunan mülki birliğimizin taksimi nazariyesinden tamamen vazgeçilerek bu topraklar üzerindeki tarihî, ırki, dinî ve coğrafi haklarımıza riayet edilmesi ve buna aykırı teşebbüslerin iptaline ve bu suretle hak ve adalete dayanan bir karar verilmesine intizar eyleriz.
7. Milletimiz insani asri gayeleri tebcil ve fennî, sınai ve iktisadi hâl ve ihtiyacımızı takdir eder. Bu sebeple devlet ve milletimizin dâhili ve harici istiklali ve vatanımızın tamamiyeti mahfuz kalmak şartıyla 6. maddede tasrih edilen sınır içinde milliyet esaslarına riayetkâr ve memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fennî, sınai, iktisadi yardımını memnuniyetle karşılırsınız ve bu adil

ve insanca şartları muhtevi bir sulhun de acilen takarrürü beşerin selameti ve âlemin sükûnu namına millî emellerimizin en haslarından dır.

8. Milletlerin kendi mukadderatlarını bizzat tayin ettiği bu devirde merkezî hükümetimizin de millî iradeye tabi olması zaruridir. Çünkü millî iradeye dayanmayan herhangi bir hükümet heyetinin indi ve şahsi kararları milletçe muta olmadıktan başka dışarıca da muteber olmadığı ve olamayacağı şimdiye kadarki fiiller ve neticeler ile sabit olunmuştur. Bu sebeple milletin içinde bulunduğu endişeli halden kurtulmak çarelerine bizzat başvurmasına hacet kalmadan merkezî hükümetimizin millî meclisi hemen ve an dahi kaybetmeden toplanması ve bu suretle millet ve memleket mukadderatı hakkında vereceği bütün kararları millî meclisin murakabesine arz etmesi mecburidir.
9. Vatan ve milletimizin maruz olduğu mezalim ve elemelerle ve tamamen aynı gaye ve maksatla milletin vicdanından doğan vatani ve millî cemiyetlerin birleşmelerinden husule gelen umumi kütle bu defa “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” unvanıyla isimlendirilmiştir. Bu cemiyet her türlü fırkacılık cereyanlarından ve şahsi ihtiraslardan tamamen arınmış ve tenzih edilmiştir. Bilcümle Müslüman vatandaşlarımız bu cemiyetin tabii azasındadır.
10. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas şehrinde toplanan Umumi Kongresi tarafından mukaddes maksadı takip ile Umumi İdare Teşkilatı için bir Heyet-i Temsiliye seçilmiş ve köylerden vilayet merkezlerine kadar bütün mülki teşkilat takviye ve tevhid olunmuştur.

Umumi Kongre Heyeti⁷⁷¹

Daha sonra bir de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Sivas Kongresi'nce kabul edilen prensiplerini ihtiva eden tüzük kabul edilmiştir. Tüzük: Mevad-ı Esasiye, Cemiyetin Unvanı, Maksadı, Teşkilat Yapısı, Teşkilat Kongreleri gibi başlıklardan oluşmaktadır. En sonuna da yedinci maddeye bir ilave kısım eklenmiştir.⁷⁷²

Millî Mücadele tarihinde ihanet belgeleri olarak anılan belgelerin ortaya çıkması Sivas Kongresi'ni engelleme ve önderlerini tutuklama girişimlerinin düzenleyicileri ve uygulayıcılarını kesin ve net biçimde ortaya koyuyordu. İstanbul hükümetinin bilhassa Damat Ferit'in, Dâhiliye Nazırı Adil Bey'in ve Harbiye Nazırı Şefik Paşa'nın olayların baş faileri olduğu anlaşılıyordu. Elazığ Valisi Ali Galip de hükümetin Kongreyi dağıtma ve önderlerini tu-

771 İğdemir, *age.*, s. 113-115.

772 Goloğlu, *age.*, s. 219-126.

tuklama emrini uygulayacak kişiydi. 11 Eylül 1919 günü Padişaha bir telgraf çekildi. Hükûmetin görevine son verilmesi ve yeni bir hükûmet kurulması istendi. Yeni hükûmet iş başına gelinceye kadar bugünkü hükûmetle hiçbir yolda ilişki kurulmayacağı bildiriliyordu.⁷⁷³ Aynı telgraf Kolordu Komutanları tarafından da Padişaha çekildi. Komutanlar, Sadarete Padişah ile direkt temas kurmak istediklerini ısrarla belirttikleri halde bir cevap alamadılar. Kâzım Karabekir Paşa tarafından, Harbiye Nezaretine çektiği telgrafta Anadolu Harekâtının bir Mustafa Kemal Paşa harekâtı olmadığını Anadolu'da milletin birliğinden doğan millî bir cereyan olduğunu Mustafa Kemal Paşa'nın da o milletin sinesinde ancak bir fert olduğunu hareketin itham ettiğiniz gibi İttihatçılıkla hiçbir ilgisinin olmadığını kongrenin Padişah ile direkt irtibat sağlanıncaya kadar Anadolu'nun İstanbul ile olan muhaberatının kesintiye uğrayacağı bildiriliyordu.⁷⁷⁴ Padişaha doğrudan ulaşma çabaları olumlu bir sonuç vermedi. Bunun üzerine 12 Eylül 1919 tarihinde İstanbul ile tüm muhaberat kesildi.

Bundan sonra Heyet-i Temsiliyenin yaptığı ilk şey milletvekili seçimlerinin yapılması için gayret etmek oldu. Damat Ferit Hükûmeti, daha önce mebus seçimlerinin yapılmasını kabul eder bir yaklaşım içine girmişti. Ancak Anadolu ile muhaberatın kesildiği güne kadar bu işi ciddi bir şekilde ele alıp tatbik cihetine gitmemişti.⁷⁷⁵ Bu durumda Heyet-i Temsiliye, bütün Valilere, Kumandan ve Belediye Başkanlarına, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine bir talimat göndererek meseleyi ele almıştı. Bu talimatta Damat Ferit Hükûmetinin meclis toplanmadan önce barış anlaşmasına imza koyarak milleti bir oldubitti ile karşı karşıya getirmesinden endişe edildiği bildiriliyor ve bir an önce seçim için gerekli hazırlıkların yapılması isteniyordu.⁷⁷⁶ Aynı gün diğer bir talimatla İstanbul hükûmeti ile muvakkat bir zaman için de olsa bağlantının kesilmiş olmasından dolayı Anadolu hükûmetsiz kalmış durumda bulunuyordu ki elbette bu vaziyetin devamı çok mahzurlu idi. Bu sebeple diğer bir talimatla şu kararlar gereken yerlere tebliğ edildi:

1. Padişah namına kanunlar dairesinde devlet işleri eskisi gibi yürütülmeye devam edilecektir. Cins ve mezhep farkı olmaksızın halkın can, mal ve ırzı, her türlü hakları emniyet altında bulunacaktır.
2. Devlet memurlarının görevlerini milletin meşru davasına uygun bir şekilde yürütmeleri tabiidir. Görevden kaçanların mazeretleri bir istifa gibi işlem görerek yerlerine uygun görülen kimseler vekil olarak getirilecektir.

773 Nutuk, Vesika No: 82, s. 48-49.

774 Karabekir, *age.*, s. 221.

775 Orbay, *age.*, s. 232.

776 Nutuk, Belge No: 86, s. 99.

3. Görevi sırasında millî emellere aykırı hareketleri olanların din ve milletin selameti adına şiddetle cezalandırılacaklardır.
4. İstifa eden memurlarla halktan her kim olursa olsun millî kararlara aykırı hareket ve fesatçı telkinlerde bulunanlar dahi şiddetle cezalandırılacaklardır.
5. Memleket ve milletin selamet ve saadeti hak ve adalet ülkede güven ve huzurun sağlanması ile mümkündür. Bu konuda gereken her türlü tedbirin alınması kolordu komutanlıklarıyla vali ve bağımsız mutasarrıflıklardan beklenmektedir.
6. Millet isteklerinin zât-ı şahaneye arzı ve duyurulması başarılıp da milletin güven ve desteğini kazanmış meşru bir hükûmet kurulunca-ya kadar haberleşme merkezi Sivas'ta Umumi Kongre Heyet-i Temsiliyesi olacaktır.

İşbu mukarrerat bütün millî teşkilat merkezlerine tevdi ve ilan olunacaktır. Sivas Heyet-i Temsiliyesi bu tebliğ ile o gün için İstanbul'dan ayrı Anadolu'da muvakkat bir hükûmet kurmuş oluyordu.⁷⁷⁷

Bu konuda itiraz edenler, karşı çıkanlar oldu.⁷⁷⁸ Ancak buna rağmen büyük ölçüde Heyet-i Temsiliye aldığı kararları uygulatıyor, gerekli tayin ve azilleri yapabiliyordu. İstanbul'un tayin ettiği Kastamonu Valisi göreve başlatılmamış, Kuva-yı Milliye aleyhinde olan Konya Valisi Cemal Bey İstanbul'a kaçmak zorunda bırakılmıştı.⁷⁷⁹ Ali Fuat Paşa, Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Komutanlığına tayin edilmişti. İstanbul hükûmetinin Fuat Paşa'nın yerine tayin ettiği Hamdi Paşa göreve başlatılmamış Eskişehir'den geri döndürülmüştü.⁷⁸⁰

Amerikan Senatosu ülkenin durumunu yakından görüp incelemek üzere General Harbord başkanlığında bir heyeti Türkiye'ye göndermişti. Harbord raporunda Anadolu'da her memurun millî hareketin bir uzvu olduğunu ve millî hareketçilerin ziyaret etmek istedikleri bir şehirde (Sivas'ta) kongre topladıkları, Anadolu ve İstanbul'daki bütün muhaberatın kesildiğini askerî ve mülki bütün memurların Mustafa Kemal Paşa ile irtibatlı olup ondan emir aldıklarını belirtiyordu.⁷⁸¹ Harbord, 22 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal ile görüştü. Bu görüşmenin sonunda Harbord, Türkiye meselesini halletmek için millî hareketçileri hesaba katmak gerektiği kanaatine vardı.⁷⁸²

777 Orbay, *age.*, s. 233.

778 Orbay, *age.*, s. 234; *Nutuk*, s. 100-107.

779 *Nutuk*, Belge No: 106, s. 72.

780 *Nutuk*, C 1. s. 116.

781 Orbay, *age.*, s. 225.

782 Orbay, *age.*, s. 222-232.

Damat Ferit Paşa Kabinesi her yola başvurarak millî hareketi baltalama ve Mustafa Kemal'i etkisiz hale getirme girişimlerinde başarılı olamayınca Kerim Paşa'yı aracı yapmak istedi. Fakat Kerim Paşa ile Mustafa Kemal'in telgraf başındaki uzun görüşmelerinden de⁷⁸³ bir sonuç alınamayınca istifa etmekten başka çare bulunamadı. Kerim Paşa, Mustafa Kemal görüşmesinden üç gün sonra 2 Ekim 1919'da istifa etti. Yerine Kuva-yı Milliyecilere yakın olan Ali Rıza Paşa Kabinesi kuruldu.⁷⁸⁴ Ali Rıza Paşa Kabinesinin iş başına gelmesiyle kesilmiş olan İstanbul-Anadolu muhaberesi yeniden başladı. Bir süre sonra Amasya'da İstanbul ve Anadolu'nun karşılıklı birbirinden beklentilerini anlamak maksadıyla Amasya'da her iki tarafın temsilcilerinin katıldığı toplantılar yapıldı (20/22 Ekim 1919). En önemli konulardan birisi de Meclis-i Mebusanın yeniden açılması konusu idi. Amasya Protokollerinin imzalanmasından sonra meclisin açılması için çalışmalara başlandı. Bundan bir süre sonra 16-29 Kasım 1919 tarihlerinde komutanlar Sivas'ta toplanarak Meclis açıldıktan sonra nasıl bir hareket tarzı takip edilmesine dair bazı kararlar aldılar. Daha sonra temsil heyetinin birçok bakımdan daha uygun bir çalışma ortamı bulacağı düşüncesiyle 27 Aralık 1919'da Sivas'tan Ankara'ya gelindi. Son Osmanlı Mebuslar Meclisi 12 Ocak 1920'de açıldı. 28 Ocak'ta esasları Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tespit edilen Misak-ı Millî'yi kabul etti. 17 Şubat 1920'de ilan etti. İngilizler bundan çok rahatsızlık duydular. Çünkü meclis bir istiklal beyannamesi yayımlamıştı. Ayrıca Güneydoğu'da da Maraş, Urfa, Antep gibi bölgelerden Kuva-yı Milliye'nin başarılı savunma ve zafer haberleri geliyordu. Tüm bu olaylar, İngilizleri paniğe sevk etti. 30 Mart 1920'de Ali Rıza Paşa hükûmeti, İngiliz baskısına dayanamayarak istifa etti. 6 Mart'ta Salih Paşa kabineyi kurmakla görevlendirildi. İngilizler nihayet öldürücü darbeyi vurmak istediler. 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ettiler. Hükûmet binaları ve parlamentoyu basarak bazı milletvekillerini tutuklayarak Malta'ya sürdüler. Meclis, 18 Mart 1920'de çalışmalarına süresiz ara vermek mecburiyetinde kaldı. Ankara'da bulunan Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal, İstanbul'un işgal edildiğini öğrenir öğrenmez, Ankara'da yeni bir meclisin toplanması için yeni bir seçim yapılmasını istedi. 19 Mart 1920'de seçimlerin yapılması için genelge gönderildi. Anadolu'nun hemen her yanında seçilen milletvekilleri ile İngilizler tarafından basılan İstanbul meclisinden kaçanların Ankara'ya gelmesiyle oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de açıldı. Meclis açılışıyla birlikte yeni Türk Devleti resmen kurulmuş oldu.

Sivas Kongresi'nin seçtiği Heyet-i Temsiliye Ankara'da TBMM açılıncaya kadar geçen 7 aylık süre zarfında âdeta geçici bir hükûmet gibi görev yapmıştır. Bu bakımdan Sivas Kongresi'nin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda oynadığı rol açıktır. Osmanlı Devleti'nde Türkiye Cumhuriyeti'ne

783 Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannâmeleri, s. 100-101.

784 Nutuk, C 1. s. 133.

geçişin en önemli aşamasıdır. Tam bağımsızlık, Misak-ı Millî, millet egemenliği, yasalara bağlılık, yabancıların hukukuna saygı, vatan sevgisi gibi temel kavramlar burada şekillenip olgunlaştırılmış ve Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal ettirilmiştir. Sivas Kongresi'nden önce de birçok kongre yapılmıştı. Sivas Kongresi'ni onlardan ayıran temel özellik yurdun tamamını temsil etmesiydi. Sivas Kongresi kararları Erzurum Kongresi kararlarının hemen hemen aynı olmasına rağmen ondan ayrıldığı temel nokta Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin ülkenin tümünü temsil etmesidir. O zamana kadar kurulmuş bulunan tüm Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Sivas Kongresi ile tek çatı altına alınmış, bir merkezden yönetilmeye başlanmıştır. Sivas Kongresi'nde Erzurum Kongresi'ne göre İtilaf Devletlerine karşı alınan tavır daha belirginleşmiş İstanbul hükûmetine karşı takınılan tavır daha sertleşmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'in liderliği perçinlenmiştir. Manda konusu Mustafa Kemal'in net ve kesin tavrıyla reddedilmiştir. Sivas Kongresi'ne katılım sayısı beklenenin çok altındadır. Değişik kaynaklarda farklı rakamlar olsa da 38'i geçmemektedir. İşgal altındaki Batı bölgelerinden ve Trakya'dan kimse gelememişti. İşgal altındaki bölgelerden delege gelmesi çok zordu. Ayrıca İstanbul hükûmeti ve İngilizlerin Kongreyi baltalama girişimleri ve menfi propagandaları katılımın düşük olmasının sebeplerindendir. Katılımın düşük olmasına rağmen alınan kararlar yurt çapında etkili olmuş ve desteklenmiştir. Ayrıca kongreden kısa bir süre sonra Amasya Protokolleriyle İstanbul hükûmeti de Sivas Kongresi'ni tanımıştır.

Sivas Kongresi her ne kadar Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirse de alternatif bir güç merkezi olduğu ortadadır. Ayrıca kurumsallaşma eğilimi de göstermektedir. Yabancı gözlemciler de Sivas Kongresi'nin bu eğilimini fark etmişlerdir.⁷⁸⁵ Sivas Kongresi'nin Cumhuriyete doğru gittiğini ifade etmişlerdir. İstanbul hükûmeti, Sivas Kongresi'ni de Erzurum Kongresi gibi yasadışı, Kanun-ı Esasiye'ye aykırı olduğunu ilan etmiştir. Damat Ferit, Sivas Kongresi'ni engellemek için birçok girişimde bulunmuştu. Sivas Kongresi tüm bu saldırılara karşı kendini savunmak için önce meşruiyetini ispat etmeye gayret etti. Bunun için de hep millete dayanmayı millet iradesi ve hakimiyet-i milliye kavramlarını Kuva-yı Milliye'yi amil İrade-i Milliye'yi hâkim kılmak esastır, düsturuna dayanmıştır. Ali Rıza Paşa Kabinesi de bir müddet Heyet-i Temsiliyeyi tanımamıştır.⁷⁸⁶ Ancak Amasya buluşması ve imzalanan protokoller Heyet-i Temsiliyenin meşruluğunun İstanbul hükûmeti tarafından kabul edilmesi anlamına geliyordu. Diğer taraftan Sivas Kongresi'nden sonra milliyetçi hareket artık İstanbul hükûmetini meşru olmamakla itham etmektedir. Yani artık Kuva-yı Milliyeciler Damat Ferit hükûmetini meşru görmemektedirler. Roller değişmiş, Kuva-yı Milliyeciler artık savunan değil saldıran durumuna gelmişlerdir. Damat Ferit hükûmetinin düşürülmesi, Ali

785 Jaeschke, *age.*, s. 142.

786 *Nutuk*, C 1, s. 144-145.

Rıza Paşa Hükûmetinin kurulması Sivas Heyet-i Temsilîyesinin başarısıydı. Sivas Kongresi'nden sonra Eylül-Ekim 1919'da Anadolu yönetimi büyük ölçüde Sivas Heyet-i Temsilîyesine bağlandı. Londra Konferansı'nda alınan karar gereği (12 Şubat 1920) İstanbul'un işgaliyle Meclis-i Mebusan'ın kapatılması Heyet-i Temsilîyenin gerektiğinde geçici bir yönetim kurma yetkisini kullanmasına imkân vermiştir. Bu sayede Büyük Millet Meclisinin açılması çalışmalarına hemen başlanabildiği görülmektedir.

5.2. Yerel Kongreler*

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak I. Dünya Savaşı'na son verdi. Yeni dönemde kalıcı barışın temelleri atılacağı yerde Anadolu'nun parçalanmasına yönelik gizli anlaşmalar hayata geçirmeye başlandı. Osmanlı ordusu hem mevcudu hem de silah gücü mütareke gereği azaltıldığı için asli vazifelerini yerine getiremeyecek bir hale dönüştürüldü.⁷⁸⁷ Memleketin muhtelif yerleri işgal edilerek Türk milleti kıpırdamaz hale getirilmeye çalışılıyordu.⁷⁸⁸ İtilaf makamları faaliyetleriyle bir yandan devleti çökertmeye, diğer yandan azınlıkları desteklemeye gayret ediyorlardı.⁷⁸⁹ Rumlar Büyük Yunanistan hayali peşinde içte ve dışta çaba harcıyorlardı.⁷⁹⁰ Buna mukabil Osmanlı hükûmetleri ve mahalli yönetimler ise aldıkları kararlarla devletin çöküşünü hızlandırırken, millî teşkilatlanmanın önüne de ciddi engeller çıkardı.⁷⁹¹

Türk milleti mütarekenin sonuçlarını gördükçe bağımsızlığını korumak

* Prof. Dr. Selçuk Ural, Kafkas Üniversitesi Öğretim Üyesi, e posta: sural25@hotmail.com.

787 Kemal Atatürk, **Nutuk**, I, İstanbul 1982, s. 6.

788 **Türk İstiklâl Harbi**, II/1, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1963, s. 27.

789 Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1986, s. 36; Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, I, Ankara 1995, s. 30; **Türk İstiklâl Harbi**, II/1, s. 29.

790 Atatürk, **Nutuk**, I, s. 2; Yunanistan bütün Rum teşkilatlarına mali ve askerî yardımda bulundu. Rum teşkilatları eliyle silah, cephane, mühimmat ve göçmen sevk edildi. İtilaf müdahalesine zemin hazırlamak için Rum çeteleri desteklendi. Selçuk Ural, **Müttefiklerarası/İzmir Tahkik Komisyonu'nun Faaliyetleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1997, s. 31; Ali Çetinkaya, "İzmir'in İşgali Hatıraları" Yay. Haz. Alem-dar Yalçın, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, S 16, 1986, s. 15; Adnan Sofuoğlu, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasî Faaliyetleri**, İstanbul 1996, s. 93; Asaf Gökbek, **Millî Mücadelede Aydın**, Aydın 1964, s. 29.

791 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, s. 26; Tayyib Gökbilgin, "1919 Yılında Yabancı Devletlerin İşgalleri ve İstekleri Karşısında İstanbul Hükûmetleri", **BTTD**, S 34, 1987, s. 18; Sina Akşin, **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele**, I, İstanbul 1992, s. 244-245; İttihatçıların takibatı adı altında İzmir başta olmak üzere vilayet merkezlerinde milliyetçi-vatansever teşkilatların kapatılması ve yöneticilerinin tutuklanması Batı Anadolu'yu İtilaf müdahalesine açık hale getirmiştir. Celal Bayar, **Ben de Yazdım**, V, İstanbul 1997, s. 84-89.

için teşkilatlanmaya karar verdi. Batı Anadolu'daki teşkilatlanma Türklerin varlığını ve hukukunu korumak ve her türlü vasıtayı kullanarak Yunan işgaline engel olmak üzerine bina ettirildi.⁷⁹² Dolayısıyla teşkilatlanmanın merkezinde İzmir meselesi yer alıyordu.⁷⁹³ Bölge halkı tedbir alınmadığı takdirde İzmir'in işgal edileceğini, geçmişte Girit'in ve diğer vilayetlerin başına geldiği gibi burasının ilhak edileceğini görebiliyordu.⁷⁹⁴ Mütarekenin ilk aylarında ortaya koyulan bu amaç İzmir'in işgalinin ardından Yunan işgal ve mezaliminin genişlemesini önlemek ve bütün millî kuvvetleri kullanarak Anadolu'dan atmak şeklinde değişikliğe uğradı.

Batı Anadolu teşkilatlanmaya eşraf, bürokrat aydın, ulema, tüccar ve esnaf grupları öncülük etti.⁷⁹⁵ Doğudaki İttihatçı-asker yapılanmasına karşılık burada siviller daha ağırlıktaydı. Sivil ağırlığı yöresel teşkilatların sayısını artırsa da merkezî yönetim altında toplanmalarını zorlaştıracaktı. Bununla beraber sadece bölgenin değil, bütün vatanın kurtarılması hedefinin gözetilmesi doğu-batı teşkilatlanmasının ortak niteliklerindendi.⁷⁹⁶

Batı Anadolu teşkilatları ilk başlarda coğrafi yakınlık ve İstanbul'dan silah ve cephane temin etmek maksadıyla İstanbul hükûmeti ile uyumlu bir yol izlerken Heyet-i Temsiliyeye karşı mesafeli bir duruş sergiledi. Fakat bilahare beklentilerin karşılanmaması ve siyasi şartların değişmesi hasebiyle Millî Mücadele Hareketi ile bütünleşmek yolunda adımlar atmak zorunda kalacaklardı.⁷⁹⁷

Batı Anadolu teşkilatlarının siyasetle ilişkilerine bakıldığında farklı evrelerin yaşandığı gözlenmektedir. Zira teşkilatlar sürecin başında sınırlı siyasi propagandaya dayalı faaliyet çizgisi takip ederken, Yunan işgalinin ardından silahlı direnişin merkezleri haline geldiler. Yunanlılarla çatışmaya girilen yörelerde hükûmetin aciz ve yetkisiz kaldığı görüldüğünde ise mücadeleyi başarıya ulaştırmak için alt birimler teşekkül edilerek hükûmet yetkileri kullanıldı.⁷⁹⁸

Teşkilatlar hemen hemen her kongrenin ardından İtilaf Devletleri ve

792 Kâzım Özalp, **Millî Mücadele 1919-1922**, I, Ankara 1988, s. 4.

793 Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", **AAMD**, IV/10, Ankara 1987, s. 141.

794 Bülent Çukurova, "Celal Bayar'ın Batı Anadolu'daki Faaliyetlerine İlişkin Bir Raporu", **AAMD**, VII/20, Ankara 1991, s. 348.

795 Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul 2002, s. 133.

796 Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri**, Ankara 1975, s. 152.

797 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, I, İstanbul 1987, s. 104; Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", s. 157.

798 Selek, **Anadolu İhtilali**, I, s. 104; Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, s. 132.

temsilcileriyle temas kurdu. Kongrelerin amaçlarından başlayarak Yunan mezalimine uzanan çizgide görüşler paylaşıldı. İlk başlardaki “barışçı-ricacı” söylemlerden sonradan vazgeçilerek silahlı mücadele hususundaki kararlılık ortaya koyulacaktı.⁷⁹⁹

Batı Anadolu’da mücadele ve kongre hareketinin öncüsü İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti idi. Onun içinden çıkan İzmir Reddi İlhak Heyet-i Milliyesi ise sancak ve kazalarda kurulan cemiyetlere isim ve fikir kaynağı olacaktı.⁸⁰⁰

İzmir’de başlayan kongre süreci Balıkesir ve Nazilli kongreleriyle silahlı mücadeleye dönüşerek Türk-Yunan savaşının Kuva-yi Milliye eliyle yürütülmesini sağladı. Alaşehir Kongresi bölgesel kongre niteliğiyle sürecin zirve noktasını teşkil ederken, Muğla ve Afyon Kongreleri Sivas’taki Millî Mücadele Hareketi ile birleşme ve bundan kaynaklı sorunların aşılmasına çalışıldığı dönemi kapsamaktadır.

Yunan işgali genişleyip, silahlı mukavemetin yükü arttıkça bu yükü hafifletmek ve halkın tamamına mal etmek maksadıyla Balıkesir’de bir dizi kongre icra edildi. Türk-Yunan mücadelesi hız ve genişlik kazandıkça kuzeyde kendini gösteren sorunlar güney kesimlerde de zuhur etti. Güneyde direnişin yükünü azaltma düşüncesine karşılık efelerin mücadeleye ağırlıklarını koymaları ve çoğu zaman başlarına buyruk hareket etmeleri halk desteğinin azalmasına neden oluyordu. Bütün bu sorunlar Nazilli kongrelerinin toplanma nedenleri olarak gösterilebilir. Birinci Nazilli Kongresi Kuva-yı Milliye’ye yönelik kararlar almasının dışında devletin yerine getirmesi gereken askere alma, iç güvenlik ve yargı gibi birçok görevi de üstlendi. Alaşehir Kongresi bölgesel kongre olarak toplanırken bu niteliğiyle İzmir Kongresi’ni andırıyordu. Balıkesir, Nazilli ve Alaşehir merkezli direniş hareketlerinin birleştirilmesini amaçlıyordu.⁸⁰¹ İkinci Nazilli Kongresi, Alaşehir Kongresi’ne katılmayan Akdeniz bölgesi temsilcileriyle yapılırken onun kararlarını esas aldı. Böylece temsil sorununa çözüm getirirken fikir ve faaliyet itibarıyla Alaşehir Kongresi’nin devamı olduğunu gösteriyordu. Bunun dışında kongreyi anlamlı kılan en önemli husus Millî Mücadele Hareketine karşı nasıl

799 Tanör, **Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)**, s. 131-132.

800 Turan, “Kurtuluş Savaşında Kongreler”, s. 150-151; Bu dönemde millî uyanışı ve direnişi baltalayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası İzmir Şubesi ve Teali-i İslâmiye Cemiyeti gibi teşkilatlar da görüldü. Hürriyet ve İtilaf Fırkası İzmir Şubesi 8 Ocak 1919’da açıldı. Damat Ferit Paşa’nın iktidarında İngilizlerle iş birliğine giderek Müdafaa-i Hukuk hareketine darbe vurmaya çalıştı. Ahmet İzzet Bey’in valiliği sırasında onun en büyük yardımcısı haline geldi. Teali-i İslâmiye Cemiyeti de aynen Hürriyet ve İtilaf Fırkası gibi Müdafaa-i Hukuk hareketinin karşısında yer aldı. Bk. Özkaya, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler”, s. 178-179; Nurdoğan Taçalan, **Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, İstanbul 1970, s. 147.

801 Turan, “Kurtuluş Savaşında Kongreler”, s. 152-153.

bir tavır alınacağıının tartışılmış olmasıdır. Muğla kongreleri, Birinci Nazilli Kongresi'nde hazırlanan raporun tartışılmasını gündemine almasının dışında liva genelinde bir müdafaa-ı hukuk cemiyeti ortaya çıkarması bakımından değerlidir. Afyon Kongresi ise bütün müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin mülki idarelere ve dolayısıyla TBMM hükûmetine tabi olmasını hükme bağlamıştır. Bu suretle Alaşehir Kongresi kararlarını ortadan kaldırarak Batı Anadolu kongreleri sürecine son vermiştir.⁸⁰²

5.2.1. İzmir Kongresi

İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti, bölgenin işgal ve ilhakını önlemek amacıyla İzmir'in ileri gelenlerinden Moralızade Halit ve Nail Beylerin öncülüğünde Menemenlizade Muvaffak, Emekli Binbaşı Hüseyin Lütfü, Abdurrahman Sami Beyler tarafından 1 Aralık 1918'de kuruldu.⁸⁰³ Cemiyetin kuruluş hazırlıkları Vali Tahsin Uzer Bey'in dönemine kadar uzanmaktadır.⁸⁰⁴ Kurucuların içinde İttihatçılar olmakla birlikte tamamı sivil kesimden geliyordu. Bu suretle merkezî ve yerel hükûmetle uyumlu çalışabilmeyi ve İtilaf Devletlerinin siyasi ve askerî müdahalelerini önlemeyi hedefliyordu.⁸⁰⁵

Nizamname hazırlanırken kuruluş gayesine vatanın savunulması yazılmak istenmiş, fakat daha sonra İtilaf Devletlerinin ve yerel yönetimin tepkisini çekmemek için Wilson Prensipleri çerçevesinde çalışılması esası kabul edildi.⁸⁰⁶ Çünkü Cemiyet daha kuruluş aşamasında İttihatçılıkla suçlanırken Hürriyet ve İtilaf Fırkasına mensup Vali Ethem Bey'in de engellemeleriyle karşılaştı.⁸⁰⁷ Nurettin Paşa'nın 26 Ocak 1919'da İzmir Valiliği'ne atanmasından sonradır ki, onun desteğiyle teşkilatlanma faaliyetlerine başlayabildi.⁸⁰⁸

802 Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 119; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, IV, TBMM Yay., Ankara 1994, s. 24-25; İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara 1989, s. 244.

803 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, İstanbul 1995, s. 481; Mustafa Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, Ankara 1998, s. 41; Mesut Çapa, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti", *AAMD*, VII/21, Ankara 1991, s. 554.

804 Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, s. 147.

805 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, III, TBMM Yayını, Ankara 1993, s. 22.

806 Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, s. 482; Turan, "Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler", s. 150; Atatürk, *Nutuk*, I, s. 11

807 Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 42; Çapa, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti", s. 559.

808 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, Ankara 1989, s. 22; Sabahat-

İzmir Kongresi hazırlıkları Cemiyet yönetiminin bütün Batı Anadolu'yu temsilen sancak ve kaza belediye başkanları ve müftülerin yanı sıra halkı temsilen her sancaktan 4, kazalardan 2 temsilcinin seçilmesi çağrısıyla başladı.⁸⁰⁹ Kongre, 17-19 Mart 1919 tarihleri arasında Millî Kütüphanenin Beyler Sokağı'ndaki sinemasında yapıldı. Kongreye İzmir, Aydın, Denizli, Muğla, Manisa ve Balıkesir sancaklarını temsilen 37 belediye başkanı ve 37 müftü olmak üzere toplam 165 delege katıldı. Kongre başkanlığına İzmir Belediye Başkanı Hacı Hasan Paşa, başkan vekilliklerine ise Balıkesir, Manisa, Aydın, Denizli ve Muğla belediye başkanları seçildi.⁸¹⁰ Üç gün devam eden kongrede millî varlığı ve hukuku koruma adına önemli kararlar alındı. Birinci karar teşkilatlanmaya yönelik olup Müdafaa-i Hukuk hareketini bölgenin tamamına yaymak üzere yeni şubelerinin açılmasını öngörüyordu. İkinci karar bölgeye bir saldırı yapılması halinde topyekûn silahlı mukabele iradesini ortaya koyuyordu. Üçüncü karar Yunan ve Rum iddialarına karşılık Türklerin nüfus, kültür ve ekonomik üstünlüğü ellerinde tuttuğunu ispat eden yayın ve bildirimlerin hazırlanmasını kapsıyordu.⁸¹¹ Kongrenin son günü yeni yönetim kurulu belirlenirken, İstanbul'da İtilaf Devletleri yüksek komiserliklerine verilmek üzere bir muhtıra metni hazırlandı. 20 Mart'ta gönderilen muhtıra; İstanbul'un başkent olarak kalmasını, Batı Anadolu'nun her açıdan Türk yurdunun ayrılmaz bir parçası olduğunu ve İtilaf Devletlerinin Türk milletinin hukukuna ve haklarına saygı göstermesi gerektiğini içeriyordu.⁸¹²

Cemiyet, Kongre sayesinde hem temsil ve hem de kararları itibariyle bölgesel bir kuvvete dönüştü. Fakat Kongre kararlarını hayata geçirmekte büyük sıkıntılar yaşandı. Bunun sebebi İstanbul'da yaşanan hükümet değişikliğinin İzmir'e de yansımaysdı. Zira Damat Ferit Paşa Hükümeti ilk icraat olarak İzmir Valisi ve Kolordu Komutanı Nurettin Paşa'yı 11 Mart 1919'da görevden aldı. Kolordu komutanlığına 22 Mart'ta Ali Nadir Paşa'yı; Valiliğe de 25 Mart'ta Ahmet İzzet Bey'i getirdi.⁸¹³ Vali İzzet Bey, İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı

Osmaniye Cemiyetine düşmanca tavır takınarak onu İttihatçı ve Bolşevik

tin Selek, *Anadolu İhtilali*, I, İstanbul 1987, s. 100; Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, V, İstanbul 1997, s. 140; Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, s. 482.

809 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, III, s. 25.

810 Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 46.

811 Bayar, *Ben de Yazdım*, V, s. 145-147; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, III, s. 28.

812 Bk. Selçuk Ural, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ve Asılsız Yunan İddialarını Çürüten Bir Bildirisi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 17, Erzurum 2001, s. 269-281.

813 Çapa, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti", s. 561; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 58; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 65; M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I, Ankara 1959, s. 47.

olarak itham etti.⁸¹⁴ Milliyetçi basınının öncüleri olan *Duygu ve Anadolu* gazetelerini de kapatarak teşkilatlanmaya ilişkin haberlerin yayılmasını önledi.⁸¹⁵

Cemiyet Kongrede aldığı karar gereği İtilâf Devletleri yüksek komiserlerine verilmek üzere bölgenin demografik yapısına ilişkin istatistikî bildiriye kısa zamanda hazırladı.⁸¹⁶ 16 Nisan 1919'da *Hadisat* gazetesinde yayımlanan bildiri, muhteva itibarıyla Yunan Başbakanı Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda Yunan taleplerini dile getirdiği konuşmasına cevap niteliğindedir. Venizelos, Yunan isteklerini nasıl millî, tarihî, coğrafi ve iktisadi delillere dayandırmaya çalışmışsa, Cemiyet de aynı metotlarla Batı Anadolu'nun Türkliğini ispatlamaya çalışıyordu.⁸¹⁷

Cemiyet yöneticileri İzmir'de rahat bırakılmayacaklarını anladıklarında faaliyetlerini İstanbul'a kaydirdi. İzmir'in işgalinden sonra merkezini de İstanbul'a taşıyan Cemiyet, basınla yakın ilişki kurarak İzmir'de yaşananları kamuoyuna taşıdı.⁸¹⁸ Bu dönemde İzmir davasını Avrupa kamuoyuna duyurmak amacıyla Fransızca *Türk İzmir* adlı bir dergi de çıkarıldı.⁸¹⁹

5.2.1.1. İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi ve Maşatlık Mitingi

İzmir Redd-i İlhak Heyet-i Milliyesi, ilk olarak Müdafaa-i Vatan Heyeti adıyla İzmir Vali Vekili Nurettin Paşa'nın talimatıyla İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti merkezinde kuruldu. Cemiyetin Aralık 1918'de kurulduğunu belirten bazı kaynaklara rağmen gerek Nurettin Paşa'nın İzmir'e gelişi gerekse İzmir Kongresi'nde alınan karar göz önünde bulundurulduğun-

814 Çukurova, "Celal Bayar'ın Batı Anadolu'daki Faaliyetlerine İlişkin Bir Raporu", s. 352. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, s. 483.

815 Vali İzzet Bey'in çalışmaları bunlarla sınırlı kalmadı. Şehrin güvenliğini temin hususunda önemli bir görev ifa eden İzmir İnzibat Teşkilatını işe yaramaz hale getirdi. Milliyetçi-vatanperver memurları çeşitli bahanelerle ya görevden aldı, ya da yerlerini değiştirdi. Kurulmasına ön ayak olduğu Teavün Kulübü vasıtasıyla subayları takip ettirerek bazılarının ordudan ilişkilerinin kesilmesini sağladı. Bu yolla yüzü aşkın subayı İttihatçı oldukları gerekçesiyle uzaklaştırarak birlikleri başsız bıraktı. Vali İzzet Bey, Yunanlıların İzmir'i işgal edeceklerine dair dedikodular artınca önlem almak yerine, İngiltere'nin İzmir Siyasî Temsilcisi James Morgan'a Yunan çıkarmasından endişe duyduğunu söylemekle yetinecekti. Bk. Ali Çetinkaya, "İzmir'in İşgali Hatıraları", Yay. Haz. Alemdar Yalçın, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)**, S 16, İstanbul 1986, s. 17; Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", **Bellekten**, XXXIII/132, Ankara 1969, s. 114; Selçuk Ural-Mehmet Okur, "Vali İzzet Bey'in Kaleminden İzmir'in İşgali", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 17, Erzurum 2001, s. 267-275; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, I, İstanbul 1991, s. 178.

816 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, I, Ankara 1989, s. 26.

817 **BOA**, DH.KMS, 52-14/1.

818 Çapa, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti", s. 562.

819 Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", s. 146.

da heyetin Mart 1919'dan sonra teşekkül etmesi kuvvetle muhtemeldir.⁸²⁰

Kurucuları arasında İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden; Moralızade Halit ve Nail Beyler ve Ragıp Nurettin Bey'in yanı sıra Kaymakam/Yarbay Faik, Binbaşı Zekai, Karahisar eski mebusu Cami, İzmir Mıntıka Komutanı Mehmet Arif, Saruhan eski milletvekili Mustafa Necati ve Vasıf Beyler bulunuyordu. Heyet, bir süre sonra Türk Ocağı binasına taşınarak faaliyetlerini buradan yürüttü.⁸²¹

Müdafaa-i Vatan Heyeti üyeleri İzmir'in işgalinden bir gün önce -14 Mayıs 1919'da- bir araya gelerek teşkilatın adının İzmir Redd-i İlhak Heyeti-Milliyesi şeklinde değiştirilmesine, başkanlığa Moralızade Halit Bey'in, sekreterliğe Ragıp Nurettin Bey'in getirilmesine karar verdi. Toplantı sürerken Vali İzzet Bey'e bir heyet gönderilerek Yunan işgaline karşı hükümetin tutumu öğrenilmek istendi. Vali İzzet Bey; heyete sükûnetin korunmasını ve hükümetin her türlü tedbiri aldığını beyan ederek heyeti gönderdi. Heyet üyeleri görüşmeye ilişkin bilgileri Sultani Mektebinde bekleyen topluluğa anlattıktan sonra Kemeraltı'ndaki Türk Ocağına geçti. Burada İzmir halkının işgale karşı olduğunu göstermek için Maşatlık'ta miting düzenlenmesine, Anadolu'ya telgraf çekmeye, bölgenin iç kesimlerinde silahlı teşkilatlarla düşmana karşı koymaya karar verildi. Maşatlık mitingine halkı davet için Mustafa Necati, Moralızade Halit ve Ragıp Nurettin Beyler tarafından bir bildiri hazırlanarak Anadolu matbaasında basıldı. Bildiri aynı gün İhtiyat Zabıtları Teavün Cemiyeti üyeleri ile Sultani Mektebi öğrencileri tarafından halka dağıtıldı.⁸²²

Bildiride; Türk halkının Wilson Prensipleri adı altında hakkının gasp edildiği, Rumların sözde çok olduğu ve Türklerin Yunan ilhakını memnuniyetle kabul ettiği yalanını yaydıklarına dikkat çekilerek Türk ahali Yunan iddialarını reddetmek, hakkını korumak ve ekseriyeti haiz olduğunu göstermek üzere Maşatlık mitingine ve Heyet-i Milliye'nin emrine girmeye çağrılıyordu.⁸²³

Mitingde Müftü Rahmetullah Efendi, *Ahenk* gazetesi yazarı Şevki Bey, Hasan Tahsin, Hacı Hasan Paşa, Vasıf [Çınar] ve Mustafa Necati Beyler birer konuşma yaparak işgalin haksızlığına dikkat çektiler. Cemiyet İzmir'in işgalini haber veren telgraflar göndererek millî uyanışın temelini attı. Telgraf Moralızade Halit ve Vasıf [Çınar] Beylerin öncülüğünde hazırlandı. Anado-

820 Albayrak, **Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri**, s.51; Çapa, "İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti", s. 561.

821 Tunaya, **Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)**, s. 492.

822 İzzet Öztoprak, "İzmir Reddi İlhak Heyet-i Milliyesi", **aturkansiklopedisi.gov.tr**, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

823 **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, III, s. 26; Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, s. 150.

lu'da vilayet, sancak ve kaza belediye başkanlarına İzmir Reddi-İlhak Heyet-i Milliyesi adına gönderilen telgrafta; *İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve çevresi tamamen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihî gününü yaşıyor. Son ümidimiz milletimizin göstereceği karşı koymaya bağlıdır. Miting ve telgraflarla her yere başvurunuz. Ve vatan ordusuna katılmaya hazırlanınız* denilerek mücadele çağrısı yapılıyordu.⁸²⁴

İzmir'in işgalini takiben cemiyet faaliyetlerine devam etme imkânı bulamadı. Üyelerin bir kısmı Cemiyetin merkezini İstanbul'a taşıırken, diğer kısmı ise batı vilayet ve sancaklarına dağılarak teşkilatlanma faaliyetlerini sürdürdüler. Yıldırım Orduları Kıtaatı Müfettişi Cemal Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 30 Mayıs 1919 tarihli telgrafında; *İzmir Müdafaa-i Milliye ve Reddi-İlhak Cemiyeti Denizli'de bulunmaktadır* cümlesiyle cemiyet üyelerinin faaliyetlerine devam ettiklerini ispatlamaktaydı.⁸²⁵ Mustafa Kemal Paşa aldığı bu bilgiye dayanarak 1 Haziran'da 3, 13 ve 15. Kolordu komutanlıklarına gönderdiği telgrafta İzmir Müdafaa-i Milliye ve Reddi İlhak Cemiyeti merkezinin Denizli'de bulunduğunu bildiriyordu.⁸²⁶

Bu teşkilatın öncülüğünde 20 Mayıs 1919'da Aydın Vilayeti Muavenet-i Hayriye Cemiyeti, 29 Mayıs'ta Denizli'de Müdafaa-i Hukuk ve Reddi İlhak Cemiyeti, 12 Haziran'da Çine'de Çine Heyet-i Milliyesi, 15 Haziran'da Akhisar'da Akhisar Reddi İlhak, 19 Haziran'da Söke'de Söke Heyet-i Milliyesi ve 12 Temmuz'da Denizli'de Denizli Heyet-i Milliyesi kuruldu.⁸²⁷

5.2.2. Balıkesir Kongreleri

Balıkesir'de teşkilatlanma ve kongreler süreci İzmir'in işgali üzerine 16 Mayıs'ta Okuma Yurdu'nda yapılan toplantıyla başladı. Toplantıda işgalin protesto edilmesinin yanı sıra silahlı mücadeleden mandaya kadar çeşitli kurtuluş çareleri tartışıldı.⁸²⁸ İkinci toplantı Alaca Mescid'de yapılarak Karesi Mebusu Vehbi [Bolak] Bey'in önerisi ve başkanlığında "Reddi-İlhak Cemiyeti" kuruldu. Cemiyetin yürütme kuruluna seçilen 41 vatansever üye daha sonra yapılacak kongrelerde de delege olarak sorumluluk üstleneceklerdi. Cemiyet 3 Haziran 1919'da "silahlı mücadele" kararı aldı.⁸²⁹

Silahlı mücadele kararına uygun olarak Yunanlılara karşı önce Ayva-

824 İzzet Öztoprak, "İzmir Reddi İlhak Heyet-i Milliyesi", aturkansiklopedisi.gov.tr, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

825 Kemal Atatürk, *Nutuk*, III, İstanbul 1982, s. 908.

826 Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, I, Ankara 1995, s. 53.

827 Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", s. 142-144.

828 Rahmi Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara 1990, s. 57-58.

829 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, III, s. 30.

lık ve Soma'da ardından Akhisar'da üç cephe teşkil edildi.⁸³⁰ Dolayısıyla bir yandan Kuva-yı Milliye'nin ihtiyaçları gün geçtikte artmakta, diğer yandan Yunan zulmünden kaçan binlerce muhacir iç bölgelere akın akın gelmekte ve bunların ihtiyaçlarının süratle karşılanması icap etmekteydi. Bu sebeplerle Heyet-i Merkeziye işleri yola koymak üzere kongreler sürecini başlattı. Balıkesir'in coğrafi konumu, ahalinin büyük çoğunluğu itibarıyla Kuva-yı Milliye fikrini desteklemesi ve 14. Kolordu Komutanlığının buraya nakledilmesi teşkilatlanma ve kongreler sürecine olumlu katkı sağladı.⁸³¹

Balıkesir Kongreleri, İzmir'de atılan adımı zamanla ileri götürerek hükûmete ait görev ve yetkileri üstlenerek Yunan işgal ve mezalimine karşı mücadele verecekti. Bu niteliğiyle bölgede yeni bir yönetim anlayışı ortaya koyacaktı.⁸³²

Balıkesir'de Kuva-yı Milliye'nin sesi olması için *İzmir'e Doğru* adıyla Kasım 1919'dan itibaren bir gazete çıkarıldı. Mustafa Necati, Vasıf ve kardeşi Esat Beyler gazetenin yayınında önemli bir rol üstlendiler.

Balıkesir Kongrelerinde meydana getirilen Kuva-yı Milliye teşkilatı Yunanlılara mücadele etmenin yanı sıra içeride Ahmet Anzavur isyanının karşısında durarak bölgede asayişin korunmasına gayret etmiştir. Bölgedeki direniş İngilizleri Yunan işgal sahasını sınırlandırmak üzere Milne Hattını gündeme getirmek zorunda bırakacaktı. İngilizlerin işgali meşrulaştırmaya yönelik barış teklifi Dördüncü Balıkesir Kongresi'nde reddedilerek Yunanlılar Türkiye'den atılınca kadar mücadelenin devam edeceği vurgulanacaktı.⁸³³

5.2.2.1. Birinci Balıkesir Kongresi

28 Haziran 1919-13 Temmuz 1919 tarihleri arasında icra edilen kongreye Ayvalık, Soma, Akhisar yöreleri ile Balıkesir'e bağlı kazaların temsilcileri katıldı. Kongre Ali Şuurî Medresesi/Darül-Nafia Medresesi'nde yapıldı. Kongrenin amaçları Kuva-yı Milliye'yi daha düzenli hale getirerek ihtiyaçlarını karşılamak ve mücadelenin sorumluluğunu geniş halk kitlelerine mal etmek şeklinde sıralanabilir.⁸³⁴

830 Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 113-114.

831 Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, s. 126.

832 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, III, s. 32.

833 Mücteba İlgürel, "Balıkesir Kongreleri", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1992, s. 15.

834 Mücteba İlgürel, *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, ATAM, Ankara 1999, s. 89.

Şerafettin Turan ise Hacim Muhittin Çarıklı'nın notlarında toplantıyı bir kongre olarak değil, arkadaşlar arasında düzenlenmiş bir toplantı olarak nitelendirdiğine dikkat çekmektedir.⁸³⁵

Kongrede; yeni bir Heyet-i Merkeziye belirlenmesi, Cemiyet/Heyet-i Merkeziye başkanlığına Hacim Muhittin [Çarıklı] Bey'in seçilmesi, Cephele-
rin tanzimi ve Cephe gerisinin tanzimine ilişkin kararlar alındı.⁸³⁶

5.2.2.2. İkinci Balıkesir Kongresi

26-30 Temmuz 1919 tarihleri arasında yapılan kongreye Balıkesir, Bandırma, Burhaniye, Soma, Erdek, Akhisar, Kırkağaç, Sındırgı, Giresun, Fart, Kepsud, Şamlı, İvrindi ve Konakpınarı adına 48 delege katıldı. Toplantılar günde iki oturum şeklinde icra edildi.

Birinci kongre ile mukayese edildiğinde oldukça kapsamlı çalışıldığı görülmektedir. 29 kararın alındığı kongrede Padişaha, Sadrazama, İtilaf Devletleri ve siyasi temsilcilerine de yönelik muhtıralar hazırlandı. Kongrede ortaya konan maksat ve kararlar ile Erzurum Kongresi kararları arasında benzerlik ve paralellik mevcuttu.⁸³⁷

Kongre başkanlığını Hacim Muhittin, başkan vekilliklerini Vehbi Bey ve Sabri Beyler, kâtipliğini ise Abdülgafur ve Hasan Beyler üstlendi. “Redd-i İlhak” tabiri “Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Heyeti” tabirine dönüştürüldü. Yunanlara karşı millî seferberlik hali devam ettirilerek herkes vatan hizmetiyle mükellef addedildi. Amaçlara ulaşmak ve hareketi birleştirmek üzere Heyet-i Merkeziye genişletilerek yeniden teşkil edildi. Bunun için bölgenin Balıkesir, Ayvalık, Bandırma, Akhisar ve Soma olmak üzere 5 mıntıkaya bölünmesi kabul edildi. Seçim sonucunda Hacim Muhittin, Heyet-i Merkeziye başkanlığına getirildi. Cephe sayısı Akhisar'ın eklenmesiyle Ayvalık ve Soma ile birlikte üçe çıkarıldı. Son olarak Yunanlarla hiçbir surette müzakere edilmemesi ve Yunanları memleketten çıkarıncaya kadar savaşın sürdürülmesi üzerinde fikir birliği oluşturuldu.⁸³⁸

835 Turan, “Kurtuluş Savaşında Kongreler”, s. 151.

836 Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, Ankara 1988, s. 38; İlgürel, **Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri**, s. 94-96; Albayrak, **Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri**, s. 121-126; Apak, **Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, s. 116.

837 Turan, “Kurtuluş Savaşında Kongreler”, s. 151.

838 İlgürel, **Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri**, s. 101-105; Tekeli-İlkin, **Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na...**, s. 171-179; Albayrak, **Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri**, s. 126-139; **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen...**, III, s. 33-35.

5.2.2.3. Üçüncü Balıkesir Kongresi

16-27 Eylül 1919'da 35 delegenin katılımıyla gerçekleştirildi.⁸³⁹ Bu toplantı yeni kararlar almaktan ziyade ikinci kongrede kurulmasına karar verilen teşkilat ve komisyonlara ilişkin usul ve esasları belirlemeye yönelikti. Buna göre; Menzil Teşkilatı ve Görevleri Yönetmeliği, Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Teşkilatı Yönetmeliği ve Merkez Heyeti Yönetmeliğinin esasları belirlendi. Ayrıca, millî alay komutanların ve menzil müfettişlerinin seçimi, Büyük Anadolu Kongresi'ne delege seçimi, Encümen-i Müdiran/Müdürler Komisyonu üye seçimi ve Heyet-i Merkeziye üye seçimi yapıldı. Heyet-i Merkeziyeye Hacim Muhittin, Vasıf [Çınar], Vehbi [Bolak], Köprülülü Hamdi, Osman ve Hoca Mehmet Beyler seçildi.

Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresi'nde yeniden Heyet-i Temsiliye'nin başkanlığına seçilince vilayetlere iki genelge gönderdi. İlk genelgede Anadolu'da gerektiğinde olağanüstü bir kongre toplanabileceği, ikinci genelgede ise Millî Meclisin toplanması üzerinde duruluyordu. İlk genelge 19 Eylül'de genel kurul gündemine alınarak Büyük Anadolu Kongresi için seçime gidildi. Oylama sonucunda *Ses* gazetesi sahibi Hasan Basri [Çantay], Hacim Muhittin [Çarıklı], Manisa Belediye Başkanı Bahri [Sarıtepe], Soma delegesi Hafız Mehmet, Eski Edremit Kaymakamı Köprülülü Hamdi Beyler delege olarak seçildi.⁸⁴⁰

5.2.2.4. Dördüncü Balıkesir Kongresi

Balıkesir'de tüzük gereği her ay toplantı yapılması kararlaştırılmıştı. İlk üç kongre bu esas çerçevesinde yapılmıştı. Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi dördüncü kongrenin 20 Ekim 1919'da yapılmasını kararlaştırarak kazalara bu yönde tebligatta bulundu. Fakat Mustafa Kemal Paşa Bursa'da 56. Tümen komutanı Bekir Sami Bey'e ve Balıkesir'de 61. Tümen komutanı Kazım Bey'e gönderdiği telgraflarda kongrenin yapılmamasını doğru bulmayarak sürece müdahale etti. Mustafa Kemal Paşa'nın talimatı doğrultusunda 61. Tümen komutanı Kazım Bey'in yaptığı uyarı Balıkesir Heyet-i Merkeziyesini zor duruma düşürdü. Heyet-i Merkeziye 17 Ekim'de teşkilatın adının değiştirilmesi ve kongrenin geri bırakılması hususlarını ele almak üzere toplandığında üyeler arasında sert tartışmalar yaşandı. Hacim Muhittin Bey, ilişkileri yumuşatmaya yönelik telkinleri dikkate alınmayınca Sivas ile karşı karşıya gelmemek için görevinden istifa etti.

Bütün sıkıntı ve yaşananlara rağmen kongre 19-21 Kasım 1919'da yapıldı. Katılanlar hakkında yeterli bilgi olmamakla beraber Hacim Muhittin'in

839 Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, s. 56.

840 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen...*, s. 40-41; Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken...*, s. 171-179; Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 157-162.

yerine kongre başkanlığına Vehbi [Bolak] Bey getirildi. Oturumlarda; memleketin geleceği hakkında millî iradeyi hâkim kılmak ve kurtuluş yolunda her türlü fedakârlıkta bulunmak, İzmir'i kurtarmak için kararlı adımlar atmak ve bu yolda İtilaf Devletlerini hedef alan bir miting düzenlemek, Türk milletinin varlığını ve onurunu hiçe sayan kararların kabul edilmeyeceğini ilan etmek gibi görüş ve düşünceler ortaya çıktı. Ayrıca "Redd-i İlhak Heyeti" adı altında faaliyet yürüten teşkilatları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dâhil ederek bu ad altında birlik halinde çalışmasını sağlamak üzere fikir birliğine varıldı. Böylece teşkilatın adını değiştirerek Millî Mücadele hareketinin bütünleştirilmesi yolunda önemli bir adım atıldı. Toplantının sonunda Heyet-i Merkeziye seçimine gidilerek heyete Vehbi [Bolak], Vasıf [Çınar], Köprülülü Hamdi, Gönen Belediye başkanı Osman Bey ve Zarbakzade Hulusi Beyler seçildi.⁸⁴¹

Protesto mitingi 28 Kasım'da Balıkesir'de yapıldı. Mitingin hedefinde General Milne tarafından belirlenen Yunan işgal hattının reddedilmesi bulunuyordu. Mitingde Vehbi [Bolak] ve Vasıf [Çınar] Beyler birer konuşma yaparak Yunan işgal ve zulmüne karşı direneceklerini beyan ettiler. Mitingin sonunda İtilaf Devletlerine hitaben hazırlanan bildiri Vehbi [Bolak], Vasıf [Çınar], Köprülülü Hamdi, Belediye Başkanı Hafız Emir ve eşraftan Arabacı-zade Hafız Mehmet ve Tirelizade Sabri Beyler tarafından imzalandı.⁸⁴²

5.2.2.5. Beşinci Balıkesir Kongresi

Kongre, 10-23 Mart 1920 tarihleri arasında yapıldı. Karesi, Saruhan livaları ile Bursa ve Bilecik'ten gelen bazı kaynaklara göre 60, bazı kaynaklara göre ise 64 delege iştirak etti.⁸⁴³ Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti, dördüncü kongrede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne katılmış gibi görüldüğünden toplantının tarihinde herhangi bir aykırılık gözüküyordu. Fakat bütçe teşkili dâhil birçok husus için aynı şey söylenemezdi. Tüzüğe göre vilayet kongresi yapabilecekken bunun dışına çıkılarak vilayetler arası kongre düzenlendi. Kongrede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti tüzüğünün dışına çıkacak şekilde yeni bir tüzük çalışması başlatıldı. Bütün bunlar Balıkesir teşkilatı ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti arasında tam bir bütünlüğün tesis edilemediğini gösteriyordu.

Kongre kararlarında Yunan işgaline karşı silahlı mukavemet, millî sefer-

841 İlgürel, *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 164-168; Tekeli-İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, s. 232-235; Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 162-163; Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, s. 75.

842 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, III, s. 42-43; İlgürel, *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s. 168-170; Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, s. 81-82.

843 Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, s. 102; Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 117-118.

berlik, gayrimüslimlerin hukukunun korunması ve Sivas kongresinin amaçlarına iştirak gibi konuların dışında, merkez heyet idaresi, köy ve mahalli heyet idareleri, Kuva-yı Milliye'nin teşekkülü gibi hususlar da yer buldu. Bu kararlarla Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile açık bir çelişkiye düşmeden bir yandan bölgedeki teşkilatın devamı, diğer yandan mücadeleye düzenli ve sürekli gelir sağlanması temin edildi.

Kongre devam ederken 16 Mart 1920'de İstanbul işgal edildi. 18 Mart'ta belediye meydanında büyük bir miting yapıldı. Soma temsilcisi Hoca Tahsin Efendi ve Vasıf Bey heyecanlı konuşmalar yaparak işgali protesto ettiler. Kongrenin sonunda İzmir Şimal Mıntıkası Heyet-i Merkeziyesi adına seçimler yapıldığı halde seçilenler hakkında bilgi mevcut değildir.⁸⁴⁴

5.2.3. Nazilli Kongreleri

Nazilli, Aydın'ın işgalinden sonra Yunan ordusuna karşı yörenin en önemli sivil direniş merkezi haline gelirken Nazilli Heyet-i Milliyesi Kuva-yı Milliye'nin askerî, siyasi ve idari teşkilatlanmasının temelini oluşturmuştur. Nazilli Heyet-i Milliyesi Yunan işgaline son vermek ve yörede faaliyet yürüten çok sayıdaki Heyet-i Milliye arasında fikir ve iş birliğini tesis etmek, görev dağılımı yapmak ve millî teşkilatlanmayı kuvvetlendirmek amacıyla Nazilli'de kongreler sürecini başlatma kararı almıştır. Bu yönde ilk fikir 30 Mayıs 1919'da İzmir'den Çine'ye gelen Yüzbaşı Faik Bey tarafından ortaya atılsa da o günlerde kongre yapılması mümkün olamamıştır. Fakat Aydın'ın işgalini takiben yaşanan gelişmeler kongre ihtiyacını kaçınılmaz hale getirmiştir.⁸⁴⁵

Nazilli Kongreleri, kuzeyde Balıkesir Kongrelerinin yüklendiği misyonu güneyde üstlenerek Yunanlara karşı Aydın-Nazilli hattında millî teşkilatlanma faaliyetlerinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Zira siyasi ve idari teşkilatlanmayı temin ederek halkın, efelerin, din adamlarının ve askerlerin Kuva-yı Milliye çatısı altında Aydın-Nazilli cephesinde birleşmelerini ve bütünleşmelerini sağlamıştır. Ayrıca kongre kararlarını hayata geçirmek üzere kurulan Nazilli Heyet-i Merkeziyesi, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Heyet-i Temsiliye ile yakınlaşarak Millî Mücadele hareketi ile birleşme yolunda önemli bir rol oynayacaktır.

844 Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, III, s. 44-49; İlgürel, Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri, s. 205-206; Tekeli-İlkin, Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, s. 235-243; Özalp, Millî Mücadele 1919-1922, s. 105-106; Albayrak, Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri, s. 173-180.

845 Esin Dayı, Nazilli Kongreleri, Erzurum 1998, s. 65-66.

5.2.3.1. Birinci Nazilli Kongresi

Birinci Nazilli Kongresi 6-8 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapıldı.⁸⁴⁶ Kongreye Nazilli, Denizli, Isparta, Muğla, Babadağ, Bozdoğan, Çal, Garbikaraağaç/Acıpayam, Gülbeyli, Güney, Karacasu, Tavas ve Yenipazar'dan isimleri tespit edilen en az 23 delege katıldı. Kongre başkanlığını Karacasu delegesi Mustafa Hulusi Bey üstlendi. Kongrenin amacı; *Heyet-i Milliye namına teşekkül etmiş olan cemiyetin maksad ve gayesi vilayet-i dahiliyede el-yevm işgal olunan Memalik-i Osmaniyyenin Yunan tecavüzünden masûn bulundurulması için idarî, siyasî ve fiili müdafaa ve hükûmetin vuku bulacak teşebbüsâtına müzaheret edilmekten ibarettir.*⁸⁴⁷

Kongre kararları 19 madde halinde 8 Ağustos 1919'da kabul edildi:

1. *Memalik-i İslamiyyeyi hiçbir ahd ve mütarekeye müstenid olmayarak işgal eyleyen Yunan Hükûmeti'nin Ahali-i İslamiyeye bilâ-sebep reva gördüğü envâ-ı mezalim zaruretiyle husule gelen teskini kabil olmayan geleyan-ı milliyi hüsnü idare ve tevellüdü muhtemel olan asayişsizliği temin, amâl ve Harekât-ı Milliye'yi tevhid için teşekkül eden ve etmekte olan Heyet-i Milliye tesmîye ve cemiyetin iktisâb-ı resmîyet eylemesi için cemiyetler kanununa tevfikân hükûmet-i mahalliyyeye her mahal şubâtı tarafından birer beyânnâme itâ kılınacaktır.*
2. *Heyet-i Milliye namına teşekkül etmiş olan cemiyetin maksad ve gayesi vilayet-i dahiliyede el-yevm işgal olunan Memalik-i Osmaniye'nin Yunan tecavüzünden masûn bulundurulması için idarî, siyasî ve fiili müdafaa ve Hükûmet'in vukû bulacak teşebbüsâtına müzâheret edilmekten ibarettir.*
3. *Bu gayeye vüsul için Aydın livası Nazilli namına Merkez-i Umumi olmak üzere Denizli, Muğla livalarında, Çine Karacasu, Bozdoğan, Sarayköy, Buldan, Çal, Garbikaraağaç ve Tavas kazalarıyla Sobuca, Karahayıt, Köşk, Sultanhisar, Atça, Kuyucak, Burhaniye, Kadıköy, Güney, Baklan, Erle, Kal'a-ı Tavas ve Honaz nahiyelerinin birer şubesi teşkil edilmiştir ve Denizli ve Muğla merâkizinde depo ittihaz olunmuştur. Ma'hezâ Heyet-i Milliye merâkizi vilayet, liva ve kaza ve nevâhîde olmak üzere kabul edilmişse de icab-ı hal dolayısıyla bazı kurâda dahi teşkili lazım gelirse merbût buldukları Heyet-i Milliye'nin vereceği karar ile teşekkül eder ve merâkiz azaları kurâ halkından dahi ittihab olabilecektir.*
4. *Üçüncü maddede zikr ve ta'dad edilen Heyet-i Milliye'nin vezâif-i*

846 Apak, **Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, s. 110.

847 Bk. Esin Dayı, **Nazilli Kongreleri**, Erzurum 1998, s. 65-74; Albayrak, **Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri**, s. 108-112; **Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, IV, s. 26-30.

siyasîyesi Hükûmet-i hazıranın amâl ve makasidi dairesinde vilayetimizde bulunan Yunanlıların tard ve te'dibine münhasırdır.

5. *Vezaîf-i idareye ve müdâfaası millî asker teşkili ve idare ve murakabe etmekten ibaret olup, cephelerde lüzumu kadar mücahid ve gönüllü asker sevki ve teslih ve iaşesi Heyet-i Milliye tarafınca temin ve celb olunacak efradın miktarı da vesait-i müdâfaasına mevcudu nispetinde karargah kumandanları tarafından tayin kılınacaktır.*
6. *Heyet-i Milliye merkez ve şubâtı lüzum görecekleri memurları ücretle istihdama selâhitdar olup ücreti mezkûre mahallerince takdir ve mücâhidin ailelerine münasip miktarda muâvenet olunacaktır.*
7. *Heyet-i Milliye'nin cephede mücâhidin ve mahalli masârifat-ı zaruriyesinin temini ahaliden verilecek nakdî ve aynî teberruâtın dercine mütevakkıf olup teberruât miktarının tayini her mahallin Heyet-i ihtiyarına ve erbâb-ı vukufundan her şahsın istihsâlât-ı malîyesi hakkında verilecek malumata müsteniden Heyet-i Milliye'nin vereceği karar dairesinde kabul ve her güne harekât-ı ferdiye men edilecektir. Nakdî ve fiilî tekâlifattan imtina edenlerin cezası mücâhidin rüesâsı tarafından ittihaz ve yine onlar tarafından tatbik edilecektir.*
8. *Harekât-ı Milliye ve fecây-i vakıa dolayısıyla muhtaç-ı iaşe olan muhacirin ve madurin ve mücâhidin ailelerinin iaşelerini temin suretinde el-yevm mevcut iaşe-i zehairenin Heyet-i Merkeziyece tevzi edilmek üzere Heyet-i mezkûreye teslimini Hükûmet-i Müşfikatımızdan taleb-i istirham edilecektir.*
9. *Heyet-i Milliye'nin Kuva-yı Milliyesi tarafından vesâit-i müdafaa ile münasip her iki esnân-ı erbâb hakkında davet vukuunda mücâhidin meyanına bil-fiil dahil olmayarak yüz lira teberrûatta bulunanların işbu teberrûaları daveti müteâkib kabul ve işleriyle meşgul olarak müteberrini saire meyanında bulunacaklardır. Ancak iş bu yüz lira teberrûatın hükmü üç ay olacaktır. Yalnız Heyet-i Milliye rüesâ ve aza ve müstahdemini ile mükellefiyet-i askeriye kanununun istisnaları muharrer davet edilmeyecektir.*
10. *Mücâhidin rüesâsı, ümera, ve zabitan sınıfına dahil bulduklarından muma-ileyhin için teberrûat mükellefiyeti kabil-i tatbik olmayacaktır.*
11. *Balada muharrer Heyet-i Milliye vezâif ve hidemâtının tetkiki için kongre heyetinin nezaret-i tahtında merkez ve hiç mahal heyet-i milliyesine tabi olmamak suretiyle ve mezkûr kongre heyeti tarafından tayin olunacak müfettişin azimet ve avdet masârif-i nakliyesiyle merkezden tarih-i harekâtından itibaren mukarrer yevmiye üç lira*

merkezden tasviye olunacağı gibi müfettiş tarafından tanzim olunacak levâyih ve raporlar kongre heyetine takdim ve teftişât-ı şikâyât ve ihbârâta ve Merkez-i Umumiye'nin göstereceği lüzuma müstenid bulunacaktır.

12. *Merkez-i Umumiye'nin tayin ve tensib edeceği mevkiide sene-i maliye şühurunun bidâyet-i ibtidasında üç gün devam etmek üzere kongre in'ikâd ve muharrerâtı ittihaz eder ve fevkalade husus zuhurunda merkez-i umumiyenin daveti caizdir.*
13. *Merkez ve Denizli ve Muğla şubâtında bir maliye ve irşadiye ve istihbariye ve gönüllü ve esliha derç ve cem-i fedâkarân ve muhacirine muavenet, nakliyat ve mübâyaât, sıhhiye daireleri teşkil ve bu teşkilatın müdürleri Heyet-i Milliye aza-ı tabiyelerinden olacaktır. Şubât-ı saire idarelerini teşkilde muhtar olacaktır.*
14. *Esasen mücâhidîn maiyetinde bulunan gerek muvazzaf ve gerekse gönüllü efradın mükellefiyet ve terhisleri rüesâ-yı mücâhidînin sala-hiyetine mevdudur.*
15. *Merkez-i Umumiden bizzat veyahut mücâhidînin tavassutuyla talep olunacak teberrûatın mahalli mesarifât-ı zarûriyyesinden fazlası merkeze derhal irsal olunacaktır.*
16. *Heyet-i Milliye'nin kaffe-i şubâtın vezâifi ve bu heyetler hakkında ifa olunacak teftişât ve mukarrerat el-yevm mer'il-icra bulunan kâvanini hükûmete tabi tutulacaktır.*
17. *Birinci defa in'ikâd etmiş olan ber-vech-i bâlâ kongre mukerreratı ahkâmının birer sureti musaddakası Heyet-i Merkeziye tarafından merbut şubât-ı milliye heyetlerine gönderilerek Kongre heyetinin ikinci in'ikâdında ikmal-ı nevâkıs edilmek üzere mevad-ı mezkûre ahkâmı derhal mevki-i tatbiki konulacak ve ikinci defa içtima edecek kongrede bulunacak zevat esas ve teferruat hakkında her şubenin mütalâsıyla mücehhez olarak gelmiş olacaktır.*
18. *Her mahal Ahali-i İslamiyesinin şayan-ı itimad olan zevat bila-içtimâ müntehib olacak ve içlerinden rey-i hafî ile herhangi birisini aza intihab ve Merkez-i Umumi ile liva merâkizinde oniki ve kazalarda dokuz ve nevâhîde yedi ve kurâ da beş azayı tecavüz etmemek üzere intihab olunacak aza arasında rey-i hafî ile bir reis ve bir reis-i sani intihab olunacaktır.*
19. *Ber-vech-i bâlâ on sekiz maddeyi muhtevi kongre mukarrerâtı ittifak-ı rey ile kabul edilerek vaz'ı imzâ edilmiştir.⁸⁴⁸*

848 Dayı, *Nazilli Kongreleri*, s. 70-73; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, IV, s. 27-29.

Kararlara bakıldığında Yunan işgaline karşı koymak için silahlı mücadeleyi teminat altına alacak her adımın atıldığı anlaşılmaktadır. Mücadelenin dağınık yürütülmesi yerine tek merkezde toplanması sağlandı. Nazilli genel merkez addedilerek yöredeki mevcut heyeti milliyelere siyasi kimlik kazandırılarak mahallî hükûmet gibi hareket etmelerinin önü açılmıştır.

5.2.3.2. İkinci Nazilli Kongresi

İkinci Nazilli Kongresi, birinci kongrenin 12 ve 17. maddeleri gereği olduğu kadar 16-25 Ağustos 1919'da yapılan Alaşehir Kongresi'nde Nazilli'de Heyet-i Merkeziyenin kurulmasına yönelik kararı hayata geçirmek üzere yapıldı. Dolayısıyla kongrenin temel amacı Aydın cephesini sevk ve idare edecek olan Heyet-i Merkeziyeyi tespit etmektir.⁸⁴⁹

Kongrenin tarihi hakkında muhtelif günler ortaya atılsa da resmî kayıtlardan 23 Eylül 1919'da başladığı ve 24 Eylül akşamı sona erdiği anlaşılmaktadır. Kongreye Isparta, Burdur, Denizli, Antalya, Alaşehir, Nazilli başta olmak üzere 30 yöreden toplam 52 delege katıldı. Böylece ilk kongreye oranla daha büyük bir alana nüfuz ettiği anlaşılıyordu. Toplantılar Nazilli'de Alibeyzade Ali Bey'in evinde yapılırken, başkanlığı Antalya delegesi Nuri Bey, başkan vekilliklerini ise Denizli delegesi Helvacızade Mehmet Emin Bey ve Karacasu delegesi Müftü Hulusi Efendi üstlendi.

Kongrede 9 karardan meydana gelen mukarrerat kabul edildi. İlk iki madde toplantıda hazır bulunan delegeleri ve kongre divanına seçilen isimleri içermektedir. Bunların dışında alınan kararları şöyle sıralamak mümkündür:

3. *Kongrenin makâsıd-ı içtimâsından olan Heyet-i Merkeziye meselesi ber-vech-i zîr kararlarla tesbit edilmiştir.*

Heyet-i Merkeziyenin bu cepheye ait umum Heyet-i milliyelerinden gönderilecek birer azâdan ibaret olmak ve şimdilik Nazilli'de ve zaruret-i harb iktizası olarak lüzum görülecek diğer bir mahalde inikâd etmek üzere gayri muayyen zevâtın müteşekkil olması ve ekseriyetle ittihaz-ı karar etmeleri ve Heyet-i Merkeziye kararlarının her mahal için mutâ olması karâr-gir oldu. Heyet-i Merkeziye azâlarının 1 Teşrin-i evvel 1335'te Nazilli'de huzurları dahi cümle-i mukarrerattandır.

4. *Şu suretle teşkili karâr-gir olan Heyet-i Merkeziyenin teşekkülüne değin Nazilli Heyet-i Merkeziyesinin kemâ-fis-sabık ifâ-yı vazife etmesi kabul edilmiştir.*

5. *Heyet-i Merkeziyenin vezâifini tayin eder yedi maddelik bir kanun kabul edilmiştir. Suret-i zîrde mündemiçtir.*

6. *Vaziyet-i siyasiye hakkında dûr-i dirâz müzâkerâttan sonra Encümen-i*

849 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, I, Ankara 1973, s. 102.

mahsusunca tanzim edilip kongreye arz edilen mülâhazât aynen kabul edilmiştir.

7. Sivas Kongresi mukarreratına atfen Karahisar ve Alaşehir Kuva-yı Milliye kumandanlığı tarafından vukubulan tebligata cevaben teklifi vakired ve mutazâmmın olmamak ve Kongrenin maksad-ı teşekkülü ile gayesi ve esbab-ı mucibesi hükümleri bildirilmek suretiyle Heyet-i milliyeyi tenvir etmek talebini hâvi olmak üzere Nazilli Heyet-i Merkeziyesince bir telgraf yazılmak sureti kabul edilmiştir.

8. Alaşehir'de münâkid Umûmi Kongre'nin tanzim ettiği kararların Heyet-i Umumiyesi bu kongrece dahi kabul edilmiş ve fakat ve muhit ve ihtiyaca göre suret-i tatbikiyesinin tayini Heyet-i Merkeziye'nin daire-i salâhiyetine terk olunmuştur.

9. Davet vukû bulan tevellüdât erbabından (elli lira) teberrûatta bulunanlar o defaya mahsus davetten afv edileceklerdir ve yine muteberri'in meyanında bulunacaklardır. Müddet-i afv üç aya mahsustur. Bu madde (Heyet-i Merkeziye'nin kararıyla bedel-i nakdinin 200 liraya iblâğı evvelce 50 lira verenlerden üç ay sonra tekrar bedel verdikleri takdirde 150 lira) tarzında ta'dil olunmuştur.

Buna göre; Heyet-i Merkeziyenin bu cephede faaliyet yürüten heyeti milliyelerden gönderilecek birer temsilciden oluşturulmasına karar verildi. Söz konusu Heyet-i Merkeziye teşekkül edinceye kadar Nazilli Heyet-i Merkeziyesinin çalışmalarına devam etmesi uygun bulundu. Böylece bütün heyeti milliyelerin "Heyet-i Merkeziye" adı altında siyasi ve askerî açıdan birleştirilmesine yönelik adım atılıyordu. Ayrıca Alaşehir Kongresi kararları kongre heyeti tarafından kabul edilmekle beraber bunun şekli ve niteliği Heyet-i Merkeziyenin yetkisine bırakılarak cephe şartlarından kaynaklı bir otonom hali nazarı dikkatte tutulmuş oluyordu. Bunların dışında kabul edilen yedinci maddeyle Sivas Kongresi'ne ve dolayısıyla Heyet-i Temsiliyeye mesafeli durulmamasına da gayret edildiği anlaşılıyordu. Zira kendilerine vuku bulan tebligata cevaben kongrenin teşekkül maksadı ve gayesi hakkında Millî Heyet-i Heyet-i Temsiliyeyi aydınlatmak üzere Nazilli Heyet-i Merkeziyesi tarafından telgraf gönderilmesi kararlaştırılmıştı.⁸⁵⁰

850 Dayı, *Nazilli Kongreleri*, s. 83-91; Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 113-116; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, IV, s. 30-32; Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 110-111.

5.2.3.3. Üçüncü Nazilli Kongresi

İkinci Nazilli Kongresi'nde tertibine karar verilen yeni Heyet-i Merkeziyenin ilk toplantısını 1 Ekim 1919'da yapması kararlaştırılmıştı. Kongre Nazilli Heyet-i Milliyesinin daveti üzerine Alaşehir, Antalya, Burdur, Isparta ve Nazilli ile birlikte 30 yöreden 51 delegenin iştirakiyle 6 Ekim 1919'da başladı. İlk toplantıda kongre başkanlığına Honaz delegesi Ahmet Ziya Bey seçilirken kâtiplik için Sami Bey, Sandık Eminliğine ise Mehmet Bey'in tayinlerine karar verildi.

Kongrede iki safha halinde 21 madde kabul edildi. İkinci Nazilli Kongresi kararlarına uygun olarak Harekât-ı Milliye, Redd-i İlhak Aydın ve Havalisi Heyet-i Merkeziyesi ve maliye, levazım, teşkilat, istihbarat, sıhhiye ve tefrişat şubeleri adlarıyla encümenler/komisyonlar teşekkül ettirilerek, çalışma esasları belirlendi. Encümenler vasıtasıyla teşkilatta iş bölümü gerçekleştirildi ve bu yapı üzerinden Kuva-yı Milliye'nin ihtiyaçlarının karşılanması yoluna gidildi. Üçüncü kongre Nazilli'nin Yunan işgal ve mezalimine karşı güney kesiminde Kuva-yı Milliye'nin merkezine dönüşmesini sağladı. Heyet-i Merkeziyenin teşekkülünden sonra Aydın-Nazilli cephesinde kontrol, sevk ve idare bu kurul tarafından yürütülmeye başlandı.⁸⁵¹

5.2.4. Alaşehir Kongresi

16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında yapılan kongreye 7 sancak ve 25 kazadan toplam 45 delege katıldı. Kongre fikri Hacim Muhittin Bey ve Alaşehir eşrafından çıkmıştır.⁸⁵²

Balıkesir ve Nazilli kongrelerinin toplanmasıyla bölgenin kuzey ve güney kesimlerinde cephe hattı ve gerisinde teşkilatlanma çabaları bir düzene kavuşturulmuştu. Benzer bir çalışmanın bölgenin orta kesiminde -Salihli, Bozdoğan cephe hattında- yapılması icap ediyordu. Bu noktada Alaşehir konumu itibarıyla öne çıkıyordu. Alaşehir Kongresi, orta kesimdeki cephe hattını düzenlemenin ötesinde aldığı kararlarla bölgesel bir kongre niteliği kazanmıştır.⁸⁵³

Kongrenin başkanlığını Hacim Muhittin, başkan vekilliklerini Alaşehir delegesi Hüseyin Paşazade Mustafa ve Uşak delegesi Paşazade İbrahim Beyler, kâtipliğini Ethembeyzade Ömer (Alaşehir) ve Abdulgafur (Balıkesir) Beyler üstlendi. Kongre ilk toplantısını Hüseyin Paşazade Mustafa Bey'in sa-

851 Dayı, *Nazilli Kongreleri*, s. 103-107; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, IV, s. 36-44; İsmet Görgülü, "Milli Mücadelede Kongreler", ataturkansiklopedisi.gov.tr, Erişim Tarihi: 16.09.2021.

852 Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, s. 117.

853 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, s. 184.

lonunda yaptı. Toplantılar 18 Ağustos tarihinden itibaren Mütevellizade Tevfik Bey'in selamlığı karşısındaki Fevziye Mektebinde yapılmaya başlandı.⁸⁵⁴

Kongre kararları toplam 26 maddeden meydana geliyordu. İlk dört madde; delege sayısı, kongre divanı, toplantı yeri ve padişaha bağlılığın esas olduğuna ilişkin hususları içeriyordu. Beşinci maddeden itibaren siyasi hükümlere yer veriliyordu:

Madde 5- Kongrenin tek gayesi Yunanlıların vatanımızdan atılmasıdır. Tehlike karşısında, parti gözetilmeksizin herkes milli göreve atılmıştır.

Madde 6- Hareket-i Milliye gibi düzenli teşkilat dışında şekavete yönelik çetecilik kabul edilemez.

Madde 7- Balıkesir Kongresinde kabul edilen "Hareket-i Milliye, Reddi İlhak" ismi bu kongrece de olduğu gibi kabul edilmiştir.

Madde 8- milli Mücadele devam ettiği müddetçe kongre de milli seferberlik kabul edilmiştir.

Madde 9- Yunan zulüm ve cinayetlerini araştırmak üzere görevlendirilen Tahkikat Komisyonu" başkanı General Milne'ye mektup yazılmıştır.

Madde 10- Kongrenin yapılış gayesi Padişah ve hükûmete duyurulmuştur.

Madde 11- Kongrenin mahiyeti kamuoyunun dikkatine sunulmalı ve bir bildiri neşredilmesi kararlaştırılmıştır.

Madde 12- Merkez Heyetlerinin teşkili ve görev taksimi yönergesi genel olarak kabul edilmiştir.

Madde 13- Alaşehir ve civarında ayrı olarak yedi kişilik Merkez Heyeti teşkil edilmiştir.

Madde 14- Denizli ve Nazilli taraflarında merkez Milli Heyet teşkil edilmiştir.

Madde 15- Merkezi Alaşehir'de olmak üzere "Encümen-i Müdiran" teşkil edilmiştir.

Madde 16- Kaza Menzil Müfettişlikleri ve Merkez Heyetleri İle Genel Merkez mühürleri, Balıkesir Kongresinde kabul edilen şekilde olacaktır.

Madde 17- Kongreyi tebrik eden Balıkesir Merkez Heyetine ve Aydın Kuvayı Milliye kumandanı Hacı Şükrü'ye teşekkür edilmesi kararlaştırılmıştır.

Madde 18- Yunanlıların işgal ettikleri yerlerde yaptıkları mezalim hakkında bir rapor tanzim edilmesi, bunun İzmir'deki Karma Soruşturma Ko-

854 Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920), Ankara 1967, s. 38-39.

misyona bildirilmesi karar altına alınmıştır.

Madde 19- Hareket-i Milliye, İzmir'e tahıl yollamasına karışmayacaktır. Mahalli hükümet ve Belediyelerin bu konudaki kararlarına ise karışılmayacaktır.

Madde 20- Bu kutsal mücadelede şehit düşenlerin ailelerine verilecek yardım o cephe kumandanı ve milli heyetlerinin ortak kararı ile tespit edilecektir.

Madde 21- Cepheden kaçan veya herhangi bir sebeple ayrılanlar diğer cephelere kabul edilecek. Ancak buna kumandan veya heyetler yetkilidir.

Madde 22- Milli harb devam ettiği müddetçe, Yunanlılarla müzakereye teşebbüs olunmayacaktır.

Madde 23- Yunanlılar yurttan tamamen atılincaya kadar Milli Harbe devam edilmesi Kongrece esas alınmıştır.

Madde 24- Padişah'a İtilaf devletleri temsilcilerine telgraf yazılması kararlaştırılmıştır.

Madde 25- Cephe geresinde şayet görevli değilseler, Kuva-yı Milliyeciler silahlı olarak dolaşamazlar.

Madde 26- Ulaştırma ücretlerinin indirilmesi ve bunda kolaylık sağlanması için demiryolları nezdinde teşebbüse geçilmesi.⁸⁵⁵

Buna göre; Kongre Yunanların Türk topraklarından atılmasını tek gaye olarak benimseyip ilan ederken bütün düzen ve teşkilatı buna uygun şekilde inşa etmeye çalışıyordu. Kongrede Balıkesir Kongresi ile fikir ve faaliyet birliğine önem verilirken aynı zamanda Alaşehir merkez addedilerek asayiş ve nizamı sağlamak üzere "Encümen-i Müdiran" yani bölgesel bir hükümetin kurulması öngörülüyordu. Kongre Yunanlara karşı zafere kadar mücadele kararı alırken İtilaf Devletleri nezdinde siyasi ve ilmî girişimlerde bulunmayı da ihmal etmeyerek Yunanistan'ı Avrupa kamuoyunda mahkûm etmenin yollarını arıyordu.⁸⁵⁶

20 Ağustos 1919'da Kongre başkanı Hacim Muhittin imzasıyla yayımlanan Alaşehir Millî Kongre Beyannamesi'nde; Yunanların memlekete ayak bastığı günden itibaren Türk ve Müslüman âleminin heyecan ve acılar yaşadığı, buna karşın Kuva-yı Milliye'nin düşman işgalini durdurduğuna dikkat çekildi. Hareket-i Milliye Redd-i İlhak heyetlerinin millî amaçlar doğrultusunda Karesi, Saruhan, Aydın, Denizli, Uşak, Eşme ve Ödemiş'ten seçilen temsilcilerin katılımıyla Alaşehir'de millî bir kongre topladığı ifade edildi.

855 Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen..., IV, s. 46-47.

856 Müzakereler hakkında geniş bilgi için bk. Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920), s. 39-44.

Son olarak Hilafet ve Saltanata bağlılığa dikkat çekilerek düşman tamamen memleketten çıkıncaya kadar mücadelenin süreceği vurgulandı.

Padişaha hitaben hazırlanan ve Hacim Muhittin, Başkan vekili İbrahim Bey ile kongre kâtipleri tarafından imzalanarak 25 Ağustos'ta gönderilen telgrafta kongrenin hangi şartlar altında toplandığı izah edilerek Hilafet makamına sadakatle bağlı olunduğu ifade edildi. Aynı gün bütün kongre heyeti tarafından imza edilerek İngiltere, Amerika, Fransa ve İtalya Siyasi Yüksek Komiserlerine gönderilen telgrafta ise Anadolu'nun, nüfus, tarih ve medeniyet itibarıyla Türk ve Müslüman olduğu, Türklerin Wilson Prensiplerinin 12. Maddesinin derhal tatbikini istediği ve Yunan mezalimi son buluncaya kadar savaştan vazgeçilmeyeceğine dikkat çekilerek millî hareketin amacının vatanın kurtuluşu olduğu, bu gayeye ulaşıldığında bütün millî harekete nihayet verileceği taahhüt edildi. Bunların dışında General Milne ile İzmir'de Tahkikat Komisyonu üyelerine bölgede verilen mücadelenin nedenleri ve Yunan mezalimi hakkında kongrenin görüşleri aktarıldı. Kongrede teknik anlamda Heyet-i Merkeziye Talimatnamesi, Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Heyeti Talimatnamesi ve Hareket-i Milliye Redd-i İlhak Encümen-i Müdiran Talimatnamesi de çıkarıldı.⁸⁵⁷

5.2.5. Muğla Kongreleri

Muğla'da iki kongre akdedildi. Birinci Muğla Kongresi, 18 Ağustos 1919'da Nazilli ve Denizli'ye giden Muğla livası temsilcilerinin dönüşünü takiben Belediye Salonu'nda yapıldı. Kongrede Nazilli delegasyonunun hazırladığı rapor ile Muğla'da daha kuvvetli bir teşkilat kurulması konuları ele alındı. Kongreye kadar Muğla'da teşekkül ettirilen iki komitenin başkanlığını Muğla Belediye Başkanı Zorbazzade Ragıp Bey yapmıştı. 18 Ağustos'ta cemiyet halini alan teşkilatın başkanlığına geçmişte Menteşe mebusluğu yapmış Ulalı Asımbeyzade Hamza Hayati Bey getirildi.⁸⁵⁸

İkinci Muğla Kongresi 20-31 Ekim 1919'da yine belediye binasında gerçekleştirildi. Muğla, Milas, Bodrum, Fethiye ve Marmaris'ten gelen 8 delege iştirak etti. Nazilli Heyet-i Milliyesine ve Alaşehir ve Havalisi Komutanı Ömer Lütfi Bey'e gönderilen telgraflardan kongrenin; millî teşkilatı bütün Anadolu'ya yaymak, millî birlik vücuda getirmek, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyler gibi zevat ile her taraftan gönderilecek temsilcilerden mürekkep bir Heyet-i Merkeziye tesis etmek, İtalya'ya karşı hareket tarzını belirlemek

⁸⁵⁷ Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri*, s. 139-142, 145-147; İlgürel, *Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri*, s.119-121; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, IV, s. 45-62; Görgülü, "Milli Mücadele Döneminde Kongreler", *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 16.09.2021.

⁸⁵⁸ *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, IV, s. 66-67.

maksadıyla toplandığı anlaşılıyordu. Kongre heyeti, bütün Anadolu'nun birleşmesinden yana olmakla birlikte Sivas Kongresi kararlarının da maksadı tamamıyla izah edemediği noktasından hareketle gerek Nazilli Heyeti Merkeziyesine, gerekse Ömer Lütfi Bey'e Millî teşkilatın etkinliği, millî heyetlerin birbiriyle ilişkileri, Genel merkezin neresi olacağı ve kimlerden oluşacağı ve hükûmet idaresinin şeklinin ne olacağı yönünde sorular yöneltti.⁸⁵⁹

5.2.6. Afyon Kongresi

Afyon Kongresi Batı Anadolu Kongreler sürecinin son bulunduğu kongre olarak öne çıkmaktadır. Aynı zamanda, TBMM'nin Batı Anadolu teşkilatlanması üzerinde otoritesini hakim kılmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla Millî Mücadele ve teşkilatlanma açısından ayrılıklar ortadan kaldırıldığı gibi Sivas Kongresi'nde bu yönde ortaya konulan irade ve kararlılık sonuç vermiştir.

Kongre, 2 Ağustos 1920'de Uşak, Nazilli, Konya ve Afyon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri üyelerinin katılımıyla Afyon Hükûmet Konağı'nın İdare Meclisi odasında gerçekleştirildi. Mustafa Kemal Paşa kongreye bizzat katılarak süreci şekillendirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın dışında Levazımat-ı Umumiye Reisi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve bir kısım meclis üyesi de iştirak etti. Mustafa Kemal Paşa'nın talebi üzerine Müdafaa-i Hukuk idare heyetlerinin son bakanlar kurulu kararı gereği mülki idarenin başkanlığında ve emrinde görev yapacakları hususu ele alınarak kabul edildi. Böylece Alaşehir Kongresi'nde ortaya konan teşkilat ve düzenlemeler hükümsüz ve geçersiz hale getirildi.⁸⁶⁰

Kongrenin ana konusu teşkilatlanma hususundaki ayrılıklara son vermek olsa da Çerkez Ethem meselesi de ele alındı. Ethem Bey'in millî gayeye aykırı hareket ettiği, Fahrettin Paşa'ya suikastta dahi bulunduğu söylenerek Kuva-yı Milli'ye içinde hükûmete karşı farklı düşüncelerin olabileceğinden hareketle bu teşkilatın lağvedilmesi gerektiği belirtildi. Buna karşın mevcut siyasi, idari ve askerî durum şimdilik buna imkan vermiyordu. Zira hükûmetin büyük mülkiye memurları Kuva-yı Milliye reisleri olması ve Kuva-yı Milliye'nin hükûmete yardımları göz önüne alındığında böyle bir işe kalkışmanın devlete ve millete zarar vereceğine hükmedildi.⁸⁶¹

859 Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, IV, s. 73-75; İsmet Görgülü, "Millî Mücadelede Kongreler", ataturkansiklopedisi.gov.tr, Erişim Tarihi: 16.09.2021.

860 Kazım Öztürk, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, I, Ankara 1990, s. 239-240.

861 Süleyman Beyoğlu, "Millî Mücadele'de Afyon Kongresi", *Millî Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar*, Ed. Doç. Dr. Hasan Babacan, Afyonkarahisar 2010, s. 178-179; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, IV, s. 76; İsmet Görgülü, "Millî Mücadelede Kongreler", *ataturkansiklo-*

5.2.7. Edirne Kongreleri*

1918 yılı Ağustos ve Eylül aylarında Batı Avrupa muharebelerinde İttifak Devletleri yenilmeye başlamış, 19 Eylül 1918'de Bulgar cephesi çökmüştü. Bu durum Osmanlı devlet adamları ve kamuoyunu tedirgin etti. Talat Paşa Berlin ziyareti dönüşünde, Edirne Valisi Zekeriya Zihni Bey ile görüşmüştü. Trakya'nın geleceği hakkında endişe verici ifadeler kullanmış ve örgütlenmeleri hususunda tavsiyelerde bulunmuştu.⁸⁶² Bulgarlar tarafından kurulan Edirne Trakya Komitesi oluşturduğu hayali esaslarla⁸⁶³ Edirne'nin Bulgaristan'a katılmasını sağlamak amacıyla bazı teşebbüslerde bulunmaktaydı. Bu konuda Amerika Maslahatgüzarına bir muhtıra verdikleri Sofya Sefareti'nden bildirilmişti.⁸⁶⁴ Muhtıradaki Edirne vilayetinden çıkarılmış Bulgarların eski yerlerine iadeleri için Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un teşebbüste bulunması isteniyordu. Komite Londra'daki Buxton kardeşlere dahi bir telgraf çekmişti. O sırada Batı Trakya Müslümanlarından olup Osmanlı topraklarında bulunan ve evlerine dönmek isteyen Müslümanlar da vardı. Milliyetler prensibinin öne çıkarıldığı bu dönemde Osmanlı hükûmeti de bunları öne çıkarmalıydı.⁸⁶⁵ Bulgaristan Makedonya'daki Müslümanların sayısını inkar ediyor,⁸⁶⁶ her türlü baskı, zulüm ve işkenceyle göçe zorluyordu.⁸⁶⁷

İstanbul'da bulunan Teşkilat-ı Mahsusacılar da Batı Trakyalılara ülkelerinin geleceği ile ilgili çalışacak bir cemiyet kurmalarını önermişti. Bunların etkisiyle Edirne Mebusu Faik Kaltakkıran, Edirne Belediye Reisi Şevket ve Şeref Aykut Beyler ve bazı yurtsever Edirneliler Tüccardan Yolageldigili Kasım Efendi'nin İstanbul'da Küçük Kınacıyan Hanı'ndaki yazıhanesinde bir araya geldiler. Yapılan toplantıda Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adında bir cemiyet kurmaya karar verdiler.⁸⁶⁸ Edirne'de Cemiyetin adında değişiklik yapıldı ve 7 Kasım 1918'de Trakya Paşaeli Müdafaa Heyet-i

pedisi.gov.tr, Erişim Tarihi: 16.09.2021.

* Nurten Çetin, Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, e posta: nurtencetin@trakya.edu.tr.

862 Tefik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, C I, TTK Yay., Ankara 1992, s. 123-124.

863 **Trakya Paşaili**, 2 Aralık 1918, s. 2.

864 **BOA**, HR. SYS, 2330/38.

865 **BOA**, HR.SFR, 422/74,-1.

866 **BOA**, HR, SFR, 421/8-8. Belge tarihi: 23 Mayıs 1334.

867 **BOA**, HR. SFR, 421/8-19, 1 Ağustos 1918. **BOA**, HR.SFR, 421/8/5.4 Temmuz 1334; **BOA**, HR. SFR, 421/8/6-3. 1 Haziran 1918; **BOA**, HR, SFR, 421/8-7. 13 Haziran 1918; **BOA**, HR. SFR, 421/8-12, 13 Haziran 1334; **BOA**, HR. SFR, 421/8-13, 3 Ağustos 1334; **BOA**, HR. SFR, 421/8-14.; **BOA**, HR. SFR, 421/8-17. 25 Temmuz 1918; **BOA**, HR. SFR, 421/8-18. 29 Temmuz 1918; **BOA**, HR. SFR, 421/8-19, 1 Ağustos 1918; **BOA**, HR.SFR, 421/8-20, 10 Ağustos 1918; **BOA**, HR.SFR, 421/8/23. 9 Ağustos 1918.

868 Bıyıklıoğlu, **age.**, s. 124.

Osmaniyesi adını aldı.⁸⁶⁹

Cemiyetin Trakyalılara hitaben yayımladığı beyannamesinde kuruluş amacı, Trakya'nın Türk olduğunu tüm Avrupa, Amerika ve özellikle, I. Dünya Savaşı'nın galibi olan devletlere belgelerle barış yoluyla anlatmak suretiyle Türklerin haklarını müdafaa etmektir. Cemiyet üyeleri aralarındaki her türlü görüş farklılıklarını bir kenara bırakacak, Trakya davasını partiler üstü bir vatan davası olarak ele alacaklardı.⁸⁷⁰

Cemiyetin programı ve beyannamesinde tarih yoktur. İlk zamanlarda Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu adına ikişer kişiden oluşan sekiz kişilik bir merkez heyeti vardı. Faik [Kaltakkıran] ve Kasım [Yolageldili] Beyler de Cemiyetin İstanbul delegeleri olarak çalışmaktaydı. Cemiyetin yayın organı, 2 Aralık 1918'de yayın hayatına giren *Trakya Paşaeli* gazetesidir. Cemiyet, Sivas Kongresi kararlarının dokuzuncu maddesine uyularak ismini Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine dönüştürdü.⁸⁷¹

Trakya Paşaeli Cemiyeti Bulgaristan'ın Amerika'ya gönderdiği muhtıra-ya karşılık Amerika'ya gönderilmek üzere Fransızca bir muhtıra hazırladı.⁸⁷² Muhtırada Bulgarların Balkan Savaşlarından beri bölgede Müslümanları yok etme siyaseti uyguladığı rakamlarla ortaya konuldu. Amerika'dan bir komisyon istendi ve bu gerçeği yerinde görmeleri talep edildi.⁸⁷³ Bulgar Subranya-sındaki (Soberanía) Batı Trakya mebusları da Sofya'daki büyük devletlerin temsilcilerine 18 Aralık 1918'de bir muhtıra verdiler ve Bulgarların iddialarının haksız olduğunu açıkladılar.⁸⁷⁴

Edirne'de Trakya Paşaeli Müdafaa Heyeti- Osmaniyesi'nin kurulduğu günlerde 10 Kasım 1918'de İstanbul'da Batı Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin esası olan Batı Trakya Komitesi kurulmuştu. Doğu Trakya'nın işgaline kadar her iki cemiyet "Trakya Davası" için birlikte çalıştılar.⁸⁷⁵

Bu arada yenilen devletlere uygulanacak barış şartlarını görüşmek için hazırlık yapan İtilaf Devletleri savaşın sona ermesinden iki ay sonra 18 Ocak

869 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 128. Kuruluş günü kesin olarak bilinmemektedir. Kuruluşu hakkındaki ilk haberler 2 Aralık 1918 tarihli İstanbul gazetelerinde çıkmıştır. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 123-124. Cemiyetin kurucuları, Edirne Müftüsü Mestan, Edirne Belediye Reisi Şevket, Avukat Şeref Aykut, Maksut Beyzade Derviş, Müftüzade Cemal, Nazmi Beyzade İsmail, Ali Rıza Efendizade Ali Seyfi (Tülümen), Komanlızade Ömer. Cemiyetin ilk reisi Edirne Müftüsü İskeçeli Mestan Efendi'dir. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 133.

870 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 130-131.

871 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 135.

872 BOA, HR. SYS, 2330/38.

873 *Trakya Paşaeli*, 2 Aralık 1918, s. 2.

874 *Trakya Paşaeli*, 27 Ocak 1919, s. 1.

875 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 139-40.

1919'da Paris Barış Konferansı'nı topladılar. Almanya'ya uygulanacak barış anlaşmasının esasları burada tespit edildi. Müttefik Devletler Osmanlı topraklarının paylaşımı konusunda aralarında anlaşamadıklarından bu konu sonraya bırakıldı. 9 Şubat 1919'da Yunanistan Başbakanı Venizelos Yunan istekleriyle konferansın önüne çıktı. Bütün adaları, Trakya ve Batı Anadolu'yu istedi. Venizelos isteklerinde tarihî ve etnik nedenlere dayanmakta ve Batı Anadolu'daki istatistiklere aykırı bir biçimde Anadolu'daki Rum nüfusunu da on kat fazla göstermekteydi.⁸⁷⁶

Kasım 1918'de Trakya Müdafaa Heyet-i Osmaniye Cemiyetinin kurulmasıyla Doğu Trakya'da millî teşkilatlanma süreci başlamıştı. Halkın cemiyet tarafından örgütlenmesiyle Trakya'da kongreler yapıldı. Cemiyet 22 Ocak 1919'da İstanbul'da yaptığı toplantıda önemli kararlar aldı. Cemiyetin birinci kongresi 10 Temmuz 1919'da, ikinci kongresi 16 Ekim 1919'da, üçüncüsü 15 Ocak 1920'de gerçekleşti. 31 Mart-2 Nisan 1920 de yapılan Lüleburgaz Kongresi'ni 9-13 Mayıs 1920 tarihli büyük Büyük Edirne Kongresi izledi.⁸⁷⁷

5.2.7.1. 10 Temmuz 1919 Kongresi

Trakya Paşaeli Cemiyeti kuruluşundan 10 Haziran 1919 tarihine kadar yaptıkları işler hakkında fiili ve manevi olarak varlığına dayandığı halkı bilgilendirmek amacıyla bir kongre toplamaya karar verdi. Toplantıya şube temsilcileriyle beraber, merkez heyeti ile merkez vilayet eşrafi, aydınları ve gazete temsilcileri davet edildi ve 10 Haziran Perşembe günü Darülmuallimin konferans salonunda bir araya gelindi. Giriş biletleri Kâtip Nihat Bey tarafından girişte alınmaktaydı. Salon tamamen doldu. Kürsünün sağ tarafından Trakya heyetini oluşturan Belediye Başkanı Şevket Bey ile Müftüzade Cemal, Avukat Şevket, Murahhas Şeref, Şehbender Şükrü, Dimetokalı Cemal, Yakup Efendizade Derviş, Dr. Rıfat Osman Bey ile Hafız Mehmet Efendi, sol tarafta Belde Müftüsü Hilmi Efendi, Erkan-ı Harbiye Reisi Cemil, İstanbul Murahhası Hasan Tahsin, Adliye Reisi Ziya ve Kasım Beyler ile idare reisi Agâh Bey yer aldılar.

Kürsünün önünde Dr. Rüştü, Sezai, Arif ve Akif Beylerden oluşan kâtipler heyeti bulunuyordu. Heyeti yazıcı İskeçeli Sıtkı Bey idare ediyordu. Kongreye merkez heyeti reisi Mestan Efendi sağlık nedenlerini ileri sürerek katılmadığı için açılış konuşmasını kongre başkanlığına getirilen Şehbender Şükrü Bey yaptı. Saat 15.30'da daha önce hazırlanan raporun okunmasına başlandı.

876 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 19-21.

877 Bıyıklıoğlu, **age.**, s. 137; Hüsnü Özlü, **İstiklal Savaşı'nda Trakya'da Teşkilatlanma Süreci**, Lüleburgaz ve Edirne Kongreleri, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C 3, S 6, s. 24-51.

Trakya Paşaeli delegesi Şeref Bey altmış sayfa tutan raporu okumak için kürsüye geldi. Rapor başlangıçtan o güne kadar yapılan ve yaptıkları örgütlenmeler hakkındaki bilgileri ihtiva ediyordu. 45 dakika süren okumadan sonra Şeref Bey bazı şifahi açıklamalar yaptı. Daha sonra başarı dileklerinde bulunuldu. Birinci celse bu şekilde sona erdi. On dakika aradan sonra tekrar görüşmelere başlandı. Kongre kararıyla Mestan Efendi'ye teşekkür edilmesine karar verildi ve yeni heyet üyeleri seçildi. Seçimden sonra Müftü Hilmi Efendi bir dua okudu ve kongre heyeti dağıldı.

Kongrede alınan kararla, İtilaf Devletleri temsilcilerine bir telgraf gönderildi. Telgrafta, *Yunan askerlerinin Trakya hat boyuna yerleştirildikleri günden beri Türkler aleyhine yapılan cinayet yüzlere ulaştı. Defalarca bu askerlerin kaldırılmasını istirham ettik. İstirhamatımızı maalesef şimdiye kadar mazharı kabul olmadı. Hâlbuki fecayi hergün biraz daha şiddetini tezyid ederek temadi ediyor... Bilhassa son zamanlarda Çorlu havalisindeki Kınıklı Çiftliği korucularının katli hadisesi hakkında icrayı tahkikata gelen İngiliz zabitanı şehrin orta yerinde bir Türk gencine süngülenmiş olarak kanlar içinde yandığına bizzat şahit oldu; Yunanlıların bu fecayi Türkleri hareketi müteakibeye sevk etmek ve sonra derece-i tesirine pek çok itimat ettikleri vasi propaganda teşkilatı ile Türkleri muhalif ve saldırgan vaziyette göstermek maksadıyla yaptıklarına çok iyi vakıf olan Türkler, şimdiye kadar, Trakya'da Yunan askerleri tarafından süngülenmiş, silahsız ve sükutperver kardeşlerini göz yaşları arasında elleriyle mezarlara tevdi ettikleri halde cezalarının itasını düveli muazzama adaletine terk ile hislerinin kalpleri içinde ezerek sükûn ve sükûnetlerini muhafaza ediyorlar, fakat son Çatalca Kınıklı Çiftliği, Çorlu hadisatı bütün sabır ve tahammülün fevkine çıktı, tahtı tehlikede olan hayat ve namuslarını her taraftan ihmal edildiğini gören Trakya Müslümanları her kazadan gelen delegelerden mürekkep olarak bugün Edirne'de akd ettiği 200 kişilik kongrede Trakya vaziyetini arizve amik müzakereden sonra Yunan neferlerinin bir haftaya kadar Trakya hattından kaldırılması düveli muazzamanın İstanbul'daki komiserliklerine istirham ve aksi takdirde ondan sonraki vekayiden ahali-i islamiyenin katiyen mesul olamayacağını arz ve iblağ eylemeğe karar verildiğini ve istirhamatımızın nazarı dikkat ve itinaya alınmasını rica ile iktisab fahr eyleriz efendim⁸⁷⁸ denilmekteydi.*

5.2.7.2. 16 Ekim 1919 Tarihli Edirne Kongresi

Bulgaristan, İtilaf Devletleriyle 27 Kasım 1919'da Neuilly Antlaşması'nı imzalamıştı. Antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin 29 Eylül 1915'te Bulgaristan'a verdiği Edirne etrafındaki parça ile savaştan önceki Bulgar Trakyasının geleceğini büyük devletlere bırakıyordu. Doğu Trakya konusu ise Osmanlı Devleti'yle yapılacak barış antlaşmasında çözülmek üzere erteleniyordu.

878 **Trakya Paşaeli**, 15 Temmuz 1335, 1919, s. 1-2.

Bulgarlar, Batı Trakya'nın geleceğiyle ilgili kararlar verileceği bu günlerde daha fazla toprak alabilmek amacıyla Gümülcine, İskeçe, Dedeğaç, Sofulu, Dimetoka ve Rodop bölgesinde seçime giderek buradaki Türklerin Bulgar idaresini tercih ettiklerini göstermek istiyorlardı. Üzerlerindeki tüm baskılara rağmen Batı Trakya Türkleri seçim sandığına gitmeyerek seçimi boykot ettiler. Bunun üzerine Bulgarlar Batı Trakya'yı kaybettiklerini kabul ederek, boşaltmaya hazırlanmışlardı. Nüfusunun büyük kısmını Türklerin oluşturduğu Batı Trakya'nın kuzey kısımları ise Neuilly Antlaşması'nın 48. maddesine dayanılarak Bulgarlara bırakılmıştı.⁸⁷⁹

Batı Trakya'nın kalan kısmı "Müttefiklerarası Trakya Hükûmeti" adı altında Fransız askerî makamlarının idaresine verildi. Bölgenin Bulgarlar tarafından boşaltılarak Fransızlara teslimi ise 20 Ekim 1919'da tamamlandı. Batı Trakya'da meydana gelen bu son gelişmeler üzerine Batı Trakya Komitesi merkezini Gümülcine'ye taşıdı.

16 Ekim'de Edirne'de yapılacak kongrede komiteyi temsilen iki kişinin bulunmasına karar verildi.⁸⁸⁰ Batı Trakya Fransız askerî idaresine sokulurken Paris'e giden Venizelos'ta İskeçe'nin Yunanistan tarafından işgalini sağladı. 16 Ekim günü Edirne'de toplanan Trakya Paşaili Kongresi'nde, Batı Trakya'nın yeni bir tertiple Bulgar ve Yunan işgaline bırakılmasını, İtilaf Devletleri nezdinde protesto etmek ve Batı Trakyalılara davalarında, her bakımdan yardım etmek kararı alındı.⁸⁸¹

Batı Trakya Fransızlar tarafından işgal edileceği zaman Franchet d'Esperey 7 Kasım 1919'da Karağaç istasyonuna gelerek I. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar Bey⁸⁸² ile görüştü. Bıyıklıoğlu'na göre Fransız Generali 16 Ekim'de yapılan Edirne Kongresi kararlarını iyi karşılamadı. Edirne civarında silahlı bir müdahale ihtimalini de önlemek istiyordu.⁸⁸³

879 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 185.

880 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 186.

881 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 184-185.

882 Bulgaristan'ın Selanik Mütarekesini imzalayarak savaştan çekilmesiyle Doğu Trakya batıdan gelecek saldırılara açık hale gelmişti. Osmanlı Devleti bu nedenle buraya Cafer Tayyar Paşa komutasında I. Kolorduyu görevlendirmiştir. Bk. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 193-194.

883 Görüşme için bk. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 187-188. Batı Trakya Komitesi de Gümülcine'de 16 Kasım 1919'da halk temsilcilerinin katıldığı bir kongre düzenledi. Kongre'ye Edirne'den Trakya Paşaeli Cemiyeti adına üç delege gittiler. Kongrede Batı Trakya'nın gelecekteki durumu görüldü. Plebisit yerine Batı Trakya'da bütün milliyetlerin katılımıyla tampon bir devlet kurulması tasarısı uygun görülerek Paris Konferansı'na gönderildi. Bk. Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 190-191.

5.2.7.3. 15 Ocak 1920 Tarihli Edirne Kongresi

4 Kasım 1918'de bir Fransız alayı Doğu Trakya'ya gelerek Uzunköprü-Sirkeci demir yolunu ele geçirdi.⁸⁸⁴ 14 Ocak 1919 tarihinde Hadımköy'ünden Kuleli Burgaz'a kadar uzanan bütün demir yolu istasyonları Yunanlar tarafından işgal edildi.⁸⁸⁵ Uzunköprü istasyonuna 93 asker ve iki subay, Lüleburgaz istasyonuna da 265 asker ve 9 subaydan oluşan Yunan askerinin geldiği bildirilmişti.⁸⁸⁶ 17 Ocak 1919 tarihinde hat boyundaki istasyonlara gelip yerleşen Yunan taburlarının sayısı şöyleydi: Muratlı'ya 1 zabıt, 49 asker ve 4 hayvan; Çorluya 2 subay, 96 asker ve 5 hayvan; Çatalcaya 5 subay, 180 asker, 31 hayvan; Hadım köyüne 1 subay 50 asker, 0 hayvan.⁸⁸⁷

Bu hareket daha geniş işgallerin yapılmasına zemin olacak bir adımdı. Doğu Trakya'daki Rumlar, Türklere nazaran dörtte bir toprağa, nüfus itibarıyla de bundan daha az bir orana sahiptiler. Buradaki nüfuslarını artırmak için bölgedeki Türklere baskı ve zulme başladılar. Hedef Türklerin bölgeden göç etmelerini sağlamaktı. Türklerin karşı koymalarını önlemek için ellerinden silahlarını almak gerekiyordu. Bu amaçla İstanbul'daki Fransız temsilcisine başvurular. Temsilci şubat ayı ortalarında Osmanlı hükûmetinden İstanbul ve Edirne vilayetiyle Çatalca sancağında bulunan halkın ellerindeki silahları 15 Mart'a kadar teslimini istedi. Osmanlı resmî makamlarının işgalin geçici olduğunu söylemesi ve her şeyin Paris Barış Konferansı'nda çözüleceğine inanması üzücüydü.⁸⁸⁸

Fransızların yerini Yunanların almasıyla, Yunan taburunun Trakya'nın ortasından geçen demir yolunu işgal etmesi, Boğazların ve İstanbul'un İtilaf Devletlerinin işgalinde olması Rumeli'nin durumunu daha da ağırlaştırdı.⁸⁸⁹ Rum çeteleri, Yunan taburunun demir yolu boyuna yerleşmesiyle meydana çıkarak faaliyete geçtiler.⁸⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa Trakya'daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. 31 Ekim 1919'da Cafer Tayyar Bey'e gönderdiği telgrafta, Batı Trakya'nın durumu, muhacirlerin nakli ve İstanbul hükûmetinin para yardımıyla bul-

884 Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi**, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 3.

885 Kocatürk, **age.**, s. 17.

886 **BOA**, HR.SYS, 2537/8-4.

887 **BOA**, HR.SYS, 1537/78-17.

888 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I, MEB Yay., İstanbul 1991, s. 145, 147.

889 Bıyıklıoğlu, **age.**, s. 199-200

890 Hadımköy'üne Yunan taburu ile beraber gelensekiz sivil Rum, kendilerine katılan otuz kadar arkadaşıyla çeteler kurmuş ve çevre köylerde terör faaliyetlerine girişmişlerdir. Bk. Galip Kemali Sözlmezsoğlu, **Yok Edilmek İstenen Bir Millet**, Cumhuriyet Aydınlanma Dizisi, 2001, s. 64.

nup bulunmadığını sordu.⁸⁹¹ Cafer Tayyar Bey, 8 Kasım'da Heyet-i Temsiliyeye gönderdiği telgrafta, Batı Trakya'nın kuzey kısımlarında oluşturulmak istenen teşkilata parasızlık nedeniyle henüz başlanmadığını, Fransız işgal sahasındaki milis teşkilatının da aynı sebepten sıkıntı yaşadığını bildirdi.⁸⁹² Aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya, Batı Trakya'da Yunan faaliyetleri ve örgütlenmelerinden bahsederek Türklerin durumu hakkında bilgi verdi. Maddi imkânsızlıklar içinde olduklarını belirterek Yunanlarla mücadele için acilen paraya ihtiyaçları olduğunu dile getirdi.⁸⁹³

Cafer Tayyar Bey, 31 Aralık'ta Trakya'da özellikle de Batı Trakya'daki Yunan teşebbüs ve faaliyetlerini ayrıntılı bir rapor halinde Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. Paşa, 3 Ocak 1920'de silahlı çeteler oluşturularak mücadele edilmesi talimatını verdi.⁸⁹⁴

Bu konuda kararlar almak üzere 1920 yılı Ocak ayının ortalarında, merkez heyetiyle kazalardan birer delegenin katılımıyla Edirne'de bir kongre toplandı. Kongrede silahlı millî müfrezelerin işleri, umumiyetle Doğu Trakya'ya yapılacak tecavüzlere karşı millî bir müdafaa, yerli ve ecnebi kuvvetlerin içeride yeltenecekleri oldubittiler ile barış konferansının Doğu Trakya'yı Osmanlı Devleti'nden ayıracak kararlarına karşı koymak üzere Trakya Paşaeli Cemiyetinden ayrı olarak bir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Edirne Heyet-i Muvakkatesinin ve şubelerinin kurulmasına karar verildi.

Doğu Trakya'da bekçi-korucu ismi altında 3.000 kişilik bir millî teşkilat kurulmasına karar verildi. Müzakereler sırasında 55. Tümen Komutanı Alaattin Bey ve Tekirdağ Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı bekçi-korucu olarak Tekirdağ livası hissesine düşen 300 kişilik millî teşkilatın kurulmasına karşı çıktılar. Trakya Paşaeli Cemiyetinin konuya gerekli hassasiyeti gösterememesi, Tekirdağ'daki hükümetin, Tümen ve Müdafaa-i Hukuk ileri gelenlerinin güçlük çıkarmaları, kolordunun elinde millî teşkilata verilecek fazla silah ve cephanenin bulunmaması nedeniyle 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgaline kadar Doğu Trakya'da silahlı millî teşkilat kurulamadı.⁸⁹⁵ Bununla beraber Kongrede alınan bu karar, Trakya'nın silahlı savunulması için atılan ilk adım olarak kabul edilebilir. Cafer Tayyar Bey, kongrenin toplanma sebebi Heyet-i Temsiliyeye yazdığı bir raporda şöyle açıklamaktaydı:

Nahiye müdürlükleriyle büyük Türk köyleri mektep öğretmenliklerin su-baylar tayin etmek ve bunların yardımıyla milli teşkilatı kuvvetlendirmek,

891 Atatürk, **age.**, C III, s. 1272.

892 Atatürk, **age.**, C III, s. 1274.

893 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, 1919-1920, C 3, MEB Yay., İstanbul 2001, s. 1276-1277.

894 Atatürk, **age.**, C 1, s. 403-404.

895 Bıyıklıoğlu, **age.**, s. 205-206, 209-210.

*bazı güvenilir subaylarla gizlice milli teşkilat yaptırmak ve şimdilik iki üç bin kişilik bir milli silahlı kuvvet vücuda getirmek emeliyle merkez heyetiyle görüştim. Kendileri, bu meseleyi idare edemeyeceklerini, ancak bana olan şahsi itimat dolayısıyla, tarafımdan resmi bir davet vuku bulursa, halkın icabet edebileceğini söylediler. Cevap olarak, milli kuvvetlerin cem'i hakkında tarafımdan gerekli teşebbüslerde bulunulmak üzere, iaşe, ilbas ve noksanlarını cemiyetçe temin eylemelerini temin ettim. Bunun üzerine her kazadan birer murahhas celbine ve bu nokta-i nazardan müzakereyelizum gördüler. Verecekleri karara göre, Rum teşkilatına karşı silahlı bir milli kuvvet vücuda getirmeye çalışacağım.*⁸⁹⁶

5.2.7.4. Lüleburgaz Kongresi (31 Mart-2 Nisan 1920)

Trakya Paşaeli Cemiyeti silahlı bir mücadele için Edirne'de bir kongre topladığı sıralarda Son Osmanlı Mebusan Meclisi İstanbul'da toplanmıştı. Misak-ı Millî'nin kabul edilmesi üzerine İngilizler Meclisi basmışlar ve orada bulunan mebusları tutuklayarak Malta Adası'na sürgüne göndermişlerdi. 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edmişti. Malta Adası'na sürgüne gönderilenler arasında Faik [Kaltakkıran] ve Mehmet Şeref [Aykut] Beyler de bulunuyordu. Bu gelişmeler üzerine Cafer Tayyar Bey, Atatürk'ün 9 Ocak 1920 tarihli seferberlik ve harekât planına uyararak Doğu Trakya'nın İstanbul hükûmetiyle münasebetini kesti ve bütün Edirne vilayetinde örfi idare ilan etti. İstanbul ile telgraf irtibatını kestirdi. Oradan gelecek mektup, gazete ve her türlü haberleşmenin sansür edilmesini emretti. O zamana kadar Kolorodunun iaşesi İstanbul hükûmeti tarafından karşılanırken bu gelişme üzerine aşar ambarlarındaki hükûmete ait zahire ve askerî levazım idarelerine el koydu.⁸⁹⁷ Bu gelişmeler üzerine Tekirdağ Mutasarrıfı Firuzan Bey irade-i seniyye olmadıkça seferberlik ilan edilemeyeceğini bildirdi. Tekirdağ Mutasarrıflığı ve 55. Tümen seferberlik emrine uymadı. İstanbul'un işgalinden sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa da kendisini ziyaret eden Trakya mebuslarından Şakir, Hayrettin ve Süleyman Faik Beylere “intizar ve tevekkül” etmelerini söylemişti. Bu durum karşısında Trakya mebusları İstanbul hükûmetinden ümitlerini kesmişlerdir. Yaşanan tüm bu gelişmeler üzerine Trakya mebusları, Trakyalıların temsilcilerinin oylarına başvurmaya karar verdiler. Gelibolu Mebusu Şakir [Kesebir]Bey, İstanbul'dan Edirne'ye giderken uğradığı yerlerden Lüleburgaz'da bir kongre toplanacağını telgrafla bütün Trakya belediyelerine bildirdi.⁸⁹⁸

Kongre İstanbul'dan kaçabilen Trakya milletvekillerinden Şakir [Kesebir], Galip Bahtiyar, Hayrettin, Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Bey, Trakya

896 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 210.

897 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 211-212.

898 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 214-216.

Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti üyeleri, Edirne Vilayetiyle (Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Gelibolu sancakları) Çatalca sancağının her nahiyesinden çağrılıp gelebilen birer delegenin katılımıyla gerçekleştirildi.⁸⁹⁹

Gerekli hazırlıklardan sonra, 31 Mart 1920 Çarşamba günü Şakir Bey'in başkanlığında 67 delege ile ilk oturum açıldı. Kongrenin ikinci gününde kabul edilen kararlar yedi maddeden oluşmaktadır.⁹⁰⁰ Alınan kararlar özet olarak şöyleydi:⁹⁰¹

1. Trakya'nın çoğunluğunu Türk ve Müslümanların oluşturduğu, ırkı, tarihî, iktisadi sebepler ve bütün devletler tarafından kabul ve ilan edilen milliyet ve adalet esasları çerçevesinde Türk hâkimiyetinde kalacaktır. Buna karşı yapılacak her türlü işgal ve ihtilal hareketine mukavemet ve müdafaa edilecektir.

2. Trakya'nın geleceğini ilgilendiren konularda karar vermeye yetkili her livadan ikişer kişiden oluşan bir merkez heyeti teşkil edilmiştir. Heyetin Trakya Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyeti adını taşıdığı ve seçilen isimler belirtilmiştir.

3. Trakya'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine bağlı olarak yapılmış olan köy, kaza ve liva teşkilatı eskiden olduğu gibi devam edecektir. Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile aynı fikir ve duyguda olmakla birlikte içinde bulunulan zor şartlar gereği şu anki teşkilat, müstakil hareket eden Trakya Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesine bağlanmıştır.

4. Meclisin basılarak dağıtılması, İstanbul'un işgal edilmesi, hukuka ve insanlığa aykırı durumlar ve Trakya'nın Yunanlılara verileceği hakkındaki söylentiler halkı üzmüş ve heyecana sürüklemiştir. Bu konuda kamuoyu ve siyasi temsilcilikler nezdinde kongre adına protesto ve müracaatlarda bulunacaktır.

5. Türk vatanının geleceği hakkında müzakerelerde bulunmak üzere Ankara'da toplanacak olan olağanüstü Meclise Trakya temsilcisi olarak mebuslardan veya hariçten üç kişiden oluşan bir heyet gönderilecektir.

6. Yukarıda alınan kararlara ait kongre adına bir beyanname yayımlanacak ve bu konuda İtilaf Devletleri siyasi temsilcilerine bir muhtıra verilecektir. Trakya halklarının Avrupa kamuoyuyla barış konferansına karşı savunmak amacıyla oluşturulacak bir heyet Avrupa'ya gönderilecektir. Ankara'ya gönderilecek temsilcilerin seçilmesi merkez heyetine bırakılmıştır.

899 Zekai Güner, "Lüleburgaz Kongresi", **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz 31 Mart 2001, s. 54-55.

900 Özcan Mert, "Lüleburgaz Kongresi Başkanı Şakir (Kesebir) Bey'in İstiklal Harbi Dönemindeki Etkinlikleri", **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz 31 Mart 2001, s. 31.

901 Age., s. 56.

7. Olağanüstü durumlarda yeniden davet edilecek kongrenin, Lüleburgaz Kongre üyeleriyle müntehib-i sanilerden ve genel Meclis üyelerinden seçilmesi karara bağlanmıştır.

Kongre kararları Trakya'daki Türk ve Müslümanların haklarının milletlerarası hukuka göre korunması ve bölgedeki işgal ve ihtilale karşı savunma önlemlerinin alınması bakımından son derece önemliydi. Kongre kararları Mustafa Kemal Paşa'ya ve İstanbul hükûmetine bildirildi. Mustafa Kemal Paşa, 3 Nisan 1920'de gönderdiği cevabi telgrafta, kongrenin toplanmasından ve Edirne vilayetinin maruz kaldığı felaket karşısında verdiği mücadeleden duyduğu memnuniyeti dile getirdi, gelişmelerden haberdar edilmesini istedi. Anadolu ve Rumeli'deki vatan topraklarının geleceğine ilişkin çözümler için Ankara'da toplanacak olağanüstü meclise Edirne'den seçilecek mebusların süratle gönderilmesini dileyerek Lüleburgaz Kongresi'nin vatanperver faaliyetlerinde başarılı olmasını temenni etti.⁹⁰²

Kongre dağıldıktan sonra Cafer Tayyar Bey,⁹⁰³ Şakir Bey, İsmail Hakkı ve Nazmi Beyzade İsmail Bey İstanbul'a giderek sadrazamlığa yeni atanan Damat Ferit Paşa ile görüştüler. Bu görüşmede İstanbul hükûmetinin Trakya'daki Millî Mücadele'ye karşı olduğu bir kez daha anlaşıldı.⁹⁰⁴ Kongre'nin Trakya'nın savunulması için aldığı kararlar Anadolu'daki Millî Mücadele ile aynı doğrultuydu.⁹⁰⁵

27 Nisan'da Tekirdağ Mutasarrıfı Firuzan Bey, Cafer Tayyar Bey'i İstanbul'a şikâyet etti.⁹⁰⁶ Şikâyet üzerine Cafer Tayyar Bey ve beraberindeki subayların İtilaf Devletleri aleyhinde propaganda yaptıklarına dair yapılan suçlamanın araştırılması amacıyla Erkân-ı Divan-ı Harbiye azasından Emekli Ferik İbrahim Paşa'nın riyasetinde bir Tahkik Heyetinin Edirne'ye gönderilmesine karar verildi. Bölge memurlarıyla iş birliği yapılması 26 Temmuz 1919 tarihinde Edirne vilayetine bildirildi.⁹⁰⁷

4 Mayıs'ta Cafer Tayyar Bey görevinden azledildi ve yerine I. Kolordu

902 Özcan, agm., s. 33.

903 Cafer Tayyar Bey, İstanbul hükûmetinin çağrısı üzerine 21 Nisan'da İstanbul'a gitmiştir. **İkdam**, 22 Nisan 1920, nr. 8329, s. 1.

904 Özcan, agm., s. 33.

905 Güner, agm., s. 57.

906 Firuzan Bey, Cafer Bey'in bölgeden ayrılmasıyla bölgenin rahat bir nefes aldığını, onun yokluğundan istifade edilmesini saltanat ve hilafete tamamen bağlı bir kişinin bölgeye gönderilerek halkın endişesinin giderilmesini istemiştir. Cafer Tayyar Bey'in Edirne'ye dönecek olmasından duyduğu endişeyi dile getirmiştir. Onun saraya bağlı Saray ve Çorlu kazalarının kaymakamlarına el çektirdiğini yokluğundan istifade ederek bu kişileri tekrar görevlerine iade ettiğini, devletin askeri kaynaklarına el koyduğunu paraya ihtiyaçları olduğunu ifade etmiştir. Bk. **BOA**, DH.İUM, 3-1/1-69-2.

907 **BOA**, DH. ŞFR, 101/40.

Kumandanlığı görevine Muhittin Bey atandı.⁹⁰⁸ Ancak Muhittin Bey, Doğu Trakya'da Cafer Tayyar Bey ile görüştü ve herhangi bir taarruz karşısında onun kumandasındaki millî müfrezeler ile iş birliği yapma kararı aldı.⁹⁰⁹

5.2.7.5. Büyük Edirne Kongresi (9-13 Mayıs 1920)

İtilaf Devletleri, Türklere uygulanacak barış anlaşmasının esaslarını tespit etmek için San Remo'da (18-26 Nisan 1920) toplanmışlardı. Konferansa Osmanlı Devleti çağrılmamış, Roma'daki temsilcisi Galip Kemali Bey⁹¹⁰ konferansa bir muhtıra sunmayı başarmıştı. Muhtırada İzmir, Trabzon, Adana, Bitlis, Erzurum ve Trakya'da nüfusun büyük çoğunluğunu Türk ve Müslümanların oluşturduğu belirtiliyor ve Mondros Mütarekesi'nden beri çeşitli felaketlerle karşılaşmış olan Türk milletinin galip devletlerden adalet çerçevesinde karar vermelerini beklediği ifade ediliyordu.⁹¹¹ Konferans Doğu Trakya'nın Yunanistan'a verilmesini kararlaştırmış, bu karar 11 Mayıs 1920'de Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilmişti. Buna göre, Çatalca'ya kadar olan Trakya toprakları Yunanistan'a bırakılıyor, bütün Trakya Yunanistan'a terk ediliyordu.⁹¹²

Edirne'nin Yunanistan'a verildiği hakkındaki haberler bölgeye ulaşır ulaşmaz Trakya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Heyet-i Merkeziyesi silahlı savunmada halkın desteğini sağlamak amacıyla harekete geçti. Lüleburgaz Kongresi'nin son maddesine dayanılarak, Trakya temsilcilerinden bir kongre toplayıp halkın direnme konusundaki fikirlerini öğrenmek ve buna dayanarak gerekli tedbirleri almak istedi. 9 Mayıs'ta Edirne'de toplanacak olan Cemiyet, durum hakkında bilgi almak üzere Mestan Efendi ile Hacı İbrahim ve İsmail Beyler ile Lüleburgazlı Şevket Bey'den oluşan bir heyeti İstanbul'a gönderdi. Daha önce İstanbul'a giden Cafer Tayyar Bey de Trakya konusunda ümit verici haberlerle dönmemişti.⁹¹³

Kongrenin yapılacağı gün Müslümanlar dükkânlarını kapatmışlardı. Gayrimüslimler de dükkânları önünde endişe içinde beklemekteydiler. Şehirdeki Müslüman halk, öğrenciler ve bazı Musevi vatandaşlar Selimiye Camii

908 BOA, BEO, 4631/347280.

909 Veysi Akın, "Cafer Tayyar Paşa'nın Esir Alınışı ve Esaret Hayatı", **İlmi Araştırmalar Dergisi**, S 1, 1995, s. 32-33.

910 Galip Kemali Sözlmezsoğlu, **Yok Edilmek İstenen Bir Millet**, Cumhuriyet Aydınlanma Dizisi, 2001, s. 43-46.

911 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, MEB Yay., İstanbul 1991, s. 145.

912 Mustafa Toker, **Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kongre Tutanakları (9 Mayıs 1920-13 Mayıs 1920)**, Ankara 2016, s. 5.

913 Zekai Güner, **Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)**, s. 124-125.

etrafında toplanmışlardı. Cafer Tayyar Bey cami kapısındaki hitabeye gelerek orada bulunanlara seslendi. Edirne'nin tarihte geçirdiği süreçten bahsetti. Yunanistan'ın Doğu ve Batı Trakya'yı işgal ederek başkent İstanbul'u elde etmek hedefini açıkladı. Şimdi sınır olarak Hadımköy'ün gösterildiğini, Edirne'nin beş asırdan beri Türklerin kanları pahasına savunulduğunu, cami, medrese, mektep, han, hamam, arazi ve nüfusunun Türk olduğunu ispat ettiğini, savunma konusunda ümitsizliğe kapılmamalarını, halkın vatanını, namusunu müdafaa etmek isterse topun, tüfeğin ve cephanenin var olduğunu söyledi, halkın düşüncelerini sordu. Halk her türlü müdafaaadan geri duymayacaklarını haykırdı. Bu düşünceler çerçevesinde kaleme alınan bir telgrafın çeşitli devletlere ve adli makamlara gönderilmesine karar verildi. Halk Üç Şerefeli Cami İmamı Fereli Hafız Efendi'nin okuduğu duadan sonra dağıldı. Çeşitli kaza ve nahiyelerden gelen temsilciler kongreye dâhil oldular.⁹¹⁴

Doğu Trakya'nın Osmanlı hâkimiyetinden çıkarılması kararını Lüleburgaz halkı ve çevresindeki halk Lüleburgaz'da yaptıkları bir mitingle protesto etmişlerdir.⁹¹⁵

Edirne Kongresi, Edirne Erkek Öğretmen Okulu Konferans salonunda açıldı.⁹¹⁶ Kongrede iki esas üzerine odaklanıldı. Bunlardan birincisi Trakya'nın Osmanlı'dan ayrılmasının kabul edilemeyeceği hususunda heyetin mesaisine cemiyetin katılması ve bütün siyasi vasıtalara başvurulmasıydı. İkincisi hükûmet hangi şartlar altın olursa olsun Trakya'nın Yunan işgaline terk edilmesi durumunda her türlü vasıtaya başvurarak mukavemet edilme-siydi.⁹¹⁷

Edirne vilayetiyle Çatalca sancağından çağrılan 264 delegeden 236'sı kongre çalışmalarına katıldı. Kongre ilk gün Merkez Heyeti Reisi Şevket Bey'in başkanlığında üç oturum gerçekleştirdi. İlk günkü oturuma 220 delege katıldı. Açılış konuşmasını Galip Bahtiyar Bey yaptı. Ardından silahlı teşebbüsler ve mukavemet konuları görüşüldü. Cafer Tayyar Bey İstanbul'daki temasları ve I. Kolordunun durumu, askerî direniş hakkındaki görüşlerini açıkladı. Ardından söz alan Müftü Hilmi Efendi, San Remo Konferansı'nın müdafaaıyı gerekli kıldığını bu konuda müzakereye gerek olmadığını söyledi.

914 DH.EUM.SSM, 63/25.

915 BOA., HR.SYS. 34-50.

916 Kongrenin hazırlık süreci hakkında Mehmet Şeref Aykut şunları söylemektedir: *O gece sabaha kadar uyumadık. Kongre'nin raporunu hazırladım. Ömer Efendi, Hayrullah Efendi, Ali Seyfi Bey, Burgazlı Şevket Bey olayları tasnife yardım ettiler. Bir taraftan da raporu tamamladım. Katip Nihat Bey, sabaha kadar yazdıklarımızı temize çekti; güneş doğarken rapor bitmişti. Edirne Öğretmen Okulu binasındaki konferans salonunda hazırlıklar tamamlandı.* Bk. Hasan Berke Dilan, "Vali Salim Paşa'nın Edirne'den Kaçması Olayı ve Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti", **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz 31 Mart 2001, s. 114-115.

917 BOA, DH.İ.UM., 20-23/14-34/2.

Şakir Bey silahlı savunmanın gerekliliği ve İstanbul'daki temaslarından söz etti.⁹¹⁸

Kongrenin ikinci günü 10 Mayıs 1920'de saat 14.00'te başladı. Trakya'nın savunulması konusunun görüşülmesine devam edildi.⁹¹⁹ Çoğunluk müdafaa-yı savunmuşsa da Edirne Müftüsü Hilmi Efendi gibi bazı kişiler düşmanın sayıca fazla olduğunu söyleyerek az bir kuvvetle karşılık vermenin imkânsız olacağını belirttiler ancak büyük tepki ile karşılaşarak kongreyi terk etmek zorunda kaldılar.⁹²⁰

Yapılan oylama sonucunda 200 oyla savunma fikri kabul edildi.⁹²¹ Bu arada 11 Mayıs'ta San Remo Konferansı kararları Osmanlı Devleti'ne tebliğ edildi.

Kongrenin 11 Mayıs günkü toplantısında kongrenin beş sayılı kararına göre, Trakya'nın hak ve çıkarlarını savunmak üzere Paris'te çalışmalarını sürdüren barış konferansına bir heyetin gönderilmesine karar verildi. Heyet şu kişilerden oluşuyordu: Galip Kemali, Galip Bahtiyar, Salih Cevdet ve Çorlulu Ziya Bey.⁹²² Heyetin yetkisi belirlendi ve heyete verilmek üzere ek bir talimatname görüşülerek karara bağlandı.⁹²³

12 Mayıs günkü toplantıda, Cafer Tayyar Bey'in müdafaa'nın esasları, silahlı kuvvetlerin hazırlanmasında halk ile ordunun iş birliğinin gerekliliği ve sahil kesimlerinin müdafaa'sı konusundaki fikirleri görüşüldü.⁹²⁴

Kongrenin 13 Mayıs 1920 tarihli toplantısında Trakya Paşaeli Cemiyeti ile Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyetinin görevleri ve her iki cemiyetin birleşip birleşmemesi konusu müzakere edildi. Yapılan müzakereler sonrasında oylama yapıldı ve her iki cemiyetin adının Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak birleştirilmesine karar verildi.⁹²⁵ Cemiyetin merkez heyetlerinin seçimi yapıldı ve Cafer Tayyar Bey millî kumandan seçildi.⁹²⁶

Beş gün süren Edirne Kongresi, Saray Müftüsünün duasıyla 13 Mayıs

918 Güner, *age.*, s. 124-128.

919 Güner, *age.*, 128-130.

920 DH.EUM.SSM, 63/25.

921 Güner, *age.*, 128-130.

922 Yahya Akyüz, "Millî Mücadele'de Trakya'daki Kongrelerin Avrupa İle İlişkileri", **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz, 31 Mart 2001, s. 106-107.

923 Güner, *age.*, s. 130-133.

924 Toker, *age.*, s. 6.

925 Güner, *age.*, s. 136.

926 Mustafa Toker, **Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kongre Tutanakları (9 Mayıs 1920-13 Mayıs 1920)**, Ankara 2016, s. 7.

Perşembe günü saat 17.24'te sona erdi. Kongre kararları özetle şöyledir:

1- Trakya'da çoğunluğu Türk ve Müslümanlar oluşturur. Osmanlıdan ayrılarak Yunanistan'a bırakılması düşüncesi kesinlikle kabul edilemez.

2- Trakya'nın Yunanlılar tarafından işgaline ve bunu kolaylaştırmak için içeride meydana gelecek her türlü ihtilal hareketine karşı müdafaa ve mukavemet edilecektir.

3- Trakya Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı, aslı olan Trakya Paşaeli teşkilatıyla birleşecek ve bu teşkilatı idare etmek üzere beş liva adına üçer delegeden oluşan bir merkezi heyet seçilecektir. Maddede liva adına seçilen kişilerin adları yer almaktadır.

4- Trakya'nın geleceğini ilgilendiren bütün kararlar ile siyasi teşebbüslerin yerine getirilmesinde, Müdafaa-i Milliye'nin tüm gereklerini sağlayarak savunmanın zamanını, ayrıntısını tespit etmek konusunda ve ülkenin idaresinde Heyet-i Merkeziye tam yetkiye sahiptir ve Trakya kuvvetlerini temsil eder.

5- Trakya'nın hukuk ve menfaatini Avrupa'da savunmak üzere seçilen heyet üyeleri belirtilmiştir. Çorlulu Cezzarzade Ziya Bey de heyette bulunacaktır. Kararlar heyetin huzurunda okunarak kabul edilmiştir.⁹²⁷

Edirne Kongresi'nde belirlenen heyet, 12 Haziran 1920'de Roma'ya gitti orada Galip Kemali Bey ile bir araya geldi. Heyetin başkanlığını Galip Kemali Bey üstlendi. Arkadaşlarının da fikrini aldıktan sonra İtalyan Başbakanı Giolitti'ye 16 Haziran 1920'de Türk davası hakkında bir muhtıra gönderdi. Trakya ile ilgili olarak, San Remo'nun Türkler hakkındaki kararlarını insanlık ve milletler hukukunu yok saydığını, 9 Mayıs 1920'de Edirne'de toplanan kongre tarafından seçilen heyetin Roma'ya geldiğini ve Trakya'nın haklarını savunmak için Paris'e gitmeyi düşündüklerini belirtti. İtalya'nın samimi desteğini beklemediklerini ifade etti. İtalyan basın temsilcilerine demeç verdi, Trakya'ya ait grafik ve haritalardan dağıttı. Edirne'den gelen heyet, Roma'da bir ay kaldı bu sürede Paris'teki Konferans üyelerine Trakya meselesi hakkında muhtıralar yolladı. Galip Kemali Bey, maddi imkânsızlıklar nedeniyle Roma'da kalırken Galip Bahtiyar Bey, Salih Cevdet ve Ziya Beyler Paris'e gittiler ancak başarılı olamadılar.⁹²⁸

927 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 287-288.

928 Bıyıklıoğlu, *age.*, s. 291-293.

5.2.8. Trabzon Kongreleri*

5.2.8.1. Trabzon Vilayet Kongreleri

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, iki vilayet kongresi gerçekleştirdi. Bunlardan ilki 23 Şubat 1919'da, ikincisi 22 Mayıs 1919'da yapıldı. Ayrıca ikinci vilayet kongresinde alınan karar gereği bölgesel teşkilatlanma yolunu seçerek Erzurum Kongresi'nin tertibinde büyük rol oynadı. Cemiyet delegeleri kongrede faal tutumlarıyla Millî Mücadele meşalesinin yakılmasında pay sahibi oldular. Cemiyet, Erzurum Kongresi'nde Şarkî Anadolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin, Sivas Kongresi'nde ise Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin şubesine dönüşerek siyasi çalışmalarına devam etti.⁹²⁹

5.2.8.1.1. Birinci Trabzon Kongresi

Birinci kongre; 23 Şubat 1919'da Nemlizadelerin Uzun Sokak'taki evinde kurucu üyeler ve kaza temsilcilerinden müteşekkil 27 delegenin katılımıyla yapıldı. Kongre başkanlığına Trabzon delegesi Müftü İmamettin Efendi, ikinci başkanlığa Gümüşhane delegesi Kadirbeyzade Zeki, başkan vekilliğine Barutçuzade Faik Ahmet Bey getirildi.⁹³⁰ Kongreye katıldığı tespit edilen isimler şunlardı: Abanozzade Hüseyin Avni, Bahadırzade Ali Bey, Barutçuzade Hacı Ahmet, Hocazade İbrahim Cudi, Eyübzade Ömer Fevzi, Eyübzade İzzet, Hacıalihafızâde Mehmet Salih, Hacıhamdizade Hacı Hami, Hatipzade Emin, Barutçuzade Faik Ahmet, Reiszade Hüseyin, İskenderzade İshak Efendi, Kazazzade Hüseyin, Kulaksızade İbrahim, Mebus Hafız Mehmet, Mollabekirzade Mehmet Ali, Müftüzade Hacı Mehmet, Murathanzade Ziya, Nemlizade Şevki, Trabzon Müftüsü İmamettin Efendi, Çulhazade Kadri, Subaşızade Münir, Ustazade Nazmi, Zamaniszade Ali, Zehirzade Zühdü, Kadirbeyzade Zeki Bey.⁹³¹

Kongrede ilk olarak Cemiyetin tüzüğü ele alınarak kabul edildi. Ardından yönetimin seçimine geçildi. Seçim sonucunda başkanın yanı sıra on bir kişilik merkez kurulu ve dokuz kişilik yönetim kurulu belirlendi. Başkanlığa Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi getirilirken, merkez kurulu; Eyübzade İz-

* Prof. Dr., Selçuk Ural, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

929 Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 506-507; Erdeha, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, s. 177; Mesut Çapa, **Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti**, Trabzon 1998, s. 9-16; Mahmut Goloğlu, **Atatürk ve Trabzon**, Ankara 1981, s. 2-5.

930 Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 18, 191; Tarık Zafer Tunaya ise kongre başkanlığını Gümüşhane delegesi Kadirbeyzade Zeki Bey'in yaptığını beyan etmektedir. Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 506.

931 **Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, II, s. 114, 119.

zet, Eyüzbade Ömer Fevzi, Abanozzade Hüseyin Avni, Murathanzade Ziya, Nemlizade Sabri, Hatıpzade Emin, Kazazzade Hüseyin, Hacialihafızzade Mehmet Salih, Mollabekirzade Mehmet Ali, Müftüzade Hacı Mehmet Efendi'den; yönetim kurulu ise Hafız Mehmet, Barutçuzade Faik Ahmet, Çulhazâde Kadri, Nemlizade Şevki, Subaşızade Münir, Zahirzade Zühdü, Hocasade İbrahim Cudi, Kulaksızzade İbrahim ve Ustazade Nami Beylerden oluşturuldu.⁹³²

Kongre kapsamında sekiz toplantı yapıldı. Cemiyetin tüzüğünde belirlenen amaçları temin etmek üzere 100.000 liralık bir bütçenin tanzimi uygun bulundu. Buna bağlı olarak daha fazla harcama gerektiğinde Merkez kurulu-na kongreyi toplantıya çağırma yetkisi verildi. Avrupa'ya heyet gönderilmesi için İstanbul'da hükümet ve siyasi çevrelerle görüşmeler yapmak üzere beş kişilik heyetin seçimi kararlaştırıldı. Avrupa'ya gidecek heyetin İtilaf Devletlerinin sempatisini kazanmış özellikle eski elçilerden seçilmesi düşünüldü. Ayrıca Trabzon vilayetinin Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ve millî haklarını destekleyen tarihî, sosyal ve ekonomik belgeleri toplayarak kamuoyuna sunmaya ve son olarak teşkilatı köylere kadar genişletmeye karar verildi.⁹³³

Bu kararlardan hareketle Cemiyetin vilayet genelinde teşkilatlanmak ve amacına uygun bilgi ve belgeleri İstanbul'daki siyasi çevrelere sunmak ve kabul ettirmek üzere bir yol izlediği, bu sebeple faaliyetlerini daha ziyade siyasi alanla sınırlandırdığı ve bu yönüyle tüzüğüne bağlı kaldığı anlaşılıyordu. Yunanistan'ın Paris Barış Konferansı'nda Türkiye'ye yönelik isteklerde bulunduğu halde Cemiyetin hedeflerine siyasi usullerle ulaşacağını düşünmesi muhtemelen Yunan tarafının Türkiye'de henüz askerî harekâta girişmemesinden kaynaklanıyordu.

İstanbul'a gidecek heyetin seçimi oldukça çekişmeli oldu. Bunda gruplaşmanın etkisi büyüktü. Neticede Trabzon'dan Hatıbzade Emin, Eyüzbade Ömer Fevzi; Gümüşhane'den Kadirbeyzade Zeki; Rize'den Mustafa ve Ordu'dan Hacı Alizade İsmail Beyler uygun bulundu. Fakat bilahare Gümüşhane delegeesi Kadirbeyzade Zeki ve Rize delegeesi Mustafa Beylerin aflarını istemeleri üzerine İstanbul'a Hatıbzade Emin, Eyüzbade Ömer Fevzi ve Hacı Alizade İsmail Beyler gideceklerdi.⁹³⁴

Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin kısa sürede ilk kongresini yaparak siyasi mücadeleyi başlatması Doğu Karadeniz'de Türk halkının cemiyete sempatisini ve desteğini artırdı. Kongrenin ardından başlayan teşkilatlanma faaliyetleri halkın teveccühü ve güveni sayesinde hızlı ilerledi.

932 Kemal Atatürk *Nutuk*, III, İstanbul 1991, s. 903; Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, s.198; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 19-20; Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 63.

933 Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, s. 64; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 507; *Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, II, s. 115.

934 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 20; Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, s. 65.

İtilaf temsilcilerinin ve Rum azınlığın bütün tehdit ve engellemelerine karşı vilayetin önemli merkezlerinde; Rize, Giresun, Sürmene, Of, Gümüşhane, Tirebolu ve Ordu'da şubeler açıldı. Böylece cemiyet, bütün vilayet genelinde en güçlü ve birleştirici odak haline gelirken, Trabzon'u temsil noktasında diğer teşkilatlara karşı üstünlük kurmuş oldu.⁹³⁵

Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, kuruluş amaçları, vilayetin demografik yapısı ve müslim-gayrimüslim ilişkileri ile kongre kararlarını ihtiva eden beyannameyi 26 Mart 1919'da yayımladı. Bu suretle Cemiyet, Osmanlı Devleti'nden ayrılmamak gayesi doğrultusunda çalışacağını bütün kamuoyuna duyurmuş oluyordu.⁹³⁶

Hatibzade Emin, Eyüpzade Ömer Fevzi ve Hacı Alizade İsmail Beylerden oluşan Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti heyeti İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde Avrupa'ya gidecek heyeti belirlemek için girişimlerde bulunurken, diğer yandan hükûmete iki muhtıra/rapor verdi. Birinci rapor Trabzon vilayetinin sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarını 7 başlık altında inceleyerek çözüm yolları öneriyordu.⁹³⁷ 19 Nisan 1919 tarihli rapor heyet tarafından Sadaret makamına hitaben hazırlanarak Hariciye Nezaretine teslim edildi.⁹³⁸ Hariciye Nezareti, 6 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezaretine raporun bir suretini göndererek, uygulanabilecek hususların derhal işleme koyulmasını talep etti. Dâhiliye Nezareti de, aynı şekilde beş nezaretten (Ticaret ve Ziraat, Nafia, Sıhhiye, Maarif ve Evkaf Nezaretleri) ve Umum Jandarma Kumandanlığından gereğini rica etti.⁹³⁹ Heyetin hazırladığı ikinci rapor Doğu Karadeniz'de Türk halkının çoğunluğu teşkil ettiğini ispata yönelik nüfus bilgileri içeriyordu.⁹⁴⁰

Heyet 27 Nisan 1919'da Padişah tarafından kabul edildi. Temsilciler Padişaha bağlılıklarını ve Trabzon vilayetinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya çağrı hususundaki kesin kararını bildirdi. Buna mukabil Padişah da Trabzonlulara selam-ı şahanelerinin tebliğini ferman buyurdu.⁹⁴¹

935 Çapa, **Pontus Meselesi**, s. 66.

936 Özel, **Milli Mücadele'de Trabzon**, s. 66.

937 Geniş bilgi için bk. Selçuk Ural, "Milli Mücadele Döneminde Trabzon Vilayeti'nin Sorunları ve Bunların Çözümüne Yönelik Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin Bir Raporu", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 36, Erzurum 2008, s. 263-280.

938 BOA, DH/İ-UM, E-51/74; Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, s. 506-507; Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, s. 64-65; Çapa, **Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti**, s. 11-12.

939 BOA, DH/İ-UM, E-51/74.

940 Muhtıra hakkında bk. M. Hanefi Bostan, "Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Doğu Karadeniz Bölgesinde Yaşayanların Türk Olduğuna Dair Muhtırası", **Milli Mücadele'de Giresun**, İstanbul 1999, s. 35-57.

941 Özel, **Milli Mücadele'de Trabzon**, s. 65.

İzmir'in işgali bütün yurttaki gibi Trabzon vilayetinde de dehşet ve heyecana neden oldu.⁹⁴² Trabzon eşrafı cemiyetin öncülüğünde 16 Mayıs'ta Belediye binasında işgali protesto etti. Toplantıda miting yapılması kararlaştırılsa da Rumların olay çıkartmalarından endişe edilerek daha sonra bundan vazgeçildi.⁹⁴³ 16 Mayıs'ta Ordulular Belediye başkanı Hacı İzzet Bey imzasıyla Sadaret nezdinde işgali protesto ederken, bunu 18 Mayıs'ta Maçka'dan, 19 Mayıs'ta Tirebolu'dan, 21 Mayıs'ta Ünye'den gönderilen protesto telgrafları izledi. Bölgedeki tek miting 17 Mayıs'ta Giresun'da yapıldı. Bunların dışında İtilaf Devletleri temsilcilerine işgali protesto eden çok sayıda telgraf gönderildi.⁹⁴⁴

Cemiyet, İzmir'in işgali üzerine Avrupa'ya özel heyet göndermekten vazgeçti. Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi, 23 Mayıs 1919'da gönderdiği telgrafta heyetten Trabzon'a dönmesini isteyerek çalışmalarına son verdi. Bu kararın alınmasına sebep olan bir başka gelişme ise heyet üyelerinden birinin "Şurayı Saltanat"a iştirak ederek Amerika mandası lehinde konuşarak yetkilerini aşmalarıydı.⁹⁴⁵

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, kuruluşu itibariyle vilayet genelinde teşkilatlanmayı hedef alırken siyasi mücadelesini Türklerin haklarını ve varlığını korumaya hasretti. Birinci kongre bu anlayışın iz düşümüydü. Heyetler eliyle gerçekleştirilen faaliyetler aynı anlayışı takviye etmekteydi. Cemiyetin yönelişinde Yunanistan'ın ve Rum teşkilatlarının propaganda usullerini dikkate alması ve mücadeleyi bu kapsamda değerlendirmesi de etkili olmuştur. Dolayısıyla silahlı mücadeleye yönelik hiçbir fikir ve tartışma gündeme gelmedi. Bu devrede en şaşırtıcı gelişme Trabzon heyetinin Padişah tarafından kabul edilmesiydi. Fakat hükûmetin Paris'e temsilciler gönderilmesine izin vermemesi hiç kuşkusuz cemiyette morallerin bozulmasına neden olmuştur.

5.2.8.1.2. İkinci Trabzon Kongresi

Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, kuruluşunu takiben kısa zamanda vilayet genelinde teşkilatını tamamladığı gibi halkın desteğini arkasına aldı. Fakat geçen iki ay içinde iç ve dış tehditler şiddetlendi. 13 Nisan 1919'da Kars'ta Cenub-i Garbi Kafkas hükûmetinin ortadan kaldırılması, 21 Nisan'da İngilizlerin Doğu Karadeniz hakkında hükûmete nota vermesi ve son olarak 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali bölgedeki siyasi havayı tamamen değiştirdi. Zira işgaller diplomasiyle sonuç alınamayacağını ve benzer

942 Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, s. 199.

943 Atatürk, *Nutuk*, III, s. 912.

944 Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 71.

945 Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s. 507; Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, s. 65.

bir emrivakinin Doğu Karadeniz'de yaşanabileceği ihtimalini kuvvetlendirdi.⁹⁴⁶ Benzer bir işgalin Trabzon'un başına gelmemesine ne mani olabilirdi? Bütün bu hususlar 22 Mayıs 1919'da yeni bir kongre tertip ederek bölgede muhtemel işgal ve Rum-Pontus faaliyetlerine karşı caydırıcı kararlar almayı zorunlu hale getirdi.⁹⁴⁷

İkinci kongreye katılan delegelerin isimleri hakkında kesin bilgi olmakla beraber birinci kongreye katılan delegelerin yanı sıra bölge kongresi için seçilen delegelerin katılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Buna göre 27 isime ek olarak; Eski Mebus Server Bey (Trabzon), Sedarzade Hasan Efendi (Akçaabat), Hoca Yusuf Efendi (Of), Kulaçzade Ahmet Efendi (Sürmene), Abdullah Hasip Efendi (Vakfıkebir), Doktor Ali Naci Bey (Giresun), Katipzade İbrahim Hamdi Bey (Giresun), Kadirbeyzade Hüseyin Efendi (Gümüşhane), Müftü Osman Efendi (Kelkit), Avukat Hasan Bey (Ordu), *Seda-yı Millet* gazetesi sahibi Hoca Necati Efendi (Rize), Avukat Hakkı Bey (Rize), Müftü Hasan Efendi (Şiran), Eski Nahiye Müdürü Yusuf Ziya Bey (Tirebolu)'in katılımıyla toplam 41 delegenin iştirak ettiği söylenebilir.⁹⁴⁸

Kongre başkanlığı hususunda farklı görüşler vardır. Tunaya, Gümüşhane delegesi Kadirbeyzade Zeki Bey'in, Mesut Çapa ise Trabzon delegeleri Eyüpzade Servet ve İzzet Beylerin yaptığını beyan etmektedir. Kongrenin başlamasıyla birlikte Kadirbeyzade Zeki Bey ile Rize temsilcisi Osman Nuri Bey, Karadeniz ve Doğu vilayetlerinin katılımıyla Erzurum'da bir kongre toplanmasını önerdiler. Teklifte ayrıca Pontus ve Ermeni isteklerinin açıktan dillendirildiği bu günlerde silahlı mücadelenin kaçınılmaz olduğu da vurgulandı.⁹⁴⁹ Kongrenin sonunda işgal ve müdahaleye karşı silahla karşı konulması, silahlı mücadele için asker toplanması ve Şarkî Anadolu'yu kapsayan büyük bir kongrenin toplanması üzerinde fikir birliğine varıldı.⁹⁵⁰

Silahlı mücadele fikrinin gündeme gelmesinde Kars'ın işgali oldukça etkili oldu. Çünkü Ermeniler lehine harekete geçen İngiltere'nin pekâlâ Yunanistan ile beraber Rumları bahane ederek Trabzon'a müdahalede bulunabileceğini gösterdi.⁹⁵¹ 15. Kolordu Komutanlığı Kars'ın işgali ve Ermenistan yönetimine bırakılması karşısında Rum faaliyetlerini dizginlemek amacıyla mayıs ayı başında Tortum'da bulunan 3. Tümeni Trabzon'a sevk etme

946 Mehmet Okur, **Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999, s. 144-145.

947 Tarakçıoğlu, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, s. 198; Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 25; Çapa, **Pontus Meselesi**, s. 68.

948 **Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, II, s. 121-122.

949 Mesut Çapa, "Millî Mücadele'de Doğu Karadeniz", **Türkler Ansiklopedisi**, C 15, Ankara 2002, s. 1116.

950 Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 507.

951 **Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası**, II, s. 120.

kararı aldı.⁹⁵² 3. Tümen'in Trabzon'da konuşlandırılması önemli olsa da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Rumların silahlanması ve çete faaliyetlerine karşı harekete geçmesi gerekiyordu. Bu çerçevede önce İskele Kâhyası Yahya ile anlaşma sağlandı. Kâhya Yahya'nın girişimleriyle iskelede çalışanlardan bir müfreze teşkil edilerek Trabzon'a gelen gemilerin denetlenmesi kontrol altına alındı. Ardından Giresun şubesi aracılığıyla Topal Osman Ağa'nın mücadeleye dâhil edilmesi sağlandı. Bu kapsamda kendisine Giresun belediye başkanlığı verildi. Osman Ağa, süreç içerisinde liderlik ettiği Kuva-yı Milliye'yi genişleterek Rum çetelerine karşı silahlı mücadeleye girişecekti.⁹⁵³

Bölgesel kongrenin toplanmasını temin için Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ ve Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine teklif götürüldü. Bu adım doğrultusunda 30 Mayıs'ta Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti/Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesinden gelen ortak kongre teklifine olumlu cevap verildi. Sonuçta güvenlik hususu dikkate alınarak kongrenin Erzurum'da yapılması uygun bulundu.⁹⁵⁴ Bölgesel kongreye/Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere Trabzon vilayetinden seçilen 17 delege kongrede oldukça faal tutum sergileyerek kongre kararlarına ciddi katkılar sağlayacaklardı.

İkinci kongre, silahlı mücadele ve bölgesel kongre talepleriyle birinci kongrenin çizdiği çerçevenin dışına çıkmış oldu. Cemiyet, tüzüğünde ilmî ve siyasi mülahazalarla hareket edeceğini ve ayrıca teşkilat faaliyetlerini vilayetle sınırlı tutacağını beyan etmesine karşın mevcut şartları dikkate alarak bunların ötesinde farklı adımlar atmaya karar vermiştir. Kararları hayata geçirdiğinde ise yerel siyasi teşekkülden ziyade bölgesel silahlı teşkilata dönüşerek Millî Şûra teşkilatlarına benzemiştir.

952 Okur, **Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü**, s. 149. 15. Kolordu Komutanlığı sınırların güvenliğini tehlikeye düşürmeden Pontus-Rum faaliyetlerinin Trabzon'a sıçramasını önlemek amacıyla 3. Kafkas Tümeni'ni Trabzon Vilayeti'ne nakletme kararı aldı. Karabekir Paşa, 7 Mayıs'ta Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; kararına açıklık getirerek tümene bağlı alayların Hopa-Arhavi ve Trabzon-Gümüşhane mıntkasında, tümen karargâhının da Trabzon'da bulunacağını bildirdi. **ATASE**, İSH, K 40, G 66, B 66-1; Birliklerin nakline 15 Mayıs 1919'da başlanarak önce 11. Alay Hopa-Arhavi bölgesine 7. ve 8. Alaylar ile Tümen karargâhı 18 Mayıs'ta Trabzon'a doğru yola çıkarıldı. **ATASE**, İSH, K 32, G 67, B 67-1.

953 Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, s. 26; Çapa, **Pontus Meselesi**, s. 69.

954 Çapa, **Pontus Meselesi**, 70; Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, s. 507.

5.2.8.1.3. Doğu Vilayetlerinde Millî Teşkilatlanmanın Hususiyetleri

Mütareke Dönemi'nde Doğu vilayetleri dışta Ermenistan ve Gürcistan, içte Rum ve Kürtçülükten kaynaklı tehditlerle karşı karşıya kalmıştır. Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Ermenistan, Doğu Karadeniz ise Rum-Pontus faaliyetlerinin hedefinde yer alıyordu. Mütarekenin 7 ve 24. maddeleri müdahale ve işgale uygun zemin addediliyordu.

Kars'ın işgali Erzurum'a yönelik Ermeni tehdidini kuvvetlendirirken, Trabzon'da ise Rum faaliyetleri endişeyle izleniyordu. Zira Yunanistan'ın desteğiyle muhacir akımına sahne olan vilayette Rum çeteleri etkinliğini artırabiliyordu. Balkan Savaşı'ndan beri devletin başına bela olan bu çeteler sahil şehir ve kasabalarında kümelenerek yardım ve himaye görebiliyorlardı. Osmanlı hükûmetinin mütarekeden ötürü eli-kolu bağlandığından Rum çeteler İtilaf Devletlerinin himayesinde daha rahat hareket ediyorlardı. Çeteler bas-kın ve katliamlarıyla 7. maddeye zemin oluşturmaya çalışıyorlardı.⁹⁵⁵

Erzurum ve Trabzon teşkilatları ilk safhada belli aile veya arkadaşlık grubuna mensup insanlar tarafından kuruldu. Baba-oğul, kardeşler, amcazadeler gibi akrabalık ilişkileri ile sülale ittifakları teşkilatların kuruluşunda rol oynadı. Trabzon örneğinde olduğu gibi aileler arasında rekabet dahi yaşandı. Teşkilatların kuruluş aşamasında ortaya çıkan bu dar yapı, faaliyetlerde yer yer duraksamaya ve halk desteğinin azalmasına neden olduğu anlaşılınca vilayet kongreleriyle toplumun bütün kesimlerinin temsil edildiği geniş tabanlı bir yapı oluşturulmaya çalışıldı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kaza ve köy teşkilatlarında Hamidiye Alaylarından isimlere yer verildi. Millî hareketin ve teşkilatların meşruiyet kazanmalarında müftüler ve diğer din adamları önemli bir yer tuttu.⁹⁵⁶

Teşkilatlar mutlaka bir gazete tarafından desteklenmiştir. Batum'da *Sada-yı Millet*, Trabzon'da *İstikbal*, Erzurum'da *Albayrak* gazeteleri Müdafaa-ı Hukuk hareketini destekleyen yayınlarla teşkilatlara taraftar ve kuvvet

955 Abdülhaluk Çay-Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri**, Ankara 1990, s. 38; Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, 1998, s. 19.

956 Hormekli Halil, Hasenanlı Halit, Okçu İzzettinli Hanan Ağa, Cıbranlı Maksut, Mutki Aşiret reisi Hacı Musa, Şadilli Hasan Reşo, Simko/İsmail Ağa, Sıpkanlı Abdülmecit gibi Hamidiye alayları mensupları, Gördekli Şeyh Şerif, Zerdekli Şeyh Mustafa Efendi, Şeyh Muhammed gibi tarikat ehli, Diyarbakır Müftüsü Hacı İbrahim, Hınıs Müftüsü Şeyh Bahattin, Bitlis Müftüsü Abdülmecit, Bayburt Müftüsü Fahrettin, Bayezid Müftü Vekili Abdülbadî, Diyadin Müftüsü Ömer, Viranşehir Müftüsü İbrahim, Hizan Müftüsü Abdülmecit, Birecik Müftüsü Mehmet Nuh, Akdağ Müftüsü Mehmet Edip, İspir Müftüsü Ahmet, Narman Müftüsü İsmail Hakkı, Siverek Müftüsü Osman, Silvan Müftüsü Abdurrahman Efendiler ve özellikle Erzurum Müftüsü Lütfullah Bingöl'ün hizmetleri dikkate şayandır. Çay-Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri**, s. 18.

kazandırmışlardır.⁹⁵⁷ Adı geçen gazeteler yerel ve bölgesel seviyelerde bilgi akışını üstlenerek siyasi ve askerî gelişmelerin doğru şekilde duyulmasını ve millî seviyede kamuoyunun oluşmasına katkıları sağlamışlardır.⁹⁵⁸

Erzurum teşkilatı Erzurum vilayetinden beklediği ilgiyi görememiş, Vali Münir Bey teşkilata mesafeli kalmayı tercih etmiştir. Buna mukabil belediye başkanının desteği ve üyelerin gayretiyle yol alabilmiştir.⁹⁵⁹ Trabzon teşkilatı da benzer bir süreçten geçmiştir. Buradaki tek fark Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi'nin belediye başkanı ve eski bir teşkilatçı olması teşkilatlanma faaliyetlerini oldukça kolaylaştırmıştır. Trabzon Valisi Necmi Bey, ilk kongreye katılsa da vaziyetin seyrini takiple yetinmiştir. Esasen vilayetin coğrafi ve demografik yapısı mülki makamları daha aktif hale getirmesi beklenirken bunun tersi meydana gelmiş ve cemiyet üç ay kadar siyasi mülahazalarla hareket etmek durumunda kalmıştır. Erzurum ve Trabzon teşkilatlarındaki suskunluk Karabekir Paşa'nın gelişi, Kars'ın ve İzmir'in işgali gibi hadiselerin tesiriyle sona ermiştir.

Trabzon, Erzurum ve Van vilayetlerinin asayışı ve güvenliğinin 15. Kolordunun sorumluluğunda olması Doğu vilayetleri cemiyetlerinin Elviye-i Selase'de olduğu gibi askerî/milis kuvvetler kurmalarına lüzum bırakmıyordu. Yine de siyaseten doğru hareket etmek, teşkilatları köylere kadar yaymak ve bölgesel bir kuvvete dönüşmek için orduyla irtibat kurmaya ihtiyaç vardı. Bu dönemde Yarbay Halit Bey, açıktan millî teşkilatlara destek vermiş hatta Ardahan'da olduğu gibi kongrelere başkanlık etmiştir. Fakat o da görevden ayrılınca teşkilatlara yardım ve kılavuzluk eden kimse kalmamıştır.⁹⁶⁰ Bu noktada Trabzon ciddi sıkıntı çekmiştir. Zira millî teşkilat Karabekir Paşa'nın gelişine kadar Ali Rıza Bey'in dışında üst düzey bir komutanla teşrikimesai edememiştir. Karabekir Paşa Trabzon teşkilatına gösterdiği teveccühün benzerini Erzurum teşkilatına göstererek bölgesel birlikteliğin temelini atmış ve kuvvetlendirmiştir.⁹⁶¹

Yakup Şevki Paşa, Yarbay Halit Bey ile başlayan ve Karabekir Paşa ve Mustafa Kemal Paşa ile devam eden süreçte komutanların himaye, destek ve kılavuzlukları Doğu teşkilatlarına asker mührünün vurulmasına neden olmuştur. Kongreler sürecinde bu nitelik kendini iyice belli etmiştir. Teşkilatlarda sivillerin komutanlarla müşterek çalışmaları Millî Mücadele Hareketinin askerî hassasiyetler ışığında şekillenmesini ve askerî kadrolar tarafından yönetilmesini sağlamıştır.⁹⁶²

957 Haluk Selvi, **Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)**, Ankara 2000, s. 46.

958 Bülent Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul 2002, s. 122.

959 Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, s. 28.

960 Dursunoğlu, **age.**, s. 37.

961 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul 1990, s. 39-43.

962 Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semi-

Kars'ın işgali, Erzurum ve Trabzon'a yönelik bölgesel tehdidi artırırken İzmir'in işgali millî çapta tepkiye yol açmıştır. Çünkü işgal İngiliz-Yunan ittifakının sonucuydu ve uygun zemin oluşturulduğunda Doğuda da gerçekleşebilirdi. Bu durum ortaya çıkınca askerî ve mülki makamların teşkilatlara desteği bu tarihten sonra artmıştır.⁹⁶³

Cemiyetler mesailerinin büyük kısmını teşkilatlanmaya ve siyasi konulara ayırdıkları için bazı kesimler tarafından kolaylıkla İttihatçı veya Bolşevik taraftarı olmakla itham edilebilmişlerdir. Bu tür suçlamalar teşkilatları ve Müdafaa-i Hukuk Hareketini gözden düşürmek için ortaya atılmaktaydı.⁹⁶⁴ Bu yüzden hareketin Bolşevik olmadığı ve teşkilatların komünist ilkeleri değil, Wilson Prensiplerini esas aldığı yönünde beyanatlara sık sık başvurulmuştur.⁹⁶⁵ TBMM bile bu tür ithamlara maruz kalmaktan kendini kurtaramamıştır. TBMM üyelerinin hatırı sayılır kısmının Müdafaa-i Hukuk Teşkilatlarından gelmeleri iddialara delil addedilmiştir.⁹⁶⁶

Batı Anadolu'da bazen geniş kapsamlı bir kongrenin ardından dar kapsamlı kongre yapılabilmektedir. Bunun nedeni, bölgeye yönelik alınan kararları yörelerde pekiştirmek ve somutlaştırmak ihtiyacıydı. Böyle bir durum Elviye-i Selâse ve Doğu vilayetlerinde görülmemiştir. Bunun nedeni teşkilatların ilk günden itibaren yerel ölçekte değil, bölgesel ve millî seviyede kararlar almaya çalışmaları gösterilebilir. Batı teşkilatlarının aksine Erzurum ve Trabzon Teşkilatlarının doğrudan devlet seviyesinde düşmanla mücadele zorunda kalmamaları ikinci neden olarak söylenebilir.⁹⁶⁷

Doğu vilayetleri teşkilatlarının Millî Mücadele tarihindeki rolünü anlamak için Antep, Maraş ve Urfa'da yaşananlara bakmak gerekir. Buralarda önceden müdafaa-i hukuk teşkilatları vücuda getirilmiş olsaydı İngiliz ve Fransız işgallerinin seyri çok farklı olurdu. Zira işgal esnasında kurulan "Cemiyet-i İslamiye" gösterdiği direnişle Fransızlara zor günler yaşatmıştır.⁹⁶⁸

neri, Ankara 1975, s. 154.

963 Çay-Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Millîye Hareketleri**, s. 7.

964 Dursunoğlu, **age.**, s. 26.

965 Karabekir, **age.**, s. 57.

966 Karabekir, **age.**, s. 41.

967 Tanör, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, s. 128.

968 Çay-Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Millîye Hareketleri**, s. 67-68.

6. HEYET-İ TEMSİLİYE VE FAALİYETLERİ*

Mondros Mütarekesi sonrası İtilaf Devletlerinin Türk topraklarını işgalleriyle başlayan bölgesel tepkiler, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişiyle birlikte topyekûn bir mücadeleye dönüştü. İstanbul hükûmetinin işgallere karşı herhangi bir önlem almaması, Anadolu'nun yeni çözümler aramasına, bu doğrultuda iş göremez durumda olan İstanbul hükûmetinin yürütme sorumluluğunu da üstlenerek ülkenin işgalden kurtulmasına yönelik bir yol izlemesine neden oldu. Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar sonucu oluşturulan Heyet-i Temsiliye, işte bu gerekçelerle yürütme sorumluluğunu üstlendi. Erzurum Kongresi'nde daha kısıtlı olan sorumluluk alanı, Sivas Kongresi'yle tüm ülkeyi kapsar hale getirildi. Böylece Anadolu, İstanbul hükûmetinin İngiliz baskısıyla yerine getiremediği yürütme sorumluluğunu İstanbul hükûmetine rağmen üstlenmiş oldu. İstanbul hükûmeti zaman zaman şiddeti azalsa da genel olarak Heyet-i Temsiliye ve faaliyetleri karşısında engelleyici bir unsur olarak yer aldı.

Baskının şiddeti, sadarete bulunan sadrazamların Millî Mücadele'ye bakışıyla orantılı olarak değişiklik göstermekteydi. Bu dönemde iktidarda olan Damat Ferit Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükûmetleri arasında Heyet-i Temsiliyeye karşı en sert tutum sergileyen hükûmet, İngilizlerin etkisi altında hareket eden Damat Ferit Paşa Hükûmeti idi. Aslında Anadolu'ya karşı yapılan baskılar daha Heyet-i Temsiliye kurulmadan önce başlamıştı. Bu anlamda Damat Ferit Paşa'nın -emri kendisi imzalamasına rağmen- Anadolu'ya geçişinden kısa süre sonra Mustafa Kemal Paşa'yı yeniden İstanbul'a daveti, Anadolu'ya karşı tavrının ne olacağı konusunda ipucu vermekteydi. Anadolu'nun İstanbul'u rahatsız eden önemli faaliyetlerinden biri şüphesiz Erzurum Kongresi'ydi ve daha kongre başlamadan ipler kopma noktasına gelmişti.

Heyet-i Temsiliyenin kuruluşu gibi önemli kararların alındığı bu kongre, aynı zamanda millî iradenin etkin kılınması yönünde atılan büyük bir adımdı. Kongreye Mustafa Kemal Paşa'nın da davet edilmiş olması ve burada alınan kararların Amasya Tamimi'nde belirtilen hususların daha da genişletilerek kabul görmesi, İstanbul'un Erzurum'u daha yakından izlemesine neden oldu.

* Doç. Dr. Hülya Toker, Bozok Üniversitesi, Öğretim Üyesi, hulyatoker@gmail.com

Kongre, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in delegelik probleminin, Emekli Binbaşı Kazım ve Dursun Beyzade Cevat Beylerin Erzurum merkez delegeliklerinden istifaları ve onların yerine delege seçilmeleriyle çözümlenmesinin ardından (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) gerçekleştirilebilmişti. İstanbul'un tepkisini artıran gelişme ise kongrede alınan kararlar ve yayımlanan beyannamelerde açıklanan maddelerdi.⁹⁶⁹ On madde halinde yayımlanan Erzurum Kongresi Beyannamesinin maddeleri arasında yer alan; *Osmanlı vatanının bütünlüğünün ve millî bağımsızlığının sağlanması, saltanat ve hilafet makamının korunması için Kuva-yı Milliyeyi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır; İstanbul'un yabancı devletlerin baskısı karşısında buraları terk ve ihmal zorunluluğunda kalması halinde hilafet ve saltanat makamına bağlılığı ve ulusal varlığı ve hakları temsil eden önemli kararlar alınmıştır*⁹⁷⁰ maddeleri İstanbul'un en çok tepki gösterdiği maddelerdi.

6.1. Heyet-i Temsiliyenin Kuruluşu

*Kongre tarafından seçilen bir Heyet-i Temsiliye kabul edilmiş, köylerden il merkezlerine kadar mevcut millî kuruluşlar birleştirilip kuvvetlendirilmiştir*⁹⁷¹ şeklinde ifade eden beyannamenin, Heyet-i Temsiliye ile ilgili onuncu maddesi, diğer maddelere göre daha farklı bir özellik arz etmekteydi. Heyet-i Temsiliye ile ilgili ayrıntılar kongre kararlarında açıklandığında İstanbul'un dikkati bu noktaya yöneldi. Zira bu madde, Anadolu'da ayrı bir hükûmet özelliği taşımaktaydı. Heyet-i Temsiliyenin teşkilat yapısı İstanbul'un bu endişesini daha da artırmıştı.

Kongrede alınan karar çerçevesinde Heyet-i Temsiliyenin teşkilat yapısı aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşik bir şekilde sıralandı. Bu yapıya göre bütün Müslüman vatandaşlar cemiyetin tabii üyesi oldu. Her biri hiyerarşik olarak birbirine bağlı köy ve mahallelerden başlayarak nahiye, kaza, liva, vilayet ve bağımsız liva taksimatına tabi; köy, nahiye, kaza ve bağlı livalarda heyet-i idareler, bağımsız livalar ile vilayetlerde heyet-i merkeziyeler ve kongrece seçilen bir Heyet-i Temsiliye oluşturuldu.⁹⁷²

Heyet-i Temsiliye, Kongre tarafından belirlenen özelliklere sahip, en az dokuz en fazla on altı üyeden oluşacak ve içlerinden biri heyet başkanlığı görevini üstlenecekti. Heyet-i Temsiliyenin merkezi, olayların gelişimine göre uygun görülen bölgeler olacaktı. Alınan kararlar çerçevesinde Heyet-i Temsiliye başkanlığına Mustafa Kemal Paşa getirildi ve Heyet-i Temsiliye daha çok

969 Cevat Dursunoğlu, **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946, s. 98; **TİTE** Arşivi: K 17, G 27, B 27.

970 **TİTE** Arşivi: K 17, G 27, B 27; Bekir Sıtkı Baykal, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1969, s. 23-25.

971 **TİTE** Arşivi: K 17, G 27, B 27.

972 **TİTE** Arşivi: K 17, G 29, B 29-3.

Sivas'ta, 27 Aralık 1919'dan itibaren de Ankara'da görev yaptı. Kongreden sonra Heyet-i Temsiliye Şarki Anadolu vilayetlerinde mevcut millî teşkilatların devamını sağlama, bu konuda gereken tedbirleri alma, bütün heyetleri bir noktada toplayarak temsil etme, teşkilatlar arasında irtibatı sağlayarak millî amacın hızla ve kolaylıkla gerçekleşmesini sağlama gibi sorumluluklar üstlendi.

Heyet-i Temsiliyenin, nizamnamenin esas maddelerinde açıkça tanımlanan, millî amaçların bir noktasının dahi ihmal edilmemesi şartıyla vatanın bütünlüğü ve milletin istiklalini temin konusunda her türlü tedbiri, icrai ve siyasi kararları almaya yetkili kılındığı kabul edildi. Bu yetki Anadolu'da yeni bir hükûmetin ilk nüveleri demektir. Millet ve memleketin geleceğiyle ilgili önemli konularda kesin karar vermeden önce heyet-i merkeziyelerin görüşlerinin alınması gerekmektedir. Son karar kongre müzakeresiyle verilecekti. Olağanüstü durum meydana geldiğinde Heyet-i Temsiliye genel kongreyi olağanüstü olarak toplanmaya davet edecekti. Heyet-i Temsiliye umumi kongreye karşı bir yıllık işlemler ve hesaplardan sorumlu olacaktı.⁹⁷³

Alınan kararlara göre; Heyet-i Temsiliye Şarki Anadolu vilayet ve bağımsız livaların kongrede hazır bulunan delegeleri tarafından ait oldukları vilayet ve bağımsız liva adına kongre dâhilinden veya hariçten ancak ait oldukları mahalli hakkıyla temsil edecek kişilerden vilayetler adına seçilerek en az bir ve en fazla iki, bağımsız liva adına bir temsilciden oluşacaktı. Bu temsilciler mensup oldukları vilayet ve bağımsız livalardan kongrede hazır bulunan delegeler tarafından mevcudun iki misline eşit gösterilecek adaylar arasından mevcudu kadar kongre heyet-i umumiyesince seçilecekti. Her vilayet ve bağımsız liva adına çoğunluğa sahip olanlar Heyet-i Temsiliye üyeliği sıfatını elde edecekti. Delegeleri kongreye yetişememiş olan vilayet ve bağımsız liva adına Heyet-i Temsiliye için seçilmesi gereken üyeliğe veya kongrenin kapalı olmadığı bir zamanda herhangi bir nedenle boşalan üyeliğe seçilecek kişiler Heyet-i Temsiliye ile ait olduğu heyeti merkeziyeler arasında görüşülerek kararlaşıacaktı. Bu durumda seçilecek üyeyi heyet-i merkeziyeler, heyet-i idarelerle istişare ederek namzet olarak, mevcudun iki misli seçimle Heyet-i Temsiliyeye bildirecek ve Heyet-i Temsiliyenin de onayladığı kişi temsilci sıfatını elde edecek, Heyet-i Temsiliye Şarki Anadolu'nun bütününi temsil edecekti.⁹⁷⁴

Heyet-i Temsiliye, heyeti merkeziye ve heyeti idareler önemli meselelerde yetkili gördüğü kişilerle istişare edebilecekti. Heyeti idare ve heyeti merkeziyeler bu nizamname ile belirlenen esaslar ve yetkiler çerçevesinde serbest olacaktı.⁹⁷⁵ Alınan karara göre Heyet-i Temsiliye üyeleri iki gruptan

973 TİTE Arşivi: K 17, G 29, B 29-2.

974 TİTE Arşivi: K 17, G 29, B 29-2.

975 Dursunoğlu, *age.*, s. 167.

oluşturuldu. Biri cemiyetin kurucuları olan ve aynı zamanda tüzükteki bütün yetki ve karar hakkına sahip kongrece seçilen Heyet-i Temsiliye üyeleri, diğeri de yalnız istişare yapmak üzere seçilen yani İstişari Heyet-i Temsiliye üyeleri idi.⁹⁷⁶

Genel olarak bakıldığında tüzüğün, vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığını gerçekleştirebilmek için Heyet-i Temsiliyeye her türlü siyasi ve icrai tedbir ve karar alma gibi geniş yetkiler tanınması, Heyet-i Temsiliyeyi âdeta kurulacak yeni devletin geçici hükûmeti haline getirmişti.⁹⁷⁷ Yapılan ilk toplantıda bir önerge verilerek, içinde Mustafa Kemal Paşa'nın de yer aldığı dokuz delege aday gösterildi. Önerilen dokuz kişi Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçildi. Heyet-i Temsiliyenin ilk üyeleri şöyleydi; Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, İzzet Bey, Servet Bey, Hoca Raif Efendi, Sadullah Efendi Bekir Sami Bey, Ahmet Fevzi Efendi, Hacı Musa Bey.⁹⁷⁸

Bu şekilde Erzurum Kongresi'nde her yönüyle düşünülerek hayata geçirilen Heyet-i Temsiliyenin yetki alanı Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) ile daha da genişletildi. Bazı değişikliklerle Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar Sivas Kongresi'nde de kabul edildi. Kongrede cemiyetin adı ve yetki alanı genişletildi ve bu durum şu şekilde kayıtlara geçti; *Vatan ve milletimizin maruz olduğu mezalim ve elemeler ile ve tamamen aynı gaye ve maksatla vicdan-ı milliden doğan vatanî ve millî cemiyetlerin birleşmesinden oluşan kitle-i umumiye bu defa Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti unvanı almıştır. Bu cemiyet her türlü fırkacılık cereyanlarından ve kişisel ihtiraslardan tamamen arınmıştır. Bütün Müslüman vatandaşlarımız bu cemiyetin doğal üyesidir.*⁹⁷⁹

Sivas Kongresi'nin tüzük görüşmelerinde de yine Erzurum Kongresi'nin tüzüğü küçük değişikliklerle kabul edildi. Burada yalnız tüzüğün başlığındaki "Erzurum" adı ve daha sonra kongre tarihi değiştirildi.⁹⁸⁰

Heyet-i Temsiliye ile ilgili hususlar Sivas Kongresi Beyannamesinin de 10. maddesinde yer aldı. Bu maddede; "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas'ta toplanan genel kongresi tarafından kutsal amacı izleyerek genel kuruluşları yönetmek için bir Heyet-i Temsiliye seçilmiş ve köylerden il merkezlerine kadar bütün millî kuruluşlar birleştirilip kuvvetlendirilmiştir"⁹⁸¹ şeklinde bir ifadeyle Heyet-i Temsiliye-

976 Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Nüve Matbaası, Ankara 1968, s. 105.

977 Goloğlu, **age.**, s. 102.

978 Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk Muhteviyatına Aid Vesaik**, Ankara 1927, s. 31, Vesika 41.

979 **TİTE** Arşivi: K 17, G 28, B 28.

980 Mahmut Goloğlu, **Millî Mücadele Tarihi II Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 92.

981 **TİTE** Arşivi: K 17, G 28, B 28; Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, TTK Ba-

nin yapısı izah edildi.

Heyet-i Temsiliye ile ilgili Erzurum'da alınan kararlar burada da aynen kabul edildi. Yalnız üye sayısının aynen kabulü bazı problemler yarattı. Sivas'ta da dokuz kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçilmesine rağmen bu üyelerin bazılarının Erzurum ve Sivas Kongresi'ne katılmaması, bazılarının da Erzurum Kongresi'ne katıldığı halde Sivas Kongresi'ne katılmaması Heyet-i Temsiliyeyi çalışamaz duruma getirmişti. Tüzüğün verdiği yetki çerçevesinde Samsun bölge temsilcisi Refet Bey üyeliğe getirilerek bir onuncu kişi Heyet-i Temsiliyeye seçildi ve böylece çalışmalara başlanabildi. Ancak Kongre sonrası heyetin çalışmak zorunda olmasına rağmen seçilen üyelerden ikisinin kongre dağıldıktan sonra evlerine dönecek olması yeni bir kriz yarattı.

Bu durum, Kongrenin 11 Eylül günü yapılan oturumunda gündeme getirildi. Oturumda Heyet-i Temsiliyenin bütün üyelerinin olduğu gibi bırakılmasına, kongrenin seçimi ile temsilcileri bulunmayan bölgelerden altı üye daha katılarak heyetin üye sayısının on altıya çıkarılmasına karar verildi.⁹⁸²

Kriz, Heyet-i Temsiliyeye gerektiğinde bir "geçici idare" gibi hareket edebilme imkânı veren tüzüğün 4. maddesindeki hükme göre çözüldü. Bu madde şöyleydi; "Osmanlı hükûmeti bir devletin baskısı ile ülkenin tümünden çöküşünün başlangıcı demek olan, yurdun herhangi bir parçasını bırakma ve orası ile ilgilenmeme durumunda kaldığı, yani yurdumuzun Osmanlı Hükûmetine ve hilafet makamına olan bağlarının kopuşu gerçekleştiği takdirde, kutsal halifelik makamına ve Osmanlı saltanatına olan bağlılığımızı korumak ve güvenlik altına almak, yurdumuzu Rum ve Ermeni ayakları altında çiğnetmemek için derhal bir "geçici idare" kurulacak ve mevcut teşkilat ve yürürlükteki kanunlarla işlerin idaresine devam edilecektir ve bütün mülki ve askerî amir ve komutanlar ile bütün devlet memurları bu "geçici idare"ye bağlanacaktır. Geçici idare bütün yabancı devletlere bu ciddi durumu, usulü gereğince, resmen bildirecektir. Söz konusu olan geçici idare, kongre tarafından seçilecek bir heyettir. Fakat bu durum, Kongrenin toplantı halinde bulunmadığı bir zamanda meydana gelirse Heyet-i Temsiliye bu görevi geçici olarak üzerine alır ve derhal Kongreyi toplantıya çağırır".⁹⁸³

Bu hüküm, Erzurum Kongresi'nde kabul edilmiş olan tüzükte de vardı.⁹⁸⁴ Erzurum Kongresi ile Sivas Kongresi arasındaki nitelik farkı, tüzüğün bu maddesine ayrıca önem kazandırdı. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin adı değiştirilip Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti haline simevi, Ankara 1969, s. 115.

982 Yunus Nadi, **Mustafa Kemal Paşa Samsun'da**, İstanbul 1998, s. 103.

983 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 239; Vehbi Cem Aşkun, **Sivas Kongresi**, Yeni Vesikalar İlaveli 2. Baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963, s. 131.

984 Dursun, **age.**, s. 161, 162.

getirilse bile Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin de Heyet-i Temsiliyesi olacaktır.⁹⁸⁵ Nitekim öyle de oldu. 11 Eylül 1919 Perşembe günü, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki toplantı, gündemin dördüncü maddesini görüşmek üzere açıldı ve Eskişehir delegesi Hüseyin Bey, bir önergeleri olduğunu bildirerek gereğinin yapılmasını istedi. Önergede; Afyonkarahisar bölgesi için Gaziantep delegesi Vasıf, Eskişehir bölgesi için Eskişehir delegesi Hüseyin Sami, Bursa bölgesi için Denizli delegesi Hakkı Behiç, Ankara bölgesi için Ankara eski mebusu Ömer Mümtaz (delege değildir ve Kongre'de bulunmamıştır), Denizli-Aydın bölgesi için Hakkari delegesi Mazhar Müfit, Niğde bölgesi için Niğde delegesi Râtıpzade Mustafa Beylerin "temsilci" olarak seçilmeleri isteniyordu.⁹⁸⁶

Önce temsilci seçiminin bu liste üzerinden mi, yoksa gizli oyla mı yapılması konusu oylandı ve ardından seçimin liste üzerinden yapılması çoğunlukla kabul edildi. Bu oylamayla birlikte heyet-i umumiyenin Heyet-i Temsiliye ve heyet-i merkezîyelerin haklarını kullanması da kabul edildi. Mustafa Kemal Paşa, hemen arkasından, önergedeki altı kişilik listeyi oya sundu ve çoğunlukla kabul edildiğini bildirdi.⁹⁸⁷ Böylece, Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin dokuz kişilik Heyet-i Temsiliyesi 16 kişi oldu ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Heyet-i Temsiliyesini teşkil etti.⁹⁸⁸

Sivas Heyet-i Temsiliyesi olarak da bilinen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi şu şekilde belirlendi:

Erzurum Kongresi'nde seçilenler; Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Hoca Raif Efendi, İzzet Efendi, Servet Bey, Sadullah Efendi, Hacı Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey, Hacı Musa Efendi.⁹⁸⁹

Heyet-i Temsiliye tarafından seçilenler; Refet Bey.

Sivas Kongresi'nde seçilenler; Kara Vasıf Bey, Mazhar Müfit Bey, Ömer Mümtaz Bey, Hüseyin Sami Bey, Hakkı Behiç Bey, Râtıpzade Mustafa Bey.⁹⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa, bir dilekçe ile Sivas Valiliğine müracaat ederek Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulduğunu bildirdi. Ayrıca Cemiyetin hem kurucuları, hem de Heyet-i Temsiliye üyeleri olarak yurtdışı isimleri yazılı on altı kişinin listesini verdi. Böylece bu tarihten sonra Heyet-i Temsiliye bütün yurttaki millî mücadelenin tek yöneticisi haline geldi.

985 Goloğlu, **Sivas Kongresi**, s. 118.

986 İğdemir, **age.**, s. 103-109; **Nutuk**, Vesika 93, s. 77.

987 Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Ankara 1927, s. 91.

988 Goloğlu, **Sivas Kongresi**, s. 121.

989 **Age.**, s. 122.

990 Baykal, **age.**, s. IX, X.

6.2. İstanbul Hükûmetleri ile Heyet-i Temsiliye'nin İlişkileri

6.2.1. Damat Ferit Paşa Hükûmeti Dönemi (4 Mart-30 Eylül 1919)

Heyet-i Temsiliyenin kurulduğu ve görevini Türkiye Büyük Millet Meclisine devrettiği tarihlerde İstanbul hükûmetinin başında Damat Ferit Paşa bulunmakta idi. 4 Mart 1919 tarihinde ilk defa sadarete gelen Damat Ferit Paşa, daha sonra iki defa daha arka arkaya hükûmeti kurmakla görevlendirildi. İlk üç sadaretinden sonra Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükûmeti kurmakla görevlendirildi. Daha uzun süre iktidarda kalan Damat Ferit Paşa'nın Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa'ya göre Anadolu'ya bakış açısı farklı idi. Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa Anadolu'ya karşı daha yakın bir politika izlerken Damat Ferit Paşa, çareyi İngilizlerde görmekte ve her fırsatta İngilizlere olan güvenini dile getirmekteydi.

Aslında Anadolu da Damat Ferit Paşa Hükûmetine karşı son derece olumsuz duygular beslemekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçtiğinde karşılaştığı manzarayı anlatırken İstanbul hükûmetinin başında olan Damat Ferit Paşa ile ilgili *...hükûmet aciz, haysiyetsiz ve korkak. Yalnız Padişahın iradesine boyun eğmekte ve onunla birlikte kendilerini koruyabilecekleri herhangi bir duruma razı*⁹⁹¹ sözleriyle Damat Ferit Paşa'ya olan güvensizliğini dile getirmişti. Bu güvensizliğin sebebi son derece açıktı. Damat Ferit Paşa'nın ümitlerinin Allah'tan sonra İngiltere Krallık hükûmetinde olduğunu açıklaması, yönünün Anadolu tarafına değil İngiltere tarafına dönük olduğunu göstermekteydi.⁹⁹² Damat Ferit Paşa'nın, Anadolu'ya gidişinden kısa bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa'yı ilk fırsatta İstanbul'a çağırması,⁹⁹³ Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'nın davet sebebinin İngilizlerin *Mustafa Kemal Paşa gibi kıymetli bir generalin Anadolu'da seyahatinin kamuoyuna iyi bir etki yaratmayacağını, bu nedenle İstanbul'a çağırılmasını istedikleri* yönünde açıklamada bulunması, durumu açıklar mahiyettedir.⁹⁹⁴

Damat Ferit Paşa'nın tavrının farkında olan Mustafa Kemal Paşa her fırsatta durumu Padişaha şikâyet ederek gerekli önlemlerin alınmasını talep etmekte idi. Mustafa Kemal Paşa; *...İstanbul ve çevresinin kokuşmuş ahlakı ve bundan yararlanmayı bilen yabancılara devlet ve ulusu yok etmek, devlet ve ulusa ve padişaha bağlılık ve fedakârlıkla iş görmek yeteneğinde olanların ortadan kaldırılması için çok ileri gitmek gibi kendini bilmezlik gösterdiklerini, İngilizlerin ve İngilizlerle işbirliği yapan zayıf karakterlilerin kendisini İstanbul'a getirmeye çalıştıklarını ancak kendisi gibi komutanların Padişahın*

991 Nutuk, s. 3.

992 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 1971, s. 8-9.

993 *Harp Tarihi Vesikalar Dergisi*, S 1, Vesika No: 19, Gnkur. Basımevi, Ankara 1952.

994 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C I, Devre I, s. 10.

*haklarını ve ulusun varlığının ve devamının düşmanı olanlara göz yummasının beklenemeyeceğini, eğer zorlanırsa görevinden istifa ederek daha önceden olduğu gibi Anadolu'da ve milletin sinesinde kalacağını belirtti.*⁹⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın Padişaha, ordu ve mülki amirlere bu tarz telgraflar göndermesi İstanbul'u rahatsız etti ve haberleşmeleri önlemek için Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü, Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin telgraflarının çekilmemesi konusunda bir emir yayımladı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, bazı vilayet ve ordu müfettişlik ve komutanlıklarına; *Milletin sesini boğarak kanuni haklarını millettten koparıp almaya, vatanın yok olmasını hedef tutan bu emri hiç bir namuslu telgraf memurunun yerine getireceğini ümit etmem. Fakat böyle bir namussuzluğa yeltenecek olanlar olursa derhal Divan-ı Harb'e vermeleri* konusunda uyarıda bulundu.⁹⁹⁶

Mustafa Kemal Paşa 21 Haziran günü İstanbul'da bazı tanınmış kişileri Millî Mücadele'ye davet ederken de yine İstanbul hükümetinin olumsuz tavrını dile getirdi. Mustafa Kemal Paşa; Kuva-yı Milliye'yi dağıtmanın cezasının vatanın zararına olduğunu, bundan dolayı İstanbul'un bu tür girişimlerinin artık Anadolu'ya ve ulusal istek ve duygulara egemen değil, bağlı olmasının ulusal zorunluluk haline geldiğini, İtilaf Devletleri İstanbul'u boşaltıncaya kadar bu durumun böyle sürdürülmesi gerektiğini belirtti.⁹⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa, Cafer Tayyar Bey'e gönderdiği bir telgrafta "ulusun kaderini bu nitelikteki bir hükümete teslim etmenin, yok olmaya boyun eğmek" anlamına geldiğini söyledi⁹⁹⁸. Bu durum karşısında tek çarenin, Trakya Cemiyeti ve Edirne Vilayeti Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak derneklerini birleştirmek, Anadolu ve Rumeli'nin bütün vilayetlerinin delegelerinden meydana gelen güçlü bir Heyet-i Merkeziyenin oluşturulması olduğuna karar verildi. Bu heyetin, İstanbul'un denetiminden, yabancı devletlerin sözünden ve etkisinden bütünüyle uzak kalacak, ulusal sesi gür bir sesle dünyaya duyuracak biçimde Anadolu'nun ortasında ve en uygun olarak Sivas'ta toplanması uygun görüldü.⁹⁹⁹

Anadolu'da bu gelişmeler olurken diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerinden rahatsız olan ve kendisini İstanbul'a davet eden İstanbul hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın davete icabet etmemesi üzerine Meclis-i Vükelâdan bir karar çıkardı. 23 Haziran 1919'da alınan kararla, Mustafa Ke-

995 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921)**, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1982, s. 11, 12.

996 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 38, 39.

997 **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, S 82, Belge No: 1782, Gnkur. Basımevi, Ankara 1982, s. 19.

998 **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, S 82, Belge No: 1781, Gnkur. Basımevi, Ankara 1982, s. 13.

999 Aynı belge.

mal Paşa'nın halkı hükûmete karşı kışkırttığı gerekçesiyle hemen görevinden alınarak yerine daha önce Bahriye Nazırı olan Hurşit Paşa'nın tayini için gerekli işlemin yapılması, Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden alındığı için hiçbir resmî sıfatı kalmamış olacağından bildiri ve emirlerinin resmî geçerliliği bulunmadığı belirtilerek ilgili bakanlıkların bu hususta işlem yapması istendi.¹⁰⁰⁰

Bu karar doğrultusunda Harbiye Nazırı Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı bir telgrafla İstanbul'a çağırırken İtilaf Devletleri temsilcilerinin baskısı sonucu kendisini İstanbul'a davet ettiğini, bunun için Padişaha ve İtilaf Devletleri temsilcilerine söz verdiğini bildirdi.¹⁰⁰¹ Mustafa Kemal Paşa, vatan ve milletin selametine hizmetten başka bir gayesi olmadığını belirttiikten sonra Ferit Paşa'ya kendisine sorulmadan verilmiş olan bu sözden dolayı sitemde bulundu.¹⁰⁰² Mustafa Kemal Paşa, Damat Ferit Paşa'ya güvenmediklerini hatırlatarak Ferit Paşa kabinesi yerine artık milletin amacına ve güvenine layık bir hükûmetin kurulması gerektiğini Padişaha bildirdiklerini izah etti.¹⁰⁰³

8 Temmuz günü Meclis-i Vükelânın Mustafa Kemal Paşa'nın 3. Ordu Müfettişliğinden alınmasıyla ilgili karar tutanağında yer alan ifadeler, İstanbul'un Anadolu'daki hareketten neden bu kadar rahatsız olduğunu ve hükûmetin İngilizlerin ne kadar etkisi altında olduğunu açıkça ortaya koymakta idi. Tutanakta; Mustafa Kemal Paşa'nın memuriyet bölgesi içinde bulunan İslam halkını diğer unsurlar ve yabancılar aleyhine kışkırtma yolundaki hareketlerinden dolayı İstanbul'a getirilmesinin İngiltere Fevkalade Komiserliğince ısrarla istendiği, Mustafa Kemal Paşa'ya görevinden istifa ile İstanbul'a dönmesi tavsiye olunup tebliğ edildiği halde tebliğleri dinlemeyerek kışkırtmalara devam ettiği, halen Ordu Müfettişi sıfatıyla etrafa tehlikeli emirler verdiği, Mustafa Kemal Paşa meselesinin İngiltere Devleti'yle mühim anlaşmazlıklar çıkmasına sebebiyet verecek derecede tehlikeli neticelere doğru yol aldığının görüldüğü bu nedenle sözü edilen müfettişlikten alınması gerektiği bildirildi.¹⁰⁰⁴ Bu karar Padişah iradesine sunuldu ve onun da onayı ile 3. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verildiği açıklandı.¹⁰⁰⁵

Bu durumun Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, gece saat 10.50'de Harbiye Nezaretine ve 11.00'den sonra da Padişaha resmî göreviyle birlikte askerlik mesleğinden istifa ettiğini bildirdi. Bundan sonra mukaddes millî gaye için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millette bir ferd-i mücahit suretiyle bulunduğunu tüm ilgili makamlara ilan

1000 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921)**, s. 41.

1001 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İkinci Çıtıma, Devre I, Cilt I, s. 13.

1002 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İkinci Çıtıma, Devre I, Cilt I, s. 13, 14.

1003 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İkinci Çıtıma, Devre I, Cilt I, s. 18.

1004 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 48, 49.

1005 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 51.

etti.¹⁰⁰⁶

İngiliz Yüksek Komiserliği 9 Temmuz'da Hariciye Nezaretine bir yazı göndererek, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a getirmek üzere İngiliz savaş gemisinin Samsun'a gönderildiğini, geminin Osmanlı hükûmeti tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya verilecek emri de beraberinde götüreceğini, Mustafa Kemal Paşa hakkında gereken tedbirlerin hemen alınmasını tekrar ve ısrarla talep ettiklerini bildirdi.¹⁰⁰⁷

Tüm bu gelişmeler İstanbul-Anadolu arasındaki gerginliği daha da tırmandırdı. Mustafa Kemal Paşa komutanlıklardan, İstanbul'un muhtemel menfi tamimlerini kontrol altına almak amacıyla muhabere merkezlerinde tedbir alınmasını isterken¹⁰⁰⁸ Damat Ferit Paşa basın yoluyla Millî Mücadele aleyhinde açıklamalarda bulunmaktaydı. Damat Ferit Paşa, Erzurum Kongresi nedeniyle; *Anadolu'da karışıklık çıktı. Kanun-ı Esasi'ye aykırı olarak Meclis-i Mebusan adı altında toplantılar yapılıyor. Bu hareketin askerî ve sivil memurlar tarafından önlenmesi gerekir.* şeklinde bir demec verdi.¹⁰⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa bu açıklamaya karşı; Kongreyi, Meclis-i Mebusan mahiyetinde göstererek esasen bir seneye yakın zamandan beri her defa Kanun-ı Esasi'nin ilgili maddelerine aykırı hareket eden hükûmetin, milleti haksız yere suçladığını dile getirdi.¹⁰¹⁰ Bunun üzerine Damat Ferit Paşa, Anadolu'ya karşı sürdürdüğü olumsuz tavrını daha da artırdı ve 20 Temmuz'da bir tamim göndererek, Paris Konferansı'nda bulunduğu altı haftada Anadolu'nun karışıklık içinde olduğunu, herkesin itaatle yükümlü olduğu Kanun-ı Esasi hükmüne göre İstanbul şehrinin saltanat merkezi olduğundan yasama heyetinin padişah aracılığıyla açılması gerektiğini, bu nedenle millî kongre hazırlıklarının Kanun-ı Esasiye aykırı olduğu ve mutlaka engellenmesi gerektiğini bildirdi.¹⁰¹¹

Aslında Damat Ferit Paşa'nın bu girişimleri henüz Erzurum Kongresi yapılmadan ve Heyet-i Temsiliye kurulmadan önce Anadolu'daki hareketi önlemeye yönelik faaliyetleriydi. Heyet-i Temsiliye kurulduktan sonra başkanlığa geçen Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye namına tüm ülkeyi ilgilendiren kararlar olarak uygulamaya geçirmesi Damat Ferit'in tavrını daha da sertleştirdi.

Damat Ferit Paşa hükûmetinin Dâhiliye Nazırı, Erzurum Kongresi sı-

1006 TİTE Arşivi: K 18, G 80, B 80; *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 77, Belge No: 1688.

1007 *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri*, s. 42.

1008 *Nutuk*, s. 20, Vesika 29.

1009 Nadi, s. 63, 64.

1010 *Nutuk*, s. 29, Vesika 39.

1011 Jeaschke, s. 137.

rasında Sivas Valisine, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in teşebbüslerinin her ne fikre ve niyete dayanırsa dayansın memleketin yüksek menfaatlerine her durumda aykırı ve zararlı olduğunu -her kim olursa olsun- devlet işlerine asla hiç bir vesile ile karıştırılmaması ve müdahalede ısrar edenlerin kezalik her kim olursa olsun, yakalanarak kanunun pençesine teslimiyle, haklarında kanunen gerekecek işlemin yapılması gerektiğini bildirdi. Bu durumu Sivas Valisi Reşit Paşa, hatıralarında *...İstanbul, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı açtığı harbi şiddetlendirmiş ve bir hamlede bitirmeye azmetmiş olacak ki bize bu telgrafları birbiri ardınca yolluyordu, fakat bu hamlelerde alıklık, şaşkınlık emareleri de yine belli idi. Çünkü Paşa'nın Erzurum'da olduğunu unutup tevki emrini bana veriyordu*¹⁰¹² şeklinde ifade etmişti.

İstanbul hükûmeti Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönmesi konusunda son derece kararlı idi. Bu nedenle 29 Temmuz'da Meclis-i Vükela Mustafa Kemal Paşa'nın derhal yakalanarak İstanbul'a gönderilmeleri hakkında karar aldı.¹⁰¹³ Bu karar doğrultusunda Harbiye Nazırı, Kâzım Karabekir'den Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in hükûmetin aldığı kararlara aykırı faaliyetlerinden dolayı derhal yakalanarak İstanbul'a gönderilmesini istedi.¹⁰¹⁴ Ancak Kâzım Karabekir; *...takip ettikleri gaye vatan ve milletin saadet ve selâmetini teminden başka bir şey değildir ve maksatlarını açık olarak her tarafta neşretmişlerdir... Meşrutî ve kanunî olarak teşekkül etmiş olan bu Kongre'ye müdahale için bir kanunî hak bulamadık* şeklinde bir cevap verdi.¹⁰¹⁵

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye Reisliğine seçilerek yeni sorumluluklar üstlenirken İstanbul onun, askerlik mesleğinden çıkarılarak taşıdığı nişanların kendisinden alındığını ve fahri yaverlik rütbesinin kaldırıldığını açıkladı.¹⁰¹⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Paris'ten İstanbul'a dönen Damat Ferit'e gönderdiği telgraf İstanbul'un neden böyle davrandığı konusunu bir kez daha gözler önüne sermekte idi.

...İstanbul hükûmetinin olumsuz teşebbüsleri hiçbir yerde hiçbir kimse tarafından uygulanamayacaktır. Millet, çizdiği program çerçevesinde pek kesin ve açık adımlarla hedefine doğru yürümektedir. İstanbul Hükûmetinin şimdiye kadar süregelen engelleyici teşebbüslerinin hiçbir yerde hiçbir etki yapamamakta olmasıyla, gerçek durumun takdir buyurulmuş olacağına şüphe edilemez,

... İngilizlerin gösterdikleri yolda bir kurtuluş çaresi aramak da boşuna-

1012 **Reşit Paşanın Hatıraları**, Neşreden Cevdet R. Yularkıran, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 1939, s. 77.

1013 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 53.

1014 **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, S 77, Belge No: 1691, Gnkur. Basımevi, Ankara 1978.

1015 **Harp Tarihi Vesikalar Dergisi**, S 1, Gnkur. Basımevi, Ankara 1952, Vesika 42.

1016 **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s. 56.

dır ve sonucu bir hiçtir.

*...Bütün dilekler şu noktada birleşmiştir ki, hükûmet meşru olan milli akımı engellemeye çalışmaktan vazgeçerek, Kuva-yı Milliyeye dayansın ve bütün teşebbüslerinde kendine millî gayeyi rehber edinsin. Bunun için de millî varlığı ve millî iradeyi temsil edecek olan Meclis-i Mebusan'ın en kısa zamanda toplanmasını sağlasın!*¹⁰¹⁷

Damat Ferit Paşa, Millî Mücadeleye karşı düşüncelerini yabancı basınla da paylaşmaktaydı. Bir Fransız gazete muhabirine Anadolu harekâtının hiçbir askerî şekli haiz olmadığını, milletin esaslı kısmına dayanmadığını, bu hareketi icat etmeye çalışanların harp zamanında zabıt olup bugün herhangi bir sanatı icra etmek için Anadolu'nun ötesine berisine yayılan birtakım gençler olduğunu ve bu hareketin alevleri sönmüş bir saman ateşi olduğunu söyledi.¹⁰¹⁸

Damat Ferit Paşa Anadolu'ya karşı tavrını sürdürüyordu. Bu defa Anadolu'daki gelişmeleri engellemek için Ali Galip'i göndermiş olması Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisinin artmasına yol açtı ve Mustafa Kemal Paşa, bu olayla ilgili Dâhiliye Nazırı Adil Bey'e bir telgraf göndererek *Alçaklar, caniler! Düşmanlarla millet aleyhinde hainane tertiplerde bulunuyorsunuz. Milletın kudret ve iradesini takdirden aciz olduğunıza şüphe etmiyordum. Fakat vatan ve millete karşı hainane ve mezbuhane harekette bulunacağımıza inanmak istemiyordum. Aklınızı başınıza toplayın, Galip Bey ve hempaları gibi akılsızların ahmakça olan boş vaatlerine kapılarak ve Mr. Noel gibi milletimiz ve vatanımız için muzır olan ecnebilere vicdanınızı satarak yaptığınız alçaklıkların milletçe tatbik olunacak mesuliyetini göz önünde tutunuz. Güvendiğiniz eşhas ve kuvvetin akıbetini öğrendiğiniz zaman kendi akıbetinizle mukayeseyi unutmayınız*¹⁰¹⁹ şeklinde sert sözlerle durumu eleştirdi.

Mustafa Kemal Paşa, diğer taraftan Damat Ferit Paşa'nın Millî Mücadeleyi engellemek için yaptığı faaliyetleri durdurmak adına Padişaha müracaatta bulunarak daha fazla Müslüman kanının dökülmemesi için artık namuslu ve vatansever kişilerin hükûmetin başına getirilmesi ve Damat Ferit Paşa'nın istifa etmesi yönünde taleplerde bulunmaktaydı.¹⁰²⁰

Damat Ferit Paşa bir taraftan da Millî Mücadeleyi bastırmak için ayrıca silahlı kuvvetler oluşturmaya çalışmakta idi. Bunun için İngilizlerden Eski-

1017 **Askeri Tarih Belgeler Dergisi**, S 77, Belge 1693.

1018 Tayyip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, İkinci Kitap, TTK Basımevi, Ankara 1965, s. 13-14; Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuooyu**, TTK Basımevi, Ankara 1975, s. 51; **TİTE** Arşivi: K 21, G 46, B 46.

1019 **Reşit Paşanın Hatıraları**, s. 146.

1020 **Nutuk**, s. 64, Vesika 82.

şehir'e iki bin kişi gönderilmesini istemişti.¹⁰²¹

Bu sırada Anadolu, İstanbul hükûmetinin düşürülmesi yönünde Padişah üzerindeki taleplerini yoğunlaştırdı. 12/13 Eylül gecesi, her tarafta, kolordu komutanları telgraf merkezlerine gelerek kararlaştırıldığı şekilde İstanbul'la haberleşmeye çalıştı. Kolordu Komutanlarına bir telgraf gönderilerek, kongrenin Padişahlık yüce katına olan maruzatına İstanbul Telgraf Başmüdürlüğüne engel olunduğunu bir saatlik bir sürede sarayla görüşemezlerse bütün Anadolu'nun İstanbul ile haberleşmesinin kesileceğinin bildirildiği izah edildi.¹⁰²²

İstanbul'un kendilerine tanınan bir saatlik süre içinde saraya telgraf bağlantısı sağlamayacağı anlaşılıyordu. Bu sebeple bütün komutanlara genel bir duyuru yapılarak Genel Kongre Heyeti tarafından Sadrazama bir telgraf çekileceği, kendilerine de bu telgrafın suretinin gönderildiği ve bu esaslar çerçevesinde telgraflar çekmeleri istendi.

Sadrazama bilgi olarak gönderilen ve bütün komutanlık ve illere de yapılan tebliğde, hükûmet, milletin sevgili padişahıyla olan bağlantısını kesmekte ve ortaya çıkan haince hareketlerine devamda direndiğinden, milletin de meşru bir hükûmet iş başına geçinceye kadar İstanbul hükûmeti ile olan idari ilişkilerini ve İstanbul ile yapılan her türlü posta, telgraf, haberleşme ve ulaştırmalarını kesmeye karar verdiğini bildirdi.¹⁰²³

İstanbul hükûmeti ile haberleşme ve bağlantı kesildi ve 24 Eylül günü durum Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal imzasıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkeziyesine *Hain Ferit Paşa kabinesinin düşürülmesine kadar İstanbul ile geçici olarak resmî muhaberenin kesildiği* şeklinde bildirildi.¹⁰²⁴ Bu sırada Damat Ferit Paşa Hükûmetinin düşürülmesi için Padişaha baskı yapılmaya devam edildi.¹⁰²⁵ 20 Eylül günü Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine Damat Ferit Paşa kabinesinin iktidardan çekilmesini sağlamak için Padişaha yazı yazılmasını bildiren bir tamim yayımladı.¹⁰²⁶

Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, Padişah ve Damat Ferit Paşa hükûmetiyle Heyet-i Temsiliye arasında aracı rol oynayan Abdülkerim Paşa ile telgraf görüşmeleri gerçekleştirdi (Bu görüşme telgraf makinesi başında 27.9.1919 gecesi saat 11.00'de başlamış ve sabaha karşı 07.30'a kadar devam etmiştir).

1021 Jaeschke, s. 142.

1022 **Nutuk**, s. 65-69, Vesika, 83, 84, 85.

1023 **TİTE** Arşivi: K 21, G 19, B 19, 19-1.

1024 **TİTE** Arşivi: K 18, G 84, B 84.

1025 **TİTE** Arşivi: K 31, G 91, B 91; **TİTE** Arşivi: K 21, G 42, B 42, 42-4; **TİTE** Arşivi: K 23, G 22, B 22.

1026 **Nutuk**, s. 89, Vesika 85.

Abdülkerim Paşa bu görüşme tutanaklarını aynen Padişaha gösterdi ve üç gün sonra Damat Ferit Paşa Kabinesi istifa etti.¹⁰²⁷

Böylece Heyet-i Temsiliye adına yapılan faaliyetler ve yazışmalar sonuç verdi ve Millî Mücadeleyi bastırmak için her türlü yönetime başvuran Damat Ferit Paşa, istifa etmek zorunda kaldı. Heyet-i Temsiliye kurulduktan sonra Anadolu hareketinin her türlü icra yetkisine sahip olması, Damat Ferit Paşa Hükûmetinin düşürülmesinde etkili oldu.

6.2.2. Ali Rıza Paşa Hükûmeti Dönemi

Damat Ferit Paşa'nın istifası üzerine 2 Ekim 1919 günü Ali Rıza Paşa yeni kabineyi kurmakla görevlendirildi.¹⁰²⁸ Padişahın *bu hüllecî bir kabine olacak Tevfik Paşa son fişegimizdir, onu âtiye saklamalıyız* sözleri yeni kabinenin yapısını açıklar mahiyettedir.¹⁰²⁹ İstanbul için, Ali Rıza Paşa Kabinesi ancak bir "intikal kabinesi" idi.¹⁰³⁰

Damat Ferit Paşa'nın istifası Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadele taraftarları için son derece önemli bir başarı idi. Bu gelişme millî harekete taraftar olan İstanbul matbuatında da derin bir memnuniyet uyandırdı.¹⁰³¹ Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal, eski kabinenin milletin şikâyetleri üzerine düşürülerek yerine millî istekler çerçevesinde bir Heyet-i Vükelanın seçilmesinden duyulan memnuniyeti dile getirmek üzere Padişaha bir telgraf gönderdi.¹⁰³² Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili Erzurum vilayetine gönderdiği telgrafla; Ali Rıza Paşa'ya yeni kabinenin kurulması görevi verildiğini belirttikten sonra yeni kabineyle kurulacak ilişkiler konusunda birtakım uyarılarda bulundu.¹⁰³³ Damat Ferit Paşa Hükûmeti döneminde yaşanan problemlerden sonra yeni hükûmetten beklenti oldukça fazlaydı. İstanbul ile Anadolu arasındaki köprülerin onarılarak buzların eritileceği düşünülmekteydi. Mustafa Kemal Paşa köprülerin onarılması için her şeyden önce Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliyesini İstanbul'a da onaylatmak, tanıtmak amacını gütmekteydi.¹⁰³⁴

Mustafa Kemal Paşa bir telgrafla milletin; şimdiye kadar iş başına geçen-

1027 **Nutuk**, s. 105.

1028 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C IV, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982, s. 2111.

1029 Âli Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, TTK Basımevi, Ankara 1949, s. 266.

1030 Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959, s. 55.

1031 Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahidettin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1969, s. 220.

1032 **Nutuk**, s. 138, Vesika 138.

1033 **TİTE** Arşivi: K 21, G 24, B 24, 24-1.

1034 Bilal Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1985, s. 140.

lerin anayasaya ve millî gayeye aykırı hareket etmesinden üzüntü duyduğunu, bu nedenle meşru olan haklarını tanıtmak ve kaderini ehliyetli ve güvenilir ellerde görmek istediğini belirttikten sonra milletin yeni kabineyi müşkül durumda bırakmak istemeyeceğini aksine yardımcı olmaya bütün içtenliğiyle hazır olduğunu bildirdi. Ancak yeni hükümet içinde Ferit Paşa ile birlikte çalışmış nazırların bulunması, Mustafa Kemal Paşa'yı endişelendirmekteydi. Bu nedenle yeni hükümetin görüşleri açık olarak öğrenilmek istendi. Ayrıca yeni hükümetten; Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tespit edilen teşkilat ve milletin meşru amaçlarına riayetkâr kalması,¹⁰³⁵ meclis-i millînin resmî olarak açılıncaya kadar milletin mukadderatı hakkında kesin ve resmî taahhütlere girilmemesi, sulh konferansına milletin isteklerini gerçekten anlamış ve güvenini kazanmış bilgili ve güçlü kişilerin seçilmesi gibi üç hususta talepte bulunuldu.¹⁰³⁶

Ali Rıza Paşa'nın bir gün sonra cevap vereceğini öğrenen Mustafa Kemal Paşa, yeni kabinenin de kafalarının karışık olduğunu sezer gibi olduklarını bu nedenle hükümet ile ulus arasında görüş ve istek yönünden uyuşma sağlandığı, genelge ile bildirilinceye kadar eskisi gibi resmî yazışmanın kesilmiş durumda olması gerektiğini bildirdi.¹⁰³⁷

Diğer taraftan Ali Rıza Paşa'nın Sivas Kongresi kararlarını istemiş olması, Mustafa Kemal Paşa'nın yeni hükümetle ilgili şüphelerini daha da artırdı. Yeni hükümetin kongre kararlarını bilmemesinin düşünülmemeyeceğini, amaçlarının zaman kazanmak ve Millî Mücadele'yi sürdürenlere karşı hiçbir sorumluluk almaksızın, yeni ve şeytanca önlemlerle, ulusu aldatarak kendini göstermiş olan dayanışma ve bağlılığı gevşetmek olduğuna şüphe etmediğini bilmesine rağmen yeni Sadrazamın isteklerini yerine getirdiğini ve 4 Ekim günü telgrafla kongreyle ilgili tüm bilgileri verdiğini bildirdi.¹⁰³⁸

Ali Rıza Paşa hükümetinin Heyet-i Temsiliye tarafından yapılan bütün tekliflerin kabul edildiğini açıklaması İstanbul Anadolu ilişkilerinin yumuşamasına neden oldu.¹⁰³⁹ Harbiye Nazırı Cemal Paşa, kabine adına Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta kabinenin kendileriyle aynı fikirde olduğunu ve irade-i milliyenin hâkimiyetini kabul ettiklerini bildirdi.¹⁰⁴⁰ Cemal Paşa, Heyet-i Temsiliye ile görüşmek üzere Bahriye Nazırı Salih Paşa'nın Anadolu'ya hareket edeceğini bildirdi.¹⁰⁴¹ Görüşme yerinin neresi olacağını İstanbul tarafından sorulması üzerine Mustafa Kemal Paşa, Amasya'yı tespit

1035 TİTE Arşivi: K 21, G 24, B 24-1.

1036 Nutuk, s. 122, Vesika 128.

1037 Nutuk, s. 128, 131, Vesika 129, 131.

1038 Nutuk, s. 119.

1039 Nutuk, s. 131, Vesika 132.

1040 Gökbilgin, C II, s. 57.

1041 Age., s. 76.

ettiklerini ve Heyet-i Temsiliye adına kendisi ile beraber Rauf ve Bekir Sami Beylerin bulunacağı cevabını verdi.¹⁰⁴²

Salih Paşa ile Amasya'da 20 Ekim'de başlayan görüşmeler 22 Ekim'de sona erdi. Görüşmelerde beş protokol düzenlendi. Protokollerin üçü iki tarafça imzalandı ancak iki protokol, gizli sayılarak imzalanmadı.¹⁰⁴³ Amasya görüşmeleri sonunda alınan kararlar, kolordulara da bildirildi. Görüşmelerde, millî teşkilatın ve Heyet-i Temsiliyenin İstanbul hükûmeti tarafından resmen tanınmış bir siyasi varlık olduğunun, görüşmelerin resmî bir nitelik taşıdığıının ve sonuçlarına mutlaka uyulması gerektiğinin taraflarca resmen taahhüt edilmiş bulunduğu tasdik ettirildiği bildirildi.¹⁰⁴⁴

Salih Paşa bu protokolleri, hükûmetine danışmadan imzaladığı için 25 Ekim'de İstanbul'a döndüğünde, İstanbul hükûmeti ile Millî Mücadele liderleri arasında anlaşmazlıklar baş göstermeye başladı.¹⁰⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta Ali Rıza Paşa hükûmetinin bu tutumuyla ilgili yaptığı değerlendirmede, hükûmetin görünüşte Anadolu'ya yardımcı olduğunu gerçekte ise millî kuvvetleri oyalamaya çalıştığını ancak tüm bunlara rağmen "Amasya Görüşmesi" gibi bir görüşmeyi istemesinin Anadolu için son derece önemli olduğunu, böylece hükûmetin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin hem varlığını hem de kudretini tanımış olduğunu, İtilaf Devletlerinin ise, İstanbul hükûmetini kukla gibi kullanmak suretiyle, Türk milletinin kaderi üzerinde dilediklerini yapamayacaklarını bir dereceye kadar anlamış olduklarını belirtmektedir. Ayrıca yeni hükûmetin nasıl bir hükûmet olduğunu gayet iyi anladıklarını, hükûmet üyelerinden bazılarının hükûmette bulunmaktan pişmanlık duyduklarını ve çekilmek için bahane aradıklarını, iç ve dış düşmanların Padişahın el birliğiyle Ali Rıza Paşa kabinesi yerine kendi görüşlerini açıktan açığa ve hızla uygulayacak diğer bir kabineyi iktidara getirmeye kararlı olduklarının da farkında olduklarını bunun için Ali Rıza Paşa Hükûmetini en az zararlı saydıklarını ifade etmektedir.¹⁰⁴⁶

Aslında Mustafa Kemal Paşa, başta Ali Rıza Paşa olmak üzere yeni kabinenin hepsinin aciz, Padişah gözünde bir mevki tutmak isteyen kimseler olduklarını, bir kısmının Millî Mücadelenin yanında bir kısmının da karşısında bir tavır sergilediklerini, Padişahın ilk fırsatta bunları düşürerek yerine istibdadı sürdüreceği bir hükûmeti getirmek isteyeceğinden, Millî Meclis kurulup, yasama görevine başlayınca kadar Heyet-i Temsiliyenin bu kabineyi des-

1042 Nutuk, s. 141.

1043 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C II, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1992, s. 60.

1044 Nutuk, s. 165, Vesika 158.

1045 Selahi Sonyel, **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 131.

1046 Nutuk, s. 177, Vesika 173.

teklemesinin vatan ve millet için hayırlı bir iş olduğu değerlendirilmesinde bulunuyordu.¹⁰⁴⁷ Ancak sonraki süreçte Ali Rıza Paşa'nın Anadolu'ya karşı bir tavır sergilemeye başlaması, Anadolu'nun hükûmete bakışını da netleştirdi.

Amasya Görüşmelerinden sonra en önemli problem, Meclisin nerede toplanacağı konusu oldu. Görüşmeler sonunda Salih Paşa, Meclisin İstanbul'da toplanmasının doğru olmayacağı konusunda ikna edilmişti. Salih Paşa, kişisel olarak bu fikre katıldığını ancak hükûmet adına bu konuda söz veremeyeceğini, hükûmet üyelerini inandırmak ve bu düşünceye katılımlarını sağlamak için elinden geleni yapacağına dair söz vermişti. Hatta başaramazsa hükûmetten çekileceğini dahi bildirmişti.¹⁰⁴⁸

Salih Paşa İstanbul'a döndükten sonra Meclisin toplanma yeri konusunda İstanbul hükûmeti ile Heyet-i Temsiliye arasında yazışmalar ve tartışmalar başladı. Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye adına Cemal Paşa'yla görüşmelerini sürdürürken, İstanbul'daki millî örgütlerin de bu konudaki fikirlerini sordu ve milletvekillerinin İstanbul'da toplanması konusunda bir sakınca olmadığı yönünde bir cevap aldı.¹⁰⁴⁹

Mustafa Kemal Paşa bir taraftan toplantı yerinin tespiti konusunda bu yazışmaları sürdürürken diğer taraftan da kamuoyu yoklaması yapmıştı. Ordu komutanlarını bu konudaki görüşlerini almak üzere 29 Ekim'de Sivas'ta bir toplantıya çağırdı. 16 Kasım'da başlayan görüşmeler 29 Kasım günü sona erdi. Toplantı sonrası Meclis-i Mebusanın, İstanbul'da toplanmasının sakıncalarına rağmen, hükûmetin başka bir yerde toplantıya izin vermemesi ve ülkede bir kaos yaratılmaması amacıyla Meclis-i Mebusanın toplanma yerinin İstanbul olmasına karar verildi.¹⁰⁵⁰

Mustafa Kemal Paşa, Meclisin İstanbul'da toplanmasının sakıncalı olduğu düşüncesindeydi. Ancak yakın arkadaşlarının bazıları Mustafa Kemal Paşa ile aynı fikirde değildi ve bazıları da kararsızdı. Mustafa Kemal Paşa'ya göre onların kararsız olmalarında Ali Rıza Paşa hükûmetinin görünüşte Anadolu'ya karşı sert bir tutum içinde olmamasının payı büyüktü ve bu nedenle onlar meclisin İstanbul'da toplanmasında bir sakınca görmemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Paşa hükûmeti döneminde iç ve dış düşmanlarla iş birliği yapanların Ferit Paşa Dönemi'ne göre daha fazla başarı sağlamaya başladığı düşüncesinde idi.¹⁰⁵¹ Sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın itirazlarına rağmen genel kabulün İstanbul olması nedeniyle Osmanlı Meclis-i Mebusa-

1047 **Nutuk**, s. 160.

1048 **TİTE** Arşivi: K 18, G 93, B 93.

1049 **Nutuk**, s. 144, 145.

1050 Hülya Özkan, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karşısı Faaliyetleri (4 Mart 1919 -16 Ekim 1920)**, Gnkur. Basımevi, Ankara 1994, s. 69.

1051 Şimşir, s. 148.

nının İstanbul'da toplanması kararlaştırıldı ve bu karar doğrultusunda milletvekilleri 1919 yılının son günlerinde İstanbul'da toplanmaya başladı.

Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldi ve faaliyetlerini buradan sürdürmeye başladı.¹⁰⁵² Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya geldikten sonra, milletvekillerine toplantı yeri olarak bildirdiği Eskişehir'den, Ankara - Eskişehir demir yolunun işlemeye başlaması nedeniyle vazgeçti ve yeni toplantı yerini Ankara olarak belirledi. Milletvekillerini Ankara'ya davet eden bir tamim yayımladı.¹⁰⁵³ Ankara'ya gelen milletvekilleriyle birlikte ulusal istekleri dile getirecek bir grubun, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubunun oluşmasına karar verildi. Böylece İstanbul'da kabul edilen Misak-ı Millî'nin ilk ilkeleri burada kabul ettirildi.

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu ve Heyet-i Temsiliyenin başında kalması, Sivas'tan seçilen Rauf Bey'in de İstanbul Meclis-i Mebusanına katılması kararlaştırıldı. Bu durumda İstanbul'da Meclis-i Mebusan herhangi bir saldırıya uğrarsa, Anadolu'da kurulacak Meclisin başında Mustafa Kemal Paşa bulunacaktı.¹⁰⁵⁴ Diğer taraftan Rauf Bey aracılığıyla İstanbul'a giden milletvekillerinin bir süre sonra İstanbul'un etkisine girmesi önlenecek, millî istekler daha kuvvetli bir şekilde savunulacaktı. Ancak bu sırada İstanbul'a gidecek grubun adı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu yerine Felah-ı Vatan Grubu olarak değiştirildi.¹⁰⁵⁵

Yapılan çalışmalar sonunda Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920 günü bir törenle açıldı. Rauf Bey başkanlığındaki milliyetçi grup, Ankara ile İstanbul arasında kısmen başarı sağladı. 1920 Ocak ayının sonuna doğru ilişkiler daha da samimi bir hâl aldı ve 28 Ocak günü milletvekilleri¹⁰⁵⁶ Osmanlı Meclis-i Mebusanının gizli toplantısında Misak-ı Millî (Ahd-ı Millî)'yi bir beyanname halinde tespit ve kabul etti.¹⁰⁵⁷ Böylece Anadolu tarafından savunulan fikirler İstanbul tarafından da kabul edilmişti ve bu durum Anadolu'nun büyük bir zaferiydi.

Bu sırada Misak-ı Millî'nin kabulünü kendi siyasal amaçları ve çıkarları açısından tehlikeli bulan İngilizler sorunu kökünden çözebilmek amacıyla yeni bir hamleyle İstanbul'u işgal edip meclisi çalışmaz duruma getirmek için hazırlık yapmaya başladı.

İtilaf Devletleri ortak bir ultiमतom vererek Harbiye Nazırı ve

1052 TİTE Arşivi: K 14, G 65, B 65.

1053 Nutuk, s. 210.

1054 Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 274.

1055 Tansel, s. 16.

1056 Sonyel, *age.*, s. 156, 157.

1057 *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, C II, Kısım II, Gnkur. Basımevi, Ankara 1919, s. 125.

Genelkurmay Başkanının 48 saat içinde değiştirilmesini istedi ve durum bir telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya da bildirildi. Mustafa Kemal Paşa bu isteği şiddetle reddetti.¹⁰⁵⁸ Ancak Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile yaptığı telgraf görüşmelerinde Cemal Paşa istifa etmek zorunda olduğunu bildirdi. Mustafa Kemal Paşa, *Eğer vazife başına gelmemekte ısrar ederseniz, İngilizlerin milletini bağımsızlığını ihlal ettiğini ilan ederken, Harbiye Nazırının da vatani vazifesini yerine getirmemekten mesul olduğunu ağır bir surette ilave eylemek mecburiyetindeyiz*¹⁰⁵⁹ sözleriyle duruma müdahale ederek istifayı durdurmak istedi ancak başarılı olamadı.

Bu sırada Ali Rıza Paşa Hükûmeti ile Ankara arasında ipler gerilmeye başladı. 9 Şubat'ta Sadrazam Ali Rıza Paşa, Osmanlı Meclis-i Mebusanında hükûmet beyannamesini okuduktan sonra güvenoyu aldı ve akabinde vilayet ve bağımsız sancaklara Kuva-yı Milliye ve Heyet-i Temsiliye aleyhine tamim yayımladı. Mustafa Kemal Paşa, millî teşkilat aleyhindeki bu tamimini cevaplandırdı.¹⁰⁶⁰ Ancak bu defa Ali Rıza Paşa, Dâhiliye Nazırı ve Bahriye Nazırı ile birlikte İstanbul'da Felâh-ı Vatan Grubu toplantısına katıldı ve burada Kuva-yı Milliye aleyhinde bir konuşma yaptı. Gelişmeler karşısında 21 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da bulunan Rauf Bey'e bir yazı göndererek hükûmete karşı kesin bir tavır alma zamanının geldiğini, Sadrazam ve Dâhiliye Nazırına Kuva-yı Milliye'nin sonuç alınca kadar faaliyetlerini sürdüreceğinin açıklanması gerektiğini bildirdi.¹⁰⁶¹

Diğer taraftan İtilaf Devletlerinin Cemal ve Cevat Paşaların görevden alınması yönündeki baskılarının artması ve Ali Rıza Paşa hükûmetinin bu konuda bir şey yapmaması, Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Rıza Paşa hükûmetinin istifa etmesi için Padişaha baskı yapılması yönünde karar almasına neden oldu. Yeni hükûmetin kim tarafından kurulacağı konusunda değerlendirmeler yapılmaya başlandı. Yapılan baskılar sonuç verdi ve 3 Mart 1920'de Ali Rıza Paşa kabinesi istifa etti.¹⁰⁶² Kabinenin istifası üzerine Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Mebusan Başkanlığına gönderdiği telgrafta *...Bütün millet bu tarihte günlerde, millî iradenin mutlak vekâletine sahip mebusların kat'i kararlarını sabırsızlıkla beklemektedir*¹⁰⁶³ dedi. Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye adına Millî Mücadele'nin engellenmesi çabaları karşısında sürdürdüğü tavır bir kez daha sonuç vermiş oldu.

1058 **Nutuk**, s. 229, 230.

1059 **Nutuk**, s. 231.

1060 Gökbilgin, **age.**, C 2, s. 355; **Türk İstiklal Harbi**, C 2, Kısım II, s. 127.

1061 Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi**, 1918-1938, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 136.

1062 Kocatürk, **age.**, s. 137; Gotthard Jaeshke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK Basımevi, Ankara 1970, s. 91.

1063 Kocatürk, **age.**, s. 137.

6.2.3. Salih Paşa Hükûmeti Dönemi

Ali Rıza Paşa'nın istifasından sonra, kimin sadrazam olacağı konusu tartışılmaya başlandı. Genel olarak tahminler Sadrazam Damat Ferit Paşa üzerinde yoğunlaştı. Bu nedenle istifa sonrası geçen birkaç gün Millî Mücadele taraftarları için oldukça huzursuz geçti. Damat Ferit Paşa'nın yeniden hükûmetin başına geçmemesi için yoğun bir çaba içine girildi. Nitekim Felah-ı Vatan Grup Başkanı ile Meclis Reis Vekilleri daha hükûmetin istifa ettiği gün, saraya giderek Kuva-yı Milliye'nin kabul edebileceği bir hükûmet kurulmasını istedi. Mustafa Kemal Paşa ise Padişaha bir mektup göndererek durumu anlattı. Mektupta, millî istekleri yerine getirecek bir hükûmetin kurulmasının sabırsızlıkla beklendiğini, bu yolda yürümeyecek olan bir kabineye tahammül edemeyeceklerini bildirdi.

İstanbul'a Damat Ferit Paşa'nın iş başına getirilmemesi yönünde telgraflar yağdırılmaya başlandı. Kolordu komutanları da "millî istekleri sağlayamayacak bir kabine reisine" taraftar olmayacaklarını bildiren telgraflar gönderdi. 6 Mart'ta Meclis Başkanı, Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığa getirilmemesi yönündeki telgraflarla ilgili bilgi vermek üzere saraya gitti. O gün Salih Paşa sadarete getirildi.¹⁰⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Paşa'nın İtilaf Devletlerinin baskısı sonucu istifa ettiğini ve yeni kabineyi Salih Paşa'nın kurduğunu bildirdi.¹⁰⁶⁵

Aslında Salih Paşa bu teklifi kabul etmek istememiş ancak Padişahla yaptığı görüşmeden sonra görevi üstlenmek durumunda kalmıştı.¹⁰⁶⁶ İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb'e göre Salih Paşa, Türk tarihinde en talihsiz sadrazamdı. Ona göre Salih Paşa, "Karakter gücüne ve yeteneğe sahip olmadığı gibi, uzlaşmanın imkânsız olduğu bir dönemde iktidara gelmişti."¹⁰⁶⁷ Gerçekten kısa süren Salih Paşa Hükûmeti döneminde, Türk tarihinin önemli olaylarından biri gerçekleşti ve Meclis basıldı, milletvekilleri tutuklandı, Osmanlı Devleti'nin başkenti işgal edildi.

Salih Paşa'nın hükûmetin başına geçtiği ilk günlerde İtilaf Devletlerinin Misak-ı Millî'nin kabulüyle birlikte Anadolu'daki Millî Mücadeleye karşı tavrı daha da artmıştı. Anadolu'daki gelişmelerle ilgili yazılan raporlar, İtilaf Devletlerinin daha da hızlı hareket etmesine neden oldu. Bu anlamda Amiral Robeck'in raporu âdeta Anadolu'nun durumunu özetler tarzda idi. Robeck; karargâhını Sivas'tan Ankara'ya kaydıran milliyetçilerin, propagandalar bakımından güçlendiklerini, 13 Ocak'ta açılan parlamentonun milliyetçi hareketin İstanbul'da siyasal parçası durumunda olduğunu gösterdiğini, Mustafa

1064 Tansel, *age.*, C 3, s. 34.

1065 TİTE Arşivi: K 27, G 173, B 173.

1066 Türkgeldi, *age.*, s. 257.

1067 Selahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C 2, Ankara 1991, s. 205.

Kemal Paşa dışındaki milliyetçi liderlerin İstanbul'da toplandıklarını ve mitingler düzenlediklerini, milliyetçilerin hükümet içinde kendilerinden yana nazırların bulunmasına önem verdiklerini, Cemal ve Cevat Paşaların istifa ettirilmeleriyle Müttefiklerin savaşın ilk raundunu kazanmalarına rağmen Türklere sert barış koşullarını kabul ettirebilmek için milliyetçilere karşı silah kullanmak gerekeceğini bildirmişti.

Bu sırada İtilaf Devletleri Dışişleri Bakanları da, 28 Şubat 1920 günü Londra'da yaptıkları ortak toplantıda ilk kez İstanbul'un işgalini ve bazı kişilerin tutuklanmasını görüştü.¹⁰⁶⁸ 10 Martta yapılan toplantıda; İstanbul'un resmen işgal edileceği ve buna bahane olarak Türkiye'deki azınlıklara kötü davranıldığı ileri sürüleceği belirtildi.¹⁰⁶⁹ Bu kararlardan hemen sonra harekete geçen İtilaf kuvvetleri 15 Mart'ta önemli miktarda Türk aydınını tutukladı ve ertesi gün İstanbul fiilen işgal edildi. Sonrasında tutuklamalara devam edildi.¹⁰⁷⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'un işgaline, meclisin kapatılmasına ve yapılan tutuklamalara tepkisi sert oldu ve işgali protesto ederek, işgalin haksız ve hükümsüz olduğunu tüm dünyaya bildirdi.¹⁰⁷¹ Harbiye Telgrafhanesinin tellerinin kesilmesiyle Ankara ile İstanbul haberleşmesi kesildi.¹⁰⁷² Mustafa Kemal Paşa aynı günün gecesi valilere ve komutanlara birer telgraf göndererek, İtilaf Devletleri nezdinde protesto telgrafları gönderilmesini ve gönderdikleri protestoların birer örneğinin de tekrar Heyet-i Temsiliyeye iletilmesini istedi. Diğer taraftan bütün İslam dünyasına seslenerek yapılan saldırıyı bir bildiriyle ayrıntılı olarak ilan etti.¹⁰⁷³

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgali üzerine çeşitli önlemler almayı da ihmal etmedi. Bu anlamda yasama görevini yapmaya imkân görmeyerek dağılan milletvekillerinin ve diğer bazı kişilerin İstanbul'dan kaçıp Ankara'ya gelmekte olduklarının anlaşılması üzerine bu kişilerin yolculuklarını kolaylaştırmak için geçecekleri yerlerdeki ilgililere gerekli emirler verildi. Eskişehir ve Afyonkarahisar'daki yabancı birliklerin silahları alındı veya oradan uzaklaştırıldı. Anadolu'da bulunan yabancı subaylar tutuklandı.¹⁰⁷⁴ Bu önlemler arasında en önemlisi olağanüstü yetkili bir meclisin Ankara'da toplanmasını sağlama amacını güden ulusal görevlerle ilgili karar ve bu kararların uygulanması olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'un işgalinden

1068 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 173, 174.

1069 Erol Ulubelen; **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967, s. 222.

1070 Şimşir, **age.**, s. 160. Farklı tutuklamalar için bk. **TİTE** Arşivi: K: 20, G 50, B 50; **TİTE** Arşivi: K 17, G 64, B 64; **TİTE** Arşivi: K 20, G 63, B 63.

1071 **Nutuk**, s. 264.

1072 Gökbilgin, **age.**, C II, s. 373,

1073 **Nutuk**, s. 264.

1074 **TİTE** Arşivi: K 28, G 64, B 64.

sonra hükûmetin görevini yerine getirme imkânının kalmadığı ve meclis de kapandığı için millet tarafından olağanüstü yetkiye sahip bir meclisin Ankara'da toplanacağı, buna; dağılan mebusların da davetli olduğu, seçilecek üyelerin nitelikleri, mebusların nerelerde katılabileceği gibi hususları bir telgrafla bildirdi.¹⁰⁷⁵

Artık İstanbul'da kalıp bir şeyler yapmak isteyenlerin umutları tamamen Ankara'ya yöneldi. İngilizler tutukladıkları milletvekillerini, tehlikeli gördükleri başka kimselerle birlikte Malta Adası'na sürerken, fırsatını bulanlar Ankara'ya kaçmayı düşünmüş ve bundan sonra İstanbul'dan Ankara'ya bir akın başlamıştı.¹⁰⁷⁶

İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal ettikten sonra, Salih Paşa Hükûmetini düşürmek amacıyla hükûmet üzerinde baskılarını arttırmaya başladı.¹⁰⁷⁷ Ancak hükûmet ne pahasına olursa olsun iş başında kalmaya çalışıyordu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Millî Mücadele'ye karşı bir hükûmetin kurulmaması için her açıdan hükûmete yardım ediyorlardı. Bu durum karşısında İtilaf Yüksek Komiserleri 26 Mart 1920'de Osmanlı Sadrazamına ortak bir nota vererek Mustafa Kemal Paşa'nın ve millî hareketin öteki liderlerinin Osmanlı Hükûmetince derhal reddedilmesini istediler. Salih Paşa, gördüğü baskılar nedeniyle 2 Nisan 1920'de çekilmek zorunda kaldı.¹⁰⁷⁸

Salih Paşa'nın sadareten istifası üzerine Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da olağanüstü yetkiye sahip bir Meclisin, millet işlerini yönetmek ve denetlemek üzere toplanması yönünde bir tamim yayımladı.¹⁰⁷⁹ Böylece yeni dönemde Ankara'nın İstanbul karşısındaki tavrı da açıklanmış oldu. Zira hem işgal altında bir başkent, hem de yeni dönemde daha da sert bir politika izleyeceği tahmin edilen yeni hükûmet karşısında yapılacak bir şey kalmamıştı.

6.2.4. IV. Damat Ferit Paşa Hükûmeti Dönemi

Salih Paşa'nın yabancı devletlerin Kuva-yı Milliye aleyhindeki tekliflerini kabule yanaşmaması ve İngiliz baskıları nedeniyle¹⁰⁸⁰ yirmi sekiz gün sonra istifa etmesi üzerine padişah, Tefik Paşa'ya yeni hükûmeti kurma teklifinde bulundu. Ancak Tefik Paşa, bunu kabul etmedi.¹⁰⁸¹ Daha sonra Damat Ferit Paşa 5 Nisan 1920'de tekrar sadarete geldi. Böylece İstanbul

1075 TİTE Arşivi: K 19, G 39, B 39, 39-4.

1076 TİTE Arşivi: K 28, G 64, B 64.

1077 TİTE Arşivi: K 21, G 31, B 31-1.

1078 TİTE Arşivi: K 20, G 64, B 64; TİTE Arşivi: K 31, G 114, B 114.

1079 **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, S 79, B 1746, Gnkur. Basımevi, Ankara Mayıs 1981, **Türk İstiklâl Harbi**, C II, Kısım II, s. 158.

1080 TİTE Arşivi: K 20, G 64, B 64.

1081 Türkgeldi, s. 282.

hükûmetinin iç siyasetteki tutumu esaslı bir değişikliğe uğradı ve Kuva-yı Milliye aleyhtarlığı ana prensip olarak kabul edildi ve uygulanmaya başlandı.¹⁰⁸² Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa yeni atanan Ferit Paşa hükûmetini tanımayacaklarını açıkladı.¹⁰⁸³

Damat Ferit Paşa'nın daha önceki hükûmetleri döneminde Millî Mücadele karşıtı söylemleri ve uygulamaları nedeniyle dördüncü defa sadarete gelmesi Anadolu tarafından tepkiyle karşılandı. Bu tepkiler Padişaha da iletildi ancak Padişahın tavrı Damat Ferit'ten yana idi. Hüseyin Kazım Bey huzura çıkarak Damat Ferit Paşa'nın iktidara getirilmesinin *bütün memleket için felâket olacağını* söylemesi karşısında Padişahın sinirlenerek; *Ben istersem Rum patriğini de getiririm Ermeni patriğini de getiririm, hahambaşını da getiririm* cevabını vermesi, Padişahın tavrını açıklar niteliktedir. Padişah ayrıca Anadolu'daki Millî Mücadele'den isyan olarak söz ediyor ve bu isyanın daha vahim sonuçlar doğuracağını vurguluyordu. Millî Mücadeleye aldatılarak katılanların affedilmesi, düzen ve asayişin yeniden getirilmesi için önlemler alınması yönünde açıklamalarda bulunuyordu.¹⁰⁸⁴

Gerek Padişahın gerekse Damat Ferit Paşa'nın tavrı artık Anadolu ile İstanbul arasındaki ilişkinin neredeyse tamamen koptuğunu göstermekteydi. Mustafa Kemal Paşa, millete yayımladığı beyannamede, Osmanlı Devleti'nin hayat ve hakk-ı hâkimiyetine son verilmiş olduğunu ilan etmişti.¹⁰⁸⁵ Ankara artık İstanbul'u tanımadığını, Türk İstiklal ve hâkimiyetini savunmak üzere yeni bir teşekkülün kurulması yönünde harekete geçilmiş olduğunu saklamıyordu.

Bu sırada Damat Ferit Paşa göreve gelir gelmez ilk iş olarak, İngiliz Yüksek Komiseri Robeck'i ziyaret edip, Millî Mücadele'ye karşı girişilecek harekette yardım talep etti. 8 Nisan 1920'de İngiliz Temsilcisi kendi Dışişlerine gönderdiği telgrafta "Damat Ferit'in İngiliz makamlarının onaylayacağı bir şekilde çalışmaya hazır olduğunu söylediğini" belirtti.¹⁰⁸⁶ Görüşmeden iki gün sonra, hükûmetin Kuva-yı Milliye'yi bir "isyan" hareketi olarak suçlayan bildirisi ile Padişah ve Halife kuvvetlerinin dışındaki millî kuvvetleri kâfir ilan eden ve katlinin vacip olacağını bildiren bir fetva yayımlandı.¹⁰⁸⁷

Hükûmet yayımladığı beyannamede; *bazı kişiler tarafından Birinci Dünya Savaşı'na sürüklenmiş olan Türk milletinin, maddi ve manevi bakımdan,*

1082 Jaeshke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s. 97.

1083 TİTE Arşivi: K 20, G 64, B 64; TİTE Arşivi: K 31, G 114, B 114; TİTE Arşivi: K 21, G 31, B 31.

1084 Türkgeldi, *age.*, s. 282.

1085 *Nutuk*, *age.*, s. 313.

1086 Özkan, *age.*, s. 90.

1087 Şimşir, *age.*, s. 183; İnal, s. 2054, 2055.

büyük fedakârlıklara zorlandığı, Mondros Mütarekesi ile çok kötü duruma düşürüldüğü, şimdi de aynı kişilerin, hırs ve çıkarlarını sağlamak amacıyla millî teşkilat adı altında yeniden meydana çıkararak fitne ve fesada sebep oldukları, kanunları çiğneyerek ahaliden zorla para ve asker topladıkları, vermeyenleri cezalandırdıkları bildirildi.¹⁰⁸⁸ Ayrıca hükûmetin siyasi durumunu kötüleştirmekten başka bir işe yaramayan bu kişilerin, kandırmak ve korkutmak suretiyle kendi taraflarına çektikleri kimselerden, bir hafta içinde pişman olduklarını bildirenlerin affedilecekleri geri kalanların ise şiddetle cezalandırılacakları belirtildi.¹⁰⁸⁹

Şeyhülislam Dürrizade Es-Seyyid Abdullah'ın verdiği fetvanın çok sert hükümler içermesi ise hükûmet üyeleri arasında tartışmalara neden oldu. Damat Ferit Paşa; *bu mesele üzerinde İngilizlerin ısrar ettiklerini ve bu ısrar karşısında kendisinin daha fazla direnemeyerek fetvaların ilân edilmesine söz verdiğini, bu yoldan dönmenin mümkün olduğu takdirde kabinenin, İtilaf Devletleri katında güven ve itibarını kaybedeceğini* söyledi ve bu suretle onların da fetvaların yayımlanmasına ses çıkarmamalarını sağladı.¹⁰⁹⁰

Diğer taraftan bu fetvalar birer propaganda aracı olarak kullanıldı. Çünkü İstanbul hükûmeti halkın saltanat, hilafet ve şeriata ne derece önem verdiklerini bilmekte idi. Halk propagandanın kimin tarafından yapıldığını değil, kimin adına yapıldığına önem veriyordu. Bundan dolayı, halife adına ortaya atılan her kişi başarılı olmaktadır. Yapılan tahrik ve teşvikler sonucu da isyanlar çok tehlikeli bir hal aldı. Bundan dolayı, henüz kuruluş halinde bulunan Ankara hükûmeti çok güç duruma düştü. Çünkü dış düşmanlara karşı güçlü olabilmenin tek çaresini birlik ve beraberlikte bulan hükûmet, ayaklanmaları hızla bastırabilmek için, Yunanlılara karşı kullanılması gereken Türk kuvvetlerinden bir kısmını, cepheye göndermemeye, hatta cepheden kuvvet çekmeye mecbur kaldı, bu yüzden de yurdun başka kesimleri düşman istilasına uğradı.¹⁰⁹¹

İstanbul hükûmetinin bu faaliyetleri karşısında Büyük Millet Meclisi de çeşitli girişimlerle propagandaya propaganda, fetvaya da fetva ile cevap vererek İstanbul hükûmetinin faaliyetlerini etkisiz kılmaya çalıştı.¹⁰⁹²

Damat Ferit Paşa'nın, Kuva-yı Milliye önderlerini asi ilan etmesi ve Şeyhülislamın onlara karşı silaha sarılmanın şeriat yönünden gerekli olduğunu öne süren fetvalar yayımlaması, Osmanlı yönetiminin iç savaşı artık resmî-

1088 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, Ankara 1973, s. 80, 81.

1089 Sina Akşin, **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 18.

1090 Tansel, **age.**, s. 281.

1091 Özkan, **age.**, s. 92.

1092 TİTE Arşivi: K 28, G 19, B 19, 19-2.

leştirilmesi demektir. Meclis-i Vükelada Kuva-yı İnzibatiye teşkilî konusunda alınan karar aradaki problemi daha da derinleştirdi.¹⁰⁹³ Böyle bir teşkilat kurmakla İstanbul hükûmeti, millî kuvvetleri bir çete kabul edip kendilerinin hazırlayacakları, düzenli kuvvetlerle millî hareketi ortadan kaldırmayı planlıyordu.

18 Nisan 1920'de İstanbul hükûmetince çıkarılan bir kararnamede; *Devlet yasalarını uygulayan hükûmet memurlarını zorla kullanarak görevini yapmaya engel olan ve Kuva-yı Milliye adını taşıyan eşkıyaları tepelemek için Kuva-yı İnzibatiye kurulmuştur. Kuva-yı İnzibatiye, devletin silahlı kuvvetidir. Bu kuruluş Harbiye ve Dâhiliye Nazırlıklarına bağlı olacaktır. Aynı zamanda kolluk kuvvetlerine de yardım edeceklerdir...*¹⁰⁹⁴ deniliyordu. Böyle bir ordunun kuruluş amacının Kuva-yı Milliye'yi asi olarak görmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu teşkilatın kurulması, mütareke hükümlerine aykırı olmasına rağmen silahlandırılması, özellikle kuruluş ve silahlandırılıştta İngilizlerin yakın ilgisi ve yardımı, Kuva-yı İnzibatiye'nin teşkilinde ne gibi bir politik amacın güdüldüğünü göstermektedir.

Tüm bu gelişmeler artık Heyet-i Temsiliyenin yönetimi ele alması için büyük bir fırsat yarattı. Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'un işgali üzerine, olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara'da toplanması kararı aldı ve bu kararı 19 Mart 1920'de kolordulara, illere ve bağımsız mutasarrıflıklara gönderilen bir bildirgeyle açıkladı. Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği bu bildiri de şöyle deniyordu: *Devlet başkentinin de İtilâf Devletlerince resmî olarak işgali, yasama, adalet ve yürütme gücünden meydana gelen ulusal devlet gücünü kırmış ve Meclis-i Mebusan, bu durum karşısında görev yapamayacağını hükûmete resmi olarak bildirerek, dağılmıştır. Şu duruma göre devlet başkentinin korunmasını, ulusun bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak önlemleri düşünüp uygulamak üzere ulusça olağanüstü yetki verilecek bir meclisin Ankara'da toplantıya çağırılması ve dağılmış olan milletvekillerinden Ankara'ya gelebileceklerin de bu meclise katılmaları zorunlu görülmüştür.*¹⁰⁹⁵

23 Nisan 1920'de açılan TBMM aynı zamanda Heyet-i Temsiliyenin de sonu demektir. Çünkü TBMM açıldıktan sonra Heyet-i Temsiliyenin yetkilerini üzerine aldı. Mustafa Kemal Paşa 24 Nisan günü devlet vazife ve mesuliyetinin Heyet-i Temsiliyeden Meclise alınmasına dair Türkiye Büyük Millet Meclisinde bir konuşma yaptı. *...Bu dakikadan itibaren teklif ediyorum, derhal memleketin mukadderatını üzerinize alınız.*¹⁰⁹⁶

1093 Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, s. 27.

1094 Şimşir, s. 183.

1095 *Nutuk*, s. 266, 267.

1096 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C I, Devre I, s. 36-37.

Tüm bu gelişmeler sonucu TBMM, Osmanlı Meclis-i Mebusanının kapatılmasıyla meşruiyetini de kazanarak cephede kazanılacak savaşlara odaklanmıştı.

6.3. Amasya Görüşmeleri (Mülakatı)*

6.3.1. Hazırlık Çalışmaları

Damat Ferit Paşa hükûmetinin istifası üzerine, yerine yeni hükûmeti kurmakla Ali Rıza Paşa görevlendirilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Ali Rıza Paşa'ya hemen bir telgraf çekerek yeni hükûmetin Erzurum ve Sivas Kongrelerinde oluşan millî teşkilat ve amaçlara saygılı olması halinde, Kuva-yı Milliye'nin yardımcı olacağını bildirmiş, yeni hükûmetin, meclisin açılıp denetim görevine başlamasına kadar milletin mukadderatıyla ilgili herhangi bir taahhüde girmemesini, barış konferansı için millî davayı kavramış, güvenilir delegelerin seçilmesini istemiştir. Böylece Temsil Heyetiyle yeni hükûmet arasında ortak bir görüş oluşturabilmek amacıyla karşılıklı yazışmalar başlamıştır. Taraflar arasında süren yazışmalar sonucunda iki tarafın daha yakından görüşmek, ayrıntılar üzerinde anlaşabilmek için Amasya'da bir araya gelmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁰⁹⁷

Salih Paşa, 15 Ekim'de İstanbul'dan hareket etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler 16 Ekim'de Sivas'tan hareket etmişler ve 18 Ekim'de Amasya'ya ulaşmışlardır. Salih Paşa'yı da Amasya'da törenle karşılamışlardır. 20 Ekim'de başlayan görüşmeler üç gün sürmüş ve 22 Ekim'de tamamlanmış; görüşmelerin sonunda beş protokol düzenlenmiştir.

Mustafa Kemâl Paşa, daha Sivas'tan ayrılmadan, 14 Ekim 1919 tarihinde Erzurum'da 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Yirminci Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, Diyarbakır'da 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey, Ankara'da 20. Kolordu Komutan Vekili Mahmut Bey, Konya'da Heyet-i Temsiliye üyelerinden Refet Bey ve Karesi'de 14. Kolordu Komutan Vekili Albay Kâzım Beylere hitaben bir telgraf göndererek Bahriye Nazırı Salih Paşa ile görüşmeden önce komutanların görüş ve tekliflerini bildirmelerini istemiştir. Bu telgrafta özetle Salih Paşa ile Amasya'da yapılması planlanan görüşmelerde hükûmetin iç ve dış siyaseti, ordunun geleceği hakkında konuşulacağı ihtimaline göre, komutanlardan bu konulardaki kanaatlerini sormuştur.¹⁰⁹⁸

Bu telgrafa komutanlar aşağıdaki cevapları vermişlerdir. 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, 16 Ekim 1919 tarihinde Bozüyük'ten gönderdiği

* Prof. Dr. Mehmet Evsile, Amasya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, mevsiile@amasya.edu.tr.

1097 Ali İhsan Gencer, Sabahattin Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul 1991, s. 92.

1098 Kemal Atatürk, **Nutuk Vesikalar**, Vesika: 156-a, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991, s. 798-799.

telgrafta, yüzyılı aşkın bir zamandır hristiyanların ve bunlara destek olan bazı müslümanların ülke menfaatlerine aykırı hareketlerinden dolayı dış politikada başarısız olduğunu, ülkeye destek olacak namuslu kişilerin bunların yerlerine getirilmesini; iç politikada başarılı olabilmek için de ülkesine ve milletine bağlı iyi niyetli kişilerin iş başına getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ülkeyi içinde bulunduğu durumdan çıkarmak için ihtiyaç duyulan ordunun da terhis edilmeyerek, elde tutulmasını talep etmiştir.¹⁰⁹⁹

16/17 Ekim 1919 gecesi cevap veren 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey, görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: İlk olarak İstanbul'daki siyasi istikrarsızlığa dikkat çekerek, bu durumdan kurtulmak için Meclis-i Mebusanın İstanbul dışında güvenli bir yerde açılması gerektiğini ifade etmiştir. İkinci olarak güneydoğu Anadolu'daki bağımsız Kürdistan çalışmalarının kontrol altına alınması gerektiğini belirtmiştir. Üçüncü olarak Padişahın çevresindeki sadrazam ve diğer yetkililerin güvenilir insanlardan seçilmesini, Anadolu ve Trakya'nın padişah yönetiminde bağımsız bir halde tutulmasını, halifeliğin Osmanoğullarında kalmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca Arap coğrafyasındaki ülkelerin Osmanlı Padişahına bağlı konfederasyon şeklinde teşkilatlanmasını, Kafkaslardaki huzurun korunması gibi konulara dikkat çekildikten sonra eldeki ordunun hiçbir şekilde dağıtılmaması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁰⁰

20. Kolordu Komutanı Vekili Mahmut Bey, 17 Ekim 1919 tarihinde gönderdiği telgrafta, hiçbir devletin mandasını kabul etmeden, kapitülasyonları da kaldırarak, tam bağımsızlık istikametinde çalışmak gerektiğini dile getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki müttefiklerinden teknik yardım ve uzman desteği alınması; Fransa ve İngiltere gibi ülkelerle, millî menfaatler istikametinde anlaşma zemininin sağlanması teklif edilmiş, Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin statüsünün yeniden düzenlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ordunun güçlü bir şekilde elde tutulması, komuta kademelerine çalışkan ve vatansever subayların getirilmesi, ayrıca emekli olmuş subaylardan tecrübeli ve yeterli bilgiye sahip olanlardan, yeniden istifade edilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁰¹

15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 17 Ekim 1919 tarihli cevabi telgrafında, ordunun önemine dikkat çekmiş¹¹⁰²; 18 Ekim 1919 tarihli ek yazısında ise, Ermenistan ve Gürcistan istikametinden gelebilecek olan tehlikeler ortadan kaldırılmadığı sürece ordunun terhis işlemlerine girişilmemesi, Ruslardan kurtarılan yerlerde bulunan Rus mühimmatının teslim edilmemesi gerektiğine dikkat çekilmiştir.¹¹⁰³

1099 Atatürk, **age.**, Vesika: 156-b, s. 799-800.

1100 Atatürk, **age.**, Vesika: 156-c, s. 800-803.

1101 Atatürk, **age.**, Vesika: 156-c, s. 804-806.

1102 Atatürk, **age.**, Vesika: 156-d, s. 807.

1103 Atatürk, **age.**, Vesika: 156-e, s. 807-808.

6.3.2. Protokoller

Amasya Görüşmeleri 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında Temsil Heyeti adına başkan Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey ve Bekir Sami Bey ile İstanbul hükûmeti adına Bahriye Nazırı Salih Paşa arasında cereyan etmiştir.

Görüşmelerin sonunda tespit edilen *Birinci Protokol*, 21 Ekim 1919 tarihli Salih Paşa'nın teklifleri olup, kabulünde sakınca görülmeyen aşağıdaki maddelerden ibarettir.

Askerin siyasetle meşgul olduğu fikri verilmemeli hatta asker siyasetle iştigal etmemeli.

1-İttihatçılığın, İttihat ve Terakki fikrinin memlekette tekrar uyanması, hatta bazı belirtilerin görülmesi siyaseten çok zararlıdır. Çünkü İtilaf Devletleriyle gayrimüslim tebaa, bu meslek ve fikrin aleyhindedirler ve bu hâin vatan için felaket sebebi olacağını ve konferansa kötü etki yapacağını ağız birliğiyle söylemektedirler. Çevre ve zaman, yanlış anlaşılma ve yoruma çok uygun olduğundan, en ufak bir hareket ve halden dahi çekinmek gereklidir.

2-Hükûmetle Teşkilat-ı milliye arasında temel noktalarda anlaşma hasıl olmuş ve ihtilaf kalmamıştır. Bundan dolayı hükûmetin mevki ve kudretine hâlel getirecek müdahaleden kaçınmak, ülkenin selameti açısından çok gereklidir. Şu halde mevcut kanunların emirlerine uymayı benimsemiş olan hükûmete karşı filanın azli, filanın tayini, filanın cezalandırılması gibi taleplerden vazgeçilmesi gerekir.

3-İntikam politikası takip etmeyecekleri yaptıkları görevler gereği bulunduğundan, vaktiyle teşkilata muhalefet etmelerinden dolayı tutuklanmış kimseler varsa, bunların salıverilmesi, bunlarla birlikte yasaklanmış fiiller işleyenler için savcılıkça yapılacak kanuni takibata muhalefet edilmemesi gerekir.

4-Tehcir dolayısıyla suç işleyenlerin kanunen cezalandırılmaları adalet ve siyaset açısından çok gereklidir.

5-Savaşa katılmış olmamızın uygun olup olmadığı hakkındaki görüşlere hükûmet karışmaz. Fakat katılmanın uygun olacağına dair görüşlerin şimdilik gizli tutulması, ülkenin selameti icabıdır. Çünkü uygun olduğunu ilan edenler İtilaf Devletlerine düşman ve Alman'a dost addolunarak ürküntüye sebep oluyor.

6-Milletvekili seçimlerinin serbestçe yapılması, aleyhimize yapılacak itiraz ve müdahalenin önlenmesi ve tebaa arasında çıkması beklenen anlaşmazlıkların giderilmesi, vatanın selâmeti için gereklidir. Çünkü müdahale edilmesi dedikodulara sebep olmakla birlikte, mesela meşhur İttihatçıların milletvekili seçilmesi, İtilaf Devletlerinin itirazına, hatta müdahalesine yol

açacağından seçimlerin halkın oyuna bırakılması gerekir. Zaten Meclis-i Mebusanda muhalif partilere ihtiyaç vardır.

7-Coşkulu gösteriler ve yazılardan vazgeçilmesi.

8-Güvenliği bozacak durumlara yer verilmemesi, önceleri köprüde adam vurmak gibi olayların kendi tensipleri ile yapılmamış olduğunun ilan edilmesi.

9-Hükûmetin leh ve aleyhinde bir şey yazılmaması.¹¹⁰⁴

21 Ekim 1919 tarihli *İkinci Protokol*, uzun süren tartışmalı bir görüşmenin zabıt şeklindeki özetidir. Bu görüşmede, her iki tarafın, Hilafet ve Saltanat konusundaki güvenceleri ve karşılıklı açıklamaları içine alan bir girişten sonra, Sivas Kongresi'nin 11 Eylül 1919 tarihli bildirisindeki maddelerin görüşülmesine başlanmıştır. Buna göre ortaya çıkan sonuçlar, Nutuk'ta şu cümlelerle ifade edilmiştir:

1- Bildirinin birinci maddesinde, tasarlanan ve kabul edilen sınırların en düşük düzeyde bir istek olmak üzere elde edilmesinin sağlanması gereği ortaklaşa kabul edildi.

Görünüşte, Kürtlere bağımsızlık kazandırmak gayesiyle yapılmakta olan bozguna propagandaların önüne geçmek hususu uygun bulundu. Bugün için düşman işgali altında bulunan bölgelerden Çukurova (Kilikya)'yı, Arabistan ile Türkiye arasında bir tampon devlet yapmak üzere ana vatandan ayırma isteğinde bulunulduğundan söz edildi. Anadolu'nun en koyu Türk çevresi, en bereketli ve zengin bir bölgesi olan bu parçanın hiçbir şekilde ayrılmasına razı olunmayacağı; Aydın ilinin de kesinlikle (ve öncelikle) vatan topraklarından kopmasının mümkün olmadığı ilkesi genellikle kabul edildi.

Trakya konusuna gelince: Burada da, görünüşte bağımsız bir hükûmet, gerçekte bir sömürge devlet kurulması, böyle olduğu takdirde de Doğu Trakya'dan Midye-Enez çizgisine kadar olan bölgeyi bizden ayırma isteğinin söz konusu olabileceği ihtimali göz önünde bulunduruldu. Ancak, Edirne'nin ve Meriç sınırının bağımsız bir İslam hükûmetine katılması için bile olsa, hiçbir şekilde bırakılmasına rıza gösterilmemesi ilkesi ortaklaşa kabul edildi. Bununla birlikte, bütün bu maddede söz konusu edilen hususlar hakkında Meclisin vereceği en son karara elbette uyulacaktır, dedi.

2-Bildirinin dördüncü maddesindeki, azınlıklara siyasi hâkimiyet ve sosyal dengemizi bozacak nitelikte imtiyazlar verilmesinin kabul edilmeyeceği konusundaki fıkra üzerinde önemle duruldu. Bu kaydın, bağımsızlığımızı fiilen sağlamak için, elde edilmesi zaruri bir istek olarak düşünülmesi ve bundan yapılacak en küçük bir fedakârlığın bağımsızlığımızı derinden zedeleyeceği öne sürüldü. Bu maddede söz konusu olan ve azınlıklara fazla imtiyazlar

1104 Atatürk, *age.*, Vesika: 159, s. 809-810.

verilmemesine yönelmiş olan gaye, ulaşılması gerekli bir hedef olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, gerek bu konuda, gerek yaşama hakkımızın savunulması konusundaki öteki isteklerimizle ilgili hususlarda -birinci maddenin sonunda olduğu gibi burada da- Millî Meclisin oy ve kararlarının geçerli olacağı kaydı konuldu.

3-Bildirinin yedinci maddesi gereğince, bağımsızlığımız tam olarak korunmak şartıyla, teknik, sanayi ve ekonomi alanlarındaki ihtiyaçlarımızın nasıl giderilebileceği konusu tartışıldı. Memleketimize pek çok sermaye dökebilecek olan bir devlet olursa, bunun mali işlerimiz üzerinde gerçekleştirebileceği bir kontrol hakkının derecesi kestirilemeyeceğinden, bu hususun bağımsızlığımıza ve gerçek millî çıkarlarımıza zarar vermeyecek biçimde, uzmanlarca esaslı bir şekilde düşünülerek sınırlandırıldıktan sonra Millî Meclisçe uygun bulunacak şeklin kabulü görüşüldü.

4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi kararlarının öteki maddeleri de Meclis-i Mebusanın kabulüne sunulmak şartıyla uygun görüldü.

5-Bundan sonra, Sivas Kongresi'nin 4 Eylül 1919 tarihli kararlarının teşkilat bölümüyle ilgili 11. maddesinde yer alan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin durumu, bundan sonraki çalışma şekli ve alanı üzerinde duruldu.

Bu maddede, millî iradeyi hâkim kılabilecek olan Meclis-i Millînin yasama ve denetleme haklarına güvenlik ve serbestlikle sahip olduktan, bu güvenlik, Meclis-i Millîce doğrulandıktan sonra, cemiyetin şeklinin kongre kararı ile belirleneceği açıklanmıştır. Burada söz konusu olan kongrenin, şimdiye kadar yapılan Erzurum ve Sivas Kongreleri gibi İstanbul dışında ayrı bir kongre halinde olması şart değildir, dendi.

Cemiyetin programını kabul eden milletvekilleri, cemiyetin tüzüğünde gösterilen temsilciler gibi kabul edilerek, bunların yapacakları özel toplantı, kongre yerine geçebilir. Bundan sonra, Meclis-i Millînin İstanbul'da tam bir güvenlik içinde, serbest olarak görev yapabilmesi şarttır, denildi. Bunun bugünkü şartlara göre ne dereceye kadar sağlanabileceği etraflı şekilde düşünüldü. İstanbul'un düşman işgali altında bulunması dolayısıyla, milletvekillerinin yasama görevlerini hakkıyla yerine getirmelerine pek elverişli olamayacağı düşüncesi ortaya atıldı. 1870-1871 savaşında Fransızların Bordeaux'da ve daha sonra Almanların Weimar'da yaptıkları gibi, barış anlaşması yapılmaya kadar, geçici olarak, Meclis-i Millînin Anadolu'da, saltanat hükûmetinin kabul edeceği güvenilir başka bir yerde toplanması uygun görüldü.

Meclis-i Millînin toplanmasından sonra, çalışma şartları bakımından ne dereceye kadar güvenlik ve gizlilik içinde bulunacağı belli olacağından, tam bir güvenlik görüldüğü takdirde, Cemiyet, Heyet-i Temsiliyenin faaliyetine son vererek teşkilatın çalışma hedefinin, yukarıda bildirdiğim üzere, kongre

yerini tutacak olan özel bir toplantıda kararlaştıracağı belirtildi.

Milletvekilleri seçiminde tam bir serbestlik bulunması gerektiği hükûmetçe emredilmiş olduğundan, seçimler yapılırken Cemiyet Heyet-i Temsiliyesince müdahale olduğu belirtildi¹¹⁰⁵.

Milletvekilleri arasında, İttihat ve Terakki üyesi ve orduda lekeli şahıslar bulunduğu takdirde, bunların milletvekili seçilmesine meydan verilmemek için Heyet-i Temsiliyece yol göstermek maksadıyla ve uygun şekilde bazı telkinler yapılmasının yerinde olacağı hesaba katıldı. Heyet-i Temsiliyenin bu konudaki yardım şekli de, ayrıca bir formül halinde *Üçüncü Protokol* olarak tespit edildi.¹¹⁰⁶

Gizli sayıldığı için imza altına alınmayan *Dördüncü Protokol* şuydu:

1-Bazı komutanların ordudan atılması ve bir kısım subayların Divan-ı Harbe verilmeleri ile ilgili olarak çıkarılan padişah iradeleri ve diğer emirlerin düzeltilmesi.

2-Malta'ya sürülmüş olanların, ilgili buldukları kendi mahkemelerimizde kovuşturma yapılmak üzere İstanbul'a getirtilmeleri çarelerinin araştırılması.

3-Ermeni zulmü ile ilgili görülenlerin de mahkemeye verilmesi. (Millî meclise bırakılacaktır.)

4-İzmir'in boşaltılması için İstanbul hükûmeti tarafından yeniden protesto yapılması ve gerekirse gizli bir talimatla halka gösteri toplantıları yaptırılması.

5-Jandarma Genel Komutanı, Merkez Komutanı, Polis Müdürü ve İçişleri Müsteşarının Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerince değiştirilmeleri.

6-İngiliz Muhipler Cemiyetinin kapı kapı dolaşıp halka kâğıt mühürletmelerine engel olunması.

7-Yabancı parasıyla satın alınmış cemiyetlerin faaliyetlerine ve bu gibi gazetelerin zararlı yayınlara son verilmesi. (Özellikle subay ve memurların bu gibi cemiyetlere girmelerinin kesinlikle yasaklanması.)

8-Aydın Kuvâ-yı Milliyesinin güçlendirilmesi ve iaşelerinin kolaylıkla sağlanması. (Bu husus, Harbiye Nezaretince düzenlenir. Donanma Cemiyetinin 400.000 lirasından gerektiği kadarı, hükûmet tarafından bu maksat için ayrılabilir.)

9-Millî Mücadeleye katılmış memurların her tarafta tam bir sükûnet ve

1105 Atatürk, **Nutuk**, Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1995, s. 168-169.

1106 Atatürk, **age.**, s. 169.

güvenlik sağlanıncaya kadar yerlerinden alınmamaları ve millî davaya aykırı hareketlerinden dolayı millet tarafından işten el çektirilmiş memurların yeni memuriyetlere tayinlerinden önce özel olarak görüşülmesi.

10-Batı Trakya muhacirlerinin sevk ve nakillerinin sağlanması.

11-Acemi Sadun Paşa ve adamlarına uygun şekilde destek verilmesi¹¹⁰⁷.

İmzasız *Beşinci Protokol* de, Barış Konferansı'na gidebilecek kimselerin adlarını içine alıyordu. Bununla birlikte, hükûmet bu konuda, ana ilkelere uymak şartıyla serbest bulunacaktı. Konferansa katılması düşünülen üyelerin isim listesi de ekte yer almıştır.¹¹⁰⁸

Amasya Mülakatı sonunda alınan kararlar, 1 Kasım 1919 tarihli bir telgrafla 15., 20. ve 13. Kolordu komutanlarına bildirilmiştir.¹¹⁰⁹

Amasya görüşmelerinden çıkan en önemli sonuç, Millî Meclisin toplanması kararının alınması olmuştur. Ancak meclisin İstanbul'da mı İstanbul dışında mı toplanacağı konusunda tartışmalar olmuştur. Amasya'daki görüşmelerde Salih Paşa, Meclisin İstanbul dışında toplanması fikrine ikna edilmiş; ancak bunun kendi düşüncesi olarak kabul edilmesini istemiştir. İstanbul'a döndükten sonra kabine üyelerini de bu konuda ikna etmeye çalışacağını, eğer bu mümkün olmazsa kabineden çekilmekten başka yapabileceği bir şey olmayacağını ifade etmiştir. Salih Paşa, bu konuda başarı sağlayamamış ve sonuçta bütün güvenlik problemlerine rağmen Meclis-i Mebusanın İstanbul'da toplanması kararı alınmıştır. Bunun üzerine durumun, Mustafa Kemal Paşa ve komutanlar arasında bir defa daha görüşülmesi ihtiyacı ortaya çıkmış ve Sivas'ta bir komutanlar toplantısı gerçekleştirilmiştir.

Amasya Görüşmelerinin Millî Mücadele tarihine etkileri, bazı akademisyenler tarafından da tespit edilmiştir. Bunlardan birinde Amasya görüşmelerinde elde edilen sonuçların galip devletleri telaşlandırarak İstanbul hükûmeti üzerinde baskılarını artırdıkları ifade edilmiştir.¹¹¹⁰ Hatta Harbiye Nazırı ile Genelkurmay Başkanının görevden uzaklaştırılmasını istemişlerdir.¹¹¹¹ Diğer bir çalışmada, bu görüşmelerin sonucunda alınan seçim kararıyla Meclis-i Mebusan'ın açılmış olması Millî Mücadele hareketinin büyük bir başarısı olarak değerlendirilmiştir.¹¹¹² Bunlara ilave olarak Kuvâ-yı Milliye-

1107 Atatürk, *age.*, s. 170.

1108 Atatürk, *age.*, s. 171.

1109 Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, Vesika: 158, s. 808-809.

1110 Şerafettin Zeyrek, "Amasya Mülakatı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1989, C 5, S 14, s. 476.

1111 Fahri Belen; *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 140.

1112 Ahmet Halaçoğlu, "Amasya Protokolü ve Osmanlı Hükûmetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 1999, C 15, S 43, s. 230-231.

nin saygınlığı artmış ve kararsız halde bulunan pek çok kişinin Millî Mücadele hareketine katılmış olduğu hususu da dile getirilmiştir.¹¹¹³

6.3.3. Komutanlar Toplantısı

16-29 Kasım 1919 tarihleri arasında Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Konya'daki Kolordunun Kurmay Başkanı Şemsettin Bey ile Temsil Heyetinden altı kişinin daha katılması ile Amasya Protokollerinin uygulama esasları ile ilgili görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler sonunda şu kararlar alınmıştır:

1-Meclis-i Millînin İstanbul'da toplanmasının sakınca ve tehlikelerine rağmen, Saltanat hükûmeti İstanbul dışında toplanmayı kabul etmediği ve memleketi bir bunalıma sürüklemekten kaçınıldığı için, meclisin İstanbul'da toplanması zarureti kabul edildi.

2-Millî Meclis İstanbul'da toplandıktan sonra, milletvekillerinin, tam bir güvenlik ve serbestlik içinde yasama görevini yapmakta olduklarını açıklayacakları güne kadar, Heyet-i Temsiliye, şimdikiye kadar olduğu gibi yine İstanbul dışında kalarak görevine devam edecektir.

Paris Barış Konferansı, bizim için olumsuz bir karar verdiği ve bu karar hükûmet ve Millî Meclisçe kabul edilip onaylandığı takdirde, elverişli en kestirme yoldan millî iradeye başvurulacak, tüzükte açıklanmış olan esasların gerçekleştirilmesine çalışılacaktır.¹¹¹⁴

Komutanlar toplantısının bu kararlarından sonra, Meclis-i Mebusanın İstanbul'da toplanacağı anlaşıldığından, Sivas'taki Temsil Heyeti'nin de Ankara'ya giderek orayı merkez kabul etmesi kararlaştırılmıştır.¹¹¹⁵ Ayrıca bu görüşmelerde kongrelerde ortaya çıkan sonuçların korunması ve ordunun millî iradenin emrinde olması ilkesi teyit edilmiştir.¹¹¹⁶

6.3.4. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Amasya'da Basına Verdikleri Mülakatlar

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekilerin, görüşmelerden sonra Amasya'da kaldıkları süre içerisinde, 23-24 ve 25 Haziran 1919 tarihlerinde İstanbul'dan Amasya'ya gelmiş olan gazeteci Ruşen Eşref [Ünaydın] Bey'e üç mülakat verdikleri bilinmektedir. Bu görüşmelerde İstanbul'daki durum, ülkenin

1113 Süleyman Beyoğlu, "Millî Mücadelenin Örgütlenmesi ve Kuvâ-yı Milliye", **Türk İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti**, Ed. Prof. Dr. Cemil Öztürk, İstek Yay., İstanbul 2018, s. 123.

1114 Atatürk, **Nutuk**, Haz. Zeynep Korkmaz, s. 188-189.

1115 Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, s. 396.

1116 **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 184.

içinde bulunduğu sıkıntılar, Millî Mücadele hareketinin doğduğu ortam, bu hareketin bir parti manevrası olmayıp, milletin arzusunun ifadesi olduğu, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin amacının ülke topraklarının emperyalist devletler tarafından parçalanmasına engel olmak olduğu ve ancak bu şartlarda bir barış ortamının kurulacağı gibi konularda görüşlerini açıkladıkları görülmektedir. Bu üç mülakat, o günlerde *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde basılarak kamuoyuna Millî Mücadele hareketi hakkında ayrıntılı bilgiler aktarılmıştır.¹¹¹⁷

Mustafa Kemal Paşa, toplantı öncesinde komutan arkadaşlarının toplantı gündeminde bulunması muhtemel konulardaki görüşlerini almış; toplantı sonrasında da ortaya çıkan sonuçları yine bu komutanlarla paylaşmıştır. Bu durum, Atatürk'ün ülke gündemindeki konular hakkında tek başına değil, diğer yetkili arkadaşları ile görüş alışverişine verdiği önemi göstermektedir.

Amasya görüşmelerinde, üzerinde anlaşılan Sivas Kongresi Beyannamesi'nin ilgili maddelerinin Meclis-i Mebusan tarafından onaylanmak şartı ile yürürlüğe gireceği kabul edilmiştir ki bu durum, ülkenin kaderinde millet iradesini esas alan demokratik bir düşüncenin varlığını göstermektedir.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin geleceğinin, Meclis-i Mebûsanın güvenlik içerisinde çalışabileceğinin anlaşılmasından sonra kararlaştırılacağı hükmü, Millî Mücadele tarihi açısından çok önemli bir durum olmuştur. Çünkü 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un fiilî işgalinin ardından 18 Mart 1920 tarihinde Meclis-i Mebûsanın çalışmalarını İstanbul'un güvenliğinin sağlanacağı bir tarihe kadar ertelemesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1919 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti Başkanı olarak yayımladığı bir tamimle Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılmasını talep etmiştir. Bu statü de Amasya görüşmelerinde elde edilen önemli bir sonuçtur.

Amasya Görüşmelerinin önemini Atatürk, 24 Eylül 1924 tarihinde Amasya ziyareti sırasında şu şekilde açıklamıştır¹¹¹⁸:

Efendiler, milletin mevcudiyetini tanımayı küçüklük olarak görenler, kendilerinin Allah'ın gölgesi olduğunu iddia gâfletinde, cüretinde, sahtekârlığında bulunanlar, en nihayet bu mukaddes varlığa ilk defa bu şehirde hürmete mecbur edilmiştir. Bu noktayı izah için bir iki kelime ilâve edeyim. Cümleliz hatırlarsınız ki, Sivas Kongresinden sonra Temsil Heyeti, milletin iradesini temsil etmek üzere teşekkül etmiş idi. Ben o heyetin başkanı idim. Demin izah ettiğim makam sahiplerinin bir üyesi, millet mümessilleriyle karşı karşıya

1117 Hikmet Özdemir, **Amasya Belgelerini Yeniden Okumak**, Amasya Valiliği Kültür Yay., 2004, s. 268-287.

1118 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçlerinin Konular İndeksi**, Haz. Mehmet Evsile, Ankara 1999, s. 3.

gelmeyi kabul ederek İstanbul'dan buraya, Amasya'ya gelmişlerdir. Ben, milletin mevcudiyetine hürmet, iradesine riayet şartını, esas olarak ihtiva eden bir itilâfnameyi o üyeye burada imza ettirmiştim. İşte bu itibarla Amasya, inkılâp ve Cumhuriyet tarihinde daima ehemmiyetini muhafaza edecek bir mevkie sahip olmuştur.

6.4. Heyet-i Temsiliyenin Ankara'ya Gelişi*

Ali Rıza Paşa hükûmetini temsilen Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye arasında Amasya'da gerçekleşen görüşmelerde üzerinde durulan en önemli konu Kanun-ı Esasi'nin amir hükmü gereğince Meclis-i Mebusanın bir an evvel açılması olmuştur. Millî iradenin tecelligâhı kabul edilen meclisin işgal altındaki İstanbul'da açılması halinde mutlaka müdahale edileceği kanaatinde olan Mustafa Kemal Paşa meclisin İstanbul dışında güvenli bir yerde toplanması gerektiğini düşünüyordu.

Esasen Mustafa Kemal Paşa, işgal altına alınan İstanbul'un durumunu Erzurum Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmasında da dile getirmişti. Bu konuşmasında, İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgal edildiğini, gün geçtikçe artan bir şiddetle millî gururun tecavüze uğradığını, Osmanlı tebaasından olan Rum ve Ermeni unsurların gördükleri teşvik ve yardımlarla millî namusu yaralayacak taşkınlıklara başlayarak küstahça kanlı tecavüzlere koyulduklarını ve merkezi hükûmetin acziyetinden dolayı cüretlerinin arttığını belirtmişti. Payitahtta millî iradenin bulunmadığı kanaati hâkim olduğundan İtilaf Devletlerince cansız bir vatan ve kansız bir millet neye layık ise onun uygulanmaya başlandığını ifade etmişti. Ayrıca İstanbul yönetiminin Mütarekenin hükümlerine uymayı, millet ve memleketin selameti ve emniyeti için elzem görüyor olması, işgal kuvvetleriyle iyi ilişkiler kurarak bunların, memlekete medeniyet, halka refah getirecekleri için Türk misafirperverliğine yakışır bir tarzda karşılanmalarını istiyor olması¹¹¹⁹ da Mustafa Kemal Paşa'nın tereddütlerini doğruluyordu.

Tereddütlere rağmen İstanbul'da bulunan Meclis-i Mebusanın millî meclis olarak telakki edildiğini görmekteyiz. Ancak İstanbul'un işgal altında bulunması sebebiyle meclisin millî kararlar almasına ve bağımsız olarak yasa-görevini yerine getirmesine imkân olmadığı aşîkârdır. Bununla birlikte İstanbul'da bulunan meclisin reddedilmesi gibi bir yol da takip edilmemiştir. Meclis-i Mebusanın nerede toplanacağı hususu tartışılırken Mustafa Kemal Paşa tarafından 1 Kasım 1919 tarihinde İstanbul teşkilatına gönderilen yazıda *Meclis-i Mebusan var iken ayrıca bir kuvve-i milliyenin faaliyette bulunma-*

* Prof. Dr. Mustafa Turan, Hacı Bayramı Veli Üniversitesi Öğretim Üyesi, mustafa.turan@hbv.edu.tr.

1119 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal**, C III, 15. Baskı, İstanbul 1999, s. 76.

sının memleket için zararlı olacağı ifade edilmiştir. Devamında İstanbul'da toplanan mecliste mebusların memleket aleyhindeki bir kararı tasdik etmeleri halinde taşradaki Kuvâ-yı Milliye'nin bunu tanımayacağı ve bu suretle milletin kendi vekillerine karşı isyan etmiş gibi garip ve mantıksız bir durum ortaya çıkacağı, vatanın kurtuluşunun ancak meşru bir tarzda olacağı ifade edilmiştir.¹¹²⁰ Bu durumda öncelikle meclisin İstanbul dışında bir yerde toplanmasına çalışılacaktır. Bu başarılabilir ise işgal altında da olsa Meclis-i Mebusanı toplamak suretiyle millî kararların alınmasının sağlanabileceği düşünülmüştür. Millî kararların alınabilmesi için de açılacak olan mecliste Millî Harekete destek olacak bir grubun bulunması son derece önemliydi. Yeterli çoğunluk sağlanabilir ise bu meclis Osmanlı Meclisi görünüşünden çıkacak ve bir anlamda Millî Hareket'in meclisi olacaktır. Bu suretle Mustafa Kemal Paşa Mecliste millî iradenin hâkim olacağını ve istenen kararın alınabileceğini ümit ediyordu.¹¹²¹

Amasya Mülakatı'nda, Millî Meclisin nerede toplanması gerektiği hususunda İstanbul hükûmeti Heyeti ile ihtilafa düşülmüşse¹¹²² de "Meclisin İstanbul'da toplanması güvenli olmayacaktır" kararı alındı. Bu karara rağmen Salih Paşa İstanbul'a döndükten sonra kabinede meclisin İstanbul'da toplanması kararlaştırıldı. Bu durum karşısında takip edilecek iki yol vardı:

1-Millî Teşkilat'ın düşünce ve faaliyetlerini İstanbul'da toplanacak mecliste savunmak üzere bir grup kurmak;

2-Halkın vatanın korunması konusunda silahlanıp teşkilatlanmasını sağlamak.

Amasya Mülakatı'ndan sonra Heyet-i Temsiliyenin 16 Kasım 1919 tarihinde Sivas'ta gerçekleştirdiği, aralarında Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların da bulunduğu komutanların katıldığı toplantıda meclisin nerede toplanması gerektiği konusu uzun uzadıya tartışıldı ve alınacak tedbirler kararlaştırıldı.¹¹²³ Toplantıda Mustafa Kemal Paşa, geçici olarak barışın imzalanmasına kadar meclisin Anadolu'da hükûmetin uygun göreceği emin bir yerde toplanmasının uygun olacağı defalarca bildirilmiş olmasına rağmen Kabinenin İstanbul'da ısrar ettiğini ifade etmesi üzerine Ali Fuat Paşa artık İstanbul'un merkezî hükûmet olarak kabul edilemeyeceğini, idari ve askerî

1120 Atatürk, **Nutuk-Vesikalar**, C III, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul 1960, s. 1135.

1121 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, MEB Yay., İstanbul 1991, s. 17.

1122 Atatürk, **Nutuk**, s. 169; Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C II, TTK Yay., Ankara 1988, s. 422; Protokolde yazılmamakla birlikte Millî Meclisin Bursa'da toplanması da söz konusu edilmiştir. Bk. Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, C II, İstanbul 1987, s. 317.

1123 Atatürk, **Nutuk**, s. 183.

bakımdan bunun mahzurlarını belirttikten sonra özellikle demir yolu güzergâhı olması itibarıyla merkez-i hükûmetin Seyitgazi veya Eskişehir olmasını teklif etti.¹¹²⁴ Kâzım Karabekir Paşa ise batıya doğru hareketin bu derece hızlı yapılmasının tehlikeli olacağı düşüncesinde idi.¹¹²⁵ Kumandanların Sivas'ta toplanmalarından önce kendisinden Heyet-i Temsiliyenin Sivas'tan nakli konusunda görüşü sorulan Kâzım Karabekir Paşa, 3 Ekim 1919 tarihli telgrafında Heyet-i Temsiliyenin uzaklaşmasının doğu illerinin teşkilatsız kalmasına yol açacağından Sivas'ın batısına bile geçmemesi fikrinde olduğunu bildirmişti.¹¹²⁶ Mustafa Kemal Paşa ise bu görüşü tutarsız buluyor, Heyet-i Temsiliyenin yalnızca doğu illerini temsil etmediğini, bütün memleketin millî güçlerini temsil ettiğini ve Ankara'ya taşınmasının doğu illerinde teşkilatsızlık doğuracak sebep olmadığını ifade ediyordu.¹¹²⁷ 28 Kasım 1919 günü yapılan toplantıda da meclisin Anadolu'da toplanmasına karşı çıkan Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul ile bozuşabileceklerini, Damat Ferit hükûmetinin tekrar gelebileceğini ve halkın ayaklanabileceğini söylüyor; Padişahı ve İngilizleri huylandırmaktan çekiniyordu.¹¹²⁸ Neticede Sivas'ta gerçekleşen bu toplantıda Kâzım Karabekir Paşa da Heyet-i Temsiliyenin doğu vilayetlerinden ziyade batı vilayetlerine yakın olması lazım geldiği fikrine katıldı.¹¹²⁹

Bu toplantıda alınan kararlar içerisinde yer alan “Millî Meclis İstanbul'da toplandıktan sonra mebuslar tam bir güvenlik ve serbestlikle yasama görevlerini yapmakta olduklarını ilan edecekleri güne kadar Heyet-i Temsiliye şimdiye kadar olduğu gibi İstanbul dışında kalarak millî vazifelerine devam edeceklerdir” kaydı Mustafa Kemal Paşa'nın ve Heyet-i Temsiliyenin İstanbul'da toplanacak meclise pek de bel bağlamadıklarını göstermektedir. Zaten Amasya Tamimi'nde işaret edilen millî bir heyet olarak Erzurum Kongresi'nde kurulan Heyet-i Temsiliye aktif olarak faaliyette bulunuyordu. Ayrıca Kongrelerde alınan kararlar Heyet-i Temsiliyenin “muvakkaten/geçici” olarak kurulduğunu gösteriyordu. Yani millî meclis açılıncaya kadar meclisin yerine getirmesi gereken görevleri üstlenmiş gözükse de gelişmeler ve ortaya çıkan tereddütler Heyet-i Temsiliyenin toplanacak olan Meclis-i Mebusanda etkili bir rol oynamasını zaruri kılıyordu. Bundan dolayı Meclis-i Mebusan toplanmadan önce Heyet-i Temsiliyenin Sivas'tan batıda bir yere nakledilmesi gündeme geldi. Heyet-i Temsiliyenin kuruluş gerekçesine bakarsak “Vatanın ve istiklalın muhafaza ve teminine Merkezi Hükûmet muktedir olmadığı tak-

1124 Kansu, *age.*, s. 445.

1125 Charles H Sherrill, **Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal**, Çev. Alp Ilgaz, Tercüman 1001 Temel Eser, [yy-ty.] s. 96.

1126 Atatürk, **Nutuk**, s. 229.

1127 Atatürk, *age.*, s. 229.

1128 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul 1980, s. 198.

1129 Kansu, *age.*, C II, s. 466.

dirde maksadın temini için geçici bir hükûmet teşekkül edecektir...” kararı, hakeza “...icraatının meclisin denetimine konulmasına çalışılacaktır.” kararı gereği Meclis-i Mebusan açıldıktan sonra da Heyet-i Temsiliyenin meşru ve millî kararların alınması için çalışacağı anlaşılmaktadır.

Millî Meclisin İstanbul dışında toplanması konusunda arzu edilen sonuç alınamadı. Dolayısıyla Meclis-i Mebusan marifetiyle işgale karşı diplomatik-meşru bir zeminde mücadele etmek düşüncesi de şüpheli gözükmektedir. Bu durumda İstanbul'da toplanmasına karar verilen meclisin açılmasına göre hareket edilmesi gerekiyordu. Bununla birlikte meclisin toplanması sürecinde gelişmelere kayıtsız kalınmayacak, İstanbul'da açılacak olan meclise katılacak olan mebusların ülkenin kurtuluşu konusunda birlikte hareket etmeleri için gayret edilecektir.

Meclisin İstanbul'da açılmasına başından beri karşı çıkan Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletlerinin meclisi kapatmak için ne lazımsa yapacaklarını veya Padişah tarafından dağıtılacağını düşünüyor, bu durumda Anadolu'da toplanacaklarını söylüyordu¹¹³⁰. İstanbul'da meclisin açılmasına kadar Sivas'ta beklenerek hareketin yürütülmesi de doğru olmayacağından Heyet-i Temsiliyenin Ankara'ya taşınması gerekli görüldü.

Heyet-i Temsiliyenin Ankara'ya nakli konusundaki kararın öncelikle askerî gerekçelerle alındığı anlaşılmaktadır. Esasen 1919 yılı başlarında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları Anadolu'da Ankara'nın Millî Mücadele'nin yürütülebileceği en uygun merkez olacağından hareketle bir mukavemet merkezi olmasını tasarlamışlardı. Bu doğrultuda 20. Kolordu karargâhı Konya'dan Ankara'ya kaydırıldı ve kolordunun başına da Ali Fuat [Cebesoy] Paşa getirildi. Bu sayede Ankara Millî Mücadele'nin ilk günlerinde güvenilir bir merkez haline geldi. Hatta İstanbul'dan Anadolu'ya geçen ve Mustafa Kemal Paşa'ya katılmak isteyen birçok kimse önce Ankara'ya gelir, buradan da doğruya gönderilirdi. Erzurum ve Sivas Kongreleri yapıldığı tarihlerde Ankara önemli bir haberleşme merkezi haline gelmişti. Kongre merkezlerinden İstanbul'a gönderilecek önemli ve gizli haberler önce Ankara'ya, buradan da İstanbul'a güvenli bir şekilde ulaştırılırdı. Aynı şekilde İstanbul'dan gelen haberler de Ankara üzerinden kongre merkezlerine gönderilirdi. Konya, Kastamonu, Çorum, Eskişehir, Kütahya, Isparta, Burdur, Afyon Ali Fuat Paşa'nın kontrolündeydi ve bu yerlerin millî mücadeleye bağlanması konusunda Ankara önemli bir görevi yerine getiriyordu. Sivas'ta kongre toplandığı günlerde Ankara vakit kaybetmeden Heyet-i Temsiliyeye bağlandı.¹¹³¹ Ankara'nın merkezî bir yer olması, işgal altında olan yerlere ve cephelere mesafesi kadar Karadeniz'de İnebolu, Akdeniz'de Antalya limanlarıyla irtibat kurma imkân-

1130 Kansu, *age.*, C II, s. 523.

1131 Bilal N. Şimşir, “Ankara'nın Başkent Oluşu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C VII, S 20, Kasım 1991, s. 199 vd.

nı, demir yolu ve telgraf şebekesini kullanma imkânı ve Ankara halkının candan bağlılıkları¹¹³² Ankara'nın tercih edilmesinin temel sebepleri olarak görülmektedir.

Mustafa Kemal Paşa da Millî Mücadele'nin selameti ve başarısı açısından Heyet-i Temsiliyenin güvenilir ve stratejik bir yer olan Ankara'ya taşınması konusunda şunları ifade etmişti:

*...Usul ve kaide şudur ki, genel durumu sevk ve idare sorumluluğunu yerine getirenler, en önemli hedefe ve en yakın tehlikeye, mümkün olduğu kadar yakın bulunur. Yeter ki bu yakınlık genel durumu görmekten uzaklaştırmasın. Ankara bu şartları toplayan bir nokta idi. Cephelerle uğraşacağız diye Balıkesir'e Nazilli'ye veya Karahisar'a gitmiyorduk. Fakat cephelere ve İstanbul'a tren ile bağlı ve genel durumu idare açısından Sivas'tan asla farkı olmayan Ankara'ya gidecektik.*¹¹³³

Gerek askerî gerekçeler, gerekse İstanbul'da toplanacak olan meclisin akıbeti konusundaki tereddütler Heyet-i Temsiliyenin en uygun yer olarak Ankara'ya naklini gerektirmiştir.

Burada Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliyenin hazırlık yaptıkları tarihlerde Ankara'nın ne halde olduğuna da kısaca bir göz atmakta fayda vardır.

Tarih boyunca önemli bir merkez olan Ankara¹¹³⁴ eski önemini ve hareketliliğini yavaş yavaş kaybetmeye başlamış, âdeta terk edilmiş bir hale gelmişti.¹¹³⁵ 1919'da Ankara denilince akla sivrisinek ve bataklık gelmektedir. 20-22.000 nüfuslu¹¹³⁶ bozkırın ortasında bir Anadolu kenti olan Ankara'da, kışın nefes kesen bir soğuk, yazın nefes aldırmayan bir sıcak vardır. Çıkan yangınlardan şehrin dörtte biri harap olmuştu.¹¹³⁷ Ellerindeki dokuma tezgâhları azaldıkça azalan Türk halkı fakirdir. Damları örtecek kiremit bu-

1132 Cemil Özgül, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C X, S 28, Mart 1994, s. 138-139.

1133 Atatürk, **Nutuk**, s. 230; Kansu, **age.**, C II, s. 467.

1134 1830'da yapılan nüfus sayımına göre 20.103 kişinin yaşadığı Ankara'da 1848'de nüfusun 23.470 olduğu tahmin edilmektedir. Kaleden başka 70 civarında cami ve mescit ile 30 civarında medresenin bulunması buranın hareketli nüfus yapısını göstermektedir. Meslek grubu sayısı 1827'de 72'ye ulaşmıştır. Geniş bilgi için bk. Rifat Özdemir, "Ankara-Osmanlılar Devri", **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., C III, İstanbul 1991, s. 204-207.

1135 Aydemir, **age.**, C III, s. 182.

1136 Balkan Savaşlarından sonra, Ankara'da yapılan nüfus sayımında Ankara'nın nüfusu 27.000 civarında olup bunun 18.500'i Müslüman Türk, 6.800'i Ermeni, 1.800'ü Rum, 450'si Yahudi'dir. Bk. Abdülkerim Erdoğan-Gökçe Günel, **İstiklal Savaşı'nda Ankara**, Ankara 2007, s. 32; Bu rakamlar Birinci Dünya Harbi sonunda Ankara'nın nüfusunun bir hayli azaldığını göstermektedir.

1137 Erdoğan-Günel, **age.**, s. 33.

lunmaz. Bütün bu sıkıntılara rağmen güçlü gelenekleri olan şehirde Ahilik müessesesine bağlı olarak bozulmamış bir disiplin içinde varlıklarını devam ettiren loncaların varlığı¹¹³⁸ Kuvâ-yı Milliye için Ankara'yı daha da önemli hale getiriyordu.

1918 yılının Aralık ayında İstanbul'dan trenle gelen iki bölük İngiliz askeri Ankara tren istasyonunu işgal etti. Gelen bir bölük İskoçyalı asker de iri atlarıyla Ankara'da bir gözdağı yürüyüşü yaparak Cebeci'de Demirlibahçe yakınında konakladı. 150 kişiden oluşan İngiliz birliği, daha sonra İttihat ve Terakki Kulübü, zabitan lokantası, askerî sinemadan başka istasyon civarında iki büyük binayı işgal etti. İngiliz askerlerinden sonra, bir Fransız birliği de Ulus'ta "Şehir Bahçesi"ndeki ahşap binalara yerleşti. Fransız birliğinin asker sayısı İngiliz askerlerden daha azdı.¹¹³⁹

İngiliz ve Fransız birliklerinin Ankara'ya gelmeleriyle birlikte şehirdeki Ermenilerin taşkınlıkları da arttı. Bir Ermeni'nin "Bu Müslüman suçludur" diye İngiliz kumandanlığına ihbarda bulunması hiçbir şeyden haberi olmayan bir Türk'ün hapisaneye atılması için yeterli idi. Ermeniler bu şekilde şehrin ileri gelenlerinden 97 Türk'ü hapisaneye attırdılar, bazı Türkler de 1915'deki tehcir olayında parmağı vardır denilerek idam talebiyle yargılanmak üzere İstanbul'a gönderildiler. Ayrıca İngiliz birliklerinin Ankara'ya gelmesiyle diğer illerde bulunan Ermeniler ile Osmanlı hudutları dışından Anadolu'ya sızan çetelerin büyük bir bölümü Ankara'ya gelmeye başladılar ve doğudaki Ermenilerin yaptığı katliamlar bu defa Ankara'nın ilçelerinde görülmeye başlandı.¹¹⁴⁰

Ankara Valisi Muhittin Paşa, Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı olup valiliği döneminde milli faaliyetlere asla müsamaha göstermedi ve Kuvâ-yı Milliye'ye karşı bir tutum içinde oldu. Muhittin Paşa, Heyet-i Temsiliyenin 13 Eylül 1919 tarihli kararı üzerine 19 Eylül 1919 tarihinde Kuvâ-yı Milliye tarafından alınarak Sivas'a gönderildi.¹¹⁴¹ Bu olaydan sonra Ankara Vali Vekili olarak atanan Yahya Galip Bey ise çok hamiyetli ve iradeli bir insan idi. İstanbul'a sevk olunamayıp hapisanede tutulan 200 kadar İttihatçıyı serbest bıraktığı için kendisine Hakan unvanı verilmişti.

1919 yılının Nisan sonu veya Mayıs ayının ilk günlerinde Ankara'da "Azm-i Milli Cemiyeti" adı ile bilinen bir cemiyet kuruldu¹¹⁴² ve işgaller

1138 Kansu, *age.*, C II, s. 184-185.

1139 Erdoğan-Günel, *age.*, s. 57-59.

1140 Erdoğan-Günel, *age.*, s. 59 vd.

1141 Bayram Sakallı, *Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler ve Teşkilatlanma*, Ankara 1998, s. 59-63.

1142 Azm-i Milli Cemiyeti'nin kurucuları; kimyager Avni Refik [Berkman], öğretmen Mahir [İz], Ayaşlı Ali Rıza, öğretmen Yakup, Ekrem ve Fevzi Beylerdir. Bk. Erdoğan-Günel, *age.*, s. 68-69.

karşısında halkın bilinçlendirilmesi için faaliyetlere girişti. Bu cemiyet daha sonra kurulan Ankara Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti¹¹⁴³ ile birleşti.¹¹⁴⁴ 29 Ekim 1919 tarihinde teşekkül eden Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya geldiği tarihe kadar teşkilatlanmaya önem verdi, memleket dâhilindeki millî faaliyetlerle irtibatlı olarak çalışmalarını sürdürdü.¹¹⁴⁵

İzmir'in Yunanlar tarafından işgali üzerine 16 Mayıs 1919'da İstanbul'a protesto telgrafi çeken Ankaralılar,¹¹⁴⁶ 26 Mayıs 1919 günü de bir miting yaptılar. Yapılan mitingin ertesi günü Rıfat Efendi'nin başkanlığında bir toplantı yapılarak Ankara'dan bir Kuvâ-yı Milliye birliği kurulmasına karar verildi. Kurulan birliğe Ankara'da bulunan 400 jandarma talebesi, Ankara seçmenlerinden bir grup ve civardan gelen 3000 mahkûm katıldı. Bunlar atlı ve yaya olarak teçhiz edildiler, başlarına kara kalpaklar, bazıları da zeybek kıyafetinde Yunanlarla savaşmak üzere gönderildiler.¹¹⁴⁷

18 Aralık 1919 günü çok soğuk ve karlı bir havada Sivaslıların candan alkışları ve tezahüratları arasında Sivas'tan Ankara'ya gitmek üzere ayrılan Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye¹¹⁴⁸ Kayseri ve Kırşehir güzergâhından hareket etmeyi tercih ettiler. Gerek Kayseri gerekse Kırşehir ahali si Mustafa Kemal Paşa ile heyetkilere büyük alâka göstermişlerdir. Heyet, güzergâhlarında bulunan Hacibektaş köyüne geldi ve burada Alevi-Bektaşî dergâhını ziyaret etti.¹¹⁴⁹ Ankara vilayeti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 28 Aralık 1919 tarihli telgrafta Mustafa Kemal ve arkadaşlarının *Çelebi Cemalettin Efendi tarafından misafir edildikleri ve dergâh-ı şeref erkânı tarafından ziyafet verildiği ve tarikat-ı nazenin ricâliyle ulvilerin Kuvâ-yı milliyeye dâhil oldukları...* belirtilmektedir.¹¹⁵⁰ Hacı Bektaş'tan Mucur'a uğrayan heyetkiler bir gün burada kaldıktan sonra 24 Aralık günü Kırşehir'e geldiler. Kırşehir'de yoğun yağmura rağmen büyük bir merasim

1143 Cemiyet reisi Börekçizade Rıfat Efendi, azaları da Hoca Atif Çayıroğlu Hilmi, Ömer Mümtaz, Kütükçüoğlu Ali ve Ekrem Beylerdir. Bk. Enver Behnan Şapolyo, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**, İstanbul 1944, s. 250; Kansu, **age.**, C II, s. 488.

1144 Erdoğan-Günel, **age.**, s. 69.

1145 Sakallı, **age.**, s. 69.

1146 Sakallı, **age.**, s. 54-55.

1147 Şapolyo, **age.**, s. 251.

1148 Heyet-i Temsiliye üyeleri ve kafiye toplam 19 kişiden oluşuyordu. Bk. Oğuz AYTEPE, "Ankara'nın Merkez ve Başkent Olması", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 19.

1149 Kansu, **age.**, C II, s. 492-495; Şapolyo, **age.**, s. 251-253.

1150 Mustafa Turan, "Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi", **Gazi Akademik Bakış**, C V, S 10, Yaz 2012, s. 24.

icra edildi.¹¹⁵¹ 25 Aralık günü buradan hareket eden heyettekiler Kaman'a da uğradılar ve 26 Aralık gününü de Beynam köyünde geçirdikten sonra Ankara'ya gelmek üzere hareket ettiler.

27 Aralık 1919 Cumartesi, açık ve ılık bir hava, birkaç gün önce sepeleyen kar tutmamış... Sabah saatlerinden itibaren davullar ve zurnalarla bütün Ankara halkı karşılanmaya hazırlanmıştı. Çankaya ve Dikmen tepelerinde güzel sesli hafızlar ezan ve sela okuyorlardı. Köylerden atlı ve kağnılarla binlerce kişi Ankara'ya gelmişti. Hacı Bayram Camii'nin önünde toplanarak dinî merasim yapıldı. Kalabalık bir seğmen alayını, Ankara'da bulunan dervişler ile civar köylerden gelen Kızılbaş-Bektaşiler takip ediyordu. Bunların arkasında bütün esnaf ve mektepliler yürüyorlardı. Mektepliler İstasyon Caddesi'ne, seğmen alayının bir kısmı Dikmen bağlarına, bir kısmı Çankaya bağlarına, Kızılyokuş eteklerine ve diğer bir kısmı da istasyon yoluna dizilmişlerdi. Jandarma ile yirmi kadar polis de burada idi. Halkın bir kısmı Namazgâh tepesine, bir kısmı da istasyon yoluna sıralanmışlardı.

Ankara şehri adına karşılama heyetinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azasından Müftü Börekçizade Rifat Efendi, Binbaşı Fuat Bey, Kınacızade Şakir Bey, Aktarbaşızade Rasim Bey, Toygarzade Ahmet, Ademzade Ahmet, Hatip Ahmet, Kütükçüzade Ali, Hanıfzade Mehmet, Bulgurzade Tefik Beyler vardı. Dikmen bağlarının eteğinde Eskişehir Mebusu Emin [Sazak] ve Ankara eşrafından Naşit Efendi ile arkadaşları bekliyorlardı. 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa ve Vali Vekili Yahya Galip Bey Gölbaşı'nda idiler. Toplanan ahali arasında bir dalgalanma oldu. Otomobil yaklaşıncaya heyecan son haddine varmıştı. Davullar çok daha coşkuyla vuruyordu.

Mustafa Kemal Paşa Kızılyokuş'a geldikleri zaman seğmenlerin önünde duran otomobilden indi ve onlara doğru ağır ağır yürüdü. Hepsi bir anda esas duruşa geçtiler. Her soluk tek can olmuştu. Bütün gözler, onun gözlerinde düğümlüydü. Vakur ve sert bir sesle:

- *Merhaba Efendiler! dedi.*
- *Sağol Paşa Hazretleri...*
- *Arkadaşlar! Buraya neden geldiniz?*
- *Millet yolunda can vermeye geldik!*
- *Fikrinizde sabit misiniz?*
- *And olsun.*

1151 Turan, aynı yer.

-Var olunuz.¹¹⁵²

Heyet Ankara'nın içine girdiğinde bugünkü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin bulunduğu yerde toplanan Ankara ulemasının yanına gelince Rifat Efendi'nin:

- Hoş geldiniz, safa geldiniz. Kademler getirdiniz. Memleketimizi aydınlattınız. Canla başla sizinle beraberiz!.. sözlerine teşekkür ettikten sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tekrar otomobile binerek istasyona doğru ilerlediler. Mustafa Kemal gelirken istasyonda bulunan İngiliz kumandanı Mister Vitol yağız bir atın üstüne binmiş duruyor; Forbus adlı bir İngiliz de mütemadiyen fotoğraf çekiyordu. Mustafa Kemal Paşa istasyondan ayrıldıktan sonra tekrar otomobile binerek, şehre doğru ilerlediler. Birinci Millet Meclisi olacak olan binaya Fransız bayrağı çekilmişti. Millet bahçesindeki barakalarda bulunan Fransız askerleri de yüksek duvarın üstünden bu coşku dolu manzarayı seyrediyorlardı. Otomobil, Karaoğlan'a doğru ilerledi ve buradan Hacı Bayram Camii'ne geldi. Hacı Bayram Veli (Hz.)'nin türbesi ziyaret edildikten sonra hükûmet binasına gidildi; daha sonra ikametlerine tahsis edilen Ziraat Mektebine doğru yola çıktılar.¹¹⁵³

Ankara'da haftalık yayınlanan *Ankara* gazetesi 29 Aralık 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa ve heyetinin Ankara'da karşılanmasındaki coşkuyu özetle şöyle dile getirmektedir:

Üç gün önceden başlayan hazırlıklar ve tezahürat havanın adeta baharı andıran letafetiyle öyle bir şekil almıştı ki, şehrin her yerinde bir düğün veya millî bir bayram havası görülmüyordu. Kadın-erkek bütün halk sokaklara dökülmüş, neşeli bir bekleyiş içinde akın akın heyetin geleceği yöne koşuyordu. Merkez sancağa tabi kazalardan gelenlerle mahalli eşraf, mülki idareciler ve memurlar, subaylar, ulema karşılamaya çıkmışlardı. Bütün mektepler ve mevcut talebeler, esnaf heyetleri, millî kıyafetleri ve millî oyunları ile Ankara delikanlıları (seğmenler) ve bütün halk hasretle ve samimiyetle heyeti karşıladılar.

Ankara'nın tarihinde hiçbir olay, hiçbir hareket bugünkü tezahürat kadar esas ruhundan, milletin ruhundan doğmamıştır. Bu samimi coşku, müdafaa-i hukuk-ı milliyenin tecellisindeki azim ve hedefindeki kutsiyettendir. Kesinlikle anlıyoruz ki, bu millet, artık insanca, bugün insanlık adına kabul edilen her türlü hukuka sahip olarak yaşamak istemektedir. Millî teşkilat, milletin öz yüreğinden taştan en asil, en nezih duygular ile beslenerek büyümüş, vatanın ve Türklüğün kurtuluşunu gerçekleştirmeye azmetmiştir.¹¹⁵⁴

Ankara gazetesindeki bu ifadeler dışında yukarıda bahsi geçen Ankara

1152 Kansu, *age.*, C II, s. 497-498; Şapolyo, *age.*, s. 263-265.

1153 Erdoğan-Günel, *age.*, s. 116 vd.

1154 Kansu, *age.*, C II, s. 501.

Valiliğinin Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliyenin Ankara'ya gelişini Dahiliye Nezaretine bildirdiği 28 Aralık 1919 tarihli yazısında yer alan ... *binlerce süvâri Kuvâ-yı milliye efradı ile yüz binlerce ahâlinin* karşılamaya geldikleri, karşılayanların önemli bir kısmının silahlı olduğu ifadeleri biraz abartılı olmakla birlikte 27 Aralık'ta Ankara'daki coşkuyu anlatması bakımından kayda değerdir. Ortada millî bir ordunun olmadığı bir tarihte Mustafa Kemal Paşa ve heyetkilerin büyük bir coşkuyla karşılanması Millî Mücadele'nin yürütülmesi hususunda Ankara'nın bütün imkân ve gücüyle desteği anlamını taşıyordu.

Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya gitmek üzere hareket etmeden bir gün önce 17 Aralık 1919 tarihinde bir tamim ile Meclis-i Mebusana katılacak olan mebusların İstanbul'a gitmeden önce millî istiklal ve vatanın bütünlüğünü temin gibi önemli konuları görüşmek ve bu konuda icap eden hareket tarzını belirlemek üzere Heyet-i Temsiliyenin bulunduğu yerde bir toplantı yapılacağı bildirmişti. Ankara'ya geldikten hemen sonra da 29 Aralık 1919 tarihinde mebusların 5 Ocak 1919 tarihinden itibaren Ankara'ya gelmelerini istedi.¹¹⁵⁵ Bu önemli teşebbüs Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliyenin Meclis-i Mebusanda etkili olmak ve inisiyatifi ellerinde bulundurmak istediklerini göstermekteydi.

1155 Atatürk, *Nutuk-Vesikalar III*, s. 1166-1167.

7. SON OSMANLI MEBUSAN MECLİSİNİN TOPLANMASI VE MİSAK-I MİLLÎ*

7.1. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanının Toplanması

Sivas Kongresi'nden sonra İstanbul'daki Damat Ferit Paşa Hükûmetine koşulan iki şarttan biri Sivas Kongresi kararlarını kabul etmesi iken diğeri seçimlerin bir an önce yapılarak Mebusan Meclisinin açılmasıydı. Bu şartı kabul etmeyen Damat Ferit Paşa hükûmeti, sonunda istifa etmek zorunda kalmış ve Ali Rıza Paşa hükûmeti kurulmuştu. Nitekim Ali Rıza Paşa hükûmeti, yukarıda belirtilen iki şartı kabul ederek hükûmet olmuştu.

Anadolu-İstanbul uzlaşmasının sonucu kurulan Ali Rıza Paşa hükûmetinin ilk işi, 7 Ekim 1919'da, seçim kararnamesini yayımlamak oldu. Bunun ardından, Meclis-i Mebusan seçimleri, iki dereceli olarak 15 Ekim'de İstanbul'da başlamış; 15 vilayet, 35 mülhak liva ve 16 müstakil livada yapılmıştı.¹¹⁵⁶ Bu seçimler, yaklaşık iki buçuk ay (15 Ekim-28 Aralık 1919) kadar sürmüştü. Bunun sebebi, mütareke ve işgal şartlarıydı. Mesela, Yunan ve Fransız işgal bölgelerinde izin verilmemesine rağmen zor da olsa seçimler yapılabilmış; Antep, Urfa, Maraş ikiye, İçel ise bir milletvekili çıkarmışlardı.¹¹⁵⁷ Adana'dan seçilen iki milletvekili Meclise katılamamıştı.¹¹⁵⁸

Diğer taraftan, daha önceleri Meclis-i Mebusana temsilci göndermiş olmalarına rağmen Mondros Mütarekesi sonrasında işgal edilmelerinden dolayı Musul, Beyrut, Suriye ve Halep vilayetleri ile Aralık 1918'den itibaren yeniden işgale uğrayan Kars, Ardahan ve Batum'dan oluşan elviye-i selâse bölgesinde seçimler yapılamamıştı.

Bu seçimlere sadece Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri katılmadı; Millî Türk

* Prof. Dr. Mustafa Budak, İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi, mustafa.budak@istanbul.edu.tr

1156 Taha Niyazi Karaca, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, TTK Yay., Ankara 2004, s. 291.

1157 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, Devre 4, İctima (İctima-i Fevkalade), İn'ikad 1 (12 Kânunusani 1336), s. 3-4; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Cumhuriyet 1920**, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 295-303.

1158 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele II**, 2. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 175-176.

Fırkası, Osmanlı Mesaî Fırkası, Ahrar Fırkası, Teceddüd Fırkası, Osmanlı Sosyalist Fırkası ile Osmanlı Çiftçiler Derneği gibi bazı parti ve dernekler de seçimlere girmişlerdi. Bunlardan İstanbul'da seçime giren Millî Türk Fırkası ile Osmanlı Mesaî Fırkasından birer aday, Anadolu'dan seçimlere katılmış olan Osmanlı Çiftçiler Derneği, Teceddüd Fırkası ve yine Millî Türk Fırkasından bazı adaylar seçimleri kazanmışlardı.¹¹⁵⁹

Ancak, son Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimlerinin esas galibi Müdafaa-i Hukukçular ve dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa idi. Bu onlar için bir zaferdi. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa, Erzurum milletvekili seçilmiş; Rauf Bey (Sivas), Bekir Sami Bey (Amasya), Vasıf Bey (Sivas), İsmail Fazıl Paşa (Yozgat), Mersinli Cemal Paşa (Isparta), Hüsrev Bey [Gerede] (Trabzon), Hamdullah Suphi Bey (Antalya) gibi Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın çalışma arkadaşları Osmanlı Meclis-i Mebusanına girmeye hak kazanmışlardı.¹¹⁶⁰

Her şeye rağmen bu seçimler, mütareke ve işgal altında bir seçimdi. Ayrıca, milletin kendi iradesine sahip çıkmasının bir göstergesiydi. Aynı zamanda, Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliyenin millî irade ve meşruiyetçi anlayışa ne kadar riayet ettiklerini ortaya koymuştu.

Osmanlı Meclis-i Mebusanı, İstanbul'un Fındıklı semtindeki binasında,¹¹⁶¹ 12 Ocak 1920'de açıldı. Sultan Vahdettin hasta olduğu için açılışa gelememiş ama açılış nutku, Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa tarafından okunmuştu.¹¹⁶² Daha sonra, eski Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, Meclis-i Mebusan, eski Sadrazam Tevfik Paşa da Meclis-i Âyan başkanlığına seçildi.¹¹⁶³ Meclis-i Mebusanın özelliği, çoğunluğunu Müdafaa-i Hukukçuların oluşturmasıydı.

Bu açılış, Osmanlı Meclis-i Mebusanının son açılışıydı. Çünkü bu açılış, ülkenin önemli bir kısmının İtilaf Devletlerinin işgali altında olduğu bir döneme denk gelmişti. Bundan dolayı Mustafa Kemal Paşa, öteden beri meclisin İstanbul'da toplanmasını tehlikeli görmüş ve görevini yapamayacağı-

1159 Millî Türk Fırkası adayı Dr. Adnan Bey [Adıvar], Osmanlı Mesai Fırkasından Numan Usta idi. Bk., Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş", **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, Genişletilmiş 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 1981, s. 181-186; Yine aynı makale için bk., **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s. 31-56.

1160 **MMZC**, I, Devre 4, İctima 1, İn'ikad 1 (12 Kânunusani 1336/12 Ocak 1920), s. 3-4; M.Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, s. 295-303.

1161 Bugün bu bina, Mimarşinan Güzel Sanatlar Üniversitesi olarak hizmet vermektedir.

1162 Oysa Sultanın meclise gelmemesinin sebebi, meclis çoğunluğunun itihatçılardan olması dolayısıyla hükümetin de onlar tarafından kurulacağı endişesiydi. Bk. Ali Fuat Türk geldi, **Görüp İştiklerim**, 4. Baskı, TTK Yay., Ankara 1987, s. 252.

1163 Ali Fuat Türk geldi, **age.**, s. 254.

nı düşünmüştü. Ne var ki, çok az arkadaşı kendisini desteklemişti.¹¹⁶⁴ Buna rağmen Mustafa Kemal Paşa, “kanun gereği” ve “muzır propagandaya fırsat vermemek için” Meclis-i Mebusanın İstanbul’da toplanmasını kabul etmişti. Yine de Mustafa Kemal Paşa, boş durmamış; seçilen bir grup milletvekili-ni Ankara’ya çağırarak Meclis-i Mebusanda vatanın bütünlüğü ile devlet ve milletin bağımsızlığını korumak ve savunmak amacıyla bir grup kurulması talimatını vermişti.¹¹⁶⁵ Adı da müdafaa-i hukuk grubu olacaktı. Bunda amaç, mecliste etkinlik sağlayarak Meclis-i Mebusan üzerinden lideri olduğu Millî Mücadele hareketi için iç siyasi meşruiyet kazanmak idi.

Diğer taraftan, Osmanlı Meclis-i Mebusanının açıldığı sıralarda, İtilaf Devletleri İstanbul ve Boğazlar başta olmak üzere Osmanlı Devleti’nin geleceğini tartışmaktaydılar. Gerçekten bu dönemde (1920 yılının başlarında), İngiltere, Fransa ve İtalya gibi İtilaf Devletleri, kendi aralarında Osmanlı Devleti’ne dikte ettirecekleri “barış antlaşması” çerçevesinde bir “Uluslararası İstanbul Devleti” kurulması, Türklerden “İstanbul ve Çanakkale Boğazları”nın alınması ve başkentin Anadolu’ya taşınması, kapitülasyonlar gibi meseleler, başlıca tartışma konularıydı.¹¹⁶⁶

Bu tartışmaları, sadece Avrupalı güçler yapmıyordu. İstanbul’da çıkan gazeteler başta olmak üzere bütün kamuoyu bu konuları tartışmaktaydı. Öyle ki İstanbul’a doğrudan gelen milletvekilleri, kendi aralarında özel toplantılar yapmakta ve ülkenin geleceğiyle ilgili endişelerini dile getirmekteydiler. Abdurrahman Şeref Bey’e göre bu toplantıların amacı, “siyaset ve istikbal-i memleket hakkında teâtî-i efkâr etmek” idi. Aynı toplantıların birinde konuşan eski vali ve dilbilimci Hüseyin Kâzım Kadri Bey ise ülke olarak çok vahim ve zor durumda bulduklarını ve artık “milletin kendi mukadderatı ve istikbali hakkında bir kanaat sahibi olması” gerektiğini dile getirmekten geri durmamıştı. H. Kadri Bey’e göre “istikbale ait âmâl-i milleti bütün dünyaya bildirebilecek bir beyanname” hazırlanmalı ve Meclis-i Mebusan bir araya gelerek bu beyannameyi müzakere etmeliydi.¹¹⁶⁷ Aynı şekilde *Yenigün* gazetesi başyazarı Yunus Nadi de Türklerin bir barış programı olması gerektiğini savunmaktaydı.¹¹⁶⁸ Ona göre bu işi yapacak kurum ise Meclis-i Mebusan idi. Aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa da, Meclis-i Mebusana seçilen bir grup milletvekili-ni Ankara’ya çağırmış ve memleketin durumuyla ilgili görüşle-

1164 **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Haz. Uluğ İğdemir, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1989, s. 15.

1165 Yeni seçilen mebuslara ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyetlerine Gönderilen Talimatname, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, s. 160-162; K. Atatürk, **Nutuk I**, s. 276.

1166 Akşin, **age.**, II, s.221-222.

1167 Hüseyin Kadri Bey, **Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım**, Haz. İsmail Kara, İletişim Yay., İstanbul 1991, s. 164-165.

1168 “Sulh Programımız”, **Yenigün**, 2 Kânunusani 1336.

rini dile getirerek orada izlenecek yol haritasının esaslarını anlatmıştı. Hatta genel kabul gören anlayışa göre, Misak-ı Milli beyannamesinin esaslarını bildirmişti. Zaten, Meclisin çoğunluğunu oluşturan Müdafaa-i Hukuk milletvekilleri de sulh programının genel esasları üzerinde uzlaşmış ve bu uzlaşmaya diğer milletvekillerinin çoğu da katılmıştı.¹¹⁶⁹

7.2. Misak-ı Millî'nin Kabulü ve İlanı

Osmanlı Meclis-i Mebusanı ilk olarak bir barış programının esaslarını belirlemeye karar verdi. Bu amaçla, bir Misak-ı Millî Komisyonu (Ahd-i Millî Komisyonu) kurdu. Söz konusu komisyon, İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuat Cebesoy'un babası) başkanlığında, Abdülaziz Mecdi Efendi, Rauf Bey, Celal Nuri Bey [İleri] Rıza Nur Bey, Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk] başta olmak üzere on kişiden ibaretti. Bu komisyonun amacı, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne dayatacakları barış şartlarını görüştükleri bir zamanda, Osmanlı Devleti adına barış şartlarını hazırlamaktı. Komisyon, Ankara'dan Müdafaa-i Hukukçuların getirdiği bir metin üzerinde çalışmalarına başladı. Aslında bu metin, İstanbul'daki Meclis-i Mebusanda kurulması düşünülen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun programı idi. Esasları Misak-ı Millî beyannamesine benzemekteydi ve bu yüzden Misak-ı Millî olarak tanındı. Sonunda bu komisyonun hazırladığı nihai Misak-ı Milli beyannamesi, 28 Ocak 1920'de, Mebusan Meclisinin resmî olmayan özel bir toplantısında 121 milletvekilinin imzasıyla kabul edildi ve 17 Şubat 1920'de de Mebusan Meclisinde alenen okunarak bütün dünyaya duyuruldu:¹¹⁷⁰

Ahd-i Millî ve Peyman-ı Millî olarak da adlandırılan Misak-ı Milli beyannamesi başlangıç kısmı ve altı maddeden oluşmaktadır. Esasında başlangıç kısmı, söz konusu beyanname esaslarını “devletin istiklalini ve milletin istikbalini haklı ve devamlı bir barışa ulaştırabilmek için yapabileceğimiz fedakârlığın en üst sınırı” olarak ortaya koymaktadır. Bunu da son Osmanlı Mebusan Meclisi üyeleri “Osmanlı saltanat ve toplumunun devamı adına” kabul ve tasdik eylemektedirler. Bu esaslar şunlardır.¹¹⁷¹

1- Osmanlı Devleti'nin Arap çoğunluğunun yaşadıkları yerler olup 30 Ekim 1918 tarihli mütarekenin (Mondros) imzalandığı tarihte düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının geleceği halkının (Arap) serbest oylarıyla belirlenmesi gerekeceğinden mütareke hattının içinde ve dışında dinen,

1169 Bu sulh programına yönelik Meclisteki uzlaşma girişimleri hakkında bk., **Vakit**, 12 Kânunusani 1336; **Peyam-ı Sabah**, 21 Kânunusani 1336; Bu tartışmaların analizi için bk. Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika**, Küre Yay., İstanbul 2002, s. 144-147.

1170 Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe**, s. 147-149.

1171 Misak-ı Milli beyannamesinin yeni Türk harfleriyle tam metni için bk., Budak, **İdealden Gerçeğe**, s. 155-158.

örfen, ırken, emelen birlik halinde ve birbirine karşılıklı hürmet ve fedakârlık hissiyle dolu Osmanlı-İslam çoğunluğun yaşadığı yerler hakikaten ve hükmen hiçbir sebeple ayrılmaz bir bütündür.

2- Halkının ilk serbest kaldıkları zamanda oy birliği ile ana vatana katılmayı kabul etmiş olan Kars, Ardahan, Batum (elviye-i selâse/üç liva) için gerekirse yeniden halkoyuna başvurulmasını kabul ederiz.

3- Türkiye ile yapılacak barışa bağlanan Batı Trakya'nın hukuki vaziyetinin belirlenmesi de ora halkının serbestçe ortaya koyacakları karara göre olmalıdır.

4- Hilafet-saltanat ve Osmanlı hükûmet merkezi olan İstanbul şehri ve Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü tehlikeye karşı korunmalıdır. Bu esas korunmak şartıyla İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının ticaret ve ulaşımına açılması konusunda bizimle, ilgili diğer devletlerin birlikte verecekleri karar geçerlidir.

5- İtilaf Devletleri ile düşmanları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan esaslar çerçevesinde azınlıklar hukuku civar ülkelerdeki Müslüman ahalinin aynı hukuktan yararlanmaları şartıyla bizim tarafımızdan korunacaktır.

6- Millî ve iktisadi gelişmemizi mümkün kılmak ve daha çağdaş ve muntazam idareyle işlerimizi yürütmek için her devlet gibi bizim de gelişmemizi sağlama yolunda istiklal ve tam serbest olmamız hayat ve bekamız için temel esastır. Bu sebeple, siyasi, adli, mali ve diğer gelişmelerimize engel sınırlamalara karşıyız. Gerçekleşecek borçlarımızın ödeme şartları da bu esasa aykırı olmayacaktır. 28 Kânunusani 1336.

Misak-ı Millî beyannamesi, I. Dünya Savaşı sonrası dönemde, İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti'nin geleceğiyle -daha doğrusu parçalanmasıyla ilgili belirlediği şartlara karşılık Osmanlı Meclis-i Mebusanının “devletin istiklali ve milletin istikbali adına” hazırladığı “Türkiye'nin asgari barış şartları”dır. Atatürk için Misak-ı Millî beyannamesi, “Milletin emel ve amaçlarını içeren kısa bir program” idi.¹¹⁷² Aynı şekilde Atatürk, “Millî Misak, barış imzalamak için en makul ve en asgari şartları bir araya getiren bir programdır¹¹⁷³” görüşünü savunmaktaydı. Diğer taraftan, Misak-ı Millî'nin uluslararası meşruiyet kaynağı Wilson İlkeleri olurken ulusal meşruiyeti sağlayan etken ise millet ve onun bağımsız/egemen yaşama ideali idi. Bu sebepten dolayıdır ki Misak-ı Millî beyannamesi, genel çerçevede “Türklerin bağımsızlık bildirisi” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁷⁴

1172 Atatürk, **Nutuk I**, s. 360.

1173 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, II, İstanbul 1970, s. 264.

1174 Doğu Ergil, **Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1971, s. 179-181; Aptülâhat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara

Misak-ı Millî beyannamesi, bir parlamento kararıdır. Bu karar, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Osmanlı Müslümanlarının Paris Barış Konferansı'na yönelik Türkiye'nin barış şartlarıdır. Bu yönüyle Misak-ı Millî, Osmanlı Devleti'nin 23 Haziran 1919'da, Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtıra ile -amaç ve maddeleri bakımından- büyük benzerlik göstermektedir. Ancak, 23 Haziran muhtırası, vatanın siyasetle kurtarılmasını/korunmasını savunan bir siyasetin ürünü iken Misak-ı Millî beyannamesi, siyasetle silahlı mücadeleyi birlikte düşünen Müdafaa-i Hukuk siyasetine dayanmaktadır. Aynı zamanda, bu siyaset, vatan ve din temelli bir vatansızlığa işaret etmektedir.¹¹⁷⁵

7.3. İstanbul'un Resmen İşgali*

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi'nin birinci maddesi Türk Boğazlarını İtilaf Devletleri filolarına açık bırakmıştı. Mütarekenin ardından Çanakkale Boğazı'nın işgaline başlanmış, 13 Kasım'da İtilaf Devletleri donanmaları İstanbul'a gelmişti. Filolardan karaya 3.500 kişilik asker çıkarılmıştı. Trakya üzerinden demir yolu ile getirilen askerî birlikler ve subaylar da İstanbul'a yerleşmekteydi. İstanbul 13 Kasım 1918 tarihi itibarıyla İtilaf Devletlerinin fiilen işgali altına girdi.¹¹⁷⁶ Gelen filo içerisinde Yunan savaş gemilerinin de bulunmasını İstanbul'daki Hristiyanlar ve özellikle yerli Rumlar sevinçle karşılamış ve taşkınlıklara başlamışlardı. İngiliz askerî üniforması giyen Ermeni ve Rum askerleri Türklerin onurunu, şerefini incitici tavır ve davranışlar içerisine girmişlerdi.¹¹⁷⁷

Mütarekeye aykırı olarak gerçekleştirilen bu işgal İstanbul hükümetini harekete geçirdi. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa işgali protesto etmek amacıyla 19 Kasım'da İngiliz ve Fransız Yüksek Komiserlerine bir nota gönderdi. 18 Kasım'da gerçekleştirilen Meclis-i Mebusan toplantısında bazı va-

1991, s. 23; Nejat Kaymaz, "TBMM'de Misak-ı Milli'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu I", **Tarih ve Toplum**, S 19, Temmuz 1985, s. 51; Arnold Toynbee, **Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yay., İstanbul 1971, s. 104-108; Edward Mead Earle, **Bağdad Demiryolu Savaşı**, Türkçesi Kasım Yargıcı, Milliyet Yay., İstanbul 1972, s. 333-334; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1984, s. 250.

1175 Her iki belgede, Paris Barış Konferansı sürecine yönelik Türkiye'nin birer müdafaa-namesidir. Misak-ı Millî sınır anlamında bir kriter ortaya koyarken 23 Haziran muhtırası da açıkça I. Dünya Savaşı sonrası uluslararası şartları dikkate alan bir anlayışla yeni Türkiye'nin sınırlarını açıkça belirlemiştir. Muhtıra metni için bk. Budak, **age.**, s. 75-82; Her iki belgenin karşılaştırmalı analizi için bk., Budak, **İdealden Gerçeğe**, s. 183-185.

* Prof. Dr. Nurten Çetin, Trakya Üniversitesi Öğretim Üyesi, nurtencetin@trakya.edu.tr

1176 **Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1992, s. 177-181.

1177 **Age.**, s. 182.

tansever mebuslar da işgali şiddetle protesto ettiler. General Wilson 17 Ocak 1919'da Osmanlı zabıtasının İstanbul'da kontrolü ele aldığını Harbiye Nezaretine bildirdi.¹¹⁷⁸

Bu dönemde yönetimde bulunan ve icraatı İtilaf Devletlerini memnun etmeyen Sadrazam Ahmet Tevfik istifa etti.¹¹⁷⁹ Yerine geçen Damat Ferit Paşa'nın birinci sadrazamlığı döneminde Anadolu'da Millî Mücadele hareketi başladı. İtilaf Devletlerinin yeni hükûmetten beklentisi Millî Mücadele'nin yok edilmesi idi.¹¹⁸⁰

Damat Ferit Paşa'nın Sivas Kongresi'ni dağıtma girişimi üzerine, Heyet-i Temsiliye 12 Eylül 1919'da yasal bir hükûmet kuruluncaya kadar İstanbul ile resmî yazışmaların yapılmayacağı kararını aldı. İstanbul hükûmetine karşı bir ambargo uygulaması olan bu karar, Damat Ferit Paşa'nın istifa etmesine kadar devam etti. Neticede Damat Ferit Paşa sağlık nedenlerini gerekçe göstererek 30 Eylül 1919'da istifa etti ve 2 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa sadrazamlığa atandı.¹¹⁸¹ Yeni kabinede Kuva-yı Milliye yanlısı kişilerin bulunması Temsil Heyetini umutlandırdı ve İstanbul ile Anadolu arasında yakınlaşma çabaları başladı. İlk adımı Mustafa Kemal Paşa attı. Paşa, 3 Ekim 1919'da hükûmete gönderdiği telgrafta, daha önceki hükûmetlerin halka yönelik mesafeli duruşunu tenkit etti ve Damat Ferit Paşa kabinesinde yer alanların bu kabinede yer almalarını kabul etmeyeceklerini bildirdi.¹¹⁸² Bu dönemde Ali Rıza Paşa hükûmetiyle Temsil Heyeti arasında yapılan yazışmalar Amasya Görüşmeleri (21-22 Ekim 1919) ile neticelendi.¹¹⁸³ Görüşmelerde alınan kararlardan birisi 12 Ocak 1920'de Son Osmanlı Meclis-i Mebusanının İstanbul'da toplanması kararı oldu.

Ali Rıza Paşa hükûmeti, Kuva-yı Milliyeyi meşru bir hareket olarak gördü. Elbise, silah ve teçhizat bakımından destekledi. Nitekim Harbiye Nezareti bu doğrultuda birçok emir verdi ve uygulamada bulundu.¹¹⁸⁴ 13 Ocak'ta General Milne'nin şikâyeti üzerine İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri Har-

1178 *Age.*, s. 184-185.

1179 Nurten Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 193.

1180 Nurten Çetin, "Salih Paşa Hükûmeti, Basın ve Siyasi Çevrelerin Hükûmete Yaklaşımı", *Tarih Okulu Dergisi*, Y 9, S XXV, s. 870; Osman Akandere-Hasan Ali Polat, **Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011, s. 17-92.

1181 Çetin, agm., s. 871; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C 4, Dergâh Yay., İstanbul 1982, s. 2111.

1182 Salim Gökçen, **Bozdoğan'ın İşgali ve Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin İstifası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2003, s. 74-76.

1183 Gökçen, *age.*, s. 76-81.

1184 Çetin, agm., s. 871; Zekeriya Türkmen, "Ali Rıza Paşa Hükûmeti ve Kuva-yı Milliye İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 16, S 46, Ankara 2000, s. 47-50.

biye Nazırı Cemal Paşa ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'nın görevden alınmasını istediler. Hazırladıkları nota 20 Ocak'ta Fransız Yüksek Komiserliği Baştercümanı tarafından hükûmete verildi. Neticede Kuva-yı Milliye'ye yardım etmekle itham edilen her iki paşa da istifa etmek zorunda kaldı.¹¹⁸⁵

26 Ocak'ta Fransızların kontrolü altındaki Akbaş Cephaneliği baskını İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerinin şiddetli tepkisine neden oldu.¹¹⁸⁶ Bu arada Son Osmanlı Meclisi 28 Ocak 1920'de esasları Ankara'da tespit edilen Misak-ı Milli'yi kabul etti. Misak-ı Millî âdetâ müttefik devletlere bir meydan okuma niteliğindedir.¹¹⁸⁷

Müttefikleri rahatsız eden diğer bir gelişme güney cephesinde Fransız işgal kuvvetlerine karşı Kuva-yı Milliye tarafından gösterilen direnişti. Adana, Urfa ve Maraş'taki Ermeni-Fransız iş birliği karşısında Türk halkı güçlü bir direniş sergiliyordu. Özellikle Maraş'ta Ermenilerle yapılan mücadele şiddetli ve kanlı olmuştu. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck, 6 Şubat'ta Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta Maraş olaylarını Akbaş Olayı ile birleştirirken, bir yandan da *milliyetçilerin Bolşeviklerle iş birliği yaptıklarını ve Hazar Denizi'nin doğusunda ve batısında İslam bağnazlığını tahrik ettiklerini*, Meclis-i Mebusanın açık oturumlarında *müttefiklere açık tehditler yöneltildiğini* söylüyordu.¹¹⁸⁸

Anadolu hareketinin güçlenmesinden rahatsız olan de Robeck, 21 Şubat'ta gönderdiği gizli telgrafta da *Son günlerde, illerde, özellikle ulusçular arasında bir hareketlenme göze çarpmıştır ve bu durum gittikçe gerginleşmektedir. Ulusçuların Kilikya'da Fransızlara yaptıkları gibi, bize karşı da harekete geçmelerini olanaksız yapmak için yeterince yerel güçlerimiz olduğu gerektiğini seziyorum* diyordu.¹¹⁸⁹ 23 Şubat'ta ise, *Kilikya ve Maraş'ta Ermeni katliamı yapıldığını* bildiriyordu.¹¹⁹⁰ 29 Şubat'taki telgrafında İngiliz Dışişlerine, İstanbul'un resmen işgal edilmesini ve askerî kıtaların gerekli göreceği bütün önlenmelerin alınabileceğini bildirdi.¹¹⁹¹

Ali Rıza Paşa kabinesi İngilizlerin baskıları sonucu, 3 Mart 1920'de Pa-

1185 Gökçen, *age.*, s. 90-93.

1186 Gökçen, *age.*, s. 94-97.

1187 Fahir Armaoğlu, "İngiliz Belgelerinde İstanbul'un İşgali", *Bellekten*, C LXII, S 234, Yıl: 1998, s. 471-472.

1188 Armaoğlu, *agm.*, s. 473-474.

1189 Çetin, *agm.*, s. 871; Salâhi Sonyel, *Mustafa Kemal Atatürk ve Kurtuluş Savaşı*, C I, TTK Yay., Ankara 2008, s. 609-610.

1190 Armaoğlu, *agm.*, s. 473-474.

1191 Sonyel, *Mustafa Kemal Atatürk...*, s. 609-610.

dişaha istifasını sundu.¹¹⁹² Hükûmetin istifa sebeplerini İngiliz Amirali Webb, Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta şöyle açıklıyordu: *...hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de İtilaf Devletlerine hizmet etme güçlüğü karşısında kalan Ali Rıza Paşa hükûmeti istifa etti.*¹¹⁹³

Ali Rıza Paşa hükûmetinin istifasından sonra kamuoyunun gündemini hükûmetin istifası değil, yeni hükûmetin kim tarafından kurulacağı konusu oluşturdu.¹¹⁹⁴ İstanbul dışındaki vilayetlerden Ali Rıza Paşa'nın istifasından duyulan üzüntüyü dile getiren telgraflar, Dâhiliye Nezaretine gönderiliyordu. Nezaret tarafından bu telgraflara verilen cevaplarda, devlet ve milletin huku-kunu sağlayacak bir hükûmetin kurulacağı, bu konuda müsterih olunması gerektiği dile getirildi.¹¹⁹⁵ Kolordu komutanları da *milli istekleri sağlamayacak bir kabine reisine taraftar olamayacaklarını* hükûmete gönderdikleri telgraflarla bildirdiler.¹¹⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa da Meclis-i Mebusana ve Padişaha çektiği telgraflarda millî istekleri yerine getirecek bir kabine kurulmasını önerdi.¹¹⁹⁷

Ali Rıza Paşa'nın istifası üzerine Padişah, iki gün Tevfik Paşa ile görüş-tü. Tevfik Paşa'nın sadareti kabul etmemesi nedeniyle yeni sadrazam arayış-larına girdi.¹¹⁹⁸ Bu kez de Ali Rıza Paşa kabinesinde Bahriye Nazırlığı gö-revini yapan Salih Paşa'ya sadrazamlık teklifinde bulundu. Salih Paşa gönülsüz olmakla birlikte içinde bulunulan siyasi durumun önemi nedeniyle bu görevi kabul etti.¹¹⁹⁹

1192 Çetin, agm., s. 872; Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C II, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 407.

1193 Çetin, agm., s. 872; Türkmen, agm., s. 61.

1194 Çetin, agm., s. 872; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991, s. 35.

1195 Çetin, agm., s. 872; **İkdam**, 6 Mart 1920, nr. 8286, s. 1.

1196 Tansel, **age.**, s. 37.

1197 Çetin, agm., s. 873; Sarıhan, **age.**, s. 407.

1198 Çetin, agm., s. 874; Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştittiklerim**, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 256.

1199 Çetin, agm., s. 877; Sultan Vahdettin'in yaveri Tarık Mümtaz Göztepe Ali Rıza Paşa'nın istifa ettiği sıradaki ortamdan bahsederken iktidar mevkiinin âdeta *ateşten gömlek kesildiğini, tantanalı ve parlak sadaret alaylarının birer cenaze gibi korkunç görüldüğünü* söylemektedir. Gerçekten de o sırada sadaret makamını kabul etmek büyük bir cesaret idi. Nitekim Göztepe'nin, Salih Paşa'nın bu görevi kabul etmesiyle ilgili olarak söylediği şu söz-lerde durumun vahametini göstermektedir. *Salih Paşa kellesini koltuğunun altına almak ka-bilinden bir cüretle kabinenin teşkili vazifesini kabul edip buhrana nihayet veriyordu.* Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebül Yay., İstanbul 1994, s. 246-247; Ali Fuat Türkgeldi, Salih Paşa'nın bu görevi kesinlikle kabul etmek istemediğini, hatta ağladığını ancak kendisinin ona bu durumda sadrazamlığa tekrar Ferit Paşa'nın getirileceğini bunun da ülke için çok üzücü sonuçlara sebep olacağını söylediğini ifade etmektedir. Salih Paşa bu ısrarlar karşısında sadareti kabule ikna olmuştu.

Böylece İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Vekili Tuğamiral Richard Webb'in, "Türk tarihinin en talihsiz Sadrazamı" olarak gördüğü Salih Paşa,¹²⁰⁰ 8 Mart 1920'de sadrazamlığa atandı. Salih Paşa, Ali Rıza Paşa kabinesinde Bahriye Nazırı olarak görev almış ve İstanbul hükûmeti ile Heyet-i Temsiliye arasındaki anlaşmazlıkları gidermek için Amasya görüşmelerine katılmıştı. Kabinesini kurmak için saraya gitti. Ertesi günde Padişah, Salih Paşa'ya kuracağı kabineye mebuslardan kimseyi almamasını, kabineye seçilecek kişiler hakkında kendisine önceden bilgi vermesini ihtar etti.¹²⁰¹

Kabineye yeni giren kişiler Celal Bey, Ömer Hulusi Paşa ve Ziya Bey dışındaki diğer nazırlar Ali Rıza Paşa kabinesinde de görev alan kişilerdi.¹²⁰² Dolayısıyla Salih Paşa kabinesi gerek hükûmet üyeleri gerekse takip ettiği politika bakımından Ali Rıza Paşa kabinesinin devamı olan bir ara geçiş kabinesi niteliğindedir. Bu dönemde İstanbul'da kontrolü ellerinde tutan İngilizler, hükûmet üzerinde yoğun baskı oluşturdular.¹²⁰³

Salih Paşa kabinesinin programı henüz Meclise getirilerek güvenoyu almamış iken 10 Şubat 1920'de Londra'da doğu sorununu görüşmek üzere bir araya gelen İtilaf Devletleri, uzun ve tartışmalı geçen müzakerelerden sonra İstanbul'un resmen işgaline karar verdiler.¹²⁰⁴ Gerekçe olarak da Türkiye'de yaşayan azınlıklara kötü davranıldığı ileri sürüldü. Lord Curzon, Avam Kamarası'nda *İstanbul'da işler, İtilaf Devletlerinin sabırlarını tüketecek dereceyi buldu. Her yerde zulüm ve katliam yapılıyor*¹²⁰⁵ diyordu.

Ne yapılması gerektiği konusunda görüşmek üzere üç müttefik devlet temsilcisi 3-4 Mart'ta tekrar bir araya geldiler. Millî Mücadele'ye karşı askerî durumun kuvvetlendirilmesi gerektiğini ancak bu hareketin batıda, doğuda ve güneyde gittikçe güçlenmesi nedeniyle milliyetçilere baskı yapabilecekleri tek yerin İstanbul olduğu konusunda hem fikir oldular. İşgal konusu 5 Mart'ta Londra'da Venizelos'un da katıldığı toplantıda uzun tartışmalara sebep oldu. Neticede İstanbul'un işgaline karar verildi.¹²⁰⁶

16 Mart'ta gerçekleşecek olan resmî işgalden önce İtilaf Devletleri gerekli hazırlıkları yaptılar. İstanbul'daki resmî, askerî ve özel birçok binaya el koydular. 9 Mart'ta Beyazıt'taki Türk Ocağı binası, 14 Mart'ta İstanbul ve

Türkgeldi, *age.*, s. 257.

1200 Sonyel, *Mustafa Kemal Atatürk...*, s. 613.

1201 Çetin, *agm.*, s. 874-875; Türkgeldi, *age.*, s. 258.

1202 Çetin, *agm.*, s. 875; *BOA*, DUİT, 9/92.

1203 Çetin, *agm.*, s. 875; Sonyel, *Mustafa Kemal Atatürk...*, s. 612.

1204 Salâhi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C I, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 206.

1205 Sarıhan, *age.*, s. 419.

1206 Çetin, *agm.*, s. 880-881; Armaoğlu, *agm.*, s. 477-479.

Beyoğlu posta ve telgraf merkezleri işgal edildi. Durumla ilgili olarak Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 14 Mart'ta İzmir'in işgalinde olduğu gibi İstanbul'da da resmî bir işgalin olacağını söyleyerek gerekli tedbirlerin alınması hususunda Salih Paşa'yı uyardı. Fakat fiilen işgal altında bulunan İstanbul'da, İngilizler ile bir çatışma içine girme endişesi, hükûmeti gerekli tedbirleri almaktan alıkoydu.¹²⁰⁷ 14 Mart'ta *Times*'ta çıkan bir yazıda cephanelerin Türkler tarafından basılarak Anadolu'ya taşınmakta olduğu, gerçek hükûmetin İstanbul'da değil Ankara ve Sivas'ta bulunduğu, barış antlaşması şartlarını İstanbul hükûmetine onaylatmanın anlamsız olduğu belirtilmekteydi.¹²⁰⁸

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, 12 Mart'ta Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada, *...Türkiye hükûmeti ve Türk kuvvâsı tarafından Mütareke bariz bir surette ihlâl edilmiştir. Pek çok defalar hasmâne tecavüzât vaki olmuştur. Payitahtla Anadolu'daki kuva-yı milliye arasında sureti daimede eslihâ ve kuva-yı müsellaha nakledilmiştir. Türk zabitanı sokaklarda öyle bir tavır takınmışlardır ki bu ancak amirlerinden telakki eyledikleri emrin neticesi olabilir*¹²⁰⁹ demektedir.

İstanbul'un işgalinin hemen öncesinde, resmî işgalin yapılacağı haberleri bazı mebuslar tarafından duyuldu. Meclis-i Mebusanda Felah-ı Vatan Grubunun önde gelen kişilerinden Rauf Bey, 11 Mart 1920'de Ankara'ya gönderdiği telgrafta güvenilir olduğunu söylediği bir İtalyan kaynağından İstanbul'daki Kuva-yı Milliye ileri gelenlerinin tutuklanacağı, bu nedenle bu kişilerin biran önce İstanbul'dan uzaklaşmaları gerektiğinin kendilerine söylendiğini bildirdi. Grup üyelerine göre bu durum, İtilaf Devletlerinin bir blöfü olabileceği gibi Meclis-i Mebusanın dağılmasını sağlayarak Damat Ferit'i başa geçirmeye yönelik bir hareket de olabilirdi. Meclis feshedilirse Salih Paşa hükûmeti güvenoyu alamayacaktı. Geniş bir tutuklama yapılarak da İtilaf Devletlerinin desteğiyle hükûmet Anadolu aleyhine hareket edecekti. Rauf Bey'in görüşü mebusların her iki ihtimale karşı da İstanbul'dan bir yere gitmemeleri idi. Salih Paşa kabinesinin düşürülmesi için çalışacaklardı. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in bu telgrafına verdiği cevapta kabineye müdahaleyi uygun bulmadı.¹²¹⁰

İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri, 15 Mart'ta İngiliz Genelkurmay Başkanlığında yaptıkları toplantıda ertesi gün yayımlayacakları işgal bildiri-

1207 Çetin, agm., s. 881; Abdurrahman Bozkurt, **İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 335.

1208 Çetin, agm., s. 881; Ergün Aybars, "Millî Mücadele'de İngiliz Basını", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IV, S 12, Ankara 1988, s. 623.

1209 **İkdam**, 15 Mart 1920, nr. 8293, s. 1.

1210 Çetin, agm., s. 882; Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953, s. 306-308.

sini görüştüler. Genelkurmay Başkanı General Wilson'un hazırladığı raporda, *Siyasi güç milliyetçilerin eline geçti. Halk amansız şekilde savaşa hazır. Direnme işgal denilen bölgelerde orantılı olarak artıyor. Zaman Mustafa Kemal'in lehine...*¹²¹¹ ifadelerine yer verdi.

İstanbul'un işgali ile ilgili nota 16 Mart sabahı saat 9.40'ta, İtilaf Devletlerinin Yüksek Komiserleri tarafından, Salih Paşa'ya verildi. Notada saat 10.00'dan itibaren İstanbul'un işgal edileceği bildirildi.¹²¹² 16 Mart günü Şehzadebaşı'nda 10. Tümen Karargâhı basıldı. Beş er şehit edildi, dokuz asker yaralandı. Kışlalar basılarak erler buldukları yerlerde kontrol altına alındılar. Harbiye ve Bahriye Nazırlığı binaları ile telgrafhaneler kapatıldı.¹²¹³

İtilaf Devletleri, işgalin ardından yayımladıkları resmî tebliğde; işgalin sorumlularının Osmanlı Devleti'ni savaşa sokan İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğunu, millet için felaketle sonuçlanan bu savaşın sonunda çareyi kaçmakta bulduklarını, Mütareke'den sonra İtilaf Devletlerine son derece ağır bir görev düştüğünü, bu görevin cins ve mezhep ayrımı yapmaksızın Osmanlı'nın tüm halklarının huzuru ve saadeti çerçevesinde bir barış antlaşması yapmaktan ibaret olduğunu belirttiler. Sulh Konferansı bu mesele ile meşgulken, itibar sahibi ittihatçılardan bazıları "millî teşkilat" adında toplanmışlardı. Bunlar Padişahın ve hükûmetin emirlerini hiçe saymış, savaşın ağır sonuçlarından iyice tükenen halkı askerlik için toplamışlardı. Çeşitli unsurlar arasında nifak çıkartmış, yardım bahanesiyle halkı soymuş, bir barış değil, savaş devrini açmaya teşebbüs etmişlerdi. Sulh Konferansı buna rağmen çalışmalarına devam etmiş, İstanbul'un Türk idaresinde kalmasına karar vermişti. Bunun hangi şartlara tabi olduğuda İstanbul hükûmetine bildirilmişti. Buna göre, Hristiyanların hayatları güvencede olacak, İtilaf Devletleri askerleri aleyhindeki hücumlara son verilecekti. Merkezî hükûmet, buna bir dereceye kadar uymuş ise de Anadolu adına hareket eden bazı şahıslar uymamışlardı. Bilakis hükûmeti kendilerine katılmaya teşvik etmişler, bu durum sulh için büyük tehlike arz etmişti. Bu nedenle böyle bir tedbire başvurmuşlardı.¹²¹⁴

Bunun üzerine Salih Paşa İtilaf Devletlerine cevaben Fransızca bir nota kaleme aldı. Cevap notasında özetle şunlara yer verilmekteydi:¹²¹⁵

1211 Çetin, agm., s. 882; Sarıhan, age., s. 426.

1212 Çetin, agm., s. 882; Armaoğlu, agm., s. 483.

1213 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 153. Ali Fuat Cebesoy hatıralarında İngiliz askerlerinin Muzika karakolunu basarak altı askeri şehit ve on beşini de yaraladıklarını ifade etmektedir. Ayrıca bundan sonra sırasıyla Bahriye Nezaretini ve Tophaneyi işgal ettiklerini aynı zamanda İngiliz savaş gemilerinin rıhtıma yanaşarak karaya asker çıkardıklarını belirtmektedir. Cebesoy, age., s. 308.

1214 Çetin, agm., s. 883; **Vakit**, 17 Mart 1920, nr. 848, s. 1. Nurten Çetin, "Salih Paşa Hükûmeti, Basın ve Siyasi Çevrelerin Hükûmete Yaklaşımı", **Tarih Okulu**, Y 9, S XXV, 2016, s. 883.

1215 Çetin, agm., s. 883; Ebubekir Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı**, 2. Baskı,

İstanbul'da İtilaf Devletlerinin güvenliğini tehdit edecek bir durum ortaya çıkmamış, çıkmasını gerektirecek bir durum yoktur. Dolayısıyla Osmanlı hükûmeti, İtilaf Devletlerinin böyle bir önleme neden gerek gördüklerini anlamamaktadır. İşgal Osmanlı'nın en temel hukukuna yapılan bir saldırdır. Osmanlı Hükûmeti işgali protesto etmeyi görev saymaktadır. Anadolu'ya gelince; buradaki Türk direnişini doğuran nedenler; Aydın'ın haksız bir şekilde Yunan askerleri tarafından işgali ve yerli Rumların onlara katılmasıyla Türklerle yapılan zulüm ve kısımlardı. Bu sıralarda Ermenistan devleti ve Trabzon çevresinde bir Rum devleti kurulacağına ilişkin ortalıkta dolaşan rivayetler, yayınlar da halk arasında korkuya ve heyecana sebep olmuştu. Bu da direnişi daha geniş bir alana yaymıştı. "Asya-yı Suğra"nın hiç bir yerinde katliam yoktur. Maraş olayları Ermeni silahlı müfrezeleri ile Müslüman halk arasında gerçekleşmiştir. Bazı kimseler tarafından bu olayların, Ermenilerin katledildiği şeklinde gösterilmek istenmesi Osmanlı hükûmetini üzmüştür. Durumu incelemek üzere bir kurul oluşturulması zaten olağanüstü komiserlerden istenmiştir. Birkaç kişinin düşünmeden ifade ve ifa ettikleri söz ve eylemlerin sonuçlarını bütün Osmanlı ulusuna yüklemek haksızlıktır. Bunu müttefik devletlerin de onaylayacağına Osmanlı hükûmetinin kuşkusu yoktur.

17 Mart'ta hükûmet tarafından hazırlanan resmî tebliğ kamuoyuna duyuruldu. Bu tebliğde İtilaf Devletleri siyasi temsilcilerinin hükûmete verdikleri notada beyan edildiği gibi İstanbul'un o günden itibaren geçici olarak askerî işgal altına alındığı ve hükûmete düşen görevin yerine getirilmekte olduğu, herkesin sükûnet içinde iş ve güçleriyle meşgul olmaları tavsiye edildi.¹²¹⁶ İşgal kuvvetleri komutanı General L. F. Wilson'un *İstanbul Halkına Duyuru* başlıklı ilanı Türk hükûmetinin duyurusu altında gazete sütunlarında yer aldı.¹²¹⁷ Beynamede, kuva-yı mutelif ve zabıtası dışında veya tarafsız devletler elçiliklerinden alınmış mazbut vesikası olanlar dışında herhangi bir kimsenin kendi şahsi meskeni dışında silah taşımamasının kesinlikle yasak olduğu belirtildi. Bütün ateşli silahlar ile namlusu sekiz santimetreden uzun bıçak ve hançerler silah addolunacaktı. Buna aykırı davrananlar Divan-ı Harb-i Örfiye'ye verilerek idam veya uygun görülen bir cezaya çarptırılacaklardı.¹²¹⁸ Aynı gün pasaport dairesi tarafından çıkarılan ilanda, kara ve deniz kuvvetlerinde görevli kimselerin dışında İtilaf Devletleri pasaport dairesinden vize almadan İstanbul'dan Anadolu Feneri Pendik hattından doğuya yolculuk yapmasına izin verilmeyeceği belirtildi.¹²¹⁹

Gürer Yay., İstanbul 2009, 167-168.

1216 Çetin, agm., s. 884; **İkdam**, 18 Mart 1920, nr. 8295, s. 1; **Alemdar**, 17 Mart 1920, nr. 235, s. 1.

1217 Çetin, agm., s. 884; Tepeyran, **age.**, s. 168-170.

1218 **İkdam**, 17 Mart 1920, nr. 8295, s. 1.

1219 **İkdam**, 17 Mart 1920, nr. 8295, s. 1.

16 Mart'ta, Meclis ikinci Reis Vekili Abdülaziz Mecdi, mebusandan Vehbi Efendi ve Rauf Bey Padişahla görüştüler ve Meclisin onayını almadan hiçbir uluslararası anlaşmayı imzalamamasını istediler, ancak bu talepleri önemsenmedi. Padişaha göre müttefikler isterlerse “yarın Ankara'ya gidebilirlerdi.” Bu görüşmeden sonra Meclise dönen mebuslar Rauf ve Kara Vasıf Bey'in kendilerine teslimini isteyen bir İngiliz askerî birliği ile karşılaştılar. Bu istek mebusların tepkilerine neden oldu. Yapılan müzakerelerden sonra İngilizlerden Türk mebuslarını tutuklamalarına dair yazılı bir belge alınarak imza karşılığında teslim edilebileceklerine karar verildi. Her iki Mebus da imza karşılığında İngilizlere teslim edildiler.¹²²⁰ İşgali protesto eden Meclis-i Mebusan, Padişahın iradesiyle 11 Nisan 1920'de Kanun-ı Esasî'nin 7. maddesine dayanılarak dört ay sonra seçimlerin yapılacağı belirtilerek feshedilecektir.¹²²¹

Padişah Vahdettin, işgalden bir süre sonra yaptığı açıklamada İtilaf Devletleri temsilcileriyle her zaman iyi ilişkiler kurulmasından yana olduğunu, İstanbul'da önde gelen milliyetçilerin tutuklanmasından dolayı rahatladığını, şayet onlar bunu yapmasaydı kendilerinin bunu yapmak zorunda kalacaklarını, işgalden üzüntü duymakla birlikte saltanat makamına dokunulmayacağına dair verilen güvenceden memnun olduklarını söyledi.¹²²²

İstanbul'un resmen işgali Manastırlı telgrafçı Hamdi Bey tarafından Ankara'ya bildirildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa tüm vali ve mutasarrıflıklara bir telgraf çekti. Telgrafında bir süre için ister dost, ister düşman olsun dışarıyla temas edilmemesini, Hristiyan halka iyi davranılmasını, halkın huzur içinde hayatlarına devam etmesini, vatani değerlere aykırı faaliyette bulunup huzur ve asayiş ihlal edenler hakkında ise dinlerine ve mensup oldukları millete bakmadan kanuni hükümlerin uygulanmasını istedi.¹²²³ Aynı gün genel vali ve kumandanlara ve müdafaa-i hukuk heyetlerine bir genelge gönderdi. Genelgede İstanbul'un İtilaf Devletlerince herhangi bir çarpışma olmadan zorla işgal edildiği, bu durumdan istifade etmek isteyen birtakım hain kişilerin milleti iğfale sürüklemelerinin muhtemel olduğu, resmî tebliğ adı altında imzasız bazı beyannamelerin neşredilmek istendiğinin haber alındığı, yanlış bir duruma fırsat vermemek ve gerçeğe aykırı heyecanlar yaratmamak için bu gibi söylentilere önem verilmemesi, gerçek durum hakkında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin halkı aydınlatacağı ifade edildi.¹²²⁴

1220 Tansel, *age.*, s. 52-53.

1221 Bozkurt, *age.*, s. 364.

1222 Bozkurt, *age.*, s. 358.

1223 Çetin, *agm.*, s. 885; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C I, 1919-1920, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2001, s. 413-414.

1224 Çetin, *agm.*, s. 885; Atatürk, *age.*, s. 416.

Mustafa Kemal Paşa İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcilerine bir protesto gönderdi. Burada da İstanbul'daki tüm resmî binaların millî bağımsızlığı temsil eden Meclis-i Mebusan dahil olmak üzere İtilaf Devletleri tarafından resmen ve zorla işgal edildiğini, millî gaye etrafında hareket eden birçok vatanperverin tutuklanmasına teşebbüs edildiğini, Osmanlı Devleti'nin siyasi hürriyet ve hâkimiyetine havale edilen bu son darbenin hayat ve varlığını ne pahasına olursa olsun savunmaya azmetmiş olan Osmanlılardan ziyade, yirmi asırlık medeniyet ve insanîyetin mukaddes addettiği bütün esaslara hürriyet, milliyet vatan hissiyatı gibi bütün ilkeler ile bu ilkeleri oluşturan tüm insanlığın vicdanına yönelik olduğunu söyledi. Wilson İlkelerine dayanan bir mütarekenin milletin kendisini savunmaktan tecrit eden bir hileye dayandığını, ait oldukları milletin şeref ve haysiyetleriyle mutabık olmayan bu hareketin takdirinin Avrupa ve Amerika'nın değil, ilim, irfan, medeniyet Avrupa ve Amerika'sının vicdanına verme ile yetinerek bu olaydan doğacak büyük tarihî sorumluluğa dikkat çekti.¹²²⁵ Aynı günün gecesi tüm vali ve kumandanlıklara bu talimatı tebliğ etti ve millete de bir beyanname yayımladı. Beyanname; İtilaf Devletlerinin o güne kadar Türkiye'yi taksime tevessül ettikleri onlara karşı alınan çeşitli tedbirlerin bilindiği ifade edilerek bu tedbirler şöyle sıralandı:

1-Ferit Paşa ile uzlaşarak milleti savunmasız bir halde ecnebi idaresine esir etmek, ülkenin bazı önemli yerlerini galip devletlerin sömürgesi yapmak. Bu amaçlara ulaşmaları Kuva-yı Milliye'nin azmi ile alt üst edilmişti.

2-Kuva-yı Milliye'yi aldatma ve onun izniyle doğuda bir üstünlük siyaseti takip etmek için Heyet-i Temsiliye'ye başvuruldu. Heyet, milletin istiklalini ve mülkün tamamîyetini sağlamadıkça işgal sahalarının tahliyesine teşebbüs edilmedikçe, hiçbir müzakereye yanaşmadı.

3-Kuva-yı Milliye ile ortaklaşa hareket eden İstanbul hükûmetlerinin icraatına iştirakle millî birliği sarsmak istediler. Millî birliğin oluşturduğu metanet karşısında bu saldırılar eridi.

4-Ülkenin geleceği hakkında endişe verici kararlar verildiğinden bahsedilerek halka baskı yapılmaya başlandı. Vatanın savunması uğrunda her türlü fedakârlığı göze almış olan halkın azim ve kararlı iradesi karşısında bu tehditler bir fayda sağlamadı. İstanbul resmen işgal edilerek yedi yüz senelik Osmanlı hâkimiyetine son verildi.¹²²⁶

Mustafa Kemal Paşa, bundan sonra o dakikaya kadar İstanbul hükûmetine bağlılığını sürdüren ve bu bağlamda hükûmetin emirlerini uygulayan vilayetlere, kolordu kumandanlıkları ile müstakil livalara ve posta telgraf başmüdürlüklerine Heyet-i Temsiliye adına bir şifre talimatname göndererek;

1225 Age., s. 417.

1226 Çetin, agm., s. 886; Atatürk, age., s. 418-419; Çetin, agm., s. 886.

Heyet-i Temsiliye'nin malûmat ve muvafakatı olmadıkça hiçbir makam ve hiçbir memurun İstanbul ile muhabere etmeyeceğini bildirdi.¹²²⁷ Kastamonu ve Sivas'tan kısa sürede olumlu dönüş yapıldı,¹²²⁸ ancak bazı kumandanlar mülki ve idari yetkililer bu emre uymadılar. İstanbul hükûmetinin askerî ve mülki amirlerinin birer birer İstanbul'dan koparak Heyet-i Temsiliye'yi tek resmî merci olarak görmeleriyle Salih Paşa kabinesinin de bir hükmü kalmadı.¹²²⁹

Mustafa Kemal Paşa bu tedbirlerin yanında; *Eskişehir ve Afyon Karahisar'daki ecnebi kıtaatının silahlardan tecridi ve teb'idi ve Geyve, Ulukışla civarlarında şimendifer hatlarının tahribi ve Anadolu'da bulunan ecnebi zabitanın tevkifi* ve birtakım başka tedbirler de aldı. 19 Mart'ta ise vilayetlere, müstakil livalara ve kolordu kumandanlarına gönderdiği tamimde Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin açılacağını ve bunun için yapılması gerekenleri bildirdi.¹²³⁰ 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi yeni Türkiye Devleti'nin kuruluşuna giden süreçte bir dönüm noktası oldu.¹²³¹

1227 Çetin, agm., s. 886; Adnan Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 307.

1228 Tansel, **age.**, s. 59. Çetin, agm., s. 886-887.

1229 Çetin, agm., s. 887; Tansel, **age.**, s. 58-59; Çetin, agm., s. 886.

1230 Çetin, agm., s. 888; Atatürk, **age.**, s. 420-421.

1231 Fahir Armaoğlu, "İngiliz Belgelerinde İstanbul'un İşgali (16 Mart 1920)", **Belleten**, S 234, Ankara 1998, s. 467.

8. ANKARA'DA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ VE FAALİYETLERİ (1920-1923)*

8.1. Meclisin Açılmasına Giden Süreç

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişi ile İstanbul'da başlayıp dalga dalga Anadolu'ya yayılan Millî Hareket, onun liderliğinde daha da güçlenmiştir. İşgalci güçlere ve onlarla iş birliği içinde bulunan siyasi iktidara karşı çıkan milliyetçi güçler ortak bir akıl üretebilmek ve bir dayanışma sergileyebilmek için yerel kongreler yapmışlardır. Erzurum'da yapılan Kongre Mustafa Kemal Paşa'ya sivil önderlik yolunu açmıştır. Daha sonra yapılan Sivas Kongresi ile bu önderlik daha da güçlendirilmiştir. Her iki kongrede de kapatılmış olan Meclis-i Mebusanın açılması ve siyasi iktidarın meclisten güç alması, ortak akla dayalı bir politikanın oluşturulması dolayısıyla meşrutî sisteme yeniden dönülmesi istenmiştir. Sadrazam Damat Ferit Paşa bu isteklere olumlu cevap vermemiştir. Millî Harekatın zorlaması sonucu Damat Ferit Paşa hükûmeti istifa ettirildikten ve Ali Rıza Paşa Hükûmetinin kurulmasından sonra yeniden meşrutî idareye dönüşün yolları açılmıştır.

Ali Rıza Paşa hükûmeti seçim kararı almakla kalmamış, Milliyetçi güçlerin isteklerini öğrenmek üzere Anadolu'ya bir heyet göndermiştir. Varılan ortak karar çerçevesinde ülkede seçimler yapılmış ve 12 Ocak 1920'de Meclis-i Umumi yeniden açılarak üçüncü kez Meşrutî rejime geçilmiştir.¹²³² Meclis-i Mebusan, Padişahın, İstanbul hükûmetinin ve İtilaf Devletlerinin isteklerinin dışında, Osmanlı halkının çıkarlarını ön plana alan bir çalışma sergilemiştir.¹²³³ Türklerin hangi ilkeler çerçevesinde barış yapabileceği Misak-ı Millî adlı belge ile açıkça ortaya konmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun millî sınırlar içinde tam bağımsız, eşit ve egemen bir devlet olmasını amaçlayan bu meclis, İtilaf Devletlerinin sömürgeci ve parçalayıcı politikasına da karşı çıkmıştır. Ancak 16 Mart 1920'de İstanbul İtilaf Devletlerince fiilen işgal altına

* Prof. Dr. İhsan Güneş, Yeditepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ihsan@igunes.com

1232 İhsan Güneş, *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Genel Milletvekili Seçimleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 17 vd.

1233 Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Rejimine Geçiş", *Devrim Hareketleri içinde Atatürk ve Atatürkçülük*, Turhan Kitabevi, Ankara 1981, s. 186 vd.; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi IV. Dönem İçtima Senesi I, C 1*, TBMM Basımevi, Ankara 1992.

alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa yapılan eylemi, XX. yüzyıl uygarlığının kutsal saydığı tüm değerlere karşı yöneltilmiş bir darbe saymış ve işgali protesto eden bildirimler yayımlamış, ilgili yerlere de göndermiştir.¹²³⁴

XX. yüzyılın en önemli özelliği parlamentolu sistemin yaygınlaşmasıydı. Oysa İstanbul'un işgaliyle Osmanlı Parlamentosunun özgürce çalışması engellenmişti. Bunu gören mebuslar 18 Mart 1920'de "mebusluk vazifesinin yapılmasında emniyet verici bir halin gelmesine kadar" meclis çalışmalarının durdurulmasını kararlaştırmışlardır.¹²³⁵ Böylece, İstanbul'un işgali, Meclis-i Mebusanın kapatılması; Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti sistemini diğer bir deyimle Osmanlı hükûmetinin de meşruiyetini sona erdirmiştir. Daha seçimler sırasında, seçimlerin gidişatından rahatsız olan ve Padişaha ve İngiliz Kralına sunduğu belgede "böyle bir meclisin ya açılmamasını ya da açılır ise dağıtılmasını" isteyen İngiliz Muhipleri Cemiyetinin de istediği gerçekleştirilmiştir.¹²³⁶

Türk halkı, İstanbul'un işgali ile kendi yazgısını kendisinin çizmesi gerektiği düşüncesiyle yüz yüze gelmiş, Türk toplumunun yaşamında yeni bir dönem başlamıştır.¹²³⁷ Bu da, Mustafa Kemal Paşanın belirttiği gibi "bir avuç Türkün yaşadığı ata yurdunda" "hâkimiyeti milliyeye dayanan kayıtsız ve şartsız bağımsız yeni bir Türk devletinin kurulması" dönemidir.¹²³⁸

8.1.1. Seçim Kararının Alınması ve Yapılan Çalışmalar

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'un işgalinin hemen ardından 17 Mart 1920'de ordu komutanlarına ve valilere gönderdiği bir genelgede; *İstanbul Meclis-i Mebusan'ına ve hükûmet-i merkezîyeye başta İngilizler olduğu halde Kuva-yı İtilafîye tarafından resmen ve cebren vaziyet olunarak hâkimiyet ve istiklal-i Osmaninin haleldar edilmiş olması devletin vaziyet-i umumiyesinde esaslı bir tebeddül vücuda getirmiştir. Kanun-ı Esasimizin tahtı siyanetinde bulunması lazım gelen kuvve-i teşriyye, adliye ve icraiyyeden ibaret olan kuvvayı selase-i devlet bugün mevcut değildir. Binaenaleyh vaziyet-i haziranın, İstanbul ile rabitasını tamamen kat edilmiş bulunan Anadolu'da icap ettireceği tarzı idareye ait esasatı her milletin bu gibi zamanlarda mü-*

1234 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, s. 284-287, **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyan-nameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991, s. 268-274.

1235 **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre IV, İctima Senesi, I**, TBMM Basımevi, Ankara 1992, s. 496 Onların bu kararını, Padişahın Meclis-i Mebusanı kapattığını belirten 11 Nisan 1920 tarihli "irade-i seniyyesi izledi." Bk. **Takvim-i Vekayi**, 13 Nisan 1336, **BOA**, DÜİT, 5/1-3-28/1.

1236 Sina Akşin, İstanbul **Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C 2, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 179.

1237 **Hâkimiyet-i Milliye**, 23 Mart 1336.

1238 Mustafa Kemal, **Nutuk**, s. 9.

racaat ettiği ahvale tevfikân bir meclis-i müessisân teşkiliyle tesbit etmek zaruridir. Aynı zamanda makam-ı hilafet ve saltanatın masuniyet ve istiklalini ve makam-ı hilafet ve saltanat olan İstanbul'un tahlisini istihdaf edecek mücahedat-ı milliye meclis-imüessisanın murakabesi elzemdır. Bu meclisin şu ahvale göre müstacelen içtimaındaki ehemmiyet dahi aşikâr olduğundan ve meclis-i millinin iştirakleriyle meclis-i müessisanın davetine imkân-ı maddi dahi gayri mevcut bulunduğundan bervechi ati azanın nihayet 15 gün zarfında ekseriyat teşkil edecek surette içtima ettirilmesi heyetimizce karargir olmuştur.

1- Meclis-i müessisan Ankara'da içtima edecektir.

2- Meclis-i müessisan azaları cesaret-i medeniye, kabiliyet-i fikrîye, se-labet-i diniye ve milliye gibi evsafı haiz olmakla beraber yirmi beş yaşından ekal olmamak ve su-i şöhret eshabından bulunmamak meşruttur.

3- Meclis-i müessisan intihabında livalar esas ittihaz edilecektir.

4- Anasırı gayrimüslime intihabata iştirak ettirilmeyecektir.

5- Her livadan beş aza intihab olunacaktır.

6- Meclis-i müessisanın müstacelen içtimaındaki zaruret, ârâ-yı umu-miye-i milliyeye doğrudan doğruya müracaat suretiyle intihabatın icrasına mani olduğundan intihabat idare ve belediye meclislerinde temerküz eden aray-ı milliye istinat ettirmek tariki tercih edilmiştir. Binaenaleyh intihabat her liva idare ve belediye meclisleriyle müdafaa-i hukuk heyeti merkezleri tarafından aynı günde ve aynı celsede içtima edilecektir.

7- Meclis-i müessisan azalığına her fıkra, zümre, cemiyet tarafından namzet gösterilmesi caiz olduğu gibi her ferdin bu mücadele-i mukadde-seye fiilen iştirak için müstakilen namzetliğin istediği mahallerde ilâna hak-kı vardır...¹²³⁹ diyerek, ortaya çıkan sorunun yine halkın katılımı ile Ankara'da toplanacak Meclis-i Müessisan (Kurucu Meclis) ile aşılmasını düşündüğünü be-lirtmiştir.

Mustafa Kemal Paşa yeni meclisin Ankara'da toplanması konusundaki dü-şüncelerini sınırlı sayıdaki asker ve sivil yöneticilerle paylaşmak üzere yukarıdaki genelgeyi 17 Mart'ta gizli olarak onlarla paylaşmıştır. Bu genelge çeşitli tepkileri de beraberinde getirmiştir. Örneğin, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa *Kanun-ı Esâsi'nin ve intihap kanununun vazih ve müeyyet usûlleri mevcut ve müntehib-i saniler muayyen iken bunları terk ve ihmal caiz değildir. Meclis-i milliye gelecek zevatın evsaf ve şeraitine gelince, bu da intihabat kanununda sarihtir. Bu takdirde belediyelerin ve meclis-i idarelerin intihabat umuruna tesir ettirilmesine lüzum yoktur. Şimdilik bütün*

1239 Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yay., İstanbul 1969, s. 513-514; **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, S 23, 1958, Vesika No:592.

*meclis-i millinin aynı badire-i felakete nazarı dikkate alınarak ve yine kanunun tayin ettiği nüfus ve miktar üzerinden yeni mebuslar süratle intihab edilir. Birçok mebuslarımız sağ salim kurtulur da Anadolu'ya geçerse teşekkül edecek Meclis-i Milli'de yeni ve eski mebuslarımızın iştirak ve kararı ile ol zaman meclis-i müessisanın tesis ve ilanı daha muvafık olur. Evsaf-ı mümtaze-i lâıykaya sahip olanlardan Meclis-i Âyan ve hatta hükümet-i icraiye dahi teşekkül eder*¹²⁴⁰ diyerek, meclisin adına, oluşum biçimine karşı olduğunu belirtmiştir. Kâzım Karabekir Paşa bir de öneride bulunarak meclise Şura-yı Millî denmesini istemiştir.¹²⁴¹

Mustafa Kemal Paşa, 18 Mart 1920 tarihli yanıtında; Meclis-i Millinin yasal niteliğe sahip olması için Âyan ve Mebusanın bir arada bulunması gerektiğini; oysa Âyanın Ankara'ya gelemeyeceğini, mevcut koşullar nedeniyle “milletin müessisan” yetkisiyle seçeceği milletvekillerinin ülke sorunlarına çözüm bulabileceğini belirttikten sonra; seçimlere belediye ve idare meclisleri ile müdafaa-i hukuk derneklerinin katılmasının zorunlu olduğunu yinelemiştir.¹²⁴²

Kâzım Karabekir Paşa, meclisin Ankara'da toplanmasını olumlu karşılamış fakat “meclis-i müessisan tabiri(nin) milletimiz için pek yabancı olduğu(-nu) bazı su-i tefekkür ve telakkilere sebebiyet vereceği”ni belirterek meclis-i müessisan adını hoş karşılamamıştır.¹²⁴³

3. Kolordu Komutanı Selahattin Bey ve Sivas Valisi Reşit Paşa da Meclis-i Müessisan terimine karşı çıkmıştır.¹²⁴⁴

Gerek Kâzım Karabekir Paşa, gerek diğerleri Mustafa Kemal Paşa'nın

1240 Karabekir, *age.*, s. 515.

1241 Karabekir, *age.*, s. 517.

1242 Karabekir, *age.*, s. 515.

1243 Karabekir, *age.*, s. 516.

1244 Bk. **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, 1958, S 23, Vesika No: 593-594, s. 95. 3. Kolordu Komutanı Albay Selahattin Bey şöyle düşünüyordu: “Müessisan namı altında memlekette intihab icrasına ne ahval-i zihniyei millet müsaittir ne de bu işi kavrayacak zihniyetle vaz'iyet-i hâzırada memleketlerinden ayrılıp oraya gelebilirler Ve binnetice verilecek kararlar memlekete gayr-i kabil-i tatbik gelmekle muta olmamak zararını müeddil olur.” bk. **Agd.**, Vesika No: 593. “Bir yasama meclisinin kurulmasına ihtiyaç vardır. Yalnız halkın alışmadığı adlar konulması, yeni bir dedikodu yaratır ve kişisel hükümet kurulacağı söylentilerini artırır. Halkın alıştığı şekiller ve teşkilatla durumu idareye ihtiyaç kesindir. Değişiklikten söz etmekte tehlike çoktur. Yeniden bir mebuslar meclisi seçilmesi mümkündür. Bu meclisin seçeceği güvenilir kişiler yürütme görevini yapar, Meclis onları denetler. Halk Mebuslar Meclisini bilir, heyeti temsiliyeye alışktır. Ülke bunlarla pek güzel yönetilebilir. Yeni Meclisin kurulmasına kadar böyle devam edilmelidir.” **Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yay., Ankara 10 Kasım 1976, s. 51. Selahattin Bey'e Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği cevap için bk. **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s. 272-274, agd, Vesika No: 594.

düşüncelerini kavrayamamışlardı. Çünkü Mustafa Kemal Paşa bu genelgede belirttiği “meclisi müessisan” ile mevcut rejimi değiştirmeyi düşünüyordu. Çünkü “Osmanlı Devleti’nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı.”¹²⁴⁵ Geleneksel Osmanlı parlamenter sistemiyle rejimi değiştirmek olası değildi. Zira Osmanlı Parlamentosu halkın seçtiği milletvekilleri ve padişahın atadığı âyan üyelerinden oluşuyordu. Âyan, genellikle kurulu düzen ve padişah yanlısı idi. Milletvekilleri içinde de Anadolu ulusal eylemine karşı olanlar vardı.¹²⁴⁶ Yürütmenin başında bulunan padişah ve hükûmetin Ankara’ya taşınması ve bunun ulusalcılar tarafından benimsenmesi ise, ulusalcıların kendi kendilerini yadsımalara olacaktı.¹²⁴⁷

Mustafa Kemal, ulusal eylemin dayanacağı silahlı güçlerin ve sivil yöneticilerin önerilerini de göz önüne alarak kendi görüşlerinden özveride bulunmak pahasına da olsa 19 Mart 1920’de şu genelgeyi yayımladı:

Merkez-i Devletin dahi Düvel-i İtilafiye tarafından resmen işgali kuvve-i teşriîye ve adliye ve icraiyyeden ibaret olan kuvva-yı milliye-i devleti muhtel etmiş ve bu vaziyet karşısında ifayı vazifeye imkân göremediğini hükûmete resmen tebliğ ederek meclis-i mebusan dağılmıştır. Şu halde makarr-ı devletin masuniyetini, milletin istiklâlini ve devletin tahlisini temin edecek tedabiri teemmül ve tatbik etmek üzere millet tarafından selahiyet-i fevkaladeyi haiz bir meclisin Ankara’da içtimaa daveti ve dağılmış olan mebusandan Ankara’ya gelebileceklerin dahi bu meclise iştirak ettirilmeleri zaruri görülmüştür. Binaenaleyh zirde derç edilen talimat mucibince intihabatın icrası hamiyet ve reviyet-i perveranelerinden muntazardır:

1- Ankara’da selahiyet-i fevkaladeye malik bir meclis umur-ı milleti tedvir ve murakabe etmek üzere içtima edecektir.

2- Bu meclise aza olarak intihab olunacak zevat meb’usan hakkındaki şerait-i kanuniyeye tabidir.

3- İntihabatta livalar esas ittihaz edilecektir.

4- Her livadan beş aza intihab olunacaktır.

5- Her liva, kazalarından celb edeceği müntehib-i sanilerinden ve meclisleriyle liva müdafaa-i hukuk heyeti idarelerinin ve vilayetlerde merkez-i vilayet heyet-i merkeziyelerinden ve vilayet idare meclisleriyle merkez-i vilayet belediye meclisinden ve merkez-i vilayet ve merkez kazası ve merkeze merbut kaza müntehib-i sanilerinden mürekkep bir meclis tarafından aynı günde ve aynı celsede icra edilecektir.

6- Bu meclis azalığına her fırka, zümre ve cemiyet tarafından namzet

1245 Mustafa Kemal, **Nutuk**, s. 9.

1246 Örneğin, Erzurum milletvekili Ziya Bey, bk. Karabekir, **agy.**, s. 520.

1247 Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, B.Ü. Yayını, İstanbul 1980, s. 25.

gösterilmesi caiz olduğu gibi her ferdin bu mücahede-i mukaddeseye fiilen iştiraki için müstakilen namzetliğini istediği mahalde ilâna hakkı vardır.

7- İntihabata, her mahalın en büyük mülkiye memuru riyaset edecek ve selamet-i intihaptan mes'ul olacaktır.

8- İntihap, rey-i hafî ve ekseriyet-i mutlaka ile icra ve tasnif-i ara, meclisin içlerinden intihap edeceği iki zat tarafından, fakat huzur-ı mecliste ifa edilecektir.

9- İntihap neticesinde, bilumum azanın imza ve zat mühürlerini muhtevi üç nüsha mazbata tanzim olunacak. Bir nüshası mahalinde alikonularak diğer iki nüshasının biri intihap olunan zata tevdi ve diğeri meclise irsal olunacaktır.

10- Azaların alacakları tahsisat, bilâhare meclisçe takarrür ettirilecektir. Ancak azimet harcırahları intihap meclislerinin masarîf-i zaruriye hesabıyla takdir edeceği miktar üzerinden, mahalleri hükümetlerince temin olunacaktır.

11- İntihabat nihayet on beş gün zarfında ekseriyetle Ankara'da içtimai temin edilmek üzere itmam olunarak azalar tahrik ve netice azanın isimleriyle birlikte derhal iş'ar edilecektir.¹²⁴⁸

Bu genelge, bir yandan ülkede yeni bir seçimin başlamasını emrederken, öte yandan da seçimin hangi ilkeler çerçevesinde yapılacağını belirtiyordu.

Kuşkusuz Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye adına yayımladığı bu genelge ile yeni bir devlet kurma sürecini de başlatmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın yayımladığı bu seçim genelgesi Türkiye'de yeni bir dönüşümü simgeliyordu. Zira o güne değin Türk halkı gerek yerel yönetimler için gerekse Meclis-i Umumi için çeşitli kez sandık başına gitmişti. Dolayısıyla yadsınamayacak bir oy verme kültürü oluşturmuştu.¹²⁴⁹ Ancak bu seçim diğerlerinden oldukça farklılık gösteriyordu.

Seçim birimi olarak livalar esas alınmıştı. Büyüklüğüne, nüfus sayısına bakılmadan her livadan eşit sayıda milletvekili seçilecekti. Milletvekillerini sadece ikinci seçmenler değil ikinci seçmenlerin yanında İl Genel Mec-

1248 **Nutuk**, C 1, s. 421-422. **CBA**, 490-01-34-141-2 (1-2). Kâzım Karabekir ise, genelgeyi biraz daha farklı vermektedir, bk. **age.**, s. 516-517. Mustafa Kemal Paşa her livadan 5'er kişinin seçilmesinin nedenlerini şöyle açıklıyor: 1-Meclis-i Âyan olmayacak. 2-Bazı yerlerde seçim yapılamayacak. Bu da Ankara'ya gelecek milletvekili sayısını azaltacak. Dolayısıyla meclisin halkı temsil gücü zayıflayacak. Bunu önleyebilmek için her livadan 5 kişinin seçilmesi öngörüldü. Karabekir, **age.**, s. 517; **Atatürk Arşivi Kataloğu**, 33-1.

1249 İhsan Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Genel Milletvekili Seçimleri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017; İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet**, C I, TBMM Vakfı Yay., 1997, s. 73-81, 243-270.

lisi üyeleri, Belediye Meclisi üyeleri ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkez üyeleri birlikte seçeceklerdi. Seçimler en yüksek mülki yöneticinin sorumluluğunda yapılacaktı. Her parti, cemiyet serbestçe adayını gösterebilecekti. Dileyen kişi de bağımsız olarak adaylığını koyabilecekti. Memur olanlar da görevlerinden ayrılmadan bulunduğu ya da istediği yerden aday olabilecekti. Kadınların oy vermelerine izin vermeyen bu seçim genelgesi hem Osmanlı Anayasasına hem de yürürlükteki seçim mevzuatına aykırıydı. Devrimci bir özellik taşıyordu.¹²⁵⁰ Ülkenin içinde bulunduğu koşullar olağanüstü önlemler almayı gerektirdiği için böyle bir yola gidilmişti. Bu durum bazı itirazları da beraberinde getirmiştir. Örneğin Meclisi Mebusan'ın başkanı Celalettin Arif Bey;¹²⁵¹ bu genelgeye göre toplanacak meclisin Osmanlı anayasasına aykırı olduğunu belirtmiştir. Ona göre toplanması gerekli meclis; “feshedilen ya da saldırıya uğrayan meclis üyelerinden kurtulabilenlerle vilayet ve liva idare meclislerinin seçecekleri ikişer kişinin” toplanması ile oluşacak meclisti”.¹²⁵²

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihli yönergesinin ilgili yerlere ulaşması üzerine seçim çalışmaları başlamıştır.¹²⁵³ Bir yandan seçimler yapılırken diğer yandan da oy verme işleminin kazalarda da yapılması gibi halkın katılımını kolaylaştıracak düzenlemeler yapılmıştır.¹²⁵⁴

Seçim çalışmalarının başlamasından on üç gün sonra Sivas vilayeti ile Kayseri, Tokat, Yozgat, Kangiri ve Kastamonu livalarında seçim tamamlanarak milletvekilleri Ankara'ya hareket etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa seçimlerle yakından ilgilenmiş valilerden, kolordu komutanlarından, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reislerinden, Belediye Başkanlarından seçimlerin gidişatı hakkında sürekli bilgi almaya çalışmıştır.¹²⁵⁵ Seçim genelgesinde 15 gün içinde seçimlerin bitirilmesi istenmiş ise de bu gerçekleşmemiştir. Zira ülkenin içinde bulunduğu somut koşullar bu isteğin yerine getirilmesine izin vermemiştir. Başta Padişah ve hükümeti olmak üzere merkezî yönetim ile onlarla iş birliği içinde bulunanlar ve İtilaf Devletleri seçimlerin yapılmasını istemiyordu. O nedenle de seçimleri engellemek için

1250 Bk., **Kanun-ı Esasi**, madde, 42, 65, 67. **İntihabat-ı Mebusan Kanunu**, İzmir 1324.

1251 Mustafa Kemal Paşa Bolu Mutasarrıfı Haydar Bey'e ve Bolu Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesine İstanbul'dan sine-i millete iltica eylemek üzere çıkan Meclis-i Mebusan Reisinin de içinde olduğu kafilenin yarın Bolu'ya ulaşacağını, görkemli bir karşılama yapılmasını istemiştir.(27/18 Mart 1920). Onun isteği yerine getirilmiştir. Bk. **ATZB**, 29-57 aa-ab.

1252 Mustafa Kemal, **Nutuk**, C 1, s.424-425. Fakat Ankara'ya geldikten sonra Heyet-i Temsiliyenin yayınladığı yönergenin Anayasa'ya uygun olduğunu belirtmiş ve “millî hukuku” Ankara'dan “müdafaa edebilmek vazifesi ile dolu olanları Ankara'ya davet” etmiştir. **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Nisan 1336; **Atatürk Haftası Armağanı**, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayını, Ankara 10 Kasım 1976, No:5, 1976, s. 55-56.

1253 **ATZB**, 33-1 aa.

1254 **ATZB**, 33-1 am, an, ara, as, Karabekir, **age.**, s.518.

1255 **ATZB**, 33-1 dg.

her türlü yola başvuruyorlardı. Heyet-i Temsiliye yurdun her yanında da etkin değildi.¹²⁵⁶ Sivil yöneticilerin yanında kimi komutanlar da tam olarak Mustafa Kemal Paşa'ya inanmış değildi.¹²⁵⁷ Bunlar, Ankara yerine, İstanbul'la bağlantılarını sürdürüyorlar dolayısıyla seçimlerin hızlanmasına katkıda bulunmuyorlardı,¹²⁵⁸ Halkı aydınlatacak kitle iletişim araçları da yetersizdi.¹²⁵⁹

Ülkenin içinde bulunduğu olumsuz koşullar nedeniyle seçimler tam yapılamamıştır. Nitekim Çatalca, Gelibolu, Kırklareli ve Tekirdağ'da seçim yapılamamıştır. Adana, İzmir, İzmit, Mersin gibi işgal altında bulunan yerlerin sadece belirli yörelerinde seçim yapılabilmıştır.¹²⁶⁰ Seçim yapılan bazı yerlerde ise istenilen sayıda milletvekili çıkarılamamıştır. Mustafa Kemal Paşa ulusal mücadelenin gerek düşünsel, gerekse eylemsel safhalarında yararlı olacak kişileri bu gibi milletvekili eksik olarak görünen kimi yerlerden aday gösterip onların meclise girmeleri için uygun fırsat olarak görmüştür.¹²⁶¹ Ayrıca Ankara'da toplanacak mecliste kimi silah arkadaşlarının da bulunmasını istemiş ve bunların seçilmesi için girişimde de bulunmuştur.¹²⁶² Seçimler istenilen sürede bitirilememiş, Meclis çalışmalarına başladıktan sonra da seçimlere devam edilmiştir. Bu arada İstanbul'dan kaçıp Türkiye Büyük Millet Meclisine katılmak isteyenlerin Ankara'ya gelişleri de sürmüştür. 27 Ekim 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis-i Mebusan üyelerinin artık kabul edilmemesini kararlaştırarak İstanbul'dan Ankara'ya mebus akışını durdurmuştur.¹²⁶³

Seçimlerde bazı yerlerde olaylar da çıkmış seçimler ya ertelenmiş ya da tekrarlanmıştır. Örneğin, Karesi'de çıkan olaylar nedeniyle seçim ertelenmiş

1256 4 Mayıs 1336 tarihli emrin yazılış yerleri bize bu konuda şu bilgiyi vermektedir: Edirne, Bursa, Erzurum, Bitlis, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Kastamonu, Konya vilayetleri ile, Erzincan, Canik, Ayantep, Maraş, Urfa, Kayseri, Niğde, İçel, Teke (Denizli-Nazilli), Mentеше, Afyon, Eskişehir, Kütahya, Karesi, Kala-i Sultaniye, İzmit, Bolu, Çatalca Matusarıflıklarına, Yozgat, Gelibolu, Tekfurdağı, Kırkkilise, istinaf Mudde-i Umumiliklerine yazıldıklarına göre, Meclisin egemen olduğu yörelerin buralar olduğu söylenebilir, bk. Faik Reşit Unat: "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar", **Tarih Vesikaları Dergisi**, C 1, s. 6, s. 404.

1257 Mustafa Kemal, **Nutuk**, s. 292.

1258 Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s. 323 v.d. Fahrettin Bey'le Yusuf İzzet Paşa'nın olumsuz tavırları seçimleri de etkilemiştir. Karabekir, **age.**, s. 533.

1259 Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri**, s. 72.

1260 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, 1956, s. 16. Belge No: 413-414, 430.

1261 Güneş, **age.**, s. 120.

1262 Bk., Güneş, **Atatürk Dönemi Türkiyesinde...**, s. 118 vd.

1263 **TBMM Zabıt Ceridesi**, I. Devre, C 5, s. 189. **Düstur**, 3. Tertip, C 1, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1953, s. 78.

tir.¹²⁶⁴ Urfa'da bazı şikâyetler üzerine mutasarrıf seçimleri tekrarlamıştır.¹²⁶⁵ Elbistan seçimlerinde suistimal yapıldığı belirtilmiş,¹²⁶⁶ Burdur seçimlerine itiraz edilmiştir.¹²⁶⁷

Seçimler başladığı zaman, İstanbul Meclis-i Mebusanı için adaylığını koyan ağa eşraf kesiminin çoğu bu seçimde sinmiş, ortalıkta gözükmez olmuştu. Osmanlı Padişahının isteği dışında âdeta onun emirlerine meydan okurcasına Ankara'da toplanacak meclise katılmayı ya da onları desteklemeyi pek de akıllıca bir davranış olarak görmemişlerdir. Bunlar, *Ankara'da bir millet meclisi toplantısına imkân verilmeyeceği ve verilse bile havadan bombardıman ile meclisin bir kanaraya (mezbahaya) çevrileceğini*¹²⁶⁸ düşünüyorlardı. Onlara göre Ankara'ya gitmek ölüme gitmek, mal ve mülkünü dolayısıyla da refahını kaybetmek demektir. Bunu da göze alamamışlardır.

Parlamentolu sistemlerde seçilen milletvekillerinin yarısından çoğu meclise gelmedikçe, meclisin açılmasının geciktirilmesi gelenektir. Bu gelenek Anadolu ulusalcılarını bir hayli düşündürüyordu. Çünkü onlar her hareketlerini demokratik ilkelere ve kurallara oturtmaya özen gösteriyorlardı. Ancak ülkede, olağanüstü koşullar yaşıyordu. Bu nedenle gelenekler bir kenara itilerek meclisin bir an evvel açılması zorunlu hale gelmişti. Zira isyan dalgaları Ankara'ya ulaşmıştı. Ankara'ya gelmiş bulunan milletvekilleri de sık sık bu konuyu dile getiriyorlardı. Mustafa Kemal Paşa seçilen milletvekillerinin vakit kaybedilmeden Ankara'ya ulaşmalarının sağlanmasını istiyordu.¹²⁶⁹ Ancak kimi milletvekilleri Ankara'ya gelmekte zorlanıyordu. Yol masrafları için para bulamıyordu. Bu sorunun aşılması için Mustafa Kemal Paşa Heyet-i Temsiliye adına, Müdafai Hukuk Cemiyetlerine, Belediyelere, Valiliklere yazılar yazarak,¹²⁷⁰ seçilen milletvekillerinin harcırahlarının mahallî hükümetlerce karşılanarak Ankara'ya gönderilmesini istemiştir.¹²⁷¹ Ayrıca kimi milletvekillerine de özel telgraflar göndererek Meclisin açılışında hazır bulunmalarını sağlamaya çalışmıştır.¹²⁷²

1264 ATZB, 23-35.

1265 ATZB, 22-32.

1266 ATZB, 21-4, ATZB, 20-21-h.

1267 ATZB, 32-9.

1268 Emin Erkul, "Milli Mücadele Hatıraları", *Vakit*, 18 Şubat 1954, s. 2.

1269 ATZB, 33.1 gn.

1270 ATZB, 33-1 gn.

1271 ATZB, 33-1 ih.

1272 Örneğin Konya milletvekili Vehbi Efendiye 18 Nisanda gönderdiği telgrafta şöyle diyordu: *Konya Mebusu Vehbi Efendi Hazretlerine Meclisin açılmasına birkaç gün kalmıştır. Yeniden seçilen zevat ile beraber Ankara'ya teşrifleri rica olunur. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal. ATZB, 22-168. aa. Vehbi Efendi rahatsızlığını gerekçe göstererek izin istemiştir. ATZB, 168.ab.*

Ankara'da bulunan milletvekilleri ile 11 Nisan'da yapılan görüşmeler sonunda meclisin, 22 Nisan Perşembe günü açılması kararlaştırılmıştı.¹²⁷³ Fakat daha sonra bu karardan vazgeçilerek Meclisin 23 Nisan 1920 Cuma günü açılmasının halk üzerinde olumlu etki bırakacağı düşünülerek açılış Cuma gününe ertelenmiştir. Bu değişikliği Yunus Nadi şöyle açıklamaktadır: *Hasımlarımız bizi mağlup edebilmek için müracaat ettikleri muhtelif silahlar içinde ezcümle, dine ve şeriata dahi istinat ediyorlar ve bizi şer'an asi ilan etmek hususunda çok ileri gidiyorlardı. (Meşihat-ı İslâmiye) makamının fetvaları hep bu esas ve maksatla tertip edilmişti. Halife beyannameleri de hep bu esas ve maksada istinat ediyordu. (Damat Ferit) bu yoldan yürüyordu. Hâlbuki Ankara'da vatan ve milletin halas ve istiklali gayesi etrafında toplanan zevat din ve imandan tecerrüt etmiş kimseler değildi. Onların içinde hakiki din âlimleri de bulunduktan başka, milletin halas ve istiklalinde elbette din ve şeriatın dahi ağyarın ayakları altında zelil ve perişan edilmekten kurtarılması hususu da vardı. Dine hizmet ve riayet bahsinde dahi en büyük hürmet mevkii elbette Ankara'da toplanan fedakârlar tarafında idi. İngilizler Yunanlıların lehine milleti boğmağa, parçalatmağa, mahvetmeye alet olanların dini ağızlarına almaları bile dünyanın en sefil alçaklığı idi. Hakikat bu merkezde iken; İstanbul'un olanca nedameti ile Ankara aleyhine milletin mukaddesatını tahrik vesilesi yapmasına karşı, Ankara'nın dahi layık ve lazım olduğu veçhile mukabele etmesi zarureti hâsıl olmuştur. Bu cümleden olarak meclisin küşadı günü perşembeden cumaya ertelenmişti.¹²⁷⁴*

Meclisin 23 Nisan Cuma günü açılmasına karar verildikten sonra bu karar, kolordulara, 61. Fırka Komutanlığına, tüm vilayetlere, müstakil livalara, müdafaa-i hukuk heyet-i merkezîyelerine ve belediye başkanlıklarına "gayet ivedidir" kaydıyla 21 Nisan 1920'de şu telgrafla bildirilmiştir:

1- Tanrı'nın yardımı ile Nisan'ın 23. Cuma günü, cuma namazından sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılacaktır.

2- Vatanın bağımsızlığı, yüce halifelik ve padişahlık kurumununun kurtarılması gibi en önemli ve ölüm dirimle ilgili görevleri yapacak olan Büyük Millet Meclisi'nin açılış gününü cumaya getirmekle o günün kutsallığından yararlanılacak ve tüm sayın milletvekilleriyle birlikte, Hacı Bayram Camii'nde cuma namazı kılınarak Kuran'ın ve namazın nurlarından ışık alınacak ve güç kazanılacaktır. Namaz kılındıktan sonra lihye-i saadet ve sancak-ı şerif alınarak meclisin toplanacağı binaya gidilecektir. Buraya gidilmeden önce bir dua okunarak kurbanlar kesilecektir. Bu törende camiden başlayarak, meclise değin, Kolordu Komutanlığınca askeri birliklerle özel tören düzeni alınacaktır.

¹²⁷³ Meclisin 21 Nisan Çarşamba günü açılacağı 12 Nisan 1920'de 56. ve 61. Fırka komutanlığı ile vilayet ve livalara bildirilmiştir. **ATZB**, 33-1hu.

¹²⁷⁴ Nadi, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi**, s. 27.

3- Açılış gününün kutsallığını belirtmek için, il merkezinde vali beyefendinin düzenleyeceği üzere, hatim indirilmeye ve buhari okunmaya şimdiden başlanacak ve hatimin son bölümleri, uğur için cuma günü namazdan sonra meclisin toplandığı yerin önünde okunup bitirilecektir.

4- Kutsal ve yaralı yurdumuzun her köşesinde aynı biçimde bugünden itibaren hatim indirilmeye ve Buhari okunmaya başlanacak, cuma günü ezandan önce minarelerde sala verilerek, hutbe okunurken, halifemiz ve padişahımız efendimiz hazretlerinin yüce adları anılırken kendisinin, ülkesinin ve tüm uyruklarının bir an önce kurtulmaları ve mutluluğa ulaşmaları için ayrıca dua edilecek. Cuma namazı kılındıktan sonra da hatim tamamlanarak yüce halifelik ve saltanatın ve tüm ülke parçalarının kurtarılması amacıyla yapılan ulusal çalışmaların önemini ve kutsallığını ve her yurttaşın kendi vekillerinden meydana gelmiş olan Büyük Millet Meclisi'nce verilecek yurt ödevlerini yapmak zorunda olduğunu anlatan, dinsel öğütler verilecektir. Daha sonra halife ve padişahımızın, din ve devletimizin, yurdumuzun ve ulusumuzun, kurtuluşu, esenliği ve özgürlüğü için dua edilecektir. Bu dinsel ve yurtsal tören yapıldıktan ve camilerden çıkıldıktan sonra Osmanlı ülkesinin her yerinde hükümet konağına gidilerek, meclisin açılışından dolayı resmi kutlamalarda bulunulacaktır. Her yerde cuma namazından önce uygun görülecek biçimde mevlit okunacaktır.

5- Bu bildirinin hemen yayılması için her araca başvurulacak ve tez elden en sapa köylere, en küçük askeri birliklere, yurttaki tüm örgütlere ve kurumlara ulaştırılması sağlanacaktır. Ayrıca büyük kâğıtlara yazılarak her yere asılacak ve olanak varsa, bastırılıp çoğaltılarak parasız dağıtılacaktır. Ulu Tanrı'dan başarıya ulaştırmasını dileriz.¹²⁷⁵

22 Nisan'da "Dakika tehir edilmeyecektir" kaydıyla tüm vilayet ve bağımsız sancaklarla birlikte; çeşitli ordu birlikleri komutanlıklarına gönderilen telgrafta, 23 Nisan'da Meclisin açılıp çalışmalara başlamasından sonra tüm sivil ve askerî makamların ve tüm ulusun başvuru yerinin meclis olacağı da bildirilmişti.

1920'lerde Ankara küçük bir kasaba idi. Bazı okulların dışında dikka-ti çekecek kamu ya da özel binalar yoktu. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya geldiği zaman Ziraat Mektebine yerleşmişti. Darülmuallimin (Öğretmen Okulu) milletvekillerine ayrılmıştı. Seçilen milletvekilleri Ankara'ya gelmeye başlayınca Meclis için yer bulma çalışmaları başlamıştır. Çeşitli binalar gezildikten sonra, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü olarak yapılmış tek katlı¹²⁷⁶ uzunca bir koridorla, bu koridorun iki yanında birer salonla beş büyük ve üç küçük odayı kapsayan ancak yapımı

1275 Nutuk, C 1, s. 431.

1276 Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri**, s. 111; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1977, s. 255.

tamamlanmamış binanın uygun olduğu görülmüştür.¹²⁷⁷ Kısa sürede binanın eksiklikleri giderilmiş ve 23 Nisan'a hazır hale getirilmiştir.

8.1.2. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılış Töreni

23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da sabahın erken saatlerinde evlerinden ayrılan kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, ihtiyar, kalpaklı, sarıklı, yöresel giysili vs. tüm halk tabakalarını kapsayan insan kitleleri en güzel giysilerini giyerek tören alanını doldurmaya başlamıştır. Yerli ve yabancı tüm Ankara halkı meclis binası ile Hacıbayram Camii arasına sıkışmaya çalışmış ise de alana sığmamıştır. Arsalar, evlerin çatıları insanlarla dolmuştur. Hacıbayram Camii'nde namaz kılmak için gelenler öylesine çoğalmış ki kapılardan taşmışlar, mermer avluya dolmuşlar, mezarların üzerine ilişmişler, sokaklarda yer bulmaya çalışmışlardır. Yunus Nadi'nin de belirttiği gibi "bu şerait içinde usulü dairesinde" yapılan bir ibadet olmaktan çok, ulusun kendi yazgısını kendisinin çececeği bir dayanışma günü olmuştur.¹²⁷⁸ Çünkü cuma namazı kılındıktan sonra, Hacıbayram Veli'nin bayrağı çıkarılmış, Sinop Milletvekili Abdullah Efendi başına bir rahle almış üzerine yeşil bir örtü örtmüş bunun üzerine de bir "Kur'an ile Sakalı Şerif" koymuştur. Solgun ipeklerine yıpranmış satırlarla dualar yazılmış, eski sancaklar altında "tehliller, tekbirler" getirilerek ihtiyar şeyhleri, fakir hacıları, hocaları öncülüğünde halk, meclis binasına doğru yürümeye başlamıştır. Bir manga asker de bu rahlenin iki tarafında yer almıştır.¹²⁷⁹ Meclisin kapısında dua edilmiş ve kurbanlar kesilmiştir. Kurdelayı Mustafa Kemal Paşa kesmiş ve herkes içeriye girmiştir. "Lihye-i saadet ve sancağı şerif" başkanlık kürsüsü üzerine yerleştirilmiştir. Camide okunmaya başlanan Kur'an ile Buharii şerif tamamlanmış ardından bir dua daha okunduktan sonra kürsüye en yaşlı milletvekili olan Sinop Milletvekili Şerif Bey'in¹²⁸⁰ çıkması ile Büyük Millet Meclisinin açılış töreni

1277 Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi binası Enver Paşa'nın isteği üzerine 1915'te Numune Mektebi ya da Fırka Kulübü olarak planlanmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik darlık dolayısıyla bina bitirilememişti. Mondros Mütarekesi sonrasında işgaller başlayınca küçük bir Fransız birliği bu binaya yerleştirilmiştir. Atatürk'ün Ankara'ya gelmesinden ve meclisin açılması kararlaştırıldıktan sonra bu binanın meclis binası olması saptanmıştır. Yarım kalmış işlerin tamamlanması görevi İttihat ve Terakki Partisinin temsilciliğini de yapmış olan Necati Bey'e verilmiştir. Necati Bey'in çabaları ve Ankara halkının katkılarıyla binanın eksiklikleri giderilmiştir. Bina 22 x 43 metre boyutunda bodrum üzerine tek katlı olarak inşa edilmiştir. Bina bir koridorla iki yana sıralanmış irili ufaklı odalardan oluşuyordu. Devrin tüm özelliklerini yansıtan bu binanın cephelerinde Ankara taşı kullanılmıştı. Ön cephedeki üçlü ikili kemerler ise ahşap konsollara oturmuş geniş saçaklarla ön cephedeki iki balkon binanın özelliğini yansıtmaktadır.

1278 Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 30.

1279 E.Behnan Şapolyo, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**, Ekicigil Matbaası, 1958, s. 395. Hamdullah Suphi, **Günebakan**, 1929, s. 169.

1280 Şerif Bey'in kısa biyografisi için bk. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli**

tamamlanmıştır.¹²⁸¹

8.1.3. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Çalışmaya Başlaması

Parlamentolu sistemlerde gelenek olduğu üzere açılış töreninden sonra en yaşlı üyenin başkanlığında meclisler çalışmaya başlar. Bu bir geçiş sürecidir. Çünkü Meclisin çalışmalarını devam ettirebilmesi için Meclis Başkanı, yardımcıları, kâtiplerin seçilerek Başkanlık Divanının oluşturulması gerekirdi.

Şerif Bey'in şu konuşmasıyla meclis çalışmalarına başlamıştır:

*Burada bulunan saygıdeğer insanlar! İstanbul'un geçici kaydıyla yabancı kuvvetler tarafından işgal olunduğu ve bütün temelleriyle halifelik makamının ve hükümet merkezinin bağımsızlığının yok edildiği hepimizce bilinmektedir. Bu duruma baş eğmek ulusumuzun, bize sunulan yabancı köleliğini kabul etmesi demektir. Ancak tam bağımsızlık (istiklal-i tam) ile yaşamak için kesin olarak kararlı bulunan ve ezelden beri özgür ve başına buyruk yaşamış olan ulusumuz kölelik durumunu son derece sertlik ve kesinlikle reddetmiş ve hemen vekillerini toplamaya başlayarak yüksek meclisinizi meydana getirmiştir. Bu yüksek meclisin en yaşlı üyesi niteliğiyle ve Tanrı'nın yardımıyla ulusumuzun iç ve dış tam bağımsızlık (istiklal-i tam) içinde alın yazısının sorumluluğunu doğrudan doğruya yüklenip, kendi kendisini yönetmeye başladığını, tüm cihana duyurarak Büyük Millet Meclisini açıyorum. Kutsal olarak bağlı bulunduğumuz tüm Müslümanların halifesi ve Osmanlıların Padişahı Altıncı Sultan Mehmet hazretlerinin yabancı boyunduruğundan kurtarılmasında ve saltanatın sürekli merkezi olan İstanbul'umuz ile işgal altında ve türlü zulüm ve işkence içinde nesnel ve tinsel (maddi ve manevi) bakımdan anlamsızca yok edilmekte olan tüm zulüm görmüş illerimizin kurtarılmasında bizi başarılı kılmasını Yüce Tanrı'dan dilerim.*¹²⁸²

Bu konuşmadan sonra Mustafa Kemal Paşa Meclisin olağanüstü yetkilerle yeni seçilen milletvekilleriyle Meclisi Mebusana seçilmiş ve İstanbul'un işgali üzerine kaçıp Ankara'ya gelmiş mebuslardan oluşacağını belirtmiş ardından da milletvekillerinin seçim mazbatalarını incelemek üzere iki komisyonun kurulmasıyla o günkü çalışmalar bitirilmiştir. Ertesi günü 24 Nisan'da Meclis Başkanlığı seçimleri yapılmış Mustafa Kemal Paşa 110 oy ile Meclis

Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem, C 3, Ankara 1985, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., s. 864-865.

1281 **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1336, s. 1.

1282 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, C 1, Ankara 1940, s. 2. Sadeleştirilmiş biçimi için bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **Devirden Devire**, C 1, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 12-13. Meclisin açılışı ile ilgili olarak 1500 kutlama telgrafı gelmiştir. **Hâkimiyet-i Milliye**, 5 Mayıs 1336, s. 2. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, C 1, s. 40, 46, 93, 113, 193, 218, 219, 265. Ülke dışından sadece Irak Şeyh-ül Meşayih-i Acemi kutlama telgrafı göndermiştir.

Başkanlığına, Celalettin Arif Bey 109 oy ile İkinci Başkanlığa, Abdülhalim Çelebi 91 oy ile Birinci Başkan vekilliğine seçilmiştir.¹²⁸³ 25 Nisan'da Kâtipler için seçim yapılmış ve Haydar Bey (Kütahya), Refik Bey (Konya), Muhtittin Baha Bey (Bursa), Cevdet Bey (Kütahya), Rasim Bey (Sivas), Feyyaz Ali Bey (Yozgat), idare memurlukları için ise Atıf Bey (Kayseri), Emir Paşa (Sivas), İbrahim Süreyya Bey (Saruhan) seçilmişlerdir.¹²⁸⁴ Böylece Başkanlık Divanı oluşturulmuştur.

8.1.4. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Yapısı

Olağanüstü koşullarda yapılan bir seçim ile İstanbul'dan kaçıp gelen mebusların oluşturduğu Türkiye Büyük Millet Meclisi âdeta ülkenin küçültülmüş bir görünümünü yansıtıyordu. Daha önceki seçimlerde olduğu gibi ülkenin varlıklı kesimleri bu seçime pek itibar etmemişlerdi. Malını mülkünü düşünmeden her türlü tehlikeyi göze alarak Ankara'ya gelen kişilerden oluşuyordu. Halkın içinden geldikleri için o güne değin toplanmış meclislerin tümünden daha çok halkçı özellikler taşıyordu.

TBMM'ye katılan milletvekillerinin sayısına bakıldığında; Yılmaz Altuğ 383,¹²⁸⁵ Ahmet Mumcu 390,¹²⁸⁶ Falih Rıfıkı Atay 381,¹²⁸⁷ Mazhar Müfit Kansu 399,¹²⁸⁸ Ali Fuat Cebesoy 442,¹²⁸⁹ Mahmut Goloğlu 390,¹²⁹⁰ Frederick Frey 437,¹²⁹¹ Fahri Çoker 437¹²⁹² olarak vermektedir. Son zamanlarda yapılan kimi çalışmalarda isim defterinden hareketle 437 sayısı kullanılmakla birlikte, bu bilgi yanıltıcıdır. Çünkü bir kişinin milletvekili sıfatını kazanabilmesi için seçilmiş olması yeterli değildir, Meclise gelip seçim mazbatasını sunması ve

1283 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, I. Devre, C 1, s. 38. İkinci Başkanvekilliğine ise 25 Nisan'da 104 oy alarak Hacıbektaş Çelebisi Cemalettin Efendi seçilmiştir. *Age.*, s. 44.

1284 *Age.*, s. 51-52.

1285 Yılmaz Altuğ, **Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)**, İstanbul 1978, s. 39.

1286 Ahmet Mumcu, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul 1979, s. 54.

1287 Falih Rıfıkı Atay, **Çankaya**, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul 1969, s. 244.

1288 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürkle Beraber**, C 2, TTK, Ankara 1968, s. 574.

1289 Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, s. 310-311.

1290 Goloğlu, **Üçüncü...**, s. 159.

1291 Frederick Frey, **The Political Elite in Turkey**, Cambridge 1965, s. 311. Bu sayı Türkiye Büyük Millet Meclisindeki isim defterine seçildiği belirtilen milletvekillerini göstermektedir. Bunların tümü milletvekilliği niteliği kazanmamıştır.

1292 Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem (1919-1923)**, C 3, TBMM Basımevi, Ankara 1995. Bu sayı Türkiye Büyük Millet Meclisindeki isim defterinde seçildiği belirtilen milletvekillerini göstermektedir. Ölen, öldürülen, istifa edenlerin sayıları çıkarılmamıştır.

bunun Meclis Genel Kurulunca onaylanması gerekir. Oysa seçildikleri halde Meclise hiç gelmemiş kişiler de isim defterinde yer almıştır. Bunları milletvekili saymak gerçeklerle örtüşmemektedir. İşte bu düşünceden hareketle 391 kişinin kısa ya da uzun süre Mecliste bulunarak milletvekilliği kimliğini kazandığı saptanmıştır. Milletvekillerinin son uğraşı alanlarını göz önüne alarak, meclisin sosyolojik yapısı şöyledir:

Meclise katılan üyelerin %34,2'sini sivil bürokrasiden gelen kişiler oluşturmaktadır. Bunların %9,2'si idareci, %11,5'i memur, %6,1'i öğretmen, %5,8'i yargıç ve %1'i güvenlik görevlisi, %0,5'i diplomat idi. Üyelerin %24'ünü serbest meslek sahipleri oluşturuyordu. Bunların %6,9'u çifçi, %7,1'i tüccar, %5,3'ü avukat, %4'ü gazeteci ve %0,5'i de bankacıydı. Askerlerin meclisteki oranı %13.2 idi. Bunların içinde her rütbeden asker vardı.

Din adamlarının oranı ise %8,6 idi. Bunların %4,6'sı müftü, %2,5'i müderris ve %1,5'i de şeyhi. Daha önceden mebusluk yapmış ya da yerel yönetimlerde görev almış üyelerin oranı ise %12,7 idi. Doktor, eczacı olarak meclise katılanların oranı ise %4'tü. Aşiret reislerinin oranı ise %1,2'dir. Teknik elaman olarak katılan üyelerin oranı ise %1'di.

Görülüyor ki TBMM tüm halk kesimini temsil etmektedir. Herhangi bir sınıfı ya da toplumsal grubu değil tüm halk kesimini kapsıyordu. Dolayısıyla yeni Türkiye Devleti de bir sınıfa ya da bir meslek grubuna dayanarak kurulmuş değildir.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin eğitim düzeyleri de ülke genelinin üzerindedir. Zira milletvekillerinden yüksekokul bitirenlerin oranı (Medrese dâhil: %22,2) %61,8, Ortaöğretimi bitirenlerin oranı ise %27,3'tür.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisine katılan milletvekillerinden %50,1'inin Türkçe dışında bir yabancı dil bildiği, milletvekillerinden %27,3'ünün Fransızca, %25,5'inin Arapça, %19,9'unun Farsça, % 5,8'inin İngilizce ve %7,1'inin Almanca bildiği saptanmıştır. Meslek grupları açısından bakıldığında Askerlerin Fransızca, Almanca ve İngilizce, öğretmen ve din adamlarının Arapça ve Farsça, serbest meslek sahiplerinin ise Arapça ve Farsça bildikleri görülüyor. Bunların yanında çeşitli etnisiteye mensup dilleri bilen milletvekilleri de vardı.¹²⁹³ Milletvekillerinin %56,7'si doğdukları yerlerden, %42'si doğum yerleri dışındaki coğrafyalardan seçilmişti. Bunların %12'sinin de doğum yerleri Misak-ı Millî sınırları dışında kalmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisine katılan üyelerin %27,1'i daha önceki parlamentolarda bulunmuştu. Bunların çoğu da tek dönem bulunduğu için yeterli parlamento deneyimi kazanamamışlardı.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisini oluşturan milletvekilleri giydikleri başlıklar yönüyle incelendiğinde %45,5'inin fesli, %22,2'sinin kalpaklı,

1293 Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin**, s. 84.

%18,1'inin sarıklı, %1,2'sinin yöresel giysili, %12,5'inin de başının açık olduğu görülmektedir.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi genç bir meclistir. Yaş ortalaması 43,3'tür. Zira Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisini oluşturan milletvekillerinin %4,3'ü 20'li, %38'i 30'lu, %35'i 40'lı, %17,6'sı 50'li, %3,8'i 60'lı, %0.7'si de 70'li yaş grubunda bulunmaktadır.¹²⁹⁴

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin tümü İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin özgür ortamını yaşamış kişilerdi. İçlerinde başta İttihat ve Terakki olmak üzere bu dönemde kurulmuş çeşitli partilerde ve cemiyetlerde fiilen yer almış olanlar da vardı.¹²⁹⁵ Bu da meclisin düşünce yapısına zenginlik katmıştır.

8.1.5. Meclisin Çalışması

Milletvekilleri 23 Nisan 1920'den 16 Nisan 1923'e kadar 2 yıl 11 ay ve 26 gün çalışmışlardır. 552 içtima/toplantı, 1039'u açık, 238'i gizli 19'u yarı açık yarı kapalı olmak üzere 1296 celse/oturum yapmışlardır. İçinde bulunduğu olağanüstü koşullara rağmen 338 kanun çıkarmışlardır. Bunun 225'i İcra vekilleri/hükûmet tarafından (tasarı olarak), 98'i milletvekilleri tarafından (teklif olarak) 5'i de tezkere olarak Meclise gelmiştir. Meclis Başkanlığına 457 tezkere vermişlerdir. Meclis Genel Kurulunda 91 tasarı, 129 teklif, 31 tezkere beklemekteydi. Komisyonlarda ise 115 tasarı, 158 teklif, 57 tezkere beklemekteydi. Milletvekilleri hükûmeti dinamik tutabilmek için denetleme görevine büyük bir özen göstermişlerdir. 625 soru önergesi, 74 istizah/genso ru önergesi vermişlerdir.¹²⁹⁶

Türkiye Büyük Millet Meclisine seçilip gelen insanlar farklı değer yarı gılarıyla yetişmişlerdi. Okudukları okullardan, giydikleri elbiselere kadar her şeyleri farklıydı. Onları birleştiren temel düşünce ülkelerinin parçalanmasına ve sömürgeleştirilmesine, yurttaşlarının köleleştirilmesine karşı gösterdikleri ortak tepkiydi. Seçmenlerinden aldıkları "olağanüstü yetkiye" dayanarak Padişah iradesine ve İtilaf Devletlerinin tehditlerine meydan okuyarak nefsi-

1294 Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin...*, s. 81-122.

1295 Osmanlı Mesai Fırkasından Numan Usta'nın, Millî Türk Fırkasından Ahmet Ferit ve Dr. Adnan'ın, Millî Ahrardan İsmail Suphi ve Bekir Sami Bey'in, Hürriyet ve İtilaf Fırkasından Rıza Nur Bey'in, Türk Ocaklarından Hamdullah Suphi Bey'in, Teceddüt Fırkasından Yunus Nadi ve Tevfik Rüşü Bey'in, Vahdet-i Milliyeten Celalettin Arif ve Abdurrahman Şeref Bey'in bu mecliste yer aldığı görülmektedir. 1918 sonrasının gözde akımı olan Amerikan mandacılığını savunan Wilson Prensipleri Cemiyetinin kurucularından Yunus Nadi Bey ile Sivas Kongresi'nde mandacılığı savunan İsmail Fazıl Paşa, Kara Vasıf, Bekir Sami ve Refet Bey gibi kişiler de milletvekilidir.

1296 Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi. Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem (1919-1923)*, C 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 779 vd. *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. İntihap Devresi Hülasa-i Mesaisi*, s. 69.

müdafa için Ankara'ya gelmişlerdi. Siyasal düşüncelerini bir süre için meclis dışında bırakarak her gün biraz daha küçülen ve bir devletin olmazsa olmazları içinde yer alan vatani kurtarmayı; cana, mala, ırza ve namusa yönelik saldırıları önlemeyi, kendi yurtlarında özgür, başı dik ve onurlu yaşamayı amaçlamışlardı. Misak-ı Millî etrafında birleşmişlerdi. Parçalanmış, birbirine düşman edilmiş halkı tabandan tavana doğru örgütleyerek, millî irade, halkçılık ve tam bağımsızlık temelinde birleştirmişler ve Büyük Millet Meclisini oluşturmuşlardı. Emperyalistlere karşı tüm güçlerini kullanmaya ve onları geldikleri yere göndermeye ant içmişlerdi.

Bu amaca ulaşmak için Türkiye Büyük Millet Meclisi öncelikle ve ivedilikle bir hükümet oluşturmaya karar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın önerisine uygun olarak önce geçici daha sonra da İcra Vekilleri Heyeti adıyla kendine özgü bir hükümet modeli oluşturmuşlardır. Bu devlet başkanının olmadığı, meclis başkanının hükümetin de başında bulunduğu, vekillerin tek tek meclisten seçildiği ve meclise karşı sorumlu olduğu, Genelkurmay Başkanlığının da hükümetin içinde bulunduğu bir modeldi.¹²⁹⁷ Demokratik sistemlerde görülen Meclis hükümeti sistemini benimsemişlerdir.¹²⁹⁸ Meclis olağanüstü yetkilere sahip olduğu için yürütmeyi de hükümeti kendi içinden belirlemişti. Dolayısıyla yasama ve yürütme mecliste toplanmıştı. Güçler birliğini benimsemişti.

Hükümet öncelikle iç güvenliği sağlamaya özen göstermiş bunun için yasal düzenlemeler yapmış, Seyyar Jandarma birlikleri gibi silahlı güç oluşturmuş, İstiklal Mahkemeleri gibi olağanüstü mahkemeler kurmuştur.¹²⁹⁹ Böylece bozulmuş olan iç güvenlik yeniden sağlanmış, isyanlar bastırılmış, düşman karşısına çıkan Kuva-yı Milliye ve düzenli ordu birliklerinin arkada bıraktıklarının can güvenliğinden, mal güvenliğinden, namus güvenliğinden endişe duymamaları sağlanmıştır.

Mondros Mütarekesi ile silahaltında bulunan askerler terhis edilmiş, silah ve cephaneleri ellerinden alındığı için ülke savunmasız kalmıştı. Başlangıçta işgalci güçlere karşı koymak, isyanları bastırmak için kendiliğinden oluşan Kuva-yı Milliye güçleri Müdafaai Hukuk Cemiyetleri tarafından desteklenmiştir. Ancak Yunan ordusunun yaptığı saldırıları önleyememiş bunun üzerine düzenli ordunun kurulması çalışması hızlandırılmıştır. Nitekim oluşturulan düzenli ordu ile Yunanların saldırıları önlenmiş Birinci, İkinci İnönü, Sakarya Muharebesi ve Büyük Taarruz kazanılarak işgalci güçlerin tümüyle

1297 İhsan Güneş, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları** (1908-1923), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 287-300.

1298 Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 51 vd.

1299 Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975.

ülkeden kovulması gerçekleştirilmiştir.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin yürüttüğü Millî Mücadele kadını-erkeği, zengini-yoksulu, kentlisi-köylüsü, aydını-cahili tüm halk kesiminin katılımı ile verilmiş topyekûn bir savaştı. Vatanı kurtarma mücadelesi idi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi vatanı işgalcilerden kurtarmak için askerî mücadeleyi sürdürürken barış isteklerine de kapıyı kapatmamıştır. Başta Sovyetler Birliği, Azerbaycan, Afganistan, olmak üzere çeşitli devletlerle iyi ilişkiler kurmuştur.¹³⁰⁰

Yeri geldiğinde savaştığı İtilaf Devletleri ile de barış masalarına oturmaktan kaçınmamıştır. Ancak onların barış şartı olarak masaya koydukları Sevr Antlaşması'nı ve onun versiyonlarını kabul etmemiştir.¹³⁰¹ Buna rağmen zaman içinde İtalya, Fransa ile de iyi ilişkiler kurmuştur. Sakarya Muharebesi sonrasında Fransa ile Ankara İtilafnamesi imzalanmıştır.¹³⁰² Mudanya Mü-tarekesi, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri ile imzalanmıştır. Lozan Barış Konferansı'nda savaşılan devletlerin yanında savaş alanında yer almayan kimi devletler de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin temsilcilerinin karşısında yer almıştır.¹³⁰³ Türkiye Büyük Millet Meclisi etnik, dinî, siyasi yapılarına bakmadan vatanın bütünlüğüne, milletin bağımsızlığına, hak eşitliğine saygı duyan her devletle iyi ilişkiler kurulabileceğini göstermiştir.

Selahiyet-i fevkaladeyi haiz olarak toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Meclis-i Müessisan/Kurucu Meclis olarak çalışmıştır. Daha ilk günden kendi gücünün üstünde bir güç tanımamıştır. İstanbul hükûmetinin 16 Mart 1920'den sonra yaptığı antlaşmaları, sözleşmeleri tanımayacağını belirtmiştir.¹³⁰⁴ 20 Ocak 1921'de "hâkimiyetin bilâ kaydı şart millete" ait olduğunu, "idare usulü(nün) halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına" dayandığını, "icra kudreti ve teşri selahiyetinin milletin yegâne ve hakiki mü-messili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz" edeceğini, "Türkiye Devletinin Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunacağını ve "hükûmetinin de Büyük Millet Meclisi hükûmeti unvanını taşıyacağını belirten kısa ama dinamik bir anayasa yapmıştır.¹³⁰⁵ Yüzlerce yıldan beri insanların belleğine kazınmış olan egemenliğin sultana ait olduğu düşüncesini yıkarak

1300 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C 1, TTK, Ankara 1983, s. 17-67.

1301 Sevr Antlaşması için bk. Seha L. Meray-Osman Olcay, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1977, s. 43-184.

1302 **Düstur**, C 2, s. 98-107. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C 1, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 587 v.d.

1303 Lozan Barış Konferansı için bk. Seha. L.Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1969-1973. Çağrı Erhan Ed., **Yaşayan Lozan**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2003.

1304 **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 1, Devlet Matbaası, Ankara 1953, s. 13.

1305 **Düstur**, Üçüncü Tertip, C 1, s. 138-140.

egemenliğin sahibinin millet olduğunu göstermiştir. Egemenliğin tezahür ettiği ve halkın oyları ile oluşan meclisin üstünde herhangi bir güç olmadığını benimseyerek saltanatı kaldırmış,¹³⁰⁶ Osmanlı monarşisini tarihe gömmüş ve cumhuriyete giden yolu açmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, o güne kadar ötelenen millî kimliği öne çıkararak “Türkiye Devleti”ni kurmuştur.

Bu noktaya gelebilmek için geceli gündüzlü ara vermeden milletvekilleri çalışmışlardır. Sadece meclis kürsüsünde konuşmamışlar köy meydanında bir taşın üstüne, ya da bir kasabada bir meydanda sandalyenin üzerine, camide minbere çıkarak halkı aydınlatmışlar onların meclisin arkasında durmalarını, hükûmetle, meclisle iç içe olmalarını sağlamışlardır.

Bir yandan düşmanla savaşırken öte yandan da kurmaya başladıkları devletin dayanacağı politikaları belirlemişlerdir. Okul, ders programları, öğretmen, yabancı okullar sorununu masaya yatırmışlardır. Ankara’da halk için serbest konferanslar ve dersler düzenleyerek halkı bilinçlendirmeye çalışmışlardır¹³⁰⁷. Benimsediği ve izlediği halkçılık politikasına uygun olarak savaşlar nedeniyle yaşadığı yerleri terk edip daha güvenli yerlere göç eden insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışarak sosyal devletin temelini atmışlardır. Köylüyü tefecilerin elinden kurtarmaya özen göstermişlerdir. Siyasal bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla güçlendirerek tam bağımsızlık için izlenecek yolu da ortaya koymuşlardır. Yer altı yer üstü kaynaklara sahip çıkmışlar, Türkiye Büyük Millet Meclisinin çıkardığı yasalara uymayan yabancı sermayenin yurda girişine izin vermemişlerdir. Bütçeler açık vermesine rağmen dış ülkelerden borç almadan kendi öz kaynaklarını kullanarak, israfı kaçmayan bir politika izleyerek Millî Mücadeleyi başarıya ulaştırmışlardır.

Milletvekilleri meclis içinde hiçbir siyasi partiye bağlı olmadan iç tüzüğü verdiği hakları sonuna kadar kullanarak demokratik bir havanın oluşmasını sağlamışlardır. Başlangıçtaki birliktelik zaman içinde parçalanmış olsa da bu ayrılık siyasal kamplara bölünmeye varmamış kısır parti çekişmeleri tuzağına düşülmemiştir.¹³⁰⁸

Türkiye Büyük Millet Meclisi yeni bir devlet kurmakla kalmamıştır. Oluşum şekli, amaçları, amaçlarını gerçekleştirmek için izlediği politika ile sadece Türk toplumu için değil emperyalizme karşı başkaldıran, ulusal kur-

1306 **Düştur**, C 3, s. 60. **TBMM. Zb.** C 24, s. 269-315.

1307 Güneş, **Birinci Türkiye Büyük...**, s. 332-351.

1308 Mecliste çeşitli zümreler, sosyalist nitelikli partiler de kurulmuştur. Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup) ile onun karşısında oluşan İkinci Grup arasındaki tartışmalar bu meclise demokratik bir kimlik kazandırmıştır. Bk. Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin...**, s. 165-169, 179-214. Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet, İkinci Grup**, İletişim Yayınevi, İstanbul 1994.

tuluş savaşlarının önünü açan, sömürge yaşamından bağımsız yaşama geçmek isteyen ulusların da esin kaynağı olarak tarihteki yerini almıştır.

8.2. İstiklal Mahkemeleri*

8.2.1. Kuruluşu

Türk ordusunda kaçak askerlerin sayısı 1918'de 300 bin idi. Bu kaçak askerler hırsızlık, yağmacılık, eşkıyalık gibi suçlar işliyorlardı. Kaçak askerlere caydırıcı cezanın verilmemesi, bunlara ilgisiz kalınması firar olaylarının artmasına neden oluyordu. 1919'da 700'den fazla kaçak asker nedeniyle Canik'teki 15. Alay'da bulunan erlerin sayısı 50-100'e kadar indi. Birlikler er sayısının yetersizliği nedeniyle aldıkları görevi yerine getiremiyor, yiyecek ve cephane depolarını koruyamıyor ve nakliye işlerini yapamıyordu.¹³⁰⁹

TBMM 23 Nisan 1920'de açıldı. TBMM'nin açılışından iki gün sonra 5 Nisan 1920'de Karahisar-ı Sahib Mebusu Mehmet Şükrü Bey iki maddeden oluşan bir kanun teklifini TBMM'ye sundu. Teklifin ikinci maddesinde yer alan Hıyanet-i Vataniye hakkındaki Kanun-ı Mahsus ile söz konusu kanunla ilgili işlemler başladı. TBMM'de uzun tartışmalar sonucunda 14 maddeden oluşan Hıyanet-i Vataniye Kanunu, 29 Nisan 1920 tarihinde kabul edildi.¹³¹⁰ Bu kanunun birinci maddesi ile TBMM'nin meşruluğu açıklanarak buna karşı duranların vatan haini olması ve ikinci maddesi ile vatan haini olanlara idam cezasının verilmesi kabul edildi.¹³¹¹ Bozguncu ve propagandacılar ile onlara yardım edenler de vatan haini suçu kapsamına alındı.

Mahkemeler, Hıyanet-i Vataniye Kanunu¹³¹² gereğince verdikleri karar-

* Prof. Dr. Ahmet Eyicil, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi.

1309 Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri**, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 66.

1310 **İstiklal Mahkemeleri (İM) (Kanun, Gereğe ve Genel Kurul Tutanakları)**, TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, C 1, Ankara 2015, s. 1.

1311 İM, C 1, s.43; Aybars, **age.**, 2014, s. 70-72.

1312 İM, C 1, s. 43; Aybars, **age.**, 2014, s. 72; **Düster**, C 1, s. 4, Kanun No 2.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu, No: 2

Birinci Madde - Makam-ı mualla-yı hilâfet ve saltanatı ve memalik-i mahrusa-i şahaneyi yed-i ecanibden tahlis ve taaruzatı def maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan, hain-i vatan addolunur.

İkinci Madde - Bi'l-fiil hıyanet-i vataniyyede bulunanlar salben idam olunur. Fer'an zimedhal olanlar ile müteşebbisleri Kanun-ı Ceza'nın kırk beşinci ve kırk altıncı maddesi mucibince tecziye edilirler.

Üçüncü Madde - Vaiz ve hitabet suretiyle alenen veya ezmine-i muhtelifede eşhas-ı muhtelifeyi sırran ve kavlen hıyanet-i vataniye cürmüne tahrik ve teşvik edenlerle işbu tahrik ve teşviki suver ve vesait-i muhtelifeye ile tahriren ve tersimen irtikab eyleyenler muvakkat

ları Meclise gönderiyordu.¹³¹³ TBMM, gelen kararları Adliye Encümenine havale ediyor ve Encümenden gelen karar doğrultusunda hüküm veriyordu. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ndan beklenen sonuç elde edilemediğinden kanunu daha etkin hâle getirmek için İstiklal Mahkemelerinin kuruluşunu sağlayan Fırariler Hakkında Kanun TBMM'de gündeme geldi.

Cepheden firar edenlerin artması endişe verici boyuta ulaşınca hükûmetin bu durumla mücadele edebilmesi için çözümler arandı. Askerlikten firar edenlere Askerî Ceza Kanunu'na göre genellikle üç veya altı ay zincire vurma cezaları veriliyordu. Caydırıcı olmayan bu cezalar, firarilere cephede savaşmaktan daha kolay geliyordu. Bu kanun caydırıcı olmadığından firarilerin artmasına sebep oluyordu. Hatta Mecliste konuşan Saruhan Mebusu

küreğe konurlar. Tahrikât ve teşvikat sebebiyle madde-i fesad meydana çıkarsa muharrik ve müşevvikler idam olunurlar.

Dördüncü Madde - Hıyanet-i vataniye maznunlarının merci-i muhakemesi ika'-ı cürm edilen mahaldeki Bidayet Ceza Mahkemesidir. Ahval-i müstacele ve fevkaladede maznunun derdest edildiği mahal mahkemesi de icra-yı muhakeme ve ita-yı karara salâhiyettardır.

Beşinci Madde - hıyanet-i vataniye maznunlarının muhakemesi bidayet ceza mahkemelerinden verilecek gayr-ı muvakkat tevkif müzekkeresi üzerine her hâlde mevkuken icra edilir.

Altıncı Madde - Zabita-i adliye memurlarının tanzim edecekleri tahkikat-ı ibtidaiye Evrak-ı Daire-i İstintaka tevdi olunmaksızın mahallin en büyük mülkiye memuruna ita olunur ve onun tarafından dahi müddei-i umumiler vasıtasıyla yirmi dört saat zarfında mahkemeye verilir.

Yedinci Madde - Hıyanet-i vataniye maznunlarına ait muhakemat, bir sebep-i mücbir olmadıkça azami yirmi günde hükme rabt olunacaktır. Bu müddeti bila-sebeb-i mücbir tecavüz ettiren mahalli zabıtası ile mahkeme heyeti Kanun-ı Ceza'nın yüz ikinci maddesi zeyli mucibince cürmünün derecesine göre tecziye edilmek üzere ma-fevki mahkemesince muhakemesi bi'l-icra azami yirmi gün zarfında hükme rabt edilecektir.

Sekizinci Madde - İşbu kanuna tevfiikan mehakimden sâdır olacak mukarrerat kati olup Büyük Millet Meclisince ba'de't-tasdik mahallerinde infaz olunur. Tasdik edilmediği takdirde Meclişçe ittihaz edilecek karara tevfi-ki muamele olunur.

Dokuzuncu Madde - İşbu ceraimin emr-i muhakemesi için mahkemelerce istenilen şahsa, celb ve davete hacet kalmaksızın bila-hüküm ihzar müzekkeresi tasdir kılınır.

Onuncu Madde - İsyana iştirak etmeyen eşhas hakkında li-garezin isnadatta bulunanlar isnad ettikleri cürmün cezasıyla mücazat olunurlar.

On Birinci Madde - Haklarında gyıaben hüküm sâdır olan eşhas, derdestlerinde işbu kanuna tevfiikan yeniden ve vicahen muhakemeleri icra olunur.

On İkinci Madde - İşbu kanun her mahallin idare amiri tarafından nahiye ve kaza, liva ve vilâyat merkezlerine ve köy heyet-i ihtiyariyeleri müctemian celb edilerek ifham ve suret-i tebliği mutazammın heyet-i mezkûre azalarının imzalarını havi zabıt varakaları tutularak İdare Meclislerince hifzedilmekle beraber kavaninin neşr ve ilânı hakkındaki kanuna tevfiikan ayrıca neşr muamelesi dahi yapılacaktır.

On Üçüncü Madde - İşbu kanunun icra-yı ahkâmına Büyük Millet Meclisi memurdur.

On Dördüncü Madde - İşbu kanun her mahalde tarih-i tebliğ ve ilânından kırk sekiz saat sonra mer'i olacaktır.

29 Nisan 1336 ve 30 Receb 1338/19 Nisan 1920

1313 Ahmet Eyicil, "İstiklâl Mahkemelerinde Yargılanan Maraşlılar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S 102, Haziran 1996, s. 189-236.

Mustafa Necati Bey'in verdiği bilgiye göre firardan dolayı Sivas havalisinde bazı taburların sayısı üç dört askere kadar düştü. Bu nedenle firarların önüne geçebilmek amacıyla caydırıcı tedbirler alınması, firar edenleri himaye ve teşvik edenlerin cezalandırılması için yeni bir kanun çıkarılması çalışmalarına başlandı.

Orduda kaçakların önüne geçmek amacıyla, 2 Eylül 1920 tarihinde, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal tarafından seferberlikte firar suçunu işleyenler hakkında verilen önerge TBMM gündemine alındı. Aynı gün Müdafaa-i Milliye Vekili Ferik Fevzi Paşa tarafından mevcut durum nedeniyle görülen lüzum üzerine seferde firariler hakkında sunulan önerge ile İstiklal Mahkemelerinin kurulmasına dayanak sağlayan Firariler Hakkında Kanun'un görüşülmesine başlandı. Firariler Hakkında Kanun'a ilişkin hazırlanan gerekçeli yazı, Müdafaa-i Milliye Encümeni tarafından TBMM genel kurulunda okundu.

Bu yazıda, orduda firar olaylarının çokluğu vatanın selamet ve istiklalini tehlikeye düşürecek bir şekil aldığı, bu hususun caydırıcı bir şekilde önlenmesi zamanının geldiği, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru firarın çoğaldığı ve mütarekeyi müteakip siyasi nedenlerle firarın arttığı belirtildi. Ayrıca insanlara firar cesaretini veren genel af olduğu, firarilere verilen birkaç ay hapis ile darp cezasının etkili olmadığı, bu suç şiddetli bir ceza ile ortadan kaldırılmazsa ordunun büyük tehlikeye maruz kalacağı anlatıldı.

Yazıda öneriyi destekleyen örnekler verildi. Yazıya göre Sivas havalisinde bazı taburların mevcudu yüz nefer iken dört nefere düştü. Bu son günlerde yer değişikliği nedeniyle mevcudu yüz nefer olan bir taburdan bir gecede 24'ü silahlı ve 52'si silahsız toplam 76 nefer ve mevcudu 70 olan Tokat Süvari Bölüğünden 34 nefer silah, cephane ve hayvanlarıyla firar etti.¹³¹⁴ Son birkaç ayda kaçak sayısı arttı ve taburlardaki er sayısı 80-100 den 3-4'e indi. Firarileri önleyecek sert cezaların uygulanması için gerekli olan bir organ yoktu.¹³¹⁵

Firarın önü alınmazsa Millî Mücadele'de başarılı olunamayacağı ifade edildi. Firarın önüne geçebilmek için darp, hapis, pranga cezalarının yeterli olmadığı anlatıldı. İdam cezası etkili olsa da telafinin mümkün olmadığı belirtildi. Cephe civarında Müdafaa-i Hukuk Heyetlerince firarilerin maaş ve mallarının müsadere, hanelerini yakma veya yıkma gibi cezaların tatbikini ilan etmek suretiyle firarın önüne geçebileceği, bu ceza iktisaden zararlı gibi görülürse de firarın önü alınacağı, ordunun süratle tanzim ve takviyesi için takdim kılınan kanun önergesinin acilen kabulü belirtildi.¹³¹⁶ Başlangıçta ordudan firar suçlarına bakmak için kurulan Mahkemenin, zamanla yetkileri

1314 İM, C 1 s. 2.

1315 Aybars, *age.*, 2014, s. 79.

1316 İM, C 1 s. 2.

ve baktığı suç türleri genişletildi.¹³¹⁷

Firariler Hakkında Kanun'un¹³¹⁸ 11 Eylül 1920'de kabul edilmesinin ardından Heyet-i Vekile 18 Eylül 1920'de verdiği teklifle on dört yerde İstiklal Mahkemesinin kurulmasını istedi. Uzun tartışmalardan sonra 45 numaralı Meclis Kararıyla aynı tarihte acil olarak Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Kayseri olmak üzere yedi bölgede İstiklal Mahkemesinin kurulmasına karar verildi.¹³¹⁹ Daha sonra 27 Ekim 1920'de Meclis tezkeresiyle Kayseri İstiklal Mahkemesinin kurulmasına gerek olmadığı kararlaştırıldı. Bu altı mahkemenin yanında 68 numaralı Meclis Kararı ile 9 Kasım 1920'de Diyarbakır'da, 73 numaralı Meclis Kararı ile 15 Kasım 1920'de Pozantı'da birer İstiklal Mahkemesinin kurulmasına karar verildi. Böylece sekiz İstiklal Mahkemesi kuruldu. Ancak bunlardan Diyarbakır İstiklal Mahkemesi görevine başlayamadı.

26 Eylül 1920'de çıkarılan 28 numaralı Kanun'la İstiklal Mahkemelerinin yetkileri genişletildi. Mahkemelere asker kaçakları yanında, Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamında bulunan askerî ve siyasi casusluk suçlarına bakma yetkisi de verildi. Bu dönemde kurulan mahkemeler 4 aylık görev süresinden sonra 17 Şubat 1921'de 97 numaralı Meclis Kararıyla kapatıldı. İstiklal Mahkemelerinin kapatılmasından sonra firar, casusluk, soygunculuk

1317 Eyicil, agm.; İhsan Ezherli, **Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclisi Mebusanı**, TBMM Yay. Yayın No: 54, Ankara 1992, s. 65-66.

1318 İM, C 1, s.112; Aybars, **age.**, 2014, s. 87.

Firariler Hakkında Kanun No: 21

Birinci Madde - Muvazzaf ve gönü ile hizmet-i askeriyeye dâhil olup da firar edenler veya her ne suretle olursa olsun firara sebebiyet verenler ve firari derdest ve sevkinde tekâsül gösterenler ve firarileri ihfa ve iâşe ve ilbas edenler hakkında mülkî ve askerî kavaninde mevcut ahkâm ve inde'l-icab diğer gûna mukarrerat-ı cezaîyeyi müstakilen hüküm ve tenzif etmek üzere Büyük Millet Meclisi aza larından mürekkep (İstiklal Mahkemeleri) teşkil olunmuştur. İkinci Madde - Bu mahkemeler azasının adedi (üç) olup Büyük Millet Meclisinin ekseriyet-i ârâsıyla intihab ve içlerinden birisi kendileri tarafından reis addolunur.

Üçüncü Madde - İşbu mahkemelerin adedini ve mıntıklarını Heyet-i Vekilenin teklifi üzerine Büyük Millet Meclisi tayin eder.

Dördüncü Madde - İstiklal Mahkemelerinin kararları kati olup infazına bi'l-umum kuva-yı müsellaha ve gayr-ı müsellaha-i devlet memurdur.

Beşinci Madde - İstiklal Mahkemelerinin evamir ve mukarreratını infaz etmeyenler veya infazda taallül gösterenler işbu mahkemeler tarafından taht-ı muhakemeye alınır.

Altıncı Madde - Her İstiklal Mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşatı şehri yüz lirayı geçmeyecektir.

Yedinci Madde - Her İstiklal Mahkemesi vazifeye mübadereti anında firari ve bakaya efradının bir müddet-i muayyene zarfında icabetini teminen her türlü vesait-i tebliğiyeye müracaat eder.

Sekizinci Madde - İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

Dokuzuncu madde - İşbu kanunun icrasına Büyük Millet Meclisi memurdur.

Eylül 1336 ve 28 Zilhicce 1338/12 Eylül 1920

1319 İM, C 1, s.4; Eyicil, agm., s. 66.

gibi suçlarla Divan-ı Harpler ve Bidayet Mahkemelerinin ilgilenmesine rağmen istenilen sonuç alınamadı. Bu Mahkemelerden bir sonuç alınamayınca 22 Temmuz 1921 tarihli 140 numaralı Meclis Kararıyla Konya, Kastamonu ve Samsun'da İstiklal Mahkemeleri kuruldu. İki hafta sonra 5 Ağustos 1921 tarihinde çıkarılan 144 numaralı Başkumandanlık Kanunu'yla Meclis, yetkilerini Mustafa Kemal'e devretti. Böylece, kurulmuş olan mahkemeler doğrudan Mustafa Kemal'e bağlandı. Ayrıca bu kanunla birlikte ve 8 Eylül 1921 tarihli Başkumandanlık tezkeresiyle Yozgat İstiklal Mahkemesi de kuruldu. Bu Mahkemenin kurulmasının yanı sıra görevine devam eden Ankara İstiklal Mahkemesiyle birlikte beş adet İstiklal Mahkemesi görev yaptı. Mahkemeler öncelikle asker kaçakları ve iç güvenlikle ilgili davalara baktı. Tekâlif-i Milliye emirlerinin uygulanmasında da mahkemeler etkili oldu. Samsun İstiklal Mahkemesi Pontuşçulukla ilgili davalara da baktı.

Ankara İstiklal Mahkemesi, 7 Ekim 1920'den 31 Temmuz 1922'ye kadar aralıksız çalıştı. Kırşehir bölgesine de bakan Mahkemede, Osmanlı hükûmeti, Çerkez Ethem, İngiliz casusu Mustafa Sagir, Kuva-yı İnzibatiye ve komünist kuruluşları gibi içte ve dışta yankılar uyandıran davalar görüldü.¹³²⁰ Ankara İstiklal Mahkemesi, iki yıllık çalışma süresinde 583 kişiye çeşitli cezalar verdi.¹³²¹ Bunlardan 20'si Rum ve Ermeni olmak üzere toplam 108 kişi idam edildi. İdam cezası, askerlikten devamlı kaçanlara, casus, soyguncu, katil, Yunan ordusuna katılan ve vatana ihanet suçu işleyenlere verildi.¹³²²

Mustafa Kemal'e üç ay süre ile verilmiş olan Başkumandanlık yetkisi üç defa uzatıldı. 20 Temmuz 1922'de kabul edilen 245 numaralı Kanun'la Başkumandanlık yetkisi süresiz hâle getirildi. Fakat TBMM'nin yetkilerini Başkumandan olarak kullanma durumu iptal edildi. Aynı tarihte çıkarılan 271 numaralı Meclis Kararıyla Başkumandanlık Kanunu'na uygun olarak seçilen İstiklal Mahkemeleri üyelerinin görevlerine son verildi. 31 Temmuz 1922'de 249 Numaralı "İstiklal Mehâkimi Kanunu" çıkarıldı. Bu kanunla birlikte firariler hakkındaki 11 Eylül 1920 tarihli Kanun ve 26 Eylül 1920 tarihli İstiklal Mahkemeleri Kanunu yürürlükten kaldırıldı. İstiklal Mehâkimi Kanunu yeniden düzenlenerek, İstiklal Mahkemelerinin görev ve yetkileri belirlendi. Kanunda yapılan bu değişiklikten sonra 1 Ağustos 1922 tarihli 274 numaralı Meclis Kararıyla, çıkarılan bu kanuna uygun ikinci kez kurulmuş olan İstiklal Mahkemelerinin faaliyetlerine son verildi.

İstiklal Mehâkimi Kanunu kabul edildikten sonra Samsun İstiklal Mahkemesi kaldırıldı. Bölgede güvenliğin bozulması ve Rum çetelerinin kamu düzenini bozmaları nedeniyle Amasya'da bir İstiklal Mahkemesi kuruldu. Mahkeme, yaklaşık bir ay çalıştı. 27 Kasım 1922'de Dâhiliye Vekili Ali Fet-

1320 Aybars, *age.*, 2014, s. 100.

1321 Aybars, *age.*, 2014, s. 120.

1322 Aybars, *age.*, 2014, s. 121.

hi Bey'in TBMM'ye sunduğu rapora göre bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerinin büyük ölçüde azaldığı anlaşıldı. Bunun üzerine ihtiyaç kalmadığı anlaşılınca Amasya İstiklal Mahkemesi kaldırıldı. Ayrıca 4 Aralık 1922'de Abdulkadir Kemali Bey'in verdiği önerge ile üç bölgede İstiklal Mahkemesi kurulması teklifi Heyet-i Vekileye gönderildi. Heyet-i Vekile, İzmir, Bursa ve Eskişehir merkezlerinde olmak üzere Mahkemelerin kurulmasına dair tezkereyi TBMM'ye sundu. Bu Mahkemelerden İzmir İstiklal Mahkemesi, 13 Aralık 1923'te üye seçimlerinin yapılmasına rağmen kurulamadı. Mebusların oylamaya katılmayacaklarını bildirmeleri üzerine konu tekrar TBMM'de gündeme getirilmedi.

20 Ocak 1923 tarihinde yapılan gizli toplantıda İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf Bey, Elcezire bölgesinde bir İstiklal Mahkemesinin kurulması hakkında TBMM'ye öneride bulundu. Bu öneriye göre 25 Ocak 1923 tarihli 335 numaralı Meclis Kararı ile Elcezire'de bir İstiklal Mahkemesinin kurulması kararlaştırıldı. Mahkeme, 9 Mart 1923-11 Mayıs 1923 tarihleri arasında iki ay çalıştı. Mahkeme, çalışmaları sırasında Diyarbakır, Mardin, Siverek, Elazığ ve Malatya'ya gitti. Elcezire İstiklal Mahkemesinin görevine sona verilmekle Cumhuriyetin ilanından önce kurulan İstiklal Mahkemelerinin görevi son buldu.

15 Nisan 1923'te 334 ve 335 numaralı Kanunlarla Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan değişiklikle saltanatın kaldırılmasını bahane ederek TBMM'nin meşruiyetine karşı yapılacak faaliyetler Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamına alındı. Cumhuriyetin ilanından sonra ilk olarak İstanbul İstiklal Mahkemesi kuruldu.

Hint Müslümanlarının liderlerinden Ağa Han ve Emir Ali'nin halifelik ile ilgili olarak Cumhurbaşkanı ve Başbakan'a yazdığı mektupları, ilgililerin eline geçmeden İstanbul basınında yayımlandı. Bunun üzerine İsmet Paşa konuyu 8 Aralık 1923 tarihinde Meclis gündemine getirdi. Yapılan gizli oturumda İsmet Paşa, konu hakkında bilgi vererek bu şahısların İngiliz hükûmetinin etkisiyle hareket ettiklerini, bu mektubu yayımlayanların Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesine göre suç işlediklerini söyledi. Ardından İstanbul'a bir İstiklal Mahkemesi gönderilmesini teklif etti.¹³²³

İstiklal Mahkemeleri Kanunu kabul edildikten sonra 20 Eylül 1920'de Mahkeme üyelerinin seçimine karar verildi. Buna göre 21 kişinin İstiklal Mahkemelerine toptan seçilmesine ve yedi Mahkemeye üçer üçer dağıtılmasına dair teklif kabul edildi. Bu teklifin ardından seçimler yapıldı. Seçim sonuçları ertesi günkü oturumda ayrıntılı bir şekilde açıklanarak hangi ile ait vekilin kaç oy aldığı belirtildi. 22 Eylül 1920'de seçilen Mahkeme üyeleri bölgelerine dağıldı. İstiklal Mahkemelerinden boşalan veya görevli olarak başka

1323 İM, C 1, s. 4.

bir yere giden üyelerin yerine gerektiği zaman seçimler yapıldı.¹³²⁴

8.2.2. 1923'ten Sonra Kurulan İstiklal Mahkemeleri

Cumhuriyet Dönemi'nde 31.01.1923 tarihli altmış dördüncü toplantının ikinci gizli oturumunda Heyet-i Vekile tarafından gösterilen lüzum üzerine İstanbul ve çevresinde bir İstiklal Mahkemesi kurulması kararlaştırıldı. Bu dönemde kurulan diğer Mahkemeler Şark ve Ankara İstiklal Mahkemeleri idi. Başvekil İsmet Paşa Meclise sunduğu teklifte kanunun gerekçesinde, ülkede asayiş ve huzurun sağlanması için kamu düzenini bozacak irtica ve ihtilal hareketlerine karşı gerekli tedbirlerin alınmasını ve Cumhuriyetin güçlendirilmesi gereğini belirtti. Aynı gün Meclis'te Takrir-i Sükûn Kanunu¹³²⁵ kabul edildi ve 117 numaralı Meclis Kararı ile Mahkemelerin kurulmasına karar verildi. Kararda, Şark İstiklal Mahkemesine idam kararlarını uygulama yetkisi verilirken, Ankara İstiklal Mahkemesinin vereceği idam kararlarının ise Meclisin onayından sonra infaz edileceği belirtildi. Ancak bir buçuk ay sonra 20 Nisan 1925'te, Meclisin tatil olduğu süre boyunca Ankara İstiklal Mahkemesine de idam kararlarını uygulama yetkisi verildi.¹³²⁶ Farklı tarihlerde altışar aylık uzatmalarla iki yıl görev yapan bu Mahkemeler, 7 Mart 1927'de görev süreleri uzatılmayınca kapatıldı. Takrir-i Sükûn Kanunu, 979 numaralı Kanun ile 4 Mart 1929 tarihine kadar yürürlükte kaldı, ancak bu sürede uygulanmadı. İstiklal Mehâkimi Kanunu ise yirmi iki yıl yürürlükte kaldıktan sonra 5384 numaralı Kanunla 4 Mayıs 1949 tarihinde yürürlükten kaldırıldı.¹³²⁷

1324 İM, C 1, s. 8-9; Aybars, age., 2014, s. 88.

1325 İM, C 1, s. 238; **Takrir-i Sükûn Kanunu**, No: 578.

Birinci Madde - İrtica ve isyana ve memleketin nizam-ı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ye emniyet ve asayişini ihlale bais bi'l-umum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyat-ı hükûmet, Reiscumhurun tasdikiyle, re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu ef'al erbabımı hükûmet İstiklal Mahkemesi'ne tevdi edebilir. İkinci Madde - İşbu kanun tarih-i neşrinden itibaren iki sene müddetle meriyyü'l icradır. Üçüncü Madde - İşbu kanunun tatbikine İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

8 Şaban 1343 ve 4 Mart 1341/4 Mart 1925

1326 İM, C 1, s. 5; Şark ve Ankara İstiklal Mahkemelerinin kuruluş gerekçesi şöyledir: Takrir-i Sükûn hakkında 1/638 numaralı kanun layihası; Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine Ahvâl ve hadîsât-ı fevkalâde-i ahirenin gösterdiği lüzum ve memleket dâhilinde emniyet ve asayiş, huzur ve sükûnu ve nizam-ı içtimaiyi ihlâl edecek irticakarâne ve ihtilal karâne harekât ve teşebbüsata ve ifsadata karşı icap eden tedabiri ittihaz ile Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfuz ve kudretini takviye ve inkılabın esasatını tarsin ve masum halkı ızzar ve idlâl eden mütecasirlerin süratle takip ve tenkili maksadıyla İcra Vekilleri Heyetinin 4 Mart 1341 tarihli içtimainda karara iktiran eden işbu layihanın iktisab-ı kanuniyeti için Meclis-i Âlinin nazar-ı tasvîp ve tasdikine arzına müsaade buyurulmasını rica ederim. 4 Mart 1341/4 Mart 1925. Başvekil İsmet.

1327 İM, C 1, s. 5.

8.2.3. Mahkemelerin Yerleri, Üyeleri ve Özellikleri

TBMM ilk planda kurulacak 8 İstiklal Mahkemesinin yer ve üyelerini belirledi. Buna göre TBMM tarafından Ankara İstiklal Mahkemesi üyeliklerine, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey Cebelibereket (Osmaniye) Mebusu İhsan Bey, Elazığ Mebusu Hüseyin Bey ve Kütahya Mebusu Cevdet Bey; Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliklerine, Antalya Mebusu Rasih Efendi, Bursa Mebusu Muhittin Baha Bey, Kütahya Mebusu Haydar Bey ve Denizli Mebusu Yusuf Bey; Konya İstiklal Mahkemesi üyeliklerine, Çankırı Mebusu Tevfik Efendi, Bursa Mebusu Osman Nuri Bey ve Isparta Mebusu Hacı Tahir Efendi Isparta İstiklaâl Mahkemesi üyeliklerine, Biga Mebusu Hamdi Bey, Eskişehir Mebusu Hüsrev Sami Bey ve Maraş Mebusu Tahsin Bey; Sivas İstiklal Mahkemesi üyeliklerine, Saruhan (Manisa) Mebusu Mustafa Necati Bey, Canik Mebusu Emin Bey, Bursa Mebusu Necati Bey, Dersim Mebusu Mustafa Zeki Bey; Kastamonu İstiklal Mahkemesi üyeliklerine, Saruhan Mebusu Refik Şevket Bey, Kozan Mebusu Dr. Fikret Bey, Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey, Mardin Mebusu Necip Bey; Pozantı İstiklal Mahkemesi üyeliklerine, Bayezit Mebusu Atıf Bey, Kastamonu Mebusu Abdülkadir Kemali Bey, İçel Mebusu Şevki Bey ve Ergani Mebusu Sırrı Bey; Diyarbakır İstiklal Mahkemesi üyeliklerine, Malatya Mebusu Sıtkı Bey, Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi, Çorum Mebusu Sıddık Bey ve Canik Mebusu Nafiz Bey seçildi.¹³²⁸

İstiklal Mahkemeleri, 11 Eylül 1920 tarih ve 21 numaralı Firariler Hakkında Kanun ile kuruldu. 18 Eylül 1920 tarihinde alınan 45 sayılı Meclis Kararı ile de muhtelif bölgelerde oluşturuldu. İstiklal Mahkemelerinin görevleri ve bakacakları davaların konuları, değişik zamanlarda çıkarılan kanunlarla belirlendi. Bu kanunlar; 2 sayılı Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 2. maddesi, 21 sayılı Firariler Hakkında Kanun'un 1. maddesi, 28 sayılı İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun Birinci Maddesine Müzeyyel Kanun, 210 sayılı Meclis Kararı, 249 sayılı İstiklal Mehâkimi Kanunu'nun 3. maddesi, 578 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu'nun 1.maddesi, 868 sayılı İstiklal Mehâkimi Kanunu'nun üçüncü maddesinin C Fıkrasını Muadil Kanunu'nun 1. maddesi idi.¹³²⁹

İstiklal Mahkemeleri, kurulduğu dönem ve şartlar itibariyle farklılıklar gösterdi. Bu farklılıklar şu şekildeydi:

1. İstiklal Mahkemeleri sadece asker kaçaklarını değil, sivilleri de yargıladı.

2. 21 sayılı Kanun'un 4. maddesine göre İstiklal Mahkemelerinin kararları kesindi ve yerine getirilmesinde bütün sivil ve askerî devlet memurları yükümlü idi. 249 sayılı İstiklal Mehâkimi Kanunu'nun 5. maddesinde infazı yerine getirecek olan sorumlular aynı kaldı fakat idam dışındaki hüküm-

1328 Eyicil, agm., s. 55-56.

1329 İM, C 1, s. 36.

ler kesin sayıldı. İdam hükümlerinin ise Türkiye Büyük Millet Meclisince onaylandıktan sonra infaz olunacağı belirtildi. Bunda da acele olarak yerine getirilmesi gerekenlerle müstesna durumlarda idam hükümlerinin TBMM tarafından onaylanmaksızın infazına TBMM kararıyla izin verilebilme şartı getirildi. 20 Nisan 1925'te 136 sayılı TBMM kararı ile Ankara İstiklal Mahkemesine, TBMM'nin tekrar toplanmasına kadar idam cezasını infaz yetkisi verildi.

3. 21 sayılı Kanun'un 2. maddesine göre İstiklal Mahkemeleri üyeleri üç kişi idi. Bunlar milletvekilleri arasından seçilir ve biri de üyeler tarafından başkan olarak belirlenirdi. Ortaya çıkan ölüm, hasta ve istifa gibi sebeplerden dolayı bu sayı dörde çıkarıldı.

4. 249 sayılı Kanun'un 7. maddesine göre İstiklal Mahkemesi heyetleri her altı ayda bir seçilir ve üyeler bu sürenin bitmesinden önce tamamen veya kısmen Meclis kararı ile değiştirilebilirdi.

5. 249 sayılı Kanun'un 6. maddesine göre İstiklal Mahkemelerinin kararlarına, bu Mahkeme savcılarının itiraz hakkı vardır. İtiraz süresi kararın açıklandığı tarihin ertesi gününden itibaren üç gün idi. Bu itiraz Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kesin olarak karara bağlanırdı.

6. 249 sayılı Kanun'un 8. maddesine göre savcılar, Kanun hükümleriyle ilgili suçlar hakkında kanuni tahkikat yapabilirlerdi. Tutuklama ve tahliye kararları savcıların görüşü alınmadan uygulanamazdı. Savcılar, İstiklal Mahkemelerinin kararlarının uygulanması konusunda devletin silahlı ve silahsız güçlerine emir vermeye yetkiliydi. 249 sayılı kanunun 9. Maddesine göre, İstiklal Mahkemelerinin emir ve kararlarını uygulamayanlar veya uygulamalarda ihmali görülenler, savcıların isteği doğrultusunda aynı mahkemeler tarafından yargılanırdı.

7. İstiklal Mahkemeleri seyyar mahkemelerdi. Üyeleri, sorumlu oldukları bölgelere giderek görev yaparlardı.

8. 249 sayılı Kanun'un 13. maddesine göre her İstiklal Mahkemesi, ayda bir defa TBMM'ye karar özetlerini ve mesai cetvel raporlarını göndermekle sorumluydu.

9. İstiklal Mahkemeleri hükümlerine göre ceza alanlar 155, 412, 1328, 1474, 2776 sayılı Kanunlara göre affedildi.¹³³⁰

Firariler Hakkında Kanun'un 1. maddesinde Mahkemelerin görevleri; askerden kaçanların (firar), firara sebebiyet verenlerin, firarilerin yakalanması ve sevkinde dikkatsizlik gösterenlerin, firarilere yardım ve yataklık edenlerin cezalandırılması şeklinde belirtildi.¹³³¹ 26 Eylül 1920 tarihli 28

1330 İM, C 1, s. 37.

1331 İM, C 1, s. 112.

numaralı İstiklal Mehâkimi Kanunu'nun¹³³² birinci maddesine, ek kanun ile

1332 İM, C 1, s. 163; İstiklal Mehâkimi Kanunu, No 249.

Birinci Madde - İcra Vekilleri Heyetince gösterilecek lüzum ve Büyük Millet Meclisince ekseriyet-i mutlaka ile verilecek karar üzerine icab eden mahal lerde İstiklal Mahkemeleri teşkil olunur.

İkinci Madde - Bu mahkemeler Büyük Millet Meclisinin ekseriyet-i mutlakası ve rey-i hafi ile kendi azası miyanından müntehab bir reis ve iki aza ve bir müdde-i umumiden teşekkül eder. Ancak heyet-i mahkemeye târi olacak noksanın ikmalini teminen ayrıca bir aza daha intihab olunur.

Üçüncü Madde - İstiklal Mahkemelerinin vazaif i ber-vech-i âtidir:

A) Muvazzaf ve gönlü ile hizmet-i askeriye dâhil olup da firar edenler ve fi rara sebebiyet verenler ve firari derdest ve sevkinde tekâsül gösterenler ve firari leri bi'l-ihtiyar ihfa ve işe ve ilbas edenler hakkında Ceza Kanunnamesi'yle askerî kavanininde muayyen cezayı hüküm ve esbab-ı muhaffefe ve müşeddede mevcut olduğu takdirde yalnız bu fıkradaki ceraim münhasır olmak üzere tensib edeceği diğer gûna mukarreratı ittihaz eylemek;

B) 29 Nisan sene 1336 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun muhtevi olduğu ceraimi;

C) Devletin emniyet-i hâriciye ve dâhiliyesini ihlal edenler hakkında Ceza Kanunu'nun birinci babının birinci ve ikinci fasıllarında muharrer ceraimi;

D) Askerî ve siyasi casusluk ve su-i kasd-ı siyasi ve asker ailelerine taarruz re tecavüz ceraimi;

H) Seferberlikte Tedarik-i Vesait-i Nakliye Komisyonlarının su-i istimalat ve müsamahatı hakkında Askerî Ceza Kanunu'na müzeyyel 12 şevval 1332 ve 21 Ağustos 1330 tarihli kanun-ı muvakkatın birinci maddesini muaddil 28 Rebiülahir 1332 ve 3 Mart 1331 tarihli kanunda musarrah ceraimi rü'yet etmek;

K) İhtilasta bulunan, rüşvet alan bi'l-umum memurin-i mülkiye ve askeriye ve bunlara hangi sınıftan olursa olsun iştirak ve vesatet eyleyenleri;

S) Nüfuz-ı memuriyetinden istifade ederek halka zülüm ve işkencede bulunan nemurin-i mülkiye ve askeriye muhakeme etmek.

Dördüncü Madde - Büyük Millet Meclisi lüzum gördüğü İstiklal Mahkemeleri için üçüncü maddede muharrer vazaiften bir kısmının istisnasına karar verebilir.

Beşinci Madde - İstiklal Mahkemelerinin idamdan gayrı hükümleri kati olup, infazına bi'l-umum kuva-yı müsellaha ve gayr-ı müsellaha-i devlet memurdur. İdam hükümleri Büyük Millet Meclisince bi'l-umum meseile tercihan tedkik ve tasdik olunduktan sonra infaz olunur.

Şu kadar ki müstael ve müstesna hal ve zamanda idam hükümlerinin dahi Meclisçe tasdik edilmeksizin infazına Meclis kararıyla mezuniyet verilebilir.

Altıncı Madde - İstiklal Mahkemeleri kararlarına bu mahkeme müdde-i umumisinin hakk-ı itirazı vardır. Müddet-i itiraz yevm-i tefhimin ferdasından itibaren üç gündür ve itirazı vâki Büyük Millet Meclisince katiyen hallolunur.

Yedinci Madde - İstiklal Mahkemesi Heyetleri her altı ayda bir intihab olunur ve bu müddetin hitamından evvel heyet tamamen veya kısmen Meclis kararıyla tebdil edilebileceği gibi esbab-ı teşkilin zevaliyle faaliyeti dahi tatil olunur.

Sekizinci Madde - Müdde-i umumiler işbu kanun ahkâmına tevfikân muttali olacakları ceraim hakkında takibat-ı kanuniyede bulunurlar. Tevkif ve tahliye kararlarında müdde-i umumilerin mütalaası alınmadıkça tevkif ve tahliye yapılamaz. İstiklal Mahkemelerinin vasita-i muhabere ve tebliğ ve tebellüğü müdde-i umumileridir. İstiklal Mahkemelerinin mukarreratın infazı hususunda kuvve-i müsellaha ve gayr-ı müsellaha müdde-i umumiler amirdir.

Dokuzuncu Madde - İstiklal Mahkemelerinin evamir ve mukarreratını infaz etmeyenler veya infazda taallül gösterenler müdde-i umumilerinin talep ve sev ki üzerine aynı mahkemeler tarafından taht-ı muhakeme alınır.

mevcut maddeye 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun kapsadığı suçlar da dâhil edildi. İstiklal Mehâkimi Kanunu'nun 3. Maddesinin A Fıkrasında belirtilen görevler Firariler Hakkındaki Kanun'un 1. Maddesiyle aynı özellikteydi. B Fıkrasında 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun içine aldığı suçlar mahkemenin görevi alanında yer aldı. Devletin iç ve dış güvenliğini tehlikeye atanlar, askerî ve siyasi casusluk, siyasi suikast, asker ailelerine saldırı ve tecavüz, geçici Askerî Ceza Kanunu'nun 1. Maddesi'ne karşılık gelen 2 Mart 1915 tarihli Askerî Ceza Kanunu'nda belirtilen suçlar, rüşvet alan, vurgunculuk yapan sivil ve askerî memurlar ve bunlara yardımcı olanlar, memuriyet yetkilerini kullanarak halka zulüm ve işkencede bulunan sivil ve askerî memurların yargılanacağı belirtildi.

4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu'na göre irtica, isyan, memleketin huzur ve güvenliğini bozmak isteyen hareketler, yayınlar hükûmet tarafından yasaklandı ve gerektiğinde İstiklal Mahkemelerine gönderildi. İstiklal Mahkemeleri, görev yaptıkları bölgelerde beyannameler yayımlayarak mahkemelerin görev ve yetkilerini halka duyurdu. Bu beyannamelerde düşmanla iş birliği yapanların ve askerden kaçanların İstiklal Mahkemelerinde yargılanacağı bildirildi.¹³³³

Firariler Hakkında Kanun'un 2. maddesinde mahkeme üyelerinin Büyük

Onuncu Madde - İstiklal Mahkemeleri Askerî Ceza Kanunu'nun yedinci faslındaki hukuk-ı emiriyeden maada hukuk-ı şahsiyeye hükmedemezler.

On Birinci Madde - İstiklal Mehakimi ile mehakim-i sair arasında tahaddüs edecek ihtilâfı merci Türkiye Büyük Millet Meclisi Adliye Encümenince bi'l-cümle umuru takdimen halolunur.

On İkinci Madde - Her İstiklal Mahkemesi ketebe ve müstahdemin maaşat-ı asliyesi şehri yüz lirayı geçmeyecektir.

On Üçüncü Madde - Her İstiklal Mahkemesi ayda bir defa Heyet-i Umumiyye hülâsa-i hüküm ve mesai cetveli göndermeye mecburdur.

On Dördüncü Madde - Firariler hakkındaki 11 Eylül 1336 tarihli kanun ile İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun birinci maddesine müzeyyel 26 Eylül 1336 ta rihli kanun ve firariler hakkındaki 11 Eylül 1336 tarihli kanunun 2'nci maddesini muaddil 6 Rebiülevvel 1339 ve 28 Teşrin-i sâni 1336 tarihli kanun mülğadır.

On Beşinci Madde - İşbu kanun tarih-i neşrinin ferdasından itibaren mer'îdir.

On Altıncı Madde - İşbu kanun Büyük Millet Meclisi tarafından icra olunur.

8 Şaban 1343 ve 4 Mart 1341/4 Mart 192

1333 https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf Erişim Tarihi: 05.10.201) Takriri Sükûn Kanunu (Resmî Ceride ile neşir ve ilâm: 4. III. İMÎ – Sayı 87)

Birinci Madde - İrticaa ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâlâ bâis bilûmum teşkilât ve tahrîka ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatı Hükûmet, Reısicumhurun tasdikîyle, re'sen ve idareten men'e mezundur. İşbu efal erbabını Hükûmet İstiklâl Mahkemesine tevdi edebilir.

İkinci Madde - İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren iki sene müddeti mer'iyülicradır.

Üçüncü Madde - İşbu kanunun tatbikına İcra Vekilleri Heyeti memurdur. 8 Şaban 1343 ve 4 Mart 1341.

Millet Meclisi tarafından seçilen üç kişiden oluştuğu ve içlerinden birinin kendileri tarafından başkan seçileceği belirtildi. 28 Kasım 1920 tarihinde firariler hakkındaki 11 Eylül 1920 tarihli Kanun'un ikinci maddesini muadil kanunla mahkemenin karşılaşacağı acil durumlar göz önünde bulundurularak üye sayısı dört olarak değiştirildi. Mahkemelerin sayısı ve bölgeleri Büyük Millet Meclisi tarafından belirlendi. İstiklal Mahkemelerinin kararları kesin idi ve bu kararları askerî ve sivil memurlar uygulamaktaydı. Mahkeme yetkilileri görevlerini yerine getirmedikleri takdirde kendileri de aynı mahkemelerde yargılanacaklardı. Kâtip ve hizmetlilerin maaşları aylık yüz lirayı geçmeyecek ve Mahkeme yetkilileri göreve başladıklarında buldukları bölgedeki bakaya ve firarilerin teslim olmasını sağlamak için her türlü ilan vasıtalarını kullanacaklardı. İstiklal Mehâkimi Kanunu'nun 2. Maddesinde mahkeme üyelerinin Meclis tarafından gizli oyla iki üye, bir başkan ve bir savcı olarak seçileceği, ayrıca ihtiyaç hallerinde görev yapmak üzere bir üye daha seçileceği belirtildi. İstiklal Mahkemelerinin vereceği hükümlerde idam dışındaki bütün hükümler kesin olup idam kararını Meclis onaylamaktaydı. Hatta acil durumlarda mahkemeye infaz yetkisi verilmesi de yine Meclis onayına bağlıydı. İstiklal Mahkemelerinin verdiği kararlara itiraz hakkı yoktu, sadece savcı itiraz edebilirdi.

Bu itiraz süresi kararın verildiği günden itibaren üç gündü. Yine bu itiraz Büyük Millet Meclisi tarafından karara bağlanırdı. İstiklal Mahkemeleri üyeleri her altı ayda bir seçilirdi, mahkeme üyelerinin görev sürelerini altı aydan önce bitirme yetkisi Meclis'e aitti. Savcılar suçlular hakkında kanuni tahkikat yapmak ve İstiklal Mahkemelerinin verdiği kararların uygulanması aşamasında askerî ve sivil memurlara emir vermeye yetkiliydi. Savcılar, İstiklal Mahkemelerinin emir ve kararlarını uygulamayan ve ihmal edenleri yine bu mahkemelerde yargılayabilirdi. İstiklal Mahkemeleri kişi hak ve özgürlüklerine Askerî Ceza Kanunu'nun 7. Bölümünde belirtilen konuların dışında müdahale edemez, ayda bir defa Büyük Millet Meclisine baktıkları davaların hüküm özetlerini ve çalışma cetvellerini gönderirdi. Mahkemelerin faaliyetlerinin durdurulmasına ve üyelerinin görevlerinin sona ermesine Meclis karar verirdi.

Başkumandanlık Kanununun aldığı son şekle göre Kastamonu, Konya, Yozgat İstiklal Mahkemelerine gönderilen vekillerin yetkilerine son verildi. İstiklal Mahkemesi hâkim ve memurlarının görevi, suçlunun tutuklanması, sorgulanmasına, evrak üzerinde inceleme yaparak Af Kanunu'na göre karar vermektir. Savcının görevi ise mahkûm hakkında verilen hükmün uygulanmasıdır.¹³³⁴

1334 İM, C 1, s. 39. Ayrıca mahkemeye ait Meclis Arşivi'nde, karar defteri, zimmet defteri, esas defteri, sâdira defteri, talik defteri, varide defteri, karar defteri olmak üzere toplam 7 adet defter bulunmaktadır.

8.2.4. Ankara İstiklal Mahkemesi

TBMM, 578 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu'nu 4 Mart 1925 tarihinde onayladı. İrtica, isyan, memleketin sosyal düzenini bozan, emniyet ve asayiş ihlal edenler ve bu suçları tahrik yoluyla teşvik eden suçlular Kanunun kapsamına alındı. Takrir-i Sükûn Kanunu kapsamında kalan suçların İstiklal Mahkemelerinde görüşüleceği hususu belirtildi.

Başvekil İsmet İnönü, Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanlığı'na, 4 Mart 1925 tarihinde müracaat ederek sıkıyönetim bölgesinin dışında kalan yerlerde işlenen siyasi asayiş suçlarına bakmak için 2. Ankara İstiklal Mahkemesinin kurulmasını istedi.¹³³⁵ Aynı tarihte Başvekil, TBMM Başkanlığına müracaat ederek Ankara'da olmak üzere 2. İstiklal Mahkemesinin kurulmasını teklif etti.¹³³⁶ Başvekilin bu teklifi üzerine TBMM'nin 4 Mart 1925 tarih ve 117 numaralı kararıyla Ankara'da 2. İstiklal Mahkemesi kuruldu. 12 Mart 1925 tarihinde 2. Ankara İstiklal Mahkemesi başkanı Afyon Mebusu Ali Çetinkaya, halka bir beyanname yayımladı. Bu beyannamede; ülkenin huzur ve sükûnunu sağlamak için mahkemenin göreve başladığını, hak ve adaleti temsil eden müessese olması dolayısıyla İstiklal Mahkemesinin halk tarafından saygı ve sevgi ile karşılandığını, memleketin hayat ve hürriyetine zarar veren asiler, mürteciler ve siyasi canilere karşı hakkı sağlamada adil olacağını belirtti. Dini, şahsi ve siyasi çıkarlarına alet edenlerin, isyanı teşvik edenlerin, asayiş, emniyet, halkın huzurunu bozanların karşılarında İstiklal Mahkemelerinin yer alacağını, ölçülerinin vicdanlarının sesi, amaçlarının da vatanın selametini sağlamak olduğunu bildirdi. Bu beyannamenin altını Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Aydın Mebusu Reşit Galip ve Rize Mebusu Ali Bey imzaladı.¹³³⁷

21 Mart 1926'da 2. Ankara İstiklal Mahkemesinin üyeleri TBMM'ce seçildi. Buna göre Mahkeme Başkanlığına Afyon Mebusu Ali Bey [Çetinkaya], Savcılığına Denizli Mebusu Necip Ali Bey [Küçükkaya], üyeliklere ise Gaziantep Mebusu Kılıç Ali Bey ve Rize Mebusu Ali Bey [Zırh], yedek üyeliğe Reşit Galip Bey seçildi.¹³³⁸

Ankara İstiklal Mahkemesi, 7 Mart 1925-7 Mart 1926 tarihleri arasında, 256 davaya ait 1669 maznunu yargıladı. Bunlardan 669 kişinin mahkûmiyetine ve 766 kişinin de beratına karar verdi. Suçluların 76'sı vicahen, 52'si gıyaben idam ile cezalandırıldı.¹³³⁹ İkinci yılda vicahi olarak 150, gıyabi olarak

1335 Ahmet Nedim, *Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları*, İstanbul 1993, s. 312.

1336 Nedim, *age.*, s. 313; Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Ankara 1982, s. 108.

1337 Nedim, *age.*, s. 314.

1338 Aybars, *age.*, 1982, s. 111.

1339 Aybars, *age.*, 2014, s. 47-47.

90 kişiye idam cezası verildi.¹³⁴⁰

8.2.5. İstanbul İstiklal Mahkemesi

Mahkeme, görev süresi boyunca 6 davayı karara bağladı. Hıyanet-i Vatanîye ve hilafet hakkında neşriyat yapmak, suikasta teşvik, halkı yasal düzene karşı tahrik etmek suretiyle devletin iç düzenini bozmak gibi konularda yargılama yaptı.¹³⁴¹

Saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyetin ilan edilmesi İstanbul basınında ciddi bir muhalefetin oluşmasına neden oldu. Halifeliğin de kaldırılacağını ileri süren bir grup basın tarafından hükûmete karşı muhalefet yapılmaktaydı. Ağa Han ile Emir Ali'den Başbakan İsmet İnönü ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e hitaben yazılmış iki mektupta hilafetin kaldırılmaması için hükûmete tavsiyelerde bulunuldu. Bu mektuplar, 5 Aralık 1923'te *Tanin* ve *İkdam*, 6 Aralık 1923'te ise *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlandı. Mektupların muhataplarının eline geçmeden gazetelerde yayımlanması üzerine, Başbakan İsmet İnönü, hilafete Türkiye üzerinde idari ve siyasi olarak hükûmete karşı propaganda yapıldığı gerekçesiyle konuyu Meclis gündemine getirdi. Başbakan'ın mühim ve gizli açıklamalar yapmak üzere hükûmet adına gizli oturum yapılması konusundaki teklifi kabul edilerek bu konu kapalı oturumda görüşüldü. 8 Aralık 1923 Cumartesi günü yapılan kapalı oturumda Hıyanet-i Vatanîye Kanunu'nun birinci maddesinin tadili hakkında kanun ve İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi kurulmasına dair teklif görüşüldü. Yapılan uzun tartışmalar neticesinde Heyet-i Vekile tarafından gösterilen lüzum üzerine İstanbul ve çevresinde bir İstiklal Mahkemesi kurulması kararlaştırıldı. Üçüncü oturumda yapılan seçimle Mahkeme Başkanlığına 102 oyla Cebelibereket Vekili İhsan Bey, Savcılığına 105 oyla Saruhan Vekili Vasıf Bey, üyeliklere 116 oyla Konya Vekili Refik Bey, 109 oyla Hakkâri Vekili Asaf Bey ve 106 oyla Kütahya Vekili Cevdet Bey seçildi.¹³⁴²

Seçimin tamamlanmasından sonra söz alan Cebelibereket Mebusu İhsan Bey, içeriden ve dışarıdan gelen bütün suikastlara karşı mücadele edeceğini, vatanın huzuru için çalışacağını ve yardımın ancak Allah'tan olduğunu söyledi.

Mahkeme, seçim kararının ardından 9 Aralık'ta görev yeri olan İstanbul'a hareket etti. İstanbul'a hareketinden önce Mahkeme Müddeiumumiliği tarafından Ağa Han ile Emir Ali'nin mektuplarını neşreden gazetelerden *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet ve sorumlu müdürü Ömer İzzettin, *Tanin* gazetesi sahibi Hüseyin Cahid ve *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sahibi Abdurrah-

1340 Aybars, *age.*, 2014, s. 530.

1341 *İM*, C 2, s. 3.

1342 *İM*, C 2, s. 3.

man Velit'in gözüaltına alınması emrini verdi. 10 Aralık'ta İstanbul'da ilk olarak *Tanin*, *İkdam* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerinin incelenmesine başlandı. 10 Ekim 1923 tarihli *Tanin* gazetesinin Serbest Sütunlar bölümünde "Huzur-ı Hazret-i Hilâfetpenâhî'ye Açık Bir Arıza" başlıklı yazısı ile *Akşam* gazetesinin 15 Ekim 1923 tarihli nüshasında yayımlanan "Meşrutiyet Tarafdârı, Necmeddin Sadık Bey'e Cevaplarım" başlıklı yazılarından dolayı Baro Başkanı Lütü Fikri Bey gözüaltına alındı. İstanbul İstiklal Mahkemesi, 10 Aralık'ta Anadolu Ajansından ve İstanbul İstihbarat Müdürlüğünden İstanbul'da çıkan gazete ve dergilerin listesini istedi ve bu gazeteler içerisinde ise *İkdam*, *Vakit*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkâr*, *Tercüman-ı Hakikat*, *İleri* ve *Vatan* gazetelerinin son dört ayına ilişkin koleksiyonlarını aldı. Ayrıca 20 Aralık 1923 tarihinde Adliye Vekâleti İstanbul İstinaf Müddeiumumiliğinden İstiklal Mahkemesi faaliyet alanına giren 19 adet davanın evrakını teslim alarak çalışmalarına başladı.¹³⁴³

İstiklal Mahkemesi İstanbul'da çalışmaya başladığında, Reisi İhsan Bey, Mahkemenin kuruluşunun sebep, amaç ve çalışma yöntemini izah eden bir beyanname yayımladı.¹³⁴⁴

İstanbul İstiklal Mahkemesi, göreve başladıktan sonra mahkeme savcısı tarafından yargılama usulü hakkında basına bilgi verildi. Gözüaltına alınanlardan *Tanin* gazetesi sahibi ve mesul müdürü Hüseyin Cahit Bey, *İkdam* gazetesi sahibi Cevdet Bey, *İkdam* gazetesi Müdürü Ömer İzzettin Bey, *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sahibi Velit Bey ve *Tevhid-i Efkâr* gazetesi müdü-

1343 İM, C 2, s. 4.

1344 Beyanname; "Türkiye Büyük Millet Meclisinin kararıyla ve emriyle bugünden itibaren vazifesine başlayan Mahkememiz, memleketimizin matemli ve kara günlerinde samimi tezahürler ve fedakârlıklar ibraz eden muhterem İstanbul halkına lüzumlu gördüğü hususları izah etmeyi faydalı bulmaktadır. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, millî davamızın muvaffakiyetine mani ihdas etmek isteyen dâhili ve harici düşmanların hain emellerine set çekmek arzusuyla İstiklal Mahkemeleri Kanunu vaz' etmiş ve tarihimizde mutlak adalet ve büyük hizmetleriyle ebedi bir nam bırakacak olan bu mahkemeleri muhtelif yerlere göndermişti. Milletimizin umumi fedakârlık ve gayreti neticesi olarak elde edilen zafer ve halas üzerine bu mahkemelerin devam-ı faaliyetine sebep kalmamıştı. Son zamanlarda bazı tahrikâtın yine eskisi gibi ika-ı fesada başladığı anlaşıldığından Cumhuriyetimizi her ne pahasına olursa olsun muhakkak muvaffak etmeye azmeden Büyük Millet Meclisi mevcut kanun-ı mahsusa istinaden ve bu gibi teşebbüsâtı imha etmek maksadıyla mahkememizi teşkil ve ilzam etti. Bu tarzdaki tahrikâtı milletimiz için mucib olduğu elem ve felaketleri daima hatırlayacak olan mahkememiz yüz binlerce Türk'ün kanı pahasına elde edilen Cumhuriyetimizin mevcudiyet ve esasâtı hilafına hareket ve teşebbüsâta cüret edenleri mevcut ve mevdu' olan kanunu tatbik ederek şiddetle tecziye ve bu suretle muhterem İstanbul halkına çok muhtaç olduğu sükûn ve refahı temin edecektir. Kararlarımızda, yalnız selamet-i vatan endişesi mefkuremizin la-ye-tezelzel aşkı ve vicdanlarımız hâkim olacaktır. Tevfik Allah'tandır."

Türkiye Büyük Millet Meclisi İstiklal Mahkemesi
Heyeti Adına Reis Cebelibereket
Mebusu İhsan Bk. İM, C 2, s. 7.

rü Hayri Muhyittin Bey'in tutuklanması ile başlayan çalışma, 13 Aralık'ta sorgulamalarla, 15 Aralık'ta ise duruşmalarla devam etti. Mahkeme, görev yaptığı sürede 6 davayı karara bağladı. İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey, gazeteciler davası, halkı kanunlara muhalefete teşvik ve tahrik etmek suretiyle devletin iç düzenini bozmaya cüret, Meclisin meşruiyeti aleyhinde sözle tahrikatta bulunmak, Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya münasebetsiz söz söyleme, Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Cumhuriyete suikast ile değişik zamanlarda gizli veya açıktan vatana ihaneti tahrik etmek davaları karara bağlandı. Bu altı davada 17 kişi hakkında karar verildi.¹³⁴⁵

İstiklal Mahkemeleri Kanunu'nun 13. Maddesi gereği Meclis Başkanlığına çalışmalar hakkında rapor sunulması gerekiyordu. Bu nedenle 28 Ocak 1924 tarihinde hazırlanan rapor,¹³⁴⁶ 29 Ocak'ta TBMM Başkanlığına gönde-

1345 İM, C 2, s. 8.

1346 Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine

22 Kânunusani 340 tarihli telgrafname-i âlilerine cevap ve emir buyurulan hülâsa-i hüküm ve mesai cedvelidir:

10 Kanunievvel 1339 tarihinde İstanbul'a muvasalet eden mahkeme hemen işe başladı. Daha Ankara'dan hareketinde Mahkeme Müddei-i Umumlîği, Ağa Han ile Emir Ali'nin mektubunu neşreden gazetelerin sahib ve müdürlerinin muktazi takibat-ı kanuniye ve tahkikatın ifa edilebilmesi için taht-ı nezaret ve muhafazaya alınmaları hakkında emir vermiştir.

Buraya muvasaletinden sonra Meşrutiyetin Cumhuriyete muraccah olduğuna dair Akşam gazetesinin 15 Teşrinisani 1339 tarihli nüshasında neşrettiği mektupta ve halifeyi Türk tarihine buhran verebilecek vaziyette mesuliyetli ve fakat şerefli bir vazifeye davet ve tahrik eden Tanin'in 10 Teşrinisani 1339 tarihli nüshasında neşreylediği Bir Açık Arıza'dan dolayı Baro Reisi Lütfi Fikri Bey taht-ı nezarete alındı. 14 Kanunievvel 1339 tarihinde mahkeme kararıyla tevkif edildi ve mevkufen muhakemesi ceryan etti. Netice-i muhakemede 27 Kanunievvel 1339 tarihli muhakeme kararıyla ve ekseriyetle beş sene müddetle küreğe konuldu.

Tanin gazetesi sahib ve müdür-i mesulü Hüseyin Cahid, İkdam gazetesi sahibi Ahmed Cevdet, Tevhid-i Efkâr gazetesi sahibi Velid, müdür-i mesulü Hayri Muhyiddin Beyler mahkemenin 11 Kanunievvel 1339 tarihli kararıyla tevkif olundular, muhakemeleri mevkufen ceryan etti. Ömer İzzeddin Beyin mefluC. olması dolayısıyla gayr-i mevkuf olarak muhakeme edildi. Netice-i muhakemede makam-ı iddia hilafete kuvve-i siyasiye vermek isteyen ve bu hususta tahrikat-ı mahsus olan Ağa Han ve Emir Ali'nin mektubunu neşrettiklerinden dolayı bu gazete sahiblerinin Hiyanet-i Vatanîye Kanununun üçüncü maddesine ve Matbuat Kanununun on ikinci maddesine tevkifan fail-i müşterek olarak tecziyelerini talep etti. Mahkeme 2 Kanunusani 1340 tarihli kararıyla mumaileyhimi beraet ettirdi.

[Hayat-ı Beşer: İslamiyette Ahlak ve Kadınlarda Tesettür] namıyla neşrettiği bir eserde halkı kavanin-i hazıra aleyhinde tahrik ve yekdiğerlerine karşı intikam ile tariz eden neşriyatta bulunmasından dolayı Ankaralı Hafız İbrahim Edhem Efendi, 30 Kanunievvel 339 tarihli mahkeme kararıyla tevkif ve muhakemesi icra edildi. Netice-i muhakemede Kanun-ı Ceza'nın altmış altıncı maddesinin ikinci zeyline tevkifan bir sene müddetle hapse mahkûm edildi. Şekl-i hazır-ı hükûmeti tağlib ve Reiscumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine suikast yapmak üzere çalıştıkları ihbar edilen Sandalcılar Cemiyeti Reis-i sabıkı Ali Osman, Tahsil-darı Kahya Hasan, Rüsumat Muhafaza müfettişlerinden İlyas Sami, Komünist Mehmed ve Binbaşı Dayı Mesud, Kör İbrahim 15 Kanunievvel 1339 tarihinde taht-ı nezarete alındılar. Aynı teşkilat ile alakadar oldukları haber verilen İstanbul Mebus-ı sabıkı Şükri, Ankara Vali-i sabıkı Abdulkadir Beyler takib ettiler. Polis Dairesince hâlen ele geçirilemediler. Bunlardan

rildi. Bu raporda; Baro Reisi Lütfi Fikri Bey'in beş sene müddetle kürek cezası ile cezalandırıldığı, *Tanin* gazetesi sahibi ve Müdürü Hüseyin Cahit, *İkdam* gazetesi sahibi Ahmet Cevdet, *Tevhid-i Efkâr* gazetesi sahibi Velit, Müdürü Hayri Muhittin Beylerin beraat ettiği, Ankaralı Hafız İbrahim Ethem Efendi'nin bir sene müddetle hapse mahkûm edildiği, İngilizlerle sıkı ilişkide bulunan ve toplantılarına katılan Hilafet Yaverlerinden Ekrem Bey'in serbest bırakıldığı, Patrikhane meselesi hakkında bir işlem yapılamadığı bildirdi.

İstanbul'daki çalışmalar sona erince, mahkeme başkanı tarafından mahkemenin tatiline müsaade edilmesini arz eden bir telgraf Meclis Başkanlığına sunuldu. Telgraf 30 Ocak 1924 tarihinde Genel Kurulda görüşüldü. Başbakan İsmet Paşa'nın da İstanbul İstiklal Mahkemesinin faaliyetine devamına hükümetçe lüzum kalmadığı belirtildi. Meclisin almış olduğu 69 numaralı kararında belirtilen "İstanbul İstiklal Mahkemesinin suikast maznunları hakkındaki davanın intacını müteakip tatil-i faaliyet etmesi, 30 Ocak 1924 tarihli doksan ikinci içtimanın ikinci celsesinde takarrür etmiştir." hükmü ile mahkemenin çalışmalarına son verildi. Mahkeme 5 Şubat 1340 tarihinde aldığı 6 numaralı karar ile çalışmalarını tamamladı. Yaklaşık iki ay süre ile faaliyetine devam İstanbul İstiklal Mahkemesi, 30 Ocak 1924 tarihli 69 numaralı Meclis kararıyla kaldırıldı.¹³⁴⁷

8.2.6. Elcezire İstiklal Mahkemesi

Elcezire İstiklal Mahkemesi Cumhuriyetin ilanından evvel kurulmuş olan son İstiklal Mahkemesiydi.

Mahkemenin kurulması Elcezire Cephesi Kumandanlığının talebi üzerine Müdafaa-i Milliye Vekâleti tarafından teklif edildi, ardından İcra Vekilleri Heyetinin 10 Ocak ve 17 Ocak tarihlerinde Meclise sunduğu iki tezkere ile

Ali Osman ile Kahya Hasan'ın mevkufen ve diğerlerinin gayr-i mevkuf olarak muhakamelerinin icrası 25 Kanunievvel 1339 tarihinde mahkemece karargîr oldu. Muhakeme devam etmektedir. Daha hitama ermemiştir.

İngilizlerle çok sıkı ve mütemadi surette temas eden ve ictimalarda bulunan Hilafet Yaverlerinden Ekrem Bey 13 Kanunievvel 1339 tarihinde taht-ı nezarete alındı. Hususi temastan başka bir maksad takib etmediğini iddiada ısrar eden Ekrem Bey'in bu gibi ictimaaları hakkında muktazi bir delil bulunamadığından 8 Kanunusani 1340 tarihinde Mahkeme Kararıyla serbest bırakıldı.

Patrikhane meselesi hakkında vaki olan ihbarat ve elde edilen bazı malumata rağmen Lozan Muahedesindeki ahkâma nazaran mazideki ceraimden dolayı takibat yapılmasında imkân bulunamamıştır.

Bi'l-vesile teyid-i hürmet-i mahsusa eylerim efendim. 28 Kanunusani 1340

1347 İki aylık sürede Mahkeme Heyeti ile Savcıya 112.500 kuruş ödeme yapıldı. Mahkemede görev yapan personel ve aldıkları maaş ise mahkeme kurulu tarafından belirlendi. Mahkeme tarafından görev yapan personel ve maaşlarının gösterir cetvel TBMM Başkanlığına gönderildi.

İM, C 2, s. 9.

20 Ocak 1923'te Meclis gündemine geldi.¹³⁴⁸ Tezkerelerde merkezi Diyarbakır olmak üzere Elcezire Cephesi mıntıkasında, sırf asker kaçakları ile ilgili bir İstiklal Mahkemesinin kurulması istendi, ayrıca Diyarbakır, Bitlis, Elazığ vilayetleriyle Malatya, Urfa, Mardin, Siirt illerini içine alan bölgenin Mahkemenin faaliyet alanı olarak belirlenmesi teklif edildi. Aynı gün bazı mebusların Mahkemenin kurulmasına karşı çıkması nedeniyle İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in talebi ile gizli oturuma geçildi. Açılan gizli oturumda Rauf Bey bölgedeki asker kaçaklarının tüm tedbirlere rağmen önlenemediğini ve bu durumun Misak-ı Millîyi gerçekleştirmeye zarar verdiğini anlattı. Daha sonra müzakerelere geçildi.

Mahkeme üyelerinin seçimi 25 Ocak 1923-5 Şubat 1923 tarihleri arasında yapıldı. 25 Ocak'ta yapılan ilk seçimlerde Mahkeme Başkanlığına Karesi Mebusu Hacim Muhittin Bey, savcılığına Antalya Mebusu Halil İbrahim Bey, Mahkeme üyeliklerine ise Erzurum Mebusu Mehmet Nusret Efendi ile Niğde Mebusu Hakkı Paşa seçildi. 27 Ocak 1923'te Nusret Bey'in istifa etmesi üzerine, 29 Ocak 1923'te yeniden seçim yapılarak Sinop Mebusu Rıza Vamık Bey ile İçel Mebusu Şevki Bey Mahkeme üyeliklerine seçildi. 3 Şubat 1923'te Vamık Bey'in istifa etmesi üzerine 5 Şubat 1923'te boş kalan üyelik için yeniden seçim yapıldı ve Gaziantep Mebusu Yasin Bey seçildi.

Verilen tezkerede Mahkemenin yargılama alanı olarak Elcezire Cephesi'nin içinde bulunan Diyarbakır, Bitlis, Elazığ vilayetleriyle Malatya, Urfa, Mardin, Siverek, Ergani, Genç, Muş, Siirt illeri belirlendi. Bu yerlerin dışında Mahkeme tarafından 15 Mart'ta Meclise yazılan yazıda, tezkerede ismi geçmeyen Dersim sancağının Mahkemenin yargı alanında olup olmadığı hakkında bilgi istendi, 20 Mart'ta Meclisten cevaben gelen yazıda Dersim Sancağının Elazığ'a bağlı olması dolayısıyla yargılama alanlarına dâhil olduğu belirtildi. Elcezire İstiklal Mahkemesi asker kaçakları ile ilgili suçlara bakmak üzere kuruldu. İstiklal Mehâkimi Kanunu'ndaki tüm yetkilere sahip

1348 İM, C 3, s. 4. Mahkemenin kuruluş tezkereleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine

Müdafaa-i Milliye Vekâletince gösterilen lüzum üzerine merkezi Diyarbakır'de bulunmak ve sahası Elcezire Cephesi mıntıkası olmak ve sırf askeri firarileri muamelatına mütaallik olmak üzere bir İstiklal Mahkemesi gönderilmesi hususunun Meclisi Âliye arzı İcra Vekilleri Heyetinin 9.1.1339 tarihli içtimaında takarrür etmekle ifâ-yı iktizasıyla neticesinin işarına müsaade buyurulmasını istirham eylerim efendim.

TBMM İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf

Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset-i Celilesine

11.1.1339 tarih ve Zabıt ve Kavanin Müdüriyeti 2576/6372 numaralı tezkere cevabıdır: Merkezi Diyarbakır'de olmak üzere teşkiline lüzum görülen İstiklal Mahkemesinin daire-i faaliyetinin Elcezire Cephesi mıntıkasının ihtiva ettiği D iyarbakır, Bitlis, Elazığ vilayetleriyle Malatya, Urfa, Mardin, Siverek, Erganimadeni, Genç, Muş, Siird livalarına münhasır bulunmasının muvafık görüldüğü lede'l-istifsar Dahiliye Vekâletinden bildirilmekle ona göre ifâ-yı iktizasını istirham eylerim efendim.

TBMM İcra Vekilleri Reisi Hüseyin Rauf

olmayan Mahkeme, bu Kanunun 3'üncü maddesinin (a) fıkrasının tamamı, (d) fıkrasının yalnız asker ailelerine taarruz ve tecavüz suçları kısmı ve (k) fıkrasının ihtilasat-ı askeriyede (askeri yolsuzlu, hırsızlık) bulunanlarla hangi sınıftan olursa olsun bunlara iştirak ve vesayet eyleyenler kısmı ile ilgili davalara bakmakla yetkili kılındı. Mahkeme, İstiklal Mahkemelerinin teşkili hakkındaki 11 Eylül 1920 tarihli kanunun neşrinden sonra meydana gelen suçlara bakacağını belirterek bu tarihten önce işlenen suçlarla ilgili davaların gönderilmemesine dair aldığı kararı 17 Mart'ta bölgede bulunan mutasarrıflıklara gönderdi.

Mahkeme üyeleri Gaziantep, Urfa, Siverek üzerinden 8 Mart'ta yargılama merkezleri olan Diyarbakır'a varmıştır. Mahkeme tarafından 10 Mart'ta tüm Mülkiye ve Adliye memurluklarıyla Asker Alma Şubelerine gönderilen sekiz maddelik tamimle¹³⁴⁹ şekavet veyahut ceraim-i saire ile maznun askerlerin dışında olanların tamimin tebliğ tarihinden itibaren on gün içinde ait oldukları askerlik şubelerine müracaat ettikleri takdirde affolunacakları, aksi takdirde İstiklal Mahkemelerine sevk olunarak haklarında kanunen en ağır cezanın tatbik edileceği bildirildi. Bu tamim tüm köylerde ilan edildi ve köylerde tebliğ edildiğine dair düzenlenen cetveller Elcezire İstiklal Mahkemesine sunuldu. Ayrıca asker firarileri, firariyi gizleyen, himaye eden, elbise veren ve besleyenlerin de Mahkemeye gönderilmesi istendi. Asker firarile-

1349 Mahkemenin 10 Mart'ta tüm Mülkiye ve Adliye memurluklarıyla Ahz-ı Asker Şubelerine gönderdiği sekiz maddelik beyannamesi:

Bu defa Diyarbakır'a muvasalat eden Elcezire İstiklal Mahkemesi, asker firarileri hakkında on gün müddetle son bir af ilanına karar vermiştir. Binaenaleyh mevadd-ı âtiye alâkadar memurinin pîş-i nazar-ı dikkatinden vaz' olunur:

1) Her karyeye tarih-i tebliğinden itibaren mensup oldukları Ahz-ı Asker Şubelerine teslim olanlar hakkında hiçbir muamele ve muhakeme yapılmayarak doğruca mensup oldukları kıtalarına sevk edileceklerdir.

2) Divan-ı Harplerde derdest-i muhakeme olan ve haklarındaki hükümler henüz tasdike iktiran etmemiş olan firariler de bu aften istifade edecek ve nesayih-i lazime icrasıyla kıtalarına sevk edileceklerdir.

3) Firariliği esnasında şekavet veya ceraim-i saire ika' edenler işbu aften istifade edemeyeceklerdir.

4) Her kazaya tarih-i tebliğinden itibaren nihayet bir hafta zarfında bütün kurâya tebliğ edilmiş bulunacak ve tebliğ ve izah edilmiş bulunduğu dair karye heyet-i ihtiyariyelerinden bir ilmühaber alınacak ve bu ilmühaberler ile tanzim edilecek cetvel Mahkemeye gönderilecektir.

5) Her liva işbu emri aldığı gün derhal mülhakata tebliğ edecek ve bunu telgrafta Mahkemeye bildirecek ve her Kaza Kaymakamı da tebliğ tarihini b ila-vasıta Mahkemeye işar edecektir.

6) Bundan başka Rüesâ-ı Memurîn-i Mülkiye ve Askeriye işbu müsaade-i ahireden istifade lüzumunu, ilanlar ve gazeteler veyahut vesait-i saire ile halka ilan ve maksadın kutsiyetini ve vazife-i askeriyenin bir vecibe-i diniye olduğunu ve bundan başka hiçbir suretle af ilan edilmeyeceğini ve bilakis kanunun en ağır cezasına uğrayacaklarını izah edeceklerdir.

7) Ahz-ı Asker Kalem Rüesası kendi mıntukalarındaki şubelerin faaliyetlerini her on beş günde Mahkemeye bildireceklerdir.

8) Verilecek ilk raporda Şubat ayı zarfındaki muamele-i askeriyeye de gösterilecektir. Bk. İM, C 3, s. 9-10.

ri tabirinde bakaya ve davete icabet etmeyen efradın dâhil olduğu belirtildi. Mahkemenin davanın görüleceği yere gittiği zaman sanıkların muhakemesini kendisi yaptı.

Mahkeme, faaliyetleri ve yargılamaları hakkında bilgi veren mesai cetvelini her ay Türkiye Büyük Millet Meclisine sundu. Gezici olarak faaliyet gösteren Mahkeme Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Elazığ ve Malatya olmak üzere toplam altı merkezde yargılama yaparak 90 davayı karara bağlamıştır. Mahkeme genel olarak firar, asker firarisini himaye etmek ve gizlemek, askeriyeden para alarak salıvermek, firar ve silah göstermek, firara sebebiyet vermek, firarı kolaylaştırmak, doğru olmayan istihbarat, sahte mazbata tanzimi, usul ve kanuna karşı harekâta bulunmak, memuriyetini suistimal, rüşvet, sahte vesika tanzimi gibi konularda yargılamalar yaptı. Yine yargılamalar sonucunda genel olarak; çeşitli sürelerde kürek, prangabendlik, kalebentlik ve hapis cezaları ile darp, memuriyetten mahrumiyet ve askerlik mesleğinden uzaklaştırma gibi cezalar verildi. Bunun yanında yakalanan asker firarileri hakkında verilen idam cezaları bir daha firar etmek şartıyla üzere tecil edildi ve bu askerler Elcezire veya Garp Cephesi Kumandanlığı emrine gönderildi.

Mahkeme Malatya'da bulunduğu sırada, Mahkeme Reisi Hacim Muhittin Bey'in karşı çıkmasına rağmen 11 Mayıs tarihinde aldığı karar ile gerektiğinde bir daha toplanmak üzere 14 Mayıs'tan itibaren bir ay müddetle faaliyetine ara verdi. Ayrıca Mahkeme Reisi Hacim Muhittin Bey'le savcılığa vekâlet edecek olan üyeden Hakkı Paşa ve kâtiplerin Malatya'da kalmasına karar verildi.

Mahkemenin tatil kararı alması üzerine 17 Mayıs'ta Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Mahkeme Riyasetine gönderdiği telgraf ile Mahkemenin vazifesine devam etmesi gerektiğini, bir aylık uzun bir bayram tatilinin sakıncalı olduğunu, bilhassa Cephe Kumandanlığından gelen bildiri üzerine bu uzun tatil süresince bölgede önüne geçilemeyecek derecede asker kaçaklarının artacağını ve tatil süresinin kısa tutulmasını söyleyerek faaliyetlerine ara verilmemesini istedi.

Ancak Mahkemenin faaliyetine ara vermesinin ardından 14 Mayıs'ta Ankara'ya dönmek üzere harekete geçen Savcı Antalya Vekili Halil İbrahim Bey ve üyeden İçel Mebusu Şevki Bey'e, Sivas'a vardıkları sırada Kemal Paşa'nın telgrafı bildirildi. Buna rağmen görevliler geri dönmedi. 12 Mayıs'ta memleketi Halfeti'ye gitmek üzere hareket eden üyeden Gaziantep Vekil Yasin Bey'e de aynı telgraf bildirilerek geri dönmesi istendi.

Mahkemenin tatile girmesi ve azaların geri dönmemesi üzerine 24 Mayıs tarihli Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcılığına gönderilen yazı ile Mahkeme Heyetini yeniden görevlendirmenin mümkün olmadığından, bu tarihten itibaren firariler ve firara sebebiyet verenler hakkında lazım gelenlerin

takibatına Elcezire Cephesi Kumandanlığının yetkilendirildiği bildirildi.¹³⁵⁰

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 3 Haziran'da Elcezire İstiklal Mahkemesi Savcı Vekili Niğde Mebusu Hakkı Paşa'ya gönderdiği yazıda, Mahkemenin bir daha faaliyete geçemeyeceğinden elinde bulunan askerî suçlara ait olan evrakın Divan-ı Harplere verilmek üzere, Cephe Kumandanlığına gönderilmesini istedi.

Netice olarak 9 Mart'ta görev merkezi olan Diyarbakır'a gelen mahkeme 14 Mayıs tarihinde Malatya'da bulunduğu sırada faaliyetlerine ara verdi. Yaklaşık 2 ay faaliyet gösteren Mahkemenin bu tarihten sonra görevi son buldu.

8.2.7. Eskişehir İstiklal Mahkemesi

Eskişehir İstiklal Mahkemesi ilk dönem kurulan mahkemelerdendi. Fırariler Hakkında Kanun'un kabul edilmesini müteakip Heyet-i Vekile 18 Eylül 1920'de verdiği teklifle on dört yerde İstiklal Mahkemesi kurulmasını istedi. Uzun tartışmalardan sonra 45 numaralı Meclis Kararıyla aynı tarihte acil olarak Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Kayseri olmak üzere yedi bölgede İstiklal Mahkemesinin kurulmasını kararlaştırdı.¹³⁵¹ Eskişehir İstiklal Mahkemesinin görev alanı Eskişehir, Bilecik, Kütahya, İzmir ve Bursa bölgeleri idi. 18 Eylül 1920'de Genel Kurulda yapılan görüşmelerde Edirne milletvekili Erkân-ı Harbiye-i Umumî Reisi Miralay İsmet Bey bu 14 mahkemeden yedisinin acilen kurulması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine 7 mahkemenin kurulması ve üyelerinin seçiminin yapılması kararlaştırıldı.¹³⁵²

Fırariler Hakkında Kanun gereğince kurulacak İstiklal Mahkemelerinin sayısı ve yerleri Erkân-ı Harbiye-i Umumiye riyasetinin tezkeresi ile sunuldu.¹³⁵³ Büyük Milet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın yazısının ekinde

1350 İM, C 3, s. 8-9.

1351 Eskişehir İstiklal Mahkemesi belgeleri arşivinde yer alan T5 rumuzlu 18 klasör içerisinde 230 dosyadan oluşmaktadır. Mahkemeye ait kayıtların tutulduğu; varide ve sâdıra, mevkuf, 2 adet esas, dosya, 2 adet karar defteri olmak üzere toplam 7 adet defter bulunmaktadır. Karar özetlerinin yer aldığı karar defteri latin harflerine aktarıldı. Latin harflerine aktarılan 575 esas numaralı karar defterinde 20/10/1336-17/02/1337 tarihleri arasında verilen 247 adet kararın özeti bulunmaktadır. Bu kararların 90 adedi 1920 yılında, 157 adedi ise 1921 yılında verildi. Kararlar 1921 yılından itibaren 1'den başlayarak numaralandırıldı. Bu kararların dosyalarında var olan mahkeme zabıtları da yayımlandı. Fakat 1920 yılına ait 12, 19, 49, 68, 73, 82 ve 1921 yılına ait 19, 24, 78 numaralı kararların evrakı Eskişehir İstiklal Mahkemesi tarafından ilgili makamlara gönderildiğinden zabıtları yayımlanamadı. Bk. İM, C 4, s. 3.

1352 İM, C 4, s. 3.

1353 İM, C 4, s. 4. Tezkere metni:

Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Kanun-ı mahsus mucibince İstiklal Mahkemelerinin teşkil olunacağı mahaller hakkında Heyet-i Vekilece bi't-tezekkür tespit edilen liste leffen takdim kılınmıştır.

17 Eylül 1336/ 17 Eylül 1920

sunulan bu tezkerede Erkân-ı Harbiye-i Umumî Reisi İsmet Paşa ayrıntılı bilgi verdi. İsmet Paşa, hangi İstiklal Mahkemesinin nerede kurulması gerektiğini belirtti.¹³⁵⁴

İstiklal Mahkemeleri Kanunu kabul edildikten sonra 20 Eylül 1920'de üyelerinin seçimine geçildi. 20 Eylül 1920'de yapılan İstiklal Mahkemelerine üye seçimi sonucunda Bursa Milletvekili Muhiddin Baha Bey 73 oy, 22 Eylül 1920'de yapılan seçimle de Antalya Milletvekili Rasih Efendi 65, Adana Milletvekili Zekai Bey 35 oyla Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi.

27 Ekim 1920'de kabul edilen mahkemelerin üye sayısının dörde çıkarılmasını içeren önerge sonucunda 4 Aralık 1920'de Eskişehir İstiklal Mahkemesinin dördüncü üyeliğine Denizli Milletvekili Yusuf Bey seçildi. Zekai Bey istifa edince yerine 22 Kasım 1920'de Kütahya Milletvekili Haydar Bey 54 oyla Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliğine seçildi.¹³⁵⁵

İstiklal Mahkemelerinin kuruluşuna ilişkin Meclis kararının kabulün-

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Heyet-i Vekile Riyaset-i Celilesine

1. Büyük Millet Meclisince tanzim kılınan firarı ve bakaya mevadd-ı kanuniyesinde musarrah İstiklâl Mahkemelerinin adet ve mıntıkaları ber-vechi zir arz ve teklif olunur. Bunlardan altı kırmızı çizgiyle işaret edilenlerin tacilen teşkili lâzımdır.

- Kastamonu mıntıkası: Kastamonu vilayeti, Bolu livası,
- Eskişehir mıntıkası: Eskişehir, Bilecik, Kütahya livaları,
- Konya mıntıkası: Konya vilayeti, Afyon Karahisar sancağı,
- Isparta mıntıkası: Isparta, Antalya, Denizli,
- Ankara mıntıkası: Ankara vilayeti, Yozgat, Çorum ve Muğla livalarıyla Aydın,
- Kayseri mıntıkası: Kayseri, Kırşehir, Niğde, Silifke livaları,
- Sivas mıntıkası: Sivas vilayeti, Canik, Amasya, Tokat livaları,
- Maraş mıntıkası: Maraş, Kozan sancakları,
- Mamuretülaziz mıntıkası: Mamuretülaziz vilayeti,
- Diyarbekir mıntıkası: Diyarbekir vilayeti,
- Bitlis mıntıkası: Bitlis vilayeti,
- Refahiye mıntıkası: Giresun kazası, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarki, Erzincan livaları,
- Erzurum mıntıkası: Giresun kazalarından maada Trabzon vilayeti, Erzurum vilayeti ve Bayazıt sancağı,
- Van mıntıkası: Van vilayeti (Hakkâri sancağı dâhil).

2. Büyük Millet Meclisi Riyasetine ve Müdafaa-i Milliye Vekâletine yazılmıştır.

Erkân-ı Harbiye-i Umumî Reisi
İsmet

Eskişehir İstiklal Mahkemesinin kuruluş kararı:

İstiklal Mahkemeleri Teşkili hakkında

No: 45

Muhtelif menatıkta İstiklal Mahkemeleri teşkili kabul edildi.

18 Eylül 1336/18 Eylül 1920 (Cilt: 4- Sayfa: 213)

1354 İM, C 4, s. 3-4.

1355 İM, C 4, s. 5.

den sonra Mahkemenin yargılama alanı Eskişehir, Bilecik, Kütahya, İzmir ve Bursa bölgeleri olarak belirlendi. Eskişehir İstiklal Mahkemesi askerlikten firar suçlarına baktı. Ancak kuruluş kararının ardından 26 Eylül 1920'de çıkarılan 28 numaralı Kanunla İstiklal Mahkemelerinin yetkileri genişletildi. Bu kararla mahkemelere askerlikten firar suçunun yanı sıra Hıyanet-i Vatanîye Kanunu kapsamında bulunan askerî ve siyasi casusluk suçlarına bakma yetkisi de verildi.

Eskişehir İstiklal Mahkemeleri askerlikten firar edenlerle alakalı davalara bakmanın yanı sıra gasp, katl, soygun, iç güvenliği ihlal, bozgunculuk, casusluk, işgal mıntikasına zahire kaçırmak, hükûmet-i hazıra aleyhine tefevühât-ı lisanîye, propaganda, hıyanet-i vataniye, rüşvet, düşman lehine beyanatta bulunmak, sahte mezuniyet vesika kullanımı, çetecilik, livata, mezalim, isyan ve orduya karşı silah kullanma gibi davalara baktı. Hazırlanan bir beyanname¹³⁵⁶ ile konu hakkında halka ayrıntılı bilgi verildi.

Beyanname, İstiklal Mahkemeleri Hakkında Kanun'un ilk dört maddesinin metni verildi. Bu maddelerin kapsadığı suçlara göre yargılamanın yapılacağı belirtildi. Buna ilave edilen madde Büyük Millet Meclisinin amacına karşı gelenlerin, düşman hesabına askerî ve siyasi casusluk yapanların yargılanacağı duyuruldu. Dostça bir ifade ile halka kardeş denilerek, askerlikten kaçanların, askerin kaçmasını kolaylaştıranların, firarilere destek verenlerin, bozgunculuk yaparak devlet ve milletin işini bozanların, milletin zihnini yalan yanlış havadisle çelenlerin, düşmanlara millet durumu hakkında her ne suretle olursa olsun bilgi verenlerin suçlu olacağı bildirildi. Ayrıca İstiklal Mahkemelerinin kararının kesin olduğunu, gerektiğinde azl, tard, haps, nefy, kalebendlik, kürek ve icabında idam cezalarını verebileceğini, gerekli görüldüğünde kazaları, nahiyeleri, köyleri dolaşarak yargılamayı yapacağını duyurdu.¹³⁵⁷

Mahkeme 5 Ekim 1920'de Eskişehir'e hareket etti. Eskişehir İstiklal Mahkemesi, görevine başladığı andan itibaren asker kaçaklarının önüne geçmek için görev alanındaki askerlik şubelerinden onar günlük firar ve bakaya durumlarını gösteren istatistik raporlarını düzenli olarak aldı.

Mahkeme görev esnasında çeşitli zorluklarla karşılaştı. Bu durumu izah etmek için Mahkeme üyelerinden Rasih Efendi 15 Ocak 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği yazıda, yevmiye ve harcırah almadıklarını, her ay 6 lirayı kendi ceplerinden ödediklerini, bu şartlar altında vazifeye devam etme imkânının kalmadığını belirtti.

Mahkeme 17 Şubat 1921'de 139 esas numaralı ve 157 numaralı son kararını vererek çalışmalarını tamamladı. Aynı gün Mecliste kabul edilen 97

1356 İM, C 4, s. 8-10.

1357 İM, C 4, s. 10.

numaralı kararlarla birinci dönem İstiklal Mahkemelerinin görevine son verildi ve böylece Eskişehir İstiklal Mahkemesinin görevi de son buldu.¹³⁵⁸

Mahkemede 12 adet inzibat kuvvetleri hakkında, 141 adet hıyanet-i harbiye, casusluk, düşman lehine propaganda ve 24 adet firar esnasında şekavet davaları görüldü. Tutuklanması gereken kişilere ait 128 evrak vardı. Bunlardan Garp Cephesine ait olanlar Divan-ı Harplere, Eskişehir Müddeiumumiliğine ait olanlar mahkemelere teslim edildi.¹³⁵⁹ Mahkeme'ye 5 Ekim 1920-19 Şubat 1921 tarihleri arasında gelen 18.489 maznundan 470'i berat, 57'si idam, 594'ü müeccelen (tekrar bu suçları işlemek kaydıyla tehir edilen) idam, 20'si giyaben idam, 272'si kalabend ve kürek, 11.270'i muhtelif cezalara çarp-tırıldı.¹³⁶⁰

8.2.8. Isparta İstiklal Mahkemesi

Isparta İstiklal Mahkemesi ilk dönem kurulan mahkemelerdendi. Firariler Hakkında Kanun'un kabul edilmesini müteakip Heyet-i Vekile 18 Eylül 1920'de verdiği teklifle on dört yerde İstiklal Mahkemesi kurulmasını istedi. 18 Eylül 1920'de teklifin kabulünün ardından Genel Kurulda yapılan görüşmelerde Edirne Milletvekili Erkân-ı Harbiye-i Umumî Reisi Miralay İsmet Bey bu 14 mahkemeden yedisinin acilen kurulması gerektiği yönünde açıklama yaptı. Bu beyanat neticesinde 45 numaralı Meclis kararıyla aynı tarihte acil olarak Isparta, Sivas İstiklal Mahkemesinin kurulmasına karar verildi. Aynı gün mahkeme azalarının intihabının yapılması da kararlaştırılmıştır. Isparta İstiklal Mahkemesinin görev alanı Isparta, Antalya, Denizli, Burdur, Muğla ve Aydın olarak belirlendi.¹³⁶¹

Firariler Hakkında Kanun mucibince teşkil edilecek İstiklal Mahkemele-rinin miktar ve mıntıkları hakkında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye riyasetinin tezkeresi sonucunda Isparta İstiklal Mahkemesi 18 Eylül 1920'de kuruldu.¹³⁶²

1358 **İM**, C 4, s. 10. Eskişehir İstiklal Mahkemesinin Kapanış Kararı: (Kanun No: 97) 1 Numaralı İstiklal mahkemesinden maada bilumum İstiklal Mahkemelerinin şimdilik faaliyete nihayet verilmesine ve Meclise davetlerine ve mahkemelerde mevcut evrakın ait oldukları mahkeme-i nizamiye ve divanı harplere devrine karar verildi. 17 Şubat 1337/17 Şubat 1921.

1359 **İM**, C 4, s. 11.

1360 Aybars, **age.**, 2014, s. 125.

1361 TBMM arşivinde yer alan T7 mahkeme numaralı IV-7-B rumuzlu Isparta İstiklal Mahkemesi belgeleri 10 klasör içerisinde 140 dosya ve eklerinden oluşmaktadır. Mahkemeye ait kayıtların tutulduğu; esas, dosya, müsvedde ve karar defteri olmak üzere toplam 4 adet defter bulunmaktadır. Latin harflerine aktarılan 580 esas numaralı karar defterinde 21/10/1920-22/05/1921 tarihleri arasında verilen 144 adet kararın özeti bulunmaktadır. Bu kararların 55 adedi 1920 yılında, 89 adedi ise 1921 yılında verildi. Bk. **İM**, C 4, s. 11; **İM**, C 5, s. 3.

1362 **Age.**, C 5, s. 4.

Ayrıca tezkere ile ayrıntılı bilgi verildi.¹³⁶³

İstiklal Mahkemeleri Kanunu kabul edildikten sonra 20 Eylül 1920'de üyelerinin seçimine karar verildi. Aynı tarihte yapılan İstiklal Mahkemelerine üye seçimi sonucunda Biga Milletvekili Hamit Bey 76, Eskişehir Milletvekili Hüsrev Sami Bey 73 oyla, 21 Eylül 1920 (21.09.1336) tarihinde yapılan seçimle de Biga Milletvekili Hamdi Bey 41 oyla İstiklal Mahkemeleri üyeliğine seçildi ve bunlar Isparta İstiklal Mahkemesinde görevlendirildi.

27 Ekim 1920'de (27.10.1336) kabul edilen Mahkemelerin üye sayısının dörde çıkarılması nedeniyle 4 Aralık 1920 tarihinde Isparta İstiklal Mahkemesinin dördüncü üyeliğine Maraş Milletvekili Tahsin Bey, ikinci turda 49 oy alarak seçildi.

İstiklal Mahkemelerinin kuruluşuna ilişkin Meclis kararının kabulünden sonra Isparta İstiklal Mahkemesinin görev alanı Isparta, Antalya ve Denizli, Burdur, Muğla ve Aydın olarak belirtildi. İlk kurulan mahkemeler gibi Isparta İstiklal Mahkemesi de ilk başta askerlikten firar suçlarına baktı. Ancak kuruluş kararının ardından 26 Eylül 1920'de çıkarılan 28 numaralı Kanunla İstiklal Mahkemelerinin yetkileri genişletildi. Bu kararla mahkemelere askerlikten firar suçunun yanı sıra Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamında bulunan askerî ve siyasi casusluk suçlarına bakma yetkisi de verildi. Isparta İstiklal Mahkemesi askerlikten firar edenlerle alakalı davalara bakmanın yanı sıra casusluk, eşkıyaya yardım, Hükümet-i Milliye aleyhine ve Yunanlar lehine hareket etmek, şüpheli durumu çağrıştırmak, devlete karşı silah kullanmak, vatan hainliği, vesikasız dolaşmak, patlayıcı madde taşımak, Yunanlar lehine idare-i kelimet etmek ve hakikati gizlemek, asilere yardım etmek, gasp, katl, soygun, hükümet-i hazıra aleyhine kötü söz söylemek, propaganda, hıyanet-i vataniye, işgal mıntıklarında ve harbiyede şüpheli bir surette dolaşmak, düşman lehine beyanatta bulunmak, jandarmaya karşı silah kullanmak, düşmanla ilişki kurmak, mesai, yol kesme, devlet arabasını özel hizmetlerde kullanmak, devletin dış güvenliğini bozmak, rüşvet, sahte vesika tanzimi, zor kullanmak, vazifeyi suistimal gibi davalara baktı. Ayrıca Mahkeme halkı aydınlatan bir beyanname yayımladı. Bu beyanname ile hangi davalara bakaçağını halka duyurdu.¹³⁶⁴

Isparta İstiklal Mahkemesi 1920 yılının Ekim ayı içerisinde görevine başladı. Isparta İstiklal Mahkemesi 13 Ekim 1920'de yayımladığı beyannamayı Mutasarrıflıklar aracılığı ile görev alanındaki tüm bölgelere tebliğ etti. İlk kararını 16 Ekim 1920 tarihinde görev yerini terk etmesi sebebiyle Yalvaç kaymakamı hakkında verdi. Mahkeme 28/10/1920 tarihinde Eskişehir İstiklal Mahkemesine gönderdiği faaliyet raporunda şu açıklamalarda bulundu. Eğirdir Gölü üzerinde tesis olunan Garnizona asilerin gelmesi ile memuriyetini

1363 Age., C 5, s. 4.

1364 Bk. beyanname metni İM, C 5., s. 8.

terk firar ve asilerin üzerine gitmeyen kaymakamı üç sene hapis, bir nahiyeye müdürünü bir sene hapis ve memuriyetten uzaklaştırma, eşkiyaya katılan beş şahsa idam cezalarını verdiğini bildirdi. Ayrıca jandarma ile iki şahsa muhtelif silah ve cephanesini asilere teslim eden jandarmalardan silah bedelini aldığını, Karaağaç ve Yalvaç şube reisleri Ziya ve Rıfat Beyleri emekliye sevk ettiğini, şube sandığından isyan sırasında beş yüz lira çalan şube zabitanından Halil Yüzbaşı ile İsmail Hakkı Efendi'yi askerlik mesleğinden uzaklaştırdığını belirtti.¹³⁶⁵

Isparta İstiklal Mahkemesi kararlarıyla ilgili raporlar gönderdi. Bu raporlarda mahkemenin aldığı kararları madde madde özetledi, mahkemeye gelen evrak hakkında bilgi verdi. Mahkeme görev yaptığı süre boyunca Antalya, Isparta, Denizli, Yalvaç ve Dinar'da yaptığı yargılamalarda 144 davayı karara bağladı.¹³⁶⁶

Mahkeme; eşkiya liderlerinin firarlarını kolaylaştırmak, hükümet aleyhine ve Yunanlar lehine zihinleri karıştıran evrak dağıtmak, askerlikten kaçarak eşkiyalık yapmak, firar etmek ve firara sebebiyet vermek, hırsızlık, Konya'dan gelerek Karaağaç'ı basan asilere yardım etmek, eşkiyaların firarlarına sebep olmak, silah zoruyla devletin silahlarını gasp etmek, Yunanlar lehine hareket ederek gerçeği gizlemek, vatana hıyanet etmek ve casusluk yapmak. Osmanlı vatandaşı olduğu halde Fransız ordusunda askerlik yapmak ve İtalya Konsolosluğuna girerek hıyanette bulunmak, düşmanla işbirliği yaparak jandarmalara karşı silah kullanmak, isyan hareketlerine katılmak, devletin dış güvenliğini bozmak, zor kullanarak insanları yurdundan çıkarmak, vazifesini suistimal ederek yağmacılığa sebep olmak, rüşvet almak ve sahte belge düzenlemek gibi suçlara baktı.¹³⁶⁷

Isparta İstiklal Mahkemesi görev yaptığı 18.09.1920 ile 22.02.1921 tarihleri arasında 591 kişiyi yargıladı. Bunlardan beşi kadındı. Yargılamaların büyük çoğunluğu firarla ilgili suçlardı. Yargılamalar neticesinde 128 kişi beraat etti. 10 kişiye gıyaben, 8 kişiye ise vicahen idam cezası verdi. Mahkeme 22 Şubat 1921 tarihinde 179 esas ve 144 numaralı son kararını Denizli'de vererek çalışmalarını tamamladı. Mecliste kabul edilen 97 numaralı kararla birinci dönem İstiklal Mahkemelerinin görevine son verildiğinden Isparta İstiklal Mahkemesinin görevi de son buldu.¹³⁶⁸

1365 İM, C 5, s. 9.

1366 İM, C 5, s. 9.

1367 İM, C 5, s. 10.

1368 Aybars, *age.*, 2014, s. 126-127; İM, C 5, s.1 0. Isparta İstiklal Mahkemesinin Kapanış Kararı:

İstiklâl Mahkemelerinin faaliyetine nihayet verilmesi hakkında No. 97

1 numaralı İstiklal mahkemesinden maada bi'l-ûmum İstiklal Mahkemelerinin şimdilik faaliyetine nihayet verilmesine ve Meclise davetlerine ve mahkemelerde mevcut evrakın ait oldukları mahkeme-i nizamiye ve divanı harplere devrine karar verildi.

17 Şubat 1337/17 Şubat 1921

8.3. Karşılıklı Fetvalar*

30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra İstanbul, Boğazlar, Adana, Antalya ve çevresi gibi bölgeler kısa süre içinde işgal edilmiştir. İstanbul âdetâ İtilaf Devletlerinin varlığıyla uluslararası bir şehir haline gelirken Anadolu I. Dünya Savaşı sırasında imzalanmış gizli paylaşım anlaşmalarına göre işgal edilmiştir. Ateşkes Antlaşmasını imzalayan Ahmet İzzet Paşa hükûmeti (14 Ekim 1918-11 Kasım 1918) çok kısa bir süre iş başında kalmıştır. Mütarekenin imzasından sonra genellikle kısa süre iş başında kalan hükûmetler döneminde işgaller hızla genişlemiş, işgalciler varlıklarını İstanbul'da kalıcı hale getirmek için kurumsallaşmaya çalışmışlar, bütün hükûmet dairelerini kontrol altına almışlardır.¹³⁶⁹ Buna rağmen mütarekenin uygulanmadığına dair şikâyet eden işgal kuvvetleri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine alenen karışmış ve asayiş bozmuşlardır.¹³⁷⁰ İşgal kuvvetlerinin gelişini sevinçle karşılayan ve faaliyetlerinden cesaret alan,¹³⁷¹ iş birliği yapan¹³⁷² azınlıklar bağımsızlık yolunda dernek ve cemiyetler kurmak suretiyle bölücü faaliyetlerde bulunmuş¹³⁷³ ve silahlanarak Türk halkına saldırmışlardır.¹³⁷⁴ Bu işgallere karşı Türk halkı tarafından Kuva-yı Milliye olarak adlandırılan bölgesel direniş örgütleri ile müdafa-i hukuk/reddi ilhak cemiyetleri ortaya

* Doç. Dr., Ayşe Yanardağ, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Öğretim Üyesi ayanardag@cumhuriyet.edu.tr

1369 Resul Babaoğlu, "Hukuki ve İdari Boyutlarıyla Mondros Mütarekesi'nden Sonra Müttefik Devletlerin İstanbul'da Uyguladıkları İşgal Yöntemi", **Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütârekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 24-26 Ekim 2018, C 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s. 563-581; **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 185-187.

1370 **Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Atatürk**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007, s. 51-52.

1371 **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 194; Mevlüt Çelebi, **Âhenk ve Halk Gazetelerinde İşgal Hatıraları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015.

1372 **Türk İstiklal Harbi, IV'üncü Cilt Güney Cephesi**, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2009, s. 49-59; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1920-1922)**, C II ve III, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2003; **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi IV 1920-1922**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1998; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005.

1373 Bige Sükan Yavuz, "Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIX, Mart 2003, 17-40; Hülya Toker, **Mütareke Döneminde İstanbul Rumları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006; Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IV, Kasım 1987, S 10, s. 139-186.

1374 **Kuva-yı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü**, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2012, s. 16.

çıkıştır.¹³⁷⁵ Asayiş bozan¹³⁷⁶ azınlıkların saldırı ve tecavüzlerine karşı kurulan yerel örgütler haklı bir mücadeleye girmişlerdir. Bu nedenle Türk halkının Hristiyanlara saldırıp asayiş bozduğunu iddia eden İtilaf Devletleri¹³⁷⁷ her fırsatta Osmanlı Padişah ve hükûmetine baskı yapmaktan geri durmamışlardır. Bu baskılara karşı umutsuz, karamsar ve teslimiyetçi davranan Padişah ve onun hükûmetleri¹³⁷⁸ İtilaf Devletleri temsilcilerine karşı genellikle uzlaşmacı bir siyaset izlemişlerdir.¹³⁷⁹

İşgaller karşısında özellikle Damat Ferit hükûmetleri aslında baştan itibaren direniş hareketlerini söndürmek için birtakım önlemler almışlardır.¹³⁸⁰ El altından direnişe destek veren İzmir Valisi Nurettin Paşa'nın,¹³⁸¹ gelecek tehlikeyi gören ve İskenderun'da karaya çıkacak İngiliz askerlerine ateşle karşılık vereceğini bildiren Mustafa Kemal Paşa'nın,¹³⁸² Yakup Şevki Paşa'nın¹³⁸³ görevden alınması gibi örnekler işgallere karşı millî direniş hareketini yok etmeye yönelik uygulamalardır. Ayrıca millî harekete karşı hükûmet Anadolu'ya¹³⁸⁴ ve Rumeli'ye¹³⁸⁵ içinde şehzadelerin olduğu nasihat heyetleri göndermiştir.¹³⁸⁶ Heyetler görünüşte bütün müslim, gayrimüslim vatandaşlara nasihatte bulunacaklardı ancak gittiği yerde İttihat ve Terakki zihniyetiyle

1375 Ahmet Altıntaş, "Afyon'da Kuva-yı Milliye", **90. Yılında Milli Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Yay. Haz. H. Aytağ Tokur, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 37-51; Necdet Aysal; Hasan Dinçer, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın Örgütlenme Aşamasında Melek Reşit Hanım ve Faaliyetleri", **ÇTTAD**, XII, Bahar 2012, s. 149-169.

1376 **BOA**, DH. KMS, 49/25.

1377 Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması**, TTK Yay., Ankara 2001, s. 85; Osman Akandere, "Damat Ferit Paşa Hükûmetleri Döneminde Kuva-yı Milliye Hareketine Yöneltilen İthamlar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 24, 2008, Sayı 70, s. 17-56.

1378 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, TTK Yay., Ankara 2006, s. 2; İsmet İnönü, **Defterler** (1919-1973), C 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, s. 12.

1379 Adnan Sofuoğlu, "Akbaş Baskını (Olayı) ve Yankıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IX, Mart 1993, S 26, s. 417-442; Sina Akşin, "Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödünler", **SBF Dergisi**, C 29, S 2, 1974, s. 131-141.

1380 İhsan Sabri Balkaya, "Mütareke Dönemi Asayişin Üç Boyutu", **Atatürk Yolu Dergisi**, C 11, 2008, S 41, s. 17-34; Adnan Sofuoğlu, "Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin Milli Mücadele'ye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuva-yı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 18, Mart 2002, S 52, s. 37-105.

1381 **Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, s. 194.

1382 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 19-26; Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Kral Matbaası, İstanbul 1984, s. 151; Celal Bayar, **Ben de Yazdım Milli Mücadele'ye Gidiş**, Baha Matbaası, İstanbul 1965, s. 98-101.

1383 Türkmen, **age.**, s. 37-39.

1384 **BOA**, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4567/342521;4568/342568.

1385 **BOA**, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 2462/35.

1386 **BOA**, BEO, 4567/342455; Dâhiliye Şifre Kalemî (DH.ŞFR), 98/200.

mücadele etmek ve İngiliz yanlısı politika izleyen Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kulüplerini açmak gibi çalışmalar yaparak¹³⁸⁷ millî hareketi engellemek istemişlerdir. Zira direniş hareketlerini ittihatçılık olarak gören işgalciler, Pağışah ve Damat Ferit hükümetleri ile İttihatçıların rakibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası her türlü propaganda aracıyla millî harekete engel olmaya çalışmışlardır. Bu amaçla basını önemli bir propaganda aracı olarak kullanmışlardır.¹³⁸⁸

İstanbul hükümetleri bu tür engellemeler dışında her yazışmasında asker, sivil bütün yetkililere işgaller karşında hiçbir girişimde bulunmamayı öğütlemiş, vatandaşı direnişten uzak, sakin ve sessiz olmaya çağırmıştır.¹³⁸⁹ Mesela Kala-i Sultaniye mutasarrıfına gönderdikleri telgrafta İzmir'in işgaline üzüntü ve heyecanla tepki gösteren halka nasihat edilmesi istenmiştir.¹³⁹⁰ Benzer içerikteki telgraflar Aydın'a,¹³⁹¹ Karesi Mutasarrıfı'na¹³⁹² ya da vilayetlere gönderilen genel emirlerde¹³⁹³ de söz konusu edilmiştir. Kuva-yı Milliye ve halka nasihat edilmesi, nasihatlere uymayanlar için tedbirler alınacağı ve cezalar verileceğı bildirilmiştir. Hükümetin emirlerine rağmen bazı asker ve sivil devlet görevlileri gelecek tehlikeyi gördükleri için el altından direniş hareketlerini desteklemişlerdir.¹³⁹⁴

Ortaya çıkan direniş hareketlerinde özellikle iki olay direniş ivme kazandırmıştır; birincisi Yunanlıların İzmir'i işgali, ikincisi ise İngilizlerin İstanbul'dan uzaklaştırmak istedikleri Mustafa Kemal Paşa'nın¹³⁹⁵ 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilmesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da direnişi engellemek için görevlendirilmesi Millî Mücadele'de dönüm noktası olmuştur. İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesi halkta tepki yaratmış,

1387 Mevlüt Çelebi, **Heyet-i Nasıha Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1992, s. 10; Rahmi Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK, Ankara 1990, s. 75.

1388 İbrahim İslam, "Millî Mücadele'ye Muhalif Bir Gazete: "Ferda"", **Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2009, S 12, s. 158-174.

1389 Balkaya, agm., s. 17-34.

1390 BOA, DH.KMS, 54/47; DH.ŞFR, 101/19.

1391 BOA, DH.ŞFR, 102/106.

1392 BOA, DH.ŞFR, 104/214.

1393 BOA, DH.KMS, 53/75; **Türk İstiklal Harbi II nci Cilt Batı Cephesi 1 nci Kısım**, 3.Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 39.

1394 Nuri Köstüklü, **Millî Mücadele'de Manisa-Uşak-Afyonkarahisar-Konya Hattı (8.Fırka ve Akşehir Kalem Riyasetleri 1920 Yılı Şifre-i Mevrude Defteri)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009, s. 11; Kâzım Karabekir, **Günlükler**, (1906-1948), C I, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009, s. 573; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, s. 7-9; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 19-26; **Türk İstiklal Harbi II nci Cilt Batı Cephesi 1 nci Kısım**, s. 36-37.

1395 Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C I, TTK Yay., Ankara 1992, s. 3; Atatürk, age., s. 15.

eş zamanlı olarak yerel direniş örgütleri Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesiyle liderini bulmuş, sistematik ve bütüncül bir hale getirilmiştir. Kongreler sürecinde Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları İstanbul hükûmeti ve işgalcilerin birçok engel ve tehditleriyle karşı karşıya kalmışlardır. İngilizlerin talimatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağırılması¹³⁹⁶ ve görevden alınması,¹³⁹⁷ işgalleri protesto eden telgrafların kabul edilmemesi için hükûmetin emirler vermesi,¹³⁹⁸ Sivas Kongresi'nin basılarak kongreye katılanların tutuklanması girişimleri¹³⁹⁹ hep Millî Mücadele'ye karşı Padişah, hükûmet ve işgalcilerin engelleme faaliyetleridir.

Teşkilatlanan millî hareket, meclisin açılmasını ve hükûmetin işgale karşı tedbirler almasını istemiştir. Tüm bu engellemelere rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın lideri durumuna geldiği millî hareket İstanbul hükûmetine ve İtilaf Devletlerine seçimlerin yapılmasını kabul ettirmeyi başarmıştır. Bundan sonra Osmanlı Mebusan Meclisi açılmış ve kongreler sürecinde alınan kararlardan süzülüp gelen Misak-ı Milli 28 Ocak 1920'de kabul edilmiştir.¹⁴⁰⁰ Misak-ı Milli büyük ölçüde bugünkü sınırlarımızı belirleyen ve etkileri iç ve dış politikada devam eden bir metindir.¹⁴⁰¹ Bu metin Müslüman Türklerin çoğunlukta olduğu Anadolu'da bağımsız yaşama arzusunu ve ilkelerini ortaya koymuş olup aslında İtilaf Devletlerinin kabul ettiği Wilson Prensiplerine uygundur. Bu sırada Kuva-yı Milliye'nin işgalcilere karşı mücadelesi, Akbaş baskını ve işgalcilerin bunu yapanları tehdit ve tutuklamalara rağmen bula maması aynı günlere rastlamıştı. Bu gelişmeler üzerine İtilaf Devletlerinin baskıları neticesinde Ali Rıza Paşa hükûmeti istifa etmiş, Salih Paşa hükûmeti kurulmuştur. Ancak İtilaf Devletlerinin baskıları ve notaları bitmemiş, Kuva-yı milliyeyi reddetmelerini istemişlerdir.¹⁴⁰² Damat Ferit hükûmetinin kurulması için iş birlikçilerle birlikte basında millî hareket aleyhinde propaganda yapmışlardır.¹⁴⁰³

İstemedikleri bu gelişmelerin yanı sıra Çukurova'da Fransız ve Ermeni işgal ve tecavüzlerine karşı kendini savunan Türk halkının meşru savunma

1396 Şimşir, *age.*, s. XXIII; Atatürk, *age.*, s. 40; Türkmen, *age.*, s. 138-153.

1397 Atatürk, *age.*, s. 50.

1398 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 44; Şimşir, *age.*, S XXV, 24; **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1982, s. 41-44.

1399 Atatürk, *age.*, s. 159.

1400 Cemal Güven, "Misak-ı Milli: Türkiye'nin İstiklâl ve İstikbâl Esasları", **Tarihin Peşinde**, S 20, 2018, s. 117-138.

1401 Ahmet Mumcu, "Misak-ı Milli ve Anayasamız", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C I, 1985, S 3, s. 813-830.

1402 **TBMM Zabıt Cerideleri**, 27 Nisan 1920, C I, Devre I, İçtima Senesi 1, 2.Celse, s. 90-91.

1403 Akandere, *agm.*, s. 17-56.

hakkını asayişsizlik addeden¹⁴⁰⁴ İtilaf Devletleri Osmanlı Mebusan Meclisini basmış ve fiilen işgal altındaki İstanbul'u resmen işgal ettiklerini 16 Mart 1920'de bir genelge ile bildirmişlerdir. Bazı mebusları tutuklamış ve yayımladıkları genelgede işgalin geçici olduğunu, Padişahın otoritesini kuvvetlendirmeye, düzeni sağlamaya geldiklerini iddia etmişler, eğer Padişah ve hükûmetin emirlerine uyulmazsa, taşrada karışıklık çıkarsa İstanbul'u Türklerle vermeyeceklerini, daha sert tedbirler alacaklarını bildirerek tehdit etmişlerdir.¹⁴⁰⁵ İtilaf Devletleri işgallere karşı direniş hareketini karışıklık olarak değerlendirmişlerdir. İngilizlerin bu bildiriye Padişahın yetkisini vurgulaması teslimiyetçi davranan Vahdettin'i memnun etmiştir.¹⁴⁰⁶ Bu gelişmeler üzerine Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa bir beyanname ile İslam âlemine haksız işgali duyurmuş, ayrıca protesto etmiştir.¹⁴⁰⁷ Hükûmet Reddi-İlhak ve Müdafa-i Hukuk derneklerinin telgraflarının kabul edilmesi emrini vermiştir.¹⁴⁰⁸ Mebuslar özgürlük ve emniyetin kalmadığını belirterek durumu protesto etmiş, hürriyet ve güvenliğin sağlanmasına kadar meclis toplantılarının ertelenmesine dair verilen takriri kabul etmişlerdir.¹⁴⁰⁹ *Hâkimiyet-i Milliye*'de "Makarr-ı Hilafetin İşgali" başlığıyla yazılan uzun makalede işgal siyaseti analiz edilirken hilafet makamının esir edilmesinin dinî, vicdani, ruhi, manevi bir esaret olduğu değerlendirilmiştir.¹⁴¹⁰ Henüz karşılıklı fetvalar yayımlanmadan yapılan bu değerlendirmede esaretin sadece dinî değil ruhi, manevi bir olgu olduğu dikkat çekici bir değerlendirilmedir. Nitekim bu gerçekçi değerlendirme aşağıda anlatılacak olan Ankara fetvasının temel noktası olacaktır.

8.3.1. Damat Ferit Paşa Hükûmeti ve Fetvası

İstanbul'un resmen işgali ve işgalcilerin tehditleri, millî hareketi engellemek için bir başka önlem olarak belirilmiş, millî hareketin önemli kişilerinin tutuklanması ve tacizler artmıştır. Basında "Ferit Paşa hazretlerinin sadreti muhakkaktır" şeklinde propaganda yapılmıştır.¹⁴¹¹ Kargaşa ve baskı içinde Salih Paşa Hükûmeti istifa etmiştir. 4 Nisan 1920'de Padişahın onayı

1404 Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, TTK, Ankara 1995, s. 67-70.

1405 *Tercüman-ı Hakikat*, 16 Mart 1920, s. 1; *Akşam*, 16 Mart 1920, s. 1; *Vakit*, 17 Mart 1920, s. 1; *Alemdar*, 17 Mart 1920, s. 1.

1406 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü 2 Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye*, Öğretmen Dünyası Yay., Ankara 1984, s. 394.

1407 *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mart 1336, s. 1

1408 *Alemdar*, 19 Mart 1920, s. 1.

1409 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 18 Mart 1920, C I, Devre 4, İçtima Senesi 1, s. 497; *Hâkimiyet-i Milliye*, 10 Nisan 1336, s. 3.

1410 *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Mart 1336, s. 1.

1411 *Alemdar*, 26 Mart 1920, s. 1.

anlamına gelen bir hatt-ı hümayun ile Damat Ferit sadrazamlığa getirilmiştir.¹⁴¹²

Dönemin gazetelerinde tam metin olarak yer alan hatt-ı hümayunda padişahın Damat Ferit'i sadrazam, Dürrizade Abdullah Bey'i şeyhülislam olarak atadığını, milliyet adı altında çıkarılan karışıklıklar nedeniyle barış yönündeki siyasetlerinin başarısız kaldığını vurgulamıştır. Bu şekilde isyan edenler için genel af çıkarıldığı, büyük devletler ile samimiyete dayanan bağ kurulacağı, bir an önce barışın yapılmasına çalışılacağı ifade edilmiştir. İşgalci ve azınlıkların ölüm, zulüm ve tacizleri karşısında, işgalci devletlerle samimi ilişkiler kurulacağını belirtmesi teslimiyetçi bir politikanın tarihe mal olmuş belgesidir. *Tanin* gazetesi Damat Ferit hükûmetini tarafsız bularak olumlu karşılamış, yeni hükûmetin meclisi feshedip etmeyeceğinin belli olmadığını yazmıştır.¹⁴¹³

Damat Ferit hükûmeti hemen bir beyanname yayımlamıştır. Yine dönemin gazetelerinde yer alan hükûmet beyannamesinde önce mevcut durum hükûmetin bakış açısına göre ortaya konulmuştur. Ülkenin karışıklık içinde bulunduğu, milletin istemeyerek katıldığı savaştan yenilerek çıktığı ifade edilmiştir. Harp senelerinde türlü suistimaller ve cinayetler işlendiği, bu durumun Avrupa ve Amerika'nın olumsuz fikirler edinmesine ve barış şartlarının ağırlaştırılmasına sebep olduğu iddia edilmiştir. Hükûmete göre İstanbul geçici olarak işgal edilmiştir. Buna karşı isyan erbabının İstanbul ile ilişkiyi kesmesinin en büyük vatan hainliği olduğu, teşkilat-ı milliye denilen isyancıların devleti istilaya uğrattığı, devletin başını gövdesinden ayırma felaketini hazırladığı, yalancı milliyet davası altında vatan ve milleti şahsi hırslarına feda ettikleri, anayasayı ve devletin kanunlarını ayaklar altına aldıkları iddia edilmiştir. İtilaf Devletlerinin görüşlerine uygun gelen durum tespitinden sonra bu isyan hareketlerinin dine, şeriata aykırılığının fetvayla kayıtlı olduğunu, devleti ve milleti kurtarmak için yola gelmeyenlerin cezalandırılacakları açıklanmıştır. Bir hafta içinde yaptıklarından pişman olup asilerden ayrılanların affedileceği, hareketinde inat edenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları bildirilmiştir.¹⁴¹⁴

İtilaf Devletlerinin isteklerine uygun olan beyannamede millî hareketi eşkıyalık ve dine aykırı olarak değerlendiren hükûmetin bu yaklaşımına uygun olarak hükûmetin kuruluşundan altı gün sonra bir fetva yayımlanmıştır.

1412 **Takvimi Vekayi**, 6 Nisan 1920, s. 1; 11 Nisan 1920, s. 1; **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Nisan 1920, s. 1; **Alemdar**, 6 Nisan 1920, s. 1; **Vakit**, 11 Nisan 1920, s. 1; Ebubekir Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yay., 1982, s. 42.

1413 **Tanin**, 6 Nisan 1920, s. 1.

1414 **Takvim-i Vekayi**, 11 Nisan 1336, s. 1; **Tanin**, 11 Nisan 1920, s. 1; **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Nisan 1920, s. 1; **Vakit**, 11 Nisan 1920, s. 1; Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C 2, Yapı Kredi Yay., 2008, s. 713-714.

Bu fetva şeyhülislam Dürriyade Abdullah tarafından hazırlanmış, padişah tarafından onaylanarak yayımlanmıştır.¹⁴¹⁵

Söz konusu fetvada padişahın emirlerine aykırı olarak silah ve asker toplayan ve etrafa saldırdığı iddia edilen millî hareketin eşkıyalık ve İslam dini-ne aykırı olduğu, bu hareketi yapanların halifeye dolayısıyla dine ve Allah'ın emirlerine aykırı hareket ettikleri, bu dünyada ve öteki dünyada cezayı hak ettikleri, bunlarla savaşmanın dinin emri olduğu, bunlara karşı savaşanların ölürse şehit kalırsa gazi olacakları iddia edilmiştir. Millî Mücadele'nin önemli liderlerinden olan Kâzım Karabekir hatt-ı hümayun ve hükümet beyannamesi ile birlikte yayımlanan fetvanın baykuşlar gibi gazetelerde sıralandığını belirterek olumsuz değerlendirmiştir.¹⁴¹⁶ Benzer şekilde Cavit Bey ağır sözlerle saltanata dört elle sarılmış padişahın İngiliz vasalı olarak yaşamayı başarı olarak gördüğü eleştirisini yapmıştır.¹⁴¹⁷ Düşman uçakları¹⁴¹⁸ ve gemilerinin¹⁴¹⁹ yanı sıra ticaret için Anadolu'dan İstanbul'a gidenlere verilen fetvalar Anadolu içlerine dağıtılmıştır.¹⁴²⁰ Fransızlar fetvanın okunması için Adana Ulucami'de düzenledikleri törene Müslüman eşrafı davet etmiş fakat vali ve diğer davetliler bu törene gitmemişlerdir. Vali Celal Bey Karaisalı müftüsüne bir karşı fetva yayımlatarak Adana'da padişah-halife fetvasını etkisiz hale getirmiştir.¹⁴²¹ Trakya'daki direniş örgütleri fetvadaki suçların işlenmediğini ve fetvanın baskı altında yazdırıldığını ifade ederek reddetmişlerdir.¹⁴²² Ancak engellemelere rağmen Millî Mücadele örgütlenmesine devam etmiş, Ankara'da toplanacak yeni Meclisin kuruluşu için hazırlıklar yapılmıştır. Bu yeni meclis İstanbul'dan Ankara'ya kaçabilen milletvekilleri ile tutuklananların yerine seçimler yapılarak gelen yeni milletvekillerinden oluşması kararlaştırılmıştır.

11 Nisan 1920 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde hükümetin politikasının Kuva-yı Milliyeyi adi bir şekavet eseri addettiği belirtildikten sonra ismi verilmeyen hükümet üyelerinden birinin kısa beyanatına yer verilmiştir. Beyanata göre, bu kişi hatt-ı hümayun ve fetvadan görüldüğü üzere hükümetin bir "azm ve icraat" kabinesi olduğunu, Anadolu'yu merkezî hükümetten

1415 BOA, DUİT, 9/140; **Takvim-i Vekayi**, 11 Nisan 1336, s. 1; **Tanin**, 11 Nisan 1920, s. 1; **Alemdar**, 11 Nisan 1920, s. 1; **Tasvir-i Efkâr**, 11 Nisan 1920, s. 1; **Vakit**, 11 Nisan 1920, s. 1; Ali Sarıkoyuncu, **Atatürk Din ve Din Adamları**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2006, s. 178-179.

1416 Karabekir, **İstiklal...**, C 2, s. 713-714.

1417 Sarıhan, **age.**, s. 436.

1418 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C 2, TTK, Ankara 2019, s. 574.

1419 Sarıhan, **age.**, s. 429.

1420 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 19 Mayıs 1920, Devre I, C 1, İçtima Senesi I, s. 353.

1421 Sarıhan, **age.**, s. 427.

1422 Sarıhan, **age.**, s. 421.

ayırarak isteyenlere zaaf gösterilmeyeceğini, meşru hükümetin emirlerine kayıtsız şartsız itaat etmeyenlerin pişman olacaklarını, bunun için sekiz gün süre verildiğini söylemiştir.¹⁴²³ Ertesi gün Nafia Nazırı Cemil Paşa ile yapılan bir mülakatta fetvadaki hükümlerin uygulamaya koyulup koyulmayacağı, kuva-yı milliyeye karşı bir tenkil hareketi hazırlanıp hazırlanmadığı sorulmuştur. Nazır kendi bakanlığına ait bir soru olmadığı için cevap vermemiştir.¹⁴²⁴ Birkaç gün sonra Kuva-yı Milliye karşı icra edilecek takibata dair Dâhiliye Nazırı Reşit Bey'in hazırladığı layihanın kabul edildiği bildirilmiştir.¹⁴²⁵ Dağılımları için verilen süre dolduktan sonra dağılmadıkları takdirde kuva-yı milliyeyi dağıtmak ve cezalandırmak için kabinede esaslı tedbirler üzerine görüşülmüştür.¹⁴²⁶ Sonraki günlerde gazetelerde Dâhiliye Nazırı ile yapılan bir mülakata yer verilmiştir. Bu mülakatta nazıra Kuva-yı Milliye katılanlara verilen sürenin uzatılıp uzatılmayacağı sorulmuş, nazır uzatılmayacağını ancak hatt-ı hümayun, fetva ve hükümet beyannamesinin İstanbul'a yakın çevrelere daha çabuk ulaşırken uzak yerlerde ele geçtiği tarihten itibaren yürürlüğe gireceğini söylemiştir. Mülakatta hükümetin kararlılığını vurgulamış, halktan asker toplanacağı iddialarını reddetmiş, Ahmet Anzavur'un harekâtı konusunda ise hiçbir soru sorulmasına izin vermeyeceğinin altını çizmiştir. Şeyhülislamın yeni bir beyanname hazırlanmasıyla ilgili sorusuna gerek duyulursa önceki fetvayı teyit veya nasihat etmek için kaleme alınabileceğini, daha önceki beyannamelerde her şeyin gayet açık olduğunu ifade etmiştir. Meclisin dört ay içinde toplanması ile ilgili soruya ise dört ay içinde sükûnet sağlanırsa bunu ümit ettiğini söylemiştir.¹⁴²⁷ Sonraki günlerde de Kuva-yı Milliye verilen sürenin bitmesi ve ek süre verilmeyeceği, yeni bir açıklama yapılmayacağı, fetva ve yapılan açıklamalarda izlenen politikanın açık olduğu ve hükümetin bu konudaki kararlılığı tekrar edilmiştir.¹⁴²⁸ Adliye müsteşarı da yapılan bir mülakatta millî teşkilatı "kuva-yı gayrı milliyeye" şeklinde ifade ederek payidar olamayacağını savunmuştur.¹⁴²⁹ Nitekim hakkında soru sorulmasına dahi izin verilmeyen Ahmet Anzavur silahlandırılmış, Kuva-yı Milliyeciler ve Mustafa Kemal Paşa aleyhine dinsiz olduklarına dair propaganda yaptırılmıştır. Fetva bir kısım halk üzerinde etki yapmış, isyanlara sebep olmuştur. Hilafet orduları teşkil edilerek Allah'ını, Peygamberini sevenlerin bu orduya katılması istenmiştir.¹⁴³⁰ İstanbul hükümeti Kuva-yı

1423 **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Nisan 1920, s. 2.

1424 **Akşam**, 12 Nisan 1920, s. 1.

1425 **Tercüman-ı Hakikat**, 14 Nisan 1920, s. 1.

1426 **Tasvir-i Efkâr**, 15 Nisan 1920, s. 1.

1427 **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Nisan 1920, s. 1; **Vakit**, 16 Nisan 1920, s. 1.

1428 **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Nisan 1920, s. 1.

1429 **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Nisan 1920, s. 2.

1430 Selim Sarıbay, **İstiklâl Savaşı'nda Mudurnu Bolu Düzce**, Haz. Mehmet Tunçkol, Pelin Ofset, Bolu 2015, s. 21.

Milliyeye karşı Kuva-yı İnzibatiye isminde bir ordu kurmuş, bütçeye bunlar için tahsisat koymuştur.¹⁴³¹ Yine bir habere göre Trabzon ahalisi fetvayı aldıktan sonra padişah-halifeye itaatini ve Mustafa Kemal Paşa'nın diktatör olmak isteyen bir asi olduğunu, millî teşkilatın Trabzon'da kurmuş olduğu askerlik şubesini dağıttıklarını bildirmişlerdir.¹⁴³² Vahdettin, hükûmeti Damat Ferit'e verip fetvayı yayımladıktan sonra emniyet ve özgürlüğün sağlanmasına kadar toplantılarına ara vermiş olan meclisi feshetmiştir.¹⁴³³ Böylece millî menfaatleri dile getirecek halkın temsilcilerinden oluşan meclis ortadan tamamen kalkmış, ayrıca fetva ile Vahdettin kişisel iktidarını güçlendirmeye çalışmıştır. Fetva etkisiz kalmamış, iç isyanlar çıkmıştır. Henüz TBMM'nin açılmadığı ancak hazırlıkların devam ettiği bu günlerde Millî Mücadele taraftarı askerî birliklerden de firarların başladığı görülmüştür. 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey *Eğer bu gece alelacele Ankara vesaire baş müftüleri ve ulema-i meşhure-i İslamiye mukabil fetvalar alınmazsa Bursa vilayetinde pek ziyade kesb-i vehamet etmesi muhtemeldir* demiştir.¹⁴³⁴ TBMM henüz açılmadan İstanbul'dan yayımlanan fetvanın iddialarına karşı yeni bir fetva yayımlamak ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

8.3.2. Ankara Hükûmeti'nin Fetvası

Türk toplumunun hassas dinsel duygularına hitap eden padişah-halifenin yayımladığı fetva Millî Mücadele'yi engelleme yolunda hükûmetin en önemli aracı olmuştur. Bu fetva iç isyanların çıkmasına Türk'ün Türk'e Müslümanın Müslümana kırdırılmasına sebep olmuştur.¹⁴³⁵ Bununla birlikte İstanbul'un işgalini protesto eden örnekler de vardır. Konya'da yapılan mitingde *bütün âlem-i İslam'ın kalbgâhu olan makam-ı hilafeti ve yedi asırlık Osmanlı Hükûmet ve hâkimiyetini ve kadim Türk Müslüman milletinin hayat ve mevcudiyetini müdafaaya azm eylemiş olan biz Türk ve Müslümanları bu azm-i kavimizden çeviremez* demişlerdir.¹⁴³⁶ Bursa'da 70-80 kadar din adamı baskı altında verilmiş fetvaya uymayacaklarını söylemiş ve buna dair imza vermişlerdir.¹⁴³⁷ Millî Mücadele'ye taraftar olan din adamları işgalleri

1431 **Tercüman-ı Hakikat**, 24 Nisan 1920, s. 1.

1432 **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Nisan 1920, s. 1.

1433 **İkdam**, 13 Nisan 1920; **Vakit**, 13 Nisan 1920, s. 1.

1434 Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadelede Din Adamları I**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2007, s. 150.

1435 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 19 Mayıs 1920, Devre I, C 1, İçtima Senesi I, s. 354; Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyandar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri", **Atatürk Yolu**, C 10, S 40, 2007, s. 569-613; Hilal Ortaç, Mustafa **Sabri Öney Millî Mücadele'de Ereğli Anıları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 114-117.

1436 **Hâkimiyet-i Milliye**, 13 Nisan 1336, s. 2.

1437 Sarıhan, **age.**, s. 434.

protesto telgraflarına imza atmışlar ve mitinglerde yer almışlardır.¹⁴³⁸ Ayrıca Heyet-i Temsiliyenin yayımladığı genelgede de hukuk-ı hilafet ve istiklal-i milleti kurtarma gayesi vurgulanmıştır.¹⁴³⁹ Yine “İngilizlerin İslam Siyaseti” başlığıyla yayımlanan bir makalede İngilizlerin İslam dünyası için önemli olan halifeliği ellerine geçirmeye çalışırken İslamiyet’i müdafaa eder gibi göründüklerini, halifeyi ellerine alarak onu millettten ayırdıklarını, hilafeti esaretten kurtarmak ve müstakil bir millet olarak yaşamak isteyen milletin birbirine kırdırıldığı ifade edilmiştir.¹⁴⁴⁰ Gerçekten de yukarıda vurgulandığı üzere işgalciler resmî açıklamalarında halife ve padişahın otoritesini kuvvetlendirmeye geldiklerini iddia etmişlerdi. Meclis açılmadan önce Ankara’da bu konuyu görüşmek için yapılan toplantıda “cebren ve kerhen” alınan fetvaların geçerli olamayacağına dair şeri sebepleri ve delilleri ile hazırlanmasına karar verilmiştir.¹⁴⁴¹ Nitekim halifenin esir olduğu, cebren ve kerhen verilen fetvanın geçerli olamayacağı Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi tarafından hazırlanan fetvada vurgulanmıştır.¹⁴⁴²

Ankara fetvasına göre, hilafet makamının arzusuna aykırı olarak hilafetin merkezi düşman devletler tarafından işgal edilerek Müslüman askerler silahsızlandırılmış, bütün kale ve istihkâmlarına, harp aletleri, resmî muameleleri yapan hükümet merkezine ve Harbiye Nazırlığına el konulmuş ve halife milletin menfaatlerine uygun tedbir almaktan men edilmiştir. Halifenin hükmetme hakkına müdahale edilmiş ve memleketin İzmir, Adana, Antep, Maraş, Urfa gibi yerlerinde düşmanlar Hristiyan vatandaşlarla birlikte Müslümanların canına, malına, namusuna tecavüz etmişlerdir. Bu şekilde esir olan halifenin kurtarılmasının İslam dini bakımından farz olduğu, bu mücadeleye katılanların asi olmadığı, mücadeleye katılanların ölürse şehit kalırsa gazi oldukları, düşmanın baskısı altında verilen fetvaların geçerli olmadığı ifade edilmiştir. Böylece İstanbul’dan yayınlanan fetvaya karşı Ankara’dan yayımlanan fetvada halifeye herhangi bir eleştiri yöneltmeden halifenin esir olduğu ve halifeyi kurtarmak için mücadele ettikleri savunulmuştur. TBMM açıldıktan sonra da İngiliz süngüleriyle bu fetvanın çıkarıldığına vurgu yapılarak Millî Mücadele yürütülmeye çalışılmıştır.¹⁴⁴³

Fetva Heyet-i Temsiliye Riyaseti tarafından Anadolu’da, bütün müftü-

1438 Ömer Turan, “Milli Mücadelenin Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, 1999, S 45, s. 821-834.

1439 **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Nisan 1920, s. 3.

1440 **Hâkimiyet-i Milliye**, 20 Nisan 1920, s. 1.

1441 **TBMM Zabıt Ceridesi**, 13 Mayıs 1920, Devre I, C 1, İçtima Senesi I, s. 291.

1442 **İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle**, Buruciye Yay., 3. Baskı, Sivas 2013, s. 302; Sarıkoyuncu, **Atatürk Din ve Adamları**, s. 180-181; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C 2, s. 714-715.

1443 **TBMM Zabıt Cerideleri**, 27 Nisan 1920, C I, Devre I, İçtima Senesi I, 2. Celse, s. 90-91; 29 Ocak 1921, Devre I, C 7, İçtima Senesi I, s. 413-414.

lülere tebliğ edilmiş, askerî ve mülki makamlardan bu konuda yardım edilmesi istenmiştir. Kâzım Karabekir Paşa Erzurum ulemasını müftü nezdinde toplatıp onları ikna ile Erzurum müftüsüne tasdik ettirerek “bütün şark namına” diye Heyet-i Temsiliyeye göndermiştir.¹⁴⁴⁴ *İrade-i Milliye* gazetesinde Bursa ulemasından 39 müftünün¹⁴⁴⁵, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde 155 müftü ve din bilgininin fetvayı onaylayıp imzaladığı haberleri yer almıştır.¹⁴⁴⁶

Böyle bir fetva İstanbul hükûmetinin izlediği politikaya aykırıdır. Nitekim fetvayı imzalayan Antalya Müftüsü Yusuf Talat Efendi görevden alınmıştır.¹⁴⁴⁷ Hükûmetin izlediği siyasete aykırı davranarak Kuva-yı Milliye katılmış, İstanbul hükûmetinin iddiasına göre sahte Ankara fetvasını imzalamış, “şeriat-ı garrayı memlekette her gün değişmekte olan iç siyasete alet etmiş” olduğu iddiasıyla Bursa müftüsü Hacı Ahmet Efendi işten el çektirilmiştir. Mülkiye müfettişi Nedim Bey’in yazısı üzerine kanuni takibat yapılması için Meşihata ve Harbiye Nezaretine yazılmıştır¹⁴⁴⁸. Ancak bu tür örneğin tersi de vardır. Başlangıçta fetvaya imza atmış olup İstanbul hükûmeti tarafından işten el çektirilen Karesi merkez kadısı ve arkadaşları pişman olarak İstanbul hükûmetinden affını istemişlerdir.¹⁴⁴⁹

Padişah-halife fetvası düşman uçaklarıyla Anadolu'ya dağıtılmıştır.¹⁴⁵⁰ Padişah-halifenin emirlerine kayıtsız şartsız sorgulamadan uymayı dinin bir gereği olarak gören bir kısım halk bu kışkırtmalar neticesinde isyan etmiş, Millî Mücadele'nin kazanılmasını zorlaştırmıştır. Ardından asileri cezalandırma iddiasıyla öteden beri İngilizlere Kuva-yı Milliye üzerine asker göndermek arzusunu dile getiren Damat Ferit Hükûmeti¹⁴⁵¹ tarafından “ahval-ı haziranın iltizam eylediği tedabir cümlesinden olarak” Kuva-yı İnzibatiye kurulmuştur.¹⁴⁵² Kuva-yı İnzibatiye kurulamayan yerlerde Kuva-yı İnzibatiyenin kurulmasıyla ilgili kararname mucibince gönüllü kıtaat kurulması ve masraflarının karşılanması için Konya, Karahisar, Ankara, Bitlis, Diyarbakır, Edirne, Kütahya, Canik, Elazığ, İçil, Van, Niğde, Eskişehir, Maraş, Antep, Sivas'a emirler verilmiştir.¹⁴⁵³ Tutuklama ve tacizler millî hareketin teşkilatlanmasını engelleyememiş, Ankara'da TBMM'nin açılmasına giden süreç Milli Mücadele liderleri tarafından devam ettirilmiştir. TBMM açıldıktan sonra

1444 Karabekir, *İstiklal...*, C 2, s. 716; Karabekir, *Günlükler...*, C 1, s. 673.

1445 *İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, s. 317.

1446 Sarıkoyuncu, *Atatürk Din ve...*, s. 182.

1447 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası, 4630/347185/02.

1448 BOA, Dâhiliye İdare-i Umumiye, 11/9.

1449 BOA, BEO, 4659/349407; BOA, Dâhiliye İdare-i Umumiye, 19/14/00001/18/003.

1450 Kansu, *age.*, s. 574.

1451 Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C I, s. LV.

1452 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 254/73; *Vakit*, 25 Nisan 1920.

1453 BOA, Dâhiliye İdare-i Umumiye, 120/6, 1/25, 59/8, 59/9.

bu sürede İstanbul'da kurulan Divan-ı Harpte Mustafa Kemal Paşa ve bazı arkadaşları gıyaplarında idama mahkûm edilmişlerdir.¹⁴⁵⁴

İtilaf Devletleri Türkiye'nin kaderine el koyduğunu ilan eden TBMM'nin açılmasından kısa bir süre sonra Sevr Antlaşması'nı Padişah ve hükûmetine imzalatarak mevcut işgal durumunu hukuki hale getirmeye çalışmışlardır. TBMM millî hareket yanlısı müftüler aracılığıyla Sevr Antlaşması'ndan halkın haberdar edilmesi yönünde çalışmış,¹⁴⁵⁵ Millî Mücadele'ye taraftar müftüler müdafa-i hukuk örgütlerinde hizmet vermişlerdir.¹⁴⁵⁶ Ayrıca Antalya milletvekili Rasih Efendi tarafından Millî Mücadele aleyhine fetva hazırlayan Seyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi hakkında, fetva hazırlanmasına dair verilen önerge ve Şeriye Encümeninin bunu uygun gören mazbatası kabul edilmiştir. Fetvanın gerçek mahiyetinin tayin edilmesi, fetvayı veren kişinin şeran ne gibi bir cezaya müstahak olduğunun belirlenmesi, Müslümanların bu şeyhülislamı dine ihanet ile itham etmesi için teklifi veren Rasih Efendi, Şeyhülislam için hain ifadesini kullanmış, baskı altında fetva vermektense istifa etmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁴⁵⁷ Dürrizade hakkındaki teklif şeriye encümenlerinde incelenmiştir. Zaten gerçeklere uymayan bir şekilde işgalcilerin baskısıyla hazırlanan fetvanın Müslümanları birbirine düşürmek için verildiği, Ankara müftü ve ulemasının hazırladığı fetva ile hüküm iskat olan fetvanın fesadın ortadan kaldırılması yönündeki şeriat emrine uygun olduğu için ayrıca bir fetva hazırlanmasına gerek görülmemiştir.¹⁴⁵⁸ Mustafa Kemal Paşa meclisin ikinci toplantı senesini açış nutkunda, işgale karşı direnmeyi dinî ve millî bir görev kabul ederek, halkı aydınlatmak üzere, bu fetvayı hazırlayan Anadolu din bilginlerini onurlandırmıştır.¹⁴⁵⁹ Millî Mücadele devam ederken Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin teşekkülü sırasında hükûmetin meşruiyetini kabul etmeyen İstanbul hükûmetinin hazırladığı fetvaya karşı Anadolu ulemasının haklı ve meşru karşılık verdiğini, Anadolu ulemasının dinî esas ve delillere dayandırdığı fetvayı imzalamayan ulemeden müftü makamında kimse bulunup bulunmadığını Şeriye Vekaletinden sormuştur.¹⁴⁶⁰ Şeriye Vekâleti Anadolu fetvasını çok az müftünün imzalamadığını, bunların o sırada sınır dışına çıktıklarını, bu sırada hükûmet teşekkülüne tesadüf edildiği için bu konuda herhangi bir kayıt tutulmadığını bildirmiştir.¹⁴⁶¹

1454 Kansu, *age.*, s. 584-586.

1455 *BCA*, 51/1.3.15.2.

1456 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01000225/906862.

1457 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, C 1, İçtima Senesi 1, s. 290-291.

1458 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, C 2, İçtima Senesi 1, s. 123.

1459 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre 1, C 9, İçtima Senesi 2, s. 2.

1460 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01005798/593673.

1461 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, 01005798/594523.

8.3.3. Fetvaların Değerlendirilmesi

Fetva kurumu İslam tarihinde mevcut sorunlara çözüm bulmak amacıyla gelişmiş olup herhangi bir mesele hakkında birbirinden farklı fetvalar verildiği görülmüştür.¹⁴⁶² Millî Mücadele'de de birbirine zıt iki fetva ortaya çıkmıştır. Padişah-halifenin onayladığı fetva işgale karşı Anadolu direnişini dine aykırı bir hareket olarak yorumlarken Anadolu ilim adamlarının imzaladığı fetva ise direnişi dinin emri olarak yorumlamıştır.

İlave olarak Anadolu fetvası halifenin esaret altında onayladığı fetvanın geçersiz olduğunu ifade ederek halifenin kurtarılması gerektiğini iddia etmiştir. İstanbul fetvasının işgalcilerin isteğine uygun bir içerikle yayımlandığı ve iş birliği göz önünde bulundurulduğunda Ankara fetvasının halkın hassasiyetlerini düşünerek halifenin esir olduğunu iddia etmesi bir propaganda aracı olarak düşünülebilir. Bu yaklaşıma ilave olarak insanın psikolojik ya da manevi yönü düşünüldüğünde padişah-halife ve çevresinin zihinsel ve duygusal anlamda bir esaret yaşadığı da söylenebilir. Bu psikolojik esaret baştan beri işgal güçlerine karşı teslimiyetçi ve uzlaşmacı bir tavır olarak ortaya çıkmıştır. Devletin başı olan padişah-halifenin emretme yetkisini kullanamaması, işgal güçlerinin isteklerine uygun şekilde fetva yayımlaması nedeniyle Anadolu ilim adamları padişah-halifenin yayımladığı fetvayı meşru saymamışlardır.

Bunların dışında İstanbul fetvası delil olarak tek ayete dayandırılmıştır. Anadolu'daki asilerin saldırıda buldukları iddia edilmişse de, gerçekte böyle bir saldırı söz konusu değildir. Halkı düşman işgaline karşı birlik ve beraberliğe çağıran Anadolu ulemasının imzaladığı fetvada gösterilen deliller daha gerçekçi olup tanınmış fıkıh kitaplarından da örnekler verilmiştir. Padişah-halifenin yayımladığı fetvada eksik, taraflı, kasıtlı yanlış bilgiler verilmiş, ciddi dinî deliller gösterilmemiştir.¹⁴⁶³ Öte yandan en sıradan Müslüman bile İslam dininin evrensel iddiaları olduğunu bilir. İslam dininin kutsal kitabı insanın can, namus ve malının korunmasına büyük önem vermiştir. Hatta dünyada evrensel insan hakları henüz gelişmemişken bile İslam toplumlarında farklı din ve mezheplerden olanlar dahi bu hakka sahip görülmüşlerdir. İslam tarihinde bunun örnekleri çoktur. İslam bilginleri ve düşünürleri dinin amacının "zarûrât-ı hamse" denilen aynı zamanda evrensel olan canın, aklın, namus ve haysiyetin, dinin ve malın korunması şeklinde beş temel ilkeyi yerleştirmek olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁴⁶⁴ Bu beş temel ilkeyi dikkate almadan

1462 Fahrettin Atar, "Fetva", **İslam Ansiklopedisi**, C 12, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., s. 486-496; Ebul'ula Mardin, "Fetva", **İslam Ansiklopedisi**, C 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir 1997, s. 582-584.

1463 Sarıkoyuncu, **Atatürk Din ve...**, s. 183.

1464 Recep Şentürk, "İnsan Hakları", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 22, Ankara 2000, s. 327-330.

verilen fetvalar İslam dini ve hukuku açısından geçerli olamaz. Bunu bilen Anadolu İslam bilginleri karşı fetva vermekte hiçbir sakınca görmemişlerdir.

Padişah-halife fetvası her ne kadar iç isyanların çıkmasına sebep olsa da ortada canı, namusu, malı tehdit altında olan Türk insanı zaten çoktan direnişe başlamıştı. Millî Mücadele'yi engellemek için birçok uygulama arasında yer alan padişah-halifenin yayımladığı fetva, liderlerini bulan, güçlenen millî hareketi yok etmek için önemli bir araç olmuştur. İstanbul hükûmeti bütün engellemelerine rağmen millî hareketi söndüremeyince fetva kurumunu İslam'ın evrensel ilkelerine aykırı olarak kullanmıştır. İstanbul fetvası şekil şartları bakımından fetva usulüne uygun olsa da içerik, esas bakımından İslam'ın evrensel ilkelerine uygun değildir. Yukarıda açıklandığı üzere esasen mevcut sorunlara çözüm sunmak amacıyla gelişen fetva kurumu, İstanbul fetvası bağlamında hiçbir çözüm sunmamıştır. Yani cana, mala, namusa zarar veren mevcut işgal gerçeğinin nasıl ortadan kaldırılacağına dair herhangi bir çözümü yoktur. Bu bağlamda İstanbul fetvası fetva kurumunun tarihsel gelişimine de uygun değildir. Hâlbuki sorunlara çözüm bulması gerekirken tam tersine İstanbul fetvası sorun yaratmış, iç isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Şeriye Vekâleti tarafından yapılan açıklamada olduğu gibi padişah-halife fetvası fesadın kaldırılması yönündeki şeriat emrine uygun değildir. Padişah-halife fetvası kastedilen canın, namusun malın korunması için haklı olan meşru müdafaaya yani Millî Mücadele'ye zarar vermiştir. Hâlbuki Anadolu müftülerinin imzaladığı Ankara fetvası halifenin şahsında esareti vurgularken, işgalin cana, mala, namusa verdiği zararı açıklamış, halifeyle birlikte vatanın ve milletin kurtulması için silaha sarılmayı bir çözüm olarak sunmuştur. Bir başka deyişle Ankara fetvası hem usul hem de içerik bakımından kavramın tarihsel gelişimine ve amacına uygundur.

8.4. Büyük Millet Meclisine Karşı Ayaklanmalar*

Millî Mücadele için en büyük tehlikelerden birisi Osmanlı hükûmeti ve İngilizlerin iş birliği yaparak çıkarttıkları iç ayaklanmalar olmuştur. 1919 Mayıs'ından 1921 Haziran ortalarına kadar süren isyanlar, Kuva-yı Milliye, Heyet-i Temsiliye ve TBMM'nin açılmasıyla da meclisin varlığını ortadan kaldırmayı hedeflemiştir.

Bir iç savaş niteliğinde olan ayaklanmaların arkasında belli dönemler dışında saray ve İstanbul hükümetleri de yer almıştır. Pek çoğunda da İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere'nin her türlü kışkırtma, propaganda ve desteği görülmüştür. İç ayaklanmaların nedenleri, bu ayaklanmaların bastırılması için başvurulan yöntemlerin de sebepleri olacağından önemlidir. Vahdetin ve Damat Ferit'in yaptığı yoğun menfi propagandalar, son derece etkili ol-

* Dr. Öğretim Üyesi Günver Güneş, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Öğretim Üyesi, ggunes65@gmail.com.

muştur. Bu propagandalarda ağırlıklı olarak din unsuru kullanılmış, Millî Mücadele karşıtı fetvalar verilmiş, İngiliz, Yunan uçaklarından halka propaganda bildirileri atılmıştır.¹⁴⁶⁵ Bu propaganda bildirilerinde Yunan ordusu "Halife Ordusu" olarak gösterilmiştir.¹⁴⁶⁶ Halkın dinî ve geleneksel bağlılık duyguları Millî Mücadele'ye karşı kışkırtılmıştır.¹⁴⁶⁷

Uzun savaş yılları, yokluk; psikolojik ve ekonomik anlamda umutsuzluk yaratmış, asker kaçaklarının çoğalmasına yol açmıştır. Özellikle asker kaçakları, ayaklanmaların insan gücünü oluşturması bakımından ayrıca önem taşımıştır.¹⁴⁶⁸ İsyanların arkasındaki asıl unsur İngiliz emperyalizmidir. İngiltere dışarıdan yaptığı tahrikler ve içeride satın aldığı bazı kişilerin faaliyetleri ile dini de alet ederek isyanlara maddi-manevi destek sağlamıştır.¹⁴⁶⁹ Ayrılıkçı ayaklanmaların arkasında da İngilizler görülmektedir. Sevr Antlaşması'nın uygulanması adına gönderilen ajanlar vasıtasıyla bazı aşiretleri isyana teşvik ettirmişlerdir.¹⁴⁷⁰ Halife-padişaha olan dinsel ve geleneksel bağlılık bu makamı meşru tanıtıyor ve Millî Mücadele'yi gayrimeşru gösterenlerin etkili olmasına yarıyordu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları, Mustafa Kemal'i, İttihatçı ve Bolşevik olarak anlatıyorlardı.¹⁴⁷¹

İsyanların bir başka sebebi de merkezileşme karşısında ortaya çıkan iç hesaplaşmalar ve şahsi ihtiraslara yenik düşen kimselerin otorite altına girmek istememeleridir. Buna en açık örnek ise Çerkez Ethem olayıdır.¹⁴⁷² Öte yandan Çerkezler ve Abazaların yaşadıkları bölgede güçlü olan aşiret reislerinin yaşanan otorite boşluğu karşısında daha çok güçlenmek için isyan ettikle-

1465 Bk. Erol Sadi Erdinç, "IV. Damat Ferit Paşa Hükümeti ve Şeyhülislam Dürrizade'nin Anadolu Hareketi Karşıtı Fetvası", **Bilgi Bellek**, İstanbul 2005, Y 2, S 3, s. 33, Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 40, Kasım 2007, s. 589-590.

1466 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam-Mustafa Kemal**, C I, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s. 287.

1467 **Türk İstiklal Harbi**, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, C VI, Ankara 1974, s. 103; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşına Ait İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1986, s. 53; Yine bu fetvaların İngilizlerin baskısı ve zorlamasıyla verilmiş olduğunu ileri sürenler de vardır. Bk. Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar**, İstanbul 1955, s. 39.

1468 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, s. 166-167.

1469 Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul 2017, s. 337, Salih Tunç, **Millî Mücadele'de (1919-1923) İç Ayaklanmalar**, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 20-21.

1470 **Türk İstiklal Harbi**, **İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yay., Ankara 1974, s. 325-326.

1471 Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., 3. Baskı, Ankara 1994, s. 206.

1472 Yalçın Toker, **Millî Mücadelede İç İsyanlar**, Toker Yay., İstanbul 2009, s. 32-33.

ri de görülmektedir.¹⁴⁷³ Çapanoğulları ve Aynacıoğullarının ayaklanma tehlikesi yanında bir başka tehlike ise Rusya'dan Anadolu'ya gönderilen Bolşevik propagandacılarıdır.¹⁴⁷⁴ Millî Mücadele'yi en çok tehdit eden isyanlar Güney ve Doğu Marmara Bölgesi'nde baş göstermiştir. Bölgenin, stratejik özelliği nedeniyle İngilizler, Doğu Marmara Bölgesi'nden başlatılan isyan hareketinin kısa sürede Ankara çevresine ulaşacağını ve Kuva-yı Milliye cephelerinin kuzey kanatlarının kolayca arkadan vurulabileceğini düşünmekteydiler.¹⁴⁷⁵ Böyle bir tablo içerisinde TBMM'nin açıldığı günlerde askerî durumda en büyük sorun, dış cepheyi kurabilmek için iç cephede otoriteyi ve güvenliği sağlamaktır.¹⁴⁷⁶ 1919 yılı ayaklanmaları dağınık ve birbirinden uzak girişimlerdi.¹⁴⁷⁷ 1920 ayaklanmaları Ankara hükümetinin varlığını tehdit edecek boyutlarda büyük bir tehdit ve tehlike olarak belirmiştir.

8.4.1. 1919 Yılı Ayaklanmaları

8.4.1.1. Bozkır'da Zeynelabidin Ayaklanması (27 Eylül-4 Ekim 1919)

Millî Mücadele Dönemi'nde, İstanbul hükümeti ve Padişah taraftarı Konya Valisi Cemal Bey ile Âyan üyelerinden Bozkırlı Zeynelabidin tarafından hazırlanan Kuva-yı Milliye karşıtı bir ayaklanmadır. Konya'nın Bozkır ilçesinde ortaya çıkmıştır. Bozkır isyanları; dönemin kargaşa ortamında başta Damat Ferit olmak üzere millî kuvvetleri yok etmeye azmetmiş Süleyman Şefik Paşa ve Cemal Paşa'nın başını çektiği Hürriyet ve İtilaf Fırkasının propaganda ve organizasyonu ile gelişen ve büyüyen bir hareket olmuştur.¹⁴⁷⁸

Mondros Mütarekesi ve özellikle İzmir'in işgalinden sonra Konya'da Millî Mücadele'yi destekleyen girişimler olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a varmasından sonra, diğer kolordu komutanlarıyla yaptığı gibi Konya'da bulunan Mersinli Cemal Paşa ile de görüşerek onun harekete desteğini sağlamıştı. Cemal Paşa, Yıldırım Kıtıatı Müfettişi sıfatıyla, kendi müfettişlik bölgesinde gerekli askerî tedbirleri almış, halkı uyarmayı da ihmal etmemiş-

1473 Türkmen Törel, **İstiklal Harbinde İç İsyanlar**, Kripto Yay., Ankara 2013, s. 28, Çelik, agm., s. 583-585.

1474 Mustafa Balcıoğlu, **Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu**, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1991, s. 50.

1475 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, Örgün Yay., İstanbul 1981, s. 350.

1476 Turan, **age.**, s. 163; Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri 1920-1927**, C I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1988, s. 14-15.

1477 Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I...**, s. 214.

1478 Taha Niyazi Karaca, "Millî Mücadele'de Bozkır İsyanları", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 16, Y 2004/1, Elazığ 2004, s. 183.

ti.¹⁴⁷⁹ Cemal Paşa bir çağrı üzerine İstanbul'a gidince Konya'da ortam değişti. Ona vekâlet eden Albay Selahattin Bey'in de İstanbul'a çağrılması Konya'daki Millî Mücadele taraftarlarının durumunu tehlikeye sokmuştu. Bunu fırsat bilen Vali Cemal Bey, gerek İstanbul gerekse Konya'da bulunan İtalyan işgal kuvvetlerinin desteğini alarak Konya halkını ulusal harekete karşı kışkırtmıştır. Millî Mücadele yanlısı iki komutan olan Albay Selahattin ve Ali Fuat Paşaların da Konya'dan ayrılmalarının ardından¹⁴⁸⁰ askerî otoritenin kalkması üzerine millî harekete karşı olumsuz propagandalar artmış,¹⁴⁸¹ Konya'daki idare hapisanedeki suçluları serbest bırakıp, silahlandırarak çevrede korku ve dehşet yaratmaya başlamıştır.¹⁴⁸²

Bölgedeki olayları takip eden Cemal Bey, 21 Eylül 1919 tarihinde Beyşehir'de bulunan Süvari Alay Kumandanı Sami Bey ve ekibinin Kuva-yı Milliye'ye katılmaları üzerine hükûmetten bu alayın lağvedilmesini istemiş, bu karar alınınca da aynı gün Harbiye Nezaretine bildirilmiştir.¹⁴⁸³ Bölgeye asayiş sağlamaya amacıyla önce 12. Alay Komutanı olarak Ali Sait Paşa atanmış,¹⁴⁸⁴ o başarılı olamayınca¹⁴⁸⁵ Heyet-i Temsiliye, buraya Albay Refet Bey'in gönderilmesine karar vermiştir.¹⁴⁸⁶ Bu haberi duyan Konyalı vatanseverler, Valiye karşı birleşince Vali Cemal Bey 26 Eylül gecesi İstanbul'a kaçmıştır.¹⁴⁸⁷ Aynı gün Mustafa Kemal Paşa Cemal Bey'in kaçışı ve millî menfaatlere aykırı tutumları ile ilgili bir beyanname yayımlanmıştır.¹⁴⁸⁸ Halktan ileri gelenler Mehmet Vehbi Efendi'yi (Müderris) vali vekili olarak seçmiş ve

1479 Cemal Paşa'nın Konya'daki Valiliği için bk. Ahmet Avanas, **Millî Mücadele'de Konya**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998, s. 72-84. Süleyman Beyoğlu, "Bozkır İsyanları", **Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S 2, İstanbul 1994, s. 67.

1480 Kenan Esengin, **Millî Mücadele'de Ayaklanmalar**, 3. Baskı, Kamer Yay., İstanbul 1998, s. 61.

1481 **BOA**, DH.KMS, D 56-2, No: 33/7, **BOA**, DH. KMS, D 56-2, No: 33/24, **BOA**, DH.KMS, D 56-2, No: 33/11, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 50.

1482 Karaca, agm., s. 175-176.

1483 Karaca, agm, s. 176.

1484 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 53, Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1919-1922**, İstanbul 1970, s. 188.

1485 **ATASE**, K 25, G 18, B 18-1; **ATASE**, K 25, G 18, B 18-2, 18-3, Avanas, **age.**, s. 83. **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi**, C II, 2. Kısım, Gnkur. Basımevi, Ankara 1999, s. 83-84; Osman Akandere-Hasan Ali Polat, **Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Millî Mücadele Karşısı Politikaları**, ATAM Yay., Ankara 2011, s. 199; Karaca, agm., s. 172.

1486 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1920**, C I, Haz. İsmail Arar, Uluğ İğdemir, Sami Nihat Özerdim, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 1986, s. 255; **ATASE**, K 322, D 57-A 3, F 64-2; Avanas, **age.**, s. 86.

1487 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 54; Beyoğlu, agm., s. 69.

1488 Atatürk, **Nutuk**, C III, s. 1019, Vsk.107, Zekai Güner-Orhan Kabataş, **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1990, s. 7.

Konya Temsil Heyetine bağlanmıştır.¹⁴⁸⁹

Bozkır'daki isyan eski İttihat Terakki mensuplarının Kuva-yı Milliye teşkilatı kurma girişimi sonrası başlamıştı.¹⁴⁹⁰ İsyân teşebbüsüne Bozkır köylerinden, Dinek nahiyesinden, Ahırlı köyünden ve Çumra yakınındaki Alibeyhüyüğü köyünden kişiler katılmıştı.¹⁴⁹¹

Halife, Padişaha bağlılık ve millî harekete karşı çıkış temelindeki ilk örneği teşkil eden Birinci Bozkır Ayaklanması böyle bir ortamda Vali Cemal ve İstanbul'da İngiliz Papazı Frew ile ilişkisi olan Bozkırlı Zeynelabidin ve arkadaşlarının kışkırtması sonucu başlamıştır.¹⁴⁹² Kısa sürede Bozkır'a egemen olan yaklaşık bin kişi, Seydişehir'den üzerlerine gönderilen askerî birliği de etkisiz hale getirmiş karşı çıkmak isteyen vatanseverler öldürülmüştür. Olaylar üzerine bölgeye bir nasihat heyeti gönderilmiş ve Bozkır'a millî kuvvetlerin gönderilmeyeceği garantisi verilerek isyan yatıştırılmıştır. Asiler ise bu gelişmenin ardından 4 Ekim'de dağılmışlardır.¹⁴⁹³

7 Ekim'de Pozantı'dan yola çıkan 41. Fırkaya bağlı takviye kuvvetleri Karaman'ın önüne gelmiş ve 8 Ekim'de kasabaya girerek isyancıları püskürtmüştür. Aynı gün Çumra ve Alibeyhüyüğü Millî kuvvetler tarafından kontrol altına alınmıştır. Burada bir Divân-ı Harp Mahkemesi kurulmuş ve yakalanan isyancılara, ikisi idam olmak üzere, çeşitli cezalar verilmiştir.¹⁴⁹⁴ Bozkır Ayaklanması 26 Eylül-4 Ekim 1919 tarihleri arasında cereyan etmiştir.¹⁴⁹⁵ Başta Konya olmak üzere, Konya'nın batısındaki Ilgın, Sultanönü ve Kadınhanı, güneyindeki Karaman, Çumra ve Alibeyhüyüğü isyancılardan tamamen temizlense de bu olay İstanbul hükûmeti ve İngilizlere büyük cesaret vermiştir.¹⁴⁹⁶

1489 Atatürk, **Nutuk, I...**, s. 170; Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları...**, s. 254; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 54, Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C II, Ankara 1986, s. 321; Akandere-Polat, **age.**, s. 200, Karaca, **agm.**, s. 176-177.

1490 Avanas, **age.**, s. 101; D. Ali Gürcan, **Kökenleriyle Konya'nın Delibaş İsyanı ve Bu Olayın Karaman'a Sıçrayışı**, Eskişehir 1994. s. 37.

1491 Karaca, **agm.**, s. 177.

1492 Ahmet Atalay, **Milli Mücadele'de Konya Kuvayı Milliyecileri (İkinci Meclise Girerler)**, C II, Konya 1997, s. 88.

1493 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C 2, K II, s. 86; Cemil Hakan Korkmaz, **Kurtuluş Savaşının İkinci Cephesi-İç İsyanlar**, Altın Kitaplar, İstanbul 2008, s. 64.

1494 Avanas, **age.**, s. 156-7; D. Ali Gürcan, **age.**, s. 61-70, 75-76.

1495 Üçüncü Damat Ferit Hükümetinin düştüğü ve yerine Ali Rıza Paşa Hükümetinin kurulduğu bir tarihe rastlamıştı. Bu açıdan yeni hükümet ancak 11 Ekim 1919 gibi geç bir tarihte Bozkır ayaklanmasının sebebinin sorgulanmaya başlamıştır. **BOA**, DHKMS, D 56-2, No 33/4.

1496 Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I...**, s. 212.

8.4.1.2. Zeynelabidin'in Bozkır'da II. Ayaklanması (21 Ekim-4 Kasım 1919)

Birinci ayaklanmanın yatıştırılmasının ardından yeni bir ayaklanmanın çıkmaması için Afyon'dan Yarbay Arif [Karakeçili] müfrezesi de Seydişehir'e kaydırılmıştır.¹⁴⁹⁷ Bu gelişmeleri haber alan Zeynelabidin'in adamları, yeniden harekete geçerek Bozkır'ı basmışlar ve üzerlerine gönderilen öncü birlikleri yenilgiye uğratmışlardır.¹⁴⁹⁸ İsyancılar tarafından 6 Ekim'de Beyşehir, 12 Ekim'de Bozkır, 15 Ekim'de Akşehir, 18 Ekim'de Ermenek ve Seydişehir ele geçirilmiş ve mahallî yöneticilerin bir kısmı öldürülmüştü. Zeynelabidin 70 silahlı ve 200 silahsız adamla 20 Ekim'de Bozkır'ın yakınına gelip Kaymakam Vekili Sami Bey'e millî kuvvetleri Bozkır'da istemediklerini bildirmiştir.¹⁴⁹⁹ Kaymakamın telkinlerine rağmen isyancılar taleplerinde ısrarcı olmuşlar¹⁵⁰⁰ ve Valilik dağılmalarını isteyince Bozkır'a ikinci kez girmişlerdir.¹⁵⁰¹

Takip kuvvetleri Derviş Bey ve Refet Bey komutasında ancak 16 Ekim'de Bozkır'a, 17 Ekim'de Akşehir ve Seydişehir'e, 20 Ekim'de Beyşehir'e hâkim olabildiler. 22 Ekim'de Çiğil'de direnen isyancıardan artakalanlar teslim olurken, 41. Fırkanın Pozantı müfrezesi de Karaman çevresindeki, Ereğli ve Sultaniye'deki (Karapınar) yerel ayaklanmaları bastırmıştır.¹⁵⁰² Ulusal kuvvetlerle çarpışmalarda yenilen ve kaçan isyancılara¹⁵⁰³ son darbe ise 1 Kasım 1919'da Dinek yöresinde vurulmuştur.¹⁵⁰⁴ Konya ve yöresinde yaşanan olaylar burada kapanmamıştır.¹⁵⁰⁵ Bozkır İsyanı, Kuva-yı Milliye'nin yanında yer alıp almama meselesinin yanında İttihatçı-İtilafçı çekişmesine sahne olmuş, halktan zorla askere alma ve para toplanması da halkı zor durumda bırakmıştır.¹⁵⁰⁶ Kuva-yı Millîyecilerin bazı hareketleri ve İstanbul hükümetinin kış-

1497 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C II, Ankara 1972, s. 155; Avanas, *age.*, s. 102.

1498 Yunus Kobal, "Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar", *Türkler Ansiklopedisi*, C 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 133.

1499 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 55, **BOA**, DH.KMS, D 56-2, No: 33/56, Karaca, agm., s. 179, Akandere-Polat, *age.*, s. 202.

1500 **BOA**, DHKMS, D 56-2, No: 33/35; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s.56.

1501 Karaca, agm., s. 179-180; **ATASE**, K 200, G 119, F 119-1, 119-2.

1502 Avanas, *age.*, s. 158-62.

1503 Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 15-16.

1504 Dağılan asilerin elebaşları da dağlara kaçmak zorunda kalmıştı. Asilerin elindeki bütün köyler ele geçirilince 4 Kasım 1919'da Bozkır'a silah kullanılmadan girilmiştir. **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 14-17; Karaca, agm., s. 180-181.

1505 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 55-60; Aybars, *age.*, s. 212; Kobal, agm., s. 133.

1506 Beyoğlu, agm., s. 76.

kırtmaları da isyanın boyutunun tırmanmasında etkili olmuştur.

8.4.1.3. Şeyh Eşref (Hart) Ayaklanması (26 Ekim-24 Aralık 1919)

Millî güçlerin henüz tam anlamıyla teşkilatlanmamış olması, diğer tarafta merkezî otoritenin önemini kaybetmesi böyle bir isyan için ortamı uygun hale getirmiştir.¹⁵⁰⁷ Bayburt'un 20 km kuzeybatısında bulunan Hart nahiyesinde, Mustafa Kemal Paşa'nın "yalancı peygamber" olarak tanımladığı Şeyh Eşref isimli tarikat şeyhi, 1908 yılında özel bir tarikat kurmuş ve şeriat perdesi adı altında halkı kandırmış; bu bölgede nüfuz sahibi olmuştu.¹⁵⁰⁸ Ermeniler, bu fırsatı derhal değerlendirmiş ve bölgedeki 15. Kolordu birliklerinin gerisinde bir tehdit oluşturmak için Şeyh Eşref'i her yönden desteklemişlerdi. Bölgede hiçbir otoriteyi kabul etmediğini belirten Şeyh Eşref, devlet memurlarını dinsizlikle suçlamış ve sadece kendi emirlerinin geçerli olacağını açıklamıştı.¹⁵⁰⁹ Kendisine Dâhiliye Vekâletince soruşturma açılmış, Eşref'in soruşturmaya karşı çıkmasının ardından olaylar başlamıştır.¹⁵¹⁰ Şeyh Eşref, 16 Ağustos 1919 tarihinde yaşanan olaylarla ilgili olarak Bayburt'a ifadeye çağrılmış kendisi bu çağrıya itibar etmediği gibi Hart'taki müritlerini silahlendirerek isyana kalkışmıştır.¹⁵¹¹ 26 Ekim 1919 günü hükûmetin dinsiz olduğunu ve dünyayı ıslah edeceğini söyleyen Şeyh Eşref, 6 Aralık 1919 günü Gümüşhane'de sorguya çağrılmıştır.¹⁵¹²

Şeyh Eşref'i kontrol edebilmek için Bayburt Kaymakamlığı, din adamlarından meydana gelen bir kurul oluşturmuştur. Kurula davet edilen Şeyh Eşref, bu daveti reddetmiştir. Müritlerinin ayaklanma içinde olduğu yolunda duyumlar alınınca da 8 Aralık 1919'da başında Binbaşı Nuri Bey'in bulunduğu Bayburt'taki 28. Alaydan 50 kişilik bir müfreze, Eşref'i ve destekçilerini korkutmak için Hart'a gönderilmiştir.¹⁵¹³ Hart'a gelen heyet, Şeyhle temas edemediği gibi, 28. Alay askerleri de halkın ikramda bulunmak vaadiyle gö-

1507 Hasan Şen, "Şeyh Eşref Ayaklanması ve Gümüşhane", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 113.

1508 Atatürk, *Nutuk*, C I, s. 461.

1509 İsmet Görgülü, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi*, Kastaş Yay., İstanbul 1985, s. 131.

1510 Kobal, agm., s. 134.

1511 Şen, agb., s. 114. Alaattin Uca-Aytunç Ülker, "Bayburt'ta Şeyh Eşref İsyanı", *Akademik Bakış*, C 10, S 19, Bayburt 2016, s. 81.

1512 Burada subaylara yalnızca bucak müdürüyle arasının açık olduğunu, ne emrederlerse yapacağını ifade etmiştir. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü II*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 192, 265, Kenan Esengin, *Milli Mücadele'de Hıyanet Yarışı*, Ankara 1969, s. 33-34.

1513 Muhittin Eliaçık, "Bayburt'ta, Hart'ta Şeyh Eşref İsyanına Dair Osmanlı Arşiv Belgeleri", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 5, S 1, Y 2015, Kırıkkale 2015, s. 120; Şen, agb., s. 114.

türüldükleri evlerde esir alınmışlardır. Olay Alay Komutanı Binbaşı Nuri'nin şehit edilmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır.¹⁵¹⁴ Bu gelişme karşısında otuzar kişilik iki piyade bölüğünden yeni bir müfreze oluşturularak 9 Aralık 1919'da Hart'a sevk edilmiştir.¹⁵¹⁵ Bu müfreze de bir baskın düzenleyen Şeyh Eşref başarılı olup askerleri tutsak ettikten sonra, kendisinin mehdi olduğunu ilan etmiştir. Askerlerin tedbirsizliği ve tecrübesizliği neticesiyle oluşan bu durum karşısında hükûmetin uzlaşma girişimlerinde bulunmuş olması da bir fayda sağlamamıştır. 13 Aralık 1919 günü vilayet kadısının da içinde bulunduğu ikinci bir nasihat heyeti gönderilerek şeyhten esir aldığı askerleri serbest bırakması istenmiştir. Hükûmete itaat etmesi halinde kendisine bir şey yapılmayacağı hususunda teminat verilerek ikna edilmeye çalışılan Şeyh, yapılan bütün teklifleri reddederek arabulucuları elleri boş bir şekilde geri göndermiştir.¹⁵¹⁶ Bu arada Kafkas Ordusu Kumandanı Miralay Rüştü Bey komutasındaki mürettep Kuva-yı Milliye birliği bölgede güvenliği sağlamak amacıyla 12 Aralık 1919 tarihinde Bayburt'a gelmiştir.¹⁵¹⁷

Olayların devam ettiği sırada Fevzi Paşa başkanlığında oluşturulan bir komisyon Şeyh Eşref hadisesi ile ilgili bir rapor hazırlayıp Dâhiliye Nezaretini bilgilendirmiştir.¹⁵¹⁸ 18 Aralık 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti, Şeyh Eşref'in kaçtığını bildirmiş ve sert askerî tedbirler yerine olayı yatıştırmak için af çıkarılmasını önermiştir.¹⁵¹⁹ Dâhiliye Nezaretinin bu önerisine rağmen başka çıkar yolun olmadığı anlaşılınca asi şeyhin silah zoruyla yola getirilmesine karar verilmiştir. 24-25 Aralık'ta Hart'ı kuşatan askerî birlikler¹⁵²⁰ top mermisiyle Şeyh Eşref'in evini havaya uçurmaları sonrası, Şeyhlerinin akıbetini öğrenen müritlerinin direnci kırılmış teslim olmuşlardır.¹⁵²¹ Şeyh Eşref üzerine gönderilen askerî kuvvetlere saldırmış, çok sayıda askerın şehit düşmesine neden olmuş, birlik beraberliğin çok gerekli olduğu bir dönemde isyan çıkararak gereksiz yere kan dökmüştür. Alınan askerî tedbirler sonucu isyan kısa süre içerisinde bastırılmış, olayla doğrudan ilişkili olanların bir kaçı idam edilmiş, daha fazlası çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır.

1514 Apak, *age.*, s. 7-8.; Şen, *agb.*, s. 114; Sarıhan, *age.*, s. 268.; Uca-Ülker, *agm.*, s. 82.

1515 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 62, Uğur Üçüncü, "Milli Mücadele Yıllarında Bayburttta Şeyh Eşref İsyanı", **Zamanın İzleri, İlkeler, İdeolojiler ve İsyanlar**, Ed. Temel Öztürk, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2017, s. 77.

1516 Şen, *agb.*, s. 115; Sarıhan, *age.*, s. 276.

1517 **BOA**, DH.ŞFR. D 654, No: 22, Üçüncü, *agm.*, s. 79.

1518 **BOA**, DH.ŞFR, D 654, No: 16.1; **BOA**, DH.ŞFR, D 654, No: 16.2; Üçüncü, *agm.*, s. 82.

1519 Uca-Ülker, *agm.*, s. 85.

1520 Atatürk, **Nutuk I...**, s. 462; Sarıhan, *age.*, s. 291; Esengin, **Milli Mücadele'de Hıyanet Yarışı...**, s. 3; Eliaçık, *agm.*, s. 137, Uca-Ülker, *agm.*, s. 87-88.

1521 Esengin, **Milli Mücadele'de Hıyanet Yarışı...**, s. 31; Şen, *agb.*, s. 115; Sarıhan, *age.*, s. 292; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Yapı Kredi Yayınları, C I, İstanbul Ocak 2008, s. 391-393; Aybars, *age.*, s. 32; Tansel, *age.*, s. 161-163.

Bunlar yaklaşık bir yıl hapis yattıktan sonra TBMM tarafından affedilmişlerdir. Şeyh Eşref'in müritlerinin çoğu ise olayla doğrudan ilişkisi olmadığı gerekçesiyle muhakeme dahi edilmemiştir. Hükûmet böylece isyanın bastırılmasından sonra af yoluyla meselenin bölgede sosyolojik açıdan yatışmasını amaçlamıştır.¹⁵²²

8.4.1.4. I. Anzavur Ayaklanması (1 Ekim-25 Kasım 1919)

Konya'nın Bozkır kazasında çıkan ayaklanmalarla hemen aynı tarihlerde çıkan Anzavur Ayaklanması nedeniyle Yunan işgalinin durdurulması gecikmiştir.¹⁵²³ Aslen Bigalı olup, Emekli Jandarma Binbaşısı Anzavur, sarayla bağları dolayısıyla saltanat ve hilafeti korumak istiyordu.¹⁵²⁴ Kuva-yı Milliye'nin güç kazanmasından İstanbul hükûmeti ile birlikte rahatsızlık duyan İngilizler, Anadolu ve Trakya'daki Kuva-yı Milliyecilerin birleşmesini engellemek, İstanbul ve Çanakkale üzerinde hâkimiyet alanını güçlendirmek için bu ayaklanmayı teşvik etmişlerdir. Ayrıca İngiliz Gizli Servisi Rahip Frew aracılığı ile de Anzavur'u silah ve parayla desteklemişlerdir.¹⁵²⁵

Ahmet Anzavur, Millî Mücadele'ye karşı tavır alarak saltanat ve halifeliğe bağlılığının karşılığında, özellikle Biga, Gönen, Manyas ve civarındaki Çerkezleri teşkilatlandırarak Kuva-yı Milliye'ye karşı bir güç oluşturmak amacıyla bu bölgeye gönderilmiştir. Bu girişimle bölgede yapılacak seçimlere de engel olunacaktı.¹⁵²⁶ İsyanın çıktığı Güney Marmara bu dönemde kargaşa içinde bulunuyordu. 1919 Eylül'ünde Gönen, Manyas ve Biga yöresinde çalışmalarına başlayan Ahmet Anzavur 2 Ekim 1919'da Susurluk'a kadar yaklaşmıştı.¹⁵²⁷ 25 Ekim'de Gönen-Manyas arasında dolaşarak halkın dinî inançlarını istismar ederek,¹⁵²⁸ ulusal kuvvetler aleyhinde propagandasını yo-

1522 Üçüncü, agm., s. 104.

1523 Kobal, agm., s. 134-135.

1524 Zühtü Güven, **Anzavur İsyanı**, Ankara 1965, s. 16-40, Özcan Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler", **Belleten**, C LVI, S 217, Aralık, Ankara 1992, s. 848-849; Uluğ İğdemir, **Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları**, 2. Baskı, TTK, Ankara 1989, s. 9; Orhan Hülâgü, "Anzavur İsyanı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 14, S 40, Ankara 1998, s. 49-50.

1525 Rahip Frew bu konuda çok da fazla zorlanmamış gerekli desteği bulmuştur. Sait Molla'nın mektubu için bk. Ali Fuat Cebesoy, **Kuvayı Milliye'nin İç Yüzü**, İstanbul 2002, s. 274-275; Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 193; Cebesoy, **age.**, s. 384; Özcan Mert, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Dair Belgeler" **Belleten**, C LVI, S 217, Ankara 1992, s. 858.

1526 Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C II..., s. 157.

1527 Vahdet Keleşyılmaz, "Dönemin Türk Basınında Anzavur Olayı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XV, S 45, Kasım 1999, s. 871; Erdoğan Aslıyüce, **Türk Tarihinde İşbirlikçiler ve 150'likler**, İstanbul 2009, s. 394.

1528 Mücteba İlgürel, **Millî Mücadele'de Balıkesir Kongreleri**, ATAM Yay., Ankara

ğunlaştıran Anzavur yöredeki eşkiya ile birleşmiş ve 2 Kasım'da Susurluk'a gelmiştir.¹⁵²⁹ Heyet-i Temsiliye de Anzavur hareketini bastırmak için 31 Ekim 1919'da Albay Kazım'ı [Özalp] ve Salihli Cephesi Komutanı Ethem'i görevlendirmiştir.¹⁵³⁰ Bursa'dan Yarbay Rahmi Bey komutasında 170 kişilik bir birlik yanında Anzavur'un üzerine başka küçük kuvvetler de gönderilmiştir.¹⁵³¹ 5 Kasım 1919'da Edremit Kaymakamı Köprülü Hamdi Bey, Manyas'ta görüştüğü ve kişiliği hakkında bilgi sahibi olmadığı Anzavur'a cephede görev verilmesini istemiş, onun ettiği yeminlere ve verdiği sözlere inanmıştır.¹⁵³² Bu süreçte gittikçe kuvvetlenen Anzavur,¹⁵³³ 12 Kasım 1919'da 300 kişi ile Susurluk'a tekrar gelmiştir. Yunanlarla savaşacağını söyleyerek halkı kandırmış, adamları kışlayı basarak, silahları ve topları ele geçirmiştir.¹⁵³⁴ Anzavur 13 Kasım 1919'da Susurluk'ta bir müfreze bırakarak Susurluk-Balıkesir yolu üzerinde Demirkapı'ya hareket etmiştir.¹⁵³⁵ Bu gelişme karşısında 61. Tümen Komutanı Albay Kazım Özalp Anzavur'un Balıkesir'e girmesini önlemek amacıyla 14 Kasım 1919'da kuvvetleriyle Demirkapı'ya, 174. Alay ve Yarbay Rahmi Bey de Susurluk'a hareket etmiştir.¹⁵³⁶ Albay Kazım Bey ve Rahmi Bey kuvvetleri Anzavur'u sıkıştırmış Anzavur, Susurluk'ta elde ettiği topları 16 Kasım 1919'da bırakarak kaçmıştır.¹⁵³⁷ Bölgeyi temizlemek üzere Çerkez Ethem görevlendirilmiştir.¹⁵³⁸ Ethem'in Susurluk'a geldiğini öğrenen Anzavur Gönen'i işgal etmiş, hükûmet konağı, askerî depo, telgrafhane ve makine 1999, s. 141; Zekeriya Türkmen, "Türk İstiklal Harbi İstihbaratçılarından İngiliz Kemal'in Ahmet Anzavur'a Yönelik Takip Harekâtı", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Y 4, S 8, Genekurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2006, s. 9; Özcan Mert, "Anzavur'un İkinci Ayaklanmasında Cemiyet-i Ahmediye", **Prof. Dr Münir Aktepe'ye Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Yıl: 1995-1997, S 15, İstanbul 1997, s. 576.

1529 Adnan Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921)**, Ankara 1994, s. 213; Selim Sarıbay, **İstiklal Savaşında Mudurnu, Bolu, Düzce**, Aydın 1943, s. 28; Orhan Hülagü, **Milli Mücadele'de Bursa**, Emre Yay., İstanbul 2001, s. 65; **TİH, İstiklal Harbi Ayaklanmalar**, C VI, s. 18-19, Güven, age., s. 43.

1530 Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, C 2, s. 104.

1531 Esengin, **İç Ayaklanmalar...**, s. 66.

1532 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, Kısım II, Ankara 1991, s. 44; Kamil Su, **Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı**, Ankara 1984, s. 103; Hülagü, agm., s. 50.

1533 Bülent Bakar, "Anzavur'un Biga'daki Faaliyetleri", **90. Yılında Milli Mücadele**, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011, s. 334; Mert, agm., s. 872.

1534 Hülagü, agm., s. 53.

1535 **BOA**, BEO, D 345, No: 166-8/2.

1536 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 20; Özalp, **Milli Mücadele...**, C 1, s. 65.

1537 **BOA**, BEO, D 345, No: 166-10/I, **BOA**, BEO, D 345, No: 166-12/I, Mücteba İlgürel, "Akbaş Cephaneliği Baskını", **Tarih Dergisi**, S 33, İstanbul 1982, s. 273.

1538 **TİH, İstiklal Harbi Ayaklanmalar**, C VI, s. 21; Hülagü, age., s. 71-72; Mert, **Anzavur'un İlk Ayaklanması...**, s. 877, Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 232.

dairesini yağmalamış, Gönen Kaymakamı ve Jandarma Komutanı Ziya Bey'i tutuklatıp, hapishaneyi boşaltmıştır.¹⁵³⁹ Çerkez Ethem'e Gönen'den tehdit telgrafları gönderen Anzavur, Ethem'in 23 Kasım'da Gönen'e girmesi üzerine Karacabey'e kaçmıştır.¹⁵⁴⁰ 7 Aralık 1919'da Millî kuvvetler ile Anzavur kuvvetleri arasında Yortan civarında çatışma yaşanmış, Anzavur 40'a yakın adamını kaybetmiştir.¹⁵⁴¹ Adamlarını kaybetmesine rağmen Anzavur ele geçirilememiş, Damat Ferit'in desteği ile önce İzmit'e oradan da İstanbul'a ulaşmıştır.¹⁵⁴² 24 Aralık 1919'da Anzavur destekçilerinden bir kısım isyancı ise Yunanlara katılmak üzere Balıkesir'e firar etmiştir.¹⁵⁴³

Manyas'ta başlayıp Susurluk, Gönen ve Ulubat'a kadar yayılan isyan 64 gün sürmüş kanlı çarpışma ve takipler sonunda bastırılmıştır.¹⁵⁴⁴ Bu ayaklanma hakkında yapılmış tüm araştırmalar Birinci Anzavur ayaklanmasının 2/3 Aralık 1919 tarihinde bittiğini kabul etmektedir.¹⁵⁴⁵ Bu harekât sırasında ulusal kuvvetler arasında iş birliği ve programın olmaması Anzavur'un kurtulmasını kolaylaştırmıştır.

8.4.1.5. Ali Batı Ayaklanması (11 Mayıs-18 Ağustos 1919)

Millî Mücadele yıllarında Güneydoğu Anadolu çıkan en önemli ayaklanmalardan biridir. Mardin'de II. Meşrutiyet'ten önce eşkıyalığa başlayan ve II. Meşrutiyet Dönemi'nde de buna devam eden Ali Batı, I. Dünya Savaşı'ndan sonra tekrar faaliyete geçmiş ve bölgede huzursuzluğa sebep olmuştur. Ali Batı'nın Mütareke Dönemi'ndeki faaliyetleri İngiliz istihbarat subayı Binbaşı Noel'in bölgeye gelmesiyle paralellik arz etmektedir. Midyat'ın güneyindeki aşiretlerden birisinin reisi olan Ali Batı Mütareke'den sonra istikrarsız ortamdan faydalanarak Cizre, Nusaybin, Savur ve Mardin yörelerine hâkim olmaya çalışmıştır.¹⁵⁴⁶ Bunun için İngilizlerle de anlaşarak onların yardımını sağlamaya gayret etmiştir.¹⁵⁴⁷

1539 İlgürel, *age.*, s. 147.

1540 Mert, *agm.*, s. 877-879; Kemal Özer, *Kurtuluş Savaşında Gönen*, Türk Dili Matbaası, Balıkesir 1964, s. 70.

1541 Akandere-Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetleri...*, s. 211.

1542 *TİTE*, K 315, G 75, B 75.

1543 *BOA*, BEO, D 345, No: 166-25/59.

1544 *TİH*, *Batı Cephesi*, C II, K II, s. 43-45; *TİH*, *İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 66-71; *Türk İstiklâl Harbi Özet Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2001, s. 509, Özalp, *Millî Mücadele I...*, s. 65-71; Esengin, *Millî Mücadelede Hıyanet Yarışı...*, s. 64-69; Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar*, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 7, Kobal, *agm.*, s. 134.

1545 Özalp, *Millî Mücadele...*, s. 67; Aybars, *age.*, s. 213; *TİH*, *İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 67-71.

1546 *TİH*, *İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 41-42.

1547 Bölgenin bazı ileri gelenleri de karışıklıktan yararlanarak, İngilizlerin kışkırtılma-

Ali Batı Mardin, Savur, Cizre, Nusaybin bölgesindeki aşiretlerin de bir kısmını etkisi altına alarak 11 Mayıs günü 300 kadar silahlı adamıyla Nusaybin'e gelmiş, gelir gelmez ahali ve tüccardan para istemiş ve avenesi için kasabadaki dükkânlardan ücret ödmeden eşya almıştır. Burada üç mahkûmu tahliye ettirmiştir. Bu gelişmeler üzerine 14 Mayıs 1919'da Mardin'de bulunan 5. Tümen tarafından toplanabilen 150 kadar nizamiye kuvveti Ali Batı üzerine sevk edilmiştir.¹⁵⁴⁸ Dâhiliye Nezareti de bölgede asayiş bozan Ali Batı'nın yakalanması için bölgedeki askeri birlikleri göreve çağırmıştır.¹⁵⁴⁹ 5. Tümen Komutanının Mardin'den gönderdiği süvari ve piyade takviye birliğinin kasabayı kuşatması üzerine telaşa düşen Ali Batı, kendisine karşı bir eyleme geçilmesi halinde kasabayı yakmak ve katliam yapmak tehdidinde bulunmuştur. Kaza Kaymakamı ile Alay Komutanı Ali Batı'yı ikna etmek istediye de canlarını zor kurtarabilmişlerdir. Ali Batı adamlarıyla beraber kuşatmadan kurtulmuş, kaçarak dağlara çekilmişti. Mardin'den Nusaybin'e sevk edilmiş olan Yüzbaşı Yusuf Ziya komutasındaki kuvvetler ile Ali Batı taraftarı 20 kadar eşkıyanın Harapkurt köyü yakınındaki çatışmasında, çoğu eşkiya öldürülmüş bir kaçı kaçmayı başarmıştı.¹⁵⁵⁰

Ali Batı özellikle Haziran 1919 tarihinden itibaren farklı bir söylemle ortaya çıkmış aşiretleri de yanına çekerek özerkliğini ilan etmeyi amaçlayarak bölgede meşruiyet kazanmaya çalışmıştır.¹⁵⁵¹ Askerî birliklerin takibi nedeniyle Nusaybin'de barınamayan Ali Batı, kuvvetleriyle Midyat'ın güneyine geçmiştir.¹⁵⁵² Onun Midyat'ın güneyine çekilmesi üzerine Midyat'ta bulunan 6. Piyade Alayı ile bölge halkından 800 kadar kuvvet ayaklanmayı bastırmak üzere görevlendirilmiştir. 4 Haziran 1919 gününden itibaren asilerle Midyat'ın güney batısındaki Mekre'de şiddetli çarpışmalar başlamış ve

ıyla bir Kürdistan kurulması için çabalıyordu. Oktay Bozan, "Ali Batı Olayı", **Uluslararası Ömerli/Ömeran ve Çevresi Sempozyumu**, Mardin 2014, s. 561.

1548 **BOA**, DH. EUM. AYŞ., D 9/6, No: 6, Abdülnasır Yiner, "Bir Asayişsizlik Hareketi Olarak Ali Batı Olayı (1913-1919)", **Tarih Dergisi**, S 54, 2011/2, İstanbul 2012, s. 210.

1549 **BOA**, DH. ŞFR., No: 99/243.

1550 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 42. Bu arada Diyarbakır Vali Vekili, Ali Batı olayını etkisiz kılmak ve halktan yardım sağlamak için başına ödül koymuştu. **BOA**, DH. EUM. AYŞ., D 14/27, No: 14; **BOA**, DH. ŞFR., No: 99/342, Yiner, agm., s. 212. Aynı dönemde Ali Batı'nın Elazığ'da tutuklu bulunan akrabalarının bir miktar para karşılığında serbest bırakılacağı dedikodusu ortalığı sarmıştı. İsmet Üzen, "Mütareke Döneminde Bir Eşkıyalık Örneği: Ali Batı Olayı (6 Mayıs-18 Ağustos 1919)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXII, S 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım 2006, s. 338; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 42, **BOA**, DH. EUM. AYŞ., D 11/43, No: 2, **BOA**, DH. ŞFR., No: 100/56.

1551 Meryem Çakır, **Türkiye Büyük Millet Meclisinin Tutanaklarında İç İsyenlar**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 1-2.

1552 Üzen, agm., s. 339.

7 saat süren çarpışmaların ardından,¹⁵⁵³ dağılan eşkıyanın bir kısmı köylerine dönmüş bir kısmı da hükûmete bağlılıklarını bildirmiştir.¹⁵⁵⁴ Ali Batı ise gecenin karanlığından da faydalanarak, 500 kadar silahlı adamıyla Midyat'ın Meziyah köyüne kaçmayı başarmıştır.¹⁵⁵⁵ Takip müfrezelerinin 9/10 Haziran 1919 gecesi iki yandan kuşatmasının sonucu eşkıya tamamen dağılırken, Ali Batı da kendisine bağlı adamlarından yüz kadarıyla Deyrû'l-amr'a kaçmış, köylüleri ve Yezidileri isyana teşvik etmişse de başarılı olamamıştır. Ordunun başarılı harekâtı ve bu bildiri çevredeki aşiretlerin Ali Batı'ya daha fazla destek vermesine engel olmuştur.¹⁵⁵⁶

Büyük güç kaybeden halk desteğini sağlayamayan Ali Batı, 16 Haziran 1919 tarihinde artık kendi köyünde bile barınamayacak hale gelmiş, kendisine katılan bazı aşiretler de hükûmet lehine dönmüştür.¹⁵⁵⁷ 29 Haziran 1919 tarihinde Ali Batı ciddi bir şekilde sıkıştırılması sonrası Basıbrin köyüne sığınmıştır. Telamar (Tilmınar) köyünde Salihan ve Domanan aşiretleri kendisine katılmayı reddetmiş ve köylerinden çıkmalarını istemişlerdir. Bu gelişme Ali Batı'nın hareket alanını iyice daraltmış, uzun bir süre eylem yapamayacak hale getirmiştir.¹⁵⁵⁸ Nitekim 6. Piyade Alay Komutanı Binbaşı Pehlivanzade Nuri'ye bağlı birliklerin sıkı takibi sonucunda, 18 Ağustos 1919 günü Ali Batı gizlendiği Medah mevkinde basılmış ve ölü olarak ele geçirilmiştir.¹⁵⁵⁹ Böylece uzun süre bölgede huzursuzluk çıkaran Ali Batı olayı sona ermiştir.

8.4.2. 1920 Yılı Ayaklanmaları

1919 yılı ayaklanmaları dağınık ve birbirinden uzak girişimlerdi. Bu bakımdan çabuk bastırıldılar. İstanbul'un işgali ve Ankara'da ulusal iradeyi temsil edecek bir meclisin toplanacağına anlaşılması üzerine 1920 yılının ilkbahar aylarında, bir merkezden ve planlı bir biçimde yönetilen bir dizi ayaklanma patlak verdi.¹⁵⁶⁰ Ayaklanmaların en yoğun dönemi Nisan 1920-Ocak 1921 arasındadır.¹⁵⁶¹

1553 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 42-43.

1554 **BOA**, DH. EUM. AYŞ, D 23/97, No: 13.

1555 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 43.

1556 **BOA**, DH. ŞFR, No: 100/93, Üzen, agm., s. 340.

1557 **BOA**, DH. EUM. AYŞ., D 23/97, No: 9.

1558 Yiner, agm., s. 213.

1559 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 43; Üzen, agm., s. 342, Ali İhsan Gencer-Sabahattin Özel; **Türk İnkılap Tarihi**, Der Yay. İstanbul 2009, s. 135; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I..., s. 133-135; Suat Akgül, "Doğu İsyancıları (1806-1938)", **Kara Harp Okulu Dergisi**, C 1, S 2, Ankara 1994, s. 105.

1560 Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I...**, s. 214.

1561 Celal Erikân, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 137.

TBMM 1920 yılının ilkbaharından itibaren yalnız dış düşman tehlikesiyle değil, ayrı bölgelerde birbirini izleyerek çıkan ayaklanmalarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Öyle ki ayaklanmalar Ankara yakınlarına kadar gelmiş, şehri tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Ayaklanmaların Ankara'yı bir çember içine aldığı bir sırada, Yunanlar da 22-23 Haziran 1920'de batıdan saldırıya geçtiler. İçten ve dıştan gelen saldırılar birbirinden uzak olmakla beraber, bir merkezden yönetiliyor ve sistemli bir biçimde TBMM'nin çökerilmesine çalışılıyordu.¹⁵⁶²

8.4.2.1. II. Anzavur Ayaklanması (16 Şubat-16 Nisan 1920)

II. Anzavur isyanı bir öncekinde olduğu gibi bölgedeki olayların oluşturduğu huzursuzluktan yarar sağlamayı amaçlayan İngilizlerle ortak çalışan menfaat düşkünü kişiler tarafından çıkarılmıştır.¹⁵⁶³ Ayaklanma Müdafaa-i Hukuk Heyeti Merkeziyesi üyelerinden Edremit Kaymakamı Hamdi Bey'in katledilişi ile başlamıştır. Anzavur'un birinci ayaklanması sırasında adı geçen Hamdi Bey, 27-28 Ocak gecesi Fransız askerleri tarafından korunan Gelibolu Yarımadası'nın Akbaş cephaneliğini basmış ve buradaki cephaneliği Biga'nın Yenice mevkiine taşımıştı.¹⁵⁶⁴

Cephane baskını sonrası Biga'ya yerleşen Hamdi Bey, burada halktan zorla para toplayan ve türlü eziyetler yapan Kara Ahmet adlı kişiyi tutuklayıp 10 adamıyla Biga Cezaevi'ne hapsedmiştir.¹⁵⁶⁵ Hamdi Bey, Askerlik Şube Başkanının da yardımı ile 500 gönüllü genç toplamış, cephaneleri de bunlara dağıtmıştı. Hamdi Bey'in emrindeki kuvvetlerin çoğalması,¹⁵⁶⁶ bunların beslenme, giyinme gibi birçok noksanlıklarının ortaya çıkmasına yol açtı. Gereken parayı halktan sağlamak yoluna giden Hamdi Bey'in bu yola başvurması yöre halkını huzursuz etti.¹⁵⁶⁷

Akbaş baskınından sonra hükûmeti sert protestolarla kınayan İngiliz ve Fransızlar, bölgede çeşitli tahkikatlar yaptıkları gibi Kuva-yı Milliye muhaliflerini harekete geçirmiş, hemen ardından bölgeye tekrar Anzavur'un

1562 Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I...*, s. 207.

1563 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 27, Hülâgü, **Anzavur İsyanı...**, s. 49-50.

1564 Atatürk, **Nutuk I...**, s. 525; İlgürel, agm., s.275; Güven, **age.**, s. 34; Özalp, **age.**, s. 90; Apak, **Garp Cephesi Nasıl Kuruldu...**, s. 124-125.

1565 Özalp, **age.**, C II, s. 90; Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I...**, s. 215.

1566 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 28.

1567 Pomaklar Hamdi Bey'e cephe aldılar. Pomak olan Kara Ahmet'in hapiste bulunması da onları kıskırtmıştır. Sinmiş olduğu düşünülen elebaşları Akbaş olayını hazmedemeyen İngilizlerle ilişki kurdular. **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 28; Hülâgü, agm., s. 56.

gönderilmesine karar vermişlerdir.¹⁵⁶⁸ Fırsattan yararlanan Anzavur, Çerkez köylerinde dolaşarak millî hareket karşıtı propagandaya yeniden başlamıştı. Pomaklardan Gâvur İmam ve Çerkezlerden Şah İsmail çevrelerine topladıkları 200 silahlı ve 1.000 kadar baltalı ve bıçaklı adamla 16 Şubat 1920 günü Biga'ya saldırdılar.¹⁵⁶⁹ Biga taraflarında başlayan isyan kısa sürede Gönen, Susurluk, Kirmastı ve Bandırma taraflarına yayılmıştı.¹⁵⁷⁰

Biga'nın işgalini duyan Ahmet Anzavur 17 Şubat'ta kasabaya gelip, ayaklanmanın yönetimini eline aldı.¹⁵⁷¹ İsyancılar Kani Bey'i, Üsteğmen Rıza Bey'i ve olaylarla ilgisi olmayan Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey ile üç eri de türlü eziyetlerle öldürdüler.¹⁵⁷² Hamdi Bey de, Eminoba köyünde köylüler tarafından yakalanarak öldürüldü.¹⁵⁷³ Hamdi Bey ve arkadaşlarının öldürülmesi bir süreliğine de olsa Anadolu'ya silah ve cephane akışını da sekteye de uğratmıştır.¹⁵⁷⁴ Baskından bir gün sonra 17 Şubat'ta yanındaki muhafızlarıyla Biga'ya giren Anzavur,¹⁵⁷⁵ bir bildiri yayımlayarak Hamdi Bey'in cezalandırıldığını, ona destek verenlerin de aynı şekilde cezalandırılacağını duyurmuştur.¹⁵⁷⁶

1568 Güven, **Anzavur İsyanı...**, s. 34-39; Özalp, **Millî Mücadele...**, s. 88, Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılandırılması (1918-1920)**, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. 260; İlhami Bebek, **Milli Mücadele'de Akbaş Cephaneliği Baskını**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 53.

1569 Atatürk, **Nutuk**, II..., s. 596; Uluğ İğdemir, **Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları**, Ankara 1989, s. 87; Güven, **age.**, s. 43-45; Özalp, **Milli Mücadele**, I..., s. 98; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 29; Bakar, **agm.**, s. 341; Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele...**, s. 358.

1570 Özalp, **age.**, s. 111; H. İlhan Türkmen, "Ahmet Anzavur'un Güney Marmara İsyanlarında İngiliz Devleti ve İstanbul Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin İlgisi ve Kışkırtıcı Faaliyetleri", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Şubat 1992, s. 37-40; Akandere-Polat, **age.**, s. 213.

1571 Özalp, **age.**, C I, s. 98; Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, İstanbul 1961, s. 107, Aybars, **age.**, s. 215.

1572 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 29, Güven, **age.**, s. 47.

1573 **BOA**, DH.ŞFR, No: 659-131, Zeynel Kozanoğlu, **Hamdi Bey ve Akbaş Baskını**, Ankara 1970, s. 116; Apak, **age.**, s. 126; İğdemir, **age.**, s. 12; Adnan, Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Ankara 1994, s. 281-287; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 74; Özalp, **age.**, C I, s. 99. Hamdi Bey'in cesedi beş gün ortalıklarda kalmış, 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzettin Paşa'nın girişimi sonucu hükümet yakınındaki cami avlusuna gömülmüştür. Su, **age.**, s. 203-204, Esengin, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar...**, s. 72.

1574 Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1957, s. 428.

1575 İğdemir, **age.**, 12-13; Hülügü, **agm.**, s. 56-57.

1576 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 72-73; Zühtü Güven, **Anzavur Ayaklanması: İstiklal Savaşı Tarihinde Acı Bir Sayfa**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1965, s. 43. 18 Şubat 1920'de Biga'ya gelen iki İngiliz subayına cesetleri gösteren Şah İsmail İngilizlerle beraber İngiliz gemisine gitti ve 5.000 İngiliz altını ile geri döndü. İğdemir, **age.**, s. 134; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 71-74; Şaduman Halıcı, **Ethem**, E Yay., İstanbul 2016, s. 105, Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele...**, s. 359-360;

Biga baskını tüm yurttaki etki uyandırdı. Temsil Heyeti askerî birliklere olayla ilgili yazı gönderdi.¹⁵⁷⁷ Birliklerin aralarındaki yazışmalara göre Biga olayında Cemiyet-i Ahmediyenin etkisinden söz ediliyordu.¹⁵⁷⁸ İsyancılar bu arada 21 Şubat'ta Yenice köyüne girince burada bulunan ulusal kuvvetler çekilmek zorunda kaldılar.¹⁵⁷⁹

Ayaklanmayı destekleyen İstanbul hükûmeti, İstanbul'dan kendisine bağlı subay ve para göndererek İngilizlerin de desteğiyle ayaklanmayı genişletmeye çalışmıştır. Bu tehlikeli durum üzerine ulusal kuvvetlerden çeşitli birlikler görevlendirilmiş, Yarbay Rahmi Bey Karacabey'e gelmiş ve Yarbay Süleyman Sabri de bir beyanname yayımlayarak, Yunan işgalini ve Anzavur'un ihanetini belirterek hainlerin cezalandırılacağını bildirmiştir. Ulusal kuvvetlerin yığınağı tamamlanınca 2 Mart'ta Gönen'de toplandılar. Bu kuvvet Anzavur'la çarpışmaya başladı. Takip Kuvvetleri Komutanlığı 3-4 Mart gecesi asilerle çarpışmasını yoğunlaştırdı.¹⁵⁸⁰ Biga köylüleri askerle çarpışmak istemeyip Anzavur'u terk ettiler. 5 Mart'ta bir İngiliz savaş gemisi Bandırma'ya geldi ve ulusal kuvvetleri korkutma gayretinde bulundu. Kuva-yı Milliye aleyhine olumsuz propaganda yapan Anzavur'un İngilizler ile iş birliği içinde olduğu açıkça görülüyordu.¹⁵⁸¹

Biga'da işlerin düzeldiği ve Anzavur hadisesinin bittiği düşünülürken, Anzavur 12 Mart'ta Biga'ya gireceğini duyurdu.¹⁵⁸² Anzavur'un baskın hazırlıklarına karşı 13 Mart'ta Gönen'de toplanmış olan takip kuvvetlerinden bir kısmı Biga'ya hareket etmiştir. Çarpışmalar 12 Mart sonrasında daha da yoğunlaştı. Ulusal kuvvetlerin bazı birliklerinin eğitimsiz ve disiplinsiz olmaları yüzünden bunlardan yararlanılamadı. Bigalılar da ulusal kuvvetlere ateş açınca bastırma harekâtı zorlanmaya başladı. Ulusal kuvvetler uzun çarpışmalardan sonra Gönen'e çekildiler. Biga'ya giren Anzavur'un ilk işi, Kuva-yı Milliye destekçilerini kurşuna dizdirmek oldu.¹⁵⁸³ Biga'da otoritesini yeniden

Esengin, *Milli Mücadele'de Ayaklanmalar*, s. 72.

1577 TİTE, K 20, G 34, B 34001; TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 75.

1578 Atatürk, *Nutuk I...*, s. 525; Özcan Mert, "Anzavur'un İkinci Ayaklanmasında Cemiyet-i Ahmediye" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S 15, İstanbul 1997.

1579 Osman Akandere-Feridun Ata, *Dramalı Rıza Bey ve Milli Mücadele'deki Hizmetleri*, İstanbul 2008, s. 129; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele...*, s. 360.

1580 TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 76.

1581 Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar*, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 7; Selek, *Milli Mücadele*, C II..., s. 60-61; Hülâgü, agm., s. 60.

1582 Bakar, agm., s. 348; İngilizlerin 16 Martta İstanbul'u işgal hazırlığı yaptığı sırada öncesinde yaşanan bu gelişme isyanın İngilizlerin bilgisi ve denetiminde olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele...*, C II..., s. 420; Taner Baytok, *İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1970, s. 100-101.

1583 TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 81; Güven, agm., s. 62-64.

kuran Ahmet Anzavur, İzzet Bey isminde birini Kaymakam olarak atadı¹⁵⁸⁴ ve gelişmelerle ilgili bilgi vermek için mart sonlarında İstanbul'a geldi.¹⁵⁸⁵ Güçlenmiş olan Anzavur'un amacı Gönen ve Bursa'yı da ele geçirerek burarlardaki millî güçleri yok etmek ve o hat üzerinden Balıkesir'le birleşmekti. 4 Nisan'da Gönen'e saldıran asilere nizamiye kuvvetleri tek kurşun atmadığı halde asiler komutan Yarbay Rahmi Bey, Müftü Şevket Efendi ve Müdafaa-i Hukuk Heyeti Başkanı Hüseyin Bey'i şehit ettiler.¹⁵⁸⁶ Anzavur Kirmastı, Karacabey, Bandırma yörelerini tamamen ele geçirdikten sonra Bursa ve Balıkesir'i tehdit etmeye başladı.¹⁵⁸⁷ Bandırma'yı harekâtı için bir merkez haline getirdi. Buradan bizzat Damat Ferit Paşa ile görüşmeye başladı. Bu arada 9 Nisan 1920'de kendisine Padişah Vahdettin tarafından mir-i miranlık yani paşalık rütbesi ile Karesi Mutasarrıflığı verildi.¹⁵⁸⁸ İstanbul'dan kendisine katılmak üzere İngilizlerin bilgisi dâhilinde bazı subaylar gönderilerek Bursa'yı işgal etmesi istendi.¹⁵⁸⁹ Gönen'i yağmalayan Anzavur, Balıkesir'e doğru ilerlemeye başladı.¹⁵⁹⁰ Yağmacılıkla tatmin olan birçok adamı onu terk ettiği için kuvvetleri azalmış olsa da durumun tehlikeli bir hal alması üzerine içlerinde Çerkez Ethem ve Demirci Mehmet Efe milislerinin de bulunduğu kuvvetler ayaklanmayı bastırmak amacıyla bölgeye sevk edildi.¹⁵⁹¹

15 Nisan'da Balıkesir'den hareket eden ayaklanmayı bastırmakla görevli kuvvetler ile Susıgırlık civarında başlayan çarpışmaları kaybeden Anzavur kuvvetleri, Yahyaköy'de 16 Nisan 1920 tarihinde bir yenilgiye daha uğra-

1584 Güven, *age.*, s. 67; Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I...*, s. 216; Esengin, *Milli Mücadele'de Ayaklanmalar...*, s. 74-75.

1585 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele...*, s. 422; Bakar, *agm.*, s. 350.

1586 *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 85; Apak, *age.*, s. 127.

1587 Özalp, *age.*, C I..., s. 110-111; Mert, *Anzavur'un İlk Ayaklanması...*, s. 849; Fahri Görgülü, *Yunan İşgalinde Kirmasti (Mustafakemalpaşa)*, Yeni Müteferrika Matbaası, Bursa 1960, s. 15-16.

1588 Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul 1967, s. 272; Özalp, *age.*, s. 111; Bakar, *agm.*, s. 351.

1589 8 Nisan tarihli haftalık İngiliz raporlarında ise Damat Ferit'in Kuva-yı Milliyecilere karşı Anadolu'yu üçe bölmek istediği, Bandırma-Balıkesir bölgesinin Ahmet Anzavur, Eskişehir-Ankara'nın Sait Paşa, Erzurum-Sivas bölgesinin ise Ali Galip'in kontrolünde olacağı belirtiliyordu. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, TTK Basımevi, C II, Ankara 2000, s. 37, H. İlhan Türkmen, "Ahmet Anzavur'un Güney Marmara İsyanlarında İngiliz Devleti ve İstanbul Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin İlgisi ve Kışkırtıcı Faaliyetleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S 62, Mart 1992, s. 40.

1590 *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 87; Mert, *Anzavur'un İlk Ayaklanması...*, s. 849; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, TTK Yay., Ankara 1984, s. 263; Özalp, *age.*, s. 109.

1591 Özalp, *age.*, s. 113, Munis Armağan, *Bozenderesten Bozdağlara Kuva-yı Milliye*, İzmir 2015, s. 189; Sadettin Demirayak, *Kuva-yı Milliye'nin Aydın'da Doğuşu*, Aydın 2007, s. 373-376, *TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 86.

dı.¹⁵⁹² Yeni bir çarpışmayı göze almadığı için de 19 Nisan'da Karabiga Limanı'nda İngiliz gemilerine sığınarak İstanbul'a kaçtı.¹⁵⁹³ Ardından Kirmasti ve Karacabey'e dağılan Anzavur isyancılarını temizleyen millî kuvvetler, Çerkez Ethem ile birlikte 24 Nisan'da Biga'ya girmiştir.¹⁵⁹⁴ Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Miralay İsmet Bey, Anzavur ayaklanmasını bastırmasındaki başarısından dolayı Ethem Bey'i telgraf başında tebrik etmiş, Meclis'ten mebuslar sıcak ve içten teşekkür kutlamalarında bulunmuşlardır.¹⁵⁹⁵

8.4.2.2. I. Düzce Ayaklanması (13-Nisan-31 Mayıs 1920)

Anzavur'un ikinci ayaklanması daha bastırılmadan 13 Nisan'da Bolu-Düzce isyanı başlamıştır. Birinci Düzce Ayaklanması, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılış sürecinde ortaya çıkmış, kısa sürede Kocaeli Yarımadası'nın batı kesimlerine yayılmıştır. Askerî harekât karşısında isyancıların direnişi nedeniyle kanlı olaylara neden olan ayaklanma batıdan ilerlemekte olan Yunan kuvvetlerine karşı tutulacak cephe hatlarını kuzeyden tehdit altına alması ve benzer özellikleri bakımından kritik bir önem taşımaktaydı.¹⁵⁹⁶ Düzce ayaklanmalarının etkinlik alanı Düzce, Hendek, Adapazarı ve Bolu dolaylarıdır. Bölge yine Çerkezlerin yoğun olarak yaşadığı toprakları içermektedir. Ethem'in bildirdiğine göre ayaklanmacılara Ermeni kuvvetleri de katılmıştır.¹⁵⁹⁷

Bölgede Millî Mücadele'ye karşı faaliyetler, İngilizlerin 28 Ekim 1919'da İstanbul-Eskişehir demir yolu hattını kontrol altına almalarıyla başlamıştır. Bu aşamadan itibaren yöre eşrafından Akyazılı Talustan Bey, Bekir Bey ve Sapançalı Beslan Bey, İstanbul hükûmeti ile irtibata geçerek bu yöndeki oluşuma önderlik etmişlerdir. Adı geçen şahısların öncülüğünde yürütülen faa-

1592 TİTE Arşivi: K 31, G 120, B 120001; Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 333, Özer, **age.**, s. 90-91; Muhittin Ünal, **Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, Cem Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 355.

1593 TİH, **Batı Cephesi**, C II, 2. Kısım..., s. 42; Bayram Bayraktar, "Kurtuluş Savaşında İngiltere'nin Ortadoğu Politikasına Bir Model, Anzavur Ayaklanması", **Askeri Tarih Bülteni**, S 37, Ağustos 1994, Ankara 1994, s. 21; Muhittin Ünal, **Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1994, s. 356-357; Şennur Çakar Aykut, **Tarih Boyunca Biga**, Biga 2011, s. 90.

1594 TİH, **İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 86-87; Güven, **age.**, s. 69; Muhammet Erat, "Millî Mücadele'de Biga", **Çanakkale I, Savaşı ve Tarihi**, İstanbul 2006, s. 666.

1595 Cemal Şener, **Çerkez Ethem Olayı**, İstanbul 2007, s. 54-55, Keleşyılmaz, **agm.**, s. 888.

1596 Osman Köksal, "Geride Kalmış Bir Kuva-yı Milliyeci: Kaymakam Bayatlı Arif Bey ve Karakeçili Müfrezesi", **History Studies Dergisi**, Volume 2/2 2010, s. 479.

1597 TİTE Arşivi: K 31, G 21, B 210001; Şaduman Halıcı, **Ethem...**, s. 108, Sabahattin Özel, **Millî Mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk**, İstanbul 2005, s. 15-19, Fahri Yetim, "Millî Mücadele Döneminde İsyanların Gölgesinde Düzce ve Çevresinde Asayiş Sorunları", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Y 7, S 13, Bahar 2011, Ankara 2011, s. 57.

liyetler ve propagandalar sonucunda bölgede Kuva-yı Milliye karşıtı oluşum hızla yayılmaya başlamıştır.¹⁵⁹⁸ Düzce yargıcı ve jandarma komutanı haydutlar tarafından öldürülmüş, silah deposu yağmalanmıştır.¹⁵⁹⁹ Bunun üzerine bölgede sıkıyönetim ilan edilmiştir. Binbaşı Mahmut Nedim Bey komutasında kurulan “Asayiş Müfrezesi” Kasım ayı sonunda Düzce’ye gelerek 79 kişiyi tutuklamış akabinde 1 Aralık 1919’dan, 31 Ocak 1920’ye kadar İzmit, Düzce, Bolu, Hendek, Zonguldak, Ereğli dolaylarında 335 kişi daha etkisiz hale getirilmiştir.¹⁶⁰⁰ Mahmut Nedim Bey’in hem Ankara hem de İstanbul yanlısı görünmesi ve kararsız davranması yörede İstanbul Fetvası ve Padişah Fermanı’nın çok etkili olmasını¹⁶⁰¹ asilerin, Mustafa Kemal’in padişah olmak istediği ve padişah iradesi olmadan asker topladığı propagandalarıyla yıkıcı olayları hazırlamıştır. Öte yandan Kuşçubaşı Eşref’in, Adapazarı yöresinde giriştiği faaliyetler Kuva-yı Milliye’ye bölgede ciddi zararlar vermiştir.¹⁶⁰² Bölge halkının şikâyeti üzerine Kuşçubaşı Eşref Adapazarı’ndan ayrılmak durumunda kalmıştır.¹⁶⁰³ Eşref Bey’in bu şekilde şehri terk etmesi yöredeki havanın büyük ölçüde Kuva-yı Milliye aleyhine dönmesine yol açmış ve bu ortamdaki da Damat Ferit hükümeti azami düzeyde yararlanmak istemiştir.¹⁶⁰⁴ 7 Nisan 1920’de Amiral de Robeck’i ziyaret ederek onunla milliyetçilere karşı alınması gereken önlemleri ve bu konudaki İtilaf Devletleri’nin desteğini araştıran Damat Ferit’in¹⁶⁰⁵ 12 Nisan 1920’de dördüncü defa Sadrazamlığa getirilişinin hemen ardından başlayan bu ayaklanma da Anzavur, Yozgat ve Konya isyanları ile aynı türden sayılabilir.¹⁶⁰⁶ Damat Ferit, bunun dışında Şeyhülislam Dürriyade Abdullah Efendi’nin fetvası ve 11 Nisan tarihli hükû-

1598 Atatürk, *Nutuk I...*, s. 342; Esengin, *Milli Mücadele’de Ayaklanmalar...*, s. 80-81, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 90; Selim Sarıbay, *İstiklal Savaşında Mudurnu, Bolu, Düzce*, Aydın 1943, s. 25-26; Apak, *age.*, s. 112-113; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye...*, s. 210-211.

1599 Yunus Nadi, *Birinci Büyük Millet Meclisi’nin Açılışı ve İsyenlar*, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 7.

1600 Apak, *age.*, s. 113; Karabekir, *age.*, s. 475; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye...*, s. 283-284.

1601 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 323; Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde...*, C 2, s. 42; Karabekir, *age.*, s. 486; Sofuoğlu, *Milli Mücadele Döneminde Kocaeli...*, s. 87.

1602 Rükü Özkök, *Düzce-Bolu İsyenları*, İstanbul 1971, s. 243-244.

1603 Apak, *age.*, s. 134; Özel, *age.*, s. 61-62; Ahmet Efe, *Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref*, Bengi Yay., İstanbul 2007, s. 150; Güralp, *age.*, s. 28.

1604 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye...*, s. 337.

1605 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politikası*, C I, Ankara 1973, s. 211-212; Şimşir, *İngiliz Belgelerinde...*, s. 26-29; Baytok, *İngiliz Kaynaklarında...*, s. 100.

1606 **TİTE** Arşivi: K 314, G 5, B 5001, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 91-119; İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında Kuvâyı Seyyare Kumandanlığına Ait Hâtıratım*, Yay. Haz. Orhan Hülâgü, Emre Yay., İstanbul 1996, s. 47-62, 75-83; Baytok, *age.*, s. 100-101; Kobal, *agm.*, s.135.

met bildirisiyle Kuva-yı Milliye aleyhinde yoğun bir propaganda kampanyası başlatarak yöre halkının kültürel ve ekonomik yapısını istismar etmiştir.¹⁶⁰⁷ Düzce yöresinde baş gösteren bu ayaklanmalar bir yandan hilafetin ve şeriatın savunulmasına dayandırılmakla beraber diğer yandan da Çerkezlik davası güdülen bir içeriğe de sahiptir.¹⁶⁰⁸

Adapazarı'nda Kuva-yı Milliye aleyhinde yapılan tezahürat neticesinde Düzce ile Adapazarı arasındaki köprüler tahrip edilerek o zamana kadar tarafsız olan Abazalar da asilere katılmıştı.¹⁶⁰⁹ 13 Nisan 1920'de Düzce'nin Ömerfendi köyünde toplanan Abaza ve Çerkezler silahlı olarak "Asayiş Müfrezesi"ni teslim aldılar. Küçük rütbeli subaylar direndilerse de sayıları 4.000'e ulaşan asiler Düzce'yi ele geçirdiler.¹⁶¹⁰ İsyanın elebaşlarından Berzek Sefer Bey Düzce Kaymakamı, Maan Ali Bey (Emekli Binbaşı) Jandarma Komutanı, Koç Bey de Belediye Başkanı oldular.¹⁶¹¹ Bolu Mutasarrıfı Haydar Bey kendilerini yatıştırmak istediye de verdikleri yanıtta İstanbul'un vereceği karara göre hareket edeceklerini bildirdiler.¹⁶¹² 14 Nisan'da Beypazarı halkı da *Padişah nerede ise biz oradayız* diyerek ve cephaneliği ele geçirip resmî makamları baskı altına alıp, postaya el koyarak tavrını belirtirken, isyancılar 18 Nisan'da Bolu'yu da işgal ettiler.¹⁶¹³ Ardından Padişah'a bağlı olduklarını ve Kuva-yı Milliye'ye karşı olduklarını bildirdiler.¹⁶¹⁴ Ayaklanma bir anda Bolu, Gerede, Mudurnu, Taraklı, Göynük, Beypazarı'na kadar yayılmış,¹⁶¹⁵ Ankara'da endişe yaratmıştır.¹⁶¹⁶

18 Nisan'da Bolu Mutasarrıfı Düzce'den bütün kazalara ve çevreye asi-

1607 **BOA**. İ.DUİT. D 9/140, No: 1, Sarıbay, **age.**, s. 28-29; Yetim, agm., s. 58; Osman Akandere, "11 Nisan 1920 (1336) tarihli Takvim-i Vekâyi'de Kuva-yı Milliye Aleyhine Yayınlanan Kararlar", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Kasım 1999-2003, S 24, Ankara 2003, s. 425.

1608 Turan, **Türk Devrim Tarihi**, 2. Kitap..., s. 175.

1609 Günay Çağlar, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışını Engellemeye Yönelik Ayaklanmalar (Birinci Düzce- Bolu Ayaklanması)", **Beşinci Askeri Semineri Bildirileri I**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 291.

1610 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, s. 2-3; Sina Akşin, **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010, s. 65.

1611 Sofuoğlu, **Milli Mücadele Döneminde Kocaeli...**, s. 90; Turan, **age.**, s. 175.

1612 Apak, **age.**, s. 136-137; Özkök, **age.**, s. 246-248, Mehmet Aldan, **Ulusal Kurtuluşumuzda Atatürk Yolunda Yöneticiler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001, s. 225-227.

1613 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 93; Sina Akşin, **İç Savaş...**, s. 67.

1614 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, s. 3-4; Yetim, agm., s. 59.

1615 Atatürk, **Nutuk**, II..., s. 596, Apak, **age.**, s. 135-137; Özkök, **age.**, s. 245-248; Sofuoğlu, **Milli Mücadele Döneminde Kocaeli...**, s. 90-91; Sami Önal, **Hüsrev Gerede'nin Anıları; Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler**, 2. Baskı, İstanbul 2002, s. 191.

1616 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 93.

lerin arzularına göre emirler vermiştir. Bunun üzerine Ankara'da konu değerlendirilmiş ve bazı askerî kararlar alınmıştır. İstanbul hükûmeti ayrıca 1919 yılının Nisan ayının ortalarından itibaren şehzadelerin başkanlığında biri Anadolu'ya diğeri Trakya'ya iki nasihat heyeti göndermiştir. Heyetlerin amacı Anadolu'da işgallere karşı baş göstermesi beklenen direnişi engellemektir.¹⁶¹⁷ Trabzon Milletvekili Hüsrev [Gerede] başkanlığında bir Nasihat Heyeti de Bolu'ya gönderildiğinde¹⁶¹⁸ 19 Nisan'da Beypazarı'nda ayaklanma çıkmıştır. 20 Nisan'da Hüsrev Bey ve arkadaşları Gerede'ye vardıklarında Nasihat Heyeti üyeleri asiler tarafından tutuklanınca isyan buraya da sıçramıştır.¹⁶¹⁹ İsyân hareketi 21 Nisan'da Mudurnu, 22 ve 23'ünde Ayaş, ardından Yabanabat'a, 25 Nisan'da da Mihaliççik'a kadar ulaşmıştır.¹⁶²⁰

Olayların önünü alabilmek için TBMM tedbirler almaya yönelmiştir. Jandarma Bolu'da dağ geçitlerini tutarken, Zonguldak'ta bulunan Alaya da Bolu'ya hareket emri verilmiştir. Binbaşı Çolak İbrahim'e müfrezesi ile Adapazarı'na gitmesi, Afyon'da bulunan Yarbay Arif komutasındaki millî müfrezenin Ankara'ya gelmesi emredilirken, Aydın Cephesinden de seçkin bir süvari bölüğü bölgeye gönderilmiştir.¹⁶²¹ Ankara'dan isyanı bastırmakla görevlendirilen birlik, Beypazarı'ların direnişiyle karşılaşmıştır.¹⁶²² Safranbolu'da *Biz Padişahu isteriz* diyen asiler duruma egemen olmuşlar, Hendek'teki asiler Adapazarı'na yürümeye hazırlanırken, nasihat için gönderilen Adapazarı ileri gelenlerinden Sait ve Kazım Beyler ise asiler tarafından öldürülmüşlerdir.¹⁶²³ İsyancılar kısa sürede Adapazarı'na girerek yönetimi ele geçirdiler.¹⁶²⁴ Bu gelişmeler üzerine, Millî hareketi etkisiz kılmak isteyen ve

1617 Mevlüt Çelebi, *Heyet-i Nasiha Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri*, Akademi Kitabevi, İzmir 1992, s. 12.

1618 Günay Çağlar, *Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası (Nisan Haziran 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 59; Fahri Kılıç, "Millî Mücadele Döneminde Hüsrev Gerede'nin Yürüttüğü Faaliyetler", *History Studies*, Vol: 9 Issue: 5, 2017, s. 106-107.

1619 *TİH İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 92; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C I, s. 4; Günay Çağlar, "Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası", *Atatürk Yolu Dergisi*, C 2, S 5, Ankara 1990, s. 88-89; Akşin, *İç Savaş...*, s. 68.

1620 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C I, s. 4.

1621 Nadi, *age.*, s. 10; *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 92-93; Adnan Sofuoğlu, *Millî Mücadele...*, s. 91-92.

1622 *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 94; Cebesoy, *Millî Mücadele Hatırları...*, s. 360; Kazım Aras, "İstiklal Savaşında Kocaeli Bölgesinde Harekat", *Askeri Mecmuası*, No: 102, İstanbul 1936, s. 11, Atatürk, *Nutuk II...*, s. 596; Süreyya Şehidoğlu, *Millî Mücadele'de Adapazarı, Bolu, Düzce, Hendek ve Yöresi Ayaklanmaları*, Ankara 1970, s. 42-43; Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye...*, s. 342.

1623 *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 95-96; Sabahattin Özel, *Kocaeli ve Sakarya İllerinde Millî Mücadele*, İstanbul 1987, s. 73; Sofuoğlu, *Millî Mücadele Döneminde Kocaeli...*, s. 96.

1624 *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 96.

asileri destekleyen İngilizler, Şile'ye asker çıkardılar.¹⁶²⁵ Bundan cesaret alan isyancıların, Adapazarı'nı ele geçirmek için harekete geçmeleri üzerine Binbaşlı İbrahim Çolak ve Ali Fuat Paşa komutasındaki birliklerle isyancılara karşı Geyve-Taraklı çevresinde müdahalede bulundular.¹⁶²⁶ 24 Nisan 1920'de isyancılar, 24. Fırka zabitlerini, 25 Nisan'da da eski mebuslardan İlyaszade Şükrü Bey, Hüsrev Bey [Gerede], Doktor Zihni Bey, Gerede Kaymakamı Selahattin ve Mal müdürü Reşat Beyleri tutuklayarak Düzce'de hapsedmişlerdir. 6 Mayıs'ta Düzce'de genel bir yağma için isyancılar tarafından bir eylem yapılmış ise de daha sonra bu hareketin önü alınmıştır.¹⁶²⁷

Bolu Düzce bölgesinde isyanla mücadele verilirken, bir başka bölgede 14 Mayıs'ta Yenihan'da da bir ayaklanma çıkmıştır. Ayaklanmaları fırsat bilen Anzavur, Eskişehir-İstanbul yolunu ele geçirmek için Geyve Boğazı'ndaki ulusal kuvvetlere saldırmıştır. İsyanın büyümesi üzerine Damat Ferit Paşa 20 Mayıs 1920'de İzmit'e geldi. Fakat bu tarihten itibaren isyan ezilmeye başladı.¹⁶²⁸ 23-31 Mayıs 1920 tarihleri arasında başlayan ayaklanmayı bastırma harekâtı, 26 Mayıs'ta Çerkez Ethem kuvvetlerinin Düzce'yi ele geçirmesiyle ve ayaklanmanın elebaşlarıyla birlikte 53 kişiyi idam etmesiyle¹⁶²⁹ önemli bir aşamaya gelmiştir. Aynı gün Refet Bey [Bele] kuvvetlerinin Bolu'ya girmesiyle devam eden bastırma harekâtı, bu kuvvetlerin 31 Mayıs'ta Gerede'ye girmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁶³⁰

8.4.2.3. Kuva-yı İnzibatiye

Düzce ayaklanmasının başladığı ve geliştiği bir sırada, İstanbul hükûmeti millî kuvvetleri ve Mustafa Kemal Paşa'yı zor durumda bırakabilmek amacıyla faaliyet içerisindeydi. Milliyetçilerin Anadolu'daki üstünlüğünü yıkmak için yeni bir askerî kuvvet kurulması düşünüldü.¹⁶³¹ Kuva-yı İnzibatiye adı verilen bu yarı-resmî askerî örgütün diğer adı "Hilafet Ordusu"dur. Kuva-yı İnzibatiye 5 Nisan 1920'de dördüncü kez kabinesini kuran Damat Ferit'in Millî Mücadele'yi boğmak için başvurduğu yollardan biridir. Komutanlığına Süleyman Şefik Paşa'nın getirildiği bu yapı, üç piyade alayı ve bir

1625 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre I, C I, Ankara 1959, s. 60, Özkök, **age.**, s. 57; Sofuoğlu, **Milli Mücadele Döneminde Kocaeli...**, s. 97.

1626 Cebesoy, **age.**, s. 378; Günay Çağlar, "Yarbay Mahmut Bey Olayı", **Atatürk Yolu Dergisi**, C III, S 12, Kasım, Ankara 1993, s. 363.

1627 Apak, **age.**, s. 137-138; Turan, **age.**, s. 175-176; Akşin, **İç Savaş...**, s. 68.

1628 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 596, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 127.

1629 Apak, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi...**, s. 13; Nadi, **age.**, s. 10-11; Turan, **age.**, C II..., s. 176.

1630 Günay Çağlar, **agm.**, s. 299; Halit Kaya, **Refet Bele, Askeri ve Siyasi Hayatı 1881-1963**, Bengi Yay., İstanbul 2010, s. 82; Mehmet Özdemir, "Mustafa Kemal Paşa'nın Emrinde Samsun'dan Sakarya'ya Refet Paşa", **Türkler Ansiklopedisi**, C XV, Ankara 2002, s. 972.

1631 Akandere-Polat, **age.**, s. 230; Apak, **age.**, s. 251; Nadi, **age.**, s. 117.

topçu taburundan oluşmuştur.¹⁶³²

Damat Ferit Paşa 8 Nisan'da İngiliz Yüksek Komiseri Amiral de Robeck'le, Anadolu'daki hareketin bastırılması sorununu görüşüp, İngilizlerden yardım istedi.¹⁶³³ Amiral, İngilizlerin fiili yardım yapamayacaklarını, fakat kurulacak bir kuvvete yardım edebileceklerini bildirdiler. Bunun sonunda 18 Nisan 1920'de, "Kuva-yı Milliye eşkıyasını tenkil amacıyla" Harbiye ve Dâhiliye Vekâletleri'ne bağlı olarak "Kuva-yı İnzibatiye" kuruldu.¹⁶³⁴ Görevleri için ayrı bir kararname çıkartıldı. İttihat ve Terakkinin iktidarı zamanında Enver Paşa tarafından tasfiye edilmiş subayların alındığı Kuvâ-yı İnzibatiyenin üç alaylı bir tümen şeklinde kurulması planlanmıştı. Anadolu'dan maaş vaadiyle asker toplandı.¹⁶³⁵ İşsizlik yüzünden pek çok kişi bu tümene katılmayı tercih etti. Böylece sayı tahminlerin çok üstüne çıktı. 29 Nisan'da vapurla hareket eden Tümen, 8 Mayıs'ta İzmit ile Değirmendere arasına yerleştirildi.¹⁶³⁶

Kuva-yı İnzibatiye komutanı Şefik Paşa'ya çok geniş yetkiler tanınırken, İngilizler bu gücü desteklemek için Mısır'da bulunan esirlerden otuz binini İstanbul'a getirerek, Selimiye Kışlası ve diğer kışlalara yerleştirmiştir.¹⁶³⁷ Emekli subaylar ve İstanbul'daki işsiz güçsüz ayak takımından oluşan Kuva-yı İnzibatiye'nin silahları da bir taraftan İngiliz irtibat subaylarının aracılığı ile sağlanırken, diğer yandan Maçka silahhanesinden de temin edilmiştir.¹⁶³⁸

1632 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 598; Cebesoy, **age.**, s. 378; Türkmen, **age.**, s. 262; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 119-120; Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 342; Tansel, **age.**, C III..., s. 108.

1633 Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C II..., s. 26-27; Salahi Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C I, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1995, s. 211; Türkmen, **age.**, s. 262.

1634 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 120-122; Apak, **age.**, s. 139; Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 343; Akandere-Polat, **age.**, s. 222; Akşin, **İç Savaş...**, s. 27, Apak, **Garp Cephesi...**, s. 167-168; Çağlar, **"Kuva-yı İnzibatiye..."**, s. 344; Türkmen, **age.**, s. 263.

1635 Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 342.

1636 **TBMM, Açık Celse Zabıtları**, C I, s. 286; Damat Ferit'in Kuva-yı Milliye hareketini bastırmak için izlediği politikayı sadece İngiliz hükümeti değil, İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Askeri Nıgehban, Kızılhançerliler gibi cemiyetlerde destekleyip para yardımında bulunmuşlardır. Salahi Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri**, TTK Yay., Ankara 1995, s. 70; Cengiz Dönmez, **Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti**, ATAM Yay., Ankara 1999, s. 150; Çağlar, "Kuva-yı İnzibatiye"..., s. 344; Sehitoğlu, **age.**, s. 27. Özellikle İngiliz Muhipleri Cemiyeti aracılığı ile Sait Molla gibi camilerde hatiplik yapan din adamları da bu oluşumun içinde yer aldılar. Berthe Georges, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği**, İstanbul 1999, s. 49.

1637 Çağlar, "Kuvayı İnzibatiye"..., s. 350.

1638 Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, C I, Ankara 1959, s. 58; Falih Rıfkı Atay, **Çankaya, Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul 1969, s. 246;

Süleyman Şefik Paşa komutanlığında 8 Mayıs'ta İzmit'e gelen Kuva-yı İnzibatiye¹⁶³⁹ karargâhını İzmit'te demirli olan Yavuz zırhlısında kurdu. Burada Ahmet Anzavur'un hakaretlerine maruz kalan Süleyman Şefik Paşa İstanbul'dan da istediği desteği bulamayınca görevinden ayrıldı. Yerine Yarbay Senai getirilmiş, Kolordu Komutanı yetkisiyle İzmit ve Havalisi Komutanlığına da Suphi Paşa atanmıştır.¹⁶⁴⁰ Bu gelişmelerin ardından Kuva-yı İnzibatiye, İzmit'te bulunan bir İngiliz tugayı ve savaş gemilerinin sağladığı güvence ile Sapanca'ya doğru ilerlemeye başladı.¹⁶⁴¹

Kuva-yı İnzibatiye'nin kuruluşu yanı sıra, İstanbul hükûmeti, "Anadolu Fevkalade Müfettişliği" adında bir örgütü de hayata geçirmiştir. Bu Müfettişliğin başına 28 Nisan'da Müşir Zeki Paşa getirilmiştir.¹⁶⁴² Müfettişliğin görevi, Anadolu'da Padişah otoritesini egemen kılmak ve Padişah adına asayiş sağlamak idi. Zeki Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir temsilci ile mektup göndermiştir. Mektupta kendini takdir ettiğini bildirmesine rağmen TBMM'nin faaliyetlerinin Sarayı ve Padişahı zor durumda bıraktığını bu nedenle ordunun ve TBMM'nin İstanbul hükûmetine boyun eğmesini istedi.¹⁶⁴³ Mustafa Kemal Paşa bu mektubun yanıtını 30 Mayıs'ta yolladı ve 5 Haziran'da Çekirge'de, görüşmeye hazır olduğunu bildirdi. Fakat İstanbul hükûmeti temsilcileri Çekirge'ye gelmediler.¹⁶⁴⁴

Yığınağını tamamlayan Kuva-yı Milliye ise Ali Fuat Paşa komutasında 23 Mayıs'ta Sapanca, Adapazarı ve Hendek'e taarruza başladı. Diğer taraftan Çerkez Ethem birlikleri Sapanca ve Adapazarı'nı ele geçirdikten sonra burada suçluları sert bir şekilde cezalandırıldılar.¹⁶⁴⁵ 25-26 Mayıs'ta Hendek'i alan Ethem, Düzce'ye doğru ilerlerken, Refet Bey de aynı bölgeye doğru taarruza geçti. Kuva-yı İnzibatiye'nin yenilgisi asilerin umudunu kırdı. Asilerin Ali

Türkmen, *age.*, s. 264.

1639 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 119-120; Apak, *age.*, s. 70; Turan, *age.*, C II..., s. 168.

1640 Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı...**, s. 218; Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 350; Türkmen, *age.*, s. 264.

1641 Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 220; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 123-124; Aybars, *age.*, s. 219; **TBMM, Açık Celse Zabıtları**, C I, s. 66.

1642 Karabekir, **İstiklal Harbimiz...**, s. 666; Sofuoğlu, **Milli Mücadele Döneminde Kocaeli...**, s. 99; Türkmen, *age.*, s. 265; Akşin, **İç Savaş...**, s. 83.

1643 Tansel, *age.*, C III..., s. 111-113; Turan, *age.*, C II, s. 168; Aybars, *age.*, s. 219.

1644 Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C II..., s. 142-143; Zekeriya Türkmen, "Kuva-yı Milliye Hareketini Bastırmak Üzere İstanbul Hükûmeti'nin Kurduğu Bir Teşkilat: Anadolu Fevkalade Müfettişi Umumiliği", **Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr Aydın Taneri'ye Armağan**, Ankara 1998, s. 471.

1645 Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları...**, s. 403; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 129.

Fuat Paşa'ya başvuruları da dikkate alınmadı ve Ethem kuvvetleri 26 Mayıs'ta, hiç direnme görmeden Düzce'ye, Refet Bey kuvvetleri de 31 Mayıs'ta Bolu ve Gerede'ye girdiler.¹⁶⁴⁶ Ayaklanmayı kıskırtmış ve idare etmiş olanlar idam edildiler.¹⁶⁴⁷

Kazanılan başarılarla rağmen Kuva-yı İnzibatiye henüz yok edilememişti. Buna karşın birliklerin birçoğu silah, cephane ve teçhizatı ile Kuva-yı Milliye tarafına geçtiler.¹⁶⁴⁸ Kuva-yı Milliye'nin, direnen Kuva-yı İnzibatiye topçularını ve onlara yardım eden İngilizleri İzmit'e çekilmek zorunda bırakması İngilizleri telaşlandırmış, İstanbul hükûmeti ve İngilizler, Mustafa Kemal Paşa kuvvetlerinin İstanbul'u işgal edeceğini zannetmişlerdir. Bu panik içinde İngilizler Ali Fuat Paşa'ya başvurarak, Türkiye'nin iç işlerine karışmayacaklarını ve Kuva-yı İnzibatiye'nin diğer birliklerinin İstanbul'a gönderildiğini bildirdiler.¹⁶⁴⁹ Kuva-yı Milliye İzmit'in boşaltılmasını istemiş, İngilizler de karşılık olarak uçakları ile Kuva-yı Milliye'ye saldırmıştır. 14-15 Haziran gecesi Kuva-yı Milliye İzmit'i ele geçirmek için harekete geçti. Ancak Ermeni çetelerinin savunmaları dolayısıyla başarı sağlayamadı, İngilizlerin kara, deniz ve hava kuvvetlerinin ateşi karşısında da geri çekildi.¹⁶⁵⁰ İstanbul hükûmeti ise İngiliz Askeri Temsilcisinden yeniden 5.000 kişilik bir kuvveti "Mustafa Kemal'i tedip" için Bursa, Balıkesir, Çanakkale illerinden iki tümen kurulmasına yardımcı olmasını istedi.¹⁶⁵¹ Bu isteğe cevap beklenirken, Ali Fuat Paşa'nın planı doğrultusunda Kuvâ-yı İnzibatiye mağlup edildi. Ardından Anadolu Olağanüstü Genel Müfettişliği ile birlikte 25 Haziran 1920'de kaldırıldı.¹⁶⁵² Millî Mücadele'yi engellemek, ayaklanmaları desteklemek amacıyla Damat Ferit Paşa'nın İngiliz yardımıyla oluşturduğu Kuva-yı İnzibatiye hareketi böylelikle fiyaskoyla neticelendi. Bu ordunun içinde görev almış olan subaylar daha sonraki yıllarda çeşitli soruşturmalardan geçti ve affedilmeyerek ordudan ihraç edildiler.¹⁶⁵³

1646 Şehidoğlu, *age.*, s. 77; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 110-111; Tansel, *age.*, C III, s. 122-123; Kaya, *age.*, s. 80.

1647 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 111.

1648 Belen, *age.*, s. 201.

1649 Cebesoy, *age.*, s. 412-413; Aras, *age.*, s. 13; Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 370; Winston Churchill, **İstiklal Savaşında**, İstanbul 1969, s. 26.

1650 **TİH İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 132-133; Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları...**, s. 412-414; Güralp, *age.*, s. 64; Akşin, **İç Savaş...**, s. 81.

1651 Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I...**, s. 220; Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 371.

1652 **BOA**, MV. No: 254/128; Turan, *age.*, C II, s. 168; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 137; Apak, *age.*, s. 80; Sina Akşin, **İç Savaş...**, s. 82.

1653 Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, C II..., s. 152.

8.4.2.4. II. Düzce Ayaklanması (8 Ağustos-3 Eylül 1920)

Birinci Düzce ayaklanmasının bastırıldığı günlerde Yozgat'ta da bir ayaklanmanın başlaması üzerine Çerkez Ethem'in ve Binbaşı Çolak İbrahim'in kuvvetleri Genelkurmay tarafından Yozgat bölgesine, düzenli orduya mensup birlikler de Yunan saldırılarını karşılamak amacıyla cepheye gönderilince bu bölgede daha önce dağılmış olan asiler yeniden toparlanmaya başlamışlardır. Bu defa ayaklanan Çerkez ve Abazaların düşünceleri, Hendek'i almak, İzmit ile bağlantı sağlayıp Yunanlılarla birleşmek ve güya kendi hayat ve geleceklerini millî kuvvetlerden kurtarıp, garanti etmek şeklinde gelişmiştir.¹⁶⁵⁴ İngiliz ve Yunanlıların Adapazarı yöresinde birlikte hareketleri, İstanbul hükûmetinin yeni kışkırtmaları ve ulusal kuvvetlerin uzaklaşmış olması üzerine 300 kişilik asi, 8 Ağustos'ta Düzce'yi ele geçirdi.¹⁶⁵⁵ Asiler, üzerlerine Ankara, Eskişehir, Bilecik ve Uşak'tan takviye birlikler gönderilince yok edileceklerini anlayarak hareketlerine son vermişlerdir.¹⁶⁵⁶ İsyanın bir an evvel bastırılması zorunluluğu karşısında yeni önlemler alınmış; Ankara'da bulunan 7. Süvari Alayından bir bölük, Kılıç Ali Müfrezesinin 38 atlısı, Cafer Bey komutasındaki I. Erzurum Kuva-yı Milliyesi, 100 mevcutlu Eskişehir Müfrezesi, Ertuğrul Grubundan Sarı Efe (Yüzbaşı Edip) Müfrezesi, Yüzbaşı Mustafa komutasındaki Yeşil Bayrak Müfrezesi Mudurnu'da Nazım Bey'in komutasında birleştirilmiştir. Ayrıca Çolak İbrahim müfrezesine isyan bölgesine hareket etmesi emredilmiş, Ali Fuat Paşa ile Refet Bey'in millî ve nizamiye kuvvetlerinin de bu birliği desteklemeleri kararlaştırılmıştır.¹⁶⁵⁷ Ali Fuat Paşa'nın Abaza başkanlarıyla görüşmek üzere gönderdiği aracılardan olumlu katkısı sonucu 66 gün süren ayaklanma bastırılmıştır.¹⁶⁵⁸ Ayaklanmacıların 27 Ağustos 1920'de ulusal kuvvetler tarafından mağlup edilmelerinin ardından 23 Eylül'de de ayaklanma tamamen sona ermiştir.¹⁶⁵⁹

1654 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 596; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 115.

1655 Apak, **age.**, s. 169-170; İhsan İdikut, **Nazım Bey**, İstanbul 1952, s. 27; Aras, **age.**, s. 16-17; Sofuoğlu, **Millî Mücadele'de Kocaeli...**, s. 126; Turan, **age.**, C II, s. 176; Aybars, **age.**, s. 220.

1656 Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları...**, s. 445; Aras, **age.**, s. 18-20; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C II, Kısım 2, s. 303-304.

1657 Güralp, **age.**, s. 84-86; Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye...**, s. 402.

1658 Kobal, **age.**, s. 136.

1659 Buradaki bazı isyancıların Yunan ve İngilizlerle iş birliği uzun süre devam etmiştir. **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 117-119.

8.4.2.5. Yenihan'da Postacı Nazım Ayaklanması

Sivas yöresindeki bu ayaklanma Yozgat ayaklanmasından bir gün önce başlamıştı. Elebaşları Erzurumlu Postacı Hüseyin Nazım ile Çerkez Kara Mustafa idi.¹⁶⁶⁰ Postacı Nazım Bolu-Düzce taraflarından topladığı Çerkez isyancıları yanına alarak nisan ayı ortalarında Padişah'ın bildiri ve fetvalarını halka dağıtarak ayaklanmanın ilk işaretlerini vermişti. Kurduğu kuvvetlere Halife Ordusu adı vererek Yozgat Beyleri ile temasa geçmişti.¹⁶⁶¹ 14 Mayıs 1920'de, Postacı Nazım ve Çerkez Kara Mustafa, otuz-kırk kadar isyancı ile Yenihan'a bağlı Kaman köyünde ayaklandılar. Hareket kısa sürede genişledi.¹⁶⁶² Asilerin bir kısmı 28 Mayıs 1920'de, Tokat yakınında yürüyüş halindeki bir tabura saldırıp dağıtarak, bir kısmını esir¹⁶⁶³ ve 6-7 Haziran 1920 gecesi de Zile'yi işgal etmişlerdir.¹⁶⁶⁴ Ayaklanma Sivas'ı tehdit edecek duruma gelince Millî Kuvvetler, Zile Kalesi'ne çekilmiş burada erzak ve cephanenin bitmesi üzerine teslim olmak zorunda kalmışlardır.¹⁶⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa, gönderdiği emirde, suçsuz olanların kasabayı terk etmelerini ve ulusal kuvvetlere sığınmalarına izin verilmesini, bu çağrıya uyulmazsa kasabanın topa tutulmasını bildirdi. Verilen sürede asiler teslim olmayınca kasaba topa tutuldu. 12 Haziran 1920'de Zile isyancıardan temizlendi.¹⁶⁶⁶

23-24 Haziran'da Boğazlıyan'ı da basan asiler, oradaki Millî Kuvvetleri de dağıttılar.¹⁶⁶⁷ Cemil Cahit Bey komutasında asiler üzerine sevk edilen 5. Kafkas Tümeni yanında, Antep bölgesindeki Kılıç Ali Bey Millî Müfrezesi ve Erzurum'dan Ankara'ya gelmekte olan Erzurum Millî Müfrezesi, isyan bölgesinde görevlendirildiler. 1920 yılı Temmuz ayı ortasına kadar asilerin takibi ve isyanın bastırılmasıyla uğraşıldı. Bu isyan hareketi İç Anadolu'daki bozgunculara cesaret verdi ve onların harekete geçmelerine yol açtı.

1660 Turan, *age.*, C II, s. 177.

1661 ATASE, K 2481, D 83, F 3/6; TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI..., s. 142; Demokaan Demirel, "Millî Mücadele Döneminde İç İsyancılar: Yozgat Örneği", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 5, S 3, Bişkek 2016, s. 356.

1662 Atatürk, *Nutuk II...*, s. 600; Necati Fahri Taş, *Millî Mücadele Döneminde Yozgat*, Kültür Bakanlığı Yay. 79, Ankara 1987, s. 44-45; Kemal Çelik, *agm.*, s. 594; TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 142.

1663 TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI..., s. 143.

1664 Atatürk, *Nutuk II...*, s. 600.

1665 Postacı Nazım'ın 9/10 Haziran gecesi, Yarbay Cemil Cahit Bey'e gönderdiği mektupta kullandığı ifadeler amacının ne olduğunu açıkça gösteriyordu. Zile Kalesi'ni ele geçirmenin verdiği gurur ve güven ile artık gaye ve kimliğini açıklamakta sakınca görmeyen Postacı Nazım söz konusu mektupta "Halife Ordusu Kumandanı Hüseyin Nazım" unvanını kullanmıştır. Abdullah Kehale, *Millî Mücadele'de İç İsyancılar ve Cemil Cahit 'in (Toydemir) Anıları*, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yay. No: 12, İstanbul 1997, s. 94-95; Orhan Yılmaz, *Zile İsyanı*, Ankara 2014, s. 140.

1666 Aybars, *age.*, s. 221; Turan, *age.*, C II, s. 178.

1667 Atatürk, *Nutuk II...*, s. 600.

8.4.2.6. Yozgat'ta Çapanoğulları Ayaklanmaları (15 Mayıs-21 Ağustos 1920)

Yozgat bölgesindeki halkın bir kesimi Millî Mücadele'ye destek verirken, diğer bir kısmı bu harekete muhalif bir yaklaşımı benimsemiştir. Yozgat isyanları arasında en dikkat çeken Çapanoğlu İsyanıdır.¹⁶⁶⁸ Buradaki isyanların temel nedenleri padişah ve halifeye dinî ve geleneksel bağlılık, halifelîğe bağlılıktan çıkar elde etmeye çalışan İtilaf Devletlerinin Millî Mücadele'ye yönelik kışkırtıcı propagandaları, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Mustafa Kemal Paşa taraftarlarını İttihatçılıkla suçlaması, Millî Mücadele'nin amacının Bolşeviklik olduğunun ileri sürülmesi, Osmanlı Mebusan Meclisinin kapatılmasıdır. Yozgat yöresinde çıkan ayaklanma da tıpkı Anzavur ve Düzce ayaklanmalarında olduğu gibi iki döneme ayrılmaktadır. Ayaklanmanın ilk evresi Düzce-Bolu ayaklanması sürerken 15 Mayıs 1920'de başlamış, 27 Ağustos'ta yatıştırıcı gibi olmuş, ancak 5 Eylül'de yeniden alevlenmiş ve 30 Aralık 1920'ye kadar sürmüştür.¹⁶⁶⁹ Ayaklanmanın patlak vermesinde en önemli etken Çapanoğullarının kışkırtıcılığı olmuştur.¹⁶⁷⁰ Çapanoğulları Yozgat'tan Ankara'ya gönderilecek milletvekillerinin seçimine mani olmak istemişlerdi. TBMM'ye üye seçimi için belediyede yapılan toplantıda Celal ve Edip, yapılacak seçimin kanuna aykırı olduğunu, bu durumun Padişaha ve Hilafete karşı isyan anlamına geldiğini belirterek bu durumu kabul etmeyeceklerini duyurmuşlardı.¹⁶⁷¹ Ankara Mutasarrıfı Yahya Galip Bey gerekli tedbirleri almadığı için de iş çığırından çıkmıştı.¹⁶⁷² İsyanın elebaşlarından Halit Bey, Artova ve Yenihan asilerinden aldığı kuvvetle gücünü arttırarak çevresine toplananlarının sayısını çoğaltmıştır. Kısa sürede kardeş ve akrabalarından bazıları da kendisine katılmıştır.¹⁶⁷³

1920 yılı Mayıs ayı ortasından itibaren Çapanoğulları tarafından ayak-

1668 Çelik, agm., s. 583-584.

1669 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 140-157; Nadi, age., s. 73-80; İbrahim Çolak, age., s. 65-72; Ahmet Yaşar Ocak, **Milli Mücadelede Çapanoğlu İsyanı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Yıl 7, 8, 9, 10 (1970-1973'den ayrı basımı), Ankara 1973; Mustafa Balcıoğlu, **Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu'da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu**, YÖK Matbaası, Ankara 1991, s. 17-174; Ali Şakir Ergin, **Çapanoğulları Hadisesi ve Abdülkadir Bey'in Hatıraları**, Anıl Matbaa, Ankara 2006.

1670 Akşin, **İç Savaş...**, s. 88, Nurgün Koç, "Milli Mücadele'de Yozgat (Çapanoğulları) Ayaklanması ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması", **I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C II, Yozgat 2016, s. 225; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 140-141; Esengin, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar...**, s. 129.

1671 Kamil Erdeha, age., s. 257, Taha Niyazi Karaca, "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)", Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Dergisi**, C 3, S 4, Erzurum 2003, s. 129-130.

1672 Necati Fahri Taş, **Milli Mücadele Döneminde Yozgat**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987, s. 40-41.

1673 Halis Asarkaya, **Ulusal Savaşta Tokat**, 1936, s. 119.

lanma hazırlıkları yapıldığı duyuldu ve Kuva-yı Milliye burada önlem almaya gerek gördü. Çapanoğlu olayından haberdar olan Mustafa Kemal Paşa tatsız olayların çıkmasına engel olmak maksadıyla, Süleyman Sırrı ve Madenli Rıza Beylerden oluşan Nasihat Heyetini Yozgat'a göndermeye karar verdi. Heyetle Çapanoğulları arasında yapılan toplantıdan sonuç alınamayınca hükümet Çapanoğullarının tutuklanarak Ankara'ya sevk edilmesini istedi. Antep'te bulunan Kılıç Ali Bey 80 kişilik bir birlikle Yozgat'a getirildi ve Çapanoğulları gözetim altında tutulmaya çalışıldı.¹⁶⁷⁴ Ancak Vali Yahya Galip Bey bu önlemleri yerinde bulmadığı gibi Çapanoğullarının evlerine konan nöbetçileri de kaldırdı. Fakat Ankara tutuklanmalarını isteyince, Mutasarrıf kaçmalarına fırsat verdi. Çapanoğullarından Celal, Edip, Salih, Halit Beyler yörenin azılı eşkiyasından Aynacıoğulları ve Deli Ömer'i yanlarına alarak ayaklandılar.¹⁶⁷⁵ 14 Haziran'da Yozgat'ı işgal ettiler.¹⁶⁷⁶ 23-24 Haziran'da Boğazlıyan da asilerin eline geçti. Ayaklanmanın bu kadar kuvvetlenmesi üzerine, mezhep kışkırtıcılığı propagandaları yaygınlaştı. Büyüyen tehlike karşısında, Çerkeş'de bulunan Refet Bey Çankırı'ya yollanırken,¹⁶⁷⁷ Çerkez Ethem de Mustafa Kemal, Fevzi Paşa ve İsmet Bey ile görüşmüştür. Ankara'nın elinde yeterli kuvvet olmadığını gören Ethem, paşalara karşı tehditkar bir şekilde konuşup onları çok sert biçimde eleştirmiştir. Fakat ayaklanmayı bastırma önerisini de kabul etmiştir. Ayaklanmayı bastırmak üzere Genelkurmay Başkanlığınca 19 Haziran'da görevlendirilen Ethem, 23 Haziran'da Yozgat'a,¹⁶⁷⁸ Albay Refet Bey de Mustafa Kemal'den aldığı emirle Çankırı'ya geldiler. Refet Bey'in olmadığı tarihlerde Batı Cephesinin sorumluluğunu Fevzi Paşa üstlenmiştir. 20 Haziran 1920'de Ankara'dan hareket eden birlikler 23 Haziran sabahı Yozgat önüne gelmiş, öğleye kadar yapılan çarpışmalarla Yozgat'ı ele geçirmiştir.¹⁶⁷⁹

25 ve 27 Haziran'da asilerle yapılan çatışmada, asiler büyük kayıplar verdiler ve dağıldılar. Suçlular sert şekilde cezalandırıldılar.¹⁶⁸⁰ Ayaklanma-

1674 **Çapanoğulları Hadisesi ve Abdülkadir Bey'in Hatıraları...**, s. 41-43, Akşin, İç Savaş..., s. 88-8; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 146.

1675 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 602; Çolak, **age.**, s. 65, Hulûsi Turgut, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, İstanbul 2015, s. 118-121; Nurer Uğurlu, **Çerkez Ethem Kuvvetleri Kuva-yı Seyyare**, İstanbul 2007, s. 334-335; Koç, **agm.**, s. 228; Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961, s. 155; Ocak, "**Milli Mücadelede Çapanoğlu İsyanı**"..., s. 101.

1676 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 602; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 147-148; Esengin, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar...**, s. 134; Nadi, **age.**, s. 79; Kobal, **agm.**, s. 82-83; Aybars, **age.**, s. 221; Tansel, **age.**, C III, s. 132; Taş, **age.**, s. 49.

1677 Mehmet Özdemir, **Samsun'dan Sakarya'ya Refet Paşa...**, s. 973; Kaya, **age.**, s. 84,

1678 **TİTE**, K 31, B 210, Uğurlu, **age.**, s. 336; Şaduman Halıcı, **Ethem...**, s. 114, Taş, **age.**, s. 51.

1679 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 153.

1680 **TİTE**, K No: 24, B No: 84; Ocak, **Milli Mücadelede Çapanoğlu İsyanı...**, s. 111,

nın elebaşları yakalanmadan Ethem kuvvetlerinin başlayan Yunan taarruzu nedeniyle geri çağırılması, affedilmiş olan birçok asinin fırsat bulmasına yol açtı. 500 kişilik gönüllü alayı cepheye götürülmek üzere Yozgat'a getirilmişti.¹⁶⁸¹ 5/6 Eylül 1920 gecesi bunlardan 49 kişi, Kuva-yı Milliye emrinde çalışmak ve savaşmak istemediklerinden kaçtılar. Bunun üzerine asiler de çevrede ayaklandılar.¹⁶⁸² Bilhassa Deli Hacı, Hasan ve Küçük Ağa gibi elebaşlar arkadaşları ile birlikte kaçarak tekrar ayaklanmışlar ve ayaklanma kısa zamanda Devecidağ bölgesine kadar yayılmıştır.¹⁶⁸³ Asiler 8 Eylül'de Amasya ile Tokat arasında Çengelhan'da yığılmaya başladılar. 9 Eylül'de Zile'ye bağlı Ortaköy isyancılar tarafından basıldı.¹⁶⁸⁴ Kırşehir'in bazı köylerinde de jandarmaya karşı direnme görüldü. 23 Eylül'de Ayvalıközü, 25 Eylül'de Koyunculu çarpışmaları yaşandı.¹⁶⁸⁵ Bunun üzerine Eskişehir'de bulunan "İkinci Kuva-yı Seyyare" (Ethem Kuvvetleri) ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi.¹⁶⁸⁶ Asilerle yapılan savaşlar kazanıldıysa da kökleri kazınamadı. Küçük gruplar halinde soyguna devam ettiler. Kuva-yı Seyyare 29 Eylül'de Akdağmadeni'ne, 12 Ekim'de Zile'ye geldi.¹⁶⁸⁷ İsyancılar 19 Ekim'de Akdağmadeni'ni bastılar. Fakat zamanla güçleri azaldı ve 30 Aralık 1920'den sonra dağıldılar.¹⁶⁸⁸

İsyanın bastırılmasının ardından 22 Temmuz 1920'de Bakanlar Kurulunda alınan kararla, Çapanoğullarından hükûmet tarafına geçmek isteyenlere 15 gün süre verildi. Önceden isyan ettikleri gerekçesiyle tutuklananlar hükûmete sığınmış sayılamayacağından aftan yararlanamadı. 18 Ağustos'ta Çapanoğullarından Celal ve diğer Çapanzadelere yardımda bulunanların Yozgat'a dönüşlerine izin verilmedi. Çapanoğulları 1921 yılında çıkan affa kadar kaçarak saklandıkları Aziziye'de kaldılar. Hükûmet Yunan meselesinden dolayı Çapanoğullarının üzerine fazlaca gitmek istemedi. Daha sonra alınan kararla İstanbul'da zorunlu ikamete mecbur bırakıldılar. Yozgat halkı ayaklanmaya katılmamış destek de vermemiştir. Dolayısıyla ayaklanmaya Yozgat değil, Çapanoğulları ayaklanması adının verilmesi tarihsel olarak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.¹⁶⁸⁹ Çapanoğulları Ayaklanması, diğer iç ayaklanmalar

Balcıoğlu, *age.*, s. 174; Esengin, *Milli Mücadele'de Ayaklanmalar...*, s. 140-141, Taş, *age.*, s. 52, Asarkaya, *age.*, s. 119.

1681 Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Başnur Matbaası, Ankara 1970, s. 236.

1682 Aybars, *age.*, s. 222, Turan, *age.*, C II, s. 177; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 158.

1683 Atatürk, *Nutuk II...*, s. 602, **TİH, İstiklal Harbi Ayaklanmalar**, VI..., s. 158

1684 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 159.

1685 **ATASE**, K 2481, D 82, F 40/1.

1686 Atatürk, *Nutuk II...*, s. 602.

1687 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 161.

1688 Aybars, *age.*, s.222.

1689 Ocak, "Milli Mücadelede Çapanoğlu İsyanı"... , s. 110-114.

gibi Millî Mücadele hareketini zayıflatmış, işgal güçlerinin işini kolaylaştırmıştır. Yunan ordusunun ilerleyişini hızlandırarak Balıkesir ve Bursa'nın Yunanlar tarafından işgal edilmesine zemin hazırlamıştır.¹⁶⁹⁰

8.4.2.7. Zile Ayaklanması (25 Mayıs-21 Haziran 1920)

İstanbul hükûmeti millî direniş hareketinin güçlenmesini engellemeye yönelik diğer bir teşebbüsü 25 Mayıs ve 21 Haziran 1920 tarihleri arasında Zile'de gerçekleştirmeye çalışmıştır.¹⁶⁹¹ Bu ayaklanma hareketi de, diğerlerine benzer yöntemlerle, İstanbul hükûmeti tarafından kışkırtılmıştır.¹⁶⁹² Ayaklanma yalnız Zile'de olmamış, Amasya'dan Yozgat'a ve Tokat'tan Alaca ve Çorum'a kadar olan yaklaşık 2000 km² gibi geniş bir alana yayılmıştır. Zile olayları, bu zincirleme isyanların bir parçasıdır.¹⁶⁹³

Yıldızeli-Sivas posta nakliyatında çalışan Hürriyet ve İtilafçı Postacı Nazım, Yıldızeli çevresine gelen Düzce ve Bolu isyancılarının bazılarıyla bir araya gelerek adamlar toplamışlar,¹⁶⁹⁴ İstanbul'un fetva ve bildirimlerini okuyarak Halife ordusu adını taktıkları bir güç oluşturmaya çalışmışlardır. İsyan 14 Mayıs 1920'de Kaman'da başlamış,¹⁶⁹⁵ Yıldızeli Kaymakamının basiretsizliği sebebiyle, zamanında müdahale edilmediği için, olay büyüyerek yayılmıştır.¹⁶⁹⁶ Asiler, 27/28 Mayıs 1920 gecesi Çamlıbel'de bulunan bir askerî birliğe saldırmalarının ardından isyanı genişletmişlerdir.¹⁶⁹⁷ Postacı Nazım'ın, Aynacıoğullarının ve Çapanoğullarının elebaşılık yaptıkları bu isyan, iyi planlanmıştır. Aslında Zile ayaklanmasını Birinci Yozgat ayaklanmasından ayırmak zordur. Çünkü Yozgat civarından geri çekilen asiler Zile taraflarına kaçarak orada yağma ve isyan hareketlerini sürdürmüşlerdir.

Zile'deki ayaklanma, Mayıs 1920 sonlarında, Yıldızeli, Sulusaray olaylarından cesaret alan Avukat Ali, görevden alınmış eski Bucak Müdürü Naci, eski Mal Müdürünün oğlu İhsan, 30 kadar atlı asiye toplayarak bölge halkını

1690 Koç, agm., s. 237.

1691 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 52-57.

1692 İsmet Türkmen-Yunus Emre Tekinsoy, "TBMM Zabıt Cerideleri ve Gizli Celse Zabıtlarına Göre Postacı Nazım ve Zile İsyanı", **Tarih ve Kültürü İle II. Zile Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Yay. Haz. Mehmet Yardımcı, İzmir 2012, s. 423.

1693 Kehale, age., s. 73.

1694 Esengin, **Milli Mücadele de Ayaklanmalar...**, s. 157.

1695 Orhan Yılmaz, **Zile İsyanı**, Ankara 2014, s. 114.

1696 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 143.

1697 İsyancılar hayvan ve yol vergilerinin artırılacağını, yeniden seferberlik ilan edileceğini ve Kuva-yı Milliye'nin faaliyetlerinden padişahın duyduğu rahatsızlığı halka anlatmışlar, bu durumdan kendilerini kurtarmak için Halife Ordusunun geldiği haberlerini çevreye yaymışlardı. Taş, age., s. 45; Şehidoğlu, age., s. 28-30, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 91; Ocak, agm., s. 115-116.

tehdit etmesiyle başlamıştır.¹⁶⁹⁸ 5-6 Haziran 1920 gecesi ise 150 kadar atlı ve 200 piyadeden oluşan asi kuvvetleri, kasaba halkının bir kısmının da katılımıyla Zile'yi kuşatarak, 6-7 Haziran'da kasabaya girmişlerdir.¹⁶⁹⁹ Bunun üzerine Yarbay Cemil Cahit Bey komutasındaki 5. Tümenen 200 kişilik bir kuvvet, Tokat'tan hareketle 7 Haziran 1920 akşamı Zile'nin 15 km kadar doğusundaki Bağlarpınarı köyüne geldi.¹⁷⁰⁰ Burada birlikler, Zile Müftüsü başta olmak üzere bütün Zile halkının ve civar köylerde yaşayanların asilere katılması üzerine kasabaya harekâttan vazgeçerek geri çekildiler. Asiler ise Zile'yi işgal ederek Müdafaa-i Hukuk üyelerinin çoğunun evlerini yağmaladılar.¹⁷⁰¹ Durumun ciddiliği anlaşılınca, Yıldızeli müfrezesinin Zile tenkil hareketine katılması kararlaştırıldı.¹⁷⁰² 7 Haziran'da Yıldızeli'nden hareket eden bu müfreze, 9 Haziran'da sabaha karşı Zile yolu üzerindeki Deveci dağı otlaklarında 100 kişilik bir asi grubuyla karşılaştı. Dört saatlik çarpışma sonucunda asiler dağılarak kaçtılar, birkaç asi de öldürüldü.¹⁷⁰³ Yarbay Ziya komutasındaki birlik, 10 Haziran'da Zile önüne geldi ve 5. Tümenen ait kuvvetlerle temas kurarak taarruz düzenine geçti.¹⁷⁰⁴ 11 Haziran 1920 sabahı başlayan taarruz, öğleden sonra şiddetlendi ve millî kuvvetler, topçu atışlarının desteğiyle piyade ve süvari olarak son saldırıya geçtiler. Bu saldırıya dayanamayan asiler dağıldılar. 12 Haziran'da şehre girildiğinde görüldü ki, bir gün önceki bombardımanda asiler 150 kadar ölü ve yaralı vermişlerdi. Bunun dışında 30 kadar asi de silahlarıyla birlikte Zile içinde yakalandılar.¹⁷⁰⁵ Bir grup asi ise 23-24 Haziran 1920'de Boğazlıyan'ı basmış, orada bulunan bir askerî birliği dağıtmıştı.¹⁷⁰⁶ Amasya'da bulunan, Cemil Cahit Bey komutasındaki 5. Kafkas Tümeni,¹⁷⁰⁷ Antep bölgesinde bulunan Kılıç Ali Bey müfrezeleri isyana karşı bu bölgeye getirildiler. Erzurum'dan Ankara'ya gelmekte olan bir Müfreze de o bölgede bırakıldı. Çatışma sonunda, ayaklanmaya yardım edenlerden 50 kişi yakalanarak askerî mahkemeye verilmiştir.¹⁷⁰⁸ 1 Temmuz 1920'de, askerî

1698 Erdeha, *age.*, s. 257; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 162.

1699 Yılmaz, *age.*, s. 117; İlhami Soysal, **Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler**, Bengi Yayınevi, İstanbul 2008, s. 146-147.

1700 **TİH, İstiklal Harbi Ayaklanmalar**, C VI, s. 163; Türkmen-Tekinsoy, *agm.*, s. 426; Şehidoğlu, *age.*, s. 34-35; Yılmaz, *age.*, s. 116-117.

1701 H. Menç, **Milli Mücadele Yıllarında Amasya-Portreler, Belgeler**, Yeşilırmak Kitabevi, Amasya 1992, s. 211.

1702 **ATASE**, K 2487, D 109, F 43/1.

1703 Esengin, **Milli Mücadelede Ayaklanmalar...**, s. 133; Yalçın Toker, **Milli Mücadele'de İç İşyanlar**, Toker Yay., İstanbul 2009, s. 98.

1704 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 164; Yılmaz, *age.*, s. 125-126.

1705 Kehale, *age.*, s. 103-104, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 166.

1706 Asarkaya, *age.*, s. 107-108.

1707 Kehale, *age.*, s. 71.

1708 Şehidoğlu, *age.*, s. 33.

mahkeme kararı ile Zile’de asi elebaşlarından ve kışkırtıcılardan 22 kişi idam edilmiştir.¹⁷⁰⁹ Zile İsyanının birinci kısmı bu şekilde sona ermiştir. 1920 yılı Temmuz’unun ortalarına değin, bu asilerin takibiyle uğraşmıştır.¹⁷¹⁰ Asilerin ayaklanması TBMM’de gündeme gelmiş ayaklanmacıların yıkıcı eylemleri nedeniyle Zile, Bolu ve yerleşimlerin bütün kazalarının harap edildiğine işaret edilmiştir.¹⁷¹¹

8.4.2.8. Çopur Musa (Çivril) Olayı (21-30 Temmuz 1920)

Bu olay Çivril ve dolaylarında olduğu için Çivril Olayı olarak da bilinmektedir. Çopur Musa, daha önce haydutluk yaparken pişman olduğunu söyleyerek Uşak Hücum Taburuna yazılmış, kendi gibi başıboş kişileri etrafına toplayarak yağma ve vurguna başlamıştı. Daha sonra da taburdan firar ederek Çivril’in kuzeyindeki Bozdağ’a çıkmış ve ismini Musa Efe olarak değiştirmiştir.¹⁷¹² Hatta Anzavur’un ismini kullanarak destek aramış, pek çok asker kaçağını çevresine toplamıştır. Çopur Musa, 21 Temmuz’da Çivril’e geldi. Etrafına topladığı asker kaçakları ile yaptıkları eşkıyalığın önüne geçilmesinde geç kalınması Çopur Musa’nın cesaretini arttırmış, 21 Temmuz 1920’de Çivril’i basmıştır.¹⁷¹³ Çivril’de pazarın kurulduğu güne rastlayan bir sırada kaymakam ve tabur komutanını görünce onlara, fakir halkın cepheye sürüldüğünü, toplanan paranın Heyet-i Milliye tarafından keyfi kullanıldığını söyleyerek Heyet-i Milliyeyi dağıtacağı tehdidinde bulunmuştur. İkna yöntemi başarılı olmayınca¹⁷¹⁴ bölgeden sorumlu Fahrettin Bey, Kaymakam ve Askerlik Şube Başkanının emrinde bir takip müfrezesi oluşturularak çetenin yakalanması emri verilmiştir.¹⁷¹⁵ Öte yandan 23. Tümen Komutanının halktan oluşturduğu bir müfrezeye, Çopur Musa’yı tenkil için Bozdağ’a gönderilmiş, yine aynı görev için Afyon’da bulunan Süvari Bölüğü de bölgeye sevk edilmiştir.¹⁷¹⁶ Çopur Musa’nın Çivril’den ayrılmasının ardından askerî birlikler elebaşının üzerine gönderilmiş; birlik, Çopur Musa’yı sıkıştırmış ancak yakalayamamıştı. Yanında kalan az sayıda isyancıyla birlikte Yunanlılara sığınan Çopur Musa bölgeden uzaklaştırılmıştır.¹⁷¹⁷ Çopur Musa Yunanlılara sığındıktan sonra Çivril ve çevresinde haydutluğa devam etmiş, 1920 yılı

1709 TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar, C VI..., s. 166; Yılmaz, age., s. 126.

1710 Esengin, Millî Mücadele’de Hıyanet Yarışı..., s. 145-146.

1711 TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre I, C 4, İçtima 22 (Celse 23), 20. 9.1337, s. 250.

1712 Nuri Köstüklü, Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 198.

1713 Atatürk, Nutuk II..., s. 604; TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, C VI..., s. 184.

1714 TİH, Batı Cephesi, 2. Cilt, 2. Kısım..., s. 70.

1715 Altay, age., s. 259.

1716 TİH, Batı Cephesi, 2. Cilt, 2. Kısım, s. 70; Köstüklü, age., s. 198.

1717 TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, C VI..., s. 184-185; Çelik, agm., s. 595.

sonlarına doğru ise bölgede etkisi azalmış daha sonra da çetesi dağılmıştır.¹⁷¹⁸

8.4.2.9. Konya'da Delibaş Ayaklanması (2 Ekim-15 Kasım 1920)

Konya bölgesinde Eylül-Kasım ayları içinde yaşanan en önemli asayiş olayı Delibaş Mehmet Ayaklanmasıdır.¹⁷¹⁹ Delibaş Mehmet, Konya bölgesinde çıkan ilk ayaklanmada 100 kadar adamı ile bulunmuş ve isyanın bastırılmasından sonra da adamları ile birlikte kaçarak canlarını kurtarmıştır.¹⁷²⁰ Bu olaydan sonra Arif Bey komutasındaki millî kuvvetler Alibeyhüyüğü'ne karargâh kurmuştur. Bölgede millî kuvvetlerin hâkim olması ve Çumra Nahiye Müdürü Nurullah Bey'in ricası ile Delibaş Mehmet ve adamları affedilmişlerdir. Affolunduktan sonra köyüne dönen Delibaş Mehmet, Konya Valisi Haydar Bey'e Derviş Bekiroğlu Mehmet Ağa tarafından takdim edilmiş ve aynı zamanda Çumra Nahiye İdare Meclisine üye seçilmiştir. Çumra Nahiye İdare Meclisine seçildikten sonra II. Bozkır İsyanına katılmasının etkisini kırmak için Vali Haydar Bey'le sıkı dostluk kuran Delibaş Mehmet, Valinin güvenini de kazanmayı başarmıştır.¹⁷²¹ Konya'da kontrolü ele geçiren Ankara hükûmeti, Delibaş Mehmet'i millî kuvvetlere katmak için uğraşmış ve bunda da başarılı olmuştur.

Delibaş Mehmet'i özellikle yanlarına çekmek ve onu kullanmak isteyenler daha önce Konya'da isyan girişiminde bulunmuş olan Zeynelabidin'in adamları olmuştur. Bu kişiler Delibaş Mehmet'i Kuva-yı Millicilerin kendisini öldüreceği yalanını söyleyerek kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda cepheden kaçıp Delibaş Mehmet'in müfrezesine katılanların yeniden cepheye dönmek için söyledikleri yalan haberler de Delibaş Mehmet'in isyan çıkarmasında etkili olan bir diğer gelişme olmuştur.

Konya Valisi Cemal Bey'in zamanında hazırlanan kötü ortam, Bozkır ayaklanmasının bastırılmasına rağmen yok edilememiştir. Büyük devletlerin kuvveti karşısında durulamayacağı, bu sebeple direnmenin yarardan çok zarar getireceği görüşü üstündü. Yunan ordusunun Anadolu'yu da Millicilerin direnişi sebebiyle işgale başladığı, ısrar edilirse bir gün Konya'nın da işgal edileceği ileri sürülüyordu. Propagandalar ve diğer yerlerdeki ayaklanmalarla-

1718 Köstüklü, *age.*, s. 198.

1719 Mehmet Evsile, "Millî Mücadele Sırasında Cephe Gerisinde Güvenlik Problemleri", **Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yayını: 12, Samsun 2017, s. 495; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., Ankara 1974, s. 52 vd. Ekim 1920 başlarında Çumra ve Konya'da ortaya çıkan ve Kasım 1920 sonuna kadar aşağı-yukarı iki ay devam eden başkaldırının etkileri Beyşehir, Kadınhanı, Ilgın, Akşehir, Şarkikaraağaç ve Yalvaç'a kadar uzanmıştı. Nuri Köstüklü, **Millî Mücadele'de Manisa-Uşak-Afyonkarahisar-Konya Hattı**, ATAM Yay., Ankara 2009, s. 39.

1720 Suavi Aydın-Murat Yağcı, "Sarkeçililerin "Eşkıyalığı" ve Konya Delibaş İsyanı Üzerine Değınmeler", **Kebikeç Dergisi**, S 35, Ankara 2013, s. 79.

1721 Avanas, *age.*, s. 122-123.

rın da etkisiyle Mayıs 1920'de Konya'nın Pınar köyünde ayaklanma hazırlıkları yapıldığı duyuldu. Konya'da birçok kişi tutuklandıysa da Mustafa Kemal Paşa tarafından affedilmişlerdir. Bu olaydan sonra aleyhte propagandalar daha da arttı. Milliyetçilerin ceplerini doldurmaktan başka amacı olmadığı, Padişah'ın İngilizlerle anlaştığı, zaten galiplerin kuvveti karşısında durmanın olanaksız olduğunu yayıyorlardı. Diğer yandan askerliğin kaldırıldığı ve vergi toplanamayacağını da belirtiyorlardı. Bu propagandalar Konya yöresini her geçen gün patlamaya hazır bir duruma getiriyordu. Konya'nın askerî ve mülki yönetiminin dikkatsizliği sonunda, Delibaş Mehmet, çevresine topladığı 500 asker kaçağı ile 2-3 Ekim 1920'de Çumra'yı bastılar.¹⁷²² Vali Haydar Bey hemen önlem alma yoluna gitti. Delibaş'ın Konya'ya hareketini dikkate alarak hem durumu 12. Kolordu Komutanı Albay Fahrettin'e bildirmiş hem de gece temin edilen subay, memur, jandarma ve polisle tertibat almaya çalışmıştır.¹⁷²³ Fakat yetersiz askerî kuvvetin fedakârca direnmesi sonuç vermedi.¹⁷²⁴ Alaaddin Tepesi'ni savunan Vali Haydar Bey ve yanındakiler, çaresiz kalmışlardı. Konya'nın ileri gelenlerinden bir heyetle görüşen ve durumun kötülüğünü göz önüne alan vali anlaşmaya ve Alaaddin Tepesi'ni teslim razı olmuştur. Teslim olanlar, büyük hakaret ve işkenceye uğramışlardır.¹⁷²⁵ Sonunda asiler Konya Vilayet Konağı'nı, Postane, Jandarma okulu ve Askeri liseyi işgal ettiler.¹⁷²⁶ Konya'ya vali ve yeni yöneticiler atandı.¹⁷²⁷ Asiler Akşehir ve Beyşehir'de de duruma hâkim oldular. Çok geçmeden bütün Konya ve Isparta yöresi asilere katıldı. İsyan kısa sürede Koçhisar, Karapınar, Karaman, Ilgın, Akşehir, Seydişehir ve Beyşehir taraflarına yayıldı.¹⁷²⁸ Olayın önemini gören Ankara, Konya'ya askerî birlikler yolladı. İsyancıların tenkil ve temizlenmesi görevi Refet Bey'e verildi. Albay Şefik Bey ve Demirci Mehmet Efe de isyancıların Eğridir Yalvaç-Şarkıkaraağaç-Beyşehir bölgesinde tedibi için görevlendirildi.¹⁷²⁹ Delibaş anlaşma yolunu aradıysa da, kabul edilmedi ve

1722 ATASE, K 693, D 157, F 2-19; Esengin, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar...**, s. 158; Avanas, **age.**, s. 120-122; Korkmaz, **age.**, s. 173; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 187-191; Kaya, **age.**, s. 89.

1723 Altay, **age.**, s. 270.

1724 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, Ankara 1985, s. 126, ATASE, K 693, D 157, F 2-21, 2-27.

1725 ATASE, K 603, D 157, P 2-22; 2-27, 2-30, 2-31; Özalp, **age.**, s. 163; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 190-191.

1726 ATASE, K 693, D 157, F 2-20, 2-27; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 188; Mehmet Önder, **Milli Mücadele'de Konya, Delibaş Hadisesi**, Konya 1953, s. 288; Erdeha, **age.**, s. 294.

1727 ATASE, K 693, D 157, F 2-31, ATASE, K 683, D 126A, F 55.

1728 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 187-191; Avanas, **age.**, s. 120-122.

1729 Şefik Aker, "İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali", **106 Sayılı Askeri Tarih Mecmua Tarih Kısmı**, C III, Askeri Matbaa, İstanbul 1937, s. 256; Kaya, **age.**, s. 90; Esengin, **Milli Mücadele'de Ayaklanmalar...**, s. 168; Erol Akcan, **Milli Mücadele'de De-**

6 Ekim'de ulusal kuvvetler Konya'ya girdiler.¹⁷³⁰ Halife adına savaşçıları-
nı söyleyen asiler ulusal kuvvetlerin karşısında peş peşe yenildiler. Dağılan
asilerin bir kısmı Koçhisar, Akseki, Bozkır, Manavgat yönüne giderken, bir
kısmı da Afyon ile Konya arasında dağıldılar.¹⁷³¹ 16 Ekim'de Bozkır asilerden
temizlendi.¹⁷³² İsyancılar 21 Ekim 1920'de Bozkır'ı tekrar basmak istediler.
Ancak, Binbaşı Derviş Bey müfrezesinin direnişi karşısında tutunamayarak
dağıldılar. Albay Refet de Beyşehir'i, Ilgın'ı isyancıların elinden aldı. Osman
Bey müfrezesi ile birlikte Çiğil'deki ayaklanmayı da bastırdı.¹⁷³³ İsyancıları bas-
tıran Refet Bey maiyetiyle birlikte 21 Ekim 1920'de Konya'ya geçmiştir.¹⁷³⁴
Fransızlara sığınan Delibaş Mehmet ise bir süre Mersin de kalmış daha sonra
İstanbul'a kaçmıştır.¹⁷³⁵ Yunanlılarla da iş birliği içine giren Delibaş Mehmet
kendi adamları tarafından başı kesilerek öldürülmüştür.¹⁷³⁶ Yarbay Osman ve
Demirci Mehmet Efe müfrezelerinin harekâtı sonrası ise bölge isyancılardan
tamamen temizlenmiştir.¹⁷³⁷ Ankara'yı bir kez daha büyük tehlikeye düşüren
bu ayaklanma 15 Kasım'da tamamen sona erdirildi. Suçlular Konya İstiklal
Mahkemesinde cezalandırıldı.¹⁷³⁸ Konya İsyanı, İstanbul hükümetinin duru-
ma dâhil olduğu son isyan girişimidir. Sina Akşin'e göre Konya İsyanının
bastırılması, Anadolu'daki Millî Mücadele hareketine karşı Vahdettin'in ter-
tip ettiği Ali Galip ile başlayan iç savaş sürecinin sona ermesi demektir.¹⁷³⁹

8.4.2.10. Cemil Çeto Olayı

Beşar Çeto, öldüğü 1915 yılına kadar yaptığı gasplar ve işlediği cinayet-
lerle bölgenin meşhur eşkiyalarından biri olmuştur. Üzerine defalarca askerî
birlikler gönderilmiş olmasına rağmen bir türlü yakalanması mümkün ol-
mamıştır. Beşar Çeto'nun ölümünden sonra Pençinar aşiretinin başına geçen

demirci Mehmet Efe, ATAM Yay., Ankara 2014, s. 198.

1730 ATASE, K 693, D 157, 2-23, 2-28; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 188-189; Erdeha, **age.**, s. 296; M. Şevki Yazman, **İstiklal Savaşı Nasıl Oldu?**, İstanbul 1934, s. 69-73; Tansel, **age.**, C III, s. 140, Altay, **age.**, s. 270-272.

1731 Köstüklü, **age.**, s. 203.

1732 Avanas, **age.**, s. 159-162; Erdeha, **age.**, s. 296.

1733 ATASE, K 693, D 157, F 2-28, 2-32; Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 337; Toker, **age.**, s. 60.

1734 ATASE, K 693, D 157, F 2-32.

1735 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, s. 126-198-209; Arıkoğlu, **age.**, s. 448-449; Turan, **age.**, C II, s. 179; Avanas, **age.**, s. 147-148.

1736 Önder, **age.**, s. 304; Avanas, **age.**, s. 151.

1737 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 198-200; Aker, **age.**, C III, s. 261; Avanas, **age.**, s. 147-148; Turan, **age.**, C II, s. 179; Köstüklü, **age.**, s. 206-207; Akcan, **age.**, s. 202.

1738 Ergün Aybars, **İstiklal Mahkemeleri...**, s. 114-116.

1739 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele IV-Savaş ve Etnik Temizlik Yumuşatılmış Sevr Dönemi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019, s. 1.

kardeşi Cemil Çeto, ağabeyinden devraldığı mirası devam ettirmiş ve eşkıyalık faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁷⁴⁰

Cemil Çeto, eşkıyalık faaliyetlerini merkezî otoritenin yokluğundan istifade ederek artırırken Mustafa Kemal Paşa, 13 Ağustos 1919 tarihinde “Garzan’da Rüesadan Cemil Çeto Bey’e” hitabıyla göndermiş olduğu mektup vasıtasıyla Cemil’i Millî Mücadele saflarına çekmeye çalışmış fakat o kısa bir müddet sonra Millî Mücadele’nin karşısında yer almıştır.¹⁷⁴¹ Cemil Çeto, Haydaran Aşireti Reisi Hüseyin Paşa’nın aracılığıyla İstanbul merkezli faaliyet gösteren Kürt Teali ve Teavün Cemiyeti ile ilişki kurmuş ve çalışma yapmaya başlamıştır.¹⁷⁴²

Mondros Mütarekesi’nden sonra Doğu Anadolu’da İngilizlerin kışkırtıcılığında bazı aşiret reislerinin girişimleri ile Kürtçülük çalışmaları yapanlar olmuştu. Bir yandan şeriat diğer yandan kürtçülük propagandaları bilgisiz ve cahil halk üzerinde etkili olmasına karşın aşiretlerin büyük çoğunluğu bu tahriklere kapılmadılar. 1920 Mayıs ayında Hıdranlı Aşireti Reisi Hüseyin Paşa Garzan çevresinde Kürt Teali Derneğinin bir beyannamesini dağıttı. Bu beynamede, İtilaf Devletlerinin Kuva-yı Milliye’yi dağıtacağı ve bir Kürdistan kurulacağı belirtiliyor, silahlanarak, hazırlıklı bulunulması isteniyordu. Hüseyin Paşa’yı misafir eden Cemil Çeto, başka aşiretleri de Kürtçülük için kışkırtarak Garzan yöresinde güçlenmiştir. Cemil Çeto Kürt Teali Cemiyeti prensiplerine uygun olarak İngilizlerden yardım almış ve Doğu’da bir Kürdistan devleti kurmak için Büyük Millet Meclisinin varlığına ve Millî Mücadele güçlerine karşı yaklaşık üç yüz silahlı adamıyla 20 Mayıs 1920 tarihinde bir ayaklanma başlatmıştır.¹⁷⁴³ Bu sırada Reşkotan aşiretini de kendi yanına çekmek istemiş hatta kendisine katılmazlarsa zarar görecekları biçiminde tehdit etmiştir. Fakat Reşkotan Reisi bu tehdide aldırmayarak hükûmete sadık kalmıştır. 13. Kolordu Komutanlığı, 2. Tümen Cemil Çeto’ya karşı harekete geçilmesi emrini verdi. 2. Tümen de 1. Piyade Alayı 1. Taburunu Yarbay Akif Bey komutasında daha da güçlendirerek 20 Mayıs 1920’de Cemil Çeto’nun üzerine gönderdi.¹⁷⁴⁴ Ayaklanmanın ilk günlerinde Siirt-Garzan bölgesinde hâkimiyet kurmayı başaran Cemil Çeto’nun kuvvetleri, 7 Haziran 1920 tarihinde askerî birlikler tarafından dağıtılırken, Cemil Çeto 4 oğlu ile birlikte 7 Haziran 1920’de teslim olmuştur.¹⁷⁴⁵ Ayaklanmanın elebaşları yaka-

1740 BOA, DH.ŞFR., No: 459/76, R. 16.11.1330; Said Olgun; “Beşar ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesindeki Eşkıyalık Faaliyetleri”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Çalışmaları Dergisi*, C 16, S 31, İstanbul 2017, s. 51.

1741 Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişçileri (1817-1867)*, Doz Yay., İstanbul 2007, s. 148.

1742 Atatürk, *Nutuk*, C III..., s. 944-945.

1743 Toker, *age.*, s. 118.

1744 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 180.

1745 Aybars, *age.*, s. 223; Turan, *age.*, C II, s. 182; Tansel, *age.*, C III, s. 142.

lanarak idam edilmişlerdir.¹⁷⁴⁶

8.4.2.11. Millî Aşireti Ayaklanması

Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletlerince Anadolu'nun yer yer işgal edildiği ve buna karşılık aynı coğrafyada "Millî Mücadele Hareketi"nin başlatıldığı bir dönemde bazı Kürt grupları, Fransız ve İngilizlerin olumsuz propaganda, para yardımı ve birtakım vaatleri sebebiyle bağımsız bir Kürdistan fikrini benimsemişlerdi.¹⁷⁴⁷ İngiliz Binbaşı Noel bu konuda en aktif kişilerden biri idi.¹⁷⁴⁸

Bağımsız Kürdistan fikrini gerçekleştirmek isteyen grupların başında Millî Aşireti gelmekteydi. Bu aşiretin reisleri olan Mahmut, İsmail, Halil, Bahur ve Abdurrahman Beyler, İngilizler ve Fransızlar ile gizlice bağlantı kurmuşlardı.¹⁷⁴⁹ Fransızların Urfa'ya ikinci kez saldırdıkları sırada, fırsattan yararlanarak, ayaklanıp Siverek'e doğru yürüdüler.¹⁷⁵⁰ Siirt'ten Tunceli'ye kadar olan bölgede hâkimiyet kurmaya çalıştılar.¹⁷⁵¹ Millî Aşireti'nin düzen ve güvenliği bozucu hareketlerinin önlenmesi amacıyla TBMM tarafından 13. Kolordunun 5. Tümeni görevlendirilmiştir. Tümen, bölgedeki millî kuvvetlerle de pekiştirildi. 18 Haziran 1920'de asilerle çatışmaya girildi ve asiler güç durumlarda bırakıldı.¹⁷⁵² Bununla beraber bu bölgedeki karışıklık durulmadı. Diğer taraftan millî kuvvetlerin bastırma harekâtı sonrası Suriye'ye kaçmış olanlar, kendilerini topladıktan sonra 24 Ağustos 1920'de 3000 atlı ve develi ile 1000 kadar piyadeden oluşan bir kuvvetle geri dönerek Viranşehir yakınlarına kadar ilerlediler.¹⁷⁵³ Aman dilemek için geldiklerini söyleyerek

1746 Olgun, agm., s. 33-56; Abdulhalûk M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, (e-kitap), İgi Kültür Sanat Yay., 8. Baskı, İstanbul Temmuz 2010, s. IX/38-39.

1747 Duru, **age.**, s. 50.

1748 1919'da bölgedeki Millî Aşireti reisi Mahmut Bey'in çadırına gelen Noel, aşiret şeflerine para vermek istemiş ve kısa süre sonra bölgede bir Kürt devletinin kurulacağını bildirmişti. Ancak Mahmut Bey parayı ve İngiliz egemenliğini kabul etmeyeceğini bildirmişti. Mim Kemal Öke, **İngilizlerin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 29; Serdar Sakin, "İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu'yu İşgal Arzusu ve Bölge Halkını Kışkırtma Faaliyetleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 27, Güz 2009, Kayseri 2009, s. 269-270. Kürt aşiret reisleri, 1919 yılında bağımsız bir Kürdistan talebiyle Paris Barış Konferansı'nda yer alan Kürt delegasyonuna karşı, Konferansa "Türklerden ayrılmak istemediklerini" beyan eden telgraflar göndereceklerdi. Bilal Şimşir, **Kürtçülük 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, Ankara, s. 364-366.

1749 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 602.

1750 M. S Lazarev, **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, Çev. Mehmet Demir, Özge Yay., Ankara 1993, s. 126.

1751 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 179.

1752 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 602-603.

1753 Turan, **age.**, C II, s. 182; Yalçın Toker, **Atatürk'ün Kürt Politikası**, Toker Yay., İstan-

millî kuvvetleri aldatan isyancılar, bu kuvvetlerin dağınkılığında yararlanıp onları yenilgiye uğratarak 26 Ağustos'ta Viranşehir'i işgal ettiler.¹⁷⁵⁴ Bununla da yetinmeyerek Karakeçili aşireti üyelerini asıp, şehirdeki subayların eşyalarını da yağmaladılar. TBMM'ye karşı harekete geçtiklerini ilan ettiler. Derim ve Elazığ yöresindeki bütün aşiretlerin başı olduklarını iddiaya başladılar fakat bu yöredeki aşiretler bu iddiaları yalanladılar. Ayaklanan Millî aşireti üzerine gönderilen 5. Tümen Birlikleri, hükûmete bağlı aşiretlerin de yardımıyla asileri ikinci kez yenilgiye uğrattı ve "Millî aşireti" tekrar çöle kaçtı.¹⁷⁵⁵ Ne var ki isyancıların bu bölgedeki üstünlükleri uzun sürmedi. Viranşehir'in asilerce işgalinden 15 gün sonra 13. Kolorduya bağlı 5. Tümenin Siverek, Urfa, Resülayn ve Diyarbakır'da bulunan kuvvetleriyle, BMM Hükûmetine sadık aşiretlerin ortak hareketleri sonunda isyancılar yenildiler ve 7/8 Eylül 1920 gecesi Suriye taraflarına kaçtılar.¹⁷⁵⁶

8.4.2.12. Koçkiri Ayaklanması

Karadeniz Bölgesi'nde Pontus-Rum çeteleriyle uğraşıldığı bir dönemde Koçkiri aşireti ayaklandı. Bu aşiret Hafik, Zara, İmranlı, Suşehri, Refahiye, Kemah, Divriği, Kangal, Ovacık ve Kuruçay çevresinde 40 bin nüfusu ile 135 köye dağılmış durumdaydı.¹⁷⁵⁷ Koçkiri aşiretinin ayaklanması Millî Mücadele için önemli bir tehlike olmuştur.¹⁷⁵⁸ Olaylar değerlendirildiğinde Koçkiri isyanının Ekim 1920 ve Haziran 1921 tarihleri arasında meydana geldiği söylenebilir.¹⁷⁵⁹ Bu ayaklanmada rolü büyük olan Alişir, 1920 yılı Ekim ayında etrafına 150 kadar cahil kimseyi toplayıp Kemah'ın köylerine saldırıya geçmiş ve yağmacılığa başlamıştı.¹⁷⁶⁰ Kendi içinde dışa kapalı yaşayan ve hükûmete bağlı olan aşiret reisi ölü Mustafa Paşa'nın oğlu Haydar Bey'in

bul 2010, s. 88.

1754 Atatürk, *Nutuk II...*, s. 604; Suat Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyancıları ve Gerçekler*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992, s. 105.

1755 Aybars, *age.*, s. 224.

1756 *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI, s. 179; Toker, *Atatürk'ün Kürt Politikası...*, s. 89.

1757 Tansel, *age.*, C IV, s. 87; *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI..., s. 259; Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşında Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 414.

1758 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele...*, s. 268; Hüseyin Yıldırım, "Koçkiri Ayaklanması", *Beşinci Askeri Tarih Semineri I*, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Genkur. Basımevi, İstanbul 1997, s. 383-384.

1759 Bayram Ayna, "Millî Mücadele Yıllarında Koçgiri Aşireti Reisi Alişan Bey'in Faaliyetleri", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C 5, S 18, 2018, s. 222.

1760 *TBMM, Zabıt Ceridesi*, C V, s. 348, *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI..., s. 261.

ayaklanma girişimleriyle huzursuzluk başladı.¹⁷⁶¹ Haydar Bey'in el altından yürüttüğü hükümet aleyhtarı çalışmalar, Ankara hükümetinin kurulmasının ertesinde de devam etti. İsyan için çalışmalar iki merkezden yürütüldü. Bu merkezler Sivas'ta Ümraniye ve çevresi; Dersim'de Ovacık ve çevresi olarak belirlendi.¹⁷⁶²

Haydar Bey, Mondros sırasında "Kürt Teali ve Teavün Derneği"ne (Kürt Yükseltme ve Yardımlaşma Derneği) girmiş ve bu derneğin şubesini kendi yöresinde açmıştı.¹⁷⁶³ Paris Barış Konferansı'na, bağımsız Ermenistan ve Kürdistan tezleriyle başvuran Ermeni Boğos Paşa ile Kürt Şerif Paşa anlaşılar.¹⁷⁶⁴ Haydar Bey, Seyit Abdülkadir Bey'le haberleşiyordu. Haydar Bey Divriği Kaymakamlığına atandıysa da, oraya gitmedi. Ailesiyle Tunceli'ye (Dersim) yerleşti. Bölgedeki eşkıya Alişir'i yakalamakla görevlendirildiyse de, olayı anlaşma ile çözdü. Ankara ise bir yandan düşman, bir yandan da iç ayaklanmalarla uğraşıyordu. Bu sebeple buraya yollayabileceği kuvveti olmadığı için bu sonucu olumlu karşıladı. Asker kaçaklarını ve eşkıyayı yakalamak için 14 Şubat 1921'de İmranlı'ya gelen 6. Süvari Alayına karşı yoğun bir propaganda başladı.¹⁷⁶⁵ Asker kaçaklarını yakalamaya başlayan bir bölüğe asiler saldırdılar, bölük Zara'ya çekildi. Bundan cesaret alan asi lideri Zalim Çavuş, İmranlı'da bulunan Alay Komutanlığına, kasabayı terk etmelerini bildirdi.¹⁷⁶⁶ Kasabada Bucak Müdürü olan Haydar Bey ise bütün hareketin planlayıcısı olduğu için, olayların gelişmesini seyrediyordu. Alay, tehdide boyun eğmeyince asiler kasabaya saldırdılar. Alay ağır kayıp verdi, cephanesi de tükenince asilere teslim oldu ve asiler İmranlı'ya girdiler. Ankara hükümeti, 4 Mart 1921'de Albay Halis komutasında bir birlikle Topal Osman'ın kuvvetlerini Ümraniye üzerine göndermiş, 6 Mart'a kadar devam eden çarpışmaların sonucunda Albay Halis'in kuvvetleri esir düşmüş, ardından da Albay Halis kurşuna dizilmiştir.¹⁷⁶⁷ Yörede 10 Mart 1921'de sıkıyönetim ilan edilmiştir.¹⁷⁶⁸

1761 Celile Celil, **Kürt Ayaklanması**, Avesta Yay., İstanbul 2000, s. 60; Yaşar Kalafat, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kuva-yı Milliye Hareketleri**, Ankara 1990, s. 68.

1762 Nazmi Sevgen, "Yakın Tarihin Esrarla Örtülü Hadiseleri ve Koçgirili Alişir", **Tarih Dünyası**, Yıl: 1, S 9, (15 Ağustos 1950), İstanbul 1950, s. 378; Turan, **age.**, C II, s. 184.

1763 Suat Akgül, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu", OTAM, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C 4, Sayı: 4, Ankara 1993, s. 14.

1764 **ATASE**, K 2462, D 16.66, F 32.3, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 260; Öke, **age.**, s. 18.

1765 **ATASE**, K 188, D 29.98, F 33.1; **ATASE**, K 182, D 14.83, F 340.1; **ATASE**, K 35, D 169.137, F 42.1.

1766 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, C XIV, s. 303-304.

1767 Tahir Erdoğan, **Erzincan Tarihi**, C II, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yay., Erzincan 1987, s. 100; Baki Öz, **Belgelerle Koçgiri Olayı**, Can Yay., İstanbul 2015, s. 142.

1768 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 264; Aybars, **age.**, s. 225; Ümrani-

Merkez Ordusu Komutanı Nurettin Paşa “Sefer yetkisi ile” ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi.¹⁷⁶⁹ Bir bildiri yayımlanarak halkın can, mal, ırz ve namus güvenliğinin hükûmetin teminatı altında olduğu belirtildi. Asilere 48 saatlik teslim olma süresi tanındı. Teslim olmayıp askerî birliklere karşı koyanların, mallarına el konacağı, evlerinin yakılıp yıkılacağı ilan edildi. Nurettin Paşa halka zarar gelmemesi için gereken bütün önlemleri aldı.¹⁷⁷⁰ Ayaklanmacıların lideri Alişan, hükûmete yardım eden köylüleri öldürterek korku yaratmaya girişti. Ayaklanma 8 Nisan’a kadar daha da yaygınlaştı.¹⁷⁷¹ Koçkiri ayaklanmasının başlangıcında 6. Süvari Alayının asker kaçaklarını yakalamaya çalıştığı bir sırada baskına uğradı. Koçkiri bölgesindeki aşiret ağalarından Mehmet Naki, Alişir, İbrahim, Mustafa, Mahmut Mansur ve Seyithan imzalı bir telgraf 8 Nisan 1921’de TBMM’ye yollandı. Bu telgrafa göre Koçkiri, Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah yerleşimleri vilayete dönüştürülüp, başlarına da valiler getirilecekti.¹⁷⁷²

Koçkiri Aşireti bölgeye, istedikleri bir kişinin vali olarak atanmaması durumunda ayaklanmanın Dersim’den başka, Erzincan, Van, Diyarbakır ve Erzurum’a kadar yayılacağı tehdidinde bulundu. Bu durum karşısında Merkez Ordusu 11 Nisan 1921’de tenkil harekâtına başladı.¹⁷⁷³ Halkın da katıldığı bu harekât ile asi köyleri ele geçirildi.¹⁷⁷⁴ 13 Nisan’da Çakşur’da asiler ağır kayıp verdiler. Giresun Alayı da tenkil harekâtına katılınca asiler her yerde ağır yenilgiye uğradılar. 22 Nisan’da asiler hemen her yerde temizlenmişlerdi.¹⁷⁷⁵ 23/27 Nisan arasında asilerin neredeyse tamamı askerî birliklere teslim olmaya başladılar.

Asilere karşı en büyük çatışma 28 Nisan’da Çırageldi’de yapıldı.¹⁷⁷⁶ 28. Süvari Alayı ve Giresun Alayı birlikte saldırıya geçtiler. 1 Mayıs’a kadar süren çarpışmalarda asiler ve hükûmet kuvvetleri ağır kayıplar verdiler.¹⁷⁷⁷ Fakat sonunda asiler ağır bir yenilgiye uğradılar ve Haydar Bey ile ileri gelen

ye çatışmaları için bk. Dilek Kızıldağ Soileau, **Koçkiri İsyanı: Sosyo-Tarihsel Bir Analiz**, İletişim Yay., İstanbul 2017, s. 188-263.

1769 **TBMM, Zabıt Ceridesi**, C XIV, s. 317; Necati Fahri Taş, **Nurettin Paşa**, ATAM Yay., Ankara 2014, s. 80-81; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 264, Soileau, **age.**, s. 208.

1770 Ebubekir Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 2009, s. 201-202.

1771 Turan, **age.**, C II, s. 184; Aybars, **age.**, s. 225-226, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 267-269.

1772 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 267-269. Akgül, **agm.**, s. 19.

1773 **TBMM Zabıt Ceridesi**, C XIV, s. 304; Taş, **Nurettin Paşa...**, s. 86.

1774 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 272-273.

1775 **ATASE**, K 2461, D 10, F 31; Aybars, **age.**, s. 226 .

1776 Taş, **Nurettin Paşa...**, s. 88; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 278.

1777 **ATASE**, K 1122, D 14, F 12; **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 279.

56 kişi aman diledi. Dersim asilerinden 400 kişilik bir kuvvet 21 Mayıs'ta yeniden saldırıya, yağma ve öldürme olaylarına başladı. 17 Haziran'a kadar süren çatışmalarda asiler yenildiler. Haydar Bey'in kardeşi Alişan ve 32 asi sefi teslim oldular ve yargılanmak üzere Sivas'a gönderildiler.¹⁷⁷⁸

Bu ayaklanma II. İnönü Savaşı'nın başladığı bir tarihte patlak vermişti. Yunan saldırısı ile Koçkiri Aşireti'nin aynı tarihlere rastlaması, bunun planlanmasında işgal güçlerinin nasıl programlı çalıştığını göstermektedir. Kürt bağımsızlığını kışkırtanların amacı, Yunan saldırısı sırasında, Yunan ordusuna üstünlük sağlamak amacıyla Dersim yöresinde ayaklanma çıkarıp, Türk ordusunu sıkıştırmak idi. Gerçekten çok tehlikeli bir sırada ordunun önemli bir kısmı bu ayaklanmayı bastırmak üzere gönderilmiştir.¹⁷⁷⁹ Koçkiri ayaklanmasının temelleri 1918 Mütarekesinin hemen sonrasında atılmış ve bölgede sürdürülen eylemler sonucunda gelişmiş, 1921'de zirve noktasına ulaşmış ve Merkez Ordusunun uyguladığı askerî harekât sonucunda, Haziran 1921'de bastırılmış ise de, Batı Dersim yöresinde yaşayan ve aynı dinin mensupları olan asi bir halk kitlesinden kaynaklandığı için, ayaklanmanın temellerine kadar tamamen ortadan kaldırılması mümkün olmamıştır.¹⁷⁸⁰ Koçkiri ayaklanmasında suçlu bulunanlar da İstiklal Mahkemesine sevk edilip cezalandırıldılar.¹⁷⁸¹ TBMM'de isyana katılmış olanlara af çıkarılmıştır. Bu aftan sadece Alişir ve Baytar Nuri yararlanamazlar. Affın çıkmasında Dersim bölgesindeki gerginlik ve kargaşanın devam etmekte olmasının yanında, batıda da Yunan tehlikesinin gittikçe büyük boyutlara ulaşmakta olduğunun da etkisi vardır.¹⁷⁸²

8.4.3. Kuva-yı Milliye'nin Tasfiyesi ve Düzenli Ordunun Kurulması

Kuva-yı Milliye yerel güçlerin kendi bölgelerinde, kendi imkânlarıyla kurup yaşatmaya çalıştıkları birlikler olup başlangıçta Temsil Heyetine, daha sonra TBMM'nin açılması ve hükûmetin kurulması ile Milli Müdafaa Vekâletine bağlanmıştır. Fakat Kuva-yı Milliye birlikleri tüm uğraşlara karşın bir disiplin ve düzene sokulamıyordu.¹⁷⁸³ Kuva-yı Milliye adı verilen ve başlangıçta gerilla savaşı için gerekli olan bu kuvvetler düşmanı oyalayabiliyordu.

1778 TBMM, *Zabıt Ceridesi*, C XIV, s. 304; TBMM, *Zabıt Ceridesi*, C XV, s. 223; Turan, *age.*, s. 185; Mustafa Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikayesi: Kürtler, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Arkadaş Yay., 2. Baskı, Ankara 1992; TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar*, C VI..., s. 281; Akgül, *agm.*, s.21.

1779 Taş, *Nurettin Paşa...*, s. 88-89; Aybars, *age.*, s. 226.

1780 N. Yücel Mutlu, *Milli Mücadele Yıllarında Sivas'ta Yenihan ve Koçkiri Ayaklanmaları*, Buruciye Yay., Ankara 2013, s. 51.

1781 Aybars, *İstiklal Mahkemeleri...*, s. 126.

1782 Akgül, *agm.*, s. 21.

1783 *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed. Temuçin Faik Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara 2011, s. 127.

Fakat bunlarla kesin sonuç alınamıyordu. Kuva-yı Milliye'nin tasfiyesi ve düzenli orduya bağlanması işine 1920 yılının başlarından itibaren sorun çıkarmayacak müfrezeler ile başlanılmıştır. 57. Tümen Komutanı Nazmi Bey Demiralay'ın tasfiyesini 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey'den sorarken adının unutturulması değiştirilmesini istemiştir. 57. Tümen içerisinde Mürettep Alay adıyla lağvedilmiştir. Demiralay Komutanı Hafız İbrahim Bey ise fahri komutan olarak tanınmıştır. Demiralay'ın lağvından önce yedi subay ve üç yüz bir erden oluşan kadrosu alaydaki diğer bölüklere dağıtılmıştır.¹⁷⁸⁴ Diğer küçük Kuva-yı Milliye gruplarının dağıtılmasında acele edilmemiştir. Bunlar buldukları bölgenin adıyla gelen müfrezelerdir. Buldukları yörelerin askerlik şubelerine bağlanmışlardır.¹⁷⁸⁵

16 Mayıs 1920'de çıkan bir kararla Kuva-yı Milliye'nin, bütün yiyecek ve cephane ihtiyaçları Millî Savunma Bakanlığınca karşılanmak üzere, düzenli orduya bağlanması kararı alınmıştır.¹⁷⁸⁶ 22 Haziran 1920 tarihli Yunan saldırısından sonra da Kuva-yı Milliye'nin büyük bir kısmı (Çolak İbrahim Müfrezesi, 3. Süvari Tümenine; Sarı Efe Müfrezesi 33. Süvari Alayına Gökbayrak Müfrezesi 61. Piyade Alayına) düzenli birlikler haline getirilmiştir. 22 Haziran'da başlayan Yunan taarruzu düzenli ordu ihtiyacını bir kez daha ortaya çıkarmış, Kuva-yı Milliye'nin düzenli orduya dönüştürülmesi adımları bu tarihten sonra hızlanmıştır.¹⁷⁸⁷

Kuva-yı Milliye'nin Millî Müdafaa Vekâletine bağlanmasından sonra cephelerdeki komuta merkezlerinde düzenlemeler yapılmıştır. 26 Haziran 1920 tarihli TBMM imzalı yazıda, yeni oluşturulan Batı Cephesi Kumandanlığına ordu kumandanı yetki ve göreviyle Ali Fuat Paşa'nın atandığı bildirilmiş, 12. ve 20. Kolordularla İzmir Kuzey Kolordusu adını alan İzmir Kuzey Cephesinin de adı geçen kumandanlığa bağlandığı eklenmiştir.¹⁷⁸⁸ Ardından Adana Cephesi Kumandanlığına da Selahattin Adil Bey tayin edilmiştir. Bu cephe, Mersin'den başlamak üzere Fırat Nehri'ne kadar uzanıyordu. Silifke, Kayseri, Niğde livalarıyla Konya vilayetinin Ereğli kazası, Maraş ve Ayıntab livaları ikmal, ahzıasker bölgeleri olarak Adana Cephesi Kumandanlığına bağlanıyordu. Adana cephesindeki Şar, Haçin ve Sis bölgelerini kapsayan Kilikya Kuva-yı Milliyesi ile İslâhiye, Ayıntab, Maraş bölgelerini içeren Antep Kuva-yı Milliyesi doğrudan doğruya adı geçen cephe kumandanlığına verilmişti. 11 Temmuz 1920'de oluşturulan Adana Cephesi Kumandanlığı,

1784 Köstüklü, *age.*, s. 276.

1785 *Arşiv Belgelerinde Kuva-yı Milliye*, s. 194.

1786 Sarıhan, *age.*, C III, s. 43; Türkmen, *age.*, s. 273.

1787 Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye...*, s. 442.

1788 Ahmet Emin Yaman, "Kuva-yı Milliye'den Düzenli Orduya Geçiş ve Ordu Millet Dayanışması", *Kuruluşundan Günümüze Türk Ordusu*, XII, *Askeri Tarih Kongresi Bildirileri*, ATASE Yay., Ankara 2009, s. 440; İzzet Öztoprak, "Düzenli Ordunun Kuruluşu", *İkinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler*, Gnkur. ATASE Bşk. Yay., Ankara 1985, s. 264.

Heyet-i Vekile kararı ile 9 Aralık 1920 tarihinde 2. Kolordu Kumandanlığına çevrilmiştir.¹⁷⁸⁹ Düzenli orduya katılmak istemeyen özellikle Batı Anadolu bölgesinde Çerkez Ethem ve Demirci Mehmet Efe ayaklanarak TBMM'yi uzun süre uğraştırmışlardır.

8.4.3.1. Demirci Mehmet Efe Ayaklanması (1-30 Aralık 1920)

TBMM'nin 23 Nisan 1920'de açılmasıyla Ankara'da oluşan hükûmet merkezî otoriteyi kurmak yolunda düzenli ordunun kurulması kararı ile önemli adımlardan birini atmıştır. Başarısız Gediz Taarruzu sonrası ise Batı bölgesi, Batı cephesi ve Güney cephesi şeklinde ikiye ayrıldı.¹⁷⁹⁰ 10 Kasım 1920 tarihinde Albay İsmet Bey Batı Cephesine, 11 Kasım'da ise Albay Refet Bey, Güney Cephesi Komutanlığına atandılar. Düzenli ordu kurulması yönünde atılan bu adımın ardından Kuva-yı Milliye'nin de tasfiyesine başlandı.

Refet Bey verilen direktifler doğrultusunda, Demirci Mehmet Efe, Sarı Efe ve Yörük Ali Efe gibi millî müfrezeleri ordu kuruluşu içine alma ve süvari birlikleri kurma teşebbüslerine süratle başlamıştı.¹⁷⁹¹ Demirci Mehmet Efe, Kasım sonlarında Delibaş ayaklanmasını bastırdıktan sonra, karargâhını Keçiborlu'nun İğdecik nahiyesine kurarak burada yaşamaya başladı.¹⁷⁹² Refet Bey, Demirci Efe'yi merkezi Konya'da bulunan Atlı Takip Kuvvetleri Komutanlığına atayarak Güney Cephesi Komutanlığı emrine girmesini istemişti.¹⁷⁹³ Emri alan Efe, başlangıçta Albay Mehmet Şefik Bey'in de telkinleri ile emri uygun bulmuş, fakat bir gün sonra Burdur'da ortadan kaldırılan Heyet-i Milliye üyelerinden bazılarının olumsuz sözlerinin etkisinde kalarak emri kabul etmemiştir.¹⁷⁹⁴ Durumundan endişe duymaya başlayan Demirci Mehmet Efe, 22 Kasım'da hem Mustafa Kemal Paşa'ya hem de Refet Bey'e 12. Kolordu Komutanlığına ve Millî Müdafaa Vekaletine de Alayın tekrar kurulması yönünde af ve özür içerikli birer telgraf göndermiştir.¹⁷⁹⁵ Mustafa Kemal bu şifreyi alır almaz, ona tatmin edici bir cevap yazmıştır.¹⁷⁹⁶

1789 Öztoprak, *agb.*, s. 264-265.

1790 Cebesoy, *age.*, s. 537-538.

1791 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 204-205.

1792 Aydın, *age.*, s. 361; Selek, **Millî Mücadele II...**, s. 892, Aker, *age.*, C III, s. 263; Asaf Gökbel, **Millî Mücadele'de Aydın**, Aydın 1964, s. 420; Akcan, *age.*, s. 209.

1793 Aydın, *age.*, s. 361; Esengin, **Millî Mücadele'de Ayaklanmalar...**, s. 261.

1794 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A III-7, D 18, F 29, Aker, *age.*, C III, s. 265-266, Akcan, *age.*, s. 210, **Hafız İbrahim Demiralay'ın Hatıratı ve Isparta'da Millî Mücadele ile İlgili Belgeler**, Haz. Bayram Kodaman-Hasan Babacan, Yeni Matbaa, Isparta 1998, s. 110.

1795 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A III-5, D 16, F 26.11, **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A III-5, D 16, F 26, Vesika No: 1294, Aydın, *age.*, s. 361; Akcan, *age.*, s. 210.

1796 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A III-5, D 16, F 26-8, Vesika No: 1293; Köstüklü, *age.*, s. 225; Mustafa Kemal bu telgrafıyla Demirci'nin gönlünü almaya ve doğrudan karşısına almaya özen göstermiştir. Atatürk, **Nutuk**, s. 344; Aker, *age.*, C III, s. 267; Selek, *age.*, C II, s.

Hem Ankara'yı hem de Refet Bey'i kaygılandıran, Demirci Mehmet Efe'nin, Ankara'ya karşı silahlı bir mukavemete girişmesi değil, daha ziyade onun çevresindeki bazı insanların telkinleriyle Çerkez Ethem kuvvetleriyle birleşmesi ihtimali idi.¹⁷⁹⁷ Bu arada Çerkez Ethem ile Demirci Mehmet Efe arasındaki şifreli telgraf trafiği ve mektuplaşmalar fark edilmiş, takip sonucu Vacit adındaki kişi Ethem'in Demirciye gönderdiği mektubu ile yakalanmıştı.¹⁷⁹⁸ Demirci Efe'nin her ne kadar Kuva-yı Milliyenin kaldırılması karşısında zaman zaman endişelerini dile getirdiği görülmüşse de Ankara hükûmetine karşı isyankâr bir tavır takındığı söylenemez. Ancak Ethem Bey, Demirci Mehmet Efe'yi hükûmete karşı kışkırtmak ve kendi yanına çekebilme için girişimlerini artırmış ve 9 Aralık'ta ona düzenli orduya karşı birlikte hareket etmek için bir mektup göndermiştir.¹⁷⁹⁹ Demirci Efe, bu mektuba *Ben vatansız değilim. Böyle bir şey yapamam* şeklinde cevap vermiştir.¹⁸⁰⁰ Ethem Bey'den gelen mektubu da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderme kararı almıştır.¹⁸⁰¹ Olayları yakından takip eden Refet Bey, Çerkez Ethem'le Demirci Efe'nin birleşme ihtimalini göz önünde bulundurarak hemen harekete geçmek zorunluluğunu 10 Aralık 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi.¹⁸⁰² Mustafa Kemal Paşa, Güney Cephesi Komutanı'na aynı gün verdiği emirle; Demirci Mehmet Efe'nin adamlarıyla birlikte bertaraf edilmesi hakkında görüşlerine katılarak onaylamıştır.¹⁸⁰³

15 Aralık 1920 günü sabaha karşı III. Süvari Tümen Komutanı emrindeki Refet Bey'e bağlı birlikler İğdecik köyünü basmıştır.¹⁸⁰⁴ Tenkil kuvvetleri köye geldiğinde Demirci Efe, karısı ve 5-10 atlı ile birlikte kaçmıştır. Kuvvetleri diğer köylere dağılan Efe, kendisi de karşı koymadan Acıpayam'a

894, **TİH, Batı Cephesi**, C III, K 3, Ankara 1999, s. 60-61; Turan Akkoyun, Aydın Kuva-yı Milliyesi'nin Tasfiye Edilmesi", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S IX, İzmir 1994, s. 210; Akcan, **age.**, s. 213.

1797 Esengin, **Milli Mücadele' de Ayaklanmalar...**, s. 263-264.

1798 Gökbel, **age.**, s. 338; Demirayak, **age.**, s. 472.

1799 Mektubun tamamı için bk. Yunus Nadi, **Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti**, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 41-42; Mektup olayının ayrıntıları için bk. Naci Sadullah Daniş, "Oğlu Demirci Mehmet Efe'yi Anlatıyor", **Demokrat İzmir gazetesi**, 26 Ocak-30 Ocak 1971; Aynı Mektup Asaf Gökbel'in kitabında da vardır. Bk. Gökbel, **age.**, s. 423.

1800 Meclisteki bu konuşmayı Şükrü [Saraçoğlu] Bey Demirci Efe'ye iletmişti. Bk. Daniş, **ag.tefrika**, 30 Ocak 1971.

1801 Daniş, **ag.tefrika**, 30 Ocak 1971. Efe'nin kâtibi Süleyman Turgut Bey [Akkaş] bu mektuba cevap dahi vermeden durumu gizlice Ankara'ya bildirmiştir. Köstüklü, **age.**, s. 225-226.

1802 **TİH, Batı Cephesi**, C II, K 3, Ankara 1999, s. 61; Aydınel, **age.**, s. 457, Turan, **age.**, C II, s. 232-233; Kobal, **agm.**, s. 84, **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 206-208.

1803 **TİH, Batı Cephesi**, C II, Kısım 3..., s. 63, TİTE, 1-4282.

1804 Atatürk, **Nutuk II...**, s. 714; Köstüklü, **age.**, s. 227, Güralp, **age.**, s. 102; Selek, **age.**, C II, s. 897-898,

doğru çekildi.¹⁸⁰⁵ Bu harekât 18 Aralık 1920'ye kadar sürdü ve İçlerinde Demirci Mehmet Efe'nin meşhur zeybeklerinden Zurnacı Ali Efe ve Mahmut Efenin de olduğu 700'e yakın kişi düzenli orduya dâhil edildi.¹⁸⁰⁶ Demirci Mehmet Efe bir süre daha dağlarda gezdi ve takip edildi. Sonunda Jandarma Yüzbaşısı Nuri Bey, Demirci Mehmet Efe ile temas sağladı. Efe, Nuri Bey'i seviyor ve güveniyordu. Nuri Bey, Efe'yi hükûmete güvenmesi konusunda ikna etti. Demirci Mehmet Efe'nin komutasındaki 50 kişilik bir koruma kuvvetiyle beraber, doğduğu köy olan Pirlibey'in hemen batısındaki Dualar köyünde yerleşmesine izin verildi.¹⁸⁰⁷ Refet Bey, Demirci Mehmet Efe'nin geride kalan ailesine ve mallarına sahip çıkmış daha sonra emanetleri sahibine iade etmiştir. Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye içerisindeki faaliyeti İğdecik baskınıyla son bulmuş oldu.¹⁸⁰⁸ Efe'nin emrindeki kuvvetlerin neredeyse hepsi düzenli orduya alınmıştır.¹⁸⁰⁹ Teslim olan Demirci Mehmet Efe, Millî Mücadele'deki hizmetleri göz önünde bulundurularak hükûmet tarafından affedilmiş, kendisine ödenek tahsis edilerek köyünde oturmasına izin verilmiştir.¹⁸¹⁰ Demirci Mehmet Efe, 5 Eylül 1922 tarihinde Nazilli'yi düşman işgalinden kurtaran millî kuvvetler içerisinde yer almıştır.¹⁸¹¹ TBMM, 24 Ocak 1924 tarihinde kabul edilen 400 numaralı Kanun'a istinaden Demirci Mehmet Efe'nin de içinde bulunduğu 198 kişiyi istiklal madalyasıyla taltif etmiştir.¹⁸¹² Bazı kaynaklara göre Demirci Mehmet Efe'ye devlet ölümüne kadar maaş vermiştir.¹⁸¹³

Aydın bölgesinde en büyük Kuva-yı Milliye gruplarından biri olan Yörük Ali Efe Müfrezesi Çerkez Ethem'in tahriklerinden uzak durmuş, Demirci Mehmet Efe'nin telkinlerine kapılmamış bölgedeki diğer Kuva-yı Milliye grupları gibi düzenli orduya katılım göstererek, Ankara hükûmetiyle birlikte

1805 Güralp, *age.*, s. 104-105, Demiralay, *age.*, s. 211; Köstüklü, *age.*, s. 277, Veysi Akın, *Sarayköy Heyet-i Milliyesi ve Millî Mücadele'de Sarayköy*, ATAM Yay., Ankara 2009, s. 56.

1806 Demiralay, *age.*, s. 111; Aydınel, *age.*, s. 365; Akcan, *age.*, s. 218.

1807 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 204-212.

1808 Aker, *age.*, C II, s. 268, Apak, *age.*, s. 218.

1809 Akcan, *age.*, s. 218.

1810 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 210-212; Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, C 1, 9. Baskı, Kastaş Yay., İstanbul 2000, s. 393. Demirci Mehmet Efe her ne kadar hükûmetçe takip edilmiş olsa da bir hain olarak algılanmamıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 30 Aralık tarihinde meclis gizli oturumunda yaptığı konuşmada Demirci Mehmet Efe'nin cehaletinden dolayı hatalarının olduğunu lakin genel itibarıyla itaatkâr davrandığını, orduya ve hükûmete karşı silahlı bir hamleye girişmediğini, böylelikle teslim olduğunu belirtmiştir. **TBMM GCZC**, C 1, s. 293.

1811 Akcan, *age.*, s. 223.

1812 **TBMMZC**, İ 43, 21 Nisan 1924, s. 954.

1813 Köstüklü, *age.*, s. 229; Demiryak, *age.*, s. 488.

çalışmayı sürdürmüştür.¹⁸¹⁴ Yörük Ali Efe emrindeki kuvvetleri düzenli ordu emrine verdikten sonrada cephedeki gelişmeleri yakından izlemiş, Yunan ordusunu baskınlarla taciz etmeyi sürdürmüş, cephenin eksiklerinin karşılanması yönündeki faaliyetlerini devam ettirmiştir.¹⁸¹⁵

8.4.3.2. Çerkez Ethem Ayaklanması

Çerkez Ethem birlikleri düzenli ordu kuruluncaya kadar önemli bir askerî boşluğu doldurmuş, Ankara'da kurulan hükûmetin bir anlamda askerî kanadını oluşturmuştur. 1919-1921 yılları arası göstermiş olduğu yararlılıklar, Millî Mücadele'nin kazanılmasında önemli rol oynamıştır.¹⁸¹⁶ İzmir'in Yunanlar tarafından işgalinden sonra, Ege Bölgesi'nde düşmana karşı mukavemet edebilecek güçler oluşturulurken daha önce maiyetinde çalıştığı Rauf Bey kendisini Salihli ve çevresinde bir milis gücü teşkil etmekle görevlendirdi.¹⁸¹⁷ Böylece resmen Millî Mücadele'ye katılıp yaklaşık altı ay içinde, aynı bölgede bulunan Poyraz Ağa ve Alaşehirli Mustafa Bey çeteleriyle birleşerek Ege Bölgesi'ndeki teşkilatlanmasını tamamladı.¹⁸¹⁸ Yunanlara karşı "millet hattı" denilen bir cephe oluşturdu. Bu cephenin oluşması sayesinde daha sonra Ali Fuat Paşa Hey'et-i Temsiliyeyi Ankara'ya çağırma imkânı bulabilecekti. Ayrıca teşkil ettiği "Kuva-yı Seyyare" adı verilen milis kuvvetleriyle Millî Mücadele'yi tehdit eden iç isyanları bastırmada başarı gösterdi.¹⁸¹⁹ Ege cephesinde Yunanlarla çatışmaların başladığı bir sırada Yozgat'ta Çapanoğullarının Ankara hükûmetine karşı ayaklanmaları ve isyancılar üzerine gönderilen nizamiye birliklerinin başarı elde edememesi üzerine Ankara'ya çağrıldı.

1814 Şükrü Oğuz Alpkaya, **Yörük Ali Efe**, Drl. Atilla Oral, Demkar Yay., İstanbul 2009, s. 439-442; Fatih Özkurt, **Yörük Ali Efe; Milli Mücadele'nin Gizli Kahramanı**, Yenipazar Belediyesi Kültür Yay., Nazilli 2011, s. 126-132; Ali Ulvi Özdemir, **Anılarda Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 291; Aker, **age.**, C II, s. 269-270; Aydın, **age.**, s. 463-467.

1815 Bk. Sabri Sürgevil, "Kendi Belgelerinde Yörük Ali Efe", **Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu**, Ed. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi APİKAM Yayını, İzmir 2009, s. 322-344.

1816 Nuran Kılavuz, "Kahramanlıktan Vatan Hainliğine, Çerkez Ethem, Kuva-yı Seyyare'nin Teşkili ve Tasfiyesi", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 21, Sayı: 1, Elazığ 2011, s. 286. **TBMM GCZC**, C 1, s. 293. Ahmet Mehmetefendioğlu, "Yeni Belgelerle İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması", **Tarih ve Toplum**, C 15, S 88, Nisan 1991, s. 32; Halıcı, **age.**, s. 36.

1817 Ünal, **age.**, s. 24-27; Aydın, **age.**, s. 94-95.

1818 Celal Bayar, **Ben de Yazdım-Millî Mücadeleye Giriş**, C 7, Baha Matbaası, İstanbul 1972, s. 2510; Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İzmir 1955, s. 175-177; Halıcı, **age.**, s. 82.

1819 **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 74-86; Özalp, **age.**, s. 113-116; Nadi, **age.**, s. 66-71; İbrahim Çolak, **Millî Mücadele Esnasında Kuvâyı Seyyare...**, s. 47-62; Turan, **age.**, C II, s. 175-176; Aybars, **age.**, s. 267.

Yunanlara karşı hazırlıklar içinde olan Ethem Yozgat'a gitmek istemiyordu; ancak ısrarla davet edilince kuvvetleriyle Ankara'ya gitti ve istasyonda bizzat Mustafa Kemal tarafından karşılandı. 20 Haziran'da Yozgat'a doğru harekete geçti, bir hafta gibi kısa bir zamanda isyanı bastırdı. Bu olay Kuva-yı Seyyare'nin, dolayısıyla Çerkez Ethem'in prestijini zirveye çıkardı.¹⁸²⁰ Gerek bu başarısı gerekse daha önce kendisine gösterilen büyük ilgiden cesaret alarak Ankara hükûmeti üzerinde nüfuz kurmaya çalıştı. Ayaklanmaları bastırırken Ethem'in şiddetinden halk ürkmüş, TBMM tedirgin olmuştur.¹⁸²¹ Ethem kuvvetleri ayaklanmaları bastırırken ya da dönerken geçtikleri köylerden, ilçe ve illerden para toplayarak ilerlemiştir.¹⁸²² Mustafa Kemal'in bu kontrolsüz disiplinsiz davranışlara tavrı, Ethem gelmeden önce cepheye gitme bahanesiyle 17 Temmuz 1920'de Eskişehir'e hareket etmek ve o Eskişehir'e geldiğinde ise bu kez Afyon'a geçmek olmuştur.¹⁸²³

Ankara, emri altındaki birliklerin geçmişten getirdiği bu eşkıyalıklarını hoş görmemiş, her fırsatta gerekli uyarıları yalnızca Ethem'e değil, benzer olaylara adı karışan tüm birliklere ve komutanlarına yapmıştır.¹⁸²⁴ Ethem'in uyguladığı şiddet yöntemleri, birliklerine mensup olanların yağma ve çapulmaları TBMM'yi, hükûmetini ve güttüğü amacı her fırsatta halkın gözünden düşürmeyi kendine amaç edinen iş birlikçi İstanbul basınına da koz vermiş, Kuva-yı Milliye'yi karalamak için gerekçe olmuştur.¹⁸²⁵ Bu çekişme, Ethem'in tasfiyesine giden süreci de başlatmıştır.¹⁸²⁶

Yunan ordusunun Anadolu içlerine doğru hızla ilerlemesinde ayaklan-

1820 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 140-157; Nadi, **age.**, s. 73-80; Çolak, **Hâtıratım...**, s. 65-72; Balcıoğlu, **age.**, s. 17-174; Esengin, **Millî Mücadelede Hıyanet Yarışı...**, s. 137-146.

1821 Güven, **age.**, s. 70; Tansel, **age.**, C IV, s. 2-3; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam (1919-1922)**, C 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1976, s. 353. Ardından, Mustafa Kemal Paşa'ya hatta Hacim Muhittin Çarıklı'ya kadar uzanan idam tehditleri gelecektir. **Hacim Muhittin Çarıklı'nın...**, s. 112, Yozgat Ayaklanmasını bastırdıktan sonra Ethem, Ankara'ya dönüşünde *Meclis başkanını Meclis'in önünde asacağı*m diyebilecek kadar kendisini kontrol edemez hale gelmiştir. Halıcı, **age.**, s. 145.

1822 **TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 107, Abadan, **age.**, s. 107.

1823 Zeki Sarıhan, **Çerkez Ethem'in İhaneti**, Kaynak Yay., İstanbul 1998, s. 53.

1824 Çolak, **Hâtıratım...**, s. 71-72.

1825 Halıcı, **age.**, s. 160.

1826 Koç, **agm.**, s. 236. Çerkez Ethem'e karşı duyulan güvensizliğin gerisinde Çerkezlik-Çerkez Devleti konusundaki niyetlerinin ve Millî Mücadele'yi kendi amaçları için bir fırsat görme anlayışının olduğu iddiaları da vardır. Özdemir, **age.**, s. 376; Apak, **age.**, s. 193-194; Aydın Ayhan, "İşgal Yıllarında Balıkesir Çevresi ve Gönen", **Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi Sempozyumu**, Gönen Belediyesi Kültür Serisi Yay., Ankara 1998, s. 23-29; Ali Fuat Cebesoy, **Bilinmeyen Hatıralar**, Temel Yay., 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 379-380; Güralp, **age.**, s. 122-123; Sedat Bingöl, "Çerkez Ethem'e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler", **Toplumsal Tarih Dergisi**, Nisan 1997, S 40, s. 35; Özer, **age.**, s. 18.

maların büyük rolü olmuştur. TBMM hükûmeti, ayaklanmaları Yunan cephesinden çektiği birliklerle sağlayabilmiştir.¹⁸²⁷ Çerkez Ethem ile Ankara hükûmeti ya da Kuva-yı Seyyare ile yeni yeni geliştirilmeye çalışılan düzenli ordu arasındaki gerilim 24 Ekim 1920'de başlayan Gediz Taarruzu ile daha da belirgin hale gelmiştir.¹⁸²⁸

1920 Ekim'de yapılan Gediz Taarruzundan sonra Kasım ve Aralık ayları, Batı Cephesi Komutanlığı ile Kuva-yı Seyyarenin çekişmesine sahne oldu. Gediz Muharebesi'nin kaybedilmesiyle, Kuva-yı Seyyare ve düzenli ordu birliklerinin arası açıldı. Bu taarruz sonrası Batı Cephesi Komutanlığında yaşanan komuta değişikliğiyle Ali Fuat Paşa Moskova Büyükelçiliğine atandı. İsmet Bey Batı Cephesi Komutanı, Refet Bey ise Güney Cephesi Komutanı oldu.¹⁸²⁹ Düzenleme ile bütün Kuva-yı Milliye kuvvetlerinin ordu kuruluşları ve kadroları içinde yer alması, bu arada Ethem'in Birinci Kuva-yı Seyyaresinin de bir fırka olarak düzenli ordu içine alınması kararlaştırıldı.¹⁸³⁰ Ethem yandaşlarının Meclis içinde ve dışında düzenli ordu aleyhindeki propagandaları çoğaldı. Gediz yenilgisinden sonra Mustafa Kemal Paşa'nın düzenli ordu kurulmasını hızlandırmak için İsmet Bey'i Cephe Komutanlığına ataması Ethem ve kardeşleri tarafından beğenilmedi.¹⁸³¹

Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya elçi olarak atanması üzerine, Mustafa Kemal'in diktatör olacağı dedikoduları yayıldı. Ethem ve kardeşleri Kuva-yı Seyyarenin Düzenli ordu birliklerine katılmasını kabul etmiyorlardı. Subay düşmanlığı propagandaları açıkça ortaya çıkmıştı.¹⁸³² Çerkez Ethem düzenli ordu hakkında olumsuz propagandalarını artırırken, Demirci Mehmet Efe ve Gökbayrak Taburu gibi Kuva-yı Milliye'nin önde gelen isimlerine Kuva-yı Milliye'nin hükûmet tarafından imha edileceğini bildirerek, düzenli ordu aleyhine kışkırtmaya başlamışlardı.¹⁸³³

16 Mayıs 1920'de alınan kararla Kuva-yı Milliye, Millî Savunma Bakanlığına bağlanmış, her türlü giderlerinin, yiyecek ve cephane gereksinim-

1827 **TBMM GZC**, C I, s. 54, 69-70.

1828 Halıcı, **age.**, s. 169; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 216, Apak, **Yetmişlik Bir Subayın...**, s. 201; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, s. 276; Atatürk, **Nutuk II**, s. 665-671.

1829 Atatürk, **Nutuk II**, s. 684, **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 216.

1830 **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 216.

1831 Nadi, **Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti...**, s. 24.

1832 **TBMM GCZ**, C II, s. 19; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 151-157; Halıcı, **age.**, s. 122.

1833 Öztoprak, **agb.**, s. 275; Özalp, **age.**, C I, s. 169-170. Ethem'in başına buyruk hareketleri ile başlayacak ve sonuçta isyana dönüşecektir. TBMM'nin meşruiyetini sorgulatacak, TBMM hükûmetini ve kararlarını yok sayacak eylem ve söylemlerine neden olacaktır. Halıcı, **age.**, s. 131.

lerinin Bakanlıkça sağlanacağı bildirilmiştir.¹⁸³⁴ Böylece halktan zorla para, silah vb. toplamasının önüne geçilmek istenmiştir. 24/25 Haziran 1920 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile cephe komutanlıklarında yeni bir düzenlemeye gidilmiş; 9 Eylül 1919'dan beri Ali Fuat Paşa'nın komuta ettiği Umum Kuva-yı Milliye Komutanlığı, Batı Cephesi Komutanlığı olarak yeniden örgütlenmiş, Bursa'dan Nazilli'ye kadar uzanan cephe, Ali Fuat Paşa komutanlığında bırakılmıştır. Ethem'in Kuva-yı Seyyaresinin, yeni adı ile Seyyar Jandarma Müfrezesinin de Batı Cephesine getirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸³⁵

Ethem ve ağabeylerinin düzenli ordu birlikleri içine girmek için direnç göstermeleri, cephe komutanının emirlerini dinlememeleri, hükûmetin aldığı kararlara uymamaları ve Kütahya mıntıkasında bağımsız hareket etmeleri başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere hükûmeti ve komutanları rahatsız etmeye başlamıştır. TBMM'de ise düzenli birliklerle Birinci Kuva-yı Seyyare arasındaki anlaşmazlıkların "husumete" dönüştüğü izlenimi yaygınlaşmıştır. O günlerde İstanbul'daki Tevfik Paşa Hükûmeti, Sevr'de yapılacak küçük değişikliklerle bir an evvel barış yapmak arzusundadır ve Ankara ile uyuşmak amacıyla Ahmet İzzet Paşa başkanlığında bir kurul hazırlamıştır. Mustafa Kemal Paşa bu kurul ile Bilecik'te görüşecekti.¹⁸³⁶ Mustafa Kemal, Bilecik'te yapılacak görüşmeyi bir fırsat olarak değerlendirmiş, bu kurulla yapacağı görüşme için 3 Aralık'ta Ankara'dan ayrılırken yanına Ethem ve Reşit'i de alarak Eskişehir'e hareket etmiştir.¹⁸³⁷ Mustafa Kemal bu sorunu çözmek için Ankara'da bulunan Ethem ve Reşit Beylerle, Eyüp Sabri, Hakkı ve Celal Beyleri yanına alarak cepheye gitmiş, 4 Aralık 1920'de Eskişehir'de bir toplantı yapmıştır.¹⁸³⁸ Tevfik Bey cephede gerekli kuvvet toplarken, Ethem ve Reşit Beyler de Ankara'da siyasi ortam hazırlıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa, Ethem ve kardeşlerini ikna etmek için bütün iyi niyetiyle çalıştı. Bakanlar Kurulu, Meclisten bazılarının ve Reşit Bey'in de katıldığı bir toplantı yapıldı. Toplantı Reşit Bey'in uyuşmaz davranışlarıyla sonuçsuz kaldı. Fakat Mustafa Kemal yine de son sözü söylemeden önce uzlaşma yollarını zorladı. Ethem'i ikna ederek Reşit Bey ile birlikte Eskişehir'e İsmet Bey'le görüşmeye gittiler.¹⁸³⁹ Fakat Ethem Bey Eskişehir'de ortadan kayboldu. Mustafa Kemal Paşa Ethem'i sorunca, Reşit Bey; *Ethem Bey bu dakikada kuvvetlerinin başındadır*

1834 TBMM GZC, C I, s. 70-71; TBMM ZC, Dönem I, C 4, s. 470-471; Öztoprak, **agb.**, s. 270.

1835 TİH, **Batı Cephesi**, C II, Kısım II..., s. 214; Nadi, **Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti...**, s. 40.

1836 Bk. Nurten Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

1837 Atatürk, **Nutuk II**, s. 698; Özalp, **age.**, C I, s. 168-169.

1838 TBMM Gizli Celse Zabıtları; C I, s. 283-284; Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 698; Özalp, **age.**, C I, s. 170; Öztoprak, **agb.**, s. 276.

1839 Atatürk, **Nutuk II**, s. 700; Nadi, **Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti...**, s. 31.

yanıtını verdi. Reşit Bey'in bu tehdit dolu sözleri karşısında Mustafa Kemal'in tutumu değişti ve İsmet Bey'e gereken emri verdi.¹⁸⁴⁰ Ethem kasım ayı sonlarından itibaren milis kuvvetlerini yanına çekmek için girişimlere yönelmiş; Sarı Efe, Gökbayrak Taburu ve Demirci Mehmet Efe ile bu dönemde gizli gizli yazışmaya, onlara haberciler göndermeye başlamıştır.¹⁸⁴¹

Tevfik Bey'in Kütahya hâkimini tutuklayarak Gediz'e getirmesi ve orada asmaya kalkışması üzerine 11. ve 61. Tümenlerin Ethem'e karşı tedbir almak üzere Eskişehir'e nakledilmesi uygun görüldü. 61. Tümen birlikleri Eskişehir'e aktarıldı ve 11. Tümen de 4 Aralık 1920'de Eskişehir'in batısına yerleştirildi. Böylece Ethem'e karşı hareket hazırlıkları başlamış oldu.¹⁸⁴²

Bu arada yapılan görüşmelerde Reşit Bey ve Kazım Bey'in içinde bulunduğu bir heyetin Ethem'i ikna için Kütahya'ya gitmeleri kararlaştırıldı. Mustafa Kemal ve İstanbul'dan gelen heyet 5 Aralık'ta Bilecik'te görüştüktan sonra hep beraber 6 Aralık'ta Ankara'ya döndüler.¹⁸⁴³ Ethem, tamamen vaziyet alarak cephe ile irtibatı kesince Reşit'in teklifi ile Ethem'e nasihat vermek üzere, Celal ve Eyüp Sabri Beylerle bazı mebusların Kütahya'ya gitmeleri uygun görüldü.¹⁸⁴⁴ Efelere çekilen telgraflar, Kuva-yı Seyyare birliklerinin Kütahya'da toplanmaya başlanması gibi dikkat çekici gelişmeler Batı Cephesi Komutanının da önlem almasını gerektirmiştir.¹⁸⁴⁵ Ethem'in 18-19 Aralık günü Düzce'de bulunan Sarı Efe Edip'in 200 atlı ve 200 yaya kuvvetiyle Kuva-yı Seyyareye katılması için yaptığı girişimi önleyen Mustafa Kemal Paşa da Kuva-yı Seyyarenin bir yandan cephede güçlendiği, öte yandan propagandaya önem verdiği kanısındadır.¹⁸⁴⁶

Ethem, aralık ayının ikinci yarısından itibaren Kuva-yı Seyyarenin Uşak kesimini 159. Alay'a bırakarak kuvvetlerinin çoğunu Kütahya ve Gediz'de toplamaya başlamıştır.¹⁸⁴⁷ Mustafa Kemal 5 Aralık 1920'de Bilecik İstasyonu'nda İstanbul hükûmetinin temsilcileri İzzet ve Salih Paşalarla buluştuğunda, Ethem Padişah'a bağlılık bildiren bir telgraf çekmişti. Nihayet Bakanlar

1840 TBMM Gizli Celse Zabıtları; C I, s. 286.

1841 TBMM ZC, D I, C 7, s. 226; TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar, C VI..., s. 208.

1842 Sarihan, Çerkez Ethem'in İhaneti..., s. 58.

1843 Atatürk, Nutuk II, s. 704.

1844 Özalp, age., s. 170; TBMM, Gizli Celse Zabıtları, C I, s.286; Köstüklü, age., s. 226; Halıcı, age., s. 192, Nadi, Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti..., s. 48.

1845 TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar, C VI..., s. 208.

1846 Sezai Kürşat Ökte, "Çerkez Ethem Hadisesinin Nutuk Temelli İncelenmesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi, S 56, Bahar 2015, Ankara 2015, s. 67, Nadi, Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti..., s. 62, 65; Sarihan, Çerkez Ethem'in İhaneti..., s. 59-60.

1847 Akıncı, Demirci Akıncıları..., s. 15-16; TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar, C VI..., s. 223.

Kurulunun 22 Aralık 1920 tarihli toplantısında Ethem'le anlaşabilmek için kendisine arabulucu gönderilmesine karar verildi.¹⁸⁴⁸ Nasihat Heyetinin bu görüşmesinden bir sonuç çıkmamış, tam aksine, heyet daha Kütahya'dan Ankara'ya dönmeden, Çerkez Ethem fiili olarak isyan etmiştir. Görüşmeye gelen heyete, birçok komutanın yerlerinden alınmasını şart koşmuştur.¹⁸⁴⁹ Mustafa Kemal aynı gün kuruldan geri dönmesini istemiş, Batı Cephesi Komutanlığına Ethem kuvvetlerini dağıtma emrini vermiş, Genelkurmay Başkan Vekili Fevzi Paşa da İsmet ve Refet beylere "Ethem Bey'in asi olduğunu" kumandaları altındaki kıtalara resmen ilan etmelerini istemiştir.¹⁸⁵⁰ 25-26 Aralık'ta TBMM, hükûmetin izni olmadan asker toplamayı yasakladığını duyurmuştur.¹⁸⁵¹

Ethem'in TBMM ile ilişkilerini gerginleştiren olay kendisinin İstiklal Mahkemelerine ve bütün Kuva-yı Milliye kuvvetlerinin düzenli ordu birliklerine katılması kararına karşı çıkması olmuştur. Ethem'in kendisini Umum Kuva-yı Seyyare ve Kütahya Havalisi Kumandanı ilan etmesi ile Meclis ile Ethem arasındaki diyalog tamamen kopmuştur.¹⁸⁵² TBMM'de yanında olduğunu varsaydığı milletvekillerinden destek bulamayan Ethem, öfkelenmiş ve milletvekillerini de hedef alan, kendisinin "protestoname", Erzurum Milletvekili Nusrat Efendi'nin ise "isyanname" olarak nitelendirdiği telgrafı Kütahya'dan 29 Aralık 1920'de Meclis Başkanlığına çekmiştir.¹⁸⁵³ Ethem'in TBMM'nin meşruiyetini yok sayan ve isyanının göstergesi olan bu telgrafının hemen ardından Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey orduya bir genelge yayımlamıştır.¹⁸⁵⁴ Ethem ve ağabeyleri 29 Aralık'ta TBMM'ye çektikleri protestolarının ardından Kütahya bölgesinde yaptıkları propagandayı yoğunlaştırmışlardır.¹⁸⁵⁵ Hedefleri ordu birlikleri içinde bozgun yaratmak, onları kendi yanlarına çekmekti. Bu arada Yunan birlikleri de Eskişehir'e doğru ilerlemekteydi.¹⁸⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa ise Ethem'in telgrafını aynı gün Mecliste okuya-

1848 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1964, s. 365; Nadi, **Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti...**, s. 74, Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 720; **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, s. 287.

1849 **TBMM ZC**, D I, C 7, s. 226-227, **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, C I, s. 287; Nadi, **Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti...**, s. 73.

1850 **TİH, Batı Cephesi**, C II, K III..., s. 92; **TİH, İstiklâl Harbinde Ayaklanmalar**, C VI..., s. 234.

1851 **TİTE Arşivi**: K 100, G 44, B 44-2, (EK-11), **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C I, s. 287, Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 724.

1852 Uğurlu, **age.**, s. 258.

1853 **TBMM ZC**, D I, C 7, s. 227; Halıcı, **age.**, s. 202.

1854 **ATASE**, İSH, K 689, G 38, B 38-3, 4, 5; Nuray Kılavuz, **agm.**, s. 273-288.

1855 **ATASE**, İSH, K 689, G 44, B 44-1.

1856 **ATASE**, İSH, K 652, G 22, B 22-3, 4, 5, 6.

rak Kuva- yı Seyyare sorununu TBMM'ye taşımıştır. Yapılan açıklamalar TBMM tarafından da benimsenmiş, Meclis, Ethem'in ihanetini kabul etmiştir. Ancak 30 Aralık'ta Kütahya'dan dönen heyetin Mecliste izlenimlerini anlatması, duygusal konuşmalar yapması üzerine Mecliste sorunun kan dökülmeden çözümü yönünde bir eğilim belirlemiştir. 30 Aralık'ta Meclis kararının Ethem ve ağabeylerine bildirilmesi için Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey yetkilendirilmiştir.¹⁸⁵⁷ Hükûmet ve ordu, Ethem ve ağabeylerinin asi duruma düştüklerini kamuoyuna da bildirmiştir.¹⁸⁵⁸

Yunan Genelkurmayı bu amaçlarla harekât planına son şeklini verirken, Saruhan Milletvekili Reşat, Saruhan Mutasarrıfı Aziz ve Demirci Kaymakamı Hilmi Beyler İsmet Paşa'nın karargâhına gelerek Ethem, Tevfik ve Reşit kardeşlerin Yunanlılarla iletişim halinde oldukları bilgisini vermişlerdir.¹⁸⁵⁹ Ethem, 2 Ocak'ta Yunanlılarla anlaşmış, onlara, ordunun Eskişehir'den uzakta olduğu bilgisini vermiştir.¹⁸⁶⁰ Yunanlılarla ilk görüşmeyi Ethem'in ağabeyi Reşit yapmış ve bir protokol hazırlanmıştır.¹⁸⁶¹ Ethem aynı gün yani 2 Ocak'ta İstanbul yönetimi ile de bağlantı kurmuş, Sadrazam'a bir telgraf göndermiştir.¹⁸⁶² Ethem bir yandan subayları Kuva-yı Seyyare yanında savaşmaya çağırırken öte yandan emrinde bulunan düzenli orduya ait 159. Piyade Alayının bütün subaylarını tutuklatmış, 159. Alayın silahlarını ise Gediz'e getirtmiştir.¹⁸⁶³ Ethem'in Yunanlılarla yaptığı anlaşma Kuva-yı Seyyare müfrezeleri arasında hoş karşılanmamış kimi müfrezeler komutanları birlikleri ile beraber düzenli ordu safalarına katılmışlar, bu hareket kısa sürede yaygınlaşarak devam etmiştir.¹⁸⁶⁴

Yeni oluşturulan düzenli ordu birlikleri Ethem üzerine harekât için Eskişehir'i boşaltırken, Yunan ordusu da taarruza geçmiştir.¹⁸⁶⁵ Yunan ordusu ile birlikte Ethem'in Kuva-yı Seyyaresi de taarruza geçmiş, topçusu ve 300 kişilik kuvvetiyle 61. Fırka emrindeki süvari kuvvetlerine saldırmıştır.¹⁸⁶⁶ Yunanlıların olasılık görmediği Ethem isyanı, İngilizleri bile yanıltmıştır.¹⁸⁶⁷

1857 **TBMM GCZ**, C I, s. 290-305; **TİH**, **Batı Cephesi**, C II, K III, s. 49.

1858 Halıcı, **age.**, s. 206, **Harp Tarihi Belgeleri Dergisi**, Yıl 25, S 74, Mart 1976, s. 72-73.

1859 **TBMM ZC**, D I, C 7, s. 228.

1860 Halıcı, **age.**, s. 211.

1861 Akıncı, **age.**, s. 22-23.

1862 **TİH**, **İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 229, **ATASE**, İSH, K 690, G 91, B 91-1.

1863 **TBMM ZC**, D I, C 7, s. 227; **TİH**, **İstiklal Harbinde Ayaklanmalar**, C VI, s. 241, 248; Akıncı, **age.**, s. 22; **ATASE**, İSH, K 689, G 44, B 44-3, **ATASE**, İSH, K 690, G 91, B 91-1.

1864 Sarihan, **Çerkez Ethem'in İhaneti...**, s. 72.

1865 Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C 3, s. 25.

1866 **ATASE**, İSH, K 593, G 50, B 50-1.

1867 Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C 3, s. 27-28.

8 Ocak 1921 günü yapılan TBMM'nin açık celsesinde Ethem sorunu yeniden ele alınmıştır. Bu celsede Ethem, Tevfik ve Reşit artık “asi” değil “hain” olarak anılmıştır.¹⁸⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa da Ethem ve ağabeylerinin amaçlarının TBMM'yi kaldırmak ve yeni bir hükûmet kurmak olduğunu belirtmiş, adım adım bu yöndeki hareketlerini bir kez daha sıralamıştır.¹⁸⁶⁹ Aynı gün TBMM hükûmeti de Ethem ve ağabeylerini “hain” olarak nitelemiş ve bir bildiri yayımlamıştır.¹⁸⁷⁰ Bildirinin hemen arkasından Batı Cephesi Komutanlığı da Kuva-yı Seyyareden orduya sığınanlar ile ele geçenlere farklı muamele yapılacağını duyurarak Ethem kuvvetlerini parçalamaya yönelmiştir. Bildiri Ethem kuvvetlerinde yankı bulmuş Kuva-yı Seyyareye bağlı Sert Mahmut müfrezesi ile müfreze komutanlarından Dr. Fazıl da Yunanlılarla birleşmeyi yurtseverliğine yakıştıramadıklarından müfrezeleriyle Kütahya'ya gelerek teslim olmuştur.¹⁸⁷¹

Ethem'in Türk kuvvetlerine saldırdığı sırada, Yunan uçakları bölgedeki Türk birlikleri üzerine Ethem imzalı beyannameler atmıştır. Türk birlikleri ise 9/10 Ocak'ta İnönü'de Yunan güçleri ile göğüs göğüse çarpışmaya başlamıştır.¹⁸⁷² 13 Ocak'ta 61. Fırka birlikleri Ethem kuvvetleri karşısında oldukça güç durumda kalmıştır. Albay Refet'in Ethem'le savaşmaktan çekinmesi, askerlerin moralini bozmuş, cephaneye yoksunluğu nedeniyle Aydoğdu mıntıkasındaki birlikler asilere süngü takarak hücum etmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen Manyaslı Şevket müfrezesini Aydoğdu sırtlarından atmışlar ve yine süngü ile Karlık yönünde izleyerek burayı ele geçirmeyi başarmışlardır. Aynı gün 61. Fırka karşı taarruza geçmiş, öğleden sonra Ethem kuvvetlerinin elindeki tepeleri geri alarak onları buldukları bölgeden atmıştır.¹⁸⁷³ Güney Cephesi Komutanı Albay Refet'in de Ethem'e karşı genel ileri harekâta başlaması, askerinin moralini yeniden yükseltmiştir. 15 Ocak'ta Ortaca-Göynükviran-Sobu çizgisinden saldırıya geçen asileri, Refet Bey'in ileri sürdüğü süvariler iki saatlik bir muharebe sonunda dağıtmış ve geri çekilmek zorunda bırakmıştır.¹⁸⁷⁴ 14- 15 Ocak 1921 tarihinde Kuva-yı Seyyare güçleri ile yapılan muharebelerde Tevfik ve Reşit, Ethem'in komutası altında savaşa katılmıştır.¹⁸⁷⁵ Ethem 17 Ocak Pazartesi günü karargâhı ile birlikte Demirci'ye gelmiş, Refet Bey'in bu bölgeye hareketi karşısında 19 Ocak sabahı, Demir-

1868 Atatürk, *Nutuk*, C II..., s. 734; Halıcı, *age.*, s. 215.

1869 **TBMM ZC**, D I, C 7, s. 227; **TBMM ZC**, D I, C 7, s. 228.

1870 **ATASE**, İSH, K 726, G 35, B 35.

1871 **ATASE**, İSH, K 596, G 47, B 47-1.

1872 **ATASE**, İSH, K 731, G 104, B 104-1.

1873 **ATASE**, İSH, K 593, G 135, B 135-1.

1874 Süvariler Ethem kuvvetlerini izleme harekâtını sürdürürken asilerden pek çok esir alınmış, önemli bir kısmı da silahlarıyla birlikte ordu birliklerine teslim olmuştur. **ATASE**, İSH, K 593, G 160, B 160-1.

1875 **ATASE**, İSH, K 593, G 165, B 165-1.

ci'den ayrılmıştır.¹⁸⁷⁶

Ethem, Gediz'de Yunan irtibat subayı ile sürekli haberleşirken, Reşit Yunanlılardan kuvvet, silah ve cephane istemek üzere Gediz'den Uşak'a gönderilmiştir. Anadolu'da Çerkezlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere, özellikle Düzce, Yozgat, halkını isyana kışkırtmak amacıyla adamlar gönderilmiş, yanlarına para verilmiş, suikast düzenlemek için de fedailer yola çıkarılmıştır.¹⁸⁷⁷ Ethem'in TBMM ordularına teslim olması tekliflerine karşın,¹⁸⁷⁸ Ağabeyi Tefrik Akhisar'da çoktan Yunanlılarla teslim protokolünü hazırlamış, 21 Ocak'ta da imzalamıştır.¹⁸⁷⁹ Refet Bey ise takip harekâtını 22 Ocak'ta da sürdürmüş; asileri Sındırgı, Akhisar, Marmara yönlerine atarak Kuva-yı Seyyareyi tümüyle dağıtmıştır.¹⁸⁸⁰ Çeşitli yönlerde kaçarak dağılan çetelerin bir bölümü tutuklanmış bir bölümü de teslim olmuştur.¹⁸⁸¹ Ethem, yanındakilerle birlikte Akhisar'a kaçmıştır.¹⁸⁸² Refet Bey'e bağlı süvariler 23 Ocak 1921'de Gördes havalisinde yaptıkları takip ve tenkil harekâtını tamamlamışlardır. Ethem kuvvetlerinin tümüyle dağıtıldığı kamuoyuna müjdelenmiştir.¹⁸⁸³

Çerkez Ethem Yunanlara 26 Ocak 1921 tarihinde sığınmıştır.¹⁸⁸⁴ Ethem Yunanlılara sığındıktan sonra da TBMM'ye, Millî Mücadele'ye karşı tavrını beyannameler hazırlayıp bunları Yunan uçakları ile dağıtarak Türk halkını bölme amaçlı kullanmıştır.¹⁸⁸⁵ Ethem ve ağabeylerinin Yunan'a sığınmaları Anadolu'nun dört bir yanında yankı bulmuş, Anadolu halkı tepkisini gönderdiği telgraflarla, yaptıkları mitinglerle ortaya koymuştur.¹⁸⁸⁶

Kuva-yı Seyyare ile birlikte TBMM ordularına karşı savaşırken yakalanan ya da teslim olanların yargılanmaları Eskişehir İstiklâl Mahkemesinde 1921 yılı ocak ayından itibaren görülmeye başlanmıştır. Şubat sonuna kadar devam eden bu yargılamalar sırasında düşmana yardım etmediği, casusluk yapmadığı, silahını teslim etmediği belirlenen tüm sanıklar affedilmiş, askerlik yaşında olanlar da uygun kitalara gönderilmiştir.¹⁸⁸⁷ Ankara İstiklal Mah-

1876 ATASE, İSH, K 593, G 188, B 188-2.

1877 ATASE, İSH, K 593, G 194, B 194-1, 2.

1878 TİH, Batı Cephesi, C II, K III..., s. 138; Sarıhan, Çerkez Ethem'in İhaneti..., s. 78.

1879 Cilasun, age., s. 181.

1880 ATASE, İSH, K 593, G 246, B 246-1.

1881 Cilasun, age., s. 181-182; Halıcı, age., s. 231.

1882 ATASE, İSH, K 596, G 49, B 49-1.

1883 ATASE, İSH, K 592, G 182, B 182-1.

1884 ATASE, İSH, K 740, G 196, B 196-1, Şimşir, İngiliz Belgelerinde Atatürk, C 3..., s. 99.

1885 Sarıhan, Çerkez Ethem'in İhaneti..., s. 161-162, ATASE, İSH, K 652, G 1, B 1-30.

1886 Halıcı, age., s. 250.

1887 Eskişehir İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), C 4, TBMM Ba-

kemesi, Yunanlılara sığınmış bulunan Ethem ve kardeşlerini vatana ihanet suçuyla yargılayarak 9 Mayıs 1921'de gıyaplarında idama mahkûm etmiştir. Çerkez Ethem bu olaylar sonrasında Ekim 1922'de Yunanistan'a geçmiştir.¹⁸⁸⁸

8.4.4. TBMM'nin Ayaklanmalara Karşı Aldığı Önlemler

İstanbul hükûmetinin çeşitli yollarla ve işgalci devletlerle yaptığı iş birliği ile TBMM'yi zayıflatıp Millî Mücadele'yi çökertmek istemesine karşı duyulan tepki sert olmuştur. Ülkede iç güvenliği sağlamak, ulusal amaç çevresinde birleşmek ve TBMM'nin otoritesini egemen kılmak, huzur ve güvenliği sağlamak, kaçak olaylarının önüne geçip, düzenli orduyu kurmak için Meclis, 29 Nisan 1920'de "Hıyanet-i Vataniye Kanunu"nu kabul etmiştir.¹⁸⁸⁹ Kanun'da, TBMM'ye karşı ayaklananlar; sözle dahi olsa, Meclisin varlığını inkâr edenlerin vatan haini sayılacağı ve hükmü verildiği takdirde idamlarına başvurulacağı yer almaktadır. Ayrıca isyanları kıskırtanların da ihanet ettiklerinin kabul edilmesini istemiştir. Suçluları yargılaması için de kurulacak mahkemelerin suçun işlendiği yerde kurulması kararı kabul edilmiştir.¹⁸⁹⁰ Kanun'un uygulanabilmesi için aynı özelliklere sahip mahkemelere ihtiyaç duyulmuştur. Diğer yandan asker kaçaklarına hapis cezası verilmesi sebebiyle, birçok kişi, cephede çarpışmaktansa, hapis yatmayı göze alarak firarı yeğliyordu. Asker kaçağına yardım edenlere ise bu Kanun'da bir ceza getirilmemişti. Mevcut mahkemeler Millî Mücadele'nin koşullarına cevap veremiyorlardı. 18 Ağustos 1920'de "İstiklal Mahkemeleri" kuruldu. İstiklal Mahkemesi her türlü rejim yargısı ile yetkilendirildi.¹⁸⁹¹ Millî Mücadele'nin kazanılmasında iç güvenliğin sağlanması, Meclis otoritesinin kurulması ve asker kaçaklarının önünün alınmasında büyük hizmetleri görüldü.¹⁸⁹² Asker kaçakları olaylarının çokluğu, vatanın kurtuluş ve bağımsızlığını tehlikeye düşürecek duruma geldiği, bunun önüne ancak sert önlemlerle geçilebileceği

sımevi, Ankara 2015, s. 91-93.

1888 Ahmet Efe, **Çerkez Ethem**, Bengi Kitap Yay., 2. Baskı, Ocak 2007, s. 363; Halıcı, **age.**, s. 370.

1889 "Hıyaneti Vataniye Kanunu", **TBMM, Kavanin Mecmuası**, Devre: I, C 1, 3. Baskı, TBMM Matbaası, Ankara 25 Mart 1943, s. 2; Atatürk, **Nutuk**, C II..., s. 592; Aybars, **age.**, s. 242; Çelik, **agm.**, s. 597; A. Turan Alkan, **İstiklâl Mahkemeleri**, Alternatif Üniversite, Ağaç Yay., İstanbul 1993, s. 18-21 Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003, s. 97-99.

1890 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri...**, s. 70-71; **Düstur**, C 1, S 4, Kanun No: 2, **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 1, s. 143-144.

1891 "İstiklâl Mahkemi Kanunu", **TBMM, Kavanin Mecmuası**, D I, C 1, s. 295, 296; **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, 17 Mart 1337 (1921)-25 Şubat 1337 (1922), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., C 2, 144'üncü in'ikat, 2'nci celse. 14 Kânunusani 1338 (1922), Ankara 1985, s. 613-619; Rıdvan Akın, **TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkerleri ve İdare**, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 162; Aybars, **İstiklal Mahkemeleri...**, s. 90-94.

1892 Aybars, **İstiklal Mahkemeleri...**, s. 66.

düşüncesiyle “Firariler Hakkında Kanun” 11 Eylül 1920’de kabul edilmiştir.¹⁸⁹³

İtilaf Devletleri ve İstanbul hükümetinin etkili bir şekilde kullanmak istediği yöntemlerden bir kısmı da propaganda ve casusluktur. Bu yolla, Millî Mücadele’yi sekteye uğratmak hedefinde olanlara karşı TBMM bazı önlemler almıştır. İstanbul’un işgali ile birlikte İstanbul’dan özellikle Ankara’ya doğru yoğun bir göç yaşanmıştır. Göç edenler arasında Millî Mücadele yanlıları olduğu gibi çeşitli görevlerle Millî Mücadele aleyhine gelenler de olmuştur. Örneğin İngiliz Muhipler Cemiyeti, Karakol Cemiyetinin evrak ve mühürlerini kullanmak suretiyle Mustafa Sagir isimli bir casusu Ankara’ya gönderebilmiştir. İslam Teali Cemiyeti de sahte evraklarla Anadolu’ya casuslarını yollamıştır. Bu tür vakaları önlemek adına TBMM “Askeri Polis ve Hat Komiserlikleri” gibi kurullar oluşturmuştur. Alınan bir diğer tedbir ise Sansür Müdürlükleridir. Bu suretle Millî Mücadele aleyhindeki basın-yayın organlarının Anadolu’daki etkisini azaltmak ve yok etmek amaçlanmış ve iletişim kontrol altına alınmak istenmiştir.¹⁸⁹⁴

Gelişmelerden bir diğeri de “Anadolu Ajansı”nın kurulmasıdır. Anadolu Ajansı 6 Nisan 1920’de faaliyete geçmiş ve Millî Mücadele aleyhindeki haberleri denetlemiş, yayılmalarını önlemeye çalışmış ve Ankara yönetiminin kararlarını da halka iletmiştir. Yani halkı, yanlış yönle sürükleyecek, birlik beraberliği tehlikeye atacak dâhili ve harici yayınlar karşısında milleti uyanık tutacaktır. Millî Mücadele’yi dünyaya tanıtmanın ve duyurmanın yanı sıra istihbarat faaliyetleri, dış basının takip edilmesi ve kontrol işleviyle önemli bir görev görmüştür.¹⁸⁹⁵

TBMM, bazı isyan girişimlerini “silahlı mukavemet ile birlikte iletişim” yoluyla da çözmeye çalışmıştır. Buna sebep olarak halkın yönlendirilmeye müsait olduğunun bilinmesidir. Çünkü halk, gerek iletişim araçlarının yetersizliği gerekse kışkırtmaların etkisiyle doğruyu yanlıştan ayırt edememiştir. İşte bu durumu ortadan kaldırmak adına TBMM tarafından, bazı isyan bölgelerindeki isyanları müzakere yoluyla sona erdirmek adına kurullar gönderilmiştir.¹⁸⁹⁶ Halkın okuma-yazma bilgisinin oldukça düşük olduğu, iletişim araçlarının eksikliğinin hissedildiği 1900’lü yılların Anadolu’sunda halkı et-

1893 “Firariler Hakkında Kanun”, **TBMM, Kavanin Mecmuası**, D I, C 1, s. 22; **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, C I, 28’nci in’ikat, 2’nci celse, 5 Temmuz 1336 (1920), s. 86-88 ve C I, 98’nci in’ikat, 3’ncü celse, 15 Teşrinisani (Kasım) 1336 (1920), s. 235; Turan, **age.**, C II, s. 171-172; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 4, s. 46-57, 84-89.

1894 Turan, **age.**, C.II, s. 174.

1895 Yücel Özkaya, “Millî Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa’nın Basınla İlişkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 3, Ankara 1985, s. 894; Nurettin Güz, **Türkiye’de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası, Ankara 1991, s. 57.

1896 Çağlar, **Hüsrev Bey Hey’et-i Nasîhası...**, s. 74; **TBMM Zabıt Ceridesi**, C 2, s. 33.

kilemek ve yönlendirmek adına en kritik mevkide olanlardan birisi de din adamlarıdır.¹⁸⁹⁷

İstanbul hükûmeti, dinî duyguları kullanarak halkın TBMM ve Millî Mücadele'ye katılmasını engellemek adına bir fetva çıkartmıştı. Bu fetva yönlendirilmeye müsait olan halkta kısmen etki yapmıştır. İstanbul'da Dürri-zade Abdullah Efendi tarafından yayımlanan fetva ile Millî Mücadele taraftarları ihanet ile suçlanmış ve gıyaplarında idama mahkûm edilmişlerdir.¹⁸⁹⁸ Ankara'nın, İstanbul fetvasına karşı verdiği ilk tepki ise Padişah ve Halife'nin esir olduğu ve bu makamların kurtarılması gerektiği yönünde olmuştur.¹⁸⁹⁹ Akabinde bu fetvaya aynı şekilde cevap vermek ihtiyacı hissedilmiştir. Fetva Rifat Efendi başta olmak üzere Ankara'daki beş müftü, dokuz âlim ve medrese müdürü ve altı kişilik ilmiye sınıfına mensup kişilerce hazırlanmıştır.¹⁹⁰⁰ Hazırlanmasının ardından fetvayı doğru, yeterli ve haklı bulan 152 kişi de imzalamıştır. Anadolu fetvası etkili olmuş ve İstanbul hükûmetini zor durumda bırakmıştır.

8.5. Türkiye Büyük Millet Meclisinde Oluşan Gruplar*

8.5.1. Yeşil Ordu Grubu

İtilaf Devletlerinin Osmanlı topraklarını adım adım işgal etmeleri, bir kısım Osmanlı aydınını, Batı emperyalizmine karşı savaştan bolşevizme (sosyalizme) yöneltmiştir.

Sivas Kongresi'ne katılan üyelerden bazıları geleceğin şarkta olduğunu düşünerek, Anadolu'da Rusya'nın yardımıyla bir devrim yapmayı tasarlamışlardı. Bunların öncülüğünü de Hakkı Behiç Bey yapıyordu. Sivas Kongresi sonrasında gizli örgütlenmeye geçen bu kişiler, Millet Meclisi açıldıktan sonra Yeşil Ordu adını almışlardır.¹⁹⁰¹ On dört merkez üyesinin milletveki-

1897 Ömer Turan, "Millî Mücadelenin Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, S 45, Ankara 1999, s. 822.

1898 **Takvim-i Vekayi**, 11 Nisan 1336; Nadi, **Birinci TBMM'nin Açılışı...**, s. 239; Bıyıklıoğlu, **age.**, s. 57; Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Din Adamları**, C II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1997, s. 27-34; Akandere, "11 Nisan 1920 Tarihli Takvim-i Vekayi'de Kuva-yı Milliye Aleyhine Yayımlanan Kararlar", s. 441.

1899 Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri...**, s. 39; Sarıkoyuncu, **age.**, C II, s. 35-41.

1900 Bayram Sakallı, **Ankara ve Çevresinde Millî Faaliyetler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 102-103.

* Prof. Dr. İhsan Güneş, Yeditepe Üniversitesi, Öğretim Üyesi, ihsan@igunes.com.

1901 Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1953, s. 451; Yeşil Ordu'nun kuruluşu için bk. Mete Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978, s. 130-151; Remzi Balkanlı, **Mukayeseli Basın ve Propaganda**, Ankara 1961, s. 487 vd. Örgütün Nisan ve Mayıs aylarında kurulduğunu yazarların temel dayanağı Kâzım

li olduğu bu örgüt kısa sürede büyümüştür. Milletvekilliği ve İcra Vekilliği yetkilerinden yararlanarak rahatça çalışan örgüt üyeleri, örgütlerini daha da geliştirmek için, Mustafa Kemal Paşa'nın ismini de kullanmaktan çekinmemişlerdir. Örgütlerinin kuruluşunu gösterir resmî bir belgeyi hükûmete vermedikleri için Yeşil Ordu Cemiyeti gizli örgüt olarak nitelenmiştir. Yeşil Ordu Cemiyetinin Ankara ve Eskişehir'de de birer merkezi vardı.

İslamcı sosyalizmi savunan Yeşil Ordu Cemiyeti, Haziran ortalarında nizamnamesini yayımlamıştır.¹⁹⁰² III. Enternasyonele başvurmuş fakat olumlu/olumsuz yanıt alamamıştır. Haziran ayından itibaren komünizm cereyanı Anadolu'ya yayılmıştır. Ancak daha eylemin ilk aşamasını geçemedikleri için Mustafa Kemal Paşa açıktan açığa bu akıma karşı tavır almayı ulusal çıkarlara uygun bulmamış, belirli alanlarda çalışmasına da göz yummuştur. Bundan yararlanan örgüt, aktivitesini daha da artıracak girişimlere yönelmiştir. Yeşil Ordular, Çerkez Ethem'le ilişki kurmuşlardır. Bu durum Mustafa Kemal Paşa tarafından hoş karşılanmamıştır. Mustafa Kemal Paşa Cemiyetten eylemlerini durdurmasını istemiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın 14 Ağustos'ta mecliste yaptığı konuşmadan sonra, sol kesim arasında bir ayrılık başlamıştır. Bu ayrılık, Yeşil Ordu'ya da sıçramış, bir kısmı Sovyet Devrimi'ne benzer bir devrim modeli geliştirmeye çalışırken bir kısmı da uluscu-halkçı bir düzen kurma modeli oluşturmaya yönelmiştir.

Ülkenin genel durumunu göz önüne alan örgüt, Mustafa Kemal Paşa'nın isteğine uyarak geçici bir süre çalışmalarını durdurmaya karar vermiştir. Bu karara uymayan ve Yeşil Ordu içinde daha sol kanadı oluşturan bazı milletvekilleri, Ankara'daki merkezi, "Merkezi Umumi" ilan ederek çalışmalarını sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Hakkı Behiç Bey bu grubun çalışmalarını durdurması için onlara birtakım öneriler getirmiş ise de benimsettirememiştir. 1920 Eylül'üne gelindiğinde gizlilik temeli üstüne kurulan Yeşil Ordu Cemiyeti tümüyle parçalanmıştır. Genel merkezi oluşturan bir iki üye dışında üyelerin çoğu hükûmetçe kurulan Türkiye Komünist Fırkası'na (TKF) girmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Ethem Bey'e de mektup yazarak, hem onun bu fırkaya girmesini, hem de denetiminde çıkan *Yeni Dünya* gazetesini Ankara'ya taşıyarak, firkanın yayın organı olmasını istemiştir.

Yeşil Ordu'nun sol kanadını oluşturanlardan Nazım Bey (Tokat) ise, Yeşil

Karabekir'in 14 Mayıs 1336'da Erzurum'dan yola çıkardığı kırk kişilik bir askerî gücün ellerinde yeşil bayrakla Ankara sokaklarında dolaşması ve "bu güç Ankara'ya ulaştığı sırada Yeşil Ordu Cemiyetinin kurulmuş olduğunu belirtmesidir." Bk. Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 729. Kâzım Karabekir'in Erzurum'dan derleyip Ankara'ya gönderdiği bu gücün Ağustos'ta Ankara'ya ulaştığı görülmektedir, bk. **Hâkimiyet-i Milliye**, 3 Ağustos 1336, s. 3.

1902 **Yakın Tarihimiz**, C 1, İstanbul 1962, s. 103.

Ordu'nun Türkiye Komünist Fırkaya dönüşmesine karşı çıkmış ve bu konuda çeşitli bildirimler yayımlamıştır. Nazım Bey ve bazı arkadaşları Yeşil Ordu'nun Türkiye Halk İştirakiyun Fırkasına dönüştüğünü belirtmişlerdir.

8.5.2. Halk Zümresi

Büyük Millet Meclisi toplanınca kimi milletvekilleri Rusya'da olduğu gibi Anadolu'da da bir Bolşevik devrim gerçekleştirmek için çalışmalara başladılar. 1920 Ağustos'undan başlayarak ortalıkta çeşitli programların dolaştığı görüldü.

Mustafa Kemal Paşa'nın sosyalizme karşı, fakat "kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesi"ni öngören halkçılık yanlısı olması ve "bizim nokta-i nazarımız halkçılıktır" diyerek Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ideolojisini Mecliste açıkça ortaya koyması bu milletvekillerinin halkçılık düşüncesi çerçevesinde örgütlenmelerini gündeme getirdi. Büyük Millet Meclisinde 60-70 kişiden oluşan bir grup milletvekili "Halk Zümresi" adıyla bir hizip oluşturdular (Eylül 1920).¹⁹⁰³ Yunus Nadi, Hakkı Behiç, Muhittin Baha, Dr. Adnan Bey gibi tanınan isimler de bu hizip içinde yer aldı. Yeşil Ordu'nun ulusalcılara ters düşmeye başladığı ve Türkiye sosyalizminden söz edildiği bir sırada ortaya çıkan Halk Zümresi; bir de siyasi program yayımladı (8 Eylül 1920). Bu programa göre Halk Zümresi'nin amacı; ülkede kayıtsız koşulsuz halkı egemen kılmak, çağın koşullarına ve halkın ihtiyaçlarına göre gerekli olan yenilikleri yapmak ve gerekli kurumları oluşturmak, İslamiyet'in kutsal esaslarına dayanarak halkı asrı sadetteki mutluluğa ulaştırmaktı. Halk Zümresi; yürütme gücünü ve yasama yetkisini halkın Büyük Şûrasında toplayacak, Büyük Şûra 18 yaşını bitirmiş liva halkınca genel oy ile seçilecekti. Programa göre ülke; coğrafi durumu ve iktisadi konumu itibarıyla nahiye, kaza ve livalar marifetiyle idare olunacaktı. Halk Zümresi; eğitimin parasız olmasını, kütüphanelerin ve okulların yaygınlaştırılmasını, ülkede okumamış kimsenin kalmamasını, vergi oranlarının adalet ölçüsünde belirlenmesini, işçi ve köylülerin vergi yükünden kurtarılmasını, toprağın denetiminin devlete ait olmasını, toprağı olmayanlara hükûmetçe yeterince toprak verilmesini, emekçilerin evlerinin sağlık koşullarına uygun hale getirilmesini, eczane ve hastanelerin hükûmetin idaresi altında bulundurulmasını, fakir çocukların 16 yaşına kadar hükûmetin denetimi altında tutulmasını, adaletin; üyeleri halk tarafından seçilecek halk mahkemeleri tarafından yerine getirilmesini istiyordu. Halk Zümresi İttihatçı-İslamcı-Sosyalist görüşleri birleştirmeye çalışan siyasi bir oluşum olarak görülüyordu.

1903 İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 179-182.

8.5.3. İslahat Grubu

İslahat (Reform) Grubu, sosyal mutluluğu sağlamak ve izleyeceği yolda, ülkedeki dengeli güçleri altüst etmeden halkı yönetime ortak etmek ve yönetimi halkın gereksinmelerinin karşılanmasına hizmet edici duruma getirmek amacıyla kurulmuştur.¹⁹⁰⁴ Bu nedenle egemenliğin kayıtsız şartsız millete verilmesini, halkın kendi işlerini doğrudan doğruya kendisinin yürütmesini, yasama erki ile yürütme yetkisinin Büyük Millet Meclisinde toplanmasını, Türkiye Devleti'nin, Büyük Millet Meclisince yönetilmesini, Büyük Millet Meclisinin iller halkınca doğrudan doğruya seçilmesini, yasaların konulması, değiştirilmesi, kaldırılması, antlaşma ve barışın yapılması ve vatan savunması gibi temel yetkilerin Türkiye Büyük Millet Meclisine verilmesini istiyordu. Bu grup Türkiye'nin coğrafi ve iktisadi ilişkilerini göz önüne alarak ülkenin illere, illerin ilçelere, ilçelerin de bucaklara ayrılmasını, vergilerin olanak ölçüsünde azaltılmasını, tutumluluğa (tasarrufa) en geniş ölçüde özen gösterilmesini ve bütçenin denk olmasını, ulusun bütün bireylerinin en kısa sürede okuryazar duruma getirilmesini, her ilde bir öğretmen okulu açılmasını, ivedi olarak köylere öğretmen gönderilmesini, kızların öğrenimine İslam gelenekleri çerçevesinde, erkeklerinki kadar özen gösterilmesini, sultanilerin kaldırıp il merkezlerinde yedişer yıllık idadi okulları açmasını, uygun illerde uygulamalı tarım okulları ile ebe, dişi ve küçük sağlık memuru okulları açılmasını, işçi örgütlenmesine ilişkin yasalar çıkarılmasını, mülkiyet ve tasarruf hakkının her türlü korunmasını, gerek üretim gerek tüketim için kooperatiflerin kurulmasını düşünüyordu.

8.5.4. İstiklal Grubu

Mecliste Mustafa Kemal Paşa'ya hayranlık duyan, ileri görüşlü 30-40 kadar milletvekili bir araya gelerek İstiklal Grubunu kurmuşlardır. Bunlar, Mecliste "Terakkiperver-Milliyetperver" akımı temsil edeceklerini açıklamışlardır.

8.5.5. Tesanüd Grubu

Mazhar Müfit (Hakkâri), Ferit (Çorum), İsmail Suphi (Burdur), Mustafa (Dersim), Rasim (Sivas), Yusuf İzzet Paşa (Bolu), Dr. Suat (Kastamonu), Tahsin (Maraş), Şevket (Sinop), Abdulkadir Kemali (Kastamonu), Yusuf Ziya (Bitlis) Beylerin İdare Heyetini oluşturduğu Tesanüd Grubu "Mutedil Milliyetperver" milletvekilleri tarafından kurulmuştur. Amaçları; adından da anlaşılacağı gibi mecliste milletvekilleri arasında tesanüdü sağlamaktır. Mecliste en örgütlü grup olarak tanınmıştır. Grubu siyasal partiye dönüştürmeyi düşünmemişlerdir. Bu nedenle de siyasi program yapmamışlardır.

1904 Güneş, *age.*, s. 184 vd; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Devirden Devire*, C 1, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 82-97.

8.5.6. Müdafaa-i Hukuk Grupları

8.5.6.1. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (Birinci Grup)

Türkiye Büyük Millet Meclisinde ülkede kurulacak yeni düzen için yasalar, Meclis gündemine geldikçe milletvekilleri birbirlerini daha iyi tanımaya başladılar. Ancak bu tanışma 1920 yazından itibaren ayrışmalara yol açtı. 1920 Eylül'ü başlarında İslamcı-sosyalist temellere oturan Halk Zümresi adıyla bir hizip ortaya çıktı.

Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı Halkçılık Programının "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu" olarak Meclisce benimsenmesinden sonra, Meclisteki hizipleşmeler daha da çoğaldı. Bu gelişme; yasama, yürütme ve zaman zaman da yargı görevini üstlenen TBMM'nin çalışma düzenini olumsuz yönde etkiledi.

Meclis çalışmalarının mecliste oluşan gruplara dayanılarak daha düzenli bir hale geleceği beklendi ise de bu beklenti gerçekleşmedi. Grupların olumsuz tavrından rahatsız olan milletvekilleri de kendi aralarında toplanıp yeni bir grup kurarak, meclis çalışmalarını daha düzenli bir şekilde sokmaya yöneldiler. Bu yeni gelişimi, Refet Bey aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya yansıtılar. Mustafa Kemal Paşa Meclisin temelini oluşturan ve tüm yurt yüzeyine yayılmış bulunan, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin Meclis Başkanlığı ile ilişkilerini daha düzenli bir hale getirmelerini istedi. Ardından da Meclisteki milletvekilleriyle gruplar halinde vilayet konağında görüştü. Onların da düşüncelerini aldıktan sonra, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adı altında meclis içinde büyük bir grup kurmaya karar verdi. Nitekim 10 Mayıs 1921'de TBMM'de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu kuruldu.¹⁹⁰⁵ Erkek Öğretmen Okulu konferans salonunda 133 milletvekilinin katılımı ile ilk toplantı yapıldı. Mustafa Kemal Paşa Grup başkanlığına seçildi.

Grubun bir başkanı, iki başkan yardımcısı ve on iki üyeden oluşan bir idare heyeti olacaktı. Bunlar, Grup Genel Kurulunca gizli oy ile seçilecekti. İdare Heyeti grupta görüşülecek konuları belirleyecek, üyeleri toplantıya çağırarak ve toplantı zabıtlarını tutacaktı. Bunlar altı ayda bir yinelenecekti. Grup, masraflarını karşılamak üzere her üyeden iki lira ödenti alacak, grup üyelerinin yarısından bir fazlası mevcut olmadıkça görüşmelere başlanılmayacaktı. Azınlık, çoğunluğun kararına uyacaktı. Gruba girmek isteyenlerin başvurusu idare heyetinde görüşülecekti. Grup Genel Kurulu en az on beş günde bir kez toplanacaktı.

1905 Güneş, *age.*, s. 197-205; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)*, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1952, s. 354 vd; Faik Reşit Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grup'unun Kurulmasına ve Çalışmalarına Ait Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları Dergisi*, C 3, S 1, 1944, s. 12 vd.

Grup şu iki maddeden oluşan bir programı kabul etmişti:

1- Büyük Millet Meclisinde oluşan “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu”nun temel amacı; millî mücadelenin başından beri Erzurum-Sivas Kongrelerinde saptanan ve son Osmanlı Meclis-i Mebusanı ile Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilen Misak-ı Milli esasları içinde vatanın tamamını ve milletin bağımsızlığını sağlayacak barışı elde etmektir. Grup bu amaca ulaşabilmek için milletin tüm maddi ve manevi gücünü gerek görülen hedeflere yöneltecek ve kullanacak, ülkedeki resmî ve özel örgütleri ve kuruluşları bu amaç doğrultusunda kullanmaya çalışacaktır.

2- Grup, bu ulusal amacı gerçekleştirmeye çalışmakla beraber devlet ve milletin teşkilatını, Teşkilatı Esasiye Kanunu dairesinde peyderpey tespit ve ihzara çalışacaktır.

Böyle bir grubun kurulması ve bazı kişilerin grup dışında bırakılması gruba karşı tepkilere yol açtı. Hüseyin Avni Bey (Erzurum), grubun benimsediği programa karşı çıktı.

Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde de tam bir dayanışmanın olduğunu söylemek zordur. Grup ileri gelenleri gruptaki dağınıklığı giderebilmek için; grupta kararların oy çokluğu ile alınmasını, herkesin düşüncesini açıkça söylemesini, yapılacak oylamada oy çokluğu ile benimsenen kararın meclisteki tartışma ve oylamalarda da geçerli kılınmasını, hükûmet üyelerinin de gruba katılmasını zorunlu görmüşlerdir. Bu yaklaşım bazı hükûmet üyelerinin tepkisine yol açmıştır.

Mecliste âdeta bir siyasal parti işlevini gören Birinci Grup, savaşın bitimi ile ömrünü doldurmuştur. Mustafa Kemal Paşa 6 Aralık 1922’de Halk Fırkası adıyla bir parti kuracağını belirtmiştir. 1 Nisan 1923’te Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimin yenilenmesi konusunda karar alınca 8 Nisan 1923’te Mustafa Kemal Paşa yayımladığı seçim bildirisinde seçim sonrasında Müdafaa-i Hukuk Grubunu “Halk Fırkası”na dönüştüreceğini belirtmiştir. Nitekim 9 Eylül 1923’te Halk Fırkasının kurulduğu açıklanmıştır.¹⁹⁰⁶

8.5.6.2. İkinci Grup

Türkiye Büyük Millet Meclisinde Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (10 Mayıs 1921) kurulduktan sonra meclisteki milletvekilleri üçe bölünmüştü. Hükûmete yakınlıklarıyla tanınan milletvekilleri sağ tarafta, hükûmete karşı olanlar sol tarafta, yaşlı ve tarafsız gözükener de ortada oturmaya başlamıştı. Sağ yanda oturanlar Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubuna bağlı olan milletvekilleri oldukları için örgütlü hareket ediyorlardı. Sol yanda oturanlar ise örgütsüz olduklarından

1906 İhsan Güneş, “Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden Halk Fırkasına Geçiş”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 3, S 8, 1987, s. 427-442.

1921 ortalarında mecliste fazla bir etkinlik gösteremiyorlardı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde yer alamayan kimi milletvekilleri Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni ve Necati Bey, Samsun Milletvekili Emin Bey, Kastamonu Milletvekili Besim Bey, Kayseri Milletvekili Rıfat Bey, Mersin Milletvekili Selahattin Bey, Sivas Milletvekili Vasıf Bey, bir araya gelerek Mecliste yeni bir grup oluşturmaya yönelmişlerdir. Bu yönelim sonuç verdi ve 1921 sonları 1922 başlarında muhalefet daha örgütlü bir şekil aldı. Böylece Mecliste bir muhalefet grubu doğdu.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde hükûmete karşı muhalefet görevini yapan bu grup, bir süre isimsiz olarak çalıştıktan sonra; “Biz de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne mensubuz. Biz de o cemiyet tarafından seçildik. Bizim de ismimiz aynı; grubuz” diyerek, kendilerine İkinci Grup adını verdiler.¹⁹⁰⁷ Başlangıçta 120 milletvekiline sahip olan İkinci Grup’un daha sonra giderek üye sayısı azalmıştır. Grubun bir başkanı yoktur. Zaman zaman Mersinli Cemal Paşa’nın, Hüseyin Avni Bey’in, Hakkı Hami Bey’in ve Basri Bey’in başkanlıklarından söz edilmiş ise de bunlar açıkça başkanlık görevini üstlendiklerini açıklayamamışlardır. Böyle olunca da insanlar birer birer gruptan kopmuşlardır.

İkinci Grupçular, Millet Meclisinin hakkını ve hâkimiyetini savunmak, yasal kurallara aykırı ulus egemenliği ile örtüşmeyen ayrıcalıkları, örgütleri ve uygulamaları ortadan kaldırmak için bu grubu kurduklarını belirtmişlerdir. Ancak Grup, yelpazesini oldukça geniş tutmuştur. Üyeleri arasında tutarlı bir görüş birliği yoktur. Eski ittihatçılardan, itilafçılardan, saltanatçılardan, islamcılardan, bolşeviklerden üyesi vardır. Ortak noktaları; başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere hükûmete muhalefet etmektir. Zira hükûmette yer alamayanlar, yer aldıkları halde bu yeri koruyamayanlar, karşıt olmayı bir meziyet sayanlar bu gurupta toplanmıştır.

İkinci Grup; mecliste yoğun bir muhalefet sınavı vermiş ve bu sınavdan da zaman zaman başarılı çıkmıştır. İkinci Grup üyeleri hükûmete karşı tavır almışlardır. İstiklal Mahkemelerine, istifa eden ya da düşürülen bir vekilin seçimi için Meclis Başkanının aday göstermesine, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na ve Başkomutanlık Kanunu’na sıcak bakmamışlar, ciddi bir şekilde eleştirmişlerdir.

İkinci Grupçular, Meclis üstünlüğü ve millî irade kavramlarını gerekçe göstererek Mustafa Kemal Paşa’ya ve onun uygulamalarına karşı çıkmışlardır. Ancak onların millî irade anlayışları “irade-i seniye’nin” sınırlarını geçmemiştir. İkinci Grubun Meclisteki sert muhalefeti bu meclise demokratik bir kimlik kazandırmıştır.

1907 Güneş, **age.**, s. 205 vd; Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup**, İletişim Yayınevi, İstanbul 1994.

İkinci Grup üyelerinin Meclise getirdikleri isteklerin kabul edilmemesi, bunların hükûmete yönelik eleştirilerinin boyutlarını genişletmiş, muhalefetlerini sertleştirmiştir. Bu da hükûmet otoritesinin sarsılmasına yol açmıştır. Türkiye ile savaşıyor bazı ülkeler İkinci Grubun bu tavrına bakarak Anadolu'nun bir ihtilal arifesinde olduğu izlenimine kapılmış ve bu durumdan yararlanmaya çalışmışlardır.

İkinci Grubun programında; Türkiye'nin, millî sınırlar içinde özgür ve bağımsız bir devlet olduğu, yönetimin ulus egemenliğine dayandığı, Türkiye topraklarının bir bütün olduğu ayrılık kabul etmeyeceği, her bireyin din ve mezhep özgürlüğü de içinde olmak üzere tüm özgürlüklerinin korunacağı, yasal sınırlar içinde basın, eğitim, şirket kurmanın, toplantıların serbest olacağı, her bireyin yasalar karşısında eşit olduğu, sınıf aile ayrıcalıklarının olmayacağı, siyasi suçlardan dolayı idam cezasının verilmeyeceği, işkence, angarya gibi her çeşit baskının yasaklanacağı, devletin yasama ve yürütme yetkisinin Mecliste toplanacağı bu yetkinin hiçbir şekilde paylaşılmayacağı, vazgeçilemeyeceği, seçim yasasının millî egemenliği yansıtacak şekilde değiştirileceği, ilköğretimin zorunlu olacağı, eğitimin yöresel ihtiyaçları karşılayacak şekilde ve uygulamalı olacağı, Türkçeyi Doğu'nun özellikle de İslam dünyasının bilim dili haline getirmek için çalışılacağı, vergilerin Millet Meclisi kararıyla alınacağı, iktisadi kuruluşların korunacağı, bir devlet bankasının kurulacağı, bağımsız bir demiryolu politikası izleneceği gibi konulara yer verilmiştir.¹⁹⁰⁸

İkinci Grup, 1923 seçimlerine kendi iradesiyle katılmamış bunun sonucu olarak da siyasal yaşamdan silinip gitmiştir.

8.5.7. Türkiye Büyük Millet Meclisi İçinde Kurulan Siyasal Partiler

Çağdaş dünyada, siyasal yaşamın belirlenmesinde etkin rol oynayan siyasal örgütlerin başında siyasal partiler gelir. Demokratik sistemin vazgeçilmez temel dayanağıdır. Siyasal yaşam, siyasal partiler sayesinde canlılık kazanır, daha da güçlenir. Zira siyasal parti, belli bir program etrafında toplanmış, siyasal iktidarı halkın oylarıyla ele geçirmeyi ya da siyasal iktidara ortak olmayı amaçlayan, sürekli, yaygın, yasal siyasal örgütler olarak tanınır. Bu nedenle siyasal partiler siyasal yaşamın dinamikleridir. İktidarda bulunan bir siyasal partinin bir süre sonra iktidarı kaybetmesi, muhalefette bulunan bir partinin ya da partilerin de iktidar olması mümkündür. Siyasal partiler toplumda farklı kesimlerin isteklerini dile getiren siyasal örgütler olduğu için sürekli birbirleriyle yarış içindedirler. Her ülkenin toplumsal yapısı, refah düzeyi, kültürel gelişimi, nüfus yapısı farklılıklar gösterdiği için siyasal partileri oluşturan etkenler de ülkeden ülkeye göre değişiklik gösterir.

1908 İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, s. 212-214.

Siyasal partilerin ortaya çıkması egemenlik anlayışındaki gelişmenin sonucudur. Halkın egemenliğinin kullanımına izin verilmediği yerde siyasal partiden söz etmekte zordur. Halkın yönetime katılmaya başladığı, yönetenlerin gücünü görünmez ilahi güçlerden değil, yönettiği halktan aldığı düşüncesinin yerleştiği yerde iktidarı elde etme mücadeleleri de başlamış, bu da siyasal partilerin oluşumuna yol açmıştır. Parlamentonun yetkilerinin artması ve bağımsızlıklarının güçlenmesi, temel hak ve özgürlük alanının genişlemesi, eşit ve genel oy ilkesinin yaygınlaşması, demokrasi kültürünün gelişmesi siyasal partileşme hareketinin de ivmesini artırmıştır. Dünya tarihine baktığımızda siyasal partiler Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmış, Fransız devriminden sonra yaygınlık kazanmıştır.

Partilerin egemen olduğu demokratik sistemler tek partili, çift partili ve çok partili sistemler olarak ayrılır. Çok partili sistem; güçleri birbirine yakın ikiden çok partinin siyasal iktidarı ele geçirmek için özgürce birbiriyle mücadele ettiği sistemdir. Bu sistemde her görüş kendini özgürce ifade edebilir. İki partili sistem; bir ülkede iktidarı ele geçirmek için birbirine yakın iki büyük partinin olduğu sistemdir. Bunlardan biri iktidar diğeri muhalefet olur. Bu sistemde küçük partilerin pek etkisi olmaz.

Tek parti sistemi, iktidara uzun süre tek partinin egemen olduğu sistemdir. Bu sistemde parti resmî bir görüşü yerleştirmenin aracı durumundadır. Parti ile devlet bütünleşmiştir. Bu nedenle de muhalefetin doğmasına izin verilmez. Bunlar genellikle faşist ve komünist sistemler gibi demokrasi karşıtı sistemlerde bulunurlar. Bunun yanında demokrasiye geçmek amacı güden kimi ülkelerde de ortaya çıkarlar.

Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasal partili hayat 23 Temmuz 1908'de Meşrutî sisteme yeniden geçildikten sonra başladı.¹⁹⁰⁹ 13 Eylül 1908 (1 Eylül 1324)'de kurulan Osmanlı Ahrar Fırkası, Türk tarihinde parti adıyla kurulan ilk siyasal parti oldu.1908-1918 arasında çeşitli siyasal partiler kuruldu ise de döneme İttihat ve Terakki Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası damgasını vurdu. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine başlatılan soruşturma sonucu kimi Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyelerinin tutuklanması, kimilerinin yurt dışına kaçması parti çalışmalarını durdurdu, siyaset sahnesinden çekildi.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Hürriyet ve İtilaf Fırkası yeniden siyaset sahnesine dönerek ülke yönetiminde etkin olmaya başladı. Ülkenin işgale uğraması ve buna siyasi iktidarın ses çıkarmaması ülkede Müdafaa-i Hukuk hareketi denilen yeni bir hareketi doğurdu. Müdafaa-i Hukuk hareketi, Anadolu'da giderek güçlenirken İstanbul'da da yönetim boşluğundan yararlanan kişiler, gruplar her türlü siyasal partilerini kurarak açıktan açığa ülkenin bütünlüğünü, halkın birliğini parçalayıcı eylemlere girişmekten çekinmedi-

1909 Tunaya, *age.*, s. 174-392; Erdoğan Teziç, **100 Soruda Siyasi Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s. 181.

ler.¹⁹¹⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde, Müdafaa-i Hukuk hareketi Sivas Kongresi sırasında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirildi. Atatürk'ün liderliğini yaptığı bu cemiyet, Türkiye halkının Misak-ı Millî ile saptanan sınırlar içinde bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürebilmesini sağlamak için Millî Mücadeleyi başlattı. Bunun için Ankara'da 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisini kurarak yeni bir devletin temelini attı. Türkiye Büyük Millet Meclisinde Türkiye Komünist Fırkası, Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası gibi etkisiz, kısa süreli bazı partiler de kuruldu.

8.5.7.1 Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası

Yeşil Ordu hareketinin durdurulmasına karar verilince Yeşil Ordu'nun sol kanadını oluşturan bazı kişiler Türkiye Komünist Partisine geçmedi. Bir süre gizli Türkiye Komünist Partisi adı altında çalışmalarını sürdürdüler. 7 Aralık 1920'de Tokat Milletvekili Nazım, Bursa Milletvekili Şeyh Servet ve Afyon Milletvekili Mehmet Şükrü, Baytar Binbaşı Hacıoğlu Salih, Ziyetullah Nuşirevan emeği temel ilke olarak; Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkasını kurdular.¹⁹¹¹ *Emek* gazetesini çıkardılar. Yeşil Ordu Grubunun tabanını kendi yanlarına çekmek için, Yeşil Ordu'nun, Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkasına dönüştüğü propagandasını yaptılar.

Fırka; Afyon'da, Yozgat'ta, Sivas'ta, Çorum'da, Akdağmadeni'nde faaliyetini artırdı. Dahiliye memurlardan bu fırkaya girenlerin görevlerine son vermiş, Maarif Vekili, maarif müdürlerine bir genelge göndererek "maarif mensuplarının" bu fırkaya girmelerine izin vermemelerini istemiştir.

Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkasının saltanatın babadan oğla geçmesine, dinî esaslara dayanan tasarruf hakkına, kiralamaya, azınlığın çoğunluğa ege-men olmasına yol açan haklara karşı çıkmaları, İslamcı milletvekillerinin ve halkın bu fırkaya karşı tepkisine yol açtı. Çerkez Ethem isyanını destekledikleri gerekçesiyle Salih Hacıoğlu, Ziyetullah Nuşirevan ve bazı fırka üyeleri tutuklandı.

Çerkez Ethem isyanından sonra Mecliste, hükûmetin sol anlayışının ilerisinde olanlara karşı, hem Türkiye Komünist Fırkası hem de İslamcı milletvekilleri adeta ortak bir davranış içine girdiler. "Gafil ve hain" olarak nitelendikleri Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası üyelerini dışarıdan para almakla suçladılar ve fırkanın kapatılmasını, üyelerinin milletvekilliğinden çıkarılmasını istediler.

1910 Tunaya, *age.*, s. 183-230,245-364, 382-398, 472-493, 536-543,

1911 Güneş, *age.*, s. 169; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978, s. 177-185.

Bu baskılar karşısında Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası yöneticileri 1 Şubat 1921'den itibaren çalışmalarını durdurduklarını bir bildiri ile açıkladılar. Nazım, Şeyh Servet ve Mehmet Şükrü Beyler, hükûmeti yasadışı yollardan devirmeyi amaçladıkları gerekçesiyle İstiklal Mahkemesine verildiler. Tokat Milletvekili Nazım Bey Hıyanet-i Vataniye Yasası'nın 2. maddesi uyarınca 15 yıl hapse mahkûm edildi (9 Mayıs 1921).

Sakarya Muharebesi'nin zaferle bitmesinden sonra ülke içinde ve dışında gücünü iyice pekiştirmiş olan TBMM hükûmeti, Mayıs ayında hükûmeti devirmek suçuyla tutuklanan sol düşünceli kişiler için bir af çıkardı. Hapisten kurtulan bu kişiler kısa süre sonra tekrar örgütlenmeye yöneldiler. 18 Mart 1922'de çıkarmaya başladıkları, *Yeni Hayat Dergisi* ile kamuoyu oluşturmaya çalıştılar. III. Enternasyonale bağlı olduklarını açıkladılar fakat fırkayı canlandıramadılar. İcra Vekilleri Heyeti başkanı olan Rauf Bey 21 Temmuz'dan itibaren sosyalistlerin çalışmalarını yasakladı. 2 Ekim 1922'de de İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Türkiye Halk İştirakiyûn Fırkası tümüyle kapatıldı.

8.5.7.2. Türkiye Komünist Fırkası

Rusya'da Bolşevik Devrim sonunda Sosyalist temellere dayanan yeni bir düzen kurulmuştu. Türkiye Büyük Millet Meclisi açılınca ilk ilişki Sovyet Rusya ile kurulmaya çalışıldı. Sovyet Rusya'da emperyalizme savaş açan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetiyle iyi ilişki kurmayı çıkarlarına uygun buldu. İki ülke arasında kurulan iyi ilişkiler Sosyalist düşüncenin Anadolu'da yayılmasına yol açtı. 1920 sonbaharında Anadolu'da göz ardı edilemeyecek kadar gelişmiş bir "Bolşevik" kitle oluştu. Hükûmet bu kitleyi denetimi altına almak istedi.

Zira bu sırada bazıları komünist bir fırka kurarak Anadolu'da sosyalist bir düzene geçmenin mücadelesini veriyorlardı. Oysa "millet, meclis ve hükûmet" böyle bir düzen yanlısı olarak gözükmüyordu. Hükûmet, dış etkilerle ülkenin kimi yerlerinde hissedilen sosyalist hareketlenmeleri önlemek, hükûmete muhalif sol güçleri denetim altına almak, emperyalist düşmana karşı verilecek savaşta Sovyetlerin yardımını daha da artırabilmek için, 18 Ekim 1920'de Türkiye Komünist Fırkası adı altında bir parti kurdu.¹⁹¹² 9 kişilik kurucu heyeti, 30 kişilik "Merkez Umumisi" olan fırkanın üyeleri arasında Hakkı Behiç Bey, İhsan Bey (Cebelibereket), Refik Bey (Konya), Eyüp Bey (Eskişehir), Tevfik Rüştü Bey, Mahmut Esat Bey, Yunus Nadi Bey, Kılıç Ali Bey, Süreyya Bey gibi Türkiye Büyük Millet Meclisinin aktif üyeleri yanında Millî Mücadele'nin asker kadrosunda önemli yerleri bulunan Fevzi Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet ve İsmet Beyler de vardı. İşte bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, fırkayı kuran kişileri "en kıymetli, en namuslu, en vatanperver" kimseler olarak nitelemiştir. Türkiye Komünist

1912 Güneş, age., s. 168 vd; Tunçay, age., s. 163.

Fırkası, Rusya'da olduğu gibi Anadolu'da da işçinin önderliğinde proletarya diktatörlüğüne dayanan bir komünizim kurmayı amaçlamamaktadır. Türkiye Komünist Fırkası, Anadolu'nun ve Türk ulusunun koşulları farklı olduğu için Türkiye'ye özgü yukarıdan gelen kanlı olmayan bir komünizmi benimsemiştir.

III.Enternasyonel'e bağlı olduğu ilan edilen bu fırkayı *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Anadolu'da Yeni Gün* gazeteleri desteklemiştir.

8.6. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu (20 Ocak 1921)*

Büyük Millet Meclisinin 23 Nisan 1920'de açılmasıyla ülkede İstanbul'un işgali üzerine ortaya çıkan yasama organı yokluğundan kaynaklanan iktidar boşluğu giderilmiştir. TBMM'nin, Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın yayımlandığı genelge gereğince yapılan seçimler sonrasında toplanması, her ne kadar Kanun-i Esasi'de karşılığı bulunmayan bir durum gibi görünse de konuya meşru müdafaa penceresinden bakıldığında yasal ve meşru bir adımdı.

I. TBMM, olağanüstü yetkilere sahip bir parlamento olarak toplanmasının ve tanımlanmasının bir sonucu olarak Mustafa Kemal Paşa'nın öngördüğü biçimde, ilk günden son gününe kadar kurucu bir iktidar gibi çalışmıştır. I. TBMM'nin toplandığı günlerde yaşanan askerî ve siyasi gelişmeler, hem hızlı karar alınmasını hem de güçlü bir temsil makamının oluşturulmasını gerekli kılmıştır. Bu durum meclis üstünlüğü anlayışının bir parçası olarak yasama ve yürütme yetkilerinin TBMM'de toplanmasının, askerî, siyasi, sosyal ve ekonomik bağlamda erken ve etkili kararlar alınmasının yolunu açmıştır. Bu süreçte ülkenin geleceğiyle ilgili kararlar alınmış, kanunlar çıkarılmış ve hatta anayasal bir düzen kurulmuştur.

Aynı dönemde İstanbul'daki Meclis-i Mebusanın dağıtılmış olması, TBMM'yi yasama konusunda güçlü kılarken, olağanüstü bir dönem yaşanması ve Osmanlı hükûmetinin Millî Mücadele karşıtı politika izlemesi, Meclisin yürütme yetkisini de bünyesinde toplaması zorunluluğunu doğurmuştur. Meclisin açıldığı günlerde İstanbul'da bir parlamento yoktu ama hükûmet görev yapıyordu. Hem de bu hükûmetin başında Anadolu hareketine son derece mesafeli yaklaşan ve millî hareketin düşmanı olan Damat Ferit Paşa vardı. Bu nedenle yürütme yetkisi konusunda ülkede beliren ikiliği ortadan kaldırmak, TBMM'nin acilen çözmesi gereken konulardan biri, hatta en önemlisi olmuştur.

İlk olarak 25 Nisan'da geçici yürütme organının teşkiline dair karar alınmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın doğal başkanlığında Muvakkat İcra En-

* Prof.Dr. Temuçin F. Ertan, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, tfertan@ankara.edu.tr

cümeni kurulmuştur.¹⁹¹³ Bir hafta kadar sonra ise bu kez, 2 Mayıs 1920'de Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun kabul edilmiştir.¹⁹¹⁴ Böylece İcra Vekiller Heyeti hukuki ve kalıcı bir statü kazanmıştır. Aynı zamanda Meclis hükûmeti sistemi ve kuvvetler birliği ilkesi somutlaşmıştır.¹⁹¹⁵ Bu arada 30 Nisan'da Avrupalı devletlere Meclisin açılışı duyurulurken, İstanbul hükûmetinin yaptığı ve yapacağı antlaşmaların Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından tanınmayacağı da bildirilmiştir. Bu açıklamalarla TBMM'nin içte olduğu kadar dışta da Türk ulusunun temsil makamı olduğu gösterilmiştir.

TBMM'nin Osmanlı hükûmetinin etkinliğini kırmak için aldığı önlem bununla sınırlı kalmamıştır. TBMM, hem yasama hem de yürütme yetkilerini kendi bünyesinde toplamak ve bu konuda çıkabilecek otorite karşıtı hareketleri engellemek amacıyla Mayıs 1920'de İstanbul hükûmetinin yapmış olduğu işlemleri 16 Mart 1920 tarihi itibarıyla geçersiz sayarken, İstanbul ile evrak alışverişini ve resmî haberleşmeyi de yasaklamıştır. TBMM'nin toplanmasının üzerinden henüz iki ay geçmeden aldığı kararlar ve çıkardığı kanunlar, onun yasama kadar, yürütme yetkilerini de başka bir kurumla paylaşmayacağını göstermesi açısından önemlidir.

Bu arada TBMM'de alınan kararların yasal bir dayanağının olmaması sorunu da giderilmeye çalışılmıştır. 5 Eylül 1920'de çıkarılan Nisab-ı Müzakereler Kanunu ile TBMM'nin çalışma düzeninin belirlenmesi yolunda önemli bir adım atılmış, oturumların başlaması ve kanunların kabulü konusundaki yasal boşluk giderilmiştir.¹⁹¹⁶

Alınan kararlar ve çıkarılan kanunlar, TBMM'nin anayasal bir düzenin parçası olması zorunluluğunu da beraberinde getirmiştir. Her ne kadar Kanun-i Esasi açıkça reddedilmemişse de TBMM'nin Osmanlı anayasal düzeninin bir gereği olarak toplanmadığı ve bu yönde kararlar almadığı gerçektir. Çünkü TBMM, kurucu iktidardı ve meşruiyetinin kaynağını ulusun bizzat kendisi oluşturuyordu.

Bununla birlikte TBMM'nin hem yeni seçilen hem de İstanbul'dan gelen üyelerinin hemen hepsi II. Meşrutiyet Dönemi'nin anayasal ve parlamenter geleneğinden geliyordu. 23 Nisan 1920'de bir parlamento toplanmış ve yasama konusundaki eksiklik giderilmişti ama yukarıda da değinildiği gibi bu yeni meclisin yetkilerini kullanırken Kanun-i Esasi'ye dayanmadığı bir gerçektir. Kurucu Meclis niteliği taşıması, önceki yasal mevzuata bağlı kalmaması sonucunu doğurmakla birlikte, asıl olarak kendi anayasal düzenini

1913 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 1, s. 55-61.

1914 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 1, s. 186.

1915 Bülent Tanör, **Türkiye'de Anayasal Gelişmeler (1789-1980)**, Afa Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 81.

1916 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 3, s. 351-357.

kurması da gerekiyordu.

Yeni anayasayla ilgili olarak ilk somut adım 1920 yılının Eylül ayında atılmıştır. Siyasal rejim tartışmalarının devam ettiği sırada, Mustafa Kemal Paşa'nın çalışmasının ürünü olan 31 maddelik Halkçılık Programı, İcra Vekilleri Heyeti tarafından Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Layihası olarak 13 Eylül 1920'de Meclise sunulmuştur.¹⁹¹⁷

18 Eylül 1920'de TBMM'de okunmasından sonra, genel kurula sunulan metnin kanun ya da hükûmetin siyasi programı olup olmadığı, hukuki nitelik ve içeriği konusunda yapılan tartışmalar sonucunda 31 maddelik metin, Encümen-i Mahsus adında özel ve geçici bir komisyona gönderilmiştir.¹⁹¹⁸ 25 Eylül'de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu layihasını tetkik edecek geçici bir komisyonun seçimi yapılmış¹⁹¹⁹ ve bu komisyonun hazırladığı raporun görüşülmesine 18 Kasım 1920 tarihli birleşimle başlanmıştır.¹⁹²⁰

Yaklaşık iki ay süren Meclis görüşmelerinden sonra 20 Ocak 1921 tarihinde 85 sayılı Kanun, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu adıyla kabul edilmiştir.¹⁹²¹ Görüşmeler sırasında Mustafa Kemal Paşa, Kanun-i Esasi'nin yürürlükte olduğunu, bununla birlikte üçte iki çoğunlukla Kanun-i Esasi'nin maddelerinin değiştirilebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca TBMM'nin bir kurucu meclis özelliğine sahip olduğunu ve var olan anayasanın kaldırılıp yerine yenisinin koyulabileceğini de sözlerine eklemiştir.¹⁹²²

Meclis tarafından kabul edilen 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 23 maddede ve 1 ek maddeden oluşmuştur. Anayasanın birinci maddesi *Hâkimiyet bilâkaydû şart milletindir, İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir* şeklinde düzenlenmiştir.¹⁹²³ Bu hükme göre egemenliğin sahibinin bir şahıs veya bir ailede değil, artık millette olduğu vurgulanmış ve millî egemenlik teorisine dayalı yönetim anlayışı kabul edilmiştir. Yasama ve yürütme kuvveti milletin tek ve değişmez temsilcisi olan TBMM'de toplanmıştır. Anayasanın üçüncü maddesinde Türkiye Devleti'nin artık kurulduğu ve TBMM tarafından idare olunacağı belirtilmiştir.

Meclis hükûmeti sistemi ve katı kuvvetler birliği, 1921 Anayasası'nın en

1917 Ergun Özbudun, **1921 Anayasası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2008, s. 19; Halkçılık Programı için bk. İsmail Arar, **Atatürk'ün Halkçılık Programı**, Baha Matbaası, İstanbul 1963, s. 7-38.

1918 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 4, s. 201-209.

1919 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 4, s. 322.

1920 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 5, s. 407-418.

1921 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 7, s. 321-339; **Düstur**, 3. Tertip, C 1, s. 196.

1922 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: I, C 7, s. 329-330.

1923 Suna Kili-Şeref Gözübüyük, **Türk Anayasa Metinleri "Sened-i İttifaktan Günümüze"**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985, s. 91-93.

önemli özellikleri arasında yer almıştır. Anayasaya göre, yasama ve yürütme kuvveti TBMM'de toplanmış ve yürütme kuvvetinin de Meclis'in bünyesinden çıkan İcra Vekilleri Heyetinde olması kabul edilmiştir. Buna göre Meclis yürütme görevini, kendi içinden seçtiği üyelerden oluşacak Vekiller Heyeti üzerinden yerine getirmiştir. Vekillerin (Bakanların) Meclis tarafından tek tek seçilmesi, denetlenmesi ve istenildiği zaman değiştirilmesi söz konusudur. Buna karşın İcra Vekilleri Heyetinin, Meclise karşı kullanabileceği herhangi yaptırım aracının bulunmaması ve bir devlet başkanlığı makamının oluşturulmaması, hatta teorik olarak devlet başkanının hala Padişah olması,¹⁹²⁴ Hükûmeti yetki bakımından Meclis karşısında zayıf bırakmıştır. Meclis, kuvvetler birliği ve Meclis Hükûmeti Sisteminin bir gereği olarak Bakanları yönlendirmiş, denetlemiş ve hatta gerektiğinde azledip yerine yerilerini seçmiştir.¹⁹²⁵

1921 Anayasası ile yasama ve yürütme kuvvetleri Mecliste toplanırken, yargı ile ilgili herhangi bir düzenlemeye gidilmemiştir. İstiklal Mahkemelerinin kuruluşu bu konuda örnek teşkil etmiştir. Üyelerinin Meclis tarafından ve milletvekilleri içinden seçildiği bu mahkemeler, kuvvetler birliği içerisine yargının da katılması şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹²⁶ Bu durum yargı yetkisinin de Mecliste olduğu şeklinde bir görüşü egemen kılmıştır.

1921 Anayasasının toplam 14 maddesi, il ve nahiyeler üzerinden, yerinden yönetim konusuna ayrılmış ve bu şekilde yerel katılım ve yerel demokrasi anlayışı kuvvetlendirilmiştir.¹⁹²⁷ Anayasada vilayet, kaza, nahije idareleri ile genel müfettişlikler konusunda çeşitli hükümler yer almıştır.¹⁹²⁸ Buna karşılık anayasada kişi hak ve özgürlükleri ile ilgili herhangi bir hüküm yoktur. Kanun-i Esasi'de bulunan kişisel hak ve özgürlükler ile ilgili hükümler, 1921 Anayasası döneminde de geçerli olmuştur. Bir başka deyişle 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasına kadar geçen süre için iki anayasalı dönem denilebilir.

Diğer hükümlere bakıldığında; Büyük Millet Meclisinin seçiminin iki yılda bir yapılacağı; seçilen üyelerin üyelik süresinin iki yıl olduğu ve bunların yeniden seçilebileceği de anayasada yer almıştır. Yine Büyük Millet Meclisi üyelerinin her birinin, kendini seçen ilin ayrıca vekili olmayıp bütün ulusun vekili olduğu hükmüne de yer verilmiştir.¹⁹²⁹ Öte yandan din emirle-

1924 Resmî anlamda devlet başkanlığı makamı yok gibi görünse de 1921 Anayasası ile devlet başkanına ait olması gereken bazı görevler Meclis Başkanına verilmiştir. Bir başka deyişle devlet başkanlığı fiilen Meclis Başkanı tarafından yürütülmüştür. Özbudun, *age.*, s. 66.

1925 Tanör, *age.*, s. 259; Özbudun, *age.*, s. 51-55.

1926 Tanör, *age.*, s. 261.

1927 Tanör, *age.*, s. 263.

1928 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 92-93.

1929 Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 91.

rinin (Ahkâm-ı Şer'iyenin) yerine getirilmesi; yasaların konulması, değiştirilmesi, kaldırılması, antlaşma ve barış yapılması ve savaş kararı verilmesi gibi temel hakların Büyük Millet Meclisine ait olduğu da vurgulanmıştır.¹⁹³⁰

1921 Anayasası 1924 yılına değin bazı değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. Geçen süre zarfında en önemli değişiklikler 29 Ekim 1923 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin ilan edilmesi olarak da bilinen bu değişikliklerle yeni rejimin adı konulmuştur. Ancak söz konusu değişiklikler sadece rejimle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda devletin dayandığı esaslar ve başkent Ankara olduğuna dair hüküm de eklenmiştir.¹⁹³¹

1930 Kili-Gözübüyük, **age.**, s. 92.

1931 Kili-Gözübüyük, **age.**, s. 103.

9. SEVR BARIŞ ANTLAŞMASI VE TEPKİLER*

I.Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti açısından sonlandıran ve 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi âdeta, Osmanlı Devleti'ni fiilen etkisiz hale getiren bir antlaşma niteliği taşımaktadır. Savaş sonunda mağlup olan diğer devletler ile yapılan ateşkes antlaşmalarına bakıldığında, Osmanlı Devleti ile yapılan Mondros Mütarekesi çok ağır maddeleri içermektedir. Savaş sonunda Almanya'yı Versay Antlaşması ile kontrol altına almayı hedefleyen İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti için bu işi daha mütarekeden itibaren elde etmiştir. Versay'ın Osmanlı Devleti için karşılığı olan Sevr Barış Antlaşması ise Türkleri topraklarından tamamen çıkarmayı hedeflemektedir.

İtilaf Devletleri, Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti'ni paylaşmak için bir barış antlaşması taslağı hazırlamaya başlamışlardır.

Mondros ile Türkleri kontrol altına almış olduklarını düşündükleri için, bir taraftan Almanya için Versay Antlaşması'nı uygulamaya koymaya çalışırken diğer taraftan da Sevr'in taslak çalışmalarını başlatmışlardır. Sevr'in son halini alması yaklaşık iki yıl sürmüştür. Sürenin bu kadar uzamasının sebebi, Osmanlı Devleti'ni nasıl paylaşacakları konusunda kendi aralarında anlaşma sağlayamamış olmaları ve dikkatlerini Versay Antlaşması'nı yürürlüğe koyma çabaları üzerine de yoğunlaştırmaları olmuştur. Ama en önemli sebep Türk Millî Mücadelesi'nde tam bağımsızlık konusunda gösterilen kararlılık olmuştur.

9.1. Sevr Antlaşması'nın Hazırlanması, İmzalanması

9.1.1. Paris, Londra ve San Remo Konferansları

Sevr Antlaşması'nın temeli 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda atılmıştır. 28 Haziran 1919 tarihinde ise Almanya tehdidi halledilince ve müttefikler Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ile savaşı bitiren antlaşmaları da imzalayınca artık "Doğu Meselesi" yani Türkiye ile ilgilenmeye başlamıştır. Bu ilginin gecikmesinin ilk sebebi Almanya, ikincisi Os-

* Prof. Dr. Şayan Uluşan, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Öğretim Üyesi, sayanulusan@gmail.com

manlı Devleti'nin parçalanmasının zorluğu, üçüncüsü de “Hasta Adam” ın mal varlığının paylaşılmasında ortaya çıkacak olan anlaşmazlıklar olmuştur. Bu sebeplerden dolayıdır ki müttefikler Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını geciktirmişlerdir.¹⁹³²

İlk olarak temeli Paris Barış Konferansı'nda atılan Sevr'in hazırlık aşamaları ve Osmanlı Devleti üzerinde yapılan planlar Londra ve San Remo'da toplanan konferanslarda da devam etmiştir. Bu konferanslarda Sevr şekillenmeye başlamıştır.

Paris Barış Konferansı Sevr'e giden süreçte oldukça önemlidir. Çünkü İtilaf Devletlerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nden ayrılan ve ayrılmayı tasarlayan unsurlar da konferansa katılmıştır ve Osmanlı Devleti'nin paylaşılması konusunda ileriye dönük kararlar alınmıştır.¹⁹³³

12 Şubat 1920 tarihinde Fransız-İngiliz görüşmeleri II. Londra Konferansı adıyla yeniden başlamıştır. Londra Konferansı, İstanbul, Boğazlar, kapitülasyonlar ve mali denetim konularında çalışmalarını tamamlamıştır.¹⁹³⁴

Lloyd George Londra Konferansı'nda;

*Türkler bir insanlık kanseri, yönettikleri toprakların etine işlemiş bir yadradır. Bu belayı ve potansiyel dert kaynağını Avrupa'dan defetmek gibi büyük bir fırsatı şu anda gerçekten de kaçırıyor olabiliriz demekte ve asla taviz verilmemesi düşüncesindedir.*¹⁹³⁵

18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında İtalya, Britanya ve Fransa temsilcileri arasında yapılan San Remo Konferansı'nda öncelikle Türkiye ile Barış Antlaşması meselesinin görüşülmesi ve alınacak karara göre Türk temsilcilerinin çağırılma tarihinin saptanması üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Ayrıca bu konferansta alınan kararlara göre, askerî hükümler (madde 55), maliye hükümleri (madde 16), ekonomik hükümler (madde 30), etki alanları, Ermenistan, Batum, Kürdistan ve manda yönetimlerinde kim nereyi alacak gibi önemli konular hakkında karara varılmıştır.¹⁹³⁶ Londra Konferansı'nda ele

1932 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, TTK, Ankara 1988, s. 105-106; Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Der yayınları, İstanbul 1985, s. 81.

1933 Temuçin Faik Ertan, “Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 58, Bahar 2016, s. 22-23.

1934 Melek, *age.*, s. 87-88.

1935 Teoman Alpaslan, **Sevr ve Lozan'ın Ortak Hükümleri, Musul ve Kerkük Elden Nasıl Çıktı?**, Kum Saati Yay.ı, İstanbul 2008, s. 67.

1936 Osman Olcay, **Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981, s. 444-446.

alınmayan veya anlaşma sağlanamayan konular San Remo Konferansı'nda karara bağlanmıştır.

9.1.2. Antlaşmanın İmzalanması ve İstanbul'un Tavrı

11 Mayıs 1920'de Sevr Antlaşması'nın ana hatları, düşüncelerine başvurulmak üzere devlet adamlarına ve askerî personele dağıtılmıştır. Amiral Sydney Fremantle taslağı okuduktan sonra barış koşullarının çok ağır olduğunu, Türklerin bu barışı imzalamayacaklarını, eğer imzalayacak bir Türk hükûmeti çıkarsa bunun halkın güvenini kazanmamış zayıf bir hükûmet olacağını ve bu koşulların uygulanmasının da çok zor olacağını ifade etmiştir. Fremantle'ye göre, bu koşulların yerine getirilmesi isteniyorsa derhal tedbirler alınmalıydı ve hatta Türklerle yeni bir savaşa bile girmek gerekebilirdi.¹⁹³⁷

Antlaşma metni Paris, Londra ve San Remo Konferanslarından sonra artık iyice oluşmuştur. Nitekim 433 maddelik metin¹⁹³⁸ 31 Mayıs'ta İstanbul'a ulaşmış ve Türklere cevap süresi 26 Haziran'a kadar verilmiştir. Metni incelemeye başlayan kabine, kabul edilemez şartları gören ve antlaşmanın sorumluluğunu üzerine almak istemeyenlerin tepkileriyle karşılaşmıştır. Hatta üç bakan bunu imzalamaktansa görevlerinden ayrılmayı tercih edeceklerini belirtmişlerdir.¹⁹³⁹

Antlaşmanın sorumluluğunu üzerine almak istemeyen sadrazam, İçişleri Bakanı Reşit Bey'i Paris'te bırakarak İstanbul'a geri dönmüştür. Paris'te kalan Reşit Bey'in ise İstanbul'a gönderdiği telgraf büyük bir gerilime sebep olmuştur. Telgrafa göre, müttefikler antlaşma taslağının Türkler tarafından kabul edilmemesi halinde İstanbul'a Yunan birliklerinin çıkarılacağı ve idarenin de Yunanlılara verileceği bildirilmiştir. Aslında müttefikler böyle bir karar almamışlardı, bu tamamen bir blöf idi ve Reşit Bey'in kulağına ulaştırılmıştı. Damat Ferit, 22 Temmuz akşamı İngiliz Yüksek Komiseri De Robeck'e antlaşmayı imzalamak üzere âyandan Hadi Paşa ve Rıza Tevfik ile Bern Elçisi Reşat Halis Bey'in görevlendirildiklerini bildirmiştir. 11 Mayıs 1920 tarihinde Sevr Muahedesi Babıali temsilcilerine tebliğ edildikten sonra çok az bir değişiklik ile Batılı devletler ve İstanbul'daki Osmanlı hükûmetinin temsilcileriyle Versailles'in Sevr Porselen Fabrikası Konferans Salonunda 10 Ağustos 1920 tarihinde antlaşma imzalanmış ve yüzyıllardan beri paylaşılmayan Osmanlı Devleti böylece paylaşılmıştır.¹⁹⁴⁰

1937 Melek, *age.*, s. 89-90.

1938 Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C I, İstanbul 1953, s. 525-691.

1939 Yuluğ Tekin Kurat, "Türkiye Topraklarının Paylaşılması Hazırlıkları-Sevr", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C X, S 59, s. 25-26.

1940 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara 1986, s. 100-

Antlaşmayı imzalayanlardan Rıza Tevfik ise, Sevr'in imzalanmasının zaten Babiali tarafından kabul edildiğini, antlaşmanın maddelerini hükûmetin bildiğini, kendilerine ise sadece imzalamak kaldığını ifade etmektedir.¹⁹⁴¹

Sultan Vahdettin'in başkanlığında 22 Temmuz 1920'de toplanan Şûra-yı Saltanat "zayıf bir mevcudiyeti, mahva tercih" ederek Sevr Antlaşması'nın onaylanmasına karar vermiştir.¹⁹⁴² Bu Saltanat Şûrasına, hükûmet üyeleri ile birlikte 55 kadar eski sadrazam, nazır, devlet adamı ve komutan katılmıştır.¹⁹⁴³

Osmanlı saray ve hükûmeti, antlaşma kabul edilirse, Osmanlı Saltanatı ve İslam Halifeliği bilinen sınırlar içinde küçük bir devlet olarak varlığını koruyabileceğini düşünmekteydi. Bunun sebebi olarak da sınırlarla ilgili antlaşmaların yapılması 1876 Kanun-ı Esasi'de Meclis-i Millînin onayına bağlı olduğu belirtilmiş ise de Meclis-i Millînin o günün şartlarında mümkün olmadığı düşünülmekte ve barış yapma hakkının yine anayasa ile padişaha verilmiş olması beyan edilerek antlaşmayı onaylamak uygun görülmekte idi.¹⁹⁴⁴

Antlaşma sonrasında İstanbul karışmıştı. Vahdettin kendisinin hal'edileceğinden korkmakta idi. Veliâht Abdülmecit Efendi, Damat Ferit Paşa'yı yerden yere vuran bir layihayı Padişaha göndermiştir. İngilizler de millî hükûmete karşı olan hareketlerinde ve Sevr'in uygulanmasındaki başarısızlığı yüzünden Ferit Paşa'ya kızmaktaydılar. Bunların sonucunda Padişah paşayı görevden alarak yerine Tevfik Paşa'yı getirmiştir.¹⁹⁴⁵

433 maddeden oluşan Sevr Antlaşması çok ağır maddeleri içermektedir. Nitekim İstanbul ve civarındaki küçük bir bölge ile Orta Anadolu'nun küçük bir kısmı Kastamonu kıyılarına kadar Türklere bırakılmaktadır. Rumeli ve Boğazlar İtilâf Devletlerinin işgaline bırakılmakla birlikte Boğazların trafiğe açık olması ve uluslararası bir karma komisyon tarafından yönetilmesi kararlaştırılmıştır. Osmanlı topraklarında bir Ermeni ve Kürt devleti oluşturulmaya çalışılıyordu. Tasarlanan Ermeni devletinin sınırlarını Wilson çiziyor, Arabistan Osmanlı Devleti'nden ayrılıyor ve İtilaf Devletlerinin isteklerine

103; Öner A. Pehlivanoglu, **Sevr, Lozan Antlaşmaları ve Avrupa Birliği**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005, s. 65.

1941 Rıza Tevfik, **Biraz da Ben Konuşayım**, İstanbul 1993, s. 142-143.

1942 Cemil Kılıçoğlu, **Osmanlı'da Son Paşalar**, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2006, s. 229.

1943 Orhan Koloğlu, **Mondros'tan Mudanya'ya Osmanlı'da Son Tartışmalar**, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2008, s. 149.

1944 Yaşar Özüçetin-Nermin Ataş, "Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahedesine Karşı Tepki ve Yorumlar", **Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2015, C II, S 2, s. 47-48.

1945 Mehmet Tevfik Biren, **II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, C II, İstanbul 1993, s. 415.

terk ediliyordu. İtilaf Devletleri tarafından daha önce işgal edilen yerler, Fransa, İtalya ve İngiltere'de kalıyordu. Azınlıklar, Osmanlı Devleti'nde eşit haklara sahip oluyor ve Meclis'te temsil ediliyorlardı. Kapitülasyonlar yürürlükte kalıyor, devletin askerî ve maddi işleri kontrol altına alınıyordu. Türklerin sadece iç güvenliği sağlamak üzere 50.000 kişilik askerî güç dışında silahlı kuvveti olmayacaktı. Liman ve demir yolları uluslararası bir komisyona bırakılmaktaydı. Ayrıca Osmanlı Devleti savaş tazminatı ödeyecekti. İstanbul'u aralarında paylaşmadıklarından İstanbul Osmanlı Devleti'nde kalıyordu. İzmir'in yönetimi Yunanlılara bırakılıyordu. Bunlara ek olarak da savaşa girmiş ve idari kademelerde bulunmuş Türk vatandaşları da savaş suçlusu olarak yargılanacaktı.¹⁹⁴⁶

9.2. Dünya Kamuoyunda Sevr

Sevr'in imzalanmasından sonra kamuoyunda üç farklı görüş oluşmuştur. İlk görüşü savunanlar Yunan taraftarı olanlar idi. Onlara göre, Türkiye'nin haritadan silinmesi umurlarında değildir ve Türklere acımak suçtur. İkinci görüşe sahip olanlar ise sadece Türkiye'ye acılamakla yetinmektedirler. Antlaşmaya karşı değildirler. Üçüncü görüş ise Antlaşmanın kötü olduğu düşüncesidir. Bu görüşe sahip olanların başında ise Fransız kamuoyu gelmektedir. Özellikle Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi büyük tepkilere yol açmıştır. Fransızlar, Sevr'in İngilizlere çok fazla ayrıcalık verdiği iniyor ve karşı çıkıyorlardı. Mesela, ticaret merkezi olan İzmir İngiliz egemenliğine giriyor; kapitülasyonlardan yararlanma hakkı Yunanlılara ve Ermenilere de veriliyordu. Yani Fransızlarla aynı statüye sahip olmaktaydılar. Ayrıca Türkiye, böylece Fransa'ya olan borçlarını da ödeyemeyecektir. Fransızlar antlaşmanın Lloyd George'un antlaşması olduğunu biliyorlardı. Hatta Pierre Loti, Sevr için *Fransa'nın Doğu politikasındaki ahmaklıklar dizisini layık şekilde taçlandıran belge* olarak nitelendirmekte ve matemdeki Türkiye'nin yanında Fransa'nın da siyahlara bürünmesi gerektiği değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁹⁴⁷

Yine Fransız kamuoyu Sevr Antlaşması'nı kötü bulmuş ve reddetmiştir. Fransız gazetelerinde "Türkler için adil olmadığı gibi Fransa'nın çıkarlarını da korumuyor" şeklinde yorumlarda bulunmuşlardır. Özellikle de *Le Temps* gazetesi *Türkiye'nin paylaşılması ile Fransa'nın doğudaki varlığı azalmaktadır* şeklinde makaleler yayımlamıştır. Solcu görüşe sahip olan *L'Humanite*'ye göre de Fransız hükümeti İngiliz kapitalizmine yenilmiştir.¹⁹⁴⁸

Sevr Antlaşması, dönemin Alman basınında da geniş yankı bulmuştur.

1946 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Devleti'nin Dış Siyaseti*, İstanbul 1992, s. 60; Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara 1962, s. 159.

1947 Akyüz, *age.*, s. 150-160.

1948 Melek, *age.*, s. 90.

Alman basınının ortak kanaatine göre, Sevr Türklere yapılan büyük bir haksızlıktır ve bu antlaşmanın amacı Türk milletini ve devletini tamamen ortadan kaldırmaktır. Özellikle 16 Mart 1921 tarihinde Türkiye'nin Rusya ile yaptığı Moskova Antlaşması'ndan sonra, Rusya'nın Sevr Antlaşması'nı tanımadığı, Türklerle yakın ilişkiler içinde oldukları, hatta Sevr Antlaşması'nın Lenin tarafından haydutluk anlaşması olarak tanımlandığı, İtilaf Devletlerinin bile Sevr'in Türkiye'yi Rusya'ya yakınlaştırdığını kendilerinin de kabul ettikleri, yine 1921 yılında Fransa ve Türkiye arasındaki antlaşma ile Fransa açısından da Sevr'in artık geçerliliğinin kalmadığı Alman basınında geniş yer bulmuştur.¹⁹⁴⁹

Türk kadınlarının Antlaşmayı kötüleyen uzun bir mektubu *Sevrès* gazetesinde ve daha sonra da 8 Mayıs 1921'de *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanmıştır. Bu mektupta *Sevr Antlaşması'nın Osmanlı saltanatına, Türk vatanına ve milletine hücum ettiği, eğer Anadolu buna karşı koymasaydı Ankara, Konya, Erzurum'da İstanbul gibi olacaktı ve Türk milleti istiklalini kaybedecekti* şeklinde Türk kadınlarının konu hakkındaki hassasiyetleri ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁵⁰

Sevr'e karşı çıkanlardan bir diğeri de Londra Merkezi İslam Cemiyeti idi. Cemiyet, Milletler Cemiyetine göreve çağrı sunmuşlardır. Bu çağrı da Lloyd George'un 5 Ocak 1918 tarihindeki *ırk olarak çoğunlukla Türk'tür* sözü hatırlatılarak çoğunluğu Türk ve Müslüman olan Trakya'nın ve İzmir'in Yunanistan'a verilmesine karşı çıkmıştır. Merkezi İslam Cemiyeti, Türklerin hâkimiyetinin Boğazlara bağlı olduğu, bu sebeple Türk hâkimiyetinde kalması gerektiği; Doğu Anadolu'nun Ermenistan sınırları içine alınmasının kabul edilemeyeceği; Doğudaki aşiretler ise Padişaha bağlı oldukları, mahalli muhtariyet istedikleri takdirde yabancı bir devletin himayesine girmeden bunun kendilerine verilebileceği konularında açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca, İstanbul hükûmetinin müttefiklerin kontrolü altında olduğu için hiçbir fonksiyonu kalmadığı, bu sebeple Milletler Cemiyetinin antlaşmaya göre, *Sultan'ın orada Türk Devleti'nin payitahtını idameye hakkı olacaktır* açıklamasının anlamının ne olduğu sorulmaktadır.¹⁹⁵¹

Merkezi İslam Cemiyetinin üyeleri arasında çoğu Hintli olmak üzere şairler, aydınlar, yazarlar, iş adamları, hukukçular bulunuyordu. Cemiyete diğer İslam ülkelerinden de destek verilmiştir.¹⁹⁵²

1949 Ramazan Çalık, **Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)**, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, s. 40, 85, 117, 155, 159, 161, 164, 166, 182.

1950 **Milli Mücadele Tarihi**, C I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, s. 287.

1951 Haluk V. Saltıkgil, "Sevr Muahedesi ve Merkezi İslam Cemiyeti'nin İtirazı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 10, Temmuz 1968, s. 8-16.

1952 Saltıkgil, agm., s. 5-7; Biren, age., s. 441.

Yine antlaşma öncesinde mitingler yapılmıştır. Mesela Mart 1920 tarihinde Kalküta'da "Halife Konferansı" toplanmış, Türklerin İstanbul'dan çıkarılmaları amacıyla İngiltere'deki propagandaya son verilmezse Hint Müslümanlarının greve gidecekleri ve İngiliz mallarını boykot edecekleri açıklanmıştır.¹⁹⁵³

Kamuoyunda özellikle de Hint Müslümanları arasında meydana gelen bu hareketlenmeye karşılık 21 Şubat 1921 tarihinde Londra Konferansı toplanmıştır. Konferansta İngiltere kendi sömürgesi olan bölgelerde olumsuz bir etkiyle karşılaşmamak için antlaşma metninde bazı değişiklikler yapmıştır. Ancak antlaşma metninde önemli değişiklikler yapılmamıştır. Sadece Müslümanların karşı çıktığı İstanbul'un Türklerden alınması maddesi çıkarılarak özellikle de Hint Müslümanlarının gönlü alınarak İngiltere kendi sömürge yollarını koruma yoluna gitmiştir.¹⁹⁵⁴

9.3. Sevr Antlaşması'na TBMM'deki Tepkiler

Sevr'i TBMM'ye kabul ettirmek ve Türk Millî Mücadele'sini çöktürmek amacıyla, bir taraftan Yunan taarruzu diğer taraftan iç isyanlar yurdun doğu bölgesinde desteklenmiştir. Batıdan ve doğudan iki ateş arasında kalacak olan Ankara hükümetinin böylece anlaşmayı kabul etmek zorunda kalacağı düşünüüyordu. 1920 yılında ortaya çıkan ve 1921 yılında da iyice artan Koçkiri İsyanı bu amacın bir parçası olarak ortaya çıkmıştır.¹⁹⁵⁵

Sevr Antlaşması'nın Ferit Paşa hükümeti tarafından imzalandığı haberi TBMM'ye ulaşınca mebuslar büyük tepki göstermiştir. Antlaşma şartları 22 Mayıs günü TBMM'de okununca, büyük bir gürültü kopmuş ve bütün milletvekilleri İngiltere ve Damat Ferit'e saldırıda adeta birbirleriyle yarışmıştır. 22.5.1336 Cumartesi günü Mustafa Kemal Paşa Reisliğinde açılan Millet Meclisinde Sevr Antlaşması hakkında 56'ncı Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey'den gelen telgraf hakkında gazetelerde yer alan açıklamalara yer verilmiş, antlaşmanın gazetelerde yer alan metni okunduktan sonra Nebil Efendi (Karahisar), *Boşuna yorulmuşlar. Türkiye'yi yok diyeydiler daha iyi ederlerdi* diyerek tepkisini göstermiştir. Necati Bey (Erzurum), Avrupa'nın gerçek iç yüzünün açık şekilde görüldüğünü ve bu antlaşmanın namuslu bir adamı tuzağa düşürmekten başka bir şey olmadığını dile getirerek, Türk milletinin özgür ve bağımsız olduğunu, öldürülmek istenen bir milletin tek ferdi kalıncaya kadar mücadele ederek direneceğini ifade etmiştir.

Rasih Bey (Antalya), Lloyd George'u azınlık haklarını gündeme getir-

1953 Akyüz, *age.*, s.146-147.

1954 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C IV, Ankara 1974, s. 45-46.

1955 Enver Emre Öcal, *Kâzım Karabekir'in Eserlerinde Doğu Sorunu*, İstanbul 2010, s. 90-92.

mesi konusunda eleştirmiş, İrlanda'da katledilen İrlandalıları, akıtılan mazlum kanları bütün milletler biliyor iken, azınlık hukukunun yalnız Türkiye'de aranmasına pek bir anlam veremediğini söylemiştir.

Refik Bey (Konya), Sevr metninin Türk milletine Avrupalılar özellikle de İngilizler hakkında hakiki fikir verdiğini, artık adaletten bahsedemeyeceklerini, kurtuluşu Avrupa adaletine sığınmakta görenlerin ne kadar haksız olduklarının da ortaya çıktığını belirtmiştir.

Ali Şükrü Bey (Trabzon), Sevr Antlaşması'nı hiç dikkate bile almamayı önermiştir. Sevr'in doğrudan doğruya mebusların onayına sunulması durumunda bu belgenin iki defa bile okumadan yırtılıp, yazarların suratına atılacağından emindir. Ali Şükrü Bey, Sevr tasarısının yalnız Türkiye'ye değil, aynı zamanda İslamiyet'e yönelik de bir tasarı olduğunu, bunu Müslümanların da anladığını, Hintlilerin, Mısırlıların esaretten kurtulmak istediklerini ve Türk mücadelesine yardım etmeye kararlı olduklarını da dile getirmiştir.

Ali Şükrü Bey'den sonra kürsüye çıkan Mustafa Necati Bey (Saruhan), Sevr Muahedesi'nin uygulanması imkân dâhilinde olmayan hükümlerine isyanını şu cümlelerle ifade etmektedir; *Ey Avrupa! Ey İngiltere! Senin vazettiğin esası kabul etmeyecek bir Türk ve bir İslamiyet vardır. O Türkiye ve İslamiyet topu ile tüfeğiyle Yunan zulmüne karşı isyan etmiştir. Bu isyan susmuyor, bu isyan susmadan muahede arzedilemez.*

Hamdullah Suphi Bey (Antalya) ise, İtilaf Devletlerinin asıl amacının Türk milletini ezmek, yok etmek olduğunu söylemektedir.

Refik Bey (Konya) ile arkadaşları Sevr Muahedesi'nin zorla tatbiki ihtimaline karşı belirli tedbirlerin alınmasını uygun görmektedir ve bunun için gizli bir oturumda Meclise bildirilmesine dair bir siyasi nota hazırlanmıştır.

Ayrıca, milletvekillerinden Hüsrev Bey (Trabzon), Hasan Tahsin Bey (Antalya), Hamdi Bey (Biga), Ali Süruri Efendi (Karahisar-i Şarki), Hakkı Hami Bey (Sinop), Hariciye Vekili Muhtar Bey'in Meclisteki açıklamaları da Sevr Antlaşması'nın maddelerinin Türklük ve Türk Devleti'nin yok olması yönünde olduğuna dair olmuştur. Yine Vehbi Bey (Karesi), Hariciye Vekili ve Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, Şeref Bey (Edirne), Hamdullah Suphi Bey (Antalya), Müfit Efendi (Kırşehir) antlaşma metni üzerindeki tepkilerini ortaya koymuşlardır.

Abdurrahman Lâmi Efendi (Antep) ise, Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa'nın *Sevr Muahedesi bizi parçalamak, ülkemizi birtakım küçük hükümetler haline koymak* amacını taşımakta olduğuna dair görüşleri üzerinde durmaktadır.

Kastamonu Mebusu Dr. Suat Bey, Ferit Bey (Çorum), İktisat Vekâleti Vekili Mahmut Celal Bey ve Maliye Vekili Ferit Bey antlaşmanın gerek siyasi

gerekse ekonomik maddeleri üzerinde durmuşlardır. Hatta Ferit Bey, *Bir milletin istiklali ancak iktisadiyatındaki istiklaliyle ölçülür* diyerek, ekonomik bağımsızlığın bir ülkenin genel bağımsızlığının ilk şartı olduğuna dikkati çekmiştir.

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ise, Sevr Antlaşması'nı imzalamaktan başka çare göremeyen İstanbul hükûmetinin Türk milletinin geleceği hakkında söz hakkının olmadığını dile getirmektedir.

Bu arada Matbuat Genel Müdürü Muhittin Bey, matbuat dairesinde Sevr Muahedesi'nin halka duyurulduğunu bildirmekte ve halkın bu sayede bir zulüm belgesinden haberdar olduğunu söylemektedir.

Dâhiliye Vekili Ali Fethi Bey, Babıalının Türk milletini ebediyen esarete mahkûm eden Sevr Ahitnamesi'ni kabul ettiği üzerinde durmakta, Tunalı Hilmi Bey (Bolu), Padişahı, Sevr Antlaşması'na boyun eğdiği için *taçlı hain* olarak nitelemektedir.

Sırrı Bey (İzmit), Sevr'i *Türk düşmanlarının Türk milletine kabul ettirmeye çalıştıkları suikast belgesi*, Osman Bey (Lazistan) ise, *bir yok oluş belgesi* olarak değerlendirmektedir.

Yahya Galip Bey (Kırşehir), *Sevr Muahedesi gibi bir muahedeyi meydana getiren padişahın, bir hükümdarın milletle alakası kalmamıştır* diyerek Padişahı yok saymakta, Basri Bey (Karesi) ise, Sevr Muahedesi'nin *Muahede-i rezile* olarak nitelendirmektedir.

Neticede TBMM, Sevr'i "ölü doğan bir antlaşma" olarak değerlendirerek kabul etmemiştir ve bu antlaşmayı imzalayanları da "Vatan Haini" ilan etmiştir.¹⁹⁵⁶

Nitekim Kâzım Karabekir Paşa, Meclis Başkanlığına 16 Ağustos 1920 tarihli gönderdiği bir telgrafta Sevr'i imzalayanların "vatan haini" ilan edilmesini teklif etmiştir. Meclis'te görüşülen bu öneri 19 Ağustos 1920 tarihinde kabul edilmiş ve anlaşmaya imza atan Hadi Paşa, Rıza Tevfik Bey, Reşat Halis ve kırk iki kişinin daha vatan haini olduğu ilan edilmiştir.¹⁹⁵⁷

Ayrıca, daha Sevr yapılmadan önce Ankara hükûmeti 16 Mart'tan itibaren İstanbul tarafından imzalanan bütün antlaşmaları hükümsüz sayacağını dünyaya ilan etmiştir.¹⁹⁵⁸

Sevr'in imzalanmasından kısa bir süre sonra Ankara, Kastamonu ve Trabzon'da basılan "Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi:

1956 Özüçetin-Ataş, *age.*, s. 48-64.

1957 Öcal, *age.*, s. 87.

1958 Yılmaz Altuğ, "Onaylanmayan Andlaşmalar 'Sevr'", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S 32, Mayıs 1970, s. 2.

Bir Milet Nasıl Esarete Alınır (Türk Barış Antlaşması ve Gerçek İçyüzü)” başlıklı bir kitapçık Anadolu’nun en ücra köşelerine kadar dağıtılmıştır. Bu kitapçık Türk ve Müslüman kamuoyu ve Kuva-yı Milliye üzerinde son derece etkili olmuştur. Kitapçık ...*Hiçbir millet düşmanları tarafından bu kadar hakir görülmemiştir* değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁹⁵⁹

10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr Antlaşması tarihe “onaylanmayan”, “ölü doğmuş” bir antlaşma olarak geçmiştir. Bunun sebebi de Türk milletinin bağımsızlığına olan düşkünlüğü ve bağımsızlığı için de her şeyi göze almasıdır. Bununla birlikte Türk milleti kendisini çok iyi teşkilatlandıran ve sahip çıkan Mustafa Kemal gibi büyük bir lidere de sahiptir.

Sevr Antlaşması’nın Osmanlı Devleti tarafından imzalanması TBMM’de büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Sevr’in maddeleri ortaya konulduğunda Türk Devleti’nin ortadan kaldırılmak istendiği konusunda milletvekilleri hemfikirdirler. Siyasi, ekonomik, kültürel, sınırlar vb. gibi konularda çok ağır maddeler vardır ve bir millet bu topraklardan silinmek istenmektedir. İtilaf Devletlerinden Fransa’da da Sevr’e tepkiler olduğu görülmektedir. Fransız kamuoyu Fransa’nın çıkarlarına Sevr’in uymadığını dile getirirken Pierre Loti’de Fransa’nın Sevr’i imzalamasını eleştirmektedir. I. Dünya Savaşı’nın mağluplarından ve Osmanlı Devleti’nin savaşta müttefiki olan Almanya ise Sevr Antlaşması’nı Türklere haksızlık olarak nitelendirmektedir. İslam dünyasından da Sevr’e tepkiler olmuştur. Özellikle Hint Müslümanlarının antlaşmaya gösterdikleri tepkiler dikkate değerdir. Nitekim İngiltere bu durum karşısında Hintli Müslümanların tepkisini daha fazla çekmemek için onların gönüllerini alacak bazı uygulamalar yoluna gitmek zorunda kalmıştır.

Sevr, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması’nın imzalanmasıyla tamamen ortadan kalkmıştır. Türk milletinin hakkını ve varlığını yok sayan bir imha projesi olduğundan, özgürlük ve bağımsızlık için verilen Millî Mücadele ile sert tepki gösterilerek kesinlikle reddedilmiştir.

9.4. Bilecik Mülakatı*

Osmanlı Devleti 10 Ağustos 1920’de Sevr Antlaşması’nı imzalamıştı. Bundan sonra İtilaf Devletlerinin hedefi antlaşma hükümlerinin tamamen uygulanmasını sağlamaktı. Bu ise antlaşmanın Anadolu’ya kabul ettirilmesi ile gerçekleşebilirdi. Son iki Damat Ferit Paşa hükümeti Anadolu harekâtını ortadan kaldırmak için her türlü vasıtaya başvurmuş ancak başarılı olamamıştı. İtilaf Devletlerinin amaçlarına bu şartlar altında ulaşmalarının mümkün olmayacağı anlaşıldı.¹⁹⁶⁰ Daha önce takip ettikleri siyasete dönerek Anadolu’yu

1959 Murat Çulcu, **Zito Venizelos!... Sevr’den İzmir’e**, E Yay., İstanbul 2009, s. 87-88.

* Prof. Dr. Nurten Çetin, Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nurtencetin@trakya.edu.tr

1960 Nurten Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.,

uzlaşma yoluyla dize getirebileceklerini düşünmeye başladılar. Sevr Antlaşması'nı Ankara'ya kabul ettirmek için Damat Ferit Paşa'dan Anadolu'ya bir kurul göndermesini istemişler ancak o bunu kabul etmemişti.¹⁹⁶¹ Bu nedenle Anadolu ile uzlaşarak Sevr Antlaşması'nı kabul ettirebilecek bir hükûmetin kurulmasını istediler. Yeni hükûmeti kurmaya uygun görülen Ahmet Tevfik Paşa 21 Ekim 1920'de sadrazamlığa atandı. Hükûmetin Damat Ferit Paşa kabinesinin aksine Anadolu ile müzakere ve uzlaşma siyasetini kabul etmesi ve bunu tatbik girişmesi gerekiyordu. Kabine programında, birinci görevinin ülkedeki ikiliği kaldırmak olduğunu belirtti.¹⁹⁶²

Bu arada İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması'nın kabulü için yeni hükûmet üzerindeki baskılarını artırdılar. 25 Ekim'de hükûmete verilen notada, antlaşmanın hemen onaylanması istendi. Tevfik Paşa ise Anayasaya göre onaylama işini Meclis-i Mebusanın yapabileceğini ifade etti.¹⁹⁶³ Ertesi gün Dışişleri Bakanı Sefa Bey, İngiliz Yüksek Komiseri Robeck'e görüşlerini aktardı. Önce Anadolu ile birleştikten sonra Mebuslar Meclisinin toplanarak Antlaşmayı onaylanması gerektiğini söyledi. Bu gerçekleşmez ve anlaşmayı sadece Padişah ve hükûmeti onaylarsa, Ankara'nın barışçı yollarla dize getirilmesi fırsatının kaybolacağını ifade etti.¹⁹⁶⁴ Böylece yeni bir meclisin toplanması zaman alacak, dolayısıyla Antlaşmanın onaylanması da ertelenecekti.¹⁹⁶⁵

Tevfik Paşa, kabinesinde Dâhiliye Nezaretine eski sadrazamlardan Ahmet İzzet Paşa'yı, Bahriye Nezaretine Salih Paşa'yı getirdi. Her iki Paşa da Kuva-yı milliyeye yakınlıkları ile biliniyorlardı. Böylece hükûmet Anadolu ile yakınlaşma yolunda ilk adımı attı.¹⁹⁶⁶ Tevfik Paşa zaten Ahmet İzzet Paşa'ya Dâhiliye Nazırlığını teklif ettiği zaman *Ankara ile en çok temasta bulunan sizsiniz. Siz de Ankara ile makam-ı hilafet ve saltanatın anlaşmasını arzu edersiniz. Bu maksatla size dâhiliye nazırlığını teklif ediyorum...* demişti.¹⁹⁶⁷ Ahmet İzzet Paşa da göreve başladığında ilk işinin Ankara ile uzlaşmayı sağlamak olacağını söylemişti.¹⁹⁶⁸ Bu günlerde İsmet Bey [İnönü], İtilaf Devletlerinin kendileriyle olacak münasebetlerinde İzzet Paşa'dan başka kimseyi

Ankara 2015, s. 385.

1961 Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C III, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 224.

1962 Çetin, **age.**, s. 387-390.

1963 Çetin, **age.**, s. 400; Sarıhan, **age.**, s. 258.

1964 Çetin, **age.**, s. 400; Sarıhan, **age.**, s. 261.

1965 Çetin, **age.**, s. 400; **ATASE**, İSH 10-B, K 649, G 17, B 17-1.

1966 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 187.

1967 Çetin, **age.**, s. 401.

1968 Çetin, **age.**, s. 401-402; Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, TTK Basımevi, Ankara 1997, s. 223; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, C 4, İstanbul 1992, s. 1997.

aracı kabul etmeyeceklerini İzzet Paşa'ya bildirmişti. Böylece Ankara ile uzlaşmak için tam yetkiyle görevlendirilen İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya başvurarak görüşme isteğinde bulundu.¹⁹⁶⁹

Mustafa Kemal Paşa, Ahmet İzzet Paşa'nın uzlaşma önerilerine 26 Ekim'de olumlu yanıt verdi. Yeni hükûmetin iş başına gelmesinden BMM'nin memnun olduğunu, Wilson İlkeleri doğrultusunda ülkenin bütünlüğünü sağlayacak bir yönetim kurulmasını amaçladıklarını, bu birliğin ancak BMM tarafından belirlenen şartların kabul edilmesiyle mümkün olacağını belirtti. Bu şartlar özetle, millî ve devletlerarası tüm anlaşma, karar ve sorumlulukları Ankara hükûmetinin üstlenerek yerine getirmesi, boğazların tamamen silahtan arındırılarak tüm devletlerin geçişine açılması, İzmir ve Edirne'nin Yunanlılar tarafından derhal boşaltılarak İtilaf Devletlerinin kontrolüne alınması, Damat Ferit Paşa kabinesinin millî harekete karşı çıkardığı fetvaların kaldırılması ve millî harekete katılanlara şartsız genel af uygulanmasıydı. BMM'nin İstanbul hükûmeti ile uyuşmayan bu görüşleri 1 Kasım'da Meclis-i Vükelada okundu. Bu isteklerde bazı değişikliklerin yapılabileceği hususunda Ankara'ya güvence verilirse, Ankara'nın tutumunda değişme olabileceği düşünüldü.¹⁹⁷⁰

Kasım ayı sonlarına doğru Sevr Antlaşması'nın kâğıt üzerinde kalacağı kuşkuvarı iyice artan İtilaf Devletleri antlaşmanın onay konusunu tekrar gündeme getirdiler. Tefvik Paşa onay konusunda teminat verdi ancak birkaç gün sonra onaylamayarak¹⁹⁷¹ zaman kazanmaya çalıştı. Üzerindeki baskılar karşısında kabinesindeki bazı vekillerin buna karşı olduklarını ileri sürdü ve bu durum karşısında zor durumda kaldığını ifade etti. Bu cevap üzerine İngiliz temsilcisi *O halde muahede tasdik edilmezse Sevr Muahedesi mücebince İstanbul işgal olunacaktır* diyerek âdeta sadrazamı tehdit etmiştir.¹⁹⁷² Tefvik Paşa ise; *İstanbul'un esasen işgal edilmedik bir noktası kalmadığı gibi, Hükûmet-i Osmaniye'nin İstanbul'da bir nüfuzu kalmadığı cihetle derhal işgal edilmesini şayet böyle olmadığı takdirde vükelanın ve hükûmetin Anadolu'ya gideceklerini belirterek İngiliz temsilcisine hiç beklemediği bir cevapla karşılık verdi.*¹⁹⁷³

İstanbul hükûmeti, 4 Kasım'da yaptığı toplantıda Anadolu'ya gönderilecek kurula vermek üzere bir talimatname hazırladı. Talimatta özetle,

1969 Çetin, *age.*, s. 402; Ayışığı, *age.*, s. 223.

1970 Çetin, *age.*, s. 402; Salâhi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, TTK Basımevi, Ankara 1991, s. 113.

1971 Çetin, *age.*, s. 400; Ahmet Emin Yaman, "İstanbul'un Ankara'ya Yaklaşma Deneyimi: Bilecik Görüşmesi", *X. Türk Tarih Kongresi*, C VI, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1994, s. 2760.

1972 Çetin, *age.*, s. 401; *ATASE*, İSH. 11-A, K 665, G 27, B 27-5.

1973 Çetin, *age.*, s. 401; *ATASE*, İSH. 11-A, K 665, G 27, B 27-6.

BMM'ye Sevr Antlaşması'nın kabul ettirilmesi, BMM'yi kapatmaları, genel seçimlerden sonra Mebusan Meclisinin toplanması, tüm yürütme gücünün merkezî hükûmetin elinde toplanması, aradaki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla, merkezî hükûmet ve BMM temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulması, Anadolu hareketine katılanlara koşulsuz genel af uygulanması ve BMM'ce imzalanan tüm antlaşma ve kabul edilen yasaların gözden geçirilmesine yer verildi.¹⁹⁷⁴

Ahmet İzzet Paşa, İzmit ve Sapanca hattından giden telgraf hattını bağlamak ve haberleşmeyi sağlamak amacıyla Bekir Efendi adında Anadolu'nun güvenini kazanmış bir telgraf memurunu Ankara'ya göndermiş ancak bu memur alıkonularak İstanbul'a dönmesine izin verilmemiştir.¹⁹⁷⁵ Ahmet İzzet Paşa, daha sonra I. Dünya Savaşı'nda Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhında bulunan ve o sırada ise Erkan-ı Harbiye'de görevli Neşet Bey'i¹⁹⁷⁶ Anadolu ile uzlaşma zemini hazırlamak için Ankara'ya göndermiştir. Neşet Bey'e Mustafa Kemal Paşa'ya iletmesi için bazı notlar verilmiştir. Bu notlarda, Osmanlı sınırları dâhilinde İzmir'de Yunanlılar tarafından özel bir idare kabul edilmesi gibi eskisine nispeten daha uygun şartlarla bir antlaşma imzalanması umudunda oldukları ve her şeyden önce İstanbul hükûmetiyle bir uzlaşma sağlamanın önemli olduğu bildiriliyordu.¹⁹⁷⁷

22 Kasım'da İstanbul'a dönen Neşet Bey, Tevfik Paşa, Dâhiliye Nazırı İzzet Paşa ile Hariciye Nazırı Safa Bey'i ziyaret ederek Ankara'da yapmış olduğu teşebbüsler hakkında bilgi vermiş¹⁹⁷⁸ ve Mustafa Kemal Paşa'nın davetnamesi ile BMM'nin kuvvet ve yetkisini tanımlayan bir muhtırayı onlara iletmişti.¹⁹⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği BMM'nin gizli oturumlarından birinde alınan bazı kararlara yer veren muhtıra, 22 Kasım tarihli Meclis-i Vükela toplantısında okundu. Muhtıradaki, İtilaf Devletlerinden Sevr Antlaşması'nın Wilson İlkelerine göre değiştirilmesi hakkında güvence alması halinde İstanbul hükûmetinin ulusal birliğin sağlanması yönündeki çabalarının destekleneceği belirtilmişti. Bu gerçekleştiği takdirde, BMM doğuda barışın kurulması ve İtilaf Devletlerinin çıkarları ile bağdaşan bir siyaset uygulamaya başlayacaktı. BMM hükûmeti normal durum gerçekleşene kadar çalışmalarını sürdürecekti, daha sonra tümüyle kaldırılacak veya siyasi bir parti biçimine getirilecekti. Ancak görüşmeler sonuna kadar hükûmet iş başında kalacaktı.

1974 Sonyel, *age.*, s. 114.

1975 Çetin, *age.*, s. 402; Ayışığı, *age.*, s. 224.

1976 Tansel, *age.*, s. 187.

1977 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2001, s. 505-506.

1978 *Peyam-ı Sabah*, 24 Teşrinisani 1336. 24 Kasım 1920, no: 11138, s. 1.

1979 Sarıhan, *age.*, s. 291.

Antlaşma sağlanırsa devlet işleri tek bir yönetim altında birleştirilecekti.¹⁹⁸⁰

Bu istekler Sevr Antlaşması'nın bazı koşulları değiştirilmeden Ankara hükümetinin uzlaşmaya razı olmayacağını göstermekteydi. Bu gerçekliği fark eden Ahmet İzzet Paşa Meclis-i Vükela'dan İtilaf Devletlerinin BMM hükümetinin taleplerini nasıl karşıladıklarını öğrenmesini istedi. Bu işle görevlendirilen Hariciye Nazırı Safa Bey, 24 Kasım 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold ile görüştü. Rumbold Anadolu'ya gönderilecek heyetin görevini yerine getirmesini beklemenin gecikmelere sebep olacağını söyleyerek Türk yönetimini Sevr Antlaşması'nı onaylamaya çağırdı. Böylece antlaşmada değişiklik yapmak niyetinde olmadıkları anlaşıldı.¹⁹⁸¹ İngiliz çevreleri iki hükümetin hareket metotlarındaki farklılık sebebiyle, Ankara ile İstanbul arasında bir uzlaşmanın imkânsız olduğunu düşünüyordu.¹⁹⁸²

Meclis-i Vükelada Tevfik Paşa'nın başkanlığında uzun süren görüşmelerde İstanbul heyetinin Ankara hükümeti nezdinde yapacağı teşebbüsün icraatı kararlaştırıldı.¹⁹⁸³ Daha sonra Tevfik Paşa'nın konağında yapılan toplantıda Anadolu'ya gönderilecek heyete verilecek talimat tespit edildi. Buna göre,¹⁹⁸⁴

1- Heyetin temel sorunu milliyetçileri İstanbul hükümetine bağlamak olacaktır. Bu gerçekleştirildiği takdirde İstanbul hükümeti tüm milleti temsil edebilecekti. Temel amaç yönetimdeki ikiliğin ortadan kaldırılmasıydı. 2- Siyasi durum açık bir şekilde ortaya konulmalıydı. Ankara'da düzenin restore edilmesi uzadığı takdirde bunun yıkıcı sonuçları ortaya çıkacaktı. Bu nedenle heyet Ankara'nın amaçlarını garanti altına almalıydı. 3- Ankara hükümetinin vereceği cevaplar olanca hızıyla İstanbul'a iletilecekti. Yeni bağlantılar yapılmadan önce ilave talimatlar alınacaktı. 4-İstanbul hükümeti, milli güçlerin ortadan kaldırılmasını, barış meselesi kesin bir şekilde ulaşımadan kabul etmeyecekti. Fakat İtilaf güçleriyle hiçbir biçimde hükümetin politikasına aykırı hareket olmayacaktı ve teminatlar hep bu sonuca yönelik olacaktır. 5- Heyet, Ankara hükümetinin İtilaf devletleri ile görüşmek için proje çizmesini, ileride herhangi bir anlaşmazlık çıkmaması için gerekli görmektedir. 6-Genel bir antlaşma sağlandıktan sonra, diğer teferruatı çözmek amacıyla Ankara'nın da içinde bulunacağı özel bir komisyon kurulacaktır. 7-Buna bağlı olarak İstanbul hükümeti, Anadolu hareketine katılan bütün insanların ismini mahkeme önünde söyleyecek ve kişisel sorumsuzluk ilkesini uygulayacak gerekirse genel af çıkaracaktır. 8-TBMM'nin kabul etmediği herhangi bir bağlantıyı,

1980 Sonyel, *age.*, s. 114.

1981 Çetin, *age.*, s. 404; Sonyel, *age.*, s. 115.

1982 **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, Ankara 2003, s. 164.

1983 Çetin, *age.*, s. 404-405; **Peyam-ı Sabah**, 6 Teşrinisani 1336, 6 Kasım 1920, no: 11120, s. 2.

1984 Yaman, *age.*, s. 2764.

bir antlaşmanın sonucunu hükümet kabul etme ya da benimseme konusunda teminat vermeyecektir. 9-İstanbul hükümeti son hareketlerle Ankara hesabına kazanılan bütün avantajları güçlendirmek için her çabaya başvuracaktır.

Böylece İstanbul hükümeti uzlaşmak üzere Ankara'ya elini uzatmış oldu. Bunun nedeni sadece İtilaf Devletlerinin Millî Mücadele önderleri ile uzlaşma tavsiyeleri değildi. Sevr Antlaşması'nın ağır hükümleri karşısında İstanbul'daki bazı devlet adamları da İtilaf Devletlerine olan güvenlerini kaybetmişler ve kurtuluşun Anadolu'da olduğunu anlamışlardı.¹⁹⁸⁵ Tevfik Paşa böyle bir heyet görevlendirerek Anadolu ile uzlaşabileceğinden ümitli olduğunu gösteriyordu. Nitekim kabine üyelerinin en nüfuzlu bazı isimleri çeşitli vesileler ile hükümetin bu husustaki kuvvetli ümidini açıkça beyan etmekteydi.¹⁹⁸⁶

Mustafa Kemal Paşa, 25-26 Kasım'da İzzet Paşa'ya, onun ve Salih Paşa'nın da dâhil olduğu İstanbul Heyetinin 2 Aralık'ta Bilecik'te bulunacak şekilde hareket etmesini, seyahatin İstanbul'dan Sapanca'ya kadar trenle oradan kara veya deniz yoluyla Bursa üzerinden yapılmasını ve mümkün olduğunca sessiz olmasını bildirdi.¹⁹⁸⁷

İtilaf Devletlerinin Sevr Antlaşması'nda Mustafa Kemal Paşa'nın istekleri doğrultusunda değişiklik yapmayacakları açık olmasına rağmen Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın davetnamesi ile Anadolu'ya gitmeyi uygun görmüştür. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul hükümeti ile görüşme yapmayı kabul etmesi hakkında, Tevfik Paşa, Ahmet İzzet Paşa ve Salih Paşa'nın iş başına gelmesiyle herkeste çeşitli ümitler uyandığını belirtmektedir. Ayrıca Tevfik Paşa kabinesi ilk anda Anadolu ile temas arayınca kamuoyunda bu kabinenin iyi niyetine inanmamak için bir sebep kalmadığını, kendileri bu görüşte olmamakla birlikte, İstanbul'un kurtuluş çaresi olarak ileri sürdüğü uzlaşma ve görüşme tekliflerini kamuoyunu inandırmaya yarayacak şartları hazırlamadan reddetmenin uygun olmadığını, bu nedenle de görüşmeye olumlu baktıklarını söylemektedir.¹⁹⁸⁸

Taraflar arasındaki görüşmelerden sonra, Ahmet İzzet Paşa'nın başkanlığında bir heyet oluşturuldu. Heyette Bahriye Nazırı Salih Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı Hüseyin Kazım Bey, Bern Sefiri Cevat Bey, Hukuk Müşaviri Münir Bey [Erteğün] danışman olarak görevlendirildiler.¹⁹⁸⁹ Refakatlerine üç

1985 Çetin, *age.*, s. 405; Tansel, *age.*, s. 191-192.

1986 Çetin, *age.*, s. 405; *Vakit*, 4 Kânunuevvel 1336, 4 Aralık 1920, no: 1072, s. 1.

1987 Atatürk, *age.*, s. 507-508.

1988 Atatürk, *age.*, s. 509-510.

1989 Çetin, *age.*, s. 407; Oğuz AYTEPE, "Millî Mücadele'de Bilecik Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi, Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 28.

polis memuru ile dört yaver atandı. Ayrıca iki de erkân-ı harp zabiti görev aldı.¹⁹⁹⁰ Heyetin harcırah vs. zorunlu masrafları için 12 bin liranın Maliye Nezaretinden gönderilmesi uygun görüldü.¹⁹⁹¹

Ahmet İzzet Paşa'nın ordu içerisinde ve Millî Mücadele çevrelerinde gördüğü itibar âdeta heyetin başarısının bir güvencesi olarak kabul edilmekteydi.¹⁹⁹²

İstanbul heyeti 4 Aralık'ta Bilecik'e ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa o sırada Eskişehir'de hem Çerkez Ethem hem de cephe meseleleri ile meşgul olduğu için Bilecik'e ancak bir gün sonra varabildi. Mustafa Kemal Paşa'nın refakatinde de Garp Cephesi Kumandanı İsmet Bey ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, İstiklal Mahkemesi üyelerinden Kılıç Ali Bey, Saruhan Mebusu Celal [Bayar] Bey Ankara basınının ileri gelenlerinden birkaç kişi daha bulunmaktaydı.¹⁹⁹³

Ankara Heyeti, ayın dördünden beri Bilecik İstasyonu'nda bekleyen İstanbul Heyeti ile 5 Aralık'ta bir araya geldi. İstasyon Binasının bir odasında gerçekleşen görüşmede Mustafa Kemal Paşa ilk sözü aldı ve *Ben, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükûmeti Başkanı* diye kendisini tanıttı ardından İstanbul Heyetine *Kimlerle müşerref oluyorum* sorusunu yöneltti. Salih Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın amacını kavrayamadığından kendisinin Bahriye ve Ahmet İzzet Paşa'nın da Dâhiliye Nazırı olduğunu söyledi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da bir hükûmet tanımadığını, eğer İstanbul'daki hükûmetin nazırları olarak geldilerse kendileri ile görüşmeyeceğini ifade etti. Sonra yetki ve sıfat söz konusu olmadan görüşme yapılması kararlaştırıldı.¹⁹⁹⁴

Bilecik'te birkaç saat devam eden görüşmede İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi hükümlerinden ve İtilaf Devletlerinin mütareke uygulamalarından bahsetti. Ahmet İzzet Paşa'ya göre, kendisi sadrazamlıktan ayrıldıktan sonra işgal kuvvetleri mütareke şartlarına uymamışlardı. İtilaf Devletleri artık Yunanlıların Anadolu'da tutunamayacaklarını anlamışlardı. Kâzım Karabekir Paşa doğuda Ermenilere karşı önemli bir zafer kazanmıştı. Ahmet İzzet Paşa bu olumlu gelişmelerin yanı sıra İngilizlerin Samsun'a bir Romanya ordusu çıkarmak suretiyle Türklerin ileri harekâtını keseceklerini söyledi. Bu öngörü Anadolu Heyeti üzerinde olumsuz etki yarattı. Mustafa Kemal Paşa buna cevaben; *İngilizler sizi aldatmışlardır safdillikle hareket etmişsiniz buraya kadar beyhude gelmişsiniz esasen söylediğiniz sözlerde müspet bir teklif yok-*

1990 Çetin, *age.*, s. 407; *İleri*, 3 Kânunuevvel 1336, 3 Aralık 1920, no: 1031, s. 1.

1991 *BOA.*, MV., 220 /249 1339 RA 18; *BOA.*, MV., 220/252 1339 RA 20.

1992 Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920*, Tarihi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 156.

1993 Çetin, *age.*, s. 408; Ziya Şakir, "Biz İstanbul'da Bir Hükûmet Tanımıyoruz Sizleri de o hükûmetin Ricali Olarak Tanımamakta Mazuruz", Bk. *Tan*, 20 Ekim 1936, no: 80, s. 9.

1994 Atatürk, *age.*, s. 524-525.

tur diyerek tepki gösterdi ve Ahmet İzzet Paşa'nın fikirlerine katılmadığını ifade etti.¹⁹⁹⁵ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa başlattıkları mücadelede son derece azimli ve kararlı olduklarını, İstanbul hükûmeti ile birleşerek esareti kabul etmeyeceklerini söyledi İstanbul hükûmetinin bunu anlamadığını söyleyerek hükûmeti eleştirdi.¹⁹⁹⁶

Heyette yer alan Hüseyin Kazım Bey'e göre, Mustafa Kemal Paşa bu görüşmede bir uzlaşmadan bahsedilmesini dahi istememiştir. Bilakis Ankara hükûmetinin Padişah tarafından meşru kabul edilmesini ve İstanbul kabinesinin feshedilerek Ankara hükûmetine tam bir itaat gösterilmesini talep etti.¹⁹⁹⁷ Görüşmede Mustafa Kemal Paşa'da oluşan kanaat, İstanbul'dan gelen heyet üyelerinin meseleler üzerinde ayrıntılı bilgi ve kanaate sahip olmadıklarıydı.¹⁹⁹⁸ İstanbul Heyeti ile o ana kadar uzlaşma konusunda aralarında tek bir söz bile konuşmamışlardı. Bilahare Mustafa Kemal Paşa, Salih Paşa'ya *Meclis-i Mebusanın uğradığı akıbetten siz mesulsünüz zira Amasya'da verdiğiniz sözde durmadınız* diyerek müzakereyi kesmek istemiştir. Mustafa Kemal'in bu sert ifadesi karşısında Salih Paşa sessiz kalmıştır.¹⁹⁹⁹

Görüşmeye Mustafa Kemal Paşa tarafından son verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa beraberindekilerle diğer odaya çekilmiş ve kısa bir süre sonra geri gelerek *Şimdilik İstanbul'a dönemeyeceksiniz. Daha esaslı bir şekilde görüşmek için hep birlikte Ankara'ya gitmemiz lazım geliyor buyurunuz* diyerek, heyetin Ankara'ya götürülüp üstü kapalı bir şekilde nezaret altında tutulacaklarını hissettirmiştir.²⁰⁰⁰

Bilecik'te birkaç saat süren bu görüşmede Anadolu ile İstanbul arasında bir uzlaşma sağlanamadı.²⁰⁰¹ Mustafa Kemal'in tavrı ve söylediği sözler İstanbul Heyetinde büyük şaşkınlık yarattı.²⁰⁰² Ankara Heyetinde bulunan Hariciye Vekili Celal Bey'e göre, İstanbul Heyetinin bütün arzu ve teklifleri yapılacak bir şeyin olmadığı ve Sevr Antlaşması'nın kabul edilmesi gerektiği şeklinde özetlenebilirdi. Celal Bey, kendileriyle aynı fikirde olduğunu düşün-

1995 Çetin, *age.*, s. 409; Ferudun Kandemir, "Bilecik Buluşması", **Yakın Tarihimiz, Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar**, C II, S 6, Ağustos 1962, s. 385-386.

1996 Çetin, *age.*, s. 409; Ziya Şakir, "Şimdilik İstanbul'a Dönemeyeceksiniz Beraber Ankara'ya Gitmemiz Lazım Geliyor", **Tan**, 20 Ekim 1936, no: 81, s. 9.

1997 Çetin, *age.*, s. 409; Hüseyin Kazım Kadri, **Bir Millet'in Dirilişi**, Pınar Yay., İstanbul 2008, s. 324.

1998 Atatürk, *age.*, s. 525.

1999 Çetin, *age.*, s. 409; Ali Kemali Aksüt, "Bilecik Mülakatı", **Resimli Tarih Mecmuası**, S 29, C 3, İstanbul 1952, s. 1475-1476.

2000 Çetin, *age.*, s. 409-410.

2001 Ziya Şakir, "Şimdilik İstanbul'a Dönemeyeceksiniz Beraber Ankara'ya Gitmemiz Lazım Geliyor", **Tan**, 20 Ekim 1936, no: 81, s. 9.

2002 Kadri, *age.*, s. 324.

dükleri Ahmet İzzet Paşa'ya; *Mademki bizimle hemfikirsiniz ve mademki İstanbul'da bir iş görmeniz kabil değildir o halde burada kalınız* diyerek onları alıkoymuşlardı.²⁰⁰³

Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya ulaştığında derhâl basına bir demeç verdi. Adı geçen kişilerin hükûmetiyle görüşme yapmak bahanesiyle İstanbul'dan çıktıklarını, memleketin iyilik ve selameti için daha yararlı ve etkili bir şekilde çalışmak üzere kendilerine katıldıklarını söyledi. Bu şekilde İstanbul Heyeti üyelerinden millî hükûmet işlerinde yararlanılacak ve bu kişilerin haysiyetleri de korunmuş olacaktı.²⁰⁰⁴

Buna karşılık konuyla ilgili farklı yorumlar da yapılmaktaydı. Bunlardan birisi de Mustafa Kemal Paşa yaptığı bu uygulamayla herkesin saygı ve sevgisini kazanan Ahmet İzzet ve Salih Paşa gibi namuslu ve yurtsever kişilerin işgal altındaki İstanbul'da bir hükûmet kurmalarının önüne geçmek istemişti.²⁰⁰⁵ Bir diğer görüşe göre ise, bu insanların Millî Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geldikleri açıklanırsa yeni teşkilatlanmaya başlayan ordunun ve halkın morali yükselir Ankara'ya olan güven artardı.²⁰⁰⁶ İstanbul Heyetinin Anadolu harekâtına katıldıkları haberi millî ajansla yayınlanır yayınlanmaz, Anadolu'nun her tarafında sevinç sesleri yükselmiş, İzzet ve Salih Paşalar, Anadolu'nun dört köşesinden çekilen telgraflarda millî ve mukaddes davaya katılmalarından dolayı hararetle tebrik edilmişlerdir.²⁰⁰⁷ Fakat bu durum Ahmet İzzet Paşa ve Salih Paşa üzerinde olumlu bir etki oluşturmamış, bilakis haberi okur okumaz gerçeğin değiştirilmesinin kendilerini herkese karşı sahtekâr konumuna düşüreceğini düşünmüşlerdir.²⁰⁰⁸

7 Ocak 1920 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi İstanbul Heyetinin Ankara'ya gelişi haberini *İstanbul Heyeti, Anadolu Davasının Yeni Dostları* başlığı ile verdi. Haberde Anadolu'ya gelen bu kişilerin son derece muhterem şahsiyetler olduğu ve şimdiye kadar Anadolu'ya gelmek için fırsat kolladıkları belirtiliyordu. Ahmet İzzet ve Salih Paşalar bu defa ortaya çıkan fırsattan yararlanarak uzlaşma müzakereleri bahanesiyle Anadolu hareketine katılmak için yola çıkmışlardı. Heyet Anadolu'nun bağımsızlık ve hürriyet kokan havasını teneffüse başladıkları zamandan beri de büyük bir refah ve mutluluk duyduklarını anlatmakla bitiremiyorlardı.²⁰⁰⁹

2003 Çetin, *age.*, s. 409.

2004 Atatürk, *age.*, s. 525.

2005 Çetin, *age.*, s. 410; **Hüsrev Gerede'nin Anıları**, Haz. Sami Önal, İstanbul Ekim 2002, s. 207.

2006 Çetin, *age.*, s. 411; Aytepe, *agm.*, s. 29.

2007 Çetin, *age.*, s. 410-411; Ziya Şakir, "Bu Haber Üzerine Anadolu'nun Her Tarafında Sevinç Sesleri Yükseldi", **Tan**, 21 Ekim 1936, Tefrika no: 82, Gazete no: 544, s. 9.

2008 Şakir, "Şimdilik İstanbul'a Dönemeyeceksiniz...", s. 9.

2009 Çetin, *age.*, s. 411; **Hâkimiyet-i Milliye**, 7 Kânunuevvel 1336, 7 Aralık 1920, no: 80,

İstanbul Heyetinin Ankara'da buldukları bir buçuk aylık süre içerisinde Çerkez Ethem ve kardeşlerinin kuvvetleri ortadan kaldırılmış, Yunanlılar İnönü'de yenilgiye uğratılmışlardı. BMM'nin her geçen gün kuvvetlendiği görülmekteydi.²⁰¹⁰ 26 Ocak 1921'de yayımlanan bir kararname ile heyet üyelerine 3 Aralık 1920 tarihinden geçerli olmak üzere maaş tahsis edildi. Ayrıca Münir Bey ile Hoca Fatin Efendi Hariciye ve Maarif Bakanlıkları ile görevlendirildiler.²⁰¹¹ Ahmet İzzet Paşa ve Salih Paşaların Anadolu'da kalmalarını teşvik etmek amacıyla bir aralık Trabzon milletvekillikleri bile teklif edilmiş ancak onlar bu teklifi kabul etmekten çekinmiş ve İstanbul'a dönmek istemişlerdir.²⁰¹²

İstanbul hükûmeti ise heyet üyelerinden haber alamadıkları için merak içerisinde kalmıştır. Gönderdikleri telgraflarla heyetin akıbeti ve konuyla ilgili bilgi istemişlerdir.²⁰¹³ Tevfik Paşa'ya göre, Anadolu'ya giden İstanbul heyetinden bir haber alınamaması gerek İstanbul gerekse Avrupa tarafından birçok yanlış anlaşılmalara sebep oluyordu. Bir an önce kendilerine açık bilgi verilmeli, eğer Anadolu'da kalmalarına gerek yoksa geri dönmeliydiler.²⁰¹⁴

Tevfik Paşa, İzzet Paşa'ya çektiği 5 Ocak 1920 tarihli telgrafta İtilaf Devletleri arasında barış anlaşması için yapılması kararlaştırılan konferansın Yunanistan'ın durumu sebebiyle yakın zamanda toplanacağını bildirdi. Osmanlı Devleti'nin de taleplerinin beklendiğini, aksi takdirde İtilaf Devletlerinin alacağı kararların değiştirilmesinin imkânsız olacağını söyleyerek, bu konudaki doğru düşünceleri aktarmaları için heyetin derhal geri dönmesi talimatını verdi.²⁰¹⁵

İstanbul hükûmeti adına Hariciye Nazırı Ziya Paşa'nın İnebolu'ya gönderdiği özel bir memur, 10/11 Ocak 1921'de uzun bir şifre ile Ankara'ya bazı bilgiler vermekteydi. Buna göre, İzzet Paşa Heyetinin Anadolu'ya katılma haberi İstanbul'da doğrulanmıştı. Bu konuda Tevfik Paşa Kabinesi İzzet Paşa'dan bilgi istiyordu. Ziya Paşa, Safa Bey, Mustafa Arif ve Raşit Beylere göre ise, ülkenin menfaatleri heyetin Ankara'da kalmasına gerektiriyorsa buna bir şey denilemezdi. Ancak bu durumda kabinenin düşmesi şüphesiz olacaktı. Diğer taraftan kendileri de bu vatanın evlatları olduklarından gelişmelerden haberdar edilmeliydiler. Mustafa Kemal Paşa, Ziya Paşa'ya gönderdiği cevapta bir taraftan verdiği bilgiler için teşekkür ederken diğer taraftan da İzzet

s. 1.

2010 Atatürk, *age.*, s. 551.

2011 Çetin, *age.*, s. 411; Aytepe, *agm.*, s. 29.

2012 Çetin, *age.*, s. 411; Metin Ayıışı, "Kurtuluş Savaşı Sırasında İstanbul Hükümetleri İle Kuvâ-yı Milliye Arasındaki Münasebetler", *Türkler*, C 15, Ankara 2002, s. 706.

2013 Atatürk, *age.*, s. 552-553.

2014 *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, s. 168.

2015 *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, s. 168-169.

ve Salih Paşaların ortak gayenin gereği olarak Ankara'da kalmış olduklarını, kabine düşmeden önce herkesin en emin ve süratli bir vasıta ile hemen Anadolu'ya gelmelerinin vatanın yüksek menfaatleri gereği olduğunu bildirdi.²⁰¹⁶

İstanbul hükûmeti heyetten haber almak için yazışmalarını sürdürürken Ankara'da bulunan İzzet ve Salih Paşalar Anadolu harekâtına katılmama konusunda ısrarlarını sürdürdüler.²⁰¹⁷ Kendi fikirlerini kabul ettirmek için propaganda yapmaktan geri durmadılar. İstanbul'da sadece özel ve ailevi işleriyle uğraşacaklarını ve hiçbir görev kabul etmeyeceklerini vekiller heyeti önünde şifahi olarak söylediler. İstanbul'a gittiklerinde istifa edeceklerini de 7 Mart tarihli bir vesika ile yazılı olarak temin ettiler.²⁰¹⁸ Zaten varlıklarının millî işlerde yararlı olmadığı, aksine Ankara'da bir yük olarak buldukları, üstelik bazı olumsuz akımlara da sebep oldukları anlaşıldığından serbest bırakıldılar.²⁰¹⁹ Ahmet İzzet Paşa heyeti yolların karlı olması nedeniyle ancak 19 Mart'ta İstanbul'a dönebildi.²⁰²⁰ İstifa eden Ahmet İzzet ve Salih Paşalar verdikleri sözü tutmadılar ve daha sonra Tefik Paşa Kabinesinde görev aldılar.²⁰²¹ İstanbul hükûmetinin Anadolu'ya heyet göndermek suretiyle sağlama-ya çalıştığı yakınlaşma çabaları istenilen sonucu vermedi.²⁰²²

2016 Atatürk, *age.*, s. 552-553.

2017 Atatürk, *age.*, s. 409.

2018 Çetin, *age.*, s. 415.

2019 Çetin, *age.*, s. 415.

2020 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 145.

2021 Çetin, *age.*, s. 415.

2022 **Türk İstiklal Harbi**, C 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 10.

10. MÜTAREKE VE MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE BASIN (1918-1922)*

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Osmanlı ordularının Kafkasya'daki başarılarına rağmen güney cephelerindeki durumu kötüleştirdi. Osmanlı Devleti'nin Müttefikleri olarak aynı grupta yer aldığı Bulgaristan, son taarruzlara karşı koyamayıp, mütareke talebinde bulunmak zorunda kaldı. Bu durum, Bulgaristan'ın kuzeyini İtilâf harekâtına açık hale getirdiği gibi, Osmanlı topraklarını da batı yönünden girilecek bir harekâtın tehdit ve tehlikesine açık hale getirdi. Zaten İmparatorluğun durumu da o kadar kötüydü ki, Talât Paşa, durumun vahametini anlatabilmek için gittiği Berlin'den İstanbul'a dönerken Bulgar Çarı Ferdinand'ı görmek üzere Sofya'ya uğradı. Ancak, Bulgaristan, barış görüşmelerine başlamayı düşündüğü için bu ziyaret iptal edildi. Böylelikle Talât Paşa, savaşın artık Osmanlılar için de sona erdiğini düşündü. Bu gelişme, İttihatçılara da, İttihatçılık ve Almanlarla ittifak yapmış olmanın yarattığı ön yargılarla hareket edilmesine fırsat vermeyecek yeni bir hükûmete gidilmesi gerektiğini düşündürdü. Talât Paşa 8 Ekim'de istifa etti ve yerine Ahmet İzzet Paşa geldi. Meclis'te, savaşa devamın yararsızlığı konuşulduktan ve dahası Osmanlı Devleti'nin Müttefikleriyle kara bağlantısının kopmasıyla ortaya çıkan açık tehlikenin belirmesi üzerine, Babıali, Bulgaristan ve diğer Müttefikleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi İtilâf Güçlerinden mütareke istemek zorunda kaldı.²⁰²³

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra artık savaş, Osmanlılar açısından yenilgiyle sonuçlanmış oldu. Fakat geçen on yıllık meşrutiyet idaresi, özellikle de savaş yıllarında, Osmanlı toplumunu bir hayli değiştirdi. Bu on yıllık süreçte toplumsal olan her şeyin değişiminde uzun yıllara damgasını vuran savaş kadar, Meşrutiyet de önemli ölçüde etkili oldu. Toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel süreçleri tamamen etkileyen Meşrutiyet ve Meşrutiyet Devri gelişmeleri aynı zamanda doğrudan ya da dolaylı olarak da toplumun her bireyini etkilemişti. Bu dönem, 19. yüzyılın sonlarına doğru gittikçe yeni anlam ve değer kazanan “vatan ve millet”

* Prof. Dr. Salih Tunç, Akdeniz Üniversitesi, Öğretim Üyesi, salihtunc@akdeniz.edu.tr

2023 Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele**, İstanbul 1983, s. 17; Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 87-88.

kavramlarını yaygınlaştırmış, patrimonyal devlet geleneğinde fikrî bir tekâmüle ulaşılmış ve devlet yönetimine dair sorular sorulmaya başlanmıştır. Bu bakımdan Meşrutiyet ve savaş yılları koşulları her ne olursa olsun, toplumsal süreçleri etkilediği kadar, bireyleri de her yönden etkilemiş vaziyetteydi. Bununla birlikte tarihe yön vermiş ve altı asır boyunca da hükümlan olmuş bir devletin savaştan mağlup çıkmasıyla birlikte toplumun bir karmaşa ve büyük bir yıkımla karşı karşıya kalması kaçınılmaz olmuştur. Gerçekten de Mütareke ile birlikte sosyal, kültürel, iktisadi ve düşünsel bir karmaşa ile yüz yüze gelince, başkent İstanbul'da, bundan sonra ne yapılacağı konusunda çok farklı görüşler ileri sürülmeye başladı. Meşrutiyetin on yıllık birikimi ile onun da arkasındaki önemli bir düşünsel birikime rağmen, paradoksal bir şekilde ileri sürülen kimi görüşler ve bu görüşlerin altında yatan pek çok etkenin bulunduğu açıktır.

İtilaf Devletlerinin Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla İmparatorluğa âdeta bir koloni muamelesi yapabilecekleri yönünde askerî emarelerin belirmesi ve fiilî birtakım işgal girişimlerinin ortaya çıkmasından sonra toplum içinde oynadığı rol bakımından gerektiğinde, iktidara karşı, sınırlandırıcı, aydınlatıcı, tenkit edici bir misyonu olan ancak gerekmesi halinde de gücünü, doğrudan doğruya “vatan-millet” şuurunu ile “akıl, hürriyet ve vicdan” dan alarak halkın sesini bir kamu görevi sorumluluğuyla duyuran basın durumu öne çıkmıştır.

İşte böyle bir dönemde basın, basının niteliği, yapısı, basına ilişkin tavırlar, yasal düzenlemeler, basındaki cepheleşme ve görüş ayrılıkları dönemin olaylarını analitik bir yöntemle incelemek açısından önemli olduğundan, öznel koşulları açısından karakteristik farklılıkları dikkate alarak; dönemin basın olgusunu, İstanbul ve Anadolu basını başlıkları altında incelemek yerinde olacaktır.

10.1. İstanbul Basını

600 yılı aşkın bir süreyle hükümlan olan Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış, Mondros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve fikrî bir karmaşa içine sürüklenmiştir. Gerçi Mütareke döneminin başlamasıyla birlikte kamuoyunda, artık savaşın sona erdiği, seferberliğe son verileceği, herkesin işiyle meşgul olacağı düşüncesiyle olumlu bir hava oluşturulmaya çalışılmıştı. Hatta dönemin devlet adamlarından bazıları, sözcüleri Sadrazam Ahmet İzzet Paşa ile Bahriye Nazırı Rauf Bey'in demeçleri de bu siyasal iklimin oluşmasında bir hayli etkili oldu. Ahmet İzzet Paşa; *Osmanlı Devleti'nin diğer mütarekelere göre mütarekenamenin daha hafif şartları taşıdığını belirtiyor, memleketin muhtaç olduğu tek şeyin barış ve huzur olduğunu, bunun da elbirliğiyle gerçekleştirileceğini* belirtiyor-

du.²⁰²⁴ Mondros'ta Türk Heyeti Başkanı olan Rauf Bey ise İstanbul'a döndüğü vakit *Mütarekeyi akde memuren İstanbul'dan hareket ederken, bugünkü gibi iftihar ve sevinçle avdet edeceğimi tasavvur etmiyordum... Müzakerâtımız gayet samimi ve son derece açık bir lisanla cereyan etmiş ve sui-tefekkürümü mucip olacak hiç bir hâl ve harekete meydan verilmemiştir. Akd eylediğimiz mütareke neticesinde devletimizin istiklâli, saltanatımızın hukuku tamamiyle kurtarılmıştır. Bu Mütareke, galip ile mağlûp arasında münakit bir mütareke değil, belki hâl-i harpden çıkmak isteyen mütevazın iki kuvvet beyninde akd olunabilecek bir tatil-i muhasemat mahiyetindedir*, diyordu.²⁰²⁵ Oysa Mütareke hükümleri kamuoyuna yansıtılan beklentilerin aksine çok daha ağır şartları içermektedir. Birkaç gün içinde Mütareke hükümlerinin daha açık bir şekilde ortaya çıkmasıyla birlikte bu olumlu hava ve ümitlerin yerini kısa bir süre içinde bir karmaşa hali aldı. Tahmin edildiği gibi bu karmaşa süreci diğer şehirlerden daha ziyade devletin başkenti olması nedeniyle İstanbul'da çok daha etkili oldu. Yakup Kadri Gülünç İstanbul başlıklı yazısında; *Harp sırasında ve hususiyile Mütareke gününden beri üzerine çöken bütün elem ve müşküllerden hareketle Bu şehir tıpkı ayağı kayıp da yuvarlanan bir şişman adam manzarasını gösteriyor... Zavallı İstanbul, zavallı büyük ve muhteşem şehir, günün birinde senin bu hale geleceğine kim ihtimal verebilirdi*, diyerek İstanbul'un elem verici halini tasvir ediyordu.²⁰²⁶

Bu durumda devletin ve toplumun mevcut halinden, toplumun genel düzeni, genel kuralları içinde yaşayabilen ve işleyebilen bir kurum olarak basının etkilenmemesi mümkün değildi. Bu nedenle, "mütareke ve işgal dönemi" diye de adlandırabileceğimiz bu dönemde basına çok önemli bir görev ve sorumluluk düşmekteydi. Basının görev ve sorumluluğu Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte çok daha büyük bir işlev kazandı. Zira İttihat ve Terakki yönetiminin 1913'ten beri sürdürdüğü yönetim anlayışı, 4 yıl süren I. Dünya Savaşı boyunca da Türk basınına tam anlamıyla otoriter bir baskı altında tuttu. 29 Ekim 1914'te I. Dünya Savaşı'na girilir girilmez başlayan sansür, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar sürmüştü; daha önce susturulmuş muhalif basın Mütareke ile birlikte âdeta birdenbire bağlarından çözülmüştür. İçinde bulunduğu zaman ve şartları unutmuşçasına susturulmuş ve bertaraf edilmiş olan muhalefetin eski büyük yazarları tekrar gazeteleleriyle ortaya çıkarak, *Sabah*, *Peyam* (1 Ocak 1920'den itibaren *Peyam-ı Sabah*), *Yeni İstanbul* (8 Aralık 1918'den itibaren *Türkçe İstanbul*) ve *Alemdâr* da önceki dönemle hesaplaşma sürecine girdiler. Bu hesaplaşma sürecinin en önemli boyutu, memleket ve millet sorununun yanı sıra daha çok siyasi

2024 Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, TTK, Basımevi, Ankara 1959, Birinci Kitap, s. 2; Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yay., İstanbul 1969, 7. Baskı, s. 4.

2025 **Yeniğün**, 2 Teşrinisani 1918, s. 1.

2026 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Ergenekon, Millî Mücadele Yazıları**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 25.

boyutta kendisini gösterdi. Çünkü İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmeleriyle birlikte, 1913'ten beri çok daha etkin bir şekilde iktidarda olan İttihatçılar, önemli ölçüde siyasi-idari güç kaybına uğradılar ve Hürriyet ve İtilafçılar yeniden siyaset sahnesine dönmeye hazır hale geldiler.²⁰²⁷ Refik Halit'in; *Her işte ve her hadise karşısında Hürriyet ve İtilafçılar ve onların savunucuları, yalnız İttihat ve Terakkicileri düşünür olmuşlar; mademki onlar senelerce hükûmeti ellerinde tutmuşlardı, şimdi ise sıra Hürriyet İtilafçılar'da idi. Şimdi senelerce onlar hükümran olacaklardı, yönündeki tespitleri, dönemin sosyal psikolojisini anlamak, olay ve gelişmelerin basın organlarına yansımaları değerlendirmek için oldukça isabetli bir teşhis ve saptama olduğu açıktır.*²⁰²⁸ Zira İttihat ve Terakki hükûmetlerinin daha doğrusu Triumvira'nın doğasından kaynaklanan idare tarzı ve özellikle son beş yıllık icraat ile iç siyasete yönelik politikalar siyasal kutuplaşmanın derinliğini bir hayli arttırmıştı.

10.1.1. Basında İstanbul'un Fiilen (De Facto) İşgal Edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a Gelmesi (13 Kasım 1918)

Mütarekeden sonra, kökeni İttihat ve Terakki'nin yaklaşık beş yılı aşkın bir süreden beri süregelen yönetim tarzından kaynaklanan siyasal kutuplaşma ve cepheleşme eğiliminin giderek derinleşmeye başladığı günlerde, Mütarekeden az sonra 13 Kasım 1918'de İstanbul fiilen işgal edilmiştir. Çoğunluğu İngiliz olmak üzere Fransız, İtalyan ve Yunan donanmalarından oluşan toplam 55-60 parçalık Müttefik donanması önde Averof zırhlısı olmak üzere İstanbul Boğazı'na demir atmalarından sonra başkentini bazı yerlerine Müttefik askerleri çıkarıldı.²⁰²⁹ İstanbul'un fiilen işgaliyle birlikte şehrin kontrolünü ele geçirmeye çalışan Müttefik güçlerin taşkınlıkları sadece toplumsal düzen bakımından değil, aynı zamanda İstanbul halkının geleneksel ve toplumsal değerleri bakımından da rahatsız edici boyuttaydı.²⁰³⁰ 13 Kasım 1918'de İstanbul'un fiilen işgalinden sonra Müttefik askeri komuta konusu İngiltere ile Fransa arasında önemli bir problemli. Bu, gerçekte Osmanlı Asya'sı üzerinde sömürgeci iki devlet arasındaki rekabetin küçük bir yansımasıydı. Fransızlar için Müttefik Orduların Doğu Cephesi Başkumandanı General Franchet d'Espérey'in İstanbul'da askerî komutayı üstlenmesi arzusu askerî hiyerarşi bakımından son derece doğal görünmekteydi. Fakat İngilizler, Fransız komutanın liderliğini kabul etmek istemiyorlardı. Osmanlı topraklarının payla-

2027 Salih Tunç, *İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922)*, İst. Üniv. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ens. Basılmamış Dokt. Tezi, İstanbul 1999, s. 571

2028 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1964, s. 81.

2029 Akşin, *age.*, s. 82. Ayrıca bk. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 8-9.

2030 Mümin Yıldıztaş, *Yaralı Payitaht İstanbul'un İşgali*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 2.

şılması ve İstanbul'un kontrolü konusunda İngilizlerin Fransızları aldatmak üzere olduklarını sezen General d'Espérey, Kasım 1918'de İstanbul'u kısa bir süreliğine ziyaret ettikten sonra Balkanlara geri dönmüş, 8 Ocak 1919'da ise Türkler'in tarih hafızasından silmeyeceği ve unutamayacağı bir seremoniyle İstanbul'a tekrar geri gelmiştir. General d'Espérey Müttefik meslektaşları ile işgalden yana olan İstanbullu azınlıklar tarafından şatafatlı bir törenle karşılanmıştı. Türk kamuoyu, muzaffer bir kumandan edasıyla, at sırtında, Sultan Fatih'in İstanbul'u fethine (29 Mayıs 1453) mukabele olarak gördüğü simgesel gösteriyi ve Cadde-i Kebirden geçen generali hiçbir zaman affetmemiş ve tepkiyle karşılamıştır.²⁰³¹ Türk milletini rencide eden bu olay Süleyman Nazif tarafından *Hadisat* gazetesinde "Kara Bir Gün" başlığıyla eleştirilmiş ve Fransız General, Nazif'i kurşuna dizdirmek istemişti. Türk milletinin duygularına tercüman olan yazısında Süleyman Nazif; *Fransız generalinin dün şehrimize gelişi dolayısıyla bir kısım vatandaşlarımız tarafından yapılan gösteriler Türk'ün ve İslam'ın kalbinde ve tarihinde sonsuza kadar kanayacak bir yara açtı. Aradan asırlar geçse ve bugünkü hüznümüz ve bahtsızlığımız sevince ve mutlu bir talihe dönse bile yine bu acıyı hissedecek ve bu hüznü üzüntüyü çocuklarımıza ve soyumuzdan gelecek olan nesilden nesile ağlanacak bir miras olarak terk edeceğiz*" diyordu. "Millî varlıklarının ve dillerinin devamını bizim âlicenablığımıza borçlu olan bir kısım halkın hay-huy şamatasıyla bu aziz matemimize en acı hakaretlerin birer tokat şeklinde atıldığını gördük. Buna müstehâk değildik diyemeyiz. Müstehâk olmasaydık, bu felâkete düşmezdik. Her milletin hayat sayfalarında birçok talihler ve bahtsızlıklar vardır. Fransa Kralı Birinci Fransuva'yı Şariken'in zindanından kurtarmış ve koca Viyana şehrini defalarca kuşatmış bir ümmetin kader defterinde böyle bir kederli satır da gizli imiş. Araplar'ın güzel bir sözü var: *İs bir feinne'd-dehre lâ yesbir; (sen sabret, çünkü zaman sabretmez)derler.*²⁰³² Süleyman Nazif'in bu makalesi üzerine Fransız generalinin aşırı tepkisi yazının güç ve etkisini o kadar arttırmıştır ki makale elle çoğaltılarak elden ele dolaştırılmış duvarlara "yafta" yapılıp asılmıştır. Bunun üzerine "Kara Bir Gün" ün yayımına izin verdiğinden Sansür Komisyonu görevlisi Erkân-ı Harp Yüzbaşı Aziz Hüdaî Bey de alelacele tutuklanarak bilinmeyen bir mahalle götürülmüştü. Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti, Dâhiliye Nezareti ve Sadarete yazdığı tahriratlar da meseleyi şöyle değerlendirmekteydi:

Hüdayi Bey'in bu makalenin neşrine izin vermesi bir suç teşkil etse bile aynı yazı itilâf sansür memurlarının da önünden geçmiştir. Dolayısı ile onlar da aynı derecede mesuldürler. Bu durum Aziz Bey'in lehine bir hafifletici sebep olması gerekirken iki Fransız jandarması tarafından tutularak haps olunması sessizlikle geçiştirilecek bir iş değildir. Aksi takdirde tüm sansür

2031 Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 95-97.

2032 Yıldıztaş, *age.*, s. 5.

*memurları istifa ederek işlerini bırakabileceklerdir.*²⁰³³

Müttefiklerin İşgal Donanmasının İstanbul'a demir attıkları gün 13 Kasım'da, Çanakkale Muharebelerinin Anafartalar Kahramanı, Padişahın Fahri Yaveri ve son olarak Mülga Yıldırım Orduları Grup Komutanı Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırlığı emrinde görevlendirildiğinden İstanbul'a gelmiştir.²⁰³⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelişi belki bütün niteliklerine rağmen sıradan bir tayinin icabı olarak görülebilir. Fakat geldiği andan itibaren sürdürdüğü faaliyetler onun sıradan bir komutan olmadığı gibi sıradan bir tayinin icabıyla da İstanbul'a gelmediğini göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelmesiyle birlikte basına verdiği demeçler, basında bu demeçlerin ele alınışı, cepheleşmenin hızla sürüp gittiği basın camiasına yeni bir boyut kazandırmıştır. Nitekim 17 Kasım 1918'de *Vakit* gazetesi muhabirinin yönelttiği "mütarekenin tatbikatı"na ilişkin görüşüne başvuru olan Mustafa Kemal Paşa'nın *hükümetimizle mütareke imzalayan devletlerin ve bu devletler adına mütareke şartnamesi yapan Britanya Hükümetinin Osmanlılara karşı olan hüsnüniyetlerinden şüphe etmek istemem. Eğer söz konusu şartname hükümlerinin tatbikatında su-i tefekkürü mucip olacak cihet görülüyorsa bunun sebebini derhal anlamak ve muhataplarımızla anlaşmak lazımdır.*²⁰³⁵ şeklindeki yanıtı, Mütarekenin tatbikatının yaratacağı olası sorunlara ilişkin askerî diplomasi edasıyla yapılmış bir izahat idi. Dahası bu sorunun muhatabı olacak pek çok kumandan varken, henüz İstanbul'a yeni dönmüş bir komutan olarak kendisine müracaat edilmesinin anlamlı olduğunu düşünmek gerekir.

İtilaf Devletleri donanmasıyla aynı gün İstanbul'a gelen Mustafa Kemal Paşa esasen, Rauf Bey, Ali Fethi Bey, Ürgüplü Hayri Efendi'nin de dâhil olduğu halde Ahmet İzzet Paşa başkanlığında yeni bir kabinenin kurulmasından yanaydı. Bu amaçla başkentinde de peyderpey fiilen işgal edildiği, savaşın sorumlularının gazetelerde eleştirildiği günlerde, birtakım girişimlerde bulunmuş, ancak bu girişimlerden sonuç alınamayınca Mütarekeden beri varlığı tartışılan Meclis-i Mebusanı koruyabilmenin yollarını aramıştır. Bu bakımdan basın camiasındaki cepheleşmenin giderek keskinleştiği sırada, bu çekişmelere Mustafa Kemal Paşa'nın kazandırdığı yeni boyut özellikle, Meclis-i Mebusanın varlığının korunabilmesi ve Meclis'ten güç alabilecek bir kabinenin kurulabilmesi noktasında olmuştur. Mustafa Kemal Paşa bu bakış açısında yalnız değildir. Ali Fethi ve Rauf Beyler de bu görüşlere sahip idiler. Bu görüş ve düşüncenin fonksiyonelliği kürsü anlamına gelen ve Mütarekeden hemen sonra 1 Kasım 1918'de yayın hayatına başlayan *Minber* gazetesinde vücut bulmuş ve bir anlam kazanmıştır. *Vakit* ve *Zaman* gazetelerinin yanı

2033 Yıldıztaş, *age.*, s. 3-5.

2034 *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1982, s. 20-21; Belge 117-18.

2035 *Vakit*, 18 Teşrinisani 1918, s. 1.

sıra *Minber* gazetesinde özellikle bu görüşler üzerinden “Meclis-i Mebusanın varlığının korunması ve Meclisten güvenoyu alabilecek bir kabinenin kurulması” nokta-i nazarına günlerce yer verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu görüşte direnmesinin nedeni açıktır. Çünkü Meclis-i Mebusanın İttihatçılardan oluştuğu söylentileri ve endişesiyle feshedilmesi veya kapatılması, İtilaf Devletlerinin müdahale ve baskılarını daha da kolaylaştıracaktı. Öte yandan Meclisten güç almayacak bir zayıf kabinenin yalnızca Padişah'tan alacağı güçle memleket ve millet sorunlarına çözüm bulabilmesi, 20. asrın yönetim ve devlet anlayışına uygun bir durum değildi. Böylesi muhtemel bir gelişme yalnızca düşmanların amaçlarına hizmet edebilirdi.²⁰³⁶

İşte bu görüş ve düşünceyle, Mustafa Kemal Paşa'nın aynı zamanda meziyet ve nitelikleri kamuoyunca bilinmekle birlikte, devlet adamlığı ve ülke sorunlarına ilişkin birikimleri bakımından da özellikle *Minber* vasıtasıyla kamuoyuna takdim edildi. *Minber*'de “Anafartalar Kahramanı'nın memleketin siyasi vaziyeti, İngilizler hakkındaki hissiyatı ile memlekette cari siyasi fikirler hakkındaki görüşlerini” içeren *Mustafa Kemal Paşa ile Mülakat* başlıklı yazının yayımlanması, ardından da, 19 Kasım'da yayınlanan Ahmet Hulki imzalı *Nihüfte bir Simâ* başlıklı yazıda; *Kendisi milletin ve memleketin en çok hünerli evladından biri olduğu halde, en az takdire mazhar olan yine odur denilerek; bunda kime kabahat bulalım? Anafartaların yegâne müdafii ve İstanbul'un kurtarıcısı münhasıran kendisi olmasına rağmen bu hakikati pek çok zaman ifşâ etmediği ve bu nedenle de bütün başarıların şan ve şereflerinin çapulcuların inhisarcı hisselerine yazıldığı yönündeki değerlendirmeler kendisinden vatan ve milletin beklentilerini açıklamaktaydı.*²⁰³⁷

İstanbul basınının bugünlerde bir başka tartışma konularından biri de Harb-i Umumi'nin sorumlularına ilişkin konulardı. *Hadisât*'ta Cenap Şahabettin, *Harbi İsteyen* başlıklı yazısında *Harbi Millet İstiyor! diyenler itiraf etmelidirler ki hakikatin tercümanı olmuyorlar. Harb-i Umumi başladığı zaman milletin gönlü Trablus ve Rumeli'nde damarlarından akıtıldığı kanın hatırıyla hâlâ bulanıyordu... Hasta ve yorgun olan milletin henüz yaralarını sarmaya vakit bulamadan Alman tuzaklarıyla savaşa sürüklendiğini açıklıyordu.*²⁰³⁸ *Alemdâr*'da Refii Cevat ise *Mes'ul-i Hakiki* başlıklı makalesinde Harb-i Umumiye'ye Devleti sürükleyenlerin İttihatçılar olduğu görüşünden hareketle *felaketimizi hazırlayan bu savaşa Almanya'nın yanında girmekte en büyük hatayı işledik* diyerek İttihatçıların Almanlarla ittifakını tenkit etmekteydi.²⁰³⁹ Bundan sonraki günlerde de *Alemdâr*'da Refii Cevat, *Türkçe İstanbul*'da Saîd Molla ve bir süre sonra da *Peyam-ı Sabah*'ta ise Ali Kemal,

2036 Tunç, *agt.*, s. 571-572.

2037 *Minber*, 17 Teşrinisani 1918, s. 1; *Minber*, 19 Teşrinisani 1918, s. 1.

2038 *Hadisat*, 30 Teşrinievvel 1918, s. 1.

2039 *Alemdâr*, 17 Kânunuevvel 1918, s. 1.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinde sorumlu gördükleri İttihatçılar üzerinden yorum ve değerlendirmelerine devam edeceklerdir.

10.1.2. Sansürün Yeniden Gündeme Gelmesi

Mütareke sonrasında İstanbul basınındaki cepheleşmenin giderek keskinleşmesi, yeni kurulan Tevfik Paşa hükûmetinin bir saray kabinesi olarak değerlendirilmesi, 1918 Kasım'ının sonlarına doğru "sansürün iadesini" gündeme getirdi. Sansürün iadesine özellikle karşı çıkan gazetelerin başında *Minber* gelmekteydi. Gazetede sürekli olarak *Matbuat Hürriyeti*, *Dördüncü Kuvvet Matbuat vb.* başlıklarla sansürün zararları, içinde bulunulan dönemin basın hürriyeti sorunları, demokrasi kavramları noktasında ele alınarak değerlendirilmekteyse de sansürün geri gelmesi önlenemeyecektir. *Minber* 2 Kasım tarihli sayısında *Hürriyet ve Matbuat* başlığıyla basın hürriyeti ve sansüre ilişkin değerlendirmede bulunurken; 7 Kasım 1918 tarihli sayısında ise *İtilaf Matbuatının Muzafferiyeti* başlığı altında; *Savaş boyunca süren sansürün matbuatta terbiye-i siyasiye ve milliyeyi tahrip ettiğini... neşriyatta vahdet ve gaye olmayınca da, işte nihayet böyle hem seyfimiz, hem de kale-mimiz mağlup oldu* diyordu.²⁰⁴⁰ Sansürün yeniden geri gelebileceğine ilişkin endişeleri gündemde tutan gazeteler nihayet haklı çıkmışlar; 2 Aralık 1918 tarihli *Minber*, "Matbuat-ı Osmaniye Müdüriyeti'nden" gönderilen resmî tebliği okuyucularıyla paylaşmıştı. Tebliğde; *Muhtelif dillerde yayınlanan gazete ve dergilerin son zamanlarda giderek yükselen heyecan verici yayınlarının memleketin yüksek menfaatleriyle bağdaşmayan bir yöne kaydığından, gerçekte matbuat hürriyetine tamamen riayet edilmesinden yana olan Hükûmetin âli menfaatleri bakımından gazete, dergi ve kitap olmak üzere her türlü yayında, geçici bir süre ile kısıtlamalara gidilmesine mecbur kaldığı; bu kararın halen yürürlükte olan İdâre-i Örfiye Kararnâmesi gereğince uygulanacağı* beyan edilmekteydi."²⁰⁴¹

Matbuat-ı Osmaniye Müdüriyetinin resmî tebliği çerçevesinde çıkan emre göre;

1. İtilâf Devletlerinin askerî harekâtı üzerine haberler,

2040 **Minber**, 2 Teşrinisani 1918, s. 1; *Elsine-i muhtelifede münteşir evrak-ı havadis ve mesail-i mevkutenin son zamanlarda tevali eden neşriyat-ı teheyückerânesi memleketin menafî-i âlisi ile na-kabil-i telif bir dereceye varmış olduğu cihetle, hürriyet-i matbuata tamamıyla riayet edilmesine şiddetle taraftar bulunan hükümet-i seniyyenin menafîi aliyeyi halleden matbuat hakkında bir müddet-i muvakkate için bazı takyidat va'zzına mecburiyet hisseylediği ve binaenaleyh bu günden itibaren bilcümle ceraid-i yevmiye ve mesail-i mevkute ile kütüb-i matbuat hakkında el-yevm meriyyü'l-icra olan idare-i örfiyye kararnamesi tatbik edileceği, beyân olunur. Sansür vazifesini ifaya memur heyetin gündüz ondan gece ona kadar Posta ve Telgraf Nezareti'ndeki daire-i mahsusada icra-yı tetkikat eyleyeceği ilan olunur. **Minber**, 7 Teşrinisani 1918, s. 1.*

2041 **Minber**, 2 Kânunuevvel 1918, s. 1; **Vakit**, 2 Kânunuevvel 1918, s. 1.

2. Heyecan verici ve ittihâd - ânasırın arasını bozacak yayınlar,
3. Zat-ı Hazret-i Padişahi ile bilumum memurin-i Osmaniye ve ecnebiyye aleyhinde “münâfi-i hürmet” yayınlar,
4. Düvel-i Muazzama'dan biri üzerine “tahrikâmiz” yazılar,
5. Genel olarak “münakaşa-i şahsiye”
6. “Şekli-i idâre-i hükûmetin tebeddülüne dair ve devlet çıkarlarına aykırı” yayınlar yasaklanıyordu.²⁰⁴²

Böylece Ahmet Tevfik Paşa hükûmeti, 13 Kasım'dan beri Mütarekenin tatbikatının daha sert bir şekilde uygulanması hususundaki İtilaf Devletleri donanmasının fiili ve psikolojik baskısını göz önünde bulundurarak ve belki de onların muhtemel sansür isteklerini yerine getirmiş oldu.²⁰⁴³ Bu uygulama, *İkdam* gazetesindeki *sansürün iadesi* başlıklı yazıda anlatıldığı gibi Babialinin *Hürriyet-i matbuata tamamiyle riayet edilmesine şiddetle taraftar olmasına rağmen, devletin menafi-i âliyesi*²⁰⁴⁴ ileri sürülerek gerçekleştirilmişti.

Sansürün geri gelmesinde giderek artan cepheleşmenin yanı sıra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Ahmet Tevfik Paşa Kabinesine karşı yürüttükleri politikanın da bir tesiri olduğu düşünülebilir. Bir belirsizlik dönemine girildikten sonra gerek Ahmet Tevfik Paşa hükûmetinin, gerekse Padişahın uygulamaları bir önceki dönemin siyasal koşullarını hatırlatırcasına beklediği gibi olmuş, 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan feshedilmiştir. Ülkenin en temel sorunlarının meclis vasıtasıyla çözülebileceği bir zamanda Meclis-i Mebusanın feshi “meşrutiyetten, hürriyetten bir dönüş, bir uzaklaşma ve mutlak hükümlanlığın yeniden ihyası” idi.

10.1.3. İstanbul Basınında İzmir'in İşgali (15 Mayıs 1919) ve İşgallere Karşı Çözüm Önerileri

Meclis-i Mebusanın feshinden sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının İstanbul'da siyaseten yapabilecekleri hiçbir şey kalmamıştır. Artık yapılacak olan milleti harekete geçirerek İstanbul yanlısı çevreden uzak bir şekilde Anadolu'da Millî Mücadele Hareketi'ni başlatmaktır. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları birtakım projeler etrafında görüşmeler yaparlarken, I. Dünya Savaşı'nın sorumluları ve savaş sırasında özellikle, Ermeni olaylarıyla ilgili gördükleri, başta devlet memurları olmak üzere birçok kişi İttihatçı

2042 Akşın, *age.*, s. 116. Akşın, “Sansürün ilanında *Minber* gazetesinin Tevfik Paşa hükûmetini düşürmek için açmış olduğu şiddetli kampanyanın da payı olmuş olabileceği” kanaatini taşımaktadır.

2043 Hükûmetin Sansür uygulaması için bk. Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 275-284.

2044 *İkdâm*, 4 Kânunuevvel 1918, s. 1. Ayrıca bk. Tunç, *agt.*, s. 36-37.

damgalamasıyla soruşturma ve tutuklamalara tabi tutulmuşlar ve bir kısmı da idam edilmişlerdi. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey de hedef gösterilmekle birlikte onlar tutuklanmamış, ancak birçok arkadaşları Bekir Ağa Bölüğü'ne hapsedilmişlerdir. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa'ya bir yaptırımında bulunamayanlar, gazetelerde sık sık demeçler vermesinden de şüphelenerek, onun hakkında çeşitli söylentilere dayanıp kendisini kamuoyunda yıpratmaya çalışmışlardır. Kuşkusuz onun kamuoyunda yıpratılmaya çalışılması, Paşanın kamuoyuna takdimi ile verdiği demeçlerin de yakından bir ilgisi vardı.²⁰⁴⁵ Mustafa Kemal Paşa ile yakın arkadaşları, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Paşa, Rauf ve Refet Beylerin Millî Mücadele hususunda karar kıldıkları ve bu amaçla Anadolu'ya bir görev tayini gerçekleştirdikleri sırada Osmanlı Devleti'nin ikinci büyük şehri ve aynı zamanda iktisadi açıdan önemli bir çıkış kapısı olan İzmir, Müttefik işgali görüntüsü altında Yunanlılarca işgal edilmiştir. İzmir'in işgali gerek Türk milleti ve gerekse Osmanlı Devleti açısından oldukça önemlidir. Çünkü Türk milleti açısından, Anadoluyla yakın ilişkisi bulunan ve ekserisi Türk olan bir şehrin işgal edilmiş olması, siyasi ve askerî bir itibar meselesi olduğu kadar ekonomik açıdan da bir engel oluşturmaktaydı. Zira Anadoluyla çok yakın bir ulaşım imkân ve hatlarına sahip İzmir'in işgaliyle Türk milleti önemli bir Türk şehrini kaybettiği gibi yine önemli bir ihracat ve ticaret şehrinden de mahrum kalyordu. Osmanlı Devleti açısından da İzmir'in işgali üzüntü verici ve rencide edici bir gelişmeydi. Çünkü İzmir, "iktisaden, harsen, kavmen ve coğrafya itibarıyla" Anadolu'nun uzantısı olduğu gibi Türkiye'nin de ikinci büyük bir şehriydi. İstanbul basınında İzmir'in işgali genel olarak üzüntüyle karşılanmış olmakla birlikte, sözünü ettiğimiz basındaki cepheleşmenin de önemli bir emsalini ortaya koymaktaydı. *Alemdâr*'da Refii Cevat, *Türkçe İstanbul*'da Sait Molla ve Süleyman Radi, *Peyam*'da Ali Kemal, İzmir'in işgalinin sorumluluğunu İttihatçılara yüklerlerken *Vakit*, *Tasvir-i Efkâr*, *Memleket*, *Yeniğün*, *İleri*, *İkdam* ve *Akşam*'da İzmir'in işgalinin nedenlerinin yanı sıra, işgalle birlikte başlayan Türk milletinin tepkilerine yer veriyorlar, *İzmir Türk'tür*, *Türk kalacaktır*, *İzmir bizindir* manşetleriyle coşkun bir kamuoyu oluşumuna katkıda bulunuyorlardı.²⁰⁴⁶ Bununla birlikte İstanbul basınında yer alan gazetelerin tümü farklı açıklamalarla da olsa, İzmir'in işgaline karşı duruş sergilemişlerdir. Esasen bu gelişme başkent İstanbul'da bir tür Meclis-i Meşvereti hatırlatan Saltanat Şurasının toplanmasına ve acilen de bir millî meclise duyulan ihtiyaç önemle dile getirilmiştir.²⁰⁴⁷

2045 Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik yıpratma girişimleri hakkında bk. Tunç, *agt.*, s. 77-84.

2046 Tunç, *agt.*, s. 573-574; İşgalin İzmir basınına yansımaları için bk. Zeki Arıkan, **Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 69-84.

2047 **Vakit**, 24 Mayıs 1919, s. 1. Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp-İştiklerim**, TTK Yay., Ankara 1987, s. 216. Tayyib Gökbilgin, *age.*, I. Kitap, s. 93-119.

Öte yandan İzmir'in işgali bir süreden beri tartışılan "Amerikan Mandacılığı", "İngiliz Himayeciliği" gibi görüş ve düşüncelerin karşısında "İstiklalcilik" görüş ve düşüncesinin de ortaya çıkmasında en belirleyici etkenlerden biri oldu. Öyle ki İzmir işgal edilmemiş olsaydı kamuoyunda "İstiklalcilik" görüş ve düşüncesi ne zaman, ne şekilde ve nasıl ortaya çıkacaktı? Bu sorunun pek çok cevabı olabilir. Ancak, en doğru cevap, Türk İzmir'in işgalinde bulunuyor. Bu süreçte gerek Amerikan mandacılığının, gerekse İngiliz himayeciliğinin bazı Türk aydınlarında olduğu gibi bir kısım idarecilerde de Türk probleminin bir çözüm yolu olarak güçlü bir şekilde vücut bulduğu bilinmektedir. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Anadolu'da İstiklalcilik görüş ve düşüncesiyle "vatanın bütünlüğü, milletin istiklali" hususunda hızla teşkilatlı bir hareket başlatırlarken, İstanbul'da İstiklalcilik görüş ve düşüncesi, Amerikan Mandacılığı ve İngiliz Himayeciliğine soyunanların karşısında yegâne çözüm yolu olarak sunuluyor ve bu yönde kamuoyu oluşturulmaya çalışılıyordu. Darülfünûndan Yusuf Razî *Vakit*'de yayımlanan *himaye değil istiklâl* başlıklı yazısında; *Memleketimiz üzerine alenen ecnebi devletlerinden kâh birinin, kâh diğerinin himâyesi talep ediliyor. Hepsi bu "himaye" kelimesinin tazmin ettiği man'nayı iyice takdîr ediyorlar mı? Bir ecnebi devletin himayesi altına girmek, Cenâb-ı Hakkın himâyesine sığınmak, yahud padişahımız himayesi altında yaşamak gibi değildir. Ecnebi himayesi memleketin istiklâl ile siyâsi ve iktisâdisinin nihâyeti demektir* diyordu.²⁰⁴⁸ *Tarik* gazetesinde ise Muslihiddin Âdil, *istiklal daima istiklal* başlıklı yazısında *fikrimizi daimî sarîh surette ifade etmek azmindeyiz. Biz istiklâl taraftarıyız ve bu fikre taraftar olmakla, bütün bir milletin ve bilhassa Türklüğün beşiği ve mezarı olan Anadolu'nun rûhuna tercüman olduğumuza kanî bulunuyoruz. Vekâlet ve vesâyet fikirleriyle meşbû' olanlar nazarındadır ki yalnız İstanbul vardır ve Türkiye yalnız İstanbul'dan ibarettir. Oysa İstiklal münakaşa olunamaz* diyordu.²⁰⁴⁹

Amerikan Mandacılığı fikrinin Wilson Prensipleri Cemiyetinin Kasım 1918'de kurulmasıyla birlikte gündeme girdiği açıktır. Bu cemiyet mensupları Başkan Wilson'a sunulmak üzere bir muhtıra hazırlayarak bu muhtırayı göndermişler, söz konusu muhtıra metni bu yönde araştırma yapanlar tarafından görülmüştür. Wilson Prensipleri Cemiyetinin programı özellikle Ahmet Emin, Halide Edip, Ali Kemal, Yunus Nadi ve Rauf Ahmet tarafından savunulmuştur. Bu savunucular arasında Ali Kemal, daha sonra bu fikirden daha doğrusu Amerikancılık fikrinden vazgeçip İngiliz Himayecilerine dâhil olmuşken Yunus Nadi Amerikan Mandacılığını "medeni müzaheret" şeklinde telaffuz etmiş, Ahmet Emin, Sivas Kongresi günlerine kadar, yine Halide Edip ve İsmail Hami Beyler de Sivas Kongresi günlerine kadar Amerikan Mandacılığı fikirlerini korumuşlardır. Dolayısıyla Amerikan Mandacılığı,

2048 *Vakit*, 25 Mayıs 1919, s. 1.

2049 *Tarik*, 8 Ağustos 1919, s. 1.

Vakit, İstiklâl ve Memleket gazetelerinde savunulurken *Tasvir-i Efkâr ve İleri* bu görüşleri birtakım kavramlar vasıtasıyla tahlil etmekle yetinmişlerdir. Yukarıda da bahsedildiği üzere İzmir'in işgalinden sonra Padişahın iradesi ile toplanan Saltanat Şurasında matbuat adına konuşan Rauf Ahmet, Amerikan Mandacılığını aleni olarak savunarak *Türklerle sakin olan yerlerin vahdet-i hayatiyesini, vahdet-i siyasiye ve iktisadiyesini temin edecek tedbirlere derhal başvurmanın gerekliliği üzerinde durmuş olup, taksim edilmenin önüne ancak Amerikan Mandacılığının kabul edilmesiyle geçilebileceğini* belirtmişti.²⁰⁵⁰ *Yeni Gazete*'nin 13 Mayıs 1919 tarihli sayısında ise tartışma konusu Mandacılık gündeme getirilerek *vekâlet meselesi* başlıklı bir başyazı yayımlamıştır. M.S. imzasıyla yayınlanan başyazıda; *Yeryüzünde ihtirasat beslemeyerek, artık hitam verilmesi lâzım gelen istilâ emellerine düşmeyerek huzur ve rahat içinde inkişâfat ve terakkiyata ulaşmak isteyen milletler için ümitlerin doğduğundan bahisle bu ümidi bekleyen ve isteyenlerden biri de biziz; ortaya atılan "vekâlet meselesi"nin, bundan böyle bizim bütün amâl ve maksadatımız elimizde kalacak, memleketlerimizin feyz ve inkişâfına çalışmak, asrî ve müreffeh bir millet olarak hakk ve hayatımızı ispat ve izhar etmek hususunda bir ışık olacağı öne sürülmektedir.*²⁰⁵¹

Amerikan Mandacılığı fikri, Sivas Kongresi'nden sonra İstanbul başınında önemli bir yer tutmamış, Ahmet Emin'in, *istiklâl aleyhtarlığı var mı?* başlıklı Sivas Kongresi'nin toplanmasından az önce yayımlanmış makalesinde görüldüğü üzere, "gerçekte istiklalcilik aleyhinde bulunulmadığı" savunmasına geçilmiştir.²⁰⁵²

İngiliz himayecileri için aynı hususlar geçerli değildir. İngiliz Hımayeciliği meselesi *Alemdâr*'da da *Türkçe İstanbul* gazetesinde de ve *Peyam-ı Sabah*'ta da; Refii Cevat, Said Molla ve kısmen Ali Kemal tarafından savunulmuştur. Ali Kemal'in özellikle üstünde durduğu mesele İngiliz Hımayeciliğinden çok İttihatçılık meselesiyle, Millî Mücadele hareketini yürütenlerin "İttihatçılar ya da İttihatçı bakiyeleri" olarak nitelendirmesi yönünde olmuştur. Said Molla'nın başyazarlığını yaptığı *Yeni İstanbul* gazetesinde yayımlanan, *İngiltere ve biz* başlıklı yazıda *Osmanlılar'ın ancak İngiliz kavm-i necîbinin samimi müzâheretiyle temini hayat ve refah sağlayabileceği...tarihi kadim boyunca Türkler, İngiliz menfaatlerini nazar-ı dikkate aldıkları ölçüde kârlı çıktıklarını, aksi takdirde zarara uğradıklarını; meselâ Devlet-i Aliye, Umumi Harp'te Alman taraftarı siyaset takip etmesi neticesinde bir taraftan kendi yüksek menfaatlerini bir hiç yüzünden feda ettiğini, diğer taraftan da İngiliz dostluğunu kaybederek Umumi Harp'ten mağlup çıktığını* belirterek savaş öncesi İtilâf mahfillerinde yürütülen İttihatçı diplomasi çabalarını

2050 **Vakit**, 27 Mayıs 1919, s. 1.

2051 **Yeni Gazete**, 13 Mayıs 1919, s. 1.

2052 **Vakit**, 1 Eylül 1919, s. 1.

dikkate almayarak bir propaganda yapmaya çalışmaktaydı.²⁰⁵³ *Alemdar*'da Refii Cevat ise *siyasette hangi yol* başlıklı makalesinde; *Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'ye yaklaştıkça kazandığını, uzaklaştıkça kaybettiğini... İngilizlerin siyasetine girmek gerekir, bizim için yol İngiltere'nin açacağı yoldur* diyordu.²⁰⁵⁴

İstanbul basınında İstiklalcilik görüş ve düşüncesi, özellikle *Tarik*, *Türk Dünyası* gibi gazetelerin yanı sıra kısmen *Tasvir-i Efkâr* ve *İleri* gazetelerinde savunulmuştur. Ayrıca *Vakit* gazetesinde İstiklalcilik görüş ve düşüncesini savunan Ahmet Selahattin Bey'in yazılarına yer verilmiştir. İstiklalcilik görüş ve düşüncesini savunanlar Ahmet Selahattin, Muslihittin Âdil ve Yusuf Razi gibi Darülfünun hocalarıdır. Muslihittin Âdil ile Yusuf Razi'nin makaleleri genellikle Türk milletinin istiklal hakkındaki değerlerini ortaya koyarken, Ahmet Selahattin manda, himaye ve istiklalcilik görüş ve düşüncelerini hukuki ve bilimsel esaslarla dile getirerek, bu kavramlara ilişkin birikimini ortaya koymuştur.

10.1.4. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılmasından Sonra İstanbul Basını

İstanbul'da Meclis-i Mebusanın feshinden sonra her geçen gün, meclissiz bir yönetimin sakıncaları ortaya çıkmıştı. Nihayet Heyet-i Temsiliyenin basıkları sonucunda seçimlere karar verilerek, 1919 seçimleri yapılabilmiş ve bu seçimleri özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası boykot etmeye çalışmıştır. Ülkenin peyderpey işgali karşısında kurulan Müdafai Hukuk Cemiyetlerinin katkısıyla 1919 seçimleri Heyet-i Temsiliye açısından oldukça başarılı geçmiş, Meclis-i Mebusanı boykot edenlerin, İttihatçı suçlamalarına rağmen, Meclise Heyet-i Temsiliye hâkim olarak "Misak-ı Milli" yi kabul ettirebilmiştir. Yine Heyet-i Temsiliyenin başarılı, planlı ve teşkilatlı programı sayesinde İstanbul'un işgali sonrasında bir kargaşaya fırsat vermeksizin TBMM açılarak Anadolu hareketi hem millete mâl edilmiş hem de Millî Mücadele'nin meşru ve demokratik koşulları oluşturulmuştur.

TBMM'nin açılması ve hatta açılacağı'nın belli olması, İstanbul hükûmeti ile İstanbul'un Millî Mücadele'ye muhalif basınına telaş ve endişeye sürüklemiştir. İstanbul hükûmeti kuva-yı bâğiye diye nitelendirdiği Kuva-yı Milliye hareketini bir asayiş problemi olarak lanse ederek ilkin "Kuva-yı İnzibatiye" teşkilatını kurmuş, ancak, sorunun yalnızca askerî uygulamalarla çözülemeyeceğinin anlaşılması ve TBMM'nin 23 Nisan'da açılması üzerine TBMM'nin Anadolu'daki otoritesini zayıflatmak için askerî ve mülki tedbirlere ve yetkileri haiz "Anadolu Fevkalâde Müfettiş-i Umumiye Teşkilatı" nı kurarak Umu-

2053 *Yeni İstanbul*, 9 Teşrinisani 1918, s. 2.

2054 Metin Ayışığı, *Refii Cevad Ulunay'ın Millî Mücadele Devri Makaleleri*, Balıkesir 1994, s. 32.

mi Müfettişliği'ni doğrudan Sadrazama bağlı nazırlık ölçüsünde bir makama dönüştürmüştür. Fakat İstanbul hükûmeti bir süre sonra Umumi Müfettişliği "Anadolu ile uzlaşabilmenin daha doğrusu Mütteliklerin baskılarıyla Sevri" kabul etmenin karşılığında bir taviz olarak kullanmaktan çekinmeyerek, Umumi Müfettişliği lağvetmek zorunda kalmıştır. Müfettiş-i Umumilik özellikle muhalif basında büyük itibar görmüş ve sık sık Umumi Müfettiş Müşir Zeki Paşa'nın demeç ve faaliyetlerine yer verilmiştir. TBMM'nin açılması muhalif basının Millî Mücadele Hareketi'ne karşı daha da sertleşmesine neden olmuştur. Birbiri peşi sıra İstanbul hükûmeti, Millî Mücadele Hareketini yönetenleri idamla neticelenen kararların alınmasını temin ederken, muhalif basın da bunları yayımlıyor, çıkarılan fetvalara yer veriyordu. Dürrizade'nin fetvasına karşılık Millî Mücadelecilerin Ankara Müftüsü ve yurdun birçok yerindeki âlimlerin oluruyla hazırlanan fetva ise "Fetva-yı Deccaliye" olarak nitelendirilmiştir. Bununla yetinmeyerek Millî Mücadele Hareketi hem İstanbul hükûmetleri, hem de muhalif basın tarafından İttihatçılık, soygunculuk, çetecilik şeklinde suçlanırken, Bolşeviklik suçlamalarını da yöneltmişlerdir. Muhalif basın yazılarında sık sık Bolşeviklik değerleri olarak iddia edilen, sosyal, iktisadi, dinî ve ailevi değerleri dile getirerek Türk halkını Ankara'ya karşı ayaklanmaya çağırdıkları gibi, onları tahkir edici yazılar yazmaktan da çekinmemişlerdir. Bu noktada Millî Mücadele'yi desteklediği düşünülen, *Vakit*, *İkdam*, *İleri*, *Tasvir-i Efkâr* gazeteleri bu suçlamalara karşı bir hareket başlatmadıkları gibi, onlar da yer yer *Kemalci hareket*, *Kemaliler*, *Kemalciler* gibi yazılarla Anadolu'daki gelişmeleri aktarmışlardır. Söz konusu gazetelerin, bu tavırlarının uygulanan sansürle yakından bir ilişkisi olduğu şüphesizdir. Çoğu kez gazeteler, sansür nedeniyle boşluklarla dolu olarak çıktıkları gibi kapatılmak durumuyla da karşılaşmışlardır.²⁰⁵⁵

Hiç şüphesiz Türk milletinin hayat ve memat mücadelesi verdiği, Millî Mücadele'de, Türk ve Dünya kamuoyunun bu mücadeleye bakış açısı oldukça önemliydi. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa, İstanbul halkıyla, yabancıların Millî Mücadele'nin gayesi ve hedefleri konusunda sağlıklı bir şekilde bilgilendirilmeleri sağlamak için İstanbul basınıyla irtibat kurmuşsa da, bundan 1921 başlarına kadar verimli sonuçlar alınabildiğini söylemek zordur. Hem Anadolu ve İstanbul basınının hem de yabancı gazetelerin Millî Mücadele'nin amaç ve hedefleriyle, Türk milletinin haklı sesinin sağlıklı ve gerçekçi bir şekilde Türk ve Dünya kamuoyuna duyurulabilmesi için 6 Nisan 1920'de Anadolu Ajansı kurulmuştur.²⁰⁵⁶ Anadolu Ajansı Türk kamuoyunu yanıtacak, millî birliği tehlikeye düşürecek iç ve dış yayınlara karşı milleti uyarmak, Millî Mücadele'yi başarılı kılacak karar ve hareketleri zamanında halka ulaştırmak üzere, TBMM hükûmeti ile halkı arasında irtibatı sağlayacak önemli

2055 Tunç, *agt.*, s. 576-577.

2056 Yücel Özkaya, *Millî Mücadele'de Atatürk Basın (1919-1921)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989, s. 46.

bir rol üstlenecektir. Buna ilaveten 6 Mayıs 1920'de de İcra Vekilleri Heyeti bir kararname yayımlayarak, "İstanbul ile her nevi muhaberatı yasaklamış" ve "Oradan gelecek resmi evrak ve matbuatı iade" kararı almıştır. Bu yasa, Millî Mücadele'yi yeterince kavrayamayan, sansür ve baskı nedeniyle Anadolu'daki gelişmeleri maksatlı bir şekilde yayımlayan, İstanbul basınındaki kimi yayınlara yönelik bir uygulamadır. Bundan bir ay sonra da, 7 Haziran 1920'de "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi" kurularak, Anadolu Ajansı bu kuruma bağlanmış ve kamuoyunu yanıltıcı yayınlar önlendiği gibi halkı aydınlatmak ve Anadolu'daki gelişmeleri Türk ve dünya kamuoyuna doğru bir şekilde yansıtmak amacı hedeflenmiştir.²⁰⁵⁷

10.1.5. Türk Ordusunun Zaferleri Karşısında İstanbul Basını

İstanbul basını İnönü Zaferleriyle birlikte Millî Mücadele'ye yönelik tutumunu daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. İnönü Zaferleri Millî Mücadele'yi destekleme eğilimindeki gazeteler açısından oldukça önemlidir. Çünkü bu zaferlerden sonra Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile Anadolu'da, Kuva-yı Milliye ruhunu temsil eden Türk ordusunun başarıları hakkındaki yazılar, sansüre rağmen çok daha yaygın bir şekilde yayımlanabilmiştir. Londra Konferansı'nda İstanbul hükûmeti temsilcileriyle TBMM hükûmeti temsilcilerinin ortak hareketleri sevinçle karşılanmış, muhalif basın da, bu gelişmelerden memnuniyetini belirtmekle birlikte, görüşmelerin bir neticeye ulaşmamasının sorumluluğunu "Ankara Heyeti'nin İttihatçı Uzlaşmazlığı" ile açıklamayı tercih etmiştir. Bununla birlikte Millî Mücadele'yi daha açık bir şekilde destekleyen basın dahi bir süre daha "TBMM Hükûmeti Heyeti yerine Ankara Heyeti" deyimini kullanmayı yeğlemiştir.

Sakarya Zaferi'ni de tıpkı İnönü Zaferleri gibi büyük bir coşku ve heyecanla karşılayan İstanbul basını, İnönü Zaferlerinden itibaren TBMM hükûmetinin tebliğlerini sürekli birinci sayfalarında yayımlayarak gelişmeler hakkında bilgi vermişlerdir. Tıpkı İnönü Zaferleri gibi Sakarya Zaferi de hem Millî Mücadele'yi destekleyen hem de muhalif basında, ortak bir sevinç ve bir zafer coşkusu yaratmıştır. Özellikle Ali Kemal bu zaferden duyduğu memnuniyeti yazılarında belirtirken, "yine de sulh ve siyaset yoluyla sorunun çözülmesinden yana" olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁵⁸ Öte yandan Sakarya Zaferi, Millî Mücadele'yi destekleyen basının da kendine güvenini ve Millî Mücadele'yi yürütenler lehinde daha fazla yazı yazmalarına zemin hazırlamıştır. İstanbul basınında artık, Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna daha önce

2057 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, **Cumhuriyet Arşivi**, Kararname Defter no: 1, Karar No: 2. Ayrıca geniş bilgi için bk. Server İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları: 2, 1943, s. 215-218; **TBMM Zabıt Cerideleri**, C I, s. 125-126. M. Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım (1905-1950)**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 1968, s. 106.

2058 Tunç, **agt.**, s. 578.

çekilmiş olmasının gerekçeleri anlatılmaya ve Sakarya sonrası, Millî Mücadele'nin "hatt-ı hareketi" hususunda tavsiyelerde bulunulmaya başlanmıştır.

1922 yılına gelindiğinde İstanbul'daki gazeteler artık Anadolu'nun her bakımdan inisiyatif sahibi olduğunu yansıtıyordu. Basında, 1922 yılı başlarında, Yunanistan'ın geçirdiği siyasi, ekonomik ve sosyal sarsıntılar dile getiriliyor ve Anadolu'nun tahliyesi meselesi sık sık işleniyordu. Bu yönde haber ve gelişmeler aktarılıp, Türkler lehine Batı basınında çıkan haberlere yer verilirken, Müttefikler 22 ve 26 Mart 1922 tarihlerinde iki kez Mütareke tekliflerinde bulunmuşlardır. Özellikle Ali Kemal, Mütareke tekliflerinin bir fırsat olduğunu, değerlendirilmesi gerektiğini, "Ankara ricali"nden talep ederken, Millî Mücadele'yi destekleyen gazeteler ise "bu şartlarda mütarekenin kabul edilemeyeceğini, Anadolu'nun tahliyesinin şart olduğunu ve nihayete kadar harp edilmesi gerektiğini," öne sürüyorlardı.²⁰⁵⁹ Nitekim TBMM hükûmeti de Mütareke'nin yapılabilmesi için birtakım şartlar ileri sürmüştü ve özellikle İngilizler'in oyalama taktiği nedeniyle Büyük Taarruz günlerine gelinmiştir. Müttefiklerin Mütareke tekliflerinin gerçek amaç ve niyetleri artık iyice belirginleştiğinden 26 Ağustos'ta Büyük Taarruz başlamış, Eylül ayının ilk günlerine kadar, taarruzla ilgili haberler gazetelerde ancak söylenti şeklinde yer almıştır. Türk ordularının zaferleri basına ulaştıktan sonra ise, Mondros Mütarekesi'nden beri süregelen matem, büyük bir sevince dönüşmüş, Türk ordularının zaferi başta muzaffer komutanları Mustafa Kemal Paşa olmak üzere cephenin her ayrıntısı gazetelerde yer almaya başlamıştır. *Vakit*, "süvari kıtalarımız dün saat 4-5 sularında İzmir'e dâhil olup, İzmir Kal'asında şanlı bayrağımız dalgalanmaya başlamıştır" derken Ahmet Emin ordularımızın İzmir'e girişini "ikinci fetih" olarak nitelendiriyordu.²⁰⁶⁰ *İkdam*, 3 sene üç aydan beri Anadolu'dan ayrı düşen İzmir'e süvari birliklerimizin dün akşam 5'te ulaştıklarını duyuruyordu.²⁰⁶¹ İzmir'in kurtuluşunu tıpkı *Vakit* ve *İkdam* gibi diğer gazeteler de büyük bir zafer heyecanıyla gelişmeleri aktarırlarken, Mihran Efendi'nin gazetesinde Ali Kemal, bir gün önce, Türk ordularının zaferini "Türk'ün Bayramı" olarak nitelendirmiş²⁰⁶², ertesi gün de *gayeler bir idi ve birdir* başlıklı yazısıyla *muvafık, muhalif bütün Türkler'in gayeleri bir idi. Herkesin gayesi bu devletin necatını temin etmektir. Harbi Umumi'den sonra tehlikeye düşen hakk-ı hayatını, istiklâlini, Düvel-i Muazzama'dan bizi günâgün felâketlere uğratanların zıddına, biz muhaliflerin içtihatları bu maksadı sulh ile siyasetle elde etmektir. Bu memleketi harp ve darple yeniden maceralara düşürmemektir. Yunan'ın İzmir'de denize dökülmesi, Edirne'nin istirdat olunması, hâsılı bu devletin Harbi Umumi'de gördüğü bu feci ziyanların böyle kısmen olsun tamir edilmesi gibi bir saadeti hangi Türk takdir et-*

2059 Tunç, *agt.*, s. 484-485.

2060 *Vakit*, 10 Eylül 1922, s. 1.

2061 *İkdam*, 10 Eylül 1922, s. 1.

2062 *Peyam-ı Sabah*, 9 Eylül 1922, s. 1.

mez? Hangi Türk emelinin fevkinde telakki etmez? şeklindeki açıklamalarıyla ordunun zaferine ilişkin son görüşlerini ve yanılığını paylaşmış oldu.²⁰⁶³

İstanbul basınında Mudanya Mütarekesi, Türk ordusunun zaferinin getirdiği sevinç ve özgüven duygularıyla ele alınmış, Trakya'yı tesellüme memur Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi, buradaki faaliyetlerine bakıldığında, Türkiye'de yegâne siyasi otoritenin artık Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu açıkça göstermektedir ve buna dair gelişmeler gazetelerde yaygın bir şekilde yer almıştır. Esasen Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi ve faaliyetleri, İstanbul'un bundan sonraki geleceği ve buradaki siyasi figürlerin akibeti hakkında da önemli bir fikir vermekteydi.²⁰⁶⁴ Mütteliklerin TBMM hükümetinin 4 Ekim 1922 tarihli notalarını cevaplandırmaları ve 13 Kasım'da Lozan'da sulh müzakerelerinin başlayacağı haberleri gazetelerde detaylı bir şekilde ele alınmış, artık siyasi zaferlerden söz edilirken, TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli Saltanatın lağvına ilişkin tarihî kararı, İstanbul basınında, -artık muhalif gazete de kalmadığından- coşkuyla karşılanmıştır.

TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli kararı ve 4 Kasım'da Tevfik Paşa Kabinenin istifasından sonra "her türlü mesuliyeti üzerine alarak, şahsi mesuliyete binaen şahsi mesaisiyle bir takım tasarruflarda bulunan Refet Paşa'nın" TBMM talimatıyla yönetime el koyması, İstanbul'un bir vilayete dönüştürülmesi, tüm hükümet dairelerinin Ankara'ya tabi olmaları artık İstanbul'da, TBMM hükümeti yönetiminin otoritesini ve meşruiyetini göstermekteydi. TBMM hükümeti, İstanbul'daki Müttelik kuvvetlerinden artık işgal kuvveti olarak değil, yalnızca müttelik kuvvetler tabiriyle söz ediyor; her türlü sorumluluğun TBMM Hükümeti Mümessili Refet Paşa'da olduğunu kabul ediyordu. İşte bundan sonra TBMM hükümetinin siyaseti, İstanbul vilayeti de dâhil olmak üzere Türkiye'de söz söyleme ve karar alma yetkisinin yalnızca TBMM hükümetine ait olduğu, İstanbul'un da bu hükme dâhil edildiği şeklindedir. İstanbul'da bulunan İtilaf askeri "kuva-yı işgaliye" değil, sulh görüşmeleriyle birlikte çekip gidecek İtilaf kuvvetleri olarak telakki edilecektir. Kaldı ki İstanbul, bir vilayet olarak zaten 5 Kasım 1922 tarihi itibarıyla TBMM hükümetinin siyasi otoritesine tabî olmuş vaziyettedir.

Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore* adlı romanındaki gibi Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında İstanbul ve İstanbul basını pek çok çelişkileriyle birlikte çok önemli bir sınav vermiştir. Mondros Mütarekesi'nin yarattığı hayal kırıklığı, ardından işgaller ve Sevr Antlaşması'nın kabule zorladığı koşullar, tıpkı İstanbul'un toplumsal ve gündelik yaşamındaki çelişkilerde olduğu gibi, İstanbul basını da uzun süre bu çelişkileri yaşamış ve uhdesinde barındırmıştır. Bununla birlikte İstanbul basınına önemli bir çoğunluğu Millî Mücadele Hareketinin yanında yer almış; Millî Mücadele'ye muhalif

2063 **Peyam-ı Sabah**, 10 Eylül 1922, s. 1.

2064 Tunç, **agt.**, s. 540-548.

olanlar dâhi –siyasi mülâhazaları istisna- TBMM ordularının zaferleri İstanbul'a ulaştıkça, orduyu destekleyici yayınlarla zafer coşkusu sayfaforına yansıtmişlardır. Netice itibariyle İzmir'in işgali karşısında daha da belirginleşen millî bir direniş hareketinin Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde örgütlenerek, kurulan çekirdek kadronun vatanın bütünlüğünü, milletin istiklalini temin maksadıyla Millî Mücadele'ye ve topyekûn bir İstiklâl Harbi'ne yönelmesi, İstanbul basınında, Ankara lehine bir kamuoyu sorumluluğunun güçlü bir şekilde gelişmesini sağlamış ve bu sorumluluk nihai zafere kadar sürdürülmüştür.

10.2. Anadolu Basını

Mütareke ve Millî Mücadele döneminde, Anadolu şehirlerinin İzmir başta olmak üzere bir kısmı istisna, basının önemli bir kesimi, İstanbul basınına oranla daha rahat koşullarda yayın faaliyetlerini sürdürmüştür. Şüphesiz ki İzmir başta olmak üzere pek çok Türk şehri, ya işgal altında ya da işgal altında olma baskısıyla karşı karşıya kaldığından basın faaliyetlerinin sürdürülmesinde bir hayli zorlukları hesaba katmakla birlikte, 1860'lardan beri ülkenin tek basın merkezi haline gelmiş ve bu sebeple de kurumsal bir yapısı bulunan İstanbul basınıyla mukayese edildiğinde, İstanbul dışı şehir gazetelerinin iradelerinin çok daha serbest olduğu aşikârdır. Özellikle İzmir'in işgalinden sonra yeni bir boyut ve karaktere dönüşen millî direnişin Millî Mücadele Hareketine dönüşmesiyle birlikte, hareketin ismiyle müsemma bir "Millî Mücadele Basını" doğmuş ve bu basın 1919-1923 yıllarına tesir etmiştir.²⁰⁶⁵

*Millî Mücadele basını en basit baskı araçlarıyla çalışmış, gazeteler bazı yerlerde eser-i cedit denilen yazı kâğıtlarına basılmıştır. Baskı makineleri at ve öküz arabaları ile ilden ile taşınmış ve en ilkel koşullar altında gazeteler basılmıştır. Meslekten mürettip, matbaacı kâğıt, mürekkep ve yedek parça yoktur... Ama her şeye rağmen Millî Mücadele'ye katılanlar gazete çıkarmıştır.*²⁰⁶⁶

Anadolu basınının düşmana ilk direnişi, İzmir'de *Hukuk-ı Beşer* gazetesi sahibi ve başyazarı Hasan Tahsin Recep'in (Osman Nevres) 1919 Mayıs'ında İzmir Kordon'da karaya çıkan Yunan Efzon alayının önünde yürüyen bayraktarına atılan ilk kurşunla başlatılır.²⁰⁶⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nda basın hayatının bir hayli canlı olduğu en önemli şehirlerden biri olan İzmir'de Mütareke yıllarında *Hukuk-ı Beşer*'in dışında, *Ahenk*, *Anadolu*, *Duygu*, *Islahat*, *Musavat* ve *Köylü* gazeteleri devrin öne çıkan yayınları olarak kabul edile-

2065 Millî mücadele basını için bk. Ömer Sami Coşar, **Millî Mücadele Basını**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını No: 5, (Basım Tarihi ve Yer yok).

2066 Hıfzı Topuz, **Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996, s. 75.

2067 Arıkan, **age.**, s. 71-73; Topuz, **age.**, s. 75.

bilir. *Ahenk*, 1895'ten beri yayımlanıyordu. *Anadolu*, 1911'den beri İttihat ve Terakki Fırkasının İzmir'deki mürevvic-i efkârı olan *İttihad* gazetesinin yerini almıştı. Bu bakımdan *Anadolu*, İttihat ve Terakki'nin en önemli yayın organlarından biri olarak görülmektedir. *Anadolu* ve *Duygu* gazeteleri Haydar Rüştü Bey tarafından çıkarılmaktaydı. Bir diğer gazete *Köylü*, İttihatçılar'ın yayın organı olmamakla birlikte yurt ve ülke menfaatlerine ilişkin izlediği politika nedeniyle *Duygu* ve *Anadolu* gibi sıklıkla kapatılıyor, Rum basını ile İtilâfçı gazetelerin hücumlarına maruz kalıyordu.²⁰⁶⁸ *Musavat* ile *Islahat*'a gelince; bu gazeteler ise Hürriyet ve İtilaf çizgisinde yayın yapan ve Mütareke devrinin ruhuna uygun bir siyasi tavırla İttihat ve Terakki karşısı İzmir gazeteleri arasında yer almışlardır. İzmir'de bunların dışında, işgal sonrasında yayına başlayan *Sâda-yı Hak*, *Şark*, *İstiklâl* ve *Yeni İzmir* gibi gazeteleri de İzmir'in Türkçe basını arasında kaydetmek gerekir.²⁰⁶⁹

Anadolu basınında da, İstanbul'dan uzak olmasının sağladığı avantajlara rağmen, yayın politikalarına tesir eden, işgal altında bulunmak, işgal bölgelerine yakın olmak, bazen de kimi idari görevlilerin baskıları ile siyasi kutuplaşma meseleleri gibi çok farklı etkenlerin izlerini görmek mümkündür. Bununla birlikte Anadolu basının hemen hemen büyük çoğunluğu Millî Mücadele'yi destekleyen bir yayın politikası sürdürdüler. Millî Mücadele'yi destekleyen gazeteler arasında; *İzmir'e Doğru*, *Doğru Söz* (Balıkesir), *Yeni Adana*, *Açıksöz* (Kastamonu), *Babalık*, *Öğüt* (Konya), *Küçük Mecmua* (Diyarbakır), *Albayrak* (Erzurum), *Emel* (Amasya), *Ahalî* (Edirne), *İstikbal* (Trabzon), *Işık* (Giresun), *Ahali* (Samsun), *Antalya'da Anadolu* (Antalya), *Satvet-i Milliye* (Elazığ), *Amal-i Milliye* (Maraş), *Türkoğlu*, *Dertli* (Bolu), *Yeşil Yuva* (Artvin), *İrade-i Milliye* (Sivas), *Hâkimiyet-i Milliye* (Ankara)²⁰⁷⁰ gibi gazeteler öne çıkmış "millîci" gazeteler olarak bilinmektedir.

Anadolu basını, Millî Mücadele'nin karşısında yer alan *Ferda*, *Selamet*, *İrşat* ve *Zafer* gazeteleri gibi birkaçı istisna olmak üzere, çoğunluğu her türlü zorlu şartlara rağmen Millî Mücadele döneminde Türk Milletinin millî davasının yanında yer almış, Anadolu'da vatanın bütünlüğü ve milletin istiklali yolunda çok önemli bir rol oynamıştır. Bu yönüyle bir anlamda yerel basın Millî Mücadele'nin en önemli propaganda araçları arasında yer alıp, iç cephenin tahkimatına önemli bir katkı sağlamıştır.

2068 Topuz, *age.*, s. 75; Arıkan, *age.*, s. 5-6.

2069 Arıkan, *age.*, s. 10.

2070 Özkaya, *age.*, s. 14. İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı kamuoyunda Millî Mücadele*, TTK Yay., Ankara 1989, s. XVII-XXI. Detay için bk. Coşar, *Millî Mücadele Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını No: 5. Ayrıca bk. Orhan Koloğlu, *Türk Basını, Kuvayi Milliye'den Günümüze*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993.

10.2.1. Millî Mücadele Dönemi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın Basın Politikası

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele Dönemi'nde, bu mücadeleyi destekleyecek basının ne kadar önemli olduğunu biliyor ve daha kongreler döneminde bu millî davanın basın yoluyla Türk ve dünya kamuoyuna tam olarak duyurulması gerektiğini düşünüyordu. Bu sorunu kısmen gidermek için ilkin Sivas'ta *İrade-i Milliye* adında bir gazete çıkartarak Türk milletinin Sivas Kongresi kararları ve Temsil Heyeti etrafında toplanmasını amaçladı. Anadolu'da ulusal kongreler için de son derece önemli bir yere sahip olan Sivas Kongresi'ni müteakiben 14 Eylül 1919'da yayın hayatına başlayan *İrade-i Milliye* Millî Mücadele Hareketinin Anadolu'daki ilk sözcülerinden birisi olmuştur. Önceleri haftada bir, daha sonra haftada iki ve nihayet günlük olarak yayımlanan *İrade-i Milliye* Vilayet Matbaası'nda basılarak Anadolu'nun her tarafına gönderiliyordu. Başlığının altında *Metalip ve Amâli Milliyenin Müdafiidir* yazısının yer aldığı gazetede yazıların Mustafa Kemal Paşa tarafından yazdırıldığı, prensip olarak da yayımlanacak yazıların imzasız yayınlanması yönünde karar alındığı belirtilir. İlk sayıda Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas Kongresi'ni açış nutku, Kongre tarafından Padişaha çekilen telgraf, millete hitaben yayımlanan bildiri yer almıştır.²⁰⁷¹

Mustafa Kemal Paşa *İrade-i Milliye* gazetesini Ankara'ya getirmek istemiş, ancak Sivaslılar, bunun İstiklal Harbini anlatan canlı bir sembol olarak Sivas'ta kalmasını isteyince gazetenin Sivas'ta yayımlanmasına devam edilmesi uygun görülüyordu. Mustafa Kemal Paşa Ankara'ya gelişinin ikinci günü Millî Mücadele Hareketinin amaçları ile millî dava uğruna yapılan işlerin Ankara'dan Türk ve Batı kamuoyuna duyurulması amacıyla yeni bir gazete çıkarmak istedi. Gazetenin ismi de İstiklal Harbi'nin anlam ve önemine uygun olmalıydı ki kendisi gazeteye *Hâkimiyet-i Milliye* ismini verdi. Gazete, 10 Ocak 1920 tarihinden itibaren ilkin haftada iki kez yayımlanmaya başladı.²⁰⁷²

Gazetenin ilk sayısında, gazetenin çıkış sebebi ve adının neden *Hâkimiyet-i Milliye* olarak belirlendiği şöyle açıklanmıştı: *Bugünden itibaren mevki-i intişara çıkan ve sütunlarında bütün Anadolu ile onu alakadar eden muhitlerin ahval ve hadisatını ihtiva edecek olan gazetemize bu ismi tesadüfi olarak vermedik. Gazetemizin ismi, aynı zamanda takip edeceği tarihi mücadeleden de nev'idir. Şu halde diyebiliriz ki, Hâkimiyet-i Milliye'nin mesleği, milletin müdafaa-i hâkimiyeti olacaktır.*²⁰⁷³ Anadolu'nun her tarafına dağıtılan

2071 Bülent Varlık, "Mütareke ve Millî Mücadele Basını", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., İstanbul 1985, C V, s. 1204. (1200-1210); Enver Behnan Şapolyo, **Türk Gazetecilik Tarihi, Her Yönüyle Basın**, Ankara 1969, s. 192.

2072 Özkaya, **age.**, s. 61; Varlık, **agm.**, s. 1204; Şapolyo, **age.**, s. 194; Topuz, **age.**, s. 76.

2073 Özkaya, **age.**, s. 62.

ve okunan *Hâkimiyet-i Milliye*'de Ağaoğlu Ahmet, Ruşen Eşref [Ünaydın], Dr. Adnan [Adivar], Mahmut Esat [Bozkurt], İzzet Ulvi ve Dr. Tevfik Rüştü [Araş] gibi dönemin önde gelen aydınları yazmışlardır. Hâkimiyet-i Milliye, Cumhuriyet'in ilanından sonra da yayın hayatını sürdürmüş, adı 1934'te *Ulus*'a çevrilmiştir.²⁰⁷⁴

10.2.2. Anadolu Ajansının Kurulması (6 Nisan 1920)

Millî Mücadele Hareketinin haklı davasının hem ülke içinde ve hem de milletlerarası çevrelerde daha etkin ve doğru bir şekilde duyurulması için millî bir ajansa ihtiyaç olduğu görüşünden doğan *Anadolu Ajansı* fikri çok kısa bir süre içerisinde biçimlendirilmiş; adından da anlaşılacağı üzere başlıca görevleri iç ve dış haberlerin en doğru şekilde toplanarak bu haberlerin en kısa sürede en geniş kitleye aktarılması işini yüklenen bir ajans olmuştur. Anadolu Ajansı henüz Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmadan önce kurulduğundan ajansın kuruluş bildirgesini Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyet-i Temsiliyesi namına yayınladı. *Kalbgâh-ı İslâm olan saltanat-ı Osmaniye'nin düşman işgaline geçmesi ve bütün millet ve vatanımızın en büyük tehlikeye maruz kalması neticesi olarak bütün Rumeli ve Anadolu'nun giriştiği millî ve mukaddes mücâhede esnasında efrâd-ı ümmetin dâhili ve harici en sahih havadis ile tenviri ihtiyacına binaen burada en selâhiyettar zevattan mürekkep bir heyet-i mahsusa idaresinde ve Anadolu ajansı unvanı altında bir müessese vücuda gelmiştir.*²⁰⁷⁵

Anadolu Ajansı kuruluş bildirgesinde belirtildiği üzere havadis ve malûmatın en seri bir şekilde menziline ulaştırılması ve mümkün olduğu kadar köylere kadar ajans tebligatının intişar edebilmesi için, bütün güçlüklerle rağmen alınan tedbirler doğrultusunda görevini yapmıştır. Böylelikle Anadolu Ajansı sadece iç çevreleri değil, harici çevrelerde de etkili olmuş, Ankara hükûmetinin görüşlerinin doğru bir şekilde yansıtılmasında önemli bir rol oynamıştır.

10.2.3. Sansür Kararnamesi ve Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin Kurulması (7 Haziran 1920)

Millî Mücadele Hareketi sadece işgalci güçlere karşı yürütülen bir savaş değildi, basın yayın yoluyla ve iç ayaklanma girişimleri gibi eylemlilerle engellenmeye çalışılmıştı. Mustafa Kemal Paşa, askerî ve inzibatî tedbirlerin dışında, zararlı yayınların da kamuoyunda şüphelere ve karışıklığa meydan vermemesi için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini düşünmekteydi. Zira böylesi bir mücadelede öncelikle iç cepheyi kuvvetli tutmak son derece önemliydi. Bu bakımdan Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti iş-

2074 Varlık, agm., s. 1205; Koloğlu, age., s. 26.

2075 Varlık, agm., s. 1205.

galci güçler ile İstanbul hükûmeti veya Millî Mücadele karşıtı çevrelerin Türk kamuoyuna yönelik baskı ve yayımlarına karşı koymak için 6 Mayıs 1920'de bir *Sansür Kararnamesi* yayımlamıştır. 6 Mayıs 1920 tarihli kararnameye göre;

1. İstanbul ile her nevi muhâberât memnudur. Dersaadetten gelecek evrak-ı resmîye ve İstanbul matbuatı derhal iade olunacaktır. Evrak-ı varideyi ve matbuatı kabul eden veya iade etmeyen memurlar hıyanet-i vataniye mucibince itham edilecektir.

2. Posta ve Telgraf muhaberâtının hususi ve ticari olan kısmı muayyen merkezlerde sansüre tabi olmak şartıyla serbesttir. Ancak mektuplar açık olarak teatî edilecektir.

3. Muhaberât Türkçe olacaktır. Fransızca muhaberât için lüzum kadar mahreç tayin edilecektir.

Söz konusu kararname Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal ile İcra Vekilleri Heyeti tarafından imzalanarak kararın Dâhiliye Vekâleti tarafından yürütüleceği belirtilmiştir.²⁰⁷⁶

İstanbul ile her türlü resmî muhaberâtı yasaklayan kararnameden bir ay sonra 7 Haziran 1920'de 7 sayılı Kanun'la Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi kurulmuştur. Başlangıçta İcrâ Heyet-i Riyasetine bağlı olan Müdüriyet Mecliste yapılan bir hayli uzun tartışmadan sonra çıkarılan bir kanunla Hariciye Vekaletine bağlanmıştır. Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi kurulduğu vakit, İstanbul'da da Matbuat Müdüriyeti bulunuyordu ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki cemiyetle Erzurum Kongresi'nden önce temas kurarak Türk kamuoyunun aydınlatılması için İstanbul gazetelerinin desteğini istediği bilinmektedir.²⁰⁷⁷ Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesinin kurulmasından sonra Anadolu Ajansı bu kuruma bağlandı. Kurumun ilk çalışmalarında, haber toplama, toplanan haberleri ilgili kuruluşlarla ve Anadolu'da yayımlanan gazete ve dergilere aktarma gibi önemli bir işlevi olmuştur. Müdüriyet, askerî telsizler vasıtasıyla yabancı ajanslardan, yabancı basından, İstanbul basınından ve azınlık gazetelerinden elde ettiği bilgileri derleyip dağıtmıştır. *Hâkimiyet-i Milliye*'nin yayımlanmasında, Müdüriyet aktif rol oynamış ve *Ceride-i Resmîye* yayın hayatına sokulmuştur. Müdüriyet aracılığıyla basına parasal yardım da yapılmıştır. Sözelimi, *Hâkimiyet-i Milliye*'ye her ay 1000 lira civarında, Ziya Gökalp'ın *Küçük Mecmua*'sına kağıt alınması ve bazı eksiklerin giderilmesi için 300 lira, Anadolu'da *Yenigün*, Konya'da *Babalık*, *Sebilü'r-Reşad* ve *Yeni Dünya* gazeteleri de bu yardımlardan faydalanmıştır. Aynı yardımlardan İs-

2076 Servet İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayını: 2, 1943, s. 215-218.

2077 Özkaya, *age.*, s. 35.

tanbul basınından da yararlananlar olmuştur ki, *İleri* gazetesine yapılan yardımlar bunun bir örneğidir. Bunların dışında Pierre Loti ve Claude Farrère gibi yabancı gazeteci ve yazarlara yapılan yardımlar ile başta Fransa olmak üzere dünya kamuoyunun Millî Mücadele lehine olumlu yönde etkilenmesi amaçlanmıştır.²⁰⁷⁸

Sonuç olarak Millî Mücadele Hareketi, istiklal hakkı gasp edilmeye çalışılan bir milletin, Türk milletinin varlık mücadelesi idi. Bu mücadelenin zaferle sonuçlanabilmesi için her türlü araç ve yöntemden istifade etmek, mücadelenin haklılığını kendi milletine olduğu kadar uluslararası kamuoyuna da anlatmak ve bu kamuoyunu kazanmak gerekiyordu. Bu bakımdan Millî Mücadele Hareketinin lideri Mustafa Kemal Paşa ve öncü kadro, yürütülecek mücadelede basın ve onun uzantısı olarak propagandanın ne denli önemli olduğunun bilincindeydi. Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'a gelir gelmez basından istifade etmeye çalışmıştır. Mümkün olan en kısa sürede doğrudan doğruya kendi görüşlerini yayacak ve kamuoyuna tesir edici bir şekilde yansıtacak bir gazetenin yayımına önem vermiş, mücadelenin her safhasında etkili bir gazete ve yayın faaliyetini, amacının başlıca unsurlarından birisi olarak görmüştür. Böylelikle hem ülke düzeyinde hem de uluslararası diplomasi mahfillerinde, Türkiye'nin haklılığını etkili bir şekilde savunacak basının siyasette oynadığı rolden, ülke menfaatine önemli ölçüde istifade etmiştir.

2078 Varlık, agm., s. 1206.

IV. KISIM

MİLLÎ MÜCADELE'DE CEPHELER VE LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI

1. MİLLÎ MÜCADELE’NİN MADDİ VE MANEVİ KAYNAKLARI

1.1. Sovyetlerden Gelen Yardımlar*

Türk milleti, Millî Mücadele yıllarında parasal imkânsızlıklar içindedir. Hatta Mustafa Kemal’in yakınındaki arkadaşlarından bir kısmı, parasızlık içinde bu savaşın kazanılamayacağını düşünmektedirler. M. Kemal bu konu ile ilgili olarak 1926 yılında şu sözleri söylemiştir. *Ankara’da bulunduğum zaman, değerli topraklarımızı her yönden sarmış ve işgal etmiş düşman ordularının vatan topraklarından atılmasından bahsediyordum. Yanındakiler –Ne kadar paran var? –Nereden ve nasıl para bulabilirsin? Sorularını sormuşlardır. Benim cevabım şu idi: Türk Milleti kendi hayat ve kurtuluşuna yönelik girişimleri başarabilecek güce sahiptir.*¹ Sonuçta Millî Mücadele tüm olumsuz koşullara, imkânsızlıklara rağmen milletin iflah olmaz gayreti neticesinde kazanılmıştır.

Kurtuluş Savaşı için yapılan yardımlar bilindiği gibi esas olarak, iki kaynaktan temin edilmiştir. Bunlardan biri; yurt içi diğeri de yurt dışı kaynaklardır. Ağırlıklı olarak iç yardımlar kullanılsa da yurt dışından da yardım sağlanmıştır. Yardım yapan bu ülkeler arasında başta Sovyet Rusya olmak üzere, Fransa, İtalya, Hindistan, Azerbaycan ve Kıbrıs da bulunmaktadır.² Sovyetlerden gelen yardımlar, erzak, savaş malzemeleri ve para yardımları şeklinde olmuştur.

Erzurum ve Sivas Kongrelerinde ilk kez dış yardımların gerekliliği üzerinde durulmuştur. O dönemde, dış yardım istenebilecek iki devlet bulunmaktadır. Bunlardan ilki Amerika Birleşik Devletleri, ikincisi de Sovyet Rusya’dır. Sovyetlerin doğrudan Türkiye üzerinde çıkarları söz konusu değildir ancak Millî Mücadele’nin sonucu onları etkileyecektir. Çünkü Osmanlı Devleti’ni işgal edenler Sovyetlerin de savaştığı devletlerdir. Anadolu’da savaşın kaybedilmesi, Sovyetlerin güney sınırlarının güvenliğinin ortadan kalkması

* Prof. Dr. Selda Kaya Kılıç, Ankara Üniversitesi, Öğretim Üyesi, skilic@ankara.edu.tr.

1 Utkan Kocatürk, **Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri**, Edebiyat Yayınları, Ankara 1969, s. 13.

2 Hakkı Mümin May, “Türk Kurtuluş Savaşının Finansmanı”, **Mevzuat Dergisi**, Yıl: 12, S 133, Ocak 2009, s. 8.

demektir. Bu nedenle Sovyetler Birliği, Anadolu'nun yardım önerilerine sıcak bakmaktadır. Ayrıca 1919 yılının sonu ile 1920 yılının başında ortaya çıkan bir Türk-Sovyet yakınlaşması ihtimali özellikle İngiltere'de büyük bir endişe ile karşılanmış hatta 1920 Mayıs'ında Londra'da bir Sovyet-İngiliz anlaşmasının görüşmeleri yapılırken, Başbakan Lloyd George bu anlaşmaya Sovyetlerin Kemalistlere yardım etmemesi şartını koydurmak istemiş ve Sovyetler de bunu reddetmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra Moskova ile İstanbul hükümetleri arasındaki resmi ilişkiler kesilmiştir ve Türk-Rus ilişkileri ancak Ankara hükümetinin kurulmasıyla yeniden başlayacaktır.³

Rus Zabiti Kahiref'in 25 Nisan 1337 (1919) tarihinde TBMM hükûmetine yazdığı mektubunda, İstanbul'daki Rusların Anadolu'daki Türklere ve onların istiklal mücadelelerine karşı çok samimi hisler beslediklerini ifade etmektedir.⁴ Aslında Sovyet yöneticileri Anadolu'da başlayan mücadelenin doktrinci değil, bir millî kurtuluş hareketi olduğunu anlamışlardır. Anadolu'daki millî hareketin Batı'daki anlamı ile bir sınıf mücadelesi ve bir sosyal ihtilal olmadığını belirtmişlerdir. Yani Sovyetler Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'nin kendi Ekim ihtilallerinin etkisiyle değil, millî bağımsızlık için yapılmakta olduğunu anlamışlardır. O nedenle de Rusya, ulusal bağımsızlığı için Batı emperyalistlerine karşı silaha sarılan Türkiye'yi doğal müttefik saymaktadır. Bundan dolayı da Millî Mücadeleye sempati ile bakmakta başarıya ulaşmasını istemektedirler.⁵

Ruslar, İstanbul'un işgali ile birlikte Türklere yardım imkânının ne suretle olacağı meselesi üzerinde durmuşlardır. *Gönderilmesi mümkün ise Rus Beyaz ordusundan bazı efradın Anadolu'ya geçerek cepheye gitmesinin uygun olacağıdır. Eğer kendilerine burada para, iaşe ve elbise yardımı yapılırsa Anadolu'ya gidebileceklerdir. Hatta bunlardan İstanbul'da, suçluları hariç olmak üzere asayişin temininde de faydalanılabilir. Hiç olmazsa İstanbul'daki Ruslar arasında bulunan Müslümanlardan Anadolu'da asker olarak yararlanmak lazımdır.*⁶

Silah ve askerî malzemelerin de ucuz fiyatla Anadolu'ya devri mümkündür. Yedi pilli tayyarenin Anadolu'ya gönderilmesine çok çalışılmış ancak İstanbul'da İngiliz işgalinin başlaması ile bu mümkün olamamakla birlikte ilk fırsatta bunun da sağlanabileceği⁷ belirtilmektedir.

Yunanların, Rusların Türklere yardım etmelerinden korktukları ve Bol-

3 Erol Mütercimler, **Kurtuluş Savaşına Denizden Gelen Destek**, İstanbul 1992, s. 101-102.

4 **TİTE/A2**, Sıra No: 441, Kutu No: 51, Belge No: 141, Adet: 6, Tarih: 23.04.1337.

5 Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, ATAM, Ankara 1990, s. 525-526.

6 **TİTE**, A2, Sıra No: 441, Kutu No: 51, Belge No: 141, Adet: 6, Tarih: 23.04.1337.

7 **TİTE**, A2, Sıra No: 441, Kutu No: 51, Belge No: 141, Adet: 6, Tarih: 23.04.1337.

şeviklerle yapılan Anadolu ittifakını bozmak için ellerinden geleni yapacağına dair 23 Nisan 1337 (1919) tarihli bir istihbarat raporu da bulunmaktadır.⁸

Mustafa Kemal Paşa 26 Nisan 1920 tarihinde Lenin'e yazdığı mektupta Sovyetler Birliği'nin, emperyalizme karşı savaşıyan Türkiye'ye, yardımda bulunacağına inandığını belirtmiş, 5 milyon altın lira ile görüşmeler sonucu miktarı sonradan saptanacak silah ve cephane, askerî teknik malzeme, birliklerin gereksinimlerini karşılayacak gıda malzemeleri istemiştir.⁹

18-22 Haziran 1919 tarihli Amasya'da yapılan toplantıda ilk olarak Sovyet Rusya yardımı görüşülmüştür. Toplantıya Mustafa Kemal Paşa'nın yanında 20. Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa, Eski Donanma Bakanı Rauf Bey ve bir heyet katılmıştır. Bu toplantıda Anadolu'da ulusal bir yönetim kurulması konusunda kimi fikir ayrılıkları da baş göstermiştir. Askerî, iktisadi ve siyasi yardım almak için Bolşeviklerle ilişki kurmak olanakları görüşülürken bazı anlaşmazlıklar da yaşanmıştır. Sovyet yardımının, Bolşevik sistemi kabul etmeyi gerektireceği düşüncesi yaygındır.¹⁰

1919 yılının Mayıs ayında Havza'da yapılacağı vaat edilen Sovyet yardımı, Mayıs ayı gelmesine rağmen henüz başlamamıştır.¹¹ Sovyetlerden gelecek bu yardımın henüz başlamama nedeni olarak, "Anadolu'nun bu süreç içinde, Sovyetler Birliğine ulusal direnişin kararlılığını, niteliğini kavratamamış, başarıya ulaşacağına inandıramamış olmasından" kaynaklanmaktadır.¹²

Bolşevik İhtilalinden sonra Moskova'ya giden Halil Paşa'nın faaliyetleriyle ilk para yardımı TBMM'ye ulaşmıştır. Daha sonra Paşa, Mustafa Kemal tarafından Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'a gönderilmiştir. Halil Paşa, Rus Hariciye Nazırı Çiçerin ve yardımcısı Karahan'la görüşmüş, antiemperyalist bir cephe önererek silah ve maddi yardım istemiştir. Yanında bulunan Fuat Sabit Bey ise, Çiçerin'e Anadolu hareketinin özelliklerini anlatmıştır. Fuat Sabit Bey, Kafkasya Türklüğünü Gürcü ve Ermeni emperyalizminden kurtarmak için Sovyet esasını benimsediğini söylemiştir.¹³

Bir süre sonra özellikle Karadeniz'de taşınan malların yerine ulaşmadığı ya da eksik ulaştığı hatta Kurtuluş Savaşı'nda kullanılması amacıyla getirilen

8 TİTE, A2, Sıra No: 441, Kutu No: 51, Belge No: 141, Adet: 6, Tarih: 23.04.1337.

9 Cevdet Alsan, **Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği, Türk-Sovyet İlişkilerinin Kısa Bir Tarihçesi**, İstanbul 1976, s. 24; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Ankara 1970, s. 249.

10 Ülkü Çalışkan, "Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları", **Karadeniz Araştırmaları**, S 9, 2006, s. 36.

11 Ali Kemal Meram, **Türk Rus İlişkileri Tarihi Mustafa Kemal'den Sovyetlere, Sovyetlerden Mustafa Kemal'e Mektuplar ve Milli Mücadele**, İstanbul 1969, s. 258.

12 Ahmet Emin Yaman, **age.**, s. 139.

13 Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991, s. 23.

silahların Pontus çetelerine aktarıldığı şeklinde olaylar saptanır. Bu sebepten, ortaya çıkan olumsuz durum ve benzeri aksaklıkları gidermek üzere 10 Temmuz 1920 günü Ankara’da “Umur-ı Bahriye Müdürlüğü” kurulur. Müdürlüğün başlıca görevleri mevcut tüm liman örgütlerini yönetip yönlendirmek deniz yoluyla yapılan ulaştırma çalışmalarını düzenlemek ve denizlerde verilen mücadeleyi bir düzene sokmaktır. Yönetim bakımından Ulusal Müdafaa Vekâletine bağlı olan müdürlük harekât açısından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine bağlanır.”¹⁴

1920 yılı başlarında Anadolu kıyılarının büyük bir kısmı İtilaf Devletlerinin işgali altında iken, bazı yerler derhal yeni kurulan Büyük Millet Meclisine bağlanmayı tercih etmiştir. 1920 yılının sonbaharına gelindiğinde ise Rusya ile ikili ilişkiler bir düzene sokulmuş ve Rusya’dan silah, cephane ve her türlü malzemenin taşınmasına başlanmıştır. Yapılan anlaşmalara göre bu malzemeler Rusya’nın Tuapse ve Novorossiysk limanlarından alınıp Trabzon’a getirilecek, buradan da Anadolu’ya dağıtımı yapılacaktır. Bu anlaşma uyarınca Lazistan Milletvekili Osman Bey, Tuapse’de konsolos olarak görevlendirilir.¹⁵ Onun teslim aldığı malzemenin korunması ve gönderilmesi görevi ise “Esliha (Silahlar) Komisyonu” üyesi Güverte Binbaşı Ahmet Rasim Bey’e verilir. Novorossiysk’de de bir Kıdemli Deniz Subaylığı kurularak buraya Güverte Kolağası Mahmut Sait [Hamran] Bey gönderilir. Rusya’dan getirilen malzemenin yerine ulaştırılmasında sorumluluk Trabzon’da bulunan 3. Kafkas Tümenine aittir. Tümen Komutanı Albay Şükrü Bey’in 23 Eylül 1920 tarihli gizli emriyle, Ambarlar Müdürü Binbaşı Fahri Bey başkanlığında bir “Tesellüm Komisyonu” kurulur. Bu komisyon gelen silah ve cephaneyi hızla teslim alıp, gece yarısı Değirmendere’deki ambara yerleştirecektir. Gönderme işlerini düzenlemesi için de Aydın reis gambotunun Trabzon’da kalan II. Komutanı Kolağası Cemal görevlendirilir. Bu örgütlenme yapısına göre başlatılan ilk taşımalar çoğunlukla sivil teknelerle yapılır. Tuapse’den Trabzon’a indirilen malzemeler burada bekletilmeksizin daha geride bulunan Maçka’daki ambarlara taşınır. Ancak kısa süre sonra bu şekilde çok vakit kaybedildiği görülür. Bunun üzerine bu uygulamadan vazgeçilerek, malzemenin eldeki tüm imkânlar kullanılarak derhal deniz yoluyla İnebolu’ya gönderilmesine karar verilir.¹⁶ Trabzon şehri Karadeniz’de yapılan taşımacılığın ana merkezidir. Buradaki çalışmaları düzenlemek için alınan ilk askerî tedbir Nakliyat-ı Bahriye Müfrezesi kurmak olmuştur. Fakat bu müfrezeye zaman

14 Serdar Hüseyin Sayar, **Kurtuluş Savaşı Sürecinde Denizcilik Faaliyetleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, TİTE, Ankara 2007, s. 25.

15 Tuapse’deki ilk Türk temsilcisi Lazistan Vekili Osman Bey’di. İşte tam kadrolu iki alay donatacak kadar yüklü olan bu ilk motor nakliyatı 22 Eylül-4 Ekim 1920 tarihlerinde Tuapse ile Trabzon arasında sivil motorlar vasıtasıyla Maçka’ya yapılmış ve getirilen silahlar da buradaki mevcut ambarlara yerleştirilmişti. Barış Taş, İlker Yiğit, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Beyşehir Kazasında Nüfus**, s. 611.

16 Serdar Hüseyin Sayar, **agt.**, s. 35.

içinde ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelir. Bunun üzerine daha sonraları 9 Şubat 1921 tarihinde müfrezenin yapısı ve harekât alanı büyütülür ve adı “Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Komutanlığı” olarak değiştirilir. Ulusal mücadele boyunca Trabzon ve Karadeniz'deki hemen tüm çalışmaları düzenleyen Nakliyat-ı Bahriye Komutanlığıdır.¹⁷

Rusya'dan yapılan ilk taşımayla ilgili diğer bir bilgi de şu şekildedir: Birinci parti olarak 21 Eylül'den 15 Ekim'e kadar toplam 2.815 adet İngiliz tüfeği ile 1.885 sandık İngiliz piyade cephanesi Trabzon'a yollanır. 500 adet İngiliz piyade tüfeği ile 250 sandık İngiliz piyade cephanesi de Giresun Alayı için Topal Osman'a verilmiştir. 2 Kasım 1920 günü ikinci parti olarak Rostov'dan 32 vagon silah ve cephaneye 8 adet 7,5'lik İngiliz sahra topu gelir. Ancak sivil halka dayalı bu taşımacılık işinde kısa süre içinde aksaklıklar baş gösterir. Taşıma sırasında Rusya'dan ucuz olan gazı getirip Trabzon'da yüksek fiyata satanlara, silah kaçakçılığına başlayanlara rastlanır. Yaşanan bu sıkıntıları önlemek için yeni bir düzenleme ihtiyacı doğar. Trabzon'da Rusya'dan yapılan ulaştırmayı düzenlemek ve idare etmek için kurulan ilk örgüt Trabzon Kaçakçılık Müfrezesi olur. 21 Eylül 1920 tarihinde kurulan bu birlik, 26 Ekim 1920 tarihinde Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Müfrezesi adını almış ve başına Binbaşı Nazmi Bey getirilmiştir.

Ruslar tarafından yapılan yardımların çok büyük bir çoğunluğu oradaki Türkler tarafından karşılanmıştır. 1920 yılında Buhara Cumhuriyeti ilk ve son Cumhurbaşkanı Osman Hoca yaptığı bir açıklama ile Türk Kurtuluş Savaşı için toplanan 100 milyon altın rublenin Türkiye'ye teslim edilmek üzere Rus Hazinesine verildiğini söylemiştir. Savaşın devamında Buhara Cumhuriyeti'nin, Türkiye'ye yardım olarak verilmesi için Sovyetler Merkez Hükûmetine teslim ettiği 100 milyon altın rubleden, Ruslar üç senede toplam 17 milyon 500 bin altın ruble kısmını vermişlerdir. Yani verilmesi gereken meblağın ancak %18'ini nakden ödemişlerdir. Kaynaklarda bu konuyla ilgili yeterince bilgi yoktur. Belki Rusya'da yaşanan kıtlık nedeniyle kendileri tarafından kullanılmıştır veya aynı yardımın bundan mahsup edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Ancak açıktır ki Buhara Meclisi (Özbekistan) Türk Milli Mücadelesi'ne sözü edilen meblağda nakdi yardımın yapılmasını oy birliği ile kabul etmiştir.¹⁸

Ruslar tarafından yapılan bu yardımlardan gemi, motor, tekne gibi deniz araçlarının savaş sonrası geri iadeleri de yapıldığı görülmektedir. Örneğin; 1921'de Rusların yardım olarak verdikleri gemileri 1924'te geri istedikleri görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Baş Vekâlet Kalem-i Mahsus Müdüriyetine, Müdafaa-i Milliye Vekili Kazım [Özalp]imzasıyla hangi gemilerin olduğu bunların hangilerinin Ruslar tarafından verildiğinin tespit edilerek,

17 **İstiklal Harbinde Bahriyemiz**, Deniz Kuvvetleri Yayınları, Ankara 2002, s. 53.

18 Ülkü Çalışkan, agm., s. 46-47.

Başvekâlete bildirilmesi istenmiştir.¹⁹

Sovyet hükûmeti Sefareti tarafından, Hariciye Vekâlet-i Celilesine bir takrir takdim edilmiştir. Bu takrirden *İstiklal Harbi esnasında Ruslardan alınarak kullanılan ve şu anda maliyeye devr edilerek Bartın'da muhafazaya alınan iki motorla yine İstiklal Harbi esnasında el konulan diğer yelkenli ve motorların Ruslarla yapılan anlaşmaya göre, Rus Hükûmet-i kadimesinin tek-mil hukukuna tevarüs eden mevcut hükûmete iadeleri talep edilmektedir. Bu konuda icra edilen tahkikat neticesinde ve İstiklal Harbi esnasında Trabzon Nakliye Kumandanlığında istihdam edilen kruz kapudanı Fahri Efendi'nin müzakeresiyle*²⁰ Rusların yaptığı gemi ve malzeme yardımları belirlenmiştir. Buna göre geri iade edilecek yardımlar aşağıdaki şekilde tespit edilmiştir

“1- Ruslar tarafından talep edilen gemilerden ikisi şu anda Bartın'da muhafazadadır.

2- Çarlık bandırasına ait Vrangal ordusundan Samolet namında bir motor Rize'de alay kumandanı tarafından müsadere edilerek bahriyeye devredilmiş ve Selamet olarak isim verilmiş ise de hamil olduğu tayyare benzinin patlaması neticesinde gark olmuştur.

3- Çarlık bandırasına ait İvetoslak namında bir yelkenli Sinop Liman Reisi tarafından müsadere edilerek Şile olarak isim verilmiş ve şu anda Trabzon'da gayr-i kabil-i istimal bir halde maliyeye devredilmiştir.

4- Çarlık bandırasını hamil iki motor Zonguldak Liman Reisi tarafından müsadere edilmiştir. Bunlardan Ereğli tesmiye edilen motor fırtınadan Sinop açıklarında gark olmuş, Amasra olarak adlandırılanı da mayın tertibatı yapılarak, Amasra Kumandanlığına verilmiştir. Şu anda Amasra'da bulunmaktadır.”²¹

“Slova ve Ospas adındaki motorlar eğer Ereğli ve Amasra olarak isimlendirilenler değil ise, bunlara dair resmî malumat yoktur. Bu motorlardan ikisi Bartın'da, biri Amasra'da ve biri de Trabzon'da bulunup Bahriye-i Harbiye de lüzumları olmayıp cihet-i maliyeye devredilmiş bulduklarından Hariciye Vekâlet-i Celilesinin uygun görmesi halinde iadelerinde bir beis yoktur”²² denilmektedir.

1921 senesinde Türkiye hükûmeti emrine verilip, Sovyet Sefaretinin 21 Nisan 1924 tarihli ve 557/217 numaralı takriiriyle iadesi talep olunan gemiler (sefain) hakkında *Müdafaa-i Milliye ve Hariciye Vekâletleri arasında cereyan*

19 BCA, 080.18.01 011-47/3.

20 Ruslar tarafından yapılan yardımlar arasında bulunan gemiler daha sonra Rus hükûmeti tarafından geri istenmiştir. BCA, Belge No: 080.18.01 011-47/3.

21 BCA, 080.18.01 011-47/3.

22 BCA, 080.18.01 011-47/3.

*eden muhaberat ve bu konuda icra olunan tahkikat neticesini içeren sureti mehfuf Müdafaa-i Milliye Vekâlet-i Celilesinin 1921 (21.9.340) tarih ve Umur-ı Bahriye müdürü Donanma Şubesi 2732/3051 numaralı tezkiresi İcra Vekilleri Heyetinin 24.9.340 (1921) tarihli toplantısında tetkik edilerek bu gemilerin, (sefainin) Ruslara iadesi kararı alınmıştır.*²³

Kurtuluş Savaşı boyunca Sovyet Rusya'nın çeşitli tarihlerde yapmış oldukları silah, cephane ve para yardımlarının miktarı Sovyet resmî kayıtlarına göre şöyledir. "1920 yazında 6.000 tüfek, 5 milyon kadar tüfek mermisi ve 17.600 top mermisi.1920 Eylül'ünde 200.6 kilogram külçe altın (Erzurum'da teslim edilmiştir.) 1921 Ocak-Şubat aylarında, 1000 atımlık top barutu, 4.000 el bombası ve 4.000 şarapnel mermisi ile daha bazı askerî malzeme verilmiştir. 1921 yılı içinde yapılan yardım ise şöyledir: 33.275 tüfek, 57.986.000 tüfek mermisi, 327 makineli tüfek, 54 top, 129.479 top mermisi, 1.500 kılıç, 20.000 gaz maskesi, 3 Ekim 1921'de de Jivo ve Jutkoy adlı iki destroyer Trabzon'da Ankara hükûmetine devredilmiştir. Nihayet, 16 Mart 1921 Antlaşmasından önce 10 milyon altın rublelik akçalı yardım anlaşması yapılmış ve bu akçalı yardım şu şekilde verilmiştir: Nisan 1921'de 1.4 milyon, Kasım 1921'de 1.1 milyon ve Mayıs 1922'de 3.5 milyon olarak verilmiştir. Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Mösyö Çiçerin 16 Mart 1921 tarihli yazdığı mektupta Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına bir dayanak olmak ve Türkiye'ye 1921 yılından başlamak üzere her yıl 10 milyon altın ruble verilmesine karar verildiğini bildirmiştir. Ancak Sovyet Rusya bu vaadinde durmamıştır. Hatta Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye verilmek üzere gönderdiği rublelerden ancak 17.500.000 TL'sini göndermiştir. Genelkurmay Başkanlığı ATASE'ye göre Sovyet Rusya'dan gelen paraların miktarı; 1920 yılında 1.809.412, 1921 yılında 5.781.600, 1922 yılında 2.714.00'dir. Toplamda 10.305.012 TL'dir."²⁴

1.2. Azerbaycan'dan Gelen Yardımlar

1.2.1. Millî Mücadele Dönemi'nde Azerbaycan ve Türkiye İlişkileri

Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin başlangıcından itibaren Kafkasya²⁵daki gelişmeler hakkında kendisine düzenli bilgi verilmesini istemiş-

23 **BCA**, 080.18.01 011-47/3; Kararnamede başta, Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal, Başvekil ve Harciye Vekili, Müdafaa-i Milliye Vekili, Adliye Vekili, Dâhiliye Vekili Maliye Vekili, Maarif Vekili, Nafi'a Vekili, Ziraat Vekili, Ticaret Vekâleti Vekili, Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaaiye Vekâleti Vekili, Mübadele İ'mar ve İskân Vekillerinin imzaları da bulunmaktadır.

24 Erol Mütercimler, **age.**, s. 298-299.

25 Kafkasya bölgesi, Karadeniz ile Azak Denizi'nin doğu kesimini ayıran Anapa Yarımadası'ndan başlayarak Hazar Denizi kıyısındaki Aşeron Yarımadası'na ulaşan Büyük Kafkas Dağlarını ve iki yanında uzanan toprakları kapsamaktadır. Bölgenin adı da söz konusu sıra dağlardan gelmektedir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri Güney Kaf-

tir.²⁶ I. Dünya Savaşı sonunda İngiltere; Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Devletlerinin kurulmasını sağlamış, kendisine bağlı bu devletlerle Rusya'yı Güney Kafkasya'dan ayırmış, Bakü petrollerinden yoksun bırakmış ve bu stratejik bölgede Rusya'ya karşı bir taraf kurmuştur. Anadolu'daki Millî Mücadele'nin liderleri de Doğu'da İngiltere'nin desteğinde kuvvetli bir Ermenistan'ı aslında istememişlerdir. Bu amaçla Doğu Anadolu'da genişleme siyaseti güden Ermenistan'a karşı bir taarruz hazırlığı yapılmaktadır. Aynı dönemde Güney Kafkasya'daki İngiliz bloku, ancak Türk-Rus iş birliği ile yıkılabilir görüşü de hâkimdir.²⁷

Kafkasya Bölgesi'nde, İngilizlerin etkinliği son derece fazladır. Bu bölgede Ermeniler İslam ahaliye zulm etmektedir.²⁸ Tam da bu süreçte İngilizler

kasya'da (Trans Kafkasya), Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya Cumhuriyetleri ve halen bağımsızlığına kavuşmaya çalışan Çeçenistan, Kuzey Kafkasya'da bulunmaktadır. Genellikle dağlık bir bölge olan Kafkasya topografi bakımından çok farklı özellikler sergiler. Bölgeyi ikiye ayıran Büyük Kafkas Dağları bulunmaktadır. En yüksek yerleri orta kesimdeki Elbruz ve Kazbek doruklarıdır. Büyük Kafkas Dağlarını güney-kuzey doğrultusunda aşan en önemli iki geçit Daryal ve Derbent'tir. Daha güneyde Küçük Kafkas Dağları ve aralarında küçük ovalar geniş çöküntüler ve dik yamaçlı volkanik tepeler bulunmaktadır. Trans Kafkasya bölgesinin batısındaki Kolhi ile doğusundaki Kura ve Aras havzaları verimli tarım arazilerine sahiptir. Davud Dursun, "Kafkasya", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 24, İstanbul 2001, s. 157-158. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsileleri, bölgedeki insanların tarihlerinin, kültür ve karakterlerinin diğerlerinden farklı olmasına sebep olmuştur. Aslına bakılırsa savunma açısından bir avantaj sağlayan bu dağlar, kültür ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına da sebep olmuştur. Aynı zamanda da doğanın çetin, engebeli, dağlık, dik ve derin vadileri Kafkasların birleşmesini de önlemiştir. Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri, Türk (1856-1876)**, TTK, Ankara 1997, s. 14-15.

Kafkasya'da yaşayan Azerbaycan Türkleri, Kumuklar, Karaçaylar, Balkarlar ve Nogaylar içinde nüfus itibariyle çoğunluğu Azerbaycan Türkleri teşkil eder. Azerbaycan, Gürcistan, Dağıstan ve Rusya Federasyonunun değişik yerlerinde bulunurlar. Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kafkas Türkmenlerinin sayısı 70.000 kadardır. Kumuklar, Karaçay-Balkarlar, Nogaylar ve Kafkas Türkmenleridir. Ermeniler bölgenin güneyinde yer alan Ermenistan Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır. İranlılar ise, küçük gruplar halinde Azerbaycan, Dağıstan ve diğer cumhuriyetlerdedir. Kürtler daha çok Ermenistan ve Gürcistan'da; Tatlar Dağıstan ile Aşşeron'da ve Azerbaycan'ın güneyindeki İran sınırına yakın bölgededir. Osetler, Orta Kafkaslar Bölgesi'ndeki Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti ile Gürcistan'a bağlı Güney Osetya Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadır. Slav ırkına mensup Ruslar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar ve diğerleri ise bölgenin hemen hemen her tarafında ve genellikle şehirlerde yaşamaktadır. Kafkasya Müslümanlıkla, Hristiyanlığın hâkim olduğu bir bölgedir. Türk kökenli halkların tamamına yakını, Gürcülerden Batum civarında yaşayan Acaralılar ile Kuzeydoğu, Kuzeybatı Kafkasya'daki pek çok halk Müslümandır. Dursun, agm., s. 157-158.

26 **TİTE**, Sıra No: 328, Kutu: 296, Belge No: 35, Adet: 2, Tarih: 11/07/1335 (25 Ağustos 1917).

27 Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, ADTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s. 527

28 **TİTE**, Sıra No: 406, Kutu: 297, Belge No: 35, Adet: 2, Tarih: 21/07/1335.

Kafkasya'ya askerî alanda sevkiyat yapmaktadır.²⁹ İngilizlerin yardımıyla 30 Kasım 1917'de Ermeniler, Kafkasya'da birçok Müslümanı katletmişlerdir. Bu arada Türkiye'den de Azerbaycan ile haberleşmek ve müzakerelerde bulunmak üzere bir heyet Bakü'ye gitmiştir.³⁰ Görüşmelerde, Rus Bolşevikleri, Kafkas Müslümanları ile Mustafa Kemal Paşa'nın murahhasları Tiflis'te toplanarak Londra Konferansı kararlarına karşı birlikte hareket planını müzakeretmişlerdir. Bunun üzerine Enver Paşa'nın biraderi Nuri Paşa da karargâhıyla Bakü'den hareket etmiştir.³¹

İngiltere'nin bölgeye hâkim olabileceği varsayımı karşısında, Sovyet yöneticileri de yeni rejimlerini Rusya'da yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Ruslar, Rusya'daki Türk-Müslüman halka sempatik gelmesi için de Anadolu'daki Millî Mücadele'ye yardım etmek istemişlerdir. Bunun elbette yararı da olmuştur.³² 23 Ocak 1918'de Bolşevik Ordusu Kafkasya'da ilerlemiş Dağıstanlılarla müttefik olarak bölgeye hâkim olmuşlardır. Kısa sürede Gürcistan ve Azerbaycan kamuoyu Bolşeviklere taraftar olmuştur.³³ Ardından da Bolşevikler, Kafkasya ve Hamedan cihetine doğru ilerleme imkânını elde etmiştir.³⁴

Millî Mücadele öncesinde de Kafkasya bölgesi bir hayli hareketlidir. Birçok ülkenin istihbarat mensubu burada görevlidir. Hareketliliği göstermek açısından, 30 Aralık 1918 tarihli 15. Kolordu Kumandanlığı istihbarat raporlarına bakıldığında şu ana başlıklar görülmektedir.

1- Kuzey Kafkasya'da Deniken Ordusunun, Bolşevik taarruzlarıyla ve Yeşil Ordu karşısında kesin hezimete uğramıştır.³⁵ 2- İngilizlerin ve Deniken Ordularının, Kafkasya'da kesin mağlubiyete uğradıkları, İngilizlerin Vilayet-i Şarkiyeye'yi Ermenistan'a teslimine uğraştığı ve bu suretle Musul üzerinden İngiliz kıtaatıyla irtibatını temin etmeye ve Ermenileri Bolşeviklerin imhası tehlikesinden kurtarmaya çalışılmaktadır. 3- Kolordu Kumandanlığının Şarki Anadolu Vilayeti halkıyla yekvücut olarak Türk ve Kürt kardeşlerine gelecek herhangi bir saldırıyı ya da Ermeni oyunlarını hemen göğüsleyeceği ifade

29 TİTE, Sıra No: 795, Kutu: 302, Belge No: 27, Adet: 1, Tarih: 02/09/1335; Bk. TİTE, Sıra No: 807, Kutu: 302, Belge No: 28, Adet: 1, Tarih: 03/09/1335; TİTE, Sıra No: 847, Kutu: 303, Belge No: 1, Adet: 1, Tarih: 01/02/1336. TİTE, Sıra No: 847, Kutu: 303, Belge No: 1, Adet: 1, Tarih: 01/02/1336.

30 TİTE, Sıra No: 950, Kutu: 18, Belge No: 29, Adet: 1, Tarih:15/02/1336 (M.1918).

31 TİTE, Sıra No: 951, Kutu: 18, Belge No: 30, Adet: 1, Tarih: 15/02/1336 (M.1917).

32 Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, ADTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1990, s. 528.

33 TİTE, Sıra No: 1079, Kutu: 20, Belge No: 65, Adet: 1, Tarih:10/04/1336 (M.1918).

34 TİTE, Sıra No: 949, Kutu: 19, Belge No: 25, Adet: 1, Tarih:15/02/1336 (M.1918).

35 Rusya'daki Türk-Müslüman halklar Yeşilordu'yu kurarak General Denikin'in Beyaz ordularını arkadan vurmaktadırlar. Müderrisoğlu, **age.**, s. 528.

edilmektedir.³⁶ 4- Bolşeviklerin, Azerbaycan'a 50 milyon rublelik askeri yardım yaptığı ifade edilmektedir. 5- Bazı yabancı gazetelerin Azerbaycan'ın Yeşil Ordusu'nun Ermenistan'ı istila ettiği³⁷ gibi olaylar yaşanmaktadır.

Bolşevik İhtilalinden sonra Kafkasya'da ortaya çıkan bu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin daha etkin siyasi ve askerî politikalar izlemesini de gerektirmektedir. Bunu iyi kavramış olan Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa, Enver Paşa ile yaptığı görüşme sonucunda Rus hükûmetinin İstanbul'daki Vrangell ordusu ve Enver Paşa ile ilgili tasavvurlarına dair elde ettiği bilgileri, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bir yazı ile göndermiştir. Bu yazıda Rus Sovyet Hükûmetinin, Enver Paşa ve Dersaadet'teki Vrangell ordusunun, Boğazlarda ve Türkiye'de bir an önce harekete geçmeleri gerektiğini düşündüğünü dile getirmiştir. Ardından Enver Paşa herhangi bir bilgi vermeden Moskova'dan hemen ayrılmıştır. Ali Fuat Paşa da, Enver Paşa'nın bu hareketinin, İstanbul harekâtıyla ilişkili olabileceği konusunda Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'yı bilgilendirmiştir.

Bu arada Ermeniler³⁸ her fırsatta Türk ve Müslüman halka mezalimler yapmaktadırlar. Ruslar da, Türklerin bir harekât yapmasından endişelenmektedir. Bolşevik hükûmeti Hariciye Komiserliğinin, Büyük Millet Meclisine gönderdiği bir yazıda, Ermeniler konusunda Türk ordusunun harekâtına gerek kalmadığı, sınırın Türk hükûmetinin arzusu dâhilinde çizileceği ve çoğunluğu İslam olan yerlerin Türklere verileceği ve Türklere her türlü yardımın yapılacağı belirtilmektedir.³⁹

27 Mayıs 1918 tarihli Enver Paşa'nın Türk heyetine gönderdiği, telgrafta bu hususla ilgili olarak, *Eğer bugün Kafkasya'da beş- altı yüz bin kişilik ve kâfi miktarda araziye malik ve küçük bir Ermenistan teşekkül ederse, atide emri Amerika'dan ve o taraftan gelecek Ermenilerle bu hükûmet milyonlarca nüfuzla sahip olacaktır. Ve bizim için Şark'ta bir Bulgaristan daha vücut bulur ki Rusya'dan daha muzır bir düşman olur. ...Binaenaleyh Ermenilerin ufak bir hükûmet halinde dahi teşekkül edememesine... İslamların Ermenilere hiçbir hak ve arazi vermemelerinin teminini... tercih ederim* demektedir. Enver Paşa'nın bu telgrafına Türk heyetinde bulunan Kafkas Cephesi Başkomutanı Vehip Paşa'dan gelen 29 Mayıs 1918 tarihli yanıtta, emirlerini yerine getirmek için çalıştıklarını, fakat *Ermenileri büsbütün gayr-i mevcut edemeyiz. Herhalde onlara bir vücut vermek zaruret ve mecburiyetindeyiz* demektedir. Türk heyeti, Enver Paşa'nın bütün uyarılarına rağmen, Ermeniler lehine bazı küçük toprak düzenlemeleri yapılmasına da rıza göstererek, Erivan şehrinin

36 TİTE, Sıra No: 794, Kutu: 7, Belge No: 22, Adet: 27, Tarih: 16/03/1336 (M.1918).

37 TİTE, Sıra No: 996, Kutu: 28, Belge No: 105, Adet: 3, Tarih: 26/05/1336 (M.1918).

38 1917 (1335) senesi Temmuz ayında, Kafkasya'da Ermenilerin ifa ettikleri mezalime dair kitapçık, TİTE, Sıra No: 710, Kutu: 71, Belge No: 10, Adet: 2 Tarih:11/07/1335.

39 TİTE, Sıra No: 1064, Kutu: 22, Belge No: 13, Adet: 2, Tarih: 23/06/1336(M.1918).

de dâhil olduğu Novo Beyazıt ve Eçmiyazın arazilerinden oluşan bir Ermenistan'ın kurulmasını onaylamak zorunda kalmıştır.⁴⁰

Kafkasya coğrafyası, siyasi açıdan da zor bir alandır. Bölgedeki Türk unsurlar üzerindeki Rus ve batılıların baskı ve etkileri son derece yoğundur. Böyle bir atmosferde hem askerî hem de siyasi anlamda politikalar üretmek oldukça zordur. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir, Erzurum ve Trabzon basınında yayınlattıkları ve bu yayının İran, Azerbaycan, Kafkasya ve İstanbul'a gönderilmek üzere, Erzurum Valiliğine, 15. Kolordu Vekâleti fırkalarına ve bölgesindeki valiliklere bir yazı yollamıştır. Yazıda *Bolşevikler aleyhine ittifak yapıldığına dair Azerbaycan'da çıkarılan şayianın tekzip (yalanlama) edilmesine dair* Büyük Millet Meclisi Riyasetinin bir genelge (tamim) yayımlamasını istemiştir.⁴¹

Bu süreçte bölge son derece hareketlidir. Rusya'da Komünizmi Tetkik Heyeti Azasından Burdur Mebusu İsmail Subhi Soysallı Taşkent'ten 1919 (1337) tarihli Türkistan ahvaline ve Azerbaycan'ın mevcut idaresine dair bazı araştırma raporları göndermiştir. Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa da Burdur Mebusu İsmail Suphi Beyin gönderdiği bu raporlar hakkındaki görüşlerini içeren bir yazı kaleme almıştır.⁴² Yine Paris Azerbaycan Heyet-i Murahhasa Reisi Ali Merdan Bey'den gelen bir telgrafta ise, Ahmet Bey Ağayef'in, Paris Heyet-i Murahhası adına Azerbaycan mümessili olarak, Ankara'da vazife görmesinin teklif edildiğini bildiren bir istihbarat⁴³ almıştır. Ali Merdan Bey'in bildirdiğine göre, Ahmet Ağayef Bey'e Ankara'da Azerbaycan mümessili sıfatıyla görev teklif edilmiş, fakat kendisi Mustafa Kemal Paşa ile bizzat görüşerek alacağı talimat dairesinde görev yapabileceğini bildirmiştir.⁴⁴

Ayrıca Azerbaycan Paris Murahhaslığından gönderilmiş bir yazıda ise, İngiltere, Dağıstan, Şimali Kafkas, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan hükümetlerinin Bolşeviklere karşı mali, ticari, taarruz ve müdafii bir itilafname imzaladıkları, Azerbaycan sefarethanesinde hararetle bir toplantı yapıldığı bildirilmektedir.⁴⁵ Azerbaycan Dersaadet Sefiri ve birçok Azeri'nin, İngilizlerin nüfuzu altında olduklarını ve İngilizlerin amaçlarının gizlice Azerbaycan'a girerek, Karabağ'da bir isyan çıkarmak olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶

40 Mehman Agayev, *Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul 2006, s. 16-17. Bk. Enis Şahin, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, TTK Yayını, Ankara 2002, s. 608-611.

41 **TİTE**, Sıra No: 2357, Kutu: 332, Belge No: 43, Adet: 1, Tarih: 17/06/1336.

42 **TİTE**, Sıra No: 2425, Kutu: 327, Belge No: 2, Adet: 24, Tarih: 06/05/1337.

43 **TİTE**, Sıra No: 566, Kutu: 55, Belge No: 8, Adet: 1, Tarih: 20/06/1337.

44 **TİTE**, Sıra No: 565, Kutu: 51, Belge No: 110, Adet: 1, Tarih: 20/06/1337.

45 **TİTE**, Sıra No: 567, Kutu: 55, Belge No: 26, Adet: 2, Tarih: 20/06/1337.

46 **TİTE**, Sıra No: 621, Kutu: 55, Belge No: 45, Adet: 1, Tarih: 12/07/1337.

Azerbaycan resmî görevlilerinden bir kısmı da Osmanlı ile iş birliği yapmıştır. Bunlardan biri de Haşim Bey'dir. Azerbaycan Cumhuriyetinin Dersaadet'deki Konsolosu olan Haşim Bey⁴⁷ İstanbul'dan Ankara'ya gelmek istemiştir. İzmit yolu ile Ankara'ya seyahatine izin verildiğinin, Dâhiliye Vekâletinden İzmit Mutasarrıflığına tebliğ edildiğini görüyoruz. Haşim Bey, İngilizlere değil Ankara'ya yardım etmek düşüncesindedir. Kafkasya'da arzularına göre bir harita çizmek isteyen devletlerin hesabına çalışan Müsavat Partisi, Haşim Bey'e yeni bir memuriyet teklif etmiştir. Haşim Bey bunu kabul etmemiştir.⁴⁸ Haşim Bey'in Ankara'ya gönderdiği rapora göre; İngilizlerin *Kafkasya'nın işgali için faaliyette oldukları, millicilerin İngiliz murahhası tarafından korunduğu, mükâfatçıların bu akım içinde buldukları, Rus batı sınırındaki hükümet nezdinde teşkilat icra olunduğu, kırmızılıların kazanılmaya çalışıldığı* anlatılmaktadır.⁴⁹

Azerbaycan Millî hükümetinin İstanbul Konsolosluğu mührünü elinde bulunduran Haşim Bey, Paris teşkilatının İstanbul'daki faaliyetlerine elinden geldiğince engel olmaktadır. Türklerle çalışmak isteyen Haşim Bey'e, Hasmemedov'un yardımcılığını yapmak teklif edilmesine rağmen Haşim Bey: *hayat-ı millîğimi bu derece rencide eden bu İngiliz yarıdakçısı müsavatchılar bendenizi badema kendilerine konsolos değil fakat Reisi Cumhur dahi yap-salar onlarla teşriki mesai etmekte mezurum* diye bu teklifi reddetmiştir. Raporlardan, Haşim Bey'in Ankara ile ilişkileri devam ettirerek, istihbarat bilgileri topladığı anlaşılmaktadır. Ankara, Haşim Bey'den muhacerette bulunan Kafkas Cumhuriyetleri temsilcileriyle İngilizler arasında bir antlaşmanın yapıp yapılmadığını araştırmasını, yapıldıysa eğer antlaşmanın suretinin ve içeriğinin çok acele gönderilmesini istemiştir. Bu mesele ile ilgili Haşim Bey'den 22 Ağustos 1921 tarihinde şu cevap alınmıştır: *İngilizlerle eski Kafkas Hükümetleri temsilcileri arasında her hangi bir antlaşma yapılmamıştır. Ancak Fransa'nın teşvikiyle, Paris'te dört Kafkas Hükümeti temsilcileri, Bolşevikler aleyhine kendi aralarında bir ittifak antlaşması imzalamışlardır. Bu antlaşmanın Türkiye aleyhine olduğu anlaşılırsa, muhalefet edeceğimi ve buna karşı mücadelede bulunacağımı beyan etmekteyim. Ayrıca dini ve milli hisleri çok iyi bilinen Ali Merdan Bey'in Türkiye zararına yönelik bir ittifaka imza koyması mümkün değildir. Bu konu ile ilgili elde edebileceğim ek bilgileri Ankara'ya ulaştırmaya çalışacağım.* Haşim Bey, 26 Kasım 1921 tarihli raporunda ise, Paris'te yapılan antlaşmanın gizli maddesine göre, Kars, Ardahan ve Van vilayetlerinin bir kısmının Ermenilere verileceği konusunda dört Kafkas hükümeti temsilcilerinin anlaşmasını kaydetmiştir. Kafkas Cumhuri-

47 Azerbaycan Millî Hükümeti tarafından İstanbul Konsolosluğu'na atanan Mehmet Haşim Bey, Azerbaycan Sovyetleşikten sonra da, Bakü'ye bağlı olmaksızın bir süre bu vazifesini sürdürmüştür.

48 TİTE, Sıra No: 901, Kutu: 43, Belge No: 197, Adet: 2, Tarih: 04/12/ 1337.

49 TİTE, Sıra No:1002, Kutu: 43, Belge No: 193, Adet: 1, Tarih: 21/01/1338.

yetleri temsilcileri arasında Paris'te imzalanan söz konusu ittifak antlaşmasının metnine göre açıktan Ermenilere Türkiye arazisinden herhangi bir toprak verilmesi hususu yoktur. Bununla beraber, Ankara hükümeti açısından bitmiş sayılan "Ermeni meselesinin" yeniden müzakere konusu yapılması istenmektedir. Ayrıca Sovyetler tarafından Kafkas halkları adına imzalanan tüm antlaşmalar buna Taşnak hükümetince imzalanan Gümrü Antlaşması da dâhil geçersiz sayılmıştır.⁵⁰

Bu arada, Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa tarafından, Enver Paşa'nın Buhara bölgesindeki faaliyetleri hakkında Büyük Millet Meclisi Reisi Başkanmandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bilgi verilmiştir.⁵¹

1.2.2. Azerbaycan'dan Gelen Maddi ve İstihbari Yardımlar

Azerbaycan özellikle Millî Mücadele Dönemi'nde devlet yöneticileri ile birlikte Türkiye'nin daima yanında olmuştur. İstanbul'un işgalinden sonra ortaya çıkan siyasi durumda Anadolu Müslümanlarını istiklale kavuşturabilecek tek kuvvet olarak Kuva-yı Milliye görülmektedir. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın başlattığı Millî Mücadele başarısız olursa, güneydoğu Kafkas Müslümanlarının mukadderatı da Ermeni ve Gürcülerin insafına bırakılacaktır. Bu imtiyazı onlara sağlamamak için diplomatik atakların yapılması gerekmektedir. Nitekim hükümeti adına Azerbaycan başdelegesi Ali Merdan Bey de en doğrusunu yapıp bölgedeki Müslümanların dolaylı yolla da olsa himayelerine alabileceğini söylemiştir. Azerbaycan Millî hükümetine yönelik suçlamalardan biri de Anadolu hareketine maddi yardıma yanaşmaması lakayt davranması şeklindedir. Fakat vesikalardan da anlaşılıyor ki o devirde Azerbaycan hükümeti Anadolu'ya yalnız gazete makalesi ve beyanatları gibi manevi vasıtalarla değil, maddeten yardımlarda da bulunmuştur. 1920 yılının Mart'ında Azerbaycan hükümeti Başbakanı Nesip Bey Yusufbeyli tarafından özel vekili Mehmet Ali Bey aracılığıyla Ankara hükümetine toplam değeri 1.400.000 Fransız frankını bulan 12 petrol poliçesi gönderilmiştir. Fakat bazı siyasi nedenlerden dolayı para zamanında Ankara'ya ulaşmamıştır. Bu gecikmeden dolayı Azerbaycan hükümetinin unvanına bazı yersiz ithamlar yapılmıştı. Azerbaycan Millî hükümetinin gönderdiği poliçelerin 8'inin ve ayrıca 19.000 Türk lirasının yalnız 1920 yılının Ekim'inde Ankara'ya intikal ettiği TBMM Dışişleri Vekilinin verdiği bilgilerden de anlaşılmaktadır. Daha sonraları bunu o dönemde Azerbaycan Emniyet Genel Müdürlüğü yapmış Naki Bey Keykurun da doğrulamıştır. Azerbaycan Millî hükümetinin Anadolu hareketine maddi yardımı yalnız bununla da sınırlı kalmamıştır. 23 Mart 1920 tarihinde hükümetin teşebbüsü ile Azerbaycan'da Anadolu'daki kardeş-

50 Mehman Agayev, *Millî Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul 2006, s. 262-264.

51 **TİTE**, Sıra No: 2460, Kutu: 326, Belge No: 52, Adet: 8, Tarih: 02/02/1338.

leri için bir yardım kampanyası başlatılmıştır. Kısa bir sürede toplanan 3.000 İngiliz lirası Bakü İstikraz Bankasına yatırılmış ve paranın belli bir miktara ulaştıktan sonra hediye olarak gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat Bolşevik İhtilalinin patlak vermesiyle bu iş gerçekleşmemiştir.⁵²

Azerbaycan'dan maddi destek yanında istihbarat niteliğinde olan bilgiler konusunda da yardımlar söz konusu olmuştur. Örneğin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, Dersaadet'deki Konsolosluğu görevinde olan Mehmet Haşim Bey tarafından istihbari bilgi konusunda epey yardım edilmiştir. Haşim Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi İstanbul İstihbarat Şefliğine, Azerbaycan Müsavat Fırkasından olup İstanbul'da bulunan yöneticilerin fotoğraflarını ve raporlar göndermiştir. Ayrıca Bakü'nün zenginlerinden Hüsrev Bey Hızır Aliyef, Osmanlı ordusuna bir maddi hizmet olarak 60 bin ton gazyağı vermek istediğini bildirmiştir.⁵³ Yine Mehmet Haşim Bey, Azerbaycan Sefiri Yusuf Bey Vezirof'un Veliht Abdülmecit Efendi ile görüştüğünü de bildirmiştir. Azerbaycan Konsolosluğunun, Müsavat Fırkası erkânından İstanbul Azeri Teşkilatı Reisi Halil Bey Hassa Mehmedof ile yapılan görüşmeyi, İstanbul'daki teşkilatları kuvvet kazandıktan sonra uygun gördükleri kimseleri Azerbaycan'a göndererek ahaliyi isyana davet edeceklerini, bütün Müsavatçıların fikrinin Kafkasya'ya İngilizleri celbetmek ve Türkleri buradan uzaklaştırmak olduğunu bildiren bir istihbarat raporu da göndermiştir.⁵⁴ Haşim Bey'in, Paris'te bulunan Azerbaycan eski hükümeti sulh heyetinin, Gürcü, Ermeni, Dağıstan hükümetleri ile yapmış oldukları anlaşmaya karşı olması nedeniyle, kendisinin konsolosluk görevinden alınma sürecini anlatan ve Ankara'nın uygun göreceği şekilde vatanına hizmet etmek istediğini bildirerek bu konuda öneride bulunmuştur.⁵⁵

Mehmet Haşim Bey'in⁵⁶ TBMM İstanbul İstihbarat Şefliğine gönder-

52 Daha sonra 1923 yılının sonlarında Türkiye'ye sığınmış, sabık Azerbaycan Maliye Bakanı Abdülvasi Bey, Başbakan İsmet İnönü'ye başvurarak Anadolu halkı için toplanan paranın akıbeti ile ilgilenmelerini istemişti. Mesele Türkiye Dışişleri Bakanlığının tetkikine sunulmuş, ama maalesef Bakü temsilciliğinin ve Moskova sefaretinin çabaları bir sonuç getirmemişti. Bakü İstikraz Bankasına yatırılan bu paranın Bolşevikler zamanında oradan alınıp alınmadığı veya ne olduğu muammalı olarak kalmıştır. Mehman Agayev, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul 2006, s. 122-124.

53 **TİTE**, Sıra No: 2585, Kutu: 333, Belge No: 68, Adet: 2, Tarih: 07/09/1921.

54 **TİTE**, Sıra No: 2597, Kutu: 333, Belge No: 45, Adet: 2, Tarih: 16/10/1921.

55 **TİTE**, Sıra No: 3265, Kutu: 43, Belge No: 190, Adet: 2, Tarih: 26/11/1921.

56 Azerbaycan Milli hükümeti tarafından İstanbul Konsolosluğu'na atanan Mehmet Haşim Bey, Azerbaycan Sovyetleşikten sonra da, Bakü'ye bağlı olmaksızın bir süre bu vazifesini sürdürmüştür. Bu arada İstanbul'da gizli faaliyet gösteren Ankara hükümeti bağlantılı gruplarla temas kuran Mehmet Haşim Bey'in özellikle "Mim Mim Grubu" 137 kurucularından Mehmet Enis Bey ile sıcak ilişkilerde bulunduğu görülmüştür. 1920 yılında İstanbul'da kurulan gizli haber alma örgütü olan Müdafaa-i Milliye Grubu veya o zamanki söylenişiyile "Mim Mim Grubu", Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya bağlı olarak, Ankara hükümeti

diği yazıda, Avrupa'nın şark siyasetinin son günlerde değiştiğini, Ruslarla İngilizlerin gizli müzakerelerde bulunduğunu, dışarıdaki Müsavat erkânının İstanbul'da toplanmaya başladığını, İngiliz taraftarı olan Müsavatçılar teşkilat kurmak ve isyanlar çıkarmak için Azerbaycan, İran ve İran Azerbaycan'ına adamlar gönderdiklerini anlatan raporlar yollamıştır.⁵⁷ Ayrıca Ankara hükümeti Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey ile yapılan görüşmeyi, Ankara ile anlaşmak üzere Sabık Gürcü ve Şimali Kafkas heyetleri İstanbul mümes-sillerinin kendisine müracaat ettiklerini söylemiştir. Halil Bey Hassa Mehmedof'un son zamanlarını yaşadığını, muhaliflerin birer birer iflas edeceğini ve İstanbul'da altı Amerikan şirketini temsil eden bir memurun, ordu için arzu edildiği takdirde top, silah, mitralyöz ve bunlardan başka harp gemisi, denizaltı, elbise ve çeşitli erzakları istenilen iskeleye teslim edebileceğini söylediğini, arzu edilirse görüşmenin mümkün olduğunu bildirmektedir.⁵⁸

Azerbaycanlıların büyük bir bölümü Anadolu hareketini desteklerken, görüldüğü gibi bazıları ise İngiliz istihbaratı adına faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Mehmet Haşım Bey, İngilizlere çalışan Azerbaycanlıların tespit edilmesinde büyük çaba göstermiştir. Ankara'ya ulaştırılan raporlardan pek çok kişinin İngiliz istihbaratına çalıştığı anlaşılmıştır. Azerbaycan Dersaadet sefiri ve birçok Azeri'nin, İngilizlerin nüfuzu altında oldukları ve Bolşeviklere karşı bir tertibat hazırlığında bulduklarını bildiren birçok istihbarat bilgileri de mevcuttur.⁵⁹ Haşım Bey'e göre, İngilizler Kafkas Milliyetçileriyle iş

adına çalışmaktaydı. Mehman Agayev, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul 2006, s. 122-124.

Ayrıca bk., Bilal Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996. s. 389.

57 **TİTE**, Sıra No: 2618, Kutu: 333, Belge No: 47, Adet: 1, Tarih: 10/01/1922.

58 **TİTE**, Sıra No: 2620, Kutu: 333, Belge No: 57, Adet: 2, Tarih: 22/01/1922.

59 **TİTE**, Sıra No: 620, Kutu: 55, Belge No: 44, Adet: 2, Tarih: 12/07/1337 Örneğin; Azerbaycan Miralaylarından İsrail Bey'in İngiliz Hafiyeye Teşkilatına mensup olduğu hakkında verilen bilgi. Arslan Kahramanof'un Azerbaycan zabitlerinden ve İngiliz Hafiyeye Teşkilatına mensup olduğu hakkında verilen bilgi. Halil Bey Hacı Mehmedof Teşkilatına mensup olan Emirhan Haceski'nin Azerbaycan'a gideceği hakkında verilen bilgi **TİTE**, Sıra No: 2186, Kutu: 61, Belge No: 148, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Azerbaycan zabitlerinden İsgizyar Yadorof'un İngiliz Hafiyeye Teşkilatına mensup olduğu hakkında bilgi verilmişti. **TİTE**, Sıra No: 2187, Kutu: 61, Belge No: 149, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Kuzey Kafkasyalı Kadı Han'ın İngiliz Hafiyeye Teşkilatına mensup olduğu hakkında verilen bilgi. **TİTE**, Sıra No: 2188, Kutu: 61, Belge No: 150, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Azerbaycan Hükümeti Mensuplarından Rıza Oğlu Bakır Bey'in Halil Bey Hacı Mehmedof Teşkilatı mensubu olup, Türklere muhalif bir siyaset takip ettiği hakkında verilen bilgi. **TİTE**, Sıra No: 2189, Kutu: 61, Belge No: 151, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Azerbaycan Miralaylarından Bakü Polis Müdürlüğünde bulunmuş olan Abbas Ali Bey'in İngiliz Hafiyeye Teşkilatına mensup olduğu hakkında verilen bilgi. **TİTE**, Sıra No: 2190, Kutu: 61, Belge No: 152, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922

Mehmet Şerif'in, Doktor Bahaettin Şakir Bey'in akrabası olup, Rusya, Azerbaycan, Anadolu, İstanbul arasında sık sık seyahat yaptığı hakkında verilen bilgi. **TİTE**, Sıra No: 2190, Kutu: 61, Belge No: 152, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Azerbaycan Generallerinden Davud Yadigaf'ın İngiliz Hafiyeye Teşkilatına mensup olduğu hakkında verilen bilgi. **TİTE**, Sıra No: 2191, Kutu:

birliği içinde bulunarak, onlara her türlü desteği sağlamaktadırlar.

TBMM hükûmetinin, Millî Mücadele’de Azerbaycan’dan bir takım beklentileri olmuştur. Bu beklentiler, Azerbaycan Sovyetleştikten sonra daha da artmış, Azerbaycan’dan özellikle para yardımının sağlanması için büyük çaba sarf edilmiştir. Hatta Kâzım Karabekir Paşa’nın direktifi ile Bakü’ye gönderilmiş asteğmen Şerif Efendi bu mesele ile ilgili Azerbaycan hükûmeti üyelerinden Ali Haydar Karayev ile bizzat görüşerek yardım sözü bile almıştır. Fakat beklenen yardım bir türlü gelmemiş, yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştır.⁶⁰

Sovyet Azerbaycan hükûmetinin ilk başlarda Anadolu’nun yardım çağrılarına çok olumlu cevap verememesinin altında yatan en önemli sebep, Azerbaycan’ın artık iç ve dış ilişkilerde rotasını Sovyet Rusya’ya bağlı tutmasıdır. 30 Eylül 1920’de Azerbaycan ve Rusya arasında imzalanan antlaşma ile Azerbaycan hükûmetinin hukuki olarak Sovyet Rusya’nın isteği dışında bir politika yürütmesi olanaksız hale getirilmiştir. Azerbaycan, Türkiye de dâhil diğer yabancı hükûmetlerle ilişkilerini Sovyet Rusya’nın siyaseti paralelinde, onun emir ve direktifleri ile yürütmek zorundadır. Ayrıca Azerbaycan’da Sovyet rejimine karşı ayaklanmalarda Nuri Paşa olmak üzere bazı Türk subaylarının yer alması, Azerbaycan yönetimini Türkiye’ye karşı olumsuz bir havaya sokmuştur. Bazı yöneticiler kendilerine muhatap olarak Ankara’yı değil, Mustafa Suphi başkanlığındaki Türkiye Komünist Teşkilatını görmüşlerdir. Azerbaycan Sovyet hükûmetinin Anadolu hareketine maddi yardımları ise Moskova Antlaşması’ndan hemen sonra başlamıştır. Azerbaycan’ın içinde bulunduğu sıkıntılı durum dolayısıyla ciddi miktarda nakit para yardımı yapılamamışsa da, önemli miktarda petrol ürünü yardımında bulunulmuştur. Azerbaycan Dışişleri Komiseri Mirza Davut Hüseyinov’un Kâzım Karabekir Paşa’ya göndermiş olduğu 23 Mart 1921 tarihli belgede Azerbaycan halkının Anadolu Türklerinin İtilaf emperyalizmine karşı mücadelesine her zaman destek verdiği ve yardımında bulunmaya hazır olduğu

61, Belge No: 153, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Azerbaycan Polis Memurlarından Abbas Kulu Babayef ve Cafer Kulu Babayef adlı iki kardeşin İngiliz Hafiyeye Teşkilatına mensup oldukları hakkında verilen bilgi. **TİTE**, Sıra No: 2192, Kutu: 61, Belge No: 154, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Azerbaycan Hükûmeti Dâhiliye Eski Müsteşarının İngiliz taraftarı olup Türkler aleyhine çalıştığı, Azerbaycan Paris Sulh Heyeti Mümessili Halil Bey Hacı Mehmedofun teşkilatına dâhil olduğu hakkında verilen bilgi. **TİTE**, Sıra No: 2192, Kutu: 61, Belge No: 154, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Bu arada bu kadar casusluk bilgileri yanında, bir başka belge de de, İngilizlerin Kafkas Cumhuriyetleriyle, Azerbaycan’a gönderdikleri ve diğer milletlere mensup casusların fotoğraflı albümlerinin gönderilmesi hakkında bir küçük not da bulunmaktadır. **TİTE**, Sıra No: 2193, Kutu: 61, Belge No: 156, Adet: 1, Tarih: 28/02/1922. Böyle bir fotoğraflı albüme rastlanmamakla birlikte, muhtemel ki gönderilen bu istihbarat raporları da çok büyük ölçüde doğrulanmaktadır.

60 Mehman Agayev, **Millî Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri**, İstanbul 2006, s. 167-170.

vurgulanmaktadır. Belgede ayrıca bu yardımın ulaşmasında son engel olan Menşevik Gürcistan'ın Sovyetleşmesinden sonra Azerbaycan Sovyet hükûmetinin yardım kapsamında Anadolu'ya 30 vagon petrol, 2 vagon benzin ve 8 vagon gaz yağı göndermeyi kararlaştırdığı da belirtilmektedir. 2 Mayıs 1921'de yapılan Birinci Azerbaycan Sovyetleri Kurultayında emperyalizme karşı mücadele veren Türk inkılapçılarına maddi yardım kapsamında petrol ürünlerinin gönderilmesinin devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu karar doğrultusunda ilave 62 vagon petrol daha Türkiye'ye gönderilmiştir. Ayrıca Azerbaycan Sovyet hükûmeti, savaşta öksüz kalmış Anadolu çocuklarının ihtiyacını karşılamak için her sene 36 vagon petrolün Batum'a nakil olunarak satılacağını, elde edilen gelirin Ankara'ya gönderileceğini de kararlaştırmıştır. Azerbaycan'ın Kafkas ötesi Sovyet Federasyonuna girmesinden sonra ise, petrol ürünlerinin yardım şeklinde değil, her iki tarafça uygun görülen belli fiyat karşılığı Anadolu'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. TBMM'nin 5 Eylül 1922 tarihli kararıyla Kafkas Federasyonundan 20 bin ton gibi hiç de azımsanmayacak bir miktarda petrol ve petrol ürünlerinin alınması uygun görülmüştür. Azerbaycan Sovyet hükûmetinin Türkiye'ye yardımı yalnız petrol ürünlerinin gönderilmesiyle sınırlı kalmamış, Erzurum civarındaki petrolün çıkarılması için gerekli malzemenin TBMM hükûmetine hediye edilmesinin yanı sıra, 2 Nisan 1921'de Bakü'deki Türk temsilciliğine bir milyon altın ruble bağışta bulunulmuştur. Ayrıca Azerbaycan hükûmetinin Mustafa Kemal Paşa ve diğer bazı hükûmet üyelerine hediyeler gönderdiği anlaşılmaktadır. Bu hediyeler, Azerbaycan Sovyet hükûmetinin yetkili temsilcisi olarak atanan İbrahim Ebilov tarafından Ankara'ya getirilmiş ve Azerbaycan Temsilciliğinin bayrak çekme töreninde Mustafa Kemal Paşa'ya takdim olunmuştur. Azerbaycan Sovyet hükûmetinin Türkiye'ye yaptığı olduğu tüm yardımlara Azerbaycan halkının da katıldığı görülmüştür. Türkiye'nin işgale uğraması, Anadolu Türklerinin yaşadığı sıkıntılar, Azerbaycan Türklerini oldukça etkilemiştir. Azerbaycan halkı, kampanyalar düzenlemek ve yardım çalışmaları oluşturmak için cemiyetler kurmak istemişlerdir. Ancak hükûmet, özel şahısların veya kuruluşların bu amaçla faaliyet göstermesini uygun görmediğinden, bu işin tamamen kendi eliyle yapılmasını uygun görmüştür. Azerbaycan Komünist Partisi Yönetim Kurulunun 2 Ekim 1922 tarihli toplantısında Anadolu fakirlerine yapılacak yardımın şahıslarca değil, hükûmetçe yapılmasını kesin karara bağlamıştır. Azerbaycan hükûmetinin kararıyla halkın yapacağı bağışların toplanacağı "Anadolu Fakirlerine Yardım Fonu" oluşturulmuştur. Azerbaycan Komünist Partisinin yayın organı olan *Komünist* gazetesi de halkı -Yardım Fonuna- bağışta bulunması için teşvik etmiş, hatta Müslüman halkın üzerinde etkili olan din adamlarından yararlanmaya çalışmıştır. Azerbaycan halkının da Anadolu'daki kardeşleri için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadığı, düğünlerden topladığı paraları bile Yardım Fonuna teslim ettiği görülmüştür. Yardım Fonunda toplanan paraların tamamının Türkiye'ye gönderilip gön-

derilmediği konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Fakat bu yardımın gönderilmesi konusunda Azerbaycan Sovyet Hükümetinin Kafkas ötesi Sovyet Cumhuriyetleri Federasyonu Yönetim Kurulu nezdinde girişimde bulunmuştur.⁶¹

TBMM hükümeti, Azerbaycan'dan mali ve askerî yardım ile Bolşeviklerle iş birliğini kolaylaştırmak için destek istemiştir. Kâzım Karabekir tarafından 23 Eylül 1919'da yardım sağlamak için Bakü'ye gönderilen Halil Paşa bir şey elde edememiş, Azerbaycan'da iktidarda bulunan Müsavat hükümeti, İngiliz yanlısı olduğundan yardımda bulunmaktan kaçınmış, Türklere açıktan açığa yardımda bulunarak bir savaş tehlikesine uğramak istememiştir. Ancak buna rağmen İttihatçı Nuri Paşa, Anadolu ile Sovyet Rusya arasında aracılık sağlamak amacıyla Bakü'de gizli bir örgüt meydana getirmiş, böylece Türk milliyetçileri ile Azerbaycan arasında ilk gayriresmî ilişki kurulmuştur. Azerbaycan Türklerinin 23 Mart 1920'de kendi aralarında topladıkları 3.000.000 ruble (3.000 İngiliz sterlini) Bakü'deki bir bankaya yatırılmış, ancak para ortadan kaybolduğundan Türkiye'ye gönderilememiştir. Millî Mücadele yıllarında Azerbaycan'ın Türkiye'ye en büyük yardımı, Azerbaycan Şûralar Cumhuriyeti adına Türkiye'ye 100.000 Osmanlı Altını (590.000 lira) bağışlanmasıdır. Doğu ordusu (15. Kolordu) Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, bu yardıma teşekkür ederek alınan miktarı 1 Aralık 1920'de Millî Savunma Bakanlığına bildirmiştir. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından bir hafta sonra Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri D. Hüseyinov, BMM'ye bir telgraf çekerek *Sovyet Gürcistan'ının yardımı ile Bakü'den Kars'a 30 sarnıç ham petrol ve 2 sarnıç benzin getiren bir katarın yola çıktığını, bu katarı Tiflis'te 8 sarnıç gazyağı da ekleneceğini* bildirmiştir. Sakarya Savaşı'ndan Büyük Taarruz'a kadar olan dönemde Ankara hükümeti, Azerbaycan ile oldukça iyi ilişkiler kurmuş, Azerbaycan'ın Büyükelçi atadığı İbrahim Abilof başkanlığındaki bir heyet de Ankara'ya gelmiştir.⁶²

Elbette geniş ve çetin bir coğrafya olarak karşımıza çıkan Kafkasya Bölgesi'nde Millî Mücadele'ye yardım eden ve Millî Mücadele yıllarında yoğun bir ilişki içinde olan Azerbaycan, Kafkasya coğrafyasındaki ülkeler arasında kardeş ülke olarak en fazla yardımı gerçekleştiren ülke konumundadır. Güney Kafkas hükümeti altında Gürcü, Ermeni ve Azeri Türklerin aralarındaki anlaşmazlık, bir de bunun üstüne Kafkasya Bölgesi'ndeki etkinliğini gitgide artıran İngiltere başta olmak üzere Almanya ve Rusya'nın siyaseti bu bölgenin karışık ve kozmopolit yapısı da düşünüldüğünde son derece zor şartlar altında çıkar çatışmalarının çarpıştığı bir alana dönüşmüştür. Bütün bunla-

61 Mehman Agayev, **Millî Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, İstanbul 2006, s. 167-170.

62 Necmettin Şahin, Akif Yılmaz, **Millî Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Ekonomik Siyasi Dinamikleri**, İzmir 2015, s. 194.

ra rağmen Rus ve Ermeni etkisinden ve işgalinden Osmanlının yardımıyla kurtulan Azerbaycan'ın, Millî Mücadele döneminde de Türkiye'ye olabildiği ölçüde yardım ettiği görülmektedir.

Bilindiği üzere Azerbaycan 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan'ı uluslararası arenada bağımsız devlet olarak tanıyan ilk devlet Türkiye olmuştur. Millî Mücadele'nin başından itibaren gerek Azerbaycan ve gerekse Türkiye yukarıda belgelerle de ortaya koymaya çalıştığımız son derece zor dönemlerden geçmiştir. Azerbaycan bu süreçte iç işlerinde bir hayli siyasi ve iktisadi zorluklar içinde olmasına rağmen iki ülkenin kardeş ülke olması duygusu hasebiyle Türkiye'ye yardım etmekten geri durmamıştır.

1.3. Hindistan Müslümanlarının Yardımları*

Türklerle Hindistan Müslümanları arasındaki ilişkiler hemen tamamen gönül birliğine dayanmaktadır. Bununla beraber Hindistan alt kıtasında, günümüzden yaklaşık bin yıl önce (10-11. yüzyıllarda), Gazneliler Devleti ile başlayan Türkiye-Hindistan ilişkileri 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Kıtanın İngiltere tarafından işgal edilmesinden sonra da bu gönül birliği birçok hadisede kendini göstermiş, en çok da "10 yıl savaşları" (1911-1922) esnasında unutulması mümkün olmayan sonuçlar ortaya çıkmıştır. Hindistan'da, Gazneliler Devleti'nden sonra Gurlular Devleti, Delhi Türk Sultanlığı, Gürkanlı Devleti ile bu devletten ortaya çıkan küçük devletler 19. yüzyıl ortalarına kadar hâkim olmuşlardır.⁶³

Hindistan'da Türk hâkimiyetinin en ilgi çekici tarafı, ülke genelinde iyi karşılanmış olmalarıdır. Türk bürokrasisi geçici olarak kabul edilmişse de, Türklerin getirmiş olduğu idare şekilleri devamlı olarak benimsenmiştir.⁶⁴

Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanları arasındaki münasebetler Fatih Sultan Mehmet zamanında başlamıştır. Her iki memleket arasındaki ilişkiler, Avrupa'nın çeşitli sömürgeci devletlerinin Hindistan'ın doğal zenginliklerini yağmalamak, Osmanlı Devleti'ni arkadan kuşatmak için bu kıtaya gelmeleriyle daha da yoğunluk kazanmış gözükmektedir. Avrupa Devletlerinin Hindistan önlerinde görülmeleri, 16. yüzyılın başlarındadır ve ilk görülen Avrupa devleti de Portekiz'dir.⁶⁵

Portekizlilerin Kızıldeniz'e girdikleri tarihte Mısır'da Memlükler Devleti vardı. 1509'da Portekizliler, Kızıldeniz kıyısında bulunan Çavul'da bir Memlük donanmasını tahrip ettiği zaman, Memlüklü Sultanının yardım ta-

* Prof. Dr. Mustafa Keskin, Erciyes Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi.

63 M. Aziz Ahmet, **Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu**, Haz. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1975, s. 20.

64 Ahmet, **age.**, s. 29.

65 Nigel Cliff, **Son Haçlılar**, Remzi Kitapevi, Çev. Deniz Güzelgülen, İstanbul 2012 s. 6.

lebine Osmanlılar olumlu cevap vermiş, Süveyş Limanı'na gemi inşası için usta ve malzeme göndermiştir. Osmanlılar Mısır'ı ve Arabistan yarımadasını ilhak ettiklerinde, Yavuz Sultan Selim henüz Kahire'de iken Süveyş'te bir donanma inşasını emretti. Osmanlılar, Cidde'ye yönelik Portekiz saldırısını püskürttüler, Aden ve Yemen üzerine yürüdüler.⁶⁶ Osmanlı Devleti'nin sömürgeciliğe karşı bir politika izlediğinin somut örneklerinden biri de budur.

Ümit Burnu ve Hindistan deniz yolunun keşfi, dünyada o zamana kadar tatbik edilen ticaret sistemini kökünden yıkmıştır. Araplar, İranlılar, Hintliler ve Türkler elinde bir tekel olarak düşünülen Hindistan Deniz ticareti 16. yüzyılda Portekizlilerin müdahalesine maruz kalmış; Hint Okyanusu'na sahildar olan Müslüman devletlerinden hiçbiri Portekizlilere karşı çıkacak bir savaş donanmasına sahip olmadıkları için, Osmanlı Devleti zamanının en kudretli İslam Devleti olmakla Hindistan ticaret yolunu korumakla görevlendirilmiştir.⁶⁷ Hindistan Türk İmparatorluğu'nun çözülmesi üzerine Hindistan büyüklü küçüklü imparatorluklara ayrılmıştır. Küçük hükümdarlıklar arası rekabet Fransız ve İngilizlere kendilerinin iç içlerine karışma fırsatını vermiş, 1850'ye kadar Hindistan'ın tamamı hemen hemen İngiltere'nin hâkimiyeti altına girmiştir.⁶⁸

İngiltere, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi" ile Hindistan'da yavaş yavaş ticaret merkezlerine sahip olmaya başlamış, bu şirket Bombay'ın alınmasından sonra idari ve askerî varlık haline gelmiş, 18. yüzyılın ortalarında ülkeyi ele geçirme politikası uygulamaya başlamıştır. Başlangıçta yerli halkın İngilizlere ısıdırılmasına çalışılmıştır. Şirketin yönetimi için belirlenen merkezlerde, Bombay, Madras ve Kalküta'da, birer meclis oluşturulmuş, doğrudan doğruya İngiltere'den atanan vali görevlendirilmiştir ki, aynı zamanda komutandı. İngilizler 1859'da son Türk-Hint hükümdarı 2.Bahadır Şah'ı devirdikten sonra Hindistan'a yerleştiler. İngiliz hükümet sistemi, burada kölelik bağlarının sağlamlaştırılmasından başka bir şey değildir. Hindistan'daki Türk devleti 1776'da imzalanan Allahabad Antlaşması ile İngiliz hâkimiyetine girmiş ve 1858'de bu ülkeye bağlanmıştır. Hindistan böylece iki milliyetli bir kıta haline gelmiş ve Müslümanlar bu tarihten itibaren kendi bağımsızlıkları için yeniden harekete geçmişlerdir.⁶⁹

Yeryüzü Müslümanlarından bir İslam birliği meydana getirme düşünce ve eylemi olan İslamcılık, Osmanlılık fikrinin zayıflaması üzerine, Sultan

66 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire The Classical Age 1300-1600*, Londra 1973, s. 126.

67 Ahmet Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti ve İslam Dünyası*, Büyük Kitaplık Yay., İstanbul 1972, s. 298.

68 T.W. Arnold, "Hindistan", *İslam Ansiklopedisi*, C 5/1, MEB Yay., İstanbul 1950, s. 529.

69 G. Allana, *Bir Milletın Yararıcısı Cinnah*, Çev. Ahmet Edip Uysal, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 274.

Abdülaziz zamanında başlamış ve Sultan 2. Abdülhamit Han tarafından fiili bir duruma geçirilmiş, toplum hayatında, eğitimde ve dış politikada İslamcılığa yer verilmiş, Müslüman memleketlerinde de geniş bir İslamcılık politikasına girilmiştir.⁷⁰ İslamcılık veya İslam birliği politikasının uygulanmasında, iç engeller katlanılabilir olduğu halde dış engeller pek kuvvetlidir. Osmanlı Devleti dışında, İslam devletlerinin hepsi Hristiyan devletlerinin nüfuzu altındaydı, dahası bütün Hristiyan devletler Müslüman tebaaya sahip bulunmaktaydılar.⁷¹

Osmanlı Devleti'nde "Halifelik'i" politik bir araç olarak ve ilk defa kullanılan Osmanlı padişahı, aynı zamanda yeryüzü Müslümanlarının da halifesi olan II. Abdülhamit Han'dır. Osmanlı Devleti'nin ilk yazılı Anayasası olan 1876 tarihli "Kânûn-ı Esâsi"de, Osmanlı saltanatının aynı zamanda İslam halifeliğine de sahip olduğu ilan edilmektedir ve bu husus 1909 yılında yapılan anayasa değişikliklerinde de teyit edilmiştir.⁷² Sultan II. Abdülhamit Han, bir inanç sistemi olarak İslamiyet'in çok sade olduğuna, bir teşkilat sistemi olarak da devlet olduğuna inanmaktadır. Ona göre İslamiyet'in hükümleri başka dinden olanlara tatbik edilmediği için, Osmanlı Devleti'nde bütün felaketlerin sebebi din birliğinin olmayışındır. İslam tarihi bilinçli olarak araştırılacak olursa, İslamiyet'in güç ve kudretini anlamak mümkün olacaktır. İslam ülkelerinde parlak bir medeniyet meydana geldiği sıralarda Avrupa karanlıklar ve barbarlıklar içinde yaşamaktaydı. Şu halde eski kuvvetimizi kazanmak istiyorsak, kuvvetimizin kaynaklarını hatırlamalıyız.⁷³

Sultan II. Abdülhamit Han'ın dâhili İslamcılığı Osmanlı Devleti'ni güçlendirmeye matuftur ve onun gerçekçi politikasının sonucudur. Bu politika-nın devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılması, halk ile devletin tek vücut olmasını kolaylaştırmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren Osmanlı hükümdarlarının zaman zaman kendilerini yeryüzü Müslümanlarının halifesi olarak zikrettikleri bilinmektedir.⁷⁴ Halifeliğin siyasi bir mahiyet kazanması Sultan II. Abdülhamit Han zamanındadır. Onun "Emirü'l Mü'minîn" unvanını kullanması, kendisini bütün dünya Müslümanlarının başı olarak görmesiyle ilgilidir. Bu konuda o kadar kararlıdır ki İslam dünyasındaki mezhep anlaşmazlıklarının kaldırılması yolunda da girişimde bulunmuş, İran ile Türkiye'nin Şiiliğin kaldırılması için bir anlaşmaya varabileceklerini, bunun için

70 Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1987, s. 7.

71 Akçura, *age.*, s. 33.

72 Suna Kili, A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri 1839-1980*, 2. Baskı, Ankara 1982, s. 27 ve *Kânûn-ı Esâsi*, madde 3.

73 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C 8: *Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1983, s. 543-544.

74 İnalçık, *age.*, s. 57.

ideal bir eser olacağını söylemiştir.⁷⁵

Osmanlı-Hindistan Müslümanları arasındaki ilişkiler Sultan II. Abdülhamit Han sonrasında da devam etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1909-1913 tarihleri arasında dolaylı olarak, 1918'e kadar da, beş yıl sekiz aylık süreyle doğrudan Osmanlı Devleti'nin hükümetlerini oluşturmuştur. İttihat ve Terakki yönetimleri, başlangıçta benimsediği "İttihâd-ı anâsır" politikasında, Balkanlarda alınan ağır ve aşağılayıcı yenilgilerden sonra vazgeçmiş, bir taraftan Türk milliyetçiliğine, bir taraftan da İslam birliğine öncelik vermeye başlamıştır. Onlara göre Osmanlı hükümeti güçlü olursa, bundan sadece Türkler değil, kalben ve siyaseten hilafet merkezine bağlı olan milyonlarca dindaşımız da faydalanacaktır.⁷⁶ Takip edilecek İslam birliği siyasetinin başarılı olması dileğiyle İslam dünyasının her tarafına, bu arada Bulgaristan'a, Kafkasya Müslümanlarına, Afrika Müslümanlarına, Rusya nüfuzu altında yaşayan Türklere mektuplar gönderilmiştir.⁷⁷

İslam birliği politikasının fiili bir sonuç vermemesine karşılık yine de İslam milletleri arasında manevi bir yakınlaşmaya yol açtığı gerçektir. Bu cihet bile Türk Millî Mücadelesi'nde İslam dünyasının bu mücadeleyle yakından ilgilenmesinde yeterli olacak ve Türk Millî Mücadelesi maddi ve manevi olarak bu milletlerce destekleneceklerdir. Türk Millî Mücadelesi'nin önderliğini yapacak olan Mustafa Kemal Paşa, İslam birliği politikası ve sonuçları hakkında şunları söylemektedir: *Batı'da ve Doğu'da başka başka tebaalara, harsa ve emele sahip, birbirine uymayan unsurları toplayan bir devletin dâhili teşkilatı asılsız ve çürük olur. O halde dış politikası da esaslı ve kuvvetli olmaz... Çeşitli milletleri ortak ve genel bir unvan altında toplamak ve bu çeşitli unsur topluluklarını aynı hukuk şartları altında bulundurarak kuvvetli bir devlet kurmak, parlak ve cazip bir politika bakış açısıdır, fakat aldattıcıdır. Hatta hiçbir sınır tanımayarak, dünyada mevcut bütün Türkleri dahi bir devlet halinde birleştirmek, varılması mümkün olmayan bir hedeftir. Bu, asırların ve asırlarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı olaylar ile meydana koyduğu bir gerçektir... Biz Panislamizm yapmadık, belki yapıyoruz, yapacağız dedik. Düşmanlar da yaptırmamak için "bir an önce öldürelim dediler." Bütün dava bundan ibarettir.⁷⁸ Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız kavramlar üzerinde koşarak, düşmanlarımızın sayısını ve üzerimize olan sayısını çoğaltmaktan ise doğal, meşru sınıra dönelim, haddimizi bilelim. Biz hayat ve istiklal isteyen milletiz, yalnız ve ancak bunun için hayatımızı esirgemeyiz.⁷⁹*

75 Karal, *age.*, s. 546.

76 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi**, C 2, K 4, TTK Yay., Ankara 1983, s. 88.

77 Bayur, *age.*, s. 90-91.

78 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C 3, MEB Yay., İstanbul 1967, s. 435-436.

79 Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev ve Demeçler**, C 2, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap

Mustafa Kemal, İslam ülkeleri arasında bir dayanışmaya taraftar olmakla birlikte, zamanın “milliyetler çağı” olduğunu biliyor ve her milletin bağımsız olarak milletler topluluğu içinde yer alacağını görüyordu.

Osmanlı Devleti, “On Yıl Savaşları”nın ilk ayağı olan Trablusgarp'ta bugünkü Libya topraklarında İtalya ile savaşa girmiş, orada emperyalist İtalyanlara karşı savaşmak Genç Türk subaylarının yegâne arzusu olmuş, içlerinde Enver ve Mustafa Kemal Beylerin de bulunduğu çok sayıda Türk subayı Mısır ve Tunus yoluyla Trablusgarp'a gitmişlerdir. Trablusgarp savaşı, Mustafa Kemal'in komutanlık ve teşkilatçılıktaki üstün vasıflarını gösterdiği ilk savaş olmuştur. Orada Arap ileri gelenleri ile görüşmeler yapmış, başta Senusiler olmak üzere ileri gelenleri teşkilatlandırmış ve İtalya'ya karşı savaşmalarını sağlamıştır. Trablusgarp Savaşı İslam dünyasında büyük bir tepki uyandırmış, Mısır basını, Türklerin davalarında haklı olduklarını yazmış, Hindistan Müslümanları da büyük bir gösteri düzenleyerek bu saldırıyı lanetlemişlerdir.⁸⁰

İstanbul'da kurulan Donanma Cemiyetinin teşkilatlanma ve propaganda çalışmaları sırasında Hint yarımadası ve Hindistan Müslümanlarının önemli bir yeri vardır. Hindistan Müslümanlarının yardımlarını İstanbul'a ulaştırmak için Ali Asgar Bey görevlendirilmiş ve kendisine 21 bin 559 kuruş harcırah verilmiştir. Ali Asgar Bey, Cava, Singapur, Birmanya, Hindistan, Seylan ve Mısır ahalisinin yardım için söz verdiklerini, yerel hükümetlerin engellemeleri yüzünden bu işin ancak sahillerde veya yabancı bankaların bulunduğu şehir ve kasabalarda gerçekleştirebileceğini, yardım kampanyasına 40-50 bin kişinin katılacağını ancak 40-50 bin lira toplanılabileceğini bir raporla bildirmiştir.⁸¹

Madras Şehbenderi Bahadır Han Abdülaziz Badas tarafından gönderilen 11 Eylül 1913 tarihli mektupta Trablusgarp ve Balkan Savaşları sırasında Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devletine, Osmanlı Hilal-i Ahmer'ine çok miktarda yardım gönderdiklerini ifade etmektedir. Hindistan Müslümanlarının Dr. Ensari başkanlığında bir Kızılay heyetiyle yardım kampanyasına katıldıkları, buna karşılık Osmanlı Sultanı Mehmet Reşat'ın teşekkürde bulunmak için, “Padişahî Mescid” e asılmak üzere hediye ettiği bir halı ile birlikte Türk heyeti de Hindistan'ı ziyaret etmiştir.⁸²

Osmanlı Devleti, İttihat ve Terakki hükümeti marifetiyle, “Balkan Savaşlarında yitirilen itibarı telafiye” vesile olacağı inancıyla I. Dünya Savaşı'na girmiştir. 11 Kasım 1914'te “Cihad-ı Ekber” ilan etmiş, 23 Kasım 1914 Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1981, s. 201.

80 Hale Şıvgın, “Mustafa Kemal'in İlk Savaşı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 4, S 10, Ankara 1987, s. 187-188.

81 **TİTE**, Dosya no: 141/XXX.25, ek: 24, XXVII.42, XXX.140.

82 **TİTE**, Dosya no: 141/XXVIII.63,64; Bayur, C 3, s. 477-496.

tarihinde de, Şeyhülislam Hayri Efendi'nin hayatta bulunan eski şeyhülislam-
ların ve fetva emininin imzalarını taşıyan aynı mealdeki fetva yayımlanmış-
tır.⁸³ Sultan 2. Abdülhamit Han'ın, dış politikada yanında olmasını istediği,
ancak bu isteğe sıcak bakmayan İngiltere, I. Dünya Savaşı'nın hemen ön-
cesinde ve başladığı tarihlerde dünya gayrisafi millî hasılasının yüzde elli
dördünü elinde bulunduruyordu.⁸⁴

İngiltere'nin Osmanlı Devleti ve Türkler aleyhine yaptığı propagandalar
bütün sömürgelerinde görüldüğü gibi Hindistan'da da tesirli olmuştur. Şun-
ları da ilave etmek lazımdır ki, cihada davet edilen Müslüman milletler kendi
bağımsızlıklarını korumaya muktedir olamamış milletlerdir. Doğuya doğru
gidildikçe Müslümanların Allah ile olan doğrudan ilişkileri azalmakta, araya
şeyhler ve pirlere sınıfı girmektedir. Cahil bırakılmış büyük Müslüman kitle-
lerin manevi reisleri sömürgeci hükûmetin elinde ve buyruğu altındaydılar.
Öyle ki, sömürgeci devlet lehinde fetva vermek, bununla İslam ülkelerinin
Hristiyan devletlerce istilasını kolaylaştırmak geleneği Osmanlı, hele Mekke
uleması arasında da yerleşmişti. Mesela İngilizler 1871'de, dinî bir ayaklan-
madan çok korktukları için Mekke'deki Hanefi ve maliki müftülerden, Hin-
distan'ı "Darü'l-İslam" ilan eden bir fetva almışlardı.⁸⁵

İngilizler, "cihâd-ı ekber" ilanından iki hafta sonra Mekke Emiri Şerif
Hüseyin'den Türklere yardımda bulunmayacağına dair kesin bir söz alırlar.
Osmanlı Devleti, Hristiyan bir müttefikle birlikte olduğu için "cihâd-ı ekber"
ilanı saçmadır.⁸⁶ Hindistan'da ortaya çıkan "Ahmediye", diğer adıyla "Ka-
dıyanilik" mezhebi de sömürgecilerin emellerine ve maksatlarına yardımcı
olmuştur. Yardımlarına mukabil, İngilizler tarafından Hindistan'da güvenli
mevkilerde kullanmışlardır. Bunlara göre İslamiyet'te cihat esas değildir. Bir
ülkede İslamiyet'e karşı baskı ve zulüm yoksa orada cihat ne farz ne de va-
ciptir.⁸⁷

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, İran 1907 tarihli bir antlaşma ile İn-
giltere ve Rusya arasında paylaşılmış sözde bağımsız bir devletten ziyade
bir arazi parçasından ibaretti. Afganistan'a gelince, iç işlerinde bağımsız, dış
işlerinde ise İngiltere'nin öğütlerine göre kabul etmişti. Her yıl Hindistan-İn-
giliz hükûmetinden 120 bin İngiliz lirası ödenek alan Afgan emirinin hem İn-

83 Bayur, *age.*, C 3, Kısım 1, s. 320-324.

84 Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, (1500'den 2000'e Ekonomik Değişme ve Askeri Çatışmalar)*, Çev. Birtane Karanakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1990, s. 177-178-262; İngiltere, dünya ticaretinin beşte birini, mamul mallar ticaretinin beşte ikisini tek başında elinde tutuyordu. Dünya ticaret gemilerinin üçte birinden fazlası İngiliz bayrağı taşıyor ve bu oran düzenli olarak artıyordu.

85 Bayur, *age.*, C 3, K 1, s. 328.

86 Bayur, *age.*, s. 330.

87 Bayur, *age.*, s. 332.

giltere hem de Rusya lehine savaşa girmesine imkân yoktu.⁸⁸ Hindistan Müslümanlarının I. Dünya Savaşı esnasında karşı karşıya buldukları iki durum vardı: Birincisi Hindu egemenliği altında yaşamaktansa İngiliz egemenliği altında yaşamayı tercih etmek, ikincisi de İngiliz orduları içinde Türklerle savaşmanın doğurduğu azaptır. Bu sebeple onlar her ne olursa olsun bağımsızlıklarını elde etme ülküsü etrafında toplanmaya başlamışlardı.⁸⁹ Hindistan, bir İngiliz sömürgesiydi ve İngiltere için Hintliler ölseler de, öldürseler de İngiltere'ye hizmet ediyorlardı.⁹⁰

I. Dünya Savaşı çıkar çıkmaz Hindistan'dan, 80 bini İngiliz olmak üzere 290 bin kişi savaş alanlarına gönderilmiştir.⁹¹ İngiliz ordularında yer alan ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Hintli subay ve erlerin Irak cephesinde çoğunluğu teşkil ettikleri görülmektedir. Düşman saflarında Müslüman Türklerle karşı savaşan Müslümanlar “Dinden çıkmış, Müslüman olmayan Türkler” sloganı ile Türklere karşı cephelere sevk edilmişlerdi. Hintli ve emsali Müslümanlar gerçeği öğrendikleri zaman büyük bir öfkeye kapılmışlardır. Türk birliklerine katılmak istemişler, İngiliz ordusunda bulunan dindaşlarını Türklerle savaşmamaya davet etmişlerdir. İstanbul'daki Hint askerlerine dağıtılmak üzere gönderilen Hintçe beyannamelerden birinde Müslüman Hintli askerlerin Anadolu ordusuna katılmak için “Felah Grubu”na müracaat etmişlerdir. Zamanın Genel Kurmay Başkan Vekili Fevzi [Çakmak] imzasıyla gruba gönderilen bir yazıda “Müslüman Hintli askerlerin Anadolu'ya kaçırılmasının yerinde olacağından, bunların sayısı ne kadar fazla olursa, İngilizler üzerinde menfi tesiri olacağından bahsedilmektedir.”⁹²

Aldatılan Hintli Müslümanların, sonradan bu durumu öğrendiklerinde Türk Millî Mücadelesi'ne beden ve malen katılmaya başlamalarıyla İslam birliği politikasının olumlu etkilerini göstermeye başladığını bu tarihlere görmekteyiz. Bu ilgi Milli Mücadele boyunca hatta sonraki yıllarda da devam edecektir.

I. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin genel amacı, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıydı. Osmanlı Devleti İngiltere'nin Orta Doğu'daki durumuyla Hindistan'daki güvenliği için tek engeldi. İngiltere Mütareke hükümlerini dilediği

88 Bayur, *age.*, s. 335.

89 Bayur, *age.*, s. 336.

90 Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, 5. Kitap, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, Ankara 2011, s. 294; “Hukuk-ı Millete hakim denî bir istibdat / Hayatı, ruhu soyulmuş yığın yığın ecsâd / Veril de hepsini kalmazsa hiç mi hiç parası / Damarlarında son damlanın gelir sırası / Ki saklı durmayacak, ister istemez akacak / Gidip efendisinin düşmanı ile çarpışacak / O, can alıp vere dursun, bilir misin bu ne der? / Ölürsen hizmet eder, öldürürsen hizmet eder! / Ya çünkü her iki suret lehinde canının.

91 ATASE *Irak Raporu*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1917, s. 5-7.

92 ATASE, D 7, A.1/7895, F 4, F 1/6.

gibi uygulamaktan ayrı olarak Türkiye'nin doğusunda bağımsız bir Ermenistan ve Güneydoğusunda yine bağımsız "Kürdistan" kurma işini de üzerine almış görünmektedir. Ermenistan'ın mandaterliğini Amerika Birleşik Devletlerine bırakmak isteyen İngiltere, "Kürdistan'ın" mandaterliğini üzerine almayı düşünmekteydi. İngiltere, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı kayıtsız şartsız desteklenmesini tercih edecekti. Çünkü Süveyş Kanalı'ndan Uzak Doğu'ya ve Avustralya'ya uzanan Britanya İmparatorluk yolu üzerindeki Ege Adalarının önemi ortadaydı.⁹³ İngiltere'ye göre eğitilmeye muhtaç, "yarı vahşi" insan topluluğu olan Türklerin iyi idare edilmesi ve eğitilmeleri için bu topraklara gelmeleri gerekiyordu. Çanakkale'ye gelişleri de bu sebeptendi.

Milletlerin geleceklerini kendileri belirlemeleri ilkesini esas alan Wilson Prensipleri, esir Müslüman halklar için bir ümit kaynağı olmuştur. Mısır Sorunu İngiltere'nin karşısına çıkmış, İran ve Afganistan tam olmasa da bağımsızlıklarını kazanmış Filistin ve Irak halkları İngilizlerin elinden kurtulmak için her vasıtaya başvurmuşlardır.⁹⁴ I. Dünya Savaşı'nda İngilizlere oldukça yardım eden, arkalarından sürüklenen hatta dindaşlarına karşı savaşan Hintliler, İngilizlerin gerçek maksatlarını anlayınca, önce protesto ettiler, sonra maddi mücadele vasıtalarına başvurmakta çekinmediler. Hindistan, Türk Millî Mücadele hareketinin başlarında tam bir "kıyam" halindeydi. Hindistan İngiltere için o kadar önemliydi ki Cebelitarık, Malta, Kıbrıs, Mısır, Aden bu vesileyle işgal edilmişti. O tarihlerde Hindistan 350 milyon nüfusu ile Çin'den sonra genişlik ve servet itibarı ile Asya'da ikinci idi. Her İngiliz Hindistan'da 10 bin insana hükmetmekteydi. Hint askerleri Çanakkale'de, Filistin'de, Irak'ta, Afrika'da kendi cellatlarının fetihçi emellerine hizmetle çok kan döktüler ve hala da döküyorlar. Bununla beraber silahsız ve teşkilatsız hallerine rağmen Hindistan'da isyanlar çıkararak İngilizleri bir hayli meşgul ettiler.⁹⁵

Hindistan Müslümanlarının, İngiltere hükûmetine takdim ettikleri muhtıradan Anadolu'da yaşayan 19-20 milyon Müslümanın kâmilen Türk ve dinen Müslüman oldukları, Trakya'da da aynı şartların mevcut bulunduğu, Anadolu ve Trakya'nın başkenti olan İstanbul'un Türklerin elinde bırakılması, her milletin kendi kendini idare etmesi ve geleceğine hâkim olması hususunun Hristiyan ve Müslümanlar arasında eşit biçimde tatbik edilmesi, Türk milletinin sahip olduğu ve oturmakta bulunduğu araziye eskisi gibi hâkim kalması, Ermeni meselesi çözümlenirken, sayıca çok fazla olan Müslüman ahalinin haklarını gayrimüslimlerin hakları derecesinde ehemmiyetle algılanacağı hu-

93 Ömer Kürkçüoğlu, **Türk İngiliz İlişkileri 1919-1926**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1978, s. 68-72.

94 **Sebilü'r-reşâd**, C 19, S 489-491, s. 231.

95 **Sebilü'r-reşâd**, C 15, S 366-372, s. 28-29.

susları yer almıştır.⁹⁶

1920 yılı başlarında kurulan “Hindistan Hilafet Cemiyeti” bütün Hindistan Müslümanlarını temsil etmekte ve Türkiye meselesine büyük bir dikkat göstermektedir.⁹⁷ Bu cümleden olmak üzere, onlar hilafetin Osmanlılardan alınarak Araplara verileceğine dair İngiliz vaatlerine karşılık Şerif Hüseyin’in “mübarek makamların hizmetkârlığını” ve muhtemel halifeliğini tanımayacaklarını, yeryüzü Müslümanlarının halifesi ve müminlerin emiri olan Osmanlı sultanına biatle içtenlikle bağlı olduklarını dünyaya ilan etmişlerdir. İstilacıların desiselerinden ve yıkıcı maksatlarından sakınılmasını, bütün Müslüman milletlerin Osmanlı milletine yardımda, Emir’ül Müminin hazretlerinin etrafında birleşmeleri, Afganistanlı, Kafkasyalı, İranlı, Türk, Kürt, Gürcü ve sair Müslümanların birleşmeleri, yapraklarına hilali resmetmeleri, öte yandan damarlarında şanlı ecdadının kanı cvelan eden her Osmanlının reddedeceği, her Müslümanın ifna ve idamını içermeye dayalı, hiçbir Müslümanın asla kabul edemeyeceği bir muahede olan Sevr Muahedesinin tatbikini sağlamanın salibin hilale karşı ezeli düşmanlığını ifade edeceğini, İslam toplumunu incitmek için, İslam’ın payitahtı İstanbul’u askerî işgal altına alınmasının asla kabul edilemeyeceğini, Hint Hilafet Cemiyetinin Haydarabat şehrinde gerçekleştirdiği konferansla dünya kamuoyuna duyurmuştur.⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisinin toplanması için yayımladığı 19 Mart 1920 tarihli genelgede; *Makam-ı Hilafet ve Saltanatın bağımsızlığının korunması, Makarr-ı Hilafet ve Saltanat olan İstanbul’un kurtarılmasını hedef alacak milli savaşı Meclis-i Müessisânın kontrolü elzemdir* demektedir. Böylece Millî Mücadele hareketinin bir isyan hareketi olmadığını ilan etmiştir.⁹⁹ Halifeliğin varlığını kendisi için tehlikeli bulan İngiltere, bunu Araplara teklif ettiği zaman en şiddetli tepkiyi Hindistan Müslümanlarından görecektir. Hindistan Müslümanlarına göre Mustafa Kemal Anadolu’da İslamiyet için savaşıyordu ve Arap ülkelerinin Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklanmalarını da ihanet sayıyorlardı.¹⁰⁰

Hindistan Müslümanları, Türk kardeşlerinin Avrupa kuvvetleri ile giriştikleri mücadeleye seyirci kalmadıkları gibi, sahip oldukları her şeyi Türk

96 **Sebilü’r-reşâd**, C 16, S 392-393, s. 28.

97 **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, A.IV/7, D 55, F 4, **Sebilü’r-reşâd**, C 17, S 417-418, s. 156.

98 **ATASE**, A.1/7895, D 13, F 16/1; I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne karşı savaşan İngiliz ordularındaki Müslüman askerlerin ahvali hakkında, ATASE Arşivinde, bilhassa Felah Grubu ile ilgili dosyalarda müteferrik bilgiler bulunmaktadır. Konu izah ve araştırmaya muhtaçtır. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Vekili Fevzi’nin Felah Grubuna gönderdiği bir telgrafta, Diyarbakır’da ordumuz hizmetinde çalışan Hintli Müslüman subaylardan bahsedilmektedir. **ATASE**, A.1/7895, D 100. F 1/7.

99 Atatürk, **Nutuk**, s. 422.

100 Kürkçüoğlu, **age.**, s. 83.

kardeşlerine bağışlamışlardır. Türk tarihinde “Doksan Üç Harbi” diye bilinen 1877-1878 tarihli Türk-Rus savaşında alınan ağır yenilgi, can ve toprak kaybı Hindistan Müslümanları arasında büyük üzüntü doğurmuş, Türkiye’ye her türlü yardımda bulunmaya onları sevk etmişti. Urdu edebiyatında Türklerin yiğitliğini, cesaretini ve hayranlık verici direnişlerini işleyen edebî eserler ortaya çıkmıştı. Yunanistan’ın Makedonya’ya saldırısı, Kıbrıs Adası’nın İngilizler tarafından işgali, Trablusgarp’ın İtalya eline geçmesi, Balkan faciası ve nihayet I. Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin zarar görmesi Hindistan Müslümanlarını tedirgin etmiş, üzüntü ve öfkelerinin artmasına ve infilakına sebep olmuştur. Yarımadanın Müslüman düşünürleri, Britanya Hükûmetinin İslam dünyası için tehlikeli olduğunu iyice anlamışlardı. Bu sebeple Türkiye’ye tam destek veriyorlardı.¹⁰¹

On Yıl Savaşları esnasında, öncesinde ve sonrasında Türklerin ateşli destekleyicilerinden biri Mevlana Numan Şibli’dir, İngilizlerin düzenlediği, Türk karşıtı bir toplantıda Türkler aleyhine konuşması istendiğinde, bu teklifi şiddetle reddetmiş ve *Türkler uğruna derimden ayakkabı yapılırsa buna memnun olurum* demiştir.¹⁰² Hindistan’da, Türkiye’ye daha adaletle davranılması ve toprak bütünlüğünün korunması lehinde sürdürülen kampanya yalnız Müslümanların desteği ile yürüyordu. Yerli unsurlar Müslümanların bu tutumunu beğenmiyorlardı. Müslümanlar bu muhalefete aldırmandan Mustafa Kemal’in düşmanlara karşı kazandığı her zaferi can ve gönülden desteklediler. Şibli Numani’ nin *Asr-ı Saadet* adlı eserine yazdığı ön sözünde, Ömer Rıza Doğrul Şibli Numani’nin Hayru’l Halefi, ondan sonra İslam tarihinin en büyük uzmanı olarak tanımladığı Mevlana Süleyman Nedvi Türkiye’nin kaderinin Mustafa Kemal’in elinde olduğunu söylemiştir. Hindistan Müslümanlarının lideri, Pakistan Devleti’nin kurucusu “Kaid-i Azam”, fikir ve aksiyon adamı Muhammed Ali Cinnah, Türk topraklarının Yunanlara hediye edilmesini şiddetle kınamış, Müslümanların bu entrikayı hiçbir zaman kabul etmeyeceklerini İngilizlere bildirmiştir.¹⁰³

Pakistan’ın millî şairi Muhammet İkbal *Allah’a Şekva* şiirinde, Balkanlarda savaşan müminlere yardımını ister. Türk Millî Mücadele hareketini heyecanla takip eder ve över; *Ey İnsanlar! Bir kere daha sadakat, adalet ve şecaat dersini öğrenin* der.¹⁰⁴ 30 Ağustos 1922’de Dumlupınar’da kazanılan Başkumandanlık Meydan Muharebesi üzerine yazdığı *Tulu’-ı İslam* şiirinde Türklükle beraber İslam’ın da zaferini alkışlıyor, Hindistan’dan Mustafa

101 Hanif Fauk, **Atatürk**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1979, s. 8.

102 Fauk, **age.**, s. 8.

103 Fauk, **age.**, s. 10; Mevlana, **Şibli, Asr-ı Saadet (İslam Tarihi)**, C 1, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Eskişehir Kütüphanesi Yay., İstanbul 1973, s. 3-9.

104 Ali Nihat Tarlan, **İkbal Hakkında Konferanslar**, Anıt Matbaası İstanbul 1952, s. 30.

Kemal Paşa'ya hitabında *Allah Onu teyit etsin* diyordu.¹⁰⁵ Muhammed İkbâl Türk zaferini Hindistan Müslümanları ile beraber bütün İslam dünyasının bağımsızlık güneşine kavuşacağına kesin bir müjdesi olarak karşılıyordu. İngiltere ise Türk zaferinin diğer Müslüman milletleri bağımsızlığa götüreceğinden endişe ediyordu.¹⁰⁶

İkbâl'in en büyük eseri şüphesiz Pakistan'dır. Pakistan'ı düşünceden fiiliyata çıkaracak olan lider ise Muhammed Ali Cinnah'tır. Muhammed Ali Cinnah, başlangıçta Müslümanların Hindulardan ayrı bir millet olduklarına dair düşünceleri benimsememişti. Delhi, Kalküta ve Allâhâbad'ta 1925'te başlayan ve yüzlerce kişinin hayatına mal olan Hindu-Müslüman çatışması 1927'ye kadar devam etmişti. Bu hadise "Bütün Hindistan Müslümanları Birliği" partisinin gözünü açmış, Muhammed Ali Cinnah Delhi'de bütün Müslüman liderlerin katıldığı bir toplantıda Sin'din Bombay'dan ayrılarak müstakil bir eyalet olmasını dillendirmiştir.¹⁰⁷ Muhammed Ali Cinnah, mücadelesinde her zaman Mustafa Kemal Atatürk'ü kendisine örnek almıştır. Hindistan Müslümanları, onun liderliği altında yaptıkları azimli ve kararlı mücadeleden sonra öz vatanlarına sahip olma taleplerine 14 Ağustos 1947'de kavuşmuşlardır. 15 Ağustos 1947'de Muhammed Ali Cinnah İngiltere tarafından Pakistan Genel Valisi olarak tayin edilmiştir.¹⁰⁸

Millî Mücadele'de Hindistan Müslümanlarının Türkiye'ye yapmış oldukları nakdi yardımları, onların Türk Millî Mücadele hareketine duydukları sıcak ve yakın ilginin boyutlarını tespit edebilmek için bilmek gereklidir. Hindistan Müslümanları arasında, Türkiye'ye yardım maksadıyla toplanan yardımlar "Hint Hilâfet Komitesi" aracılığıyla doğrudan doğruya, kendi ifadeleri ile "İslam'ın Kılıcı" olan, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiş bulunmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde konuyla ilgili 43 belge tespit edilmiş olup, belgelerden 31'i (2 Şubat 1922 tarihinden 16 Haziran 1923 tarihine kadar) Hindistan'dan gönderilen para miktarlarını, yapılan işlemleri, 5'i Türkiye dul ve yetimlerine Madras'dan yapılan para yardımı ve ilgili yazışmaları, 4'ü harp felaket zedelerine gönderilen parayı, 2'si Madras şehir komitesinin yapmış olduğu yardımı ve 1'i Hint iane cetvelini içermektedir. ATASE "Atatürk Arşivi" inde bulunan 107 numaralı dosyada Hint Hilafet Komitesinden "Mahall-i Şaire" den gelen para miktarları, tesellüm makbuzları bir cetvel halinde yer almaktadır. Buradaki yazışmalarda Mustafa Kemal Paşa'nın *Doğrudan doğruya emrime Hint Hilafet Komitesinden gelen mebâlîği ve Muhtelif mahallerden doğrudan doğruya emrime gönderilen mebalîği* ifa-

105 Muhammed İkbâl, *Şarktan Haber ve Zebur-u Acem*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1971, s. 87.

106 İsmail Habib Sevük, "Pakistan'ın Büyük Milli Şairi", *İkbâl Hakkında Konferanslar*, s. 32.

107 Rekin Erten, "Muhammed Ali Cinnah", *Tercüman*, 11.09.1988, No 1-3.

108 G. Allana, *age.*, s. 478.

deleri bulunmaktadır. 1924'te, 1 milyon TL sermaye ile kurulan Türkiye İş Bankası ile ilgili yazı ve bankanın hisse senedi ihraç etmesine dair belgeler de bulunmaktadır. Adı geçen bankanın sermayesinin Hindistan Müslümanlarının vesair yerlerden gelen yardım paralarından sağlandığı anlaşılmaktadır. Yardım paralarından yapılan harcamaların tutarı 434.799 Türk lirası ve bu paranın bilahare Maliye Bakanlığı tarafından iade edildiğine ve tamamının bir hesapta toplandığına dair Müderrisoğlu'nun verdiği bilgiye dosya evrakı arasında rastlanmamıştır.¹⁰⁹ Bankanın kurulduğunu gösteren belge arşivde mevcuttur.¹¹⁰

Millî Mücadele yıllarında Türkiye'ye Hindistan Müslümanlarının yaptıkları maddi yardımlarının 781.570 Türk lirası Hint Hilafet Komitesinden, 254.038 Türk lirası muhtelif yerlerden, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilmiştir ki bunların toplamı 1.035.608 Türk lirasıdır.

Gelen yardımlardan, Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesine, basın yayın kuruluşlarına, Cumhuriyet gazetesinin kuruluş masrafları için yardıma muhtaçlara, esarete bulunanlara, şehit ailelerine, Ankara Müftüsü Rıfat Efendi'ye, Konya Darü'l Hilafe Medresesine ve Konya Müftüsüne, Afyon, İstanbul, Ankara, Bursa, Mersin, İzmir havalisinde bulunan ve Sivas, Kütahya, Aydın, Uşak, Türk Ocaklarına, yine Türk Ocağı için Hamdullah Suphi Bey'e, matbuat ve erbab-ı kalemi himaye için muhtelif cemiyetlere yardım için, bazı muayyen ve yardım gerekli kişilere olmak üzere toplam 434.799 Türk lirası verilmiştir.¹¹¹

109 ATASE, D 107, F 1/345; Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara 1974, s. 563.

110 *Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gâzî Mustafa Kemâl Paşa Hazretlerine Efendim Hazretleri: Merkez-i idaresi Ankara'da bulunmak ve ale'l- umum banka muamelatıyla kâffe-i teşebbüsât-ı ziraiyye, sinaiyye ve ma'deniyye ve emvâl-i nâfiada bulunmak ve her türlü eşya ve levazım istihsal, i'mal veya tedarik ve 'a'lel-umum inşaat deruhte ve iyfa ve bu husus için şirketler tesisi ve bi'l-umum muamelat-ı tüccariyyenin icrası gibi hususâtı kendi nam ve hesabına ve gerek yerli ve ecnebi müessesât ile müştereken veyahut bilvekalé müessesât-ı mezkûre nam ve hesabına deruhte ve icra etmek üzere, 1.000.000 lira sermaye ile Türkiye İş Bankasının teşekkül ettiğini arz ile kesb-i şeref eyleriz. Müessesemiz namına zîrde imzalarının numuneleri bulunan zevattan ikisinin müştereken imza edeceklerini arz ve bilvesile takdim-i ihtiram ederiz.*

Meclis a'zasından Meclis-i İdare Reisi Bankamız Müdir-i Umumisi: Mahmud Celal Beyefendi, Muhasebe Müdürü: Muammer Bey, Muamelat Müdürü: Haydar Şekip Bey, İkinci Derecede imzaya sahip: Bankamız memurlarından Firuz Bey, ATASE, D 107, F 1/317.

111 ATASE, D 107, F 1/340-341-341A-342-343-344-345.

1.4. Kıbrıs Türklerinden Gelen Yardımlar*

Kıbrıs, 1878 Berlin Antlaşması ile İngiliz idaresine bırakılmış ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngilizler tarafından işgal edilmişti. Türk Millî Mücadelesi Anadolu halkı gibi, Kıbrıslı Türkler arasında da heyecan yarattı. Ada'dan ayrılmaları yasak olan Türkler, periyodik yayımlarla Anadolu'daki gelişmeleri dikkatle takip ettiler.¹¹²

Kıbrıs Türk basını, Anadolu'daki mücadeleyi kamuoyuna aktararak ilgiyi canlı tutmaya çalıştı. Sevr Antlaşması Kıbrıslı Türkler arasında "Türkün ölüm fermanı" olarak değerlendirildi ve gazetelerde ağır ifadelerle eleştirildi.¹¹³ Anadolu halkı, İstiklal Savaşı'nda kadını ve erkeği ile maddi ve manevi tüm varlığını ortaya koymaktaydı. Millî Mücadele'nin öncü isimlerinden Halide Edip, cephelerde çeşitli görevlerde bulunmak üzere "Anadolu İstiklâl-i Şüheda Evlatları Anadolu Heyeti" adlı bir cemiyet kurmuş, Muavenet-i Milliye Vekâleti tarafından yanına verilen özel bir memur ile Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gönderilmişti. Halide Edip'in bağımsızlık ve direnişin önemini vurgulayan nutukları yalnızca Anadolu'da değil, Kıbrıs Türk kadınları arasında da etki yarattı.¹¹⁴

İstiklal Savaşı'nın askerî safhası hakkındaki bilgiler Kıbrıs Türk basınında yer aldı.¹¹⁵ Millî Mücadele'nin çok zor şartlar altında bütün şiddetiyle devam ettiği gazete sütunlarındaki yerini aldı. I. ve II. İnönü Muharebelerinde Yunanların Türk ordusu karşısında geri çekilmesi Kıbrıs Türkleri arasında sevinç yarattı. Anadolu'nun işgal edilmeyen şehirlerindeki Türk halkının orduya ulaştırılmak üzere Hilâl-i Ahmer'e yaptıkları yardımlar, Kıbrıs basınında yer bulmaktaydı. Ayrıca çeşitli kahramanlık hikâyeleri ve cephe ile cephe gerisi hakkındaki gelişmeler Ada Türklerine ulaştırılmaktaydı. İzmir'le başlayan Anadolu'daki Yunan işgaline karşı yurdun birçok yerinde yapılan miting ve protesto¹¹⁶ haberleri Kıbrıs Türkleri tarafından kulüplerde, gazinolarda hatta mahalle kahvehanelerinde toplanarak okunmaktaydı. Kıbrıs Türkleri buralarda Millî Mücadele'nin her safhası hakkında haber alabilmek amacıyla heyecan içinde telgraf ve mektuplar beklemekteydi. Gazetelerin yayımları ve Kıbrıs Türklerinin ilgisi Anadolu'daki Millî Mücadele'ye ilgilerini

* Prof. Dr. Nurten Çetin,Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nurtencetin@trakya.edu.tr

112 Nurten Çetin, "Millî Mücadele'de Kıbrıs Türk Kamuoyu", Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, C 3, 2016, s. 119; Ali Nesim, "Kıbrıs Türklerinde Atatürk İlke ve İnkılâpları", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, Ankara 1994, s. 48.

113 Çetin, agm., s. 119; Beria Remzi Özoran, "İstiklal Savaşı ve Kıbrıs", **Türk Kültürü**, C 3, S 35, 1965, s. 850-851.

114 Çetin, agm., s. 119; **Ankebut**, 21 Mayıs 1921, s. 3.

115 Çetin, agm., s. 120; **Ankebut**, 21 Mayıs 1921, s. 3.

116 Çetin, agm., s. 120; **Ankebut**, 19 Eylül 1921, s. 2.

göstermekteydi.¹¹⁷

“Türkiye’nin haritadan silinmek üzere olduğu ve Kıbrıs’ın Yunanistan’a verileceği” hakkında Yunan gazetelerinde sık sık yer alan haberlerin halkta oluşturduğu moral bozukluğunu ortadan kaldırmak amacıyla Ada’daki Türk halkının zafere olan inancının asla sarsılmaması gerektiği yönünde yazılar Kıbrıs basınında yer almaktaydı.¹¹⁸

II. İnönü Zaferi, Kıbrıs’ta büyük sevinç yaratırken¹¹⁹, Kütahya Eskişehir Muharebelerinde Türk ordusunun Sakarya Nehri’nin doğusuna çekildiği haberi Kıbrıslı Türkler üzerinde derin bir üzüntüye neden olmuştu. Haberin doğru olup olmadığını öğrenmek isteyen halk, *Söz* gazetesi binasına akın etmişti. Zira *Söz*, okuyucularına gazete yönetiminin haberin doğruluğu hakkında alabilecekleri özel bir kaynağı olmadığını, bu nedenle buna inanılmamasını, halkın metanetini korumasını ajansların beklenmesi uyarısını yapmıştı. Atina’dan gelen 21 Temmuz tarihli bir başka habere göre, “Yunanlılar Eskişehir’i de ele geçirmişler, Türklerden 65.000 kişiyi esir almışlar, Mustafa Kemal intihar etmiş”ti. Mehmet Remzi, *Söz* gazetesindeki “Mühim Dakikalar” başlıklı yazısında bu türlü olumsuz haberlerin etkisini silebilmek amacıyla Anadolu’daki Yunan işgalinin haksızlığı, Türklerin boynuna esaret zincirinin geçirilemeyeceği, halkın bağımsızlık mücadelesinden asla vazgeçmeyeceğini vurgulamakta ve bu telgraf haberinin gerçeği yansıtmadığından bahsetmekteydi.¹²⁰

Savaşın gidişatıyla ilgili olumsuz haberlere karşı, Kıbrıs, Türk gazeteleri Kıbrıs Türklerinin morallerini yüksek tutarak Anadolu’ya yardım eli uzatmaya teşvik etmekteydi¹²¹.

Bu dönemde İngiliz idaresi altındaki adada Türklere yönelik baskılar artmış, önemli memuriyetler Türklerden alınarak Rum ve Ermenilere veril-

117 Çetin, agm., s. 120; “Anadolu Harbi’ne Karşı Vazife-i Milliyemiz Nedir?”, *İrşad*, 1 Eylül 1921, S 16, s. 244-245.

118 Çetin, agm., s. 120; Beria Remzi Özoran, “Anadolu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Kıbrıs Türk Basını”, **VII. Türk Tarih Kongresi**, C II, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 930.

119 Çetin, agm., s. 121; “Türk-Yunan Muharebesi”, *Ankebut*, 6 Ağustos 1921, s. 1.

120 Çetin, agm., s. 121; Beria Remzi Özoran, “Anadolu Kurtuluş Savaşı-Kıbrıs Türkü-Sinir Harbi”, *Türk Kültürü*, C 7, S 76, 1979, s. 274-275. Kıbrıs Türk halkı Anadolu’dan haber alabilmek için gazete matbaasının önünde nöbetleşe bekliyorlardı. Bu nedenle gelen telgraflar gazete binasının kapısına ve camlarına yapıştırılmaktaydı. Ancak halkın bunları okumak için kapı ve pencerelere hücum etmesinden dolayı camlar kırılmaktaydı. Nitekim Mehmet Remzi bu duruma bir çare olmak üzere telgraf haberlerini çoğaltarak Türk çocukları tarafından Türk mahallelerinde satışını sağladı. Bk. Mehmet Ali Galip Alçitepe, **Kıbrıs Türk Kamuoyu ve Türkiye-Kıbrıs İlişkileri 1919-1960**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1993, s. 49.

121 Çetin, agm., s. 121; *Ankebut*, 10 Eylül 1921, s. 2.

mişti.¹²² Kıbrıs Türklerinin, Anadolu'nun bağımsızlık mücadelesine gösterdiği ilgi ve destek, bir anlamda Ada'daki İngiliz varlığına tepkinin bir yansımasıydı. Kıbrıs Türkleri Çanakkale kahramanı Mustafa Kemal Paşa'nın bağımsızlık savaşında başarılı olacağına olan inançlarını sürdürmekteydi. Yunanların, Kıbrıs Türkü ve Anadolu için ortak düşman olduğu inancı tarih boyunca devam etmekteydi.¹²³

Yunanların, 23 Ağustos'ta başlayan ve 13 Eylül'de sona eren Sakarya Muharebesi'nde ağır bir yenilgi ile geri çekilmek zorunda kalması Yunan kamuoyundaki ümitsizliği artırmış, maneviyat çöküntüsüne neden olmuştu. Halk hükûmete karşı galeyana başlamış, kabine üyeleri arasında da anlaşmazlıklar baş göstermişti.¹²⁴ Cepheye sevki istenilen Yunan askerleri, Trakya, Makedonya, Girit ve Arnavutluk'a gönderilmeye hazır olduklarını beyan ederlerken alenen Anadolu'ya gitmeyeceklerini söylemekteydiler. Yunanistan'da harp aleyhtarlığı başlamıştı¹²⁵.

Anadolu'daki direnişin başarıya ulaşacağına inancı çok kuvvetli olan ve bu mücadeleyi kendi direnişi olarak gören Kıbrıs Türkleri¹²⁶ bir taraftan Millî Mücadele ile ilgili basın yoluyla bilgilendirilirken diğer taraftan da maddi ve manevi olarak bu direnişe katılmaya davet edildiler. Dünyanın çok uzak köşelerinden Millî Mücadele'ye yapılan yardımlara Kıbrıs basınında geniş yer verildi.¹²⁷ Bilindiği gibi Anadolu'da pek çok yer işgal edilmişti ve buralarda yaşayan halk büyük sıkıntı içindeydi; bir kısmı da kendi vatanlarında muhacir durumuna düşmüşlerdi. Kıbrıs Türk kadınları Millî Mücadele'nin başından itibaren köy öğretmenlerince yapılan davetlere icabet ettiler. Müsamere, oyun ve gösterilerde bizzat görev aldılar, sandıklarındaki çeyizleri bile satışı çıkardılar. Bu yolla elde edilen gelir Anadolu'ya gönderildi. 3 Kasım 1919 tarihli *Doğru Yol*'daki bir habere göre müsamerelerden toplanan 24 İngiliz sterlini ve üzerlerine Kıbrıs haritasının işlendiği ipek ve keten mendiller Türk savaş esirlerine gönderildi.¹²⁸ Kuva-yı Milliye yardımı amacıyla çeşitli kurum, dernek ve kulüpler tarafından organize edilen tiyatro gösterilerinden elde edilen paralar, Londra üzerinden Anadolu'ya ulaştırılmış; camilerde cuma günleri bağış kampanyaları başlatılmış; kurban derileri de Millî Müca-

122 Çetin, agm., s. 122; Nesim, agm., s. 50.

123 Çetin, agm., s. 122; Mustafa Haşim Altan, **Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansıması**, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay.-39, Ankara 1997, s. 41.

124 Çetin, agm., s. 123; **Ankebut**, 21 Aralık 1921, s. 3.

125 Çetin, agm., s. 124; **Ankebut**, 22 Mart 1922, s. 4.

126 **Ankebut**, 8 Mart 1922, s. 2.

127 Çetin, agm., s. 125; **Ankebut**, 8 Mart 1922, s. 2.

128 Çetin, agm., s. 126; Ulvi Keser, "Millî Mücadele'de Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi", **Türk Silahlı Kuvvetleri Dergisi**, Nisan 2003, S 376, s. 86.

dele'ye destek amacıyla bağışlanmıştı.¹²⁹

Lefkoşe Hürriyet ve Terakki Kulübü, İzmir muhacirlerine yardım etmek amacıyla tiyatro gösterileri düzenlenmesinde ve müzayedeler yapılmasında önemli rol oynamaktaydı. Lefkoşeli Türkler yardım amacıyla yapılan gösterilere yoğun ilgi göstermekteydi. İzmir ve civar halkının yaralarını sarmak, onların ihtiyaçları doğrultusunda insanlığın ve dinin gereklerini yapmak amacıyla tiyatroya akın etmişlerdi. Küçük yaştaki çocuklar babalarının verdiği harçlıkları Anadolu felaketzedelerine yardım olarak gönderme girişiminde bulunmaktaydılar.¹³⁰

İşgal altındaki topraklarda evlerini terk etmek zorunda kalanlara yönelik yardım kampanyalarını canlı tutabilmek amacıyla Kıbrıs basını gelişmeleri kamuoyuna aktarmaktaydı. 20 Ocak 1920 tarihli *Doğru Yol*'da Ahmet Raşit kayıp bilançosunu gözler önüne sermekte ve İzmir'le çevresinde dokuz ay içinde 60 bin Müslümanın şehit edildiğini, 40 bin kişinin de canını kurtarmak için yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kaldığını yazmaktaydı. Hayatlarını kaybeden ve göç edenlerin 200 milyon liralık servetleri de gasp edilmişti. Ahmet Raşit, Kıbrıs Türklerini Müslümanlara el uzatmaya davet etti.¹³¹ *İrşad*'ın 1 Aralık 1920 tarihli sayısında "Trakya'da Zaruret" başlıklı yazıda Doktor Fru'nun kaleme aldığı rapora yer verildi.¹³² Bu çağrılar karşısında parası olmayan Ada Türkleri ellerinde para edebilecek ne varsa satmaya çalışmaktaydı. Nitekim İbrahim Ali adlı bir köylü parası olmadığından ekme teknesi olan atını satmış ve parayı yardım kampanyasına bağışlamıştı.¹³³

1920 yılı sonuna gelindiğinde dağınmık haldeki yardımların bir çatı altında toplanabilmesi amacıyla teşkilatlanma yoluna gidildi ve 19 Aralık 1920'de Lefkoşe Türk kulüp ve dernekleri ile diğer müesseselerin temsilcilerinin katılımıyla yapılan bir toplantıda "Muhacirin-i İslamiyeye Muavenet Cemiyeti" kuruldu.¹³⁴ Muhacirler için kamuoyunda oluşan hassasiyeti gösteren çar-

129 Çetin, agm., s. 126; Nesim, agm., s. 49.

130 Çetin, agm., s. 126-127; *Doğru Yol*, 11 Ocak 1920, s. 2.

131 Çetin, agm., s. 118; *Doğru Yol*, 20 Ocak 1920, s. 1. Çetin, agm., s. 127.

132 Çetin, agm., s. 126-127; Raporda özetle; Yunan işgali nedeniyle yaşadıkları toprakları terk eden binlerce insanın evsiz ve barksız kaldığı, henüz kurumamış yeşil ağaçları yakmak suretiyle ısınmaya çalıştıkları, binlercesinin sefil ve perişan halde İstanbul'da oldukları, giyecek elbiselerinin dahi olmadığı belirtilmekteydi. Ayrıca Yunan işgaliyle birlikte görevden alınan memurlar olduğu, bunların da çok elim bir vaziyette oldukları ve İngiliz Hilâl-i Ahmer Cemiyetine avuç açtıkları, Edirne ve civarından firar eden ve Bulgaristan'a sığınan 15 bin kadar muhacirin olduğu, Türk Hükümetinin bunlar için kendilerinden yardım istemeleri üzerine 5 bin lira verdikleri ifade edilmekteydi. *İrşad*, 1 Aralık 1920, s. 106-107. Ayrıntılar için bk. Çetin, agm., s. 127.

133 Çetin, agm., s. 127; Nuri Köstüklü, "Kıbrıs Türklerinin Yardımları", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C I, Ankara 2000, s. 351.

134 Çetin, agm., s. 127; Altan, age., s. 52; *Doğru Yol*, 27 Aralık 1920, s. 1; Detaylar için bk.

pıcı bir örnek de yardım konusunda yazılan şiirlerdi. Nitekim bunun çarpıcı örneklerinden biri de 1 Ocak 1921 tarihli *Ankebut*'ta yayımlanan şiirdir.¹³⁵

Ey muhterem Kıbrıslı merhamet eyle muhacirlere

Kalmamıştır kimseleri yalvarıyor bizlere

Lanet oku onları yerlerinden sökenlere

Reva görülen hakaretler malûmdur Türklere.

Lefkoşe'de yapılan bu etkinliklere halkın ilgisi büyüktü. Sinemalar dolup taşmış, etkinliklerin yapıldığı mekânlar, İnönü'den gelen zafer haberiyle birlikte bayraklarla donatılmıştı.¹³⁶ Bir taraftan piyesler, tiyatrolar sergilenmekte, diğer taraftan sinemalarda oynatılan filmlerden elde edilen gelir muhacirlere aktarılmaktaydı. Müslüman muhacirlere yardım amacıyla İskele'de Cemiyet-i Faale İctimaa-ı Umumiyeleri toplanmış bu toplantıda 100 liralık bilet bastırılmış, bunun 60 lirasının köylere 40 lirasının da İskeleye sarf edilmesi kararlaştırılmıştı. Planlandığı gibi, 13 Ocak 1921'de İttihat ve Terakki Kulübünde genel bir toplantı yapıldı. Toplantıda, toplanma amacı dile getirildi ve İslam muhacirlerinin o gün içinde buldukları durum hakkında bilgi verildi. Toplantıya katılanlardan yardım amaçlı hayırsever halka gidilmesi ve uygun miktarlarda hediye rica etmeleri istendi. Müteakiben de 40 liralık bilet desteleri satışa sunuldu. Orada bulunan Mersinli Hacı Dulkadir Ağa kendi hesabına 100 ve Kamil Kenan Efendi de 100 adet birer şilink bilet almışlardır. İskele gençleri de müsamere ve tiyatro düzenlemeye devam ettiler.¹³⁷

Muhacirin-i İslamiyeye Muavenet Cemiyeti tarafından gönderilen 18 Ocak 1921 tarihindeki toplantı sonucunda külliyetli miktarda yardım toplanmıştır.¹³⁸

Larnaka'da bir muallime felaketzedelere yardım sağlamak için kaleme aldığı bir mektubu Larnaka Muhacirin-i İslamiye Cemiyetine sunmuştu.¹³⁹

Baf Muhacirin Cemiyetinin bünyesinde Baf gençleri ve kadınları, kadın öğretmenler olumsuz hava koşuluna aldırış etmeden memleketin her köşe ve bucağını dolaşarak müsamereler için bilet satmaktaydılar. Bu satışlardan 25 liradan fazla yardım sağlanmıştır. Halide Edip'in nutuklarının okunmasıyla başlanan müsamereye Baf'ın neredeyse tüm kadınları katılmıştır. Ardından kız öğrenciler şarkı ve manzumeler söylemişler bunu öğretmenlerin nutukları Çetin, agm., s. 127.

135 Çetin, agm., s. 128; Meral Demiryürek, "Ankebut ve Milli Mücadele", *Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, C 4, S 2, Aralık 2003, s. 40.

136 Çetin, agm., s. 128; *Doğru Yol*, 31 Ocak 1921, s. 2.

137 Çetin, agm., s. 128; *İrşad*, 1 Şubat 1921, s. 135-136.

138 *İrşad*, 1 Ağustos 1921, s. 233.

139 Çetin, agm., s. 129.

izlemiştir.¹⁴⁰

26 Şubat'ta Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti Limasol şubesi tarafından düzenlenen müsamerede Cemiyet başkanı milliyetçilik üzerine bir konferans vermiş, ardından orada bulunan öğretmenler bu minvalde bazı konuşmalar yapmışlardır. Bu konuşmalarda pek çok kişi duygulanmış ve gözyaşlarını tutamamıştır. Müsamerenin sonunda Mustafa Kemal Paşa'nın yağlı boya resmi müzayedeye konulmuştur. Limasol'da müsamere ve tiyatrolardan elde edilen 166 lira 12 şilin Lefkoşe'deki Muhacirin Cemiyeti merkezine gönderilmiştir.

Başlangıçta İstanbul'da toplanan muhacirlere yardım eden Kıbrıs Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti'nin Millî Mücadele'nin ilerleyen safhasında yaralı Türk askerlerine yardım etmesi gündeme gelmiştir. İngiltere'nin yaralılara yardım amaçlı bir Cemiyetin Anadolu'ya gönderilmesine izin vermesiyle de artık harekete geçme zamanı gelmiştir.¹⁴¹

Bu doğrultuda Anadolu'ya yardımlara devam edildi. 30 Aralık 1921'de Larnakalı gençler önce hanımlara ertesi gün de erkeklere *Vatan Yahud Sillistre* piyesini oynadılar.¹⁴² 1 Ocak 1922'de İskele gençleri tarafından aynı piyes sahnelendi.¹⁴³ Lefke'de Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti'ne gelir sağlamak amacıyla 14 Mart'ta hanımlara ve 15 Mart akşamı da erkeklere aynı piyes temsil edildi. Lefkoşe Muhacirin-i İslamiye Cemiyeti tarafından, Türkiye Muhacirin Cemiyetine 600 sterlin gönderildi.¹⁴⁴ Anadolu'ya yardım kartpostalları bastırılarak halka satıldı.¹⁴⁵

10 Ocak 1921'de Londra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Emir Ali Anadolu'daki Müslümanların parasızlık ve sefaletinin giderilmesi için Hürriyet ve Terakki Kulübü tarafından verilen tiyatro hasılatı olan 270 liralık çekin kendilerine ulaştığını bildiriyordu. Emir Ali, sefaletin tarif edilemeyecek derecede olduğunu, bu paranın da gecikmeksizin İstanbul'a gönderileceğini belirtiyordu.¹⁴⁶

1922 yılının Kurban Bayramı'nın ilk iki gününde Hilâl-i Ahmer yararına düzenlenen sergilerde Kıbrıslı Türk hanımları tarafından hediye edilen çok sayıda değerli eşya satışa sunuldu. Bu satıştan 50 sterlin elde edildi. Kurban Bayramları Hilâl-i Ahmer günü olarak kabul edildi. Kurban Bayramı'nın yaklaşması dolayısıyla 22 Temmuz 1922 tarihli *Söz* gazetesi halkı Muhaci-

140 Çetin, agm., s. 129; **Doğru Yol**, 7 Şubat 1921, s. 1.

141 Çetin, agm., s. 129; **İrşad**, 1 Aralık 1921, s. 291.

142 Çetin, agm., s. 129; Özoran, "Anadolu Kurtuluş Savaşı...", s. 922.

143 Çetin, agm., s. 130; **İrşad**, 1 Ocak 1922, s. 314.

144 Çetin, agm., s. 130; Özoran, agm., s. 922.

145 Çetin, agm., s. 130; Keser, agm., s. 91.

146 Çetin, agm., s. 130; **Doğru Yol**, 31 Aralık 1921, s. 3.

rin-i İslamiye Cemiyetine yardıma davet etmekteydi.¹⁴⁷

Kıbrıs Türkleri sadece Anadolu'ya maddi ve manevi destekte bulunmakla kalmadılar. Aralarında gizlice Ada'dan kaçarak Millî Mücadele'ye katılanlar oldu. Kıbrıslı Ahmet Çavuş gemileriyle Anadolu'ya katır ve merkep taşıırken, Girneli Feriha Tuna Hanım, babasının gemisiyle gizlice Anadolu'ya çeşitli malzeme nakletmiş ve İngilizlerin yasakladığı kinin haplarını fesinin içine saklayarak Anadolu'ya kaçırmıştı.¹⁴⁸ Doktor Binbaşı Osman Necmi Bey, Mülazım Tahir, Fatim, Raşit, Ali Vefa, Remzi, Ali Nazmi ve Hüseyin Sırrı beyler Anadolu'daki Millî Mücadele'ye katılan Kıbrıslı Türklerden sadece bazılarıydı.¹⁴⁹

1922 Eylül'ünde Millî Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması, bu mücadeleyi yakından izleyen ve maddi manevi destek sağlayan Kıbrıs Türk halkı arasında büyük sevinç yarattı. Zafer haberinin Ada'ya ulaşmasıyla Atatürk Meydanı'nda toplanan Kıbrıs Türkleri Cirit Hisarı'nda gece ateş yakarak kutlamalar yaptılar. Bu kutlama törenleri İngiliz Vali'yi harekete geçirdi. Vali, Türk yetkililerini çağırarak uyarıda bulundu ve bu sevincin nedenini anlamadıklarını söyledi. Kıbrıs Türklerinin Vali'ye; *Mustafa Kemal'in zaferinin aslında Kıbrıs Türkü'nün zaferi olduğunu ve Kıbrıs Türklerinin Anadolu Türklüğünün kopmaz bir parçası olduğunu* söylemeleri Vali'de şaşkınlık uyandırmıştı.¹⁵⁰

16 Eylül 1922 Cumartesi günü İskele, Mağusa ve Lefkoşe başta olmak üzere küçük büyük bütün yerleşim yerlerinde halk zafer gösterileri yapmaya başlamıştı. İskele ve Tuzla'da okullar o gün için tatil edildi. Her iki kasabanın kulüpleri ve dükkânları süslenerek bayraklarla donatıldı. Camiler, minareler kandiller asıldı. Mağusalılar camiye giderek cephede şehit olan askerler için mevlit okudular. Daha sonra neşe içerisinde başta Osmanlı ve esnaf kıraathaneleri olmak üzere cami önünü yeşil dallarla, bayraklarla ve Mustafa Kemal Paşa'nın resimleriyle donattılar. Adanın diğer yerleşim birimlerinde de benzer etkinlikler yapıldı.¹⁵¹

Kıbrıs basınının Anadolu direnişine yayımları yoluyla verdiği desteğin boyutunun önemli bir göstergesi de TBMM hükûmetinin Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti tarafından, 21 Ağustos 1922'de Millî Mücadele'ye gösterdikleri yakın ilgi için Kıbrıs Türklerine ve onların sözcülüğünü yapan Lefkoşe'de yayımlanan *Söz* gazetesi Müdürlüğüne gönderilen teşekkür yazısıdır.¹⁵²

147 Çetin, agm., s. 130.

148 Çetin, agm., s. 130; Nesim, agm., s. 48.

149 Çetin, agm., s. 130; Keser, agm., s. 89.

150 Çetin, agm., s. 130; Nesim, agm., s. 51.

151 Çetin, agm., s. 131; Demiryürek, agm., s. 47-48.

152 Çetin, agm., s. 131; Özorun, agm., s. 844. Teşekkür yazısı için bk. Alçıtepe, **agt.**, s. 50.

Ayrıca Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Başkanı Doktor Besim Ömer, Evkaf Murahhası Musa İrfan Efendi'ye Kıbrıs Türklerinin Anadolu'ya yaptıkları yardımlar için bir teşekkür yazısı göndermeyi ihmal etmemiştir.¹⁵³

153 Çetin, agm., s. 131; Köstüklü, agm., s. 351.

2. DOĞU CEPHESİ*

Türk Millî Mücadelesi'nde Doğu Cephesi söz konusu olduğunda Kafkas Cephesi akla gelir. Osmanlı Devleti, Kafkasya'yı I. Petro'dan beri yayılma alanı olarak gören Rusya ile önemli savaşlar yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Özellikle, 19. yüzyılın başından itibaren buradaki mücadele yoğunluk kazanmıştır. Bu yüzyılda yapılan 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarına ilaveten I. Dünya Savaşı (1914-1918)'nda da Kafkas Cephesi'nde büyük bir Osmanlı-Rus mücadelesi yaşanmıştır.¹⁵⁴ Osmanlı Devleti bakımından I. Dünya Savaşı'nın en önemli cephelerinden biri olan Kafkas Cephesindeki şiddetli muharebeler Rusya'da Çarlığın devrilmesi (12 Mart 1917) üzerine yavaşlamış ardından çıkan Bolşevik İhtilali (7 Kasım 1917)'nden sonra ise Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır (18 Aralık 1917). Rusya'da idareyi ele geçiren Bolşeviklerin propagandasının etkilediği Rus ordusu hızla dağılmaya ve cepheyi bırakıp Rusya'ya dönmeye başlamıştır. Fakat Rus ordusunda bulunan Ermeni birlikleri Kafkas Cephesi'nde kalmıştır. Rus ordusu çekilirken Ermenilere bol miktarda silah, cephane ve erzak bırakmıştır. Cephede kalan bir grup Rus subayı bu Ermeni birliklerine tamamen hâkim olamamıştır. Kontrolde çıkan Ermeniler vakit geçirmeden işgal altındaki Türk köy, kasaba ve şehirlerinde büyük katliamlara başlamışlardır.

Bu sırada sayıları bilinmemekle birlikte Kafkas Cephesi'ndeki Rus ordusunda 40.000 kadar Ermeni yer almıştı.¹⁵⁵ Ermeniler her halde Rus ordusunun işgal ettiği yerleri elde tutabileceklerini düşünmekteydiler. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Rus ordusu kumandanlığına birkaç defa bu katliamların durdurulması için müracaatta bulundu ise de katliamlar devam etti.¹⁵⁶ Bu sebep-

* Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

154 Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2005; W.E. D. Allen ve Paul Muratoff, **Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

155 W.J. Childs ve A.E.R. Mc Donell, "Outline of Events in Transcaucasia from the beginning of the Russian Revolution in the Summer of 1917 to April 1921", **Public Record Office**, FO 371/7729 Caucasus, E 8378/8378/58, confidential.

156 Vehip Paşa'nın Rus Kafkas Orduları Başkumandanlığı ile yazışmaları için bk. **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Yıl: 83, S 81, Ankara 1983, s. 179-182, Belge No: 1928; Aynı dergi, Yıl: 34, S 85, Ekim 1985, s. 137-143, 149-155, Belge No: 2026 ve 2028.

le Brest-Litovsk'ta başlayan barış görüşmelerinin sonunu beklemeye imkân yoktu. Harbiye Nezaretinden gelen emirler doğrultusunda Mehmet Vehip Paşa şiddetli kış şartlarına rağmen 5 Şubat 1918'de ordusunu üç koldan harekete geçirdi ve 1914 hududuna kadar işgal altındaki bölgeyi kurtardı. Osmanlı Devleti'nin müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında imzalanan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile tespit edilen hududa Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan ve Batum) dâhildir.¹⁵⁷ Kars, Ardahan ve Batum kırk yıllık bir aradan sonra tekrar ana vatana katılmıştı.

Ancak bu dönemde Gürcüler, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri, Tiflis merkez olmak üzere Federal Maveraya-yı Kafkas hükûmetini kurmuşlar ve Güney Kafkasya'nın idaresini üzerlerine almışlardı. Rusya ile ilişkilerini tamamen kesmemiş olmakla beraber Sovyet Rusya'nın idaresini kabul etmeyen bu hükûmet içinde yer alan Gürcüler ve Ermeniler Brest-Litovsk Antlaşması'nı da tanımak istememişlerdi. Bu hükûmet ile Osmanlı Devleti arasında Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918)'nda yapılan müzakerelerde bir anlaşma sağlanamamıştır. Bu sebeple Batum, Ardahan ve Kars'ın kurtarılması için 3. Ordu birliklerinin harekete geçmesi gerekti. Gürcü ordusu mağlup edilerek 14 Nisan 1918 sabahı Batum ve civarı kurtarıldı ve Türk kuvvetleri daha sonra Ahıska ve Ahılkelek'e kadar ilerledi. 25 Nisan 1918'de Kars'ın kurtarılmasından sonra da Ermeniler silah bırakmadıklarından savaş devam etti. Türk ordusu Gümrü ve Karakilise'yi almış Nahçıvan üzerinden Tebriz'e kadar ilerlemiştir. Türk ordusu önünden kaçan Ermeniler katliamlarına bu defa Azerbaycan köy ve kasabalarında devam ettiler.¹⁵⁸

Osmanlı Devleti ile 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan eden Maveraya-yı Kafkas Federal Cumhuriyeti arasında Batum Konferansı (11 Mayıs-4 Haziran 1918) toplandı. 11 Mayıs 1918'de bağımsızlık ilan eden Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Birliği Cumhuriyeti de konferansa katılıyordu.¹⁵⁹ Batum Konferansı sırasında Maveraya-yı Kafkas Federal Cumhuriyeti'nin sağlam temellere oturmadığı anlaşılmıştı. Osmanlı ile barış ve sınırlar konusunda da anlaşma sağlanamıyordu. Nihayet 26 Mayıs 1918'de Gürcüler bağımsızlık ilan etti ve federal cumhuriyet sona erdi. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler de bağımsızlık ilan ettiler. Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya'da yeni kurulan Gürcistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan

157 Geniş bilgi için bk. Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşmasından Sonra Türkiye ve Ermeniler", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 3, S 5, 2004, s. 25-51.

158 Halil Bal, "Ermenistan Hükûmetinin Güney Kafkasya'daki Türklere Karşı Saldırgan Politikası ve Mezalimi (1918-1920)", **Ermeni Araştırmaları 1.Kongresi Bildirileri**, C I, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yay., Ankara 2003, s. 401-410.

159 Halil Bal, "Kuzey Kafkasya'nın İstiklali ve Osmanlı Devleti'nin Askeri Yardımı, 1917-1918", **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 29-91.

Cumhuriyeti ve Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Birliği Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı. Batum antlaşmaları ile Karadeniz'den İran sınırına kadar Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı yeniden çizilmiştir ve bölgede geçici de olsa barış sağlanmıştır.¹⁶⁰ Halkının kendi kaderini tayin hakkı ve umumi talebi ile Ahıska ve Ahılkelek bölgesi Türkiye sınırları içine alınmıştır.

Öte yandan Batum Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti Kafkasya'da kurulan cumhuriyetlere iç asayişlerini sağlamak için talep ederlerse askerî yardım yapmayı taahhüt etmiştir. Batum Antlaşmalarına dayanarak Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Cumhuriyetleri acil askerî yardım talep ettiler. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, bu talepler üzerine Azerbaycan'a ve Kuzey Kafkasya'ya asker gönderdi. Nuri Paşa komutasında Gence'de Osmanlı düzenli askerî birliklerinden ve Azerbaycan Türk gönüllülerinden oluşan Kafkas İslam Ordusu kuruldu. Kafkas İslam Ordusu, Gence'den başlayarak Azerbaycan'ın işgal altındaki şehir ve kasabalarını, 15 Eylül 1918'de de başkenti Bakü'yü kurtardı. Kuzey Kafkasya'ya gönderilen Osmanlı askerî birlikleri ise 6 Ekim'de Derbent'i, Kuzey Kafkasya'ya kumandan tayin edilen Yusuf İzzet Paşa'nın gelmesinin ardından Temirhan Şura ve 8 Kasım'da Petrovsk şehirlerini kurtardı.¹⁶¹ Türkiye'nin Azerbaycan'a ve Kuzey Kafkasya'ya yardım etmesi buralarda yaşayan Müslüman ve Türk halkı mutlak katliamlardan ve yok edilmekten korumayı amaçlıyordu. Ayrıca Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'yı içine alacak bir İslam devleti kurulursa bu Rusya tehlikesini uzaklaştırarak Osmanlı Devleti'nin güvenliği için olumlu bir gelişme olacaktı. Kafkasya Türkistan'a açılan bir kapı olması bakımından da önemli idi. Ne var ki, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetine düşmanları kadar müttefikleri de karşı idi ve engellemek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.¹⁶²

Bu arada istifa eden Talat Paşa kabinesinin yerine 14 Ekim 1918'de kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükûmeti Harbiye Nezareti 21 Ekim 1918'de "Kuzey ve Güney Kafkas ordularının kaldırıldığını ve Brest-Litovsk Muahedesi haricinde olarak işgal edilen Kafkas aksamının 24 Ekim 1918'den itibaren altı hafta içinde boşaltılmasını emretti. İtilaf Devletleriyle Mondros Mütarekesi görüşmelerine başlandığında Dağıstan'da, Azerbaycan'da ve Kuzeybatı İran'da bulunan Türk askerî kuvvetlerinin çekilme süreci devam ediyordu. Harbiye Nezaretinin, 27 Ekim 1918 tarihli emriyle, Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkas Ordusu kaldırılmıştır. Elviye-i Selâse'nin dışındaki Kuzeybatı İran'ın ve bütün Kafkasya'nın boşaltılması görevini Batum'da bulunan Ya-

160 Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yay., 2002, s. 606-613.

161 Geniş bilgi için bk. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul 2011.

162 Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK Yay., Ankara 2014, s. 170 vd.

kup Şevki Paşa komutasındaki 9. Ordu yapmaktadır.

2.1. Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi'nden sonra başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletlerinin esas gayesinin Türkiye'yi tamamen kuşatmak ve Türklerin bütün direnme vasıtalarını ellerinden almak sonra da istedikleri çok ağır şartlarla dolu bir barış antlaşmasını hiçbir itiraza meydan vermeden imzalatmak olduğu görülmüştür. Mondros Mütarekesi'nin metni ve uygulanması bunu bütün açıklığı ile ortaya koyacaktır. İşte bu şartlar altında başlayan Türk Millî Mücadele Dönemi'nin en önemli cephelerinden biri de Doğu Cephesi olmuştur.

Mütarekenin 11. maddesi "İran'ın kuzeybatısındaki ve Güney Kafkasya'daki Osmanlı kuvvetlerinin derhal harpten evvelki hudut gerisine alınması hususunda evvelce verilen emir icra edilecektir. Güney Kafkasya'nın evvelce Osmanlı kuvvetleri tarafından kısmen boşaltılması emredildiğinden, kalan kısmı, müttefikler tarafından mahalli durum tetkik edilerek talep olunursa boşaltılacaktır" şeklindeydi. Yine 15. madde de "Bütün demir yollarına İtilaf murakabe subayları memur edilecektir. Bunlar arasında bugün Osmanlı hükûmetinin murakabesi altında bulunan Güney Kafkasya demir yolları kısımları dâhildir, işbu demir yolları serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının idaresi altına konacaktır. Ahalinin ihtiyacının temini dikkate alınacaktır. İşbu maddeye Batum'un işgali dâhildir. Osmanlı hükûmeti Bakü'nün işgaline itiraz etmeyecektir" denilmekte idi.¹⁶³ Fakat onlar mütarekenin muğlak diğer maddelerini de amaçlarına uygun olarak kullanabilirlerdi.

İngilizler Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra 11 Kasım 1918'de üstelik yerinde herhangi bir inceleme yapmadan bu mütarekenin 11. ve 15. maddeleri gereğince elviye-i selâse (Kars, Ardahan ve Batum)'nin boşaltılmasını ve Türk ordusunun 1914 sınırına çekilmesini talep ettiler.¹⁶⁴ Bu durum onların Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadıklarını gösteriyordu.

Aslında İngilizlerin maksatları ve mütarekenin imzalanmasından sonra yapacakları az çok tahmin edildiğinden Harbiye Nezareti tarafından hazırlıklı olunması konusunda uyarılan Batum'daki 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa bir yandan bölge halkının güvenliği için tedbirler alırken diğer yandan da ordunun silah, cephaneye ve erzakının gerilere taşınması işleri ile meşguldü. İngilizler çekilme işinde ağırdan alındığından şikâyet ettiler ve Osmanlı hükûmetine baskı yaptılar.

163 Âli Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948, s. 71; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım**, C I, Emre Yay., İstanbul 2000, s. 108-112.

164 **Türk İstiklal Harbi Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1992, s. 228-229.

Batum, Ardahan ve Kars'ın tahliyesi hakkında Harbiye Nezaretinin emirleri kendisine ulaştığında 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, 26 Kasım 1918'de verdiği cevapta *Mütareke şartlarına göre yerinde araştırma yapılması gerektiğini henüz bunun yapılmadığını, Osmanlı askeri buraları boşaltırsa kim işgal edecektir. Ermenilerin ve Gürcülerin bir hakları yoktur. Ruslar gelirse buna itiraz olunamaz* diye yazmıştır. Yakup Şevki Paşa *bu memleketleri boşaltıp anarşi içinde bırakmak, yüzbinlerce insanı heder etmek insanlığa aykırıdır. Brest-Litovsk sınırı dışında ve Elviye-i Selâse'de Müslümanların Ermeni ve Gürcü idaresine girmemeye ve kendilerini müdafaa etmeye karar vermişlerdir* demiştir.¹⁶⁵

İngilizler 17-18 Aralık 1918'de Batum Limanı'nı kontrol altına aldılar ardından 24 Aralık 1918'de şehre asker çıkarmaya ve işgale başladılar. Batum'daki depolarda bulunan erzak ve silahlara el koydular. Şehrin mülki idaresine de el koyan İngiliz işgal komutanı General Forestier Walker, Batum civarından sonra Kars ve Ardahan'ın Barış Konferansı'nın kararına kadar İngilizler tarafından işgal edileceğini bölge halkına bir beyanname ile duyurdu.¹⁶⁶

Yakup Şevki Paşa ve General Walker 7 Ocak 1919'da Kars'ta buluşarak üç sancakta boşaltma işlerinin nasıl yapılacağını görüştüler. İngiliz generali 12 Ocak 1919'da 200 kişilik İngiliz müfrezesiyle gelecek Ermeni heyetine Kars mülki idaresinin ve demir yolunun teslimini istemişlerdir. Osmanlı birliklerinin boşaltma işleri 25 Ocak 1919 tarihine kadar tamamlanacak, böylece Ardahan, Kars ve Nahçıvan'ı İngiliz kontrolü altına girecektir. İngilizler Kars, Ardahan ve Nahçıvan'ı Ermenistan Cumhuriyeti'ne vermek niyetinde idiler. Ayrıca Türkiye'nin altı Doğu vilayeti (vilayât-ı sitte) de (İngilizce metne göre "altı Ermeni vilayeti"¹⁶⁷) Ermenistan olacaktı. Nitekim Sevr Antlaşması projesinde bu konuda gerekli maddeler konulmuştur.¹⁶⁸

165 Tefik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekenamesinde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar", **Bellekten**, XXI/84, Ankara 1957, s. 567-580; Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 77 vd.; Mustafa Budak, "Mondros Mütarekesi'nden Sonra İngilizlerin Batum'u İşgali", **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 117-141.

166 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı**, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 634.

167 Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Sivas için Mondros Mütarekesi'nin esas metni olan İngilizce nüshasının 24. maddesinde "altı Ermeni vilâyetinde" ibaresi yazılmıştı.

168 Millî Mücadele'ye başlayan Türk milleti kabul etmediği için kadük kalan Sevr Antlaşması'nın metni için bk. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları)**, C I Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 525-691; Sevr Antlaşmasının Altıncı Kısım Ermenistan başlığı altındaki 88, 89, 90, 92, 93. maddeleri ve 230. maddeleri Ermenilerle ve Ermenistan'la ilgili idi. Bk. Sevr ve Lozan'da Ermeni sorunu hakkında akademik çalışmalar için bk. Süleyman Beyoğlu, "Sevr

Bu arada elviye-i selâse (Kars, Ardahan, Batum)'de çoğunluğu oluşturmuş Müslüman halk Osmanlı kuvvetlerinin çekilmesinden sonra kendilerine karşı düşman Ermeni ve Gürcülerin saldırılarının başlayacağını çok iyi biliyordu ve derhal millî teşkilatlarını kurmaya başladılar. Herhangi bir düşman saldırısına karşı kendilerini savunabilmek ve geleceklerini tayin edebilmek amacıyla 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükûmeti, 3 Kasım 1918'de Aras Türk Hükûmeti, 5 Kasım 1918'de Kars İslam Şûrası kuruldu. 30 Kasım'da bu teşkilatlar Millî Şûra Hükûmeti adı altında birleştiler. Bu çalışmalar sonucunda 18 Ocak 1919'da demokratik esaslar üzerine, Batum'dan Ordubad'a Ahılkelek'ten Oltu'ya kadar söz sahibi olan Cenub-i Garbi Kafkas Geçici Hükûmeti kuruldu. Bu hükûmet 12 Nisan 1919'da İngilizler tarafından yıkılıncaya kadar vatanlarını korumak, halkın can ve mal emniyetini sağlamak için mücadele etmiştir.¹⁶⁹

Trabzon'da Faik Ahmet [Barutçu] *İstikbal* ve Eyübzâde A. Nuri tarafından çıkarılan *İkbal*, Batum'da *Sada-yı Millet*, Erzurum'da Süleyman Necati tarafından çıkarılan *Albayrak* gazeteleri Millî Mücadele yolunda halkı uyarıya, yabancılara türlü yayım ve belgelerle millî hakların tanıtılmasına çalışmışlardır.¹⁷⁰ *Albayrak* gazetesinin serlevhasının altında *Vilayat-ı Şarkıyye Ermenistan olamaz* ibaresi derç edilmişti.¹⁷¹

15. Kolordu Kumandanlığına tayin edilen Kâzım Karabekir, 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelmişti. Bu dönemde Ermeni saldırıları tehlikeli boyutlara ulaşmaya başlamıştı.¹⁷² Bu sebeple Karabekir, daha fazla Ermeni saldırısına fırsat vermeden Kars, Ardahan ve Batum'u ele geçirerek Kars-Bakü yolunu açmak için hazırlıklara başlamıştır. Özellikle İstanbul'un işgal edilmesi ve bütün Doğu Anadolu'nun Ermenilere verileceğinin duyulması üzeri-

ve Lozan'da Ermeni Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C II, S 3, Kış 2008, s. 125-138; Ali Satan, “Sevr Antlaşmasında Ermeniler”, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/sevr-antlasmasinda-ermeniler/>

169 Geniş bilgi için bk. Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1989, s. 90 vd.; M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Millî Mücadelede Kars I. Kitap Belgeler**, Hamle Matbaası, İstanbul 1960, s. 13 vd.

170 *Sada-yı Millet*, “Cenub-i Garbi Kafkas Cemiyet-i İslamiyesi'nin vasıta-i neşr-i efkârıdır”. Batum'da haftada üç defa çıkan *Sadâ-yı Millet* gazetesi 27 Eylül 1335 (1919) tarihinde sürmanşet olarak “Hilafet-i muazzama-i İslamiye'nin himayesinde Kars, Batum, Ardahan yekvücut bir muhtariyet için hemfikirdirler!” yazısı ile çıkmıştır. Bk. **Sada-yı Millet**, 27 Eylül 1335, No: 58.

171 **Albayrak**, 23 Teşrinisanı 1335 (23 Kasım 1919), S 46; İsmail Özçelik, “Mondros Mütarekesi ile Başlayan İşgallere Karşı Direniş Düşüncesinin Anadolu Basınına Yansımaları”, **Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları**, C II, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2019, s. 1147-1149; s. 1141-1170.

172 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Haz. Faruk Özerengin, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 19; Muhammet Erat, “Kars ve Çevresinde Ermeni Mezalimi”, **Kafkas Araştırmaları**, III, İstanbul 1997, s. 143-163.

ne halk endişe içinde olup din ve vatan uğrunda mücadeleye katılmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Doğu illerinin birliğinin sağlanması, toplanması kararlaştırılan Erzurum Kongresi'nde en önemli gündem konularından biri olacaktır. Kongrede İtilaf Devletlerinin Ermenistan yapılmak istenen “bölgede veya tüm Türkiye’de manda yönetimi kurma” düşünceleri de tartışılmış ve reddedilmişti. Ardından toplanan Sivas Kongresi ile Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Heyet-i Temsiliyenin kurulmasıyla Millî Mücadele'nin teşkilatlanma süreci önemli bir aşamaya gelmiştir.

Bu sıralarda ABD tarafından Anadolu’da ve Kafkasya’da incelemelerde bulunmak üzere görevlendirilen General James G. Harbord Heyeti İstanbul’da yaptığı görüşmelerden sonra İzmit-Konya-Adana üzerinden Tarsus, Mersin, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Erivan, Tiflis ve Bakü’de kapsamlı görüşme ve incelemeler yapmıştır. Sivas’ta 22 Eylül 1919’da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür. Bu görüşmeden sonra Mustafa Kemal Paşa “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kuruluş sebepleri ve teşkilatı ile son durum, Ermeniler, Amerikan yardımı ve Bolşevizm, Bolşeviklere karşı görüşümüz” konularında bir muhtırayı Harbord’a göndermiştir. Kâzım Karabekir de 25 Eylül’de ayrıntılı bir raporu Erzurum’da General Harbord’a vermiştir.¹⁷³ General Harbord’un hazırladığı ayrıntılı rapor 24 Mayıs 1920’de Başkan Wilson tarafından Amerikan Kongresi’ne sunuldu ve yapılan oylamanın sonucunda Ermenistan mandaterlik teklifi 1 Haziran 1920’de reddedildi.¹⁷⁴

2.2. Doğu Cephesi ve Gümrü Antlaşması

Ermenilerin Mondros Mütarekesi’nden itibaren İtilâf Devletlerinden aldıkları cesaretle Türk topraklarını işgal etmeleri Kars ve Oltu ile civarında Müslüman ahaliye mezalim yapmaları TBMM’de gündeme gelmiş 7 Haziran 1920’de Mustafa Kemal Paşa bu hususta açıklamalarda bulunmuştur:

*...Ermeniler eski hududun ilerisinde bulunan ahali-i İslamiyeye fevkalade zulüm ve itisaf yapmakta ve katliam icra eylemektedir ve pek çok İslamlar, pek sefil ve perişan, şayan-ı merhamet bir halde bize iltica etmekte, muhaceret etmektedirler. Binaenaleyh Heyet-i İcraiyyeye vermiş olduğunuz salahiyyetin tatbikine lüzum ve mecburiyet hasıl olacağını zannetmekteyiz demişti.*¹⁷⁵

Erzurum’daki 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir ise Ermeniler üzerine bir harekât yapmak için izin istemekteydi. Gerek İtilâf Devletlerinin

173 General Harbord’un gezisi ve raporu hakkında geniş bilgi için bk. Seçil Akgün, **General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında**, İstanbul 1981, s. 75 vd.; Kâzım Karabekir, *age.*, s. 280-296.

174 “Senate Rejects Mandate, 52 to 23”, **The New York Times**, June 2, 1920.

175 Mustafa Kemal Atatürk, “İç ve Dış Siyaset Hakkında”, **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Ankara 1989, s. 79.

müdahale etme ihtimali ve gerekse Sovyetlerle yapılan barış müzakerelerinin etkilenmemesi için harekâta izin verilmemekte idi. Ayrıca Ermeni saldırıları sebebiyle Nahçıvan halkı da TBMM hükûmetinden yardım talep etmiştir. TBMM, 7 Temmuz 1920'de Ermenilere bir ultiimatı vererek bu düşmanca faaliyetlerini durdurmalarını istedi.

Öte yandan Sovyet Kızıl Ordusu Ermeni Cumhuriyeti'nin sınırlarına kadar gelmiş ve 10 Ağustos 1920'de Ermenistan hükûmeti ile Sovyet Rusya arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Sovyet Rusya'nın esas maksadı Ermenistan'ı Sovyetleştirmek olup Azerbaycan topraklarından birtakım vaatlerde bulunmuştur. Aynı gün Sevr Antlaşması projesi de İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı heyetine imzalatılmış, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerini içine alacak Ermenistan'ın kurulması projelendirilmiştir.¹⁷⁶

Ermenilerin saldırıları artınca 20 Eylül 1920'de Kâzım Karabekir'in beklediği izin çıktı. Ermenilerin 24 Eylül'de topyekûn saldırıya geçmeleri üzerine Türk ordusuna da karşı taarruz emri verildi.¹⁷⁷ Başarıyla ilerleyen Kâzım Karabekir komutasındaki Türk ordusu, Ermenilere ağır bir darbe indirdi ve 29 Eylül 1920'de Sarıkamış'ı 30 Ekim 1920'de Kars'ı zapt etti. Türk ordusunun 7 Kasım'da Gümrü'ye girmesi üzerine Ermeniler mütareke ve barış istediler. Mütareke kabul edildi ise de Ermeniler mütareke şartlarını kabul etmediklerinden Türk ordusu tekrar harekâta başladı ve 12 Kasım'da İğdır'ı ele geçirdi. 17 Kasım'da Ermeniler yine mütareke istediler ve Türkiye'nin şartlarını kabul ettiklerini bildirdiler.

Gümrü'de yapılacak müzakerelerde TBMM heyetine Kâzım Karabekir Paşa, Ermeni heyetine Aleksander Hatisyan başkanlık yapıyordu. Müzakereler sonunda TBMM hükûmeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında 2 Aralık 1920'de 18 maddeden oluşan Gümrü Antlaşması imzalandı.¹⁷⁸ Gümrü Antlaşması TBMM hükûmetinin harici bir devletle imzaladığı ilk antlaşmadır ve askerî başarısının bir sonucudur. Gümrü Antlaşması'nın 2. maddesi ile Türkiye'nin Ermenistan'la olan sınırı belirlenmiş, İğdır ve Tuzluca ilçeleriyle birlikte Kars bölgesi tekrar kurtarılmıştır. Gümrü Ermenistan'a bırakılmıştır. Nahçıvan, Şahtahtı ve Şarur bölgesinde yönetim biçimine daha sonra yapılacak plebisitle karar verilecek bir yerel yönetim kurulacak bu yönetimin topraklarına Ermenistan karışmayacaktır. Bu yerel yönetim şimdilik Türkiye'nin himayesinde olacaktır (Madde 2). Ermenistan, Türkiye Büyük Millet

176 Musa Kasımlı, **Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinden Azerbaycan Arazilerinin İşgaline Dek Ermeni İddiaları: Tarih Olduğu Kimi (1920-1994)**, Hümaniter ve İçtimai Elmler, Bakü 2016, s. 32-34; Cemil Hasanlı, **Sovet Dövründe Azerbaycan'ın Xarici Siyaseti (1920-1939)**, Adiloğlu Neşriyat, Bakü 2012, s. 263-268.

177 Kâzım Karabekir, *age.*, s. 675-976, 684-688, 847 vd.

178 Geniş bilgi için bk. İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2001, s. 80-117.

Meclisince kesinlikle reddedilen Sevr Antlaşması'nı hükümsüz sayar (Madde 10). Ayrıca herhangi bir devletle yapılmış olan tüm antlaşmaların Türkiye'yi ilgilendiren, ya da Türkiye'nin çıkarlarına zararlı hükümlerini geçersiz saymayı kabul ve taahhüt eder (madde 14). Antlaşma bir ay zarfında tasdik olunarak Ankara'da teati edilecekti (madde 18) ve herhangi bir anlaşmazlık halinde Türkçe metin geçerli olacaktı. Bu "Barış ve Dostluk Antlaşmasının (sulh ve muhadenet muahedenamesi)" Gümrü (Aleksandropol)'de iki nüsha olarak tanzim edilip imzalandığı belirtilmektedir.

Bu arada 11. Kızıl Ordu Erivan'a yürümüştü ve aynı tarihte (2 Aralık 1920) Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmiştir. Azerbaycan'dan sonra Ermenistan da Sovyet Rusya'nın hâkimiyetine girmiştir. Böylece Türkiye ile Sovyet Rusya ortak sınıra sahip komşu devletler olmuşlardır. Bu gelişmeler üzerine Gümrü Antlaşması tasdik edilmemiş, yürürlüğe girmemiş ve yerini Moskova ve Kars Antlaşmaları almıştır.

Gümrü Antlaşması'ndan hemen sonra TBMM hükûmeti Gürcistan'a bir nota vererek Artvin, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye iadesini istedi. Yapılan uzun müzakerelerden sonra 23 Şubat 1921'de Ardahan ve Artvin, 10 Mart 1921'de Batum Türk ordusunun kontrolüne alındı. Burada huzur ve güveni sağlayan Türk ordusu Moskova Antlaşması ile tespit edilen sınıra çekilecektir.

2.3. Moskova Antlaşması

Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak I. Dünya Savaşı'ndan çekilmişti. Savaşın galibi İtilaf Devletleri, istedikleri en ağır şartları kabul ettirebilmek için bütün savunma imkânlarını elinden aldıkları Türkiye'yi dört bir yandan kuşatmışlar ve önemli topraklarını işgal etmişlerdi. Türkiye'nin iktisadi, ticari bütün hayat damarlarını kesmek, bağımsızlığını elinden almak, parçalayıp paylaşmak belki de haritadan silmek planlarını yürürlüğe koyacaklardı. Fakat İtilaf Devletlerinin niyetlerini anlamakta gecikmeyen Türk milleti vatanına, istiklaline ve geleceğine sahip çıkmak için amansız bir Millî Mücadele'ye başlamıştı.

Türkiye'de Millî Mücadele'nin başlaması Sovyet Rusya tarafından olumlu karşılanmış ve kendi devrimlerinin bir benzeri olarak görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Türk Millî Mücadelesi, ihtilal hareketinin İslam dünyasında yayılmasının başlangıcı olarak da değerlendirilmekteydi.

Bir "Dünya Proleter İhtilali" gerçekleştirmek isteyen Sovyet Rusya, sanayileşmiş batılı ülkelerde işçi kitlelerini, sanayisi bulunmayan ülkelerde ise köylüleri ayaklandırmak istiyor ve Komünist partilerin kurulmasını destekliyordu. Batılı sanayileşmiş ülkelerin sömürgeleri durumunda olan ülkelerde

millî mücadele hareketlerini desteklemek de bu amaca hizmet edecekti.¹⁷⁹

Türkiye'yi boğmak isteyen Batılı sömürgeci devletler, özellikle İngiltere, Rusya'da ihtilalden sonra başlayan iç savaşta Sovyetleri yok etmeye çalışan Beyaz Orduyu desteklemekte idi. Rusya'da kurulan Sovyetlerin mücadelesi ve Türkiye'deki Millî Mücadele dünyanın aynı güçlü sömürgeci devletlerine karşı yapılmakta idi. Dolayısıyla Türkiye ve Sovyet Rusya arasında doğal olarak bir iş birliği zemini oluşmuştur.

Türkiye'de olup biteni yakından izleyen Sovyet Rusya'nın Samsun'a çıktığı ilk günlerde Mustafa Kemal ile temas kurma yollarını aradığı görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa Havza'da iken (Miralay) Budiyeni¹⁸⁰ adında bir Sovyet yetkilisinin kendisiyle görüştüğü, onun amaç ve fikirlerini öğrenmeye çalıştığı bildirilmektedir.¹⁸¹

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'nde yaptığı konuşmada (23.07.1919), *İstiklâl-i millîlerini tehlikede gören ve her taraftan istilâyâ ma'rûz kalan Rus milleti bu tahakküm-i umûmiyyeye karşı bütün efrâd-ı milletinin kudret-i müşterekesiyle çarpışıp başarılı olduğundan bahsetmesi de Sovyetleri memnun etmiştir.*¹⁸²

Daha sonra tutuklu olduğu İstanbul'dan kaçıp gizlice Sivas'a gelen Halil Paşa [Kut], Mustafa Kemal Paşa tarafından Sovyetlerle gayriresmî görüşmeler yapmak ve yardım temin etmek üzere görevlendirilmişti. Halil Paşa bu görevi başarıyla yapmış ve Sovyet Rusya'dan temin ettiği ilk mali yardımı Türkiye'ye getirmişti.¹⁸³

Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti Kafkasya'daki kuvvetlerini çekmek zorunda bırakılmıştı. İngilizler, Bakü ve Batum başta olmak üzere Kafkasya'nın önemli stratejik noktalarına asker çıkararak işgal etmişlerdi. Güney Kafkasya'da yeni kurulmuş olan Azerbaycan, Gürcistan

179 Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980**, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1984, s. 308.

180 Rusça söylenişle Semyon Mihayloviç Budyonny. Bazı yazarlar, Hüsametin Ertürk'ün bu şahsın adını yanlış hatırlamış olabileceğini Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Sovyet yetkilisinin Budu Mdivani olması daha mümkündür demektedirler. Fakat herhangi bir kaynak göstermiyorlar. Bk. Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Millî Mücadele'ye**, İstanbul 1979, s. 108 ve not 87.

181 Hüsametin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964, s. 339-342.

182 Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk Muhteviyâtına Ait Vesâik**, Türk Tayyare Cemiyeti, Ankara 1927, s. 29.

183 Halil Paşa [Kut], **İttihad ve Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, Haz. Taylan Sorgun, Kumsaati Yay., İstanbul 2003, s. 208 vd.; Halil Paşa'nın hatıralarını yeni bir neşri için bk. **Kutü'lAmare Kahramanı Halil Paşa'nın Hatıraları**, Yay. Haz. Erhan Çifçi, Timaş Yay., İstanbul 2015, s. 195-208.

ve Ermenistan cumhuriyetlerini birtakım vaatlerle nüfuzları altına almışlar, Mustafa Kemal Paşa'nın deyiimiyle Türkiye ile Sovyetler arasında "Kafkas Seddi"ni oluşturmuşlardı.

Sovyet Rusya için Türk Millî Mücadelesi'nin başarılı olması, o dönem için İtilaf Devletlerinin, başta İngilizlerin Türkiye'den, Güney Kafkasya'dan, Hazar Denizi ve Türkistan'dan çekilmeleri, Kafkas seddinin yıkılması Sovyet Rusya'nın güneyden kuşatılmasının sonu demektir. Türk Millî Mücadelesi'ne Sovyetler bu açıdan bakacaklardı.

Sivas Kongresi'ni takip eden Sovyet Dışişleri Bakanlığının, 13 Eylül 1919'da *Türkiye İşçi ve Köylülerine* başlığı ile yayımladıkları bir demeçte İngiltere ve Osmanlı hükûmeti eleştirilmiş, İngiltere'nin İstanbul ve Boğazları ele geçirdiğinden, Türkiye, İran, Afganistan ve Kafkasları egemenliği altına almak yolunda olduğundan bahsedilmişti. Demeçte Türk anavatanın kurtarılmasının ancak Türk işçi ve köylüsünün çabasıyla mümkün olabileceği ve Rus İşçiler ve Köylüler Hükûmetinin kardeşlik elini uzatmaya hazır olduğu belirtiliyordu.¹⁸⁴

İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından işgali, Misak-ı Millî'yi kabul eden Osmanlı Mebusan Meclisinin kapatılması ve bazı milletvekillerinin tutuklanıp Malta'ya sürülmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa da derhal Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisini toplantıya çağırmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin 23 Nisan 1920'de toplanması ve mücadeleyi yürütecek hükûmetin kurulması ile millî hareketi güçlenmeye başlamıştır. Bunun üzerine harekete geçen düşmanlara karşı siyasi yalnızlıktan kurtulmak ve ihtiyaç duyulan silah ve mali kaynağı temin için vakit geçirmeden Sovyet Rusya'ya müracaat edilmiştir.

Türkiye'den Sovyet Rusya'ya yapılan ilk resmî müracaat 26 Nisan 1920 tarihli Mustafa Kemal'in Lenin'e mektubu olarak bilinir. Mektup *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Hükûmetine birinci teklifnamesidir* başlığını taşımakta idi. Mektupta *Emperyalist hükûmetler aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi (kurtarılması) gayesini istihdaf eden (hedef tutan) Bolşevik Ruslarla tevhid-i mesaî ve (iş birliğini) harekâtı kabul ediyoruz* deniliyordu. TBMM hükûmetinin Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan konusunda siyaseti açıklandıktan sonra, silah ve mali yardım talep ediliyordu.¹⁸⁵

Çiçerin'in 3 Haziran 1920 tarihli cevabi mektubu ile Sovyet Rusya An-

184 Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s. 309.

185 Esasen Kâzım Karabekir tarafından hazırlanan belge Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuş ve bazı düzeltmelerden sonra Karabekir'e iade edilmiştir. Başına hitap sonuna selam ve saygı ifadeleri eklenerek Moskova'ya gönderilmiştir. Bk. Kâzım Karabekir, **age.**, s. 638-639; **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991, s. 318.

kara hükûmetini resmen tanıdı ve diplomatik münasebetleri başlattı. Milletlerin kendi kaderini tayin hakkını tanıdıklarını, Boğazlar konusunda yalnız Karadeniz'e kıyısı bulunan devletlerin katılacağı bir konferansta karar verilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Mektupta ittifak konusuna yer verilmemişti. Bunun sebebi bir ticaret antlaşması imzalamak için devam etmekte olan Sovyet-İngiliz görüşmelerine gölge düşmemesi, İngilizlerin tepkilerinden çekinmeleri, komünist olmayan devletlere yardım etmeme düşüncesi ve Mustafa Kemal'in başarılı olup olmayacağını anlamaya çalışmaları olabilirdi.¹⁸⁶

Diğer taraftan Türkiye'nin doğu vilayetlerinde müstakil bir Ermenistan kurulmasını öngören 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması İstanbul hükûmetine imzalatıldığı için buna karşı çıkabilmek ve işgallere karşı durabilmek için Ankara'nın Sovyet Rusya'nın desteğine ihtiyacı vardı.¹⁸⁷ Rusya ve Kafkasya'daki gelişmeler de Türkiye'nin Sovyetlerle ilişkilerinin hızla geliştirilmesini gerektirmekte idi.

Sovyetlerin Türk Millî Mücadelesi hakkındaki görüşü Bakü'de 1-8 Eylül 1920'de Birinci Doğu Halkları Kurultayı Başkanı Aleksandır Zinovyev tarafından açıklanmıştı. Zinovyev, *Sovyet Hükûmeti, Kemal Paşa'dan desteğini esirgemiyor. Onun yönettiği hareketin bir komünist hareketi olmadığını unutuyoruz; onu biliyoruz. ...Türk halk hükûmetinin politikası, Komünist Enternasyonalin, bizim politikamız değildir. Ve her şeye rağmen biz İngiliz hükûmetine karşı sürdürülen her devrimci kavgayı desteklemeye hazır olduğumuzu söylüyoruz*¹⁸⁸ diyordu. Sovyetler sonradan Türkiye'ye kendi sistemlerini kabul ettirmeye çalışsalar da bunda başarılı olamayacaklardı.

Sovyet Rusya'nın TBMM hükûmeti ile temas kurmaya hazır olduğu öğrenildikten sonra bu devlet ile resmî diplomatik münasebetleri başlatmak ve bir antlaşma imzalamak üzere Dış İşleri Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet teşkil edildi. Heyete İktisat Vekili Yusuf Kemal [Tengirşek], İbrahim Tali [Öngören], Lazistan Mebusu Osman Bey, Yarbey Seyfi Bey [Düzgören] dahil idi. Bekir Sami Bey heyeti 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket etmiş, Trabzon'dan deniz yoluyla Tuvapaşa (Tuapse)'ya çıkmış ve oradan trenle seyahat eden heyet 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaşmıştı.¹⁸⁹

Türk heyeti Moskova'daki ilk resmî görüşmesini 24 Temmuz 1920'de Dış

186 Suat Bilge, **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1992, s. 31 vd.

187 Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1982, s. 77-78.

188 **Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü, 1-8 Eylül 1920 (Stenoyla Tutulmuş Tutanak)**, Çev. Ali Alev, 2. Baskı, Koral Yay., İstanbul 1990, s. 49-50 (Birinci oturum 1 Eylül 1920).

189 Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 145; Ali Fuat Cebesoy, **age.**, s. 77; **İstiklal Harbimiz**, s. 761, 771.

işleri Komiseri Georgi Çiçerin ve Lev Karahan ile gerçekleştirdi. Rus heyeti, Türkiye'ye mümkün olan her türlü yardımın yapılacağı vaadinde bulundu.¹⁹⁰

Türk heyeti ikinci görüşmesini 4 Ağustos'ta Karahan ile yaptı. Türk-Ermeni münasebetlerine dair müzakere yapıldı. Karahan *Brest-Litovsk Muahedesine dayanmanızı ve sizin Ermenistan üzerine taarruzunuzu birtakım siyasi düşüncelerle ve Avrupa umumi efkarını gücendirmemek için uygun görmüyoruz. Biz Ermenistan işini kendimiz halledecek ve nihayet bir aya kadar yolu açacağız* demiştir.¹⁹¹ 13 Ağustos'ta yapılan görüşmede Çiçerin'in, Bitlis, Van ve Muş'tan birtakım yerlerin Ermenistan'a verilmesi gerektiğini ileri sürmesi hatta vaat edilen yardımları buna bağlamak istemesi sebebiyle antlaşma imzalanamamıştır.¹⁹² Türk Heyeti, 14 Ağustos'ta Lenin tarafından kabul edildi.¹⁹³ 17 Ağustos 1920'de yapılan Bekir Sami heyeti ile Sovyet heyeti görüşmeden yine netice alınamadı. Sovyet heyeti hâlâ Ermenilere Van ve Bitlis'ten toprak verilmesinden bahsediyordu.¹⁹⁴ Fakat görüşmeler kesilmemiş devam eden müzakerelerde bazı ilerlemeler de sağlanmıştı. Uzlaşmaya varılan hususlar yazılı hale getirilmiş ve parafe edilmişti. Bu taslak metni ve Bekir Sami Bey'in ayrıntılı bir raporunu 2 Eylül 1920'de Moskova'dan yola çıkarak Türkiye'ye getiren heyet üyelerinden Yusuf Kemal Bey, Ankara'ya sunmuştur (11 Ekim 1920).¹⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa, Doğu cephesi ile ilgili bir soruya cevapta (14 Ağustos 1920) *Biz, memleket ve milletimizin mevcudiyetini ve istiklalini kurtarmak için karar verdiğimiz zaman kendi kuvvetimize istinat ediyorduk. Hiçbir kimseden ders almadık, hiç kimsenin kandırıcı vaatlerine aldanarak işe girişmedik. Bizim görüşlerimiz Bolşevik prensipleri değildir ve Bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık* demiştir.¹⁹⁶

Sovyetler Ekim 1920'de Ankara'ya elçi göndermiş ve Ankara hükûmeti de Ali Fuat [Cebesoy] Paşa'yı Moskova büyükelçiliğine getirmiştir (21 Kasım 1920-10 Mayıs 1922 bu görevde kaldı). 18 Şubat 1921'de Moskova'ya varan TBMM yeni heyeti vasıtasıyla iki devlet karşılıklı münasebetlerini geliştirmeye devam etmişlerdir.

Yeni gelişmeler üzerine Sovyetlerle yapılan hazırlık görüşmelerinin ar-

190 Tengirşek, *age.*, s. 146; Cebesoy, *age.*, s. 78-79.

191 Tengirşek, *age.*, s. 153.

192 Cebesoy, *age.*, s. 89 v.d.

193 Cebesoy, *age.*, s. 91-92.

194 Tengirşek, *age.*, s. 161.

195 Tengirşek, *age.*, s. 172-182; Cebesoy, *age.*, s. 102-103.

196 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, 92-102.

dından 26 Şubat 1921'de müzakereler yeniden başlamıştır.¹⁹⁷ Bu defa Türk heyetinin başkanı İktisat Vekili Yusuf Kemal [Tengirşek]Bey'dir, üyeler Maarif Vekili Dr. Rıza Nur ve Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'dır.¹⁹⁸ Sovyetler tarafında ise Hariciye Komiseri Georgiy Çiçerin ve Komiser Muavini Lev Karahan bulunmaktaydı. Türk tarafının Karahan'ı Ermeni olduğu gerekçeyle kabul etmemesi üzerine onun yerine Celal Korkmazov görüşmelere katılmıştır.

Türk heyetine Ankara'dan verilen talimat Ermenilere herhangi bir toprak tavizi kesinlikle verilmemesi idi. Sovyetler de Gümrü Antlaşması'nı tanıma eğiliminde idiler. Yapılan ilk görüşmelerde Çiçerin'in uzlaşmaz tutumu sebebiyle Türk heyeti Stalin'le görüşmeye karar verdi. Stalin'le 23 Şubat 1921'de yapılan ikinci görüşmede Ermeni konusunun artık gündemden tamamen çıkarılması kabul edildi.¹⁹⁹

Türkiye ve Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihli 16 maddelik Moskova Antlaşması imzalandı. Moskova Antlaşması ile Sovyet Rusya, Türkiye hükûmetince tanınmayan Türkiye'yi ilgilendiren hiçbir antlaşmayı tanımayacağına açıklamış, Türkiye'nin Misak-ı Millî sınırlarını tanımış ve Türk-Sovyet sınırı kesin olarak belirlenmiştir. Antlaşmaya göre Batum Gürcistan'a bırakılmıştır. Fakat Batum livası halkına kültürel ve dinî haklarını koruyacak, isteklerine uygun toprak rejimi kurulmasını sağlayacak geniş bir idari muhtariyet verilecekti. Ayrıca Türkiye, Batum Limanı'ndan herhangi bir vergi ve ücret ödmeden ticari amaçlarla serbestçe faydalanabilecekti (madde 2). Türkiye'nin Misak-ı Millî sınırlarından taviz olarak Batum'u Gürcistan'a bırakması Ahıska ve Ahılkelek'te hak iddia etmemesi hem bu ülkenin dostluğuna hem de bu antlaşmaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir.²⁰⁰

Moskova Antlaşması ile Nahçıvan'ın, üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmaması şartıyla Azerbaycan himayesinde muhtar bir idareye sahip olması (madde 3) kabul edilmiştir. Moskova Antlaşması Türkiye'nin durumunu İtilaf Devletlerine karşı kuvvetlendirmiştir.

İki ülke arasında o zamana kadar yapılmış bütün antlaşmaların yok sayıldığı hükme bağlanmış (madde 6), kapitülasyonların mevcudiyetinin sona erdiği hükmü getirilmiştir (madde 7).

İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının geleceğinin Karadeniz'e kıyısı olan

197 Tengirşek, *age.*, s. 204; Cebesoy, *age.*, s. 185.

198 **TBMM ZC**, D I, C II, s. 322; Ali Fuat Cebesoy, *age.*, s. 178.

199 Tengirşek, *age.*, s. 204-205.

200 Misak-ı Millî sınırlarına dâhil olmasına rağmen Batum'un bazı şartlarla taviz olarak verilmesi Moskova Antlaşması'nın olumsuz ve ağır şartlarındandır. Bu konuda geniş bilgi için bk. Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, TTK Yay., Ankara 2014, s. 640-662.

devletlerin temsilcilerinden oluşacak bir kongrede Türkiye ve İstanbul'un güvenliğine ve Türkiye'nin egemenliğine zarar getirmeyecek şekilde belirlenmesi ilke olarak kabul edilmiştir (madde 5).²⁰¹

Moskova Antlaşması'nın 15. maddesinde "Rusya, Türkiye ile Kafkas cumhuriyetleri arasında yapılacak antlaşmalarla, bu Türk-Rus antlaşmasının onları ilgilendiren maddelerini mezkûr cumhuriyetlerin kabulünü mecburi kılmak için o cumhuriyetler nezdinde lazım gelen girişimleri yapmayı üstlenir" denilmiştir. Bu sebeple ileride Kars Antlaşması'nın imzalanmasına temel teşkil etmiştir. Moskova Antlaşması, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilişkilerin temelini teşkil ediyor, bir dostluk, dayanışma ve iş birliği dönemi başlatıyordu.²⁰²

Askerî yardım konusu da ayrıca karara bağlanmıştı. Sovyet hükûmeti o yıl için vermeyi taahhüt ettiği 10 milyon altın ruble malî yardımın 5 milyonunu Yusuf Kemal Bey'e teslim etti. Yusuf Kemal Bey Almanya'dan uçak ve saire alımı için bu paranın bir milyonunu Büyükelçi Ali Fuat Paşa ve Askerî Ateşe Saffet Bey'e bıraktı, 4 milyon altın rubleyi ise beraberinde Türkiye'ye getirdi ve Kars'ta askerî makamlara teslim etti (29 Nisan 1921).²⁰³

2.4. Türk-Afgan İlişkileri ve "Türk-Afgan Dostluk Antlaşması"

Türkistan'ın güneyinde yer alan Afganistan coğrafyası, gerek Türk topluluklarının yaşadığı bir bölge ve gerekse Türk devletlerinin hüküm sürdüğü bir ülke olarak Türk tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

Rusya'nın 19. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'ya yerleşmesi ve İran üzerinde nüfuz kurmaya çalışması, Hindistan'ı elinde tutan İngiltere'yi harekete geçirmiş İran ve sonra da Afganistan bu iki devlet arasında bir rekabet alanı olmuştur.²⁰⁴

Rusya'nın Türkistan'ı istilasından sonra Rusya ile İngiltere egemenliğinin

201 Sovyet Rusya'nın Boğazlarla ilgili görüşleri ve sebepleri hakkında bk. Selma Yel, **Geleşen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2009, s. 31-33.

202 A. Suat Bilge, **Güç Komşuluk, Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1992, s. 24 vd.; Kamuran Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 68-69; Saim Yüceer, **Millî Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri**, Sentez Yay., 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 130 vd.; Moskova ve Kars Antlaşmalarını çeşitli yönleriyle inceleyen çok sayıda eser yayımlanmıştır. Bk. **Ardahan'ın Anavatan'a Katılışının 90. Yılı Vesilesiyle Moskova ve Kars Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri**, (17-20 Kasım 2011, Ardahan), Haz. H. Ayтуğ Tokur Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

203 Tengirşek, **age.**, s. 222, 229-230; Karabekir, **age.**, s. 908.

204 Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, s. 20-46.

deki Hindistan arasında bir tampon bölge haline getirilen Afganistan, Abdurrahman Han (1880-1901) zamanında istiklalini kazanabilmek için büyük bir mücadeleye girişmiştir. Neticede, İngiliz temsilcisi Mortimer Durand ile ülkesinin güney ve güneydoğu sınırlarını tespit eden bir antlaşma imzaladı. 12 Kasım 1893'te imzalanan ve "Durand Hattı" olarak bilinen bu antlaşma Afganistan'ın bugün de geçerli olan sınırlarını tespit etmiştir.²⁰⁵ Abdurrahman Han'ın en büyük oğlu Habibullah (1901-1919), 21 Mart 1905'te İngiltere ile imzaladığı antlaşma ile kendisinin müstakil bir hükümdar olduğunu kabul ettirdi.²⁰⁶

Habibullah Han, Osmanlı Devleti'nin cihat çağrısına katılmadı ve I. Dünya Savaşı'nın dışında kalmayı tercih etti. Hindistan üzerinden gelecek bir İngiliz saldırısından çekiniyordu. Habibullah Han, 19 Şubat 1919'da Cevalabad civarında faili meçhul bir cinayete kurban gitti ve Kabil'de kendisine vekâlet eden üçüncü oğlu Amanullah (1919-1929) Afganistan Emiri oldu.²⁰⁷

Amanullah Han, iyi tahsil görmüş, yenilikçi ve demokrat bir kişiliğe sahipti. Amanullah Han zamanında, devlet teşkilatı yeniden düzenledi. Modern tarzda Harbiye, Hariciye, Dâhiliye, Maarif, Maliye, Adliye, Ticaret, Bayındırlık, Sıhhat, Posta ve Telgraf nazırlıkları kuruldu. Hükümdar olduğunda ilk iş olarak hukuken Afganistan'ın iç ve dış münasebetlerinde tam müstakil bir devlet olduğunu ilan etti. Bunun üzerine, Afganistan'ın bağımsızlık savaşı olarak nitelenen III. Afgan-İngiliz Savaşı başladı.²⁰⁸ Savaş, Ravalpindi Antlaşması (8 Ağustos 1919) ile sona erdi. Afganistan, iç işlerinde olduğu gibi dış işlerinde de bağımsız bir devlet olarak hareket etme hakkını kabul ettirdi.²⁰⁹

Amanullah Han yönetimi tarafından, Afganistan'ın istiklalini diğer devletlere tanıtmak için harekete geçildi. Bu amaçla Muhammet Veli Han başkanlığındaki bir heyet, Rusya ve Avrupa devletleriyle görüşmelerde bulunmak üzere gönderildi. Muhammet Veli Han heyeti, Moskova'ya vardığında Lev Troçki tarafından çok samimi karşılandı (Temmuz 1919).²¹⁰ Çünkü Batı emperyalizminin en önemli temsilcisi İngilizlerle mücadele eden Sovyetler, yine İngilizlere karşı mücadele eden Afganistan ve Türkiye'yi tabi müttefik olarak göreceklendir. Öte yandan, Michael K. Bravin, Sovyetlerin Afganis-

205 Ayrıntılı bilgi için bk. Saray, *age.*, s. 78-79; Durand Antlaşmasının başlıca bölümleri için bk. Ludwig W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan*, Third Edition, The Scarecrow Press, Lanham, Maryland, and Oxford 2003, s. 399.

206 Saray, *age.*, s. 84-85.

207 Saray, *age.*, s. 88-90.

208 Geniş bilgi için bk. *Afgan-İngiliz Muharebesi (1919)*, İstanbul 1341 (1925); Saray, *age.*, s. 91.

209 Saray, *age.*, s. 93.

210 A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2. Baskı, Enderrun Yay., İstanbul 1981, s. 392.

tan'da daimî sefiri sıfatıyla 12 Eylül 1919'da Kabil'e varmıştı.

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti, 18 Ağustos 1920'de Türk ordusu zabıtlarından Abdurrahman Bey'i Afganistan hükûmeti nezdine mutemet mümessil olarak gönderdi. Abdurrahman Bey, bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından Amanullah Han'a yazılan bir mektup götürdü. Mustafa Kemal Paşa bu mektubunda Amanullah Han'a: "bütün muhasım milletler az çok sulha nail oldukları halde Batılı Hristiyan milletlerin İslam hilafetini haiz olan Türkiye'ye karşı savaşı sürdürdüklerini" bildiriyor, savaşın başından beri Afganistan ve Türkiye'nin ortak düşmanı olduğunu gösteren İngiltere'ye karşı iş birliğine davet ediyordu.²¹¹

Öte yandan Muhammed Veli Han'ın Moskova'daki görüşmeleri de başarılı oldu ve Afganistan'ı müstakil bir devlet olarak ilk tanıyan Sovyet Rusya ile Afganistan arasında, 28 Şubat 1921'de yürürlüğe girecek olan bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre Sovyet Rusya hükûmeti, Afganistan'ın ihtiyacı olan silah, cephane ve para yardımını yapmayı taahhüt ediyordu.²¹²

Türkiye'nin o dönemde Afganistan'la irtibatını Ahmet Cemal Paşa başlatmıştı. İttihad ve Terakki Fırkasının önde gelen liderlerinden biri olan Ahmet Cemal Paşa, diğer arkadaşlarıyla beraber 1918 yılı sonlarında memleketi terk etmek mecburiyetinde kalmıştı. Önce Almanya'ya giden Cemal Paşa, oradan Rusya'ya geçmiş ve Sovyet liderleriyle Afganistan'a gitmek üzere anlaşmıştır. Afganistan'a gidiş gayesini 11 Haziran 1920 tarihli bir mektupla Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişti. Cemal Paşa, Afgan ordusunun tensik ve tanzimi için bir kurmay subay heyetinin gönderilmesini de rica etmişti.²¹³ TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa, 27 Ekim 1920 tarihli cevabi mektubunda Cemal Paşa'ya Türkistan ve Afganistan'daki faaliyetinden dolayı teşekkür ediyor ancak şimdilik subay göndermenin mümkün olmadığını Anadolu'ya geçen subayların adetlerinin ihtiyaca ancak yettiğini yazıyordu.²¹⁴

Bütün bu zorluklara rağmen Mustafa Kemal Paşa, Afganistan'a bir askerî heyet gönderilmesi konusunda, Cemal Paşa'nın mektubunu da eklediği, Fevzi Paşa'ya 21.12.1336 (1920) tarihli talimatında, "Savunma ve maliyemiz

211 Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin Afganistan Mümessili Abdurrahman Bey'e verilen itimatnamesi (Türkçe ve Fransızca metin) ve TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'dan Afganistan Emiri Amanullah Han'a mektup bk. Bilal N. Şimşir, Haz., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları**, C I, TTK Yay., Ankara 1993, s. 5-7, belge No. 1 ve 2.

212 Saray, **age.**, s. 95.

213 Cemal Paşa, Moskova'dan Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 11 Haziran 1920 tarihli mektubunda Afganistan'da yapmak istediği çalışmalar hakkında bilgi vermektedir. Bk. Ali Fuat Cebesoy, **age.**, Ankara 1982, s. 61-63; Ş. S. Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, C III, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1985, s. 530-531.

214 Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı için bk. Cebesoy, **age.**, s. 72-74.

icapları ile uygun olduğu takdirde Afgan ordusunu düzenlemek için bir subay heyetinin gönderilmesini çok önemli ve gerekli” görmekte olduğunu bildirmiştir. “Bunun gelecekte Anadolu üzerine çöken ağır yükü hafifletmeye yarayabileceği gibi, icap ettiği anda anavatanı harp gailinden korumak ve İngilizleri daha uzaklarda meşgul etmek için bir vasıta elde edilmiş olacağını” düşünüyordu.²¹⁵

Cemal Paşa, Taşkent üzerinden 1920 yılı Eylül ayında Kabil’e geçmiştir.²¹⁶ Amanullah Han tarafından kabul edilen Cemal Paşa’ya Afganistan ordusunu tanzim etme görevi verilmiştir. Onun çalışmalarından Amanullah Han memnun kalmıştır. Cemal Paşa, Afganistan’ın modernleşerek güçlü bir İslam devleti olabileceğine ve Hindistan Müslümanlarının İngiliz esaretinden kurtulmasına da yardım edebileceğine inanıyordu. Bu husustaki fikirlerini Amanullah Han’a, Sovyet Rusya yöneticilerine ve mektuplar yazarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya açıklamaktan çekinmiyordu.²¹⁷ Nihayet İngiltere de 22 Kasım 1921’de imzalanan Kabil Antlaşması ile Afganistan’ın tam bağımsızlığını onayladı.²¹⁸

2.4.1. Türkiye-Afganistan İttifak Antlaşması (1 Mart 1921)

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti adına Yusuf Kemal [Tengirşenk] ve Doktor Rıza Nur, Sovyet Rusya ile bir antlaşma imzalamak gayesiyile 19 Şubat 1921’de Moskova’ya ulaşmıştı. Burada Sovyetlerin siyasi ve maddi desteğini sağlamak için müzakerelerde bulunan Afganistan heyeti başkanı Muhammet Veli Han’la görüşerek bir dayanışma antlaşmasının yapılmasını yararlı bulmuşlardır. Dost iki devlet Türkiye-Afganistan arasında İttifak Antlaşması 1 Mart 1921’de imzalanmıştır.

Antlaşmanın giriş kısmında, “Türkiye Devleti ile Afganistan’ın maddi ve manevi yönden bütünüyle ortak çıkarlara sahip oldukları ve taraflardan birinin mutluluk veya felaketinin öteki tarafı da aynı oranda etkileyeceği inancıyla, öteden beri var olan manevi birlik ve doğal ittifakı, siyaset alanına geçirmek” amacıyla yapıldığı belirtilmektedir. Antlaşma ile taraflar arasında dostluk ve iş birliğinin ötesinde “emperyalist devletlere karşı” bir ittifak da öngörülmüştü. Ancak bu bir savunma ittifakıydı ve taraflardan biri sömürgeci devletlerden herhangi birisinin saldırısına uğrarsa, öteki taraf bunu kendisine yapılmış sayacak ve bütün imkânlarıyla saldırganı püskürtmeye çalışacaktı (madde 4).

215 Mustafa Kemal Paşa’nın kendi el yazısıyla yazılan bu talimat için bk. **Atatürk’ün Millî Dış Politikası**, Kültür Bakanlığı Yay., C I, Ankara 1992, s. 215-219.

216 Togan, *age.*, s. 424-426, 429; Saray, *age.*, s. 101.

217 Cebesoy, *age.*, s. 359 vd.

218 Richard G. Ullman, **Anglo-Soviet Relations, 1917-1921: The Anglo-Soviet Accord**, Vol: III, Princeton University Press, Princeton 1972, s. 346.

Bunun dışındaki maddelerde, Doğu milletlerinin uyanışlarından, onların bağımsızlık ve özgürlük haklarından söz edilmesi büyük önem taşımaktaydı. TBMM hükûmeti bu uyanışı desteklediğini Afganistan'a eğitim alanında yardımı üstlenmekle kanıtlamıştı. Antlaşmanın buna ilişkin 8. maddesi şöyledir: *Türkiye Afganistan'a kültür alanında yardım etmeyi, öğretmen ve subay göndermeyi, bu öğretmen ve subayların en az 5 yıl görevde kalmasını ve bu sürenin sonunda, Afganistan isterse, yeniden eğitimciler göndermeyi yüklenir.*

Moskova'da imzalanan Türk-Afgan Antlaşması siyasi bir önem taşıyordu. Bağımsızlığına yeni kavuşan bir İslam ülkesi Anadolu'da kurulan yeni Türk Devleti'ni tanımada ilk adımı atmış oluyor, maddi olmasa da manevi desteğini veriyordu. Türkiye de Afganistan'a asker, sivil her alanda eğitimine yardımcı olmayı kabulleniyordu.²¹⁹

Antlaşma hem Afganistan hükûmeti ve hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetince²²⁰ kabul ve tasdik edilmiş olup daha sonraki Türkiye-Afganistan antlaşmalarına temel oluşturmuştur. Antlaşma gerçek anlamıyla bir savunma ittifakı ve her alanda iş birliği antlaşması niteliğindedir. Bu iş birliği iki tarafın yararına olarak ve değerli elçilerin de gayretleriyle başarılı ve semereli olmuştur. Lozan Antlaşması'ndan sonra Türkiye ile Afganistan arasındaki ilişkiler gittikçe gelişmiştir. Afganistan Kralı Amanullah Han Mayıs 1928'de Türkiye'yi ziyaret etmiş ve 25 Mayıs 1928'de "Türk-Afgan Dostluk ve İş Birliği Antlaşması" imzalanmıştır. Türkiye Afganistan'a gönderdiği subay, öğretmen, doktor sayısını arttırmış ve iki ülke arasındaki ilişkiler sürekli gelişme göstermiştir.

2.5. Kars Antlaşması

Kars'ta Rusya temsilcisi Yakov Ganetsky'nin de katılımı ile başlayan müzakereler sonunda "Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyet Cumhuriyetleri Arasında Dostluk Antlaşması", 13 Ekim 1921'de imzalanmıştır. "Kars Antlaşması" olarak bilinen bu antlaşma 20 madde ve 3 ekten oluşmakta ve birçok yönüyle Moskova Antlaşması'nı teyit etmektedir.

Moskova Antlaşması'nın öngördüğü şekilde belirlenen Türkiye'nin kuzeydoğu sınırları, bu sınırlarına komşu olan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan tarafından da kabul ve tasdik edilmiştir. Kars Antlaşması'yla o dönem için Ermeni meselesi de bir çözüm yoluna girmiştir.

219 Türkiye-Afganistan İttifak Antlaşması'nın tam metni için bk. **Düster**, 3. Tertip, C 2, s. 99; **Türkiye-Afganistan İttifak Muahedenamesi**, İstanbul 1339, s. 3-5; **Atatürk'ün Millî Dış Politikası**, Kültür Bakanlığı Yay., C I, Ankara 1992, s. 529-535.

220 TBMM tarafından 21 Temmuz 1337 (17 Zilkade 1339) gün ve 140 sayılı Kanun'la kabul ve tasdik edilmiştir.

Fakat, Sovyetlerle ilişkilere gölge düşürecek bazı gelişmeler de yaşanmıştı. 21 Nisan 1922'de Moskova'da Türk elçiliğine ait Ateşemiliterlik daire-sinin Çeka (emniyet teşkilatı) memurları tarafından zorla basılması ve arama yapılması²²¹ üzerine 7 Mayıs 1922'de Ankara'da Sovyet Büyükelçisi Aralov, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'le görüşerek dostluk hakkında teminat vermiştir.²²² Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, 10 Mayıs 1922'de 15 kişilik maiyeti ile Moskova'dan ayrılmış ve 18 Mayıs'ta Tiflis'e 2 Haziran'da Ankara'ya ulaşmış ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüştür.²²³ Ali Fuat Paşa, Ankara'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığına seçildi, büyükelçilikten istifa etti. Yerine Muhtar Bey Moskova büyükelçiliğine tayin edildi.²²⁴ Böylece Türkiye ile Sovyet Rusya ilişkilerinde büyükelçilik krizi çözümlenmiş oldu.

2.6. Türkiye-Ukrayna Dostluk Antlaşması

Bugünkü Ukrayna'nın bulunduğu topraklar tarihte imparatorluklar arasında bir mücadele alanı olarak önem kazanmıştı.²²⁵ Osmanlı Devleti için siyasi, askerî ve ticari vd. alanlarda inişli çıkışlı ilişkilerin yaşandığı bir bölge olarak önemini daima korumuştur. Bolşevik Devrimi sonrasında Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918) ile Ukrayna bağımsızlık kazanmış ve Osmanlı Devleti Ukrayna'nın bağımsızlığını tanıyan ilk devletlerden biri olmuştur. Ne var ki Ukrayna 1919 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline getirilmiştir. Türkiye ve Ukrayna arasında doğrudan ilişkiler Millî Mücadele döneminde de kurulmuştur.

Kars Antlaşması'ndan sonra TBMM hükümetinin Sovyetlerle ilişkileri daha da gelişmiş olsa da taraflar arasında bütün kuşklar giderilmiş değildir. Türkiye Sovyetlerin Kafkas cumhuriyetlerine karşı siyasetinden memnun olmadığı gibi Sovyetler de Türk-Fransız görüşmelerinden ve Ankara İtilaf-nâmesi'nin imzalanmasından kuşkulananmaktadır. Bu gelişmeleri değerlendirmek için Ukrayna olağanüstü elçisi Mihail Frunze, 13 Aralık 1921'de Ankara'ya gelmiş²²⁶ Sakarya zaferini kutlayan mesajları Mecliste okunmuştur (20 Aralık). Frunze ile yapılan müzakereler sonunda 2 Ocak 1922'de Türki-

221 Cebesoy, *age.*, s. 330-332; Karabekir, *age.*, s. 1052.

222 **Gizli Celse Zabıtları**, C 3, s. 359-360.

223 Cebesoy, *age.*, s. 450-451; Karabekir, *age.*, s. 1069.

224 Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 74.

225 Serhii Plokhly, **Avrupa'nın Kapıları: Ukrayna Tarihi**, Çev. Gözde Erdoğan, Emre Güler, Malhun Deniz Yıldız, Feylesof Yayınları, İstanbul 2017, s. 115 vd.

226 M. V. Frunze, **Türkiye Anıları (Kasım 1921-Ocak 1922)**, Çev. Ahmet Ekeş, Cem Yayınevi, İstanbul 1978, s. 65-76; Oleg Kupchik, "1920'lerin Başında Türkiye'deki Sovyet-Batı Mücadelesinde Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (USSC)", **Karadeniz Araştırmaları**, S 31, Güz 2011, Karadeniz Araştırmaları Merkezi, Ankara, s. 87-88.

ye-Ukrayna Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma Türkiye ile Ukrayna arasında siyasi, iktisadi, kültürel vesair alanlarda iyi ilişkilerin kurulmasına temel olabilecek nitelikte idi. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması esas alınmıştır. Aynı şekilde Kafkas cumhuriyetleriyle 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nı da kabul eden bir antlaşmadır. TBMM hükûmetinin temsil ettiği Türkiye, Ukrayna SSC'yi bağımsız ve egemen bir devlet olarak kabul etmiştir (madde 2). Mihail Frunze ve Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey'in imzaladığı antlaşma 23 Haziran 1922'de Harkov'da teati edilerek yürürlüğe girmiştir.²²⁷ Fakat aynı yıl Sovyet Rusya, Ukrayna'nın bağımsızlığına son verdiği için antlaşmanın tatbiki mümkün olmamış ve beklenen sonuçlar elde edilememiştir.

227 Türkiye-Ukrayna Antlaşmasının metni için bk. **Atatürk'ün Millî Dış Politikası**, Kültür Bakanlığı Yay., C I, Ankara 1992, s. 598-602.

3. GÜNEY CEPHESİ*

3.1. Maraş Savunması

I. Dünya Savaşı sonunda 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütareke'nin 7. maddesine istinaden Maraş, 22 Şubat 1919'da İngilizler tarafından işgal edildi. Bir Hint süvari alayından ibaret olan Max Andriyo komutasındaki İngiliz kuvvetlerinde bulunan subay ve erlerin bir kısmı Müslüman'dı. İngiliz işgali esnasında Maraş'ta şiddetli çatışmalar olmamıştı.²²⁸

Antep'te bulunan İngiliz işgal kuvvetleri Max Andriyo komutasında, 22 Şubat 1919'da Maraş'a gelirken burada yaşayan Hristiyan gençler tarafından coşkulu bir sevinçle karşılandı. Onların bu taşkınlıkları karşısında Müslümanlar sakin bir tutum içinde oldular. Maraş'a gelen Max Andriyo, özel bir davet mektubu yazarak Tekerekzade Hacı Mehmet, hocalardan Dayızade Hacı Mehmet ve Hüsnü Refet, Keskin Hacı Mehmet, Osman, Hafız Ali ve Ali Sezai Efendilerin saat beşte Amerikan Kolejine gelmelerini istedi. Davet edilen Türklerle beraber Ermeni ve Katolik temsilcileri, papazlar da Amerikan Kolejine geldiler. Davetli topluluk huzurunda, daha önce Miralay Max Andriyo tarafından hazırlanmış olan bildirinini tercümesi okundu. Toplantıda Andriyo, Ermenilerin yaptıkları yanlışlıkları kabul etti ve Ermenilerin hayali davranışlar içinde olduğunu bildirdi.²²⁹ Ancak Ermenilerin Türkler hakkındaki ısrarlı şikâyetleri karşısında İngilizler, Maraş mutasarrıfı iken daha sonra Sivas valisi olan İskilipli İsmail Kemal Bey'i celp ederek yargıladılar ve sonra da Halep'e gönderdiler. Çavuş Eminzade Ali Efendi de yargılanarak Halep'e gönderildi ve hapis cezasına çarptırıldı. Ayrıca birkaç Ermeni davacı

* Prof. Dr. Ahmet Eyicil, Emekli Öğretim Üyesi, e-posta: ahmeteyicil@gmail.com.

228 Yaşar Akbıyık, **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, AKDİTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 6., "Maraş'ın Düşman İşgalinden Kurtulmasında Atatürk'ün Rolü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Kasım 1987, S 10, C 5, s. 225-231, 224; Serdar Yakar, **Maraş Millî Mücadelesinde Şeyh Ali Sezai Efendi**, Öncü Basımevi, Kahramanmaraş 2012, s. 18.

229 **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 1. Notların aslı Kahramanmaraş'ta Yaşar Alpaslan'ın Arşivi'nde, fotokopileri özel arşivimizde bulunmaktadır.

ve şahitler gerekçe göstererek Müslümanların mallarına el konuldu.²³⁰ Yine Ermenilerin şikâyetleri üzerine Mısır İngiliz Orduları Kumandanı Allenby, Adana'da bulunan Fransız kuvvetleriyle Maraş'taki İngiliz kuvvetlerinin de-ğişmesi emrini verdi.²³¹ Bu sırada Ali Sezai Efendi Ulu Cami'de toplanan esnafın ileri gelenlerine işgalcilerin Adana'da yapmış olduğu cinayetleri anlattı. Doktor Mustafa, şehrin ileri gelenleri tarafından imzalanmış olan yazıyı halka okuyarak halkı bilinçlendirdi. Yüzbaşı Joli ve Fontanine kumandasında Fransız işgal kuvvetleri 29 Ekim 1919 Çarşamba günü Maraş'a geldi. İngiliz Kumandanıyla görüşükten sonra güvenliği sağlayacaklarına ve hükümet iş-lerini serbest bırakacaklarına dair bir bildiri yayımladılar.

İngiltere ile Fransa, 15 Eylül 1919 tarihinde işgal konusunda aralarında yeniden bir uzlaşmaya vardılar.²³² Buna göre İngiliz kuvvetleri 1 Kasım 1919'dan itibaren Kilikya ve Suriye'den çekilecek ve 17 Eylül 1919'da yapılan Suriye Antlaşması ile Maraş bölgesi, Fransızlar tarafından işgal edilecekti.²³³

Mustafa Kemal Paşa, Maraş'ın hem İngilizler hem de Fransızlar tarafın- dan işgalini tepkiyle karşıladı. 26 Ekim 1919'da 13. Kolordu Komutanlığına gönderdiği talimatta, Urfa, Maraş ve Antep'i Fransızlara işgal ettirmeme konusunda her türlü tedbire başvurmak gerektiğini bildirdi.²³⁴ 29 Ekim 1919'da işgali protesto için bir bildiri yayımladı. Bu bildiri mahallî gazetelerde sansür edildi ise de ulusal gazeteler aracılığıyla kamuoyuna duyuruldu. Atatürk'ün yayımladığı bildiri karşısında Fransız Yüksek Komiseri Mösyö Birand en- dişelendi²³⁵ ve Sivas'ta M. Kemal, Rauf Orbay ve Mazhar Müfit Kansu ile görüştü.²³⁶

Maraş, 31 Ekim 1919-11 Şubat 1920 tarihleri arasında 3 ay 12 gün Fran- sızların işgalinde kaldı.²³⁷ Fransızlar, önce kışla ve Amerikan Kolejini ele geçirdiler. Daha sonra halkın muhtemel karşı koymasını önlemek amacıyla

230 Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları, s. 10.

231 Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları, s. 2.

232 Yücel Özkaya, "Güney, Güney-Doğu'da Savunmalar ve 1920 Senesindeki Siyasi Olay- lar", *Millî Mücadelede Tarihi Makaleler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 274.

233 Gothard Jaeschke, Çev. Cemal Köprülü, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, AKDITYK, TTK Yay., XVI, Dizi-S 11/01, Ankara 1991, s. 211; Akbıyık, *age.*, s. 53-57.

234 Gothard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, AKDITYK, TTK Yay., XVI, Di- zi-Sa.12i, Ankara 1989, s. 37.

235 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Haz. Bilal N. Şimşir, AKDITYK, TTK Yay., XVI, Di- zi-Sa.15/1, Ankara 1992, C 1, s. 222.

236 Mustafa Kemal Paşa, Mösyö Birand'a Adana, Antep, Urfa ve Maraş gibi yerlerden Fransızlara bir karış yer vermenin mümkün olmadığını söyledi. Mazhar Müfit Kansu, *Er- zurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, AKDITYK, TTK Yay., XVI, Dizi-Sa. 6a2, Ankara 1988, C 2, s. 461.

237 *ATASE*, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2; Yakar, *age.*, s. 34-35.

şehrin ortasında bulunan ve hâkim yerlerden biri olan Abarabaşı ve Ermeni Katolik Kilisesi'ne yerleştiler. Şehrin doğusunda bulunan Alman Eytamhanesini, biraz dışında olan Alman Çiftliğini, batısında bulunan Tekke Kilisesini, güneyinde yer alan çarşıdaki hanları ve kaleyi işgal ettiler.²³⁸ Fransızların Maraş'ı işgal ettiği 29 Ekim'de, şehrin önde gelen yedi eşrafı Elbistan'da kaldı ve Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurdu. Bu arada da Pazarcık'ta bir Kuva-yı Milliye şubesi oluşturuldu.²³⁹

İşgalin ikinci günü olan 30 Ekim 1919'da Fransız askerleri arasında bulunan birkaç Ermeni kökenli askerinin²⁴⁰ Müslüman hanımlara yönelik tacizine tepki gösteren Türklerden yaralananlar oldu.²⁴¹ Uzun Oluk Deresi'nin karşı tarafında mütevazı bir sütçü dükkânı işleten Sütçü İmam, olayı görmüş ve tabancasıyla saldırganlara ateş etmişti. Ateş sonucunda bir Ermeni askeri ölmüş, diğeri de yaralanmıştır.²⁴² Uzunoluk Caddesi'nde devriye gezen İngiliz süvarileri, olayların daha fazla genişlemesini önlemek amacıyla Fransız askerlerini olay yerinden uzaklaştırmıştır.²⁴³ Olayda ağır yaralanan Çakmakçı Sait, yaranın etkisiyle şehit düşerken yaralanan Ermeni askeri de ölmüştür.²⁴⁴ Sütçü İmam ise idam edilmemek için olay yerinden ayrılarak izini kaybettirmiştir.²⁴⁵ Tarihte Sütçü İmam veya Uzunoluk olayı olarak bilinen bu hareket

238 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-1.

239 "The 22 Days of Marash: Paper on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb. 1920", *The Armenian Review*, Vol. 31, sipping 1978, 47-69, s. 65.

240 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922 (OBEFİ)**, C 3, Ankara 2004, s. 209.

241 Taciz üzerine Kalalıoğlu Sarıkız Halil'in eşi Fatma'nın kızları Ayşe, Hatice ve Küçük Fatma 31 Ekim Cuma günü Uzunoluk Hamamı'na gittiler. Bunlar akşamüzeri hamamdan çıkarken Fransız-Ermeni devriyesinden bir asker; *Burası artık Türk memleketi değildir. Fransız müstemlekesinde peçe ile gezilmez!* diyerek kadınların peçesini zorla açtı. Bunun üzerine kadınlar feryat edince Kel Hacı'nın kahvehanesinde bulunan Türklerden Çakmakçı Sait, Darulmuallimin öğrencilerinden Taha ve Siğap Kapalıoğlu Osman koşular. Olay yerine gelen Çakmakçı Sait, *Gâvur oğulları! Dokunmayın bacularıma!* diyerek Fransız üniforması giyen Ermeni askerinin üzerine yürüdü. Çakmakçı Sait, Ermeni askerlerle uğraşırken bunlardan biri silahını ateşledi ve açılan ateş sonucu ağır yaralandı. Çakmakçı Sait, Gaffarkabul Oğlu Osman ile arkadaşları kurşunla yaralandılar. Yakar, *age.*, s. 36.

242 Bu bilgiler Aslan Bey'in [Toğuzata] notlarından alınmıştır. Notların fotokopisi arşivimizde bulunmaktadır; **OBEFİ**, C 3, s. 224.

243 **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 2-3; Özkaya, *agm.*, s. 274.

244 Ölen Ermeni için 1 Kasım 1919 Cumartesi günü büyük bir cenaze töreni düzenlendi.

245 Nalbant Bekir'den aldığı bir atla Bertiz'in Ağabeyli köyünde bulunan Beyazıt oğlu Muharrem Bey'in yanına gitti. Ermenilerin ve Fransızların bütün aramalarına rağmen Sütçü İmam bulunamadı. Ancak olayın intikamını almak isteyen Ermeniler aynı gün sağa sola ateş ederek sokaklarda tedhiş havası oluşturdular ve Zülfikar Çavuş oğlu Hüseyin'i şehit ettiler. Fransızlar da misilleme hareketlerine giriştiler. Ermeni askerleri, Sütçü İmam'ın dayısının oğlu Tiyeckli oğlu Kadir'i şehit ettiler. **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 2-3; Mustafa Zülkadiroğlu'nun 16.06.1994 tarihli notları.

üzerine Müslümanlarla Ermeniler arasında silahlı çatışma çıkmıştır. Bu olaydan sonra Ermeni faaliyetleri artmıştır.²⁴⁶

İşgal esnasında yaşanan ağır çarpışmalar üzerine Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa, işgalcilere karşı durmak, Ermenilerin Fransızlarla birlikte yaptıkları katliamı önlemek amacıyla 29 Kasım 1919'da Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini kurdurdu.²⁴⁷ Millî Kuvvetlerin başına Sivas'tan Maraş'a subaylar göndererek buradaki dağınkı kuvvetleri düzenli hale getirtti. Üsteğmen Asaf takma adıyla Kılıç Ali Bey'i, Kurtoğlu Selim lakabıyla tanınan Yüzbaşı Selim Bey/Yürük Selim'i teşkilat işleriyle meşgul olmaları için Antep, Urfa ve Maraş şehirlerinde görevlendirdi.²⁴⁸ Çukurova bölgesine Topçu Binbaşı Kemal ve Yüzbaşı Osman Tufan Bey'i göndererek buralarda işgalcilere karşı çalışmasını emretti. Böylece Fransızlara karşı koyacak Kuva-yı Milliye'nin çekirdek kadrosunu 23 Aralık 1919'da oluşturdu.²⁴⁹ M. Kemal Paşa'nın Millî Kuvvetlerin başına getirdiği Kılıç Ali Bey, savaşın üçüncü günü olan 23 Ocak'ta Maraş'a geldi. Pazarcık Kuva-yı Milliyesini kurdu ve bazı aşiret kuvvetlerini birleştirdi.²⁵⁰ Halk ile el birliği ederek bütün gücüyle çalıştı. Ayrıca Maraş bölgesi 13. Kolordu Komutanı Selahattin Bey komutasına bağlanarak buradaki olaylar yakından takip edildi ve gelişmeler hakkında M. Kemal Paşa'ya düzenli bilgi verildi.²⁵¹

246 Gittikçe büyüyen bu çatışmada iki Ermeni daha öldürüldü ve her iki taraftan toplam 14 kişi yaralandı. Fransızlardan destek alan Ermeniler, karşılaştıkları Müslümanları *Bunlar da çetedendir veya Kuva-yı Milliye'dendir* diyerek öldürmeye başladılar. Ermeni katliamları nedeniyle halk, korkudan evlerinden çıkamaz olmuştu. 15. Kolordu Kumandanı Miralay Kâzım Karabekir tarafından 19 Kasım 1919'da Erzurum Valiliğine gönderilen 540 sayılı yazı. **TİTEA**, K No 22, B No 16. Sütçü İmam olayı üzerine Belediye Başkanı Bekir Sıtkı Bey'in başkanlığında toplanan on bir kişinin imzaladığı bir telgraf Antep'te bulunan Fransız İşgal Kumandanına gönderildi. Telgraf, Fransız ve Ermeni askerlerinin Maraş'ta işledikleri cinayetlerle ilgiliydi. Bunun üzerine yerinde inceleme yapmak amacıyla Osmaniye Guvernörü Andre, Maraş'a gönderildi. Yapılan inceleme sonunda 120 Ermeni askeri geldikleri yere sevk edildi. Yaşar Akbıyık, **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Ankara 1999, s. 130-131; Abadie, **Türk Verdünü Gaziantep**, Çev. Necmeddin, Dersaadet 1339, s. 87; Yakar, **age.**, s. 42.

247 Jaeschke 1991, **age.**, s. 46-47; Hale Şıvgın, "Mustafa Kemal'in Maraş'ın Kurtuluşu İçin Faaliyetleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Mart 1988, S 11, C IV, s. 481-494, s. 491.

248 Bilge Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, AKDITYK, TTK Yay., C XVI. Dizi-Sa 68, Ankara 1994, s. 57.

249 Cengiz Gönen, **Ulusal Kurtuluş Savaşının İlk Kahramanı Maraş**, Ankara 2005, s. 122.

250 Pazarcık bölgesindeki Tilkiler Aşireti Reisi Kara Silo Ağa, Atmalı Aşireti Reisi Paşa Yakup Hamdi ve Sinemili Aşireti Reisi Tapo Ağa'yı yanına alarak bu faaliyetleri yaptı. Selahattin Döğüş, "Pazarcık Türkmen Aşiretlerinin Maraş Savunmasındaki Rolü", **Uluslararası Millî Mücadele Döneminde Maraş Sempozyumu 3-4 Şubat 2017**, C III, s. 13-14, Kahramanmaraş 2017.

251 Şıvgın, **age.**, s. 494; Akbıyık **age.**, s. 229.

21 Ocak 1920'de başlayan ve 22 gün süren mücadelenin ilk günlerinde Türkler aleyhine gelişmeler oldu ise de, Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin faaliyetleri sonucu Fransızlar başarılı olamadılar. Sivas'ta bulunan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının kurmuş oldukları Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Nizamnamesi, *İrade-i Milliye* gazetesinde yayımlanmıştı. Nizamname ile işgal hareketleri karşısında ne yapılacağı konusunda ilgililere bilgi verilmiş ve bu nedenle de Maraş'ta, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nizamnamesi gereğince hareket edilmiştir.²⁵²

Maraş'ta Kuva-yı Milliye Cemiyetinin kurulması fikri Dr. Mustafa tarafından teklif edilmişti. Fransızlar Maraş'a gelmeden iki gün önce Dr. Mustafa, Ulu Cami'de ikinci namazında düşmana karşı durmak için halkın silahlanmasını ve teşkilatlanmasını önerdi.²⁵³ Öneri üzerine Maraş'ın kuzeyinde işe başlamak ve yavaş yavaş güneye doğru teşkilatı genişletmek amacıyla; şehrin ileri gelenlerinin çalışmaları sonunda Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 29 Kasım 1919'da Elbistan'da kuruldu.²⁵⁴ Merkez İdare Heyetine Maraşlı üyeler seçilerek çalışmalara başlandı. Binbaşı Ali ile Merkez Heyeti üyeleri, Elbistan ve Maraş'ın kuzeyindeki köyleri silahlandırdılar ve Maraş'a beşer onar kişilik kafilerle silah ve cephane gönderdiler. Maraş'ta teşkilatı kurmak için önce müteşebbis heyet oluşturuldu. Merkez İdare Heyeti adını alan teşkilatın başkanlığına Aslan Bey getirildi.²⁵⁵ Öte yandan da Kılıç Ali Bey Pazarcık'a, Yörük Selim Bey Göksun'a giderek milis teşkilatı kurmaya çalıştılar. Onların

252 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-2.

253 Hüsamettin Karadağ, **İstiklal Savaşında Maraş**, Mersin 1943, s. 23.

254 Dr. Mustafa, kadınlardan Ziya, Eczacı Lütfi, Kâtipzade Mehmet, Emir Mahmutzade Habip, Kocabaş Ömer Elbistan'a gitti. Burada teşkilatı kurmak için Sivas'tan Binbaşı Sudi Bey gelmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın görevlendirdiği Kılıç Ali Bey ve Yörük Selim de teşkilat kurmak amacıyla Elbistan'a gelmişlerdi. Buraya gelen öncüler ve Binbaşı Sudi Bey'in yerini alan Binbaşı Sivaslı Ali ile yapılan görüşmeler cemiyet kuruldu. **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 9.

255 **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 9. Aslan Bey başkanlığında kurulan Merkez İdare Heyetinde tapu memuru Faik ve evkaf memuru Evliya Efendi görev aldılar. Maraş on savunma karakoluna ayrıldı. Merkez İdare Heyeti kurulduktan sonra para toplanmaya ve erzak biriktirilmeye, silah ve cephane temin edilmeye başlandı. Karadağ, **age.**, s. 24-25; Gönen, **age.**, s. 124. Merkez İdare Heyeti, teşkilatlar arasında başarılı bir şekilde yönetimi yürütmek için prensip kararları aldı. Buna göre hiç kimse düşmandan kesinlikle kaçmayacaktı. Halkın belirlenen kurallara uymalarını sağlamak için görevliler tayin edilecek, devriyeler yakaladıkları insanları buldukları noktalara dönmeye ve burada kalmaya mecbur edecek ve alınan kararlara uymayanlar en sert şekilde cezalandırılacaktı. Mahallelerde bulunan ve karakollara katılmayan silahsız başbozuklar tutuklanarak bölge dışına çıkarılacak, herkes karakol emrine uyacak, evlerine çete alan veya bunları misafir edenler cezalandırılacaktı. Eşyaları yağmalayıp saklayanlar ağır cezaya çarptırılacaktı. Mahallelerde bulunan ve karakollarda görev yapamayacak durumdaki mazeretli şahıslar, ellerinde bulunan özel veya devlete ait silahları en yakın ihtiyar heyetine teslim edecek ve bu silahlar ihtiyar heyetinin belirlediği şahıslara verilecekti. **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 12.

bir ay yoğun çalışmaları sonunda Elbistan-Göksun ve Pazarcık'ta milis teşkilatı kuruldu. Bu arada bir de Bertiz'de Zafer ve Muharrem Beyler tarafından "Bertiz Müfrezesi" kuruldu. Bertiz Müfrezesiyle birlikte Göksun, Pazarcık milis teşkilatlarının, Fransızların ilerlemesini engellemede çok büyük hizmetleri oldu.²⁵⁶ Maraş savunması başlamadan önce yeteri kadar silah ve mühimmat temin edilmişti. Savunmayı yürütmek için Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye, Maraş'ta Müdafaa-i-Hukuk Cemiyetini iyi örgütledi. Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de halkı karakollara yöneltti ve cephanenin verimli bir şekilde kullanılmasını sağladı.²⁵⁷ Kılıç Ali Bey tarafından kurulan Pazarcık Kuva-yı Milliye Şubesi, Antep-Maraş ve Maraş-İslahiye güzergâhında ilerleyen Fransız nakliyatını vurmaya başladı. Pazarcık teşkilatına mensup olan matematik öğretmeni Hayrullah Bey ve ihtiyat zabiti Maraşlı Hayri Bey kumandasında bir müfreze 5 Ocak 1920'de Türkoğlu istikametine gönderildi.²⁵⁸ Bu esnada Bertiz kuvvetlerinden bir müfreze de ihtiyat zabiti Muharrem Bey ve Meclis-i Umumî Başkâtibi Zafer Bey kumandasında Ceyhan Nehri'ni takiben yine Türkoğlu istikametine geldi. O gün İslahiye'den hareket eden ve Maraş'taki birliklerine yardım etmek amacıyla gelen bir Fransız müfrezesinin cephane kolu, Türkoğlu'nun kuzeyinde bulunuyordu. Fransız müfrezesini gören Muallim Hayrullah ve Muharrem Bey kumandasındaki millî kuvvetler çapraz ateş açarak Fransız kuvvetlerini Tanıştepe ve Baba Burnu'nda etkisiz hale getirdi.²⁵⁹ 7 Ocak 1920'de yapılan çarpışmada Fransız birliklerinden 40 asker öldürüldü ve 100 asker de yaralandı.²⁶⁰

Maraş'ta olayların birbiri ardınca devam etmesi üzerine Ermeniler, 17 Kasım'da çektikleri telgrafla, Osmaniye Valisi Yüzbaşı Andre'nin buraya ta-

256 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-2.

257 Maraş'ta mücadele başlamadan önce jandarmanın deposunda 850 adet muhtelif silah ile 1000 sandık Rus mermisi ve cephanesi bulunmaktaydı. Bu 1000 sandık mermi Rusya'dan temin edilmişti. Başlangıçta Tabur Kumandanı İsmail Hakkı Bey'in çekimserliğinden dolayı bu silah ve mühimmatlardan yeteri kadar yararlanılmadı. Daha sonra Merkez Bölük Kumandanı Çerkez Mahmut Bey'in çabaları sonunda silahlar, Merkez İdare Heyetinin emri ile gerekli yerlere dağıtıldı. Savunma sırasında bu Rus mermilerinin 300 sandığı kullanıldı ve geri kalan 700 sandık mermi orduya teslim edildi. Depoda bulunan silahların kullanılmasını önlemek amacıyla İngilizler bu silahların kapak ve mekanizmalarını söktü. Bu nedenle İngilizler kapağı ve mekanizması olmayan silahları Fransızlara teslim ettiler. Fransızlar da teslim aldıkları ve çalışmayan bu silahları tahrir etti. Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri ise, silah ihtiyaçlarının bir kısmını Halep'ten satın alarak karşıladı. Karadağ, *age.*, s. 26.

258 Staney E. Kerr, *The Lions of Marash*, Albany 1973, s. 80.

259 Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş*, Ankara 1999, s. 185.

260 Çatışmada Pazarcık kolu kumandanı Muallim Hayrullah Bey ayağından yaralandı ve daha sonra bu yaranın tesiriyle şehit oldu. Türklerden ise altı asker yaralandı. Pazarcık teşkilatından Batumlu Ali Bey kumandasında bir müfreze de Maraş-Antep yolu üzerinde bulunan Karabıyıklı mevkinde düşman Fransız nakliye koluna hücum etti. Kol muhafızları tamamen öldürülerek bütün silah, mühimmat, eşya ve erzak ganimet olarak alındı. Kerr, *age.*, s. 81.

yin edilmesini istedi.²⁶¹ 25 Kasım 1919'da Fransız Adana Bölge Valisi Albay Bremond'un imzasıyla gönderilen telgrafla Andre'nin Maraş Valiliğine atanmışlığı bildirildi.²⁶²

3.1.1. Bayrak Olayı

Maraş'taki gelişmeler karşısında endişelenen Osmaniye Valisi Andre, Kuva-yı Milliye mensuplarını uyarmak amacıyla 27 Kasım 1919 Perşembe günü şehrin ileri gelenlerini Abdulkadir Paşa'nın konağında toplantıya çağırdı.²⁶³ Yüzbaşı Andre, maiyetinde bulunan Jandarma Kumandanı Sıtkı, Yüzbaşı Mithat, Tercüman Vahan, Agop Hırlakyan ve oğulları Hovsep, Setrek ve 25 süvariyle birlikte Kadir Paşa'nın konağına gitti. Toplantıya belli şahısların dışında kimse katılmadı.²⁶⁴ Governör Andre, 27 Kasım'da Ermenilerin ileri gelenlerinden ve zenginlerinden eski Meclis-i Mebusan üyelerinden Katolik Hırlakyan Agop'un evine misafir edilmiş ve akşam yemeğinden sonra Hovsep'in kızı Helena'yı dansa kaldırmak istemişti. Teklif karşısında Helena, Türk bayrağının dalgalandığı yerde dans etmemeye yemin ettiğini söylemiş, bunun üzerine Andre, yarından itibaren resmî dairelere ve kaleye Türk bayrağı çekilmemesi talimatı vermişti.²⁶⁵ Andre'nin emri gereği 28 Kasım 1919 Cuma günü resmî dairelere ve kale burcuna bayrak çekilmedi. Kaleye Türk bayrağı yerine Fransız bayrağı çekildi. Durumu gören Ali Sezai Bey

261 ATASE, no 1/105, D 4, Kılıf 256, F 49.

262 Telgraf özellikle Maraş Mutasarıfı Nevşehirli Ata Bey, Bayazıt zade Abdulkadir Paşa, Bayazıt zade Şükrü Bey, Kadı zade Hacı Hasan Efendi ve Hırlakyan Agop Ağa'ya gönderildi. Karadağ, *age.*, s. 13; Akbıyık, *age.*, s. 133. 26 Kasım Çarşamba günü Andre yanında bulunan Osmaniye Mutasarıfı Hüsnü, Jandarma Kumandanı Sıtkı, Dört Yol Müftüsü Mustafa Remzi Efendi ve Osmaniye eşraf ve ileri gelenlerinin bir kısmı ile Maraş'a geldi. Yüzbaşı Andre'nin yanında 125'i Müslüman ve 25'i Ermeni'den oluşan 150 kişilik jandarma kuvveti vardı. Akbıyık, *age.*, s. 133; Yakar, *age.*, s. 42-43. Andre'yi karşılama merasiminde Maraş'ın ileri gelenlerinden birçoğu bulunmuştu. Bu merasimde Andre'nin gelişini Ermeniler, bayraklarla ve sevinçle karşıladılar. Andre, onların bu tutumunun yanlış olduğunu tercümanı Vahan vasıtasıyla uyardı ise de Ermeniler aldırış etmediler. **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 3; Akbıyık, *age.*, s. 134.

263 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-3. Davet mektubunu Bayazıt zade Kenan Bey aracılığıyla imza karşılığı davetlilere tebliğ ettirdi. Fakat şehrin ileri gelenleri toplantıya katılmanın tehlikeli olacağı gerekçesiyle davete gitmek istemedi. Ayrıca esnafa konu hakkında bilgi verildi ve davete katılmama konusunda uyarıda bulunuldu. Davete gidenler, Evliya zade Halil Efendi ve Belediye Başkanı Sıtkı Bey'in sözlü uyarılarıyla Boğazkesen Caddesi'nden geri çevrildi. Bu arada Maraş eşrafına 29 Kasım Cumartesi günü Belediye Başkanlığında toplanılacağı bildirildi. **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 11.

264 Bağdatlılar, *age.*, s. 56; Akbıyık, *age.*, s. 136; **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 4.

265 Emir sonrasında Helena da dans teklifini kabul etmişti. ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-3; Akbıyık, *age.*, s. 136-137; Kerr, *age.*, s. 70-71.

ve Belediye Başkanı Bekir Sıtkı Bey, Mutasarrıf Ata Bey'in oturduğu eve gittiler. Neden Kaleye Türk bayrağı değil de Fransız bayrağı çekildiğini sordular. Mutasarrıf Ata Bey, Andre'nin *Kuvvetimizin iskân ve ikame edildiği yerde başka devletin bandırması bulunamaz.*²⁶⁶ dediğini ve sadece hükümet binasına bayrak çekileceği talimatını verdiğini söyledi.²⁶⁷ Kısaküreklerden Halil oğlu Mehmet Ali Bey, evinin penceresinden kale burcunda Fransız bayrağının dalgalandığını ve Türk bayrağının indirilmiş olduğunu görünce bir bildiri hazırladı.²⁶⁸ Türk bayrağının indirilip yerine Fransız bayrağının çekilmesini protesto eden sözler yazılı olan ve Maraş halkını işgalci Fransızlara karşı koymaya davet eden bildiriye, gizlice Çarşıbaşı, Sarayaltı, Arasa ve Ulu Camilerinin son cemaat mahalline oğlu Şehabettin vasıtasıyla astırdı. Maraş mücadelesine yön verenler, Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinin ve halkın cuma namazını Ulu Cami'de kılmasını istediler.²⁶⁹ O gün büyük bir halk kitlesi cuma namazını kılmak amacıyla Ulu Cami'ye geldi. Namaza gelenlerin tamamı bildiriden çok etkilenmişti. Bu arada camiye gelen Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri, kalenin burcuna Fransız bayrağının çekildiğini gören halk ile bütünleşti.²⁷⁰ Camide toplanan ve Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerince bilinçlendirilen halk, heyecanla Türk bayrağını kaleye çekmeye karar verdi. Ulu Cami minberinde bulunan ve üzerinde fetih ve zafer yazılmış olan sancağı alıp camiden dışarı çıkardı.²⁷¹ Hutbe okumaya başlanmadan minbere yakın yerde bulunan Gazez Durdu, yüksek sesle *Kale gönderinde kendi bayrağı dalgalanmayan Müslüman bir milletin hür sayıl-*

266 Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları, s. 4; Akbıyık, age., s. 137.

267 Yakar, age., s. 42-43; Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları, s. 11.

268 Bildiri şöyledir: *Âlem-i İslam'a Hitap. Ey millet-i necibe-i Osmaniye, vaktine hazırlar. Bin üç yüz seneden beri Hazreti Allah ve Peygamberi zîşânını hizmetiyle razı ettiğin bir din ölüyor. Yani ecdâdının kanı pahasına feth ettiği bir kalenin burcu barosundaki al sancağın bugün Fransızlar tarafından indirilip yerine kendi bandıraları konuldu. Şimdi acaba bunu yerine koyacak sende birkaç yüz İslam gayreti hiç mi yok. İğtişâş arzu etmeyelim. Yalnız pür-vakâr ve azâmet olarak ol al sancağımızı geri yerine koyalım. Tekrar kemâli mehâbetle yerlerimize avdet edelim. Korkma seni buradaki birkaç Fransız kuvveti kıramaz. Sen mütevekkilen Allah'a kendi mevcudiyetini gösterecek olursan, değil birkaç Fransız kuvveti hatta bütün Fransız milleti kıramaz. Buna emin ol. 28 Teşrinisani 335. Karadağ, age., s. 15-16; Yakar, age., s. 42-43.*

269 Maraş'ın doğusunda Zülkadiroğlu Süleyman Bey, batısında Evliya Efendi, merkezinde Aslan Bey ve arkadaşları gizliden gizliye halka haber gönderdiler. Şekerli Mahallesi'nden Şekerci Mehmet (Tellal Mehmet) Efendi, bu haber yayma işini ustalıkla yaptı. **Mustafa Zülkadiroğlu'nun 15.06.1994 tarihli notlarından alınmıştır.** Bu notlar arşivimizde bulunmaktadır.

270 Halk, *Ermeni bomba atıyor* diye bağırıyordu. Bunun üzerine Evliya Efendi, mektubu getiren Ermeni'yi Cami avlusunda yakalayarak Çarşı Karakoluna götürmüş ve sorgulama neticesinde Ermeni, Cami hatibine mektup getirdiğini ve konuyla ilgili başka bir bilgisi olmadığını söylemişti. Aslan Bey, agn., s. 7.

271 Mustafa Zülkadiroğlu'nun 15.06.1994 tarihli notları.

*madığı için şeran bu cuma namazını eda edemez dedi. Bu söz üzerine cemaat ayağa kalktı ve bayrağı kaleye çekeceğiz diyerek dışarı çıktı. Kargaşa devam ederken imam hatibin Hür olunmayan yerde Cuma namazı kılınmaz dediği rivayet edilmektedir. Cami kapısında bulunan Şerbetçi oğlu Mehmet ve arkadaşları da Ne duruyorsunuz, sancağı çıkarın! diyerek halkı kaleye bayrak çekmeye davet etti.*²⁷²

Fransızlar, kaleden ve resmî dairelerden Türk bayrağının indirilmesi yüzünden halkın ayaklanmasına neden olanların bir kısmını tutukladılar. Şehir içinde yapılan bu uygulamalar derhal Elbistan ve Pazarcık'a bildirildi. Maraş Kuva-yı Milliye Cemiyeti, Fransızların bu kasıtlı uygulamasını protesto ettiği gibi tutukluların derhâl serbest bırakılmasını istedi. Ayrıca tutuklananların serbest bırakılmadığı takdirde Elbistan ve Pazarcık kuvvetlerinin Maraş üzerine hareket edeceği bildirildi. Bu ciddi uyarılar üzerine, tutuklu bulunanlar serbest bırakıldı.²⁷³ Bu arada çok büyük bir kalabalık şeklinde toplanan halk *Allah'u ekber! Allah'u ekber!* diyerek kaleye hücum etmişti. Kalenin kapıları kapatıldığı için Ulu Cami'den gelen kalabalık, duvarlardan tırmanarak içeri girdi. Kaleye çekilmiş olan Fransız bayrağını indirdi ve yerine Türk Bayrağını tekbirler eşliğinde çekti.²⁷⁴

Telgrafhane Fransızların sansürü altında bulunduğundan dışarı ile haberleşme yapılamıyordu. Olayları ilgililere bildirmek amacıyla Maraş'ın kuzeyinde ve şehre üç saat mesafede bulunan Maksudlu köyüne Muhabere Memuru Celal Efendi gönderildi. Buradaki telgraf makinesi ile Elbistan ve Sivas'la haberleşme sağlandı.²⁷⁵

Bayrak olayından sonra Andre, Fransız Komutanlığınca Antep'e davet edilmiş ve bir daha Maraş'a dönmemiştir. Yerine General Querette tayin edilmiştir. Fransız Kumandanı General Querette, 13 Aralık 1919 tarihinde Maraş'ın güvenlik sorumluluğunu üzerine aldı ise de asayiş ve huzuru sağlamaya muvaffak olamamıştır.²⁷⁶

272 Aslan Bey, *agn.*, s. 7.

273 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-4.

274 Ali Sezai Efendi'nin *Yayınlanmamış Notları*, s. 5, 11. Halk havaya ateş açarak *Yaşasın Osmanlı!* dedi ve hükümet binasına gitti. Hükümet binasında bulunan muhafızların silahlarını ellerinden aldı. Bu hareket sonucunda halkın, işgalcilere ve Ermenilere karşı kararlı bir davranış içinde olduğu anlaşıldı. 15. Kolordu Kumandanı Miralay Kâzım Karabekir tarafında Erzurum Valiliğine gönderilen 8 Aralık 1919 tarih ve 595 sayılı yazı. *TİTE*, K 22, B 19.

275 Ali Sezai Efendi'nin *Yayınlanmamış Notları*, s. 6-7. Karşılıklı konuşmada Ali Sezai Bey, Maraş halkının Adana ve Osmanîye ile bir tutulmamasını belirtti. Sözlerine devam ederek, buradaki halkın dindar, cesur ve şereflerine düşkün olduğunu, namusu ve vatani karşısında hepsinin hayatını ortaya koyabileceğini bildirdi. Konuşma sırasında Fransız askerleri sokağı kapatmıştı. Her an insanları tutuklayabilirdi. Fakat Andre'nin emriyle askerler karargâhına döndü. Ali Sezai Efendi'nin *Yayınlanmamış Notları*, s. 2.

276 Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri, Haz. Zeki Güner, Orhan Kabataş, AKDT-

3.1.2. Maraş Savunması

1 Ocak 1920'de Çukuroba Camisi'ne bomba atılmış ve ezan okuyan müezzine ateş edilmiştir.²⁷⁷ Bu tahrikler devam ederken, Fransızların işgali altındaki Türkler, 18 Ocak 1920'de Ermenileri yanlarına çekerek birlikte mücadele etme teklifinde bulundular. Fakat Ermeniler bu teklife yanaşmadıkları gibi tarafsız kalmayı da kabul etmediler.²⁷⁸

Savaş başlamadan önce Hristiyan köylerinde Latin Manastırı Başrahibi ve Terassanita Şirketine mensup Yenice Kale'de bulunan İtalyan şubesinden Patri Albert; aslen Maraşlı olan, Fransız vatandaşı ve Döngel Rahibi Sabuncu Balin Katyan'ın oğlu Patri İstapan ve yanında bulunanlarla birlikte, Fransız askerleri için zahire toplamıştı. 20 Ocak 1920'de Patri Albert ve Patri İstapan yanlarında bulunan kuvvetlerle birlikte Fransız birliklerine katılmışlar, Fransız askerlerinin güneyden Maraş'a doğru gelişini kolaylaştırmak ve onlara yardımcı olmak amacıyla Türkoğlu tarafına gitmişlerdir.²⁷⁹ Fransız askerleri Ermenilerle birlikte 23 Ocak 1920'de 20 top ve birçok makineli tüfekle Maraş halkına saldırmıştır.²⁸⁰ Öte yandan General Gouraud komutasında üç Ermeni taburu vardı. Gouraud'da göre Türklerden intikam almak için kurulan bu taburlar, 21 Ocak 1920'de Maraş'ta başlayan savunmanın nedeniydi.²⁸¹ Fransızlar tarafından atılan kurşunla bir Türk jandarmasının yaralanması ve hükümet binasına doğru ilerlemekte olan bir Fransız birliğine, Türkler tarafından ateş açılmasıyla çatışmalar başladı. Daha evvel kararlaştırılan parola gereğince her mahallede birer el silah atıldı ve Müdafaa-i Hukuk tarafından

YK, TTK Yay., S 38, Ankara 1990, s. 295-296. Öte yandan bayrak olayı hakkında bilgi edinmek amacıyla halkın içine giren General Querette'nin, bu sırada karşılaştığı Aşıklioğlu Hüseyin'le aralarında şöyle bir diyalog geçmişti: Querette: *Bir çaput parçası olan bayrak için bu kadar gürültü yapıyorsunuz. Yarın kullanacağım top ve tüfekten çoluk çocuğunuza acımıyor musunuz?* Aşıklioğlu Hüseyin: *Bayrağımız bizim hayatımızdır. Sabah erkenden kalktığımızda ufak çocuklarımıza varıncaya kadar bütün ailece ilk defa kaleye bakarsınız. Bayrağı görür seviniriz, görmezsek o gün ölürüz. Top tüfek dediğin şeyden Türkler korkmazlar. Sen top getirip buraya çıkaracak olursan biz çoluk çocuğumuza zaten senin topunun sesini işittirmeyiz. Senin topundan evvel o çoluk çocuk denilenleri evvel emirde (önce) biz keseriz. Damları (evleri) yıkarız, yakarız. Ondan sonra serbest serbest seninle harp ederiz. İsterseniz o vakit bütün dünyanın toplarını buraya getiriniz. ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-4.*

277 Recep Karacakaya, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2001, s. 179.

278 "The 22 Days of Marash: Papers on the Defense of the City Against Turkish Forces Jan.-Feb., 1920", **The Armenian Review**, S 31, Spring 1977-1978, s. 65.

279 **Ali Sezai Efendi'nin Yayınlanmamış Notları**, s. 13.

280 **Hâkimiyeti Milliye**, 24 Ocak 1920, S 5, s. 2.

281 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 183.

örgütlenen halk kararlılıkla düşmana karşı koydu.²⁸²

Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Arslan Bey, 21 Ocak 1920 Çarşamba günü savaşın başladığını ilan eden bir beyanname yayımladı. Beyanname *Arkadaşlar harp başlamıştır. Allah'ın inayeti, Peygamber'in ruhaniyeti, din kardeşlerimizin fedakârlığı ile her şey göze alınmıştır. Vatanımız tek kişi kalana kadar düşmana teslim olunmayacaktır. Gayret bizden yardım Allah'tan* şeklindeydi. Çatışmanın ilk günü, Fransızlar şehrin her tarafını makineli tüfekle taradılar. Yakın bulunan ve ulaşılabilen düşman mazgal ve mevzilerine karşı taarruza geçen Maraşlılar da düşmanın bütün haberleşme sistemlerini tahrip etmişlerdi. Türklerin başarılı mücadelelerini gören Fransız ve Ermeni askerleri şaşkınlık içinde kaldılar. Düşmanın Amerikan Kolejinde bulunan kolları dışında kalan şehir içindeki kuvvetleri etkisiz hale getirildi. Karşı tarafın Amerikan koleji ve kışlada altı adet dağ topu ile iki adet Nordanfilled silahı vardı. Ayrıca bir Nordanfilleld de Abarabaşı Kilisesi yanlarına yerleştirilmişti. Savaş başladığı andan itibaren düşman askerleri bu toplarla şehre ateş etmeye başladılar. Bu sebeple sokak arasından ve yollardan gidip gelmek güçleşti. Ulaşım ve haberleşmeyi sağlamak amacıyla duvarlar delinerek evden eve geçilebilecek yollar açıldı. Gece gündüz sokak savaşına devam edilerek düşman mevzileri işgal edildi. Şehirde on gün süren sokak çatışmaları ve bu sırada çıkarılan yangınlar, Fransız askerlerinin moralinin bozulmasına neden oldu. Türklerin bu denli düzenli ve disiplinli savaşından Fransız askerleri olumsuz etkilendi. General Querette, alevler içinde kalmış olan şehirde hızla devam eden harbin onuncu günü, Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey'i serbest bırakmak zorunda kaldı. Ayrıca durumu aleyhlerinde gören General Querette, Türkler tarafından ateş kesildiği takdirde anlaşmaya hazır olduğunu söyledi. Serbest bırakılan Mutasarrıf Vekili Cevdet Bey, hükûmete geldi ve derhâl Heyet-i Merkeziye ile şehir etrafında savaşa devam eden kolların kumandanlarını durumdan haberdar etti. Yani General Querette'in anlaşma teklifini bildirdi. Bunun üzerine Heyet-i Merkeziye, Fransız askerlerinin kayıtsız şartsız silah, mühimmat ve cephaneyi teslim etmelerini, şehirden kesin olarak ayrılmalarını istedi. Ayrıca hayatlarının güvenlik içinde olacağı ve şehirden ayrılırken de ancak güneye doğru gitmelerine izin verileceği bildirildi.²⁸³ Fransızlar, karşılarında büyük bir askerî birlik görmediklerinden teslim olmaya cesaret edemediler. Şehir içinde silahlı çatışma aralıklarla devam ettiğinden çarşı, pazar ve sokaklarda hareket etmek güçleşti.²⁸⁴ Türkler ile Ermeniler ve Fransızların Maraş'ta birlikte yaşamaları zorlaştı. Şehirde kanlı bir mücadele başladı. Ermeniler, Fransızları teşvik ederek top ve makinelili tüfek atışlarıyla Türk evlerinin yıkılmasına sebep oldular.²⁸⁵

282 **Hâkimiyeti Milliye**, 2 Şubat 1920, S 5, s. 2.

283 **ATASE**, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-6.

284 **ATASE**, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-7.

285 "The 22 Days of Marash...", 31, s. 67.

Fransızlar, ilk gün Elbistan yoluna hâkim olmak amacıyla Kışla'nın batısındaki Yumurta Tepesi'ne ve doğusundaki Alıçşekisi'ne ve şehrin batısındaki Mercimek Tepesi'ne ellişer kişilik müfrezeler gönderdiler. İkinci gece Bertiz Kolu, Ahırdağı'nın arkasından batıya doğru yürüyerek gece yarısı Yumurta Tepe'nin kuzeydoğusunda bulunan Sulutarla'yı ve Kışla'nın kuzeyindeki Taşocağı'nın kuzeyinde bulunan Kandıl sırtlarını işgal ederek sabahleyin taarruza başladılar. Bertiz kolu, Kışla'nın kuzeyindeki Taşocağı'ndan ve Yumurta Tepe'de bulunan düşman müfrezeleriyle karşılaştı. Bertiz Kolu, Çaylak sırtlarında zayıf ve dağınık şekilde bulunuyordu. Buna karşılık Fransız kuvvetleri, Kırkgöz'de, Taşocağı ile Yumurta Tepesi'nde tahkimat yaparak ağır ve hafif makineli tüfeklerle ateş etti. Ayrıca ağır bomba ateşi ile makineli tüfek ateşini takviye etti. Düşman mevzileri iyi tahkim edilmişti. Türk çeteleri yaptığı birkaç taarruzda, düşmanın ağır bomba ve makineli tüfek ateşi nedeniyle başarısız oldu. Boş yere kayıp vereceğini düşünen Türk müfrezesi, taarruza devam etmekten vazgeçti. Aslında Bertiz Kolu, Elbistan ve Göksun yollarını kapatmaya ve düşmanı mümkün mertebe taciz etmek ve oyalamakla görevlendirilmişti. Şehrin güneyinden gelen Türkoğlu Mustafa Çavuş'un kumandasında bulunan müfreme ile Nahirönü ve Karamanlı Mahallelerinin sevk ettiği müfrezeler birleşerek Mercimek Tepesi'nde bulunan düşman askerlerine taarruz ettiler. Taarruz neticesinde Fransızların Mercimek Tepesi'nde bulunan kırk kişilik kuvveti tamamen imha edildi.²⁸⁶

Düşmanın büyük kısmı kolej ve kışla gibi hâkim yerlerde bulunuyordu. Güçlü toplarla yapılan ateşler neticesinde hükûmet binası, Bayazıtlı, Kayabaşı, Seksenler ve Pınarbaşı Mahalleleri tahrip edildi. Düşmanın sürekli ağır bomba ateşine maruz kalan millî kuvvetler direndi. Halkın ısrarlı direnişi karşısında Fransızlar, Abarabaşı Kilisesi'nde mahsur kalan kuvvetleri ile günlerce irtibat kuramadılar. Burada mahsur kalan Fransız kuvvetleri, dışarıdan yardım alamadıkları için aç ve susuz kaldı. Silahlı çatışma devam ederken Kılıç Ali Bey, 25 Ocak 1920'de Pazarcık'tan 400 kişiden oluşan kuvvetle Maraş'a geldi. Şehrin güney doğusunda bulunan Alman Çiftliğine taarruz etti.²⁸⁷ Çiftlikte bulunan seksen kişilik Fransız kuvvetini tamamen etkisiz hale getirdi. Kılıç Ali Bey'in kumandasındaki kuvvetler şehrin doğu tarafını denetime aldı. Bu kuvvetler bir taraftan Alman Eytamhanesini, diğer yandan da birçok Ermeni'nin oturduğu Kuyucak Mahallesi'ni kuşattı. Bu mahallede Ermenilerin zengin ve ileri gelenlerinden meşhur Hırlakyan'ın âdeti kışla gibi tahkim edilen bir evi vardı. Ev, Fransız ve Ermeni askerlerinin

286 Kale'nin batısında bulunan Şekerdere Mahallesi'nde çok miktarda Ermeni oturuyordu. Bu mahallede bulunan bir Ermeni okulu ile iki kiliseye, Fransız ve Ermeni kuvvetleri saklanmıştı. Savaş sırasında ortaya koyduğu kahramanlığıyla tanınan Evliya Efendi'nin yardım ve gayretiyle burada saklanan düşman kuvvetleri yok edildi. Türklerin birlik ve beraberlik içinde ve plan dâhilinde yaptıkları taarruzlar sonucunda şehrin bu kısmı düşman askerlerinden tamamen temizlendi. **ATASE**, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-7.

287 **ATASE**, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-8.

dayanak noktasıydı. Ermeni kuvvetleri Hırlakyan'ın evinde silahlandırılıp besleniyordu. Burayı dağıtmak amacıyla Kılıç Ali Bey, maiyetindeki milli kuvvetlerle taarruz etti. Taarruzda başarılı olan Kılıç Ali Bey kuvvetleri, birkaç gün içinde Alman Eytamhanesi dışındaki şehrin doğusunda bulunan yerlerin tamamını düşmandan temizledi. 2 Şubat 1920'de Göksun'dan gelen Yörük Selim kumandasında bulunan, 80 süvari ve 120 piyadeden oluşan birlik, Sulutarla'da karargâh kurdu. O sırada yanlarında iki ağır makineli tüfek bulunan Mülazım Ahmet Hamdi ile Yüzbaşı Kâmil kumandasındaki askerler Elbistan'dan geldiler. Bunlar, Bertiz kuvvetleriyle birlikte hareket ederek Yörük Selim Bey'in birliklerine katıldılar. Yörük Selim Bey, ağır makineli tüfeklerin korumasında Sulutarla istikametinden Yumurta Tepe'ye taarruzda bulundu. Ancak Kışla-Kırkgöz-Taşocağı-Yumurta Tepesi mevzilerinden yapılan Fransız ateşleri karşısında sonuç alamadı.²⁸⁸

Güneyde bulunan Fransız kuvvetleri, savunmanın başından beri Maraş'ın durumundan haber alamamış, İslahiye ve Antep güzergâhından gönderilen düşman müfrezeleri de Maraş'a ulaşamamıştı. Fransız birlikleri yollarda Millî Kuvvetlerin saldırıları sonucu yok edilmişti. Fransız uçağı Maraş üzerinde birkaç defa döndükten sonra kışla üzerine birçok kâğıt attı. Bu kâğıtlardan birkaç tanesi de Maraşlıların eline geçti. Kâğıtta piyade ve topçu cephanelerine ihtiyaç olup olmadığı, erzak durumu, mücadeleye devam edilip edilmeyeceği, geri çekilme fikrinin olup olmadığı, hangi cephelerin zayıf olduğu ve nerelerden irtibat kurulabileceği gibi cevaplanması gereken sorular yazılıydı.²⁸⁹

Millî kuvvetler çarşıda bulunan düşmanı uzaklaştırmaya çalışıyordu. Düşmanı etkisiz hale getirmek için Sulutarla'da bulunan makineli tüfek kullanıldı. Normand'ın komutasındaki düşman kuvvetlerinin Karataşlık'a yerleştiğini gören Mülazım Ahmet Hamdi, komutasında bulunanları ve makineli tüfeği alarak şehrin güneyindeki Nahrönü Mahallesi'ne geçti. Bu mahallede bulunan Yeni Cami'ye yerleşti. Aldığı tedbirler ve karşı savunma ile Fransız askerlerini durdururdu. Bu arada düşmanın sol kolunu durdurmak amacıyla Mercimek Tepe'den taarruz edildi. Güney cephesinde düşmanı durdurmak için Elbistan'dan gönderilen ayrı bir kolun ulaşması bekleniyordu. Düşmanın Karataş'ta istirahatle geçirdiği günün akşamı Elbistan'dan gönderilen kuvvet geldi. Ancak havanın çok soğuk, birliktekilerin yorgun ve vasıtaların azlığı nedeniyle askerler olumsuz etkilendi. Bu sebeple Mercimek Tepe'nin batısında bulunan Sünbüllü²⁹⁰ ile Ağcalı Tepeleri millî kuvvetler tarafından korunamadı. Düşman birliklerinin sol kolu, ertesi günü bu güzergâhtan taarruz

288 Bu sırada Yüzbaşı Tefik kumandasında iki top getirilmiş fakat düşmanın güçlü altı dağ topunun ateşi karşısında bu topların pek etkisi olmamıştır.

289 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-9.

290 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-10.

ettiler. Bir kaç saat sonra Sünbüllü ve Ağcalı Tepelerini işgal eden Fransız askerleri buraya yerleşti. Normand kumandasındaki Fransız birlikler şehre hakim bir noktada bulunan Mercimek Tepe'yi alınca buradan mahalleleri top ateşine tutarak ağır kayıplar verdi.²⁹¹

Gelişmeleri aleyhlerine gören şehrin ileri gelenleri Dr. Mustafa'yı düşmanla görüşüp anlaşmak için buluşmaya zorladılar. Fakat millî kuvvetler tavizsiz bir şekilde Fransızlarla mücadeleye devam etti.²⁹² 10 Şubat akşamı Dr. Mustafa, Amerikalı Dr. Wilson ve Fransız subaylar Alman Hastanesi'nde barış için toplandılar. Aralarında uzun müzakereler yapıldıktan sonra Albay Thibault, Dr. Mustafa'ya ateşkes şartlarını belirten bir yazı verdi.²⁹³ Bu arada General Querette, maiyetindeki askerlerle birlikte Maraş'tan ayrılmaya hazırlanıyordu.²⁹⁴ Sahra topraklarının, Yumurta Tepe'deki ve Abarabaşı Çan Kulesi'ndeki makineli tüfeklerin ve kışladaki toprakların yardımıyla yeni gelen Normand'ın komutasındaki Fransız taburu, şehirde bulunan birlikleriyle irtibat kurdu. Bu irtibat neticesinde Maraş 48 saat bombalandı.²⁹⁵ Şehirden ayrılma hazırlıklarını tamamlayan Fransızlar, izlenmek istemediler. Buna rağmen 3400 Ermeni, Fransızlarla birlikte gitti.²⁹⁶ Normand kumandasındaki taburun gelişinin ikinci gecesi, yani 11 Şubat'ı 12 Şubat'a bağlayan gece Fransız kuvvetleri, kışlayı tamamen yakarak güneye çekildiler.²⁹⁷

291 Kerr, *age.*, s. 148. Bunun üzerine halk arasında yılgnlık ortaya çıktı. Birçok ev halkı güvenlik için şehirden ayrılarak yakında bulunan yerlerine gitti. Ermeniler bu fırsattan faydalanarak Türk evlerini yağmaladılar ve bazı Müslümanları da şehit ettiler. Kerr, *age.*, s. 154.

292 Mehmet Yetişgin, "Ermenilerin Maraş'tan Ayrılmaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XX, S 58, Mart 2004, s. 71.

293 Kerr, *age.*, s. 176, 182, 185; Yakar, *age.*, s. 135-136. Dr. Mustafa, Alman Hastanesi'nden dışarı çıktıktan sonra elinde barış bayrağı ve yanında barış metnini taşıırken suikast sonucu alınandan aldığı iki kurşunla şehit edildi. Boş olarak bulunan kovanların birinin Fransız diğerinin ise Türk silahlarına ait olduğu tespit edildi. Boş kovanın ait olduğu bu silahın savaş sırasında Ermeniler tarafından Türklere alındığı tahmin edilmektedir. Dr. Mustafa'yı Ermeniler suikastla öldürdü. Bu barış metni Dr. Mustafa'da idi. Böylelikle Ermeniler, Fransızların Maraş'tan çekileceği haberinin yayılmasını önlemek istedi.

294 Kerr, *age.*, s. 169.

295 ATASE, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-11.

296 "The 22 Days of Marash", 31, s. 57-58; Kerr, *age.*, s. 196; Yetişgin, *agm.*, s. 73. Fransızlar çekilme kararını gizli tutarak Ermenilerin kendileriyle birlikte kaçmasını önlemeye çalıştılar. Gerekece olarak kalabalık bir şekilde kaçarlarsa Türklere takip edeceğini söylediler. Fakat yetkililerinin ve Rus Albay Simonoff'un isteği üzerine Ermenilerin bir kilometre geriden Fransızları takip etmesine izin verildi. Kerr, *age.*, s. 165-166.

297 Fransızlar daha önce rehin olarak tuttıkları Jandarma Kumandanını, Şişmanzade Arif'i, Kocabaş zade Hacı Naci'yi, Belediye Başkanını ve Mühendis Abdüllatif Bey'i aldılar. Soğuk nedeniyle yürüyecek gücü olmayan Şube Başkanını yolda bıraktılar. Düşman birlikleri Maraş'ın güneyinde bulunan düz araziye indiklerinde Jandarma Kumandanı, gitmemekte direnince onu öldürerek bir çukura attılar. Fransızların güneyden çekildikleri 11 Şubat 1929 sabahında, Ermenilerin bir kısmı, Fransızların arkasından gitmek için dışarı çıktı. Ermeniler

Kaçmaya fırsat bulamayan Fransız ve Ermeniler, Katolik Kiliselerinde ve Alman Eytamhanesinde mahsur kalmışlar ve 17 Şubat 1920 tarihinde bayrak çekerek teslim olmuşlardır. Bunların birkısmı Maraş'ta faaliyette bulunan Amerikan Yakın Doğu Yardım Teşkilatından yardım istediler. Şehirde yoğun çalışmalarda bulunan misyonerler, bunlara yardım ettiler. Ermeni Katolik Kilisesinde toplanan silahlı Ermeniler, Amerikalıların ara buluculuğuyla teslim oldular. Bu sırada Maraş'ta Süleymanlı Askerlik Şube Reisi Binbaşı Cemil'in başkanlığında sıkıyönetim ilan edildi.²⁹⁸ Sıkıyönetim, harpte suçlu bulunanları yargıladı. Abarabaşı Kilisesi'nde bulunan Hırlakyan Agop'un oğulları sorgulandı. Yapılan sorgulamada bunlardan biri suçlu bulunarak idam edildi. Birkaç gün sonra millî hükûmet idareyi üzerine alınca sıkıyönetim kaldırıldı ve yargılama işleri adliyeye sevk edildi. Fransız birlikleri, geri çekilirken tüccarların kapalı çarşıda bulunan kasalarını ve birçok kıymetli eşyalarını götürdü.²⁹⁹

3.2. Antep Savunması

Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesine istinaden İngilizler, üç süvari tugayı, istihkâm müfrezesi ve ağır makineli tüfekleriyle 17 Aralık 1918'da Antep'i işgal ettiler.³⁰⁰ İngiliz kuvvetleri önce şehrin içine doğru ilerleyerek gövde gösterisinde bulundular.³⁰¹ Mutasarrıf Celal Bey'in önerisi üzerine, şehre hâkim yerde bulunan Amerikan Koleji'ne yerleştiler.³⁰² Antep'e giren İngiliz kuvvetleri günden güne takviye edildi. Nitekim 1 Ocak 1919'da General Mac Donald komutasında 100 İngiliz süvarisi Antep'e girdi. Toplam 2000 İngiliz askeriyile işgal gerçekleşti.³⁰³ Antep'i işgal eden İngilizler gayet sessiz

düz araziye ulaşmadan Maraşlılar tarafından arkadan takip edilerek imha edildi. Bu arada Aksu ve Türkoğlu ve bazı yerlerde kaçmakta olan Ermeniler, millî kuvvetler tarafından etkisiz hale getirildi. Yetişgin, agm., s. 74; Kerr, *age.*, s. 188.

298 **ATASE**, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-11; Kerr, *age.*, s. 155-156; Yetişgin, agm., s. 75.

299 **ATASE**, Barış Faaliyetleri Koleksiyonu, K 1162, E/Y D 153/81, B 2-8. Ermenilere yardım amacıyla Amerikan Uluslararası Genç Adamın Hristiyan Örgütünün Maraş Şubesi Başkanı Frank Johnson, 13 Şubat 1920'de Antep'ten Maraş'a dönerken öldürüldü. Kerr, *age.*, s. 203-204; **The Times**, 14 Şubat 190; Yetişgin, agm., s. 77.

300 Hale Şıvgın, "Antep'e Suriye Yönünden 86 Yıl Sonra Gelen İki İşgalin Mukayeseli Analizi", **Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu**, Ankara 2015, s. 221.

301 Bilgehan Pamuk, **Bir Şehrin Direnişi Antep Savunması**, İstanbul 2009, s. 74; M. Abadie, **Antep ve Dört Kuşatma 1920-1921**, Çev. Kaya Öztaş, İstanbul 2012, s. 25; Zeynep Kalyoncuoğlu, "Antep'te Kuvâ-yı Milliye'nin Oluşum", **Milli Mücadele'de Güney Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 764.

302 Ayhan Öztürk, **Milli Mücadelede Gaziantep**, Kayseri 1994, s. 27.

303 Abadie, *age.*, s. 26; Yakar, *age.*, s. 18.

davranıyor ve halkla problem çıkarmamaya gayret ediyordu.³⁰⁴

İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General Mc. Andrew 14 Ocak 1919'da şehrin ileri gelenlerini toplayarak herhangi bir huzursuzluğa meydan verilmemesini istedi ve emre uymayanların cezalandırılacağını bildirdi.³⁰⁵ İngilizler 15 Ocak 1919'a kadar Antep'te ciddi bir girişimde bulunmadılar. Ancak bu tarihten itibaren telgrafla haberleşmeyi sansüre tabi tuttular.³⁰⁶ Bu uygulamadan sonra Antep'liler, şehirlerini İngilizlerin işgal ettiğini anladı.³⁰⁷ Yönetimi etkisi altına almak isteyen İngilizler sık sık hükümet konağına gelerek daireleri denetlemeye başladılar. Ayrıca Antep'te çıkarılan *Antep Haberleri* adlı gazetenin yayını kesmesini istediler. İşgal kumandanı General Mc. Andrew, İngiliz Koleji Müdürü Mr. Meryl vasıtasıyla 22 Ocak 1919'da Mutasarrıf Celal Bey'i Amerikan Koleji'ne davet etti. Burada Ermenilere zulüm yapıldığı ve bunların zorunlu iskâna tabi tutulduğu iddiaları dillendirildi. Aslında İngilizler Ermenilere haksızlık yapıldığı iması ile yöneticiler üzerinde baskı uygulamak istiyordu. İşgal sırasında İngilizler, Antep'te birçok kişiyi tutukladılar. Bunlardan suçlu gördükleri memurları ve şehrin ileri gelenlerini, yargılamak üzere 23 Ocak 1919'da Halep'e ve oradan da Mısır'a göndermişlerdir.³⁰⁸

İşgal kumandanı General Mc. Andrew, 8 Mart 1919'da Antep'te sıkıyönetim ilan ederek durumu Mutasarrıflığa bildirdi.³⁰⁹ Sıkıyönetim kapsamında her türlü silah ve kesici aletlerin İngilizlere teslim edilmesi, polis ve jandarma dışında kimsenin silah taşımaması aksi hâlde cezalandırma yapılacağı bildirildi. Bildiri sonucunda 14 araba dolusu silah İngilizlere teslim edildi. Ancak Amerikan Koleji Müdürü Mr. Meryl, Antep'te 26 bin silahın bulunduğunu, teslim edilen silahların çok az olduğunu bildirdi. Bunun üzerine 17 Mart'tan itibaren silah araması yapıldı. Daha da ileri giden İngilizler iş yerlerini kapatırarak her türlü toplantı yapılmasını yasakladılar.³¹⁰

Öte yandan İngilizlerin içinde bulunan Hintli Müslüman askerler vasıtasıyla işgalcilerin halkla ilişkileri yumuşatıldı. Bu durumdan memnun olmayan Ermeniler, İngilizleri Hintli Müslümanlar vasıtasıyla Antep'lilere silah dağıtmakla suçladılar. Gelişmeler devam ederken 12 Ekim 1919'da General Mc. Andrew, Mutasarrıf Vekili Sabri Bey'i yanına çağırarak Mustafa Kemal

304 Pamuk, *age.*, s. 76.

305 Pamuk, *age.*, s. 79.

306 Kalyoncuoğlu, *agb.*, s. 764.

307 Pamuk, *age.*, s. 80-81.

308 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., C 2, İstanbul 1991, s. 218; Öztürk, *age.*, s. 30-31; Pamuk, *age.*, s. 83.

309 Pamuk, *age.*, s. 85.

310 <http://www.gaziantepsavunmasi.org/index.php?sf=3&icid=26>, Erişim Tarihi: 24.08.2017; Öztürk, *age.*, s. 33; Pamuk, *age.*, s. 86-87.

Paşa tarafından Antep'e gönderilen telgrafın içeriğini öğrenmek istedi. Konu hakkında haberi olmadığını söyleyen Sabri Bey, Antep'ilerin işgale karşı kayıtsız kalmayacağını belirtti.³¹¹

3.2.1. Fransız İşgali

Fransa ile İngiltere, 15 Eylül 1919'da yapılan Suriye İtilafnamesi ile Suriye konusunda yeni düzenlemeler yaptılar.³¹² Bu düzenlemeye göre Antep sancağı ile Suriye'nin birkısmı Fransızlara ve Musul İngilizlere bırakıldı. Bu İtilafname ile işgalcilerin yeni düzenlemelerine Heyet-i Merkeziye karşı çıktı.³¹³ Antep'in Fransızlara bırakılması halkın galeyana gelmesine sebep oldu ve bu nedenle Antep'iler 22 Ekim 1919'da Cami-i Kebir'de bir toplantı düzenledi. 25 Ekim'de de büyük bir miting yapıldı. Bu mitingte Belediye Başkanı Mehmet Lütfi Bey, Suriye İtilafnamesi ile yapılan düzenlemeye karşı çıkarak durumu halka anlattı. Bu arada Fransızların Güneydoğu Anadolu'yu işgal etmesi, İstanbul'daki İngiliz temsilciliklerine 81 adet telgraf gönderilerek protesto edildi.³¹⁴ Ayrıca Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, Fransızların Antep'i işgalini protesto etti. 27 Ekim 1919'da gönderdiği telgraflarla işgale karşı teşkilatlanmayı emretti.³¹⁵

İngilizler 26 Ekim 1919'dan itibaren Antep'ten çekilmeye başladı ve 25 Ekim'de iki Fransız subayı Antep'e gelerek telgrafhaneye el koydu. 27 Ekim 1919'da Fransız Albay Flaye Sainte Marie, iki yüz kişilik kuvvetle Antep'e geldi. Albay Flaye Sainte Marie, 28 Ekim 1919'da şehre girerken Ermeniler tarafından bando ve mızıkça ile karşılandı. Fransız işgal birlikleri, kademe kademe şehre girdi. 29 Ekim 1919'da da iki bin kişilik iki Fransız fırkası Ermeni halkının sevinç gösterileri arasında Antep'e geldi.³¹⁶ Fransız işgalcilerini Antep'te sevinç gösterileriyle karşılayan Ermeniler, Çukurova bölgesinde bir Ermeni devletinin kurulacağı şayiasını yaydılar. Ermeni nüfusun çoğalması için çevreden Ermenilerin buraya göç etmesini sağladılar.³¹⁷ 30 Ekim'de İngiliz Generali J. Wayer ile Fransız Komutanı Marie tarafından bir beyanname yayımlandı. Beyanname, İngilizlerin Antep'ten çekilecekleri, yerlerini Fransızlara bırakacakları, şehri teslim alan Fransızların bölgede yaşayanlar arasında ayrılık gözetmeyecekleri belirtildi.³¹⁸ Asayişini sağlamak

311 Öztürk, **age.**, s. 34.

312 Kalyoncuoğlu, **agm.**, s. 769.

313 Pamuk, **age.**, s. 88.

314 Öztürk, **age.**, s. 55.

315 Öztürk, **age.**, s. 63; Pamuk, **age.**, s. 90-91.

316 Abadie, **age.**, s. 27; Pamuk, **age.**, s. 94. Özkaya, **agm.**, s. 278.

317 Öztürk, **age.**, s. 61.

318 Selahattin Tansel, **age.**, s. 214.

için Antep'te, Fransız -Türk ve Fransız -Ermeni arasında toplantılar yapıldı.³¹⁹ Fakat 1 Kasım'dan itibaren Antep'te başlayan çatışmalar önlenemedi.³²⁰ Son İngiliz birlikleri 5 Kasım 1919'da Antep'ten çekilirken bunların yerini Fransız birlikleri aldı. Bu arada Fransız birliklerine Millî Ermeni Alayının üçüncü taburu da katıldı.³²¹

Antep'i işgal eden Fransızlar, işgalin ilk günü olan 5 Kasım Cuma günü Akyol Karakolunda göndere çekilmiş olan Türk bayrağını polise zorla indirttiler.³²² Hatta Hükûmet Konağında bulunan Türk bayrağını indirerek yerine Fransız bayrağını çektiler.³²³ Marie, resmî dairelere Türk bayrağının çekilmesini yasakladı.³²⁴ Ermeniler de Fransızlardan destek buldu.³²⁵ 8 Kasım'da 150 Cezayirli Fransız askeri sekiz makineli tüfek, dağ topu vesair mühimmatla Antep'e geldi. Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, 9 Kasım'da Fransızların Antep'i işgalini protesto etti.³²⁶ 10 Kasım'da işgalciler sokaktan geçen bir kadına saldırdılar. Bayrağın indirilmesi ve kadınlara saldırılması halk arsında gerilimin artmasına neden oldu. 23 Kasım 1919'da Cemiyet-i İslamiye, Fransızların yaptıklarını protesto için miting düzenledi.³²⁷ Ortamı yumuşatmak için Fransızlar, 25 Kasım'da Türk jandarmalarının maaşlarına zam yapılacağını bildirdiler.³²⁸ Fakat jandarma ve halk bu tür tekliflere itibar etmemiştir.³²⁹

Fransızlar, 30 Kasım da jandarma ve polis teşkilatının Fransız memurları emrine verildiğini bildirdi. İşgalci Fransızlar, Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliyenin 1 Aralık 1919'da gönderdiği protesto telgraflarını dikkate almadılar. Fransızların 315. Piyade Tugay Kumandanı General Querette, Antep'e 9 Aralık'ta gelerek Maraş, Antep, Urfa-Karkamış askerî idaresini de içine alan "Doğu Müntikası Kumandanlığı"nı üstlendi. Bu yetkiye dayanarak 13 Aralık 1919'da bir beyanname yayımladı. Beyanname Cemiyet-i İslamiye tarafından

319 Abadie, *age.*, s. 30.

320 Abadie, *age.*, s. 31.

321 Pamuk, *age.*, s. 101.

322 Selahattin Tansel, *age.*, s. 214.

323 Bu işi zorlama ile yapan polis görevden alınmıştır. Ali Dikici, "Suriye'nin İşgalinden sonra Antep'e Gelen Direniş Mücadelesine İştirak Eden Polisler", **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018, s. 657.

324 Pamuk, *age.*, s. 114-115.

325 Öztürk, *age.*, s. 67.

326 Jaeschke, *age.*, s. 75.

327 Dikici, *agb.*, s. 658.

328 Abadie, *age.*, s. 32.

329 Pamuk, *age.*, s. 120.

sert bir şekilde protesto edildi.³³⁰ Mustafa Kemal Paşa, 26 Aralık 1919'da 13. Kolordu Kumandanı Cevdet Bey'e verdiği emirde, Antep, Maraş ve Urfa'yı Fransızlara işgal ettirmemek için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.³³¹ Alınan tedbirlere rağmen, Antep, Maraş ve Urfa'da asayiş ve huzur sağlanamadı. Fakat Fransızların yaptığı haksız uygulamalar, 30 Aralık'ta 10 bin Anteplinin katıldığı mitingle protesto edildi.³³²

3.2.2. Savunma Teşkilatının Kurulması

Mustafa Kemal Paşa, 8 Ağustos 1919'da işgalcilere karşı Kuva-yı Milliye teşkilatının kurulmasını Türk milletine, komutanlarına ve ilgililere duyurdu. Ayrıca komuta kademelerinin bırakılmaması talimatını vererek Heyet-i Temsiliyenin vatanın bütününe temsil ettiğini bildirdi. Göçleri yasakladı, emlak ve arazinin Türklere satılması ve gayrimüslimlere verilmemesi emredildi.³³³ Mustafa Kemal Paşa, 26 Kasım 1919'da Urfa, Maraş ve Antep'i Fransızlara işgal ettirme ve işgal etseler bile, orada barındırmamak için her türlü tedbire başvurulduğunu bildirdi.³³⁴

Antep'te 1895'te kurulan Cemiyet-i İslamiye adlı bir teşkilat vardı. Silahlı olmayan bu teşkilat mensupları işgalcilere karşı direndi. Cemiyet, Kuva-yı Milliye kuruluncaya kadar Antep, Kilis ve Nizip'te teşkilatlandı.³³⁵ Ancak Cemiyetin teşkilatlanması yeterli değildi. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, 25 Ekim 1919'da ilgililere çektiği telgrafta Antep Türk Ocağının Heyet-i Temsiliye ile haberleşmesini ve çalışmaların mutasarrıf Celal Bey ile ortak yürütülmesini istedi.³³⁶ Mutasarrıf Celal Bey, Hama Mutasarrıflığına atanınca yerine Sabri Bey vekil oldu. Sabri Bey, Antep Heyeti Merkezinin görüşlerini önemsiyordu. Bu nedenle vekâleti sırasında 23 Kasım 1919'da Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu.³³⁷ 3 Aralık 1919'da Kılıç Ali Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından Maraş-Antep Havalisi Kuvâ-yı Milliye Komutanlığına atandı.³³⁸ Burada Kılıç Ali Bey milis şeklinde örgütlenmeyi sağlayarak Antep savunmasını gerçekleştirdi.³³⁹

330 Abadie, *age.*, s. 34.

331 Dikici, *agb.*, s. 699.

332 Öztürk, *age.*, s. 70.

333 Öztürk, *age.*, s. 37.

334 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK Yay., Ankara 1970, s. 73.

335 Zeynep Kalyoncuoğlu, "Antep'te Kuvâ-yı Milliye'nin Oluşumu", **Milli Mücadele'de Güney Bölgesi Sempozyumu**, Ankara 2015, s. 776; Pamuk, *age.*, s. 144.

336 Öztürk, *age.*, s. 42.

337 Halil İbrahim Yakar, Gülsüm Yaprak Pusat, **Antep Savunması Askeri İşe Defterleri Açlığın Günlüğü**, s. 38, Şehit Kamil Belediyesi Yay., Gaziantep 2017; Pamuk, *age.*, s. 147.

338 Döğüş, *agb.*, s. 12.

339 İsmail Akbal, "Gaziantep Mebusu Kılıç Ali", **Milli Mücadele'de Güney Sempozyu-**

İşgalcilerin tecavüzleri karşısında Antep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti savunma amaçlı faaliyetlere girişti. Savunmayı temin etmek için İdare Heyetine bağlı satın alma komisyonu kuruldu. Bu komisyon, özellikle Halep'ten tüfek ve cephane gibi mühimmatları alarak şehre getirtti.³⁴⁰ Heyeti Merkeziyenin emrinde şehir savunma bölgesi olarak 27 semte ayrıldı³⁴¹ ve her semtin başına bir başkan tayin edildi.³⁴² Semt başkanları Heyeti Merkeziye üyelerinden seçildi.³⁴³ Her semtte Cemiyete üyeler yemin ettirilerek alındı.³⁴⁴ Bütün kollar Antep Heyeti Merkeziyesine bağlandı. Bundan sonra Antep Heyeti Merkeziyesi, işgale karşı direnme kollarına ve özellikle Kuva-yı Milliye gruplarına gerekli talimatları verdi. Bu savaş milis kuvvetleri ile yapılan gerilla savaşı idi. Çünkü Antep Heyeti Merkeziyesinin Fransızlara karşı çıkacak güçlü ve düzenli bir ordusu yoktu.³⁴⁵

3.2.3. Çatışmalar ve Direniş

12 Ocak 1920'de 25 araba ve 450 kişiden oluşan Fransız birliği Antep'ten Maraş'a gönderildi.³⁴⁶ Bu birlik Araplar köyünden geçerken halka zarar verdi, köylüler korkudan dağlara kaçtı.³⁴⁷ Halkı korumak amacıyla toplanan Millî kuvvetler ile Fransız birlikleri arasında çatışma çıktı. Bu çatışmada Türkler 10 şehit ve Fransızlar da 60 kayıp verdi.³⁴⁸ Araplar köyü baskınına karşı Millî kuvvetler, ilk büyük başarıyı kazandı.³⁴⁹ 20 Ocak 1920'de Antep halkı Halep'ten iki araba silah getirtti. Ermenilerin ihbarı üzerine Fransız askerleri bu silahlara el koydu. Bunun üzerine halk Fransız askerlerine hücum etti, Çaresiz kalan Fransızlar silahları teslim etti.³⁵⁰

Teğmen Feniş kumandasında bir süvari takımı, 20 Ocak 1920'de Antep'ten Maraş'a giderken Karabıyıklı köyünde Karayılan idaresindeki çete tarafından basıldı. Karayılan'ın ani baskınına uğrayan Fransızlar, araba, silah ve erzaklarını bırakarak kaçmak zorunda kaldılar. Antep'te Fransızları destekleyen Ermeniler, soydaşlarının çoğunlukta olduğu mahallelere göçmeye

mu, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 347.

340 Pamuk, *age.*, s. 148.

341 Kalyoncuoğlu, *agm.*, s. 778.

342 Öztürk, *age.*, s. 71-74., Pamuk, *age.*, s. 152.

343 Kalyoncuoğlu, *agm.*, s. 778.

344 Kalyoncuoğlu, *agm.*, s. 779.

345 Öztürk, *age.*, s. 76.

346 Abadie, *age.*, s. 38.

347 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922**, C 2, s. 207.

348 Pamuk, *age.*, s. 168.

349 Karacakaya, *age.*, s. 181.

350 **Hâkimiyeti Milliye**, 20 Ocak 1920, S 3, s. 4.

başladı.³⁵¹ Antep halkı birlik ve beraberlik içinde, işgalcilerle iş birliği yapan Ermenilerin her türlü saldırılarına karşılık verdi.³⁵²

Heyet-i Merkeziye, Antep ve Maraş yolunu kapatmıştı. Bundan dolayı Antep'teki Fransızlar Kilis yolu üzerinden ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Heyet-i Merkeziye Kilis yolunu savunması için Kilis yolu Kuva-yı Milliye Komutanlığına getirilen Şahin Bey, Çapalı köyüne giderek buraya karargâhını kurdu. Ayrıca Kızılburun, Kertil ve Elmalı olmak üzere üç savunma hattında³⁵³ 100 çeteden meydana gelen bir kuvvet oluşturdu. Şahin Bey etrafına topladığı kuvvetlerle Antep-Kilis yolunu denetlemeye başladı. Nitekim Kilis'ten Antep'e erzak götüren Fransızların 150 araba kolunu 3 Şubat 1920'de Kertil'de pusuya düşürerek bunları geri dönmeye mecbur etti. Şahin Bey Fransızların Kilis-Antep güzergâhı ile olan bağlantısını 4 Şubat 1920'de kesti. Ayrıca Şahin Bey'i güçlendirmek amacıyla millî kuvvetlerin burada toplanması teşvik edildi.³⁵⁴ 16 Şubat 1920'de Fransızların, tahrik ettiği Antep halkı, Kilis-Antep yolu üzerinden geçen Fransız araçlarına saldırdı.³⁵⁵ Saldırı karşısında Fransız askerleri, mevkilerini güçlendirerek³⁵⁶ şehri muhasara etmiş

351 Pamuk, *age.*, s. 170.

352 21 Ocak 1920'de İnönü Caddesi'nde askerî fırındaki sarhoş Fransız askerleri, fırının önünden on yaşındaki oğlu Mehmet Kâmil ile birlikte geçmekte olan kadına sarkıntılık ettiler. Arzu Dereköylü, "Antep Harbinde Kadın ve Çocukların Rolü", **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018, s. 718; <http://www.gaziantepsavunmasi.org/index.php?sf=3&icid=60>, Erişim Tarihi: 24.08.2017. Mehmet Kâmil, anasını savunmak amacıyla taş atarak Fransız askerlerine engel olmak istedi. Dereköylü, *agb.*, s. 722. Abadie, *age.*, s. 3; <http://www.sehitkamil.gov.tr/sehitkamil-kimdir>, Erişim Tarihi: 23.08.2017. Bu arbede sırasında 12 yaşındaki Mehmet Kâmil, Fransız askeri tarafından süngülenerek şehit edildi. Dereköylü, *agb.*, s. 722. Kadının feryadı üzerine yardıma gelen halk, karşısında Fransız askerleri fırına sığınarak kurtulabildi. Bu menfur olay üzerine Albay Sainte Marie, önce hükûmete giderek özür diledi. Sonra Cemiyet-i İslamiyenin toplantısına katılarak Antep halkını ve ortamı sakinleştirmek amacıyla taziyede bulundu. Bu arada Albay Sainte Marie, Şehit Kâmil'in babasına 200 altın lira tazminat ödemeyi teklif etti. Öztürk, *age.*, s. 78-79; Pamuk, *age.*, s. 133. Babası *Benim oğlum öldü. Millet intikamını alacaktır. Ben çocuğumu para ile satacak vicdansızlardan değilim* dedi ve teklifi reddetti. Selahattin Tansel, *age.*, s. 215.

353 Bülent Arı ve Ömer Faruk Kadan, "Antep'in Kurtuluş Mücadelesinin İki Önemli İsmi Karayılan ve Şahin Bey'e Edebiyat Penceresinden Bir Bakış", **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018, s. 527; Özkaya, *agm.*, s. 280; Pamuk, *age.*, s. 175.

354 Faruk Söylemez, "Antep Savaşı Kahramanı Karayılan'ın Kimliği ve Faaliyetleri", **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018, s. 744; Özkaya, *agm.*, S 280; Öztürk, *age.*, s. 81.

355 Alev Sınar Uğurlu, "Hâkimiyet-İ Milliye Sayfalarından İşgal Altındaki Antep", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 16, S 27, 2014/2, s. 310.

356 **Hâkimiyeti Milliye**, 16 Şubat 1920, no 9, s. 2.

ve Antep'in etrafını demir tellerle çevirmişti. Böylece halk, açlık tehlikesi ile karşı karşıya bırakılmıştı.³⁵⁷

Öte yandan Kilis'ten Antep'e gelmek için 18 Şubat 1920'de hareket eden Fransız askerleri, Şahin Bey kuvvetleri tarafından etkisiz hale getirildi. Şahin Bey'in direnişi karşısında Antep'te bulunan Fransız Komutan, Mutasarrıfa anlaşma yapılmasını teklif etti. Bu teklif karşısında Antep Heyet-i Merkeziye, 4 maddelik anlaşma metnini 22 Şubat'ta Fransızlara bildirdi. Fakat Fransızlar bu anlaşma maddelerine uymadılar.³⁵⁸ Albay Andre, Antep'e gelmek üzere 25 Mart'ta Kilis'ten hareket etti. Andre'nin maiyetinde fazla miktarda asker ve mühimmatı vardı. Bu askerlerin öncüleri, muhtemel bir saldırı karşısında bütün yolu makineli tüfeklerle koruyorlardı. Kilis'ten bir müddet uzaklaşınca, makineli tüfekler himayesinde ilerlerken Şahin Bey'in kuvvetleriyle karşılaştılar. Fransız askerleri, Şahin Bey'in taarruzunu yardı ve maiyetindeki kuvvetleri dağıttı. Çekilmeyi kabul etmeyen Şahin Bey, *Düşman arabaları cesedimi çiğnemededen Antep'e giremez* diyerek savaşın güzergâhı olan Kilis-Antep yolunu savundu.³⁵⁹ Elmalı Köprüsü'nde taşları siper olarak mücadeleye devam etti. Mermisi bitince süngü ile saldırdı. Fransız piyadelerinin süngü darbesi ile Şahin Bey, 28 Mart 1920'de şehit edildi.³⁶⁰ Bu çatışmada yüzden fazla şehit verildi. Şahin Bey'in şehit olması Türklerin moralinin bozulmasına neden oldu. Bu arada Kılıç Ali Bey kumandasındaki Türk birliklerin gelmesi Antep'in direnme gücünü arttırdı.³⁶¹ Fransız kaynaklarına göre Kilis-Antep arasında, Türklere 1200 kayıp verdirerek Antep işgal edilmişti.³⁶² Şahin Bey'in şehadetinden hemen önce Mart 1920 başlarında Kilis ve Havalisi Kuva-yı Milliyesi Komutanlığına Süvari Yüzbaşı Polat Bey atandı. Sivas Kongresi'nden sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adını alan Cemiyet-i İslamiye tarafından Kilis'te Kuva-yı Milliye Teşkilatı kurulması kararlaştırıldı.³⁶³

Fransızlar Legion d'Orient ve Ermeni birliklerini Antep'e getirdiler. Bu birliklerin gelmesiyle şehirde suçlar arttı. Ermeniler kendi aralarında Fransızlarla diyalog kurarak teşkilatlandılar. Şahin Bey'in şahadeti ile Antep halkı özellikle iş birlikçi Ermenilere karşı nefret duymaya başladı. Antep'te

357 Uğurlu, agm., s. 313.

358 Abadie, *age.*, s. 41; Pamuk, *age.*, s. 177.

359 <http://www.ataturkinkilapları.com/it/116/sahin-bey-olayi-ve-gaziantep-savunmasi.html>, Erişim Tarihi: 23.08.20017.

360 Pamuk, *age.*, s. 185.

361 Bilgehan Pamuk, *Bir Şehrin Direnişi Antep Savunması*, İstanbul 2009, s. 181-185.

362 Akyüz, *age.*, s. 187.

363 Mustafa Şahin, "Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi'nde Güney Cepheleindeki Askerlik Şubeleri: Kilis Askerlik Şubesi Örneği", *Millî Mücadele'de Güney Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 53-539.

gelişmeler olumsuz yönde devam ederken Albay Andre, birliklerini 31 Mart 1920'de Amerikan Koleji civarında topladı. 1 Nisan'da Kilis'e dönmek üzere yola çıktığında Maraş'tan gelen Kuva-yı Milliye Kumandanı Kılıç Ali Bey'in kuvvetleri ile Burç'ta karşılaştı. Bu Burç'ta yapılan silahlı çatışmada Fransızlar bir subay ile yirmiden fazla kayıp verdiler. Antep'in içi barut fıçısı haline dönmüştü. En ufak bir kıvılcımla halk galeyana gelmek üzereydi.³⁶⁴ Antep'in çeşitli semtlerinde çatışmalar devam ederken sükûneti sağlamak isteyen Saint Marie, Millî kuvvetlerin geriye çekilmesini istedi. Heyet-i Merkeziye, Marie'nin bu önerisi karşısında soğukkanlı davranarak çekilmeyi reddetti. Böylece 3 Nisan'dan itibaren çatışmalar tüm hızıyla devam etti.³⁶⁵

3.2.4. Fransızların Kuşatması ve Kılıç Ali'nin Hazırlıkları

Kılıç Ali, 28 Mart 1920'de gelir gelmez Burç nahiyesinde karargâhını kurmuştu. 1 Nisan'da çatışmaların başlaması üzerine maiyetindeki kuvvetlerle şehir merkezine gelerek Anadolu Hanı'na yerleşti ve Jandarma Yüzbaşı Kılıslı Aslan Bey'i yardımcısı seçti. Kuva-yı Milliye kumandanlarını atayarak şehrin giriş ve çıkış yollarını kontrol altına aldı.³⁶⁶ Kürkçü Hanı'nda Heyet-i Merkezî ile beraber direniş programını yaptı. Bu programa göre, hangi cephe kimin ne yapacağı, şehrin nasıl savunulacağı 12 madde halinde ayrıntılı bir şekilde tespit edildi. Program gereğince, şehir içinde 7 cephe oluşturuldu.³⁶⁷ Bunlar Tabakhane, Şeyh Cami, Mağarabaşı, Şhreküstü, Aydınbaba, Musullu ve Çınarlı Cami cepheleri idi. Planı yaptıktan sonra Antep halkına bir beyanname göndererek dükkânların açılmasını ve verilen talimatlara uyulmasını istedi. Kılıç Ali daha önce Türkmen aşiretleri Kuva-yı Milliye çatısı altında toplamıştı. Hatta düşmana karşı psikolojik savaş tekniklerini kullandı. *Sivas'tan Kızıl Ordu, Yeşil Ordu geliyor* diye şayialar çıkardı.³⁶⁸ Ermenileri Türklerin yanında savaşmaya davet eden uzun bir mektup gönderdi. Mektupta Ermenilerle Müslümanların bir arada yaşaması gerektiğini anlattı.³⁶⁹ Kılıç Ali, 9 Nisan'da bazı Ermeni din adamlarıyla görüşerek onlardan destek istemişse de bu daveti kabul edilmedi.³⁷⁰

364 Pamuk, *age.*, s. 190.

365 Pamuk, *age.*, s. 193.

366 Ramazan Erhan Güllü, "Millî Mücadele'de Güney Cephesinde Kılıç Ali Bey'in Faaliyetleri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 2, C 16, 2017, s. 498.

367 Pamuk, *age.*, s. 196.

368 Doğuş, *agb.*, s. 14.

369 Bado ile Abdurrahman Bedrus Varabet ve Sahak Kahanne adlı Ermeni din adamları ile görüştü. Özellikle Milet-i Sadıka olan Ermenilere geçmişini hatırlattı ve devlete yaptıkları hizmetlerini Osmanlı'nın da kendilerine yaptığı yardımları anlattı. Fakat Ermeni ileri gelenleri ile din adamları Kılıç Ali Bey'in bu davetini kabul etmediler. Güllü, *agm.*, s. 499.

370 Pamuk, *age.*, s. 195-197.

Albay Andre'nin birlikleri, Maraş'tan Burç'a gelen Kuva-yı Milliye Kumandanı Kılıç Ali'nin kuvvetleri ile karşılaştı. Bu çatışmada Fransız birlikleri bir subay olmak üzere 24 kayıp verdi.³⁷¹ Fransızlar 8 Şubat 1920'de Antep'i kuşattı.³⁷² Albay Andre, komutasındaki şark kolu birlikleri ile Kolej civarındaki birlikleri 31 Mart'ta 1920'de topladı ve 1 Nisan'da Kilis'e dönmek üzere yola çıktı.³⁷³ Fransız askerleri Ermenileri de yanlarına alarak 7 Nisan 1920'de baskın yaptılar, cepheleleri yarararak mahalleleleri işgal ettiler. Yardıma gelen Kılıç Ali Bey, yerine yardımcısı Kilisli Aslan Bey'i bırakarak 11 Nisan 1920'de Antep'ten ayrıldı.³⁷⁴ Albay Andre, 9 Nisan'da Kilis'ten Akçakoyunlu ve Karkamış istikametine hareket etti. Karkamış'taki Albay Normand komutasındaki birlikler 12 Nisan'da Antep'e doğru yöneldi. Albay Normand komutasındaki askerler 16 Nisan 1920'de Babilge sırtlarında Kılıç Ali Bey kumandasındaki kuvvetlerle karşılaştı. Bu karşılaşmada gerilla savaşı yapan Türkler ağır kayıplar verdi.³⁷⁵ Önce Maraş'ta 11 Şubat 1920'de, sonra Urfa'da 11 Nisan 1920'de mağlup olan Fransızlar, Antep'i kaybetmek istemiyorlardı. Bundan dolayı çevredeki kuvvetlerini toplayarak şehre girdiler ve asayişini sağlamaya çalıştılar. Albay Normand, Makas Mağarası'nda karargâhını kurarak şehri kuzey, doğu ve güneyden kuşattı. Albay Debievre de, 17 Nisan'da Kilis'ten Antep'e gelerek şehrin batısını denetim altına aldı. Dört taraftan kuşatılan Antep, toplarla yapılan bombardımanlara rağmen teslim olmadı.³⁷⁶

Yarbay Abadie, 25 Nisan'da Antep bölge komutanı olarak Saint Marie'nin yerine getirildi. Abadie, Saint Marie ve Normand ile birlikte harp meclisini topladı. Bu toplantıda Antep'e hücum edilmesine karar verildi. Albay Normand, 25 Nisan'da Mağarabaşı mevkisinden şehri topa tuttu.³⁷⁷ Kılıç Ali Bey, Antep'i kuşatmadan kurtarmak için Dülük'te Millî birlikleri topladı. Maraş'tan gelen birlikleri de yanına alarak Binbaşı Hamdi ve Kılıç Ali komutasındaki kuvvetler 27 Nisan sabahı cepheyi yarararak şehre girdi.³⁷⁸ Bu sırada Halep ve Suriye'de Fransızlar ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Antep'te daha fazla kayıp vermemek için kademeli olarak geri çekilmeye başlayınca Millî kuvvetler 28 Nisan 1920'de Fransız mevzilerini ele geçirdi. Aynı gün Normand birlikleri ve Debievre birliklerinin bir kısmı Ceraplus'a gitmek üzere Antep'ten ayrıldı.³⁷⁹ Böylece 29 Nisan'da Fransızların Antep'i kuşat-

371 Pamuk, *age.*, s. 190.

372 Jaeschke, *age.*, s. 89.

373 Abadie, *age.*, s. 43.

374 Pamuk, *age.*, s. 194.

375 Abadie, *age.*, s. 5.

376 Pamuk, *age.*, s. 202-204.

377 Öztürk, *age.*, s. 98.

378 Pamuk, *age.*, s. 206; Öztürk, *age.*, s. 101.

379 Abadie, *age.*, s. 52.

ması sona erdi.³⁸⁰ 2 Mayıs'ta Karataş ve Kurbanbaba gibi yerlerde taarruzlar devam ederken Kılıç Ali Bey ile Hamdi Bey işgal kumandanı Abadie'ye şehri boşaltması için bir nota verdiler. 6 Mayıs'ta Fransız garnizonunda yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Bu arada Kilis üzerinden Antep'e 3500 kişilik Fransız yardım konvoyu ile fazla miktarda batarya ve top gönderildi. Bu konvoy Kilis'ten Antep'e gelirken Akbaba ve Körkün sırtlarında Millî kuvvetlerle karşı karşıya geldi. Milis kuvvetlerin mukavemeti karşısında Fransız birlikleri Ulumahsere ve Akbaba hattına çekildi ve konvoy, Kilis'e döndü.³⁸¹

Kılıç Ali Bey Antep milletvekili seçilmesi dolayısıyla aldığı emir üzerine 12 Nisan'da şehirden ayrılarak yerine Kilisli Aslan Bey'i vekil bıraktı. Böylece Aslan Bey, 4 Nisan 1920 - 12 Mayıs 1920 tarihleri arasında 39 gün Kuva-yı Milliye komutanlığını yürüttü. Aslan Bey'den sonra Kuva-yı Milliye kumandanlığını Binbaşı Hamdi Bey aldı. Hamdi Bey zamanında Millî Merkez taburu kuruldu ve kumandanlıklarına Teğmen Mehmet Fehmi atandı.³⁸² Öte yandan Albay Debievre komutasında bulunan Fransız birlikleri Antep'e yardım etmek için 20 Mayıs 1920'de Kilis'ten hareket etti. Bu arada Kuva-yı Milliye de 21 Mayıs'tan itibaren Körkün sırtlarında mevzilendi. 22 Mayıs sabahı ilerleyen Fransız birliklerini durdurmak amacıyla Akbaba'ya taarruz etti. Fransızların saldırısı karşısında Kuva-yı Milliye kayıplar vererek geri çekildi. Akbaba bozgunundan sonra Antep'teki Fransız garnizonuna yardım getiren Debievre kumandasındaki birlikler yoldaki engelleri kaldırarak Antep'e girdi ve 22-29 Mayıs'ta Antep'i bombaladı. Bu yoğun top ateşi sırasında yüzlerce sivil öldü ve yüzlerce ev ağır hasar gördü. Antep'te bu gelişmeler devam ederken Molla Karayılan, Sarımsak Tepe'yi 24 Mayıs'ta ele geçirmeye çalıştı. Muharebede Karayılan şehit oldu.³⁸³ Üst üste alınan mağlubiyetler karşısında Kuva-yı Milliye, Antep'i savunmak amacıyla üç bölgeye ayırdı. Albay Debievre komutasındaki birlikler Antep'te istedikleri tahribatı yaptıktan sonra 25 Mayıs'ta Kilis'e döndü. Fransızların ikinci tümen komutanı 27 Mayıs'ta Antep'e uçakla gelerek Fransız mevzilerini ve Amerikan kurumlarını ziyaret etti ve Ermenilerin Fransızların yanında kalmalarını istedi. Ayrıca Antep'i kesinlikle terk etmeyeceklerini bildirdiler. Gelişen bu olumsuz durumlar karşısında 28 Mayıs'ta Antepliler ile Fransızlar arasında ateşkes imzalandı ve 30 Mayıs'ta 20 günlük ateşkes yürürlüğe konuldu.³⁸⁴

Ateşkes gereği Fransızlar Antep'i boşaltacaktı, fakat buna yanaşmadılar. Taraflar arasında savaşa istek görülmediğinden 18 Haziran'da ateşkes süresi bittiği halde sükûnet devam etti. Bu arada Antep'te mutasarrıf Celal Bey'in

380 Pamuk, *age.*, s. 207.

381 Öztürk, *age.*, s. 103; Pamuk, *age.*, s. 209.

382 Pamuk, *age.*, s. 210; Öztürk, *age.*, s. 103.

383 Öztürk, *age.*, s. 104; Pamuk, *age.*, s. 212.

384 Pamuk, *age.*, s. 216; Öztürk, *age.*, s. 108-109; Abadie, *age.*, s. 63-65.

Ermenilere karşı pasif davranmasından dolayı yerine Sabri Bey tayin edildi. Yıldırım Taburu komutanlığına da Özdemir Bey ile Muharrem Bey getirildi. Yıldırım Taburu, 23 Temmuz'da şehirde huzuru sağlamak amacıyla Eyüpoğlu Mahallesi'ne yerleşti. Özellikle Ermenilerin oturduğu mahallelerde ve Fransız birliklerinin bulunduğu kolej gibi yerlerde meydana gelen olaylardan Heyet-i Merkeziye rahatsız oldu. Her ne kadar ateşkes bozulmak istenmese de Antep Millî Merkez Taburu 18 Temmuz'da Akçakoyunlu İstasyonu'na taarruz etti. Açık alanda etkili olan Fransızlar, bu taarruzu durdurdu. Katma'dan hareket eden Albay Andre, Akçakoyunlu'daki kuşatmayı etkisiz hale getirdi. Geri çekilen Merkez Millî Taburu, Balıklı cephesine yerleşti. 17-26 Temmuz günleri arasında Antep'te Kuva-yı Milliye yeniden taarruza geçti ise de başarılı olamadı.

3.2.5. Mücadelenin Yeniden Başlaması

29 Temmuz 1920'de Fransız birlikleri eğitime çıkararak harekâtı başlatmaya çalıştı. General Gouraud'un 23 Temmuz'da verdiği emir üzerine Akçakoyunlu'da bulunan Albay Andre, Antep'e gelerek 9 Ağustos'ta taarruza başladı. 11 Ağustos'a kadar süren çatışmalarda Antep tamamen Fransızlar tarafından kuşatma altına alındı.³⁸⁵ Fransız askerlerinin ilerleyişi karşısında Heyet-i Merkeziye ve şehrin ileri gelenleri, Mutasarrıf Sabri Bey'in başkanlığında toplandı. İrfan Bey'in yerine görevlendirilen Şefik Özdemir Bey, Şehir Cephe Komutanlığına getirildi. Kuva-yı Milliye Komutanı Şefik Özdemir Bey, yeni bir yapılanmaya gitti ve mıntika kumandanlarını yeniden tanzim etti.³⁸⁶

Andre ile Abadie, 11 Ağustos'ta sert bir uyarı vererek iki saat içerisinde şehrin teslimini bir buçuk milyon altın savaş tazminatı ödenmesini istedi. Eğer bunlar yapılmazsa Antep'i aralıksız bombalayacaklarını bildirdiler. Nitekim Fransızlar, 12 Ağustos 1920'de Antep'in hâkim noktalarını işgal ederek şehri bombaladı. Fransız Komutan, 12 Ağustos'ta verdiği uyarıda; Antep'in Fransa'nın mandası olduğunu, şehrin illeri gelenlerinin davetine icabet etmelerini ve verilen emirlere uymalarını istedi.³⁸⁷ Mutasarrıf, Cephe Komutanı ve Heyet-i Merkeziyenin isteksiz davranması karşısında 13 Ağustos'ta halka teslim olun çağrısı yaptı. Bu çağrı karşısında halk çaresizlik içerisinde düş-

385 Ciddi bir direnişle karşılaşmayan Andre, İkizkuyu'ya geldi ve şiddetli çarpışmalardan sonra Körkün sırtlarına ulaştı. Sağ ve sol birlikleri koordine eden Andre, Azez yokuşu, Kurbanbaba ve Mardin Tepe'yi işgal etti. Böylece Kurbanbaba'yı ele geçiren Andre, Fransız garnizonuyla irtibat kurdu. Öztürk, *age.*, s. 117-120; Pamuk, *age.*, s. 227-228.

386 Bu arada şehir halkı çok kötü duruma düştü ve savaş Antep'lerinin aleyhine gelişti. Öyle ki vefat edenleri dahi defnetmek sorun olmaya başladı. Abadie, *age.*, s. 77; Pamuk, *age.*, s. 230; Öztürk, *age.*, s. 122-124.

387 *BCA*, 54-355-7, Dosya eki: 49.

tü. Ayrıca iki bin silahlı Ermeni de Fransız birliklerine katıldı.³⁸⁸ Çatışma yeniden başladı, 18 Ağustos'ta İrfan Bey kumandasındaki Millî Kuvvetler taarruza geçti. Fikri Bey kumandasındaki Millî Kuvvetler de Maraş yolunu ve İbrahimli tarafını tuttu. Fakat Fransızların ağır top atışları karşısında Millî Kuvvetler başarılı olamadı.³⁸⁹ Yine de Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü 11 Ağustos 1920 tarihli raporunda Antep halkının savunmasını takdirle karşıladığını bildirdi.³⁹⁰

Albay Andre, 21 Ağustos'ta Kolej ve Garaf taraflarından saldırıya geçti. Nizip'i işgal ederek 28 Ağustos'ta Antep'e döndü. Bu gelişmeler sonunda Antep'in etrafında mevzilenen düzenli birlikler geri çekilmek zorunda kaldı. İçten ve dıştan baskı altında kalan Antep halkı zor duruma düştü. Eylül-Kasım 1920 günlerinde yirmi bin Antepli açlık ve yokluktan dolayı göç etmek zorunda kaldı. Bunların çoğu Malatya, Urfa, Maraş ve Elazığ bölgelerine gittiler.³⁹¹ 1 Eylül'de Türk birlikleri yeniden saldırıya geçti.³⁹² Fransızlar, Kilis yolu tehlikeli olmaya başlayınca Akçakoyunlu yoluyla ikmallerini tamamladı. Yani Kilis Akçakoyunlu-Antep yolunu denetim altına aldı. Albay Abadie, 8 Eylül'de halka teslim olmalarını bildirdi. Bu arada Antep halkı içerisinde de teslim olma eğilimi artmaya başladı.³⁹³ Fransızlar 5 Ekim Cuma günü Çınarlı cephesine yöneldi. Çınarlı'da meydana gelen silahlı çatışmada daha fazla kayıp vermek istemeyen Fransız birlikleri geri çekildi ve 8 Kasım'da Antep'i yoğun top ateşine tuttu.³⁹⁴ Antep'te Millî Kuvvetlerin savaşı başarı ile sürdürmesi Suriyelilere umut kaynağı oldu. Antep'in direnişini gördükçe Fransızların Suriye'den de sürülüp gideceklerine inanmaya başladılar.³⁹⁵

20 Kasım 1920'de General Gouraud komutasında 7.500 kişilik kuvvet Kilis yoluyla Antep'e gelince, halk ümitsizliğe düştü. Bu arada Millî Kuvvetlerin toplamı 2.920 milis idi. Yetersiz silah ve mühimmata rağmen halk savaşmak istiyordu. Fakat 20 Kasım'da Fransızlar Antep'i tamamen kuşatma altına aldı.³⁹⁶ General Gouraud şehir dışından gelecek saldırıları önlemek

388 Halil İbrahim Yakar, **Antep Savunması Hatıraları-Belgeler**, Büyükşehir Gaziantep Belediyesi Yay., s. 390, Ankara 2015; Pamuk, **age.**, s. 238-239.

389 Abadie, **age.**, s. 89-40; Pamuk, **age.**, s. 241.

390 **BCA**, 54-355-7, Dosya eki: 49.

391 Pamuk, **age.**, s. 246; Öztürk, **age.**, s. 130-133.

392 Abadie, **age.**, s. 95.

393 Pamuk, **age.**, s. 250.

394 Öztürk, **age.**, s. 136; Pamuk, **age.**, s. 253.

395 Omar Osman Umar, "Millî Mücadele'de Güney Bölgesinde Fransızlara Karşı Türk-Arap İş birliği", **Millî Mücadele'de Güney Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015 s. 832.

396 Abadie, **age.**, s. 101; Pamuk, **age.**, s. 260.

amacıyla birlikleri çeşitli bölgelere yerleştirdi.³⁹⁷ 26 Kasım'da Fransızlar Birecik ve Belkis istikametine doğru yöneldi. Buradaki keşiflerini tamamlayan Gouraud, 30 Kasım'da Antep'e döndü.³⁹⁸ General Gouraud Antep'e dönünce 1 Aralık'ta şehrin yirmi dört saat içinde kayıtsız şartsız teslim edilmesi uyarısını Kuva-yı Milliye Komutanlığına gönderdi.³⁹⁹

Kuva-yı Milliye, Suriye'deki gelişmelerden istifade ederek kuşatmayı yarmaya çalıştı. 25 Aralık'a kadar devam eden direnmede beklenen başarı elde edilemedi. Yokluklar içinde teslim olmamak için direnme devam ederken 23 Aralık'tan itibaren Antep'te açlık sıkıntısı ortaya çıktı.⁴⁰⁰ 6-7 Ocak 1921'de kar ve soğuktan dolayı arabalar işleyememiş sadece deve ve yük karıtları kullanılabilmiştir. Sıdır Gar'ında Fransızların engellemesi yüzünden Anteplilerin hayvanları telef oldu. Kuva-yı Milliye 18 Ocak'ta Fransız konvoyuna saldırarak büyük zayıat verdirdi.⁴⁰¹ 30 Ocak 1921 sabahı Fransızlar teslim olmak istemeyen Antep üzerine Musul cephesinden saldırdılar. Aynı gün Fransız kolordu birlikleri de taarruza geçti. Fransız birlikleri Çıksorut ve Kuşçu Dağı'ndaki Kuva-yı Milliye'nin savunma mevzilerini etkisiz hale getirdi.⁴⁰² I. Dünya Savaşı'ndan önce Antep'in nüfusu 80.000 iken İstiklal Harbi'nden sonra şehrin nüfusu 20.000'e düşmüştü. Antep şehri çok ıssız hale geldi.⁴⁰³ 5-6 Şubat 1921'de Millî Kuvvetler çıkış harekâtına girişti fakat başarılı olamadı. 8 Şubat'tan itibaren başta Özdemir Bey olmak üzere Heyet-i Merkeziye üyeleri Şeyh Fethullah Camii'nde toplanarak teslim olma kararı aldılar. 9 Şubat 1921'de Antep'in teslim olma protokolü saat 10.00'da Fransız Karargâhında imzalandı.⁴⁰⁴ 9 Şubat 1921'den itibaren Antep Fransızlara teslim oldu.⁴⁰⁵

397 Öztürk, *age.*, s. 139.

398 Abadie, *age.*, s. 102.

399 Öztürk, *age.*, s. 143.

400 Pamuk, *age.*, s. 280-281. Antep dokuz ay Fransız işgali altında kaldığı sırada şehre giriş ve çıkışlar yasaklandığından halk sefalet içine düştü. Halk aylarca zerdali çekirdeği ile karışık bir undan yapılan ekmeği yedi. Bundan dolayı beslenme bozukluğu oldu ve halkın bünyesi zayıfladı. Halk arasında trahom, frengi, şark çibani ve idrar yolları rahatsızlığı gibi hastalıklar çıktı. Mehmet Çanlı, "Kızılay Arşiv Belgelerine Göre İşgal Döneminde Antep'te Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Millî Mücadele'de Güney Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 518.

401 Abadie, *age.*, s. 108.

402 Halk, Kürkcü Hanı önünde toplanarak Heyet-i Merkeziye ve Özdemir Bey'e *açız* diye bağırırmaya başlamıştı. Pamuk, *age.*, s. 290-294.

403 Pamuk, *age.*, s. 296.

404 Abadie, *age.*, s. 111.

405 Öztürk, *age.*, s. 165; Haluk Selvi, Bülent Cırık, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., TBMM Basımevi, 2020, s. 181.

Yaptığı savunmada gösterdiği mücadeleden dolayı 2 Şubat 1921’de Antep adının Gaziantep olarak değiştirilmesi için üç maddeden oluşan kanun tasarısı TBMM’ye sunuldu. TBMM düşmana karşı direnmesinden dolayı Antep’e 8 Şubat 1921’de “Gazi” unvanını verdi.⁴⁰⁶ Antep, 11 Ağustos 1919-8 Şubat 1921 tarihleri arasında Fransızların altı ay kuşatması altında kaldı. 12 Şubat’ta çıkan Fransız gazeteleri, Antep’in teslim olmasını bir zafer olarak duyurdu.⁴⁰⁷ 13 Şubat’ta ise teslim koşulları yerel gazetelerde yayımlandı ve bundan iki gün sonra 15 Şubat’ta bütün silah ve cephaneler Fransızlar tarafından teslim alındı.⁴⁰⁸

20 Ekim 1921 tarihinde Fransa ile Türkiye arasında Ankara Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Antep, Misak-ı Milli sınırları içerisinde kaldı.⁴⁰⁹ Kasım ayı içerisinde Fransız birliklerinin çoğu Antep’ten çekildi. Son Fransız askerleri de 7 Aralık’ta Kilis’ten ve 25 Aralık’ta da Antep’ten ayrıldı. Fransızlar Antep’ten ayrılırken Ermenileri de beraberinde götürdüler. 25 Ekim 1919’da Fransız işgaline uğrayan Antep 25 Aralık 1921’de özgürlüğüne kavuştu.⁴¹⁰ Yani 1 Nisan 1920-7 Şubat 1921 tarihleri arasında yapılan savunmada başarılı olan Gaziantep 25 Aralık 1921’de düşman işgalinden kurtuldu.⁴¹¹ Bu direniş süresince şehrin yüzde sekseni harap oldu. İşgalci Fransız askerleri, halkın 232 bin altın lirasını, dükkânlarında ve depolarında bulunan mallarını gasp etti.⁴¹²

3.3. Urfa Savunması

Halep-Bağdat demir yolunun önemli bir kısmı Urfa topraklarından geçmekteydi. Tren, Karkamış nahiyesinden Urfa sınırına girer, buradan Gültepe, Mutluca, Mürşitpınar, Bekçiler ve Akçakale istasyonlarını geçerek Mardin’e bağlı Rasulayn’a ulaşırdı.⁴¹³ Adana vilayetini 7. Ordu Komutanlığı boşaltırken Karkamış’taki müfrezesini de çekti. Bu boşluktan yararlanmak isteyen

406 BCA, 54-355-7, Dosya eki: 49; Arslan, *agb.*, s. 815.

407 Şıvgın, *agb.*, s. 234.

408 Abadie, *age.*, s. 115-116.

409 Öztürk, *age.*, s. 180.

410 Cengiz Mutlu, “Mustafa Kemal Paşa’nın Güney Siyaseti ve Antep”, **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018, s. 707.

411 Mukaddes Arslan, “Gaziantep’e İstiklal Madalyası Verilmesi ve TBMM’de Yapılan Çalışmalar”, **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018, s. 815.

412 Pamuk, *age.*, s. 310.

413 İsmail Özçelik, **Milli Mücadele’de Güney Cephesi Urfa**, Ankara 1992, s. 36-37.

Araplar, 10 Aralık 1918'de Karkamış'ı işgal ettiler.⁴¹⁴ İstanbul'a ulaşımı sağlamak için Karkamış'ın Türk ordusunun elinde bulunması gerekiyordu. Bu nedenle 6. Ordu, Karkamış'a bir piyade bölüğü ile iki makineli tüfek gönderdi. Bu tabur 20 Aralık 1918'de, İngiliz kuvvetlerinin öncülerini olan Arap işgalcilerini Karkamış'tan çıkardı. Bu gelişmelerin arkasından General Mc. Donald, 1 Ocak 1919'da Halep'ten Antep'e 100 süvari ile gelerek mütareke şartlarına uymadığı gerekçesiyle burayı işgal etti. Antep'i işgal eden İngilizler, 30 Ocak 1919'da Karkamış'taki Türk askerlerini etkisiz hale getirerek işgal etti. Karkamış'ta bulunan Türk taburu da Mürşitpınar İstasyonu'na çekilmek zorunda kaldı. İngilizler, Karkamış'taki ağır silahlara el koydu ve Nahiye Müdürü ile Jandarma birliklerini buradan çıkardı. Karkamış'ın işgali Urfa'nın işgali için bir başlangıçtı. Böylece Urfa toprakları, İngilizler tarafından işgale açık hale getirildi.⁴¹⁵ 7 Mart 1919'da 400 İngiliz askeri Urfa sınırlarına girdi.⁴¹⁶ Urfa topraklarına giren İngilizler, 16 Mart 1919'da Mürşitpınar'dan hareket etti. Ermenilerle birlikte hareket eden İngilizler, 24 Mart 1919'da⁴¹⁷ Bekçiler ve Akçakale istasyonlarını ve daha sonra 27 Şubat'ta kuzeyde bulunan Birecik'i işgal etti. Böylece İngilizler, Urfa merkezine ikmallerini rahatça yapabilecek duruma geldi. Mürşitpınar-Pozantı demir yolunu ele geçiren İngilizler, bu yolla yapılan her türlü sevkiyatı denetlemeye başladı. İngilizlerin esas amacı, Fırat'ın doğusunda bulunan bölgeyi denetimi altına almaktı.⁴¹⁸

Karkamış, Mürşitpınar ve Akçakale istasyonları İngilizlerin eline geçince General Mc. Donald, demir yollarının İtilaf Devletleri yönetiminde olduğunu 6. Ordu Komutanlığına bildirdi.⁴¹⁹ Burada 6. Ordunun İngiliz çıkarlarına zarar vereceğini düşünen General Allenby, İstanbul ile görüşerek bu ordunun lağvını sağladı. 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa'yı da tutuklatarak Malta Adası'na sürdü. General Allenby, 22 Şubat 1919'da Maraş, 27 Şubat'ta Birecik, 16 Mart'ta Bekçiler ve Akçakale'yi işgal ettirdi.⁴²⁰ İngilizler önce Urfa'nın etrafını kuşattı, dış bağlantısını keserek şehri savunmasız hale getirdi. Urfa'da bulunan 1. Süvari Alayı işgalcilere karşı koyacak güçte değildi. Bu ortamı sağlayan İngilizler, 400 kişilik piyade, on otomobil ve elli yük arabadan oluşan birlikleriyle 24 Mart 1919'da Urfa'ya girdi. Mutasarrıf Nusret Bey'in kendilerini karşılamamasından rahatsız olan İngilizler, Guraba Hastanesi ile Mahmut Nedim Efendi'nin konağını işgal ettiler. İngilizlerin işgalini protesto eden Mutasarrıf Nusret Bey, İstanbul'a çağrıldı ve yerine Ali

414 Müslüm Akalın, *Urfa Kurtuluş Destanı*, İstanbul 2008, s. 2.

415 Özçelik, *age.*, s. 37-39.

416 Akalın, *age.*, s. 7.

417 Karacakaya, *age.*, s. 161.

418 Özçelik, *age.*, s. 40-41.

419 Özçelik, *age.*, s. 46.

420 Özçelik, *age.*, s. 52.

Bey atandı. İngiliz İşgal Komutanı, 1. Süvari Alayının Urfa'da bulunmasını sakıncalı bulduğundan bunların 30 Mart'ta Siverek'e çekilmesini sağladı.⁴²¹

Urfa'yı işgal eden İngilizler, Ermenileri yanlarına çekerek onlara, "Vilâyat-ı Sitte" diye ifade edilen Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurduracakları vaadinde bulundu. Urfa'da halkın arasına fitne tohumları atarak burada hâkimiyetini sağlamaya çalıştı. 13. Kolordu birliklerini güç duruma düşürdü. Karkamış'ı yağmalattıktan sonra, Ketikanlı ve Kisi gibi aşiretlerle irtibat kurarak bunları Türklerin aleyhine yönlendirdi. İngilizler, yörede buldukları süre içerisinde, özellikle bir kısım aşiretlerle ilişki kurdu. Özel bir önem verdikleri Millî Aşireti Reisi Mahmut Bey'e, "Kürt Lawrence" olarak adlandırılan Binbaşı Noel ve Yüzbaşı Woolley'i gönderip Kafkasya ile Mezopotamya arasında kurulabilecek bir tampon bölge için araştırmalar yaptırdı. Bununla da yetinmeyerek Halep'teki İngiliz Generali Barrow, Mahmut Bey'i 30 Haziran'da Urfa'ya davet etti. Mahmut Bey, 13. Kolordudan aldığı talimat çerçevesinde buluşmaya gitmedi. Suruç civarında aşiretle yapılan toplantıda ise Ketikanlı aşiret reisi Basravi, İngilizler ile birlikte hareket edeceğini bildirdi.⁴²² İngilizler, Binbaşı Noel ve Yüzbaşı Wolley aracılığıyla aşiretleri yanlarına çekti. Siyasi temsilcileri aracılığıyla etnik durumdan yararlanarak Ermenileri, Türkler aleyhine tahrik etti.⁴²³ Mustafa Kemal Paşa, 27 Ağustos 1919'da 13. Kolorduya çektiği telgrafta Maraş, Antep ve Urfa'nın Fransızlar tarafından işgalinin engellenmesini ve Fransızları bu bölgede barındırmamak için her türlü tedbirin alınmasını istedi.⁴²⁴

Orta Doğu'da eskiden beri İngiliz Fransız rekabeti vardı. İngilizler, Çanakkale ve Kut'ül Amare yenilgisinin intikamını alarak Osmanlıları cezalandırmak istiyordu. Fransızlar Suriye, Filistin, Lübnan ve Çukurova üzerinde gizli anlaşmalardan elde ettikleri haklarını takip ediyordu. 15 Eylül 1919'da imzalanan Suriye İtilafnamesi⁴²⁵ ile Fransa, Suriye ve Çukurova'daki hâkimiyetine karşılık Musul ve Filistin'in bir kısmından vazgeçmek zorunda kaldı.⁴²⁶ Bu anlaşma ile Fransa, Amanos Dağlarından Mardin'e kadar olan, Fransa'nın yarısı kadar toprakları işgale girişti. Suriye İtilafnamesi ile Urfa Fransızlara bırakıldı.⁴²⁷ İngilizler, Urfa'dan ayrılırken şehrin ileri gelenlerini toplayarak Fransızlar aleyhine konuşma yaptı. Aslında İngilizler bu şekilde davranarak, Fransızları Urfa'da meşgul etme ve Irak bölgesini hâkimiyeti

421 Selvi, *age.*, s. 375; Özkaya, *agm.*, s. 277; <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80694/kurtulus-savasinda-urfa.html>, Erişim Tarihi: 23.08.20017; Özçelik, *age.*, s. 55-59.

422 <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80694/kurtulus-savasinda-urfa.html>, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

423 Özçelik, *age.*, s. 64-69.

424 Karacakaya, *age.*, s. 172.

425 Kalyoncuoğlu, *age.*, s. 768-770.

426 Akalın, *age.*, s. 17.

427 Özçelik, *age.*, s. 71-77.

altına alma politikası izledi. Yani Türklerle Fransızları karşı karşıya bıraktı. Fransızların işgal yerlerine ulaşmasıyla Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine, Valilik ve Mutasarrıflıklara verdiği talimatla işgalin protesto edilmesini istedi.⁴²⁸

3.3.1. Fransız İşgali

Fransa için Suriye ve Çukurova havalisi çok önemliydi. Suriye'nin doğal zenginliklerini istiyordu. Asya, Avrupa ve Afrika arasındaki ticarete Suriye ve Çukurova güzergâhının önemini biliyordu. Fransız Lion Dokuma Şirketi'nin Çukurova'nın pamuğuna ihtiyacı vardı. Fransa, İran ticaretini tehlikeye sokmamaya, Çukurova'nın verimli topraklarını ve pamuğunu elde etmeye, Ergani bakır yataklarına ulaşmaya ve ipek için gerekli ham maddeyi sağlamaya çalışıyordu.⁴²⁹

İngiliz Albay Pieap, birliklerin değiştirilmesi işlerini tamamlayarak Birecik, Suruç, Urfa ve Karkamış'ı Fransızlara teslim etti. Fransızlar da 30 Ekim 1919'da Yüzbaşı Sajous'un komutasında bulunan 300 askerle Urfa'ya girdi. Fransız askerleri arasında Fransız üniforması giymiş yerli Ermeni iş birlikçi askerler de vardı. Fransızlar, şehrin önemli merkezlerine makineli tüfek yerleştirdi ve hastane çevresine siperler kazdırdı.⁴³⁰ Urfa'da Fransız Siyasi Komiserliği görevini yürüten Yüzbaşı Sajous, mahallî idarecileri toplayarak işgalin geçici olduğunu, barış anlaşmasından sonra buradan çekileceklerini söyledi. Yüzbaşı Sajous, aşiretlerle ve Ermenilerle ilgilenmeye ve bunları Türklerin aleyhine çevirmeye çalıştı. Suruç Kaymakamı ile Urfa Jandarma Tabur Komutanı Ali Rıza Bey'i, görevden alarak Adana'ya sürdü.⁴³¹ Postane ve haberleşme araçlarına el koydu.⁴³² İşgal sırasında Fransızlar, Ermenileri sahiplendiler. İşgalci Fransızlar, Süryanileri ve Seyale aşireti gibilerini de yanlarına çekerek siyasi çalışmalarını sürdürdüler. Fransız Albay Normand, Güneydoğu bölgesini gezerek halkın nabzını yokladı.⁴³³ Fransızların Ermeni yanlısı tutumu, Kürtlerin Urfa'nın savunmasına katılmasına neden oldu. Çünkü aşiretlerin çoğu, Kürtçülük taraftarı değildi ve Ermenilerden nefret ediyorlardı. 17 Kasım 1919'da sekiz aşiret başkanı, Dâhiliye Vekâletine bir

428 Osman Akandere, "Antep'in Fransızlar Tarafından İşgaline Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye'nin Tepkileri", **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep, 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018, s. 551; Özçelik, **age.**, s. 78-79.

429 Özçelik, **age.**, s. 263.

430 Akalın, **age.**, s. 20.

431 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922**, C II, s. 222; Selahattin Tansel, **age.**, s. 215.

432 Akalın, **age.**, s. 21; Özçelik, **age.**, s. 81-84; Akalın, **age.**, s. 21.

433 Özçelik, **age.**, s. 91.

telgraf göndererek Urfa'nın Türk ve Kürtlerin vatanı olduğunu bildirdi.⁴³⁴

İşgaller karşısında duran Heyet-i Temsiliye, Urfa'nın işgalinin protesto edilmesini istedi. Göç yapılmaması, Kuva-yı Milliye teşkilatlarının kurulması gibi talimatları 8 Kasım 1919'da ilgililere gönderdi. 13 Kasım'da Albay Normand, Antep'e geldi.⁴³⁵ Mustafa Kemal 16 Kasım 1919'da Heyet-i Temsiliye adına protesto telgraflarını halka duyurdu.⁴³⁶ *Albayrak*, *İrade-i Milliye*, *Hâkimiyet-i Milliye* ve *Açıksöz* gazeteleri Urfa, Maraş ve Antep'teki mazlum halkın sözcüsü oldu. Bunun yanı sıra 25 Ekim-16 Kasım 1919 tarihleri arasında toplam 80 şehir ve kasabadan işgali protesto telgrafları çekildi.⁴³⁷ İtilaf Devletleri, Türkiye'yi bölmek ve parçalamak için Batı Anadolu'da Rumları destekledi. Bu defa da Ermeniler vasıtasıyla Maraş, Urfa ve Antep'te Türkleri yok etme planını uyguladılar.⁴³⁸

3.3.2. Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kurulması

6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, 10 Ocak 1919'da Urfa'ya gelerek Mutasarrıf Nusret Bey ve şehrin ileri gelenlerine, savunma için silah ve cephanenin ordu kaynaklarından karşılanabileceğini söyledi. Nusret Bey, Urfa Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Ali Rıza Bey, Tabur Kumandanı, Belediye Reisi Hacı Mustafa ve eşraftan Hacı Mustafa Reşit ve ileri gelenler ile toplantı yaptı ve 600 milis kuvveti oluşturdu. Nusret Bey, İstanbul'a çağrılınca yerine mutasarrıf olarak Ali Rıza Bey atandı. Urfa Milis Alayı dağılmasına rağmen silahlar duruyordu. Ali Rıza Bey, çalışmalarına devam etti, 4 Eylül 1919'da Kale Mahallesi'nde bulunan Güllüzade Osman Efendi'nin evinde Hacı Mustafa Efendi'nin hazırladığı on iki kişiden oluşan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu.⁴³⁹

434 Selahattin Tansel, *age.*, s. 216.

435 Akalın, *age.*, s. 26.

436 Özçelik, *age.*, s.105; Akalın, *age.*, s. 28.

437 <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80694/kurtulus-savasinda-urfa.html>, Erişim Tarihi: 23.08.2017; Özçelik, *age.*, s. 115.

438 Selahattin Tansel, *age.*, s. 216.

439 Özkaya, *agm.*, s. 277. Cemiyetin kurucuları Binbaşı Ali Rıza, Belediye Reisi Hacı Mustafa, Hacı Mahmut, Küçük Hacı Mustafa, Şakir, Hacı İmam, Güllüzade Osman, Şellizade Âlim Ağa, tüccardan Hacı İmam, Mülazım Hulusi, Mülazım Pertev, Hacı Mustafa Çavuş Efendiler ve Ağazade Halil Ağa idi. Başkanlığa Binbaşı Ali Rıza Bey, başkan yardımcılıklarına Büyük Hacı Mustafa ve kâtip Hulusi Efendi getirildi. http://urfafx.mekan360.com/iys_tarihioylaylar.html, Erişim Tarihi: 23.08.2017; <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80694/kurtulus-savasinda-urfa.html>, Erişim Tarihi: 23.08.20017; Özçelik, *age.*, s. 144-147. 5 Eylül'de Cemiyet üyeleri, Hacı Mustafa Efendi'nin evinde toplandı. 4 Ekim 1919'da yapılan toplantıda, cemiyet üyeleri Kuran'el basarak bağlılık yemini ettiler. Şerif Demir, "Hatıralarla Milli Mücadele'de Urfa", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, S 48, s. 256; Akalın, *age.*, s. 11, 15; Özçelik, *age.*, s. 151.

Heyet-i Temsiliye, Urfa'da gizli milis kuvvetleri ile gerilla savaşı şeklinde savunma yapılması talimatını veriyordu. Çalışmaları hızlandıran Ali Saip Bey, gizli yürüttüğü gerilla savaşı ile Heyet-i Temsiliye kararlarını uyguladı. Aşiretlere beyanname göndererek onları Urfa'yı savunmaya davet etti ve ayrıntılı bir şekilde savunma planını anlattı.⁴⁴⁰ 17 Ocak 1920'de Ermeniler dükkânlarını kapatarak evlerine çekilince bu durum halk arasında endişeye neden oldu.⁴⁴¹ 24 Ocak 1920'de Urfa'da yapılan Fransız zulmü protesto edildi. Mustafa Kemal Paşa, 25 Ocak'ta Fransızlara karşı çete (gerilla) muharebesi yapılması talimatını verdi.⁴⁴² Bu plan gereğince 25 Ocak 1920'de hücumu geçen Aneze Aşireti, Akçakale ile Mürşitpınar arasındaki demir yolunu tahrip etti ve telgraf tellerini kesti. Fransızlarla mücadele eden diğer aşiretler de Suruç'a geldi. Suruç'ta duramayan Fransız birlikleri Birecik'e çekildi. Birecik ve Mürşitpınar'da şiddetli çarpışmalar oldu.⁴⁴³

3000 kişiden oluşan aşiret milisleri, 7 Şubat 1920'de Ali Saip Bey'in kuvvetleriyle birleşerek Urfa'nın kuzeyinde bulunan Karaköprü'ye geldi. Kuva-yı Milliye Kumandanı Ali Saip Bey imzasıyla aynı günde Fransız İşgal kumandanlığına 24 saatte Urfa'yı boşaltması için uyarıda bulundu.⁴⁴⁴ Fransızlar millî kuvvetleri durdurmak istedi ise de başarılı olamadılar. Ali Saip Bey ve Badıllı aşiret kuvvetleri 9 Şubat'ta Urfa Belediye binası önüne geldi. Böylece Urfa'nın idaresini Kuva-yı Milliye üstlendi. İaşenin karşılanması konusunda komisyonlar kuruldu. Urfalılar, Kuva-yı Milliyeyi coşku ile karşıladılar. Milis birliklerinin dinlenmeleri için evleri, hanları ve camileri hazırladılar. Bir saat içinde açılan kampanyayla Kuva-yı Milliyeye 2000 altın bağışlandı. Şehirde bazı evler sığınak haline getirildi. Yol ağzlarında barikatlar hazırlandı. Urfa'da, Çanakkale Muharebelerine katılan Urfalı gazilerden Çanakkale'de Savaşanlar Bölüğü kuruldu.⁴⁴⁵

3.3.3. Çarpışmalar Başlıyor

Kuva-yı Milliye, işe ve tahkimat işleriyle ilgilenirken eli silah tutanlara da jandarma deposunda bulunan silahlar tutanakla dağıtmaya başladı. Kuva-yı Milliye Kumandanı Ali Saip Bey, Urfa Hapishanesinde bulunan gençle-

440 Özçelik, *age.*, s. 174-182. Ali Saip Bey, savunmaya katılmaları için aşiret liderlerine mektuplar yazdı. Badıllı ve Aneze aşiret liderleri olumlu cevap verdi. Ayrıca Urfa Jandarma Deposu'nda bulunan silahları gençlere dağıttı. Özkaya, *agm.*, s. 277; Özçelik, *age.*, s. 172; Akalın, *age.*, s. 53-56.

441 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922**, C 2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, s. 64-64.

442 Jaeschke, *age.*, s. 86.

443 Akalın, *age.*, s. 66; Özçelik, *age.*, s. 188.

444 Özçelik, *age.*, s. 193; Akalın, *age.*, s. 73-74.

445 Akalın, *age.*, s. 76-77; Özçelik, *age.*, s. 200.

rin serbest bırakılarak silahlandırılmasını sağladı.⁴⁴⁶ Yapılan mezalimi önlemek için 7 Şubat 1920'de Siverek Kuva-yı Milliyesinden 400, Viranşehir'den de bu kadar kuvvet Urfa'ya hareket etti⁴⁴⁷ ve bunlar 9 Şubat'ta işgalcilere saldırdı.⁴⁴⁸ 10 Şubat'ta şehirde siperlerden atışlar başladı, çatışmalar 11 Şubat'ta devam etti. Yoğun kar yağışı ve soğuk hava savaşanları olumsuz etkiliyordu. Kuva-yı Milliye, Urfa'nın dış bağlantısı ve haberleşme kanallarını keserek şehrin idaresini üstlendi. Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolorduya gönderdiği telgrafta, Fransa'nın Ankara ile anlaşmak istediğini bildirerek işgalci askerlerin Urfa'yı boşaltmalarını istedi.⁴⁴⁹

Kuva-yı Milliye tarafından 11 Şubat'ta Birecik kuşatıldı. Urfa'da hastaneye sığınan Fransızlarla aşiretler arasında çatışmalar 13 Şubat'a kadar devam etti.⁴⁵⁰ Ermeni ve Süryaniler Fransızlara yardım etti. Ali Saip Bey, bunlara mektup göndererek Millî Kuvvetlerin yanında yer almalarını istedi fakat olumlu cevap alamadı. Maraş'ın 11 Şubat 1920'de Fransızlar tarafından boşaltıldığını öğrenen Urfa Kuva-yı Milliyesi, 13 Şubat'ta İşgal Kumandanı Huger ve siyasi temsilcileri Yüzbaşı Sajous'dan şehrin boşaltılmasını istedi.⁴⁵¹ Ertesi günü Belediye binasında yapılan toplantıda işgali protesto yazısı hazırlanarak ilgililere gönderildi. Kuva-yı Milliye, şehri kan dökmeden almak isterken 15 Şubat'ta Ermeni ve Süryanilerden⁴⁵² oluşan 1200 kişilik grup Fransız birliklerine katıldı.⁴⁵³ Ermenilerin Fransızlara katıldığını gören Urfalılar işgalcilere saldırdı. Saldırı karşısında duramayan 500 Fransız askeri, dört mitralyöz ile Guraba Hastanesine sığındı.⁴⁵⁴ Bu arada Urfa'dan çekilen Fransız birlikleri, Alman Hastanesine sığınarak gelişmeleri takip etmeye başladı. Hastaneye sığınan Fransız askerlerinin dışarı ile irtibatı kesildi. Böylece Kuva-yı Milliye Urfa'da asayiş ve huzuru yeniden sağladı.⁴⁵⁵

Külafı Tepe, şehre hâkim bir yerdeydi. Kuva-yı Milliye 17 Şubat sabahı taarruz ederek burayı ele geçirdi.⁴⁵⁶ Urfa'yı basarak hastaneye sığınan Fran-

446 Özçelik, *age.*, s. 203-207; Akalın, *age.*, s. 78-80.

447 **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922**, C 2, s. 119.

448 Karacakaya, *age.*, s. 183.

449 Akalın, *age.*, s. 78-80.

450 Özçelik, *age.*, s. 215.

451 Akalın, *age.*, s. 86.

452 Karacakaya, *age.*, s. 184.

453 Özçelik, *age.*, s. 225.

454 **Hâkimiyeti Milliye**, 16 Şubat 1920, S 9, s. 2.

455 **Hâkimiyeti Milliye**, 21 Şubat 1920, S 10, s. 4.

456 Akalın, *age.*, s. 91. Çatışma sırasında 20 Ermeni ve Süryani öldürüldü. Külafı Tepe'nin ele geçirilmesine Urfalılar çok sevindiler. Özçelik, *age.*, s. 226. 21 Şubat'ta Bediüzzaman Karakolu kontrol altına alınarak Ermeni mahalleleri ile Fransızların irtibatı kesildi. Akalın, *age.*, s. 99; Özçelik, *age.*, s. 228. 27 Şubat'ta Aneze Şeyhi, Kuva-yı Milliye'ye katıldı ve Fransız

sız kuvvetleri ile Kuva-yı Milliye arasında anlaşma yapmak çok güçleşti. Kış çok şiddetli geçmekteydi. Bu şartlar altında Fransız askerlerinin sessizce Urfa'dan ayrılmaları kaçınılmazdı.⁴⁵⁷ Urfa'nın etrafı kuşatıldığından Fransızlar dışarı ile irtibat kuramadı ve Ermeniler ile ilişkileri kesildiğinden yiyecek yardımı alamadılar. Mahsur kalan Fransızların erzakları tamamen tükenmek üzereydi.⁴⁵⁸ Halk tam bir şaşkınlık ve korku içindeydi. Köprüler yıkılmış, ticaret durmuş, can ve mal güvenliği kalmamıştı. Fransızların Diyarbakır ve Elazığ'a kadar ilerleyerek Ermenistan kuracakları endişeleri hâkimdi.⁴⁵⁹

Bu arada savunmaya taraftar olan Kuva-yı Milliye, halk ve aşiretler, isteyen Urfa'yı terk edebileceğini ve kendilerinin şehri savunacağını duyurdu. Aneze Aşireti demir yolu boyunca baskınlar yaparak Fransızları ilerleyemez hale getiriyordu. Badıllı Aşireti Reisi Sait ve İzoli Aşireti Reisi Bozan Bey, canla başla savaşıyorlardı. Fakat savunmanın düzenli kuvvetlerle başarılabilceğine inanıyorlardı.⁴⁶⁰ Kuva-yı Milliye, 4 Mart'ta yaptığı genel taarruzda 100 şehit verince halkın morali bozuldu. 6-8 Mart'ta Fransız mevzilerine yapılan taarruzda da bir netice alınamadı. Urfa ve kazalarında asayiş sağlanamaz oldu. Mart ayının ortalarına doğru Fransızlar yiyecek ve su sıkıntısı çekmeye başladılar.⁴⁶¹ Ermenilerin ise 35 günlük yiyecekleri kalmıştı.⁴⁶² 9 Mart 1920'de Fransızlar Urfa dışında, halk ise şehir içinde beklemekteydi. Fakat Urfalılar ile Fransız üniforması giymiş Ermeniler arasında silahlı çatışma devam ediyordu.⁴⁶³

birliklerine hücum etti. **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922**, C II, s. 163. 28 Şubat'ta Karalök'ün başına yapılan baskında Fransızlar korkuya kapıldı. Fransız ve Ermeniler yardım amacıyla Albay Normand komutasında 3000 asker 2 Mart'ta Akçakoyunlu'ya geldi. Fakat Albay Normand, yollar tahrip edilmiş olduğundan Urfa'ya beklenen yardımı zamanında ulaştıramadı. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80694/kurtulus-savasinda-urfa.html>, Erişim Tarihi: 23.08.2017. Akalın, **age.**, s. 107. Buna rağmen Fransız askerleri, Mahmut Nedim'in konağına 3 Mart'ta taarruz etti. Yapılan şiddetli çatışmada Kuva-yı Milliyeden 82 milis şehit oldu. Özçelik, **age.**, s.235; Akalın, **age.**, s. 108.

457 **Hâkimiyeti Milliye**, 3 Mart 1920, S 13, s. 2.

458 Özçelik, **age.**, s. 241.

459 Urfa halkının durumu da kötü idi. Fransızlar Birecik'e girince halk şehri terk ederek Suruç'a doğru yürüyerek yola koyulmuştu. Seyale Aşireti Reisi Salih Abdullah ve Millî Aşiret mensuplarından Abdurrahman ve İsmail, Fransızlarla haberleşerek Harran ve civarındaki halkın mallarını yağmaladı. Ketikanlı Aşireti Reisi Basravi, Fransızlarla birlikte çalışıyordu. Fransızlar, Mektele köyünü yaktılar, Ataman köyünün kadın ve erkeklerini vagona doldurarak götürdüler. Akçakale üzerinden Fransızların Urfa'ya saldıracağı şayiaları yayıldı. Urfa'nın savunulmasına karşı duran bir grup, Ömeriye Cami'sinde toplanarak Kuva-yı Milliye'yi suçlamaya başladılar. Özçelik, **age.**, s. 242-245.

460 Özçelik, **age.**, s. 247.

461 Akalın, **age.**, s. 113-115.

462 Akalın, **age.**, s. 140.

463 **Hâkimiyeti Milliye**, 10 Mart 1920, S 41, s. 2.

Kuva-yı Milliye, Şişko'nun bağından geçerken 30 Mart'ta Fransızlarla yapılan çatışmada 7 şehit verdi. Urfa'nın muhtelif yerlerinde silahlı çatışmalar devam etti.⁴⁶⁴ 8 Şubat - 1 Nisan tarihleri arasında hastaneye 122 yaralı Türk getirildi ve bunların 14'ü şehit oldu.⁴⁶⁵ Urfalıları, 1 Nisan'da Fransızların yiyeceklerinin bittiği ve Ermenilerin açlıktan kurtulmak amacıyla şehirden ayrılacakları haberini aldılar. Çünkü Urfa'nın etrafına Türk bayraklarının çekildiğini gören Fransızlar, kuşatılmış olduklarını anladılar. 6 Nisan'da Ali Saip Bey, Millet Meclisine milletvekili olarak seçilince yerine Urfa Kuva-yı Milliye kumandanı olarak Binbaşı Nuri Bey atandı. Buna rağmen Ali Saip Bey, Fransızlar Urfa'dan çekilinceye kadar şehirden ayrılmadı.⁴⁶⁶

Fransa da kamuoyu, Urfa'da ne aradıklarını sorgulamaya başladı.⁴⁶⁷ Fransa kamuoyundan destek alamayan Fransız askerleri, Ermenilerin aç kaldıklarını bahane ettiler. İsveçli Dr. Vischer, Fransızların taleplerini içeren mektubu 8 Nisan 1920'de Mutasarrıf Ali Rıza Bey'e gönderdi. Dr. Vischer, Fransız Komutanı adına Mutasarrıftan belli isteklerde bulundu. Kuva-yı Milliye'yi resmî olarak kabul etmeyen Fransızlar, barış ve çekilme şartlarını Mutasarrıfa bildirdiler.⁴⁶⁸ Fransızların talepleri şunlardı: Ermenilerin hayatlarının korunması, Amerikalıların hayatlarının ve mallarının korunması, Urfa'da ölen Fransızların mezarına saygı gösterilmesi, Akçakale'ye kadar ağırlıkların taşınması için 60 deve ve 25 yük arabasının verilmesi, 17 Şubat'ta esir edilen Fransız askerlerinin serbest bırakılması, Urfa eşrafından 10 kişinin Akçakale'ye kadar kendilerine eşlik etmesi, Dr. Vischer Hastanesinde bulunup taşınması mümkün olmayan yaralı Fransız askerlerin hayatlarının korunması, Fransız kuvvetlerinin gidecekleri yere kadar güvenliklerinin sağlanması, savaşa derhal son verilmesi ve düzenlenecek antlaşma metninin işgal kumandanı, mutasarrıf, belediye reisi ve Kuva-yı Milliye kumandanı tarafından imzalanması.⁴⁶⁹

Fransızların talepleri, Erkek Numune Mektebinde yapılan toplantıya katılan Mutasarrıf Ali Rıza Bey, Belediye Başkanı Hacı Mustafa, Ali Şelli, Şekercizade Eyüp, Hacı İmam Nebo, Akif Sözeri ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin ileri gelenleri tarafından görüşüldü. Ali Saip Bey, 10 Urfalı eşrafın Karkamış'a kadar iştirak etmeleri dışında diğer maddelerin kabul edilmesinin uygun olacağını söyledi. Anlaşma şartları 9 Nisan saat 14.00'te Karakoyun

464 Akalın, **age.**, s. 136.

465 Akalın, **age.**, s. 139.

466 Özçelik, **age.**, s. 260-61.

467 Fransız kamuoyuna göre askerleri, İngilizlerin nüfuzunda olan Mezopotamya'nın koryuculuğunu yapıyorlardı. Akyüz, **age.**, s. 186.

468 http://urfafx.mekan360.com/iys_tarihiolaylar.html, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

469 <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-80694/kurtulus-savasinda-urfa.html>, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

Deresi Köprüsü üzerinde taraflarca kabul edildi.⁴⁷⁰ Fransız askerleri 11 Nisan 1920 sabahı erkenden saat 01.30'da Urfa'yı terk etti.⁴⁷¹ Böylece 5 ay 10 gün süren Fransızların Urfa'yı işgali sona erdi.⁴⁷²

3.4. Adana ve Çevresinde Mücadele*

Mondros Mütarekesi, Türk halkına karşı haksız uygulamalara yol açmıştır. İtilaf Devletleri, aralarında yapmış oldukları gizli antlaşmalar gereği, Türk ordusunun, Anadolu'da işgalini planladıkları yerleri ve Kilikya'yı terk etmesini istemişlerdir. Bu ağır şartlardan biri de Mustafa Kemal Paşa'nın komutanı olduğu Yıldırım Ordular Grubunun lağvedilmesi ve kendisinin de Harbiye Nezareti emrine verilmesidir. 10-11 Kasım 1918 gecesi, Mustafa Kemal Paşa Adana'dan ayrılarak İstanbul'a gitmiştir. Türk ordusunun Adana ve çevresinden çekilmesini takiben, yabancı güçler tarafından işgal edilerek ana vatan topraklarından ayrılacağı söylentileri, halkın endişesini arttırmıştır. Söylentiler artınca, dönemin aydın gençleri, kendi aralarında toplanarak; işgal halinde neler yapılabileceği konusunda tartışmışlardır. 1918 yılı Aralık ayı başlarında, Adanalılar tarafından gönderilen ve basına sansür uygulandığı halde 13-15 Aralık 1918'de dönemin İstanbul gazetelerinde "Feryadname" ve "Adanalılar'ın Bir Feryad-ı Muhikk-i" başlıklarıyla yayımlanan protesto telgraflarında, yörenin bin yıldan beri Türk yurdu ve nüfus çoğunluğunun da Türk olduğu belirtilmiştir. Wilson İlkelerine göre, işgal edilmemesi, halkın hak ve hukukunun korunarak Adana'nın Türk toprağından koparılmaması gerektiği savunulmuştur. Yörenin Türk halkı, bu protesto telgrafları ile endişesini dile getirirken; Padişah ve İstanbul hükûmeti ise; Türk milletinin geleceğini galip İtilaf Devletlerinin insaf ve adaletine bıraktığını gösteren bir tutum göstermiştir. İşgalci İtilaf Devletleri ise; Türk halkına karşı insafli davranmamış, belirledikleri çıkarlarını gerçekleştirmek ve Ermeni emellerine hizmet için çalışmaya başlamışlardır.⁴⁷³

Bu gelişmeler karşısında, gençler ve aydınlarla yörenin ileri gelenleri öncülüğünde Adana ve çevresinde işgal edilen yerlerdeki Türk ve Müslümanların haklarını savunma kararı alınmış ve bir "Gizli Millî Teşkilat"⁴⁷⁴

470 Özçelik, *age.*, s. 269; Akalın, *age.*, s. 143-144.

471 **Hâkimiyeti Milliye**, 13 Nisan 1920, S 61, s. 3; Özkaya, *agm.*, s. 278.

472 Akalın, *age.*, s. 146-150; Özçelik, *age.*, s. 271.

* Prof. Dr. Kemal Çelik, Gümüşhane Üniversitesi Öğretim Üyesi, kcelik@gumushane.edu.tr

473 "Adanalıların Bir Feryad-ı Muhikk-i", **Hadisat**, 13 Aralık Kânunuevvel 1918, S 55; "Adana Osmanlıdır Osmanlı Kalmalıdır"; **Hadisat**, 15 Kânunuevvel 1334 (1918), S 57; **BOA**, BEO No: 341025.

474 Jandarma Komutanı Haşim Bey'in idaresinde Türk telgraf memurlarının yürüttüğü, Fransızların da ortaya çıkarmakta güçlük çektiklerini belirttikleri "gizli haberleşme ağı" gerek olmakla birlikte; Nazım ve Haşim Beyler tarafından geniş çaplı bir 'ayaklanma düzen-

kurulmuştur. Bu gizli teşkilat, işgal güçlerine karşı silahlı direnişten çok, görevine devam etmekte olan Osmanlı yetkili memurlarının destek ve yardımını almak, işgal güçlerinin haksız uygulamalarını belirleyip dönemin büyük devletlerinin dikkatini çekerek bu davranışların önüne geçilmesini sağlamak istemiştir. Halkın direniş gücünü arttırmak yanında, karşı propaganda faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Sonraları oluşan Kuva-yı Milliye ile haberleşmenin sağlanmasında önemli görevler üstlenmiştir. İstanbul'daki Adanalı gençler ve aydınlar, 20 Kasım 1918'de, Kilikyalılar Cemiyetini kurmuşlardır.⁴⁷⁵

3.4.1. Adana ve Çevresinin İşgali

Mondros Mütarekesi, Adana ve çevresinin işgaliyle ilgili açık bir hüküm taşımadığı halde İngiliz ve Fransızlar, 7. maddeye dayanarak, 17 Aralık 1918'de Mersin'i işgal etmişlerdir. 19 Aralık 1918'de Tarsus, 21 Aralık 1918 akşamı Adana, çoğunluğu Ermenilerden oluşan Fransız birlikleri tarafından işgal edilmiştir. Bunları Pozantı, Kozan, Ceyhan, Kadirli ve Osmaniye'nin işgali takip etmiştir. 21 Aralık 1918'de, resmen kurulan Kilikyalılar Cemiyeti⁴⁷⁶ faaliyetlerini silahsız direniş şeklinde yürütmüştür. Bu arada, tehcire tabi tutulanlarla, dünyanın birçok yerinden 218 bin Ermeni yöreye gelmiş, Fransızlar Saimbeyli (Haçin)'ye 8000, İsabeyli'ye 1000, Dört Yol'a 12 bin, Osmaniye'ye 1000, Abdioğlu ve Nacarlı'ya 1000, Yakapınar (Misis)'a 1500, İncirlik'e 1200, Tarsus'a 4000, Mersin'e 2000-3000 Ermeni yerleştirmiş, kalanları da Kozan, Kadirli, Bahçe, İslahiye, Mersin'de Hristiyan köylere ve bazı yerlere dağıtmışlardır.⁴⁷⁷

Adana ve çevresi, işgalle birlikte İngiltere'nin askerî denetim ve yönetimi ile Fransa'nın idari denetim ve yönetiminde kalmıştır. İngiltere, bu dönemde Türk halkı ile karşı karşıya gelmeyerek isteklerini Osmanlı yöneticileri kanalıyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Sykes-Picot Antlaşması'na göre;

lendiği iddiası tamamen bir tertiptir. Fransızların, silah ve yiyeceğe el koymak, Haşim Bey'i uzaklaştırmak ve jandarma teşkilatını kontrol etmek gayesiyle böyle bir tertibe başvurdukları söylenebilir. Bu konularda daha geniş bilgi için bk. E. Brémond, *La Cilicie En 1919-1920*, Paris 1921, s. 16, 17; Pierre Redan, *La Cilicie et Le Probleme Ottoman*, Paris 1921, s. 78-81.; Paul DuVeou, *La Passion de la Cilicie 1919-1922*, Çev. Reşat Gögen, Kilikya Fâciaları adıyla basılmamış daktilo metni-Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi Kütüphanesi, Paris 1937, s. 50, 51; Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi*, San Matbaası, Ankara 1970, s. 32, 33.

475 Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK, Ankara 1999, s. 53-66, 120.

476 Kilikyalılar Cemiyeti bazı araştırmacılar tarafından yanlış olarak Kilikya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti ile karıştırılmıştır. Çünkü Kilikyalılar Cemiyeti Şubat 1919'da faaliyetlerini yürütürken, Kilikya Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti henüz kurulmamıştı. Kuruluşu 4 Aralık 1919 Kayseri toplantısı sonrasındır. Bu konu için bk. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Ankara 1974, s. 65.

477 Çelik, *age.*, s. 53-66.

Fransızların işgal etmesi gereken Kilis, Antep, Maraş ve Urfa'nın, Aralık 1918-Mart 1919 tarihleri arasında, daha önce Musul'un da İngilizler tarafından işgal edilmiş olması İngiltere-Fransa arasında sorun yaratmıştır. 15 Eylül 1919'da İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Suriye İtilafnamesi sonrasında, Kasım 1919'dan itibaren yörenin askerî ve mülki yönetiminde tek yetkili olan Fransızların işgal politikası, General Gouraud'nun Aralık 1920'de yaptığı açıklamadan anlaşılacağı şekilde, Kilikya'da "Ermeni Politikası" takip etmek yönündedir. Daha sonra Genel Vali olarak atanan Albay Brémond tarafından uygulanan bu politika Kilikya'nın idari yönden Ermenileştirilmesi ve Ermenilere askerî harekâta yer verilmesi esaslarına dayanmakta idi.

Bu politikanın sonucu olarak, Adana ve çevresinin Türk halkı, Fransızlar ve Ermeniler tarafından zulüm, işkence ve hakaretlere uğratılmış, tek tek ve toplu olarak cinayetlerle yok edilmeye çalışılmıştır, Türkleri öldüren Ermeni katiller himaye edilmiş, vergiler arttırılmış Türklere keyfi ve yüksek miktarda para cezaları uygulanmıştır. Fransız işgal komutanlığı, isteklerini yerine getirmeyen Osmanlı sivil ve askerî amirleri görevden almış, yerlerine Fransız ve Ermeni yöneticiler atamıştır. Türkler için haksız tutuklamaların yaygın olduğu bu dönemde, Ermeniler işgal kuvvetlerinden destek almakla kalmamış, çoğu kez onları da eylemlerine ortak ederek olabildiğince pervasız ve katı davranmışlardır. İngilizlerin aksine, Fransızlar Türk halkıyla karşı karşıya gelmiş, Ermenilerle birlikte hareket ederek Türkleri göçe zorlamak veya tamamen yok etmek yönünde bir politika takip etmişlerdir.⁴⁷⁸

3.4.2. Fransız ve Ermenilere Karşı Silahlı Mücadele Hazırlığı ve Savunma

Adana ve çevresinde, işgal edilen yerlerle, buralara yakın olup işgale uğrama endişesi içindeki yerler halkı tarafından, hiç olmazsa kendi şehir ve kasabalarını kurtarmak veya işgalini önlemek üzere, "çete"⁴⁷⁹ adı verilen, Kuva-yı Milliye müfrezelerinin kurulduğu görülmektedir. Adana ve Mersin'in Toros Dağları eteklerinde işgalci düşmana karşı kurulan bazı Kuva-yı Milliye müfrezeleri Karabomba, Adil Efe, Gökbayrak, Albayrak ve Amanos Dağlarında Papanoğlu Mustafa, Kara Hasan Paşa adlarını taşımaktadır. Bu arada,

478 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Genişletilmiş 2. Baskı, TTK, Ankara 1988, s. 179-181; Çelik, **age.**, s. 68, 69, 75-79, 108-119.

479 Genelde eşkıyalık, sahtecilik, dolandırıcılık vb anlamlarda kullanılan ÇETE adı, Adana mücadelesinde tamamen Millî Kuvvetler için kullanılmış ve günümüze kadar kullanılagelmiştir. Aşağıdaki ifade bu adlandırmanın o günlerde taşıdığı anlamı en güzel şekilde ortaya koymaktadır. *...Burada şunu ilâve etmek isterim. ÇETE ismi bizim bölgede (Ege'de) son zamanlarda ne kadar fena bir sıfat oldu ise, Adana Cephesi'nde bilâkis o kadar şerefli bir sıfat olmuştur. Bu da oradaki çetelerin, düşmanla ciddi bir şekilde döğüşmelerinin neticesidir.* Bk. Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş (1912-1922) ve Sonrası**, İnsel Yay., İstanbul 1970, s. 284; Çelik, **age.**, s. 148.

Dörtüyl işgal edildikten sonra, Ermenilerle Fransızlara, Özerli ve Karakese köylüleri ile silahla direniş gösteren Kara Mehmet Çavuş, 19 Aralık 1918'de, Millî Mücadele'de ilk kursunu⁴⁸⁰ atmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın, 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi göreviyle atanarak Samsun'a ayak basmasını takiben, Amasya Genelgesi yayımlanmış, Erzurum ve Sivas Kongreleri yapılmıştır. Sivas Kongresi'nde, Kuva-yı Milliye cemiyetleri ve müfrezeleri, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında toplanmıştır. İlgileri olmadığı halde bir Ermeni'nin öldürülmesi ile suçlanmaktan çekinerek Sivas'a gelen üç kişilik Kozanlı bir heyet, 31 Ekim 1919'da Sivas'ta görüştükleri ve halkın mücadelesini yönetecek bir komutan atamasını istedikleri Mustafa Kemal, 1 Kasım 1919'da, Kilikya Kuva-yı Milliye Komutanlığını kurmuş ve buraya Topçu Binbaşı Kemal Bey'i (Kozanoğlu Doğan) komutan olarak atamıştır. Yüzbaşı Osman Nuri Bey (Aydınolu Tufan), Yüzbaşı Ali Ratip Bey (Tekelioğlu Sinan) takma adlarıyla komutan yardımcılığı, Emin Resa (Emin Arslan Karakaş) Adana'ya Mürettep 1 nolu Fedai Müfrezeler Komutanlığına atanmışlardır. Böylece Mustafa Kemal, işgalcilere ve İstanbul hükûmetine mücadeleyi halkın başlattığı, komutanların halktan kimseler olduğu görüntüsü vermek, halkın komutanları benimsemesini sağlamak istemiştir. İşgal altında olsun olmasın 1 Kasım 1919'dan itibaren her köy, kasaba ve şehirde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurulması, her cemiyetin bir karar defteri tutması ve bir millî müfreze oluşturması kararı alınmıştır. Bu arada, 16-29 Kasım 1919, Sivas Komutanlar toplantısı ve 4 Aralık 1919, Kayseri Komutanlar toplantısında, işgal altında olan yerlerle, diğer bölgelerde, Millî Kuvvetleri işgalcilere karşı eğitmek ve silahlı mücadele başlatmak üzere komutanlar atanmıştır. Mustafa Kemal'in, halka yaptığı direniş çağrılarını sonuç vermiş, Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri ve Kuva-yı Milliye Müfrezeleri kurulmuş, örgütlü bir direniş ve işgal bölgelerine askerî depolardan silah sağlanması kararları alınmıştır. Bu kararın bir sonucu olarak, 4 Aralık 1919'da kurulmuş olan "Adana Vilayeti (veya Kilikya) Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" ilk iş olarak 18 Aralık 1919'da, Kayseri'de *Erciyes* gazetesinde Adana çevresinin işgalini ve işlenen cinayetleri protesto eden bir bildiri yayımlatmıştır. Böylece, daha önce kurulmuş ve yeni kurulan millî müfrezeler 1920 yılı Şubat ayı başlarından itibaren, işgal kuvvetleri ile çatışmaya, baskınlar vermeye başlamışlardır.⁴⁸¹ Adana ve çevresinde işgale karşı üç ayrı cephede mücadele edilmiştir.

1. *Adana Doğu Cephesi*: Harekâtın başlangıcı Develi, Andırın, Feke,

480 BOA, BEO Mühimme, No: 340957; P. Du Veou, *age.*, s. 40-42; **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)**, S 30, Ankara (Aralık) 1959, Ves. No: 763, Sayı: 32, Ankara (Haziran) 1960, Ves. No: 798, 800, 814, S 33, (Eylül) 1960, Ves. No: 823, 832, 834; F. Altay, *age.*, s. 152; T. Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da 1919-1921**, 2. Baskı, Kent Basımevi 1981, s. 67-70.

481 Osman Tufan, **Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı İle Mühlhakatının Kurtuluş Hatıraları**, Bahar Matbaası, - 1964, s. 31; Çelik, *age.*, s. 148-154.

Saimbeyli (Haçin), Düziçi (Haruniye), Bahçe, Osmaniye, Kadirli, Kozan ve Ceyhan'dır. 1919 yılı sonlarında Develi ve Andırın'dan güneye doğru başlatılan harekât 1920 yılı Şubat ayı başlarında Feke, Saimbeyli, Bahçe ve Osmaniye'den Kadirli, Kozan ve Adana'ya doğru gelişmiştir. Bu cephedeki önemli mücadeleler Saimbeyli (Haçin) kuşatmaları⁴⁸² ve Saimbeyli'nin kurtarılması, Osmaniye'de Kovanbaşı ve Kanlıgeçit Savaşları, Tılan Muharebesi, Mamure Baskını, Ceyhan Cephesinde Mercin Savaşlarıdır.

2. *Adana Kuzey (Orta) Cephesi*: Harekâtın başlangıcı Niğde, Çamardı, Karaisalı, Pozantı ve Fransızların işgali altındaki demir yolu istasyonlarıdır. 1919 yılı sonlarında Niğde ve Çamardı'ndan başlayan harekât, 1920 yılı Şubat-Mayıs aylarında Millî kuvvetlerin Fransızlarla yaptıkları Kavaklıhan Savaşları, demir yolu istasyonlarının geri alınması, Aflak Savaşı, Fransızların Pozantı'da kuşatılması ve I. Dünya Savaşı sırasında Alman ilerleyişini durdurduğu için Verdün Kahramanları olarak anılan Pozantı Fransız taburu ile Komutanı Mesnil'in, Karboğazı Savaşı'nda 44 kişilik Millî Kuvvet müfrezesi tarafından esir alınması, Yakapınar (Misis), Yüreğir, Kurttepe Savaşları, Fransız Genel Taarruzu ve Fadıl Savaşı kayda değerdir. Bu cephede, bazı önemli olaylar; Fransızların göz yumduğu Ermenilerin Haziran 1920'de İncirlik, Kâhyaoğlu, Camili ve Dedepınar'da Türkleri katletmeleri, evlerini ve mallarını gasp etmeleri, hakaret ve tecavüzlerde bulunmalarıdır. Demir yolu üzerindeki önemli karakollarını kaybeden, Karboğazı yenilgisinden ürken ve Adana'daki Türk nüfusun çokluğundan endişe duyan Fransızlar ile şehirdeki Türk nüfusunu Ermeni devleti kurulmasına engel olarak gören Ermeni komitecilerin planladığı, Adana ve çevresindeki Türkleri uzaklaştırmak üzere, 10 Temmuz 1920'de başlatılan "Kaç Kaç Olayı"nda, her taraftan ateş altına alınan, değerli eşyalarını alamadan canlarını kurtarmak için kaçmaya çalışan Türkler, Fransız uçakları tarafından havadan bombardımana tutulmuşlardır. 13 Temmuz 1920 akşamı sona eren ve çok sayıda Türk'ün katledildiği Kaç Kaç Olayı, Adana'da, Fransız işgalinin kara bir lekesi olarak anılmaktadır.⁴⁸³

3. *Adana Batı (Mersin) Cephesi*: Harekâtın başlangıcı Ilgın, Konya, Karaman, Çumra, Mut, Silifke, Erdemli şehir ve kasabalarıdır. Bu cephede İçme Savaşı, Mersin Su Bendi Savaşları, Tarsus Bağlar Savaşı, Ziyarettepe, Karadirlik ve Emirler Savaşları başarıyla sonuçlanmıştır. Fransız kuvvetleri, Adana, Mersin, Tarsus ve Osmaniye'de kuşatma altına alınmıştır.

482 ATASE, K 597, D 7-147, F 120-9; TBMM'de, 24. 10. 1336 günkü oturumdan: *Haçin, Kuvâ-yı Milliye tarafından sükût ettirilmiştir. Haçin tamamen elimizdedir.* Bk. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C II., s. 221; Tufan, *age.*, s. 103-107; DuVéou, *age.*, s. 312-423; Mustafa Onar, **Kurtuluş Savaşı'nda (Haçin Gavuru)**, Doğu Matbaası, İstanbul 1975, s. 334-339; Çelik, *age.*, s. 241-243.

483 Atatürk, **Nutuk**, C I, s. 382; A. R. Yüreğir, "Millî Mücadelede Çukurova", **Yeni Adana**, 26 Mayıs 1953, S 8397; Ener, *age.*, s. 174-177; Çelik, *age.*, s. 404-408.

3.4.3. Fransızların Barış Girişimleri ve Yirmi Günlük Geçici Ateşkes

Adana ve çevresinden sonra, Antep, Urfa ve Maraş'ın da Fransızlar tarafından işgali, Anadolu'da büyük yankı uyandırmış, bu durum Mustafa Kemal ile Türk halkı tarafından protestolarla karşılanmıştı. Bekir Sami Bey'in Beyrut Valiliği sırasında dostluk kurduğu Georges Picot'un, Mustafa Kemal ile görüşme isteği üzerine, 7 Aralık 1919'da, Sivas'ta gerçekleşen görüşmede Mustafa Kemal'in: *Bölgedeki Fransız işgali sona erdirilmezse, Türkler'in bu toprakları geri almak için savaşa devam edecekleri* sözlerine karşılık; Georges Picot; *Fransa'nın, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını desteklediğini, Sivas'a hareketi öncesinde Ermeni birliklerine yeni işgal ettikleri yerlerden çekilmeleri emri verdiğini, Adana'da sağlanacak ekonomik ayrıcalıklar karşılığında Fransa'nın Maraş, Antep, Urfa ve Kilikya'dan da çekilebileceğini, (Paris) Barış Konferansı'nda, diğer İtilaf Devletlerinin de Fransa örneğine bakarak, işgal ettikleri yerleri tahliye edebileceklerini* söylemiştir. Fakat, bu görüşme olumlu sonuç vermediği gibi Türk-Fransız ilişkileri gittikçe kötüleşmiştir.

Fransızlar, 1919 yılı Aralık ayındaki Picot-Mustafa Kemal görüşmesi sonrasında, Adana ve çevresini tahliye etmemiş, Mustafa Kemal ile ilişkilerini ise devam ettirmişlerdir. 1920'nin Şubat ayından itibaren Fransızların girişimleri devam etmiş, Gouraud, Haydar Bey ve Savoy aracılığı sonucu, Binbaşı Labonne ve Savoy'un da yer aldığı Robert de Caix başkanlığında bir Fransız heyeti, 17 Mayıs 1920'de, Mustafa Kemal ile görüşmek üzere Ankara'ya gönderilmiştir. 20 Mayıs'ta Ankara'ya ulaşan heyetle başlayan görüşmelerde Mustafa Kemal, sadece Kozan (Sis), Pozantı ve Antep'in değil, Fransız işgali altındaki bütün yerlerin tahliyesini istemiştir. Fransız heyeti, daha kapsamlı bir anlaşma için Paris'ten yetki almaları gerektiğini bildirmekle birlikte, Ankara ile Fransa arasında yirmi gün süreli bir "Geçici Mütareke" imzalanmıştır. 23 Mayıs 1920'de imzalanmasına karşılık, 29 Mayıs gecesinden itibaren yürürlüğe girecek bu mütareke, Mustafa Kemal tarafından, heyetin Paris'e giderek yetki alıp gelmesine fırsat verecek bir zaman olarak düşünülmüştür. Geçici mütarekenin ilk on günü içinde Antep, Kozan (Sis) ve Pozantı'nın boşaltılması, güvenliğin Türk jandarmasına devri, savaş esirleri ile diğer tutukluların takas edilmesi, bölgede Fransız iş adamlarına ayrıcalık tanınması, Fransızların Türk Millî hareketini desteklemesi gibi kararlar alınmıştır. Mustafa Kemal, Fransızların Damat Ferit hükûmeti yerine Ankara hükûmeti ile görüşmesini ve imzalanan mütarekeyi siyasi bir zafer saymıştır. Fransızların, geçici mütarekeyi imzalamasına yol açan önemli bir neden, Pozantı'da Millî Kuvvetlerin kuşattığı Binbaşı Mesnil ve taburunu esir düşmekten kurtarmaktı. Fakat kuşatmayı yarararak Mersin'e gitmeye çalışan Fransız taburu Karboğazı Mevkisi'ne sapsmış, burada 44 kişilik Millî Kuvvet Müfrezesi tarafından, geçici mütarekenin başlayacağı 29 Mayıs 1920 sabahına doğru Tabur Komutanı Binbaşı Mesnil ile birlikte esir alınmıştır.

Fransızlar, bu yenilgi nedeniyle zor durumda kalmışlardır. Geçici mütareke döneminde Millî Kuvvetler yeniden düzenlenmiş, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Türkiye'nin geleceği konusunda tek ve en yetkili makam olduğu anlatılmıştır. Bir İtilaf Devleti olan Fransa, İstanbul Hükûmeti yerine, henüz resmen tanımamış olduğu Ankara'daki Millî Hükûmetle görüşmeler yaptığı gibi, bir mütareke antlaşması yapmak durumunda kalmıştır. Geçici mütareke sırasında Türk ve Fransız tarafı askerî hazırlık ve diğer faaliyetlerine devam etmişlerdir. Fransa ile İngiltere arasında belirgin bir görüş ayrılığı oluşmuştur. Fransa, İngiltere'nin baskısı nedeniyle, 8 Haziran 1920'de, Zonguldak Ereğli'ye asker çıkarınca, mütarekenin bozulması kesinlik kazanmıştır.⁴⁸⁴

3.4.4. Adana ve Çevresinin İşgalden Kurtuluşu

Pozantı işgalden kurtarıldıktan sonra, 5 Ağustos 1920'de, Mustafa Kemal ve Fevzi Çakmak Paşaların katılımıyla Pozantı Kongresi gerçekleştirilmiştir. Pozantı, Adana il merkezi yapılmıştır. 1920 yılı Şubat ayından 1921 yılı başlarına kadar, Adana ve havalisinde Fransızları birçok savaşta yenilgiye uğratan Millî Kuvvetler, Feke, Kadirli, Kozan, Karaisalı, Bahçe, Pozantı ve Saimbeyli'yi Fransız ve Ermenilerin ortak işgalinden kurtarmış, Fransızların sömürü emellerine, Ermenilerin devlet kurma arzusuna engel olmuşlardır. Yöredeki savaşlarda kuvvetlerinin başarısız olduğunu gören, Adana ve havalisinde tutunamayacağını anlayan Fransa, Ankara hükûmeti ile uzlaşmanın kendi çıkarlarına daha uygun olacağı düşüncesiyle görüşmelere başlanmasını istemiştir. 23-31 Mart 1921'deki II. İnönü Zaferi sonrasında, Yunan Cephesi ile Kilikya'daki savaşlar arasında bir ilgi kurarak, kuvvetlerinin Kilikya'da kesin bir zafer kazanamayacağı inancına varan Fransa yönetimi ile Kilikya'daki savaşın sadece İngiliz-Yunan ikilisinin işine yaradığı düşüncesi taşıyan, bıkkınlık duyduğu savaşın bitmesini isteyen Fransız kamuoyu, Kilikya'da para ve asker savurganlığına son verilmesi kararına varmışlardır. Müslüman sömürgeleri de Fransa'nın, Ankara hükûmeti ile savaşına karşı çıkmakta idiler. 16 Mart 1921'de, Ankara hükûmeti ile Sovyet Rusya arasında Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından da endişe duyan Fransa, siyasi ve askerî alanda uzlaşma politikasını sürdürmek kararı ile Mustafa Kemal'e başvurmuştur. Türk tarafının Misak-ı Millî şartları taşıyan yeni önerileri, 18 Mayıs 1921'de, Dışişleri Bakanlığı Hukuk Danışmanı Münir [Erteğün] Bey tarafından General Dufieux'ya verilmiş, 24 Mayıs'ta General Gouraud, bu önerileri içeren mektupları Fransa'ya ulaştırmıştır. Ankara hükûmeti cevap beklerken, Ankara'ya gönderilen ve resmî sıfat taşımayan Franklin Bouillon ile Binbaşı Sarrou, 9 Haziran 1921'de Ankara'ya gelmişlerdir. 13 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa, Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey ve Fevzi [Çakmak] Paşa'nın katıldığı Ankara'da başlayan görüşmelerde; Fransız Heyeti, Sevres Antlaşması'nın

484 Atatürk, **Söylev (Nutuk)**, C 2, 5. Baskı, Ankara 1974, s. 336; Geçici Mütareke ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Çelik, **age.**, s. 279-309, 379-384.

halen var olduğu görüşü yanında, İkinci Londra Konferansı'nda Bekir Sami Bey ve Türk Heyeti ile Fransız Başbakanı Briand arasında imzalanan Londra Sözleşmesi'ni esas alma isteğini öne sürmüştür. Mustafa Kemal ise; *Türk Milletinin Sevres'i tanımadığı, Türk delegasyonunun Misak-ı Milli'den söz etmemiş olmasını bir hata kabul etmekle birlikte, Sevres'i bir dost ağzından duymanın üzüntü verici olduğu, Avrupa'nın Misak-ı Milli'yi öğrenmiş olması konusunda, bunu duymamış, öğrenmemiş olsa da bu uğurda neden yıllardır kanımızı döktüğümüzü düşünmesi gerektiği* cevabını vermiştir. Sonuç olarak, Franklin Bouillon, Misak-ı Millî şartlarını inceleyip anladıktan sonra, görüşmelere bu esaslara göre devam edilmesini kabul etmiştir. Daha önce kabul görmemiş olan Bekir Sami-Briand arasındaki sözleşme metni yeniden düzenlenmiştir. Mustafa Kemal'in tam bağımsızlık ve kapitülasyonlar konusunda ödün vermeyeceğini hisseden Franklin Bouillon, hükûmetine görüşmelerle ilgili bilgi vermek, Pozantı, Adana ve İskenderun'daki Fransız kuvvetlerinin durumunu denetlemek için 29 Haziran'da Adana'ya, oradan Beyrut'a gitmiştir. 10-24 Temmuz 1921'de, Eskişehir ve Kütahya'da Yunan ileri harekâtının başarısı üzerine, Mustafa Kemal, Türk ordusuna güvenli ve planlı bir şekilde Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmesi emrini vermiştir. Franklin Bouillon, Temmuz 1921 sonunda Mustafa Kemal'in isteğiyle Adana'da bulunduğu Münir Bey tarafından görüşmeler yapmak üzere Ankara'ya davet edilmiştir. Briand'ın görüşlerini almak ve Paris'te kesin anlaşma metnini hazırladıktan sonra Ankara'ya dönmek düşüncesinde olan Franklin Bouillon; Türk tarafının karşı önerileriyle, 1 Ağustos 1921'de, Paris'e hareket etmiştir.⁴⁸⁵

Franklin Bouillon ve Briand, 26 Ağustos 1921'de, Paris'te anlaşma taslağına son şeklini vermişlerdir. Bu günlerde, 23 Ağustos'ta başlayan Sakarya Meydan Muharebesi'nin, 13 Eylül 1921'de Türk zaferiyle sona ermesi, Fransa'yı, Ankara hükûmeti ve ordusunun Anadolu'da hesaba katılması gerekli bir güç olduğuna inandırmış, Ankara ile barış çabalarını hızlandırmıştır. 20 Eylül'de Ankara'ya gelen Franklin Bouillon ile 24 Eylül'de başlayan görüşmelerde, Bouillon ve Briand'ın, 26 Ağustos 1921'de, Paris'te hazırladıkları anlaşma taslağı esas alınmıştır. Üç hafta süren görüşmelerde kapitülasyonlar, azınlıklar ve Türkiye'nin güney sınırları konularında ortaya çıkan yeni görüş ayrılıkları nedeniyle, görüşmelere üç gün ara verilmiştir. Çetin geçen müzakereler sonunda, Ankara hükûmeti, anlaşmaya varmak gayesiyle İskenderun ve Hatay ile birlikte burada yaşayan çok sayıda Türk'ün Misak-ı Millî sınırları dışında kalmasını kabul etmiştir. Franklin Bouillon da tam bağımsızlık, kapitülasyonlar ve azınlıklar konusunda Paris'e danışmış, Ankara hükûmetinin şartlarını kabul etme talimatını almıştır. Ankara hükûmeti ile Fransa ara-

485 Ankara Antlaşması ile ilgili görüşme ve gelişmeler için bk. Atatürk, **Nutuk**, C 2, 14. Baskı, MEB, İstanbul 1982, s. 588-620; Ali Türkgeldi; **Mondros ve Mudanya Mütarekelelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., No: 7, Ankara 1948, s. 141; Akyüz, **age.**, s. 209, 210; Çelik, **age.**, s. 472- 475.

sında, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile TBMM hükûmeti, İtilaf Devletlerinden biri tarafından resmen tanınmış, siyasi, askerî, iktisadi vb. konularda bağımsızlıktan taviz verilmeden vatanın kıymetli bazı yerleri işgalden kurtarılmıştır. Ankara hükûmeti, işgalden kurtulan güney bölgesindeki 41. Tümenle gönüllülerden oluşan askerî gücünün büyük bir kısmını Yunan cephesine sevk etmiştir. Bu da kazanılan başarıda önemli rol oynamıştır. Mersin Limanı'ndan faydalanılarak Fransa, İtalya ve diğer ülkelerden top, silah, cephane ve savaş araçları sağlamanın yolu açılmıştır. Fransızlar da ellerindeki bazı uçaklarla, silah ve cephaneyi Türk tarafına bırakmışlardır.⁴⁸⁶

Ankara Antlaşması'nı takiben, Mustafa Kemal'in emriyle komuta değişikliği yapılarak, 1 Kasım 1921'de, Adana, İçel, Maraş ve Urfa illeri Adana Havalisi Komutanlığına bağlanmıştır. Muhittin [Akyüz] Paşa da, Adana Havalisi Komutanı olarak atanmıştır. Muhittin Paşa ile İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey, 16 Kasım 1921'de, geldikleri Pozantı'da kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılanmışlardır. Gelenler arasında Genelkurmaydan Albay Şükrü Naili, Albay Sıtkı, Kars Milletvekili Cavit Beylerle, Adana milletvekilleri ve bazı tanınmış şahsiyetler bulunmaktaydı. Ankara Antlaşması'nın 4. maddesine göre, Genelkurmay, 3 Kasım 1921'de, işgali sona erdirmek için teslim, tesellüm görevi yapacak bir "Karma Komisyon" kurulmasını bildirmiştir. Muhittin Paşa, yöreyi teslim almak üzere, Albay Şükrü Naili başkanlığında bir komisyon kurmuştur. Fransız tarafı ise, yöreyi teslim edecek komisyon başkanlığına Albay Pettelat'yı getirmiştir. Fransa ile normal diplomatik ilişki kurulması nedeniyle Paris Elçiliğine atanan Ferit Bey, özel bir trenle Yenice üzerinden geldiği Tarsus'ta Fransız Yarbay Sarrou tarafından karşılanmış, 15 Kasım 1921'de, birlikte Mersin'e gitmişlerdir. Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından memnun kalmayan Ermeni cemaati, mağaza ve dükkânlarını kapatarak gösteriler düzenlemiş, şehirde huzursuzluk yaratmak istemişlerdir. Fransız askerî yönetimi, Ermenilerin bu çeşit davranışlarını önleyerek şehirde güvenlik ve huzuru sağlamıştır. General Dufieux, 4 Kasım 1921'de, Hükûmet Konağı'na çağırdığı Hristiyan cemaatlerin ileri gelenleriyle bir toplantı yaparak Ankara Antlaşması'nın esaslarını anlatmıştır. Sıkıyönetim ilan edildiğini, taşkınlıklara son verilmesini, herhangi bir bayrak asılmamasını, artık kimsenin korkmasına gerek kalmadığını, Osmanlı memurlarının göreve devam etmelerini bildirmiştir.⁴⁸⁷

Türk-Fransız Karma Komisyonunun yörenin tahliyesi için çalışmalara başlaması üzerine, işgal süresince Türk halkına uyguladıkları insanlık dışı zulüm, işkence, hakaret ve cinayetler nedeniyle, bu kez Ermeni komiteciler

486 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C II, 17 Mart 1921-25 Şubat 1922, T. İş Bankası Yay., 2. Baskı, s. 290-356; Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 621-624; Çelik, **age.**, s. 476-478.

487 **ATASE**, K 600, D 36-136, F 3, D 36-136, F 3-22, D 36-156, F 4; P. DuVeou, **age.**, s. 326, 515, 526; Çelik, **age.**, s. 480.

kendi canlarını kurtarmak telaşına düşmüşlerdir. Ermenilerin, Adana ve Maraş'ta yerlerinde kalmasını ve kendi çıkarları yönünden onları bir köprübaşı olarak tutup, Türkler için bir huzursuzluk kaynağı yaratmak amacındaki Fransızlar, Ankara Antlaşması'na hiç kimsenin savaş suçlusu sayılmayacağı bir "Genel Af" maddesi koymuşlardır. Fakat bütün güvencelere karşılık, komitecilerle, kamavurların sayısız cinayetlerini bilen ve katılan Ermeniler, yaptıklarına Türklerin karşılık vereceğinden korkarak, verilen sözlerle af ilânına uymamışlardır. 22 Kasım'da Yenice'de bir toplantı yapan Franklin Bouillon, Muhittin Paşa ve Hamit Bey'in, 23 Kasım 1921'de yayımladıkları ortak bildiride; Ermenilere, çıkarılan yalan ve dedikodulara inanmamaları, Türk adaletine güvenmeleri, Adana'da kalmaları duyurulmuştur.⁴⁸⁸

Adana'da çalışmalarını sürdüren Karma Komisyon, bir "Tahliye Protokolü" hazırlamış ve bu Protokolü Kasım 1921'de imzalamıştır. Protokol geçince; 30 Kasım'da Adana'ya gelmek üzere yola çıkacak olan sivil Türk yöneticiler, 1 Aralık 1921'de, Adana'daki hükûmet dairelerini teslim alarak yerleşecek ve Türk bayrağı çekeceklerdi. Ayrıca; 20 Aralık'ta Adana, 27 Aralık 1921'de Tarsus, 4 Ocak 1922'de Mersin garnizonunda Fransız bayrağı askerî törenle indirilecek, yerine Türk bayrağı çekilecekti. Her şehirdeki bayrak töreni sonunda o şehirdeki Fransız askerleri ayrılacak, bu günler işgalin son günü olacaktı. Böylece, 5 Ocak 1922'de, Adana ve çevresinde Fransız askeri kalmayacaktı. Fakat bu arada, General Dufieux, belirlenen bu tarihlerden önce, 24 Kasım 1921'de, Adana'dan ayrıldığı için, aynı günün akşamı Muhittin Paşa ve İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey, Kelebek'ten Adana'ya gelmişlerdir. Tahliye görevini küçük rütbeli Fransız subayları üstlenmiştir. Bütün trenler Mersin ve İskenderun yönüne asker ve eşya taşımışlardır. Ermenilerin kaçıışı da devam etmekteydi. Bazı Ermeniler, doğup büyüdükları yöreden ayrılmak istemeseler de, komitecilerin tehdidi ve liderlerinin ısrarıyla göç kervanına katılmış, Adana'da çok az sayıda Ermeni kalmıştır.⁴⁸⁹

Adana ve yöresinin Türk halkı, gelişmeleri büyük bir sevinçle takip etmiştir. Adana'nın teslim alınmasına üç dört gün kala, işgal sırasında Ermeni ve Fransız zulmünden kaçarak Konya, Kayseri, Bor, Niğde ve Ulukışla'ya yerleşmiş olan Adanalılar, şehre dönmek üzere Pozantı'da toplanmışlardır. Aylardır çektikleri sefalet, hastalıklar, düşman bombardımanı nedeniyle kaybettikleri ana, baba, evlat ve kardeşlerinin büyük acısından sonra, Adana'ya kavuşacak olmanın heyecanı ile sevinç gözyaşları dökmüşlerdir.⁴⁹⁰

Adana'ya gitmek üzere Pozantı'da bekleyen Vali Serfıceli Hilmi Bey ve sivil yöneticiler, 30 Kasım 1921'de, Türk bayrakları ile süslü trenle hareket

488 P. DuVeou, *age.*, s. 614-616; Çelik, *age.*, s. 484.

489 ATASE, K 600, D 36-156, F 28; P. DuVeou, *age.*, s. 524, 525; Çelik, *age.*, s. 486, 487.

490 A. R. Yüreğir, "Milli Mücadelede Çukurova", *Yeni Adana*, 26 Ağustos 1953, S 8570; Çelik, *age.*, s. 488.

ederek Şakirpaşa İstasyonu'na gelmişlerdir. Ancak, tahliye protokolü gereği, bayrak çekme töreni 1 Aralık 1921'de yapılacağından, tren istasyonda bekletilmiştir. Heyet, trendeki bayrakları indirmek istemediğinden, otomobil ve arabalarla şehre girilmiş ve halk tarafından coşkun sevinç gösterileri ile karşılanmıştır. 1 Aralık 1921 Çarşamba günü, Hükûmet Meydanı'nı tamamen dolduran halkın önünde, törenle indirilen Fransız bayrağı yerine, yine törenle Türk bayrağı çekilmiştir. Bu mutlu olay üzerine kurbanlar kesen halk, sevinç ve coşkusunu olaysız şekilde sürdürmüştür. Mustafa Kemal Paşa da Adanalılara gönderdiği mesajda; *Ağırbaşlı olunması, görevlilerin üzerlerine düşeni dikkatle yerine getirmesi* gereğini bildirmiştir. Türk sivil memurlar yeniden görevlerine başlamış, Adana'da yönetim Türklere bırakılmış, bütün okullar açılmıştır.⁴⁹¹

Tahliye Protokolü gereğince, büyük bir sevinç, coşku ve heyecanla, 20 Aralık 1921 Salı günü, sabahın erken saatlerinden itibaren kadın, erkek, genç, yaşlı, çocuk bütün Adana halkı ve görevliler, ellerinde Türk bayrakları ile Yeni İstasyon yönünden şehre gireceği duyurulan Türk ordusunu beklemişlerdir. 20 Aralık 1921 gecesi Belediyede, Franklin Bouillon şerefine, Türk-Fransız dostluğunu simgeleyen bir ziyafet verilmiştir. 21 Aralık'ta, Vali vekili ve İçişleri Bakanlığı Müsteşarı Hamit Bey'in verdiği ziyafette, dostluk ifade eden karşılıklı hitaplarda bulunulmuştur. 22 Aralık Perşembe günü, Franklin Bouillon, maiyetinde Yarbay Mougın, Yarbay Sarrou ve kendilerine refakat etmek için Mersin'e gidecek olan Muhittin Paşa, Hamit Bey ve Albay Edip Bey olduğu halde, Yeni İstasyon'da yetkililer ve büyük bir halk topluluğu tarafından Mersin'e, oradan da Fransa'ya gitmek üzere uğurlanmışlardır.⁴⁹²

29 Aralık 1921'de, kurtuluş töreni için zafer takları hazırlanmış olmasına rağmen, Hamit Bey, Fransızlar ayrılmadan önce, bunların kurulmasını uygun görmemiştir. Tören için Hükûmet Konağının büyük salonunda hazırlanan büyük bayrağın dikimi de, 1922 yılı Aralık ayı sonlarında bitirilmiş, Fransızların gideceği güne kadar hazırlandığı yerde muhafaza edilmiştir. Halk tarafından dikilmiş olan büyük bayrak Hükûmet Konağından alınıp saygı duruşunda bulunularak Ulu Cami ile Büyük Saat Kulesi arasına çekilmiştir. Askerler ve halk, saat 14.00'te, sevinç ve coşkuyla törenin yapılacağı İnönü Caddesi'ndeki Kolordu Binası önüne gelmişlerdir. Adana Havalisi Komutanı Muhittin Paşa'nın hitabından sonra, Esnaf Cemiyetleri tarafından kurbanlar kesilmiş, dualar okunmuştur. Kolordu Binası'na da Türk bayrağı çekilmiştir. Tahliye Komisyonu kararına göre; Fransızlar Yenice'yi 19 Aralık 1921, Adana'yı 20 Aralık 1921, Tarsus ve Hacıtalip'i 27 Aralık 1921, Mamure 18 Aralık, Yakapınar (Misis) 23 Aralık, Ceyhan ve Kozan 24 Aralık, Osmaniyeye 29 Aralık 1921, Dörtöyol 31 Aralık 1921'de, Toprakkale ve Erzin 4 Ocak

491 Ener, *age.*, s. 288; Çelik, *age.*, s. 489, 490.

492 P. DuVeou, *age.*, s. 533; A. R. Yüreğir, "Milli Mücadelede Çukurova", *Yeni Adana*, 4 Eylül 1953, S 8577; Çelik, *age.*, s. 491, 492.

1922'de, Mersin'i de gemilere binerek 4 Ocak 1922'de tamamen tahliye etmişlerdir. Adana 20 Aralık 1921'de işgalden kurtulmuş ise de; kurtuluş günleri 5 Ocak'ta kutlanmaktadır. Bunun nedeni, son Fransız askerinin ayrılmasının beklenmesi ve Millî Kuvvetlerde yer alan şahsiyetlerin, yörede birbiri ardınca kurtulan yerlerin kurtuluş günü törenlerinde bulunma arzusudur. Adana ve çevresinin kurtuluşu, işgal altındaki yerler halkı için bir ümit ışığı olmuştur.⁴⁹³

3.5. Türk Fransız İlişkileri ve Ankara İtilafnamesi*

3.5.1. Türk-Fransız İlişkileri ve Bekir Sami Bey Antlaşması

Türkiye ile Fransa arasındaki siyasi ilişkiler 1535 yılında kapitülasyonların verilmesi ile gelişmeye başladı. Fransa 19. yüzyıldan itibaren ticari etkinliğinin yanı sıra eğitim ve kültürel alanda da Osmanlı Devleti'ndeki çalışmalarını hızlandırdı. 1538'de yapılan Osmanlı-Fransız Ticaret Sözleşmesi ile Fransız ticareti daha da gelişti. Fransa, 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarından itibaren diğer Avrupalı devletler gibi Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmaya yönelik politikalar takip etti. I. Dünya Savaşı sırasında Fransa ve diğer İtilaf Devletleri, Osmanlı topraklarını gizli anlaşmalarla aralarında paylaştılar. Savaş sonrası Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile birlikte Fransa ve diğer İtilaf Devletleri yıllardır bekledikleri fırsatı bularak işgallerini başlattılar.⁴⁹⁴ 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra Fransız kuvvetleri Güney Anadolu'nun bir bölümünü Ermenilerin de yardımlarıyla işgal etti. Ancak Kuva-yı Milliyecilerin direnişleri sonucunda zor durumda kaldılar.⁴⁹⁵ 7 Aralık 1919'da Sivas'ta Georges Picot ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir görüşme yapıldıysa da olumlu bir sonuç alınmadı. Ancak Türk-Fransız görüşmeleri açısından önemli bir aşama oldu.⁴⁹⁶ Daha sonra Fransa'nın Maraş ve Urfa'dan çekilmek zorunda kalması Antep'te de çok ciddi bir direnişle karşılaşması, Toroslar ve Adana'da büyük kayıplar vermesi, Fransa'nın moralini bozdu. Fransa'nın Suriye ve Lübnan Yüksek Komiseri General Gouraud'un çabaları ile Fransa ve TBMM hükûmeti arasında 23 Mayıs 1920'de 29 Mayıs gecesinden itibaren 20 günlük bir mütareke imzalanmışsa da Fransızların 8 Haziran 1920'de Karadeniz Ereğli'sine asker çıkarmaları ile bu ateşkes bo-

493 ATASE, K 600, D 36-136, F 51; **Hakimiyeti Milliye**, 21 Aralık Kânunuevvel 1921, No: 384; P. DuVeou, **age.**, s. 533; A. R. Yüreğir, "Millî Mücadelede Çukurova", **Yeni Adana**, 5 Eylül 1953, S 8578; Ayhan, **agm.**, s. 24; Çelik, **age.**, s. 492.

* Prof. Dr. Ömer Osman Umar, Fırat Üniversitesi, Öğretim Üyesi, oumar@firat.edu.tr

494 Bige Sükan, "Millî Mücadele döneminde Türk-Fransız İlişkileri", **90. Yılında Millî Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Ankara 2011, s. 149-151.

495 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C 1, Ankara 1989, s. 48.

496 Sükan, **agm.**, s. 158.

zuldu.⁴⁹⁷

Görüldüğü gibi Fransız kamuoyunda 1920 yılından itibaren Türkler lehine gittikçe bir sempati oluşmaya başladı.⁴⁹⁸ Fransız basını Londra Konferansı sırasında Yunanların hatalarına rağmen Türklerin akıllıca tutum ve davranışlarını dile getirdi. Bunun üzerine Fransızların bakış açısı değişti.⁴⁹⁹ Londra Konferansı sırasında Bekir Sami Bey, Fransa ile yaptığı görüşmeler sonucunda Fransız Başbakanı Briand ile Bekir Sami Bey arasında 11 Mart 1921'de bir antlaşma imzalanmıştır. Yapılan bu antlaşmaya göre, Güney Cephesindeki çatışmalara son verilerek, buradaki Türk kuvvetleri silahsızlandırılacaktı.⁵⁰⁰ Fransız subayların komutasında bir polis teşkilatı kurulacak ve siyasi tutsaklar için af ilan edilecekti. Türkiye ile Suriye arasında gümrük rejimi kurulacak. İskenderun Suriye sınırları içerisinde kalacak ancak burada çok sayıda Türk yaşadığından dolayı özel bir rejimle yönetilecekti.⁵⁰¹ Güney bölgesinde Fransızlara bazı idari ayrıcalıklar verilecek, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas vilayetlerinin iktisadi kalkınmasında Fransız sermayesinden istifade edilerek, Fransızlara bu bölgede iktisadi imtiyazlar sağlanacaktı.⁵⁰² Ergani madeninim imtiyazı Fransızlara verilecek, Sevr Antlaşması sınırlarından Türkiye lehine bazı değişikliklerin yapılması da kabul edilmiş olup, Gaziantep ve Urfa Türkiye'ye bırakılacaktı.⁵⁰³ Bu Antlaşmaya göre Türkiye-Suriye sınırı, İskenderun Körfezi'nden Payas kazasının hemen güneyindeki bir noktadan başlayarak hemen hemen düz bir çizgi halinde Meydan-ı Ekbez'e ulaşacak (köy ve istasyon Suriye'de kalacak), buradan Marsuva'yı Suriye'ye, Karnaba ile Kilis'i Türkiye'ye bırakacak şekilde güneydoğuya yönelecek ve Çobanbey İstasyonu'nda Bağdat demir yoluna kavuşarak Nusaybin'e kadar demir yolunu (demir yolu platformu Osmanlı topraklarında kalacak şekilde) takip edecekti. Daha sonra Azek'in (Gercüş civarı) kuzeyinde Dicle'nin dirseğine ulaşacak olan sınır çizgisi Cezire-i İbn-i Ömer'e (Cizre) kadar Dicle'yi izleyecekti.⁵⁰⁴

Bekir Sami Bey İngiltere, Fransa ve İtalya'yı birbirinden ayırarak üç farklı anlaşma imzaladı. Ancak bu yapılan anlaşmalar Misak-ı Milliye uygun değildi. Hâlbuki Bekir Sami Bey 27 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşa'ya Fran-

497 Sukan, agm., s. 160.

498 Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Ankara 1988, s. 254.

499 Akyüz, *age.*, s. 251.

500 Mehmet Gönübol-Cem Sar, "Milli Mücadele Döneminde Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1965)**, Ankara 1969, s. 35.

501 Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Ankara 1986, s. 135.

502 Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Ankara 1971, s. 213.

503 Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara 1973, s. 87.

504 Mustafa Budak, "Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 13, Ankara Temmuz 1997, s. 399.

sızlarla yapılan görüşmelerden bahsederken, Mustafa Kemal Paşa ise Bekir Sami Bey'e azınlık, kapitülasyon ve mali konulardaki Fransız isteklerinin uygun olmadığını bildirdi.⁵⁰⁵ Bekir Sami Bey bu antlaşmayı TBMM Hükûmetinin tasvibini almadan yaptı. Türkiye'nin çıkarları aleyhine bazı tavizler verilmesi, Bekir Sami Bey'in Millî Mücadele hareketinin amacını anlamadığını göstermektedir. İtilaf Devletlerinin kendi aralarında yaptıkları gizli antlaşmalar ile Bekir Sami Bey'in yaptığı antlaşma arasında benzerlikler vardı. Bu nedenle Bekir Sami Bey, Ankara'ya döndükten sonra Mustafa Kemal Paşa ve Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından şiddetle eleştirildi. Bekir Sami Bey'in Londra'da imzaladığı antlaşma Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmedi.⁵⁰⁶

Mustafa Kemal Paşa, Bekir Sami Bey'in bu konuda yaptığı antlaşmayı kendisinin ve meclisin tasvip etmediğini ve bundan dolayı istifa etmesini istediğini şöyle ifade etmiştir: *Bekir Sami Bey; bu itilafnamelerle, Ankara'ya avdet ettiği zaman, fevkalâde nazarı dikkat ve istiğrabımı mucip olduğunu itiraf etmeliyim. Bekir Sami Bey: vaz'ı imza eylediği mukavelemler muhteviyatının menafii aliyeyi memlekete mutabık olduğu kanaatını izhar ve bunu Mecliste dahi müdafaa ve ispat edebileceğini iddia ediyordu. Kanaatından isabet, iddiasında mantık olmadığına şüphe yoktu. Mütealemlerinin Mecliste mazharı tasvip olamayacağından başka Hariciye Vekâletinden iskat edileceği de muhakkaktı. Fakat Meclisi, mesaili siyasiye müzakere ve münakaşatına boğmayı o günlerin şeraitine muvafık göremediğimden; Bekir Sami Bey'e isabetsizliğini bizzat söyleyerek Hariciye Vekâletinden çekilmesini teklif ettim. Bekir Sami Bey, bu teklifimi kabul ederek, istifanamesini verdi.*⁵⁰⁷

Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, Londra Konferansı sırasında yaptığı anlaşmalar ve bu anlaşmalara Meclisin tepkisi üzerine 8 Mayıs 1337 (1921) tarihli Meclis Başkanlığına verdiği istifa dilekçesi ile Dışişleri Bakanlığından ayrıldı.⁵⁰⁸ Briand ile Bekir Sami Bey arasında Londra'da yapılan anlaşmanın reddi, Fransız kamuoyunda hayal kırıklığı yarattı. Fransızlar, Kilikya'da tekrar Fransız askerlerinin kayıp vermesinden endişe etmekteydiler. Buna neden olan olay olarak da Türkiye'nin Rusya'ya yanaşmasının etkili olduğu düşünülmekteydi.⁵⁰⁹ Fransız Başbakan Briand ise Bekir Sami Bey ile yapılan anlaşmanın kabul edilmeyişini "Türk-Fransız uzlaşma politikasının başarısızlığı" şeklinde yorumlanması gerektiğini savundu.⁵¹⁰

Aslında Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcileri bu konferanstan fay-

505 Sonyel, *age.*, s. 136-137.

506 Gönlübol-Sar, *agm.*, s. 36.

507 Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 89.

508 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C 2, Ankara 1980, s. 73.

509 Akyüz, *age.*, s. 263.

510 Sükan, *agm.*, s. 161.

dalanarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin dayanmakta olduğu ilkeleri dünya kamuoyuna duyurabilirdi. Heyet Başkanı Bekir Sami Bey, Atatürk'ün talimatına bağlı kalsaydı, ülkemiz için büyük menfaatler elde edebilirdi. Bekir Sami Bey bunu yapmadığı gibi Misak-ı Millî ruhuna aykırı ve yetkilerini de aşarak birtakım antlaşmalar imzaladı. Bu durum da İtilaf Devletlerinde Sevr Antlaşması üzerinde bazı küçük değişiklikler yapılarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine kabul ettirilebileceği intibahını oluşturdu.⁵¹¹ Bunun üzerine Fransızlar yeni arayışlar içerisine girdiler. Mustafa Kemal Paşa, bu konu ile ilgili olarak; *Ne Fransızlar ne de biz çarpışmayı sürdürmeye istekli değildik* diyerek, Londra Konferansı'nın doğurduğu gerginliğine rağmen Fransa'nın Ankara hükûmeti ile bir antlaşma yapmak eğiliminde olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle taraflar birbirleriyle görüşme yollarını aramaya başladılar.⁵¹² Fransa, İngiltere'ye tam olarak güvenmemekteydi.⁵¹³

3.5.2. Ankara İtilafnamesi Öncesi Yapılan Görüşmeler

Fransızlar 1921 yılı ortalarına doğru Ankara hükûmeti ile bazı teşebbüslerde bulunmaya başladı. Çünkü Fransızlar bu sırada bir taraftan işgal ettikleri Suriye ve Güney Anadolu'da direnişle karşılaşırken, diğer taraftan da Almanya'nın özellikle Ren bölgesinin geleceği konusunda İngilizlerle çatışmaya başladı. Ayrıca düzenli ordunun Yunanlılara karşı kazandığı askerî zaferlerin de etkisi Fransızlarla yapılan temaslara olumlu etki yaptı.⁵¹⁴ Fransa'yı Batı Blokundan uzaklaştıracak olan Ankara İtilafnamesi'nin imzalanmasına götüren diğer bir neden de Sovyet Rusya ile Ankara Hükûmetinin yaklaşmasının doğurduğu Bolşevik tehlikesinden Fransa'nın endişe etmesiydi. Fransa, Anadolu'nun muhtemel bir Bolşevik etkisine girmesiyle Fransa'nın Müslüman sömürgelerinin gelecekteki durumlarının tehlikeye gireceğini⁵¹⁵ ve Türkiye'nin Kafkas Devletleriyle birlik kurarak, Bolşevik tehlikesine engel olacağını düşünmekteydi.⁵¹⁶

Aradan geçen süre içerisinde Adana bölgesini elde buldurmamak, Fransa için faydadan çok zarar getirmekteydi. Zira bu durum devamlı olarak bütçeden önemli miktarda para ayrılmasını gerektiriyordu. Parlamentoda fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya başladı. Briand'ın başkanı olduğu partiye karşı

511 Aptülhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1991, s. 90; Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 79-80.

512 E. Semih Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara 2000, s. 105.

513 Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, Ankara 1974, s. 228.

514 Gönlübol-Sar, agm., s. 39.

515 Yalçın, *age.*, s. 105.

516 Sonyel, *age.*, s. 198.

olan Sosyalist Grubu askerî işgal harcamalarını eleştirmekte ve Mecliste sert tartışmalar olmaktadır.⁵¹⁷ Fransız kamuoyunun Anadolu'daki savaşın Fransa'ya getirdiği ekonomik yükten rahatsız olması, bu ülkenin iç siyasetinde Türk-Fransız savaşının sona erdirilmesi görüşünü ortaya çıkardı.⁵¹⁸ Anadolu'daki Millî Mücadele hareketinin Kuzey Afrika'daki sömürgelerine sıçrama endişesi taşımaktaydı. İngiltere'nin Orta Doğu'daki nüfuzundan Fransa rahatsızlık duyuyordu. Fransa, İngiltere'nin Anadolu'da yayılmacılığına karşı olup, bunu önlemenin yolunun Türk Millî Mücadele hareketinin başarısından geçtiğini düşünmekteydi.⁵¹⁹ Fransa savaşın uzamasının sadece Türkiye'ye zarar vermediği aynı zamanda Fransa'nın Türkiye'deki menfaatlerine de zarar verdiği düşüncesindeydi.⁵²⁰ Fransız basını, Türkiye ve Fransa arasında bir anlaşma yapılması gerektiğini şarkta Fransa'nın dökülecek bir damla kanı kalmadığını dile getirmeye başladı.⁵²¹ Fransa Anadolu'daki Millî Mücadele hareketine daha gerçekçi bir gözle bakmaktaydı. Fransız Başbakanı Briand, Mecliste yaptığı konuşmasında Sevr Antlaşması'nın aşırı şartlar ihtiva etmesi nedeniyle Türklerin milliyetçiliğe yöneldiğini dile getirdikten sonra millî mücadelelerin isteklerine saygı duyulması gerektiğini şöyle ifade etmiştir: *Fransa'da buna, Fransız işlerinde olursa, vatanperverlik denir. Başka yerde ise kaynağı aynı olsa da çoğunlukla fanatizm denir. Gerçekte ise vatanperver olduklarını savunan bu fanatik Türklerin bir kısmı aşırı, fakat diğerlerinin saygıdeğer istekleri vardır ve bu sonuncular, vatanlarının millî bağımsızlığı gibi çok doğru bir histen doğduğu için gerçekten saygı ile karşılanmalıdır.*⁵²²

Ankara hükûmeti de Fransızlarla barış görüşmeleri yapmaya taraftar olması nedeniyle Mayıs 1921 ortalarında Dışişleri Bakanlığı Hukuk Danışmanı Münir Bey, Fransızlarla görüşmek ve Ankara hükûmetinin Misak-ı Millî'ye uygun karşı önerilerini onlara vermek üzere Adana'ya gönderildi. Bu öneriler 18 Mayıs 1921'de Fransız Doğu Ordusu Birinci Tümen Komutanı General Dufieux'e verildi.⁵²³

Önerilerin 3. maddesi Suriye sınırı ile ilgili olup, sınır İskenderun Körfezi'nde Sarıseki'de başlayacak ve Çalankale, Kırmıtlık, Afrinhan, İbrahim ve Taşhöyük'ten (Elbeyli nahiyesinde) geçerek Deliçay'ı takip edecek ve Sacir

517 **Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi**, C 4, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1966, s. 246.

518 Sadettin Gömeç, **Millî Mücadelede Gaziantep**, Ankara 1989, s. 100; Yalçın, **age.**, s. 106.

519 Yaşar Akbıyık, **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Ankara 1999, s. 347-348.

520 Akyüz, **age.**, s. 264.

521 İsmail Özçelik, **Millî Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921**, Ankara 2005, s. 83.

522 Akbıyık, **age.**, s. 348.

523 Sükan, **agm.**, s. 162.

Vadisi'nde Karataşlı Tepe'nin doğusuna varacaktı. Buradan itibaren Fırat'a kadar Sacir Vadisi'ni daha sonra Caber Kalesi ve Rakka'dan geçerek, Fırat Vadisi'ni izleyecek ve Fırat'ın güneye doğru eğim gösterdiği Şanuka'dan hareket ederek, düz bir çizgi halinde Giran'a ulaşacak, oradan da Sincar Dağlarını takip edecekti. Sınırın geçtiği ve bu maddede adı geçen bütün yerler Türkiye'ye bırakılacaktı. 4. madde itilafnamenin imzalanmasıyla bir ay içinde 3. maddede belirtilen sınırların belirlenmesine ilişkin işlemlerin yapılması için bir karma komisyon kurulacaktır. 11. madde ile Türkiye-Suriye sınırının güneyinde kalan Türk ve Arap karma bir nüfusa sahip bölgelerde özel bir idari rejim kurulacaktı.⁵²⁴ Bu bölgelerdeki Türk halkının millî kültürü geliştirilecek ve Türkçe dili resmî bir niteliğe sahip olacaktır. Bu sırada Dışişleri Bakanlığına vekâlet eden Fevzi Paşa'ya göre bu öneriler Misak-ı Millî'ye göre yapılmıştı. Bekir Sami Bey'in imzaladığı antlaşmada şimendifer hattı esas alındığından kaza ve köylerin arazileri ikiye ayrılmıştı. Ancak yapılan bu yeni öneride Türkiye-Suriye sınırının belirlenmesinde coğrafi yapı esas alınarak bu durum düzeltilti.

Mersin Mebusu Safa Bey, Fevzi Paşa'nın verdiği önerinin millî sınırları tam olarak kurtarmadığını sınırın güneydeki Türklerle meskûn alanları da kapsamı gerektiğini şöyle ifade etmiştir: *Yapmış olduğu mukabil teklif millî hudutları tamamıyla kurtaracak mahiyette değildir. Suriye'de yani Fransızlara terk edilen daha bir takım Türk toprakları kalmıştır. Onun için biz bu teklifi milletimizin kati teklifi olarak, kati şekli budur dersek şüphesiz kabul edemeyeceğiz... Yalnız eğer hükümetimiz bu teklifi kati bir teklif şeklinde değil bugün için kazanılmış bir muzafferiyet şeklinde yapmak istiyorsa şüphesiz kendisine mezuniyet veririz. Yani hükümetimizin mukabil teklifinin cenupta kalıp Türklerle meskûn arazinin bilahare bize intikali hakkı baki kalmak şartıyla hükümet bu teklifi yapmalıdır. Kardeşlerimizi unutmayacağız. Bugün çekilmiş olan silahlarımızla vakit fırsat buldukça alacağız.*

Suriye Fransız Yüksek Komiseri General Gouraud 24 Mayıs 1921'de Paris'e gönderdiği telgrafta, Türkler tarafından önerilen yeni sınırların kabulü halinde Türklerin İskenderun Körfezi'ne hâkim olacaklarını ve stratejik bir konuma sahip Katma bölgesinin Türkiye'de kalacağı, Katma'dan itibaren Türk topraklarına dâhil edilen yerlerde Arap nüfusun çoğunlukta olduğu iddia edilerek, sınırların çiziminde etnik yapının göz önüne alınmadığını ileri sürmüştür. Ayrıca General Gouraud bu önerilerin kabulünün askerî harcamaları arttıracaklarını ileri sürerek, kabul edilmemesini istemiştir.⁵²⁵

Türkiye Büyük Millet Meclisi Londra'da yapılan anlaşmada düzeltmeler yapılması gerektiği görüşündeydi. Bu düşünce, Türk-Fransız antlaşması hakkında sınır ile ilgili olarak düzeltme yapılarak, İskenderun sancağının Tür-

524 Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1918-1940)*, Elazığ 2003, s. 258.

525 Umar, *age.*, s. 259-260.

kiye sınırları içerisinde olması gerektiği görüşünde Türk temsilcilerce dile getirilmiştir.⁵²⁶

Fransa hükûmeti Ankara hükûmeti ile bir antlaşma yapmak amacıyla 9 Haziran 1921'de Fransız Senatosu Dışişleri Komisyonu Başkanı M. Henri, Franklin Bouillon'u gayriresmî temas kurmak amacıyla Ankara'ya gönderdi.⁵²⁷ Franklin Bouillon, Türkiye ile yapacağı görüşmelerde başarı sağlarsa, Türkiye'ye Fransız Büyükelçisi olarak atanma sözü almıştı. İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri General Pelle ise ona hiçbir resmî görevi olmayan bir kişi muamelesi yapılmasını İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Frank Rattigan'dan istedi. Franklin Bouillon, Artistide Briand'ın gayriresmî temsilcisi olarak, işçi sorunları ile ilgili görüşmelerde bulunmak amacıyla Ankara'ya gitmekte olduğu izlenimi verdi.⁵²⁸ Hariciye Vekâleti Vekili imzasıyla Fevzi Çakmak, Yusuf Kemal Bey'e gönderdiği telgrafla Fransız Senatosu Dış işleri Komisyonu Başkanı M. Henri Franklin Bouillon ile Binbaşı Sarrault'un Ankara'ya gitmek amacıyla İnebolu'ya geldiklerini bildirdi. Bunun üzerine Yusuf Kemal Bey, 4 Haziran'da Fransız devlet adamları ile birlikte İnebolu'dan Ankara'ya hareket etti. 9 Haziran 1921'de Ankara'ya gelen heyet, 13 Haziran 1921'de görüşmelere başladı. Bu yapılan toplantılara çoğu zaman Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Paşa da katıldılar.⁵²⁹ Mustafa Kemal Paşa görüşmelerde hareket noktası olarak Misakı Millî'nin esas alınmasını ileri sürdüğünde Franklin Bouillon Sevr Antlaşması'nın bulunduğunu söyledikten sonra Londra'da Bekir Sami Bey'le yaptıkları antlaşmanın esas alınarak, bu anlaşmanın Misakı Millî'ye aykırı olan noktaları üzerinde tartışmanın yerinde olacağı görüşünü savundu.⁵³⁰ Franklin Bouillon, Londra'ya gelen heyetin Misakı Millî'den söz etmediklerini eğer bahsedilseydi o zaman ona göre görüşülüp gereği gibi hareket edilebileceğini, ancak şimdi meselenin zor olduğunu tekrar etti. Ayrıca Fransız kamuoyunun Türkler delegeleri vasıtasıyla bundan hiç bahsetmemişlerdi, şimdi yeni meseleler çıkarıyorlar diyeceklerinden endişe duyduğunu dile getirdi.⁵³¹ Franklin Bouillon Millî Mücadele'nin değil Avrupa'da daha İstanbul'da bile değeri anlaşılmamış olduğunu ileri sürdü. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa şöyle dedi:

Eski Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni bir Türk Devleti doğmuştu. Bunu tanımak gerekir. Bu yeni Türkiye, her bağımsız devlet gibi haklarını tanıta-caktır. Sevres Antlaşması Türk Milleti için öylesine uğursuz bir idam karar-namesidir ki, onun bir dost ağzından çıkmamasını dileriz. Bu konuşmamız

526 **Vakit**, 30 Mayıs 1921, s. 1.

527 Gönlübol-Sar, agm., s. 39; Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s. 91.

528 Sonyel, **age.**, s. 198-199.

529 Yalçın, **age.**, s. 106.

530 Kemal Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, Ankara 2000, s. 421.

531 **Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi**, C IV, s. 248; Akbıyık, **age.**, s. 350.

sırasında bile Sevres Antlaşması'nı ağızıma almak istemem. Sevres Antlaşması'nı kafasından çıkarmayan milletlerle güven temeline dayanan ilişkilere girişemeyiz. Bize göre böyle bir antlaşma yoktur. Londra'ya giden delege heyetimizin başkanı eğer bundan bahsetmemişse, verdiğimiz talimat ve yetki çerçevesinde hareket etmemiş demektir. Yanlış iş görmüştür. Bu yanlışlık yüzünden Avrupa ve özellikle Fransız kamuoyunda ters etkiler doğduğu görülüyor. Bekir Sami Bey'in gittiği yoldan hareket edersek, biz de aynı yanlışlığı yapmış oluruz. Avrupa'nın Misak-ı Milli'den haberdar olmamasına imkân yoktur. Avrupa Misak-ı Milli deyimini öğrenmemiş olabilir. Fakat yıllardan beri kan döktüğümüzü gören Avrupa ve bütün dünya, şu kanlı mücadelelerin neden ileri geldiğini elbette düşünmektedir. İstanbul'un Misak-ı Milli'den ve Millî Mücadele'den haberi olmadığı yolundaki sözler doğru değildir. İstanbul halkı, bütün Türk milleti gibi, Millî Mücadeleyi bilmektedir ve ondan yanadır. Bu mücadeleyi bilmezlikten gelen ve ona karşı görünen kimselerle bunların yordakçıları azdır ve milletçe de tanınmaktadır.

Bu konuşma üzerine Franklin Bouillon, Bekir Sami Bey'in Misak-ı Milli'den söz etmediğini ve eğer söz etmiş olsaydı ona göre görüşüp hareket edebileceğini şimdi ise durumun güçleştiğini tekrarladı. Uzun tartışmalardan sonra Franklin Bouillon, Misak-ı Milli'yi okuyup anlamak için toplantının ertelenmesini istedi. Daha sonra da Misak-ı Milli maddeleri tek tek okunup tartışıldı. En çok tartışılan madde, kapitülasyonların kaldırılmasının ve bağımsızlığımızın sağlanmasının istendiği madde oldu. Mustafa Kemal Paşa tam istiklali Franklin Bouillon'a izah etti. Görüşmeler günlerce devam etti. Ancak kesin bir anlaşmanın sağlanabilmesi için biraz daha zamana ihtiyaç vardı.⁵³² Bu görüşmelerde Mustafa Kemal'in tam bağımsızlık ve kapitülasyonlar konusunda ödün vermeyeceği ve Bekir Sami-Briand Antlaşması'nın Sevr Antlaşması'nı hatırlatan nüfuz bölgelerine ilişkin maddesinin Ankara tarafından kesin olarak kabul edilmeyeceği anlaşıldı.⁵³³

Aslında Bekir Sami Bey, Misak-ı Milli'den bahsetmemişse de onun ruhuna uygun açıklamalarda bulunmuştu. Konferans öncesi Paris'te *Le Petit Parisien* ve *Le Matin* gazetelerine millî emellerden bahsetmişti.⁵³⁴ Bu sırada Fransız Başbakanı Briand Mecliste yaptığı konuşmasında; Türklerin şarktaki hâkimiyetleri ile ilgili endişelerinin dikkate alınması ve sınırların milliyetler prensibine göre çizilmesi gerektiğini Bekir Sami Bey'in Londra'da yapılan anlaşmayı kabul ettirememesine rağmen her iki tarafın da anlaşma arzuları olduğunu dile getirmişti.⁵³⁵ Franklin Bouillon da 28 Haziran 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta:

532 Nutuk, s. 422-424.

533 Sükan, agm., s. 163.

534 Akyüz, age., s. 255.

535 Özçelik, age., s. 89.

Hatlarını terk ederken Ankara'da bana gösterilen kabulden dolayı minnettarlık duygularımı son bir kez daha ekselanslarına sunarım. Bana gösterilen samimiyeti unutmayacağım. Bu kabulde ülkelerimizi geçmişte olduğu gibi gelecekte de birleştirmesi gereken bir anlayışın kesin bir güvencesini görmekteyim” diyerek eskisinden daha umutlu olduklarını vurgulamıştı.⁵³⁶

Bir süre ara verilen görüşmelerden sonra M. Franklin Bouillon 29 Haziran 1921'de Ankara'dan Pozantı'ya ve buradan da Adana ve İskenderun'a giderek tekrar Ankara'ya döndü. Bu gezisinden amaç Fransız kuvvetlerinin durumunu yakından görmektir. Bu görüşmeler sırasında Suriye gazetelerinin yazdıklarına göre Fransızların geri çekilmek istediklerine dair haberler çıkmaya başladı. Konuyu Elcezire Cephesi ve 2. Kolordu komutanları Ankara'dan sorunca Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Elcezire Cephe Komutanlığına verdiği cevapta şu uyarılarda bulunmuş ve yapılması gerekenleri bildirmiştir: *Fransızlar Adana Cephesindeki iki hükümet arasında kararlaştırılan anlaşma gereğince, düşmanlığa ara verme emri aldıklarını ve tarafımızdan bir saldırı olmadıkça sükûneti bozmayacaklarını bildirmişlerse de böyle bir anlaşma mevcut olmadığından kabul edilmemiş ve kendilerine de bu yolda cevap verilmişti. Buna rağmen şimdiye kadar alınan bilgiye göre Fransızların kuvvetlerini kısmen çekmekte oldukları anlaşılmıştır. Nizip ve Akçakoyunlu'ya doğru gönderilen keşif kolları aracılığıyla düşmanla temas edilerek kuvvet ve durumları hakkında bilgi alınması ve düşman içerlerine güvenilir kimseler gönderilerek amaç ve niyetlerinin öğrenilmesi, görüşmelere olumsuz etkiler yapacak çarpışmalara meydan verilmemesi ve bu sessizlik devresinden faydalanarak eğitime son derece önem verilmesi.* Bu sıralarda Kuzey Suriye'de Fransızlara karşı direniş hareketleri şiddetlenerek Fransızları çok zor durumda bırakmıştır.⁵³⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın Misak-ı Milli konusundaki kararlı duruşu nedeniyle Franklin Bouillon ile bir anlaşmaya varılamadı. Müzakere edilen konuları hükûmetine iletmek üzere Paris'e gideceğini söyleyen Franklin Bouillon'un, hükûmetine danışma bahanesi ile görüşmeleri kesmesi o sıralarda devam eden Yunan taarruzunun sonucunu beklemesinden kaynaklanmaktaydı.⁵³⁸ 1921 yılı Haziran ayı sonunda Ankara'dan ayrılmış olan Franklin Bouillon doğrudan Paris yerine Beyrut'a gitmiş ve burada kendi hükûmetiyle telsiz telgrafla haberleşerek, Ankara'da Türk hükûmetinin kendisine sunduğu önerilerden Fransız Hükûmetinin kabul edip etmediği konuları öğrenmiştir. Temmuzun son günlerinde Adana'da Münir Bey ile görüşen Franklin Bouillon, 31 Temmuz'da İstanbul'a geçerek buradan 1 Ağustos'ta Paris'e ulaşmıştır. Amacı bu gelişinde Briand Hükûmeti ile görüşerek Ankara hükûmetiyle

536 Gömeç, *age.*, s. 103.

537 Genelkurmay Başkanlığı, *age.*, C 4, s. 249.

538 Yalçın, *age.*, s. 108.

yapılacak anlaşmaya son şeklini vermek olan Franklin Bouillon, hayal kırıklığı içerisindeydi. Fransız hükûmeti ise hazırladığı son anlaşma taslağını 26 Ağustos 1921'de tamamlamıştı.⁵³⁹

Fransa, Adana ve Antep çevresindeki millî mücadelelerin direnişinden dolayı ağır kayıplar vermekteydi. Millî Mücadeleciler Suriye'ye de akınlarda bulunmaktaydı.⁵⁴⁰ Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey, 30 Temmuz 1921 tarihinde Mecliste yaptığı konuşmada Fransızlarla yapılan mektuplaşmalar ile ilgili bilgiler vermiştir.⁵⁴¹ Bu arada Yunanlılar Afyon, Kütahya ve Eskişehir arasındaki yerleri işgal edince Türk kuvvetleri 25 Temmuz'da Sakarya Nehri'nin doğusuna çekildi. Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından başkomutan seçilmesi ve 7-8 Ağustos'ta aldığı Tekâlif-i Milliye emirleri doğrultusunda ordunun güçlendirilmesi sonucunda Türk ordusu 23 Ağustos'tan itibaren Yunanlılara karşı büyük bir meydan savaşına girişti. 13 Eylül itibariyle Sakarya zaferinin kazanılması yeniden Fransa'nın Millî Mücadelecilere yönelmesine neden oldu. Bu zaferden sonra Franklin Bouillon, 20 Eylül'de tekrar Ankara'ya döndü⁵⁴² ve 24 Eylül 1921'de Yusuf Kemal Bey ile yeniden görüşmelere başladı. Görüşmelerde azınlıklar, kapitülasyonlar ve Türkiye'nin güney sınırı konularında bazı anlaşmazlıklar oldu. Yusuf Kemal Bey Misak-ı Millî şartları üzerinde direndi. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin yabancı devletlerin Türkiye'de nüfuz bölgeleri ile Kilikya'da jandarma kuvveti kurmalarına karşı çıktığını ve Suriye sınırının İskenderun'un güneyinden geçmesi gerektiğini bildirdi. Kapitülasyonlar tamamen kaldırılmadığı sürece Türklerin savaşıma devam edeceklerini söyledi.⁵⁴³ Bu konulardaki anlaşmazlıklar nedeniyle görüşmelere üç gün ara verildikten sonra tekrar görüşmelere başlandı.⁵⁴⁴

12 Ekim 1921 tarihinde Mecliste Türk-Fransız antlaşması konusunda sınırlar ile ilgili kısım müzakere edildi. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, Fransızların Bekir Sami Bey tarafından yapılan anlaşmadaki hat üzerinde ısrar ettiklerini dile getirdi. Ayrıca demir yolu hattının güvenliği konusu da tartışıldı.⁵⁴⁵ 18 Ekim 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Fransızlarla yapılacak olan antlaşma ile ilgili olarak Meclisi bilgilendirdi. Meclisteki konuşmasında maddeleri tek tek ele alarak bu maddeler üzerindeki Fransızların görüşleri ile kendi görüşlerinin yanı sıra bu maddelerde yapılabilecek değişiklikler üzerinde durdu.⁵⁴⁶

539 Budak, agm., 1997, s. 404.

540 Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, s. 90.

541 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C 2, s. 128.

542 Budak, agm., s. 403; Yalçın, *age.*, s. 108.

543 Gömeç, *age.*, s. 103-104; Sonyel, *age.*, s. 200.

544 Sonyel, *age.*, s. 201.

545 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C 2, s. 290-291.

546 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C 2, s. 362-366.

3.5.3. Ankara İtilafnamesi'nin İmzalanması ve Maddeleri

Heyetler arasında yapılan görüşmeler sonucunda 20 Ekim 1921'de Franklin Bouillon ile Yusuf Kemal Bey arasında Ankara Antlaşması yapıldı. Antlaşma metninde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile Fransa Cumhuriyeti iki ülke arasında bir antlaşma yapılması isteğinde buldukları için; Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti Dışişleri Bakanı ve Milletvekili Yusuf Kemal Bey'in ve Fransa Cumhuriyeti hükûmeti eski bakanlarından M. Henri Franklin Bouillon'un delege tayin edildikleri belirtilmiştir. Bu kişiler usulüne uygun olduğu görülen yetkililik belgelerini birbirlerine vererek şu maddeleri kararlaştırmışlardır.⁵⁴⁷

Madde 1 Anlaşan taraflar antlaşmanın imzasından itibaren aralarındaki savaşın son bulacağını beyan ederler. Ordular, sivil memurlar ve halk durumdan derhal haberdar edilecektir. Madde 2 İşbu antlaşmanın imzalanmasını müteakip taraflar savaş esirleri ile tutuklu ya da hapistede bulunan Türk veya Fransız tüm şahıslar serbest bırakılacaktır. İşbu madde tüm tutuklu, hapis veya esaretin tarihi mahalli her ne olursa olsun tarafların tüm tutuklu ve hapistede olanlarını kapsamaktadır. Madde 3 İşbu antlaşmanın imzalanmasından sonra en fazla iki ay içinde Fransız kuvvetleri sekizinci maddede belirlenen hattın güneyine, Türk kuvvetleri ise bu hattın kuzeyine çekileceklerdir. Madde 4 üçüncü maddede belirtilen süre içinde meydana gelecek boşaltma ve işgal iki tarafın askerî komutanları tarafından atanan komisyon tarafından kararlaştırılacak esasa ve işgal şartlarına göre yapılacaktır.⁵⁴⁸ Madde 5 Taraflar boşaltılacak topraklarda, bu toprakları işgal edince genel af ilan edecekler.⁵⁴⁹ Madde 6 Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti Misak-ı Millî'de resmen tanınan azınlık hukukuna bağlı kalacaktır.⁵⁵⁰ Madde 7 İskenderun bölgesi için özel bir yönetim rejimi kurulacaktır. Türkler kendi kültürlerinin gelişmesi için her türlü kolaylıktan yararlanacak ve Türk dili bölgede resmî niteliğe sahip olacaktır.⁵⁵¹

Madde 8 üçüncü maddede bildirilen sınır şöyle açıklanmıştır; Sınır çizgisi İskenderun Körfezi üzerinde Payas mevkinin hemen güneyinde olmak üzere seçilecek bir noktadan başlayacak ve aşağı yukarı Meydan-ı Ekbez'e doğru gidecektir. Demir yolu istasyonu ve bu mevki Suriye'de kalacaktır. Oradan bu sınır çizgisi Mersuva mevkinin Suriye'ye ve Karnaba mevki ile Kilis şehrini Türkiye'ye bırakmak üzere güneydoğuya doğru dönecektir. Oradan Çobanbey İstasyonu'nda demir yoluna varacaktır. Bundan sonra Bağdat demir yolunu izleyecek ve demir yolunun platformu Nusaybin'e kadar Türk

547 **Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi**, C 4, s. 250; Özçelik, **age.**, s. 91.

548 **ATASE**, K 600, D 36-156, F 1.

549 Soysal, **age.**, s. 50.

550 **ATASE**, K 600, D 36-156, F 1.

551 Yalçın, **age.**, s. 109; Soysal, **age.**, C I, s. 51; Özçelik, **age.**, s. 92.

arazisi üzerinde kalacaktır. Oradan Nusaybin ile Cezire-i İbni Ömer (Cizre) arasındaki eski yolu takip ederek, Cezire-i İbni Ömer'de Dicle'ye ulaşacaktır. Nusaybin ve Cezire-i İbni Ömer mevkileriyle yol Türkiye'ye kalacaktır. Bu yoldan istifade hususunda her iki memleket aynı hukuka sahip olacaklardır. Çobanbey ile Nusaybin arasındaki demir yolunun istasyon ve mevkiileri demir yolu platformunun parçalarından sayılarak Türkiye'ye kalacaktır. İşbu antlaşmanın imzasından itibaren bir ay zarfında bu çizgiyi tespit üzere iki taraf delegelerinden bir komisyon kurulacaktır. Bu komisyon aynı süre içinde işe başlayacaktır.⁵⁵²

Madde 9 Osmanlı hanedanının kurucusu Sultan Osman'ın büyük babası Süleyman Şah'ın Caber Kalesi'nde bulunan ve Türk mezarı olarak bilinen kabri, çevresiyle birlikte Türkiye'nin malı olarak kalacak ve Türkiye orada muhafızlar bulundurup, Türk bayrağını çekebilecektir.⁵⁵³

Madde 10 Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demir yolu parçası imtiyazının Adana vilayetinde kurulmuş bulunan şubelerin imtiyazı ile beraber imtiyazlara bağlı, bilhassa işletmeye ve nakliyat ticaretine ilişkin tüm hak, izin ve avantajlar ile birlikte Fransız Hükûmetinin göstereceği bir Fransız grubuna devredilmesini kabul eder. Türkiye, Meydan-ı Ekbez'den Çobanbey'e kadar Suriye topraklarında şimendiferle askerî nakliyat yapmak hakkına sahip olacaktır. Suriye dahi Çobanbey'den Nusaybin'e kadar Türk arazisi üzerinde şimendiferle askerî nakliyat yapmak hakkına sahip olacaktır. İşbu parça ve şubeler üzerinde esas itibariyle hiçbir tarife değişikliği yapılmaz. Gerekliğinde işbu kaideye aykırı hareket edilebilmesi hususunu iki hükûmet birlikte tetkik etmek hakkını muhafaza ederler. İtilafına adem-i imkânı halinde iki taraftan her biri tekrar serbest hareket ihraz edecektir.⁵⁵⁴

Madde 11 İşbu antlaşmanın tasdikinden sonra Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük mukavelesi yapmak üzere bir komisyon kurulacaktır. Bu mukavelenin şartları ve yürürlük süresi işbu komisyon tarafından belirlenecektir. Bu bahsi geçen mukavelenin yapılmasına kadar her iki taraf serbestçe hareket edecektir.⁵⁵⁵

Madde 12 Kuveik suyu Halep şehri ile kuzeyde Türk kalan bölge arasında, hak gözetilerek iki tarafı tatmin edecek biçimde bölüşülecektir. Halep şehri bölgenin ihtiyacını karşılamak üzere kendi yapacağı harcamalarla Türk

552 Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, C 1, Ankara 1992, s. 588; Genelkurmay Başkanlığı, **age.**, s. 251.

553 Soysal, **age.**, C 1, s. 51.

554 Kültür Bakanlığı, **age.**, C 1, s. 589; İsmail Özçelik, **age.**, s. 93.

555 **ATASE**, K 600, D 36-156, F 1.

toprağında Fırat'tan dahi su alabilecektir.⁵⁵⁶ Yerleşik veya yarı göçebe ahali den sekizinci maddede tespit edilen sınır çizgisinin öte veya beri tarafında in-tifa hakkı veya emlak ve araziye sahip bulunanlar eskiden olduğu gibi hakla-rını kullanmaya devam edeceklerdir. Bunlar işletme ihtiyaçları için serbestçe ve hiçbir gümrük veya mera vergisi ne de başka hiçbir vergi vermeksizin sı-nır çizgisinin bir tarafından diğer tarafına yavruları ile beraber hayvanlarını alet ve edevâtlarını, tohumlarını ve ziraat mahsullerini nakledebileceklerdir. Bunlara ilişkin yükümlülükler ve vergiyi oturdukları ülkede yerine getirme-ye mecbur oldukları kararlaştırılmıştır. 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara'da iki nüsha olmak üzere tanzim kılınmıştır.⁵⁵⁷

Antlaşmaya ayrıca bazı belgeler ve mektuplar da eklenmiştir. Yusuf Ke-mal Bey antlaşmaya eklenen mektubunda “Fransa'nın, Türkiye'nin bağımsız-lığı ve hakimiyeti ile ilgili bütün meseleleri kalpten gelen bir dostluk antlaş-masıyla çözmeye gayret edeceği ümidini” belirtmiştir.⁵⁵⁸ Bu mektup şöyledir:

Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti Yetkili Temsilcisi Sayın Franklin Bou-illon

Ankara 20 Ekim 1921

Ekselans

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti arasında kesin ve sürekli bir barışı gerçekleştirmek üzere yapılan bu anlaşmanın, Fransa Cumhuriyeti Hükûmetinin, Türki-ye'nin bağımsızlığı ve egemenliğine ilişkin tüm sorunları dostça an-laşma espirisi ile çözümlenmeye çaba göstermesi nedeniyle iki ulus arasında geçmişteki sıkı ilişkileri yeniden kurmak ve güçlendirmek so-nucunu vereceğini umut etmektен mutluluk duyuyorum. Öte yandan, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti iki ulus arasında nesnel çıkarların gelişmesini de kolaylaştırmak isteğiyle Harişit vadisinde bulunan de-mir, krom ve gümüş madenleri ayrıcalığını, doksan dokuz yıl süre ile yüzde ellisine dek Türk sermayesiyle Türk yasalarına uygun biçimde kurulmuş bir ortaklık çerçevesinde işbu anlaşmanın imzalanmasından sonra beş yıl içinde işe girişmesi gereken bir Fransız grubuna verme-yi hazır bulunduğunu açıklamak için bana yetki vermektedir. Bundan başka Türk Hükûmeti Fransız gruplarınca madenler, demiryolları, li-manlar ve ormaklara ilişkin öteki ayrıcalık istemlerini, işbu istemler Türkiye ve Fransa'nın karşılıklı çıkarlarına uygun olmak koşulu ile en iyi niyetle incelemeye hazırdır. Öte yandan Türkiye kendi meslek okullarında, uzman Fransız profesörlerinin işbirliğinden yararlan-mak özlemi içindedir. Bu konuda gereksinimlerinin genişliğini ileride Fransa Hükûmetine bildirecektir. Son olarak da Türkiye anlaşmanın

556 Ömer Osman Umar, *age.*, s. 281; İsmail Soysal, *age.*, C 1, s. 52.

557 Kültür Bakanlığı, *age.*, C 1, s. 589-590.

558 E. Semih Yalçın, *age.*, s. 110.

yapılması gününden başlayarak, Fransa Hükûmetinin Fransız sermayecilerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile ekonomik ve parasal ilişkilere girişmelerine izin vereceğini umut etmektedir. En derin saygılarımın Kabulünü dilerim.

Yusuf Kemal

Yusuf Kemal Bey'in mektubunun ilk paragrafına Franklin Bouillon verdiği cevapta Türkiye'nin bağımsızlığı ve egemenliğine ilişkin sorunları çözmeye çalışacağını aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

Dışişleri Bakanı Sayın Yusuf Kemal Beyefendi

Ankara 20 Ekim 1921

Hükûmlerini birlikte kararlaştırdığımız Anlaşma ekli olarak mektubun alındığını bildirmek isterim.

Sizin gibi ben de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Fransa Cumhuriyeti Hükûmeti arasında kesin ve sürekli bir barışı gerçekleştirmek üzere yapılan bu anlaşmanın, Fransa Cumhuriyetinin Türkiye'nin bağımsızlığı ve egemenliğine ilişkin tüm sorunları dostça anlaşma espirisi ile çözümlenmeye çaba göstermesiyle iki ülke arasında geçmişteki sıkı ilişkileri yeniden kurmak ve güçlendirmek sonucunu vereceğini umut etmekle mutluluk duyuyorum. Ekselanslarına derin saygılarımı yeniden sunmak fırsatını bulmakla mutluym.

Henri Franklin Bouillon

Antlaşmanın imzalanacağı sırada Türk temsilcisi Yusuf Kemal Bey'in Suriye'nin ayrılması, İskenderun sancağının idari durumu, genel af, demir yolu kullanımı, İskenderun Limanı'nın kullanımı ile ilgili konularda yaptığı açıklamaları, Fransa yetkili temsilcisi Franklin Bouillon not almıştır. Bu notlar şöyledir:⁵⁵⁹

Türk yetkili temsilcisi, Suriye'nin Osmanlı borçlarına katılmasına ve devlet, saray (Hazine-i Hassa) ve vakıf mallarına ilişkin işler ile Suriye'nin hukuksal durumunun değişmesinden doğacak öteki tüm noktaların, genel barış antlaşmasının yapılacağı sırada çözümlenmesi gerektiği kanısıyla, bu konuda kesin çekinceler ileri sürmeği zorunlu görür. İskenderun ve Antakya bölgeleri için Yusuf Kemal Bey, orada yerleşmiş halka Türk bayrağını içeren özel bir bayrak seçmek hakkını vermek gereğini açıklar. Bu bölgeler halkına böyle bir halkın tanınmasında yarar bulunduğu inanan Fransız yetkili temsilcisi bu konuda hükûmeti katında gerekli girişimlerde bulunacağına söz verir. Bağlı taraflarca yapılacak genel affa ilişkin beşinci maddeye gelince, Fransız yetkili temsilcisi İskenderun ve Antakya bölgeleri halkının bu genel afftan yararlanmalarını sağlamak için gerekli önlemlerin alınması konusunu hükûmetine önerceğini açıklar.

559 Soysal, *age.*, C 1, s. 53-54.

Onuncu madde konusunda Türk yetkili temsilcisi şunları açıklar: Birincisi; Bağdat demir yolu ayrıcalığı sözleşmeleri uyarınca kilometre başına verilmekte olan güvence şimdiye dek tüm yolun toplam gelirine göre saptanmakta idi. Yolun Pozantı ile Nusaybin arasındaki Türk kesiminin kilometre güvencesinin, eskiden olduğu üzere tüm Bağdat demir yolunun toplam geliri üzerinden saptanması zorunludur. Fransız yetkili temsilcisi bu sistemin haklılığı üzerine hükümetinin ilgisini çekmeği yükümlenir. İkincisi; her iki tarafın yetkili temsilcileri, demiryolu üzerinden Suriye toprakları içinde Türk ordusunun taşıma işlerine ilişkin tarife ile Türkiye toprakları içinde demiryolu üzerinden yapılacak Suriye'nin askersel taşıma işlerine ilişkin tarifenin daha sonra gözden geçirilmesi konusunda anlaşmışlardır. Yetkili temsilciler, ülkelerinden birinin Türk-Fransız Anlaşmasının 10. maddesinin ikinci fıkrasında yazılı yetkiyi kullanma gereksinimini duyunca, ötekine yeterli bir süre öncesinden haber vermesi gerekeceğini de kabul ederler.

Türk yetkili temsilcisi şu istemde bulunmuş ve Fransız yetkili temsilcisi, de bunu hükümeti nezdinde savunmayı kabul etmiştir: İskenderun limanında Türk uyruklarının, Türk mallarının ve Türk bayrağı taşıyan gemilerin limandan yararlanma konusunda eksiksiz bir özgürlüğe sahip olmaları gerekir. Bunlar bu konuda ve her⁵⁶⁰ bakımdan ülke halkı malları ve ülkeye bağlı gemiler ile tam bir eşitlik içinde işlem görmelidirler. Bu limanda Türkiye'den yapılacak dışsatım ve Türkiye'ye yapılacak dışalımın doğrudan doğruya transitine ayrılmak üzere Türkiye'ye kira ile bir alan verilecektir. Bu alanın İskenderun'u Türkiye'ye bağlayan demiryolu ile bağlantısı için gerekli tesis, onun kiralanması ve işletilmesi biçimi konularında Türkiye'ye her türlü kolaylık gösterilmelidir. Türkiye'den yapılacak dışsatım ve Türkiye'ye yapılacak dışalımın transiti konusunda Türk uyrukları ile Türk malları ve gemilerinden ülke halkı ile ülkeye ilişkin mal ve gemilerden alınmakta olan tonilato, rıhtım, kılavuzluk, fener ve karantina vergi ve resimlerinden başka hiçbir vergi ve resim alınmayacaktır.

Ankara'da 20 Ekim 1921 günü iki örnek olarak düzenlenmiştir.

Yusuf Kemal

Henri Franklin Bouillon

İskenderun bölgesinde Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerin Türk soyundan olan memurlarca yönetileceği ve bura halkının kültürlerinin gelişmesinin sağlanacağı hususunda Fransız yetkili temsilcisi Franklin Bouillon'un Türk yetkili temsilcisi Yusuf Kemal Bey'e mektubu şöyledir: *Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti Dışişleri Bakanı ve Yetkili Temsilcisi Sayın Yusuf Kemal Beyefendi. Bugün hükümetlerimiz arasında imza edilen anlaşmanın 7. maddesini bütünüyle nitelikte olmak üzere, İskenderun bölgesinde uygulanacak özel yönetim konusunda Türk çoğunluğunun bulunduğu bölgelerin genellikle Türk soyundan olan memurlarca yönetileceğini belirtmeyi yararlı*

560 Soysal, age., C 1, s. 55.

*görüyorum. Türk kültürünün gelişmesi konusunda tüm kolaylıklardan yararlanacak okullar kurulacaktır. Bu rejim aynı biçimde Antakya bölgesi ile eski Adana ilinin sekizinci maddede gösterilen demiryolu güneyinde kalmış olan kesimlerinde de uygulanacaktır. Ankara, 20 Ekim 1921. Henri Franklin Bouillon*⁵⁶¹

Pozantı-Nusaybin demir yolunun kilometre güvencesi ile bu demir yolundan tarafların faydalanmaları ile ilgili hususta Fransız temsilcisi Franklin Bouillon'un, Yusuf Kemal Bey'e mektubu şöyledir: *Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti Dışişleri Bakanı Sayın Yusuf Kemal Beyefendi. İki hükûmet arasında bugün imza edilen anlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere, bu anlaşmanın onuncu maddesinde sözü geçen geçirim işleminin kabulü aşağıdaki iki koşulun yerine getirilmesine bağlıdır: Birincisi: Türk hükûmetinin hakları korunacaktır. İkincisi: Bu hükûmet eski ortaklığın, geçirim işleminden doğan tüm istemlerine karşı güvence içinde olacaktır. Derin saygılarımın kabulünü dilerim. Henri Franklin Bouillon*

Yusuf Kemal Bey'in Türk Jandarma okullarında uzman Fransız öğretmenlerinden faydalanmak istenilmesi ile ilgili Franklin Bouillon'a yazdığı mektup şöyledir: *Fransa Cumhuriyeti hükûmeti Yetkili temsilcisi Sayın Henri Franklin Bouillon. hükûmetimin Türk jandarma okullarında uzman Fransız öğretmenlerinin iş birliğinden yararlanmak dileğinde bulunduğunu ekselanslarına bildirmekle onur duyuyorum. Fransa Cumhuriyeti hükûmetinin bu dileği ilgi ile karşılayacağını umut ederim. Gereksinim duyduğumuz öğretmenlerin sayısını ekselanslarına daha sonra bildirmekten onur duyacağım. Ankara, 20 Ekim 1921. Yusuf Kemal*⁵⁶²

Türkiye'deki Fransız öğretim, sağlık kurumları ile yardım enstitülerinin Türkiye'nin aleyhine çalışmamaları ve Türk yasalarına uymaları şartıyla varlıklarının devam edeceğine dair Yusuf Kemal Bey'in Franklin Bouillon'a yazdığı 20 Ekim 1921 tarihli mektubu şöyledir: *Fransa Cumhuriyeti hükûmeti Yetkili Temsilcisi Sayın Henri Franklin Bouillon. İki hükûmet arasında bugün imzalanan anlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere Fransız öğretim ve sağlık kurumları ile yardım enstitülerinin, hiçbir bahane ile ve hiçbir durumda Türkiye'nin çıkarlarına ve Türk yasalarına aykırı herhangi bir propandaya ya da harekete girişmemeleri kararlaştırılmış olarak, Türkiye'deki varlıklarını sürdüreceklerini ekselanslarına açıklamakla mutluuyum. En derin saygılarımın kabulünü dilerim. Yusuf Kemal*

Antlaşmanın 15 gün içerisinde iki hükûmet tarafından onaylanarak yürürlüğe girmesi ile ilgili Yusuf Kemal ve Franklin Bouillon'un ortak açıklaması şöyledir: *"Bugün imzalanan anlaşmanın her iki hükûmet tarafından en çok 15 günlük bir süre içinde, onaylanınca yürürlüğe girmesi Yusuf Kemal*

561 Soysal, age., C 1, s. 56.

562 Soysal, age., C 1, s. 57.

*Bey ve Mösyü Henri Franklin Bouillon arasında kararlaştırılmıştır. Yusuf Kemal Bey, Fransa hükümetinin onayının kendi hükümetinin de onayı anlamına geleceğini, dışişleri bakanı olarak açıklar. 20 Ekim 1921 günü Ankara'da düzenlenmiştir. Yusuf Kemal; Henri Franklin Bouillon*⁵⁶³

Kuveik suyunun kuzeyinde kalmış olan Türklerin temsilcileri ile Halep halkı temsilcileri arasında bölüşülmesine dair Yusuf Kemal Bey'in Henri Franklin Bouillon'a yazdığı mektubu şöyledir: *İki hükümet arsında bugün imzalanan anlaşmanın on ikinci maddesine ilişkin olarak, Kuveik suyunun bölüşülmesi biçiminin sekizinci maddede belirlenen sınırın kuzeyinde kalmış olan Türklerin oturduğu yerin halkının temsilcileri ile Halep kenti halkı temsilcileri tarafından saptanabileceğini ekselanslarına bildirmekle onur duymaktayım. En derin saygılarımın kabulünü dilerim.*

Türkiye'deki Fransız okul ve kurumları, jandarma okullarına öğretmen olarak Fransız subaylarının seçilmesi ile Kuveik suyunun bölüşülmesi konuları ile ilgili Yusuf Kemal'in yazdığı mektuplara Franklin Bouillon'un cevabi mektubu: *Dışişleri Bakanı Sayın Yusuf Kemal Beyefendi. Türkiye'deki Fransız okul ve kurumlarının alıkonulması, jandarma okullarına öğretmen olarak Fransız subaylarının seçilmesi ve Kuveik suyunun bölüşülmesi konularına ilişkin 20 Ekim 1921 günkü mektuplarınızı aldığımı ekselanslarına bildirmekle onur duymaktayım. Teşekkürlerimin ve derin saygılarımın kabulünü dilerim. Ankara, 20 Ekim 1921. Henri Franklin Bouillon*

Londra'da Mart 1921'de yapılan görüşmelerde Ergani madenleri ayrıcalığı vaat edilmiş daha sonra da bu işletmenin bir Türk grubuna verildiği Fransız ilgililerinin de hakça bir oranda bu işe katılmalarının sağlanması ile Adana'da bir pamuk toprakları ayrıcalığının sağlanması hususunda yardımcı olunması konusunda Franklin Bouillon'un, Yusuf Kemal Bey'e mektubu şöyledir:

Dışişleri Bakanı Sayın Yusuf Kemal Beyefendi

*Ankara, 20 Ekim 1921*⁵⁶⁴

Londra'da 1921 yılı Mart ayında yapılan görüşmeler sırasında yetkili temsilcileriniz, Fransa Cumhuriyeti temsilcilerine üzerinde geniş ön incelemelerde bulunmuş olan bir Fransız grubuna Ergani madenleri ayrıcalığını vadetmiş olduğunu ekselanslarına bildirmekle onur duymuştum. Ekselansları, bu ayrıcalığın daha önce bir Türk grubuna verilmiş olduğunu bildirdi. Bunu üzerine ekselanslarından Fransız ilgililerinin de hakça bir oran içinde bu işe katılmaları için söz konusu grup katında elinden gelen çabayı göstermesini dilemiştim. Aynı zamanda Vendeuvre de Lesseps adlı Fransız ortaklığının Kilikya'da bir pamuk toprakları ayrıcalığı aldığını ve ayrıcalığını almış bulunduğu

563 Soysal, *age.*, C 1, s. 58.

564 Soysal, *age.*, C 1, s. 59.

toprakların bu ortaklığa verilmesinde büyük zorlukların çıkarılmış olduğunu ekselanslarına bildirmiştım. Ekselansları bu işin ivedilikle incelenmesi için elinden gelen çabayı göstermek güvencesini bana vermek inceliğinde bulundu. Bu konudaki açıklamanızı senet sayarak, en derin saygılarımın kabulünü dilerim.

Henri Franklin Bouillon

Yusuf Kemal Bey'in Franklin Bouillon'a Ergani madeni ve Adana'daki tarım ayrıcalığına ilişkin isteklerin araştıracağını bildiren mektubu şöyledir: *Bir Fransız grubunun Ergani madeniyle ilgili istemine ve savaştan önce Adana ilinde verilmiş olduğu söylenen bir tarım ayrıcalığına ilişkin istemi konularında gönderilmiş buyrulan 20 Ekim 1921 günkü mektuba karşılık olarak, bu iki konuyu gecikmeksizin inceleteceğimi bildirmekle onur duymaktayım. En derin saygılarımın kabulünü dilerim. Yusuf Kemal.*⁵⁶⁵

Ankara Antlaşması yapıldıktan sonra Fransız Temsilcisi Franklin Bouillon Ankara'dan ayrılırken Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa'ya yazdığı telgraflarda kendisine gösterilen samimiyetten dolayı şükranlarını sunmuştur.⁵⁶⁶

İtilaf Devletleri safında olan bir devletin yalnız başına Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile bir antlaşma imzalaması İngiltere ve Fransa arasında zaten var olan anlaşmazlıkları açığa çıkardı. Kurtuluş Savaşı'nın sonucunun belirlenmesinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetine önemli avantaj sağladı.⁵⁶⁷ İngiltere Doğu sorununun müttefik devletlerce yapılacak görüşmelerle belirlenmesi gerektiğini ileri sürdü. İngiltere Cemiyet-i Akvamca tanınmamış bir ülke ile antlaşma yapmasından dolayı Fransa'yı eleştirdi.⁵⁶⁸ Hatta Ankara Antlaşması'ndan dolayı Fransa'ya bir nota verdi. İngiltere'nin bu notası özetle şöyleydi; *Bu antlaşma Fransa hükûmetiyle Türkiye arasında bir barış hali doğuruyor; fakat İngiliz hükûmeti ve Fransız halkının büyük bir kısmı bu antlaşmayı uygun görmemektedir. Türk Hükûmetinin bağımsızlığı demek olan Ankara'daki Kemalistlerden azınlıkların haklarını tanımak konusunda istenilen şeyler Sevr Antlaşmasındaki isteklere göre zayıf ve aykırıdır. Bağdat demir yolunu Suriye arazisi içinde kalan kesiminde Türklere askerî ulaştırma hakkı vermiştir.*⁵⁶⁹ Bunun üzerine Fransa da İngiltere'nin notasına uzun bir cevap vererek, Ankara İtilafnamesi'nin şarkta önemli bir siyasi başarı olduğunu vurguladı.⁵⁷⁰

Fransız gazeteleri de Türk Fransız İtilafnamesi hakkında Londra basını-

565 Soysal, *age.*, C 1, s. 60.

566 Özçelik, *age.*, s. 97.

567 Sükan, *agm.*, s. 164.

568 Umar, *age.*, s. 290.

569 Genelkurmay Başkanlığı, *age.*, C IV, s. 252.

570 **Hâkimiyet-i Milliye**, 22 Teşrinisani 1921, s. 1.

nın gereksiz endişelerinden dolayı teessüflerini dile getirdi.⁵⁷¹ Gazeteler antlaşmanın Londra ve Roma'da iyi etki uyandırdığını yazdı. İngiltere Ankara Antlaşması aleyhine Fransa'ya nota verip, antlaşma aleyhinde propaganda yapmasına rağmen İngiltere'de bazı önemli gazeteler antlaşma lehine yazılar yazmıştır. *Times* gazetesi de antlaşmaya taraftar olup, diğer devletlerin de antlaşmaya katılmaları yönünde istekte bulunmuştur.⁵⁷² *Le Matin* gazetesi Ankara Antlaşması'nın İngiltere basınının iddia ettiği gibi şarktaki İngiliz menfaatlerine zarar verecek taahhütleri içermediğini ve hiç kimse aleyhine tasavvurda bulunmadığını dile getirmiştir.⁵⁷³

Ankara'dan Paris'e hareket eden Fransız temsilci Franklin Bouillon, Paris'e ulaşmış ve antlaşmayı hükûmete vermiştir.⁵⁷⁴ Franklin Bouillon 28 Ekim günü Cumhurbaşkanı ile görüşmüş⁵⁷⁵ ve Fransa, 29 Ekim 1921 tarihinde Ankara Antlaşması'nı tasdik etmiştir.⁵⁷⁶

Mustafa Kemal Paşa Ankara Antlaşması'nı değerlendirmesinde şunları söylemiştir: *Ankara Antlaşması, büyük ve kanlı Sakarya Meydan Muharebesi'nden otuz yedi gün sonra, arz etmiş olduğum, gibi, 20 Ekim 1921'de doğmuş olan bir belgedir. Bu antlaşma ile siyasi, iktisadi, askerî vb. hiçbir alanda bağımsızlığımızdan hiçbir şey feda etmeksizin, vatan topraklarımızın değerli parçalarını işgalden kurtarmış olduk. Bu antlaşma ile milli davamız ilk defa olarak batı devletlerinden biri tarafından onaylanmış ve açıklanmış oldu.*⁵⁷⁷

Ankara İtilafnamesi Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ilk defa Batılı bir devlet tarafından tanınması nedeniyle Türkiye için önemli bir diplomatik zafer oldu.⁵⁷⁸ Antlaşma ile Türk istekleri ilk defa bir Batılı devlet tarafından kabul edildi.⁵⁷⁹ Türkiye Güney Cephesindeki mücadeleyi sonuçlandırıp, Misak-ı Millî sınırlarını kısmen gerçekleştirdi. İtilaf Devletleri arasında görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin Fransa tarafından tanınması anlamına gelen antlaşma, Ankara hükûmetinin İtilaf Devletleri karşısındaki durumunu kuvvetlendirdi. Güney Cephesindeki askerî kuvvetlerin Batı Cephesine nakledilmesi imkânı doğdu.⁵⁸⁰ Fransa,

571 **Hâkimiyet-i Milliye**, 24 Teşrinisani 1921, s. 1.

572 **Hâkimiyet-i Milliye**, 7 Kânunuevvel, 1921, s. 1.

573 Özçelik, **age.**, s. 103.

574 **Hâkimiyet-i Milliye**, 30 Teşrinievvel 1921, s. 1.

575 Özçelik, **age.**, s. 107.

576 **Hâkimiyet-i Milliye**, 4 Teşrinisani 1921, s. 1.

577 Yalçın, **age.**, s. 111.

578 Sükan, **agm.**, s. 164.

579 Akbıyık, **age.**, s. 350.

580 Gönlübol-Cem Sar, **agm.**, s. 43.

Misak-ı Millî'yi de tanımış oldu. Ayrıca Türkiye dış yardım konusunda Rusya'nın tekelinden kurtuldu. Demir yolu ile bağlı olan Mersin Limanı vasıtasıyla kolaylıkla askerî ikmal yapabilme imkânı doğdu.⁵⁸¹ Moskova ve Kars antlaşmalarından sonra Ankara İtilafnamesi'nin imzalanmasıyla çok önemli siyasi başarı elde edilerek, uluslararası platformda Ankara hükûmetinin prestijini ve pazarlık gücünü arttırdı.⁵⁸² Antlaşmada Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığına ters düşen maddelere yer verilmemesi de önemli bir başarıydı.⁵⁸³ Ankara Antlaşması ile aynı zamanda güney sınırlarımız belirlendi ve Fransa güneydeki tüm askerî kuvvetlerini geri çekti. Hatay, Türkiye sınırları dışında kalmışsa da burada özel bir yönetimin kurulmasının sağlanması daha sonraki aşamada Hatay'ın ana vatana katılmasını sağladı.⁵⁸⁴ Türk basınında da antlaşma taraftarı yazılar çıktı. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi yayımladığı makalesinde; Ankara Antlaşması ile Sevr Antlaşması'nın direklerinden birisinin yıkıldığını ve Avrupa devletlerinin Mustafa Kemal Paşa ile taraftarlarının barış istemiyor iddialarını da boşa çıkardığını vurguladı.⁵⁸⁵ Fransızlar içinde top, cephane ve daha başka savaş malzemesi bulunan büyük miktarda silahı Türklerle bıraktılar. İleride daha fazlasını da verecekleri intibahı uyandırdılar.⁵⁸⁶

Mustafa Kemal Paşa bu antlaşmanın önemini şöyle ifade etmiştir: *Bu mukavelenin umumi ve esasi bir ehemmiyeti vardır ki, o da bununla bizzat Sevr muahedesini vücuda getiren zümre-i itilafiyenin en mühim bir rüknü olan Fransa'nın muahade-i mezkurenin kabiliyet-i tatbikiyeden mahrumiyetinin fiilen ve hukuken kabul etmiş olmasıdır. Bu mukavele ile yüksek bir kıymet-i maneviyeyi haiz bir takım hukukumuzu istihlal etmiş olmakla beraber vatanın aziz bir parçasını da istihlas etmiş olduk.*⁵⁸⁷

Ankara İtilafnamesi sadece İngiltere'yi değil Sovyet Rusya'yı da endişelendirdi. Türkiye'nin Sovyet Rusya nazarındaki prestijini yükseltti.⁵⁸⁸ Sovyet Rusya, Ankara İtilafnamesi'nde Rusya'ya karşı gizli bir protokol bulunduğunu düşünmekteydi. Bu sırada Irak Kralı Faysal da Ankara İtilafnamesi'nden endişelendi.⁵⁸⁹ Fransızlar da askerî kuvvetlerini Kilikya'dan çekerek Fransa'yı yılda 500 milyon frank tutarındaki masraftan kurtardı. Fransızlarla İngilizler arasında şiddetli bir çekişme başladı. Bu antlaşma Yunanlıları da şaşırttı.⁵⁹⁰

581 Akşin, *age.*, s. 98.

582 Yalçın, *age.*, s. 109.

583 Sükan, *agm.*, s. 164.

584 Umar, *age.*, s. 288.

585 Umar, *age.*, s. 290.

586 Akbıyık, *age.*, s. 350.

587 Sonyel, *age.*, s. 202.

588 Gönlübol-Sar, *agm.*, s. 44.

589 Sonyel, *age.*, s. 204.

590 Sonyel, *age.*, s. 203.

Ankara İtilafnamesi 4 Kasım 1921 tarihinden itibaren uygulamaya konularak, Fransızlar Türk topraklarından çekilmeye başladı.⁵⁹¹

Ankara İtilafnamesi sonrası Türk-Fransız ilişkileri gelişerek devam etti. Mart 1922'de TBMM Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey Paris'e gitmek üzere İstanbul'dan geçerken Fransız Yüksek Komiseri General Pelle, Türk-Yunan anlaşmazlığında Fransa'nın İngiltere'ye karşı Türk tezini savunacağı konusunda güvence verdi. Yusuf Kemal Bey eski Başbakan Aristide Briand ve yeni Başbakan Raymond Poincare ile görüştü. Bu görüşmede Raymond Poincare'nin Türkiye'ye yardımdan yana olduğu izlenimi edildi. Bu görüşmeler sonucunda Türkiye'ye savaş gereçleri sağlayarak, bunların haziran ve temmuzda alınarak büyük taarruz öncesi Türk ordusuna ulaştırılmasını sağladı.⁵⁹²

591 ATASE, K 600, D 36-156, F 11.

592 Sonyel, *age.*, s. 206.

4. BATI CEPHESİ

4.1. Düzenli Ordunun Oluşturulması*

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda yenilmesinin ardından şartları ağır bir mütareke imzalamak zorunda kalmıştı. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile ordular terhis edilmiş, silah ve cephane teslim edilmişti.⁵⁹³ Şartları dikte ettiren İtilaf Devletleri, kendi imzaladıkları mütareke hükümlerine uymayarak, başta İstanbul olmak üzere ülkeyi işgale başlamışlardı. Varlığını İtilaf Devletlerinin şartlarını yerine getirmekle sürdüreceğini zanneden saray ve hükümet, gerek Wilson İlkelerine ve gerekse mütareke hükümlerine aykırı işgaller karşısında sessiz kalmakta, hatta yayımladığı emirlerle her türlü karşı koymanın önünü kesmekteydi.⁵⁹⁴

İşgaller karşısında Anadolu'da dağıtılan ordunun terhis edilmiş (sivil) subaylarının öncülüğünde sivil direniş hareketi başlatıldı. İşgal olunmayan bölgelerden de işgallere karşı tepkiler yükseltildi, mitingler yapıldı,⁵⁹⁵ Saraya ve İşgal devletleri temsilcilerine protesto telgrafları çekildi.⁵⁹⁶ Ancak halkın büyük bir kısmı hükümetin emirlerine uyararak işgallere karşı sessiz kalırken, yaşananların farkına varıp silaha sarılanlar da yok değildi. Bunlara daha sonra dağdaki eşkiya-asker kaçakları, hapishanelerden salıverilenler de katıldı. Tehlike büyüyüp işgaller genişledikçe durumun farkında olan farklı toplumsal kesimler bir araya gelmeye başladı. Yurtsever din adamları, milliyetçi ay-

* Prof. Dr., Zafer Koşlu, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi, zkoşlu@ogu.edu.tr

593 **Türk İstiklal Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1999, s. 47-49.

594 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk/Söylev**, C 1, TTK, Ankara 1986, s. 3-4; Salâhi R. Sonyel, **Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007, s. 3-4.

595 “Mustafa Kemal'in Kilis, Diyarbakır, Narman Halkına Teşekkür Telgrafı” **ATBD**, Ocak 2012, Yıl: 61, S 128, Belge no: 2, 3, 6, 15, 36, 75, 82.

596 Bunlardan en ilginç olanı Eskişehir'den Hatice ve Azize vs. adlı kadınların çektiği telgraftır. **BOA.**, DUİT, D No: 118, G No: 160, 19 Rebiülevvel 1338. Belge ve çevirisi için bk. Zafer Koşlu, **Esaretten Özgürlüğe 423 Gün İngiliz İşgalinde Eskişehir**, Eskişehir Ticaret Odası Yay., Şehir ve Kültür-2, 3. Baskı, Eskişehir 2015, s. 52.

dınlar, bölgelerin kanaat önderleri halkı etkilemede, aydınlatmada öncü rol üstlendiler.⁵⁹⁷

Gelişen işgal hareketi, haksızlıklar ve saldırılar tepkilere neden oldu ve ilgili bölge halkının kendisini savunmaya zorladı. Buldukları yörenin işgaline son vermek ya da işgale uğrama tehlikesi karşısında direnme amacındaki kişisel, yerel, bölgesel silahlı direniş grupları; çete, milis kuvvetleri, millî müfrezeler, mücahit müfrezeleri gibi adlarla genelde Kuva-yı Milliye adını verdiğimiz daha çok gönüllülük esasına dayanan kuvvetleri oluşturdu.⁵⁹⁸

Kuva-yı Milliye kavramının ilk kez ne zaman kullanıldığına ilişkin bilgiler de oldukça çeşitlidir. İlk defa 1913 yılında Batı Trakya Türk Cumhuriyeti sürecinde Kuşçubaşı Eşref Bey'e Kuva-yı Milliye Kumandanı unvanı verildiği, Göz Doktoru Esat Işık tarafından kurulan Millî Kongre'nin yayımladığı programın birinci maddesinde "Bütün Kuva-yı Milliyeyi birleştirmek"⁵⁹⁹ şeklinde yer aldığı, İzmir'in Yunanlarca işgali üzerine 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey'in Harbiye Nezaretine çektiği telgrafta "...Kuva-yı Milliye teşkilatını oluşturmanın en iyi tedbir olacağını..." ileri sürdüğü,⁶⁰⁰ Enver Behnan Şapolyo ise bu kavramın ilk kez 13 Haziran 1919'da toplanan Alaşehir Heyeti tarafından kullanıldığı ve heyetin adının Kuva-yı Milliye Heyeti olduğu söylemektedir.⁶⁰¹

Mütareke hükümleri gereği güçsüzleştirilmiş ve Mütareke hükümlerine uymakla yükümlü askerî birlikleri savaşa hazır duruma getirmeye şartların uygun olmaması ve İtilaf Devletlerine karşı askerî birlikleri direnişin dışında göstermek zorunluluğu, hareketi, bir ara yol izlemeye sevk etti. Bu ara yol, mevcut askerî birlikler ile daha önce kurulmuş ve yeniden oluşturulmasına hız verilen Millî Kuvvetleri Düzenli Orduya geçecek biçimde örgütlemektir.⁶⁰²

Mustafa Kemal Paşa'nın I. Dünya Savaşı sonundan itibaren başlayıp Samsun'a çıktığı andan itibaren de artırarak sürdürdüğü ordu komutanlarıyla teması, içinde bulunulan durum hakkında halkın bilgilendirilmesi, halkın da ihtilalin içine katıldığı uzun soluklu sürecin köşe taşlarıydı. Paşa, Havza'ya

597 Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yay., s. 77.

598 Ahmet Emin Yaman, "Milli Ordu", **Atatürk Yolu, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 1, S 2, s. 115-116.

599 Zekai Güner-Orhan Kabataş, **Milli Mücadele Beyannameleri ve Basın**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., S 38, Ankara 1990, s. 93.

600 Kenan Esengin, **Milli Mücadelede Ayaklanmalar**, Kumsaati Yay., İstanbul 2006, s. 18.

601 Enver Behnan Şapolyo, **Kuva-yı Milliye Tarihi-Gerillâ**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1957, s. 61-63.

602 Ahmet Emin Yaman, "Milli Ordu'dan Düzenli Orduya", **Atatürk Yolu Dergisi**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1990, C 2, S 6, s. 377.

geldiğinde ise Kuvayı Milliye ile doğrudan ilgilenecek verdiği emirlerle her türlü işgal eylemine karşı halkın silahlandırılarak karşı konulmasını bildirdi.⁶⁰³

Erzurum İl Kongresi'nde Bekçi Örgütünün kurulması ve bunun Sivas'ta da kabul edilmesi, Ali Fuat Paşa'nın Erzurum Kongresi günlerinde Ankara'da Kır Bekçilerini arttırması ve bunlara silah dağıtması, halkı millî mücadeleye hazırlamanın başka bir yönüydü. Kongre kararlarının üçüncü maddesinde ise "Kuva-yı Milliye'yi âmil, irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır"⁶⁰⁴ denilerek kavramın varlığı, devamlılığı resmen teyit edilmekteydi. Bu noktada karşıtlarının olduğu kadar özellikle bu mücadeleden yana olan din adamlarının rolü, Müdafaa-i Hukuk Dernekleri içerisinde olmaları, camilerde işgaller hakkında bilgilendirmeleri vs. de oldukça önemliydi.⁶⁰⁵ Kuvayı Milliye'nin örgütlenme sürecinde ordu ve donanma birliklerinin olmadığı ya da az olduğu yerlerde askerlik şubeleri ve sivil memurları devreye girdi. Asker ve sivil memurlar, halkı bilgilendirmede ve bölgesel birliklerin oluşumunda yerel kanaat önderlerinin de desteğini alarak önemli katkılar sağladı.⁶⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın da yönlendirmesiyle, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Kuva-yı Milliye'ye askerî ve parasal açıdan destek oldu. Böylece Kuva-yı Milliye ruhu çok kısa süre içinde yayılmaya başladı.

Kuva-yı Milliye'nin subaylar dışındaki insan kaynağı efê, zeybek, eşkıya, asker kaçağı gibi birtakım unsurları da içermekteydi. Kuva-yı Milliye içinde "subaylar" dışındaki en güvenilir kesim "gönüllüler" ile bir çeşit askere alma gibi toplanan "yükümlüler" idi.⁶⁰⁷ Bunların ağır silahları olmadığı gibi merkezî bir komuta düzeni de yoktu.⁶⁰⁸

Durumun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, onları disipline edecek tedbirleri de almayı ihmal etmedi. Oluşturulan "Millî Müfrezeler", seyyar ve sabit iki kuvvete ayrıldı, silahaltında bulunanların dışında, eli silah tutan kişileri de kapsamına aldı. Müfrezelerin teşkili, kumandası, idaresi, tıpkı manga, takım, bölük gibi olacaktı. İhtiyaçlarının karşılanması, özellikle silahlandırılmalarında halkın yardımı ile beraber, ordunun da yardımı istenecekti. Silah dağıtımını askerî kıtalardaki usule göre olacak, dağıtım kefaletle ve düzenli

603 Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbaratı Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri**, TTK, Ankara, s. 18; Atatürk, **age.**, s. 30-33.

604 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C 1, TTK, Ankara 1997, s. 115; Atatürk, **age.**, s. 88-89.

605 Ömer Turan, "Millî Mücadele Lehine Kamuoyu Oluşturmada Din Adamları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, Kasım 1999, S 15, s. 823-824.

606 Yaman, **agm.**, s. 122.

607 İrfan Paksoy, "Millî Mücadele'den Düzenli Orduya Geçiş", **Askerî Tarih Bülteni**, Yıl: 21, Ağustos 1996, S 41, s. 107.

608 Belen, **age.**, s. 78.

numarayla kaydedilip, müfreze başkanlarının sorumluluğunda yapılacaktı. Millî teşkilat ile ordu arasındaki ilişkiyi Heyet-i Temsiliye koruyacak, tehlike anında her merkez çevresinde bulunan kumandanlarla da iletişim içinde bulunacaktı. Heyet-i Temsiliye gerekli gördüğü mıntıkların müfrezelerini tehlike anında başka bir yere gönderme, toplama ve görev yapmaya davet etme yetkilerine sahipti.⁶⁰⁹

Anadolu'da yerel güçler etkili bir şekilde örgütlenirken, İstanbul'da Saray, hükümet ve İtilaf Devletleri özellikle Ege Bölgesi'nde oluşan direnci parçalamak için yoğun çaba sarf etmekteydi. Genelkurmay Başkanlığı Kuva-yı Milliye'nin Osmanlı hükümeti (Heyet-i Vükela) tarafından yasaklandığını⁶¹⁰, Dahiliye ve Harbiye Nezaretleri ise yapılan işlemlerin (Kuvayı Milliye örgütlenmesi) memleketin yararına olmadığını,⁶¹¹ bu girişimlerin önüne geçilmesi, liderlerinin yakalanarak⁶¹² tutuklanması,⁶¹³ faaliyetlerinin yasaklanması⁶¹⁴ ve bunlara silah ve insan yardımı yapılmayacağına dair telgraflar yollamaktaydı.⁶¹⁵ Bazı yöneticiler, tümen ve kolordu komutanları verilen emirler doğrultusunda yapılan örgütlenmeleri ve bunlara karşı alınan önlemleri,⁶¹⁶ bazıları ise Kuva-yı Milliye'nin hükümete karşı olmadığı hakkındaki görüşlerini⁶¹⁷ Harbiye Nezaretine bildirmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi sırasında bu kuvvetlerin örgütlenmesi gereğini göz önüne alarak 9 Eylül 1919'da Ali Fuat Paşa'ya "Batı Anadolu Genel Kuva-yı Milliye Komutanlığı" görevini verdi.⁶¹⁸ Mustafa Kemal Paşa, Kongrenin kararını bildirirken, kendisinden Aydın Cephesine de yetenekli bir komutan atamasını istedi. Bunun üzerine o zamana kadar Demirci Mehmet Efe'nin kontrolünde olan Aydın-Salihli Cephesinin düzenlenmesi Albay Refet Bey'e verildi. Ayrıca Balıkesir bölgesindeki tümen komutanı Albay Kazım o bölgede Kuva-yı Milliye'yi örgütlemekle görevlendirildi. Bütün kuvvetler Ali Fuat Paşa'nın emrinde idi. Karargâhı 2-3 subay olan bu komutanlığın etkili bir varlık göstermesi beklenemezdi. Bu arada İstanbul hükümetlerinin de çıkarttığı engeller nedeniyle Kuva-yı Milliye cephelerini gezememesi, cepheler arası bir eşgüdüm sağlanmasını da

609 Yaman, agm., s. 378.

610 **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Ocak 2002, Yıl: 51, S 113, Belge no: 4156.

611 **agd.**, Belge no: 4153.

612 **agd.**, Belge no: 4158, 4165.

613 **agd.**, Belge no: 4185.

614 **agd.**, Belge no: 4178.

615 **agd.**, Belge no: 4155.

616 **agd.**, Belge no: 4163, 4166.

617 **agd.**, Belge no: 4171.

618 **ATASE**, K 271, G 92; Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, TTK, Ankara 1989, s. 1-2; **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C 3, Kaynak Yay., İstanbul 2000, s. 378; Koylu, **age.**, s. 104-105; Ergun Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yay., Ankara 1995, s. 453.

engelledi. Hatta birbirleriyle rekabet edenler bile oldu. İstanbul hükûmetinin kışkırtmaları Kuva-yı Milliyedeki firarları da artırdı. Ali Fuat Paşa, bunu engellemek için gerekli tedbirlerin alınmasına çalıştı.⁶¹⁹ Ancak, türlü sıkıntı ve olumsuz şartlara rağmen, millî direnç devam etti. Bu da İtilaf Devletleri-Saray ve hükûmet üçlüsünü daha etkili önlemler almaya yöneltti.

Hükûmet, İstanbul'daki bazı yüksek rütbeli subayları Anadolu'ya göndererek⁶²⁰ ordunun komuta ve denetimini ele geçirmek istedi.⁶²¹ Mustafa Kemal Paşa'nın 20. Kolordu (Ali Fuat Paşa) örneğinde olduğu gibi duruma anında müdahalesi ve komutanların görevlerini terk etmemesini, komutanın devredilmemesini istemesi ile bu girişim de boşa çıkarıldı. Bölgeye gönderilen ancak komutayı devralamayan komutanlar,⁶²² istifa ederek İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.⁶²³ İstanbul hükûmeti bu sefer, Kuva-yı Milliye destek veren kolorduları lağvedip,⁶²⁴ yeni komutanlar atayıp⁶²⁵ kolordusuz komutanların isteğiyle⁶²⁶ aynı ad altında farklı bir ordu kurmak istedi.⁶²⁷ Ancak yeni orduya da katılım olmadığından bu girişim de sonuçsuz kaldı.⁶²⁸ Özellikle Batı'da işgal genişledikçe Kuva-yı Milliye'nin direnci ve etkinliği de artmaktaydı.

Bütün mevcudu on bine varan Batıdaki kuvvetler, üç cephe (İzmir Kuzey Cephesi: Albay Kazım [Özalp], İzmir Doğu Cephesi: Çerkez Ethem, İzmir Güney Cephesi: Demirci Mehmet Efe) halinde Milne Hattı'nda⁶²⁹ savaşmaktaydı.⁶³⁰ Bu hattı belirleyen General Milne de Ali Rıza Paşa hükûmetinin askeri yetkililerinden, yani Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa'dan ve millî kuvvetlerin tutumundan şikâyetçiydi. Kendi adıyla anılan ve Türk-Yunan cephesini tespit eden bu hatta tam riayet edilmemişti. Harbiye Nazırı Cemal Paşa, Türk kuvvetlerinin bu hattın 3 km gerisine çekilmesi hususunda General Milne'nin talimatını reddetmişti. Ayrıca, Batı

619 ATASE, İSH., K 291, G 165.

620 ATASE, İSH., K 279, G 219.

621 Yaman, agm., s. 380.

622 Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul 2000, s. 230-234; Koylu, **age.**, s. 112.

623 ATASE, İSH., S 2948, K 196, G 219.

624 BOA. DUİT. D No: 162, G No: 81; ATASE, İSH., K 235, G 252; Koylu, **age.**, s. 126.

625 ATASE, İSH., K 54, G 21; ATASE, İSH., K 196, G 178; Koylu, **age.**, s. 127.

626 ATASE, İSH., K 196, G 178; ATASE, İSH., K 196, G 242; ATASE, İSH., K 29, G 104; Koylu, **age.**, s. 139.

627 ATASE, İSH., K 54, G 21

628 Koylu, **age.**, s. 143.

629 Osman Olcay, **Sevr Andlaşmasına Doğru**, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981, s. XXXVI-XXXVII.

630 Celal Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz. Rıdvan Akın, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 109-110.

Anadolu'da bazı birliklerin yerleri İngiliz generalinin izni alınmadan Harbiye ve Genelkurmay Başkanlığınca değiştirilmişti. Bu iki Türk generali, üç İtilaf Devleti komiseri adına Ali Rıza Paşa hükûmetine verilen bir nota ile 21 Ocak 1920 günü görevlerinden alındı.⁶³¹ Bunların dışında Kocaeli, Rumeli, Adana, Urfa, Maraş, Antep, Trabzon-Giresun ve Ankara'da Kuva-yı Milliye müfrezeleri vardı.⁶³² Anadolu'da örgütlenme ve işgallere karşı silahla karşı koyma arttıkça, direnişi engellemek amaçlı Padişahın zorunlu askerliği kaldırdığına dair propagandaların yapılması asayişin bozulmasına, bu da Kuva-yı Milliye-ye olan ihtiyacın artmasına neden olmaktaydı.

Mustafa Kemal Paşa ise bir yandan aldığı önlemlerle hükûmetin girişimlerini engellemeye çalışıyor, İstanbul'a çektiği telgraflarla, işgallerin, tutuklamaların önlenmesi gereğini belirtiyor,⁶³³ diğer yandan ise işgal süreçlerinde olan yerlerdeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerine gerekli yardımların yapılmasını organize etmeye,⁶³⁴ halkı yüreklendirmeye, millî birlik ve bütünlüğü sağlamaya çalışıyordu.⁶³⁵

Heyeti Temsiliyenin Ankara'ya gelmesi ve TBMM'nin açılmasından sonra siyasi birlik tam anlamıyla sağlanmış, ancak askerî anlamda sıkıntılar devam etmekteydi. Saray, İstanbul hükûmetleri ve İtilaf Devletleri kışkırtmalarıyla çıkartılan iç ayaklanmalar durumu giderek tehlikeye sokmaktaydı.⁶³⁶ Bu süreçte her türlü sıkıntıya rağmen 20 civarında ayaklanma Kuva-yı Milliye ve düzenli birlikler tarafından bastırıldı. Ancak ilerleyen Yunan kuvvetleri karşısında bu düzensiz birliklerin başarılı olması oldukça zordu. Hatta Yunanlıların gaz mermileri getirdikleri ile ilgili bilgiler bile gelmekteydi.⁶³⁷ Zaten uzun süren savaşlar boyunca insanlar savaştan bıkmış, subay sayısı azalmış, asker kaçakları artmıştı. Öyle ki 1300-3000 kişi arasında olması gereken bazı alaylarda asker sayısının 90'a indiği görülmüştü.⁶³⁸ Durumun hukuksal alt yapısı hazırlanmalı ve tedbir alınmalıydı. İlk aşamada Hıyaneti Vataniye Kanunu uzun tartışmalar, sonucunda *Allah hayırlı eylesin* sesleriyle kabul edildi.⁶³⁹ Öyle ki var olan cephanelikleri bekleyecek asker bulunamamaktaydı. TBMM, bu duruma çözüm üretmek için Firariler Kanunu'nu

631 Sabahattin Selek, **Milli Mücadele**, Örgün Yay., İstanbul 1982, s. 587-588.

632 Orhan Avcı, "Türk Milli Mücadelesi Tarihinde Kuva-yı Milliye Devri", **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl: 23, Ağustos 1998, S 45, s. 92-93; Şapolyo, **age.**, s. 51-52.

633 **ATBD.**, Ocak 2003, Yıl: 52, S 115, B No: 4240.

634 **ATBD.**, Ocak 2012, Yıl: 61, S 128, B No: 54, 70.

635 **ATBD.**, Ocak 2012, Yıl: 61, S 128, B No: 2, 15, 36, 37

636 Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, C 1, TTK Yay., Ankara 1988, s. 125-126.

637 **ATASE**, İSH., K 333, G 47.

638 **ATASE**, İSH., K 199, G 235.

639 **ATASE**, İSH., K 716, G 27; **BMM Zabıt Ceridesi**, 29 Nisan 1920, İçtima 7, Celse 1-2, s. 150-159;

çıkardı (11 Eylül 1920).⁶⁴⁰ Bu kanun asker kaçakları, onlara yardım edenler veya görevlerini yerine getirmeyenler için özel mahkemeler kurulacağını belirtmekteydi. Yani İstiklal Mahkemelerinin kuruluş yasasıydı. TBMM, artık hem iç isyanları bitirmek, hem Kuva-yı Milliye'yi ve orduyu bir disiplin altına almak için yasal alt yapılarını oluşturmaktaydı. Özellikle bu dönemde Kuva-yı Milliye ve önderlerinin keyfi uygulamaları ile ilgili şikâyetler Meclise kadar gelmeye başlamıştı. Askerî bir disiplin içerisinde olmayan birliklerle bu savaşın başarılamayacağına inanan Mustafa Kemal Paşa, yapacağı uygulamalarda kendisine kadar gelen şikâyetleri,⁶⁴¹ olası sorunları engellemek ve bunları hukuksal temellere dayandırmak için alt yapıyı hazırlamış oldu. Ancak Meclis içerisinde bazı vekillerin Kuva-yı Milliye'den yana olması süreci yavaşlattı.

İtilaf Devletleri, Türkleri barışa zorlamak için Sevr Antlaşması'nın taslağı nitelendirilecek kararları San Remo Konferansı'nda belirleyerek Osmanlı Devleti'ne sunmuşlardı. 11 Mayıs 1920'de taslağı alan Tevfik Paşa bunu imzalamadı ve İstanbul'a döndü. Bu arada Nemrut Mustafa başkanlığındaki Divan-ı Harp, Mustafa Kemal Paşa'yı gıyabında ölümüne mahkûm etti.⁶⁴² Kararı 24 Mayıs'ta bir irade ile onaylayan Padişah Vahdettin, 27 Mayıs 1920'de İngiltere Kralı V. George'ye barış koşullarının hafifletilmesini içeren bir mektup gönderdi.⁶⁴³ Böylelikle bir yandan Anadolu'da emperyalizme boyun eğmeyen Mustafa Kemal'in önderliğindeki ulusal hareket bastırılmaya çalışılırken, diğer yandan da barış şartlarını hafifletmek için İngiltere Kralından ricacı olunmaktaydı. Fakat bu istek İtilaf Devletlerinin yeni bir toplantı yapmasına neden oldu. Karşı teklifleri Hythe (20 Haziran 1920) Konferansı'nda görüşen İtilaf Devletleri, Türkleri barışa zorlamak için Yunan ordusunun Anadolu'da yeni işgallerine onay verdi. Toplantıda Lloyd George; *Sadece Doğu Trakya'da harekete geçmek yeterli değildir. Mustafa Kemal Anadolu'ya yerleşti ve ona orada vurmak çok önemlidir* demektedir.⁶⁴⁴ 21 Haziran'daki toplantıda ise Lloyd George; *Pazar günü Yunan Başkomutanının kendisine, Marmara Denizi güney kıyısında Bandırma'ya güçlü bir Yunan birliği gönderecek olursa, bu birliğin Mustafa Kemal'in gerisinden ilerleyerek, Türk Milliyetçi Ordusunun yolunu kesebileceğine emin olduğunu bildirdi. ...Mustafa Kemal, başarıya ulaşır da Çanakkale Boğazı'nı kapatacak olursa, Müttefiklerin bu koşulları görüşmesinin bir anlamı kalmayacaktır. Buna karşılık Mustafa'ya,*

640 TBMM Zabıt Ceridesi, 11 Eylül 1920, İçtima 63, Celse 2, s. 84-88; İçtima 64, C 3, s. 93-101.

641 M. Tayyib Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 315.

642 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 103.

643 Age., s. 105.

644 Olcay, age., s. 588.

kendisi ve milliyetçi kuvvetleri ile başa çıkacak güçte olduğumuzu gösterecek olursak, barış koşullarının görüşülmesi için bir neden kalmaz. ... Sonuç olarak konferansa hatırlatmak isterim ki, yukarıdaki karara varılırken, ben ve Millerand, değerli danışmanımız Mareşal Foch'un bu proje lehindeki raporundan esinlendik...⁶⁴⁵ demektedir. “Yunan ilerlemesi Mustafa Kemal'i itibardan düşürecek” şeklinde 21 Haziran'da demeç veren Venizelos,⁶⁴⁶ başlangıçtan beri istediği Trakya ve Anadolu'da işgali genişletme iznini konferanstan almış oldu.

Yunanlar, 22 Haziran 1920'de Milne Hattı'nı 3 koldan aşarak harekete geçti. Bursa'ya, Uşak'a ve Nazilli'ye yönelik olan bu saldırı karşısında Kuva-yı Milliye birlikleri fazla direnemedi. Çünkü Batı Cephesi ciddi bir muharebe verecek şekilde teşkilatını tamamlayamamıştı. Batı Cephesi bir kumanda altında değildi. İzmir Batı (61. Tümen), İzmir Doğu (23. Tümen), İzmir Güney (57. Tümen) şeklinde üç bölünmüş, her cephe bir tümenin sorumluluğuna bırakılmıştı. Birkaç aydan beri uğraşıldığı halde bu cephelerdeki kuvvetlerin tek bir kumandaya bağlanması çeşitli nedenlerden bir türlü gerçekleşmemişti. Batı Cephesini tutan kuvvetler zayıf karma birliklerden ibaretti. Nizami ordu birlikleri gerek teçhizat, gerek disiplin bakımından yetersizdi. Asker en ufak bir fırsatta firar ediyordu. Bütün bunlar Batı Cephesinin çabuk çözülmesine ve bin bir güçlkle bir araya getirilen kuvvetlerin Yunan taarruzu ile dağılmasına neden oldu.⁶⁴⁷

Yaşanan durum, TBMM'ye yansımakta gecikmedi. TBMM'nin gizli oturumunda Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili İsmet Bey Yunan ilerleyişi karşısındaki başarısızlığı şöyle açıkladı: *Bu harekât içinde bulunan kıtaatımız, hepimizin bildiği veçhile, teşkilât-ı husûsiye ile takviye edilmiş olan üç fırkadır. Taarruz eden düşman kuvvetleri her halde üç misli fazla idi. Binaenaleyh muharebe içinde bulunan kıtaatımızın ne kadar müşkülât için de buldukları kolayca tasavvur olunabilir. ...Düzce ve Bolu harekâtı yüzünden iki fırkaya yakın kuvvetlerimiz; Yunan taarruzundan uzak mahallere, bir muhite sevk edildi. Yenihan ve Yozgat isyanları hasebiyle iki fırkaya yakın, - nizâmî ve millî - kuvvetlerimiz başka muhitlerde istihdam olundu. Beş, beş buçuk, nihayet altı fırkamız Yunan taarruzu olduğu zaman büsbütün başka bir yerde bulunuyordu...*

Ancak Yunan taarruzu başlayınca Bakanlar Kurulunun 25 Haziran 1920 tarihli “Cephe Kumandanlıklarının Düzenlenmesi” kararname ile Batı Cephesi Komutanlığı kuruldu⁶⁴⁸ ve komutanlığa Ali Fuat Paşa getirildi. Bu

645 Olcay, *age.*, s. 590.

646 Jaeschke, *age.*, s. 107.

647 Sabahattin Selek, *Milli Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, C 2, Örgün Yay., İstanbul 2000, s. 815-816.

648 Jaeschke, *age.*, s. 109.

süreçte bölgedeki bazı birlikler de doğrudan Batı Cephesi Komutanlığına bağlandı.⁶⁴⁹ Yeni komutan Gediz'deki Yunan Tümenine bir baskın yaparak başarı sağlamak istiyordu. Genelkurmay Başkanı Albay İsmet Bey, taarruzun yapılmamasında ısrar etti. Çünkü o, Yunanların Bursa, Uşak cephelerinden yeni bir taarruz hareketine girişeceği, İstanbul Hükûmetinin de iç ayaklanmalar çıkarmaya teşebbüs edeceklerini tahmin ediyor ve bu doğrultuda alınması gereken tedbirleri Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Ordu Komutanlıklarına bildiriyordu. Hatta aynı yazıda İsmet Bey, Eskişehir'in kaybı halinde Meclisin Ankara'da rahat çalışamayacağı, o süreçte de geri çekilmenin umutları kıracağından şimdiden Hükûmetin Bakanlar Kurulu Kararıyla Sivas'a naklini önermekteydi.⁶⁵⁰ Ancak taarruz konusunda alınacak önlemlere dair Batı Cephesi komutanlığıyla haberleşme yoluyla anlaşamadı. Bizzat Ankara'dan Eskişehir'deki Batı Cephesi Karargâhına gitti.⁶⁵¹ Yapılan görüşme sonrasında Ali Fuat Paşa, durumu yerinde bir daha inceledikten sonra karar vermek üzere saldırıyı geri bıraktı. Ama birkaç gün sonra Cephe Komutanlığından verilen bilgidен saldırıya geçildiği anlaşıldı.⁶⁵²

Ethem Bey'in teşvik ve isteği ile 24 Ekim 1920'de yapılan Gediz taarruzu Yunanlara karşı başarı sağlayamayınca Ethem ve taraftarları bunun sorumluluğunu düzenli ordu birliklerine yüklemek için, onların iyi muharebe edemediklerini ileri sürdü. Aynı zamanda bu olayı kullanarak düzenli ordu aleyhindeki propagandalarını şiddetlendirdi. Buna karşılık kıta komutanları ve subaylarda Kuva-yı Seyyarenin düşman karşısında ciddi bir muharebeye girişmediğini iddia etmekteydi. Ordu ile Kuva-yı Seyyare arasındaki bu gerginlik giderek artmaya başladı. Ethem yanlıları işi daha da ileri götürerek Eskişehir'de subaylar aleyhinde gösteri yapmaya başladı. Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa duruma el koyduysa da bir sonuç alamadı. Mustafa Kemal Paşa, İsmet ve Refet Bey ile 8 Kasım'da yapılacak düzenlemeyi konuştu. Kendilerine verdiği kesin direktif: "Süratle düzenli ordu ve büyük süvari gücü meydana getirmektir." Böylece 8 Kasım 1920 günü "gayri muntazam (düzensiz) teşkilat fikrini ve siyasetini yıkma kararı" uygulama alanına konuldu. İsmet Bey, ertesi gün cepheye gitti.⁶⁵³

Büyük Millet Meclisi hükûmetinin daha önce verdiği ordu birliği kararını gerçekleştirmek için toplanan Bakanlar Kurulu Kararıyla, 9 Kasım 1920'de Batı Cephesi'nin emir komutasında değişiklik yapıldı. Ali Fuat Paşa'ya o zaman için önemli görülen Moskova Büyük Elçiliği teklif edildi, kendisinin

649 BCA, 30.18.1.1.1. 3. 19. 23.06.1920.

650 Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Yıl: 13, Aralık 1964, S 5, Belge no: 1162.

651 Atatürk, age., C 2, s. 666-667.

652 Belen, age., s. 216.

653 Atatürk, age., s. 676-677.

de onayıyla cephe görevinden alınarak Moskova'ya elçi olarak atandı.⁶⁵⁴ Batı Cephesi kuzey ve güney olarak ikiye bölündü. Kuzey cephesi (İzmit, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya) Komutanlığına seferde ordu komutanlığı yetkisiyle Genelkurmay Başkanı Albay İsmet Bey üzerine aldı. Güney Cephesi (Afyonkarahisar, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Menteşe, Manisa Antalya, Konya, Silifke, Niğde, Adana) komutanlığını ise seferde Ordu Komutanlığı yetkisiyle İç işleri Bakanı Albay Refet üzerine aldı. Ayrıca hükûmet içerisindeki görevlerin aksamaması için, Albay İsmet Bey'in cephede olduğu sürelerde Genelkurmay Başkanlığı ek olarak ve vekâleten Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa tarafından, Albay Refet Bey'in Güney Cephesinde bulunduğu sürece İç işleri Bakanlığı ek olarak ve vekâleten Sağlık Bakanı Dr. Adnan Bey tarafından yürütülecekti.⁶⁵⁵ Bu arada zaten cephede olan İsmet Paşa 10 Kasım'da göreve başladı.⁶⁵⁶

Batı Cephesindeki bu yeni düzenleme burada keyfî hareketlerini sürdürmekte olan başta Ethem Bey'in Kuva-yı Seyyaresi olmak üzere diğer düzensiz kuvvetleri rahatsız etti. Batı Cephesi Komutanlığının bilgisi dışında gizlice "birlikler" kurmaya, cephe ile ilgili gelişmeleri Cephe Komutanlığı yerine TBMM'ye göndermeye başladı. Görünüyor ki Ethem Bey ve kardeşi emirleri altındaki birlikleri denetletmiyorlar, kendilerine verilmemiş yetki ve unvanları kendi kendilerine takınıyorlardı. Ayrıca Yunan ileri harekâtı ile ilgili yanlış bilgiler vererek düzenli orduyu tehlikeye düşürecek eylemlerden de kaçınmıyorlardı.⁶⁵⁷ Ancak, TBMM hükûmeti ve cephe komutanı, bu cephenin düzene kavuşması konusunda kararlıydı. Hem cephede hem de Ankara'da gereken tedbirleri alan, Ethem ve kardeşlerinin isyanından hiç çekinmeyen Mustafa Kemal Paşa, askere daha doğru bir deyimle insana gerçekten ihtiyaç duyulan bir zamanda, milletvekillerinin de isteği üzerine sürecin anlaşma yoluyla halledilmesini istiyordu.⁶⁵⁸ Bu nedenle iç isyanların bastırılmasında büyük yararlılıkları görülen Ethem ile cephe komutanı İsmet Bey'i Eskişehir'de bir araya getirmeyi denedi. Fakat Ethem'in yaptıkları ve kardeşi Reşit'in söylediği sözler kabul edilir gibi değildi.⁶⁵⁹ Ethem gelmeyince önce kardeşi Reşit Bey ile beraber Kazım Paşa, sonrasında ise TBMM üyelerinden oluşan bir heyetin yine Reşit Bey ile Kütahya'ya gönderilmesine karar verildi. Mustafa Kemal Paşa, giden heyete; *...göreyim sizi kardeşlik ve selamet*

654 BCA, 30.18.1.1. 1.18.12. 9.11.1920.

655 ATASE, No. 1/4282, K 564, D 33, F 38-2'den aktaran, **Türk İstiklal Harbi**, C 2, Batı Cephesi 3. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 1994, s. 37-38.

656 Atatürk, **age.**, s. 685-686.

657 Atatürk, **age.**, s. 686-697.

658 Özalp, **age.**, C 1, s. 170.

659 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, I-IV, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 142-143; **TBMM Zabıt Ceridesi**, 8.1. 1337, İçtima 131, Celse 2, s. 227.

esasını temin edin dedi.⁶⁶⁰ Yeni heyet Kütahya'ya hareket etmiş olmakla beraber, cephe komutanlığı da her ihtimale karşı, gerekli önlemleri aldı. Heyetin Kütahya görüşmelerinden tahmin edildiği gibi bir sonuç çıkmadı ve heyet Kütahya'dan Ankara'ya dönmeden Ethem kesin olarak isyan etti. 29 Aralık'ta ilk fiili hareket olarak bir beyanname yayımlamıştı. Ethem bu beyanname, Büyük Millet Meclisi üyelerini, ordu ve subaylarını aşağılıyor, halkı meclis ve ordu aleyhinde harekete geçmeye davet ve teşvik ediyor, aynı zamanda İstanbul'dan gelmiş olan İzzet Paşa heyetinin taleplerinin kabul edilmesini istiyordu.⁶⁶¹

İlk olarak Ethem ile temas halinde olan Demirci Mehmet Efe üzerine gidildi.⁶⁶² Demirci Efe, cahil ve iddiasız bir adamdı. Daha doğrusu hiçbir siyasi amacı yoktu. Kazandığı nüfuz, itibar ve elde ettiği servet kendisini tatmin ediyordu. Ancak Ethem, büyük millî kuvvetlerle iş birliği yapmak için temas aramakta idi. Bu nedenle Demirci Efe'yi Ethem Bey ile birleşmeden ortadan kaldırmak gerekiyordu. Gerçi Demirci Efe, Ethem'e bir hayli uzak mesafede ve böyle bir birlikliğe niyetli görünmemekteydi. Fakat en kötü ihtimali hesap etmek gerekiyordu. Bu bakımdan Ethem'in üzerine yürünürken, daha kuvvetli bulunmak için hedefe ilk önce Demirci Efe alındı ve tasfiye edildi.⁶⁶³

TBMM orduları hareket emrini alır almaz, Kütahya'da ayaklanmış bulunan Ethem kuvvetleri üzerine yürüdü. Bu sırada her türlü olası duruma karşı da Batı Cephesi Komutanlığının Eskişehir yöresinde alacakları durum belirlenerek, Mustafa Kemal Paşa'ya, Genelkurmay Başkanlığına ve Güney Cephesi komutanı Refet Bey'e bildirildi.⁶⁶⁴ 29 Aralık 1920'de Kütahya'ya girildi. Bu arada Mustafa Kemal Paşa TBMM'de bazı milletvekillerince sorguya çekilmekte idi. Ethem'in üzerine gidilmesine, ona saldırılmasına ve takibine karşı çıkılıyordu. Mustafa Kemal Atatürk bu süreci Nutuk'ta şöyle ifade etmektedir⁶⁶⁵:

Harekât-ı askeriye, çapulculuk sanan, devlet teşkil ve idaresini, şunun bunun masum çocuklarını fidye almak için dağlara kaldırma haydutluğu sanan, şarlatanlıklarıyla, yaygaralarıyla bütün bir Türk yurdunu tedirgin eden ve Türk ulusunun Büyük Millet Meclisi'ni kendileriyle uğraştıran utanmaz, kendini bilmez, saygısız ve herhangi bir düşmanın boğaz tokluğuna casusluğunu, uşaklığını yapacak kertede alçak ve aşağılık yaradılışlı olan bu kardeşleri, ellerindeki bütün kuvvetler ve dayandıkları düşmanlarla birlikte tepeleyip yola getirerek

660 Şaduman Halıcı, **Ethem**, E Yayınları, İstanbul 2006, s. 186-187.

661 Özalp, **age.**, s. 170.

662 Atatürk, **age.**, s. 714-715.

663 Selek, **age.**, C 2, s. 895-896.

664 **Harp Tarihi Belgeler Dergisi**, Yıl: 24, Mart 1975, S 72, B No: 1568.

665 Atatürk, **age.**, s. 728-729.

devrim tarihimizde etkili bir örnek göstermek zorunlu görüldü.

5 Ocak 1921'de Ethem kuvvetlerini takip eden birlikler Gediz'i ele geçirerek burada toplandı. Millî Ordu kıtaları ile Kuvayı Seyyare karşılaşınca Ethem'in emrindeki subay ve askerlerin bir kısmı Düzenli Ordu birlikleri tarafına geçti. Ethem ve kardeşleri daha önce savaştığı Yunan kuvvetlerine sığındı. Olaydan bir gün sonra 6 Ocak 1921'de Yunan ordusunun tümü, bütün cephe üzerinde her noktadan saldırıya geçti.⁶⁶⁶ Yunanların taarruz haberini alır almaz, İzzettin Bey kumandasındaki 61. Fırka, iki alayı ile Kütahya'da Ethem'e karşı bırakıldı ve Batı Cephesi'nin Kütahya'ya gönderilen diğer kuvvetleri süratle İnönü'de toplanmaya çağrıldı.⁶⁶⁷ Ethem ve kardeşleri Yunanlara katıldı.⁶⁶⁸

4.2. I. İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları

“Büyük Yunanistan”ı kurma hayali ile Batı Anadolu'ya çıkan Yunanlar, İzmir'den sonra, Venizelos'un isteği ile Urla, Çeşme, Torbalı, Menemen, Bayındır, Selçuk, Aydın, Tire, Turgutlu, Ayvalık, Nazilli, Akhisar ve Bergama'yı işgal etti.⁶⁶⁹ Çünkü Barış Konferansı, onların işgal edeceği bölgeyi sınırlandırmamıştı. Amiral Calthorpe, Barış Konferansı'nca durumun açıklanmasını istediğinde ise 19 Mayıs'ta verilen cevapta “sadece İzmir sancağı ile Ayvalık kazasının” Yunan işgal bölgesi içinde olduğu kararı verildi.⁶⁷⁰

Yunan işgali hızla genişlerken, karşılarında Kuva-yı Milliye ve Kuva-yı Seyyare direnişini buldu.⁶⁷¹ Ancak bu yerel savunma güçleri düzenli ordular karşısında etkili olamadı. İtilaf Devletleri, San Remo ve Hythe'da alınan kararların uygulamaya konulması ve Türklerin barışa zorlanması için Yunan işgalinin genişlemesine izin verdi. 20 Haziran itibarıyla eksikliklerini ve konuşlanmasını tamamlayan Yunanlar,⁶⁷² 22 Haziran 1920'de altı tümenle saldırıya geçti. Kısa sürede Batı Anadolu'da, Salihli, Akhisar, Alaşehir, Bandırma ve İznik'i ele geçirdi.⁶⁷³

Mustafa Kemal Paşa, Yunan genel saldırısı karşısında 2 Temmuz 1920'de

666 Atatürk, *age.*, s. 733.

667 Özalp, *age.*, s. 171;

668 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 1, Aralık 1966, S 58, Belge no: 1320.

669 Yunanların bu süreçte Gaz Mermileri getirdikleri bilgileri de gelmekteydi. Bk. **ATA-SE**, İSH., K. 333, G. 47.

670 Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C 1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 204.

671 İzmir'in işgalinden sonraki Türk ve Yunan Kuvvetleri ile cepheleri gösteren harita için bk. **ATASE**, İSH., K 34, G 22.

672 **ATASE**, İSH., K 725, G 2.

673 22 Haziran'da başlayan taarruzun sonuçları için bk. **ATASE**, İSH., K 672, G 21.

bir bildiri yayımlayarak ulusu Yunanlara karşı savaşa çağırır⁶⁷⁴:

Düşmanlarımızın tatbike koydukları vasıtaları, Tanrı yardımıyla yeneceğimize dair ilk gün beslediğimiz ümitlerde, bu gün Yunan Ordusunun kudurmuşçasına istilaya başladığını gördükten sonra daha kuvvetli ve azimli bulunuyoruz... Düşmanın istilası ne kadar genişlerse; yok olması da o kadar hızlı ve kesin olur. ... Yaşamak isteyen milletimizin isteği bir kelimedede toplanır ve gayet meşrudur: İstiklâl.

Yunanlar, Marmara kıyılarına kadar ilerlemiş olduklarından Bursa tehlikeye girdi. Yunanların, buraya saldıracağını sezen Mustafa Kemal Paşa, Bursa'daki Bekir Sami Bey'e, kuvvetler İnegöl veya İnönü mevziinde toplanıncaya kadar oyalama muharebesi yaparak zaman kazanma görevi verdi. Yunanlar, 2 Temmuz'da Kirmastı (Mustafa Kemal Paşa) ve Karacabey'i, İngilizler ise 6 Temmuz'da Yunanların işini kolaylaştırmak için Mudanya, Gemlik ve İzmit'i işgal etti.⁶⁷⁵ Bekir Sami Bey'e verilen görev, Bursa'yı savunmak değil, oyalayarak vakit kazanmaktı. 7 Temmuz'da 20.000 kişilik ağır silahlarla donatılmış Yunan ordusu Bursa'ya saldırdı. 2500 kişilik kuvveti ile Bekir Sami Bey, Bursa'nın Batısındaki sırtları tutmaya çalışmaktaydı. Cephe de sayıca üstün Yunan kuvveti ilerlerken, Mudanya'daki İngilizler geriye tehdit etmekteydi. Mustafa Kemal, Bursa'nın boşaltılmasını istedi ve 8 Temmuz'da Bursa Yunan kuvvetlerince işgal edildi.⁶⁷⁶

Yunanlar, Milne Hattı'nda durduklarında 14 bin km²'lik bir toprağı ele geçirmişlerdi. Şimdi ise 54 bin km²'ye sahip olduklarını ilan ettiler. Venizelos, Anadolu'yu işgal etmek arzularının olmadığını, Anadolu'da barışa yanaşmayan Türk çetelerinin sebep olduğu kargaşayı yok etmek ve iç güvenliği sağlamak üzere, İtilaf Devletleri adına harekete geçtiklerini söylüyordu. Aslında amacı milliyetçi kuvvetleri imha ederek, tüm Batı Anadolu'yu ele geçirmek ve Mustafa Kemal'i de buna razı etmektir. Yunanların bu kadar kolay başarılı olmalarının sebebi, Türk ordularının I. Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış ve Mütareke hükümlerince dağılmış ve silahsızlandırılmış olması, cephane, silah ve her türlü ihtiyaç maddesinin bulunamaması, orduların yeniden kurulamaması ve cephelerde henüz disiplin ve dayanışmanın sağlanamaması, padişah ve hükümetin etkisi ile Anadolu'da yer yer ayaklanmaların çıkması ve millî birliğin yeterince gerçekleşmemesi idi.

Yunan işgalinin genişlemesi üzerine Bilecik, Bozüyük, Eskişehir'den iç kısımlara göçler olması TBMM'de de sert tepkilere neden oldu. 3 Temmuz'da

674 **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM Yay., Ankara 2006, s. 356-359; Metnin özet ve bugünkü dile aktarılmış şekli Cemal Enginsoy, "Atatürk Biyografisinden Sayfalar II", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 4, Mart 1988, S 11, s. 348.

675 Miralay İsmet Bey'in vaziyet hakkında meclisi bilgilendirmesi. **BMM Zabıt Ceridesi**, 8 Temmuz 1920, İçtima 30, Celse 2, s. 231.

676 Belen, **age.**, s. 189.

Meclis, Damat Ferit Paşa'yı Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na dayanarak idama mahkûm etti. 6 Temmuz'da Misak-ı Milli'ye yemin için öneri teklifi yapıldı. Yemin metninin hazırlanmasından sonra milletvekilleri ant içti.⁶⁷⁷ 8 Temmuz'da yapılan oturumda İsmet Bey'in açıklamalarına verilen cevaplar üzerine Mustafa Kemal Paşa söz aldı⁶⁷⁸;

Efendiler, biz bir maksadı takip ediyoruz...: ...Milletin, devletin istiklâlini muhafaza etmek. Bunun içinde tamamen namus ve şeref mündemiç olacaktır. Müstakil olarak milletimizin muayyen hudutlar dâhilindeki tamamîyetini muhafaza etmektir. Bunun için muharebe ediyoruz. Efendiler, memleketimizin ellide biri değil, heyeti umumiyesi tahrip edilse, heyeti umumiyesi ateşler içinde bırakılsa, biz bu topraklar üstünde bir tepeye çıkacağız ve oradan müdafaa ile meşgul olacağız. Binaenaleyh iki karış yer işgal edilmiş, üç beş köy tahrip edilmiş diye burada feryada lüzum yoktur. Ben size açık söyleyeyim; Efendiler, bazı yerler işgal edilmişti ve bunun üç misli daha işgal olunabilir. Fakat bu işgal hiçbir vakitte bizim imanımızı sarsmayacaktır...

10 Temmuz oturumunda ise Trabzon Mebusu Hamit Bey ve arkadaşlarının önerisi ile Bursa'nın işgali nedeniyle kürsüye siyah bir örtü örtülmesi ve oturuma 20 dakika ara verilmesi istendi. Kürsü siyah bir örtü ile örtülerek celse yirmi dakika tadil edildi.⁶⁷⁹ Sonraki günlerde de Bursa ile ilgili tartışmalar bitmedi. Sorumluların neden Divanı Harbe verilmedikleri sorulmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın sakinleştirici açıklamalarıyla tartışmalar durdu.⁶⁸⁰

Yunanistan tarafında ise 25 Ekim 1920'de Yunan Kralı Aleksandr'ın ölümü ile ülkede siyasi bir bunalım meydana geldi. Hükûmet seçim kararı aldı. 14 Kasım 1920'de yapılan seçimleri savaştan bıkan kralcılar kazandı. Megali İdea yanlısı Konstantin Yunanistan tahtına oturdu. Kral, konumunu sağlama almak ve amacını gerçekleştirmek için İngiltere yanlısı politika izlemeye başladı. Bu nedenle hem İngiltere'yi memnun etmek, hem de hedeflerine ulaşmak için Anadolu'daki savaşa taraftar oldu. Yunan ordusu komutanı Papulas'ın, Türk ordusunun kuruluş aşamasında olduğunu, güçlenmeden saldırının sonuca ulaştıracağını bildirmesi üzerine, Kral Anadolu harekâtını destekledi. TBMM kuvvetlerinin Ethem isyanıyla uğraşması, Yunan harekâtını hızlandırdı.⁶⁸¹ Bursa ve Doğu Trakya'yı işgal eden Yunanlar, altı ay aradan

677 Ergun Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1995, s. 417.

678 **BMM Zabıt Ceridesi**, 8 Temmuz 1920, İçtima 30, Celse 2, s. 236-237.

679 **BMM Zabıt Ceridesi**, 10 Temmuz 1920, İçtima 31, Celse 1, s. 236.

680 Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C 2, TTK Yay., Ankara 1988, s. 591-593.

681 Atatürk, **age.**, s. 732-735; Belen, **age.**, s. 219-220; Özalp, **age.**, s. 171; Daha detaylı farklı bir yorum için bk. Selek, **age.**, C 2, s. 997-1000.

sonra 6 Ocak 1921 günü saat 07.00'de Dimboz mevzisinden İnönü istikame-tinde üç kolla yeniden saldırıya geçti.⁶⁸² Yenişehir-İnegöl hattında bulunan 24. Tümeni istenilen oyalama görevini yeterince yerine getiremedi.

Düşman İznik'ten, Gediz üzerinden Uşak'a kadar yaklaşık 230 km'lik çizgide üç tümenle Eskişehir'e yürüdü. Gediz'de bulunan önemli kuvvetle-rimiz Eskişehir önlerinde bu düşman tümenlerini karşılamak zorundaydı.⁶⁸³ Yunanlar, üç günlük yürüyüşten sonra ileri kıtalarımızı çekilmeye mecbur ederek 8-9 Ocak gecesi Bilecik'i işgal etti. 9 Ocak'ta İnönü mevzilerimiz kar-şısına gelerek buradaki kıtalarımızla çarpışmaya başladı. Muharebe akşama kadar sürdüktan sonra, karanlık basınca kesildi. Yunanlar, zapt etmiş olduk-ları bazı arazi kısımlarını bırakarak muharebe hattının gerisine çekildi gece sakin geçti. Bu muharebeye katılacak Türk kuvvetleri, bütün birlikleriyle 9 Ocak akşamı cepheye yetişmiş ve mevzilerine yerleşmiş bulunuyordu. Asıl muharebe 10 Ocak günü olacaktı.⁶⁸⁴

Batı Cephesi Komutanı Albay İsmet Bey, Kütahya'yı, Ethem'e karşı sa-vunacak olan Tümeden bir taburu beraberine alarak, 9/10 Ocak gece yarısı Kütahya'dan trenle ayrıldı.⁶⁸⁵ İnönü istasyonuna geldiği zaman mevzide üç tümen bile toplanamamıştı. Yunan kuvvetleri ise hem sayıca hem de teçhi-zat açısından Türklerin iki katıydı. Muharebe 10 Ocak günü oldukça sisli bir havada Yunanların 06.30'da taarruzuyla başladı. Sis saat 10.00'a kadar kalk-madı. Durum Yunanların lehine gözükmekteydi. Cephe komutanı taarruz başladığında daha yoldaydı ve saat 8'de cepheye ancak yetişebildi. Onun ko-ordinasyonunda yeniden toparlanan birliklerimiz, daha düzenli bir mücadele vermeye başladı. İnönü mevzisindeki muharebe tüm şiddetiyle devam ediyor bütün cephe topçuları ateşe katılmış bulunuyordu. Yunanlar taarruza inatla devam ettiği halde, mevzinin güney kesimindeki kıtalar, düşmanı tamamen durdurdu.⁶⁸⁶

10 Ocak öğleden sonra Yunanların durumunu keşfetmek amacıyla, Es-kişehir alanından bir keşif uçağı görevlendirildi. Pilot Vecihi [Hürkuş], mu-harebe bölgesinde rastladığı yer hedeflerine çok alçaktan bomba ve makineli tüfekle taarruz ederken Yunan silahlarından isabet alarak iniş yapmak zo-runda kaldı. Pilot, İnönü istasyonunda Türk kıtalarının bulunduğunu sanarak iki taraf arasındaki alana inmiş, uçağını bırakarak topçu ateşi altında İnönü köyüne geldi. Pilot Vecihi, daha sonra uçağın Yunanların eline geçmesi teh-likesine karşı, gerekli malzemeyi aldıktan sonra tekrar geri dönerek uçağını

682 **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi (TİH)**, C 2, K 3 (II/3), Genkur. Yay., Ankara 1994, s. 161; Belen, **age.**, s. 276.

683 Atatürk, **age.**, s. 733.

684 Selek, **age.**, C 2, s. 1004-1005.

685 **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/3, s. 192.

686 Özalp, **age.**, s. 171; Selek, **age.**, s. 1005-1006; Belen, **age.**, s. 277-279.

yaktı.⁶⁸⁷ İnönü mevzisinde aynı gün İnönü istasyonunun 1,5 km kuzeyindeki sırtlarda verilen muharebe sonunda, cephe karargâhı süvari bölüğü geri çekilerek, saat 18.00'de İnönü köyüne geldi. 174. Piyade Alayının Birinci Taburu mevzisini akşama kadar kahramanca savunup, saat 22.00'de Oklubalı'ya çekildi. Çatışmaların oldukça şiddetli geçmesi, insan ve cephane kaynağına olan ihtiyacı artırdı. Bu nedenle Eskişehir ve ilçelerinden savaşın ağırlık merkezi olan İnönü'ye yeni birlikler sevk edilirken, Alman cephanelerinin de bir an önce Eskişehir'e yetiştirilmesi istenmekteydi.⁶⁸⁸

Batı Cephesi Komutanı, Tümen Komutanlarıyla yaptığı toplantıda; "Eldeki birliklerle 11 Ocak 1921'de Beşkardeş Dağı, Zenzemiye sırtları, Oklubalı hattında yeni bir savunma muharebesi vermeyi planladı. Son iki günlük çatışma ve geri çekilme sürecinde zayıf da vardı.⁶⁸⁹ 11 Ocak sabahı İnönü mevzisi kesiminde hava açık ve güneşli olduğu halde Yunanların hiçbir hareketi görülmedi. Bu zaman dilimi içerisinde Cephe Komutanı hem kendi birliklerinin hem de düşmanın durumu hakkında sağlam bilgiler edinmeye çalışmaktaydı.⁶⁹⁰ 11 Ocak'ta düşmanın süratle çekildiğine dair haberler gelmeye başladı.⁶⁹¹ İnönü Bucağı Tapu Memuru, Bozüyük'ten gelen Numan Ağa'nın sözlerine dayanarak düşmanın 11 Ocak sabahı Bozüyük'e çekildiğini bildirdi. Gözetlemeler ve keşif kolları da bu haberi doğruladı. Batı Cephesi Komutanı durumu tam anlamıyla sağlama almak için, Eskişehir'de Cephe Kurmay Başkanına verdiği emirle hemen bir uçak görevlendirilerek Gündüzbey-Söğüt-Bilecik-Poyra-Bozüyük-İnönü-Karaağaç-Bozalan istikametinde yollar üzerinde Yunan Kıtalarının hareketi, geriden ileriye ve ileriden geriye ulaştırma yapıp yapılmadığının tespitini istedi. Bu amaçla Çukurhisar'dan uçurulan uçağın verdiği rapor ancak 19.30'da Cephe Komutanlığına geldi. Yunanlar 11 Ocak sabahı itibarıyla çekilmeye, Türk kuvvetleri de takibe başladı. 14 Ocak 1921'de I. İnönü Muharebesi'nin takip hareketi, Yunanların taarruzdan önceki mevzilerine çekilmesiyle sona erdi ve Batı Cephesinin bu kesiminde tekrar durgunluk başladı. 6 Ocak'tan 12 Ocak 1921'e kadar süren muharebelerde 4 subay, 117 er şehit; 12 subay, 85 er yaralı; 5 subay, 29 er esir olmak üzere toplam 252 kayıp verildi.⁶⁹² Kazanılan zafer kurtuluşa olan umudu artırdı. Toplumun her kesiminden orduya ve meclise tebrik telgrafları gönderildi.⁶⁹³ Mustafa Kemal Paşa da Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutan ve Kıtalarına TBMM adına bir kutlama telgrafı göndererek bunun tüm orduya duyurulmasını iste-

687 TİH., Batı Cephesi, II/3, s. 205-206.

688 ATASE, İSH., K 1249, G 92; ATASE, İSH., K 696, G 123.

689 ATASE, İSH., K 693, G 131.

690 Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, s. 207-215.

691 ATASE, İSH., K 692, G 145.

692 TİH., Batı Cephesi, II/3, s. 229.

693 ATASE, İSH., K 694, G 75.

di.⁶⁹⁴

I. İnönü Muharebesi sırası ve sonrasında da Ethem ile ilgili takip devam etti. 23 Ocak 1921'de Eskişehir Batı Cephesi Karargâhından Genekurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey bir tamim yayımlayarak Ethem'in Yunanlara sığındığını ve sürecin bitirildiğini duyurdu.⁶⁹⁵

Yunanların boş buldukları yerden İnönü mevzilerine girmesine rağmen, buradan daha ileri gitmemesi, hatta geri çekilmesi garip olarak karşılanabilir. Uşak'taki bir kolordusunu hareketsiz bırakan, Yunan Kolordusunun yalnız başına Eskişehir'e ilerlemesi askerî açıdan doğru bir hareket olmazdı. Burada, Türk tarafının Çukurhisar'da bulunan üç tümenini yenecek güçte değildi. Daha da önemlisi, Kütahya'da Ethem yenilgiye uğradıktan sonra buradaki kuvvetlerin cepheye gelmesi Yunanları güç duruma düşürebilirdi. Yunanlar, bu harekete "Taarruzi Keşif" adını verdi. Ne derlerse desinler, strateji kurallarına uymadıkları için Yunanlar dünya kamuoyunda mağlup duruma düştü. Bu açıdan I. İnönü Muharebesi, dünya kamuoyunun dikkatlerinin yeni Türkiye Devleti üzerine çevrilmesine neden oldu. Devletin iç durumu kuvvetlendiği gibi, dıştaki itibarı da arttı.⁶⁹⁶ TBMM ile Sovyet Rusya yakınlaşmasında etkili oldu.

4.2.1. Londra Konferansı*

4.2.1.1. Konferansı Hazırlayan Gelişmeler

Londra Konferansı'nın ilk adımını 26 Kasım-4 Aralık 1920'de İngiltere, Fransa ve İtalya Başvekillerinin katıldığı Londra görüşmeleri oluşturmaktadır. 1920 yılının son aylarında Yunanistan'da genel seçimler öncesi iç politik çekişmeler yaşanıyordu. Yunanistan'ın Anadolu'daki ileri harekâtına devam edip etmemesi konusu gündemdeydi. Bu ortamda Londra'da bir araya gelen üç müttefik devletten İngiltere, Yunanistan'da seçimler sonrasında ortaya çıkan durumun beklenilmesi gerektiğini, Fransa Türkler lehinde Sevr Antlaşması'nda değişiklik yapılmasını, İtalya şayet Yunanistan silah gücüyle Türkleri yenemezse Fransa'nın teklifinin düşünülmesi gerektiğini ve bu amaçla yapılacak görüşmelere Ankara hükûmetinin de çağrılmasını önermişti. Ancak müttefik devletler, Londra görüşmelerinde bu konuda bir karara varamadılar, Yunanistan'da seçim sonrası ortaya çıkan politik durumun netlik kazanmaması bu durumda etkili oldu. Ocak ayında Paris'te bir konferans yapmak üzere dağıldılar.⁶⁹⁷

694 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 14, Haziran 1965, S 52, Belge no: 1210.

695 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 15, Aralık 1966, S 58, Belge no: 1210.

696 Belen, **age.**, s. 279.

* Nurten Çetin, Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nurtencetin@trakya.edu.tr

6-10 Ocak 1921'de Türk ordusunun Yunan ordusuna karşı I. İnönü'de elde ettiği zafer, İtilaf Devletlerini özellikle de İngiltere'yi Türklere imzalatmak istedikleri Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmeleri gerektiği düşüncesine sevk etti.⁶⁹⁸ I. İnönü zaferine kadar Anadolu harekâtını bir "çete" faaliyeti,⁶⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa'yı da "asi bir general" olarak gören İtilaf Devletleri,⁷⁰⁰ bunun böyle olmadığı gerçeğini fark etmişlerdi. Bu değişikliğin meydana gelmesinde, Ankara hükûmetinin askerî başarısının yanı sıra Sovyet Rusya ile yakınlaşması da etkili oldu.⁷⁰¹

Londra görüşmelerinde alınan karara uygun olarak İngiltere, Fransa ve İtalya devletlerinin temsilcileri zaferden on gün sonra yani 21-25 Ocak 1921'de Paris'te toplandılar. Aradaki zaman sürecinde Anadolu harekâtı, askerî, siyasi ve ekonomik bakımdan güç kazanmıştı.⁷⁰² Yunanistan'da seçim sonrasında meydana gelen iktidar değişimi, Fransa ve İtalya için bu devletin gözden çıkarılabileceği düşüncesini oluşturdu. Fransa Başbakanı Aristide Briand, Sevr projesinde bazı değişiklikler yapılmasını önermekteydi. İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza, Anadolu'daki Bolşevik tehlikesine dikkati çekiyor ve İttifak Devletlerinin hak ve çıkarlarının göz önünde bulundurulması şartıyla bir uzlaşmaya varılmasından yana olduğunu, ancak Türk sorununun Ankara Hükûmetinin de taraf olacağı bir uzlaşma ile çözülebileceğini söylüyordu. İngiltere Dış işleri Bakanı Lord Curzon, Sevr'in esaslı bir şekilde gözden geçirilmesini, Türklere detaylar üzerinde ödün verilip verilmeyeceğinin araştırılmasını, Anadolu'daki durumun gittikçe kötüleştiğini, Ankara Hükûmetinin yola getirilmesi gerektiğini söyledi ve Ankara ile Sovyet Rusya arasındaki yakınlaşmadan duyduğu endişeyi dile getirdi. Lloyd George ise, müttefiklerin politikalarının Venizelos odaklı değil, Yunan halkı odaklı olduğunu, Mustafa Kemal'in çıkardığı olaylar yüzünden bu politikanın bir tarafa bırakılamayacağını, Türk dostluğunun Bolşevikler için önemsiz olduğunu öne sürmekteydi.⁷⁰³ Aristide Briand, bu konferansa Ankara hükûmetinin de temsilci göndermesini önerdi. Briand, bu durumun Ankara'da zihinleri karıştıracağını, tekliflerinin reddedilmesi halinde kamuoyunda Ankara'nın

697 Adnan Sofuoğlu, Seyfi Yıldırım, **Arşiv Vesikalarına Göre 1921 Londra Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2018, s. 109-111.

698 Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, TTK, Ankara 1991, s. 117-118.

699 İbrahim Artuç, **Kurtuluş Savaşı'nın Zorlu Yılları**, İstanbul 1988, s. 268.

700 **Türk İstiklal Harbi II nci Cilt Batı Cephesi 3 ncü kısım Birinci, İkinci İnönü, Ashhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 256.

701 Sonyel, *age.*, s. 119.

702 Sofuoğlu, Yıldırım, *age.*, s. 114.

703 Nurten Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015; Sonyel, *age.*, s. 119.

savaşa devam etmek istediği, barış taraftarı olmadığı kanısını oluşturacağını, böylece Mustafa Kemal'in savaşa sıcak bakmayanların desteğini kaybedeceğini düşünmekteydi. Onun bu önerisi toplantıdaki diğer devlet temsilcileri tarafından da uygun görüldü ve müttefik devletler temsilcilerinden oluşan bir heyetin Londra'da toplanması kararı alındı.⁷⁰⁴ Konferans, Türk ve Yunan heyetlerini dinleyecek, “Şark meselesi”ni bir çözüme kavuşturacaktı. Paris'te alınan bu karar İstanbul'da bulunan İngiliz, Fransız ve İtalyan olağanüstü Komiserlerince İstanbul Hükûmetine bildirilecek, Atina'da da Mösyö Rallis nezdinde teşebbüste bulunacaktı.⁷⁰⁵ Nitekim Briand, Paris Konferansı'nın başkanı olarak İstanbul ve Atina'daki Fransız diplomatik temsilcilerine 25 Ocak 1921 tarihinde bir telgraf gönderdi. Telgrafında, Sevr Anlaşması'nı görüşmek üzere 21 Şubat'ta Londra'da bir konferans toplanacağını, Mustafa Kemal Paşa veya Ankara temsilcilerinin Osmanlı heyetinde yer alması koşuluyla davet edildiğini, ayrıca Yunan hükûmetinin de bu konferansa davet edildiğini bildirdi.⁷⁰⁶

İtilaf Devletlerinin Londra Konferansı'na davet mektubu 26 Ocak'ta Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa'ya verildi.⁷⁰⁷ İtilaf Devletlerine karşı koymanın yararsız olduğu ve onları kızdırmamak gerektiği kanaatinde olan İstanbul hükûmeti, bu daveti derhal kabul etti. 27 Ocak 1921'de konferansa katılacaklarını İstanbul'daki Yüksek Komiserlere resmen bildirdi.⁷⁰⁸ Ardından zaferin asıl sahibi olan Ankara hükûmeti nezdinde temasa geçti. Bu arada Yunanistan Fransa'nın Atina elçisi tarafından kendilerine bildirilen daveti Yunan kamuoyu ve basınının olumsuz tavrına rağmen kabul etti.⁷⁰⁹ Yunanistan konferansa davet edildiği gün, İtilaf Devletlerine bir muhtıra verdi ve Sevr Antlaşması'nın görüşülmesine tamamen karşı olduğunu ifade etti. Ancak muhtıradaki düşüncelerini konferansta dile getirmek, ülkesine uygulanan ambargoyu kaldırmak, İtilaf Devletlerine mevcut iktidarın Anadolu politikasında eski hükûmet ile aynı fikirlere sahip olduğunu göstererek onların desteğini sağlamak amacıyla, konferansa katılma davetini bir beyanname yayımlayarak kabul etti.⁷¹⁰

704 Çetin, *age.*, s. 417; Sonyel, *age.*, s. 119-120; Salâhi R. Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C 2, Ankara 2008, s. 998.

705 Çetin, *age.*, s. 418; **Peyam-ı Sabah**, 29 Ocak 1921, 29 Ocak 1921, no: 11204, s. 1.

706 Çetin, *age.*, s. 418; Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, Ankara 1994, s. 108; Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, TTK Yay., Ankara 1989, s. 137; Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C 2, s. 998.

707 Çetin, *age.*, s. 419.

708 Sofuoğlu, Yıldırım, *age.*, s. 129.

709 **Peyam-ı Sabah**, 30 Kânunusani 1921/30 Ocak 1921, no: 11205, s. 1.

710 Sofuoğlu, Yıldırım, *age.*, s. 130.

4.2.1.2. Ankara Hükûmetinin Londra Konferansı'na Daveti

Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa, 26 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta; Sevr Antlaşması'nda değişiklik yapmak amacıyla 21 Şubat'ta Londra'da İtilaf Devletlerince Osmanlı hükûmeti ve Yunan delegelerinin de katılacakları bir konferans toplanacağını, Osmanlı delegeleri arasında Mustafa Kemal Paşa'nın veya yetkili iki kişinin bulunabileceğini, bu durumun ayın 25'inde Paris'te toplanan konferans kararıyla İtilaf Devletlerinin İstanbul'daki temsilcileri tarafından kendilerine bildirildiğini ifade etti. İtilaf Devletlerinin siyasetlerinde meydana gelen bu değişimden ülke adına yararlanabileceklerini, dolayısıyla Ankara delegelerinin atanarak İstanbul'a gelmelerini ve İstanbul'dan tayin edilecek delegelerle birlikte yola çıkmalarını istedi.⁷¹¹

Ahmet Tevfik Paşa, 27 Ocak 1921 tarihinde ayrıca Ankara'da bulunan Dâhiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta Yunanlıların Londra Konferansı'nda etkili olabilmek için bir kolorduyu İzmit'e sevk etmekte olduklarını ve Trakya'daki kuvvetlerin de Anadolu'yu tehdit ettiklerini, on gün içerisinde de taarruz edeceklerini haber aldıklarını yazıyordu.⁷¹²

Mustafa Kemal Paşa, 28 Ocak 1921 tarihli bir telgrafla Ahmet Tevfik Paşa'nın yukarıda bahsettiğimiz telgrafına cevap verdi. Cevabında İstanbul hükûmetini hukuken tanımadığını, millet ve ülke adına tek meşru kuruluşun TBMM olduğunu, davetin doğrudan doğruya Ankara hükûmetine yapılması gerektiğini, ancak bu şekilde konferansa katılabileceklerini bildirdi.⁷¹³ Mustafa Kemal Paşa, Ahmet Tevfik Paşa'ya çektiği 28 Ocak 1921 tarihli telgrafta şu şartları ileri sürmüştü:

1- Padişah TBMM'yi tanıdığını kısa bir hattı hümayun ile ilan etmelidir. Bu hattı hümayun hilafet ve saltanat makamının korunmasını esas olarak kabul etmiş olan TBMM'yi şekil, mahiyet ve şimdiki yetkileri ile kabul ettiklerini ihtiva edecektir. 2- Birinci madde kabul edildiği takdirde Padişah eskisi gibi İstanbul'da ikamet eder, TBMM ve hükûmeti şimdilik Ankara'da bulunur, tabiatıyla artık kabine adı altında bir heyet kalmaz. 3- İstanbul ve havalisi idaresinin düzenlenmesi daha sonra düşünülecektir. 4- Bütün memurların ve diğer maaşlıların maaşları ile Padişah'ın maaşını TBMM ödeyecektir.⁷¹⁴

711 Çetin, *age.*, s. 419; **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 169-170.

712 *Age.*, s. 170.

713 **ATASE**, (İSH 15- B), K 1039, G 95, B 95-1; **BOA**, BEO., SYS., 34-64/IV-2_9, **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, s. 170-171; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, C I, s. 162; **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre I, İctima 1, C 7, s. 411.

714 **TTK.**, TP., K 16, G 13, Tarih 28.01.1337, 28 Ocak 1921, **ATASE**, İSH 15-B, K 1039, G 95, B 95-1a; **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)**, s. 173; **TBMM Zabıt Ceride-**

Ahmet Tevfik Paşa, 29 Ocak 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği cevaptaki; İstanbul hükûmetinin İstanbul'un Anadolu ile birleşmesine değer verdiğini, bu amaçla iş başına geldiğini, bu hususta çaba sarf ettiğini, İtilaf Devletleri İstanbul'da olduğu için Ankara'nın konferansa dolaylı davet edildiğini, bu davetin Ankara ile uzlaşmaya çalışan İstanbul aracılığı ile yapılmasının tabii görülmesi gerektiğini, o güne kadar Anadolu'yu tanımayan bu devletlerin Anadolu temsilcilerinin konferansta bulunmasını istemelerinin sevindirici olduğunu, Yunanlılar karşısında tek vücut olunmaz ise iddialarına savunmasız kalınacağını, Türkiye'nin uzun süre savaşa maruz olacağını, konferans sonuçsuz kalsa bile, bunun zarar vermeyeceğini, konferansa gidilmezse Yunanlılar katılacaklarından, Türklerin yokluğunda davanın kaybedileceğini, Yunanlılardan önce konferansta bulunmalarının menfaat gereği olacağını, Ankara'nın da delegelerini derhal İstanbul'a göndermesini istedi.⁷¹⁵

Mustafa Kemal Paşa, 30 Ocak'ta Ahmet Tevfik Paşa'ya Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun millî irade ve millî hâkimiyet ile ilgili maddelerini ve millet idaresinde Büyük Millet Meclisini yetkili kılan maddelerini bildirdi. Ayrıca daha önce İstanbul hükûmetine bildirilen maddelere kendilerinin uymak zorunda olduklarını belirterek bunlara aykırı davranamayacaklarını bu konuda herhangi bir yetkilerinin de bulunmadığını açıkladı. Yanısıra Ahmet Tevfik Paşa'nın bugüne kadar TBMM başkanı olarak kendisiyle yaptığı haberleşmenin bundan böyle TBMM hükûmetiyle yapılacağını dile getirdi ve TBMM'nin bu konuda son derece kararlı olduğunu da sözlerine ekledi.⁷¹⁶

Mustafa Kemal Paşa, 30 Ocak'ta İcra Vekilleri Heyeti başkanı Fevzi Paşa imzasıyla, Ahmet Tevfik Paşa'ya yeni bir telgraf çekti. Bu telgrafta; konferansa gönderilecek heyetin Türkiye'nin çıkarlarını temsil edecek yegâne heyet olduğunu, bunun İstanbul hükûmetince İtilaf Devletlerine bildirilmesi gerektiğini belirtti. TBMM'ce alınmış olan bu kararların kabul edilmemesi halinde ülkenin selameti adına doğacak tarihî sorumluluğun tamamen İstanbul Hükûmetine ait olacağı gibi hususlara yer verdi.⁷¹⁷

Ahmet Tevfik Paşa, 31 Ocak'ta Ankara'ya gönderdiği telgrafta, 30 Ocak tarihli Ankara telgraflarına cevap verdi. Zira o bu telgrafında; Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Kanûn-ı Esasiye'ye aykırı olduğunu bildirdi.⁷¹⁸ 2 Şubat'ta Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği diğer bir belgede vatanın menfaati ve milletin bağımsızlığı söz konusu olduğundan iç meselelerin bir an önce bir kenara bırakılmasını istemekteydi. Ayrıca millî davayı benimsemiş kişilerden

si, Devre I, İctima 1 C 7, s. 412.

715 Sofuoğlu, Yıldırım, *age.*, s. 142.

716 Çetin, *age.*, s. 420; **TTK.**, TP., K 17, G 1, B 1, Tarih 30 Ocak 1921.

717 Çetin, *age.*, s. 420-421; **ATASE**, K 1034, G 36, B 36-1 a.

718 Çetin, *age.*, s. 421; Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s. 138.

ortaklaşa bir heyet oluşturulması gerektiğini belirtiyor, Ankara'dan olumlu bir cevap verilmediği takdirde, İstanbul hükûmeti delegelerinin tek başına hareket etmek zorunda kalacaklarını, bunun doğuracağı tarihî sorumluluk ve vicdanın Ankara hükûmetine ait olacağını söylüyordu.⁷¹⁹

Ahmet Tevfik Paşa konferansa İstanbul Hükûmetinin tek başına katılmasının başarısızlıkla neticeleneceği endişesini taşımaktaydı. Ankara Hükûmeti konferansa delege göndermediği takdirde, konferansta Türkler aleyhinde alınacak kararlardan Ankara hükûmetinin sorumlu tutulacağını belirtmekteydi.

Diğer taraftan Fevzi Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen yukarıda bahsettiğimiz telgraf da bir sonuç vermedi.⁷²⁰ Buna karşılık İstanbul hükûmetinin Ankara hükûmetine yakınlaşmak istediği icraatta daha belirgin hale geldi. İstanbul hükûmeti Mustafa Kemal Paşa hakkında verilen ölüm kararını kaldırdı, İstanbul gazetelerinde milliciler için yasaklanmış olan "Paşa" ve "Bey" gibi unvanlar yeniden kullanılmaya başlandı.⁷²¹

Ahmet Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 5 Şubat 1921 tarihli telgrafta; Londra'da toplanacak konferansa Osmanlı Devleti'nin katılmasından dolayı telaşa düşen Yunanların Osmanlı Devleti aleyhindeki propagandalarına bir kat daha hız verdiklerini yazıyordu. Paşa devamla Paris'teki delegelerinden aldıkları bilgilere göre, Fransa'nın kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhine çevirmek için güya Anadolu'da bir Alman askerî heyeti bulunduğunu ve Ankara hükûmetinin harekât ve siyasetinin bu heyetin telkinlerinden ortaya çıktığı şeklinde yayımlar yapıldığını belirtiyordu. Ayrıca Türkiye'deki Hristiyanların katledildiklerinden bahsederek bunların kurtarılması için Papa tarafından bütün parlamentolara müracaat edildiği şeklinde haberlerin duyulduğunu söyleyerek bu tür şayielerin yalanlanmasını istiyordu.⁷²² 8 Şubat 1921 tarihli telgrafında *Konferansa tesir etmek maksadıyla Şubat'ın 21'inde Yunanlıların 70-80 bin kişi ile taarruza geçecekleri Hariciye Nezaretinden mevşûkan istihbar kılınmıştır. Taarruzun, Karahisar, Eskişehir istikametinde olmasına ihtimal verilir* diyerek konferansa katılmadıkları takdirde, yeni ve daha güçlü bir Yunan saldırısının tehlikesine dikkat çekmekteydi. Ayrıca Londra'da yapılacak konferansa Ankara heyeti yalnız giderse kabul edilmeyeceklerini, bunu İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcilerinden öğrendiğini ifade etmekteydi.⁷²³

Ahmet Tevfik Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında 26 Ocak'tan 8 Şu-

719 Çetin, *age.*, s. 422; **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)**, s. 181-182; **Pe-yam-ı Sabah**, 10 Şubat 1921, no: 786, s. 1.

720 Çetin, *age.*, s. 422-423; **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)**, s. 178-179.

721 Çetin, *age.*, s. 423; Selâhattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1991, s. 38.

722 Çetin, *age.*, s. 423; **TTK.**, TP., K 16, G 14, B 14, Tarih 5 Şubat 1921.

723 Çetin, *age.*, s. 423-424; **ATASE**, İSH 11-B, K 725, G 58, B 58-2.

bat'a kadar süren yazışmalardan sonra, taraflar arasında bir anlaşma sağlanamadı ve her iki hükûmet de konferansa ayrı ayrı katılma kararı aldılar.

Bu arada Ankara hükûmetinin konferansa katılım konusu hükûmet bünyesinde görüşüldüğü gibi TBMM'de de ele alındı. Milletvekillerinden bazıları Ahmet Tevfik Paşa'nın konferansa her iki hükûmetin birlikte delege göndermesi gerektiği düşüncesini içeren telgrafına tepki gösterdi. Bazıları ise konferansa Ankara hükûmetinin katılması durumunda kimlerin hükûmeti temsil edecekleri konusunda fikir beyan etti.⁷²⁴

4.2.1.3. İstanbul ve Ankara Heyetinin Oluşumu

Mustafa Kemal Paşa konferansa ancak doğrudan doğruya çağrıldıkları takdirde göndereceği delegeler kurulunu seçti. Başdelege olarak Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, Aydın Mebusu ve aynı zamanda İtalya temsilcisi olan Cami Bey, Trabzon Mebusu Hüsrev Bey, İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey ve Adana Mebusu Zekai Beylerden bir heyet oluşturuldu. Heyetin refakatine gereği kadar müşavir ve kâtip verilecekti.⁷²⁵ Ankara hükûmeti İzmir Mebusu Hoca Esat Efendi, Karesi Mebusu Vehbi Efendi, İzmit Mebusu Sırrı Bey, Erzurum Mebusu Necati Bey, Celalettin Arif Bey, Ahmet Muhtar Bey, Yusuf Kemal Bey, Münir Bey ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'den oluşan bir heyeti, çağrı olursa gününde Londra'da bulunabilmeleri için 6 Şubat 1921'de Eskişehir ve Antalya üzerinden İtalya'ya gitmek üzere yola çıkardı.⁷²⁶ Antalya üzerinden Roma'ya, oradan da Londra'ya hareket eden heyet Anadolu'daki Yunan varlığının etkisini kendi siyaseti açısından zararlı gören İtalya'nın yardımını sağladı. İtalya Hariciye Nazırı Kont Sforza müttefikler adına Ankara'yı resmen konferansa davet etti.⁷²⁷

İstanbul'da Ahmet Tevfik Paşa 11 Şubat'ta Londra Konferansı'na başdelege⁷²⁸ olarak atandı.⁷²⁹ Paşa görüşmelerde bulunacak ve alınan kararları imzalama yetkisine sahip olacaktı. Osmanlı Devleti'nin İngiltere'deki temsilcisi Mustafa Reşit Paşa ve İtalya'daki temsilcisi Osman Nizami Paşa Tevfik

724 Çetin, *age.*, s. 425-427; **TBMM GZC**, C I, İstanbul 1999, s. 366-378.

725 Çetin, *age.*, s. 427; **BCA**, 030.18.01./02.33.14, Tarih 6.2.1921.

726 Çetin, *age.*, s. 427-428; **Peyam-ı Sabah**, 8 Şubat 1921, no: 11214, s. 1.

727 Çetin, *age.*, s. 428; Cemal Kutay, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, C 18, Alioğlu Yayınevi, İstanbul bty., s. 11101; Mahmut Goloğlu, **Cumhuriyet'e Doğru 1921-1922**, Başnur Matbaası, Ankara 1971, s. 106.

728 Çetin, *age.*, s. 428; **BOA**, MV., 255/27, 1339 C 2; **Takvim-i Vekayi**, 13 Nisan 1337/13 Nisan 1921, no: 4084, s. 1.

729 **BOA**, MV., 255/27, 1339 C 2; **Takvim-i Vekayi**, 13 Nisan 1337/13 Nisan 1921, no: 4084, s. 1.

Paşa'ya yardımcı olmak üzere görevlendirildiler.⁷³⁰ Heyet 12 Şubat'ta⁷³¹ Paris yoluyla Londra'ya gitmek⁷³² üzere İstanbul'dan ayrıldı. Sadrazam Sirkeci istasyonundan ayrılırken gazetecilere yaptığı açıklamada; konferansa son derece umutlu gittiğini ve iyi netice ile döneceklerini düşündüğünü söyledi.⁷³³

Heyetin Londra'da takip edeceği siyaset, Ahmet Tevfik Paşa'nın konağında yapılan toplantıda tespit edilmişti. Buna göre, Londra Konferansı'nda millî sınırlar çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığı ve iktisadi gelişmesi talep edilecekti. Ayrıca ülkenin imarı ve gelişmesi konusunda dışarıdan mali yardımın kabul edileceği belirtilecekti. Heyetin esaslı bir işini de Osmanlı sınırları içerisinde kalan Hristiyan azınlıklara ve haklarına gösterilecek teminat meselesi oluşturacaktı. Heyetin bir diğer görevi de Sevr Antlaşması'nda mevcut olan iktisadi, mali, bahri ve askerî hükümlerin hafifletilmesini talep etmekte. Bu talepler konferansa sunularak konferans üyelerinin dikkatlerini çekmek ve ortaya koyacağı deliller ile de bunları kabul ettirmek hedeflenmişti.⁷³⁴

Ankara hükümetinin siyaseti ise şöyle tespit edilmişti: Anadolu'nun bölünmez parçası olan İzmir her yönüyle Türk ülkesidir. Bin seneden beri Türk yurdu olan İzmir'de Yunanlar hiçbir tarihî ve ırki hakka sahip değillerdir. Adalardan ticaret amacıyla gelen Rum nüfus şehirlerde bile azınlıktır. Yunanlılar burada yaşayan Rumları bahane ederek emperyalist emellerini tatmin amacıyla burayı işgal etmişlerdir. Mora, Teselya, Girit ve Makedonya da yapmış oldukları gibi burada da Türk halkına çeşitli zulüm, işkence ve yok etme siyaseti uygulamışlardır. Uluslararası tahkikat komisyonunun raporu da bunu kanıtlıyordu. Yunanlılar eninde sonunda vatanımızdan kovulacaktı. Ancak kan dökmek taraftarı olmayan milletimiz hakkı teslim ve vatani derhal tahliye edildiği takdirde barış görüşmelerine hazır. İzmir ve Trakya'da söz konusu mesele haksız işgal ve tecavüzün derhal kaldırılmasıydı. Rum azınlıkların hukuku, Saint Germain Antlaşması'nda azınlıklar için öngörülen haklar ve hukuk derecesinde saklı kalacaktı. Türklerin çoğunluğu oluşturduğu Batı Trakya'da halkın geleceğini belirlemek için halkoyuna başvurulmalıydı.⁷³⁵

Türk heyetlerinin Londra'ya ayrı ayrı hareket etmeleri Londra'da iki he-

730 Çetin, *age.*, s. 428; **BOA**, DÜİT., 37/42 1339 ca 03; **BOA**, MV., 255/27, 1339 C 2; **ATA-SE**, İSH 11-B, K 724, G 49, B 49-2; **Hâkimiyet-i Milliye**, 16 Şubat 1337/16 Şubat 1921, no: 110, s. 1.

731 Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s. 140.

732 **İleri**, 12 Şubat 1337 /12 Şubat 1921, no: 1095, s. 1

733 **Peyam-ı Sabah**, 13 Şubat 1337 /13 Şubat 19121, no: 11219, s. 1.

734 Çetin, *age.*, s. 429; **Peyam-ı Sabah**, 12 Şubat 1337/12 Şubat 1921, no: 11218, s. 1.

735 Çetin, *age.*, s. 430; **Vakit**, 16 Şubat 1337/16 Şubat 1921, no: 1146, s. 1.

yeti karşı karşıya getirerek “siz daha aranızda itilaf etmemişsiniz, böyle iki heyetle müzakere olur mu?” diye olumsuzluklar yaratacağını düşünen Lloyd George cephesinde olumlu karşılandı.⁷³⁶

Yunan heyeti de İstanbul heyeti ile aynı zamanda Londra'ya hareket etmişti. Yunan heyeti Başkanı Kaloregopulas, Fransa Başbakanı ve Hariciye Nezareti Kâtibi ile görüşmüş ve daha sonra Cumhurbaşkanı Millerand tarafından kabul edilmişti. Kaloregopulas Fransa Başbakanı ile görüşmesinde, Yunanistan'ın Sevr Antlaşması'nı tamamen tatbik etmek gücüne sahip olduğunu söylemişti.⁷³⁷

Yunanistan Sevr Antlaşması'nda herhangi bir değişiklik yapılmasına sıcak bakmayacağını konferans görüşmeleri henüz başlamadan göstermişti. Sevr Antlaşması'nı Türklere kabul ettirmek için askerî kuvvete başvuracaklarının sinyallerini veriyordu.

Osmanlı heyeti 17 Şubat'ta Londra'ya ulaştı.⁷³⁸ Heyet Ankara heyeti için de yer ayrılan Londra'daki Savva Otel'i'ne yerleşti.⁷³⁹ Heyet bir yandan konferansa sunacakları esasları hazırlarken, diğer yandan da İngiliz devlet adamları ile temaslarını sürdürdü.⁷⁴⁰ Ankara Heyeti de Roma'dan Londra'ya gitmek için 19 Şubat'ta özel bir trenle yola çıktı.⁷⁴¹

4.2.1.4. Konferans Görüşmeleri

Londra Konferansı ilk toplantısını 21 Şubat Pazartesi günü Saint James Sarayı'nda saat 11.30'da yaptı. Bu toplantıya İngiltere adına Lloyd George, Lord Curzon, Fransa adına Briand, Berthelot, Sentoler, İtalya adına de Martinoile Kont Sforza ve Japonya adına Baron Hayashi katıldı. Toplantıda konferansta ele alınacak konular hakkında fikir teatisi yapıldı. Öğleden sonra saat 16.00'da Anadolu'daki durum hakkında Yunanları dinlemek üzere yeniden bir araya geldiler. Türk heyetinin katılmadığı bu toplantıda İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya hükümetleri temsilcileri ile askerî ve siyasi müşavirleri yer aldı.⁷⁴² Bu oturum Yunan ve Türk ordularının askerî durumlarının incelen-

736 Çetin, *age.*, s. 430; Galip Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939, s. 279.

737 *İkdam*, 19 Şubat 1337/19 Şubat 1921, no: 8600, s. 1.

738 Çetin, *age.*, s. 435; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C III, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 411; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK, Ankara 1989, s. 141.

739 Çetin, *age.*, s. 435; *Vakit*, 20 Şubat 1337/20 Şubat 1921, no: 1150, s. 1.

740 *Vakit*, 22 Şubat 1337/22 Şubat 1921, no: 1152, s. 1.

741 Sofuoğlu-Yıldırım, *age.*, s. 171.

742 İzzet Öztoprak, “Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı”,

mesine ayrıldı.⁷⁴³

Londra Konferansı, 22 Şubat'ta tekrar toplandı. Türk ve Yunan delegelerinin bulunmadığı bu toplantıda İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japonya hükümeti delegeleri hazır bulunuyorlardı.⁷⁴⁴ İlk olarak Yunan delegeleri ve Türk delegeleri konusu görüşüldü.⁷⁴⁵

İtilaf Devletleri temsilcileri 23 Şubat 1921'de Saint James Sarayı'nda saat 11.00'de önce kendi aralarında, ardından da saat 11.15'te Türk tarafını dinlemek üzere bir araya geldiler. Ahmet Tevfik Paşa İstanbul heyetinin, Bekir Sami Bey Ankara heyetinin başında bulunmaktaydı. Her iki heyet konferans salonuna beraber girdiler. İkisi İstanbul hükümetine, birisi de Ankara hükümetine olmak üzere Türk heyetine üç sandalye ayrılmıştı.⁷⁴⁶ Öncelikle Ahmet Tevfik Paşa'ya söz verildi. Paşa, Fransızca olarak kısa bir konuşma yaptı. Konferansın başlamasından birkaç gün önce hastalanmış ve yatağa düşmüş olan Tevfik Paşa oturuma kollarından tutularak yardımla getirildi. Konferans başkanı Lloyd George konferansın toplanma nedenini açıkladı. Anadolu'da barışı sağlamak amacıyla bir araya geldiklerini belirtti. Tevfik Paşa'ya sağlık temennisinde bulundu.⁷⁴⁷ Dizlerinin üzerinde battaniye bulunan ve ayağa kalkacak mecali olmayan Paşa'ya oturduğu yerden konuşabileceğini söylemesi üzerine o da kısa bir konuşma yaptı. Onun yerine oturumda yer alan Osman Nizami Paşa, Osmanlı Devleti'nin isteklerini içeren muhtırayı okudu. Bundan sonra, Tevfik Paşa, *Ankara Millet Meclisinin intihap ederek işbu Meclis namına söz söylemeye salahiyyet verdiği murahhaslar konferansça davet edilmiş olduğu cihetle tekliflerini konferansa bildirmeleri maksadıyla sözü bunlara terk edeceğini* söyledi. Tevfik Paşa böylece kendi otoritesinden vazgeçmiyor, bütün yetkiyi Ankara heyetine vermemiş oluyordu.⁷⁴⁸

Ahmet Tevfik Paşa konuyla ilgili olarak 9 Mart 1921'de İstanbul'a gönderdiği telgrafta, sınırların düzenlenmesi, savaşın sona erdirilmesi ve esir değişimi konularının ancak Ankara hükümetinin onayıyla çözümlenebileceği **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XI, Kasım 1995, S 33, s. 584.

743 Çetin, *age.*, s. 435-436; A. M. Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi**, İstanbul 1999, s. 248.

744 Çetin, *age.*, s. 436; **Hâkimiyet-i Milliye**, 1 Mart 1921, no: 121, s. 1; Öztoprak, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin..." s. 584.

745 Çetin, *age.*, s. 436; Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C III, TTK Basımevi, Ankara 2001, s. LII-LIV,

746 Sofuoğlu, Yıldırım, *age.*, s. 216-217.

747 Sofuoğlu-Yıldırım, *age.*, s. 217. Çilay, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Sadrazamı Tevfik Paşa Bize Hatıralarını Anlatıyor", adlı yazısında Tevfik Paşa'nın 25 Şubat günü oturuma birkaç önce hastalanmış ve yatağa düşmüş olmasından dolayı kollarından tutularak getirildiğini belirtmektedir. Bk. F. Çilay, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Sadrazamı Tevfik Paşa Bize Hatıralarını Anlatıyor", **Perşembe**, 30 Mayıs 1935, no: 9, s. verilmemiş.

748 Sofuoğlu-Yıldırım, *age.*, s. 219.

ğini, bunu İtilaf Devletlerinin de bildiğini, bu nedenle Ankara hükûmetinin muhatap alınarak onlara söz verileceğinin son derece açık olduğunu ifade etti. Böylece o diplomasi örneği sergileyerek sözü Ankara heyetine vermiş oluyordu.⁷⁴⁹

Tevfik Paşa'nın bu hareketi kendi ifadesi ile Ankara ve İstanbul Hükûmetlerini konferansa ayrı ayrı davet ederek "işte Türkiye ikiye bölünmüştür" demek isteyen Lloyd George üzerinde büyük bir hayal kırıklığı yarattı ve planını alt üst etti.⁷⁵⁰ Bu durum Ankara cephesiyle yerli ve yabancı basında büyük yankılar uyandırdı.⁷⁵¹ İstanbul hükûmeti Ankara hükûmetini tanımış oluyordu. Sevri'e itiraz eden Ankara'nın İtilaf Devletleri tarafından muhatap alınması zaruri kılınyordu.⁷⁵²

Bundan sonra Türk milleti adına Türk heyetinin sözcülüğünü devamlı olarak Bekir Sami Bey yaptı.⁷⁵³ Bekir Sami Bey, Fransızca yaptığı konuşmasında Ankara hükûmetince sürdürülen askerî mücadele ile savunulan misak-ı millî davasını detaylı olarak açıkladı.⁷⁵⁴

24 Şubat günkü toplantıya Tevfik Paşa hasta olduğundan katılamadı. Onun yerine İstanbul hükûmeti adına söz alan Mustafa Reşit Paşa her iki heyetin uzlaştıklarını ve Türk davasını yürütme görevini Bekir Sami Bey'e bıraktığını söyledi.⁷⁵⁵ Ardından İstanbul ve Ankara heyetlerinin talepleri Bekir Sami Bey tarafından okundu.⁷⁵⁶ İzmir ve Trakya'nın Türkiye'den koparılacağını belirtti.⁷⁵⁷

Aynı gün Doktor Nihat Reşat Bey, Ankara heyeti adına yaptığı konuşmada Türk davasını bütün açıklığı ile ortaya koydu. İzmir ve Trakya nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiler verdi. İzmir ve Trakya'da Müslümanların sayıca fazla olduklarını ve bu bölgelerin ekonomik açıdan da Türkiye için çok önem-

749 Age., s. 220-221.

750 Çetin, age., s. 437-438; Çilay, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Sadrazamı Tevfik Paşa Bize Hatıralarını Anlatıyor", **Perşembe**, 30 Mayıs 1935, no: 9, s. verilmemiş.

751 **Hâkimiyeti Milliye**, 25 Şubat 1337 /25 Şubat 1921, no: 118, s. 1; **Vakit**, 25 Şubat 1337 /25 Şubat 1921, no: 1155, s. 1; **Hâkimiyet-i Milliye**, 27 Şubat 1337/27 Şubat 1921, no: 119, s. 1; **Vakit**, 25 Şubat 1337/27 Şubat 1921, no: 1155, s. 1; **İkdam**, 9 Mart 1337/9 Mart 1921, no: 8616, s. 1; **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Mart 1921; **ATASE**, İSH 11-B, K 745, G 75, B 75-1.

752 Age., s. 225.

753 Goloğlu, age., s. 107.

İkdam, 25 Şubat 1921, s. 1.

754 **İkdam**, 25 Şubat 1337/25 Şubat 1921, no: 8606, s. 1; **Peyam-ı Sabah**, 25 Şubat 1921, no: 801, s. 1; Sofuoğlu-Yıldırım, age., s. 226-227.

755 **Peyam-ı Sabah**, 5 Mart 1921, no: 809, s. 1.

756 **Peyam-ı Sabah**, 26 Şubat 1921, no: 802, s. 1; Sofuoğlu-Yıldırım, age., s. 231-235.

757 Çetin, age., s. 441; Sarıhan, age., s. 420.

li olduğunu açıkladı.⁷⁵⁸

Türk delegeleri taleplerini sunduktan sonra, konferanstaki diğer delegelere kendi aralarında konuşma imkânı sağlamak için diğer bölümdeki salona geçtiler. Kısa bir süre sonra Yunan delegeleri dinlenilmek üzere salona alındı.⁷⁵⁹ Yunan Başbakanı Kalogeropoulos'a Türk delegeleri tarafından konferansa sunulan nüfus istatistikleri sunuldu.⁷⁶⁰ Tevfik Paşa İstanbul'a gönderdiği telgrafta bu oturumda sınır meselesinin konuşulduğunu, görüşmelerin yolunda gittiğini ve iyi bir sonucun elde edileceğine dair ümitli olduklarını bildirdi.⁷⁶¹

25 Şubat'ta Ankara ve İstanbul delegeleri birer bildiri yayımladılar. Türk Devleti'nin 1913 sınırları içinde yeniden kurulması, İzmir'in Türklere iadesi, boğazlarda Türkiye'ye egemenlik garantisi verilmesi, kapitülasyonların kaldırılması ve kıyıları savunabilmek için deniz kuvvetlerine sahip olma hakkı talep edildi. Ahmet Tevfik Paşa sözü yine Bekir Sami Bey'e bıraktı. Bekir Sami Bey İzmir ve Trakya dâhil, adil bir nüfus araştırması yapılması şartıyla İtilaf Devletlerinin vereceği kararı peşinen kabul ettiklerini ifade etti. İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler, Ermenistan ve Kürdistan ile ilgili maddeler dışında Sevr Antlaşması'nın diğer hükümlerini kabul etmeleri konusunda ısrarcı oldular. Bekir Sami Bey bağımsızlığın sağlanması koşuluyla bazı fedakârlıklar yapabileceğini söyledi. Lloyd George'un akşama kadar kesin cevap istemesine karşılık Ankara'nın talimatını beklemek zorunda olduğunu bildirdi.⁷⁶²

12 Mart'a kadar uzayan konferans görüşmelerinden bir sonuç alınamadı. Bu arada Bekir Sami Bey, Londra'da bulunduğu süre içerisinde İngiltere, Fransa ve İtalya ile temaslarını sürdürdü. Lloyd George ile yaptığı görüşmeler sonucunda 16 Mart 1921'de bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşma savaş tutsakları ile ilgiliydi. Buna göre, Türkler elinde bulunan İngiliz savaş esirleri ile diğer tutukluları serbest bırakacak, İngilizler ise ellerinde bulunan ancak savaş kurallarına aykırı davranan ve katliamdan dolayı yargılanacaklar dışındaki Türk esirleri serbest bırakacaklardı. İngilizler isterse, serbest bırakılan herhangi bir Türk esirinin barış yapıncaya kadar İstanbul'a dönmesine izin vermeyecekti. Bekir Sami Bey, Fransa ve İtalya temsilcileri ile de temaslarda bulundu. 11 Mart 1921'de Fransa ile bir antlaşma imzalandı. Antlaşma gü-

758 Çetin, *age.*, s. 441; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 300-301; Öztoprak, "Londra Konferansı'nın ve Türkiye Meselesinin...", s. 231; Sofuoğlu-Yıldırım, *age.*, s. 235-236.

759 Çetin, *age.*, s. 441; *Hâkimiyet-i Milliye*, 1 Mart 1921, no: 121, s. 1; *Peyam-ı Sabah*, 26 Şubat 1921, no: 802, s. 1.

760 *Peyam-ı Sabah*, 26 Şubat 1921, no: 802, s. 1.

761 Çetin, *age.*, s. 442; *Vakit*, 27 Şubat 1337/27 Şubat 1921, no: 1157, s. 1.

762 Çetin, *age.*, s. 448-449; Sarıhan, *age.*, s. 422.

neyde Türk-Fransız çarpışmalarının sona erdirilmesi, Türkiye-Suriye sınırı, burada uygulanacak rejim, Fransızlara tanınacak ayrıcalıklar, ekonomik iş birliği, maden işletmeciliği ve diğer ayrıcalıklarla ilgili hükümleri içermektedir. İtalya ile yaptığı görüşmeler 13 Mart 1921'de Türk-İtalyan Antlaşması ile sona erdi. Buna göre; İtalya Anadolu'daki askerlerini çekecek, Konya, Aydın, Antalya hinterlandında Türklerle İtalyanlar arasında ekonomik iş birliği yapılacak, Ereğli kömür madenleri işletilmesinde İtalya'ya ayrıcalık tanınacak, buna karşılık İtalya barış görüşmelerinde İzmir ve Trakya'nın Türklere bırakılması ve tam bağımsızlıkla ilgili konularda Türk isteklerini destekleyecekti.⁷⁶³

Bekir Sami Bey'in Ankara'ya danışmadan imzaladığı Misak-ı Millî ruhu ile çelişen bu antlaşmalar Ankara'da tepkiyle karşılandı. Bekir Sami Bey'in yurda döndüğünde görüşlerinde ısrar etmesi üzerine M. Kemal'in isteğiyle 8 Mayıs 1921'de Dışişleri Bakanlığı görevinden istifa etti.⁷⁶⁴

Ankara hükümeti, Londra Konferansı'nda Misak-ı Millî'den taviz vermeyeceğini kesin bir şekilde ortaya koyarak Misak-ı Millî'yi dünya kamuoyuna duyurma fırsatını buldu. Böylece TBMM'nin hukuki varlığı İtilaf Devletleri tarafından tanındı ve bu devletlerin Ankara Hükümetinin savaş yanlısı olduğu ithamlarını etkisiz bıraktı. Yunan ordusunun kısa bir süre sonra Anadolu'da saldırıya geçmesi, İtilaf Devletlerinin Sevr Antlaşması'nda değişiklik yapmak istemediklerini gösterdi.

4.2.2. İstiklal Marşı'nın Kabulü*

Yeni bir devletin temellerini atan Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu yönde aldığı kararlardan birisi, İstiklal Marşı'nın kabulüdür. İlk ulusal marş 18. yüzyılda Britanya'da ortaya çıktı. 19. yüzyıla gelindiğinde pek çok devlet millî marş edinmişti. Osmanlı Devleti'nin belirli bir millî marş yoktu. II. Mahmut (1808-1839) dönemiyle birlikte her padişah döneminde bir marş bes-telenme anlayışı yerleşmişti. Sırasıyla *Mahmudiye*, *Mecidiye*, *Aziziye*, *Hami-diye* ve *Reşadiye* marşları, Osmanlı Devleti'nin resmî marşları olmuştu. Yine son dönemlerde millî bir marş yazma girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış ve *Mahmudiye* marşına tekrar dönülmüştü.

Millî Mücadele yıllarında orduyu coşturmak için bazı marşlar kullanılı-yordu. Ancak bunlar millî bir marş hüviyetinde değildi. Büyük Millet Mec-lisinin açılmasından kısa bir süre sonra bu yöndeki ihtiyaç daha fazla dile getirilmeye başlandı. Bunda, İrşat Encümeninin tavsiyesi önemli bir yer tutar.

763 Çetin, age., s. 449-450; Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C II, s. 135-136.

764 İzzet Öztoprak, "Bekir Sami Bey'in İstifası Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C IX, Kasım 1922, S 25, s. 101-102.

* Doç. Dr. Sinan Başaran, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Öğretim Üyesi, sinan.basaran@erdogan.edu.tr

Görevlerinden birisi cephele dolaşarak askere moral vermek olan bu Encümen, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi İsmet (İnönü) Bey'e askerinin millî ve manevî gücünü yükseltecek bir marşın yazılmasını önerdi. Öte yandan Meclis açıldıktan sonra artan diplomatik ilişkiler nedeniyle düzenlenen resmî törenlerde bir marşa ihtiyaç duyulmaktaydı.⁷⁶⁵ Konuyu Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki İcra Vekilleri Heyeti toplantısında açan⁷⁶⁶ İsmet Bey, uygun görülmesi üzerine Maarif Vekili Rıza Nur Bey'e, "millî heyecanı koruyacak, millî azim ve imanı manevî alanda besleyerek zinde tutacak, 'Marseyyez (la marseillaise)'⁷⁶⁷ örneğinde bir marşın hazırlanması" talebini ilettili. Rıza Nur'un yönlendirmesiyle Orta Tedrisat Müdürü Kâzım Nâmi [Duru] Bey'le görüşen İsmet Bey, ona orduca bir marş istediklerini, güftesi ve bestesi için ayrı ayrı yarışma düzenlenmesi ve her bir yarışma için beşer yüz lira para ödülü vereceklerini söyledi.⁷⁶⁸ Konuyla hemen ilgilenen Duru, Vekâlet adına bir genelge hazırladı. Ardından 25 Ekim günlü *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine şu ilan verildi:

Şâirlerimizin Nazar-ı Dikkatine,

Milletimizin dâhilî ve haricî istiklâlî uğrunda girişmiş olduğu mücadelâtı ifade ve terennüm için bir İstiklal Marşı Umur-u Maarif Vekâleti Celilesince müsabakaya vazedilmiştir (koyulmuştur). İşbu müsabaka, 23 Kanun-i evvel (Aralık) sene 36 (1920) tarihine kadar olup bir heyet-i edebîye tarafından gönderilen eserlerden intihap olunacak ve kabul edilen eserin güftesi için beş yüz lira mükâfat verilecektir. Ve yine laakal (en azından) beş yüz lira tahsis edilecek olan beste için bilahare ayrıca bir müsabaka açılacaktır. Bütün müracaatlar Ankara'da Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâletine yapılacaktır.⁷⁶⁹

Yarışma neticesinin Meclisçe oluşturulacak bir komisyonca incelenmesine karar verildi.⁷⁷⁰ Katılımcılar, takip eden günlerde eserlerini Vekâlete göndermeye başladılar. Yarışmanın bitimine günler kala Rıza Bey'in yerine Maarif Vekâletine Hamdullah Suphi [Tanrıöver] Bey atandı. Hamdullah Suphi, yeni görevinden önce il dışında bulunuyordu. Dolayısıyla yeni Vekil, konuya tam olarak hâkim değildi. Bu nedenle yarışma süresi, 18 Aralık günlü Meclis görüşmesinde bir ay daha uzatıldı.⁷⁷¹ Yarışmanın ocak ayı ortalarına kadar uzatılması Hamdullah Suphi Bey'e, gerekli incelemeleri yapabilmesi için zaman kazandırmış oldu.

765 Muhiddin Nalbandoğlu, *İstiklâl Marşımızın Tarihi*, Cem Yayınları, İstanbul 1964, s. 55.

766 Mehmet Önder, "İstiklâl Marşı Belgeleri", *Türk Edebiyatı*, (158), 1986, s. 34.

767 Fransız Millî Marşı.

768 Kâzım Naim Duru, *Cumhuriyet Devri Hatıralarım*, İstanbul 1958, s. 5.

769 *Hâkimiyet-i Milliye*, 25 Teşrinievvel (Ekim), 1920.

770 TBMMZC, C 6, D 1, Ankara 1943, s. 358.

771 TBMMZC, C 6, D 1, s. 401.

Yarışmaya 700'ün üzerinde eser gönderildi.⁷⁷² Gelen şiirleri dikkatlice inceleyen Hamdullah Suphi, bunlar arasında millî marş olacak düzeyde güçlü bir eser göremedi. Bunun üzerine şairliğini çok güçlü gördüğü Mehmet Âkif [Ersoy] Bey'den bir şiir yazmasını rica etmeye karar verdi.⁷⁷³ Fikrini Âkif'in yakın dostu Karesi (Balıkesir) Mebusu Hasan Basri [Çantay] Bey'e açtı. Hasan Basri, Âkif'in yarışmanın şeklini ve ikramiyeyi doğru bulmadığı için müsabakaya katılmadığını söyledi. Akif, ona: *Ben ne müsabakaya girerim, ne de caize (bahşiş) alırım* demişti.⁷⁷⁴ Hamdullah Suphi, şaire hitaben 5 Şubat 1921 tarihinde bir yazı yazdı. Yazıda, mevcut durum dile getiriliyor, kendisinden bir marş yazması isteniyordu. Ayrıca tüm şartlarının kabul edileceği bildiriliyordu.⁷⁷⁵ Bu yazı, Âkif'in para ödülü almayacağı, şiirinin de bir yarışma havasında değerlendirilmeyeceği anlamına geliyordu. Âkif, Hasan Basri'nin telkinleri ve şartlarının da kabul edilmesi üzerine millî bir marş yazma çalışmalarına başladı.⁷⁷⁶ Öte yandan Âkif'e şubat ayı içerisinde gelen bu teklif, yarışma süresinin yeniden uzatıldığını göstermektedir.

Mehmet Âkif, İstiklal Marşı'nı Ankara'ya geldiğinde ikamet ettiği Taçettin Dergâhında kaleme aldı. Şiirinin bazı mısralarını Meclis çalışmaları sırasında yazdı. Kısa sürede tamamladığı eserini, Maârif Vekâletine gönderdi. Şiir, 17 Şubat günü *Sebilürreşâd*'da "Kahraman ordumuza" ithafıyla yer aldı;⁷⁷⁷ yine aynı gün *Hâkimiyet-i Milliye*'de, 4 gün sonra da *Açık Söz* gazetesinde yayımlandı.⁷⁷⁸

772 Bazı kaynaklar bu sayıyı 724 olarak belirtmektedir. Bk. Eşref Edib, **Mehmed Âkif**, C 1, 2. Baskı, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1962, s. 154.

773 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, C 9, D 2, Ankara 1954, s. 13.

774 Yine bir başka konuşmada ise Akif, "Ben bu yaştan sonra yarışa mı çıkacağım ayıp değil mi?" demişti. Hasan Basri Çantay, **Âkifnâme**, Erguvan Yayınevi, İstanbul 2008, s. 81.

775 Hasan Basri Bey, bu mektubu Hamdullah Bey'le pek anlayamadığını bildiği Mehmet Akif'e vermediğini belirtmektedir. Nalbandoğlu, **age.**, s. 67.

776 Çantay, **age.**, s. 82-83.

777 Mehmet Âkif, "İstiklal Marşı", **Sebilürreşâd**, 17 (468), 17 Şubat 1337 (1921), s. 305.

778 **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Şubat 1921; **Açık Söz**, 21 Şubat 1337 (1921).

<p>اڤاره خاڤه قنطربوڤه . نرؤ غموسدور مسكندره موافق اڤتار دوج اوادر . دوج اوقبار اوقبار اڤاده ايدلز .</p>	<h1 style="font-size: 2em;">اچيق سؤز</h1> <p>۱۳۳۵</p>	<p>آڤاره ۲۱ رستنهك آڤوڤن هر يازدا ۲۵ ۱۳۳۵ هر يوزدر اعلانك بهر سؤز و ايش نكردى حالده دورن هر يوزدر</p>
<p>صاحب امتياز : احمد حمدي بايز دارگسي و نيشنبنه كولتري شر اولتور مستقل الافكار غزنده دور مدير مسئول : حسن</p>		
<p>بوسره : ۱۳۳ ۲۱ شباط ۱۳۳۷ ايكنجى سنه نكشمسى ۱۰۰ ياره در</p>		

باصحابم و عشقم محمدصايف و اعدى استادن و استقلال مارش و عذابي نهمة غيبانريك ايك ندرى نغزنده لطف بيوردلر هر ياره ده
توروك اولتورونك طور و مبارك سؤز بئيرين بو اڤه سنه قان هر موشوماهاته دوج به يوزد :

استقلال مارشى

— فرمان اودومزه —

باصديك بولرى وطور ايق ! . ديهيرك بكمه مان !
دوشون آلتدكم يسكلرجه كفننر ياتان .
سن شهيد اولغيسين . اينجيشه . ياز قنذر . آتاك !
ورمه ، دنيارى آلسه كده ، بو جنت وطنى .
كيم بو جنت وطنك اوغريشه اولماز كه فنا ؟
شهدا فيشقيرمه حق طور ايعي صيتمك .. شهدا !
جانى ، جانى بوتون واريى آلسينده خدا ،
ايمسين لك وطنم نى دنياده جدا .
روحك سندن . الهى ، شودور ايجق املى !
دكه سين مديك كوكسه نا عريم الى ؟
بو اذاتر سه كه شهادتلى دينك نيملى —
ابدى يوردنك اوستنده نيم اينكلملى .
اوزمان وجد اللهيك سجده ايدور . ارسه . سلطانم ؟
هر جرميمندن . الهى ، بوشاوب قانلى ياشم ،
فينشقيرد روح مجرد كي يردن نشم !
او زمان يوكسه لرك عرشه دكر بلكياشم !
دالنه لان سنده شفقو كه اى شالى هلال !
اولسون آرتيق دوكون قانريك هپسى حلال .
ابدآ سكا يوق ، عرقه يوق اشم حلال :
حقيدر حر ياشاش باير اشمك حريت ؟
حقيدر حقه طابان مملتك استقلال .

محمدصايف

قورقا ، سوزن بو شفقاره يوزن آل سنجاق ؟
سوغمن يوردنك اوستنده تونك صولك اوجاق .
او بيم مملتك بيلدريدر : پارلايهيچ ؟
او بيمر . او بيم مملتكدر ايجق .
چاتما . قرياز اولاييم ، جهرمك اى نازلى هلال !
قورمان عرافه بر كول انه بو شدت ، بو جلال ؟
سكا اولاز دوكون قانلريز صوكره حلال ؟
حقيدر حقه طابان مملتك استقلال .
بن ازلدن بر بدم حر ياشادم ، حر ياشادم .
هانكى چيلين بكا زنجير اوره جوش . . . ناشادم !
كر كرمش سه . كيم : بندي جيگان . آشارم ،
بير تادم طانغرى . انكيتره صينام . طاشادم !
غريك آقاي . مارمسه چلك زرهل ديوار ؟
نيم ايمان لور كوكم كه سر حدم وار !
اولسون ، قورقا ! نامليل بويه برايماني بوغار ،
مدنيت ! . يدنيك تك ديشي قالش جان اوار ؟
آردماش برونجه آلمانلرى اوغرايمه ساقين !
سپرايت كوكه كي ، لورسون بو حياضجه آقين !
طوخه جقدر سا و عد ايتديكي كولر حتك . .
كيم بيلور . بلكه . يارين . . . بلكه يارينده ياتين .

“İstiklal Marşı” nın yayımlandığı Açık Söz gazetesinin 21 Şubat 1337 (1921) tarih ve 123 No.lu nüshası.

Maarif Vekâleti, Âkif'in de şiirinin içinde yer aldığı üç şiiri ordu komutanlıklarına gönderdi ve askerlerin en çok beğendiği eserin bildirilmesini istedi. Askerlerin en çok Âkif'in eserini beğendiğini öğrenen Hamdullah Bey, *Bunun üzerine karar verdim: Meclis'te önce Âkif Bey'in şiirini okuyacaktım*

diyecektir.⁷⁷⁹

Maarif Vekâleti, 26 Şubat 1921 günü Meclise bir tezkere vererek toplanan şiirlerin değerlendirilmesi için Maarif Encümenine gönderilmesini talep etti. Encümenin başkanı Mehmet Âkif olduğu için İzmir Mebusu Hamdi Namık [Gör] Bey, ayrı bir encümen kurulmasını teklif etti. Hasan Basri Bey, *Mehmet Akif o zilleti irtikâp etmez, katiyen ona tenezzül etmez* diyerek bu talebe tepki gösterdi. Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey ise uzmanlardan oluşan bir encümen oluşması gerektiği kanaatindeydi. Oylamada ayrı bir encümen oluşturulması teklifi kabul görmezken, Kırşehir Mebusu Yahya Galip [Kargı] Bey'in Maarif Vekâletinden gönderilen marşların birer kopyasının vekillere dağıtılması teklifi kabul edildi.⁷⁸⁰

İkinci yasama yılının ilk birleşiminde İstiklal Marşı, yeniden Meclis gündemine geldi. Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki 1 Mart 1921 tarihli oturumda Hasan Basri Bey, İstiklal Marşı güftesinin Hamdullah Suphi Bey tarafından okunmasına dair Meclise bir takrir sundu. Ancak İstiklal Marşı olacak şiir henüz seçilmediği için hangi marşın okunacağı sorusu Hasan Basri'ye yöneltildi. Maarif Vekâleti yedi şiir belirlemişti. Bu şiirler, Mehmet Âkif, Hüseyin Suat [Yalçın], A.S.⁷⁸¹, Kemalettin Kâmi [Kamu], İskender Hâkî [Engin], Muhittin Baha [Pars] ve Mehmet Muhsin Beylere aitti. Hamdullah Suphi'nin hangisini okuyacağı soruldu. Hasan Basri, herhangi birisinin okunabileceği cevabını verdi. Yapılan oylamada Hasan Basri'nin teklifi Meclisçe kabul edildi. Aslında Hasan Basri'nin kimin marşının okunmasını istediği ve Hamdullah Suphi'nin de hangi marş okuyacağı belliydi. Nitekim birazdan kürsüye çıkan Hamdullah Suphi, yazılan şiirleri çok güçlü görmedikleri için Mehmet Âkif'ten ricada bulduklarını, kendisinin de çok güçlü bir şiir gönderdiğini ve bunu okumak istediğini belirtti. Diğer altı şiirin Meclisin dikkatine sunulacağını belirttikten sonra kendi oyunun Âkif'in eserine olduğunu söyledi. Ardından şiiri okudu. Şiir, vekillerin pek çoğu tarafından beğenildi. Her kıtası büyük alkışlar alan marş, Mecliste birkaç kez okundu.⁷⁸²

Diğer eserler okunmadı. Hamdullah Suphi Bey, Âkif'in şiirinin seçilmesini istiyordu ancak Birinci Meclisin çok sesli yapısı düşünüldüğünde işinin pek kolay olmayacağı ortadaydı. Bazı vekiller de şiirleriyle yarışmaya katılmışlardı. Gerçi Meclisteki görüşmelerden Âkif'in şiirinin çoğunluk tarafından benimsendiği anlaşılıyordu ama itirazlar da söz konusuydu. İtirazlar sadece hangi şiirin seçileceğine dair değildi. Marşın seçim şekli de anlaşmazlık konusuydu. 12 Mart günlü Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığındaki Meclis otu-

779 Nalbandoğlu, *age.*, s. 105.

780 TBMMZC, C 8, D 1, s. 434.

781 Yarışmaya katılan bazı şairler, kısaltma ya da takma ad kullanmışlardır.

782 TBMMZC, C 9, D 2, s. 13; Cemal Kuntay, kitabında, şiirin o gün 4 kez okunduğunu belirtmektedir. Bk. Mithat Cemal Kuntay, *Mehmed Akif Hayatı-Seciyesi-Sanatı*, 8. Baskı, Timaş Yay., İstanbul 2011, s. 148.

rumunda konu tüm yönleriyle tartışıldı. Besim Atalay Bey, şiirlerin beğenilen ya da acı duyulan olaylar üzerinden doğabileceği ve bu şiirlerin halk arasında yaşayabileceği düşüncesini dile getirdi. O, “ısmarlama şiir” yazılamayacağı kanaatindeydi ve ödül işini doğru bulmuyordu.⁷⁸³ Hamdullah Suphi, Atalay Bey’in şiirin oluşması için ortaya koyduğu şartları kabul etmekle birlikte, içinde buldukları şartların zaten bu duyguları uyandırdığını ve şairlerin bu duygularla şiirlerini yazdığı görüşündeydi. Kürsüdeki konuşmasında ayrıca para ödülünü kimsenin sormadığını hele Mehmet Âkif’in para mevzu bahis olduğu için marşı yazmaya yanaşmadığını ifade etti. Öte yandan şiiri ilk yediye kalanlardan Muhittin Baha, *Bu mesele öyle bir cereyan almıştır ki ben-deniz bu müsabaka işinden sarfınazar ediyorum* diyerek şiirini çektiğini duyurdu. Konuşmasının devamında aynı nedenden ötürü Kemalettin Kâmi’nin de şiirini çektiğini söyledi.⁷⁸⁴ Konuyla ilgili söz alanlardan Trabzon Mebusu Celalettin [Akyar] Bey, kendi yazdığı şiirin okunmasını talep etti. Talep, bazı vekillerden destek gördü ise de yarışmanın süresi zarfında verilmediği için Meclisçe reddedildi. Bir diğer tartışma konusu marşı hangi kurulun seçeceğiydi. Şiirin, Meclisçe mi, Maarif Vekâletince mi yoksa bir encümen aracılığıyla mı seçileceğine karar verilememişti. En çok bu konu tartışıldı. Hatta tüm şiirlerin yeniden incelenmesi için bir encümen oluşturulması fikri dahi ortaya atıldı.⁷⁸⁵

Daha sonra, İstiklal Marşı’nın seçimine dair yapılan tartışmalar yeterli görülerek tavrilerin oylamasına geçildi. Kırşehir Mebusu Yahya Galip Bey’in Muhittin Bey’in şiirinin okunması yönünde verdiği tavrir reddedildi. İstiklal Marşının Maarif Vekâletince, özel bir encümence ya da şubelerce seçilmesi teklifleri de kabul görmedi. Böylece marşın Meclisçe seçileceği anlaşıldı. Ertuğrul Mebusu Necip [Soydan] Bey’in, seçilecek şiirinin besteye gelip gelmeyeceğinin tespiti için şairlerden ve bestekârlardan bir encümen oluşturulması talebi de Meclisten geçmedi. Kabul görmeyen dikkati çeken bir diğer önemli tavrir Maarif Vekâletinin, yedi şiirin ayrı ayrı oylanması talebiydi. Bu talebin kabul görmemesi, Mehmet Âkif’in eserinin seçileceğine işaret ediyordu. Nihayetinde Hasan Basri, Ankara Mebusu Şemsettin [Bayramoğlu]ve Kastamonu Mebusu Dr. Suat [Soyer] Beyler ile daha birkaç başka vekil, Meclise sundukları ayrı ayrı tavrirlerle Âkif’in şiirinin millî marş olarak kabulünü teklif ettiler. Yapılan oylama sonucunda şiir, oy çokluğuyla kabul edildi. Seçimden hemen sonra Hamdullah Suphi tarafından okunan marş, alkışlar eşliğinde ayakta dinlendi.⁷⁸⁶ Böylece Mehmet Âkif’in eseri, 12 Mart

783 Ödülü fazla bulan vekillerden Kütahya Mebusu Cemil [Altay] Bey, miktarın 100 liraya düşürülmesi için Meclise teklifte bulunmuş ancak teklifi reddedilmişti. **TBMMZC**, C 6, D 1, s. 436.

784 **TBMMZC**, C 9, D 2, s. 85.

785 **TBMMZC**, C 9, D 2, s. 86-88.

786 **TBMMZC**, C 9, D 2, s. 89-90.

1921 günlü Meclis oturumunda “İstiklal Marşı” olarak seçilmiş oldu.⁷⁸⁷

4.3. II. İnönü Muharebesi ve Siyasi Sonuçları*

I. İnönü Muharebesi'nde elde edilen başarı Türk milletinin geleceğe olan umudunu artırdı. Ancak İç cephede durum TBMM'yi hayli zorlamaktaydı: Batıda, Millî harekete karşı gruplar, Saray, hükûmet ve İtilaf Devletleri aracılığıyla, iç isyanları kışkırtmaktaydı. Kuzey Anadolu'da, Pontusçular çabalarına devam etmekteydi. Doğu Bölgesi'nde, İngiliz teşvikleri ile Kürt Teavün ve Teali Cemiyetlerinin girişimleri istenilen sonucu vermemekteydi. Refahiye, Kemah, Divriği de muhtar bir yönetim ve genel af istekleri çeteler tarafından TBMM'den rica edilmekteydi. Bu bölgedeki ayaklanmalar nedeniyle Merkez Ordusu kuvvetlerinin büyük bir bölümünü burada tutmak zorunda kalıyordu. Dicle ve Fırat Ovası'nda bazı aşiretler aralarında birleşerek çapulculuk yapıyorlardı.⁷⁸⁸

Ülke dışında ise Londra Konferansı'nın etkileri hâlâ devam etmekteydi. Özellikle Fransa ve İtalya'nın çekinceli tutumuna rağmen ileri sürülen tezler, İngiliz destekleri ve Yunan istekleri devam ediyordu. Bu yönüyle, Londra Konferansı'nın sonuçlarından biri de kimin savaşı, kimin barışı istediğini göstermesi oldu. Nitekim tarafların nüfusla ilgili istatistikler ileri sürdüğü oturumu *Le Petit Marseillais* gazetesi, “Yunanistan, Trakya'da anketi reddediyor; bu Doğu'da savaşın devamı demektir”⁷⁸⁹ başlığı ile vermişti. Aylık bir dergi de, “Yunanistan konferanstan yeni bir savaşçı şevkle çıkıyor”⁷⁹⁰ diyordu. Diğer taraftan İngilizler, yeni doğan, kuvvetli ve emin geleceğe aday görünen Türk Millî Hükûmetini bu amaca ulaşmadan boğmak, onun küçük ama fedakâr ordusunu ortadan kaldırmak istiyorlardı. Tahtını ve egemenliğini koruma pahasına her şeye göz yuman Osmanlı Padişahını bütün Türkiye'de egemen kılmak isteyen İngilizler, Londra Konferansı'nda istedikleri sonucu elde edemeyince Yunanları ikinci ve esaslı bir taarruza geçirdi.

Yunanistan'da yeniden kurulan Konstantin yönetimi, İtilaf Devletlerine bağlılıklarını I. İnönü ile ispat etmişlerdi. İngilizler de kendi amaçlarına hizmet eden Yunanları ve onların tezlerini her fırsatta desteklemeyi sürdürüyordu. Yunanlar ise, I. İnönü'de uğradıkları yenilgiyi her ne kadar “Taarruzi

787 Yarışma için belirlenen 500 liralık para ödülü Müdafaa-i Milliye Vekâleti bütçesinden karşılandı. Mehmet Âkif bu parayı, Darü'l-Mesai adlı hayır kurumuna bağışladı. **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 30.18.1.1/ 3.23.8; “İstiklal Marşı”, **Sebilürreşâd**, 19 (472), 21 Mart 1337 (1921), s. 38.

* Prof. Dr. Zafer Koylu, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Öğretim Üyesi, zkoylu@ogu.edu.tr

788 **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/3, s. 250-251.

789 **Le Petit Marsellais**, 1 Mars 1921, s. 1'den aktaran Akyüz **age.**, s. 179

790 **Larousse Mensuel Illustré**, Mai 1921, No: 171, s. 471'den aktaran Akyüz **age.**, s. 179.

Keşif” diye nitelendirse de, bu prestij kaybını düzeltmek, Sevr Antlaşması ile kazanacakları topraklara ulaşmak için büyük çapta taarruz hazırlıklarına başlamışlardı⁷⁹¹. Konstantin, yenilgisini unutturmak ve yeşil masa başına çok daha iyi durumda oturmak için, daha Türk Heyeti Ankara’ya dönmeden birkaç ihtiyat sınıfını silahaltına çağırdı. Konstantin’in alelacele bir saldırı planlamasının nedenleri arasında 11 Mart Anlaşması ile sükûna kavuşan Kilikya’daki Türk Kuvvetleri’nin Batı Cephesine gelecekleri endişesi vardı. Yunan Hükûmeti ve Genelkurmayının başka bir endişeleri ise, zamanın yeni kurulmakta olan Türk Millî ordusu yararına çalıştığıydı. Türk ordusu her geçen zamandan yararlanarak teşkilatlanıyor ve biraz daha kuvvetleniyordu.⁷⁹² 11 Mart’ta Bekir Sami Bey, Yunanların asıl kuvvetleriyle Eskişehir yönüne büyük bir kuvvetle saldıracağını sağlam kaynaklardan öğrendiğini şifreyle Mustafa Kemal Paşa’ya bildirdi. Paşa da bunu Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığına ilettili. Zonguldak İstihbarat Müdüriyetinin Fransız irtibat subayından aldığı aynı bilgi ile Yunanların taarruz edecekleri doğrulanmış oldu. Zaten Yunanlar, Londra Konferansı devam ederken şubat ortasından itibaren hem havadan hem de karadan keşif taarruzu denemeleri yapıyordu. 28 Şubat’tan başlayarak 6, 7, 8, 18, 19, 20 Mart’a kadar süren bu denemeler Yunanların yeni ve büyük bir saldırıya hazırlandıklarının işaretiydi. Batı Cephesi Komutanı da bu durumu test etmek için birliklerine gece baskınları yaptırdığında karşı tarafın savaşa tam olarak hazır olduğunu ve baskına hemen top ateşi ile karşılık vermesiyle anladı.⁷⁹³

Yunanlar, I. İnönü Muharebesi’nden iki ay 13 gün sonra 23 Mart 1921’de Bursa, Uşak, Eskişehir ve Afyon üzerinden yeni bir taarruza başladı. Tarafların kuvveti şöyleydi:⁷⁹⁴

	Tüfek	Ağır Mak.	Hafif Mak.	Top	Kılıç
Türkler	34 175	235	55	104	3 500
Yunanlar	41 550	720	3 134	220	3 100
Fark	7 375	485	3 079	116	400

Buna göre Yunan ordusunun ağır makineli tüfekte 3 kat, hafif makineli tüfekte 56,9 kat, topta 2,11 kat silah üstünlüğü vardı. Tüfekte de 7. 375 adetlik fazlalıkta kapatılacak bir sayı değildi.

791 TİH., Batı Cephesi, II/3, s. 277.

792 Akyüz age., s. 179; TİH., Batı Cephesi, II/3, s. 277.

793 TİH., Batı Cephesi, II/3, s. 283-290.

794 TİH., Batı Cephesi, II/3, s. 276.

Yunanlar, I. İnönü Muharebesi'nde olduğu gibi, bu kez de kesin sonuçlu muharebenin İnönü mevzisinde yapılacağını ve Batı Cephesi asıl kuvvetlerinin bu mevzide toplandıklarını ve ileride kendileriyle temasta bulunan kıtaların birkaç topla pekiştirilmiş zayıf örtme birliklerinden kurulu olduğunu tespit etmişlerdi. Bu nedenle 23 Mart'ta Bursa Cephesinden İnönü istikametine, Uşak'tan Afyon üzerine saldırıldı. 23/24 Mart 1921 gecesi Bilecik, Bakras, Gümüşdere, Küçükemalı hattında kaldı. Yunanlar, 25 Mart'ta Adapazarı kesiminde de taarruz ederek buradaki mürettep tümen birliklerini dağıttı. 26 Mart'ta Adapazarı Yunanların eline geçti. Aynı gün öğle vakti İnönü üzerinden Eskişehir'e uçan üç Yunan uçağı Eskişehir İstasyonu ve uçak hangarını bombaladı. İki tarafın da belirlediği gibi asıl savaş İnönü mevzisinde oldu. 27 Mart'ta çarpışmalar şiddetlendi. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'dan cephenin her durumu ile ilgili gerekli bilgileri İsmet Bey'den istemekteydi.⁷⁹⁵ 28 Mart'ta Yunan kuvvetleri İnönü mevzi ile temasa gelmeye çalışırken, Gündüzbey, Üçşehitler Tepesi ve Kanlısirt da yoğun ateş altındaydı. Aynı zamanda Metristepe doğrultusunda taarruz da geliyordu. Yunan bataryaları Metristepe'yi baskı altına almışlardı. Bir tarafta Yunan uçakları alçaktan uçarak makineli tüfekle taarruzu destekliyordu. Saat 16.00'da Kanlısirt Yunanların eline geçti. Saat 18.00'de ise Metristepe mevzilerini topçu ve uçaklarıyla baskı altında tutan Yunanların piyadeleri mevziye 700 metre yaklaşmışlardı. Türk ordusu da Metristepe ve gerisinde tedbirler almaya devam ediyordu. Bir kısım kuvvetler Metristepe'de konuşlandırılırken, bir kısmı da tepenin 200 metre gerisinde toplanmışlardı. 28 Mart'ta düşmanın ağır ateş baskısı etkisiyle Metristepe'deki kıtalar geri çekilmeye başladı ve tepe Yunanların eline geçti. Kanlısirt ve Metristepe'nin düşman eline geçmesiyle hemen her yerde süngüye dayanan ve gün boyunca 22 kez tekrarlanan şiddetli karşı taarruzların yarattığı sarsıntı ve yılgınlık Yunan Komutanlığına bu başarıdan faydalanma fırsatı vermedi. Metristepe'ye gece 03.00'te bir taarruz yapıp tepe ele geçirilse de, Yunan birlikleri uyanık bulunduğundan hemen karşı taarruza geçerek tepayı geri aldı.

Yaşanan gelişmeler üzerine aynı (28 Mart) gün saat 17.55'te TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, bu günkü muharebeler sonunda Batı Cephesinin aldığı durumu ve Cephe Komutanının düşüncelerini sordu. Verilen cevap üzerine Mustafa Kemal Paşa: *Büyük Millet Meclisi Muhafız Taburunu da yarın öğleye kadar cepheye yetiştirilecek olan diğer kuvvetlerle beraber emrinize girmek üzere şimdi gece yarısında hareket ettiriyoruz. Bu taburun subay ve erleri seçkin ve muharebe kabiliyetleri pek iyidir. Mevcudu 900 tüfek ve makineli tüfektir. En iyi bir alaya eşittir. Herhalde en önemli bir anda işinize yarayacağını ümit ediyorum* diyordu⁷⁹⁶.

795 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 14, Aralık 1965, S 53, Belge no: 1222.

796 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 14, Eylül 1965, S 53, Belge no: 1224; **TİH., Batı Cephesi**, II/3, s. 307-394.

Yunanlar 29 Mart 1921 sabahı 04.00'te Metristepe ve Gündüzbey'den şiddetli ateş desteği ile taarruza başladı. Akşama kadar çeşitli yönlerden devam eden saldırılara rağmen Metristepe'den daha ileriye gidemedi.

30 Mart'ta düşman baskısı çok şiddetli bir düzeye gelince İsmet Bey karargâhını daha geriye Çukurhisar'a çekmek zorunda kaldı. Muharebe üç gündür devam ediyordu. Bir aralık kanatlar sarsılır gibi oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın yerinde müdahalesi ve geride ne var ne yoksa hatta karargâhlardaki muhafızlara kadar cepheye sürüldü. Nihayet 31 Mart'ta düşman cephesinde sarsıntı başladı. O gün öğleden sonra yeniden bir piyade ve bir süvari alayı da cepheye yetişince, vaziyet Yunanlar aleyhine döndü. İşte o zaman İsmet Bey bütün İnönü cephesi boyunca taarruz emrini verdi. Akşama doğru düşman cephesindeki sarsıntı son haddine vardı. Sonuç artık belirlemeye başladı. Yunan cephesinde çekilme başlıyordu.⁷⁹⁷ 1 Nisan sabahı II. İnönü Muharebesi Türklerin galibiyetiyle sonuçlanmıştı. Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa Metristepe'den meşhur telgrafını yazdı⁷⁹⁸:

Sabah 6.30'da Metristepe'den görülen vaziyet:

Gündüzbey Kuzeyinde, sabahtan beri direnen artçı olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ grubun saldırılarıyla düzensiz olarak çekiliyor Yakından izleniyor. Hamidiye önünde temas ve faaliyet yok. Bozüyük yanıyor. Düşman, binlerce ölüleriyle doldurduğu savaş meydanlarını silahlarımıza terk etmiştir.

TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa da Batı Cephesi Komutanı ve Genelkurmay Başkanı İsmet Paşa'ya cevaben yazdığı uzun telgrafta özetle⁷⁹⁹: *Bütün dünya tarihinde, sizin İnönü Savaşlarında yüklendiğiniz görev kadar ağır bir görev almış kumandan azdır. ...Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İşgal altındaki topraklarımızla beraber tüm yurt başarınızı kutluyor diyordu.*

II. İnönü Muharebesi'nde iki tarafın kayıpları şöyledir: Türk ordusunda subaylardan 44 şehit, 102 yaralı, 4 esir, 2 subay kayıp, 4 subay da firar etmişti. Erlerden 637 şehit, 1720 yaralı, 2 esir, 1359 kayıp, 1076 firar olmak üzere toplam 4794 idi.

Yunan kayıpları ile ilgili rakamlar kendi kaynaklarında bile farklılık göstermektedir. Yunan kayıpları ile ilgili belirtilen rakamlar ATASE Arşivi'nde bulunan *Yunan Askeri Ansiklopedisi* ve *General Kondilis'in Anadolu Seferi İkinci Devre* kitabına dayanılarak *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*'nde ortaya konulmuştur. Buna göre, sadece 3. Yunan Kolordusunun kaybı; 53 Subay, 669 er ölü; 149 subay, 2478 er yaralı; 9 subay, 394 er kayıp. Bu kolordunun mu-

797 **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 14, Eylül 1965, S 53, Belge no: 1232.

798 Atatürk, **age.**, s. 774-775.

799 Atatürk, **age.**, s. 776-777.

harebe kaybı 311 subay, 4248 er idi. II. İnönü Muharebesi'nde toplam Yunan kayıp sayısı 360 subay, 4920 er olarak belirtilmekteydi.⁸⁰⁰

İnönü zaferi ülke içinde ve dışında büyük yankı uyandırdı. Birçok ilde halk meydanlarda kutlamalar yaptı. Meclise kutlama telgrafları çekildi. 2 Nisan 1921 sabahı, evlerinden çıkan Ankara halkı kadın, erkek, çocuk ve ihtiyar Meclis binası önüne giderek zafer haberini almışlardı. O gün Fevzi Paşa Büyük Millet Meclisinden içeri girdiği sırada salondaki milletvekillerinin alkış tufanı ile karşılandı. Kürsüye çıkarak Londra Konferansı sonrası gelişmeleri anlattı: *11 gün önce Sakarya vadisinden Menderes vadisine kadar 400 km'lik bir cephe üzerinde 100.000 kişi ile hücum ettiler. Düşman kesin sonucun elde edileceğini, harbin bir aya kadar biteceğini sanyordu. Evet, bu bir ayda muharebe bitecektir. Fakat bizim lehimize inşallah.*

Fevzi Paşa'nın bu açıklamasından sonra birçok milletvekili söz alarak konuştu. Celalettin Arif Bey'in şu sözleri oldukça dikkat çekiciydi: *Güneş ışınlarından faydalanmak bizim de hakkımızdır. Biz bu hakkımızı Misak-ı Millî ile bütün dünyaya ilan ettik. Düşmanlarımız alay ederek bize güldüler. Fakat biz gülmedik. Demir kafes içine atılan aslanlar gibi kükredik. Ve o kafesin demirlerini birer birer kırdık. Bu gün yine bütün cihana ilan ederiz ki, Türk Milleti ancak Misak-ı Millî dairesinde yaşayabilir. Çünkü yaşayabilmemiz için en az tayin eylediğimiz hudut esas budur. Misak-ı Millî bizler için iman halini almıştır. Türk bunun üzerine ant içmiştir. Aynı oturumda Antalya Milletvekili Rasih Efendi, Eskişehir halkının hem İngiliz işgaline hem de 1. ve 2. İnönü Muharebelerinde, ...asrımızda İslam'ın ensarı vasfına layık bir haleti ruhiye gösterdiklerinden... Eskişehir adının Ensariye olarak isimlendirilmesini önerdi. Ancak Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Bey'in çok eskilere dayanan bu ismin korunması gerektiğini dile getirmesi ile Rasih Bey önerisini geri aldı.⁸⁰¹*

Düşmanın takibi sürecinde iki önemli muharebe daha yaşandı. Mustafa Kemal'e göre Yunan ordusunun uyguladığı genel saldırı planında göze batan bir yanlış vardı:⁸⁰² Yunan ordusu Uşak Grubu'nun, Dumlupınar'dan sonra, Eskişehir genel doğrultusunda yürümesi gerekirdi. Afyon üzerinden Konya genel doğrultusuna yönelmesi, asıl kesin sonuç alanından kuvvetlerini uzaklaştırarak, onları iş göremez ve tehlikeli bir durumda bıraktı. İnönü'de başarı bizde kaldıktan sonra, bu kuvvetlerin kendilerini tehlikeden kurtarmak için bir an önce ve ivedilikle geri çekilmeyi sağlamaktan başka bir şey düşünemeyecekleri şüphesizdi. İnönü'de zafer kazanan kuvvetlerimizin Eskişehir,

800 Belen, *age.*, s. 316; **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/3, s. 512; Garp Cephesi zayıatları için bk. **ATASE**, K 612, G 66; I. ve II. İnönü Muharebeleri'nde şehit olan ümera ve zabitanın künyeleri için bk. **ATASE**, K 599, G 1 (18 Adet Belge)

801 **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/3, s. 471-474; **TBMMZC**, 2 Nisan 1337, İçtima 15, Celse 2, s.

802 Atatürk, *age.*, s. 779-781; Aydemir, *age.*, s. 175.

Altıntaş üzerinden Dumlupınar'a yönelerek, Afyonkarahisar'ın doğusunda bulunan Yunan grubunun geri çekilme yolunu kesmesi ve onları büyük bir yıkıma uğratması çok güçlü bir ihtimaldi. Nitekim bu plan hemen uygulamaya geçirildi. İlk serbest kalan tümenler hemen Güney Cephesi komutanı Refet Paşa'nın emrine verilerek gönderildi. Fahrettin Paşa, Çay ve Afyon'dan çekilen düşmanı kovalayıp zorlarken, Refet Paşa da emrine verilen üç piyade tümeni ve bir taburla saldırdı. Aslıhanlardaki Yunan alayı Refet Paşa'nın saldırısını durdurdu. Refet Paşa, yapılan bu saldırıda başarı kazanamadı ve çok kayıp verildi. Düşman, üstünlük sağlayarak Dumlupınar mevzilerine yerleşti ve orada kaldı. Aslıhanlar diye anılan çarpışmalar böylece son buldu.

Aslıhanlar Muharebesi'nden sonra Güney Cephesi Komutanı Yunanları Dumlupınar'da yenerek mevzisinden atmak ve bunları süvari birlikleriyle takip ederek diğer kuvvetleri geride yeniden düzenlemek kararı verdi. Oysaki Yunanlar, Dumlupınar Mevzisini elden çıkarmak istemiyor; ileride bu arazi parçasına dayanarak genel bir taarruz yapmayı planlıyorlardı. Nitekim bu mevzilerde inatçı bir savunma, hatta zaman zaman karşı taarruzla Türk kuvvetlerinin geriye atılması başarılıydı. Güney Cephesi Komutanlığının planının uygulanması için yeteri kadar kuvveti bulunmakla beraber bunlar tam mevcutlu ve teşkilatlı değillerdi. Ayrıca tümenlerin hemen hepsi İnönü ve Afyon Muharebelerine katılmış, yorgun bulunuyorlardı. Bu durumdaki birliklerle ancak kuvvetli bir mevzide durup savunma yapılması gerekirken, taarruza kalkışılması ve bu taarruzun cephe taarruzu şeklinde devam ettirilmesi muharebenin kazanılmasını engelledi.⁸⁰³

Yunan kuvvetlerinin sağlam bir savaş hattı tutmak için geri yürüyüşleri Refet Paşa'nın savaş sonucu hakkında yanlış yargıda bulunmasına yol açtı. Gerçekten Refet Paşa, kendisi yenildiği halde düşmanın yenilip kaçtığını kabul etti ve bunu beş gün süren Dumlupınar Meydan Muharebesi'nde düşmana son yumruğun indirildiğini bildiren teliyle bildirdi. Sonunda anlaşıldı ki, düşman amacına ve genel durumuna uygun olarak Dumlupınar'da savunması kolay sağlam bir mevziye yerleşmişti.

Refet Paşa, güneyde bir fırsat kaçırmış, Dumlupınar mevzisini Yunanlara kaptırmıştı. Bununla birlikte bütün dünya, hedefini elde edemeyen Yunan ordusunu yenilmiş kabul ediyordu. Bu sonuç, içte ve dışta önemli gelişmelere neden oldu.

İnönü'de kazanılan zafer, ülkede büyük bir sevinçle karşılanmış ve kutluşa olan güveni artırmıştı. İstanbul başta olmak üzere her tarafta zafer törenleri yapıldı. Kızılay'ın öncülüğünde, şehit yakınları ve yaralıları için yardım toplanmaya başlandı. Rusya ile ilişkiler netleşti, aynı ve nakdî yardımlar gelmeye başladı. Sovyet Elçisi Mdivani tebriklerini hükûmete bildirirken *yakında kesin zaferi kutlamak mutluluğuna kavuşacağını ümit ettiğini* söyle-

803 TİH., Batı Cephesi, II/3, s. 579.

di. Yunanların tahrip ettikleri yerlerin onarımı için 9 Nisan 1921'de 30.000 altın rubleyi Mustafa Kemal'e takdim etti. İtilaf Devletleri arasında kopmalar başladı.⁸⁰⁴ 15 Nisan'da Abdülmecit, Ayasofya'da İnönü şehitleri için yapılan mevlide katıldı. 19 Nisan'da Lloyd George, Avam Kamarasında tarafsızlık lehinde demeç verdi. 28 Nisan 1921'de, İngilizler Malta'daki Türklerden kırk kişiyi serbest bıraktı. Fransa ve İtalya TBMM hükûmetiyle ikili ilişkileri artırdı. 1 Haziran 1921'de, İtalyanlar hiç baskı görmedikleri halde Anadolu'dan çekilmeye başladı. Fransa Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı ve Başbakan Briand'ın yakın arkadaşı Franklin Boullion, 9 Haziran'da gayriresmî görüşmeler için Ankara'ya geldi. 13 Haziran'da İnebolu'ya gelen iki İngiliz subayı, General Harrington'un Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istediği mesajını ilettili. 18 Haziran'da İstanbul'dan Kızılay İkinci Başkanı Hamit Bey, İngiltere'nin İstanbul'daki en yetkili temsilcisinin Türkiye ile barış şartlarını görüşmeye hazır olduğunu, telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. 21 Haziran'da Fransızlar, Zonguldak'tan çekildiler.⁸⁰⁵

4.4. Yunan Taarruzu ve Kütahya-Eskişehir Muharebeleri

İki acı denemeden ve İstanbul'da İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerinin 18 Mayıs 1921'de Müttefik İşgal Kuvvetlerinin tarafsızlığını açıklamalarından sonra bile Yunanların, Batı Anadolu üzerindeki isteklerinden vazgeçmedikleri anlaşılıyordu. Ancak onlar, bu idealin gerçekleşmesi için Türk ordusunun yok edilmesi gerektiğini de biliyorlardı. Bu nedenle, I. ve II. İnönü Muharebelerindeki yenilgiyi unutturmak, aşamadıkları İnönü'yü geçip Ankara'ya ilerlemek ve TBMM hükûmetinin reddettiği Sevr Antlaşması'nı kabule zorlamak amacıyla geniş çaplı bir saldırıya geçmek için yoğun bir şekilde hazırlanmaktaydı. Onun için "bütün maddi ve manevi" kaynakları kullanarak amacı gerçekleştirme gayreti içine girildi. Yunanistan'da Genel Seferberlik ilan edildi. 18-45 yaş arasındaki tüm erkekler seferberliğe dahil edildi. Hatta uluslararası gelenekler çiğnenerek Batı Anadolu ve Trakya'nın işgal edilmiş bölgelerindeki Rum ahali silahlı hale getirildi. İngiltere, Yunan ordusuna silah, cephane, donatım ve uçak sağladı.⁸⁰⁶ Türk İstiklal Savaşı'nda kullanılan silah ve cephanenin Anadolu'ya giriş yollarından birisi olan İnebolu, Yunanların Kilkis (Osmanlıca metinlerde Kılıkış şeklindedir) adındaki zırhlı ve bir muhrip tarafından bombardıman edildi.⁸⁰⁷ Öte yandan Yu-

804 Sir Andrew Ryan, **Sonuncu Dragoman**, Çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, TTK Yay., Ankara 2015, s. 141.

805 Jaeschke, **age.**, s. 147-148; Belen, **age.**, s. 319-320; Selek, **age.**, s.1080.

806 Aybars, **age.**, s. 476-477; A. M. Şamsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Çev. Ataol Behramoğlu, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 256.

807 Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yay., İstanbul 1988, s. 948; Bombalama esnasında, Hükûmet Konağı, Osmanlı Bankası binaları ve 15 dükkân zarar görmüş, Rumlar-

nan Kralı Konstantin, ilk önce kendini Yunan Orduları Başkomutanlığına atadı. Konstantin halkına yayımladığı mesajda, *Ordumuzun başına geçmek için yola çıkıyorum... Yüce Tanrı'nın yardımı ile zafer, ırkımızın savaşçıları tarafından taçlandıracaktır* demektedir. Konstantin'in yanında Paul, Andre ve Nikola adındaki prensler, yeni Başbakan Gounaris ve Harbiye Nazırı ile beraber 11 Haziran 1921'de Atina'dan İzmir'e hareket etti. 12 Haziran 1921 günü İzmir'e vardı.⁸⁰⁸ Haçlı Seferleri sırasında Aslan Yürekli Richard'ın karaya çıktığı yerde karargâhını kurdu. Konstantin, Haçlı Seferlerinden sonra Anadolu'ya ayak basan ilk Hristiyan Kralıdır.⁸⁰⁹ Dönemin Fransız basınına göre; *Konstantin'in ateşli nutuklarına rağmen, Yunan askerlerinin morali hissedilir bir yükselme göstermemiştir. Yunan askeri, vatanın büyüklüğünden ziyade, tahtı sallanan bir kralın soy menfaatleri için dövüştüğünü anlıyor. (...) Güçlü disiplinli Türk askerleri ise vatan toprağının bütünlüğü için çarpıştıklarını bilmektedirler.*

İzmir Körfezi'nin karşı tarafında karaya çıkan Kral,⁸¹⁰ Yunan ordusunun, "Bizans'a Ankara'ya" bağırması ile karşılandı. İtilaf Devletleri bu arada İzmir'in Türk idaresi ve egemenliği altında muhtariyetinin kabulü karşılığında iki taraf arasında ara buluculuk yapmak istedi. Fakat Yunanistan "Sevr Antlaşması ile kabul edilmiş olan hukukun" savunulacağını, antlaşmayı reddetmiş Türklerle yeni bir savaşa girmenin askeri bir zorunluluk olduğunu belirterek teklifi reddetti.⁸¹¹

General Papulas, II. İnönü Muharebesi öncesi saldırı için elindeki kuvvetin yeterli olmadığını bildirmişti. Yapılan muharebeler Yunanlara, Türk ordusunun sandıkları kadar zayıf olmadığını, disiplinli ve dirençli olduğunu ve her geçen gün daha da kuvvetlendiğini göstermişti. Küçük Asya Ordusu Komutanı Korgeneral Papulas, II. İnönü Muharebesi'nden sonra verdiği raporda, *Türklerin iki yıl içinde yapamadığı hazırlığı son iki ay içinde elde ettikleri kanısına vardığını; ...Türklerin kuvvetlenmesine meydan vermeden 15 gün içinde yeni bir taarruzun yapılmasının zorunlu olduğunu bildirdi. Böyle bir harekâtın yapılabilmesi için 52.000 kişiye ihtiyaç olduğunu; Yunanistan'dan iki, hiç olmazsa tam mevcutlu bir tümenin gönderilmesi gerektiğini* belirterek "birliklerin bütünlenmesi için üç ay önce istenen donatım, gereç, mühimmat, araç ve hayvanların hemen yollanmasını istedi. Ayrıca bu savaşlarda uyguladıkları strateji de yanlışti. Yunan Genelkurmayı yeni bir strateji hazırladı. Yunan ordusu İnönü Muharebelerindeki cepheden taarruz planından vazgeç-

dan ölen ve yaralananlar olmuştur. **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 15, Haziran 1966, S 56, Belge no: 1290.

808 Jaeschke, Yunan Kralı'nın İzmir'e çıkışını 13 Haziran olarak belirtmiştir. Jaeschke, *age.*, s. 153.

809 Akyüz, *age.*, s. 188.

810 Jaeschke, *age.*, s. 153.

811 Tansel, *age.*, C IV, s. 97-99.

ti. Yeni taarruz planına göre, Uşak ve Bursa Gruplarını, kuşatıcı bir ilerleyişle, meydan muharebesi sahasında birleştirecek ve Türk ordusu iki ateş arasına alınarak yok edilecekti. Yani “Türk kuvvetlerini cephede tespit edip, asıl kuvvetlerle Güney kanattan kuşatarak yok etmek”.

Emperyalizmin desteğindeki Yunanistan, bütün kaynaklarını seferber ederek iki ay süreyle yeni saldırıya hazırlandı. Hükûmet, aynı zamanda Yunan halkının heyecanından faydalanarak iç borçlanmaya gitti. Böylece sağlanan 625 milyon Drahmi ile sipariş edilen 1000 ağır makineli tüfek, 500 kamyon, 250 ambulansın satın alınmasına başlandı. Yunanistan'dan Anadolu'ya lokomotif ve vagon getirilerek demir yolu ulaşımı ıslah ve takviye edildi. Ordunun istediği insan gücünü sağlamak için, hükûmet dört sınıf yeni (1912-1915) ve iki sınıf yedek erleri silahaltına çağırdı. Yedeklerin katılımı hükûmetin beklentilerinin çok üzerindeydi. Çağrıya katılan er sayısı tahminden 13.000 fazlaydı. Bu suretle haziran başlarında ordunun mevcudu 220.000 insana ulaştı. Alınan tüm acil önlemlere rağmen, taarruzun mayısta yapılması mümkün görülmediğinden, temmuz başına alınması kararlaştırıldı.⁸¹²

27 Haziran 1921'de, İzmir Karşıyaka'da kurulan Harp Meclisinde yapılan uzun görüşme ve tartışmalardan sonra kralın sevk ve idareden uzak tutulması kararı verilmiş, böylece harekât planının düzenlenmesi ve sorumluluğu orduya ait bir görev haline almıştı. Ancak Yunan Anayasası'na göre kral aynı zamanda Başkomutan olduğundan, Ordu Komutanı, planı Başkomutanın onayına sunmak zorundaydı. Bu nedenle Ordu Komutanı Korgeneral Papulas, yanında Kurmay Başkanı Pallis ve Sarıyanis olduğu halde, hazırlanan harekât planını krala sunmuş; o da herhangi bir fikir ileri sürmeksizin sessizce bakıp durmuştu. Ordu Komutanlığı, bu plana göre hazırladığı harekât emrini birliklere yayımladı. Birlikler genel olarak 10 Temmuz 1921 günü harekâta başlayacaklardı.⁸¹³

Yunanistan bu düzeyde hazırlık yaparken Ankara yeni bir savaş için yeterince hazırlanmış değildi. Hatta “Genel Seferberlik” bile ilan edememişti.⁸¹⁴ Silah ve cephane konusunda ciddi sıkıntılar vardı. Kısıtlı kaynaklar nedeniyle ordunun silah, cephane, giyecek, yiyecek, ilaç ve taşıt ihtiyaçları karşılanamıyordu. Almanya ve İtalya'dan⁸¹⁵ silah alım işleri parasızlık yüzünden gecikmekteydi. Amerikalılar ise silah satmaya yanaşmıyorlardı.⁸¹⁶ Bu nedenle ordunun arka arkaya yaptığı üç muharebe sonrası derlenip toparlanması, ek-

812 **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C II, K 4, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1974, s. 94-96.

813 **TİH., Batı Cephesi**, II/4, s. 94-101.

814 Atatürk, **age.**, s. 813.

815 Bir milyon liraya İtalya'dan satın alınacak tüfek ve fişekler için Müdafaa-i Milliye Vekaletinin yazısı. **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, Yıl: 15, Haziran 1966, S 56, Belge no: 128.

816 Tansel, **age.**, s. 100-101; Aybars, **age.**, s. 478.

sikliklerinin giderilmesi önemli bir sorundu. Durumun keşif ve gözetleme ile farkında olan Yunanlar, uçakları ile hem cephe gerisi (Eskişehir),⁸¹⁷ hem de trenleri ve demir yollarını (Kütahya-Çekürler) bombalayarak,⁸¹⁸ Türk ordusunun toparlanmasına engel olmaya çalışıyordu.

Aslıhanlar-Dumlupınar Muharebelerinden sonra, Yunanların amacına ve durumuna uygun bir mevziye yerleştiği, Refet Paşa'nın ise biraz geride hattını tutmak zorunda kaldığı anlaşılmıştı. Refet Paşa'nın komutasındaki orduda kendisine karşı güven kalmadığı Mustafa Kemal Paşa tarafından fark edildi. Durumu yerinde incelemek için Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve Batı Cephesinden İsmet Paşa, Refet Paşa'nın karargâhına gitti. Mustafa Kemal Paşa, durumu yakından inceledikten sonra Refet Paşa komutası altındaki Güney Cephesini, Batı Cephesine bağlayarak İsmet Paşa komutasına verdi. Refet Paşa'ya da Ankara'da bir görev verilmek üzere, oraya dönmesi önerildi.⁸¹⁹Bu sırada Müdafaa-ı Milliye Vekili Fevzi Paşa, İsmet ve Refet Paşalara gönderdiği yazıyla *Düşmanın her an taarruz olasılığı nedeniyle şifâhen kararlaştırıldığı gibi Refet Paşa'nın ayrılmasıyla birlikte Güney Cephesi emrindeki tüm kıtaların Batı Cephesinden alacakları emre göre hareket edeceklerini...* bildirdi.⁸²⁰ Sonrasında Garp Cephesi (ordusu) Kolordu kuruluşunu kaldırarak Grup Kurulunu kabul etti. Bu kurulda Grup Komutanları tümenlere ta'biye (hazırlama ve düzenleme) işlerinde komuta edecek, fakat tümenler idare ve ikmal bakımından cephe komutanına bağlı olacaktı. Her biri birkaç tümene kumanda edecek olan grup kumandanları, en güvenilir ve denenmiş subaylar arasından seçildi. Bu suretle yeniden düzenlenen ordu dört grup yapıldı⁸²¹:

Birinci Grup: Kurmay Albay İzzettin (Çalışlar) İnönü bölgesinde, Üçüncü Grup: Albay Arif (Ayıcı Arif) Kütahya'da, Dördüncü Grup: Albay Kemallettin Sami Kütahya Güneyi Çekürler'de, On ikinci Grup: Albay Halit (Deli Halit Paşa) Afyon bölgesinde bulundurulacak cephelerini tahkim savunma ile görevlendirildi. Kurmay Yarbay Şükrü [Naili] komutasındaki 15. Tümenle 14. Süvari Tümeni, cephe ihtiyatı olarak bulunduruluyordu.⁸²²

Ordu sayı ve silah bakımından zayıf, fakat maneviyatı yükselmiş, milisler kaldırılmış, disiplin tesis edilmiş, güven artmıştı. Cephe çok geniş olduğundan yeni gelecek tümenlerle eksikliğin tamamlanacağı düşünülmekteydi. Bunlar gelmeden genel bir saldırı olursa kesin savaşın kabul edilip edilmemesi zihinleri yoran bir soruydu. Askeri çekilmeye alıştırmak doğru bir yaklaşım değildi. Onu savaşmaya ve direnmeye hazırlamak, iki İnönü Savaşı'nın

817 ATASE, K 1312, G 47.

818 ATASE, K 1272, G 171

819 Atatürk, *age.*, s. 784-785.

820 **Harp Tarihi Vesikalari Dergisi**, Yıl: 15, Haziran 1966, S 56, Belge no: 1282.

821 Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, Evren Yay., Ankara 2008, s. 282.

822 Belen, *age.*, s. 327; Selek, *age.*, s. 1094-1095.

oluşturduğu zafer umudunu kırmamak, yükselen maneviyatı düşürmemek gerekiyordu.⁸²³ Ordunun sevk ve idaresi Genelkurmay Başkanlığında idi. Eksiklikler saptanarak olanaklar çerçevesinde tamamlanmaya gayret edilmekteydi. Ama yine de birçok açıdan Yunan silah gücüne yetişilemiyordu. İki tarafın karşılıklı silah ve insan gücü şöyleydi⁸²⁴:

	İnsan Mevcudu	Tüfek	Mak.Tüfek	Top
Türk Ordusu	120.000	60.103	852	162
Yunan Ordusu	136.142	66.300	423	460

Bu sayılara dâhil olan Ankara ile İnebolu ve Samsun ile Ankara arasında bulunan “20 bine yakın piyade tüfeği, 50 top, 66 makineli tüfek ve çok miktarda piyade ve topçu cephanesi” ise Ankara’ya ancak haziranda ulaşacaktı. Yeterli silah, cephane, ulaşım araç ve gereçlerine sahip olmayan, cephane ve yiyecek maddeleri Türk kadın ve çocukları tarafında, kağnılar ve buna benzer ilkel araçlarla taşınan Türk ordusu, Yunanların saldırıya geçecekleri tarihlerde, “İnönü-Kütahya-Döğür Genel Hattında dört grup halinde” toplanmış bulunuyordu. Bundan başka, Kocaeli Grubu adı altında Geyve çevresinde bir kısım Türk kuvvetleri, Menderes civarında da bir Türk tümeni vardı.⁸²⁵

Büyük bir sezgi gücüne sahip olan Mustafa Kemal Paşa, 9 Temmuz’da Eskişehir’e hareket etti.⁸²⁶

Yunanlar, 10 Temmuz 1921’de Türk ordusunun merkez ve sol kanadına saldırdı. Afyon-Altıntaş Muharebesi sırasında Yumruçal ve Çatal Tepelerinde çok şiddetli savaşlar oldu.⁸²⁷ Hızla gelişen saldırılar sonucunda Afyon 13 Temmuz, Kütahya 17 Temmuz’da Yunanların eline geçti. Türk ordusunun 21 Temmuz’da yaptığı karşı taarruz ise başarısızlıkla sonuçlandı. Yunan ordusunun baskısı artarak devam etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa işe karışma gereği duydu. 17 Temmuz geç saatlerde, *şimdi yola çıkarak sizinle görüşmek istiyorum. Sıkıntı verir miyim?* satırlarıyla ifade ettiği nazik telgrafına istekli bir cevap alınca Ankara’dan hareket etti. 18 Temmuz 1921 saat 05.00’te Eskişehir’de İsmet Paşa tarafından karşılandı. Paşa, Karacahisar’da bulunan karargâha giderek durumu yakından inceledi. Ordunun, yıpranmasını engel-

823 Altay, *age.*, s. 283

824 Daha detaylı bir liste için bk. **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/4, Ek 1,2,3.

825 Tansel, *age.*, s. 101.

826 **ATASE**, D 859, K 672, G 106.1’den aktaran Zafer Koçlu, **Eski Bir Şehrin Hikayesi**, Eskişehir Ticaret Odası Yay., Eskişehir 2015, s. 28.

827 4. Tümen Komutanı Yarbay Nazım bu savaşta şehit oldu.

lemek, toparlanmasına zaman kazandırmak için *Sakarya'nın Doğusuna çekilmesini* önerdi.⁸²⁸ Gerekçe olarak da, *Düşman hiç durmadan ilerlerse hareket üssünden uzaklaşacak ve yeniden lojistik hatları kurmak zorunda kalacak... Buna karşılık, bizim ordumuz toplu bulunacak, daha elverişli koşullar içinde olacaktır. Bu yolda hareketimizin en büyük sakıncası Eskişehir'in kaybedilmesinden doğacak olan kamuoyundaki manevi sarsıntıdır. Ama az zamanda elde edeceğimiz başarılı sonuçlarla bu sakıncalar kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Askerliğin gereğini duraksamadan uygulayalım. Başka türden sakıncalara karşı koyarız*⁸²⁹ demekteydi. Türk ordusunun 21 Temmuz'da yaptığı karşı taarruz ise başarısızlıkla sonuçlandı.

Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa, Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği telgrafta ... *Taraflar arasındaki güç dengesizliğinin giderilmesi, beş on gün zaman kazandırılması için, ordunun büyük kısmının Sakarya'nın Doğusuna çekilmesini zorunlu gördüğünü* belirtti. İsmet Paşa'nın yerine Genelkurmay Başkanlığına vekâlet eden Fevzi Paşa, verdiği cevapta ...*ordunun şimdiden kademe kademe Sakarya gerisine alınması uygundur* dedi. Sonrasında İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda düşmanla arasındaki mesafeyi koruyarak orduyu süratle Sakarya'nın doğusuna çekmeye başladı. İlerleyen Yunan ordusu, işgal bölgelerinde halka inanılmaz eziyetler, işkenceler, taciz ve tecavüzler uyguladı.⁸³⁰

Yunanlar kazanılan savaşı abartılı şekilde ilan ederken, Papulas, *Türkler yok edilmemişlerdir, yalnız kayıpları çoktur. Amacın gerçekleşmesi için Ankara ve Kızılırmak'a kadar gidilmek lazımdır. Türkler Eskişehir'den çekildikten sonra barış istemediler* diyerek zaferin büyük olmadığını ortaya koymaktaydı. Prens Andrea ise abartılı şekilde bahsedilen Türklerin kaçmakta olduklarına dair haberleri eleştirerek, Türklerin düzenli bir şekilde çekildiklerini söylemekteydi.⁸³¹ Yunan ordusu, Bursa'dan hareketlerini başlangıç kabul edersek, 8-24 Temmuz 1921 tarihlerinde gerçekleştirdiği Kütahya ve Eskişehir Muharebelerinde Türk ordusunun bu çekilmesinden umutlansa da Türklere mağlubiyeti kabul ettirecek kesin bir darbe indirmeyi başaramadı. Ancak, yeni bir saldırıya hazırlık amacıyla Anadolu harekât bölgelerindeki ordularını takviye etmeye ve yeni durumlara göre konuşlandırmaya başladı.⁸³²

828 Celal Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz. Rıdvan Akın, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 229; Atatürk, **age.**, s. 812-813; Tansel, **age.**, s. 102.

829 Atatürk, **age.**, s. 814-815.

830 Yunanların yaptıkları burada ifade edilemeyecek derecede ağırdır. Ancak yaşananların tümü belgeli ve yaşayanların tanıklıklarıyla Garp Cephesi Erkan-ı Harbiye İkinci Şubesi tarafından **Orta Anadolu'da Yunan Mezalimi**, Orhaniye Matbaası 1337 adıyla yayımlanmıştır. Eser ATASE Arşivi kütüphanesinde mevcuttur.

831 Tansel, **age.**, s. 104.

832 ATASE, K 1103, G 49, (Belge 1-5).

Savaş kayıpları açısından bakılınca durumun ağırlığı daha net anlaşıl-maktaydı. En büyük insan kaybını Sakarya'da verecek olan Türk ordusunun Kütahya-Eskişehir Muharebelerindeki kaybı, Büyük Taarruz da dâhil olmak üzere Kurtuluş Savaşı'nın bütün muharebelerinden daha fazladır.

4.4.1. Başkumandanlık Kanunu

Kütahya-Eskişehir Muharebelerinin kaybedilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın ordunun geri çekilmesi konusunda İsmet Paşa ile görüşmesinde ortaya koyduğu sıkıntılar hemen ortaya çıktı. İç cephede durumlar oldukça gergindi. Özellikle düzenli ordunun kuruluşu sonrasında yapılan iki savaş sonrası artan umutlar, yerini karamsarlığa bırakmıştı. Ordunun başarılı bir şekilde muharebeler verdiği günlerde, Meclis birlik içinde, duygulu, müsa-mahakâr ve cömertti. Fakat işler ters gitmeye başlayınca, Büyük Millet Mec-lisinde sert tartışmalar olmaya başladı. Özellikle muhalifler, karamsarlık dolu nutuklarla feryada başladı. *Ordu nereye gidiyor, Millet nereye götürülüyor? Bu gidişin elbette bir sorumlusu vardır, o nerededir? Onu göremiyoruz! Bu-günkü acıklı ve korkunç durumun gerçek etmenini ordunun başında görmek istedik...* diyorlardı. İçinde yaşanan şartlar, bütün zaafılar ve imkânsızlıklar, düşman kuvvetlerinin üstünlüğü ve firariler unutulmuştu. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, harbin sorumluluğunu omuzlarında taşıyanlar, gizli oturumlarda bile her gerçeği söyleyip açıklayamadı.⁸³³ Çünkü umutların kırılmaması gerekiyordu.

İcra Vekilleri Reisi Fevzi Paşa'nın *Biz burada Ankara'da buldukça ordu başka bir şey düşünemeyeceği için her halde merkezi hükûmetin tebdili zaruriyetindeyiz. Bunun için Heyeti Vekile yaptığı müzakeratta Kayseri'yi münasip görmüştür... Hükûmetin orada tesisini, ordunun harekâtı nokta-i nazarından, daha emin addediyoruz*⁸³⁴ şeklindeki sözleriyle Meclisin Kayse-ri'ye taşınması önerisi Mecliste top gibi patladı. Ömründe yemin merasimin-den başka kürsüye çıkmayan, özel meclislerde bile az konuşan Dersim Mebu-su Diyap Ağa söz alarak kürsüye geldi. Heybetli gözleriyle Meclisi süzdükten sonra söze başladı *Efendiler, biz buraya kaçmaya mı geldik yoksa kavga ede-rek ölmeye mi geldik?* deyip vakur ve korkusuz adımlarıyla kürsüden ayrıldı. Diyap Ağa'nın birkaç kelimeye sığdırdığı veciz hitabesi, Meclisi bir kat daha heyecana getirdi.⁸³⁵ 4 Ağustos tarihli Kapalı Oturumda (Gizli Celse), İstan-bul Milletvekili Ahmet Ferit Bey öncülüğünde, yine ordunun durumu, para meselesi, komutası, ihtiyaçları ve Başkomutanlık tartışıldı. Mersin Milletve-

833 Tansel, *age.*, s. 1110.

834 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, 23 Temmuz 1337, İçtima 54, Celse 1, s. 102; Jaeschke, *age.*, s. 157'de bu oturumu 24 Temmuz olarak vermiştir. Bu yanlış birçok eserde aynen tekrar edilmiştir.

835 Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, 1961, s. 236.

kili Selahattin Bey, *ya şimdiye kadar olduğu gibi Başkomutanlık Makamına bağlı bir karargâhın yürütmesini, ya da Meclis Başkanının Kumandayı doğrudan ele almasıdır. Bu şeklen daha yüksektir...* diyordu.⁸³⁶ Bu noktada doğrudan Mustafa Kemal işaret edilmekteydi. Mecliste ilk kez lehte ve aleyhte olanlar, Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesi konusunda birleşiyorlardı. Ama her birinin farklı bir düşünce ve hesabı vardı. Muhalif olanlar Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmiş ordunun bir daha toparlanamayacağını, onun bu durumu düzeltmeyeceğini ve bu sayede Mustafa Kemal efsanesinin bitirileceğini ve böylece onu tasfiye edeceklerini düşünüyorlardı. Enver Paşa'yı getirip, Mustafa Kemal Paşa'nın yerine geçirmek için çalışanlar bu fırsattan özellikle yararlanmak istiyorlardı. Meclis içindeki ve Trabzon'daki İttihatçılar bu iş için uzun zamandır çalışıyorlardı. Meclisin çoğunluğu, yani Mustafa Kemal yanlısı olanlar, Yunan ordusunu ancak Mustafa Kemal'in durdurabileceğine inanıyor ve Başkomutan olmasını istiyorlardı. Bunlar, başarısızlık halinde Mustafa Kemal'in sorumlu tutulacağından endişe ediyorlardı.⁸³⁷ Meclisin çoğunluğunun kendisi hakkındaki kararına teşekkür eden Mustafa Kemal Başkanlığa bir önerge verdi.⁸³⁸ Bu önergede genel istek üzerine Başkomutanlığı kabul ettiğini, ordunun maddi ve manevi gücünün kısa zamanda artırılması için TBMM'nin sahip olduğu yetkileri üç aylık sınırlı bir sürede fiilen kullanmak koşuluyla üzerine aldığını belirtiyordu. Fakat onun bu isteği sert tartışmalara yol açtı. İlk önce Başkomutanlık kavramına itiraz edildi. Başkomutanlığın Meclisin manevi kişiliğinde olduğundan, Başkomutan Vekili denilmesi, Meclisin yetkilerinin kimse üzerinde toplanmasının doğru olmadığı ileri sürüldü. Fakat Mustafa Kemal isteklerinde direndi ve konuyla ilgili yorumlara açıklama getirdi. Görüşmelerin uzaması üzerine Sinop Mebusu Rıza Nur ve 9 arkadaşının önerisi ile kanun aciliyet kararı ile ad okunarak oya sunulması kabul edildi. Meclis, 5 Ağustos 1921 tarihinde, Meclisin sahip olduğu yetkileri şahsında toplamak ve Meclisin adına yürütmek üzere Mustafa Kemal Paşa'ya üç ay süreyle Başkomutanlık yetkisini veren kanunu kabul etti. İstiklal Mahkemeleri doğrudan Mustafa Kemal Paşa'ya bağlandı. Yeni Mahkeme kurma yetkisi artık Başkomutana aitti.⁸³⁹

4.4.2. Tekâlifi Millîye Emirleri

Başkomutanlık Kanunu ile Meclis, hiçbir zorlama altında kalmadan, kendi özgür iradesiyle, üstelik oy birliğiyle yetkilerini tek bir kişiye bıraktı. Bu örneği olmayan bir yetki devriydi. Farklı gerekçelerle de olsa içinde bulunan durumdan ülkeyi ancak Mustafa Kemal'in kurtaracağına olan inancın

836 TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 Ağustos 1337, İctima 61, Celse 3, s. 159.

837 Aybars, *age.*, s. 479; Selek, *age.*, s. 1138-1144.

838 Atatürk, *age.*, s. 816-817; TBMM Zabıt Ceridesi, 5 Ağustos 1921, Celse 1, s. 164.

839 TBMM Zabıt Ceridesi, 5 Ağustos 1921, Celse 1, s. 174-175; Aybars, *age.*, s. 482; Atatürk, *age.*, s. 817-821; Selek, *age.*, s. 1144; Tansel, *age.*, s. 107.

işaretiydi. Kanunun kabulü sonrasında teşekkür için yaptığı konuşmada⁸⁴⁰: *Efendiler, zavallı ulusumuzu tutsak etmek isteyen düşmanları ne olursa olsun yeneceğimize olan iman ve güvenim, bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada, bu tam inancımı yüce kurulunuza karşı ve bütün dünyaya karşı ilan ederim* demektedir. Başkomutanlığı üzerine aldıktan sonra, birkaç gün Ankara'da çalıştı. Genelkurmay ve Millî Savunma Bakanlığının çalışmalarını Başkomutanlık katında birleştirdi ve diğer bakanlıklarla eşgüdümü sağlayacak yeni bir bürokratik yapılanmaya gitti. Ordunun; insan, taşıt, yiyecek, giyecek gereksinimlerini karşılamak için 7 Ağustos'ta Tekâlifî Milliye Emirlerini (Ulusal Vergi Buyrukları) yayımladı.⁸⁴¹ 8 Ağustos'ta, Tekâlifî Milliye Komisyonu (Ulusal Vergi Kurulu) kurulduğunu açıkladı. On ayrı emirle, halktan, elinde ordunun işine yarayacak ne varsa vergi olarak kurula teslim etmesini istedi⁸⁴²:

Bir numaralı emir: "Tekâlifî Milliye Komisyonları" kurulmaktaydı. Bu komisyonlar seferber ordunun ihtiyaçlarının toplanması görevini yapacaklardı. Ancak komisyonlarda görev alan aza ve memurlarda en ufak bir ihmal ve suistimal görülürse vatana ihanet suçuyla cezalandırılacaktır.⁸⁴³

İki numaralı emir: Ordunun elbise ve teçhizat eksiklerinin giderilmesi hedeflenmekteydi. Buna göre her hane, birer takım çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp Tekâlifî Milliye Komisyonuna teslim edecektir.⁸⁴⁴

Üç numaralı emir: Tüccar ve halk elinde bulunan çamaşırılık bez, kaput bezi, patiska, pamuk, yıkanmış ya da yıkanamamış yün ve tiftik, erkek elbisesi dikmeye elverişli her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele, vaketa,⁸⁴⁵ taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan,⁸⁴⁶ dikilmiş ve dikilmemiş çarık, potin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ve yapılmış nal, mih, yem torbası, yular, belleme,⁸⁴⁷ kolan,⁸⁴⁸

840 Atatürk, *age.*, s. 820-821.

841 Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yay., Ankara 1974, s. 377-379; Metin Aydoğan, **Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı**, Umay Yay., İzmir 2005, s. 299; Tansel, *age.*, s. 108; Lord Kinross, **Atatürk**, Altın Kitaplar, İstanbul 2012, s. 323; Atatürk, *age.*, s. 823-825.

842 Aybars, *age.*, s. 482; Aydoğan, *age.*, s. 299.

843 ATASE, K 1539, G 52, B 52-02, 52-02a; **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, ATAM Yay., Ankara 2006, s. 414-415.

844 ATASE, K 1539, G 52, B 52-03; **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, s. 415-416.

845 Bir nevi ince meşin (Suni deri)

846 Tabaklanmış cilalı deri/Keçi derisi

847 Atın belini örtmek için eyerin altına konulan fanila

848 Hayvanın eyer ve semerini üstüne bağlamak üzere belin altından geçirilerek bağlanan örme veya kayış bağ.

kaşığı, urganlardan yüzde kırkına parası sonra ödenmek üzere Tekalifi Milliye Komisyonlarınca el konulacaktır. Çocuk ve kadın elbiseleriyle lüks eşya almak kesinlikle yasaktır.⁸⁴⁹

Dört numaralı emir: Halkın elinde olan buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvanlar, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay ve mumlarında yüzde kırkına komisyonlarca el konulacak, takdir edilecek fiyat üzerinden sahibine mazbata verilecektir.⁸⁵⁰

Beş numaralı emir: Ordu için halktan alınan taşıtlardan, geriye kalanların da ayda bir kez ve parasız olarak yüz kilometrelik bir uzaklığa dek askerî ulaştırma işlerinde çalıştırılması zorunlu kılınmıştır. Naklin devam ettiği sürece nakliye sahibi ve hayvanatı ordu ambarından iâşe olunacaktır.⁸⁵¹

Altı numaralı emir: Tekâlifi Milliye Emirlerinde tedariki bildirilen eşya ve erzak cinsinden çeşitli mahallerde terk edilmiş mallara el konulacaktır.⁸⁵²

Yedi numaralı emir: Halkın elinde bulunan savaşa elverişli bütün silah ve cephanenin (tabanca, tüfek, kasatura, süngü, kılıç, pala) üç gün içinde Tekâlif-i Milliye Komisyonlarına teslim edilmesi gerekmektedir.⁸⁵³

Sekiz numaralı emir: Benzin, vakum, gres yağı, makine yağı, don yağı, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lastiği, lastik yapıştırıcı, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, yalıtkan ve bunlara benzer gereçlerin yüzde kırkına el konulacaktır.⁸⁵⁴

Dokuz numaralı emir: Tekâlif-i Milliye Komisyonları, sınırları içinde var olan demirci, marangoz, dökümcü, tesfiyeci, saraç, arabacı esnafı ve imalathaneleri ile bunları üretim kabiliyetlerinin tespiti yapılarak, gerek bunlar ve gerekse kasatura, kılıç, mızrak ve eyer yapabilecek sanatkarların isim ve sayılarını Müdafaa-yı Milliye Vekâletine bildirecek.⁸⁵⁵

On numaralı emir: Tekâlif-i Milliye Komisyonları kendi sorumluluk alanlarında bulunan, dört tekerlekli yaylı arabalar, dört tekerlekli at, öküz ve kağnı arabaları (bütün teçhizat ve hayvanlarıyla beraber), binek ve top çeken hayvanlar, katır ve yük hayvanları deve ve eşeklerin yüzde yirmisine el ko-

849 ATASE, K 1539, G 52, B 52-04, 52-04a; Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 417-418.

850 ATASE, K 1539, G 52, B 52-05; Harp Tarihi Vesikalari Dergisi, Yıl: 15, Aralık 1966, S 58, Belge no: 1323; Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 418.

851 Harp Tarihi Vesikalari Dergisi, Yıl: 15, Aralık 1966, S 58, Belge no: 1324; Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 419-420.

852 Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 420.

853 Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 421-422.

854 Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 422.

855 Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 423.

nulacaktır.⁸⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa, yayımlanan emirlerin ve tebligatların yerine getirilmesi için oluşturulan İstiklal Mahkemelerini Kastamonu, Samsun, Konya, Eskişehir bölgelerine gönderirken, Ankara'da da bir mahkeme bulundurdu. Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin bu sert tedbirlerine rağmen bazı bozguncular ortaya çıktı. Ancak bunlar ilgili mahkemelerin sert hükümleriyle karşılaştı. Verilen emirleri yerine getirmeyen ve "sûistimâli görülen" devlet memurları da "Hiyanet-i Vatanîye" suçuyla yargılanarak cezalandırıldı. Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin zamanında ve eksiksiz olarak uygulanması, Sakarya'nın doğusuna çekilmiş ordunun ihtiyaçlarını gidermekte büyük faydalar sağladı. Fakat şurasını da belirtmek gerekir ki, Türk milletini büyük fedakârlıklara sevk eden sadece emirler, kanunlar ve cezalar değil, onun başka milletlerde görülmeyen nitelikleriydi. Bunlar vatanın tehlikeye düştüğü zamanlarda hemen kendini gösteriyor ve bu yüzden mucizeler meydana geliyordu. İşte Sakarya Savaşı öncesinde böyle şaşırtıcı bir hal oldu ve her sınıf halk, kendine düşen görevi gücünün üstüne çıkararak başarmaya çalıştı. Bundan dolayı Türk kadını mermi taşıdı, silah ve cephane yüklü kağnıların idaresini eline aldı. Bu kadınlar silah ve cephaneye, çocuklarından fazla değer veriyor; araba kırıldığında, üzerindeki silah ve cephaneyi gideceği yere kadar sırtlarında taşıyorlardı. Halk, minarelerden askere yazılmaya çağrıldığında hemen göreve koşmakta ve sevk edilecekleri yere yaya olarak gitmekteydi.⁸⁵⁷ İşte bu ruh savaşı başarıya ulaştıracaktı.

4.5. Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonuçları

Kütahya ve Eskişehir Muharebelerini kazanan Yunan ordusu, kendisini Türk ordusuna karşı üstünlüğünü kanıtlamış görmekteydi. Bu durum İşgal Kuvvetleri Komutanı Korgeneral Papulas'ın, Millî Savunma Bakanına gönderdiği raporuna da yansımıştı. Papulas, 25 Temmuz 1921 tarihli raporunda, *21 Temmuz Muharebesinde düşmanın uğradığı telefatin çok ağır olduğunu, kuvvetlerin üçte birinin imha edildiğini ve geriye kalanlarında tam bir döküntü olduğunu* söylüyordu. Yunan Millî Savunma Bakanı Theotokis'in, abartılı ve gerçekle ilgisi olmayan bu raporu hükûmete göndermesi sonucunda hükûmette buna inanmıştı. Kütahya'da Kralın başkanlığında, Başbakan Gunaris, Savunma Bakanı Teotokis, Genelkurmay Başkanı Dusmanis vd. ile bir toplantı yapıldı ve Ankara'ya ilerlemeye karar verildi.⁸⁵⁸ Sakarya'da kazanıla-

856 Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV, s. 423-424.

857 Tansel, *age.*, s. 108-109.

858 Çiğdem K. Cihangir, "Sakarya Savaşı Öncesinde Yunan Savaş Meclisi'nin Kütahya Toplantısı", *Sakarya Zaferi ve Haymana III*, Yay. Haz. Temuçin F. Ertan-Sedef Bulut A.Ü. İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayın No: 51 AÜ Basımevi, Ankara 2015, s. 102-109; Belen, *age.*, s. 345.

cak bir zaferle, Türklerin Ankara istikametinde çekilmesi sonucunda Millî hükûmetin dayanak noktasının, hatta Anadolu'nun hemen hemen yarısının da ele geçirileceği, Sevr Antlaşması'nın daha ağırının imzalatılacağı düşünmekteydi.⁸⁵⁹

Kral Konstantin, “Türklerin işini bitirdik” diye açıklamalar yapıyor, Yunanistan'da şenlikler düzenleniyordu. Ancak gerçekte, kutlayacakları bir zaferle sonuçlanabilmesi çok zor bir savaşa karşı karşıydılar. Türk ordusunun “ne tümünü, ne de bir parçasını” yok edebilmişlerdi. Koskoca ordu “çabucak gözden kaybolmuş” Anadolu yaylasının “uzun ve yorucu yollarında ülkenin can evine”, Ankara'ya çekilmişti. Türk ordusu, kazanmış görünen Yunanlardan daha az kayıp vererek hemen tümüyle, “Ankara'nın 80 km önünde, Sakarya dirseğine” yerleşmişti. Burası Mustafa Kemal'in durulmasını istediği yeri.⁸⁶⁰

12 Ağustos 1921, Kurban Bayramı'nın ilk gününde Mustafa Kemal, Hacı Bayram Camisi'nin çevresine taşan “beş bin kişiyle Bayram namazını kıldı” ve o günlerde Ankara'da bulunan Amerikalı Gazeteci Laurence Show Moore'un saptamasıyla, “halkın görülmemiş sevgi gösterileri arasında” cepheye hareket etti.⁸⁶¹ Aynı Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile beraber Polatlı'daki cephe karargâhına geldi. Düşman ordusunun ne şekilde saldıracağı üzerinde konuşulduktan sonra, cepheden ilerleyerek sol kanattan kuşatma yapacağı kanaatine varıldı. Mustafa Kemal Paşa, bu görüş doğrultusunda önlemleri aldırdı.⁸⁶²

Ağustos başında Yunan Küçük Asya Birlikleri ileri harekâta başlamak için gerekli ikmal hazırlıklarını bitirmişlerdi. Düşünülen ve tasarlanan planın uygulanması için genel olarak hazırlıklarını tamamlamışlardı. Ordu Komutanlığı 10 Ağustos 1921'de birliklerine verdiği emirde ileri harekâta başlama gününün 14 Ağustos 1921 Pazar günü olduğunu bildirdi. Harekât planında herhangi bir değişiklik olmadı ve belirtilen günde saat 05.00'te bütün kolların öncüleri ileri emniyet hattını geçecekti.⁸⁶³

Bu süreç, Yunan ordusunun Sakarya mevzileri ile temas için ileri harekâtıydı. Yunan ordusu Komutanı, Türk ordusunun büyük kısmının Sakarya'nın doğusuna çekildiğini kesin olarak anlayamamıştı. Bu Türk ordusunun

859 Cevdet Kerim İncedayı, **İstiklal Harbi (Garp Cephesi)**, Haz. Muhammet Safi, YKY, İstanbul 2007, s. 123; **Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi**, C 2, 4. Kısım, I. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 24-25.

860 Aydoğan, **age.**, s. 298.

861 Metin Ergin, “Mustafa Kemal Anıları”, **Cumhuriyet**, 16.11.2004'ten Aktaran Aydoğan, **age.**, s. 300.

862 Atatürk, **age.**, s. 824-825.

863 Prens Andre, **Felakete Doğru**, Çev. Hüseyin Rahmi, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s. 89-90.

örtme birliklerinin görevini iyi yaptıklarının işaretiydi. Sakarya doğusunda ordumuzun yeni tuttuğu mevzi düşmandan oldukça uzaktı. Ordu burada yeneden kuvvetlenmeye ve tahkimata başladı. Düşmanın ilerlemesi durumunda Süvari Kolordusuna önemli vazifeler düşecekti. Nitekim bu görevi üstlenen gruptan Süvari Kolordusu Komutanı (V.Grup) Albay Fahrettin [Altay] görevini şöyle tanımlamaktaydı: *Asıl görevimiz olan örtme işini düşmanın ilerlemesi halinde müteakip mevziler tutarak, sürekli muharebeler vererek, yavaş yavaş ordumuza çekilmekle başarmak gerekirdi.*

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, yanında Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'yla birlikte 12 Ağustos'ta, cephe durumunu yakından görmek, sevk ve idarede daha etkili olmak amacıyla Ankara'dan Polatlı'ya hareket etti. Cepheye varınca, savunma mevzisinin iyice görüldüğü Polatlı güneyindeki Karadağ'a çıkarak arazi ve mevzi durumunu görüp inceledi. Geri dönmek üzere atına bindiği sırada atın ürkmesi üzerine attan düşerek kaburga kemiği kırıldı. Paşa tedavi edilmek üzere Ankara'ya dönmek zorunda kaldı. Ankara'da istirahatte iken 14 Ağustos 1921'de Müdafaa-i Milliye Vekili Refet Paşa'ya gönderdiği şifre telgrafta, düşmanın ileri yürüyüşe geçtiğini, 14 Ağustos itibarıyla Beylikköprü, Dudaş-Kaymaz hattına ulaştığını, 3-4 gün sonra meydana muharebesinin başlamasının beklendiğini belirttikten sonra; bu süreçte ordunun istifadesine verilebilecek ne varsa hemen verilmesini rica etti. Aynı telgrafta talim görmemiş askerlerin gönderilmemesini, talim görmüş ikmal askerlerinin silahlı olarak gönderilmesinin önemli olduğunu belirtti.⁸⁶⁴ Bir gün sonra da savaşın yaz aylarında olması askerinin matara vs. yokluğunu gidermek için ilgili kurumlara gönderdiği yazıda, *3-4 gün sonra Batı Cephesi en ciddi muharebeleri verecektir. Su araç ve gereçlerine pek çok ihtiyaç vardır. Ankara'da ve halk elinde bulunan gaz tenekesi, fiçı, kırba vesairenin iki gün içinde cepheye gönderilmesini... istedi.*⁸⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa, kırık kaburga kemiğinin verdiği ağrıya ve doktorların kesin istirahat tavsiyesine rağmen *savaş bitince hiçbir şeyim kalmaz* diyerek 17 Ağustos'ta tekrar cepheye döndü. Başkomutan ve Genelkurmay Başkanının cephe karargâhında birlikte çalışmaları ve her an için değişen durumlara göre etkili olmaları; özellikle Başkomutanın kişisel azmi, dayanıklılığı, geniş kavrayış ve kararlarındaki isabet Sakarya ve sonrasındaki muharebelerde yapıcı bir rol oynayacak ve Türk ordusunun kesin sonuca ulaşmasını sağlayacaktı.⁸⁶⁶

Yunan orduları, on gün süreyle karşılarında büyük bir güç görmeden, sonsuz bir bozkırda ve alışık oldukları deniz kıyılarından, vadilerden git-

864 Atatürk'ün Bütün Eserleri, C 11, 1921, s. 327.

865 Türk İstiklal Harbi -İdari Faaliyetler-, C VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s. 374.

866 Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, C II, V. Kısım, I. Kitap, s. 230.

tikçe uzaklaşıyorlardı. Havanın kuraklığı ve sıcaklığı, bundan önceki seferlerinde karşılaştıkları dondan da, kar fırtınalarından da daha kötüydü. Beraberlerinde içme suyu için tanker getirmediklerinden, fena halde susuzluk çekiyorlardı. Modern kamyonları Anadolu'nun bozuk yollarında arızalanıyor, parçalanıyor, eşyalarını, öküz arabalarıyla, develerle ve sırt çantalarıyla taşımak zorunda kalıyorlardı. Çoğu kez kızarmış mısırdan başka yiyecek bulamıyorlardı. Çıplak ve yaban arazide yeşil bir şerit gibi akan Sakarya'ya doğru ilerlerken, askerlerin nefesi tozdan tıkanıyor, çoğu da yaylanın amansız sıtmasına tutulup saf dışı kalıyordu.⁸⁶⁷

Sakarya Savaşı'nın birinci evresi (14-22 Ağustos 1921), tarafların bu hareketleriyle geçirilmişti. 23 Ağustos 1921 günü Beylikköprü-Haymana hatından Yunan ordusunun taarruzu ile savaşın asıl önemli olan ikinci evresi başlamış oldu.⁸⁶⁸ Bu tarih itibarıyla tarafların kuvvet durumu şöyleydi⁸⁶⁹:

	Piyade Tüfeği	Hafif Mak. Tüfek	Ağır Mak. Tüfek	Çeşitli Top	Kılıç	Uçak
Türk Ordusu	63.416	344	524	181	1.309	2
Yunan Ordusu	75.900	2.084	684	386	1.380	18

Mustafa Kemal ise sayısı az, donanımı eksik ve esas gücünü inanç ve kararlılığın oluşturduğu "yoksul" ordusuyla düşmanı bekliyordu. Karargâh olarak kullandığı bina, Alagöz Tepesi'nde Ali Çavuş adında köylüye ait, yarım kalmış kerpiç bir evdi. Karalar giyinmiş Kara Denizli koruyucuları yanından hiç ayrılmıyordu. Şimdi bunlar çoğalmış ve tek başına savaşa katılacak bir birlik haline gelmişlerdi Paşa bunları bile cepheye sürmüştü. Mustafa Kemal, askerlikten istifasından beri üniformasındaki işaretleri çıkarmıştı. Kırık kaburga kemiği hala sarılı olduğu için savaşı, at sırtında cephenin bir bölümünden ötekine koşarak yerinde yönetemiyor, trenden sökülüp getirilmiş bir koltukta oturarak idare ediyordu.⁸⁷⁰

23 Ağustos günü saat 10.00'da 1.Yunan Tümeni Mangal Dağı'nda⁸⁷¹ bı-

867 Kinross, *age.*, s. 327.

868 Jaeschke, *age.*, s. 160

869 **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/5, 2. Kitap, s. 484-485.

870 Kinross, *age.*, s. 327; Aydoğan, *age.*, s. 301.

871 Üzerinde siper bile kazılamayan volkanik bir yapıya sahip Mangal Dağı'nda yapılan savaşlar için bk. Zafer Koşlu, "Haymana, Sakarya Savaşı ve Mangal Dağı", **Sakarya Zaferi ve Haymana III**, Yay. Haz. Temuçin F. Ertan-Sedef Bulut, AÜ İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayın No: 51, AÜ Basımevi, Ankara 2015, s. 151-174.

rakılan alaya taarruz etmeye başlayarak,⁸⁷² 24 Ağustos sabahı Mangal Dağı'nı ele geçirdi.⁸⁷³ Birçok kanlı ve bunalımlı evreler ve dalgalanmalar oldu. Yunan ordusunun üstün grupları Türk Savunma hattının birçok bölgesini aştı. Böylece ilerleyen düşman gruplarının karşısına hemen yeni kuvvetler yetiştirilmişti. Meydan Savaşı 100 kilometrelik bir cephe üzerinde gerçekleşiyordu. Türk ordusunun sol kanadı Ankara'nın elli kilometre güneyine kadar çekilmişti. Ordunun yönü batıya iken güneye döndü, arkası Ankara'ya dönük iken kuzeye verildi. Yani yön değiştirilmiş oldu. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa bunda bir sakınca görmedi: *Savunma hattına (Hatt-ı Müdafaa) çok umut bağlamak ve onun kırılmasıyla ordunun büyüklüğü oranında çok gerilere çekilmek kuramını çürütmek için yurt savunmasını başka türlü anlatmayı ve bu anlatımda direnmeyi ve üstelemeyi yararlı ve etkin buldum. Dedim ki*⁸⁷⁴:

Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. O sath bütün vatan-dır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük büyük her birlik, bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük, büyük her birlik ilk durabildiği noktada yeniden düşmana karşı cephe kurup muharebeye devam eder. Yanındaki birliğin çekilmek zorunda kaldığı birlikler ona uymaz. Bulunduğu mevzide sonuna dek dayanmak ve direnmekle yükümlüdür.

23-26 Ağustos çoğu zaman gündüz ve gece olmak üzere Yunan taarruzları devam etti. 26-27 Ağustos Türk ordusunun sevk ve muharebe üstünlüğü ile geçti. 28 Ağustos'ta ise bütün cephede şiddetli muharebeler ve mevzi çarpışmaları oldu. Türk ordusu Başkomutanından erine kadar, büyük bir azimle direndi. Düşman ise son kozunu oynadığının farkında olduğu için, bütün gücü ile gece ve gündüz Türk cephesinin sol kanadını çökertmeye ve Ankara yolunu açmaya çalışmaktaydı. Çarpışmaların yoğun geçmesinden dolayı ağırlıklı olarak subay kaybının fazlalığı da cephe raporlarına yansdı.⁸⁷⁵ 29 Eylül, Sakarya Muharebesi'nin şiddetle devam ettiği bir gündü. Yunan ordusu her türlü koşulda ilerlemeye çalışırken, Türk ordusu da aldığı emir gereği tuttıkları mevzileri bırakmıyordu. 30-31 Ağustos Yunan ordusuna pahalıya mal olan taarruzlar ve Türk ordusunun karşı saldırıları ile geçti. 1 Eylül muharebenin en kritik günlerinden biriydi. Yunan taarruzunun Haymana ve Çal Dağı'nda önemli başarılar kaydetmesi üzerine, Türk Başkomutanlığı ihtiyat kuvvetlerini de muharebe alanına sürdü. Özellikle Haymana'nın elden çıkarılmaması için kanlı muharebeler yapıldı. Yalnız bu noktadaki muharebede Türk ordusu, üç alay komutanı, beş tabur komutanı, 82 subay, 900 er kaybetmiş ve taburlar teğmenlerin idaresine kalmıştı. Alınan esirlerin verdiği

872 ATASE İSH., S 9216, K 1277, G 1.

873 ATASE, İSH., S 9224, K 1284, G 18; Belen, *age.*, s. 351; Erikan, *age.*, s. 245-247.

874 Atatürk, *age.*, s. 825.

875 Org. İzzettin Çalışlar, *İstiklal Harbinde Batı Cephesi*, Haz. İzzettin Çalışlar, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009, 266-280; Selek, *age.*, s. 1152-1157.

bilgilere göre Yunanlar da bitkin vaziyetteydi. Hem açlık hem de muharebeye karşı bıkkınlık başlamıştı. Kayıplar da yüksekti. Yüz ellişer kişilik bölükler otuzar kişiye inmişti. Mustafa Kemal Yunanları sol kanatta durdurmuş ve böylece Ankara'yı kurtarmıştı.⁸⁷⁶ Yunan ordusundaki genel bozukluk sevk ve idarede de kendini göstermekteydi. Durumun farkında olan Başkomutan düşmanın oldukça zayıf anında olduğunu, sol kanada bir taarruz yapıp işinin bitirilebileceğini söyledi. 8 Eylül, yapılması planlanan taarruz hazırlıklarıyla geçti.

Yunan ordusunda ise Başkomutan Papulas'ın morali oldukça bozuktu. Bursa'da bulunan Harbiye Nazırı Teotakis'e “acele bir mütareke yapılmazsa Yunan ordusunun kötü bir duruma düşeceğini” raporladı.

9 Eylül, Türk ordusunun sağ kanattan yapacağı taarruz hazırlıklarıyla geçti. 10 Eylül'de Türk ordusunun taarruzu başladı. 11 Eylül'de Dua Tepe'ye doğru yapılan taarruz cephe boyunca devam etti. 12 Eylül itibarıyla Yunan ordusunda çekilme başladı. 13 Eylül 1921'de Sakarya'nın doğusunda hiçbir düşman askeri kalmamıştı⁸⁷⁷. Böylece 22 gün gece gündüz devam eden, Atatürk'ün deyimiyle Türk ordusu “Sakarya melhame-i kübrası (Büyük ve kanlı Sakarya Savaşı)⁸⁷⁸”nı her türlü yoksulluk ve yoksunluğa rağmen kazandı.

Başkomutan, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'dan gelen 13 Eylül 1921 tarihli cephe raporunu TBMM'ye gönderdi. Hemen arkasından Millî Savunma Bakanlığı ve Cephe Komutanlığına gönderdiği yazılarla orduyu yeniden düzenlemeye koyuldu. Batı Cephesi Komuta Grubunda yeni düzenlemeler yapıldı. Başkomutanlık emirlerine göre ordunun yeniden düzenlenmesi ve Yunan ordusunun Sakarya'nın batısında takibi için “Cephe Komutanlığı”, 13 Ağustos gece 22.10'da bir emir yayımladı. 14 Eylül günü Harp Karargâhı'ndan “Millete Beyanname” yayımladı. Bu beyanname şu şekildeydi:

Mukaddes topraklarımızı çiğneyerek Ankara'ya girmek ve istiklal-i memleketin fedakâr muhafızı olan ordumuzu imha etmek isteyen Yunan ordusu, 21 gün devam eden pek kanlı muharebelere sonra avn-i Hakla mağlup edilmiştir. Ordumuzun mukabil taarruza geçmesi üzerine yüz geri etmek suretiyle kahraman Türk Askerinin süngülerinden kurtulmak isteyen düşman ordusuna esna-yı ricatında aman verilmemiş ve mühim kuvvetleri Sakarya şarkında imha olunmuştur.⁸⁷⁹

14-15 Eylül 1921 gece yarısından itibaren “Genel Seferberlik” ilan edildi.⁸⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Savunma Bakanı Refet Paşa'ya gönder-

876 Kinross, *age.*, s. 333.

877 Erikan, *age.*, s. 254-265; Vandemir, *age.*, s. 81-106; **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/5, 2. Kitap, s. 225-282; Selek, *age.*, s. 1152-1163; Tansel, *age.*, s. 113-115; Belen, *age.*, s. 356-360.

878 Atatürk, *age.*, s.826-827.

879 **ATASE**, **İSH.**, S 9216, K 1082, G 6.

880 **ATABE**, C 11, s. 386.

diği yazıya göre bu seferberlik, ...*sadece hariçte siyasi bir tesir yapmak amacına...* yönelikti.

Aslında Sakarya Muharebesi, Yunan stratejik harekâtının son aşamasıydı ve savaş sonunda Yunan ordusu yenildi. Kayıplar şöyleydi⁸⁸¹:

	Şehit ve Ölü	Yaralı	Tutsak ve Kayıp
Türk Ordusu	3.713	18.480	805
Yunan Ordusu	3.958	18.955	14.450

Bu savaşta, başta Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa olmak üzere tüm subaylar en ön saflarda askerleriyle birlikte omuz omuza bir mücadele verdi. Savaş boyunca özellikle cephe gerisinde eksikliklerin giderilmesi ve bunların cepheye ulaştırılması (lojistik) konusunda Refet Paşa harikalar yarattı. Anadolu insanı, kadın-erkek, genç-yaşlı demeden elinden ne geliyorsa yaptı ve Viyana kapılarından başlayan Avrupa karşısındaki geri çekilmeye Sakarya'da dur denildi.

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın iradesiyle kazanılan bu zaferden sonra, Meclis Fevzi (Kozan) ve İsmet (Edirne) Paşalar tarafından cepheden telgrafla verilen önergeyi⁸⁸² kabul ederek, kendisine 19 Eylül 1921'de Gazilik unvanı ve Mareşallik rütbesi verdi.⁸⁸³ Böylece Erzurum'da iade ettiği Osmanlı rütbe unvanının yerine, şimdi halka dayalı Meclis, ona hakkı olan unvan ve rütbeyi veriyordu.⁸⁸⁴

Sakarya zaferi, Türkiye ve Yunanistan'ı iç politikaları bakımından büyük ölçüde etkilediği gibi, dış ilişkilerde de önemli etkileri oldu. Yunanların Sakarya'da yenilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın dıştaki durumunun güçlenmesine yol açtı. Savaşı takip eden süreçte Fransızlarla Türkler arasında sıcak yaz günlerinden beri uzayıp giden gizli görüşmeler Türk ve Fransızları birbirine daha da yaklaştırdı. 9 Haziran 1921'de Franklin Bouillon'un Ankara'ya gelmesiyle başlayan görüşmelerde⁸⁸⁵ üzerine en çok konuşulan konu Misak-ı Millî ve bunun içeriğindeki yabancılara verilmiş kapitülasyonların kaldırılması ve tam bağımsızlığın sağlanması oldu. Bu arada Kâzım Karabekir başkanlığındaki heyetin (Veli, Muhtar ve Mahmut Şevket Beyler) Kaf-

881 Erikan, *age.*, s. 267; **TİH., Batı Cephesi**, II/5, 2. Kitap, s. 491; Şamsutdinov, *age.*, s. 260'ta Yunan kayıplarının azaltılmış rakamlarla ölü sayısının 18.000 kişi olduğunu belirtir.

882 **ATASE, İSH.**, S 9216, K 1141, G 49.

883 **ATASE, İSH.**, S 9216, K 1150, G 11.

884 Aybars, *age.*, s. 485

885 Aptülâhat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK, Ankara 1991, s. 92-93; Atatürk, *age.*, s. 827-837; Jaeschke, *age.*, s. 153.

kas Cumhuriyetleri ile (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) 26 Eylül'den beri Kars'ta yaptığı görüşmeler antlaşmayla sonuçlandı (13 Ekim 1921 Kars Antlaşması).⁸⁸⁶ Moskova Antlaşması'nın tekrarı gibi görünen bu antlaşmayla Türkiye'nin Doğu sınırı güvence altına alınmış oldu. Ortaya çıkan bu yeni gelişme de Fransızları uzlaşmaya zorladı. Türk tezlerinin kabulüyle sonuçlanan 20 Ekim 1921 Ankara Antlaşması⁸⁸⁷ İngilizleri fena halde öfkeliendirdi.⁸⁸⁸ Bu antlaşma, Dış işleri Bakanı Bekir Sami Bey ile Fransa Başbakanı Briand arasında Londra'da imzalanan 11 Mart 1920 ile 20 Ekim 1921 arasında iki hükümet temsilcileri arasında yapılan görüşme ve anlaşma taslaklarının bir sonucuydu.⁸⁸⁹ Önemli bir diğer faktör de Kuva-yı Milliye'nin Güney Doğu Anadolu'daki destansı direniş ve elde ettiği başarılarıdır.

Ankara İtilafnamesi ile Türkiye ilk olarak kendisini ortadan kaldırmak isteyen emperyalist devletleri bölmüş ve birbirinden ayırmış oluyordu. İkinci olarak bir savaş cephesi kapanıyor ve Türkiye'nin güney sınırı çizilerek güvenlik altına alınıyordu. Üçüncü olarak bölgeden kuvvetlerini çeken Fransa, silah ve cephanesinin büyük bir kısmını Türkiye'ye bırakıyordu. Bir kısmı hibe olan bu malzemelerin parasını ileride ödeyecekti.⁸⁹⁰

Moskova Antlaşması ve sonrasında imzalanan Kars ve arkasından yapılan Ankara Antlaşmaları TBMM'nin 1921 yılı içerisinde dış politikada önemli başarılarıydı. 1922 yılının hemen başında yine Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'in etkisi ve yönlendirmesiyle 2 Ocak 1922'de Ukrayna ile de Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalandı.⁸⁹¹

Böylece, Doğu ve Güney sınırlarını güvenlik altına alan TBMM hükümeti, düşmana son darbeyi vurmak amacıyla, kuvvetlerin önemli bir kısmını Batı Cephesine kaydırma olanağı sağladı.

886 Soysal, *age.*, s. 39-47.

887 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları(1920-1945)*, C I, TTK, Ankara 2000, s. 50-56.

888 Kinross, *age.*, s. 337.

889 Bige Yavuz, "1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması'nın Hazırlık Aşamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C VIII, Mart 1992, S 23, s. 273; Mustafa Budak, "Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XIII, Temmuz 1997, S 38, s. 401-402.

890 Selek, *age.*, s. 1184.

891 Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 151; Soysal, *age.*, C I, s. 61-68.

4.6. Türk-İngiliz Esir Mübadelesi*

I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri ile birlikte girmiş olan Osmanlı Devleti savaşta yenilmiş ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı. Mütareke'de İtilaf Devletleri esirleri ve Ermeni esirlerin serbest bırakılması kararlaştırılmışken Türk esirlerden sadece hastaların ve askerlik yaşı geçmiş olanların serbest bırakılması kararlaştırılmıştı. Diğer Türk esirlerin bırakılması, Osmanlı Devleti ile yapılacak barış antlaşmasına bırakılmış gibiydi. İtilaf Devletleri elindeki Türk esirlerle ilgili sağlıklı ve net bilgiler de yoktu. Mütarekenin imzalanmasından sonra İtilaf Devletlerinin işgallerine karşı Türk hukukunu korumak için bazı bölgelerde başlayan yerel örgütlenmeler ve direnişler, İtilaf Devletlerinin Türkiye'yi beklentilerine uygun şekilde paylaşmasını zorlaştırmış, yerel direniş unsurları ileriki dönemlerde Millî Mücadele hareketine dönüşmüştü.

İstanbul hükümetlerinin ve bir kısım çevrelerin İtilaf Devletlerinin dümen suyuna girerek çıkmazdan kurtulma çabaları da sonuçsuz kalmıştı. Millî Mücadele Hareketi bir bakıma Mondros Mütarekesi'ni bozan, İtilaf Devletleri ile savaşı bıraktığı yerden yeniden başlatan bir konum kazanmıştı. Bu şartlarda İtilaf Devletleri ve özellikle de İngiltere, Türk esirlerini bırakmadığı gibi Mütareke döneminde icat ettiği yeni suçlar kapsamında tutuklamalar da gerçekleştirmişti. Bunlar, Millî Mücadele taraftarlarını sindirmeye yönelik icraatlar olmuştu.

Osmanlı meselesinin çözümünde ve imzalanacak barış antlaşması konusunda çıkan pürüzlere ve yaşanan karmaşaya rağmen yine de İtilaf Devletleri, I. Dünya Savaşı'nda aldıkları bir kısım Osmanlı esirlerini serbest bırakmışlardı. 1921 Şubat ayı ortalarına kadar İngiltere 7626 subay ve 102.950 asker, Fransa 24 subay ve 772 asker, İtalya 41 subay ve 53 asker, Rusya 634 subay ve 18.926 asker olmak üzere toplam 8.326 subay ve 122.701 asker esiri serbest bırakmışlardı.⁸⁹²

İngiltere, esirlerin salıverilmesi konusunda veya genel bir antlaşma yapılmamış olmasına rağmen elindeki esirlerden bazılarını 1918 Kasım ayından itibaren aralıklarla salıvermişti. Haziran 1920 itibarıyla İngiltere'nin serbest bıraktığı Türk esirlerin sayısı 110.576 olmuştu⁸⁹³. Bu durum 1921 yılına kadar devam etmiş, elindeki Türk esirleri bıraktıklarında Anadolu Hareketine katılacakları korkusuyla bazı esirleri, 1922 yılına kadar serbest bırakmamıştı. Bazı esirlerin serbest bırakılmasında da bunların İstanbul yanında Millî Mü-

* Prof. Dr.Rahmi Doğanay, Elazığ Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi, rdoganay@firat.edu.tr

892 ATASE, K 626, D 242, F 52-2,52-3.

893 Ulvi Keser, **Kıbrıs (1914-1923)**, KKTC, 2000, s. 10.

cadele'ye karşı değerlendirilmesi yönünde bir beklenti⁸⁹⁴ etkili olmuştu.

Bu dönemde serbest bırakılan esirlerden 10.000 kadarı Mısır kampında tutulanlardı. Esareten kurtulan esirlerin Millî Mücadele'ye katılacakları endişesini taşıyan Yunanistan bu esirlerin bırakılmaması hususunda İngiltere'yi ikna etmeye çalışmıştı. Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bu konuda 3 ve 23 Kasım 1920 tarihlerinde iki müracaatta bulunmuştu.⁸⁹⁵ Yunanlılar, zaman zaman serbest bırakılan ve yurtlarına dönmekte olan Türk esirlerini tutuklayıp yeni bir esir hayatına mahkûm etmişlerdi.⁸⁹⁶

Fransa ise Mondros Mütarekesi'nden sonra Türk esirleri bırakmaya başlamış, işgal bölgelerindeki Türk direnişleri üzerine bırakma işlemini durdurmuştu. Sakarya zaferi kazanıldıktan sonra 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara İtilafnamesi ile esirlerin karşılıklı salıverilmesi kararlaştırılmış,⁸⁹⁷ esirler konusu çözüme bağlanmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında Ruslara esir düşen Türklerin dönüşü de Millî Mücadele yıllarında gerçekleşmişti. Rusya'da 1917 Ekim İhtilali ile yönetime gelen Sovyet yönetimi Brest-Litovsk Antlaşması ile savaştan çekilmesine rağmen, çok sayıda Türk esir Rusya'da kalmıştı. Rusya'daki iç savaş esirlerin tahliyesini olumsuz etkilemişti. 15 Mayıs 1918'de esirlerin sevki hakkında yapılan antlaşma ile bir kısım esirler Batum üzerinden dönmüştü. Mütarekeden sonraki dönüşler ise düzensiz ve birçokları da kayıt dışı olarak gerçekleşmiştir.⁸⁹⁸ Ankara, Rusya'daki esirlerin iade edilmesi konusunda da elinden geleni yapmıştır. Rusya'daki esirlerin iadesi, Gümrü (3 Aralık 1920), Moskova (16 Mart 1921) ve Kars (13 Ekim 1921) Antlaşmalarıyla gerçekleşmişti.⁸⁹⁹ Bu gelişmelere rağmen Rusya'daki Türk esirler konusu, Türkiye ile Rusya arasında 1927 yılına kadar zaman zaman gündemin ve iki devlet arasındaki ilişkilerin konusu olmuştur.

894 Özkan Karaca, **Dövüşüler, Götürüldüler, Dönmediler: Esarete Kalanlar**, İstanbul 2017, s. 87.

895 Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C II, Ankara 1975, s. 390.

896 Hindistan ve Asya'nın değişik bölgelerinde tutulmakta olan 571 kişilik Türk esir kafesi bir Japon gemisiyle Türkiye'ye dönerken Ege'de tutuklanmış, Cemiyet-i Akvam aracılığıyla İtalya'ya götürülmüşlerdi. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C II, s. 2.

897 Cengiz Atlı, "İngiliz Belgeleri Işığında Osmanlı Coğrafyasında İngiliz Esirler (1915-1921)", **III. Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi**, 17-18 Ekim Ankara 2019, s. 39.

898 Mahmut Akkor, "Birinci Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları", **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya 2006, s. 202.

899 Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967, s. 224 vd.

4.6.1. Millî Mücadele'de Esirler

Millî Mücadele sırasında cephelelerde çok sayıda savaş esiri alınmış, cephe gerilerine sevk edilmişlerdir. I. Dünya Savaşı sırasında esir düşen Türklerin dönüşü de Millî Mücadele dönemine sarkmıştır. Millî Mücadele'nin zor şartlarında ve tam bir merkezî kontrolün sağlanamadığı Kuva-yı Milliye döneminde olaylar kontrol edilememiş, kayıtlar muntazam olarak tutulamamış, esirlerin sayısı da sağlıklı bir şekilde tespit edilememiştir. 1921 yılı başlarında TBMM hükûmeti nispeten kontrolü sağlamış, düzenli orduya geçilmiş olmakla, esirlerle ilgili istatistiki bilgiler de daha sağlıklı olarak kayıt altına alınmıştır.

Güney cephesinde, Fransız işgal güçlerine karşı verilen mücadelede tarafların birbirine esir verdiği ve aldığı, tespit edilmiş örneklerle görülmektedir. Mücadelede yer alanların önceleri Heyet-i Temsiliye, sonra TBMM hükûmeti ile yaptıkları yazışmalarda dile getirdikleri, alınan ve verilen esirlerden bahsettikleri görülürse de,⁹⁰⁰ Fransa ile Ankara hükûmeti arasında imzalanan 21 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'na kadar resmîyete geçmiş bir esir mübadelesi olmamıştır. Bu Antlaşmada ise tarih ve gerekçeler ve hatta coğrafya ifade edilmeksizin, bütün esirlerin karşılıklı olarak salıverilmesi, masrafların ilgili tarafça karşılanması şeklinde bir karar alınmıştı.⁹⁰¹ Fransızlar da ellerindeki Türk esirlerle ilgili rakam vermemişlerdir.

Fransa ile TBMM hükûmeti arasında esirlerle ilgili bir uzlaşma olmuş, belli bir yol izlenmeden, eldekilerin serbest bırakılmasıyla yetinilmiştir. Yazışmalardan Türk esirlerin güneyden iade edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, 42 Türk esir önce Beyrut'a oradan İskenderun'a nakledilip, salıverilmişlerdir.⁹⁰²

Millî Mücadele'de en uzun süre savaşılan ülke Yunanistan olmuştur. İki taraf birbirinden çok sayıda esir almıştır. Diğer devletlerle savaş sırasında çözülen esirler meselesi, Yunanistan ile bu dönemde gündeme getirilmemiş, sonraya bırakılmıştır. Konu Lozan Konferansı sırasında ele alınmıştır.

Millî Mücadele'de yaklaşık 22 bin Türk, 21 bin Yunanlı asker ve sivilin esir düştüğü tespit edilmiş, esirlerin mübadelesi söz konusu olduğunda sayılar farklılaşmış,⁹⁰³ önemli ölçüde esir kaybı yaşandığı görülmüştür.

900 Urfa'da ele geçirilen Fransız askerlerin Kayseri garnizonuna sevk edildiği, esir düşen 8 Türk'ün bunlarla mübadele edilmesi talebi. 9 Mayıs 1921 tarihinde 19 subay ve 80 askerın Fransızlara esir düştüğü, Fransız esirlerle takas edilmesi istenmiştir. Ahmet Erbil, "Yirmi Türk Mücahidinin 500 Fransız'ı Esir Alması", **Yakın Tarihimiz**, C 4, İstanbul 1962, s. 90; **ATASE**, K 1175, D 28, F 1-2, 5-3.

901 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C 1, Ankara 1989, s. 50. **TBMM ZC.**, 1 Kasım 1921, I. Dönem, C 14, s. 51-52.

902 **ATASE**, K 1650, D 35, F 41-1.

903 Detaylı bilgi için bk. Cemalettin Taşkiran, **Millî Mücadele'de Türk ve Yunan Esirleri**

Mübadeleye kadar Yunanistan'ın elindeki Türk esirlerin sayısı ve vasıfları bilinmemiştir. Yunanistan bu konuda ya bilgi vermemiş ya da yanlış bilgi vermiştir. Esirlerin sayısı ne kadar? Ne kadarı sivilidir? Verilen rakamlar sivillerin ve askerlerin karışımı mıdır?⁹⁰⁴ Siviller savaş halinde mi alınmışlar yoksa işgal bölgelerinden mi toplanmışlar? Belli değildir.

Lozan görüşmeleri sırasında esirlerin gündeme geldiği sıralarda, Millî Savunma Bakanlığı, Yunan Kızılhaç teşkilatından Türk esirlerle ilgili bilgi almış ve 4 Ocak 1923 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığına bildirmişti. Bu bilgilere göre, Yunanlıların elinde bulunan esir Türk sayısı, 453 subay, 5699 asker ve 201 sivilden oluşmak üzere toplam 6353 olarak bildirilmiş, daha sonra bu listeye 57 subay, 313 asker ve 108 sivil eklenmişti.⁹⁰⁵

Diğer Yunan kaynakları da yaklaşık rakamlar vermişlerse de rakamlar birbirini tutmamıştı. Rakamların farklı olması, hatta sık sık değişmesi konu üzerinde anlaşma sağlanmasını zorlaştırmıştı.

30 Ocak 1923 tarihinde taraflar arasında esirlerin hemen salıverilmesi hususunda anlaşma sağlanmış olmasına rağmen, rakamlardaki çelişkiler yüzünden salıvermelerde gecikmeler yaşanmış, bırakılan ilk Türk esir kafilesi, İzmir'e 31 Mart 1923 tarihinde gelebilmişti. Peyder pey geri dönen Türk esir sayısı 28 Haziran 1923 tarihi itibarıyla 15.741 olmuştu.⁹⁰⁶ Çeşitli hesaplara göre olması gereken sayıdan daha az esir teslim edilmiş, bazı kayıpların olduğu da görülmüştü.

Türkiye'nin elindeki Yunan esirlerin sayısı da kesin olarak tespit edilememişti. İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey, 1922 Aralık ayında konuyla ilgili bilgi isteyen Lozan'daki İnönü'ye, ellerinde 116 subay, 16.648 asker, 74 sivil, 34 kadın ve 3 çocuk Yunanlı esir bulunduğunu bildirmiş,⁹⁰⁷ listelerin tetkik edilmesi tavsiyesinde de bulunmuştu. Yunan harp esirlerinin sayısı ile ilgili farklı kaynaklarda değişik rakamlar verilmesi⁹⁰⁸ gerçekten de tam sayının bilinmediğini göstermektedir. Rauf Bey'in İnönü'ye gönderdiği listenin

(1919-1923), Ankara 2018.

904 Ahmet Özdemir, "Savaş Esirleri ve Millî Mücadele", *Atatürk Yolu*, C 2, Yıl: 3, Kasım 1990, s. 5.

905 ATASE, K 1812, D 325, F 1-9.

906 Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler*, C 2, İstanbul 2002, s. 89-91.

907 Şimşir, *Lozan Telgrafları(1922-1923)*, Ankara 1990, s. 154-155. Özdemir, "Millî Mücadele'de Yunan Harp Esirleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 18, S 34, Şubat 1994, s. 159.

908 Akandere Yunan esir sayısını kesin rakam olmadığını belirterek, 3ü general 381 subay, 14.385 asker, 10.527 sivil olmak üzere toplamda 25.299 olarak vermektedir. Osman Akandere, "1923 Yılı Ortalarında Uluslararası Kızılhaç Komisyonunca Görevlendirilen Heyetin Anadolu'daki Teftiş Gezileri ve Hazırladıkları Rapor", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 18, Temmuz 2002, s. 447.

tetik edilmesini istemesi, bu konuda resmî makamların da sağlam bir listeye sahip olunmadığını kabul ettiğini göstermektedir.

Millî Mücadele Dönemi'nde İngiltere ile yaşanan esirler meselesi ise cep-helerdeki vuruşmalar sırasında esir alınanlardan öte bir boyutta gelişmişti. Esirler bir ölçüde diploması alanındaki mücadelenin malzemesi olmuşlardı. Bu da doğal olarak esir mübadelesi görüşmelerinin bir diploması savaşına dönüşmesi sonucunu getirmişti. Bu konuda, Malta sürgünleri ile Anadolu'da gözaltına alınan İngilizlerin mübadelesi meselesi önemli bir örnek teşkil etmişti. Başka bir ifadeyle bu mücadele, Ankara'nın Malta sürgünlerini kurtarmak için harcadığı mesainin hikâyesinden oluşmuştu.

Mücadele, 30 Ekim 1919 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra başlamıştı. Osmanlı topraklarını fiilî veya resmî olarak işgal etmeye başlayan İtilaf Devletleri ve özellikle de İngiltere, 1918 Aralık ayından itibaren, 1915 Ermeni olaylarına atıf yaparak savaşın ve “tehcirin” sorumlularının “insanlık namına” cezalandırılması için bazı adımlar atmışlardı. Bu konudaki ilk adım, İstanbul'daki İngiliz Dış işleri temsilcisinin, Ermeni Patrikhanesi'nin de yardımıyla çoğunluğu İttihat Terakki mensubu olan bir liste hazırlayıp, listedekilerin kendilerine teslim edilmesini istemesi olmuştu.

İstanbul hükûmeti baskılara boyun eğmiş, listedeki 112 zanlıyı tutuklayarak “Bekirağa Bölüğü” olarak anılan Harbiye Nezareti hapishanesine koymuştu. Diğer taraftan da yargılanmaları için Divan-ı Harb-i Örfiler (Sıkıyönetim Mahkemeleri) kurulmaya başlanmıştı.⁹⁰⁹ Tutuklamalar devam ederken İngilizler bazı zanlıları da Ermenilere kıyım yapmak, İngiliz esirlerine kötü davranmak, Mütarekenin uygulanmasını engellemek, savaş kanunlarına muhalif davranmak gibi suçlarla itham ettiği fikir ve siyaset adamları ile askerleri yargılamak üzere Malta'ya sürgün etmeye de başlamıştı.

Aralık 1918'de başlayan tutuklamalar ve sürgünler, 1919 yılı başlarında yoğun olarak uygulanmış, ileriki dönemlerde de üçer beşer devam etmişti.⁹¹⁰ 1920 yılında ise İstanbul resmen işgal edilmiş, Meclis basılmış, Anadolu'daki Millî Hareket için önemli bazı şahıslar, Rauf Bey de dâhil olduğu halde tutuklanarak Malta'ya sürülmüşlerdi.⁹¹¹ Mütarekenin imzalanmasıyla başlayan devr-i sabık yaratma ve İttihatçı avı, Müttefik işgal güçleri desteğiyle yapılan sıkıyönetim yargılamaları ve Malta sürgünü ile devam etmişti. Bu politikaların temel amacının, “Doğu Sorununu” İngiliz çıkarlarına göre çözmek oldu-

909 Feridun Ata, “Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış (1919-1921)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S 62, C 25, Temmuz 2005, s. 309.

910 Sürgünlerle ilgili detaylı bilgi için bk. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1985, s. 44, 58, 68, 81, 108-110, 170.

911 Rauf Bey, Kara Vasıf ve 8 kişiyi daha 18 Mart 1920 tarihinde Malta'ya sürülmüşlerdi. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 170.

ğu anlaşılmıştı.⁹¹² İngilizlerin ve İstanbul hükümetlerinin hedefe koydukları yeni bir suçlu kitlesi oluşmuştu.

İstanbul'un işgalinden iki ay kadar önce Mustafa Kemal Paşa da olanları ön görerek, Konya'daki 12., Sivas'taki 3. ve Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlıklarını çektiği telgraflarla uyarılmıştı. 22 Ocak 1921 tarihli kişiye özel telgraflarda, saldırılarını arttıran İngilizlerin, nazır veya mebuslardan bazılarını ve özellikle Rauf Bey'i tutuklaması durumunda, bunlara karşılık olmak üzere bölgelerindeki İngiliz subaylarının tevkifi için şimdiden gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti. 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'yı, Albay Rawlinson konusunda özellikle uyarılmıştı.⁹¹³ Bu gelişmeler üzerine gereğinin yapılması konusunu hatırlatmış, 16-17 Mart tarihlerinde valilere ve komutanlara gönderdiği alınacak tedbirlerle ilgili talimatlarında Anadolu'daki İngiliz görevlilerin rehin olarak tutulmasını bildirmişti.

Erzurum'daki İngiliz İtilaf Komiseri Yarbay Rawlinson ve askerleri ile birlikte Yüzbaşı Campbell, Teğmen Bowring, diğer 2 yüzbaşı, 4 teğmen, 1 asteğmen, 15 kadar er, 4 tercüman İngiliz görevlisi⁹¹⁴ tutuklanmıştır.

Bu tutuklamalar, tutuklanan ve Malta'ya sürülen Türklerin serbest bırakılmasını sağlayacak bir misilleme olmuştur. Beklendiği gibi Malta sürgünleri kurtarılmış, İngilizler ile Ankara arasında diplomatik ilişkilerin başlamasını da sağlamıştır.

4.6.2. Mübadele İçin İlk Girişimler

Malta sürgünlerinin kurtarılması konusu, İngilizlerin savaş suçlusu, Ermenilere zulüm, İngiliz esirlere kötü davranmak gibi suçlamalarla tutuklayıp, yargılamak üzere Malta'ya sürmesi üzerine, daha Anadolu'daki İngilizler tutuklanmadan önce, 1919 Ekim ayında yapılan Amasya görüşmelerinde gündeme gelmişti. İstanbul heyeti ile Heyet-i Temsiliye arasında imzalanan protokolde Malta sürgünlerinin ilgili Osmanlı mahkemelerinde yargılanmak üzere İstanbul'a getirilmeleri için çalışılması da eklenmişti. Bu madde gizli tutulmuştu.⁹¹⁵

Osmanlı vatandaşlarının Osmanlı topraklarında yakalanıp İngiliz mahkemelerinde yargılanmaları devletin egemenliği yönünden taşıdığı sakınca-

912 Rıdvan Akın, "İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Divan-ı Harb-i Örfide Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2014/1, s. 59.

913 Kemal Atatürk, **Nutuk**, MEB Yay., İstanbul 1982, C 3, s. 1194. Kâzım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1969, s. 500.

914 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 178, Özdemir, "Savaş Esirlerinin Milli Mücadele'deki Yeri", **Atatürk Yolu**, Yıl: 3, C 2, Eylül 2013, s. 1; Karabekir, **age.**, s. 531.

915 Atatürk, **Nutuk**, C 1, s. 247.

lardan başka, İngilizlerin niyetlerinin fark edilmesi bakımından da önemliydi. İngiltere'nin sürgünler için icat ettiği suçlar göz önüne alındığında, bunun bir sindirme hareketi olduğu açıkça görülmüştü.

İstanbul hükûmeti Amasya Görüşmelerinde kararlaştırılan çerçevede bir gelişme kaydedemediği gibi yeni tutuklama ve sürgünlerin de önüne geçememişti. 1920 yılı başlarında İngilizler tutuklamaları arttırmışlar, Mebusan Meclisini basıp bir kısım milletvekilini de Malta'ya sürmüşlerdi. Misilleme olayı da bu günlerde gündeme gelmiş, 1920 yazında, İngilizler üzerinde beklenen etkiyi yaratmıştı. İngiltere'de, Anadolu'da tutuklu bulunanların akrabaları ile Savunma Bakanlığı yetkilileri, tutsakların kurtarılması konusunda hükûmete baskı yapmaya başlamışlardı. Anadolu'daki İngilizlerin Malta'daki Türklere karşılık olarak tutuldukları anlaşılmıştı.

29 Mayıs 1920 tarihinde, İngiltere Savunma Bakanı Winston Churchill, Dışişleri Bakanlığına başvurmuş, Türklerin eline düşen İngilizlerin rehin olarak tutulduklarını ve ancak Malta sürgünleri serbest bırakılınca kurtarılacaklarını söylemişti. Eski İzmir Valisi gibi bazı İngilizlere yakın sürgünlerin serbest bırakılarak pazarlık konusu yapılmasını da önermişti.⁹¹⁶ Askerlerin bu yaklaşımlarında Anadolu'daki tutsak İngilizlerin genelde asker olmalarının önemli bir payı olmuştu. Ayrıca özellikle Yarbay Rawlinson, İngiliz aristokrasisinden bir ailenin çocuğuydu ve abisi Lord Rawlinson İngiliz parlamentosundaydı. Karabekir Paşa'ya göre de, Rawlinson'un 3. ve 15. Kolorduları denetlemek görevi dışında, Mustafa Kemal Paşa ve kendisiyle görüşmeler yapmak, irtibat kurmak gibi bir gizli görevi de vardı.⁹¹⁷

Askerlerin bu düşüncesi diplomatlar tarafından kabul edilmemiş, bazı Türklerin serbest bırakılmasının İngiltere'ye itibar kaybettireceğini ileri sürmüşlerdi. İngiliz Dışişleri, Malta'daki Türklerin hiçbirinin bırakılmayacağını Churchill'e bildirmişse de, 17 Haziran'da Churchill yeni bir başvuruda bulunmuş ve Anadolu'daki İngilizlerin Türklerin elinde bir koz olduğunu vurgulamıştı.⁹¹⁸

Diplomatlar ise daha sonra Türk tezini kabul etmek zorunda kalacaklarını hesap edememişler, konuyu sürüncemede bırakmışlardı. O an için Türklerle isteklerini bir şekilde kabul ettirebileceklerini düşünmüşlerdi. İngilizlerin kurtarılması konusunda Churchill'den başka Erzurum'da askerleriyle birlikte tutuklanan Yarbay Rawlinson'un kardeşi Lord Rawlinson da hükûmete müracaatta bulunmuş, sonuç alamamıştı.

Londra'daki siyasetçiler konuyu bir onur meselesi olarak değerlendirirken, İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı, Haziran ayı başında, Ahmet İz-

916 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 327.

917 Karabekir, **age.**, s. 531.

918 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.327.

zet Paşa aracılığıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndermiş esirlerin durumunu görüşmek istemişti.⁹¹⁹ Ahmet İzzet Paşa da, insanlığa ve geleceği yararlı olabileceği düşüncesiyle ara buluculuk yapabileceğini belirttiği ek bir mektupla, 5 Haziran 1921'de, Yüzbaşı Muzaffer Bey ile Ankara'ya göndermişti. Muzaffer Bey yolda Yunanlılara yakalanıp İstanbul'a geri gönderilmiş, Ahmet İzzet Paşa da Muzaffer Bey'i yeni bir mektupla 15 Haziran'da yeniden Ankara'ya göndermişti. İngiliz karargâhı, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e, ya da yetkili bir İngiliz subayının Anadolu'ya gelmesiyle konunun görüşülmesini teklif etmiş, görüşme yerini Mustafa Kemal Paşa'ya bırakmıştı. İngilizler adına mektubu Binbaşı Wey imzalamıştı.⁹²⁰ Londra'daki siyasetçi ve bürokratlar mübadeleye karşı çıkarken, İstanbul'daki askerlerin bu girişimi Türk tarafında güven sorunu oluşturmuş, tutuklamaların ve sürgünlerin devam ediyor olması da girişimin samimiyeti konusunda şüphelere sebep olmuştu.

Mustafa Kemal Paşa, bu mektuba 12 Ağustos 1920'de, böyle bir görüşmenin öncelikle hükûmet işi olduğunu, resmî talep olması, İngilizlerin Türkleri hor görmekten vazgeçmeleri, işgalcilerin topraklarımızı boşaltması gerektiğini bildirmişti. Bu şartlarda yeni bir teklifin değerlendirilebileceği⁹²¹ cevabını vermişti.

Tam bu sıralarda Urfa eski Mutasarrıfı İstanbul'da idam edilmişti. İngilizlerin Malta'da tuttıkları Türklerden 15 kişiyi İstanbul'a getirip idam edecekleri söylentileri de yayılmıştı. Mustafa Kemal Paşa, mektubunda bu konulara da değinmiş, yargılama ve idamların devam etmesi durumunda, Anadolu'da ellerinde bulunan İngiliz tutsakların tümünün idam edileceğini⁹²² de belirtmişti.

Bu aşamada konu, esirlerin insani sebeplerle mübadele edilmesi yaklaşımından uzaklaşmıştı. İngiliz siyasi çevreleri, Malta'da tuttıkları Türkleri, Türkiye'ye Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmek için kullanacakları bir koz olarak görmeye başlamışlardı. Türk tarafı ise elindeki tutsakları, İngilizlerin Ankara yönetimini resmen tanımalarını sağlamak için kullanmak istemişlerdi.

İngiliz Savunma Bakanlığı, Lord Rawlinson ve diğer tutuklu İngilizlerin aileleri Temmuz, Ağustos aylarında da, İngiliz Dışişleri ve hükûmetine, Anadolu'da rehin tutulan İngilizlerin kurtarılması konusunda yeni müracaat-

919 Serpil Sürmeli, "Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü", *Atatürk Dergisi*, C 3, S 4, s. 67.

920 Sürmeli, agm., s. 67.

921 *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (1919-1923)*, Ankara 1994, C 1, s. 169.

922 Rıdvan Akın, "İttihat ve Terakki Hükûmetlerinin Divan-ı Harb-i Örfide Yargılanması ve Malta Sürgünleri (1918-1921)", *Galatasaray Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2014/1, s. 99; Cengiz Çetintaş, *TBMM Tutanaklarında Kurtuluş Savaşı: Malta Sürgünleri ve İngiliz Esirleri*, 2018, s. 8.

larda bulunarak baskıyı arttırmışlardı.⁹²³ 16 Ağustos'ta, Lord Rawlinson Lord Curzon ile bizzat görüşmüş, kardeşi için kaygılandıklarını, Mustafa Kemal Paşa'nın Malta'daki Türkleri kurtarmak için çok istekli olduğunu, bu sebeple mübadeleye sıcak bakacağını belirtmişti.⁹²⁴ Curzon, çözüm için çabaladıklarını söyleyip Lord Rawlinson'u savmıştı. Çünkü Dış işleri ve siyasi çevreler, Ankara ile muhatap olmamakta, Malta sürgünlerini hedeflerine ulaşmak için koz olarak kullanmakta ısrarcıydılar. Yine de Curzon, 20 Ağustos 1920'de, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğine mübadele konusundaki görüşlerini soran bir yazı göndermişti.

Mübadele konusu, yani Anadolu'da tutulan İngilizlerle Malta sürgünlerinin takas edilmesi meselesi TBMM'nin gündemine ilk olarak, 1920 Temmuz ayında gelmişti. Erzurum'da tutulmakta olan Yarbay Rawlinson, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya bir mektup yazmıştı. Erzurum'da 4 aydır tutuklu bulunduğu sırada yaşanan gelişmelerden habersiz olmakla birlikte Kuva-yı Milliyecilerden Malta'da tutuklu bulunanların olduğundan haberdar olduğunu, mevcut şartlarda İngiltere'nin bir mübadeleyi kabul edebileceğini, İngiliz hükûmeti ile bu konuda yapılacak görüşmelere aracılık edebileceğini belirtmişti. Karabekir Paşa da mektubu TBMM'ye göndermişti.⁹²⁵

Görüşmelerde Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, bunun bir fırsat olduğunu, Rawlinson üzerinden sonuç alınabileceğini belirtmiş, Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey ise Dışişleri Bakanlığının görüşü alınarak karar verilmesini önermişti. 7 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey, Dışişlerinin görüşünü açıklamıştı. Dışişleri, teklifin Malta'daki vatan evlatlarının kurtarılması için kabul edilebileceği, ancak bu konuda İngiliz hükûmetinin tavrının önemli olduğunu söylemiş, İslam âlemine karşı hakaret teşkil eden davranışlarıyla dikkat çeken İngiliz hükûmetine ve hareketlerine meşruiyet kazandıracığı için böyle bir mübadeleye Dışişlerinin sıcak bakmadığını belirtmişti. Rawlinson'a karşılık birkaç Türk'ün salıverileceğini ancak İngilizlerin yeni tutuklamalar yapabileceğini söylemiş, İngilizlere güvenilmediğini de ekleyip, Rawlinson elde tutularak daha fazla taviz koparılması, başka pazarlıklarda kullanılması⁹²⁶ tavsiyesinde bulunmuştu. Bu görüş, TBMM tarafından da kabul edilmişti. Bir mübadele olacaksa da "tüme tüm" esasında olmalıydı.

Londra'da ise Savunma Bakanlığı, 16 Ekim 1920'de, Dışişlerine Rawlinson ve diğer esirlerin kurtarılması için ne yapıldığını sormuştu. Curzon da 25 Ekim'de, kurtarılması için çalışıldığını, ancak Mustafa Kemal Paşa ile diyalog kurmanın zor olduğunu, İngiliz rehinelere karşılık Malta sürgünlerinin

923 Sürmeli, agm., s. 65.

924 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 330.

925 **TBMM ZC**, 18 Temmuz 1920, I. Dönem, C I, s. 11.

926 **TBMM ZC**, 7 Ağustos 1920, I. Dönem., C II, s. 14.

bırakılmayacağını bildirmişti. Bu cevaba rağmen İngiliz Savunma Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığına 10 Kasım'da yeni bir girişimde bulunarak, Malta'daki sürgünlerin sayısının azaltılmasının, yeni sürgünler yapılmamasının, barındırma ve maliyet bakımından gerekli olduğunu⁹²⁷ bildirmişti.

Londra'da siyasi çevrelerde bu hava hâkimken, İstanbul'daki Yüksek Komiserlik Ankara ile bir diyalog kapısı açmak için girişimlerde bulunmuştu. 1920 sonlarında Tevfik Paşa hükûmeti Ankara ile bir uzlaşma yolu aramış, Anadolu'ya Ahmet İzzet Paşa heyetini göndermişti. Yüksek Komiser Rumbold da Ankara'nın elindeki İngilizleri kurtarabilmek için bu girişimden faydalanmayı düşünmüş, Ahmet İzzet Paşa'dan bu konuda elinden geleni yapmasını istemişti. Rumbold'a göre, Ankara elindeki İngilizleri bırakırsa itibar kazanacaktı.⁹²⁸ Malta sürgünlerinden hiç bahsetmemişti ama Ahmet İzzet Paşa da⁹²⁹ İngilizler konusunu muhataplarına açamamıştı.

1920 yaz aylarından itibaren başlayan konuyla ilgili girişimler, Ankara-Londra diyalogunu başlatamamıştı. Sevr Antlaşması'nın kabulünü sağlamak için Malta'daki Türklerin bir kısmının Anadolu'ya gitmemek kaydıyla serbest bırakılacağı teklifi de, tutsak değişimi konusunda "tüme tüm" ü savunan Ankara'yı kararlılığından caydıramamıştı.

Konuyu sürüncemede bırakan İngiltere, Sevr şartlarının belirlenmesinden sonra bu konuyu Ankara'ya Sevr'i kabul ettirmek için bir pazarlık konusu yapmaya çalışmıştı. 3 Aralık 1920'de Anadolu'ya gönderilen Ahmet İzzet Paşa heyeti de bir gelişme sağlayamamıştı. Konu ancak Londra Konferansı sırasında yüz yüze görülebilecekti.

Tarafların masaya oturması kolay olmamıştı. İngiltere Savunma Bakanlığı ve Churchill'in çabaları yaz boyu devam etmişti. Askerî çevrelerin bu çabaları, siyasi çevrelerde itibar görmemişti. Malta sürgünlerinin İstanbul hükûmetinin isteğiyle yapıldığını söyleyen İngiliz hükûmeti, salıverilmeleri durumunda İstanbul hükûmetinin itibar kaybedeceği ve Sevr'i imzalamayacağını, Kemalistlerin ise durumu bir zafer kazandıkları şeklinde değerlendireceklerini ileri sürmüştü.

İngiliz siyasetçileri mübadele konusunu savsaklamaya çalışırken, Malta'daki sürgünlerden Tahir Cevdet Bey ve Acenta Mustafa (Tüccar Mustafa Kırzade) kaçmayı ve izlerini kaybettirmeyi başarmışlardı.⁹³⁰ Malta Valisi H.

927 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 337-338.

928 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 338.

929 3 Aralık'ta İstanbul'dan hareket eden heyet, 5 Aralık'ta Bilecik istasyonunda Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş, heyettekiler emrivaki yapılarak Ankara'ya götürülmüşler ve Millî Mücadele'ye katıldıkları ilan edilmişti. Bir ay kadar sonra siyasete karışmalarını şartıyla serbest bırakılmışlardı. Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, İstanbul 1919, s. 188-189.

930 Sürmeli, agm., s. 67.

Plumer, olayı 14 Aralık günü İngiliz yetkililere bildirmişti. Bu olay, İngilizleri telaşlandırmış, bir güvenlik sorunu ile karşı karşıya olduklarını hissettirmişti.

Sevr Antlaşması imzalanmış ancak uygulanamamış, Millî Mücadele'nin gelişmesini de önleyememişlerdi. İngilizler Malta'daki sürgünlere isnat ettikleri suçlarla ilgili yeterli delil toplayamamış, yargılama konusunda da somut bir ilerleme sağlayamamışlardı.⁹³¹ İngiliz esirlerin ailelerinin baskısı ve I. İnönü zaferi (10 Ocak 1921) İngiltere'yi mübadele konusunda uzlaşmacı adım atmaya ve Ankara ile temas kurmaya zorlamıştı. Ankara hükûmeti Londra Konferansı'na davet edilmişti.

4.6.3. Londra Konferansı'nda Mübadele

Londra Konferansı'na davet edilen Ankara hükûmeti, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında oluşturduğu heyeti Londra'ya göndermişti. Türk ve İngiliz esirlerin mübadelesi meselesinin gündeme geleceği de taraflarca ön görülmüştü. Beklenildiği gibi, esirlerin mübadelesi konusundaki ilk resmî Türk-İngiliz görüşmesi de bu konferans sırasında gerçekleşmişti. 16 Mart 1921 tarihinde de iki taraf temsilcileri arasında mübadele anlaşması imzalanmıştı.⁹³²

Konferans öncesinde, İngiliz Savunma Bakanlığı, 17 Ocak 1921 tarihli yazısıyla Dışişlerinden mübadelenin uygulanmasını istemiş, Avam Kamarası üyelerinden Yarbay Walter Guinness de Malta sürgünleri konusunun İngiliz çıkarlarına zarar verdiğini dile getirmişti. Konu, 17 Şubat'ta İngiliz parlamentosunda görüşülmüş, bazı parlamenterler İngiliz siyasetini eleştirmişler, İngilizlere yakın duranların bile neden hâlâ sürgün durumda olduğunu sormuşlardı.⁹³³ Hükûmet sözcüsü Harmsworth, bu konunun Türk barış antlaşmasının bir parçası olduğunu söylemişti.⁹³⁴ İngiltere, sürgünleri istediği şartlarda bir anlaşmayı kabul ettirebilmek için koz olarak kullanıyordu. Bunları tutuklayıp sürgüne gönderirken de bir sindirme hareketi olarak düşünmüştü. Londra'da toplanacak konferansta, sürgünlerin durumunun İngilizlerin pa-

931 Malta sürgünlerinin yargılanması konusunda Kraliyet Başsavcılığı, sürgünlerden yalnızca İngiliz esirlere kötü davrananların yargılanabileceği görüşünü sunmuş, bu kapsamda 8 sürgün Türk olduğunu bildirmişti. Akın, agm., s. 97. Uluç Gürkan, "Malta Yargılaması, Malta'yı Sulandırmak", **Milliyet**, 22 Nisan 2014.

932 Anlaşmayı Türk tarafı adına Ankara hükûmeti temsilcisi Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, İngiltere adına da Dış işleri yetkilisi Robert Vansittard imzalamıştı. Gotthard Jaescke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Ankara 1986, s. 188-189.

933 İngiliz Parlamentosunda bazı parlamenterler mübadelenin bir an önce yapılması konusunda hükûmeti baskı altına almaya çalışmışlardı. Konuyla ilgili bir rapor üzerinden, bir tek İngiliz esirin bir gemi dolusu Türk'e degeceği yönünde yaklaşımlar dillendirilmişti. Varteks Yeghiayan, **Malta Belgeleri**, İstanbul 2007, s. 106.

934 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 347.

zarlık gücünü arttıracacağı düşünülüyordu.

İngiliz askerî ve siyasi çevreleri ile İstanbul'daki temsilcileri Konferans öncesinde Malta sürgünleri ile ilgili hazırlıklar ve tasnifler yapmışlardı. Değişik makamların farklı tasniflerine rağmen İngilizler, Malta'daki Türklerden 20 kadarının salıverilebileceği noktasında birleşmişlerdi.

Konferans öncesinde İstanbul hükûmeti de kendince hazırlıklar yapmış, 3 Şubat 1921 tarihinde İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliğinden Malta'da bulunan sürgünlerin tam listesini istemişti. Verilen sürgün listesinde 109 kişi vardı. Ankara'nın elinde de 22 İngiliz tutsak vardı.⁹³⁵ Bu, Ankara için alınan bir liste olmalıydı. Çünkü sürgünler işini Ankara üstlenmişti.

21 Şubat'ta toplanan Konferans sırasında İngiltere, elinde bulunan bütün kozlarını oynamaya çalıştı. Sürgünler konusundan başka, Yunan ordusunun Anadolu'daki durumu ve Türk politikası hakkında bilgiler de toplanmıştı. 2 Mart 1921 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhından (General Harington) Askerî İstihbarat Başkanlığına gönderilen şifre tel ile Londra bilgilendirilmişti. Telde; İngiliz casus örgütü Black Jumbo'nun ele geçirdiği gizli Türk şifresi hakkında bilgi verilmiş, Mustafa Kemal'in Bekir Sami Bey'e, tutsakların değişik tokuşunun barış antlaşmasının imzalanmasından sonra yapılacağı konusunda talimat verdiği bildirilmişti.⁹³⁶

7 Mart 1921'de, Malta sürgünleri konusunda ilk oturum yapılmıştı. Ankara'yı Dış İşleri Bakanı Bekir Sami Bey, İstanbul'u Londra temsilcisi Mustafa Reşit Paşa temsil etmişti. İngiltere'nin temsilcileri ise Dışişlerinden R.C. Lindsay, D.G. Osbourne ve W.S. Edmonds olmuşlardı. İngilizlerin tasarısında Anadolu'da tutsak olan 21 İngiliz'e karşı Malta sürgünlerinden bazılarının bırakılmasını öngörmüşlerdi. Malta sürgünlerini iki kısma ayırmışlardı. Bir bölüm salıverilecekti. Diğer grup ise savaş suçlusu sayıldıkları için yargılanmaları için ellerinde tutulacaktı. Bekir Sami Bey ise Ankara'dan "tüme tüm" esasında bir mübadele yapılması talimatı gereğince, sürgünlerin tümünün serbest bırakılmasını istemişti. Sınıflandırmayı kabul etmemişti. Sürgünler içinde suçlular varsa bile Türk mahkemelerinde yargılanmaları gerektiğini savunmuş ve bunların da Ankara'ya teslim edilmelerini istemişti.⁹³⁷ İlk görüşme başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

İngilizler Bekir Sami Bey'in heyeti içinde kendi şartlarına uygun bir anlaşma yapma taraftarlarının bulunduğunu keşfederek bu konuda ısrarlı davranmıştı. 11 Mart tarihli oturumda, Bekir Sami Bey "tüme tüm" esastan vazgeçmiş, Ankara'nın talimatına rağmen inisiyatif olarak bazı sürgünlerin Malta'da kalmasına razı olmuştu. Ancak bunların sayısını azaltmaya çalış-

935 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 345.

936 Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, Ankara 1979, C III, s. 202.

937 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 349.

mış, İngilizlerin bırakmak istemedikleri 27 kişinin daha mübadeleye dâhil edilmesini istemişti. İngilizler bu 27 kişiden 17'sini serbest bırakmayı kabul etmişti. Cemal Paşa, Yakup Şevki Paşa, Cevat Paşa ve Albay Şevket Bey'i de Türkiye'ye dönmeleri şartıyla serbest bırakmayı kabul etmişlerdi.⁹³⁸ Bunların Türkiye'ye dönmeleri durumunda Millî Mücadele'ye katılmalarından korkan İngilizler böyle bir tedbir almışlardı.

Bu şartlarda, 16 Mart 1921 günü anlaşma imzalanmış, ancak Bekir Sami Bey yetkisini aşmış, Ankara'nın talimatına uymamıştı. Anlaşmanın şartları şunlardı;

1-Kendi isteklerine aykırı olarak Türkiye'de alıkonulan Britanya savaş tutsaklarıyla öteki Britanya yurttaşları, ya da Britanya kuvvetleri üyeleri hemen salıverilip İstanbul'a gönderileceklerdir. Bunların taşınmaları Türk makamlarınca yapılacak, masrafları karşılanacaktır.

2-Şu sırada Britanya makamlarının elinde bulunan Türk savaş tutsaklarıyla sivil sürgünlerin yurtlarına geri gönderilmesine hemen başlanacak, elden geldiği kadar hızla devam edilecektir. Bu madde savaş suçlusu sayılanlara uygulanmayacaktır. Britanya hükûmeti barışın kurulmasına kadar gerekli gördüğü bazı sürgünlerin İstanbul'a gelmemesini isteyebilir. Buna aykırı davranışları tutuklayıp hapsedebilir.

3-Bu anlaşma imzalandığı tarihte yürürlüğe girecek, elden geldiği kadar ivedilikle uygulanacaktır.⁹³⁹

Antlaşmaya bu maddelerden başka tutsakların listesi ve durumları ek olarak konulmuştu. Ayrıca İngilizler, mübadele edilecek 22 kişilik İngilizlere 7 kişi daha eklemiştir.

Antlaşmanın uygulanması kararlaştırıldığı gibi hemen gerçekleşmedi. Hatta TBMM anlaşmayı onaylamadığı gibi Bekir Sami Bey, yetkilerini aşır, "tüme tüm" esasına uymayan bu anlaşmayı imzaladığı, hükûmetin talimatı dışına çıkıp, kişisel tasarrufla bulunduğu gerekçesiyle sert eleştirilere maruz bırakılarak istifaya zorlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa da konuyla ilgili bir açıklama yapmış, "tüme tüm" esasında mübadeleyi kabul ettiklerini ancak İngilizlerin bir kısım vatandaşımızı yargılamak üzere mübadele dışında tuttuğunu, egemenlik haklarımızla uyuşmayan bu durumun kabul edilmeyeceğini söylemişti.⁹⁴⁰ Bekir Sami Bey'in istifası İngilizleri muhatapsız bırakmış, Ankara hükûmeti anlaşmayı geçersiz saymıştı.

938 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 349-350.

939 İngilizlerin mübadele kapsamı dışında tuttukları Sürgünler, "savaş halinin sürdüğü müddetçe, 1 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla Osmanlı topraklarında işlenen savaş suçu ve adam öldürmelerden sanık olanlar" ifadesiyle tanımlanmıştı. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C III, s. 364.

940 Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 186.

Londra'da anlaşmanın imzalandığı sıralarda, Erzurum'da tutsak bulunan Rawlinson ve ekibi de Erzurum'dan Trabzon'a yola çıkarılmıştı.⁹⁴¹ Rawlinson'un Trabzon'a gönderilmesi, Türk tarafının bütün sürgünlerin serbest bırakılacağı bir anlaşma yapıldığına inanmış olmasıydı. Londra'da imzalanan anlaşmanın muhtevası tam olarak öğrenilmeden bu tür hazırlıklara girişilmişti.⁹⁴²

General Harington, 26 Mart'ta İngiltere Savunma Bakanlığını uyararak, bu anlaşmayı Mustafa Kemal'in uygulamayacağını, ellerini çabuk tutmalarını gerektiğini, İngiliz tutsakların bir Karadeniz limanında toplanmasını bildirmiştir.⁹⁴³ Nitekim 28 Mart'ta Erzurum'dan yola çıkarılan Rawlinson ve ekibi, 17 Nisan'a kadar Trabzon'da tutulup tekrar Erzurum'a götürülmüştür. Rawlinson da Hatıratında, Rauf Bey ve benzer Türklerin Malta'da tutulduğu sürece kendilerinin serbest bırakılmayacağını fark ettiğini belirtmiştir.⁹⁴⁴

İstanbul'daki İngiliz yetkililer, Malta'daki Türk sürgünlerin serbest bırakılmamasını Londra'ya bildirmişlerdi. Yunan taarruzunun sonucunu görmek istemişlerdi. Londra'da yapılan anlaşmanın Ankara'da tanınmadığını henüz bilmiyor olsalar da, hoş karşılanmadığını öğrenmiş olmalıydılar. Yunanlılar İnönü'de ikinci kez yenilip, İkinci İnönü zaferi kazanıldıktan sonra General Harington ve Yüksek Komiser Rumbold, 6 Nisan 1921 tarihinde Londra'ya, Malta'daki sürgünlerden salıverilmesi kararlaştırılan 40 Türk'ün serbest bırakılmasını bildirmişlerdi. 29 Nisan'da, 3 kişi daha önce serbest bırakılmış olduğu için, 37 kişi İngilizlerce serbest bırakılmıştı.⁹⁴⁵ Bunlardan 21 kişi, 19 Mayıs 1921 tarihinde İstanbul'a gelmiş, Kars İslam Şûrası üyesi 9 kişi de ertesi gün Batum'a gitmişlerdi.⁹⁴⁶

İngilizler, salıverdikleri 40 Türk'e karşılık Ankara'nın elindeki İngilizlerin bırakılmasını bekliyordu. Bu konuda Londra ve İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinden sıkça talepler olmuş, kendilerinin sözlerinde durduğunu, Türk tarafının da anlaşma gereğince elindeki İngilizleri serbest bırakacağına

941 A. Rawlinson, *Adventures In The Near East*, London 1923, s. 317.

942 Ankara ile Londra'daki heyeti arasında çok seri ve sağlıklı iletişim sağlanmadığı, TBMM'nin 17 Mart 1921 tarihli gizli oturumundaki konuşmacıların beyanlarından da anlaşılmaktadır. Bekir Sami Bey'in yaptığı anlaşmaların mahiyeti ile ilgili beyanlar çok net olmamakla birlikte, Misak-ı Millî hedeflerine uymadığı hususunda imalar da beyanlarda yer almıştır. **TBMM ZC**, 17 Mart 1921, C 9, s. 132-133.

943 Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C III, s. 270.

944 Rawlinson, *age.*, s. 328.

945 Mesut Çapa, "Sakarya Savaşı'ndan Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler", **Atatürk Yolu**, Yıl: 2, S 3, Ankara 1989, s. 401. Önceden bırakılan 3 kişi, Şeref Bey, Mithat Bey, Faik Bey idiler. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 368.

946 **İleri**, 20, 21 Mayıs 1921.

inandıklarını ifade etmişler⁹⁴⁷ ama olumlu bir cevap alamamışlardı. İngilizler Türk tarafından bir adım atılmadığı için 64 kişilik listeden ellerinde kalan 24 Türk'ü serbest bırakmayacaklarını açıklamışlardı.

Gerginliği arttıran başka bir etken de Mustafa Sagir olayı olmuştu.⁹⁴⁸ İngilizler adına casusluk yaptığı tespit edilerek tutuklanan ve 1 Mayıs'ta Ankara'da yargılanmaya başlanan Mustafa Sagir de İngilizler tarafından mübadeleye dâhil edilmek istenmiş,⁹⁴⁹ Mustafa Sagir, yargılanması sonucunda idama mahkûm edilerek infaz edilmişti.

1921 yılı Mayıs ayının 28'inde, Mübadele konusu TBMM'de görüşülmüştü. Edirne milletvekilleri Faik ve Şeref Beylerin, İngilizlerin haksız işgal ve mezalimlerinden bahseden, Malta'da tutulan insanların devlet kademelerinde üst düzey görev yapmış vatansever olduklarını belirtilen ve TBMM hükûmetinin bunların kurtarılması için girişimde bulunmasını isteyen önergesi görüşülmüş, Rawlinson gibi İngilizlerin Türkler teslim edilmedikçe bırakılmaması istenmişti. Konya Milletvekili Vehbi Bey, memleketi bu hale getirenlerden de insanlar bulunduğunu ifade ederek sürgünlerin kurtarılması konusunda en azından seçici davranılmasını ima etmişti. Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey ise bir kısım sürgünler bırakılmışken diğerlerinin hangi sebeplerle tutulduğunu sormuş, önerge hükûmete sevk edilmişti. Malta'daki memurların verilmesi gibi bir yaklaşım da dillendirilmişti.⁹⁵⁰

Ankara hükûmeti, anlaşmayı kabul etmemesine ve yaşanan gerginliğe rağmen, 1921 Haziran ayı başında İngiliz Yüksek Komiserliğine serbest bırakacağını bildirdiği 12 İngiliz esiri, 4 Temmuz'da, 2'sini Trabzon Limanı'nda ve 10'unu Antalya Limanı'nda İngilizlere teslim etmişti.⁹⁵¹

İngiliz hükûmeti, mübadelenin uygulanmasını sağlamak için Londra'da yaşayan Hint Müslümanları lideri Ağa Han'ı da devreye sokmuş, Ağa Han, 7 Haziran 1921'de İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği üzerinden Ankara hükûmetinin Dışişleri Bakanlığına bir mektup yazmıştı.⁹⁵² TBMM, 27 Haziran tarihli oturumunda, mübadele konusundaki İngiliz girişimlerini görüşmüş, Yusuf Kemal Bey açıklamalar yapmış, Mustafa Sagir'in de mübadeleye tabi tutulmasını istediklerini ve hükûmetin görüşünün "tüme tüm" esasında ısrar etmek olduğunu belirtmişti. Aynı oturumda Mustafa Kemal Paşa'nın

947 İleri, 11 Haziran 1921.

948 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 376; Çapa, agm., s. 401.

949 Cengiz Çetintaş, **TBMM Tutanaklarında Kurtuluş Savaşı: Malta Sürgünleri ve İngiliz Esirler**, [byy] 2018, s. 8.

950 **TBMM ZC**, 28 Mayıs 1921, I. Dönem, C 10, s. 19.

951 Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 587; M. Cemil, **Lozan**, İstanbul 1933, s. 418.

952 Mektup için bk. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 376.

Ağa Han'a telgraf çekmek için TBMM'den istediği onay da kabul edilmişti.⁹⁵³ Bu telgraf, 7 Haziran'da Ağa Han'ın yazdığı mektuba cevap olmalıdır.

Mücadele konusunda İngilizler tarafından gerçekleştirilen başka bir girişim de İstanbul'daki Müttefik orduları Başkomutanı General Harington'un girişimi olmuştu. Harington, Mustafa Kemal Paşa ile görüşme sağlanması talebiyle Binbaşı Hanry'yi İnebolu'ya göndermiş, Hanry, 13 Haziran'da Refet Bey ile görüşmüştü. Harington bu girişimini hükûmetine de bildirmiş, fakat Lord Curzon, "Kemalistlerin peşinden koşmamak" adına görüşmeye karşı çıkmıştı.⁹⁵⁴ Harington yine de 5 Temmuz günü Mustafa Kemal Paşa'ya görüşmek için yazılı talepte bulunmuş, Mustafa Kemal Paşa görüşme için Misak-ı Millî esaslarının kabul edilmesini şart koşmuştu.⁹⁵⁵ Bazı görüş ayrılıkları ve Londra'nın olumsuz tavrı yüzünden Mustafa Kemal Paşa Harington görüşmesi sağlanamamış olsa da, Refet Paşa ile Harington'un temsilcileri arasında, İnebolu'da alt düzeyde gizli olarak görüşmeler yapılmıştı.⁹⁵⁶ Harington, bu girişiminin tamamen Anadolu'daki İngiliz tutsakların serbest bırakılmasını sağlamaya yönelik olduğunu belirtmiş, bunun değişik yorumlarla engellenmesinden şikâyet etmişti. İstanbul'daki Kızılay İkinci Başkanı Hamit Bey Ankara ile Harington arasında ara bulucu rolünü üstlenmişti. Haziran-Temmuz ayları boyunca sürdürülen diplomasiiden sonuç alınamamıştı.⁹⁵⁷

1921 Ağustos ayında da bir dizi yazışmalar yapılmış, konunun halli için uğraşılmıştı. 1 Ağustos'ta Hariciye Nazırı İzzet Paşa da Rumbold'a mübadelede ölçü "tüme tüm" olmalıdır cevabını vermişti.⁹⁵⁸ 8 Ağustos'ta ise İngilizler, Mustafa Kemal'in ne istediği konusunda, Anadolu'da tutuklu bulunup salıverilen Teğmen Bowring'in ağzından şu bilgileri aktarmışlardı; Mustafa Kemal Paşa, Malta'da sürgün bulunan Ali İhsan Paşa'nın ve birkaç sürgünün daha kurtarılmasına özellikle önem veriyordu.⁹⁵⁹ Aynı dönemlerde, Rawlinson da Trabzon'dan Erzurum'a dönerken İstanbul'a yazdığı mektupta, kıyıya gönderilecek İngiliz gemilerince kaçırılmalarını önermişti.

Ankara, Malta'daki Türkler bırakıldıkça elindeki İngilizlerden bazılarını serbest bırakacağını, bütün Türk tutsaklar bırakılmadıkça İngilizlerin hepsi-

953 TBMM GCZ., 27 Haziran 1921, I. Dönem, C 2, s. 90-96.

954 Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 383.

955 Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C II, Ankara 1987, s. 155.

956 A. Rawlinson, *age.*, s. 247. Ayrıca bk. Y. Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, Ankara 1973, s. 96, TBMM GCZ, C II, s. 242.

957 Mustafa Kemal-Harington görüşmesi girişimi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Rahmi Doğanay, "Kurtuluş Savaşının Diplomatik Bir Cephesi-İnebolu (Mustafa Kemal-Harington Görüşmesi Meselesi)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 11, C 6, S 21, Mayıs Ankara 1998.

958 Jaescke, *age.*, s. 193.

959 Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C III, s. 586.

ni bırakmayacağını sık sık ve ısrarla vurgulamıştı.⁹⁶⁰

Sakarya Muharebesi öncesi başlayan Yunan taarruzu üzerine yeni bir umuda kapılan İngilizler, Türk zaferi üzerine hayal kırıklığı yaşamışlar ve Ankara nezdinde yeni girişimlerde bulunmuşlardı. Savaşın devam ettiği günlerde, 6 Eylül'de, İngilizlerin çok önemsedikleri ve yargılamak istedikleri 16 sürgün de kaçmayı başarmıştı.⁹⁶¹ Mevcut şartlar, İngilizleri mübadele konusunda yoğun mesai harcamaya yöneltmişti.

4.6.4. İstanbul Anlaşması ve Mübadele

Sakarya'da Türk ordusunun kazandığı zafer o zamana kadar Ankara'ya tepeden bakan Londra'yı biraz yumuşamaya zorlamıştı. Ama hâlâ Ankara hükûmeti ile doğrudan ilişkiye girmiyorlar, İstanbul hükûmetini araya sokmaya çalışıyorlardı. Ankara'ya göre kendi politikasına çok daha yakın gördüğü İstanbul'u devre dışı bırakarak küstürmek istemiyordu. Ankara'yı muhatap kabul etmesinin kendisine itibar kaybettirmesi ve İngiltere'nin yenilgisi şeklinde yorumlanmasından korkuyordu. Bu nedenlerle notalarını İstanbul hükûmeti aracılığıyla Ankara'ya ulaştırıyordu.

Sakarya zaferinin kazanılması ve Malta'dan 16 Türk'ün kaçması, İstanbul'daki İngiliz yetkililerinin Malta sürgünlerinin serbest bırakılması konusunda Londra'yı uyarmalarını sağlamıştı. Müttefik orduları Başkomutanı General Harington 14 Eylül'de, İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold da 15 Eylül'de, 8 kişi dışında bütün Malta sürgünlerinin serbest bırakılmasını önermişlerdi. Lord Curzon, 8 Türk'ün yargılanmasından da vazgeçildiğini, Malta'daki bütün esir Türklerin salıverilebileceğini, İstanbul Yüksek Komiserliğine 19 Eylül'de bildirmiş, mübadele için çalışmalara başlanması talimatını vermişti.⁹⁶² İngilizler mübadele konusunda Ankara'nın şartlarını kabul etmeye hazırmış gibi görünse de, Ankara ile doğrudan bir temastan kaçınmıştı.

Harington ve Rumbold, 21 Eylül'de, İstanbul Hükûmeti Hariciye Nazırı İzzet Paşa'dan Ankara hükûmeti ile kendileri arasında mübadele konusunda aracılık etmesini istemişlerdi. Harington'a göre meselenin siyasal bir anlamı da kalmamıştı. 23-24 Eylül günleri İngiliz Yüksek Komiserliği ve Başkomutanlığı İzzet Paşa'ya birer nota daha verip aracılık konusunda taleplerini yenilemişlerdi.⁹⁶³

Başkomutanlık ayrıca kendilerinin Malta sürgünlerini Türkiye'ye getirmek için gemi aradıklarını, İngilizler için ne yapıldığını sormuştu. Rumbold

960 Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C II, s. 373-374

961 Sürmeli, agm., s. 71; Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 390.

962 Çapa, agm., s. 403; Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 390.

963 Sürmeli, agm., s. 71.

ise mübadele edilecek İngiliz tutsaklara Söke’de bulunan üç kişinin de eklenmesini istemişti. İzzet Paşa, bu notaları İstanbul’daki Ankara hükûmeti temsilcisi Hamit Bey’e iletmış, Ankara hükûmeti İstanbul hükûmetinin aracılığıyla kabul etmemiş, Hamit Bey ile görüşülmesini kendisinin yetkili olduğunu bildirmişti. Hamit Bey’in mübadele konusunda yetkili kılındığı Rumbold’a da bildirilmişti.⁹⁶⁴

TBMM, 29 Eylül’de yaptığı gizli oturumda mübadele meselesini görüşmüştü. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey o zamana kadar mübadele ilgili gelişmeleri anlatmış, İngilizlerin İzzet Paşa aracılığıyla ilettikleri teklif hakkında bilgi vermişti. İngilizlerin bırakmak istemedikleri 8 kişi için ısrarcı olmalarının 51 kişinin kurtulmasını tehlikeye düşüreceğini, hükûmetin ısrarda direneceğini ancak irtibatın kopmasını göze almayacağını açıklamıştı. İnebolu’da İngilizlerle gizli görüşmeler yapan Refet Paşa’nın, mübadelenin süratle yapılmasının siyasi çıkarlarımıza uygun olduğunu belirttiği rapor tartışılmış,⁹⁶⁵ Mustafa Kemal Paşa da aynı kanaatte olduğunu belirtmiş, ekim ayı ortalarında mübadelenin gerçekleşebileceğini söylemişti.

Rumbold ile Hamit Bey, görüşmelere 29 Eylül’de başlamışlardı. Hamit Bey, Anadolu’daki İngilizlere karşılık, Malta’daki 75 Türk’ün salıverilmesi yolundaki dolaylı teklifin Ankara hükûmeti tarafından kabul edildiğini, yargılanması gerekenler varsa Türk mahkemelerinde yargılanacaklarını bildirmişti. 1 Ekim 1921 günü yapılan toplantıda da Rumbold, bütün sürgünlerin geri verileceğini açıklamıştı. 5 Ekim tarihli *Times* gazetesi, Britanya hükûmetinin Malta’da tutulan 51 Türkün Anadolu’da tutsak bulunan 17 İngiliz vatandaşıyla değiştirilmesine karar verdiği haberini yayınlamıştı.⁹⁶⁶

Mübadelenin teknik ve mali şartları ve uygulama şekli ile ilgili teferuatların belirlenmesi için görüşmeler sonrasında, 23 Ekim 1921 tarihinde Hamit Bey TBMM adına imzaladığı belgeyi Rumbold’a göndermişti. Mektupta; Anadolu’daki her cins İngiliz esirlerinin, Malta’daki her sınıf Osmanlı esirleriyle “tüme tüm” esasına göre 1, 10 ve 21 Ekim tarihli notalarda belirtilen şartlarla, İngiliz Yüksek Komiserinin 4 Ekim’de kendisine verdiği mektuptaki şartlara uygun olarak değiştirilmesini TBMM hükûmeti adına kabul ettiğini bildirmişti.⁹⁶⁷ Böylece mübadele Antlaşması, 23 Ekim 1921 tarihinde İngiltere adına Yüksek Komiser Rumbold, TBMM hükûmeti adına da Hamit Bey tarafından imzalanmıştı.

Mübadele 30 Ekim 1921 tarihinde İnebolu’da yapılacaktı. İngilizler bütün Türk sürgünleri İnebolu’ya getirmeye razı olmuşlardı. Hamit Bey bütün

964 Çapa, agm., s. 401.

965 TBMM GCZ., 29 Eylül 1921, I. Dönem, C 2, s. 258-261.

966 G. Jaescke, *age.*, s. 193.

967 Özdemir, agm., s. 2; Çapa, agm., s. 404; Şimşir, *Malta Sürgünleri*, s. 395.

İngiliz tutsakların İnebolu'ya getirilmelerinin zaman alacağını, Söke'de bulunan üç İngiliz'in İzmir'e ya da Antalya'ya yollanmasını, Erzurum'da bulunan Rawlinson ve arkadaşlarının da Trabzon Limanı'nda teslim edilmesini önermişti. İngiliz listelerinde adı bulunmayan İngiliz tutsakların da ilerde bulunmaları halinde teslim edileceğini bildirmişti.⁹⁶⁸

Bu aşamada artık mübadele konusunun çözüme bağlanacağına kanaat getiren Ankara, Anadolu'daki İngiliz esirlerini daha anlaşma imzalanmadan, mübadele noktalarına sevk etmeye başlamıştı. Yüzbaşı Champbell 12 Ekim'de Kayseri'den İnebolu'ya, 5 Ekim'de Erzurum'dan yola çıkarılan Rawlinson ve ekibi de 14 Ekim'de Trabzon'a getirilmişti. Diyarbakır'daki birkaç Hintli mülteci sayılmış, Türkiye'ye sığınmışlardı.⁹⁶⁹ Rawlinson ve grubu, Trabzon'da İngilizlere teslim edilecekti. Mübadele tarihi olarak belirlenen 30 Ekim'de Somme zırhlısı ile Trabzon'dan alınana kadar burada kalmışlardı.⁹⁷⁰ İngilizlere teslim edilmesi planlanan 18 kişi de Zonguldak'ta teslim edilecekti.

Malta sürgünleri de, 25 Ekim 1921 tarihinde Chrysanthemum ve Montenol adlı gemilerle Malta'dan yola çıkarılmışlardı. Bunların sayısı 59'du. Chrysanthemum'da 17 Montenol'da 42 kişi yolculuk yapmıştı. Gemiler, 30 Ekim sabah vakti İstanbul'a gelmiş, Haydarpaşa Limanı'na demir atmışlardı. Sürgünlere teveccüh coşkulu olmuş, gemilerin etrafı kayıklar, motorlar, hatta vapurlarla dolmuştu. Yakınlarıyla görüşmelerine izin verilmemiş, yalnızca Hamit Bey ve Anadolu Ajansı muhabiri Sırrı Bey'in gemilere çıkmasına izin verilmişti.⁹⁷¹ Gemiler, aynı gün ikindi vakti İnebolu'ya hareket etmişlerdi.

İngilizlerin talebi üzerine, Malta'daki sürgün Türkleri getirecek olan gemilerin seyr-ü seferi ve İnebolu ve Trabzon limanlarının güvenliği konusunda Türk makamlarınca güvence verilmişti.⁹⁷²

Bir taraftan tutsakları kıyıya götüren Ankara hükûmeti, diğer taraftan mübadele için seçilen İnebolu'daki yetkililerle irtibata geçmiş, yetkilileri uyarılmıştı. Millî Savunma Bakanlığı, İnebolu İrtibat Subaylığını, 26 Ekim 1921 tarihinde gönderdiği telgrafla gerekli hazırlıkların yapılması konusunda uyarılmıştı.⁹⁷³ Aynı gün, konu ile ilgili olarak İnebolu İrtibat Subaylığı Savunma Bakanlığından, mübadelenin hangi şartlarda yapılacağı konusunda bilgi istemişti. Ayrıca gelen İngiliz heyetinin karaya çıkmak istemeleri durumunda ne yapılacağını, bunların ikametinin ve ağırlanmasının hangi kaynaktan sağ-

968 Sabahattin Selek, **Anadolu İhtilali**, C II, İstanbul 1981, s. 658.

969 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 394.

970 Rawlinson, **age.**, s.347-348.

971 Karşılımlarla ilgili bk. **İkdam**, 31 Ekim 1921. Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1922)**, C I, İstanbul 1997, s. 658-659.

972 **ATASE**, K 1389, D 173, F 13-30.

973 **ATASE**, K 1389, D 4, F 13-7.

lanacağına sormuştu. Hava şartlarının bozuk olması durumunda, mübadele heyeti limanda uzun süre kalırsa, İstanbul'dan gelecek askerî malzemenin bunların gözü önünde indirilemeyeceğini de belirtmişti.⁹⁷⁴

Daha sonra İngilizlere teslim edilecek İngiliz tutsakları; Trabzon'daki Yarbay Rawlinson ve üç arkadaşı ile Zonguldak'taki 18 kişiden başka, İnebolu'daki Yüzbaşı Chambell olmak üzere 24 kişi olarak belirlenmiş ve İnebolu'ya gönderilmişti. İngilizlerden teslim alınacak Türkler ise tahminen 13 mebus, 12 mülki memur, 25 asker olmak üzere toplam 59 kişiydi.⁹⁷⁵

28 Ekim günü, Millî Savunma Bakanı Refet Bey, Trabzon, İnebolu, Zonguldak Fırka Kumandanlıklarını mübadelenin uygulanma şekli hakkında bilgilendirmişti. 30 Ekim'de Trabzon ve Zonguldak'a hareket edecek birer destroyer oralardaki İngiliz esirlerini İnebolu'ya getirecekti. 31 Ekim'de Malta'dan gelen gemilerle İnebolu'da buluşacaklar, önce Türk esirleri teslim alınarak karaya çıkarılacak, sonra Yüzbaşı Campbell ve 2 sivil İngiliz esiri teslim edilecekti. Bu gemiler limanda olduğu sürece limana askerî eşya çıkarılmayacaktı. İngiliz esirleri teslim edilinceye kadar iskân, ikmâl ve iaşeleri karşılanacaktı. Türk esirlerin karaya çıkarılması, iaşe ve iskânları da Savunma Bakanlığı tarafından karşılanacaktı. Ordu mensuplarına masraflarına karşılık birer maaş verilecekti. Sivil memur ve mebuslar için ilgili bakanlıklarca alınacak kararlar beklenecek, askerler Anadolu'da istedikleri yere gidebilecekler, ancak bu konudaki emri bekleyeceklerdi. Her birine harcırah ödenecekti.⁹⁷⁶

Mübadele için taraflar heyetlerini de oluşturmuşlardı. 26 Ekim'de Hamit Bey İnebolu'ya gelerek İngiliz mübadele heyetinin isimlerini Savunma Bakanlığına bildirmişti. İngiliz heyeti, General Franks, Büyükelçilik askerî ataşesi Albay Baird, Yüzbaşı Amstrong, Binbaşı Johnson ve Hintli askerler için Yüzbaşı Chide Han'dan oluşturulmuştu. Türk heyeti ise Hüsnü Paşa başkanlığında Binbaşı Kemal Bey, Savunma Bakanlığının görevlendireceği bir subay, Samsun'dan Rawlinson ile birlikte İnebolu'ya gelecek olan Bahriye Yüzbaşı Rıza Bey'den oluşacaktı. Trabzon'da Deniz Nakliye Kumandanı Fahri Bey, Dr. Nihat Bey, Zonguldak'ta ise Liman Başkanı Selahattin Bey yanlarına verilecek 2 subayla⁹⁷⁷ mübadeleyi gerçekleştireceklerdi.

28 Ekim günü, Trabzon'daki Yarbay Rawlinson ve arkadaşlarını alarak İnebolu'ya getirmek üzere Albay Baird ile Kızılay temsilcisi Macit Bey, Som-

974 ATASE, K 1389, D 4, F 13-16.

975 ATASE, K 1389, D 4, F 13-33.

976 ATASE, K 1389, D 173, F 13-19.

977 Çapa, agm., s. 405. İnebolu'daki Türk heyetinin sonradan 6 kişiye çıkarıldığı anlaşılmaktadır. 30 Ekim 1921 tarihinde Kemal Bey'in bilgi için Ankara'ya gönderdiği listede önceliklere ek olarak Eczacı Yüzbaşı Kemal ve Teğmen Zeki'nin eklendiği görülmektedir. ATASE, K 1389, D 173, F 13-8.

me adlı İngiliz gemisiyle Trabzon'a hareket etmişlerdi. 30 Ekim'de Trabzon'a İngiliz esirleri alarak aynı gün geri dönerek 31 Ekim sabahı İnebolu'ya gelmişlerdi.

Trabzon'da teslimat sırasında bilgi eksikliğinden oluşan bir gecikme de yaşanmıştı. İngilizlerin teslimi ile ilgili detaylar Trabzon Fırka Kumandanlığına ulaşmamış olduğu için Ankara'dan bilgi almak zorunda kalınmış, teslimat gecikmişti. Ankara'dan konuyla ilgili emri alan Fırka Kumandanı Fahri Bey, karaya çıkan Albay Baird ile Macit Bey'e Rawlinson ve 3 askerini teslim etmişti.⁹⁷⁸

İngiliz Mübadele Heyeti, İnebolu'ya gitmek için Centaur adlı savaş gemisi ile 29 Ekim günü İstanbul'dan hareket etmişti. Zonguldak'taki esirler de Centaur ile İnebolu'ya götürülecekti.⁹⁷⁹ Zonguldak'a uğrayan gemi, buradaki hazır bulunan 4 esiri almış, 14 esir hazır olmadıkları için dönüşte alınarak İstanbul'a götürülmeleri kararı verilmişti.⁹⁸⁰ İngiliz Heyeti ve Centaur da 31 Ekim'de İnebolu'ya ulaşmışlardı.

Mübadele için 30 Ekim 1921 günü kararlaştırılmış olmasına rağmen, Malta'dan Türkleri getiren Montenol ve Chrysanthemum gemileri, Trabzon'dan Rawlinson ve arkadaşlarını alan Somme ve İstanbul'dan İngiliz heyetini getiren Centaur, 31 Ekim'de İnebolu'da buluşabilmişlerdi. Hava muhalefeti yüzünden ve mübadele sırasında ortaya çıkan uyumsuzlıktan dolayı da 30 saat kadar bir gecikme olmuştu.

Hava muhalefetine rağmen Centaur'dan gönderilen bir motorla Kızılay temsilcisi Macit Bey, İngiliz heyetinin bulunduğu Centaur'a çıkmıştı.

Teslim edilecek İngilizlerin sayısı üzerinde Macit Bey ile General Franks arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Generalin elindeki listeye göre, 8 subay, 4 asker, 6 Hintli kendisine teslim edilmeliydi. Ankara'nın elindeki İngiliz esir sayısı, Trabzon'dan alınan Rawlinson ve 3 asker ile İnebolu'da bulunan Yüzbaşı Campbell ile 2 sivilden ibaretti. Macit Bey tekrar karaya çıkarak Hüsnü Paşa'ya durumu iletmış, Hüsnü Paşa da Ankara ile görüşüp, Ankara'nın elinde başka İngiliz esir olmadığı bilgisini almıştı. Dışişleri Bakanlığı, anılan kimselerin ortaya çıkması durumunda daha sonra iade edileceğini de bildirmişti. Macit Bey'in durumu Franks'a bildirmesi üzerine Franks, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a sorması gerektiği cevabını vermişti.⁹⁸¹ İstanbul'dan gelecek haberin beklenecek olması mübadeleyi ertesi

978 "Osmanlı ve İngiliz Üserasının Mübadelesi", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Aralık 1921, No: 4, s. 82.

979 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s. 395, 402.

980 Çapa, agm., s. 407.

981 Sürmeli, agm., s. 80; Rawlinson, age., s. 338. Şimşir, **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e**, İstanbul 1989, s. 85.

güne ertelemişti.

Ertesi gün, Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold, Türklerin elindeki bütün İngiliz esirlerin değiştirilmesi güvencesi sağlanarak Türk esirlerin teslim edilmesini emrini vermişti. Centaur'a çıkan İnebolu Mevki Kumandanı Kemal Bey ile General Franks arasında teslim ve tesellüm tutanakları imzalanarak, Malta sürgünleri İnebolulu kayıkçılar tarafından kıyıya taşınmış, Yüzbaşı Campbell ile 2 sivil İngiliz esir de Centaur'a çıkarılmışlardı.⁹⁸² Nihayet, 1 Kasım 1921 tarihinde mübadele gerçekleşmişti.

Serbest bırakılarak İnebolu'ya çıkan sürgünler, Mustafa Kemal Paşa ve TBMM'ye teşekkür telgrafları çekmiş, Mustafa Kemal Paşa da "hoş geldiniz" telgrafı ile karşılık vermişti. Teşekkür telgraflarında yer alan ifadelerden en etkilisi, *Ankara hükümeti'nin ve TBMM'nin, evlatlarını düşünme konusunda İstanbul hükümetlerine ders verdiği* cümlesi olmalıydı.⁹⁸³

Malta'dan getirilen 11 Türk, İngiliz gemileri ile İstanbul'a dönmüştü. Bunlar: Süleyman Nazif, Celal Nuri, Aka Gündüz (Enis Avni), Yarbay Adil, Bnb. Burhanettin, Numan Usta, İzmitli Rıfat Hoca, Muammer Bey, Mithat Şükrü, Ahmet Emin idiler. İstanbul'a dönenlerden Ayan üyesi Seyit, Numan Usta, Celal Nuri de TBMM Başkanlığına teşekkür telgrafı çekmişler ve en kısa sürede Ankara'ya döneceklerini bildirmişlerdi.⁹⁸⁴

İnebolu İrtibat Subaylığı gelişmeleri, aynı gün Ankara'ya Millî Savunma Bakanlığına telgrafla şöylece bildirmişti: *Havanın muhalefetine rağmen gemilere gidilerek ilişki kuruldu. Belirtilen şahıslar teslim edildi. 11 Türk İstanbul'a dönmek istedikleri için İnebolu'ya çıkmadılar. Diğerleri salimen İnebolu'ya çıkarak ihtiyaçları ve istirahatleri temin edildi.*⁹⁸⁵

İngilizler ise 2 Kasım'da Zonguldak'taki 10 mübadili alarak İstanbul'a dönmüşlerdi. Kızılay Cemiyeti adına mübadeleye nezaret eden Macit Bey de İstanbul'a dönmüştü.⁹⁸⁶

İngilizlere teslim edilen tutsaklar içinde en önemlisi olarak değerlendirilen Rawlinson da tutsak değişimi konusuna hatıralarında yer vermiş, kendi cenahından olayları şöylece anlatmıştır:

İnebolu'ya varır varmaz Centaur kruvazörü ile işaretle muhabere ettik. Baird de raporunu vermek üzere kruvazöre gitti... Yüksek Komiser Sir Horace Rumbold bütün Türklerin serbest bırakılmasını fakat buna

982 "Osmanlı ve İngiliz Üserasının Mübadelesi", **Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası**, 15 Aralık 1921, No: 4, s. 83.

983 **TBMM ZC**, 13, 14, 15, 26 Kasım 1921, I. Dönem, C 14, s. 51-52, 205, 28, 338.

984 Şimşir, **Malta Sürgünleri**, s.402-403. Sürmeli, **age.**, s. 80.

985 **ATASE**, K 1389, D 4, F 13/40

986 Çapa, agm., s. 210.

karşılık Türklerin elinde sağ kalan bütün Britanya vatandaşlarının muhakkak alınmasını bildiriyordu. Türklerin elinde 140 kadar Britanyalı ve Hintli esir olduğunu doğrulamış ve makamlara bu adamların bir listesi verilmiş. Bu listeye göz atınca, çoğunun en az bir yıl önce ölmüş olduğunu hatırladım... Türkler değişim için ancak dört esir verebiliyorlardı. Başka esir bulunduğundan katiiyen haberleri olmadığını söylüyorlardı.... General sözünü yerine getirmek için benim yerime kendisi Türklere teslim olmağı ve bütün kafilenin Türk esirleriyle birlikte İstanbul'a hareket etmesini teklif etti... Kabul etmedim. Durumu Yüksek Komisere (İstanbul'a) bildirdi. Rumbold bütün Türklerin serbest bırakılmasını, sağ olan bütün İngilizlerin alınmasını bildirdi... Bütün Türk esirlerin yerli kayıklara bindiğini nefretle gördük. Bunlara karşılık biz, benim kafilemden başka Yüzbaşı Chambell ve Britanya vatandaşı olduklarını iddia eden fakat başka milliyetten oldukları açık iki sivil almıştık.⁹⁸⁷

Malta sürgünleri ile Anadolu'daki, yani Ankara hükûmeti elindeki İngiliz esirlerin değiştirilmesi, bazı insanların hürriyetine kavuşmasından çok daha geniş çaplı ve o derece önemli bir gelişme olmuştu. Tutuklama ve sürgünlerin gerçek sebebi, İngiliz siyasetinin önündeki engellerin temizlenmesiydi. Kurtarılmaları konusu da, Türk milletinin hukukunun korunması yolunda verilen mücadelenin diplomasi cephesinde avantajlar sağlamaktı.

Öncelikle içeride, sürecin başından itibaren, milleti temsil etme yetkisi üzerinden İstanbul-Ankara arasında yaşanan meşruiyet mücadelesinde tevecühün Ankara'ya, TBMM hükûmetine yönelmesinde önemli bir etken olmuştur.

İngilizlerin, Türk makamlarının yargılamakta olduğu bir kısım tutukluyu, yargılamak iddiasıyla, Osmanlı yönetiminin rızasını dikkate almadan alıp Malta'ya götürmesi, devletin egemenlik haklarına keyfi bir müdahale olmuştu. İstanbul yönetimlerinin bunlar karşısındaki tepkisi susmak, hatta kendilerine muhalif olanların bu kapsama alınması için katkı yapmak olmuştu. İstanbul yönetiminin milletin hukukunu koruyamadığı net olarak ortaya çıkmıştı. Tutuklananların ve sürülenlerin çok büyük kısmı da İtilaf ve İstanbul siyasetine karşı istiklal ve bağımsızlığı savunanlardı. TBMM ve hükûmeti Türk esirlerin değişimi konusuyla ısrarla ve inatla ilgilenmiş, Anadolu'daki bir kısım İngiliz'i rehın olarak alıkoymuş, bunları Malta sürgünleri ile mübadele etmeyi başarmıştı.

987 A. Rawlinson, *age.*, s. 355-357.

4.7. Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Muharebesi*

Sakarya Muharebesi'nin kazanılmasından hemen sonra yeni bir taarruzla Yunanları bu topraklardan atmak için hazırlıklara başlandı. Bu doğrultuda taarruz planları hazırlandı (Sad Planı).⁹⁸⁸ Ancak ordu istenen seviyeye belirlenen sürede gelemeyince plan ertelendi.⁹⁸⁹ Düşmana son darbeyi vurup yurttan atılması ve bunun siyasi, iktisadi ve askerî hazırlıklarının yapılması kısa sürede gerçekleşecek bir durum değildi. Bunun üzerine hazırlıkların geniş çaplı olmasına, toplumun tüm kesimlerinin düşünce ve eylem birliğinin sağlanmasına önem verildi. Mustafa Kemal Paşa yaklaşık bir yıl süren bu hazırlık döneminde 3 unsurun savaşa her yönüyle hazırlanması ile uğraştı: Millet, meclis ve ordu. Paşa bu tür durumlarda İç cephenin sağlam olması gereği üzerinde dururken şöyle diyordu:⁹⁹⁰ *Temel olan 'İç Cephedir'. Bu cephe bütün ülkenin, bütün ulusun meydana getirdiği cephedir. 'Görünürdeki Cephe' doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki silahlı cephesidir. Bu cephe sarsılabilir, değişebilir, yenilebilir; ama bu durum hiçbir zaman bir ülkeyi, bir ulusu yok edemez. Önemli olan ülkeyi temelinden yıkan, ulusu tutsak ettiren iç cephenin düşmesidir.* Paşa, bu sözleri Meclisteki bazı muhalif milletvekillerinin karşıt ve karamsar tutumları dolayısıyla söylemekteydi. Mecliste bazı milletvekilleri, ordunun Sakarya Muharebesi'nden beri kıpırdayamadığını belirtiyor, bir kısmı da bu sözleri alkışlıyordu.⁹⁹¹

Sakarya Muharebesi kazanılmakla beraber, Yunan ordusu bütünüyle yok edilememişti. Bununla birlikte Yunan ordusu geri çekildiği bölgede tutunabilmek için çok güçlü bir savunma hattı oluşturmuştu. Ana vatani düşmandan kurtarmak amacıyla olan Ankara hükûmeti, girişeceği harekâta, eksiklikleri giderilmiş, en azından düşmanın imkânlarına yaklaşmış bir orduya sahip olmalıydı. Daha önceki muharebelerde büyük kayıplar veren, silah, araç ve gereçler yönünden eksik olan ordu, bu eksikliklerini tamamlamalıydı.⁹⁹² Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra girişilen takip harekâtının ve muharebenin durduğu 10 Ekim 1921'den 1922 Ağustosuna kadar geçen 10 aylık sürede kurslar, talimler, tatbikat ve manevralarla subaylar, hem kendilerini

* Prof. Dr. Zafer Koşlu, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Öğretim Üyesi, zkoylu@ogu.edu.tr.

988 Ordunun taarruz için hazırladığı plana gizlilik sağlamak için Sandıklı (Afyon)'nın batısında toplanacağı için Arap harfleriyle Sandıklı'nın baş harfinden esinlenerek "SAD" adı verildi. *ATBD*, Yıl: 64, Ocak 2015, S 134, Belge No: 14.

989 Tansel, *age.*, s. 142; Belen, *age.*, s. 367-369; Erikan, *age.*, s. 285-290.

990 Atatürk, *age.*, s. 853.

991 Atatürk, *age.*, s. 883.

992 *Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz*, C 2, 6. Kısım, 2. Kitap, Genkur Basımevi, Ankara 1995, s. 1

hem de askerlerini taarruza hazırladı.⁹⁹³

Genelkurmay Başkanlığı tarafından Batı Cephesi Komutanlığına 15 Ekim 1921 tarihinde taarruz hazırlıklarının en kısa zamanda tamamlanması emri verildi.⁹⁹⁴ Taarruz planının esası 1921 sonbaharında hazırlanan “Sad” planıydı. Aradan geçen uzun zaman içinde arazide yapılan incelemeler, düşman hakkında alınan bilgiler, komutanların etraflıca görüşmeleri sonucunda bazı değişiklikler yapıldı. Muharebeye katılacak kuvvet sayısı 10 tünden 12 tüme çıkarıldı.⁹⁹⁵ Sad harekât planı hava şartlarının uygun olmaması, hazırlıkların tamamlanamaması ve komutanlar arasındaki fikir ayrılıkları yüzünden uygulanmamakla birlikte yapılan değişikliklerle; seferber edilen ordunun hazırlıkları bu plan çerçevesinde son hızla devam etti. Ordunun yiyecek, giyecek, silah ve cephane, mühimmat ihtiyacı giderilmeye çalışıldı.⁹⁹⁶ Batı Cephesi Komutanının üzerinde ısrarla durduğu en önemli noktaların başında askerın giysi ve çarık eksikliğiydi. İsmet Paşa, Genelkurmay'a gönderdiği şifrede⁹⁹⁷, *...Ancak en mühim mesele gayr-i kabil-i mutasavver derecede çıplaklıktır* demektedir. Daha sonra İsmet Paşa ile Beylikköprü'de görüşen Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da durumu Millî Savunma Bakanlığına gönderdiği yazıda askerın çıplaklığı şöyle teyit ediliyordu.⁹⁹⁸ *İsmet Paşa Hazretleriyle Beylikköprü'de mülaki olarak ordunun vaz'iyet-i âtiyesi hakkında görüşüldü. Ordunun çıplaklığı bâis-i endişe verici halde olduğu anlaşıldı.*

Hazırlık dönemi, ülkenin ekonomik durumu ve imkânsızlıklarına bağlı olmakla birlikte, birtakım siyasi huzursuzlukları da beraberinde getirdi. Özellikle Başkomutanlık ve sürenin uzatımı konusu eleştirilere ve tartışmalara neden oldu. Mecliste ortaya çıkan şiddetli muhalefet Mustafa Kemal Paşa'nın İç cephe konusundaki düşüncelerini haklı çıkarmaktaydı. Tüm eleştiri ve tartışmalara rağmen Başkomutanlık süresi ilk olarak 31 Ekim 1921'de, ikinci defa 4 Şubat 1922'de, üçüncü defa 6 Mayıs 1922'de uzatıldı, 22 Temmuz 1922 tarihinden itibaren de süresiz hale getirildi.⁹⁹⁹

İçeride bu hazırlıklar ve çatışmalar devam ederken İtilaf Devletlerinin yakında “Şark Meselesi Konferansı” toplayacaklarına dair duyurular gelmeye başladı. Mustafa Kemal Paşa, kazanılan savaşlar ve arkasından yapılan antlaşmaların yurt dışındaki yankılarını ölçmek için Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'i nabız yoklamak için Avrupa'ya gönderdi.¹⁰⁰⁰ Yusuf Kemal Bey'in

993 Selek, *age.*, s. 1213.

994 *ATBD.*, Yıl: 64, Ocak 2015, S 134, Belge No: 7.

995 *TİH.*, *Batı Cephesi*, II/6, 2. Kitap, s. 19.

996 *ATBD.*, Yıl: 64, Ocak 2015, S 134, Belge No: 17, 18, 20, 49.

997 *ATBD.*, Yıl: 64, Ocak 2015, S 134, Belge No: 17-1.

998 *ATBD.*, Yıl: 64, Ocak 2015, S 134, Belge No: 17-2.

999 Atatürk, *age.*, s. 871; *TİH.*, *Batı Cephesi*, II/6, 2. Kitap, s. 2.

1000 Tansel, *age.*, s.122.

burada olmasını fırsat bilen İngiltere ve Fransa hükümetleri “Doğu Sorunu”nu halletmek istiyordu. İngiltere hükümeti ise, bir barış konferansı toplanmadan önce Türkiye ile Yunanistan arasında savaşa son veren bir mütareke yapılmasını istiyordu. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey ise Lord Curzon ile yaptığı görüşmelerde Yunanlar Anadolu’yu boşaltmadan önce barış görüşmelerine geçilmesinin bir yarar sağlamayacağı fikrini savunmuştu. Fakat İtilaf Devletleri Türkiye ve Yunanistan’a 22 Mart 1922 tarihinde verdikleri nota ile Mütareke şartlarını bildirdi.¹⁰⁰¹ Mütareke, taraflar arasında 10 km’lik bir alan bırakılması, orduların takviye edilmemesi, konumlarının değiştirilmemesi, iki taraf ordularının İtilaf Devletleri komisyonun denetimine tabi olması gibi savaşın durdurulmasına yönelik bir içerik taşımaktaydı.¹⁰⁰² Mütareke Antlaşmasının, Yunanistan’ı açıkça gözetererek hazırlandığı anlaşılıyordu. Nitekim Yunan hükümeti öneri yapılıp yapılmaz bunu kabul ettiğini açıkladı. Ankara daha sağlıklı ve ayrıntılı bir değerlendirme yapmaya çalışırken, Paris Konferansı’nı sürdüren 3 Dışişleri Bakanı, 26 Mart 1922’de barış önerisinde bulundu. İleri sürülen barış önerisine göre, Yunanistan Anadolu’yu tahliye edecek, Trakya’da Tekirdağ Türklerde, Babaeski ve Edirne Yunanlarda kalacak, Doğu’da bir Ermeni yurdu oluşturulacak, Boğazlar silahsızlandırılacak, barışın imzalanmasından sonra İtilaf Kuvvetleri İstanbul’u boşaltacak, Sevr Antlaşması ile 50.000 kişi olarak belirlenen Türk Silahlı Kuvvetlerinin sayısı 85.000’e yükseltilecek. Türk ordusu ücretli askerlerden kurulacak, adli ve iktisadi kapitülasyonlarda değişiklik yapılacaktır.¹⁰⁰³ Ankara hükümeti, her iki notaya 5 Nisan 1922 tarihinde, mütareke teklifini esas itibarıyla kabul ettiklerini, ancak mütareke başlangıcından 15 gün içinde Eskişehir-Kütahya Afyon Hattının, 4 ay içinde de işgal altındaki bütün yerlerin boşaltılmasını istedi. Notaya verilen cevap elbette olumsuzdu.¹⁰⁰⁴

Türk ordusunun ve kurmay heyetinin çok ciddi bir şekilde taarruza hazırlanmış, eksikliklerini tamamlamaya çalıştığı bu süreçte böyle bir teklifin gelmesi tesadüf değildi. İtilaf Devletleri yine emperyalist politikalarını dış politika argümanlarıyla süsleyip sunuyordu. Böylece Türk tarafında barış yapılacak umudu yaratmaya, iç cephede gedikler açmaya, büyük bir ivme kazanmış askerî hareketleri rehavete düşürmeye çalışmaktaydı. Malta’dan dönen vekillerin ikinci grupla birlikte hareket etmesi, Başkomutanlık Kanunu’nun uzatılma süreçleri TBMM’de ciddi sıkıntılar yaratmıştı. Yaşanan bu olumsuzluklara rağmen, ilan edilen seferberlik ile çoğaltılan askerlerin eğitimine hız verildi. Subay ihtiyacı, İstanbul’dan çeşitli yollarla Anadolu’ya gelenlerle Ankara Talimgâhından yetişenlerden ve köylerinde, kasabalarında

1001 Atatürk, *age.*, s. 864-869; Erikan, *age.*, s. 301-302; Özalp, *age.*, s. 228 (Ateşkes teklifini 23 Mart olarak belirtmektedir).

1002 Selek, *age.*, s. 1187.

1003 Selek, *age.*, s. 1190; Tansel, *age.*, s. 129.

1004 Atatürk, *age.*, s. 871.

oturan savaş görmüş, tecrübeli yedek subaylarla giderilmeye çalışılıyordu. Asker sayısı ilan edilen Seferberlik gereği, o anda silahaltında bulunanların “Bakayası” ve 1315, 1316, 1317 (1899-1900-1901) doğumluların askere alınması ile tamamlandı.¹⁰⁰⁵ Doğu, Güney ve İzmit bölgesinden de Batı Cephesine kuvvetler kaydırıldı. İstiklal Harbi'nin başından beri Batı Cephesinde ilk defa 8.658 subay, 199.283 er bir araya getirilebilmişti. Bunların giyim-kuşam ihtiyaçları yurt içinden, İtalyan ve Fransızlardan temin edilmeye çalışıldı. Orduya yeni katılmış askerler için oluşturulan yedi piyade, bir süvari depo alayı ve bir topçu, bir de makineli tüfek kıtasında eğitimler verildi. Küçük manevralar ve uygulamalar yaptırılmak suretiyle bir taarruz savaşına hazır hale getirilerek Batı Cephesine gönderildi. Ayrıca İstanbul'daki depolardan kaçırılan silahlar Karadeniz yolu ile İnebolu'ya oradan da Çankırı üzerinden Ankara'ya getirildi. Ruslardan alınan 30.000 ton civarında cephan ve mühimmat Anadolu limanlarına taşındı, oradan da Batı Cephesine ulaştırıldı. İsmet Paşa da, I. Dünya Savaşı'ndan kalma 15'lik ağır topu (obüs) Kars Kalesi'nden öküzlerle taşıyarak Batıya getirmeye ve ağır top sayısını arttırmaya çalışılıyordu. Ancak bu durum aylarca sürebilmekteydi.

Savaşa hazırlık için atılacak her adım için paraya gereksinim vardı. Fakat Trakya'dan, İstanbul Bölgesinden ve İzmit-Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar çizgisinin batısında kalan geniş bölgeden asker ve vergi alınamıyordu. Bütün yük Anadolu'nun fakir kısmına ve yaklaşık 7.000.000 insana düşüyordu.¹⁰⁰⁶

1922 ilkbaharında, TBMM'de, birçok milletvekili bir an önce taarruza geçilmesini istiyordu. Onlara göre mademki barış reddedilmişti ve son söz silahlara bırakılmıştı, o halde bir an önce silahlar konuşmalıydı. Derhal taarruza geçilmesini isteyenlere cevap vermek üzere kürsüye çıkan Mustafa Kemal Paşa: *Taarruza geçilmesi için önce askerî hazırlığı ikmal etmek lazımdır. Askerî hazırlığın ikmalinde 15.000.000 lira lazımdır* demişti. Oysa o dönemde memur ve subay maaşları bile gecikmeli ödenmekteydi. Böyle bir durumda bu kadar paranın bulunması imkânsızdı. Bir çare olmak üzere, ordu mevcudunun azaltılmasını ileri sürenler oldu. Yeniden kürsüye gelen Başkomutan, *...vardır veya yoktur. Muvaffak olmamız için ordu vardır ve olacaktır* dedi. Paşanın bu yaklaşımı üzerine ülkede gelir artırıcı birtakım tedbirlere başvurulmuş, on gün içinde on kanun çıkarıldı. Bu kanunlarla belli malların üzerindeki vergi yükü artırıldı.¹⁰⁰⁷

1005 Cevdet Kerim İncedayı, **İstiklal Harbi (Garp Cephesi)**, Haz. Muhammet Safi, YKY, İstanbul 2007, s. 167; **TİH., Batı Cephesi**, II/6, 2. Kitap, s. 2; Tansel, **age.**, s. 143.

1006 Selek, **age.**, s. 1189, 1200.

1007 Şeker, çay, kahve, sigara ve sigara kâğıdı, tütün, su ve kara avı vergileri ve konsolosluk harçları vb. arttırıldı. Ayrıca 6 Mayıs, 3 Temmuz, 21 Ağustos 1922 Avans Kanunlarıyla Millî Savunma Bakanlığına para aktarıldı. Müderrisoğlu, **age.**, s. 442-460, 479-482.

Yunan ordusu ise Sakarya'dan çekildikten sonra, Eskişehir-Afyon hattını tutarak savunma muharebesine hazırlanıyordu. Başkomutan Papolas, ilk zamanlardan itibaren Anadolu'nun içlerine akın yapmaya taraftar değildi. Sakarya'da uğranılan yenilgi, sonra tekrar geri çekilme orduyu hem yormuş, hem de yıpratmıştı. Ağır kayıplara uğrayan Yunan ordusunda savaşma isteği en alt seviyelere inmiş bulunuyordu. Üstelik Başkomutanın morali daha da bozuktu ve 1922 Haziran'ında emekliliğini isteyince yerine Hacıanestis tayin edildi. Tarafların kuvvet durumları şöyleydi¹⁰⁰⁸:

	Subay	Er	Tüfek	Hafif Mak.	Ağır Mak.	Top	Kılıç	Uçak	Kamyon	Oto ve Ambulans
Türk	8.658	199.283	100.352	2.025	839	323	5.282	10	198	33
Yunan	6.418	218.205	90.000	3.139	128	450	1.280	50	4.036	1.776

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Taarruz kararını daha haziran başlarında verdi. Bu karardan sadece Cephe Komutanı (İsmet Paşa), Genelkurmay Başkanı (Fevzi Paşa) ve Millî Savunma Bakanı Kazım Paşa [Özalp] haberdardı. Fakat bunu kimseye açıklamadan gerekli hazırlıkları sürdürdü. 15 Haziran 1922'de Adapazarı ve İzmit'e yapacağı gezi için Ankara'dan ayrıldı. Amacı Kocaeli Grubunu denetlemek, Annesi Zübeyde Hanım'la buluşmak ve İzmit'te Claude Farrere¹⁰⁰⁹ ile görüşmekti. Mustafa Kemal Paşa, bu görüşme şerefine halka yaptığı konuşmada, ...*Efendiler! Türkiye Halkı asırlardan beri hür ve bağımsız yaşamış ve bağımsızlığı hayati bir gereklilik kabul etmiş bir kavmin kahraman evlatlarıdır. Bu millet bağımsızlık olmadan yaşamamıştır, yaşayamaz ve yaşamayacaktır....*¹⁰¹⁰ sözleriyle tam bağımsızlıktan ödün verilmeyeceği kararlılığını da yineledi.¹⁰¹¹ Ordunun ihtiyaç ve eksiklikleri büyük oranda tamamlanmak üzereydi. Yurt dışındaki genel yaklaşımı görmek ve belki de barış arıyor imajı vererek hazırlıkları gizlemek üzere Dışişleri Bakanı Fethi Bey, Bakanlar Kurulu Kararıyla Avrupa'ya gönderildi.¹⁰¹² Başkomutan, hazırlıkları teftiş etmek üzere 23 Temmuz'da Konya'ya gelmiş olan General Towshend'in görüşme isteği bahanesiyle 23 Temmuz akşamı Ankara'dan ayrılıp Batı Cephesi Karargâhının bulunduğu Akşehir'e gitti. Yapılan

1008 **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/6, 2. Kitap, s. 16-17; Selek, **age.**, s. 1214; Belen, **age.**, s. 419; Özalp, **age.**, s. 233-234; İncedayı, **age.**, s. 167-168.

1009 Akyüz, **age.**, s. 204-205.

1010 **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C 13, Kaynak Yay., İstanbul 2004, s. 94.

1011 Aybars, **age.**, s. 561.

1012 Fethi Bey, izlenimlerinin olumlu olmaması üzerine hükûmete gönderdiği raporda, *Milli maksatlarımızın sağlanması ancak askerî faaliyetlerle kabil olabilecektir* demektedir. Bk. Tansel, **age.**, s. 158.

görüşmelerde Genelkurmay Başkanının da olması gereği üzerinde duruldu. Konya dönüşü Fevzi Paşa da gelmişti. 27/28 Temmuz gecesi birlikte yapılan görüşmeler sonunda belirlenen plan doğrultusunda 15 Ağustos'a kadar hazırlıkların tamamlanmasına karar verildi. 28 Temmuz 1922 günü öğleden sonra yapılacak olan bir futbol maçını görmeleri ileri sürülerek ordu ve kolordu komutanları Akşehir'e çağrıldı. 28/29 Temmuz gecesi, saldırının nasıl yapılacağı ve ayrıntıları görüşüldü. Millî Savunma Bakanı da cepheye çağrıldı. Ankara'dan Konya'ya geçerken ordunun beslenmesi yolları üzerinde incelemeler yapıldı ve bu konuda Millî Savunma Bakanlığına düşen görevler saptandı.¹⁰¹³ Batı Cephesi komutanı 6 Ağustos 1922'de ordularına gizli olarak saldırıya hazırlık emri verdi.¹⁰¹⁴ Ayrıca, taarruz bölgelerinde orduların toplanma hareketlerinin Yunanlar tarafından anlaşılmaması için alınacak önlemler de ilgili komutanlıklara ayrıntılı olarak bildirildi.¹⁰¹⁵

Cepheden Ankara'ya dönen Mustafa Kemal Paşa, hükûmeti planlanan taarruz hakkında bilgilendirdikten sonra 17/18 Ağustos gecesi tekrar Konya'ya hareket etti. 20 Ağustos günü *Hâkimiyeti Milliye* gazetesinin ilk sayfasına şöyle bir ilan verildi: *Gazi Paşa Hazretleri Ağustosun 21. Pazartesi günü köşklerinde ricalı siyasiyeye bir çay ziyafeti verecekler.* Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Elçisi Aralov'dan da elçilikte kendisinin de katılacağı büyük bir kabul töreni düzenlemelerini, bunu Ankara'ya yaymalarını, öteki devlet elçilerini de kabul törenine çağırmalarını rica etti. Herkes toplanıp Mustafa Kemal'in gelişini beklediği sırada Paşa'nın yaveri gelerek Mustafa Kemal'in biraz rahatsız olduğunu ve gelemeyeceğini bildirdi.¹⁰¹⁶ Bu tamamen bir strateji oyunuydu. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, 17/18 Ağustos gecesi Konya'ya hareket etmiş, 20 Ağustos'ta Akşehir'deki Batı Cephesi Karargâhına ulaşmıştı. Böylece Paşa Hazretlerinin cepheye gidişi gizlenmişti. Zaten taarruz söylentileri her yerde vardı. Hükûmet de, Genelkurmay da saklamıyordu. Ancak tam zamanı da açıklanmıyordu. Yunanlarda taarruz söylentilerini duyuyorlar, fakat yeteri kadar hazırlanıldığına ihtimal vermediklerinden, buna inanmıyorlardı.¹⁰¹⁷ Yunan Başkomutanı Hacıanestis'in karargâhı İzmir'de, cephede ise General Trikopis vardı.

24 Ağustos 1922'de Başkomutan karargâhı Akşehir'den, Şuhut'a getirdi. 25 Ağustos'ta ise Şuhut'tan savaşları yönettiği Kocatepe'nin güney batısındaki Çadırlı Ordugâha geçti. Daha sonra Kocatepe'ye çıkararak cepheyi

1013 Atatürk, *age.*, s. 896-897.

1014 *ATBD.*, Yıl: 64, Ocak 2015, S 134, Belge 59.

1015 *ATBD.*, Yıl: 64, Ocak 2015, S 134, Belge 60-1-2.

1016 Semyon İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923*, Çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020, s. 36.

1017 Özalp, *age.*, s. 234.

ve kıtaları gözden geçirdi.¹⁰¹⁸ 25 Ağustos akşamı Anadolu'nun tüm dünya ile iletişimi kesildi,¹⁰¹⁹ hatta İzmit Limanı da gemi giriş çıkışına kapatıldı. İngilizlerin dikkati buraya yöneldi. Aynı akşam, güneş battıktan sonra ordu hazırlık mevkillerine doğru ilerlemeye başladı. Gece yürüyüşleri tam bir sükûnet ve intizam içerisinde devam ediyordu. 25/26 Ağustos gecesi cepheye iyice yaklaşıldı. Taarruz süresince, ordunun ihtiyacı olan cephane ve malzemenin taşınması için yine halktan yardım istendi. Erkekleri cephede olan kadınlar, yüzlerce kağnı ile geldiler. Hatta bazı kağnılara öküz bulunamadığı için inek koşulmuştu.¹⁰²⁰ Aynı tarihte 1. Ordu Komutanlığının 23 numaralı ordu emrinde saldırının, 26 Ağustos sabahı saat 05.30'da topçu ateşi ile başlatılacağı belirtilmişti.¹⁰²¹ O geceyi İzzettin Çalışlar şöyle anlatır;¹⁰²² *Herkesin kalbi ümit ve heyecan dolu çarpıyordu. Düşmana hiçbir şey sezdirmemek için konuşmalar bile sessiz yapılıyordu. Hava sakin, gökyüzü açıktı. Yeni ayın henüz üç veya dördüncü günüydü. Hilal dik ve mağrur duruyordu. Tam ortasına yıldızı sarmıştı, Türk bayrağı aynen gökyüzünde oluşmuştu. Bu manzara çok ulviydi. Herkes bu durumu hayra yoruyordu...*

Saldırı sabah saat 4.30'da topçuların ateş tanzim etmek için atışlarıyla başlatıldı.¹⁰²³ Gazi Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve Birinci Ordu Komutanı Nurettin Paşalarla birlikte Kocatepe'de idi. Her şey planlandığı gibi gidiyordu. İlk saldırılarda hedeflenen yerlere ulaşılmıştı. Fakat sadece Çiğiltepe'ye 200-300 metre yaklaşılabilmişti. 26 Ağustos sonuçları umut vericiydi. 26/27 Ağustos tarihinde yapılan Afyonkarahisar'ın güneyinde 50 ve doğusunda 20-30 kilometre uzunluğunda bulunan düşman cepheleri ele geçirildi.¹⁰²⁴ 27 Ağustos itibarıyla Yunan kuvvetleri geri çekilmeye başladı. 29 Ağustos 1922 günü Başkomutanlık, Genelkurmay Başkanlığı ve Batı cephesi Karargâhları Afyon'da Birinci Ordu Karargâhı Balmahmut'daydı.¹⁰²⁵ 29/30 Ağustos 1922 gecesi Afyonkarahisar Belediye Dairesinde kendisine ayrılan yerde orduların durumunu harita üzerinde belirledikten sonra, Fevzi ve İsmet Paşa'yı çağırttı. Harita üzerinde durum bir kez daha değerlendirildikten sonra şu karara va-

1018 Çalışlar, *age.*, s. 364.

1019 Kinross, *age.*, s. 368.

1020 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 500-501; Aybars, *age.*, s. 563.

1021 **ATBD**, Yıl: 64, Temmuz 2015 S 136, Belge 1(1-3), 2(1), 3.

1022 Çalışlar, *age.*, s. 364.

1023 "Topçularımız saat dört buçukta atışa başladılar; bilirsiniz ki, topçulukta evvela ateş tanzim etmek için atış yapılır." **TBMM Zabıt Ceridesi**, 4 Ekim 1922, İçtima. 112, celse. 1, s. 263; **ATABE**, C 13, Kaynak Yay., İstanbul 2003, s. 364.

1024 Atatürk, *age.*, s. 900-901.

1025 **TİH.**, **Batı Cephesi**, II/6, 2. Kitap, s. 197.

rıldı:¹⁰²⁶ *Türkün gerçek kurtuluş güneşi 30 Ağustos sabahı bütün gösterişiyle doğacaktır.* Başkomutanın öncülüğünde yapılan gözden geçirmeler sonunda Batı Cephesi Komutanı 30 Ağustos 1922'de saat 06.30'da ordulara şu emri verdi¹⁰²⁷: “...Günlerden beri gece gündüz muharebe eden birliklerimizden durmaksızın ve dinlenmeksizin harekâta devam istenmektedir.”

Harita üzerinde yapılan tespitler ve ordulardan gelen haberler üzerine, Yunan ordusunun büyük bir kısmı kuzey, doğu, güney ve güneybatıdan kuşatılmıştı. Tasarlanan sonuç alınmak üzereydi. Bu nedenle taarruza şiddetle devama ve durmadan takibe karar verildi.¹⁰²⁸ Yenilen Yunan ordusunun büyük kuvvetleri 30 Ağustos'a kadar Aslıhanlar'da çevrildi.¹⁰²⁹ Yunan ordusunun Eskişehir cephesindeki birliklerinden destek alıp, yeni savunma cepheleleri oluşturmalarına fırsat vermemek için süvariler cephe gerilerine sarktı.¹⁰³⁰ 30 Ağustos'ta düşmanın 5 Tümeni Türk kuvvetleri tarafından sarılmış durumdaydı. Düşman mevzilerinin hemen yakınındaki Çalköy'e karargâh kurmuş olan Mustafa Kemal Paşa, topçuların mümkün olduğunca yakından ve hatta açık mevziden ateş etmelerini istedi. “26 Ağustos sabahı başlayan ve beş gün beş gece devam eden Afyonkarahisar-Dumlupınar Meydan Muharebesi, düşmanın ana kuvvetleri imha edilerek son buldu” 30 Ağustos'ta Dumlupınar'da düşman kuvvetlerinin imhası ile sonuçlanan bu savaşa İsmet Paşa “Başkomutanlık Meydan Muharebesi”¹⁰³¹ derken, Mustafa Kemal Paşa, “Rum Sındığı” adını verdi.¹⁰³²

31 Ağustos sabahı Çalköy'de Mustafa Kemal Paşa, Fevzi ve İsmet Paşalarla buluşarak, bir öküz arabasının üstünde genel durumu gözden geçirdi. Çünkü o anda düşmanın beş tümeni “imha veya esir” edilmiş; üç yenik tümeni İzmir yönünde kaçmaya ve Eskişehir'deki kuvvetleri çekilme belirtileri göstermeye başlamıştı. Bunların bir araya gelip yeniden toparlanmasına fırsat vermemek için düşman ordusuna nerede rastlanırsa derhal vurulacaktı. İşte bu sonucu sağlamak için Mustafa Kemal Paşa, 1 Eylül'de *Ordular İlk*

1026 Belen, *age.*, s. 463.

1027 *ATBD*, Yıl: 64, Temmuz 2015 S 136, Belge 64; *TİH.*, *Batı Cephesi*, II/6, 2. Kitap, s. 242

1028 *TİH.*, *Batı Cephesi*, II/6, 2. Kitap, s. 241.

1029 Atatürk, *age.*, s. 901.

1030 Altay, *age.*, s. 339-340.

1031 *Türk İstiklal Harbi*, *Batı Cephesi*, II/6, 3. Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s. 90; Tansel, *age.*, s. 166, 168.

1032 ...*Bu meydan muharebesi hakikaten düşmanlarımız için çok kahredici ve korku ve panik sebebidir. Bu muharebenin neticesi Yunanların ve Rumların kalbini sındırmıştır. Dolayısıyla bu muharebeye “Rum Sındığı” Meydan Muharebesi demek çok yerinde olur. TBMM Zabıt Ceridesi*, 4 Ekim 1922, İctima. 112, Celse. 1, s. 269; Aybars, *age.*, s. 564; *ATABE*, C 13, s. 371; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, TTK Yay., Ankara 1997, s. 279.

*Hedefiniz Akdenizdir, İleri*¹⁰³³ emrini verdi. Başkomutanın önerisi ile Fevzi Paşa Mareşalliğe, İsmet Paşa Ferikliğe terfi etti. Diğer komutanlar da bir üst rütbeye terfi ettirildi.¹⁰³⁴ Türk ordusu amansız bir takip harekâtına başladı. Kaçan düşman her yeri ateşe vermekteydi. Uşak, Eskişehir, Aydın, Alaşehir, Turgutlu, Ahmetli, Salihli, Manisa, kısacası şehirler, kasabalar, köyler, insanlar, mabetler, tarihi eserler yanıyordu. Bölge ahalisi, çocuklar, kadınlar, insafsızca öldürülüyordu.¹⁰³⁵

2 Eylül'de Yunan Komutanı Trikopis, Türk Kuvvetlerine teslim oldu.¹⁰³⁶ 3 Eylül'de Yunanlar, İtilaf Devletlerinden Mütarekeye aracılık etmelerini ve Küçük Asya'yı boşaltmayı teklif etti.¹⁰³⁷ Aynı gün Eskişehir düşman işgalinde kurtarıldı. Arkasından Türk ordusunun kesintisiz ilerlemesi ile bütün Batı Anadolu şehirlerinde işgale son verildi. 4 Eylül'de Alaşehir, Buldan, Kula, Söğüt, 5 Eylül'de Bilecik, Bozüyük, Simav, Demirci, Ödemiş, Salihli, 6 Eylül'de Akhisar, Balıkesir, 7 Eylül'de Aydın, 8 Eylül'de Manisa ve Kemalpaşa'ya Türk ordusu girdi.¹⁰³⁸ ABD Konsolosu Bristol 9 Eylül'de, *Aydın ve Nazilli yanmıştır. Yakında İzmir'de Yunanlar tarafından yakılabilir.* şeklindeki telgrafı ülkesine gönderdi. Bu arada İngiliz, Fransız ve İtalyan Konsolosları Yunan Millî Savunma Bakanına telgraf çekerek "İzmir'in yakılmayacağına dair güvence verilmesini istemişler, fakat böyle bir güvencenin verilmesinin mümkün olmadığı karşılığını almışlardı".¹⁰³⁹

Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşları Fevzi ve İsmet Paşalar 9 Eylül'de Nif üzerinden Bel Kahve mevkisine geldi ve geceyi burada geçirdi. Yer yer çarpışmalar sürmesine rağmen 10 Eylül'de İzmir'e girdi. Kendisine Karşıyaka'daki bir köşk hazırlandı. Kral Konstantin de burada kalmış ve köşke ayaklarının altına serilen Türk Bayrağı'nı çiğneyerek içeri girmişti. Mustafa Kemal'i karşılayanlar da merdivenlere bir Yunan bayrağı sermişlerdi. Durumu kendisine anlatanlara Mustafa Kemal, *Hata etmiş ben bu hatayı tekrar edemem. Bayrak milletin şerefidir. Ne olursa olsun, yere serilmez, çiğnen-*

1033 **ATASE**, Ziraat Bankası Evrakı, (ATA-ZB), Kutu 46, Gömlek 9, Belge 9-5.

1034 Mustafa Kemal Paşa'nın 31 Ağustos 1922'de 31 Ağustos 1922'de Tümen ve daha üst komutanların bir üst rütbeye yükseltilmesi için TBMM'ye yaptığı teklif aynen kabul edildiğinden 3 Eylül 1922 günü terfiler kabul edilmiştir. **TİH.**, **Takip Harekatı**, III/6, III. Kitap, s. 89.

1035 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, C 2, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 528; Tansel, **age.**, s. 169-171; **ATABE**, C 13, s. 373

1036 Mustafa Kemal Paşa'dan aldığım telgrafta, hem Korgeneralliğe terfimi tebrik ediyor, hem de esir edilen Yunan Başkomutanı Trikopis'in kılıcının hatıra olmak üzere bana gönderdiğini bildiriyordu. Özalp, **age.**, s. 234.

1037 Baytok, **age.**, s. Jaeschke, **age.**, s. 191; Akyüz, **age.**, s. 208.

1038 Aybars, **age.**, s. 566.

1039 Laurence Evans, **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, Milliyet Yay., İstanbul 1972, s. 371.

mez. Kaldırınız! der.¹⁰⁴⁰

Türk zaferi tüm ülkede ve dünyada olumlu yankılar uyandırdı. Tüm ülkede coşkun bir sevinç yarattı. Zafer dolayısıyla kentlerde ve köylerde mitingler, gösteriler, dinsel törenler düzenlendi. İnsanlar sokaklara döküldü, o döneme kadar her şeye müdahale eden işgal kuvvetleri ve İstanbul hükümetinin inzibatları göstericileri dağıtamıyorlardı. Ankara'da şenlikler ve kutlamalar vardı. Mecliste muhalif hareket zafere rağmen etkinliğini artırma çabasıydı.¹⁰⁴¹ Yunanistan'da ihtilal çıktı. Kral tahtından çekildi. Hacıanestis, Gonaris ve kabinesinden dört bakan Yunan İhtilal Mahkemesi'nde ölüm cezasına çarptırıldı.¹⁰⁴² İngiltere'de Lloyd George ve Lord Curzon gazetelerde eleştirilmeye başlandı. Lloyd George Başbakanlıktan istifa etmek zorunda kaldı.¹⁰⁴³

Farklı ülkelerden de kutlamalar geliyordu. İlk kutlayanlardan biri Sovyet Birliği Elçisi S.İ. Aralov oldu. Rusların mesajında, "Avrupa emperyalizmine karşı birkaç yıldır kahramanca bir savaşı yürüten Türk halkının sevincini içtenlikle paylaşmakta" denilmekteydi.¹⁰⁴⁴ Tefvik Paşa'nın başında bulunduğu Osmanlı hükümeti de zaferi kutlayanlar arasındaydı.

Ülkede kutlamalar devam ederken ordu da faaliyetlerini sürdürmekte, Çanakkale ve İstanbul Boğazlarına doğru ilerlemekteydi. Mustafa Kemal İzmir'de durmak niyetinde değildi. Amacı; Misak-ı Millî sınırlarından ne eksik ne fazla olarak İstanbul ve Edirne'yi almaktı. Bu amaçla Çanakkale'ye doğru da asker yürüyordu. Burası İtilaf Devletlerinin kendilerince belirlemiş oldukları tarafsız bölgeydi. İngilizler Boğazlarda savunma tedbirleri aldı. Ancak bu önlemler de ordunun Boğazlara yürüyüşünü durdurmadı. İngilizler yıkılan itibarlarını, Fransızlar ise kapitülasyonların kaldırılması ihtimalini ve kabul edilmesi mümkün olmayan Osmanlı borçlarını düşünüyorlardı. Paris'te bir araya gelen İtilaf Devletleri kendi aralarında anlaşmazlığa düştü. İngiltere'nin çabaları sonuç vermedi. Bu arada Türk birlikleri İngilizlerin tahkim edilmiş bölgelerinin yanına kadar geldi. General Harrington, Türk birliklerinin tarafsız bölgeyi terk etmelerini istedi. Mustafa Kemal Paşa ise böyle bir bölge tanımadığını bildirdi. Bu arada Franklin Bouillon, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere İzmir'e geldi. İkisi arasındaki görüşmeler çerçevesinde Boğazlara yönelik harekât durduruldu. General Harrington ile yapılan mektup teatileri sonucunda Mudanya'da bir konferans yapılmasına karar verildi.¹⁰⁴⁵

1040 Aydemir, *age.*, s. 551-552.

1041 Özalp, *age.*, s. 235.

1042 Kinross, *age.*, s. 374; Uğur Üçüncü, **Büyük Taarruz**, Altınpost Yay., Ankara 2012, s. 442-456.

1043 Akyüz, *age.*, s. 210-211; Üçüncü, *age.*, s. 456-459.

1044 Şamsutdinov, *age.*, s. 291; Aralov, *age.*, s. 139.

1045 **TİH.**, **Takip Harekatı**, II/6, 3. Kitap, s. 271-274.

4.8. Mudanya Mütarekesi (3-11 Ekim 1922)*

Türk ordusunun 30 Ağustos 1922'de Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nde kazandığı parlak zafer, Millî Mücadele'nin askerî aşamasını sona erdirirken Yunanlıları Anadolu'da gördükleri “megali idea” rüyasından uyandırmış ve mütareke istemeye zorlamıştı. Bunun anlamı, Yunanlıların Batı Anadolu ve Doğu Trakya'yı tahliye etmek zorunda kalacak olmalarıydı. Nitekim Yunanlılar 3 Eylül'de mütareke için ara buluculuk etmeleri amacıyla İtilaf Devletlerine başvurular. Onlar da Ankara hükûmetinin İstanbul temsilcisi Hamit Bey aracılığıyla mütareke teklifinde bulundular. Bu teklif, 4 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa'ya bildirildi. Paşa, 5 Eylül'de verdiği cevapta, Anadolu'da Yunan ordusunun kesin bir şekilde yenildiğini ve mütarekenin ancak Trakya için söz konusu olabileceğini, 10 Eylül'e kadar TBMM'ye başvurulması gerektiğini bildirdi. En önemlisi Mustafa Kemal Paşa, İtilaf Devletlerine bazı şartlar ileri sürdü¹⁰⁴⁶:

1- Trakya, Mütarekenin tarihinden itibaren 15 gün zarfında 1914 sınırlarına kadar kayıtsız şartsız Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin mülki memurları ile askerî kuvvetlerine teslim edilecektir.¹⁰⁴⁷

2- Yunanistan'daki esirlerimiz 15 gün içerisinde İzmir, Bandırma ve İzmit Limanlarında teslim olunacaktır.

3- Yunan ordusunun üç buçuk seneden beri Anadolu'da yapmakta olduğu yıkımın onarılması şimdiden taahhüt ettirilecektir.

Bu sırada Türk ordusu, 9 Eylül 1922'de, İzmir'e girmiş ve Yunan askerlerinin çoğunun vapurlara binerek adalara kaçmalarına ve geri kalanının da denize dökülmesine sebep olmuştu. Diğer taraftan Yunanlılar, 12 Eylül'de Mudanya'yı ve 19 Eylül'de Batı Anadolu'yu tamamen tahliye etmek zorunda kalmışlardı. İngiltere'nin kışkırtmasıyla İtilaf Devletleri, Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasına bir miktar asker çıkarmıştı.

Bilindiği gibi İngilizler, Türklerin 30 Ağustos zaferinden Yunanlılar gibi endişelenmişlerdi. Onların endişesi Boğazlar idi. Bu amaçla toplanan İngiliz hükûmeti, 7 Eylül 1922'de, İstanbul ile Boğazları bırakmamak ve Gelibolu Yarımadası'nı korumak için tek başına oraya takviye gücü gönderme kararını aldı. Ayrıca, 15 Eylül'de de İngiltere Sömürgeler Bakanı Winston Churchill,

* Prof. Dr. Mustafa Budak, İstanbul Üniversitesi, Öğretim Üyesi, mustafa.budak@istanbul.edu.tr

1046 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C II, MEB Yay., İstanbul 1987, s. 675-676.

1047 İlgi çekicidir ki, bu mütareke şartlarında tahliye sınırı olarak “1914 sınırı”nın belirtilmesidir. Bunun anlamı Tefvik Bıyıklıoğlu'na göre, Meriç Nehri'nin batısında Kuleliburgaz-Karaağaç demir yolunu ve Dimetoka'yı da içine alan ve Kızıldeli Çayı'na kadar uzanan sahanın Doğu Trakya'nın bir parçası sayılmasıdır. Bk. Tefvik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele I**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1987, s. 435.

İngiliz sömürge ve ülkelerinin Boğazları savunmaya çağrılmasını, Başbakan Llyod George da Boğazların takviye edilerek savunulmasını istemişti. Buna karşılık, Fransa ve İtalya, Türkiye ile yeni bir savaşa taraftar değillerdi. Özellikle, İzmir ve Trakya'nın Türklere bırakılmasını savunan Fransızlar, bu görüşlerini, 18 Eylül'de, İstanbul'daki Yüksek Komiseri General Pelle tarafından açıklarken, Başbakan Poincare de, 19 Eylül'de Fransız Meclisinde yaptığı konuşmada, Fransa'nın Türkiye ile savaşa girmeyeceğini ve Fransız kamuoyunun da buna taraftar olmadığını söylemekteydi. İtalyanlar da aynı tutumu izliyorlardı. Aslında İngiliz kamuoyu da Fransız ve İtalyanlardan farklı düşünmüyorlardı. 21 Eylül tarihli *Daily Mail* gazetesi "Çanakkale'den çekiliniz" başlığı ile yayımlanıyordu. Diğer taraftan, İngiliz İşçi Federasyonu da 21 Eylül'de Lloyd George ile görüşerek İngiliz işçilerinin savaşa karşı olduklarını, savaş olursa grev ilan edeceklerini bildirmişlerdi.¹⁰⁴⁸

İtilaf Devletleri nezdinde bu gelişmeler yaşanırken Ankara'da boş durmuyordu. İngiliz istihbarat raporlarına göre, Türk milliyetçileri, Yunanlılara karşı ortak harekât önerisiyle Bulgaristan'a yanaşmakta ve Sırbistan'ı yanına çekerek Selanik'i ele geçirmeyi teklif etmekteydi. Hatta Ankara hükûmetinin İstanbul temsilcisi Hamit Bey ise Batı Trakya'ya özerklik tanınmasını kapsamak üzere Misak-ı Millî'de belirtilen hedefleri gerçekleştirmek istediklerini, 17 Eylül'de, İstanbul'daki Sırbistan temsilcisine bildirmekteydi. İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, 21 Eylül'de, Lord Curzon'a gönderdiği kapalı bir tel yazısında, Türklerin Sovyet Rusya yardımıyla askerlerini Doğu Trakya'ya nakletmeyi amaçladıkları iddiasını aktarmaktaydı.¹⁰⁴⁹

Ankara'nın kararlı tutumunu gören İngiliz hükûmeti, aldığı bir kararla Dış işleri Bakanı Lord Curzon'u 19 Eylül'de Paris'e göndermiş ve Lord Curzon da Fransız Başbakanı Raymond Poincare ile İtalya'nın Paris Büyükelçisi Kont Sforza ile görüşmelerde bulunmuştu. Bu görüşmelerin sonunda İtilaf Devletleri, hem mütareke yapmak ve hem de bir barış konferansı düzenlemek amacıyla BMM hükûmetine bir teklif sunulmasını kararlaştırdılar.¹⁰⁵⁰ Bu teklif, 23 Eylül 1922'de, Dışişleri Bakanlarının imzaladığı bir nota ile Ankara'ya bildirildi. Söz konusu nota, askerî harekâtın durdurulması ile konferans ve barışa ilişkin idi. Aynı gün bu ortak nota, Yunan ve Türk hükûmetlerine gönderildi. Notanın maddeleri şunlardı:¹⁰⁵¹

1048 Salahi R.Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, TTK Yay., Ankara 1986, s. 269-273.

1049 Sonyel, **age.**, C II, s. 273-274.

1050 Sonyel, **age.**, C II, s. 275. Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan-Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele (1922-1923)**, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Tarih, İstanbul 2011, s. 30-34.

1051 23 Eylül 1922 tarihli İtilaf Devletleri notası için bk. **Rauf Orbay'ın Hatıraları**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2005, s. 318-319; Atatürk, **Nutuk**, C II, s. 677-679; Tevfik Bıyıklıoğlu, **age.**, C I, s. 437-438.

1. Üç müttefik hükûmet, Venedik'te veya başka şehirde toplanacak olan İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ile Yunanistan'ın katılacağı konferansa gecikmeden tam yetkili bir temsilci göndermeye hazır olup olmadığını bildirmesini TBMM hükûmetinden rica ederler.
2. Üç müttefik hükûmet, barış görüşmeleri sürdüğü müddetçe, birlikte tarafsız ilan ettikleri bölgeye Ankara hükûmeti ordusunu göndermemesi şartıyla Edirne dâhil olmak üzere Meriç'e kadar Trakya'nın Türkiye'ye verilmesini memnuniyetle karşılayacaklarını ve bu konuda yardımcı olacaklarını beyan ederler.
3. Üç müttefik hükûmet, barış antlaşması yürürlüğe girdiği anda müttefik ordularının İstanbul'dan çekileceği hakkında son Mart ayında (Paris Barış Konferansı Mart-Nisan 1922) verdikleri teminatı tekrar ederler.
4. Üç müttefik hükûmet, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam'a kabulüne memnuniyetle yardımcı olacaklardır.
5. Üç müttefik hükûmet, konferanstan önce, müttefik generallerinin Türk ve Yunan askerî makamlarıyla anlaşarak belirleyecekleri bir hatta Yunan kuvvetlerinin çekilmesi için nüfuzlarını kullanacaklardır. Bu müdahaleye karşılık Ankara hükûmeti gerek konferanstan önce ve gerek konferans sırasında, müttefik hükûmetlerinin geçici olarak tarafsız ilan ettikleri bölgeye asker göndermemeyi, Boğazları ve Marmara Denizi'ni geçmemeyi üstlenecektir.
6. Bu hattın tayini için Mustafa Kemal Paşa ile Müttefik Devletler generalleri arasında Mudanya veya İzmit'te hemen bir toplantı yapılacaktır.

Görüldüğü gibi İtilaf Devletleri, Yunan ordusunun Meriç'e kadar olan bölgeyi tahliye etmesine karşılık Türk ordusunun da Marmara Denizi ve Boğazları geçmemesini talep etmekteydiler. Aslında Mustafa Kemal Paşa da, Türk-Yunan savaşının resmen sona erdirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bundan dolayı 29 Eylül'de verdiği kısa cevabi notasında, Meriç'e kadar Trakya'nın derhal Türkiye'ye iadesini talep ettikten sonra Mudanya'da bir mütareke konferansı toplanmasını kabul ettiğini bildirdi.¹⁰⁵² Türk notasını 30 Eylül'de öğrenen İngiliz hükûmeti 1 Ekim'de muhtemel mütareke konferansında izleyecekleri siyaseti belirledi. Lord Curzon'un kaleme aldığı İngiliz siyasetine göre, daha ziyade askerî konular üzerinde durulmalı ve Trakya'da Yunan ordusunun çekileceği hat bir an önce tespit edilmeliydi. Aksi halde, hızlı hareket edilmezse Türk ordusu Kocaeli bölgesinde güçlenecek ve Avru-

1052 Atatürk, **Nutuk II**, s. 679.

pa'ya geçme girişiminde bulunacaktı.¹⁰⁵³

Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa, Türk hâkimiyetinde olması şartıyla Boğazların serbestliğine önem vermekteydi. Ancak, Doğu Trakya derhal boşaltılmaz ve Türkiye'ye teslim edilmez ise Doğu Trakya'ya geçen Yunan kuvvetlerinin peşinden Avrupa yakasına geçmek Türk ordusu için kaçınılmaz olacaktı. Bu arada konferanstan olumlu sonuç alınmaması ihtimaline karşı Türk ordusunun İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Anadolu yakasını ele geçirmeleri için gerekli tedbirler de alınmıştı.¹⁰⁵⁴ Ankara bu konuda o kadar kararlıydı ki, Doğu Trakya'nın tahliyesine Yunanistan'ın itiraz etmesi halinde tavırlarının ne olacağını soran bir gazeteciye İstanbul temsilcisi Hamit Bey, *O takdirde verdikleri kararın tatbikini alakadar devletlerin kumandanlarından talep veyahut o hususun teminini ordumuza bırakmalarını teklif ederiz* demişti.¹⁰⁵⁵ Aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa da *Chicago Tribune* gazetesi İzmir muhabirine verdiği mülakatta;

...Boğazların açık olmasını istiyoruz. Binaenaleyh Boğazlar etrafından istihkâmlar inşasına mahal yoktur. Şu halde mevcut istihkâmların hedmine amadeyiz. Ancak yaptığımız emin bir vaziyette bulunması icab eder. Bunun için Marmara Denizi'nin selametini temin etmek lazımdır. Ancak iki noktada ısrar ediyoruz. Biri Boğazların serbestisi, diğeri payitahtımızın selameti. Bu esas üzerine dünyanın bütün alakadar devletleri tarafından teklif olunacak bu metalibimizi (taleplerimizi) tatmin edecek her türlü suret-i tesviyeyi (düzenlemeyi) kabule amadeyiz (hazırız). Bu düstur bugün serd ediliyor. BMM'nin esasları bu düstur üzerinde kurulmuştur¹⁰⁵⁶ diyordu.

Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, 4 Ekim 1922'de, BMM'de yaptığı konuşmada, *Bu Mudanya Konferansı'nda tespit olunacak şeyler arz ettiğim gibi Trakya'nın tahliye olunup bize devir ve teslim edilmesidir. Buna mukabil biz de ordularımızı Boğazlardan uzak bulunduracağız¹⁰⁵⁷* demek suretiyle asıl amacın Doğu Trakya'nın tahliyesi olduğunu vurgulamıştı.

1053 İsmail Eyüpoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 123-24.

1054 Öyle ki, Çanakkale Boğazı bölgesinde Yakup Şevki Paşa'nın komuta ettiği II. Orduya bağlı 2. Süvari Tümeni tarafsız bölgeye girerek Çanakkale şehrinin etrafında tel örgülere kadar yanaşmış ve fakat İngiliz ricası üzerine şehre girmemişlerdi. Diğer taraftan, Anadolu'daki tarafsız bölgeye yaklaşan Nurettin Paşa komutasındaki I. Orduya bağlı 3. Kolordu (General Şükrü Naili Gökberk komutasında), 1922 yılı Ekim başlarında bir süvari tümeniyle Şile'ye, diğer tümenleriyle (1, 61, 51. Tümenler) Gebze ile İzmit arasındaki bölgeye gelmişti. Geniş bilgi için bk. Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, C I, s. 442-444.

1055 "Son Haberlere Göre Vaziyet", **Sabah**, no: 11804, 3 Teşrinievvel 1338, s. 1.

1056 "Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Beyanâtı", **Sabah**, no: 11804, 3 Teşrinievvel 1338, s. 2.

1057 **TBMMZC**, C 23, Devre 1, 112, İçtima, s. 276; "Gazi Paşa Kumandanımızın Tarihi Nutukları", **Sabah**, no: 11807, 6 Teşrinievvel 1338, s. 1.

Mudanya'da yapılacak konferansa Ankara hükûmetinin katılmasında, 28-29 Eylül'de İzmir'de gerçekleşen Mustafa Kemal Paşa-Franklin Bouillon görüşmesinin büyük katkısı bulunmaktadır.¹⁰⁵⁸ Ancak Türk heyetinin konferansa hazır olmasına rağmen İtilaf Devletleri temsilcilerinin henüz konferansa katılıp katılmayacakları belli değildi. Buna sebep İngiltere idi; onun son anda barış çabalarını mahvetmesinden endişe edilmekteydi. Neyse ki korkulan olmadı. 1-2 Ekim gecesi, İstanbul'a gelen Fransız temsilcisi Franklin Bouillon, İtilaf Devletleri temsilcileriyle yaptıkları görüşme sonucunda Fransa ile İngiltere generallerinin Mudanya'ya gönderilmelerine karar verildi. İtilaf temsilcileri, 3 Ekim sabahı Mudanya'ya geldiler.¹⁰⁵⁹ Türk Heyeti ise 2 Ekim'de Mudanya'ya gelmişti.¹⁰⁶⁰

Sonunda taraflar, 3 Ekim 1922'de Mudanya'da bir mütareke konferansı toplanmasına karar verdiler. Konferansa Ankara hükûmetini temsilen İsmet Paşa ile General Harington (İngiltere), General Charpy (Fransa) ve General Monbelli (İtalya) katılacaklardı. İngiliz temsilcisinin yardımcısı kurmay başkanı Albay Heywood olurken Fransız ve İtalyan temsilcilerinin yardımcıları bulunmuyordu. Buna karşılık, Kurmay Başkanı General Asım [Gündüz] ile Harekât Şube Müdürü Yb. Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey İsmet Paşa'nın yardımcıları idi. Ayrıca, konferansa katılmamakla beraber Genelkurmay başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) Mudanya'da idi. Ne var ki, Yunan delegeleri doğrudan konferansa katılmamışlar, Mudanya Limanı'nda demirlemiş Yunan nakliye gemisinde beklemek zorunda kalmışlardı.¹⁰⁶¹

Bu arada Sovyet Rusya, 27 Eylül'de bir nota vererek Boğazların görüşüleceği bir konferansa davet edilmemesinden rahatsız olduğunu bildirmiş ve hatta konferansta alınacak kararları tanımayacağını açıklamıştı. Bundan üç gün sonra 30 Eylül'de verdiği nota ise daha da şiddetli idi. Bu notayla Sovyetler, İngilizleri Boğazları abluka altına almakla suçlamaktaydı. Buna karşılık TBMM hükûmeti, 4 Ekim'de verdiği cevabi notada, endişe edecek bir durum olmadığını Sovyetlere bildirdi.¹⁰⁶²

Bu şartlar altında konferans, 3 Ekim Salı günü saat 15.00'te, İsmet Paşa'nın açış konuşmasıyla başladı ve heyet üyelerine teşekkür etti. Daha sonra İngiliz temsilcisi General Harington bir konuşma yaparak İtilaf Devletlerinin taslak mütareke projesini okudu. Buna göre amaçları, 23 Eylül 1922

1058 Bige Yavuz, "Fransız Arşiv Belgelerine Göre Mudanya Konferansı'nın Toplanmasına Fransa'nın Katkısı", **70.Yılında Mudanya Mütarekesi ve Uluslararası Sonuçları Bildiriler**, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1993, s. 115-117.

1059 Eyüpoğlu, **age.**, s. 142-144.

1060 Bıyıklıoğlu, **age.**, C II, s. 103.

1061 Bıyıklıoğlu, **age.**, C I, s. 445-446.

1062 Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar-Büyük Zaferden Lozan'a- I**, Temel Yay., İstanbul 2002, s. 92-93.

tarihli notada yazıldığı gibi karşılıklı çatışmaları sona erdirmek ve Trakya'da bir hat belirlemektir. Ayrıca müttefik projesinde Doğu Trakya'dan Yunan tahliyesinden söz edilmekle beraber Türklere iadesinden tek kelime edilmemiştir. En önemlisi, Karaağaç'ın adı bile geçmemiştir.¹⁰⁶³ Buna karşılık Türk heyetinin Konferansta izleyeceği siyaset ise önceden belliydi ve bölgenin Yunan tahliyesinden sonra Türklere iadesini öngörmekteydi.¹⁰⁶⁴

1. Edirne ve Meriç dâhil olmak üzere Yunan ordusunun ve Yunan yönetiminin Trakya'dan çıkması.
2. Trakya'nın TBMM hükûmetine yirmi gün içinde tamamen teslim edilmesi.
3. Şimdilik Türk ordusunun Trakya'ya geçmemesi kabul edildiğinden Trakya'daki Türk yönetiminin Yunan saldırılarından korunması için gerekli tedbirlerin alınması.
4. Türkiye ordularının duracakları hatların belirlenmesi ve harekât olmadığı sırada hiçbir şekilde tahkimat yapılmaması ve Türk ve Müslüman halka karşı herhangi bir askerî harekâtın yapılmaması.

Konferansın birinci günü, ilk önce F. Bouillon, İsmet Paşa ile iki kez görüştü. Müttefik generallerin Doğu Trakya'nın tahliyesi ile Batı Trakya bölgesinin işgali meselelerine karışma haklarının olmadığını ve bu hususun 23 Eylül notasında kabul edildiğini belirttikten sonra diğer esas meselelerin 15 gün sonraki barış konferansında görüşüleceğini bildirdi. Buna karşılık İsmet Paşa, müttefik projesi ile esas farkın Meriç'in batısındaki bir bölgenin işgali ve Karaağaç meselesi olduğu görüşündeydi. Konferansın ikinci günü (4 Ekim) taraflar, karşılıklı mütareke projelerini tartıştılar. General Harrington, İsmet Paşa'nın kendilerine verdiği Türk projesini inceleyerek güncellenmiş yeni müttefik projesini gündeme getirmişti. İsmet Paşa, müttefik projede yazılmış Edirne kelimesiyle şehir, varoşlar ile Karaağaç olarak kabul edilmesinde ısrarlıydı.¹⁰⁶⁵ Ertesi gün (5 Ekim) sabahında İtilaf generalleri, İron Dük zırhlısında Yunan heyetiyle bir araya geldiler ve İsmet Paşa heyetiyle anlaşmaları kararları içeren belgeyi Yunanlılara verdiler. Bu belgeye göre, Yunan ordusunun Meriç'in batısına çekilmesi kararlaştırılmıştı. Daha sonra İtilaf generalleri İsmet Paşa heyetiyle toplandı. Bu toplantıda İsmet Paşa, kabul edilmiş hususlarla ilgili düzeltmelerin yanısıra uzlaşmamış konuların görüşülmesini önerdi. İlk olarak Yunanlılarla çatışmaların kesilmesi maddesi kabul edildi. Ardından Karaağaç'ın Türkiye'ye bırakılması görüşüldü. İtilaf

1063 Konferansa ilişkin İsmet Paşa'nın raporuna ilişkin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in 7 Ekim 1922 tarihli konuşması, **TBMMGCZ**, III, Devre 1, s. 896-897; İ. Eyüpoğlu, **age.**, s. 148-151.

1064 **TBMMGCZ**, III, Devre 1, s. 901; T.Bıyıkhoğlu, **age.**, C II, s. 103.

1065 **TBMMGCZ**, III, Devre 1, s. 898.

generalleri, Yunan askerinin çekilmesinden sonra barışa kadar bölgenin kendilerince işgalini teklif ettiler. İsmet Paşa ise bunu reddetti.¹⁰⁶⁶ Bunun üzerine görüşmeler kesildi. Aynı gün İtilaf generalleri İstanbul'a giderek Yüksek Komiserleriyle istişare toplantısı yaptılar. Toplantı sonunda Türk heyetine sunulmak üzere 12 maddelik yeni taslak hazırlandı. Buna göre İtilaf Devletleri, Edirne dahil Doğu Trakya'nın Ankara hükûmetine teslimini kabul ettiler fakat Karaağaç meselesinde ise sadece Türk görüşüne yer verilmişti. Buna rağmen Yunan ordusunun Meriç'in batısına çekilmesi kabul edilmiş, Meriç'in batısındaki demir yolunun işletme kontrolünün Türk-Yunan ve İtilaf temsilcilerinden oluşan bir heyete bırakılması uygun görülmüştü.

Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, Türk ordularının ileri harekâtını durduran yetkiyi İsmet Paşa'nın elinden almıştı. 6 Ekim'de İsmet Paşa'ya gönderdiği telgrafta, daha önce F. Bouillon ile varılan anlaşmada yazıldığı gibi Doğu Trakya, TBMM hükûmetine iade edilmezse 6-7 Ekim'de Türk ordusunun İstanbul'a hareket edeceği bildirilmekteydi.¹⁰⁶⁷ Bunun üzerine taraflar 6 Ekim'de tek oturumluk bir toplantı daha yaptılar ise de anlaşmaya varılmadı. Ertesi gün (7 Ekim) sabahleyin başlayan toplantıda görüşülen konulardan biri Doğu Trakya'da Yunanlıların yaptığı tahribat idi. Oysa İngilizler buna inanmıyordu. İkinci konu ise sivil ve askerî esirler meselesi idi. İsmet Paşa, bütün esirlerin barış konferansından önce iade edilmesini istedi. Buna karşılık İtilaf generalleri, Yunanistan'daki sivil esirlerin derhal iadesinin mümkün olabileceğini, askerî esirlerin ise yeni bir mesele olduğunu söylediler. İsmet Paşa bunu uygun buldu. Çünkü Doğu Trakya'nın teslimi gibi mesele ortada iken İngilizlerin eline bir koz vermek istememişti.¹⁰⁶⁸ Mustafa Kemal Paşa da TBMM'de yaptığı konuşmada İsmet Paşa ile hemfikir olduğunu açıkladı.¹⁰⁶⁹

Bu arada Türk ordusu, tarafsız bölgeye girmişti. Bunun üzerine 8 Ekim'de İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir telgraf göndererek konferansın kesintiye uğraması üzerine Türk kuvvetlerinin Çanakkale ve İzmit'ten tarafsız bölgeye girdiklerini ve bu yüzden İsmet Paşa'ya bir ultiatom verilmesini uygun bulduklarını bildirdi.¹⁰⁷⁰ Bu ultiatom, Fransız General Charpy ile İtalyan General Mombelli tarafından İsmet Paşa'ya verildi. Bu görüşmede İsmet Paşa, Türk kuvvetlerinin hareketliliğinin sıradan bir uygulama olduğunu söyleyince Fransız ve İtalyan generaller, Çanakkale'de kıtalar arasındaki mesafenin açılmasının gerekli ol-

1066 Eyüpoğlu, *age.*, s. 165-169.

1067 Eyüpoğlu, *age.*, s. 171-177.

1068 Bilal Şimşir, *Atatürk İle Yazışmalar*, Eskişehir 1992, s. 363.

1069 TBMM, III, s. 903-904.

1070 Veyisi Akın, *Trakya'nın Türklere Devir Teslimi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s. 50.

duğunu ve asıl sorunun buradan kaynaklandığını, İngilizlerin Türk taleplerini kabul edeceklerini söylediler. İsmet Paşa, bunu olumlu karşıladı. Generaler de gemilerine döndüler.¹⁰⁷¹

9 Ekim'de İtilaf generalleri, sabahın erken saatlerinde toplandılar ve Türklere sunulacak nihai Mudanya Mütarekesi'nin yeni şeklini görüştüler. Ardından İsmet Paşa ile toplandılar.¹⁰⁷² Müttefikler, Yunanlıların on beş gün içinde Doğu Trakya'dan tahliyesinin kararlaştırıldığını, kendilerinin ise toplam 45 gün içinde bölgeden çekilmesinin söz konusu olduğunu ve hatta Trakya'nın Türklere iadesinin belli olmadığını, tarafsız bölgeden Türklerin çekilmesinde İngilizlerin ısrarcı davrandıklarını, Karaağaç'ın kendi ellerinde olacağını bildirdiler.¹⁰⁷³ Fransız ve İtalyan generallerindeki söz konusu görüş değişikliği İsmet Paşa için şaşırtıcıydı. İsmet Paşa ise durumu hemen Ankara'ya ilettili. Yeni durum hakkında Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin 9 Ekim 1922 tarihli gizli oturumunda yaptığı konuşmada, amaçlarının İstanbul ile Doğu Trakya'nın TBMM hükûmetine teslim edilmesi olduğunu söyledi. Bunun üzerine Hakkı Sami Bey (Sinop), Yasin Bey (Antep), Mustafa Durak Bey (Erzurum), Emin Bey (Erzincan), Müfit Efendi (Kırşehir) gibi bazı milletvekilleri tarafından ise hükûmetin talepleri karşılanmazsa Misak-ı Millî içinde Trakya'nın alınması için her şeyin yapılması gerektiği ifade edildi.¹⁰⁷⁴ Aynı şekilde Mustafa Kemal Paşa, 10 Ekim'de meclisin gizli oturumunda yaptığı bir başka konuşmada şu noktaları açıkça dile getirdi¹⁰⁷⁵:

1. Yunan ordusu ve yönetiminin on beş günde çekilmesi söz konusu olurken Yunan görevlilerin hemen çekilecekleri hususunun açıkça görülmesi.
2. Trakya'nın tesliminin açıkça ifade edilmesi.
3. Karaağaç'ın Edirne'ye ilhakı, mümkün olmadığı takdirde müttefiklerde kalmasının ehven kabul edilmesi ve Yunan müdahalesinden emin olunması.
4. Trakya'ya geçirilecek jandarma kuvvetinin sınırlandırılmamasının önemli olması.
5. Bütün ilkelerde anlaşıldıktan sonra Boğazlar hakkında şimdiye kadar iddia ettikleri sınır yerine birliklerimizin buldukları yerde kalması ve İngilizlerle ara bölgenin bırakılması.
6. Boğazlar üzerindeki İtilaf işgal birliklerini artırmamasını ve işgal

1071 Şimşir, *age.*, s. 380.

1072 Eyüpoğlu, *age.*, s. 208.

1073 **TBMMGCZ**, III, s. 920.

1074 **TBMMGCZ**, III, s. 920-930.

1075 **TBMMGCZ**, III, s. 932-933.

alanlarını genişletmemesini ve ilerideki kuvvetlerimizi artırma ve gerisinde yığınak yapmama önerisine karşı çıkmaya halî. Bundan başka Yunan ordusunun Batı Trakya'da önemli yığınak yapmasına izin verilmemesi.

7. Askerî sözleşmenin bu akşam bitmesinin talep edilmesi. Bu istenirse hükûmetten onay alınması.

Sonunda taraflar, 10 Ekim'de yeniden toplandılar. İngiliz General Harrington yaptığı konuşmada, Doğu Trakya'nın Türklere bırakılacağını, İtilaf Devletlerinin Meriç'in batısında bir set oluşturacağını, Edirne ve Karaağaç konusundaki Türklerin talebinin kabul edildiğini, barış yapıldıktan sonra İstanbul'dan çekileceklerini söyledi.¹⁰⁷⁶ Bu konuşma, Türk heyetinin hoşuna gitmişti. Bir askerî sözleşme (Convention Militaire) yapılması hususunda anlaşıldılar. Sonunda, 11 Ekim'de Mudanya Mütarekesi imzalandı. Mudanya Mukavelenamesi veya Sözleşmesi de adı verilen 14 maddelik bu askerî sözleşmenin önemli bazı maddeleri şunlardır:¹⁰⁷⁷

Madde 1 Sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle beraber Türk ve Yunan silahlı kuvvetleri arasındaki çatışmalar durdurulacaktır.

Madde 2 Sözleşmenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren Trakya'daki Yunan kuvvetlerinin gerisine çekilmesi istenecek çizgiyi Adalar Denizi (Ege Denizi) ağzından Trakya ile Bulgaristan sınırının kesiştiği yere kadar Meriç'in sol kıyısı oluşturacaktır.

Madde 3 Barış yapılana kadar her türlü karışıklıkların önüne geçmek için Meriç'in sağ kıyısı, Karaağaç ile birlikte İtilaf Devletleri tarafından belirlenecek yerlere yerleşmek üzere İtilaf askerleri işgal edecektir.

Madde 5 Doğu Trakya'nın Yunan kuvvetlerince boşaltılması bu sözleşmenin yürürlüğe girmesiyle başlayacaktır.

Madde 6 Jandarma ile birlikte olmak üzere Yunan sivil memurları en kısa sürede çekilecektir. Onlar çekildikçe sivil yönetim İtilaf memurlarına geçecek, mümkün olursa, onlar da aynı gün Türk memurlarına devredeceklerdi. Bu devir işlemi Yunan kuvvetlerinin çekilmesinden sonraki otuz gün içinde gerçekleştirilecektir.

Madde 8 Yunan kuvvetlerinin çekilmesi ve sivil yönetimin devri, başlıca merkezlere yerleştirilecek müttefikler arası kurullar yönetimince yapılacaktır.

1076 Eyüpoğlu, **age.**, s. 228-231.

1077 Antlaşma maddeleri için bk. Âli Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi**, Ankara 1948, s. 185-188; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I**, Ankara 1989, s. 63-66; İsmail Eyüpoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2002, s. 240-244.

Madde 10 Bu kurulların geri çekilmesi de Yunan kuvvetlerinin tahliyesinden sonra otuz gün içinde gerçekleştirilecektir. Müttefik devletler, güvenlik açısından yeterli tedbirlerin alındığına ikna olursa söz konusu kurulların geri çekilmesi daha erken olacaktır. Böylece, TBMM hükûmeti yönetimi ve jandarması göreve başlar başlamaz bu kurullar da otuz gün içinde bölgeden çekilecektir.

Anadolu'da TBMM hükûmetinin kuvvetleri aşağıda belirtilen çizgiler üzerinde duracak ve bu çizgiler barış antlaşması yapılanaya kadar geçerli olacaktır:

- a) Çanakkale bölgesi: Lapseki'nin kuzeyinde Bozburnu ve güneyde Kumburnu temel noktalar olmak üzere Asya kıyısından yaklaşık on beş kilometre derinlikte bir hat.
- b) İzmit Yarımadası: İzmit körfezinde Darıca'dan başlayıp Gebze'den geçerek Karadeniz üzerinde Şile'ye kadar bir hat. Ancak, yaklaşık 40 km'lik bu hatta adı geçen yerler, TBMM hükûmetine bırakılacak ve sadece Darıca-Şile yolu ortaklaşa kullanılacaktır.

Madde 13 TBMM hükûmeti, barış antlaşmasının onaylanmasına kadar Doğu Trakya'ya kuvvet geçirmemeyi, orada bir ordu toplamamayı ve bulundurmamayı yükümlenir.

Madde 15 Bu sözleşme, imzasından üç gün sonra, 14/15 Ekim 1922 gece yarısı yürürlüğe girecektir. Mudanya'da Fransızca olarak 11 Ekim 1922'de imza edilmiştir.

Yunanistan ise Mudanya Mütarekesi'ni 14 Ekim'de kabul etti.¹⁰⁷⁸ Böylece Mudanya Mütarekesi ile Yunan ordusunun Doğu Trakya'dan geri çekilmesi ve ardından bu bölgeye TBMM hükûmetinin mülki idaresi ve jandarmasının süratle yerleşmesinin önü açılmış oldu.¹⁰⁷⁹ Bu başarı, Mustafa Kemal Paşa'ya göre "Kazanılan büyük zaferin ilk mühim siyasi semeresi" idi.¹⁰⁸⁰ Ayrıca Mudanya Mütarekesi, sadece Yunan ordusunun Doğu Trakya'dan çekilmesini sağlamamış aynı zamanda, Çanakkale ve İzmit taraflarında TBMM kuvvetlerinin duracağı hatları kararlaştırmıştır.

1078 Yunanistan, Mütarekenin imzalanmasını kabule yanaşmasa da 14 Ekim'de, İstanbul'daki Büyükelçisi Sinopulos'un İtilaf Devletlerinin temsilcilerine verdiği bir nota ile Mudanya Mütarekesi'ni kabul ettiğini bildirmiştir. Bk. Eyüpoğlu, *age.*, s. 245-246.

1079 Mütareke gereğince Doğu Trakya'ya Türk jandarma sevkıyatı 31 Ekim'de başlamış ve 19 Kasım 1922'de tamamlanabilmiştir. Ancak, şehir ve kasabaların Türk idaresine tamamen geçmesi Kasım sonlarını bulmuştur. İade edilen son yer, 26 Kasım'da boşaltılan Maydos olmuştur. Bk. Eyüpoğlu, *age.*, s. 261-262.

1080 Müdafaa-i Hukuk ve Belediye Reisliklerine Mudanya Mütarekesi'ni Bildiren Telgraf (11.10.1922), **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Haz. Nimet Arsan, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991, s. 500-501.

Böylece, Mudanya Mütarekesi ile Türk-Yunan harbi sona ermiş ve Yunan ordusunun Doğu Trakya'yı tahliyesinden sonra Türkiye'ye teslimi gerçekleşmişti. Bu durum, Türkiye için büyük bir diplomatik başarı idi. Artık genel bir barışın önünde hiçbir engel kalmamıştı. Aynı zamanda bu sonuç, İngilizler açısından Lloyd George'un deyimiyle "Sevr'den bu yana gerileme" idi.¹⁰⁸¹

4.9. Saltanatın Kaldırılması ve TBMM Hükûmetinin Yönetimi Ele Alması*

Türk İstiklal Savaşı 30 Ağustos 1922 tarihinde zaferle sonuçlandı. 9 Eylül'de Türk ordusu İzmir'e girdi. Bunun üzerine İtilaf Devletleri, Türklere uygulanacak barış şartlarını belirlemek amacıyla İstanbul hükûmeti ile Ankara hükûmetini barış konferansına davet ettiler. Konferans 13 Kasım'da İsviçre'nin Lozan şehrinde toplanacaktı.¹⁰⁸² 27 Ekim 1922'de yapılan bu davet, her iki hükûmeti bir kez daha karşı karşıya getirmiş oldu.

Mudanya Mütarekesi görüşmeleri zaferin asıl sahibi olan TBMM hükûmeti ile yapılmıştı ve Türk milletinin yegâne temsilcisinin TBMM hükûmeti olduğu gerçeği bir kez daha ortaya konulmaktaydı. Mütareke TBMM hükûmetinin uluslararası alandaki hukuki durumuna da açıklık getirmekteydi.¹⁰⁸³ Bunu kabul etmeyen İtilaf Devletleri, özellikle de İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon¹⁰⁸⁴ her iki hükûmeti barış masasında karşı karşıya getirmek ve çıkabilecek anlaşmazlıktan istifade etmeyi planlamıştı. Bu, İngiltere'nin başvurduğu ilk yol değildi. 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihinde toplanan Londra Konferansı'nda da bu yola başvurmuşlar ancak başarılı olamamışlardı.¹⁰⁸⁵ İngiltere'nin bu siyaseti Osmanlı saltanatının sonunu hazırlayan başlangıcı oluşturdu. Zira İstanbul hükûmeti böyle bir davete katılmaya kendisini çoktan hazırlamıştı. Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa henüz böyle bir davetin yapılmadığı günlerde *Akşam* gazetesine verdiği mülakatta İstanbul hükûmeti ile Ankara hükûmeti arasında herhangi bir ikiliğin olmadığını, şeklen bazı anlaşmazlıkların olduğunu bunların da kısa zamanda giderileceğini, İtilaf Devletleri tarafından bir konferansa davet söz konusu olursa burada Türk hukukunu sağlamak ve haklı taleplere ulaşmak için elden geldiği kadar çalışılacağını söylemişti.¹⁰⁸⁶

1081 Sonyel, *age.*, C II, s. 289.

* Prof. Dr. Nurten Çetin, Trakya Üniversitesi, Öğretim Üyesi, nurtencetin@trakya.edu.tr.

1082 Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Ankara 1997, s. 260.

1083 İleri, 5 Teşrinisani 1338/5 Kasım 1922, no: 1707, s. 1.

1084 Salâhi Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, C III, Ankara 2008, s. 1759.

1085 Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015, s. 416-456.

1086 *Akşam*, 29 Eylül 1338/9 Eylül 1922, No: 1443, s. 1. Ayrıntılar için bk. Çetin, *age.*, s.

9 Eylül 1922'de Türk ordusu İzmir'e girdiğinde ise Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik telgrafi göndermişti. Telgrafta daha önce İstanbul hükûmetince asi ilan edilen Paşa'ya yiğit kumandan olarak hitap ediliyordu.¹⁰⁸⁷ İstanbul hükûmeti böylece zaferin asıl sahibinin Ankara olduğu gerçeğini kabulleniyor ancak Ankara hükûmetini İstanbul'a tabi olarak görmeye devam ediyordu. Sadrazamın basına yaptığı yukarıda bahsettiğimiz türden açıklamalar ve Ankara hükûmetine yönelik siyaseti Ankara cephesinde tepkilere neden olmaktaydı.¹⁰⁸⁸ İstanbul hükûmeti 17 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta, zaferin İstanbul ve Anadolu arasındaki ikiliği ortadan kaldırdığını, birlik ve beraberliği sağladığını, İtilaf Devletleri tarafından Avrupa şehirlerinden birisinde toplanacak olan barış konferansına her iki hükûmetin davet edileceğinin bilindiğini haber verdi. Konunun önceden her iki hükûmet arasında görüşülmesini konferansta izlenecek siyasetin tespitini istedi. Bunun için de Ankara hükûmeti tarafından bu konularda bilgi sahibi ve güvenilir bir şahsın talimat verilerek derhal İstanbul'a gönderilmesini talep etti.¹⁰⁸⁹

Ankara hükûmetinin bu çağrıya tepkisi oldukça sert oldu. Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin bir nevi İstanbul'daki gayriresmî temsilcisi olan Hamit Bey'e¹⁰⁹⁰ bir telgraf çekti. Türk Devleti'nin niteliklerinin anayasası ile belirlendiğini, Türk milletinin geleceği ile ilgili karar vermede tek mercinin TBMM hükûmeti olduğunu ifade etti. Bu gerçek tüm dünya tarafından da bilinmekteydi. Türk ordusunun zaferinin bir sonucu olan barış konferansında Türkiye'nin tek temsilcisi TBMM olacaktı.¹⁰⁹¹

Ankara hükûmeti, saltanatın varlığını çoktan reddetmişti fakat İstanbul hükûmeti bu gerçeği kabul etmiyordu. Mudanya Mütarekesi kararları gereğince TBMM hükûmetine bırakılan Doğu Trakya'nın teslimi için İstanbul'a

497.

1087 Mithat Sertoğlu, "Atatürk İle İlgili Üç Belge", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ekim 1967, s. 6-7; Mithat Sertoğlu, "Mustafa Kemal Paşa İle Son Sadırâzâm Ahmet Tevfik Paşa'nın Münasebetlerine Dair Belgeler", **Millî Kültür**, S 63, Aralık 1988, s. 103.

1088 Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim**, C 2, İstanbul 1997, s. 815-816.

1089 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C II, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2001, s. 687; **ATASE**, ATAZB, K 33, G 51, B 51-1, 51-2; **TBMM ZC** Devre 1, İctima 3, C 24, Ankara 1960, s. 269-270.

1090 Hamid (Hasançan) Bey, Osmanlı Devleti'nde Maarif ve Maliye nezaretleri ile siyasi, sosyal ve diplomatik birçok görev almıştır. 1913 yılında Hilal-i Ahmer Merkez kurulu üyesi olan Hamit Bey, 18 Kasım 1920'de Ankara hükûmeti tarafından "Kızılay mümessili" diye "örtülü" bir isimle İstanbul'da görevlendirilmiştir. TBMM'nin İstanbul hükûmeti ve İtilaf Devletleri temsilcileriyle yazışmalarını yürütmüştür. Barış görüşmelerine katılmış, antlaşmalar imzalamış, İstanbul işgal atından kurtarılmaya kadar bu vazifesini sürdürmüştür. Fethi Tevetoğlu, "Kızılaycı Hâmid Bey", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C III, S 9, Temmuz 1987, s. 681-690.

1091 **ATASE**, ATAZB, K 33, G 53, B 53-1, Atatürk, **age.**, C III, s. 1237.

gönderilen Refet Paşa, törenle karşılanmış Sadrazamın oğlu ve Padişahın Yaveri Ali Nuri Bey, Padişah adına kendisine *hoş geldiniz* demişti. Refet Paşa, *Makam-ı Muallâ-yı Hilafet'e hissiyât-ı diyanet kâranemi iblağ ediniz* diyerek sözlerinde Padişahlığa yer vermediği gibi halifenin şahsını dahi zikretmemişti.¹⁰⁹²

Mustafa Kemal Paşa'nın Hamit Bey aracılığı ile gönderdiği telgrafın eline ulaşmadığını ifade eden Ahmet Tevfik Paşa, 29 Ekim'de doğrudan TBMM'ye ikinci bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta konferansa birlikte katılma isteğini yineledi Kendisine gönderilen telgraftan daha sonra basın aracılığıyla haberdar olduğunu belirtti.¹⁰⁹³ Bu telgraf da diğerleri gibi Ankara'da büyük tepkiyle karşılandı ve TBMM'de Sadrazama yönelik çok sert eleştiriler oldu.¹⁰⁹⁴

Mecliste uzun süren görüşmeler sonucunda milletvekillerinin çoğunluğunun görüşleri göz önünde bulundurularak iki esas belirlendi:¹⁰⁹⁵

1-TBMM, İstanbul hükûmetinin telgrafına cevap vermeyecektir.

2-Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na aykırı harekette bulunan İstanbul'daki şahıslar ve heyetlerin Hıyanet-i Vataniye Kanunu gereğince cezalandırılmaları gerektir.¹⁰⁹⁶

Bu iki esasın kabul edilmesinin ardından Sinop Mebusu Rıza Nur Bey

1092 Sertoğlu, "Mustafa Kemal Paşa İle Son Sadriâzâm..." s. 104.

1093 ATASE, ATAZB, K 33, G 51-4, 51-5.

1094 Eleştiriler şu noktalarda toplanmaktaydı. *İstanbul, Padişah ve halife son yıllarda İtilaf Devletleri ile iş birliği yapmıştı ve İslâm âlemine lanetler okutacak ihanetler içine girmişti. Damat Ferit Paşa'nın Millî Mücadele aleyhindeki faaliyetleri olmasaydı zafere iki sene önce kavuşabilmek mümkün olacaktı. İstanbul'dakilerin bunu bildikleri halde hâlâ hükümet adına söz söylemeye yetkili olarak görmeleri ve bunu ilan etmeleri bir zavallılıktı. Türk milletinin geleceği ile ilgili söz söyleme hakkına sahip tek makam TBMM'ydi. İstanbul'dakiler bunu kabul etmeli ve dünyaya duyurmalıydılar. Ahmet Tevfik Paşa bu hakkı nerden almaktaydı. TBMM'nin sadrazamı değildi, Sevr Antlaşması'na imza atan biri değildi dolayısıyla o mühre elini sürmemeliydi. İstanbul Hükümeti olarak Türk milleti adına talepte bulunmaya hakkı yoktu. Mustafa Kemal Paşa, Ahmet Tevfik Paşa'nın telgrafına cevap vermemeliydi. İstanbul Hükümeti Sevr Antlaşması'nı imzalamakla böyle bir konferansta Türk milletini temsil etme hakkını tamamen kaybetmişti. TBMM üç yıldan beri milletin geleceği ile ilgili kararları vermiş ve Sevr Antlaşması'nı reddetmişti. Millet artık Osmanlı saltanatını değil, halkın saltanatını istiyordu. İstanbul'da saltanatı sürdürmek isteyenler, Hıyanet-i Vataniye Kanunu gereğince muhakeme edilmeliydiler. İtilaf Devletleri Türkiye'de iki hükûmet olduğunu düşünmekteydiler. Çıkarları gereği eskiden beri her iki hükûmete notalar vermekte konferanslara davet etmekteydiler. TBMM'ye düşen görev buna son vermektir. Osmanlı Devleti çökmüş yerine yeni ve güçlü bir devlet doğmuştu. İstanbul hükümeti zaten işgal kuvvetlerinin elinde esirdi. TBMM ZC, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 272-291. Ayrıntılar için Bk. Çetin, *age.*, s. 503-513.*

1095 TBMM ZC, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 292-293.

1096 TBMM ZC, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 300.

ve 78 arkadaşının Meclise sundukları tahrir görüşüldü. Bu tahrirde Osmanlı Devleti'nin sona erdiği, yeni Türkiye hükümetinin onun varisi olduğu ve halifelik makamının esaretten kurtarılacağı ifade edildi. Yapılan oylamada milletvekillerinden 2'si çekimser oy, 2'si ret ve 132 milletvekili de kabul oyu kullandı. Ancak tahririn kabulü için gerekli çoğunluk sağlanamadı. Oylamanın bir sonraki toplantıya ertelenmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁹⁷ Tahrire şiddetle muhalefet edenler arasında iki kişi öne çıktı. Bunlardan biri Mersin Mebusu Miralay Salahattin diğeri ise Ziya Hurşit'ti.¹⁰⁹⁸

1 Kasım 1922'de TBMM'nin üçüncü celsesinde tahririn görüşülmesine devam edildi. Uzun süren münakaşalar oldu. Mustafa Kemal Paşa uzun bir konuşma yaptı. İslam ve Türk tarihinden bahsederek hilafet ve saltanatın ayrılabilirliğini, hâkimiyetin kaynağının TBMM olduğunu tarihî vesikalarla açıkladı.¹⁰⁹⁹ Bundan sonra tahrirler Teşkilat-ı Esasiye, Şeriye ve Adliye encümenleri olmak üzere üç encümenine sevk edildi. Üç encümen Hoca Müfit Efendi'nin Başkanlığında toplandı. Şeriye Encümenine mensup bazı hocalar saltanat ve hilafetin birbirinden ayıramayacağını savunuyordu. Aynı odanın bir köşesinde tartışmaları dinleyen Mustafa Kemal Paşa söz aldı. Konuşmasında, *...mevzuu bahs olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız? Meselesi değildir? Mesele zaten emri vaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabi görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kâfalar kesilecektir...*¹¹⁰⁰ diyerek tartışmalara çok sert ifadelerle son verdi. Hızlıca kanun layihası belirlendi ve Mecliste okundu.¹¹⁰¹

Tahrir üzerinde bazı düzenlemeler yapıldı. Yapılan zeyilde, *Makam-ı Hilafet hanedan-ı Âli Osman'a aittir. TBMM makam-ı hilafetin istinatgâhıdır. TBMM makam-ı hilafete ehlini ve erşedini intihab eder* denildi.¹¹⁰² Bu düzenlemeden sonra tahrir tekrar oylamaya konuldu ve kabul edildi. İki maddeden oluşan tahrir şöyledir:

1- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'yla Türkiye halkı hukuk-ı hâkimiyet ve hükümrânisi temsil-i hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti maneviyesinde gayr-i kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile bi-l fi'l isti'mâle ve irade-i milliyeye istinad etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanınamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Millî hu-

1097 **TBMM ZC**, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 300.

1098 Atatürk, **age.**, C II, s. 689.

1099 Atatürk, **age.**, C II, s. 689-690, C III, s. 1239-1251; **TBMM ZC**, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 305-311.

1100 Atatürk, **age.**, C II, s. 691.

1101 Atatürk, **age.**, C II, s. 691.

1102 **TBMM ZC**, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 304-305.

dudları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nden başka şekl-i hükûmeti 16 Mart 1336'dan (16 Mart 1920) itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addeylemiştir.

*2-Hilafet, Hanedan-ı Âl-i Osmaniye aid olup halifelikle Türkiye TBMM tarafından bu hanedanın ilm ü ahlâkça erşed ve eslah olanı intihâb olunur. Türkiye Devleti, makam-ı hilafetin istinatgâhıdır. 1 Teşrin-i Sani 1338.*¹¹⁰³

Böylece Osmanlı ailesine ait olan Padişahlık hak ve yetkisi ortadan kaldırıldı. Kanunun ikinci maddesine göre halifelik devam edecek ancak, Osmanlı ailesinden gelecek ilmen ve ahlâken bu göreve en münasip kişi TBMM tarafından halife seçilecekti. Kanunla hilafet makamının dayanağının TBMM olduğu belirtildi.¹¹⁰⁴ TBMM'nin aldığı bu tarihî karar, 2 Kasım'da Ankara'da 101 pare top atışıyla ilan edildi.¹¹⁰⁵ İki seneyi aşan bir zamandan beri var olan millet hâkimiyeti böylece teyit edilmiş oldu.¹¹⁰⁶

Hâkimiyetin kaynağının millet olduğu ilkesini başından beri benimseyen ve bu düşüncesini 1919'da Samsun'a çıktığı andan itibaren uygulamaya çalışan Mustafa Kemal Paşa, saltanatla ilgili düşüncelerini şöyle ifade ediyordu: *Bugün bizim ne sultana ne Padişaha ne de kimseye verecek hâkimiyetimiz yoktur. Tabiidir ki halife olacaktır. Fakat saltanat ve hilafet birleşemez. Eski tarihlerde hiçbir zaman saltanat-ı Muaviye denilmemiştir. Sultan Ebubekir denilmemiştir. Peygamberimiz zî-şânımıza Sultan Muhammed namı verilmemiştir.*¹¹⁰⁷ O böylece Samsun'a çıktığı andan itibaren gerçekleştirmeye çalıştığı egemenliğin kaynağının millet olduğu ilkesini uygulayarak hedefine ulaştı.

Bu gelişmeler üzerine İstanbul hükûmeti Yıldız Sarayı'nda Padişahın başkanlığında olağanüstü toplandı. Toplantıda son gelişmeler müzakere edildi ve saltanatın kaldırıldığı resmen kendilerine tebliğ edilinceye kadar bir karara varılmaması konusunda hemfikir olundu. Diğer taraftan kabinede istifalar başlamıştı.¹¹⁰⁸ Encümen-i Vükelâda tekrar bir araya gelindi. Osmanlı hükûmetinin bu son toplantısı bir buçuk saat sürdü. Neticede Ankara'da TBMM'nin verdiği karar millî iradenin ortaya çıkması olarak kabul edildi. İstanbul hükûmeti 4 Kasım'da istifa etti. Sadrazam, Padişaha istifasını sundu. Padişah, TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihli kararı ile artık ne Padişahlık makamının ne de İstanbul hükûmetinin kalmadığını biliyordu.

Hükûmetin istifası üzerine İstanbul'da bulunan Refet Paşa 4 Kasım'da bu

1103 **TBMM ZC**, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 314.

1104 **TBMM ZC**, Devre 1, İçtima 3, C 24, s. 314.

1105 **TTK**, TP, 17/26.

1106 Atatürk, **age.**, C II, s. 683.

1107 **TTK**, TP, 18/36.

1108 **İkdâm**, 4 Teşrinisani 1338/4 Kasım 1922, No: 9307, s. 1.

gelişmeyi bir telgrafla İcra Vekilleri heyetine bildirdi. Ne yapılması gerektiği hususunda talimat istedi. Telgrafa göre, Refet Paşa İstanbul'da İtilaf Devletleri temsilcileri ile görüşmüştü. Onlar bundan sonra İstanbul'da yönetimin nasıl olacağı hakkında bilgi sahibi olmak istiyorlardı. Saltanatın kaldırılması İstanbul halkı arasında sevinç yaratmıştı. Halk arasında Padişahın istifa edeceğine dair söylentiler ortaya çıkmıştı. Telgraf 4-5 Kasım 1922'de İcra Vekilleri Heyeti toplantısında okundu. Bir talimatname hazırlandı ve Refet Paşa'ya gönderildi.¹¹⁰⁹ Bu çerçevede Refet Paşa TBMM adına İstanbul'daki idareye el koydu.¹¹¹⁰ TBMM hükûmeti saltanatın kaldırılması kararını 5 Kasım'da İstanbul'daki bütün vekâletlere resmen bildirdi.¹¹¹¹

TBMM hükûmeti tarafından hazırlanan talimatnamede yer alan başlıca esaslar şunlardır:

1 Kasım 1922'de alınan kararlar TBMM hükûmeti İstanbul'un idaresine el koymuştur. İstanbul Belediye Başkanlığı ile Vilayet Meclisi idare heyetlerinin mevcut durumları ve hareket tarzlarını tayin noktasında Ankara'dan talimat bekleyeceklerdir.

TBMM adına İstanbul Belediye Başkanı Ziya Bey İstanbul vilayetine vali olarak atanmıştır. İstanbul'daki bütün polis ve jandarma vilayete bağlı olacaktır. İstanbul'da asayiş ve güvenliğin sağlanması Polis ve jandarma tarafından sağlanacak ve bunlar görevlerine her zamankinden daha fazla özen göstererek devam edeceklerdir.

Üsküdar, Çatalca ve Beyoğlu mutasarrıflıkları İstanbul vilayetine bağlanacaktır.

Merkeze bağlı daireler kapatılacaktır. Bu dairelerde görevli memurların ne şekilde görev yapacakları hakkında ayrıca talimat verilecektir. Bu dairelere ait evrak ve eşyanın korunmasında her dairenin müsteşarı veya en büyük memuru sorumlu olacaktır.

Harbiye ve Bahriye daireleriyle Liman riyaseti Seyr-i Sefâin İdaresi doğrudan doğruya Müdafaa-i Milliye Vekâletine bağlı olmak üzere müsteşarlar tarafından idare edilecektir. Kıtaat-ı Faale Merkez Kumandanlığına ve Sefâin-i Harbiye Haliç Kumandanlığına bağlı olacaktır.

Medreseler bütün dereceleriyle eskisi gibi devam edecekler ve Şeriyye Vekâletinde bulunan Tedrisat Müdürlüğüne bilgi vereceklerdir. İstanbul'un mahallî evkafı İstanbul Evkaf Müdürü tarafından idare olunacak ve Evkaf Vekâletine bilgi verecektir.

İstanbul vilayeti ile işgal sahasında kalan bölgedeki hâkimler, şeri ve as-

1109 Talimatname için bk. **BCA**, 030.18.01.06.34.16.

1110 **Peyâm-ı Sabah**, 6 Kasım 1338/6 Kasım 1922, no: 11837, s. 2.

1111 **BCA**, 030.10. 202.379.3.

kerî çalışanlar, adli müesseseler İstanbul İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umumiğine bağlı olacaktır. Bu makamlar adli kapitülasyonları katiyen dikkate almayarak TBMM'den çıkan kanunlar çerçevesinde TBMM adına karar verecek ve görevlerini yapacaklardır.

Mahkeme-i Temyiz ile Birinci Ticaret Mahkemesi gibi adli kapitülasyonlara müsteniden kurulmuş olan mahkeme memurlarının çalıştıkları daireler ile çeşitli dairelerde çalışan memurlar ikinci bir emre kadar görevlerinden men edilmişlerdir.

Görevlerine geçici olarak son verilmiş olan hâkimler ile dairenin mümeyyiz ve başkâtipleri ile yeniden görevlendirilecek bir kâtibin de katılmasıyla oluşacak olan komisyon Sicil Müdürü Şevket Bey'in denetimi altına verilecektir. Bu komisyon mevcut kayıtlar, dosyalar ve nakit paraları muhafaza edecek ve bunların korunmasından sorumlu olacaktır.

İstanbul vilayeti ilkokulları ve talebeleri doğrudan doğruya İstanbul Maarif Müdürlüğüne bağlı olacaktır.

Maarif Vekâletine bağlı İstanbul Üniversitesi ve şubeleri, adli okullar, müzeler, Galatasaray Sultanisi ve Matbaa-i Amire ve Maarif Nezareti gibi müesseseler yürürlükte olan nizamnameleri dâhilinde hareket edeceklerdir.

Mühendis okulu öğretimine devam edecektir.

İstanbul vilayetinin ziraat, baytariye, maden, sanayi, ticaret işleri vilayet nezdindeki memurlar tarafından görülecektir.

Sıhhiye Müdüriyetinde mevcut nakit paralar, dosyalar vs. İstanbul Sıhhiye Müdüriyetinin mesuliyeti altında muhafaza edilecektir. İstanbul Sıhhiye Müdürlüğü eskiden olduğu gibi görevine devam edecektir.

Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Muavenet-i İhtiyacat Müdüriyeti adıyla Sıhhiye Vekâletine bağlı olarak devam edecek ve muhacir işleriyle Dâr-ül eytamlar vs. işlere bakacaktır.¹¹¹²

Böylece İstanbul'daki bütün daireler, TBMM hükûmetinin kontrolü altına girmiş oldu. Ayrıca Sadrazamlık, Dâhiliye, Hariciye nezaretleri kapatıldı. Yabancı ülkelerdeki Osmanlı Devleti elçilerinin görevlerine son verildi ve 5 Kasım 1922'de *Takvim-i Vekâyi* gazetesi kapatıldı.¹¹¹³ TBMM aldığı bir diğer kararla da İstanbul'un resmen işgal edildiği tarih olan 16 Mart 1920'den itibaren İstanbul hükûmetinin imzaladığı ve bundan sonra imzalayacağı bütün anlaşma ve sözleşmeleri feshetti.¹¹¹⁴

Millî Mücadele aleyhinde faaliyet gösterenlere karşı ülkede tepki oluş-

1112 Çetin, *age.*, s. 520; *BCA*, 030.18.01.01. 06.34.16.

1113 Çetin, *age.*, s. 520; *Peyam-ı Sabah*, 6 Kasım 1338/6 Kasım 1922, No: 11837, s. 2.

1114 *BCA*, 030, 18.01.01.01.01.11.245-99. 16.05.1920.

muştı. Bunların görevlerine son verilmesi ve cezalandırılmaları konusunda kamuoyundan talepler gelmekteydi. 30 Nisan-25 Ağustos 1922'de Darülfünun öğrencilerinin yaptığı eylemler sonucunda burada ders veren Ali Kemal ile Filozof Rıza Tevfik gibi bazı hocaların görevlerine son verildi.¹¹¹⁵

TBMM tarafından Millî Mücadele aleyhinde yoğun faaliyetlerde bulunmuş olan Ali Kemal'in yakalanması Kasım 1922'de Ankara'dan İstanbul'a bir telgrafla bildirildi. Ali Kemal, Beyoğlu'nda yakalandı¹¹¹⁶ ve İzmir'e götürüldü. Bu dönemde karargâhını İzmir'e taşımış olan I. Ordu Komutanı Nurettin Paşa, Ali Kemal ile görüştü. Bu görüşmeden sonra askerlerin koruması altında dışarı çıkartılan Ali Kemal, halk tarafından linç edildi.¹¹¹⁷ 6 Kasım'da gerçekleşen bu olay sonrasında Nurettin Paşa Lozan'a gidecek olan ve İzmir'e uğrayan heyete verdiği yemekte bu olaydan bahsetmiş ve *...inşallah yakında Vahdettin'i de getirip cezasını vereceğim* demişti. Nurettin Paşa'nın bu sözleri üzerine, heyette ikinci delege olarak bulunan Rıza Nur Bey, *lâkin onu İnebolu'dan yola çıkaracağız. Çünkü Ankara'ya gelip mahkeme karşısında hesap vermesi lazımdır* diyerek tepki göstermişti. Nurettin Paşa'nın bu sözlerinden İstanbul'u cezalandırmak amacıyla olduğu anlaşılmaktaydı.¹¹¹⁸

Zaten Refet Paşa'nın İstanbul'a girmesiyle Padişah Vahdettin'in tahtından feragat edeceği söylentileri ortaya çıkmıştı. Bu durum zamanla yerini Padişahın tahtından indirileceği, yargılanacağı ve hatta idam edileceği haberlerine bıraktı.¹¹¹⁹ Bütün bunlar Vahdettin ve saray erkanında telaş ve endişe yarattı.¹¹²⁰ Can güvenliğinden endişe etmeye başlayan Vahdettin, 1922 yılı Eylül'ünden itibaren İstanbul'daki İngiliz temsilcileri ile temasa geçerek endişelerini dile getirmeye başlamıştı.¹¹²¹

Bu dönemde Ahmet Tevfik Paşa verdiği bir demeçte *...ferâgat hakkında hiçbir niyet izhâr etmedikleri gibi seyahat için de sebep görmüyorlar. Kendileri bazı ithamât altında bulunuyorlar ve millete hesap vermek arzusunu izhâr ediyorlar*¹¹²² demişti.

Bu ifadelerden Padişah Vahdettin'in bu sıralarda tahtını koruma ve yurt-

1115 Yücel Namal-Tunay Karakök, "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", **Yükseköğretim ve Bilim Dergisi**, C I, S I, Nisan 2011, s. 30.

1116 Necati Fahri Taş, **Nureddin Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014, s. 232.

1117 Taş, **age.**, s. 232.

1118 Taş, **age.**, s. 233.

1119 Murat Bardakçı, **Şahbaba**, Everest Yay., İstanbul 2015, s. 225.

1120 Bardakçı, **age.**, s. 225-226.

1121 Metin Hülâgu, **Yurtsuz İmparator Vahdettin**, Timaş Yay., 4. Baskı, İstanbul 2016, s. 88-91.

1122 **İleri**, 9 Teşrinisani 1338/9 Kasım 1922, No: 1711, s. 1.

ta kalma fikrinde olduğu anlaşılmaktaydı. Ancak 6 Kasım 1922'de Ali Kemal linç edildi. Padişah'ın yargılanması istekleri ortaya çıktı. Can güvenliği konusunda endişesi artan Vahdettin, Ahmet Tevfik Paşa'ya Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun bazı maddelerini göndererek sağlığına dikkat etmesi Avrupa'ya gitmesi tavsiyesinde bulundu. Ahmet Tevfik Paşa buna lüzum görmedi.¹¹²³

Sadrazamından da beklediği desteği alamayan Vahdettin, yukarıda bahsettiğimiz girişimlerinden sonra tekrar İngiltere nezdinde temasa geçti.¹¹²⁴ Bu temaslar Doktor Reşat Paşa¹¹²⁵ ve kayınbiraderi Zeki Bey aracılığı tarafından yürütülmekteydi¹¹²⁶. 15 Kasım 1922'de son aşamaya gelindi. Vahdettin'i kaçırıyorlarmış veya onu tahtını bırakmaya ikna ediyorlarmış gibi bir düşünce oluşmasını istemeyen İngiltere, Vahdettin'den kendilerine sığınma talep ettiğine dair yazılı bir başvuru yapmasını istedi. Vahdettin 17 Kasım 1922'de, hayatını tehlikede gördüğünü beyan eden mektubunu Müttefik orduları Başkomutanı General Harrington'a verdi¹¹²⁷. Mektubunda *İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümünden İngiltere devlet-i fahâmanesine iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahall-i ahara naklimi talep ederim efendim* diyordu¹¹²⁸. General Yıldız Sarayı'na giderek Vahdettin'e kendisine her türlü korumanın sağlanacağını ve istediği yere salimen gitmesi konusunda gereken her şeyin yapılacağını ifade etti. Padişah ve maiyeti Generalin eşliğinde Dolmabahçe Sarayı'na gitti. Buradan İngilizlere ait Malaya Zırhlısı ile Malta'ya doğru yola çıktı. General Harrington İstanbul basını ve ajanslara bir mektup verdi. Bir nüshasını da Refet Paşa'ya gönderdiği mektupta; *Bir nüshasını leffen takdim ettiğim resmî beyannamede söylendiği üzere zat-ı şahane kendisini İngiltere'nin himayesi altında vaz ederek İngiliz harp sefinesi ile İstanbul'dan müfarekat etmiştir* denilmektedir¹¹²⁹.

Vahdettin ve beraberindekiler 20 Kasım 1922'de Malta adasına vardılar. Yolculuğu sırasında 18 Kasım 1922'de halifelikten uzaklaştırıldığına dair Şeriye Vekili Vehbi Efendi'nin fetvası yayımlanmıştı.¹¹³⁰ Hicaz emiri Kral Hüseyin hilafeti ele geçirerek halife unvanını almak için Vahdettin'in Malta'ya ayak bastığı andan itibaren harekete geçmişti.¹¹³¹ Kral Hüseyin tarafından

1123 Yılmaz Çetiner, **Son Padişah Vahideddin**, İstanbul 1997, s. 258.

1124 Hülagu, **age.**, s. 81, 92-93.

1125 Hülagu, **age.**, s. 100.

1126 Bardakçı, **age.**, s. 12.

1127 Hülagu, **age.**, s. 102-104.105.

1128 **FO**, 371/7962.163552'den aktaran Hülagu, **age.**, s. 105.

1129 Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cenneminde**, Sebil Yay., İstanbul 1991, s. 14-15; Atatürk, **age.**, C II, s. 692.

1130 Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938**, TTK Yay., Ankara 1988, s. 367.

1131 Hülagu, **age.**, s. 183-185, 189.

bu amaçla Hicaz'a davet edilen Vahdettin ...*Ben bu daveti müvekkili zişânım Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerinin davetleri olarak ve emsalsiz bir manevi müjde olduğuna iman ederek kabul ediyorum* diyerek davete icabet etti.¹¹³² Cidde'ye vardığında törenle karşılandı.¹¹³³ Bu dakikadan sonra İstanbul'daki saray yaşantısında olduğu gibi misafir edildiği belirtilmektedir.¹¹³⁴ Ancak kendisi yaşadığı ve yaşayabileceği sorunlar nedeniyle endişeli ve tedirgindi.¹¹³⁵

Mekke'ye vardıktan sonra Kral Hüseyin ile beraber Kâbe ziyaretini gerçekleştirdi.¹¹³⁶ Burada sarı humma hastalığına yakalandı. Biraz toparlandıktan sonra temiz havası ve suyu ile meşhur Taif'e gitmesi kararlaştırıldı,¹¹³⁷ fakat burada baş gösteren iç karışıklıklardan dolayı fazla kalamadı.¹¹³⁸ Malta Genel Valisi'ne bir telgraf gönderdi ve Hayfa'ya gitmek isteğini belirtti. Onun gerekçeli isteği İngiltere tarafından olumlu karşılandı. Ancak Hayfa'ya değil de Avrupa'ya İsviçre'nin Lozan kentine giderek orada ikamet etmesi düşünüldü. Fakat bu kez de Lozan'da devam eden barış görüşmeleri nedeniyle bu fikirden vazgeçildi.¹¹³⁹ Vahdettin'in ikamet etmek istediği diğer yerler Kıbrıs ve Londra oldu, fakat her iki talebi de kabul edilmedi.¹¹⁴⁰ Netice itibariyle İtalya'nın San Remo şehrinde karar kılındı. Zorunlu olarak ikamet ettiği bu şehirde 16 Mayıs 1926'da vefat etti. Cenazesi Şam'a nakledilerek Yavuz Sultan Selim Camii Haziresi'ne defnedildi.¹¹⁴¹

1132 Göztepe, *age.*, s. 39.

1133 Göztepe, *age.*, s. 77.

1134 Ferudun Kandemir, **Tütüncübaşı Şükrü Anlatıyor, Sultan Vahdeddin'in Son Günleri**, Yağmur Yay., İstanbul 2014, s. 72-73; Göztepe, *age.*, s. 79, 82, 86.

1135 Hülagu, *age.*, s. 182.

1136 Kandemir, *age.*, s. 78; Göztepe, *age.*, s. 85.

1137 Kandemir, *age.*, s. 79-82; Göztepe, *age.*, s. 87-88.

1138 Göztepe, *age.*, s. 90.

1139 Hülagu, *age.*, s. 183-185,189.

1140 Hülagu, *age.*, s. 192-196.

1141 Hülagu, *age.*, s. 223-224.

5. LOZAN BARIŞ KONFERANSI*

5.1. Lozan'a Giderken

26 Ağustos 1922 tarihinde başlayan Büyük Taarruz'un neticesinde Türk ordusu 9 Eylül'de İzmir'e girdi. Bundan sonra İngilizlerin kontrolü altındaki İstanbul ve Trakya'yı kurtarmak üzere kuzeye yöneldi. İstenmeyen bir Türk-İngiliz çatışmasına yol açılmaması için, İtilaf Devletleri 23 Eylül'de bir notayla, Venedik veya başka bir yerde toplanacak bir barış konferansına Ankara hükûmetinin temsilcilerini davet ettiler. Barış antlaşması imzalanana kadar tarafsız bölge olarak niteledikleri Boğazlar mıntıkasına girilmemesi şartıyla, Edirne'yi de içine alacak şekilde Meriç Nehri'ne kadar olan toprakların Türklere bırakılacağını bildirdiler. Söz konusu hattı belirlemek için İzmit veya Mudanya'da toplanılmasını istediler. Türk hükûmeti 29 Eylül'de bu notayı cevaplandırdı, askerî harekâtın durdurulduğunu ve Meriç'e kadar Trakya'nın hemen boşaltılıp TBMM Hükûmetine devredilmesi gerektiğini bildirdi. 3 Ekim'de Mudanya'da toplanılmasını önerdi.¹¹⁴²

3 Ekim günü öğleden sonra başlayan Mudanya Konferansı'nda Türkiye'yi İsmet Paşa temsil etti. Konferansa İngiltere, Fransa ve İtalya adına birer general katıldı. Yunan temsilcisi Mudanya açıklarındaki bir gemide bekledi. Çetin müzakerelerden sonra 11 Ekim'de Mudanya Mütarekesi imzalandı. Mütarekenin 14 Ekim'de yürürlüğe girmesi, Meriç Nehri'nin Türk-Yunan sınırı olması, Yunan kuvvetlerinin 15 gün içerisinde nehrin soluna çekilmesi, Yunan kuvvetlerinin çekildiği toprakların Türk memur ve jandarmasına verilmesi, söz konusu işlemlerin İtilaf kuvvetleri nezaretinde yapılması kararlaştırıldı. Türk kuvvetlerinin barış antlaşması imzalanana kadar Marmara'nın

* Prof. Dr. Ömer Turan, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Öğretim Üyesi, omertur@metu.edu.tr

1142 İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcilerinin katılımıyla gerçekleştirilen söz konusu notanın hazırlık toplantısı tutanakları, Curzon tarafından kaleme alınan Fransızca nota metni ve notanın İngilizce nüshası için bk. **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C 4, Haz. Bilal N. Şimşir, TTK, Ankara 2000, s. 517-527. Notanın dönemin Türkçe gazetelerinde yer alan hâli için bk. İsmail Eyyupoğlu, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s. 102-103. Ankara hükûmetinin 29 Eylül tarihli notasının Fransızca nüshası için bk. **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C 4, s. 625-636.

güneyinde kalması, tarafsız bölge olarak adlandırılan Çanakkale ve İstanbul Boğazları ve çevresine girmemesi ve Doğu Trakya'da ordu bulundurmaması kabul edildi. İstanbul'daki Yunan temsilcisi mütarekeyi kabul ettiğini bildirdi. Artık ne Mondros'un ne de Sevr'in bir hükmü kalmıştı.¹¹⁴³

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının üzerinden bir hafta geçmeden Sadrazam Tevfik Paşa, 17 Ekim 1922'de Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek, kazanılan zaferin Ankara ve İstanbul arasında ikiliği ortadan kaldırdığını ve millî birliği sağladığını; yapılacak barış görüşmelerine her iki hükûmetin de çağırılacağı bilindiğinden, birlikte hareket etmek adına önemli konuları önceden müzakere etmek gerektiğini yazdı. İstanbul hükûmetinin de barış konferansına katılması ihtimali Ankara cephesinde memnuniyetsizlik yarattı. Mustafa Kemal Paşa, ertesi gün verdiği sert cevapta, TBMM hükûmetinin Türkiye Devleti'nin yegâne sorumlusu olduğunu, her türlü girişimi dikkatle takip ettiğini ve kuruluşundan beri gelişen hadiselerin bunu ispatladığını belirtti. TBMM ordularının kazandığı zaferin sonrasında yapılacak barış görüşmelerinde Türkiye Devleti'ni sadece TBMM hükûmetinin temsil edeceğini bildirdi.¹¹⁴⁴

Mudanya görüşmelerinin ikinci günü, yani 4 Ekim 1922 tarihinde, Ankara hükûmeti İtilaf Devletlerine verdiği bir notayla barış görüşmelerinin 20 Ekim'de İzmir'de başlamasını önermişti.¹¹⁴⁵ Beklenen cevap 27 Ekim'de geldi. İtilaf Devletleri Ankara hükûmetini 13 Kasım'da Lozan'da yapılacak barış konferansına davet ettiler. Ancak aynı davet İstanbul hükûmetine de gönderilmişti. İtilaf Devletleri mütarekeyi Ankara hükûmeti ile yaptıkları halde barış konferansına her iki hükûmeti de davet ederek doğacak ikilikten yararlanmak istiyorlardı. TBMM hükûmeti İtilaf Devletlerine verdiği cevapta, konferans davetini kabul etmekle birlikte, İstanbul hükûmeti de gelirse konferansa katılmayacağını ilettiler. İtilaf Devletleri konferansa Ankara hükûmetinin tek başına katılmasında bir sakınca görmediler. Yine de soruna köklü

1143 Mudanya Mütarekesi'nin o zaman yapılan tercümesi için bk. Eyyuboğlu, *age.*, s. 240-244. Mütarekenin günümüz Türkçesi ile yapılmış bir tercümesi için bk. **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine ait 100 Belge) 1919-1923**, C I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 607-610. Ayrıca bk. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C I, (1920-1945), 3. Baskı, TTK, Ankara 2000, s. 63-66.

1144 Tevfik Paşa'nın ve Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafları için bk. Gazi Mustafa Kemal [Atatürk], **Nutuk**, C III, TTK, Ankara 1989, Vesika No. 260-261. Mustafa Kemal Paşa bu telgrafi Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi Hamit Beye hitaben yazmıştı. Dolayısıyla Hamit Bey telgrafi kendisine zannederek sadrazama ulaştırmadı. Ancak telgrafın içeriğine uygun bir şekilde Tevfik Paşa'ya üç günde beş kere bildirimde bulundu. Hatta bu konuda basına verilecek metin örneğini de sundu. Tevfik Paşa her seferinde konunun görüşüldüğünü bildirerek kesin bir cevap vermekten kaçındı. Bu konuda Hamit Beyin 8 Kasım tarihli telgrafi için bk. **Nutuk**, C III, Vesika No. 262.

1145 **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923)**, Dış İşleri Bakanlığı, Ankara 1973, s. 2.

bir çözüm bulmak gerekiyordu. TBMM uzun tartışmalardan sonra 1 Kasım 1922'de hilafetin korunarak saltanatın kaldırılmasını kabul etti. Bu karardan sonra Tevfik Paşa istifa etti. Ankara hükûmetinin İstanbul'daki temsilcisi Refet Paşa bütün nezaretlere emir vererek faaliyetlerini durdurdu.¹¹⁴⁶

Lozan'da yapılacak Barış Konferansı'nda Türkiye Devleti'ni sadece TBMM hükûmetinin temsil etmesi kesinleştikten sonra sıra Lozan'a gidecek Türk heyetinin belirlenmesine geldi. Ankara'daki hava, konferansa Başbakan Rauf Bey başkanlığındaki bir heyetin gideceği şeklindeydi. Dış işleri Bakanı Yusuf Kemal'in de adı geçiyor, Kazım Paşa da istekli görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa Mudanya'yı yürüten İsmet Paşa'yı istedi. Bunun için 25 Ekim'de Yusuf Kemal Bey istifa ettirildi, ertesi gün yerine İsmet Paşa Dışişleri Bakanı yapıldı. İsmet Paşa'nın başkanlığındaki Türk heyetinde Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nur ve Maliye Bakanı Hasan Bey ikinci ve üçüncü üye olarak yer aldılar.¹¹⁴⁷

Anadolu'da kurulan yeni Türkiye Devleti'nin işgalci İtilaf Devletleri ile münasebetlerinde masanın üzerinde hep iki metin bulunmuştur. Her ikisi de I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin barış şartlarını ve yeni dünya düzeninin esaslarını belirlemek için toplanan Paris Barış Konferansı ile ilintilidir. Bunların birincisi Misak-ı Millî'dir. İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından 20 Ocak 1920 tarihinde kabul edilen Misak-ı Millî, Paris Barış Konferansı'nda Türk tarafının asgari şartlarını ortaya koymak üzere kaleme alınmıştır. Bağımsızlık esastır. Mondros'un imza tarihindeki sınırlar bir bütündür. Misak-ı Millî yeni Türk Devleti'nin Millî Mücadele Dönemi boyunca takip ettiği politikanın temelini oluşturmuştur. Diğer metin ise Paris Barış Konferansı'nda İtilaf Devletleri tarafından Osmanlı hükûmeti temsilcilerine 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalatılan Sevr Antlaşması'dır. Bu antlaşma ile

1146 Refet Paşa'nın İstanbul'da belediye ve valiliği ziyaret etmesi, sadece Ankara'ya bağlı olmaları gerektiğini bildirmesi ve İstanbul'da tek başına Ankara'nın otoritesini temsil etmesine ilişkin İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'un raporu için bk. **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923)**, C I, Yay. Haz., Mim Kemal Öke, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1983, s. 229.

1147 Bunlardan başka heyette danışman olarak Münir Ertegün, (Ahmet) Muhtar Çilli, Veli Saltık, Zülfü Tigrel, Zekai Ayaydın, (Mahmut) Celal Bayar, Şefik Başman, Seniyyetin Başak, Şevket Doğruker, Tevfik Bıyıklıoğlu, Tahir Taner, Nusret Metya, Hikmet Bayur, Zühtü İnhan, Fuat Ağralı, Mustafa Şeref Özkan, Şükrü Kaya, Hamit Hasancan, Cavit Bey, Hayım Naum, Baha Bey; basın danışmanı olarak Ruşen Eşref Ünaydın ve Yahya Kemal Beyatlı; genel sekreter ve danışman olarak Reşit Saffet Atabinen; tercüman olarak Hüseyin Pektaş; kâtip olarak Ali Türkgeldi, Mehmet Ali Balin, Cevat Açıkalın, Celal Hazım Arar, Saffet Şav, Süleyman Saip Kıran, Rifat Bey, Dr. Nihat Reşat Belger yer alır. Zaman içerisinde bu listede değişiklikler olmuştur. Bazı isimler birkaç ay sonra görevden alınmış, bazı isimler ikinci döneme gelmemiş, yerlerine yeni isimler konmuştur. Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993, s. 49-50. Lozan'daki Türk heyetini oluşturan isimlerin kısa özgeçmişleri için bk. Gökhan Erdem, "Lozan Heyeti", **Yaşayan Lozan**, Ed. Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2003, s. 869-880.

İstanbul'da ve Anadolu'nun ortasında İtilaf Devletlerinin kontrolünde, aciz bir Osmanlı Devleti öngörülmüştür. Millî Mücadele dönemi boyunca kazanılan her bir zaferden sonra İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması hükümlerinin biraz daha yumuşatılmış bir hâlini barış teklifleri olarak sunmuşlardır. Lozan Konferansı'nın başlangıcında Fransa ve İtalya ile görüşen İngiltere'nin pozisyonunu gösteren metinde, Mart 1922'deki tekliflerine atıflar vardır. Konferans süresince konuşmalarda, Türk-Yunan sınırı konusunda olduğu gibi, Paris Barış Konferansı kararlarına veya Mart 1922'deki tekliflerine atıflar yapmışlardır.

Millî Mücadele'nin kazanılmasından sonra Hariciye Vekâletinde barış konferansına yönelik hazırlıklar başladı. Hariciye Vekili Yusuf Kemal [Tengirşenk], Hariciye Vekâleti Müşaviri Münir [Erteğün] ve Umuru Siyasiye Müdürü Hikmet [Bayur] tarafından yürütülen çalışmalar sonucunda takip edilecek esaslar, Lozan'a gidecek danışmanlar ve sekreterler belirlendi. Lozan'a gidecek olan Türk heyetine Bakanlar Kurulu 14 maddelik aşağıdaki talimatnameyi verdi:

1-Şark Hududu: (Ermeni Yurdu) mevzubahis olamaz. Olursa inkıta-i müzakereyi mucib olur.

2-İrak Hududu: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecektir. Konferansda bundan farklı olmak üzere tahassür edecek şekil için Heyet-i Vekile'den talimat alınacaktır. Petrol vs. imtiyazad meselesinde İngilizlerden bazı menafi-i iktisadiye temini görüşülebilir.

3-Suriye Hududu: Bu hududun tashihine vesait-i mümkün ile son derece çalışılacak ve bu hudud azami şöyle olacaktır: Re'si İbn Hani'den itibar ile Harim, Müslimiye, Meskene, badehu Fırat Yolu, Derzor, Çöl nihayet Musul vilayeti cenub hududuna vasil olur.

4-Adalar: İktiza-i hale göre muamele icrası ve sahillerimize pek karib olan meskun ve gayrimeskun adaların behemahal ilhakı. Muvaffakiyet hasıl olmadığı takdirde Ankara'dan istifsarı.

5-Trakya Garp Hududu: 1914 hududunun istihsaline çalışılacaktır.

6-Garbi Trakya: Misak-ı Millî maddesi.

7-Boğazlarda ve Gelibolu Sibbi Ceziresi'nde ecnebi bir kuvve-i askeriye kabul edilemez. Eğer bu babdaki müzakere inkıta-i mucib ise inkıtadan evvel Ankara'ya malumat verilecektir.

8-Kapitülasyonlar kabul edilemez. İnkıta-i müzakere lazım gelirse yapılır.

9-Ekalliyet: Esas mübadeledir.

10-Düyun-ı Umumiye: Bizden infikak eden memalike tevzii. Yunan'a devri yani tamiratla mahsubu. Olmadığı takdirde 20 sene tecil ve tesviye Düyun-ı Umumiye idaresi kalmıyacaktır. Müşkülât zuhurunda

sorulacaktır.

11-Ordu ve donanmaya tahdidat mevzu olamayacaktır.

12-Müessesat-ı Ecnebiye: Kavanimize tabi olacaktır.

13-Bizden infikak eden memleketler için Misak-ı Millî'nin madde-i mahsusası mer'idir.

14-Cemaat ve Evkaf-ı İslamiye hukuku muahedat-ı sabıkaya tevfikân temin olunacaktır.¹¹⁴⁸

Misak-ı Millî'nin genişletilmiş bir şekli olan talimatnamede, 1922 sonbaharı itibarıyla Türklerin hâkimiyetinde olmayan Batı Trakya'da halkoyuna gidilmesi, Musul ve Kerkük'ün Türkiye'ye dâhil edilmesi, Ege'de kıyılara çok yakın adaların ilhakı, Boğazlarda yabancı asker bulundurulmaması ve Osmanlı borçlarının Osmanlı'dan ayrılan ülkelere dağıtılması hedeflenmiştir. Gelişmeler, hedeflenenden farklı olursa Ankara'ya sorulacak, bu durumda nasıl hareket edileceğine dair talimat alınacaktır. Bunların yanı sıra talimatnamede "olmazsa olmaz" iki madde yer almaktadır: Ermeni Yurdu ve Kapitülasyonlar kabul edilemez. Bu iki konuda takınılacak tutum bellidir. Gerekirse masadan kalkılır. Yani görüşmeler kesilir. Savaşılacaksa savaşılır.

5.2. Konferans Görüşmeleri

TBMM hükûmeti barış konferansı için İzmir'i önermişti. İngilizler konferansın İzmir'de yapılmasının, sadece Yunanistan'ın değil İtilaf Devletlerinin de yenildiği algısına yol açacağı düşüncesiyle teklifi reddettiler. Türklerle kolay haberleşme vaadinde bulunarak Lozan şehrini kabul ettirdiler. İsviçre'nin tarafsız bir ülke olması sebebiyle hakkaniyetli bir karar gibi görünse de konferansın Lozan'da yapılması Türkler için bazı zorluklar getirdi. Bunların başında Türk heyetinin Ankara ile haberleşmesi geliyordu. Ankara'ya gelişmeler aktarılıyor, yeni talimatlar isteniliyordu. Zaman zaman kurye ile bazı belgeler getirilip götürülse de irtibat telgraflarla sağlanıyordu. Her gün dört beş telgraf çekiliyordu. Lozan ile Ankara arasında, biri Romanya üzerinden gelen Köstence hattı, diğeri Akdeniz'den gelen doğu hattı olmak üzere iki telgraf hattı bulunuyordu. Doğru hattı İngilizlerin, Köstence hattı Fransızların kontrolündeydi. Kısa bir dönem Köstence hattı kullanıldıysa da Lozan-Ankara irtibatı esas olarak doğu hattından yapıldı.¹¹⁴⁹

Haberleşmenin bu şekilde İngilizlerin veya Fransızların hatlarından yapılması, haberlerin İngilizlerin ve kısmen Fransızların eline geçmesine yol açtı. Örneğin Mayıs sonlarında Yunanistan'dan savaş tazminatı istenmesi ko-

1148 **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923**, C I, s. 494-498.

1149 Bilal N. Şimşir, (Yay. Haz.), **Lozan Telgrafları**, C I (1922-1923), TTK Yay., Ankara 1990, s. XVII-XVIII, 251, 261, 265, 271, 285, 309, 321-322, 329, 338, 462.

nusuyla ilgili haberleşmeler Fransız basınında yer buldu.¹¹⁵⁰ Fransız basınında yer bulmayan fakat diplomatlarının eline geçen başka yazışmaların olup olmadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Lozan ile Ankara arasındaki haberleşmenin İngilizlerin eline geçtiği bilinmektedir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Henderson, Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'ya gönderdiği 28 Mayıs tarihli telgrafi açarak Londra'ya göndermiştir.¹¹⁵¹ İngiliz istihbaratçılarının bu şekilde Türk şifrelerini çözerek telgrafların içeriklerine vakıf olmaları onlara büyük avantajlar sağladı. Lozan'da ikinci dönemde İngiliz başdelegesi olan Rumbold'un *Gizli kaynaktan psikolojik anlarda elde ettiğimiz bilgiler bizim için değer biçilemez önemde idi. Bu bilgiler sayesinde biz, briç oynarken rakibinin elindeki kartları bilen bir kimsenin rahatlığı içindeydik* itirafı önemlidir.¹¹⁵² İngilizler böylece Ankara'dan gelen talimatları ve Türk heyetinin diğer devletlerin temsilcileriyle yaptıkları görüşmeleri öğrenmiş, buna göre politikalar geliştirmişlerdir. Bunlara telgrafın gidiş ve gelişlerinde yaşanan gecikmeleri de katmak gerekir. Zaman zaman bu konuda şikâyetler yapılmış ve düzeltileceğine dair sözler verilmişse de bir şey değişmemiş, zaman zaman haberleşmenin ağırlaştırılması dolayısıyla yaşanan gecikme Türk heyetini zor duruma düşürmüş, heyet ile hükûmet arasında gerginliğe yol açmıştır.¹¹⁵³

13 Kasım'da açılması planlanan konferans, İngiltere'de 15 Kasım'da yapılacak seçimler, İtalya'da hükûmet değişikliği ve İtilaf Devletlerinin kendi aralarındaki pazarlıkları tamamlayamamaları sebebiyle ancak bir hafta sonra başlayabildi.¹¹⁵⁴ Türkler konferansın bir an evvel başlamasını isterlerken, İngilizler ağırdan alıyorlardı. 12 Kasım'da Lozan'a gelen Türk heyeti bu süreyi Fransızların daveti üzerine Paris'e gidip görüşmeler yaparak değerlendirdi. 20 Kasım'da Château d'Ouchy otelinde başlayan konferansın açılış konuş-

1150 Bilal N. Şimşir, (Yay. Haz.), **Lozan Telgrafları**, C II, (1922-1923), TTK, Ankara 1994, s. 369.

1151 **Lozan Telgrafları**, C II, s. 515, 517.

1152 Bilal N. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s. 578.

1153 **Lozan Telgrafları**, C I, s. 230. Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, Çev. Mehmet Moralı, Alfa, İstanbul 2011, s. 62-65. Bu konuda Rauf Orbay'ın değerlendirmeleri için bk. Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım**, C II, Emre Yay., İstanbul 1993, s. 117-121. Konferans boyunca İngilizlerin istihbarat faaliyetleri konusunda geniş bilgi için bk. Keith Jeffery & Alan Sharp, "Lord Curzon ve 1922-23 Lozan Konferansı'nda Gizli İstihbaratın Kullanımı", **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 143-153. İngilizlerin sadece telgrafla yapılan haberleşmelerden değil, Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapılan gizli görüşmelerden de hemen haberdar oldukları konusunda bk. Taha Akyol, **Bilinmeyen Lozan**, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 125-127.

1154 İngiliz Hariciyesinin bir müttefik cephesi oluşturabilmek için Paris ve Roma ile yürüttükleri temaslar ve fikir alışverişleri ile ilgili yazışmaları için bk. **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı**, C I, s. 222, 227, 240, 243, 246-7, 251, 269, 272-3.

masını İsviçre Cumhurbaşkanı Haab yaptı. Arkasından konferans adına Lord Curzon konuştu, İsviçre Cumhurbaşkanına teşekkür etti. Daha sonra İnönü söz aldı. Türk milletinin büyük bir mücadele verdiğini, bağımsızlığını kazandığını, bu durumu tahkim etmek istediğini, barışın sağlanmasında karşılıklı haklara ve hürriyetlere saygının şart olduğunu söyledi. Açılıştaki bu hareketiyle İnönü edilgen olmayacaklarını göstermek istedi. İtilaf Devletleri temsilcileri bundan memnun kalmadılar.¹¹⁵⁵

Ertesi gün konferansın on maddeden oluşan iç tüzüğü kabul edildi. Taraflar arasındaki görüş farklılıkları daha konferansın ve iç tüzüğünün adlandırılmasından başlıyordu. İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından hazırlanan tasarıda Doğu İşlerine İlişkin Konferans deniyordu. İnönü kısaca Lozan Konferansı denilmesini istedi. Nihayet Yakın Doğu İşlerine İlişkin Lozan Konferansı İç Tüzüğü başlığı benimsendi. İsviçre Cumhurbaşkanı'nın almak istemediği konferans başkanlığını konferansı düzenleyen devletler olarak İngiltere, Fransa ve İtalya sırasıyla üstlendiler. Konferansta görüşülecek konular üç komisyona dağıtıldı. Birinci Komisyon, Ülke ve Askerlik Sorunları ve Boğazlar Rejimi ile ilgili konuları ele alacaktı. İkinci Komisyon, Yabancılar ve Azınlıklar Rejimi ile ilgili konuları; Üçüncü Komisyon da Mali ve İktisadi konuları görüşecekti. Birinci Komisyona İngiltere başdelegesi Lord Curzon, İkinci Komisyona İtalya başdelegesi Garroni, Üçüncü Komisyona da Fransa başdelegesi Barrere seçildi. Konferans Genel Sekreterliğine Fransız Rene Massigli getirildi. Türkler komisyon başkanlıklardan birini istediler fakat alamadılar. Genel Sekreterlik de olmadı. Konferans yönetiminden uzak tutuldular. Kurulan bu alt yapıyla konferans Lord Curzon'un kontrolünde yürüdü.¹¹⁵⁶

Konferansa farklı statülerde çok sayıda devlet katıldı. Osmanlı Devleti'nin ve Türk milletinin kaç yüzyıllık hesabı görülüyordu. Dolayısıyla bütün

1155 Konferansın açılışında İsviçre Konfederasyonu Başkanı Haab'ın, Curzon'un ve İnönü'nün konuşmalarının tam metni için bk. **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, (Bundan sonra **TB**), C I, Çev. Seha L. Meray, 3. Baskı, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 1-4.

1156 **TB**, C I, s. 5-14. Demirci, **age.**, s. 75-77. Konferansın birinci döneminde 3 temel ve 12 alt komisyon toplam 124 oturum yaptı. Sadece Gümrük ve Ticaret Rejimi Alt Komisyonu bir Türk'ün başkanlığında çalıştı. Bir başka alt komisyona da bir Romen başkanlık yaptı. Bu ikisinin dışındaki bütün temel ve alt komisyonlara İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler başkanlık yaptı. Bk. Ömer Kürkçüoğlu&Çağrı Erhan, "Lozan Gelişmeleri", **Yaşayan Lozan**, s. 68. Türklerin konferans sekreteryasından uzak tutulmasının iki önemli sonucu oldu: Birincisi, Türkler oturum gündeminden vaktinde haberdar olamadılar. Gündem Türklerle bazen bir gün önce akşam saatlerinde bazen de oturumun başlamasına birkaç saat kala bildiriliyordu. Böylece yeterince hazırlanmalarına fırsat bırakılmıyordu. Sekreterya ayrıca tutanaklarda tahrifat yapabiliyordu. Konferansta Türklerin ikinci adamı Rıza Nur hatıratında sık sık tutanaklarda ve alınan kararlarda Türklerin aleyhine değişiklikler yapıldığını, oturumlarda gerçekleşen ve gazetelerde bahsedilen olayların ve konuşmaların tutanaklarda yer almadığını anlatır. Rıza Nur, **Lozan Hatıraları**, 3. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992, s. 76, 102-103, 110, 116, 156.

tartışmaların muhatabı Türk heyetiydi. Başaktör İngiltere'nin yanı sıra Fransa ve İtalya, konferansa davetçi devletler olarak ön saflardaydılar. Konferansta İtilaf blokundan Yunanistan, Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı, Japonya ve Romanya da masadaydı. Bunlar müttefik oldukları halde üç büyük devletin kendilerini karar alma süreçlerinin dışında tuttuklarını düşünüyorlardı. Amerika Birleşik Devletleri gözlemci olarak bulunuyordu. Bulgaristan, Trakya ve Boğazlar; Sovyetler Birliği, Ukrayna ve Gürcistan, Boğazlar; Belçika ve Portekiz ise kapitülasyonlarla ilgili oturumlara katıldılar.

Lozan'a gelen ülkelerin ve delegelerin psikolojileri, konferansa bakışları çok farklıydı. Bir blok görüntüsü veren İtilaf Devletleri I. Dünya Savaşı'nın sonuncu barış antlaşmasını hazırlamaya gelmiş gibiydiler. Hazırladıkları konferans iç tüzüğü'nün birinci maddesinde *Fransa, İngiltere, İtalya Hükümetlerinin çağrısı üzerine, Doğu'da genel barışı yeniden kurmak amacıyla Lozan'da toplanan Konferans, aralarında 1914'ten beri barış durumu bozulmuş ve henüz kesin olarak yeniden kurulmamış bulunan devletlerin tam yetkili temsilcileriyle, Amerika Birleşik Devletlerinin temsilcilerinden oluşmaktadır* deniliyordu.¹¹⁵⁷

Türkler ise I. Dünya Savaşı'nın sonunda paylaşılmak istenen yurtlarını düşman işgalinden kurtarmışlardı. Lozan'da bu fiilî durumun tescilini istiyorlardı. Diğer milletlerle eşitlik ve bağımsızlık konusunda son derece hassastılar. Konferansın ilk gününden son gününe kadar bu anlayış içerisinde hareket ettiler. İsmet Paşa'nın *Ben Mondros'tan değil Mudanya'dan geldim* sözü bu psikolojiyi yansıtır. Lord Curzon, konferansın ikinci günü İsmet Paşa ile yaptığı ikili ilk görüşmede *Türkiye Yunanlılara karşı zafer kazandı, müttefiklere karşı değil* diyerek onu kontrolüne almaya çalıştı.¹¹⁵⁸ Fransa ve İtalya, İngiltere'ye karşı buruktular. Anadolu'nun işgali sürecinde yeterince önemsenmedikleri kanaatindeydiler. Venizelos ise İtilaf Devletlerinin isteği üzerine Anadolu'yu işgale kalkıştıkları halde yüzüstü bırakıldıklarını düşünüyordu.¹¹⁵⁹

İtilaf Devletleri cihetinden bakıldığında sekiz yıldır, Osmanlı ve Balkan Devletleri cephesinden bakıldığında ise on yıldır devam eden savaş hali bütün imkânları tüketmiş, herkesi yormuş bitirmişti. Kimse yeni bir savaştan yana değildi. İnönü, konferans öncesinde Fransa Başbakanı Poincare ve İtalyan Başbakanı Mussolini ile yaptığı görüşmelerde *evvela barış olacak mı* diye sordu ve olumlu cevap aldı. Konferansın açılış günü Fransız temsilcisi Bompard, antlaşmanın yılbaşına kadar imzalanacağını belirtti. Lord Curzon

1157 **TB**, C I, s. 12.

1158 **TB**, C I, İsmet İnönü'nün Önsöz'ü, s. V. Lord Curzon bu sözü birkaç gün sonra yaptıkları ikili görüşmelerde de tekrar etti. **Lozan Telgrafları**, C I, s. 116-117, 136.

1159 İsmet İnönü, **Hatıralar**, Yay. Haz., Sabahattin Sele, 3. Baskı, Bilgi Yay., Ankara 2009, s. 395-396.

da böyle söylüyordu. İngiltere’de de savaş istenmiyordu. Bununla beraber taraflar kazanan, hatta en çok kazanan olarak masadan kalkmak istiyorlardı. Savaşmak bir seçenektir. Bunun için ordular hazır bekletildi. Kuvvetler arttırıldı, azaltılmadı.¹¹⁶⁰

Lozan’a gelirken her milletin temsilcilerinin elinde “olmazsa olmaz” ve “olursa iyi olur” şeklinde değerlendirebileceğimiz maddelerden oluşan bir talimatname vardı. Türk heyetinin elindeki talimatnameden yukarıda bahsedilmiştir. İngiliz heyetine verilen talimatnamede olmazsa olmazlar Musul’un bırakılmaması ve Boğazların açık olması olarak sıralanmıştı. Osmanlı Devleti ile en çok borç ilişkisine girmiş olan Fransızlar ise kapitülasyonlar üzerinde duruyorlardı. Paris Barış Konferansı’nda beklediklerini alamadığından dolayı kendisini savaşta yenmiş ama barışta yenilmiş hisseden İtalya, Oniki Ada ve Meis’i ne pahasına olursa olsun elde tutmak için gelmişti. Konferansa gözlemci olarak katılan ama bütün tarafların yanına almak istediği Amerikalıların önceliği de açık kapı yani Boğazların açık olması ve Türkiye’deki Amerikan kurumlarının varlığını sürdürdürebilmeleri idi. Herkes kendi önceliklerini mutlaka elde etme, başka hususlarda da lehine en uygun bir anlaşmayı sağlama, bunun için başka devletleri yanına çekme ve bu arada kamuoyunu lehine oluşturma gayretinde idi.¹¹⁶¹

Konferansın iki büyük tarafı İngiltere ve Türkiye idi. Konferansa davetçi İtilaf Devletlerinin diğer üyeleri, her ne kadar aynı blokta yer alıyorsa da, her hususta İngiltere ile hemfikir değillerdi. Aralarında görüş farklılıkları vardı. İngiltere, bilhassa konferansın birinci döneminde, İtilaf blokunun birlikte hareket etmesine çalıştı, parçalı bir görüntü vermek istemedi. Türkiye ise bu çatlaklardan yararlanarak İngiltere’yi yalnız bırakmaya gayret etti. Bu çerçevede gerek İngiltere gerekse Türkiye kendi tezlerini savunurlarken, İtilaf Devletlerinin diğer önemli devletleri Fransa ve İtalya’yı ve gözlemci Amerika’yı yanlarına çekmeye çalıştılar. Bu devletler ise birinci derecede kendi çıkarlarına odaklanmışlardı. Genel olarak İngiltere’ye daha yakın durmakla

1160 Önü, **Hatıralar**, s. 321-328, 331; Türk savaş planı için bk. İhsan İlgar, “Türk Genel Kurmayının Gizli Harekat Planı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 36, İstanbul Eylül 1970, s. 33-34; **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923)**, C II, s. 412, 422.

1161 Lozan’a gelen devletlerin konferanstan beklentileri konusunda bk. **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**. Konumuz bakımından şu bölümler bilhassa önemlidir: Maria Antonia Di Casola, “İtalya ve 1923 Lozan Antlaşması”, s.15-23; Mihai Maxim, “Rumen Kaynakları ve Tarihçiliği Işığında Romanya’nın Lozan Konferansı’ndaki Yeri”, s. 45-51; Byron Theodoropoulos, “Lozan Antlaşması Üzerine Düşünceler”, s. 53-59; John M. Vander Lippe, “Öteki Lozan Antlaşması: Amerikan Kamuoyunda ve Resmî Çevrelerinde Türk-Amerikan İlişkileri Tartışması”, s. 61-92; Michael Dockrill, “Lozan Konferansı ve İngiltere”, s. 109-125; Masami Arai, “Lozan Konferansı ve Japonya’nın Tutumu”, s. 127-134. Amerika Birleşik Devletleri’nin Lozan’dan beklediklerini ortaya koyan 30 Ekim 1922 tarihinde diğer devletlere sunduğu nota için bk. Joseph C. Grew, **Turbulent Era, A Diplomatic Record of Forty Years 1904-1945**, Ed. Walter Johnson, Hammond, London 1953, s. 481-485.

birlikte, ne Türkiye için İngiltere'yi karşlarına aldılar, ne de İngiltere için Türkiye'yi. Karşı tarafla mücadelede bu devletlerden yeterince destek sağlayamayacağını gören Türkiye, İngiltere ile anlaşma yolunu seçti.¹¹⁶²

Lozan'da İngiltere ve Türkiye demek, Lord Curzon ve İsmet Paşa demekti. Mesleği askerlik olan İsmet Paşa'nın diploması tecrübesi Mudanya'dan ibaretti. Ömrü karargâhlarda, kışlalarda ve cephelede geçmiş İnönü, Batı Cephesi Komutanı olarak Mudanya Konferansı'nı yürütmüş, mütarekenin imzalanmasından sonra TBMM hükûmetinin Hariciye Nazırı seçilerek Lozan'a gelmişti. 39 yaşındaydı. Kulağı ağır işitiyordu, Fransızca bilgisi sınırlıydı.¹¹⁶³ Curzon ise 1885 yılında milletvekili, 1898 yılında Hindistan Genel Valisi, 1907 yılında Oxford Üniversitesi Rektörü seçilmişti. 1916 yılında Lloyd George'un küçük savaş kabinesinde Lordlar Kamarası Başkanı olarak bulunmuş, 1919 yılında Dış İşleri Bakanı olmuştu. Asya ve Orta Doğu konularındaki bilgisi ve tecrübesini herkesin takdir ettiği, karizmatik ve mağrur bir siyaset adamıydı. 65 yaşındaydı.¹¹⁶⁴

Lozan'a Amerika'nın temsilcisi olarak katılan Joseph G. Grew, hatıratında, ilk günü Curzon'un oturumu ustalıkla yönettiğini, Türklerin itirazlarını yumuşak kelimelerle ama silindir gibi bertaraf ettiğini; İnönü'nün galip bir ülkeyi temsil ettiği halde, yenik bir ülke temsilcisiymiş gibi muamele gördüğünü anlatır.¹¹⁶⁵ Buna rağmen İnönü sabırla, inatla saldırıları göğüslemiş, Türk tezlerini savunmuştur. Lord Curzon 23 Ocak'ta Londra'ya gönderdiği bir raporunda *Ha Mısır'daki Sfenks'e ya da Tutankamon'un mumyasına hitap etmişim, ha İsmet Paşa'ya diyerek durumu aktarmıştır. Barışı tesis etmek üzere toplanan konferans aynı zamanda bir sinir savaşıdır.*¹¹⁶⁶

1162 İsmet Paşa hatıralarında, Lord Curzon'un müttefiklerinin her meselesini onlardan daha kuvvetle savunduğunu söyler. Zaman içerisinde müttefiklerinin her talebini kabul etse dahi İngiltere'ye karşı desteklerini alamayacağını da görmüş, bunun üzerine doğrudan İngiltere ile aralarındaki ihtilafları ortadan kaldırma yoluna gitmiştir. Bk. İnönü, **Hatıralar**, s. 343-344. İngilizler arasında yapılan yazışmalarda Türklere karşı müttefiklerden yeterince destek alamamaktan dolayı duydukları hayal kırıklığı görülebilir. Lord Curzon'un 31 Ocak tarihli bir telgrafında şöyle bir cümle vardır: "Başa çıkıp mağlup etmek zorunda olduğum düşman Ankaralı değil, Parisli ve Romalı". Bk. Ömer Turan, "Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu", **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara 2002, s. 197.

1163 Daha sonra uzun bir süre Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanlığını ve cumhurbaşkanlığını yapacak olan İsmet Paşa'nın Lozan'a kadarki hayatı için burada sık sık kullandığımız Sabahattin Selek'in yayına hazırladığı **Hatıralar** isimli hatıralarının yanı sıra, bk. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C I, 1884-1938, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

1164 Lord Curzon'un hayatı için bk. Lawrence Zetland, **The Life of Lord Curzon**, Ernest Benn, London 1928; Leonard Mosley, **Curzon: The End of an Epoch**, Longmans, Green, London 1960; David Gilmour, **Curzon**, John Murray, London 1994.

1165 Grew, **age.**, s. 492.

1166 Demirci, **age.**, s. 99.

Çalışma esaslarının ve sekreteryasının belirlenmesinden sonra konferans mesaisine komisyonlar halinde devam etti. Tartışmalara bütün temsilcilerin katılabilmesi için komisyonların aynı anda toplanmaması usulü benimsendi. Bu çerçevede Curzon sınırlar, askerlik ve Boğazlar konularına bakan birinci komisyonun evvela toplanması gerektiğini, buradaki alınacak mesafeye bağlı olarak diğer komisyonların çalışabileceğini söyledi. Teklif kabul edildi. Böylece Boğazlar ve Musul gibi İngiltere için en önemli iki konu öncelikli olarak tartışılmaya başlandı. Bir başka söyleyişle Türkiye, İngiltere ile anlaşırса konferans devam edecek, anlaşamazsa diğer hiçbir konuda yol alınmayacaktı.

Birinci Komisyon, Türk-Yunan sınırı, Batı Trakya'nın durumu ve Bulgaristan'a Ege'de bir çıkış verilmesi, Ege Denizi'ndeki adalar, esirlerin değişimi ve nüfus mübadelesi, Boğazlar, azınlıklar ve Musul konularını ele aldı. 17 genel oturum yaptı. Bu komisyona bağlı olarak dört alt komisyon oluşturuldu. Boğazlar Alt Komisyonu 8, Azınlıklar Alt Komisyonu 17, Mübadele Alt Komisyonu 13, Bulgaristan'a Ege'de Çıkış Verme Alt Komisyonu 1 kere toplandı.¹¹⁶⁷

Konferansta İran ve Sovyet Rusya sınırları konuşulmadı. Birincisi 1639 yılında imzalanan Kasr-ı şirin (Zühab) Antlaşması'ndan beri aynıydı. Sovyet Rusya ile olan sınırlar da 1 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars antlaşmaları ile belirlenmişti. Fransa ile 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşması ile belirlenen Suriye sınırı teyit edildi. Türk heyeti Yunanistan sınırının Karadeniz'den Meriç Nehri boyunca Ege'ye ulaşmasını, Batı Trakya'da ise plebisit yapılmasını istedi. Müzakereler sonucunda Edirne şehrini içine alacak şekilde Meriç'in sınır olması; Türk-Bulgar-Yunan sınırının her iki tarafında 30'ar kilometrelik askerden arındırılmış bölgeler oluşturulması kararlaştırıldı.

Sınırlar konusunda en kritik görüşmeler Irak sınırı konusunda oldu. Türk heyeti Misak-ı Millî sınırları içerisinde yer alan ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı hudutları dâhilinde bulunan Musul bölgesinin Türkiye'ye verilmesini istedi. Gerekliorsa burada bir plebisit yapılabileceğini söyledi. İngiltere karşı çıktı; bölgenin karışık olduğunu, plebisitin karışıklığı arttıracığını iddia ederek konunun Milletler Cemiyetine götürülmesini savundu. Taraflar kararlı bir şekilde tezlerini savunuyorlardı. İkili görüşmelerden de bir sonuç alınamadı. 23 Ocak günü yapılan oturumda Lord Curzon Türkiye'nin Musul'a askerî müdahalede bulunacağını, buna mani olması için Milletler Cemiyetine başvuracağını söyledi. Bu şartlarda bölgede meydana gelebilecek ayaklanma ve kan dökülme dâhil her türlü olumsuz gelişmeden Türkiye'nin sorumlu olacağını ekleyerek Türkiye'yi tehdit etti.¹¹⁶⁸

1167 Kürkcüoğlu&Erhan, agm., s. 66.

1168 TB, C I, s. 374-375.

Adalar konusu da bu komisyonda görüşüldü. İtalya, Trablusgarp Savaşı esnasında, Menteşe Adaları bölgesinde 16 adayı işgal etmişti. Osmanlı Devleti ile İtalya arasında 18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi (Ouchy) Antlaşması ile bu adaların iadesi kararlaştırılmışsa da, I. Dünya Savaşı başlayınca İtalya bu yükümlülüğünü yerine getirmeyeceğini duyurmuştu. Balkan Savaşları esnasında Yunanistan Taşoz, Semadirek, Gökçeada, Limni, Bozcaada, Bozbaba, Midilli, Sakız, İpsara, Sisam ve Nikarya'yı işgal etmiş, Mart 1913'te Meis'i de kontrolüne almıştı. Balkan Savaşlarının sonunda Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında imzalanan Atina Antlaşması bu adaların geleceğini büyük devletlere bırakmış, onlar da 6 Şubat 1914'te Gökçeada, Bozcaada ve Meis'in Osmanlı Devleti'ne iadesine, diğerlerinin Yunanistan hâkimiyetinde kalmasına karar verdiklerini bildirmişlerdi. Sevr Antlaşması'nın imzalandığı 10 Ağustos 1920 tarihinde Bonin ile Venizelos, Adalar konusunda bir mutabakata varmışlar; İtalya, Rodos ve Meis dışındaki adaların Yunanistan'a devrine razı olmuşsa da daha sonra bu antlaşmayı onaylamamıştı.¹¹⁶⁹

Lozan'a giderken bu adaların hiçbiri Türk hâkimiyetinde değildi. Adalar konusu ilk defa 25 Kasım'da yapılan oturumda gündeme geldi. İsmet Paşa, Anadolu'nun kara suları içerisinde ve kıyıya yakın adaların yanı sıra Balkan Savaşlarından sonra Büyük Devletlerin kararlaştırdıkları şekilde İmroz ve Bozcaada'nın da Türkiye'ye verilmesini istedi. Çanakkale Boğazı'na çok yakın olması itibarıyla Semadirek'in Türkiye'nin hâkimiyetinde olmasını, Büyük Devletlerin Yunanistan'a bıraktıkları Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarının da güvenlik ve ekonomik sebeplerle yine Türkiye'ye verilmesini; her hâlükârda adaların askersiz, silahsız, tarafsız ve bağımsız olmasını savundu. Türkiye'nin isteklerinin çok azı kabul edildi. Kurulan alt komisyonda Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya adalarının askersizleştirilmesi benimsendi. Birinci dönem bu şekilde son buldu.¹¹⁷⁰

Bu komisyonda ele alınan bir diğer kritik konu da Boğazların statüsü idi. İngiltere'nin başını çektiği İtilaf Devletleri, Boğazların her zaman ticaret ve savaş gemilerine açık olmasını, Boğazların her iki yanının askersizleştirilmesini ve bu rejimin uluslararası bir idarece denetimini istediler. Sadece bu konunun tartışıldığı oturumlara katılan Sovyet Rusya, kendi güvenliği bakımından, Boğazların sadece ticaret gemilerine açık ve her zaman savaş gemilerine kapalı olmasını; Türkiye'nin Boğazları tahkim edebilmesini savundu.¹¹⁷¹ Türkiye ise Boğazlarda serbest geçişe taraftar olmakla birlikte İstanbul

1169 Kudret Özersay, "Adalar Sorunu", **Yaşayan Lozan**, s. 169-172.

1170 **TB**, C I, s. 99-116.

1171 Sovyet Rusya ve Ukrayna konferansın tamamına katılmak arzusundaydılar. Bunun için Türkiye'nin desteğini istediler. **Lozan Telgrafları**, C I, s. 144-147. Boğazların Türkiye'nin kontrolünde olmasını isteyen Sovyet Rusya'nın Lozan Konferansı'na bakışı konusunda bk. Cemil Hasanlı, "Sovyetler Birliği'nin Lozan Konferansı'ndan Beklentileri", **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, C I, Atatürk Araş-

ve Marmara'nın güvenliği üzerinde durdu. Tartışmalardan sonra Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşme hazırlandı. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında askerden arındırılmış bölgeler oluşturulması ve sözleşme hükümlerini denetlemek için İstanbul'da uluslararası mahiyette bir Boğazlar Komisyonu kurulması kabul edildi.¹¹⁷²

Osmanlı son döneminde azınlıklar meselesi Büyük Devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasının bir yolu olmuş, çeşitli vaatlerle kışkırtıkları azınlıklar için reformlar isteme bahanesiyle Osmanlı hükûmeti üzerinde baskı kurmuşlardı. I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin, Millî Mücadele sonrasında da Rumların Anadolu'dan ayrılmaları sebebiyle esasen sayıları bir hayli azalmıştı. Konferans öncesi görüşmeler çerçevesinde Lord Curzon'a bu konuyu soran Poincare, *azınlık mı kaldı ki ne olacaklarını düşünelim* cevabını aldığını İsmet Paşa'ya anlatmıştı. Mamafih İtilaf Devletleri konferansta azınlık kavramını dil, din ve etnik azınlıklar olarak en geniş anlamda ele almak istediler. Türk heyeti ise Osmanlı geleneğinde olduğu gibi, sadece dinî azınlıkları kabul edebileceğini söyledi. Uzun tartışmalardan sonra I. Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan antlaşmalarda azınlıklara tanınan hakların Türkiye'deki dinî azınlıklara da verilmesi, özel hukuk alanında Türkiye'de İslami hukuk uygulandığından –henüz İsviçre Medeni Kanunu kabul edilmemişti- dinî azınlıkların da kendi dinî hukuklarını uygulayabilmeleri ve aynı haklara Yunanistan'daki Müslümanların da sahip olabilmeleri kabul edildi.¹¹⁷³

Azınlıklar meselesi çerçevesinde İtilaf temsilcileri, Ermeni, Süryani ve Bulgar heyetlerini alt komisyona çağırarak sunum yapmalarını sağlamak ve bilhassa Ermeniler için bir yurt kurmak için çalıştılar. Aslında bu konu Amerika dâhil hiçbir devletin önceliği değildi. Ancak Hristiyan Batı kamuoyuna ve Ermeni lobilerine karşı ellerinden geleni yaptıklarını göstermeleri gerekiyordu. I. Dünya Savaşı'nda ve takip eden yıllarda Ermenileri çeşitli vaatlerle Türklere karşı harekete geçirmişler, sonra da onları kaderleriyle baş başa bırakmışlardı. Bunun için oturma ve duygusal konuşmalar yaparak ve bu konuşmaların basında en geniş bir şekilde yer almasını sağlayarak “manevi sorumluluklarını” yerine getirdiler. Türkiye Cumhuriyeti sınırları dâhilinde herhangi bir bölgenin bu şekilde Ermenilere tahsis edilmesinin sonunun nelerle varacağını iyi bilen Türk hükûmeti, Lozan'a giden temsilcilerine kesin talimat vermişti. Ermeni yurdu konusunda tartışma kabul edilmeyecek, gerekirse masadan kalkılacaktı. İlgili alt komisyona bir Ermeni heyeti çağırılıp konuşdurulmak istenince Türk heyeti masadan kalktı, oturumu terk etti. Karşılıklı protestolar yapıldı. Konu gündemden düştü.¹¹⁷⁴

tırma Merkezi, Ankara 2015, s. 3-14.

1172 TB, C II, s. 130-148.

1173 İnönü, **Hatıralar**, s. 322.

1174 Turan, “Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu”, s. 195-222.

Azınlıklar meselesi ile ilgili bir diğer konu da nüfus mübadelesiydi. I. Dünya Savaşı ve bilhassa Millî Mücadele yıllarında Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Müslüman olmayan toplulukların İtilaf Devletleri ve bilhassa Yunan işgalcilerle açık iş birliği büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Artık Anadolu'da kalamazlardı. Önemli bir kısmı zaten Yunan ordusunun peşinden Yunanistan'a gitmişti. O dönemde Milletler Cemiyetinin görevlisi Dr. Nansen, I. Dünya Savaşı'nda yurtlarından ayrılmak zorunda kalan mültecilerin durumu üzerinde çalışıyordu. Ekim başlarında İstanbul'a ve Yunanistan'a gitmiş; Yunan, Türk ve İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileri ile görüşmüş, mübadele konusuna bütün tarafların sıcak baktıklarını görmüştü. Lord Curzon'un davetiyle Dr. Nansen konferansa geldi. Bir sunum yaptı. Konferansta mübadele fikri benimsenmekle birlikte bunun sınırları tartışıldı. Sonunda Batı Trakya Müslümanları ile İstanbul Rumlarının yerlerinde kalmaları, bunların dışındaki Yunanistan'daki bütün Müslümanların ve Türkiye'deki bütün Ortodoks Rumların mübadele edilmesi kabul edildi. Bunun için 30 Ocak 1923 tarihinde Yunan ve Türk halklarının mübadelesine ilişkin bir sözleşme ve protokol imzalandı.¹¹⁷⁵

İkinci Komisyonunda yabancıların durumu çeşitli cihetlerden ele alındı. Beş genel oturum yapıldı. Üç alt komisyon oluşturuldu. Yabancıların durumunu yerleşme hakkı ve yargı rejimi bakımından ele alan birinci alt komisyon 6 defa toplandı. Yabancıların durumunu ekonomik rejim bakımından ele alan ikinci alt komisyon 14 defa toplandı. Yabancıların durumunu uyrukluk ve arkeolojik araştırmalar bakımından ele alan üçüncü alt komisyon ise 3 defa toplandı.¹¹⁷⁶

Kapitülasyonlar bu komisyonun en önemli konusuydu. Osmanlı Devleti'nin on altıncı yüzyılda kendi kontrolündeki Akdeniz ticaretini özendirmek için Fransa'ya verdiği teşvikler, sonraki asırlarda hem ticari, hukuki ve dinî imtiyazlar hâlini almış hem de bütün büyük devletlerin vatandaşlarını kapsamıştı. Osmanlı topraklarında ve sularında yabancı bir ülkenin vatandaşının ticaret yapması Osmanlı vatandaşının ticaret yapmasından daha avantajlı olmuştu. Yolunu bulan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları yabancı ülkelerin konsolosluklarından vatandaşlık satın alıyorlardı. I. Dünya Savaşı başlarında İttihat ve Terakki Hükûmeti tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını ilan etmiş, ancak müttefiki Almanya'nın bile rızasını alamamıştı. Lozan'a giden Türk heyetine verilen talimatta kapitülasyonların kesinlikle kabul edilmemesi istenmişken, Amerika Birleşik Devletleri dâhil olmak üzere İtilaf Devletlerinin hiçbiri kapitülasyonların kaldırılmasına razı değildi. İtilaf Devletleri, Türkiye'de kapitülasyonlar kaldırılırsa, bunun Çin'e kadar bütün Asya'daki milletlere örnek olacağından çekiniyorlardı. Türkiye'nin tavizsiz

1175 TB, C I, s. 118-119; TB, C II, s. 17-22; **Lozan Telgrafları**, C I, s. 467.

1176 Kürkçüoğlu&Erhan, agm., s. 66.

tutumu karşısında prensip olarak kapitülasyonları kaldırmaya razı olurken, geçiş dönemi gerekçesiyle imtiyazların devamını istediler. Türk heyeti bunu da kabul etmedi. Yine bir sonuç alınamadı.¹¹⁷⁷

Bu komisyonda Türkiye’de yabancıların eğitim ve yardım kuruluşlarının faaliyetleri de görüldü. Yabancılar denilmekle birlikte bunların hemen tamamı misyonerdi. Kapitülasyonlar çerçevesinde Fransa’dan Katolik misyonerler; on dokuzuncu yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Almanya’dan Protestan misyonerler Osmanlı topraklarına geldiler. Başka ülkelerden gelenler de oldu. Büyük ölçüde Ortodoks topluluklara yöneldiler; eğitim, sağlık ve basım alanlarına girdiler. İnsanları muayene ederek, küçük-üç büyük hastahaneler kurarak, ilaç dağıtarak yerli halkı etkilediler. Ermeni ve Rum çocuklar için kreş, ilkokul, ortaokul, lise ve üniversite seviyesinde okullar açtılar. I. Dünya Savaşı başlarken bu okulların sayısı 2000’e yaklaştı. Onlara kendi dillerinde yayınlar bastılar ve dağıttılar. Katolik veya Protestanlığın yanı sıra kendi dillerini, kültürlerini, tarihlerini öğretiler. Onları Batılı özgürlükçü fikirlerle tanıştırdılar. Osmanlı Devleti ve idaresi aleyhine çalışmaların merkezi oldukları için I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında bunların faaliyetleri durduruldu, binalarına el konuldu. Lozan’a giderken Ankara’da misyonerlik faaliyetlerine ve kurumlarına izin vermeme görüşü hakimdi. Ancak kapitülasyonlardan gelen imtiyazlarının kaldırılmaları, zararlı faaliyetlerinden arındırılmaları, din propagandası yapmamaları ve Türk kanunlarına uymaları şartıyla söz konusu kuruluşların Türkiye’deki eğitim ve hayır faaliyetlerini sürdürebilmeleri kabul edildi.¹¹⁷⁸

İkinci Komisyonda kapitülasyonların kaldırılmasına bağlı olarak ortaya çıkan yabancıların Türkiye’de yerleşme hakkı ve yargısal konular, Türk kanunlarına tabi olmaları şartıyla yabancıların Türkiye’ye girme, yerleşme, malk mülk alma ve şirket kurma hakları, ortaya çıkacak anlaşmazlıkların uluslararası hukuk ilkeleri doğrultusunda çözümlenmesi, yabancı postalar, liman ve sınırlardaki karantinalar konuları da tartışıldı.

Üçüncü Komisyonda parasal konular konuşuldu. Beş genel oturum yapılan bu komisyon için de beş alt komisyon kuruldu. Ulaştırma ve taşıma işlerini ele alan birinci alt komisyon bir defa, maliye konularını ele alan ikinci alt komisyon sekiz defa, gümrük ve ticaret rejimini ele alan üçüncü alt komisyon yedi defa, iktisadi konuları ele alan dördüncü alt komisyon on dokuz defa, sağlık işlerini ele alan beşinci alt komisyon ise iki defa toplandı.¹¹⁷⁹

Parasal konuların başında Osmanlı borçları geliyordu. Osmanlı Devleti’nin Kırım Savaşı (1853-56) esnasında almaya başladığı, daha sonraki yıllar-

1177 Kapitülasyonlar konusunun tarihî seyri için bk. M. Cemil Bilsel, **Lozan**, C II, 2. Baskı, Sosyal Yay., İstanbul 1998, s. 25-101; İnönü, **Hatıralar**, s. 323.

1178 Ömer Turan, **Avrasya’da Misyonerler**, ASAM, Ankara 2002, s. 6-12.

1179 Kürkcüoğlu&Erhan, agm., s. 68.

da tekrarlanan borçlar bir süre sonra ödenemez hâle gelmiş, borçları ödemek için daha yüksek faizle borç almak gerekmişti. Borçların çevrilmesi bu şekilde de yapılamayınca, 1881 yılında meşhur Muharrem Kararnamesi ile yabancı alacaklılar Düyun-ı Umumiyyeyi kurarak Osmanlı Devleti'nin belli başlı gelirlerine el koymuşlardı. İtilaf heyetleri Türkiye'nin borçları olduğu gibi kabul etmesini, sonra Osmanlı'dan ayrılan ülkelere taksimini gündeme getirmesini istiyorlardı. Bir diğer istekleri de borçların altın olarak ödenmesiydi. Türk heyeti borçların tamamını değil, Osmanlı'dan ayrılan devletlere pay edildikten sonra kendisine düşeni kabul ediyordu. Bu konuda en çok Fransa ile görüşüldü. Borçlar başta olmak üzere parasal konularda Türk heyeti çok zorlandı. Heyet bu konuda yeterince hazırlıklı değildi. Türk danışmanlar arasında görüş ve değerlendirme farklılıkları bulunuyordu. Bu şartlarda Maliye Bakanı Hasan Bey konferansı bırakarak Türkiye'ye gitti. 30 Aralık 1922 - 5 Ocak 1923 tarihleri arasında Ankara'da bulundu. Karşılaştıkları güçlükleri anlattı. Hükûmetten talimatlar aldıktan sonra geri döndü.¹¹⁸⁰ Konferansın birinci döneminde bu konuda bir anlaşma sağlanamadı.

Bu komisyonda ele alınan bir diğer önemli konu da, döneme ilişkin metinlerde savaş tamirâtı olarak geçen savaş tazminatıdır. Türk hükûmeti Yunanistan'dan savaş tazminatı alınması hususunda kararlıydı. Hükûmetin Lozan'a giden heyete verdiği talimatta, alınacak tazminata karşılık olarak, Düyun-ı Umumiyyeye olan borçların Yunanistan'a devredilmesi istenmişti. Venizelos, savaşın sorumluluğunun sadece Yunanistan'a yıkılamayacağını, Yunanistan'ın Anadolu'yu işgalinin İtilaf Devletleri adına gerçekleştirildiğini belirtti. Ağır bir savaştan sonra nüfusuna göre çok sayıda mülteciyi barındırmak zorunda kalan Yunanistan'ın ekonomik zorluklarla boğuştuğunu ve dolayısıyla tazminat ödeyemeyeceğini söyledi. Bu konuda konferansın birinci döneminden bir sonuç alınamadı.

5.3. Konferansın Kesilmesi

Konferansın ilk haftalarında belli konular ortaya atılıyor, görüşler belirleniyor, anlaşmazlık konuları alt komisyonlara gönderiliyor veya bir kenara konuluyordu. Çok az konu alt komisyonlarda görüşülüp komisyonlara sunulabilmişti. Konferansın başlamasından birkaç hafta sonra, sonuç alıcı görüşmeler odalarda ve kulislere yapılmaya başlandı. Konferansın açılışının üzerinden üç hafta geçmeden bir barış taslağı hazırlandığı söylentisi çıktı. Grew, 10 Aralık itibarıyla, İtilaf heyetlerinin başlangıç mahiyetinde bir antlaşma taslağını hazırlayarak 23 Aralık'ta Türklerin önüne koyacakları söylentisini yazdı. Böyle bir şey olmadı. Yeni yılın ilk günlerinde Lord Curzon'un kendisine 11 Ocak'ta Türklere bir antlaşma taslağı sunacaklarını ve 20 Ocak'ta

1180 Lozan Telgrafları, C I, s. 261-263.

herkesin gitmiş olacağını söylediğini kaydetti. Bu da olmadı.¹¹⁸¹

Beklenen taslak antlaşma Ocak sonlarında geldi. İtilaf temsilcileri 29 Ocak'ta Türklere 160 maddelik bir antlaşma taslağı sundular. Tamamen kendi isteklerine göre hazırlanan tasarıda, kapitülasyonların devamı ve Türkiye-Irak sınırının Milletler Cemiyeti tarafından çizilmesi öngörülüyordu. Taslak antlaşmanın yedi tane de eki vardı. 31 Ocak'ta üç komisyon birlikte toplantılar. Evvela Birinci Komisyon Başkanı olarak Lord Curzon konuştu. On haftadır süregelen görüşmeleri değerlendirdi. Komisyonların ve alt komisyonların toplantılarından yeni bir şey çıkmayacağını gördüğünü belirterek, barışı gerçekleştirebileceğine inandıkları temel şartları bir antlaşma şeklinde hazırladıklarını söyledi. Daha sonra diğer komisyonların başkanları ve Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Romanya ve Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı (SHS) başdelegeleri de benzer konuşmalar yaptılar. Türk heyetinin bu metni imzalamasını istediler. İsmet Paşa iki gün önce sunulan tasarı antlaşmayı incelemekte olduklarını, üzerinde anlaşamadıkları konular bir yana, henüz görüşmedikleri konularda bile hükümler konulduğunu belirterek teklifin bütününe incelemek için süre istedi. 4 Şubat'ta buluşmak üzere dağıldılar.¹¹⁸²

Türkler için antlaşma kabul edilebilir değildi. Bununla beraber konferansın kesilmemesi, Türkler ile İngilizler arasında bir çatışmanın olmaması gerekiyordu. 2 Şubat'ta İsmet Paşa, Lord Curzon ile görüştü. Taraflar görüşlerini tekrarladılar. Bu şartlarda Ankara ile görüşen İsmet Paşa, Musul konusunu konferansın gündeminden çıkarmayı, buna karşılık kapitülasyonları tamamen reddetmeyi uygun buldu.¹¹⁸³ Bu çerçevede İtilaf Devletlerinin teklifine cevaben yazdığı 4 Şubat tarihli mektupta, Musul konusunun konferans programından çıkartılmasını istedi. Türk heyetinin teklifinden birkaç saat sonra İngiliz heyeti de konferans sekreteryasına bir mektup yazarak benzer görüşlerini ilettiler. Bu şekilde İngiltere istediğini elde etti. Yine bu günlerde İngiliz, Fransız ve İtalyan heyetleri tasarılarında Türkiye lehine bazı küçük iyileştirmeler yaptılar. İsmet Paşa, söz konusu mektubunda, toprak sorunları, mali sorunlar, sağlık, uyrukluk, azınlıklar, borçlar, tazminat, ulaşım yolları, esirler, mezarlıklar ve yargı rejimi konularında barışın yapılmasına bir engelin kalmadığını belirtti. Daha sonra bu maddelerdeki Türk yaklaşımını açıkladı. Mektubun devamında çözüme bağlanmış olan sorunların temel konuların %80'ini oluşturduğuna dikkati çekerek, bazı rötüşlerle bu hususları kapsayacak şekilde bir antlaşma imzalanmasını, kalan konularla ilgili görüşmelerin sürdürülmesini teklif etti. Bu şartlarda 4 Şubat akşamında konferansa çağırılan ülkelerin temsilcileri ve Türk temsilcileri arasında gerçekleştirilen özel toplantıda yine bazı teklifler olduysa da bir antlaşma sağlanamadı. Toplantı

1181 Grew, *age.*, s. 513, 529.

1182 **TB**, C II, s. 32-52. Antlaşma tasarısı ve ekleri için bk. **TB**, C II, s. 53-129.

1183 **Lozan Telgrafları**, C I, s. 483, 488.

dağıldı.¹¹⁸⁴

Konferans tamamen dağıldı mı, ertelendi mi diye herkes birbirine sorarken Konferans Genel Sekreteri ve Fransız heyeti *konferans kesilmedi, ertelendi* şeklinde bir açıklama getirdiler. Türkleri sıkıştırarak antlaşmayı imzalamaya mecbur bırakmak isteyen İtilaf heyetleri, muvaffak olamayınca böyle bir izah yoluna gittiler. Lord Curzon tekliflerini sıraladığı son konuşmasında *Gidip sonra imza etmek isterseniz, yine imza ederim* demişti. Önce İngiliz heyeti Lozan'dan ayrıldı, sonra diğerleri. Sadece İtalyanlar ve Türkler kaldılar. Onların tavsiyesiyle Lozan'da bir temas memuru bırakan Türk heyeti de Lozan'dan ayrıldı.¹¹⁸⁵

Heyet Bükreş ve Köstence üzerinden Türkiye'ye döndü. İsmet Paşa Romanya'da iken bu ülkedeki İngiliz Büyükelçisi vasıtasıyla Lord Curzon'un bir mesajını aldı. Lord Curzon barışın olacağından bahsediyor, bunun için Lozan'daki gibi Ankara'da da çalışacağından söz ederek, başarılar diliyordu. İsmet Paşa da benzer bir cevabi mesaj gönderdi. Daha sonra da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Henderson vasıtasıyla haberleştiler. Bu şekilde irtibat devam etti. Konferansın işleyişini kontrolünde tutan Lord Curzon, ipleri kopma noktasına getirerek Musul konusunu istediği yola soktu. Konferans müttefiklerin ilgilendikleri adli ve mali sorunlardan dolayı kesilmiş oldu. Curzon, sonra da İstanbul'daki Yüksek Komiser Henderson'a talimat vererek, konferansın dağılmadığını, sadece ara verildiğini, İsmet Paşa'nın hükûmetiyle görüşmeler yapmak için Ankara'ya gidiyor şeklinde durumu değerlendirdiklerini belirtmesini istedi.¹¹⁸⁶

İsmet Paşa, Eskişehir'de Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi Paşa ile buluştu. Beraber Ankara'ya döndüler. Durum değerlendirmesi yaptılar. Barışın olup olamayacağı, savaşın yeniden başlayıp başlamayacağı merak ediliyordu. İsmet Paşa, konferansın anahtar ülkesi İngiltere'nin isteklerinin gerçekleştiğini, her ne kadar kapitülasyonlar vs. gibi konular sebebiyle müttefikleriyle birlikte hareket edip konferansı terk ettiyse de, onlar için savaşı göze almayacağı konusunda muhataplarını ikna etti. Lozan'da sonuçlandırılmış konuları bir yana koyup, hallolmamışlar üzerinde fikirlerini söyleyerek konferansa yeniden gidebileceklerini anlattı. Bir fikir birliğine varıldı. Bundan sonraki gelişmelerde bu doğrultuda hareket edildi. İsmet Paşa Ankara'ya ulaşır ulaşmaz toplantı hâlindeki bakanlar kuruluna katıldı. Onları da bilgilendirdi. Burada da bir görüş birliği sağlandı.¹¹⁸⁷

1184 Burada sözü edilen tarafların mektupları, değişiklik teklifleri ve İsmet Paşa'nın mektubu için bk. **TB**, C V, s. 1-20.

1185 İnönü, **Hatıralar**, s. 363; Nur, **age.**, s. 204, 216-217.

1186 **Lozan Telgrafları**, C I, s. 523-524; İnönü, **Hatıralar**, s. 363-364; **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923)**, C II, s. 523-524.

1187 İnönü, **Hatıralar**, s. 366-367.

Lozan Konferansı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından da takip ediliyordu. Zaman zaman gizli oturumlar düzenleniyor, Rauf Bey gelişmeleri milletvekillerine aktarıyor, onların sorularını cevaplandırıyor. Hasan Bey de Ankara'ya geldiğinde 1 Ocak'ta TBMM'nin gizli celsesinde konuşmuş, son gelişmeler hakkında birinci elden bilgiler vermişti.¹¹⁸⁸ Ankara'ya dönen Türk heyetinin başkanı İsmet Paşa, 21 ve 27 Şubat günkü TBMM gizli oturumlarında milletvekillerine bilgiler verdi. Onların sorularını cevapladı.¹¹⁸⁹ TBMM'nin 2-6 Mart günleri arasında gerçekleşen gizli oturumlarında, İsmet Paşa, Rıza Nur ve Hasan Beyler kendi konularında olan biteni sundular. Daha sonra 40'tan fazla milletvekili söz aldı. Görüşlerini, tenkit ve tekliflerini söylediler. Kendilerine cevaplar verildi, açıklamalar yapıldı. En büyük tenkit Musul konusunda yapıldı. Mustafa Kemal Paşa devreye girdi, heyetin meclise değil hükûmete karşı sorumlu olduğunu belirterek tartışmaları durdurdu. Görüşmelerin sonunda üç maddelik bir bildiri yayımlandı. Bildiride İtilaf Devletlerinin sunduğu projenin kabul edilebilir olmadığı ve Musul meselesinin kısa bir süre içerisinde halledilmesi gerektiği vurgulandı. Mali, iktisadi ve idari konularda hayat ve istiklalini temini şartıyla hükûmete barış teşebbüslerini sürdürme izni verildi.¹¹⁹⁰

Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönemde Türkiye'de gerçekleştirilen önemli bir faaliyet de İzmir İktisat Kongresi'dir. 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında düzenlenen kongreye, işçi, işveren, çiftçi, tüccar ve esnaf kesimlerinden 1135 delege katıldı. Mustafa Kemal Paşa kongrenin açılışında yaptığı konuşmada, yabancı sermayeye karşı olmadıklarını, Türk kanunlarına uyulması şartıyla yabancı sermayeye gerekli garantilerin verilebileceğini, millî hakimiyetin iktisadi hakimiyetle desteklenmesi gerektiğini söyledi. İktisat Bakanı Mahmut Esat [Bozkurt] ise Türkiye'nin iktisaden bir sömürge konumunda olduğuna dikkati çekerek, millî hâkimiyeti iktisadi hâkimiyet olarak formüle etti. Kongrede Türkiye'nin siyasi hedeflerini ortaya koyan Misak-ı Millî gibi, iktisadi hedeflerini ortaya koyan Misak-ı İktisadi kabul edildi. İktisadi bağımsızlık vurgulandı. Türkiye'nin liberal bir ekonomik program takip edeceği, kapitülasyonların ve imtiyazların kabul edilemeyeceği duyuruldu. Kongrede alınan kararlar aynı zamanda İtilaf Devletlerine mesaj mahiyetindeydi.¹¹⁹¹

1188 TBMM'nin 25 Aralık, 1 Ocak, 25 Ocak, 28 Ocak, 29 Ocak, 5 Şubat ve 7 Şubat tarihlerinde yapılan gizli oturumlarında Lozan hakkında konuşmalar yapıldı. Bk. **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, C III, Türkiye İş Bankası, Ankara 1985, s. 1146-1163, 1169-1197, 1220-1228, 1236-1263, 1267-1271, 1274-1276, 1284-1288.

1189 **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, C III, s. 1290-1301, 1304-1325.

1190 **TBMM, Gizli Celse Zabıtları**, C IV, Türkiye İş Bankası, Ankara 1985, s. 2-23, 30-71, 74-104, 106-147, 150-191.

1191 A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1971.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin desteğini aldıktan sonra Türk hükûmeti karşı proje üzerinde çalışmaya başladı. 160 madde ve ekli sözleşme ve bildirilerden oluşan proje ile cevabi nota 8 Mart'ta Konferansa çağırılan ülkelere verildi. Türk heyetine bir metin dayatıldığı için konferansın kesildiği, sorumluluğun kendilerine ait olduğu belirtildikten sonra karşı proje ortaya konuldu. Lozan'da üzerinde uzlaşma sağlanan hususların kabul edildiği söylendi. Bu maddeler, Musul konusunun Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içinde görüşmeler yoluyla çözümlenmesi, çözümlenemezse Milletler Cemiyetine gidilmesi; Karaağaç'ın terki; Gelibolu'daki mezarlıkların kullanım hakkının verilmesi; Boğazlar, azınlıklar ve yabancı adli danışmanlar istihdamı konularında kabul edilen çözümler olarak sıralandı. Karşı projenin devamında taslakta yer alan ekonomik meselelere ait 47 maddenin görüşülmesinin sonraya bırakılması teklif edildi. Ayrıca, Merkep Adalarının ve Kastellorizo Adası'nın, Bozcaada gibi askersizleştirilerek Türk yönetimine verilmesi; Trakya sınırının Meriç'in ortasından geçmesi; Düyun-ı Umumiye borçlarının sermaye itibarıyla paylaşılması; Düyun-ı Umumiyenin iç piyasa kuponlarının ödenmesi hususuna, Türkiye'nin iç meselesi olduğu için, antlaşma taslağında yer verilmemesi; İtalya'ya bırakılan Oniki Ada ve Yunanistan'a bırakılan adaların Düyun-ı Umumiye paylaşımına dâhil edilmeleri; demir yolları için alınan borçların da Düyun-ı Umumiyeye sokulması; Düyun-ı Umumiyeye borçların altınla ödenmemesi; Yunanistan'ın savaş tazminatı vermesi; yabancıların Türkiye'de oturumları, vergi ve mahkeme işlerinde yabancı devletlerle yapılacak antlaşmaların karşılıklılık ilkesine dayanması ve bazı mali kolaylıklar istendi. İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya temsilcileri 26-27 Mart tarihlerinde Londra'da buluştular. Türklerin karşı projesini değerlendirdiler. Türkiye ile İtilaf Devletleri arasındaki yazışmalarla 23 Nisan 1923 tarihinde Lozan'da buluşma kararlaştırıldı.¹¹⁹²

5.4. İkinci Dönem Lozan Görüşmeleri

Konferansın ikinci dönemine gelen heyetlerin kadroları büyük ölçüde değişmişti. Hem sayıları küçültülmüş hem de delegelerin seviyeleri düşürülmüştü. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti Rıza Nur ve Hasan Bey şeklindeki esas kadroyu korumakla birlikte alt seviyede değişiklikler görmüştü. İngiliz heyetinde büyük değişiklik oldu. Lord Curzon gelmedi. Heyete birinci dönemde yardımcısı olan Sir Horace Rumbold başkanlık etti. Fransız heyetine Barriere ve Bompard katılmadı. Heyetin başkanlığını Fransa'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri General Pelle üstlendi. Garroni'nin katılmadığı

1192 İsmet Paşa'nın 8 Mart tarihli mektubu ve Türk karşı teklifi için bk. **TB**, C V, s. 21-62; İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya temsilcilerinin yaptıkları toplantılara ilişkin notlar ve değerlendirmeler için bk. **İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923)**, C II, s. 616-665. Konferansa çağırılan devletler ve Japonya ile Türkiye arasında görüşmelere yeniden başlanması hususunda yapılan yazışmalar için bk. **TB**, C V, s. 63-67.

İtalyan heyetinin başkanlığını Montagna yaptı. Aynı şekilde Child gelmeyince Amerikan heyetine yardımcısı Grew başkanlık etti.

Konferans ikinci dönem görüşmeleri 23 Nisan günü başladı. İlk gün yapılan yarı resmî toplantıda yeni bir çalışma usulü kabul edildi. Buna göre 160 maddelik Türk karşı teklifi, oluşturulacak üç komiteye dağıtıldı. Birinci Komite siyasi; İkinci Komite mali ve ekonomik; Üçüncü Komite ise ticaret ve yabancılara ilişkin hukuki konuları görüştü. Birinci Komite'ye İngiliz Rumbold, İkinci Komiteye Fransız General Pelle, Üçüncü Komiteye İtalyan Montagna başkan seçildi. Birinci Komite 13, İkinci 9 ve Üçüncü 11 genel oturum yaptı. Bu sefer alt komisyonlar olmadı. Konferansın ikinci dönem görüşmeleri daha az siyasi daha çok teknik bir şekilde geçti. Delegelerin profili de buna göre idi. Komitelerin yanı sıra Türkiye, İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri aralarında 8 defa toplandılar. Pek çok önemli mesele genel oturumlarda değil bu toplantılarda çözümlendi.¹¹⁹³

Konferansın birinci dönemi Türk - İngiliz mücadelesi şeklinde geçmişti. İkinci dönemde ise Türkiye'nin esas rakibi Fransa oldu. Çünkü bu dönemde ağırlıklı olarak mali ve iktisadi konular ele alındı. İtalya ile Meis Adası ve Yunanistan ile tazminat gibi konular da vardı. Ancak bu sorunlar sebebiyle ne adı geçen ülkelerin, ne de İngiltere'nin savaşıması bekleniyordu. İngiltere artık uzlaştırıcı konumundaydı. İsmet Paşa ise daha kararlı bir tutum içerisindeydi. Geçen dönemin tecrübesi ve İngilizlerle anlaşmış olmanın verdiği güvenle uzayan tartışmaları *bundan daha aşağısına razı olamayız* diyerek kesin bir dille kapatıyordu. Bu dönemde İtilaf bloku eskisi gibi katı değildi. Görünüşte yine birlikte hareket ediyorlardı ama aralarındaki görüş ayrılıkları biliniyordu. Her heyet kendi meselesinin peşindeydi. Bu durum da Türk heyetinin işini kolaylaştırıyordu. Türk heyeti daha hazırlıklıydı. Konular azalmıştı. Yaklaşımlar biliniyordu.

İkinci dönem, Türk heyetinin tabiri caizse üç ayrı cephede görüşmeler yürütmesi itibarıyla da birinci dönemden ayrılır. İtilaf heyetleriyle devam eden barış görüşmelerinin yanı sıra ayrı ayrı olarak Amerika Birleşik Devletleri ve Polonya ile de sonu bir antlaşmayla taçlanacak görüşmeler yürütmüşlerdir. Amerika Birleşik Devletleri heyeti ile yürütülen görüşmelere aşağıda değinilecektir. Polonya'nın İsviçre Büyükelçisinin İsmet Paşa ile temas kurarak Türkiye ile ilişki kurmak istediklerini bildirmesi üzerine bir süre görüşmelerin ne zaman ve nasıl olacağı konuşuldu. Nihayet 14 Mayıs'ta başlayan görüşmelerin sonucu olarak 24 Temmuz günü, yani Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı günün sabahı, Türkiye ile Polonya arasında ayrı bir dostluk antlaşmasıyla yerleşme ve ticaret sözleşmeleri imzalandı.¹¹⁹⁴

Bu dönemin bir diğer özelliği de Lozan'daki Türk heyeti ile Ankara'daki

1193 TB, C VI, s. 1-2; Kürkçüoğlu&Erhan, agm., s. 92-94.

1194 Lozan Telgrafları, C II, s. 229-230, 283.

Türk Hükûmeti arasında ortaya çıkan görüş farklarıdır. Hem İsmet Paşa hem de Rıza Nur, Başbakan Rauf Orbay'ın sahadaki şartları gözetmeden detaylara ilişkin talimatlar yağdırdığı, belirlenen ana hedefler doğrultusunda sahada nasıl hareket edileceğinin kendilerine bırakılması gerektiği kanaatindeydiler. Rauf Bey'in faiz kuponları meselesi hallolmadan başka bir konuyu ele almamaları talimatına uymayan İsmet Paşa'yı bir nevi azarlaması bardağı taşıran son damla oldu. İsmet Paşa durumu II. Abdülhamit'in 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Yıldız Sarayı'ndan idare etmesine benzetti. Heyet istifasını gönderdi ancak kabul edilmedi. Lakin üzerlerindeki baskı azaldı.¹¹⁹⁵

Bu dönemin en önemli iki konusu kapitülasyonlar ve borçlardı. İtilaf Devletleri uzun bir süre kapitülasyonların devamını savundular. Türk heyetinin kararlılığı karşısında kapitülasyonların kaldırılmasını kabul eder görünmekle beraber kelime oyunları ile konuyu sürüncemede bırakmaya çalıştılar. Bunda da muvaffak olamayınca savaş döneminde yabancı şirketlerin uğradıkları zararlardan ve maruz kalacakları hak kayıplarından bahisle geçici bir süre imtiyazların sürdürülmesini istediler. Konunun hem mali hem hukuki boyutu vardı. Yabancıların hukuki imtiyazlarını sürdürmelerinde daha ısrarcıydılar. Konferansa çağırılan ülkelerle Türk heyetlerinin 4 Şubat akşamı gerçekleştirdikleri toplantı dağıldıktan sonra, konferansın devam etmesi için Montagna kapitülasyonlarla ilgili yeni bir teklif getirmiş, İngiltere ile görüşerek sunduklarını bildirdiği bu teklifi İsmet Paşa prensip olarak kabul etmişti. Bundan dolayı Konferansın Fransız Genel Sekreteri görüşmelere ara verdiklerini söylemişti. "Montagna Formülü" olarak adlandırılan teklif adli kapitülasyonların kaldırılması konusunda beş yıllık bir geçiş dönemi öngörüyordu. Bu süre zarfında yabancı adli müşavirler görevlendirilecekti. Yabancıların adli işlemleri bu müşavirlerin nezaretinde yürütülecekti. Müşavirler gerekirse müdahale edebileceklerdi.¹¹⁹⁶

Konferansın ikinci döneminde İtilaf delegelerinin, Montagna formülü olarak adlandırılan mutabakat olmamış gibi konuya en baştan ve başka şartlarda girmek istemelerine İsmet Paşa karşı çıktı. Türk Hükûmeti de geri adım atmamak hususunda kararlıydı. 6 Mayıs'ta İsmet Paşa'ya çekilen telgrafta, bu formülün reddedilmesi hâlinde görüşmeleri bırakıp dönmeleri emredilmişti. "Gizli kaynaklar" vasıtasıyla bu talimattan haberdar olan Rumbold'un, konferansın gerçekten kesilebileceği uyarısı üzerine İtilaf delegeleri eski tekliflerine döndüler. Bu beş yıllık geçiş döneminde görevlendirilecek yabancı müşavirlerin müdahil değil gözlemci gibi istihdamı kabul edildi.¹¹⁹⁷

1195 Nur, *age.*, s. 278-280; Söz konusu telgraflar için bk. **Lozan Telgrafları**, C II, s. 506, 510.

1196 Montagna formülü olarak adlandırılan teklifin tam metni için bk. Grew, *age.*, s. 548. Fransa'nın Ankara temsilcisi de bu görüşü benimsediklerini söylemişti.

1197 Hükûmetin talimatı için bk. **Lozan Telgrafları**, C II, 6 Mayıs; Rumbold'un uyarısı için bk. Demirci, *age.*, s. 165-166.

Bu dönemde üzerinde çok tartışılan bir diğer önemli konu da Osmanlı borçları idi. Konferansın ilk döneminde, İtilaf delegeleri, borçların Osmanlı'dan ayrılan ülkeler arasında paylaşılmasına razı olmuşlardı. İkinci dönemde borçların nasıl ödeneceği tartışıldı. Altın olarak ödenmesi gerektiğini söylediler. Savaşın sonra paranın değeri değiştiğinden bu şekilde ödemek Türkiye'nin işini çok zorlaştıracaktı. Altın ödememek için Türk heyeti konferansın kesilmesini göze almıştı. Fransızlar da ne pahasına olursa olsun geri adım atmak yanlısı değillerdi. İngilizler bir savaş çıksın istemiyorlardı. İtalyanlar ise konferansın kesilmemesi arzusundaydılar. Uzun tartışmalardan sonra barış yapabilmek için konunun konferans gündeminden çıkarılması yoluna gidildi. Yine mali meselelerle ilgili olarak yabancı şirketlerin imtiyazlarının devam edeceği, yeni şartlara göre düzenlemeler yapılacağı kabul edildi.¹¹⁹⁸

Adalar konusunun tartışılması konferansın ikinci döneminde sürdü. Meis Adası müstakilen tartışıldı. İsmet Paşa'nın adanın Türk karasularında kaldığını söylemesine rağmen, İngiltere ve Fransa da İtalya'yı desteklediler. Akabinde Tuna üzerindeki Adakale'nin kime ait olacağı tartışıldı. İsmet Paşa 29 Mayıs'ta İtilaf delegeleriyle yaptığı özel toplantıda Adakale ve Meis üzerindeki taleplerinden vazgeçti. Buna karşılık İtilaf delegeleri Meriç Nehri'nin yatağının (thalweg hattı) Trakya sınırı olmasını ve Tavşan Adalarının Türkiye'ye bırakılmasına razı oldular. 4 Haziran tarihli oturumda Meis ve Adakale bu şekilde karara bağlandı. Konferans son oturumlarını yaparken, 17 Temmuz'da, Rumbold, Karaağaç ile birlikte İmroz ve Bozcaada'nın Türkiye'ye verilmesini teklif etti. Aynı oturumda Yunanistan'ın bu iki adadan çıkmasına ilişkin bir protokol yapıldı.¹¹⁹⁹

Bu dönemde Türkiye'nin İtilaf Devletlerine savaş tazminatı ödemesi ve Yunanistan'dan savaş tazminatı alması konuları birlikte ele alındı. İngiltere daha önce konuşulduğu şekilde Türkiye'den savaş tazminatı istememek yanlısıydı. Fransa ve İtalya ise karşı görüşteydiler. Venizelos İtilaf Devletlerinin isteğiyle ve onlar adına Anadolu'yu işgale kalkıştıkları ve bundan dolayı felakete uğradıkları hâlde yüzüstü bırakıldıklarından şikâyet ediyordu. Tek başına savaşı çıkaran olmayı reddediyor, paralarının olmadığını ileri sürerek Yunanistan'ın savaş tazminatı ödemesine karşı çıkıyordu. Diğer devletler ise buna taraftardılar. Türk hükûmeti de tazminat almakta ısrar ediyordu. Konular birbirine bağlı olarak bir süre tartışıldı. Yunanistan konferansın çekileceğini söyledi. Londra'dan Lord Curzon'un devreye girerek Paris ve Roma'yı harekete geçirmesi sonucunda İtilaf Devletleri tazminattan vazgeçtiler. Bu çerçevede, pek çok antlaşmada yer alan büyük savaş tazminatlarının çoğu zaman tahsil edilemediğini anlatarak ve Yunanistan'ın ekonomik durumuna

1198 TB, C VI, s. 313-319.

1199 Daha evvel Merkez veya Fare Adaları olarak geçen bu adalar topluluğu artık Tavşan Adaları olarak anılmaya başlandı. Şimşir, **Lozan Günlüğü**, s. 514; TB, C VI, s.13-23, 152-153, 187.

dikkati çekerek, Meriç Nehri'nin karşı kıyısındaki Karaağaç'ın Türkiye'ye savaş tazminatı olarak verilmesi suretiyle bu problemi çözdüler.¹²⁰⁰

Yunanistan ile iki anlaşmazlık konusu daha vardı. Türk heyeti Türk-Yunan sınırının Meriç Nehri'nin sağ kıyısı değil nehrin yatağı olmasını istiyordu. Konu tartışıldı ve Türk heyetinin isteği kabul edildi. Türk heyeti ayrıca İstanbul'daki Fener Rum Patrikhanesi'nin, bilhassa Osmanlının son döneminde devlet aleyhindeki yıkıcı faaliyetlerini ileri sürerek, Türkiye dışına çıkarılmasını istedi. Uzun tartışmalardan sonra Patrikhanenin siyasi faaliyetlerden arındırılarak sadece Türkiye'deki Ortodoks Rumlarının dinî merkezi olması benimsendi.

Genel bir af çıkarılarak geçmişte yaşanan kırgınlıkların kapatılması kabul edildi. Savaş zamanında yurdu terk eden azınlıkların tekrar evlerine dönebilmelerinden söz ediliyordu. Türk heyeti bunda bir mahsur görmediklerini, ancak devlet ve millet aleyhine faaliyette bulunanların ayıklanması için hükümetten izin alarak gelebilmelerini önerdi. Aynı şekilde müteakibiye istedi. Sonunda 150 kişinin istisna tutularak, kalanlarının dönebilmeleri konusunda anlaşıldı.

Konferansta ele alınan konular üzerinde nihayet bir uzlaşma sağlandı. İsmet Paşa antlaşma metnini Ankara'ya gönderip imza yetkisi istedi. Hükümet, görüşmeler bitmiştir yakında antlaşma imzalanacaktır şeklinde resmî bir açıklama yaptığı halde beklenen imza yetkisini göndermedi.¹²⁰¹ Bunun üzerine İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek durumu iletti. Ondan gelen izinle rahatladı. Yaklaşık dokuz ay süren görüşmelerden sonra hazırlanan antlaşma, 24 Temmuz günü Lozan Üniversitesinde düzenlenen bir törenle imzalandı. Esas metinde Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan ve Romanya'nın imzası bulunmaktadır. Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Osmanlı borçlarından kendilerine düşen kısmı kabul etmeyerek antlaşmayı imzalamayı reddetti.¹²⁰² Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği, Belçika, Portekiz ve Bulgaristan ise kendileriyle ilgili ek sözleşme ve protokolleri imzaladılar. Konferans İsviçre Konfederasyonu'nun yeni başkanı Karl Scheurer'in kapanış konuşmasıyla sona erdi.¹²⁰³

1200 Demirci, *age.*, s. 168-174. Bu konuda İsmet Paşa ve Türk hükümeti arasında doğan görüş ayrılığının Mustafa Kemal Paşa'nın devreye girmesiyle giderilmesine ilişkin Lozan-Ankara arasındaki telgraflar için bk. **Lozan Telgrafları**, C II, s. 238, 249, 256, 271, 273, 278, 295, 296, 301, 305, 310, 312, 313, 314.

1201 Söz konusu 17 Temmuz tarihli hükümet bildirisi için bk. Karacan, *age.*, s. 404, 430.

1202 Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı antlaşmayı tanıyor ve benimsiyordu. Sadece Osmanlı'dan kalan borçlar konusunun Balkan Savaşlarından sonra iki ülke arasında imzalanan Londra Antlaşması'na göre ele alınmasını istiyordu. Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Vladan Viriyeviç, "The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes During the Conference of Lausanne 1922-1923", **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, C I, s. 25-39.

1203 İnönü, **Hatıralar**, s. 414.

5.5. Antlaşma ve Sonrası

Lozan Barış Antlaşması, ana metin, 16 protokol, beyanname ve nihai senetten oluşmaktadır. 143 maddelik ana metin, siyasal (1-45), mali (46-63), ekonomik (64-100), ulaşım ve sağlık (101-118) ve türlü hükümler (119-143) şeklinde beş bölümdür. Protokol ve beyannameler, Boğazlar, Trakya Sınırı, Oturma ve Yargı Yetkisi, Ticaret, Mübadele, Esirler, Genel Af, Yunanistan'da bulunan Müslümanların Emlakı, Sağlık, Adliye, Osmanlı Devleti tarafından verilmiş bazı imtiyazlar, Lozan'da imzalanan senetlerin bazı hükümlerine Belçika ve Portekiz'in katılması, işgal altındaki Türkiye topraklarının boşaltılması, Karaağaç, Bozcaada ve İmroz'un Türkiye'ye devri, Yunanistan'daki azınlıklar, Sırp-Hırvat ve Sloven Krallığı tarafından antlaşmanın imzası konularına ilişkindir. Bir nüsha olarak imzalanan antlaşmanın aslı Fransa'dadır.¹²⁰⁴

Antlaşma metninde evvela sınırlarla ilgili hükümlere yer verildi. Bu meydana Balkan Savaşlarından sonra belirlenen Türk-Bulgar sınırı değişmedi. Arda ve Meriç'in yatakları Türk-Yunan sınırı oldu. Suriye sınırının Fransızlarla yapılan Ankara Antlaşması'ndaki gibi olduğu belirtildi. Irak sınırı için Türklerle İngilizler arasında görüşmeler yapılacağı, bir anlaşmaya varılamazsa Milletler Cemiyetine gidileceği söylendi. Antlaşmada İran ve Sovyet Rusya sınırına dair bir hükme yer verilmedi. İmroz, Bozcaada ve Tavşan Adalarının yanı sıra Anadolu'ya üç mil mesafedeki bütün adaların Türkiye'ye ait olduğu; Türkiye'nin değinilen sınırlar dışında kalan topraklar ve adaların yanı sıra Mısır ve Sudan'daki haklarından da vazgeçtiği ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye geçişini onayladığı ifade edildi.

Boğazların barışta ve savaşta ticaret ve savaş gemilerine açık olması, Boğazlar ve çevresinin askersizleştirilmesi, boğaz trafiğini kontrol bakımından Türkiye'nin başkanı olduğu İtilaf Devletlerinin ve Karadeniz'e kıyısı bulunan ülkelerin temsilcilerinden oluşacak uluslararası bir komisyonun kurulması kabul edildi. Konferansı en çok meşgul eden konulardan biri olan kapitülasyonlar kaldırıldı. Batı Trakya'daki Müslümanlar ve İstanbul'daki Rumlar ile Gökçeada ve Bozcaada Rumları muaf tutularak Yunanistan'daki Müslümanlarla Türkiye'deki Ortodoks Rumların mübadelesi kararlaştırıldı. Bir protokolle Yunanistan'daki azınlıklarla ilgili Sevr Antlaşması'nda belirlenen bazı hükümler iptal edilerek, o konularda Lozan Antlaşması'ndaki ilgili hükümler geçerli kılındı. Yunan heyeti bir beyanname ile mübadillerin dışında, Balkan Savaşlarından evvel Yunanistan'dan ayrılmış Müslümanların mallarını serbestçe kullanabilmelerini, aynı hakların Türkiye'deki Rumlara da sağlanması şartıyla kabul etti.

Antlaşmada Müslüman olmayan topluluklar azınlıklar olarak nitelendi.

¹²⁰⁴ Antlaşmanın farklı tercümeleri için bk. Bilsel, *age.*, C II, s. 584-696; TB, C VIII, s. 1-122; Soysal, *age.*, s. 85-244.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra imzalanan diğer antlaşmalarda yer aldığı gibi, azınlıkların eşit vatandaşlar oldukları, bütün haklardan ve imkânlardan yararlanabilecekleri, bir ayrıma tabi tutulmayacakları; kamu düzeni ve genel ahlak kuralları ile çatışmayan inançlarının gereklerini serbestçe yerine getirebilecekleri, ibadetlerini yapabilecekleri; bütün Türk vatandaşlarının gerek özel gerekse ticari ilişkilerinde, ibadet ve yayınlarında istedikleri bir dili kullanabilecekleri, Türkçeden başka bir dili konuşan vatandaşların mahkemelerde kendi dillerini kullanabilmelerine imkân sağlanacağı; Müslüman olmayan azınlıkların paralarını kendileri ödeyerek dinî, hayri ve eğitim kurumları oluşturabilecekleri ve buralarda kendi dillerini serbestçe kullanabilecekleri; azınlıkların belli bir oranın üzerinde oldukları yerlerde eğitim, hayır ve din işleri için devletin bütçesinden onlara pay ayrılacağı; Müslüman olmayan azınlıkların şahsi ve ailevi durumlarını kendi inanç ve gelenekleriyle düzenleyebilecekleri; buraya kadar sıralanan hükümlerin resmî kanunların ve işlemlerin üzerinde olduğu; aynı hakların Yunanistan'daki Müslümanlara da tanındığı belirtildi.

Mali Hükümler bölümünde, Osmanlı Devleti'nin borçlarının Osmanlı'dan ayrılan ülkelere paylaştırılması kararı ve bunun nasıl yapılacağına ilişkin ayrıntılar yer aldı. Ekonomik Hükümler bölümü ise antlaşmayı imzalayan devletlerin uyuğunda olan gerçek kişiler, şirketler ve derneklerin Türkiye'deki malları, hakları ve çıkarları; sonradan düşman durumuna girmiş tarafların arasında yapılmış her tür sözleşmeyle ilgili hükümleri içeriyordu. Hak kayıplarının önlenmesi ve mağduriyetlerin giderilmesi için kurulacak karma hakemlik mahkemeleri tanımlanıyor, nasıl kurulacakları ve çalışacakları anlatılıyor, mahkeme kararlarına uyulma mecburiyeti vurgulanıyordu.

Ulaşım ve Sıhhiye bölümünde, Türkiye'nin ulaşım yollarının serbestiyeti konusunda uluslararası konferansların kararlarına uyacağı belirtildi. Bu çerçevede demir yolları istasyonları, limanlar ve telgraf kabloları ile ilgili hükümler sıralandı. Sahillerdeki ve sınırlardaki sağlık hizmetlerinin Türk sağlık teşkilatı tarafından verileceği ifade edildi. Çeşitli Hükümler bölümünde ise savaş esirlerinin iadesi, mezarlıklar, antlaşmanın onaylanması gibi farklı konularda hükümler yer aldı.

Türk heyeti iki beyanname ile sağlık ve hukuk alanlarında yabancı uzmanların müşavir olarak istihdamını kabul ettiğini duyurdu. Buna göre, sahil ve hudutlardaki sağlık hizmetleri artık Türk sağlık teşkilatı tarafından verileceği gibi, Avrupalı üç uzman doktor beş yıllığına Sağlık Bakanlığında danışman olarak bulunacaklar, sahil ve hudutlardaki sağlık hizmetleri teşkilatının düzenlenmesine yardım edeceklerdi. Aynı şekilde Avrupalı adli uzmanlar Adliye Nezaretinde müşavir olarak çalıştırılacaklar, Türk adliye teşkilatının işleyişine ve kanunların hazırlanışına dair tekliflerini Adliye Nazırına sunacaklardı. Gerek sıhhi gerek adli müşavirlerin aktif ve müdahil bir pozisyonları olmayacaktı.

5.6. Türk-Amerikan Antlaşması

Amerika Birleşik Devletleri Lozan Barış Konferansı'na gözlemci statüsünde katılmıştı. Amerikan heyeti Roma Büyükelçisi Richard Washburn Child'ın başkanlığında Joseph C. Grew ve Amiral Mark Bristol'den oluşuyordu. Heyete verilen talimatta, Amerikan ticari menfaatlerinin korunması, bunun için mümkün olduğu ölçüde kapitülasyonların veya lehlerine ayrıcalıkların muhafazası, bu çerçevede açık kapı politikası, boğazların barış zamanında açık olması ve Türkiye'deki Amerikan misyonerlik ve yardım kurumlarının varlıklarını sürdürebilmeleri için çalışmaları; kendilerini ilgilendirmeyen konulara karışmamaları, gereksiz sorumlulukların altına girmemeleri, komisyon veya komite başkanlıkları almamaları, talimat almadan harekete geçmemeleri bildiriliyordu.¹²⁰⁵

Gözlemci statüsünde olmalarına rağmen Amerikan heyetine konferans masasında yer verildi. İstedikleri zaman konuşma hakları vardı. Konferansın başlangıcında hem İtilaf hem Türk heyeti Amerika'yı yanına çekerek, rakiplerine karşı üstünlük sağlamak istedi. Amerikalılar olanı biteni dikkatle takip etmekle birlikte, kendilerini ilgilendirmeyen konulara girmeme konusunda dikkatliydi. Kapitülasyonlar konusunda İtilaf tezine yakın durdular. Azınlıklar ve Ermeni Yurdu konusunda tutumları aynıydı. Boğazlar konusunda İtilaf tezini tam olarak desteklememelerini Curzon şaşkınlıkla karşıladı. Birinci dönemde Lord Curzon Amerika'nın tavrını, bilhassa Amiral Bristol sebebiyle, Türk yanlısı olarak niteledi. İkinci dönem başlarken, biraz da bu sebeple, Lord Curzon Amerikalıların konferansa davet edilmemelerini istedi. Konu bir süre tartışıldıktan sonra Washington'a davetiye gitti. Aynı şekilde, ikinci dönemin başında Rumbold Amerikalıların bazı alt komitelerin çalışmalarına katılmalarını istemedi.¹²⁰⁶

Konferansın başından sonuna kadar Türk ve Amerikan heyetleri karşılıklı saygıya dayalı bir ilişki içinde oldular. Türk ve Amerikan delegeler bazen tek tek bazen birkaç kişi hâlinde görüştüler. Hem ikili ilişkilerini konuştular hem konferansın konuları ve seyri hakkında görüş alışverişinde bulundular. Bazen Amerikan başdelegesi Child, Curzon ile İsmet Paşa arasında ara bulucu oldu. Amerikalı diplomatlar, daha konferans başlamadan, Türklerin Sevr'den farklı bir konumda bulduklarını, arkalarında muzaffer bir orduyla geldiklerini biliyorlardı. Amerika Lozan'da taraf değildi. Türkiye ile ayrı bir dostluk antlaşması imzalayacaktı. Türkiye bunun görüşmelerine hemen başlamak arzusundaydı. İki ülke arasında yapılacak bir barış antlaşmasının Lozan Konferansı'nı da olumlu etkileyeceği kanaatindeydi. Amerika ise

1205 Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", *Belleten*, C LV, S 213, Ankara Ağustos 1991, s. 485.

1206 *İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923)*, C II, s. 677, 680, 683, 686; Grew, *age.*, s. 116-117.

mevcut konferansın bitmesi ve İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında bir barış antlaşmasının imzalanmasını beklemek yanılsıydı. Konu hem birinci dönemin içerisinde hem ikinci dönem başlarken konuşuldu. Bu itibarla Amerikan heyeti görüşmeler esnasında kendi tezlerini savunurken, tamamen İtilaf Devletlerinin yanında saf tutmuş görünerek Türkleri incitmemeye dikkat ediyor, aralarındaki diyalog ortamını bozmamaya özeniyordu.¹²⁰⁷

27 Kasım'da İsmet Paşa ile Child arasında ilk görüşme gerçekleşti. İsmet Paşa, Ankara'daki güçlü bağımsızlık hassasiyetine dikkati çekerek anlayış beklediğini söyledi. Türkiye'deki Amerikan kuruluşlarının faaliyetleri konuşuldu. Amerika'da misyonerlik kurumları ile ilgilenen çok sayıda insanın bulunduğuna dikkati çeken Child, Türkiye'nin Amerikan misyonerlik kurumlarına göstereceği dostça veya düşmanca bakışa göre, Amerika'nın Türkiye'ye tutumunun olumlu veya olumsuz olacağını belirtti. İsmet Paşa devletin kanunlarına tabi olmaları şartıyla faaliyetlerini sürdürebileceklerini söyledi. Bu konuda bir beyanat vermesi talebini İsmet Paşa olumlu karşıladı.¹²⁰⁸

9 Aralık'ta İsmet Paşa, Amerikan heyetinde danışman olarak bulunan The American Board'un Genel Sekreteri Barton ve onun yardımcısı Peet ile yarım saat kadar görüştü. Benzer konuşmalar yapıldı. İsmet Paşa Amerikan okullarının kapatılmayacağını söyledi. Amerikan heyetinin görüşme sonrası yapmış olduğu değerlendirmede bu sözlerin yazılı hâlde alınmasının ve dosyaya konulmasının daha yararlı olacağı kaydedildi. Bu çerçevede, görüşmedeki İsmet Paşa'nın olumlu sözleri Amerikan basınına ve kamuoyuna, bol bol kullanılması beklentisiyle iletildi. Doğrudan yazılı olmasa da, bu şekilde yazıya dönüştürülmüş şifahi teminatlarla lehlerine bir kayıt temini cihetine gidildi.¹²⁰⁹

İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında bir barış antlaşmasının imzalanacağı belli olduktan sonra Türk-Amerikan Dostluk Antlaşması için 1923 Haziran'ı başlarında Amerikan ve Türk delegeleri görüşmelere başladılar. Uzmanlar seviyesinde daha önceden görüş alışverişi yapılıyordu. Bu antlaşmada yer alabilecek Boğazlar, kapitülasyonlar ve azınlıklar gibi konular zaten İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında görüşülmüş ve bir karara bağlanmıştı. Bu şartların Türk-Amerikan ilişkilerine adaptasyonu söz konusuydu. Vatandaşlığa geçiş ve tazminat talepleri gibi doğrudan Amerika ile görüşülecek konular da vardı. 20 Haziran itibarıyla çözümlenememiş altı-yedi mesele bulunuyordu. İsmet Paşa bu konuları ilerideki görüşmelere erteleyip üzerinde uzlaşılabilir

1207 Grew, *age.*, s. 517, 534-535; **Lozan Telgrafları**, C I, s. 149, 171, 194, 213, 224, 280, 332, 336, 340, 384.

1208 **Lozan Telgrafları**, C I, s. 137-138; Ömer Turan, "Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri", **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, TTK, Ankara 2005, s. 218, 220.

1209 Turan, "Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri", s. 226-228.

bir antlaşma imzalamayı teklif etti. Mamafih görüşmeleri tamamlama kararı aldılar. Kalan konuları konuştular. Takip eden günlerde daha sık buluştular. 4 Ağustos günü Grew'e Türkiye'deki Amerikan din, eğitim ve yardım kuruluşlarının tabi olacakları şartlara ve Türkiye'deki adalet sistemine ilişkin iki taahhütname verdiler. Nihayet tamamlanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nı İsmet Paşa ve Grew 6 Ağustos'ta imzaladılar.¹²¹⁰

Antlaşmaya göre, Türkiye'deki Amerikan vatandaşları, İtilaf Devletleri vatandaşları gibi, Türkiye'deki adalet rejimine ilişkin beyanamedeki haklardan yararlanabileceklerdir. Türkiye'deki Amerikan dinî, eğitim ve yardım kuruluşları, Türkiye'deki benzer kuruluşlarla aynı hak ve sorumluluklara sahip olacaklardır. Antlaşmaya imza koyan ülkelerin vatandaşları ve şirketleri, diğer ülkede yürürlükte olan kanun ve yönetmeliklere tabi tutulacaklardır. Antlaşmada karşılıklılık esastır. Can ve mal emniyeti, muhaceret, mülk edinme, inanç ve ibadet hürriyeti, mahkemelere başvurma hakkı vs. bunların arasındadır. Taraf ülkelerin vatandaşları diğer ülkede o ülkenin vatandaşları gibi vergi ödeyeceklerdir. Benzer durumdaki şirketler ise o ülkedeki yabancı şirketlerin uymak zorunda bulunduğu kurallara uyacaklardır. Ticaret ve geçiş serbestliğinin yanı sıra vergi ve rüsumlar, en çok kayırılan ülke muamelesi anlayışı içerisinde ele alınacaktır. Amerikan ticaret ve savaş gemileri İtilaf Devletleri gemileri gibi Boğazlardan geçiş serbestliğinden yararlanacaklardır.

Antlaşmanın imzalanmasını takiben Amerika'da Lozan Antlaşması'na Muhalif Amerikalılar Komitesi kuruldu. Antlaşmanın Ermenilere bir yurt vermediği ve Türkiye'deki gayrimüslimlere garantiler sunmadığı gibi gerekçelerle antlaşmanın onaylanmamasını istediler. Bunun için hazırlanan bir dilekçeye 110 piskopos imza verdi. Demokratların yanı sıra Cumhuriyetçilerden de antlaşmaya karşı çıkanlar oldu. Amerikan Senatosu, Türk-Amerikan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nı, 19 Ocak 1927 tarihinde onaylamadı. Bunun için gerekli üçte iki çoğunluğu altı oyla kaybettiği için antlaşma reddedildi. Amerikan yönetimi bu durumda "modus vivendi" denilen karşılıklı notalarla Türk-Amerikan diplomatik ilişkilerini başlatma yoluna gitti. Ahmet Muhtar Bey Türkiye'nin ilk Washington Büyükelçisi olurken, antlaşmayı imzalayan Grew, Amerika'nın ilk Ankara büyükelçisi olarak tayin edildi.¹²¹¹

5.7. Onaylanma ve Uygulama

Lozan Barış Antlaşması'nın ve arkasından Türk-Amerikan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türk heyeti Ankara'ya döndü. Bu süre zarfında Türkiye'de seçimler yapılmış ve Mustafa Kemal Paşa'ya

1210 Grew, *age.*, s. 586-603; İnönü, *Hatıralar*, s. 415-416.

1211 Bilal N. Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", *Belleten*, C XLI, S 162, Ankara Nisan 1977, s. 277-356.

yakın bir meclis oluşturulmuştu. Yeni meclisin ilk işi yeni antlaşmayı ele almak oldu. Lozan Antlaşması ile ilgili görüşmeler 21 Ağustos'ta başladı. Antlaşmayı olumlu bulanların yanı sıra yeterli görmeyenler de oldu. Trakya sınırları, yabancı müşavirler, karma mahkemeler, Yunanistan'ın tazminatı ve bilhassa güney sınırları ile ilgili hükümler tenkit edildi. 23 Ağustos günü İsmet Paşa eleştirileri cevapladı. Antlaşma aynı gün oy çokluğuyla onaylandı.¹²¹²

Türkiye'nin antlaşmayı hemen onaylaması anlaşılır bir şeydi. İtilaf Devletlerinin işgal altında tuttıkları yerlerden (İstanbul ve Boğazlar) çıkmaları süreci antlaşmanın onaylanmasından sonra başlayacak ve altı haftada tamamlanacaktı. Musul konusunda da bir an evvel harekete geçmek gerekiyordu. Türkiye'yi Yunanistan takip etti. 25 Ağustos 1923 tarihinde antlaşmayı onayladı. Onların da mübadele ve Türkiye'ye teslim edilecek adaların boşaltılması konularında acele etmeleri gerekiyordu. Bununla beraber büyük devletler işi ağırdan aldılar. Bu durum Türkiye'de endişeye yol açtı ve onaylamanın gecikmesinin sebebi soruldu, acele edilmesinin dostluğu pekiştireceği ifade edildi. İçlerinde Lozan'ı ilk tasdik eden İtalya oldu. O dönemde İtalya'da parlamento olmadığı için antlaşma tartışılmadı. 11 Ocak 1924 tarihli onay ilan edilmedi. Roma'daki Türk Büyükelçiliğine söylendi ama resmen bildirilmedi. İngiltere'de antlaşma 6 Mart'ta Lordlar Kamarasında, 10 Nisan'da da Avam Kamarasında onaylandı. Bir müddet dominyonlar, bir müddet de Fransa beklendi. Nihayet 6 Ağustos 1924 tarihinde, yani Musul konusunun ikili görüşmelerle çözümlenemeyip Milletler Cemiyetine gidildiği tarihte; Fransa ise 27 Ağustos 1924'te antlaşmayı onayladı.¹²¹³

Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması'nı onaylamasıyla birlikte İtilaf kuvvetlerinin Türkiye'deki işgal ettikleri yerleri boşaltmaları süreci başladı. 2 Ekim günü İstanbul ve işgal altında tuttıkları diğer Türkiye topraklarını terk ettiler. Bu süre zarfında Karaağaç, Bozcaada, İmroz teslim alındı; yabancı postahaneler kapatıldı. Demir yollarının devralınmasına girişildi. Gelecek mübadillerin yerleştirilmelerini tanzim için Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kuruldu. Takip eden aylarda sınır belirleme komisyonları ve karma mahkemeler teşkil edildi. Beş yıllığına adli ve sıhhi müşavirler geldi. Haliç Konferansı'nda bir netice alınamayınca Musul konusu Milletler Cemiyetinde görüşüldü. Karar Türkiye'nin aleyhine çıktı. 1926 yılında Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile mevcut sınır belirlendi. 1927 yılında tamamlanan mübadele ile ilgili kalan problemler 1930 Ankara Sözleşmesi ile sonuca bağlandı. 1930'lu yılların ikinci yarısında Lozan Ant-

1212 Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanması sürecinde yapılan konuşmalar ve Dışişleri Komisyonu raporu için bk. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, C I, TBMM Matbaası, Ankara 1961, s. 212-294.

1213 İngiltere ve Fransa parlamentolarında antlaşma hakkında yapılan değerlendirmeler için bk. Bilsel, **age.**, C II, s. 559-570.

laşması'nda Türkiye lehine değişiklikler yapıldı. 1936 yılında Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlar Komisyonu ortadan kaldırıldı, komisyonun yetkileri Türkiye'ye devredildi. 1938 yılında Trakya sınırının askersizleştirilmesi hükmü iptal edildi. Hatay 1939 yılında Türkiye'ye katıldı. Osmanlı'dan kalan borçların ödenmesi fiilen 1948, hukuken ise 1954 yılında bitti.¹²¹⁴

Antlaşmanın Romanya parlamentosunda onaylanması esnasında Romanya Dış İşleri Bakanı Duka'nın *Türkler Sevr'in altındaki imzalarını kanla silmişlerdir* cevabı çok anlamlıdır. Millî Mücadele boyunca akıtılan kanla sadece Sevr silinmemiş, aynı zamanda yeni bir dönem açılmıştır. Antlaşmanın onaylanması tartışılırken Lord Curzon'un, *bugünkü şartlarda yapılabilecek en iyi antlaşmayı yaptık* sözü herhalde sadece İngilizler için değil bütün taraflar için geçerlidir. Dokuz aylık bir mesainin sonucu olan Lozan Barış Antlaşması bir büyük uzlaşmadır. Her kelimesi günlerce tartışılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonunda yapılan diğer antlaşmalar gibi dayatma değildir. İtilaf temsilcileri görüşmelerin ikinci ayı biterken dayatmayı deneyerek konferansın kesilmesine sebep olmuşlar, bu şekilde istediklerini elde edemeyecekleri ortaya çıkınca görüşmeleri sürdürmüşlerdir. Görüşmeler boyunca ordular terhis edilmemiş, istenmemekle birlikte, çatışmaya hazır bekletilmiştir. Lozan Barış Antlaşması, I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan antlaşmalardan günümüzde yürürlükte olan tek antlaşma olup varlığını sürdürmektedir.

1214 Çağrı Erhan'ın editörlüğünde M. Murat Baskıcı, Esra Dardağan, Gökhan Erdem, Çağrı Erhan, Nimet Özbek Hadimoğlu, Funda Keskin, Ömer Kürkçüoğlu ve Kudret Özersay'ın yazılarından oluşan **Yaşayan Lozan** isimli kitap, Lozan'da ele alınan ve hükme bağlanan konuların takip eden yıllardaki seyrini göstermesi bakımından yararlıdır.

SONUÇ

Türk-İslam Devletleri tarihinde önemli bir yeri olan Osmanlı Devleti, kuruluş ve genişleme dönemindeki askerî, siyasi ve ekonomik dinamizmini, zamanla akıl ve bilimin rehberliğini göz ardı etmesi nedeniyle sürdürememiştir. Endüstri, bilim ve teknolojinin şekillendirdiği, özgür aklın buluşlarının birbirini izlediği 19. yüzyıla kendini yenileyememiş, hazırlıksız ve her yönüyle güçsüz bir şekilde girmiştir. Batıdaki değişim ve dönüşümün yansımalarını cephelerde kaybedilen savaşlarda görmeye başlayınca, Batı uygarlığındaki dönüşümün dinamiklerini anlamaya, analiz etmeye çalışmak yerine, bilim ve teknikteki açığının kapatılmasının çaresini öncelikle askerî ıslahatta ve Batılı kurumları adapte ve taklit etmekte görmüştür. Kâtip Çelebi'nin de ifade ettiği gibi müfredatındaki akli bilimleri her geçen gün azalttığı için kadercı anlayışın egemen olmaya başladığı medreselerden, toplumu geleceğe taşıyabilecek entelektüel bir sınıfın yetişmemesi çöküşün en önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. Kendisini yenileyemeyen devlet, dış gelişmelere karşı da önlem alamamıştır. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasından ve Fransız Devrimi'nin dünyaya yaydığı fikirlerden etkilenen gayrimüslim unsurlar Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın da desteklemesiyle birer birer Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Osmanlı ülkesindeki gayrimüslim okullar kendi milletlerini güçlendirmek için birbirleriyle rekabete girmişler, bu okullarda görev yapan öğretmenlerin bazıları yabancı ülkelerin siyasi amaçlarını gerçekleştirmek için çalışmışlardır. Osmanlı devlet adamları Tanzimat ve Kanun-ı Esasi ile din, ırk, cins ve mezhep ayrılığı gözetmeden Osmanlı vatandaşlığı kavramını yerleştirmek istemişler, adli, idari, hukuki, siyasi, sosyal, kültürel reformlar yapmaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlar, ilk önce devletin Rum, Yunan, Sırp, Bulgar tebaası ana gövdeden ayrılmıştır. Osmanlılık fikrinin İmparatorluğu bir arada tutamayacağını gören II. Abdülhamit, hiç değilse İmparatorluğun Müslüman unsurlarını bir arada tutabilmek için Halifelik makamının nüfuzundan yararlanmışlardır.

Grek projesi, kutsal yerler sorunu gibi politikalarla Osmanlı Devleti'ni yıkmak için çaba gösteren Rusya'ya karşı İngiltere, 19. yüzyılın başından itibaren Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikası izlemişse

de, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki ağır yenilgiden sonra Doğu sorununu kendisi çözmeye çalışmış ve Osmanlı topraklarını parçalama yoluna gitmiştir.

Tanzimat, 33 yıllık II. Abdülhamit saltanatı ve İttihat ve Terakki Dönemlerinde yapılan tüm ıslahat ve yenilikler devletin dağılma sürecini durduramamış, 1905 yılında Japonya'ya yenilip geleneksel politikası Balkanlara dönen Rusya'nın Balkan Devletlerini kışkırtmasıyla Rumeli toprakları; emperyalist ülkelerin pazar paylaşım kavgaları nedeniyle çıkan ve kaybedilen toprakların geri alınabileceği hayaliyle girilen I. Dünya Savaşı sonunda da Asya, Afrika ve Anadolu toprakları kaybedilmiştir.

Savaş sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması'yla yüzyıllardır bağımsız olarak yaşadığı Anadolu ve Trakya topraklarının büyük bölümü İtilaf Devletleri tarafından işgal edilen Türk ulusunun bağımsız yaşama hakkına son verilmek istenmiştir. Bu durumu kabul etmeyen Türk ulusu, Çanakkale Muharebeleri ve diğer cephelerdeki başarılarıyla Millî Mücadele'nin önderliği için, silah arkadaşları ve Türk ulusu nezdinde gerekli saygınlık ve güveni sağlamış olan Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde 19 Mayıs 1919'da kurtuluş mücadelesini başlatmıştır. Çünkü Mustafa Kemal'e göre Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmış, ülke tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son sorun, bunun da bölünmesinin sağlanmaya çalışılmasıydı. Temel ilke, Türk ulusunun onurlu bir millet olarak yaşamasıydı. 19 Mayıs 1919, Anadolu'da yeni Türk Devleti'nin temellerinin fiilen atıldığı, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ve Türk devriminin başladığı gündür. Türk ulusunun onurlu, tam bağımsız ve uygar yaşamasını ilke edinen Mustafa Kemal Atatürk'ün hedefine varan yolda ilk adımdır. Kendi kaderine, Türk ulusunun tarihine, çağın akışına değişik yönlerden şekil ve yön veren safhasının başladığı gündür.

Millet iradesinin ifade edildiği ve Millî Mücadele'nin programının hazırlandığı Amasya Genelgesi'nin ardından tam bağımsızlık, ulusal egemenlik ve ulusal birlik ilkelerinin vurgulandığı Erzurum ve Sivas Kongreleri yapılmış, 23 Nisan 1920'de TBMM açılarak ülkenin yönetimi halkın iradesine verilmiş, egemenliğin hiçbir sınırlama, bölünme, eleştiri ve sınır kabul etmeyecek şekilde Türk ulusuna ait olduğu ilan edilmiştir. Kaynağını ilahî iradeden alan padişah egemenliği anlayışı terk edilerek, ulus iradesine dayalı demokratik yönetime geçilmiştir.

Türk ordusu, Millî Mücadele'deki TBMM'nin otoritesini güçlendiren ve saygınlığını arttıran I. İnönü, sadece düşmanın değil milletin makûs talihinin yenildiği II. İnönü, Türkün Batı karşısında 1683 yılından beri süregelen gerileyişini durdurup Yunan Megali İdeasını yok eden Sakarya Muharebelerindeki başarılarının yanı sıra Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile de, dünya harp tarihinde benzeri pek görülmemiş imha meydan muharebelerinin en ba-

şarılı örneklerinden birini kazanmıştır. Türk ulusunun taarruz gücünün yok olmadığını ortaya koyan 30 Ağustos zaferi, yalnız Yunanlılara karşı değil, bütün Batı dünyasına karşı kazanılmış ve Türk tarihinin seyrini değiştiren sonuçlar doğurmuştur. Başkomutan Mustafa Kemal komutasında ulusuyla bütünleşen Türk ordusunun, Türk subay ve komuta kurulunun yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir kez daha belirleyen bu büyük zafer, yalnız Türk tarihine değil, İslam dünyasının da içinde bulunduğu tüm sömürge toplumlarının tarihine yön vermiştir. Yeni ve ulusal bir Türk Devleti'nin kuruluşunu hazırlayan bu savaş, Lozan Barış Konferansı'nda önemli bir diplomatik avantaj kazandırmış, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu hareketi üzerindeki önderliğini pekiştirmiş; böylece zaferden sonra kurulacak olan siyasal düzenin temellerinin atılmasını sağlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün ifade ettiği gibi bu zafer, *Türk ulusunun özgürlük ve bağımsızlık düşüncesinin ölmez anıdır. Yeni Türk Devleti'nin, genç Türk Cumhuriyeti'nin temeli bu zaferle sağlamlaştırılmış; ölümsüz yaşamı burada taçlandırılmıştır.*

Osmanlı İmparatorluğu ile imzalanan Sevr Antlaşması dışındaki, savaş sonlandıran barış antlaşmaları yürürlüğe girip uygulandığı gibi, askerî sınırlamalar ve bazı mali hükümler dışındaki maddeler yürürlükte kalmaya devam etmiştir. Sevr dışındaki antlaşmalarda belirlenen tüm sınırlar günümüzde aynı şekilde geçerliliğini korumaktadır. Almanya, Versailles zincirini kırmak için II. Dünya Savaşı'na girmiş ise de Adolf Hitler'in dünya ve uluslararası politika gerçekleriyle bağdaşmayan maceracı politikası sonucu başarısızlığa uğramıştır. Diğer ülkelerde ise, ulusal direnişlere önderlik edebilecek liderler yetişmediği için antlaşmaları ortadan kaldıracak veya yükünü hafifletecek ulusal mücadeleler yapılamamıştır.

Türkiye ise Osmanlı delegelerinin imzalamış olduğu Sevr zincirini yetiştirmiş olduğu lider Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde başlattığı Millî Mücadele ile kırmış, I. Dünya Savaşı'nın galipleri ile Lozan'da eşit koşullar altında 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması'yla ulusal sınırlar içinde Türkiye'nin siyasal, ekonomik, mali, askerî ve kültürel bağımsızlığını dünyaya kabul ettirmiştir. Toprakları ve bağımsızlığı elinden alınarak sömürge haline getirilmek, Anadolu'da dinsel ve etnik ayrıma imkân tanıyan çok hukuklu bir sistemle yok edilmek istenen Türk varlığı, Lozan Antlaşması'yla her türlü kapitülasyon, imtiyaz ve özerklikten arınmış, siyasal ve ekonomik bağımsızlığa kavuşmuş; tam bağımsız bir devlet olarak tüm dünyaya onaylatılmıştır. Diğer bir ifade ile bu antlaşma, Türk ulusunun, kendisine bağımsız yaşama hakkı tanımak istemeyen düşmanlarına savaştan sonra barış masasında da bu hakkını kabul ettirmesinin belgesidir.

Lozan Antlaşması'yla, emperyalizme karşı kazanılan askerî zafer diplomatik ve siyasal zafere dönüştürülmüş, tüm sömürge halklarına örnek olan bu başarı mazlum milletlerin bağımsızlık inançlarını geliştirmiş, sömürgeciliği

SONUÇ

sona erdirmiştir.

Lozan Antlaşması, Osmanlı Devleti'nden devralınan asırlık sorunların (Doğu Sorunu) çözülmesini sağladığı gibi hiçbir gücün Türkleri Anadolu'dan çıkaramayacağını göstermiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün de ifade ettiği gibi *Lozan Barış Antlaşması, Türk Ulsu aleyhine yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Barış Antlaşmasıyla tamamlandığı zannedilmiş büyük bir suikastın ortadan kaldırıldığını gösteren bir belgedir.*

KAYNAKÇA

A. Arşivler

1. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. (BOA)
2. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. (BCA)
3. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi. (TİTE)
4. Genel Kurmay, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi. (Atase)
5. Türk Tarih Kurumu Arşivi, Tevfik Paşa Dosyası. (TTK, TP)
6. İngiltere Durham Üniversitesi, Abbas Hilmi II Papers, File 61/1-313.
7. Churchill Archive, Cambridge Univeristy, Churchill College.
8. The National Archives. (TNA)

B. Yayımlanmış Belgeler, Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

BMM Zabıt Ceridesi

Düstur

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Meclis-i Âyan ve Mebusan Zabıt Cerideleri

Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası

Sebilü'r- Reşâd

TBMM Gizli Celse Zabıtları,

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM, Kavanin Mecmuası

Trakya Paşaili

C. Gazeteler

Açık Söz

Akşam

Alemdar

Anadolu'da Yeni Gün

Ankebut

Cumhuriyet

Doğru Yol

Hadisat

Hâkimiyet-i Milliye

Harrisburg Telegraph

İkda

İkdam

İleri

İrade-i Milliye

İrşad

İstiklâl

İzmir'e Doğru

Maşrık

Memleket

Milliyet

Minber

New York Trubine

Öğüt

Peyâm-ı Sabah

Sabah

Söz

Takvimi Vekayi

Tan

Tanin

Tarîk

Tasvir-i Efkâr

Tercüman-ı Hakikat

The Ogden Standard

The Times

Trakya

Vakit

Vatan

Volkan gazetesi/KKTC

Williston Graphic

Yeni Adana

Yeni Gazete

Yeni İstanbul

Yeni Gün

Zafer

D. İnceleme Eserler, Makaleler, Bildiriler, Anılar ve Resmî Yayınlar

Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanı’nın Tahlili”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 60.

Abadie M., **Türk Verdünü Gaziantep-Antep’in Dört Muhasarası**, Çev. Kur. Yüzb. Necmettin, Gaziantep Kültür Derneği Yay., Gaziantep 1959, (Dersaadet 1339.)

Abadie M., **Antep ve Dört Kuşatma 1920-1921**, Çev. Kaya Öztaş, İstanbul 2012.

Abaloğlu, Yunus Nadi, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1978.

Abdulvahid, Fatima Ilmuddin, **Tadavvur el-Nakl ve'l-Muvâsalât el-Dâhiliyye fî Mısır fî Ahdi'l-İhtilâl el-Biritânî 1882-1914**, El-Hey'et el-Mısıriyye el-Amme li'l-Kütüb, Kahire 1989.

Abdurrahman, Şeref, **Tarih-i Devlet-i Osmaniye**, C 1, Karabat Matb., İstanbul 1315.

Abrams, Lynn, **Bismarck And The German Empire, 1871-1918**, Londra, Routledge 1995.

Acar, Şinasi; Bir, Atilla ve Kaçar, Mustafa, "Osmanlı'da Sivil Mühendis Yetiştirmek Üzere Açılan Hendese-i Mülkiye Mektebi", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C XVII, S 2, 2016, s. 1-26.

Acar, İrfan C., **Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu**, TTK, Ankara 1989.

A collection of First World War Military Handbooks of Arabia 1913-1917, Vol. II, The Arab Bureau Handbooks Of Hejaz, Asır, Yemen 1917, Government Press, Cairo, Archive Editions, 1988.

"Açık Konuşalım", **Köylü**, 23 Kânunusani 1919.

"Adanalıların Bir Feryad-ı Muhikk-i", **Hadisat**, 13 Aralık (Kânunuevvel) 1918, S 55.

Adanır, Fikret, **Makedonya Sorunu**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

Adıvar, Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı**, İstanbul 1987.

Adıyke, Ayşe Nükhet, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK Yay., Ankara 2000.

Afyoncu, Erhan, "Sokullu Mehmed Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XXXVII, İstanbul 2009.

Agayev, Mehman, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri**, İstanbul 2006.

Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Kaynak Yay., Çev. Nuran Yavuz, İstanbul 2019.

Ahmad, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.

Ahmad, Feroz, "Unionist Failure to Stay Out of the War in October-November 1914", **Perceptions**, Summer-Autumn 2015, Vol. XX, Number 2-3, s.23-38.

Ahmad, Feroz, **Jön Türkler. Osmanlı İmparatorluğu'nu Kurtarma Mücadelesi (1914-1918)**, Çev. Tansel Demirel, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020.

Ahmad Feroz, "Ottoman Perceptions of the Capitulations 1800–1914", **Journal of Islamic Studies**, January 2000, Vol. 11, No. 1, s. 1-20.

Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C 8-11, Matbaa-i Osmaniyye, Dersadet 1309.

Ahmet İzzet Paşa, **İstiklal Harbi'nin Gerçekleri, Feryadım**, C II, Timaş Yay., İstanbul 2017.

Ahmed Lüftî, **Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye**, C VIII, Naşiri; Abdurahman Şeref, Sabah Matb., Dersaadet 1328; C VII, Mahmud Bey Matb., Dersaadet 1306.

Ahmed Lütfî, **Mir'at-ı Adalet Yahud Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliye**, Naşiri: Kitapçı Ohannes, Matbaa-i Nişan Berberyan, İstanbul 1304.

Ahmet Rasim, **Osmanlı Tarihi**, C 4, Hikmet, İstanbul 2000.

Ahmet Remzi Yüreğir, "Millî Mücadelede Çukurova", **Yeni Adana**, 26 Ağustos 1953, S 8570, 8577, 8578.

Akal Emel, **Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, İstanbul 2002.

Akandere, Osman, “1923 Yılı Ortalarında Uluslararası Kızılhaç Komisyonunca Görevlendirilen Heyetin Anadolu’daki Teftiş Gezileri ve Hazırladıkları Rapor”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVIII, Temmuz 2002.

Akandere, Osman, “Mustafa Kemal’in IX. Ordu Kıtaat Müfettişliğine Tayini ve Bu Görevle İlgili Olarak Kendisine Verilen Talimatnamenin Mahiyeti”, **ATA**, Yıl: 1991, S 1.

Akandere, Osman, “Antep’in Fransızlar Tarafından İşgaline Mustafa Kemal Paşa ve Heyeti Temsiliye’nin Tepkileri”, **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep (25-26 Aralık 2017)**, Gaziantep 2018.

Akandere, Osman-Ata, Feridun, **Dramalı Rıza Bey ve Milli Mücadele’deki Hizmetleri**, İstanbul 2008.

Akandere, Osman-Polat, Hasan Ali, **Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele Karşıtı Politikaları**, ATAM Yay., Ankara 2011.

Akandere, Osman, “Damat Ferit Paşa Hükümetleri Döneminde Kuva-yı Milliye Hareketine Yöneltilen İthamlar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 24, S 70, 2008, s. 17-56.

Akandere, Osman, “11 Nisan 1920 (1336) tarihli Takvim-i Vekâyi’de Kuva-yı Milliye Aleyhine Yayınlanan Kararlar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Kasım 1999-2003, S 24, Ankara 2003, s.417-467.

Akarlı, Engin D., **The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920**, University of California Press, 1993.

Akbal, İsmail “Gaziantep Mebusu Kılıç Ali” **Milli Mücadele’de Güney Sempozyumu**, ATAM Yay., Anara 2015.

Akbıyık, Yaşar, “Maraş’ın Düşman İşgalinden Kurtulmasında Atatürk’ün Rolü”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 10, C V, Kasım 1987.

Akbıyık, Yaşar, **Millî Mücadelede Güney Cephesi Maraş**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.

Akbulut, Dursun Ali, **Albayrak Olayı**, Erzurum 1991.

Akbulut, Dursun Ali, “Erzurum Kongresi’nin Son Günü”, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, I/3, Erzurum, 1989, s. 42-49.

Akcan, Erol, **Millî Mücadele’de Demirci Mehmet Efe**, ATAM Yayını, Ankara 2014.

Akçakayalıoğlu, Cihat, **Atatürk Komutan, İnkılâpçı ve Devlet Adanı Yönleriyle**, Ankara 1998.

Akçakayalıoğlu, Cihat, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cepheleeri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

Akçura, Yusuf, **Osmanlı Devletinin Dağılma Dönemi**, 2. Baskı, Parola Yay., İstanbul 2016.

Aker, M. Şefik, “İstiklal Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali”, **106 Numaralı Askeri Mecmua**, Askeri Matbaa, C 3, S 47, İstanbul 1937.

Akgül, Suat, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyancıları ve Gerçekleer**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1992.

Akgündüz, Said Nuri, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukukunun Kaynakları”, **dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)**, C 4, S 8, Güz 2016.

Âkif, Mehmet, “İstiklal Marşı”, **Sebîlürreşâd**, 17 (468), 17 Şubat 1337 (1921).

Akın, Rıdvan, “İttihat ve Terakki Hükümetlerinin Divan-ı Harb-i Örfide Yargılanması ve Malta Sürgünleeri (1918-1921)”, **Galatasaray Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi**, 2014/1.

Akın, Rıdvan, **TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare**, İletişim Yay., İstanbul 2001.

Akın, Veysi, **Sarayköy Heyet-i Milliyesi ve Milli Mücadele’de Sarayköy**, ATAM Yay., Ankara 2009.

Akın, Veysi, **Trakya’nın Türklere Devir Teslimi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

Akkor, Mahmut, “Birinci Dünya Savaşı’nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları”, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi**, Sakarya 2006.

Akkoyun, Turan, “Aydın Kuva-yı Milliyesi’nin Tasfiye Edilmesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, S IX, İzmir 1994, s. 183-214.

Aksakal, Mustafa, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi?**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.

Aksüt, Ali Kemali, “Bilecik Mülakatı”, **Resimli Tarih Mecmuası**, S 29, C 3, İstanbul 1952.

Akşin, Aptülahat, **Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, TTK Yay., Ankara 1991.

Akşin, Sina, “Siyasal Tarih”, **Türkiye Tarihi**, C III, Cem Yayınevi, İstanbul 1988.

Akşin, Sina, **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi**, Yenigün Basın ve Yayıncılık, C I, İstanbul 1992, 1997.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I-II**, İstanbul 1976, 1983, 1992.

Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1897.

Akşin, Sina, **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti, 1600-1908**, C 3, Cem Yay., İstanbul 1997.

Akşin, Sina, **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2010.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele IV-Savaş ve Etnik Temizlik Yumuşatılmış Sevr Dönemi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2019.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Son Meşrutiyet (1919-1920)**, C II, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1998.

Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, C I, Cem Yay., İstanbul 1992.

Akşin, Sina, "Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödümler", **SBF Dergisi**, C 29, S 2, 1974, s. 131-141.

Akşin, Sina, "Paris Barış Konferansı'nın Yunanlıları İzmir'e Çıkarma Kararı", **III. Askeri Tarih Semineri Bildirileri**, Genkur. Basımevi, Ankara 1986.

Aktaş, Hayati, "İngiliz ve Amerikan Belgelerinde Samsun'un Bombalanması Olayı ve Pontus Meselesi", **History Studies**, C 11, S 3, Haziran 2019, s. 807-838.

Akün, Ömer Faruk, "II. Abdülhamid'in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler", **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 75-84.

Akünel, Dündar, "Çeviri ve Batılılaşma", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C 2, İletişim Yay. İstanbul 1985.

Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, TTK Basımevi, Ankara 1975, 1988.

Akyıldız, Ali, "Tanzimat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 40, İstanbul 2011, s. 1-10.

Akyıldız, Ali, "Kâime", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 24, İstanbul 2001, s. 212-215.

Akyıldız, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)**, Eren Yay., İstanbul 1993.

Akyıldız, Ali, “Tercüme Odası,” **DİA**, C 40, 2011, s. 504-506.

Akyüz, Yahya, “Darümuallimînin İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, **Millî Eğitim**, S 95, 1990, s. 3-20.

Akyüz, Yahya, “Millî Mücadele’de Trakya’daki Kongrelerin Avrupa İle İlişkileri”, **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz 31 Mart 2001.

Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, Genişletilmiş 2. Baskı, TTK, Ankara 1988.

Akyol, Taha, **Bilinmeyen Lozan**, Doğan Kitap, İstanbul 2014.

Albayrak, Recep, **Ethem Bey’in Sürgün Yılları ve Simav Olayları (1918-1948)**, Berikan Yay., Ankara 2004.

Albayrak, Mustafa, **Millî Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri**, Ankara 1998.

Albayrak, Hüseyin, **Trabzon’dan Atatürk’e**, Trabzon 1981.

Alçıtepe, Mehmet Ali Galip, **Kıbrıs Türk Kamuoyu ve Türkiye-Kıbrıs İlişkileri 1919-1960**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1993.

Aldan, Mehmet, **Ulusal Kurtuluşumuzda Atatürk Yolunda Yöneticiler**, ATAM Yay., Ankara 2001.

Alkan, A. Turan, **İstiklâl Mahkemeleri**, Alternatif Üniversite, Ağaç Yay., İstanbul 1993.

Allen, W.E.D.-Muratoff, Paul, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966.

Alicı, Mehmet, “Sasani İmparatorluğu’nun Erken Döneminde Hristiyanların Konumu ve İlk Sinodlar” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 56/1, 2015.

Ali Çetinkaya'nın Milli Mücadele Hatıraları, ATAM, Ankara 1993.

“Ali Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi,” **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri**, Haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1978, s. 3-21.

Ali Sezai Bey'in Yayınlanmamış Notları, Notların aslı Kahramanmaraş'ta Yaşar Alpaslan'ın Arşivi'nde, fotokopileri Ahmet EYİCİL 'in kişisel arşivinde bulunmaktadır.

Alpaslan, Teoman, **Topal Osman Ağa**, Kum Saati Yay., İstanbul 2007.

Alpaslan, Teoman, **Sevr ve Lozan'ın Ortak Hükümleri, Musul ve Kerkük Elden Nasıl Çıktı?**, Kum Saati Yay., İstanbul 2008.

Alpkaya, Şükrü Oğuz, **Yörük Ali Efe**, Drl. Atilla Oral, Demkar Yay., İstanbul 2009.

Alptekin, Coşkun, “Erzurum Kongresi”, **Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi**, I/1, Erzurum 1978, s. 36-42.

Al-Sayyid, Afaf Lutfi, **Egypt and Cromer**, New York 1969.

Altan, Mustafa Haşim, **Atatürk Devrimlerinin Kıbrıs Türk Toplumuna Yansımaları**, KKTC Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., 39, Ankara 1997.

Altay, Mutlu (Drl.), **Türkler İçin Ne Diyorlar?** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

Altay, Fahrettin **10 Yıl Savaş ve Sonrası 1919-1922**, İstanbul 1970; Evren Yay., Ankara 2008.

Altay, Fahrettin, “İzmir Faciasının Muhakemesi”, **Bellekten**, C XXIII, S 89, Ocak 1959, s. 137-156.

Altıntaş, Ahmet, “Afyon'da Kuva-yı Milliye”, **90. Yılında Milli Mücadele Sempozyumları Bildiriler**, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 37-51.

Altuğ, Yılmaz, “Arap Ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ayrılışı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 25, İstanbul Ekim 1969.

Altuğ, Yılmaz, “Onaylanmayan Andlaşmalar ‘Sevr’”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 32, Mayıs, 1970.

Altuncuoğlu, Neslihan-Erdoğan, Abdullah, “Arşiv Belgeleri Işığında Mustafa Kemal Paşa’nın Askerlikten İstifa Süreci”, **Journal of Universal History Studies (JUHIS)**, 2(1), June, 2019, s. 62–71.

Altundağ, Şinasi, “İbrahim Paşa”, “İsmail Paşa”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C V/II, İstanbul 1988.

Altundağ, Şinasi, “Said Paşa”, **MEB İslam Ansiklopedisi**, C X, İstanbul 1988.

Amos, Sheldon, “Egypt and England”, **Contemporary Review**, XLII, Ağustos 1882.

Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, II, III, IV, TBMM Yay., Ankara 1993.

Anderson, M. S., **The Eastern Question**, London 1966.

Anderson, Matthew Smith, **Doğu Sorunu 1774-1923**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

Andre, Prens, **Felakete Doğru**, Çev. Hüseyin Rahmi, Askerî Matbaa, İstanbul 1932.

Anweller, Oskar, **Rusya’da Sovyetler (1905-1921)**, Çev. Temel Keşoğlu, İstanbul 1990.

Apak, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yay., Ankara 1988.

Apak, Rahmi, **İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, TTK Yay., Ankara 1990.

Apak, Rahmi, **Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Ankara 1990.

Arai, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim Yay., İstanbul 1994.

Arai, Masami, “Lozan Konferansı ve Japonya’nın Tutumu”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 127-134.

Aralov, Semyon İvanoviç, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları 1922-1923**, Çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020.

Arar, İsmail, **Atatürk’ün Halkçılık Programı**, Baha Matbaası, İstanbul 1963.

Aras, Kazım, **İstiklal Savaşında Kocaeli Bölgesinde Harekat**, Askeri Mecmua Tarih Kısmı No:102, İstanbul 1936.

Arı, Bülent-Ömer Faruk Kadan, “Antep’in Kurtuluş Mücadelesinin İki Önemli İsmi Karayılan ve Şahin Bey’e Edebiyat Penceresinden Bir Bakış” **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018.

Arıburnu, Kemal, **Milli Mücadele’de İstanbul Mitingleri**, Ankara 1975.

Arıkan, Zeki, **Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989.

Arıkan, Zeki, “İşgal Dönemi İzmir Basını”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C V, S 13, 1988, s. 145-166.

Arıkan, Zeki, “İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’nin İç Tüzüğü”, **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.

Arıkan, Zeki, **İzmir Basın Tarihi (1968-1938)**, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2006.

Arıkan, Zeki, **İzmir Basınından Seçmeler 1872-1922**, C 1, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmir 2011.

Arıkoğlu, Damar, **Hatıralarım Milli Mücadele**, İstanbul 1961.

Arıkoğlu, Damar, **Hatıralarım**, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1961.

Arif, Emin, **Rusya, İran, Türkiye Rekabetleri ve Ermeni Faktörü**, Ankara 2004.

Armağan, Munis, **Bozenderesten Bozdağlara Kuva-yı Milliye**, İzmir 2015.

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarih, 1789-1914**, TTK, Ankara 1997, 1999, Alkım Yay., İstanbul 2010.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995)**, İstanbul 2004.

Armaoğlu, Fahir, **Türk Dış Politikası Tarihi**, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Armaoğlu, Fahir, **Türk-Amerikan İlişkileri (1919-1997)**, İstanbul 2017.

Armaoğlu, Fahir, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara 1975.

Armaoğlu, Fahir, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", **Bellekten**, C LV, S 213, Ankara Ağustos 1991, s. 483-527.

Arslan, Emir Şekib, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, Çev. Halit Özkan, İstanbul 2005.

Arslan, Mukaddes, "Gaziantep'e İstiklal Madalyası Verilmesi ve TBMM'de Yapılan Çalışmalar", **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018.

As, Bünyamin **Bir Kuva-yı Milliyeci: Parti Pehlivan**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2020.

Asarkaya, Halis, **Ulusal Savaşta Tokat**, 1936.

Aslan, Betül, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, İstanbul 2004.

Aslan, Bahar, “Mütareke Döneminde İttihatçılık: İzmir’de Teceddüt Fırkası (11 Kasım 1918-5 Mayıs 1919)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C XX, S 40 2020/Bahar, s. 351-375.

Aslan Bey’in (Toğuzata) Yayımlanmamış Notları, Ahmet EYİCİL’in kişisel arşivi.

Aslan, Yavuz, “Demokrat Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti”, **Toplumsal Tarih**, S 67, 1999.

Aslıyüce, Erdoğan, **Türk Tarihinde İşbirlikçiler ve 150’likler**, İstanbul 2009.

Arslanoğlu, Cem Ender, **Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi**, Ankara 1986.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), C IV, Genelkurmay Başkanlığı Yay. Ankara 2006.

Arşiv Belgelerine Göre Balkanlar’da ve Anadolu’da Yunan Mezalimi, Anadolu’da Yunan Mezalimi, C II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi IV 1920-1922, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998.

Arşiv Belgeleriyle Rum Faaliyetleri (1918-1922), Genelkurmay Basımevi, 2009.

Artuç, İbrahim, **Kurtuluş Savaşı’nın Zorlu Yılları**, İstanbul 1988.

Artuç, Nevzat, **İttihatçı-Senûsi İlişkileri (1908-1918)**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

As, Erdal, “XVI. yüzyıldan Cumhuriyet’in İlk Yarısına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü”, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 46, Ankara 2010.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S 81, Aralık 1982, Belge no: 1830.

Aslan, Zehra, “Brest Litovsk Müzakerelerinin Türk Kamuoyuna Yansımaları (Aralık 1917-Nisan 1918)”, **I. Dünya Savaşı’nda Karadeniz ve Kafkasya Askerî, Siyasî ve Sosyal Gelişmeler**, Ed. Mehmet Okur; Bahadır Güneş; Ülkü Köksal, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2017, s. 283-307.

Aslan, Zehra; Yeliz Usta, “Dış Basın ve Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Brest Litovsk’tan İngiliz İşgaline “Batum” (Haziran 1918-Ocak 1919)”, **Karadeniz İncelemeleri**, S 22, 2017, s. 73-90.

Aşkun, Vehbi Cem, **Sivas Kongresi**, Yeni Vesikalar İlaveli İkinci Baskı, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963.

Ata, Ferudun, **İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargılamaları**, TTK Yay., Ankara 2005.

Ata, Feridun, “Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamalarına İstatistiksel Bir Bakış (1919-1821)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 62, C 25, Temmuz 2005.

Ataç, A. M., **Rusya Tarihi: Türkler ve Komşularıyla Münasebetleri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1952.

Atalay, Ahmet, **Milli Mücadele’de Konya Kuvayı Milliyecileri (İkinci Meclise Girenler)**, C II, Konya 1997.

Ataöv, Türkkaya, “Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler”, **Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı (17-18 Nisan 1984)**, Ankara 1984.

Ataöv, Türkkaya, **Afrika Ulusal Kurtuluş Mücadeleleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1975.

Atar, Fahrettin, “Fetva”, **İslam Ansiklopedisi**, C 12, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1995, s.486-496.

Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yay., Ankara 10 Kasım 1976, No:5.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1982.

Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, C I, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, 1992, 1994.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C I-III, TTK, Ankara 1961; Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçlerinin Konular İndeksi, Haz. Mehmet Evsile, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.

Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1964; Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991, 2006.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, MEB Yay., İstanbul 1972, 1973, 1982, 1987, 2001; TTK Yay.; Ankara 1974, 1986, 1989; Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1995, 2005, 2009.

Atatürk, Kemal, **Nutuk**, III (1919-1927), Belgeler, Yay. Haz. İsmet Gönülal, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984.

Atatürk, Kemal, **Nutuk Vesikalar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1991; Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul 1960.

Atay, Falih Rıfıkı, **Çankaya**, Bateş Yay., İstanbul 1985; Dünya Yay., 1958; Kral Matbaası, İstanbul 1984.

Atay, Falih Rıfıkı, **Çankaya, Atatürk’ün Doğumundan Ölümüne Kadar**, İstanbul 1969, 1980.

Atay, Falih Rıfıkı, **Zeytindağı**, İstanbul 1970.

Atay, Falih Rıfıkı, **19 Mayıs**, Ankara 1944.

Atay, Falih Rıfıkı, **Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri**, Ankara 1981.

Atay, Falih Rıfıkı, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, İstanbul 1955, 1998.

Atay, Falih Rıfıkı, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları, Mustafa Kemal'in Ağzından Vahidettin**, Pozitif Yay., İstanbul 2005.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara 2001.

Attar, Aygün, **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Ankara 2005.

Atlı, Cengiz, "İngiliz Belgeleri Işığında Osmanlı Coğrafyasında İngiliz Esirler (1915-1921)", **III. Mülkiye Uluslararası İlişkiler Kongresi**, 17-18 Ekim Ankara 2019.

Audoin-Rouzeau Stéphane-Becker, Annette, **14-18 Understanding the Great War**, (Translation Catherine Temerson), Hill and Wang, New York 2003.

Avanas, Ahmet, **Milli Mücadele'de Konya**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998.

Avcı, Orhan, "Türk Milli Mücadelesi Tarihinde Kuva-yı Milliye Devri" **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl: 23, S 45, Ağustos 1998.

Avcı, Casim, "Medâin", **TDVİA**, C 28, Ankara 2003.

"Avrupa orduları birbirine karışıyor. Almanya orduları Fransa'ya tecavüze başladılar", **Tanin**, 4 Ağustos 1914.

"Avrupa'da vaziyeti umumi. Ahval gittikçe karışıyor. İngiltere de İlan-ı harb etti", **Tanin**, 6 Ağustos 1914.

"Avusturya-Sırbistan İhtilafı. Harbi Umumi İhtimali?", **Tanin**, 14 Temmuz 1330, (27 Temmuz 1914).

“Avusturya-Sırbistan İlan-ı Harb”, **Tanin**, 16 Temmuz 1330, (29 Temmuz 1914).

Aybars, Ergün, **İstiklâl Mahkemeleri 1920-1927 I-II**, Bilgi Yay., Ankara 1975, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir 1988; Doğan Kitap, İstanbul 2014.

Aybars Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., 3. Baskı, Ankara 1994, 1995.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa 1914-1922**, C III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1986, 1992.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam- Mustafa Kemal**, C I-II-III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975,1979, 1990, 1999.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, C I, 1884-1938, Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.

Aydın, Bilgin, “Salnâme”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 36, İstanbul 2009, s. 51-54.

Aydın, Mahir, “Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, **Bellekten**, C LVI, S 215, Nisan 1992, s. 69-165.

Aydın, Mahir, “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Çete Faaliyetleri”, **Osmanlı Araştırmaları**, C IX, S 9, İstanbul 1989, s. 209-234.

Aydın, M. Akif, “Kanun-ı Esasi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIV, İstanbul 2001, s. 328-330.

Aydın, Mehmet Âkif, “Arazi Kanunnâmesi”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 3, İstanbul 1991, s. 346-347.

Aydın Mesut, **Milli Mücadele Döneminde TBMM Hükümeti Tarafından İstanbul’da Kurulan Gizli Gruplar ve Faâliyetleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1982.

Aydın, Suavi - Yağcı, Murat, “Sarıkeçililerin “Eşkıyalığı” ve Konya Delibaş İsyanı Üzerine Değınmeler”, **Kebikeç Dergisi**, S 35, Ankara 2013, s. 59-112.

Aydoğın, Erdal, **Samsun’dan Erzurum’a Mustafa Kemal**, Ankara 2000.

Aydoğın, Metin; **Bir Ülkeye Adanmış Yaşam: Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı**, Umay Yay., İzmir 2005.

Aydoğın, Metin; **Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı**, Umay Yay., İzmir 2005.

Ayhan, Aydın, “İşgal Yıllarında Balıkesir Çevresi ve Gönen” **Kurtuluş Savaşında Gönen ve Çevresi Sempozyumu**, Gönen Belediyesi Kültür Serisi Yay., Ankara 1998, s. 9-36.

Ayışığı, Metin, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)**, TTK Basımevi, Ankara 1997.

Ayışığı, Metin, **Refi Cevad Ulunay’ın Milli Mücadele Devri Makaleleri**, Balıkesir 1994.

Ayışığı, Metin, “Kurtuluş Savaşı Sırasında İstanbul Hükümetleri İle Kuvâ-yı Milliye Arasındaki Münasebetler”, **Türkler**, C 15, Ankara 2002, s. 700-717.

Aykut, Şennur Çakar, **Tarih Boyunca Biga**, Biga 2011.

Aynî, Mehmet Ali, **Dâru’l-fünûn Tarihi**, Pınar Yay., İstanbul 1995.

Aysal, Necdet-Dinçer, Hasan, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı’nın Örgütlenme Aşamasında Melek Reşit Hanım ve Faaliyetleri”, **ÇTTAD**, XII, Bahar 2012, s. 149-169.

Aytepe, Oğuz, “Ankara’nın Merkez ve Başkent Olması”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 33-34, Mayıs-Kasım 2004.

Aytepe, Oğuz, “Milli Mücadele’de Bilecik Görüşmesi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi, Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 23-31.

Babacan, Hasan, **Mehmet Talat Paşa (1874-1921)**, Ankara 2005.

Babaoğlu, Resul, “Hukuki ve İdari Boyutlarıyla Mondros Mütarekesi’nden Sonra Müttefik Devletlerin İstanbul’da Uyguladıkları İşgal Yöntemi”, **Mondros Mütarekesi’nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı’nın Sonu Mütârekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 24-26 Ekim 2018, C 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s. 563-581.

Bakar, Bülent, “Ateşkes Sürecinde İttifak Devletleri’nde Yaşanan Gelişmeler (Eylül-Aralık 1918)”, **I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu (19-20-21 Nisan 2018)**, İstanbul.

Bakar, Bülent, **Ermeni Tehciri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.

Bakar, Bülent, “Anzavur’un Biga’daki Faaliyetleri”, **90. Yılında Milli Mücadele**, Yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011, s. 327-375.

Bal, Halil, “Brest Litovsk Antlaşması’ndan Sonra Türk ve Ermeniler”, **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 5, 2004, s. 25-51.

Balch, Thomas Willing, “French Colonization in North Africa”, **The American Political Science Review**, Vol. 3, No. 4, Nov., 1909.

Balcıoğlu, Mustafa, **Teşkilât-ı Mahsusa’dan Cumhuriyet’e**, İstanbul 2001.

Balcıoğlu, Mustafa, **Belgelerle Milli Mücadele Sırasında Anadolu’da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu**, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1991.

Balkaya, İhsan Sabri, “Mütareke Dönemi Asayişin Üç Boyutu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C 11, 2008, S 41, s. 17-34.

Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklı'nın Kuvayı Milliye Hatıraları (1919-1920), Yay. Haz. Şerafettin Turan, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1967.

Balkanlı, Remzi, **Mukayeseli Basın ve Propaganda**, Ankara 1961.

Bardakçı, Murat, **Şahbaba**, Everest Yay., İstanbul 2015.

Bardakçı, Murat, **Şahbaba, Osmanlıların Son Hükümdarı VI. Mehmet Vahidettin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları**, Pan Yay., İstanbul 1998.

Bardakçı, Cemal, **Anadolu İsyanları**, Berikan Yay., Ankara 2001.

Baring, E. (Earl of Cromer), **Modern Egypt**, Londra, McMillan and Co. Ltd., 1908.

Baring, E. (Earl of Cromer), **Political and Literaray Essays 1908-1913**, Londra, Macmillan And Co., 1913.

Baring, E. (Earl of Cromer), **Abbas II**, Londra 1915.

Baring, Evelyn, **Ancient and Modern Imperialism**, New York, Longmans Green and Co., 1910.

Barlas, Gülhan, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Avrupa Cep-heleri (Özet)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996.

Barkan, Ömer Lütfi, "Türk Hukuk Tarihine Giriş (VI)", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 20, Ekim 1986, s. 55.

Başak, Tolga, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, İstanbul 2008.

Başak, Tolga, **Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 82-86.

Başarır, Mehtap, "Anadolu Barışı Bağlamında Samsun Bombardımanı", **Belgi Dergisi**, S 20, Yaz 2020/1, s. 2365-2391.

Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ed. Faik Temuçin Ertan, Siyasal Kitabevi, Ankara 2012.

Bayar, Celal, **Ben de Yazdım--Milli Mücadeleye Giriş**, C 5-6-7, Baha Matbaası, Sabah Kitapları, İstanbul 1967, 1965, 1972, 1997.

Baykal, Bekir S. "93 Meşrutiyeti," **Belleten**, 6/21-22, 1942, s. 45-83.

Baykal Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, TTK, Ankara 1974, 1989.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler**, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1969.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1986.

Baykal, Bekir Sıtkı, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", **Atatürk Konferansları III** (1969), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, s. 109-138; **BELLETEREN**, XXXIII/132, Ankara 1969.

Baykara, Tuncer, **Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**, Akademi Yay., İzmir 1992.

Bayrak, Hüseyin, "Milli Mücadele'de Trabzon Basını ve İstikbâl Gazetesi", **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, Trabzon 1999.

Bayraktar, Bayram, "Kurtuluş Savaşında İngiltere'nin Orta Doğu Politikasına Bir Model, Anzavur Ayaklanması" **Askeri Tarih Bülteni**, S 37, Ağustos 1994, Ankara 1994, s.1-33.

Baysun, M. Cavit, "IV. Mustafa", **İA**, MEB, Eskişehir 1997.

Baytok, Taner, **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1970.

Baytok, Taner; **İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a**, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, C I- K I, C II- K I-III, C III- K I-II-III-IV, TTK Yay., Ankara 1983, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Ankara 1973.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I. Doğuşundan Samsun'a Çıkışına Kadar**, Ankara 1990.

Beatty, Charles, **De Lesseps of Suez**, Harper and Brothers, New York 1956.

Bebek, İlhami, **Milli Mücadelede Akbaş Cephaneliği Baskını**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Beehler, Commodore W. H., **1911-1912 Türk-İtalyan Savaşı, Trablusgarp Savaşı'nın Tarihi**, İlgı Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.

Belen, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.

Belen, Fahri, **Askeri, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı**, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973.

Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri, Haz. Engin Deniz Akarlı, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 1978.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, Yayın no: 62, Ankara 2003.

Bennet, John Godolphin, **Witness**, London 1974.

Berber, Engin, **Bir İzmir Kabusu Mütareke ve İşgal Dönemi Üzerine Yazılar**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmir 2002.

Berber, Engin, **Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

Berkes, Niyazi, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Batı Uygarlığına Yaklaşım”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C I, Yay. Haz. Mücteba Anğ vd., İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 252.

Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yayına haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015.

Berkuk, İsmail, **Büyük Harpte Şimali Kafkasya’daki Faaliyetlerimiz Ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**, Askeri Mecmua, S 35, 1934.

Beşikçi, Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.

Beydilli, Kemal, “II. Mahmud”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 7, İstanbul 2003.

Beydilli, Kemal, “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes’elesine Dair”, **Osmanlı Araştırmaları**, C IX, S 9, İstanbul 1989, s. 77-99.

Beydilli, Kemal, “Nizam-ı Cedit,” **DİA**, C 33, 2007, s. 175-178.

Beydilli, Kemal, “Selim III”, **DİA**, C 36, 2009, s. 420-425.

Beydilli, Kemal, “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXXXIII, İstanbul 2013, s. 430-433.

Beydilli, Kemal, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendis-hâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi [1776-1826]**, Eren Yay., İstanbul 1995

Beydilli, Kemal, “1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanları Hakkında”, **150. Yılında Tanzimat**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 21-28.

Beydilli, Kemal, “Paris Antlaşması”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 34, İstanbul 2007, s. 169-170.

Beyoğlu (Yatak), Süleyman, “Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz’da Zahire Buhranı”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S 83, İstanbul Nisan 1983.

Beyoğlu, Süleyman, “Millî Mücadelenin Örgütlenmesi ve Kuvva-i Milliye”, **Türk İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti**, Ed. Prof. Dr. Cemil Öztürk, İstek Yay., İstanbul 2018.

Beyoğlu, Süleyman, “Bozkır İsyanları”, **Bir Türk Dünyası İnceleme Dergisi**, S 2, İstanbul 1994, s. 67-81.

Bıyıklıoğlu Tefvik (Haz), **Türk İstiklal Harbi, Mondoros Mütarekesi ve Tatbikatı**, C 1, Ankara 1962.

Bıyıklıoğlu, Tefvik, **Atatürk Anadolu’da 1919-1921**, Kent Basımevi, 1981.

Bıyıklıoğlu, Tefvik, **Atatürk Anadolu’da**, C 1, Ankara 1959.

Bıyıklıoğlu, Tefvik, **Trakya’da Milli Mücadele**, C I-II, TTK Yay., Ankara 1987, 1992.

Biagini, Antonello Folco, **İtalyan Raporlarında Balkan Savaşları 1912-13**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016.

Bijiskyan, P. Minas, **Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası (1817-1819)** Çev. Hrand Andreasyan, İstanbul 1969.

Bilge, Mustafa L., “Süveyş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XXXVIII, İstanbul 2010.

Bilge, Mustafa L., “Fas, Osmanlı-Fas Münasebetleri”, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, XII/191, 1995.

Bilgin, Mehmet, “Postmodern Pontuşçuluk”, **Müdafaa-ı Hukuk Dergisi**, S 50, Ankara 2002.

Bilsel, M. Cemil, **İstanbul Üniversitesi Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1943.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, C I-II, 2. Baskı, Sosyal Yay., İstanbul 1998.

1897 Türk-Yunan Savaşı (Teselya Tarihi), Yay. Haz. Bayram Kodaman, TTK Yay., Ankara 1993.

“Bir Mukayese”, **Tanin**, 16 Temmuz 1330, (29 Temmuz 1914).

Birand, Mehmet Ali, “Sevr Zabıtlarından Türkiye’yi Yönetme Yöntemi”, **Milliyet**, 9 Ocak 1981.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, II, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, C III, K I, Ankara 1979.

Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah Yay., İstanbul.

Bingöl, Sedat, “Çerkez Ethem’e Dair Yeni Bazı Belgeler ve Değerlendirmeler”, **Toplumsal Tarih Dergisi**, S 40, Nisan, İstanbul 1997, s. 35-43.

Blake, Robert, **Disraeli**, St Martin’s Press, New York 1967.

Blumı, İsa, “İmam Olmak: I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hâkimiyeti Altındaki Yemen’de İmparatorluk Ve İktidar Macerası”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C 2, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 610-622.

Blunt, W.S., **Secret History of the English Occupation of Egypt, Being a Personal Narrative of Events**, T. Fisher Unwin, Londra 1969.

Bodur, Harun, **Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Yeditepe Yay., İstanbul 2013.

Borak, Sadi, **Atatürk’ün İstanbul’daki Çalışmaları**, İstanbul 1988.

Bostan, İdris, “Akdeniz”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C II, İstanbul 1989.

Bostan, M. Hanefi, “Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Doğu Karadeniz Bölgesinde Yaşayanların Türk Olduğuna Dair Muhtırası”, **Milli Mücadele’de Giresun**, İstanbul 1999.

Bosworth, R. J., “İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, Ed. Marian Kent, Alfa Yay., İstanbul 2013, s. 89-123.

Bozan, Oktay, “Ali Batı Olayı”, **Uluslararası Ömerli/Ömeran ve Çevresi Sempozyumu**, Mardin 2014, s. 556-576.

Bozkurt, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul’da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014.

Bozkurt, Gülnihal, “Tanzimat ve Hukuk”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümünde Uluslararası Sempozyumu**, Ankara 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK Yay., Ankara 1994, s. 271-277.

Bozkurt, Gülnihal, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşların Hukuki Durumu**, TTK Yay., Ankara 1989.

Bozgeyik, Burhan, **Yedi Cephe (Osmanlı’nın Sekerâtı)**, Cihan Yay., İstanbul 2010.

Brémond, Edouard, **La Cilicie En 1919-1920**, Paris 1921.

Bridge, F.R., Bullen, Roger, **The Great Powers and European States System 1814-1914**, Pearson&Longman, London 2005.

Bruce, James, **Travels to Discover the Source of the Nile**, Londra 1788.

Budak, Mustafa, **İdealden Gerçeğe Misak-ı Milli’den Lozan’a Dış Politika**, Küre Yay., İstanbul 2002.

Budak, Mustafa “Mütareke Döneminde İtilaf Devletlerinin Müdahaleleri (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)”, **İlmi Araştırmalar**, 5, İstanbul 1997, s. 81-105.

Budak, Mustafa; “Ankara İtilafnâmesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIII, S 38, Temmuz 1997.

Budak, Mustafa, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Dış Politika**, Ketebe Yay., İstanbul 2020.

Bulut, Mehmet vd., **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset, İktisad, Dış Politika, Kültür, Eğitim**, İZÜ Yay., İstanbul 2019.

Burak, Durdu Mehmet, **Birinci Dünya Savaşında Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)**, Ankara 2004.

Buzpınar, Ş. Tufan, “Mustafa Fazıl Paşa”, **DİA**, C 31, s. 300-301.

“Büyük bir cinayet-i siyasiye”, **Tanin**, 17 Haziran 1330, (30 Haziran 1914).

Cafer el- Askerî, **İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli**, Haz. Necdet Fethi Safvet, Çev. Halit Özkan, Klasik Yay., İstanbul 2008.

Can Fikri, “Karakol Cemiyeti Nasıl Kurulmuştu”, **Yakın Tarihimiz**, C 4 [tarih yok], s. 257-260.

Carr, Edward Hallett, **International Relations Between the Two World Wars 1919-1939**, Macmillan, 1990.

Cavid, **Irâk Seferi ve İttihâd Hükûmeti'nin Hayâlet ve Cehâlet-i Siyâsîyesi**, Müdafa'a Matba'ası, 1334.

Cavid Bey, **Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi I**, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2000.

Cebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953, Temel Yay., İstanbul 2017, 2000; Vatan Neşriyat, İstanbul 1953.

Cebesoy, Ali Fuat, **Bilinmeyen Hatıralar**, Temel Yay., 2. Baskı, İstanbul 2005.

Cebesoy, Ali Fuat, **Kuvayı Milliye'nin İç Yüzü**, İstanbul 2002.

Cebesoy, Ali Fuat, **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1957.

Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar-Büyük Zaferden Lozan'a- I**, Temel Yay., İstanbul 2002.

Cecil, Lady Gwendolyn, **The Life of Robert Marquis of Salisbury**, Hodder and Stoughton Ltd, Londra 1921.

Celil, Celile, **Kürt Ayaklanması**, Avesta Yay., İstanbul 2000.

Cemal Paşa, **Hatıralar**, Haz. Behçet Cemal, İstanbul 1977; Haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006.

Cemil, M., **Lozan**, İstanbul 1933.

Cevdet Paşa, **Tezâkir (1-12)**, C I, Yay. Haz. Cavid Baysun, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1953, 1991.

Cevizoğlu, Hulki, **1919'un Şifresi (Gizli ABD İşgalinin Belge ve Fotoğrafları)**, Ceviz Kabuğu Yay., Ankara 2007.

Cevizoğlu, Hulki, **İşgal ve Direniş, (1919 ve Bugün)**, Ceviz Kabuğu Yay., Ankara 2007.

Chalabian, Antranig, **General Andranik and Armenian Revolutionary Movement**, USA 1988.

Childs, Timothy W., **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

Churchill, Winston, **İstiklal Savaşında**, İstanbul 1969.

Cırık, Bülent, "Sözde Ermeni "Milli Kahramanları"nın Osmanlı Devleti'ndeki Terör Eylemlerine Etkileri", **Akademik Bakış Dergisi**, S 51, 2015.

Cicioğlu, Hasan, "Millî Mücadele'de Pontus Katliamında Yunanistan'ın Etkisi", **Kıbrıs'ın Dünü Bugünü Uluslararası Sempozyumu (Gazi Magosa, 28 Ekim-2 Kasım 1991)**, Ankara 1993.

Cihangir, Çiğdem K., "Sakarya Savaşı Öncesinde Yunan Savaş Meclisi'nin Kütahya Toplantısı", **Sakarya Zaferi ve Haymana III**, Yay. Haz. Temuçin F. Ertan-Sedef Bulut, A.Ü. İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayın No: 51, A.Ü. Basımevi, Ankara 2015.

Cleveland, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi**, Çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul 2008.

Cohen, Julia Phillips, **Osmanlılaşmak Modern Çağda Sefarad Yahudileri ve İmparatorluk Yurttaşlığı**, Alfa Yay., İstanbul 2017.

Cohrs, Patrick O., **The Unfinished Peace After World War I: America, Britain and the Stabilisation of Europe 1919-1932**, Cambridge University Press, New York 2006.

Collas, M. R. C., **La Turquie en 1861**, Libraire A. Franck, Paris 1861.

Coşar, Ömer Sami, **İstiklal Gazetesi**, 26 Haziran 1919.

Coşar, Ömer Sami, **Milli Mücadele Basını**, İstanbul 1964, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, No:5, [bty-byyy].

Coşar, Ömer Sami, **Mustafa Kemal'in Muhafızı Osman Ağa; Topal Osman**, İstanbul 1971.

Coşkun, Alev, **Altı Ay**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2009.

Crampton, Richard J., **Bulgaria 1878-1918, A History**, Columbia University Press, New York 1983.

Crealock, Henry Hope, **The Eastern Question, and the Foreign Policy of Great Britain: A Series of Papers from 1870 to 1878**, Chapman and Hall, London 1878.

Criss, Bilge, **İşgal Altında İstanbul (1918-1923)**, İletişim Yay., İstanbul 1994.

Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War between Turkey and Greece, London 1897.

Çabuk, Mustafa, "Cihan Harbi'nde Sudan'daki Osmanlı Faaliyetleri ve Şeyhülislam'ın Cihat Mektubu", **Türkiyat Mecmuası**, C 27/1, İstanbul 2017, s.101-120.

Çadırcı, Musa, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 199.

Çadırcı, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK Yay., Ankara 1991.

Çağlar, Günay, “Yarbay Mahmut Bey Olayı”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C III, S 12, Kasım 1993, Ankara 1993, s. 355-362.

Çağlar, Günay, “Kuva-yı İnzibatiye”, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, Yıl: 8, S 15, Ankara 1995, s. 343-365.

Çağlar, Günay, “Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C 2, S 5, Ankara 1990, s. 85-96.

Çağlar, Günay, **Hüsrev Bey Heyet-i Nasihası (Nisan Haziran 1920)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

Çağlayan, Kaya Tuncer, “**Dünya Savaşı Sonucunda Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları Ve İngiltere**”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S 41, Ankara 1998.

Çakır, Meryem, **Türkiye Büyük Millet Meclisinin Tutanaklarında İç İsyenlar**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü, Basmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

Çakmak, Fevzi, “Kuva-yı Milliye Hareketine Karşı Farklı Bir Bakış: Ali Kemal”, **Kuva-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 2. Kitap, Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2010, s. 324-338.

Çakmakçıyan, Hagop A., **Armenian Crithology and Evangelization of Islam**, Leiden 1965.

Çalık, Ramazan, **Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923)**, Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 2004.

Çalışlar, İzzettin, **İstiklal Harbinde Batı Cephesi**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.

Çanlı, Mehmet “Kızılay Arşiv Belgelerine Göre İşgal Döneminde Antep’te Sosyal ve Ekonomik Hayat” **Millî Mücadele’de Güney Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Çantay, Hasan Basri, **Âkifnâme**, Erguvan Yayınevi, İstanbul 2008.

Çapa Mesut-Veyssel Usta, **Millî Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar**, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon 1995.

Çapa, Mesut, “Sakarya Savaşı’ndan Sonra İmzalanan Türk-İngiliz Esir Mübadelesi Anlaşmasının Uygulanması ve Belgeler”, **Atatürk Yolu**, Yıl: 2, S 3, Ankara 1989.

Çapa, Mesut, **Pontus Meselesi: Trabzon ve Giresun’da Millî Mücadele**, Ankara 1993.

Çapa, Mesut, **Faik Ahmet Barutçu**, Trabzon Valiliği Yay., Trabzon, Ekim 1998.

Çapa, Mesut, “Millî Mücadele Döneminde İstikbâl Gazetesi”, **Atatürk Yolu Dergisi**, C 3, S 10, Ankara 1992.

Çapa, Mesut, “Millî Mücadele’de Doğu Karadeniz”, **Türkler Ansiklopedisi**, C 15, Ankara 2002.

Çapa, Mesut, “İzmir Müdafaa-i Hukuk Osmanlı Cemiyeti”, **AAMD**, VII/21, Ankara 1991.

Çapa, Mesut, **Millî Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti**, Trabzon 1998.

Çapanoğulları Hadisesi ve Abdülkadir Bey’in Hatıraları, Haz. Ali Şakir Ergin, Ankara 2006.

Çavdar, Tefvik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2013.

Çay, Abdulhaluk M., “Büyük Devletlerin Osmanlı Azınlıkları Üzerindeki Amaçları ve Siyasetleri,” **Tarih Boyunca Türkler’de İnsani Değerler ve İnsan Hakları: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi**, Bayrak Yay. Matb., İstanbul 1985.

Çay, Abdulhaluk M., “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı” **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkiler Sempozyumu**, Ankara 1985.

Çay, Abdulhaluk M., **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, (e-kitap), İlgü Kültür Sanat Yay. 8. Baskı, İstanbul Temmuz 2010, s. IX/38-39.

Çay, Abdülhaluk M.-Kalafat, Yaşar, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kuva-yı Milliye Hareketleri**, Ankara 1990.

Çaycı, Abdurrahman, **Büyük Sahra’da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK, Ankara 1995.

Çelebi, Mevlüt, **Heyet-i Nasiha Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri**, Akademi Kitabevi, İzmir 1992.

Çelebi, Mevlüt, **Âhenk ve Halk Gazetelerinde İşgal Hatıraları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015.

Çelebi, Mevlüt, “İzmir’in İşgalinden Önce Şehzade Abdürrahim Başkanlığında Anadolu’ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihası): 16 Nisan-18 Mayıs 1919, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VI, S 18, Temmuz 1990, s. 561-589.

Çelebi, Mevlüt; **İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu’da Yunan Mezalimi(1919-1922)**, ATAM Yay., Ankara 2010.

Çelik, Bilgin, **Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2019.

Çelik, Cemil, **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs’ın İdari Ve Sosyal Durumu (1878-1914)**, Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2012.

Çelik, Yüksel, “Tanzimat Devrinde Rüşvet-Hediye İkillemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S 15, 2006, s. 26-27.

Çelik, Yüksel, “Serasker”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 36, İstanbul 2009, s. 547-549.

Çelik, Yüksel, “Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa’nın Babıali’ye Karşı Tutumu ve 1836’da Kendisi İçin Hazırlanan Suikast Planı”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S XX, Bahar 2009.

Çelik, Kemal “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu’nun Avrupa Cepheleri”, **1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyum**, İstanbul, 20-21 Kasım 2014, **Bildiriler**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2015, s. 463-502.

Çelik, Kemal, “Milli Mücadele’de İç İsyanlar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 40 Kasım 2007, Ankara 2007.

Çelik, Kemal, **Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, TTK Yay., Ankara 1999.

Çeşme, Volkan, “Halkalı Ziraat Mektebi: Eğitimi, Eğitimci Kadrosu, Örnek Çiftliği ve Yayınları”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C XVI, S 1, 2014, s.73-99.

Çetin, Atilla, **Tunuslu Hayrettin Paşa, Hayatı, Hizmeti, Eserleri**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1987.

Çetin, Nurten, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Çetin, Nurten, “Milli Mücadele’de Kıbrıs Türk Kamuoyu”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 7, Kasım 2016, s. 117-132.

Çetiner, Yılmaz, **Son Padişah Vahideddin**, İstanbul 1997.

Çetinkaya, Y. Doğan, **1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İletişim Yay., İstanbul 2004.

Çetinkaya, Bayram Ali, “Modern Türkiye’nin Felsefi Kökenleri”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 6, S 2, 2002, s. 65-91.

Çetinkaya, Ali, **Askerlik Hayatım**, Yay. Haz. Oktay Şimşek-Zeki Dilek, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.

Çetinkaya, Ali, “İzmir’in İşgali Hatıraları” Yay. Haz. Alemdar Yalçın, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi, (BTDD)**, S 16, İstanbul 1986.

Çetintaş, Cengiz, **TBMM Tutanaklarında Kurtuluş Savaşı: Malta Sürgünleri ve İngiliz Esirleri**, 2018.

Çevikel, Nuri, **Kıbrıs Akdeniz’de Bir Osmanlı Adası**, 47 Numara Yay., İstanbul 2006.

Çiçek, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)**, Ankara 2005.

Çiçek, Rahmi, **Trabzon’da Yerel Yönetim**, Trabzon 1998.

Çifci, Erhan, **Kütü’l-Amare Kahramanı Halil Kut Paşa’nın Hatıraları**, İstanbul 2015.

Çilay, F., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Sadrazamı Tevfik Paşa Bize Hatıralarını Anlatıyor”, **Perşembe**, 30 Mayıs 1935, no: 9.

Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem**, C 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara 1985, 1994.

Çolak, Kamil, “Mısır’ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)”, **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 2008-II.

Çolak, Mustafa, **Komitenin Kahramanı Enver Paşa**, İstanbul 2019.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, TTK Yay., Ankara 2006.

Çolak, İbrahim, **Milli Mücadele Esnasında Kuvâyi Seyyare Kumandanlığına Ait Hâtıratım**, Yay. Haz. Orhan Hülagü, Emre Yay., İstanbul 1996.

Çukurova, Bülent, “15 Mayıs 1919 İzmir’de Yunan Mezalimi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C III, S 8, 1987, s. 461-472.

Çukurova, Bülent, “Celal Bayar’ın Batı Anadolu’daki Faaliyetlerine İlişkin Bir Raporu”, **AAMD**, VII/20, Ankara 1991.

Çulcu, Murat, **Zito Venizelos!... Sevr’den İzmir’e**, E yayınları, İstanbul 2009.

Dağlar, Oya, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesi’ne Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 10, İstanbul 2006, s. 45-76.

Dakin, Douglas, **The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913**, Institute For Balkan Studies, Selanik 1966.

Dakin, Douglas, **The Unification of Greece 1770-1923**, Ernest Benn Limited, London 1972.

Danışman, Basri, **Artçı Diplomat**, İstanbul 1998.

Daniel, Norman, “Arabi and Egypt”, **Islam, Europe And Empire**, Edinburgh, University Press, Edinburgh 1966.

Dasnabedian, Hratch, **History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksution (1890-1924)**, Milan 1989.

Dayı Esin, **Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Kültür Eğitim Vakfı Yay., Erzurum 1997.

Dayı, Esin, **Nazilli Kongreleri**, Erzurum 1998.

D’ohsson, M. De M., **XVIII. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler**, Çev. Zerhan Yüksel, Tercüman 1001 Temel Eser, [ş.-y.]-[t.-y.].

Davison, Roderic H., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, C I, Çev. Osman Akınhay, Papirüs Yay., İstanbul 1997.

Deák, Francis, **Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon**, Columbia University Press, 1942.

Demir, Fevzi, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Demir, Şerif “Hatıralarla Milli Mücadele’de Urfa”, **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 48, Van 2020.

Demirayak, Sadettin, **Kuva-yı Milliye'nin Aydın'da Doğuşu**, Aydın 2007.

Demirci, Sevtap, **Belgelerle Lozan, Taktik-Strateji-Diplomatik Mücadele 1922-1923**, Çev. Mehmet Moralı, Alfa, İstanbul 2011.

Demirel, Demokaan, “Milli Mücadele Döneminde İç İsyanlar: Yozgat Örneği”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 5, S 3, Bişkek 2016, s. 351-362.

Demirel, Fatmagül, **II. Abdülhamit Döneminde Sansür**, Bağlam Yay., İstanbul 2007.

Demirel, Ahmet, **Birinci Mecliste Muhalefet, İkinci Grup**, İletişim Yay., İstanbul 1994.

Demirkent, Işın, “Kudüs”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XXVI, İstanbul 2002.

Demiryürek, Meral, “Ankebut ve Milli Mücadele”, **Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, C 4, S 2, Aralık 2003, s. 37-52.

Dereköylü, Arzu, “Antep Harbinde Kadın ve Çocukların Rolü”, **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018.

Devlet-i Aliyye ile Yunan Hükümeti Beyninde Musalaha-i Kat'iyeye Muahedenamesi, Malumat Gazetesi ve Tahir Bey Matbaası, Kostantiniyye, 1315.

Di Casola, Maria Antonia, “İtalya ve 1923 Lozan Antlaşması”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 15-23.

Dikici, Ali, “Suriye'nin İşgalinden sonra Antep'e Gelen Direniş Mücadelesine İştirak Eden Polisler”, **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018.

Dilan, Hasan Berke, “Vali Salim Paşa'nın Edirne'den kaçması Olayı ve Trakya Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti”, **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz 31 Mart 2001.

Dilbaş, Gökhan, “Macar Tarihinde Bir Kırılma Noktası: Trianon Barış Antlaşması (4 Haziran 1920)”, **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C 9, S 17, 2019.

Dilek, Mehmet Sait, “Paris Barış Konferansı'nda Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S 36, 2013.

Dockrill, Michael, “Lozan Konferansı ve İngiltere”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 109-125.

Doğanay, Rahmi, “Kurtuluş Savaşının Diplomatik Bir Cephesi-İnebolu (Mustafa Kemal-Harington Görüşmesi Meselesi)”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Yıl 11, S 21, Ankara Mayıs 1998.

Doğanay, Rahmi, **Milli Mücadele'de Karadeniz (1919-1922)**, Ankara 2001.

Döğüş, Selahattin, “Pazarçık Türkmen Aşiretlerinin Maraş Savunmasındaki Rolü”, **Uluslararası Milli Mücadele Döneminde Maraş Sempozyumu 3-4 Şubat 2017**, C III, Kahramanmaraş 2017.

Dönmez, Cengiz, “I. Dünya Savaşıyla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri”, **Akademik Bakış**, C 7, S 14, Ankara Yaz 2014, s. 137-162.

Dönmez, Cengiz, **Milli Mücadele’ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti**, ATAM Yay., Ankara 1999.

Driault, Eduard, **Napolyon’un Şark Siyaseti: Selim-i Salis, Napoleon, Sebastini ve Gardane**, tercüme Köprülüzade Mehmet Fuad, TTK, Ankara 2013.

Duggan, Alfred, **King of Pontus, the Story of Mithradates Eupator**, Coward-McCann, Inc., New York 1958.

Duran, Tülay “Son Osmanlı Meclis-i Meb’ûsanındı Felah-ı Vatan İttifakı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 61, Ekim 1972, s. 12-21.

Dursun, A. Haluk, **Akabe Meselesi**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1994.

Dursun, Davud, “Kafkasya”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., 24. Cilt, İstanbul 2001, s. 157-158.

Dursun, Davut, “Afrika”, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, C I, İstanbul 1988.

Dursun, Davut, “Cezayir, Sömürge Dönemi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, VII/ 489-490.

Dursun, Davut, “Fas”, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, C XII, İstanbul 1995.

Dursunoğlu, Cevat, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946; İstanbul 1998, 2000.

Duru, Kâzım Naim, **Cumhuriyet Devri Hatıralarım**, İstanbul 1958.

Dutemple, E. “Abdülmecit,” **La Grande Encyclopedie**, V 1, 1886.

Duysak, Cabir, “Birinci Dünya Savaşında Yemen Cephesi”, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti**, Kitabevi, İstanbul 2015, s.249-268.

Düstûr, Tertib-i sani, C 1, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329.

Earle, Edward Mead, **Bağdad Demiryolu Savaşı**, Çev. Kasım Yargıcı, Milli Yay., İstanbul 1972.

Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, Haz. Şemsettin Kutlu, Hürriyet Yay., İstanbul 1973.

Edwardes, Michael, **Playing the Great Game: A Victorian Cold War**, Hamish Hamilton, London 1975.

Efe, Ahmet, **Efsaneden Gerçeğe Kuşçubaşı Eşref**, Bengi Yay., İstanbul 2007.

Eldem, Vedat, **Harp Ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, TTK Basımevi, Ankara 1994.

Eliaçık, Muhittin, “Bayburt'ta, Hart'ta Şeyh Eşref İsyanına Dair Osmanlı Arşiv Belgeleri”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 5, S 1, Yıl: 2015, Kırıkkale 2015, s. 118-139.

“Elim bir haber. İngiltere'nin Küçüklüğü-Küçükçe bir tecavüz”, **Tanin**, 25 Temmuz 1330 (7 Ağustos 1914).

Elmacı, Mehmet Emin, “İzmir Halkının Yazdıklarıyla İzmir'de Yunan İşgali ve Mezalimi”, **Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, 1. Kitap, Yay. Haz. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir 2010, s. 72-93.

El-Râfi'i, Abdurrahman, **Asru Ismail**, Kahire 1982.

El-Râfi'i, Abdurrahman, **el-Savra'l-'Urâbiyya ve'l-Ihtilâl el-İncilîzî**, Kahire 1937.

Emecen, Feridun M. “Doğu Karadeniz’de Ayanlık: Tirebolulu Kethudazade Mehmet Emin Ağa,” **Bellekten**, 65/242, Nisan 2001, s. 193-215.

Emir, Hüseyin Hüsni, **Yıldırım**, İstanbul 1337, s.14.

Emiroğlu, Çiğdem Önal-Emiroğlu, Kudret, **Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti-Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2017.

Ener, Kasım, **Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi**, San Matbaası, Ankara 1970.

Engdahl, William, **Oil And the Origins of the “War to Make the World Safe For Democracy**, Hoboken, Wiley-Blackwell, New Jersey 2007

Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çev. Ali Reşad, Kaknüs, İstanbul 1999.

Enginsoy, Cemal, “Atatürk Biyografisinden Sayfalar II”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IV, S 11, Mart 1988.

Enver Paşa’nın Anıları 1881-1908, Haz. Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2007.

Epkenhans, Michael, “Wilhelm II and ‘his’ navy, 1888-1918”, **The Kaiser New Research on Wilhelm II’s Role in Imperial Germany**, Ed. Annika Mombauer, Wilhelm Deist, Cambridge, New York 2004.

Erat, Muhammet, “Milli Mücadele’de Biga”, **Çanakkale I, Savaşı ve Tarihi**, İstanbul 2006.

Erbil, Ahmet, “Yirmi Türk Mücahidinin 500 Fransız’ı Esir Alması”, **Yakın Tarihimiz**, C IV, İstanbul 1962.

Erdeha, Kamil, **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

Erdem, Gökhan, “Lozan Heyeti”, **Yaşayan Lozan**, Ed. Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2003, s. 869-880.

Erdem, Gazi, “İlanından Yüz Elli Yıl Sonra Avrupa Birliği Müzakere-leri Bağlamında İslahât Fermânı’na Yeniden Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 51, S 1, 2010, s. 327-348.

Erdinç, Erol Şadi, “IV. Damat Ferit Pasa Hükûmeti ve Şeyhülislam Dürrizade’nin Anadolu Hareketi Karşıtı Fetvası”, **Bilgi Bellek**, Yıl: 2, S 3, İstanbul 2005 s. 27-45.

Erdoğan, Abdülkerim-Gökçe, Günel, **İstiklal Savaşı’nda Ankara**, Ankara 2007.

Erdoğan, Fahrettin, **Türk Ellerde Hatıralarım**, Ankara 1998.

Erdoğan, Tahir, **Erzincan Tarihi**, C II, Erzincan Hayra Hizmet ve Dayanışma Vakfı Yay., Erzincan 1987.

Eren, A. Cevat, “III. Selim,” **İslam Ansiklopedisi**, C 10, MEB, Eskişehir 1997.

Eren, A. Cevad, “Tanzîmât”, **İslam Ansiklopedisi**, C XI, 2. Baskı, MEB Yay., İstanbul 1979.

Ergil, Doğu, **Milli Mücadele Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara 1971.

Ergin, Ali Şakir, **Çapanoğulları Hadisesi ve Abdulkadir Beyin Hatıraları**, Anıl Matbaa, Ankara 2006.

Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, C I-II, İstanbul 1977.

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umûr-ı Belediye**, C I, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yay., İstanbul 1995.

Ergün, Mustafa, “Prens” Sabahattin Bey’in Eğitim Üzerine Düşünceleri”, **Kuramsal Eğitimbilim**, C 1, S 2, 2008, s. 1-9.

Ergün, Mustafa, “Sati’ Bey- Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri.” **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 1, 1987, s. 4-19.

Ergün, Mustafa, “20.Yüzyıl Başlarında Türk Milli Eğitiminin Amaçları Tartışması”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 20, 1986, s. 63-67.

Ergün, Mustafa, “Die deutsche-türkischen Erziehungsbeziehungen Während des ersten Weltkrieges”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S 3, 1992, s. 193-210.

Ergün, Mustafa, “Emrullah Efendi - Hayatı, Görüşleri, Çalışmaları”, **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 1982, s. 7-36.

Ergün, Mustafa, “II. Meşrutiyet Devrinde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları,” **A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S 1-2, 198, s. 59-89.

Ergün, Mustafa, **İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ocak Yay. Ankara 1996.

Ergün, Mustafa-Çiftçi, Barış, “Türk Dünyasının İlk Ortak Eğitim Reformu: Usul-ü Cedit”, **I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 9-15 Nisan 2006 Çeşme-İzmir, Bildiri Kitabı**, C II, İzmir 2008, s. 791-803.

Erhan, Çağrı, Ed., **Yaşayan Lozan**, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2003.

Erikân, Celal, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C 1, TTK, Ankara 1953.

Erkal, Şükrü, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI. Cilt Hicaz, Asir, Yemen, Cepheleri ve Libya Hareketi 1914-1918**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi, Haz. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983.

Ertan, Temuçin Faik, “Birinci Dünya Savaşı’nı Sona Erdiren Mütarekelerin Karşılaştırmalı Analizi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi 2. Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014): 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Bildiriler Kitabı**, İzmir 2015.

Ertan, Temuçin Faik, “Sevr ve Lozan Antlaşmaları Hakkında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 58, Bahar 2016.

Ertuğ, Hasan Refik, **Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi**, İstanbul 1959.

Ertürk, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1957, 1996.

Esengin, Kenan, **Millî Mücadelede, İç Ayaklanmalar**, Ağrı Yay., 1975.

Esengin, Kenan, **Milli Mücadele’de Ayaklanmalar**, 3. Baskı, Kamer Yay. İstanbul 1998; Kumsaati Yay., İstanbul 2006.

Esengin, Kenan, **Milli Mücadele’de Hıyanet Yarışı**, Ankara 1969.

Eskişehir İstiklal Mahkemesi (Kararlar ve Mahkeme Zabıtları), C 4, TBMM Basımevi, Ankara 2015.

Eski, Mustafa, **Kastamonu Valileri 1838-2000**, Ankara 2000.

Eşref Edib, **Mehmed Âkif**, C 1, 2. Baskı, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1962.

Evsile, Mehmet, “Milli Mücadele Sırasında Cephe Gerisinde Güvenlik Problemleri”, **Osmanlı’dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör**, Ed. Osman Köse, İlkadım Belediyesi Kültür Yay. 12, Samsun 2017, s. 491-504.

Eyck, Erich, **Bismarck And The German Empire**, Unwin University Books, Londra 1968.

Eyicil, Ahmet, “İstiklâl Mahkemelerinde Yargılanan Maraşlılar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S 102, Haziran 1996, s. 189-236.

Eyyupoğlu, İsmail, **Mudanya Mütarekesi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

Eyyupoğlu, İsmail, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı: Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)**, Erzurum 2009.

Ezherli, İhsan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclisi Mebusanı**, TBMM Yay. Yayın No: 54, Ankara 1992.

Faroghi, Suraiya vd., **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yay., C II, İstanbul 2004.

Fellows, Charles, **Travels and Researches in Asia Minor More Particularly in The Province of Lycia**, Publisher John Murray, London 1852.

Ferguson, Niall, **İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirishi**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., 6. Baskı, İstanbul 2020.

Ferit, Muhammed, **Müzekkiriâtı Ba'de'l-Hicre**, Merkezü Vesâik ve Târîhu Mısır el-Muâsır, Kahire 1978.

Findley, Carter V., **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbiâli (1789-1922)**, Çev. Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yay., İstanbul 1994.

Findley, Carter Vaughn, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?", **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2006, s. 491-502.

Forbes, Nevill and Arnold J. Toynbee, **The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey**, The Clarendon Press, Oxford 1915.

Fortna, Benjamin C., **Kuşçubaşı Eşref, Efsane Teşkilat-ı Mahsusa Subayının Hayatı**, Timaş Yay., İstanbul 2017.

Frey, Frederick, **The Political Elite in Turkey**, Cambridge 1965.

Fromkin, David, **A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East**, Avon Books, New York 1989.

Fromkin, David, **Bariša Son Veren Barış. Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 1993, 1997, 2004, 2008.

Fromkin, David, **Europe's Last Summer: Who Started the Great War in 1914**, Alfred A. Knoff, New York 2004.

Gardner, Nikolas, Çev. Mehtap Gün, **Kut'ül-Amâre, Mezopotamya'da Bir Savaş (1915-1916)**, Nesil Yay., İstanbul 2016.

Gaulis, Berthe Georges, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği**, İstanbul 1999.

Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk Muhteviyatına Aid Vesaik**, Ankara 1927.

Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk**, Ankara 1927.

Gencer, Ali İhsan-Sabahattin, Özel, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul 1991; Der Yay., 2009.

Gençoğlu, Mustafa, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 2, S 1, s. 29-50.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918**, C VI, Ankara 1978.

Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina Filistin Cephesi**, C IV, 1-2. Kısım, Ankara 1979-1986.

Genelkurmay Başkanlığı, **I. Dünya Harbinde Türk Hava Harekâtı**, C 9, Ankara 1969.

Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklâl Harbi; Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, C I, Ankara 1962.

Georgeon, François, “İmparatorluktan Cumhuriyete İstanbul’da Ramazan”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak Toplumsallık Biçimleri ve Cemaatlerarası İlişkiler (18.-20. Yüzyıllar)**, Çev. Maide Selen, Drl. François Georgeon-Paul Dumont, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 41-136.

Georgeon, François, **Sultan Abdülhamid**, İletişim Yay., İstanbul 2012; Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.

Gevgilili, Ali, **Türkiye’de Yenileşme Süreci, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk**, Bağlam Yay., İstanbul 1990.

Gilbert, Martin, **Winston S. Churchill**, Vol. III, Heinemann, London 1971.

Gilmour, David, **Curzon**, John Murray, London 1994.

Giolitti, Giovanni, **Trablusgarp’ı Nasıl Aldık?**, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2012.

Gladstone, W. E. **Bulgarian Horrors and the Question of the East**, John Murray, London 1876.

Gleason, John Howes, **The Genesis of Russophobia in Great Britain: A Study of the Interaction of Policy and Opinion**, Harvard University Press, Cambridge 1950.

Glenny, Misha, **Balkanlar (1804-1999) Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler**, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2001.

Grew, Joseph C., **Turbulent Era, A Diplomatic Record of Forty Years 1904-1945**, Ed. Walter Johnson, Hammond, London 1953.

Griffiths, Ieuan, “The Scramble for Africa: Inherited Political Boundaries”, **The Geographical Journal**, Vol. 152, No. 2 Temmuz, 1986.

Goldschmidt, Arthur Jr., **Modern Egypt, The Formation of a Nation-State**, Westview Press, Londra 1988.

Goloğlu, Mahmut, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontus**, Ankara 1973.

Goloğlu, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Nüve Matbaası, Ankara 1968, 2006.

Goloğlu, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet 1920**, Başnur Matbaası, Ankara 1970.

Goloğlu, Mahmut, **Milli Mücadele Tarihi II Sivas Kongresi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006; Ankara 1969.

Goloğlu, Mahmut, **Cumhuriyet'e Doğru 1921-1922**, Başnur Matbaası, Ankara 1971.

Goloğlu, Mahmut, **Atatürk ve Trabzon**, Ankara 1981.

Gök, Hayrullah, **Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

Gök, Hayrullah, **Mareşal Fevzi Çakmak'ın Faaliyetleri (1876-1950)**, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 1997.

Gökbel, Asaf, **Milli Mücadele'de Aydın**, Coşkun Matbaası, Aydın 1964.

Gökberk, Macit, "Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk", **Çağdaş Düşüncenin Işığında ATATÜRK**, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yay., İstanbul 1983, s. 283-333.

Gökbilgin, Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine**, TTK Basımevi, Ankara 1959; **Birinci Kitap, İkinci Kitap**, TTK Basımevi, Ankara 1965, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.

Gökbilgin, M. Tayyib, "1919 Yılında Yabancı Devletlerin İşgalleri ve İstekleri Karşısında İstanbul Hükümetleri", **BTTD**, S 34, 1987.

Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1989; Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.

Gönen, Cengiz, **Ulusal Kurtuluş Savaşının İlk Kahramanı Maraş**, Lazer Yay., Ankara 2005.

Gönlübol, Mehmet, **Milletlerarası Teşkilatlanma**, Sevinç Matbaası, Ankara 1975.

Görgülü, Fahri, **Yunan İşgalinde Kirmasti (Mustafakemalpaşa)**, Yeni Müteferrika Matbaası, Bursa 1960.

Görgülü, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, Ankara 1993.

Görgülü, İsmet, **Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi**, Kastaş Yay., İstanbul 1985.

Göyünç, Nejat, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul 1983.

Göze, Ergun, "Diplomasimizin Müesseseleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S 7, Ağustos 1980, s. 177.

Göztepe Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde**, Sebil Yay., İstanbul 1969, 1991, 1994.

Gözübüyük, Şeref-Kili, Suna, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1982.

Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, Çev. Kaymakam Hakkı, İstanbul 1931.

Güçlü, Muhammet, "Antalya'da Yerel Basının İlk Temsilcisi: Antalya'da Anadolu Gazetesi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 12, S 25, 2012/Güz, s. 33-54.

Güler, Ali, **Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri**, Ankara 1995.

Güler, İbrahim, “Osmanlı Devri İzmir-Tunus İlişkileri (XVII-XVIII)”, **CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18- 22 Eylül 2000, Çeşme) Bildirileri**, Yay. Haz. Tuncer Baykara, TTK Yay., Ankara 2004.

Güllü, Ramazan Erhan, “Osmanlı Devleti’nde Azınlık Var mıydı? Osmanlı Devleti’nin Gayrimüslim Vatandaşlarının 19. Yüzyılda Değişen Hukuki Statüleri Hakkında Bir Değerlendirme”, **bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S 95, Güz 2020, s. 149-176.

Güllü, Ramazan Erhan, “Millî Mücadele’de Güney Cephesinde Kılıç Ali Bey’in Faaliyetleri”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 2, C 16, 2017.

Gülmez Nurettin, **Kurtuluş Savaşında Anadolu’da Yeni Gün**, Ankara 1999.

Gülsoy, Ufuk, “1856 Haleb ve Nablus Olayları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C 9, S 1, Haziran 1994, s. 279-288.

Gülsoy, Ufuk, “İslahat Fermanı”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 19, İstanbul 1999, s. 185-190.

Gülsoy, Ufuk, **Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni**, Simgür Yay., İstanbul 2000.

Gümüş, Musa, “Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 İslahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, **bilig**, S 47, Güz 2008, s. 215-240.

Gümüşsoy, Emine, “1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 12, Ağustos 2008, s. 67-83.

Günay, Selçuk, **Resmî Devlet Salnamelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu’nun Seneler İtibariyle Mülkî Taksimatı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1980.

Güner, Zekai, “Lüleburgaz Kongresi”, **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz 31 Mart 2001.

Güner, Zekai, **Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1 Aralık 1918-13 Mayıs 1920)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

Güner, Zeki ve Kabataş, Orhan, **Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basın**, TTK Yay., S 38, Ankara 1990.

Güneri, Süleyman Necati, **Hatıra Defteri**, Haz. Ali Birinci, İstanbul 1999.

Güneş, Günver, "İzmir Türk Ocağı (1912-1919), **Kebikeç**, Yıl: 2, S 4, 1996, s. 149-158.

Güneş, İhsan, **Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017.

Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi. Meşrutiyete Geçiş Süreci. I. ve II. Meşrutiyet**, C 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara 1997.

Güneş, İhsan, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, 2009.

Güneş İhsan, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012.

Güneş, İhsan, "Ermeni Sorunu (1918-1923)" **Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri** (24-26 Nisan 1985) Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Tarih Bölümü, (Ayrıbasım), s. 43-45.

Güralp, Şerif, **Kurtuluş Savaşının İçyüzü**, Güncel Yay., İstanbul 2007.

Gürcan, D. Ali, **Kökenleriyle Konya'nın Delibaş İsyanı ve Bu Olayın Karaman'a Sıçrayışı**, Eskişehir 1994.

Gürel, Şükrü Sina, **Kıbrıs Tarihi (1878-1960) Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Siyaset 1**, Ankara; Kaynak Yay., 1984.

Gürer, Turgut (Drl.), **Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cephe-
den Meclise Büyük Önder İle 24 Yıl**, Özkarcan Matbaacılık, İstanbul
Kasım 2006.

Gürkan, Uluç, "Malta Yargılaması, Malta'yı Sulandırmak", **Milliyet**,
22 Nisan 2014.

Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Ankara 1985.

Güven, Cemal, "Mîsâk-ı Millî: Türkiye'nin İstiklâl ve İstikbâl Esasla-
rı", **Tarihin Peşinde**, S 20, 2018, s. 117-138.

Güven, Zühtü **Anzavur Ayaklanması: İstiklal Savaşı Tarihinde Acı
Bir Sayfa**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1965.

Güz, Nurettin, **Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)**, Gazi
Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası, Ankara 1991.

Grousset, Rene, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev.
Sosi Dolanoğlu İstanbul 2005.

Guroian, Vigen, "Armenian Genocide and Christian Existence", **Cross
Currents**, Fall 91, Vol. 41, Issue 3.

Habsbown, Eric, **Age of Extremes The Short Twenty Century 1914-
1991**, London 1994.

Hacısalihoğlu, Mehmet, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-
1918)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008.

**Hafız İbrahim Demiralay'ın Hatıratı ve Isparta'da Milli Mücadele
ile ilgili Belgeler**, Haz. Bayram Kodaman-Hasan Babacan, Yeni Mat-
baa, Isparta 1998.

Hagen, Gottfried, "German Heralds of Holy War: Orientalists and
Applied Oriental Studies", **Comparative Studies of South Asia, Africa
and the Middle East**, XXIV/2, s. 145-162.

Hakan, Sinan, **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direniş-
çileri (1817-1867)**, Doz Yay., İstanbul 2007.

Halaçoğlu, Ahmet, “Amasya Protokolü ve Osmanlı Hükûmetleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Mart 1999, C 15, S 43, s. 229-234.

Halıcı, Şaduman, **Ethem**, E Yay., İstanbul 2016.

Hanioğlu, M. Şükrü, “Meşrutiyet”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIX, Ankara 2004, s. 388-393.

Hanioğlu, M. Şükrü, “Jön Türk”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIII, İstanbul 2001, s. 584-587.

Hanioğlu, M. Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.

Hanioğlu, M. Şükrü, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yay., C I, İstanbul 1985.

Hanioğlu, M. Şükrü, **Preparation For a Revolution The Young Turks, 1902-1908**, Oxford University Press, New York 2001.

Hanioğlu, M. Şükrü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XXIII, İstanbul 2001, s. 476-484.

Hamdullah Suphi, **Günebakan**, 1929.

Hammer, J. **Histoire de l'Empire Ottoman depuis Son Origine Jusqu'à Nos Jours**, Bellizard, Barthés, Dufour et Lowell, Paris 1841.

Harp Mecmuası, S 1, Teşrinisani 1331.

Hasan Rami, **Hatırat**, C 1, Artin Asadoryan Matbaası, İstanbul 1324.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara 1998.

Hasanlı, Cemil, “Sovyetler Birliği'nin Lozan Konferansı'ndan Beklentileri”, **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, C I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 3-14.

Hayta, Necdet, “Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sürecinde Ege Adaları”, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İzmir**, Yay. Haz. Mehmet Ersan-Nuri Karakaş, TTK Yay., Ankara 2013, s. 577-597.

Heller, Joseph, “Sir Louis Mallet and the Ottoman empire: the road to war”, **Middle Eastern Studies**, 12:1, 3-44.

Helmreich, Paul C., **Sevr Entrikaları: Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye’nin Taksimi**, Çev. Şerif Erol, İstanbul 1996.

Hobsbawm, Eric, **Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991: Aşırılıklar Çağı**, Çeviren: Yavuz Alogan, İstanbul 1996.

Hocaoğlu, Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.

Holger Herwig, “Conclusion”, **War Planning 1914**, Ed. Richard F. Hamilton, Holger Herwig, Cambridge University Press, Cambridge 2009.

Hopkirk, Peter **The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia**, Kodansha International, London 1992.

Howard, Harry, **The Partition of Turkey**, New York 1966.

Howell, J. Morton A. M., **Egypt’s Past, Present And Future**, Ohio; Otterbein Press, 1929.

Huddleston, Sisley, **Peace-making at Paris**, London 1919.

Hurgronje, C. Snouck, **The Holy War “Made in Germany”**, G. P. Putnam’s Sons, New York and London 1915.

Hülagu, Metin, **Yurtsuz İmparator Vahdettin**, Timaş Yay., 4. Baskı, İstanbul 2016.

Hülagü, Orhan, “Anzavur İsyanı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIV, S 40, Mart 1998; Ankara 1998, s. 49-67.

Hülagü, Orhan, **Milli Mücadele’de Bursa**, Emre Yay., İstanbul 2001.

Hüsamettin, Hüseyin, **Amasya Tarihi**, C I, C II, Hikmet Matbaası 1928.

Hüseyin Kadri Bey, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım**, Haz. İsmail Kara, İletişim Yay., İstanbul 1991.

Hüsrev Gerede'nin Anıları, Haz. Sami Önal, İstanbul Ekim 2002.

İdikut, İhsan, **Nazım Bey**, İstanbul 1952.

İğdemir, Uluğ, **Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 1989.

İğdemir, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969, 1993.

İğdemir, Uluğ, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları; Mehmed Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme**, İrcica Yay., İstanbul 2006.

İlgürel, Mücteba, **Milli Mücadele'de Balıkesir Kongreleri**, ATAM Yay., Ankara 1999.

İlgürel, Mücteba, "Akbaş Cephaneliği Baskını", **Tarih Dergisi**, S 33, İstanbul 1982, s. 271-282.

İlter, Aziz Samih, **Şimali Afrika'da Türkler**, Vakıf Gazete Matbaası, İstanbul 1934.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, **Son Sadrazamlar**, C 4, İstanbul 1992, Dergâh Yay., 3. Baskı 1982.

İnalçık, Halil-Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yayıncılık, C II, İstanbul 2004.

İnalçık, Halil, "The Nature of Traditional Society: Turkey," **Political Modernization in Japan and Turkey**, Ed. Robert E. Ward and D. A. Rustow, Princeton University Press, New Jersey 1968, 42-63.

İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", **Belle-ten**, C XXVIII, S 112, Ekim 1964, s. 603-622.

İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", **Belle-ten**, C XXVIII, S 112, Ekim 1964, s. 623-690.

İnalçık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, Eren Yay., İstanbul 1993.

İnan, Afet, **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1982.

İncedayı, Cevdet Kerim; **İstiklal Harbi (Garp Cephesi)**, Haz. Muhammet Safi, YKY, İstanbul 2007.

İngiliz Belgelerinde Lozan Barış Konferansı (1922-1923), Yay. Haz., Mim Kemal Öke, C I-II, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1983, 1984.

İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C 4, Haz. Bilal N. Şimşir, TTK Yay., Ankara 2000.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, Yay. Haz., Sabahattin Selek, 3. Baskı, Bilgi Yay., Ankara 2009.

İnönü, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, C 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008.

İntihabat-ı Mebusan Kanunu, İzmir 1324.

İnuğur, M. Nuri, **Basın ve Yayın Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1982.

İpşirli, Mehmet "Ulema ve III. Selim," **III. Selim: İki Asrın Dönem- cinde İstanbul**, Seçil Ofset, İstanbul 2010, s. 155-169.

İpşirli, Mehmet, "Ehl-i Örf," **DİA**, C 10, İstanbul 1994, s. 519-520.

İpşirli, Mehmet, “İlmiye,” **DİA**, C 22, İstanbul 2000, s. 141-145.

İpşirli, Mehmet, “Kalemiye,” **DİA**, C 24, İstanbul 2001, s. 248-249.

İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle, Buruciye Yay., 3. Baskı, Sivas 2013.

İskit, Servet, **Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yay. 2, 1943.

İslam, İbrahim, “Milli Mücadele’ye Muhalif Bir Gazete: “Ferda”, **Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2009, S 12, s. 158-174.

İstiklal Mahkemeleri (İM) (Kanun, Gereğe ve Genel Kurul Tutanaqları), TBMM Basın, Yayın ve Halkla İlişkiler Başkanlığı Basımevi, C 1-5, Ankara 2015.

“İzmir’in İşgali sırasında Türk halkına karşı Yunanlıların yaptıkları cinayet, yağma ve hakaretlerle ilgili İzmir Jandarma Alay Komutanlığı’nın Jandarma Genel Komutanlığına Raporu”, Vesika: 2365, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 93, Ocak 1992.

“İzmir’in İşgaline Dair Mevakiden Mevrud Telgraflar”, Vesika: 895, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 37, Eylül 1961.

İzzet, Süleyman, **Büyük Harpte 15. Piyade Tümeni’nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’daki Harekât ve Muharebeleri**, İstanbul 1936.

İlgar, İhsan, “Türk Genel Kurmayının Gizli Harekat Planı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 36, İstanbul Eylül 1970, s. 33-44.

“İrâk Raporu 1915-1916”, **Times** 27 Haziran 1917, neşredilmiştir. İstanbul Matba’a-i Âmire 1333.

İrâk Seferi’ne Dâir İfşâ’at, Çev. Yüzb. Rahmi “**Beyaz Kitap**”, İstanbul Matba’a-i Âmire 1332.

İrâk’a Dâir Muhârebe Notları, Çev. Hüsameddin, Dersa’adet Matba’ası, Hindistan Simla 1915, 1333.

“İslahât Fermânı”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 17-25.

Işın, Ekrem, “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C 2, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 362.

Jaescke, Gotthard, **Mustafa Kemals Sendurng nach Anatolien**, No:1, Geschichte des İslamischen Orients, Tübingen 1949.

Jaescke, Gotthard, **Bietraege zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabha engigkeit**, Die Welt des İslams, No: 1, 1957.

Jaescke, Gotthard, “Mustafa Kemal’i Alıp Götürmek İsteyenler”, **Belleten**, C XXXII, 1966.

Jaescke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, AK-DTYK, TTK Yay., XVI, Dizi-Sa.11/01, Ankara 1971,1986, 1991, 2011.

Jaescke, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, AKDTYK, TTK Yay., XVI, Dizi-Sa.121, Ankara 1970, 1989.

Jaescke, Gotthard, **Büyük İnkılâpçı ve Diplomat Atatürk**, V. Türk Tarih Kongresi Genel Toplantısı.

Jaescke, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar**, TTK Yay., Ankara 1989.

Jaeschke, Gotthard, “İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması”, **Bellekten**, XXXII/128, Ekim 1968, s. 567-576.

Jeffery, Keith & Alan Sharp, “Lord Curzon ve 1922-23 Lozan Konferansı’nda Gizli İstihbaratın Kullanımı”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 145-153.

Jelavich, Barbara, **A Century of Russian Foreign Policy, 1814-1914**, J. B. Lippincott Company, New York 1964.

Jelavich, Barbara, **Balkan Tarihi 20. Yüzyıl, II**, Küre Yay., İstanbul 2017.

Jelavich, Barbara, **History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries**, V 1, Cambridge University Press, 1983.

Joll, James, Martel, Gordon, **Birinci Dünya Savaşı Neden Çıktı?**, Çev. Orhan Dinç Taylan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.

Journal Le Matin 13 Mars 1917.

Kabacalı, Alpay, **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994.

Kabacalı, Alpay, **Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul 1990.

Kaçar, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları C I**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1995, s. 209-225

Kaçar, Mustafa, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e kadar)”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları, C II**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1998, s. 69-137.

Kaçar, Mustafa-Zorlu, Tuçay-Barutçu-Burak-Bir, Atilla-Ceylan, C. Ozan ve Neftçi, Aras, **İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Eğitimimiz**, Ed. Mehmet Karaca, İTÜ Vakfı Yay. İstanbul 2013.

Kadri, Hüseyin Kazım, **Bir Milletın Dirilişı**, Pınar Yay., İstanbul 2008.

Kafalı, Mustafa, “**Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi**”, Tarih Boyunca Anadolu’da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı Tebliğleri, Ankara 1995.

Kahraman, Kemal, “Cezayir”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul 1993, VII/487.

Kala, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nin Sanayileşme Çabaları”, **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s.181-189.

Kalafat, Yaşar, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Kuva-yı Milliye Hareketleri**, Ankara 1990.

Kalyoncuoğlu, Zeynep “Antep’te Kuvayı Milliye’nin Oluşumu” **Milli Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu**, Ankara 2015.

Kalyoncuoğlu, Zeynep, “Antep’te Kuvayı Milliye’nin Oluşum” **Milli Mücadele’de Güney Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Kâmil Paşa, **Kâmil Paşa’nın Anıları**, Yay. Haz. Gül Çağalı-Güven, Arba Yay., İstanbul 1991.

Kandemir, Ferudun, **Tütüncübaşı Şükrü Anlatıyor, Sultan Vahdeddin’in Son Günleri**, Yağmur Yay., İstanbul 2014.

Kandemir, Ferudun, **Hatıraları ve Söyleyemedikleri İle Rauf Orbay**, İstanbul 1965, s. 32.

Kandemir, Ferudun, “Bilecik Buluşması”, **Yakın Tarihimiz, Birinci Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar**, C II, S 6, Ağustos 1962, s. 384-387.

Kansu, Aykut, **1908 Devrimi**, İstanbul 1995.

Kansu, Aykut, **İttihadcılarının Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913**, İletişim Yay., İstanbul 2016.

Kansu, Mazhar Müfit **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, ADTYK, TTK Yay., XVI. Dizi-Sa. 6a2, C 2, Ankara 1966, 1968, 1986, 1988, 2019.

Kaplan, Leylâ, **Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

Kaplan, Mehmet, “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, **Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2006, s. 464-475.

Karabekir, Kâzım, **İstiklal Harbimiz**, C I, İstanbul 1960, 1969, 1993, 1995, 1988, Yapı Kredi Yay., C 1, İstanbul 2008; Merk Yay., İstanbul 1988.

Karabekir, Kâzım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909**, Emre Yay., İstanbul 1995.

Karabekir, Kâzım, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum 1990.

Karabekir, Kâzım, **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul 1972, 1988, 1990.

Karabekir, Kâzım, **Günlükler**, (1906-1948), C 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2009.

Karabekir, Kâzım, **Doğunun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu Sarıkamış, Kars ve Ötesi**, Yay. Haz. Enver Konukçu, Erzurum 1990.

Karabulut, Umut, **İzmir Kentinde Siyasi Protesto Kültürü (1908-1912)**, Yeditepe Yay., İstanbul 2014.

Karaca, Özkan, **Dövüştüler, Götürüldüler, Dönmediler: Esarete Kalanlar**, İstanbul 2017.

Karaca, Taha Niyazi, “Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemlerinde Yozgat Ermenileri (1914-1920)”, **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, C 3, S 4, s. 99-134.

Karaca, Taha Niyazi, “Milli Mücadele’de Bozkır İsyanları”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 16, Yıl: 2004/1, Elazığ 2004, s. 169-190.

Karaca, Taha Niyazi, **Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri**, TTK Yay., Ankara 2004.

Karacakaya, Recep, **Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-192)**, İstanbul 2001.

Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993.

Karadağ, Hüsametdin, **İstiklal Savaşında Maraş**, Ata Çelebi Basımevi, Mersin 1943.

Karakaçan, Tuncay, **Cezayir’de Fransız İşgali, 1830-1871, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

Karay, Refik Halit, **Minelbab İlelmihrab (Mütareke Devri Anıları)**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992.

Karayaman, Mehmet, “İzmir Valisi İzzet Bey’in Kaleminden İzmir İşgali”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C VI, S 15, Güz 2007, s. 3-18.

Kerr, Stanley E., **The Lions of Marash: Personal Experiences With American Near East Relief 1919-1922**, State University of New York Press, Albany 1973.

Karaköse, Necdet, “Birinci Dünya Savaşı’nda Trablusgarp Cephesi ve Afrika Grupları Komutanı Nuri Paşa (Killigil)”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 6, 2011, s. 251-282.

Karal, Enver Z. “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi,” **Belle-ten**, 28/112, Ekim 1964, s. 584-597.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, TTK Yay., Ankara 2007, 2011.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C V-VI-IX, TTK Yay., Ankara 1983, 1996, 2011.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri 1861-1876**, TTK Yay., Ankara 2011.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, C IX, Ankara 1999.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856**, C V, TTK Yay., Ankara 1988.

Karal, Enver Ziya, **Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedid, 1789-1807**, TTK Yay., Ankara 1942

Karal, Enver Z. "Mahmut II." **İslam Ansiklopedisi**, MEB, Eskişehir 1997, s. 165-170.

Karasapan, Celal Tevfik, **Filistin ve Şarkü'l-Ürdün**, C I, İstanbul 1942.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Ergenekon, Millî Mücadele Yazıları**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981.

Karay, Refik Halit, **Minelbab İlelmihrab**, İnkılâp ve Aka Kitabevi, İstanbul 1964.

Karbi, Bilge, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askerî Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesi'ne Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, S 20, Çanakkale, Bahar 2016, s. 193-206.

Karpat, Kemal, **Osmanlı Modernleşmesi-Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

Karpat, Kemal, "1683'ten Sonra Osmanlıların Balkan Uluslarıyla İlişkileri", **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, İmge Yay., Ankara 2004, s. 61-128.

Karpat, Kemal, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 3, No. 3, Jul., 1972, s. 243-281.

Karpat, Kemal, “Sultan Abdülhamid II’nin Pan-İslamik Siyaseti: Yanlış Bir Görüşün Tesbiti”, **Onuncu Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri**, TTK, Ankara 1986.

Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yay., İstanbul 2018.

Karpat, Kemal, **Türk Siyasi Tarihi-Siyasal Sistemin Evrimi**, Timaş Yay., İstanbul 2011.

Karpat, Kemal, **Ottoman Population, 1830-1914**, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1985.

Karpat, Kemal, **The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State**, Oxford University Press, Oxford 2001.

Kaşıyugun, Ali, **Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na Girişi**, Yeditepe Yay., İstanbul 2006.

Kavas, Ahmet, “Osmanlı-Tibu Münasebetleri: Büyük Sahra’da Reşade (Çad) ve Kavar (Nijer) Kazalarının Kurulması”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S 4, İstanbul 2000.

Kaya, Halit, **Refet Bele, Askeri ve Siyasi Hayatı 1881-1963**, Bengi Yay., İstanbul 2010.

Kayalı, Kurtuluş, “Hürriyet ve İtilaf”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C V, İstanbul 1985, s. 1436-1441.

Kayalı, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar, Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998.

Kayaoğlu, Taceddin, **Türkiye’de Tercüme Müesseseleri**, Kitabevi Yay., İstanbul 1998.

Kaygusuz, Bezmi Nusret, **Bir Roman Gibi**, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir 1955.

Kaymaz, Nejat, “ Misak-ı Milli Üzerinde Yapılan Tartışmalar”, **VIII Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler III**, TTK Yay., Ankara 1977, s. 2-15

Kaymaz, Nejat, “TBMM’de Misak-ı Milli’ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu I”, **Tarih ve Toplum**, S 19, Temmuz 1985, s. 47-51.

Kaymaz, Nejat, “TBMM’de Misak-ı Milli’ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu II”, **Tarih ve Toplum**, S 21, Eylül 1985, s.33-41.

Keçecizade Reşad Fuat, “Mısır’ın İdaresi Hakkında Hidiv İsmail Paşa’ya Mektûb-i Sâmi”, **TOEM**, cüz 42, İstanbul 1334.

Kehale, Abdullah, **Milli Mücadele’de İç İsyancılar ve Cemil Cahit’in (Toydemir) Anıları**, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği Yay. No: 12, İstanbul 1997.

Keiger, John F.V., **France and the Origins of the First World War**, The Macmillan Press, London 1983.

Keleş, Erdoğan, “Tanzimat Dönemi’nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 24, S 38, 2005, s. 259-280.

Keleşyılmaz, Vahdet, “Dönemin Türk Basınında Anzavur Olayı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XV, S 45, Ankara Kasım 1999, s. 861-890.

Keleşyılmaz, Vahdet, “Belgelerle Türkiye’nin Birinci Dünya Savaşına Giriş Süreci”, **Erdem**, C 11, S 31, Mayıs 1999, s. 139-153.

Kenan, Mehmet, **Büyük Harbde İran Cephesi**, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matba’ası, 1928.

Kendi Mektuplarında Enver Paşa, Yay. Haz. M. Şükrü Hanioglu, Der Yay., İstanbul 1989.

Kennedy, Paul, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, Çev. Birtane Karanakçı, Ankara 1994.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu 1908-1912”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C XIV, S 2, İzmir 2014, s. 149-188.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C VI, S 14, İzmir 2007, s. 3-25.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “Trablusgarp ve Balkan Savaşları’nda Hint Müslümanlarının Osmanlı Devleti’ne Yaptıkları Yardımlar”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, C XII, S 2, İzmir 2012, s. 159-179.

Kerimoğlu, Hasan Taner, **İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914**, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2012.

Kerimoğlu, Hasan Taner, **Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914**, Libra Kitapçılık ve Yay., İstanbul 2015.

Keser, Ulvi, **Kıbrıs (1914-1923)**, KKTC 2000.

Keser, Ulvi, “Milli Mücadele’de Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi”, **Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Nisan 2003, S 376, s. 84-93.

Keskin, Mustafa, “Mustafa Kemal’in IX. Ordu Müfettişliğine Atanmasıyla Bu Görevinden Azledilmesi Arasında, İstanbul Hükûmetiyle Yaptığı Yazışmalar”, **Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2002**, Yay. Haz. Hale Şıvgın-Semih Yalçın, Ankara 2003.

Khlebof, Twerdo, **Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities At Erzurum**, İstanbul 1919.

Khoury, Philip S., **Urban Notables and Arab Nationalism**, New York Cambridge 1983.

Kıcımın, Nâci Kâşif, **Medine Müdafaası Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?**, İstanbul 1994.

Kılavuz, Nuray, “Kahramanlıktan Vatan Hainliğine, Çerkes Ethem, Kuvve-i Seyyare’nin Teşkili ve Tasfiyesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 21, S 1, Elazığ 2011, s. 273-288.

Kılıç, Ali, **Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor**, İstanbul 1955.

Kılıç, Fahri, “Milli Mücadele Döneminde Hüsrev Gerede’nin Yürüttüğü Faaliyetler”, **History Studies**, Vol: 9 Issue: 5, 2017, s. 101-121.

Kılıç, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Ülke Kitapları, İstanbul 1998.

Kılıç, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya**, İstanbul 2003.

Kılıç, Selami, “Oltu’nun İşgali, Kurtuluşu ve Anavatan’a Katılımı (1878-1920)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 94, 2017.

Kılıç, Selami, “Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum”, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi**, II/1, Erzurum 1997, s. 77-97.

Kılıçoğlu, Cemil, **Osmanlı’da Son Paşalar**, Kum Saati Yay., İstanbul 2006.

Kılınçkaya, M. Derviş, “Kongreler Sürecinde İttihatçılık”, **Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005.

Kıray, Emine, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yay., İstanbul 2008.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Cihângiroğlu İbrahim Aydın, (1874-1948)’daki Milli Mücadele’de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler**, TTK Yay., Ankara 1985.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi’nin İlk Günü”, **BTTD**, S 35, Ağustos-1970, s. 11-15.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Kars Tarihi**, İstanbul 1953.

Kırzioğlu, Fahrettin, **Milli Mücadelede Kars**, İstanbul 1960.

Kırzıoğlu, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Kültür Ofset, Ankara 1993.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, **Kâzım Karabekir**, Ankara 1991.

Kızıltan, Yılmaz, “I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı”, **Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C XXVI, S 1, Ankara 2006, s. 251-272.

Kızıltan, Yılmaz, **Mareşal Fevzi Çakmak, Kurtuluş Savaşına Yön Verenler**, GÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Ankara 1994.

Kızıltoprak, Süleyman, **Mısır’da İngiliz İşgali; Osmanlı’nın Diploması Savaşı: 1882-1887**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2010.

Kızıltoprak, Süleyman, **II. Abdülhamid’in Dış Politikası ve Taşöz Operasyonu**, İstanbul 2011.

Kızıltoprak, Süleyman, “Türk Askerî Tarihinde Memlûk Sistemi”, Ed. Süleyman Kızıltoprak, **Türkler ve Askerlik**, İstanbul Yay., İstanbul 2009.

Kızıltoprak, Süleyman, “Hidiv Ailesinin Boğaziçi’ndeki İlk Hediyesi: Beykoz Kasrı”, **El Sanatları**, S 17, İstanbul 2014.

Kızıltoprak, Süleyman, “Armenians in The Bureaucracy of Ottoman Egypt: The Carrier of Bogos Nubar Pasha (1824-1899)”, **History Studies**, C 2 , N 3, Haziran 2010.

Kızıltoprak, Süleyman, “II. Abdülhamid’in Mısır Sorunu’na Yaklaşımı ve İstanbul Konferansı”, **Türkler**, C XIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

Kızıltoprak, Süleyman, “Kamu Diplomasisinin Kadın Öncülerinden Sanat Ve Sanatkarların Hamisi Prenses Nazlı (1853-1913)”, **El Sanatları**, S 15, İstanbul 2013.

Kızıltoprak, Süleyman, “The Egyptian Question and the Multilateral Policy of Germany (1876-1904)”, **Türkisch-Deutsche Beziehungen. Perspektiven aus Vergangenheit und Gegenwart** Ed: Schönig/Çalik/Bayraktar, Studien zum Modernen Orient 19, 2011.

Kızıltoprak, Süleyman, “Sömürgeci Rekabet ve Basın: “Bosphore Égyptien” Olayı”, **İslam Öncesi’nden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan**, Ed. H. Alan-A. Kara-O. Yorulmaz, İstanbul 2008.

Kızıltoprak, Süleyman-Deniz, Şefaatin, Yay. Haz., **II. Abdülhamid Zamanında Bir Osmanlı Binbaşısının Gözünden Libya**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2020.

Kızıltoprak, Süleyman, **Mısır’da İngiliz İşgali, Osmanlı’nın Diploması Savaşı: 1882-1887**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.

Kili, Suna- Gözübüyük, Şeref, **Türk Anayasa Metinleri “Sened-i İttifaktan Günümüze”**, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985.

Kinross, Lord Patrick, **The Rebirth of a Nation**, Londra 1964.

Kinross, Lord, **Atatürk**, Altın Kitaplar, İstanbul 2012.

Kissinger, Henry, **Diplomasi**, Çev. İbrahim Kurt, İstanbul 2000.

Kitsikis, Dimitri, **Yunan Propagandası**, İstanbul 1964.

Knight, Edward F., **Jön Türkler ve II. Abdülhamid**, Kariyer Yay., İstanbul 2010.

Knight, Paul, **The British Army in Mesopotamia, 1914-1918**, 2013.

Koca, Salim, **Mustafa Kemal Paşanın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayini, 6 Mayıs 1919**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1984.

Koca, Salim, “Mustafa Kemal’in 9. Ordu Müfettişliğine Tayininde Vahideddin’in Rolü Var mıydı?”, **Millî Kültür**, S 50, 1985.

Koca, Salim-Yalçın E. Semih, “Mustafa Kemal Paşanın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayininde Osmanlı Genel Kurmayının Rolü”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 24, Temmuz 1994.

Kocabaşoğlu, Uygur, “**Hürriyet**”i Beklerken **İkinci Meşrutiyet Basını**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.

Kocaoğlu, Bünyamin, “Mütareke İle Musalaha Arasında Türkiye, Mütareke Hükümetleri ve İstanbul Basınının Sulh Meselesine Bakışları”, **İlk Adımdan Cumhuriyete Milli Mücadele**, Ed. Osman Köse, Mavi Yay., İstanbul 2008, s. 191-203.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938**, TTK Yay., Ankara 1983, 1988.

Kock, Heribert Franz, “Neuilly Peace Treaty (1919)” **Encyclopedia of Public International Law**, New York 1982.

Kock, Heribert Franz, “Trianon Peace Treaty (1920)”, **Encyclopedia of Public International Law**, New York 1982.

Koç, Nurgün, “Milli Mücadele’de Yozgat (Çapanoğulları)Ayaklanması ve Çerkez Ethem Güçleri Tarafından Bastırılması”, **I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C II, Yozgat 2016, s. 219-244.

Koçer, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Uzman Yay., Ankara 1987.

Koçer, Hasan Ali, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yargıçoğlu Mat., Ankara 1967.

Kodaman, Bayram, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, Ötüken Yay., İstanbul 1980.

Koebner, Richard-Dan Schmidt, Helmut, **Imperialism**, The Cambridge University Press, Cambridge 1964.

Kohn, Hans, **Basic History of Modern Russia**, Van Nostrand Company, New York 1957.

Koloğlu, Orhan, **Osmanlı-İtalyan Savaşında İttihatçılar, Masonlar ve Sosyalist Enternasyonal**, Ümit Yay., Ankara 1999.

Koloğlu, Orhan, **Türk Basını, Kuvayi Milliye'den Günümüze**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1993.

Koloğlu, Orhan, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., İstanbul 1985, C I, s. 60-91.

Koloğlu, Orhan, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın**, İletişim Yay., İstanbul 1992.

Koloğlu, Orhan, **Mondros'tan Mudanya'ya Osmanlı'da Son Tartışmalar**, Doğan Kitapçılık, İstanbul 2008.

Koltuk, Nuran, "Kuva-yı Milliye'nin Gelirleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, C XII, S 23, 2013, s. 49-81.

Konukçu, Enver, **Ardahan Tarihi**, Ankara 1999.

Koray, Enver, "Yeni Osmanlılar," **Bellekten**, 47/185-186, 1983, s. 564-582.

Korlaelçi, Murtaza, "Pozitivist Düşüncenin İthali", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, C 1, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 214-223.

Korkmaz, Cemil Hakan, **Kurtuluş Savaşının İkinci Cephesi-İç İsyanlar**, Altın Kitaplar, İstanbul 2008.

Koylu, Zafer, "Haymana, Sakarya Savaşı ve Mangal Dağı", **Sakarya Zaferi ve Haymana III**, Yay. Haz. Temuçin F. Ertan-Sedef Bulut, A.Ü. İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayın No: 51, A.Ü. Basımevi, Ankara 2015.

Koylu, Zafer, **Esaretten Özgürlüğe 423 Gün İngiliz İşgalinde Eskişehir**, Eskişehir Ticaret Odası Yay., Şehir ve Kültür-2, 3. Baskı, Eskişehir 2015.

Koylu, Zafer, **Eski bir Şehrin Hikayesi**, Eskişehir Ticaret Odası Yay., Eskişehir 2015.

Laurence Evans, **Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924**, Çev. Tevfik Alanay, Milliyet Yay., İstanbul 1972.

Koyuncu, Aşkın, “Neuilly Antlaşması (27 Kasım 1919) Bulgaristan'ın İkinci Büyük Felaketi”, **Doğu Batı, Balkanlar-II**, C 22, S 90, Ağustos, Eylül, Ekim 2019.

Kozanoğlu, Zeynel, **Hamdi Bey ve Akbaş Baskını**, Ankara 1970.

Köksal, Ahmet, “1897 Türk-Yunan Harbi'nde Trabzon Redif Taburları”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C XII, S 24, Trabzon 2018, s. 235-268.

Köksal, Osman, “Geride Kalmış Bir Kuva-yı Milliyeci: Kaymakam Bayatlı Arif Bey ve Karakeçili Müfrezesi”, **History Studies Dergisi**, Volume 2/2 2010, 469-492.

Köstüklü, Nuri, **Millî Mücâdele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, AKDITYK ATAM Yay., Semih Ofset, Ankara 1999.

Köstüklü, Nuri, **Milli Mücadele'de Manisa-Uşak-Afyonkarahisar-Konya Hattı (8.Fırka ve Akşehir Kalem Riyasetleri 1920 Yılı Şifre-i Mevrude Defteri)**, ATAM Yay., Ankara 2009.

Köstüklü, Nuri, “Kıbrıs Türklerinin Yardımları”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, Ankara 2000.

Kressenstein, Kress Von, **Türklerle Beraber Süveyş Kanalına**, Çev. Mazhar Besim Özalpsan, İstanbul 1943.

Kudret, Cevdet, **Abdülhamit Döneminde Sansür**, Yenigün Matbaacılık, İstanbul 2000.

Kuiper, Kathleen, **Mesopotamia: The World's Earliest Civilization**, 2010.

Kuntay, Mithat Cemal, **Mehmed Akif Hayatı-Seciyesi-Sanatı**, 8. Baskı, Timaş Yay.

Kuran, Ahmed Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012.

Kuran, Ahmed Bedevi, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012.

Kuran, Ercüment, “Osmanlı Aydın’ı Hayrullah Efendi’nin Viyana Seyahatleri”, **Türk Kültürü Araştırmaları, (Orhan F. Köprülü’ye Armağan)**, Yıl: XXXIV/1-2, Ankara 1996, s. 5-9.

Kuran, Ercüment, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Drl. Mümtaz’er Türköne, Türk Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2013.

Kuran, Ercüment, “Cezayir-i Garb Müdafii, Konstantin Beyi Ahmed Bey”, **V. Türk Tarih Kongresi (12-17 Nisan 1956)**, s. TTK Yay., Ankara 1960.

Kuran, Ercüment, **Cezayir’in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1957.

Kurat, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barış,” **Belleten**, XXXI/121-124, 1967.

Kurat, Akdes, **Brest Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)**, TTK Yay., Ankara 1967.

Kurat, Akdes, **Türkiye ve Rusya (1798-1919)**, Ankara 1970, 1990, 2011.

Kurat, Akdes, “Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan”, **Türk Yurdu**, S VII/3, 1970, s. 26.

Kurat, Akdes, **Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)**, Ankara 1993.

Kurat, Yuluğ Tekin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara 1976, 1986.

Kurat, Yuluğ, "1878 -1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi" **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl**, 1491-1992, Ankara 1999.

Kurat, Yuluğ Tekin, **Henry Layard'ın İstanbul Büyükelçiliği 1877-1880**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.

Kurat, Yuluğ Tekin, "Türkiye Topraklarının Paylaşılması Hazırlıkları-Sevr", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, X/59, [by-bty].

Kurdakul, Nejdet, **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 1981.

Kurnaz Şahin, Feyza, **Osmanlıdan Cumhuriyet'e Harp Malûllerinin Sosyoekonomik ve Sağlık Durumları (1877-1939)**, Genelkurmay ATASE Yay., Ankara 2014.

Kurtcephe, İbrahim-Balcıoğlu, Mustafa, **Kara Harp Okulu Tarihi**, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara 1991.

Kurtuluş, Rıza, "Afrika", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C I, İstanbul 1988.

Kutay, Cemal, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, C 18, Alioğlu Yayınevi, İstanbul [bty].

Kutlu, Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2018.

Kuva-yı Milliye Komutanı Tekelioğlu Sinan Bey'in Günlüğü, Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2012.

Küçük, Cevdet, "Abdülaziz" **TDV İslam Ansiklopedisi**, C I, İstanbul 1988, s. 179-185.

Küçük, Cevdet, "Abdülhamid", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C I, İstanbul 1998, s. 216-221.

Küçük, Cevdet, “II. Abdülhamid’in Dış Politikası”, **II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyum Bildirileri**, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 19-25.

Küçük, Cevdet, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, İstanbul 1986.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)**, Ankara 1982.

Kürkçüoğlu, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1923)**, Ankara 1978.

Kürkçüoğlu, Ömer-Çağrı Erhan, “Lozan Gelişmeleri”, **Yaşayan Lozan**, Ed. Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2003, s. 17-98.

Kürkçüoğlu, Erol, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri** Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994.

Kütükoğlu, Mübühhat S., **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri, (1838-1850)**, C II, İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1976.

Larşer, M., **Büyük Harbte Türk Harbi**, C 1, 1927; C 2, 1928.

Langer, William L., **European Alliances and Alignments 1871-1890**, New York 1931.

Langer, William L., “The European Powers and the French Occupation of Tunis 1878-1881”, **Amerikan Historical Review**, Issue XXXI, Ekim 1925.

Lazarev, M. S., **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, Çev. Mehmet Demir, Öz-Ge Yay., Ankara 1993.

Lee, Dwight E. “The Origins of Pan-Islamism,” **The American Historical Review**, 47/2, January 1942, s. 278-287.

Leon Arpee, **The Armenian Awakening, A History of the Armenian Church (1820-1860)**, Chicago 1909.

Letourneau, Roger, “Social Change in the Muslim Cities of North Africa”, **The American Journal of Sociology**, Vol. 60, No. 6, May, 1955.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 1984, 2000, 2005.

Lewis, Bernard, **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford University Press, Oxford 1969.

Lippe, John M. Vander, “‘Öteki’ Lozan Antlaşması: Amerikan Kamuoyunda ve Resmi Çevrelerinde Türk-Amerikan İlişkileri Tartışması”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 61-92.

Little, Tom, **Modern Egypt**, Ernest Benn Ltd., Londra 1967.

Livanios, Dimitris, “‘Conquering The Souls’: Nationalism and Greek Guerrilla Warfare in Ottoman Macedonia, 1904-1908”, **Byzantine and Modern Greek Studies**, S 23, Cambridge 1999, s. 195-221.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, Çev. Seha L. Meray, 3. Baskı, C I-VIII, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

Lozan Telgrafları (1922-1923), Yay. Haz., Bilal N. Şimşir, C I-II, TTK Yay., Ankara 1990, 1994.

Lucy, Henry W., “From Capetown to Cairo”, **Fortnightly Review**, LXI, Mart 1894.

Macmillan, Margaret, **Paris 1919: Dünyayı Değiştiren Altı Ay**, Çev. Belkıs Dışbudak Çorakçı, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yay., Ankara 2004.

Macmillan, Margaret, **Barış Yapanlar**, Çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2015.

Magnus, Philip, **Kitchener; Portrait of an Imperialist**, John Murray, Londra 1958.

Malkoç, Emin, “Jön Türkler ve İttihatçılar”, **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu**, C I, Ankara 2014, s. 65-113.

Mango, Andrew, **Atatürk**, Sabah Kitapları, İstanbul 2000.

Mansfield Peter, **Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası**, Çev. Nuran Ülken, İstanbul 1975.

Mantran, Robert, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Çev. Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.

Mardin, Ebul'ula, "Fetva", **İslam Ansiklopedisi**, C 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Eskişehir 1997, s. 582-584.

Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri**, İletişim Yay., İstanbul 2008.

Mardin, Şerif, **The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas**, Syracuse University Press, Syracuse 2000; Princeton 1962.

Mardin, Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler 1**, İletişim Yay., İstanbul 2006.

Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yay., İstanbul 1996.

Mardin, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, C 1, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 42-53.

Margais, Philippe W.-Horner, George-Karp, Mark, "Peoples and Cultures of North Africa", **Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 298, Contemporary Africa Trends and Issues, Mart, 1955.

Marmaridis, H. Hiristos; "Pontusta Çete Grupları (1914-1922)" (**Dünya Pontus Helenizm'i II, 31 Temmuz-7 Ağustos 1988**), Selanik, Bildiri Fotokopi.

Marriot, J. A. R., **The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy**, At the Clarendon Press, Oxford 1940.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, **Mısır Tarihi: Arapların Fethinden Bugüne**, Çev. Gül Ç. Güven, yayıma hazırlayan Süleyman Kızıltoprak, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.

Marttin, Volkan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Avrupa’daki Türk Cephelelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler”, **IBAD: Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, C 2, S 1, 2017, s. 59-73.

Marx, Karl, **The Eastern Question: A Reprint of Letters written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War**, Swan Sonnenschein and co., London 1897.

Maurois, André, **Disraeli a Picture of the Victorian Age**, Çev. Hamish Miles, John Lane the Bodley Head Ltd., Londra 1927.

Mayor, Adrienne, **Mithradates**, Çev. Gürkan Ergin, İş Bankası Kültür Yay., Ankara 2013.

Maxim, Mihai, “Romanya’nın Lozan Konferansı’ndaki Yeri”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 45-51.

Mc Carthy, Justin, **Death and Exile: the Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922**, The Darwin Press, Princeton 1995.

Mc Carthy, Justin, **Osmanlı’ya Veda**, Çev. Mehmet Tuncel, İstanbul 2006.

Mcevedy, Colin, **Cities of the Classical World: An Atlas and Gazetteer of 120 Centres of Ancient Civilization**, 2011.

Macfie, A. L., **The Eastern Question 1774-1923**, 2. Baskı, London 1991.

Macfie, A. L., **Osmanlının Son Yılları 1908-1923**, Çev. Damla Acar-Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Mc Meekin, Sean, **Osmanlı’da Son Fesil, Savaş, Devrim ve Ortadoğu’nun Şekillenışı 1908-1923**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2019.

McMeekin, Sean, **The Russian Origins of the First World War**, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), London 2011.

Mneill, William H., **Dünya Tarihi**, Çev. Alâeddin Şenel, Ankara 2001.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima Senesi 1, C 1, TBMM Yay., Ankara 1986.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, C I, İçtima Senesi IV, TBMM Yay., Ankara 1986.

Mehmed, Arif, “Humbaracı Başı Ahmet Paşa (Bonoval)”, **Tarih-i Osman-i Encümeni Mecmuası**, 18. Cüz, 1 Şubat 1328, s. 1153-1157.

Mehmed Emin, **Selmân-ı Pâk Meyden Muhârebesi (Katesifon) ve Zeyli**, Dersa’âdet Matba’a-i Askerîye 1337.

Mehmed Es’ad bin Naîm, **Mir’ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn (İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi)**, Karabet Matbaası, İstanbul, 1312 (Milâdî 1896). Latin alfabesiyle Yay. Haz. S. Erdem, İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi No. 3, İstanbul 1986.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yay. Haz. Ahmet Karaca, Ankara 1991.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, “Yeni Belgelerle İzmir Valisi Rahmi Bey’in Oğlunun Kaçırılması”, **Tarih ve Toplum**, C 15, S 88, İstanbul Nisan 1991, s. 32-36.

Melek, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası**, Der Yay., İstanbul 1985.

Menç, H., **Milli Mücadele Yıllarında Amasya-Portreler, Belgeler, Yeşilirmak** Kitabevi, Amasya 1992.

Menteşe, Halil, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentşe’nin Anıları**, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986.

Menteşoğlu, Erden, **Yakın Tarihimize Osman Ağa ve Giresunlular**, Yeşil Giresun Gazetesi Yay., Giresun 1997.

Meray, Seha L.-Olçay, Osman, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977; İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2020.

Meray, Seha L., **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, C II**, İstanbul 2002; Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969, 1973.

Mercan, Mustafa, **Jön-Türkler'in Mısır'daki Faaliyetleri ve Kanun-i Esasî (1896-1899)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Merriman, John, **A History of Modern Europe: From the Renaissance to the Present**, New York-London 2009.

Mert, Özcan, "Anzavur'un İkinci Ayaklanmasında Cemiyet-i Ahmediye", **Prof. Dr Münir Aktepe'ye Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Yıl: 1995-1997, S 15, İstanbul 1997.

Mert, Özcan, "Anzavur'un İlk Ayaklanmasına Ait Belgeler", **Belleten**, C LVI, S 217, Ankara Aralık 1992, s. 112-142.

Mert, Özcan, "Cemiyeti Ahmediye", **Münir Aktepe Armağanı**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1997.

Metel, Raşit, **TBMM Gizli Oturumlarında Sorunlar ve Görüşler (23 Nisan 1920-29 Ekim 1923)**, İstanbul 1990.

Milli Egemenlik Belgeleri, TBMM Yay., Ankara 2015.

Milli Mücadele Tarihi, C I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.

Minassian, Gaidz F.-Avagyan, Arsen, **Ermeniler ve İttihat Terakki**, İstanbul 2006.

Miralay Bekir Sami Günsav'ın Milli Mücadele Anıları, C I-II, Yay. Haz. Muhittin Ünal, TTK Yay., Ankara 2016.

Mithat Paşa, **Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali**, Artin Asadorya Matbaası, İstanbul 1326.

Mithat, Ali Haydar, **Hatıralarım, 1872-1946**, Mithat Akçit Yay., İstanbul 1946, s. 38-39; 134-135.

Moberly, Frederick James, **Irâk Seferi**, Çev. Binb. Cemal, C II, İstanbul 1928.

Moiseyev, Piotr P., "Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu", **XI. Türk Tarih Kongresi**, C. IV, Ankara 1994, s. 1635-1639.

Mombauer, Annika, **The Origins of the First World War. Controversies and Consensus**, Longman Pub, London and New York 2002.

Mombauer, Annika, "July Crisis 1914", (Version 1.1), in: 1914- 1918-online. **International Encyclopedia of the First World War**, Ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson, issued by Freie Universität Berlin, Berlin 20.09.2018.

Mommsen, Wolfgang J., "Kaiser Wilhelm II and German Politics", **Journal of Contemporary History**, Vol. 25, 1990, s. 289-316.

Moorehead, Alan, **The White Nile**, Penguin Books, New York 1984.

Moralı, Nail, **Mütarekede İzmir Olayları**, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2009.

Mosley, Leonard, **Curzon: The End of an Epoch**, Longmans, Green, London 1960.

Mufassal Osmanlı Tarihi, (Hey'et) C VI, İstanbul 1972.

Mumcu, Ahmet, "Misak-ı Millî ve Anayasamız", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, 1985, S 3, s. 813-830.

Mumcu, Ahmet, **Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul 1979.

Murray, Williamson, “Versailles: The Peace Without Chace”, **The Making of Peace: Rulers, States, and the Aftermath of War**, Ed. Williamson Murray and James Lacey, Cambridge University Press, 2009.

Mustafa Fazıl Paşa, **Paris'ten Bir Mektup**, Artin Asadoriyan Matbaası, Dersaadet 1326.

Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2003.

Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, C 3-4, Sadeleştiren Neşet Çağatay, TTK Basımevi, Ankara 1979, 1992, 1980, 2000.

Mustafa, Ahmed Abdurrahim, **Mısır ve'l-Mes'ebet el-Mısriyye min 1867 ilâ 1882**, Dar el-Maarif, Kahire 1965,

Mustafa Zülkadiroğlu'nun, 16.06.1994 tarihli el yazma notları. Ahmet EYİCİL'in kişisel arşivi.

Mutlu, Cengiz, “Mustafa Kemal Paşa'nın Güney Siyaseti ve Antep”, **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslar Arası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018.

Mutlu, N. Yücel, **Milli Mücadele Yıllarında Sivas'ta Yenihan ve Koçgiri Ayaklanmaları**, Buruciye Yay., Ankara 2013.

Müderrişoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, AK-DTYK, ATAM, Ankara 1990; Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yay., Ankara 1974.

Mümtaz, Hüseyin; **Karadeniz'in Kitabı**, İstanbul 2000.

Nadi Yunus, **Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1978.

Nadi, Yunus, **Ankara'nın İlk Günleri**, Sel Yay., İstanbul 1955.

Nadi, Yunus, **Çerkez Ethem Kuvvetlerinin İhaneti**, Sel Yay., İstanbul 1955.

Nadi, Yunus, **Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve İsyanlar**, Sel Yay., İstanbul 1955.

Nadi, Yunus, **Mustafa Kemal Paşa Samsun'da**, İstanbul 1998.

Nalbandian, Luis, **The Armenian Revolutionary Movement**, Los Angeles 1963.

Nalbandoğlu, Muhiddin, **İstiklâl Marşımızın Tarihi**, Cem Yay., İstanbul 1964.

Namal, Yücel-Karakök, Tunay, "Atatürk ve Üniversite Reformu (1933)", **Yükseköğretim ve Bilim Dergisi**, C I, S I, Nisan 2011.

Neciyev, Elçin, **Kafkaslarda Türk Katliamı**, İstanbul 2006.

Nedim, Ahmet, **Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları**, İstanbul 1993.

Nedjmi, Ali, **Emir Abdülkadir'in Cezayir'deki Direniş Hareketi ve Osmanlı Topraklarında Yaptığı Faaliyetler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992.

Nesim, Ali, "Kıbrıs Türklerinde Atatürk İlke ve İnkılâpları", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, Ankara 1994, s. 39-71.

Newman, F. W. "Cause and Objects of the Crimean War", **Fraser's Magazine**, 14/82 (October 1876), s. 522-536.

Newton, Thomas W., **Lord Lyons, A Record of British Diplomacy**, Edward Arnold, Londra 1913.

Nixon, Sör John, Tercüme Yüsb. Rahmi, **1915 Senesi Nisanî Evâsitinden, Eylül Nihâyetine Kadar Vuku'a Gelen Harekât-ı Harbiyeden Bahisler**, Matba'a-i Âmire, İstanbul 1332.

Nişanyan, Sevan, “Kur’ân’ın Kültürel Kaynakları”, **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Teoloji Sempozyumu Bildirisi**, Ankara 17 Şubat 2015.

Noppen, Ryan K., **Osmanlı Deniz Harekâtı 1911-1918**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2016.

Nur, Rıza, **Lozan Hatıraları**, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınevi, İstanbul 1992.

Nureddin Tevfik, **Sultan Aziz’in Hal’i ve İntiharı**, Costantiniye 1324.

Nuri, Osman, **Abdülhamid-i Sani ve Devri Saltanatı**, İstanbul 1327.

Ocak, Ahmet Yaşar, **Milli Mücadelede Çapanoğlu İsyanı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Yıl 7, 8, 9, 10 (1970-1973’den ayrı basımı), Ankara 1973, s. 83-149.

Odabaşoğlu, Cumhur, **Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı**, Ankara [bty].

Okay, M. Orhan, **Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti**, Hareket Yay., İstanbul 1969.

Okay, Orhan, “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme (Pozitivizm ve Materyalizm)”, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, C I, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yay. İstanbul 1999, s. 210.

Okday, İsmail Hakkı, **Yanya’dan Ankara’ya**, İstanbul 1994.

Okur, Mehmet, **Mondros Mütarekesi’nin Doğu Karadeniz’de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999.

Okyar Fethi, **Üç Devirde Bir Adam**, İstanbul 1980, 1981.

Okyar Fethi, **Fethi Okyar’ın Anıları, (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye)**, Yay. Haz. Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997.

Ollier, Edmund, **Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War: From December, 1878, to the Ratification of Peace, Including A History of Cyprus, and of the Afghan War**, Cassell, Peter, Galpin & Co., London 1879.

Olca, Osman, **Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara 1981.

Olgun, Said, "Beşar ve Cemil Çeto Kardeşlerin Garzan Bölgesindeki Eşkîyalık Faaliyetleri", **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Çalışmaları Dergisi**, C 16, S31, İstanbul 2017, s. 33-56.

Onar, Mustafa, **Kurtuluş Savaşı'nda (Haçın Gavuru)**, Doğu Matbaası, İstanbul 1975.

Onar, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, I, Ankara 1995.

Oral, Fuat Süreyya, **Türk Basın Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi**, Birinci kitap, Yeni Adım Matbaası [by ve bty].

Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım**, C I-II, İstanbul [bty], Emre Yay., İstanbul 1993; Truva Yayınları, İstanbul 2004.

Orde, Anne, **British Policy and European Reconstruction After the First World War**, Cambridge University Press, New York 1990.

Orel, Şinasi-Yuca, Süreyya, **Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü**, Ankara 1983.

Ortaç, Hilal, Mustafa **Sabri Öney Milli Mücadele'de Ereğli Anıları**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014.

Ortaylı, İlber **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, Gebze 2007.

Ortaylı, İlber, "Bir Aydın Grubu Yeni Osmanlılar", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C VI, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1702-1703.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yay., İstanbul 2011; İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 2000.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu**, İş Bankası Yay., İstanbul 2008.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yay., 10. Baskı, İstanbul 2008.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, C I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, C II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay. Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri 1920-1922 (OBE-Fİ), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, C 3, Ankara 2004, 2003.

Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Atatürk, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007.

Osmanlı-Yunan Harbi (Osmanlı-Yunan Seferi 1313/1897), Yay. Haz. İbrahim Yılmazçelik-Ahmet Akşin, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.

Owen, Roger, "Egypt And Europe: From French Expedition To British Occupation", **Modern Middle East**, Ed. Hourani, Albert, J.B. Tourie And Company Ltd., Londra 1993.

Öcal, Enver Emre, **Kâzım Karabekir'in Eserlerinde Doğu Sorunu**, İstanbul 2010.

Ökçün, A. Gündüz, **Türkiye İktisad Kongresi 1923-İzmir**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1971.

Öke, Mim Kemal, **Ermeni Meselesi, 1914-1923**, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1986, 1991.

Öke, Mim Kemal, **Kutsal Topraklarda Siyonistler ve Masonlar**, Çağ Yay., İstanbul 1991.

Öke, Mim Kemal, **İngilizlerin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşısı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

Öklem, Necdet, **İzmir'in İşgali**, İzmir 1999.

Ökte, Sezai Kürşat, "Çerkez Ethem Hadisesinin Nutuk Temelli İncelenmesi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, S 56, Bahar 2015 Ankara 2015, s. 61-111.

Öktem, Haydar Rüştü, **Mütareke ve İşgal Anıları**, Haz. Zaki Arıkan, TTK, Ankara 1991.

Önder, Mehmet, "İstiklâl Marşı Belgeleri", **Türk Edebiyatı**, (158), 1986, s. 34-38.

Önder, Mehmet, **Milli Mücadele'de Konya, Delibaş Hadisesi**, Konya 1953.

Özalp Kazım, **Milli Mücadele 1919-1922**, C 1, TTK, Ankara 1971, 1988, 1998.

Özbudun, Ergun, **1921 Anayasası**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, 2008.

Özcan, Azmi, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yay., İstanbul 1992.

Özcan, Filiz Akın, Güneş, Günver, “Mondros Mütarekesi’nden İlkkurşun Savaşına Ödemiş’te Yaşanan Gelişmeler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, İzmir İşgali Özel Sayısı**, C XIX, 2019, s. 63-104.

Özcan Mert, “Lüleburgaz Kongresi Başkanı Şakir (Kesebir) Bey’in İstiklal Harbi Dönemindeki Etkinlikleri”, **81. Yılında Lüleburgaz Kongresi**, Ulusal Sempozyum, Lüleburgaz Belediyesi Yay., Lüleburgaz 31 Mart 2001.

Özçelik, Ayfer, **Ali Fuad Cebesoy**, Ankara 1993.

Özçelik, İsmail, **Karabağ Tarihi ve Karabağ’da Ermeni Olayları**, Ankara 2003.

Özdemir, Ahmet, “Savaş Esirleri ve Milli Mücadele”, **Atatürk Yolu**, C 2, Yıl: 3, Kasım 1990.

Özdemir, Ahmet, “Milli Mücadele’de Yunan Harp Esirleri”, **Askeri Tarih Bülteni**, Yıl: 18, S 34, Şubat 1994.

Özdemir, Ahmet, “Savaş Esirlerinin Milli Mücadele’deki Yeri”, **Atatürk Yolu**, Yıl: 3, C 2, Eylül 2013.

Özdemir, Ali Ulvi, **Anılarda Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2017.

Özdemir, Mehmet, “Mustafa Kemal Paşa’nın Emrinde Samsun’dan Sakarya’ya Refet Paşa”, **Türkler Ansiklopedisi**, C XV, Ankara 2002, s. 966-985.

Özdemir, Hikmet, **Amasya Belgelerini Yeniden Okumak**, Amasya Valiliği Kültür Yay., 2004.

Özdemir, Rifat, “Ankara-Osmanlılar Devri”, **İslam Ansiklopedisi**, TDV Yay., C III, İstanbul 1991.

Özel, Sabahattin, **Milli Mücadelede Trabzon**, TTK, Ankara 1991.

Özel, Sabahattin, **Kocaeli ve Sakarya İllerinde Milli Mücadele**, İstanbul 1987.

Özel, Sabahattin, **Milli Mücadelede İzmit-Adapazarı ve Atatürk**, İstanbul 2005.

Özer, Kemal, **Kurtuluş Savaşında Gönen**, Türk Dili Matbaası, Balıkesir 1964.

Özel, Mehmet, **Cephelerden Kurtuluş Savaşına Birinci Dünya Savaşı Cepheler**, C 1, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

Özersay, Kudret, “Adalar Sorunu”, **Yaşayan Lozan**, Ed. Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2003, s. 169-191.

Özervarlı, M. Sait, “Muhammed Abdüh”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C XXX, İstanbul 2005.

Özgiray, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran İlişkileri 1920-1938”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XI, S 33, Ankara 1995.

Özgül, Cemil, “Atatürk’ün Ankara’ya Gelişi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C X, S 28, Mart 1994.

Özkan, Hülya, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Karşıtı Faaliyetleri (4 Mart 1919-16 Ekim 1920)**, Gnkur. Basımevi, Ankara 1994.

Özkan, Cemal, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Savaşlar ve Antlaşmalar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, V, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1364-1380.

Özkaya, Yücel-Akyıldız, Ali, “Muhassıl”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul 2006, s. 18-20.

Özkaya, Yücel, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Cemiyetler”, **AAMD**, IV/10, 1987.

Özkaya, Yücel, **Millî Mücadele’de Atatürk ve Basın (1919-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1989.

Özkaya, Yücel, “Milli Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa’nın Basınla İlişkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 3, Ankara 1985, s. 871-911.

Özkaya, Yücel, “Güney, Güney-Doğu’da Savunmalar ve 1920 Sene-sindeki Siyasi Olaylar”, **Milli Mücadelede Tarihi Makaleler**, Ankara 2002.

Özkaya, Yücel, **İstiklal Harbinde Yararlı ve Zararlı Cemiyetler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011.

Özkaya, Yücel, “Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IV, S 10, Ankara 1987.

Özök, Rüknu, **Düzce-Bolu İsyanları**, İstanbul 1971.

Özkurt, Fatih, **Yörük Ali Efe; Milli Mücadele’nin Gizli Kaharamanı**, Yenipazar Belediyesi Kültür Yay., Nazilli 2011.

Özlem, Doğan, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, C 3, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 452-464.

Özlu, Hüsnü, “İstiklal Savaşı’nda Trakya’da Teşkilatlanma Süreci, Lüleburgaz ve Edirne Kongreleri”, **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, C 3, S 6, s. 25. s. 24-51.

Özoran, Beria Remzi, “Anadolu Kurtuluş Savaşı Yıllarında Kıbrıs Türk Basını”, **VII. Türk Tarih Kongresi**, C II, TTK Basımevi, Ankara 1973.

Özoran, Beria Remzi, “Anadolu Kurtuluş Savaşı-Kıbrıs Türkü-Sinir Harbi”, **Türk Kültürü**, C 7, S 76, 1979, s. 274-278.

Özoran, Beria Remzi, “İstiklal Savaşı ve Kıbrıs”, **Türk Kültürü**, C 3, S 35, 1965, s. 844-851.

Öztoprak, İzzet, **Türk ve Batı kamuoyunda Millî Mücadele**, TTK Yay., Ankara 1989.

Öztoprak, İzzet, “Düzenli Ordunun Kuruluşu”, **İkinci Askeri Tarih Semineri, Bildiriler**, Gnkur. ATASE Bşk. Yay., Ankara 1985 s. 261-285.

Öztoprak, İzzet, “İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Üzerine Gözlemler”, **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, C 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Öztoprak, İzzet, **İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2014.

Öztoprak, İzzet, “Bekir Sami Bey’in İstifası Meselesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IX, Kasım 1922, S 25, s. 95-107.

Öztoprak, İzzet, “Adana ve Çevresinde Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VIII, S 22, 1991, s. 117-139.

Öztoprak, İzzet, “Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XI, Kasım 1995, S 33, s. 565-601.

Öztürk, Ayhan, **Milli Mücadelede Gaziantep**, Geçit Yay., Kayseri 1994.

Öztürk, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**. TTK Yay., Ankara 1996.

Özüçetin, Yaşar-Ataş, Nermin, “Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahedesine Karşı Tepki ve Yorumlar”, **Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 2, 2015.

Paksoy, İrfan, “Milli Mücadele’de Düzenli Orduya Geçiş Süreci”, **Askeri Tarih Bülteni**, ATASE Yay., Yıl: 21, S 41, Ağustos 1996, s. 95-109.

Palmer, Alan, **1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa’nın Doğuşu**, Çev. Meral Gaspıralı, Sabah Kitapları, İstanbul 1999.

Palmer, Alan, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Üçyüz Yılı: Bir Çöküşün Tarihi**, Çev. B. Çarıkçı Dişbudak, Bilgi Yay., İstanbul 1992.

Pamuk, Bilgehan, **Bir Şehrin Direnişi Antep Savunması**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2009.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2007.

Panzac, Daniel, **Osmanlı Donanması (1572-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018.

Paris, Michael, "The First Air Wars-North Africa and the Balkans, 1911-1913", **Journal of Contemporary History**, Vol 26, No 1, 1991, s. 97-109.

Paul Du Veou, **La Passion de la Cilicie 1919-1922**, Çev. Reşat Gögen, Kilikya Fâciaları adıyla basılmamış daktilo metni, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi Kütüphanesi, Paris 1937.

Paxton, Robert O., **Faşizmin Anatomisi**, Çev. Hakan Atay, Hivren Demir Atay, İstanbul 2004.

Pears, Sir Edwin, **Life of Abdul Hamid**, Constable & Company Ltd., London 1917.

Pehlivan, İsmail, **Osmanlı'da Terör, Bulgar Komitacıları ve Balkanlardaki İhtilal Faaliyetleri**, Karakum Yay., Ankara 2019.

Pehlivanlı, Hamit, "Teşkilât-ı Mahsûsa Kuzey Afrika'da (1914-1918)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVI, S 47, Ankara 2000, s. 421-440.

Pehlivanoğlu, Öner A., **Sevr, Lozan Antlaşmaları ve Avrupa Birliği**, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005.

Peroomian, Rubai, "The Heritage of Van Provincial Literature", **Armenian Van/Vasputagan**, Edited By Richard Hovannisian, California 2000.

Pierre Redan, **La Cilicie et Le Probleme Ottoman**, Paris 1921.

Pontus Meselesi, yayımlanmamış eser, Çev. Hasan Cicioğlu, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1922 (1338).

Polat, Nâzım H., **Müdafaa-i Milliye Cemiyeti**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1991.

Polat, Ü. Gülsüm “Hint Askerlerinin Singapur’daki İsyânı (1915)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII/2, 2012.

Polat, Ü. Gülsüm, “İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu’daki Osmanlı Ajanları”, **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı**, C 3, 2010, s. 397-401.

Polat, Ü. Gülsüm, **Osmanlı Devleti ve İngiltere Ekseninde I. Dünya Savaşı Yıllarında Mısır**, ATAM Yay., Ankara 2015.

Pontus Meselesi, Yay. Haz., Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara 1995.

Poole, Stanley Lane, **Lord Stratford Canning’in Türkiye Hatıraları**, Çev. Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.

Provence, Michael, **The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East**, Cambridge University Press, New York 2017.

Quataert, Donald, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2008.

Quataert, Donald, **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press, Cambridge 2005.

Rauf Orbay’in Hatıraları, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2005.

Rawlinson, A., **Adventures in The Near East**, London 1923.

Refik, Ahmet, **Kafkas Yollarında**, Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1998.

Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, İstanbul 1990.

Reşit Paşanın Hatıraları, Neşreden Cevdet R. Yularkıran, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 1939.

Reyhan, Cenk, “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Surecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, **Belgeler**, C XXVII, S 31, 2007, s. 33-91.

Reyhanlı, Tülay, **İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul’da Hayat (1582-1599)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara 1983.

Rıza Tahsin, **Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)**, Ed. A. Kazancıgil, Vol. I, Özel Yay., İstanbul 1991.

Rıza Tevfik, **Biraz da Ben Konuşayım**, İstanbul 1993.

Rodkey, F. S. “The Views of Palmerston and Metternich on the Eastern Question in 1834,” **English Historical Review**, 45, 1930, s. 627-630.

Ryan, Sir Andrew, **Sonuncu Dragoman**, Çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, TTK Yay., Ankara 2015.

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım Birinci Cihan Harbi**, İstanbul 1990.

Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım**, C 4, Nehir Yay., İstanbul 1993.

Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’nın Günlüğü, Arba Yay., İstanbul 1998.

Safa, Peyami, **Türk İnkılabına Bakışlar**, Ankara 1988.

Said, Edward W. **Oryantalizm**, Vintage Books, New York 1979.

Said, Edward, **Oryantalizm, Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, İstanbul 1977.

Sakallı, Bayram, **Ankara ve Çevresinde Milli Faaliyetler ve Teşkilatlanma**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988.

Sakaoğlu, Necdet, **Bu Mülkün Sultanları: 36 Osmanlı Padişahı**, Oğlak Yay., İstanbul 1999.

Sakin, Serdar, “İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu’yu İşgal Arzusu ve Bölge Halkını Kışkırtma Faaliyetleri”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 27, Kayseri Güz 2009, s. 265-278.

Salih, Eyüp “İttihat ve Terakki’nin Kurucularından İbrahim Temo”, **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu**, C I, Ankara 2014, s. 85- 101.

Saltıkgıl, Haluk V., “Sevr Muahedesi ve ‘Merkezi İslam Cemiyeti’nin İtirazı””, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 10, Temmuz 1968.

Sancaktar, Fatih Mehmet, “Bulgaristan’ın 29 Eylül 1918 Selanik Mütarekesi’yle Birinci Dünya Savaşı’ndan Çekilmesi ve Osmanlı Devleti”, **100. Yılında Mondros Mütarekesi Ve Karadeniz’de Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu**, C I, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yay., Trabzon 2019.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918’e**, Ankara 2007; İmge Kitabevi, 1989.

Sanders, Liman Von, **Türkiye’de Beş Yıl**, C II, Çev. Örgün Uğurlu, Cumhuriyet Gazetesi Yay., Ankara 1999.

“Saray Bosna Suikastı Etrafında”, **Tanin**, 24 Haziran 1330 (7 Temmuz 1914).

Saray, Mehmet, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara 2005.

Sardar, Ziauddin, **Concepts in the Social Sciences: Orientalism**, Open University Press, Buckingham, Philadelphia 1999.

Sarıbay, Selim, **İstiklal Savaşında Mudurnu, Bolu, Düzce**, Aydın 1943; Haz. Mehmet Tunçkol, Pelin Ofset, Bolu 2015.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C I- III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, 1994, 1995.

Sarıhan, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü II Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye**, Öğretmen Dünyası Yay., Ankara 1984.

Sarıhan, Zeki, **Çerkez Ethem'in İhaneti**, Kaynak Yay., İstanbul 1998.

Sarıkoyuncu, Ali, **Milli Mücadele'de Din Adamları**, C I-II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1997, 1999, 2006, 2007.

Sarınay, Yusuf, **Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası**, ATAM, 1999.

Sarısamam, Sadık, "Belgelerin Işığında Kuva-yı Miliye'nin Tanımı", **90. Yılında Milli Mücadele**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2011, s. 27-36.

Satan, Ali, **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2010.

Saydam, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri, (1856-1876)**, TTK, Ankara 1997.

Schuker, Stephen A., "Rhineland Question: West European Security at the Paris Peace Conference of 1919", **The American Historical Review**, Volume 51, 1946.

Seben, H. Taner **Singapur'daki İlk Temsilcilerimiz ve Başkonsolos Ahmed Ataullâh Efendi**, Singapur Büyük Elçiliği, 2014.

Sebilü'r-reşâd Dergisi, C 13, S 318, 4 Kânunuevvel 1330,

Selahaddin Bey, Mehmet, **İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim**, İnkılap Yay., İstanbul 1989.

Selek, Sebahattin, **Anadolu İhtilali**, C I-II, Örgün Yay.; Kastaş Yay.; Cem Yayınevi, İstanbul 1973, 1976, 1981, 1987, 2000.

Selek, Sebahattin, **Milli Mücadele, Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C 1, Örgün Yay., İstanbul 1970; 1982, 2002.

Selvi, Haluk, **Bir Ermeni Komitecini İtirafı**, İstanbul 2009.

Selvi, Haluk, **Birinci Dünya Savaşı'ndan Lozan'a Ermeni Sorunu**, Sakarya 2003.

Selvi, Haluk, **Milli Mücadelede İlk İşgaller İlk Direnişler**, İstanbul 2011.

Selvi, Haluk-Bülent Cırık, **Milli Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., TBMM Basımevi 2020.

Selvi, Haluk, **Milli Mücadelede Erzurum**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

Serdar Yakar, **Maraş Milli Mücadelesinde Şeyh Ali Sezai Efendi**, Öncü Basımevi, Kahramanmaraş 2012.

Sertel, M. Zekeriya, **Hatırladıklarım (1905-1950)**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 1968.

Sertoğlu, Mithat, "Atatürk İle İlgili Üç Belge", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Ekim 1967.

Sertoğlu, Mithat, "Mustafa Kemal Paşa İle Son Sadriâzâm Ahmet Tevfik Paşa'nın Münasebetlerine Dair Belgeler", **Milli Kültür**, S 63, Aralık 1988.

Sertoğlu, Mithat, "Mustafa Kemal'in Samsun'dan Gönderdiği İki Mühim Rapor", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)**, S 14, Kasım 1968, s. 5-9.

Sevgen, Nazmi, "Yakın Tarihin Esrarla Örtülü Hadiseleri ve Koçgirili Alişir" **Tarih Dünyası**, Yıl: 1, S 9, 15 Ağustos 1950, İstanbul 1950, s. 378-391.

Sevinç, Necdet, **Pontus'ta Hesaplaşma**, Ankara 2007.

Seyfeli, Erol, "Milli Mücadelenin İlk Kurşununun Hatay'da Atılması", **ATAM**, C.12, S 35, Ankara 1996.

Seyitdanlioğlu, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, TTK Yay., Ankara 1994, 1999.

Shaw Stanford J. ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C 2, Çev. Mehmet Harmancı, E Yay., Ankara 1982, 1983.

Shaw, Stanford, **The Ottoman Empire in World War**, Vol. I, TTK Yay., Ankara 2006.

Sherrill, Charles H, **Bir Elçiden Gazi Mustafa Kemal**, Çev. Alp Ilgaz, Tercüman 1001 Temel Eser, [by-bty].

Sırma, İhsan Süreyya, **Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyancıları**, Beyan Yay., İstanbul 2008.

"Siyaset, Yeni bir Harbde Balkanlar", **Tanin**, 13 Temmuz 1330 (26 Temmuz 1914).

Slavicek, Louise Chipley, **The Treaty of Versailles (Milestones in Modern World History)**, New York 2010.

Sofuoğlu, Adnan, **Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri**, İstanbul 1996.

Sofuoğlu, Adnan, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu (1919-1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Sofuoğlu, Adnan, **Milli Mücadele Döneminde Kocaeli**, ATAM Yay., Ankara 2006.

Sofuoğlu, Adnan, "Akbaş Baskını (Olayı) ve Yankıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C IX, Mart 1993, S 26, s. 417-442.

Sofuoğlu, Adnan, “Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele’ye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuva-yı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 18, Mart 2002, S 52, s. 37-105.

Sofuoğlu, Adnan, Yıldırım, Seyfi, **Arşiv Vesikalarına Göre 1911 Londra Konferansı, Tutanaklar-Belgeler**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2018.

Somel, Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 683-708.

Sonyel, Salahi R, **Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C I-II, TTK Basımevi, Ankara 1973, 1986, 1987, 1991, 1995.

Sonyel, Salahi R, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı**, C III, Ankara 2008.

Sonyel, Salahi R, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri**, Ankara 1995, 2013.

Sonyel, Salahi, **Gizli Belgelerde Mustafa Kemal Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007, 2010.

Sonbol, Amira, (Çev. ve Ed.) **The Last Khedive Of Egypt, Memoirs of Abbas Hilmi II**, Londra 1998.

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, (1920-1945), C I, Ankara 1983-1989.

Soysal, İsmail, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları**, (1920-1945), C I, 3. Baskı, TTK, Ankara 1983, 1989, 2000.

Soysal, İlhami, **Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler**, Bengi Yayınevi, İstanbul 2008.

Sönmez, Mustafa, **Doğu Anadolu’nun Hikayesi: Kürtler, Ekonomik ve Sosyal Tarih**, Arkadaş Yay., 2. Baskı, Ankara 1992.

Söylemez, Faruk, “Antep Savaşı Kahramanı Karayılan’ın Kimliği ve Faaliyetleri”, **Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Tarihi Sempozyumu Milli Mücadele Döneminde Gaziantep 25-26 Aralık 2017**, Gaziantep 2018.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, **Yok Edilmek İstenen Bir Millet**, Cumhuriyet Aydınlanma Dizisi, 2001.

Söylemezoğlu, Galib Kemali, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros’tan Mudanya’ya 1918-1922**, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

Sfti, Mustafa, **II.Mahmud Dönemi Hatt-ı Hümayûnlarına Göre Tunus**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Strachan, Hew, **The First World War, to Arms**, Oxford University Press, Vol. I, Oxford, New York 2001.

Stoddard Philip, **Teşkilat-ı Mahsusa**, Çev. T. Demirel, İstanbul 1993.

Su, Kamil, **Köprülülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı**, Ankara 1984.

Süleyman Tevfik-Abdullah Zühdü, **Devlet-i Aliyye-i Osmani ve Yunan Muharebesi 1314**, Mihran Matbaası İstanbul 1315.

Süleyman Paşa, **Hissi İnkılap**, İstanbul Tanin Matbaası, Dersaadet 1326.

Sümer, Faruk, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul 1992.

Sürmeli, Serpil, “Malta Sürgünlerinin Yurda Dönüşü”, **Atatürk Dergisi**, C 3, S 4.

Sürgevil, Sabri, “Kendi Belgelerinde Yörük Ali Efe”, **Kuva-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu**, Ed. Oktay Gökdemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi APİKAM Yay., İzmir 2009, s. 322-344.

Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Ankara 1990.

Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920**, İstanbul 1988.

Şahin, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Yay., Ankara 2002.

Şahin, Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi’nde Güney Cephelelerindeki Askerlik Şubeleri: Kilis Askerlik Şubesi Örneği”, **Milli Mücadele’de Güney Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Şahin, İsmail-Şahin, Cemile-Şükür, İsmail, “Ortadoğu’da Emperyalist Güçlerin Gizli Oyunu: Sykes-Picot Antlaşması”, **The Journal of Academic Science Studies**, XXXVIII/Autumn II/2015, s.241-262.

Şahin, Necmettin-Yılmaz, Akif, **Milli Mücadele Stratejisinin Mali İktisat Boyutu ve Ekonomik Siyasi Dinamikleri**, İzmir 2015.

Şahin, Recep, **Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları**, İstanbul 1988.

Şahingöz Mehmet, “İzmir’de Yapılan Maşatlık Mitingi ve İzmirliilerin İşgale Tepkisi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C 4, S 1, s. 53-60.

Şahingöz Mehmet, **Ali Rıza Paşa Hükümetinin İstifası ve Tepkileri**, Ankara 2001.

Şahingöz Mehmet, “Milli Mücadele’de Protesto ve Mitingler”, **Türkler**, C 17, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2012, s. 726-743.

Şahingöz, Mehmet, “İzmir’in İşgaline Karşı Gösterilen Protesto ve Tepkiler”, **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, C 1, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Şakir, Ziya, “Biz İstanbul’da Bir Hükûmet Tanımıyoruz Sizleri de O hükûmetin Ricali Olarak Tanımamakta Mazuruz”, **Tan**, 20 Ekim 1936, no: 80.

Şakir, Ziya, “Şimdilik İstanbul’a Dönemeyeceksiniz Beraber Ankara’ya Gitmemiz Lazım Geliyor”, **Tan**, 20 Ekim 1936, no: 81.

Şakir, Ziya, “Bu Haber Üzerine Anadolu’nun Her Tarafında Sevinç Sesleri Yükseldi”, **Tan**, 21 Ekim 1936, Tefrika no: 82, Gazete no: 544.

Şamsutdinov, A. M., **Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi**, İstanbul 1999.

Şaşmaz, Musa, “Kumkapı Ermeni Olayı (1890)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C/V XIX, S 1, Temmuz 2004.

Şaşmaz, Musa, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Ankara 2013.

Şapolyo, Enver Behnan, **Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi**, Ankara 1944, 1958.

Şapolyo, Enver Behnan, **Türk Gazeteciliği Tarihi, Her Yönüyle Basmın**, Ankara 1969, 1971.

Şapolyo, Enver Behnan, **Kuvayı Milliye Tarihi-Gerilla**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1957.

Şehidoğlu Süreyya, **Milli Mücadele’de Adapazarı, Bolu, Düzce, Hendek ve Yöresi Ayaklanmaları**, Ankara 1970.

Şehidoğlu, Süreyya Hami, **Millî Mücadele’de Zile Ayaklanması**, Ankara 1983.

Şen, Hasan “Şeyh Eşref Ayaklanması ve Gümüşhane”, **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu (13-17 Haziran 1990)**, Ankara 1991, s. 113-117.

Şener, Cemal, **Çerkez Ethem Olayı**, İstanbul 2007.

Şenişik, Pınar, **The Transformation of Ottoman Crete, Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century**, I. B. Tauris & Co Ltd., London 2011.

Şentürk, Hüdai, **Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)**, TTK Yay., Ankara 1992.

Şentürk, Recep, “İnsan Hakları”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 22, Ankara 2000, s. 327-330.

Şeref Abdurrahman, “Sultan Abdülaziz’in Vefatı”, **Türk Tarihi Encümeni Mecmuası**, 6 (83), 1 Teşrinisani 1340, s. 321-335.

Şeref Abdurrahman, **Tarih-i Devlet-i Osmaniyye**, C 1, Karabat Matbaası, İstanbul 1315.

Şeyhun, Ahmet, **Said Halim Paşa. Osmanlı Devlet Adamı ve İslamcı Düşünür (1865-1921)**, Çev. Derya Göçer, Everest, İstanbul 2010.

Şıvgın, Hale, “Mustafa Kemal’in İlk Savaşı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 10, Ankara 1987, s. 187-195.

Şıvgın, Hale, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, TTK Yay., Ankara 2006.

Şıvgın, Hale, “Antep’e Suriye Yönünden 86 Yıl Sonra Gelen İki İşgalin Mukayeseli Analizi”, **Milli Mücadele’de Güney Bölgesi Sempozyumu**, Ankara 2015.

Şıvgın, Hale, “Mustafa Kemal’in Maraş’ın Kurtuluşu İçin Faaliyetleri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Mart 1988, S 11, C IV, s. 481-494.

Şıvgın, Hale, **Trablusgarb Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1987.

Şimşek, Ahmet vd., **Modern Türkiye Tarihi**, Pegem Akademi, Ankara 2019.

Şimşir, Bilal N., **Atatürk İle Yazışmalar**, Eskişehir 1992.

Şimşir, Bilal N., **British Documents on Ottoman Armenias**, vol. 1, TTK, Ankara 1989.

Şimşir, Bilal N., **Lozan Telgrafları, I**, Ankara 1990,1994.

Şimşir, Bilal N., **Lozan Günlüğü**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.

Şimşir, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C II, Ankara 1975; C III, Ankara 1979, AKDITYK, TTK Yay. XVI. Dizi-Sa.15/1, C 1, Ankara 1992, 2000, 2001.

Şimşir, Bilal N., **İngiliz Belgeleri ile Sakarya'dan İzmir'e**, İstanbul 1989.

Şimşir, Bilal N., **Malta Sürgünleri**, Ankara 1976, 1985.

Şimşir, Bilal N., **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.

Şimşir, Bilal, **Kürtçülük 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2007.

Şimşir, Bilal N., "Ankara'nın Başkent Oluşu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VII, S 20, Kasım 1991.

Şimşir, Bilal N., "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Vaşington Büyükelçiliği (1920-1927)", **Belleten**, C XLI, S 162, Ankara Nisan 1977, s. 277-356.

Taçalan, Nurdoğan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Milliyet Yay., 1970.

Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul 1999.

Talat Paşanın Anıları, Yay. Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul 2000.

Tan, Ali Erhan, Tefvik Orçun Özgün, "I. Dünya Savaşı'nın Ardından Yenidünya Düzenine Doğru: 1919 Paris Barış Konferansı", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 20, S 3, 2016.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri 1789-1980**, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1998, 2014, 2000; Afa Yay., İstanbul 1996.

Tanör, Bülent, **Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul 2002.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C I-III-IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, 1974, 1990, 1991; Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Tansu, Samih Nafiz, **Hüsamettin Ertürk Anlatıyor; İki Devrin Perde Arkası**, İstanbul 1957.

Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

Tarakçıoğlu, Mustafa Reşit, **Trabzon'un Yakın Tarihi**, Haz. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta, Trabzon 2018.

“Tarihi beşeriyetin tanımadığı bir müsibet. Almanya ilanı harb etti. Diğerleri de gecikmeyeceklerdir!”, **Tanin**, 21 Temmuz 1330.

Taş, Necati Fahri, **Nurettin Paşa**, AKDITYK, ATAM Yay., 2014.

Taş, Necati Fahri, **Nurettin Paşa ve Tarihî Gerçekler**, İstanbul 1997.

Taş, Necati Fahri, **Milli Mücadele Döneminde Yozgat**, Kültür Bakanlığı Yay. 79, Ankara 1987.

Taşkıran, Cemalettin, **Milli Mücadele'de Türk ve Yunan Esirleri 1919-1923**), Ankara 2018.

Taşkıran, Cemalettin vd., **Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1999.

Tauber, Eliezer, **The Formation of Modern Syria and Iraq**, İngiltere 1995.

Tauber, Eliezer, **The Emergence of the Arab Movements**, Frank Cass, Londra 1993.

TBMM, **Pontus Meselesi**, Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Yay., Ankara 1922.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, “Bir Başkaldırı Odağı ve Ortamı Olarak Selanik ve Makedonya”, **Tarık Zafer Tunaya Anısına Yadigâr-ı Meşrutiyet**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 211-245.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, **Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey**, Ankara 1989.

Tekeli, İlhan, “Mütareke ve Kurtuluş Savaşında Çorum”, **5. Hitit Festival Komitesi Çorum Tarihi, Çorum**, [ty], s. 169-194.

Temo, İbrahim, **İttihat ve Terakki Anılarım-Atatürk’ü N’için Seveirim**, Alfa Yay., İstanbul 2013.

Temperley, Harold, **A History of the Peace Conference of Paris**, VI, London 1924.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 2009.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, Çağdaş Yay., 1982.

Terminassian, Anahide, **Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement**, Cambridge 1984.

Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967.

Tevetoğlu, Fethi, “Kızılaycı Hâmid Bey”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C III, S 9, Temmuz 1987.

Tevetoğlu, Fethi, **Atatürk’le Samsun’a Çıkanlar**, Ankara 1987.

Tevetoğlu, Fethi, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1988.

Tezcan, Mehmet, “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticâretine İran Engellemesi”, **Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, S 3/1, 2014.

Teziş, Sami, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Bugüne Kadar Mısır Me-selesi”, **Siyaset**, Ağustos, 1952.

Teziç, Erdoğan, **100 Soruda Siyasi Partiler**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.

“The Conduct of the War,” **Bentley’s Miscellany**, S 37, 1855, s. 318-330.

“The Cretan Insurrection,” **Macmillan’s Magazine**, February 1867.

“The Cretan Question,” **Fortnightly Review**, 60/357 September 1896, s. 451-460.

“The 22 Days of Marash: Papers on The Defense of The City Against Turkish Forces Jan.-Feb., 1920”, **The Armenian Review**, Vol. 31, spring 1977-1978.

The Great Treaties of Europe of the Nineteenth Century, Ed. Augustus Oaker and R. B. Mowat, At the Clarendon Press, Oxford 1918.

Theodoropulos, Byron, “Lozan Antlaşması Üzerine Düşünceler”, **70. Yılında Lozan Barış Antlaşması Uluslararası Seminer 1993**, İnönü Vakfı, Ankara 1994, s. 53-59.

Tignor, Robert L., **Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914**, Princeton University Press, New Jersey 1966.

Tokay, Gül, **Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, Afa Yay., İstanbul 1995.

Toker, Hülya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Mekke Emiri Şerif Hüseyin’in İsyanı”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açından Türkiye (13-25 Ekim 1995-İstanbul)**, Ankara 1996.

Toker, Hülya, **Mütareke Döneminde İstanbul Rumları**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006.

Toker, Mustafa, **Trakya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kongre Tutanakları (9 Mayıs 1920-13 Mayıs 1920)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Yay., Ankara 2016.

Toker, Yalçın, **Milli Mücadele’de İç İsyancılar**, Toker Yay., İstanbul 2009.

Toksöz, Meltem, “Reform ve Yönetim: Devletten Topluma, Merkezden Bölgeye Osmanlı Modernleşmesi”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 2011, s. 209-226.

Tolon, Ahmet Hurşit, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.

Toynbee, Arnold - Kirkwood, Kenneth P, **Turkey**, London 1926.

Toprak, Zafer, “Meşrutiyet’te Seçimler ve Seçim Mevzuatı”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C IV, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 973-976.

Toprak, Zafer, **Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)**, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Toprak, Zafer, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi 1914-1918**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Topuz, Hıfzı, **Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996.

Townshend, Charles Vere Ferrers, **Irâk Seferim**, Dersa’adet Matba’a-i Askeriyye, 1337.

Toynbee, Arnold, **Medeniyet Yargılanıyor**, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yay., İstanbul 1991.

Toynbee, Arnold, **Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yay., İstanbul 1972.

Törel, Türkmen, **İstiklal Harbinde İç İsyanlar**, Kripto Yay., Ankara 2013.

Treaty of Peace Between The Allied And Associated Powers And Germany, (1919), **The Parliament of the Commonwealth of Australia**, 1917, 1918, 1919.

“Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sévres, August 10, 1920 [With Maps.]”, **Qatar Digital Library**, IOR/L/PS/18/B356.

Trumpener, Ulrich, **Germany and the Ottoman Empire 1914-1918**, Princeton University Press, Princeton/NJ, 2016.

Tufan, Osman, **Kilikya Doğu Bölgesinde Milli Hareketler ve Kozan Sancağı İle Mülhakatının Kurtuluş Hatıraları**, Bahar Matbaası, 1964.

Tukin, Cemal, “Girit”, **İslâm Ansiklopedisi**, XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1996, s.85-93.

Tukin, Cemal, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İÜFEF Yay., İstanbul 1947.

Tunaya, Tarık Zafer, “Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri”, **Türkler**, C XVII, Ed. H. C. Güzel-K.Çiçek-S. Koca, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 798-811.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasi Partiler**, İletişim Yay., İstanbul Hürriyet Vakfı Yay., 1986, 1989, 1995, 2015.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasî Partiler 1859-1952**, İstanbul 1952.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul Bilgi Üniversite Yay., İstanbul 2010.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2003; Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1989.

Tunaya, Tarık Zafer, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Büyük Millet Meclisi Rejimine Geçiş”, **Devrim Hareketleri içinde Atatürk ve Atatürkçülük**, Turhan Kitabevi, Ankara 1981.

Tuncay, Mete, **Türkiye’de Sol Akımlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978.

Tunç, Salih, **İşgal Döneminde İstanbul Basını (1918-1922)**, İÜ Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Tunç, Salih, **Milli Mücadele’de İç Ayaklanmalar (1919-1923)**, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992.

Tuna, Ozan, “Amiral Souchon’un Donanma Komutanı Olması ve Rus Limanlarının Bombalanması (29 Ekim 1914)”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S 36, Ankara 2014, s. 201-227.

Tunalı Hilmi, **Makedonya, Mazisi, Hali, İstikbali**, 2. Baskı, Mısırül Kahire 1326.

Turan, Şerafettin, “**Kurtuluş Savaşında Kongreler**”, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, Ankara 1975.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1992, 1998.

Turan, Mustafa, “Atatürk’ün Ankara’ya Gelişi: Milli Temsil Meselesi”, **Gazi Akademik Bakış**, C V, S 10, Yaz 2012.

Turan, Mustafa, **Yunan Mezalimi, İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, 2014.

Turan, Ömer, “Milli Mücadelenin Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 15, S 45, Ankara 1999, s. 821-834.

Turan, Ömer, **Avrasya'da Misyonerler**, ASAM, Ankara 2002.

Turan, Ömer, “Lozan Barış Görüşmelerinde Ermeni Sorunu”, **Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler**, Ed. Türkkaya Ataöv, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara 2002, s. 195-222.

Turan, Ömer, “Lozan Konferansı'nda Amerikan Misyonerleri”, **80. Yılında 2003 Penceresinden Lozan Sempozyum Bildirileri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005, s. 205-239.

Turgut, Hulûsi, **Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları**, İstanbul 2015.

Turhan, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, MEB Yay., İstanbul 1969.

Turp, Muharrem, “**Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi'nin Kuruluşu**” Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları, Ed. Muharrem Turp, İstanbul 2019.

Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1922, 1999.

Türk İstiklal Harbi, C II K I-II-III-IV-V-VI, Ankara 1963, 1994, 1995, 1999.

Türk İstiklal Harbi II'nci Cilt, Batı Cephesi 1'nci Kısım, 3'üncü Kısım, Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-1921), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966; 3. Baskı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999.

Türk İstiklal Harbi, Batı Cephesi, Büyük Taarruz, 2/6, 2. Kitap, Ankara 1995.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Takip Harekatı, III/6, III. Kitap, Genkur., Ankara 1995.

Türk İstiklal Harbi, IV'üncü Cilt Güney Cephesi, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 2009.

Türk İstiklâl Harbi Özet Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2001.

Türk İstiklal Harbi, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar, C VI, T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yay., Ankara 1974.

Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), C VII, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975.

Türk Dış Politikası, Ed. Baskın Oran, C I, İletişim Yay., İstanbul 2013.

Türkdoğan, Orhan, “Tarihi Bir Dava Pontus”, **Türk Dünyası Tarihi Dergisi**, S 120, İstanbul 1996.

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmisine Takdim Edilen Rapor, 1339.

Türkgeldi, Ali, **Moudros (Mondros) ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay. No: 7, Ankara 1948.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Görüp-İşittiklerim**, TTK Yay., Ankara 1949, 1984, 1987, 2010.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan, Dışişleri Bakanlığı, Ankara 1973.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin I. İntihap Devresi Hülasa-i Me'saisi (23 Nisan 1920-10 Ağustos 1339).

Türkmen, H. İlhan, “Ahmet Anzavur’un Güney Marmara İsyanlarında İngiliz Devleti ve İstanbul Damat Ferit Paşa Hükûmetlerinin İlgisi ve Kışkırtıcı Faaliyetleri”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, 62 (Mart 1992).

Türkmen, İsmet-Tekinsoy, Yunus Emre, “TBMM Zabıt Cerideleri ve Gizli Celse Zabıtlarına Göre Postacı Nazım ve Zile İsyanı”, **Tarih ve Kültürü İle II. Zile Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Yay. Haz. Mehmet Yardımcı, İzmir 2012, s. 421-433.

Türkmen, Zekeriya, **Milli Mücadele Yıllarında İstanbul Mitingleri**, Berikan, Ankara Mayıs 2010.

Türkmen, Zekeriya, “Kuleli Vak‘ası”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 26, Ankara 2002, s. 356-357.

Türkmen, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması**, Ankara 2001.

Türkmen, Zekeriya, “Kuva-yı Milliye Hareketini Bastırmak Üzere İstanbul Hükûmeti’nin Kurduğu Bir Teşkilat; Anadolu Fevkalade Müfettişi Umumliliği”, **Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr Aydın Taneri’ye Armağan**, Ankara 1998, s. 465-476.

Türkmen, Zekeriya, “İstanbul’un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVIII, S 53, Temmuz 2002, s. 319-372.

Türkmen, Zekeriya, “Türk İstiklal Harbi İstihbaratçılarından İngiliz Kemal’in Ahmet Anzavur’a Yönelik Takip Harekatı”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 4, S 8, Genekurmay Başkanlığı Yay., Ankara 2006, s. 91-98.

Türkmen, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılandırılması (1918-1920)**, TTK Basımevi, Ankara 2001.

Tütengil, Cavit Orhan, **Yeni Osmanlılar’dan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)**, Belge Yay., İstanbul 1985.

Ubicini, M. A., **Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire. Part I: Turkey and the Turks**, Part II: the Raiahs, Translated from the French by Lady Easthope, John Murray, London 1856.

Uca, Alaattin-Ülker, Aytunç, “Bayburt’ta Şeyh Eşref İsyanı”, **Akademik Bakış**, C 10, S 19, Bayburt 2016, s. 79-105.

Uçarol, Rifat, **Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Antlaşması**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978.

Uçarol, Rifat, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, Milliyet Yay., İstanbul 1976.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-1914)**, İstanbul 2015.

Uğurlu, Alev Sınar “Hâkimiyet-İ Milliye Sayfalarından İşgal Altındaki Antep”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 16, S 27, 2014/2.

Uğurlu, Nurer, **Çerkez Ethem Kuvvetleri ve Kuva-yı Seyyare**, Örgün Yay., İstanbul 2012.

Ulubelen, Erol, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, İstanbul 1967.

Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, II, TBMM Yay., Ankara 1993.

Umar, Ömer Osman, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)**, Ankara 2004.

Umar, Omar Osman “Milli Mücadele’de Güney Bölgesinde Fransızlara Karşı Türk-Arap İş birliği”, **Milli Mücadele’de Güney Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2015.

Umar, Bilge, **İzmir’de Yunanlıların Son Günleri**, 2. Baskı, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2011.

Umar, Bilge, **Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı**, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2002.

“Umum Jandarma Kumandanlığının İzmir’in İşgali ile ilgili olaylar ve Yunan Mezalimi Hakkında Raporu”, Vesika No: 907, **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi**, S 37, Eylül 1961.

Ural, Selçuk, **Vilâyât-ı Şarkiyye’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı Ve İtilâf Devletleri Tarafından Kontrolü**, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.

Ural, Selçuk, “Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilayetinin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükûmetin Aldığı Tedbirler”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, I, Trabzon 2002.

Ural, Selçuk, “Milli Mücadele Döneminde Trabzon Vilayeti’nin Sorunları ve Bunların Çözümüne Yönelik Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti’nin Bir Raporu”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 36 Erzurum 2008.

Ural, Selçuk, **Müttefiklerarası/İzmir Tahkik Komisyonu’nun Faaliyetleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1997.

Ural, Selçuk, “İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ve Asılsız Yunan İddialarını Çürüten Bir Bildirisi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 17 Erzurum 2001.

Ural, Selçuk-Okur, Mehmet, “Vali İzzet Bey’in Kaleminden İzmir’in İşgali”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 17, Erzurum 2001.

Uran, Hilmi, **Hatıralarım**, Ankara 1959.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul 1976.

Urquhart, David, **Turkey and Its Resources: Its Municipal Organization and Free Trade**, Saunders and Otley, London 1833.

Us, Asım, **Gördüklerim, Duyduklarım**, İstanbul 1994.

Uyar, Mesut, “Sanders Askeri Yarım Misyonu (1913-1918)”, **CTAD**, Yıl: 15, S 30, Güz 2019, s. 29-84.

Uzer, Tahsin, **Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, TTK Yay., Ankara 1999.

Uzun, Ahmet, **Tanzimat ve Sosyal Direnişler, Niş İsyanı Üzerine Ayrıntılı Bir İnceleme (1841)**, Eren Yay., İstanbul 2002.

Uzun, Mustafa İsmet, “Caize”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C 7, 1993, s. 28-29.

Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Tarihi: Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, C 4, Bölüm 1, TTK, Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İ. H., “Alemdar Mustafa Paşa”, **İslam Ansiklopedisi**, C 8, MEB 1997, s. 720-727.

Uzunçarşılı, İ. H., **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK, Ankara 1998.

Uzunçarşılı, İ. H., “Halil Hamid Paşa”, **Türkiyat Mecmuası**, C 5, İstanbul Üniversitesi 1936.

Uzunçarşılı, İ. H., “Selim III’ün Veliht İken Fransa Kralı Lüi XVI ile Münasebetleri”, **Belleten**, C 2, S 5/6, s. 195-201.

Uzunkaya, Seçil Şenel, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ekonomi Politikalarına Yönelik Tarihsel Bir İnceleme”, **V. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi**, İstanbul 2018, s. 67.

Ülken, Hilmi Ziya, “Türkiye’de Pozitivizm Temayülü”, **İnsan (Fikir ve Sanat Mecmuası)**, Yıl 1, S 11, 8 Nisan 1939, s. 849-853.

Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, 6. Baskı, Ülken Yay., İstanbul 1992, 1999.

Ülken, Hilmi Ziya, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı, İstanbul 1935.

Ünal, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi 1700-1958**, Ankara 1978.

Ünal, Muhittin, **Miralay Bekir Sami Günsav’ın Kurtuluş Savaşı Anıları**, Cem Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2002.

Ünalp, F. Rezzan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Trablusgarp/Libya Cephesi, Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’da Yürüttüğü Askerî Faaliyetler”, **1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyum**, İstanbul 20-21 Kasım 2014, **Bildiriler**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2015, s. 337-380.

Üzen, İsmet, “Mütareke Döneminde Bir Eşkîyalık Örneği: Ali Batı Olayı (6 Mayıs-18 Ağustos 1919)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXII, S 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım 2006, s. 329-345.

Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C IX, Yay. M. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1984.

Varlık, Bülent, “Mütareke ve Millî Mücadele Basını”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., İstanbul 1985, C V, s. 1200-1210.

Vartoogian, Jack Lewis, **The Image of Armenia in European Travel Account of the Seventeenth Century**, Columbia University Ph-D., 1974.

Verhey, Jeffrey, **The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany**, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, **Devirden Devire**, C 1, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.

Veysi Akın, “Cafer Tayyar Paşanın Esir Alınışı ve Esaret Hayatı”, **İlmi Araştırmalar Dergisi**, S 1, 1995, s. 31-38.

Viriyeviç, Vladan, “The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes During the Conference of Lausanne 1922-1923”, **90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler**, C I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 25-39.

Von Puttkamer, Ellinor, “Versailles Peace Treaty (1919)”, **Encyclopedia of Public International Law**, New York 1982.

Vural, Mithat Kadri, “Belgelerin Gözünden Hasan Tahsin ve “İlk Kurşun” Meselesine Yeniden Bakmak”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXXV, S 100, Güz 2019, s. 377-414.

Wagner, Heather Lehr, **The Division of the Middle East The Treaty of Sèvres**, Philadelphia 2004.

Warburg, Gabriel R., **Egypt and the Sudan; Studies in History and Politics**, Frank Cass, Londra 1985.

Wasti, S. Tanvir, "The 1877 Ottoman Mission to Afghanistan", **Middle Eastern Studies**, 30/4 October 1994, s. 956-963.

Whitman, Sidney, **Turkish Memories**, New York, London 1914.

Wittman, William, **Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert Into Egypt During the Years 1799, 1800 and 1801 in Company with Turkish Army, and The British Military Mission**, [Publisher] Richard Philips, London 1803.

Yağın, E. Semih, "Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 1995, S 28.

Yağın, E. Semih-Koca, Salim, **Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi**, Berikan Yayınevi, Ankara 2004.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1922)**, C I-II, İstanbul 1970, 1997.

Yalman, Ahmet Emin, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye**, Çev. Birgen Keşoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018.

Yakar, Halil İbrahim, **Antep Savunması Hatıraları-Belgeler**, Büyükşehir Gaziantep Belediyesi Yay., Ankara 2015.

Yakar, Halil İbrahim, Gülsüm Yaprak Pusat, **Antep Savunması Askeri İaşe Defterleri Açlığın Günlüğü**, Şehit Kamil Belediyesi Yay., Gaziantep 2017.

Yakar, Serdar, **Maraş Milli Mücadelesinde Şeyh Ali Sezai Efendi**, Öncü Basımevi, Kahramanmaraş 2012.

Yakut, Kemal, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde İtalyan Boykotu", **Tarih ve Toplum**, C XXXVI, S 211, İstanbul 2001, s. 21-30.

Yamaç, Müzehher, “İlk Anayasa (1876 Kanun-i Esasi), **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C III, S 5, Tekirdağ 2014, s. 54-68.

Yaman, Ahmet Emin, “İstanbul’un Ankara’ya Yaklaşma Deneyimi: Bilecik Görüşmesi”, **X. Türk Tarih Kongresi, C VI, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1994, s. 2755-2771.

Yaman, Ahmet Emin, “Milli Ordu’dan Düzenli Orduya”, **Atatürk Yolu Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 1990, C 2, S 6.

Yaman, Ahmet Emin, “Milli Ordu”, **Atatürk Yolu, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 1, S 2.

“Yavuz Sultan Selim, Midilli”, **Tanin** 14 Ağustos 1914.

Yavuz, Nurcan, “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 17 S 28, 1995.

Yavuz, Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara 1997.

Yavuz, Resul, **Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan Sevr Barış Antlaşması’na Giden Süreçte Türk Diplomasisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2016.

Yavuz, Bilge, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri**, AKDITYK, TTK Yay., XVI. Dizi-Sa.68, Ankara 1994.

Yavuz, Bige Sükan, “Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XIX, Mart 2003, s. 17-40.

Yavuz, Bige, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, Ankara 1994.

Yavuz, Bige, “1921 Tarihli Türk-Fransız Anlaşması’nın Hazırlık Aşamaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VIII, Mart 1992, S 23.

Yazıcı, Nesimi, “Tanzimat’ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S 3, Ocak 1992, s. 333-377.

Yazıcı, Nuri, **Milli Mücadele’de Canik Sancağında Pontus’cu Faaliyetler**, 1918-1922, Ankara 2003.

Yazman, M. Şevki, **İstiklal Savaşı Nasıl Oldu?**, İstanbul 1934.

Yedi yıldız, Bahaeddin, “Osmanlı Toplumunu”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, C I, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA Yay., İstanbul 1994, s. 441-510.

Yeghiayan, Varteks, **Malta Belgeleri**, İstanbul 2007.

Yel, Selma, “Brest-Litovsk Barış Konferansında Rusya’nın Ermeni Politikası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVIII, S 54, Kasım 2002.

Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, İstanbul 2000.

Yerasimos, Stefanos, “Pontus Meselesi(1912-1923)”, **Toplum ve Bilim**, 1988.

Yetim, Fahri, “Milli Mücadele Döneminde İsyanların Gölgesinde Düzcü ve Çevresinde Asayiş Sorunları”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 7 S 13, Bahar 2011, Ankara 2011, s. 54-69.

Yetişgin, Memet, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 16, 2006, s. 671-702.

Yetişgin, Memet, “The Ottoman Way of Governing Multi-Etnic and Multi-Religious Communities”, **OTAM**, S 21, s. 195-230.

Yetişgin Memet, **A History of Turkistan in the Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions**, TTK, Ankara 2014.

Yetişgin, Memet, **Modern Avrupa Tarihi: Rönesans, Coğrafi Keşifler, Reformasyon, Bilim Devrimi, Aydınlanma, Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi ve Emperyalizm**, Nobel Akademik Yay., Ankara 2014.

Yetişgin, Mehmet, “Ermenilerin Maraş’tan Ayrılmaları 1920-1922”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 20, S 58, 2004, s. 65-82.

Yiner, Abdülnasır, Bir Asayişsizlik Hareketi Olarak Ali Batı Olayı (1913-1919), **Tarih Dergisi**, S 54, 2011/2, İstanbul 2012, s. 193-220.

Yıldırım, İsa, “On dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme (1838-1918)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C XI, S 2, Elazığ 2001, s. 313-326.

Yıldırım, Hüseyin, “Koçkiri Ayaklanması”, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I, (23-25 Ekim 1995-İstanbul)**, Ankara Genkur. Basımevi, 23-25 Ekim 1995, İstanbul 1995.

Yılmaz, Altuğ, **Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)**, İstanbul 1978.

Yılmaz, Orhan, **Zile İsyanı**, Ankara 2014.

Yıldızhan, Yayla, “Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet Kavramı”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 948-951.

Yıldıztaş, Mümin, **Yaralı payitaht İstanbul’un İşgali**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

Yılmaz, Hadiye, “Arşiv Belgeleri Işığında Pontus Meselesi”, ATAM, Ankara 2010.

Yosmaoğlu, İpek, **Blood Ties, Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908**, Cornell University Press, Newyork 2014.

Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Ankara 2002.

Yüksel, Murat, “Trabzon’un İşgal Yıllarında Çekilen Çileler ve Kurtuluş”, **Trabzon’un Kurtuluşu**, Trabzon 1995.

Zartman, I.William, “Foreign Relations of North Africa”, **Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 489, International Affairs in Africa, January, 1987.

Zeine, Zeine N., **Türk-Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çev. Emrah Akbaş, İstanbul 2003.

Zetland, Lawrence, **The Life of Lord Curzon**, Ernest Benn, London 1928.

Zeyrek, Şerafettin, “Amasya Mülâkatı”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Mart 1989, C 5, S 14, s. 4467-477.

Zürcher, Erik Jan, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Bağlam Yay., İstanbul 1987.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yay., İstanbul 2006.

Zürcher, Erik Jan, “The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization”, **Die Welt des Islams**, New Series, Bd. 32, No: 2, 1992, s. 237-253.

E. İnternet Kaynakları

Aslan, Zehra; Mehmet Temel, “Vılademir İlyiç Lenin (Ulyanov)”, **Atatürk Ansiklopedisi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2020, Erişim Tarihi: 6.11.2020.

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/izmir-redd-i-ilhak-heyet-i-milliyesi/> İzzet Öztoprak, “İzmir Reddi İlhak Cemiyeti”, Erişim Tarihi: 23.08.2021

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,80694/kurtulus-savasinda-urfa.html>, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/balikesir-kongreleri>, Erişim Tarihi: 23.08.2021.

<http://www.ataturkinkilaplari.com/it/116/sahin-bey-olayi-ve-gaziantep-savunmasi.html>, Erişim Tarihi: 23.08.20017.

<http://www.gaziantepsavunmasi.org/index.php?sf=3&icid=26>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.

<http://www.gaziantepsavunmasi.org/index.php?sf=3&icid=60>, Erişim Tarihi: 24.08.2017.

<http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/gaziantep/kulturatlasi/seht-kaml-hkayes>, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

<http://www.sehitkamil.gov.tr/sehitkamil-kimdir>, Erişim Tarihi: 23.08.2017.

http://urfafx.mekan360.com/iys_tarihiolaylar.html, Erişim Tarihi: 23.08.2017

Le GM: **des mauriciens à la campagne de Mésopotamie**. juin 19, 2015. <http://histoiresmauriciennes.com>.

Sharp, Alan, “The Paris Peace Conference and It’s Consequences”, https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_paris_peace_conference_and_its_consequences, Erişim Tarihi: 15/5/2020.

Sofuoğlu, Adnan, “Genel Hatlarıyla I. Dünya Savaşında Erzincan’ın İşgali ve Ermeni Mezalimi”, **Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 1, Bahar 2005, s. 143-152. <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/adnan1.htm>, Erişim Tarihi: 12.11.2020.

EKLER (HARİTALAR)

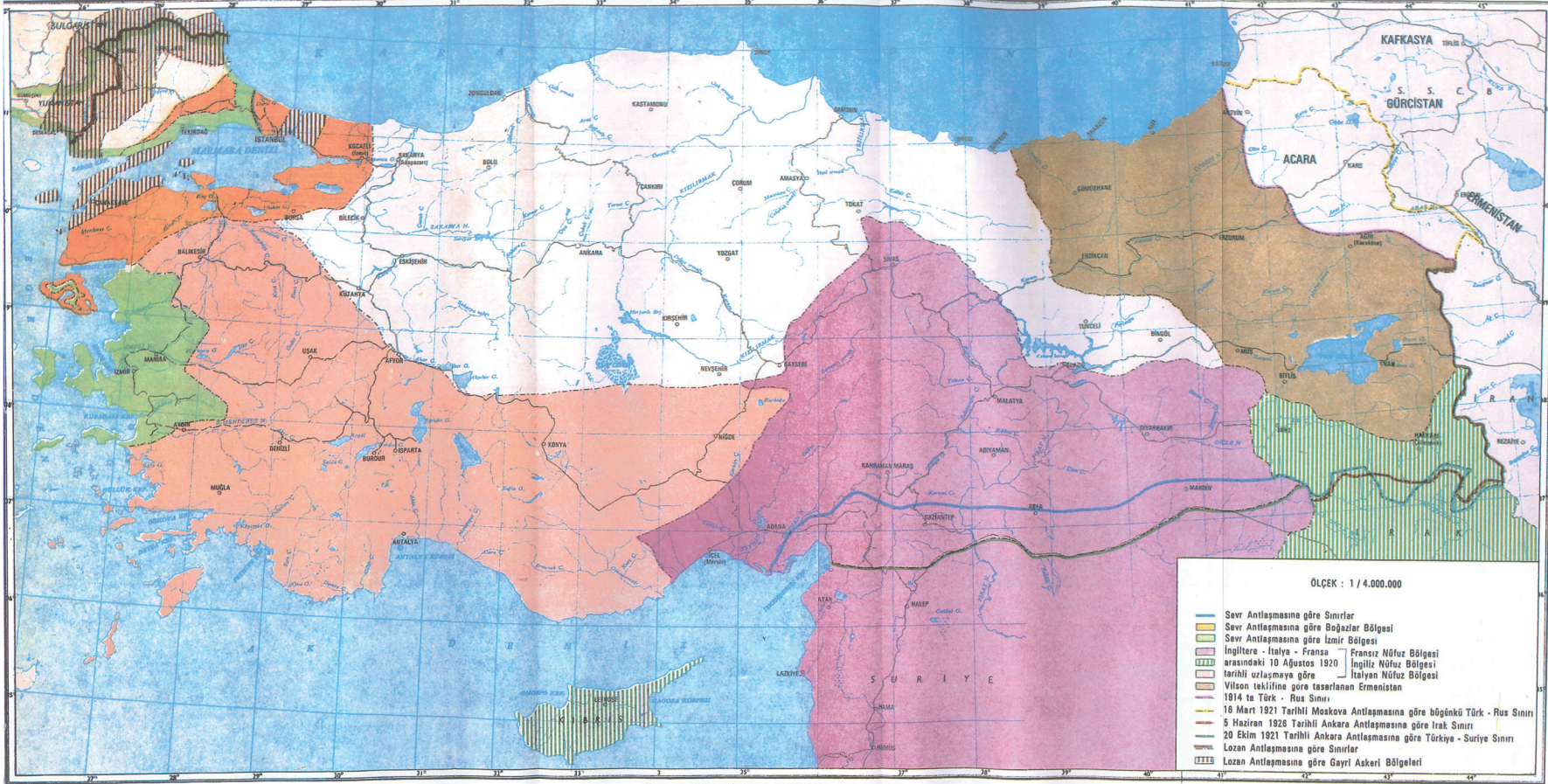
I. DÜNYA SAVAŞI'NDA OSMANLI DEVLETİ CEPHELERİ VE ÇANAKKALE CEPHESİ

Harita 3

Kaynak: MSB Harita Genel Müdürlüğü tarafından üretilmiştir. Erişim Tarihi: 30.09.2021.

SEVR ANTLAŞMASINA GÖRE OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI

(Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, NUTUK ICilt, Ankara, 1984.)

Harita 4: Osmanlı İmparatorluğunun Genişleme Dönemi: 1299-1683
Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2012.

Yeni Misak-ı Milli Haritası

Harita 5: Yeni Misak-ı Milli Haritası, Türk Tarih Kurumu.

Harita 6

Cumhuriyet tarihi araştırmaları alanında öncü bir kurum olan Atatürk Araştırma Merkezi, Türkiye'nin son iki yüz yıllık tarihini titiz bir kronoloji ile ele alan ve uzun soluklu bir çalışmanın ürünü olan üç ciltlik bu kapsamlı eseri, Türkiye'nin yakın tarihi ile ilgilenenler için Cumhuriyetimizin 100. yılına armağan olarak yayınlamıştır.

Yüzün üzerinde yazarın katkısı ve geniş bir editör kadrosu ile hazırlanan eser; 19. yüzyıldan başlayarak 2000'li yılların başına değin Osmanlı'nın tarih sahnesinden çekilinceye kadar uzanan süreçteki ıslahat çabalarını, savaşı, barışı, Millî Mücadele'yi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu, Atatürk Dönemi'ni, İkinci Dünya Savaşı yıllarını, Soğuk Savaş'ın başlamasını, çok partili hayata geçişi, yoğun iç ve dış siyasi gelişmeleri; askerî, sosyal ve kültürel konulara da değinerek aktarırken dış dünyadaki siyasi durum ve dünya tarihinde yer alan önemli gelişmelere de yer vermektedir.

E-kitap olarak yayımlanan, başvuru kaynağı niteliğindeki Türkiye Cumhuriyeti Tarihi adlı eserimizin alana katkı sağlamasını ve yeni çalışmalara ışık tutmasını diliyoruz.

E-mağaza

ISBN: 978-975-17-5694-7 (Tk.)

ISBN: 978-975-17-5695-4 (1. C)

9 789751 756954

www.atam.gov.tr